

The firm will replace the copy/copies free of cost if any defect is found

प्रकाशक

प्रो. वेम्पटि कुटुम्ब शास्त्री

कुलपति

राष्ट्रीय सस्कृत सस्थान

मानित विश्वविद्यालय

(मानवससाधन विकास मन्त्रालय, भारत सरकार के अधीन)

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,
जनक पुरी, नई दिल्ली-११००५८

योजनासमन्यायक

प्रो. आर. देवनाथन्

प्राचार्य, दिल्ली परिसर

डॉ. प्रकाशपाण्डेय

सहायकनिदेशक (शोध एव प्रकाशन)

मूल्यम् : १४९००० रुप्यकाणि (५ भागो का सेट)

प्रथम पुनः मुद्रित संस्करणम् : १९८७

द्वितीय पुनः मुद्रित संस्करणम् : २००२

तृतीय पुनः मुद्रित संस्करणम् : २००६

मुद्रक.

नाग पब्लिशर्स

११ए/यू.ए. जवाहर नगर,

दिल्ली-११०००७ (भारत)

शब्दकल्पद्रुमः

पञ्चमकारणम् ।

शं

श, तालव्यशकारः। स तु शवर्गीयप्रथमवर्णः ।
व्यञ्जनत्रिंशद्वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु ।
इति तन्त्रव्याकरणे ॥ (तथा च शिचायाम् ।
१७ ।
“कण्ठा वहाविच्युयशास्तालव्याओष्ठजावपू॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“शकारं परमेशानि । शृणु वर्णं शचिञ्चिते । ।
रक्तवर्णप्रभाकारं स्वयं परमकुण्डलो ॥
चतुर्वर्गप्रदं देवि । शकारं ब्रह्मविग्रहम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणायामकं प्रिये । ।
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसयुतम् ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
(वङ्गोयवर्णमालायाम्) तल्लेखनप्रकारो यथा,
“कुञ्चिता वामतो दक्षिणतो च गोकुञ्चितस्वधः ।
पुनरुद्धगता तालु वङ्गिचन्द्रदिवाकराः ।
मात्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तद्वाचकानि यथा,—
“श सव्ययं कामरूपो कामरूपो महामतिः ।
सौख्यनामा कुमारोऽस्थि ओकण्ठा वृषकेतनः ॥
वृषभ शयन शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनौ ।
श्रुत्युर्देवो महानलक्ष्मीमहेन्द्र कुलकौलिनौ ॥
बाहुर्हंसो विग्रहस्तु हृदयङ्गाङ्गुशं खल ।
वामोर्गुण्डरीकाला कान्ति कल्याण-
वाचकः ॥”
इति योगिनोतन्त्रे ३भागे ७पटले वर्णाभिधानम् ॥
(काव्यादावस्य प्रथमप्रयोगे सुखं फलम् । यथा,
वृत्तरत्नाकरटोकायाम् ।
“श सुखं सस्तु खेदम् ॥”
धात्वनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमः ।
“—वो-वृतादिः श् तुदादिकः ॥”
एतेन तुदी जश् व्यथे तुदति इति स्यात् ॥)
श, क्लो, शुभम् । इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्ना-
वस्थौ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । १८ । ७ ।
“न च हर्म्ये वने श मे दोर्षिकाया न पर्वते ॥”)

शंसितः

श, [म्] व्य, कल्याणम् । (यथा, राजेन्द्रकर्ण-
पुरे । ५१ ।
“यः कीर्तौ भवतो वतो नृपर्णैर्यं शतनु-
शन्तनुः ॥”)
शुभम् । शास्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
श, प, शिवः । शस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
शयु, त्रि, (शशुभमस्यास्तीति । शं + “कंशंभ्या
वभयुस्तुतयसः ।” ५ । २ । १३८ । इति
युस् ।) शुभान्वितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, भट्टिः । ४ । १८ ।
“कुञ्चिता पश्यतः शयुन् सग्विणी सुहस्रानना ॥”
पुं, वृहस्पतिपुत्रोऽग्निविशेषः । यथा, महा-
भारते । ३ । २१८ । २ ।
“आहुतिष्वेवं यस्याग्नेर्हविषाञ्च विधीय ।
सोऽग्निर्हृदयते पुत्र शयुर्नाम महान्रतः ॥”
शव, पु, मुसलाग्रस्थलीहमण्डलकः । वज्रम् ।
इति धरणिः ॥
शव, त्रि, (शमस्यास्तीति । श + “कशभ्या-
मिति ।” ५ । २ । १३८ । इति वः ।) शुभा-
न्वितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शवर, क्लो, (श वृणोतीति । वृ + अच् ।)
जलम् । इत्यमरः ॥
शस, उ हिंसास्तुत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-पर०-सक०-सेट् । कावेट् ।) ताल-
व्यादि । उ, शसित्वा शस्त्वा । यः शसति
सतामिति हलायुधः ॥ अनेकार्थत्वात् कथने-
ऽप्ययम् । यथा रघौ । शशस वाचा पुनरुक्त-
येवेति । न मे हिंसा शसति किञ्चिदौ-
षितमित्यादि च । इति दुर्गादासः ॥
शसा, क्लो, (शस + अच् । स्त्रिया टाप् ।)
वाक्यम् । वाञ्छा । इति मेदिनी ॥ प्रशसा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शसित, त्रि, (शस + क्तः ।) निश्चितः । इति
हलायुधः ॥ हिंसितः । स्तुतः । इति शन्स-
धातो ऋप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११८ । २५ ।

शक

“ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः शंसित-
व्रता ॥”)
शस्ता, [ऋ] पु, (शंस + “ढृन्ढृचौ शसि-
चदादिभ्यः सञ्जाया चानिटौ ।” उणा० २ ।
८४ । इति ढृन् । यद्वा, छन्दसि “शंसितस्त्व-
भितस्तभितेति ।” ७ । २ । ३४ । इति
निपातनात् साधु ।) स्तोता । होता । इति
सच्चिन्मसारीणादिहृत्तिः ॥ (प्रशास्ता । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६२ । ५ ।
“होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो-
श्रावश्राभ उत शस्ता सुविप्रः ॥”
“शस्ता प्रशास्ता ।” इति तज्जाथे सायणः ॥)
शस्थ, त्रि, (श श्मे तिष्ठतीति । शम् + स्था +
“स्थ कच ।” ३ । २ । ७७ । इति क ।) शुभा-
न्वितः । शपूर्वस्थाधातोर्ङप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् ॥
शस्था, त्रि, (शं + स्था + “स्थ कच ।” ३ । २ ।
७७ । इति क्तिप् ।) शुभान्वितः । शम्-
पूर्वस्थाधातोर्ङप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शस्य, त्रि, (शस + स्यत् । “ईडवन्दहृश सदुहा
स्यत ।” ३ । १ । २१४ । इत्याद्युदात्तः ।) हिंस्य ।
स्तुत्यः । शन्सधातोः घ्यणप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शक, इ ङ त्रासशङ्कयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-आत्म०-त्रासे अक०-शङ्काया सक०-
नेट् ।) त्रासो भयम् । शङ्का सशयारोपः । इ,
शङ्कते व्याघ्राज्जनेन । ङ, शङ्कते पुरुषत्वं
स्थाणौ । स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति संशय-
मारोपयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
शक, न इर् ऊ शक्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-पर०-अक०-सक०-च-वेट् ।) न, शक्ती-
त्यशकामप्याजौ विजेतुं य इति हलायुधः ।
इर, अशकत् अशकौश् अशाचीत् । खदिस्वे-
नास्मादित्यं ङ इत्यन्वे । ऊ, शकियति
शङ्कते । पृथक्पाठादाद्यो न स्वादि । हावे-
वानिमादित्यन्वे । षष्ठस्वरानुबन्धः केषाञ्चि-
दनुरोधात् । हावेव सकर्मकौ । तथा च ।

शकटः

शक्योऽस्य मनुभवंता विनेतुमिति रघु । रज-
परिणाममेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुमिति तच्च-
कौमुद्या वाचस्पतिमिश्र । शक्या मखेनापि
मुदोऽमराणामिति नेषधम् । इति दुर्गादास ॥
शक, यञ शक्ती । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०
उभ०-सक०-सेट् ।) शक्तिर्दिवादिपक्षे क्षमा
स्वादिपक्षे सामर्थ्यम् । यञ, शक्यति शक्यते
दु ख दौन । इति दुर्गादास ।
शक, पु, (शक् + अच् ।) जातिभेद । नृपभेद ।
इति मेदिनी ॥ स च नृप' शकादित्य इति
शालिवाहन इति च नाम्ना ख्यात । तस्य
मरणदिनावधि वत्सरगणनाह् शकादिति
नाम्ना पश्चिकाया लिख्यते । स च स्नेच्छ-
जातिविशेष । सत्ययुगे सगरराजेनास्य भस्त्र-
कार्हे सुण्डयित्वा वेदवाह्वलमकारि । यथा,—
“तत' शकान् सयवगान् कास्वोजान् पारदा-
स्तथा ।
पञ्चवांश्चापि नि शान् कर्तुं व्यवसितो नृपः ॥
ते ह्यन्यमाना बीरः सगरेण महीजसा ।
वशिष्ठ शरणं जग्मूः सूर्यवशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठ शरणापन्नान् समये स्थाप्य तानृषि ।
सगर वारयामास जेभ्यो दत्त्वाभयं तदा ॥
सगरस्तां प्रतिज्ञां तु निश्चयं सुसहाबल ।
धर्मं जघान तेषां च वैशानन्यासकार ह ॥
अर्हं शिर शकान् नु मुण्डयामास भूपतिः ।
जवनानां शिर स नं कास्वोजानामपि हिज ॥
पारदाभुक्तकेशान् पञ्चवान् श्मश्रुधारिण ।
नि स्वाध्यायवषट्कारान् सर्वानिव चकार ह ॥”
इति पाञ्च स्वर्गखण्डे भगरोपाख्यानम् १५ अ ॥
देशभेद । इति वैश्व ॥ (यथा, मात्स्ये ।
१२०।४५ ।
“तुषारान् वर्वरान् कारान् पञ्चवान् पारदान्
शकान् ।
एतान् जनपदान महुं भ्रावयित्वोदधिं गता ॥”
शकट, पु, क्ली (शक्तीति भार बोद्धुमिति ।
शक् + “शकादिः षोऽट् ॥” उणा० ४।८१। इति
अट् ॥) यानां विशेष । गाडी इति भाषा ॥
तत्पर्याय । अन् २ । इत्यमर ॥ अच् ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुवध्यासुरविशेष ।
दिसहस्रपलपरिमाणम् । तत्पर्याय । भर
२ भाषित ३ शकटोन ४ शलाट ५ । इति
हेमचन्द्र ॥ उक्तञ्च ।
“शकट' शाकिनी गावो यानमस्कन्दन वनम् ।
अनूप पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव हन्तय ॥”
इति भरत ॥
तिनिसहस्र । इति राजनिर्घण्ट ॥ (व्यूह-
विशेष । यथा, मनु । ७ । १८७ ।
“दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायानु शकटेन वा ॥”
शकटाकृतित्वात् रोहिणीनक्षत्रम् । यथा,
हृत्सुसङ्घितायाम् । २४ । ३० ।
“रोहिणीशकटमध्यस्थिति
चन्द्रमस्यशरणीकृता जना ।

शकुनं

कापि यान्ति शिश्याचिताशनाः
सूर्यतप्तपिठराक्षुपायिन ॥”)
शकटहा, [न्] प, (शकट इन्तौति । इन् +
किप् ।) श्रीकृष्ण । इति हेमचन्द्र ॥ (एतद्दि-
वरष भागवगे १० स्कन्धे ७ अध्याये तथा
हरिवंशे ६१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥) शकट-
नाशके, त्रि ॥
शकटाहा, स्तो, (शकटमिति आहा यस्या' ।)
रोहिणीनक्षत्रम् । तस्याः पञ्चतारामयशकटा-
कृतित्वात् ॥
शकल, क्लो, (शक्तीति । शक् + “शकिशब्दो-
र्नित् ॥” उणा० १ । १११ । इति कल ।)
त्वक् । खण्डम् । (यथा, रघु । २ । ४६ ।
“अशान्धकार गिरिगह्वराया
दद्रामयुखे शकलानि कुर्वन् ॥”)
रागवस्तु । वल्कलम् । इति मेदिनी ॥ शक्लम् ।
श्रौं इति भाषा । इति शकलिनृशब्ददर्शनात् ॥
शकल, पु, क्लो, (शक् + कल ।) एकदेश ।
(यथा, मनु । ६ । ८८ ।
“प्रतिगृह्य पृटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥”)
खण्डम् । यथा,—
“भित्त शकलखण्डे वा पुस्यर्षोऽर्हं समेऽ शके ॥”
इत्यमर ॥
(यथा, मनु । १ । १३ ।
“ताभ्यां शकलाभ्यां च दिवभूमिश्च निर्ममे ॥”)
शकलो, [न्] पु, (शकलमस्यास्तौति । इति ।)
मत्स्य । इत्यमर ॥
शकालक, पु, (शकस्य स्नेच्छजातिविशेषस्य
अन्तक' ।) विक्रमादित्यराज । इति कैचित् ॥
शकार, पु, राज्ञ' अनूदाया' स्त्रिया भ्राता ।
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥
“मदसूर्खताभिमानो दुष्कुलतेष्वर्थसयुक्त ।
वोऽयमनूदाभ्राता राज्ञ' श्याल' शकार
इत्युक्त ॥”
शकारि, पु, (शकस्य स्नेच्छजातिविशेषस्यारि
शकु ।) विक्रमादित्यराज । स तु उज्जयनी-
देशाधिपति । यथा,—
“साहसाह् शकारि स्माहिक्रमादित्य इत्यपि ॥”
इति जटाधर ॥
शकुन, क्ली, (शक्तीति शुभाशुभ विज्ञातुमनेनेति ।
शक् + “शकेरुनोन्तोन्तुनय ।” उणा० ३।४८।
इति उन ।) शुभशसिनिमित्तम् । इति
मेदिनी ॥ सगुन इति हिन्दोभाषा । फललक्षणम् ।
इत्यजयपाल ॥ * ॥ अथ शुभशकुनानि ।
“कीर्तनात् श्रवणतो विलोकनात्
स्पर्शनात् समधिक समोत्तरम् ।
मङ्गलाय दधिचन्दनादिक
स्यात् प्रवासभवनप्रवेशयो ॥
दध्याज्यदूर्वाक्षतपूर्णकुम्भा
सिद्धान्तसिद्धायकचन्दनानि ।
आदर्शशङ्खामिषमौनसृक्ता-
गोरोचनागोमयगोमधूनि ॥

शकुनं

गोर्वीणवोणाफलभद्रपौठ-
पुष्पाञ्जनालङ्कारायुधानि ।
ताम्बूलयानासनवर्द्धमान-
ध्वजातपत्रव्यजनाम्बरानि ॥
अभोजभङ्गारसमृद्धवर्क
गजाजवाह्य कुशचामरानि ।
रत्नानि चामोकरूप्यताम्ब-
वहैङ्काशोषधय सुराश्च ॥
वनस्पतेर्नूतनशाकमेव
माङ्गल्यपञ्चाशदित् प्रदिष्टम् ।
शुभेषु कार्येष्वशुभेषु चैव
कार्ये गताना शुभदा सदैव ॥
एतानि दृष्ट्वा शुभदर्शनानि
कुर्वन्ति दृष्ट पथि दक्षिणेन ।
सकृद्विलोकादशुभभावहानि
त्यक्तानि वामेन शुभा भवन्ति ॥
गान्धारपङ्कजाह्वयभस्तथान्ये
स्वरेषु गन्धौरमनोरमा ये ।
वादिष्वेदध्वनिगीतनृत्य-
मित्यादिशस्त किल यत्र रौद्रम् ॥
आदाय रिक्त कलस जलार्थी
यदि व्रजेत् कोऽपि सहाध्वगेन ।
पूर्ण समादाय निवर्ततेऽसौ
यथा कृतार्थ' पथिकस्तथैव ॥ * ॥
अङ्गारभस्मेन्धनरज्जुपङ्क-
पिच्छाककार्पासतुषास्थिविष्टा ।
क्षणात्प्रसावस्करक्षणाधान्य-
पपाणकेशा भुजगीषधानि ॥
तेन गुड चर्म वसा विभिन्न
ऋक्ष भाण्ड लवण दण्डश्च ।
ऋक्षार्गला शृङ्खलदृष्टिवाता
कार्यं क्वचित् त्रिशदिमे न शक्ता ॥ * ॥
स्वपाद्यानखलन नृपाणां
भङ्ग क्वचिदयानपलायनश्च ।
इ राभिघाताध्वगशस्त्रपाता
प्रस्थानविघ्न कथयन्तु यातु, ॥
माञ्जारियुद्धारवदर्शनानि
कालि कुटुम्बस्य परस्परश्च ।
दित्तस्य कालुष्यकरश्च सर्वं
गन्तु' प्रयाणप्रतिषेधनाय ॥
दृष्टे श्वे रोदनशब्दहोने
महार्थसिद्धि' कथितोद्यमेषु ॥
गृहप्रवेशेषु श्व श्वत्व
रुज सदीर्घाभयवा ददाति ॥
गण्डुपभावर्जयता नराणा-
मन्तर्गत चेत् प्रविशत्यकस्मात् ।
भवेत् तदाभोषितसौख्यलाभो
य कौतुकी तेन निरुप्यमेतत् ॥
उज्जित भटिति दन्तधावन
समुख पतति यत्र वासरे ।
भोजन भवति तत्र वीजित
व्यासभाषितमिद हि नावृतम् ॥”

इति वसन्तराजशकुने विचारिताः शुभावहाः॥
अथ नराङ्कितविचारः ।

“अथाभिषास्ये द्विपदेषु तावत्
प्रधानभावात् शकुन नराणाम् ।
नैमित्तिक यत् प्रतिभाव्य सर्वं
फल शुभाशोभनयोर्नवैति ॥
नरोऽभिरूप सितवस्त्रमाख्यो
वाच प्रशस्ता मधुराश्च जल्पन् ।
एवविधा योषिदपि प्रयाणे
प्रवेशकाले च करोति सिद्धिम् ॥*॥
वमद्विकेशो हतमानगर्वः
क्षिप्वाङ्गनगान्धजतेलदिग्धाः ।
रजस्वला गर्भवती रुदन्ती
मलान्वितोन्मत्तजराधवाश्च ॥
दोनो द्विषन्क्षणाविमुक्तकेशा'
क्रमेलकास्या खरसैरिभस्थाः ।
सत्र्यासिधाम्बुन्दनपुसकाद्या
दुःखावहा' सर्वसमोहितेषु ॥*॥
पृथ्वोपतिर्नाम्नहर्षयुक्तो
वेश्या कुमारो सहृद सुकेशा' ।
नार्थो नराश्वत्थवाधिरूढाः
शुभाय दृष्टा. शकुनोद्यमेषु ॥*॥
कृष्णायरा कृष्णविलेपनाख्या
कृष्णा स्रज मूर्द्धि विधारयन्ती ।
दृष्टा सक्तोपा यदि कृष्णवर्णा
नारी नरेस्तद्विपदो भवन्ति ॥*॥
श्वेताश्वरा श्वेतविलेपनाख्या
माला सिता मूर्द्धि विधारयन्ती ।
दृष्टा प्रकृष्टा यदि गौरवर्णा
नारी नरे स्यात्तदभौष्टसिद्धिः ॥
दृतातपत्र सुविश्रुतवासा.
पुष्पाञ्जितश्चन्दनचित्रिताङ्ग ।
निश्रावयुक्त कृतभोजनो वा
विप्र पटन् यच्छति सर्वसिद्धिम् ॥
अभ्युपगच्छति यस्य हि याने
स्त्रीपुरुष.ऽप्यथवा फलहस्तः ।
सर्वसमाहितसिद्धिरवश्य
तस्य नरस्य भवत्यचिरेण ॥”

इति वसन्तराजशकुने नराङ्कितचित्त-
सन्नम् ॥ * ॥

“गच्छेति पृष्टे पुरतस्तथैव
वागोदृशा केनचिदुच्यमाना ।
सर्वांशुपस्थातिशयेन ताभ्य-
श्चित्तस्य तुष्टिर्विजयाय पुसाम् ॥
सिद्धे विरावा जहि क्षिन्द भिन्दि
चेत्यादय शत्रुवधोद्यतानाम् ।
क्व यासि मा गच्छत चैवमाद्याः
प्रयोजनारम्भनिवारणार्थाः ॥
स्थैर्यं स्थिरार्थाद्गमन तदर्था-
द्वाक्यान्निवृत्तिविनिवर्तितार्थात् ।
लाभ जय भङ्गममङ्गल वा
नुभ्येत तत्तत्प्रतिपादनार्थात् ॥

उभं भवेद्दोदनमग्रभागे
भय भवेद्विभक्तिविभागभूते ।
नैर्ऋत्यकोणे रणमार्गरोधो
वायव्यकोणे रुदित सृष्टे ॥
सृत्युः सुताना रुदितेन पृष्टे
लाभो भवेत्तत्र निवर्तनेन ।
सृत्युस्तदाग्रे रुदितेन गन्तुः
सिद्धि विधत्ते रुदित रिपूणाम् ॥”

इति वसन्तराजशकुने नराङ्किते उपश्रुति-
प्रकरणम् ॥*॥ वकचक्रवाकटङ्कटिभकार-
ण्डवभासभारद्वाजमयूरकपिञ्जललावकगृध्रो
लूककपोतगोवक्षकुक्कुटकलविह्वभारतीचास
खञ्जनकाकपिङ्गलारूपाणिशकुनानिघोटक-
हृषमद्विषखरगोमहिष्यजाजमेपैडकोद्रुच्छु
न्दरीमूषिकमार्जारवानरसृगवराङ्गवालास-
नकुलवृश्चिकपिपोलिकापङ्गो कुकुरादिरूप-
शकुनानिच वसन्तराजशकुने द्रष्टव्यानि ।
हस्तिशशकृगालषटपदशरभमर्परूपाणि
शकुनानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥

शकुन, पु. (शक + उन ।) पक्षिमात्रम् । (यथा,
महाभारते । १ । ७२ । १० ॥

“त वने विजने गर्भं सिद्धव्याप्तसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयान शकुना' समन्तात् पर्यवारयन् ॥”
पक्षिविशेषः । गृध्र इति ख्यातः । इति मेदिनी ॥
कश्यपपत्नोताम्बायाः श्येनगृध्रादयः पुत्रा ।
इति श्रीभागवतम् ॥ गृध्रस्याशुभफल यथा,—
“वामेऽपसव्ये पुरतश्च पृष्टे
युद्ध विभेद मरण स्थिरश्च ।
गृध्र स्थितः सन् कुरुते क्रमेण
शब्दोऽपसव्योऽस्य विपत्तिहेतु ॥”

इति वसन्तराजशकुनम् ॥

विप्रभेदः । इत्युणादिकोषः । तद्विवरण भाग-
वते उक्तम् । गौतमविशेषः । तत्तु उक्तवाच्येषु
मङ्गलार्थयोग्यम् । इत्यजयपालः ॥ शुभशसो ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शकुनज्ञा, स्त्री, (शकुन जानातीति । ज्ञा + क ।
स्त्रियामाप् ।) ज्यैष्ठ्ये । इति त्रिकाण्डशेषः ।
शकुनज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्
सागरे । ३१ । ५३ ।

“प्राहिणोष्माङ्घ्रिषिहापि स्वसख्या शकुनज्ञया ।
स्वतन्त्रोऽभिनवारूढो युवतीना मनोभवः ॥”
शकुनि, पु, (शक्तोति उन्नेतुमात्मानमिति ।
शक + “शक्तेरुन्तोन्त्युनय ।” उणा० ३।४८
इति उनि ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनु । ५ । ११ ।

“क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वास्तथा ग्राम-
निवासिनः ।
अनिर्दृष्टाश्चैकग्रपाष्टिभश्च विवर्जयेत् ॥”
चिह्नपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ सौवल । स तु
कौरवमातुलः । (अयं हि दुर्योधनमन्त्री । द्यूते
पाण्डवान् जित्वा वन प्रेरयामास । असौ हि
कौरवयुद्धे सहदेवेन निहतः । एतद्विवरण महा

भारते शक्यप्रवृत्तिं द्रष्टव्यम् ॥) ववाद्येकादश-
करणान्तर्गताष्टमकरणम् । इति मेदिनी ॥
तत्करणजातफलम् ।

“परजनधनहर्ता वक्षकः क्रूरचेष्टः

करघृतकरवालो व्याहृतस्वामिपक्षः ।

अतिशयपरदारामक्तचित्तः सरोषो

भवति शकुनिजन्मा मानवः शीघ्रकर्मा ॥”

इति कीष्टीप्रदीपः ॥ * ॥

दुःसहपुत्रः । यथा,—

“दुःसहस्याभवत् भार्यानिर्माष्टिर्नामनामत ।
जाता कलेस्तु पाप्माया ऋतौचण्डालदर्शनात् ॥
तयोरपत्यान्यभवन् जगद्गापौनि षोडश ।
अष्टौ कुमारा' कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः ॥
दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्तस्तथा परः ।
अङ्गुष्ठाक् शकुनिश्चैव गण्डप्रान्तरतिस्तथा ॥”

तस्य पञ्च पुत्रा यथा,—

“श्येनकाककपोताश्च गृध्रो लूको च वै सुतान् ।
अवाप शकुनि पञ्च जगृहस्तान् सुरासुरा' ॥
श्येन जग्राह वै सृत्यु काक कालो गृहौत-

वान् ।

उलूक निर्ऋतिश्चापि जग्राहातिभयावहम् ॥

गृध्रं व्याधिस्तदीशोऽथ कपोतश्च स्वय यमः ।

गतेषामिव चेषोक्ता कृता पापोपपादने ॥

वस्मात् श्येनादयो यस्य निलीयन्ते शिरस्यथ ।

तनात्मरक्षणायाल शान्ति' कार्थ्या द्विजोत्तम ॥

गृहे प्रसूतिरितीषा तद्वन्नीडनिवेशनम् ।

न शस्त वर्जयेद्देह कपोताक्रान्तमस्तकम् ॥

श्येन कपोतो गृध्रो वा कौशिको वा गृहे

द्विजः ।

प्रविष्ट' कथयन्त्यन्त वसता तत्र वैश्वनि ॥

इदं क् परित्यजेद्देह शान्ति कुर्याद्विजोत्तम ।

स्वप्ने ऽपि हि कपोतस्य दर्शनं न प्रशस्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवशोत्पनिनामा-

ध्यायः ॥*॥ विकुञ्चिपुत्रः । तथा,—

‘ववस्तमनोरासीद्विज्ञाकुः पृथिवीपति' ।

तस्य पुत्रशत चासीद्विकुञ्चिर्चेष्ट उच्यते ॥

नोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः ।

शकुनिप्रमुखा, पुत्रा रचिता रोमहर्षिता ॥”

इति वङ्गपुराणे सगरीपाख्याननामाध्यायः ॥

शकुनिप्रपा, स्त्री, (शकुनीना पक्षिणा धानार्थं या

प्रपा ।) पक्षिण पानौयशाला । तत्पर्यायः ।

श्रीग्रह २ । इति हारावली ॥

शकुनी, स्त्री, श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चटकी । इति केचित् ॥ (पक्षीरूपधारिणी

पूतना । यथा, महाभारते । ५ । १३० । ४५ ।

“अनेन हि हता बाह्ये पूतना शकुनी तथा ।”

तथा च हरिवंशे । ६२ । १—२ ।

“कस्यचित्त्वथ कालस्य शकुनीविशधारिणी ।

धात्री कसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ॥

पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणिभयहरी ।

आजगामाह्वरात्रे तु पक्षी क्रोधात् विधु-

न्वती ॥”

शकुला

शकुनीश्वर', पु, (शकुनीना पत्न्यामीश्वर' ।) गडक-
गरुड । इति धनञ्जय ॥
शकुन्त, पु, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक +
“शकेरुनोन्तोन्त्युनय ।” उणा० ३।४६ । इति
उन्त ।) पत्नी । इत्यमर ॥ (यथा, महा-
भारते । १।७२।११ ।
“नेमा हिंस्युर्वने बाला क्रव्यादा मासगृह्णिन ।
पर्येरक्षन्त ता तत्र शकुन्तामेनकालजाम् ॥”)
कीटभेद । भासपद्यो । इति मेदिनी ॥
शकुन्तला, स्त्री (शकुन्ते' प्रक्षिभिर्लायते पात्यते
इति । ला + घञर्थे क । स्त्रियामाप् ।) मेन-
काप्सर सु विश्वामित्रेण जनिता कन्या । मा
कण्वमुनिना प्रतिपालिता । दुष्मन्तराजेन
विवाहिता । अस्या पुत्रो भरत राजचक्रवर्ती ।
अस्या नामकारण यथा,—
“निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्ते' परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्या कृतञ्चापि ततोमया ॥”
इति महाभारते । १।७२।१५ ॥
अस्या विवरण कालिदासकृताभिज्ञानशकुन्तल
नाटके द्रष्टव्यम् । पाञ्च स्वर्गखण्डे प्रथमादि-
पञ्चाध्यायेषु महाभारते आदिपर्वाण ६६
अध्यायमारभ्य च ज्ञातव्यम् ॥
शकुन्तलात्मज, पु, (शकुन्तलाया आत्मजः पुत्र ।
भरतराज । यथा,—
“दीपस्तिर्भरत सर्वदम शकुन्तलात्मज ॥”
इति हेमचन्द्र ॥
शकुन्ति, पु, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक +
उन्ति ।) पक्षिमात्रम् । इत्यमर ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । २।४२।३ ।
“श्वक्रन्द दक्षिणतो गृह्णाणा
सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ! ॥”)
भासपद्यो । इत्युणादिकोप ॥
शकुल, पु, (शक्नोति गन्तु वेगेनेति । शक +
“मद्गुरादयश्च ।” उणा० १।४२ । इति
उरच् । रस्य ल ।) मत्स्यविशेष । इत्यमर ॥
शकल इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३० । ३ ।
“नातिगाधे जलाधारे सुहृद शकुलास्त्रय ।
प्रभूतमङ्कोर कौन्तेय । वसूनु सहचारिण ॥”)
अस्य गुणा । मधुरत्वम् । रुचत्वम् । आहि-
त्वम् । पित्ताभजिचत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज
वल्गुम् ॥
शकुलगण्ड पु, (शकुलस्य गण्ड इव गण्डो यस्य ।
शालमत्स्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥
शकुलाक्षक पु, श्वेतदूर्वा । इत्यमर ॥
शकुनाक्षी, स्त्री, गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्ट ।
शकुलादनी, स्त्री (शकुलाना अदन यस्य ।
ङीप् ।) चक्राङ्गी । इत्यमर ॥ कटकी इति ।
भाषा । कश्चटशाक । इति मेदिनी । कांचडा
दाम इति भाषा ॥ माक्षी । किष्कुलिका ।
जलपिप्पली । कटफल । इति विश्व । गजो-
षणा । इति राजनिर्घण्ट ॥

शक्तः

शकुलार्भक, पु, (शकुलस्य अर्भक इव ।) गडक-
मत्स्य । इत्यमर ॥ (गडुइमाह इति भाषा ॥)
शकुलो, स्त्री, (शकुल + ङीप् ।) मत्स्यविशेष ।
सृगाल इति भाषा । महाशकुल इति केचित् ।
अस्या आकारो गुणाश्च ।
“शकुली रोहिताकारा भूमौ प्रायश्चरत्वसौ ।
गुर्वी पाके च मधुरा मेदिका दोषकोपना ॥”
इति राजवल्लभ ॥
पुस्तकान्तरे शकली इति च पाठः ॥ (नदो-
विशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २३ ।
“सुमेरुजा शक्तिमती शकुली त्रिदिवा क्रमुः ।
स्कन्धपादप्रसूता वै तामान्यावेगवाहिनौ ॥”)
शकत्, स्त्री, (शक्नोति सक्तुमिति । शक् + “शके-
र्त्तित्त्” उणा० ४ । ५८ । इति ऋतित्त् ।)
विष्ठा । इत्यमर ॥ यथा, (भागवते । ३।३०।१६ ।
“स दृष्ट्वा वस्तुद्वय शक्यभूत् विमुहति ॥”)
शकत्करि, पु, स्त्री, (शकत् करोतीति । शकत् +
क + “स्तम्बशक्तोरित्” ३।२।२४ । इति इत् ।)
वल्गु । इत्यमर ॥ दन्त्यादिरिति विद्याविनोद ॥
शकत्कार, त्रि, मलत्यागकारक । शकत्
करोतीत्यर्थे शकच्छब्दात् कधातो षण् (षण्)
प्रत्ययेन निष्पन्न ॥
शकहार, स्त्री, (शकतो हारम् ।) मलहारम् ।
तत्पर्याय । अपानम् २ पायु ३ गुदम् ४
शुति ५ अधोमर्श ६ त्रिवलोकः ७ बली ८ ।
इति हेमचन्द्र ॥
शकर, पु, वृष । इति हेमचन्द्र ॥
शकरि, पु, वृष । इति त्रिकाण्डशेष ॥
शकरी, स्त्री, हृन्दोभेद । नदीभेद । मिखला ।
इति मेदिनी ॥ सा च, समहृत्तषड्विशति
च्छन्दोऽन्तर्गतचतुर्दशच्छन्द । यथा,—
“उक्त्यात्युक्त्या तथा मध्या प्रतिष्ठान्या
सुपूर्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च हृष्टती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगतौ चैव तथातिजगतौ मता ।
शकरी सातिपूर्वा स्यादष्ट्याष्टी तथा मता ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृति प्रकृतिराकृति ।
विकृति सकृतिश्चापि तथा चैवातिसत्कृति ॥
इत्याख्या समहृताना हृन्दसा क्रमशः कृता ॥”
तत्र चतुर्दशाक्षरपादसप्तच्छन्दासि सन्ति ।
तेषा नामानि गणाश्च यथा ।
मो गो गो नौ म शरनवृभिरसवाधा । १ ।
त्रेय वसन्ततिलक तभजा जगौ ग । २ ।
ननरसलयुगे स्वरैरपराजिता । ३ ।
ननभनलगितिप्रहरणकलिका । ४ ।
मस्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् । ५ ।
हि सप्त छिदि लोलाम्बुसौ श्मौ गौ चरणे चेत । ६ ।
स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीसुखीयम् । ७ ।
इति हृन्दोमञ्जरी ॥
एतेवासुदाहरणानि बाह्व्यभिया नोक्तानि ॥
शक्त, त्रि, (शक + क्त ।) शक्तिविशेष । समर्थ ।
तत्पर्याय । सङ्घ २ सम ३ प्रभु ४ उष्ण ५ ।

शक्तिः

इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मनु । ६ । २०७ ।
“भ्रातृणा यस्तु नेहेत धन शक्त स्वकर्माणा ।
न निर्भाज्य स्वकादशात् किञ्चिद्दत्तोप-
जीवनम् ॥”)
प्रियवद' । इति शक्तशब्दोकाया स्वामी ॥
शक्तव, पु, भृञ्जि, भ्रष्टयवादिचूर्णम् । क्वातु इति
भाषा । यथा,—
“धाना भ्रष्टयवे भृञ्जि स्त्रिया पुभृञ्जि शक्तव'
केचित्तु शक्नुरस्तीति वन्मुरा भृमनि स्त्रियाम् ॥”
इति जटाधर ॥
अस्य विवरण शक्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शक्ति, स्त्री, (शक + क्तिन् ।) कायजनन-
सामर्थ्यम् । यथा,—
“या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण सस्थिता ।
इति देवोमाहात्म्यस्य टीकाया नागोजीभट्ट ॥
शक्यते जेतुमनया । सा प्रभावोक्ताऽमन्त्रज-
भेदात्त्रिविधा । तत्र प्रभुत्वे साधकत्वात् कोष-
दण्डौ प्रभुशक्ति १ । विक्रमेण स्वशक्त्या विस्तृ-
रणमुत्साहशक्ति २ । सन्ध्यादौनां सामादौ-
नाश्च यथावस्थान मन्त्रशक्ति ३ ॥ सामर्थ्य-
मात्रम् । तत्पर्याय । द्रविणम् २ तर ३ सङ्घः
४ बलम् ५ शौर्यम् ६ स्थाम ७ शुभम् ८ परा-
क्रम ९ प्राण १० । इत्यमर ॥ शुभ ११ सङ्घम्
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऊर्ज १३ । इति
जटाधर ॥ काश्च । सा तु शर्वलानामास्त्रम् ।
इति नानार्थे अमरभरतो ॥ गौरी । इति
मेदिनी ॥ लक्ष्मी । इति शब्दमाला ॥ * ॥
त्रिशक्तयो यथा,—
“एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषा श्वेता परा वृष्टि सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता ॥
एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता ।
एषैव कृष्णा तमसो रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता ॥
परमात्मा यथा देवो एक एव त्रिधा स्थित ।
प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाभवत् ॥”
इति वाराहै त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्याय ॥ * ॥
अपि च ।
“विन्दु' शिवात्मकस्तत्र बीज शक्त्यात्मक
स्मृतम् ।
तयोर्योगि भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तय ॥”
इति क्रियासार ॥
अन्यश्च ।
“इच्छा क्रिया तथा ज्ञान गौरो ब्राह्मी तु वैश्वी
त्रिधा शक्ति स्थिता यत्र तत्पर ज्योतिरो-
मिति ॥”
इति मोरघसहिता ॥ * ॥
अष्ट शक्तयो यथा,—
“इन्द्रापो वैष्णवी शान्ता ब्रह्माणी ब्रह्मवादिनी ।
कौमारी नारसिन्ही च वाराह्यी विकटाकृति ॥
माहेश्वरी महाभाया भैरवी भीमरूपिणी ।
अष्टौ च शक्तय सर्वा रथस्था प्रथयुर्मुदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते त्रैलोक्यशक्त्युत्पत्त्याध्याय ॥ * ॥

शक्तिः

नव शक्तयो यथा,—
 “तत्र पद्मे चाष्टदले मध्ये च भक्तिपूर्वकम् ।
 वैष्णवीशैव ब्रह्माणी रौद्रीं माहेश्वरी तथा ॥
 नारसिंहोच्च वाराहीमिन्द्राणी कार्तिकीं तथा ।
 सर्वशक्तिस्वरूपाश्च प्रधानां सर्वमङ्गलाम् ॥
 नवशक्तौश्च सपुन्य घटे देवाश्च पूजयेत् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ६१ अध्याय ॥*॥
 पञ्चाशद्विष्णुशक्तयो यथा,—
 “कीर्त्तिं कान्तिस्तुष्टिपुष्टीं धृति शान्ति क्रिया
 दया ।
 मेधा सहर्षा श्रद्धा म्याल्लज्जा लक्ष्मीं सरस्वती ॥
 प्रीती रती रमा प्रोक्ता क्रमेण स्वरशक्तय ।
 जया दुर्गाप्रभा सत्या चण्डावाणी विलासिनी ॥
 विरजा विजया विश्वा विनदा सुनदा स्मृति ।
 ऋद्धि समृद्धि शुद्धिश्च भक्तिर्मुक्तिर्मति चमा ॥
 रभोमा ह्येदिनी क्लिन्ना वसुधा वसुधा परा ।
 परा परायणा सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभानिशा ॥
 अमोघा विद्युता चैति शक्तयः सर्वकामदा ।
 एतां प्रियतमाह्वेषु निषण्णा सस्मितानना ॥
 विद्युद्दामसमानाङ्गा पङ्कजाभयवाहवः ॥”*॥
 पञ्चाशदुद्गुणशक्तयो यथा,—
 “गुणोदरी स्याद्विरजा शास्त्रज्ञी तदनन्तरम् ।
 लोनाक्षी वक्तुलाक्षी च दीर्घघोणा समीरिता ॥
 मदीर्घमुखी गोमुखी दीर्घजिह्वा तथैव च ।
 कुण्डोदर्यर्धकेश्या च तथा विह्वतमुख्यापि ॥
 ज्वालामुखी ततो ज्ञेया पञ्चादुक्लामुखी ततः ।
 सुश्रोमुखी चैव शिवामुख्येता स्वरशक्तयः ॥
 महाकालीसरस्वत्यौ सर्वसिद्धिसमन्विते ।
 गोरो त्रैलोक्यविद्या स्यान्मन्त्रसिद्धिस्ततः परम् ॥
 आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी स्मृता ।
 द्रावणी नागरी भूयः खेचरी चापि मञ्जरी ॥
 रूपिणी चित्रिणी पश्चात् काकोदर्यपि भूतना ।
 स्याद्भद्रकालीयोगिनी शक्तिनी गर्जिनी तथा ॥
 कालरात्रिश्च कुण्डिन्या कपर्दिन्यपि वक्ष्या ।
 जया च समुखेश्वर्या रेवती माधवी ततः ॥
 वारुणी वार्ष्णी प्रोक्ता पञ्चाद्रक्षोविदारिणी ।
 ततश्च सहजा लक्ष्मोर्व्यापिनी माययान्विता ॥
 एता रुद्राङ्गपौठस्या सिन्दूरारुणविग्रहा ॥
 रत्नोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराम्बुजा ॥”
 इति प्रपञ्चसार ॥ * ॥
 कुलशक्तयो यथा,—
 “शक्तयः परमेशानि । विदग्धा सर्वयोषित ।
 नटी कापालिकी वैश्या मालिनी कुङ्कुमालिनी ॥
 चाण्डाली च कुलाली च रजकी नापिताङ्गना ।
 गोपिनी योगिनी श्रद्धा ब्राह्मणी राजकन्यका ॥
 कोचाङ्गना च देवेशि । तथैव शङ्करारिणी ।
 एता षड्विंशति कन्या देवानामपि दुर्लभा ॥
 देवज्ञा व्याधवामा च तथा मासापहारिणी ।
 बीदा च जवनी देवि तथा रसपसारिणी ॥
 वैश्या चतुर्विधा प्रोक्ता द्विविधा कुङ्कुमालिनी ॥
 धीवरौ द्विविधा प्रोक्ता तथैव गणिकाङ्गना ॥
 कुशकारौ द्विधा प्रोक्ता तथैव गोपिनी स्मृता ।

शक्तिः

वातवैद्याङ्गना देवि जवनी द्विविधा स्मृता ॥
 वीहकन्या त्रिधा देवि तथा कोचाङ्गना प्रिया ।
 पूर्वोक्ताभिः सहैकत्र चतु षष्टिश्च शक्तयः ॥”
 इति रेवतीतन्त्रे ३ पटल ॥ * ॥
 अपि च ।
 “पञ्चाचारेण देवेशि । कुलशक्तिं प्रपूजयेत् ।
 नटी कापालिकी वैश्या रजको नापिताङ्गना ॥
 ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
 मालाकारस्य कन्या च नव कन्या प्रकीर्त्तिता ॥
 विशेषवैदग्ध्ययुता सर्वा एव कुलाङ्गना ।
 रूपयौवनसम्पन्ना शीलमीभाग्यशालिनौ ।
 पूजनोया प्रयत्नेन तत सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥”
 इति गुप्तसाधनतन्त्रे १ पटल ॥ * ॥
 तस्या प्रशसा यथा ।
 “शक्तिं विना महेशानि । सदाह शबरूपक ।
 शक्तियुक्तो यदा देवि । शिवोऽह सर्वकामद ॥
 शक्तियुक्त जपेन्नन्त न मन्त्र केवल जपेत् ।
 सावित्रीसहितो ब्रह्मा सिद्धोऽभून्नगन्दिनि ॥
 द्वारवत्या कृष्णदेव सिद्धोऽभूत् सत्यया सह ।
 तथा कोचबधूसङ्गान्मम सिद्धिर्वरानने ॥
 ईश्वरोऽह महेशदेवि । केवलं शक्तियोगत ।
 शक्तियोगेन देवेशि । यदि सिद्धिर्न जायते ॥
 तदैव परमेशानि मम वाक्यं वृथा भवेत् ।
 यहन्त जलगण्डूष शक्तिवक्त्रे सुरेश्वरि ॥
 सिन्धुरूप महेशानि । तज्जल नात्र संशय ।
 स्वीयेष्टदेवोभावेन भोजयेत्तान् यन्नत ॥
 शक्तिय कथ्यते देवि शृणुष्व सुरसुन्दरि ।
 त्रयोदशाब्दाद्भुं या पञ्चविंशतिवार्धिकौ ॥
 अप्रसूता विशेषेण पञ्चमेऽपि भवेत् प्रिये ।
 सुन्दरी तु विशेषेण प्रसूता वाप्रसूतिका ॥
 अवश्य पञ्चम कुर्यात् शक्तिमात्रे महेश्वरि ॥”
 इति शक्तिकागमसर्वस्वम् ॥ * ॥
 तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यादि यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “सह बुद्ध्या बुद्धिमन्तो न वक्तुमुचित सुरा ।
 सर्वं शक्त्यालया विश्वे शक्तिमन्तो हि त्रैविनः ॥
 ब्रह्मादिदण्डपर्यन्त सर्वं प्राकृतिक जगत् ।
 सत्य नित्य विना माञ्च मया शक्ति प्रकाशिता ॥
 आविर्भूता च सा मत्त सृष्टी देवी मदीच्छया ।
 तिरोहिता च सा शेषे सृष्टिसंहरणे मयि ॥
 सृष्टिकर्त्री च प्रकृति सर्वेषा जननी परा ।
 मम तुल्या च मन्माया तेन नारायणी स्मृता ॥
 सर्चरश्च तपस्त्रय शम्भुना ध्यायता च माम् ।
 तेन तस्मै मया दत्ता तपसा फलरूपिणी ॥
 व्रतश्च लोकशिक्षार्थमस्या न स्वार्थमेव च ।
 स्वय व्रताना तपसा फलदात्री जगन्मये ॥
 मायया मोहिताः सर्वे किमस्या वास्तव व्रतम् ।
 साध्यमस्या व्रतफलं कल्पे कल्पे पुन पुन ॥
 सुरेश्वरा यदशश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
 कला कलाशरूपास्ते जीविनश्च सुरादयः ॥
 सृदा विना कुलालश्च घटं कर्तुं यथाक्षम ।
 विना स्वर्ण स्वर्णकार कुण्डलं कर्तुमक्षम ॥

शक्तिः

विना शक्त्या तथाहञ्च स्वसृष्टिं कर्तुमक्षम ।
 शक्तिप्रधाना सृष्टिश्च सर्वदर्शनसम्पत्ता ॥
 अहमात्मा च निर्लिप्तोऽदृश्यः साक्षी च
 देहिनाम् ।
 देहा प्राकृतिका सर्वे नश्वरा पाञ्चभौतिका ॥
 अहं नित्यशरीरी च भानुविग्रहविग्रह ।
 सर्वाधारा च प्रकृति सर्वात्माह जगत्सु च ॥
 अहमात्मा मनो ब्रह्मा ज्ञानरूपो महेश्वर ।
 पञ्च प्राणा स्वय विष्णुर्बुद्धिः प्रकृतिरौश्वरी ॥
 शक्त्यो निद्रादयश्चैता सर्वाश्च प्रकृते कसा ।
 सा च शैलेन्द्रकन्येयमिति वेदनिरूपितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ७ अध्याय ॥*॥
 अपि च ।
 “सा शक्ति सृष्टिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया
 राधा पद्मा च ज्ञावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
 प्राणाधिष्ठातृदेवो या कृष्णस्य परमात्मन ।
 प्राणःधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
 ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवौ सर्वमङ्गलकारिणी ।
 परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मी परिकीर्त्तिता ॥
 विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
 वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
 बुद्ध्याधिष्ठातृदेवो या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
 सर्वज्ञानात्मिका सर्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
 रागाधिष्ठातृदेवो या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
 कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
 पञ्चधादौ स्वय देवी मूलप्रकृतिरौश्वरी ॥
 तत सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ।
 योषित प्रकृतेरशा पुमास पुरुषस्य च ॥”
 इति च ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४० अध्याय ॥*॥
 ब्रह्मार्णवशतुत्पत्तिर्दथा ।
 “ततो ब्रह्मादयो देवा भयं जग्मुः सवासवा ।
 यदि स्यान्निर्जितो देव क्षय सर्वदिवोकसाम् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे शक्त । ब्रह्मा चिन्तयते क्रिया ।
 स्त्रीरूपधारिणी भूत्वा सहायत्व मन्त्रे ॥
 क्षिप्रं कुरु स्वकार्यं त्व एव विश्वेश्वर दणे ।
 ततो द्यातितवान् शम्भु स्वशक्ति किरणो-
 ज्ज्वलाम् ॥
 ब्रह्मरूपधरा किन्तु ललनाकारविग्रहाम् ।
 हसस्यन्दनमारूढा स्वकीयायुधधारिणी ॥
 तर्जयन्ती महौजिन दानवाना भयङ्करौ ।
 तस्या घोराणि कर्माणि दृष्ट्वा स विस्मयः शिव’
 का पुन अष्ट सुस्नेहा सदातिप्रतिपन्नित् ।
 तस्या शक्ति द्वितोयाश्च सृजामि अपरा-
 जिताम् ॥”
 इति देवीपुराणे रुद्रवधे ब्रह्माण्डोत्पत्ति ॥*॥
 नन्दादीर्घे शक्तिमन्त्रविचारनिषेधो यथा ।
 “योऽसावनादिमध्यान्तशिशुशक्तिमय पर ।
 तस्यैव परमानन्दा सर्वैकाल्पित्वाशने ।
 तप्यभावेण प्राप्नोति तपोयज्ञादिक फलम् ।
 मन्दाणा देवशक्तेन न विचारो वरानने ॥”
 इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेश १५५
 ध्यात ॥ * ॥

शक्तिभू

शक्तः

शक्यः

प्रकृति । यथा,—
“प्रधान प्रकृति शक्तिर्निर्वा चाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि पुरुष या समाश्रिता ॥”
तस्या गुणानाह ।

“सत्त्व रजस्तमस्त्रोणि विज्ञेयाः प्रकृतेर्गुणा ।”
इति भावप्रकाश ॥ * ॥

शक्तिविषयकपुण्याणि यथा,—

“अथ पुण्य प्रवक्ष्यामि कर्मयोगी मन्त्रेश्वरि ।
शृणुष्व परया भक्त्या यधीक्त ब्रह्मणा पुरा ॥
कमले करवीरे हे कुसुम्भे तुलभौद्धयम् ।
जात्यशोके केतकी हे कुमारीचम्पकोत्पलम् ॥
कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम् ।
आरग्वध कर्णिकार पावन्ती नवमल्लिका ॥
सौगन्धिकं सकोरण्ड पलाशाशोकसर्जकाः ।
सिन्धुशारे ह्यपामार्गवापुनीकञ्च कामजम् ॥
व्याघ्रचेल दमनक मरुवक तत परम् ।
लवङ्ग जलकर्पूर तगरञ्च जया तथा ॥
शिवपुष्य द्रोणपुष्य कामराज सुकेतकम् ।
अन्यानि वनपुष्याणि जलजस्यलजानि च ।
गिरिजानि देशजानि नानापुष्याख्यत परम् ॥”
इति प्रपञ्चसार ॥

शक्तिग्रह, पु, (शक्ति गृह्णातीति । शक्ति + ग्रह
+ “शक्तिनाहुलाह् गति ।” ३।२।८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या अच् ।) शिव । कार्तिकेय ।
शक्ति गृह्णाति य इत्यर्थे शक्तिशब्दपूर्वकग्रह-
धातोरल्पप्रत्ययेन निष्पन्न इति केचित् ॥ (शक्ते-
ग्रहो ग्रहणम् ।) शब्दशक्तिज्ञानम् । यथा ।
“अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य इतीव
रेच्छा शक्तिरिति तार्किका । तज्ज्ञानन्तु
व्याकरणादिभ्य । अतएव ।

‘शक्तिग्रह व्याकरणोपमान-
कोषाप्तवाक्याहवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषादिहतेर्वेदन्ति
सान्निध्यत मिहपदस्य ह्रदा ॥’

इति प्राञ्च ।” इति दुर्गादास ॥

शक्तिग्राहक, पु, व्याकरणोपमानादि । शक्ति-
अहीता च । शक्ति ग्राहयति गृह्णाति च
इत्यर्थे अन्ताजान्तग्रहधातीर्णक (गबुल्)
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शक्तिधर, पु, (धरतीति । धृ + अच् । शक्तेर्धर ।)

कार्तिकेय । इत्यमर ॥ (यथा, हरिवंशे । ७३।८

“बलेन वपुषा चैव बान्धेन चरितेन च ।

स्यात्ते शक्तिधरस्तुष्यो न तु कश्चन मानुष ॥”)

शक्तिधारके, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।

५८ । ४१ ।

“स्कन्द कुमाररूप शक्तिधरो वह्निकेतुश्च ॥”)

शक्तिपर्ण, पु, सप्तपर्ण हञ् । इति जटाधर ॥

शक्तिपाणि, पु, (शक्तिरस्त्रविशेष पाणौ

यस्य ।) कार्तिकेय । इति हलायुध ॥

शक्तिभृत्, पु, (शक्ति विभर्तीति । भृ + क्तिप् ।

तुक् च ।) कार्तिकेय । इति हेमचन्द्र ॥

शक्त्यन्वधारके, त्रि ॥

शक्तिहेमिक, त्रि, (शक्तिहेतिः प्रहरणास्त्र यम्य ।)
शक्त्यन्वधारियात्ता । तत्पर्यायः । शक्तोक्त २ ।
इत्यमर । लघ्यायुधधर, ३ । इति शब्दरत्नावलो ॥

शक्तु, पु, क्तो, (शक + बाहुलकात् तुन् ।) भर्जित-

यवादिचूर्णम् । क्तानु इति भाषा । यथा,—

“धाना भृष्टयवे भृञ्चि म्विया पु भृञ्चि शक्तव ।

केचित्तुशक्तुरस्तीति बभ्रुरा भूमनि स्त्रियाम् ।”

इति जटाधर ।

अस्य गुणा ।

“यवाना शक्तयो रूचा लेखना वङ्गिवर्धना ।

वातला कफरोगघ्ना वातवर्धोऽनुलोमना ॥

धानामंशान्तु तैऽतोव दुर्जरा लेखना, स्मृता ।

गुर्वी पिण्डोक्ततात्पर्य लघो सैव विपर्ययात् ।

शक्तूनामागु जोर्यत शृदुत्वादवलेदिका ॥”

इति राजवल्लभ ।

अथ शक्तव ।

“धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि शक्तव ।”

तत्र यवशक्तव ।

“यवजा शक्तव गोता दोषना लघव सरा ।

कफपित्तहरा रूचा लेखनाय प्रकोर्त्तिता ॥

ते पीता बलदा हृष्या हृ हृग्ग भेदनास्तथा ।

तर्पणा मधुरा रूचा परिणामे बलावहा ॥

कफपित्तशमस्तुतृड्वर्णनेवामयापहा ।

प्रगमता घर्मदा हृष्या व्यायामार्त्त शरोरिषाम् ॥

अथ चणकयवशक्तव ।

“निस्तुपैद्यगकैर्भृष्टैर्यागैश्च यवे कृताः ।

शक्तव शर्करासर्पि गक्ता श्रीभेऽतिपूजिता ॥”

अथ शालिशक्तव ।

“शक्तव शालिसभृता वङ्गिदा लघवो हिमा ।

मधुरा आङ्गिणो रूचा पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥

न भुक्ता न रदैऽच्छत्त्वा न निशाया न वा बह्वन् ।

न जलान्तरितान् न हि शक्नूनद्यात्र केवलान् ॥

शृयकूपान पुनर्दानं सामिप पयसा निशि ।

दन्तच्छेदनमुष्टश्च सप्त शक्तुषु वर्जयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

जन्मतिथौ तद्गणफलम् । ज्योतिषे ।

“शक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाश

प्रयान्ति भुव

भुङ्क्ते धस्तु निरामिष स हि भवेत् जन्मान्तरि

पश्छित ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मेपसंक्रान्त्या तद्दानविधिर्यथा । स्मृति ।

“मेषादी शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ।”

महार्णवे ।

“यो ददाति हि मेषादी शक्तून्सु घटान्वितान्

पितृनुहिश्च विप्रभ्य सर्वापापै प्रमुच्यते ।

विप्रभ्य पादुके छत्र पिष्टभ्यो विषुवे शुभम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

चातुर्मास्यव्रते प्रातःस्नानस्य हृतशक्तवो दक्षिणा

यथा । नारदौयम् ।

“नित्यस्नाने हविर्हृद्यान्नि खेद्रे हृतशक्तव ॥”

नित्यस्नाने प्रातःस्नाने । इति मत्स्यसप्ततत्त्वम् ॥

शक्तुक' पुं, विषमेट । तस्य लक्षणस्वरूपे यथा,
“यदग्रान्य शक्तकेनैव पूर्णमध्य स शक्तुक ॥”
इति भावप्रकाश ।

शक्तुफला, स्त्री शमाहञ्च । इत्यमर ॥

शक्तुफली स्त्री, शमीहञ्च । इति शब्दरत्नावली ॥

शक्त्यर्ह, पु, (शक्ते रहुं ।) यमद्वारा कुञ्चिललाट-

श्रीवास्त्यन्त्रो घर्म दौर्घ निश्वासय । यथा,—

“कुक्षौ ललाटे श्रीवायां यदा घर्म प्रवर्तते ।

शक्त्यर्ह त विजानीयादायतोच्छ्वासमेव च ॥”

इति राजवल्लभ ।

शक्ति पु, वशिष्ठमुनिर्व्येष्टपुत्र । इति पुराणम् ॥

(यथा, मद्भाभारते । १ । १७७ । ३ ।

“अपश्यदर्जित सत्य मुनि प्रतिमुखागतम् ।

शक्ति नाम महाभाग वशिष्ठकुलवर्धनम् ।

व्येष्टं पुत्र पुत्रगतात् वशिष्ठस्य महात्मन ॥”

अथ हि इच्छाकुवशीय कल्पापपाटनृपति

अग्रपत् । न च नृपतो राजसो भृत्वा एन-

मभक्षयत् । एतद्दत्तान्तस्तु महाभारते १।१७७

अध्याये दृष्टव्य ॥)

शक्त, त्रि, प्रियवद । इत्यमरटोकाया भरत ॥

शक्तु, त्रि, प्रियवद । इत्यमर ॥

शक्ता, [न्]पु, (शक + “अग्निशक्तिभ्या हृन्दसि ।”

उणा० ४ । १४६ । इति मनिन् ।) शक्ति ।

शकधातोरौणादिकर्मनिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥ (इन् । इत्, ऊञ्चल । ४ ।

१४६ ॥ लौ, शक्यतेऽनेनाभिमत प्राप्तु शक्नो-

तीष्ट साधयितु वा शक्नते कर्तुमिति वा ।

शक + मनिन् । कर्म । इति निघण्टु । २ । १ ॥

यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३४ । ३ ।

“दुहन्ति शक्नना पय ॥”

“शक्नना कर्मणा ।” इति तद्भाष्ये सायण ॥)

शक्य, त्रि, (शक + “शकिसहोच ।” ३।१।८.८।

इति यत्) समर्थनीय । (यथा, रघु । २।४८ ।

“शक्योऽस्य मनुर्भवता विनेतु

गा कोटिश स्वश्रेयता घटोष्ठीः ॥”)

शक्याश्रय । (यदा भावे यत् स्यात् तदा

क्तोर्वालिङ्ग स्यात् । यथा, गोतायाम् । १८।११ ।

“नहि शक्य देहभृता त्यक्तु कर्माश्चश्रयत । ॥

तथाच रामायणे । २ । १३ । ५ ।

“तानि सर्वाणि सयन्तु शक्यराम जितेन्द्रिये ॥”

पु, वाच्योऽर्थ । यथा,—

“शक्योऽर्थोऽभिधया ज्ञेय लक्ष्यो लक्षणया

मत् ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ज्ञेयस्तिस्त् शब्दस्य हृतय ॥

इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥

अन्यच्च ।

“शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुण ।”

इति भाषापरिच्छेदे ॥

अपि च । ईश्वरसङ्केत शक्तिस्तया अर्थबोधक

पद वाचकम् । यथा गोत्वादिर्विशिष्टबोधक

गवादिपद तद्विधोऽर्थो गवादिर्वाच्य स एव

मुख्यार्थ इत्युच्यते ।” इति शक्तिवादः ॥

शक्रः

शक्यतावच्छेदकः, त्रि, (शक्यताया अवच्छेदकम्) शक्याशे भासमानधर्मः । यथा ।
 “एवञ्च तादृशधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्व दुर्वारमेव ।” इति शक्तिवादः ॥
 शक्रः, पु, (शक्रोति दैत्यान् नाशयितुम् । शक्र + “स्नायितश्चैति ।” उणा० २।१३। इति रक् ।) इन्द्र । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । ३। ३६ । “धनुर्मृतामग्रत एव रक्षिणा जहार शक्र किल गूढविग्रहः ॥”) कुटजवृक्षः । अञ्जनवृक्षः । इति मेदिनी ॥ ज्येष्ठानक्षत्रम् । यथा,—
 “शक्रो निर्वृत्तस्तोय विश्वविरिञ्ची हरिवंशुर्वरुणः । अजपादोऽहिब्रह्म पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 चतुर्हशेन्द्रा यथा,—
 ‘त्रिभुक् च विपश्चिद्यः सुवित्ति शिविरिव च । विभुमनोजवस्यैव तथोजस्वी वडिस्तथा ॥ अङ्गुतस्य तथा शान्तिस्तथा देवचरो हृष । ऋतधामा दिवः स्वामी शुचि शक्राश्चतुर्हशः ॥’* ब्राह्मदिनमासाब्देषु इन्द्राणां नाशसंख्या यथा । ‘ब्राह्मे दिने वै नश्यन्ति चतुर्हश पुरन्दरा । शतानि मासि चत्वारि विशत्या सहितानि च । अब्दे पञ्चसहस्राणि चत्वारिश्च्छतानि च ॥’ इत्याद्ये वङ्गिपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥५॥ इन्द्रत्वप्राप्तिकारणं यथा,—
 इन्द्र उवाच ।
 ‘रमाकान्तभवतीत्यै कृत क्रतुशत पुरा । तेन पुण्येन सम्प्राप्त मया पौरन्दर पदम् ॥ इदानीं नूतन कोऽपि जातो दिवि पुरन्दर । न तेन धर्मो विहितो न तेन क्रतव कृता । मम सिंहासन दिव्य कथमाक्रान्तमच्युत ॥ इत्येव वदतस्तस्य श्रुत्वा वाक्य रमापति । उन्मोलितस्मिताचोऽसावुवाच मधुर वचः ॥ श्रीभगवानुवाच ।
 देवादयो मनुष्यान्ता मम सेवापरायणा । मद्याजनरता लोका मङ्गलस्तुतिपाठका ॥ मन्मूर्त्तिषु कृतध्याना मत्कथाश्रवणा इह । मत्पादोदकनैवेद्यभोजिनोऽन्वहमेव ये ॥ मन्नामकीर्त्तनपरा मम स्मृतिपरायणा । मन्मन्त्रजापका नित्यमनन्याश्रयसम्पदा ॥ किं विधिं किमिन्द्रत्व देवत्वमपर किमु । तेषामलभ्य यत्किञ्चित् दुर्लभ नास्ति संसृती ॥ किं दानैरल्पफलदै किं तपोभि किमध्वरै । सेव्यमानैः क्षितितले समम प्रीतिमान् सदा ॥ इन्द्र उवाच ।
 भगवन् कर्मणा केन स त्वय्यौतिपरो भवेत् । तद्ददस्व महाबाहो प्रपन्नभयभञ्जन ॥ श्रीभगवानुवाच ।
 अनेकधा मङ्गजन मम प्रीतिकारं परम् । यद्गत्था तन् पद लेभे तत् शृणुष्व पुरन्दर ॥ जपत्यष्टादशध्यायगीतानां श्लोकपञ्चकम् ।

शक्रध्व

तथा भक्त्या तु सप्राप्त तव साम्ना ज्यमुत्त-
 मम् ॥” इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्याय ॥ (समर्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ । “विश्वानि शक्रो नर्थाणि विद्वानपो रिरिच सखिभिर्निकामैः ॥” “विद्वान् जानन् शक्रः समर्थ इन्द्रः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥) शक्रक्रीडाचल, पु, (शक्रस्य क्रीडाचल क्रीडा-पर्वतः ।) सुमेरुपर्वतः । इति हलायुधः ॥ शक्रगोपः, पु, इन्द्रगोपक्रीडा । इति जटा धरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ । ५ । “नववर्षावसिक्तानि शक्रगोपाकुलानि च । नष्टदावाग्निमार्गाणि वनानि प्रचकाशिरः ॥”) शक्रज, पु, (शक्राज्जायते इति । जन + ड ।) काक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥ शक्रजात, पु, (शक्राज्जात ।) काक । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥ शक्रजित्, पु, (शक्र जितवानिति । जि + क्तिप् ।) रावणपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघु । १४ । ८३ । “अपि प्रभु सानुशयोऽधुना स्यात् किमुत्सुक शक्रजितोऽपि हन्ता ॥”) इन्द्रजेतरि, त्रि, ॥ शक्रद्रुमः, (शक्रस्य पु द्रुमः ।) देवदारुवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ शक्रधनुः, [स्] क्री, (शक्रस्य धनुः ।) इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ गण्डी इति रामधनुक इति च भाषा । “इन्द्रायुध शक्रधनुः कौशिकायुधमित्यपि । ऐरावत रोहित स्यादवक्र यदि तद्धनुः ॥ इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । ५ । २६ । ११ । “यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते न चेकवर्णं न च वेद्मि किन्तु तत् ॥”) शक्रध्वजः, पु (शक्रस्य ध्वजः ।) इन्द्रध्वजः । (यथा, आर्यासप्तसत्याम् । २६६ । “ते श्रेष्ठिः क्व सम्प्रति शक्रध्वजः । ये कृत-स्तवोच्छ्राय । ईषां वा मेढि वाधुनातनास्त्वा विधित्सन्ति ॥”) तद्विवरणं यथा,—
 नृपवाहन उवाच ।
 “भगवन् श्रोतुमिच्छामि तस्य उत्थापनं यथा । क्रियते दिन ऋते च द्रव्यमन्त्रविधि वद ॥ अगस्त्य उवाच ।
 ब्रह्मणा कथित शक्र वृहस्पतिसमीपतः । यथा तथा प्रवक्ष्यामि विधिं केतोः समुच्छ्रये ॥ बृहस्पतिरुवाच ।
 शुभाहे ऋचे करणे सुहृत्ते शुभमङ्गले । देवज्ञः सूत्रधारश्च वन गच्छेत् सहायवान् ॥ देवोपतिष्ठाविधिना यात्राया या प्रचोदिता । गत्वा वृक्ष शुभ पुष्प धवाङ्गुनप्रियङ्करम् ॥

शक्रध्व

उडुम्बराजकर्णञ्च पञ्चेतं शोभना हरिः । ध्वजार्यं वर्जयेद्वत्स देव उद्यानजान् द्रुमान् ॥ कन्या मध्ये तु या यष्टो करमानेन कल्पयेत् । एकादशकरा वत्स नव पञ्च करापरा ॥ अरालता क्रिमिचिता तथा पक्षिनिकेतनाम् । वस्त्रोक्तपिष्टवनजा सुशुष्ककोटरान्तराम् ॥ कुलाञ्च घटसिक्ताञ्च तथा स्त्रीनामगर्हिताम् । विद्युद्वज्रहताञ्चैव दग्धाञ्च परिवर्जयेत् ॥ अलाभे चन्दनं आम्ब शालशाकमय तथा । कर्त्तव्यं शक्रचिह्नार्थं न चान्य वृक्षज क्वचित् ॥ शुभभूमिभव ग्राह्य शुभतोय शुभावहम् । ततः सपूजयेद्वृक्षं प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥ नमो वृक्षपते वृक्ष त्वासर्चयति पार्थिवः । ध्वजार्यं तत्त्वतो नाथ अन्यथा उपगम्यताम् ॥ रात्रौ देवो बलिस्तत्र युगवृक्षे तथैव च । वासवाना महावृक्षं कृत्वा चान्यत्र गम्यताम् ॥ ध्वजार्यं देवराजस्य न क्षान्तिस्तत्र अत्र च । पूजयित्वा ततो वृक्षं बलि भूताय दापयेत् ॥ प्रभाते छेदयेद्वृक्षं शुभस्वप्नादिदर्शने । शुक्ताम्बरधरश्चैव समुद्रतरण नदी ॥ वृक्षान् नम्रान् शुभान् क्षीरानारोहेत् देवता-लयम् । देवो द्विजस्तथा साधुलिङ्गब्रह्म हरिरपि ॥ प्रतिमा पूजिता स्वप्ने क्षिप्र सिद्धिफलप्रदा । मत्स्यमासदधिन्नाभ रुधिर ऋतरादनम् ॥ अगम्यागमन दृष्ट्वा आशु सिद्धिफलप्रदम् । द्रुमास्तिल ध-धान्य शृङ्गानां यथा शुभम् ॥ फल पुष्पं मितः पूर्वा स्वप्ने लब्धा जयावहा । शङ्खगावस्तथा दान्तलाभा राज्यप्रदायका ॥ गौः सवस्त्रा नवसुता दृष्ट्वा पुत्रफलप्रदा । पङ्कस्योद्धरणं कूपं व्याधिमोक्षकरं चिरात् ॥ एव स्वप्नान् शुभान् दृष्ट्वा तथा छिन्देत् पाद-पम् । उदङ्मुखं प्राङ्मुखो वा मधुवृक्षाक्तपशुना ॥ पूर्वोत्तरे च पतनं शस्तोऽश्वतोऽत्रयं शुभम् । अलग्नपादपे चान्ये अन्यथा तु परित्यजेत् ॥ अष्टाङ्गुलं त्यजेत् मूले अग्ने तन्तु जले क्षिपत् । तथा तमानयेद्वत्स शकटेन हृषेरपि ॥ युवानैर्वलसम्पन्नैर्नैय तत्पुरतः परम् । नोयमाना यदा यष्टौ समा वा चतुरस्रका ॥ हृत्ता वा भङ्गमाधत्ते रात्रं पुत्रं पुरोहितम् । आरभङ्गे बलं भिन्द्राद्राज्यनाशं च यथा ॥ अर्थस्य अक्षभङ्गेन शान्तिन्तत्र तु कारयेत् । इन्द्रर्जश्चैत्रमन्त्रेण जातदेवसमापि वा ॥ तथा नीत्वा शुभे लग्ने पुरस्तादुपवेशयेत् । हारशोभा पथरथ्या गृहे हृष्टे च कारयेत् ॥ यदा पटहनादाश्च विश्वाशङ्खद्विजातयः । सङ्खलैर्वेदशब्दश्च ता नैया यत्र उच्छ्रयेत् ॥ तत्रस्थाश्चिकर्मावनिर्भितैस्तान्तु वेष्टयेत् । वस्त्रैरुडजरोमोयै शुभे शुक्लैर्यथाक्रमम् ॥ नन्दीपनन्दसञ्जाश्च कुमार्यं प्रथमाशगा । देवो जयविजयाख्याः षोडशाश्ववर्षास्तथा ॥

शक्रध्व

अधिके शक्रजयिषो तथार्थजा देवतैर्दण्डा ।
 ध्वजपरिमाणार्थं सपरिधिः प्रथमः पिटम् ॥
 षोडशशविहैनानि कुर्त्याच्छे पाणिबुद्धिमान् ।
 रसना विचित्रवर्णा प्रथमा दद्यात् स्वयम्भू ॥
 सुरक्षां चतुरस्राञ्च विश्वकर्मा द्वितीयतः ।
 अष्टास्रान्तु स्वयं शक्रो नीलरक्षा प्रदापयेत् ॥
 कृष्ण यमेन हतश्च वरुणेन सहस्रिकम् ।
 मञ्जिष्ठाजलदाकार वासुदेशो मसूरकम् ॥
 नीलवर्णश्च त दद्यात् स्कन्दो बहुविचित्रितम् ।
 वृत्तन्तु दहनो दद्यात् सुवर्णाभं तथाष्टमम् ॥
 वैदूर्यसदृशमिन्द्रो प्रवेय दापयेद् बुधः ।
 चक्राङ्गास्तित्तु सूर्यो विश्वेदेवाः पद्मनिभम् ॥
 ऋषयो नियम दद्युर्नील नोलोत्पलाभासम् ।
 गुरुणा शक्रेण ततो विशाल मूर्धनो न्यस्तम् ॥
 गृहैर्विचित्राणि बहुमादृभिः स्वानि रूपाणि ।
 यद्येकेनैव दत्तन्तु केतोस्तत्तस्य भूषणम् ॥
 तदैव त विजानीयाद्यन्त्रादिभिस्तमुच्छ्रयेत् ।
 प्रथमं प्रविशमाना भूमिं यद्विर्हन्ति राद्रम् ॥
 बालानां तालशब्देन देशाघात समाचष्टे ।
 नृपवधधरा विशोर्णा शुभावहा सर्वसान्द्राच ॥
 शम्भुसूर्ययमशक्रमोमधनद्वारुणैः ।
 वङ्गीशक्रपिमन्त्राश्च हातव्या दधि चाचता ॥
 शक्रमन्त्रगुरुद्रुप्रसरादि प्रपाठयेत् ।
 हृत्वा तु विधिवद्द्विज्वला लजेत बुद्धिमान् ॥
 सुरतंजा सुमनो दोष सजतो रुचिरप्रभः ।
 रक्षाशोकसमाकारो रश्मिरोसन शुभः ॥
 गृहदुन्दुभिमेधाना नाद शस्तास्तु पावके ।
 तत सकदलोच्चुदग्डा पताकानि समुच्छ्रये ॥
 अन्याश्च विविधाः शोभा शक्रकृतममुच्छ्रये ।
 प्रोष्ठपदे तु अष्टम्या शुक्राया शोभने ऋचे ॥
 आश्विने वाथ शुक्राया श्रवणेनाथ उच्छ्रयेत् ।
 पौरजनलनन हन्ते पटभरोनिनादितम् ॥
 वितानध्वजशोभाश्च पत कामि समुज्ज्वलम् ।
 विष्वीशशक्रमन्त्रण सिररचाकृतेन च ॥
 दृढमादकरन्ध्रस्थ श्मभतारणमाकुलम् ।
 अविलम्बितमुत्थानमभज्जपिठक समम् ॥
 न हुत वा समुत्थाप्य केतु वासवज विभो ।
 उच्छ्रित रचयेन्नाश्र काकोलुककपोतयो ॥
 न समुत्थापन दद्यादन्त्येपामापि पक्षिणाम् ।
 यन्त्राद्देशेन त कुख्यात् मुख केतोयथाविधि ॥
 तथा सुसंस्थित पूञ्च मुखयन्त्रसुयन्त्रितम् ।
 रादौ जागरण कुर्त्यादिन्द्रमन्त्रानुकीर्तनम् ॥
 पुरोहित सदैवज्ञ श्मभशान्तिरत सदा ।
 कृत्वापाता नृप ह्यन्यात् पताका महिषीवधम् ॥
 पिटके शुभराजस्य सचिवमनुकम्पते ।
 राष्ट्र तोरणपातेन ध्वजे अश्वजयो भवेत् ॥
 पतिते शक्रदण्डे तु नृपस्य समादिशेत् ।
 क्लमिजालक उत्थाने श्लभात्तस्कराङ्गयम् ।
 सुसमे सन्धिते शान्तिर्नृपस्य नगरस्य च ॥
 याचोच्छ्रितन्तु तिष्ठन्ति तावत् पौरा सदा ॥
 हृष्टा ।
 केतोर्निरता यजने भुञ्जीयाद्विप्रकन्याश्च ॥

शक्रश

पाते तु तथैव कुर्त्यादुत्थाने यादृशी पूजा ।
 राशौ शुभकृत् पातनं नो दृष्ट काककपोतैः ॥
 याति नृप सहस्राष्ट्र यथैव कारयेत् केतुम् ।
 नगरे वा पुरे खेटे यद्येव कुर्वते पौरा ॥
 पुरे नगरस्य द्वारं ह्यसिंहखगोलितम् ।
 केतु समस्तघोराणां नाशन जयद महत् ॥
 एव पूर्वं हरिः केतुं प्राप्तवान् ह्यपवाहनात् ।
 तथा ब्रह्मसुतेनैव ब्रह्मणः शक्रमागत ॥
 तेन सोमस्य तदृहन् ततो दधे समागतम् ।
 तदाप्रभृति कुर्वन्ति नृपा अद्यापि उच्छ्रयम् ॥
 एव य कारयेद्राजा केतुं विजयकारकम् ।
 तस्य पृथ्वी वनोपेता सहीपा वशगा भवेत् ॥
 इत्याद्ये देवपुराणे इन्द्रध्वजलक्षणम् २१
 अध्याय ॥
 शक्रनन्दन , पु , (शक्रस्य नन्दन ।) अर्जुन
 इति जटाधर । (इन्द्रपुत्रमात्रमपि । शक्र
 नन्दयतोति । नन्दि + न्यु ।) इन्द्रानन्द-
 कारके, त्रि ॥
 शक्रपर्याय , पु , (शक्रस्य पर्यायो नाम यस्य)
 कुटजहृत् । इति रत्नमाला । इन्द्रवाचकश्च ॥
 शक्रपादप , पु , (शक्रस्य पादप ।) देवदारुहृत् ।
 इत्यमर ॥ कुटजहृत् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 शक्रपुष्पिका , स्त्री , (शक्रपुष्पो + स्वार्थे कन् । अत
 इत्वम् ।) अग्निशिखाहृत् । इति रत्नमाला ॥
 शक्रपुष्पी , स्त्री , अग्निशिखाहृत् । इत्यमर ॥
 शक्रवोज , स्त्री , इन्द्रजव । इति राजनिर्घण्ट ॥
 शक्रभवन , स्त्री , (शक्रस्य भवनम् ।) स्वर्ग । इति
 त्रिकाण्डशेष ॥
 शक्रभित् , [दृ] पु , (शक्र भिन्नतीति । भिट् +
 क्तिप् ।) इन्द्रजित् । स च रावणपुत्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शक्रभूभवा , स्त्री इन्द्रवारुणी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शक्रमाता , स्त्री , (शक्रस्य मातृवः ।) भार्गी ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ इन्द्रजननी च ॥
 शक्रमादृका , स्त्री , (शक्रस्य मादृकेव ।) शक्र-
 ध्वजाङ्गयष्टिविशेषः । यथा, कालिकापुराणम् ।
 “कुमार्यै यश्च कर्तव्या शक्रस्य नृपसत्तम ।
 शालमयस्तु ता सर्वास्त्वपरा शक्रमादृका ॥
 केतो पादप्रमाणेन कार्या शक्रकुमारिका ।
 मादृकाङ्गप्रमाणा तु यन्त्र हस्तद्वय तथा ॥
 एव कृत्वा कुमारोश्च मादृका केतुमेव च ।
 एकादश्यां सिते पक्षे यष्टीनामधिवासनम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शक्रमूर्धा , [नृ] स्त्री , (शक्रस्येव मूर्धा यस्य ।)
 वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 शक्रवल्ली , स्त्री , (शक्रप्रिया वल्लो ।) इन्द्र-
 वारुणी । इति राजनिर्घण्ट ॥
 शक्रवाहन , पु , (शक्र वाहयतीति । वह् +
 णिच् + ल्यु ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शक्रशरासन , स्त्री , (शक्रस्य शरासनम् ।) इन्द्र-
 धनुः । इति हलायुध ॥

शक्रोत्था

शक्रशास्त्री , [नृ] पु , (शक्रनामकः शास्त्री ।)
 कुटजहृत् । इति भावप्रकाश ॥
 शक्रशाला , स्त्री , प्रतिशयः । इति भूरिप्रयोग ॥
 पुस्तकान्तरे सत्रशाला इति पाठश्च ॥ (शक्रस्य
 शाला ।) इन्द्रगृहश्च ॥
 शक्रशिरः , [स्] स्त्री , (शक्रस्य शिर इव ।) वल्मीकः ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ इन्द्रमस्तकश्च ॥
 शक्रसारथि , पु , (शक्रस्य सारथिः ।) मातलि ।
 इति हलायुध ॥
 शक्रसुत , पु , (शक्रस्य सुतः ।) वालिवानर ।
 इति हलायुध ॥ इन्द्रपुत्रमात्रश्च ॥
 शक्रसुधा , स्त्री , (शक्रस्य सुधेव ।) पानहो । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ कुन्दुसुतो इति भाषा ॥
 शक्रसृष्टा , स्त्री (शक्रेण सृष्टा ।) हरीतकी ।
 इति त्रिकाण्डशेष ॥
 शक्राग्न्य , पु , (शक्रस्य आग्न्या यस्य ।) पंचकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । इन्द्रनामके, त्रि, ॥
 शक्राणी , स्त्री , (शक्रस्य पत्नी ।) डीप् । आद्रक् ।
 गच्छे । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ११ । २२ ।
 “हृदस्यतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहिताम् ॥”
 शक्राशनं , स्त्री , (शक्रेण अश्रते इति । अश +
 ल्युट् ।) भङ्गा । भाङ् इति भाषा । अस्य
 गुणा ।
 “शक्राशनन्तु तीक्ष्णोऽपि मोहकत् कुष्ठनाशनम् ।
 वलमेधाम्निहत्तु श्रेष्ठोऽपि रसायनम् ॥”
 इति राजवल्लभ ॥
 अन्यत् विजयाशब्दे द्रष्टव्यम् । इन्द्रभोजनश्च ॥
 शक्राशन , पु , (शक्र इति नाम अश्रुते व्याश्रो-
 तीति । अश + ल्युट् ।) कुटजहृत् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शक्राह , पु , (शक्रस्य आह्वा यस्य ।) इन्द्रयव ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ इन्द्रनामके, त्रि ॥
 शक्रि , पुं , (शक्र + बाहुलकात् क्रिन् ।) मेघः ।
 वष्म । हस्ती । पर्वतः । इति सचिसारो-
 णादिहृत्ति ॥
 शक्रोत्थानं , स्त्री , (शक्रस्य शक्रध्वजस्य उत्थानम् ।
 शक्रध्वजोत्सवः । अस्य विधिर्लिख्यते ।
 श्रीश्रीर्व्य उवाच ।
 “अथात शृणु राजेन्द्र शक्रोत्थानध्वजोत्सवम्
 यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो कदाचित् पराभव
 रवौ हरिश्चैवाद्दृष्ट्या श्रवणे सितपक्षके ।
 आराधयेन्नृप सम्यक् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥
 राजोपरिचरो नाम वसुनाभापरस्तु यः ।
 नृपस्यै नायमतुलो यश्च प्रावर्त्तित पुरा ॥
 प्राविट्काले च नभसि द्वादश्यामसितेतरि ।
 पुरोहितो बहुविधैर्वाद्यैस्तूर्यैः समन्वितः ॥
 प्रथमं शक्रकेत्वर्थं वृक्षमामन्त्रं वर्धयेत् ।
 सावत्सरो बार्हिकश्च कृतकौतुकमङ्गलः ॥
 उद्याने देवतागारे श्मशाने मार्गमध्यतः ।
 ये जातास्तरवस्तांस्तु वर्जयेद्दवासवध्वजे ॥
 बहुवक्तोयुत शुक्य बहुकण्ठकसयुतम् ।

शक्रोत्था

कुलं वृक्षादनीयुक्तं लताच्छत्रं तरुं त्वजेत् ॥
 पश्चिमाससमाकीर्णं कोटरैर्बहुभिर्युतम् ।
 पवनानलविध्वस्तं तरुं यन्नेन वर्जयेत् ॥
 नारीसञ्जाय ये वृक्षा प्रतिहस्ता अतिहृष्टाः ।
 तान् सदा वर्जयेद्दीरः सर्वदा शक्रपूजने ॥
 अर्जुनीऽप्यश्वकर्णस्य प्रियको धव एव च ।
 श्रौडुम्बरस्य पक्षेते केत्वर्थे सत्तमा स्मृता ॥
 अन्ये च देवदारवाद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा ।
 प्रशस्तास्तु परियाद्या नाप्रशस्ता कदाचन ॥
 तच्च वृक्षं ततो रात्रौ स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत् ॥
 यानि वृक्षे तु भूतानि तेभ्य स्वस्ति नमोऽस्तु वः ।
 उपहारं गृहीत्वैव क्रियता वासवध्वजः ॥
 पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम ।
 ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
 ततोऽपरेऽङ्घ्रिं तं छित्त्वा मूलमटाङ्गुलं पुनः ।
 जले क्षिपेत्तदग्रस्य छित्त्वं च चतुरङ्गुलम् ॥
 ततो नीत्वा पुरहारं केतुं निर्माय तत्र वै ।
 शक्राष्टम्या भाद्रपदे केतुं वेदीं प्रवेशयेत् ॥
 हाविशदस्तमानस्तु अधमं केतुरुच्यते ।
 हाविशस्तु ततो ज्ञायान् हाचत्वारिणदेव च ॥
 ततोऽधिकं समाप्यातो हापञ्चाग्रनथोत्तम ।
 कुमार्यं, पञ्च कर्त्तव्यां शक्रस्य नृपसत्तम ॥
 गानमय्यस्तु ताः सर्वास्त्वपरा शक्रमाटका ।
 केतो पादप्रमाणेन कार्या शक्रकुमारिकाः ॥
 माटकाईप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ।
 एव कृत्वा कुमारीयं माटका केतुमेव च ॥
 एकादश्यां सिते पक्षे यष्टिं तामधिवासयेत् ।
 अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धहारादिमन्त्रकैः ॥
 हादश्यां मण्डलं कृत्वा वासव विस्तृतात्मकम् ।
 अच्युतं पूजयित्वा तु शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत् ॥
 शक्रस्य प्रतिमां कुर्यात् कानकीं दारुणीं तथा ।
 अन्यतैजसभूता वा सर्वाभावे तु मृण्मयीम् ॥
 ता मण्डलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः ।
 ततः शभे मुहूर्त्ते तु केतुमुत्थापयेत् ॥
 वक्ष्येऽस्तु सुरारिषु बहुनित्रं पुरन्दर ।
 चेमाथ सर्वलोकानां पूजयेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
 एष्टोहि सर्वाभिरमिहसधे-
 रभिष्टुतो वक्षधरामरेण ॥
 समुत्थितस्त्वय्यवणाद्यपादे
 गृह्याण पूजा भगवन् नमस्ते ॥
 पश्चमुत्तरतन्त्रोक्षैर्दहनप्रवनादिभिः ।
 इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यवेदनैः ॥
 आपूर्णं पायसैः पानैर्गुडैर्धानाभिरिव च ।
 भर्ष्येर्भोज्यैश्च विविधैः पूजयेत् श्रीविष्टस्य ॥
 घटेपु दशदिक्पालान् महाशयं परिपूजयेत् ।
 साध्यादीन् सत्त्वान्देवान् मातृं सर्वास्त्वनु-
 क्रमात् ॥
 ततः शभे मुहूर्त्ते तु प्राणिवर्धकिसंयुतं ।
 केतो हत्यानभूमिन्तु यज्ञवेद्याय पश्चिमे ।
 विष्टे पुरोहिते साहे यन्मश्रिष्टं समाटकम् ।
 रक्षुभिः पञ्चभिर्दश यन्मश्रिष्टं समाटकम् ।
 कुमारीभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च षेटकैः ॥

शक्रोत्था

षेटकैः स्थाने षेटकैरिति च पाठः ।
 “हृद्गिरितिकान्तैश्च नानाद्रव्यसुपूरितैः ।
 यथावर्णैर्यथादेशयोजितैर्वस्त्रवेष्टितैः ॥
 युक्तं तं किङ्किणीजालैर्बहुद्वयटीषचामरैः ।
 भूपितं बहुरत्नैश्च मास्यैर्बहुविधैस्तथा ॥
 बहुपुष्पैः सुगन्धैश्च भूषितं रत्नमालया ।
 चित्रमाख्यास्वरधरेषुतुर्भिरपि तोरणैः ॥
 उत्थापयेन्महाकेतुं राजामालैः शनैः शनैः ।
 तमुत्थाप्य महाकेतुं पूजितं मण्डलान्तरे ॥
 प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः शक्रं विचिन्तयन् ।
 यजेत् पूर्ववत्तत्र शर्चो मातलिमेव च ॥
 जयन्तं तनयं तस्य वक्ष्येऽस्मैः रावतं तथा ।
 गृह्याद्याप्यथ दिक्पालान् सर्वांश्च गणदेवताः ।
 अपूर्णाद्यैः पूजयेत्तु वलिभिः पायसादिभिः ।
 पूजितानाञ्च देवानां शश्वदोमं समाचरेत् ॥
 होमान्ते तु वलिं दद्यात् वासवाय महात्मने ॥
 तिलं घृतं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्वां तथैव च ।
 एतैस्तु जुहुयाद्देवान् स्वैः स्वैर्मन्त्रैर्नरोत्तमः ॥
 ततो होमावसाने तु भोजयेदपि ब्राह्मणान् ।
 एव सपूजयेन्नित्यं सप्तरात्रं दिने दिने ॥
 ब्राह्मणैः सहितो राजा वेदवेदाङ्गपारगैः ।
 सर्वत्र शक्रपूजासु यज्ञेषु परिकीर्त्तितः ॥
 चातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य प्रियः सदा ।
 एव कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादित ॥
 श्वणक्षयुतायान्तु हादश्यां प्रार्थिव स्वयम् ।
 अन्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् ॥
 सुप्तेषु सर्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति ।
 परमासान्मृत्युमाप्नोति राजा दृष्ट्वा विसर्जनम् ॥
 शक्रस्य नृपशाहूलं तस्मान्नेचेत तं नृप ।
 विमर्जनस्य मन्त्रोऽयं पुराविद्भिर्दौरितः ॥
 साहं सुरासुरगणैः पुरन्दरं शतक्रतो ।
 उपहारं गृहीत्वैव महेन्द्रध्वजं गम्यताम् ॥
 सूतके तु समुत्पन्ने वारे भौमस्य वा शनैः ।
 भूमिकम्पादिकोत्पाते वासव न विसर्जयेत् ॥
 उत्पाते सप्तरात्रान्तु तथोपप्लवदशने ।
 व्यतीत्यं शनिभौमो च ह्यन्यत्तैऽपि विसर्जयेत् ॥
 सूतके त्वयं सप्राप्ते व्यतीते सूतके पुनः ।
 तस्मिन्सन्निधौ दिने चैव सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥
 तथा रक्षेन्नृपं केतुं पतन्ति शकुना यथा ।
 न केतो नृपशाहूलं यावन्नापि विसर्जनम् ॥
 शनैः शनैः पातयेत्तु यथोत्थापनमादित ।
 कृतं तथान्यथा भग्नं केतो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
 विष्टं शक्रकेतुं तं सालहारं तथा निशि ।
 क्षिपेदनेन मन्त्रेण त्वगाधे सन्निले नृप ॥
 तिष्ठं केतो महाभाग यावत् सर्वतरं जले ।
 भवाय सर्वलोकानामन्तरायविनाशकः ॥
 उत्थापयेत्तुर्धरवैः सर्वलोकस्य वै पुर ।
 रक्षो विसर्जयेत् केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने ॥
 एव यं कुरुते पूजा वासवस्य महात्मनः ।
 स चिरं पृथिवीं भुक्त्वा वासवं लोकमाप्नुयात् ॥
 न तस्य राज्यं दुर्मिषं नैतयो नाप्यधर्मकृतम् ।
 स्वाम्यन्ति सन्त्युर्नाकाले जनानां तत्र जायते ॥

शङ्करः

तत्तुल्यः कोऽपि नान्योऽस्ति प्रियः शक्रस्य
 पाथिवः ॥
 तस्य पूजा सर्वपूजा केशवाद्याश्च तत्रगाः ॥
 सकलकलुषहारि व्याधिदुर्भिक्षनाशि
 सकलभवनिवेश सर्वसौभाग्यकारि ।
 सुरपतिगृहगामीहार्षन शक्रकेतोः
 प्रतिशरदमनेकैः पूजयेत् श्रीविष्टस्य ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥
 शक्रोत्थवः, पुं, (शक्रस्योत्थवः) इन्द्रस्य उत्थवः ।
 तत्पर्यायः । ध्वजोत्थानम् २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । २७ ।
 “वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्थवेन च ।
 सपूजिता मधवता वसुधेटीश्वरो नृपः ॥”)
 अस्य विवरणं शक्रोत्थानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 शक्रः, पुं, (शक्र + “मूङ्शक्याविभ्यः क्तः ।” उणा०
 ४ । १०८ । इति क्तः ।) प्रियवदः । इति शक्र-
 शब्दटीकायां भरतः ॥
 शङ्करः, पुं, द्वयः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
 वृत्तिः ॥
 शङ्करी, स्त्री, (शङ्कति कर्माणि कर्तुमिति ।
 शक्र + “ञामदिपदीति ।” उणा० ४ । ११२ ।
 इति वणिष् । “वनो रच ।” ४ । १ । ७ । इति
 डीव्री ।) अङ्गुली । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 मुणादिहृत्तिः ॥ नदीविशेषः । मेखला । छन्दो-
 भेदः । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्दशशास्त्रपाठ-
 वृत्तम् । तद्देवा यथा । असवाधा १ वसन्त-
 तिलकम् २ सिद्धोदता ३ अपराजिता ४ प्रह-
 रणकलिका ५ वासन्ती ६ लोला ७ नान्दीमुखी
 ८ । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (ऋक् । यथा, ऋग-
 वेदे । १० । ७१ । ११ ।
 “ऋचा त्वं पोषमास्ते पुषुष्वान्
 गायन्तं त्वो गायति शङ्करीषु ॥” * ॥
 शङ्करोति क्षीरादिप्रदानेन तद्धन्तं प्रीणयितुं
 स्वर्गनेन वा पापमपनेतुमिति । शक्र + वणिष् ।
 डीव्री च । गी. । इति निघण्टुः । २ । ११ ॥)
 शङ्का, [न] पुं, (शङ्कतेति । शक्र + “ञामदिप-
 दीति ।” उणा० ४ । ११२ । इति वणिष् ।)
 हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिहृत्तिः ॥
 शङ्कः, पुं, शकटादिवाहकहृत्पथः । यथा,—
 “स्वन्ववाहस्तु शङ्कश्च शङ्की गौरक्षधुर्त्तिल ।”
 इति हाराधनी ॥
 शङ्करः, पुं, (श क्त्याणं करोतीति । शक्र +
 क्त + “गमिघातो सञ्जायाम् ।” ३ । २ । १४ ।
 इति अच् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ अस्य व्युत्-
 पत्तिर्यथा,—
 “सदा ध्यानाच्च भक्तानां पवनं यन्निरामयम् ।
 भूतनाथत्वमप्यध्यात्तेनाहं शङ्करः स्मृतः ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 अस्य भक्त्याभ्युपहारणकारणं यथा,—
 “विष्टस्य तान् ब्रह्मविष्णुमयान् हृत्पमवाहनः ।
 आदाय सगन्धान् सर्वान् कामरूपान्तरं यज्ञैः ॥
 उन्नतारा ततो देवीं गवाशं प्राह शङ्करः ।

शङ्कर

उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा
द्रुतम् ।

उपतारे महादेवि त्वञ्चाप्युत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणा कामरूपाह्वो चाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासु पौठ कर्तुं रहस्यक्रमम् ॥
उत्सार्यमाणे लोके तु चतुर्वर्णेहि जातिभि ।
सन्ध्याचल गतो विप्रो वशिष्ठ कुपितो मुनि ॥
सोऽप्युपतारया देव्या उत्सारयितुमोग्रया ।
गणे सह धृत पाह्वाप कुर्वन् सुदारुणम् ॥
यस्मादह धृतो वामे त्वयोत्सारयितु मुनि ।
तन्मात्स्व वास्यभावेन पूज्या भव समन्विका ॥
भक्त्यान्ति त्वेच्छवदयस्माद्गणास्त मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु त्वेच्छास्तस्माद्भवत्या कामरूपके ॥
महादेवोऽपि यस्मान्मा नि सारयितुमुद्यत ।
तपोधन मुनि दान्त त्वेच्छवद्दपारगम् ।
तस्मात् त्वेच्छप्रियो भूयात् शङ्करस्वास्थिभक्ष-
धृक् ॥”

इति कालिकापुराणे ८३ अध्याय ॥*॥
शङ्करगीता देवोपुराणे ७ अध्याये द्रष्टव्या ॥
शिवावतारविशेष । यथा,—

“तद्भवान् लोकरचार्यमुत्साद्य निखिलान्
खलान् ।

वल्गं स्थापयतु श्रौतं जगदयेन सुख व्रजेत् ॥
इत्युक्त्वोपरतान् देवानुवाच गिरिजाप्रिय ।
मनोरथ पूरयिष्ये मानुष्यमवलम्ब्य व ॥
दुष्टाचारविनाशाय धर्मसंस्थापनाय च ।
भाष्य कुर्वन् ब्रह्मसूत्रतात्पर्यार्थविनिर्णयम् ॥
मोहयन् प्रकृतिहै तध्वान्तमध्याह्नभानुभि ।
चतुर्भि सहित शिष्यैश्चतुरैश्चरिद्रुजैः ॥
यतीन्द्र शङ्करो नाम्ना भविष्यामि महौतले ।
महत्तथा भवन्तोऽपि मानुषी तनुमाश्रिता ॥
त मामनुसरिष्यन्ति सर्वे त्रिदिववासिन ।
तदा मनोरथ पूर्णो भवता स्यान्न सशयः ॥”

इति माधवौयसक्षेपशङ्करजये १ सर्ग ॥*॥
(अयं हि हात्रि शङ्कर्षवयसि भौतिकशरौर
परित्यज्य परब्रह्मणि लीन आसीत् । यथा, तत्रैव
“एव प्रकारे किल कल्पयन्
शिवावतारस्य शुभैश्चरितैः ।
हात्रि शदस्योच्चलकीर्तिराशिः
समा व्यतीयुः किल शङ्करस्य ॥”)

मङ्गलकारके, त्रि । यथा,—

“क्षेमङ्करोऽरिष्टताति, स्यान्मद्रहुरशङ्करी ॥”
इति त्रिकाण्डशेष ॥

(यथा च महाभारते । ३ । २२८ । ६ ।

“हिरण्यगम गद्र ते लोकाना शङ्करो भव ॥”)

शङ्करप्रिय, पु, (शङ्करस्य प्रिय ।) तित्तिरिपुची ।
इति केचित् ॥ शिववल्गुभे, त्रि । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ८५ । ८८ ।

“एतद्दमणंभ्य शुत्वा सा शरण्या शङ्कर-
प्रिया ।

शान्तानह्नास्त्रयोऽप्येते जीवन्मिति समादि-
शत् ॥”)

शङ्कुः

शङ्कराचार्य, पु, (शङ्कर आचार्यस्य ।) स्वनाम-
ख्याताचार्य । स तु अद्वैतवादो वेदान्तभाष्य-
कर्त्ता च । यथा,—

“श्रीशङ्कराचार्यनरावतार
विश्वेश्वर विश्वगुरु प्रणम्य ।
वेदान्तशास्त्रथवणालसाना
बोधाय कुर्वे कमपि प्रयत्नम् ॥”

इति मधुसूदनसरस्वतोक्तसिद्धान्तविन्दुप्रथम
श्लोक ॥

शङ्करावास, पु, (शङ्करस्य आवास इव शङ्क-
त्वात् ।) कर्पूरभेट । इति राजनिघण्ट ॥

(शङ्करस्य महादेवस्य आवास । कैलासस्य ॥

शङ्करो, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शमी । इति राजनिघण्ट ॥ शङ्करभार्या ।
यथा ।

“शङ्करो शम्भुपत्नी च शिवा शतनिनादिनी ।
शुभा शुभप्रदा नित्या शतसूर्यसमप्रभा ॥”

इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥
शङ्का, स्त्री, (शङ्क + अ । स्त्रिया टाप् ।) वास ।

(यथा, हितोपदेशे ।
“शङ्काभि, सर्वमाक्रान्तमन्न पानञ्च भूतले ।
प्रवृत्ति कुत्र कर्त्तव्या जीवितव्य कथं नु वा ॥”)

वितर्क । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।
८ । २ । ६ ।

“यत्र सगौतसन्नादैर्नदुहुममर्षया ।
अभिगर्जन्ति हरय श्लाघिनः परशङ्कया ॥”)

शङ्कित, त्रि, (शङ्का जाता अस्य । शङ्का +
इतच् ।) भौत । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा,
“अशङ्कामपि शङ्केत नित्य शङ्केत शङ्कितान् ॥”)

वितर्कित । इति शङ्काशब्दाद्यदर्शनात् ॥ चौरक
नामगन्धद्रव्ये, पु । इति राजनिघण्ट ॥

शङ्कितवणक, पु, (शङ्कित अत्र कोऽप्यस्तिनास्ती-
त्यादिक वा वणयति तकयतीति । वर्ण +
खुल् ।) चौर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शङ्कु, पु, (शङ्करोऽस्मादिति । शङ्क + “श्वरशङ्कु-
पोयुनौलङ्गुलिगु ।” उणा० १ । ३७ । इति
कुप्रत्ययेन निपातित ।) स्थाणु । मुडा गाह्य
इति भाषा । मत्स्यविशेषः । शंकोच इति
भाषा । शस्यास्त्रम् । शेल इति भाषा । इत्य-
मरभरती ॥ सख्याविशेष । स तु लीलावतौ-
मते दशलक्षकोटि । कौल । गौज इति
भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २७१ ।

“निक्षेपोऽयोमय, शङ्कुर्जलवासे दशाङ्कुल”
ईश । कलुष । इति मेदिनी ॥ पत्रशिरा-
जालम् । मेट्ट । इति ईमचन्द्रः ॥ राघव ।
इति शब्दमाला ॥ नखौनामगन्धद्रव्यम् ।
इति जटाधरः ॥ दौपसूर्ययोश्चायापरिमाणार्थं
काष्ठादिनिर्मितः क्रमेण सूक्ष्माग्रदशाङ्कुल-
परिमित कौलक । यथा ।

“धर्काङ्कुला तु सूक्ष्मया काष्ठी द्वाङ्कुलमूलिका
शङ्कुसंज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परिकल्पयेत् ॥
संज्ञात्तद्दीनादित्युक्त्यायाङ्कुलैर्हरेत् ॥

शङ्कुला

पट्पूरितदिवाद्यण्ड लव्य दण्डादिक भवेत् ॥
पूर्वाङ्गच्छाययातीत पराङ्गच्छाययैवकम् ॥

शून्यैकरामवाणेभदिशो रुद्रा । ० । १ । ३ ।
५ । ८ । १० । ११ । क्रमोक्तमै ॥

आपाटाटिपु मासेपु च्छाया माध्याह्निको मता
अयनाशनमानान्ते व्युत्क्रमेणादितो बुधै ।
सख्योक्तान्यदिने भागहारं हृदोतरे तथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तस्य नामान्तर नर । यथा,—

अथ करणसूत्रम् ।
“शङ्कु प्रदोपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
च्छाया भवेद्दिनरदोर्पशिखीचरभक्त ।”

उदाहरणम् ।
“शङ्कु प्रदोपान्तरभृश्रिहस्ता
टीपोच्छ्रिति सार्धं करत्रया चेत् ।
शङ्कास्तथाकाराङ्कुलसमितस्य
यस्य प्रभा म्यात् कियती वटाशु ॥”

न्यास । शङ्कु १२ भू ३ दीप ७ लव्भानि
च्छायाङ्कुलानि १२ । इति लीलावत्या ह्याया-
व्यवहार हादशाङ्कुलपरिमाणम् । यथा । विश्व
धर्मोत्तरोयप्रथमकारणम् ।

“हादशाङ्कुलिक शङ्कुस्तद्वयन्तु शयः स्मृत ।
तच्चतुष्कं धनु प्रोक्त काशो धनु सच्चक्रिक ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(जनमेजयस्य पुत्र । यथा, महाभारते । १ ।
८५ । ८६ ।

“भवतो वपुष्टमाया द्वी पुष्पो जज्ञाते शतानौक
शङ्कुच ॥” * ॥ उपसेनस्य पुत्रविशेष । यथा,
भागवते । ८ । २४ । २४ ।

“कस सुनामा न्ययोष कङ्क शङ्कु सुहुस्तथा
राष्ट्रपालोऽथ धृष्टिश्च तुष्टिमानौघसेनयः ॥”)

शङ्कुकण पु, (शङ्कु इव कर्णो यस्य ।) गर्हभ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ (दानवविशेष । यथा,
हरिवंशे । ३ । ८१ ।

“शङ्कु कर्णो विवादश्च गवेष्टो दुन्दुभिस्तथा ॥”
नागविशेष । यथा, महाभारते । १ । ५७ ।
१५ ।

“शङ्कु कर्णं पिठरक कुठारसुखसेचकी ॥”
शङ्कु सट्टकणविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
७ । ८ । १५ ।

“आम्बसजं क्षतजकेशरशङ्कु कर्णा-
न्निष्ठादभीतदिगिभादरिभिव्रखायात् ॥”)

शङ्कुचि, पु, शङ्कु मत्स्य । इति शब्दरत्नावली ।
शङ्कतरु, पु, (शङ्कु रिव तरु ।) शालहृत् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्कुर, त्रि, (शङ्करोऽस्मादिति । शङ्क + बाङ्कुल-
कात् उरच् ।) वासदायी । इति ईमचन्द्रः ॥

शङ्कुला, स्त्री, (शङ्कु पूर्वात् लाते ‘धातोऽनुप-
सर्गे क’ । ३ । २ । ३ । इति के शङ्कुला । इत्यु-
पादिहस्तौ उच्छ्रवः । १ । ३७ ॥ “शङ्कु पूर्वा-
हातेष्वर्थे कविधानमिति वा कप्रत्ययः ।” इति
काशिका । ६ । २ । २ ।) उत्पलपत्रिका । इति

शङ्खः

संक्षिप्तसारोणाद्विद्वत्तिः ॥ पूगकर्त्तनी । इति
केचित् ॥ जांती इति भाषा ।

शङ्खः, पु, (शङ्खः, रिच हृत्तः ।) शालहृत्त ।
इति रत्नमाला ॥

शङ्खोचः, यु, शङ्खु मख्यः । इति जटाधर ॥

शङ्खोचि, पु, मख्यविशेषः । शांकोच इति भाषा ।
यथा,—

“अथ शङ्खः शङ्ख चिः स्यात् शङ्खोचिः शङ्खु चो-
त्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्खः, पु, क्ली, (शाम्यति अशुभमस्मादिति । शम +

“शमे ख ।” उणा० १ । १०४ । इति ख ।)
समुद्रोद्भवजन्तुविशेषः । शांख इति भाषा ।

तत्पर्यायः । कम्बु, २ । इत्यमर ॥ कम्बोजः ३
अक्ष ४ जनज ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्णोभव ६ पावनध्वनिः ७ अन्त कुटिल ८
महानादः ९ खेत १० पूतः ११ सुखरः १२

दोषनादः १३ बहुनादः १४ हरिप्रियः १५ ।
अस्य गुणा । कटुरसत्वम् । शीतत्वम् । पुष्टि-

वीर्यबलप्रदत्वम् । गुल्मशूलकफखासविषदोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“कम्बुशङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः ।
जोवा एवविधाश्चान्ये कोषस्था परिकीर्त्तिताः ॥

कोषस्था मधुरा स्निग्धा पित्तवातहरा हिमा ।
हृदया बहुवर्चस्का हृत्थाश्च बलवर्चनाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“शङ्खोदधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥३॥

अस्योत्पत्त्यादिर्यथा ।

“अथ शम्भुर्हरेः शूल जयाह दानव प्रति ।
शौभमध्याङ्गमात्तण्डशतकरुचमुत्तमम् ॥

शूलञ्च भ्रमण कृत्वा पपात दानवोपरि ।
चकार भस्मसात्तञ्च सरथश्चावलोलया ॥

स शिवस्तेन शूलेन दानवस्यास्थिजालकम् ।
प्रेम्णा च प्रेरयामास लवणोदे च सादरम् ॥

अस्थिभिः शङ्खचूडस्य शङ्खनातिर्वभूव ह ।
नानाप्रकाररूपा च शश्वत्पूता सुरार्चने ॥

प्रशस्त शङ्खतोयश्च देवाना प्रीतिद परम् ।
तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्र शम्भुना विना ॥

शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा ।
स ज्ञातः सर्वतोर्धेषु य ज्ञातः शङ्खवारिणा ॥

शङ्खे हरेरधिष्ठान यतः शङ्खस्ततो हरिः ।
तत्रैव सततं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् ॥

स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः शूद्रानाञ्च विशेषतः ।
भीता रुष्टा याति लक्ष्मीः स्थलमन्यत् स्थला-
त्ततः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥३॥
अथ शङ्खमाहात्म्यम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु शङ्खस्य माहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥
कपिला चीरमादाय शङ्खं कृत्वा जगार्दनम् ।

शङ्खः

यज्ञायुतमहसस्य स्नापयित्वा लभेत् फलम् ॥
पयस्विन्या शुभं चौर शङ्खे कृत्वा तु नारद ।

यः स्नापयति देवेश म गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
चिन्वा गङ्गोदक शङ्खे यः स्नापयति माधवम् ।

नमो नारायणेत्युक्त्वा मुच्यते योनिमङ्गलात् ॥
शङ्खलग्नन्तु यत्तोय भ्रमित केशवोपरि ।

निक्षिपेन्मूर्द्धि सतत गङ्गास्नानेन तस्य किम् ॥
कृत्वा पादोदक शङ्खे वैष्णवाय प्रयच्छति ।

तिलमिश्र तुलस्या च चान्द्रायणफल लभेत् ॥
नटौतडागज वारि वापीकूपद्भदोद्भवम् ।

गाङ्गय तद्भवेत् सर्वं कृत शङ्खे हरिप्रिय ॥
गृहीत्वा विष्णुपादाब्जं शङ्खे कृत्वा च वैष्णवः ।

यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुने तापसोत्तमः ॥
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवाज्ञया मुने ।

शङ्खं तान्यधितिष्ठन्ति तस्मात् शङ्खं सदा र्चयेत् ॥
त्व पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विष्टत करे ।

नमितः सर्वदेवेश पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते ॥
पुरतो वासुदेवस्य सपुष्पफलचन्दनैः ।

शङ्खं समर्च्यते येन तस्य लक्ष्मीर्न दुर्लभा ॥
दर्शनेनापि शङ्खस्य किमु तस्यार्चनेन च ।

विलय यान्ति पापानि हिमः सूर्योदये यथा ॥
गर्भा देवारिनारीणां विनश्यन्ति सहस्रधा ।

तव नादेन पाताले पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते ॥
तीर्थोदकं हरैर्मूर्द्धि भ्रामयेत् शङ्खसंस्थितम् ।

ददाति मुक्तिं देवेश चौरसागरजाप्रिय ॥
यमदूताश्च कुष्माण्डपिशाचोरगराक्षसाः ।

दृष्ट्वा शङ्खोदकं मूर्द्धि भोता यान्ति दिशो दश ॥
नित्ये नैमित्तिके काश्ये स्नानाञ्चनविलेपने ।

शङ्खं समर्चयति य श्वेतद्वीपे वसेहि स ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२८ अध्यायः ॥३॥

अथ दक्षिणावर्त्त शङ्खमाहात्म्यम् ।
“दक्षिणावर्त्तं शङ्खेन गत्वा प्राक्श्रोतस नदीम् ।

कृत्वाभिषेकं विधिवत् ततः पापे प्रमुच्यते ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन तु ।

उदके नाभिमात्रे तु य कुर्यादभिषेचनम् ॥
प्राक्श्रोतस्या तु वै नद्या नरस्तत्राभिसाप्तुतः ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्रशोधं धरे स्थितम् ।

उदकं यः प्रतीच्छेत् शिरसा हृष्टमानसः ॥
तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

न शङ्खेन पिवेत्तोयं न हन्यान्मत्स्यशूकरौ ॥”
इति वाराहे प्रबोधनीमाहात्म्याध्यायः ॥३॥

दक्षिणावर्त्तशङ्खतोयेन विष्णुपूजाफलं यथा ।
स्कान्दे ।

“दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्चयेत् हरिम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥
स च शङ्खः रत्नविशेषः । तत्क्षणादि यथा,—

“चीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे

तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।

अरुक्त्वर्णाः शशिशुभ्रभासः

सुसुम्भवक्ता गुरवो महान्तः ॥

शङ्खः

ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्यादायुर्यशो धनम् ॥

तेनैव शिरसा यस्तु अहधानं प्रतीच्छति ।
वारि हित्वा स पापानि पुष्पमाप्नोति मानवः ॥

हृत्तत्त्व स्निग्धताच्छत्व शङ्खस्येति गुणत्रयम् ।
आवर्त्तभङ्गदोषो हि हेमयोगाद्दिनश्रयति ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनस्तु चतुर्विधः ॥” ३॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

श्रीकृष्णार्जुनादिशङ्खनामानि यथा,—
“पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौण्ड्रं दक्षौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥
अनन्तविजय राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुधोषमणिपुष्पकौ ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

अयन्तु रणवाद्यविशेषः । यथा,—
“भक्ततूर्यं गन्धतूर्यं रणतूर्यं महास्वनः ।

सग्रामपटहः शङ्खस्तथा चाभयङ्गिण्डिमः ॥
महाहृन्दो नृपाभीरुर्भीरुः कोलाहलोऽपि च ।

युद्धवादस्य पर्यायश्चान्ये भेदाः श्लाघ्यः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

ललाटास्थिः । (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।
“तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपटौष्ठदन्तवेष्टकचा-

कुचिवङ्गेषु तिर्यक्छेद उक्तः ॥”) कुवेरस्य
निधिविशेषः । (यथा, महाभारते । २ । १० ।

३६ ।
“निधिप्रवरमुखौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ॥”

यथा च मार्कण्डेये । ६८ । ४२—४५ ।
“रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसन्नो हि यो निधिः ।

तेनापि नीयते विप्र तद्गुणित्वं निधिश्चरः ।
एकस्यैव भवत्येष नर नान्यमुपैति च ।

यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रीष्टुके शृणु ॥
एक एवात्मना सृष्टमजं भुङ्क्ते तथाश्वरम् ।

कदन्नभुक् परिजनो न च शोभनवस्त्रष्टक् ॥
न ददाति सुहृद्भार्या भ्रातृपुत्रसुषादिषु ।

स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्वदा ॥”)
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥

(यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।
“मनःशिला चूर्णपणशङ्खमाचिकैः

ससिन्धुकासौसरसाञ्जनैः क्रिया ॥”)
कर्णसमीपास्थिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

याज्ञवल्करः । ३ । ८६ ।
“कर्णौ शङ्खौ भ्रुवो दण्डवेष्टावोष्ठौ ककुब्दरे ॥”)

अष्टनागनायकान्तर्गतनागविशेषः । (यथा,
मनसापूजापद्यतो ।

“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकी-

र्त्तिताः ॥”)
हस्तिदन्तमध्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दश-

निखर्वसख्या । लक्षकोटिरिति यावत् । यथा,
“एकं दशशतस्यैव सहस्रमयुतं तथा ।

लक्षं नियुतं चैव कोटिरनुदमेव च ॥
वन्दः सर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः ।

शङ्खद्रा

अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशहस्ता यथाक्रमम् ॥”

इति भरतदृष्टब्रह्माण्डपुराणवचनम् ॥५॥

धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः । यथा—

“मन्त्रिविष्णुहारोतयाज्ञवल्करोशनीऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्भन्ता कात्यायनवृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

इति याज्ञवल्करवचनम् ॥

शङ्खक, स्त्री, बलयः । इति मेदिनी ॥

शङ्खक, पु, स्त्री, (शङ्ख + स्त्री + कन् ।) कम्बु ।
शिरोरोगे, पु । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणादि
यथा,—

शङ्खकमाह ।

“पित्तरक्तानिला दुष्टा शङ्खदेशे विमूर्च्छिता ।
तोत्ररुद्धाहराग हि शोथ कुर्वन्ति दारुणम् ॥
स शिरो विसवहेगान्निरुध्याशु गल तथा ।
त्रिरात्राञ्जोवित हन्ति शङ्खको नाम नामत ।
त्रहाञ्जीवति भैषज्य प्रत्याख्येयस्य कारयेत् ॥”
पित्तरक्तानिला अत्र कफोऽपि योज्यः ।
कतानुतापः कफपित्तरक्तै रिति सुश्रुतवचनात् ।
विमूर्च्छिता प्रद्वष्टा । त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये
मारयति । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा
शिरोरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (ललाटास्थि । यथा,
याज्ञवल्करः । ३ । ६० ।

“हौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।
जर सप्तदशास्थौनि पुरुषस्यास्थिसग्रहः ॥”

शङ्खकारः, पु, (शङ्ख करोतीति । शङ्ख + क्त +
अण् ।) वर्षसङ्हरजातिविशेषः । शाखारि इति
भाषा । स तु शङ्खगर्भे विश्वकर्मा रिसाज्जातः ।
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः ।
शाङ्खिकः २ कास्वजकः ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शास्वविकः ४ । इति जटाधरः ॥
शङ्खचरौ, स्त्री, (शङ्ख, ललाटास्थि चरतीति । चर
+ ट । स्त्रिया ङीप् ।) ललाटिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शङ्खचर्ची, स्त्री, ललाटिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शङ्खचूर्ण, स्त्री, (शङ्खस्य चूर्णम् ।) शङ्खजात-
चूर्णम् । शंखेर चूर्ण इति भाषा । अस्य
गुणाः ।

“शङ्खचूर्णं कटु चारमुष्ण क्रिमिहर परम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शङ्खज, पु, (शङ्खाज्जायते इति । जन + ङः ॥)
कपोतद्विम्बवद्वहन्मुक्ता । इति केचित् ॥

शङ्खजातवस्तुनि, चि ॥

शङ्खद्रावक, पु, शङ्ख द्रावयतीति । द्रु + णिच्
+ श्वल् ।) श्रौषधविशेषः । यथा,—

“अर्कंशुद्धौ तथा चिञ्चा तिलारम्बधचित्रकम् ।
अपामागभस्मसम वस्त्रपूत जल हरेत् ॥
मृदग्निना पचेत्तत्तु यावत्तवणता गतम् ।
लवणेन समो प्राञ्ची हौ चारौ टङ्गं तथा ॥
समुद्रफनगोदस्ताकारशीश सौरकां तथा ।

शङ्खपु

द्विगुणं पञ्चलवण मातुलुङ्गरसेन च ॥

काचकुप्यान्तु सप्ताह वासयेदस्त्रयोगतः ।

शङ्खचूर्णपल दत्त्वा वारुणीयन्मसुहरेत् ॥

सर्वधातून् हरेच्छीघ्र वराटोशङ्खकादिकान् ।
उदरादिसर्वरोगाणा सद्यो हि नाशकः परः ॥”

इति शङ्खद्रावकः ॥५॥

अपि च ।

“योगिनोभैरवाभ्याश्च बलिमादौ प्रदापयेत् ।

पश्चाद्यन्त्रश्च कत्तव्यमेवाह परमेश्वरी ॥

रस- शङ्खद्रवो नाम शशुदेवेन भाषितः ।

गुह्याद्गुह्यतम गुह्यमिदानीं कथ्यते मया ॥

शङ्खचूर्णं यवचार सर्जिकाचारटङ्गम् ।

समञ्च पञ्चलवण स्फटिकारौ नृशादर ॥

काचकुप्या तत चिञ्चा वारुणोयन्मसुहरेत् ।

यामार्घं द्रावयत्येष शङ्खशुक्तिवराटकान् ॥

अर्थासि नाशयेत् पट्टं च मूत्रकृच्छ्राश्रमीं तथा

उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च ॥

अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं ग्रहणीश्च विसृचिकाम् ।

भुक्तशेषे च भोज्यो माषमात्रो रसोत्तमः ॥

क्षणमात्राहवेद्भस्म पूनर्भोजनमिच्छति ।

प्रत्यहं भोजनान्ते च ससेव्योऽयं रसोत्तमः ॥

न रुजाया भयं कापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।

न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यं च दारयेत् ।

रसः शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः ॥”

शङ्खद्रावको रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥

शङ्खद्रावोः [न्] पु, शङ्ख द्रावयतीति । द्रु + णिच्
+ णिनि ।) अश्वत्वेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खधरा, स्त्री, (धरतीति । धृ + णच् । टाप् ।
शङ्खस्य धरा ।) हिलमोचिका । इति रत्न-
माला ॥

शङ्खध, पु, (शङ्ख धमतीति । धा + क् ।) शङ्ख-
वादकः । तत्पर्यायः । शाङ्खिकः २ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ॥३०॥१६॥
“क्रोशाय तूणवधमवरम्पराय शङ्खधम् ॥”

शङ्खधा, पु, (शङ्ख धमतीति । धा + क्तिप् ।)
शङ्खवादकः । इति सुश्रुतविशेषः ॥

शङ्खनख, पु, सुद्रशङ्खः । जोङ्गडा इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते ॥१३॥५०॥२०॥
“नग्नैः शङ्खनखैर्गात्रैः क्रोडैश्चिन्नैरिवार्पितम् ॥”
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
बृहन्नखी । यथा,—

“महांश्वसी शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ।

इति रत्नमाला ॥

शङ्खनखा, स्त्री, शङ्खनखी । यथा,—

“हिधा शङ्खनखाख्यान्वा शङ्खाख्या वदरी-
च्छदः ॥”

इति रत्नमाला ॥

शङ्खपुष्पी, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पं यस्याः । ङीष् ।)
वृषविशेषः । शङ्खावुवौ इति डानकुनी इति
च भाषा । तत्पर्यायः । सुपुष्पी २ शङ्खाङ्गा ३
कमाब्धु लिनीऽपीतपुष्पी ५ कम्बुपुष्पी ६ त्रिधा
७ मसविनाशिनी ८ किरिटौ ९ शङ्खकृष्णः

शङ्खिनी

१० भूलम्बा ११ शङ्खमालिनी १२ । अस्या
गुणाः हिमत्वम्, तिक्तत्वम् । मेघास्वर-
कारित्वम् । ग्रहभूतादिदोषनाशित्वम् । वशौ-
करणासिद्धिदाढत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
अपि च ।

“शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेघा क्रिमिविषा-
पहा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च ।

“शङ्खपुष्पी तु शङ्खाङ्गा मङ्गला कुसुमापि च ।
शङ्खपुष्पी सरा मेघा वृष्या मानसरोगनुत् ॥-
रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा ।
दापापस्वारभूतासृक्कुर्वाक्रिमिविषप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शङ्खप्रस्थ, पु, चन्द्रस्य चिह्नम् । यथा,—

“लिङ्गं शृङ्गं चिह्नं च शङ्खप्रस्थो (वधोरथः) ॥
इति शब्दमाला ॥

शङ्खशत, पु, (शङ्ख विभर्त्तीति । शृ + क्तिप् ।)
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । १२० ।

“शङ्खशतन्दको चक्रौ शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥”

शङ्खमुख, पु, शङ्खवत् मुखं यस्य ।) कुशौर ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ३५ । ११ ।

“नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुशाण्डकः परः ॥)

शङ्खमूल, स्त्री, (शङ्खवत् शुक्लं क्रमसूक्ष्मं वा मूलं
यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

शङ्खाख्य, पु, (शङ्ख इति आख्या यस्य ।) बृह-
न्नखी । इति रत्नमाला ॥

शङ्खाङ्गा, स्त्री, (शङ्ख इति आङ्गा नाम यस्याः ।)
शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खिका, स्त्री, शङ्खवत् पुष्पमस्यस्याः । शङ्ख +
ठन् ।) वृषविशेषः । चोरबहुली इति भाषा ।

यथा । शङ्खिन्यां शङ्खिका चोराः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

शङ्खिनौ, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पमस्यस्याः । शङ्ख +
इनि ।) चोरपुष्पी । इत्यमरः । श्वेतपुष्पागः ।
इति विश्वः ॥ श्वेतश्वेता । इति मेदिनी ॥ श्वेत-
चुक्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुधशक्तिभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यवतिक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः ।
तत्तत्तथा यथा,—

“दोर्घा सुदीर्घानयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥
शयकं परिणनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभं शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥
परिणी पद्मगन्धा च खीनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्खिनी चारुगन्धा स्वात् मद्गन्धा च
हस्तिनी ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

शचीप

शङ्कयुक्ता । यथा,—

“शङ्कनी चापिनी वाणभुशुण्डीपरिघायुधा ॥”

इति देवोमाहात्म्यम् ॥

उपदेवताविशेषः । शङ्कनीवासशब्दाद्यं दर्शनात् ॥

शङ्कनीफलः, पुं, (शङ्कन्याः फलमिव फलयस्य ।) शिरौषवृक्ष । इति राजनिर्घण्टे ॥

शङ्कनीवामः, पुं, (शङ्कन्या वास आश्रयस्थानम् ।) शाखोटवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शङ्की, [न] पुं, (शङ्कीऽप्यास्तीति । शङ् + इनि ।)

विष्णु । समुद्र । इति मेदिनी ॥ शाङ्किकः ।

शङ्क शिष्टे, त्रि । इति शब्दरत्नावले ॥

(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ६ । १२ ॥

“शङ्किन चक्रिण विष्णु खड्गिन गटिनं विभुम् ॥”

शङ्कनिधिविशिष्टे च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ६८ । ४५ ।

“स्वपोषणपरः शङ्की नरो भवति सर्वदा ॥”

शच, इ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमम् ॥ (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, शचते । इति दुर्गादासः ॥

शच, ङ वाचि । इति कविकल्पद्रुमम् ॥ (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, शचते । इति दुर्गादासः ॥

शचिः, स्त्री, (शच वाचि + “ ताभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।) इन्द्रपत्नी । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

शची, स्त्री, (शचि + कृदिकारादिति ङीप् ।) इन्द्रपत्नी । तत्पर्याय । पुलोमजा २ इन्द्राणी ३ । इत्यमरः ॥ शचि ४ सची ५ सचिः ६ । इति भरतः ॥ पृतकतायी ७ पौलोमी ८ । इति जटाधरः ॥ माहिन्द्री ९ जयवाहिनी १० पेन्द्री ११ शतावरी १२ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघु । ३ । १३ ।

“उमाहृषाहो शरजन्मना यथा

जयन्तेन शचीपुरन्दरी ।

नृप सा च सुतेन मागधी

तुस्तत्तदशेन तत्समी ॥”

। स्त्रीकरणान्तरम् । तत्तु विष्टिकरण-

चेत् ॥ इति मेदिनी ॥ (कर्म । इति

अण्टु । २ । ११ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३२ । १५ ।

“न किरस्य शचीना नियन्ता सुनृतानाम् ॥”

प्रश्ना । इति निघण्टु । ३ । ६ ॥ वाक् । इति

च निघण्टु । १ । ११ ॥)

शचीपतिः, पुं (शच्या पति ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७० ।

“यदि जानासि धर्मं त्वं त्वं वा शक्र शचीपते,

मम यावत् प्रमाषन्तु शुभं तद्दक्षुमर्हतः ॥”

कर्मपासके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ ।

“गङ्गा शचीपती शचीभिः ॥”

शचीपती शचीति कर्मनाम कर्मणां

पानको । इति तन्त्राद्ये सायणः ॥)

शठ

शठ, मादे । शीर्णौ । गतौ । रुजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-अक०-गतौ सक०-सेट् ।) सादोऽवसाद । शीर्णभेदः । शठति लोकं अवसीदति । विशृणाति । गच्छति रुजति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शठ, क ङ श्राघे । इति कविकल्पद्रुमम् ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, शठयते । इति दुर्गादासः ॥

शठ, चि, अन्नः । शठधातोरच् प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शठा, स्त्री, (शठ + अच् । टाप् ।) सटा । जटा । इत्यमरटीका ॥

शटिः, स्त्री, (शठ + इन् ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

शटी, स्त्री, (शटि + वा ङीप् ।) खनामग्यातौपधि । वन आदा इति भाषा । कचूर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्याय । गन्धमूली २

पङ्ग्रन्थिका ३ कर्वर ४ पलाश ५ । इत्यमरः ॥ सटी ६ पटी ७ गन्धशटी ८ कर्वूर ९ कर्चूरः १० । इति भरतादयः ॥ सुगन्धा ११ सटि १२ शटि १३ गन्धमूला १४ गन्धोलि १५ गन्धमूलक १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ गन्धसटा १७ वधूः १८ गन्धमूलम् १९ । इति जटाधरः ॥ जीमूतमूलम् २० कच्छोरम् २१ हिमजा २२ । इति रत्नमाला ॥ हैमौ २३ पङ्ग्रन्थि २४ सुव्रता २५ गन्धाली २६ पलाशा २७ हिमा २८ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥

पङ्ग्रन्था २९ आम्बनिशा ३० सुगन्धमूला ३१ गन्धाली ३२ शटीका ३३ पलाशिका ३४ सुभद्रा ३५ टण्णी ३६ दूर्वा ३७ गन्धा ३८ पृथुपलाशिका ३९ सौम्या ४० हिमोद्गवा ४१ गन्धवधू ४२ । अस्या गुणा । तिक्तत्वम् । अन्नरसत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचि कारित्वम् । ज्वरकफास्रकण्डूघ्नघ्नोदीपरक्तामय-

क्षसकारित्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । अथ गन्धपलाशी सुगन्धद्रव्यं काश्मीरप्रसिद्धम् ।

“शटी पलाशी पङ्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका ।

गन्धारिका गन्धवधूवधूः पृथुपलाशिका ॥ भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघु । तिक्ता तोक्ष्णा च कटुकानुष्णाम्यमलनाशिनी । शोषकासन्नघ्नश्लासशूनाधानग्रहापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शठकः, स्त्री, घृतजलमिश्रितशालिचूर्णम् । मयदारशठा इति भाषा । यथा,—

“शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शठकं वदेत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

शठ, वधकं शकैतवे । इति कविकल्पद्रुमम् ॥ (स्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) केशो दुःखानुभवः । कैतव मिषवधनम् । शठति खलं साधु वधयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शठ

शठ, क आलस्ये । गत्यरूस्कृतसस्कृते । इति कविकल्पद्रुमम् ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, शठयति वृद्ध क्रियासु मन्दः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

शठ, क ङ श्राघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) क ङ, शठयते । इति दुर्गादासः ॥

शठ, त् क दुर्वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) शठयति नीचं कुक्षितं वदतीत्यर्थः । रमानाथस्तु सम्यग्भाषणे इति मत्वा शठयति सम्यग्वदतीत्यर्थ इत्याह । सम्यग्भाषणे इति जीमरा । सम्यग्भाषे इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

शठ, क्लो, (शठ + अच् ।) तगरम् । कुङ्कुमम् । लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शठ, पु, मध्यस्थपुरुष । धूर्तः । (यथा, मनु । ४ । १० ।

“पापण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।

हेतुकान् वकहृत्तौघ्रं वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥” धुस्तुरः । इति मेदिनी ॥ शठस्य लक्षणम् । यथा,—

“प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते शृणुम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥” इति विष्णुपुराणे । ३ । १८ । २१ । श्लोकटीका ॥ चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेषः । तस्य लक्षणम् । कामिनीविषयकपटपटुः । यथा,—

“मौली दाम विधाय भालफलके व्यालिख्य पत्रावली

केयूर भुजयोर्निधाय कुचयोर्विन्यस्य मुक्तास्रजम् ।

विश्रास समुपाज्जयन् शृगदृशः काञ्चीनिवेशच्छला-

न्नीवीग्रन्थिमपाकरोति शृदुना हस्तेन वामभुव ॥” इति रसमञ्जरी ॥

(हृषिणवगीयविशेषः । यथा, हरिवंशे । भविष्यपर्वणि । २ । ३ ।

“वलभद्र शिने पुत्रं हार्दिकं शठमारणौ ॥” शठता, स्त्री, (शठ + तल् ।) शठस्य भावः । तत्पर्यायः । माया २ शाब्दम् ३ कुसृतिः ४ निरुक्तिः ५ । इति हैमचन्द्रः ॥ अन्यञ्च ।

“अस्त्रिया कपटो व्याज उपधिर्दंभ एव च । कूट कल्क छल छद्म मिपकैरवकैतवम् ॥ अथ शाब्दश्च शठता कुसृतिर्निरुक्तिश्च सा । हिमाफले चतुष्क स्यात् शाब्दपर्याय ईरितः ॥ पूर्व कपटपर्याय फले वधनमात्रके । उभयोरिकपर्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥” इति शब्दरत्नावली ॥

शठाम्बा, स्त्री, अस्यष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शठ, इ ङ, सघ्ननी । इति कविकल्पद्रुमम् ॥ (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) तालगादि । इ,

शण्डते । ऊ, शण्डते । काण्डो वीर रजती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्व-
पर०-सक० सेट् ।) म, शणयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

शण, क्ली, (शण् + षच् ।) क्षुपविशेषः । तत्प-
र्यायः । भङ्गा २ मातुलानी ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
“शणं तैल घृतञ्चैव जतु दारुणि चैव हि ।
तस्मिन् वैशमनि सर्वाणि निक्षिपेथाः सम-
न्ततः ॥”)

शण, पु, (शण् + पचाद्यच् ।) स्वनामख्यातक्षुप-
तत्पर्यायः । माख्यपुष्पः २ वमनः ३ कटु-
तिक्ताकः ४ निशवानः ५ दीर्घशाखः ६ त्वक्-
सारः ७ दीर्घपल्लवः ८ । अस्य गुणाः ।
अम्लत्वम् । कषायत्वम् । मलगर्भासपातनत्वम् ।
वातकारित्वम् । पित्तकफतीव्राङ्गमर्दनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणघण्टिका, स्त्री, (शणस्य घण्टेव तत्तुल्यशब्द-
कारिफलवत्त्वान् । इवार्थे कन् । टापि अत
इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणपर्णी, स्त्री, (शणस्य पर्णमिव पर्णमस्या ।
ङीष् ।) अशनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

शणपुष्पिका, स्त्री, (शणपुष्पी + स्वार्थे कन् । अत
इत्वम् ।) घण्टारवा । इत्यमरभरती ॥ भन-
भनिया इति वनशोण इति च भाषा ॥

शणपुष्पी, स्त्री, (शणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्या ।)
क्षुपविशेषः । शण्डुली इति शण्ड इति वन-
शण्ड इति च भाषा । तत्पर्यायः । हृत्-
पुष्पी २ शणिका ३ शणघण्टिका ४ पीतपुष्पी ५
स्थूलफला ६ लोमशा ७ माख्यपुष्पिका ८ ।
अस्या गुणाः । क्षुद्रतिक्तत्वम् । वमिकारित्वम् ।
रसनियामकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणसूत्र, क्ली, (शणस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् ।
इत्यमरः ॥ “हे शणसूत्रजाले । शणस्य सूत्र
शणसूत्रम् । शणति ददाति सूत्र शण । शण
अन्ध दाने अन् । शण तालव्यशादिर्मूर्धन्य
णान्त इति बहवः । सनो दन्त्यसादिर्दन्त्यनान्त
इति केचित् । तस्मत्त पन ट चु दाने इत्यस्य
रूपम् । सणो दन्त्यसादिर्मूर्धन्यणान्त इत्यपने ।
सणकिणमणिकाकणकोणकाणा इति मूर्धन्य-
णान्ते विद्याभरणम् ॥

‘कार्पासमुपवीत स्याद्विप्रसोद्धृत त्रिहत् ।
सनसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकसौत्रिकम् ॥’ इति
मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । आनाय
इत्यादि चतुष्क जाले इत्येके । आनाय इत्यादि
श्लोकार्धं क्वचिद्दृश्यते तद् स्वाम्याद्युपेक्षितमपि
अन्यैराहतमिति विहृतम् ॥” इति तट्टीकाया
भरतः ॥

शणालुक, पु, (शणालुरेव । स्वार्थे कन् ।) आरि-
वतहृत् । इति शब्दरत्नावली ॥ शोणालु इति
भाषा ॥

शणिका, स्त्री, (शण् + स्त्रिया टाप् । कन् । अत
इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणौर, क्ली, शोनमध्यस्थपुलिनम् । दर्दरीतटम् ।
इति मेदिनी ॥

शण्ड क्ली, पद्मादिसमूहः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शण्डः, पु, नपुंसकम् । गोपतिः । इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥

शण्डता, स्त्री, (शण्डस्य भावः । तल् ।) शण्ड-
त्वम् । शण्डशब्दात् भावे तप्रत्ययस्थानन्तर
आप् प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शण्डिल, पु, (शण्डि रजायाम् + “सलिकल्पनि-
महिभन्दिभण्डिशण्डौति ॥” उणा० १।५५ ।
इति इलच् ।) मुनिविशेषः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शण्ड, पु, (शण्डयति ग्राम्यधर्मात् । शम + “शमेर्-
उणा० १।१३२ । इति ढ ।) अन्तर्मेहल्लिक ।
अभ्यन्तरस्त्रोरक्षकोऽयम् । खोजा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वर्षवरः २ । तल्लक्षणम् यथा,—
“ये त्वत्पसत्त्वा प्रथमा क्लीवाद्य स्त्रीस्वभा-
विन ।

जात्या न दुष्टा कार्येषु ते वै वर्षवरा म्यूना ॥”
इति ॥

नपुंसकम् । हिज्जे इति भाषा । इत्यमर-
भरती ॥ गोपतिः । शण्ड इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ बन्ध्यपुरुषः । इति जटाधरः ॥
उन्मत्तः । इति धनञ्जयः ॥

शत, क्ली, (दश दशत परिमाणमस्येति ।
“पक्षिविशतित्रिशदिति ॥” ५ । १ । १५८ । इति
त दशाना शभावश्च निपात्यते ।) दशगुणित-
दशसङ्ख्या । एकशशो इति हिन्दीभाषा ।
(यथा, शान्तिशतके ।

“नि स्त्री वष्टि शत शती दशशत लक्ष सहस्रा-
धिप ॥”)

तत्पर्यायः । दशति २ । इति पुराणम् ॥
तद्वाचकानि । धार्तराष्ट्र १ शतभिषातारा २
पुरुषायुष ३ रावणाहुलि ४ पद्मदलम् ५
इन्द्रयज्ञः ६ अश्वियोजनम् ७ । इति कवि-
कल्पलता ॥ (बहु । इति निघण्टु । ३ । १ ॥
यथा, ऋग्वेदे । ८ । १ । ५ । “वज्रिवा न शताय
शतामघ ।” “शताय बहुनामैतत् अपरि-
मिताय ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥)

शतक, त्रि, (शत परिमाणमस्य । शत +
“सख्याया अतिशदन्ताया कन् ।” ५ । १ । २२ ॥
इति कन् ।) शतसख्याविशिष्टः । यथा । शान्ति-
शतकामरुशतकादिः । शतशब्दात् कप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् । (यथा, माकण्डये । ४६ । १० ।
“सख्यासख्याशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ ॥”)
स्वार्थे के शतकञ्च ॥

शतकीर्ति, पु, भाव्यहृद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शतकुन्द, पु, (शत कुन्दा यस्य ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतकुम्भ, पु, पर्वतविशेषः । इति शतकुम्भ-
शब्दटीकाया भरतः ॥ (स्त्री, नदीतीर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते । ३ । ८४ । १० ।

“सुगन्धा शतकुम्भाश्च पञ्चयक्षाश्च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके मञ्जीयते ॥”)

शतकोटि, पु, (शतं कोटयोऽद्याः शिखा यस्य ।)
वज्रम् । इत्यमरः ॥ इन्द्रसख्या लीलावतीमते
अजसख्या ॥

शतक्रतु, पु, (शत क्रतवो यस्य ।) इन्द्रः । इति
धनञ्जयकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४२ । १२ ।
“आह माममरश्रेष्ठ पिता तव शतक्रतु ॥”
बहुकर्मा । बहुप्रज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ ।
“ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उह शामिव वेमिन् ॥”
“हे शतक्रतो बहुकर्म्मन् बहुप्रज्ञ वा ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

शतखण्ड, क्ली, सुवर्णम् । यथा,—
“सौमेरुक महाधातु शतखण्ड ऋदुल्लकम् ॥”
इति शब्दचर्चका ॥

शतभाग्यः ॥
शतग्रन्थि, स्त्री, (शत ग्रन्थयो यस्य ।) दूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतघ्नी, स्त्री, (शत हन्तीति । हन + टक् ।
ङीप् ।) शस्त्रमेदः । अस्य लक्षणम् । यथा,—
“अथ कण्टकसङ्घना शतघ्नी महती शिला ।”
इति विजयरचितः ॥

“दुर्गञ्च परिखः । द्वालावसयुतम् ।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतश्रय समाहृतम् ॥

गोपुर सकवाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।
सपताक गजारुढो येन राजा विशेत् पुरम् ॥”
इति माख्ये राजधर्मं दुर्गसम्पत्तिर्नाम १८१
अध्यायः ॥ (यथा, रघु । १२ । ८५ ।

“अथ शङ्खुचिता रक्ष शतघ्नीमथ शत्रव ।
हृता वैवस्तस्यैव कूटशास्त्रालिर्माक्षपत् ॥”

“अथ रक्षो रावण अयस शङ्खुभिर्कोलै-
श्चिता क्रीर्णा शतघ्नी लौहकण्टककौलितयष्टि-
विशेषाम् । शतघ्नी तु चतुस्तान्ना लो क-
सञ्चिता । यष्टि ————— ॥ इति
इति तट्टीकाया मल्लिनाथः ॥) द्वा
करञ्चकः । इति मेदिनी ॥ गलग्ने
अस्य निदानलक्षणार्चिकक्षा रो
द्रष्टव्याः ॥

शतच्छदः, पु, (शतं छदा यस्य ।) काष्ठकुट्टपक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काष्ठोकरा इति भाषा ।
शतदलपद्मञ्च ॥

शततम, त्रि, शतस्य पूरणः । शतशब्दात्तमट्-
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शततारा, स्त्री, (शत तारा यस्याम् ।) शत-
भिषानक्षत्रम् । इति केचित् ॥

शतदन्तिका, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतदुः, स्त्री, (शतधा द्रवतीति । शत
उणा० १ । ३६ । इति डुः ।) द्वा ।
शतदलज् इति हिन्दी भाषा । सा हिमालया-

शतप

द्वनपत्ना विपाश्यां मिलिता । (अस्या नाम-
निकृतिर्यथा, महाभारते । १ । १७८ । ६ ।
“शतधा विद्वता यस्माच्छतद्वरति विश्रुता ॥”
तत्पर्यायः । शित्तद्, २ । इत्यमरः । सुमुद्रिः ३
शतद् ४ । पुत्रश्रीकसन्तमो वशिष्ठः कण्ठे
शिलां वद्वानद्यामस्यां प्रविष्टस्ततो भौत्या
एव शतधा हुता इति शतद्दः । इति तट्टीकायां
भरतः । (शतदृष्टान्तस्तु महाभारते । १ । १७८
अध्याये २८थ) अस्या जलगुणा ।

“शतश्रीविपाश्यायुष सिन्धुनद्याः
सुशीत जसु श्वाद् चन्वामयज्ञम् ।
जलं निर्मल हीपन पापनश्च
प्रदत्तं बल युद्धिभोग्युवच ॥”

इति राजनिर्घण्टे ॥

शतधा, स्त्री, दूर्वा । इति शब्दचन्द्रिका ।

शतधा, थ, (शत + धाप्) शतप्रकारम् । यथा,
“व्याकीकवचन श्रुत्वा य मर्षो न निवर्तते ।
शतधा भिद्यते कर्तुं शिरोवस्य फल यथा ॥”

इति महाभारतम् ॥

शतधामा, [न] पु, (शत धामानि वर्षांसि यस्य)
विष्णु । इति जटाधरः ॥

शतधार, स्त्री, (शत धारा काया यस्य ।)
वक्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः । शतधारायुक्तं,
त्रि । यथा,—

“वधोः पवित्रमधि शतधार वधो पवित्रमधि
वक्षसधारम् ।

वधोः पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुक् ॥”
इति मनुपतिपद्यति ॥

शतधृति, पुं, इन्द्रः । (यथा, मन्दित्रः स्त्रीत्रे ।
“रथ शौची यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो घशुरथो ॥”
ब्रह्मा । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ७ । ४ । १ ।
“एव त्वं शतधृतिर्हरण्यकशिपोरथ ॥”
स्वर्गः । इति विश्वः ।

शतपत्रं, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । ३ । ६८ । २० ।
“इमामचितकेशान्ता शतपत्रायतेष्वयाम् ॥”)

शतपत्रं, पुं, (शत पत्राणि पत्रा यस्य ।) मधुरः ।
धारस । दार्वाघाटपत्नी । इति मेदिनी ।
राजकीरः । सुरी इति भाषा । इति हेम-
चन्द्रराजनिर्घण्टे । (यथा, महाभारते । ३ ।
१०८ । ८ ।
“मयूरैः शतपत्रैश्च जीवन्तीवककोकिलैः ॥”)

शतपत्रक, पु, (शतपत्र + स्वार्थे कन्) दार्वाघाट-
पत्नी । इत्यमरः । काठकोक्रा इति भाषा ।

शतपत्रनिवास, पु, (शतपत्रे निवासो यस्य ।)
ब्रह्मा । इति कविकल्पतता । पद्मस्थे, त्रि ।

शतपत्री, स्त्री, (शत पत्राणि यस्याः ।) स्त्री ।
पुष्यविशेषः । सेउती इति भाषा । पाटल-
वर्षायां गोलाव इति वदन्ति । तत्पर्यायः ।
सुमनाः २ सुशीता ३ शिववक्षभा ४ सौम्य-
गन्वी ५ शतदक्षा ६ सुदत्ता ७ शतपत्रिका ८ ।
अस्या गुण्याः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-

शतप

यत्वम् । कुष्ठसुखस्कोटपितदाहनाशित्वम् ।

व्यत्वम् । सुरभित्त्वम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

शतपत्रिका, स्त्री, (शतपत्री + कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टे ॥

शतपथिकः, त्रि, (शतपथमधीते तद्देह इति वा ।)

“शतपथे धिकन् पथो बहुजम् ॥” ४ । २ । ६० ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या शत-शब्दोत्तरपथिन्-
शब्दान् धिकन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।) नानामताव-
लम्बी । नानापथगामी । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

शतपदचक्रं, स्त्री, (शतं पदानि कोष्ठा यस्य तच्च
तच्चक्रवृत्तिः ।) नाट्या नक्षत्रज्ञानार्थं चक्रम् ।
यथा,—

“चक्रं शतपदं वक्ष्ये ऋचांशाचरसम्भवम् ।

नामादिवर्षतो ज्ञेया ऋचराश्याशकास्तथा ।

निर्यगृहगता रेखा रुद्रमत्या लिखेद्बुधः ।

जायते कौडकानाश्च शतैकं १००नात्र सशयः ॥

थ-व क-ह-जा ऐशान्यां म-ट पर-ना हरिति
चायेत्याम् ।

न-य भ-ज-खा नैर्ऋत्यां ग-स ह-च-ला व्याय-
थ्याम् ॥

पथ पथ क्रमेणैव विश्रवणान् प्रयोजयेत् ।

पथस्वरसमायोगे एकैक पथधा श्रव ॥

अवर्णाद्यास्त्रयो ज्ञेयाः सन्ध्यश्चरयुनास्तथा ।

सजातीयैकमास्थाय पथस्वरविनियम्यः ॥

ऋहृत्तोरप्यकारेण श्रेण सस्य परिग्रह ।

कुप्यात् कु-पु-सु-दुस्थाने त्रीणि त्रीण्यश्चराणि
च ॥

कु-व-ह-खा भवेत् क्षम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे ।

पु-व-ख ठा भवेत् क्षम्भे हस्ते चायेयसंज्ञके ॥

सु-ध-फ-टा भवेत् क्षम्भे पूर्वाषाढे च नैर्ऋते ।

दु-ध-भ्र हा भवेत् क्षम्भे वायवे भाद्र उचरे ॥

एवं क्षम्भचतुष्कञ्च ज्ञानार्थं स्वरवेदिभिः ॥

धिष्ठानि कृतिकादीनि प्रतिक चतुरचरैः ।

वाभिजित्यंशकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् ॥

यदन्तंशककोष्ठस्यः क्रूरः सौम्योऽपि वा गृहः ।

तत्रस्यो वेधयेत् सन्ध्यं पुषो नामादिमाचरम् ॥

सौम्यैर्विहं शुभ ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः ।

मिश्रैर्मिश्रफल तत्र निर्वेधेन शुभाशुभम् ॥

यहाथ सर्वतोभङ्गे गृहोपयहवेधत ।

शुभाशुभफलं सर्वं तदिहापि विचिन्तयेत् ॥

पथस्वरा अ-ह-उ-ए-ओकाराक्षेयैर्गि धिष्ठानि
नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्ऋतैरेकनक्षत्रं यथा,—
अ ह उ ए ऋ । ओ व वि वृ ष । वे वो क कि
५ । कु ष ठ छ ङ । के को ह ङि ७ । हु हे
हो ङ ८ । ङि हु ङे ङो ९ । म मि सु मे १० ।
मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ष
ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ ।
ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नी य यि
यु १८ । ये यो भ भि १९ । भ्र भ्र फ फ २० ।
भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । ० । खि ख
खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो श शि सु
२४ । शो शो द दि २५ । डु ध ङ न २६ ।

शतपु

दे हो च वि २७ । बु वे वो ल । । लि लु ले
लो २ । छल्लयुक्त अकारयुक्तेव ज्ञेयः । इन्नेन
दीर्घो ज्ञयः । तालशशकारिण् एत्त्वकारो
ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् । इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

शतपदी, स्त्री (शत पादा यस्याः ।) उपी ।
बहुपदयुक्तकौटविशेषः । काण्विद्धा इति
काण्वकौटारी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
कर्णजलौका २ । द्रव्यमरः । कर्णकौटी ३
भीरुः ४ शतपादिका ५ कर्णजलुका ६ इति
शब्दरत्नावली । शतपात ७ शतपादी ८ । इति
जटाधरः । शतावरी । इति राजनिर्घण्टे ॥

शतपद्मं, स्त्री, श्वेतकमलम् । यथा,—

“शतपद्मं महापद्मं पुष्करिकं शिनाम्बुजम् ॥”

इति रत्नमाला ॥

शतपद्मा [न] पुं, (शतं पद्मांशु यस्य ।) वंशः ।
इत्यमरः । इत्यमरः । —

“शतपद्मा भवेत् त्रिष्विंशत्कोशकारगुणान्विता ।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सत्कारः पवनापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शतपद्मा, स्त्री, (शतं पद्मांशु यस्याः ।) दूर्वा ।
वशा । भार्गवपत्नी । (यथा, महाभारते ।
५ । ११७ । १३ ।

“हृदयनिच्य तारायां मुक्तश्च शतपद्मया ॥”)

कोजागरपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ।
कटुका । इति राजनिर्घण्टे ॥

शतपत्रिका, स्त्री, (शतपत्रा + कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) दूर्वा । वशा । इति मेदिनी । यवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शतपत्रेशः, पुं, (शतपत्राया ईशः ।) मुक्तवहः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शतपात) स्त्री, (शतं पादा यस्याः । पादश्च
शतपाद्) पातु ।) कर्णजलौका । इति जटा-
धरः ॥

शतपादिका, स्त्री, (शतपाद + स्वार्थे कन् + टाप् ।
अत इत्वम् ।) काकोली । इति जटाधरः । कर्ण-
जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

शतपुष्य, पं भारावः । स तु किराताकुनीयग्रह
कर्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शतपुष्या, स्त्री, (शत पुष्याणि यस्याः ।) शाक-
विशेषः । इति भरतः । शशुषा इति खाना ।
(यथा, हृदयसंहितायाम् । ५१ । १५ ।
“गन्वमांशिशतपुष्याया वदेत् ॥”)

तत्पर्यायः । शितच्छत्रा ० अतिच्छत्रा १ मधुरा
४ मिषि ५ अवाकपुष्यी ६ कारवी ७ । इत्य-
मरः ॥ शताची ८ शतपुष्यिका ९ मधुरिका
१० शताङ्गा ११ कृत्वा १२ मिषिः १३ मिशा
१५ । इति शब्दरत्नावली । माधवी १५ शोषा
१६ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधु-
रत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ ० ० चूपविशेषः । मौरौ इति
भाषा । तत्पर्यायः । शताङ्गा २ मिषि ३
शोषा ४ पोतिका ५ अतिच्छत्रा ६ अवाक

पुष्पी ७ माघवो ८ कारवी ९ शिवा १०
 मघातपत्रिका ११ कृष्णा १२ वक्षपुष्पा १३
 सुपुष्पिका १४ शतप्रखना १५ वहला १६
 पुष्पाङ्गा १७ शतपत्रिका १८ वनपुष्पा १९
 भूरिपुष्पा २० सुगन्धा २१ स्रक्षपत्रिका २२
 मधुरिका २३ अतिष्कन्ना २४। अस्या गुणा, ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । जिम्बुत्वम् । श्लेष्माति-
 मारज्वरनेत्रव्रणनाशित्वम् । वलिकर्मणि प्रश-
 स्तत्वम् ॥ * ॥ तद्वलगुणा, । उष्णत्वम् । मधु-
 रत्वम् । गुल्मशूलघातनाशित्वम् । दीपनत्वम् ।
 पथ्यत्वम् । पित्तहारित्वम् । रुचिदायकत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टे ॥ * ॥ अपि च ।
 “शताङ्गानिलदाहामशूलद्वटद्वर्हिनाशिनौ ।”
 इति द्रव्यगुण ॥
 अन्यथा ।
 “शतपुष्पा कटु तिग्मा तिक्तोष्णा कफघातकृत् ।
 रुखा वस्तिहिता नेत्रा वहविट्कमिशुकृत् ।
 सग्राही शीतका तिक्ता दाहदुत् घातका
 लघु ॥”
 इति भावप्रकाश, ।
 अनामधुरिकाशब्दे द्रव्यम् ।
 शतपुष्पिका, स्त्री, (शतपुष्पा + स्त्री कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) शतपुष्पा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 शतप्रखना, स्त्री, (शत प्रखनानि पुष्पाणि यस्या ।)
 शतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टे ॥
 शतमास पु, (शत प्रासा इव फलानि यस्य ।)
 कर्तवीरवृक्ष । इत्यमरः ॥
 शतभिषक, [च्] स्त्री, (शत भिषज इव तारा
 यत्र ।) शतभिषाजचक्रम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६ । ३४ ।
 “शतभिषिणि शौखिकाना-
 मशैकपे नृतञ्जीविना पीडा ॥
 शतभिषिणि जात, त्रि । अत्र “वन्द्यशाखा-
 भिज्जद्वयुककृत्भिषजो वा ।” ४ । ५ । ३६ ।
 इति जातार्थप्रत्ययस्य लुक् ॥)
 शाभिषा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतितनत्रचान्त-
 र्गतचतुर्विंशत्तन्त्रम् । तत्प्रथमम् । शतभिषक् २ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या आकृतिर्मन्त्रला-
 कारशतनागमयी । यथा,—
 “मन्त्रलाभशततारकाङ्गले-
 मेषाभाजि नभस प्रचेतसि ।
 बाणशैलधरणीमिता कला
 शारदङ्गसुखि तापुरेय्यु ॥” ६२ । पृ ५५ ।
 इति काशिसदासकृतनारायणलक्षणमाननिरूपणम् ॥
 अस्या अघिष्ठाद्वेषना वरुण । यथा,—
 “अश्विनमदहनकमलजशशिशूलद्वदितिजीव-
 फणिपितर ।
 योच्येर्मदिवज्जप्रष्टुपवनशक्राभिमित्रा ।
 शक्रा निर्हृतिस्त्रीय विन्धविरिचो हरिर्भसु-
 वरुण ।
 अत्रपदोद्विषमः पूषा चेतोश्चरा भानाम् ॥”

शा तु अधीतुस्त्री । यथा,—
 “अश्विनवद्वियमपित्राविशाखयुक्तं
 पूर्वात्रय शतभिषा च नवाप्युद्धूनि ।
 एताश्चधीतुदगमानि शिवानि निज
 विद्यार्थभूमिखननेषु च तूषितानि ॥”
 इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥ ३॥
 तत्र जामफलम् ।
 “शीतभौतिरतिषाहृषी सदा
 निद्रुरो हि चतुरो नरो भवेत् ।
 वैरिणामनिशयेन दानयो
 वारुणोऽपि यदि यस्य सम्भवे ॥”
 इति कोशोपदीप ॥ ३॥
 तत्र जामफल मिस्रगुणा, । यथा ।
 “शतानलादित्यविशाखमैत्र-
 शक्रोद्गता मिस्रगुणा, प्रदिष्टा ।
 शिव, अहस्तादिभवा जषया
 शेषोद्गवा सन्धुरवा भवन्ति ॥” ३॥
 रविवारादौ शतभिषादियोगे स्वगोत्पत्तिफल
 यथा,—
 “शिवशतभिषावातो याम्यद्यर्षेक्षिपूर्वा
 शनिरविक्रजवारे भूतगोलीनवस्याम् ।
 इह हि मरणयोगे यो हि रोगोपयुक्त,
 पशुपतिमदेह कोरपि नृत्य प्रयाति ।
 उत्तरे विपत्तिज्ञेया द्वौ मासौ अवये तथा ।
 घनिष्ठायामर्हमास वारुणो न दृशाचकम् ॥”
 इति ज्योतिषारधुतकौशिकवचनम् ॥
 शतभीरु स्त्री, मल्लिका । इत्यमरः ॥ शत बहुवो
 विधोगिनो भीरुगोऽस्या इति शतभीरु । शीत-
 भीरुरिति च याठ । तदा यैष्णिकत्वेन शीता-
 हिमताति शीतभीरु । इति भरतः ॥
 शतमख, पु, (शत मखा यज्ञा यस्य ।) इन्द्र ।
 इति हलायुध ॥ (यथा, कुमारे । २ । ६४ ।
 “सहचरमनुहस्तन्यसुताङ्कुराब्धः
 शतमखमुपसखी प्राञ्जल, पुष्पघन्ता ॥”)
 शतमन्यु, पु, (शत मन्यव क्रतवो यस्य ।) इन्द्र ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ६ ।
 “वाजयित्वात्यमेघेन त्रिभिरुत्तमकल्पके ।
 तद्वयश्च पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोन ॥”
 शतयज्ञकारिणि, त्रि । यथा, बृहत्संहि-
 तायाम् । ४३ । ५४ ।
 “समन्तक सन्धर मशाडु
 सहस्रशीर्षा शतमन्युरीध ॥”
 बहुक्रोधे च त्रि । यथा, ऋग्वेद । १० । १०३ । ७ ।
 “वीर, शतमन्युरिन्द्र ॥”
 “शतमन्यु बहुयज्ञ बहुक्रोधो वा ।” इति
 तद्वाच्ये सायण ॥)
 शतमान, पु, स्त्री, रूप्यफलम् । आढक । इत्य-
 मरभरतौ । (यथा, मनु । ८ । १२७ ।
 “धरण्यानि दश ज्ञेया शतमानस्तु राजत ।
 वतु सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणत ॥”
 शतलोकपुष्पे, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहिता-
 याम् । १६ । ६३ ।

“रुद्रस्य रूप शतमानमायु-
 च्छ्रेण ज्योतिरन्वत दधाशः ॥”
 “शतानामनेकेषा प्राणिना मानं पूजा यस्मिन्
 तत जगत्पुण्यमित्यर्थः ।” इति तद्वाच्ये मही-
 धर ॥ ,
 शतमार्ज, पु, (शत शतवार मार्जयति शस्त्र
 खीति । नृज शुद्धौ + गिच् + षच् ।) अक्ष-
 कारक । इति केचित् । (कश्चित् शस्त्रमार्ज
 इति पाठः ॥)
 शतमूला, स्त्री, (शत मूलानि यस्या ।) दूर्वा ।
 वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शतमलिका, स्त्री, (शत मूलानि यस्या । तत
 स्वार्थे कन् ।) दन्तौ । । राजनिर्घण्टे ॥
 शतमूला, स्त्री, (शत मूलानि यस्या ।) “पाककर्त्तृति”
 ४ । १ । ६४ । डीय ।) मनामन्थानौघविशेष ।
 तत्प्रथमम् । बहुसुता २ अभीरु ३ इन्द्रीवरी
 ४ वरी ५ ऋष्यप्रोक्ता ६ भीरुपत्री ७ नारा-
 यणी ८ शतावरी ९ अङ्कुर, १० । इत्यमरः ॥
 रङ्गिणी ११ शट्टी १२ द्वीपिशु १३ । इति
 जटाधरः ॥ ऋष्यगता १४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ शतपदी १५ पीवरी १६ धीवरी १७
 वृष्या १८ हि । १९ दीपिका २० दरकच्छिका
 २१ स्रक्षपत्रा २२ सुपत्रा २३ बहुमूला २४
 शताङ्गया २५ खादुरवा २६ शताङ्गा २७
 लघुपर्णिका २८ आत्मगुप्ता २९ जटा ३० मूला
 ३१ शतवीर्या ३२ मश्रीयथी ३३ मधुरा ३४
 शतमूला ३५ जैशिका ३६ शतपत्रिका ३७
 विन्धस्या ३८ वैष्णवी ३९ पाण्यो ४० वातदेव-
 प्रियङ्गुरी ४१ दुर्मा ४२ लेजपत्नी ४३ । अस्या
 गुणाः । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । मेह-
 कफघातपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । श्लेष्मम् ।
 रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टे, ५ अपि च ।
 “शतावरी बहुसुता भीरुइन्द्रीवरी वरी ।
 नारायणी शतपदी शतवीर्या च पीवरी ।
 महाशतावरी तस्या शतमूल्युर्मुकच्छिका ।
 सहस्रवीर्या हेतुश्च ऋष्यप्रोक्ता महीदरी ।
 शतावरी गुरु शीता तिक्ता स्वाहो रसायणी ।
 मेधापिपुष्टिदा जिग्घा नेत्रा गुल्मादिसार-
 जित् ।
 मुकक्षान्यकारी नल्या वातपित्तसशोयजित् ॥”
 इति भावप्रकाश ॥ ३॥
 अन्यथा ।
 “शतावरी वातपित्तमेहकुष्ठहरा घरा ।”
 इति राजवल्लभ ॥
 शतयष्टिक, पु, (शतं यष्टयो गुह्या यस्य ।)
 शतसतिकहार । तत्प्रथमम् । इत्यमरः, २ ।
 इत्यमरः ॥
 शतरुद्र(द्रि)नीय, त्रि, (शत रुद्रा देवता अस्त्व ।
 शतरुद्र + “शतरुद्राक्तश्च चच् ॥” ४ । २ । २८ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या च पठे कश्च ।) हविर्वा-
 दिकम् । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (यथा, महा-
 भारत । ७ । ७६ । १२ ।

“शृण्वन्ती वेदविहासौ तद्ब्रह्म शतरुद्रियम् ॥”
यजुर्वेदोक्तग्रन्थविशेषे, स्त्री । यथा, महा-
भारते । ७ । २०० । १४६ ।

“पठन् वै शतरुद्रीय शृण्वन् सततोत्थितः ॥”
शतरूपा, स्त्री, (शत रूपाणि अस्याः ।) ब्रह्मण-
कन्या पत्नी च । यथा,—

“एवन्तत्त्वात्मकं कृत्वा जगद्देहास्वजीजनत् ।
सावित्री लोकसिद्धयर्थं हृदि कृत्वा समास्थित ॥
ततः सजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्पयत् ॥
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
मरुत्स्वत्यथ गायत्री ब्रह्मणीच परन्तप ॥
दृष्ट्वा ता व्यधितस्तावत् कामवाणादितो विशु-
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
ततः कालेन महता ततः पुत्राऽभवन्नु ।
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति न

श्रुतम् ॥”

इति मात्स्ये ३ अध्याय ॥

(विष्णुपुराणमते इयं स्वायम्भुवमनोः पत्नी ।
यथा, तत्रैव । १ । ७ । १४—१६ ।

“ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्वं स्वायम्भुव प्रभुः ।
आत्मानमेव कृतवान् प्रजापाल्ये मनु द्विज ॥
शतरूपा तु ता नारी तपोनिर्धूतकल्पाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देव पत्नीत्वे जगद्दे विशु ॥
तन्मात्रं पुरुषात् देवी शतरूपा व्यजायत ।

प्रथमतोत्तानपादौ प्रसूत्याकृतिरुज्जितम् ॥”

शतलुम्प, पु भारवि । इति त्रिकाण्ड-
शतलुम्पक, शेषभ्रिप्रयोगौ ॥

शतवीर्या, स्त्री, (शत वीर्याणि यस्याः ।) श्ले-
दूर्वा । इत्यमरः ॥ शतावरो । कपिलद्राक्षा ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

शतवेधी, [न] पु, (शत विधतीति । विध +
णिनि ।) अस्त्रवेतस । इत्यमरः ॥

शतसहस्र, स्त्री, (शतगुणित सहस्रम् । मध्यपद-
लोपिकर्मधारय ।) शतगुणित सहस्रम् । लक्ष-
मिति यावत् । यथा हारोत । कृष्णवामो
गवादिना प्रतिग्रहे ४६ सप्तसहस्रसहस्रजपेत्
पञ्च मध्यमे दशोत्तमे द्वादशसहस्रसहस्रजपेत्
शतसहस्रमसप्रतिग्रहेष्विति । इति मुद्दि-
तत्वम् ॥ (यथा च हारवशे । १२१ । १३ ।

“अष्टौ शतसहस्राणि देशजायांत्तमा हया ॥”
शतङ्गदा, स्त्री, (शत ङ्गदा अर्चिषि यस्याः ।
यद्वा, शत ङ्गदा शब्दा यस्याः । निपातनात्
ङ्गदा) विद्युत् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवशे ।
१४६ । ४८ ।

“समुद्रमेघः स रराज राजन्

शतङ्गदास्त्रीप्रभयाभिराम ॥”

ध्वजम् । इति मेदिनी ॥ दक्षश्रव्याविशेष । यथा,
“ददौ च बाहुपुत्राय ह्यौ तडिच्च शतङ्गदा ।
तयोः पुत्राश्च विहासद्यतस्यो विद्युतः शुभा ॥”
इति वाङ्मुराणे सर्गांशुकौत्तने सतोदेहत्यागो
नामाध्याय ॥

शताक्षी, स्त्री, रात्रिः । शतपुष्पा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पार्वती । यथा,—

“भूयश्च शतवाषिक्यामनावृष्ट्यामनभसि ।
मुनिभिः मस्तुता भूमौ सन्धविथ्याम्ययोनिजा ॥
ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनौन् ।
कौर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मा

ततः ॥

इति भार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये देव्या-
श्चरितस्तुतिनामाध्यायः ॥

शताङ्ग, पु, (शत अङ्गानि अवयवा यस्य ।)
रथः । इत्यमरः ॥ तिनिसहस्रं । इति राज-
निर्घण्टे ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवशे ।
२३२ । ६ ।

“करालो ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः ॥”
शतावयवविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । १८८ । २२ ।

“शताङ्गानि च तुर्याणि वादका समवाद-
यन् ॥”

शतानक, स्त्री, श्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषे ॥

शतानन्द, पु, (शत बहुलं आनन्दो यस्य ।)
मुनिभेदः । स तु जनकराजपुरोहितः । देवकौ-
नन्दनः । इति मेदिनी ॥ ब्रह्मा । गौतममुनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुरथः । इति त्रिकाण्ड-
शेषे ॥ (विष्णु । यथा, महाभारते । १३ ।
१४८ । ७६ ।

“स्वच्छं स्वङ्गं शतानन्दो नन्दिव्योतिर्गणेश्वरः ॥”

शतानीक, पु, (शत अनौकानि यस्य ।) वृद्धः ।
मुनिभेदः । स तु व्यासशिष्यः । राजभेदः । स
च चतुर्थयुगे चन्द्रवशीयद्वितीयराजः । तस्य
पिता जनमेजयः पुत्रः सहस्रानीकः । इति
मेदिनी ॥ सुटासराजपुत्रः । इति श्रीभागवते
८ स्कन्धे २२ अध्याय ॥ (नकुलपुत्रः । यथा,
महाभारते । १ । २३४ । १० ।

“पुनस्ते प्रतिविन्धश्च सुतसोमस्तथा विशुः ।
शुतकर्मार्जुनिष्वैव शतानीकश्च नाकुलि ॥
सहृदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ।
मर्त्वं कुशलिनो वीराः कृतास्ताश्च सुतास्तत्र ॥”

शतार, स्त्री, (शत आराणि अस्याः ।) वज्रम् ।
इति त्रिकाण्डशेषे ॥

शतारु - [म] स्त्री, कुष्ठभेदः । इति शब्दरत्ना-
शतारुषी स्त्री, वली ॥ तस्य रूपमाह

“रक्तं श्यावसदाहात्तिशतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

शतावरी, स्त्री, (शत आह्वयतेति । आ + वृ +
अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) शतमूलौ । इत्य-
मरः ॥ इन्द्रभार्या । इति शब्दरत्नावली ॥
शटी । इति मेदिनी ॥

शतावर्त्त, पु, विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४८ । ५० ।

“अनुकुलः शतावर्त्तः पञ्ची पद्मनिभेक्षणः ॥”
“धर्मद्वाराय शतमावर्त्तमाना प्रादुर्भावा

अस्येति शतावर्त्तः । नाडीशतेन प्राथम्येण

वर्त्तते इति वा शतावर्त्तः ।” इति तत्र शाङ्कर-
भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १२ ।
२८४ । ६ ।

“शतोदरः शतावर्त्तः शतजिह्वः नमोऽस्तु ते ॥”
शतावर्त्ती, [न] पु, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शताह्वा, स्त्री, (शत आह्वा यस्याः ।) शतपुष्पा ।
इति जटाधरः ॥ शतावरी ॥ इति राज-
निर्घण्टे ॥

शतिक, स्त्री, (शत + “शताच्च ठन् यतावशते ॥”
५ । १ । २१ । इति ठन् ।) शतेन क्रीतः ।
शतस्य विकारः । शतसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शतेर, पु, (शद शतने + “शदेस्त च ।” उणा०
१ । ६१ । इति एरक्त् तकारान्तादेशश्च ।)
शत्रुः । हिंसा । इत्युणादिकोपः ॥

शत्य, त्रि, (शत + “शताच्च ठन् यतावशते ॥” ५।
१ । २१ । इति यत् ।) शतस्य विकारः । शतेन
क्रीतः । धनपतिसयोजः । शतमस्त्रै हृदिः श्राय-
नाभः शुक्लमुपदा वा दीयते इत्यर्थे शत्य

शतिकः । शत्य शतिकम् । दक्षिणाक्षिष्मन्द-
शतस्य निमित्तमित्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शत्रि, पु, (शद् + “राशदिभ्या त्रिप् ।” उणा०
४ । ६७ । इति त्रिप् ।) हस्तौ । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिहृत्ति ॥ (राजर्षिविशेषः । यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ४ । ८ ।

“शत्रिमग्न उपरगः केतुमर्थः ॥”

“शत्रि एतन्नामक राजर्षिम् ।” इति तद्भाष्ये
सायण ॥

शत्रुः, पु, (शद् शतने + “रुशदिभ्या क्रुन् ।”
उणा० ४ । १०३ । इति क्रुन् ।) स्वदेशादनन्त-
रोऽव्यवहितैः कविष्याभिर्निवेशिराजः । यथा,—
“विषयानन्तरो राजा शत्रुर्भिन्नमतः परम् ॥”

इति,
शतक । निपातकारीत्यर्थः । तत्पर्यायः । रिपु
२ वेरि ३ सपन्नः ४ अरि ५ द्विष ६ द्वेषण
७ दुर्हृद्दृढ हृद् ८ विपक्ष ९ अहित ११
अभिव १२ दस्युः १३ शत्रवः १४ अभिघातो
१५ परः १६ अराति १७ प्रत्यर्थी १८ परि-
पत्नी १९ । इति चामरः ॥ ह्य २० प्रतिपक्ष
२१ । इति जटाधरः ॥ द्विषन् २२ घातक
२३ द्वेषी २४ विद्विष २५ हिंसकः २६ विद्विष्ट
२७ अप्रियः २८ अभिघाति २९ अहित
३० दौर्हृद् ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥
तस्य जयोपायो यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“सर्वदासप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम् ।
स्वदत्तेनेह भवति दानेनाभयलांकाजित् ॥
न सोऽस्ति राजन् दानेन वग्यागो न जायते ।
दानेन वशगा देवा भवन्तोह सदा नृनाम् ॥
दानमेवोपजीवन्ति प्रजा सर्वा नृपोत्तमा ।
प्रियो हि दानवान् लोके सर्वस्वैवोपजायते ॥
दानवानचिरैव तद्या राजा परान् जयेत् ॥

शत्रुः

दानवानेव शक्नोति सहतान् मेदितुं परान् ॥
यद्यप्यनुष्ठा गम्भीरा पुरुषा सागरोपमा ।
न गृह्णन्ति तथाप्येते जायन्ते पक्षपातिन ॥
अन्यत्रापि कृत दान करोत्यन्य तथा वशे ।
उपायेभ्य प्रशसन्ति दान श्रेष्ठतम जना ॥
दान श्रेयस्कर श्रेष्ठं दान श्रेष्ठकर परम् ।
दानवानेव लोकेषु पुत्रत्वे ध्रियते सदा ॥

न केवल दानपरा जयन्ति
भूर्लोकमेक पुरुषा सुवोराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोक
सुदुर्जय यद्विबुधाधिवासम् ॥”

इति मात्स्ये २२४ अध्याय ॥३॥

मत्स्य उवाच ।

“न शक्या ये वशे कर्तुं सुपायव्रितयेन तु ।
दण्डेन तान् वशान् कुर्यात् दण्डो हि वश-
कृत्तृणाम् ॥
सम्यक् प्रणयन तस्य तथा कार्यं महोचिता ।
धर्मशास्त्रानुसारेण सुमहायेन धीमता ॥
तस्य सम्यक्प्रणयन तथा कार्यं महोचिता ।
वानप्रस्थाश्च धर्मज्ञान् निर्भमान् निष्परि-
ग्रहान् ॥

स्वदेशे परदेशे च धर्मशास्त्र विमारदान् ।
समोक्ष्य प्रणयेद्दण्ड सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥
आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाथ गुरुर्महान् ।
नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति य स्वधर्मो न
तिष्ठति ॥

अदण्डान् दण्डयेद्राजा दण्डाश्चैवाप्यदण्ड-
यन् ॥

इह राज्यपरिभ्रष्टो नरक प्रतिपद्यते ॥
तस्माद्राजा विनोतेन धर्मशास्त्रानुसारत ।
दण्डप्रणयन कार्यं लोकानुग्रहकास्यया ॥
यत्र श्यामो लोहितान्त्रो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
बालहृत्तातुरयतिद्विजस्त्रीविक्रवात्मत ॥
सर्वं बलिष्ठा भवेरन् यदि दण्ड न पातयेत् ॥
देवदैत्योरगगणा सिद्धभूतपतत्रिण ।
उपक्रमेयुर्मर्यादा यदि दण्ड न पातयेत् ॥
एष ब्रह्माभिशापेषु सर्वप्रहरणेषु च ।
सर्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥
पूज्यन्ते दण्डिनो देवा न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
न ब्रह्माण विधातार न पूषार्यमणावपि ॥
य एते मानवा केचित् प्रशान्ता सर्वकर्मसु ।
रुद्रमग्निश्च शक्रश्च सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
विष्णु देवगणाश्चान्यान् दण्डिन पूजयन्ति च ॥
दण्ड शक्ति प्रजा सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्ड सुप्तं वा जागर्ति दण्ड धर्म विदुर्बुधा ॥
राजदण्डभयादेके पापा पाप न कुर्वन्ते ।
यमदण्डभयादेके परस्परभयादपि ॥
एव हि सात्त्विके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ।
अन्धे तमसि मज्जेयुयदि दण्ड न पातयेत् ॥
तस्मात् दण्डो दमयति अदण्डा दण्डयत्यपि ।
दमनादण्डनाश्चैव तस्मात् दण्ड विदुर्बुधा ॥

शत्रुम

दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समेतै-
र्भागो धृत शूलधरस्य यज्ञे ।
भवस्य पुत्र ध्वजिनीपतिश्च
वर शिशुनाश्च भयात्तु दुस्थम् ॥”

इति मात्स्ये १२६ अध्याय ॥

साममेदौ तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शत्रु, पु., (शत्रून् हन्तीति। हन् + मूलविभु-
जादित्वात् क। यद्वा, अमनुष्यकर्तृकेऽपि
चेत्यपिशब्दात् कृतञ् शत्रुणादयः सिद्धा इति
दुर्गासिद्धेः।) श्रीरामस्य भ्राता। तत्पर्यायः ।
शत्रुमर्दन, २। इति शब्दरत्नावली ॥ स तु
सुमित्रया हृतोच्छिष्टभोजनादसावि। यथा—

“निष्ठा गते दक्षिणसभ्यतोषे
विहित्विमे कर्मणि राजपत्नयः ।
प्राशङ्कितोच्छिष्टमुदारवशा-
स्तिस्र प्रसोतु चतुर सुपुत्रान् ॥
कौशल्यासावि सुखेन रामः
प्राक्केकयोतो भरतस्ततोऽभूत् ।
प्रासोष्ट शत्रुमुदारचेष्ट-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥”
इति भट्टिकाव्ये १ सर्ग ॥

(अथ हि मधुपुरनिवासिनो लवणाख्यराज-
सस्य निहन्ता। एतद्विवरण रामायणे उत्तर-
काण्डे ७३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥३॥ शत्रु-
हन्तरि, त्रि। यथा, रामायणे। २। १। १।
“गच्छता मातुलकुल भरतेन तदानघ ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीत प्रोतिपुरस्कृतः”)
शत्रु, जननो स्त्री, (शत्रु, पुंस्य जननी) सुमित्रा
इति शब्दरत्नावली ॥

शत्रु, जित्, पु., (शत्रून् जयतीति जि + “सत्सृष्टि-
षेति।” ३। २। ६१। इति क्विप्। ततस्तुक्।)
राजविशेष । तस्य पुत्रः ऋतध्वज । स एव
कुवलयार्थः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

शत्रु, क्षय, पु., विमलाद्रि । इति हेमचन्द्र ॥
(नागविशेष । यथा, रामायणे। २। ३२। १०।

“नागः शत्रु, क्षयो नाम मातुलोऽय ददौ ममा
त ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥”
शत्रु, जयतीति। जि + “सज्ञाया भृतृ-
जौति।” ३। २। ४६। इति खच्। ततो मुम्।)
शत्रु, जितरि, त्रि ॥

शत्रु, न्तप, त्रि, (शत्रु, तपति तापयति वा। तप +
सज्ञाया भृतृजौति।” ३। २। ४६। इति
खच्। ततो मुम्।) वैरितापकृत् । इति
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ यथा महाभारते। ४।
५२। ११।

“शत्रु, न्तप कोपमसृष्टमान
समहयत् कर्मनखेन पार्थम् ॥”]

शत्रु, मर्दन, पु., शत्रु, मृदातीति। मृद् + ल्यु ॥
शत्रु, पु. इति शब्दरत्नावली ॥ (शत्रुहन्तरि,
त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। ४२। १२५।
‘अथास्ते यमददृशाख्यः स्वामी न शत्रु, मर्दन ॥
शत्रुरी स्त्री रात्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शनि

शद, लृ ज औ शाते। इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा०-पर०-अक०-सक० च-अनिट्।) ल,
अशदत्। ज, ग्राद शद । औ, शस्यति । शात
पतन पातनश्च । शीयते पत्र हृच्चात् वायु ।
शदोऽपि ममित्यवधि शालनेपदम् । कैचि-
दिम तुदादौ पठित्वा तस्मामर्थ्यात् शालने-
पदानित्यत्वे शीयती शीयन्तीत्युदाहरन्ति
इति दुर्गादास ॥

शद, औ गतौ । आङ्पूर्वोऽयमिति कविकल्प-
द्रुम ॥ स्वा०-पर० सक०-अनिट्।) ताल-
व्यादि । आशीयते । औ, आशात्षीत् ।
इति दुर्गादास ॥

शद, पु, फलमूलादि । शदधातोश्चप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शद्रि, पु, (शीयते इति। शद + अद्रिश्चिभृश-
भिभ्य क्तिन् । उणा० ४। ६५। इति क्तिन्।)
मेघ । जिष्णु । इति मेदिनी ॥ हस्ती । इत्यु-
णादिकोष ॥

शद्रि, स्त्री, (शद गतौ + “अद्रिश्चिभृश-
विद्युत् । इति हेमचन्द्र ॥ खण्ड’ । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

शद्रु, त्रि (शद शाते + “दाघटमिशदसदो रु’ ।
३। २। १५६। इति रु।) पतनकर्ता ।
गन्ता । इति शदधातो र्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्
इति व्याकरणम् ॥

शनकावलि, स्त्री, गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

शनपर्णी, स्त्री, (शनस्येव पर्णान्वस्या । ङीष् ।
पृषोदरादित्वात् शस्य न ।) कटुकी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

शनि, पु, रव्यादिनवग्रहान्तर्गतसप्तमग्रह’ । तत्प-
र्याय । सौरि २ शनैश्चर ३ । इत्यमर’ ॥

नीलवासा ४ मन्द ५ छायात्मज ६ । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ पातङ्गि ७ ग्रहनायक’ ८

छायासुत ९ भास्करि १० नीलाम्बर’ ११
इति शब्द-रत्नावली ॥ आर’ १२ क्रोड’ १३

वक्र’ १४ भा’ १५ प्रपाश’ १६ पङ्क’ १७ ।
इति जग’ १८ । काल’ १९ सूर्यपुत्र’ १९ ।

अस्मिन् । २० । त व्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्य वर्ष
कृष्णः । पाश्चमदिङ्मनसकान्त्यज्जातितमो-

गुणकषायरसमकरकुम्भराशिनीलकान्तमणि-
सौराष्ट्रदेशानामधिपतिरयम् । कश्यपसुनि-

सन्तान । शूद्रवर्णः । सूर्यमुखः । चतुरङ्गुलपरि-
माणः । कृष्णवर्णवस्त्रः । गृध्रवाहनः । सूर्यपुत्र

चतुर्भुजः । भक्तवाणवरशूलधनुर्धारी । अस्या-
धिदेवता यमः । प्रत्यधिदेवता प्रजापति’ ।
इति ग्रहयागतस्वग्रहज्जातकादय ॥ अपि च ।

“शनिर्विहङ्गोऽनिलवन्धवन्धरा
शूद्राङ्गना घातुसम’ स्थिरश्च ।

क्रूर प्रतीची तुवरोऽतिहृदो-
ऽकारक्षितो दौघसुनीललोहम् ॥”

इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥ ३ ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“मरोचे कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसु ।
तस्य भार्याभवत् सन्ना पुत्री त्वष्ट प्रजापते ॥
नातितेजोमय रूप सोढु माल विवस्वतः ।
मायामयी ततश्चाया सवर्णा निर्ममे स्वत ॥
स ज्ञोवाच ततश्चाया सवर्णे ऋणु मे वच ।
अह यास्यामि सदन पितृस्व पुनरत्र मे ।
भवने वस कल्याणि निविशद्म ममाज्ञया ॥
इति च्छाया गृहे स्थाप्य सन्नागात् पितुरा-
लयम् ।

मन्यमानोऽथ ता सन्ना सवर्णायां तथा रविः ॥
सावर्णि जनयामास मनुश्रेष्ठ महीपते ।
शनैश्चर द्वितीयश्च सुत भद्रा तृतीयकाम् ॥”
इति प्राज्ञे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥

तस्य क्रूरदृष्टे कारणं यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे तत्र द्रष्टु शङ्करनन्दनम् ।
आजगाम महायोगी सूर्यपुत्रः शनैश्चर ॥
अत्यन्तानम्रवदन ईषन्मीलितलोचन ।
हारिण शूलहस्तश्च विशालाक्षमुवाच ह ॥
शनैश्चर उवाच ।

शिवाज्ञया शिशु द्रष्टु यामि शङ्करकिङ्कर ।
विष्णुप्रसुखदेवाना मुनीनामनुरोधतः ॥
विशालाक्ष उवाच ।

आज्ञावहो न देवाना नाह शङ्करकिङ्कर ।
हार दातुमशक्तोऽहं विना मन्नातुराज्ञया ॥
ददौ वक्त्रं श्रेष्ठाय चक्षुः कोणाज्ञया तत ।
शनिरभ्यन्तरं गत्वा ननामानम्रकन्धर ॥
रत्नसिंहासनस्थाश्च पावतोः सस्मिता मुदा ।
नत सूर्यसुत दृष्ट्वा दुर्गा रुभाय यत्नत ।
शुभाशिशु ददौ तस्मै पृष्ट्वा तत्कुशलं शुभा ॥
पार्वत्युवाच ।

कथमानम्रवक्त्रस्व ओतुमिच्छामि साम्प्रतम् ।
कथं न पश्यसि मा साधो बालकश्च अहंश्चर ॥
शनिरुवाच ।

सर्वे स्वकर्माण साध्वि भुञ्जते वाञ्छित फलम्
शुभाशुभ वा यत् कर्म कोटिकल्पैर्न लुप्यते ॥
इतिहास चातिगोप्य ऋणु शङ्करवल्गुभे ।
अकथ्य जननोसाक्षाज्जानककारणम् ॥
आबालात् कृष्णभक्तोऽहं कृष्णध्यानैकमानस
तपस्यासु रत शर्वाक्षये विरत सदा ॥
पिता ददौ विवाहेन कन्या चित्ररथस्य च ।
अतितेजस्वी शशक्तपत्न्यानुरता सती ॥
एकदा सा ऋतुज्ञाता सुवेश स्व विधाय च ।
रत्नानङ्कारसयुक्ता मुनिमानसमोहिनी ॥
हरिपाद ध्यायमान सा मा पश्यत्युवाच ह ।
मत्समौप समागत्य सस्मिताननलोचना ।
शशाप मामपश्यन्तस्तुनष्टा स्वकीपतः ।
वाह्यज्ञानविहीनश्च ध्यानैकतानमानसम् ॥
न दृष्ट्वा त्वया येन न कृत ऋतुरक्षणम् ।
त्वया दृष्टन्तु यद्यत्तु मूढ सर्वे विनश्यति ॥
अहश्च विरते ध्याने तामतोष पुरा सतोम् ।
शाप मोक्षु न शक्ता सा पश्चात्ताप चकार ह ॥

तेन मातर्न पश्यामि किञ्चिद्वस्तु स्वचक्षुषा ।
ततः प्रभृति नम्रास्य प्राणिहिंसाभयादहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ११ अध्यायः ॥
अस्य भोगकालो यथा,—
“रविर्मास निशानाथ सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चमय भूमिपुत्तो बुधोऽष्टादश वासरान् ॥
वर्षमेक सुरान्नाथैश्चाष्टाविंशतिदिनैः ॥
शनिं सार्द्धं च वर्षं स्वर्भानुं सार्द्धं वत्सरम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य जपमन्त्रो यथा,—

“प्रणव वाग्भव माया ओमुद्भूत्य शनैश्चरम् ।
चतुर्थ्यन्तं मन प्रोक्तं रविसूनो नवाक्षरम् ॥”
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनैश्चराय । इति रुद्रयामलम्
कर्षपाणस्तन्मन्त्रं जपेत् । यथा,—
“सूर्यारगहमन्दानामूह्यपाणौ जपेद्बुधः ।
सोमकत्वोरध पाण्यौरन्येषां शुद्धपाणिक ॥”
इति च रुद्रयामलम् ॥

तस्य होममन्त्रो यथा । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये
शन्नो भवन्तु पौतये शयोरभिसवन्तु न । यथा
शनैश्चरायेति पुन शन्नो देवोति हामयेत् ।
इत्युवाह तत्त्वद्वयतमत्पराणम् ॥॥ वारविशेष
तत्र वारवेला यथा,—

“कृतमुनियमशरमङ्गल-
रामर्तुभास्करादियामार्हे ।
प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्यकरणाय ॥” ॥

तत्र कालवेला यथा,—

“कालस्य वेला रवित शराक्षि-
कालानलागास्वधयो गजेन्दु ।
दिने निशायास्तुवेदनेत्र-
भेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥”

तत्र कुलिकवेला यथा,—

“पष्ठाष्टके दिनेशात् क्रमश इह दिने मन्त्रि-
चण्डेश्वरोक्त
पूर्वं वाराह्याम कुलिका इह परो मध्यमश्चति
कालः ।”

तद्दिने पूर्वदिग्गमननिषेधो यथा,—

“शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे
चोत्तरा
मन्देन्दोश्च दिने न शक्रककुभ याम्या गुरौ न
व्रजेत् ॥” ॥

तत्र प्रथमरजोयोगी दोषो यथा,—

“आदित्य विधवा नारौ सोमे चैव पतिव्रता ।
वेश्या मङ्गलवारि च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
हृदयसती पति ओमान् शुक्रे चापत्यमेव च ।
शनौ बन्ध्या विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ नवाना ग्रहाणां दानानि ।

“सूर्ये धेनुश्च ताम्रश्च गोधूम रक्तचन्दनम् ।
चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रश्च तिलतण्डुलान् ॥
कुजे ह्य प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडौदनम् ।
बुधे कर्पूरसुहृश्च हरिद्वस्त्रं हिरण्यकम् ॥

पीतवस्त्रहय जीवे हरिद्राकनकानि च ।

अश्वः शुक्रे सितो देय शुक्लधान्यानि यानि च
शनौ च सतिला देया कृष्णा गौर्लौहसुत्तमम् ।
राहौ च महिषोच्छागौ माषाश्च तिलसर्षपाः ॥
अजामेषौ च दातव्यौ केतौ चान्द्रश्च मिश्रितम्
स्वर्णगोविप्रपूजाभिः सर्वथा शान्तिरुत्तमा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ग्रहाणां बलयो यथा,—

“गुडौदन पायसश्च हविष्यं क्षीरपष्टिकम् ।
दध्णोदनं हविष्यं मांसं चित्रान्नमेव च ॥
दद्यात् अहक्रमाच्चेद द्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।
शक्तितो वा यथालाभ सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥
ग्रहाणां दक्षिणा यथा,—
“धेनुः शङ्खस्थानङ्गान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायस ह्यग एता वै दक्षिणा क्रमात्
इति सस्कारतत्त्वम् ॥

शनिचक्र, क्ली, (शनैश्चक्रम् ।) नृणां शुभाशुभ-
ज्ञानाथशनिभोग्यनक्षत्रादिसप्तविंशतिनक्षत्र-
युक्तनराकारचक्रम् । यथा,—

“शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा क्षीरिभादितः
नाम ऋच भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥
एक मुखे दक्षिणस्ते चत्वारि षट् पदद्वये ।
हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके त्रयम् ॥
द्वय नेत्रद्वये गुह्ये द्वय तत्र न्यसेद्बुधः ।
मुखे हानिर्जयो दक्षे भ्रमः पादे श्रियो हृदि ।
वामे भोर्मस्तके राज्यं नेत्रे सौख्यं मृतिर्गुदे ॥
तूर्याष्टादशे ऋचे यदा विघ्नकरः शनिः ।
तदा सौख्यं वपुः स्थन्तु हृच्छीर्षे नेत्रदक्षयोः ॥
तृतीयैकादशे पष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ।
नदा विघ्नं शरौरस्थो गुह्ये वक्त्रे ऽङ्घ्रिवामयोः ॥
यस्य पीडाकरः शीरिस्तस्य चक्रं फलन्विदम्
लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये क्षिपेत्ततः ॥
निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
तुष्टिं याति न सन्देहः पीडा त्यक्त्वा शनैश्चरः ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शनिप्रसू, स्त्री, (शने. प्रसूर्जननी ।) छाया ।

सूर्यपत्नी । इति भूरिप्रयोगः ॥

शनिप्रिय, क्ली, (शने. प्रियम् ।) नीलमणिः ।
इति केचित् ॥

शनिवार, पु, (शनिभोग्यं शनेर्वा वारः ।) शनि-
भोग्यसावनदिनम् । तत्तु उदयादोदयकालः ।
यथा,—

“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥”
दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूप
सावनगणनोक्तम् ।

“उदयादोदयाज्ञानीर्भोग्यसावनवासराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शतभिषानक्षत्रयुक्तमधुक्रुष्णत्रयोदश्या शनिवार
योगे महावारुणी स्यात् । यथा । स्कन्दपुराणे
“वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशौ ।
गङ्गाया यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ।

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

तत्र जातफल यथा,—

“कृश सुवेश कुलकीर्त्तिहीनो
ज्वगयुतो मध्यधनोऽङ्गहीन ।
तमोगुणः क्लेशकरो नराणां
मन्दस्य वारप्रभवोऽतिमन्द ॥”

इति कोटीप्रदीप ॥ * ॥

तत्र यात्रानिषेधो यथा,—

“सत्यजिह्विसे यात्रा सूर्यारकीर्न्द्वक्रिणाम् ।
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वारवेलादिशनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शनैः, [स्] व्य, अद्रुतम् । इत्यमर । यथा,—

“शनैर्विद्या शनैः पत्या शनैः पर्वतमारुहेत् ।
शनैः कामश्च धर्मश्च पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥”

इति गारुडे १०८ अध्याय ॥

शनैश्चर । इति मेदिनी ॥

शनैश्चर, पु, (शनैर्मन्द मन्द चरतीति । चर-
मती + पचाद्यच् ।) शनि । इत्यमर । अस्य
स्तोत्र यथा,—

“नीलाञ्जनचयप्रख्य रविसूनु महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूत वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं य पठेत् प्रयतो नरः ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न
संशय ॥”

इति व्यासभाषितस्तोत्रम् ॥

शप, व्य, स्वीकार । शप् करोति । इति सिद्धान्त-
कौमुदौ ॥

शप, य ज औ क्रोशे । इति कविकल्पद्रुम ।

शप, औ ज (दिवा०-भा० च उभ०-सक०
अनिट् ।) द्वौ तालव्यादौ । य ज, शप्यति
शप्यते । औ, शप्ता । औ, शशापोत् । ज,
शपति शपते । क्रोश उक्तिविशेष । निर्भर्त्सन-
मिति चतुर्भुज । सहस्रशोऽभौ शपदानपश्यत्
क्रोशो भ्वादिपक्षे गालिदानम् । शपते । जित्वे
ऽपि शपथाश्रीर्गत्यनुकारिति नियमात् शपथे
आत्मनेपद अन्यत्र परस्मैपदम् । कृष्णाय शपते
गोपी । प्रजेति त्वा शशाप सा । इति रघौ ।
सख्य शपामि यदि किञ्चिदपि क्षरामि । इति
वाचा शरोरस्पर्शनाभावादिति पाणिनीया ।
केचित्तु शपथे नित्यमात्मनेपद अन्यत्र विभा-
पया इत्याहुः । तेन प्रतिवाचमदत्त केशव
शपमानाय न चेदिभूयते । इति भाष्य । इति
दुर्गादास ॥

शप, पु, शपथ । इति हेमचन्द्र ॥ निर्भर्त्सनम्
गालिदानम् । इति शपधाल्यदशनात् ॥

शपथ पु, (शप क्रोशे + शोङ्गपिरुगमौति ।
उणा० ३ । ११३ । इति श्वय ।) अनृत वदन्
घोर नरक यास्यामि इत्येव रूप मियानिर-
सनम् । सत्यावधारणम् । इति सायक । वाचा
शरीरस्यगनम् । इति गोठीचन्द्र ॥ शपथो
दिव्यम् । इति रमानाय । इति भरत ॥ तत्-

पर्याय । शपनम् २ । इत्यमर ॥ शप ३ ।
इति हेमचन्द्र ॥ सत्यम् ४ समय ५ शाप ६
प्रत्यय ७ अभिपङ्ग ८ । इति जटाधर ॥ * ॥
चतुष्पादश्वहारस्य क्रियापादाङ्गम् । यथा
अथ शपथ ।

“युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्हयेत् ।

अर्थकालबलापेचमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥”

अर्थस्य विश्वादास्यदस्य बल बह्वल्पभाव ।
कालस्य च बल पुष्पापुष्पत्वम् । तदपेक्ष यथा
स्यादित्यर्थः । दूर्वाकारत्वस्य पुष्पादिस्पर्शस्य
चाये दर्शनीयत्वात् । अत्र मयेतत् कृत न वा
इति प्रतिज्ञामुच्चार्याग्नी जले वा हस्त प्रक्षि-
पेत् । एतन्मिव्यात्वे मम सुकृत नश्येदिति वा
ब्रूयात् । न त्वग्निपरीक्षा जलपरीक्षा वा कुर्यात्
इत्यभिप्रायवणन युक्तम् । तस्या महाभियोग-
विषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात् ।
सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्वासत्याभ्युपगमः ।
तथा च विष्णु । सर्वप्येवायंजातेषु मूल्य कनक
प्रल्पयेत् । तत्र कल्पलोने शुद्ध दूर्वाकार
शापेत् । द्विकल्पलोने तिलकरम् । त्रिकल्प-
लोने जलकरम् । चतुःकल्पलोने स्वर्णकरम् ।
पञ्चकल्पलोने सीतोद्दृतमहीकरम् सुवर्णाहोने
कोपी देयः । शुद्धस्य यथासमये विहिता क्रिया
तथा द्विगुणैरेण राजन्यस्य त्रिगुणैरेण वैश्यस्य
चतुर्गुणैरेण ब्राह्मणस्येति । कल्पान काञ्चन-
रत्तिका तन्मूल्यादूने कल्पलोने एवमन्यत् ।
मनु ।

“सत्येन शपथेहिप्र च्छिद्य वाहनायुधे ।

गोबोजकाञ्चनैर्वैश्य शुद्ध सर्वेस्तु पातकौ ।

पुत्रदारस्य वाप्येव शिरासि स्पर्शयेत् पृथक् ॥
ब्राह्मणेन मयेतत् कृत न कृत वेति प्रतिज्ञा-
सुचार्य सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव च्छिद्येण
वाहनायुध स्पष्टव्यम् । तथैव वैश्वेन गोबोज-
काञ्चनानामन्यतम स्पष्टव्यम् । शुद्धेण तु पूर्वोक्त
सर्वमेव स्पष्टव्यम् । तेषां दृष्टाकृतस्पर्शानां
पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः । इला
युधोऽप्येवम् । देवलिदावप्यमाह नारद ।
“अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वंशनि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सञ्भवति क्रिया ॥”
बृहस्पति ।

“देवब्राह्मणपादाश्च पुत्रुदारशिरासि च ।

एते तु शपथा षोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।

साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम् ॥”

अत्र शपथदिव्ययो पृथक्त्वप्रतीति शपथे न
दिव्यधर्मा । किन्तु वैधे कर्मणि तत्र शौचाद्यं
स्नानाचमनाटिकार्यम् । दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे
कथितानि नात्र निश्चितानि । अत्राभियुक्तन
शपथ कर्त्तव्य इत्युक्तं उभयेच्छया अभि-
योक्तापि । इत्याह नारद ।

“अभियोक्ता शिरोवर्त्ती सर्वत्रैव प्रकीर्त्तितः ।

इच्छयान्यतरं कुर्यादितरो वन्त्येच्छितः ॥”

इतर शपथकर्त्तभिश्च । तथा कात्यायन ।

“आचतुर्दशकादङ्गो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसन जायते घोर स ज्ञेयः शपथे श्चि ॥”
व्यसनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च
कोषाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुष्ठत्तौ विष्णु ।
“रोगोऽग्निर्जातिमरण राजातद्भूमथापि वा ।
तमशुद्ध विजानोयात्तथा शुद्ध विपर्येयात् ॥”
कात्यायन ।

“तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सञ्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणमृण दद्यात् दमश्च स ॥
ज्वरातिमारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्णरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥

शिरोरुग्णदमश्च दैविका व्याधयो नृणान् ॥”
तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणार्थे । मनु

“न ह्यथा शपथ कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुध
ह्यथा हि शपथ कुर्वन् प्रत्य चेह च नश्यति ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेत्थने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥”

कामिनौष्विति रक्षसि कामिनीसन्तोषार्थं ह्यथा
शपथ । एव विवाहसिद्धार्थं गोशामार्थं
आवश्यकज्ञोमेत्थनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृत-
चनादौ । यम ।

“ह्यथा तु शपथ कृत्वा क्रीटस्य वधसयुतम् ।

अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।

तस्मान्न शपथ कुर्यान्नरो मिय्यावधेप्सितम् ॥”

क्रीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणम् । तद्वधणपेन
ह्यथाशपथकर्त्ता युज्येत इत्यर्थः । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

शपन, क्लो, (शप क्रोशे + क्लुट् ।) शपथ । इत्य
मर ॥ गालि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शप्त पु(शप + क्त ।) ढणविशेष । इति शब्द
चन्द्रिका ॥ उलु इति भाषा ॥ अभिशापपदं,
त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ४१ ।

“निगम्य शप्तमतर्हं नरेन्द्र

स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ॥”)

शफ, क्लो, गवादीनां खुर । (यथा, याज्ञवल्कर ।
१ । २०४ ।

“हेमश्ङ्गा शफैरौघ्यै सुशीला वस्त्रस्युता ।
सकास्यपावा दातव्या चौरिणी गौ

सदक्षिणा ॥”)

वृक्षमूलम् । इति मेदिनी ॥

शफर, पु, स्त्री, मत्स्यविशेष । इत्यमर पुटौ
इति भाषा ॥ (यथा,—

“कैवर्त्तककशकरात् शफरशुतोऽपि
जाले पुननिपतित सकरो विपाक ॥”

यथा च ।

“अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोकितः ।
गण्डूपजलमात्रेण शफरो फरफरादते ॥”

इत्यङ्गट ॥)

शफराधिप, पु, (शफराणां मत्स्यानां अधिप ।)

इक्षौशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तस्यैवाय

इक्षिग २ वारिकर्पूर ३ गाङ्गेय ४ जमतास

५ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

शब्दः

शब्दः क शब्दज्ञतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (सु१०-
पर०-प्रक०-सेट् ।) क, शब्दयति । सोपसर्ग-
स्वाविष्कृतौ मतः । प्रशब्दयति गभीरमत्यर्थं
शिष्यं स्फुटीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
शब्दः पु, (शब्द + भावे घञ् । यद्वा, शप आक्रोशे
+ "शाशपिभ्यां ददनौ ।" उणा० ४।२७ । इति
दन् । प्रकारस्य बकार ।) श्रोत्रप्राज्ञगुणपदार्थ-
विशेष । तत्पर्यायः । निनादः २ निनदः ३ ध्वनिः
४ ध्वनः ५ रवः ६ स्वन ७ स्वनः ८ निर्घोषः ९
निर्हादः १० नादः ११ निस्वानः १२ निस्वनः
१३ आरवः १४ आरावः १५ सरावः १६
विरावः १७ । इत्यमरः ॥ सरव १८ रावः १९
इति शब्दचन्द्रिका ॥ घोषः २० । इति जटा-
धरः ॥ स च ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । यथा,
"कण्ठसयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो

मता ।

सर्जं शब्दो नभोवृत्ति श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥
वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कौत्सिता ।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्ति कन्यचिन्मते ॥
उत्पन्न को विनष्ट क इति बुद्धेरनित्यता ।
सोऽय क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेषु दर्शनात् ॥

इति भाषा परिच्छेदः ॥

शब्द निरूपयति ।

'शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च सृदङ्गादिः । गो ध्वनि ।'
सर्जं शब्दो नभोवृत्ति श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥

इति ॥

नभोवृत्तिराकाशसमवेत । दूरस्थशब्दस्याग्र-
हणादाह श्रोत्रोत्पन्न इति कण्ठसंयोगादिजन्या
वर्णास्ते कादयो मता इति । ननु सृदङ्गाद्यव-
च्छेदेनोत्पन्न शब्द श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह
वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कौत्सिता इति ।
आद्यशब्दस्य बहिर्देशदिगवच्छिन्नोऽन्य शब्द-
स्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तादव्यापक
एव क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते इति । कदम्ब
गोलकन्यायादुत्पत्ति कस्यचिन्मते इति आद्य-
शब्दात् दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते । तत
स्वान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भाष ।
अस्मिन् काले गौरवादुक्त कस्यचिन्मते इति ।
ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्ति कथमत आह ।
उत्पन्न को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता इति ।
शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्व
मित्यर्थः । ननु स एवाय ककार इत्यादिप्रत्य
भिन्नानाच्छब्दाना नित्यत्वम् । इत्युच्यते ।
विनाशबुद्धिभ्रमरूपा चेत्यत आह सोऽय क
इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते । तदेवौषध-
मित्यादौ सजातीयेषु दर्शनात् इति ॥ तत्र
प्रत्यभिन्नानस्य तत्सजातीयत्व विषय । ननु
तदप्रत्ययभेदो विषयः । उक्तप्रतीतिविरोधात् ।
इत्युच्यते । इयोरपि बुद्धीर्न भ्रमत्वमिति । ननु
सजातीयत्व सोऽयमिति प्रत्यभिन्नाया भाषते
इति कुत्र दृष्टमित्यत आह तदेवेति । यदीषधं

शब्दः

मया कृत तदेवान्येनापि कृतमित्यादिदर्शना-
दितिभाव इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥
दशविधशब्दा यथा, -

"षड्जर्षभसगान्धारमध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अत परन्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ।
इष्टस्वानिष्टशब्दश्च सहतः प्रविभागवान् ॥
इत्याश्वमेधिकपर्व ॥

शब्दविशेषाणा नामविशेषा यथा, -

"शब्दो गुणानुरागोत्य प्रणादः शीतकृत
नृणाम् ।

पह्नं गुदजे शब्दे कर्हं न कुक्षिसम्भवे ॥
खेडा तु सिहनादोऽथ क्रन्दन सुभटध्वनि ।
क्रोलाहल' कलकलस्तुमुलो व्याकुलो रव ॥
समरो वस्त्रपर्णादिर्भूषणानान्तु शिञ्जितम् ।
हेपा छेपा तुग्हाणा गजाना गर्जहृ हिते ॥
विष्कारो धनुषा हम्भारभो गोजलदस्य च ।
स्नानित गर्जित गर्जि' स्नानित रसितादि च ॥
कूजित स्याद्विहङ्गाना तिरथा स्तवाशिते ।
वृकस्य रेषण रेवा वृकन भषण शन ॥
पीडोतानान्तु कणित मणित रतकूजितम् ।
प्रकाण प्रकाणस्तन्वरा महलस्य तु गुन्दल ॥
क्षोजनन्तु कोचकाना भैर्या नादस्तु टट्टुर ।
तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिर्मन्दी गभीरो मधुर कल ॥
काकली तु कल सूक्ष्म एकतालो लयानुग ।
काकुर्ध्वनिविकार स्यात् प्रतिशुत्तु प्रतिध्वनि ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

अथेकार्यानुलोमविलोमसमशब्दाः । नयन १
नर्तन २ कनक ३ कण्ठक ४ महिम ५ कलङ्क
६ कालिका ७ सरस ८ सहास ९ मध्यम १०
सदस्य ११ नवेन १२ तावता १३ तारता १४
विभवि १५ करक १६ कम्बुकर १७ काञ्चिका १८
नन्दन १९ दन्तद २० दम्भद २१ योग्ययो २२
लगुल २३ नुततनु २४ हाववहा २५ पतदातपर २६
वरभैरव २७ कलपुलक २८ वरकौरव २९ वरपीरव
३० तरुणौरव ३१ रदसोदर ३२ नदमेदन ३३
दम्पतीपदम् ३४ लङ्काकाल ३५ माधववल्लव-
वधमा ३६ नन्दनन्दन ३७ तद्वित ३८ समास
३९ कारिका ४० पादपा ४१ जलज ४२ नाना
४३ मम ४४ ॥ * ॥ अथान्यार्थकानुलोमविलोम-
शब्दाः । वन्दे १ द्विवे २ लीख ३ रवी ४ भानो ५
हसा ६ जीवा ७ यामा ८ विभु ९ वद १०
रम ११ यम १२ कम्प १३ राधा १४ राधया
१५ सूचामा १६ नन्दक १७ मालिका १८
कालिनी १९ राजते २० भारती २१ हासिका
२२ गगन २३ करका २४ भार्गव २५ कटकम्
२६ दौनरचा २७ महोरगा २८ वातापिना
२९ पिनाकिना ३० सदालिका ३१ यमराज
३२ हरिदेवै ३३ सव्यायामा ३४ भोविकर्तन ३५
नन्दनवन ३६ नलकूरव ३७ सहसानुत ३८
रसविभवेन ३९ साहमहमिक ४० नवतम-
समद ४१ मार ४२ वत ४३ युवा ४४ सदा ४५
वशि ४६ मया ४७ लता ४८ नुत ४९ लव ५०

शब्दः

विभा ५१ ॥ * ॥ अथ सस्कृतप्राकृतसमपुलिङ्ग-
शब्दा । आहार १ हार २ विहार ३ सार
४ समर ५ सम्भोग ६ रोग ७ असुर ८ सहार
९ अमर १० वार ११ वारण १२ गण १३
टहार १४ भार १५ आकर १६ लोल १७
उल्लोल १८ विलास १९ वायस २० हर २१
अहङ्कार २२ होर २३ अदुर २४ नीहार २५
उरग २६ राग २७ भाल २८ तरल २९
गोविन्द ३० कन्द ३१ उदर ३२ तरुण ३३
तरणि ३४ दास ३५ मोह ३६ सन्दोह ३७
मास ३८ खुर ३९ खर ४० तर ४१ मल ४२
सङ्गर ४३ आरम्भ ४४ दास ४५ कर ४६
करि ४७ किरि ४८ कौर ४९ कौल ५० कण्ठोल
५१ धीर ५२ मल ५३ मलय ५४ करीर ५५
वामदेव ५६ असि ५७ वोर ५८ नर ५९ नरक
६० करङ्क ६१ दण्ड ६२ चर ६३ रङ्ग ६४
दर ६५ सरज ६६ कलङ्क ६७ कम्बल ६८
आकार ६९ पङ्क ७० खल ७१ दहुल ७२
कुरङ्क ७३ देह ७४ सन्देह ७५ सङ्क ७६ पर
७७ कुरर ७८ तरङ्ग ७९ चारु ८० सञ्चार ८१
भङ्ग ८२ अरि ८३ हरि ८४ परिणाह ८५
कण्ठ ८६ कुण्ठ ८७ अहि ८८ दाह ८९ परि-
सर ९० रवि ९१ हाहा ९२ मञ्जु ९३ मञ्जीर
९४ वाह ९५ अचल ९६ कुल ९७ कुमार ९८
कुम्भ ९९ कुम्भीर १०० सार १०१ विरल १०२
कवल १०३ जार १०४ कन्दर १०५ उदार
१०६ पार १०७ जम्बीर १०८ केशरि १०९
वराह ११० सुरारि १११ काल ११२ काकोल
११३ कुन्तल ११४ चमूरु ११५ विराम ११६
बाल ११७ आलोल ११८ बाहु ११९ रण १२०
सङ्गर १२१ चोल १२२ भार १२३ ससार १२४
कीरल १२५ समीरण १२६ टङ्क १२७ ताल
१२८ आसार १२९ चामर १३० कुलीर १३१
तुरङ्ग १३२ सूर १३३ कङ्काल १३४ कन्दल १३५
कराल १३६ विकास १३७ पूर १३८ हरिम्ब
१३९ कम्बु १४० विधु १४१ सिन्धु १४२ बुध
१४३ अनुबन्ध १४४ कुन्द १४५ इन्द्र १४६
मन्दर १४७ समीर १४८ समूह १४९ गन्ध
१५० भीम १५१ अह १५२ सङ्कर १५३
किरीट १५४ तमाल १५५ गुञ्जा १५६ हिनताल
१५७ तोमर १५८ मञ्जीरुह १५९ विम्ब १६०
पुञ्ज १६१ हिण्डीर १६२ पिण्ड १६३ वर १६४
सवर १६५ कोण १६६ काण १६७ सरम्भ
१६८ सोम १६९ परिवम्भ १७० विकार १७१
वाण १७२ वसन्त १७३ आसव १७४ वेसन्त
१७५ वास १७६ वासव १७७ वासर १७८
कासार १७९ सार १८० सरस १८१ किरण
१८२ अरुण १८३ वारण १८४ ॥ * ॥ अथ
सस्कृतप्राकृतसमञ्जीलिङ्गशब्दा । हिला १
खिला २ कला ३ माला ४ रसाला ५ काहला
६ अचला ७ कीला ८ लीला ९ वला १०
वाला ११ लीला १२ दोला १३ अलसा १४

शब्दः

मषी १५ धरणी १६ धारणी १७ गोषी १८
रोहिणी १९ रमणी २० मणी २१ वीणा २२
वाणी २३ वसा २४ वेणी २५ रीटा २६ गङ्गा
२७ तरङ्गिणी २८ कन्दली २९ लहरी ३०
नारी ३१ रामा ३२ मेरी ३३ वसुधरा ३४
काली ३५ कराली ३६ चामुण्डा ३७ चण्डा
३८ रण्डा ३९ तुला ४० मही ४१ ॥*॥ अथ
संस्कृतप्राकृतकौवलिङ्गसमशब्दाः । जल १ फल
२ पल ३ मूल ४ वारि ५ कौलाल ६ कूल ७
वल ८ पलल ९ दुकूल १० लिङ्ग ११ गम्भीर
१२ कूल १३ सलिल १४ कमल १५ चीर १६
तुच्छ १७ राजीव १८ नीर १९ हल २० रजत
२१ कुटीर २२ दारु २३ लाल २४ पटीर २५
कारण २६ रोहण २७ चेल २८ कुहर २९
अम्बर ३० मन्दिर ३१ कुडल ३२ मण्डल ३३
तामरस ३४ कुण्डल ३५ अङ्गद ३६ पुर ३७
अरविन्द ३८ लोह ३९ अङ्ग ४० तडाग ४१
करण ४२ कुल ४३ तोरण ४४ मरण ४५ तुङ्ग
४६ अलम् ४७ आगार ४८ भासुर ४९ ॥ * ॥
अथ संस्कृतप्राकृतसप्तमियापदानि । भण १
देहि २ गच्छ ३ सह ४ कुरु ५ चौरय ६
मारय ७ अवगच्छ ८ अवलोकय ९ अवचिन्तय
१० खाद ११ ॥*॥ अथ निरोधप्रपुलिङ्गशब्दाः ।
नीहार १ हार २ हरिण ३ अङ्ग ४ हर ५
अट्टहास ६ कैलास ७ कास ८ रद ९ नारद
१० सिद्ध ११ शङ्ख १२ श्रेय १३ अहि १४
हस १५ घनसार १६ हलि १७ इन्द्र १८
नाग १९ हिण्डोर २० निर्भर २१ शरद्वन २२
चन्द्रकान्त २३ अङ्गार २४ सागर २५ तगाड
२६ जलाशय २७ अग २८ ह्य्यञ्च २९ तच्चक
३० नख ३१ क्षत ३२ दीक्षित ३३ अक्ष ३४
नाराच ३५ काच ३६ कच ३७ कौचक ३८
चक्षरीक ३९ चाणक्य ४० चारण ४१ गण ४२
क्षण ४३ काण ४४ शोण ४५ सहार ४६
सारस ४७ रस ४८ अरि ४९ रसाल ५०
साल ५१ कङ्काल ५२ काल ५३ कलि ५४
शैल ५५ खल ५६ अनल ५७ अक ५८ किञ्चलक
५९ कलक ६० कर ६१ शहर ६२ कीर ६३
हीर ६४ लङ्घ ६५ केश ६६ गर ६७ केशव
६८ देश ६९ लेश ७० आमन्द ७१ नन्दन ७२
धनञ्जय ७३ खञ्जरीट ७४ कौट ७५ अग्नि ७६
कण्टक ७७ कटाह ७८ कटाक्ष ७९ यक्ष ८०
दक्ष ८१ अङ्ग ८२ यक्ष ८३ जनक ८४ अञ्जलि ८५
यन्त्र ८६ यत्न ८७ रत्नाकर ८८ अन्यक ८९
घराधर ९० धीर ९१ शीर ९२ नासीर ९३
नारायण ९४ कृष्ण ९५ हृषीकेश ९६ ॥ * ॥
अथ निरोधप्रपुलिङ्गशब्दाः । गङ्गा १ गीतार
सती २ सीता ३ सिद्धि ४ सन्ध्या ५ गदा ६
गया ७ आशी ८ काशी ९ निशा १० निशा
नासा १२ कान्ति १३ शान्ति १४ दया १५
रसा १६ आर्द्रा १७ निद्रा १८ हरिद्रा १९
दृक् २० द्राक्षा २१ लाक्षा २२ धृति २३

शब्दः

कान्ति २४ छाया २५ जाया २६ कथा २७
कान्ता २८ धात्री २९ रात्रि ३० रति ३१
गति ३२ कन्धरा ३३ धारणा ३४ धारा ३५
तारा ३६ कारा ३७ जरा ३८ धरा ३९
आजि ४० राजि ४१ रजनी ४२ अर्ति ४३
कीर्ति ४४ कन्या ४५ तटी ४६ नटी ४७ नारी
४८ सारी ४९ दरी ५० दासी ५१ घटिका ५२
खटिका ५३ जटा ५४ कचा ५५ रचा ५६
शिखा ५७ संख्या ५८ कालिन्दी ५९ कलिका ६०
कला ६१ काली ६२ कराली ६३ दुर्गा ६४ ॥*॥
अथ निरोधप्रपुलिङ्गशब्दाः । चरण १
करण २ चक्र ३ क्षत्तु ४ नक्षत्र ५ तक्र ६
रजत ७ शत ८ शरीर ९ चीर १० नीर ११
अक्षि १२ तीर १३ धन १४ कनक १५
निधान १६ ध्यान १७ सन्धान १८ दान १९
नलिन २० नगर २१ गात्र २२ क्वत्र २३ नेत्र २४
अस्थि २५ दात्र २६ आलिङ्गन २७ स्थान २८
शिर २९ चरित्र ३० जल ३१ स्थल ३२
स्थाल ३३ कलत्र ३४ चित्र ३५ कौलाल ३६
जाल ३७ अलक ३८ नाल ३९ दैन्य ४० लिङ्ग ४१
अङ्ग ४२ लावण्य ४३ हिरण्य ४४ सैन्य ४५
अञ्ज ४६ अजिन ४७ यान ४८ अष्टक ४९
काञ्चन ५० आनन ५१ कानन ५२ हाटक ५३
नाटक ५४ नाव्य ५५ तैल ५६ चेल ५७ रसा-
तल ५८ अदन ५९ सदन ६० ज्ञान ६१ निदान
६२ दधि ६३ चन्दन ६४ अक्षर ६५ लक्षण ६६
लक्ष ६७ अक्षर ६८ शास्त्र ६९ दल ७०
हल ७१ ॥*॥ अथ निरोधप्रपुलिङ्गशब्दाः ।
आशास्त्रे १ अस्ति २ चकास्ति ३ निन्दति ४
सृजति ५ आशंसति ६ क्रीडति ७ ध्यायति ८
अर्चति ९ याचते १० द्यति ११ वहति १२
आराधति १३ व्रस्यति १४ श्येते १५ गच्छति
१६ यच्छति १७ इच्छति १८ नयति १९ आयाति
२० हन्ति २१ ईक्षते २२ अत्राति २३ ज्ञाति
२४ दधाति २५ याति २६ जयति २७ हसति
२८ करोति २९ । इति कविकल्पलताया १
स्त्वक् २ कुसुमम् ॥
शब्दकार', त्रि, (शब्द करोतीति । कृ + अण् ।
“न शब्दश्लोककलहगायेति ।” ३ । २ । २४ ।
इति टप्रतिषेध ।) शब्द करोति य । यथा,
“सतामकम्कर पची वैरकार नराशनम् ।
हन्तु कलहकारोऽसौ शब्दकार पपात
खम् ॥”
इति भट्टी ५ सर्ग ॥
शब्दग्रह', पु, (शब्द गृह्णात्यनेनेति । ग्रह +
“ग्रहगृह्णनिधिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति
अपु ।) कर्ष । इत्यमर ॥ शब्दस्य ज्ञानञ्च ॥
शब्दन, त्रि, (शब्द कर्तुं शीलमस्य । शब्द +
“चलनशब्दार्थादकर्मकादयुच् ।” ३ । २ । १४९ ।
इति तच्छीले युच् ।) शब्दकर्ता । तत्पर्याय ।
रवण २ । इत्यमर ॥ (शब्द + भावे ल्युट् ।)
शब्दमात्रे, क्ली ॥

शमः

शब्दभेदी, [न] पु, (शब्दमनुसृत्य भेत्तु शीलमस्य ।
भिद् + णिनि ।) अर्जुन । इति त्रिकाण्डशेष ॥
पायु' । इति केचित् ॥ वाणविशेष । इति
रामायणम् ॥
शब्दवेधी, [न] पु, (शब्दमनुसृत्य वेधु शील-
मस्य । विध + णिनि ।) अर्जुन । इति धन-
ञ्जय ॥ दशरथराज । यथा,—
“लब्धशब्देन कौशले कुमारैण धनुभता ।
कुमार. शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे ६३ अध्याय ॥
शब्दवेधी इत्येव लब्धकौर्त्तिर्नेति यावत् । इति
तट्टीका ॥
शब्दाधिष्ठान, क्ली, (शब्दस्य अधिष्ठान आश्रय-
स्थानम् ।) कर्ष । इति हेमचन्द्र ॥
शम, उ भ य इर् शमे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा०-पर०-अक०- सेट् । क्वावेट् ।) उ,
शमित्वा शान्त्वा ॥ भ य शाम्यति । इर, अश-
मत् अशमीत् । पुषादित्वाश्रित्य उ इत्यन्थे ।
शम' शान्तीभाव । शशाम हृष्टापि विना दवा-
ग्निरिति रघु । शम इति पदस्य अन्तस्थापि
सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीप ।
“वरेण शमितु लोकानल दग्धु हि तत्तप ॥”
इति कुमारसम्भवम् ॥
‘वची निशम्याधिपतिर्दिवीकसाम् ।’
इत्यादावनेकार्यत्वात् श्रुत्येत्थं ॥ वा शमयम
इत्यत्र वाशब्दस्य व्यावस्थावाचित्वात् इत्यन्थे ।
शम, उ क व आलोचि । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा०-आत्म०-उभ०-इति केचित्-सक०- सेट् ।)
आलोच प्रणिधानम् । वा शम यम इत्यत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अस्य स्वार्थे औ
ङ्गस्वाभाव । उ क, शामयते कार्यं सुधी । ज
शामयति शामयते ।
“निशामय तदुत्पत्ति विस्तारान्नदतो मम ॥”
अयमात्मनेपदीत्यन्थे । इति दुर्गादास ॥
शम, पु, (शम्यत इति । शम + हलच्चेति घञ्
नोदात्तोपदेशेति ह्रस्वभाव ।) शान्ति । इत्य-
मर ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३८१ ।
“विरागशैलमथितात् तस्य चित्तमहोदधे ।
प्रकोपकालकूटस्य पश्चात् शमसुधोदयात् ॥”)
मोक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पाणि' । इति
शमशब्दटीकाया रामायणम् ॥ उपचार ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ अन्तरिन्द्रियनिग्रह ।
इति वेदान्तसार ॥ अन्त कारणसयम ।
इति भगवद्गीतादशमाध्यायस्य ४ श्लोकटीका-
याम् श्रीधरस्वामी ॥ (यथा, गीतायाम् । १० । ४ ।
“बुद्धिर्ज्ञानमसमोह चमा सत्य दम' शम ॥”)
विद्वेषककर्मोपरम । इति च तस्यैव ६ अध्या-
यस्य ३ श्लोकटीकाया श्रीधरस्वामी ॥ (वाङ्मे
न्द्रियनिग्रह । यथा भागवते । ३ । ३२ । ३३ ।
“सत्य शौच दया मीनबुद्धिर्ज्ञान' श्रीयश चमा ।
शमी दमी भगवतीति यत् सद्भादयाति सचयम् ॥”

शमिः

पर्वकर्मनिवृत्ति । यथा, गीतायाम् । ६ । ३ ।
‘योगारूढस्य तस्यैव शम कारणमुच्यते ॥’
‘शम. उपरम. सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः ।’ इति
शङ्करभाष्यम् ॥ शान्तरसस्य स्थायिभावः । यथा,
साहित्यदपणे । ३ । २३८ ।

‘शान्त’ शम’ स्थायिभाव उत्तम प्रकृति-
र्मतः ॥”

निवृत्ति । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ५६ ।
“अभवन्निर्मल व्योम देवौकृत्यैः सह क्रमात् ।
साक भूपालशोकेन दुर्भिक्षश्च शम ययौ ॥”

शमक’ त्रि, (शामयतीति । शम + णिच् + ण्वुल् ।
“नीटात्तोपदेशेति ।” ७ । ३ । ३४ । इति न
टीर्ष ।) शान्तिकारक । जन्तुशमधातो-
र्णकप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शमय’ पु, (शम + “इशमिदमिभ्यश्च ।” इति
अथ । इत्युक्त्वलदत्त । ३ । ११४ ।) शान्तिः ।
इत्यमरः ॥ मन्वी । इति मेदिनी ॥

शमन, क्ली, (शम + ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् ।
इत्यमरः ॥ शान्ति । इति मेदिनी ॥ (यथा,
पाणिनी । ५ । १ । ३८ । “वातस्य शमन
कोपन वा ।” इति काशिका ॥) चर्षणम् ।
इति धरणिः ॥ हिंसा । इति हेमचन्द्रः ॥
(प्रतिशहारः । यथा, मार्कण्डेये । ७८ ।
१३ ।

“निमेषकोष्ठादिमय’ कालरूप’ क्षयात्मक’ ।
प्रसीद स्वेच्छया रूप स्वतेज शमन कुरु ॥”
निवारक’ । यथा, तत्रैव देवीमाहात्म्य ।
“दुर्वृत्तहन्तशमन तव देवि । शीलम् ॥”

शमन, पु, (शमयति पापिना कर्म आलोचय
तीति । कर्त्तरि ल्यु ।) यम’ । इत्यमरः ॥ ऋग-
भेद । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कलाय । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शमनस्वसा, [ऋ] स्त्री, (शमनस्य यमस्य
स्वसा ।) यमुना । इत्यमरः ॥

शमनी, स्त्री, (शमयति नृणा व्यापारान् । शम +
ल्यु । स्त्रिया ङीप् ।) रात्रि । इति शमनी
षदशब्ददर्शनात् ॥ (शाम्यते अनेन इत्यर्थे
कारणे ल्युटि शान्तिकारके, त्रि । यथा, भाग-
वते । ३ । २४ । ३६ ।

“मात्रे चाध्यात्मिकीं विद्या शमनीं सर्वकर्म-
णाम् ॥”

शमनीषदः, पु, (शमन्या सीदन्तीति । सद् +
अच् ।) निशाचरः । राक्षस । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

शमल, क्ली, (शम + “शाकशस्योर्निट् ।” उणा०
१ । १११ । इति कल’ ।) विष्टा । इत्यमरः ॥
पापम् । इति सच्चिन्मसारोणादिहृत्ति ॥ (यथा,
भागवते । २ । ७ । ३ ।

“ऊचे ययात्मशमल गुणसङ्गपङ्कम् ॥”

शमान्तकः, पु, (शमस्य शान्तरन्तकः ।) काम-
देव । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शमि’, स्त्री, शिम्बा । इति हेमचन्द्रः ॥

शमित, त्रि, (शम + क्तः ।) शान्तः । इत्यमरः ॥
शमिर’, पु, शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
शमिरोह, पु, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शमी स्त्री, वृक्षविशेषः । शंइ इति भाषा ।
(यथा, शाकुन्तले । ३ ।

“अवेहि तनया ब्रह्मन्मिगर्भा शमीमिव ॥”)
तत्पर्याय’ । शक्तुफला २ शिवा ३ । इत्यमरः ॥

शक्तुफली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शान्ता ५
तुङ्गा ६ कचरिपुफला ७ केशमथनी ८ ईशानी
९ लक्ष्मी’ १० तपनतनया ११ इष्टा १२ शम्भ-
करी १३ हविर्गन्धा १४ । मेघ्या १५ दुरितदमनी
१६ शक्तुफलीका १७ समुद्रा १८ मङ्गल्या १९
सुरभि २० पापशमनी २१ भद्रा २२ शङ्करौ
२३ केशहन्त्री २४ शिवाफला २५ सुपत्ना २६
सुखदा २७ । अस्य गुणा’ । रूचत्वम् । कषा-
यत्वम् । रक्तपित्तातिसारनाशित्वञ्च । तत्फल-
गुणा । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूचत्वम् ।
उष्णत्वम् । केशनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मोः शमोरः स्वल्पिका
स्मृता ॥

शमी तिक्ता कटु’ शीता कषाया रेचनी लघुः ।
कम्पकासश्मश्लासकुष्ठाशं क्षामिजित् स्मृता’
इति भावप्रकाश ॥ १ ॥

शिम्बा । छिमडा इति भाषा । इत्यमरः ॥
वागुजि । इति मेदिनी ॥ (कर्म । यथा, ऋग्-
वेदे । ६ । २ । २ ।

“ईजे यज्ञे भि’ शशमे शमीभिः ।’
“शमीभि कर्मभि’ कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥”
इति तद्भाष्ये सायण ॥)

शमी, [नृ] त्रि, शान्त । शमो विद्यतेऽस्य इत्यर्थे
इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

शमीक, पु, मुनिविशेषः । यथा,—
“जन्नाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् ।
ददर्श मुनिमासीन शान्त मोलितलोचनम् ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १८ ॥

अस्यार्थः । अचक्षाण अपश्यन् । त प्रसिद्ध-
माश्रम तस्मिन् मुनि शमीकम् । इति श्रीधर-
स्वामी ॥

शमीगर्भ, पु, (शम्या गर्भ) ब्राह्मण’ । अग्नि ।
इति हेमचन्द्रः ॥

शमीधान्यं, क्ली, (शमी यज्ञादिकर्म तदर्थ धान्यम्)
भाषादि’ । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायगुणा ।

“शमीजा’ शिम्बिजा शिम्बातराः सूप्याश्च
वैदला ।

वैदला मधुरा रूक्षा कषाया कटुपाकिन् ॥
वातला कफपित्तघ्ना वह्नसूचमला हिमा ।

ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाधानकारका ॥”
मुद्गमसूरयोरुधानकारित्वमन्येहैलापेक्षया ।

न तु सर्वथा । एतयोरपि किञ्चिदाधान-
कारित्वदर्शनात् । इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीत प्रशस्यते ।
परतो वातकृद्द्रव्यं प्रायेणातिनवं गुरु ॥

यवगोधूमभाषाश्च तिलाश्चातिनवा हिता’ ।
पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मता ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शमीपत्रा, स्त्री, (शम्या पत्राण्यैव पत्राणि
यस्या ।) लज्जालुहृत् । इति जटाधरः ॥

शमीरः, पु, (लक्ष्म्या शमो । “कुटीशमीशुण्डाभ्यो
रः ।” ५ । १ । ८८ । इति रः ।) अल्पा शमौ ।
इत्यमरः ॥

शम्या, स्त्री, विद्युत् । इत्यमरः ॥

शम्याकः, पु, आरग्वध । इत्यमरः ॥ विपाक’ ।
यावकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (हस्तिनापुरवासौ

कश्चिद्ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १२ ।
१७६ । २३ ।

“इत्येतद्वास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
सम्पाकेन पुरा मद्य तस्मान्नाग परो मतः ॥”

शम्यात’, पु, आरग्वध । इति शब्दरत्नावली ॥

शम्ब, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-पर०
सक०-सेट् ।) शम्बति । इति दुर्गादास ॥

शम्ब’, पु, (शम् + “शमेर्वन् ।” उणा० ४ । ६४ ।
इति वन् । यद्वा, शमस्यस्येति । श + “कशश्चा
वभयुस्तितुतयस” ५ । ६ । १३८ । इति वः ।)

वच्चम् । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४२ । ७ ।
“उग्रो यः शम्ब पुरुङ्गत तेन ।”

“शम्ब इति वच्चनाम ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
मुषलाग्रस्थलोहमण्डलकम् । इति मेदिनी ॥

लौहकाक्षौ । इति हेमचन्द्रः ॥ अनुलोमकर्ष-
णम् । इति शम्बाकृतशब्दटीकाया भरत ॥

दरिद्र’ । इति सच्चिन्मसारोणादिहृत्ति ॥ भाग्य-
वति, त्रि । इति रामानुजम् ॥

शम्बर, क्ली, सलिलम् । व्रतम् । वित्तम् । इति
नानार्थरत्नमाला ॥ चित्रम् । बौद्धव्रतविशेषः ।

इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (मेघः । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । २४ । २ । “अदहं मन्युना शम्बराणि ॥”

“शम्बराणि मेघनामैतत् मेघान् व्यदहः वर्ष-
णार्थं विदारितवान् ॥” इति तद्भाष्ये सायण ॥

शम्बर, पु, ऋग्विशेषः । दैत्यविशेषः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ६ ।

“अरन्धयो तिथिग्वाय शम्बरम् ।”
“शम्बर एतन्नामानमसुरम् ।” इति तद्भाष्ये

सायण ॥ यथा च महाभारते । १ । ६५ । २२ ।
“शम्बरो नमुचिर्ष्वैव पुलोमा चेति विन्धुतः ।

असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥”)
मत्सरविशेषः । शैवविशेषः । जिनभेदः । इति

विश्व ॥ युद्धम् । श्रेष्ठः । इति धरणिः ॥
चित्रकहृत्तः । लोभः । अर्जुनहृत्तः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ शम्बरासुरस्य वधोपाख्यानं
श्रीभागवते १० स्कन्धे ५५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

शम्बरकन्द, पु, (शम्बरनामकः कन्दः । वाराहो-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भलः

शम्भरचन्दनं, क्ली, (शम्भरनामक चन्दनम् ।)
चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः । कैरातम् २ वहल-
गन्धम् ३ बन्धम् । ४ गन्धकाष्ठम् ५ कैरातकम् ६
शैलगन्धम् । ७ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मानिलश्लेष्मपित्त-
विस्कोटपामादिकुष्ठद्वेषातापविमोहनाशित्वञ्च
इति राजनिर्घण्टे ॥

शम्भरसूदनः, पु, (शम्भर सूदयतीति । सूद + श्यु
कामदेवः । इति हलायुधः ॥

शम्भरारिः, पु, (शम्भरस्यारिः ।) कामदेवः ।
इत्यमरः ॥

शम्भरौः, स्त्री, आरुपुर्णी । इति मेदिनी ॥ माया
इति शब्दरत्नावली ॥

शम्भलः, पु, क्ली, कूलम् । पाथेयम् । मत्सरः ।
इति मेदिनी ॥

शम्भलकृतः, त्रि, (शम्भ + कृतो द्वितीयद्वितीयशम्भ
बोजात् कपोः । ५।४।५।८ इति डाच्) द्विवार
कृष्टचेत्रम् । तत्पर्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्वितीया-
कृतम् ३ द्विद्वयम् ४ द्विसौत्यम् ५ । इत्यमरः ॥

शम्भुः, पु, शम्भुकः । यथा,—
“शम्भुकः शम्भुको ज्ञेयः पूर्वं कान्तस्तु सर्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ॥”

इति ह्रस्वचन्द्रः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

शम्भुकः, पु, (शम्भु + स्वार्थे कन्) शम्भुकः यथा,
“शम्भुकः शम्भुको ज्ञेयः पूर्वं कान्तस्तु सर्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ॥”

इति ह्रस्वचन्द्रः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

शम्भुकः, पु, शम्भुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शम्भुकः, पु, स्त्री, (शम्भु + “उलूकादयश्चेति” उणा०
४ । ४१ । इति उकः वृगागमस्य निपात्यते ।)
जलजन्तुविशेषः । शम्भुक इति भाषा । तत्-
पर्यायः । जलशक्तिः २ । इत्यमरः ॥ शम्भुका ३
शम्भुक ४ शम्भुक ५ शम्भुक ६ शम्भु ७
शम्भुक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
डिम्ब ९ दुश्चर १० पद्ममण्डक ११ । इति
हारावली ॥ पु, गजकुम्भान्तर्भागः । घोडः ।
शूद्रतापसः । यथा, उत्तरचरितम् । २ ।

“दत्ताभये त्वजि यमादपि दण्डधारे
सञ्जीवित शिशुरय मम चेयमृद्धि ।
शम्भुक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥”

इति मेदिनी ॥ टैल्यविशेषः । शम्भुः । इति
हेमचन्द्रः । शूद्रशम्भुः । इति राजनिर्घण्टे ॥

शम्भुकाः, स्त्री, (शम्भुक + टाप् ।) जलशक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

शम्भलः, पु, आमविशेषः । अशुना सम्बल-मोरदा
वाद इति नाम्ना ख्यातः । तत्र षष्ठितीर्थानि
सन्ति कल्की चाविर्भूय सहस्र समाः स्थाप्यति
यथा,—

“शम्भले वसतस्तस्य सहस्र परिवत्सराः ।
व्यतीता भ्राष्ट्रपुत्रस्वप्नातिसम्बन्धिभिः सह ॥
शम्भले शशुमे श्रेयोसभापणकचत्वरैः ।

शम्भुतः

पताकाध्वजचित्रार्थैर्येन्द्रस्यामरावती ॥
यत्रास्ते पट्टितीर्थानां सम्भवः शम्भलेऽभवत् ।
मृत्वी मोक्षः क्षिती कल्केरकल्कस्य चयाश्रयः ॥
वनोपवनसन्तानानानाकुसुमसङ्घैः ।

शोभित शम्भलग्राम मन्ये मोक्षोपम भुवि ॥
महीमाश्रास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः ।

शम्भलग्रामविप्रर्षिमाविशेष परात्मकः ॥
सुमत्या विष्णुयशसा गर्भमाघत्त वैश्ववम् ।

द्वादश्या शुकपक्षस्य माघवे मासि माघवः ॥
जातो ददृशत् पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ ।

धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेद्वी तदाम्बिका
गङ्गोदकलोदेमोचा सावित्री मार्जनीयता ।

तस्य विष्णोरनन्तस्य मातृकादात पय सुधाम् ॥
सुमतिस्तु सुत लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ।

पूर्णकामा विप्रसुख्यानाङ्गयादात् गवा शतम् ॥
त बालकं नराकारं विष्णुं मत्वा सुनीश्वरा ।

कल्किं कल्किनागार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
नामाकुर्वन्तस्तन्व्यं कल्किरित्यभिविश्युतम् ॥”

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

शम्भली, स्त्री, (शम्भ कल्याणयुक्त नायकादिक
लाति गृह्णातीति । ला + क । गौरादित्वात्
ङीष् ।) कुटनी । इत्यमरः ॥

शम्भुः, पु, (शम्भु ल भवत्यस्मादिति । शम् +
“मितद्रादिभ्य उपसंख्यानम्” ३ । २ । १८०
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या डु ।) शिवः । इत्यमरः ॥
(यथा, भागवते । ४ । ७ । ५७ ।

“एतद्भगवतः शम्भो कर्मदक्षाध्वरदृष्टः ।
श्रुतः भागवतात् शिष्यादुहवाभ्यो हृष्टधृते ॥”
एकादशस्कन्धाणामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । ५ । १२३—१२४ ।

“२२७ बहुरूपस्य त्र्यम्बकस्यापराजितः ।
वृषाकपिष्य शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥

सृगव्याधस्य सर्वस्य कपाली च महासुने ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वरा ॥”)

ब्रह्मा । (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ४५ ।
“तामुवाच महाराज भूमि भूमिपतिः प्रभुः ।
प्रभव सर्वभूतानामीश शम्भु प्रजापति ॥”)

बुद्धः । इति मेदिनी ॥ विष्णुः । इति हलायुधः ॥
(यथा महाभारते । १२ । ४३ । ७ ।
“त्रिचक्षुः शम्भुरेवस्त्व विभुर्दामोदरोऽपि च ॥”

सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतार्कः । इति
चन्द्रिका ॥ (अग्निः । यथा, महाभारते । ३ ।
२२० । ५ ।

“शम्भुमग्निमथ प्राहुर्नाह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्य द्विजा प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥”
सुखस्य भावयितरिः त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
४६ । १३ ।

“मनुष्वच्छम्भु आगतम् ॥”
“हे शम्भु सुखस्य भावयितारी ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

शम्भुतमयः, पु, (शम्भोस्तनयः ।) कार्तिकेयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गणेशः ॥

शयनं

शम्भुनन्दनः, पु, (शम्भोर्नन्दनः । गणेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥ कार्तिकेयः ॥

शम्भुप्रिया, स्त्री, (शम्भो प्रिया ।) आमलकी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा च ॥

शम्भुवृक्षः, क्ली, (शम्भोर्वृक्षभम् ।) श्वेतकमलम् ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥

शम्या, स्त्री, (शम्यतेऽनयेति । शम + यत् । टाप्)
युगकौलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
३३ । १३ ।

“उह उर्मि शम्याः इन्वापो योक्ताणि
मुञ्चत ॥”)

दक्षिणहस्तगृहीततालविशेषः । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ (दण्डयष्टिः । इति मेधातिथिः ॥

यथा मनु । ८ । २३७ ।
“शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥”)

शम्याचेपः, पु, (शम्याया चेपो यत्र ।) अस्मित-
क्षिप्रयष्टिप्राप्तयावदुभ्रप्रदेशः । यथा,—

“भ्रामयित्वावहुगुणयष्टिं क्षिप्ता समाप्नुयात् ।
भुवः प्रदेशं यावन्तः शम्याचेपः स उच्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे विविशचरितं नामा-
ध्यायः ॥ (यज्ञविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ८० । ५ ।

“पुण्यज्ञाख्यायते दिव्य शिवमग्निशिरोऽनघः ।
सहदेवोऽयजत् यत्र शम्याचेपेण भारतः ॥”

“बलवता क्षिप्ता शम्या लघुडविशेषो यावद्हरं
पतेत् तावान् यज्ञमण्डपो यस्मिन् यज्ञं न शम्या-
चेपस्तेन ॥” इति तट्टीकाया नीलकण्ठः ॥

शयः, पु, (श्येते भवन्मस्त्रितिः प्रायो वस्तुन करा-
धोनत्वात् । शी + पुसीति घ ।) इक्षुः । इत्य-
मरः ॥ शय्याः सर्पः । इति मेदिनी ॥ निद्रा ।
पणः । इति विश्वः ॥

शयण्डः, त्रि, (श्येते इति । शी + षण्डन् । इत्यु-
ज्ज्वलः । १ । १२८ ।) निद्राशौलः । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (पु, विषयः । देशः । इत्युणादि-
टीका । १ । १२८ ॥)

शयतः, पु, निद्रालुः । इति सच्चिसारोणादि-
वृत्तिः ॥

शयथः, पु, (श्येते इति । शीङ् + शीङ् शपि र्शमि-
जीविप्राणिभ्योऽथ ।) उणा० ३ । ११३ । इति
अथ ।) अजगरः । मृत्युः । निद्रालुः । इति

हेमचन्द्रः ॥ वराहः । मत्स्यः । इति सच्चिस-
सारोणादिवृत्तिः ॥ (मरणम् । यथा ऋग्वेदे ।
६ । १७ । ८ ।

“विश्वायु शयथे जघान ॥”
“शयथे शयननिमित्ते चरणायैत्वर्थः ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)

शयनः, क्ली, (शी + श्युट् ।) निद्रा । शय्या ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । १४ ।

“आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्यते वै पिता ॥”)

मैथुनम् । इति मेदिनी ॥ अथ सर्वदेवशयन-
कालः ।

शयनं

पुनस्त्य उवाच ।

“यथापाटी ममायाति व्रजते चोत्तरायणम् ।
तदा स्वपिति देवेशो भोगिभोगे श्रियः पतिः ॥
प्रतिसुप्ते विभौ तस्मिन् देवगन्धर्वगुह्यकाः ।
देवानां मातरश्चापि प्रसुप्ताश्चाप्यनुक्रमात् ॥
नारद उवाच ।
कथयस्व सुरादीनां शयने विधिमुत्तमम् ।
सर्वज्ञानुक्रमेणैव पुरस्तात् जनार्दनम् ॥

पुनस्त्य उवाच ।

मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ।
एकादश्या जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ॥
शेषाह्निभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ।
कृत्वोपवीतकक्षैव मस्यक संपूज्य च द्विजान् ॥
अनुज्ञा ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्या प्रयत श्रुचि ।
लम्बा पीताम्बरधर स्वस्तिनिद्रा समानयेत् ॥
त्रयोदश्या तत कामः स्वपते शयने शुभे ।
कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते ॥
चतुर्दश्या ततो यत्ना स्नपन्ति सुखशीतले ।
सुवर्णपद्मं चक्रेते सुखास्तीर्णोपधानकं ॥
पौर्णमास्यामुमानाथ स्वपते चर्मसस्तरि ।
वैद्यान् च जटाभारं ममृदुग्रथान्यचर्मणा ॥
ततो दिवाकरो राशि मप्रयाति च कर्कटम् ।
ततोऽमराणां रजनी भवति दक्षिणायनम् ॥
ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ ।
तस्यै स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् ॥
विश्वकर्मा द्वितीयां तृतीयायां गिरे सुता ।
विनायकश्चतुर्थ्यां तु षष्ठ्यामपि धर्मराट् ॥
षष्ठ्या स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्या भगवान् रवि ।
कात्यायनी तथाष्टम्या नवम्या कमलालया ॥
दशम्या भुजगिन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजना ।
एकादश्यान्तु कृष्णाया माध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति ॥

एष क्रमस्ते गदितो निशाया शयने मुने ।
स्वपत्सु तेषु देवेषु प्राहटकान् समाययौ ॥
कड्वा सम वलाकाभिरारोहन्ति नगोत्तमान् ।
वायसाश्चापि कुर्वन्ति नीडानि मुनिपुङ्गव ।
वायस्यश्च स्वपन्त्येता ऋतौ गर्भभरालसा ।
यस्या तिष्या प्रस्वपिति विश्वकर्मा प्रजापति ।
द्वितीया सा शुभा पुण्या सुपुण्या शयनोदिता ॥
तस्या तिथावर्षं हरि श्रौवत्साह चतुर्भुजम् ।
पर्यङ्कस्य समं लक्ष्म्या गन्धपुष्पादिभिर्भुने ॥
ततो देवाय शय्याया फलानि प्रक्षिपेत् क्रमात् ।
सुरभीणि निवेद्येत् विज्ञाप्यो मधुसूदन ॥

यथा हि लक्ष्म्या न नियुज्यसे त्व

त्रिविक्रमानन्त जगन्निवास ।

तथास्वशून्य शयन सदैव

त्वस्माकमेवैह तव प्रसादात् ॥

तदा त्वशून्य तव देव तल्प

स्वयं हि लक्ष्म्या शयने सुनिश ।

सत्येन तेनामितवीर्यं विष्णो

गार्हस्पतरागो मम चास्तु देव ॥

इत्युच्चार्ये प्रणम्येत् प्रसाद्य च पुन पुन ।

शयनं

नक्तं भुञ्जीत देवर्षे तैलचारविवर्जितम् ॥
द्वितीयेऽङ्घ्रि विजाप्राय फल दद्याद्विचक्षणं ।
लक्ष्मीधर प्रीयता मे इत्युच्चार्य निवेदयेत् ॥
अनेन तु विधानेन चातुर्मास्यत्रत चरेत् ।
यावद्दक्षिणकराशिस्यः प्रतिभाति दिवाकरः ।
ततो विबुध्यन्ति सुरा क्रमशः क्रमशो मुने ॥
नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी ॥

शुभा ।

युक्ता मृगशिरिणैव सा तु कामाष्टमी स्मृता ॥
तस्या सर्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः ।
वसते सन्निधाने तु तत्र पूजाचया स्मृता ॥”
इति वामने १६ अध्यायः ॥३॥
अथ हरिशयनादिव्यवस्था । भविष्यनारदी-
ययो ।

“मैत्रावपादे स्वपितीह विष्णु-
वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”मैत्रमनुराधा । वैष्णव श्रवणा । पौष्ण रेवती ।
भविष्ये ।“निशि स्वापो दिवोत्थान सन्ध्यायां परिवर्तनम्
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
इत्यश्च नक्षत्रयोगप्राप्तौ फलातिशय । एत-
द्विधानं वामनपुराणे ।“एकादश्या जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
शेषाह्निभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञा ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्या प्रयत श्रुचि ।
लम्बा पीताम्बरधर देव निद्रा समानयेत् ॥”
अनुज्ञा लम्बा इत्यन्वय । एकादशीसमये दिवा-
शयनीयकल्पनं रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।“स्वास्तीर्णशयनं कृत्वा प्रीणयिज्ञोगशायनम् ।
आषाडशुक्लद्वादश्या विष्णुलोके महीयते ॥”
स्वास्तीर्णशयनं शोभनास्तरणयुक्तं खट्वादि ।
वराहपुराणे श्रीभगवानुवाच ।“अन्यन्तु मप्रवक्ष्यामि कर्म ससारमोचनम् ।
कदम्बकुटजक्षैव धवक्रोऽङ्गुनकस्तथा ॥
एभिर्भ्यश्चनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
ततः सस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिं स्मृतं ।
नमो नारायणायोक्ता इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

पश्यन्तु मेघानपि मेघश्याम

छुपागतं सिच्यमानं महीमिदम् ।

निद्रा भगवान् गृह्णातु लोकनाथ

वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघहृन्दम् ॥

ज्ञात्वैव पश्यैव च लोकनाथ मासा-

श्चत्वारि वैकुण्ठस्य च पश्य नाथ ।

आषाडशुक्लद्वादश्या सर्वशान्तिकरं शिवम् ॥

य एनेन विधानेन भूमि । मे कर्मकारयेत् ।

स पुमान् न प्रणश्येत्तु ससारेषु युगे युगे ॥”

शयने कुटजविधानात् विष्णुधर्मोत्तरीयनिदे-
धोऽन्यत्र । धवकं कपिल्य । सस्थापनं समा-
पनम् । भूमि इति पृथिव्या सम्बोधनम् ।

शयनं

“एवमुक्तेन मन्त्रेण कृष्ण सुष्वापयेत्ततः ।
सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विवुहे त्वयि बुध्यते जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥३॥

“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्या सितेऽहनि ।
कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्तते ॥”
कटदानं पार्श्वपरिवर्तः । कामरूपोयनिबन्धे ।
“एवं संपूज्य विधिवद् भाद्रपद द्वादशीदिने ।
मन्त्रेणानेन देवेश पार्श्वेन परिवर्तयेत् ॥
वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्तस्व सुखं स्वपिदि माधव ॥
त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सर्वं चराचरम् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“एकादश्यान्तु शुक्लाया कार्तिके मासि केशवम्
प्रसुप्तं बोधयेद्वात्री अद्वाभक्तिसमन्वितं ॥”
रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वय । बोधनन्तु दिवैव ॥
“कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्या मत्परो नर ।
ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

महेन्द्रकृद्रेरभिनूयमानो

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीय ।

प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्र

शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।

अहं ददानीति च पुण्यहेतो-

र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

एव कर्माणि कुर्वीरन् द्वादश्या ये यशस्विनि ।
मम भक्ता नरश्चेष्टास्ते यान्ति परमा गतिम् ॥”

अत्र मन्त्रद्वयपाठान्तरम् ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रा जगत्पते ।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम् ॥”इति सम्प्रदायागतस्तृतीयं श्लोक इति वाच-
स्पतिमिश्रा ॥ शयनोत्थानमन्त्रास्तु कल्पतरुप्रभृतिग्रन्थसंवादास्त्रिभिरुक्ता । तदेव द्वादश्या
एकादश्या वा रेवत्यन्तपादयोगवशाद्विवोत्थाननक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति
गुरुचरणा । जीमूतवाहनस्तु भविष्ये ।

“आ भा-का-सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावत्तबोधनम् ॥”

आ भा-का-सितपक्षेषु आषाढ-भाद्र कार्तिक
शुक्लपक्षेषु । एषाश्च द्वादश्या प्राप्ता सुख

कल्प । भविष्यपुराणम् ।

“निशि स्वापो दिवोत्थान सन्ध्याया परिवर्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“विष्णुर्दिवा न स्वपिति न रात्रौ प्रतिबुध्यते ।

द्वादश्यामृचसयोगे पादयोगे न कारणम् ॥

अप्राप्ते द्वादशीसृजे उत्थानशयने हरे ।

पादयोगेन कर्तव्येनाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥”

वचनान्तरम् ।

“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवती-

दिनान्ते त्रिधा विभक्तदिनद्वितीयभागे दिवो-
स्थानमित्यनुरोधत् । अतएव ।

“रात्रौ विधीधो विनिहन्ति पौरान्
स्वापो दिवा राष्ट्रकुल नृभर्तुः ।
सन्ध्याहये स्वल्पफला धरित्री
भवेन्नराणामपि रोगदु खम् ॥”

इति श्रुतिः ॥ वराहपुराणे ।

“द्वादश्या सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आ भा-का सितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥”

तदेव शयनादौ कालचतुष्टयम् । द्वादश्या

निगादौ नक्षत्रयोगः । तदभावेऽपि निशाद्य-

नादरेण तिथ्यन्तरे पाठयोगः । तस्याप्यभावे-

ऽपि सन्ध्याया नक्षत्रमात्रयोगः तस्याप्यभावे

द्वादश्या सन्ध्यायामिति । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“किं तन्मैत्राद्यपाटेन दशम्यशेन यो दिवा ।

पौष्णशेषेण किं तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥”

इति दशमीप्रतिपदोर्निषेधात् एकादश्यादि-

पौर्णमास्यन्तानां तिथीनामभ्यनुज्ञानम् ॥४॥

पञ्चपुराणे सर्वदेवशयनादिकमुक्तं यथा,—

“प्रतिपदनन्दम्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ।

श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥

द्वितीया तु भजान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।

पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गृहस्य च ॥

सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता ।

मन्त्रणा नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥

एकादशी ऋषीणान्ते द्वादशी चक्रपाणिनः ।”

नक्षत्राणि चर्तन् प्रणव्यवहार इत्यस्मात् ।

त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।

मम चैव मुनियेष्टे द्वादश्यामि तिथिः स्मृता ॥

यस्य यस्य तु दशम्य यत्रक्षत्र तिथिस्य या ।

तस्य देवस्य तस्मिन् शयनावर्तनादिकम् ॥”

अत्र हरिशयनाद्यापादादिविधानात् तस्माद्-

चर्च्छादयेपामपि तथा । ज्योतिषेऽपि ।

“व्रजति यदा मिथुनं विहाय

ककं राजविशर्जिता तिथिः सूर्ये ।

भवति तदा नियतं द्विगाढ

सुरशयनादिविधिर्विधीयते ॥”

राज्ञा चन्द्रेण विवर्जिता अमावास्याम् । प्रये-

क्षणपक्षे मिथुने सक्रान्ते इति शेषः । हरि-

नाथोपाध्यायान् । यमः ।

“चीराश्चो शेषपथेऽङ्गं आपाद्या सविशेदनि ।

निद्रा त्यजति कार्तिक्या तयोस्तु प्रजयत् सदा ॥

ब्रह्महत्यासमं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ।

हिंसात्मकैश्च किं तस्य यज्ञं कार्यं सहात्मनः ।

प्रस्वापे च प्रबोधे च प्रजितो येन केशवः ॥”

आपादशुक्लैः कादशीमारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तं

विष्णोर्निद्राग्रहणरूपशयनसमयः । अतएव

एकादश्या शयनसमिधाय तदादिदिनपञ्चके

कर्मकथनं ब्रह्मपुराणे । वराहपुराणीये तु ।

एकादशीकालीनमन्त्रे निद्राग्रहणाभिधानम् ।

यमस्मृतौ पौर्णमास्या शयनाभिधानम् ।

आपादोपदेश्यानुपावस्तत्रैव प्रवृत्तेः । एवञ्च

ब्रह्मपुराणे यद्यप्येकादश्या प्रबोधसमयः । तेन

वराहपुराणे द्वादश्या प्रबोधभिधानम् । यम-

स्मृतौ कार्तिक्या प्रबोधभिधानम् । स्वसमञ्जस-

मिति । एवमेव त्रीदशोपाध्यायाः । कल्पतरुस्तु

एकादश्यामेव शयनं प्रबोधयः । यमस्मृतावा-

पादौ कार्तिकस्येयमिति व्युत्पत्त्या न तत्रत्य-

यानुपपत्तिः । अपवाटविषयके कचिदुत्सर्ग-

प्रवृत्तेरित्याह । श्रौभगवद्वाक्यम् ।

“मच्छयने मदत्याने मत्याग्रपरिवर्तने ।

फलमूलजलाहारी हृदि शय्य ममार्षयेत् ॥”

फलाहारपटमनगनपरम् । तेन सर्वथा अन-

गनपरत्वम् । इत्येकाशीतत्वम् ॥ * ॥

सर्त्यानां शयनविधिनिषेधो यथा,—

सूत उवाच ।

“उपास्य पश्चिमा सन्ध्याहुत्वाग्नीस्तानुपास्य च

शुच्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिदमोऽयं सविशेत् ॥

शुचिं देवं विविक्षन्तु गोमयेन तु लेपयेत् ।

प्रागुदकप्रवणे चैव सस्वपेत सदा बुध ॥

प्राक्शिरास्य स्वपन्नित्य तथा वै दक्षिणाशिराः ।

स्वपेदुदकशिरा नैव तथा प्रत्यक्षशिरा न च ।

न चान्तर्धानहीने तु न तिथ्येकं च कदाचन ॥

शून्यान्तये श्मशाने तु एकहजे चतुष्पथे ।

महादेवगृहे चापि माद्वेषमनि न स्वपेत् ॥

न यत्ननागायतने स्कन्दम्यायतने तथा ।

गर्भेषु च विना दौक्षा न स्वपेत् कथञ्चन ॥

धान्यगृहे च प्रियाणां गुरुणाश्च तद्योपरि ।

नागर्षी पणकीर्णं तु नाशुचिर्माशिशुस्तथा ॥

दिने सर्पे न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तक ।

आकाशे पर्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा ॥

न तु द्वारेऽश्वमाकीर्णे नाद्रे पादस्त्वधावित ।

पात्राशु शयने नैव बहुद्वारकृते न च ॥

न दग्धं विद्युत्वा च व वृष्टिः कृते तथा ।

न स्वपेत् सन्ध्यावर्तित्य न शिरस्यानने कटे ॥

एव स्वपन् नरो नित्यं सुखस्यैः परतभाक् ।

व्यत्यये च भयेद् स्त्री स्तौ नरकमद्रुते ॥”

इति ब्रह्मपुराणे आङ्गिकानुपासाध्यायः ॥५॥

अपि च । सति सूर्ये शय्या च न पातनीया

सन्ध्यादयान्त् प्रथमोत्तोलनीया । तथा च श्रुतिः ।

‘आस्करादृष्टशय्यानि नित्याग्निस्त्रिणां च ।

सूर्यावलोकदीपानि नान्ना वेशमानि भाज-

नम् ॥

आसनं वसनं शय्या जायापत्य कमण्डलुः ।

आत्मनः शुचिरितानि न परेषां कदाचन ॥”

न कदाचन इत्यनुभूयते विना अन्यदतिथ्यानु-

पपत्तेः । व्यानः ।

“शुचौ देशे विविक्षे तु गोमयेनोपनिषके ।

प्रागुदकप्रवने चैव सविशेत्तु सदा बुध ॥

साङ्ख्ये प्रणक्तं च शिरस्थाने निधापयेत् ।

वैदिकैर्गुरुदेवैर्न रक्षा कृत्वा स्वपेत्ततः ॥”

गर्गः ।

“स्वगृहे प्राक्शिरां शये आयुष्ये दक्षिणा-

शिराः ।

प्रत्यक्षशिराः प्रवासे तु न कटाचिदुदकशिरा ॥”
सार्कण्डेयपुराणे ।

“प्राक्शिरा शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे ।
पश्चिमे प्रवला चिन्ता हानिं शृल्यु तथोत्तरे ॥”
तथा ।

“नमस्कृत्यान्वयं विष्णु समाधिस्थं स्वपेन्निशि”
सार्कण्डेयः ।

“शून्यागारे श्मशाने च एकहजे चतुष्पथे ।

महादेवगृहे चापि शर्करालोडपाशुषु ॥

धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तद्योपरि ।

न चापि भग्नशयने नागर्षी नाशुचिः स्वयम् ॥

नाद्रेवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तक ।

नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा ॥”

न स्वपेदित्यर्थः । इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥५॥

अन्यच्च ।

“भुक्त्वा च विधिवन्मन्त्रैर्द्विजो भुक्त्वावशिष्टकम् ।

ससुहृद्भान्ववजनं स्वपेत् शुष्कपटो निशि ॥

नोत्तराभिमुखं स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न

च ।

न चाकाशे न नग्नी वा नाशुचिर्नासने क्वचित् ॥

न शीर्णयान्तु खट्वाया शून्यागारे न चैव हि ।

नापि वश्ये च पानाशे शयने वा कटाचन ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १८ अध्यायः ॥५॥

अपि च ।

“कृतपादादिर्भाचय भुक्त्वा साय ततो गृही ।

गच्छेत् शय्या समन्ताश्च अथवा दारनिर्मिताम्

शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च ।

क्रिशकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च ॥

आरोहणाद् भवेत् पाप तस्मात्तेषु न च

स्वपेत् ।

प्ररोहशय्यां शृत्वे वा अपरणं परमेश्वरिः ॥

न शुक्लं नापवित्ते च न दण्डे न च भूतले ।

तुलिकाया तथा वस्त्रं शय्याभावे स्वपेदुदकौ ।

स्वपेन्न पटवस्त्रे च कालङ्गी काम्प्लेषु च ॥”

इति मत्स्यसूक्ते ४४ पटलः ॥५॥

अपि च ।

“सूर्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्तं सूर्येण यं स्वप्नं

अन्यत्तातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नरः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥

यस्मिन् सुप्ते सूर्ये उदेति स सूर्येणाभ्युदितः ।

यस्मिन् सुप्ते अस्तं याति स सूर्येण त्यक्तः ।

सूर्यादयास्तसमययोः स्वप्नं प्रायश्चित्तीयते

पातको भवेदित्यर्थः । इति तस्य टीका च ॥

किञ्च ।

श्यामं शय्यां समुत्तानस्थानं हि १६ पार्श्वं च

दक्षिणं ।

ततस्तद्विगुणान् ३२ वाने पश्चात् स्वप्यात्

यथासुखम् ॥

वामदिशायासनलो नामेहृदोऽस्ति जन्तु-

नाम् ।

तस्मात्तु वामपार्श्वं शयीत भुक्तप्रपाकार्यम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शयनीय, स्त्री, (शयेऽस्यासिति । शी + अधिकरणे
अनीयर् ।) शय्या । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे ११ । ५ ।

“रतिपरिचयनश्चैद्रतन्द्र कथञ्चित्
गमयति शयनोये शञ्चरी किं करोतु ॥” ॥
शयनयोग्य, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
७२ । १२ ।

‘शयनोऽयं शयनोयस्ते पर्यङ्को हेमभूपित ।
न चायमिच्छाकुञ्जन प्रहृष्ट प्रतिभाति मे ॥”
शयनीयकं, स्त्री, (शयनीयमेव । स्वार्थे कन् ।)
शय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
मरिस्तागरे । ३३ । ७७ ।

“गत्वा कलिङ्गसेनाया सुमाया शयनीयके ।
सुम मदनवेग त स्वरूपे स्थितमैक्षत ॥”

शयनैकादशी, स्त्री, (शयनाय शयनस्य वा एका-
दशी ।) श्रीहरे, शयनसम्बन्धितियि । सा
चापादशुकैकादशी । तद्विवरणं शयनशब्दे
इतिशयनशब्द च द्रष्टव्यम् ॥

शयानकः, पु, (शी + शानच् । तत कन् । यद्वा,
“शानक शोड्भिय ।” इति शानक् ।) सर्प ।
इत्युणादिकोष ॥ ककलास । इति हेमचन्द्रः ॥
शयालुः, त्रि, (शयनशोच । शी + “श्रीडो ग्रहण
कर्त्तव्यम् । ३ । २ । १५८ । इत्यस्य वात्तिकोक्त्या
आलुच् । (निद्रालु । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २ । ८० ।

“उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्वर्था प्रमाद्यत ।
हन्ति नोपशयस्योऽपि शयालुर्न गयुर्न गान् ॥”
शयालु, पु, (शी + आलुच् । अजगर ।) कुकर ।
इति हारावली ॥

शयित त्रि, (शी + क्त ।) निद्रालु । इत्यमरः ॥
(कृतशयन । यथा, कथामरिस्तागरे । ५६ । १८७ ।
“तयो ज्ञपितयो व्वाऽम भुञ्जे भोजितयो-
स्तयो ।

शये शयितयोस्तेन ज्ञानमीदृश्विध सम ॥”
वसन्तकुसुमे, पुं । यथा,—
‘वसन्तकुसुमं शेलु शयितो द्विजकुलित ॥”
इति शब्दमाला ॥

शयने, स्त्री ॥
शयितवान्, त्रि, निद्रालु । शीङ्धातो क्तवतु-
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शयुः, पु, (शते इति । शी + उ ।) अजगर ।
इत्यमरः ॥ (ऋषिविशेष । यथा ऋग्वेदे । १
२१२ । १६ ॥

“याभिर्नरा शयवे याभिर्नर्ये ॥”

“हे नरा नेतारावश्विनो परा पर्वन्मिन् काले
शयवे णतसञ्जकाय ऋषये ।” इति तट्ट
भाष्यम् ॥ शयाने, त्रि । यथा ऋग्वेदे । ४ ।
१८ । १२ ।

“कस्ते मातर विधवासचक्रत्

शयु कस्वामजिघासचरन्तम् ॥”

“कस्वतोऽन्यः शयु शयान चरन्त जाग्रत
वा त्वा अजिघासत् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

शयुनः, पुं, अजगरः । इत्युणादिकोषः ॥
शय्या, स्त्री, (शी शयने + “संज्ञाया समजेति ।”
३ । ३ । ६६ । इति क्यप् ।) गुम्फनम् । इति
मेदिनी ॥ ग्रीयने यत्र सा । तत्पर्यायः । शय-
नीयम् २ शयनम् ३ । इत्यमरः ॥ तल्पम् ४ ।
इति जटाधरः ॥ शयनोकम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्या गुणा ।

‘सुखगय्यामन सेव्य निद्रापुष्टिधृतिप्रदम् ।
अमानिलहर शस्त विपरीतमतोऽन्यथा ॥
भूशय्यानिलपित्तघ्नो हृ हृणी गुक्त्वजिनो ।
खट्वा तु वातला प्रोक्ता पट्टी रूक्षोऽतिवा-
तलः ॥”
इति राजवल्कलः ॥ ५ ॥

अपि च ।
“त्रिटोपगमनी खट्वा तूनी वातकफाग्रहा ।
भूशय्या हृ हृणी हृष्या काष्ठपट्टी तु वातला ॥”
अन्वत् पुनराह ।

“भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तासनाशिनी ।
सुगय्याशयन हृष्य पुष्टिनिद्रापुष्टिप्रदम् ।
अमानिलहर हृष्य विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तद्गमनविधानं यथा,—
“कृतपादाशौचं च कुला साय ततो गृही ।
गच्छेत् शय्यामङ्गुटिताभिर दारुमयीं नृप ॥
नाविगाना न वै भग्ना नाममा ग्लिना न च ।
न च जन्तुमही अद्यात्तधिराच्छेदनास्तृताम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अश्वे ११ अध्यायः ॥ * ॥
तद्गमनफलं यथा । याज्ञवल्करः ।

“गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाख्यः नुलेपनम् ।
यान ह्यक्ष प्रिय शय्या टत्त्वात्सन्त सुखी भवेत् ॥”
प्रियं यदयस्य हर्षादि । प्रतिश्रुसमर्थेन
शय्या न प्रत्याख्येया । यथा याज्ञवल्करः ।

‘कुशा शाक पयो मत्स्य गन्धा पुष्य दधि
क्षिति ।
मासशय्यामन धाना प्रत्याख्येय न वारि च ॥”
मृतीद् श्यकदन्तशय्याग्रहणे दीपो यथा । ब्रह्म-
पुराणम् ।

“अथानुहारवस्त्रादि प्रतिशुद्ध मृतस्य च ।
नरवान् निवर्त्तन्ते धेनु तिलसयो तथा ॥” ॥
मा च अतीतानाङ्गिरोटिवताका । यथा,—
“कृत्वा कृष्णाजिन शय्या रथमामनमेव च ।
उपानर्त्तं तथा यान तथा यत् प्रागवर्जितम् ।
श्रीतानाङ्गिरसन्ततन् प्रतिशुद्धीत मानव ॥”
निशुद्धितत्वम् ॥ * ॥

पुमाभिष्टेजे शय्यापट्टक यथा—
सर्वभक्षणान्धार पट्ट न र्यं द्विचक्षुकम् ।
नस्तपित्ता उच्छ्राये दशाङ्गुल्य सुशोभनम् ॥
दानान्त्र सार्द्धमन्तु पट्ट हन्तासनान्वितम् ।
गय्यात्र द्विगुणा दैर्घ्यादनुसर्त्तान सपीठकम् ॥”
इति देवीपुराण त्रैलोक्याभ्युदयपादे पुष्याभि-
षेकनामाध्याय ॥

शरः, स्त्री (शृ + अप् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

शरः, पु, (शृणात्यनेनेति । शृ गि हिसे + “ऋदो
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) बाणः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६२ ।

“तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्गुणैः प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥”
दध्यग्रभागः । इति मेदिनी ॥ दुग्धशरस्य
नामान्तरम् । सन्तानिक । दधिशरस्य नामा-
न्तरम् । दधिमरः । दधिस्रं ह । कटरश्च ।
इति रत्नमालादयः ॥ टणविशेषः । काडा इति
हिन्दौ भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१३८ । १५ ।

“आचार्यः कलमाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृता-
वर ।

गीतमस्यान्ववाये च शरस्तस्याच्च गीतमः ॥”
तत्पर्यायः । इयु २ काण्ड ३ वाण ४ सुष्ठ ५
तेजनः ६ गुन्द्रक ७ । इति रत्नमाला ॥ उत्-
कट ८ शायक ९ चुर १० इक्षुप्र ११
चुरिकापत्र १२ विशिख १३ । अस्य गुणा ।
मधुरत्वम् । सतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफ-
ग्रान्तिमटापहत्वम् । बलवोर्यकारित्वम् । निन्द
निषेवितचेत् किञ्चिदातकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्ट ॥ अपि च ।

‘भद्रमुञ्च शरी वाणस्तो जगच्चक्षुषेण ।
सुञ्जो मुञ्जातको वाण स्थूलदर्भः सुमेधसः ॥
सुञ्जद्वन्दु मधुर तुवर शिशिर तथा ।
दाहलक्षणापिसर्पःसुञ्जसुञ्जचरोरोगजित् ।
दोषत्रयहर स्य रूक्षणासुषुञ्जते ॥”
इति भावप्रकाशः ।

उसीर । महाधिहीतरः । इति च राज-
निर्घण्ट ॥ हिमा । इति शृधात्वर्थदर्शनात् ॥
(ज्योतिषोक्तपञ्चनाम् । यथा साहित्यदर्पणे ।
४ । २६६ ।

“वेदस्वामिशराः शुकै रिवुवाणाग्निसायका ॥”
शरजः, स्त्री, (शरात् जायते यत् तत् । जन् + ड ।
ह्रियङ्घीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनौतम् ।
इति केचित् ॥

शरजन्ता, [न्] पु (शरे शरवणे जन्म यस्य ।
कार्तिकेय । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । २३ ।
‘ उमाहृषाङ्गी शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरी ।
तथा नृप सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समी ॥”

शरटः, पु, (शृ + शकादित्वात् शट् ।) कुसुम्भ-
शाक । इति रत्नमाला ॥ ककलास । इन्-
मरटोका ॥ (यथा,—

“भद्रस्य कट्या शरट प्रविष्ट ॥”

इति हास्यार्णवे ॥)

शरणः, स्त्री, (शृणाति दुःखमनेनेति । शृ + ल्युट् ।
गृहम् (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ४ ।
“ततोऽस्त्रिकाया प्रथम नियुक्त सत्यवाग्दधि ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह ॥”)
रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वेवाग्यशतके । ६२ ।

“त्यत्र मसारमसारभज शरणं पार्वतौरमणम् ।
विश्वसिद्धिं श्रुतिशिखर विश्वमिदं तव निदेश-
कम् ॥”)

रक्षणम् । वध । इति मेदिनी ॥ घातक ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शरणा, स्त्री, प्रसारणो । इति शब्दरत्नावली ॥
शरणागत, त्रि, (शरणमागत प्राप्त ।) शरणा-
पन्न । तत्पर्याय । शरणापक २ अभिपन्न ३
शरणार्थी ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तद्रक्षणा-
रक्षणयोः गुणद्वैवी यथा,—

“शस्त्रहीनश्च भोतश्च दीनश्च शरणागतम् ।
यो न रक्षत्यधर्मिष्ठ कुम्भोपाके वसेद्युगम् ॥
राजसूयशतानाञ्च रक्षिता लभते फलम् ।
परमैश्वर्ययुक्तश्च धर्मो न भवेद्विद्वि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्याय ॥*॥
अपि च ।

“शरणागतरक्षा य प्राणैरपि धनैरपि ।
कुरुते मानवो ज्ञानी तस्य पृथ्व निगमय ॥
सर्वपापविनिमोक्तो ब्रह्मज्ञत्यामुत्तरपि ।
आशुयोऽन्ते ब्रजेन्मोक्त योगिनामपि दुर्लभम् ॥”

इति पाञ्च क्रियायोगमार्गे गङ्गाभाङ्गात्पर्य नाम
८ अध्याय ॥ अन्यच्च ।

“लोभाद्देवाद्भयाद्वापि यस्त्यजेत् शरणागतम् ।
ब्रह्मज्ञत्यामस तस्य पापमाहमनोपिण ॥
गाम्ब्ये यु निष्कृतिर्दृष्टा मद्रापातकिनामपि ।
शरणागतहातुस्तु न दृष्टा निष्कृति क्वचित् ॥”

इति वल्लिपुराणे दानावस्थानिणयनासाध्याय ॥
शरणार्थी, [न] त्रि, (शरणं श्रयंयते इति ।
श्रयं + णिनि ।) शरणागत । इति हेम-
चन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६० । १० ।

“आगतस्य गृहं त्यागस्तथैव शरणार्थिन ।
याचमानस्य च वधो नृशमो गर्हितो बुधे ॥”)

शरणार्थक, त्रि, (शरणार्थमपयति आत्मान-
मिति । अप + ण्वुल् ।) शरणायन् । इति
त्रिकाण्डशेष ।

शरणि, स्त्री, पत्न्या । इत्यमर ॥ मरन्त्यनयेति
सरणिं नास्तीति अत्रि इदन्तात् पन्ने इपि
सरणो च ।

‘सरणि शोणिवसं नोरिति टन्त्यादौ रभस ।’
शृस्वृ गि हिमने इत्यस्मात् पृस्ववदनौ शरणि-
स्तालव्यादिश्च । शुभं शुभं प्रदौते च शरणि
पश्चि चावनाविति तालव्यादावजय । इति
लट्टीकाया भरत ॥ पृथ्वी । इत्यजय ॥ (हिंसा
यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १६ ।

“इमामन्ने शरणि मीष्टयो न ।’
“हे अग्ने नोऽस्मत्सखन्धिनी इमामिदानीं
सम्पादिता शरणि हिंसा व्रतलोपरूपा मीष्टेषु
चमस ॥*॥ शरणि शृ हिंसायामित्यस्मादौ-
णादिक अत्रि प्रत्यय । “इति तद्वाच्ये सायण ॥

शरणौ, स्त्री, (शरणि + वा डीष् ।) पत्न्या ।
प्रसारणो । इति शब्दरत्नावली ॥ जदन्ती ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शरण्यः, पु, पक्षी । कासुक । इति शब्दरत्नावली ॥
धूर्त्त । शरट् भूषणभेद । इति मेदिनी ॥
चतुष्पात् । इति सच्चिन्मसारोणादिहृत्ति ॥

शरण्यः, त्रि, (श्रणाति भयमिति । शृ हिंसा-
याम् + “श्रस्योश्च ।” उणा० ३।१०।१ इति
अन्य । यद्वा, शरणमिव । शरण + “शाखा
दिभ्यो य ।” ५।३।१०।३ इति य ।) रक्षा-
कर्ता यथा,—

“ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोह
तीर्थस्यद शिवविरिञ्चिनुत शरण्यम् ।
श्रुत्यार्त्तिह प्रणतपालभवाब्धिपोत
वन्दे महापुरुषं ते चरणारविन्दम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥
शरण्या, स्त्री, (शरण्य + टाप् ।) दुर्गा । यथा
“विषाग्निभयघोरेषु शरण्यं स्मरणादयत ।
शरण्या तेन सा देवो पुराणं परिपठ्यते ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय ॥

शरण्युः, पु, वारिदः । वात । इति विश्व ॥
भरण्युः । इति शब्दमाला ॥

शरत्, [ट] स्त्री, (शृ हिंसायाम् + “शृ दृभ-
सोऽदि ॥” उणा० १।१२।२ इति अदि ।)
वत्सर । (यथा, रघु । १० । १ ।

“पृथिवीं गामतस्तस्य पाकशामनतेजस ।
किञ्चिद्दूनमनुनर्द शरदामयुत यदौ ॥”)
ऋतुविशेष । स चाश्विनकार्तिकमासद्वया
त्मक । इत्यमर ॥ तत्पर्याय । शरदा २
कालप्रभात ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
प्रभातम् ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वर्षाव-
सान ५ मेघान्त ६ प्राण्डल्यय ७ (यथा,
रघु । ४ । २४ ।

“मन्ति कुब्जं तो गाधा पद्यशानकईमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्ते प्रथम शरत् ॥”)
तत्र जन्मगुणा ।

“वर्षासु नाभस वारि सेवतोऽद्भिमेव वा ।
सर्वं शरदि हेमन्ते तडाग सारसन्तु वा ॥*॥”
तत्र आश्रवायुर्थेया,—
“वसन्ते टङ्किणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिम ।
उत्तर शरदे काले पूर्वा हेमन्तशैश्वरे ॥”
इति राजनिर्घण्टे ॥*॥

अपि च ।
“शारदञ्चानभिष्यन्दि लघु तत्परिकीर्त्तितम् ।
हेमन्तिक जलं स्निग्धं बल्यं हृद्यं हितं गुरु ॥”
इति राजवल्गु ॥*॥
वेद्यकमते भाद्राश्विनमासात्मक । केचित्तु ।
“ऋतुषट्कं समाख्यात रवे राशिषु रुक्म-
मात् ॥
श्रीशो मेषहृषो प्रोक्तं प्राण्डट् मिथुनकर्कटौ ।
मिहकन्धं स्मृता वर्षा तुलाहृदिकयो शरत् ।
धनुर्गर्हाश्च हेमन्तो वसन्त कुम्भमीनकौ ॥”
अन्ये तु ।
“शिशिर पुष्यमस्यो श्रीशो वर्षा शरद्विम ।
माघादिमासयुग्मं स्युः ऋतुव पट् क्रमादमी ॥”

तस्या गुणा ।

“शरदुष्णा पित्तकर्त्री नृणा मध्यबलावहा ।’
इति भावप्रकाश ॥*॥

तत्र जातफलम् ।

“नरः शरत्स जकलञ्जलम्भा
भवेत् सुकर्मो मनुजस्तारस्वी ।
शुचि सुशोभो गुणवान् सुमानी
धनान्वितो राजकुलप्रपन्न ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥*॥
तत्र वर्णनीयानि यथा । चन्द्रपटुता । रवि-
पटुता । जलशुष्कता । अगस्त्य । हस । हय
सर्प । सप्तच्छद । पद्मम् । श्वेतमेघ । धान्यम् ।
शिखिपद्मदपात् । इति कविकल्पलता ॥

शरत्कामी, [न] पु, (शरदि शरत्काले कामयते
कुङ्कुरीमिति कम + णिङ् + णिनि ।) कुङ्कुर ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शरत्पद्म, स्त्री, (शरट् पद्मम् ।) सिताम्भोजम् ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

शरत्पद्म [न] स्त्री, (शरद पद्मं ।) कोलागर-
पूर्णमा । यथा,—
“कोलागर शरत्पद्मं शरदी द्यूतपूर्णमा ।’
इति जटाधर ॥

शरत्पुष्प, स्त्री (शरद पुष्पम् ।) आहुष्पम् ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ शरदुद्भवकुसुमम् ॥

शरद, स्त्री, (शृ + अदि ।) शरत् । इत्यमर ॥
शरदन्त, पु, (शरद तदाख्य-ऋतोरन्तो यस्मात्)
हेमन्त । राजनिर्घण्टे ॥ इति ।

शरदा, स्त्री, वत्सर । शरदतु । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शरदिज, त्रि, (शरदि जायते यत् । जन + ड ।
“प्राण्डट्शरत्कालदिवा जे ।” ६।३।१५ इति
सप्तम्या अलुक् ।) शरत्कालजातम् । यथा,
“नद्य प्राण्डविजास्तु पोतसकफश्वासात्तिकाश-
प्रदा
पथा वातकफापहा शरदिजा हेमन्तजा
बुद्धिदा ।

सन्ताप शमयन्ति सविदधते शैश्वर्यवासन्तजा-
स्तृष्णादाह्वामिश्रमार्त्तिशमदा श्रीशो यथास्व
गुणा ॥
इति राजनिर्घण्टे ॥

शरदुदाशय, स्त्री, शरत्कालीनसरोवरम् यथा,—
“शरदुदाशये साधुजातसत्-
सरमिजोदरश्रीमुषा दृशा ।
सुरतनाथ तैःशुक्लदासिका
वरद निघ्नतो नेह किं वध ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । २४ ॥

शरदुदाशये शरत्कालीनसरसि । इति श्रीधर-
स्वामी ॥

शरधि, पु, (शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति । शर +
धा + “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ८३ ।
इति कि ।) नृण । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा,
राजेन्द्रकर्णपूरे । ६३ ।

शरम

“दृत्वाङ्गे कवच निबध्य शरधि कृत्वा पुरो
माधव
कामः केरवबान्धवोदयधिया धुन्वन् धनु-
र्धावती ॥”)

शरपुङ्गा, स्त्री पु. (शरस्य पुङ्गेव आकृतिर्यस्याः)।
नीलोत्तुक्ताकृतिवृक्षविशेषः । शरफोका इति
हिन्दोभाषा । तत्पर्यायः । काण्डपुङ्गा २ बाण
पुङ्गा ३ इषुपुङ्गा ४ शायकपुङ्गा ५ इषुपुङ्गा
६ । तस्या गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमि-
वातरुजापहत्वम् । श्वेताया गुणाव्यत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शरपुङ्गो यकृतगोहगुल्मत्रणविषापह ।
तिक्त कषाय. कासास्रज्वरश्वासहरो लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बाणस्य पक्षे, पु ॥ (स्त्री, यन्त्रविशेषः । यथा,
सुश्रुते । १ । ७ । “तेषा गण्डूपदशरपुङ्गसर्प-
फणवडिशमुखे हे हे एषणव्यूहनचालनाह-
रणार्थमुदिश्येते ॥”)

शर(ल)भ, पु, (शृणाति हिनस्तीति । शृ हिसा-
याम् + “कृशृश्लिकलिंगिर्द्विभ्योऽभच्” उणा०
३ । १२२ । इति अभच् ।) सृगेन्द्रविशेषः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । महासृग २ महा-
स्कन्धी ३ महामना ४ अष्टपाद ५ महासिंह.
६ मनस्वी ७ पर्वताश्रय ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—

“अष्टपादूर्ध्वनयन ऊर्ध्वपादचतुष्टय ।
त सिंह हन्तुमागच्छन्सुनेस्तस्य निवेशनम् ॥”

इति महाभारतम् । १२ । ११७ । १२ ॥

करभः । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २३ ।

“भ्रमति गवययूथ सर्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्व प्रोहरत्यम्बु कूपात् ॥”)

वानरविशेषः । इति मेदिनी ॥ उष्ट्रः । इति
जटाधरः ॥ (विष्णु । यथा, महाभारते ।

१३ । १४८ । ५२ ।

“अतुल शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥”

दनुपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २६ ।

“शरभ शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।

एते ख्याता दनोर्वृशे दानवाः परिकीर्त्तिताः ॥”

नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५७ । ११ ।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोद सहता-
पन ॥”)

शरभू, पु, (शरे शरवणे भूरुत्पत्तियस्य ।)

कार्तिकेय । इति हेमचन्द्रः ॥

शरमय, त्रि, (शरस्य विकारोऽवयवो वा । शर +

“नित्यं दृढशरादिभ्यः” ४ । ३ । १४४ । इति

मयट् ।) शरनिर्मितम् । यथा,—

“शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिष्वर्धाधवत् ॥” इति

स्मृतिः ॥

शरमङ्ग, पु (शरे शरवणे मङ्ग इव ।) पक्षि-

विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोशालिक इति

भाषा (शरे बाणनिक्षेपादौ मङ्गः ।) बाण-

विशेषः ॥

शरमङ्ग, पु (शरे शरवणे मङ्ग इव ।) पक्षि-

विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोशालिक इति

भाषा (शरे बाणनिक्षेपादौ मङ्गः ।) बाण-

विशेषः ॥

शरारिः

शरयुः,) स्त्री, नदीविशेषः । इति द्विरूप-
शरयुः,) कोषः ॥ दन्त्यसादिरय शब्दः । इति
बहुसम्मतः ॥

शरल', त्रि, विगीतः । स्वच्छहृदयः । वृक्षविशेषे
पु । इति सारस्वताभिधानम् ॥ दन्त्यसादिरय्य-
मिति बहुसम्मतः ॥

शरलक, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शरवणोद्भवः, पु, (शरवणे उद्भवो यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति कीचित् ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । २३१ । ८ ।

“खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ॥”)

शरवाणिः, पु, शरमुखम् । पदातिः । शरजीवी ।

इति हेमचन्द्रः ॥

शरव्य, स्त्री, (शरवे हिसायै बाणशिचायै वा

साधु । शर् + “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५ । १ । २ ।

इति यत् । यद्वा, शरान् व्ययति । व्ये + ङः ।)

नक्ष्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्च, । ७ । २४ ।

“विदधाति जनतामन शरव्य-
व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥”)

शराघात', पु, (शरस्याघातः ।) बाणाघातः ।

तत्पर्यायः । प्रचलाक' २ । इति जटाधरः ॥

शराटि, स्त्री, (शर जल अटति प्राप्नोतीति ।

अट + इन् ।) शरालिपक्षी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

शराडि, स्त्री, शरालिपक्षी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

शराति, स्त्री, (शर जलमततीति । अत +

इन् ।) शरालिपक्षी । इत्यमरटीकाया रामा-

श्रम ॥

शराभ्यास, पु, (शराणामभ्यासः ।) बाणशिक्षा ।

तत्पर्यायः । उपासनम् २ । इत्यमरः ॥ विक-

र्षणम् ३ खुरली ४ शस्त्राभ्यास' ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥

शरारि, पु, (शरं जल ऋच्छतीति । ऋगतौ +

“अच इ” इति इ ।) शरालिपक्षी । तत्प-

र्याय । आटि, २ आडि ३ । इत्यमरः ॥

आडौ ४ शराडौ ५ आडिका ६ शराली ७

शरालि, ८ शराटि, ९ शरालिका १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ८ ।

“प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि
शरारिकादम्बविघटितानि ।
प्रसन्नतोयानि सशैवलानि
सरासि चेतासि हरन्ति यूनाम् ॥”)

अस्य गुणा । पवनापहत्वम् । सिग्धत्वम् ।

सृष्टमलत्वम् । वृथत्वम् । वातरक्तहरत्वम् ।

हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“हससारसकाचाचवक्रीश्वशरारिका ।

नन्दीमुखीसकादम्बा वलाकाद्या भ्रवा

भ्रवाः पित्तहराः सिग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ॥

वातश्चेत्प्रदाद्यापि बलशक्रकराः सराः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शरास्यं

शरास्य, त्रि, (शृणातीति । शृ + “शृष्यन्दी-
रास्” ३ । २ । १७३ । इति आस् ।) हिंस्रः
इत्यमरः ॥

शरारोप', पु, (शरस्यारोपो यस्मिन् ।) धनुः ।

इति जटाधरः ॥

शरालि, स्त्री, शरारिपक्षी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

शरालिका, स्त्री, शरारिपक्षी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

शराली, स्त्री, शरारिपक्षी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

शरावः, पु स्त्री, (शर जल अवति रचतीति ।

अव रचणे + अण् ।) सृत्यावविशेषः । शरा

इति भाषा । तत्पर्यायः । वहमानक' २ ।

इत्यमरः ॥ मार्त्तिकः ३ सरावः ४ शाला-

जिरम् ५ पार्थिवम् ६ सृत्कास्यम् ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।

१२६ ।

“उदितेऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न

दौष्यते तपन' ।

कठिनघृतपूरपूर्णं शरावशिरसि प्रदोष इवा”)

कुडवहयपरिमाणम् । तत्तु चतुषष्टितोल-

कात्मकम् । सेर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मानिका २ । इति शब्दमाला वैद्यकपरि-

भाषा च ॥

शरावती, स्त्री, (शरास्तृणविशेषा सन्त्यस्या-

मिति । शर + मतुप् । “शरादीनाञ्च ॥” ६ ।

३ । १२० । इति दीर्घः ।) नदीविशेषः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ८ । २० ।

“शरावतीं पयोष्णीञ्च वेष्वा भीमरथौमपि ॥”

लवस्य राजधानी । यथा, रघु । १५ । ८७ ।

“स निवेश्य कुशावत्या रिपुनागाद्भुश कुशम् ।

शरावत्या सता सूक्तै जनिताशुलव लवम् ॥”)

शरावाटं, स्त्री, (शरावस्य अर्हम् ।) कुडवपरि-

माणम् । तत्तु द्वादशितोलकात्मकम् । आधसेर

इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

शराश्रय, पु, (शराणामाश्रयः ।) तृण । इति

हेमचन्द्रः ॥

शरासन, स्त्री, (शरा अस्यन्ते चिप्यन्ते ऽनेनेति ।

अस + करणे ल्युट् ।) धनु । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुः ३ । ५२ ।

“स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मूखं
करिष्यमाणं सशरं शरासनम् ॥”

पु, धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महा-

भारते । १ । ११७ । ४ ।

“चित्रोपचित्रौ चित्राचक्षारुचित्र' शरा-

सन' ॥”)

शरास्य, स्त्री, (शरा अस्यन्ते ऽनेनेति । असु +

स्यत् ।) धनु । यथा,—

“चिच्छेद तस्य तान् बाणान् शरास्यश्च महा-

सुने ।

युधातेऽतिसरव्यो परस्परवधैषिणी ॥”

शरीरं

इति मार्कण्डेयपुराणे जैमिनिखण्डे पुराण परिपूर्णम् ॥

शरीरमा, [न] पु. (श्रुतिगति यौवनमिति श्रु + "हृष्टहृष्टस्तृभ्य इमणिव्" उणा० ४।१४७। इति इमणिव् ।) प्रसव.। इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिहृत्ति ॥

शरी, स्त्री एरकाटणम् । इति भावप्रकाशः ॥

शरीरं, स्त्री, (श्रु + "कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन्" उणा० ४।३०। इति ईरन् ।)

श्रीर्यते रोगादिना यत् । तत्पर्यायः । कले-
वरम् २ गात्रम् ३ वपु ४ संहननम् ५ वर्ष ६
विग्रह ७ काय ८ देह. ९ मूर्त्ति १० तनु
११ तनु १२ । इत्यमरः ॥ चैत्रम् १३ पुरम् १४
घन १५ अङ्गम् १६ पिण्डम् १७ । इति राज-
निर्घण्टे ॥ भूतात्मा १८ स्वर्गलोकेश १९
स्कन्ध २० पञ्जर २१ कुलम् २२ बलम् २३
आत्मा २४ । इति जटाधरः ॥ स्कन्धम् २५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रियायतनम् २६ भू
२७ मूर्त्तिमत् २८ करणम् २९ वेरम् ३०
सञ्चर ३१ बन्ध ३२ पुद्गलम् ३३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥*॥ शरीरधर्मा यथा,—

“शरीरे भस्मसाहूते प्रतिविम्ब स चात्मन ।
जीवस्तत्रान्तरोक्षस्य उवाच विनय विभुम् ॥
जीव उवाच ।

सदुक्तिर्वा कदुक्तिर्वा कोप सन्तोष एव च ।
नोभो मोहश्च कामश्च क्षुत्पिपासादिकश्च यत्
स्यौख्यं कार्श्रश्च नाशश्च दृश्यादृश्या समुद्भवम् ।
सर्वं शरीरधर्मैश्च न जीवस्य न चात्मन ॥
सत्त्व रजस्तम इति शरीरे त्रिगुणात्मकम् ।
तच्च नानाप्रकारश्च प्रबोध कथयामि ते ॥
किञ्चित् सत्त्वातिरिक्तञ्च किञ्चिदेव रजो-

ऽधिकम् ।

तमोऽतिरिक्तं किञ्चिच्च न समं कुत्रचिन्मुनि ॥
सत्त्वाद्या च मुक्तीच्छा कर्मच्छा च रजो-

गुणात् ।

तमोगुणाञ्जीवहिमा कोपोऽहङ्कार एव च ॥
कोपात् कदुक्तिर्नियत कदुक्त्या शत्रुता भवेत् ।
तया चाप्रियता सद्य शत्रु क कस्य भूतले ॥
को वा प्रियोऽप्रियो वा क कि मित्र को
रिपुर्भुवि ।

इन्द्रियाणि च जीवानि सर्वत्र शत्रुमित्रयो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अ ॥*॥

अथ स्त्रीपुंसयो सर्वाङ्गानि पादाद्यादिशिर-
पर्यन्तानि । प्रपदम् १ अङ्गि २ गुल्फ ३
पाण्डि ४ जङ्घा ५ जानु ६ ऊरु ७ वङ्गण ८
कटिः ९ त्रिकम् १० नितम्ब ११ स्निग्ध १२
वस्ति १३ उपस्य १४ ककुन्दरम् १५ जघनम्
१६ जठरम् १७ नाभि १८ वलि १९ स्तन २०
घुसकम् २१ क्रीडम् २२ रोम २३ कच २४
अस २५ वक्ष २६ टो २७ पार्श्व २८
प्रगण्ड २९ कुपर ३० हस्त ३१ प्रकोष्ठ ३२
मणिवन्ध ३३ अङ्गुलि ३४ अङ्गुष्ठ ३५ करम

शरीरं

३६ नख ३७ पर्व ३८ चपेटकः ३९ कण्ठ ४०
शिरोधि ४१ श्मश्रु ४२ मुखम् ४३ ओष्ठ ४४
चिवुकम् ४५ हनु. ४६ सङ्कम् ४७ तालु ४८
रद ४९ जिह्वा ५० नासा ५१ भ्रू ५२ गण्ड
५३ लोचनम् ५४ अपाङ्गः ५५ तारा ५६
कर्ण ५७ भाल ५८ मस्तकम् ५९ केश ६० ।
इति कविकल्पलता ॥ * ॥

परमेश्वरशरीरतो देवानामुत्पत्तिर्यथा,—

“सर्वं देवा सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यागा
विष्णो सकाशादुत्पन्ना इतीय वैदिकी श्रुति ॥
अग्निस्तथाश्विनी गौरी गजवक्रो भुजङ्गमः ।
कार्तिकेयस्तथादित्यो मातरो दुर्गया सह ॥
दिशो धनपतिविष्णुधर्मो रुद्र शशी तथा ।
पितरश्चैति सभूता प्राधान्येन जगत्पते ॥
हिरण्यगर्भस्य तनौ सर्व एव समुद्भवा ।
पृथक् पृथक् ततो गर्वं वहमाना समन्तत ॥
अह योग्यस्त्वह याज्य इति तेषा स्वनो महान् ।
श्रूयते देवसमितौ च्छ्वसागरसन्निभ ॥
तेषा विवदमानाना वाङ्मरुत्याय पार्थिव ।
उवाच मा यजस्वैति ध्यायध्व मामिति ब्रुवन् ॥
प्राजापत्यमिदं नूनं शरीरं महिना कृतम् ।
विनाशमुपपद्येत यतो नाह महानहम् ॥
एवमुक्त्वा शरीरन्तु त्यक्त्वा वाङ्मूर्त्तिं निर्ययौ ।
निर्गतेऽपि ततस्तस्मिन्सच्छरीरं न शीर्यते ॥
ततोऽश्विनी मूर्त्तिमन्तौ प्राणापानशरीरगौ ।
आवा प्रधानावित्येवमूचतुर्याज्यवत्तरौ ॥
एवमुक्त्वा शरीरं तौ विहाय क्वचिदास्थितौ ।
तयोरपि क्षय कृत्वा क्षीणं तत्पुरमास्थित ॥
ततश्चैवाब्रवीद्गौरो प्राधान्यमपि सस्थितम् ।
साध्यैवमुक्त्वा क्षेत्रान्तु निश्चक्राम बहिः शुभा ॥
तया विनापि तत् क्षेत्रं वागून व्यतिष्ठते ।
ततो गणपतिर्वाक्यमाकाशाख्योऽब्रवीत्तदा ॥
न मया रहितं किञ्चिच्छरीरस्थोऽपि दूरत ।
कालान्तरेत्येवमुक्त्वा सोऽपि निष्क्रम्य देहत ॥
पृथग्भूतस्तथा प्येतच्छरीरं नाप्यनौनशत् ।
विना साख्यश्च तच्च न तथापि न विशीर्यते ॥
शुपिरैस्तु विहीनन्तु दृष्ट्वा क्षेत्रं व्यस्थितम् ।
शरीरधातव सर्वे ते ब्रूयुर्वाक्यमेव हि ॥
अस्माभिर्व्यतिरिक्तम्यं न शरीरस्य धारणम् ।
भवतीत्येवमुक्त्वा ते जहृ सर्वे शरीरिण ॥
तैर्व्यपेतमपि क्षेत्रं पुरुषेण प्रपात्यते ।
तदृष्ट्वा त्वब्रवीत् स्कन्द सोऽहङ्कार प्रकी-

र्त्तित ॥

मया विना शरीरस्य सम्भूतिरपि नेष्यते ।
एवमुक्त्वा शरीरान्तु सोऽप्येतं पृथक् स्थित ॥
तेनाक्षतेन तत् क्षेत्रं विना मुक्तवदास्थितम् ।
तदृष्ट्वा कुपितो भानु स आदित्य प्रकीर्त्तितः ॥
मया विना कथं क्षेत्रमिमं क्षणमपीष्यते ।
एवमुक्त्वाथ यात स तच्छरीरं न शीर्यते ॥
तत कामादिरुत्याय गणो मातृकसन्निभ ।
न मया व्यतिरिक्तम्यं शरीरस्य व्यस्थिति ॥
एवमुक्त्वा स यातस्तु शरीरं तत्र शीर्यते ।

शरीर

ततो मायाब्रवीत् कोपात् सा च दुर्गा प्रकी-
र्त्तिता ॥

न मयास्य विना भूतिरित्युक्तान्तर्दधे पुन ।
ततो दिशः समुत्तस्थुरुचुश्चैव वचो महत् ॥
नास्माभी रहित काय भवतोति न संशय ।
चतस्र आगता काष्ठा अपयाता क्षणात्तदा ॥
ततो धनपतिर्वायुर्मध्ये तत्पक्षसम्भव ।
शरीरस्येति सोऽप्येवमुक्त्वा मूर्त्तानगोऽभवत् ॥
ततो विष्णोर्मनो ब्रूयात् नाय देहो मया विना ।
क्षणमप्युत्सहे स्नातुमित्युक्तान्तर्दधे पुन ॥
ततो धर्मोऽब्रवीत् सर्वमिदं पालितवाहनम् ।
इदानीं मय्युपगते कथमेतद्भविष्यति ॥
एवमुक्त्वा गते धर्मं तच्छरीरं न शीर्यते ।
ततोऽब्रवीन्महादेवश्चाख्यक्तो भूतनायक ॥
महत्सज्ञो मया हीन शरीरं नो भवेद्यथा ।
एवमुक्त्वा गत शम्भुस्तच्छरीरं न शीर्यते ॥
तदृष्ट्वा पितरश्चोचुस्तन्मात्रा यावदस्मभि ।
प्राणान्तरेभिरेतस्य शरीरं शीर्यते ध्रुवम् ॥
एवमुक्त्वा तु त देहं त्यक्तान्तर्धानमागता ।
अग्निं प्राणं अपानश्च आकाशश्चैव धातव ॥
क्षेत्रं तद्वत्त्वहकारो भानु कामादयो मया ।
काष्ठा वायुर्विष्णुधर्मौ शम्भुश्चैवेन्द्रियार्थका ॥
एतैर्मुक्तान्तु तत् क्षेत्रं मुक्त्वाविव सुसस्थितम् ।
सोमेन पाल्यमानन्तु पुरुषेणैन्दुरुपिणा ॥
एव व्यस्थितं सोमि षोडशामन्वयाक्षरं ।
प्राग्वत्तत्र गुणोपेतं क्षेत्रमुत्थाय यद्भवेत् ॥
प्रागवस्य शरीरन्तु दृष्ट्वा सर्वज्ञपालितम् ।
ता क्षेत्रदेवता सर्वा वैलक्ष्य भावमाश्रिता ॥
तमेव तुष्टुवु सर्वास्तु देव परमेश्वरम् ॥”
इति वाराहे महातपोपाख्याननामाध्याय ॥*॥
शरीरान्न यथा,—

‘शरीरमाप मोमश्च विविधं चान्नमुच्यते ।
प्राणो ह्यग्निस्तथादित्यस्त्रिभोक्ता एक एव तु ॥”
इति गारुडे २१५ अध्याय ॥*॥
मानसकायिकल्लेशसाध्यत यथा,—
धरण्युवाच ।

“कथमाराध्यसे देव भक्तिमङ्गिर्नैर्बर्धो ।
स्त्रीभिर्वा सर्वमेतन्मै शस त्वं भूतभावन ॥
वाराह उवाच ।

भावसाध्यस्त्वह देवि न विर्त्तेर्न जपैरहम् ।
साध्यस्तथापि भूतानां कायिकेश वदामि ते ॥
कर्मणा मनसा वाचा मच्चित्तो यो नरो
भवेत् ।

तस्य व्रतानि वक्ष्येऽहं विविधानि निबोध मे ॥
अहिंसा सत्यमस्त्यय ब्रह्मचर्यमकल्मशा ।
पतानि मानसान्याहर्त्तानि तु धराधरे ॥
एकभक्तं तथा नक्तमुपवासादिकश्च यत् ।
तत् सर्वं कायिकं पुमां व्रतं भवति नान्यथा ॥
इति वाराहे सत्यतपोपाख्याननामाध्याय ॥
शरीरञ्च, पु. (शरीरात् जायते इति । जन +
ड ।) रोग । कामदेव । (यथा महाभारते ।
१।१००।५६।

“नाकामयत त दातु धर दाशाय शान्तनुः ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥”
पुत्र । इति धरणिः । (यथा, महाभारते ।
१३ । २४ । ४ ।

“इति पृष्टो मया राजन् पराशरशरीरजः ।
अन्नवीन्निपुणो धर्मं निःसशयमनुत्तमम् ॥”
देहजाते, त्रि । यथा,—
“शरीरजैः कर्मदोषैर्व्याति स्थावरता नरः ।
वाचिकैः पवित्रगता मानसैरन्यजातिताम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शरीरसंस्कारः, पुं, (शरीरस्य संस्कारः ।) देह-
संस्कारकर्म । शरीरस्य शोभनं मार्जनञ्च ॥
शरीरावरणं क्ली, (शरीरस्य आवरणम् ।) चर्म ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कायवेष्टनञ्च ॥ (वर्म ।
यथा, महाभारते । ७ । १८५ । ४२ ।

‘विचित्रैर्विधाकारैः शरीरावरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्भग्नैर्हृत्तैश्च गजवाजिभिः ॥”
शरीरी [नृ] पु, (शरीरमस्यास्तीति । शरीर +
इनि ।) शरीरविशिष्ट । तत्पर्यायः ।

“भयोद्भवो च प्राणी तु शरीरिजन्तुः ।
प्राणभक्षेतनो जन्मी चित्तन्तु हृदय मनः ॥”
इति जटाधरः ॥

शरीरिलक्षणं यथा,—

“गर्भाशयगतं शुक्रमार्तव जीवसञ्चकः ।
प्रकृतिं सविकारा च तत् सर्वं गर्भसञ्चकम् ॥
कालेन वहितो गर्भो यद्यद्गोपाङ्गसयुतः ।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥”
अङ्गोपाङ्गसयुतं व्यक्ताङ्गोपाङ्गः ।

“तस्य त्वद्गान्ध्याङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः ।
मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः ॥
आद्यमङ्ग शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तला ।
तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गश्च ललाटभ्रूयुग तथा ॥

नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्तते ह्ये कर्णौनिके ।
दृष्टिद्वयं कृष्णगोली श्वेतभागी च वर्त्मनि ॥
पद्माख्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छस्कुलीहयम् ।
पाणिद्वयं कपोली च नासिका च प्रकीर्त्तिता ॥

श्रोत्राधरौ च सृक्कण्ठी मुखं तालुं हनुद्वयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकं गलः ॥
द्वितीयमङ्गं श्रोत्रा तु यथा मूर्धा विधार्यते ।
तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथो ब्रुवे ॥

तस्योपरि मर्तो स्तम्भौ प्रगण्डी भवतस्त्वधः ।
कपोणियुग्मं तदधः प्रकीर्त्तयुगलं तथा ॥
मणिवन्धौ तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दशः ।
नखाश्च दश ते स्थाप्या दश च्छेद्या प्रकीर्त्तिताः ॥

चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुसस्तथा नाथ्या विशेष उभयोरयम् ॥
यौवनागमने नाथ्या, पीवरी भवत स्तनौ ।
गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेतौ चीरपूरितौ ॥

हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् ।
जायतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥
आशयस्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् ।
अतस्तस्मिन्नामोव्याप्ते प्राणिनं प्रसूयन्ति हि ॥”

चेतनास्थानमुत्तममिति अयमभिप्रायः ।
“चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखाग्रान्तर्मलद्रव्यगुणैर्विना ॥”

इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थान-
मुक्तं तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनावस्थान-
मिति ।

“कक्षयोर्वक्षसो सन्धी जत्रुणी समुदाहृते ।
कक्षे उभे समाख्याते तयो स्याताञ्च वक्षणी ॥
उदरं पञ्चमं भागं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् ।

सपृष्ठवश्च पृष्ठन्तुं समस्तं सप्तमं स्मृतम् ॥*॥
उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि वार्त्तानि यत्नतः ।
शोणितान्जायते प्लोहा वामतो हृदयादधः ॥
रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः ।
हृदयाद्दामतोऽधश्च फुफ्फुसो रक्तफेणजः ॥

अधो दक्षिणतश्चापि हृदयादुदयतः स्थितिः ।
तत्तु रक्तकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोमं तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकन्धतम् ॥”
क्लोमं तिलकं एतत्तु वातरक्तजम् । अत्राह च
बृहवाग्भटः ।

“रक्तादनिलसयुक्तात् कालीयकसमुद्भवः ।
इति ।

“मेदः शोणितयोः साराद्वुक्योर्युगलं भवेत् ।
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्यस्य मेदसः ॥
उक्ता सार्द्धास्त्रयो व्यामा पुंसामन्त्राणि

सूरिभिः ।

अहंभ्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत् ।
उण्डुकश्च कटी चापि त्रिकं वस्तिश्च वक्षणी ।
कण्डराणां प्ररोहः स्यान्मेदराणां वीर्यमूत्रयोः ॥
स एव गर्भस्याधानं कुर्याद्गर्भाशये स्त्रियाः ।
शङ्खनाभ्याकृतियोनिस्रवावर्ता सा च कीर्त्तिता ।

तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ।
वृषणी भवत सारात् कफासृङ्गमासमेदसाम् ॥
वीर्यवाहिशिराधरौ तौ मर्तो पौरुषावहौ ।
गुदस्य मानं सर्वस्य सर्वं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥
तत्र स्युर्दलयस्तिष्ठं शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः ।
प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता ॥

उत्तर्जिनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्प्रिता ।
तस्या अधः शम्बरणी स्यादेकाङ्गुलसम्प्रिता ॥
अर्द्धाङ्गुलप्रमाणन्तु बुधैर्गुदमुखं स्तम् ।
मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः ॥
पुस प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्भौ च

योषितः ।

तयोः कुकुन्दरे स्याता सकथिनी त्वङ्गमष्टमम् ।
तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् ।
जङ्घे ह्ये सुटिके पाष्णी तले च प्रपदे तथा ।
पादावङ्गुलयस्त्रयं दश तासां नखा दश ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(त्रिवर्जो जीवात्मा । यथा, मनु । १ । ५३ ।
“तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्य कर्मात्मानं शरी-
रिणः ।
स्वकर्माभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥”

शर्करा, पुं, (शृङ्गिषायां + “शृङ्गुस्त्रिहित्य-
सीति ।” उणा० १ । ११ । इति उः ।) क्रोधः ।
वक्ष्यम् । इति मेदिनी ॥ बाणः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ आयुधम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ (हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
२७ । ६ ।

“वृक्षीवन्तं शरवे पत्यमाना ।”

“शरवे हिंसायै ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । ५५ ।

“विश्वावसुर्भुमन्वश्च सुचन्द्रश्च शरस्तथा ॥”
हिंसके, त्रि । यथा, तत्रैव । ७ । ७१ । १ ।

“दिवा नक्तं शरमस्मद्युयोतम् ॥”

“शरं हिंसकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शरैश्च, पुं, आम्नः । इति जटाधरः ॥

शर्करकः, पु, (शर्कर + “बुञ्जणकठेति ।” ४ ।
२ । ८० । इत्यनेन क ।) मधुरजम्बीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शर्करजा स्त्री, (शर्कराज्जायते इति । जन + ज् ।
स्त्रिया टाप् ।) सिताखण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शर्करा, स्त्री, खण्डविकृतिः । चिनी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । सिता २ । इत्यमरः ॥ शक्तीपला ३
शुक्ला ४ सितापला ५ । इति रत्नमाला ॥
मीनाण्डौ ६ श्वेता ७ सस्यण्डिका ८ अहि-
च्छन्ना ९ सुषिकता १० गुडोद्भवा ११ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाह-
शमरक्तदोषभ्रान्तिकृत्कमिकोपनाशित्वञ्च । इति
साधारणशर्करागुणाः ॥ १ ॥

अथ शर्कराविशेषगुणाः ।

स्निग्धा पुण्डकशर्करा हितजरी चीणि चय-
रोचके

चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा रुचा च वशे-
चुजा ।

वृथा तृप्तिबलप्रदा अरुहरा शार्ङ्गचुजा
शीतला

स्निग्धा कान्तिकरी रसान्जनिता रक्ते चुजा
पित्तजित् ॥”

इति पञ्चे चक्षुशर्करागुणाः ॥*॥

“यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा ।
क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जलविन्दुजा ॥
हिमजा शर्करा गौल्या सोक्ता तिक्ताति-

पिच्छिला ।

वान्घी सारिका रुचा दाहपित्तासदायिनी ॥”
इति यावनालशर्करागुणाः ॥*॥

“शीवनाया कर्करजा माधवी मधुशर्करा ।
माक्षिका शर्करा प्रोक्ता मित्ताखण्डश्च खण्डक
सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्चर्द्दिनाशनः ।

क्षुद्रवणकफश्वासहिकापित्तासदोषनुत् ॥
यवासशर्करा त्वन्या सुधामोदकमोदकः ।
तवराजः खण्डमारः खण्डजा खण्डमोदकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

शर्करा

अपि च ।

“मत्स्यण्डिका खण्डमिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम्
विमला शीतला. क्षिप्वा गुर्वर. स्वादुतरा
सरा ॥

हृत्पास्तुपास्तनीणरक्तपित्तानिलापहा ।
मत्स्यण्डौ ग्राहिणी वत्या कपाया वातजिद-
गुरु ॥

खण्ड गुरु सर रुच्य वातघ्न वनपट्टिम ।
सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥”
इति पथ्यापथ्यविवेक ॥५॥

अन्यच्च ।

“शर्करा ज्वरपित्तासृडमूर्च्छाद्विदपापहा ।
दृष्यान्नस्तवराजस्तु ज्वरदाहासपित्तनुत् ॥
लसिकाफाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः ।
निर्मला लघवी ज्ञेया शीतवीर्या यथोत्तरम् ।
यथा यथैषा वैमन्य भवेच्छैत्य तथा तथा ॥”
इति राजवल्लभः ॥५॥

किञ्च ।

“खण्डन्तु सिकतारूप सुग्वेत शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तासृदाहजित् ।
मूर्च्छाद्विद्वरान् हन्ति सुशीता शर्करा-
कारिणी ॥५॥

भवेत्सुधुमिता शीता रक्तपित्तहरी लघु ।
सितोपला सरा लघु वानपित्तहरी हिमा ॥५॥
सधुजा शर्करा रूक्षा कफापित्तहरी गुरु ।
कृत्यतीमारद्वड् दाहरत्तल्लघुवरा हिमा ॥
यथा यथैषा नैर्मन्य सधुगत्व तथा तथा ।
स्त्रे हलाघवशैल्यानि रसत्सञ्च तथा तथा ॥”
इति भावप्रकाश ॥५॥

उपला । कर्पराग । (यथा, महाभारते ।
३ । ५५ । २ ।

“ततो वायुर्महान् शौघो नीचं शर्करवर्षण ॥”
शर्करान्वितदेश । रोगभेद । शकलम् । इति
मेदिनी ॥ शर्करारोगस्य निदानचिकित्सादि-
मन्त्रकच्छुशब्दे द्रष्टव्य ॥ (कर्मचक्रस्य पुच्छदेश-
स्थितदेशविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ३५ ।

“तारक्षुरा ह्यङ्गुतका शर्करा शास्त्र-
वैशमिका ॥”

शर्कराचल, पु. (शर्करामयोऽचल ।) दानार्थ-
कृत्रिमशर्करामयाचलविशेष । अस्य विवरणं
पञ्चतन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥

शर्कराधेनु, स्त्री, (शर्कराभिर्निर्मिता धेनु ।)
दानार्थशर्कराभिर्निर्मितधेनु । तद्विधयथा,—
श्रीहोतोवाच ।

“तद्वत् शर्कराधेनु शृणु राजन् यथार्थत ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
धेनु शर्करया राजन् कृत्वा भारचतुष्टयम् ।
रुत्तमा कथ्यते सङ्घितशुश्रूषेण वत्सकम् ॥
तद्वत् वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थ्याशेन तत्त्वत ॥
अथ कुर्यादष्टशतैरुद्धं नृपतिसत्तम ।
स्वशक्त्या कारयेद्धेनु यथात्मान न पीडयेत् ॥

शर्करा

सर्वबीजानि सखाप्य चतुर्दिग्घु समन्तत. ।
सौवर्णसुखशृङ्गाणि भौक्तिकानयने तथा ॥
गुडेन तु सुख कार्थं जिह्वा पिष्टमयी तथा ।
कम्बल पट्टसूत्रेषु कण्ठाभरणभूषितम् ॥
इक्षुपादां रीप्यसुरां नवनीतमयस्तनोम् ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सितचामरभूषिताम् ॥
पञ्चरत्नसमायुक्ता वस्त्रैराच्छादितां तथा ।
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ।
वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्नेर्विर्षयतः ॥
अदुष्टाय प्रदातव्या न तु मन्त्ररिषे नृप ।
अयने विपुषे पुण्ये व्यतीपाते शशिशये ॥
एषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छा वा सदार्पयेत् ।
सत्यातन्तु द्विजं दृष्ट्वा भागतं श्रोत्रियं गृहे ॥
तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे विष्टञ्च च ।
पूर्वाभिमुखमास्थाय अथवा स उदक्षुञ्च ॥
गा पूर्वाभिमुखीं कृत्वा वस्त्रमुत्तरतो न्यसेत् ।
दानकाले तु ये मन्त्रास्तान् पठित्वा समर्पयेत् ॥
सपूज्य विधिवद्विप्र मुद्रिकाकर्षभूषण ।
स्वशक्त्या दक्षिणा दत्त्वा वित्तशाठ्यविवर्जित ॥
इत्से तु दक्षिणा दत्त्वा गन्धपुष्पसचन्दनाम् ।
धेनु समर्पयेत्तस्य सुखञ्च न ग्लोकयेत् ॥
एषां शर्कराहारो ब्राह्मणस्त्रिदिन वसेत् ।
सर्वपापहरा धेनु सर्वकामप्रदायिनी ।
सर्वकामसमृद्धन्तु जायते नात्र सशय ॥
दीयमाना प्रगमन्ति ते शान्ति परमा गतिम्
य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठते वापि मानव. ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोक स गच्छति ॥”
इति वाराह शर्कराधेनुमाहात्म्यनामाध्याय ॥
शर्कराप्रभा, स्त्री, (शर्करेव प्रभा यस्या ।) जिनानां
नरकविशेष । यथा,—

“रत्नशर्करावालुकपाण्डुधूमतमप्रभा ।
महातम प्रभा वेत्यधोऽधो नरकभूमय ॥”
इति हेमचन्द्र ॥

शर्करावृन्द, पु, लो (शर्करावदवृन्द ।) छद्मरोग-
विशेष । तल्लक्षणं यथा,—

“प्राप्य मास शिरा स्याद्यु मेदं श्लेष्मा तथानिल
अन्य करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥

स्रवत्याम्नावमत्यथे तत्र हृदि गतोऽनिल ।
मास विशोथ अथिता शर्करा जनयत्यत ॥

दुग्न्थक्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं तत शिरा ।
अवन्ति महसा रक्तं त विन्द्याच्छर्करावृन्दम् ॥”

शर्करा बालुकातुल्या । तच्चिकित्सा यथा,—
“मरोऽवृन्दविधानेन साधयेच्छर्करावृन्दम् ॥”

इति भावप्रकाश ।
शर्करावान्, [त्] त्रि, (शर्करा विद्यतेऽस्मिन् ।
“देशगुबिलचौ च ।” ५। २। १०५। इति मतुप।)

कपर्शवहलदेश । नत्यर्थ्याय । शर्करा २
शर्करिल ३ शाकार ४ । इत्यमर ॥

शर्करासप्तमी, स्त्री, (शर्कराया दानविधायिका
सप्तमी ।) वेशाखोशुक्ता सप्तमी । तत्र
व्रतविधयथा,—

शर्करा

इत्यमर उवाच ।

“शर्करासप्तमीं वष्ये तद्वत् कल्पपनाशिनीम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्तं प्रजायते ॥
साधवस्य सिते पक्षे सप्तम्या शुकपक्षत ।
प्रातः स्नात्वा तिलैः शुष्कैः शुष्कमास्थानु-
लेपनैः ॥

खण्डिले पञ्चमानित्य कुङ्कुमेन सर्कारिकम् ॥
तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्प निवेदयेत् ।

स्यापयेद्दुदकुम्भञ्च शर्करापाचसयुतम् ॥
शुष्कवस्त्रैरलङ्कृत्य शुष्कमास्थानुलेपनैः ।

सुवर्णाग्रसमायुक्त मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
विश्ववेदमयो यस्मात् वेदवादीति पठ्यते ।

त्वमेवास्मत्सर्वसमतः कान्ति प्रयच्छ मे ॥
पञ्चगव्यं तत पीत्वा स्वपित्तपाश्र्वात् चित्तौ ।

सौरसूक्तं अरत्रास्ते पुराणश्रवणेन च ॥
अहोरात्रे गते पश्चात् अष्टम्यां कृतनैत्यकः ।

तत् सर्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराष्टतपायसैः ।

भुञ्जोतातैललवणं स्वयमप्यथ वाग्यत ॥
अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।

सवत्सरान्ते शयन शर्कराकलसान्वितम् ॥
सर्वापस्कारमयुक्तं तथैका गा पयस्विनीम् ।

गृहञ्च शक्तितो दद्यात् समस्तोपस्कारान्वितम् ॥
सप्तमे षोडश निष्काणा कृत्वा दद्यात् शतं वा ।

दशभिर्वर्षे निष्काणा तदर्थेनाथ शक्ति ॥
सुवर्णाग्रं प्रदातव्यं पूर्ववन्मन्त्रवाचनम् ।

वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कुर्वन् दोष समश्रुते ॥
अमृतं पियतो षक्तात् सूर्यस्यामृतविन्दवः ।

निपेतुषे तदुत्थामौ शालिमुञ्जेचवः स्मृता ॥
शर्करापरमस्तस्मादिह्युसारोऽमृतात्मकः ।

इष्टा रवेरतः पुण्या शर्कराहव्यकव्ययो ॥
शर्करा सप्तमी चैषा वाजपेयफलप्रदा ।

सर्वदुःखोपशमनीं पुत्रसन्ततिवर्धनीम् ॥
य कुर्यात् परया भक्त्या स पर ब्रह्म गच्छति

कल्पमेक वसेत् स्वर्गं ततो याति महत् पदम् ॥
इदमनघ शृणोति यः अरेहा

परिपठतीह दिवाकरस्य लोके ।
मतिमपि च ददाति सोऽपि

देवैरमरवधूजनमालया च पूज्य ॥”
इति मात्सेय ७२ अध्याय ॥

शर्करिक, त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् ।
“बुष्कणकठजिलेति ।” ४। २। ८० । इति कुमुदा-

दित्वात् ठक् ।) शर्करावान् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शर्करिल, त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् । “देशे
लुबिलचौ च ।” ५। २। १०५। इति इलच् ।

शर्करावान् । इत्यमर ॥
शर्करा, स्त्री, ऊन्दोविशेष । नदी । मेखला इति

हस्तलिखितमेदिनी ॥ लेखनो । इति धरणि
मुद्राङ्कितमेदिनीहेमचन्द्रयोः रेफशून्यद्विकार-

मध्यपाठ । अस्या विवरणं शर्कराशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

शर्करोदक, स्त्री, (शर्करायुक्तमुदकम् ।) शर्करा-
युक्तजलम् । चिनिरपाना इति शरवत् इति
च भाषा । यथा,—
“जलेन शीतलेनैव घोषिता शुभ्रशर्करा ।
पल्लववङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता ॥
शर्करोदकनाम्ने तत् प्रसिद्धं विदुषा मुखे ।
शर्करोदकमाख्यातं शुक्लं शिशिरं सरम् ॥
बन्धुं रुच्यं लघुं स्वादुं वातपित्तासनाशनम् ।
सुच्छाच्छर्दिषादाहृन्वरशान्तिकरं परम् ॥”
इति भाषप्रकाश ॥
शर्ह, पु. (शुभ्र शब्दकुत्सायाश्च + घञ् ।) अया-
नोत्सर्गः । श्रुधधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
(तेजः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । १२ ।
“प्र शर्हं आर्त्तं प्रथमं विपन्या ॥”
“शर्हन्तेजः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
सम्बुद्धः । यथा, तत्रैव । १ । ६४ । १ ।
“वृष्ये शर्हाय सुमखाय विषसे ।”
“शर्हाय सम्बुद्धाय ।” इति तद्भाष्ये सायण ॥
प्रसह्यनशीले, चि । यथा, तत्रैव । १ । ३७ । ४ ।
“प्रवः शर्हाय वृष्ये त्वेष द्युन्नाय शुम्भिये ॥”
‘शर्हाय प्रसह्यनशीलाय ।’ इति तद्भाष्ये सायण ॥
शर्हजह, पु. (शर्हे जहातीति । हा + “एजे.
खश् ।” ३ । २ । २८ । इत्यत्र । वातशुनीति-
लशर्ह्विति । खश् । “अरुर्हिषदजन्तस्यति”
६ । ३ । ६० । इति मुम् ।) भाष । यथा ।
शर्हे आर्द्रत्वं जहाति इति शर्हजहो माष ।
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकाया दुर्गादासः ॥
शर्हन, स्त्री, (शर्ह + ल्युट् अधोवायु । इति
मनुटीकाया कङ्क-भट्ट ॥ वातकर्म इति
भाषा ॥
शर्ह, हिसे । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ शर्वति ।
इति दुर्गादासः ॥
शर्म, [न्] स्त्री, (शृ + “सर्व्” धातुभ्यो मनिन् ॥”
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) सुखम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३५ । ४ ।
“तस्मा अग्निर्भारत शर्म य सत् ।”
“शर्म सुखम् ॥” इति तद्भाष्ये सायण ॥ यथाच
कथासरित्सागरे । ७८ । ४८ ।
“स्वामिभक्तस्तदेतस्य शर्मोपायमिमं शृणु ॥”
तदिति, त्रि ॥ शृङ्गम् । इति निघण्टुः । ३ । ४४ ।
(यथाच ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।
“स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शन्तमा ।”
“शर्माणि शर्मशब्दो गृह्णाची क्वाया शर्मोति
तन्नामसु पाठात् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शर्मा, [न्] पु. (शृणात्यश्रममिति । शृ + “सर्व-
धातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) ब्राह्मणस्योपाधिविशेषः । यथा,—
“शर्मन्तर्घ्यादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।
शर्मणोऽच्यकाले च पितृणा दत्तमक्षयम् ॥”
शर्मन्त्रित्यनेन गोत्रसम्बन्धनामानि पितृना
परिकल्पयन्त्रित्येकवाक्यतया शर्मन्त नाम
प्रतीयते । तथा च विष्णुपुराणम् ।

“ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसयुतम् ॥”
देवात् पूर्वं नराख्यं नरनाम तच्च विशिष्टं
शर्मयुतम् । एतच्च विप्रपरम् ।
“शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मं चाता तु भृशुजः ।
भृतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥”
इति यमवचनात् ॥
अत्र चकारेण देवशर्मणोः समुच्चयः । अत्रापि
शर्माद्यन्ततामाह शातातपः ॥
“शर्मन्त ब्राह्मणस्य स्यादशर्मन्तं क्षत्रियस्य च
धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्यजन्मनः ॥”
इति आहतत्वम् ॥
(तथा च विष्णुपुराणे । २ । १० । ८—९ ।
“ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसयुतम् ॥
शर्मोति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मोति क्षत्रसश्रयम् ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”
“दशमेऽहनि अतीते इति शेषः तच्चाश्री-
चान्तोपलक्षणम् । अत्रैव कालान्तरमप्याह ।
यथा,—
“नामधेयं दशम्याश्च केचिद्विच्छन्ति पार्थिव ।
हादश्यामथवा रात्र्या मासे पूर्णे तथापरे ॥”
इति ॥
देवपूर्वं कुलदेवतानामपूर्वकं कुलदेवतासम्बन्ध-
नाम कुर्व्यात् इति शर्होक्तेः । नराख्यं पुरुष-
वाचकम् । तत्र प्रान्तं शर्मवर्मादिसयुतम् ।
यथा, सोमशर्मा इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा चन्द्रगुप्त
शिवदास इत्यादि ।” इति तद्वैकायां स्वामी ॥
“तत्रादौ नाम निर्णयः ।
“शर्मोति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मोति क्षत्रसश्रयम् ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”
इत्यत्रेति पदस्वरसेन यद्यपि शर्मपदात्मकमेव
नाभावगम्यते तथापि तावन्मात्रं न नाम किन्तु
तद्वन्नामेति निर्णयितं द्वयचर चतुरचर इत्यादि-
गृह्यदर्शनात् । एवञ्च हरिशर्मा नारायण
शर्मत्यादि सिध्यति शर्मपदमात्रात्मकत्वात्
तन्नाम्नश्चतुरचरता न स्यादेव । तथाच नारा-
यणादिपदशर्मपदाभ्या निर्णयितमेव नाम द्वयच-
रादिकन्तु शर्मपूर्वप्रतिकमात्रमेव अतएव
दानादौ नामोच्चारणे चैवशर्मणे इत्येव
श्रूयते । गोभिलः ।
“शर्मन्तर्घ्यादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।
शर्मणोऽच्यकाले स्यादेव कुर्वन् सुह्यति ॥”
इदमप्युत्तरप्रतीकमात्रपरमुक्तगृह्येन सहैकमूल-
त्वात् । एतेन शर्मं सुखनीयमिति कर्कदशनात्
शर्मपदमर्थपरं तेन शुभद्वयैत्याद्येव नामेत्यपास्तं
गोभिलविरोधात् । कर्कन्तु पूर्वप्रतीकमात्रपरम् ।
तेन शुभद्वयशर्मा भीमशर्मत्यादि सिध्यति एवञ्च
हव्यकथ्ये चैतादृशमेव नाम तेषा प्रयोज्यम् ।
अपवादकाभावादिति । अत्रैव मनु ।
“मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम्
वैश्यस्य धनसयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

शर्मवद्वृत्तान्तस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
स्त्रीणां सुखोद्यमकूर विषष्टार्थं मनोहरम् ।
मङ्गल्यं दौर्घवर्णान्तमाश्रीर्वादाभिधानवत् ॥”
शर्मवर्माप्रभृतीनि उत्तरपदानि कार्याणीति
मनुटीकापि । स्त्रीनाम तु यज्ञोदादेवीत्यादि
स्त्रीणां दान्तमित्यपि पूर्वप्रतीकमात्रपरम् ।
वैश्यस्य गुप्तान्तमिति तु पराशरः । एवञ्च
दानादौ चैवशर्मणे ब्राह्मणायेत्यादि स्वरूप
वाक्यम् ॥” इति हेतुनिर्णयः ॥ ३० ॥)
शर्मरः, पु. वस्त्रभेदः । इति धरणिः ॥
शर्मरा, स्त्री, दारुहरिद्रा । इति धरणिः ॥
शर्मा, स्त्री, रात्रिः । यथा,—
“त्रियामाशर्वरी शर्मा जयणी क्षणदा क्षपा ।”
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
(इयुः । यथा, ऋग्वेदे । १२ । १४ । ४ ।
“शर्मासना मनुद्युन् ।” “शर्मा इषव शर-
मस्य । इति यास्कः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
अङ्गुलिः । यथा, तत्रैव । ८ । ११० । ५ ।
“शर्माभिर्नभरमाणोगमस्योः ।”
“शर्माभिर्नङ्गुलीभिः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
शर्मातिः, पु. वैवस्वतमनुपुत्रः । तस्य पुत्र आनर्त्तं
यथा,—
“आनर्त्तो नामशर्मातेः सुकन्यानामे दारिका ।
आनर्त्तस्याभवत् पुत्री रोचमाण प्रतापवान् ।
आनर्त्तो नाम देशोऽभून्नगरी च कुशस्थली ॥”
इति मात्स्ये १२ अध्याय ॥
(अस्य विशेषविवरणं भागवते ८ । १३ ॥
एव ८ । १ । अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥)
शर्व, हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०- पर०
सक०-सेट् ।) शर्वति । इति दुर्गादासः ॥
शर्वः, पु. (शृणाति सर्वाः प्रजाः सहस्रति प्रलये
सहस्रयति वा भक्तानां पापानि । शृ + “कृ +
गृ शृ दृ भ्यो व ।” उणा० १ । १५५ । इति व ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवशे ।
११ । ८३ ।
“कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ॥”)
दन्त्यसादिरप्ययम् । विष्णुः । यथा,—
“शर्व सर्वं शिवं स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
शर्वरः, स्त्री, तमः । कन्दर्पः । इति रत्नसारा-
णादिहृत्तिः ॥
शर्वरी, स्त्री, (शृणाति चेष्टामिति । शृ + “कृ +
शृ चतिभ्यं घ्वरच् ।” उणा० २ । १२३ ।
इति घ्वरच् । पित्वाद्ङीष् ।) रात्रिः । इत्यमरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५२ । ३ ।
“अतिस्कन्दन्ति शर्वरी ॥”)
योषित् । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा । इति विश्वः ॥
सन्ध्या । इति सत्सिसारोणादिहृत्तिः ॥
शर्वला, स्त्री, तोमरास्त्रम् । इत्यमरटीकाया
रायसुक्ता ॥ दन्त्यसादिरप्ययम् ॥
शर्वाणी, स्त्री, (शर्वस्य भार्या । “इन्द्रवरुण-
भवेति ।” ४ । १४८ । इति डीष् ।) पार्वती ।

शलभः

शलाटः

शल्यं

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथामरिस्तामरे । १।५८।

“निपत्य पादयोस्ताभ्यां जयया मरु बोधिता ।
शापान्त प्रति गर्वाणी गर्नयचनमग्रयोत् ॥”
दन्वसादिरप्यय गच्छ ॥

गर्शरीक, पु, (शु + “शृपुहुजा ऐकक् चाभ्या-
सस्य ।” उणा० ४।१८। इति ईकन् द्वित्य-
मभ्यासस्य रुक् च ।) शिम् । श्लन । इत्यु-
णादिकोप ॥ अथ । मङ्गलाभरणम् । अग्नि ।
इति सक्षिप्तसारोणाटिहृत्ति ॥

श्लन, वेगे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा० पर-
सक०-सेट् ।) श्लति । इति दुर्गादास ॥

श्ल, क ड आघे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(सुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, श्लानयते
पण्डित धीर । इति दुर्गादास ॥

श्ल, ड चलने । स्तृती । इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा० आत्म० अक०-सक० च सेट् ।) ड, श्लते ।
चलन कस्य । स्तृतिरिष्ट सवरणम् । इति दुर्गादास ॥

श्ल, ज गर्ती । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ज, श्ल श्ल । इति दुर्गादास ॥

श्ल, कौ, (श्ल + “ञ्वलितिकसन्तोभ्यो ण ।”
३।१।१४०। इति ण ।) श्लकीलोम ।
सजाकौटा इति भाषा । तत्पर्याय । श्लनी
२ श्लनम् ३ । इत्यमरः ॥

श्ल, पु, श्लनम् । भृङ्गी । चेतभेद । त्रघ्ना ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ कुन्तास्नम् । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ उष्ट्र । इति हेमचन्द्र ॥
(वासुकिवशीयसर्पविशेष । यथा, मरुभारते ।
१।५७।५।

“कोटिशो सानस पूगो श्ल पालो हलीमक”
श्लन्तुरामपुत्र । यथा, भागवते । ९।२।१८।
“श्लच श्लन्तुरासीत् गङ्गाया भीम आत्म
वान् ।”

श्ल्यराज । यथा, भागवते । १। १५।१६।
“नमृत्विगतश्लसैन्धववाहिकायै ॥”

कसामात् । यथा, तत्रैव । १०।३६। २१।
“ततो मुष्टिकचाणुरश्लन्तोश्लकादिकान् ॥”

श्लक, पु, मर्कट । इति त्रिकाण्डशेष ॥
माकड्सा इति भाषा ॥

श्लङ्ग, पु, लोकपाल । लवणविशेष । इत्यु-
णादिकोप ॥

श्लभः, पु, (श्ल + “क्षशुश्लिकलिगर्हिभ्यो-
ऽभच् ।” उणा० ३। १२२। इति अभच् ।)
कौट विशेष । फडि इति पङ्गपाल इति च
भाषा । तत्पर्याय । पतङ्ग २ । इत्यमरः ॥
पत्राङ्ग ३ पत्राङ्ग ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

स तु ईतिविशेष । यथा,—
“अतिहृष्टिरनाहृष्टि श्लभा मूषिका खगा ।
प्रत्यासन्नाथ राजान, पडते ईतय स्मृता ॥”
इति वज्रैतिस्तत्त्वम् ॥

(असुरविशेषः । यथा, हरिवंशे । ५।८८।
“श्लभः श्लभयेव विप्रचित्तस्य योर्ध्वमान् ॥”)

श्लनन्, कौ, (श्लन चलनमपरणयो, + हगादित्वात्
कल ।) श्लम् इत्यमरः ॥

श्लनी, स्त्री, (श्लन + गौरादित्वात्कातित्वाद्वा
डोप् ।) श्लम् इत्यमरः ॥ श्लनी । इति राज-
निघण्ट ॥

श्लनाका, स्त्री, (श्लन + “अनाकायदथ ।” उणा०
४।१५। इति आक । श्लियां टाप् ।) श्लम् ।
मदनहृष । गारिका । श्लकी । हृवादि-
काष्ठो । (यथा, गुरुगीतायाम् ।

“अन्नान्तिसिरान्धस्य श्लानान्नश्लनाकया ।
चक्षुरभ्यो निते येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥”
गर । इति मेदिनी ॥ श्लानेयकृत्तिका । इति
हेमचन्द्र ॥ श्लम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लनाकापरि, व्य, श्लनाकाकाडाया पराजय ।
यथा । “अद्यश्लनाकाभत्या परिजा ।” २।१।१०।
युतव्यपहारे पराजये ष्वाय समास । अघे
विपरीते वृत्तम् । अघपरि । एव श्लनाका
परि । एकपरि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपि च । “नन्वेकस्याघण्य श्लनाकाया वा
द्यत्तेऽन्यथापातनमित्तये अघपरि श्लनाकापरि
इत्यत्रयोभावेऽव्यामित्तयोरव्ययगर्भत्वेऽपि अघ्य
प्येत्वाभावात् ।” इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

श्लनाकापुरुषा, पु, श्लाना त्रिपष्टिदेवपुरुषा ।
तत्र दादग चक्रवर्तिनः । चतुर्विंशतिर्जना ।
नव वासुदेवा । नव धनदेवा । नव प्रति-
वासुदेवाय । यथा,—

“य सर्वमग्नयस्यो राजस्यय योऽयजत् ।
चक्रवर्ती सर्वभूमस्तो तु दादग भारते ॥
आर्षभिर्भरतस्तत्र सगरस्तु सुमित्तम् ।
मघवा वैजयिद्याश्वसेनवृपनन्दन ॥

सनत्कुमारोऽथ शान्तिकुन्त्युरो जिना अपि ।
शुभ्रमस्तु कार्तवीर्यं पद्म पद्मोत्तरात्मज ॥
हरियणो हरिसुतो जयो विजयनन्दन ।
त्रघ्नस्तुत्रघ्नदत्त सर्वे चैत्साकुवशजा ॥

प्राजापत्यन्तिष्ठोऽथ द्विष्ठो ब्रह्मसम्भव ।
स्वयभू रुद्रतनय सोमभू पुरुषोत्तम ॥
शैवि पुरुषसिंहोऽथ महासौर समुद्रव ।
स्यात् पुरुषपुण्डरीकौ दत्तोऽग्नि सिंहनन्दन ॥

नारायणो दाशरथि, कृष्णस्तु वसुदेवभू ।
वासुदेवा अमी कृष्ण नव श्लना वसास्वमी ॥
अचलो विजयो भद्र सुप्रभय सुदर्शन ।
आनन्दो नन्दन पशो रामो विष्णु द्विपस्वमी ॥

अश्वश्रीवस्तारकथ मेरको मधुरेव च ।
निशुभवलिप्रह्लादलङ्घि शमगवेश्वरा ।
जिन, सद्य चिषष्टि, सु श्लनाकापुरुषा अमी ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाट, पु, शकटपरिमाणम् । यथा,—
“तुलापलशत तासा विशल्या भार आचित ।
शकट, शकटीनश्च शलाटस्ते दशाचित ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाट, द्वि, अणकफलम् । इत्यमरः । १०।४।१४
(यथा, सुदृते । १।४७।

“मदनशलाटघृणान्धे वा वक्त्रमरुकोप
युक्तानि मधुनयणयुक्तानीति ॥”

शलाट, पु, मूलविशेष । इत्युणादिकोप ॥ विश्व
इति राजनिघण्ट ॥

शलाभोनि, पु, उष्ट्र । इति हेमचन्द्र ॥

शलासु, स्त्री, सुगन्धिद्रव्यविशेष । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

शलानुक, वि, शलानुना क्रीत वस्तु । यथा ।
“शलानुनोऽन्यमरस्याम् ।” ४। ४। ५१। इति
पद्ये ठक् । शलानुक । शलानुकी । शलानु-
क । शलानुकी । शलानु सुगन्धिद्रव्य-
विशेष । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्लो, स्त्री, (श्लन श्लकीलोम अन्वय्या इति ।
श्लन + अच् । डोप् ।) श्लयश्लयक । तत्-
पर्याय । श्लनी २ गाविशु ३ । अथ श्लम-
गुणा । गुरुत्वम् । साग्धत्वम् । गीतनत्वम् ।
कफपित्तनाशित्वम् । इति राजनिघण्ट ॥

श्लक का, (श्लन चलने स्तृती + इग्भोका-
पागव्यतिमशिय कन् ।” उणा० ३। ४३।
इति कन् ।) श्लकम् । श्लकनम् । इत्यमरः ॥
मत्स्यत्वम् । श्लक इति भाषा । यथा,—

“श्लक स्यात् श्लकले खण्डे श्लकन्तु मत्स्य-
वस्त्रले ॥
इति भरतधृतकोप ॥

(यथा, महाभारते । १२। ३६। २३।
अभक्ष्या प्राणैर्मत्सरा श्लकेयं वै विव-
र्जिता ॥”)

श्लकल, स्त्री, मत्स्यवस्त्रलम् । वृत्तत्वम् । श्ल-
धातो, कलच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्लकली, [नृ]पु, (श्लकलमस्यास्तीति । श्लकल +
इनि ।) मत्स्य । इति हेमचन्द्र ॥

श्लको, [नृ] पु, (श्लकमस्यास्तीति । श्लक +
इनि ।) मत्स्य । इति हेमचन्द्र ॥

श्लपदा, स्त्री, मेदा । इति राजनिघण्ट
श्लपपरिष्का, स्त्री, मेदा । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०
श्लभ, ड कत्यने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड श्लभते । कत्यन
प्रशसा । इति दुर्गादास ॥

शल्यलि, पु, शाल्मलीवृक्ष । (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २३। १३। “शाल्मलिवृक्षः ।”
“शाल्मलिवृक्षविशेषो वृक्षः त्वामवतु श्लमलि-
र्वनस्पतीना वार्षिष्ठ वर्हते इति श्रुते ।”
इति तद्भाष्यम् ॥)

शल्यली, स्त्री, शाल्मलिहृत्त । यथा,—
“शल्यलि स्यात् शाल्मलिश्च शाल्मली श्लमली
तथा ।”
इति भरतधिरूपकोष ॥

शल्य, स्त्री, (शलति चलतीति । श्ल + “सानसि
वर्णसिपर्यस्येति ।” उणा० ४। १०७। इति

शल्यं

य ।) खेडः । इषु । यथा, रघुः ।
६ । ७५ ।

“शल्यप्रोत प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तः शल्य इवामीत् चित्तिपोऽपि ॥”
तोमरम् । इति मेदिनी ॥ वशकन्विका । इति
विश्व ॥ दुःसहम् । दुर्वाक्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पापम् । इति त्रिकाण्डशेष ।
अस्थि । यथा । अथ शल्योद्धारविधिः ।

“मुनिश्चिता मन्दिरभूमिमादौ
निखाय तोयावधि यत्नतस्ताम् ।
कुर्व्याद्विश्रम्यामथवा नृमान
ज्ञात्वाथवा प्रश्रवशाद्विधिज्ञः ॥
दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः
शुचि शुचि देवविद समेत्य ।
पृच्छेद्दिनीतो मधुरस्वरेण
शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीशः ॥

तत प्रश्नादिमो वर्षे सन्ध्यायां यत्नतोऽथवा ।
क्रमात् पुष्पापगादेव फलानां ब्राह्मणादित ॥
प्रणवो धरणी धारिणी करौ च तदनन्तरम् ।
न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो वज्रिप्रियान्तक ॥”
वज्रिप्रिया स्वाहा ।

“मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्रा विभाजयेत् ।
नवधा मदनचेच तया पश्चाद्विलेखयेत् ॥
व-क-च-त-ए-हा श-य-षा नव चेत् प्रश्ना-
क्षराणि जायन्ते ।
प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति ॥

प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्थि
ब्रवीति शल्य मरकप्रदायि ।
चौष्ठीशदण्डोरगहेतुमृत्यु-
प्रद ककार खरशल्यमग्नी ॥
याभ्या चकार प्लवगास्थि वैश्व
प्रभोर्विनाश प्रकरोति शल्यम् ।
रक्षोदिशि श्वास्थिगृहस्थिताना
महद्भय वक्ति सुनिश्चित तः ॥
ए. पाश्र्विदिशि स्थि शिशोर्नवीति
मृत्यु प्रवासाद्गृहमेव शल्यम् ।
हो वायुकोणे नररूपमस्थि
दारिद्र्यमित्तत्रयकृद्दिधत्ते ॥”

“धनपदिशि शकारः प्राङ् विप्रास्थि वित्त-
चयकदथ पकारो वक्ति ऋचास्थि शर्मा ।
तदिह कुलविनाश मोधनानाञ्च हानि
वितरति गृहनाथम्यापि गुप्तम्य देवै ॥

यो मध्यभागे भसित कपाल
कालायसं चाह कुलचयाय ।
यन्नादपास्यान्यधना प्रमाण
सर्वत्र तथ कथयामि शल्ये ॥

इन्द्ररक्षो जलेशाने शल्यं शार्ङ्गकरे कटौ ।
वज्रान्तककुर्वेषु पुरुषे मध्यवातयो ॥”
देवीपुराणम् ।

“पुरुषाध स्थित शल्य न गृहे दोषद भवेत् ।
प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद्यवाञ्जलान्तकम् ॥
गृहारभोऽतिकण्डूति स्वाभ्यङ्गे यदि जायते ।

शल्यः

शल्य त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

सप्त शल्यानि यथा,—

“नृपो न हरिसेवको व्ययधनो न कृष्णाणक
काविर्न मुरजित् कवि श्रुतगुरुर्न सदैवणव ।
गुणो न भगवत्परो रसिकधीर्न कृष्णाश्रयः
स न ब्रजजनानुगो जगति सप्त शल्यानि च ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्याय ॥

शल्यः, पु, (शल गतौ+य ।) मदनहृत्तः ।
श्वावित् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवती ८।२।२२।

“वृका वराहा महिषर्षशल्या
गोपुच्छशालाहकमर्कटाश्च ॥”

नृपमेदः । स तु युधिष्ठिरमातुलः । (अथ हि
दुर्योधनेन कापव्यात् वशीकृतः कुरुपाण्डव-
युद्धे दुर्योधनपक्ष समाश्रयत् । यथा, महा-
भारते । १ । २ । २१६ ।

“मद्राजश्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति
उपहारैर्वैद्ययित्वा वर्त्मन्येव सुयोधन ॥
वरद त वर वने साहाय्य क्रियता मम ।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥”
कर्णाञ्जुनयांहरथयुद्धे शल्यस्य कर्णतेजो भङ्ग-
करणे प्रतिज्ञा । यथा, तत्रैव । ५ । ८ । ३७-४५।
युधिष्ठिर उवाच ।

“सुकत ते क्व न राजन् । प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्योधनस्य यद्वैर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥
एक त्विच्छामि भद्रन्त क्रियमाण महीपते ।
राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि मातुल ॥
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।
भवानिह महाराज वासुदेवः समो युधि ॥
कर्णाञ्जुनाभ्या सप्राप्ते हँरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्ये सारथ्य नात्र सशय ॥
तत्र पात्योऽर्जुना राजन् यदि मभियमिच्छसि
तेजोवधश्च ते कार्ये सौतेरस्त्रज्यावह ।
अकर्तव्यमपि ह्येतत् कर्तुमर्हसि मातुल ॥
शल्य उवाच ।

शृणु पाण्डव भद्र ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्त मा स्तपुत्रस्य सयुगे ॥
अह तस्य भविष्यामि सग्रामे सारथिर्भुवम् ।
वासुदेवेन हि सम नित्य मा स हि मन्यते ॥
तन्म्याह कुरुशार्दूल प्रतीपमहित वचः ।
भुव सद्गयिष्यामि योद्दु कामस्य सयुगे ॥
यथा च हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुख हन्तु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥”
युधिष्ठिरस्तु एन हतवान् । एतद्ब्रह्मन्तस्तु
महाभारते शल्यपर्वणि १७ अध्याये दृष्टव्यः ॥
सीमा । शलाका । इति हेमचन्द्रः ॥ विल्ल-
हृत्त । मत्स्यमेदः । इति राजनिर्घण्ट ॥ ३॥
शल्यनि सरणौषध यथा,—

“रुद्र लाङ्गलिकामूल हिज्जलस्य तथैव च ।
तेन ब्रणमुखं लिप्त शल्यो निःसरति ब्रणात् ।
चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ॥”
इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥

शल्यः

शल्यः, पु, क्ली, शल्यविशेषः । शेल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शङ्ख २ । इत्यमरः ॥ दीर्घायुध
३ शल ४ कुन्त ५ विषाङ्कुरः ६ । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

शल्यकः, पु, (शल्य इव । शल्य+इवार्थे कन् ।)
मदनहृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ शल्यकी-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।
५ । १८ ।

“श्वाविध शल्यक गोधा खङ्गकूर्मशशास्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुद्राश्वैकतोदतः ॥”

शल्यकण्ठः, पु, (शल्य तद्वत्सोम कण्ठेऽपि यस्य)
शल्यकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शल्यलोमः, [न्] क्ली, (शल्यवत् लोमः) शल्यली
इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्यारिः, पु, (शल्यस्य अरिस्तत्राशकत्वात् ।)
युधिष्ठिरराज । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्यगत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर
सक०-सेट् ।) शल्यकी । इति दुर्गादास ॥
सौत्रधातुरयम् ॥

शल्यं, क्ली, त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्यः, पु, भेक । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्यकः, क्ली, (शल्यमेव । स्वार्थे कन् ।) त्वक् । इति
शब्दरत्नावली ॥

शल्यकः, पु, शोणहृत्तः । इति जटाधरः ॥
(शल्यकीजन्तु । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ ।
१७७ ।

“भक्ष्या पञ्चनखा सेधा गोधाकच्छपशल्यकाः ।
शशाश्च मत्स्येष्वपि हि मिहनुण्डकरोहिता ॥”
शल्यकी, स्त्री, पशुविशेषः । शंजार इति वङ्ग-
भाषा । साहित्य इति हिन्दीभाषा ॥ तत्-
पर्यायः । श्वावित् २ शलका ३ शल्य ४ ।
इति जटाधरः ॥ क्रकचपादः ५ छेदारः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शल्यकः ७ शल्यमृगः ८
वज्रशल्य ९ विलेगयः १० । अस्या मास-
गुणा ।

“शल्यमास गुरुस्निग्ध शीतल कफपित्तजित् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

भावप्रकाशोक्तगुणा विलेगयशब्दे दृष्टव्या ॥
वृक्षविशेषः । (यथा, रामायणे । २ । ५५ । ६।

“क्रोशमात्र ततो गत्वा नील प्रेक्ष्य च काननम् ।
शल्यकीवदरीमित्य राम वन्यैश्च यामुने ।
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतस्य वहुशो मया ॥”

तत्पर्यायः । गजभक्ष्या २ सुवहा ३ सुरभि ४
रसा ५ महेरणा ६ कुन्दरुकी ७ ह्लादिनी ८ ।
इत्यमरः ॥ गजभक्ष्या ९ सुरभी १० महेरणा ११
महारणा १२ ह्लादिनी १३ शिल्यकी १४
शल्यकी १५ । इति भरतः ॥ सुरभीरमा १६
शल्यकी १७ । इति टीकान्तरम् । शिल्यकी १८
शल्यभूमिका १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्व-
सूत्री २० कुन्ती २१ । इति जटाधरः ॥

शल्यकीद्रवः, पु, शिल्यक । इति जटाधरः ॥

शल्यः, पु, शाल्यदेशः । इत्यादिप ॥

शव, विकारः । गर्तो । इति कथिकल्पद्रुम ॥
 (श्रा०-पर०-सक० सेट् ।) शवति चित्त काम ।
 इति दुर्गादास ॥
 शव, कौ, (शवति गच्छतीति । शव + षच् ।)
 जनम् । इति मैटिनी ॥
 शव, पु, कौ (शवति दर्शनेन चित्त विकरो-
 तीति । शव विकार + षच् ।) मृतगरोरम् ।
 तत्पर्यायः । कुणप २ । इत्यमर ॥ चिति-
 यदन ३ । इति शब्दरत्नायनी ॥ मृतकम् ४ ।
 इति यराहपुराणम् ॥५॥ तदाह्वयिभिर्यथा—
 “नटमस्र समुद्दिष्य ज्ञात्वा मृत्युवग गतम् ।
 महायनमपति गत्वा गन्धाय विविधानपि ॥
 छतनैलसमायुक्तं कृत्वा ये देहगोधनम् ।
 मैत्रो ज्यपकर चाप्य तत् सर्वं परिगृह्य च ॥
 दक्षिणाया गिर कृत्वा मनिने त निधाय च ।
 तीर्थीयावाहन कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
 गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्या गिनो-
 शया ।
 कुक्षेत्रेषु गत्वा च यमुना च मरिचरा ॥
 काशिकी च पयोणी च नर्मणाप्रणागिनी ।
 गण्डकी भद्रनामा च सरयुवनटा तथा ॥
 यनानि नव वाराह तीर्थं पिण्णारक तथा ।
 पृथिव्या यानि तीर्थानि चत्वार मागरास्तथा ॥
 सर्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवन्तु कारयेत् ।
 पापाहतन्तु त ज्ञात्वा चिन्ता कृत्वा विधानत ॥
 तस्या उपरि त स्याप्य दक्षिणाय गिरस्तथा ।
 देवानग्निमुत्तान् ध्यात्वा गुग्गु हस्तं दत्ताशनम् ॥
 प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरयेत् ।
 कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता वाय्वजानता ॥
 मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पशुत्वमागत ।
 धर्मो धर्मसमायुक्तो लोभमोहसमाहत ॥
 दह एतस्य मातांश्चि देयलोकाय गच्छतु ।
 एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
 ज्वलमानं तदा वद्वि गिरं स्वानं प्रदापयेत् ।
 चातुर्वर्ण्यं सस्कारमेव भवति पुत्रक ।
 मातांश्चि वामभी चैव प्रक्षान्य विनिर्घर्षयेत् ॥
 मृतनामं ततोद्दिश्य दद्यात् पिण्डं महीतले ।
 तदाप्रसृतिं चाशौचं देवकर्मं न कारयेत् ॥”
 इति वाराहोत्तरीयतन्त्रिनामाध्याय ॥
 अन्यत् दाहशब्दं द्रष्टव्यम् ॥६॥ तस्य स्वर्गं
 दीपो यथा-

वाराह उवाच ।

“सृष्टा तु मृतकं भद्रे नरं पञ्चत्वमागतम् ।
 मम शास्त्रं बहिः कृत्वा यं श्मशानं प्रपद्यते ॥
 पितरस्तस्य सुश्रीणि आत्मानश्च पितामहा ।
 श्मशाने जम्बुका भूत्वा भक्षयन्त शवास्तथा ॥
 ततो हरिर्वचं श्रुत्वा कर्मकामा वसुन्धरा ।
 उवाच मधुरं वाक्यं सर्वलोकहिताय वै ॥
 धरण्युवाच ।
 नव नाथ प्रपन्नानां क्व पापं विद्यते प्रभो ।
 प्रायश्चित्तञ्च मे ब्रूहि धीनं सुच्यति किल्बि-
 प्रात् ॥

वाराह उवाच ।

श्रुत्वा सुन्दरि । तस्मै न यथां एव परिपृच्छन्मि ।
 कथयिष्यामि ते ह्रीदं गोभनं पापनाशनम् ॥
 एकाहारादिनाम् मत्तं त्रिदिनं चाप्युपोषितम् ।
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मृच्यति किल्बि-
 प्रात् ॥
 शवे सृष्टेऽपराधस्य एव ते कथितो विधिः ।
 सर्वथा यर्जनीयो वै सर्वभागवतं तु ॥
 य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 विमुक्तं सर्वपापस्य अपराधो न विद्यते ॥
 अपि च ।
 वाराह उवाच ।
 “सृष्टा तु मृतकं देधि । यो मृत्योः क्षेत्रेषु तिष्ठति ।
 शतं वर्षं सङ्गराणि गर्भेषु परियतने ॥
 दश वर्षं सङ्गराणि चण्डालस्यै जायते ।
 अथ सप्तसङ्गराणि सङ्गराण्येव ममा ॥
 सक्षिका योनिं यदाणि त्रिदिनेकादश ममा ।
 दश वै मम चान्यानि कृकमानो भवेत् ममा ॥
 एतौ यद्यगतस्यैव गरीं ह्यग्निं गर्को भवेत् ।
 साज्जरो नव वर्षाणि वानरो दश पञ्च च ॥
 एव स चाण्डालेषु मम कर्मपरायणम् ।
 प्राप्नोति समसृष्टं रा देधि । एव न ममय ॥
 ततो हरिर्वचं श्रुत्वा दुःखेन परिपृच्छति ।
 सर्वसमारमोक्षाय प्रत्ययाच वसुन्धरा ॥
 किमिदं भाषसे देव सानुपाणा दुर्गमदम् ।
 वाक्यं भीषणकरो वसुन्धरा कर्मप्रतापकम् ॥
 आचाराद्यं परिभ्रष्टस्य कर्मपरायणम् ।
 तरन्ति धीनं दुर्गाणि प्रायश्चित्तं तथा यद् ॥
 श्रुत्वा श्रम्यास्ततो वाक्यं लोकाशाशो जनाहं ।
 धर्ममरक्षणार्थाय प्रत्ययाच वसुन्धराम् ॥

वाराह उवाच ।

सृष्टा तु मृतकं भूमे मम कर्मपरायणम् ।
 एकाहारा ततस्तस्मै त्रिदिनानि दश पञ्च च ॥
 तत एव विधिं कृत्वा पञ्चगव्यन्तु प्रागयेत् ।
 शुद्धभावं विशुद्धात्मा कर्मणा च न लिप्यते ॥
 एतन्ते कथितं देधि सृष्टा मृतकमेव च ।
 दीपस्यैव विबुध्याथ यत्त्वया पूर्वदृष्टतम् ॥
 य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 अपराधविनिर्मुक्तो मम लोकं स गच्छति ॥”
 इति वाराहो मृतदर्शनस्पर्शनप्रायश्चित्तनामा-
 ध्याय ॥६॥ शवानुगमनाशौचं यथा । कर्म-
 पुराणम् ।
 “प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
 स्नात्वा सचेलं सृष्टान्निं हृतं प्राश्य विशुध्यति ॥
 एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिवैश्ये च स्यात् हरिण-
 तु ।
 शुद्धे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥”
 एतच्च छतप्राशनं शुद्धिहेतुत्वान्निग्रयमपरम् ।
 न तु प्रायश्चित्तवद्भोजनभावपरम् । तत्र तप-
 स्वात्तया । श्रुत्वा सहायं । यत्तु याज्ञवल्क्य-
 वचनम् ।
 “ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न तु शुद्धं कथञ्चन ।

शवानुगम्याभिमि स्नात्वा सृष्टान्निं हृतं भुक्त्वा
 शुचि ॥”
 तत्रमाटाटनगमनं कथञ्चनेत्यभिधानात् ।
 अभिमि न तु तूतोदके ॥ ॥ गृह्यस्य ब्राह्मण-
 शववहने दीपो यथा—
 “मृतमाहागदेहाय देवात् गृह्णा यद्विनि चेतुः ।
 पटप्रमाणवर्षं तेषां नरकं स्थिति ॥
 ततस्तोपाहं माहायः करोति हरिकृपिणी ।
 ददाति मुक्तिं तेषां ऽपि क्रमेण च कृपासयी ॥
 अथ पुण्यवता गेहे कारयित्वा च भारते ।
 स्यात् ददाति यैकपदे नियतं जन्मभिस्त्रिमि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीमद्भागवतपुराणे १५ अध्यायः ॥
 शवदृष्टितगृहजन्माशयादीनां शुद्धियथा,—
 ब्रह्मपुराणम् ।
 “शिवामभर्यं मासश्च तच्छरीरैर्युतं यत् ।
 यार्पाकृपनडागिन्मं सन् सर्वं दृष्टयति ॥”
 तच्छरीरैर्मृतशरीरैः । उत्तरवचने कुणपग्रह-
 गात् । यथा,—
 “सकुणपं मकहं स तेष्यश्रीयमपाप्यं तत् ।
 प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्त्रं मयगृहिकृतं ॥
 अयाम्य कुणपं तेष्यो वृषतोयेभ्य एव वा ।
 शतं पञ्चदशया विभक्तं तीर्थकुम्भान् समुद्धरेत् ॥”
 यार्पो मसोपाना । नि सोपानं कृप । तडाग-
 पश्चात्कर । गतादिजन्मान्स्नात्वाद्यपि चया अत्य-
 म्प्य सर्वाहारणाभिधानात् । एव सरण-
 समये गृह्णाति मार्त्यते अन्वया गृह्यं दुष्टता-
 स्यात् ॥ यथा, हृहमनु ।
 “मृगद्वपतिताद्यान्त्या मृताद्येहिजमन्दिरे ।
 शौचं तत्र प्रयच्छामि मनुना भाषितं यथा ॥
 दशगवाच्छुनि प्रंते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः ।
 द्वाभ्यान्तु पतितं गेहे अन्वये मासचतुष्टयात् ।
 अत्यन्तं वज्रवेदगोहमित्येव मनुव्रवीत् ॥”
 द्वाभ्यां मासाभ्यां मासशब्दपाठात् । अन्वयो
 न्नेच्छ । अत्यन्तं उपपाक । इति वाचस्पति-
 मित्रा ॥ यम ।
 “द्विजस्य मरणे वैश्वं विशुध्यति दिनत्रयात् ।
 दिनेकेन बहिर्भूमिरिगुप्तोचणलेपने ॥” * ॥
 यथोक्तकालानन्तरकर्तव्यमाह सम्बन्ध ।
 “गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशवदूषिते ॥
 प्रोत्सृज्य मृगस्य पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ।
 गृहादपाम्यं तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 गोमयेनोपनिष्याथ ह्यग्नेनाप्रापयेद्बुध ॥
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हरिणकुशवारिभिः ।
 सर्वमभुञ्जयेद्भस्म ततः शुध्यत्यसंशय ॥”
 अत्र मन्तानादेशे गायत्री । देवल ।
 “पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
 दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
 दहनं खननं भूमिरुपलेपनवापने ।
 पर्येष्ववर्षणश्चापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 प्रसृते गर्भिणी यत्र स्त्रियते यत्र मानुषः ।
 चाण्डालैरुपितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
 विष्णुलोपहतं यच्च कुणपो यच्च दृश्यते ।

एव कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्याति कथ्यते ॥
 कृमिकीटपदचैर्पैर्दृषिता यत्र मेदिनी ।
 एषया कर्षणेः चित्ता वान्तैर्वा दृष्टता व्रजेत् ॥
 नक्षदन्ततनूजत्वकृतुपपाशुरजोमलै ।
 भस्मपङ्कटैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥”
 वापन सृदन्तरेण पूरयाम् । ऊषितं वास ।
 एषा घनीभूतश्लेष्मादि । चतुर्धादौ पञ्चाना
 मध्ये यथासम्भव ग्रहणम् । अङ्गिरा ।
 “शैव सहस्रोमाशा वायुगन्धर्केन्दुरग्निभिः ।
 रेतस्त्वष्ट शवस्त्वष्टमाविक नैव दुष्यति ॥”
 सहस्रोमाशां कम्बुसानाम् । इति शुद्धि-
 तत्त्वम् ।
 शवकाम्य, पुं, (शव काम्यो यस्य ।) कुक्कुर ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शवयान, स्त्री, (शवस्य यानम् ।) शववहनार्थ-
 खटा । मडार खाट इति भाषा । तत्पर्याय ।
 काष्ठमङ्ग २ । इति हारावली ॥ खोट ३
 खाटी ४ खाटिका ५ शवरथ. ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 शवर, पु, (शव + बाहुलकादर । यद्वा, शर्व
 राति शृङ्गातीति । रा + क' ।) स्त्रेच्छजाति-
 विशेष । इत्यमर. ॥ भयूरपुच्छपरिधानो स्त्रे च्छ
 किरात' । पत्रपरिधान' शवर । इति तट्टी-
 कार्या भरत ॥ पानीयम् । शिव । इति
 मेदिनी ॥ शास्त्रविशेष । इस्त' । इत्युणादि-
 कोष' ॥
 शवरथ, पु, (शवस्य रथ ।) शवयानम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शवरलोभ, पु, श्वेतलोभ' । इति रत्नमाला ॥
 शवरालय, पु, (शवरस्थालय' ।) शवरगृहम् ।
 तत्पर्याय । पक्ष्ण २ । इत्यमर' ॥ शकण ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ शवरावास. ४ । इति
 हेमचन्द्र ॥
 शवरावास., पु, (शवरस्यावासः ।) शवरालय ।
 इति हेमचन्द्र ॥
 श(व)वलः, पु, (शप आक्रोशे + “शपेर्वच' ।”
 उणा० १ । १०७ । इति कल ब्रह्मान्तादेश ।)
 कर्तुरवर्ण' । तद्वति, त्रि । इत्यमर ॥ (यथा,
 भागवते । ३ । २३ । २४ ।
 “अङ्गश्च मलपद्मेन सङ्गच्छ शवलस्तनम् ॥”)
 शवला, स्त्री, (शवल + स्त्रिया टाप् । शवलवर्णा
 गौ' । इत्यमरभरती ॥
 शवली, स्त्री, (शवलयोगादन्यतो ङीष् ।) शवल-
 वर्णा गौ । इत्यमरभरती ॥
 शवसानः, पु, पथिक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 वैदिकपदोऽयम् । शवघातोरौष्यादिकसानच्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 शश, पु, इति कविकल्पद्रुम ॥ (श्वा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) शशी शशिशशी शशन्निति
 किरातयमकात् । शशति मेक. इवेन गच्छ-
 तोत्यर्थः । त्व फल भज इत्यत्र वर्जनमस्यैव ।
 दन्धान्तोऽयमपीत्येके । इति दुर्गादास ॥

शश', पुं, (शशति इवेन गच्छतीति । शश +
 अच् ।) सृगविशेषः । इत्यमर. ॥ शशाद् इति
 खरगोश इति च भाषा ॥ (यथा, मनौ । २ । २७० ।
 “शशकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥”
 अस्य मासगुणा' । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
 मलवृद्धकारित्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
 शोथतीसारपित्तरक्तनाशत्वम् । रुच्यत्वञ्च ।
 इति राऽवज्जम् । अपि च ।
 “शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत् ॥”
 इति राजनिर्घण्ट' ॥
 अन्यञ्च ।
 “शश शूली लोमकर्षो विलेशय' प्रकीर्तितः ।
 शश शीतो लघुर्ग्राही रुच' स्वादु सदा
 हितः ॥
 वृद्धिक्तु कफपित्तघ्नो वातसाधारण' स्मृत ।
 ज्वरातीसारशोषास्रश्वासाभयहरश्च स. ॥”
 इति भावप्रकाश' ॥
 आहोऽस्य मांसस्य दानफल यथा,—
 “हविश्यान्नेन वै मास पायसेन च वत्सरम् ।
 मास्यहारिणकौरभ्रश्राकुनिच्छागपार्षते ॥
 ऐणरीरववाराहशशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
 मासवृद्धाभिष्टप्यन्ति दत्तेनेह पितामहा ॥”
 इति आहतत्वम् ॥
 विष्णवे एतन्मांसस्य देयत्व यथा,—
 “मार्गं मास तथा च्छाग शश समनुयुज्यते ।
 एतानि हि प्रियाणि स्यु प्रयोज्यानि वसुन्धरे ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
 चन्द्रसाञ्चन । इति धरणि ॥ वोल । लोभ ।
 मनुष्यविशेष । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्विध-
 पुरुषान्तर्गतपुरुषविशेष । तस्य लक्षणं यथा,—
 “सृदुवचनसुशील कीमलाङ्ग सुकेश ।
 सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम् ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 शशक, पुं, (शश + स्वार्थे कन् । शश' । यथा,
 “शशक शककी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चम' ।
 भक्ष्या पञ्चनखैर्व्वेते न भक्ष्यासान्यजातय ॥”
 इति स्मृति ॥
 शशधर पु, (शशस्य धर' ।) चन्द्र । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “इदं वक्र साचाहिरहितकलङ्क शशधर. ॥”)
 कर्पूर । इत्यमर ॥
 शशभृत्क, स्त्री, नखाघात. । इति शब्दमाला ॥
 शशविन्दु पु, विष्णु । राजविशेष । इति मेदिनी ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १ । २२५ ।
 “राम दाशरथिश्चैव शशविन्दु भगीरथम् ॥”)
 स तु चित्ररथपुत्र' । इति पुराणम् ॥
 शशभृत्, पु, (शश विभर्तीति । श् + क्तिप् ।)
 चन्द्र । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, कथासरि-
 क्षागरे । ७३ । २५६ ।
 “शङ्गीतो राजशशभृत् वैद्यासाध्वेन यज्ञया ॥”)
 शशभृद्भृत्, पु, (शशभृत् चन्द्र विभर्तीति । श् +
 क्तिप् । शिव. । यथा,—

“आत्मानं योगनिद्राश्च चिन्तयित्वा मन-
 स्विनी ।
 दक्षिणे स्वशरीरस्य भागार्धे शशभृद्भृत् ॥”
 इति कालिकापुराणे ४४ अध्याय ॥
 शशलोम, [न्] स्त्री, (शशस्य लोम ।) शशकस्य
 रोम । तत्पर्याय । शशोर्णम् २ । इत्यमर. ॥
 (पु, तन्नामकराजः । यथा, महाभारते ।
 १५ । २० । १४ ।
 “शशलोमा स राजासीत् राजन् परम-
 धार्मिक ॥”)
 शशशिविका, स्त्री, जीवन्ती । इति राजनिर्घण्ट' ॥
 शशस्यली, स्त्री, अन्तर्वेदी । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 सा च गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । अधुना दीयाव
 इति नाम्ना ख्यात ॥
 शशाङ्क, पु, (शशोऽङ्कश्चिह्नं अङ्के क्रोडे वा यस्य ।)
 चन्द्र' । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरि-
 क्षागरे । १८ । ३६५ ॥
 “स जनैर्हृदये तत्र शिखरे ज्वलितौषधी ।
 शशाङ्क इव पूर्वार्द्धे रुदयस्थो विदूषक ॥”)
 कर्पूर' । इति राजनिर्घण्ट' ॥
 शशाङ्गुलि, स्त्री कर्कटीभेद । तत्पर्याय । बहु-
 फला २ तण्डुली ३ चेतसम्भवा ४ क्षुद्राक्षा ५
 लोमशफला ६ धूम्रा ७ वृत्तफला ८ । अस्या
 गुणा ।
 “शशाङ्गुलिस्तिककटुश्च कीमला
 कटुश्चयुक्ता मधुरा कफापहा ।
 पाके तु सास्त्रा मधुरा विटाङ्गकतु
 कफे तु शुष्का रुचिकञ्च दीपनी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शशाद्, पु, (शशमतीति । श्द + अच् ।) श्येन-
 पक्षी । इति राजनिर्घण्ट' ॥ (इच्छाकुपुत्र ।
 यथा, महाभारते । ३ । २२१ । १ ।
 “इच्छाकौ सस्थिते राजन् शशादः पृथिवी-
 मिमाम् ।
 प्राप्त परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥”
 अन्य विकुचिरिति नाम आसीत् । अयं हि
 पितृनुज्ञात आचार्य मासमानितु वनं गत
 सृगान् व्यापादयामास । ततोऽतिश्रान्त क्षुत्-
 परीत एक शशमभक्षत् अतोऽस्य शशाद् इति
 नाम अजायत । एतद्विवरण भागवते । ८ । ६
 अध्याये तथा विष्णुपुराणे ४ । २ अध्याये च
 द्रष्टव्यम् ॥)
 शशादन, पु, (शशमतीति । श्द + ण्यु ।)
 श्येनपक्षी । इत्यमर. ॥
 शशिकला, स्त्री, पञ्चदशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “गुरुनिधनमनु लघुरिच शशिकला ।
 मलयजतिलकसमुदितशशिकला
 व्रजयुवतिलसदलिकगगनगतः ।
 सरसिजनयनहृदयसलिलनिधि
 व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी ॥

(शशिनः कला । चन्द्रकला । यथा,—
“कमलिनी मलिनी दिवसात्यये
शशिकला विकला चणदाचये ।
इति विधिविदधे प्रमदामुखम्
भवति विघ्नतम. क्रमशो जन. ॥”

इत्युद्धट ॥

शशिकान्त, स्त्री, (शशी कान्तो यस्य ।) कुमुदम् ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

शशिकान्त, पु, (शशी कान्तो यस्य ।) चन्द्रकान्त-
मणि । इति राजनिर्घण्टे ॥ यथा, (बृहत्-
संहितायाम् । ८० । ४ ।

“वैदूर्यविपुलकविमलक-

राजमणिस्फटिकशशिकान्ता ॥”)

शशिध्वज, पु, (शशी ध्वजे यस्य ।) भङ्गाटपुर-
राज । यथा,—

“तत शशिध्वजो राजा युवादाह्वय पुत्रकान् ।
सुशान्ताया मति बुद्धा रमा प्रादात् स कल्कये ॥
विशाखयूपभूपाद्य रुचिराश्च सयुगम् ।
शशाक्षयनृपेणापि भङ्गाट पुरमाययु ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्याय ॥

शशिप्रभ, स्त्री, (शशिन प्रभेव प्रभा यस्य ।)
कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥ मुक्ता । इति

राजनिर्घण्टे ॥ चन्द्रप्रभायुक्ते, त्रि ॥ (चन्द्रप्रभा-
सदृशे च, त्रि । यथा महाभारते । १ । ६६ । ४ ।

“तस्या वास समुद्रत मारुतेन शशिप्रभम् ॥”)

शशिप्रभा, स्त्री, (शशिन प्रभा ।) ज्योत्स्ना ।
इति जटाधर. ॥

शशिभूषण, पु, (शशी भूषण यस्य) शिव ।
इति शशिशेखरशब्ददर्शनात् ॥

शशिलेखा, स्त्री, चन्द्रकला । गुडूची । हृत्तमेद ।
इति मेदिनी ॥ तद्वृत्तस्य लक्षणं यथा,—

“स्त्री मो यौ चेत भवेता सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ।
विच्छेदे ते मुरारे पाण्डु प्रकाशा कृशाङ्गी
स्नानच्छाय दुकूल न भ्राजते विभ्रती सा ।
राधाभोदस्य मध्ये लीला यथा चन्द्रलेखा
किञ्चात्तो त्वा स्मरन्ती धत्ते भ्रुवजीवयोगम् ॥”
इति छन्दामञ्जरी ॥

शशिवाटिका, स्त्री, पुनर्नवा । इति राज-
निर्घण्टे ॥

शशिशेखर, पु, (शशी शेखरे यस्य ।) शिव ।
इति हलायुध ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१ । २२ ।

“तस्या स्तुतिवचो हृष्टस्तामङ्गमधिरोष्य स ।
किन्ते प्रिय करोमोति बभापे शशिशेखर ॥”)
बुद्धमेद । तत्पर्याय । हेरख २ हेरक ३
चक्रसम्बर ४ देव ५ वज्रकपाली ६ निशुभ्री ७
वज्रटीक ८ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शशी, [न] पु, (शशीस्यास्तीति । शश+इनि
चन्द्र । यथा,—

‘हिमाशयन्द्रमायन्द्र शशी चन्द्रो हिमद्युति ॥’
भरतधृतशब्दार्णव ॥

(यथा च हितोपदेशे ।

“शशिनस्तुल्यवशोऽपि निहनः परिभूयते ॥”)
अर्द्धहृत्वाविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

शशीर्षे, स्त्री, (शशस्य उर्षा । अभिधानात् स्त्री-
वत्वम् ।) शशस्य लोम । इत्यमर ॥

शशत्, व्य, (शश+वाहुलकाद्वात् ।) पुन पुन
इत्यमर. ॥ (यथा, गीतायाम् । ६ । ३१ ।

“क्षिप्र भवति धर्मात्मा शशच्छान्ति निय-
च्छति ॥”)

शष, वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
सक०सेट् ।) शषति । इति दुर्गादास ॥

शष्कुल, पु, छिति । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उर-
करमुचा इति भाषा ॥

शष्कुली, स्त्री, (शष्कुल+गौरादित्वात् ङीष्)
तिलतण्डुलमापमिश्रितयवागुः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कर्णरन्ध्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यमेद । सौरी । इति हिन्दी भाषा । अस्या
गुणा ।

“शष्कुली प्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा
श्रुता ॥”

इति भावप्रकाश ॥

(पिष्टकविशेष । यथा, महाभारते । १२ ।
२२८ । ६२ ।

“पायस कृसर मासमपूपानथ शष्कुली ॥”)

शष्य, स्त्री, (शष हिंसायाम्+“खर्ष्याश्लयशष्य-
वाप्यरूपपर्यतया ।” उणा० ३ । २८ । इति
पत्व निपात्यते ।) बालढणम् । इत्यमर ॥
(यथा, रघुवशे । २ । २६ ।

“गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धशष्य
गौरीगुरोर्गङ्गारमाविवेश ॥”)

शस, उ वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
सक०सेट् । क्वावेट् ।) उ, शसित्वा शस्त्वा ।
इति दुर्गादास ॥

शस, इ ङ आशिषि । आङ्पूर्वकोऽयम् । इति
कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-आत्म०-सक०सेट् ।)
इ, आशस्यते । उ, आशसते । आशीरिष्टाथ-

शसनम् । इच्छार्यामित्यन्य । इति दुर्गादास ॥

शसन, स्त्री, (शस+ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् ।
इति शसनशब्दटोकाया रामायम् ॥ (शस्यते
हन्यतेऽत्र इत्यधिकरणे ल्युटि हत्यास्थानम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । १४ ।

“सिचक्रुवो यच्छसनेन गाव ।”
“शसने विशसनस्थाने ।” इति तद्वाक्ये सायण

शस्कुली, स्त्री, पिष्टकविशेष । पुलौ पिटा इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ६२ । ७ ।

“भोदकान् पूरिकापूपान् धानाधमक-
शस्कुली ॥”)

अस्या गुणा ।
“पर्यटालघ्वो रुद्धा शस्कुल्य कफपित्तला ॥”
कार्त्तिकयुक्ततिलशस्कुली ल्यान्वा यथा,—

“भासैरिष्टविकाराद्य कार्त्तिकैः स्तलशस्कुलीम्
मूलक मापसूपेन मधुना च न भक्षयेत् ॥”
इति राजवल्लभ ॥*

इथा तद्गणप्रप्रायश्चित्त यथा । इथा
पायसपूपशस्कुलीकृशरसयावशिषु लोहितहृत्-
निर्यासामेध्यप्रभवाणा भक्षणे कामतस्त्राङ्गोप-
वास । अकामतस्तदर्थम् । क्षत्रियादीना पाद-
पादहानिः । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥

शस्त, इ र लु स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा०-पर०-अक०सेट् ।) इ, शस्वते । नमष्-
पाठेऽपि नस्य उपधात्वाभावात् लोपाभावे

इदनुबन्धो वेदेषु चारणमेदाथं । लु, शस्ति । र,
वैदिक । इति दुर्गादास ॥

शस्त, स्त्री, (शस्+क्त ।) कल्याणम् । इत्यमर ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १० । ४२ ।

“लक्षयित्वा पुरोधस्तु बहुशस्त नराधिपम् ॥”
शरीरम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शस्त, द्वि, कल्याणयुक्त । स्तुत । इत्यमर ॥
प्रशस्त । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।
३ । २८ । १५ ।

“क्रियायोगिन शस्तेननातिहिक्षेन नित्यश ॥”
निहत । यथा, महाभारते । ३ । ४० । ३ ।

“शक्राभिपेके सुमहदनुर्जलदनिस्त्रनम् ।
प्रष्टश्च दानवा शस्तास्त्वया कृशेन च प्रभो ॥”)

शस्तक, स्त्री, अङ्गुलित्वाणम् । यथा,—
“अङ्गुलित शस्तकश्च तथा चाङ्गुष्ठरक्तकम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

शस्तकेशक, त्रि, (शस्ता केशा यस्य कन् ।
प्रशस्तकेशयुक्त । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त, स्त्री, (शस्यते हिंस्यते अनेन । “अभिधि-
मिदिशसिभ्य क्त” ।) उणा० ४ । १६३ । इति
क्त । यथा, “दानोशसयुजति ।” ३ । २ । १८२

इति द्रुम् । लोहम् । इत्यमर ॥
शस्तास्त्रै बहुधा मुक्तैरित्यादिदर्शनात् शस्ता-
स्त्रयो कश्चिद्देमाह । येन करघृतेन हन्यते

तत् शस्त्र खड्गदि । येन चित्तनेन हन्यते
तदस्त्र काण्डादि । इति तट्टीकाया भरत ॥
तत्पर्याय ।

“अस्त्रे शस्त्र प्रहरणमुद्घातो हेतिरायुध ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

“एकैकमस्त्र शस्त्रश्च देवैर्मुक्त सहस्रधा ।
विच्छेद लीनयैवेशो जगता मधुसुदन ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अश्रे ३० अध्याय ॥

अस्त्र मन्त्राभिमन्त्रितम् । अस्त्र तदितरत् । इति
तट्टीका ॥* राज्ञा अस्त्राचार्यो यथा,—

“यन्त्रयुक्ते पाणियुक्ते अयुक्ते युक्तधारिते ।
अस्त्राचार्यो निरुद्देश कुशलश्च विशिष्यते ॥”
तदगारनियुक्तस्य लक्षण यथा,—

“स्थापनाजातितत्त्वज्ञ सतत प्रतिजागृता ।
राज्ञ स्यादायुधागारे दक्ष कर्मसु चोद्यत ॥”
इति भास्कर १८८ अध्याय ॥

अस्त्रचिकित्सा यथा । “अथातोऽशोपहरणौय-
मध्याय व्याख्यास्याम । त्रिविध कर्म । पृथ्व-
कर्म प्रधानकर्म पथःत्कर्मति । तद्व्याधि
प्रत्यपदेश्याम । अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म-

प्राधान्यात् शस्त्रकर्मैव तावत् पूर्वमुपदेक्ष्याम-
स्तत्प्रभाराद्य । तच्च शस्त्रकर्माष्टविधम् ।
तद्यथा । क्लृप्तं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेथ्यमाहार्यं
विश्राव्यं सौव्यमिति ॥*॥ अतोऽन्यतमं कर्म
विकिर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि ।
तद्यथा । यन्त्रशस्त्राचारान्निशलाकाशुत्तुम्ब-
जलौकालावृजाव्वोष्ठपिचुप्पितसूत्रपत्रपट्टमधु-
घृतवसापयस्तेलतर्पणकाषायालेपनकल्कव्यज-
नशीतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्म्मिणश्च
क्लिंघा स्थिरा बलवन्त । ततः प्रशस्त्रेषु तिथि-
करणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु दृश्यन्तान्नपानरत्रैरग्नि-
विप्रान् भिषजश्चार्चयित्वा कृतवलिमङ्गलस्वस्ति
वाचनं लघु भुक्तवन्त प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य
यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वेद्यो मर्मशिरास्त्रायु-
सन्ध्यस्थिधमनोः परिहरन्नुलोम शस्त्रं निद-
ध्वादापूयदर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च ।
महत्स्वपि च पाकिषु हाङ्गुल त्राङ्गुल वा शस्त्र-
पदमुक्तम् । तत्रायतो विशालं समं सुविभक्त
इति त्रयगुणा । भवतश्चात्र ।

“आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ।
प्राप्तकालकृतश्चापि त्रयः कर्मणि शस्यते ॥
श्रीर्थमाशु क्रिया शस्त्रतैष्ण्यकस्ते देवेषु ।
असंभोदश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥”

एकेन वा त्रयेणाशुत्थमापेनान्तरावृद्धावेद्य
अपरान् त्रयान् कुर्यात् । भवन्ति चात्र ।
“यतो यतो गतिविद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥”
तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटोष्ठदन्तवैद्यकचा-
कुचिबङ्गणेषु तिथ्येकक्रेद उक्तं ॥

“चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।
अर्धचन्द्राकृतीश्चापि गुदे मेद्रे च बुद्धिमान् ॥”
अन्यथा तु शिरास्त्रायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना
चिराद्दृग्गणमरोहो मामकन्द्री प्रादुर्भावयेति ।
मूढगर्भोटाशाऽश्मरौभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्त-
वत कर्म कुर्वीत । ततः शस्त्रमवतार्य शीता-
भिरङ्गिरातुरमाश्वस्य समन्तात् परिपीड्या-
ङ्गुल्या त्रयमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण प्रोते-
नोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिं प्रगाढामौषध
युक्ता वर्ति प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य
नातिस्निग्धा नातिरूक्षा नातिघना कवलिका
दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बन्नीयाद्देदनारक्षोर्धूपैर्धूपये
द्रवाग्नैश्च मन्त्रैश्च कुर्वीत । ततो गुग्गुल्व-
गुरुसर्जरसवचागौरसपपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्या-
मिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आन्यशेषेण चास्य
प्राणान् समालभेत । उदङ्मुखश्चापो गृहीत्वा
प्रोक्ष्यन् रक्षाकर्म कुर्यात्तद्व्याम ॥*॥

“कृत्याना प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वा ब्रह्माद्याः सन्तु तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरोक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासश्च पान्तु त्वा ते नमस्कृताः ॥

पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पञ्चताश्वैव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥
धनी रक्षतु ते जिह्वा प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो व्यानमपान ते पर्येण्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयिन्नव ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्ये मति तथा ॥
कामास्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रजा ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं ह्याया पान्तु निशास्तव ॥
रेतस्वाप्याययन्त्वापो रोमाश्लोषधयस्तथा ।
आकाशं स्वानि ते पातु देहं तव वसुधरा ॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं भ्रुवो भ्रुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवता ।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व-
ताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
स्वस्ति नारदपर्वतौ च स्वस्ति देवा सहैन्द्रगा ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्थायुर्वर्द्धता तव ।
ईतयस्ते प्रणम्यन्तु सदा भव गतव्यथ ॥”

इति स्वाहा ॥
“तैर्व्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्या व्याधिदिनाशनैः ।
मयैव कृतरक्षस्व दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”*॥
ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिक-
मादिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैव बन्नी-
यादस्त्रपट्टेन । न चैनं त्वरमाणोऽपरैद्युर्मोक्ष-
येत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विद्युत्ततो
त्रयशिरादुपसरोहति तौन्नरुजश्च भवति । अतः
कृते दोषकालबलादीनवेद्य कषायालेपनवन्धा-
हाराचारान् विदध्यात् । न चैनं त्वरमाणं
सान्त्तर्दीपं रीपयेत् स ह्यशेनाप्यपचारिणाभ्य-
न्तरमुखं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति । भवन्ति
चात्र ।

“तस्मादन्तर्व्विज्ञैश्चैव सुशुद्धं गोपयेद्व्रणम् ।
रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥
हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदात्मैर्यसम्भवात् ।
मासान् षट् सप्त वा नृणां विधिरेष प्रशस्यते ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।
चरहात् क्षहाच्छरदृशौषवर्षास्वपि च बुद्धि-
मान् ॥

अतिपातेषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक् ।
प्रदितागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥
या वेदना शस्त्रनिपातजाता
तौत्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णे न यष्टोमधुकान्तिने ॥”

इति सुश्रुते ५ अध्यायः ॥
शस्त्रं, पु. (शसत्यनेनेति । शस वधे + “असिचि
मिदिशमिभ्यः क्तः ।” उणा० ४।१६३। इति क्तः ।
यद्वा, दान्तीशययुजेति ।” ३।२।१८२।

इति दृन् ।) खङ्गः । यथा,—
“रिष्टिः खङ्गस्तरवारिः शस्त्री भद्रात्मजश्च
स ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शस्त्रक, ली. (शस्त्रमेव । स्वार्थं कन् ।) लोहम् ।
इत्यमरः ॥

शस्त्रकोशतरु, पु. (शस्त्रस्य खङ्गस्य कोश इव
तरुः ।) महापिण्डोतरुः । इति राजनिघण्टुः ॥
शस्त्रजीवी, [न्] (शस्त्रेण जीवतीति । जीव +
णिनि ।) शस्त्राजीव । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १७।२४ ।

“रविजन मितं विजिते
गणमुख्या शस्त्रजीविनः क्षत्रम् ॥”)
शस्त्रधारणजीवक, त्रि. (शस्त्रधारणेन जीव-
तीति । जीव + ण्वल् ।) शस्त्राजीव । इति
शब्दरत्नावलोः ॥

शस्त्रपाणि, त्रि. (शस्त्रं पाणौ यस्य ।) शस्त्र-
हस्तः । यथा,—

“उक्त्वा हस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च
घातकः ।
केशकेशिगृहीतश्च युगपत् पारदारिकः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“अग्निदो गरुडश्चैव शस्त्रपानिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारायहारी च पडं ते आततायिनः ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

शस्त्रभृत्, त्रि. शस्त्रधारी । शस्त्रं विभर्त्तति ।
भृत्प्रतो क्लिप्तप्रत्ययेन नियन्त्रमेतत् ॥ (यथा,
रघुः । २।४० ।

“शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
न तद्यश्च शस्त्रभृता क्षिणोति ॥”)
शस्त्रमार्जं, पु. (शस्त्राणि मार्जति । सृज + ञ्ण्)
शस्त्रमार्जनकर्त्ता । मिक्लृग इति भाषा ।
तत्पर्यायः । असिधावकः २। इत्यमरः ॥ अस्त्र-
मार्जं ३ अशुधाव ४। इति शब्दरत्नावलोः ॥
शानाजीव ५ भ्रमासक्त ६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

शस्त्रहत, त्रि. (शस्त्रेण हन ।) शस्त्राघातेन
सृत । तस्याशौचादि यथा । व्याघ्रः ।
“क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा ।
आससाहात् तिरात् स्यात् दशरात्रमतः परम् ॥
शस्त्राघाते त्राहादूर्ध्वं यदि कश्चित् प्रसीयते ।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु नित्यम् ॥”
अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारि-
भाषिकशस्त्रघातपरमपि । यथा, देवीपुराणे ।
“पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दृष्टिश्चिह्नित्वेहता ।
पतनानशनप्रार्थैर्व्वान्निविषवन्मनैः ।
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहता स्मृता ॥”
अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्द्विलक्ष्मृतानां
दिनग्रहणे अनध्यवसायः स्यात् । न च शास्त्रीय-
व्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव युक्तत्व-
मिति वाच्यं चाह पारिभाषिकापारिभाषिकै-

शस्त्रघातयहणवदत्रापि तथायुक्तात्वात् पारि-
भाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः ॥३॥

“क्रोधात् प्राय विष वङ्गि शस्त्रमुदन्धन जलम्।
गिरिहृत्प्रपातश्च ये कुर्वन्ति मराधमा ॥

महापातक्रिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिता ।
प ततानां न दाहः स्यान्नान्ये षिर्नास्थिसञ्चय ॥

न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्
एतानि पतितानाञ्च य करोति विमोहित ।

तसकृच्छ्रहयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥*॥
तदिरत्र मरौचि ।

“विषशस्त्रखापदाहितिर्यग्न्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्हस्या क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥”

इति शूद्रतत्त्वम् ॥

शस्त्रहतचतुर्हशी, स्त्री, (शस्त्रहताना चतुर्हशी ।
युदादिहताना श्राद्धादिकर्मणि प्रशस्ततया-
स्यास्तथात्वम् ।) गौणाश्विनकृष्णचतुर्हशी ।
गौणकार्तिककृष्णचतुर्हशी च । यथा, लिङ्ग-
पुराणम् ।

“द्वीपमाला तथा कृष्णचतुर्हस्या शिवाग्रत ।
चतुष्पथे च नद्याश्च चत्वरेषु गृहेषु च ।

एकविंशकुलोपेतो वसेच्छिवपुरे नर ॥”
अत्र शस्त्रहतानामुक्त्वादान अन्येषान्तु दर्शे ।

इति सवस्त्रकौमुदी ॥३॥ अन्यच्च । अथ
शस्त्रहतचतुर्हशी तत्र विष्णु । युद्धहताना

श्राद्धकर्मणि चतुर्हशी प्रशस्ता । युद्धहताना-
मेवेति न नियमार्थमिदम् । ब्रह्मपुराणे ।

“प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषाद्युदन्धिनान्स्थथा ।
चतुर्हस्यान्तु कर्त्तव्यं तस्यैवमिति निश्चय ॥”

प्राया महापथगमनम् । वायुपुराणे ।
“युवानस्तु गृहे यस्य सृषास्तेषाम् दापयेत् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेषा दद्याच्चतुर्हशीम् ॥”
युवान एव पित्रादयो मृता इत्यथ । मरौचि ।

‘विषशस्त्रखापदाहितिर्यग्न्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्हस्या क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघाती ये च
वैब्राह्मणैर्हता इति ब्रह्मपुराणवचनात् । न तु

कृतब्राह्मणघातः तस्य पतितत्वात् अन्येषाम-
शस्त्रादिहतानाम् । एतच्च शस्त्रहतश्राद्ध

विष्णुादिभिः सामान्यप्रकरणलिखनात् सकल
कृष्णपक्षसाधारण पित्रादीनामेव पाषणविधि-

प्रकरणात् पार्वणविधिना कार्यम् ।
“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र द्वयं कुर्त्याहर्जयित्वा मृताहनि ॥”
इति शूद्रवचनाच्च ॥३॥

मनु अन्येषान्तु विगर्हिता इति श्रवणात् । कथं
त्रैपुरुषिकपावणविधि । न यस्य पुरुषास्त्रय

एव शस्त्रहतस्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यते ।
एव यस्य द्वौ शस्त्रहतावेको वा तेनापि द्वै पुरु-

षिकैकपुरुषिक पार्वण कर्त्तव्यम् । यथा, मनु ।
“पिता यस्य तु हतः स्यात् जीवेकापि पिता-

मह ।

पितुः सनामसद्दीर्घं क्रीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥”

तथा शरीतः ।

“पितामहेऽपि जीवे वै पितर्येव समापयेत् ॥”
नन्वेकोद्दिष्टमेव श्रूयते । यथा शङ्ख ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पिष्टव्यं प्रदीयते ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिने ॥”

यमः
“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पिष्टव्यं प्रदीयते ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिने ॥”

भविष्यपुराणे ।
“समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

चतुर्हस्यान्तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥
चतुर्हस्यान्तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिने ॥”
उच्यते । एषा वचनानाममूलकत्वात् समूलत्वे-

ऽपि पार्वणाशक्तविषयाख्येतानि विष्णुादिवच-
नेषु पार्वणावगते । भ्रातादीनान्तु शस्त्रहता-

नामेकोद्दिष्टविधिना कार्यम् ।
“अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च

ये ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इत्यापस्तम्बवचनेन पार्वणनिषेधात् । तच्च न
सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्णुादिवचनेषु श्राद्ध-

शब्दस्य पार्वणपरत्वोक्तेः । किन्त्वाश्विनमासीय-
कृष्णपक्षविषयम् । ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशन-

त्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभि-
धाय आश्विने । तर्पणीयाश्चतुर्हस्या लुप्तपिण्डो

दकक्रिया । इति यत् पुनरभिधानं तच्छस्त्र-
हतभ्रातादिविषयं अतएव तत्रैवामावास्यायां

पितरं पूज्या नान्दौमुखा अपीति हृत्प्रपिता-
महादीनामपि श्राद्धं दर्शितम् । इयञ्च चतु-

र्हस्यामशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा अश्विनमासीय-
पक्षश्राद्धादिकल्पव्यतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षवि-

हितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणमेदेन श्राद्ध-
कर्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायात् इतरथा

चतुर्हस्या सक्रान्तिश्राद्धेऽशस्त्रहतनिन्दा स्यात्
अतएव कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतु-

र्हशीमिति मनुवचनेऽपि चतुर्हशीवर्जनं पक्ष-
श्राद्धादिव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् ॥*॥ ननु

शस्त्रादिहताना श्राद्धनिषेधं श्रूयते । तथा
ह्यागलेय ।

“शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृद्धिदृष्टिसरीसृपैः ।
आत्मनस्याग्निनाश्चैव श्राद्धमेधा न कारयेत् ॥”

सत्यं बुद्धिपूर्वहतानामेव । प्रमादमृगानान्तु
श्राद्धादिकमाहाङ्गिरा ।

“अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽन्युदकादिभिः ।
अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चीदकक्रिया ॥”

अबुद्धिपूर्वमपि शृङ्गादिभिः क्रीडां कुवता
मृतानां न कर्त्तव्यम् । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।

“शृद्धिदृष्टिनिष्ठव्यालविषवङ्गिस्त्रिया जले ।
आदरात् परिहर्त्तव्यं कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥”

परिहर्त्तव्यं श्राद्धादौ शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्व-
मृतानामपि कर्त्तव्यम् । यथाह हृत्प्रपितामहः ।

“हृत्प्रपितामहः शौचमृतेर्लुप्तं प्रत्याख्यातमिषकक्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वम्भनशनादिभिः ॥

अस्य त्रिरात्रमशौचं द्वितीये त्वस्त्रिमस्य ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते ॥”

एव क्रीडाव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्वं मृता शास्त्रानु-
मत्या बुद्धिपूर्वकमृता अपि श्राद्धार्हाः कथं

लुप्तपिण्डोदकत्वमिति चेत् गौणमिति ब्रूमः ।
बुद्धिपूर्वं पिण्डोदकक्रियालोपादिति । इति

श्राद्धविवेकः ॥
शस्त्रहस्तः, पु, शस्त्र हस्तो यस्य स । इति शस्त्र

पाणिशब्ददर्शनात् ॥
शस्त्राजीवः, त्रि, (शस्त्रेण आजीवतीति । आ +

जीव + अच् ।) अमिजीवी । तत्पर्यायः ।
काण्डपृष्ठ २ आयुधीय ३ आयुधिक ४ ।

इत्यमरः ॥ काण्डपृष्ठ ५ । इति तट्टीका ॥
काण्डपृष्ठ ६ शस्त्रधारणजीवक ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥
शस्त्राभ्यासः, पु, (शस्त्राणां अभ्यासः ।) शस्त्र-

शिक्षा । तत्पर्यायः । सुरलो २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शस्त्रायसं, स्त्री, (शस्त्रार्थं यदायसम् ।) लोहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शस्त्री, स्त्री, (शस् + इन् । स्त्रियां ङीप् ।)
कुरिका । इति मेदिनी ॥ (यथा, मातृ १४४४ ।

“शस्त्रीश्यामैरशुभिराशुद्रुतमभ-
न्ध्यायासृच्छति नौली सलिलस्य ॥”)

शस्त्री, [न्] त्रि, शस्त्रविशिष्टः । शस्त्रधारी ।
शस्त्रशब्दादिनप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा,

कामन्दकीयनीतिसारे । ७ । ३७ ।
“आप्तशस्त्रानुगतं प्रविशेच्च

सङ्घट्टेषु गृह्णेषु न तिष्ठेत् ॥”)
शस्यं, स्त्री, बालवृत्तम् । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

प्रतिभाङ्गानि । इति जटाधरः ॥
शस्यः, स्त्री, (शस + “तकिशसिचतियतीति ।”

३।१।६७ इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हृत्चादि-
निष्पन्नम् । तत्पर्यायः । फलम् २ । इत्यमरः ॥

हृत्चाणां लतादीनाञ्च फलं निष्पन्नत्वमागतं
आम्नादिकं शस्यं सस्यपदवाच्यं इत्यन्यथ ।

फलति निष्पद्यते फलं फलनिष्पत्तौ पचादित्वा-
दन् । सस्ति स्वपिति सस्यं ससं लुरं स्वप्ने कृष्णे-

रिति यं सस्यं द्विदन्त्यम् । शस्यकविकथानुबन्ध
इव नीरसस्यमनोहरो देश इति नलदमन्ती-

श्लेषात् ।
“असनं सौमिकं सस्यं शस्यं सास्त्रा च साध्व-

सम् ॥”
इत्युपविषेकाच्च ॥ तालव्यादिदन्त्यान्तश्च तथा

हि शनसु हि सास्तुत्योरित्यस्मात् कृष्णं मृजेति
क्षपि यत् शस्यं तत् क्रियावाच्येऽपि फलेऽपि

दृश्यते । तालव्या अपि दन्त्याश्च शस्यशुकर-
पाशव इत्युपभेदः । इति तट्टीकायां भरतः ॥३॥

शेवस्यघान्यादि । यथा,—
“यस्य चेदगतं प्राङ् सतुप्रं भान्यमुच्यते ।

आम वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥”
इति स्मृतिः ॥

ग्राम्यग्राम्यानि यथा,—

“ब्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवस्तिला ।
प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरद्रूपाः सचीनका ॥”
उदारा टीर्षशालय ।

“भाषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावा सकुलल्यका ।
आढक्यश्चणकाश्चैव शाणा सप्तदश स्मृता ॥

इत्येता श्रीषधीनान्तु ग्राम्याणा जातयो मुने ॥”
ग्राम्यारण्यग्रस्यानि यथा,—

“श्रीषधो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।
ब्रीहयश्च यवा भाषा गोधूमाश्चाणवस्तिला ॥

प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलल्यका ।
श्यामाकास्त्वथ नौवारा जर्तिला सगवेधुका ॥

तथा वेणुयवा प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ।
ग्राम्यारण्या स्मृता ह्येता श्रीषधस्तु चतुर्दश ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अश्वे ६ अध्याय ॥*॥
नवग्रस्यसम्भोगनक्षत्राणि यथा,—

“अनुराधा सृगशिरौ रिवती चोत्तरात्रयम् ।
हस्ता चित्रा मघा पुष्या अश्रवणा च पुनर्वसु ॥

रोहिणौ नवग्रस्यादिनवद्रव्याशनादिषु ।
प्रशस्तं नवपौठादिसम्भोगं ग्रहविहदेत् ॥”*॥

नवग्रस्यश्राद्धादिकालो यथा,—
“शरदसन्तयो केचिन्नवग्रस्यं प्रचक्षते ।

धान्यापाकवशादन्ये श्यामाको वनिन स्मृत ॥”
इत्यनेन शरदसन्तविहितनवग्रस्येष्टे ।

“श्यामाकैर्ब्रीहिसिद्धैव यवैरन्योन्यकालत ।
प्राग्यज्ञ युज्यतेऽवश्यं न तत्राग्रयणात्यय ॥”

इति कालान्तरदर्शनात् श्राद्धेऽपि तथा ।
आग्रयणं नवग्रस्येष्टि ।

“हृदिके शुक्लपत्रे तु नवान्नं शस्यते बुधे ।
अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

धनुषि यत् कृतं श्राद्धं सृग्नेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिण ॥”

अपरे क्षणपत्रे ।
“पौषे चैत्रे क्षणपत्रे नवान्नं नाचरेद्बुधे ।

भवेत् जन्मान्तरे रोगो पितृणा नोपतिष्ठति ॥
यद्यपि ब्रीहिकाके च यवपाके च पाथिव ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरवचने श्राद्धं प्रति ब्रीहियव-

पाकयोर्निमित्तत्व प्रतीयते । तथापि नवोदके
नवान्ने च इति श्रातातपवचने पूर्वोक्तवहुपु-

वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्नत्वेनैवोभयसाधा-
रणं निमित्तं लाघवात् । अभिलापवाक्ये नवा-

त्रागमनिमित्तमिति नियोन्यम् । न तु यवान्ना-
गमादि । हृदिके शुक्लपत्रे च इति तु धनुरादि-

पर्युदस्त्रेतरगौणकालमध्ये हृदिकस्य प्राशस्य-
साद्वार्थं न तु श्राद्धान्तरार्थमिति । इति मल-

मासतत्त्वम् ॥ अन्यत् नवान्नशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शश्वध्वसी, [न्] पु, (शस्यानि ध्वसयतीति ।

ध्व स+णिनि ।) तुन्नवच । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ शस्यानाशके, त्रि ॥

शस्यमञ्जरी स्त्री, (शस्यस्य मञ्जरी ।) अभिनव-
निर्गतधान्यादिश्रीषकम् । श्रीष इति भाषा ॥

तत्पर्याय । कणिशम् २ । इत्यमर ॥ कणिश
३ कणिष ४ । इति तट्टीका ॥

शस्यशूकं, स्त्री, (शस्यस्य शूकम् ।) शस्यस्य
तोच्चाग्रम् । शूडा इति भाषा । तत्पर्याय ।

किशार २ । इत्यमर ॥
शस्यसम्बर, पु सालहञ्च । इत्यमर ॥

शस्यात्, त्रि, शस्यभक्षक । शस्य श्रुति इत्यर्थे
अदधातो कर्त्तरि क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
शस्यारु, पु, क्षुद्रशमीहञ्च । इति शब्दरत्ना-

वली ॥
शाशप, पु, शिशपाया विकारश्चमस । शिशपा-

शब्दादण्प्रत्यये इकारस्य आडादेशेन निष्पन्न-
मेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाशपायन, पु, मुनिविशेष । इति पुराणम् ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १८ ।

“काश्यपः सहिताकर्त्ता सार्वर्षं शाश-
पायन ॥”)

शाक, स्त्री, पु, (शक्यते भोक्तुमिति । शक + घञ्)।
पत्रपुष्पादि । साग इति हिन्दीभाषा । तत्-

पर्याय । हरितकम् २ शिशु ३ । इत्यमर ॥
सिशु ४ । इति तट्टीका ॥ हारितकम् ५ इति

शब्दरत्नावली ॥ अथ शाकवर्ग । तत्र शाक-
निरूपणम् ।

“पत्रं पुष्यं फलं नालं कन्दं सखेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरुं विद्यात् यथोत्तरम् ॥”

अथ शाकानां गुणा ।
“प्रायःशाकानि सर्वाणि विष्टभ्रीनि गुरुणि च

रूक्षाणि बहुवर्षासि सृष्टविष्कारतानि च ॥
शाकं भिनन्ति वपुरस्थिं निहन्ति नेत्रं

वर्षं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाचयश्च कुरुते पलितश्च नूनं

हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥
शाकेषु सर्वं निवसन्ति रोगा

सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्माद्बुधं शाकविवर्जनञ्च

कुर्यात्तथास्त्रेषु स एव दोष ॥”
इति भावप्रकाश ॥

अपि च ।
“सर्वशाकमचाक्षुष्यमलङ्घ्यममैथुनम् ।

ऋते पटोलवास्तूककाकमाचीपुनर्नवा ॥”
इति राजवज्रम् ॥

शाक, पु, हञ्चविशेष । सेगोन् इति भाषा ।
तत्पर्याय । ‘शाकहञ्च’ २ शाकाख्य’ ३ खर-

पत्र ४ अर्जुनोपम’ ५ । इति रत्नमाला ॥
क्रकचपत्र ६ शरपत्र ७ अतिपत्र ८ अहि-

रुह’ ९ अष्टकाष्ठ १० स्थिरसार ११ गृह-
द्रुम’ १२ । अस्य गुणा । सारकत्वम् । पित्त-

दाहश्रमापहृत्वञ्च । अस्य वल्कलगुणा । कफ-
नाशित्वम् । मधुरत्वम् । रूचत्वम् । कषाय-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ शक्ति’ । इति
मेदिनी ॥ शिरीषहञ्च । इति शब्दरत्नावली ॥

नृपभेट । इति विश्व ॥ द्वीपविशेष’ । तस्य
विवरणं यथा,—

सूत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् ।
कथ्यमानं निबोधध्वं शाकद्वीपं द्विजोत्तमा ॥

जम्बुद्वीपस्य विस्तराद्द्विगुणस्तस्य विस्तर ।
विस्तराद्द्विगुणश्चापि परिणाह’ समन्तत’ ॥

तेनाहृतं समुद्रोऽयं द्वीपेन लवणोदधि’ ।
तत्र पुष्या जनपदाधिराश्च स्त्रियते जन’ ॥

कुतएव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह ।
तत्रापि एवता शुभ्रा सप्तैव मणिभूषिता’ ॥

शाकद्वीपादिद्वीपेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु ।
ऋज्वायता प्रतिदिशं निविष्टा वर्षपवता’ ॥

रत्नाकराद्रिनामानं शोभावन्तो महाचिता’ ।
समाचिता प्रतिदिशं द्वीपविस्तरमानत ॥

उभयत्रावगाढाश्च लवणचौरसागरौ ।
शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान् ॥

देवर्षिगन्धवयुतं प्रथमो मेरुश्च्यते ।
प्रागायत’ स सौवर्णं उदयो नाम पर्वत ॥

तत्र मेघास्तु हृद्यर्थं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
तस्यापरेण सुमहान् जलधरो महागिरि ॥

सैव चन्द्र समाख्यात सर्वोपधिसमन्वित’ ।
तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासव, परमं जलम् ॥

नारदा नाम सैवोक्तो दुर्गशैलो महाचित ।
तत्राचले समुत्पन्नौ पृथं नारदपर्वतौ ॥

तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरि ।
यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमा क्लिप्त ॥

स एव दुन्दुभिर्नाम श्याम’ पर्वतसत्तम ।
शब्दमृत्यु पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडित’ सुरैः ॥

वज्रज्वालान्तरमयं शास्त्रलथान्तरालकत् ।
तस्यापरेण रजतो महानभ्यो गिरि’ स्मृत ॥

सैव सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्रासृतं पुरा ।
सम्भृतश्च हृतश्चैव मातुरर्थं गरुत्मता ॥

तस्यापरे चाम्बिकेय, सुमनाश्चैव स स्मृत’ ।
हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निस्सृदित ॥

आम्बिकेयात् परो रम्य सर्वोपधिसमन्वित ।
विभ्राजस्तु समाख्यात स्फाटिक’ समहा

गिरि ॥

यस्माद्दिभाजते नित्यं विभ्राजस्तेन स स्मृत ।
सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायु प्रवायति ॥

तेषा वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमा ।
शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वश ॥

हिनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।
उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् ॥

नाम्ना सान्तभयन्नाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् ।
द्वितीये जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम् ॥

तदेव शैशिरं नाम वर्षं सपरिकीर्तितः ।
रैवतस्य तु कौमारं तथैव च सुव्रीदट ॥

श्यामपर्वतवर्षन्तु मणौचकमिति स्मृतम् ।
आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम् ॥

शाकः

सोमकस्य शुभ वर्षे विज्ञेय कुसुमीत्तरम् ॥
 तदेव शिवमित्युक्तं वर्षे सोमकमञ्जितम् ।
 आश्विनकेवस्य मन्दाकि जेमकञ्चैव तत् स्मृतम् ॥
 सेतुपर्वतकस्यापि महाद्रुममिति स्मृतम् ।
 तदेव भुवमित्युक्तं वर्षे विभ्राजमञ्जितम् ॥
 हीपस्य परिणाहञ्च ऋषदौर्घत्वमेव च ।
 जम्बुद्वीपेन सख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पति ॥
 शाको नाम महावृक्षस्तस्य प्रजा महानुगा ।
 एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह ।
 तत्र पुण्या जनपदाश्चातुवर्षसमन्विता ॥
 तेषु नद्यस्तु वै सप्त प्रतिवर्षं समुद्रगा ।
 हिनाम्नश्चैव ता सर्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता ॥
 प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला प्रभा ।
 अनुत्पत्ता च नाम्नैषा नदी सपरिकीर्तिता ॥
 सुकुमारी तप सिद्धा द्वितीया नामत मती ।
 नन्दा च पावनौ चैव ततोऽप्यपरिकीर्तिता ॥
 शिवलोका चतुर्थी स्यात् त्रिविधा च पुन ।
 स्मृता ।
 इक्षुष पञ्चमी ज्ञेया तत्रैव च पुन कम् ॥
 घेनुका च स्मृता चैव पठौ सपरिकीर्तिता ।
 सुहता च गभस्ती च सममी परिकीर्तिता ॥
 एता सप्त महाभागा प्रतिवर्षं शिवोदका ।
 पावयन्ति जन सर्वं शाकहोपनिवासिनम् ॥
 अभिगच्छन्ति ताथान्या नदीर्नद्य सरासि च ।
 बह्वटकपरिमावा यतो वर्षेति वामव ॥
 आसान्तु नामधेयानि परिमाणं तत्रैव च ।
 न शक्य परिसंख्यातं पुण्यास्ता सरिदुत्तमा ॥
 ता पिबन्ति महाऋषा नदीर्जनपदान्मु तैः ।
 ये ते शान्ततया प्रोक्ता प्रसोदार्थं तै वै
 जिवा ॥
 आनन्दाद्युमुखाश्चैव जमञ्जैश्च ध्रुवैः सह ।
 वर्णाश्रमाचारयुक्ता देशास्तं सप्त विश्रुता ॥
 अरोगा बलिनर्थं व स्रव्य मरणवर्जिता ।
 अवसर्पिण्यो न तेषु स्थिता तथैवोक्तपिण्यो पुन ॥
 न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्गुह्यता क्वचित् ।
 त्रेतायुगसम कान्ताश्चात्र प्रवर्तते ॥
 शाकहोपादिषु चैव पञ्चस्यै तेषु सर्वश ।
 देशस्य तु विचारेण काल स्वाभाविक स्मृत ॥
 न तेषु शहर कश्चिद्वर्णाश्रमस्तन क्वचित् ।
 धर्मस्याव्यभिचारेण एकान्तमुचिता प्रजा ॥
 न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भय तथा ।
 विपर्ययो न तेषु स्थित तत्रैव स्वाभाविक स्मृतम् ॥
 कालो न चैव तेषु स्थित न दण्डो न च दारिद्र्यक ।
 स्वधर्मेण च धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम् ॥”
 इति मात्स्ये १०२ अध्याय ॥ ॥
 अपि च । एव परस्तात् चीरोदात् परित
 उपवेशितः शाकहोपो हात्रिशक्त्ययोजनयाम
 समानेन दधिमण्डोदेन परीत । यस्मिन् हि
 शाको नाम महीरुह स्वचैत्रव्यपदेशक ।
 यस्य हि महासुरभिगन्धस्तहीपमनुवायति ।
 तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथि ।

शाकटि

सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि युत्तनामानि तेषु
 स्वात्मजान् पुरोगवमनोजववेपमानधृस्त्रानीक-
 चित्ररेफवहुरुपविश्वार्धारसज्जान् निधाप्याधि
 पतीन् स्वय भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवन
 प्रविवेश । एतेषा वर्षमर्यादा गिरयो नद्यश्च
 सम सप्तैव । ईशान् उरुशृङ्गो बलभद्र. शत-
 केशर महस्रस्रोता देवपालो महानम इति ।
 अनवा आयुर्दा उभयसृष्टिरपरानिता पञ्चपदी
 महस्रश्रुतिर्निजधृतिरिति । तद्वर्षपुरपा ऋत-
 व्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्त
 वायुत्सक प्राणायामविधुतरजस्तमस परम-
 समाधिना यजन्ते । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २०
 अध्याय ॥ * ॥ युधिष्ठिरविक्रमादित्यशालि-
 वाहनादिशकनरपतीनामतीताब्द । तस्य
 प्रमाणं दिनपञ्चिकाया द्रष्टव्यम् ॥ (शक्ति ।
 कर्म । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । ४ ।
 ‘शचीवतस्ते पुरुशाक शाका
 गवामिव श्रुतय’ सञ्चरणी ॥”
 “त्रे पुरुशाक बहुकर्मन्दिन्द्र शचीवत प्रजा-
 वतस्ते त्वदीया शाका शक्तय कर्माणि वा ।”
 इति तद्भाष्ये सायण ॥ * ॥ समर्थे, त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ३ । ३० । १० ।
 ‘सन्ता इन्द्रो अस्त्रजटस्य शकै-
 र्यदौ सोमास सुपुता अमन्दन् ॥”
 “शाकै शकैर्भरुङ्गि सह ।” इति तद्भाष्ये
 सायण ॥)
 शाकचुक्रिका, स्त्री, चिञ्चा । इति राजनिर्घण्ट ।
 शाकट, त्रि, (शकट + अण् ।) शकटस्येदम् ।
 शकटवोढा । इति मेदिनी ॥
 शाकट पु, श्लेषान्तकण्ठज । इति राजनिर्घण्ट ॥
 (शकट वदतीति । शकट + “शकटाटण् ।”
 ४ । ४ । ८० । इत्यण् ।) युगादिवोढा । तत्
 पर्याय । युग्य २ प्रासङ्ग ३ । इत्यमर ॥
 शाकटान्य, पु, (शाकट इति आख्या यस्य)
 धवहञ्च । इति रत्नमाला ॥
 शाकटायन, पु, (शकटस्थापत्य पुमान् । शकट +
 ‘नडादिभ्य फक् ।’ ४ । १ । २८ । इति फक् ।) अष्ट-
 शाब्दिकान्तर्गतशाब्दिकविशेष । यथा,—
 “इन्द्रयन्द्र काशकृत्वा पिशली शाकटा-
 यन ।
 पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्वष्टादिशाब्दिका ॥”
 इति कविकल्पद्रुम ॥
 (अयन्तु नाममात्र धातुनियन्त्रमाह । यथा,
 कातन्त्रे कृतसु उणादयो भूतस्यपि इत्यत्र
 त्रिनोचन ।
 “नाम च धातुजमाह निरुक्तं
 व्याकरणे शकटस्य च तोक ।
 यत्र पदार्थविशेषसमुत्थ
 प्रत्ययत’ प्रकृतेश्च तदूच्यते ॥”)
 शाकटिक, त्रि, शकटगामो । शकटेन गच्छती-
 त्यर्थे ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्त
 कौमुदी ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ४ ।

शाकवि

“रोहिण्या कोशलमद्र-
 काशिपाञ्चानशाकटिका ॥”)

शाकटीन, पु, विशतितुलापरिमाणम् । तत्-
 पर्याय । भार २ आचित ३ शकट ४
 गलाट ५ । इति हेमचन्द्र ॥
 शाकतर, पु, (शाकाख्यस्तर ।) शाकहञ्च ।
 इति शब्दमाला ॥ सागीन इति हिन्दी भाषा ॥
 शाकपत्र, पु, शिशु । इति राजनिर्घण्ट ॥
 शाकवालेय, पु, ब्रह्मयष्टि । इति शब्दरत्नावली ॥
 शाकशरी, स्त्री, (शाकेन विभर्त्ति । श् + खश्
 डोप् ।) दुर्गा । यथा,—
 ‘ततोऽहमखिल लोकमात्मदेहसमुद्भवै ।
 भरिष्यामि सुरा शाकैराहृष्टैः प्राणधारकैः ॥
 शाकशरीति विख्याति तदा यास्यास्यहभुवि ।
 तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्य महासुरम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे नारायणीस्तुति ॥
 अपि च ।

“भूय सुरास्त्रिययुगे निराशना-
 त्रिरीच्य मारीचगृहे समाश्रिता ।
 लोकान् भरिष्यामि तन्नूजशाकै-
 स्त्वा भविष्यामि शाकशरीति ॥”

इति वामने ५३ अध्याय ॥

नगरविशेष । शाकशरीति ख्यात । इति कैचित् ॥
 शाकशरीय, स्त्री, आजमेराख्यदेशान्तर्गतशाकशर-
 नगरीयजलाशयविशेषोद्भवत्ववर्णम् । शाकशर
 इति ख्यातम् । तत्पर्यायगुणा यथा,—
 “शाकशरीय कथित गडाख्य रोमक तथा ।
 गडाख्य लघु वातघ्नमल्पुष्य भेदि पित्तलम् ।
 तीक्ष्ण व्यवायि सूक्ष्मश्चाभिष्यन्दि कटुपाकि
 च ॥”

इति भावप्रकाश ॥

शाकयोग्य, पु, (शाकस्य योग्य ।) धान्यकम् ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥

शाकराज, पु, (शाकाना राजा निर्दोषत्वात् ।
 “राजाह सखिभ्यष्ट्त् ।” ५ । ४ । २१ । इति टच् ।)
 वास्तुकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शाकल, पु, शकलेन प्रोक्तमधीयते शाक-
 शाकलक, पु, लास्तेषा सहोऽहो घोषो वा ।

“शाकलाहा ।” ४ । ३ । १२८ । इति अण् ।
 परम्परासम्बन्धोऽह । इति सिद्धान्तकौमुदी
 (हीपविशेष । यथा, महाभारते । २ । २६ । ६ ।
 “शाकलहीपवामाश्च ममहीपेषु ये नृपा ।
 अर्जुनस्य च सैन्यैस्त्वैर्विश्रुस्तुमुनोऽभवत् ॥”)

शाकलिक, त्रि, शकलसम्बन्धी । (“शकलकह-
 माभ्यामुपसख्यानम् ।” ४ । २ । २ । इत्यस्य
 वार्त्तिकोक्त्या शाकलिक कार्दमिक । आभ्या-
 मणपीति हत्तिकार ।) शाकल । कार्दम ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाकविल्ख, पु, (शाके विल्ख इव ।) वार्त्ताकु
 इति जटाधर ॥

शाकविल्खक, पु, (शाकविल्ख + क् + कर्त्तृ + क्तु
 इति त्रिकाण्डशेष ।)

शाकवीर, पु, (शाकेषु वीर ।) वास्तुकशाक ।
इति त्रिकारणशेष ॥ जीवशाक. इति राज-
निर्घण्ट ॥
शाकहृत्, पु, (शाकाख्यो हृत् ।) तरुविशेष ।
इति रत्नमाला ॥ सेगोन इति भाषा । अस्य
पर्यायगुणौ शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
शाकशाकट, स्त्री, (शाकाना भवनं क्षेत्रम् ।
शाक + "भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनी ।" इति
शाकट ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्र ॥
शाकशाकिन, स्त्री, (शाकाना भवन क्षेत्रम् । शाक
+ शाकिन ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्र ॥
शाकश्रेष्ठ, पु, (शाकेषु श्रेष्ठ ।) वास्तुकशाकम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शाकश्रेष्ठा, स्त्री, (शाकेषु श्रेष्ठा ।) जीवन्ती ।
डोडीक्षुप. । वार्त्ताकु । इति राजनिर्घण्ट ॥
शाका, स्त्री, हरीतकी । इति कैचित् ॥
शाकाख्य, स्त्री, (शाक इति आख्या यस्य ।)
पत्रपुष्पादि । इत्यमर ॥
"व्यञ्जनयोग्य पत्रपुष्पादि शाकपदवाच्यम् ।
आदिना फलमूलादियहः । यदुक्तम् ।
"मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरुढकम् ।
त्वक् पुष्पं करकश्चैव शाक दशविध स्मृतम् ॥"
तत्र मूल मूलकादे । पत्र पटोलादे । करौर
वशाङ्गरादि । अग्र वेत्रादे । फल कुष्माण्डादे
काण्ड उत्पलादिनाडी । अधिरुढ तालास्थि-
मज्जा । अधिरुढोऽङ्गुर इति कैचित् । त्वक्
मातुलुङ्गादे । पुष्प कोविदारदे । करक
छत्रिका । शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकम् । अति
सामर्थ्यं तनूकरोति शां तनूकरणे वाच्यं मातृ
क शाकमित्यन्ये ।" इति तट्टीकाया भरत ॥
शाकाख्य, पु, (शाक इति आख्या यस्य ।) शाक-
हृत् । इति रत्नमाला ॥ अस्य पर्यायगुणौ
शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
शाकाङ्ग, स्त्री, (शाकस्य अङ्गमिव ।) मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शाकाङ्ग, स्त्री, (शाके अस्ती यस्य ।) हृत्क्षामम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
शाकाङ्गमेदन, स्त्री, (शाकाङ्ग मेदनञ्च ।) चुक्रम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
शाकालावु, स्त्री, राजालावु । इति राज-
निर्घण्ट ॥
शाकाष्टका, स्त्री, (शाका अष्टौ प्रदेया यत्र ।)
शाकोपकरणकन्याहार्हाष्टमी । सा च गौण-
फाल्गुनक्षणाष्टमी । तद्विवरणं मासाष्टकाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥
शाकिनी, स्त्री, शाकोऽस्यत्वेति । शाक + इति ।
शाकयुक्ता भूमि । यथा,—
"शाकट शाकिनी गावो जालमस्यन्दन वनम् ।
अनूप पर्वतो राजा दुर्मिच्छे नव वृत्तय ॥"
शाकटो धान्यादिवहनहारणोपजीव्य ।
"पत्र पुष्पं फल वान्द नाल सखेदज तथा ।
शाक पड विधमुद्दिष्ट गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥"

इति वैद्योक्तशाकयोगात् शाकिनीगृहवाटिका
शाकाद्याहरणेन । गावो दुग्धादिना । जाल
मत्स्याद्याहरणेन । अस्यन्दन स्वस्थानादत्याग.
ऋणादिलाभेन । व्ययाधिक्यनिवृत्त्या च । वनं
फनपुष्पाद्याहरणेन । अनूप बह्मदकदेश
समृणालशालूकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-
सृदाद्याहरणेन । राजा भैक्षादिना । इत्या-
ङ्गिकतत्त्वम् ॥३॥ दुर्गाया अनुचरीविशेष ।
यथा,—
"डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा
दिक्षु पूज्या इमा देव्यः सुसिद्धा फलदायिका ॥"
इति कात्यायनीकल्प ॥
"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिव ।
ततः परशिवो देवि षट्शिवः परिकीर्त्तिता ॥
मूलाधारे तु ब्रह्माण्डाकिनीसहित न्यसेत् ।
सर्वत्र त्र्यचरीमुक्त्वा वादिसान्त सविन्दुकम् ॥
स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविष्णु राकिणी
तथा ।
वादिलान्त प्रविन्द्यस्य नाभी तु मणिपूरके ॥
डादिफान्तार्णसहित रुद्रश्च लाकिनी तथा ।
अनाहते कादिटान्त ईश्वर काकिनी तथा ॥
विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्वरसयुतम् ।
सदाशिव शाकिनीन्तु विन्द्यसेत् पूर्ववत्तत ॥
आज्ञाचक्रे तु देवेशि ह-च-वर्णसमन्वितम् ।
पर शिव ब्रह्मरूप हाकिनीसहित न्यसेत् ॥"
इति ताराख्यासमेद । इति तन्त्रसार ॥
शाकुण, त्रि, परोत्तापी । इति शब्दमाला ॥
शाकुन, पु, (शकुनमधिकृत्य कृतो अर्थः । शकुन
+ अण् ।) पशुपत्यादिरूपशकुनद्वारा मनुष्य-
शुभाशुभनिश्चयकग्रन्थ । तस्यैव श्लोकौ ।
शुभाशुभज्ञानविनिर्णयाय
हेतुन्तु या य शकुन स उक्त ।
नात स्वराणोक्तनभावचेष्टा
सकीर्त्तयामो द्विपदादिकानाम् ॥
लोकोऽसुना शाकुनसङ्घकेन
ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकार्ये ।
नापायकूपे पतति प्रसर्पन्
शास्त्रं हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु ॥"
इति वसन्तराजशाकुने १ सर्ग ॥
(शकुनस्यायमिति । शकुन + "तस्येदम्" ४।
३। १२० । इति अण् । पक्षिसम्बन्धौ । यथा,
मनु । ३। २६८ ।
"द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चीन्मासान् हारिणेन तु
श्रौरभ्रेणाय चतुर शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥")
शाकुनिक, पु, (शाकुनान् हन्तीति । शकुन +
"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४। ४। ३५ ।
इति ठक् ।) पक्षिहन्ता । पाखिमारा इति
चिडिमार इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
जीवान्तक २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु ।
८। २६० ।
"व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्
॥ १ ॥")

शाकुनेय, पु, (शकुनेरपत्यम् । शकुनि + "शुभ्रादि
भ्यथ ।" ४। १। १२३ । इति ठक् ।) लुण्डल-
पक्षी । इति राजनिर्घण्ट ॥ शकुनीपुत्रो
हृत्कासुर । यथा भागवते । १०। ८८। २६ ।
"शाकुनेय भवान् व्यक्तान्त किदूरमागत ।
क्षण विश्राम्यता पुस आत्माय सर्व्वकामधुक् ॥"
शकुनसम्बन्धिनि, त्रि ॥
शाकुन्तलेय, पु, (शकुन्तलाया अपत्यमिति ।
शकुन्तला + "स्त्रीभ्यो ठक् ।" ४। १। १२० ।
इति ठक् ।) भरतराज । इति जटाधर ॥
शकुन्तलासम्बन्धिनि, त्रि ॥
शाकुलिक, त्रि, शकुलान् हन्ति यः । शकुल-
शब्दात् "पक्षिमासमृगान् हन्ति ।" ४। ४।
३५ । इति ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
शाकर, पु, (शकर एव । स्वार्थे अण् ।) अन-
डान् । इति हेमचन्द्र ॥
शाक्तः, त्रि, शक्तिदेवता अस्य । (शक्ति + "साम्य
देवता ।" ४। २। २४ । इत्यण् ।) शक्त्युपासक ।
अस्य प्रशसा यथा,—
"स्वर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः
प्रियः ।
सौराणा गाणपत्याना वैष्णवाना तथैव च ॥
तदन्ते चैव शाक्ता स्य क्रमशः क्रमशः प्रिये ।
शृणु देवि वरारोहे नास्ति शाक्तात् परो जन ॥
शाक्तोऽपि शङ्कर साक्षात् पर ब्रह्मस्वरूप-
भाक् ।
आराधिता येन कालो तारा त्रिभुवनेश्वरी ॥
षोडशी चैव मातङ्गी छिन्ना च वगलामुखी ।
आराधिता महेशानि स शिवो नात्र मशय ॥
अतिगोप्य महेशानि शाक्ताना परम पदम् ।
यो जानाति महौमध्ये स शिवो नात्र मशय ॥
ब्रह्माद्यर्चितपादाज यो भजेत् सतत मुदा ।
स यात्यचिरकालेन मुक्तिमन्दिरमेव हि ॥
पार्वतीचरणहृन्मभजनाकिङ्करो भवेत् ।
स्वर्गभोगश्च मोक्षश्च शाक्ताना न भवेत् किञ्चु ॥
शाक्तानाश्चैव निन्द्याये कुर्वन्ति हि नराधमा ।
तेषा लोहितपान वै कुर्वन्ति भैरवीगणा ॥
भैरवाश्चैव भैरव्यः सदा हिंसन्ति पामरान् ।
शाक्तान् हिंसन्ति गर्जन्त निन्दन्ति बहु-
जल्पका ॥
छिनत्ति तेषा देवेशि शिरासि हरवल्गभा ।
शाक्तैश्च उक्तमो नास्ति स्वर्गे मर्त्ये रसातले ॥
शाक्तस्तु शङ्करो ज्ञेयस्त्रिनेत्रश्चन्द्रशेखर ।
स्वय गङ्गाधरो भूत्वा विहरत् क्षितिमण्डले ॥"
देवी प्रति शिववाक्यम् ।
"मदशास्त्रैव ये भूतास्तौ शैवा नात्र मशय ।
त्वदशास्त्रैव शाक्ताश्च सत्य वै गिरिनन्दिनि ।
बहुवर्षसहस्रान्ते शैवा शक्तिपरायणा ।
शाक्ता वै शङ्करा देवि यस्य कस्य कुलोद्भवः ॥
चाण्डाला ब्राह्मणाः शूद्रा, क्षत्रिया वैश्या-
सभवा ।

शाक्यम्

एते शाक्ता जगद्धात्रि न मनुष्या कदाचन ॥
पश्यन्ति मानुषान् लोके केवल कर्मचक्षुषा ।
ब्राह्मणे च्छ्रियैर्वैश्वै शूद्रैरेव च जातिभिः ॥
वाममार्गप्रभावेण कर्त्तव्य जपपूजनम् ।
ये शाक्ता ब्राह्मणा देवि च्छ्रिया ब्राह्मणा
स्मृता ॥
वैश्याश्च ब्राह्मणा देवि सर्वे शूद्राश्च ब्राह्मणा ।
ब्राह्मणा शङ्कराश्चिद्विनिवाश्चन्द्रशेखरा ॥”
इति मुण्डमालातन्त्रे २।३।४।७ पटला ॥३॥
‘शाक्ता एव हिजा’ सर्वे न शैवा न च
वैष्णवा ।
उपासन्ते यतो देवीं गायत्री परमाक्षरीम् ॥”
इति निर्वाणतन्त्रे ३ पटल ॥
शक्त्युपासनानन्तरमन्योपासननिषेधो यथा,—
“अस्याखाराधनं कृत्वा नान्यम्याराधनं चरेत् ।
अन्यस्य स्मरणार्हे वि योगिनोऽपामालभेत् ॥”
इति गन्धर्वतन्त्रे २ पटल ॥३॥
तस्य आभ्यन्तरस्नानं यथा—
“शाक्तमाभ्यन्तरस्नानमुक्तं श्रीपञ्चमीमते ।
स्नानप्रकारो द्विविधो बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥
आन्तरस्नानमत्यन्तं रहस्यमपि सादरात् ।
कथयामि भयध्वस्त्यै चतुर्वर्गफलाप्तये ॥
सम्बन्धयमनुसृत्य चरणत्रयमध्यतः ।
मदस्कं सच्चिदानन्दप्रभावं भावगोचरम् ॥
त्रिमुक्तिसाधनं पुसा स्मरणदेव योगिनाम् ।
तेन ज्ञावितमात्मानं भावयेत् भयशान्तये ॥”
इति विश्वसारतन्त्रे २ पटल ॥३॥
तस्य कुशविशेषो यथा,—
“तर्जनीया रजत धार्ये स्वर्ण धार्यमनामया ।
पद्म एव कुशं शाक्ते न दर्शनी वनसम्भव ॥”
इति श्यामारहस्यम् ॥
(शक्तिमान् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ५ ।
“वाचं शाक्तस्येव वदति शिचमाण ॥”
“शिचमाणं शिच्यमाणं शिथं शाक्तस्येव
शक्तिमतं शिचकस्य वाचं यथा अनुवदति
तद्वत् ।” इति तद्भाष्ये सायण ॥)
शाक्तौक, पु. (शक्ति प्रहरणमस्य । शक्ति +
‘शक्तियष्टारौकक्’ ॥ ४।४।५८ । इति इकक् ।
शक्तिधारकं तत्पर्यायं । शक्तिर्हितकं २ ।
इत्यमरः ॥
शाक्त्य, चि, शक्त्युपासकः । इति शक्तिशब्दात्
प्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शाक्य, पु. (शक्योऽभिधानमस्येति । शक +
“शक्यिकादिभ्यो ज्य ।” ४।२।८२ । इति ज्य
बुङ् । इति हलायुध ॥
शाक्यमुनि, पु. शाक्यवशावतीर्णबुधमुनिविशेषः
इत्यमरः ॥ अस्य सप्त पर्याया गोतमशब्दे
दृष्टव्याः । पर्यायान्तरं यथा । खजित् २ श्वेत-
केतु ३ धर्मकेतु ४ महामुनि ५ पञ्च-
ज्ञान ६ सर्वदर्शी ७ महाबोधि ८ महाबल ९
बहुक्षम १० त्रिमूर्ति ११ सिद्धाय १२
शक १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाक्यवश-

शाखान

त्वात् शाक्यं शाक्यस्यासौ मुनिश्चेति शाक्य-
मुनिः । तथा हि शाको ह्यक्षविशेषः तत्र भवा
विद्यमाना शाक्याः । पितृशापेन केचिदिच्छा-
कुवशा गौतमवशजकपिलमुनेराश्रमे शाक्य-
वृत्ते कृतवासाश्च शाक्या उच्यन्ते । तदुक्तम् ।
“शाक्यह्यक्षप्रतिच्छेदं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे ।
तस्मादिच्छाकुवशास्ते भुवि शाक्या इति श्रुताः”
इत्यमरटीकाया भरतः ॥
शाक्यसिंह, पु. (शाक्य सिंह इव ।) शाक्य-
मुनिः । इत्यमरः ॥
शाक्री, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
“इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा ।
वज्राङ्कशकरा देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय ॥
शक्रपत्नी च ॥
शाख, ऋ व्याप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशशाखत् । इति
दुर्गादासः ।
शाख, पु. कृत्तिकापुत्रः । यथा,—
“अवाप चानिलात् पुत्रमग्निस्तुल्यगुणं पुनः ।
अनिपुत्रं कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।
अपत्यं कृत्तिकानाञ्च कर्त्तिकेयस्ततः स्मृतः ॥”
इति मात्स्ये ५ अध्याये ॥
चित्तिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शाखा, स्त्री, (शाखति गगनं व्याप्नोतीति । शाख
+ अच् । टाप् ।) वृक्षाङ्गविशेषः । उल इति
भाषा । (यथा, दुर्गापूजापद्धतौ ।
“शाखाच्छेदोद्भव दुःखं न च कार्यं त्वया
प्रभो ॥”)
तत्पर्यायः । लता २ । इत्यमरः ॥ लङ्का ३ ।
इति जटाधरः । शिखा ४ । इति भरतधृत-
मेदिनी ॥ पञ्चान्तरम् । बाहु । वेदभागः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनौ । ३ । १४५ ।
“यत्रे न भोजयेच्छाहे बह्वच वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाश्रय्ये छन्दोगन्तु ममाप्तिकम् ॥”)
ग्रन्थभेदः । इति धरणि ॥ अन्तिकः । इति
विश्वः ॥ (प्रकारः । यथा, गीतायाम् । २।४१ ।
“बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवशायिनाम् ॥”)
शाखाकण्ठ, पु. (शाखाया कण्ठो यस्य ।) स्त्रुहौ-
ह्वत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखानगर, स्त्री (शाखेव नगरम् ।) मूलनग-
रादन्यत् पुरम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ८७ । ८ ।
“शाखानगरमहंस्तु सहस्रपतिरुत्तमम् ॥”)
मूलनगरेऽसन्निहतस्य जनौघस्य स्थानाय मूल-
नगरस्य समीपेऽहो वा यदन्यत् पुरं नगरान्तरं
क्रियते तत् शाखानगरं मूलनगरस्य तरुस्थानी
यस्य शाखेव । अभिष्यन्दि रमणमस्य च ।
स्यादभिष्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः । इति तट्टीकाया भरतः ॥
अपि च । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

शाखोटः

“आरभ्य मूलनगराटपरं नगरं हि यत् ।
तदभिष्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि ॥”
शाखापित्तं, पु. पाणिपादाश्रमूलदाहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शाखापुर, स्त्री, (पुरस्य शाखा अभिधानात् पूर्व
निपातः । शाखेव पुरमिति वा ।) शाखानग-
रम् । तत्पर्यायः । उपपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः
शाखाक्षा, स्त्री, (शाखायामक्षो यस्याः ।)
वृक्षाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखासृग, पु. (शाखाया सृगः ।) वानरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा—
“मुक्ताफलाय करिषु हरिषु पलाय
सिद्धं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ।
का नीतिरीतिरियती रघुवशवीर ।
शाखासृगे जरति यस्तव बाणमोक्ष ॥”
इत्युद्भटः ॥
शाखारण्ड, पु. स्वशाखा परित्यज्य शाखान्तरा-
ध्ययनकर्त्ता । तत्पर्यायः । अन्यशाखकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
शाखारथ्या, स्त्री, षोडशहस्तप्रस्थपथः । यथा,—
“धनुषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः ।
त्रिकाराशोपरथ्यास्तु द्विकाराप्युपरक्षकाः ॥”
इति देवीपुराणे गोपुरहारलक्षणनामाध्यायः ॥
शाखाल, पु. (शाखा लाति आश्रयतीति । ला +
क ।) वानौरह्वत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखाशिफा, स्त्री, (शाखाया शिफा ।) वटा-
दौना शाखासम्बन्धिशिफा । नाम्ना इति
प्याता । तगोर्मुलादारभ्य अथ यावत् गता
लतागुडूचादि । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
अवरोहः २ । इत्यमरः ॥
शाखी, [न] पु. (शाखास्येति । शाखा +
इनि ।) ह्वत् । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“सीताया हृदि यच्छिरीषकुसुमप्राये पफाली-
शकौ
पौलस्त्यस्य नितान्तकुण्डकुलिशे वज्राधिके
वक्षसि ।
आपुङ्ग निममज्ज मन्मथशरस्तम्बे जानीमहे
कं शाखी सखि ! यस्य पुष्पमभवत् पुष्पायुध-
स्यायुधम् ॥”
इत्युद्भटः ॥)
वेदः । तुरुष्काण्यजनः । इति मेदिनी ॥ राज
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
शाखोट, पु. वृक्षविशेषः । श्याश्रीडा इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । पिशाचद्रुः २ पीत-
फलः ३ कर्कशच्छदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूतह्वत् ५ सकटः ६ अक्षधरः ७ । ति
भूरिप्रयोगः ॥ गवाक्षी ८ घृकावास ९ रूच-
पत्रः १० पीतः ११ कैशिक्योजः १२ शीर-
नाग्रनः १३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । पित्तकारित्वम् । वातहारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः ।

शाब्दाय

शाखोटो रत्नपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित् ॥
इति भाषप्रकाश ॥

शाख्य, त्रि, शाखासम्बन्धी । शाखाशब्दात्
ष्णाप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्कर, क्लौ, (शाङ्कर + अण् ।) छन्दोभेदः । इति
मेदिनी ॥ अस्य रूपान्तर शाङ्कर शार्करश्च ॥

(शाङ्करी देवतास्य इत्यर्थे अणि आर्द्रानक्षत्रम् ।
यथा, बृहत्संहितायाम् । ७१ । ७ ।

“सृजे तु मूषकाङ्गय व्यसुत्वमेव शाङ्करे ॥”
शाङ्कर, पु, (शाङ्करस्याय दाहन्त्वात् । शङ्कर +
अण् ।) वलीवह् । इति मेदिनी ॥ (शाङ्कर-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
४६ । २०१ ।

“तत्रैषां तद्गुहाहारप्राप्तानां शाङ्करा
गणा ॥”
शाङ्करि, पुं, शङ्करस्यापत्य पुमान् । शङ्कर +
इज् ।) कार्त्तिकेयः । गणेशः । इति मेदिनी ॥

शाङ्कुची, स्त्री, शङ्कुचनमत्स्य । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शाङ्ग, त्रि, शङ्गसम्बन्धि । शङ्गशब्दात् षाप्रत्य-
येन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्गिक, पु, (शङ्गकरणं शिल्पमस्य इति । शङ्ग
+ ठक् ।) जातिविशेष । शाङ्गारि इति
भाषा । तत्पर्याय । काव्यविक. २ । इत्यमरः ॥

शाङ्गकार, ३ काव्यजक ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शङ्गवादक । तत्पर्याय । शङ्गघाः २ ।
इति जटाधर. ॥

शाङ्गुष्ठा, स्त्री, गुष्ठा । इति रत्नमाला ॥

शाट, पु, वस्त्रभेदः । इत्यमरभरती ॥ यथा,—
“दूरत. शोभते मूर्खो लम्बशाटपटाहतः ।
तावथ शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥”
इति चाणक्यशतकम् ॥

शाटक, पुं क्लौ, (शाट + स्तार्थे कन् ।) पट. ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ३८ ।
“स राजवन्दिनामा तदृत्वा शाटकमग्रहीत् ॥”
नाटकभेदः । इत्यमरभरती ॥

शाटिका, स्त्री, शाटी । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
शाटी, पु स्त्री, वस्त्रभेद । शाडी इति भाषा ।
इत्यमर ॥ अस्या निर्माव्यत्व निर्माव्यशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

शाब्दायन, क्लौ, प्रकृतकर्म्मवैगुण्यप्रशमनार्थोम ।
यथा । यत्तु प्रकृतकर्म्मवैगुण्यप्रशमनाय शाब्दा-
यनहोमाभिधानं भवदेवभट्टसम्मतं तत्र प्रामा-
णिकं तस्मादपि महाप्रामाणिकैर्भट्टनारायण-
चरणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रामाणीकतत्वात् ।
छन्दोगपरिशिष्टेषु प्रायश्चित्तार्थं प्रकारत्रय-
मात्रमुक्तम् । यथा,—
“यत्र व्याहृतिभिर्होमं प्रायश्चित्तात्मको भवेत्
चतस्रस्रत विज्ञेया स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाग्नातमित्येषा प्राजापत्यापि बाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधि-
ः ॥”
श्रुत ॥”

त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधात् गोभि-
लौकिककर्म्मणि शाब्दायनहोमो न युक्तः । किन्तु
व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिभिश्चतस्रभिः प्राय-
श्चित्तहोमो युक्तः । विशारदप्रभृतयोऽप्येवम् ।
शाब्दायनहोमस्य समूलत्वेऽपि शाख्यन्तरीय-
त्वम् । इति तित्यादितत्त्वम् ॥

शाब्दायन, पु, मुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

शाब्द, क्लौ, (शठस्य भाव । शठ + षञ् ।)
शठता । (यथा, “शठे शाब्दं समाचरेत् ॥”)
तत्पर्याय । कपटः २ व्याज ३ दम्भः ४
उपधि ५ छद्म ६ कैतवम् ७ कुसृति ८
निकृति ९ । इत्यमरः ॥ नव अयथार्थ-
व्यवहारे । शठ वधे लेशकैतवे तालव्यादि-
श्रुत् तस्य कर्म्म शाब्द षणः । कपटादि-
षट्कं कृद्भिः कुसृत्यादित्रय चित्तकीटिक्ये
इत्येके । कपटादिषट्कं वञ्चनमात्रफलम् ।
कुसृत्यादित्रिकान्तु हिंसाफलमिति भेदः । इति
सर्वानन्दो मधुसू । नवैवैकार्या इति बहवः ।
इति भरत ॥ अपि च ।

“अस्त्रिया कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च ।
कूट कल्कं छलं छद्म मिषकैरवकैतवम् ॥
अथ शाब्दश्च शठता कुसृतिर्निकृतिश्च सा ।
हिंसाफले चतुष्कं स्यात् शाब्दपर्याय ईरितः ॥
पूर्वः कपटपर्यायः फले वञ्चनमात्रके ।
उभयोरेकपर्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

शाड, ऋड् ज्ञाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०
भ्रात०-सक०-सेट् ।) ऋ, अग्रशाडत् । ड,
शाडते गुणिन गुणी । अन्त स्यदतीय-
युक्तादिरयमिति कस्यचिद्भ्रमः । इति दुर्गा-
दास ॥

शाडुल, पु, शाडुल । इति केचित् ॥

शाणं, क्लौ, (शणेन निर्मितमिति । शण + अण् ।)
शणनिर्मितवस्त्रम् । यथा । क्षीम शाण वा
ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्य आविक वैश्यस्य ।
क्षुमा अतसौ तस्या इदं क्षीम तसरादि ।
शाण शणतन्तुभव तद्गुभय ब्राह्मणस्य । इति
संस्कारतत्त्वम् ॥

शाण, पु, (शण्यते ज्ञायते गुणादिरनेति ।
शण + षञ् ।) कषपटिका । कष्टिपातर इति
भाषा । तत्पर्याय । निकष २ कष. ३ । इत्य-
मर ॥ शान. ४ निकष ५ कष ६ । इति
भरत ॥ आकष ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
साधचतुष्टयम् । चारि साषा इति भाषा ॥
तत्पर्याय । निष्कः २ टङ्. ३ । इति वैद्यक-
परिभाषा । यथा,—
“माषैश्चतुर्भिः शाणं स्यात् वरणं स निगद्यते
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वय कोल उच्यते ॥”
इति भाषप्रकाश ॥

श्रीहाटीना निकषः । शानपातरः इति भाषा ।
इति मेदिनी ॥ करपत्रम् । करात् इति भाषा ।
इति विश्व ॥

शाणजीवः, पुं, (शाणेन भाजीवतीति । भा +
जीव + अच् ।) अस्त्रमार्जक । यथा,—
“शाणजीव. शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधा-
वकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शाणि, पुं, पट्टहस्त । यथा,—
“पट्टे राजशणं शाणिसिद्धिं ककुष्ठपत्रक ॥”
इति शब्दमाला ॥

शाणित, त्रि, तीक्ष्णीकृत । निश्चितः । कृतशाण
शाणशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाणी, स्त्री, (शणस्य विकारः । शण + अण् ।
टिड्ढेति ङीप् ।) शणसूत्रमयी पट्टिका ।
यथा,—
“शाणीप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया मही-
रुहा ।
शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥”
इति विश्वपुराणे ६ अग्ने १ अध्याय ॥

शाणी शणसूत्रमयी पट्टिका तत्तुल्यानि
वस्त्राणि । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १८४ । १८ ।
“वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोर-
दूषकः ॥”)

प्रावरणान्तरम् । ताम्बु इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ छिद्रवस्त्रम् । यथा । शाणी गोषी
छिद्रवस्त्रे । इति हेमचन्द्रः ॥ हस्तकटाक्षादि-
सूचना । इशारा इति पारस्यभाषा । इति
शब्दरत्नावली ॥

शाणीर, क्लौ, शोणनदमध्यस्थतटः । दर्दरीनदी-
तटः । इति विश्वः ॥

शाण्डिल्यः, पु, विश्वहस्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।
“हिरन्व प्रणमामि यस्य पुरतः शाण्डिल्यमूले
त्रिया
विभ्रत्याम्बुरुहे समं मधुरिपुस्ते शङ्खक्रे
वहन् ॥”)

वह्निभेद । (शण्डिलस्य मुनेर्गोत्रापत्यमिति ।
शण्डिल + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ ।
इति यञ् ।) मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥
स तु गोत्रकार. भक्तिसूत्रकारश्च । तत्सूत्र-
भाष्याद्यज्ञोको यथा,—
“प्रपद्य परमं देव श्रीसुब्रह्मरक्षरसूरिणा ।
शाण्डिल्यशतसूत्रीय भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥”
शात, क्लौ, (शो + ऋ “शाच्छोरन्यतरस्याम् ।”
७ । ४ । ४१ । इति षच्चे इत्वाभावः ।) सुच्छम् ।
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (विनाश । यथा,
सुस्रुते । ४ । १ ।
“पाणिप्राप्त पाणिदाहं नखमातं करोति च ॥”
शात त्रि, (शो + ऋः दुर्बल ।) निश्चितः ।
इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः इत्यमरः ॥
शातकुम्भ, क्लौ, (शतकुम्भे पवते भवम् । शत-
कुम्भ + अच् ।) काश्चनम् । (यथा, माघे ।
८ । ८ ।

शाहलः

“द्रुतश्रातकुम्भनिभमश्रुमतो
वपुरर्द्धमन्नवपुष पयसि ॥”

सुस्तूर । इत्यमर ॥

श्रातकुम्भ' पु, करवीरवृक्ष । इति मेदिनी ॥
श्रातकौम्भ, क्ली, स्वर्यम् । इति भरतद्विरूपकोष ॥
(सुवर्णनिर्मिति, त्रि । यथा, रामायणे । २ ।
३ । ११ ।

“श्रनञ्च श्रातकौम्भाना कुम्भानामग्निवज्जसाम् ॥”
श्रातन, क्ली, कार्श्यम् । विनाशनम् । यथा,—
“वसन्ते सर्वशस्याना जायते पत्रश्रातनम् ।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवा कण्ठिशशालिन' ॥”
इति सारमञ्जरौ ॥

(छेदके, त्रि । यथा, रघु । ३ । ४२ ।

“स पूर्वत पर्वतपञ्चश्रातन
दशशं देव नरदेवसम्भव ॥”

श्रातपत्रक', पु, (श्रातपत्र पञ्चमिव । कन् ।)
चन्द्रप्रकाश । यथा,—

“चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रकाशो द्योत
श्रातप ।

अकल्का चन्द्रिकायाश्च प्रकाशे श्रातपत्रक ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्रातभीरु, पु, मदनमाली । मञ्जिकाभेद ।
यथा,—

“श्रातभीरुर्भद्रवक्षी भूमिमण्डोऽष्टपादिका ॥”
इति रत्नमाला ॥

श्रातमान, त्रि, (श्रातमान + “श्रातमानविश्रुति-
केति ।” ५ । १ । २७ । इति अण् ।) श्रात-
मानेन क्रीतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रातला, स्त्री, (श्रात छेद लातीति ला + क ।)
सातला । चर्मकषा इति ख्याता । इत्यमर-
टोकाया भरत ॥

श्रात्रव क्ली, (श्रात्रोर्भाव' समूहो वा । शत्रु +
अण् ।) शत्रुभाव । शत्रुसहति । इति
मेदिनी ॥ (शत्रुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघु ।
४ । ४२ ।

“ताम्बूलीना दलेस्तत्र रचितापानभूमय ।
नारिकेलासव योधा, श्रात्रवश्च पपुर्यश ॥”

श्रात्रव पु, (शत्रुरेव । स्वार्थे अण् ।) शत्रु ।
इत्यमर ॥ (यथा, माघे । १४ । ४४ ।

“तत्र नाभवदसौ महाहवे
श्रात्रवादिव पराश्रुखोऽर्थिन ॥”

श्राद, पु, (श्री तनूकरणे + “शाशपिभ्या ददनौ ॥”
उणा० ४ । ६७ । इति द ।) कर्दम । श्रप्पम् ।
इत्यमर ॥

श्रादहरित, त्रि, (श्रादौ श्रप्ये हरित ।)
श्राहल । इत्यमर ॥

श्राहल, त्रि, श्राद + 'नडश्रादात् डूलच् ।’ ४ ।
२ । ८८ । इति डूलच् ।) नववर्णवडूलदेश ।

इत्यमर ॥ श्रादो नववर्ण विद्यतेऽत्र श्राहल' ।
श्रप्यवाचिन एव श्रादशब्दाहल स्यात् न तु
पङ्कवाचिनोऽनभिधानात् । इति तट्टीकाया
भरत ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । १४ ।

शान्तः

“शाहलेषु यदा शिथ्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणयुक्तेषु कि स्यात् सुखतर तत ॥”

शान, ज तेजे । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) शानस्तिच्छीकरणम् ।
ज, शोशासति शोशासते खड्ग कर्मकारः ।
इति दुर्गादास ॥

शान, पु, श्राण । इत्यमरटोकाया भरत ॥
शा(ण)नपाद, पु, पारिपात्रपर्वत । (अस्य
विवरण हरिवंशे १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
चन्दनघर्षणपाषाण' । इति महाभारते हरि-
वंश ॥ चन्दनपिष्टि इति भाषा ॥

शानी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शान्तः, त्रि, (शम + क्त । “वा दान्तशान्तेति ।”
७ । २ । २७ । इति निपातित ।) उपशम
प्रापित । प्राप्नोपशम । इति भरत ॥ तत्-
पर्याय । शमित २ । इत्यमर ॥ शान्त ३
जितेन्द्रिय ४ । इति हेमचन्द्र' ॥ शमान्वित' ५ ।
इति मेदिनी ॥

शान्त, पु, अभियुक्त । रसभेद । इति मेदिनी ॥

शान्तरसस्य लक्षणादि यथा,—
“शान्त सम स्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मत ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छाय श्रीनारायणदेवत ॥
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनि सारता तु या ।
परमार्थस्वरूप वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिचैत्रतीर्थरस्यवनादय ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिण ॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिण ।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादय ॥”

यथा,—
“रथान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्या नवस्था-
ध्वगे

सत्रासञ्च सकीतुकञ्च सदय दृष्टस्य तैर्नागरै ।
निर्वीजीकृतचित्तसुधारसमुदा निद्रायमाणस्य
नि शङ्क करट' कदा करपुटी भिन्ना विबुधि
श्रति ॥”

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।
“निरहङ्काररूपत्वात् दयावीरादिरिव नो ।”
दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा
मलयवत्याद्यनुरागादिरन्ते च विद्याधरचक्र-
वर्तित्याद्यासिर्देशनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते ।
शान्तस्तु सर्वप्रकारिणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वात्
तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्त-
रसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु ।

“न यत्र दुःख न सुख न चिन्ता
न हे परागौ न च काचिदिच्छा ।
रस स शान्त कथितो मुनीन्द्रै
सर्वेषु भावेषु समप्रमाण ॥”

इत्येव रूपस्य शान्तस्य मोचावस्थायामेवात्म-
स्वरूपपापतिलक्षणाया प्रादुर्भावात् । तत्र
सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते
युक्तविशुद्धदशायामवस्थितो य' शम स एव

शान्तिः

यत् रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादे स्थितिश्च
न विरुद्धा । यथास्मिन् सुखभावोऽप्युक्तस्तस्य
वैपयिकसुखपरत्वान्न विरोध । उक्तं हि ।

“यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महासुखम् ।
दृष्ट्याचयसुखस्यैतं नार्हत पोडशी कलाम् ॥
सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तादा ॥”

आदिशब्दात् धर्मवोरदानवीरदेवताविषय-
रतिप्रभृतय । तत्र देवताविषया रतिर्यथा,—
“कदा वाराणस्यामिह सरधुनी रोधसि वसन्
वसान कौपीन शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्”

इति साहित्य दर्पणे ३ परिच्छेद' ॥
शान्त, [म्] व्य वारणम् । इति मेदिनी ॥

शान्तनव, पु, (शान्तनोरपत्य पुमान् । शान्तनु +
अण् ।) शान्तनुराजपुत्र । भीष्म । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३६ ।
८० ।

“तथा भीष्म शान्तनवो गङ्गायाममितद्युति ।
वसुवीर्यात् समभवत् महावीर्यो महायशः ॥”

शान्तनु, पु, द्वापरयुगस्य चन्द्रवशीर्यैर्काव्य-
राज । स तु गङ्गाया भीष्म जनयामास । तस्य
पिता प्रदिप' । यथा,—

“जयसेनस्तत्तनयो राधिकोऽतोऽयुतायुभूत् ।
ततश्चाप्तो धनस्तस्मात् देवातिथिरसुख्य च ।
ऋचस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मज ।
देवापि शान्तनुस्तस्य वाह्नीक इति चात्मजा ।

य य कराभ्या स्पृशति जीर्णं यौवनमेष्यति ।
शान्तिमाप्नोति चैवाभ्या कर्मणा तेन
शान्तनु ॥

वाह्नीकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिर्भूरिश्रवास्तत ।
शलश्च शान्तनोरासीत् गङ्गाया भीष्म आत्म-
वान् ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे २२ अध्याय ॥
तत्पर्याय । महाभीष्म २ । इति जटाधर ॥

प्रातीप ३ इति त्रिकाण्डशेष ॥ प्रतीप ४
प्रतिप' ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (शान्तनु-
रिति पाठस्तु बहुभिराहत ॥) कर्कटी । इति

रत्नमाला ॥

शान्ता, स्त्री, दशरथराजकन्या । दशरथेन कन्याय
लोमपादाय राज्ञे प्रदत्ता । सा च ऋष्यशृङ्ग-
भार्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते १ अङ्के ।

“कन्या दशरथो राजा शान्ता नाम व्यजी-
जनत् ।

अपत्यकृतिका राज्ञे लोमपादाय या ददा ॥
शमीभेद । तत्पर्याय । श्रुभा २ भद्रा ३ अप-
राजिता ४ जया ५ विजया ६ । अस्या गुणा,
शमीवत् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शान्ति, स्त्री, (शम + क्तिन् ।) कामक्रोधादि-
प्रशम । चित्तोपशम । इति भरत, ॥ विषयेभ्य

शान्तिः

इन्द्रियोपरम' । इति चण्डिकायां नागोजी-
भट्ट ॥ तत्पर्यायः । शमथः २ शमः ३ । इत्य-
मर ॥ प्रथमः ४ उपशमः ५ प्रशान्ति ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्ट्याक्षयः ७ । इति
हेमचन्द्र ॥ तत्रक्षण यथा,—

'यत्किञ्चिदन्तु मप्राप्य स्वल्पवा यदि वा बहु ।
या तुष्टिर्जायते चित्ते शान्ति सा गद्यते बुधै ॥'
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे १५ अध्यायः ॥
भट्टम् । इति हेमचन्द्र ॥ गोपीविशेष । यथा,
राविकोवाच ।

"शान्त्वा गोप्या युतस्त्वञ्च दृष्टोऽह राशमण्डले ।
वसन्तपुष्पशय्यायां साम्बवान् चन्दनोक्षितः ॥
रत्नप्रदीपैर्युक्तश्च रत्ननिर्माणमन्दिरे ।
रत्नभूपितभूपाद्यो रत्नभूपितया मह ॥
तया दत्तश्च ताम्बूल भुक्तवाच पुरा विभो ।
सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधान कृत तया ॥
शान्तिर्देह परित्यज्य भयाहीना त्वयि प्रभो ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
सविभव्य त्वया दत्त प्रेम्णा प्ररुदता पुरा ।
विश्वे विपयिणे किञ्चित् सत्त्वरूपाय विष्णवे ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपायै महालक्ष्म्यै पुरा विभो ।
त्वन्मन्त्रोपासकोभ्यश्च वैश्वेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्त्रिभ्यश्च धर्माय धर्मिष्ठेभ्यश्च किञ्चन ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥६॥
दुर्गा यथा,—

"उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादितिगुणा मता ।
सर्वत्रा सर्ववैतृत्वाच्छान्तिवाञ्छान्तिरुच्यते ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय ॥४॥
धर्मद्वारा ग्रहदौःस्वरादु खप्रादिसूचितैहिका-
निष्टहेतुदुरितनिवृत्ति । यथा,—
"यथा शस्त्रप्रहाराणां कवच विनिवारकम् ।
तथा देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥"
वानप्रस्थभूतग्रहहराधिपप्रबलतरशत्रुदु रह-
रोगाभिभवाद्भुतदुःखप्रग्रहदौःस्वरादिनिमित्तक
शान्तिकर्मापि मलमासे कर्तव्यम् । शुद्धकाल-
प्रतीचायामसहस्रत्वे नानन्वगतिकत्वात् । अत-
प्यात्मान सतत गोपायीत इति श्रुतौ सतत-
मित्युक्तम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ ४ ॥ उप-
सर्गशान्तिगाथा यथा,—

"एषामिन्द्रो महावीर्यस्त्रै लोकाभ्येश्वरोऽभवत् ।
शत क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिर्नाम नामत ॥
तस्योपसगनाशाय नामाचरविभूषिता ।
अद्यापि मानवैर्गाथा गीयतेऽत्र महीतले ॥
सशान्तिर्देवराट् शान्त' सुशान्ति न प्रयच्छति ।
सहितः शिषसत्याद्यैस्तथैव वशयतिभि ॥"
इति भावण्डेयपुराणे उत्तमसन्वन्तरसमासा-
ध्याय ॥४॥

अथाह तशान्तिः । तथाद्भुतनिरूपणम् । अद्-
भुतसामरे षाण्ड्यपाद्भुतवचनम् । प्रकृति-
विरुद्धमद्भुतमापद' प्राक्प्रबोधाय देवा सृज-
न्तीति । तनापज्जानाय भूम्यादोना पूर्व-
स्वभावप्रक्षयो देवकर्तृकोऽद्भुत इति । एषश्च

शान्तिः

बुधोदयपर्वणि ग्रहादीना गणितागणितत्वेन
प्रकृतानामपि यदुत्पातत्व तद्भाक्तम् । तत्कार-
णञ्च गगनहितावाहंसत्ययो ।

"अतिलोभादसत्याहा नास्ति क्वाहाप्यधर्मतः ।
नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥

ततोऽपचारान्नियतमपवर्जन्ति देवता ।
ताः सृजन्यद्भुतास्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिता ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सर्वबोधयन्ति च ॥"
ताश्च पर न दशयेदित्याह विष्णु । नोत्पात
दर्शयेदिति । तत्र वेलानक्षत्रमण्डलनिरूपणम्
यथा, दीपिकायाम् ।

"प्राग्द्वित्रिचतुर्भागेद्युनिशोरद्भुतेषु सर्वेषु ।

अनिलाग्निशक्रवरुणा मण्डलपतयः शुभा-
शुभैश्च ॥"

वैलामण्डलः ।

"अर्थ्यमृणादिचतुष्कवन्द्यतुरगादित्येषु वायु-
भवेत्

देवेज्याजविशाख्याभ्ययुगले पितृद्वये
चानल ।

विश्वदित्रयधाटमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः
सर्पोपान्त्यशतान्त्यमूलयुगलेशानिष्वपामीश्वर ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदीपद ।

सुरपतिवरुणौ शस्त्रौ योगस्तयोरतिशोभन ॥

स्वरुणासुरन्मिश्र शक्रस्तथाग्निमसायुत ।

फलविरहित सिन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुप ॥

यन्मण्डलेऽद्भुत जात शान्तिस्तद्देवतायया ।

तथा शान्तिदय कार्य मण्डलद्वयजाद्भुते ॥४॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

"ग्रहक्षवैक्लव दिव्य आन्तरीच निबोध मे ।

उल्कापातो दिशा दाह परिवेशस्तथैव च ॥

गन्धर्वनगरश्चैव वृष्टिश्च विज्ञता तथा ।

एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दि-
शेत् ॥

चरस्थिरभव भौम भूकम्पमपि भूमिजम् ।

जलाशयाना वैकल्य भौम तदपि कौर्त्तितम् ॥

भौम चाल्पफल ज्ञेय चिरेण परिपच्यते ।

नाभस मध्यफलद मध्यकालफलप्रदम् ।

दिव्य तीव्रफल ज्ञेय शोभकारौ तथैव च ॥५॥

शौतोष्णताविपर्ययास ऋतूना रिपुज भयम् ।

पुष्ये फले च विज्ञते राज्ञो ऋत्यु तथा दिशेत् ॥

अकालप्रभया नार्थे कालातोता प्रजास्तथा ।

विज्ञता प्रसवाद्यव युग्मप्रसदन तथा ॥

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाय जायन्ते यदि वा त्रयः ।

पञ्चव पक्षिणश्च तद्यैव च सर्गोत्पत्ता ।

विनाश तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥

प्रदोषे कुङ्कटागवो हेमन्ते चापि वीकिना ।

अर्कादयेऽर्काभिमुख श्वारावो नृभय दिशेत् ॥

उलूको वसते यत्र निपतेहा तथा गृहे ।

ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युधननाशस्तथैव च ॥

गृध्रः कङ्क कपातस्य उलूक श्येन एव च ।

चिह्नस्य धर्मचिह्नश्च भास पाट्टर एव च ॥

शान्तिः

गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।
पञ्चान्मासात्तथा वर्षान्मृत्यु' स्याद्गृहमेधिन ।
पन्नरा पुत्रस्य वा सृत्युर्द्रव्यञ्चापि विनश्यति ॥
ब्राह्मणाय गृह दत्त्वा दत्त्वा तन्मृत्यमेव वा ।
गृहीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमा प्रयोजयेत् ॥
इमा वक्ष्यमाणाम् ॥ ४ ॥

"मासास्थीनि समादाय श्मशानाद्गृध्रवायमा'
श्वा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशान सा महीभवेत् ।
चौरिण हन्यते लोकः परचक्रसमागम ॥

सग्रामश्च महाघोरो दुर्मिच मरक तथा ।

अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रव ॥

अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥"

मत्स्यपुराणे ।

"अतिहृष्टिरेनाहृष्टिदुर्मिचादिभय मतम् ।

अमृती तु दिनादूर्ध्वं वृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥

निरभे वाथ रात्रौ वा श्वेत यस्योत्तरेण तु ।

इन्द्रायुध ततो दृष्ट्वा उल्कापात तथैव च ॥

दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्वनगर तथा ।

परचक्रभय विद्यादेशोपद्रवमेव च ॥"

भासो वनकुक्कुटः ॥४॥ कसनिधनसूचने हरि-

वश ॥

"वक्रमङ्गारकचक्रो चित्राया घोरदर्शन' ।

चलत्यपर्वणि मही गिरिणा शिखराणि च ॥"

वाणोत्पाते स एव ।

"दक्षिणा दिग्मास्थाय धूमनेतु स्थितोऽभवत्

वक्रमङ्गारकचक्रे कृत्तिकासु भयङ्कर' ॥" ४॥

कृत्यचिन्तामणौ ।

"त्यक्ताग्रीर्चिवेकातल्लवसुधा लोका' क्षुधा-

पौडिता

विप्रा वेदहतास्तथा प्रचक्षिता बह्नाग्निनी

दु खिता' ।

शोणीमन्दफला नृपाश्च विकला सयामघोरा

मही

प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराहोर्युती ॥

रक्तो यस्त्रोदयोगो सामास्त्रिवशादिभिर्मरक ।

धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षिते भय

विद्यात् ।

अङ्गारपाशुवर्षे विनाशमुपगति तन्नगरम् ॥

उपलं विनाजलधरैर्विहता वा यदा प्राणिनां

दृष्ट्या ।

छिद्र वाप्यतिहृष्टिं गम्यानामीतिसजननम् ॥"

बुधकौगिकसवादे ।

"वज्रा प्रपाते च फल शरटस्य प्ररोहणे ।

शीर्षे राजत्रियोऽवाप्तिर्भले चैश्वर्यमेव च ॥

कण्योर्भूपणावाप्तिर्नद्योर्वन्मुदगनम् ।

नामिकायाश्च सीगन्ध' वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ।

कण्ठे चैव त्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् ।

धननाभो वाङ्मूले करयोर्धनवृद्धि ॥

स्तनमूले च सौभाग्य हृदि मौग्यविवर्द्धनम् ।

शृङ्गे नित्य महीलाभः पाङ्गयोर्वन्मुदगनम् ॥

कटिहृदये वस्त्रलाभो गुह्ये ऋत्युसमागम' ।

शान्तिः

जह्वे चार्थचयो नित्य गुदे रोगभयं भवेत् ॥
 उर्ध्वोस्तु वाहनाशान्तिर्जानुजह्वेऽर्थसञ्चयः ।
 वामदक्षिणयोः पादे भ्रमणं नियतं भवेत् ॥
 वज्रया प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ।
 व्यत्यासाच्च फलश्चैव तद्देव प्रजायते ॥
 वज्रया प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनम् ।
 निधनार्थाय भवति व्याधिपीडा विपर्यये ॥
 पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते ।
 पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ॥
 आरोहणस्योर्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् ॥
 भवेद्विष्टफलं तस्य तत्काले जायते भ्रुवम् ॥*॥
 सृष्टमात्रे तयो सद्यः सचैल जलमाविशेत् ।
 पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यादकार्वाणलोकनम् ॥
 वस्त्ररूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रं ण वेष्टयेत् ।
 पूजयेद्ब्रह्मपुण्याद्यैस्तदर्थे पूर्णकुम्भके ॥
 पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चामृतं सपञ्चवम् ।
 पञ्चदशकवायञ्च निक्षिप्यावाहयेत्ततः ॥
 पूजयेद्ब्रह्मपुण्याद्यैर्लोकपालास्तथा ग्रहान् ।
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिं खदिरैः शुभैः ।
 तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥”
 वज्रौ गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्यम्बकमन्त्र
 इति विद्याकर ॥*॥ गर्गसंहितावार्हस्पत्ययो ।
 “ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति परा-
 भवम् ।
 ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया अज्ञयान्विता ।
 दाश्विक्यादा विमोहादा विनश्यन्त्येव तेऽचि-
 रात् ॥”*॥
 अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारोऽन्यथा दोष
 इत्याह मत्स्यपुराणम् ।
 “भिन्नमण्डलवलाया ये भवन्त्यद्भुता क्वचित् ।
 तत्र शान्तिश्चकार्यं निमित्तं सति नान्यथा ।
 निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ॥”
 एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् ।
 अन्यथा वेनामण्डलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् ॥*॥
 अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्केन ।
 “यत्र यत्र च सकीर्णमात्मानं मन्यते हिज ।
 तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृत ॥
 गायत्र्या प्रयतं शुद्धं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 शान्तिकामश्च लुड्यात् गायत्रीमन्त्रेण
 शुचि ॥
 हस्तुकामश्च नृपतेर्घृतेन लुड्यात् शुचि ।
 सावित्र्या शान्तिहोमाश्च कुर्यात् पर्वसु
 नित्यं ॥
 प्रणव्याहृतिभ्याश्च स्वाहान्तो होमकर्माणि ।
 प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ॥
 मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
 नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शभाशभम् ।
 परस्परभिरक्षा च ग्रहदोषेषु जायते ॥”
 तथा ।
 “तस्माच्छान्तिपरं प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ।
 लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ॥

शान्तिः

भूदोहानुपवासाश्च शस्तं चैत्यादिवन्दनम् ।
 कुर्यात् होमं तथा दानं आश्च क्रीधविवर्त्त-
 नम् ॥
 अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्वन्ति पण्डिताः ।
 वर्जयेदुपतो वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
 ग्रहपूजाश्च कुर्वन्ति सर्वपीडासु मानवः ।
 एव शान्त्यन्तशेषाणि धीराणि हिजसत्तम ।
 प्रयताना मनुष्याणां ग्रहर्त्तान्यन्येकश ॥”*॥
 लोकवादाश्च तत्रैवोक्ता यथा,—
 “आकाशाद्देवतानाश्च देव्यादौनाश्च सौहृदात् ।
 पृथिव्या प्रतिनोके च लोकवादा इति स्मृता ॥”
 ते च सर्वभूतलोकान्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकि-
 कौषधमन्त्रादयः । विपरीतमङ्गलचण्डिका-
 गीतादयः । चैत्यहस्तादीं चैत्रपालकुलदेवता-
 पूजा च ॥*॥ तथा चापस्तम्ब । स्त्रोभ्योऽवर-
 वर्णेभ्यो धर्मशेषान् प्रतोयादित्येक इति धर्म-
 शेषान् श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धान् इति
 नारायणोपाध्याया ॥ भूदोहश्च पात्रं विना
 भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य दुग्धोत्सर्गं । चैत्यः
 पूज्यत्वेन ख्यातो ग्रामप्रधानहज । तथा च
 बाणोत्पाते हरिवंश ।
 “अनेकशास्त्रस्यैव निपपातं महीतले ।
 अर्चितं सर्वकन्याभिर्दानवानां महात्मनाम् ॥”
 उपतो अकल्याणीम् । अतिवादस्य पूज्यमति-
 क्रम्य भाषणम् ॥*॥ मत्स्यपुराणम् ।
 “काकस्यैकरवश्चाव प्रभाते दुःखदायक ।
 काको मैथुनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
 उल्लको वसते यत्र निपतेत् वा तथा गृहं ।
 ज्ञेयो गृहपतिर्नृत्त्युर्ध्वनाशस्तथैव च ॥”*॥
 वराहसंहितायाम् ।
 “क्रीडानुरक्तो रतिमाननुभो
 भीतो रजात्तं पतितो विहङ्ग ।
 नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतु-
 दोषं समुत्पाद्यत आहुरार्याः ॥
 गृहे पक्षिकारिषु कुर्यात्क्षामरतर्पणम् ।
 देवा कपोता इति वा जमथ्यं सप्तभिर्हजैः ॥
 गावश्च देया विविधा हिजाना
 सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरैया ।
 एव कृते पापमुपति शान्ति
 मृगैर्हजैर्वापि निवेदितं तत् ॥”
 हिजैः पक्षिभिः । अपिना अन्यै रपि ॥*॥
 भुजवलभीमैः ।
 “एका हषस्त्रयो गावः सप्ताश्वानव दन्तिन ।
 सिहप्रसूतिकाश्चैव कथिता स्वामिघातिका ॥”
 सिहप्रसूतिका गावः ॥*॥ मत्स्यपुराणे ।
 “अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विस्फुरणं भवेत् ।
 अग्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
 लाञ्छनं पिटकश्चैव ज्ञेयं विस्फुर्जितं तथा ।
 विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां फलं तथा ॥”
 “अनिष्टचिह्नोपगमे हिजाना काव्यं सुवर्णेन च
 तर्पणं स्यात् ॥”*॥ दुःखप्रानिष्टदर्शनादौ घृत
 हिरण्यश्च दद्यादिति ॥*॥ मात्स्ये ।

शान्तिः

“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
 कवे सर्वार्थसिद्धयर्थं गृहागार्थं नमोऽस्तु ते ॥
 एव शुकोदये कुञ्चन् यात्रादिषु च भारत ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकं महीयत ॥
 नमस्तेऽग्निरसा नाथ वाक्पतेऽयं हृहस्यते ।
 क्रूरप्रहैः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
 सक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रासभ्युदयेषु च ।
 कुर्वन् हृहस्यते, पूजा सर्वान् कामान् सम-
 श्रुते ॥*॥”
 वैष्णवाभ्युदये व्यासः ।
 “ग्रहयज्ञं शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा
 हिज ।
 महाशान्तिकरं श्रीमान् तुलस्या पूजितो हरिः
 उत्पादान् दारुणान् पुषा दुर्निमित्ताननेकश ।
 तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिं करो
 हरि ॥”
 अत्र ब्रह्मपुराणोक्तं मन्त्रः ।
 “नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
 स्वाहेति ॥*॥”
 छन्दोगपरिशिष्टम् । अथातो रजस्वलाभिगमने
 गोऽश्वभार्यासु गमने यमजजनने विजातीय-
 जनने वा काककङ्कगृध्रवकश्वेनभासचिह्नकपो
 ताना गृहप्रवेशे मानुषम्योपरिविश्रामणे एषा-
 मेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे अन्येषु चाद-
 भूतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाग्निमुपसमाधाय प्राय
 श्चित्तान्याहुतीर्जुहोति अहुताय अन्नये स्वाहा
 सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय मृत्यवे
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्थालीपाकाहृतान्य-
 दिति ॥*॥ कपोत विशेषयति श्रीनकः ।
 “रक्तपादं कपोताख्यो अरक्षीका, शुकच्छवि
 स चेच्छालां विशेच्छालासमोपश्च ब्रजेदयदि ।
 अन्येषु गृहमध्ये वा वस्त्रीकस्योद्गमादिषु ॥”
 कल्पदृष्टेन विधिना गृहोक्तेन प्रायश्चित्तान्या-
 हुतो अहुतदोषप्रशमनार्थां समाज्याहुती
 अहुतायाग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्स्थाली-
 पाकति कत्तव्यतथा पायसचर्करिर्त्तैभ्यो देवेभ्यो
 लुड्यात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । पश्चात् घृत-
 पायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोधरं दत्त्वा
 शान्तिर्भवतीति । गावर गोश्रेष्ठम् । दक्षिणा
 ता गा कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथा
 चोक्तम् ।
 “गौर्दक्षिणतमा लोके वेदेऽपि निगद्यते ।
 न तताऽन्यहरं यस्मात् तस्मान्नोर्वरसुच्यते ॥”
 छन्दोगपरिशिष्टम् । यस्त्वे धामन्यतममापन्न
 प्रायश्चित्तं न कुर्यात्तस्य गृहपतेमरणं सर्वस्व-
 नाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्मा-
 पवर्गं वामदेव्यगानं शान्तिं शान्तिरिति । अप-
 वर्गं समाप्ती । वामदेव्यगानं शान्तिं कार्या ।
 आहृतिः प्रकरणसमाप्त्यर्था । बार्हस्पत्य ।
 “शमयन्त्यासमाह्रात् कम्पादिकृतं निमित्त-
 माश्वेव ।
 अतिवर्षणोपवासव्रतदोषाकव्यहवर्जानि ॥*॥”

वराह ।
 “ये च न दीष जनयन्त्युत्पातान् तान्दृष्टुस्वभाव-
 क्तान् ।
 ऋषियुक्कतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥”
 तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “वज्राशनिमहीकम्पसन्धानिर्घातनिखनाः ।
 परिवेशरजोधूमरक्ताकारास्तमयोदयाः ॥
 दूमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमा ।
 गोपक्षिमदहृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥३॥
 तारोक्तापातकलुष कपिलाकन्दुमण्डलम् ।
 अनग्निज्वलन स्फोट धूमरेणुनिराकूलम् ॥
 रक्तपद्माक्षया सन्ध्या नभः क्षुब्धार्णवीपमम् ।
 सरिताश्चानुसशोष दृष्ट्वा श्रीषो श्रमं वदेत् ॥३॥
 शक्रायुधपरीवेशी विद्युच्छुष्कविरोहणम् ।
 कम्पोदत्तनवैज्रत्यं रसनं दरुणं चित्तेः ॥
 नद्युदपानसरसां दृष्ट्वा भवनह्रवाः ।
 पतनश्चाद्रिगैहाना वर्षासु न भयावहम् ॥”
 हरिवंशे वर्षावर्णनायाम् ।
 “क्वचित् कन्दरहासाढ्यं शिलीन्धुभरण
 क्वचित् ॥”
 इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्धुभ्रमो न भयावहः ॥
 “दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।
 अहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥
 गीतवादिनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।
 शन्यहृष्टी रसोत्तारपापा शरदि स्मृताः ॥३॥
 शीतानिलतुषारत्व नर्दनं सृगपक्षिणाम् ।
 रत्नोद्यत्तदिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥
 दिशो धूमाम्बकाराश्च शलभा वनपर्वता ।
 उच्चैः सूर्योदयास्तत्र हेमन्ते शोभना मताः ॥३॥
 हिमपातानिलोत्पपातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
 दृष्ट्वाञ्जनाभमाकाशं तारोक्तापातपिञ्जरम् ॥
 चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्च सृगपक्षिणाम् ।
 पत्राङ्गुरलतानाश्च विकाराः शिशिरे शभाः ॥३॥
 ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्ट्वा स्वर्त्ता शुभावहा ।
 ऋतावन्यत्र चीत्वाता दृष्ट्वास्ते सृष्ट्वाः ॥३॥
 उन्नतानाश्च या गाथा शिशूनां चेष्टितश्च यत् ।
 स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥
 पूर्वश्चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान् ।
 नादेशिता वाग्बदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥”
 बृहस्पति ।
 “ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये सृष्टाम्
 आवयन्त्यथलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥”
 विनेया दण्डनीया । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥३॥
 भौमदिव्यान्तरीचीत्पातशान्तिर्मात्स्ये २०२
 अध्यायावधि २१२ अध्यायपर्यन्तं दृष्टव्या ।
 तथा देवीपुराणे महाभ्युदयपादे सर्वदेविकी-
 सर्वोत्पातशान्तिसमाप्ताध्याये चण्डीशब्दे च
 दृष्टव्या । तन्त्रोक्ता शान्ति षट्कर्मशब्दे
 दृष्टव्या ॥३॥ अथ शान्तिकपौष्टिककर्मोद्दिनम् ।
 तत्र धारा रविसोमबुधहृष्टतिशुक्राणां तत्र
 नक्षत्राणि उत्तराषाढा उत्तरफाल्गुणी उत्तर-
 भाद्रपत् रोहिणी चित्रा अनुराधा मृगशिरः

रेवती पुष्या अश्विनी हस्ता । तत्र चन्द्रः
 शोभनः । लम्ब शोभनम् । इति ज्योतिषतत्त्वम्
 शान्तिः, पु, वृत्ताहंशिशेष । जिनचक्रवर्तिविशेष
 इति हेमचन्द्रः ॥ दशमन्वन्तरीयेन्द्र । यथा,—
 “धर्मपुत्रस्य पुत्रास्तु दशमस्य मनो शृणु ।
 सुचेतश्चित्तभोजाश्च भूमिश्चेत्यश्च वीर्यवान् ॥
 शतानीको निरमितो वृषसेनो जयद्रथ ।
 भूरिदुम्नः सुवर्चाश्च शान्तिरिन्द्र प्रतापवान् ॥
 आपो मूर्त्तिर्हविष्वाश्च स्रक्तित्वाव्ययस्तथा ।
 नाभागोऽप्रतिभश्चैव सौरभा ऋषयस्तथा ॥
 प्राणाख्याः शतसख्याश्च देवताना गणास्तथा ।
 वालिश्रुतुस्त हरिश्च गद्या घातयिष्यति ॥”
 इति गारुडे ८७ अध्याय ॥
 शान्तिकामः, त्रि, (शान्ति कामयति इति ।
 कम + णिङ् + अच् ।) शान्त्यभिलाषी । यथा,
 “श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञ समा-
 चरेत् ।
 दृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिवरन्नपि ॥”
 इति सस्कारतत्त्वम् ॥
 शान्तिगृह, स्त्री, (शान्तिर्गृहम् ।) शान्त्यालय ।
 यज्ञान्ते शान्तिकुम्भजलेन स्नानस्य गृहम् ।
 तत्पर्यायः । आथर्वणम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, हृहृस्व हितायाम् । ४४ । ५ ।
 “कण्ठेषु निबन्धीयात् पुष्ट्यर्थं शान्तिगृहगानाम्”
 शान्त्य, स्त्री, सान्त्वम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।
 शान्त्यति, स्त्री ब्राह्मण्यष्टिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ पुस्तकान्तरे खान्तितिरिति च पाठः
 शाय, पुं, (शयनमिति । शय + घञ् ।) आक्रोश ।
 (यथा रघु । ५ । ५६ ।
 “समोचितं सत्त्ववता त्वयाहं
 शयाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ॥”)
 दिव्यम् । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्याय ।
 अकरणि २ । इत्यमरः ॥ अजोवनि ३
 अजननि ४ अवनयः ५ निग्रहः ६ । इति
 भरतः ॥ अभिसम्पातः ७ । इति शन्यान्तरम् ॥
 शेषस्य पर्याय । शयनम् २ शयय ३ । इत्य-
 मरः ॥ मिथ्यानिरसनम् ४ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (उपद्रव । यथा, रामायणे । १ । २६ । ३५
 “उवास रजनीं तत्र ताडकाया वने सुखम् ।
 सुक्तशाय वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।
 रमणीयं विवभ्राज यथा चैवरेण वनम् ॥”
 “सुक्तशाय अपगतोपद्रवम् ।” इति तट्टीका ॥
 जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । ४ ।
 “प्रतीप शाय नद्यो वहन्ति ।”
 “नद्यो गङ्गाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शायं
 उदकं वहन्ति ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 शायटिकः, पु, मयूरः । इति केचित् ॥
 शायस्त्रः, पु, (शाय एवं अस्त्र यस्य ।) मुनि ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शाफरिः, पु, (शफरान् हन्तीति । शफर +
 “पश्चिमस्त्रमृगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति
 ठक् ।) मत्स्यधारकः । इति केचित् ॥

शब्द, त्रि, (शब्दस्यायमिति । शब्द + अण् ।)
 शब्दसम्बन्धी । यथा । एकः शब्दोऽपरश्चार्थः ।
 इति दायभागः ॥ (शब्दमयः । यथा, भाग-
 वते । २ । २ । २ ।
 “शब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था
 यन्नामभिर्धायति धीर पाथे ॥”)
 सरस्वत्या स्त्री, शाब्दी । इति केचित् ॥
 शाब्दबोध, पु, (शब्द शब्दसम्बन्धौ बोधः ।)
 शब्दार्थज्ञानम् । न्यायमते पदार्थज्ञानजन्य-
 ज्ञानम् । तस्य करणं पदज्ञानम् । तस्य कारणं
 पदशक्तिज्ञानम् । कदाचित् लक्षणाज्ञानम् ।
 एव आकाङ्क्षायोग्यतासत्तित्वात्पर्यज्ञानश्च ।
 यथा,—
 “पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
 शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥
 शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति पदज्ञानत्विति ।
 न तु ज्ञायमानं पदं करणं पदाभावेऽपि भौमि-
 श्लोकादौ शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति पद-
 जन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञान-
 वतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबो-
 धापत्तेः । तत्रापि ह्यस्या पदजन्यत्वबोधश्च अन्यथा
 घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आकाश-
 स्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः ।
 इति शक्तिज्ञानान्यतरसम्बन्धः । अत्रैव शक्ति-
 ज्ञानस्य उपयोगः । पूर्वं शक्तिग्रहाभावे
 पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः ।
 पदज्ञानस्य हि सम्बन्धिज्ञानविधेयार्थस्मार-
 कत्वम् । * । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य
 सम्बन्धः । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इती-
 श्वरेच्छारूपा आधुनिके नान्नि शक्तिरस्यैव
 एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्वरे-
 च्छायाः सत्त्वात् आधुनिके तु सङ्घेते न शक्ति-
 रिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः
 किन्त्विच्छेव तेनाधुनिकसङ्घेतेऽपि शक्तिरस्तीति
 वदन्ति । * शक्तिग्रहश्च व्याकरणादितः ।
 तथा हि ।
 “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
 कोषाक्तवाक्याङ्गहारतश्च ।
 वाक्यस्य शेषाद्द्विहतेर्वदन्ति
 सान्निध्यतः सिद्धपदस्य हृदा ॥”
 धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्-
 भवति क्वचित्तु सति बाधके त्यज्यतेऽपि । यथा,
 वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते ।
 चैत्रं पचतीत्यादीकर्त्ता सह चैत्रस्याभेदात्स्य-
 स्तत्र गौरवान् जन्यते किन्तु कर्त्ता शक्तिग्रहो
 लाघवात् । कर्त्तृत्वादी प्रकाराभूय भाषते ।
 न च कर्त्तरन्भिधानाच्चैत्रादिपदानन्तरं द्वितीया
 स्यादिति वाच्यं कर्त्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र
 तन्मत्वात् । सख्याभिधानयोग्यस्य कर्मत्वाद्यन-
 वरुहः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्मत्वादीत्यस्य
 विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इति

गच्छतोत्यादौ न चेत्त्रे सख्यान्वय'। यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वतात्पर्यं तद्धारणाय प्रथमान्तेति। यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्व प्रथमदलार्थं तेन चैत्र इव गच्छतोत्यत्र चैत्रादेर्वारण स्तोक प्रचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय च द्वितीयदलम्। तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्धारणम्। एव व्यापारिऽपि न शक्तिर्गौरवात्। रथो गच्छति इत्यादौ तु स्वव्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा। जानाति इत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरुद्धलक्षणा। उपमानादयथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् ॥ * ॥ एव कोषादपि शक्तिग्रहसति बाधके क्वचिच्च्यते यथा नौलादिशदाना नौलरूपादौ नौलादिविशिष्टे च शक्ति कोषे व्युत्पादिता तथापि लाघवात् नौलादौ शक्तिः नौलादिविशिष्टे लक्षणेति ॥ * ॥ एवमाप्तवाक्यादपि। यथा, कोकिल पिकपदवाच्य' इत्यादिशब्दात् पिकादिशक्तिग्रहः ॥*॥ एव व्यवहारादपि। यथा, प्रयोजकहृद्वेन घटमानयेत्युक्तं तत् श्रुत्वा प्रयोज्यहृद्वेन घट भानौतस्तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपकार्यम्। घटमानय इति शब्दप्रयोज्य अवधारयति ततश्च घटमपसारय गामानय इत्यादौ आवापोद्वापाभ्याघटादिपदाना कार्यान्वितघटादौ शक्ति गृह्णाति ॥*॥ एव वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः। यथा यवमयस्वरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशुकाविशिष्टे आर्याणां प्रयोग कर्तुं च न्नेच्छानाम्। तत्र हि यथान्या श्लेषधयो स्नायन्ते तथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति ॥ "वसन्ते सर्वशस्याना जायते पत्रशतनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवा कपिशशाजिन ॥" इति वाक्यशेषात् दीर्घशुके शक्तिर्निर्णीयते कर्तुं तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः। नानाशक्तिकल्पने गौरवात्। हरिपदादौ तु विनिगमकाभावाद्धानाशक्तिकल्पनम् ॥*॥ एव विवरणादपि शक्तिग्रहः। विवरणान्तु तस्मान्नार्थपदान्तरेण तदर्थकथनम्। यथा घटोऽस्ति इत्यस्य कलसोऽस्तीत्यनेन विवरणाद्घटपदस्य कलसे शक्तिग्रहः। एव पचति इत्यस्य पाक करोति इत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्रार्थकत्वकल्पते ॥ * ॥ एव प्रसिद्धपदसान्निध्यादपि शक्तिग्रहः यथा। इह सङ्कारतरौ मधुर पिको रीति इत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रह इति। तत्र जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्ती व्यभीचारादानन्त्याश्च ॥ * ॥ शक्त पदन्तु क्वचिद्वैयौगिक क्वचिद्रूढ क्वचिद्वैयौगिक क्वचिद्रूढम्। यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्वैयौगिक यथा पाचकादिपदम्। यत्रावयवशक्तिनैरपेक्षेण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढ यथा गोपदमण्डपादि पदम्। यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्वैयौगिक यथा पङ्कजादिपदम्। तथा हि

पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पङ्कजेन रूपेण पङ्कजं बोधयति। यत्र अवयवार्थरूपव्यर्थयोः स्वात्त्रेण बोधस्तद्वैयौगिकरूढ यथोद्भिदादिपदम्। तत्र हि कर्हमेदनकर्त्ता तरुगुष्मादिरपि बुध्यते। इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
शाब्दिक, पु, (शब्द करोतीति। शब्द + "शब्द-दहुर करोति।" ४।४।३४। इति ठक्।) शब्दशास्त्रवेत्ता। वेयाकरण। आदिशाब्दिका यथा,—
"इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्ना पिशली शाकटायन। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा। जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥" इति कविकल्पद्रुम ॥
नव्यशाब्दिका यथा। क्रमदीश्वर। सर्ववर्मा। पद्मनाभमिश्र'। वोपदेवः। सखर्वानन्द। भरतमल्लिकप्रभृतय ॥ शब्दसम्बन्धिनि, त्रि ॥
शाम, [न्] ली, साम। इत्यमरटीकासार-सुन्दरी ॥
शामन, ली, (शमनमेव। स्वार्थे ञ्।) मारणम्। शान्ति। इति केचित् ॥
शामन, पु, (शमन एव। प्रज्ञायण्।) शमन। इति पुराणम् ॥
शामनो, स्त्री, (शमनस्य यमस्येयमिति। शमन + ञ्। ङीप्।) दक्षिणा दिक्। इति राजनिर्घण्ट ॥
शामित्र, ली, यज्ञम्। पशुबन्धनम्। यज्ञपात्रम्। इति केचित् ॥ (शमितुरिदम्। शमित् + ञ्। पशुहिसनम्। यथा, भागवते। १।१६।८। "इहोपहृतो भगवान् सृष्टुः" शामित्रकर्मणि। न कश्चिन्मि यते तावद् यावदास्ते इहान्तक ॥")
शामील ली, (शम्या विकार। "शम्याष्ट-लज्।" ४।३।१४२। इति ट्णञ्।) भ्रम। इति सिद्धान्तकौमुदो ॥
शामीली, स्त्री, स्तुक्। इति सिद्धान्तकौमुदो ॥
शाम्बरी, स्त्री, शम्बरदेव्यनिर्मितमाया। इन्द्र-जालादिमाया। इत्यमरभरतौ ॥
शाम्बविक, पु, शाब्दिक। इति जटाधर।
शाम्बुक, पु, शम्बुक। इति शब्दरत्नावली ॥
शामुक इति भाषा ॥
शाम्बुक, पु, शम्बुक। इत्यमरटीकायां भरत ॥
शाम्भ, ली, (शम्भोरुपवेशाय इदम्। ञ्।) देवदारु। इति राजनिर्घण्ट ॥
शाम्भ, पु, कर्पूरः। शिवमल्ली। गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्ट ॥ विषमेद। इति शब्दचन्द्रिका ॥
शाम्भुपुत्र। शम्भुपूजक'। शम्भुसम्बन्धिनि, चि॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १२।१६०। 'तत्र च प्रविशन्त्ये बहवः शाम्भवा गणा ॥")
शाम्भवी, स्त्री, नौलदूर्वा। इति राजनिर्घण्ट ॥
दुर्गा। यथा,—
"शाम्भवी देवमाता च चिन्ता रत्नप्रिया सदा ॥" इति तन्त्रसार दुर्गाशतस्तोत्रम् ॥

शायक', पु, (शाययति शत्रून्। शी + णिच् + श्वल्। यद्वा, श्येते तुषीरे इति। शी + श्वल्।) बाण। इति जटाधर' ॥ (यथा, नैपधचरिते। ४।१०१।
"प्रियसखीनिवह्नेन सहाय सा व्यरचयद्गिरमर्हसमस्यया। हृदयमर्मणि मन्मथशायक' क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥")
खड्ग। इत्यमरटीकाया स्वामी ॥
शार, ल् क दीर्घत्वे, इति कविकल्पद्रुम। (अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) अशशारत्। इति दुर्गादास' ॥
शार, त्रि, (शृ + घञ्।) कर्तुरवर्णं। इत्यमर ॥
शार, पु, (शीर्थतेऽनेन शृणाति वा। शृ + "शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु।" ३।३।२१। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ्।) वायु'। इत्यमर ॥
अक्षोपकरणम्। इति मेदिनी ॥ हिसनम्। कर्तुरवर्णं। कुशे, स्त्री। इति केचित् ॥
शारङ्ग, पु, (शीर्थते आतपे। शृ + "तरत्या-दिभ्यश्च।" ङणा० १।११८। इति अङ्गप्।) चातक। (यथा,—
"अष्टौ मासान् जलधर तवापेक्षया शुककण्ठ शारङ्गोऽहं निरवधिवतव्यानिनायाति कृतज्ञात् आस्ता तावत् सलिलकणिकालाभसम्भावनापि वर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वम्बपात' ॥" इत्युद्गत' ॥)
हरिण। (यथा, शाकुन्तले। १।
"एव राजेव दुष्मन्त' शारङ्गेषातिरहसा ॥")
हस्ती। हृद्ग'। मयुर। कर्तुरवर्णविशिष्टे।
त्रि। इत्यमरटीकाया सुकुटादय ॥
शारङ्गी, स्त्री, (शारङ्ग + ङीप्।) वायव्यम्ब-विशेष। इति शब्दरत्नावली ॥
शारद, ली, (शरदि भवम्। शरद् + "सन्धिवेला-द्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण्"। ४।३।१६। इति ञ्।) श्वेतकमलम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, महाभारते। २।६१।३४।
"शारदोत्पलपत्राञ्चा शारदोत्पलगन्धया। शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥")
शस्यम्। इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
शारद' पु, (शरद् + ञ्।) कास। वकुल'। हरिभृङ्गः। इति राजनिर्घण्ट ॥ चक्षर'। इति मेदिनी ॥ पीतमुद्ग'। इति हेमचन्द्र ॥ रोग। इति सिद्धान्तकौमुदो ॥
शारद, त्रि, (शरदि भव'। शरद् + ञ्।) शरज्जात। (यथा, मनी। ६।११।
"वासन्तशारदेर्मैघैर्मुन्यन्तै स्वयमाहृतै ॥")
नूतनः। अप्रतिभः। इति मेदिनी ॥ शालीन'। इति विश्वः ॥
शारदा स्त्री, सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महिम्नस्तोत्रे।
"लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकामम् ॥")
दुर्गा (यथा, भागवते। १०।१२।१२ ॥

“माया नारायणीशानो शारदेत्यम्बिकेति
च ॥”)

अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः ।
शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मी ।
सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ १

शारदिकं, स्त्री. (शरद् + “आहे शरदः ।” ४।३ ।
१२ । इति ठक् ।) आहम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शारदिकं, पुं, (शरद् + “विभाषा रोगातपयो”
४।३ । १३ । इति ठक् ।) रोगः । आतपः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदी, स्त्री, (शरद् + डीप् ।) तोयपिप्ली ।
सप्तपथः । इति मेदिनी ॥ कौजागरपूर्णिमा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शरत्कालीने, त्रि ।
यथा, स्कान्दभविष्योः ।

“शारदीचण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ता शृणु ॥

सात्त्विकी जपयन्नाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।

साहात्म्य भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्तितम् ॥

पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनाः प्रिये ।

राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ॥

सुरामासाद्युपहारैर्जपयन् विना तु या ।

विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानाश्च

समाता ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(सर्वकारसम्बन्धिनी । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।१।४।

“यदिन्द्रशारदीरवातिरः सा सहानो अवा-
तिर ॥”)

शारदीयमहापूजा, स्त्री, (शारदीया महापूजा।)
शरत्कालीनदुर्गामहापूजा । यथा,—

“शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा ।

ता तिथित्रयमासाद्य कुर्यात् भक्त्या विधा-
नतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“इति घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे ।

देवीमुपासका देवा प्रभृता राक्षसास्तथा ॥

समेता सर्वदेवास्तो देवी भक्त्या तुतोषिरे ।

बलिश्च दद्युर्भूताना महिषानामिषेण च ॥

एवं तस्मिन् दिने वक्तुं प्रेतभूतसमाकुलम् ।

हातवान् सर्वदेवश्च पूजाश्च शाश्वतीर्महान् ॥

जलदान्ते ऽग्निने मासिमहिषारिनिर्वर्हिणीम् ।

देवीं सपूजयित्वा तु अष्टमीष्वर्हारादिषु ॥

ये घातयन्ति सदा भक्त्या ते भवन्ति महाबला

बलिश्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥

तेषान्तु तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शार्ङ्गरम् ।

क्रीडते विविधैर्भोगैर्देवलोकैः सुदुर्लभैः ॥

यावद्भूर्वायुराकाशं जलं वःशिशिरां ।

तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥

प्राहृत्काले विशेषेण आग्निने द्वाष्टमीषु च ।
महाशब्दो नवम्याश्च लोके ख्याति गमिष्यति ॥
इन्द्र उवाच ।

आग्निने घातिते घोरे नवमी प्रतिवत्सरम् ।

ओतुमिच्छाम्यहं तात उपवासव्रतादिकम् ॥

महाव्रत महापुण्य शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।

कर्त्तव्यं देवराजिन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः ॥

कन्यासख्ये रवी शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।

अपाशी त्वथ वैकाशी नक्ताशी वाथ वायुदः ॥

प्रातःसायी जितहन्दः त्रिकाल शिवपूजकः ।

जपद्योमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत् सदा ॥

अष्टम्या नवगेहानि दारुजानि शुभानि च ।

एव वा चित्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम ॥

तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा

मृदाचीं लवणोपेता खड्गे शूलेऽथ पूजयेत् ॥

सर्वोपहारसम्पन्नो वस्त्ररत्नफलादिभिः ।

कारयेद्रथदोलादीन् पूजाश्च बलिदैवकीम् ॥

पुष्यादिद्रोणविल्वास्त्रजातीपुत्रागन्धकैः ।

विचित्रा कारयेत् पूजा अष्टम्यामुपवासयेत् ॥

दुर्गाग्रतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तं सुभाषितः ।

तदर्हयामिनीशेषे विजयार्थं नृपोत्तमैः ॥

पञ्चाब्दे लक्ष्णोपेत गन्धधूपसर्गर्चितम् ।

विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घात-
येत् ॥

तस्योत्थं रुधिर मासं मृहौत्वा पूतनादिषु ।

नैर्ऋताय प्रदातव्या महाकीशिकमन्त्रितम् ॥

तस्याग्रतो नृपः सायाच्छक्रं कृत्वा तु पिष्टजम्

खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्दविशा-
खयो ॥

ततो देवी स्नापयेत् प्राञ्जं चौरसर्पिर्जला-
दिभिः ।

कुङ्कुमागरुकर्पूरचन्दनेश्चारुधूपकैः ॥

हैमानि पुष्परत्नानि वासासि स्नाहृतानि च ।

निवेद्य सुप्रभृतन्तु देय देव्याः सुभाषितैः ॥

अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिमान् सुरसत्तमः ।

महानवम्या पूजेयं सर्वकामप्रदायिका ॥

सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्त्तिता ।

कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदः ॥”

इति देवीपुराणे २।१३० अध्यायात् सङ्कलित
न तु सक्रमकम् ॥

शारिः, पु, (शृ हिंसायाम् + इञ् ।) अचोप-
करणम् । पाशकादेर्बलम् । गुटिका । इति

मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । शारः २ खेलनी ३ ।
इति हैमचन्द्रः ॥

शारिः, स्त्री, (शृ + “अ शकुनी” उणा० ४ ।
१२७ । इति इञ् ।) शकुनिकाभेदः । युद्धार्थ-
गजपर्याणम् । व्यवहारान्तरम् । इति मेदिनी ॥

कपटः । इति धरणिः ॥

शारिका, स्त्री, (शारिरेव । स्वार्थे कन् ।) पक्षि-
विशेषः । मयना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

पीतणदा २ गोराली ३ गोकिराटिका ४ ।
इति हैमचन्द्रः ॥ शारिका ५ शारी ६ चित्र-

लोचना ७ शारिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
मदनशारिका ९ शलाका १० । इति जटा-
धरः ॥ वीणादिवादनम् । तत्पर्यायः । कोणः
२ । इति हैमचन्द्रः ॥

शारिफलं, स्त्री, पु, (शारीणां खेलनीना फलम्)।

शारिपट्टः । शारिखेलनाधारः । ङक् इति

भाषा । तत्पर्यायः । अष्टापदम् २ । इत्यमरः ॥

फलकः ३ । इतिशब्दरत्नावली ॥ आकर्षः ४

शारिफलकः ५ बिन्दुतन्त्रः ६ अक्षपीठी ७ ।

इति जटाधरः ॥

शारिफलकः, पु, स्त्री, (शारीणा फलकः ।) शारि-
फलम् । इति जटाधरः ॥

शारिवा, स्त्री, श्यामलता । तत्पर्यायः । गोपीर

श्यामा ३ अनन्ता ४ उत्पलशारिवा ५ । इत्य-
मरः ॥ पञ्च श्यामलतायाम् । नागजिह्वाया-

मिति केचित् । गोप्यादिद्वयं श्यामलताया

अनन्तादिद्वयं अनन्तमूले इति केचित् । गुप्

रक्षणे शोणादित्वादीप् गोपा च ।

‘गोपीश्यामा गोपपत्नी गोपा गोपालिकापि च’

इति वाचस्पतिः ।

“एक वा शारिवामूलं सर्वत्रणविशोधनम् ॥”

इति वैद्यकम् । इति भरतः ॥

अस्या गुणः । वार्युपित्तरक्तदृष्ट्याच्छर्दिज्वर-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

शारिशृङ्खला, स्त्री, (शारीणा शृङ्खला यत्र ।)

पाशकविशेषः । यथा,—

“चुञ्चुरी तिन्तिडी द्यूत पञ्चमी शारिशृङ्खला ।

नयपीठी चाष्टकाक्षो नयः स्याज्जयपुत्रक ।

एते पाशकभेदाः स्युर्जयकोलाहलोऽपि च ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शारी, स्त्री, (शृ + इञ् । वा डीष् ।) कुशा ।

इति केचित् ॥ (शकुनिकाभेदः । यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ६२३ ।

“सा विरहदहनदूना मृत्वा मृत्वापि जीवति
वराकी ।

शारीव कितव भवतानुकूलिता पातितान्निष्ठा ॥”

शारीरं, स्त्री, हृत् । (शरीरे भवः । शरीर +
अण् ।) शरीरजाति, त्रि । इति मेदिनी ॥ * ॥

शारीरदण्डो यथा,—

“दिग्दण्ड प्रथमं कुर्यात् वाग्दण्डं तदनन्तरम्

द्वितीयं धनदण्डं च वधदण्डमतः परमिति ॥”

वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मण्यव्यतिरिक्तानाम् ।

इति मिताक्षराया व्यवहारकाण्डम् ॥ * ॥

शारीरदुःखं यथा,—

“आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानस-

स्तथा ।

शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताश्च सः ॥

शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः ।

गुल्मार्शश्चयथुक्तासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥

तथाचिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसङ्घकैः ।

भिद्यते देहजस्तापो मानसं ओतुमर्हसि ॥

कामक्रोधमयहं षलोभमोहविपादजः ।

श्रीकास्यापमानेर्थासाक्ष्यादिभयस्तथा ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
दुःख सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ।
सुकुमारतनुर्गर्भं जन्तुबहुमलाहते ॥
उल्लसवेष्टितो भुग्नपृष्ठशोवातिसहति ।
अत्यन्तकटुतीक्ष्णोऽणुलवणैर्मातृभोजने ॥
अतितापिभिरत्यर्थं वहंमानातिवेदन ।
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गाना प्रभुरात्मन ॥
शक्तभूद्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडित ।
निरुच्छ्रासं सचेतन्य स्मरन् जन्मशतान्यथ ॥
आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्म्मनिबन्धन ।
जायमान पुरीषासृष्टमूत्रशुक्राविलाननः ॥
प्रजापत्येन वातेन पीड्यमानास्त्रिबन्धन ।
अधोमुखो वै ह्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ॥
क्लेशैर्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ।
मूर्च्छामवाप्य महती ससृष्टो बाह्यवायुना ॥
त्रिज्ञान भ्रममाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।
कण्टकैरिव तुनाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ॥
पूतित्रणान्निपतितो धरण्या क्रमिको यथा ।
कण्डूयनेऽपि वाशक्त परिवर्त्तेऽप्यनौश्वरः ॥
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
अशुचि सस्त्रे सुप्त कीटदशादिभिस्तथा ॥
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषा समर्थो विनिवारणे ।
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ॥
बालभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।
अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्त करणो नरः ॥
न जानाति कुत कोऽहं क्व वा गन्ता किमात्मकः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अश्वे ५ अध्याय ॥३॥
अथात् शरीरसंख्याव्याकरण शरीर व्याख्या-
स्याम । शुक्रशोणित गर्भाशयस्थमात्मप्रकृति-
विकारसमूर्च्छित गर्भं इत्युच्यते । तच्च चेतना-
वस्थित वायुर्बिभजति । तेज एन पचति ।
आपः क्लेदयन्ति । पृथिवी सहन्ति । आकाश
विवर्हयति । एव विवर्हति स यदा हस्तपाद-
जिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तादा श-
रीरमिति सज्ञा लभते । तच्च षडङ्ग शाखा-
चतस्रो मध्य पञ्चम षष्ठ शिर इति ॥३॥ अत
पर प्रत्यङ्गानि कथ्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभि-
ललाटनासाचिवुकवस्तिश्रीवा इत्येता एकैका ।
कर्णनेत्रनासाभ्रुशङ्खासगण्डकचस्तनदृषणपार्श्व-
स्फिक्जानुबाह्वरुप्रशृतयो हे हे । विशतिरङ्गु-
लय । स्रोतासि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्ग-
विभाग उक्तः ॥३॥ तस्य पुन संख्यानम् । त्वच
कला धातवो मला दोषा यक्ष्मभीहानौ फुप्-
फुस उख्कुको हृदयभाशया अन्त्राणि ढक्कौ
स्रोतासि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जव सेवन्
सघाता सीमन्ता अस्थीनि सन्धय. स्रायव
पेश्यो मर्माणि सिरा धमन्यो योगवहानि
स्रोतासि च ॥३॥ त्वच सप्त । कला सप्त ।
आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिरा-

शतानि । पञ्च पेश्यशतानि । नव स्रायुशतानि ।
शोष्यस्थिशतानि । हे दशोत्तरे सन्धिशते । सप्तो-
त्तर मर्माशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो
दोषाश्रयो मला । नव स्रोतासि इति
समासः ॥३॥ विस्तारोऽत उर्हम् । त्वचोऽभि-
हिता कला धातवो मला दोषो यक्ष्मभीहानौ
फुप्फुस उख्कुको हृदय ढक्कौ च ॥३॥ आश-
यास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ता-
शय आमाशयः पक्ताशयो मूत्राशयः स्त्रीणां
गर्भाशयोऽष्टम इति ॥३॥ सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि
पुषा स्त्रीणामर्हव्यामहौनानि । श्वणनयन-
वदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतासि नराणा
बहिर्मुखान्ये तान्ये व स्त्रोणामपराणि च त्रीणि
हे स्तनयोरधस्तादुक्तवहञ्च ॥३॥ षोडश कण्डरा
तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तश्रीवापृष्ठेषु ।
तत्र हस्तपादगताना कण्डराणा नखाः प्ररोहा
श्रीवाहृदयनिबन्धिनीना अधोभागगताना मेढ
श्रीणिपृष्ठनिबन्धिनीना अधोभागगताना विम्ब
मूर्द्धोऽवचोऽक्षपिण्डादीनाञ्च माससिरास्रायु-
स्थिजालानि प्रत्येक चत्वारि चत्वारि । तानि
मण्डिबन्धगुल्फसञ्चितानि परस्परनिबन्धानि
परस्परसञ्चितानि परस्परगवाचितानि चेति ।
यैर्गवाचितमिदं शरीरम् ॥३॥ षट् कूर्चास्ते
हस्तपादश्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्दो पादयोर्दो
श्रीवामेढ्रेयोरेकैक । महत्यो मासरज्जवसतस्र
पृष्ठवशसुभयत पेश्यनिबन्धनार्थं हे बाह्ये
आशयन्तरे च हे ॥३॥ सप्त सेवन् । शिरसि
विभक्ता पञ्च जिह्वासेफसोरेकैका ता परि-
हत्तव्या शस्त्रेण ॥३॥ चतुर्दशस्था सघाता ।
तेषा त्रयो गुल्फजानुवङ्गणेषु । एतेनेतरसकृधि
बाह्व च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैक ॥३॥
चतुर्दशैव सीमन्ता । ते चास्थिसघातवङ्गण-
नीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसघाता । ये ह्युक्ता
सघातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ॥३॥ त्रीणि स
षष्ठान्यस्थिशतानि वेदेवादिनो भाषन्ते । शस्य-
तन्वे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविशमस्थि-
शत शाखास्तु । सप्तदशोत्तर शत श्रीणिपार्श्व-
पृष्ठोदररसु । श्रीवा प्रत्यङ्गं त्रिषष्टि । एव-
मस्या त्रीणि शतानि पूर्यन्ते । एकैकस्यान्तु
पादाङ्गुल्या त्रीणि श्रीणि तानि पञ्चदश । तल
कूर्चगुल्फसञ्चितानि दश । पाष्णामिकम् ।
जङ्गया हे । जानुन्येकम् । एकमूराविति ।
त्रिशदेवमेकस्मिन् सकृधि भवन्ति । एतेनेतर-
सकृधिबाह्व च व्याख्यातौ । ओष्ठा पञ्च तेषा
गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसञ्चितमेकम् ।
पार्श्वं षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् ।
पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टानुरसि । हे अक्षकसन्ने ।
श्रीवाया नवकम् । कण्डनाथा चत्वारि । हे
हन्वो । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासाया त्रीणि ।
एक तासुनि । गण्डकर्णशङ्खेकैकम् । षट्-
शिरसि । एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद-
यथा । कपालरुचकतरुणवज्रयनलकसञ्चानि ।

तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुगङ्गशिर सु कप
लानि । दशनास्तु रुचकानि ॥ घ्राणकर्ण
श्रीवाचिकोपेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्व
पृष्ठोदरोर सु बलयानि । शेषाणि नलक
सञ्चानि ॥३॥ भवन्ति चात्र ।
“अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा भ्रियन्ते देहिना ध्रुवम् ।
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्गासेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति सारास्थेतानि देहि-
नाम् ॥
मासान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्रायुभिस्तथ
अस्थीन्यालम्बन कृत्वा न शौर्यन्ते पतन्ति वा ।
सन्धयस्तु द्विविधायेष्टावन्त स्थिराश्च ।
“शाखास्तु हन्वो कव्याश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ।
शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥
संख्यातस्तु दशोत्तरे हे शते । तेषा शाखा-
खट्पट्टिरेकोनपष्टि । कोष्ठे । श्रीवा प्रत्यङ्गं
त्रयश्रीति । एकैकस्या पादाङ्गुल्या त्रयस्रयो
द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्गण्येकैकैक ।
एव सप्तदशैकस्मिन् सकृधि भवन्ति । एते-
नेतरसकृधिबाह्व च व्याख्यातौ । त्रयः कटौ-
कपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवशे । तावन्त एव
पार्श्वयो । उरस्यष्टौ । तावन्त एव श्रीवायाम्
त्रय कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिबन्धासष्टा-
दश । दन्तपरिमाणोदन्तमूलेषु । एक. काक-
लको नासायाश्च । हौवर्त्मण्डलजौ नेत्राश्रयो ।
गण्डकर्णशङ्खेकैकः । द्वौ हनुसन्धौ । दातु-
परिष्टादभ्रुवो शङ्खयोश्च । पञ्च शिरःकपा-
लेषु । एको मूर्द्धि ॥३॥ त एते सन्धयो-
ऽष्टविधा । कोरोदूखलसामुद्रप्रतरतुन्नसेवनी-
वायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ता । तेषामङ्गुलिमणि
बन्धगुल्फजानुगुर्परेषु कोरा सन्धयः । कक्षा
वङ्गणदशनेषूदूखला । असपीठगुदभगनितम्बेषु
सामुद्रा । श्रीवापृष्ठवशयो प्रतराः । शिर-
कटौकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु
वायसतुण्डा । कण्डहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु
मण्डला । ओत्रशङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ता ।
तेषा नामभिरैवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ।
“अस्थान्तु सन्धयो ह्येते केवला. परिकीर्त्तिता ।
पेश्योऽस्रायुशिरानान्तु सन्धिसंख्या न विद्यते ॥”
नवस्रायुशतानि । तासां शाखास्तु षट् शतानि ।
हे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । श्रीवा प्रत्यङ्गं सप्तति ।
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्या षट् निचितास्ता-
स्त्रिंशत् । तावत्य एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावत्य
एव जघायाम् । दश जानुनि । चत्वारिश-
दूरी । दश वङ्गणे । शतमध्यदेवमेकस्मिन्
सकृधि भवन्ति । एतेनेतरसकृधिबाह्व च
व्याख्यातौ । पट्टिः कव्याम् । अश्रीति पृष्ठे ।
पार्श्वयो षष्टि । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशत्
श्रीवायाम् । मूर्द्धि चतुस्त्रिंशत् । एव नव-
स्रायुशतानि व्याख्यातानि ॥३॥ भवन्ति चात्र
“स्रायुसकृधिबा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो हत्ताय पृथ्वाय श्रुपिरास्तथा ॥
प्रतानवत्यः शान्तायु सर्वसन्धिषु चाप्यय ।
हत्तान्नु कण्ठरा' सर्वा विज्ञेया' कुगलैरिह ॥
ग्रामपक्षाशयान्तेषु वस्तो च श्रुपिराः अलु ।
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुनाय शिरस्य य ॥
नीयंथ' फलकास्तीर्णा वन्यनैवहुभिर्युता ।
भारक्षमा भवेदम्पु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्ध्य मृता ।
आयुर्भिर्द्भुभिर्वेदान्तेन भारसहा नरा ॥
न ह्यस्योनि न वा पेय्यो न शिरा न च सन्ध्य' ।
व्यापादितास्तथा हन्ययंथा स्यायु शरीरिणम् ॥
य. स्यायु' प्रविजानाति वाह्यायाभ्यन्तरा-

स्तथा ।

स गूढ शल्यमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहि-
नाम् ॥" * ॥

पञ्च पेशीगतानि भवन्ति । तासा चत्वारि
गतानि शास्त्रान् । कोष्ठे पट्पट्टि । शीवा
प्रत्यङ्गुत्तुस्त्रिगत् एकैकान्तु पादाङ्गुल्या
तिस्त्रिस्त्रिस्तथा पञ्चदश । दश प्रपदे । पादो-
परि कुञ्जस्रिष्टिस्तावत्य एव । दश गुल्फ-
तलयोः । गुल्फजान्वन्तरे विशति । पञ्च
जानुनि । विशतिरुरी । दश बहुणे । शतमेव
मैकास्त्रिन् सकृश्चि भवन्ति । एते नेतरसकृधि-
शास्त्र च व्याख्यातो । तिस्र पायी । एका
मेट्रे । सेयन्या चःपरा । हे हपणयोः । स्त्रिचो
पञ्च पञ्च । हे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे ।
नाभ्यामेका । पृष्ठोर्ध्वनिविष्टा पञ्च पञ्च
दीर्घा । पट् पाय्येयो' । दश वज्रसि । अच-
कांमी प्रति समन्तात् सप्त । हे हृदयामाश-
ययोः । पट् यकतप्रीहोङ्क्रेषु । शीवाया-
श्चतस्र । पट्टी हन्वो । एकैका काकलकगलयो
हे तानुनि । एका निष्ठायाम् । शोष्ठयोर्द्वे ।
घोणायां हे । हे नेत्रयो । गण्डयोश्चतस्र ।
कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरसी
त्येवमेताणि पञ्च पेशीगतानि ॥ * ॥

'सिरास्रायुस्त्रिपर्वानि सभ्ययश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभि' सहतान्यत्र वन्यन्ति भयन्त्यत ॥"
शोणान्तु विशतिरधिका । दश तामा स्तनयो-
रेकैकस्त्रिन् । पञ्च पण यौवने तामा परिहृष्टि ।
अपत्यपद्ये चतसस्तामा प्रसृतेऽभ्यन्तरतो हे
मुष्णयिते गच्छे च प्रहृत्ते हे । गर्भच्छिद-
संश्रितास्त्रिषु । शकासंश्रिपवेगिन्यस्त्रिषु एव ।
पित्तपक्षाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भेऽस्तिहति ।
तासां बहुलपेनःस्युनाणुपृष्ठतद्वदीर्घस्त्रि-
शुद्रुद्रुद्रककंभारा । सन्ध्यस्त्रिसिरास्रायु-
प्रण्णदका यथादेग स्वभावत एव भवन्ति ॥
भवति जात ।

"पुमां पेशा पुरस्तादाः शोका मन्त्रप

मुष्कचा ।

आदामास्रन्तु तदस्त्रि फलमसर्गतं हि ता ॥
सर्कसिरा धमनीसोतमामन्तव प्रविभाग ॥
महनाम्नाःकृतिर्वाणि शराणां सा प्रकीर्तित

तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भगव्या प्रतिष्ठिता ॥
यथा रोहितमत्यस्य मुखं भवति रूपत' ।
तत्संस्थाना तयारूपा गर्भगव्या विदुर्बुधा ॥
आभुग्नोऽभिमुख' श्रेते गर्भो गर्भाशये स्त्रिया' ।
स योनि शिरसा याति स्वभावात् प्रभव प्रति ॥
त्वक्पर्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चय ।
शल्यज्ञानादृते नैव वर्णयतेऽङ्गेषु केपुचित् ॥
तस्मान्नि सशयं ज्ञानं हर्त्ता शल्यस्य वाञ्छता ।
शोधयित्वा मृत सम्यक् दृष्टव्योऽङ्गविनिश्चय ॥
प्रत्यक्षतो हि यदृष्ट शास्त्रदृष्टश्च यद्वेत् ।
समामतस्तदभय भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥"

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहत अदीर्घव्याधि-
पीडितमवर्षशक्तिक नि सृष्टान्तपृगीय पुरुष-
मवहन्त्यामापगाया निवद्ध पञ्जरस्य मुष्क-
यत्कलकुशगणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्ग अप्र
काशे देशे कोययेत् । सम्यक्प्रकुण्ठितस्योदत्य
ततो देहंसतरावाद्गुशीरवालत्रेणुवत्कलकुची-
नामन्यतमेन शनै शनैरवधपयस्वगादीन्
सर्वानेव वाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथो-
क्तान् लचयेच्चक्षुषा । श्लोकी चात्र भवत ।

"न शक्यश्चक्षुषा दृष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः ।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्त्रापञ्चक्षुर्भिरैव च ॥
शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थं म्याहिशारद ।
दृष्टश्रुताभ्या सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रिया ॥"
पष्ठोऽध्याय ।

अथात प्रत्येकमर्मानिर्देश शारीर व्याख्या-
स्याम' । समीत्तर मर्माशतम् । तानि मर्माणि
पञ्चात्मकानि । तद्यथा । मासमर्माणि
सिरामर्माणि स्रायुमर्माणि । अस्त्रिमर्माणि ।
सन्धिमर्माणि चेति । न खलु माससिरा-
स्रायुस्त्रिमन्धिरैकेणान्यानि मर्माणि
भवन्ति यस्मात्प्रोपलभ्यन्ते । तत्रैकादश मास-
मर्माणि । एकचत्वारिंशत् शिरामर्माणि ।
सप्तविंशति स्रायुमर्माणि । अष्टावस्त्रि-
मर्माणि । विशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतत्
समीत्तर मर्माशतम् ॥६॥ तेषामैकादशैकस्त्रिन्
सकृश्चि भवन्ति । एतेनेतरसकृश्चिवाङ्ग च
व्याख्यातो । उदरोरसोर्द्धादश । चतुर्दश पृष्ठे
शीवा प्रत्यङ्गं सप्तत्रिंशत् । तत्र सफ्थिमर्माणि
क्षिप्रतमहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्त्रिजान्वा-
स्यूर्ध्वोत्तोहितास्राणि विटपञ्चेति । एतेनेतर-
सकृश्चि व्याख्यातम् ॥७॥ उदरोरसोऽस्तु । गुद-
स्त्रिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापनापान्य-
पस्तर्भा चेति । पृष्ठमर्माणि तु कटीकतरुण-
कुकुन्दर नितम्बपाश्र्वमन्धिरहृत्सफलकान्यसौ
चेति । बाहूमर्माणि तु क्षिप्रतमहृदयकूर्चकूर्चो-
गिरोमन्धिरस्येन्द्रवस्त्रिकुपरागूर्ध्वोत्तोहितास्राणि
कक्षधरश्चेति । एतेनेतरो वाह्यव्याख्यात' ।
खड्गं मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मासका ।
हे कृत्वाटके । हे विधुरे । हो फक्षी । हाव-
पाडौ । हावावर्त्तो । हाशुत्सर्वी । हो गङ्गा
देका रूपमो । पञ्च शीमन्ता । चत्वारि

शुद्धाटकान्ये कोऽधिपतिरिति । तत्र तलहृद-
येन्द्रवस्त्रिगुदस्तनरोहितानि मासमर्माणि ।
नौलधमनी-मासकाशुद्धाटकापाङ्गस्यपमीफण-
स्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धि-
हृत्तौलोहितास्राणी सिरामर्माणि । प्राणि-
विटपञ्चधरकूर्चकूर्चशिरोवस्त्रिप्रसविधु-
रोत्तरेपा स्रायुमर्माणि । कटीकतरुणित-
स्वासफलकशङ्गास्वस्थिमर्माणि । जानुकुपरे-
सोमन्ताधिपतिगुल्फमन्धिरकुन्दरावर्त्तका
टिकाश्चेति सन्धिमर्माणि । तान्ये तानि पञ्च
विकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा । सद्य-
प्राणहराणि । कालान्तरप्राणहराणि । विशल्य-
घ्नानि । वैकल्यकराणि । रुजाकराणीति । तत्र
सद्य प्राणहराण्ये कोनविशति । कालान्तर-
प्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्य-
घ्नानि । चतुश्चत्वारिंशद् वैकल्यकराणि । अष्टौ
रुजाकराणीति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।

"शुद्धाटकान्यधिपतिः शङ्को कण्ठशिरोगुदम् ।
हृदय वस्त्रिनाभौ च स्रन्ति सद्योहृतानि तु ॥
वचोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तय' ।
कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ वृहती च या ॥
नितस्वाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।
उत्तरेषु स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥
लोहितास्राणि जानुर्वी कुञ्जा विटपकृपरा ।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे स्रजकाटिके ॥
असासफलकापाङ्गा नीने मन्ये फर्णा तथा ।
वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तो हो तत्रैव च ॥
गुल्फी द्वौ मणिवन्धी द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिर्षमि च
रुजाकराणि जानीयादटावेतानि बुद्धिमान् ।
क्षिप्राणि विहमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ॥"
मर्माणि नाम मासगिरास्रायुस्त्रिसन्धिसन्धि-
पातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति
तस्मान्मर्मास्वभिहतास्तास्तान् भावानापद्यन्त' ।
तत्र सद्य प्राणहराण्यग्ने यान्यग्निगुणेष्वशु
क्षीणेषु क्षपयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि
सौम्याग्ने यान्यग्निगुणेष्वशु क्षीणेषु क्रमेण च
सौमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति । विशल्य
प्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुष्मन्निरुद्धो याव
दन्तस्त्रायुस्त्रिष्ठति तावज्जीवत्युद्धतमात्रे तु
गन्धे मर्मास्थानाश्रितो वायुर्निष्कामति तस्मात्
सगन्धो जीवत्युद्धतगन्धो म्रियते । वैकल्य
कराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याश्च
प्राणायलम्बनं करोति । रुजाकराण्यग्निवायु-
गुदभूयिष्ठानि विग्रेपतय तौ रुजाकरो ।
पाङ्गभौतिकीश्च रुजामापुरेकं । केचिदाट-
मोऽस्रादीना पदानामपि ममस्तानां विहृदा
नाश्च समवायात् सद्य प्राणहराणि । एक
हीनानामन्याना वा कालान्तरप्राणहराणि ।
क्षिपीनानां विशल्यप्राणहराणि । तिहीनानां
वैकल्यकराणि । एकस्त्रिंशदेव रुजाकराणीति ।
यतश्चैवमतोऽस्मिन्मर्मास्त्रिभिरुद्धे शोषिता-
ममम भवति ॥ * ॥

“चतुर्विधा यास्तु शिरा शरीरे
प्रायेण ता मर्मसु सन्निविष्टाः ।
स्नायुस्त्रिमासानि तथैव सन्धीन्
सन्तर्प्य देह प्रतिपालयन्ति ॥
ततः क्षति मर्मणि ता प्रवृद्धं
समन्ततो वायुरभिस्तृणीति ।
विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा
रुजः सुतीव्रा प्रतनोति काये ॥
रुजाभिभूतस्तु पुनः शरीरं
प्रलीयते नश्यति चास्य सज्ञा ।
अतो हि शल्य विनिहन्तुमिच्छन्
मर्माणि यत्रे न परोक्ष कर्षेत् ॥”

एतेन शेष व्याख्यातम् । तत्र सद्यः प्राणहर-
मन्ते विद्व कालान्तरेण मारयति । कालान्तर-
प्राणहरमन्ते विद्व वैकल्यमापादयति । विशल्य-
प्राणहरमन्ते विद्व कालान्तरेण क्लेशयति
रुजाञ्च करोति । रुजाकरमतीव्रवेदन भवति ।
तत्र सद्यः प्राणहराणि सप्तत्रिंशत्प्रकारान्मार-
यन्ति । कालान्तरप्राणहराणि पञ्चान्मासाहा ।
तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति ।
विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचि-
दत्यभिहतानि मारयन्ति ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं
प्रत्येकयो मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र
पादाङ्गुलान्मध्योर्मध्ये क्षिप्र नाम मर्मं तत्र
विद्वस्याचेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनु-
पूर्वेषु मध्ये पादतलस्य तलहृदय नाम तत्रापि
रुजाभिर्भरणम् । क्षिप्रस्योपरिष्ठादुभयतः कूर्चा
नाम यत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फ-
सन्धेरध उभयतः कूर्चा शिरो नाम तत्र रुजा-
शोफो । पदजङ्घयो सन्धानं गुल्फो नाम तत्र
रुजस्तत्त्वपादता खञ्जता वा । पाणिं प्रति
जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितचये
मरणम् । जङ्घोर्वी सन्धाने जानु नाम तत्र
खञ्जता जानुन ऊर्ध्वमुभयतस्त्रयङ्गुलमाणिर्नाम
तत्र शोफामिद्विद्वि स्थासकस्थिता च । ऊर्-
मध्ये ऊर्ध्वी नाम तत्र शोणितचयात् सकथि-
शोष । ऊर्ध्वी ऊर्ध्वमधोवङ्गुणसन्धेरुर्मूले
लोहिताच्च नाम तत्र लोहितचयेण पचा-
घात । वङ्गुणहृषणयोर्नन्तरे विटप नाम तत्र
प्राणहरमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्ये का-
दशसकथिमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतर-
सकथिवाङ्ग च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि
सकथि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणि
बन्धकूपरकचधराणि । यथा वङ्गुणहृषणयो-
रन्तरे विटपमेव वक्ष्ये कचयोर्मध्ये कचधर
मस्तिन् विद्वेत एकोपद्रवा । विशेषतस्तु मणि-
बन्धे कुण्डलात् । कुर्परारख्ये कुणिः । कचधरे
कचावातः । एवमेतानि चतुस्त्वारिश्चास्त्रासु
मर्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं-
मुदरोरसोर्मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र
बातवर्चानिरसन स्थूलान्प्रतिबद्ध गुद नाम मर्मं
तत्र सद्योमरणम् । अल्पमासशोणितोऽभ्यन्तरत

कथ्या मूत्राशयो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरण-
मश्मरीव्रणाद्वै । तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीव-
त्येकतो भिन्ने सूत्रस्त्रावी व्रणो भवति । स तु
यद्वेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशयोर्मध्ये
सिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मर-
णम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्टायोरन्ध्यामाशयहार
सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठान हृदय नाम तत्र सद्य
एव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् हृदङ्गलसुभयत-
स्तनमूले नाम मर्मणो तत्र कफपूर्णकोष्ठतया
कासश्वासाभ्यां स्त्रियते । स्तनचूचुकयोर्ऊर्ध्वं
द्वयङ्गलसुभयतः स्तनरोहितौ नाम तत्र
लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां स्त्रियते
अशकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापी
नाम तत्र रक्तेन पूयभाव गतेन मरणम् ।
उभयोत्तोरसो नाडी वातवह्नि अस्तम्भौ नाम
तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां मर-
णम् । एवमेतान्युदरोरसोर्हार्दश मर्माणि
व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनु-
व्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवशुभयत प्रतिश्रीणी
काण्डमस्थीनि कटीकतरुणे नाम मर्मणी तत्र
शोणितचयात् पार्श्वोर्ववर्षी हीनरूपश्च
स्त्रियते । पार्श्वजघनवह्निर्भागो पृष्ठवशुभयतो
नातिनिस्त्रो कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शा
ज्ञानमध काये चेटोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयो-
रुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिवह्नी
नितम्बौ नाम तत्राध कायशोषो दीर्घव्याच्च
मरणम् । अध पार्श्वान्तरप्रतिवह्नी जघनपार्श्व-
मध्ययोस्तिर्यगूर्ध्वं जघनात् पार्श्वसन्धी नाम
तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया स्त्रियते । स्तनमूला-
दुभयतः पृष्ठवशस्य बृहती नाम तत्र शोणि-
तातिप्रवृत्तिनिमित्तरूपद्रवैर्स्त्रियते । पृष्ठोपरि
पृष्ठवशुभयतस्त्रिकमन्ध्वे अमफल्की नाम तत्र
वाह्यो स्वाप शोषो वा । बाहुमूर्ध्वोर्भावामधो-
ऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावसी नाम तत्र स्तब्ध-
बाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि
व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं जत्रुगतानि
व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो
वमन्थो द्वे नीले द्वे च मन्थे व्यत्यासेन तत्र
मूकता स्वरवैकतमरसआहिता च । श्रोत्राया-
मुभयतश्चतस्र सिरामाहकास्तत्र सद्योमरणम्
शिरोश्रीवयो सन्धाने क्काटिके नाम तत्र
चलमूर्धता । कर्णपृष्ठतोऽध सन्निधे विशुरे नाम
तत्र व्याधिर्यम् । घ्राणसार्गमुभयतः स्रोतोमार्गं
प्रतिबद्धे अभ्यन्तरत फणे नाम तत्र गन्धा-
ज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽन्धोर्वाह्यतोऽपाङ्गी
नाम तत्रान्य दृश्यु पघातो वा । भ्रुवोरुपरि-
निन्दयोरवर्ती नाम तत्रान्य दृष्टुपघातश्च ।
भ्रुवोऽपुच्छान्तयोरुपरिकर्णललाटयोर्मध्ये शङ्की
नाम तत्र सद्योमरणम् । शङ्कयोर्परि केशान्त
उत्तरेपी नाम तत्र सश्लयो जीवति पाकात्
पतितश्लयो वानोद्गतश्च । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी
नाम तत्रोत्तरेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि

विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रोन्मादभयचित्त-
नाशैर्भरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां
सिराणा मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि
तानि चत्वारि मर्माणि तत्रापि सद्योमरणम् ।
मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् सिरासन्निपातो
रोमावर्तः अधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणम् ।
एवमेतानि सप्तत्रिंशद्द्रव्यजत्रुगतानि मर्माणि
व्याख्यातानि ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।

“ऊर्ध्वं शिरसि विटपे च सकचपार्श्वे
एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमूलम् ।
विद्वङ्गुलहयमित मणिवन्धगुल्फ
त्रौण्येव जानु सपर सङ्घ कुर्परारभ्याम् ॥
हृदस्थिकूर्चं गुदनाभि वदन्ति मूर्ध्नि
चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च हे ।
तानि स्वपाणितलकुञ्चितसमितानि
शेषाण्येव हि परिविस्तरतोऽङ्गुलाहम् ॥
एतत् प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञा-
शस्त्रेण कर्मकरण परिहृत्य मर्मं ।
पार्श्वभिघातितमपीह निहन्ति मर्मं
तस्माद्दि मर्मसदन परिवर्जनीयम् ॥
क्षिप्त्रेषु पाणिचरणीषु शिरा नराणां
सङ्कोचमीयुरस्यगल्पमतो निरिति ।
प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्या
सक्त्रिन्नाश्रुतस्वद्विधन न यान्ति ॥
क्षिप्त्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्त
गच्छत्यतीव पवनञ्च रुज करोति ।
एव विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्वा
हृत्ता इवायुधविघातनिहत्तमूला ॥
तस्मान्नयोरभिहतस्य तु पाणिपाद
क्षेत्तव्यमाशु मणिवन्धनगुल्फदेशे ।
मर्माणि शल्यविषयार्हमुदाहरन्ति
यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः ॥
जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्
ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसशय हि ।
सम्भिन्नजर्जरितकोष्ठशिर कपाला
जीवन्ति शक्यविहतेषु शरीरदेशैः ।
क्षिप्त्रेषु शक्यथिमुजपादकरैरशेषै-
र्येषा न मर्मपतिता विविधा प्रहाराः ॥

सोमसारततेजसि रुज सत्त्वतर्मांसि च ।
मर्मसु प्रायश पुसा भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
मर्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः ।
इन्द्रियार्थेष्वसप्राप्तिर्मतो बुद्धिर्विपर्यय ॥
रुजश्च विविधास्त्रीना भवन्त्याशुहरे हते ।
हते कालान्तरज्ञे तु भ्रुवो धातुचयो नृपाम् ॥
ततो धातुचयाञ्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति ।
हते वैकल्य जनने केवल वैद्यनेपुणात् ॥
शरीरं क्रियया युक्त विकलत्वमवाप्नुयात् ।
विशल्यज्ञेषु विज्ञेय पूर्वोक्त यच्च कारणम् ॥
रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।
कुर्वन्त्यन्ते च वैकल्य कुर्वेद्यवशो यदि ॥
क्षेदमेदाभिघातयो दहनाहारपादपि ।
उपघात विजानीयामर्मणानुत्थममरणम् ॥

शरीरं

मर्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति
योऽत्याख्यो वापि निरत्ययो वा ।
प्रायेण मर्मास्रमिताडितास्तु
वैकल्यस्य च्छन्त्यथवा म्रियन्ते ॥
मर्मास्रधिष्ठाय हि वे विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।
प्रायेण ते क्लृप्ततमा भवन्ति
नरस्य यत्रै रपि साध्यमानाः ॥* ॥”

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिनाम शरीर व्याख्या
स्याम । सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं
शरीरमाराम इव जलहारिणोभिः केदार इव
च कुन्धाभिरुपस्त्रिहते अनुरहते चाकुञ्चन-
प्रसारणादिभिर्बिम्बिषैः । दुसपत्रसेवनीनामिव
च तासां प्रतानास्तासा नामिर्मूल ततश्च
प्रसरन्तूर्ध्वमधस्तिर्यक् च ॥५॥ भवतश्चात्र ।
“यावत्सु सिरा. काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्
नाभ्या सर्वा निजहास्ता प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्था. प्राणिना प्राणा प्राणान्नाभिव्युपा-
श्रिता ।

सिरामिराहता नामिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥”
तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत् । तासां वात-
वाहिन्यो दश । पित्तवाहिन्यो दश । कफ-
वाहिन्यो दश । दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु
वातवाहिन्योना वातस्थानगताना पञ्चसप्तति-
शत भवति । तावत्य एव पित्तवाहिन्यः । पित्त-
स्थाने कफवाहिन्यश्च । कफस्थाने रक्तवाहि-
न्यश्च । यद्यत्प्लीहोरेवमेतानि सप्तसिराशतानि
तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सकृद्भिः पञ्च-
विंशतिः । एतेनेतरसकृद्विवाह च व्याख्यातौ ।
विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासा गुदमेद्रा-
श्रिता । शोखामष्टौ । हे हे पार्श्वयोः । पट्ट-
पृष्ठे । तावत्य एव चोदरे । दश वक्षसि ।
एकचत्वारिंशज्ज्वण ऊर्ध्वम् । तासा चतुर्दश
श्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव किङ्गायाम् ।
पट्ट नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत्
पञ्चसप्तत्यधिकशत वातवहाना सिराणा
व्याख्यातम् । एष एव विभागः श्रेणामपि ।
विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश । कर्ण-
योर्दश । एव रक्तवहा कफवहाश्च । एवमेतानि
सप्तसिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि ॥* ॥
भवन्ति चात्र ।

“क्रियाणामप्रतीघातममोह बुद्धिकर्मणाम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वा सिरा पवनश्चरन् ॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वा सिरा प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवा ॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ।
ससर्पत् स्वा सिरा पित्तं कुर्त्याच्चान्यान् गुणा-
नपि ॥

यदा प्रकुपित पित्तं सेवते स्ववहा सिरा ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवा ॥
श्लेष्महेषु सन्धीना स्थैर्यं बलमुदीर्यताम् ।

शरीरं

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः शिरा-
श्चरन् ॥
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवा ॥
धातूना पूरणं वर्षं स्पर्शज्ञानमसंशयम् ।
स्वाः सिरा सञ्चरद्द्रक्तं कुर्त्याच्चान्यान् गुणानपि
यदा तु कुपित रक्तं सेवते स्ववहा सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवा ॥
न हि वात सिरा काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा ।
श्लेष्माण वा वदन्त्येता अतः सर्ववहाः स्मृताः ॥
प्रदुष्टाना हि दोषाणामुच्छ्रिताना प्रधावताम् ।
ध्रुवमुन्मार्गमनमतः सर्ववहाः स्मृताः ॥
तत्रारुणा वातवहा. पूर्यन्ते वायुना सिराः ।
पित्ता दुष्टाश्च नीलाश्च शीता गौर्यः स्थिराः
कफात् ।

अष्टवहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतला ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवचामि न विध्ये द्या सिरा
भिपक् ।
वैकल्य मरणश्चापि व्यधात्तासा ध्रुव भवेत् ॥
सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखास्तु बुद्धि-
मान् ।

पट्टि शब्द अत कोष्ठे चतुःपष्टिश्च. मूर्धनि ॥
शाखास्तु षोडश सिरा कोष्ठे द्वात्रिंशद्देव तु ।
पञ्चाशज्जानुनशोर्ध्वमवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥”
तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सकृद्भिः भवति तासा
जासधरा त्वेका तिप्याभ्यन्तराः । ततोर्वी-
सजे हे लोहिताचरुजा चैकैतास्ववेध्याः ।
एतेनेतरसकृद्विवाह च व्याख्यातौवेवमशस्त्र-
कृत्या. षोडश शाखास्तु । द्वात्रिंशत् श्रोत्र्या
तासामष्टावशस्त्रकृत्या । हे हे विटपयो. कटीक-
तरुणयोश्च । अष्टावष्टावैकैकस्मिन् पार्श्वं
तासामेकैकामूर्ध्वं गा परिहरत् । पार्श्वसन्धिगतं
च हे । चतस्रो विशतिश्च पृष्ठवशमुभयतस्तासा-
मूर्ध्वगामिन्दौ हे हे परिहरत् । हृत्तौ सिरा ।
तावत्य एवोदरे तासा मेद्रोपरि रोमराजी-
मुभयतो हे हे परिहरत् । चत्वारिंशच्चसि
तासा चतुर्दशाशस्त्रकृत्या । हृदये हे हे ।
हे स्तनमूले । स्तनरोहितापलापस्तम्बेपूभयतो
ऽष्टौ । एव द्वात्रिंशदशस्त्रकृत्या पृष्ठोदरोर सु
भवन्ति । चतुःपष्टिशिराशत जन्तुण ऊर्ध्वं भवति
तत्र षट्पञ्चाशच्छिरोधराया तासामष्टौ चत-
स्रश्च मर्मासजा परिहरत् । हे ककाटिकयो ।
हे विधुरयो । एव श्रीवाया शोडशाव्यध्या ।
हन्वीरुभयतोऽष्टावष्टौ तासान्तु सन्धिधमन्धौ
हे हे परिहरत् । पट्टिंशज्जिह्वाया तासा-
मधः षोडशाशस्त्रकृत्या रसवहे हे वाग्वहे च
हे । हिर्दादश नासाया तासामौपनासिक्य-
श्चतस्रः परिहरत् । तासामेव च तालुन्धेका
सृदावहेषु । अष्टात्रिंशदुभयोर्नेत्रयोस्तासामे-
कैकामपाङ्गयोः परिहरत् । कर्णयोर्दश तासा
शब्दवाहिन्योनामेकैका परिहरत् । नासानेत्र-
गतास्तु स्र्वाटे षष्टिस्तासा केशान्तानुगता-

शरीरं

श्चतस्रः । आवर्त्तयोरेकैका स्थपन्यायैका परि-
हर्त्तव्या । शब्दयोर्दश तासा शब्दसन्धिगता-
मेकैका परिहरत् । द्वादश मूर्ध्वं तासामुत्-
चेपयोर्दश परिहरत् सीमन्तेष्वेकैकामधिपता-
विति । एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्ज्वण ऊर्ध्व-
मिति । भवति चात्र ।

“व्याधुवन्यभितो देह नाभितः प्रवृत्ता सिरा ।
प्रताना. पङ्गिनीकन्दाहिसादीनां यथा जलम् ॥”
अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः सिराव्यधविधिशरीर व्याख्यास्यामः ।
बालस्थविररूचतक्षीणभौरुपरिश्रान्तस्त्रीम-
द्याध्वकर्पितमत्तवान्तविरक्तास्थापितानुवांस-
तजागरितक्लीवकशर्भणीनां कासश्वासशोष-
प्रदञ्ज्वराक्षेपकपक्षाघातोपवासपिपासासूर्च्छाः
प्रपीडितानाश्च सिरां न विध्येत् । याथाव्यध्या
व्यध्याद्याष्टा दृष्टाद्यान्दिता यन्त्रिताश्चानु-
त्यिता इति । शोणित्वावसेकासाध्याश्च विकारा.
प्रागभिहितस्तोषु चापक्वेष्वन्येषु चानुक्तेषु
यथाभ्यास यथान्यायश्च सिरा विध्येत् । प्रति-
पिदानामपि च वियोपसर्गं श्राव्ययिर्केषु
सिराव्यधनमप्रतिपिहम् । तत्र स्निग्धस्निग्ध-
मातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्न भुक्तवन्त
यवागू पीतवन्त वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं
स्थित वा प्राणानवाधमानो वस्त्रपट्टचर्मन्त-
र्वस्त्रलतानामन्यतमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढं
नानिश्रियित्वा शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्र
गृहीत्वा सिरा विध्येत् ॥ ५ ॥

“नैवातिशीते नाल्युष्णे न प्रवाते न चाबन्धिते ।
सिराया व्यधनं कार्यमरोगे वा कदाचन ॥”
तत्र व्यध्यसिर पुरुष प्रत्यादित्यमुखमरुत्तमा-
त्रोच्छ्रिते उपवेश्यासने सकृद्गोराकुञ्चितयो-
र्निवेश्य कुर्परसन्धिद्वयस्योपनि हस्तावन्तगूढा-
ङ्गुष्ठगतसमुष्टीमन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रणशा-
टक श्रीवासुष्ट्योरुपरि परिच्छिद्यान्येन पुरुषेण
पश्चात् स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटकान्त-
र्द्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयाद्दक्षिणहस्तेन
सिरोत्यापनार्थं नाल्यायतश्रियित्वा यन्त्रमावेष्ट
यत्यसृक्सावणार्थं यन्त्र पृष्ठमध्ये च षोडशैर्दिशि
कर्म पुरुषश्च वायुपूर्णमुख स्थापयेदेष उत्त-
माङ्गगतानामन्तर्मुखवर्त्याना सिराणां व्यधनेन
यन्त्रणविधिः । तत्र पादव्यध्यसिरस्य पाद समे
स्थाने सुस्थिर स्थापयित्वा यन्त्र पादमौषकङ्कु-
चितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपाद जानसन्धेरधः शाट-
केनावेष्ट्य हस्ताभ्या पपीद्य गुल्फ व्यध्यप्रदेश-
स्योपरि चतुरङ्गल झोतादीनामन्यतमेन बद्धा
पादसिरां विध्येत् । अथोपरिष्ठाहस्ती गूढा-
ङ्गुष्ठगतमुष्टी सन्धिगामने स्थापयित्वा सुखोष्ण-
विष्टस्य पूर्ववदयन्त्र बद्धा हस्तासिरा विध्येत् ।
गृध्रसीविश्रायोः सङ्कुचितजानुकुर्पर स्यात् ।
श्रीणीपृष्ठस्कन्धेषुन्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्कस्य
उपविष्टस्य विस्फुर्जितपृष्ठस्य विध्येत् । उदरो-
रसौ. प्रसारितोरस्कायोनमिति शिरस्कस्य

विस्फूर्जितदेहस्य बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य पाश्र्वयो । अवनामितमेदस्य मेद्रे । उन्ना-
मितविदष्टजिह्वाप्रसाधोजिह्वायाम् । अति-
व्यत्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एव यन्त्री
पायानन्यांश्च सिरोत्यापनहेनून् बुद्ध्यावेध्य
शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मास-
लेष्ववकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यादतोऽन्ये-
ष्वर्हयवमात्रं ब्रीहिमात्रं वा ब्रीहिसुखेन ।
अस्थनामुपरि कुठारिकया विध्येद्वयवमात्रम्
भवन्ति चार ।

“व्यवभ्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु शीतले ।
हेमन्तकाले मध्याह्ने श्मन्कालास्त्रयं स्मृता ॥
सम्यक् शस्त्रनिपातेन धारया या सवेदस्यक् ।
सुहृत्त रुदा तिष्ठेच्च सुविद्वान्ता विनिर्दिशेत् ॥
यथा कुसुभपुष्येभ्य पूर्वं स्रवति पीतिका ।
तथा सिरासु विडासु दुष्टमये प्रवर्तते ॥
मूर्च्छिन्यातिभौतस्य आन्तस्य ढपितस्य च ।
न वहन्ति सिरा विडास्तयानुखितयन्त्रिता ।
चोगम्य दहृदोपम्य मूर्च्छया विद्वृतस्य च ।
भूयोऽपराह्वं विम्राव्या सापरेद्युस्त्राहेऽपि वा ॥
रक्त सशेषदोपन्तु कुर्यादपि विचक्षण ।
न चातिप्रसुत कुर्याच्छेष सशमनैर्जयेत् ॥
बलिनो बहुदोपम्य वय स्यस्य शरीरिण ।
पर प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थ शोणितमोक्षणे ॥”

तत्र पाददाहपादहर्षाववाहुकटिप्यत्रिसर्पवात-
शाणितवातकण्टकविचर्चिकापादटारीप्रभृतिषु
क्षिप्रमर्मण उपरिष्ठात् ह्यङ्गले ब्रीहिसुखेन
सिरा विध्येत् । श्लोपदे तच्चिकित्सिते यथा
वक्ष्यते । क्लोष्टुकशिर खस्त्रपङ्गुलवातवेदनासु
जङ्घाया गुल्फन्योपरि चतुरङ्गुले । अपत्या-
मिन्द्रवस्तेरघस्ताह्यङ्गुले । जानुसन्धेरुपर्यधो
वा चतुरङ्गुले गृध्रम्याम् । ऊरुमूलसन्धितान्तु
गलगण्डे । एतेनेतरमकथिवाह्यं च व्याख्याती ॥

विशेषतस्तु वामबाहौ कुर्परसन्धेरभ्यन्तरतो
बाहुमध्ये श्लोङ्गि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा
एव दक्षिणबाहौ यक्ष्णान्धे कफोदरे चैतामिष
च कासश्वासयोरग्यादिशन्ति । गृध्रम्यामिव
विश्वाच्याम् । श्लोणिप्रति समन्तात् ह्यङ्गुले
प्रवाहिकाया शूलिन्या परिकर्त्तिकोपदशशुक-
टोषशुकव्यापत्सु मेद्रेमध्ये । हृषण्यो पाश्र्वं
मूर्च्छहृद्वाम् । नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वाम-
पाश्र्वं दकोदरे वामपाश्र्वं कक्षास्तनयोरन्तरे-
ऽन्तर्विद्वधी पाश्र्वं शूलि च । बाहुगोपावबाहु-
कयोरप्येके वदन्त्यं शयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्य-
गता तृतीयके अध स्काभ्यसन्धिगतामन्यतर-
ग्राश्र्वं सस्थिताश्चतुर्थके । हनुमन्धिमध्यगतामप-
न्तरे । शङ्केशान्तमन्धिगतासुरोऽपाङ्गलला-
टेषु चोन्मादेऽपन्तरे च । जिह्वारोगेष्वधो-
जिह्वार्या दन्तव्याधिषु च तालुनि तालवेषु ।
कर्णयोः परिसमन्तात् कर्णशूले तद्गोेषु च ।
गन्धागङ्गे नामारोगेषु च नासाये तिमिरा-
क्षिराकप्रभृतिश्वामयेषूपनासिके । लालाव्या

मपाङ्गाश्चैता एव शिरोरोगाधिमन्यप्रभृतिषु
रोगिष्विति ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं दुष्टव्यधन अनु-
व्याख्यास्यामः । तत्र दुर्विद्यतिविद्या कुञ्चिता
पिञ्चिता कुट्टिता प्रसृता अत्युदीर्णा अन्तेऽभि-
दृता परिशुष्का कृण्विता वेपिता अनुत्थिताविद्या
शस्त्रहता तिर्यग्बिद्या अविद्या अव्याध्या विद्वृता
धेनुका पुन पुनर्विद्या शिरास्त्रायुनिसन्धिम-
र्मसु चेति विशतिर्दुष्टवधा । तत्र या सूक्ष्मश-
स्त्रविद्या न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजा शोफवती
च सा दुर्विद्या । प्रमाणातिरिक्तविद्यायामन्त
प्रविशति शोणित शोणितातिप्रहात्तर्वा साति-
विद्या । कुञ्चितायामप्येवम् । कुण्ठशस्त्रप्रम-
थिता पृथुलीभावमापन्ना पिञ्चिता । अनासा
दिता पुन पुनरन्तयोश्च बहुशः शस्त्राभिहता
कुट्टिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्रहत्तशोणिता
अप्रसृता । तीक्ष्णा मध्यासुखशस्त्रविद्या अत्यु-
दीर्णा । अल्परक्तसाविस्थन्ते विद्या अन्तेऽभि-
हता । चीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का ।
चतुर्भागावसादिता किञ्चिदप्रहत्तशोणिता
कृण्विता । दुःस्थानबन्धनाहेपमानाया शोणित-
मन्मोक्षो भवति सा वेपिता । अनुत्थितविद्या-
यामप्येवम् । क्षिन्नातिप्रहत्तशोणिता क्रिया-
सङ्गकरो शस्त्रहता । तिर्यक् प्रणिहत्तशस्त्रा
किञ्चिच्छेषा तिर्यग्बिद्या । बहुश चता हीन-
शस्त्रप्रणिधानिनाविद्या । अशस्त्रकृत्या अव्याध्या
अनवस्थितविद्या विद्वृता । प्रदेशस्य बहुशोऽव-
घटनादारोयव्यधा सुहृत्सु शोणितस्रवा
धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाहृशो विच्छिन्ना
पुन पुनर्विद्या । स्त्रायुस्थिशिरासन्धिमर्मसु
विद्या वा रुजा श्लोप वैकस्य मरश्च वापाद-
यति ॥ * ॥ भवन्ति चार ।

“सिरासु शिचितो नास्ति चला ह्येता स्त्रभा-
वत ।
मत्प्रवत् परि वर्तन्ते तस्मादुद्यमेन ताडयेत् ॥
अजानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।
भवन्ति व्यापदस्यै ता बहुवद्याप्युपद्रवा ॥
स्त्रे ह्यदिभि क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।
यान्त्याशु व्याधय शान्ति यथा सम्यक् सिरा-
व्यधात् ॥

सिराव्यधधिकित्वाहं शब्दतन्त्रे प्रकीर्त्तित ।
यथा प्रणिहितं सम्यक् वक्षि कायचिकित्-
सिते ॥”

तत्र श्लिग्धस्त्रिवान्तविरिक्त्यास्थापितानुवासित
सिराविहै परिहृत्तव्यानि । क्रोधायासमैथुन-
द्विवास्त्रप्रवाग्ब्यायामयानोत्थानासनचक्रमण-
शीतवातातपविकृहासात्मजार्शोर्न्यावललाभा
भ्यासमेके मन्यन्ते ॥ * ॥ एतेषा विस्तरमुपरिष्ठा-
ह्याम । भवत्तत्रात्र ।
“सिराविषाणतुम्बेस्तु जलौकाभि पदस्तथा ।
अवगाढ यथापूर्वं निर्हरेदष्टशोषितम् ॥
अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छन्न पिण्डितेहितम्
सिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गान्नाबुल्वि स्थिते ॥”

नवमोऽध्याय ।
प्रथमो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्या-
स्याम । चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा
अभिहितः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनी
स्रोतमामविभाग सिराविकारा एव धमन्य
स्रोतासि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि
धमन्य स्रोतासि च सिराभ्यः कक्षाह्यस्त्रनाभ्य-
त्वान्मूलमन्त्रियमात् कर्मवैशेष्यादागमाश्च केव
नन्तु परस्परसन्निकर्षात् सट्टशागमकर्मत्वात्
सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु
भवति । तासान्तु नाभिप्रभवाणा धमनीना-
मूर्द्धगा दश दश चाधोगामिन्यथस्तित्ये-
गा । ऊर्द्धगा शब्दस्त्ररूपपरसगन्धप्रभा-
सोच्छ्रासजृम्भितचुडमितकथितरुदितादीन्विशे-
पानभिवहन्तः शरीरं धारयन्ति । तास्तु इदय-
मभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रि शत् । तासान्तु
वातपित्तकफशोणितरसान् हे हे वहतस्ता दश
शब्दरूपपरसगन्धानष्टाभिर्गृहीते । हाभ्या भाषते
च हाभ्या घोष करोति हाभ्या स्त्रपिति हाभ्या
प्रतिबुध्यते । हे चास्तुवाहिन्यौ । हेस्तन्य स्त्रिया
वहतस्तेन संश्रिते ते एव शुक नरस्य स्तनाभ्या-
मभिवहत । तास्त्रेतास्त्रि शत् । सविभागा
व्याख्याता । एताभिरूर्ध्वं नामेरुदरपाश्र्व-
पृष्ठोरस्कन्धग्रीवावाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते
च ॥ * ॥ भवति चार ।

“ऊर्ध्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थे तानि सर्वश ।
अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासा यथायथम् ॥”
अधोगमास्तु वातमूर्च्छपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो
वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्त्रस्त्र-
मेवान्नपानरस विपक्वमोष्याहिरचयन्तरोऽभि-
वहन्तः शरीरं तर्पयन्तर्पयन्ति चोर्द्धगताना
तिर्यग्गताना रसस्थानश्चाभिपूरयन्ति मूर्ध-
पुरीषस्त्रेदाथ विरेचयन्तामपक्वाशयान्तरं च
त्रिधा जायन्ते तास्त्रि शत् । तासान्तु वातपित्त-
कफशोणितरसान् हे हे वहत ता दश हे अन्न-
वाहिन्यावन्नाश्रिते तोयवहे हे मूर्च्छवक्षिमभि
प्रपन्ने मूर्च्छवहे हे शुकवहे हे शुकप्रदुर्भावाय
हे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहते नारीश्वा-
मार्त्तवमश्रम् । हे वर्च्चानिरसन्धौ स्थूलान्ध-
प्रतिवहे । अष्टावन्त्यास्त्रित्येगानां धमनीनां
खेदमर्पयन्ति । तास्त्रेतास्त्रि शत् सविभागा
व्याख्याता । एताभिरधोनामे पक्वाशयकटी-
मूर्च्छपुरीषगुदवस्त्रिमेद्रेसक्यौनि धार्यन्ते याप्य-
न्ते च ॥ * ॥ भवति चार ।

“अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थे तानि सर्वश
तिर्यग्गा सप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथा-
यथम् ॥”
तिर्यग्गतानान्तु चतस्रणां धमनीनामेकैका शत-
धा सङ्गस्रधा चोत्तरोत्तर विमन्यन्ते तास्त्रेस्रस्ये-
यास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षित विवहमात्-
तश्च । तासा सुष्ठानि रोमकूपप्रतिबद्धानि ये
स्त्रेदमभिवहन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्तर्पयन्ति

नवमोऽध्याय ।
प्रथमो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्या-
स्याम । चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा
अभिहितः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनी
स्रोतमामविभाग सिराविकारा एव धमन्य
स्रोतासि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि
धमन्य स्रोतासि च सिराभ्यः कक्षाह्यस्त्रनाभ्य-
त्वान्मूलमन्त्रियमात् कर्मवैशेष्यादागमाश्च केव
नन्तु परस्परसन्निकर्षात् सट्टशागमकर्मत्वात्
सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु
भवति । तासान्तु नाभिप्रभवाणा धमनीना-
मूर्द्धगा दश दश चाधोगामिन्यथस्तित्ये-
गा । ऊर्द्धगा शब्दस्त्ररूपपरसगन्धप्रभा-
सोच्छ्रासजृम्भितचुडमितकथितरुदितादीन्विशे-
पानभिवहन्तः शरीरं धारयन्ति । तास्तु इदय-
मभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रि शत् । तासान्तु
वातपित्तकफशोणितरसान् हे हे वहतस्ता दश
शब्दरूपपरसगन्धानष्टाभिर्गृहीते । हाभ्या भाषते
च हाभ्या घोष करोति हाभ्या स्त्रपिति हाभ्या
प्रतिबुध्यते । हे चास्तुवाहिन्यौ । हेस्तन्य स्त्रिया
वहतस्तेन संश्रिते ते एव शुक नरस्य स्तनाभ्या-
मभिवहत । तास्त्रेतास्त्रि शत् । सविभागा
व्याख्याता । एताभिरूर्ध्वं नामेरुदरपाश्र्व-
पृष्ठोरस्कन्धग्रीवावाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते
च ॥ * ॥ भवति चार ।

“ऊर्ध्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थे तानि सर्वश ।
अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासा यथायथम् ॥”
अधोगमास्तु वातमूर्च्छपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो
वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्त्रस्त्र-
मेवान्नपानरस विपक्वमोष्याहिरचयन्तरोऽभि-
वहन्तः शरीरं तर्पयन्तर्पयन्ति चोर्द्धगताना
तिर्यग्गताना रसस्थानश्चाभिपूरयन्ति मूर्ध-
पुरीषस्त्रेदाथ विरेचयन्तामपक्वाशयान्तरं च
त्रिधा जायन्ते तास्त्रि शत् । तासान्तु वातपित्त-
कफशोणितरसान् हे हे वहत ता दश हे अन्न-
वाहिन्यावन्नाश्रिते तोयवहे हे मूर्च्छवक्षिमभि
प्रपन्ने मूर्च्छवहे हे शुकवहे हे शुकप्रदुर्भावाय
हे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहते नारीश्वा-
मार्त्तवमश्रम् । हे वर्च्चानिरसन्धौ स्थूलान्ध-
प्रतिवहे । अष्टावन्त्यास्त्रित्येगानां धमनीनां
खेदमर्पयन्ति । तास्त्रेतास्त्रि शत् सविभागा
व्याख्याता । एताभिरधोनामे पक्वाशयकटी-
मूर्च्छपुरीषगुदवस्त्रिमेद्रेसक्यौनि धार्यन्ते याप्य-
न्ते च ॥ * ॥ भवति चार ।

“अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थे तानि सर्वश
तिर्यग्गा सप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथा-
यथम् ॥”
तिर्यग्गतानान्तु चतस्रणां धमनीनामेकैका शत-
धा सङ्गस्रधा चोत्तरोत्तर विमन्यन्ते तास्त्रेस्रस्ये-
यास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षित विवहमात्-
तश्च । तासा सुष्ठानि रोमकूपप्रतिबद्धानि ये
स्त्रेदमभिवहन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्तर्पयन्ति

“ऊर्ध्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थे तानि सर्वश ।
अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासा यथायथम् ॥”
अधोगमास्तु वातमूर्च्छपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो
वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्त्रस्त्र-
मेवान्नपानरस विपक्वमोष्याहिरचयन्तरोऽभि-
वहन्तः शरीरं तर्पयन्तर्पयन्ति चोर्द्धगताना
तिर्यग्गताना रसस्थानश्चाभिपूरयन्ति मूर्ध-
पुरीषस्त्रेदाथ विरेचयन्तामपक्वाशयान्तरं च
त्रिधा जायन्ते तास्त्रि शत् । तासान्तु वातपित्त-
कफशोणितरसान् हे हे वहत ता दश हे अन्न-
वाहिन्यावन्नाश्रिते तोयवहे हे मूर्च्छवक्षिमभि
प्रपन्ने मूर्च्छवहे हे शुकवहे हे शुकप्रदुर्भावाय
हे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहते नारीश्वा-
मार्त्तवमश्रम् । हे वर्च्चानिरसन्धौ स्थूलान्ध-
प्रतिवहे । अष्टावन्त्यास्त्रित्येगानां धमनीनां
खेदमर्पयन्ति । तास्त्रेतास्त्रि शत् सविभागा
व्याख्याता । एताभिरधोनामे पक्वाशयकटी-
मूर्च्छपुरीषगुदवस्त्रिमेद्रेसक्यौनि धार्यन्ते याप्य-
न्ते च ॥ * ॥ भवति चार ।

“अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थे तानि सर्वश
तिर्यग्गा सप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथा-
यथम् ॥”
तिर्यग्गतानान्तु चतस्रणां धमनीनामेकैका शत-
धा सङ्गस्रधा चोत्तरोत्तर विमन्यन्ते तास्त्रेस्रस्ये-
यास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षित विवहमात्-
तश्च । तासा सुष्ठानि रोमकूपप्रतिबद्धानि ये
स्त्रेदमभिवहन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्तर्पयन्ति

“अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थे तानि सर्वश
तिर्यग्गा सप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथा-
यथम् ॥”
तिर्यग्गतानान्तु चतस्रणां धमनीनामेकैका शत-
धा सङ्गस्रधा चोत्तरोत्तर विमन्यन्ते तास्त्रेस्रस्ये-
यास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षित विवहमात्-
तश्च । तासा सुष्ठानि रोमकूपप्रतिबद्धानि ये
स्त्रेदमभिवहन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्तर्पयन्ति

“अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थे तानि सर्वश
तिर्यग्गा सप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथा-
यथम् ॥”
तिर्यग्गतानान्तु चतस्रणां धमनीनामेकैका शत-
धा सङ्गस्रधा चोत्तरोत्तर विमन्यन्ते तास्त्रेस्रस्ये-
यास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षित विवहमात्-
तश्च । तासा सुष्ठानि रोमकूपप्रतिबद्धानि ये
स्त्रेदमभिवहन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्तर्पयन्ति

“अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थे तानि सर्वश
तिर्यग्गा सप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथा-
यथम् ॥”
तिर्यग्गतानान्तु चतस्रणां धमनीनामेकैका शत-
धा सङ्गस्रधा चोत्तरोत्तर विमन्यन्ते तास्त्रेस्रस्ये-
यास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षित विवहमात्-
तश्च । तासा सुष्ठानि रोमकूपप्रतिबद्धानि ये
स्त्रेदमभिवहन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्तर्पयन्ति

तैरेव चाभ्यङ्गपरिपेक्षावगाह्यालेपनवीर्याण्यन्त
शरीरमभिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि । तैरेव
स्यसुखमसुख वा गृह्णाति । तास्वेताश्चतस्रो
धमन्य सर्वाङ्गताः सविभगा व्याख्याताः ।
भवतश्चात्र ।

“यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु विसेषु च ।
धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते ॥

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चस्रज्ज्वल.

पञ्चेन्द्रिय पञ्चसु भावयन्ति ।

पञ्चेन्द्रिय पञ्चसु भावयित्वा

पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥” ६॥

अत ऊर्ध्वं स्रोतसा मूलविह्वलक्षणमुपदेक्ष्यामः ।
तानि तु प्राणादीदकरसरक्तमांसमेदोमूत्र-
पुरीषशुक्रार्तववहानि येष्वधिकार एतेषा
बह्वनि । एतेषा विशेषा बहवः । तत्र प्राण-
वहे हे तयोर्मूल हृदयं रसवाहिन्यस्य धमन्य ।
तत्र विह्वस्य क्रीशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि
मरण वा भवति । अत्रवहे हे तयोर्मूलमामा-
शयोऽन्नवाहिन्यस्य धमन्यस्तत्र विह्वस्याभान
शूलावहेषौ हृदिः पिपासान्ध्य मरण वा ।
उदकवहे हे तयोर्मूल तालुक्लोम च । तत्र
विह्वस्य पिपासा सद्योमरणश्च । रसवहे हे
तयोर्मूल हृदय रसवाहिन्यस्य धमन्यस्तत्र
विह्वस्य शोषः प्राणवहविह्ववश्च मरणं तन्नि-
द्रांनि च । रक्तवहे हे तयोर्मूल यज्ञत्-
प्रीहानौ रक्तवाहिन्यस्य धमन्यस्तत्र विह्वस्य
श्यावाहता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितानि-
मन रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे हे तयो-
र्मूल स्रायुत्वच रक्तवहास्य धमन्यस्तत्र विह्वस्य
ख्ययुर्मांसशोषः सिरामन्ययो मरणम् । मेदो-
वहे हे तयोर्मूल कटीहृक्की च तत्र विह्वस्य
स्व दागमन स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता
पिपासा च । मूत्रवहे हे तयोर्मूल वस्ति-
मैदृश्च तत्र विह्वस्यानववस्तिता मूत्रनिरोध-
स्तव्यमदृता च । पुरीषवहे हे तयोर्मूल पक्वा-
शयो गुदश्च तत्र विह्वस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथि-
तान्दता च । शुक्रवहे हे तयोर्मूल स्तनी
दृषणौ च तत्र विह्वस्य क्रीवता चिरात् प्रसेको
रक्तशुक्रता च । आर्तववहे हे तयोर्मूल
गर्भाशय आर्तववाहिन्यस्य धमन्यस्तत्र विहाया
वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमात्तवनाशश्च । सेवनी
च्छेदाहनाप्रादुर्भाव । वस्तिगुदविह्वलक्षण
प्रागुक्तमिति । स्रोतोविह्वन्तु प्रत्याख्यायोपचरे-
दुहृतशब्दान्नु चतविधानेनोपचरेत् ।

“मूलात् खादन्तर देहे प्रसृतम्बभिवाहि यत् ।
स्रोतस्सदिति विज्ञेय सिराधमनिवर्जितम् ॥”

दशमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भिणीव्याकरण शारीर व्याख्या-
स्यामः । गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्य
ग्रहणा श्रुचलङ्घता शुक्रवसना शान्ति-
मङ्गलदेवतान्नाश्रयगुरुपरा च भवेत्सन्नि-
विष्टतदोक्तवादि न स्येद्गुर्गन्धुर्दुर्गन्धानि

परिहरेद्दुहेजनोयास कथा शृङ्खं पर्युषितं
कुथित क्लिन्नं चाम्रं नोपभुञ्जीत । वहि-
निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्रानहृत्तान्श्रयान्
क्रोधभयसङ्घाराश्च भारानुच्चैर्भाष्यादिक परि-
हरेदयानि च गर्भं व्यापादयन्ति । न चाभीक्ष्य
तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत । न चाया-
सयेच्छरौर पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । शयना-
सन मृदास्तरण नाल्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं
विदध्यात् । हृद्य द्रव मधुरप्राय स्निग्ध दीप-
नीयसस्कातश्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा
प्रसवात् ॥६॥ विशेषतस्तु गर्भिणौ प्रथमद्वितीय-
दृतौयमासेसु मधुरश्रीतद्रवप्रायमाहारमुपसे-
वेत । विशेषतस्तु दृतौये षष्टिकौदन पयसा
भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा
चैत्येके । चतुर्थे पयोनवनीतससृष्टमाहारये-
ज्जाङ्गलमांससहित हृद्यमन्न भोजयेत् । पञ्चमे
चौरसर्पिससृष्टम् । षष्ठे श्वदष्टासिद्धस्य सर्पिषो
मात्रा पाययेद्यवागू वा । सप्तमे सर्पिं पृथक्
पर्णादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः । अष्टमे वदरो-
दकेन बलातिबलाशतपुष्पपल्लवपयोदधिमस्तु
तैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् ।
पुराणपुरीषशुद्धयमनुलोमनार्थश्च वायोः ।
ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनु-
लोमे हि वायी सुख प्रसूयते निरुपद्रवा च
भवति । अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूमिर्जाङ्गल-
रसैषोपक्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा
बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते । नवमे मासि
सूतिकागारमेना प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ ।
तत्रारिष्टं ब्राह्मणचक्षियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्त-
पीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विल्वन्यग्रोधतिन्दुक-
भक्तातकनिर्मितं सर्वाङ्गार यथासख्य तन्मय-
पर्यङ्गमुपलिमभित्ति सुविभक्तपरिच्छेद प्राग्-
हारसुदगहार दक्षिणहार वाष्टहस्तायतच्चतु-
र्हस्तविस्तृत रज्ज्वामङ्गलसम्पन्न विधेयम् ॥६॥
“जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने ।
सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥”
तत्रापस्थितप्रसवाया. कटीष्टष्ठ प्रति समन्ता-
द्देना भवत्यभीक्ष्य पुरीषप्रवृत्तिर्मुच प्रसि-
च्यते योनिमुखात् श्लेसा च । प्रजनयिष्यमाणा
कृतमङ्गलस्त्रिवाचना कुमारपरिहृता पुत्राम-
फलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामधैनां
सृष्टता यवागूमाकण्ठात् पाययेत् । ततः कृतीप-
धाने सृदुविस्तीर्णं शयने स्थितामाभुम्नसकथी-
मुत्तानामशङ्कनौयास्यतसः स्त्रियः परिणत-
वयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तितनखा परिचरेशु-
रिति ॥६॥ अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनु-
सुखमभ्यञ्ज्यात् त्रयाञ्चैनामेका सुभगे प्रवाह-
स्तेति न चाप्राप्तानौ प्रवाहस्त्र विशिखान्तर-
मपत्यमार्गम् । ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे
सशूलेषु ओषधिवहृष्वर्वास्तिशिरसु प्रवाहेयाः
शनैः शनैः । ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढ ततो गर्भं
योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशस्यभावात् ॥६॥

अकालप्रवाहणात् वधिरं मूकं व्यस्तहनु
मूर्धाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुत कुञ्ज
विकटं वा जनयति । तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत्
गर्भसङ्गे तु योनि धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेण
पिण्डौतकेन वा । वध्नीयाद्विरण्यपुष्पीमूलं हस्त-
पादयोर्धारयेत् सुवर्द्धला विशल्या वा ॥६॥
अथ जातस्योख मुखश्च सैन्धवसपिषा विशोध्य
घृताक्त मूर्द्धि पित्तु दद्यात् ततो नाभिनाडी-
मष्टाङ्गुलमायस्य सूत्रेण बद्धा हृदयेत् तत्सूत्रैक-
देशश्च कुमारस्य शीत्राया सम्यन्वधीयात् ॥६॥
अथ कुमार शौताभिरङ्गिराश्वास्य जातकर्मणि
कृते मधुसर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्ण-
मङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यञ्ज्य
चौरहृत्कषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्य-
हेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेन कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्णेन यथाकाल यथादेशं
यथाविभव च ।

“धमनोनां हृदिस्थानां विहृतत्वादनन्तरम् ।
चतुरात्राक्षिरात्राहा स्त्रीणां स्तन्य प्रवर्त्तते ॥”
तस्मात् प्रथमेऽङ्गि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्र-
पूत त्रिकाल पाययेद्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पि-
स्तृतीये च । ततः प्राङ्निवारितस्तन्यं मधु-
सर्पिं स्वपाणितलसम्भित द्विकाल पाययेत् ॥६॥
अथ सूतिका बलातैलाभ्यक्ता वातहरौषधनिः-
क्तायेनोपचरेत् सशेषदोषान्तु तदहः पिप्यली-
पिप्यलीमूलहस्तिपिप्यलीचित्रकशृङ्गवेरचञ्चचूर्ण
गुडोदकेनोष्णेन पाययेत् । एव द्विरात्र
त्रिरात्रं वा कुर्यादादुष्टशोणितात् । विशुद्धे
ततो विदारिगन्धादिसिद्धा स्नेह्यवागू चौर-
यवागू वा पाययेत् त्रिरात्रम् । ततो यध-
कोलकुलत्वासिद्धेन जाङ्गलरसेन शाखोदन
भोजयेद्बलमग्निबलञ्चावेक्ष्य । अनेन विधिना
अध्यर्त्तमानमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराधारा
विगतसूतिकाभिधाना स्यात् । पुनरार्त्तवदर्श-
नादित्येके । धन्वभूमिजाता सूतिका घृततैलयो-
रन्यतरस्य मात्रा पाययेत् । पिप्यल्यादिकषा-
यानुपाना स्नेहिनित्या च स्याच्चिरात् पञ्चरात्रं
वा बलवती । अथवा यवागू पाययेत्त्रिरात्र
पञ्चरात्रं वा अत ऊर्ध्वं स्निग्धेनान्नससर्गेषोप-
चरेत् । प्रायशस्येना प्रभूतेनोष्णोदकेन परि-
पिचेत् । क्रीधायासमैथुनादीन् परिहरेत् ॥६॥
भवतश्चात्र ।

“मिथ्याचारात् सूतिकाया यो व्याधिरूप-
जायते ।
स कञ्चसाधोऽसाधो वा भवेदत्ययतर्पणात् ॥
तस्मात्ता देशकालौ च व्याधिसाल्लेन कर्मणा ।
परीक्ष्योपचरेदेव नेयमत्ययमाप्नुयात् ॥६॥”
अथापरापतन्धानाहाभानौ कुरुते तस्मात्
कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाङ्गुल्या प्रसृजेत् । कटु-
कालातुक्तवैधनसर्पसर्पनिर्मोकेर्वा कटुतैल-
विमिश्रैर्योनिमुख धूपयेत् । लाङ्गलीमूलकल्केन
वास्याः पाणिपादतलमालिम्पेत् । मूर्द्धि वास्या

शिल्पशा

‘इत्यमरः । कलादिक कर्म । इत्यमरः ॥
नर इति पारसीकभाषा । कारौगरो इति
हन्दीभाषा ॥ वात्स्यायनोक्तनृत्यगीतवाद्यादि-
तुषष्टिं वाङ्मक्रिया तथा भालिङ्गनचुम्ब-
ादिचतुषष्टिं अभ्यन्तरक्रियाः कला ।
गदिना स्वर्णकारादिकारुकर्मग्रह । एतत्
र्वं शिल्प कथ्यते । इति तट्टीकाया भरतः ॥

यथा कथासरित्सागरे । २५ । १७५ ।
‘ते तन्निरूप्य जगदुनेष्टशो देव शक्यते ।
प्रपरः कर्तुमेतद्धि दिव्य शिल्प न मानुषम् ॥”
सुव । इति मेदिनी ॥
एत्यकारः पु, (शिल्प करोतीति । क्त + अण् ।)
शिल्पी । शिल्पविद्याव्यवसायी । कारिकर
इति भाषा । शिल्प करोति इत्यर्थे पण्प्रत्ययेन
निष्पन्न ॥

एत्यकारो, [न्] त्रि, (शिल्प कर्तुं शीलमस्य ।
णिनि ।) शिल्पकर्मकर्ता । तस्योत्पत्त्यादि
यथा,—

“विश्वकर्मणा च शूद्राया वीर्याधान चकार स ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्मकारः शङ्करः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कसकारः षडे ते शिल्पिना वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादजात्या वर्णसहारा ॥
स्वर्णकारः स्वर्णचौर्यात् ब्राह्मणाना द्विजोत्तमा
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥
सूत्रधारो द्विजातीना शापेन पतितो भुवि ।
शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना ॥
व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपत ॥
कश्चिद्विष्णुविशेषञ्च संसर्गात् स्वर्णकारिण ।
स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्याय ॥

शिल्पशाला, स्त्री, क्लौ, (शिल्पानां शाला ।)
स्वर्णकारादीनां कर्मगृहम् । कारखाना इति
पारसीकभाषा । तत्पर्याय । आवेशनम् २ ।
इत्यमरः ॥ शिल्पशाला ३ शिल्पशालम् ४
शिल्पिशालम् ५ । इति तट्टीका ॥

शिल्पशास्त्र, क्लौ, (शिल्पस्य शास्त्रम् ।) शिल्प-
कर्मग्रन्थः । तच्छास्त्राणि बहूनि सन्ति तन्मध्ये
वास्तुशास्त्रैक लिख्यते । यथा,—

“स्त्रीपुत्रादिकभोगसौख्यजनक धर्मार्थकाम-
प्रदं
जन्तूनां लयन सुखासदमिदं शीतान्बुधर्मा
पहम् ।
वापीदेवगृहादिपुण्यमखिल गेहात् समुत्पद्यते
गेह पूज्यमुशन्ति तेन विबुधा श्रीविश्वकर्मा-
दयः ॥

सिद्धे गृहकारभसुशन्ति वृद्धा
यथोदिते मासि वल्लभपत्ने ।
ग्रशाङ्गवीर्यं सुदिने निमित्ते
शुभ रवी सौम्यगते प्रवेशम् ॥

शिल्पशा

चैत्रे शीककरं गृहादि रचित स्यान्नाधवेऽर्थ-
प्रद
च्यैष्ठे सृत्युकर शुची पशुहर तद्वृद्धिद
श्यावसे ।

शून्य भाद्रपदेऽश्विने कलिकर सृत्युचय कार्तिके
धान्य मागसहस्रयोर्दहनभोर्माघे श्रियं
फाल्गुने ॥

श्रादित्ये हरिकर्कनक्रघटगे पूर्वापरास्य गृह
कर्त्तव्यं तुलमेघहृदिकहृषे याम्योत्तरास्य तथा ।
द्वार भिन्नतथा करोति कुमती रोगाथनाश-
स्तदा

कन्यामीनधनुर्गते मिथुनगे चास्मिन्न कार्ये
गृहम् ॥
कन्यादित्रिपु पूर्वतो यमदिशि त्याज्यञ्च चापा-
दितो

द्वार पश्चिमतस्त्रिके जलचरात् सौम्ये रवी
युग्मतः ।
यस्माद्दत्समुखं दिशासु भवन द्वारादिक
हानिस्तत्

सिद्ध वापि वृषञ्च वृश्चिकघट वाते हित
सर्वत ॥
प्राची मेघतुलारवावुदयति स्याद्देष्वेव वृद्धिमे
चित्रास्वातिभमध्यगा निगदिता प्राची बुधे

पञ्चधा ।
प्रासादो भवन करोति नगर दिङ्मूढमर्थचय
हृदयं देवगृहे पुरे च नितरामायुर्धनं दिङ्मुखे ॥
तारे मार्कटिके ध्रुवस्य समता नीते बले वैनेते
दीपाग्रेण तदैक्यतश्च कथिता सूत्रेण सौम्या

दिशा ।
शङ्कोर्नेत्रगुणेन ३६ मण्डलवरे छाया तयो-
र्मत्स्ययो-
र्जाता पत्रयुतिस्तु शङ्कुतलतो याम्योत्तरेस्तत्-
तुटे ॥

राशोनामलिमीनसिद्धभवन पूर्वामुख शोभन
कन्याकर्कटनक्राराशिशिगृहिणा याम्यानन
मन्दिरम् ।
राशेर्धन्वितुलायुगस्य सदन शस्त प्रतीचीमुख
पुसा कुम्भहृषाजराशिमजता सौम्यानन
स्याद्गृहम् ॥”

अथ भूपरिग्रह ।
“श्वेता ब्राह्मणभूमिका च छतवद्गन्धा शुभ-
स्वादिनी
रक्ता शोणितगन्धिनी नृपतिभ्र स्वादे कषाया
च सा ।
स्वादेऽन्ना तिलतैलगन्धिरदिता पोता च वैश्या
महो

कृष्णा मत्स्यसगन्धिनी च कटुका शूद्रेति
भूलक्षणम् ॥

स्वादे भवेद्युया मधुरा सिताभा
चतुर्षु वर्णेषु मही प्रशस्ता ।
स्नेहान्विता बभ्रुभुजङ्गयोर्या
सौहादंवत्याखुविहालयोर्वा ॥ ३ ॥

स्वादे भवेद्युया मधुरा सिताभा
चतुर्षु वर्णेषु मही प्रशस्ता ।
स्नेहान्विता बभ्रुभुजङ्गयोर्या
सौहादंवत्याखुविहालयोर्वा ॥ ३ ॥

स्वादे भवेद्युया मधुरा सिताभा
चतुर्षु वर्णेषु मही प्रशस्ता ।
स्नेहान्विता बभ्रुभुजङ्गयोर्या
सौहादंवत्याखुविहालयोर्वा ॥ ३ ॥

शिल्पशा

परीक्षिताया भुवि विघ्नराजं
समर्चयेत् चण्डिकया समेतम् ।
चेत्राधिप चाष्टदिशाधिनाथान्
सुपुत्रयधैर्वलिभिः सुखाय ॥

खात भूमिपरीक्षणे करमित तत् पूरयेत्तन्-
स्रदा
हीने हीनफल समे समफल लाभो रजोवर्धते ।
तत् कृत्वा जलपूर्णमाशतपद गत्वा परीक्ष्य पुन
पादोनेऽर्चं विहीनकेऽथ निश्चते मध्याधमेष्टास्वुनि
भूमे प्राक् प्रवणञ्च शङ्करककुप्सौम्याश्रित

सौख्यद
वङ्गी वङ्गिभय यमे च मरण चौराङ्गय रक्षमि
वायञ्चे प्रवणञ्च धान्यहरण स्याच्छोकाद वारुण
विप्राटेरनुवर्णतश्च सुखदं सृष्टिक्रमात् सौम्यत,
अग्नी राक्षसवायुशङ्करदिशि स्याप्या क्रमात्
कौलका

अश्वत्थात् खदिरात् शिरीषककुभात् वृक्षात्
क्रमेण द्विजा ।
वर्णाना कुशमुञ्जकाशशणज सूत्र क्रमात् सूत्रये
निम्ना भू स्फुटितोषरा विलवती शल्यैर्युता
नाशुभा ॥”

ककुभादित्यत्र वकुलादिति च पाठः ॥३॥
“प्रश्नत्रय वापि गृहाधिपेन
देवस्य हृत्तस्य फलस्य वापि ।
वाच्यं हि कोष्ठाक्षरसयुतेन
सत्य विलोक्य भवनेषु सृष्ट्या ॥

वा का चा टा ता ए ह सा पापवर्णाः
प्राच्यादिस्ये कोष्ठके शल्यमुक्तम् ।
केशाङ्गारा काष्ठलोहास्थिकाद्य
तस्मात् कार्यं शोधन भूमिकाया ॥
शल्य गवां भूपभय ह्याना
रुज शुनोऽत्वो कलहप्रयाशौ ।
स्वरोद्भयोर्हानिमपत्यनाश
स्त्रीणामजस्याग्निभय तनोति ॥३॥

कन्यादौ रवितस्त्रये फणिसुख पूर्वादिष्टष्टिक्रम
ख्यातं वास्तुवपुर्दिशात्रयगत लाङ्गुलपृष्ठ शिर
द्वारं तस्य मुखे गृहादि भयद कुञ्चिद्वये
सौख्यद
दु ख प्राक्खनने शिरोऽङ्घ्रिवपुषः कुञ्ची सुख
दक्षिणे ॥

प्राच्या नागमुख बुधैर्निगदित भाद्राश्विने
कार्तिके ।
मार्गात् फाल्गुनशुक्रत क्रमतया यास्ये जले
चीत्तरे ।
चैत्रे चाष्टविभाजिते दिनकराहारास्त्रिखेत्
कोष्ठगान्

शन्यङ्गारकयोश्च तत्र पश्चिम शारौरक नो
खनेत् ॥३॥
शीर्षे माहपितृक्षय प्रथमतः खाते रुजा
पुच्छके

पृष्ठे हानिमये च कुञ्चिखनने स्यात् पुत्रधान्या-
दिकम् ।

पृष्ठे हानिमये च कुञ्चिखनने स्यात् पुत्रधान्या-
दिकम् ।

पृष्ठे हानिमये च कुञ्चिखनने स्यात् पुत्रधान्या-
दिकम् ।

पृष्ठे हानिमये च कुञ्चिखनने स्यात् पुत्रधान्या-
दिकम् ।

पृष्ठे हानिमये च कुञ्चिखनने स्यात् पुत्रधान्या-
दिकम् ।

शिल्पशा

पूर्वाख्येऽनिलखातनं यममुखे खात शिवे
कारयेत्
शीर्षे पश्चिमगे च वङ्गिखननं सौम्ये खनेऽर्चते
दक्षिणकोणे पूर्वविभागे पूजनपूर्वं शिला
समर्प्या ।
स्थाप्या शेषशिला दक्षिणतः स्तम्भाः समर्प्या
विधानेन ॥*॥

ब्रह्मशम्भुर्यथा ।
“सूत्र भित्तिशिलान्यास स्तम्भस्यारोपण तथा ।
पूर्वदक्षिणोर्मध्ये कुर्यादित्याह काश्यपः ॥”
नारदः ।
“नमस्यादिषु मासेषु त्रिषु त्रिषु यथाक्रमम् ।
पूर्वादिदिक्शिरोवामपार्श्वशायान् प्रद-
क्षिणम् ॥”

वास्तुशास्त्रेऽपुत्रकम् ।
“वास्तो. शिरसि पुच्छे च वामकुक्षौ च पृष्ठतः ।
आयुष्कामः खनेऽत्रैव दक्षकुक्षौ खनि शभा ॥
भित्तेर्मूल स्थापनीय जलान्ते
पाषाणे वा हेमरत्नैः सगर्भम् ।
शीर्षं गुर्वी लेपहीनाधिका वा
सन्धिः श्रेणिः पादहीनाथान्यैः ॥

भवनपुरसुराणां सूत्रेण पूर्वमुक्तः
कथित इह पृथिव्याः शोधनेऽपि द्वितीयः ।
तदनु मुखनिवेशे स्तम्भसरोपणे स्था-
इवनवसनकाले पञ्चधा वास्तुयज्ञः ॥*॥
इच्छा दुग्धसकण्ठाश्च फलिनस्थान्या गृह्याद्
दूरतः
शस्त्रे चम्बकपाटले च कदली जाती तथा
केतकी ।

यामादूर्ध्वमशेषवृक्षसुरजा च्छाया न शस्ता गृहे
पार्श्वे कस्य हरैरवौशपुरतो जैनानुचण्ड्या.
क्वचित् ॥

स दुग्धवृक्षा द्रविणस्य नाथं
कुवन्ति ते कण्टकिनोऽरिभौतिम् ।
प्रजाविनाश फलिन. समीपे
गृहस्य वन्याः कलधौतपुण्याः ॥

दृष्टो भूतसमाश्रितोऽपि विटपी नोच्छिद्यते
शक्तिः
तद्विल्लीञ्च शमीमशोकवकुली पुन्नाग-
सञ्चम्यकी ।
द्राक्षापुष्पकमण्डपञ्च तिलकान् कृष्णा वपे-
हाडिमीं
सौम्यादेः शुभदौ कपीतनवटावौदुम्बराश्च-
त्यकी ॥

उत्सङ्गनामाभिमुख प्रवेशः
स्यात् पृष्ठभङ्गो भवनस्य पृष्ठात् ।
विनाशहेतुः कथितोऽपसव्यः
सृष्ट्या प्रशस्तो भवनेऽखिलेऽसौ ॥
प्रावेय. प्रतिकायको वरुणद्विभक्तो भवेत्
सृष्टिती
वसावत्तं उदाहृतो यममुखेऽसौ हीनबाहु-
बुधैः ।

शिल्पशा

उत्सङ्गो नरवाहनाभिवदनः सृष्ट्या यथा
निर्मितः
प्राग्वक्तोऽपि च पूर्णबाहुर्दितो गेहे चतुर्धा
पुरे ॥*॥
हस्तः पर्वाष्टयुक्तो मुनिवररचितः पर्वं चैकं
त्रिमात्रं
मात्रा षष्ठां यवानासुदरमिलिता निस्त्वचा-
मुत्तमानाम् ।
पुष्पैश्चत्वारि पूर्वं तदनु च विभजेदङ्गुलैः पर्व-
पुष्पै-
निश्चयी रक्तकाष्ठो मधुमय उदितः खादिरो
वशधात्वो ॥
ज्येष्ठोऽष्टाभिर्यवोदरेस्तु मुनिभिर्माधुस्तु षट्
कन्धसो
माय्य चोत्तमकेन ग्रामनगरक्रोशादिक योज-
नम् ।
प्रासादप्रतिमे नृपस्य भवनं मध्येन हर्म्यादिक
यान षड्यवसम्भवेन शयनं छत्रासनास्ता-
दिकम् ॥*॥

रुद्रो वायुर्विश्वकर्मा हुताशो
ब्रह्मा कालस्तोयपः सोमविष्णुः ।
पुष्ये देवा मूलतोऽस्मिन् मध्यात्
पञ्चाष्टान्यद्वाग्निवेदैर्विभज्यम् ॥
ईशो मारुतविश्ववह्निविषयः सूर्यश्च रुद्रो यमो
वैरूपो वसवोऽष्ट दन्तिवरुणौ षड्-वक्त्र इच्छा
क्रिया ।

ज्ञान वित्तपतिर्निशाकरजयी श्रीवासुदेवो हली
कामो विष्णुरितिक्रमेण मरुतो हस्ते त्रयो-
विशतिः ॥*॥

उच्चाटन रोगभयश्च दुःख
वङ्गेभयं पीडनक प्रजायाः ।
सृष्ट्युर्विनाशोऽपि धनक्षयः स्यान्-
मोह. क्रमाद्देवतपीडनेन ॥*॥
हस्तो यज्ञात् पुष्ययोरन्तराले
त्वष्टा धार्यो मन्दिरादौ निवेशे ।
हस्ताद्भूमौ यात्यकस्मात्तदासौ
कार्यं विघ्नं दुःखमाविष्करोति ॥

तालो द्वादशमात्रिकापरिमितस्तालहय स्यात्
करः
पादोनद्विकरोऽपि किष्कु रुदितश्चापशतुर्भिः
करैः ।
क्रोशो दण्डसहस्रयुगमुदितो द्वाभ्याश्च गव्यतिका
ताभ्या योजनमेव भूमिरखिला कोटीशत
योजनैः ॥

सूत्राष्टकं दृष्टिर्दृष्टमौञ्ज
कार्पासज स्यादवलम्बसञ्चम् ।
काष्ठञ्च सृष्टाख्यमतोऽपि लेख्य-
मित्यष्ट सूत्राणि वदन्ति सन्तः ॥
इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमण्डने मिश्रका
लक्षणवर्णनं नाम १ अध्यायः ॥ * ॥
“सयामेऽन्धकरद्रयोस्तु पतितः खंदो महेशात्
चित्ती

शिल्पशा

तस्माद्भूतमभूच्च भौतिजननं द्यावापृथिव्यां-
महत् ।
तद्वै रभसा विष्टञ्च निहितं भूमावधोवक्त्रकं
देवानां रसनाच्च वास्तुपुरुषस्तेनैव पुष्यो बुधैः ॥
प्रासादे भवने तडागखनने कूपे च वापीवने
जौष्णोद्धारपुरे च यागभवने प्रारम्भनिर्वर्तने ।
वास्तोः पूजनक सुखाय कथित पूजां विना
हानये
पादौ रक्षसि क शिवेऽङ्घ्रिकरयोः सन्धौ च
कोणद्वये ॥

त्रैत्रिकतिर्वास्तुरिहार्चनीय-
स्वेकांशतोभागसहस्रयुक्तः ।
साधारणोऽष्टाष्टपदोऽपि तेषु
चैकाधिकाशीतिपदस्तथैव ॥*॥
ग्रामे भूपतिमन्दिरे च नगरे पूज्यश्चतुःषष्टिकै-
रेकाशीतिपदैः समस्तभवने जीर्णं नवाब्धप्रशकैः ।
प्रासादेऽथ शताशकेस्तु सकले पूज्यस्तथा मण्डपे
कूपे षष्ववचन्द्रभागसहिते १६६ वापोतडागे
वने ॥

ईशो मूर्ध्नि समाश्रितः श्रवणयोः पर्जन्यनामा
दिति-
रापस्तस्य गले तदंशयुगले प्रोक्तो जयश्चा-
दितिः ।
उक्तावर्धमभूधरौ स्तनयुगे स्यादापवक्तो हृदि
पञ्चेन्द्रादिसुराश्च दक्षिणभुजे वामे च नागा-
दय ॥

सावित्रः सविता च दक्षिणकरे वामे द्वय रुद्रतो
सृष्ट्युर्मैत्रगणस्तथोरविषये स्यान्नाभिपृष्ठे विधि
मिद्रे शत्रुजयी च जानुयुगले तौ वङ्गिरीगौ
सृती
पूणो नन्दिगणाश्च सप्त विबुधाः कल्प्याः पदो-
पैतक. ॥*॥

ईशस्तु पर्जन्यजयिन्द्रसूर्याः
शत्यो भृशाकाशक एव पूर्वैः ।
वङ्गिश्च पूषा वितथाभिधानो
गृह्यतः प्रोतपति. क्रमेण ॥
गन्धर्वभृङ्गौ गृगपिष्टसङ्गौ
हारश्चसुग्रीवकपुष्यदन्ताः ।
जलाधिनाथोऽप्यसुरश्च शेष
स पापयक्षापि च रोगनागौ ॥
मुख्यश्च भस्माटकुवेरशैला-
स्तथैव बाह्ये दितितोऽदितिश्च ।
हात्रिशदेव क्रमतोऽर्चनीया-
स्त्रयोदशैव त्रिदशाश्च मध्ये ॥
प्रागर्थ्यमा दक्षिणतो विवस्वान्
मैत्रोऽपरं सौम्यदिशाविभागे ।
पृथ्वीधरोऽसावथ मध्यतोऽपि
ब्रह्मार्चनीयः सकलेषु मध्ये ॥
भापापवक्तौ शिवकोणमध्ये
सावित्रकोऽग्नौ सविता तथैव ।
कोणे महेंद्रेन्द्रजयी दृतीये
रुद्रोऽनिलेऽन्योऽपि च रुद्रदासः ॥

शिल्पशा

ईशानवाह्ये चरकी द्वितीये
विदारिका पूतनिका तृतीये ।
पापाभिधा मारुतकोणके तु
पूज्या सुरा उक्तविधानतस्तु ॥३॥
ब्रह्मा वेदपदस्तु तेन समका देवार्थमाद्यास्वमी
कोणेऽष्टौ द्विपदास्तथाष्टमरुत कोणेऽर्द्धभागाद्
बहिः ।
शेषा एकपदा सुरास्तु कथिता वेदतुके-६४
ऽथो नव
ब्रह्मा षट्पदिनोऽर्थमादिविबुधा ईशादयसै-
कशः ॥
ब्रह्मा कलाशो वसुतोऽर्थमाद्या
कोणेऽष्ट वाह्येऽपि च सार्द्धभागा ।
विधाद्वकोणे द्विपदास्तथाष्टौ
शेषा सुरा एकपदा शताशे ॥३॥
ब्रह्माजिनाश २४ उदित शिवतोऽर्थमाद्या
कोणेषु सार्द्धपदतोऽपि तथैव चाष्टौ ।
शेषा द्विभागसमका रविभागकोऽय
पूज्यो रथाश्वगजवाहनकेऽन्वयन्ते ॥
यन्ते त्रयोदशपदैरपि पूजनीय-
स्तत् पञ्चविंशतिरजो दशतोऽर्थमाद्या ।
कोणेऽन्वयोऽमरगणा वह्निके कलाशा
भद्रेऽन्विकं रविभागपरि द्विभागा ॥३॥
हात्रिशत् कमलासनोऽर्थमसुखा' स्यु सूर्य-
भागा क्रमात्
कोणेऽन्वयेऽष्टसुरा द्विभागसहिता वाह्येषु
सार्द्धाशका ।
अष्टौ रामपदा पुनर्द्विपदाका षड्भागिनोऽष्टौ
सुरा
क्षेत्रे पञ्चवचन्द्रभागसहिते १८६ स्यादुदेवताना
क्रम ॥३॥
वेदाशो विधिरर्थमप्रभृतयस्त्र शा नवस्त्रष्टके
कोणेऽन्वयेऽष्टपदाईगा परसुरा षड्भागहीने
पदे ।
वास्तोर्नन्दयुगाय ४८ एवमधुनाष्टाशैश्वरुत-
षष्टिके
सन्धे सूत्रमितान् सुधी परिहरेद्विज्ञेत्तुला
स्तम्भकात् ॥३॥
रेखाद्वय कोणगत विधेय-
मशान्तरेणैव तु कर्णसूत्रात् ।
यदष्टसूत्रै' कथितं तु पञ्च
तत्पीडनात् स्वामिधनप्रणाश ॥
प्रोक्तं चतुर्विंशतिलाङ्गुलं यत्
पादाईगं हानिकरं प्रजाया ।
षड्मिस्तु सूत्रं मरणाय वञ्च
कोणे त्रिशूलश्च रिपोर्भयाय ॥
परीक्ष्य भूमौमवसेचयेत्ता
सुपञ्चगव्येन ततो विलेख्या ।
रेखा सुवर्णेन मणिप्रवालै'
पिष्टाक्षतेर्वापि पुनस्तदूर्ध्वं ॥
हात्रि शदशा' प्रयुले च दैर्घ्यं
कोणेषु वर्ज्या जिनसंख्यरु४भागाः ।

शिल्पशा

एतत्पदानां कथितं सहस्रं
क्षेत्रं सर्वोत्तममेव वास्तो ॥३॥
मध्ये ब्रह्मा पूजनोय शताशै-
श्वत्वारिशक्तिं पदैर्वाह्योथी ।
प्रोक्ता देवा अर्थमाद्या अशौत्या
मध्ये कोणेऽष्टौ शतं चाष्टपद्या ॥
कोणेऽन्वयो नन्दपदै सुराश्च
शेषाश्च बाह्ये वसुभागिनश्च ।
वैथी च बाह्ये रविभागयुक्त
शतं पदाना कथितं मुनिन्द्रे ॥
दुर्गप्रतिष्ठाविषये निवेशे
तथा महार्घ्यासु च कोटिहोमे ।
मेरी च राष्ट्रेऽपि च्येष्टलिङ्गे
वास्तु सहस्रेण पदै' प्रपूज्य ॥३॥
द्विमेखल शङ्करद्विभागै
कुण्ड प्रकुर्यात् करतो युगासम् ।
होम सुराणां शतमष्टयुक्त
प्रत्येकमष्टाधिकविंशति वा ॥
मध्याज्यदुग्धं दक्षिणकराभ्या
कृण्वी स्तिलैर्त्रीहियवैर्नवान्ने ।
पलाशदूर्वाङ्गुरदुग्धद्वै-
होमं तदन्ते सुरपूजनश्च ॥
ईशे छतान्नमपरे सष्टतोदनश्च
दद्याज्जयाय हरिताम्बरमेव कूर्मम् ।
रत्नानि पिष्टकमय कुलिशं सुरेन्द्रे
धूस्रं वितानमुदितश्च दिवाकरस्य ॥
गोधूमयुक्तं छतमेव सत्ये
मत्स्यान् भृशे शङ्खुलिमन्तरीचे ।
वज्री सुच पूष्णि तथैव लाजा
दद्यादधर्मं चण्डीदेनश्च ॥
मध्वन्नश्च गृहक्षताय यमतो मासौदनं दापयेत्
गन्धर्वं शतपत्रमोदनयुतं शृङ्गेजजिह्वा तथा ।
प्रोक्ता नीलजवा मृगाय पिढतो देयाश्च सम्भो-
दका'
पेष्ट कृष्णबलि तथैव विधिवद्दद्याच्च दीवारिके ॥
सुग्रीवाय च पूषका गणधरे श्वेतप्रसूनं पय
पद्मं वारुणके सुराप्यसुरके तैलं तिला शेषके ।
पापाख्येऽपि च पक्वमासमुदितं रोगाय सर्वो
षधी
गोक्षोर फण्डिने च मुख्याविभुषे श्रीखण्डभक्षे
तथा ॥
भल्लाटाय सुवर्णकं धनपती मण्डाज्यदुग्धं तथा
शक्तून् पर्वतकेऽदितस्तु लपिका दद्याद्विती
पूरिकाम् ।
सक्षीरं दधिकं क्रमेण विहितं त्वापापवक्त्रे तथा-
प्यर्थम्येऽरुणचन्दनश्च पयसा युक्ता तथा
शर्करा ॥
सावित्रेऽपि च लड्डुकाश्च सवितु पूषा गुडा
सदृष्टता
देयं वाय विवस्वते छतयुतं दुग्धं तथा मोदका
इन्द्राख्ये कुसुमसगिन्द्रजयके देयं तथा चम्पकं
मैत्रे दुग्धद्वयं गुग्गुलुयुतो गन्धस्तथा रुद्रके ॥

शिल्पशा

तत्सिद्धमन्त्रवपि रुद्रदासे
सद्व्रमालां पृथिवीधराय ।
पयस्त्रला गामस्तु घटश्च
दद्याद्विधी स्पर्शमतोऽखिलेभ्यः ॥
सुरास्थिमासं विहितं चरक्यं
तथैव पौतौदनको विदार्यं ।
रत्नौदने पूतनिकाईनोया
मत्स्यासवेनापि तथैव पापा ॥
मास पक्वं पित्तपिच्छाय तज्जृम्भायै विहितं
सद्यः ।
स्कन्दाय तन्मदिरायुक्तं चार्थमूणे दिशि
पूर्वादी ॥
य पूजयेद्वास्तुमनन्ययुक्ता
न तस्य दुःखं भवतीह किञ्चित् ।
जीवत्यर्षो वर्षशतं सुखेन
स्वर्गं नरस्तिष्ठति कल्पमेकम् ॥
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे वास्तुलक्षणम् २ अध्यायः ॥३॥
“आयर्च्यव्यतारकांशकविधु राशि गृहाय
तथा
धान्यं सीख्ययशोऽभिष्टद्विरधिका यस्मादत
कथ्यते ।
आयास्तु ध्वजधूमसिंहशुनका गौरासमेभा
क्रमात्
ध्वाङ्गस्वष्टम आयमेषु विषमाः श्रेष्ठा सुराणां
गृहे ॥
मानं देवगृहादिभूपसदने शास्त्रोक्तहस्तो न तत्
गृहे कर्मकरस्य नाथकरत' शास्त्रेण देयं गृहे
अयो दण्डकराङ्गुलादिमपि ते इस्ताङ्गुलैरशत
क्षेत्रस्याप्यनुमानतोऽपि नगरे दण्डेन मानं पुरे
आय कल्पो हस्तमेयैः करैश्च
क्षेत्रे मात्रानिर्मिते मादकाभिः ।
मध्ये पर्यङ्गासने मन्दिरे च
देवागारे मण्डपे भित्तिवाह्ये
छत्रे देवगृहे द्विजस्य भवने स्याद्देविकाया जले
विस्तारोच्छ्रयवस्त्रभूषणमठागारेषु शस्त्री ध्वज
धूमो वङ्गुरपजीविनामपि गृहे कुण्डे च होमो-
इवे
सिंहद्वारनृपालयेऽस्त्रनिचये सिंहश्च सिंहा-
सने ॥
चण्डाले शुनको विशान्तु हपभो हर्म्ये हयानां
द्विती
वानिज्ये धनभोजनस्य भवनेऽथो बाह्यगेहं
खर ।
वादित्रे स्वरजीविनामपि गृहे शौद्रे गजो
योनितो
याने स्त्रीगृहवाहने च शयने शस्तो गृहे हस्त
नाम् ॥
ध्वाङ्गं शिल्पितपस्त्रिना हितकरक्षोषा मुख
नामवत्
ध्वाङ्गं काकमुखो विडासप्रदो धूमो ध्वजो
मानुषः ।

शिल्पशा

मर्वे पक्षिपदा हरेरिव गलो हस्तौ नरखेव तु
 प्राच्याः सृष्टिगताः क्रमेण पतयो ह्यष्टौ च तं
 समुखा ॥३॥
 देयाः सिंहगजध्वजादिदृषभे सिंहध्वजौ कुञ्जरे
 सिंहो वै ध्वज इत्यते न ह्यभयोऽन्यत्रापि देयो
 बुधैः ।
 सिंहो हस्तिदृषभालये सृष्टिकारस्वायस्य वक्र
 गृह
 तस्मिन्नेव च वामदक्षिणदिशाद्वारे स आश्रय
 शुभः ॥
 व्यासे दैर्घ्यगुणेऽष्टभिर्विभजिते शेषो ध्वजाद्या-
 यको-
 ऽष्टने तद्गुणिते च धिष्टभजिते स्याद्वक्रमञ्चा-
 दिकम् ।
 नचचे वसुभिर्व्ययोऽपि भजिते हीनस्तु लक्ष्मी-
 प्रद-
 स्तुत्यायश्च पिशाचको ध्वजसृते सर्वर्हितो
 राक्षसः ॥
 तन्मूले व्ययहर्म्यनामसहिते भक्तो त्रिभिस्त्व
 शकः
 स्यादिन्द्रोपमभूपतिक्रमवशाद्देवे सुरेन्द्रो हित ।
 वेद्यामेव यमस्तु पुण्यभवने नागे तथा भैरवे
 राजाशो गजवाजियाननगरे राजालये
 मन्दिरे ॥३॥

यावद्गृहर्चं गणयेत् स्वधिष्टा-
 त्ताराविभक्ते नवभिश्च शेषा ।
 बुधैस्तृतीया मकले विवर्ज्या
 या पञ्चमी सप्तमिका न शक्ता ॥
 धिष्टानीह च सप्तम क्रमतया वक्रंस्तु पूर्वा-
 दित
 सृष्ट्या तानि भवन्ति यत्र गृहभ तत्रैव चन्द्रो
 भवेत् ।
 हानि पृष्ठगतं करोति पुरतस्वायुःक्षय
 चन्द्रमा
 पार्श्वे दक्षिणवामके शुभकरोऽप्ये देवभूपालये ॥
 प्रीतिः स्यात् समसप्तमो च दशमी चैकादशी
 शोभना
 दारिद्र्य युगला करोति मरण षष्ठी कलिः
 पञ्चमी ।
 मेषोऽश्वित्रितये हरिस्तु पितृभाञ्चापस्त्रये
 मूलतः
 शेषैः स्युर्नव राशय परमते नन्दाशकैस्ते
 पृथक् ॥
 भौमो वृश्चिकमेषयोर्द्वेषतुले शुक्रस्य राषिद्वय
 कन्या युग्मबुधस्य कर्कसदन चन्द्रस्य सिंहो रवे ।
 जोवो मीनधनुःपतिर्मृगशर्तौ मन्दस्य गेह स्मृत
 मित्राण्यर्ककुजेन्दुदेवगुरवोऽन्ये चारयस्ते मिथ
 देवर्चं श्रुतिपुण्यभेऽश्विभस्त्रग मैत्रानिल पौशभ
 हस्तादित्यमथोऽनुरन्तकविधी पूर्वोत्तरा
 रुद्रभम् ।
 रघोमूलविशाखिकाग्निपितृभ चित्रा धनिष्ठा-
 हयं

८१
 शिल्पशा

ज्येष्ठाश्लेषमपीह दैत्यमनुजे सृष्ट्यस्तु दैवे कलिः
 वैर चीत्तरफल्गुनीयुगलयोः स्वातीभरणी-
 ह्यो-
 रोहिण्युत्तरषाढयो श्रुतिपुनर्वस्त्वोर्विरोध
 तथा ।
 चित्राहस्तभयोश्च पुष्यफणिनोर्ज्येष्ठाविशाखा-
 ख्ययोः
 प्रासादे भवनासने च शयने नक्षत्रवैरं त्यजेत् ॥
 विप्राः कर्कभपालिनो निगदिताः सिंहाजचापा
 नृपा
 विट्कन्या मकरो ह्यपोऽथ हषला युग्मश्च
 कुम्भस्तुला ।
 वर्णेनोत्तमकामिनी च भवन वर्ण्यं बुधैर्यत्नत
 श्रेष्ठा द्वादश नन्दरागगुणतो विप्र क्रमाद्राशय ॥
 अश्वोऽश्विनीशतभयोर्यमपूषि हस्तौ
 छागोऽग्निपुष्य उरगोऽपि विधातसौम्ये ।
 मूलार्द्रयोः शुक श्रोतुरहावदित्ये
 पूर्वा मघासु मत उन्दुरेव योनि ॥
 गौर्भद्रोत्तरफल्गुनीत उदिता स्वाती करे
 माहिषी
 व्याघ्रास्वाष्ट्रविशाखयोश्च हरिणो ज्येष्ठानु-
 राधाभयोः ।
 पूषादश्रवणे कपिर्निगदितो वैशाभिजिन्नाकुल
 पूभाया वसुभे सृगेन्द्र उदितो वैर त्यजेन्नोक्तः ।
 आश्रयत्तारा व्ययमशकश्च
 ह्येकत्र कृत्वा विभजित् क्रमेण ।
 तिथ्या च वारेण तथैव लग्ने
 शेषैस्तु भान्चेव भवेयुरङ्गे ॥
 दैर्घ्यं पृथुत्वेन च ताडनीय
 तयोर्यदैक्य पुनरुच्छयेण ।
 शेषेऽधिनाथो वसुभाजितेऽस्मिन्
 सम प्रशस्तो विषमस्तु नैव ॥ ४ ॥
 वर्गाष्टकस्य पतयो गरुडो विडाल
 सिंहस्तथैव शुककोरगमूषकेषा ।
 मेढाककारच-ट-ता प य-शाश्च वर्गा
 य पञ्चम स रिपुरेव बुधैर्विवर्च्य ॥
 अश्विन्यादिकभत्रय फाणिनिभ चक्र त्रिनाद्यु-
 ङ्गव
 ह्येकस्या वरकन्ययोश्च यदि भ तन्मु त्पुद चांशत
 नाडीसेवकमित्तगैहपुरतस्त्वेका शुभा सव्यधा
 आयादित्तिकपञ्चसप्तनवभिस्त्वङ्गैर्गृह सौख्यदम्
 गुणगण लघुदोषसमन्वित
 भवनदेवगृहादिकमिथ्यते ।
 जललवेन शिखी बहुतापवा-
 न्न श्रममेति गुणैरधिको यत ॥”
 इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
 राजवल्गुभे आयादिलक्षण ३ अध्यायः ॥
 “वापीकूपतडागदेवभवनान्यारामयागादिकं
 तीर्थानामवगाहनश्च विधिवत् कन्याप्रदाना-
 दिकम् ।
 सर्वे पुण्यमिदं नृपः स लभते यः कारयेत्
 पवेत्

शिल्पशा

दुर्गे सर्वजनाय शर्मजननं विश्राममेक परम् ॥
 सिंहो वैरिपराभवं प्रकुरुते तिष्ठन् गिरौ
 गङ्गरे
 दुर्गस्थो नृपतिः प्रभूतकटक शत्रु जयेत् सङ्गरे ।
 कैलासे नगर शिवेन रचितं गौर्यादिसरक्षणे
 दुर्गे पश्चिमसागरे च हरिणाप्येषां किमत्रो-
 च्यते ॥
 भूदुर्गे जलदुर्गमद्रिविषये दुर्गं भवेद्गङ्गरे
 तेषामुत्तममद्रिमूर्ध्नि रचितं तद्दृष्ट्वा दुर्गमम्
 अस्त्राद्यैर्दृष्टं ततोयतैलवणे काष्ठैः स्तूपैस्तथा
 यन्त्रोपस्कारबाणशस्त्रसुभटैः सपूरयेद्भूमिपः ॥
 माहेन्द्र चतुरस्रमायतपुर तत् सर्वतोभद्रक
 हत्त सिंहवलोकन सुपुतनायत्त तथा वारुणम्
 नन्दाख्यश्च विमुक्तकोणमथ नन्दावर्त्तिस्वस्था-
 क्कति
 प्रोक्तं तदयववज्जयन्तमपि तद्विष्यं गिरिर्भस्त्रके
 पुष्य चाष्टदलोपमश्च पुरुषाकार पुर पौरुष
 स्त्रैश्च कुचिषु भूधरस्य कथितं दण्डाभिध दैर्घ्य-
 कम् ।
 शात्र प्राक् सरिता परत्र कमल यःस्ये नदी
 धार्मिक
 हाभ्या चैव महाजयश्च धनदाशारां नदी
 सौम्यकम् ॥
 दुर्गेकेन युत श्रियाख्यनगर हाभ्या रिपुञ्च पुर
 त्वष्टासं कथयन्ति स्वस्तिकमिति प्रोक्ता गुणा
 विशतिः ।
 भूपाना सुखदा यशोऽर्थफलदा कीर्त्तिप्रतापो-
 ङ्गवा
 लोकानाञ्च निवासतो विरचिताः प्राक्शशुनैते
 गुणा ॥”
 इति पुराणा विशतिगुणा ॥३॥
 “वज्रेर्भीतिकर त्रिकोणनगर षट्कोणक ल्लेशद
 वज्जे वज्जभयश्च शाकटपुरे रोगस्त्रिशूले कलिः
 प्रोक्त तस्करभीतये द्विशकट कर्णाधिकेऽर्थक्षयो
 दोषा सप्त भयावहा प्रकटिता ये विश्वकर्मा-
 दिता ॥”
 इति पुराणा सप्तदोषा ॥३॥
 “वच्योऽथो विविध पुर सुनिमत मध्योत्तम
 कन्यस
 तेषा हस्तसहस्रमन्तिमपुर मध्य ततः साह-
 कम् ।
 ज्येष्ठ युग्मसहस्रमेषु चरम भागाष्टकेनाचित
 मध्य द्वादशभागतः शशिकल ज्येष्ठ विदध्यात्
 सुधो ॥
 मार्गा सप्तदशैव चादिमपुरे हीनं चतुर्भिः पुर
 प्रोक्त कन्यसमेव मार्गनवभिर्दैर्घ्यं तथा विस्तरं
 ग्रामश्चैव पुरार्द्धतो हि तदनु ग्रामार्द्धतो खेटक
 खेटार्द्धेन तु कूटमेव विबुधैः प्रोक्तं ततः खर्व-
 टम् ॥
 हस्तानाञ्च युगाष्टषोडशसहस्रं भूपतीना पुरं
 तन्मध्ये दशधा वदन्ति सुनयो ह्यष्टा सहस्रेण
 तत् ।

शिल्पशा

शायामे वसुपादसाहवसुतो भागः प्रशस्तो-
ऽधिक-
स्वेकैकश्च चतुर्विध निगदित कार्यं सम
कर्णयोः ॥

षट्त्रिंशत् षट् क्रमतो विहङ्गा
दैवे पुरे चत्वरके क्रमेण ।
यदृच्छया भानमुशन्ति केचित्
प्राकारकोष्ठस्य च भित्तिकायाः ॥१॥
पूर्वापरास्या पुरसन्मुखस्य
देवा शुभा नोत्तरदक्षिणाश्च ।
भङ्ग पुरस्यापि पगसुखास्ते
कुर्वन्ति धात्रकजनाईनेशाः ॥

ब्रह्मा विश्वुशिवेन्द्रभास्करगुहा पूर्वापरास्या
शुभा
प्रोक्तौ सर्वदिशामुखौ शिवजिनौ विश्वुविधाता
तथा ।
चामुण्डा ग्रहमातरो धनपतिर्हिमातुरो भैरवो
देवा दक्षिणदिशुखा कपिवरो नैर्ऋत्यवक्तो
भवेत् ॥

मार्गा समदशाहपञ्चशिखिनो युग्म पुरात्
खर्वट
मार्गाः षोडश सूर्यविशतिकरा कार्यास्त्रिधा
विस्तरे ।
प्राकारोदयविशहस्तमभितो हाभ्या विहीनो-
ऽधिको
व्यासार्हेन तदूर्ध्वतश्च कपिश्रीर्पाण्ड्यष्टमात्रा-
न्तरम् ॥

प्राकारेऽपि च कोष्ठका दशकरा सूर्येन्द्र-
हस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेन समैव कोणसहिता विद्याधरी
मध्यमा ।
तस्या वायु सुदत्तके च विविध युवासन कार-
येत्
प्राकारोदयतो विधाय पश्चिमाविस्तार उक्तो
बुधे ॥

विद्याधरीकोष्ठकयोश्च मध्ये
बाहुप्रमाण शररामहस्तम् ।
पञ्चाधिक पञ्चकरणे हीन-
मिति विधा वास्तुमतो हितश्च ॥१॥
दुर्गादय नन्दकरप्रमाण
तिथ्या सम मसदशैव केचित् ।
पञ्चोनविश पुश्ल तयाणा
दिक्कालसूर्याष्टकरा वदन्ति ॥

तामूर्त्तं फलदन्तगन्धकुसुम मुक्ताटिकं यद्भवेत्
राजहारसुराग्रतो हि सुधिया कार्यं पुरे
सर्वत ।

प्राग्निप्राय नृपा हि दक्षिणदिशि स्युः सौम्यत
शुद्धका
कर्त्तव्या पुरमध्यतोऽपि वणिजो वैश्या विचित्रै-
र्गृहे ॥

इंशे रङ्गकरा कुविन्दरजका वङ्गी च तक्वी-
विन

शिल्पशा

प्रोक्ता अन्वजचर्मकारवरटा स्युः श्रीष्टिका
राक्षसे ।
पण्यस्त्रोनिर्ऋती च मारुतयुते कोणे न्यसेत्-
सुखकान्
वापीकूपतडागकुण्डमखिल तोय तथा वारुणे
सिंहद्वारचतुष्टयश्च खटकौहाराणि चाष्टौ तथा
कर्त्तव्यानि दृढागलानि रुचिरं कापाटकै-
सुदृढे ।
कीर्त्तिस्तम्भनृपालयामरगृहेर्द्वै सुधानिर्मितै
ईर्म्भोपवर्नेर्जलाश्रययुतैः कार्यं पुर शोभ-
नम् ॥”
इति नगरप्रमाणम् ॥ * ॥

“यन्त्रा पुराणामथ रक्षणाय
सग्रामवङ्गप्रमुखमोरणाख्या ।
विनिर्भितास्तौ जयदा नृपाणा
भवन्ति पूज्याः सुरया च मासैः ॥

इस्ता अष्ट च भैरवो नरकरचान्द्री दशाद्यो
भवे-
दुद्रो भौमगणोऽपि भास्करकरैर्युग्मन्तु विश्वे
शिखी ।

प्रोक्तोऽसौ यमदण्ड एव मुनिभिस्त्रिधा महा-
भैरवो
छाष्टौ शङ्करनिर्मिताश्च समरे देवासुरे भैरवे ॥
यन्त्रे चाष्टकरेऽष्टहस्तफणिनीसूर्याङ्गुला विस्तरे
स्तम्भा मर्कटिका च पञ्चरमत षट्त्रिंशहस्ता
क्रमात् ।

यष्ट्या षष्ठविभागतोऽपि रदनैस्तुल्योऽष्टमात्रा-
ङ्गुलै
प्रोक्ता कुण्डलवह्नी च वह्नितो मध्यादशीत्य-
ङ्गुलै ॥

यष्ट्या दृढा मर्कटिका विदध्या-
लोहस्य कौलेन च चर्मणापि ।
यन्त्र प्रकुर्यादष्टदृढकाष्ठकश्च
तन्मानया ज्योतिकया समेतम् ॥
कराङ्गुलै पञ्चरकस्य दैर्घ्यं
केपा मते हस्तमिते च यन्त्रे ।
याटो कुलो वङ्गजलानिलाख्या-
स्ते लक्षणज्ञं परिकल्पनीया ॥”
इति यन्त्राष्टकप्रमाणानि ॥ * ॥

“नीराश्रय पुण्यवता विधेयं
मध्ये पुरम्यापि तथैव वाह्ये ।
वाप्यसतमोऽपि तथैव कृपा-
श्रुत्वारि कुण्डानि च षट् तडागा ॥१॥
कृपा श्रोमुखैर्वैजयै च तदनु प्रान्तस्तथा
दुन्दुभि-

स्तम्भादेव मनोहरश्च परत प्रोक्तस्तु चूडा-
मणि ।
दिग्भद्रोजयनन्दशहरमतो वेदादिहस्तैर्मिता
विश्रान्ते क्रमवद्भि तैश्च कथिता वेदाष्ट-
कूपिका ॥१॥

वापो च नन्दैकमुखा त्रिकृटा
पट्कृटिका युग्ममुखा च भद्रा ।

शिल्पशा

जया त्रिवक्त्रा नवकूटयुक्ता-
स्वर्केस्तु कूटैर्विजया मता सा ॥१॥
सरोऽर्धचन्द्रश्च महासरश्च
हत्त चतुष्कोशकमेव भद्रम् ।
भद्रैः सुभद्रैः परिचैकयुग्म
वकस्यलैकहयमेव यस्मिन् ॥
ज्येष्ठ मित दण्डसहस्रकैस्तु
मध्य तदूर्ध्वेन तत कनिष्ठम् ।
ज्येष्ठ करैः पञ्चशतानि दैर्घ्य-
स्तदूर्ध्वमध्य तु तत कनिष्ठम् ॥१॥
भद्राख्यकुण्ड चतुरस्रकश्च
सुभद्रक भद्रयुत द्वितीयम् ।
नन्दाख्यक स्यात् प्रतिभद्रयुक्त
मध्ये सुभद्र परिच चतुर्थम् ॥
कराष्टतो हस्तशत प्रमाण
हारैश्चतुर्भि सहितानि कुर्यात् ।
मध्ये गवाक्ष दिशो विभागे
कोणे चतुष्कास्वपि षट्शाला ॥१॥

गङ्गाद्या रवयो हरेश दशक रुद्रा दशैकाकिका
दुर्गा भैरवमाढका गणपतिर्वङ्गेश्विक चष्टिका
दुर्वासा मुनिनारदस्तु सकला द्वारावती ।
लीलिका
लोका पञ्च पितामहादिविबुधा स्युर्मध्यमितौ
सदा ॥

तस्योर्ध्वत श्रीधरमाडकस्य
सदर्शनात् पूर्वफलश्च काश्या ।
स्नानाच्च गङ्गाङ्गनस्य पुण्य
कृत भवेच्चैद्विधिविधिविज्ञैः ॥
विधारित जीवनमेव येन
तन्नोपदैकेन सम पृथिव्याम् ।
स षष्टिसख्य च सहस्रवर्ष
स्वर्लोकसीत्यान्यखिलानि भुङ्क्ते ।

शामे वायु पुरे नरेन्द्रभवने तत्षोडशाग्र भवेत्
मध्यात् पश्चिमदिक्समाश्रितमिदं दुर्गं भवेद्भूव-
शात् ।

द्वार दक्षिणवामतश्च पुरत कार्यास्त्रय
चत्वर
सर्वं वास्तुगृहादिवासरचना भूपेच्छया कार-
येत् ॥”

इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज
वल्लभे प्राकारयन्त्रवापीकूपतडागलक्षणम् ४
अध्याय ॥१॥

“अथो नृपाणा भवनानि दृश्ये
त्वेकातपनावनिपालकस्य ।
शतश्च हस्ताष्टसमन्वितश्च
व्यासे गृह्य चोत्तममेव तस्य ॥
वे द्वापरं भूमिभुजो बभ्रुवु-
स्तेषा गृह्य हस्तगत द्विहीनम् ।
तत्र शभ्रुमीश्वरको नृनाय-
स्वष्टाधिकाशीतिकरं गृहं स्यात् ॥
शामैकसहस्रयमस्ति यस्य
प्रोक्तो महामण्डलिको नरेशः ।

शिल्पशा

अशीतिहस्तं द्विकरेण हीन
 कुर्याद्गृहं शोभनमेव तस्य ॥
 पञ्चायुतेशो नृपमण्डलीको
 भवेद्गृहं तस्य कराष्टषष्टिः ।
 सामन्थमुख्यो ह्ययुताधिपोऽसौ
 तद्गृहमष्टेषु करप्रमाणम् ॥
 तद्गृहं पञ्चाशदपि द्विहीन
 सामन्तसञ्ज्ञोऽयुतनाथ एव ।
 तथा दतीयोऽपि ततो द्विहीनं
 त्रिशकराष्टाधिकमेव गृहम् ॥
 प्रोक्तं प्रवीणैश्चतुराशिकोऽसौ
 ग्रामा हि यस्यैव सहस्रमेकम् ।
 अष्टाधिकं विशतिहस्तहर्म्यं
 सिद्धं समस्तानि यथोदितानि ॥
 ग्रामाधिपा ये तु शताधिपाश्च
 ते स्वल्पराष्ट्रा अपि सैनिकाश्च ।
 तेषां गृहा अष्टदशाधिकैश्च
 करैः समाना मुनिभिर्मताश्च ॥
 भूपालकार्हेन च मन्त्रिगृहं
 यथाधिकारेण भवन्ति हीनम् ।
 व्यासादृशाशाधिकमेव दैर्घ्यं
 कुर्यादथो पञ्चमभागमिष्टम् ॥
 गृहं चतुर्हस्तमितं करादि-
 हृद्यं द्विरामान्तमिति प्रमाणम् ।
 तत परं भूपतिमन्दिराणि,
 यावच्छत चाष्टकरादियुक्तम् ॥
 स्याद्भूमिरेका वसुहस्तगृहे
 दशाभिहृद्यं हितया पुनश्च ।
 प्रासाद एवामरभूपयोश्च
 हर्म्यगणि लोके मुनिनोदितानि
 शालाया नवधा च पञ्चकरतो मानश्च विश्वा-
 न्तक
 भित्तेरेव चतुर्हशाङ्गुलमितिर्यावत् सपाद करम्
 आगारस्य तु षाडशाशरहितोऽप्यर्हेन हीनो-
 ऽथवा
 भित्तेर्मानमिदं त्रिधा विरचितं कल्प्य यथा-
 योगतः ॥
 दैर्घ्यं चन्द्रकलाङ्गुलौत्तमशिला मध्याङ्गुली
 नान्तिमा
 व्यासे दिङ्मनवभूस्दुच्छित्तिरपि त्रिंशेन विस्ता-
 रत ।
 हस्तादेस्त्रिकरोदय नवविध पीठ गृहे सर्वतो
 विप्रादे रसभूतवदगुणका स्यु पीठक मेखला ॥
 पञ्चा वायु शताहंसतियुतं व्यासस्य हस्ता-
 ङ्गुले-
 द्वारस्योदयको भवेच्च भवने मध्य कनिष्ठोत्तमै.
 दैर्घ्यार्हेन तु विस्तरः शशिकलाभागोऽधिक
 सप्तते-
 दैर्घ्यं त्रयशविहीनमर्हरहितं मध्य कनिष्ठ
 क्रमात् ॥
 ज्येष्ठा प्रतोली तिथिहस्तसख्या
 प्रोक्तोदये विश्वकरा च मध्या ।

शिल्पशा

कनिष्ठिका रुद्रकरा क्रमेण
 व्यासेऽष्ट सप्तै च रागसख्या ॥
 वैश्वव्यासकलाशकैर्युगगुणैर्हस्तैस्त्रिसाहैर्युते-
 हर्म्यस्य त्रिविधोदयः क्षितितलादयावच्च पटो-
 ङ्कम् ।
 एकोऽपि पुनस्त्रिधा निगदितः सर्वे त एका-
 दश
 त्रेपा पञ्चवती नखाः शशिकला अष्टादशाद्य-
 स्त्रिधा ॥
 त्रिस्थाने युगपर्वताऽऽस्तिथियुता धिष्टैरक-
 विशान्विता
 मध्योऽय त्रिकरैस्तदशसहितैः प्रोक्तः कनिष्ठ-
 स्त्रिधा ॥
 हृत्त दुग्धविशुष्काकण्टकयुत नीडैस्तु चैत्यद्रुम
 चौर मारुतपातितश्च भवने चिञ्चाविभीत
 त्यजेत् ॥
 शाक शालमधूकसर्ज्जखदिरा रक्तासना
 शोभना
 एकोऽसौ सरलोऽर्ज्जुनश्च पनस श्रीपर्णिनी
 शिशपा ।
 हारिद्र पिशुभर्हचन्दनतरु पञ्चाख्यकास्त्रिन्दुकी
 नैतेऽन्येन युता भवन्ति फलदा शकादय
 शोभना ॥
 गृहोदयन्तु नवधा विभजेत् षडशं
 स्तम्भोर्द्विभागसमक भरण शिरस्य ।
 कुम्भी ह्युदम्बरसमैकविभागतुल्या
 पटश्च तत्रैकयुतोऽशमान एव ॥
 शालालीन्द उदाहृतो हि विवुधैर्बाणेषु युग्मा-
 शक
 सप्ताशेषु गुणैश्च नन्दपदतो वेदाशतुल्यस्तथा ।
 कापाट गृहदक्षिणे निगदितं वामे भवेद्गङ्गा
 सृष्ट्या निष्कृमणं कृतं मुनिवरैर्द्वारेषु सर्वेषु यत् ॥
 शालालिनाशमनुरेव मध्ये
 त्रया हयान्ते हयमस्य पार्श्वे ।
 द्वारोत्तमाङ्गेन समानकर्णा,
 शस्ता न शस्ता भवनाभिवक्ता ॥
 दोपालयो दक्षिणद्विभुभागे
 सदा विधयोऽर्गलया समानः ।
 वामे च मध्ये न शुभाय गृहे
 सुरालये वामदिशोऽष्टसिद्धे ॥
 द्वारार्थे खटकीमुखे च तदधो वा षोडशा-
 शाधिक
 सर्वं वा शुभमिच्छता च सतत कार्यन्तु
 पट्टादधः ।
 तन्मून न शुभन्तुलातलगतं कुक्षौ तथा पृष्ठग
 काष्ठ पञ्चक एव नातरहितं यन्मूलपूर्वात्तरम् ॥
 द्वारोर्हं गृहमस्य प्रमाण
 सकौणं वा शोभन नाधिकं तत् ।
 ऋक्षद्वाराख्येव यानि पृथूनि
 तेषां श्रीर्षाख्येकसूत्राणि कुर्यात् ॥
 सर्वं द्वार नीचमानं रुजायै
 यद्वा ऋक्षं तत् करोत्यर्थनाशम् ।

शिल्पशा

गृहाय यत् पूर्ववास्तुस्वरूप
 तेषां भङ्गान्नैव सौख्यं कदाचित् ॥
 द्वारव्यासरदाशतोऽधिकमिदं कार्यं गृहं दक्षिणे
 तुल्यं हस्तिगृहं वाजिभवनं तैनाधिक
 वामत ।
 अष्टाशेऽथ नवाशके च वितथे तोये जयेन्द्रे
 हित
 द्वार सौम्यगृहं च कुसुमे भङ्गाटके प्रस्यते ॥
 प्राग्द्वाराष्टकमध्यतोऽपि न शुभं सूर्यश-
 पर्जन्यतो
 याम्यायाश्च यमाग्निपौष्णमपरं शेषासुर
 पापकम् ।
 सौम्यायामथ रोगनागगिरिज त्याज्यं तथा न्य-
 च्छुभ
 कैश्चिद्द्वारणसौम्यकं न हि हितं प्रोक्तं च
 वातायने ॥
 द्वार विहमशोभनश्च तरुणाकोणभ्रमस्तम्भकौ
 कूपेनापि च मार्गदेवभवनैर्विहृतं तथा कीलकैः ।
 उच्छ्रायाद्दिगुणा विहाय पृथिवीं वेधो न
 भिद्यन्तरे
 प्राकारान्तरराजमार्गपरतो वेधो न कोणहये ॥
 दैर्घ्यं साहस्रताङ्गुलश्च दशभिर्हीनम १४०।१३०।
 १२०।११० चतुर्धा विधिं
 प्रोक्तं वायुशत त्वगीतिसहितं १८० युग्म २००
 नवत्या शतम् १८० ।
 तद्वत् षोडशभिः शतश्च ११६ नवभिर्युक्तं तथा-
 शीतिकम् ८८
 द्वार मन्त्रमतानुसारि दशक योग्य विधेय
 दुधै ॥
 स्वयमपि च कपाटोद्घाटनं वा पिधानं
 भयदमधिकहोनं शास्त्रयोर्वा विचाले ।
 पुरुषयुवतिनाशस्तम्भशाखाविहीन
 भयदमखिलकाष्ठाय यदाधस्थितं स्यात् ॥
 देवालयं वा भवनं मठश्च
 भानो करैर्वायुभिरत्र भिन्नम् ।
 तन्मूलभूमौ परिवर्जनीया
 क्राया गता यस्य गृहस्य कल्पे ॥
 नैको लक्ष्मणमदिशाविभागे
 मध्ये द्विषट् दारुणवर्णगृहे ।
 स्तम्भासनं हीनमपि क्षयाय
 यदाधिकं रोगकरं तदा स्यात् ॥
 स्तम्भोऽष्टाससुहृत्तभद्रसहितो रूपेण चालङ्कृतो
 युक्तं पञ्चवकस्तथाभरणकं यत् पञ्चवेनाहतम् ।
 कुम्भो भद्रयुता कुमारसहितं शौचं तथा
 किन्नरा
 पत्रश्चेति गृहे न शोभनमिदं प्रासादके प्रस्यते ॥
 स्तम्भो हयोमध्यगतो न शस्तो
 शुभकरो पट्टयुगाशतो ही ।
 गृहं प्रशस्ताश्चतुरस्रकास्ते
 स्तम्भा न कन्दनं विना प्रशस्ता ॥
 हानिस्तुलामध्यगता खनस्य
 स्तम्भोभदन्तालयभित्तिभूलम् ।

शिल्पशा

सलानचत्वार्यपि हानये स्युः
स्तम्भासन स्तम्भशिरस्य शीर्षम् ॥
उत्केषार्धविनिर्गत शरयुगाशेनाधिक शस्यते
छाय पट्टसमानक सुखकर नाशाय निम्नोन्नतम्
तत् काकस्य च पञ्चवध कुमुदाभ सूर्यकाला-
यक
प्रालम्बश्च करालकश्च विवुषी प्रोक्तश्च तत्
पड्विधम् ॥
भूम्यारोहणमूर्हतस्तदुपरि प्राटक्षिण शस्यते
हार तूर्ध्वभवश्च भूमिरपरा ऋत्वाकभागैः
क्रमात् ।
प्रासादे च मठे नरेन्द्रभवने शैलः शुभो नो
गृहे
तस्मिन् भित्तिषु वाह्यकास्तु शुभदा प्राग्भूमि-
कुम्भारां तथा ॥ * ॥
पृष्ठे क्षणानन्तरमेव बाह्यात्
गृहप्रवेशो न शुभद्वारोऽसौ ।
गृहस्य पृष्ठे यदि राजमार्ग-
स्तदादिभूमेर्न हि पृष्ठमीच्छ्यम् ॥
जौर्णं गृह भित्तिमग्न विशीर्णं
तत् पातव्य स्वर्णनागस्य दन्तैः ।
गोशृङ्गैर्वा शिल्पिना निश्चयेन
पूला कृत्वा वास्तुदोषो न तस्य ॥
हर्म्यस्यापि समन्ततो गृहपतिर्वृद्धि यदा-
पोहते
मर्वाशासु विवर्द्धितश्च फलद दुष्ट तदेकत्र च ।
प्राक्षिन्नेरपि वैरमुत्तरदिशाभागे मनस्तापकृत्
पथादर्थविनाशदक्षिणदिशि शत्रोभयं वर्हते ॥
वामाङ्गे धनवस्त्रदेवभवन धातु श्रियो वाजिनो
नार्थ्यस्तूपधिभोजनस्य भवन स्याद्वाटिका
वामतः ।
वङ्गेर्गजलदन्तिशस्त्रसदन स्त्रीणा तथा दक्षिणे
स्थान माहिषसाजमीर्णिकामिदं याम्याग्निमध्ये
शुभम् ॥
सूग्रीवे वरुणेऽसुरे गणवने च्याहोटकाना गृह
हा खे युद्धगृहश्च नृत्यरमण गान्धर्ववेदाश्रितम्
राज्ञो मादृग्गृह गजेन्द्रजयके रुद्रे महिष्या
गृह
सत्ये धर्मगृह रवी व्ययगृह प्रोक्तं जये
श्रीगृहम् ॥
इंशप्राच्योरन्तरे गर्भभाना-
सुद्राणा वा स्थानमेवात्र कार्यम् ।
धान्यागार स्थान्तथा प्राणकोणे
भृङ्गेऽप्येव शशुकोणे शिवाच्चा ॥
प्राक् पश्चिमे मारुतवङ्गिकोणे
प्रोक्ता प्रवीणैरपि नृत्यशाला ।
वर्षागृह रात्रिचरस्य कोणे
स्यात् पश्चिमे भोजनशालिका च ॥ * ॥
प्राक् शोभा नृपमन्दिरे च पुरतः स्थानं तथा
पुस्तक
वामाङ्गे नृपतेस्तथायुधधरा कृष्णातपत्राणि
च ।

शिल्पशा

छत्र चामरतापसा स्वगुरवस्ताम्बूलधृग्दक्षिणे
गैहाधीशयदृच्छया च शयन सर्वांसु भूमौषु
च ॥
विवस्वदाख्ये शयन प्रशस्त
वादित्रगेह सवितुर्विधेयम् ।
पूपाश्रित भोजनमन्दिरश्च
महानस र्वाङ्गदिशाविभागे ॥
माहेन्द्राख्ये गोपुरं द्वित्रिभूमि
भानो सख्या तस्य मध्ये विधेया ।
उक्तानुक्तं मन्दिगादौ निवेशे
त्वद्वा कार्यं चाचया भूपतीनाम् ॥
दिकशालान्त ह्येकशालादिगेह
ज्येष्ठा मध्या कन्यसा दक्षिणाङ्गात् ।
शाला कार्या लोकागेहे युगान्तात्
त्रिदोका स्युर्भूमयस्तेषु नूनम् ॥
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे राजगृहनिवेशादिलक्षण ५ अ ॥६॥
“अथैकशाल द्विगुणाधिशाल
प्रस्तारतो लक्षणमेव तेषाम् ।
यथोदित वास्तुमते तथैव
ब्रवीमि राज्ञामथ मानवानाम् ॥
चत्वारो गुरवस्तु पूर्वगुरुतोऽधो ऋत्वातोऽन्ये
ममा
भूयः पश्चिमपूरितश्च गुरुभिर्यावत्तु भवेत् ।
उद्दिष्टे द्विगुणाङ्गकैर्लघुभवे सत्येकमित्रीकृते
नष्टे स्तो विपमे समे गुरुलघु रूपे तदर्वाहृतः
स्थाने लघो सन्नमुखादनिन्द
प्रदक्षिण त क्रमतो विदध्यात् ।
प्रस्तारत शोडशक गृहाणा
प्रोक्तं तथाख्या कथयामि तेषाम् ॥*॥
ध्रुवश्च धान्य जयनन्दसञ्जे
खराख्यकन्दश्च मनोरमाख्यम् ।
सुवक्त्रमस्मात् किल दुर्मुखाख्य
क्रूर विपन्न धनद चयश्च ॥
आक्रन्दक वैपुल्यैजयश्च
फलानि नाम्ना सदृशानि तेषाम् ।
इति ध्रुवादिषोडशगृहाणि ॥*॥
धान्यादितोऽष्टौ विजयान्तक हि
त्वनिन्दयुगम सुखतो विदध्यात् ॥
रस्य श्रीधरमोदिते च परतस्तहर्षमान गृह
कारालश्च सुनाभमेव तदनु धाङ्ग सदृहं तथा
इति रस्याष्टकम् ॥*॥
मर्वाणि ध्रुववद्भवन्ति नियतपड्दारुके सुन्दर
प्रोक्तं तद्वदश्च भद्रकुमुदेऽथो वैसुखाख्यशिवम्
तत्तत्त्वलाभश्च विशालसञ्ज
तथा विलक्ष त्वशुभ ध्वजश्च ।
उद्योतमेव त्वथ भौषणश्च ॥
सौम्याजिते स्तः कुलनन्दनश्च ॥
इति सुन्दरादिषोडशगृहाणि ॥ * ॥
“पूर्वालिन्दसमस्तकेषु युगल पट्टम्य शालान्तरे
हसश्चैव सुनक्षत्रश्च परत सौम्य ह्य भावुकम्
तस्मादुत्तमरीचिरे च सतत क्षेम तथा क्षेपकम्

शिल्पशा

चोदृत्त ह्यपसुत्यितश्च व्ययमानन्द सुनन्द
क्रमात् ॥
इति हसादिषोडशगृहाणि ॥ * ॥
“मध्येऽपवर्गं ध्रुवरूपकाणा-
मलङ्कृताङ्ग प्रथमश्च तत्र ।
तथाप्यलङ्कारमिति क्रमेण
ख्यात तदन्यं रमण्यश्च पूर्वम् ॥
तत्रेश्वरं तदनु पुण्यमतं सुगर्भं
प्रोक्तं गृह कलसदुगतमेव रिक्तम् ।
स्यादौषित तदनु भद्रकवञ्चिते च
दोन गृह विभवकामदेव सख्या ॥”
इत्यलङ्कृतादिषोडशगृहाणि ॥ * ॥
“पड्दारु सर्वेष्वपवर्गकेषु
प्रभावसञ्जं त्वथ भावितश्च ।
रुक्म तथा न्यत्तिलकश्च तत्र
सत् क्रौडन सौख्यमतो यशोदम् ॥
कुमुदमपि च काल भासुर भूषणश्च
वसुधरमथ गेह धान्यनाश तदन्यत् ।
कुपितमपि च वित्तं वृद्धिदं प्रोक्तमेत-
त्तदनु कुलसमृद्धं षोडशं प्रोक्तमाद्यैः ॥”
इति प्रभवादिषोडशगृहाणि ॥*॥
“सर्वं सुखानिन्दसमन्विताय
दारुद्विपट्कं ह्यपवर्गमध्ये ।
ततश्च चूडामणिकं प्रभद्र
क्षेम तथा शेषसमुच्छ्रितश्च ॥
विशालसञ्जं त्वथ भूतिदश्च
दृष्ट विरोध कथित क्रमेण ।
तत्कालपाश हि निरामयन्तु
सुशालरीद्रे मुनिसम्प्रताश्च ॥
वेद्य गृह चैव मनोरमश्च
सुभद्रसञ्जं कथिता च सख्या ।
इत्येकशालानि गृहाणि विद्या-
च्छतश्च चत्वार्यधिकं ध्रुवादि ॥
अपवरक यत् कथितं तदहामे धीमता गृहे
कार्यम् ।
यत् पड्दारुकमुदितं ज्ञेया सा पट्टजा श्रेणी ॥
इति चूडामण्यादिषोडशगृहाणि । इति चतु-
रत्तर शतमेकशालगृहाणि ॥*॥
“अथ द्विशालालयलक्षणानि
पदैस्त्रिभिः कोष्ठकरन्ध्रसख्या ।
तन्मध्यकोष्ठ परिहृत्य युग्म
शालाश्चतस्रो हि भवन्ति दिक्षु ॥
याम्याग्निगा च करिणी धनदाभिवक्ता
पूर्वानना च महिषो पिष्टवारुणस्या ।
गावी यमाभिवदनापि च रोगसीस्ये
च्छागौ महेन्द्रशिवयोर्वेक्षणाभिवक्ता ॥
हस्तिन्या महिषी द्विशालभवन सिद्धार्थक
तच्छुभ
गावी माहिषसञ्जकं सृतिकरं तदयामसूर्य
भवेत् ।
दृष्ट्वागवान्वित धनहरं हस्तिन्याभ्या
तथा

शिल्पशा

काच गोकरीणोयुत न हि शुभ चुक्ती च पर्वा-
परम् ॥

नामान्तः सन्ततशान्तिदश्च
स्याद्द्वैमान त्वय कुक्कुटाख्यम् ।
हस्यादितो नाम चतुष्टयश्च
हर्म्य द्विशालं प्रथम तथैव ॥
यत् स्वस्तिकं तद्रसदारमध्ये-
ऽलिन्दस्तथाग्रं कथित द्विशालम् ।
ह्रसाख्यक स्यादथ वर्धमानं
कोर्त्तविनाश भवन चतुर्थम् ॥
अलिन्दयुग्म पुरतो विदध्यात्
षड्दारु मध्येऽपि च शान्तसज्जम् ।
तस्माद्गृहे हर्षणवैपुले च
तथा चतुर्थं कथित करालम् ॥
तस्मिन् गृहे दक्षिणतो अलिन्दे
वित्तश्च चित्त धनकालदण्डे ।
वामे पुनर्वन्सुदपुच्छदं स्यात्
सर्वन्तु तस्मिन्नपि कालचक्रम् ॥
लघुश्च पश्चात् पुरतोऽपि युग्मं
स्याद्दक्षिणैको रसदारमध्ये ।
तत्रैपुर सुन्दरमेव नीलं
स्यात् कौटिलश्चैव यथा क्रमेण ॥
प्रदक्षिणैकः पुरतोऽपि युग्म
षट्क गृहान्तः किल शाखदाख्यम् ।
ततो द्वितीय खलु शाखद स्या-
च्छील तथा कोटरमेव सज्जम् ॥
सौम्य गृहं मण्डपसंयुतश्च
तनुत्वरूप विबुधैर्विधेयम् ।
सुभद्रमस्मादपि वर्धमान
क्रूरश्च सर्वेष्वशुभ चतुर्थम् ॥
मुखे त्रय दक्षिणपश्चिमैक
षड् दारुक श्रीधरनामधेयम् ।
प्रोक्तं गृहे कामदपुष्टिदे च
चतुर्थक कौर्त्तविनाशमेव ॥
वामे तथा दक्षिणपश्चिमैको
युग्म मुखे मण्डपमग्रतश्च ।
श्रीभूषणं श्रीवसन ततश्च
श्रीशोभकौर्त्तचयमेव तद्वत् ॥
एकोऽपरे दक्षिणवामतश्च
यन्मध्यग श्रीधरयुग्मपूर्वम् ।
सर्वार्थद स्यान्मुखतस्त्रयश्चेत्
लक्ष्मीनिवास कुपितश्च नाम्ना ॥
युग्म मुखे मण्डपमेव चाग्रे
युग्मं तथा दक्षिणतोऽन्तर्भित्ति ।
गृहे तु उद्योतकबाहुतेज
सुतेज एव कलहावह स्यात् ॥
उद्योतके पश्चिमभागतो ही
कुर्त्तयात् द्विशालश्च वह्निनिवासम् ।
तत् पुष्टिद कोपसमानमन्त्य-
मनुक्तषट्क क्रमतो विधेयम् ॥
लघुत्रिक पूर्वादिशाविभागे
एको सवेदक्षिणवामपश्चात् ।

शिल्पशा

महान्तमेतन्महितश्च दत्त
कुलचय मण्डपसयुत स्यात् ॥
भ्रमहय दिक्त्रितये विभागे
मुखे त्रिक मण्डपमग्रतश्च ।
प्रतापवर्धन्यमिदश्च दिव्य
सुखाधिकं सौख्यहर चतुर्थम् ॥
तस्यैव रूपं रसदारयुग्मं
पुनस्वलिन्दोऽजगजन्ततश्च ।
स्यात् सिङ्गनाद त्वय हस्तियानं
ज्ञेय तथा कण्टकमेतदन्त्यम् ॥
शान्तादिगोष्ठानि च षोडशैव
द्विशालकानीह यथाक्रमेण ।
नामानि चत्वार्यपि रूपमेकं
हस्यादिभेदेः क्रमतो विधेयम् ॥”
इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
वल्लभे एकद्विशालगहलक्षण ६ अध्याय ॥६॥
“द्विशालगोष्ठानि तु षोडशैव
वास्तूदधे सारतर पुनश्च ।
वक्ष्याम्यलिन्दोऽपि षणो लघुश्च ।
हौ तिन्दुकाख्यौ कथितावलिन्दौ ॥
सूर्य द्विशाल लघुरस्य वामे
मुखे त्रिक दक्षिणतस्तथैकः ।
मुखे तथा वासवमेव गेह
वामेऽपसव्ये लघुरेक एव ॥
प्रासादसंज्ञं सुखतस्त्रयश्चेत्
प्रदक्षिण तिन्दुकवेष्टित स्यात् ।
अलिन्दयुक्त विमल द्विशाल
तहीर्थवन्त सह मण्डपेन ॥
अथ द्विशालेषु समस्तकेषु
मध्ये विदध्याद्रसदार चैकम् ।
तदा भवेद्भासुरमययुग्म-
मेको लघुर्दक्षिणदिग्विभागे ॥
एको लघुर्दक्षिणपूर्वगं स्यात्
तद्दुग्भाह्वं मुखमण्डपेन ।
हौ पूर्वतो दक्षिणतस्तथैको
युग्म भवेन्मण्डपग सुतेज ॥
मुखे गुणा दक्षिणतस्तथैको
हौ मण्डपेऽस्मिन् हयजाभिधानम् ।
महान्तगेहं मुखे त्रिके तु
युग्मान्वित मण्डपमेतदेव ॥
मुखे तथा मण्डपके च युग्म
वामेऽपसव्ये युगल लघोश्च ।
लोकत्रयाडस्वरसस्य नाम
षड्चर शम्भुगणेशयोश्च ॥
युग्म मुखे मण्डपग हय स्या-
त्तथा हय दक्षिणवामतश्च ।
एको हि पश्चाद्दक्षिणदिग्
श्रीविश्वकर्म्मोक्तमताद्विशालम् ॥
मालीनसञ्च सुखगैश्चतुर्भि-
र्युग्मं भवेद्दक्षिणवामभागे ।
युग्मं तथा पश्चिमदिग् विभागे
तस्याग्रतो मण्डप एक एव ॥

शिल्पशा

प्राप्रामा लघवो विलासभवने वामे लघुर्दक्षिणे
तर्चे मण्डलसयुतश्च कमल स्याद्द्विदं सौख्य-
दम् ।

वेदास्तुदरके मुखे च सततं वामेक्षणे दक्षिणे
तस्याग्रे मुखमण्डपस्य फलदानेवं गृहान्
षोडश ॥”

इति सूर्यादिषोडशगृहाणि ॥६॥

“अथ त्रिशाल त्रिदशेक्षणेक
स्यात्तदशावासमरूपसंज्ञम् ।
तथा चतुर्थं कुमुदाभिधान
हस्यादिभेदेः क्रमतो विधेयम् ॥
ह्रस्व अलिन्दश्च तथैव पुत्रं
हरश्च कामन्त्यश्च ह्रस्वभद्रम् ।
षट्कश्च मध्ये स्वधन कुवेर
पञ्चं तथा कामदमेतदेव ॥
अलिन्दयुग्म त्वय भद्रयुक्त
मध्ये कपाट जलजाभिधानम् ।
स्यान्नेघर्जं चैव गज कृपश्च
षड् दारु मध्ये सकले यथात ॥
स्याद्वैजय मण्डपश्चमद्रं
जय निनादं त्वय कौर्त्तजश्च ।
भद्रोन्मस्त्राधिकसाकलाह
निर्लोभक वासदकीशले च ॥
त्रैक क्रमादीश्वरवारदाख्यं
भीमश्च कौशल्यमतः क्रमेण ।
तद्देव बुहस्त्रजन तृतीय
स्यात् कौशल नीलमिदं चतुर्थम् ॥

मुखगुणलघुवामे दक्षिणे चैक एत-
हरदशरदमुक्त दण्डक काकपञ्चम् ।
इदमिह हि निनादं मण्डपेनाधिक स्या-
त्तदनु च गजनाद बाहुल कौर्त्तजाह्वम् ॥
दृष्ट्यादिरूपमुखमण्डपमेव सिद्ध
ज्ञेये गृहे ह्यगले अपि कौशसंज्ञम् ।
वामेऽधिकश्च लघुना कथित सुभद्र
स्यान्माणिभद्रमपि रत्नजकाञ्चनाख्ये ॥
युगमुखमपरैको भैरव दक्षिणे च
भरत नरजमेतत् स्याच्चतुर्थं कुवेरम् ।
पुनरपि लघु वामे हस्तियानं वियान
हयजकृपजगेह तश्चतुर्थं क्रमेण ॥
वर्णाना शुभदश्च सागरगृह पञ्चैव ह्रस्वामुखे
प्रोक्तं चौरदरदक्षिणदिग् कौलाहलक्षणपरम् ।
षड् दारुहयभद्रसतलघवस्तित्येकं सुत शालया
गान्धर्वं क्षितिभूषणश्च कथित सर्वैरुक्तं दपं-
कम् ॥

धान्यं दृष्टिकरं त्रिशालमुदित शाला विना
पावनी
प्राक्शाला रहितं शुभं निगदितं शुद्धैरुत्तर-
प्रदम् ।

चुक्तीसङ्गमिदं करोति मरणं हीन तथा
यास्यथा
पञ्चज्ञं मङ्गिणीयते च भवन तत्पुत्रवन्मुक्तयम् ॥”
इति त्रिदशादिषोडशगृहाणि ॥६॥

शिल्पशा

“वैशालानि च षोडश प्रथमतः सोमश्च षड्-
 दारुकं
 तत्रैकेन पुरोऽपि शहरमिदं मध्ये क्रमात्
 पूर्ववत् ।
 रद्रे ही मुखतोऽपि दक्षिणलघुस्वेकाधिक
 सागरं
 चत्वारो नृपशोभितश्च पुरतः प्राग्दक्षिणैको
 लघुः ॥
 पञ्चार्थे सकलं भ्रमश्च लघुना सर्वस्य तत्
 सौख्यद
 रागाख्य भ्रमसंयुतश्च भवन तत् सर्वशाल
 भवेत् ।
 प्राग्वाण्डु लनन्दनं क्रमतया त्वेकद्वयैकान्वितं
 तस्मिन्दक्षिणसयुते च लघुके कल्याणसत्र तथा
 सर्वाशासु लघुत्रय शरमुख तत् पट्टयुग्म
 क्रमात्
 तत्कीभाग्यविधर्दनश्च भवन राज्ञा सदा निर्मि-
 तम् ।
 आनन्द सुखराजिदक्षिणलघुवामे च पृष्ठे इय
 रागाख्यं जनशोभन गुणगणैकेनान्वितं सृष्टित
 स्याद्दीवर्दनमग्रतो रसयुत युग्मान्निनेत्रै क्रमात्
 सप्ताशे त्रिगुण त्रिकश्च लघवो लोकत्रिक
 सुन्दरम् ।
 गेह श्रीतिलक च भद्रसहितं द्रुक्तेन हीन मुखे
 तदयुक्त लघुना च भद्रसहित विष्णुप्रिय
 भृपते ॥”
 इति सोमादिषोडशगृहाणि ॥*॥
 “षड् दारुक श्रीविदश त्रिशाल
 तत् श्रीनिवास सुखङ्गस्युक्तम् ।
 ओषधतः श्रीधरमेव वृद्धा
 श्रीभूषण वेदमुखश्च गेहम् ॥
 वाणैः श्रीजयमग्रतोऽपि ऋतुभिः श्रीतैलिक
 सन्दिर
 रागाय रसदारुयुग्मसहितं तत् श्रीविलास
 भवेत् ।
 श्रीतिलो जयमग्रतश्च मुनिभिः शडदारु युग्मान्वितं
 सोमादित्रिदशादिभूपतिगृहाः पञ्चाधिका
 विशतिः ॥”
 इति त्रिदशादिनवगृहाणि ॥*॥
 “भवननवकमुक्त यश्चतुःशालमध्यात्
 नयनलघुसुख स्यादक्षिणैकेन चन्द्रम् ।
 भवति सदनमध्ये सर्वतो दारुषट्क
 हितयमपि च तेषामन्तिम युग्मयुक्तम् ॥
 मलयमय च गेह वामङ्गसाधिक स्यात्
 भवति च गुणङ्गस्य शोभण पूर्वतोऽपि ।
 त्रिभिरपि च सुकर्णं पृष्ठयास्ये तथैक-
 स्तदधिकमपि वामे वैश्व मागेन्द्रसत्रम् ॥
 चक्र चतुष्टयमुख सकलेषु शस्त
 यास्योत्तरे हि लघुनापि जयावह स्यात् ।
 मद्राङ्गयश्च मकराङ्गयमेव तस्मिन्
 पृष्ठाङ्गस्यमपि कामदमग्रभद्रम् ॥”
 इति विजयादिनवचतुःशालगृहाणि ॥*॥

८६
 शिल्पशा

“शुद्धादयो मुनिमतेऽष्टविधा च शाला-
 स्तासां षडेव कथिता भवनप्रसङ्गे ।
 शालालिमध्यरचितोऽपि लघु सुखाय
 यद्वा तदग्ररचिताः पृथगेव शाला ॥”
 इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
 वल्लभे द्विशालत्रिशालचतुःशालगृहलक्षणवर्णनं
 सममोऽध्याय ॥ * ॥
 “शयनमथ नृपाणां लघुलानां शतैकं
 नवतिरपि सुतानां मन्त्रिणः षड्विहीनम् ।
 बलपतिगुणहस्तं द्रुक्तेन लोचनं गुरोश्च
 तदनु युगलहीनं ब्राह्मणादेः प्रगस्तम् ॥
 व्यासोर्द्विभागे नतदूर्ध्वतश्च
 कलासमात्रोऽधिक एव शस्तः ।
 द्वाशेन पादेन समुच्छ्रय स्यात्
 द्विद्वारङ्गलानामधिको न कार्यः ॥
 श्रीपर्णी धनदामनोऽपि गदहावित्तप्रदा तिन्युक्ती
 वृद्धि शिशपयाथ शाकशयने शर्भापि शालै
 कृते ।
 आयुः पञ्चकजे च चन्दनमये शत्रुक्षयः स्यात्
 सुख
 श्रेष्ठं चैकमल शिरीषजनितं पर्यङ्गयाना-
 सनम् ॥”
 इति शयनम् ॥ * ॥
 “सिंहासनं चोत्तममङ्गलानां
 पञ्चा दशोनश्च पर तथैव ।
 दशाश्वस्रश्चमतो विहीन
 व्यासे च दूर्ध्वार्द्धसमुच्छ्रय स्यात् ॥
 मुनिभिरथ शिवैर्वा भद्रभागत्रय स्या-
 दुदय इति विभागैर्भाजिते पीठमष्टौ ।
 कनकमपि रसाय सप्तधा यासपट्टौ
 शिवनवमुनिरत्रैर्दन्तिवाह्यो निवेद्यौ ॥
 छाद्य स्यादसभागमेव तिथितो भागेन कक्षासन
 युक्तं स्तम्भयुगेन तोरणयुतं रत्नैः शुभैः राजि-
 तम् ।
 कर्त्तव्यं नृपवल्लभ मतिमता ज्येष्ठश्च सिंहासन
 ज्ञातव्यश्च यशोऽभिवर्द्धनमिभैः सिद्धैर्नृकक्षा-
 सनम् ॥
 नरेस्तु वेदो पुनरेव छाद्य
 सुखासनं तोरणयुतं स्यात् ।
 पीठश्च कुम्भं कलसं विटङ्ग-
 मुत्तङ्गसञ्च सह छाद्यकेन ॥
 पीठे गोहरिविदिके च सुयशश्चाद्येन सिंहासन
 हस्तौ मादकवेदिकासनयुतं तद्दीपविचित्रं भवेत्
 छत्रं ज्येष्ठमशीतिवेदसहितं द्वासप्ततिर्मध्यम
 षष्ठा कन्यसमङ्गलैर्नरपतेर्देव शताहं शुभम् ॥”
 इति सिंहासनच्छत्रलक्षणानि ॥ * ॥
 “वातायनो बुभ्रुकया विहीनो
 बुधैर्ददीर्घस्त्रिपताक एव ।
 द्विलुम्बिकक्षीभयसञ्चकश्च
 यः स्वस्त्रिकोऽसौ युगलुम्बियुक्तः ॥
 स्यादायैः प्रियवक्त्र एव सुसुखं षड्भिः पुन-
 सेति च

शिल्पशा

छाद्यैकेन युतः सुवक्त्र उदितो द्वाभ्यां प्रियङ्गो
 भवेत् ।
 एकोनः परिपङ्कनाम उदितस्तद्दीपचित्रो युगे-
 वैचित्रः शरपङ्क्तिभिस्तु विविधाकारैर्युतः
 पञ्च च ॥
 सिंहो दैर्घ्यं विवर्द्धितो हि पृथुले हसो गवाको
 भवेत्
 कुम्भोऽसौ मतिदोऽपि भद्रसहितो ज्ञेयस्तु
 बुद्धयर्थव ।
 द्वारेणैव युगासकेषु गरुड पञ्चद्वये जालक
 प्रोक्ता पञ्चदशैव रूपमदला वेद्यादिकक्षा-
 सने ॥”
 इति पञ्चदश गवाक्षाः ॥*॥
 “मभा च नन्दा परतोऽथ भद्रा
 जया च पूर्णा क्रमतोऽपि दिव्या ।
 पक्षी सुरत्रोऽङ्गविकोत्पलाष्टौ
 बुधैर्विधेयावनिपालगोहे ॥
 चत्रं चतुष्टयपदैरपि षोडशाश
 मध्ये तुरोयपदमेकपदो लघुश्च ।
 नन्देति भद्रसहिता च पदेन भद्रा
 तद्वेदतश्च जयदा लघुना च पूर्णा ॥
 दिव्या मभा केवलनन्दभागा
 भद्रैश्चतुर्भिः सहिता च पक्षी ।
 रत्नोद्भवा स्याद्युगतोऽपि तुल्यै-
 स्तथोत्पलाख्या प्रतिभद्रतश्च ॥
 स्तम्भैस्तोरणरानितैश्च मदला निर्युहवैतानकै-
 लुच्छाद्यैर्गजसिंहराजविविधैर्नृत्यान्वितै
 शोभितम् ।
 रत्नस्फाटिकरङ्गभूमिदृपतेः क्रीडाश्रद मण्डप
 कुर्यादक्षिणभद्रके च रुचिरा यश्चाध्यतो वेदि-
 काम् ॥”
 इति सभाष्टकम् ॥*॥
 ‘वेदी कोणचतुष्टयेन सकले पाणिग्रहे स्वास्तका
 कल्याण रविकोणकौश्च नृपते सा भद्रिका
 सर्वदा ।
 कोणे श्रीधरिका च विशतिमितैस्त्रिसोऽम-
 राणां गृहे
 कोणैरष्टभिरन्विता च शुभदा चण्डार्धने
 पश्चिनी ॥
 विभ्रे सप्तकराश्च भूपमवने षट्पञ्च वैश्वे तथा
 कुर्याद्वस्तचतुष्टयाश्च षड्पले त्रिहोत्रकतो हीनके
 तस्योर्ध्वं च नरेश्वरासनमतो माण्ड्यं चतुस्तम्भक
 हीना भौक्तिकापट्टकूलमणिमि सौम्यानन
 राजितम् ॥”
 इति वेदिकाचतुष्टयम् ॥*॥
 “दीपस्तम्भ त्रिकरसुदये षड्भिरुन क्रमैश्च
 हस्तान्तं तं विहितमपि तैः पीठकुम्भान्वितश्च
 दीपस्योर्ध्वं कनककलस शोभित कङ्कणायै
 कुर्यादातोरेथ तद्वमतो नागवक्त्रे विवर्णं ॥”
 इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
 राजवल्लभे शयनसिंहासनच्छत्रमवाचसभा-
 षट्कवेदिकाचतुष्टयदीपस्तम्भलक्षणं च अध्याय

शिल्पशा

“गृहा वास्तुशास्त्रोद्धी राजयोग्या
 धनन्ता हि सन्त्यत्र तेभ्यः कियन्तः ।
 मयोक्ताश्च योग्या नृपाणा समृद्धैः
 सुशोभान्वितास्तु च कल्पाणदाय ॥
 त्रिशाल गृह टिक्त्रये ऋत्विगुग्मं
 सुखे वीथिकाग्रं च षड् दारमध्यम् ।
 गुणालिन्दचातुर्दिशं चैकयुक्तं
 गवाक्षश्च कोणे च भद्रे विधेयम् ॥
 सुखे भद्रेके श्रीधर माण्ड्युक्तं
 तथा भूमिका पञ्चमसैकाभूम्याम् ।
 विनाच्छादन मण्डप वेदवक्त्रं
 रिपुघ्न गृह राज्यवर्द्धन्यमितम् ॥
 मध्ये निम्नस्वर्णनाथ तयोच्चैः
 शस्तं देव पुन्ननाशाय गेहम् ।
 स्तम्भत्रयेण मध्यमानेन कार्या
 न्यूनानधिक्ये नैव पूज्या न च श्रीः ॥
 हीनस्तम्भे शालयोर्वाङ्घ्रपटे
 नो वेद्यः स्यादन्यतो वेध एव ।
 भूमेर्भ्रंयं रुद्रसख्याप्रमाणं
 तुल्या नेष्टा वर्द्धमाना शुभाः स्युः ॥
 साह्रतयेन विभजेत् करतत्त्वसख्य-
 मध्ये नवाशसुदितश्च करार्द्धभित्तिः ।
 तुम्भाश्च षोडशगृहेऽपि च भद्रेकेषु
 तैर्मिताश्च सकलासु चतुर्मुख स्यात् ॥
 भद्रे च भूमिद्वयमूर्द्धमाण्ड
 साह्रंनिभूमं कथितश्च गेहम् ।
 प्रतापवर्द्धन्यमिदं नृपाणा
 लक्ष्मीविलासश्च वदामि तस्मात् ॥
 स्तम्भा दश दश भद्रेषु क
 षोडशमध्ये तत्समरूपम् ।
 मदनशरावनिमाण्डसमेत
 लक्ष्मीः कर्मकरोति च नित्यम् ॥
 भागाः पञ्चगुणाश्च पञ्च भवन षड्विंशता
 स्तम्भकैः
 कुक्ष्ये चार्द्धपदे च नन्दपदकैर्भद्रं चतुर्द्वारकैः ।
 भद्रे वैगुणभद्रकाणि सकलेऽष्टाशीतिका स्तम्भका
 माण्ड भूत्रितये च साह्रंशरभूः स्याच्छ्रीनिवास
 गृहम् ॥
 मध्ये स्तम्भशतश्च भागसमके भित्तिश्चतुर्द्वारक
 सप्तश्रिद्विशराशरामसहितं भद्रं चतुस्त्रिंशता
 षट्त्रिंशत् द्विशती च ते तु सकलः स्तम्भाः
 चित्तौ पूर्वतो
 नास्ती तत् कमलोद्भवश्च कथित भूम्यर्द्धसप्त-
 न्दितम् ॥
 इम्बस्योदयक विभज्य नवधा कुम्भी भवेद्भागतः
 पादोन भरश्च शिरस्य कथित पट्टः सपादो
 भवेत् ।
 स्तम्भः पञ्चपदीनभाग उदितः कोणाष्टहस्तस्था
 भागाहं न जयन्तिका निगदिता सा तन्त्रकस्यो
 परि ॥
 गृहस्योदय दिग्भिर्भागैर्विभज्य
 द्विभागेन कक्षासनं वेदिका स्यात् ।

शिल्पशा

त्रिभागेन तत्कण्ठतो निम्नमेव
 गृहस्योदयाहं न पीठ नृपाणाम् ॥
 उत्तानपट्टो नृपमन्दिरेऽसौ
 हस्तौ च हस्तौ द्वियवोन्नतः स्यात् ।
 पाषाणतः सौख्यकरो नृपाणां
 धनक्षय सोऽपि करोति गेहे ॥
 सुषेष्टके शर्करया वियुक्ते
 सकर्करैस्तैः सुदृढा गृहे भूः ।
 शस्ता न शस्तं भवनेषु चित्रं
 कपोतगृह्णाः कपिकाकरौद्रम् ॥
 शुद्धोऽलिन्दविशेषतश्च सकला भूम्यौच्चरण्ड्या-
 न्विता
 छायेनाप्यथ मत्तवारण्युत माण्डं तथार्द्धी-
 दयम् ।
 मीडो भद्रचतुष्पिकाभिरुदितो मण्डेन युक्त-
 स्तथा
 मल्लैस्तुष्यसपादकैस्तु मुकुलो वा श्रीर्षकैः
 शिखरः ॥
 राज्ञो गृहं छन्दश्चतुय स्यात्
 तथैव षण्णकलसेन युक्तम् ।
 तुङ्गारसञ्जस्वथ सिद्धकर्णः
 प्रासादके तेऽपि षडेव शस्ताः ॥
 षड् जातिगो हृत् षण्णपर्णपट्टे-
 वंशैः कडैर्वापि सृदा शिलाभिः ।
 छत्र प्रकारैः कथितश्च षड् भि-
 लोक्तिप्रसिद्धा च परीक्षणीयम् ॥”
 इति राजगृहादि ॥३॥
 “वामे भागे दक्षिणे वा नृपाणा
 त्रेधा कार्या वाटिका क्रीडनार्थम् ।
 एकद्वित्रिर्दण्डसख्या शत स्यान्-
 मध्ये धारामण्डप तोययन्त्रे ॥
 क्षेत्रं मत्तविभागभाजितमतो भद्रश्च भागत्रय
 तन्मध्ये जलवापिकाजिनपदेरेकाशतो वेदिका
 स्तम्भैर्द्वादशभिश्च मध्यरचितः कोणेषु कृपान्वितः
 कर्त्तव्यो जलयन्त्र एष विधिवत् भोगाय भूमि-
 भुजाम् ॥
 तस्यां चम्पककुन्दजातिसुमनोवह्नयः सुनि-
 र्वालुका
 जातोहेमसमानकेतकिरपि श्वेता तथा
 पाटला ।
 नारङ्गः करुणा वसन्तलतिका चारुपुष्पादिकं
 जम्बीरो वदरी च पूगमधुका जम्बूय चूतद्रुमाः ॥
 मालूर कदली च चन्दनवटावश्वत्थपथ्याशिवा-
 चिञ्चाशीकाकदम्बनिम्बतरवः खर्जूरिका
 दाडिमी ।
 कर्पूरागुरुकिशुका हयगिणुः पुन्नागको निम्बुकी
 प्रोक्ता नागलता च बौजनिम्बता स्यात् तिन्दुकी
 साङ्गली ॥
 द्राक्षैला शतपत्रिका च वकुला धन्तूरकको-
 लकी
 शालस्तालतमालकी मुनिवरो मन्दारपारि-
 द्रुमी ।

शिल्पशा

अन्ये भोज्यविचित्रखाद्यसुफलास्ते रोपणीया
 बुधैः
 यद्याप्नोति न भूतले शुभतरुं स्वच्छम्पकान्
 वापयेत् ॥
 आस्थानं प्रतिषेचनाय च घटीयन्त्रस्तुषासुद्भवे
 दीला स्त्रीजनखेलनाय रुचिरे वर्षावसन्तोत्-
 सवे ।
 बालाप्रीटवधुसुमध्यवनितागानैर्मनोहारिभि-
 र्ग्रीष्मं शारदकेऽथ शीतलजलक्रीडा शुभे
 मण्डपे ॥
 इति वाटिका ॥३॥
 “तुरङ्गमाणा गृहवामभागे
 शाला चतु षष्टिकरा विधेया ।
 शतार्द्धतो मध्यमिका च दैर्घ्यं
 कनीयसी तैर्दशभिर्विहीना ॥
 व्यासे च ज्येष्ठा तिथिहस्तमाना
 त्रयोदशैकादशकैः क्रमेण ।
 तद्वाह्यभित्तिश्च करप्रमाणा
 पञ्चाहं पञ्चाश्विकरोदया स्यात् ॥
 तैजोहानिमपीहया विदधते पूर्वापरास्या
 नृणा
 ते याम्योत्तरतो सुखादि सतत कीर्त्तियंशो
 धान्यकम् ।
 कर्त्तव्यो विषण प्रतीह कलसस्थानं द्विहस्तोदय
 तस्यास्तोरणमुच्छ्रितश्च मुनिभिर्हस्तैः सुशोभा-
 न्वितम् ॥
 षष्ट्या साधुहयाङ्गुलैर्निगदितो वेदाङ्गुलेनाधिकः
 श्रीवत्सस्वहिलाव एव च मनोहारी द्विसप्ता-
 ङ्गुलः ।
 रागाद्यङ्गुलकैस्तु वाजिविजयोऽशीत्या तथा
 भैरवः
 शान्ताख्यस्तु युगाष्टमात्र उदये मानं हरिः
 समघा ॥”
 इत्यश्वशाला ॥ ३ ॥
 “सिंहद्वारं पूर्वमानेन कार्त्तं
 त्रिद्वेका वा मालिका स्तम्भशीर्षे ॥
 स्याता मध्ये ताडकौ रक्षणार्थं
 तुथौ भागेनाधिकौ वापि साह्रौ ॥
 भागे दक्षिणवामके च करिणा शाखा हरि-
 र्द्वारतः
 कर्त्तव्या सुदृढोन्नता च कलसैर्घण्टादिभि
 भूषिता ।
 संकीर्णो रसनो नगैर्निगदितो मन्दा सुगा-
 षाष्टतः
 सर्वेषूत्तमभद्रजातिरुदितो नन्दैः करैरुच्छ्रितः ॥
 इति गजशाला ॥३॥
 “अष्टोत्तरहस्तशतं पृथुले
 नृपालय चोत्तममेव तस्मात् ।
 अष्टाभिरष्टाभिरतो विहीन
 पञ्चैव भागाधिकतोऽपि दैर्घ्यं ॥
 अशीतितो रागकरैश्च हीना
 पञ्चालया भूपसुतप्रियाश्च ।

शिल्पी

त्रिभागदैर्घ्येऽधिकतो विधेया
गृहा क्रमेणैव यथोदिताश्च ॥
प्रोक्तं चतुर्षष्टिकरं पृथुत्वे
क्रमेण षड्भिस्र करैर्विहीनम् ।
प्रड्भागतो दैर्घ्यमतोऽधिकं स्या-
द्दलाधिपस्यैव च पञ्चदशैः ॥
षष्ट्या हस्तैर्मन्त्रिगृहं पृथुत्वे
हीन हीन पञ्चक वेदवेदैः ।
कुर्थाहस्तैरष्टमाशोऽधिकोऽसौ
व्यासादयो वर्द्धितो दैर्घ्य एव ॥
सामन्तादिकभूपतेश्च भवन विध्यव्यहस्तैः सम
हस्तैर्वेदविहीनकैः क्रमतया भागाधिक
दैर्घ्यतः ।
दैवज्ञश्च सभासदस्य गुरुतः णैरोधम भेषज
विग्रह्यष्टकर द्विहस्तारहित दैर्घ्ये द्विधा तद्-
भवेत् ॥
वेश्याकञ्चुकिशिल्पिनामपि गृहे वेदाधिका
विशति-
मान हस्तचतुष्टयैर्विरहितं दैर्घ्येऽधिका
व्यासतः ।
हस्तान् द्यूतकारान्तिकस्य रचितो हस्तैः सम
विस्तरे
हीन त्वर्हकरणे पञ्चकमिदं तुर्याशदैर्घ्याधि-
कम् ॥

हाविशता भानमिदं द्विजादे-
र्हीनं चतुर्भिः क्रमतो विधेयम् ।
दिगष्टरागाञ्चिविभागतश्च
क्रमेण तद्वर्णचतुष्टयेऽपि ॥
कर्णाधिकं विस्तारतोऽधिकश्च
शीघ्रं विनाशं समुपैति गेहम् ।
द्वारं नतं भूर्द्धिं यदाग्रतश्च
तत् सन्ततेर्हीनकरं प्रदिष्टम् ॥
व्यासे सप्ततिहस्तवियुक्ते
शालामानमिदं मनुभुक्ते ।
पञ्चत्रिंशत् पुनरपि तस्मिन्
मानमुशन्ति लघोरिव हवा ॥
एकं द्वारं प्राङ्मुखं शोभनं स्यात्
चातुर्वर्कं धातुभूषणैर्नै ।
युग्मं प्राच्या पश्चिमे स्यान्निकेषु
मूलं द्वारं दक्षिणे वर्जनीयम् ॥”
इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमण्डने वाजगृह-
ङ्गिनक्षत्रं नाम नवमोऽध्यायः ॥ * ॥
शिल्पिका, स्त्री, टणविशेष । लहानसिपी इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । शिल्पिनी २ शीता
३ क्षेत्रजा ४ मृदुच्छदा ५ । अस्या गुणा ।
मूलं रोधाश्मरीशूलज्वरपित्तापहारकत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शिल्पिनी, स्त्री कोलदलौषधि । इति मेदिनी
शिल्पिशाला, स्त्री, स्त्री, (शिल्पिना शाला ।)
शिल्पशाला । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥
शिल्पी, [न] त्रि, (शिल्प क्रियाकौशलमस्यास्तीति
इति ।) शिल्पकर्ता । (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।

शिवः

“ब्राह्मणे शिल्पिभिर्यन्त्रैर्वयसेनोदकेन च ॥”)
तत्पर्यायः । कारु २ । इत्यमरः ॥ अस्य वि-
रणं शिल्पकारशब्दे द्रष्टव्यम् । शिल्पसम्बन्धी
च ॥
शिव, स्त्री, (शो + “सर्वनिष्टुष्विष्टुष्विष्टुष्विष्टु-
पहप्रह्वेष्वाम् अतन्त्रे ।” उणा० १ । १५३ । वन्
प्रत्ययेन साधु ।) मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । १६० ।
“उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वप्नेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीनाञ्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥”
सुखम् । जलम् । इत्युणादिकोषः ॥ सैन्यवम् ।
समुद्रलवणम् । श्वेतदण्डम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मङ्गलवति, त्रि ॥ यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । ३६ ।
“तत्र रभ्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम् ॥”)
शिव, पुं, (शो + “सर्वनिष्टुष्विति” उणा० १ । १५३
इति वन्प्रत्ययेन साधु ।) ब्रह्मण्यं सन्नाविशेषः ।
तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । शिव कल्याणं विद्यतेऽस्य
शिवः । शक्ति अशुभमिति वा । शिरसेऽवतिष्ठन्ते
अणिमादयोऽष्टौ गुणा अस्मिन् इति वा शिवः ।
इत्यमरटीकाया भरतः ॥ तत्पर्यायः । शम्भु २
ईश ३ पशुपति ४ शूलोऽमहेश्वरः ६ ईश्वरः
७ सर्व ८ ईशान ९ शङ्कर १० चन्द्रेश्वरः
११ भूतेशः १२ खण्डपरशु १३ गिरीशः १४
गिरिशः १५ मृड १६ मृत्युञ्जयः १७ कृत्ति-
वासा १८ पिनाकी १९ प्रमथाधिपः २० उग्र २१
कपर्दी २२ श्रीकण्ठः २३ शितिकण्ठः २४
कपानमृत् २५ वामदेव २६ महादेव २७
विरूपाक्ष २८ त्रिलोचन २९ कृशानुरेता ३०
सर्वज्ञ ३१ धूर्जटि ३२ नीललोहितः ३३
हरः ३४ स्मरहरः ३५ भर्गः ३६ त्र्यम्बकः ३७
त्रिपुरान्तक ३८ गङ्गाधरः ३९ अन्धकरिपु ४०
क्रतुध्वसी ४१ हृषध्वज ४२ व्योमकेशः ४३
भव ४४ भौम ४५ स्थाणु ४६ रुद्र ४७
उमापति ४८ । इत्यमरः ॥ हृषपर्व ४९
रेरिहाण ५० भगाली ५१ पांशुचन्दन ५२
दिगम्बर ५३ अष्टहास ५४ कालक्षरः ५५
पुरहिटः ५६ हृषाकपि ५७ महाकान ५८
वराक ५९ नन्दिवर्धन ६० शौरः ६१ शीर ६२
खरु ६३ भूरि ६४ कटपूः ६५ भैरव ६६
ध्रुवः ६७ शिविपिष्ट ६८ गुडाकेशः ६९ देव
देव ७० महानटः ७१ । इति जटाधरः ॥
तीव्र ७२ खण्डपर्शु ७३ पञ्चानन ७४ कण्ठे-
काल ७५ भद्र ७६ भौरु ७७ भौषण ७८
कङ्कालमाली ७९ जटाधर ८० व्योमदेव ८१
सिंहदेव ८२ धरणीश्वर ८३ विश्वेशः ८४
जयन्त ८५ हररूप ८६ सन्धानाटी ८७
सुप्रसादः ८८ चन्द्रापीड ८९ शूलधर ९०
हृषाङ् ९१ हृषमध्वज ९२ भूतनाथ ९३
शिविपिष्टः ९४ वरेश्वरः ९५ विश्वेश्वर ९६
निश्चिनाथ ९७ काशीनाथ ९८ कुलेश्वरः ९९
अश्विमात्मी १०० विशाखा १०१ द्विष्णी १०२

शिवः

प्रियतमः १०३ विषमाक्षः १०४ भद्रः १०५
कर्हुरेताः १०६ यमान्तकः १०७ नन्दीश्वरः १०८
अष्टमूर्तिः १०९ अर्धशिशुः ११० खेचरः १११
मृदुशिशुः ११२ अर्धनारीशुः ११३ रसनायकः ११४
इति शब्दरत्नावली ॥ उ ११५ पिनाक-
पाणिः ११६ फणधरधरः ११७ कैलासनिके-
तन ११८ हिमाद्रितनयापतिः ११९ । इति
कविकल्पलता ॥ तस्य महस्रनामानि श्रीमहा-
भारते अनुशासनपर्वणि १७ अध्याये द्रष्ट-
व्यानि ॥*॥ अस्य कपालिनामकारणं यथा,—
ईश्वर उवाच ।
“आसीत्तत्र वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरोऽपरम् ।
पञ्चमं शृणु सुश्रीणि जातं काञ्चनसुप्रभम् ॥
ज्वलन्तं परमं शीघ्रं जातं तस्य महात्मनः ।
स एवमब्रवीद्देवि । जन्म जानामि ते ह्यहम् ॥
अतः क्रोधपरीतेन मुरक्तनयनेन च ।
वामाङ्गुष्ठनखायेण क्षिप्तं तस्य शिरो मया ॥
ब्रह्मोवाच ।
यस्मादनपराधेन शिरश्छिन्नं त्वया मम ।
तस्माच्छापसमायुक्तं कपाली त्वं भविष्यसि ॥”
इति मातुस्ये १८५ अध्यायः ॥*॥
अथ शिवमन्त्राः । तत्र एकाक्षरमन्त्रो यथा,—
“सान्तमौकारमयुक्तं बिन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजता कामदो
मणिः ॥” इति ॥*॥
अस्य पूजा । प्रातः कृत्यादिमाहकान्यास प्राणा-
यामश्च विधाय श्रीकण्ठादिन्यासं माहकान्या-
सानेषु कुर्यात् । ततः सामान्यपूजापद्धत्युक्तं
पीठन्यासं कृत्वा पीठशक्तीर्न्यसेत् । ततः
ऋथादिन्यासः । ततः कराङ्गन्यासः । ततः
ईशानाद्याः पञ्चमूर्तिर्न्यसेत् । शूद्रस्तु एतत्पर्यन्तं
न्यासं कृत्वा ध्यायेत् । अन्यत्रानधिकारात् ।
ततः ऊर्ध्वं प्राग्दक्षिणोत्तरपश्चिमेषु मुखेषु ईशा-
नस्य पञ्चकला पञ्च ब्रह्म ऋचं पदादिकाः
प्रणावाद्याः नमोऽस्ता न्यसेत् । ततः पूर्वपश्चिम-
दक्षिणोत्तरेषु तत्पुरुषस्य चतस्रः कला विन्य-
सेत् । ततो हृदये श्रीवाद्या अश्वदेव नामौ
कुक्षौ वृष्टे वचसि अघोरस्याष्टौ कला न्यसेत् ।
ततो गुह्ये अण्डकोषे ऊरुद्वये जानुद्वये जङ्घा-
द्वये कृत्तद्वये कक्षा पार्श्वयोः वामदेवस्य
त्रयोदशकला विन्यसेत् । ततः पार्श्वयोः
स्तनयोर्नासिकायाः मूर्द्ध्नि बाहुयुग्मे सद्यो
जातस्याष्टौ कला न्यसेत् । ततः पञ्चाङ्गुलीषु
ईशानाद्याः पञ्च ऋचो न्यसेत् । एवं मूर्द्धांशु
हृदयगुह्यपादेष्वेता ऋचो न्यसेत् । ततोऽङ्ग-
न्यासान्तरं कुर्यात् । एव विन्यस्य ध्यायेत् ।
“मुक्तापीतपयोदमौक्तिकजवावर्णमूर्ध्नि, पञ्चभिः
स्त्राक्षैरक्षितमोशमिन्दुमुकुटं पूर्बन्दुकोटि-
प्रमम् ।
शूलं टङ्कपायवन्ददहनासागिन्द्रघण्टाङ्कं शान्तं
पाशं भौतिहरं दधानमभिताकलोत्पलाङ्कं
भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजा विधाय धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरण पञ्चलक्षजप ॥१॥*॥

अस्याष्टाक्षरमन्त्रो यथा,—

“षडक्षरं शक्तिरुचं कथितोऽष्टाक्षरो मनुः ॥”

ह्रीं ॐ नमः शिवाय ह्रीं । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्त पीठमन्वन्त न्यास विधाय ऋष्यादिन्यासकराङ्गन्यासान् प्राणायामश्च कृत्वा ध्यायेत् ।

“बन्धुकाम त्रिनेत्रं शशिशकलधरं स्मेरवक्त्रं वदन्तं हस्तौ शूलं कपालं वरदमभयदं चारुहासं

भजामि ।

वामोरुस्तभगाया करतलविलसच्चारुत्पलाया

हस्तेनास्त्रिष्टटेहं मणिमयविलसद्गुणायः

प्रियाया ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजा कृत्वा धूपदानादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरण चतुर्दशलक्षजप ॥ २ ॥ * ॥ तस्याष्टाक्षरमन्त्रान्तरं यथा,—

“तारो माया विद्यहिन्दुमनुस्वारविभूषितम् । पञ्चाक्षरसमायुक्तो वसुवर्णो मनुर्मत ॥”

ह्रीं ह्रीं नमः शिवाय । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय पूर्ववदृष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“वन्दे सिन्दूरवर्णं मणिमुकुटलसञ्चारुचन्द्रावतंसं भान्नीयन्नेत्रमौषधितसुखकमलदिव्यभूषाङ्गरागम् ।

वामोरुन्धस्तपापेरुणकुवलयसदधत्या

प्रियाया-

खण्डितुङ्गस्तनाग्रे निहितकरतटवेदटङ्गेऽष्टहस्तम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजा कृत्वा धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजप ॥३॥*॥ अथान्यं सृष्ट्युक्त्यास्यमन्त्रं ।

“तारं स्थिरा सकर्णन्दुर्भृगुं मर्गसमन्वितं । त्र्यक्षरात्मा निगदितो मन्त्रो सृष्ट्युक्त्यात्मकः ॥”

ह्रीं ह्रीं स । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“चन्द्रार्काग्निविज्ञोचमं क्षितसुखं पद्महयन्तस्थित

मुद्रापागमृगाक्षस्रविलसन्नाणि हिमाशु-

प्रभम् ।

कोटीरेन्दुगन्तसुभाङ्गुतनुं हारादिभूषोक्त्वल

कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं सृष्ट्युक्त्यं भाषये ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठमन्वन्ता पीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजा विधाय धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरण लक्षत्रयजप ॥४॥*॥

अथान्यापरद्वादशाक्षरसृष्ट्युक्त्यमन्त्रः ।

“सृष्ट्युक्त्यं समुच्चार्थं पालय हितय वदेत् ।

सृष्ट्युक्त्यं समुच्चार्थं पुनरेव विलोमत ॥

द्वादशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्यात् सृष्ट्युक्त्याभिधो-

ऽपरः ।”

ह्रीं ह्रीं सः पालय पालय ह्रीं ह्रीं स । अस्य ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥ * ॥ अस्य द्वाविंशत्यक्षरमन्त्रः ।

“प्रणवो हृदयं पश्चात् ततो भगवते पदम् । डेऽन्तश्च दक्षिणामूर्त्तिं मङ्गलं मेघामुदीरयेत् ।

प्रयच्छे तद्वयान्तोऽयं द्वाविंशत्यक्षरो मनुः ॥”

ह्रीं नमो भगवते । दक्षिणामूर्त्तये मङ्गलं मेघा

प्रयच्छे स्वाहा । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादि-

शैवोक्तपीठमन्वन्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं

कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“वटहृत्तमहोच्छ्रायं पञ्चरागफलोक्त्वन्तम् ।

गारुत्तमयै पत्रैर्विचित्रैरुपशोभितम् ॥

नवरत्नमहाकल्पैलेम्बमानैरलङ्कितम् ।

विचिन्त्य वटमूलस्थं चिन्तयेत्कौकनायकम् ॥

स्फटिकरजतवर्णमौक्तिकीमन्त्रमाला-

मन्त्रकलसविद्याज्ञानमुद्रा कराङ्गैः ।

दधत्तमुरगकक्षं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं

विष्टतविधभूषं दक्षिणामूर्त्तिमीडे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनादि-

शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजा

कृत्वा धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।

अस्य पुरश्चरण लक्षजप ॥ ६ ॥ * ॥ अथास्य

मन्त्रान्तरम् ।

“अग्निस्वर्त्तकादित्यरानिलौ षष्ठविन्दुमत् ।

चिन्तामणिरिति ख्यातं बीजं सर्वसृष्टिदम् ॥”

रं च म र य-श्रीं ॥ प्रपञ्चसारे ।

“अनलकं ष-मरेफ-प्राणसत्यान्तवाम-

स्तुतिहिमरुचिखण्डैर्मण्डितो मन्त्रराजः ।”

अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्तं

विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा

ध्यायेत् ।

“नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं

पाशारुण्योत्पलकपालकशूलहस्तम् ।

अर्धाब्जिशमनिशं प्रविभक्तभूषं

बालेन्दुवदमुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यं सस्थाप्य

शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां

विधाय धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।

अस्य पुरश्चरण लक्षजपः । अस्य अर्धनारी-
श्वरः ॥ ७ ॥ * ॥

“पाश्वर्षो वङ्गिसमारुढस्तारवानाद्यमीरितम् । धान्तो वङ्गिसमारुढस्तूर्यस्वरममन्वितः ॥

बिन्दुमास्तु द्वितीयः स्यात् टान्तः सर्गो द्वितीयकः ।

नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥”

प्रमाणान्तरम् । “लोहितोऽग्न्यासनः सत्यो बिन्दुमान् प्रथमः ।

द्वितीया वङ्गिवीजस्या दीर्घा शान्तोऽनुभूषिता ॥

द्वितीया लाङ्गली सर्गो मन्त्रो बीजत्रयात्मकः ।

नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥”

प्रो नो ठ इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः

कृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं कृत्वा ऋष्यादि-

न्यासं कराङ्गन्यासौ च विधाय ध्यानं कुर्यात् ।

“बालार्कायुततेजसं धृतजटाजट्टेन्दुखण्डोक्त्वल

नागेन्द्रैः कृतशेखरं जपवटीं शूलकपालं

करैः

खट्वाङ्गं विष्टतं त्रिनेत्रं विलसत्यङ्गाननं सुन्दरं

व्याघ्रत्वक्परिधानमञ्जनिलयं श्रीनीलकण्ठं

भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनादि-

शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाह-

नादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरण

पूजा विधाय धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समा-

पयेत् । अस्य पुरश्चरण त्रिलक्षजपः । अयं

नीलकण्ठः ॥८॥*॥ अस्याष्टाक्षरमन्त्रो यथा—

“तारो हृन्नीलकण्ठाय मन्त्राष्टाक्षरं परम् ।

ह्रीं नमो नीलकण्ठाय । अस्य पूजादिकं सर्वं

पूर्ववत् ॥ ९ ॥ * ॥ अस्य पञ्चाक्षरमन्त्रः षड-

क्षरमन्त्रश्च यथा,—

“हृदयं वपरं साच्चिन् लान्तोऽनन्तान्वितो

मरुत् ।

पञ्चाक्षरो मनुः प्रोक्तस्ताराद्योऽयं षडक्षरः ॥”

नमः शिवाय । ह्रीं नमः शिवाय । अस्य पूजा ।

प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्तं न्यासं विधाय

ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । ततो मूर्त्तिन्यासः ।

ततः कराङ्गन्यासः । ततो गोलकन्यासः । ततो

व्यापकन्यासं प्राणायामश्च कृत्वा ध्यायेत् ।

“ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रा-

वतसं

रत्नाकल्पोक्त्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं

प्रसन्नम् ।

पञ्चासौ समन्तात् स्तुतममरगणैर्ध्यात्वा कर्त्तुं

वसानं

विश्वाय विश्वबीजं निःश्ललभयहरं पञ्चवक्त्रं

त्रिनेत्रम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा

शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजा

कृत्वा धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।

शिवः

अस्य पुरस्करण पटत्रिशूलक्षणम् ॥ १० ॥ * ॥
अथास्य त्र्यक्षरमन्त्रः ।
“पर्वोशो यद्भिः शिखरो नामस्यो दान्त ईरीत’
फडस्तश्चण्डमन्त्रोऽयं त्रिवर्णात्मा समीरितः ॥”
ऊर्ध्वं फट् इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्यादिशैवीकृतीठन्यासान्त विधाय ऋत्यादि-
न्यास कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायित् ।

“चण्डेश्वर रक्ततनु दिनेत्र
रक्ताशुकाख्य हृदि भावयामि ।
टङ्क त्रिशूल स्फटिकाक्षमालां
कमण्डलु विभ्रतमिन्दुचूडम् ॥”

एव ध्यात्वा मानसैः सपृष्ठाध्यं स्थापनादिशैवी
कृतीठपूजान्त विधाय ठमिति बीजेन मूर्त्तिं
सकम्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाङ्गनिदानं
पर्यन्त विधायारणपूजा कृत्वा धूपादिविषकं
नाम्न कर्म समापयित् । अस्य पुरस्करणं
द्विलक्षणम् । अथ चण्डेश्वर ॥ ११ ॥ इति
तन्त्रसारे शिवमन्त्राः ॥५॥*॥ विष्णुशिवयोर-
भेदो यथा,—

यथाह उवाच ।

“शिवो मे दक्षिण स्थानं तिष्ठते विगतज्वरः ।
लोकानां प्रवर एव सर्वं लोकवरो हरः ॥
त ये विन्दन्ति ते देवि । नूनं मामिव विन्दति ।
ये मां विन्दन्ति देवेभिः । ते विन्दन्ति शिवं
परम् ॥

अहं यत्र शिवस्तत्र शिवो यत्र यस्मिन्ने ।
अहं तत्रापि तिष्ठामि आवयोर्नान्तर क्वचित् ॥
शिवो यो वन्दते भूमि । स हि मामिव वन्दते ।
लभते पुष्कला सिद्धिमेव यो वेत्ति तत्सतः ॥”
इति वाराहेश्वरानामज्ञेयमाहात्म्यवर्णननामा
ध्याय ॥५॥ देवीविष्णुशिवानामभेदो यथा,—
“अथ नारायणो गौरी जगन्माता मनातन ।
विभक्त्य सस्थितो देव स्वात्मन बहुधेश्वरः ॥
न मे विदुः परं मत्त देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रिय ज्ञाना केवलो निष्परिग्रहः
मामिव केशव देवमाहुर्देवीमथास्विकाम् ॥”
इति कौर्म्यं १४ अध्याय ॥५॥

शिवनिन्दानिषेधो यथा,

‘परात् परतरं यान्ति नारायणपरा जना ।
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये हिपन्ति महेश्वरम् ॥
ध्यानं होमस्तपस्तप्त ज्ञानं यज्ञादिको विधिः
तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति पिनाकिनम्
यो मां समाश्रयेन्नित्यमेकान्त भावमाश्रितः ।
विनिन्दन्द्दमोशनं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सा परिहर्तव्या निन्दा पशुपतेर्हि ज ।
कर्मणा मनसा वाचा तद्भक्तोऽपि यत्नतः ॥”

इति कौर्म्यं २५ अध्याय ॥५॥

तस्य प्रसयकारकत्वं यथा,—

“गते परार्हद्वितीये काले लोकप्रकालकः ।
कालान्निर्भक्षमात् कर्तुं करोति निखिलं
मतिम् ॥

शिवः

आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवी महेश्वरः ।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमावेश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मण्डलं घोरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तमूर्त्तिस्वरूपपट्टम् ॥
स दग्धः सकलं सत्त्वमस्यं ब्रह्मणिरु महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥
दग्धेष्वेतेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
एषा सा साक्षिणः शभोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः
शिवः कपालैर्दधानां कृतसर्वरभुषणः ।
आदित्यचन्द्राद्विगणैः पूरयन्मोममण्डलम् ॥
सहस्रनयनी देवः सहस्राकृतिरोज्वरः ।
सहस्रहस्तचरणः सहस्राङ्गिर्महाभुजः ॥
दृष्टाकरालवदनः प्रदीप्तानलनोचनः ।
त्रिशूलः कृत्तवसनो योगमैश्वरमाश्रितः ॥
पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभृतममृतं स्वकम् ।
करोति ताण्डव देवमानोवयं परमेश्वरः ॥
पीत्वा नृत्यामृतं देवी भक्तुं परममङ्गला ।
योगमाश्रित्य देवस्य देहमायाति शृनिः ॥
स भुक्त्वा ताण्डवमस्त्रेच्छयैष पिनाकपट्टम् ।
याति स्वभाव भगवान् दग्धः ब्रह्माण्डमण्डलम्
सस्थितेष्वेतेषु देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकियुः ।
गुणैरनेके पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
सवारितस्त्वं सगुणं यमते ह्यव्यवाहनः ।
तेजःस्वगुणसयुक्तं यायौ सयाति मज्जयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति मज्जयम् ।
भूतादीं च तथाकाशं नीयते गुणसयुतम् ॥
इन्द्रियाणि च सर्वाणि तंजमे यान्ति सञ्चयम् ।
वैकारिके देवगणा प्रलयं यान्ति सत्तमा ॥
वैकारिकास्तेजसश्च भूतादित्येति सत्तमा ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महते प्रलयं व्रजेत् ॥
महान्तमेभिः सहितं ब्राह्मणममितीजसम् ।
अव्यक्तं जगतो योगि महरेदेकमव्ययं ॥
एवं सङ्कल्पं भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ॥
प्रधानं पुरुषोरजयोरेव महार इरितः ।
महेश्वरैश्चाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ।
गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिं परिगीयते ।
प्रधानं जगतो योनिराद्यतत्त्वमचेतनम् ॥
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविशकः ।
गौयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ॥
एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी भ्रुवा ।
प्रधानं च विशेषान्तं दहेद्दृष्टं इति श्रुतिः ॥
योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
आत्यन्तिकश्चैव लयः विदधातीह शङ्करः ॥”

इति कौर्म्यं उपविभागे ४३ अध्याय ॥५॥

ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदो यथा,—

शोभगवानुवाच ।

“न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भुर्ब्रह्मणस्तथा ।
न चाहं युवयोर्भिन्नो ह्यभिन्नत्वम् सनातनम् ॥
प्रधानस्याप्रधानस्य भागाभागास्य रूपिणः ।

शिवः

ज्योतिर्मयस्य भागो भेदिकोऽनेकोऽहमशकः ॥
कस्त्व कोऽहं को ब्रह्मा ममैव परमात्मनः ।
अशत्रयमिदं भिन्नं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥
चिन्तयन् सात्मनात्मानं सश्रव कुर्व चान्निः ।
एकत्वं ब्रह्मवैकुण्ठशम्भुना हृदयं कुरु ॥
गिरोऽप्रीवादिभेदेन यथैवैकस्य धर्मिणः ।
अप्रानि मे तथैकस्य भागत्रयमिदं हरः ॥
यज्ज्योतिरथ स्वपरकाश
कूटस्थमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
नित्यं दीर्घादिविशेषणायै-
र्हीनं परं तत्र वयं न भिन्नाः ॥”
इति कालिकापुराणे ११ अध्याय ॥

अपि च ।

“ततो ब्रह्मा च शरीरं विधा चक्रे महेश्वरः ।
प्रधानेच्छावनाच्छभो त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥
तद्द्रुमभागं सजातयतुर्वक्त्रं चतुर्भुजं ।
पञ्चकेशरगौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वरः ॥
तन्मध्यभागे नीलाङ्गं एकवक्त्रं चतुर्भुजः ।
शङ्खचक्रगदापद्मपाणिः कायं स वैष्णवः ॥
अभवत्तदधोभागं पञ्चवक्त्रं चतुर्भुजं ।
स्फटिकाभ्रममं कायं शुकं स चन्द्रशेखरः ॥
इंगस्ततो ब्रह्माकाये सृष्टिगतिं न्ययोजयत् ।
स्वयमेवाभरत् सृष्टा ब्रह्मरूपेण लोकेश्वरः ॥
स्थितिशक्तिं निजा मायां प्रकृत्वास्या न्ययो-
जयत् ।

महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निजा तथा ॥
स्थितिकर्ता भवेत्क्षिप्रहर्षमेव महेश्वरः ।
सर्वं शक्तिनियोगेन मदा तद्रूपता मम ॥
अन्तर्गतिं तथा नाये शाश्वतं सन्ययोजयत् ।
अन्तर्कर्ता भवेच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
ततस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकारणादेक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति मज्जामपि पृथक् पृथक् ॥
अतस्त्वच्च विधाता च तथाहमपि न पृथक् ।
एवं शरीरं रूपञ्च ज्ञानमस्माकमन्तरम् ॥”
इति तत्रैव १० अध्याय ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माण्डसंस्थानं दशयामास शम्भवे ।
वह्ने तौराशिख्यं ब्रह्माण्डं च यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतं पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं सृष्ट्यर्थञ्च पृथग्गतम् ॥
शरीरेण स दृष्टे ब्रह्माण्डान्तर्गतं मुहुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्ब्राह्मणं ददर्श स ।
ऊर्ध्वमध्यान्तभागेस्तु ब्रह्मविष्णुशिवत्वं कम् ॥
अथोर्ध्वभागे वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मध्यस्तदा विष्णुभूतो ददर्शात्स्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरन्तु त्रिधाभूतं मुहुर्मुहुः ।
हरो ददर्श स्वं गर्भं तथा सर्वमिदं जगत् ॥
कदाचित् वैष्णव कार्यं ब्राह्मेयं काये सयं ब्रजेत् ।
ब्राह्मणं तथा वैष्णवे च शाश्वतं वैष्णवे तथा ॥

शिवः

शाम्भव वैष्णवे काये ब्राह्मणे चाप्यथ शाम्भवम् ।
गच्छन्तं लीनता शम्भुरेकताश्च सुहृन्मुहुः ॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नश्चाप्यपृथग्गतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १३ अध्याय ॥३॥

अस्य शरभरूपधारणकारणं यथा,—
‘इति तेषां निगदता श्रुत्वा वाक्यं जनार्दन ।
उवाच शङ्कर देव ब्रह्माण्डं विशेषतः ॥
यत्कृते देवता सर्वाः प्रजाश्च सकलौ इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं शीर्थते सकल जगत् ॥
वाराह सकलं कायं त्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
त्वत्प्राप्तयस्व तत् कायं यत्नात्मा शङ्कराधुना ॥
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्ब्रह्मन् स्वरहर सुहृ ।
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तुं पीत्रिणम् ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विष्टव्यं त्रिदशा-
स्तदा ।

वाराह तेजसा हतुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनैः शनैर्यदा तेज आहरत्येष माधवः ।
तदा देहन्तु वाराह सत्त्वहीनं व्यजायत ॥
तेजोहीनं यदा देहं ज्ञात सर्वैरथामरैः ।
आससाद् महादेवो यज्ञवाराहमद्भुतम् ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशा सर्वे महादेवमुपापतिम् ।
अनुजम्भुस्तदा तेज आधातुं स्मरनाशने ॥
तत सर्वैर्देवगणैः स्व स्व तेजो हृषध्वजे ।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत ॥
तत शरभरूपी स तत्क्षणाद्गिरिशोऽभवत् ।
ऊर्ध्वाधोभागतश्चाष्टपादयुक्तं सुभैरव ।
द्विलक्षयोजनोच्छ्रायं सार्धं लक्षकविस्मृतं ॥”

इति कालिकापुराणे २६ अध्याय ॥

अस्य विवाहो यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“हिताय सर्वं जगता सम्भोगायात्मनस्तथा ।
दारान् ग्रहीतुमिच्छामि तथा सन्तानवृद्धये ॥
माहाय्यं तत्र कुर्वन्तु भवन्तो मम साप्रतम् ।
मदर्थं तनया काली याचन्तान्तु द्विधाचलम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

हर सम्बोध्य मुनयो ह्यगच्छन् गिरिराड्गृहम् ।
तेन संपूजितास्ते तु प्रोचुस्ते मुनयो गिरिम् ॥
यश्चन्द्रशेखरो देवो देवदेवश्च यो मत ।
शपानुग्रहणे शक्तो य एको जगता पति ॥
य सहरति सर्वाणि जगन्ति प्रलयोद्भवे ।
यो विभूतिप्रदो भक्ते नानारूपो मनोहर ॥
स ते दुहितर काली भार्यामादातुमिच्छति ।
यदि पश्यति त्वद्योग्यं वरं त्वं दुहितुं समम् ॥
तदा प्रयच्छ तनयां कालीं शशिभृते गिरे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तस्त्वैर्गिरिपतिर्वरं यद्दुदयस्थितम् ।
दुहितुश्च प्रियं ज्ञात्वा प्राप्य सुदमगात्तदा ॥
दास्यामि सम्भवे पुत्रीं युष्माभिः प्रार्थित-
स्वहम् ।

पूर्वमेव तपस्वया तयेशं पतिरीदित ॥

धातुर्नियोजनमिदं कोऽन्यथा कर्तुमुक्तेत् ॥

शिवः

कोऽन्यं प्रार्थयितुं शक्तं सुता मम विना
हरात् ॥

हरैषानुग्रहीता या तामन्यं कं समुक्तेत् ॥
हरं गृहीत्वा मनसा नान्यं सापीह वाञ्छति ॥
इत्युक्त्वा मेनया सार्धं सुता दातुं शम्भवे ।
अङ्गीकृत्य विष्टष्टास्ते मुनयोऽगुर्संश्रमम् ॥
ते गत्वा मुनयः सर्वं मरौचिप्रसुखा द्विजाः ।
शैलराजो यदाचष्ट तदूर्ध्वमदनारय ॥
हिमवास्तनया दातुं तुभ्यमुक्तेत् हर ।
यदिदानीं त्वया कर्तुं युज्यते क्रियतांस्तु तत् ॥
अस्मात्प्राप्त्यनुजानीहि हरं गन्तुं निजासदम् ।
सिद्धं ज्ञात्वा हरः सार्धं मुदितस्तान् विष्टष्ट-
वान् ॥

अथायोग्यं समाभाष्य क्रमादेकैकशो मुनीन् ॥
कालीविवाहदिवसे यूयमायात मां प्रति ।
इति चापि हरैः शोक्तं प्रतिश्रुत्यर्षयो ययुः ॥
अथान्योन्यप्रियतया कृत्वा कृत्वा गतागतम् ।
समयं कारयामास विवाहाय हरौ गिरिम् ॥
माधवे मासि पञ्चम्या सितपत्रे गुरोर्हिने ।
चन्द्रे चोत्तरफल्गुन्या भरण्यादौ स्थिते रवी ॥
आगता मुनयस्तत्र मरौचिप्रसुखा सुहृ ।
हरेण चिन्तिता सर्वे तथा ब्रह्मादयः सुराः ॥
तथा च सर्वे दिक्पाला मुनयो ये तपोधनाः ।
अथ्या सह तदा शक्तो ब्रह्मान्यायास्तु मातरः ॥
नारदश्च गतस्त्रयं देवभिर्ब्रह्मणः सुत ।
एतैः परिकरैः सार्धं गणैराप्यायितं स्वकैः ।
कन्याविवाहविधिना गिरिपुत्रीं हरौऽग्रहीत् ॥
विवाहे गिरिणा शम्भोः सर्पा येऽष्टौ तनी
स्थिताः ।

ते जाम्बूनदसन्नदा अलङ्कारास्तदाभवन् ॥
हिमजोऽभून्महादेवो जटाः केशत्वमागताः ।
शिरःस्थितश्चन्द्रखण्डं शोचिषा ज्वलितोऽभवत् ॥
ललाटनेत्रमभवत्तदा रत्नं महार्चकम् ।
विचित्रवसनं व्याघ्रकृत्तिरासौत्तदा द्विजाः ॥
विभूतिलेपोऽभूत्तस्य सुगन्धिमलयोद्भव ।
चारुरूपो हरस्तत्र बभूवाद्भुतदर्शनं ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा सिद्धा विद्याधरोरगाः ।
विस्मयं परमं प्रापुर्हं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
हिमवान् मुदितश्चाभूत् सङ्घपुत्रैश्च मेनया ।
ज्ञातयश्चास्य मुसुहृहरं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥
इदं ब्रह्मा तत्र जगौ हरं दृष्ट्वा मनोहरम् ॥
सर्वं शिवकरं यस्माद्ब्रह्माद्यास्याभवत् सुराः ।
तस्मात् शिवोऽयं लोकेषु नास्मादन्योऽधिकं
शिव ॥

महेश्वरसमायुक्तमौदृशं यं स्मरेद्ददा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितं भविष्यति ॥
एष काली महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसू ।
पूर्वं दाक्षायणौ भूत्वा पश्चात् गिरिसुताभवत् ॥
स्वयं समर्थोऽपि सती काली सम्भोहितुं हरम् ।
तथाप्युग्रं तपस्तपे हिताय जगता शिवा ।
एव सम्भोहयामास कालिका चन्द्रशेखरम् ॥
इत्येतत् कथितं सर्वं त्यक्तदेहा सती यथा ।

शिवः

हिमवत्तनया भूत्वा पुनः प्राप महेश्वरम् ॥”
इति कालिकापुराणे ४३ अध्याय ॥३॥

अस्य गणा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“हरोऽपि शम्भरे याते सभाह्वयाश्च नन्दिनम् ।
प्राहामन्दय शैलादौ ये स्थितास्तव शासने ॥
ततो महेश्वरचनानन्दौ सर्वगणाधिप ।
उपस्थुश्च जलं धीमान् सस्मार गणनायकान् ॥
नन्दिना संस्मृता सर्वे गणनाथाः सहस्रशः ।
समुत्पत्य त्वरायुक्ताः प्रणतास्त्रिदशेश्वरम् ॥
आगताश्च गणानन्दौ कृताञ्जलिपुटोऽव्यय ।
सर्वान्निवेदयामास शङ्कराय महामत्सने ॥

नन्दु उवाच ।

यानेतान् पश्यसि शम्भो त्रिनेत्रान् जटिलान्
शुचीन् ।
एते रुद्रा इति ख्याताः कोट्य एकादशैव च ॥
वानरास्थान् पश्यसि यान् शार्ङ्गसमविक्र-
मान् ।
एते वै द्वारपालास्ते मन्त्रामानो यशोधना ॥
पशुखान् पश्यसि याश्च शक्तिपाथीन् शिखि-
ध्वजान् ।
षट् च षष्टिस्तथा कोट्य स्कन्दान् कुमार-
कान् ॥

एतावत्यस्तथा कोट्य शाखा नाम षडानना ।
विशाखास्तावदेवोक्ता नैगमेयाश्च शङ्कर ॥
सप्तकोटिशताः शम्भो अमी वै प्रथमोत्तमाः ।
एकैकं प्रति देवेश तावत्यो ह्यपि मातरः ॥
भग्नाङ्गितदेहाश्च त्रिनेत्राः शूलपाणय ।
एते शैवा इति प्रोक्तास्तव भक्ता गणेश्वरा ॥
तथा धाशुपताश्चान्ये भस्मप्रहरणा विभो ।
एते गणास्त्वसख्याता साहाय्यार्थं समागता ॥
पिनाकधारिणो रौद्रा गणा कालमुख्या परे ।
तव भक्ता समायाता जटामण्डलिनोऽद्भुताः ॥
खट्वाङ्गयोधिनो वीरा रक्तचर्मसमावृता ।
इमे प्राप्ता गणा योद्घु महाव्रतिन उत्तमा ॥
दिग्वाससो यौनिनश्च घण्टाप्रहरणास्तथा ।
निरामया नाम गणा समायाता जगद्गुरो ॥
सार्धं हिनेत्रा पद्माक्षाः श्रीवत्साङ्घितवक्षसः ।
समायाताः खगारूढा हृषभध्वजिनोऽव्ययाः ॥
महापाशुपता नाम चक्रशूलधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना सार्धं भेदेनार्चिता हि ये ॥
इमे ऋगैन्द्रवटना शूलबाणधनुर्धरा ।
गणास्त्वद्रोमसम्भूता वीरभद्रपुरोगमा ॥
एते चान्ये च बहुव शतशोऽप्यसहस्रशः ।
साहाय्यार्थं तवायाता यथापौत्र्यादिशस्व तान्
ततोऽभ्यं त्वं गणाः सर्वे प्रणेमुर्वृषकेतनम् ॥”

इति वामनपुराणे ६४ अध्याय ॥

अस्य लिङ्गपूजादि शिवलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
अस्मात् कोचविहारदेशीयराजवंशोत्पत्तिर्यथा,
श्रीदेव्य उवाच ।

“देवेश परमेशान सर्वज्ञ सर्वपूजित ।

क्व गच्छसि मुहुर्नाथ कृपया वद शङ्कर ॥

ईश्वर उवाच ।

कोचाख्याने च देशे च योनिगर्भसमीपत ।
साध्वी सती वास्विका हि रैवती जनविश्रुता ॥
स्नेच्छदेशोद्भवा या तु योगिनी सुन्दरी मता ।
तत्कुचौ कठिनौ हन्तौ योनेस्तस्याथ पीनता ॥
भिन्नाचारप्रसङ्गेन गच्छामि च दिवानिशम् ।
तत्सन्निधौ महेशानि तथा मे रमण महत् ॥
देव्युवाच ।

कुत्रासीत् किं तपस्तप्त कथं प्राप्तं महतीतलम् ।
त्वया साहै रतियंत् स्यात् नाल्पस्य तपस
फलम् ॥

तवापि च कृपा तस्या लक्ष्यते महती मया ।
इदानीं किमभूत् सा हि कृपया परया वद ॥
ईश्वर उवाच ।

नगेन्द्रतनये बाले शृणु मन्त्राण्यक्षरभे ।
शावरोचरितं किञ्चित् कथयामि श्रुचिन्मते ॥
रसक्रीडासुकाराहमेकाम्बकानेन मुदा ।
वेदाङ्गसम्भवा साध्वी योगिनी सा सुरी मता ।
नाभूत्तस्या सुदक्षिणं मत्क्रियाया नगात्मजे
सामामुमुक्तं तप्तं ह्ये मे क्षेत्रकामदे ॥
एकात्मगहने देवि पर्वते तीर्थसङ्गुले ।
तत्रैको ब्राह्मणो जातो भिन्नार्थं तामुवाच ह ॥
न दत्तमुत्तरं तस्मै भिन्ना तिष्ठतु दूरत ॥

ततः शशाप विप्रस्ता स्नेच्छता याहि दुर्मदे ।
इत्युक्त्वा स यथै विप्रो स्नेच्छत्वमाप योगिनी ।
अतोऽर्धिनं समर्थयेत् याचितं न ददाति च ॥
स दुर्गतिमवाप्नोत्यसमर्थो विनयश्चरेत् ।
तस्यास्तु तपसा देवि क्रीतोऽहमभव सदा ॥*॥
अतस्तया रतिजाता मम कामिनि सर्वदा ।
तस्या पुत्रो विनुसिद्धो मदौरससमुद्भव ॥
एकेन जितवान् कामान् सीमारान् गौडपञ्च-
मान् ।

विनिज्जित्य नृपान् सर्वान् एकं श्रीमान्
महामति ॥

मम्यापि बहव पुत्रा दृशिवोपरिपालका ।
कुवाचा धाम्निका सर्वे राजानो युद्धदुर्मदा ॥
ततोऽपि स विनुसिद्धो योगमाश्रित्य विद्वले ।
त्रिष्टम्बव्यक्तरूपेण पठे आकल्पमम्बिके ॥
कामान् मा माधवी देवि महेश्चे लीनता गता
यथा जाया नन्दिमाता तथेय योगिनी मता ॥
यथा पुत्रो भङ्गरीटिस्तथा विनुर्भीमात्मज ।
विनुसिद्धोऽपि कल्पान्ते परा सिद्धिमवाप्स्यति ॥
तद्गजान् राजानं सर्वे कौलासवासिनः ।
भविष्यन्ति महात्मानो गणेशा सर्वशालिनः ॥
रूपयौवनसम्पन्नं दंष्ट्रकन्यागणै सह ।
विहरन्ति सदा देवि क्रीडन्ति भैरवा यथा ॥*॥
यदा यदा ब्रह्मशापं कामाख्याया भवेत् पुन
तदा तदावतीत्याहं विश्वकामस्य पालकः ॥
तथा तद्दशजा सर्वे भवेयुः कामपालका ।
कल्पान्तमेव देविश यावत् शापो विमुच्यते ॥
तावदेव महामाये महोत्थ्यात् क्रौडितं ध्रुवम् ।
कल्पमेव महेशानं कल्पौ वर्षशतत्रयम् ॥

यावत्तु परमेशानि भुङ्क्ते शापं परात्मिके ।
कामाख्या हि महामाये तदन्ते सफलं भवेत् ॥
एव ते कथितं देवि ब्रह्मशापविमोचनम् ।
कामाख्याया महेशानि साकल्येन मया ध्रुवम् ॥
इति श्रीयोगिनीतन्त्रे देवीश्वरभवादे चतुर्विंशति
साहस्रे १३ पटल ॥ भोज । कौलग्रह ।
वालुकम् । गुग्गुलु । वेद । पुण्डरीकद्रुम ।
इति मेदिनी ॥ कण्ठधुस्तुर । पारट । इति
राजनिर्घण्ट ॥ देव । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्ग । इत्युणादिकोप ॥ विष्णुश्चादिमत्त-
विशतियोगान्तर्गतविशतितमयोग । तत्र जात
फलम् ।

“महेशभक्तः श्रुतिपारदश्चो
जितेन्द्रियश्चारुतनुर्महात्मा ।
शिवाभिधानं खलु योगराज
प्रसूतिकाले यदि मानवानाम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

शिवकः, पु, कौलकः । इत्यारं ॥ हे खोटा इति
ख्यातिः । गवा गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निग्वात-
स्तम्भे इति सुभृतिः । कण्डूयनार्थकाष्ठे इति
केचित् । बन्धनखटे इति केचित् । यत्र यथा
गौर्दुहते इति केचित् । श्रुति गात्रकण्डू शिव
शो तनुकरणे नाम्नोति डिव स्वार्थे कन् क
शिवकस्तालव्यादि । कौल्यतेवध्यतेऽस्मिन् कौल
कौल वन्धे घञ् स्वार्थे क कौलकः । इति
भरत ॥

शिवकरः, पु, (शिवस्य करः) । चतुर्विंशति-
भृताहं दन्तगतजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
मङ्गलकारके, त्रि ॥

शिवकाशी, स्त्री, पुरीविशेषः । यथा,—
“शिवकाशी विष्णुकाशी काञ्चीयुग्मश्च मन्मथम्
एतास्तु पृथिवोमध्ये न गच्छन्ते कदाचन ॥
काशी शिवत्रिशूलस्था काशी हरिहरात्मिका
वामदक्षिणहस्ताभ्या दधारं द्विजपुङ्गवा ॥”
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

शिवकोत्तनं, पु, (शिव सुखकर कोत्तन यस्य)
भङ्गरोट । विष्णु । इति मेदिनी ॥ शैव ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शिवगतिः, पु, भृताहं द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शिववर्षजः, पु, (शिव धर्मो ज्ञातः । जन् + ड)
मङ्गलग्रहः । अथ्य प्रमाणं मङ्गलग्रहं द्रष्ट-
व्यम् ॥

शिवहरः, त्रि, मङ्गलकर्ता । तन्पथ्याय । जेम-
हर २ अष्टिताति ३ शिवताति ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पु, बालग्रहविशेषः । यथा हरि-
वशे । १६६ । ७५ ।

“मंघट्टनं सङ्कुचम काष्ठभूतं शिवहरः ॥”
शिवचतुर्दशी, स्त्री, (शिवप्रिया चतुर्दशी)
चतुर्दशोक्तव्यशिवन्नतविशेषः । यथा,—
नन्दिकेश्वर उवाच ।

“शृणुष्ववहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम्
त्रिषु लोकेषु विख्याता नाम्ना शिवचतुर्दशी ॥

मार्गशीर्षे त्रयोदश्या सितायामेकभक्तकम् ।
प्रार्थयेद्देवदेवेशं त्वामहं शरणं गतः ॥
चतुर्दश्या निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् ।
सुवर्णहृत्पत्रं दत्त्वा भोक्तव्यमिति परेऽहनि ॥
एव नियमकृत् सुखा प्रातरत्याय मानवः ।
कृतस्नानजपं पश्चादुमया सह शङ्करम् ॥
पूजयेत् कमलैः शङ्करैर्गन्धपानुलेपनैः ।
पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्वात्मने नमः ॥
ललाटं वामदेवाय नेत्राणि हरये नमः ।
मुखमिन्दुमुखायेति श्रीकण्ठायैति कन्धरम् ॥
सद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुवौ ।
अघोरहृदयायेति हृदयं चापि पूजयेत् ॥
स्तनी तत्पुरुषायैति तथेशायैति चोदरम् ।
पार्श्वं चानन्तर्धर्माय ज्ञानभूताय वै कटिम् ॥
ऊरू चानन्तर्वैराजसिंहायैति च पूजयेत् ।
अनन्तेश्वर्यनाथाय जानुनी चार्चयेद्दक्ष ॥
प्रधानाय नमो जङ्घुलफौ व्योमात्मने नमः ।
व्योमकेशात्मरूपाय पृष्ठमभ्यर्चयेत्वरः ॥
नमः पुष्टैः नमस्तुष्टैः पार्वतीश्चापि पूजयेत् ।
ततस्तु हृत्पत्रं हैममुदकुम्भसमन्वितम् ॥
शङ्करमात्मस्वरयुतं पञ्चरत्नपरिष्कृतम् ।
मन्त्रैर्नानाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
प्रीयता देवदेवोऽत्र मद्योजातः पिनाकधृक् ।
ततस्तु विप्रान्नेन तर्पयेच्छक्तिं शुभान् ॥
पृषदाज्यं च संप्राश्य स्वपेङ्गुमावुदङ्मुखः ।
पञ्चदश्या ततः पूज्यं विप्रान् भृञ्जीत वाग्यतः ॥
तद्वत् कृष्णचतुर्दश्यामेतत् सर्वं समाचरेत् ।
चतुर्दशीषु सर्वैः सुकृत्यात् पूर्ववददर्शनम् ॥
ये तु मासविशेषा सुस्तात्रिविधेः क्रमादिह ।
मार्गशीर्षादिमासेषु स्वमेतदुदीरयेत् ॥
शङ्कराय नमस्तुभ्य नमस्ते करवोरकम् ।
ब्रह्मकायं नमस्तेऽस्तु महेश्वरं नमः परम् ॥
नमस्तेऽस्तु महादेव स्थाणवे च ततः परम् ।
नमः पशुपते नाथ नमस्ते शश्ववे पुनः ॥
नमस्ते परमानन्दे नमः सोमार्द्धधारिणे ।
नमो भौमाय इत्येव त्वामहं शरणं गतः ॥
गोमूत्रं गोमयं चौरं दधिं मर्षं कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यं तथा यिल्वं यवान् गोशुद्धवारि च ॥
तिलाद्यं कृण्वान् विधिवत् प्राशनं क्रमशः
स्मृतम् ।
प्रतिमासं चतुर्दश्यारेकैकं प्राशनं स्मृतम् ॥
मन्दारैर्नमालतोभिश्च तथा धुम्बरैरपि ।
सिन्धुवारैरशोकैश्च मल्लिकाभिश्च पाटलैः ॥
अकपुष्पकदम्बैश्च शतपत्रस्तथोत्पलैः ।
एकैकेन चतुर्दश्यामर्चयेत् पार्वतीपतिम् ॥
पुनश्च कार्तिके मासि संप्राप्ते तर्पयेत् द्विजान् ।
अन्नैर्नानाविधैर्भक्षैर्वस्त्रमान्यविभूषणैः ॥
कृत्वा नीलहृत्पोत्सर्गं श्युक्तविधिना हरः ।
उमामहेश्वरं हैम हृत्पत्रं गवा सह ॥
सुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रत्रयाहृतम् ।
सर्वोपस्कारयुक्तायां शय्यायामुदङ्मुखो ॥
ताम्बपात्रोपपि पुनः शान्तिच्छुद्धं श्रुतम् ।

शिवज्ञा

व्याप्य विप्राय शास्ताय वेदव्रतपराय च ॥
 व्युत्सामविदे देय न वक्रव्रतिने क्वचित् ।
 गुणत्रे त्रिविधे दद्यादाचार्ये तत्त्ववेदिनि ॥
 प्रव्यङ्गाङ्गाय सौम्याय सदाकल्याणकारिणि ।
 सपत्नीकाय संपुण्य माख्यवस्त्रविभूषणे ॥
 गुरो सति गुरोर्देय तदभावे द्विजातये ।
 न वित्तशाख्य कुर्वीत कुर्वन् मोहात् पतत्वधः
 अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् शिवचतुर्दशौम् ।
 सांख्यमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 ब्रह्महत्यादिकि किञ्चिद्व्यदनासुच वा कृतम् ।
 पिढभिर्भ्राष्ट्रमिथैव तत् सर्वं नाशमाप्नुयात् ॥
 दीर्घायुरारोग्यकुलाभिहृदि-
 रत्राश्यासुत्र चतुर्भुजत्वम् ।
 गणाधिपत्य दिवि कल्पकोटि-
 शत वसित्वा पदमेति शशो ॥

शिवज्ञा

न हृदयतिरप्यनन्तमस्याः
 फलमिन्द्रो न पितामहोऽपि वक्रुम् ।
 न च सिद्धगणोऽप्यल न चाह
 यदि जिह्वायुतकोटयोऽपि वक्रु ॥
 भवत्यमरवल्गम. पठति यः स्मरेद्वा सदा
 शृणोति च विमत्सरः सकलपापविध्वंसिनीम् ।
 इमा शिवचतुर्दशौममरकामिनीकोटयः
 स्तुवन्ति तमनिन्दित किमु समाचरेद्वयः सदा ॥
 या वाय नारी कुरुते ह भक्त्या
 भर्तारमापृच्छ सुत गुरु वा ।
 सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
 परं पदं याति पिणाकपाये ॥”
 इति माख्ये शिवचतुर्दशौमव्रत ८० अध्यायः ॥*॥
 फाल्गुनी कृष्णा चतुर्दशौ । तत्र शिवव्रत कर्त्त-
 व्यम् । तस्य विवरण शिवरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शिवज्ञा

शिवज्ञा, स्त्री, (शिव जानातीति । ज्ञा + क् ।)
 शिवोपासिका । मङ्गलशास्त्रो । शिव जानाति
 या इत्यर्थे उपत्यय ॥
 शिवज्ञानं, स्त्री, (शिवस्य ज्ञानमस्मात् ।) शुभा-
 शुभकालबोधकशास्त्रम् । यदा यात्रादिक्रिया
 भवत्यकर्त्तव्या ज्योतिःशास्त्रोक्तशुभक्षणप्राप्तिश्च
 न भवति तदा शिवज्ञानोक्तशुभसमये कर्म
 कर्त्तुमुचितं भवति । एतच्छिवज्ञानोक्तमाहेन्द्र-
 योगी कृतयात्रादिर्नयं अमृतयोगी कार्यसिद्धि-
 वक्रे कार्यनाश शून्ये कृत्यु अपमानं वा
 प्राप्नोति । दिवारात्रौ माघ-फाल्गुन-चैत्र-
 वैशाख-श्रावणभाद्रेषु एते योगा एकरूपा.
 आश्विनकार्तिकाप्रहायणपीषेणु एकप्रकाराः
 ज्यैष्ठ्याषाढयोश्च एकरूपा भवन्ति ॥ यथा,—

माघ फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-श्रावण-भाद्रेषु

दिवादण्डा यथा ।

रविवारे	मा २	अ ८	शू ८	मा २	व १० ।
सोमवारे	अ ४	व ८	अ ६	व ६	मा ४ शू २ ।
मङ्गलवारे	व ४	शू २	अ ६	व ४	शू २ अ ४ शू २ अ ४ शू २ ।
बुधवारे	अ ४	व ६	अ ४	शू २	व ४ मा ४ अ ४ शू २ ।
गुरुवारे	मा ४	शू २	व ६	मा ६	शू ४ व ४ शू ४ ।
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ६ शू ४ अ ४ ।
शनिवारे	शू ४	व ४	शू २	अ ८	शू ४ व ४ शू ४ ।

तेषु रात्रिदण्डा यथा ।

रविवारे	शू २	मा २	अ ४	व ८	मा ८	शू ६
सोमवारे	व २	अ ६	व ६	अ ८	शू ८ ।	
मङ्गलवारे	अ २	व ४	शू २	अ ६	व ६	अ ४ व ४ शू २ ।
बुधवारे	शू २	अ ६	मा ४	व ४	शू ४	अ १० ।
गुरुवारे	व १४	शू ४	व ४	अ २	शू ६ ।	
शुक्रवारे	व ४	अ ४	शू ४	मा २	व ६	शू ४ अ २ मा २ शू २ ।
शनिवारे	शू २	व ४	अ ६	व ४	अ ४	व २ अ ४ शू ४ ।

आश्विन कार्तिकाप्रहायणपीषेणु

दिवादण्डा यथा ।

रविवारे	शू २	अ ६	व ८	अ ८	शू २	मा २	शू २ ।
सोमवारे	अ ४	शू ४	अ ६	व १६ ।			
मङ्गलवारे	अ २	व २	अ १०	व ६	शू ६	व ४ ।	
बुधवारे	अ २	मा २	अ २	व ६	अ ६	शू २	मा ६ व ४ ।
गुरुवारे	अ ४	व ४	शू ४	व ६	शू २	अ ४	व ६ ।
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।
शनिवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।

तेषु रात्रिदण्डा यथा ।

रविवारे	शू २	व ४	अ ४	व ६	अ ४	शू २	अ ८ ।
सोमवारे	व ६	अ ८	व ८	अ २	व ६ ।		
मङ्गलवारे	मा ६	अ २	शू २	अ ६	व ४	मा ४	शू २ अ ४ ।
बुधवारे	व २	अ २	व ४	अ १६	व २	शू ४ ।	
गुरुवारे	शू २	अ ८	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।	
शुक्रवारे	व २	अ ८	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।	
शनिवारे	व १४	शू ४	व ४	अ २	शू ६ ।		

शिवदू

रविवारे	शू ४	ष ६
सोमवारे	व ८	ष ४
मङ्गलवारे	ष ६	शू ४
बुधवारे	शू २	व ४
गुरुवारे	मा २	शू २
शुक्रवारे	शू २	मा २
शनिवारे	मा २	शू २

रविवारे	ष ४	शू ४
सोमवारे	व ८	ष ८
मङ्गलवारे	ष २	व ४
बुधवारे	ष १०	शू २
गुरुवारे	शू २	ष ६
शुक्रवारे	ष ६	शू २
शनिवारे	शू २	ष २

मतान्तरे अस्य प्रमाणं यथा,—

“भाहेन्द्रे विजयो नित्यं भस्मते कार्यगोभनम् ।
वक्रं कार्यविलम्बं, म्याच्छून्यं च मरणं ध्रुवम् ॥
वैशाखादिश्रावणान्त एकभावेन सवहेत् ।
भस्मतादि दिवारादौ चतुर्मासं यथाक्रमम् ॥
याममानं दिवामानि ज्ञेयं सर्वत्र मामके ।
तन्ममाणेन ज्ञानव्यं दण्डमानं विधत्तये ।
रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयो दण्डप्रमाणकः ॥
न वारतिथिनक्षत्रं न योगकरणं तथा ।
शिवज्ञानं समासाद्य सर्वं मुनिर्विचारयेत् ॥”
तथा ।

“भाद्रादिमार्गपर्यन्तं ममवारे ममादिज्ञेत् ।
शून्यवक्त्रादियोगं हि पौषादिचैत्रतस्तथा ॥”
इति ज्योतिषे शिवज्ञानम् ॥७॥

अनेकप्रकारं शिवज्ञानं शिवाज्ञां शिवालिखितं
भस्मताघटी च दृष्टं किन्तु परस्परमनैक्यं जातम् ॥
शिवताति, स्त्री, कल्याणकारिणी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अस्य पर्यायं शिवद्वरशब्दे दृष्टव्यं ॥
शिवदत्त, स्त्री, (शिवेन दत्तम् ।) विश्वचक्रम् ।
इति कैचित् ॥ शिवेन शिवाय वा दत्तं द्रव्य-
माचक्ष ॥

शिवदारु, स्त्री, (शिवस्य दारुः ।) देवदारुहृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवदूतिका, स्त्री, (शिवदूती + स्वार्थे कन् ।)
मातृकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिवदूती, स्त्री, (शिवेन दूतयति सन्देशं प्रापयती-
त्यर्थे दूत + शिच् + पचाद्यच् । यद्वा, शिवो दूतो
यस्याः । गौरादेराकृतिगणत्वात् स्त्रीषु ।) दुर्गा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ योगिनौविशेषः । यथा,
“ब्रह्माण्यौ प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा ।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराहो पञ्चमी तथा ॥
नारसिंहो तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी ।
एताः पूज्या महाभागा योगिनी काम-
दायिनोः ॥”

शिवदू

ज्येष्ठापादयोर्दिवाद्गङ्गा यथा ।

व ६	ष ६	य ४	मा २	शू २ ।	
शू ६	व ८	शू ४ ।			
ष ६	व ६	मा २	ष २	मा २	शू २ ।
ष ८	व ६	ष ८	शू २ ।		
व ६	मा ४	शू ४	व ६	ष ६ ।	
य ६	मा २	शू ४	ष ६	य ४	शू ४ ।
व ६	मा ६	शू ४	व ४	ष ६ ।	

तत्र रात्रिदण्डा यथा ।

व ४	ष ६	य ८	शू ४ ।		
शू ४	ष ४	शू २	मा २	शू २ ।	
मा ४	शू ४	य २	ष ६	शू २	व ६ ।
व ४	ष ४	शू १० ।			
शू २	व ४	शू २	ष ६	शू ४	ष ४ ।
व ४	शू ६	ष ६	शू २	ष ४ ।	
य ८	शू २	ष ६	शू ४	ष ६ ।	

तस्या उत्पत्तिमन्त्रध्यानादि यथा,—

“कौषिक्वा हृदयाद्देवी निःसृता ध्यानतो
हरेः ।
शिवदूतीति विष्णुता शिवागतसुमहता ॥
मन्त्रमस्या प्रवक्ष्यामि धर्माकामार्थदायकम् ।
यत् श्रुत्वा साधको याति दुर्लभं शिवमन्दिरम् ॥
येनाराध्य महादेवी शिवदूती शिवात्मिकाम् ।
न चिराद्भते कामान्तरं सर्वजयो भवेत् ॥
अन्तःसमाप्तिसहितो विन्दिन्दुभ्या दशावरा ।
स्वरेण पान्त्यदन्त्येन सप्तष्टोऽन्तेन पूर्वशः ॥
स एव विन्दुयुगलपूर्वस्थोपान्त्यपावकः ।
पञ्चस्वरकलाशून्यं सहितं प्रथमस्थितं ॥
मन्त्रोऽयं शिवदूत्यास्तु शिवदूतीजयप्रदः ।
रूपमस्या प्रवक्ष्यामि शृणु वत्सक समतम् ॥
चतुर्भुजं महाकायं सिन्दूरसदृशद्युतिम् ।
रक्तदन्तं मुण्डमालाजटाजूटार्हचन्द्रहृत्कम् ॥
नागकुण्डलहाराभ्यां शोभितं नखरोक्चलम् ।
व्याघ्रवर्णपरोधानं दक्षिणे शूलचक्रहृत्कम् ॥
वामे पाशं तथा चर्मं विभ्रदङ्कं परिक्रमात् ।
स्थूलवक्त्रं पीनोष्ठं तुङ्गमूर्तिं भयङ्करम् ॥
निक्षिप्य दक्षिणं पादं सन्तिष्ठेत् कुणपोपरि ।
जामपादं शृगालस्य पृष्ठे फेरुशतैर्वृतम् ॥
इन्द्रं शिवदूत्यास्तु मूर्द्ध्नि ध्यायेद्दिभूतये ।
ध्यानमात्रादथेतस्या नरः कल्याणमाप्नुयात् ॥
पूजनादचिराद्देवी सर्वान् कामान् ददाति च ॥
य शिवाविरतं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम् ।
प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे
स्थिताः ॥
यदा ज्ञानं जस्यता रक्तबीजं हिताय वै ।
महादेवी महाभाया तदास्याः कायतं सृता ॥
दूतं प्रस्थापयामास शिवं शुभाय सात्त्विका ।
तेन सा शिवदूतीति देवी सर्वं प्रगीयते ॥
चेमङ्करी च शान्ता च वेदमाता महोदरी ।
कराला कामदा देवी भगास्या भगमालिनी ॥

शिवप्रि

भगोदरी भगाहारा भगजिह्वा भगा तथा ।

एता द्वादश योगिन्यः पूजने परिकीर्तिताः ॥
एता द्वादश योगिन्यः शिवदूत्या सदैव हि ।
निचरन्ति स्वयं देवो यत्र यत्रैव गच्छति ॥”
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ५० अध्यायः ॥
प्रमाणानन्तरं वामने ५३ अध्याये मार्कण्डेय-
पुराणे देवीमाहात्म्ये रक्तबीजवधाध्याये च
दृष्टव्यम् ॥

शिवदुमः, पु, (शिवप्रियो दुमः ।) विश्वहृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवद्विष्टा, स्त्री, (शिवेन द्विष्टा तत्पूजनानर्ह-
त्वात् ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवधातुः, पु, (शिवस्य धातुः ।) पारदम् ।
पारदं शिववीर्यं स्यादिति दर्शनात् । गोदन्त-
मणिः । इति कैचित् ॥

शिवनाभिः, पु, (शिवस्य नाभिरिव ।) शिवलिङ्ग-
विशेषः । यथा,—

“उत्तमं मध्यमधमं त्रिविधं लिङ्गमौरितम् ।

चतुरङ्गुलमुत्सृजे रम्यवेदिकसुतकम् ॥

उत्तमं लिङ्गमाख्यातं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।

तदर्हं मध्यमं प्रोक्तं तदर्हं मधमं स्मृतम् ॥

शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महर्षिभिः ।

श्रेष्ठं सर्वलिङ्गैर्भ्यस्तस्मात् पूज्यं विधानतः ॥”
इति वीरभद्रोदयः ॥

शिवपुरी, स्त्री, (शिवस्य पुरी ।) काशी । इति
हेमचन्द्रः ॥

शिवप्रियः, स्त्री, (शिवस्य प्रियम् ।) इन्द्रा-
चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य प्रियद्वय-
त्रिः ॥

शिवप्रियाः, पु, (शिवस्य प्रियः ।) वक्रहृत् । इति
जटाधरः ॥ स्फटिकः । ध्रुवदूतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शिवप्रिया, स्त्री, (शिवस्य प्रिया ।) दुर्गा । इति
शब्दमात्रा ॥

शिवरा

शिवमन्त्रकः, पु, अर्जुनहृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
शिवमन्त्रिका, स्त्री, (शिवप्रिया मन्त्रिका ।)
वसूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवमन्त्रो, स्त्री, (शिवप्रिया मन्त्री ।) वसूकः ।
इत्यमरः ॥
शिवरसः, पु, त्राहात् पर्युषितरसः । तत्पर्यायः ।
अन्नोदकजः २ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । असृग्दाहदत्वम् । लघु-
तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवरात्रिः, स्त्री, (शिवप्रिया रात्रिः ।) शिव-
चतुर्दशी । यथा, कालमाधवीये स्कान्दे नागर-
खण्डम् ।
“भाषमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुणस्य च ।
कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”
अत्रैकस्यास्तिधेर्भाषीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्य-
गौणवृत्तिभ्या अविरुद्धे । ततस्तु माष्यनन्तरा
चतुर्दशी शिवरात्रिः तस्यामुपवासः प्रधानम् ।
“त स्नानेन न वस्त्रेन न धूपेन न चार्चया ।
तुषामि न तथा पुशैर्यथा तत्रोपवासतः ॥”
इति शङ्करोक्तेः ॥१॥
स्कान्दे ।
“ततो रात्रौ प्रकृतं शिवप्रीणनतत्परः ।
प्रहरे प्रहरे स्नान पूजाश्चैव विशेषतः ॥”
अत्र वीषया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं प्रतीयते
नरसिद्धार्थघृतेश्वरसंहितायाम् ।
“शैवी वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिविहिर्म्हं ख ॥१॥
सवस्त्रप्रदीपे ।
“दुग्धेन प्रथमं स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके ।
द्वितीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा ।”
ईशानसंहितायाम् ।
“भाषे कृष्णचतुर्दश्या रविवारो यदा भवेत् ।
शौभो वापि भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥
शिवयोगस्य यौगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।
शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥”
नागरखण्डे ।
“उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥”
पाप्मे ।
“वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रतरः ।
शिवरात्रौ रक्षादेव काम भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”
ईशानसंहितायाम् ।
“एवमेव व्रतं कुर्यात् प्रति सवत्सरं व्रती ।
हादशाब्दिकमेतद्दिं चतुर्विंशतिं तथा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः ॥”
हेमाद्रिहृता स्मृतिः ।
“प्रदोषव्यापिनीं श्राद्धा शिवरात्रिचतुर्दशी ॥”
प्रदोषमाह वसू ।
“प्रदोषोऽस्त्वमयादूर्ध्वं घटिकाद्यमिष्यते ॥”

शिवरा

ऊर्ध्वमनस्तरम् । वायुपुराणे ।
“त्रयोदशस्तगे सूर्ये चतसृष्वपि नाडिषु ।
भूतविद्या तु या तत्र शिवरात्रिव्रतश्चरेत् ॥”
ईशानसंहितायाम् ।
“भाषे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कीटिसूर्यसमप्रभः ॥
तत्कालव्यापिनीं श्राद्धा शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥
व्यासा सा दृश्यते यस्या तस्या कुर्यात् व्रत-
नरः ॥”
अत्र ।
“महानिशिा हे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः ॥”
इति देवलोक्ता महानिशिा श्राद्धा ॥ घटिका
एकदण्डः । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशियो-
भयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रत उभय-
व्यासनुरोधात् । कालमाधवीयेऽप्येवम् । एतेन
परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्वदिषीयरात्रि-
द्वितीययामप्रवृत्तिचतुर्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्या-
पित्वेन पूर्वं दिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा
तु पूर्वं दुर्निशीयमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोष-
मात्रव्याप्तिस्तदा पूर्वं द्युर्नतम् । प्रधानकाल-
व्यासनुरोधात् ।
“पूर्वं द्युरपरिदुर्वा महानिशि चतुर्दशी ।
व्यासा सा दृश्यते यस्या तस्या कुर्याद्व्रतं
नरः ॥”
इतीशानसंहितावचनाच्च ॥
एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् ।
“अर्द्धरात्रात् पुरस्तात् जयायोगो भवेद्यदि ।
पूर्वं विष्टैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रजनान्विते ।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरं अत्र चतुर्दश्या
मेव तत् ।
“ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै
पूजितानि भवन्तोऽहं भूताया पारणे कृते ॥”
इति स्कान्दात् ।
“दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्त सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम् ॥”
इति गौतमीयाच्च ।
यदा तु पूर्वदिने न निशीयव्याप्तिः परदिने
प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा श्राद्धा ॥ प्रदोष-
व्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापि-
त्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम्
“शिवरात्रिव्रते भूता कामविद्या विवर्जयेत् ।
एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥”
अत्रामावास्यायामिव पारणम् ।
“शिवो घोरा तथा प्रेता सावित्रो च चतु-
र्दशी ।
कुद्दयुक्तैश्च कर्त्तव्या कुहामिव हि पारणम् ॥”
इति वचनात् ॥१॥
तदयं सन्निपः । यद्दिने प्रदोषनिशीयोभय

शिवरा

व्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व-
दुर्निशीयव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी
तदा पूर्वं द्युर्नतम् । यदा तु न पूर्वं दुर्निशीय-
व्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्यापिनीतदा परदिने ।
पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्यां तद-
लाभे अभावस्यायाम् । तत्र प्रयोगः ॥१॥
प्रातरुदङ्मुखः तत् सदित्युच्चार्य सूर्यः सोम
इति पठित्वा जलादीन्यादाय सङ्कल्पयेत् ।
“मन्त्रेणानेन गृह्णीयानियमं भक्तिमात्रम् ।
शिवरात्रिव्रतं ह्येतत् करिष्येऽहं महाफलम् ।
निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ॥”
इति शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना
नियम्य ।
“चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि
भोष्येऽहं भुक्तिमुक्तयर्थं शरणं मे भवेत्परम् ॥”
इति गरुडपुराणीय पठेत् ।
रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गे अप्रतिष्ठिते
वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्यात् । हौं अस्त्राय
फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्निःसार्य तेनैव
तालत्रयेण करच्छोटिकया च दशदिग्बन्धन
कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय हा हृदयाय नम इत्या-
दिना षडङ्गानि न्यस्य हौं इति मन्त्रेण प्राणा-
याम विधाय पूजयेत् । पार्थिवलिङ्गे चेतदा
वक्ष्यमाणपूजाविधिना पूजयेत् । तत्राय विशेषः
हौं ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन
स्नापयित्वा पुनर्जलेन स्नापयित्वा ।
“शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपराधणम् ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृह्णाणार्थं महेश्वरम् ॥”
इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिः संपूज्य मूलमन्त्र
जपित्वा प्रणम्य गौतम्यादिभिस्तु प्रहरं भयेत् ॥
“तद्द्वान तज्जप स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतौ ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोषिभिः ॥”
इति देवीपुराणे सामान्यतः श्रवणात् श्रद्धापि
तथा ॥१॥ द्वितीयप्रहरे तु विशेषः । हौं
अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्यं मन्त्रस्तु ॥
“नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसौद उमया सह ॥” ॥१॥
द्वितीयप्रहरे तु । हौं वामदेवाय नम इति
घृतेन स्नानम् । अर्घ्यं मन्त्रस्तु ।
“दुःखदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽहं पार्वतीश्वर ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्तं गृह्णाण मे ॥१॥
चतुर्थप्रहरे तु । हौं सद्योजाताय नम इति
मधुना स्नानम् । अर्घ्यं मन्त्रस्तु ।
“मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्तं गृह्णाण मे ॥”
ततो नम शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा
प्रभातेऽविघ्नं इत्यादिवक्ष्यमानमन्त्रान् पठेत् ॥
तथा च गरुडपुराणम् ।
“मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते तत् समापयेत् ।
अविघ्नं व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ॥
समस्तं जगता नाथ त्रैलोक्याधिपते हर ।
यन्मन्त्रं कृतं पुण्यं तद्गुह्यं निवेदितम् ॥

शिवरा

त्वत्सादात्म्या देव व्रतमस्य समर्पितम् ।
 प्रसन्नो भव मे श्रीमान् मदभूतिं प्रतिपद्यताम् ।
 स्वदासीकनमात्रे च पवित्रोऽस्मि न सशयः ॥”
 परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्दशोत्सामि
 तत्र तदस्वामि भवामस्वायां पारुषं कुर्यात् ।
 तत्र मन्त्र ।
 “ससारज्जगदन्धस्य व्रतेनानेन शहर ।
 प्रसौद सुमुखो नाय ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥” ॥
 तत्र पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिव-
 वाक्य स्कान्दे ।
 “विप्रस्य तु सदैवाह श्चेरप्यश्चेरपि ।
 गृह्णन् वलिं प्रहृष्यामि विप्राणामिव दर्शनात् ॥
 वलि पूजाम् । तथा,
 “शूद्रः कर्माणि यो नित्य स्त्रीयानि कुरुते
 प्रिये ।
 तस्मात्सर्वं गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥”
 तथा,
 “नमोऽन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥”
 एवकारेण प्रथमनिवृत्तिः । एव शूद्रस्यापि ।
 तथा नृसिंहतापनीये । “सावित्रीं प्रणव यत्तु-
 लंभो स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणव
 यत्तुलंभो स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स
 मृतोऽपि गच्छति इति ।” नेच्छन्ति पर्यन्त
 पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्ट-
 ट्टम् ।
 “स्नाहाप्रणवसयुक्त शूद्रे मन्त्र ददद्भिः ।
 शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मण शूद्रतामियात् ॥”
 गौतम ।
 “रात्रावुदङ्मुख कुर्यात् देवकार्यं सदैव हि ।
 शिवाक्षेण सदाप्येव श्चि कुर्याद्दुदङ्मुखः ॥”
 सदा दिवाराची । अत्र हेतुमाह रुद्रयामले ।
 “न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदोर्ची शक्ति-
 सुस्थिताम् ।
 न प्रतीचीं यत पृष्ठमतो दक्ष समाश्रयेत् ॥”
 यजमानः शम्भो प्राचीमवस्थितये न समा-
 श्रयेत् शम्भोर्जगत्सहारकस्याग्रतः सासुख्यात्
 पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधान वक्त्र प्राश्ववस्थितम् ।
 एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाह भविष्य-
 पुराणम् ।
 “सौम्य मौञ्जीन्दुभृत् त्रयस्य एकवक्त्रं चतुर्भुजम्
 शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम् ॥
 अत्राग्ने पुषानिवेषात् देवाग्ने स्वस्य चाप्यग्ने
 प्राचीं प्रोक्ष्वा गुरुक्रमे । इत्यस्य न विषय ।
 किन्त्वभिधानादिप्रसिद्धा प्राचीं प्राज्ञा । एत-
 दनुसाराद्व्यमानपूर्वाद्याग्नेय्यन्तपूजा । अत-
 एव तन्मान्तरम् ।
 “यत्रैव भानुस्तु विद्यत्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च
 सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान् ॥”
 एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वाग्ने प्राङ्मुखेन साय-
 पश्चिमाभिसुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्या ।

शिवरा

“प्राक्पश्चिमोदगास्वस्तु प्रातः सायं निशासु
 च ॥”
 इति वचनात् ॥
 इति वाचस्पतिमित्राः । मेवं पूजा रत्नाकरोक्त-
 भविष्यपुराणीयसप्ताश्वरसूर्यमन्त्रप्रस्ताव एव
 प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । अथारोऽपि
 अत्र न तथेति ॥ * ॥ सिद्धपुराणे ।
 “विना भस्मत्रिपुण्ड्रं च विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रद ।
 तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं सलाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥
 नन्दिपुराणे ।
 “प्रायुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धन-
 वान् सुखी ।
 वरमिष्ट समेक्षिष्यं पार्थिव यः समार्चयेत् ।
 तस्मान्नु पार्थिव सिद्धं त्रैयं सर्वार्थसाधकम् ॥”
 भविष्ये ।
 “शूद्रमगोशक्तपिण्डं ताम्रकांस्यमय तथा ।
 कृत्वा सिद्धं सकृत् पूज्य वसेत् कल्यायुत दिवि ॥
 वाचं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
 नर्मदागिरिज त्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् ॥”
 निङ्गवत् सिद्धाकारम् । कालकौमुद्याम् ।
 “अक्षादल्पपरोमाण न सिद्धं कुत्रचिन्नर ।
 कुर्वीताङ्गुष्ठतो ऋक्ष न कदाचित् समाचरेत् ॥
 अक्षोऽशीतिरत्निका । अङ्गुष्ठतः हृत्पर्व-
 ग्रन्थितम् ।
 “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
 तत्र तत्र हृत्पर्वग्रन्थिभिर्मनुयात् सदा ॥”
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
 शिवधर्मम् ।
 “सहस्रमर्चयेत्सिद्धं निरयं स न गच्छति ।
 रुद्रलोकमवाप्नोति सुक्ता भोगाननुत्तमान् ॥”
 तथा ।
 “वानुकानि च लिङ्गानि सहस्राणि च कारयेत्
 सहस्रमर्चनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
 ततश्चासुकातिधावारभ्यामुकलाभकाम सहस्र-
 मितपार्थिवशिवलिङ्गपूजनमिति यथाज्ञाने
 वाक्ये देयम् ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणे ।
 “यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
 तावन्न पूजयेद्विष्णु शहर वा महेश्वरीम् ॥”
 राघवभट्टट्टम् ।
 “सर्वत्रैव प्रशस्तोऽस्मि शिवसूर्यार्चनं विना ॥”
 अत्र शङ्ख । अग्निपुराणे ।
 “तस्मिन्नेः पूजयेन्नम्यैः सर्वदेवान् पृथक्पृथक् ।
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः ।
 नमस्तारेण मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् शयक् ॥”
 देवीपुराणे ।
 “सुदाहरणसहस्रप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
 स्रपन पूजनस्यैव विसर्जनमतः परम् ॥
 शरो महेश्वरस्यैव शूलपाणिं पिनाकघृक् ।
 पशुपति शिवस्यैव महादेव इति क्रमात् ॥”
 अत्र पूर्वोक्तसप्तकर्माणि परवचनोक्तसप्त-
 नामभिः क्रियातुरूपविभक्तिमन्त्रियथायथं

शिवरा

कार्माणि । अष्टाश्विनोर्वर्षक्रमासम्भवेन पाठ-
 क्रमादेव चावाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा त्राह
 कुशासनदानवत् ॥* ॥ तत्रानुष्ठानम् । शराय
 नम इति सुदाहरणम् । महेश्वराय नम इति
 सघटनम् । शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति
 प्रतिष्ठा । आधेनित्यमित्यादिना ध्यात्वा पिनाक
 घृक् इहागच्छ इत्याद्यावाहनम् । पशुपतये नम
 इति स्रपनम् । एतत् पाद्य नमः शिवाय नम
 एवमर्वादिना पूजयेत् । विसर्जनात् पूर्वं
 भविष्यपुराणोक्त स्वभावसिद्धप्राणेशान्यादि-
 दिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा । सर्वार्थ
 चितिसूर्त्तये नम । भवाय जलमूर्त्तये नम ।
 रुद्राय अग्निमूर्त्तये नम । उषाय वायुमूर्त्तये
 नम । भीमाय आकाशमूर्त्तये नम । पशुपतये
 यजमानमूर्त्तये नम । महादेवाय सोममूर्त्तये
 नम । ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नम ।
 “मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैता पूर्वादिक्रमयोगतः ।
 भ्रान्नेय्यन्ता प्रपूज्यास्ता वेद्या लिङ्गे शिव
 यजेत् ॥”
 ततो महादेव चमस्व इति सहारमुद्रया विस-
 र्जयेत् ॥ * ॥ नन्दिपुराणे ।
 “गोभूतिसिद्धिरस्यादिवलिपुष्पनिवेदने ।
 त्रयो नमः शिवायेति मन्त्रं सर्वार्थसाधकं ॥
 सञ्ज मन्त्राधिकशायमोहाराद्यः षडक्षर ।
 तन्मन्त्रजापो तत्कर्मरतस्तद्गतमानस ।
 निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्रुते ॥”
 भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य ।
 “अपवित्र पवित्रो वा सर्ववस्था गतोऽपिवा ।
 महापातकयुक्तो वा मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।
 अधिकारो भवेत् सर्व इति देवोऽन्नवोच्छिवः ॥”
 इति तथेत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तयथापदानुरोधात् ।
 तेन यथाधिकारी भवेत्तथात्रवोदित्यर्थः । तथा,
 “सर्वं धामेव पात्राणा पर पात्र महेश्वरः ।
 पतन्त चायते यस्मादतीव नरकार्षवात् ॥
 शिवमुद्दिश्य यद्वत् सर्वं कारणकारणम् ।
 तदनन्तफलं दातुर्भवतीह किमश्रुतम् ॥
 दक्षा नैवेद्यवस्त्रादि नाददीत कदाचन ।
 त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥”
 आदाने ग्रहणे । शिवधर्मे ।
 “तस्मात् पुष्पैः फलैः पत्रैस्तोयैरपि च यत्फलम्
 तदनन्तफलं त्रैयं भक्तिरेवात्र कारणम् ॥”
 भविष्ये ।
 “लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुमन्त्रिभिः ।
 वर्षकोटिग्रतं दिव्यं शिवलोकं महीयते ॥”
 शिवधर्मम् ।
 “तस्मात् पुष्पप्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च ।
 अशीतिवर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो ब्रजेत् ॥”
 स्कान्दे ।
 “शुक्लाक्षपि च पत्राणि त्रीहृत्स्य सदैव हि ॥
 दातव्यानीति शेषः । भविष्ये ।
 “शुक्लकैश्च यो लिङ्गं सकृत् पूजयते नरः ।
 स गोक्षयफलं प्राप्य शिवलोकं महीयते ॥

शिवरा

विश्वपत्रेखण्डेय यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् ।
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥”
तथा ।
“सर्वकामप्रदं विश्वं दारिद्र्यस्य प्रयाशनम् ।
विश्वपत्रात् पर नास्ति धन तुष्यति शङ्करः ॥”
तथा ।
“केशकीटापविहानि निशि पर्युषितानि च ।
खय पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च ॥”
तथा ।
“देवदारुसमेतश्च सर्वश्रीवासकुन्दुरुम् ।
श्रीफल चान्यमिश्रन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम्”
सर्वः शालरसः । श्रीवासः सरलद्रव । कुन्दुरुः
शैलेयम् ।
“एभ्यः सीगन्धिकं धूप षट्सहस्रगुणोत्तरम् ।
अगुरुं शतसाहस्रं द्विगुणश्चासितागुरुम् ।
गुग्गुलु घृतसयुक्तं साक्षात् गृह्णाति शङ्करः ॥”
तथा ।
“तैलेनापि हि यो दद्यात् घृताभावेन मानवः ।
तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि ॥”
नन्दिकेश्वरे ।
“अथ भक्त्या शिव पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् ।
यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीयाय कल्पयेत् ॥”
शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय त चरुं दद्यात् चतुर्दश्यां विशेषतः ॥”
प्रस्थमानं प्रागुक्तम् । शिवसर्वस्वे स्कान्दम् ।
एकमात्रफलं पक्वं य शश्वोर्विनिवेदयेत् ।
वर्षाणामयुतं भोगैः क्रीडते स शिवे पुरे ॥
एकं मोचाफलं पक्वं य शिवाय निवेदयेत् ।
वर्षेणैव तथाभोगैः शिवलोके महीयते ॥”
शिवपुराणे ।
“नैवेद्यं घृतसयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत् ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानव ॥”
शिवसर्वस्वे स्कान्दम् ।
“परिपक्वं सुसंस्कृतमाज्यसिक्तं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय मासं दत्त्वा तु शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥”
अशेषफलदानेन यत् फलं परिकीर्तितम् ।
तत् फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्वं मासनिवेदनात् ॥”
शिवधर्मो ।
“लिङ्गवेदी भवेद्देवी लिङ्गं साक्षात् महेश्वरः ।
तयोः सपूजनात् स्याता देवो देवश्च पूजितौ ॥”
देवीपुराणे ।
“सद्यः व्रजेत्ततोऽसद्यः प्रणालं नैव लक्षयेत् ।
एकौभूतमना रुद्रे य कुर्यात् त्रिं प्रदक्षिणम् ॥”
किञ्चस्तेन भगवन्निर्न तस्य पुनरुद्भव ॥”
भविष्ये ।
“जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणं ।
कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामानवप्नुयात् ॥”
लिङ्गपुराणे ।
“गन्धपुष्पनसकारैर्मुखावाद्यैश्च सर्वं श ।
यो मामर्चयति तत्र तदा तुष्याम्यहं सदा ॥”
महाभारते ।
“सर्वान् चण्डोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः ।

शिवरा

सर्वं तरति तत् पापं भावयन् शिवमात्मना ।
राघवभट्टकृतम् ।
“अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वीयं दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः सगृह्य परिवर्तयेत् ।
प्रोक्ता संहारसुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते ॥”
अर्पणे आत्मनोति शेषः । स्कान्दे ।
“निर्माण्य यो हि मङ्गल्यया शिरसा धारयि-
त्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्थ्यादो नर पापसमन्वित ॥
नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च जायते ।
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माण्य यस्तु धारयेत्
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥”
शुचिः स्नानादिनेति शेषः । एवञ्च ।
“सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माण्यं सवासा आङ्गुतः
शुचिः ॥”
इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयम् ॥
अनुपनीतविषयमिति श्रीदत्तः । बह्वृचगृह्य-
परिशिष्टम् ।
“अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालयामशिलास्यर्शात् सर्वं याति पवित्रताम् ॥”
कालिकापुराणे ।
“यो यद्देवाचनरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥
अन्यच्च ।
ब्रह्मोवाच ।
“शिवरात्रिं वच्चे कथाञ्च सर्वकामदाम् ।
यथा च गौरी भूतेशः पृच्छति स परं व्रतम् ॥”
श्रीमहादेव उवाच ।
माधफाल्गुनयोर्मध्ये या च कृष्णा चतुर्दशी ।
तस्या जागरणाद्गृहं पूजितो भुक्तिमुक्तिदः ॥
कामयुक्तो हरः पूज्यो हादश्यामिव केशव ।
उपोषितैः पूजितः सन्नरकानारयेत्तथा ॥
निषादश्चावुटे राजा पापी सुन्दरसेनकः ।
स कुक्कुरैकं युक्तो सृगान् उक्तुं वनं गतः ॥
सृगादिकमसप्राप्य क्षुत्पिपासादिभिरुत्तुं गिरौ ।
रात्रौ तडागतौ स निकुञ्जे जगदास्थितः ॥
तत्रास्ति लिङ्गं स्व रत्नचरैरौ चाक्षिपत्ततः ।
पर्णानि चापतन्मूर्ध्नि लिङ्गस्यैव न जानतः ॥
तेन धूलिनिरोधाय क्षिप्तं नीरञ्च लिङ्गकैः ।
शरं प्रमादेनैकस्तु प्रच्युतं करपल्लवात् ॥
जानुभ्यामवनी गत्वा लिङ्गं सृष्ट्वा गृह्णीतवान्
एवं स्नानं स्पर्शनञ्च पूजनं जागरोऽभवत् ॥
प्रातर्गृहागतो भार्यादत्तान्नं भुक्तवान् स च ।
काले सृतो यमभट्टे पाशैर्बद्धा तु नीयते ॥
तदा मम गणैर्युद्धे जित्वा मुक्तीकृतः स च ।
कुक्कुरेण सहैवाभूत्तपो मत्पार्श्वगोऽमलः ॥
एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमथाक्षयम् ।
त्रयोदश्यां शिवं पूज्य कुर्यात्तन्नियमं व्रती ॥
प्रातर्देवं चतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।
पूजां दानं जपं हीमं करिष्याम्यात्मशक्तितः ॥
चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।

शिवलि

भीष्मोऽहं भुक्तिमुक्तयर्थं शरणं मे भवेश्वर ॥
पञ्चगव्यामृतैः स्नात्वा अन्तकाले गुरुं श्रितः ।
ॐ नमो नमः शिवाय गन्धाद्यैः पूजयेद्हरम् ॥
तिलतण्डुलत्रौहीषं जुहुयात् स्मृतं चरुम् ।
हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात् शृणुयाद्गीतसक्तयाम् ॥
अर्द्धरात्रे त्रियामे च चतुर्थे च पुनर्यजेत् ।
मूलमन्त्रं तथा जप्त्वा प्रभाते च क्षमापयेत् ॥
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ।
क्षमस्व जगता नाथ त्रैलोक्याधिपते शिव ॥
यन्मयाद्यं कृतं पुण्यं तच्छिवस्य निवेदितम् ।
त्वत्प्रसादान्मया देवं व्रतमद्यं समर्पितम् ॥
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्गृहं प्रतिगम्यताम् ।
तदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न सशयः ।
भीजयेद्दाननिष्ठाश्च वस्त्रच्छत्रादिकं ददेत् ॥
देवादिदेवं भूतेशं लोकानुग्रहकारकम् ।
यन्मया अहया दत्तं प्रीयता तेन मे प्रभु ॥
इति क्षमाप्यं च यतीन् कुर्यात् हादश्यावर्षिकम्
कीर्त्तिश्रीपुत्रराज्यादि प्राप्य शैव पुरं व्रजेत् ॥
हादश्यास्तपि मासेषु प्रकुर्याद्विद्वि जागरम् ।
यतीन् हादश्यां सपूज्य दीपदः स्वर्गमाप्नुयात् ॥”
इति गारुडे शिवरात्रिव्रतकथा १२४ अध्याय ॥
शिवलिङ्गं, ली, (शिवस्य लिङ्गम् ।) महादेवस्य
श्रेष्ठः । तस्योत्पत्तिर्यथा, —
“तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श हृषिकेतनम् ।
दृष्ट्वा प्रहर्षुकामोऽस्य ततः स प्राद्वहः ॥
ततो दारुवनं घोरं मदनमभिसृती हरः ।
विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिता ॥
ते चापि ऋषयः सर्वे दृष्ट्वा मूर्ध्नां नताभवन् ।
ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षां मे प्रतिदीयताम्
ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्वे एव महर्षयः ।
तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारदः ॥
तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्त्रेयोषितः ।
प्रचीभमगमन् सर्वो हीनसत्त्वा समन्ततः ॥
ऋते त्वरन्वतीमेनामनसूयाञ्च भाविनीम् ।
एताभ्यां भर्तृपूजासु कृतं वै सुस्थिरं मनः ॥
ततः सक्षुभिता सर्वा यत्र याति महेश्वरः ।
तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः ॥
त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि तां सुनियोषितः ।
अनुजगमुयथा मत्तं करिष्ये इव कुञ्जरम् ॥
ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाद्गिरसो मुने ।
क्रोधान्वितानुवन् सर्वे लिङ्गोऽस्य पतता भुवि
ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् ।
अन्तर्धानं जगामाद्य त्रिशूलीं नीललोहितम् ॥
ततस्तत्पतितं लिङ्गं विभिन्य वसुधातलम् ।
रसातलं विवेशाश्च ब्रह्माण्डं चोर्ध्वतोऽभिनत् ॥
ततश्चालं पृथिवीं गिरयं सरितो नगाः ।
पातालभुवना सर्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः ॥
सक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकान् दीन् पिता
महः ।
जगाम माधव द्रष्टुं चौरोटं नाम सागरम् ॥
तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः ।
उवाच देव भुवना किमर्थं क्षुभिता विभो ॥

शिवलि

अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शर्वं लिङ्ग महर्षिभिः ।
 पातितन्तस्य भारार्त्ता सञ्चक्षान वसुन्धरा ॥
 ततस्तदङ्गतमय श्रुत्वा देव पितामह ।
 तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुन पुन ॥
 तत पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः ।
 आजगाम तमुद्देश यत्र लिङ्ग भवस्य तत् ॥
 ततोऽनन्त हरिर्लिङ्ग दृष्ट्वा रघु खगेश्वरम् ।
 पाताल प्रविशे शाय विस्मयात्त्वरितो विभु ॥
 ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्ध्वमाक्रस्य सर्व्वग ।
 नैवान्तमेतद्ब्रह्मा विस्मित पुनरागत ॥
 विष्णुर्गत्वाय पाताल-समन्तोक्तरायण ।
 चक्रपाणिर्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्त न महासुने ॥
 विष्णु पितामहश्चाह हरिर्ब्रह्माणमाह च ।
 नमोऽस्तु ते शूलपाणे नमोऽस्तु हृषभध्वज ।
 जीमूतवाहन कवे सर्व्वत्राश्वक शङ्कर ॥
 महेश्वर हरेशान सुवर्णाक्ष हृषाकपि ।
 दक्षयज्ञचयकर काल रुद्र नमोऽस्तु ते ॥
 त्वमादिरस्य जगतस्त्व मध्य परमेश्वरः ।
 भवानन्तश्च भगवान् सर्व्वगस्त्व नमोऽस्तु ते ॥
 पुलस्त्य उवाच ।
 एवं सस्तूयमानस्तु तस्मिन् दारुवने हर ।
 सुरूपी तारिषद वाक्यमुवाच वदता वरः ॥
 हर उवाच ।
 किमर्थं देवतानार्थो परिभूतक्रमन्विह ।
 मा स्तुषाते शृष्टासुस्य कामतापितविग्रहम् ॥
 देवावूचतु ।
 तथाङ्गपातित लिङ्ग यदेतद्भुवि शङ्कर ।
 एतत् प्रगृह्यतां भृशस्ततो देव वदावहे ॥
 हर उवाच ।
 यद्यर्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्ग सुरोत्तमो ।
 तदेतत् प्रतिगृह्णीयात् नान्यथेति कथञ्चन ॥
 तत प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशव ॥
 ब्रह्मा स्वयश्च जग्राह लिङ्ग कनकपिङ्गलम् ।
 ततश्चकार भगवाञ्चातुर्वर्ष्य हरार्चने ॥
 शास्त्राणि चेपा मुन्यानि नानोक्तिविदि-
 तानि च ।
 आद्य शैव परिख्यातमन्यत् पाशुपत मुने ॥
 तृतीय कानवदन चतुर्थश्च कपालिनम् ।
 शैव आसीत् स्वय शक्तिर्विशिष्टस्य प्रिय सुत ॥
 तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुत ।
 महापाशुपतस्त्वासीद्भारद्वाजस्तपोधन ॥
 तस्य शिष्योऽप्यभद्राजा ऋषभ सोमकेश्वर ।
 कानास्यो भगवानामीदापस्वस्त्वस्तपोधन ॥
 तस्य शिष्यो वको वंशो नाम्ना क्राथिश्चरो
 मुने ।
 महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान् ॥
 कुन्दोदर इति स्थातो जात्वा शृङ्गे महातपा
 एव स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ॥
 कृत्वा तु चातुराश्रम्य स्वमेव भवन गत ।
 गते ब्रह्मणि सर्व्वोऽपि तप सङ्कल्प त तदा ॥
 लिङ्ग चित्रशने सूक्ष्म प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥”
 इति वामनपुराणे ६ अध्याय ॥३॥

शिवलि

अपि च ।
 “ततः सृष्टि चिन्तयतो ब्रह्मणो मोहितस्य च ।
 बालिखिल्याः समुत्पन्नास्तपस्तप्त समारभन् ॥
 दिव्य वषट्पञ्चस वै तेषुस्ते दुश्चरं तपः ।
 तत कालेन महता पार्व्वती च पतिव्रता ॥
 तेषा तप समाप्तोक्त्य चाति देवी सुदु खिता ।
 प्रसाद्य देवदेवेशं शङ्कर प्राह सुव्रता ॥
 क्लिश्यन्ति बालिखिल्याश्च प्रसादार्थं तव प्रभो ।
 एतेभ्योऽपि प्रिय देव विधिवत् कुरु मेवया ॥
 तच्छ्रुत्वा वचन देव्या पिनाको परचिन्तक ।
 प्रोवाच कान्ते कालश्च वचन प्रियया सह ॥
 न वेत्सि देवि तत्त्वेन धर्मस्य गहना गति ।
 नैते धर्म विजानन्ति यथार्थं धर्मचारिणः ॥
 न दास्यामि वर तभ्यो यस्मात्ते सूदबुद्धय ।
 एतत् श्रुत्वाब्रवीत् देवो मा मैव शंसितव्रता ॥
 ततो रुद्र उवाचेदं देवी देव स्मिता नन ।
 तिष्ठ त्वमत्र यास्यामि यत्रैते मुनिसत्तमा ॥
 इत्युक्त्वा तु ततो देवी शङ्करेण महात्मना ।
 गच्छन्त्वाह सुदिता भर्त्तार भुवनेश्वरो ॥
 यत्र ते मुनय सर्व्वे काष्ठलोष्टसमाश्रिता ।
 तान् विलोक्य ततो देवो नग्नः सर्व्वोद्गसुन्दरः ॥
 वनमालाकृतापीडो युवा भिक्षाकपालभृत् ।
 आश्रमे पथ्येदन् भिक्षा मुनीना नियतात्मनाम् ॥
 देहि भिक्षा ततद्योक्त्वा स भ्रमन्नाश्रम ययी ।
 त विलोक्याश्रमगत योपितो ब्रह्मवादिनाम् ॥
 सकीतकस्वभावेन तस्य रूपेण मोहिता ।
 प्रोचु परस्पर कार्य्यमस्ति पश्याम भिक्षुकम् ॥
 परस्परभित्तीवोक्त्वा गृह्य मूलफल बहु ।
 गृह्याण भिक्षामुचुस्तास्त देव मुनियोपित ॥
 तस्मै दत्त्वा ता भिक्षा पप्रच्छुस्ता स्मरातुरा
 नार्थे ऊचु ।
 कौऽसौ नम व्रतविधिस्तया तापम सेव्यं ।
 यत्र नग्नेन लिङ्गेन वनयान्नाविभृषित ॥
 भवान् वै तापसो हृद्यो हृद्यो सौ यदि
 मन्वसे ।
 इत्युक्तस्तपस्तप्ताभि प्रोवाच हसिताननः ॥
 इदं मम व्रत किञ्चिन्न रहस्य प्रकाशते ।
 शृण्वन्ति बहुवो यत्र तत्र तत्र न विद्यते ॥
 तस्य व्रतस्य सुभगा इति मत्वा भविष्यथ ।
 ष्वसुक्तास्तदा तेन ता प्रत्युचुस्तदा मुनिम् ॥
 ततोऽभ्येत्य गमिष्यामो मुने न कौतुक महत्
 इत्युक्त्वा तास्तदातीव जगृह पाणिपञ्चवै ॥
 काचित्चकपे बाहुभ्या काचित् कामपरा तथा
 जानुभ्यामपरा नाभ्या कचेपु लननापरा ॥
 अपरा तु कटीवन्धे चापरा पादयोरपि ।
 क्षोभ विलोक्य मुनय आश्रमेषु स्वयोपिताम् ॥
 हन्यतामिति सभाश्च काष्ठपाषाणपाणय ।
 पातयन्ति च देवस्य लिङ्गमुदबुध्य भीषणम् ॥
 पातिते तु ततो लिङ्ग गतोऽन्तर्धानमीश्वर ।
 देव्या स भगवान् रुद्र कैलाम नगमाश्रित ॥
 पतिते देवदेवस्य लिङ्गे नष्टे चराचरे ।
 क्षोभी बभूव सुमहादृषीणा भावितात्मनाम् ॥

शिवलि

उवाचैको मुनिवरस्तत्र बुद्धिमता वर ।
 विरिञ्चिं शरण यामः स हि प्रास्यति चेष्टि-
 तम् ॥
 एवमुक्त्वा सर्व्व एव ऋषयो लज्जिता भृशम् ।
 ब्रह्मण सदन जग्मुर्देवै सह निषेवितम् ॥
 ऋषय ऊचु ।
 अज्ञानाश्च हात ब्रह्मन्नाभिर्ज्ञानदुर्बलै ।
 तस्योपशमने यत्र कुरु सर्व्वोपकारक ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 गच्छाम शरण देवं शूलपाणि त्रिलोचनम् ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य भविष्यथ यथा पुरा ॥
 इत्युक्त्वा ब्रह्मणा सार्धं कैलाम गिरिसुत्तमम् ।
 दृष्ट्वास्ते ममाभीनसुमया सञ्चित हरम् ॥
 तत स्तोतु समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामह ।
 अनन्ताय नमस्तुभ्य वरदाय पिनाकिने ॥
 एव स्तुतो महादेवो ब्रह्मणा ऋषिभिस्तथा ।
 उवाच मा मा व्रजतु लिङ्ग भो पुरत पुन ॥
 क्रियता महच शीघ्र येन मे प्रीतिरुत्तमा ।
 भविष्यति प्रकृष्टा या लिङ्गस्यात्र न सशय ॥
 ये लिङ्ग पूजयिष्वन्ति मम भक्तिसमाश्रिता ।
 न तेषा दुर्लभ किञ्चित् भविष्यति हित
 फलम् ॥”
 इति वामने ४२ अध्याय ॥३॥
 कुञ्चेत्रस्वितानि लिङ्गानि यथा,—
 रनत्कुमार उवाच ।
 “वटस्य दक्षिणे भागे चक्रतीर्थं प्रकीर्तितम् ।
 स्थाणोर्वटस्य पूर्वेण मम तीर्थं प्रकीर्तितम् ॥
 स्थाणोर्वटसोत्तरतस्तीर्थं गाणेश्वर मतम् ।
 स्थाणोर्वटस्य पश्चिमत म्कन्दतीर्थं प्रकीर्तितम् ॥
 इमानि पुण्यतीर्थानि मध्ये रुद्रवट स्थित ।
 महादेव समभ्यर्च्य प्राप्नोति परम पदम् ॥
 वटस्य चोत्तरे पार्श्वे तदक्षरेण महात्मना ।
 प्रतिष्ठित महालिङ्ग सर्व्वकामप्रदायकम् ॥
 वटस्य पूर्वेऽदिग्भागे विश्वकर्मेकत महत् ।
 लिङ्ग प्रत्यङ्मुख दृष्ट्वा सिद्धिमाप्नोति मानव ॥
 तत्रैव लिङ्गरूपेण सस्थिता या सरस्वती ।
 ता प्रणम्य प्रयत्नेन बुद्धि मेधाश्च विन्दति ॥
 वटपार्श्वस्थित लिङ्ग ब्रह्मणा तत् प्रतिष्ठितम् ।
 दृष्ट्वा वटेश्वर देव प्रयाति परम पदम् ॥
 तत स्थाणुवट दृष्ट्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणीकृत्वा तेन सप्त द्वीपा वसुन्धरा ॥
 स्थाणो पश्चिमदिग्भागे नकुलीयो गण
 स्मृत ।
 तमभ्यर्च्य प्रयत्नेन सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥
 तस्य दक्षिणदिग्भागे तीर्थं रुद्राकार स्मृतम् ।
 तस्मिन् स्नात सर्व्वतीर्थस्नातो भवति मानव ॥
 तस्य चोत्तरदिग्भागे रावणेन महात्मना ।
 प्रतिष्ठित महालिङ्ग गोकर्ण नाम नामत ॥
 आपाटमासे या कृष्णा भविष्यति चतुर्दशी ।
 तस्या पश्यति गोकर्णं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कामतोऽकामतो वापि यत् पाप तेन सञ्चि-
 तम् ॥

शिवलि

तस्माद्दिमुच्यते पापात् पूजयित्वा हर शुचिः ॥
कौमारब्रह्मचर्येण यत् पुण्यं प्राप्यते नरैः ।
तत् पुण्यं सकल तेषामष्टम्या योऽर्चयेच्छिवम्
यदिच्छेत् परम रूप सीभाग्यं धनसम्पदम् ।
कुमारेश्वरमाहात्म्यात् सिध्यते नात्र सशयः ॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे लिङ्गपूजां विभीषणः ।
अजरसामरश्चैव कल्पयित्वा बभूव ह ॥
प्राषादन्य तु मासस्य शुक्ला या चाष्टमी

भवेत् ।

तस्याम्पूज्य मोपवासश्चासृत्वमवाप्नुयात् ॥
पूर्वैश्च पूजित लिङ्ग तस्मिन् स्थाने द्विजोत्तम ।
पूजयित्वा प्रयत्नेन सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
दपणस्तगिरःश्चैव तत्र पूज्य महेश्वरम् ।
यथाभिलाषानान् कामानवापतुर्मुदान्वितौ ॥
चैत्रे मासि मिते पक्षे यो नरस्तत्र पूजयेत् ।
तस्य तौ वरदौ देवौ प्रयच्छेता हि वाञ्छितम् ॥
स्थानोर्वटस्य पूर्वैश्च हस्तिपादेश्वर स्थितः ।
तद्दृष्ट्वा मुच्यते पापैरन्यजन्मसमुद्भवैः ॥
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं हारीतस्य ऋषेः

स्थितम् ।

य प्रणम्य प्रयत्नेन सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु हारितस्य महात्मनः ।
लिङ्गं त्रैलोक्यविख्यात सर्वपापहर शिवम् ॥
कङ्कालरूपिणा चापि रुद्रेणाशु महात्मना ।
प्रतिष्ठित महालिङ्गं सर्वपापविनाशनम् ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं प्रोक्तं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
तस्मिन्सर्वार्थनादेव अग्निष्टोमफल लभेत् ॥
तस्य पश्चिमदिग्भागे लिङ्गं सिद्धप्रतिष्ठितम् ।
सिद्धेश्वर भुवि ख्यात सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
तद्दर्शनात् पूजनाच्च सर्वसिद्धिं हि विन्दति ।
तस्य दक्षिणदिग्भागे सृकण्डेन महात्मना ॥
प्रतिष्ठितं यत्तु लिङ्गं दर्शनात् सिद्धिदायकम् ।
तस्य पूर्वे च दिग्भागे आदित्येन महात्मना ॥
प्रतिष्ठितं लिङ्गं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वो रश्मा चापरसा वरा ॥
परस्पर सानुरागौ स्थाणुदर्शनकाङ्क्षिणौ ।
दृष्ट्वा स्थाणु पूजयित्वा सानुरागौ परस्परम् ॥
आगम्य वरद देव प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ।
चित्राङ्गदेश्वर दृष्ट्वा तथा रश्मेश्वरं चिन्तयेत् ॥
सुभगो दर्शनीयश्च कुले जन्म समाप्नुयात् ।
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं शक्तिणा स्थापितं पुरा ॥
तस्य प्रसादात् सम्प्राप्तं मनसा चिन्तितं फलम् ।
पराशरेण मुनिना तथैवाराध्यं शङ्करम् ॥
प्राप्तं कवित्वं परम दर्शनाच्छङ्करस्य च ।
वेदव्यासेन मुनिना चाराध्यं परमेश्वरम् ॥
सर्वज्ञत्वं ब्रह्मज्ञानं प्राप्तं देवप्रसादतः ।
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे वायुना जगदायुना ॥
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं दर्शनात् पापनाशनम् ।
तस्यापि दक्षिणे भागे लिङ्गं हैमवतेश्वरम् ॥
प्रतिष्ठितं पुण्यकृता दर्शनात् सिद्धिदायकम् ।
तस्यापि पश्चिमे भागे कार्तवीर्येण स्थापितम् ॥
लिङ्गं पापहरं सर्वो दर्शनात् पुण्यमाप्नुयात् ।

शिवलि

तस्याप्युत्तरदिग्भागे तत्पार्श्वे स्थापितं पुनः ॥
आराध्य हनुमाद्याप सिद्धिं देवप्रसादतः ।
तस्यैव पूर्वदिग्भागे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
आराध्य वरद देव चक्रं लब्धं सुदशमम् ।
तस्यापि पूर्वदिग्भागे इन्द्रेण वरुणेन च ॥
प्रतिष्ठितौ लिङ्गवरौ सर्वकामप्रदायकौ ।
एतानि मुनिभिः साधैरादित्यैवसुभिस्तथा ॥
सेवितानि प्रयत्नेन सर्वपापहराणि वै ।
स्थाणुलिङ्गस्य परितः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि येषां सख्या न विद्यते ।
तथाद्युत्तरतश्चैव यावदोघवती नदी ॥
सहस्रमेकं लिङ्गानां देवपश्चिमतः स्थितम् ।
तस्यापि पूर्वदिग्भागे बालिखिल्यैर्महर्षिभिः ॥
प्रतिष्ठिता रुद्रकोटिर्यावत् सन्निहितं सरः ।
दक्षिणेन तु देवस्य गन्धर्वैश्चैवकिन्नरैः ॥
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि तेषां सख्या न विद्यते ।
तिस्रः कोट्यर्धकोटी च लिङ्गानां वायुरत्रवीत् ॥
असख्याता सहस्राणि ये रुद्रा स्थाणु-

माश्रिताः ।

एतज्ज्ञात्वा अद्धान् स्थाणुलिङ्गं समाश्रयेत् ॥
यस्य प्रसादात् प्राप्नोति मनसा चिन्तितं फलम्
अकामो वा सकामो वा प्रतिष्ठं स्थाणु-

मन्दिरम् ॥

विभुक्तः पातकैर्घोरैः प्राप्नोति परमं पदम् ।
चैत्रमासे त्रयोदश्यां दिने पुण्यतमे शुभे ॥
प्रतिष्ठितं स्थाणुलिङ्गं ब्रह्मणा लोकधारिणा ।
ऋषिभिर्देवसंघैश्च पूजितं शाश्वती समाः ॥
तस्मिन् काले निराहारा मानवाः अहत्या-
न्विताः ।
पूजयन्ति शिवं ये वै ते यान्ति परमं पदम् ॥
स्थाणुतीर्थमिदं ज्ञात्वा ये कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तैस्तु समद्वीपा वसुधरा ॥”

इति वामणपुराणे ४३ अध्यायः ॥३॥

एकग्रहे लिङ्गद्वयार्चननिषेधो यथा,—
“ग्रेहे लिङ्गद्वयं नाश्रयं शालग्रामद्वयं तथा ।
हे चक्रं हारकायास्तु नाश्रयं सूर्यद्वयं तथा ॥”
तन्निर्मात्यभक्षणविधिनिषेधो यथा —
“अभक्ष्यं शिवनिर्मात्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् मदा ॥”
इति वाराहे रौप्यसौवर्णाश्वापननामा-
ध्यायः ॥३॥ लिङ्गपूजा विनान्यपूजाकरणनिषेधो
यथा,—

“लिङ्गपूजा विना देविः अन्यपूजा करोति यः
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥”
तत्पूजनप्रशंसा यथा,—

“यद्वाङ्गं लिङ्गपूजाया रक्षितं सततं प्रिये ।
तद्वाङ्गं पतितं मन्ये विष्ठाभूमिसमं सृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट् देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्क्षणात् परमेशानि त्रयश्चाण्डालता ब्रजेत् ॥
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवत् प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानि चत्वारो ब्राह्मणादयः ॥

शिवलि

शिवार्चनं तु पूजासु यदग्रहं वर्जितं बदा ।
विष्ठागर्तसमं देवि तदग्रहं विधिं पाष्यति ॥
शास्त्री वा वैश्वी वापि शैवी वा परमेश्वरि ।
आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य विष्णुपत्रं वरानने ॥
पश्चादन्य महेशानि शिवं प्रार्थ्यं प्रपूजयेत् ।
शिवपूजा विना देविः अन्यपूजा करोति यः ॥
स एव रसनाहीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ।
निर्माय पार्थिवं लिङ्गं रुद्र संहाररूपिणम् ॥
आशुतोष महादेव शङ्कर इवमध्वजम् ।
निर्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत्

शिवम् ॥

शिवपूजा महेशानि यदग्रहं सततं प्रिये ।
काशीपुरं महेशानि तद्ग्रहं वरवर्षिणि ।
शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्वपूजाफल लभेद् ॥”
चतुर्विधलिङ्गं यथा,—

“चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं सृत्वाभेदेन पार्ष्वतिः ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं परमेश्वरि ॥
शुक्लान्तु ब्राह्मणे शस्तं क्षत्रिये रक्तमिष्यते ।
हरितं वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्तितम् ।
चन्दनं च महेशानि सर्वजातिषु शस्यते ॥”

इति लिङ्गार्चनतन्त्रे १।२।३ पटलाः ॥७॥

अस्य पञ्चवक्त्राणि यथा,—

“तत् सर्वं शृणु चार्वङ्गि पार्थिवस्य सुखं प्रिये ।
विभाव्यं मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्षिणि ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरं च ततः परम् ।
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥
सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
कृष्णवर्णमघोरञ्च समं भीमविवर्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देव दिव्यमूर्त्तिमनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेवशिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्य द्वितीयान्तु तथोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देव पूर्वं तत्पुरुषं तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः ॥”

इति तन्त्रे ६ पटलः ॥७॥

अस्य पूजाया मुखवाद्यकरणावश्यकत्वं यथा,—
“सपूज्यं पार्थिवं लिङ्गं परं ब्रह्म स्वयं प्रिये ।
ततस्तु लिङ्गकवचं पठित्वा कमलानने ॥
मुखवाद्यं सन्तुष्टं हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहितं मुखवाद्यं सुदुर्लभम् ॥
अकारादिचकारान्तं अनुलोमविलोभतः ।
उच्चार्य परमेशानि मुखवाद्यं शुचिस्मिते ॥
सविन्दुवर्णमुच्चार्य पञ्चाशन्मातृका प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन सर्वं च वरानने ॥
अनेनैव विधानेन मुखवाद्यं करोति यः ।
स सिद्धं सगणं सोऽपि स शिवो नात्र सशयः ॥
सृष्ट्युत्पत्त्योऽहं देवेशि मुखवाद्यप्रसादतः ।
यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवद्भवेत् ॥
तस्मिन् काले महेशानि मुखवाद्यं करोम्यहम्
तत् श्रुत्वा परमेशानि असुरा राक्षसाश्च ये ॥
पलायन्ते महेशानि तत् श्रुत्वा परमेश्वरी ।
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मखवाद्यं विना प्रिये ॥

शिवलि

स सर्वयातना भोगी भन्ते कुम्भिरतां ब्रजेत् ॥
इति च तत्रैव ८ पटलः ॥१॥
अस्य निर्माख्यभोजनदोषकारणं यथा,—
देव्युवाच ।
“दुर्लभं तव निर्माख्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधे ।
तत्कथं परमेशान निर्माख्यं तव दूषितम् ॥
ईश्वर उवाच ।
मध्यस्थानस्थितं यत्, तन्मुखं परमेश्वरि ।
श्यामलं तत्तु ईशान सदा उर्ध्वं शचिच्छिते ॥
कालाग्निरूपिणं तत्, सर्वशक्तिमयं सदा ।
तंजोमयं महेशानि सुखमूर्धं वरानने ॥
श्रीरोदमयने देवि उल्लिखितं गरलं महत् ।
ततः करतलोक्तं तद्विषं परमेश्वरि ॥
निषीतं तद्विषं सूक्ष्मं तीक्ष्णं ब्रह्माण्डनाशनम् ।
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ॥
ततः प्रभृतिं देवेशि सुखं ज्वालायते सदा ।
पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं वा धरवर्णिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मथोपरि पार्वति ॥
अथाह तत्तु निर्माख्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं यत्
पतत् परमेशानि निर्माख्यं यस्तु धारयेत् ॥
म भ्रष्टो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
अथाह मम निर्माख्यं भ्रतएव वरानने ॥
यद्दत्तं सम्मुखे देवि पुष्पं वा पत्रमुत्तमम् ।
तन्निर्माख्यं महेशानि गृह्णीयात् शिरसा सदा
प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण पार्वति ।
निर्माख्यं मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्यं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वा किन्नरादयः ।
ने सर्वं परमेशानि वराकां हृदयं ॥
निर्माख्येषु च देवेशि अधिकारो कथं भवेत् ॥”
इति च तत्रैव १३।१४ पटली ॥१॥
“चतुर्दश महेशानि शुक्लाया वरवर्णिनि ।
कृष्णाया वा महेशानि अमावास्या विशेपत ।
निर्मायं च चतुर्दश लिङ्गं भक्त्या च पूजयेत् ।
एकहस्तो महेशानि निर्मायं पार्थिवं शिवम् ॥
दक्षिणे वामहस्ते वा निर्मायं ये च पार्थिवम् ।
तत्पुत्रं परमेशानि लक्षलिङ्गं समं भवेत् ॥”
इति लिङ्गार्चनतन्त्रम् ॥१॥
बाणलिङ्गलक्षणं वाणलिङ्गं शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् । वोरमितोदयधृतम् ।
“नदी समुद्रव रौद्रमन्त्रोन्मस्य विषपणात् ।
नदीवेगात् समं स्रग्धं सजात रौद्रमुच्यते ॥”
मद्रश्चेऽपि ।
“सरिषवाहसस्थानं बाणलिङ्गं समाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्मदाया बाणलिङ्गं समाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं बाणलिङ्गं समाकृति ।
खेतरक्तं तथा पित्तं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वं जातिषु सिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भव रौद्रं बाणलिङ्गं वदौरितम् ॥”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

शिवलि

शिवनाभिलक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥१॥ अथ
देवलिङ्गलक्षणम् । देवलिङ्गं भक्तिं कृत्यं सिद्धान्त-
शेखरे ।
“करसयुटसंशयं शूलटङ्गेन्दुभूपितम् ।
रेखाकोटरसयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ।
दौर्घाकारश्च यत्किञ्च ब्रह्मभागादिवर्जितम् ॥”
अथ गोललिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽहना ।
कुशाण्डस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥१॥
अथार्पणलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव ।
“नानाकोलफलाकारं ब्रह्मसूत्रविवर्तनम् ।
मूले स्थूलञ्च यत्किञ्च कपिलफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यद्भवेत् ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गं सृष्टिवाणमुदीरितम् ॥”
इत्यर्पणलिङ्गलक्षणम् ॥१॥
लिङ्गं हि द्विविधमकृत्रिमं कृत्रिमञ्च । अकृ-
त्रिमं स्वयम्भूतं स्वयम्भु वाणलिङ्गादि । कृत्रिमं
निर्मितं धातुलिङ्गादि । सिद्धान्तशेखरे ।
“तन्निङ्गं द्विविधं ज्ञेयमचलञ्च चलं तथा ।
प्रत्येकं द्विविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् ।
स्थापितं अचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितं ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आर्पणं मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥
सिद्धान्तशेखरे ।
“नानाच्छिद्रसंयुक्तं नानावर्णममन्वितम् ।
अदृष्टमूलं यत्किञ्च कर्कशं भुवि दृश्यते ॥
तत् लिङ्गं न्तु स्वयम्भुतमपरं रक्षणायुतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्यक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥
शङ्खाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं ब्राह्मं कृत्वाभं शाक्तमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तथाग्नेयं त्रिपदं याम्यमौरितम् ।
खड्गाभं नेत्रं तं लिङ्गं वारुणं कलसाकृति ॥
वायव्यं ध्वजवंलिङ्गं कौर्वरं गटान्वितम् ।
ईशानम्यं त्रिशूलाभं लोकपालादिनि सृतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदे ॥”
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥१॥
मन्त्रसूक्ते ।
“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भु नम्यं पार्वति ।
सर्वं पापविनिमक्तं परं ब्रह्मणि लीयते ॥” ॥१॥
एतेषां पूजाफलान्तु तत्रैव ।
“विशेषाच्छैलजं मुक्त्यै भुक्तये चानुपहतं ।
पार्थिवं भुक्तये शस्तं मुक्तये चानुपहतं ॥
एष वै दारुणं ज्ञेयं चिह्नलिङ्गं तथा पुन ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदञ्च तत् ।
पुत्रदक्षिकरं ताम्रं राजमायुप्रवर्धनम् ॥”
पद्मपुराणम् ।
“पारदश्च महाभूत्यै सीभाग्याय च मौक्ति-
कम् ।
वन्दकान्तं सृष्ट्युजित् स्यात्कटकं सर्वकामदम् ॥”

शिवलि

वोरमितोदयधृतकलोत्तरेऽपि ।
“सर्वा फलप्रदा भूमिर्मण्यस्तद्देव हि ।
अनन्तायाः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विद्युदुज्ज्वला ॥
रात्रौ प्रकाशका सर्वा विधाद्याघातकारिणः
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसेर्गन्धैश्च रूपत ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनि-
श्चितम् ।
सर्वं कामप्रदं पुसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
लक्षणसमुच्चये ।
“गान्धौ सीभाग्याय लिङ्गं पौष्यं मुक्तिप्रदाय-
कम् ॥”
तथा ।
“नानागुणोद्भव लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ।
सैकतं गुणदं लिङ्गं सीभाग्याय च लावणम् ॥
उष्णाने तु पाशातं मौक्तं शत्रुघ्नयावहम् ।
तात्कालिकं दरिद्रश्च कृत्वा भक्त्या समश्चेत् ॥
तथा ।
“कस्तुरिकया ह्यौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनो च चतुःसमम् ॥
एतद् गन्धलिङ्गं कृत्वा संपूज्य भक्तिं ।
शिवसायुज्यमाप्नोति वन्धुभिः सहितो नरः ॥
कार्यं पुष्यमयं लिङ्गं ह्यगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डा धरा भुक्ता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥
रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तिं ।
विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमी भवेत् ॥
श्रीकामो गोशङ्खलिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत्
स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥
कार्यं यदिक्रमं लिङ्गं यत्रगोधूमशालिजम् ।
श्रीकामं पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदश्चेत् ॥
सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्धनम् ।
वश्यं लवणजं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥
गन्धधृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्धनम् ।
लवणं च सीभाग्यं पार्थिवं सर्वं कामदम् ॥
कामदं निलपिष्टोऽपि तुषीत्यं मारुणं स्मृतम् ।
भस्मोत्थं सर्वं फलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्धनम् ॥
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ।
वशाङ्गुलोत्थं वशकरं गोमयं सर्वं रोगदम् ॥
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वं शत्रुविनाशनम् ।
शोभणे मारुणे पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम् ॥
दारिद्र्यदं द्रुमोद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ।
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कौर्तिकलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्योत्थं दिव्यभोगायुर्मुक्तये धात्रीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कौर्तिकं सीभाग्यवर्धनम् ॥
दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपसृज्य विनाशनम् ।
कपूरसम्भवं लिङ्गं चला वै भुक्तिमुक्तिदा ।
अयस्कान्तं चतुर्धा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु ॥”
इति गण्डपुराणम् ॥
“सर्वं मणिभवं श्रेष्ठं तच्च वज्रमरिच्छिदि ।
यमलिङ्गं महाभूत्यै सीभाग्याय च मौक्तिकम् ॥
पुष्टिमूलं महानोक्तं ज्योतिष्कैः समुद्भवम् ।
अशकं ५ लसजगत्स्यै तैजसं सूर्यकान्तजम् ॥

चन्द्रापीडं मृत्युजित स्फाटिक सर्वकामदम् ।
शूनाख्यमखिल शशुचयाथ मौक्तिक तथा ॥
आपत्य हीरकं त्र्येयं रोगहन्मौक्तिकोद्भवम् ।
शुभकृत् पुष्कल तीर्थं वेदुर्थं शतदुर्पङ्कत् ।
नीलं लक्ष्मीप्रदं त्र्येयं स्फाटिक सर्वकामदम् ॥”

इति सारसग्रहः ॥

“महामुक्तिप्रदं हैम राजत भूतिवर्धनम् ।
आरकूट तथा कास्य शृणु सामान्यमुक्तिदम् ॥
वपुसोसायस लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम् ।
कौर्त्तितं कास्यजं लिङ्गं राजत पुत्रवर्धनम् ॥
पैतल भुक्तिमुक्त्यर्थं मिश्रज सर्वसिद्धिदम् ॥”

इति कासोत्तरतन्त्रम् ॥

तत्रैव शिवनारदसवादे ।
“पितृणां सुकृत्ये लिङ्गं पुत्र्यं रजतसम्भवम् ।
हैमजं सव्यलोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान् ।
पूजयेत्तान्मज लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”

मत्स्यसूक्ते ।
“ताम्रलिङ्गं कलौ नार्त्तेत् रैत्यस्य सीसकस्य च
रक्तचन्दनलिङ्गञ्च शहकासायस तथा ॥” ॥

मातृकामेदतन्त्रे १२ पटले ।
“पार्थिवे शिवपूजाया सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
पाषाणे शिवपूजाया द्विगुण फलमीरितम् ॥

स्वर्णलिङ्गं च पूजाया शत्रूणां नाशन मतम् ।
सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फल तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
ताम्रं पुष्टि विजानीयात् कास्ये च धनरञ्जय’
गङ्गायाश्च लक्ष्मण लाक्षाया रोगवान् भवेत् ॥

स्फाटिके सर्वसिद्धिं स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
लौहलिङ्गे रिपोनाश कामद भस्मलिङ्गकम् ॥
वालुकाया काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिसनम् ।
सव्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम्

मस्कारेण विना देवि पाषाणोदौ न पूजयेत् ॥”
तत्संस्कारस्तत्रै यथा,—

“रौप्यञ्च स्वर्णलिङ्गञ्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
तस्मादुत्तोन्य तस्मिन् दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ॥
वाम्बकेण स्नापयित्वा कालरुद्रं प्रपूजयेत् ।
षोडशेनोपचारेण वेद्यान्तु पार्वतीं यजेत् ॥

तस्मादुत्तोन्य तस्मिन् गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”

लक्ष्मणहीनलिङ्गपूजनं दोषो यथा,—
“लिङ्गं सुलक्ष्णं कुर्यात् त्यजेल्लिङ्गमलक्ष्णम् ।
दैर्घ्यहीने भवेद्द्व्याधिरधिके शत्रुवर्धनम् ॥

मानहोने विनाश स्यादधिके च शिशुचय ।
विस्तारे चाधिके हीने राष्ट्रनाशो भवेत् ध्रुवम् ॥
पोठहोने तु दारिद्र्यं शिरोहोने कुलचय ।
ब्रह्मसूत्रविहोने च राज्ञा राष्ट्रञ्च नश्यति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात् सुलक्ष्णम् ॥”
अथ लिङ्गप्रमाणम् ।

देव्युवाच ।

“लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यज्ञवेत् ॥
त्रीशिव उवाच ।

स्तिकातोत्तकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
पतदन्वयं कुर्वीत कदाचिदपि पाव्यंति ॥”

इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
अपि च ।

“स्तिकातोत्तकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
त्रिसूत्रस्य प्रमाणेन घटन कारयेद्बुधः ।
अङ्गुष्ठपर्वमानन्तु क्त्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ॥”

इति षट्कर्मदीपिकाष्टतविंशत्सारतन्त्रम् ॥ ॥
त्रिसूत्रीकरणसूक्तं कालोत्तरे ।

“लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समसूत्रनिपातनात् ।
समस्यैव विजानीयात् त्रिसूत्रीकरणवन्दम् ॥”

स्तिकाभदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
स्तत्वमुक्तं तत्रैव ।
“शुक्तं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥

चक्षियस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
हरितं पार्थिवं देवि निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्वो महेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥

कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत्
स शूद्रं परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥

शिलादौ च महेशानि स्थूलञ्च फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि यद्वा हेमाद्रिमानकम् ॥
क्रमेण देवदेवेशि फल बहुविधं लभेत् ।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राच्च परमेश्वरि ।

पूजनाङ्गारणाद्देवि फल बहुविधं स्मृतम् ॥”
स्थूलात् स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गं तरपरम् ।
स्तिकातोत्तकं ग्राह्यमित्यादिवचनात् ॥ * ॥

शिनास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकरण
मुक्तम् । यथा,—

“शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दत्तसव्ययो ।
योन्ययमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”

इति लौहम् ॥
“निङ्गस्य यादृग्विस्तारं परिशाहोऽपि तादृश
लिङ्गस्य द्विगुणा वेदो योनिस्तद्वर्धसम्भिता ॥
कुर्वीताङ्गुष्ठतो ङ्ख न कदाचिदपि क्वचित् ।
रत्नादिशिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥”

इति तन्त्रान्तरम् ॥
लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा,—

“भाकाशं लिङ्गमित्याहुः उधिवी तस्य
पीठिका ।
आलयः सर्वदेवानां लयनास्मिन्मुच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥
लिङ्गमाहमा यथा,—
शिव उवाच ।

“न तुभ्याम्यर्चितोऽर्चाया पुण्यधूपनिवेदनै ।
लिङ्गेऽर्चिं ते तथात्यर्थं परं तुभ्यामि पाव्यंति ॥
एव देवि पुरा कृत्वे जीनोऽह सर्वदेवते, ॥
लिङ्गत्वास्मिन्मित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥

प्रयच्छामि दिव देवि यो भस्मिद्वाहने रतः ।
त्यक्त्वा सर्वाणि पापानि निर्गदो दग्धकल्मषः ।
मन्मना मन्मस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”

इति वीरमितोदयष्टतस्कन्दपुराणम् ॥ ॥

द्रव्यविशेषेषु पूजादिफलमपि तत्रैव ।
“वस्त्रपूतजलैस्त्रिंशद् अपित्वा मम मानवाः ।
सघाषाश्चाश्वमेधानां फलमाप्नोति सत्तमः ॥
सुगन्धिवन्दनरमैर्लिङ्गमालिष्य भक्तितः ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यज्ञकर्मैः ॥” ॥

लिङ्गपूजनाकरणे दोषस्तत्पूजाफलञ्च तत्रैव
शिवनारदसवादे ।

“विना लिङ्गार्चनयस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ॥
एकतः सर्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकतः ॥

न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्वर्षि ।
वियते सर्वशास्त्राणामेष एव सुनिश्चितः ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारणम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥

सर्वमन्त्रत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥
“अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयव्रतानि च ।
महेशार्चनपुण्यस्य कला नाहन्ति षोडशीम् ॥”

इति मत्स्यसूक्ते १६ पटलः ॥ ॥
“स्वयं नारायणं प्रोक्तो यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ।
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले यै देवाः सस्थिता सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”

इति मातृकामेदतन्त्रम् ॥ ॥
षट्कर्मदीपिकायाम् ।

“असारे खलु ससारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्या वासः सता सङ्गो गङ्गाश्च शम्भु-
सेवनम् ॥ ॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“व्योतिर्मयं महालिङ्गं कैलाशनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशाश्रोकं काश्या विश्वेश्वरं स्थित ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिलामध्ये यथा चक्रं लक्ष्मोनारायणं परम् ॥

पारदस्य शताश्रिको लक्ष्मीनारायणो न हि ।
पकारं विष्णुरूपञ्च आकारं कालिका स्वयम् ॥
रेफं शिवं दकारञ्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ।
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरव्ययः ॥”

इति मातृकामेदतन्त्रे ८ पटलः ॥
तस्य निर्माणविधानं पारदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥
प्रकारान्तरशिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा—

“ततो विवाहं निर्वर्त्तय कृतकृत्या यथागता ।
गताः सर्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा शृणुम् ।
जगाम रमे सत्या च चिरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु मत्या सह महेश्वरः ।
रमे न शिके त सोढुं सती श्रान्ताभवत्तदा ।
उवाच दौनया वाचा देवदेव जगद्गुरुम् ॥
भगवन् हि शक्तोमि तव भारं सुदुःसहम् ।
क्षमस्व मां महादेव कृपां कुरु जगत्पते ॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् हृष्यमन्त्रजः ।
निभरं रमणं चक्रे गाढं निह्यमानसः ॥

शिवलि

कृत्वा संपूर्णरमणं सती च त्यक्तमैशुना ।
उत्थानाय मनसक्ते उभयोस्तेज उत्तमम् ।
पपात धरणीपृष्ठे तैर्व्याप्तमखिल जगत् ॥
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गा सयोनयः ॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्तत्र शिव ।
उभयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं व्यजायत ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे ३ रात्रम् ॥*

कामनाभेदे पार्थिवलिङ्गसख्या यथा,—
“सख्या पार्थिवलिङ्गस्य यथाकाम निगद्यते ।
शृङ्गिणः पार्थिव नाम भुक्तिमुक्तिकर परम् ॥
देशकालादिकं ज्ञात्वा कुर्यात् लिङ्गं फलप्रदम्
न करोति यदा ज्ञात्वा न कार्यं तस्य सिध्यति
विद्यार्थी शतसाहस्रं धनार्थी च तदर्हकम् ।
पुत्रार्थी सार्धसाहस्रं कन्यार्थी च शतत्रयम् ॥
विद्वान् लिङ्गायुतं कुर्यात् सर्वं पापहर परम् ।
राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ॥
मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूतिकामं सहस्रकम् ।
रूपार्थी त्रिसहस्रन्तु तौर्यार्थी द्विसहस्रकम् ॥
सुहृत्कामं सहस्रन्तु वक्षार्थं शतमष्टकम् ॥
भारणार्थं सप्तशतं मोहनार्थं शताष्टकम् ॥
उच्चाटनवशयैव सहस्रन्तु यथोक्तत ।
स्तम्भने च सहस्रन्तु दारणे च तदर्हकम् ॥
महाराजभये पञ्चशतश्चापदि सङ्घटे ।
सहस्रमयुतं सर्वं कामदं परिकीर्तितम् ॥
एक पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गं चार्थसिद्धिदम् ।
त्रिलिङ्गं सर्वं कामानां कारणं परमीरितम् ॥”
तथा ।

“लिङ्गानामयुतं कृत्वा पूजा राजभयं हरत् ।
सहस्राणि च लिङ्गानां निगडान्मोचयेद्भुवम् ॥
कारागृहविमुक्त्यर्थमयुतं कारयेद्बुध ।
छाकिन्यादिभये पञ्चसहस्रं कारयेत्तथा ।
सहस्राणाञ्च पञ्चाशदपुत्रो हि प्रकारयेत् ॥”
इति वीरभित्तोदयधृतम् ॥

“अनेन च क्रमाद्देवि लक्षं यस्तु प्रपूजयेत् ।
सर्व्वाभीष्टफलं देवि लभते नात्र संशयः ॥”*
एकीकृत्य लिङ्गपूजाविधिनिषेधौ यथा,—
“एकीकृत्य महेशानि युगलं न तु पूजयेत् ।
एकीकृत्य महेशानि दश पञ्च शतानि च ॥
प्रत्येकेनाथवा देवि विस्वपत्रे प्रपूजयेत् ।
एकैकं पूजयेत्लिङ्गं युगलं न तु पूजयेत् ।
दरिद्रो जायते देवि युगलस्य च पूजनात् ॥”
इति लिङ्गार्चनतन्त्रम् ॥*

शिवलिङ्गसृत्तिकादिनिरूपणं यथा,—
“तीर्थसृत्तिका समाहृत्य निर्माय लिङ्गसङ्गतम्
तीर्थभावे महेशानि च्छुद्रस्य सृत्तिका प्रिये ॥
पर्वतप्रभवा देवि नदीनाम्बुदाहृतम् ।
एतद्भिन्ना महेशानि नदी च्छुद्रा इति प्रिये ॥
निर्भरस्य च देवेशि नदी सम्पद्यदायिनी ।
सर्व्वाभावे महेशानि गोप्यदस्याश्च सृत्तिकाम् ।
अथवा परमेशानि यत्र चित्तं प्रसौदति ॥
सुपीनं सुन्दरं रम्यं शर्करारहितं सदा ।

शिव

निर्माय पार्थिवं लिङ्गं कुण्डलीसहितं प्रिये ॥
यो लिङ्गं परमेशानि स रुद्रः परमेश्वरः ।
कुण्डली वेष्टनी तस्य सा देवी परमेश्वरी ॥
शिवस्य पूजनात् देवि देवीदेवी च पूजितौ ॥”
इति मत्स्यसूक्तम् ॥*

वाणलिङ्गनिर्मायप्रश्ने प्रतिप्रसवो यथा,—
“वाणलिङ्गे न चाशौचं न च निर्मायकल्पना
सर्वं वाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या भक्त्यै नान्यथा ॥
ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं वाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं पत्रं ग्राह्यं प्रसादसन्नया ॥
वाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्तेन्द्रसंस्थिते ।
चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यमक्षयै ॥”
इति शिवनारदसवादः ॥

शिवलोकः, पु. (शिवस्य लोकः ।) कैलासः । यथा,
“विस्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सङ्गतम् ।
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतमविष्यपुराणम् ॥

शिवस्य भुवनं जनसः ॥
शिववक्त्रभा, स्त्री, (शिवस्य वक्त्रभा ।) शतपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये त्रि ॥

शिववक्त्रिका, स्त्री, (शिवस्य वक्त्रिका ।) लिङ्गिनी
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिववक्त्री, स्त्री, (शिवस्य वक्त्री ।) लिङ्गिनी ।
श्रीवक्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववाहनः, पु. (शिवस्य वाहनः ।) अनङ्गान् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिववीजः, स्त्री, (शिवस्य बीजम् ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवशेखरः, पु. (शिवः सुखकरः शिवप्रियो वा
शेखरोऽस्यो यस्य ।) वकत्रक्षः । इति जटा-
धरः ॥ धुस्तूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य
मन्त्रकक्षः ॥

शिवसायुज्यः, स्त्री, (शिवस्य सायुज्यम् ।) मोक्ष-
विशेषः । स च शिवेन सह योगः । यथा ।
नागरखण्डे ।

“उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नु-
यात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शिवसुन्दरी, स्त्री, (शिवस्य सुन्दरी ।) दुर्गा ।
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
शिवा, स्त्री, (शिव + टाप् ।) दुर्गा । सुक्तिः ।
यथा,—

“शिवा सुक्तिः समाख्याता योगिना मोक्ष-
गामिनी ।
शिवाय या जपेद्देवी शिवा लोके ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।
“शिवा कल्याणरूपा च शिवदा च शिवप्रिया ।
प्रिये दातरि भाशब्दः शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥

शिवा

अपरश्च ।
“शय कल्याणवचनं इरेवोत्कृष्टवाचकः ।
समूहवाचकश्चैव वाकारो दाटवाचकः ॥
श्रेयं सघोत्कृष्टदात्री शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ।
शिवराशिसूक्तिमती शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ॥
शिवो हि मोक्षवचनवाकारो दाटवाचकः ।
स्वयं निर्वाणदात्री या सा शिवा परिकीर्त्तिता”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥
शमीवृक्षः । इरीतकी । शृगालः । ताम-
लकी । इत्यमरः ॥ शामलकी । इति मेदिनी ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । स तु द्वाविशजिनमाता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिद्रा । दूर्वा । गौरी-
चना । इति राजनिर्घण्टः ॥ * शृगालस्य
धने' शभाशुभं यथा,—

“शोभनं शुभफलाप्तिसूचकं
कथ्यतेत्यवितथं शिवास्तम् ।
शान्तदीप्तककुभा विशिषतो
ज्ञानमत्र च सदोपयुज्यते ॥
दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता
विवस्वदाप्ता भवति प्रदीप्ता ।
सा धूमिता या सविता प्रयात
शेषा दिगन्ता किल पञ्च शान्ता ॥
दग्धा दिगेशी च्छान्तिता दिगैन्द्री
प्रधूमिता चानलदिक्रमेषः ।
प्रत्येकमेकं प्रहराष्टकेन
भुङ्क्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमैश्च ॥
भाये दिनस्य प्रहरे प्रहृते
महेशदेवेशहृताशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
अङ्गो द्वितीये प्रहरेस्य भागे
सहस्रनेत्रानलकालदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
ब्राह्मणं तृतीये प्रहरे दिनस्य
हुताश्वैवस्वतयातुदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
समागतेऽङ्गं प्रहरे तुरीये
प्रितेशरक्षं पतिपाशिदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
भाये निशायाः प्रहरे प्रहृते
रक्षोऽधिधाद् पतिवातदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
ततो द्वितीयप्रहरे रजन्या-
स्तोयोऽधिनाथानिलक्षोमदिक्षु ॥
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
यामे तृतीयेऽपि च यामवत्याः
समीरदोषाकरशम्भदिक्षु ।

शिवा

शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रामकायव्ययवन्धनानि ॥
समागते रात्रितुरीययामे
निशाकरेशानसुरेशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रामकायव्ययवन्धनानि ॥”

इति शिवारुते दग्धदीप्तधूमितदिक्त्रययाम-
प्रकरण प्रथमम् ॥३॥

“इतीरित दिक्त्रययामयोगात्
फल विरुद्ध विरुते शिवाया ।
द्रूमोऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात्
फलानि पुसा क्रमत. शुभानि ॥
कृतान्तरक्षीवरुणानिलेन्दु-
दिक्ष्वाययामे रटितै. शृगाख्या ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिन्न प्रियलोकसङ्ग. ॥
रत्न प्रचेतोऽनिलसोमशम्भु-
दिक्षु द्वितीये प्रहरे रतेन ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिन्न प्रियलोकसङ्ग. ॥
जलेशवातेन्दुशिवामरेश-
दिक्ष्वारवैः पञ्चमयामभागे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिन्न प्रियलोकसङ्ग ॥
समीरसोमेशसुरेशवर्द्धि-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिन्न प्रियलोकसङ्ग ॥
शशाङ्गरुद्रेन्दुहुताशकाल-
दिक्ष्वारवैः पञ्चमयामभागे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिन्न प्रियलोकसङ्ग ॥
इशानशक्राग्निस्तान्तरक्षी-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे च पष्ठे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिन्न प्रियलोकसङ्ग ॥
इन्द्राग्निकालस्रपपाशपाणि-
दिक्ष्वारवैः सप्तमयामकाले ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिन्न प्रियलोकसङ्ग. ॥
अत्यन्तकृत्तैः तपाशिवात
दिक्ष्वरुते च प्रहरे रवेण ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिन्न प्रियलोकसङ्गः ॥”

इति त्रैवसन्तराजे शिवारुते दिग्यामप्रकरण
द्वितीयम् ॥३॥

“एकादिकाना निधनाष्टमानां
शिवास्तानामधुना यदर्थम् ।
प्राण्यादिकास्वस्तु दिक्ष्वशेष
यद्यत् फल तत्तदुदीरयाम ॥
धनान्धमौष्टासिममौष्टलाभ
द्रुव ततोऽर्थस्य फलं शुभम् ।

१०३ शिवा

भय प्रलापं सकलञ्च सौख्य-
मेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्ते ॥
भयान्निष्टश्रुतिरर्थहानि-
रिष्टैर्व्ययोगो महती च भीतिः ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिन्न प्रियलोकसङ्ग. ॥
एन्द्रा निनादे प्रथमेऽर्धलाभो
भवेद्वितीये निधिदर्शनञ्च ।
कन्या तृतीये लभते चतुर्थे
अध्यागम पञ्चमकेऽथ सिद्धिम् ॥
पष्ठे रवे कुप्यति भूमिनाथो
भो सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
त्रासोऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये
नराधिप कुप्यति भौस्तृतीये ॥
वातश्चतुर्थे नगरस्य शब्दे
शिवास्तु पञ्चमके च युद्धम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च पष्ठे
भौ. सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये शुभ स्यादशुभ द्वितीये
याम्ये महाव्याधिभय तृतीये ।
स्वरे चतुर्थे स्वजनागमः स्यात्
पुत्रो भवेत् पञ्चसु फेत्तुहातेषु ॥
जायेत कन्या रटिते च पष्ठे
भो. सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
ग्रामस्य घातो दिशि राक्षसाना-
माद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य ॥
मृत्युस्तृतीये द्विचतुष्पदाना
हानिश्चतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽत्र ।
चौराङ्गय राजभयञ्च पष्ठे
भौ. सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
शब्द शिवाया वरुणस्य भागे
आद्ये भय हानिरथ द्वितीये ।
स्याद्राजदूतागमन तृतीये
दाहश्चतुर्थे खलु चौरभोति ॥
स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च पष्ठे
भौ सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
वायव्यभागे भयमेकशब्दे
भयतिरेको भवति द्वितीये ॥
दृष्टिस्तृतीये महती चतुर्थे
मेघागमो वर्षति पञ्चमे च ।
क्रोध विधत्ते मृपतेषु पष्ठे
भौ सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
दिश्युत्तरस्या विहिते विरावे
त्रिवेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये ।
महाभय विप्रवधस्तृतीये
चक्षु चतुर्थे खलु हन्यते च ॥
विट् पञ्चमे पठरवे च शूद्रो
भौ सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
राहोस्तथा दर्शनसाद्यशब्दे
केतोर्द्वितीये च तथोत्तरेण ॥
स्रक्ताप्रपातक्षिपु दुर्द्धिनञ्च
चतुर्थे मद्र खलु पञ्चमे च ।

शिवा

सङ्गो भवेद्वैरिजनञ्च पष्ठे
भो सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये भवेद्विर्द्धिनमौष्टदेशे
दृष्टिर्द्वितीये च रवे शिवाया ।
वातस्तृतीये त्वशनिश्चतुर्थे
त्रिवेत कश्चित् खलु पञ्चमे च ॥
लभेत पृथ्वी निन्दे च पष्ठे
भौ सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥”

इति त्रैवसन्तराजे शिवारुते खराष्टकप्रकरण
तृतीयम् ॥ * ॥

“जेमलाभपुनरागमनाना
निश्चय यमधिगम्य विशङ्कः ।
येन याति पथिक परदेश
त शिवारुतमथ प्रथयास ॥
य य देश गन्तुमभ्युद्यताना
पुसा शब्दानुचरन्ती शृगाली ।
शान्ताया सा मिद्वे वाञ्छिताना
दौसायान्तु स्यादभौष्टच्याय ॥
प्राचो दिश सन्मुखभानुविम्ब
प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य ।
शब्द शृगाली पुरत करोति
वन्ध वव वा प्रकरोति तस्य ॥
प्राचीदिगीशाभिसुखस्य पुमः
प्रस्थानकामस्य शिवा सगच्छा ।
भिव्येऽर्थनाशाय च दक्षिणा स्या-
हामा पुनर्वाञ्छितकार्यसिद्धे ॥
प्रत्यर्कमाशा चलितस्य पृष्ठा
शिवा विराव पुरुषस्य यस्य ।
करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य
सर्व प्रकारामभिलापसिद्धिम् ॥
प्रस्थापिनो यस्य च दक्षिणाशा
शिवा रव मुञ्चति दक्षिणेन ।
आदित्यमुक्ता यदि नो तदानीं
भ्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम् ॥
वैवस्वताशा चलितस्य यस्य
दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन ।
शिवा च वामा कुरुते विराव
सम्यद्यते तस्य समस्तमिष्टम् ॥
पुमान् यदा याम्यककुपप्रवासी
करोति शब्द पुरत शृगाली ।
आस्ते विवस्वानपि सम्मुखश्चेत्
भवेत् तदानीमचिरेण मृत्युः ॥
नरस्य याम्या ककुभ यियामो
शृगालभार्या यदि पृष्ठभागे ।
फेत्कारसामुञ्चति मानवस्य
मृत्युश्च पुत्रेण भवत्ववश्यम् ॥
दिश प्रतीचीं व्रजत शृगालो
नरस्य यस्याभिसुखी विरोति ।
शान्ता स्थिता शान्तफलप्रदात्री
दौसा तु दौस फलमातनोति ॥
प्राचेतसो सञ्चलितस्य काष्ठा
शृगालिका जल्पति दक्षिणेन ।

शिवा

यदा तदानीं सुवृद्धननर्थान्
करोति चार्थानपि हन्ति पुन ॥
दिश प्रचेत परिपाल्यमाना
नरस्य यस्य व्रजत शृगाली ।
वामा विराव प्रकरोति शान्ता
भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य ॥
यो वारुणो याति दिश मनुष्य
शृग्वन् शिवाया रटितानि पृष्ठे ।
गतस्य तस्याशु हुताशभौति-
रसशय स्यात् द्रविणक्षयश्च ॥
यस्योत्तराशा चलितस्य पुन
प्राच्या शिवा सुञ्चति फेत्कृतानि ।
भानु प्रतौच्या विहितस्थितिश्चे-
दपेक्षित मिथ्यति तत्क्षणेन ॥
मुञ्चत्यदीची चलितस्य पृष्ठे
शिवा विराव पुरुषस्य यस्य ।
आस्तौ च मध्ये नभसो विवस्वा-
स्तन्यार्घ्यानिसंरणं प्रदिष्टम् ॥
कुवेरकाष्ठा प्रति य प्रयाति
ज्वालामुखी चाभिमुखो विरौति ।
तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धि-
र्भवेच्च सम्पत् पुनरागमश्च ॥
तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्या
फेत् कुरुते यदि तत्र शृगाली ।
तद्व्रजत पथिकस्य भवेता
निश्चयतो धनजोवितनाथी ॥
दक्षिणत प्रथम यदि पश्चात्
वामगता पथिकस्य शृगालो ।
फेत् कुरुते कुरुते तदवश्य
क्षेमधनासिगृहागमनानि ॥
अव्यास्य शान्ता ककुभ नरस्य
वामा शृगाली यदि वा रटन्ती ॥
तदार्थलाभ वितरत्यवश्य-
मर्थक्षय दक्षिणतो रटन्ती ॥
वामा प्रदीप्ते ककुभ प्रदेशे-
ऽलाभ तथानर्थमुपादिशन्ति ।
शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु
क्षिपत्यनर्घानथ सहृष्टेषु ॥
शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते
पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधयितो ।
शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात्
निमज्जयत्यापदगाधसिन्धौ ॥
वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे
पुन शिवा जल्पति यत्र तत्र ।
आयान्ति चौरा प्रथमे विरावे
हयोर्भवेत्स्वरदर्शनश्च ॥
नृपादरोऽर्थागमनं तृतीये
तुर्थे क्षति पञ्चमकेऽर्थलाभ ।
वाणिज्यसेवादिकलाय पृष्ठे
भो सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
हाहाग्व मुञ्चति हृष्टभावा
हास्य तु तस्यास्तदुदाहरन्ति ।

शिवा

अग्रेसरा वा पथि या यियासो
सा द्विप्रकारापि मनोरथासि ॥
नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात्
प्रयाति चेद्वर्त्म निवेदयन्ती ।
कुर्याच्छिवा वैरिपराभव त-
ज्जयन्त्रियञ्चाभिमत विदध्यात् ॥
कार्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना
श्रेय प्रदा शान्तिदिशि प्रदिष्टा ।
शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे
समारटन्ती महते भयाय ॥
भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्तै-
र्नादैर्नृणा हन्ति भयानि देवी ।
महान्ति सर्वाण्यपि शान्तनाटा
शान्तिस्थिता सर्वभयप्रदात्री ॥
यदा च नद्युत्तरगा नराणा
शब्दे शृगाली कुरुते कदाचित् ।
तद्व्यये तत् परिरक्षणीय
महद्भय भावि जलेचरेभ्यः ॥”

इति श्रीवसन्तराजे शिवास्ते यात्राप्रकरण
चतुर्थम् ॥ ३ ॥

“स्थानस्थितानामपि योगभाजा
नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु ।
त्रि विरावैरशिव शिवश्च
सुनिश्चितार्थं सुनिसम्पतेन ॥
करोति फे फे इति सर्वदिक्षु
यदा तदा स्थानविघातयुद्धे ।
शिवा विधत्ते क्षुधिता त्वसख्यान्
रौद्रान् स्वरान् मुञ्चति चेदुपेक्षाम् ॥
निरन्तर रौति विदिक्षु दिक्षु
समन्दकारुण्यरवातुरा घेत् ।
अपत्यमोहेन यदा शृगाली
त्यक्त्यसृष्टा सा कथितेह तज्ज्ञे ॥
स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे
ज्वालामुखी फेत् कुरुतेऽतिरौद्रम् ।
ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाश
तस्याथवा तिष्ठति यस्य मध्ये ॥
ग्रामस्य मध्य समवाप्य यस्य
ज्वालामुखी मुञ्चति फेत्कृतानि ।
स शून्यता गच्छति निश्चयन
लोकस्य वा स्यादसुखं प्रभूतम् ॥
ग्रामान्तिके सप्त दिनानि यावत्
महाभयोत्पादितफेत्कृतानि ।
विरौति चेत्तत् कुरुते शृगाली
तदासिलोकस्य भय प्रभूतम् ॥
मध्य दिने यावदहानि पञ्च
शिवा समीपे नगरस्य तस्य
विरौति घात विदधाति यस्य
भयश्च वक्रिप्रभव प्रभूतम् ॥
पञ्चार्द्रात्राणि कथञ्चिदेवा
क्रूरवा व्याहरते शृगाली ।
यस्यान्तिके त बहवो हठेन
सुणन्ति चीग जनसन्निवेशे ॥

शिवा

स्थानस्य यस्योपगता समोपं
दिनानि पञ्चोच्चरति प्रभावे ।
स्वरेण रौद्रेण शृगालभार्था
स्यात्तत्र हानिर्महती नराणाम् ॥
सुरक्षितस्यापि मनुष्यलक्ष-
ग्रामस्य शीघ्र ग्रहण विधत्ते ।
त्रय दिनाना दिवसावसाने
शिवा रटन्ति परुषस्वरेण ॥
दिक्षारटन्ति सकलासु रौद्र
भ्रमत्यखिन्ना परित पुरश्चेत् ।
शृगालभार्था खलु तद्व्रवौति
युद्ध महत्तत्र महाभिघातम् ॥
ज्वाला विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा
समाकुला धावति या समन्तात् ।
कौमारक या जनयत्यकस्मात् ।
कुर्याच्छिवा सा युवराजपातम् ॥
रोमोद्गम या जनयत्यकस्मात्
फे इत्यतिक्रूरवा नराणाम् ।
मूत्र पुरीषन्तु तुरङ्गमाणा
सा सर्वदा स्यादशिवा शिवेह ॥
तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपा-
स्त्रीन् पञ्च वा मुञ्चति या निनादान् ।
शिवा शिवा ता नृपतित्वदात्री
वन्देत् देवीमभिवन्दनीयाम् ॥
श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे
मध्ये रजन्या स्वर्गप्रदेशे ।
या रौति तस्ये बलिमर्घ्ययुक्तं
भक्त्या प्रदद्याद्यदि भद्रमिच्छेत् ॥
सर्वेषु कार्येषु समुद्यतेषु
बलि शिवाया विनिवेदनीय ।
रटन्ति यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य
देवी बलि जल्पति तत्र सिद्धिम् ॥”

इति श्रीवसन्तराजे शिवास्ते स्थानस्थितप्र-
करण पञ्चमम् ॥ ३ ॥

“कथ्यते बलिविधानमिदानीं
शाकुनागममतेन शिवाया ।
दिव्यमन्त्रबलिवाधितदोष
साधिताखिलसमुद्यतकार्थम् ॥
शून्यालय रुद्रगृह श्मशान
चतुष्यथ मातृगृह जलान्तम् ।
बन्ध्यावनिश्चलरसिवमाया
बलिप्रदानाय मता प्रदेशा ॥
तथाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे
विशोधित मण्डलिक विदध्यात् ।
पीराणिकश्लोकपरीक्षिताया
सगृह्य गोर्गामयमन्तरीक्षात् ॥
अत्यन्तजीर्णदेहाया बन्ध्यायाश्च विशेषत ।
रोगार्त्तनवस्तुताया न गोर्गामयमाहरत् ॥
तस्मिन् विचित्र वितत विदध्यात्
पिष्टाक्तकेनाष्टदल सरोजम् ।
सपूजयेत्तत्र सुराधिपादौन्
क्रमेण सर्वानपि लोकपालान् ॥

शिवः

सधो सुते. पञ्चभिरभ्युपेता
शिवान्विता पिष्टमयी प्रसन्ना ।
पूज्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात्
प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः ॥
सान्ध्यगुडोदनमाषकुलार्थे-
र्यावकपूपलिकाभिषमद्यैः ।
समृतिरत्र नरासनमात्र
बुद्धिमता बलिकर्मणि कार्या ॥
प्राप्याष्टमीं वायु चतुर्हृषीं वा
समन्त्रा मन्त्रेण च समकृत् ॥
बलि शिवाया निशि निश्चयेन
दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत् ॥
अत्र मन्त्रः । ॐ शिवे ज्वालामुखि बलि
गृहाण गृहाण हूं फट् स्वाहा । ॐ शिवे
शिवदूति भगवति चण्डे इदमर्घ्यं बलिलीला-
समुचित गृहाण गृहाण आगच्छ आगच्छ
वायुवेगेन शुभं कुरु कुरु स्वाहा । इत्यर्घ्यं-
मन्त्र । बलिदानाय मन्त्रान्तरम् । ॐ नमो
भगवति एन एन बलि गृह्ण गृह्ण गन्धपुष्प-
धूपदीपादिकं दह दह पच पच घोररूपिणि
मो भगवति पिवत पिवत स्वाहा ।
एतस्य मन्त्रहितयस्य मध्या-
टेकेन केनाप्यभिमन्त्रणैः ।
बलि. शिवाया' सुमहाप्रभाव
पृथक् पृथक् मन्त्रयुगं यदेतत् ॥
ताम्बूलवस्त्रामनदक्षिणाभि-
नैमित्तिक शाकुनशास्त्रदक्षम् ।
प्रपूजयेत्तत्र भवत्वभौष्ट-
माचार्यवर्षं परितोषिते हि ॥
अष्टौ भिकावाङ्मितातान् रुद्र
घिष्टानि पूर्वोत्तरयेन सार्द्धम् ।
ज्येष्ठञ्च सख्यव्य विरैति येह
श्रेयस्करौ जम्बुकरीचिनी सा ॥
द्वितैपिणौ सर्वं समोहितेषु
देवो भवानो भुवि फेरवा च ।
कृताधिवासा ह्यपया सत् व
शिवाकृते तेन यतंत विद्वान् ॥”
इति श्रीवसन्तराजशाकुने सटागमार्थशोभने
समस्तसत्यकौतुके विरचिते शिवारुत पद्यम् ॥
अथ तान्त्रिकशिवाबलि । तदुक्तं कुलचूडामणौ
“विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशानं वायु साधक ।
मासप्रधान नैवेद्य सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कानि कालीति वक्तव्यं तत सा शिवरूपिणी
पशुरुपा समायाति परिवारगणैः सह ॥
भुक्त्वा रीति यदेशान्या मुखमुत्तोल्य सुस्वरम् ।
तदैव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषणं ॥
अवश्यमन्नदानेन नियत तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पिष्टतर्पणम् ॥
तथैव कुलसेव्यानां नित्यता कुलपूजने ।
पशुरुपा शिवा देवी यो नार्चयति निर्जने ॥
शिवारावेण तस्याश्च सर्वं नश्यति निश्चितम् ।
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ।

शिवः

गृहीत्वा श्रापं दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्जने ॥
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ।
तत्रैव सर्वं शक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ॥
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ।
पूजनात् द्विगुणं कर्म मङ्गलं साधयेत्ततः ॥
तेन सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं पूजनं महत् ।
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ॥
शुभाशुभानि कर्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ।
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ॥
शुभाशुभफलं व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण बलि तव ।
एवमुच्चार्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रिय ॥
यदि नो भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ।
शुभं यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
एव ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्वयनं चरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
शिवाक्ष, स्त्री, (शिवस्याक्षि कारणत्वेनाख्यस्येति।
अच् ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अथ विवरणं रुद्राक्षशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
शिवाटिका, स्त्री, वशपत्नी । इति भावप्रकाशः ॥
शिवात्मक, स्त्री, (शिवः सुखकरः आत्मा स्वरूपो
यस्य ।) सैन्धवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिव-
मये, त्रि ॥
शिवानी, स्त्री, (शिवस्य भार्या । यद्वा, शिव
मङ्गलमानयतीति । आ + नो + ड । गौरा-
दित्वात् ङीप् ।) दुर्गा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥
जयन्तीहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिवाप्रिय, पु, (शिवायाः प्रियः ।) कागः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ शिवस्य शिवायाः अप्रियवस्तुनि
शिवाया वल्लभे च त्रि ॥
शिवापोड, पु, (शिवस्यापोड इव ।) वकहृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवाशिवयोः शेखरश्च ॥
शिवाफला, स्त्री, (शिवाया इव फलमस्याः ।)
शमीहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवाराति, पु, (शिवायाः शृगालस्वारातिः ।)
कुङ्कुरः । इति शब्दमाला ॥ शिवाशिवयोः शत्रुश्च
शिवाल्लय, स्त्री, (शिवा आलीयतेऽन्वेति । आ +
ली + अच् ।) श्मशानम् । इति हारावली ॥
(यथा, कथासरित्सागरः । ३ । ३३ ।
“बन्धुर्थं युद्धमानौ च पुण्येश्वर्यं शिवाल्लये ॥”)
शिवाल्लय, पु, (शिवायाः शिरः वा आल्लयः ।)
रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवस्य
गृहम् । यथा, रामार्जुनचन्द्रिकायाम् ।
“चन्द्रसूर्ययुद्धे तीर्थे सिद्धे तत्र शिवाल्लये ।
मन्त्रमातृप्रकथनमुपदेशं स उच्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शिवाल्लु, पु, शृगालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवा(व)र्वाक्ष, पु, (शिवाभ्यो दोषमानो बलिः ।)
रात्री शिवादेयमासप्रधाननैवेद्यम् । यथा ।
अथ शिवाबलिः । कुलचूडामणौ ।
“विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशानं वापि साधक
मासप्रधाननैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कालि कालीति वक्तव्यं तत्रोमा शिवरूपिणी ।

शिवः

पशुरुपधरायाति परिवारगणैः सह ॥
भुक्त्वा रीति यदेशान्या मुखमुत्तोल्य सुस्वरम् ।
तदैव मङ्गलं तस्य नान्यथाकुलभूषणं ॥
अवश्यमन्नदानेन नियत तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पिष्टतर्पणम् ॥
तथैव कुलसेव्यानां नित्यता कुलपूजने ।
पशुरुपा शिवा देवी यो नार्चयति निर्जने ॥
शिवारावेण तस्याश्च सर्वं नश्यति निश्चितम् ।
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ॥
गृहीत्वा श्रापं दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्जने ॥
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ॥
तत्रैव सर्वं शक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ।
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ॥
पूजनात् द्विगुणं कर्म मङ्गलं साधयेत्ततः ।
तेन सर्वं प्रयत्नेन कर्तव्यं पूजनं महत् ॥५॥
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ।
शुभाशुभानि कर्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ॥
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ।
शुभाशुभफलं व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण बलि तव ॥
एवमुच्चार्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रिय ।
यदि न भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ॥
शुभं यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
एव ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्वयनं चरेत् ॥
नैवेद्योपरि मूलमन्त्रमष्टोत्तरशतं जप्त्वा बलि
दद्यादिति शेषः । ॥” इति तन्त्रसारः ॥
शिवाक्षृतिः, स्त्री, जयन्तीहृत् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
शिवाक्षादः, पु, (शिवस्याक्षादी यस्मात् ।) वक
हृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्यानन्दश्च ॥
शिवाक्षा, स्त्री, (शिवेन आक्षा यस्याः ।) रुद्र-
जटा इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवनामके त्रि, ॥
शिवि, पु, द्विपशु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूर्जहृत् । राजविशेषः । स च उशीनरराज-
पुत्रः । इति मेदिनी ॥ तस्य चरित्रं यथा,—
मैत्रेय उवाच ।
“शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि स्वमासं शिविना यथा
समाश्रित्स्ववान् सत्यं पुरा ह्यीशीनरो युवा ॥
सत्यदानरतं ज्ञात्वा शिविमिन्द्राशुशुचशी ।
जिज्ञासार्थं समयाता वर्तमाने महाधरे ॥
वर्द्धभुला कपोतस्तु हरिश्छेनपुरं सरः ।
शरणार्थो महोपालः निनिन्द्ये भयविह्वलः ॥
त्राहि मा पृथिवीपाले त्ववदत् श्येनजाङ्गयात् ।
स तमाश्वासयामास कपोतः शरणगतम् ॥
राजानमुपगम्याथ श्येनः प्रोवाच ससदि ।
वचनं शृणु मे राजन्! क्षुधास्यं कुटुम्बिनः ॥
धर्मात्मानं त्वामाहूँ पृथिव्या सर्वपाधिवा ।
तद्विरुद्धं कथं कर्म कर्तुमिच्छसि पाधिवा ॥
सर्वस्य सम्यग् स्वार्था स्वरार्थास्तु कस्यचित् ।
परार्था भवतो नित्यं सफलस्य तरोरिव ॥
नोपकारपरैऽप्येवमुपकारपरो जनः ।
अपकारपरैऽपि त्वमुपकारपरः सदा ॥
समैव विहितो धात्रा भक्ष्योऽयं त्वं समुत्सृज ।

शिविका

स श्येनमाह संप्राप्तस्त्राणार्थी सन्निधा मम ॥
 तस्मात्तवाहं न समर्पयिष्ये
 कपोतक श्येन यदत्र युक्तम् ।
 त्व मन्यसे तत् करवाणि सर्व-
 श्येन कपोतात् खलु सत्यमत्र ॥
 तुभ्यं हि सुमहद्रान्य प्रयच्छामि विहङ्गम ।
 यथा कामयसे चान्यहर्जयित्वा कपोतकम् ॥
 श्येनः प्राह किमेतत्तं प्रीतिरासौत् खगे दृढा ।
 कथञ्चिदस्य तुल्यानि स्वमासानि प्रयच्छ मे ॥
 राजा तमन्नवीदृष्टो यश्चे मासानि याचसे ।
 एतदयच्छामि ते सद्य स्वमांस तुलया धृतम् ॥
 एवमुक्त्वा स्वमांसानि कपोतेन सम नृप ।
 उत्कृत्य तोलयामास प्रहृष्टो मनसा तत ॥
 तुलया भ्रियमाणस्तु कपोतो व्यतिरिच्यते ।
 पुनश्चोत्कृत्य मांसानि तत प्रादात् स पार्थिव ॥
 न विद्यते यदा मांस कपोतेन सम क्वचित् ।
 तत प्रचीप्यमासोऽपि साधु सुखयते परम् ॥
 यदा तेन न तुल्य तत् स तुल्यमारुहत् स्वयम् ॥
 अन्तःपुरस्त्रीषु न राज्ये न च जीविते ॥
 करुणासक्तचित्तेन तेनापेक्षा कृता क्वचित् ।
 परदुःखातुरा नित्य स्वसुखानि महन्त्यपि ॥
 नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रता ।
 पराथमुद्यता सन्तः सन्त किं किं न कुर्वते ॥
 तादृगप्यम्बुधेर्वारि जलदैस्तात् प्रपीयते ।
 एक एव सता मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ॥
 दहन्तमकरोत् क्रोडे पावक यदपा पति ।
 आत्मान पोडयित्वापि साधु सुखयते परम् ॥
 ह्यादयन् तापितान् हृत्तो दुःखं सहते स्वयम् ॥
 अथ तस्मिन् समारूढे पुष्यवर्षे पपात च ॥
 देवदुन्दुभयो नेदुस्तुलामौशीनरे नृपे ।
 ततस्तस्य तदा ज्ञात्वा वाक्य चैतदभाषत ॥
 शक्र स्वरूपमास्थाय धर्मं राज्ञ परिस्थितिम् ।
 इन्द्रोऽहमस्मि भद्र ते कपोतो ह्यववाहन ॥
 जिज्ञासमानो त्वा राजन्मि यन्नमुपागतौ ।
 महाकारुणिकेनेह यत् कृत तत् सुदुष्करम् ॥
 नैव पूर्वं नृपाश्चक्रुन् करिष्यन्ति चापरे ।
 यत्ते मासानि गात्रेभ्य समुत्कृतानि पार्थिव ॥
 एषा ते शाश्वतो कीर्तिकानाननुभवियति ।
 दिव्यरूपधरस्यैव पालयित्वा महीं चिरम् ॥
 सर्वान् लोकानतिक्रम्य ब्रह्मलोक गमिष्यति ।
 एव मुक्त्वा तमिन्द्राग्नी जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।
 राजा तु क्रतुमिष्टा त मुमुदे देवता तदा ॥”
 इति वङ्गपुराणे शिवेरुपाख्याननामाध्याय ॥
 शिविका, स्त्री. (शिव करतातीति । शिव + शिच्
 ततो गुल्न् । टापि अत इत्वम् ।) यानविशेष ।
 भाषान् इति ख्यातः । इति भरत ॥ डुली इति
 पात्को इति च भाषा । तत्पठ्याय । याप्य-
 यानम् २ । इत्यमर ॥ शिवीरथ ३ । इति
 हारावलो ॥ तद्दानविधिर्यथा—
 वङ्गिरवाच ।
 “शृणु तावन्महीपाल महादानमनुत्तमम् ।
 श्येन वै दत्तमात्रेण मुच्यते नरकार्यवात् ॥

शिविरं

मार्गशोर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरिर्हिने ।
 माघफाल्गुनयोर्व्यापि वैशाखस्य शरत्सु च ॥
 हादश्या हरिमभ्यर्च्य कलसोपरिसंस्थितम् ।
 शिविका चक्रवर्त्या ऋतुदारमयीं तथा ॥
 भानोय सन्निधि विष्णो शुभ्रच्छत्रसमन्विताम्
 सभूष्य च सगेण्डुका जागर तत्र कारयेत् ॥
 विद्याभिनयसम्पन्नविदग्धं शास्त्रवित्तमम् ।
 आन्नासार शुचि दक्ष कलत्रापत्यभूषितम् ॥
 प्रातः सभार्थमभ्यर्च्य वासोभिः स्वर्णभूषणैः ।
 उपानच्छुरिका खड्गा पट्टकञ्चु कवेणुकाम् ॥
 आदर्शश्यामिका पानीयपात्र काश्यभाजनम् ।
 चत्वारो वृषभा देया धेनव शुभलक्षणा ॥
 शिविकावाहकानान्तु तथा ह्यत्रस्य धारके ।
 वृत्तिर्देया तथा नक्षत्र वर्षाच्च ब्राह्मणस्य तु ॥
 वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्य तदैव तु ।
 वृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ॥
 इहामुत्रातपत्राण कुरु केशव मे प्रभो ।
 त्वष्ठीणनाथ मे दत्त शास्त्रावद्वान्नाशनाय वै ॥
 यत् प्रभो शिविका देव प्रीतो भव जनार्दन ।
 दत्तवान् ज्ञानविदुषे उपनीकाय पुत्रिणे ॥
 सुरापस्तेयकृत्स्नौ ब्रह्महा गुरुतल्पग ।
 शिविकादानमाहात्म्यात् मुच्यते नात्र सशय ॥
 पिष्टपचान्नाटपचान् पत्नीपचान्स्तथैव च ।
 आत्मान बन्धुपचाश्च तारयेन्नरकार्यवात् ॥
 मुक्त्वा स विपुलान् भोगान् इहामुत्र सुखप्रदान् ।
 सपत्नीक सपितृको विष्णुसायुज्यमश्नुते ॥”
 इति वङ्गपुराणे शिविकादानाध्याय ॥
 शिविपिष्ट, पुं, महादेव । इति शब्दरत्नवली ॥
 शिविपिष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
 शिविर-स्त्री, (शिरते राजबलान्यत्र । शीर्ष स्वप्ने +
 बाहुनकात् किरच्प्रत्ययेन साधु । इत्युणादि-
 हृत्तो उज्ज्वलदत्त १२ । ५४ ।) निवेश । इत्य-
 मर ॥ इह भागन्तुकासैन्यवासे । काटके इत्यन्ये ।
 नृपस्य मूलस्थाने इत्येके । इति भरत ॥
 “शिविरन्तु निवेशे च क्लीवन्तु युहवेश्मनि ॥”
 इत्युणादिकाप. ॥ * ॥
 अथ शिविरलक्षणम् ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “शिविर परिखायुक्तमुच्चैः प्राकारवेष्टितम् ।
 युक्तहादशहारश्च सिद्धहारपुरस्कृतम् ॥
 युक्त चित्रैश्चित्रैश्च कृत्रिमेव कपाटकैः ।
 निषिद्धहृत्तरहितं प्रसिद्धं पुरस्कृतम् ।
 सुलक्षण चन्द्रवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च ॥”
 तत्र विहितनिषिद्धकाष्ठे यथा,—
 विशन्नकारुकाच ।
 “कस्य कस्य तरो काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
 भमङ्गलञ्च केषा वा सर्वं मा वक्तुमर्हसि ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 आश्रमे नारिकेलश्च गृह्णिष्याच्च घनप्रदः ।
 शिविरस्य यदीशानि पूर्वं पुत्रप्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र मङ्गलाहंश्च तद्वराजो मनोहर ।
 रसालहृत्तं पूर्वं स्निग्धं नृषा सम्पन्नप्रदस्तथा ॥

शिविरं

शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो निशामय ।
 विस्वश्च पनसद्यैव जम्बोरो वदरी तथा ॥
 प्रजाप्रदश्च पूर्वस्निग्धं दक्षिणे धनदस्तथा ।
 सम्पन्नदश्च सर्वत्र यतो हि वर्धते गृही ॥
 जम्बुवृक्षश्च दाडिम्बः कदल्यान्मातकस्तथा ।
 बन्धुप्रदश्च पूर्वस्निग्धं दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
 हृषप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
 ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ।
 सर्वत्र चम्पक शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
 अलातुष्यापि कुष्माण्डं मायाम्बुश्च सुकामुक ।
 खर्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
 वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
 लताफलश्च शुभद सर्व सर्वत्र निश्चितम् ॥*॥
 प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धश्च निशामय ।
 वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
 वटो निषिद्धः शिविरे नित्य चौरभय तत ।
 नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
 हे कारो तित्तिडीवृक्षो यद्वात्त परिवर्ज्य ।
 श्रेण धनहानि स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् भ्रुवम् ॥
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
 न निषिद्धं प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
 वाय्वामतिनिषिद्धश्च प्राङ्गणं परिवर्ज्येत् ।
 खर्जूरश्च उडुस्यैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
 न निषिद्धं प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
 वृक्षश्च घनकाटीना धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
 इच्छुवृक्षश्च शुभद सन्तत शुभदस्तथा ॥
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
 कक्षी हरिद्रा शुभदा शुभदश्याद्रकस्तथा ॥
 हरोतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 न वाय्वा भद्रदा नित्य तथा चामलकी भ्रुवम् ॥
 गजानामस्थि शुभदमश्वानाञ्च तथैव च ।
 कल्याणमुच्चैः श्वसा वास्तौ स्थापनकारिणाम् ॥
 न शुभप्रदमन्येषामुच्छन्नकारण परम् ।
 वानराणां नराणाञ्च गह्वरानां गवामपि ॥
 कुक्कुराणां शृगालानां मार्जारानामभद्रकम् ।
 भेटकानां शूकरानां सर्वेषांश्चाशुभप्रदम् ॥
 ईशाने चापि पूर्वं स्निग्धं पश्चिमे च तथोत्तरे ।
 शिविरस्य जल भद्रमन्यद्राशुभमेव च ॥*॥
 दीर्घं प्रस्थे समानश्च न कुर्व्यान्मन्दिरं बुध ।
 चतुरस्रे गृहे कारो गृह्णिष्या धननाशनम् ॥
 दीर्घप्रस्थ परिमितो नेत्राहं नापि सद्गतम् ।
 शून्येन रचितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं नृषाम् ॥
 प्रस्थे हस्तहयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रय तथा ।
 गृह्णिष्या शुभदं द्वार प्राकारस्य गृहस्य च ।
 न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिद्गुनाधिकं शुभम् ॥
 चतुरस्रं चन्द्रवेधं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
 अमद्रं सूर्यवेधश्च शिविरं मङ्गलाप्रदम् ।
 अमद्रदं सूर्यवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च ॥
 शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी नृषाम् ॥
 धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ॥

शिशिरः

प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् ।
मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ॥
नागेश्वर मल्लिका च काञ्चन वकुलं शुभम् ।
अपराजिता च सुभदा तेषामुद्यानमौषितम् ॥
पूर्वं च दक्षिणे चैव शुभद नात्र सशयः ।
ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्याद्गृह गृही ॥
ऊर्ध्वं विप्रति हस्तेभ्यः प्राकार न शुभप्रदम् ।
सूत्रधार तैलकार स्वर्णकारश्च हीरकम् ॥
वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्यात् स्थापन बुधः ।
ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य सच्छूद्र गणक शुभम् ॥
भट्टं वैद्यं पुष्यकार स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥*
प्रख्यं च परिव्रजामान शतहस्त प्रशस्तकम् ।
परित शिविराणाञ्च गभीर दशहस्तकम् ॥
सङ्घतपूर्वकञ्चैव परिव्रजहारमौषितम् ।
शत्रोरगम्य मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥
शास्त्रालीना तित्तिडीना हिन्तालाना तथैव

च ।

निम्बाना सिन्धुवाराणां उडम्बराणामभद्रकम् ॥
धुस्तूराणा वटानाञ्चाप्ये रण्डानामवाञ्छितम् ।
एतेषामतिरिक्ताना शिविरे काष्ठमौषितम् ॥
वृक्षञ्च वक्ष्यते क दूरतो वर्जयेदनुषः ।
पुत्रदारधन हन्यादित्याह कमलोद्भव ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रौतसूत्रेण्यखण्डे १०२ अध्यायः
शिवीरथः, पु, याप्ययानम् । इति हारावली ॥
शिवेष्टः, पु, (शिवस्य इष्टः ।) वक्ष्यते । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥
शिवेष्टा, स्त्री, (शिवस्य इष्टा प्रिया ।) दूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिशिरः, पु, (शशति इतस्ततो गच्छतीति ।
शश + किरच् प्रत्ययेन साधुः ।) हिमः । इति
मेदिनी ॥ (विष्णु । यथा, महाभारते । १३
१४८ । ११० ।

“शब्दातिगं शब्दसहः शिशिरः शब्दं रीकरः ॥”
शिशिरः, पु, स्त्री, (शशति गच्छति वृक्षादिशोभा
यस्मात् । शश + “अजिरशिशिरशथिलेति ।”
उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधुः ।)
ऋतुविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु माघफाल्गुन-
मासद्वयात्मकः । तत्पर्यायः । कम्पनः २ शीतः
३ हिमकूट ४ कोटन ५ । कश्चित् पुस्तके
कोटनस्थाने कोडव इति पाठः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्कालीनजलगुणा जलग्रह्ये
द्रष्टव्याः ॥* तत्र जातफलम् ॥

“मिष्टान्नभोगौ मधुरप्रणादौ
कलत्रपृष्ठादियुत क्षुधार्तः ।
क्रोधौ सुधीश्वरकलेवरश्च
यस्य प्रसूतिः शिशिरामिधाने ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥*॥

तत्र वर्णनीयानि । करीयधूप कुन्दः पद्मनाहः
शिशिरोत्कर्षश्च । इति कविकल्पलता ॥*॥
अस्य गुणाः ।

“शिशिरं शीतलं हृद्यं शीतं वातप्रकोपणम् ।”
इति राजवल्लभः ॥

शिशुकः

अपि च ।

“शिशिर शीतलोऽतीवरूचो वाताग्नि-
वर्धनः ।”

इति भावप्रकाशः ॥

शिशिरः, त्रि, (शश झुतगती + किरच्प्रत्ययेन
साधुः ।) शीतगुणयुक्तः । यथाह अमरः ।

“शीतं गुणे तद्वर्थाः सुषोमः शिशिरो जडः ।
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्य-
लिङ्गकाः ॥”

(यथा, रघु । १४ । ३ ।

“आनन्दजः शोकजमश्चु वाप्य-
स्तयोरशीत शिशिरो विभेदः ॥

शिशुः, पु, (श्यतीति । शो + “श कित् सन्वञ्च ।”
उणा० १ । २१ । इति उः ।) बालकः । तत्-
पर्यायः । पोतः २ पाकः ३ अर्भकः ४ डिम्ब ५

पृथुकः ६ श्रावकः ७ । इत्यमरः ॥ श्राव ८ ।
अर्भः ९ शिशुकः १० पोतकः ११ भिष्टकः १२

इति शब्दरत्नावली ॥ गर्भः १३ । इति जटा-
धरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा । वृक्षशातातप ।

“शिशोरभ्युत्थणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादि ससृश्यं स्नातव्यन्तु कुमारकैः ॥

प्राक् चूडाकरणाह्वालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौक्तो न बन्धनम् ॥”

इति गोपालन्यायपञ्चाननकृतस्मृतिनिर्णयः ॥
अपि च ।

“चतुर्थाहस्तरादूर्ध्वं यावदष्टौ समा वयः ।
शिशोर्नतं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्बन्धिबान्धवाः ॥”

इति ब्रह्मपुराणवचनम् ॥

“जातमातः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।
ए हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः ॥

भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथा नृते ।
तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनी-
यते ॥”

इति मनुवचनम् ॥*॥

तस्याध्यापनक्रमो यथा,—
“प्राड्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्षिं प्रपूजितम् ॥”

इति मलमासतत्त्वे बृहस्पतिवचनम् ॥*॥

शिशुपुत्रं त्यक्त्वा प्रव्रज्याश्चमनिषेधो यथा,—
“मातरं पितरं वृक्षं भार्याञ्चैव पतिव्रताम् ।
शिशुञ्च तनयं हित्वा नावधूताश्चमं व्रजेत् ॥”

इति महानिर्वाणतन्त्रम् ॥

अन्यहालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ (कुमार । कार्त्तिकेय
यथा, महाभारते । २ । २३१ । ४ ।

“शिशुः शीघ्रः शुचिसण्डो दीप्तवर्णः शुभा-
ननः ॥”

शिशुकः, पु, (शिशोरिव प्रतिहृतिः । शिशु +
इवार्थे कन् ।) जलजन्तुविशेषः । शुशुक् इति
भाषा । तत्पर्यायः । उलूपी २ । इत्यमरः ॥

हे उपल इति ख्यातिः अति चञ्चले मत्स्ये । शिशु-
माराहृतिर्भेद्यमेदः उलूपी । इति कलिङ्गा-
दयः । शिशु इति ख्यातो मत्स्यविशेषः उलूपी-

शिशुपा

त्यन्धे । भांगाल इति ख्याते इत्येके । शिशुमार
एव उच्यते इति सर्वस्वम् । तथा च रत्न-

कोषादौ ‘चुलुपो शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुक-
स्तथा ।’ ऊर्ध्वं लुप्यति भ्राम्यति उलूपी लुप लृ

शपञ्चो ह्येदे उत्पूर्वः ग्रहादित्वास्मिन् मनी-
षादित्वात् तलोपः लोदीर्घश्च द्विङ्गस्त्रीकारो-

ऽपि । ‘शिशुकस्तूलुपी बालः प्रोष्ठी तु सफरी
हयोः ।’ इति वाचस्पतिः । चुलुपीति चवर्गादि-

पाठ इति केचित् । शिशुरिव शिशुकः ।
‘शिशुकः शिशुमारेऽपि बालकोलुपिनोरपि ॥’
इति रद्रः ॥”

इति भरतः ॥ अपि च ।
“उलुपी स्यादुलुपीव चुलुम्पी चुलुकी तथा ।
शिशुकश्चेति पर्यायः शिशुमाराहृती भस्से ।
कैश्चिदुत्पलमक्षेत्रे तु पर्यायोऽयं निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
“शिशुकः शिशुमारश्च स च ग्राहो वराहकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

शिशुमारः । (यथा, महाभारते । १२ । २८ । २७ ।
“कूर्मान् कर्कटकान् नक्तान् मकरान् शिशु-
कानपि ॥”

बालकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २१ । ३८ ।

“शिशुकद्वयसयुक्ता ब्राह्मणी कापि दुर्गता ।
द्वारि स्थिता महाराज देवदर्शनकाङ्क्षिणी ॥”
वृक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिशुगन्धा, स्त्री, (शिशोर्गन्धो यत्र ।) महिला-
विशेषः । यथा—
“लक्ष्मीपतिलवङ्गे स्यात् नोमाली नवमालिका
शिशुगन्धा मधुमक्षौ तथा करुणमक्षय ॥”

इति शब्दमाला ॥
शिशुचान्द्रायणं, स्त्री, (शिशुरिव चान्द्रायणम् ।
स्वल्पचान्द्रायणमित्यर्थः ।) व्रतविशेषः । यथा,
“चतुरः प्रातरश्रीयात् पिण्डान् विप्रः समा-
हितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥”
इति मनुः ॥

शिशुता, स्त्री, (शिशोर्भावः । शिशु + तल् ।)
शिशुत्वम् । शिशोरवस्था । इति जटाधरः ॥

शिशुत्व, स्त्री, (शिशोर्भावः । शिशु + त्व ।) शैश-
वम् । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । वाच्यशब्दे द्रष्टव्यः ॥

शिशुपालः, पु, चेदिदेशीयराजः । स तु कर्णो न
हृत् । शिशुपालवधकाव्यं माघेन कृतम् ।
तत्पर्यायः । दमघोषसुत २ चैव ३ चर्दि
राड् ४ । इति जटाधरः ॥ शिशुपत्तक ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ ।
१० । ३८ ।

“ताविहाय पुनर्जातो शिशुपालकरूपजौ ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीपतु ॥”
शिशुपालकः, पु, शिशुपाल + स्वार्थे कन् ।)
दमघोषसुतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कैलि-
कदम्बहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शिशु

पालयतीति । पालि + खल् । वानकपालके, त्रि ।

शिशुपालहा, [न्] पु. (शिशुपाल हतवानिति । हन् + क्तिप् ।) श्रीकृष्ण । इति हेमचन्द्र ॥

शिशुभाव, पु. (शिशोर्भाष ।) शिशुत्वम् । तान्त्रिकभावविशेष । यथा,—

“उक्तानुक्ताश्च यत्किञ्चित् क्रियते सर्वदा प्रिये ।
शिशुभाव इति ख्यात सर्वतन्त्रेषु गोपित ॥”
इति तन्त्रम् ॥

शिशुमार, पु. (शिशून् मारयतीति । मृ + णिच् + अण् ।) जलजन्तुभेद । शोप इति शशुक् इति च ख्यात । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

“नीलङ्गो कृमि समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्तो ॥” * ॥) अस्य पर्याय शिशुकण्डे दृश्यते । अस्य गणना गुणाय पाटिशब्दे दृश्यते ॥ तारात्मकाच्युत । इति मेदिनी ॥ तद्विवरण यथा,—

“शिशुमारस्तु य. प्रोक्त स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।
सन्निवेशश्च तत्रापि शृणुष्व मुनिमत्तम ॥

यदङ्गा कुरुते पाप दृष्ट्वा तन्निशि मृच्यते ।
तावत्सर्वे व तारास्ता शिशुमाराश्रिता दिवि ॥

तावत्सर्वे तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि तु ।
उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनु ॥

यत्तोऽधरस्य विज्ञेयो धर्मो लृप्तानमाश्रित ।
हृदि नारायणस्यास्ते अश्विनो पञ्चपादयो ॥

वरुणश्चाथिमा च व पश्ये तस्य मङ्गश्रिणो ।
शिशु सवत्सरस्य मित्रोऽपान समाश्रित ॥

पुच्छेऽग्निश्च मङ्गलश्च कश्यपोऽय ततो ध्रुव ।
तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ॥

इत्येव सन्निवेशोऽय पृथिव्या ज्योतिषा तथा ।
होपानामुद्वानाञ्च पञ्चतानाञ्च कौर्त्तित ॥

वर्षाणाञ्च नदानाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै ।
तेषा स्वरूपमाग्यात सन्नेप श्रूयता पुन ॥

पटन्तु वैष्णव कायस्ततो विप्र वसुन्धरा ।
पद्माकारा समुद्रता पञ्चताव्यादिभ्युता ॥

ज्यातीपि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-
र्वनानि विष्णुविदिगा दिशश्च ।

नय समुद्राय स पव सर्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्धे ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽस्मा
वशेषमूर्त्तिर्न तु वस्तुभूत ।

ततो हि जैलाब्धिधरादिभेदान्
जानोहि विज्ञानविज्ञानाभितानि ॥

यदा हि शुद्ध निजरूपमव्व
कम्पय ज्ञानमयास्तदापम ।

तदा हि मङ्गल्यतरा फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदा ॥

महोद्यतत्व घटत कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽप्यनु ।

जनै स्वकर्मास्तमितान्निश्चयै-
रलक्ष्यते वस्तु किमत्र वस्तु ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अश्वे १२ अध्याय ॥॥
अपि च । “केचित्तेतज्ज्योतिरनीक शिशुमार-
सस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणाया-
मनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रोऽवाक्शिरस-
कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पित । तस्य
लाङ्गुले प्रजापतिः अग्निरिन्द्रो धर्म इति
पुच्छमूले धाता विधाता च कव्या सप्तर्षय ॥
तस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलोभूतशरीरस्य यान्य,
दगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्प-
यन्ति । दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशु-
मारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोर्भयो
रप्यवयवा समसस्या भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी
आकाशगङ्गा चोदरत । पुनर्वसुपुथी दक्षिण-
वामयो श्रोत्रोराद्राश्रेया च दक्षिणवामयो
पादयोर्भ्रजिदुत्तरापादे दक्षिणवामयोर्नासि-
कयोर्ध्यासस्य श्रवणपूर्वापादे दक्षिणवामयो-
र्लोचनयोर्धनिटामूलश्च दक्षिणवामयोर्कर्णयो
र्मवादीन्यनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वाम-
पार्श्ववर्षिषु युञ्जीत । वर्षिषु अस्थिषु । तथैव
शृंगीर्पादोन्वदगयनानि दक्षिणपार्श्वेषु प्राति
लोभ्येन युञ्जीत । शतभिषा ज्येष्ठे स्कन्धयो
र्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् । उत्तराङ्गनावगस्य अध-
राङ्गो यम सुखे चाङ्गारक शनैश्चर उपस्थे
हृदयस्य ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारा
यणो नमि चन्द्रो नाभ्यामुगनास्तनयोरश्विनौ
बुध प्राग्गापालयो राहुर्गले केतव सर्वाङ्गेषु
रामसु मङ्गं तारागणा । एतदुद्देव भगवतो
विष्णो मङ्गं देवतास्य रूपमहरह सन्ध्याया
प्रयतो वाग्यतो निराचमाण उपतिष्ठे त नमो
नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषा
पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ।

अथ कृतारामयमार्धदिवक
पापापट् मन्त्रहता त्रिकालम् ।
नमस्यत स्रग्तो वा त्रिकाल
नग्रेत तत्कालजमाशु पापम् ॥”

इति शिभागवते ५ स्कन्धे शिशुमारसस्थानम्
२३ अध्याय ॥

शिशुवाचक पु. (शिशु वरतीति । वह + ग्लुन् ।
वनच्छागल । इति ह्रमचन्द्र ॥ वानकवाटार,
त्रि ॥

शिशुवच्छाग, पु. (शिशुवाञ्छा यस्य । तत कन् ।
वनच्छाग । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शिशु, पु. (शिशुतीति । शिशु + वाङ्मकात् नक्
प्रत्ययन साधु ।) मद्र । इत्यमर ॥ (यथा,
भागवते । २ । ६ । ८ ।

“पम शिशु उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृत ॥”
अस्य पर्याय निङ्गशब्दे दृश्यते ॥

शिशुदान, त्रि. (श्वेतितुमिच्छतीति । शिवत +
सन् + “श्वेतर्दश” उणा० २।८३ । इति आनन्
सनी लुक् तकारस्य च टकार । पापकर्मा ।
तत्पर्याय । कृष्णकर्मा २ । इत्यमर ॥ हे
पापाचार । अश्वत्थिन्यतःसौ शिशुदानो मनी-

पादिः हितान्ध । कृष्णं पापाचारत्वात्
मलिन कर्मास्य कृष्णकर्मा । केचित्तु अकृष्ण-
कर्मा इति पठन्ति । हे निष्पापे । श्रिदि शौक्ते
इत्यस्य काने शिशुदानः । अकृष्ण निष्पाप-
त्वात् शुक्ल कर्मास्य अकृष्णकर्मा शुक्लकर्मा
इत्यर्थः । इति व्याचक्षते च । इति भरत ॥॥
“शिशुदान कृष्णकर्मा शुक्लकर्मेति कस्य-
चित् ॥”
इति जटाधर ॥

(यथा, प्रद्युम्नविजये । ७ अङ्के ।
“व्राह्मिक । क्षियता क्षियता एष सुदुः
शिशुदान ॥”)

शिशु, धधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शेषति । इति दुर्गादास ॥

शिशु, लृ घ शी विशेषे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(रुधा०-पर०-सक०-अनिट् ।) विशेष उप-
रत्ननम् । लृ, अशिपत् । ध, विशिनष्टि अर
मूर्त्तार्थ । इति हनायुध । मूर्त्तिविशिष्ट
करोति इत्यर्थः । शी, शिष्टा । इति दुर्गादास ।

शिशु, कि असर्वोपयोगे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(सुरा०-पक्षे भा०-सक०-सेट् । असर्वोप-
योग परिशेषोकारणम् । कि, शेषयति शेषति
यशोराशि लोक. अवशिष्ट करोति इत्यर्थः ।
वेरतिशयाने शिप किरनुवर्त्तते । कि, विशेषयति
विशेषति सम्पत्त्या भूय विधि. इति दुर्गा-
दास ॥

शिष्ट, वि. (शास + क्त । “शास इदङ्ङलो”
६ । ४ । ३४ । इति उपधाया इकार ।
“शासिबसिधसोनाश्च ।” ८ । ३ । ६० इति सस्य
प ।) शान्त । सुवर्हि । धीर । तस्य
लक्षण यथा,—

“न पानिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनि ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥”
इति महाभारते अश्वमेधपर्व ॥

अपिच ।
“धर्मो नाभिगतो येस्तु वेद सपरिहृ इष ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा प्रोक्ता नित्यमात्मगुणा-
न्विता ॥”

इति कौर्म उपविभागे २४ अध्याय ॥॥
अन्यच्च ।

“विशेषशब्दनिष्ठस्तु शिष शिष्ट प्रचक्षते ।
मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिका ॥
मनु सप्तर्षयश्च लोकसन्तानकारणात् ।
तिष्ठन्तीह च धर्माय तान् शिष्टान् परिचक्षते ।
ते शिष्टे पालितधम्म स्थाप्यते वै युगे युगे ॥”
इति मात्स्ये १२० अध्याय ॥

(अवशिष्ट । यथा, गीतायाम् । ४ । ३० ।
“यज्ञशिष्टासृतभुजो यान्ति ब्रह्मसनातनम् ॥”
शिष्टाचार, पु (शिष्ट आचार । शिष्टानामा-
चारो वा ।) साधुव्यवहार । यथा,—

“तत आत्तं स्मृतो धर्मो वर्षायमविभागश्च ।
एव वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचार. स उच्यते ॥

शिष्टाचार, पु (शिष्ट आचार । शिष्टानामा-
चारो वा ।) साधुव्यवहार । यथा,—

“तत आत्तं स्मृतो धर्मो वर्षायमविभागश्च ।
एव वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचार. स उच्यते ॥

शिष्टाचार, पु (शिष्ट आचार । शिष्टानामा-
चारो वा ।) साधुव्यवहार । यथा,—

शिष्यः

ब्रह्मी वार्ता दृष्टनीतिः प्रजा वर्णान्मैज्यया ।
शिष्टैराचर्यते यस्मात् शिष्टाचार स शाश्वतः ॥
दान सत्य तपोऽलोमो विद्येय्या पूजनं दमः ।
श्री तानि शरित्वाणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥

शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ये ।
सप्तनरैषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥
श्रुतिस्मृतिभ्या विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
शिष्टाचारविह्वस्तु धर्मः स साधुसम्मतः ॥
इति मातृस्थे १२० अध्यायः ॥

शिष्टः स्त्री, (शाम + क्तिन् । "शास इदङ्ङ्लोः ।"
६।४।३४। इति उपधाया इ ।) आश्रमा ।
शामनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १४।१२६४ ।
"अथ पुत्रात् शिष्याहा शिष्टार्थं ताडयेत्तु
तौ ॥")

शेषं त्रि, (शिष्यतेऽभाविति । शास + "एतिस्तु-
शासृदनुष" क्यप् ।" ३।१।१०८ । इति क्यप् ।
"शाम इदङ्ङ्लो ।" ६।४।३४। इति इ । "शास
वर्षीति" । ८।३।६० । इति ष ।) उपदेश्यः । तत्-
पर्यायः । छात्रः २ अन्तेवासी ३ । इत्यमरः ॥
अन्तेसत् ४ । अन्तेषदः ५ । यथा,—
"छात्रान्तेवासिशिष्यान्तेषद एकार्थता इमे ॥"
इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

"वाक्पानं कायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
एतादृशगुणोपेत शिष्यो भवति नारदः ॥
देवताचार्यशुश्रूषा मनोवाक्कायकर्मभिः ।
यहभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति
स्मृतः ॥"
इति दीक्षातत्त्वम् ॥

अपिच ।

"शान्तो विनीतः शुद्धात्मा अज्ञानान् धारण-
क्षमः ।

समर्थश्च कुलीनश्च प्राप्तः सच्चरितो व्रती ।
एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा ॥" ॥
निषिद्धशिष्यलक्षणमाह ।

"पापिने क्रूरचेष्टाय शठाय कृपणाय च ।
दीनायाचारगुन्याय मन्त्रहेषपराय च ॥
निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थहेषपराय च ।
मत्तिहीनाय देवेशि न देया मलिनाय च ॥
सुखता शिष्यता वापि तयोर्वेत्सरवासतः ॥"
तथा चोक्तः सारसग्रहे ।

"सद्गुरुः स्वान्त्रितं शिष्यं वर्षमेकं परीक्षयेत् ।
वर्षेकेन भवेद्योग्यो विप्रो युगसमन्वितः ॥
वर्षेभ्येन राजन्वो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः ।
षतुर्भिवत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥५॥

अथ च ।

"पापारे शासयेद्यस्तु स पापार्थं उदाहृतः ।
यस्मात्पापपराधीनस्तदाह्वयं शास्यते इति ।
शासने स्मिरतिश्च शिष्यः सन्निरुदाहृतः ॥
एव लक्षणसङ्गतः शिष्यः सर्वगुणान्वितम् ।"

शिष्यकः

अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम् ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥५॥
पुत्रशिष्ययोस्तुल्यत्वं यथा,—

"यथा पुत्रस्तथा शिष्यो न मेदः पुत्रशिष्ययोः ।
तर्पणे पिण्डदाने च पालने परिपोषणे ॥
यथाग्निदाता पुत्रश्च तथा शिष्यश्च निश्चितम् ।
इतोद काण्वशाखायामुवाच कमलोद्भवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६१ अध्यायः ॥
पुत्रशिष्याभ्यां विशेषो यथा,—
सनत्कुमार उवाच ।

"पुत्र एवास्मि देवेश यतः शिष्योऽस्माह विभो ।
न विशेषोऽस्ति पुत्रस्य शिष्यस्य च पितामहः ॥
ब्रह्मोवाच ।

विशेष शिष्यपुत्राभ्यां विद्यते धर्मनन्दनः ।
धर्मकर्मसमायोगे तथापि गदतः शृणु ॥
पुत्राच्चो नरकात्ताति पुत्रस्तेनेह गीयते ।
शेषपापहरः शिष्यइतीय वैदिकी श्रुतिः ॥
सनत् कुमार उवाच ।

कोऽयं पुत्रामको देव नरकात्ताति पुत्रकः ।
कस्माच्छेष ततः पाप हरिच्छिष्यश्च तद्वदः ॥
इति वामने ५७ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।

"अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।
ऋणं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितृणाञ्च द्विजश्रेष्ठ सर्ववर्णेषु चैकतः ।
ॐकारादिनिवृत्तिश्च पापकार्यकृतिश्च या ॥
हत्यादिकं महापापं त्वगभ्यागमनं तथा ।
घृतादिविक्रयं घोरं चण्डालादिप्रतिग्रहम् ॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
इर्थाविवचं वाक्यदुष्टं निष्ठुरत्वं षडम्बरम् ॥
टाकित्वं तालवादित्वं नाम्ना वाचाप्यधर्मजम् ।
मारणत्वमधार्मिक्यं नरकावहमुच्यते ॥
एतैः पापैश्च संयुक्तं पात्यते यदि शङ्करम् ।
ज्ञानाधिकमशेषेण शेषात् पापात् जयेत्ततः ॥
शरीरं वाचिकं यत्तु मानसं त्रिविधं तथा ।
पितृमातृकृतं यच्च कृतं यच्चान्त्रितैर्नरैः ॥
जातिभिर्विन्ध्यैवापि तस्मिन् जन्मनि धर्मजः ।
तत्सर्वं त्रिलयं याति कर्मणा सुतशिष्ययोः ॥
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च विधातव्यो विपश्चिता ।
श्रुतमर्थमभिध्याय शिष्यात् श्रेष्ठतरं सुतः ।
शेषात्तारयति शिष्यः सर्वत्रैव हि पुत्रकः ॥"
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

शिष्यः, पु, शिष्यकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिष्यकः, पु, (शिष्य एव । स्वार्थे कन् ।) गन्धद्रव्य-
विशेषः । शिलारसः । शिष्ठा इति लोवान् इति
च भाषा । तत्पर्यायः । कपिनामा २ कपिः ३
तैलम् ४ कृत्रिमम् ५ कपिलः ६ चला ७
तुच्छकः ८ मुक्तिमुक्तः ९ पिण्डात् १० वरः ११ ।
इति रत्नमाला ॥ पिण्डकः १२ सिद्धः १३
यावनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्यानुत्पेनगुणाः ।
"शिष्यकः परमा मासी देवदारु सुरा मन्त्रम् ।
सर्वेभ्यो परमा लक्ष्मी रघोष्ठा स्वरनाम्ना ॥"

शिष्यः, पु, शिष्यकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिष्यकः, पु, (शिष्य एव । स्वार्थे कन् ।) गन्धद्रव्य-
विशेषः । शिलारसः । शिष्ठा इति लोवान् इति
च भाषा । तत्पर्यायः । कपिनामा २ कपिः ३
तैलम् ४ कृत्रिमम् ५ कपिलः ६ चला ७
तुच्छकः ८ मुक्तिमुक्तः ९ पिण्डात् १० वरः ११ ।
इति रत्नमाला ॥ पिण्डकः १२ सिद्धः १३
यावनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्यानुत्पेनगुणाः ।
"शिष्यकः परमा मासी देवदारु सुरा मन्त्रम् ।
सर्वेभ्यो परमा लक्ष्मी रघोष्ठा स्वरनाम्ना ॥"

शिष्यः, पु, शिष्यकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिष्यकः, पु, (शिष्य एव । स्वार्थे कन् ।) गन्धद्रव्य-
विशेषः । शिलारसः । शिष्ठा इति लोवान् इति
च भाषा । तत्पर्यायः । कपिनामा २ कपिः ३
तैलम् ४ कृत्रिमम् ५ कपिलः ६ चला ७
तुच्छकः ८ मुक्तिमुक्तः ९ पिण्डात् १० वरः ११ ।
इति रत्नमाला ॥ पिण्डकः १२ सिद्धः १३
यावनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्यानुत्पेनगुणाः ।
"शिष्यकः परमा मासी देवदारु सुरा मन्त्रम् ।
सर्वेभ्यो परमा लक्ष्मी रघोष्ठा स्वरनाम्ना ॥"

श्रीघ्नः

रौच्यघ्ना इति वा पाठः । इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् तु कृष्णशब्दे दृष्टव्यम् ॥

श्री.ड ल जि स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भदा०-
आत्म०-अक०-सेट् । ड ल, श्येते । अि, शयि-
तोऽस्ति । मण्डपे शयामोति गणकृतानिश्चत्वात्
परस्मैपदे शपोऽलुगभावे चेति रमानाथः ।
वस्तुतस्तु श्येते शयः पश्चात् शय इवाचरतीति
कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
शो, स्त्री, (श्री + क्षिप् ।) शान्तिः । शयनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीक, ऋ ङ सेके । सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिशीकत् ।
ङ, श्रीकते । इति दुर्गादासः ॥

श्रीक, कि आमर्शे । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-सक०-सेट् ।) कि, श्रीक-
यति श्रीकति । आमर्शः स्पर्शः । तथा च ।
"चन्द्रावतीतरङ्गाद्गं श्रीकयन्ति च यद्युः ।"
इति इन्द्रायुधः ॥

वायवः सृष्टयन्ति इत्यर्थः । भद्रमस्तु आमर्शेण
इति मूर्धन्यषमध्य पठित्वा चमार्थमाह । इति
दुर्गादासः ॥

श्रीकर, स्त्री, (श्रीक्यतेऽनेनेति । श्रीक + बाहु-
लकात् अरः ।) शरलद्रवः । इति मेदिनी ॥
श्रीकर, पु, (श्रीक्यतेऽनेनेति । श्रीक + बाहुलकात्
अरः । इत्युज्वलदत्तः । ३।१३१।) वातादिप्रेरित-
जलकणाः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । १।१५।
"भागौरथीनिर्भरश्रीकराणा
वोढा मुहुः कम्पिनदेवदारुः ॥")
वायुः । इति मेदिनी ॥

श्रीघ्न, स्त्री, (शिघ्रति व्याप्नोतीति । शिघ्र व्याप्तौ
+ रक्प्रत्ययेन साधुः ।) विलम्बाभावः । तत्-
पर्यायः । त्वरितम् २ लघुः ३ क्षिप्रम् ४ अरम् ५
द्रुतम् ६ सत्वरम् ७ चपलम् ८ तूर्णम् ९ अवि-
लम्बितम् १० आशु ११ । अव्ययाः श्रीघ्न-
वाचका यथा । साक् १२ भटिति १३ अञ्जसा
१४ अङ्गाय १५ सपदि १६ ट्राक् १७ मञ्जु १८ ।
इत्यमरः ॥ तद्वैदिकपर्यायः । नु १ मञ्जु २ द्रवत्
३ ओषम् ४ जीराः ५ जूर्णः ६ शूर्ता ७ शूच-
नाश ८ श्रीभम् ९ ढ्यु १० तूयम् ११ तूर्णः १२
अजिरम् १३ भुरण्डः १४ शु १५ आशुः १६
प्राशुः १७ तूतुजिः १८ तूतुजानः १९
तुज्यमानासः २० अद्याः २१ साधिवित् २२
द्युगत् २३ ताजत् २४ तरणि २५ वात-
रम्हा २६ । इति षड्विंशति क्षिप्रनामानि
इति वेदनिघण्टौ । २ । १५ ॥ लामञ्जकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पु, कुशवर्गीयाग्निवर्षेण
पुत्रः । यथा, भागवते । ८।१२।५।
"सुदर्शनोऽथान्निवर्षं श्रीघ्नस्तस्य मरुः सुतः ॥")
श्रीघ्नविशिष्टः, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३।६७।६।
"स त्वमातिष्ठ योगं तं येन श्रीघ्ना इया समः ।
भवेत्पुरस्ताध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥")

श्रीतकः

श्रीमगः, त्रि, (श्रीमं गच्छतीति । गम् + ड ।) द्रुतगामौ । यथा,—
 “हरिते रोगोऽनुताप शयानामौतिभिश्च विध्वंसः ।
 कपिले श्रीमगसत्वस्ते च्छ्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वायो, पु । इत्यमरे आशुगमशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । २५ ।
 “मनः सुपर्णो भूतासि श्रीमगः प्राण-धारणः ॥”)
 श्रीमगामौ, [न्] त्रि, आशुगमनश्रील । श्रीम गच्छतीत्यर्थे श्रीमशब्दपूर्वकगमधातोर्णिन्-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 श्रीमचेतनः, पु, (श्रीम चेततीति । चित + ल्युः ।) क्लृप्तः । इति शब्दमाला ॥ द्रुतचेतनायुक्ते, त्रि श्रीमजन्मा, [न्] पु, (श्रीम जन्म यस्य ।) करञ्ज-विशेषः । कौटाकरञ्ज इति भाषा । यथा,—
 “पूतौकः पाशुलः पोष्टा श्रीमजन्मा कुहलि-कृतः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीमपुष्प, पु, (श्रीम पुष्प यस्य ।) भगवत्य-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीमवेधी, [न्] पु, (श्रीम विधतीति । विध क्तिद्रोकरणे + णिनि ।) क्षिप्रशरवेधकर्त्ता । तत्पर्यायः । लघुहस्त २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रीम्रा, स्त्री, दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीम्रीय, त्रि, द्रुतसम्बन्धि । श्रीमभवम् । श्रीम-शब्दात् षीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 श्रीत, स्त्री, (श्री ङ गती + क्त । “द्रवमूर्त्ति-स्पर्शयोः श्यः ।” ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसार-णम् । “हलः ।” ६ । ४ । २ । इति दीर्घः ।) हिमगुणः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । ११ । ११४ ।
 “उष्णे वर्षति श्रीते वा मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राण गोरकत्वा तु शक्तिः ॥”) जलम् । इति शब्दमाला ॥ त्वचम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ श्रीत तुषारवानीरवहुवारदुमेषु च इति भरतदृताजय ॥
 श्रीत, पु, (श्री + क्तः ।) वेतसवृक्षः । बहुवारक-वृक्षः । इत्यमरः ॥ अशनपर्णी । इति शब्द-रत्नावली ॥ पर्यट । निम्बः । कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिम ऋतुः । अस्य विवरण हेमन्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 श्रीत, त्रि, (श्री + क्तः ।) श्रीतलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६८ । ५० ।
 “श्रीतस्तत्र सुखो वायुःसगन्धो जीवनः शुचिः ॥ सर्व्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥”) अलसः । इति मेदिनी ॥ कथितः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रीतलद्रव्यगुणाः । पित्त-नाशिलम् । बलकफवायुकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 श्रीतकः, पु, (श्रीत + स्वार्थे कन् ।) श्रीतकालः । स्थितः । दीर्घः सती । इति मेदिनी ॥ अशन

श्रीतगुः

पर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षिकः । इति शब्दमाला ॥ (दिग्दशमेषः । यथा, बृहत्-संहितायाम् । १४ । २७ ।
 माणहलङ्गणकोहलश्रीतकमाख्यभूत-पुरा ॥”)
 श्रीतकरः, पु, (श्रीतः श्रीतलः करो यस्य ।) चन्द्रः । इति हिमकरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४ । २६ ।
 “भस्मनिमः परषोऽरुणमूर्त्तिः श्रीतकरः किरणैः परिह्रीण ॥”) श्रीतलपाणियुक्ते श्रीतकारिण च त्रि ॥
 श्रीतकषायः, पु, (श्रीतस्य कषायः ।) हिम-कषायः । यथा,—
 “शुष्क द्रव्यफल सम्यक् षडभिर्जलपलैः श्रुतम् । शर्व्वरीसुषितं स स्याद्विमश्रीतकषायक ॥”) इति वैद्यकम् ॥
 श्रीतकालः, पु, (श्रीतस्य कालः ।) हिम ऋतुः । स तु अग्रहायणपौषमासद्वयकालात्मकः । तत्-पर्यायः । श्रीतकः २ । इति मेदिनी ॥ हेमन्तः ३ । इत्यमरः ॥ सहा ४ । इति जटाधरः ॥ हेमन्तः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा,—
 “कूपोदक वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकागृहम् । श्रीतकाले भवेदुष्ण उष्णकाले च श्रीतलम् ॥” इति चाणक्यम् ॥
 श्रीतकिरणः, पु, (श्रीतं श्रीतल किरणं यस्य ।) चन्द्रः । यथा,—
 “कान्ते क्रीडयमुदेति श्रीतकिरणो जातः कुतो वारिधी कश्चे सुन्दरि सोदरः करमहो दत्ते त्वदीये स्तने । धन्या त्व युवती सती कुलवती भ्रातापि धन्यः स्तव इत्य श्रीपरिहासकेलिकलया सुग्धो हरिः पातु ।” इत्युक्तः ॥
 श्रीतकुम्भः, पु, करवीरः । इति रत्नमाला ॥
 श्रीतकुम्भी, स्त्री, जलजवृक्षविशेषः । श्रीउली-क्षोप इति भाषा । यथा,—
 “श्रीतली श्रीतकुम्भी च शुक्रपुष्पा जलोद्भवा ॥” इति रत्नमाला ॥
 श्रीतकच्छः, पु, व्रतविशेषः । यथा । “यदा तु श्रीत क्षीरादि पीयते तदा श्रीतकच्छः । “ब्रह्म श्रीत पिबेत्तु यत्र ब्रह्म श्रीत पयः पिबेत् । ब्रह्म श्रीत द्रुतं पीत्वा वायुमक्षः परब्रह्म ॥” इति यमस्मरणात् । इति मिताचरा ॥
 श्रीतचारः, स्त्री, (श्रीतः चारो यस्य ।) श्वेत-टङ्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतगन्धः, स्त्री, (श्रीतो गन्धो यस्य ।) श्वेत-चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतगुः, पु, (श्रीता गौः किरणो यस्य ।) चन्द्रः । इति षोडशेः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । “शुक्रकुम्भली व्याकृशमिश्रन्नांशुश्रीतगुः ॥”) श्रीतचम्पकः, पु, दर्पणम् । प्रदीपः । इति मेदिनी-शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतपर्णी, स्त्री, (श्रीत पर्णं यस्याः ।) ङीष् ।) अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ अर्कहली इति भाषा ॥
 श्रीतपल्लवा, स्त्री, (श्रीत पल्लव यस्याः ।) भूमि-जम्बु । इति रत्नमाला ॥
 श्रीनपाकिनौ, स्त्री, (श्रीते पाकोऽस्या अस्तीति । इति ।) काकोली । इति शब्दमाला ॥ महा-समझा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपाकी, स्त्री, (श्रीते पाकी यस्याः ।) ङीष् ।) वाव्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोलीः । इति रत्नमाला ॥ गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पः, स्त्री, (श्रीत पुष्पं यस्य ।) परिप्लवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पः, पु, (श्रीत पुष्पं यस्य ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पकः, स्त्री, (श्रीतं पुष्पमिव । कन् ।) शैले-यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीतपुष्पकः, पु, (श्रीत पुष्पं यस्य ।) बहुश्रीषी कन् । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पा, स्त्री, (श्रीत पुष्प यस्याः ।) अति-वला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतप्रभः, पु, (श्रीता प्रभा यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलप्रभायुक्ते, त्रि ॥
 श्रीतप्रियः, पु, (श्रीतः प्रियो यस्य ।) पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतफलः, प, (श्रीते फलं यस्य ।) उडुस्वरः । श्रेष्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतबला, स्त्री, महासमझा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतभानुः, पु, (श्रीतो भानुर्यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतभीरः, स्त्री, (श्रीताभीरः ।) मल्लिका । इत्यमरः । श्रीतभीते, त्रि ॥
 श्रीतमञ्जरी, स्त्री, (श्रीता मञ्जरी यस्याः ।) शिफाली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतमयूखः, पु, (श्रीतो मयूखो यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति मेदिनी ॥
 श्रीतमरीचि, पु, (श्रीता मरीचिर्यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतमूलकः, स्त्री, (श्रीत मूल यस्य । बहुश्रीषी कन् ।) उशीरम् । [इति राजनिर्घण्टः ।
 श्रीतलमूलयुक्तः, त्रि ॥
 श्रीतरम्यः, पु, (श्रीते रम्यः ।) प्रदीपः । इति जटाधरः ॥ श्रीतरमणीये, त्रि ॥
 श्रीतरश्मिः, पु, (श्रीतो रश्मिर्यस्याः) चन्द्रः । यथा, “हेलिः सूर्यसन्दर्भाः श्रीतरश्मिः ।” इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
 कर्पूरश्च ॥ चन्द्रसन्नक इति दर्शनात् ॥
 श्रीतल, स्त्री, (श्रीतं ज्ञातीति । ज्ञा + कः ।) पुष्प-कासीसम् । शैलजम् । मलयोद्भवम् । तप्तु चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पल्लवम् । मौक्तिकम् ।

श्रीतलं

श्रीतचम्पकः, पु, दर्पणम् । प्रदीपः । इति मेदिनी-शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतपर्णी, स्त्री, (श्रीत पर्णं यस्याः ।) ङीष् ।) अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ अर्कहली इति भाषा ॥
 श्रीतपल्लवा, स्त्री, (श्रीत पल्लव यस्याः ।) भूमि-जम्बु । इति रत्नमाला ॥
 श्रीनपाकिनौ, स्त्री, (श्रीते पाकोऽस्या अस्तीति । इति ।) काकोली । इति शब्दमाला ॥ महा-समझा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपाकी, स्त्री, (श्रीते पाकी यस्याः ।) ङीष् ।) वाव्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोलीः । इति रत्नमाला ॥ गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पः, स्त्री, (श्रीत पुष्पं यस्य ।) परिप्लवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पः, पु, (श्रीत पुष्पं यस्य ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पकः, स्त्री, (श्रीतं पुष्पमिव । कन् ।) शैले-यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीतपुष्पकः, पु, (श्रीत पुष्पं यस्य ।) बहुश्रीषी कन् । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पा, स्त्री, (श्रीत पुष्प यस्याः ।) अति-वला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतप्रभः, पु, (श्रीता प्रभा यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलप्रभायुक्ते, त्रि ॥
 श्रीतप्रियः, पु, (श्रीतः प्रियो यस्य ।) पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतफलः, प, (श्रीते फलं यस्य ।) उडुस्वरः । श्रेष्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतबला, स्त्री, महासमझा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतभानुः, पु, (श्रीतो भानुर्यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतभीरः, स्त्री, (श्रीताभीरः ।) मल्लिका । इत्यमरः । श्रीतभीते, त्रि ॥
 श्रीतमञ्जरी, स्त्री, (श्रीता मञ्जरी यस्याः ।) शिफाली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतमयूखः, पु, (श्रीतो मयूखो यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति मेदिनी ॥
 श्रीतमरीचि, पु, (श्रीता मरीचिर्यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतमूलकः, स्त्री, (श्रीत मूल यस्य । बहुश्रीषी कन् ।) उशीरम् । [इति राजनिर्घण्टः ।
 श्रीतलमूलयुक्तः, त्रि ॥
 श्रीतरम्यः, पु, (श्रीते रम्यः ।) प्रदीपः । इति जटाधरः ॥ श्रीतरमणीये, त्रि ॥
 श्रीतरश्मिः, पु, (श्रीतो रश्मिर्यस्याः) चन्द्रः । यथा, “हेलिः सूर्यसन्दर्भाः श्रीतरश्मिः ।” इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
 कर्पूरश्च ॥ चन्द्रसन्नक इति दर्शनात् ॥
 श्रीतल, स्त्री, (श्रीतं ज्ञातीति । ज्ञा + कः ।) पुष्प-कासीसम् । शैलजम् । मलयोद्भवम् । तप्तु चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पल्लवम् । मौक्तिकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ शैत्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वीरणमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शीतल, पु, अशनपर्णी । इत्यमरः ॥ अर्हद्भिः ।
स तु चतुर्विंशतितीर्थद्वयमध्ये दशमतीर्थद्वयः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ -त्रतविशेषः । स तु भेष-
सकान्था कर्तव्यः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चम्पकः । कर्पूरभेदः । रालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
शीतल, त्रि, (शीतोऽस्यास्तीति । शीत + "सिधा-
दिभ्यश्च" ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) शीत-
गुणविशिष्टः । तत्पर्यायः । सुषीमः २ शिशिर
३ जडः ४ तुषारः ५ शीतः ६ हिमः ७ ।
इत्यमरः ॥
शीतलक, क्ली, सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतलकः, पु, मरुवकः । इति राजनिर्घण्ट ॥
शीतलच्छद, पु, (शीतलच्छदो यस्य ।) चम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलपत्रञ्च ॥
शीतलजल, क्ली, (शीतल जलं यस्य ।) उत्पलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवारि च ॥
शीतलता, स्त्री, (शीतलस्य भावः । तल् ।) शीत-
लत्वम् । शीतलस्य भाव इत्यर्थे तद्भावे तात्व-
मिति संचिह्नसारसूत्रेण ताप्रत्ययनिष्पन्ना ॥
शीतलत्व, क्ली, (शीतलस्य भावः । त्व ।) जडता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलता च ॥ ६
शीतलप्रदः, पु, (शीतलं प्रददाति प्र + दा + कः ।)
चन्दनम् । इति केचित् ॥ हिमदातरि, त्रि ॥
शीतलवातक, पु, (शीतलो वातो यस्य । कन् ।)
अशनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ शीतल-
वायुयुक्ते, त्रि ॥
शीतला, स्त्री, (शीतल + स्त्रिया टाप् ।) शीतली-
हृत् । यथा,—
"शीतला शीतलो शीतकुम्भी पाण्डुरपुष्पिका" ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवीविशेषः । सा च वसन्तविस्फोटकादेरधि-
ष्ठात्री देवता । यथा,—
स्कन्द उवाच ।
"भगवन् देवदेवेश शीतलायाः स्तव शुभम् ।
वस्तुसहस्रशेषेण विस्फोटकभयापहम् ॥
ईश्वर उवाच ।
नमामि शीतलां देवीं रासभस्या दिगम्बरीम् ।
मार्कान्दीकलसोपेता सूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥
अस्या विवरण मसूरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कुटु-
म्बिनौ । आरामशीतला । वालुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शीतलाषष्ठी, स्त्री, (शीतला षष्ठी ।) माघशुक्ला
षष्ठी । यथा,—
"प्रसूत्या द्वादशे मासि पूज्यापत्यविहृत्तये ।
सुते जाते तथा षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे काहमी च यथा आवणे लुण्ठनी तथा ॥
भाद्रे षपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्चयुजे तथा ॥

नाद्याख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी
पीषे मास्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽगोका प्रकी-
र्त्तिता ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
शीतली, स्त्री, जलजह्वविशेषः । शिउलीहोप्
इति भाषा । तत्पर्यायः । शीतकुम्भी २ शुक्ल-
पुष्पा ३ जलोद्भवा ४ कालानुसारिवा ५ । इति
रत्नमाला ॥
शीतवल्कः, पु, (शीतलो वल्को यस्य ।) उडम्बरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवल्कले, त्रि ॥
शीतवीर्यक, पुं, (शीत वीर्यं यस्य । कन् ।)
झञ्जचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवीर्य
युक्ते, त्रि ॥
शीतशिवं, क्ली, (शीते शीतकाले शिवं मङ्गल-
प्रदम् ।) सैन्धवलक्षणम् । शैलेयनामगन्धद्रव्यम् ।
इत्यमरः ॥
शीतशिव, पु, (शीते शीतकाले शिवः शुभप्रद ।
मधुरिका । इत्यमरः ॥ शङ्खफलाह्वयः । इति
मेदिनी ॥
शीतशिवा, स्त्री, (शीते शिवा मङ्गलप्रदा ।)
मिश्रेया । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमीह्वयः ।
इति रत्नमाला ॥
शीतशूक, पु, शीते शूको यस्य ।) यवः । इति
केचित् ॥ शीतलशूकयुक्ते, त्रि ॥
शीतसह, पु, (शीत सहते इति । सह + अच् ।)
पीलुह्वयः । इति जटाधरः ॥ शीतसहनौये,
त्रि ॥
शीतसहा, स्त्री, (शीतसह + टाप् ।) नीलसिन्धु-
वारः । वासन्ती । इति राजनिर्घण्ट ॥
शीता, स्त्री, रामपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
यथा,—
"शीता नभःसरिदिति लाङ्गलपद्धतौ च
शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च ।
शीत स्मृत हिमगुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥"
इति तालव्यादौ धरणिः ॥
अतिबला । कुटुम्बिनौ । दूर्वा । शिल्पिका-
ह्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीताशुः, पुं, (शीता अश्वो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ चन्द्रः । यथा,—
"शीताशुर्मिष्टमन्नं जनयति सततं जम्बराशी
नराणाम्" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
शीताशुतैल, क्ली, (शीतांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।)
कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीताङ्गी, स्त्री, (शीत अङ्गमस्याः ङीप् ।)
ह्रस्वपदीह्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीत-
लाङ्गे, त्रि ॥ (यथा, सुसुते । २ । ८ ।
"प्रविध्यति शिरो यातु शीताङ्गौ निरपत्रपा ।
नीलोद्गतशिरा इन्ति सा गर्भे स चता तथा ॥")

शीतादः, पु, (शीतमादत्ते इति । आ + दा + कः ।)
दन्तरोगविशेषः । तस्य निदानं दन्तशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । तदौषध यथा,—
"शीतादे हतरक्तो तु तोयनागरसर्षपान् ।
निष्कृथ्य त्रिफलाद्यापि कुर्याद्गण्डूषधारणम् ॥
कासीमल्लोद्भक्त्या मनःशिला सप्रियङ्गुतेजोद्भा
एतच्चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥"
तेजोद्भा तेजवला ।
"तैलं घृत वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ।"
इति भावप्रकाशः ॥
शीताङ्गिः, पु, (शीतजनकोऽङ्गिः । शीतप्रधानोऽङ्गि-
रिति वा ।) हिमालयपर्वतः । इति केचित् ॥
शीताबला, स्त्री, महासमझा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतार्त्तः, त्रि, (शीतेन ऋतः पीडितः ।) शीतेन
पीडितः । तत्पर्यायः । शीतालुः २ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, शिवरात्रिन्नतकथायाम् ।
"शीतार्त्तश्च लुधात्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जजागार तदा रात्रौ श्रुतो नीहारवारिणा ॥")
शीतालुः, त्रि, (शीत न सहते इति । शीत +
"शीतोऽण्डप्रेभ्यस्तन्न सहते" ५ । २ । १२२ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आलुच् ।) शीतार्त्तः । इति
जटाधरः ॥
शीताश्मा, [न्] पु, (शीत शीतलोऽश्मा ।)
चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्ट ॥ शीतल-
प्रस्तारश्च ॥
शीतौभाव, पु, (शीत + भू + घञ् । अभूततद्भावे
चि ।) मोक्ष । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शीतल-
त्वञ्च ॥
शीतोत्तमं, क्ली, (शीतेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमम् ।)
जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शीत्य, त्रि, सौत्यम् । कष्टम् । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ शीतयोग्यञ्च ॥
शीत्कार, पु, (शीदिति शब्दस्य कारः करणम् ।)
वरस्त्रीणा रतिकालध्वनि । यथा,—
"शीत्कारो रतनारौच सुरते वरयोषिताम् ।"
इति जटाधरः ॥
(शीत्वृत्तिमात्रे । यथा, कथासरित्सागरे । १ । २ ।
"सन्ध्यानृत्योत्सवे ताराः करेणोद्भूय विघ्नजित् ।
शीत्कारशीकरेण्याः कल्पयन्निव पानु व ॥")
शीत्वृत्त, क्ली, (शीदिति शब्दस्य कृत करणम् ।)
शीत्कारः । इति धरणिः ॥
शीधुः, पु, क्ली, (शीतेऽनेनेति । शी + "शीङो
धुग्वलच् वानल ।" उणा० ४ । ३८ । इति
धुक् ।) पक्षीसुरसङ्गतमद्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
शीधुप, त्रि, (शीधु पातीति । पा + कः ।)
शीधुपानकर्ता । इति शाब्दिका ॥
शीधुगन्ध, पु, (शीधोर्मद्यविशेषस्य गन्धो यत्र ।)
वकुलह्वयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मद्यगन्धश्च ॥
शीन, त्रि, (शैड गती + ऋ । "द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः
श" ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् ।
"शीऽस्यर्त्तः" ८ । २ । ४७ । इति नः ।)
घनीभूतघृतादि । इति सुगन्धबोधव्याकरणम् ॥

श्रीर्षाङ्गिः

श्रीर्षः

श्रीलं

श्रीनः, पु, (श्री+क्तः।) मूर्खः। अजगरः। इति मेदिनी ॥
 श्रीफालिका, स्त्री, श्रीफालिका। इत्यमरटीकाया भरतः ॥
 श्रीम, ऋ ७ कथने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा० आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अशिश्रीभत्। ऊ, श्रीभते। कथन प्रशसा। इति दुर्गादासः ॥
 श्रीभव, पु, श्रीभारः। इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीभ्यः, पु, श्रीभ्यते प्रशस्यते इति। श्रीभ+भ्यत्। शिव। वृष इति केचित् ॥ (त्रि, आत्मन्नाधिभव। जलप्रवाहभव। क्षिप्रभव। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ३१। “श्रीभ्याय च नम ऊर्ध्वाय”
 “श्रीभ कथने श्रीभते कथ्यते इति। श्रीभ आत्मन्नाधो पदायच्। तत्र भव श्रीभ्य। श्रीभो जलप्रवाहो वा श्रीभ क्षिप्रो वा तत्र भवाय नम।” इति तट्टीकाया महोदरः ॥
 श्रीरः, पु, (श्रीते इति। श्री+“स्फायितश्चैति।” उणा० २। १३। इति रक्।) अजगरसर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीरी, [न्] पु, हरिदभं। इति राजनिर्घण्ट ॥ हरिदभं इति वा पाठ ॥
 श्रीर्ष, स्त्री, (श्री+क्तः।) स्त्रीण्यकम्। इति भावप्रकाश ॥
 श्रीर्षे, त्रि, (श्री+क्तः।) कश्च। विशीर्षे। इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ५८७। “श्रीर्षप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरव कृणति ॥”)
 श्रीर्षमाला, स्त्री, वृश्चिपर्णी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ विशीर्षमाल्यश्च ॥
 श्रीर्षपत्रः, पु, (श्रीर्षे पत्रमस्य।) कर्षिकार-हृत्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ पट्टिकालोभ्र। निम्बः। इति राजनिर्घण्ट ॥ विशीर्षपत्रे, स्त्री ॥
 श्रीर्षपर्णः, पु, (श्रीर्षे पर्णमस्य।) निम्बहृत्। इति राजनिर्घण्ट ॥ विशीर्षपत्रे, स्त्री ॥
 श्रीर्षपादः, पु, (श्रीर्षे पादौ यस्य। विमाह-शापादेवास्य तथात्वम्।) यमः। इति त्रिकाण्ड-शेष ॥ कश्चरणश्च ॥
 श्रीर्षपुष्पिका, स्त्री, (श्रीर्षे पुष्पं यस्या। श्रीर्ष-पुष्पौ। ततः स्त्रीर्षं कम्।) भवाक्युष्पौ। इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीर्षहृत्, स्त्री, (श्रीर्षे हृत् यस्य।) वृहन्नोलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ तरसुज् इति भाषा। तत्पर्यायः। सुखवास २। इति रत्नमाला ॥ सुखाशः २। इति केचित् ॥ अस्य गुणाः। कफनेदाग्निश्चिगुणकारित्वम्। सारत्वम्। मधुरत्वम्। पानाहृद्गीहनाश्रित्वम्। लक्ष्ण-प्राकृतश्च। इति राजवल्लभः ॥
 श्रीर्षाङ्गिः, पु, (श्रीर्षे अङ्गौ यस्य। विमाह-शापादेवास्य तथात्वम्।) यमः। इति हेम-चन्द्रः ॥ कश्चपादे, चि ॥

श्रीर्षः, त्रि, (श्रीर्षातीति। श्री+“जृगृस्तुजागृभ्य-क्त्विन्।” उणा० ४। ५४। इति क्त्विन्।) अय-कारकः। हिंसकः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 श्रीर्षे, स्त्री, मस्तकम्। इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-वग्ने। १७८। ६।
 “श्रीर्षाणां वै सहस्रान्तु विहितं शार्ङ्गधन्वना। सहस्रञ्चैव कायानां वहन् सङ्घर्षणस्तदा ॥”) कृष्णागुरुः। इति राजनिर्घण्ट ॥
 श्रीर्षकः, स्त्री, (श्रीर्षे क सुखमस्मात्।) शिरो-रक्षयसन्नाहः। टोप् इति भाषा। तत्-पर्यायः। श्रीर्षण्यमरः शिरस्त्रम् ३। इत्यमरः ॥ शिरोऽस्थिः। इति राजनिर्घण्ट ॥ जयपराजय-पत्रम्। यथा, याज्ञवल्करः।
 “तुलाग्न्यापो विष कोषो दिव्यानीह विशुद्धये। मन्त्राभियोगेष्वेतानि श्रीर्षकस्येऽभियोगैरि ॥” विशुद्धये मन्दिभ्यार्थस्य सन्देहनिवृत्तये ॥ मन्त्राभियोगेषु मन्त्रापातकादिशुद्धतराभियोगेषु। श्रीर्षकस्ये श्रीर्षक प्रधान शिरो व्यवहारस्य चतुष्पादः जयपराजयलक्षणः। तेन दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति श्रीर्षकस्य तत्पर्यायत्वदण्ड-भागीत्यर्थः। इति दिव्यतत्त्वम् ॥
 श्रीर्षकः, पु, (श्रीर्षमिव। इवाये कन्।) राहु-ग्रहः। इति शब्दरत्नावली ॥ मस्तके, स्त्री ॥
 श्रीर्षघाती, [न्] त्रि, (श्रीर्षे हन्तीति। इन+“कुमारश्रीर्षयोर्षिनि।” ३। २। ५१। इति णिनि।) मस्तकच्छेदकः। श्रीर्षशब्दपूर्वक-हनघातो कर्मभ्या कुमारश्रीर्षाभ्या इन इति मन्त्रिभमारसूत्रेण णिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 श्रीर्षच्छेदिकः, त्रि, (श्रीर्षच्छेदमहतीति। श्रीर्ष-च्छेद+ठक्।) वधाईः। यथा,—
 “स श्रीर्षच्छेदिकः श्रीर्षच्छेद्यो यो वधमहति ॥” इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रीर्षच्छेद्यः, त्रि, (श्रीर्षच्छेद नित्यमहतीति। “श्रीर्षच्छेदान् यच्च।” ५। १। ६५। इति यत्।) मस्तकच्छेदनोपयत्नः। वधः। इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अर्धे।
 “शम्भुको नाम वृषलः वृश्चिष्यां तप्यते तपः। श्रीर्षच्छेद्यः स ते राम त इत्वा जीवय हिजम ॥”) श्रीर्षस्य, स्त्री, (शिरसे हितम्। शिरस्+“शरीरावयवात् यत्।” ५। १। ६१। इति यत्। “ये च तद्विदे।” ६। १। ६१। इति शिरसः श्रीर्ष-वादेशः।) श्रीर्षकम्। शिरस्त्रम्। इत्यमरः ॥
 त्रीणि शिरोरक्षणपत्राहो टोप् इति ख्याते। श्रीर्षे क सुखमस्मात् श्रीर्षकम्। श्रीर्षमारो-हति श्रीर्षस्य टवे कादिति यः। शिरस्त्रायते शिरस्त्र ७। इति भरतः ॥
 श्रीर्षस्य, पु, (शिरसि यस्य। शिरस+“शरीरा-वयवात्।” ४। ३। ५५। इति यत्। “वा केऽशु।” ६। १। ६१। इत्यस्य वार्तिकोक्ता श्रीर्षवादेशः।) विमदकः। तत्पर्यायः। शिरस्य २। इत्यमरः ॥ इति कतः आनादिना वा निर्गते अन्वोवासात् स्त्रीः। श्रीर्षे सत्

श्रीर्षस्य टवे कादिति यः। पाददन्तेत्यादिना श्रीर्षस्य श्रीर्षवादेशः। इति भरतः ॥ (शिरस-निघण्टे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। १६२। ८। “श्रीर्षस्या रमना रञ्जरस्य।”
 “श्रीर्षस्या शिरसि वहा रमना मेखला इव।” इति तद्भाष्ये सायण ॥३॥ अथे च त्रि। यथा, भागवते। ५। ४। १५।
 “यद्यच्छ्रीर्षस्याचरित तत्तदनुवर्तते लोक ॥” श्रीर्षस्य अष्टस्तेनाचरितम् ॥ इति तट्टीका ॥
 श्रीर्षरक्ष, स्त्री, (श्रीर्षे मस्तकं रक्षतीति। रक्ष+अण्।) शिरस्त्राणम्। यथा,—
 “शिरस्त्र श्रीर्षरक्षश्च श्रीर्षस्य श्रीर्षकश्च तत् ॥” इति हारावलो। ७३ ॥
 श्रीर्षोदयः, पु, (श्रीर्षे श्रीर्षदेशे उदयो यस्य।) मिथुन-सिंह-कन्या-तुला-वृश्चिक-कुम्भ-मौन-लग्नरूपः। यथा,—
 “अजगोपतियुग्मश्च कार्कषन्विष्टगारुथा। निशासञ्जा स्मृताश्चैते शेषाद्यान्ते दिना-कका ॥
 निशासञ्जा विमिथुना स्मृताः पृष्ठोऽद्यास्तथा ॥ शेषाः श्रीर्षोदया श्चैते मौनसोभयसन्नक ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 श्रील, त्रि समाधौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा० पर०-सक०-सेट्।) चि, श्रीलितोऽस्ति। समाधिः सेवानुभावन प्रवृत्तत्वाः। य श्रीलति सदा धर्ममिति हलायुधः। इति दुर्गादासः ॥
 श्रील, त् क अभ्यासे। अतिशयाने। इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक० सेट्।) अतिशयान अतिशयकरणम्। तालव्यादि। अशिशीलत्। उपधारणे इत्यन्ये। श्रीलय नीलनिचोलमिति जयदेवः। इति दुर्गादासः ॥
 श्रील, स्त्री, (श्रीलयतीति। श्रीलय क अति-शयाने+अच्। यहा, शोड् स्वप्ने+“श्रीडो धुक् लक् वलज, वानन।” उणा० ४। ३८। इति लक्। अर्धर्षादित्वात् पु लिङ्गमपि) स्वभावः। सदृशत्वं। इत्यमरमेदिनी ॥ (यथा, रामा-यणे। २। ३८। २४।
 “साध्वीनान्स्थितानान्श्रीले सत्ये न्युते स्थिते स्त्रोणा पवित्र परम पतिरिक्तो विशिष्यते ॥”) ब्रह्मस्थतादित्योद्देशविधधर्ममूलम्। रागद्वेष-वर्जनम्। यथा,—
 “वेदोऽखिलो धर्ममूखं स्मृतिश्रीले च तद्-विटाम्।
 आचारश्चैव साधुनामात्मनस्तुष्टिरिव ॥” इति भागवे २ अथाय ॥३॥
 श्रील ब्रह्मस्थतादिरूपम्। तदाह शरीरम्। ब्रह्मस्थता देवापदभक्ता सौम्यता अशरीर-तापिता अनस्यता सदृशता अपाश्चं मेमता प्रियवादिन ज्ञतज्ञता शरभता कादृशं प्रशान्तिर्वाति अयोदयविषं श्रीलम्। गोविन्द-राजसु। श्रील राजभेदकारिणाम् इत्यमरः। इति श्रीलक्ष्मीशर्मा सुश्रुतसंहः ॥

शुकः

शौर, पु. (शौल अतिशयने + अच्.) अज-
गरमर्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ चरित्रम् ।
इत्यमरटीकाया नयनानन्द ॥
शौलन, स्त्री, (शौल + ल्युट् ।) अभ्यासनम् ।
(यथा, महाभागते । १२ । ३०१ । ४३ ।
“पुग वृका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचरा ।
अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशौलने ॥”)
अतिशयनम् । उपधारणम् । सेवानुभावनम् ।
प्रवर्तनम् । इति शौलघातोरनट्प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ पाठनिश्चय । यथा,—
“भविनी गुणनी शौलनं स्मृतम् ॥
इति ब्रह्मवर्गं त्रिकाण्डशेष ॥
शौलवान्, [त्] त्रि, (शौलमस्यास्तीति । शौल +
मतुप् । मस्य वः ।) शौलविशिष्ट । सत्-
स्वभावः । यथा,—
“पथाशिता शौलवतां नराणा
सद्वृत्तभाजा विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवविधानामिदमायुर्व्रत
चिन्त्य सदा हृदमुनिप्रवाद ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सद्वृत्त । इति शौलशब्दार्थदर्शनात् ॥
शौला, स्त्री, (शौलमस्या अस्तीति । शौल + अच् ।
टाप ।) कौण्डिन्यमुनिपत्नी । यथा,—
“मध्याह्ने भोज्यवेलाया समुत्तीर्य सरित्ते ।
ददर्श शौला सा स्त्रीणा समूहं रक्तवास-
साम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शौलित, स्त्री, (शौल + क्त ।) चीर्णम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अभ्यस्ते, त्रि ॥
शौलन, स्त्री, (शौ + बाहुलकात् वल' गुणाभा-
वश्च ।) शैलेयम् । शैवालम् । इति मेदिनी ॥
शौवा, [न्] पु. (शित इति । शो + “शौड्क्लु शि-
रुहीति ।” उणा० ४ । ११३ । इति कनिप् ।)
अजगरमर्ष । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शुक, सर्प । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शोकति । सर्पे गमनम् । इति
दुर्गादाय ॥
शुक, [च्] स्त्री, (शुच शोके + क्तिप् ।) शोक ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । १२ । ७५ ।
“काम जीवति मे नाथ इति सा विजहौ
शुचम् ।
प्राप्तवा सत्यमस्थान्त जीवितास्तीति
लज्जिता ॥”)
शुक, स्त्री (शोभते इति । शुभ दीप्ती + “शुक-
वस्त्रोक्ता ।” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
येन निपातनान् साधु ।) अन्त्यर्षणम् । इत्य-
मर ॥ वस्त्रम् । वस्त्राञ्जलम् । शिरस्त्राणम् ।
इति हेमचन्द्र ॥ शोणकहृत् । इति विश्व ॥
शुक, पु. (शुभ दीप्ती + कप्रत्ययेन साधु । उणा०
३ । ४२ ।) पक्षिविशेषः । शया इति वङ्ग-
भाषा । शगा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
कार २ । इत्यमरः ॥ वक्रतुण्ड ३ । मेधावी ४

११३

शुकः

दाडिमप्रिय ५ रक्ततुण्ड ६ वक्रतुण्डः ७ चिमि-
८ चिमिक. ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक
१० प्रियदर्शन ११ । इति जटाधर ॥ मञ्जु-
पाठक १२ । (यथा, आर्याभट्टशत्याम् । ३८१ ।
“प्रकटयति रागमधिक लपनमिदं वक्रिमाण-
मावहति ।
प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुकस्येव दयितम्या ॥”
अस्य मांसयणा । परमहृष्यत्वम् । विपाके
गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । कामग्रासजयहरत्वम् ।
सघ्राहित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । इति
राजनिर्घण्ट ॥ ११॥ तस्य शुभसूचकत्वं यथा,
“वाम' पठन् राजशुक प्रयाषे
शुभ भवेद्विनिष्पत प्रवेशे ।
वनेचरा काष्ठशुक्रा प्रयातु'
स्युः सिद्धिदा समुखमापतन्त' ॥”
इति वसन्तराजशुकने ८ वर्ग ॥ १॥
व्यासपुत्र' । स च परीक्षिताय श्रीमद्भागवत
श्रावयामास । तस्योत्पत्त्यादिर्यथा । हरिवंशे
वायवीये च ।
“पराशरकुलोत्पन्न शुको नाम महायथा ।
व्यासादरक्ष्या सन्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
स तस्या पितृकन्यायां पौर्वथा जनयिष्यति ।
कृष्ण शौरं प्रभु शम्भु तथा भूरिश्रुत जयम् ॥
कन्या कौर्त्तिमती षष्ठौ योगिनीं योगमातरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं गृहीणीमनुहस्य च ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १८ अध्यायटीकाया
श्रीधरस्वामी ॥ वङ्गपुराणे प्रजापतिसर्गनामा-
ध्यायेऽप्येवम् ॥ १॥ अपि च ।
“हैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेष शङ्कर ।
अश्विनैवावतीर्थीर्वा सप्राप परम पटम् ॥
गुरुस्याप्यभवन् पुत्रा पञ्चात्यन्ततर्पस्विन' ।
भूरिश्रवा प्रभु शम्भु कृष्णो गौरश्च पञ्चम ।
कन्या कौर्त्तिमती चैव योगमाता धृतव्रता ॥”
इति कौर्म १० अध्याय ॥ १॥
(अस्यान्यविधोत्वत्तिविवरणं यथा, देवीभाग-
वते । १ । १४ । १—२३ ।
श्रीसूत उवाच ।
“दृष्ट्वा तामसितापाङ्गीं व्यासश्चिन्तापरोऽभवत् ।
किं करोमि न मे योग्या देवकन्येयमपरा ॥
एव चिन्तयमानन्तु दृष्ट्वा व्यासं तदापरा ।
भयभीता हि सञ्जाता श्राप मा विष्टजेदयम् ॥
सा कृत्वाथ शुकौरूपं निर्गता भयविह्वला ।
कृष्णस्तु विस्मय प्राप्ते विहङ्गीं ता विलोकयन् ॥
कामस्तु देहे व्यासस्य दर्शनादेव सङ्गत ।
मनोऽतिविस्मित जात सञ्जगात्रेषु विस्मित ॥
स तु धैर्येण सहता निरुहन् मानस मुनि ।
न शशाक नियन्तुश्च स व्यास पश्यतं मन ॥
बहुशो गृह्यमाणश्च घृतास्था भोहितं मन ।
भावित्वात्रैव विष्टत व्यासस्यामिततनस ॥
मन्यन् कुर्वन्तस्तस्य सुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरक्षामेव सहसा तस्य शुकमघापतन् ॥
सोऽविचिन्त्य तथा पातं ममन्यारक्षिमेव च ।

शुकाना

तस्माच्छुक ममुदभूतो व्यामाकृतिमनोहर' ॥
विस्मय जनयन् बाल सजातस्तदरस्वज ।
यथाध्वरे ममिहोऽग्निर्भाति हृद्येन दीप्तिमान् ॥
व्यासस्तु सुतमानोक्य विस्मय परमहृत ।
किमेतदिति मञ्चिन्त्य वरदानाच्छिवस्य वै ॥
तेजोरूपी शुको जातोऽप्यरणीगर्भसम्भवः ।
द्वितीयोऽग्निरिवात्यर्थं दीप्यमान' स्वतेजसा ॥
विलोकयामास तदा व्यासस्तु मुदितं सुतम् ।
दिव्येन तेजसा युक्त गार्हपत्यमिवापरम् ॥
गङ्गाश्रः स्नापयामास समागत्य गिरेस्तदा ।
पुण्यहृष्टस्तु स्वाज्जाता शिशोरुपरि तापसा । ॥
जातकर्मादिकं चक्रे व्यासस्तस्य महात्मनः ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ननुतुचापरोगणाः ॥
जगुर्गन्धर्वपतयो मुदितास्ते दिदृचव' ।
विश्वावसुर्नारदश्च तुन्वुर' शुकसम्भवे ॥
तुष्टुमुदिता सर्वे देवा विद्याधरास्तथा ।
दृष्ट्वा व्याससुत दिव्यमरणीगर्भसम्भवम् ॥
अन्तरीक्षात् पपातोर्वा दण्डः कृष्णाग्नि शम्भु
कमण्डलुस्तथा दिव्य' शुकस्यार्थे द्विजोत्तमाः ॥
सद्यः स बहुधे बालो जातमात्रोऽतिदीप्तिमान् ।
तस्योपनयनं चक्रे व्यासो विद्याविधानवित् ॥
उत्पन्नमात्र त वेदा' सरहस्या ससग्रहाः ।,
उपतस्थुर्महात्मान यथास्य पितरन्तथा ॥
यतो दृष्ट' शुकौरूप घृताच्या सम्भवे तदा ।
शुकेति नाम पुत्रस्य चकार मुनिसत्तमा । ॥
बृहस्पतिमुपाध्याय कृत्वा व्याससुतस्तदा ।
व्रतानि ब्रह्मचर्यस्य चकार विधिपूर्वकम् ॥
सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् ससं-
यज्ञान् ।
धर्मशास्त्राणि सर्वाणि कृत्वा गुरुकुले शुकः ॥
गुरवे दक्षिणा दत्त्वा समाहृत्ते मुनिस्तदा ।
आजगाम पितु पात्रं कृष्णहैपायनस्य च ॥”
अस्य दारपरिग्रहादिदृष्टान्तस्तु तत्रैव विशे-
पतो द्रष्टव्यः ॥ १॥) स च श्रीकृष्णस्य क्रीडार्थं
हृन्दावने उपनन्दस्य कन्या अभूत् । इति पाद्मे
पातालखण्डम् ॥ १॥ रावणमन्त्री । शिरीष-
हृत् । इति मेदिनी ॥ हृत्विशेष । इति रत्न-
माला ॥ शैवालकांटा इति भाषा ॥
शुकच्छदः, स्त्री, ('शुकवत् छदी यस्य ।) अन्त्य-
र्षणम् । इति जटाधर ॥
शुकजिह्वा, स्त्री, (शुकस्य जिह्वेव फल यस्या' ।)
हृत्विशेष । शयाठो' टौ इति भाषा ॥ यथा,
“शुकाख्या शुकनामा च शुकजिह्वा शुकानना”
इति रत्नमाला ॥
शुकतरु, पु. (शुकवत् तरु । शुकवर्णपर्ण-
विशिष्टत्वादस्य तथात्वम् । शुकप्रियस्तर्वा ।)
शिरीषहृत् । इति रत्नमाला ॥
शुकद्रुम', पु. (शुकवत् द्रुम । तद्वर्णपर्णविशि-
ष्टत्वात् तथात्वम् । यद्वा, शुकप्रियो द्रुम ।)
शिरीषहृत् । इति शब्दमाला ॥
शुकनामा, स्त्री, (शुकस्य नाम नाम यस्या ।)
शुकजिह्वा । इति रत्नमाला ॥ शुकसङ्गं, त्रि ॥

शुक्रनाशन', पु, (शुक्र नाशयतीति । नश + णिच् + ल्युः ।) दद्रुन्न । इति राजनिर्घण्टे ॥ शुक्रनाशके, त्रि ॥

शुक्रनास', पु, (शुक्रस्य नासैव फल यस्य ।) श्लोणाकवृक्ष' । इत्यमर ॥ शुक्रवजासायुक्ते, त्रि ॥

शुक्रपिण्ड', स्त्री, शुक्रशिखी । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्रपुच्छ', पु, (शुक्रस्य पुच्छ इव ।) गन्धक' । इति हेमचन्द्र ॥ शुक्रम्य लाङ्गुलञ्च ॥

शुक्रपुच्छक, स्त्री, (शुक्रस्य पुच्छ इव । कन् ।) स्त्रीण्यम् । इति राजनिर्घण्टे ॥ शुक्रवत्पुच्छयुक्ते, त्रि ॥

शुक्रपुष्प, स्त्री, (शुक्रप्रिय पुष्पमस्य ।) स्त्रीण्यम् । इति भावप्रकाश ॥

शुक्रपुष्प', पु, (शुक्रप्रिय पुष्पमस्य ।) शिरीष-हृत् । इति राजनिर्घण्टे ॥

शुक्रप्रिय, पु, (शुक्रस्य प्रिय' ।) शिरीषहृत् । इति भावप्रकाश ॥ शुक्रवृक्षे, त्रि ॥

शुक्रप्रिया, स्त्री, (शुक्रस्य प्रिया ।) जम्बू । इति राजनिर्घण्टे ॥

शुक्रफल', पु (शुक्र इव फलमस्य । तद्वर्णफल-वत्त्वात् तथात्वम् ।) अकवृक्ष । इति राजनिर्घण्टे ॥

शुक्रवर्ह, स्त्री, (शुक्रस्य वर्हमिव ।) गन्धद्रव्य-विशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ गांठियाला इति भाषा ॥

शुक्रम, व्य, शीघ्रम् । इति केचित् ॥

शुक्रवृक्ष, पु (शुक्रस्य वृक्ष प्रिय ।) दाडिम । इति राजनिर्घण्टे । शुक्रप्रिये, त्रि ॥

शुक्रवाह, पु, (शुक्रो वाहो वाहन यस्य ।) कामदेव । इति केचित् ॥ शुक्रपत्निवाहके, त्रि ॥

शुक्रशिखा, स्त्री, कपिकच्छु । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्रशिवि, स्त्री, कपिकच्छु । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्राख्या, स्त्री, (शुक्रस्य आख्या आख्या यस्या ।) हृत्विशेष । श्रुयाठोटी इति भाषा । तन्-पथ्याय । शुक्रनामा २ शुक्रजिह्वा ३ शुक्रानना ४ । इति रत्नमाला ॥

शुक्रादन, पु, (शुक्लेन अद्यतेऽसौ इति । अट् + कर्मणि ष्युट् ।) दाडिम । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ शुक्रस्यादनीयद्रव्यमात्रे, त्रि ॥

शुक्रानना, स्त्री, (शुक्रस्याननमिव फल यस्या ।) शुक्राख्याहृत् । इति रत्नमाला ॥ शुक्रतुल्य-मुखे, त्रि ॥

शुकी, स्त्री, (शुक्र + डीप् ।) कश्यपपत्नी । यथा, "शुकी श्येनी च भाषा च सुग्रीवा शुचि-गृत्रिका ॥"

अत्र शुचिभाषिका इत्यपि पाठः । "शुकी शुक्रानजनयदुलूकी प्रत्यलूककान् ॥" इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

शुक्रपत्निषी च ॥

शुक्रोदर, स्त्री, (शुक्रस्योदरमिव ।) तालीश-पत्रम् । इति राजनिर्घण्टे ॥ कौरजठरञ्च ॥

शुक्र, स्त्री, (शुच क्लेदे + क्त ।) मासम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काञ्चिकम् । इति हारावली ॥ द्रवद्रव्यविशेष । यथा,—

"कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यत्तद्द्रव्येऽभिसृयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥"

अथ्य गुणा । "शुक्त तीक्ष्णोष्णलवण पित्तकृत् कटुक लघु । रुच कम्प्युदरानाहशोथार्थोविषकुष्ठनुत् ॥" इति राजनिर्घण्टे ॥ * ॥

शुक्त यन्मधुर कालवशादन्कता गतम् । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥ तस्य भक्षणनिषेधो यथा । यम' ।

"अपूपान्ध करभाश्च धाना वटकशतव । शाक मासमपूपश्च सूप कशरमेव च ॥ यवागु पायसञ्चैव यथान्यत् स्नेहसम्भवम् । सर्वं पर्युषित भक्ष्य शुक्तञ्च परिवर्जयेत् ॥" तद्व्यतिप्रसवो यथा । मनु ।

"दधिभक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम् ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा च मनु' । २ । १७७ । "वर्जयेन्मधुमासञ्च गन्ध मास्य रसान् स्त्रिय' । शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम् ॥" यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेन उदकवासादिना चाञ्जवन्ति तानि शुक्तानि ॥" इति तट्टोकाया कुल्लूकभट्टे ॥)

शुक्त, त्रि, (शुच् + क्त ।) निष्ठुरन् । इति मेदिनी ॥ पूतम् । अन्धम् । इति विश्व ॥ श्लिष्टम् । निर्जनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्ता, स्त्री, (शुक्त + स्त्रिया टाप् ।) चुक्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्ति, स्त्री, (शुच् + क्तिन् ।) जलजन्तुविशेष' । भिक्षुक् इति भाषा । तत्पथ्याय । सुक्ता-स्फाट २ । इत्यमर ॥ शुक्तिका ३ । इति जटाधर ॥ मुक्तिप्रसू ४ महाशुक्ति ५ तौतिक' ६ मौक्तिकप्रसवा ७ मौक्तिकशुक्तिः ८ सुक्तामाता ९ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्वासहृद्ग्रहनाशित्वम् । शूल-प्रशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । दीप-नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥ कपालखण्डम् । शङ्ख । शङ्खनख । नखो । अश्ववर्तः । अर्शोरोग । इति मेदिनी ॥ चक्षुरोगविशेष' । इति हेमचन्द्र ॥ तद्विवरणं यथा,—

"प्रस्तारिशुक्लचतजोऽधिमांस-स्नाग्भ्रमसन्ना । खलु पञ्च रोगाः । स्याच्छक्तिका सार्जुनपिष्टकाख्या जाल शिराणां पिडिकाश्च तासाम् ॥ रोगा वलासयथितेन सार्जु-मेकादशोक्ता । खलु शुक्रभागे ॥"

शुक्तिमाह । "श्यावाः स्यु पिथितनिभाश्च बिन्द्वोऽथ

शुक्ताभा' शितनिचिता' स शुक्तिसङ्घ' ।" श्यावा इत्यादि वर्णत्रयविकल्पो बोद्धव्य ॥** अथास्यासिक्तिका ।

"सेक आसीतन पिण्डोविहालस्तर्पणं तथा । पुटपाकोऽप्यन चैभि कल्पेनेत्रमुपाचरेत् ॥" इति कल्पविधि ॥

तत्र सेकविधिर्यथा,— "सेकस्तु दिवसे कार्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे । सेकस्तु सूक्ष्मधाराभि सर्व्वस्निग्धयने हित ॥ मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गलम् । परण्डदलमूलत्वक्शृतमज्ज पयो हितम् । सुखोष्ण नेत्रयो सिक्त वाताभित्थन्दनाशनम् ॥ यष्टीगैरिकसिन्धुस्यदार्व्वीतार्क्षे समासकै । जलपिष्टैर्वहिलेप सर्व्वनेत्रामयापह' ॥" २ ॥ इति भावप्रकाश ॥**

कर्षद्वयपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥ चतु-स्तोलकपरिमाणम् । तत्पथ्याय । अष्टमिका २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

शुक्तिका, स्त्री, (शुक्तिरेव । स्वार्थे कन् ।) सुक्ता-स्फोट । इति जटाधर ॥ चुक्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्तिज, स्त्री, (शुक्तेर्जायते यदिति । शुक्ति + जन् + ड ।) सुक्ता । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, हृत्सहितायाम् । १२ । ४ ।

"प्रचलत्तिमिशुक्तिजशङ्खचित सलिलेऽपहृतेऽपि पति सरिताम् ॥")

शुक्तिबीज, स्त्री, (शुक्तेर्बीजमिव ।) सुक्ता । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शुक्तिमान्, [त्] पु, पर्व्वतविशेष । यथा,— "महेन्द्रो मलय सङ्घ शुक्तिमान् गन्धमादन । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च समैते च कुलाचला ॥" इति त्रिकाण्डशेष ॥

शुक्र, स्त्री, (शुच क्लेदे + ऋच् + क्त ।) उष्ण २ । २८ । इति रत्नप्रत्ययेन साधु ।) मज्जनातधातु । तत्पथ्याय । पुस्त्वम् २ रैत ३ बीजम् ४ वीर्थम् ५ पौरुषम् ६ तेज ७ इन्द्रियम् ८ अन्नविकार' ९ मज्जारस १० रोह-णम् ११ बलम् १२ । इति राजनिर्घण्टे ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"रसाद्रक्त ततो मास मासाश्चेद' प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जात् शुक्रस्य सम्भवः ॥ तस्य स्वरूपं यथा,—

"शुक्र शोष्य सित स्निग्ध वक्षुपुष्टिकर स्मृतम् । गर्भवीज वयु सारो जीवस्याश्रय उत्तम ॥" जीवस्याश्रय उत्तम इति । यत आह । "जोषो वसति सर्व्वस्निग्ध देहे तत्र विशिष्यत' । वीर्थ्ये रक्ते मले यस्मिन् शोषी याति चय चणाम् ॥" **

गर्भसजननशुक्रस्य लक्षणं यथा,— "स्फटिकाभ द्रव स्निग्ध मधुर मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलशोदनमिभञ्च तत् ॥ तस्य स्थानमाह ।

“यथा पयसि सर्पिस्तु गूढस्यै रसो यथा ।
एव हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥”
अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रोऽल्पमथनेन सर्पि-
शुक्रयोर्लाभात् । इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रो
पुंसि अतिपीडनेनेक्षुरसशुक्रयोर्लाभात् ॥३॥
तस्य क्षरणमार्गो यथा,—

“हाङ्गने दक्षिणे पाश्वे वस्तिहारस्य चाप्यधः ।
मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥” * ॥
अथ शुक्रस्य क्षरणकारणमाह ।

“क्षतस्य देहस्थित शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु व्यायुतस्यापि हर्षात्तत् सप्रवर्तते ॥”
स्त्रीषु व्यायुतः सुरतरूप व्यायाम कुर्वत ।
अन्यथा ।

“शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि ।
शब्दसम्बन्धात् ध्यानात् सभोगाच्च प्रवर्तते ॥”
इति भावप्रकाश ॥ * ॥

शुक्रक्षयकरद्रव्याणि यथा । सार्धपतैलम् १ राज-
मापः २ तिल ३ पटोलवास्तुककाकमाचीपुन-
नवाशाकभिन्नसर्वशाकम् ४ तावदम्बुद्रव्यम् ५
कारवेङ्ककफलम् ६ कर्कोटकफलम् ७ वादा-
मम् ८ लिङ्गुचम् ९ शुष्कमरिचम् १० गुड-
त्वक् ११ पिप्पलीशण्डोभिन्नकटुरसः १२ । इति
राजवल्लभात् सगृहीतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“बोलचयकर नित्य भक्ष्य भोज्येषु पानकम् ।
वर्जयेत् क्षारशाकाद्यानत्यम्बु बहुतिककम् ॥
कासराजतरङ्गस्य तोय पानेऽप्यवर्जनम् ।
मूत्रान्ते मूत्रवद्वीजचयकारि विवर्जयेत् ॥”
शुक्रहृदिकरजल यथा,—

“ताम्रायस्त्रयसौसानां पात्रस्य फलचर्मणो ।
शुक्रहृदिकर तोय तत्तु पेय प्रयत्नतः ॥”

इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥ * ॥

शुक्रवर्धकद्रव्याणि यथा । पानीयम् १ विशेषत
हैमन्तिकजलम् २ तालासुत्रचन्दनादिद्रव्यानु-
लेपनम् ४ रक्तशालिधान्यम् ५ हैमन्तिकषष्टि-
कषान्यम् ६ गोधूमः ७ माष ८ सामान्यशुष्क-
नारीचपत्रशाकम् ९ सामान्यक्लिन्नशुष्कनारीच
पत्रशाकजलम् १० कलञ्जीशाकम् ११ काक-
माचीशाकम् १२ गोक्षुरशाकम् १३ मुञ्जा-
तक १४ वात्ताकु १५ विदारो १६ हस्त्या-
शुकम् १७ मध्यालुकम् १८ पक्कासम् १९
दुग्धासम् २० नागरम् २१ बहुवारफलम् २२
पक्काकटाफलम् २३ कण्टाफलास्थि २४ पक्का-
तासम् २५ पक्काकदलम् २६ चम्पककदलम् २७
द्राक्षा २८ खजूरम् २९ धात्री ३० कुष्माण्ड-
मज्जा ३१ तावन्मत्स्या ३२ वृहन्मत्स्यः ३३
समुद्रमत्स्यः ३४ रोहितमत्स्यः ३५ भाकूट-
मत्स्यः ३६ पाठीनमत्स्यः ३७ भेगलिमत्स्यः ३८
चित्तफलमत्स्यः २९ वाउशमत्स्यः ४० मद्गुर-
मत्स्यः ४१ वर्मिमत्स्यः ४२ फलीमत्स्यः ४३
चिडमत्स्यः ४४ पर्वतमत्स्यः ४५ एलङ्गमत्स्यः
४६ शकलीमत्स्यः ४७ चम्पकुन्दमत्स्यः ४८ प्रोष्ठी-
मत्स्यः ४९ दग्धमत्स्यः ५० सामान्यमासम् ५१

प्रसहामांसम् ५२ भृशयामांसम् ५३ अनूप-
मासम् ५४ जलजमासम् ५५ जलेचरमांसम् ५६
छागमासम् ५७ वाराहमांसम् ५८ कूर्म-
मांसम् ५९ तित्तिरि- ६० कुलिङ्ग- ६१ चट-
काना मासम् ६२ इसमांसम् ६३ इसवीजम् ६४
शुक्रपक्षिमांसम् ६५ मयूर- ६६ शरारि- ६७
मद्गु- ६८ कादम्ब- ६९ वलाका- ७० बक-
मांसम् ७१ जीर्णमद्यम् ७२ समस्तचौरम् ७३
गोदुग्धम् ७४ हस्तिनीदुग्धम् ७५ तावत्चौर-
सन्तालिका ७६ माहिषदधि ७७ दधिसर ७८
दधिमस्तु ७९ नवनीतम् ८० तावदृष्टतम् ८१
तावदिक्षु ८२ विशेषत पीण्डकेक्षु ८३ दन्त
निष्पीडितेक्षुरस ८४ यन्त्रनिष्पीडितेक्षुरस ८५
अग्निपक्केक्षुरस ८६ इक्षुफाणितम् ८७ इक्षु-
गुड ८८ इक्षुखण्डम् ८९ मधुरो ९० शुष्क-
पिप्पली ९१ शण्डो ९२ आर्द्रकम् ९३ लशु-
नम् ९४ पलाण्डु ९५ सैन्धवम् ९६ अन्नम् ९७
सतैललवणान्वितदग्धमत्स्यः ९८ तैललवणयुक्त-
पलाण्डुवेष्टितकईमलेपिताङ्गारदग्धलवणवैश्या-
रपुरस्कृतसार्द्रककटुतैलसन्तान्त्रितमत्स्यः ९९
शाकमत्स्यः १०० मासरसः १०१
परिशुष्कास्यमासम् १०२ घृतपूरः १०३ मधु-
सस्तकम् १०४ दुग्धफेनकम् १०५ भृशय्या १०६
एरण्डमूलम् १०७ गोक्षुरः १०८ सामान्य-
वला १०९ विशेषतः पीतवला ११० अश्वगन्धा
१११ प्रसारणी ११२ माषपर्णी ११३ रुदन्तो
वृक्ष ११४ राजहृत्फलम् ११५ शिलाजतु
११६ । इति- राजवल्लभात् सगृहीतम् ॥ * ॥
नेत्ररोगविशेष । इति नेदिनी ॥ अस्य विवरण
शुक्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शुक्र पु. (शुच + रन्) अहविशेष । तत्पर्याय
दैत्यगुरु २ काव्य ३ उग्रना ४ भार्गव ५
कवि ६ । इत्यमरः ॥ सित ७ आसूजित् ८
शतपर्वशः ९ अगुसुतः १० अगु ११ षोड-
शार्चिः १२ मघाभू १३ श्वेत १४ श्वेतरथ १५
इति शब्दरत्नावली ॥ षोडशशः १६ । इति
जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शुक्रंति नामकारण
यथा,—

“निकुम्भादिषु दैत्येषु भूय एवोत्थितेष्वथ ।
युद्धायाभ्यागतेष्वेव नन्दौ शङ्करमन्नवौत् ॥
महादेव वचोऽसह्य शृणु त्व परमाहूतम् ।
अविचिन्त्यममद्वाञ्छ सृताना जीवन पुन ॥
ये हता प्रमथेर्देत्या यथाशक्त्या रणाजिरे ।
ते सर्वे जीविता भूयो भार्गवेषाथ विद्याया ॥
तदिदं वै महादेव महत् कर्म कृतं रणे ।
सजातमफल देव शुक्रविद्यामलाश्रयात् ॥
इत्येवमुक्ते वचने नन्दिना कुलनन्दिना ।
प्रत्युवाच प्रभु प्रीत्या स्वार्थसाधनमुत्तमम् ।
गच्छ शुक्रं गणपते ममान्तिकसुपानय ॥
अहं त सद्यतिथामि यथायोग समेत्यति ॥
इत्येवमुक्ते रुद्रेण नन्दो गणपतिस्ततः ॥
तमनन्तसुपागम्य नन्दो सपूज्य वेगवान् ॥

रथाङ्गार्गवमानिन्दे सिङ्घः क्षुद्रसृग यथा ।
तमादाय हराभ्यासमाजगाम विनायक ॥
निपात्य रक्षिण सर्वानथ शुक्रं न्यवेदयत् ।
तमानोत कवि शर्वं प्राक्षिपद्दने प्रभु ॥
स शम्भुना कविश्रेष्ठो यस्तौ जठरमास्थितः ।
तुष्टाव भगवन्तं तं वाग्मी वाग्भिरथादरात् ॥

शुक्र उवाच ।

नमोऽस्तु ते शङ्कर शर्व शम्भो
सहस्रनेत्राक्षिशिरो नमस्ते ।
दृष्ट्वैव सर्वं भुवन तवोदरे
यान्तो भवन्त शरणं प्रपन्न ॥ ।
इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
शम्भुर्वचः प्राह ततो विहस्य ।
निर्गच्छ पुत्रोऽसि ममाधुना त्व
शिश्नेन भो भार्गवशशचन्द्र ॥
नाम्ना तु शुक्रंति चराचरास्त्वा
स्तोष्यन्ति नैवात्र विचारणास्ति ।
इत्येवमुक्ता भगवान् सुमोच
शिश्नेन शुक्रं स च निर्जयास ॥
विनिर्गतो भार्गवशशचन्द्र
शुक्रात्वमापद्य महानुभाव ॥”

इति वामने ६६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ श्यामवर्णाग्निर्कोणस्त्रीन्नाङ्गणजातियजु-
र्वेदरजोगुणाङ्गरसहस्रराशिहीरकरत्नभोजकट-
देशानामधिपतिः । भृगुमुनिसन्तान । नवा-
ङ्गुलशरीर । पद्मस्थ । सूर्यमुख । श्वेतवर्ण ।
चतुर्भुजः । सदाजपमात्रावरकमण्डलुदण्ड-
धारी । शुक्रवस्त्रः । इन्द्रादिदेवताकः । शची-
प्रत्यधिदेवताकः । शुभग्रहः । अपराङ्गकाले
प्रबलः । जलचारी । कफप्रकृतिः । रूप्यद्रव्य-
धान्यादिसामो । मध्यवयः । रतीश्वरः । जल-
भूमिचारी । स्निग्धरुचिः । द्विपदमनुष्याणा
स्वामो च । इति ब्रह्मजातकग्रहयागतत्त्वा-
दयः ॥ * ॥ तस्य भोग्य दिन शुक्रवारः । तत्र
जातफलम् ।

“प्रसन्नचित्तो मतिमान् गुणज्ञः
सुकेशवेश सितवस्त्रमाख्यः ।
वन्सुप्रियो भार्गववारजात
शौभ्रप्रसादः कुशलो नर स्यात् ॥”

तस्य चैत्रजातफलम् ।

“शुक्रालये काव्यकलाविदग्धो
दातातिथेयः श्रुतशास्त्रदक्षः ।
कलिप्रियो वातकफान्वितः स्या-
न्मोघान्वितो हास्यपटुमंदाख्यः ॥”

तस्य द्रेकाणजातफलम् ।

“द्रेकाणे भृगुनन्दनस्य सुतनु पात्र धरिणी-
पते
सर्वज्ञः स्वजनानुरागकुशलो दाता सता वक्त्र
सपूज्य वराङ्गनात्मजधने, स्कीत, कृपानु
शुचि
शान्तः सत्यरतोऽभियुक्तहृदयो धर्मानुरक्तो
नर ॥”

शुक्रः

तस्य नवांशजातफलम् ।
 “नारीरक्तो ललितनयनो मञ्जुकेश कशाङ्ग
 कम्बुधीरो भवति कनकश्यामवर्ण सुकेश ।
 क्रूरः श्लेष कविरतिधनो दानशीलो गुणज्ञो
 ध्यानम्रास्यो विमलयशसामानवो भार्गवांशे ॥”
 तस्य द्वादशांशजातफलम् ।
 “शूरो बहुधनो भोगो वृत्त्यगौतमिय सदा ।
 शुचिर्हता क्षमी भोक्ता द्वादशांशे भृगीनरः ॥”
 तस्य त्रिंशदांशजातफलम् ।
 “बहुगुणपरिपूर्ण सुन्दरधारुदृष्टि-
 युवतिजनविनोदो लब्धमौख्यार्थभोग ।
 द्विजसुरगुरुभक्तो दानशील कृपालु-
 रसुरपतिगुरो स्यान्मानवस्त्रशकाशे ॥”
 इति कोष्ठीप्रदीप ॥
 विष्णुभाटि-सप्तविंशति-योगान्तर्गत-चतुर्विंश-
 योग । तत्र जातफलम् ।
 “हाम्यो विवादे विजयी सभाया
 सद्भ्रमाख्याम्बररत्नयुक्त ।
 जितेन्द्रिय म्यान्मनुजो मद्भोजा
 शुक्राभिधाने जनन द्वि यस्य ॥”
 इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥
 अग्नि । चित्रकहच । ज्यैष्ठमास । इत्यमरः ।
 शुक्रकरः पु. (करोतीति । क + पचाद्यच् । शुक्रस्य
 कर ।) मज्जा । इति हेमचन्द्र ॥ वीर्य-
 कारके, त्रि ॥
 शुक्रमुक्. [ज] पु. (शुक्रं भुङ्क्ते इति । भुज +
 क्तिप ।) मयूर । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रेतो-
 भोजके, त्रि ॥
 शुक्रभू, पु (शुक्रात् भुरुत्पत्तिर्यस्य ।) मज्जा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीर्यजातमात्रे, त्रि ॥
 शुक्रला, स्त्री. (शुक्र लाति ददातीति । दा + क
 उच्चटा । इति चक्रलाशब्दटोकाया भरत ॥
 वीर्यदातरि, त्रि ॥
 शुक्रवार, पु. (शुक्रस्य वार ।) शुक्रयज्ञभोग्य-
 दिनम् । यथा । तीर्थतरत्र प्रतिप्रसवमाह ।
 स्मृति ।
 “अयने विद्युवे चैव मन्त्रान्या ग्रहणेषु च ।
 उपाक्रमणि चोत्सर्गं युगादौ सतवासरे ।
 सूर्यशुक्रादिवारैःपि न टोपस्त्रिचतुषु ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 शुक्रशिष्य, पु. (शुक्रस्य शिष्य ।) असुर ।
 इत्यमरः ॥
 शुक्राङ्ग, पु. मयूर । इति जटाधर ॥
 शुक्रियः, त्रि. शुक्रसम्बन्धो । शुक्रशब्दात् इयप्रत्यय
 निष्पन्न ॥ (शुक्रो देवता अस्येति । शुक्र +
 “शुक्रात् । घन् ।” ४ । २ । २६ । इति घन् ।
 शुक्रदेवताको ह्यविरादि । इति सिद्धान्तकौमुदी
 यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ३०८ ।
 “शुक्रियारण्यकजपा गायत्र्याश्च विशेषतः ॥”
 शुक्र, स्त्री. (शुव शौचे + “ऋच्चेति ।” उपा०
 २ । २८ । इति रन् प्रत्ययेण माधु ।) रजतम् ।
 इति मेदिनी । नवनातम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

शुक्रः

अचिरीगविशेष । इति जटाधर ॥ स तु
 चक्षुःशुक्रभागजरोगः । तद्विरण यथा,—
 “प्रस्तारिशुक्रघतलाधिभास-
 सावर्भसज्ञा खलु पञ्च रोगाः ॥”
 तत्र शुक्रमाह ।
 “सुश्रूते तद्दृशुक्तायं शुक्रं तद्वदते चिरात् ॥”
 अस्य चिकित्सा ।
 “शुक्रा पाणिनल पृष्ठा चक्षुषीयंदि दीयते ।
 अचिरीणैव तद्वारि तिभिराणि व्यपोहति ॥
 स्नान कृत्वातिलैर्वापि चक्षुष्यमनिना गृहम् ।
 आमलैः सतत स्नान परदृष्टिवलापहम् ॥
 शृण्ठीनिम्बदले पिण्डीसुखोष्णास्त्रयसैन्धवा ।
 धार्यां नेत्रेऽनिलस्ये षशोथकण्डूव्यथाहरी ।
 त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा ॥”
 अन्यदौघ शुक्तिशुक्रशब्दयोर्द्रष्टव्यम् । काष्ठी-
 कादि । यथा —
 “कार्तिके वर्जयेत्तैल कार्तिके वर्जयेन्मधु ।
 कार्तिके वर्जयेत्कास्य कार्तिके शुक्रसन्धि-
 तम् ॥”
 इति श्रीगोपालभट्टविलिखिते भगवद्भक्ति-
 विलासे १६ विलास ॥ शुक्र काष्ठीकाटि-
 पर्युषिताम्बुद्रव्य मन्थितश्च वर्जयेत् । इति
 श्रीजोवगोस्वामिकृततट्टीका दिग्दर्शनी ॥
 शुक्र, पु. (शुच + रन् । रम्य ल ।) वर्णविशेष
 सादा इति भाषा । तत्पर्याय । शुभ्र शुचि-
 ३ श्वेत ४ विशद ५ श्वेत ६ पाण्डुर ७ अ-
 दात ८ सित ९ गौर १० वल्लभ ११
 धवल १२ अर्जुन १३ । इत्यमरः ॥ श्वेता १४
 श्वेता १५ श्वेती १६ विषद १७ मिता १८
 अवल्लभः १९ । इति तट्टीका ॥ शिति २०
 पाण्डु २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ राम २२
 खर २३ । इति जटाधर ॥ शुक्रयोगः । इति
 मेदिनी ॥ श्वेतेरण्ड । इति राजनिर्घण्ट ॥
 शुक्रपत्र । यथा पट्टचिन्मत् ।
 “तत्र पचावभौ मासे शुक्रकृष्णौ क्रमेण द्वि ।
 चन्द्रहृदिकरः शुक्र कृष्णश्चन्द्रचयात्मकः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शुक्रगुणयुक्तो, त्रि ॥ शुक्रवस्तुनि यथा,—
 “सुधाशुचै श्रवा शशुकीत्तिज्योत्स्नाशर-
 णना ।
 प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिमाद्रय ॥
 सूर्येन्दुकान्तकपर्करश्मा रजत हनी ।
 निर्माकभम्भ्रिगण्डोरचन्दन करका हिमम् ॥
 हारोणेनाभतन्वस्थि स्वर्गभरदाभ्रकम् ।
 गेपाहि शर्करा दुग्ध टधि गङ्गा सुधा जलम् ॥
 मृगालमिकताह्रमवककैरवचामरम् ।
 रम्यागर्भे पुण्डरीककैतकीशङ्खनिर्भरा ॥
 लोभसिद्धज्जलच्छत्रचूर्णशुक्तिकपर्णका ।
 मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तपुण्याशनीगुणा ॥
 केलासकाशकार्पासहासवासवकुञ्जरा ।
 नारद पारद कुन्दखटिकास्फटिकादयः ॥”
 इति श्वेतानि ॥ * ॥

शुक्रः

शुक्रकृष्णवाचकानि वस्तुनि यथा,—
 “सितकृष्णौ विधुहरी शितिताराभ्रकनाग-
 राजघनसारा ।
 रामपयोगशङ्खुनसिद्धीजानन्तचन्द्र-
 हामाद्या ॥”
 विधुयन्द्रो विष्णुश्च । हरिः कृष्ण सिद्धश्च ।
 शिती धवलमेचकौ । तारा नक्षत्र अष्ट
 कनीनिका च । अश्रक निरिज मेघश्च
 नागराज शेषो गजश्च । घनसारः कर्पूर
 मेघश्रेष्ठश्च । रामो बलभद्रो दागरथिश्च ।
 पयोरारिर्दुग्धसमूह समुद्रश्च । अर्जुन शुभ्र
 पार्थश्च । सिद्धीज सिद्धो राहुश्च । अनन्तो
 बलभद्र कृष्णश्च । चन्द्रहासः चन्द्रहास्य
 खड्गश्च ।
 “शङ्करनारकेशसदाकाशश्रीमकेशतालाहा ।
 नीलाशुकाधिकेशारिष्टसदासिचयकलकण्ठा ॥
 शङ्करः कम्बुकान्ति कृष्णश्च । तारकेशचन्द्र
 उज्ज्वलबालश्च । सदाकाशः सर्वदाकाश सद्
 गगनश्च । व्योमकेश शिवो नभोबाली च ।
 तालाहो बलभद्रस्तालकलङ्गी च । नीलाशुको
 बलभद्र कृष्णकान्तिश्च । अधिकेशो अधिक-
 शिवो अधिकबालश्च । अरिष्टस्तक काकश्च
 सदासिचय सिचयो वस्त्र असिचय खड्ग-
 समूहश्च । कलकण्ठो हस पिकश्च ।
 “कलकण्ठः पिके धारावते हसे कलध्वनी ॥
 हरिजिष्णुघनाश्रिभ्यो गजा मिश्रुर्गुरारित ।
 अद्भ्यो वाहोऽजानि कृष्णाद्यमुना कुम्भतो
 द्विषः ॥”
 शुक्रश्यामाभिधायका भवन्तीति सम्बन्ध
 हरिगज ऐरावत । एष जिष्णुगज । अश्वि-
 गज । घनगज । पक्षे हरिर्विष्णुर्गजो हस्ती ।
 एव सर्वत्र । गजा इति बहुवचननिर्देशात्
 गजपर्यायो गृह्यते । मुरारिमिश्रुर्गजा कृष्ण-
 समुद्रौ च । अश्ववाह उच्चैःश्रवा मेघश्च ।
 कृष्णाल नाभीपुण्ड्ररोक नीलाश्वश्च । यमुनारि-
 बलभद्रो यमुनाहंषी च ।
 “कृष्णार्थात्तट्टिनीवाचकशब्दात् परो वरो
 योन्व ।
 नीरदघनोपलसितसदाहिमकर-सिन्धुवेकि-
 ष्ठुलाजाभा ॥”
 सितश्यामवाचका इति पूर्ववत् । कृष्णार्था-
 त्ताट्टिनीवाचकशब्दाहरो यथा । कृष्णनदी-
 वरकान्तिः गङ्गाश्रेष्ठकान्ति । पक्षे कृष्णनदी-
 वरस्य समुद्रस्येव कान्ति । नीरदो निश्चिती
 दन्तो मेघश्च । घनोपलसित घनोपल करका
 तहत् सित घनो मेघ तहदुपलसित कान्त ।
 सदाहिमकर चन्द्र सर्ममकरो च । मिश्रु-
 वेणिर्नदीप्रवाहः समुद्रकेशविन्यासी च । पृष्-
 लाजाभः महती भ्रष्टधान्यस्येवाभा यस्य कृष्ण-
 स्थि च । तथा च ।
 “बहसकलभवच्छायमन्धकारातिदीधितिः ।
 सदाधिकेशवच्छायो नेकपीयसमच्छविः ॥

शुक्लकः

वपुर्मर्चोऽधिच्छायं विभ्रत् सेन्धवकान्तिमान् ।
-गटिको च लसक्तम्भो' पटांशुककटि वहन् ॥
धौताम्बरश्रिय धत्ते स्फटिकान्तिश्रियान्वितः ।
श्लुनद्युतिविद्योतीत्येवमादि समुच्चयेत् ॥१०॥
रक्तश्वेतवाचकानि वस्तूनि यथा,—
“रक्तश्वेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रसूर्य-

कान्ताजाः ।

नवहसमहापद्मार्ककशोदरा' कमलकीलाले ॥
हरिश्चन्द्रसूर्ययोः । शुचि' श्वेतवैश्वानरयोः ।
पुष्कर जलपद्मयोः । शतशतं हसपद्मयोः ।
सूर्यकान्त' स्फटिके सूर्यकान्ते च । अल'
शङ्खाजयोः । नवहस' नवहसे प्रत्यग्रसूर्यं च ।
महापद्म, श्वेतनागे पद्मे च । अर्कः स्फटिक-
सूर्ययोः । कमलं जलाश्वजयोः । कौलाल
जलरक्तयोः ।

“सुहृद्वादिभिर्भानो रत्नेनाग्ने रदाशकै ।
जलेभ्यो जन्मशोभाभि' सरोजकुमुदारिभि ॥”
भानोः परस्मात् सुहृद्वादिभि सितरक्तौ
यथा । रविमित्र चन्द्रः रवितुल्यश्च । भानुरत्नं
सूर्यकान्तो रविपद्मरागौ च । अग्निरत्न सूर्य-
कान्तो अग्निपद्मरागौ च । रदांशुक दन्तवस्त्रे
अधरश्च जलशोभा जलजा चासी शोभा
चेति पद्मे पद्मकान्तिः । एव सरोजारिशोभा
सरोजशर्दिशोभा पद्मे सरोजारिश्चन्द्र' । कुमु-
दारिशोभा कुमुदसर्दिशोभा । पद्मे कुमुदारि-
रादित्य ॥११॥ पीतश्वेतवाचकानि वस्तूनि
यथा,—

“पीतश्वेतौ गौरद्विजराजकपर्दशम्भुहरि-
'तार्क्ष्या ।

हैमस्तोमाष्टापदमहारजतचन्द्रकलधीताः ॥”
गौर श्वेतपीतयोः । द्विजराजो गुरुचन्द्रयोः ।
कपर्द' शम्भुजटानुटवराटयोः । शम्भुर्जट-
बिलौचनयोः । हरिः पिङ्गलसिंहयोः । तार्क्ष्यौ
गरुड' पद्मे लक्ष्म्यावा' । हैमस्तोमः हेमोऽयं
हैम । पद्मे हिमस्यायम् । अष्टापद सुवर्ण-
सरमयोः । महारजत सुवर्णरूपयोः । चन्द्र
स्वर्णशशाङ्गयोः । कलधीत हैमरूपयोः ।

“सुशोभितारकूटश्री' स्वर्णस्तोमसमद्युतिः ।
रहनोपलसत्कान्तिर्गाङ्गेयच्छविपेशलः ॥”
तारकूटो रूप्यसमूह' । पद्मे अरकूटो रीति' ।
सुशोभनमर्णः कनकश्च ॥१२॥ अथ श्लोकोत्ती-
र्णानि । गोपतितार्क्ष्यकान्तिः रविगरुडच्छवि' ।
पद्मे गोपतिरिन्द्रस्तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्गः । वाम-
देवगिरिर्मनोममेरु' कैलासश्च । इति कवि-
कल्पलतायाम् २ श्लोके उद्दिष्टवर्णनं १ कुसुमम् ॥

शुक्लकः, पु, (शुक्ल + स्वार्थे कन् ।) शुक्लपत्र ।
यथा,—

“पञ्चव्याधास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदशं
स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपद्मे ताः पूर्व्यमान्ताश्च शुक्लके ॥”
शक्ति तिथ्यादिनाम्न ॥

श्वेतवर्णश्च ॥

शुक्लप

शुक्लकण्ठक', पु, (शुक्ल कण्ठो यस्य । कन् ।)
दात्यूहपत्नी । इति शब्दमाला ॥ श्वेतगलयुक्ते
त्रि, ॥

शुक्लकान्दः, पु, (शुक्लः कान्दो यस्य ।) महिषकान्द' ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतमूलश्च ॥

शुक्लकान्दा, स्त्री, (शुक्लः कान्दो यस्याः ।) अति-
विषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लकर्मा, [न्] त्रि, (शुक्लं पूतं कर्म यस्य ।)
अक्षणाकर्मा । सुकर्माशौल' । इति जटाधर' ॥

शुक्लकुष्ठ, स्त्री, (शुक्लं कुष्ठम् ।) श्वेतवर्णकुष्ठ-
रोग ॥ तस्यौषध यथा,—

“सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च ।
मधुना स्वादितानि स्यु शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥”

इति गारुडे १८५ अध्याय ॥

शुक्लचीरा, स्त्री, (शुक्ल चीर यस्याः ।) कालोली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतदुग्धयुक्ते, त्रि ॥

शुक्लत्व, स्त्री, (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + त्व ।)
शुक्लस्य भाव इत्यर्थे लप्रत्ययेन निधनम् ॥

शुक्लदुग्ध', पु, (शुक्ल दुग्धं निर्यासो यस्य ।)
शुद्धाटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतदुग्ध-
युक्ते, त्रि ॥

शुक्लघातु', पु, (शुक्लं शुक्लवर्णो घातुः ।) कठिनी ।
इति हैमचन्द्र ॥ श्वेतवर्णघातुद्रव्यश्च ॥

शुक्लपत्रः, पु, (शुक्लः पत्र' ।) सितपत्रः । चन्द्र-
सम्बन्धि-हृद्धानुकूल-पञ्चदशकलाक्रिया प्रचयः
तत्पर्याय ।

“सितस्वापूर्थ्यमाण' स्यात् शुक्लश्च विशद' शुचि
शुक्लपत्र' । कृष्णपत्रो बहुलो वदि च स्मृत' ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु शुक्लप्रतिपदादिर्षोणमास्यन्तपञ्चदश-
तिथ्यात्मक' । यथा,—

“तत्र पचावृभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रद्विकारः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रचयात्मकः ॥”

इति तिथ्यादितत्वम् ॥१३॥

कर्मविशेषे तत्रोदयगामितियेर्ग्राह्यत्व यथा,—
“शुक्लपद्मे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपद्मे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥”

इति विश्वधर्मीत्तरम् ॥

सस्कारकर्मण शुक्लपत्रकर्तव्यता यथा ।
आश्वलायन' । उदगयने आपूर्थ्यमाणे पद्मे
कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्त्तव्यपनयनगोदान-
विवाहा' । विवाह' सार्वकालिक इत्येके ॥१४॥

विद्यारम्भस्य शुक्लपत्रकर्तव्यता यथा । मदन-
पारिजाते ।

“रवेर्गुरोर्भृगोर्लग्नं तत्स्येऽर्केऽपीन्दुहृदित' ।
गुर्वर्केन्दुद्दुःशुद्धौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥” ॥१५॥

पुष्करिण्यारम्भस्य शुक्लपत्रकर्तव्यता यथा ।
मत्स्यपुराणे ।

“प्राप्य पत्र शुभं शुक्लमतीति चोत्तरायणे ॥”
इत्यादि ॥

देवप्रतिष्ठायाः शुक्लपत्रकर्तव्यता यथा । व्यव-
हारसमुच्चये ।

“प्राप्य पत्र शुभं शुक्लमतीति चोत्तरायणे ॥”
इत्यादि ॥

देवप्रतिष्ठायाः शुक्लपत्रकर्तव्यता यथा । व्यव-
हारसमुच्चये ।

शुक्लाङ्गी

“प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।

उत्तरायण आपन्ने शुक्लपत्रे शुभे दिने ॥”

गृहारम्भगृहप्रवेशयोः शुक्लपत्रकर्तव्यता यथा ।
मत्स्यपुराणे ।

“शुक्लपत्रे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्कारतो भयम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नवान्नाशस्य शुक्लपत्रकर्तव्यता यथा ।
आश्विनाधिकारे ।

“शुक्लपत्रे नव धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।
गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ।
तेन देवान् पितृ श्वैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥”

अपि च ।
“दृष्टिके शुक्लपत्रे तु नवान्न शस्यते बुधैः ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥

शुक्लपुष्प', पु, (शुक्ल पुष्पमस्य ।) क्वकवृक्षः ।
कुन्दपुष्पवृक्ष' । मरुवकः । इति रत्नमाला ॥
श्वेतकुसुमयुक्ते, त्रि ॥

शुक्लपुष्पा, स्त्री, (शुक्लं पुष्पमस्याः ।) नागदन्ती ।
श्रीतकुम्भी । इति रत्नमाला ॥

शुक्लपुष्पी, स्त्री, (शुक्ल पुष्पमस्याः ।) डौष् ।
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लपृष्ठक' पु, (शुक्लं पृष्ठ' यस्य । कन् ।) सिन्धुक-
वृक्ष' । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतवर्णपृष्ठयुक्ते,
त्रि ॥

शुक्लबल', पु, जिनविशेष' । यथा,—
“वासुदेवा अमी कृष्णा नव शुक्ला बलास्त्वमी ।
अचलो विजलो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शन ।
आनन्दो नन्दन' पद्मो रामो रिष्णुद्विषस्त्वमी ॥”
इति हैमचन्द्र' ॥

शुक्लमण्डलं, स्त्री, (शुक्ल मण्डलम् ।) चक्षु' श्वेत-
क्षेत्रम् । इति केचित् ॥ श्वेतवर्णगोलवस्तु च ॥

शुक्लरोहितः, पु, (शुक्लः श्वेतवर्णो रोहितः ।)
श्वेतरोहितवृक्ष' । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभ्र-
रोहितमत्स्यश्च ॥

शुक्लला, स्त्री, (शुक्लं लातीति । ला + कः ।)
उच्चटा । इति रत्नमाला ॥ श्वेतदातरि,
त्रि ॥

शुक्लवर्गः, पु, (शुक्लानां वर्गः समूहः ।) श्वेतवर्ण-
सजातीयद्रव्यम् । तथा । श्वेतशुक्लकपर्दकादि ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लवायस', पुं, (शुक्लो वायस इव ।) धक' ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतकाकश्च ॥

शुक्लशाल', पु, (शुक्लः शाल इव ।) गिरिनिम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतशालवृक्षश्च ॥

शुक्ला, स्त्री, (शुक्लो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शर्करा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काकोली ।
विदारौ । स्रुही । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेत-
वर्णा च ॥

शुक्लाङ्गी, स्त्री, (शुक्ल अङ्ग यस्याः । डौष् ।)
श्रीफालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतावयव-
युक्ते, त्रि ॥

शुक्लापाङ्गः, पु, (शुक्लो अपाङ्गो यस्य ।) मयूर । इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतवर्णनेत्रान्ते, चि ॥ (यथा, मेघदूते । २३ ।

“शुक्लापाङ्गैः सजलनयने स्वागतौकृत्य केकाः प्रत्युदयात् कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्थेत्” शुक्लान्, क्ली, (शुक्लं अन्वम् ।) अन्वशाकः । इति राजनिर्घण्टे ॥

शुक्लार्थः, [न्] क्ली, नेत्ररोगभेद । यथा, । अथ शुक्लभागना रोगा । तेषां नामानि सस्था-
श्चाह ।

“प्रस्तारिशुक्लक्षतजाघिमास-
स्त्रायुर्मसत्रा खलु पञ्च रोगा ।
स्याच्छुक्तिका सार्जुनपिष्टकाश्चा
जाल शिराणा पिष्टिकाश्च तासाम् ॥
रोगा बलासप्रथितेन सार्ह-
मेकादशोक्ता खलु शुक्लभागे ॥”

तेषु प्रस्तार्थर्मणो लक्षणमाह ।

“प्रस्तार्थर्म तनुस्तीर्णं श्यावरक्तनिभ सितम् ।
तनु पुत्तली । स्तोर्णं विस्तीर्णम् । श्यावरक्त
मित्यत्र विकल्पो बोधव्यः ॥*॥ शुक्लार्थाह ।
“सुश्वेतं मृदु शुक्लार्थं शुक्लं तद्वर्धते चिरात् ॥”
रक्तार्थाह ।

“पद्माभ मृदुरक्तार्थं यन्मास चीयते सिते ।”
पद्माभ पर्णेन रक्तमित्यर्थः । चीयते उपचीयते ॥
अधिमसासार्थाह ।

“पृथु मृद्वधिमसासार्थं बहुलघ्न यकान्निभम् ।”
पृथु विस्तीर्णम् । बहुल पुष्टम् । यकान्निभ ईषत्
कृष्णलोहितम् ॥ * ॥ स्त्रायुर्माह ।

“स्थिर प्रसारि मासाद्य शुक्ल स्त्रायुर्म पञ्च-
मम् ।”
स्थिर कठिनम् । शुक्ल स्त्रावरहितम् ॥ * ॥
शुक्तिमाह ।

“श्यावा” स्यु पिशितनिभाश्च विन्द्वो यं
शुक्लाभा सितनिचिता स शुक्तिसत्र ।”
श्यावा इत्यादिवर्णद्वये विकल्पो बोधव्यः ॥*॥
अर्जुनमाह ।

“एकी य शशरुधिरप्रभस्तु विन्दु
शुक्लस्थो भवति तमर्जुन वदन्ति ॥”
पिष्टकर्मोह ।

“श्लेष्मामारुतकोपेन शुक्ले मांस समुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टक विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥”
पिष्टवत् श्वेतम् ॥ * ॥ शिराजालमाह ।

“जालाभ कठिन शिरोऽरुण शिराणा
सन्तानो भवति शिरादिजालसत्र ॥”
शिरादिजालसत्र शिराजालसत्र ॥ * ॥
शिरापिष्टिकामाह ।

“शुक्लस्था, सितपिष्टिका शिराहता या-
स्ता विद्यादसितसमोपजा शिराजा ।”
बलासप्रथितमाह ।

“कास्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्पो
विश्रं यो नयनसिन्धे वलाससत्र ।”
कास्याभ, श्वेत इत्यर्थः । अमृदु कठिनः ।

वारिविन्दुकल्प एतेन मनाशुक्तत्व बोध्यते ।
वलाससत्र वलासप्रथितसत्र । क्वचिदेकदेशे-
नापि समुदयावगमात् । यथा भीमो भीमसेन
इति । अतएव सुश्रुते । नामसत्रे वलास-
प्रथितपदं निर्दिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥

शुक्तिमा, [न्] पु, (शुक्लश्च भावः । शुक्ल + “वर्ण-
दृढादिभ्य” ष्यच् च ।” ५।१।२३। इमनिच् ।)
शुक्लता । शुक्लशब्दादिमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शुक्लोपला, स्त्री, (शुक्ल उपल इव भाक्तियस्याः ।)
शर्करा । इति रत्नमाला ॥ श्वेतप्रस्तरे, पु ॥

शुक्तिः, पु, (शुच्यत्यनेनेति । शृष + “शु पि कुपि-
शुषिभ्य” क्त्वि ।” उणा० ३।१५।५। इति क्त्वि ।)
वायुः । तेजः । चित्रम् । इति सच्चित्तसारो-
णादिहृत्ति ॥

शुद्धः, पु, षट्पञ्च । आम्नातकहृत् । इति
मेदिनी ॥ शुक् । श्रुया इति भाषा । इति
शुक्लशब्दार्थे मेदिन्युणादिकोपी ॥

शुद्धा, स्त्री, (शुद्धोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) पकटीहृत् । इति मेदिनी ॥ मव-
पल्लवकोशी । इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यादिशुक्ला
श्रुया यस्य प्रसिद्धिः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४।२६।

“अश्वत्थफलमूलत्वक्शुद्धासिद्ध पयो नर ।
पीत्वा सशर्करा चोद्भूतं कुलिङ्ग इव हृद्यति ॥”)
शुद्धाकर्म, [न्] क्ली, पुसवनसंस्कारविशेषः । यथा

“अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ।
पुसवने चन्द्रनामा शुद्धाकर्मणि शोभन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तत्कर्मानुष्ठानं यथा । शोभननामानमग्नि
संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्ता कुशखिडका समाप्य
वटहृत्तस्य पूर्वोत्तरशाखाया फलयुगलशालिनी

क्षमिभिरनुपहृता वटशुद्धा यवाना माषाणा
वा त्रिभिर्भ्रमिर्गुडकैः सप्तवारान् सप्तभिर्मन्त्रैः
क्रीष्येयात् । सप्ताना मन्त्राणामृथादय साधा-
रणा । प्रजापतिर्हृदि सोमवरुणवसुरुद्रा-

दित्यमरुद्भिश्च देवा देवतान्यग्रीधशुद्धापरिक्रयणे
विनियोगः । ॐ यद्यसि सौमी सोमाय त्वा
राज्ञे परिक्रीषामि । इति गुडकत्रयेण एक

परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा
राज्ञे परिक्रीषामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीय

परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा राज्ञे
परिक्रीषामि । इति गुडकत्रयेण तृतीय परि-
क्रयणम् ॥ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा राज्ञे

परिक्रीषामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थे परि-
क्रयणम् ॥ यद्यसि आदित्येभ्यः आदित्येभ्यस्त्वा
राज्ञे परिक्रीषामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चम

परिक्रयणम् ॥ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा राज्ञे
परिक्रीषामि । इति गुडकत्रयेण षष्ठ परि-
क्रयणम् ॥ यद्यसि विश्वेभ्यो देवैभ्यो विश्वेभ्यो

देवैभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीषामि । इति गुडक-
त्रयेण सप्तम परिक्रयणम् ॥ ततः क्रीता वट-
शुद्धा अनेन मन्त्रेण हृत्तादानयेत् । प्रजापति-
र्हृदि शिरोसंस्थो देवतान्यग्रीधशुद्धाच्छेदने विनि-

योगः । शोपधयः सुमनसो भूत्वा अस्या वीर्यं
समाधत्त इयं कर्म करिष्यति । ततस्ता वट-
शुद्धा वृषेण विष्टितामन्तरीक्षेणानीय अन्तरीक्षे

स्थापयेत् । ततः कृतशोभननाम्नी भवने रुत्तरत
प्रक्षालितशिलाया ब्रह्मचारौ कुमारौ भगवतौ
वा श्रुतस्वाध्यायशीलो वा ब्राह्मण आचारतौ

नीह्वारजलेनानाहतलोष्ट्रेण पुनः पुनः पेयेत् ।
ततोऽग्नेः पश्चिमत उत्तरार्धे पु कुशेषु पश्चि-
माभिमुखीं बधूं पूर्वदिगानतमस्तका कृत्वा

वृष्टदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाथेरङ्गुष्ठानामि-
काभ्या वस्त्रधत्ता पेधितवटशुद्धा गृहीत्वा गर्भ-
वत्या दक्षिणनासाविवरे शृङ्गारस निक्षिपति

अनेन मन्त्रेण । प्रजापतिर्हृदि पिरनुष्टुप् हृन्दो
ऽग्नीन्द्रहृत्सतयो देवता न्यग्रीधशृङ्गारसस्य
दाने विनियोगः ।

पुमानग्नि पुमानिन्द्रः पुमान् देवो हृत्सति ।
पुमास पुत्र विन्दस्व त पुमाननुजायताम् ॥
ततो महाव्याहृतिहोम कृत्वा प्रादेशप्रमाणा

हृताक्ता समिध तूष्णीमग्नौ हुत्वा प्रकृत कर्म
समाप्य उदीच्य श्राव्यायनहोमादिवामदेव्य-
गानान्त कर्म समाप्य कर्मकारयित्वा ब्राह्मणाय

दक्षिणा दद्यात् । इति भवदेवः ॥
शुद्धौ, [न्] पु, (शुद्धा अस्यस्येति । शुद्धा +
इनि ।) षट्पञ्च । वटहृत् । इति जटा-
धरः ॥ शुद्धाविशिष्टे, ति ॥

शुच, शोके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) तालव्यादि । शोचति । शोकः
पुष्पादेरदर्शनाददुःखानुभवः । किं शोचते-

ह्यभ्य दये वतास्मानिति भट्टिः । प्रियतमा मा
शोचते शोचते । इति महानाटकम् । गण-
कृतामित्यत्वादात्मनेपदम् । इति दुर्गादासः ॥

शुच, इर्, य ज ई शोचि । विशरणे । क्लेदे । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-उभ० क्लेदे शोचि च
अक०-अन्यत्र सक०-सेट् । निष्ठायां अनिट् ।)

शोच शुचि । विशरण विभेदः । क्लेद आर्द्र-
भावः । इर् अशुचत् अशोचीत् । य ज, शुचते
लोकं ज्ञानात् । शुचति गात्र वाण । शुचति

वस्त्रमभसा । ई, शुक्ल । शुचि र पृतीभावे
इति प्राश्नः । रमानायस्तु एतदनुरोधादेता-
नर्थान् व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

शुचा, स्त्री, (शुच शोके + क्त्वि । पञ्चे टाप् ।)
शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥
शुचि, पु, (शुचति अनेनेति । शुच + “इगुप-

धात् कित् ।” उणा० ४।१।१। इति इत् । सच
कित् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ४।२।४।
“पावक पधमानश्च शुचिरित्यन्यय पुरा ।

वशिष्ठश्रापादुत्पन्ना पुनर्योगिगति गताः ॥”)
चित्रकहृत् । आषाढमासः । शुक्लवर्षः ।
शृङ्गारसः । इत्यमरः ॥ शोचः । शुद्धमन्त्री ।
ज्येष्ठमासः । इति मेदिनी ॥ सौराग्निः । यथा

“पावक पधमानश्च शुचिरित्यन्य तेषु ।
निर्मथ्य, पधमान, स्यात् वैद्युत पावक स्मृतः ॥

शुचिप्र

शुद्ध

यथासौ तपते सूर्य शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ।
तेषान्नु सन्ततावन्ते चत्वारिंशत् पञ्च च ॥
पावकः पवमानश्च शुचिस्तोषा पिता च यः ।
एते चैकोनपञ्चाशद्भ्यः परिकीर्त्तितः ॥”

इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

सूर्यः । यथा,—

“तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्राश्रवाहनः ॥”

इति शास्त्रपुराणम् ॥

चन्द्रः । शुक्रः । ब्राह्मणः । इति केचित् ॥
(अश्वकस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ ।
२४ । १८ ।

“कुङ्कुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलवर्हिषः ॥”
कार्तिकेयः । इति महाभारतम् । ३।२३।१४॥

शुचिः, स्त्री, (शुच+इन् ।) कश्चपपत्रा-
स्ताम्नायाः सुता । यथा,—

“षट् सुताश्च महासत्त्वास्ताम्नायाः परि-
कीर्त्तिताः ।
शुची श्येनी च भाषा च सुशीवी शुचि-
गृभिका ॥”

इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

शुचिः, त्रि, (शुच+इन् ।) शुक्लगुणविशिष्टः ।
इत्यमरः ॥ शुद्ध । (यथा, महाभारते । १ ।
१२८ । ४८ ।

“श्रीडावसाने ते सर्वे शुचिवक्त्राः स्वल-
ङ्गता ॥”

अनुपहतः । इति मेदिनी ॥ * ॥ परस्पर्यस्य
हस्तचालनात् शुचिर्यथा,—

“देवान् परस्परिं दृष्ट्वा विरमेद् यो हरि स्मरन्
शुद्धा परस्पर्यस्य हस्तप्रचालनात् शुचि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसखण्डे ३५ अध्याय ॥
(निरपराधी । यथा, महाभारते । १।१४८।१४।

“अहो धिक् धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नास्ति समञ्जसी
यः शुचीन् पाण्डुदायादान् दाहयामास
शत्रुवत् ॥”

शुद्धाःकरणः । यथा, मनुः । ७ । ३८ ।
“वृद्धाश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदो शुचीन्
वृद्धसेवी हि सतत रक्षोभिरपि पूज्यते ॥”

शुचिता, स्त्री, (शुचेर्भाव । शुचि+तल् ।)
शुचित्वम् । यथा,—

“मेत्स नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी
स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्यर्शेन
यस्यापरे ।
(कश्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपद त्व जीविनां
जीवन
त्वञ्चेन्नीचपथेन शास्त्रसि पयः क्स्वा निषेद्
क्षम ॥”

इति लक्ष्मणसेन ॥

शुचिद्रुमः, पुं, (शुचि पवित्रो द्रुमः ।) अश्वत्थ-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टे ॥ शुचवृक्षश्च ॥

शुचिप्रथी, पुं, (शुचिं प्रथयतीति । प्र+नी+
क्तिप् ।) आचमनम् । यथा,—

“आचामः स्यादाचमनमुपस्यर्शः शुचिप्रथीः ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

शुचिमल्लिका, स्त्री, (शुचिर्मल्लिका ।) नव-
मालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुचिरोचिः, [स्] पु, (शुचिः शुक्लं रोचि-
किरणो यस्य ।) चन्द्र । इति केचित् ॥ शुक्ल-
किरणे, त्रि ॥

शुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
पर०-अक० सक० च-सेट् । निष्ठायांमनिट् ।)

तालव्यादिः । पञ्चमस्वरौ । तालव्यवर्गाद्योपध ।
ई, शुक्लः । यद्वा, यान्तोऽयमित्यके । अभिषवः
ज्ञान मन्यन पीडन सन्धानश्च । इति दुर्गा-
दासः ॥

शुटीरता, स्त्री, वीर्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुटीर्यं, स्त्री, वीर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शुट, खोटने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघात । शोटति
पयः सेतुना । इति दुर्गादासः ॥

शुठ, इ खोटने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघात ।
इ, शुण्ठते । इति दुर्गादासः ॥

शुठ, इ कि शोषणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०पचे भा०-अक०-सेट् ।) इ, शुण्ठने ।
कि, शुण्ठयति शुण्ठति यत्रमातपात् । रमा-
नाथस्तु भ्वादिपच्चे शुष्कीभावे । चुरादिपच्चे
शुष्कीकरणेऽयमिति मत्वा स्वादौ शुण्ठति यत्र
चुरादौ शुण्ठयति काष्ठमातप इत्युदाहृतवान् ।
वस्तुतस्तु उभयत्र शुष्कीभावः अन्यथा भौवा-
दिकस्यैव प्रेरणावाचित्वाचुरादिपाठोऽनर्थकः
स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

शुठ, क आलस्यं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरा-
पर०-अक०-सेट् ।) क, शोठयति वृद्ध क्रियासु
मन्दः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शुठिः, स्त्री, शुठि शोषणे+इन् । शुण्ठी ।
इत्यमरटीका ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २७१
“तस्मिन् गताद्भावे वीतरसे शुठिशकल इव
पुरुषे ।
अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दे विड-
स्वाय ॥”)

शुण्ठी, स्त्री, (शुण्ठि+वा स्त्रीष् ।) शुष्कार्द्रकम् ।
शुट् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । महौषधम् २
विश्वम् ३ नागरम् ४ विश्वभेषजम् ५ । इत्य-
मरः ॥ शुण्ठि ६ विश्वा ७ महौषधी ८ । इति
तटीका ॥ इन्द्रभेषजम् ९ भेषजम् १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ विश्वौषधम् ११ वाटुग्रन्थिः १२
काटुभद्रम् १३ काटूष्णम् १४ सौपण्यम् १५
शुक्लवेरम् १६ कफारि १७ चान्द्रकम् १८
शोषणम् १९ नागराहम् २० । अस्या गुणाः ।
काटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिग्मत्वम् । कफशोफा-
निलशूलशस्त्रोदराग्नाग्नासश्लीपदनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
“शुण्ठी इत्यामवातघ्नी पाचनी कटुका स्रुः ।

स्निग्धीष्णा मधुरा पाके कफवातविषम्भुत् ॥
वृथा स्वर्था च निःश्वासशूलकासहृदामयान् ।
हन्ति श्लीपदशोथार्श-भानाहोदरमारुतान् ॥
आग्नेयगुणभूष्टि तोयाश्च परिशोषयत् ।
सगृह्णन्ति मल तत्तु ग्राहि शुण्ठादयो यथा ॥
विवस्वमेदिनी या तु मा कथ ग्राहिणी भवेत् ।
शक्तिर्विवस्वभेदे स्यादयतो न मलपातने ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।
“शुण्ठी तु कफवातघ्नी सस्त्रेहा लघुदीपनी ।
विपाके मधुरा वृथा हृद्योष्णा कटुरोचनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शुण्ठ, स्त्री, शुण्ठी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शुण्डः, पु, (शुण गतौ+अमन्तात् ङः ।) मद-
निर्भरः । इति हेमचन्द्रः ॥ करिकारश्च ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ३५ । ३५ ।

“घण्टाशुण्डान् विषाणान् चुरमाश्रयपदा-
नुगान् ।
शरैर्निश्चितधारार्थैः शात्रवाणामशातयत् ॥”

शुण्डकः, पु, श्रीण्डिकः । इति शब्दरत्नावली ।
युत्तवेणुः । इति शब्दमाला ॥

शुण्डरोहः, पु, (शुण्डवत् रोहतीति । रुह+
अच् ।) भूढणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुस्त-
कान्तरे शृङ्गरोह इति पाठः ॥

शुण्डा, स्त्री, (शुन्+ङ । टाप् ।) मद्यपानगृहम् ।
अश्वर्हास्तनी । वेश्या । सुरा । हर्हास्त ।
इति मेदिनी ॥ शुण्ड इति भाषा ॥ नलिनौ ॥
इति विश्वः ॥ कुटनी । इति शब्दमाला ॥

शुण्डापान, स्त्री, (शुण्डाया आपानम् ।) मद्य-
पानगृहम् । तत्पर्यायः । मदस्थानम् । इत्य-
मरः ॥ मदस्थलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शुण्डारः, पु, (शुण्डा रातीति । रा+क ।)
श्रीण्डिक । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्रा
शुण्डा । “कुटीशमोशुण्डाभ्यो रः ।” ५ । ३ ।
८८ । इति रः । स्वल्पशुण्डा । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

शुण्डाल, पु, (शुण्डेन अस्ततीति । अल पर्यायी
+अच् ।) हस्तौ । इति धनञ्जयः ॥

शुण्डिका, स्त्री, अलिजिह्वा । इति केचित् ॥
शुण्डाशब्दार्थाप्येषा ॥

शुण्डिमूषिका, स्त्री, (शुण्डिनी शुण्डविशिष्टा
मूषिका ।) कुच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुण्डी, [न्] पु, (शुण्डा अस्यस्येति । शुण्डा+
इनि ।) श्रीण्डिक । इति शब्दरत्नावली ॥
हस्तौ च ॥

शुण्डी, स्त्री, इन्दिशुण्डीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शुण्डी, स्त्री, शतद्रुनदौ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शुण्डी, स्त्री, शतद्रुनदौ । इति भरतहिरूपकोषः ॥

शुद्ध, स्त्री, (शुध+ङ् ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्यैषि सप्त यलि-
खित तदशुद्धम् ॥

शुद्धम

शुद्ध, त्रि, (शुद्ध + क्तः ।) केवलम् । (यथा, मनु । ८ । २७८ ।
 “तद्भागमेदकं हन्यादपसु शुद्धवधेन वा । तदापि प्रति संकुर्व्यात् दाप्यन्तुत्तमसाहसम् ॥”
 निर्दोषः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४८ । ४ । “सर्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्मिताः श्रेयसो वृष्टौ ॥”)
 पवित्र । इति मेदिनी ॥ (उज्ज्वल । यथा, रघु । १ । ४६ ।
 “काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतो शुद्ध-वेशयो ॥”)
 शुद्ध । इति धरणि ॥ रागान्तरामिश्रित-राग । इति संगीतशास्त्रम् ॥ * ॥ शरीरा-शुद्धताकारणं यथा, —
 नारद उवाच ।
 “मानवानां हिजादीनां शरीरस्यापवित्रता । भवेत् केन प्रकारेण कथ्यता तत् मदाशिव ॥ सर्ववेदपुराणादिशास्त्रज्ञानां हिजन्यनाम् । जितेन्द्रियस्मृतिविदा तनो कथय पूतताम् ॥ सदाशिव उवाच ।
 यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् । देवर्षे शृणु तत् सर्वं नराणामानुपूर्विकम् ॥ जातके मृतकेऽस्नाते जलोकोभिः क्षते तथा । अपवित्रो हिजादीनां देहः सन्ध्यादिकर्मसु ॥ अपूततनुं कृत्वा नरो मूत्रपुरीषयो । असृष्टस्यस्यर्षे नैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ॥ रक्तपाते नखशृङ्गदन्तखड्गादिभिः क्षते । विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ॥ भुक्षा हस्तानमोच्छिष्टेऽपवित्रः क्षतमैथुने । शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं चरुकर्मणि ॥ व्यवसायिभ्यस्तु षष्टिरोर्गैर्युक्तहिजन्यनाम् । वपुरप्रयत्नं पूजादानहोमजपादिषु ॥ धूमोद्धारं वमौ श्राद्धपतिताम्नादिभोजनैः । तथा च रीतस्वल्पेन मर्त्यदेहापवित्रता ॥ अर्धाक्षत्रं हिजादीनां वपुः स्याद्राहुदर्शने । शङ्कितदाजशङ्कणे पतिते पातकादिभिः ॥ अश्रीचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके मृतकेऽपि च । सर्ववर्णाश्रमादीनां तनो सन्ध्यादिकर्मसु ॥
 इति पाञ्चोत्तरखण्डे १८ अध्याय ॥
 शुद्धजङ्घ, पु, (शुद्धा जङ्घा यस्य ।) गर्दभ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पवित्रजङ्घायुक्ते, वि ॥ शुद्धदत्, त्रि, शुद्धा दन्ता यस्य स । (“अग्रान्त-शुद्धशुद्धवराहैभ्यश्च ।” ५ । ४ । १४५ । इति दन्तस्य दत्तादेशः ।) शुद्धदन्तयुक्त । यथा—
 “गते तस्मिन् जलशुचि शुद्धद्वान्त्रणं शिखी । जजपूकोऽक्षमालावान् धारयोऽदलावुन ॥” इति भट्टी । ५ । ६१ ॥
 शुद्धमति, पु, (शुद्धा मतिर्यस्य ।) चतुर्विंशति-भूतार्हदन्तगर्भजिनविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ (शुद्धा मतिः ।) पवित्रबुद्धौ, स्त्री । तद्वन्ति, त्रि ॥ (यथा, द्वितीयेऽध्याये । १ । ८० ।

शुद्धिः

“उपकारिणि विन्त्ये शुद्धमतौ यः समाशरति पापम् । त जनमसत्यसन्ध भगवति वसुधे कथं वदसि ॥” शुद्धमांस, स्त्री, (शुद्ध मांस यस्य ।) मांसव्यञ्जन-विशेषः । यथा,—
 “पाकपात्रे घृत दद्यात्तैलं वा तदभावतः । तत्र हिङ्गुहरिद्राश्च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥ छागादेरस्थिरहितं मांसं तत् खण्डखण्डितम् धौतनिर्गलितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः ॥ सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणञ्च पचेत् ततः । सिद्धे जलेन सपिथं वैशं त्र परिचिपेत् ॥ द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्ली दलानि हि । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः । अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥ शुद्धमांसं परं हृष्यं वक्ष्ये रुच्यञ्च वृहणम् । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दोषणं धातुवर्द्धनम् ॥” इति भावप्रकाश ॥
 शुद्धवस्त्रिका, स्त्री, (शुद्धा वस्त्रिका लता ।) शुद्धूची इति शब्दचन्द्रिका ॥ पवित्रलता च ॥
 शुद्धान्तः, पु, शुद्ध अन्तो यस्य । शुद्धा रक्षकाः अन्ते यस्य इति वा ।) अन्तःपुरम् । (यथा, कुमारः । ६ । ५२ । “विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः । स तैराक्रमयासास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥”)
 नृपस्वामिर्गोचरकचान्तरम् । इत्यमरमेदिन्यौ राजयोषित् । इत्यजयः ॥ (यथा, नैषधे । ११८३ । “शुद्धान्तसंभोगनितान्तुष्टे न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् । अयां हि तस्मात् न वारिधारा स्वादु सुगन्धिः स्वदते तुपारा ॥”)
 अश्रीचान्तः । इति धरणि ।
 शुद्धान्तपालकः, पु, (शुद्धान्तं पालयतीति । पालि + क्तुल् ।) अन्तःपुररक्षकः । तत्पर्यायः । गृहद्वारिक २ कक्षारक्षकः ३ रात्रि-हिण्डकः ४ । इति शब्दमाला ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
 “वृक्षं कुलोद्गतं सूक्तं पिब्येतामहं शुचिः । राज्ञामन्तपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेयते ॥” इति मातङ्ग १८८ अध्याय ॥
 शुद्धान्ता, स्त्री, (शुद्धान्तं आश्रयत्वेनाश्रयस्या- इति अच् । टाप् ।) रात्रौ । यथा,—
 “शुद्धान्तश्च विशुद्धान्तं शुद्धान्ता राजयोषितः ॥” इति धरणि ॥
 शुद्धापङ्कति, स्त्री, (शुद्धा अपङ्कति ।) अल-द्वारविशेषः । यथा—
 “शुद्धापङ्कतिरन्वस्यारोपार्यो धर्मनिष्कवः । नाय सुधाशु किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम् ॥” इति चम्पूश्लोकः ॥
 शुद्धि, स्त्री, (शुध्य + क्तिन् ।) दुर्गा । यथा,—
 “स्मरणाच्चिन्तनाहापि शोध्यते स हि पातकात् तेन शुद्धिः समाख्याता देवो रुद्रतनौ स्थिता ॥” इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥

शुद्धि

मार्जना । इति जटाधरः ॥ वैदिककर्मार्हत्वं-प्रयोजकसंस्कारविशेषः । यथा । शुद्धशुद्धो ‘संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोमयस्थितिर्घटते अशुद्धेर्भावरूपत्वे शुद्धे स्तदभावरूपत्वे नैतत् विरोधात् । अतएव शुद्धः ।
 “ततः आहमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा । कर्तुंस्तात्कालिकौ शुद्धिरशुद्ध पुनरेव सः ॥” अशुद्धौ चतुर्थाहादौ । कथमशुद्धौ श्राद्ध-कालाश्रीचस्याधिकारिविशेषणत्वादत आह-कर्तुंस्तात्कालिकीति । श्राद्धविधानान्तेपात्त-न्मात्रनिष्ठा शुद्धिः कल्प्यते । स पुनरशुद्ध एव कर्मन्तर एव । इति श्राद्धविवेकः ॥ एव शुद्धे-र्भावरूपत्वे अश्रीचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः । तथात्वे अश्रीचसद्गुरोऽपि न स्यात् । एकस्मिन् शुद्धभावरूपे अश्रीचे सत्यपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तत्पुरुषीयशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तरा-भावादनुत्पत्तेः । तस्मात् शुद्धशुद्धोर्भावरूप-त्वम् । इति शुद्धितत्वम् ॥* ॥ अथाश्रीचिशुद्धिः । “अघवृद्धिमदाश्रीचमूर्ध्वेषेत्तेन शुध्यति । अथ चेत् पश्चमी रात्रिमतीत्य परतो भवेत् । अघवृद्धिमदाश्रीचं तदा पूर्व्वेण शुध्यति ॥” अघवृद्धिमत्तन्तु । सपिण्डजननाश्रीचापेक्षया स्वपुत्रजननाश्रीचस्य सपिण्डमरणश्रीचापेक्षया पित्रमाहर्तुमरणाश्रीचस्य ॥* ॥
 “जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते । माता शुध्येद्गृहाहेन स्नानात्तु स्वर्गं पितुः ॥” शुध्येत् स्वर्गमात्रे उत्तरवाक्ये तथा दर्शनात् ॥* ॥ जननाश्रीचमध्ये तु यद्यपरं जननं स्यात् तदा पूर्वाश्रीचव्यपगमे शुद्धिः रात्रिशेषे दिनहयेन प्रभाते दिनत्रयेण मरणाश्रीचमध्ये ज्ञातिमरणे-ऽप्येवमिति ॥* ॥
 “यस्य यस्य तु वर्षस्य यदयत् स्यात् पश्चिम-त्वहः । स तत्र वस्त्रशुद्धिश्च गृहशुद्धिः करोत्यपि ॥ समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् । ग्रामाह्विस्ततो गत्वा प्रोत्सृष्टे च वाससी ॥ अन्त्यानामाश्रितानाश्च त्यक्त्वा स्नानं करोत्यपि । श्मश्रुलोमनखानाश्च यत्प्राच्यं तज्जहात्यपि ॥ गौरसर्षपकाक्लेन तिलतैलेन सयुतः । शिरं स्नानं ततः कृत्वा तीर्थेनाचम्य वाग्यत ॥ वासोयुगं नवशुभ्रमन्नं शुद्धमेव च । गृहोत्वा गा सुवर्णञ्च मङ्गलानि श्रमानि च ॥ सृष्ट्वा सकीर्त्तयित्वा तु पश्चात् शुद्धो भवेन्नरः ॥ गृहशुद्धिं प्राक्तनपाकभाण्डपरित्याग उपलैपा-दिना । त्याज्यं त्यागार्हम् । “अघाहंसु निहत्तेषु सुस्नाता कृतमङ्गला । आशुश्याहिसमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं च स्वत्याश्रीचस्य मध्ये तु दीर्घाश्रीचं भवेद्यदि । न तु पूर्व्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति । समानं सप्त चाश्रीचं पूर्व्वेणैव विशुध्यति । यदि स्यात् सूतके सूतिर्घृतके च नृतिभवेत् ॥ शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःश्रेष्ठे हिरासकम् ।

शुद्धिः

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ॥१॥
 अर्थात् मरणासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-
 संभवः ।
 तदा माससमेस्वासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥
 गर्भशुद्ध्या यथामासमचरे तूत्तमे त्रयः ।
 राज्ञ्ये तु चतुरात्र वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥
 अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ।
 रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुध्यति ॥
 रजस्यपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्त्रया ।
 शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि पशुधा दैवपैत्रयोः ।
 दैवे कर्मणि पैत्रे च पश्चमेऽह्नि शुध्यति ॥१॥
 दत्ता नारी पितुर्गृहे स्यते स्त्रियतेऽथवा ।
 स्वमश्रीच चरेत् सम्यक् पृथक्स्थानव्यवस्थिता ॥
 तद्व्युत्सर्गस्वेकेन शुध्येत् जनकस्त्रिभिः ।
 यस्ते सहासनं कुर्यात् शयनादीनि चैव हि ।
 बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
 स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु त्रयाहत् शुध्यन्ति
 बान्धवाः ।
 ययोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति हि सनाभयः ॥१॥
 यस्मात्साभ्यन्तरे शुद्धे मृते बाले त्रय विदुः ।
 अनतीते दिवसे वै मृते शुध्येत्तु पञ्चभिः ॥
 बालस्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्व यदि गच्छति ।
 सद्य एव विशुद्धिं स्यान्नाश्रीच नैव सूतकम् ॥
 नृशामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
 निहतचूडकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥१॥
 दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति
 गोत्रजाः ॥
 शुद्धे हिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
 दशमेऽह्नि शूद्रस्य कार्यं सस्पर्शनं बुधैः ।
 मासेनैव विशुद्धिं स्यात् सूतके मृतकेऽपि वा ॥
 सखिते पक्षिणीं रात्रिं दीहिते भगिनीसुते ।
 संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥
 पित्रोरपरमे स्त्रीणामूदानान्तु कथं भवेत् ।
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् शिवः ॥
 यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
 भूमौ निःशिव्य तद्ग्रासं स्नात्वा चैव विशु-
 द्ध्यति ॥१॥
 चिकित्सकौ यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
 तस्मात् चिकित्सकस्यैव शुद्धो भवति नित्यशः ॥
 गर्भिणी सूतिका नक्त कुमारी च रजस्त्रया ।
 यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥१॥
 प्रेतीभूय द्विज विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
 स्नात्वा संचरन् स्रुष्टान्नि घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
 एकाहात् चक्षिये शुद्धिवैश्ये च स्याद्दशाहेन तु ।
 शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥१॥
 नारः स्रुष्टास्त्रि सखेह स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
 आचम्यैव तु निस्त्रेह गामालभार्कमीश्व वा ॥
 अमपिच्छ द्विज प्रेत विप्रो निस्त्रैव बन्धुवत् ।
 विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ॥
 यद्यन्नमसि तेषान्तु स दशाहेन शुध्यति ।

१२१

शुद्धिः

अनदन्नममत्रैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥१॥
 अस्थिसञ्चयनादूर्वाक् यदि विप्रोऽनु पातयेत् ।
 मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥
 अस्थिसञ्चयनादूर्वं यावन्मासं द्विजातयः ।
 दिवसेनैव शुद्धिं स्याद्वाससा चालनेन च ॥१॥
 स्रजातिर्दिवसेनैव त्रयाहत् क्षत्रियवैश्ययोः ।
 अर्थं विनानुगमने शूद्रो नक्तो न शुध्यति ॥१॥
 भजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणो च प्रसूतिका ।
 दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥१॥
 उदक्या सूतिका वापि अन्यजं सस्यं श्रेय्यदि ।
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादिति शतातपोऽन्न-
 वीत् ॥१॥
 नवखातजं गावो महिष्यश्चागयोनयः ।
 शुध्यन्ति दिवसेनैव दशभिर्नात्र सशयः ॥
 काले नवोदकं शुद्धं न पातयन्तु तत्राहम् ॥१॥
 अथ द्रव्यशुद्धिः । ब्राह्मणः ।
 “सुवर्णं रूप्यं यज्ञाश्मशं क्षिरं जलमयानि च ।
 कासायस्त्रास्त्रैर्यानि त्रयुसौसमयानि च ॥
 निर्लेपानि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।
 शूद्रोच्छिष्टानि शुध्यन्ति त्रिधाधारास्त्र-
 बारिभिः ॥
 सूतिकाशवविरम् त्ररजस्त्रयाहृतानि च ।
 प्र्चेतव्यानि तानग्नौ यच्च यावत् सहेदपि ॥”
 रैत्यं पित्तजम् । त्रयु रङ्गम् । यत्पात्रं यावत् ।
 कालमग्निं सहेत तत् पात्रं प्रक्षालनात्तरं ।
 तावत्तापनीयमित्यर्थः ॥१॥ बृहस्पतिः ।
 “अभ्रसा हेमरत्नायः कास्य शुध्यते भस्मना ।
 अस्त्रैः स्नात्रश्च रैत्यश्च पुनः पाकेन सृष्टमयम् ॥”
 राजधर्मः ।
 “पञ्जलोच्छिष्टकास्यं यत् गदाघातमथापि वा ।
 गण्डुषोच्छिष्टममि च विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ॥”
 दशभिर्दिमैरिति शेषः । तथा च ।
 “कास्ये न धावयेत् पादौ यत्र स्यादपि भोजन-
 मिति ।”
 यत्र पात्रान्तरे भोजनं तत्र श्रुतस्यैव तस्य
 साहचर्यात् कास्यवच्छुद्धिः ॥ * ॥ बौधायनः ।
 “भिन्नकास्ये तु योऽश्रीयात् नद्यां स्नात्वा
 जपेद्द्विजः ।
 गायत्र्यष्टसहस्रान्तु एकभक्तस्ततः शुचिः ॥”
 देवः । तान्त्रजतसुवर्णाश्मस्तिकानां भिन्न
 मभिन्नम् । इति भिन्नत्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥१॥
 विष्णुः । शारौरैर्मलैः सुराभिमंथ्यैर्वा यदुपहत
 तदत्यन्तोपहतं सर्वं लौहभाण्डमग्नौ प्रतप्तं
 शुध्यते । मणिमयमश्ममयमज्जमयश्च सप्तरात्रं
 महीक्षनेन शूद्रदन्तास्थिमयश्च तक्षणेन दा-
 मयं सृष्टमयं जघ्नादिति । लौहपटं सुवर्णाद्य-
 ष्टकपरम् ॥ * ॥ मनुः ।
 “शौचिं देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्
 अष्टमङ्गिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥”
 अष्टमसुपघातशुद्धादिभिरघातम् । अघातश्च
 सदा शुचि इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् ।
 वाचेनि उगघातशुद्ध्या पवित्रं भवत्विति

शुद्धिः

ब्राह्मणैर्यद्वाचा प्रशस्यते इति शूलपाणिम्पहा-
 महीपाध्यायकुल्लुकमटी ॥ * ॥ शतातपः ।
 “गोकुली कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।
 अमोमांस्थानि शीवानि स्त्रीषु वासातुरेषु च ॥”
 मनुः ।
 “मक्षिका विपुष्पच्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरग्निश्च अर्थं मेधानि निर्दिशेत् ॥”
 बौधायनः ।
 “अदुष्टा सन्तताधारा वातोदूताश्च रेणवः ।
 आकरा शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ॥”
 शङ्खलिखितौ । आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि
 शुचीनि ॥१॥ यमः ।
 “ग्राममांसं घृतं चोदं चोहाश्च फलसम्भवाः ।
 स्त्रोच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः
 स्मृताः ॥”
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “सुखवर्जंश्वं गौः शुद्धा मार्जारसङ्गमे शुचिः ।
 पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥”
 अचिः ।
 “मक्षिका सन्तताधारा भूमिस्तीर्यं हुताशनः ।
 मार्जारश्चापि दूर्वा च मार्तण्डं सदा
 शुचिः ॥”
 बौधायनः । अनेकोद्वाहो दारुशिले भूमिसमे
 दृष्टकाश्च सङ्घीर्षीभूता इति । सङ्घीर्षीभूता
 परस्परसम्बद्धा ॥१॥ विष्णुः । प्रोक्षणेन पुस्तकं
 इति ॥१॥ शतातपः ।
 “तापनं घृततैलानां ज्ञावनं गौरसस्य च ।
 तन्मात्रमुद्धृतं शुध्येत् कठिनन्तु पयो दधि ।
 अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं अपणेषु तु ॥”
 अविलीनं कठिनम् ॥१॥ मनुः ।
 “द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् ।
 प्रोक्षणं संहतामाञ्च हारवाणाञ्च तक्षणम् ॥”
 इदन्तुच्छिष्टाद्यल्पदोषे । उत्प्लवनं वस्त्रान्तर-
 निर्व्यापणेन कौटाद्यपनयनम् ॥१॥ शतातपः ।
 “क्षीवाभिग्रतपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ।
 दृष्टं वा स्यात् यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥
 अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जीताप्यविशुद्धितः ॥१॥
 देवः ।
 “चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरयज्ञियम् ।
 विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥”
 अन्यत्र श्विरश्वोदकस्यार्थादिति ॥ * ॥ मनुः ।
 “अग्निस्तु प्रोक्षणं शौचं बह्वना धान्यवाससाम् ।
 प्रक्षालनेन त्वल्पानामग्निं शौचं विधीयते ॥”
 शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । गुडानामिच्छुषिका-
 राणां प्रभूतानां वायुग्निदानेन सर्वलक्षणाना-
 ष्चेति ॥१॥ अङ्गिराः ।
 “यथा यतस्ततो ज्ञापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः
 शूद्रादिप्रष्टहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचिः ॥”
 प्रविष्टं स्त्रवापादकप्रतिघादादिर्निति शेषः ।
 “सकुण्ठप सकर्दमं तैभ्यस्तोयमपास्य तत् ।
 प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्त्रं सर्वं शुद्धिं ॥
 अपास्य कुण्ठप तैभ्यो बहुतोयेभ्य एव वा ।

शुद्धिः

शतं पञ्चमवा त्रिंशत् तीर्थशुभान् समुचरेत् ॥
 पञ्चमर्थं ततस्तोषु प्रक्षिपेन्नम्रपूर्वकम् ॥”
 यथादि पञ्चमवापेक्षया पञ्चमस्य सर्वो-
 चारणाभिधानात् ॥३॥ बृहस्पतुः ।
 “शुद्धपतिताशान्या सृताश्चेद्द्विजमन्दिरे ।
 शीघ्रं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
 दशरात्राच्छुनि प्रेते मासात् शुद्धे भवेच्छुचिः ॥
 द्वाभ्यान् पतिते गेहे भन्त्ये मासचतुष्टयात् ।
 पञ्चम्ये वर्जयेद्गोहमित्येवं मनुव्रजवीत् ॥”
 यमः ।
 “द्विजस्य मरणे वैश्वं विशुध्यति दिनत्रयात् ।
 दिनैकेन वशिर्भूमिरग्निक्षेपणलेपनैः ॥” ॥३॥
 यथोक्तकालानन्तरं कर्तव्यमाह सम्बर्त्तः ।
 “शुद्धिश्चि प्रवक्ष्यामि भन्तःस्यश्वदूषिते ।
 प्रोत्सृज्य सृण्वय पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
 गृहपादपास्य तत् सर्वं गोमयेनानुलेपयेत् ।
 गोमयेनानुलिप्याथ छागिनाप्रापयेद्बुधः ॥
 ब्राह्मणैर्भस्मपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः ।
 सर्वभन्त्युच्येहेम ततः शुध्यत्यसमयः ॥”
 मन्त्रानादेशे गायत्री ॥३॥ देवस्य ।
 “पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
 दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
 दहनं स्नानं भूमिरुपलेपनवापने ।
 पर्जन्यवर्षणश्चापि शीघ्रं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 प्रसूते गर्भिणी यत्र स्त्रियते यत्र मानुषः ।
 चाण्डालैरुपितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
 विस्मृत्प्रोपहतं यत्र कुणपो यत्र दृश्यते ।
 एव काशमलभूयिष्ठा भूरमेध्यातिकथ्यते ॥
 क्षमिकीटपदक्षेपेद्रूषिता यत्र भेदिनी ।
 जलदन्ततनूजलकृतुषपांशुरजोमलैः ।
 मक्षपङ्कटैर्व्यापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥”
 वापनं सृदन्तरेण पूरणम् । यथा घनीभूत-
 क्षमादि । इति शुद्धितत्त्वम् ॥३॥ अपिच ।
 याज्ञवल्क्या उवाच ।
 “द्रव्यशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तान्निबोधत सप्तमा’ ।
 सौवर्णराजताजाना शकवष्पादिचर्मशाम् ॥
 पात्राणां चमसानाञ्च वारिणां शुद्धिरिच्यते ।
 उष्णवारिभिः शुक्लशुक्लवर्णान्यादे प्रोक्षणेन च ॥
 तक्षणात् दारुशुद्धादेर्यज्ञपात्रस्य मार्जनात् ।
 सोम्यै रदकगोमूत्रैः शुद्ध्यात्वाविककौशिकम् ॥
 भैरवं योजिषु ख पुष्यं पुन पाकाशहीमयम् ।
 गोघ्राते च तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।
 मक्षपेपीद्विशुद्धिः स्याद्विशुद्धिर्मर्जनादिना ॥
 यपुसीसकताम्बाणां चारान्नोदकवारिभिः ।
 भस्माक्षिलोहकांस्थानामघ्रातश्च सदा शुचि ॥
 भस्मिध्यात्तस्य सृत्तोर्यैर्गन्धलेपापकर्षणात् ।
 शुचि गोदक्षिणं तीर्थं प्रकृतिस्य महीगतम् ॥
 तथा मांसं श्चण्डालकृत्वदादिनिपातितम् ।
 दक्षिणरन्वी रजश्चाया गौरशो वसुधानिज ॥
 अश्वजविप्रधो मेध्यास्तथा चामलविन्दव ।
 ज्ञात्वा पौत्वा क्षुते सुप्ते भुक्षा रथोपसर्पणे ॥

शुद्धिः

आशान्तः पुनराशानेत् वासो व्युत्परिधाय च ।
 क्षुते निहोविते स्नापे परिधानेऽनुपातने ॥
 पञ्चसेतेषु नाशानेत् दक्षिणं श्वश्रुत् ॥
 तिष्ठन्त्यम्बादयो देवा विप्रकर्षे तु दक्षिणे ॥”
 इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥
 पञ्चम् ।
 “मणिवस्त्रप्रवालानां तदन्तु ज्ञाफलस्य च ।
 शैलदारुमयानाञ्च दण्डगुल्मीपधस्य च ॥
 शकधान्याजिनानाञ्च सहतानाञ्च वाससाम् ।
 वस्त्रालानामशेषाश्चःसम्बुना शुद्धिरिच्यते ॥
 सक्ते ज्ञानामयोष्णेन तिलकस्केन शोधनम् ।
 कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सह
 भस्मना ॥
 नागदन्तास्थिभ्रूपाणां तक्षणाच्छुद्धिरिच्यते ।
 पुनःपाकेन भाण्डानां सृण्वयानाञ्च शुद्धता ॥
 शुद्धं भक्ष्यं कारुहस्तं पण्यं योजिषु क तथा ।
 रथ्यागतमविघ्रातं दासवर्गेषु यत् क्षतम् ॥
 वाक्त्रशस्त्रं चिरानीतमनेकान्तरितं क्षुत्तु ।
 चेष्टितं बालहृदना बालस्य तु मुखं शुचि ॥
 स्त्रिंशानामपि गोशालास्तनन्धयसुताः स्त्रियं
 वाग्विप्रधो हिजेन्द्राणां पाठे वागम्बुविन्दव ॥
 भूमिर्विशुध्यते खातदाहगोक्रमसेचनैः ।
 लेपादुक्ते खनात् सेकात् वैश्वसम्भाज्जनाज्जलात्
 केशकीटावपेक्षेर्षो गोघ्राते मक्षिकान्विते ।
 सृष्टारिभस्मधारिणि प्रक्षेप्तव्यानि शुद्धये ॥
 उडम्बराणाञ्चान्त्रेण चारिणं त्रपुसीसयो ।
 कांस्थानां भस्मना शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्द्रवस्य च ॥
 अमेध्यात्तस्य सृत्तोर्यैर्गन्धापहरणेन च ।
 अन्येषामपि तद्द्रव्यैः शुद्धिर्गन्धावहारतः ॥
 मातुं प्रसवने वस्त्रं शुक्लानि फलपातने ।
 गर्हभो भारहारित्वे श्चा सृगग्रहणे शुचि ॥
 रथ्याकर्मसतोयानि नावः पत्रि दण्डानि च ।
 मासतेनैव शुध्यन्ति पक्केष्टरचितानि च ॥
 शृतं द्रोणादकस्यान्तममेध्याभिभ्रुतं भवेत् ।
 अग्रमुहृत्य सन्ध्याञ्च शेषस्य प्रोक्षणं स्मृतम् ॥
 उपवासं त्रिरात्रं वा दूषितान्नस्य भोजने ।
 अघ्राते ज्ञातपूर्वं च नैव शुद्धिर्विधेयते ॥
 उदक्याश्चाननगनाञ्च सुतिकान्धावशायिनः ।
 सृष्टा छायीत शौचार्थं तथैव सृष्टहारिण ॥
 सक्ते हर्मस्य ससृष्ट्य सवासो ज्ञानमाचरेत् ।
 आचम्येव तु नि स्नेहं गामालभ्यार्कमौष्य च ॥”
 इति वामनपुराणे १४ अध्याय ॥
 अन्यत् मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याये द्रष्ट-
 व्यम् ॥ जलशुद्धिर्यथा,—
 “गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
 नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुर्व ॥”
 भूतशुद्धिस्तु तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥३॥ भासन-
 शुद्धिर्यथा । “एते गन्धपुत्र्ये आधारशक्तिकमला-
 सनाय नमः । भासनमन्त्रस्य निरुद्धं ऋषिः
 सुतलं छन्दः कूर्मोः देवता भासनपरिश्रमे
 विनियोगः ।
 शुचि त्वया घृता लोका देवि त्वं विष्णुना घृता

शुभकः

त्वञ्च धारय मां निम्बं पवित्रं कुर्व भासनम् ॥”
 मण्डपशुद्धिर्यथा,—
 “पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं परिशोधयेत् ॥”
 गीतमीये ।
 “शुभगव्येन तद्गोह मण्डलञ्च विशोधयेत् ॥”
 पञ्चगव्यप्रमाणानु तत्रैव ।
 “पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावद्विचित्रे ।
 घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकद्वयम् ॥
 दधिं प्रसृतिमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
 अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इत्यते ॥
 मूलमन्त्रेण समन्त्रं तेनैव परिशोधयेत् ।
 तेन सर्वविशुद्धिः स्यात् सर्वपापनिहन्तनम् ॥”
 इति तन्त्रसार ॥३॥
 अथशुद्धिर्गोचरशब्दे द्रष्टव्या ॥
 शुद्धोदनसुतं , पु, (शुद्धोदनस्य सुतः ।) बुद्धमेदः ।
 इति हेमचन्द्र ॥
 शुभ, ख य श्रीश्रीचे । इति कविकल्पद्रुमः (दिवा०
 पर०-प्रक०-अनिट् ।) ख, अशुद्धत् । य, शुध्यति
 लोकं ज्ञानात् । श्री, शोभा । रजसा शुध्यते
 नारीत्यत्र शुध्यतीति क्षिपि शुभं करोतीति
 श्री कर्मणि यकि रूपम् । इति दुर्गादास ॥
 शुभ, श गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) श, शुभनि । शोभिता ।
 इति दुर्गादास ॥
 शुभ, पु, (शुभति सदा इतस्ततो गच्छतीति ।
 शुभ+कः ।) कुङ्कुरः । यथा,—
 “कुङ्कुरस्तु शुभि श्वानः कपिषो मण्डलः
 शुभ ॥”
 इत्यमरटीकाया भरतदृष्टवाचस्पति ॥
 (शुभति क्षिप्रं गच्छतीति । कः । वायुः । इति
 निघण्टुटीकायां देवराजयज्ज्या ॥ ५ । ३ । १३४।
 लौ, सुष्ठम् । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
 ५७ । ८ ॥)
 शुभ श्रेफः, पु, सुनिविशेषः । स तु ऋषीकसुनि-
 पुत्रः । अश्वरीषेण यज्ञार्थं क्रीतं विश्वामित्रेण
 रक्षितश्च । इति रामायणे वाल्मीकीय बाल-
 काण्डे ६१ सर्गे ॥ (वरुणशपात् जलोदररोग-
 पीडितो हरिश्चन्द्र अजीगर्तपुत्र शुभ श्रेफ पशु
 विधाय वरुणतुष्ट्यर्थं यज्ञमारुक्त्वान् । कर्षा-
 द्र्चिन्तो विश्वामित्रस्तु तमतोवध्याङ्गुलमव-
 लोक्ष्य भोचयामास । ततः प्रभृति शुभ श्रेफोऽयं
 विश्वामित्रस्य पुत्र इति प्रसिद्धोऽभूत् । एतद-
 त्तान्तस्तु देवीभागवते ७ स्कन्धे १६ अध्याय-
 मारभ्य द्रष्टव्यं ॥ कुङ्कुरशिश्रे, लौ ॥
 शुभकः, पु, (शुभति इतस्ततो गच्छतीति ।
 शुभ गती + “कुन् शिल्पिसन्नयोरपूर्वस्थापि ।”
 उणा० २ । ३२ । इति कुन् । कुङ्कुरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
 १२७ । १६ ।
 “भिक्षुभाण्डञ्च सट्टाञ्च कुङ्कुरं शुभकं तथा ।
 अग्रशस्तानि सर्वाणि यत्र हृत्तो गृहेषु च ॥”
 ऋषिबिषयः । यथा, महाभारते । २।४। १० ।

शुभ

“सितो देवकः सत्वः शर्ममाली महाशिराः ।
 अर्कावसुः सुमित्रसमैत्रेयः शुनकी बलिः ॥”
 शुनकचक्षुका, स्त्री, (शुनकस्य चक्षुरिव । इवार्थे
 कन् ।) सुद्रचक्षुःपुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शुनकचिह्नी, स्त्री, (शुनकप्रिया चिह्नी ।) शाक-
 विशेषः । तत्पर्यायः । श्वचिह्नीश्चानचिह्निका
 १ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
 कण्डूघ्ननाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 शुनासीर, पुं, (शुनासीरो वायुसूर्ये अस्य स्त
 इति । अश्व-आदित्वाद्च् ।) इन्द्रः । इति
 भरतहिरूपकोषः ॥
 शुनासीरः, पुं, (शुनासीरो वायुसूर्ये अस्य स्त
 इति । शुनासीर + अश्व भाव्यच् ।) इन्द्रः ।
 यथा,—
 “शुनासीरो द्वितालव्य शुनासीरो द्विदन्त्यक
 तालव्यादिदन्त्यमथ शुनासीरश्च दृश्यते ॥”
 इत्यमरटीकाया भरतः ॥
 (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । १।८।७।१ ।
 “इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशमिति ॥” * ॥
 वायुसूर्यौ । इति निघण्टुः । ५।३॥ “शु-शब्दार्थ-
 विशिष्टात् शुन गती इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः
 क् । चिप्रं गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायु
 यद्वा, शु-शब्दोपपदान्नयतेर्गतिकर्मण्य अन्य-
 ष्वपि दृश्यते इति ङ । भाष्ये तु शु एतदर्थतो
 निर्वचन प्रायेण । सर्तः ‘छिण्डीरवानीरगभीर
 गशोर-कुभीर-शौरकाभीरजम्बीरकीरतौरा-
 दय’ इति ईरन्-प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते ।
 सदा सरखात् सीर आदित्यः । शुनश्च सीरश्च
 देवताद्वन्द्वे च इत्यङ् । इति तट्टीकायां देव-
 राजयज्वा ॥३॥ इन्द्रवायू । यथा, ऋग्वेदे । ४ ।
 ५७ । ८ ।
 “शुनासीरा शुनमस्मासु घत्तम् ॥”
 “इ शुनासीरा इन्द्रवायुदित्यौ वा ।” इति ।
 तद्भाष्ये सायणः ।
 शुनिः, पुं, (शुनति चिप्रं गच्छतीति । शुन गती
 + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४।११८। इति
 इन् । स च कित् ।) कुङ्कुर । इति हेमचन्द्र
 शुनी, स्त्री, (श्वन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कुङ्कुरी ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १८।११ ।
 “अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म
 ह्यसाम्प्रतम् ।
 अस्मद्वार्यं घृतवतो शुनीव हविरहरे ॥”)
 कुङ्कुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शुनोरः, पुं, कुङ्कुरीसमूहः । इति त्रिकाण्डशेष
 शुभ, क शुभौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा-
 पर० अक० सेट् । क, शुभ्यति । अयमात्मने
 पदौत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 शुभ, अ शुभौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-
 उभ० अक० सक० च-सेट् ।) शुभिरिह शुभौ
 भावः शुभोत्तरणञ्च । अ, शुभति शुभवते जलेन
 लोकः । यो गां शुभति सत्येनेति हलायुधः ।
 ना वाचम । इति दुर्गादासः ॥

शुभः

शुभ्युः, पुं, (शुभ्य शुभौ + “यजिमानिशुभ्वदसि-
 जनिभ्यो युच् ।” उणा० ३।२०। इति युच् ।)
 अग्नि । इत्युणादिकोषः ॥ (आदित्यः । पश्चि-
 विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ४ ।
 “उपो अदर्शि शुभ्युषो न वचः ॥”
 “शुभ्युरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् ***यद्वा-
 शुभ्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पश्चिमिषेयः ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 शुभ, अ-दीप्तिहिंसनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् ।) अ,
 शुभति शुभति । शुभोभ शुभम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 शुभ्य, स्त्री, शुनीसमूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रिक्ते, त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, साहित्य-
 दर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “शुभ्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चित्
 शुभै-
 निर्द्राव्यानमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्यं पत्यु-
 मुखम् ॥”
 शुभे हितम् । श्वन् + “उगवादिभ्यो यत् ।”
 ५।१।२। इति यत् । “शुनः सम्प्रसारणं वा च
 दौर्घत्वम् ।” इत्युक्त्या सम्प्रसारणम् ॥)
 शुभ, अ-दीप्तिहिंसनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् । प
 अ, शुभति शुभोभ । प्राश्नु ह्लादौ च शुभ
 शुभम् भासनहिंसनयोरिति पठन्ति । इति
 दुर्गादासः ॥
 शुभ, लृ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-अक० सेट् ।) लृ, अशुभत् । ङ,
 शोभते । न शोभति सभामध्ये इति गणकता-
 नित्यत्वादिति रमानाथः । वस्तुतस्तु शोभते
 शोभः पचादित्वाद् । ततः शोभ इवाचरतीति
 स्त्री साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 शुभ, स्त्री, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ + क् ।)
 मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
 १२४ । ११२ ।
 “अहो मूर्खोऽयमशुभ शुभमित्यभिनन्दति ॥”
 पञ्चकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदकम् ।
 इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ शुभपर्याये शुभ-
 मित्यव्ययमप्यस्ति । इति काशिका । ५।२ ।
 १४० ॥)
 शुभ, पुं, (शोभते इति । शुभ + क् ।) विष्णु-
 आदिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोविंशयोगः ।
 तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 “शुभप्रसूत शुभकन्यराणा
 शुभोदयेष्टो विदुषा समाजे ।
 करोति नित्यं शुभकर्म धीमान्
 शोभाधिकः शोभनवेशधारी ॥”
 शुभ, त्रि, (शुभमस्मास्तीति । अश्वभाष्यच् ।)
 चैमशाली । (यथा, मनु । ८ । २८७ ।
 “पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मगपक्षिषु ॥”)
 खसचारिपुरम् । इति मेदिनी । भे, ङ ॥

शुभस्य

शुभयुः, त्रि, (शुभमस्मास्तीति । शुभम् + “अङ्-
 शुभमोर्युस् ।” ५ । २ । १४० । इति युस् ।)
 मङ्गलान्वितः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८।६।
 “अधिकं शुभमे शुभयुना
 द्वितयेन हयमेव सङ्गतम् ॥”)
 शुभगन्धक, स्त्री, (शुभो गन्धो यस्य ।) वीलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलगन्धयुक्ते, त्रि ॥
 शुभप्रहः, पुं, (शुभः प्रहः ।) सौम्यप्रहः । स तु
 गुरुः शुक्रः पापायुतबुधः अर्द्धाधिकचन्द्रश्च ।
 यथा,—
 “अर्द्धो नेन्दुः कुजो राहुः शनिस्त्रैर्युत इन्दुजः ।
 रविः पापा भवन्त्येते शुभाधान्ये प्रकीर्तितः ॥”
 इति सारसग्रहः ॥
 तद्वारे शुभकर्मकरणं यथा,—
 “शुभग्रहाकार्कवारे च मृदुक्षिप्रप्रभुवेषु च ।
 शुभराशिविलग्ने च शुभ शान्तिकपौष्टिकम् ॥”
 इति सस्कारतत्त्वम् ॥
 शुभहरः, त्रि, (शुभ करोतीति । शुभ + क् +
 खच् ।) मङ्गलकारकः । यथा, भूरिप्रयोगे ।
 “चैमहर चैमकारो मद्रहरशुभहरौ ॥”
 खनामख्याताङ्गशास्त्रकारके, पुं ॥
 शुभहरी, स्त्री, (शुभं करोति या । क् + खच्
 ङीष् ।) पार्वती । इति शब्दरत्नावली ॥
 शुभदः, पुं, (शुभ ददातीति । दा + क् ।) अश्वत्य-
 वृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभदातरि, त्रि ॥
 (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । २२ ।
 “अपरस्या स्नात्वाद्यं
 ज्येष्ठाय चापि मण्डलं शुभदम् ॥”)
 शुभदन्ती, स्त्री, (शुभो दन्ती यस्याः । ङीष् ।)
 पुष्पदन्तभयोषित् । सुदती । इति मेदिनी ॥
 शुभपत्रिका, स्त्री, (शुभानि पत्राणि यस्याः ।
 स्त्रार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) शालपर्णी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलपत्रिका च ॥
 शुभवासनः, पुं, (शुभ शोभन यथा तथा वासयति
 मुखमिति । शुभ + वस + णिच् + ल्युः ।) मुख-
 वासकरगन्धः । यथा,—
 “सुखवासकरो गन्ध आसोदी सुखवासनः ।
 सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शुभसूचनौ, स्त्री, (शुभं सूचयतीति । सूच् +
 निच् + ल्युः । स्त्रिया ङीष् ।) देवीविशेषः ।
 सुवचनीति ख्याता । सा च स्त्रिया पूज्या ।
 तस्याः ध्यानं यथा,—
 “रत्ना पञ्चचतुर्मुखी त्रिनयनी चामीकरालङ्कता
 पीनोत्तुङ्गकुचादुकूलवसना हसाधिरुटा परा
 ब्रह्मानन्दमयी कमण्डलुकराचामीतिहस्ता
 शिवा
 र्थं या सा शुभसूचनौ त्रिनगतामम्बापदुद्गा-
 रिणी ॥”
 इत्याचारमार्तण्डः ॥
 शुभस्वली, स्त्री, (शुभा स्वली ।) यज्ञभूमिः ।
 इति कैशित् ॥ मङ्गलभूमिश्च ॥

शुभा, स्त्री, शोभा । कान्ति । इच्छा । इति मेदिनी ॥ वशरोचना । गौरोचना । शमी । प्रियङ्गु । श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥ देवसभा । इति शब्दरत्नावलो ॥ उमासखी-विशेष । इति शब्दमाला ॥ मङ्गलजनिका च ॥ शुभाङ्गी, स्त्री, (शुभानि अङ्गानि यस्याः । डीप् ।) कुबेरपत्नी । कामदेवपत्नी । इति केचित् ॥ (कुबराजपत्नी । यथा, महाभारते । १।८।५।३८ "कुबरे खलु दशाहोमुपयेने शुभाङ्गी नाम तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः ॥") मङ्गलावयव-बुक्ते, त्रि ॥ शुभाचारा, स्त्री, (शुभः आचारो यस्याः ।) उमासखी । इति शब्दमाला ॥ शोभनाचार-वति, त्रि ॥ शुभाञ्जन, पु, शोभाञ्जनहृत् । इति शब्दरत्ना-वली ॥ शुभान्वितः, त्रि, (शुभेन अन्वितः ।) मङ्गलयुक्तः । तत्पर्यायः । शुभयु २ । इत्यमरः ॥ शुभ्र, स्त्री, (शोभते इति । शुभ्र दौसी + "स्फायि तश्चिवञ्चोति" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अश्रुक्रम । इति मेदिनी ॥ गडलवणम् । रौप्यम् काशीसम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ शुभ्र, पु, (भ दौसी + रक् ।) शुक्लवर्णः । इत्य-मरः ॥ चन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शुभ्र, त्रि, (शुभ्र + रक् ।) उद्दीप्तः । शुक्लशुण-युक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । २ । ६६ । "पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुष्ठ शुभ्र यशो मूर्त्तमिवातिष्ठण ॥") शुभ्रदन्ती, स्त्री, (शुभ्रौ दन्ती यस्याः । शुभ्र-दन्ती । सा तु पुष्पदन्तनामदिग्गजकरिणी । इत्यमरटीका । शुभ्ररश्मि, पु, (शुभ्रा रश्मयो यस्य ।) चन्द्रः । इति केचित् ॥ श्वेतकिरणश्च ॥ शुभ्राशु, पु, (शुभ्रा अशुवो यस्य ।) चन्द्रः । इत्यमरः ॥ कर्पूरः । इति राजनिर्घण्ट ॥ शुभ्रालु, पु, (शुभ्रः शुक्लः आलु ।) महिष कन्दः । इति राजनिर्घण्ट ॥ श्वेतानुश्च ॥ शुभ्रि, पु, (शोभते इति । शुभ्र + "अदिशदिभू-शुभिभ्यः क्तिन् ।" ४ । ६५ । इति क्तिन् ।) प्रज्ञा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ शुभ्र, पु, दानविशेषः । स तु गवेष्टोपुत्र प्रज्ञादपौत्र अश्विकया हृतः । यथा,— "विरोचनस्तु प्राज्ञादि पञ्च तन्यानुजा स्मृता गवेष्टो कालनेमिष जम्भो वास्कन एव च ॥ शुभ्रः श्रेष्ठोऽनुजस्तेषां पुत्रानपामतः शृणु । शुभ्रश्चैव निशुभ्रश्च विश्वकंसनो महौजम् । गवेष्टिनः सुता श्वेते जम्भस्य सुतदुन्दुभिः ॥" इत्याद्ये वज्रपुराणे कस्यपौत्रजासर्गाध्यायः ॥ अन्यश्च । पुनस्त्य उवाच । "कश्यपस्य दनुर्वाम भार्यासीत् द्विलसप्तम् । तस्यास्तु द्वौ सुतापास्तां सहस्राचारसाधिकौ ॥

शुभः शुभ इति ख्यातो निशुभश्चापरोऽसुरः ॥ इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः ॥ अपरश्च । ऋषिरुवाच । "निशुभ निहतं दृष्ट्वा भ्रातरः प्राणसन्मितम् । इत्यमान बलश्चैव शुभः क्रुद्धोऽज्ञवीहच ॥ बलावलेपदुष्टे त्वं मा दुर्गे गर्वमावह ॥" इत्यादि ॥ "स क्षिप्तो धरणीं प्राप्य सुष्टिमुद्यम्य वेगित । अभ्याघवत दुष्टात्मा चण्डिकानिघनेच्छया ॥ तमायान्त ततो देवी सर्वदैत्यजनेश्वरम् । जगत्या पातयाभास भिक्षा शुलेन वक्षसि । स गतासुः पपातोर्ध्वा देवीशूलाश्रयिष्ठत ॥" इति मार्कण्डेयपुराणे देवोमाहात्म्ये शुभवधः १० अध्यायः ॥ शुभघातिनी, स्त्री (शुभ्र हन्तीति । इन + णिनि । डीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ शुभपुर, स्त्री, (शुभस्य परम् ।) शुभदैत्यस्य पुरी तत्पर्यायः । एकचक्रम् ३ इरिगहम् ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥ अधुना शुभलपुर इति ख्यातम् ॥ शुभपुरी, स्त्री, (शुभस्य पुरी ।) शुभपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुभमहिनी, स्त्री, (शुभ्र मृशतीति । मृद् + णिनिः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्ल, क भाषे । सर्जने । वर्जने । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (चरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, शुक्लयति । शुक्ल श्लोक इत्येतयोरेतावर्थौ कैश्चिन्न मन्यते । भाष कथनम् । इति दुर्गा-टासः ॥ शुक्ल, पु, स्त्री, (शुक्ल + चञ् ।) घटादिदेयम् । मासुल इति भाषा । इत्यमरः ॥ घटः पन्थाः तत्र प्रादिना द्रव्यक्रयविक्रयस्थानादौ च यद्देयदीयते स शुक्लो जगात् इति घटी इति राज इति च ख्यातः । श्रुति प्रतिबन्धोऽनेनेति शुक्लः । श्ल ज गतौ तालव्यादि नाम्नीति कः निपा-तनादत उत्त्वम् । घट चाले घटतेऽत्र इति घञि घटः । घटो वर्त्तेति माधवी । घटो राजप्राङ्-ग्रहणस्थानादिरिति मुकुटः । घटो घाट इति ख्याति इति रमानाथः । इति तट्टीकाया भरतः ॥ (यथा, मनु । ८ । ३०७ । "योऽरक्षन् बलिमादत्ते क्व शुक्लश्च पार्थिवः । प्रतिभागश्च दण्डश्च स सद्यो नरक व्रजेत् ॥") वरादर्थग्रहणम् इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु । ३ । ५१ । "न कन्यायाः पिता विद्वान् मृशतीयात् शुक्ल-मखलिपि । मृशन् शुक्लश्च लोसेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥" पणः । यथा, महाभारते । १ । १८१ । ४ । "इत्युक्त्वा धनुरायस्य शुक्लावाप्तं महाबलः । भ्राता भीसेन सहितस्तस्यै गिरिरिवाचलः ॥" शुभं, स्त्री, रज्जु । ताम्रम् । इत्यमरटीका ॥

शुष्क, क माने । सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्तरयुक्त-स्तालव्यादिरन्तःख्यतृतीयोपधः । सर्गे सृष्टिः । क, शुष्कयति वेधाः पृथिवीं परिमाति सृजति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ शुष्क, स्त्री, (शुष्कयत्यनेनेति । शुष्क माने + चञ् ।) यथा, श्रुच श्लोके + "उत्सादयश्च ।" उषा० ४ । ८५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात् साधु । ताम्रम् । रज्जु । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ३० । "मृशतीत यदयदुपवन्मसुष्क माता शुष्कं सुतस्य न तु तत्तदसुष्क माति ॥") ताम्रपात्रपक्वाश्रभोजनदोषो यथा,— "तास्त्रे पक्वा चक्षुर्हानिर्मन्थौ भवति वै श्रयम् ।" इति मत्स्यसूक्ते ४२ पटलः ॥ यज्ञकर्म । आचारः । जलसन्निधिः । इति मेदिनी ॥ शुष्कारि, पु, (शुष्कस्य अरिः ।) गन्धकः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुश्रूषा, स्त्री, श्रुक्रपत्नी । इति केचित् ॥ शुश्रूषान्, [स्] त्रि, श्रुतवान् । श्रुघातोः ऋ-प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, भट्टि । १ । २० । "स शुश्रूषान् तद्वचन मुमोह राजा सङ्घिष्णुः सुतविप्रयोगम् ॥") शुश्रू, स्त्री, माता । यथा । "शिशो शुश्रूषणात् शुश्रूः" इति महाभारते । १२ । २६५ । ३२५ शुश्रूषश्च, स्त्री, (श्रु + सन् + ष्वृट् ।) सेवा यथा, "शुश्रूषणोपासनश्च सेवोपासिरुपासना ।" इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । ७८ । ३८ । "त पाप जहि दासाहं तन्न शुश्रूषश्च परम् ॥" शुश्रूषा, स्त्री, (श्रु + सन् "अ प्रत्ययात् ।" ३।३। १०२ । इति अ ।) उपासनम् । (यथा, मनु । २ । ११२ । "धर्मार्थौ यत्र न ख्याता शुश्रूषा वापि तद्विधा तत्र विद्या न वसत्या शुभः बौद्धमिषोपरः ॥") कथनम् । श्रोतुमिच्छा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कामन्दकीये । ४ । २२ । "शुश्रूषा श्रवणश्चैव प्रश्नश्च धारणश्च । उहोऽपोहोऽयं विज्ञान तत्त्वज्ञानश्च शौगुषा ॥") शुष, य श्रौ ल् शुषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-अनिट् ।) श्लोषः स्रं-रहितोभाषः । य, श्रुयति धान्यमातयेन । श्लो, श्लोष्टा ल् । अ, अश्रुयत् । इति दुर्गादासः ॥ शुष पु, यय + कः । श्लोषश्च । गर्तः । इत्यजयपासः ॥ शुषि, स्त्री, (शुष + इन् । स च क्तिन् ।) श्लोषः । विलम् । इति मेदिनी ॥ शुषिर, स्त्री, (शुष श्लोषे + "श्रुमिदिसुदिती" उषा० १ । ५२ । इति किरिप् । यथा, शुषि-

शुष्क

शुष्कद्रमस्यास्तीति । शुषि + "ऊषशुषिसुष्क-
मधो रः ।" ५।२।१०० । इति रः ।) विवरम् ।
वशादिवायम् । सरन्ध्रे, त्रि । इत्यमरः ॥
(भाकाशः । इत्युक्त्वलदत्तः । १ । ५२ ॥)
शुषिरः, पु, (शुषिर्विलमस्यास्तीति । शुषि + रः ॥
सूषिक । इति मेदिनी ॥ अग्निः । इति विश्व
शुषिरा, स्त्री, (शुषिर + टाप् ।) नदी । इति
धरणि ॥ नलीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥
शुषिलः, पु, (शुष + "गुपादिभ्यः कित् ।" उणा०
१ । ५७ । इति इलच् । स च कित् ।) वायुः ।
इत्युणादिकोषः ॥
शुष्कः, त्रि, (शुष शोषे + क्तः । यद्वा, "सृष्टभृशु-
षिसुषिभ्यः कक् ।" उणा० ३।४१ । इति कक् ।
निस्रै हः । शुष्कना इति भाषा । यथा,—
"शुष्क पर्युषित वापि नीत वा दूरदेशतः ।
कुक्षुरस्य सुष्वाद्भ्रष्ट तदन्न पापन महत् ॥"
इति स्कान्दे उल्कालखण्डम् ॥
(निष्पृयोजनम् । यथा, मनु । ४ । १३८ ।
"शुष्कवैर विवादश्च न कुर्यात् केनचित् सह ॥"
शुष्कपत्रं स्त्री, (शुष्क पत्रम् ।) स्रेहरहितदलम् ।
आतपादिशोषितपत्राकम् । नालिता इति
शुष्का इति च भाषा । तस्य गुणः ।
"शुष्कपत्रं ययोमिष्य पित्तञ्चैश्मज्जरापहम् ॥)
तत् शुष्कपत्रं जलदोषनाशन
विशेषतः पित्तकफज्वरापहम् ।
जलञ्च तस्यापि च पित्तहारक
सुरोचन व्यञ्जनयोगकारकम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
शुष्कमसः, पु, शुष्को मस्यः ।) आतपादिना
निस्रैहीकृतमीन । शुष्कटौ भाऊ इति भाषा ॥
तस्य गुणा मस्यशब्दे द्रष्टव्या ॥
शुष्कमासः, स्त्री, (शुष्क मासम् ।) आतपादिना
निस्रैहीकृतमासम् । तत्पर्यायः । उत्तमम् २
वह्नरम् ३ । इत्यमरः ॥ वह्नुरा ४ शुष्कानो ५ ।
इति तट्टीका ॥ अस्य गुणा ।
"हृद्याना दोषल मास बालाना बलद लघु ।
त्रिदोषहृद्दव्यालक्षुष्ट शुष्क शूलकर गुरु ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
शुष्करिवती, स्त्री, मादृकाविशेषः । यथा,—
"अस्थिभ्यश्च तथा कातो सृष्टा पूर्वं महात्मना
तथा तद्गुधिर पीतमन्धकाना महात्मनाम् ।
या चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्क
रेवती ॥"
इति मत्स्यपुराणे १५४ अध्यायः ॥
शुष्कलः, त्रि, आमिषम् । इत्युणादिकोषः ॥
आमिषाथी ॥ इत्यमरटीकाया भरतः ॥
शुष्कलो, स्त्री, शुष्कमासम् । मासमात्रम् । यथा,
"शुष्कलो शुष्कमासे स्यान्मासमत्वेऽपि
दृश्यते ।"
इति शीष्कलशब्दटीकाया भरतः ॥
शुष्कहृत्, पु, (शुष्को हृत् श्वः ।) धवहृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शूकः

शूकव्रणः, पुं, (शूको व्रणः ।) किरणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
शूकाङ्गः, पुं, (शूकं अङ्गं यस्य ।) धवहृत् ।
इति वैद्यकम् ॥ स्रेहशून्यावयवे, त्रि ॥
शूकाङ्गी, स्त्री, (शूकाणीव अङ्गानि यस्याः ।)
गोधिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूकाङ्गः, स्त्री, (शूक आङ्गम् ।) शूकही । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
शूष्णः, पु, (शुष्यत्यनेनेति । शूष + "द्विभिशुषिर-
सिभ्यः कित् ।" उणा० ३।१२ । इति नः । स
च कित् ।) सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥ अग्निः ।
इति सच्चिसारोणादिहृत्ति ॥ (बले, स्त्री ।
इति निघण्टुः । २ । ८ ॥)
शूषः, स्त्री, शुष्यत्यनेनेति । शूष शोषे + "अवि-
सिविसिशुषिभ्यः कित् ।" उणा० १ । १४३ ।
इति मन् । स च कित् ।) तेजः । इति मेदिनी ॥
पराक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥
शूषः, पु, (शुष्यत्यनेनेति । शूष + मन् ।) सूर्यः ।
इति मेदिनी ॥ अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुः । पक्षी । इति सच्चिसारोणादिहृत्तिः ॥
अर्चिः । यथा । शूषोऽर्चिषि हुताग्ने । इति
शुभाङ्गः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
शूषः, [नू] स्त्री, (शूष + मनिन् । सन्नापूर्वकत्वात्
न गुणः ।) तेजः । इति जटाधरः ॥ सौर्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
शूषा, [नू] पु, (शुष्यत्यनेनेति । शूष शोषे +
मनिन् ।) अग्निः । चित्रकहृत् । इत्यमरः ॥
अदन्तोऽपि शूषोति सर्वस्वम् । इति भरतः ॥
शूकः, पु, स्त्री, (शो तनूकरणे + "उलूकादयश्च"
इति ऊकप्रत्ययेन साधुः ।) श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रम् ।
शूया इति भाषा । तत्पर्यायः । किशारः २ ।
इत्यमरः ॥ शूडा ३ कोशी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
दया । इति मेदिनी ॥ सविषाल्युडुङ्गुभादिजल-
मलोद्भवजन्तु । शूकप्रधानलिङ्गहृत्कारयोगः ।
तद्विवरणं यथा । अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र
शूकदोषस्य निदानमाह ।
"अक्रमाच्छेषो हृदि योऽभिवाञ्छति मूढधीः
व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजा ॥"
अक्रमात् अनुचितहृत्क्रमात् । अनुचिता च
हृदि भूरिविकारजनकस्य शूकस्य योगिनः ।
शूकजा । शूको जलशूक सविषो जलजन्तु
विशेषः । स तु जलमलोद्भव । अल्पहृद्गुह्य
इत्यादिक । तथा शूकप्रधानो लिङ्गहृत्कारो
वात्स्यायनाद्युक्तो योगे शूक उच्यते । यथा,
"भक्तातकास्थिजलशूकमथाजपत्र-
मन्तर्विदग्ध मतिमान् सह सैन्धवेन ।
एतद्विरुद्धहृत्तोफलतोयपिष्ट-
मालेपित महिषविड् विमलीकृतेऽङ्गे ॥
स्थूल महहरतुरङ्गमलिङ्ग तुल्य
श्रेष्ठ करोत्यभिमत न हि सशयोऽस्ति ।"
इत्यादि । यत्तु जलशूकरहितसश्वगन्वाहितैल
तदुचितमेव लिङ्गवर्धनम् ।

शूकः

"अश्वगन्धा वरी कुष्ठं मांसी सिंहीफलाश्वितम्
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैल विपाचयेत् ।
तत्तैल मेद्वचोवर्धकैर्षपाक्षिविबर्धनम् ॥"
ते च शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति ॥
तेष्वदौ सर्वपिकामाह ।
"गौरसर्षपसखाना शूकदुर्भगहेतुका ।
पिडिका श्लेष्मवाताभ्यां श्रेया सर्वपिका तु सा ॥"
शूकदुर्भगहेतुका शूकनिमित्ता दुष्टयोनि-
निमित्ता च ॥ ॥ अष्टौलिकामाह ।
"कठिना विषमेभुग्नैर्व्यायुनाष्टौलिका भवेत् ।"
अष्टौला लोहकारस्य भाण्डविशेषः । निहाइ
इति लोके । तद्वत् कठिना इत्यष्टौलिका ।
विषमेभुग्नैरिति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् । विष
मेङ्गं स्वदोषैः । भुग्नैः वक्रैः ॥ ॥ अथितमाह ।
"शूकेर्यत् पूरित शश्वत् अथितं नाम तत् कफात्
यस्मिन् सदा शूकैः पूरितं तदुपथितत्वाद्ग्रथि
तम् ॥ ॥ कुम्भिकामाह ॥
"कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जम्बुकास्थिनिभा
सिता ॥"
कुम्भिका कुम्भतुल्यफलत्वात् ॥ ॥ अलजीमाह
"अलजी स्यात्तथा यादृक् प्रमेहपिडिकालनी ।
सा च रक्ता सिता स्फोटदारुणा कथिता च
सा ॥"
एषा रक्तपित्तनिमित्ता श्रेया ॥ ॥ अद्विता-
माह ।
"अद्वित पीडितं यत्तु सरस्वं वातकोपतः ।
पाणिभ्यां भृशसभूटे संमूढपिडिका भवेत् ॥"
शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसभूटे पिडिते
लिङ्गे भ्रापि वातकोपत इत्यनुवर्तते ॥ ॥
श्वमन्यमाह ।
"दीर्घा वाङ्मस्य पिडिका दीर्यते मध्यमस्तु याम्
सोऽवमन्य कफाशुग्भ्यां वेदना लोमहर्षकात् ॥"
दीर्घा दीर्घाङ्गुराः ॥ ॥ शुष्कारिकामाह ।
"पिडिका पिडिकाव्यासा पित्तशोणितसम्भवा ।
पञ्चकणिकसख्याना श्रेया शुष्कारिकेति सा ॥"
पिडिकाव्यासा चूद्रपिडिकाव्यासा । अतएव
पञ्चकणिकसख्याना ॥ ॥ अश्वहानिमाह ।
"अश्वहानिश्च जनयेच्छोणित शूकदूषितम् ।"
अत्र अश्वसहत्वमेव लक्षणम् ॥ ॥ उत्तमा-
माह ।
"मुद्गमासोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च सा ।
एषोत्तमाख्या पिडिका शूके जीर्णसमुद्भवा ॥ ॥
शतयोनिकमाह ।
"च्छिद्रै रनुमुखैर्लिङ्गं चिर यस्य समन्ततः ।
वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेय शतयोनिक ॥"
शतयोनिक चालनी तत्तुल्यत्वाच्छतयोनिकः ॥ ॥
त्वक्पाकमाह ।
"वातपित्तकृते त्रेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ।"
एतस्य लिङ्गं त्वक्पाकलक्षणम् ॥ ॥ शोणिता-
वृद्धमाह ।
"क्षुण्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडिकाभिः प्रपी-
डितम् ।

शूकट

लिङ्गं वासरजसोया अथ तत् शोषितासुन्दम् ॥
वासरजः स्फोटकाधिस्थाने वेदना ॥३॥ मासा-
सुन्दमाह ।

“मांसदुष्टा विजानीयादुर्वुद मांससम्भवम् ।”
मासपाकमाह ।

“श्रीर्थ्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः
विद्यात्त मांसपाकन्तु सर्वदोषकृत भिषक् ॥”
श्रीर्थ्यन्ते गलन्ति । सर्ववेदना, वातपित्तकफजाः
विद्रधिमाह ।

“विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ।
उ० सन्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत् ॥ * ॥

तिलकालकमाह ।

“क्षणाणि चित्राण्यथवा शूकाणि सविषाणि तु
पतितानि पचन्त्याश्च मेट्ट निरवशेषतः ॥

कलानि भूत्वा मासानि श्रीर्थ्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थाश्च विद्यात्ता तिलकालकान् ॥”

चित्राणि नानावर्णानि । शूकानि शूकत्रणानि ।
मक्षां क्रोशन्तीतिवत् । सविषाणि सविष-

शूकाख्यजन्तुविशेषकृतानि । श्रीर्थ्यन्ते गलन्ति
क्षणतिलतुल्यत्वात् तिलकालका ॥३॥ असाध्य
माह ।

“तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यं स्मृत ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्थूलकालका ॥”

अथ शूकदोषस्य चिकित्सा ।

“शूकदोषेषु सर्वेषु विषर्षीं कारयेत् क्रियाम् ।
जलोकाभिर्हरेद्रेक्त रचयेत्सु भोजयेत् ॥

गुग्गुलु पाचयेत्त्रापि त्रिफलाक्वाथसंयुताम् ।

चीरेण लेपसेकाश्च शीतानेषु हि कारयेत् ॥

दाव्हीसुरसयष्टाङ्गं गृहधूमनिशायुतै ।

सम्पक्क तैलमभ्यङ्गास्येदुरोगं विनाशयेत् ॥”

सुरस तुलसी । दाव्हीतैलम् ।

“रसास्त्रेण साहचर्यमेकमेव

प्रलेपमात्रेण नयेत् प्रशान्तिम् ।

सपूतिपूयव्रणशोथकण्डू-

शूकान्वित सर्वमनङ्गरोगम् ॥”

साहचर्यमित्यनङ्गरोगस्य विशेषणम् । अनङ्ग-
रोगस्य नामापि दूरीकरोति । इति शूक-
दोषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

शूकक', पु, (शूकेन कायतीति । कै + क' ।)
प्रावट' । रस' । इति मेदिनी ॥

शूककोट पु, (शूकविशेष' कोट' ।) शूकयुक्त-
कोटविशेष' । शूयापोका इति भाषा । तत्प-
र्याय । वृश्चिक २ । इत्यमर ॥ शूककोटक ३

इति शब्दरत्नावली ॥

शूककी'क' पु, (शूककोट + स्कार्ये कन् ।) शूक-
कोट' । इति शब्दरत्नावली ॥

शूकटण, लौ, (शूकप्रधानं टणम् ।) टणविशेष'
शूकडौ इति हिन्दी भाषा । तत्पर्याय । शूकम्

२ शूकाख्यम् ३ कनिष्ठकम् ४ । अस्य गुण' ।
“दुर्मरन्तु पशूनाश्च शूकाभावे हितश्च तत् ॥”

इति राजनिर्घण्ट ॥
दुर्मरन्तुस्थाने दर्जरन्तु इति पाठः ॥

शूकर

शूकधान्य', लौ, (शूकविशेष' धान्यम् ।) शूका-
युक्तस्यमात्रम् । स तु धान्यवादिः । यथा,—

“त्रौघादिकं यदिश्च शूकसमन्वितं स्यात्
तत् शूकधान्यमथ सुहृमकुष्ठकादि ।

शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी-
धान्यं टणोन्नयमयो टणधान्यमन्यत् ॥”

अस्य गुणा' ।

“तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं
तेजीवलातिशयवीर्यवृद्धिदायि ।

देशे देशे शूकधान्येषु सख्या
ज्ञातुं शक्या नैव तैर्देवतेर्वा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
परतो वातकटूच प्रायेणामिनव गुरु ॥”

इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।

“यवस्तुसितशूक' स्यात् निःशूकोऽतियव स्मृत'
तोक्कस्तद्वत् सहरितस्तत स्वल्पश्च कौर्चितः ॥

यव कषायो मधुर शीतलो लेखनो मृदुः ।
व्रणेषु तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्धन ॥

कटुपाकोऽनभिष्यन्दौ सर्षीं बलहरो गुरु ।
बहुवातमलो वणखेय्यकारी च पिच्छिल' ।

कण्टत्वगामयश्चेत् अपित्तमेदप्रणाशन ॥
यौनसम्बासकासोरुस्तम्बलोहितदृष्टप्रणुत् ।

अस्त्रादतियवो न्यूनस्तोक्को न्यूनतरस्तत ॥”
इति भावप्रकाश ॥

शूकपिच्छि', स्त्री, (शूकै' पिच्छते इति । पिच्छ
संहती + इन् ।) शूकशिम्बि । इति शब्दमाला-

शब्दरत्नावली ॥
शूक'पेण्डी, स्त्री, (शूकपिच्छि + वा डीष् ।) शूक
शिम्बि । इति शब्दमालाशब्दरत्नावली ॥

शूकर', पु, (शूक तद्वहोम रातीति । रा + क' ।)
पशुविशेष । शूभोर इति भाषा । तत्पर्याय ।

वराह' २ स्ववरोमा ३ रोमश. ४ किरि' ५
चक्रदण्डः ६ किटि ७ दृष्टी ८ क्रोड ९ दन्ता-

युधः १० बली ११ मृशुस्कन्धः १२ पोत्री १३
घोषी १४ मेदन' १५ कोल' १६ पोत्रायुध १७

शूरः १८ बह्वपत्य १९ रदायुध २० । वन्यस्य
तस्य मांसगुणा' । गुरुत्वम् । वातहातित्वम् ।

वृथत्वम् । बलखेदकरत्वश्च ॥ ग्रान्यस्य तस्य
मांसगुणा' । वन्यवराहमांसादगुरुत्वम् । मेदी-

बलवीर्यवृद्धिकारित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“तुलापगण्डवाराहचमरीवारणादय' ।
एते कूलेचरा प्रोक्ता यत कूले चरन्त्यमौ ॥

कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृथबलापहा' ।
मधुरा शीतलाः स्निग्धा सूत्रला अश-

वर्धना' ॥”
इति भावप्रकाश ॥

शूकरकन्द', पु, (शूकरप्रिय' कन्दः ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूद्रः

शूकरदण्ड', पु, चूद्रोर्गविशेषः । तद्वत्त्वमाह ।
“सदाहो रत्नपर्यन्तस्वकृपाकी तीव्रवेदनः ।

कण्डूमान् प्वरकारी च स स्याच्छूकरदण्डक' ॥”
स गुदभ्र'शः ॥३॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“शूद्रराजकमूलस्य रजन्त्या सहितस्य च ।
चूर्णन्तु सहसा लेपाहाराहृदिजनाशनम् ॥

राजीवमूलकस्फुसु पीतो गव्येन सर्पिषा प्रातः
शमयति शूकरदण्ड दृष्टोक्तव्वर घोरम् ॥

रजनीमार्कवमूल पिष्ट' शीतेन वारिषा ।
तस्तेपाहन्ति वीसर्प' वाराहदग्नाश्रयम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
शूकरपादिका, स्त्री, (शूकरस्य पादा इव मूला-

न्यस्या' । कन् । टाप् । भूत इत्वम् ।) कोल-
शिम्बी । इति राजनिर्घण्ट' ॥

शूकराक्रान्ता, स्त्री, (शूकरेणाक्रम्यते स्त्रीति । आ
+ क्रम + क्त ।) वराहक्रान्ता । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥
शूकरी, स्त्री, (शूकर + डीष् ।) वराहक्रान्ता ।

इति शब्दरत्नावली ॥ शूकरपत्नी च ॥
शूकरेष्ट', पु, (शूकराणामिष्ट' ।) कसेरु' ।

इति राजनिर्घण्ट' ॥ शूकरप्रियद्रव्ये, त्रि ॥
शूकल', पु, (शूकवत् क्लेशं लाति ददातीति । ला
+ क' ।) दुर्विनीताश्च । इति हेमचन्द्र' ॥

शूकवती, स्त्री, (शूका' सन्त्यस्या' । शूक + मतुप् ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूकयुक्ते,

त्रि ॥
शूकशिम्बा, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्बा यस्या' ।

कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूकशिम्बि', स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्बिर्यस्या' ।)

कपिकच्छुः । इत्यमर' ॥
शूकशिम्बिका, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्बिका यस्याः ।)

कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥
शूकाशिम्बी, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्बी यस्याः ।)

कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥
शूका, स्त्री, (शूका' सन्त्यस्या' इति अर्थं प्रादि-

त्वादच् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूकापूड पु, टणमणि' । इति हारावली ॥

काफुरदाना इति काहरोवा इति च पारस्य-
भाषा ॥

शूकम्, त्रि, अस्यम् । इत्युवादिर्कोष ॥ अस्यत्वम् ।
सर् इति मिश्री इति च भाषा । यथा,—

“बहुतन्तुसमायुक्तं पट्टसूत्रादिनिर्मितम् ।
वासो देवि सुशूकश्च मृदाय परमेश्वरि ॥”

इति कालिकापुराणम् ॥
शूकम्, पुं, कृतक' । अध्यात्मा । इत्युवादिर्कोष' ॥

शूतिपर्ण', पु, भारवध' । इति शब्दरत्नावली ॥
शूद्र', पु, (शोचतीति । शूच शोके + “शूचेर्दन्वा'

उणा० २ । १८ । इति रक् दशान्तादेशो घातो
दीर्घश्च ।) चतुर्वर्ण्योन्मार्गतचतुर्थवर्ण' । तत्-

पर्यायः । अवरवर्ण' २ ह्यव' ३ जघन्यजः ४ ।
इत्यमर' ॥ दास' ५ पादज' ६ अन्धजन्मा ७

जघन्य, ८ द्विजमेवक ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

शूद्रः

पयः १० । इति जटाधरः ॥ अन्त्यवर्णं ११
पयः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ चतुर्थं १३ द्विज-
दासः १४ उपासकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
भ्रूजहीपे तस्य सञ्जा मत्याङ्गः । शास्त्रालहीपे
इधुम्बरः । कुशहीपे कुलक । क्रौञ्चहीपे
मेवक । शाकहीपे अतत्रतः । पुष्करहीपे सर्वे
एकवर्णाः । अस्योत्पत्तिर्ब्राह्मणः पादात् । अस्य
शास्त्रनिरूपितो धर्मः जीविका च ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्याशुश्रूषा । अस्यैकाग्रमो गार्हस्थ्यः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अथ शूद्रधर्मादि ।
“विप्राणामर्चनं नित्यं शूद्रधर्मो विधीयते ।
तद्देषो तदनघाही शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥
गृध्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः ।
श्वापदः शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा ॥
य शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी स पातकी ।
कुम्भोपाके पच्यते स यावद्ब्रह्मणः शतम् ॥
कुम्भोपाके तप्ततैले भुक्तः सर्पैरर्हन्निशम् ।
शूद्रश्च विकृताकारं कुरुते यमताडनात् ॥
तदा चाण्डालयोनिः स्यात् समजन्मसु पातकी
मजन्मसु सर्पश्च जलौका समजन्मसु ॥
जन्मकोटिसहस्रं विहाया जायते कृमिः ।
योनिक्लिमिः पुच्छलीना स भवेत् समजन्मसु ॥
गवा व्रणक्लिमिः स्याच्च पातकी समजन्मसु ।
योनी योनी भ्रमत्येव न पुनर्जायते नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्याय ॥
अपि च ।
“द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रे कार्या सदा त्विह
पादप्रक्षालनं गन्धैर्भोज्यसुच्छिष्टमात्रकम् ॥
ते तु चक्रुस्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः ।
शूद्रार्थं मया यूथं तुरीये तु पदे कृता ॥
द्विजानां चक्षुर्वर्णाणां वैश्यानाञ्च भवद्विधा ।
त्रिभ्यः शूद्रशुश्रूषणा कार्या इत्यवादीहचस्तदा ॥”
इति पाश्चैत्ये सृष्टिखण्डे १६ अध्यायः ॥
किञ्च ।
“शूद्रेषु द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारकर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
इति गार्ह्ये ४८ अध्यायः ॥
शूद्राण्ये वासनिषेधो यथा,—
“धार्मिकैर्नाहते ग्रामे न व्याधिवहूले भृशम् ।
न शूद्राण्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्हृतं ॥’
शूद्राय मतिदाननिषेधो ब्रह्मा,—
“न शूद्राय मतिं दद्यात् क्लेशं पायसं दधि ।
नोच्छिष्टं वा मधु घृतं न च कृष्णाजिनं हविः ।
न चैवास्त्रं व्रतं नूयात् न च धर्मज्ञानं वदेद्बुधः ॥
इति कौर्मो उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
शूद्राणां वेदाधिकारनिषेधो यथा,—
“त्रयो वर्णा महाभाग यज्ञसामान्यभागिनः ।
शूद्रा वेदपवित्रेभ्यो ब्राह्मणैस्तु बहिष्कृताः ॥”
इति वाराहसंसारचक्रनामाध्यायः ॥*॥
कलौ ते धन्या यथा,
“कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रं साध्विति
योषितः ।

शूद्रः

यदाह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ । २ । १२ ॥
तस्य मद्यपानादौ दोषो यथा,—
“तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥”
इति शूद्रकर्मलोकार्धतपराराशरवचनम् ॥
ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा,—
“शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽन्नं वै मासं मासार्धमेव
वा ।
तद्योनावभिजायेन सत्यमेतद्दिदुर्बुधाः ॥
अथोदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वानोऽपि जायते ।
हादश दश चाष्टौ च गृध्रशूकरपुष्कराः ॥
उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।
जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्धं न विन्दति ॥
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।
वैश्यास्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥
तस्मात् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञार्थं सहिजातयः ।
शमशानमिव सच्छूद्रस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥
कणानामथवा गिञ्जा कुर्याच्चतिविकर्षितं ।
सच्छूद्राणां गृहे कुर्वन् न तत्यापेन न लिप्यते ॥
विश्वहान्वयसंजातो निवृत्तो मद्यमासत ।
द्विजभक्तो बणिगृह्णति शूद्रं स परिकीर्तितं ॥”
इति बृहत्पराशरसंहितायाम् ४ अध्यायः ॥*॥
अपि च । हारीतः ।
“शूद्रान्नेन तु भुङ्क्ते न उदरस्थेन यो मृतः ।
स वै खरत्वमुद्वेगं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति ॥”
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं तदन्नमपि भोजन-
काले तद्गृह्यावस्थितं यत्तदपि शूद्रान्नम् ।
तदाहाङ्गिराः ।
“शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यद्वि वा दधि ।
निवृत्तं न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥”
अपिशूद्रात् साक्षात्तदन्नघृततण्डुलादि । न तु
तदन्नकपर्दकादिना क्रौतमपि । स्वगृह्यागते
पुनरङ्गिराः ।
“यथा यतस्ततो ह्याप शूद्रं यान्ति नदीं
गताः ।
शूद्रादिप्रगृह्येन्न प्रविष्टन्तु सदा शुधिः ॥
प्रविष्टं स्वल्पापादकप्रतिग्रहादिनेति श्रेयः ।
अतएव पराशरः ।
“तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्विचर्यते ॥”
स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः ॥ तच्च
सप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् ।
‘सप्रोक्ष्यित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृह्यमागतम् ॥’
तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाहाङ्गिराः ।
“स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृह्यमागतम् ॥’
एतेन स्वगृह्यमागतस्यैव शूद्रत्वं तद्गृह्यमागतस्य
शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते । तत्तस्यै तादृगपि
सुसूक्ष्मणा सर्वथा शूद्रा न भोक्तव्यम् । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ कलौ शूद्रविशेषान्नभोजन-
निषेधो यथा,—

शूद्रः

“शूद्रेषु दामनोपालकुलमित्वाहंशौरिणाम् ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥
पतानि लोकगुप्तार्थं कलिरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपरश्च ।
व्यास उवाच ।
“नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाहा यदि
वान्यतः ।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्रस्य च मनीश्वरा ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥”
कलौतरत्र शूद्रविशेषान्नभोजनविधिर्यथा,—
“आर्त्तिजं कुलमित्रञ्च गोपालो दामनापिती ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ॥
पायसं स्निग्धपक्वञ्च यावत्सञ्चैव शक्तवः ।
पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्रादग्राह्यं द्विजातिभिः ॥
इति कौर्मो उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।
“कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिश्च शक्तवः ।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रेणैकतान्यपि ॥”
अन्यच्च ।
“शूद्रास्तु ये दानपरा भवन्ति
व्रतान्विता विप्रपरायणास्तु ।
अन्नं हि तेषां सततं सुभोज्यं
भवेद्विजैर्हृष्टमिदं पुरातनैः ॥
तस्माद्दानं प्रकर्त्तव्यं व्रतस्थेन प्रयत्नतः ।
सर्वपापविनाशाय महत्सुखविहृद्ये ॥”
इति वज्रपुराणे वृषदानाध्यायः ॥ * ॥
वेदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः । वेद-
मन्त्रवर्कं शूद्रस्येति छन्दोगाङ्गिकाचारचिन्ता-
मणिघृतस्मृती वेदिति विशेषणात् । एवञ्च
पुराणमधिकृत्य ।
“अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणक्षत्रियविना ।
श्रोतव्यमिह शूद्रेण ब्राह्मणक्षत्रियविना ॥”
इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्तेतरपरम् ॥
पञ्चयज्ञज्ञानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि
निषिद्धः शूद्रमधिकृत्य ।
“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नं हापयेत् ॥”
इति याज्ञक्येन ॥
“ब्रह्मचक्षुर्विशामेव मन्त्रवत् क्षानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥”
इति योगियाज्ञवल्क्येन ॥
श्राद्धमधिकृत्य ।
“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
इति वराहपुराणेन च ॥

नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जितमिति चाभिधानादेतत्पर वैदिकपरश्च शूद्राधिकारे गौतमवचनम् । अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति । सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नच्छन्ति । सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छतीति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥१॥॥ प्रमङ्गादन्न कायस्थोत्पत्तिर्लिख्यते । पादो षष्टिखण्डे ।

“सृष्टादौ सदमत्कर्मज्ञस्ये प्राणिना विधिः । क्षण ध्याने स्थितम्यास्य सर्वकायादिनिर्गतं ॥ दिव्यरूप पुमान् हस्ते मसौपात्रश्च लेखनोम् । चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्मराजसमोपत ॥ प्राणिना सदमत्कर्मलेखाय स निरूपित । ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देव्यान्वीर्यज्ञभुक् स वै भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते हिजे ॥ ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो जातिरुच्यते । नानागोत्राच्च तद्दृश्या कायस्था भुवि सन्ति वै ॥” ॥१॥

प्रकारान्तरम् यथा, स्कान्द रेणुकामाहात्म्ये । “एष हत्वाञ्जुं राम सन्धाय निशितां शरान् ।

एक एव ययौ हन्तु सर्वानेवातुरान् नृपान् ॥ केचिद्द्वन्द्वनाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्या दालभ्याश्चम ययौ ॥ ततो राम समायातो दालभ्याश्चममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्योऽन्वर्थपाद्यासनादिभिः ॥ ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् । रामस्तु भावयामास हृदिस्थ स्वमनोरथम् । याचयामास रामाच्च काम दालभ्यो महा-मुनिः ॥

ततो ह्यै परमप्रीतौ भोजन चक्रुर्मदा । भोजनानन्तर दालभ्यं पप्रच्छ भार्गव प्रति । यत्त्वया प्रार्थितं देव तत्त्वं शसितुमर्हसि ॥ राम उवाच ।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजर्षे चक्षियस्य महात्मन ॥ तन्मे त्व प्रार्थिं देहि हिसेय ता महामुने । ततो दालभ्यं प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् दालभ्य उवाच ।

स्त्रिय गर्भममु वाल तन्मे त्व दातुमर्हसि । ततो रामोऽब्रवीद्दालभ्य यदर्थमहमागत ॥ चक्षियान्तकरश्चाह तत्त्वं याचितवानसि । प्रार्थितं त्वया विप्र कायस्थो गर्भं उत्तमम् ॥ तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यन्ति शिशोः श्रुत्वा ॥

एव रामो महाबाहुर्हित्वान्तर्गर्भमुत्तमम् ॥ निर्जगामाश्रमात्तस्मात् चक्षियान्तकरं प्रभु । कायस्थ एष उत्पन्न चक्षियात्तत्त्वं ॥ रामाज्ञया स दालभ्येन चक्षधर्माहहिस्कृत । कायस्थधर्मोऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तस्य य स्मृत ॥ तन्नोचजाश्च कायस्था दालभ्यगोत्रास्ततोऽभवन् । दालभ्योपदेशतस्ते वै धर्मिष्ठा सत्यवादिनः ॥

सदाचारपरा नित्य रता हरिहरार्चने । देवविप्रपितृणाञ्च प्रतिधीनाञ्च पूजकाः ॥” ॥१॥ प्रकारान्तरम् ।

“माहिष्यवनितासुतुर्वेदेहात् यं प्रसूयते । स कायस्थ इति प्रोक्तस्तस्य धर्मो विधीयते ॥ चक्ष्राहं श्याया माहिष्या वैश्यादिप्राज्ञो वेदेहः । लिपीना देशजाताना लेखन स समाचरेत् ॥ गणकत्व विधिद्वयं बोजपाटी प्रभेदत । अधम शूद्रजातिभ्यः पञ्चसंस्कारवानसौ ॥ चातुर्वर्णस्य सेवा हि लिपिलेखनसाधनाम् । व्यवसाय शिल्पकर्म तस्मैवनमुदाहृतम् ॥ शिखा यज्ञीपवीतश्च वस्त्रमारक्तमभ्रसा । स्पर्शनं देवतानाञ्च कायस्थाद्यो विवर्जयेत् ॥”

इति कमलाकरभट्टकृतशूद्रधर्मतत्त्वम् ॥ शूद्रकृत्यः क्ली, (शूद्रस्य कृत्यम् ।) शूद्रकर्तव्य-कर्म यथा,—

“प्रणम्य सच्चिदासन्द शूद्राणा न्यायवर्तिनाम् । आदाह कृत्ययोस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥” तच्च मत्स्यपुराणम् ।

“एव शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाह्वयं सर्वदा । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्रवद्दधः ॥

दान प्रधानं शूद्र स्यादित्याह भगवान् प्रभुः । दानेन सर्वं कामाप्तिरस्य सजायते यतः ॥”

ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि । सामान्यं सर्वजनकर्तव्यत्वेन प्रतिमासकृष्णपक्षादिविहितं

आह आभ्युदयिकश्चाह्वय एव द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्यादित्यन्वयः । नमस्कारेण मन्त्रेण

नतुस्वयं पठितमन्त्रेण आमामन्नवदित्यनेनजलसेक सिद्धान्तव्यावृत्तिः । खिन्नमन्नमुदाहृतम् । इति

वशिष्टेन खिन्नस्यैवान्नाभिधानात्कन्दुपक्वस्ये षष्टत्वं नतु सिन्नत्वम् । हारीतेन खेदनमर्जं

नयो पृथक्त्वमुक्तम् । यथा । आदीपनतापन-खेदनमर्जनपचनादिभिः प्रक्षमीति अस्वार्थः ।

आदीपनं काष्ठानाम् तापन तीयादेः । खेदन धान्यादेः । मर्जनं यवादेः । पचन तण्डुलादेः । इति पञ्चमी । सूना इति कल्पतरुः । अतएव

खिन्नधान्येन व्यवह्रियते । “कन्दुपक्वानि तैलेन पायस दधि शक्त्वः ।

द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रेणैकतान्यपि ॥” इति कुर्यादपुराणवचनेन शूद्रकर्तव्यकन्दुपक्वादे

र्नाह्वयस्य भक्ष्यत्वेन आर्घ्यं देयत्वं युक्तम् । कन्दुपक्व जलोपसेक विना केषलपात्रेण यद्वह्निना

पक्वम् । पायस पाकेन काठिन्यविकारापन्न दुग्धम् । परमान्नपरत्वे पुलिङ्गनिर्देशापत्तेः ॥ तथा चामरः । परमान्नस्तु पायस इति ।

“दिने त्रयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्विजान् । अयं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणा मन्त्रवर्जितः ॥” इति आहचिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि

कन्दुपक्वपरम् । एवन्तु एतद्वचनं सच्छूद्रपरमैथिलोक्तं हेयम् । एव आमसास्यापि आर्घ्यं

देयत्वं सामग्याहृतत्वेऽनुसन्धेयम् । तच्च द्रव्य-देवताप्रकाशार्थं ब्राह्मणेन मन्त्राः । पाठ्याः ।

“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण वृत्तते ॥” इति वराहपुराणात् ॥

अयं आहृतिकर्तव्यताको विधिः शूद्रकर्तव्यमन्त्र-पाठरहितः । शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारसिद्धौ

यदमन्त्रस्येति पुनर्वचनं तत् स्त्रिया अह्वयार्थं परिभाषार्थम् । ततश्च तत्कर्मसम्बन्धिमन्त्रेण

विप्रस्तदीयकर्मकारयिद्विब्राह्मणो षष्टत्वे तेन ब्राह्मणेन तत्र मन्त्रं पठनीयं इति तात्पर्यम् ।

तत्र यजुर्वेदिको मन्त्रः । तथा च स्मृतिः । “आर्षक्रमेण सर्वत्र शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्माच्छूद्र स्वयं कर्म यजुर्वेदोऽपि कारयेत् ॥” आर्षक्रमेण सुन्युक्तक्रमेण यजुर्वेदिसम्बन्धिगृह्या-

दिना । “चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि वेधसा । धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र यजुः तानि नृपोत्तमः ॥

विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः । अष्टादश पुराणानि धरितं राघवस्य च ॥

रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये । तथोक्तं भारत वीर पाराशर्येण धीमता ।

वेदार्थं सकलं योज्यं धर्मशास्त्राणि च पभोः ॥ इति भविष्यपुराणवचनात्तेषां पौराणिकादि-

विधिर्योन्यो योजयिष्या । अत्र च आर्घ्यं वेद-मन्त्रवर्जं शूद्रस्येतिवचने वेदेत्युपादानात् आर्घ्ये

पुराणमन्त्रं शूद्रेण पठनीयं इति मैथिलोक्तं तत्र वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्जितं इत्यनेन

मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणेन नमस्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च । पौराणिकस्यापि आर्घ्ये

निषेधं प्रतीयते । एव स्नानेऽपि । “ब्रह्मचरविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिच्छते ।

तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकमतम् ॥” इत्यनेन नमस्कारविधानात् पञ्चयज्ञेऽपि ।

“शूद्रस्य द्विजशूद्रा तथा जीवनवान् भवेत् । शिख्यैर्वा विधिर्जीवित् द्विजातिहितमा-

चरन् ॥ भार्यारति श्चिर्भृत्यभर्ता आहक्रियारतः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत् ॥”

इति नमस्कारमात्रविधानात् आर्घ्यादिषु पौराणिकमन्त्रनिषेधं ततश्च स्नानाह्वयपञ्चयज्ञेतरं

शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अत्र । “पष्टेऽन्नप्राशनं मासि यद्दृष्टं मङ्गलं कुले ॥” इति मनुवचनात् । चूडा कार्यं यथाकुल इति

याज्ञवल्क्यवचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मानु-रोधेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभि-

धानाच्च शूद्रादीनां नामकरणे वसुधोपादिक-पक्षतियुक्तानामकरणस्य च प्रतीतेर्वैदिककर्मिभ्यः

शूद्रानां पक्षतियुक्तानामभिधानं क्रियते इति । शूद्रस्वाचमने देवतीर्थेन षोष्ठे जलं सकृत् क्षिपेत् न पिबेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“हृत्कण्ठतालुग्राहिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शूद्रं रन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्मृष्टाभिरन्ततः ॥” अन्ततो हृदयादिसमीपेन षोष्ठे न उत्तरीतर

शुद्धी

मपकर्षात् । अतएव सृष्टाभिरित्युक्तं न तु
मचित्ताभिरिति ।

“स्त्री शुद्धः शुद्धते नित्यं चालनाच्च करोष्ठयोः ॥”
इति ब्रह्मपुराणवचनञ्च । याज्ञवल्क्यः ।

“प्राग्वा ब्राह्मणेषु तीर्थेन द्विजो नित्यमुप-
सृष्टेत् ॥”

अत्र द्विजस्यैव षाचमने ब्राह्मणतीर्थोपादानात्
स्त्रीशुद्धयोर्षं तेनाचमनम् । एवमेव मिता-
चारायां व्यक्तमुक्तं मरीचिना ।

“स्त्रियास्त्री दशिक तीर्थे शुद्धजातेस्तथैव च ।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरितयोरेव चोभयोः ॥” इति ।

एतदनन्तरं इन्द्रियादिष्वर्चनन्तु ब्राह्मणवदेव ।
प्रमाणान्तरन्तु वाजसनेयिसामगम्याहाङ्गिक-
तत्त्वयोरनुसन्धेयम् । इतिवन्द्यघटीयश्रीहरिहर

भट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं
शुद्धाङ्गिकाचारतत्त्व समाप्तम् ॥

शुद्धधर्मः, पु. (शुद्धस्य धर्मः ।) शुद्धस्य शास्त्र-
विहिताचारः । तस्य विवरणं शुद्धज्ञानशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥

शुद्धप्रियः, पु. (शुद्धाणां प्रियः ।) पलाण्डुः । इति
राजनिर्घण्ट ॥ शुद्धस्य प्रियद्रव्ये, त्रि ॥

शुद्धप्रेष, पु. (शुद्धस्य प्रेषः ।) शुद्धस्य परिचारक-
ब्राह्मणादि । इति केचित् ॥

शुद्धशासन, स्त्री. (शुद्धस्य शासनम् ।) शुद्धस्याधि-
कारो लेख्यपत्रादिर्वा । यथा,—

“स्यादमित्यन्दिरमण शास्त्रानगरमित्यपि ।
शासनं धर्मकौल. स्यात्सकृति शुद्धशास-

नम् ॥”
इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥

शुद्धा, स्त्री (शुद्धस्य जातिः । शुद्ध + “शुद्धा
चामहत्पूर्वा जातिः ॥” इति टाप् ।) शुद्ध-
जातिस्त्री । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु ॥ १३ । १३)
शुद्धैव भार्या शुद्धस्य सा च स्वा च दिश

स्मृते ॥”

शुद्धान्त, स्त्री. (शुद्धस्य अन्तम् ।) शुद्धस्त्रामिकान्तम् ।
यथा,—

“शुद्धान्ते तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः ।
स व खरत्वमुद्भव शुद्धत्वश्चाधिगच्छति ॥”

शुद्धान्त शुद्धस्त्रामिकान्तम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
अन्यत् शुद्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शुद्धाभार्य, पु. शुद्धा भार्या यस्य सः । शुद्धास्त्रामौ
इति व्याकरणम् ॥

शुद्धार्त्ता, स्त्री. (शुद्धेण आर्त्ताः ।) प्रियङ्गुहृत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुद्धावेदी, [न्]पु. (शुद्धां विन्दतीति । विद् +
षिनि ।) शुद्धविवाहकर्त्ता । यथा,—

“शुद्धावेदी पतत्यत्रेत्तथ्यतनयस्य च ।
श्रीनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया मृगो ॥”
इति दायभागः ॥

शुद्धी, स्त्री. (शुद्धस्य स्त्री ।) “पुर्योगादाख्यायाम् ॥”
४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) शुद्धस्य भार्या ।
इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ॥ १ । ८१ ।

शून्यः

“विप्रात् मूर्च्छाभिपिक्तो हि क्षत्रियाणां विशः
क्षियाम् ।

अश्वघः शुद्धां निषादो जातः पारशवोऽपि
वा ॥”

शूनः, त्रि. (तु शो शि गतिहृद्यो + क्तः । “शोदि-
तस्य ॥” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य न ।

“वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ।
इति संप्रसारणम् ।) हलः । ६ । ४ । २ । इति
दीर्घः । “शोदितो निष्ठायाम् ॥” ७ । २ । १४ ।

इति इडागमस्य न । वृद्धितः । इति व्याकर-
णम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।

“दुर्वर्णं हरिते शूने जायते चास्य लोचने ॥”
शून्ये, त्रि । यथा ऋग्वेदे । ७ । १ । ११ ।

मा शूने अग्ने निषदां नृणाम् ॥”
“हे अग्ने शूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे मा
निषदाम न निवसाम ॥” इति तद्गम्ये-सायणः)

शूनवान्, [त्] त्रि. (तु शो शि गतिहृद्यो +
क्तवतु ।) वर्धितः । इति व्याकरणम् ॥

शूना, स्त्री. (श्वयन्ति मृत्यु गच्छन्ति क्रीटादयो
यत्र । शि + क्तः । टाप् ।) प्राणिवधस्थानम् ।
इति हलायुधः ॥ अश्वविधा शूना यथा,—

“पञ्च शूना गृहस्थस्य सुस्त्री पेषण्युपस्कारः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते याश्च वाहयन् ॥”

पञ्चशूनापापनाशो यथा, मनु ।
“अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
पञ्चैतान यो महायज्ञान् न ज्ञापयति शक्तिः ।
स गृहेऽपि वसन्नित्य शूनादोषैर्न लिप्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अधोजिह्विका । इति हारावली ॥

शूनावान्, [न्] पु. (शूना + मतुप् । मस्य वः ।)
शूना विद्यते यस्य सः । कसाइ इति भाषा ।
इति केचित् ॥

शून्य, स्त्री. आकाशम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, भागवते । ६ । १३ । २० ।

“स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप ।
नीतस्तेनैव शून्याय नौहार इव भानुना ॥”)
विन्दु इति हेमचन्द्रः ॥

शून्य, त्रि. अतिशयेन ऊनः । अभावविशिष्टः ।
असम्पूर्णः । खालि इति पारस्यभाषा । तत्-
पर्यायः । वशिकः २ तुच्छः ३ रिक्तकः ४ ।
इत्यमरः ॥ शून्यम् ५ । इति तट्टीकाया भरतः ॥

“अविद्यजीवनं शून्यं दिक् शून्या चेदवान्धवा ।
पुत्रहोन गृहे शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥”
इति चाणक्यम् ॥

(शून्यायै प्राणिसिधायै हितः रहस्यस्थानत्वात्
शूना + यत् । यद्वा, शूने हितम् । खन् + “शूनः,
सम्प्रसारण वा च दीर्घत्वम् । ५ । १ । २ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या यत् सम्प्रसारणं दीर्घत्वञ्च ।)
निर्जनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भट्टिः । १८ । २८)
“केन सविद्वते नान्यस्वतो बान्धववत्सलः ।
विरौमि शून्यं पोषीमि कथं सन्धुसमुन्नवम् ॥”)

शूरणः

शून्यमध्यः, पुं. (शून्यं मध्यं यस्य ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शून्यगर्भवस्तुनि, त्रि ॥

शून्यवादी, [न्] पु. (शून्यं वदतीति । वद् +
षिनिः ।) शीगतः । इति जटाधरः ॥ नास्ति-
कश्च ॥

शून्या, स्त्री, नली । इति विश्वमेदिनी ॥ महा-
कण्टकिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ फणौमनसा
इति ख्याता । वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

शून्यालय, पुं. (शून्यं आलयः ।) निर्जनगृहम् ।
अत्र शयननिषेधो यथा । “मार्कण्डेयः ।
‘शून्यालये शशाने च एकहृत्ते चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपाशुषु ॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि ।
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ॥
नार्द्रवासा न नग्नश्च नीतरापरमस्तकः ।
नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैल्लङ्घने तथा ॥’
न स्वपेदित्यर्थः ॥” इत्याङ्गिकतत्त्वम् ॥

शूपकारः, पुं. (शूपं करोतीति । क्त + अण् ।)
शुद्धाणां पाचकः । यथा,—

“शुद्धपाकोपजीवी यः शूपकार इति स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अन्यत् दन्त्यसकारादौ द्रष्टव्यम् ॥

शूर, उ य ई स्तम्भे । हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आल०-स्तम्भे०-अक० हिसे सक०-सैट् ।
निष्ठायामनिट् ।) उ य, शूर्यते । ई, शूर्णः ।
स्तम्भो जडोभावः । इति दुर्गादासः ॥

शूर, त् क उ विक्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-आल०-अक०-सैट् ।) उ, अशु-
शूरत् । विक्रमः उद्यमः । इति दुर्गादासः ॥

शूरः, पु. (शूरयति विक्रामतीति । शूर + अच् ।
यद्वा, श्वति वीर्यं प्राप्नोतीति । शू + “शूसिचि-
मिजा दीर्घश्च ॥” उणा० २ । २५ । इति क्रन्
दीर्घश्च ।) वीरः । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १०८ । ४ ।

“शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥”)
यादवः । स तु श्रीकृष्णस्य पितामहः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ८ । २४ । २६ ।

“शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः ॥”)
सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिंघः । शूकरः ।
चित्रकः । सालः । लकुचः । मसूरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शूरणः, पु. (शूर्यते इति । शूर हिसे + ण् ।)
मूलविशेषः । शूल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अशोभः २ कन्दः ३ । इत्यमरः ॥ शूरणः ४ ।
इति तट्टीका ॥ शूलः ५ । इति जटाधरः ॥

शूलः ६ । इति मेदिनी ॥ कण्डूकः ७ कन्दौद
सुकन्दौ ८ खूलकन्दकः ९ दुर्गामारिः ११
सुहृत् १२ वातारिः १३ कन्दशूरणः १४
तीव्रकण्डः १५ कन्दार्द्रः १६ कन्दवर्धनः १७
बहुकन्दः १८ कथकन्दः १९ शूरकन्दः २० ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कथत्वम् । दीपनत्वम् ।
पाचनत्वम् । क्षमिकफानिलाहारासकासवमनाशः ॥

शूलगुणनाशित्वम् । असदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥ अपि च ।

“शूरणो दीपनो रुच्य कषाय कण्डुकत् कटु विष्टम्भी विषदो रुच्य कफार्श क्तनो लघु ॥ विशेषादर्शसे पथ्य श्लेहगुणविनाशन । सर्वेषां कन्दशाखाना शूरण श्रेष्ठ उच्यते ॥ दद्रूणा रक्तपित्ताना कुष्ठाना न हितो हि स सन्धानयोगसप्राप्त शूरणो गुणकृततम ॥”

इति भावप्रकाश ॥

अन्यञ्च ।

“शूरणो दीपनो रुच्य कफघ्नो विशदो लघु । विशेषादर्शसा पथ्यो ग्राम्यकन्दस्तु दोषल ॥”

इति राजवल्लभ ॥

श्लोनाकहृत् । इति शब्दमाला ॥

शूरणोद्गुज, पु, हरिद्राङ्गपची । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

शूरदेव, पु, चतुर्विंशतिभाष्यहृदन्तर्गताहं-द्विशेष । इति हेमचन्द्र ॥

शूरसेन, पु, (शूरा सेना यस्य ।) राजविशेष । देशविशेष । यथा,—

“शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावमन् पुरीम् । मायुरान् शूरसेनाथ विषयान् बभुजे पुरा ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्याय ॥

शूर्प, क माने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (सुग०-पर०-सक०-मेट् ।) पठस्वरी । क, शूरयति धान्य गृहो । इति दुर्गादास ॥

शूप, पु क्लोः (शूपयति धान्याटौनिति । शूर्प + अच् ।) यद्वा शूहिसायाम् + “बुगृभ्यां निञ्च ।”

उणा० ३ । २६ । इति प । चकाराठ म च कित् ।) तण्डुलादिस्फोटनाथे वशादिनिर्मिन्-पात्रविशेष । कुला इति भाषा । तत्पर्याय ।

प्रसोतनम् २ । इत्यमर ॥ सूप ३ कुन्ध ४ प्रसोतनी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “विष्टञ्च सूर्पवत् टोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधव ॥”)

द्वीणहयपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

शूर्पक, पु, (शूर्प इव प्रतिकृतिरस्य । “इवे प्रतिकृती । इति कन् ।) असुरविशेष । स च कामदेवस्य शव । इति हेमचन्द्र ॥

शूर्पकर्ण, पु, (सूर्पाविव कर्णो यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कुन्धतुन्धशुनियुक्ते, त्रि (यथा, कथामनिसागरि । ५५ । १६५ ।

“घटोदर शूर्पकर्णो गणाध्यक्षो मदोत्कट ॥”)

शूर्पकाराति, पु, (शूर्पकस्तन्नामासुर अराति-यस्य ।) कामदेव । इति हलायुध ॥

शूर्पकारि, पु, (शूर्पक अरिर्यस्य ।) कामदेव । इति हलायुध ॥

शूर्पणखा, स्त्री, (शूर्पा इव मखा यस्या । “पूर्व-पदात् संज्ञायाम्ग ।” ८ । ४ । ३ । इति षचम् । “नखमुखात् संज्ञायाम् ।” ४ । १ । ५ । इति न डोष् ।) रावणभगिनी । इति शब्द-

मालाशब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । १२ । ३८ ।

“रूप शूर्पणखानाम् सदृशं प्रत्यपच्यत ॥”)

शूर्पणखी, स्त्री, (शूर्पाकाराणि मखानि यस्या । केवलयोगिकत्वे ङीष् ।) रावणभगिनी । इति शब्दमालाशब्दरत्नावली ॥

शूर्पपर्णी, स्त्री, (शूर्पा इव पर्णानि यस्या । ङीष् ।) शिखीविशेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूर्पवात, पु, (शूर्पस्य वात ।) शूर्पस्य वायु । कुलार वातास इति भाषा । तत्पर्याय ।

फुल्लफाल २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शूर्पश्रुति, पु, (शूर्पो इव श्रुती यस्य ।) हस्ती । इति हारावली ॥

शूर्पी, स्त्री, (शूर्प + गौरादित्यात् ङीष्) चूद्र-सूर्प । इत्युणादिकोष ॥ शूर्पणखा । इति शब्दमाला ॥

शूर्म, पु, लौहप्रतिमा । इत्यमरटीकाया राय-मुकुट ॥

शूर्मि, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति भरतद्विरूप-कोष ॥

शूर्मिका, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति शब्द-शुभ्रां, रत्नावली ॥

शूल, रुजायाम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्) दीर्घा । शूलति लोक रोग । इति दुर्गादास ॥

शूल, पु, स्त्री, (शूलति लोकानिति । शूल रोगे + अच् ।) रोगविशेष । अस्त्रविशेष । वर्षा इति भाला इति च भाषा । इत्यमर ॥ सृत्य ।

केतन । विष्कम्भादिममविशतियोगान्तर्गत-नवमयोग । इति मेदिनी ॥ तद्योगजात-फलम् । यथा,—

“भीतो दरिद्रो दक्षिताप्रियश्च शूलोद्भव शूल इव स्वबन्धो । विद्यामयाभ्या रक्षितोऽथ शूली करोति लोके न हित कदाचित् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीप ॥

सुतीक्ष्ण । अय कौल । इति धरणि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०७ । १२ ।

“ततस्ते शूल शारोप्य त मुनि रक्षिणस्तदा । प्रतिजग्मुर्महोपाल धनान्यादाय तान्यथ ॥”)

अथ । इति केचित् ॥ विक्रं तव्यम् । यथा,—

“अदृशूना जनपदा शिवशूनाश्चतुष्यथा । प्रमदा केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥”

इति महाभारते आदिपर्व ॥

अथ शूलाधिकार । तत्र शूलस्य सन्निकृष्ट निदानमाह ।

“दीपे पृथक् ममस्तामहन्ते शूलोऽपघा भवेत् सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवन प्रभु ॥”

प्रभु कर्ता ॥ वातिकस्य विप्रकृष्टनिदान-सप्रामिन्नक्षणमाह ।

“व्यायामपानादतिमैशूनाश्च प्रजागराच्छेतजज्ञादिपानात् ।

कलायमुहाटकिकोरदूषात् अत्यर्थरुचाध्यशनाभिघातात् ॥

कषायतिक्तातिविरुद्धजान्-विरुद्धवसूरकशष्कशाकै ।

विटकुक्रसूत्रानिलसन्निरोधात् शोकोपवासादतिहास्यभाषात् ॥

वायु प्रवृद्धो जनयेद्दि शूल हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे ।

जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोप मसुपैति गाढम् ॥

मुहूर्मुहूर्थोपशमप्रकोपै-र्विष्मत्प्रसस्तभनतोदमेदः ।

सखेदनाभ्यञ्जनमहर्नाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च मम प्रयाति ॥”

व्यायामो मज्जयुहादि । पान नुरुगरयादि । मैथन स्त्रीसेवा । प्रजागर रात्रौ । गन्धमति-योगात् । कलायस्त्रिपुट । भाटकी तुवरी ।

कोरदूषक कोद्वः । अत्यर्थरुच्यद्रव्यसेवा । अध्यशन भुक्तस्योपरि भोजनम् । अभिघातो लोष्टादिभि । कषायतिक्तरससेवा । विरुद्धजान्

विरुद्धमङ्गारितमन्नकलायशाकादि तज्जमन्न भक्ष्यम् । वज्र शष्कमामम् । तस्य शूलस्य देशमाह । हृदयादिषु ॥ तस्य हृच्छूलस्य

दृथगपि लक्षणं पठति ।

“कफपित्ताश्रुहस्तु मारुतो रमवर्हित । हृदिस्य कुरुते शूलमुच्छ्वासस्यावरोधकम् ।

स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपनः ॥”

पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह । कफ निम्बह पवन शूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थ पार्श्वयो शूल कुर्थादाभानसयु-

तम् ।

तेनोच्छ्वसिति वक्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राश्च नाप्रुयादेष पार्श्वशूल प्रकीर्तित ॥”

वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह । “सरोधात् कुपितो वायुरस्थि मन्त्रित्य तिष्ठति ।

वस्तिवह्णनाडोयु तत शूलस्तु जायते ॥”

विष्मत्प्रवातसरोधी वस्तिशूल स उच्यते ॥”

प्रकृतमनुसरति । जीर्णे भुक्ते । प्रदोषे रात्र्या-गमे रात्रिभवशीतेन वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च ॥ तथैव पैत्तिकमाह ।

क्षारातितीक्ष्णीष्णविदाहितैल-निय्यावपिष्णाककूलन्ययुषै । कटुन्धसीवोरसुराविकारैः

क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥ ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्त प्रकुप्याश्च करोति शूलम् ।

दृग्शीहदाहार्त्तिकर हि नाभ्या सखं दम्बूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् ॥

मध्य दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च । शीतेऽतिशीते ससुपैति शान्ति सुखादुशीतरपि भोजनैश्च ॥”

शूलः

निश्रावो राजमाषः । सौवीरं सन्धानभेद' ।
सुराविकारै' । परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा-
मता । तस्या विकारैः । रविप्रताप आतपः ।
आभ्यातियोगी मैथुनाधिक्यम् । विदाहीत्यु-
क्तापि अग्रनैर्विदग्धैरिति बोधयति । अवि-
दाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्दिहाहिल भवति ।
जनदात्यये शरदि । शीते शीतकाले । शीतै
व्यादिभिः ॥ * ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“भ्रानुपवारिजकिलाटपयोविकारै-
र्भासिपिष्टकशरातिलशस्कुलीभिः ।
अन्ये व्वलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥
हृत्सासकाससदनारुचिमप्रसैकै-
रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वै' ।
भुक्तैः सदैव हि रुज कुरुतेऽतिमात्र
सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥”

भ्रानुप इहजसदेशज भक्ष्यम् । वारिज शालू-
कादि । किलाट' ।

“पक्व दध्ना सम चीर विज्ञेया दधिकूर्चिका ।
तक्ते च तक्कूर्चो स्यात्तयो' पिण्डः किला-
टक' ॥”

पयोविकार' पायमादि । पिष्ट माषादि ।
अन्ये गुर्वादिभि' स्तिमितभार्द्रचर्मावगुण्डित-
मिव यत् कोष्ठ शिरश्च तयोर्गुरुत्वै' सह ।
सूर्योदय इति त्रिधाविभक्तदिवसप्रथमभाग-
स्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्च-
यात् । कुसुमागमे वमन्ते ॥ * ॥ इन्द्रजमाह ।
“हिदोषलक्षणैरेतैर्विद्व्याच्छूल हिदोषजम् ॥”
त्रिदोषजमाह ।

“सर्वेषु देशेषु समस्तनिङ्ग
विद्याङ्गिषक् सर्वं भव हि शूलम् ।
सुकष्टमेन विषवञ्चतुल्य
विवर्णनोयश्च वदन्ति तज्ज्ञा' ॥”

सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाश-
येषु । सर्वं भवं त्रिदोषज शूल विन्द्यात् । सुकष्ट-
साध्य विषवञ्चतुल्य मारणात्मकत्वात् ॥*॥
भ्रामजमाह ।

“भाटोपहृत्सासवमीगुरुत्वं
स्तैमित्यमानाहकफप्रसैकै' ।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-
मामोहव शूलमुदाहरन्ति ॥

कफस्य कफशूलस्य । आमोहव भ्रामादुहवो
यस्य त शूलम् । भ्रामाच्छूले जाते पश्चा-
द्दोषसञ्चयः । अतएव शूलस्याष्टत्वमुक्तम् । स
च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिदोषै-
वंस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोष
सम्बन्धः ॥ * ॥ भ्रामशूलस्य दोषविशेषेण देश-
विशेषमाह ।

“वातात्मक वस्तिगत वदन्ति
पित्तात्मक चापि वदन्ति नाभ्याम् ।
हृत्पार्श्व कुक्षौ कफसन्निविष्ट
सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥”

शूलः

हृत्पार्श्व कुक्षौ हृत्पार्श्वार्थां सहिते कुक्षौ ।
कफसन्निविष्ट कफेनाविष्टम् ॥*॥ तन्वान्तरोक्त-
मामशूलमाह ।

“अतिमात्र यदा भुक्त पावके ऋदुतां गते ।
स्थिरौक्ततन्तु तत् कोष्ठे वायुनाहत्य तिष्ठति ॥
यदान्न न गत पाक तच्छूल कुरुते भृशम् ।
सूर्च्छाधानविदाहंश्च हृत्क्लेशं सविलाम्बकम्
कम्पशातमतोसारं प्रमोह जनयेदपि ।
अविपाकोहव शूलमेतमाहुर्मनीषिण ॥”
अविपाकोहव आमोहवमित्यर्थः ॥ * ॥ शूल-
स्योपद्रवनाह ।

“वेदनातिव्याध सूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वर' ।
भ्रमोऽरुचि' क्लेशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च ।
उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलस्य नास्ति स ॥”
शूलस्यैव भेद परिणाममाह ।

“स्त्रैर्निदानैः प्रकुपितो वायु' सन्निहितो यदा
कफपित्ते समाहत्य शूलकारी भवेदबली ॥
भुक्तो जीर्यति यच्छूल तदेव परिणामजम् ॥”
स्त्रैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका सप्रति-
रुक्ता । भुक्तो जीर्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम् ।
समाहत्य व्याप्य ॥*॥ अथान्नद्रवनामान शूल-
विशेषमाह ।

“जीर्णं जीर्यत्यजीर्णं वा यच्छूलमुपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ।
न ग्रम याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृत ॥”
नेद शूलमसाध्य चिकित्साभिधानात् ॥*॥ अथ
शूलस्य चिकित्सा ।

“धमन लङ्घन खेद पाचन फलवर्तय' ।
घारचूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥
विज्ञाय वातशूलन्तु स्त्रे हस्त्रैर्देषुपाचरेत् ।
शूलशान्त्याकुलस्य स्यात् खेद एव सुखावह' ॥
श्रुतिका सजला पाकाहनीभूता पटे क्षिपेत् ।
कृत्वा तत्पोटलीं शूली तया खेद विधापयेत् ॥
इति श्रुतिकारखेद ॥

“कार्पासास्थिकुलालिकातिलयवैरेरण्डमूला-
तसौ-
वर्षाभूषणबीजकाञ्जिकयुनैरेकीकृतैर्वा पृथक्
खेद स्यादथ कूर्परोदरशिरःस्निग्धानुपादा-
हली-
गुल्फस्कन्धकटीरुजो विजयते नि'शेषवाता
र्त्तिहा ॥”

इति कार्पासाख्यादिखेद' ॥
“तिलैश्च गुटिका कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।
शूल सुदुस्तर तेन शान्ति गच्छति सत्वरम् ॥
नाभिलेपाज्जयेच्छूल मदन काञ्जिकान्विनभ ॥
मदन मयनफलम् ॥ * ॥

“विश्वमेरण्डमूलन्तु क्वाथ कृत्वा शृत पिबेत् ।
हिङ्गुसौवर्चलोपेत सद्य शूलनिवारणम् ॥*॥
गुडशालियवा, चीर सर्पि' धान विरेचनम् ।
जाङ्गलानि च मासानि भेषज पित्तशूलिनाम् ॥”
सण्णोरजतताम्नाया भाजनानि गुरुणि च ।
तोयेनपरिपूर्णानि शूलस्योपरि धारयेत् ॥*॥

शूलः

विरेचन पित्तहरं प्रशस्तं

रमाश्च शस्ता' शशलावकानाम् ॥*॥

सगुडां घृतसयुक्ता भक्षयेद्वा हरीतकीम् ।
प्रलिङ्गाच्छूनशान्त्यर्थं धात्रौचूर्णं समाचिकम् ॥
शाल्यन्न जाङ्गल मासमरिष्ट कटुक रसम् ॥
मधुनि जीर्णगोधूम कफशूले प्रयोजयेत् ॥”
अरिष्ट भेषजकायमिहं मध्यम् ॥ * ॥
“लवणत्रयसयुक्त पञ्चकोल सरामठम् ।
सुखोष्णानाम्बुना पीत कफशूल प्रशाशयेत् ॥*॥
भ्रामशूले क्रिया कार्या कफशूलप्रणाशिनी ।
सेव्यमामहर सर्वं मद्यमग्निविवर्धनम् ॥*॥
तौष्ण्यायश्चूर्णसयुक्त त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
प्रयोज्य मधुसर्पि'भ्या सर्वं शूलनिवारणम् ॥”
तौष्ण्या राजिका ॥*॥

“दारुहैमवतौकुष्ठभृताहाहिङ्गुसैन्धवै' ।
अन्नपिष्टैः सुखोष्णैश्च निम्बेच्छूलयुतोदरम् ॥
शूल वेत्त तथैरण्ड चित्रक विश्वभेषजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसयुक्त सद्य शूलनिवारणम् ॥”
वातरोगान्तर्गताधानचिकित्साया लिखितो
नाराचनामा रसोऽन्यच्च विरेचन शूले हितम् ॥
“कुष्माण्ड तनु कृत्वा तु क्षित्वा घर्मे विशोषयेत्
स्यात्वां निद्रिम्य तत् सर्वं' पिधानेन विधाप्य
च ॥

चुङ्गा निवेश्य वङ्गिञ्च ज्वालयेत् कुशलो जनः ।
यथा तत्र भवेन्नस्य किन्त्वङ्गारो दृढो भवेत् ॥
तदा निर्व्वापयेच्छीत चूर्णित चूर्णयेत्तु तम् ।
माषद्वयमित तावच्छटौचूर्णञ्च मिश्रितम् ॥
जलेन भक्षयेन्नित्य महाशूलाकुलो नरः ।
असाध्यमपि यच्छूल तदप्ये तेन शास्यति ॥”
इति कुष्माण्डचारः ॥ * ॥

अथ परिणामशूलस्य चिकित्सा ।

“लङ्घन प्रथम कुर्यादमन सविरेचनम् ।
पक्तिशूलोपशान्त्यर्थं तत्र वान्तेविधिर्यथा ॥
पीत्वा तु चीरमाकण्डमदनकायसयुतम् ।
कान्तारकस्य पौण्ड्रस्य कोशकारस्य वा रसम्
कषाय वाथ निम्बस्य कटुतुम्बीरस वचाम् ।
यथाविधि वनेहीमान् पक्तिशूलाहृती जनः ॥
त्रिहता च तथा दन्त्यास्तेलेनैरण्डजेन वा ।
टक्त विरेचन सद्य' पक्तिशूल निवारयेत् ॥
विडङ्ग तण्डुल व्योष त्रिहृदन्तिसचिक्रकम् ।
सर्व्वाण्येतानि सगृह्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकान् कृत्वा खादेदुष्णैर्न वारिणा ।
जयेत्त्रिदोषज शूल परिणामसमुद्भवम् ॥”
इति विडङ्गादि मोदक ॥ * ॥

“नागरतिलगुडकल्का पयसा सर्पिथ्य य पुमान्
लिङ्गात् ।

उग्र परिणतिशूल नश्चेत्तस्य त्रिरात्रेण ।
पीत शम्बूकज भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
पक्तिज नाशयत्येव शूल विश्णुविवासुरान् ॥
लोहपथ्याकषाण्डौचूर्णं समधुसर्पि'षा ।
विलिङ्गन् विनिहन्त्येव शूल हि परिणामजम् ॥”
इति पथ्यादिलोहम् ॥ * ॥

शृङ्गक', पु, (शृङ्ग इव । कन् ।) जीवकहृत् ।
इति जटाधरः ॥

शृङ्गकन्द, पु, (शृङ्गवत् कन्दो यस्य ।) शृङ्गा-
टक । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गज, क्लौ, (शृङ्गात् जायते इति । जन + ड ।)
अगुरु । इति रत्नमाला ॥ शरे, पु । यथा ।

शृङ्गाच्छरो जायते । इति सच्चिन्मसारकारक-
पाद ॥ शृङ्गजाते, त्रि ॥

शृङ्गवेर, क्ली, (शृङ्गस्येव वेर शरीर यस्य ।)
आर्द्रकम् । इत्यमरः ॥ शृङ्गही । इति राज

निर्घण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"पिप्पलीमरीचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ॥")

गुहचण्डालपुरम् । यथा,—
"मारुते गच्छ शौभ्र त्वमयोध्या भरत प्रति ।

जानीहि कुशलो कश्चित् जनो नृपतिमन्दिरे ॥
शृङ्गवेरपुर गत्वा ब्रूहि मित्र गुह मम ।

जानकीलक्ष्मणोपेतमागत मा निवेदय ॥"
इत्यध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे १४ अध्यायः ॥

शृङ्गवेरक, क्ली, (शृङ्गवेरमेव । स्वार्थे कन् ।)
आर्द्रकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शृङ्गवेराभमूलक', पु, (शृङ्गवेराभ मूल यस्य ।
कन् ।) एरका इति भावप्रकाशः ॥

शृङ्गमूल', पु, (शृङ्गवत् मूल यस्य ।) शृङ्गाटक ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गमोही, [न्] पु, (शृङ्गाय मन्मथाङ्ग टाय
मोहयतीति । सुह + षिच् + षिनि ।) चम्पक ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गला, स्त्री, (शृङ्गवत् लातीति । ला + क ।)
अजशृङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शृङ्गवान्, [त्] पु, (शृङ्गाणि सन्ति अर्थात् ।
शृङ्ग + मतप् । मस्य व ।) कुरुवर्षीयर्मा-
पर्वत । स तु दीर्घं ८०००० अश्रुतिमङ्गस

योजनानि । प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि ।
विस्तारे तथैव । यथा,—

"हिमवत्समकूटस्य निषधस्यास्य दक्षिणे ।
नील श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वता ॥

लक्षप्रमाणी द्वौ मध्यौ दशहोनास्तथा पर ।
सहस्रद्वितयोच्छायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥"

इति विश्वपुराणे २ अश्रे २ अध्यायः ॥

लक्षप्रमाणी द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषध
नोली । यद्यपि जम्बुद्वीपमण्डलाकारस्य लक्ष

योजनप्रमाणत्वान्मध्यरेखायामेव मुख्य लक्ष-
प्रमाणत्वम् । निषधनीली तु तन्मध्यरेखातो

दक्षिणतश्चोत्तरतश्च सप्तदशयोजनसहस्रान्तरि
तत्वादीर्घ्येण नौ । तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्ष-

प्रमाणावित्युक्तम् । अपरे तु हेमकूटादयो दश
होना दशदशान्युना हेमकूटश्चेतौ नवतियोजन

सहस्रप्रमाणी हिमवच्छृङ्गिणावशीतियोजन-
प्रमाणी । तदुक्तं बाराहे ।
'द्वीपस्य मण्डलोभावात् द्वासहस्री प्रकीर्तितम् ॥

इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥
भागवतम् ३ दैर्घ्ये १०००० दशसहस्रयोजनानि

प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि । यथा ।
उत्तरोत्तरेणोलाहत नील श्वेत शृङ्गवान् इति

त्रयो रम्यकाहरणमयकुरुणां वर्षाणां मर्यादा-
गिरय प्रागायता उभयतः चारोदावधयो

द्विसहस्रयोजनपृथक् एकैकश्च पूर्वस्मात् पूर्व-
स्मादुत्तरोत्तरो दशाशाधिकाशेन दैर्घ्येण एव

रुसन्ति । एव दक्षिणेनेनाहतं निषधो हेम-
कूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला-

दयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिपुरूप-
भारताना यथासख्यम् ॥ इति श्रीभागवते ५

स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

शृङ्गाट, क्ली, (शृङ्गमुत्कपे शटतीति । शट् +
अच् ।) चतुष्पथम् । इति हेमचन्द्रः धरणिश्च ॥

शृङ्गाट, पु, (शृङ्गवत् कण्टक शटतीति ।
शट् + अच् ।) जलकण्टक । इति भूरि-

प्रयोगत्रिकाण्डशेषी ॥ स्वादुकण्टकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कामाख्यादेशस्थपर्वत । यथा,—

"द्वीपवत्या पूर्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्वत ।
तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेक प्रतिष्ठितम् ॥

मरित्तु सिद्धा त्रिस्रोता दक्षिणोदधिगामिनौ ।
शृङ्गाटकस्य सतत स्वनन्ती प्राविपादत ।

दक्षिण मागर याति भर्गस्य प्रियकारिणी ॥
मन्त्रले यो नर स्नाति तिस्रोताया नरोत्तमः ।

शृङ्गाटक समाकृष्ट पूजयेन्नृशङ्करम् ॥
स दोषकाय शृङ्गात्मा प्राप्य कामानिहातुलान् ।

अन्ते भर्गश्च याति ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

शृङ्गाटक, क्ली, (शृङ्गाटमेव । स्वार्थे कन् ।)
चतुष्पथम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ७१ । ४५ ।

"ता शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्या
रजोऽरुणहाङ्गपाटयन्ताम् ॥")

जनल-लताफलविशेष । पानिफल इति शिङ्गाडा
इति च भाषा । तत्पर्याय । जलसूचि २

सघाटिका ३ वारिकण्टक ४ । इति जटा-
धर ॥ शृङ्गाट ५ वारिकुजक ६ । इति

द्विकण्डशेष ॥ चौरशुक ७ जनकण्टक ८
इति शब्दमाला ॥ शृङ्गाटक ८ शृङ्गरुह १०

जनवल्ली ११ जलाशय १२ शृङ्गकन्द १३
शृङ्गमूल १४ विषाणी १५ । अस्य गुणा ।

शोणितपित्तहरत्वम् । लघुत्वम् । सरत्वम् ।
हृद्यत्वम् । विशेषात् त्रिदोषघातभ्रमशोक

नाशित्वम् । रुचिप्रदत्वम् । मेहनदाढाहेतुत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । गुरुत्वम् ।

विष्टम्बित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
खाद्यविशेष । समूसा इति हिन्दी भाषा ॥

यथा, भावप्रकाशे ।
"शुद्धमास तनूक्त्य कर्त्तितं स्वोदितं जले ।

लवङ्गं हिङ्गुसहितं लवणाद्रं कसयुतम् ॥
एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् ॥

एते सगन्धे तदुच्छृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधै ॥
शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणं पूरितम् ।

पुनः सर्पिपि संशुष्टं माम शृङ्गाटकं वदेत् ॥
मास शृङ्गाटकं रुच्यं हृदयं बलकृत् गुरु ।

वातपित्तहर हृद्यं कफघ्नं धौर्ध्यवर्द्धनम् ॥"
शृङ्गाटक', पु, (शृङ्गाट एव । स्वार्थे कन् ।) जल-

कण्टक' । इति राजवल्लभ ॥

शृङ्गार, क्ली, (शृङ्ग प्राधान्यं ऋच्छतीति । ऋ +
अण् ।) लवङ्गम् । सिन्दूरम् । चूर्णम् । इति

मेदिनी ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कालागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गार', पु, (शृङ्ग कामोद्रे कश्च्छतीति । ऋ
गतौ + "कर्मण्यण् ।" ३।२।१ इत्यण् । यद्वा,

शृङ्ग हिंसायाम् + "शृङ्गारशृङ्गारौ ।" उणा०
३।१।३६ । इति आरनप्रत्ययेन साधुः ।)

सुरत' । नाय्यरस । गजभूषणम् । इति
मेदिनी ॥ * ॥ नाय्यरसस्य लक्षणं यथा,—

"पुस' स्त्रिया स्त्रिया पुंसि सयोग प्रति या
सृष्टा ।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥"

इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अपि च ।

"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागममहेतुकं ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रस शृङ्गार इत्यते ॥

परोडा वर्जयित्वात्र वेद्याज्ञाननुरागिणीम् ।
भालम्बन नायिका स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बकृताद्युद्दीपन मतम् ।
भ्रूविचेपकटाचादिरनुभाव प्रकीर्त्तितः ॥

त्यक्तोपमरणात्सन्तुगुष्ठाव्यभिवारिणः ।
स्थायी भावो रति श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥"

स च द्विधा । विप्रलम्भ समोग्यः । इति
साहित्यदर्पणम् ॥ अन्यत् मैथुनशब्दे द्रष्ट-

व्यम् ॥ * ॥ शृङ्गारादिभङ्गे नरको यथा,—
"शृङ्गाराहारनिद्राणां यच्च भङ्गं करोति च ।

स व्रजेत् कालसूत्रञ्च स्वामिनश्च विशेषतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४२ अध्यायः ॥

शृङ्गारक, क्ली, (शृङ्गारमेव । स्वार्थे कन् ।)
सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शृङ्गविशिष्टे,

त्रि । शृङ्गशब्दात् "शृङ्गहन्दाभ्यामारकन्
वक्तव्यः ।" ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या

आरकन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ स्वार्थे के शृङ्गारश्च तत्र पु ॥

शृङ्गारभूषण, क्ली, (शृङ्गारस्य भूषणम् ।)
सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शृङ्गारयोनिः, पु, (शृङ्गारे यो निरुत्पत्तिर्यस्य ।)
कामदेव । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥

शृङ्गारौ, [न्] पु, (शृङ्गारोऽस्यास्तीति । इणि ।)
पुंग । गज । सशृङ्गारः । सुवेशः । इति

मेदिनी ॥ मायिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शृङ्गि', स्त्री, मत्सरविशेषः । शिङ्गीमाछ' इति

भाषा । यथा,—
"मद्गुरुरस्वप्रिया शृङ्गी शृङ्गिरित्यपि कुत्रचित्
स्यादप्रिया मद्गुरुरसीति च नामद्वयम् कश्चित् ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

श्रुतिक, क्ली, विषभेदः । इति हलायुधः ॥
 श्रुतिका, स्त्री, प्रतिविषा इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रुतिण, पु, (श्रुते स्तः अर्थेति । श्रुत् + "ज्योत्सना-
 तमिसेति ।" ५ । २ । ११४ । इति इनच् ।)
 मेघः । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रुतिणी, स्त्री, (श्रुते स्त अस्या इति । श्रुत् +
 इनिः । डीष् ।) गौः । इत्यमरः ॥ श्लेषघ्नी-
 वृत् । मल्लिकावृत् । ज्योतिषतीवृत् । इति
 मेदिनी ॥
 श्रुती, [न]पु, (श्रुत् + इनि ।) हस्ती । वृत् ।
 पर्वत । (यथा, रघु । १२ । ८० ।
 "रुध राम श्रुतीव टङ्गच्छिन्नमनःशिलः ॥"
 ऋषिविशेषः । स तु शमीकपुत्रः । अभिमनूजः
 परिचित् अनैनाभिगमः ।) श्रुत्युक्ते, त्रि ।
 इति मेदिनी ॥ यथा, रामायणे । २ । २५ । २० ।
 "महिषाः श्रुतिपौरौद्रा नते द्रुघ्नन्तु पुत्रक ॥"
 श्रुती, स्त्री (श्रुति + वा डीष् ।) मत्स्यविशेषः ।
 श्रुती इति जियल इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 मदगुरप्रिया २ । इत्यमरः मधुसू ॥ मङ्गलै ३ ।
 इति कलिङ्ग ॥ मदगुरसौ ४ अप्रिया ५
 श्रुतिः ६ । इति केचिदिति भरतः ॥ अस्या
 गुणाः । स्वादुरमत्वम् । स्निग्धत्वम् । हृ-
 नत्वम् । कफकोपनत्वम् । शोथपाण्डुमरुत्पित्त-
 नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अतिविषा ।
 ऋषभौषधम् । इत्यमरः ॥ कर्कटश्रुती । प्लव ।
 वट । विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलङ्कार-
 सुवर्णम् । यथा । स्त्री श्रुती मण्डनस्वर्णम् । इति
 भरतदृतरत्नकोषः ॥
 श्रुतीकनक, क्ली (श्रुती मण्डनस्वर्णम् । तदेव
 कनकम् ।) अलङ्कारसुवर्णम् । इत्यमरः ॥
 अलङ्कारस्य कुण्डलादेर्यत् सुवर्णं तत् श्रुती-
 कनकमुच्यते श्रुती अलङ्कारः तदर्थं कनक-
 श्रुतीकनक अलङ्कारसुवर्णस्य श्रुतीति च नाम ।
 स्त्री श्रुती मण्डनस्वर्णम् इति रत्नकोषः ॥ श्रुती
 क्रसान्ता च श्रुति कर्णादीन् श्रुति अग्नि
 अग्नि वने नाञ्जीति इ निपातनात् जि पाच्छो-
 णादीति ईपि श्रुती । इति भरतः ॥
 श्रुति, स्त्री, अद्, शः । इत्यमरः ॥ "श्रुणाति मर्म-
 स्थान श्रुतिः । श्रु गि हिंसने कग्ज्याग्ला-
 हात्वादेर्निरिति स्वादित्वात् क्तिर्नि निपा-
 तनादिह ङस् । नाञ्जीति ङृण्वर्वा ।
 "श्रुतिरद् शवाचो च काशश्च वृणवाचक ।"
 इति शभेदात् तालव्यादि । सरति मर्मस्थान
 गच्छति श्रुतिर्हन्त्यादिरित्यन्ये । स्त्रियामित्यत्र
 ह्योरिति पाठः । इति मेदिनी ॥ आवक्षमन्-
 मवमत्य श्रुति शिताग्रमिति भाषः । स्त्रिया-
 मिति प्रायिकत्वादुक्तमिति सुकुटः ।" इति
 भरतः ॥
 श्रुतः, त्रि, (आ पाके + क्तः ।) "श्रुतं पाके ।"
 ६ । १ । २७ । इति श्रुभावः ।) पक्वचौरान्य-
 प्रयासि । इत्यमरः ॥ श्रुतमत्र विवर्जयेदिति-
 त्वापम् । इति भरतः ॥ कथितम् । इति शब्द-

चन्द्रिका रत्नमाला च ॥३॥ अथ काथविधिः ।
 "पौर्णमीय षोडशगुणं क्षुष द्रव्यपले चिपेत् ।
 सृत्पात्रे काथयेत् ग्राह्यमष्टमाशवशेषितम् ॥
 कर्षादी तु पल यावत् दद्यात् षोडशिक जलम् ।
 तज्जल पाययेद्दोमान् कोष्ण सृहग्निसाधितम् ।
 श्रुतं काथ कषायश्च निर्युहं स निगद्यते ॥"
 काथपानमात्रमाह ।
 "मात्रोत्तमा पलेन स्यात्त्रिभिरक्षैस्तु मध्यमा ।
 जघन्या च पलाङ्गेन खे हक्ताथौषधेन च ॥"
 तन्वान्तरे ।
 "काथद्रव्यपले वारि हिरष्टगुणमिष्यते ।
 चतुर्भागावशेषितुं पयं पलचतुष्टयम् ॥
 दौमानल महाकायं पाययेत् ह्यञ्जलि जलम् ।
 अन्ये त्वहं परित्यज्य प्रसृतन्तु चिकित्सकाः ॥
 काथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टभागावशेषितम् ।
 पारम्यर्थोपदेशेन हृह्वैद्या पलहयम् ॥"
 अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशेषितापेक्षया
 गुरुत्वाद्दोमानल महाकाय पलहय पायये-
 न्मध्यमानिमलकाय पलमात्र पाययेत् ।
 मात्रोत्तमा पलेन स्यादित्यादिवचनात् ।
 "काथे चिपेत् मितामगैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः ।
 वातपित्तकफातङ्गे विपरीत मधु स्मृतम् ॥
 जीरक गुग्गुलु चार लवणश्च शिलाजतु ।
 ङिङ्ग त्रिकटुकश्चैव काथे शाणोन्मित चिपेत् ॥
 क्षीर घृत गुडं तैल मूत्र चान्यत् द्रव तथा ।
 कल्क चूर्णादिक काथे निचिपेत् कर्षसम्मितम् ॥
 तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रमन्नवदनेक्षणः ।
 औषध हेम रजत शृङ्गाजनपरिस्थितम् ॥
 पिबेत् प्रमन्नहृदय पीत्वा पात्रमधोमुखम् ।
 विधायाम्य सलिल ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्तश्च ।
 "दद्यादापोत्थितात्तोये वङ्गिवा परितापितात् ।
 नि श्रुतो यो रस पूत स श्रुत ममुदाहृत ॥"
 इति वैद्यकम् ॥
 श्रु, व लृङ् उ पर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (श्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) व, श्रुत्-
 स्यति श्रुत्स्यति । लृ, अश्रुत् । उ, शर्धते ।
 उ, शर्धित्वा श्रुत्वा । पर्देऽपानोत्सर्गः । श्रु
 प्रहसने इति चुरादिपरस्मैपदीधातुरन्येर्न
 मन्यते । प्रहसन विद्रव । इति गोविन्दभट्टः ।
 शर्धयति वृह कुत्सितशब्देर्बालः । इति रमा-
 नाथः । इति दुर्गादासः ॥
 श्रु, उ ज क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
 उभ०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, शर्धित्वा
 श्रुत्वा । ज शर्धति शर्धते । क्लेदनमाद्रभावः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 श्रु, पु, (श्रु + बाहुलकात् कु ।) बुद्धिः ।
 गुदम् । इति विश्वः ॥
 श्रु, पु, (श्रु + "श्रुतिश्रुयोः क् ।" उणा० १ ।
 ८३ । इति क् ।) कुत्सितः । अपानम् । इति
 सचिन्सारीणादिवृत्तिः ॥

श्रु, गि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क्रा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) गि, श्रुणाति । श्रेष्णः ।
 श्रेष्णः । इति दुर्गादासः ॥
 श्रेखर, क्ली, लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिशु-
 मूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रेखर, पु, (शिशु गती + बाहुलकात् अरप्रत्य-
 येन साधुः ।) शिखावस्थितमाख्यम् । इत्य-
 मरः ॥ यथा,—
 "शिखाविन्ध्यस्तमालायामापीडः श्रेखरोऽपि च ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माघे । ११ । ४६ ।
 "नवकारनिकरेण स्पष्टबभ्रुकसून-
 स्तवकरचितमेते श्रेखर विभ्रतीव ॥"
 शिरोभूषणमात्रम् । यथा, कुमारः । ७ । ३२ ।
 "बभ्रुव भस्त्रेव सिताङ्गराग'
 कपालमेवामलश्रेखरश्रीः ॥")
 गीतस्य ध्रुवविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 "हादशाक्षरपादः स्यात् स चाल्यशुभक्तु
 प्रभोः ।
 हसके च रसे वीरे गीयते श्रेखरो ध्रुवः ॥"
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 लघुश्रेखरो यथा,—
 "लघुर्गुरुर्भवेद्यत्र स भवेत्तल्लघुश्रेखरः ॥"
 इति तल्लेखः ॥
 (श्रुम् । यथा, कथासरित्सागरे । २८ । १८८ ।
 "ततोऽस्त्वगिरिश्रेखर व्रजति वासरेऽपि शनै
 सखी पुनरुपागमप्रणयिणी समापृच्छ्य ताम् ।
 क्षण जनितविस्मया गगनमार्गमुत्पत्य सा
 जगाम वसति निजा प्रथमेव सोमप्रभा ॥")
 श्रेखरी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रेफ, पु, (श्री + बाहुलकात् फ ।) श्रेफः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वालसनैयसहितायाम् ॥
 १८ । ८८ ।
 "वस्तिनं श्रेपो हरमा तरस्त्री ॥")
 श्रेपाल, पु, (श्री + बालन् । बाहुलकात् वकारस्व
 पकारः । इत्युणादिहृत्तो उक्त्वलदत्तः । ४ । ३८)
 श्रेवालः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रेफ, पु, शिशुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १० । ७ । ३८ ।
 "विकटा, बाललम्बीष्ठा हृहृच्छेफाण्ड-
 पिण्डका ॥")
 श्रेफ, [स्] क्ली, (श्रेते रेत पातानन्तरमिति ।
 श्री + "हृहृश्रीड्भ्या स्वरूपाङ्गयो पुट् च ।"
 उणा० ४ । २०० । इति असुन् । अत्र केचिन्तु
 फ चेति पठन्ति इत्यत्र फः ।) शिशुः । इत्य-
 मरः ॥ शुकपाते सति श्रेते पतति इति श्रेफः ।
 शोड्धातोर्नाञ्जीति फस्प्रत्ययः । श्रेफसश्रेफसी
 श्रेफश्रेफौ श्रेवश्चेति पञ्च रूपाणि भवन्तीत्या-
 चार्याः । इति भरतः ॥ (यथा, वृहत्स हि-
 तायाम् । ६८ । ८ ।
 "ऋतुवृत्तश्रेफसी लघुशिरालिशिश्राय
 भनवन्तः ॥")

शूल

शूलधा

शूली

“नारिकेल सतोयय खवणेन सुप्ररितम् ।
 ष्टदाववेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवक्रिणा ॥
 पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिष्ठा-
 मजम् ।
 वातिक पेशिकश्चापि त्रेभिकं सात्त्रिपातिकम् ॥”
 इति नारिकेलचारः ॥*॥
 अथात्रद्रवस्य चिकित्सा ।
 “अत्रद्रवाख्ये शूले तु न तावत् स्वास्थामश्रुते
 यावत् कटुकपीताम्रमत्र न च्छर्दयेद्भवम् ॥
 जातमात्रे जरत्पित्तं शूलमाशु विनाशयेत् ।
 पिप्पली वमनं कृत्वा कफार्तं च विरचनम् ॥
 अत्रद्रवे च तत् कार्यं जरत्पित्तं यदीरितम् ।
 जरत्पित्तं यत् पथ्य प्रोक्तमत्रद्रवे तु यत् ॥
 भ्रामपकाशये शूले गच्छेदत्रद्रवः शममः ।”
 मापेण्डरीं मन्वणा सुत्विचा तैलपाचिताम् ॥
 तादृशीं सर्पिषा खाटेदत्रद्रवनिपीडित ।
 घात्रीफलमन् चूर्णमयशूर्णसमन्वितम् ।
 यटोचूर्णेन वा युक्तं लिङ्घान् चोद्रेण तद्वटे ।
 श्यामकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्वतण्डुलैः ॥
 प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं मसितं हितम् ॥”
 प्रियङ्गु कङ्कविशेषः ।
 “गौडिक गौगण कन्दं कृष्णाम्बुमपि भक्षयेत् ।
 कलाययवशक्नुं वा शक्नुं वा लाजमश्रुतान् ॥”
 गौडिक गुडेन मस्केत पकायम् ॥*॥
 “कुन्त्यशक्नुं नद्या टध्नाद्याहृषिक तथा ॥
 चणकानामथो शक्नुं कोद्ववर्षादन तथा ॥”
 दधिक दध्ना मस्केत भक्तम् । महेरि इति
 लोके ॥*॥
 “गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडमश्रुतम् ॥
 ससितं शीतदुग्धेन च्छदितं क्षयितं हितम् ॥
 अत्रद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ।
 तस्मात्तस्य प्रशमने पर यत्र समाचरेत् ॥
 अत्रद्रवे जरत्पित्तं वङ्गमन्दो भवेद्दयत ।
 तस्मादत्रात्रपानानि मात्राहीनानि कारयेत् ॥
 कलाययवगोधूमा श्यामाका कोरद्रूपका ।
 राजमापायः मापायं कुन्त्या कङ्कशालयः ॥
 दध्नुंरसं चौर सर्पिष्य समाहृषम् ।
 वास्तुक कारवद्धो च कर्कोटकफलानि च ॥
 वर्हिणो हरिणा मत्स्या रोहिताद्या कपि-
 ध्वला ।
 एतन्मिन्नामये शस्ता मता सुनिचिकित्सके ॥”
 दध्नुंरसं टध्ना लुगा कृतो रसो यस्य तत् ।
 चौर दध्नुंरसं चारमित्यर्थः ॥*॥
 “गुडामलकपथ्याना चूर्णं प्रत्येकं पलम् ।
 त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत् सव्यं मधुसर्पिषा ॥
 समालीक्ष्य क्षमश्रीयादक्षमात्रं प्रमाणतः ।
 आदिसंध्यावसानेषु भोजनस्य निश्चिन्तितं तत् ॥
 अत्रद्रवं जरत्पित्तमन्वपित्तं सुदारुणम् ।
 परिष्णामसमुत्थं शूलं सवस्त्रोत्थितम् ॥”
 इति गुडमण्डूरम् ॥*॥
 “व्यायामं भेषुन मद्यं खवणं कटुकं रसम् ।
 वेगरोधं शूचं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत् ॥”

इति शूलामपरिष्णामशूलान्द्रवजरत्पित्ताधि-
 कारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥ अपि च ।
 “अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाग्नी तापयेच्छनेः ।
 निष्पीड्य प्रयेत् कर्षां कर्णशूलं विनश्यति ॥*॥
 मास्त्रनक्षत्रं घृतं चोद्रेण नवणं ताम्रभाजने ।
 घृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥”
 सास्त्रनक्षत्रं इत्यत्र ताम्रभाजने इति वा पाठः ॥
 “चूर्णमात्मलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥”
 इति गारुडे १८३।१८५।१८४ अध्यायाः ॥
 किञ्च ।
 “साम्प्रतं सैन्धवः शारी राजिका मयणं विष्टम् ।
 कटु लोहरकं किञ्च विष्टं शूर्णकं ममम् ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दापावकपाचितम् ।
 पतत्राग्निव्रतं चणं पिबेदुग्धेन पाणिना ॥
 जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत मायादिघृतभोजनम् ।
 नाभिःशूलं सूत्रशूलं गन्धश्रीघ्नमयं यत् ॥
 सर्वं शूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम् ।
 परिष्णामसमुत्थस्य शूलस्य च घृतं परम् ॥”
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
 तस्य उपपापजत्वं यथा,—
 “जनोद्वेगयुक्तस्त्रीशूलरोगप्रणानि च ।
 श्यामाकीर्णान्त्रच्छर्दिभ्रं ममोद्वेगलघ्ना ।
 रक्तापुद्विमर्षाद्या उपपापोद्भवा गटा ॥”
 इति शातातपीयकसंविपाकः ॥
 शूलकः पुं, (शूल इव दुर्विनीतत्वात् । कन्)
 दुर्विनीतः । इति इत्यायुषः ॥ अत्र शूलक
 इत्यपि पाठो दृश्यते । यथा—
 “विनीतस्तु साधुवादी दुर्विनीतस्तु शूलकः ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 शूलशान्तिः स्त्री, मान्दादूर्वा । इति राजनिर्घण्टः
 शूलघातः, स्त्री, (शूल तद्रोगं घातयतीति ।
 हन + णिच् + ल्यु ।) मण्डूरम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शूलघ्नः, पुं, (शूलं हन्तीति । हन + टक् । तुम्बुर-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ शूलघातके, त्रि, ।
 (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 “मणिमण्डुलं मधुरं सरो योनियोवाधि-
 गिरसा शूलघ्नः इति ॥”)
 शूलघ्नः, [प] पुं, (शूलस्य घ्नित् शत्रुः ।) चिद्रुः ।
 इति रत्नमाला ॥
 शूलधन्वा, [न्] पुं, (शूलो धनुर्वरा ।) शिवः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शूलधरः, पुं, (शूलस्य धरः ।) शिवः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 शूलधरा, स्त्री, (शूलस्य धरा ।) दुर्गा । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शूलधारिणी, स्त्री, (शूलं धरति याः । धृ + णिनि ।)
 दुर्गा । यथा,—
 “सती साधो भवप्रीता भवानी भवमोचनी ।
 भार्या दुर्गा जया चाद्या त्रिनेत्रा शूल-
 धारिणी ॥”
 इति तन्त्रसारघृततच्छ्रुतनासस्तीव्रम् ॥

शूलघ्नः, [ञ] स्त्री, (शूलं घ्नतीति । घृञ् +
 क्तिप् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ महादेवे,
 पुं ॥ (शूलघ्नत्-इत्येव क्वचित् पाठः ॥)
 शूलनाशनः, स्त्री, (शूलं नाशयतीति । नश + णिच्
 + ल्यु ।) शौवर्षः कलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शूलपत्री, स्त्री, (शूलवत् पत्रमस्याः । ङीप् ।)
 शूलोद्वेगम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शूलशत्रुः, पुं, (शूलस्य शत्रुः । परशुद्वेषः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 शूलहन्त्री, स्त्री, (शूलं हन्तीति । हन + टक् ।
 ङीप् ।) यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शूलघ्नत्, पुं, (शूलं हरतीति । हृ + क्तिप् ।)
 चिद्रुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शूला, स्त्री, दुष्टवधार्थं कौलिकः । वैशा । इति
 विश्वः ॥
 शूलाकृतं, त्रि, (शूलैः कृतम् । “शूलात् पाके ।”
 ५ । ४ । ४५ । इति ङाच् ।) लोहादिमलाकया
 विष्टं पक्वमांसम् । कावात् इति पारसभाषा ।
 तत्पर्यायः । भटिकम् २ शूलम् ३ । इत्यमरः ॥
 वासितारम् ४ । इति जटाधरः ॥ शूलिकम् ५
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः शूलस्य
 द्रष्टव्याः ॥
 शूलिकः, स्त्री, (शूलः निमित्तत्वे मास्यस्येति । शूल
 + ठन् ।) शूलाकृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शूलिकः, पुं, शयकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूल
 अस्यास्तीति । ठन् ।) शूलयुक्तं, त्रि, ॥
 शूलिनः, पुं, माण्डौरवः । इति शब्दमाला ॥
 शूलिनी, स्त्री, (शूलं अस्या अस्तीति । शूल +
 इनि । ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
 “यत्रिनी शूलिनी घोरा गदिनी शक्तिनी
 तथा ॥
 गहिनी चापिनी बाणभुङ्क्षुणीपरिघातुषा ॥
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 शूली, [न्] पुं, शूलमस्यास्तीति । शूल + इनि ।
 शिवः इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 ८४ । ८४ ।
 “ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य शूलिनः
 शयः । इति भावप्रकाशः ॥ शूलान्धारके
 शूलरोगयुक्तं च त्रि । यथा,—
 “वर्जयेद्दिदलं शूली कुष्ठी मासं शयी क्षियम् ।”
 इति वैद्यकम् ॥
 तस्य कारणं प्रायश्चित्तं यथा,—
 “शूली परोपतापेन जायते तत्रमाणाकः ।
 सोऽन्नदानं प्रकुर्वीत तथा रुद्रं जपेत् ॥”
 इति शातातपीयकसंविपाकः ॥
 शूली, स्त्री, त्र्यम्बकः । तत्पर्यायः । शूलपत्री
 अशाखा ३ भुञ्जन्मूलिका ४ जलाशया ५ मण्ड
 लता ६ पिच्छिला ७ महिषीप्रिया ८ । अशा
 युषाः । पिच्छिलात्वम् । कोणालम् । गुल्मम्
 गौलम् । वसप्रदत्वम् । पित्तदाहरत्वम् ।
 रुचत्वम् । दुग्धहरिकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

शृङ्गोत्सवा, स्त्री, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शृङ्गं, त्रि (शृङ्गेन सञ्ज्ञतम् । शृङ्ग + "शृङ्गोत्सवात्
यत् ।" ४ । २ । १० । इति यत्) शृङ्गाङ्गत् ।
इत्यमरः ॥ कावाव् इति पारस्यभाषा । तत्-
पाकप्रकारी यथा,—

"कानखण्डादिभासानि ग्रथितानि शलाकया ।
एत सलवण दत्त्वा निर्धुमे दहने पचेत् ।
तत् शृङ्गमिति प्रोक्त पाककर्म्मविचक्षणैः ॥"
अथ गुणाः ।

"शृङ्ग बल्य सुधातुल्य रुच्यं वज्रिकरं लघु ।
कफवातहरं वृष्य किञ्चित् पित्तहरं हि तत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

अथ पर्याय शृङ्गाङ्गत्शब्दे द्रष्टव्य ॥
शृङ्गपाकः, पुं, (शृङ्गेन पाको यस्य ।) शृङ्गविहा-
हारपकमांसादि । इति पाकराजेश्वर ॥ कावाव
इति पारस्यभाषा ॥

शृङ्ग, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
मक०-सैट् ।) शृङ्गति । इति दर्गादासः ॥

शृङ्गाल, पुं, शृङ्गालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शृङ्गालः, पुं, (सृजति मायामिति । सृज + कालन्
पृषोदरादित्वात् साङ् ।) पञ्चविंशति । श्रियाल्
इति भाषा । तत्पर्यायः । शिवा २ भृरिमाय ३
गोमायु ४ सृगधूर्तकः ५ वक्षकः ६ क्रोष्टु ७
फेर ८ फेरवः ९ जम्बुक १० । इत्यमरः ॥

शृङ्गालः ११ जम्बुक १२ मूलमत्तः १३ कुरव १४
घोरवासन १५ वनश्या १६ फेर १७ श्रधूर्तः
१८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शालाहक १९
मोमी २० कटखादक २१ । इति जटाधरः ॥

श्रियाल् २२ फेरक २३ व्याघ्रनायक २४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ दैत्यभेदः । इति मेदिनी ॥
वासुदेव । निहुर । खल । इति सारस्वता-
भिधानम् ॥ भौर । इत्यनेकार्थकोषः ॥

शृङ्गालशब्दादीना श्भाश्रमसूचकत्वं यथा,—
"पनर्थहेतुर्गतिशब्दहीनः"

सदा शृङ्गाल खलु दृष्टमात्र ।
शस्त्रा हि वामा गतिरस्य शस्त्री
वामो निनादो निशि यो बह्वनाम् ॥
इवा हुवेति प्रथम ततस्तु
टटेति दीघः सुतरा रवो य ।
स्वाकम्बुकाना स नतः प्रशस्त-
स्तदन्यरूपः कथितः प्रदीप्त ॥
शृङ्गालशब्दो भवने निशाया-
सुखाटनार्थं दिशि पश्चिमायाम् ।
प्राथा भयायोत्तरतः शिवाय
भवत्सवाथा भयनाशनाय ॥

इति वसन्तराजशाकुन्तम् ॥

शृङ्गालकण्टकः, पुं, (शृङ्गालरोधकः कण्टको
यस्य ।) पञ्चविंशति । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रियालकाटा इति भाषा ॥

शृङ्गालकोष्ठि, पुं, (शृङ्गालप्रियः कोष्ठिर्यस्य ।)
शृङ्गकोष्ठिषः । श्रियाकुल् इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कर्कशुः २ । इति रत्नमासा ॥ अण्डि

"अथ घोण्या ३ गोपघोण्या ४ वदर ५ वादि-
रश्च ६ तत् ।

वटरोसट्टये सूक्ष्मफले वृक्षे षतुष्टयम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शृङ्गालघण्टी, स्त्री, कोकिलाक्षः । इति राम-
निर्घण्ट ॥

शृङ्गालजम्बु, स्त्री, (शृङ्गालस्य जम्बु रिव ।)
गोडुम्ब । घोण्याफलम् । इति मेदिनी ॥

शृङ्गालविन्ना, स्त्री, (शृङ्गालैर्विन्ना ।) पृश्निपर्णी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गालिका, स्त्री, शृङ्गालपत्नी । आसात् पला-
यनम् । इति मेदिनी ॥ भूमिकुम्भाण्डः इति ।
जटाधरः ॥ सुद्रशृङ्गालः । खेकशेयाली । इति
भाषा । तत्पर्यायः । लोमालिका २ दौप्त-
जिह्वा ३ किखि । ५ उष्कासुखी ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शृङ्गाली, स्त्री, विद्रवः । पलायनमिति यावत् ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कोकिलाक्षः । विदारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शृङ्गालिका च ॥

शृङ्गल, त्रि, पुसां कव्याभरणम् । गोट् इति
भाषा ॥ इत्यादीना लौहमयपादबन्धोपकरणम्
श्रौटु इति दण्डिका इति च भाषा । तत्पर्यायः ॥
उन्दुक । २ निगड ३ । इत्यमरः ॥ शृङ्गला ४ ।
इति तट्टीकाया भरत ॥ (यथा, रघु । ५ । ७२ ।

"शय्या जहात्युभयपक्षविनीतनिद्रा'
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्गलकार्षिणश्चेत् ॥")
लौहरेज्जु । शिकल वेडि इत्यादि भाषा ॥
वन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शृङ्गलकः, पुं, (शृङ्गलवन्धनमस्य । "शृङ्गलमस्य
वन्धन करमे ।" ५ । २ । ७९ । इति कन् ।)
उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाषे ।
१२ । ७ ।

तीव्रोत्थितास्तावदसञ्चरहसो
विशृङ्गल शृङ्गलका. प्रतस्थिरे ॥")
पलायननिषेधाय पादेषु दारुमयपाशलक्षित-
करभ । इत्यमरभरतौ ॥ (सार्थे कन् ।) शृङ्ग
लस्य ॥

शृङ्गला, स्त्री, निगडः । पुस्कटीवस्त्रवन्धः । इति
मेदिनी ॥ अन्यत् शृङ्गलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शृङ्गलितः, त्रि, (शृङ्गलो जातोऽस्येति । इतच् ।)
शृङ्गलायुक्तः । निगडितः । इति धनञ्जयः ॥

शृङ्गली, स्त्री, कोकिलाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शृङ्ग, स्त्री, (शृङ्गिसे + "शृङ्गातेऽङ्गस्य ।" उणा०
१ । १२५ । इति गन् । धातोर्ङ्गसत्त्वं कित्तं
नुट् च प्रत्ययस्य ।) पर्वतोपरिभागः । तत्प-
र्यायः । कूटम् २ कूटः ३ शिखरम् ४ । इत्य-
मरः ॥ दन्तः ५ प्राग्भारः ६ । इति जटाधरः ॥
शैलाग्रम् ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रघु । १३ । २६ ।

एतद्भिरेर्मास्यतः पुरस्ता-
दादिर्भवत्सम्बरसेचि शृङ्गम् ॥")
सातु । इति नागार्थे अमरः ॥ प्रकृतम् ।

विशृङ्गम् । क्रीडाजनयन्त्रम् । (यथा रघुः १६ । ७० ।
"वर्षोदकैः काञ्चनशृङ्गसुक्तै-
स्तामायताश्च प्रणयादसिञ्चन् ॥")
विषाणम् । (यथा, रघु । १६ । १२ ।
"वन्द्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भ'
शृङ्गाहत क्रोशति दौर्घिकाशाम् ॥")
उत्कर्षः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । १६ । १२ ।
"शृङ्ग स दृप्तविनयाधिष्ठतः परेषा-
मत्युच्छ्रित न ममृषे न तु दौर्घमायुः ॥"
उष्ट्रम् । (यथा, कुमारः । ७ । ४० ।
"विमानशृङ्गाश्चवगाङ्गमानः
शशस देवावसर सुरेभ्यः ॥")
तीक्ष्णम् । पद्मजम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(कोटि । यथा, कुमारः । २ । ६४ ।
"अथ सललितयोषिद् भ्रूलताचारुशृङ्गं
रतिवलयपदाङ्गे चापमासप्य कण्ठे ॥"
स्तनम् । यथा, भागवते । ५ । २ । ११ ।
"किं सभृतं रुचिरयोर्हिज्ज शृङ्गयोस्ते
मध्ये कथो वक्षसि तत्र दृशिः त्रिता मे ॥"
"स्तनाथालच्छाह । शृङ्गयोः स्तनयो किं
सभृतं किं पूर्णमस्ति मनोहर किञ्चिदस्ति इत्ये-
तावत् जानामि ।" इति तट्टीकाया स्वामी ॥ ॥
महिषादिशृङ्गनिर्मितवाद्यविशेषः । शिङ्गा
इति भाषा । यथा,—

"कचिदनाशाय मनो दधद्वज्जलात्
प्रातः समुत्थाय वयम्बवक्षपान् ।
प्रशोधयन् शृङ्गरवेष चारुषा
विनिर्गती वक्षपुरःसरो हरिः ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
कामोदकः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २१० ।
"शृङ्ग हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इत्यते ॥" ॥
गोशृङ्गभङ्गप्रायश्चित्तं यथा । भवदेवभट्टघृतं
यमवचनम् ।

"अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गलच्छेदनं तथा ।
पाटने कर्णशृङ्गाणा मासार्धन्तु यवान् पिवेत् ॥"
अङ्गिराः ।
"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा ।
दशरात्रं चरेहृत्सुखा सा यदि गौर्भवेत् ॥"
भवदेवभट्टहरिनायोपाध्यायघृतं सर्वकर्तव्यम् ।
"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
यदि जीवति पश्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"
अत्र पश्मासोत्तरमरणे तद्दीपशमनाय प्राय-
श्चित्तं नास्ति तदभ्यन्तरमरणे वधप्रायश्चित्तं
भवति । एवञ्च शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपापे घृयक्
प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । वधप्रायश्चित्तेनैव
गुरुणा प्रसङ्गात्तदपगमसिद्धेः । पश्मासोत्तरन्तु
शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्वोक्तमासार्धयावकपान
प्राजापत्य वा कर्तव्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
शृङ्गः, पुं, (शृ + गन् । उणा० १ । १२५ ।) शृङ्ग-
गोर्धकहृत्सः । इति मेदिनी ॥ सुनिभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥

शेफालि, स्त्री, (शिरते इति शेफा शयनशालिन-
स्तादृशा अलयो भङ्गा यत्र ।) शेफालिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शेफालिका, स्त्री, (शेफालि + स्वार्थे कन्) पुष्य-
हृत्त्वशेषः । शिउली इति भाषा ॥ (यथा,—
“शेफालिका विटलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभु सा ।
आकर्ष्य सम्यति रत चरणायुधानां
किंवा व्यवस्यति न वेद्मि तपस्विनी मा ॥”
इत्यद्भट्टः ॥)

तत्पर्यायः । सुवहा २ निर्गुण्डी ३ नौलिका ४।
इत्यमरः ॥ चत्वारि शेफालिकामात्रे । शिय-
नीति ख्यातनीलपुष्पाया शेफालिकामिति
केचित् । शेफालिकादिद्वय शेफालिकामात्रे
निर्गुण्डादिद्वय नौलपुष्पशेफालिकायामिति
केचित् । इति तट्टीकाया भरतः ॥ शेफाली ५
मलिका ६ रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ ।
मा शुक्ला चेत् श्वेतसुरमा ९ भूतवेशी १० ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लाङ्गी ११ शीत-
मञ्जरी १२ विजया १३ वातारि १४ भूत-
केशी १५ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकफाङ्ग-
मन्निवातगुदवातादिदोषनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शेफाली, स्त्री, (शेफालि + कृटिकारादिति वा
डौष् ।) शेफालिका । इति शब्दरत्नावली ॥
नौलमिच्छवारः । इति भावप्रकाशः ॥

शेमुषी, स्त्री, (शेते इति शे मोह । शी + विच्
न मुष्णानोति । मुष स्त्रे + मूलविभुजादित्वात्
क । गौरादित्वात् डौष् । इत्यमरट्टीका ।)
बहि । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३ । २०६ ।

“स्त्रियस्य हि विपर्ययं तस्वप्नस्यापि शेमुषी ॥”
शेन, ऋ चानगत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा० पर०-सूक० सेट् ।) ऋ, अशिगेलत् ।
इति दुर्गाटामः ॥

शेनु, पु, (शेलतीति । शेन गतौ + उ ।) वहु-
वारकहृत् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ३८ ।
“विदार्यैरावतोश्लुशास्त्रलोधवलाहुरा ॥”
तत्फलमपि । यथा, मनु । ५ । ६ ।

“शेनु गव्यश्च देयुष प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)

शेव पु, (शेतेरेत पातानन्तरमिति । शी + “इण्
श्रीड्भ्या वन्” उणा० १ । १५२ । इति वन् ।
मेद्र । अहि । उन्नते, त्रि । इत्युष्णादिकोषः ॥
(स्त्री, सुखम् । इति निघण्टु । ३ । ६ ॥ त्रि,
सुखकरम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।

“मित्तं न शेव दिव्याय जन्मने ॥”

“मित्तं न शेव यथा सखा सुखकरो भवति
नदत् सुखकरमित्यर्थः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शेवधि, पु, (शेव सुख धीयतेऽस्मिन्निति । धा +
क ।) निधि । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु ।
२ । ११४ ।

“विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रश्च माम् ।
असूयकाय मां मादास्तथास्या वीर्यवन्तमा ॥”
शेवलं, स्त्री, शेवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(मनुष्यनाम । इति पाणिनि । ५ । ३ । ८४ ॥)
शेवलिनो, स्त्री, (शेवलं शेवालमस्या अस्तीति ।
इनि ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शेवाल स्त्री, (शेते जले इति । शी + “श्रीडो
धुक्त्वल् वासनः ।” उणा० ४ । ३८ । इति
वासनः ।) शेवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा राजेन्द्रकर्णपुरे । २५ ।

“शङ्गे पङ्गे पतति यतते बालशेवालमूले
कूले लोल किमपि कुरुते कर्म वैकुण्ठकूर्मः ॥”
शेवाली, स्त्री, आकाशमासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शेषं, स्त्री, (शिष्यते यदिति । शिष + घञ् ।)
प्रसादः । इति मेदिनी । घे, २८ ॥

शेषः, पु, (शिषति सङ्घर्षतीति । शिष हिमायाम्
+ अच् ।) सङ्घर्षणः । स तु बलदेवः । (यथा,
माघे । २ । ६८ ।

“निगम्य ता शेषगवी रभिधातुमघोक्षजः ।
शिष्याय हृहता पत्युः प्रस्तावमादिशत् दृशा ॥”
शिष वधे + भावे घञ् ।) वधः । अनन्तः । स
च सर्पराजः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः ।
३ । ३ ।

व्यादिश्यते भूधरतामवेच्छ
कृष्णेन टेडोहहनाय शेषः ॥”)

तस्य ध्यानं यथा,—

“फणामहमयुक्तं चतुर्बाहू किरीटिनम् ।
नवास्त्रपङ्कवाकारं पिङ्गलश्मश्रुलोचनम् ॥
पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगटाधरम् ।
कराग्रे दक्षिणे पद्मं गटा तस्याप्यध करे ।
नगान् सर्वलोकेशं सर्वाभरणभूषितम् ।
चौराध्विमध्ये श्रीमन्तमनन्तं पूजयेत्ततः ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

गजः । नागः । स्त्रीकृतेतरवस्तु । इत्यजयपालः ॥
भगवतो द्वितीया मूर्तिः । यथा,—

“एका भगवतो मूर्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना मा गुणातीना मुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसप्तान्या तामसौ शेषमञ्जिता ।
निहन्ति सकलास्यान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥”
इति कौर्म्ये ४८ अध्यायः ॥

शेषशयनप्रकारो यथा,—

“अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र चौरोटमागरः ।
तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुषुप्तन्त जनार्दनम् ॥
तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणा फणाम् ।
उत्तरा पादयोस्त्रक्रं उपधानं महाबलः ।
तालहन्तं तदा चक्रं स शेषं पश्चिमा फणाम् ॥
स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्दनम् ॥
शङ्खं चक्रं नन्दकासिमिषुषी हं महाबलः ।
पेशानयाथ फणया स दक्षे गच्छेत् तदा ॥
गवा पद्मञ्च शङ्खञ्च तथैव विविधायुधम् ।
यानि चान्यानि तस्यासन्नाम्न्या फणया दधी ॥
एवं कृत्वा स्वकं कार्यं शयनीयं तदा हरिः ।

भूतभयजगन्नाथं परापरपति हरिम् ॥

दधार शिरसामन्तं स्वयमेव स्वका तनुम् ।

एव ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशा हरिः ।

सन्ध्याञ्च समधिप्राप्य शेते नारायणोऽव्ययः ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

शेषः, पु, स्त्री, (शिष्यते इति । शिष + घञ् ।)

उपयुक्तेतरवस्तु । इति मेदिनी ॥ शेषोऽवशिष्ट-
मवशिष्टता च शेष शेषश्चेत्यादि । अनन्ते तु

शेष पुलिङ्ग एव शिष्यप्रयोगात् । उक्तादन्य
शेष यथा । शङ्खपद्मौ निधिवाचकौ पुलिङ्गौ

जलजे तूभयलिङ्गौ इति सर्वानन्दः । इत्यमर-
टीकाया भरतः ॥॥ ऋणादिशेषरक्षनिषेधौ

यथा,—

“ऋणशेषश्चाग्निशेषः ऋणशेष तथैव च ।

पुन पुन प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत् ॥”

इति गारुडे ११६ अध्यायः ॥

(अवशिष्टे, त्रि । यथा, रघुः । ४ । ६४ ।

“अपनीतशिरस्त्राणां शेषास्तं शरणं ययुः ॥”

तथाच रामायणे । २ । २६ । ३२ ।

“वन्धितव्यस्त्वया नित्यं या शेषा मम मान्तरः ॥”

शेषत्वः, स्त्री, (शिष्यस्य भावः । शिष + त्व ।) उप-

कारित्वम् पारार्थम् । परोद्देश्यप्रवृत्तिकत्वम् ।
यथा,—

“शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाहं वादरिः ।

पारार्थं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥”

इत्यधिकरणमालाया माधवाचार्यः ॥

शेषस्य भावः । इति व्याकरणम् ॥

शेषरात्रिः, स्त्री, (शेषा अवशिष्टा रात्रिः ।)

रात्रिशेषः । तत्पर्यायः । उच्चन्दः २ अपरात्र

३ । इति शब्दरत्नावली ॥

शेषा, स्त्री, (शिष्यतेऽस्ती । शिष + घञ् । टाप्)।

स्वनिर्माख्यार्पणम् । इति मेदिनी । (यथा,
कुमारः । ३ । २२ ।

“तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञा-
मादाय मूर्ध्ना मदन् प्रतस्थे ॥”)

शेषः, पु, (शिष्यामधीते इति । शिष्या + अच् ।)

प्राथमकार्षिकः । इत्यमरः ॥ हे प्रथमारब्ध-

वेदाध्ययने । शिष्येण शिष्या । सेमन्नात् सरो-

रिति च । शिष्या प्रथमोपदेशं तस्माद्-

चर्यात् अन्योऽपि शिष्या तामधीयते शेषा ।

दधे कादिति षा प्रथम शिष्यणीय कल्प शास्त्र

अधीयते प्राथमकार्षिका । इति भरतः ॥

(शिष्या शीलमस्येति । “कृषादिभ्यो ष ॥”

४ । ६२ । इति ष । शिष्याशीले, त्रि ॥)

शैक्षिकः, त्रि, शिष्याशास्त्रवेत्ता । शिष्या वेत्ति

अधीते वा इत्यर्थे षिष्कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शैक्षरिकः, पु, (शिष्यरै प्रायेण भवतीति शिष्यर

+ ठञ्) अपामार्गः इत्यमरः ॥

शैक्षरियः, पु, (शिष्यरै भयः । शिष्यर + टञ्)।

अपामार्गः । इति भरतहृतरत्नकोषः ॥

शैत्यं, स्त्री, (शीतस्य भावः । शीत + “वर्षादटा-

दिभ्यः ञञ् च ।” ५ । १ । १२३ । इति ञञ्)।

शीतलत्वम् । यथा,—
 “शैल्य नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी
 स्वच्छता
 किं ह्यमः श्रुचितां भवन्ति श्रुचय स्मर्शन यस्या-
 परि ।
 किं वान्यत् कययामि तै स्तुतिपद त्व जीविना
 जीवन
 त्वञ्चेत्त्रैचपयेन गच्छसि पयः कस्वा निषेधु
 चम ॥”
 इति लक्ष्मणसेनः ॥
 शैथिल्य, स्त्री, (शियिल + भावे थञ् ।) शियि-
 लत्वम् । शियिलस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०६ । २२ ।
 “भवन्तु केशा पक्षिताः वलयः सन्तु मे श्रमे ।
 शैथिल्यमेतु मे कायः कृतकृत्योऽस्मि मानिनि ॥”
 शैनेय, पु, (शिनैर्गोवापत्यमिति । शिनि + “इत-
 खानिज ।” ४।१।२२। इति ढक् ।) सात्यकिः ।
 स तु श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, भागवते । १ । ८ । ७ ।
 “भामन्त्रा पाण्डुपुत्राश्च शैनेयोऽवसयुतः ।
 हैपायनादिभिर्विभ्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥”)
 शैरीयकः, पु, नीलभिण्डो ॥ इति रत्नमाला ॥
 शैरेयकोऽपि पाठः । दन्त्यसादिषु ॥
 शैल, स्त्री, (शिलाया भवम् । शिला + षण् ।)
 शैलेयम् । तार्क्ष्यशैलम् । इति मेदिनी ॥ शिला
 जतु । इति राजनिर्घण्ट ॥
 शैल, पु, (शिला, सन्त्यत्रेति । शिला + ज्योत्स्ना-
 दित्वाद्ण् ।) पर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघु । ४ । ७१ ।
 “ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्रसाधनः ।
 वरुणसिन्धु तत्कूटानुहूतैर्धातुरेणुभिः ॥”
 शिलासम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । ११ ।
 २७ । १२ ।
 “शैलीदारुमयो लौहो लेप्या लेख्या च सैकती
 मनीमयो दारुमयो प्रतिमाष्टविधा स्युता ॥”)
 शैलक, स्त्री, (शैलमेव । स्वार्थे कन् ।) शैलजम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
 याम् । ७७ । १० ।
 “हरीतकीशङ्खचन्द्रवास्वभि-
 गुणोत्पलैः शैलकसुस्तकान्वितैः ।
 नवान्तपादादिविवर्द्धितैः क्रमात्
 भवन्ति धूपा बहवो मनीहराः ॥”)
 शैलगन्ध, स्त्री, (शैलस्य गन्धो यत्र ।) शार-
 चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलगर्भाङ्गा, स्त्री, शिलावस्का । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शैलज, स्त्री, (शैले पर्वते जायते इति । जन +
 ङः ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । शीत-
 शिवम् २ शैलेयम् ३ शिलासनम् ४ शिलेयम् ५
 शीतलम् ६ शैलम् ७ कालानुसार्यम् ८ शैलकम्
 ९ बृहत् १० कालानुसारि ११ अश्वपुष्पम् १२
 शैलस्यम् १३ शिलापुष्पम् १४ गृहम् १५ इति ङ

रत्नमाला ॥ अथ गुणाः शैलेयशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 पर्वतजाते, त्रि, ॥
 शैलजा, स्त्री, (शैले जायतेऽसौ इति । जन +
 ङः । टाप् ।) सैहली । गजपिप्पली । इति
 राजनिर्घण्ट ॥ दुर्गा । हिमशैलजत्वात् । यथा,
 “तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्य विस्मिता हिम
 शैलजा ।”
 इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥
 शैलधन्वा [न्] (पुं, (शैलवत् दृढ धनुरस्य ।
 धनुषी धन्वादेशः ।) महादेवः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलधरः, पु, (शैलस्य गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः
 इति धनञ्जयः ॥
 शैलनिर्व्यास, स्त्री, (शैलस्य निर्व्यास इव रसो
 यत्र ।) शैलेयम् । इति केचित् ॥
 शैलपत्रः, पु, (शैलवत् सुगन्धि पत्रमस्य ।) विस्व-
 वृच । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलवीजः, पु, (शैलवत् कठिनं बीजमस्य ।)
 भस्मातकवृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलभित्तिः, स्त्री, (शैलानां भित्तिर्भेदी यस्याः ।)
 टङ्कः । इति जटाधरः ॥
 शैलराजः, पुं, (शैलानां राजा । “राजाहः
 सन्धिभ्यष्टत् ॥ ५।४।६१। इति टच् ।) हिमालय-
 पर्वतः । (यथा, कुमारः । ७ । ६८ ।
 “मूर्धानमालि द्वितिधारणोच्च-
 सुचैस्तर वक्षति शैलराजः ॥”)
 शैलराजसुता, स्त्री, (शैलराजस्य सुता ।) दुर्गा
 यथा,—
 “अरूपा परभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिका ।
 जाता शैलेन्दुगेहे सा शैलराजसुता ततः ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 (गङ्गा । यथा, महाभारते । ३ । १०६ । ४
 “प्रयाचक्ष महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
 पतमानां सरित्श्रेष्ठां धारथिष्ये त्रिपिष्टपात् ॥”
 शैलवस्क्ला, पु, (शैल शिला वस्क्लं यस्याः ।)
 शिलावस्क्ला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलशिविर, स्त्री, (शैलानां शिविरमिव समुद्रगर्भं
 बहुपर्वतावस्थानत्वात्तथात्वम् ।) समुद्रः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलसुता, स्त्री, (शैलस्य सुता ।) पार्वती ।
 यथा,—
 “मातः शैलसुतासपत्नि वसुधाशृङ्गारहारवलि
 स्वर्गारोहणवैजयन्ति भवतीं भागौरथीं
 प्रार्थये ॥”
 इति वाल्मीकीयगङ्गाष्टकम् ॥
 ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलाख्यं, स्त्री, (शैलमिति आख्या यस्य ।) इति
 रत्नमाला ॥
 शैलाम्, स्त्री, (शैलस्य अग्रम् ।) शिखरम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलान, स्त्री, (शैलादाजायते इति । आ + जन +
 ङः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलाटः, पु, (शैले षटतीति । षट् + षच् ।)
 देवलः । सिंहः । शककाचः । किरातः ।
 इति मेदिनी ॥
 शैलादिः, पुं, नदी । यथा,—
 “निमित्तानीदृशान् दृष्ट्वा भृतभव्यभवो विभुः ।
 शैलादि प्राह वचनं सस्मित शशिशेखरः ॥
 हर उवाच ।
 नन्दिन् जयोऽय भावो नो न कथञ्चित् परा-
 जयः ।
 निमित्तानीह दृश्यन्ते श्रमदानि गणेश्वर ॥
 तच्छब्दवचन श्रुत्वा शैलादि प्राह शङ्करम् ।
 क सन्देहो महादेव यत् त्व जयसि शत्र-
 वान् ॥”
 इति वामने ६५ अध्यायः ॥
 शैलाली, [न्]पु, (शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्र-
 मधीते इति । शिलालि + “पाराशर्यशिला-
 लिभ्या भिच्छनटसूत्रयो ॥ ४ । ३ । ११० इति
 शिनिः ।) नटः । इत्यमरः ॥
 शैलिक्यः, पु, सर्वलिङ्गी । इति जटाधरः ॥
 शैली, स्त्री, (शैलस्येयमिति । शैल + षण् ।
 लौष् ।) सङ्घेतः । यथा,—
 “प्रज्ञप्तिः परिभाषा शैली सङ्घेतसमयकाराश्च ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आचार्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय
 विशिषेण विहणोति । इति सुगन्धोपटीकायां
 दुर्गादासः ॥ (शिलाप्रतिमा । यथा, रामा-
 यणे । १ । ६४ । १२ ।
 “यन्मा लोभयसे रभे कामक्रोधजयेषियम् ।
 दशवर्षसहस्राणि शैली स्यास्यसि दुर्भगे ॥”)
 शैलूषः, पु, शिलूषस्यापत्यमिति । शिलूष + षण्
 नटः । (यथा, मार्कः । १ । ६६ ।
 “अथोपपत्तं क्लृणानपरोऽपरा-
 मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ॥”)
 विश्ववृच । इत्यमरः ॥ धूर्तः । तालधारकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शैलूषिकः, पु, नटहृत्त्यन्वेषी । यथा,—
 “हृत्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृतः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणोक्तम् ॥
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 शैलूषिकी, स्त्री, शैलूषिकजातिस्त्री । तद्गमन-
 प्रायश्चित्तं यथा । सर्वर्त ।
 नटी शैलूषिकीं चैव रजकी वेणुजीविनीम् ।
 कामतस्तु यदा गच्छेच्चरेच्चान्द्रायणहयम् ॥”
 ततश्चान्तसाम्प्रदायणम् । चान्द्रायणे चैव-
 ष्टकम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 शैलेन्द्रः, पु, (शैलानामिन्द्रः ।) हिमालयः ।
 यथा,—
 “दृष्टुं ततो देवीमौषदासां व्यवस्थितम् ।
 सिद्धस्योपरिर्शं लेन्द्रश्चेत् महति काश्चने ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 शैलेन्द्रस्यः, पु, (शैलेन्द्रे तिष्ठतीति । स्था + क्तः ।
 भूर्जोच्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलेय, स्त्री, (शिलायां भवम् । शिला + टक् ।) शैलजाख्यगन्धद्रव्यम् । शैलेयक इति रन्ध्रुच इति क्वरिला इति च ख्यातम् । तत्पर्यायो यथा,—
“शैलेय शैलज इव शिलापुष्प शिलोद्भवम् ।
स्वविरं पलित जीर्णं तथा कालानुसार्थकम् ॥
शिलोत्पन्न शिलादहः शैलज गिरिपुष्पकम् ।
शिलाप्रसून सुभग शैलक वोडशाह्वयम् ॥”
अस्य गुणा ।

“शैलेय शिशिरं तिक्त सुगन्धि कर्फापत्तजित् ।
दाहदृष्ट्यावमिश्रासत्रणदोषविनाशनम् ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

अपि च ।

“शैलेयन्तु शिलापुष्प इव कालानुसार्थकम् ।
शैलेय शीतल इव कर्फापत्तहर लघु ।
कण्डूकुष्ठाश्वरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत् ॥”
इति भावप्रकाश ॥५॥

तालपर्णी । सेन्धवम् । इति मेदिनी ॥

शैलेय, त्रि, (शैले भवम् । शैल + टक् ।) शैलसम्भवम् । इति हेमचन्द्र ॥ शिलातुल्यम् । इति शब्दरत्नावलो ॥ (शिलैव । शिला + “शिलाया ट ।” ५ । ३ । १०२ । इति योगविभागेन टक् ॥)

शैलेय, पु, (शैले भवः । शैल + टक् ।) सिद्ध । भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शैलेयो, स्त्री, (शैले भवाः । शैल + टक् । डीष् ।) पार्वती । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शैलोद्भवा, स्त्री, (शैलात् उद्भवा यस्याः ।) चन्द्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैल्यं, त्रि, (शिला + यञ् ।) शिलासम्बन्धि । शिलाया इद इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शैवं, स्त्री, शैवाल । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । शिव + अण् ।) शिवपुराणम् । यथा—

“अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञा प्रचक्षते ।
ब्राह्म पाञ्च वेणवश्च शैव भागवत तथा ॥”
इति मलमासतत्त्वे विष्णुपुराणम् ॥

(शिवस्येदमिति । शिव + अण् ।) शिवसम्बन्धिनि, त्रि (यथा । कथासरित्सागरे । ४० । ८८ । “प्रापदायतन शैवं नद्यास्तस्यास्तटस्थितम् ॥”)

शैवः, पु, (शिव + अण् ।) वसुक । धुस्तूर । इति राजनिर्घण्ट ॥ आचारविशेषः । यथा—

“अष्टाङ्गयोगसयुक्तो यजेद्देवीं विधानतः ।
यावद्द्वानं समाधश्च तावत् शैव प्रचक्षते ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥५॥

शिवोपासकः । तत्पर्यायः । श्रीहृत्श्रीतसिक २ इति त्रिकाण्डशेषः । एतद्भेदा यथा—

“ततश्चकार भगवान् चातुर्वर्ष्यं हरार्चने ।
शास्त्राणि चैवा सुख्यानि नानोक्तिविदितानि च
भाव्य शैव परिखातमन्वत् पाश्र्वात् सुने ।
दृतीय कालवदन चतुर्थश्च कपालिनम् ॥
शैव आसीत् स्वय शक्तिर्विशिष्टस्य प्रियः सुतः ।
तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः ॥

महापाश्र्वात्स्वासीकारदाजस्तपोधन ।
तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः ॥
कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः ।
तस्य शिष्यो वक्रो वेश्यो नाम्ना क्रायेश्वरो सुने ॥
महाव्रतौ च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान् ।
कुलोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः ॥
एव स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ।
कृत्वा तु चातुरायस्य स्वमेव भवन गतः ॥”

इति वामने ६ अध्यायः ॥५॥

तस्य स्वरूप यथा । आद्यान्त शैवमालोक्याह ।
“श्रीमानसावेति जटालमौलि-
व्याघ्रत्वगालम्बितमध्यभागः ।
विभूतिसंभूषितभास्वदङ्घ्रौ
रुद्राचमालाकलितोर्हृदेहः ॥”

इति विद्मोदतरङ्गिण्या २ तरङ्गः ॥

शैवल, स्त्री, (शैते इति । शौ + “शौडो घुम्ब-
लञ् वालनः ।” उणा० ४ । ३८ । इति बलञ् ।) पद्मकाष्ठम् । शैवाले, पु, इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारः । ५ । ८ ।

“न पट्पदश्रेणिभिरेव पद्मज
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥”
विन्ध्यसमीपदर्शनभागवर्तिगिरिविशेषः । यथा,
रामायणे । ७ । ८८ । १३ ।

“शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत् सरः ॥”
शैवल्लिनी, स्त्री, (शैवलमस्या अस्तोति । इति ।) नदी । इत्यमरः ॥

शैवाल, स्त्री, (शौ + बाहुलकात् वालञ् ।) जलजद्रव्यविशेषः । शैवाला इति भाषा । (यथा, महाभारते । ४ । ६० । १७ ।

पावर्तयन्नदी घोरा शोनितोदा तरङ्गिणीम् ।
केशशैवालसवाधा युगान्ते कालनिर्मिताम् ॥”
तत्पर्यायः । जलनौलो २ शैवल ३ । इत्यमरः ॥

शैपालम् ४ शैवलम् ५ शौवलम् ६ शोपाल ७ जलनौलिका ८ । इति वाचस्पतिः ॥ जलनोल ९ । इति सुकुटादयः । इति भरतः ॥

शैवालम् १० शैवालम् ११ वारिचामरः १२ शैवलम् १३ सलिलकुन्तलम् १४ इटपर्णी १५ अम्बुतालम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

अरक १७ जलकेश १८ कावारम् १९ । इति हारावली ॥ जलजम् २० । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । स्रग्धत्वम् । सन्तापत्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

शैव्यः, पु, श्रीकृष्णस्य घोटकविशेषः । यथा,—
“तुरगाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा च महाभारते । १ । २२१ । ३ ।
“रथेन काशनाहनेन कल्पितेन यथाविधि ।
शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणोजालमालिना ॥”)
पाण्डवसेनापतिविशेषः । यथा—
घृष्टकेतुसेकितान काशीराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ५ ।

(स्त्री, प्रतीपस्य रात्रः पत्नी । इति महाभारतम् । १ । ८५ । ४४ ॥ सगरस्य रात्रः पत्नी । सा तु असमञ्जसो जननी । यथा, महाभारते । ३ । १०० । ३८ ।

“असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतोऽहमृतः ।
य शैव्या जनयामास पौराणा सहि दारकान् ।
गलेषु क्रोशतो गृह्य नया चिन्धिप दुर्बलान् ॥”
शिवसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शैशव, स्त्री, शिशोर्भावः । (शिशु + “इगन्ताञ्च लघुपूर्वात् ।” ५ । १ । १३१ । इति अण् ।) बाह्यम् । इत्यमरः ॥ यथा,
“शैशवेऽभ्यस्ताविद्याना यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनोऽप्युत्तमानो योगेनास्ते तनुत्यजाम् ॥”
इति रघुवशे १ सर्गः ॥

शैशिर, पु, (शिशिरे ऋती भवः । शिशिर + अण् ।) श्यामचटकः । इति राजनिर्घण्ट ॥ शिशिरसम्बन्धिनि, त्रि, । यथा । श्रुतिः । तपस्तपस्यौ शैशिरादृतः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शैथ्योपाध्यायिका, स्त्री, (शित्योपाध्यायानाभावकर्म वा । शित्योपध्याय + “इन्द्रमनोऽज्ञादिभ्यश्च ।” ५ । १ । १३३ । इति वृत् ।) शिष्याध्यापना । इति मिहान्तकौमुदी ॥

शो, य निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा० पर०-सक० अतिट् ।) निशानमिहात्स्योकरणात् । य, श्रुति श्रुत् शूरः । इति दुर्गादासः ॥

शोक, पु, श्रुच + घञ् ।) चित्तविकलता । इष्टवियोगानुचिन्तनम् । इति नागोजीभट्टः ॥

बन्धादिवियोगजनितान् मन पीडा । इति भावप्रकाशः ॥ तत्पर्यायः । मन्थु २ शुक ३ । इत्यमरः ॥ श्रुचा ४ निशम ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शोचनम् ६ खेद ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्निव रणहेतुर्यथा,—
“भरत पतित दौन शोचन्त सुश्रुत तदा ।
शोचमान वशिष्ठस्तु वारयामास हेतुभिः ॥
शोचमानस्तु सञ्ज्ञेहा बान्धवा सहृदस्तथा ।
पातयन्ति गत स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥
भूरिद्युन्नो गत, स्वर्ग पुण्येन पतितः पुनः ।
शोचितो बभूवुर्गन्ध सृत्स्नेह पारत्यजः ॥”
इति वक्रपुराणम् ॥

अपि च । अथ शोकापनोदनम् । याज्ञवल्क्यः ॥ “कृतोदकान् ससुत्तीर्णान् श्रुदुशाहलसस्त्रितान् ।

स्रातानपनुदेयुस्तानितिहासै पुरातनैः ॥
मानुष्ये कदलोस्तम्भे निःसारे सारमार्गेषुम् ।
य करोति स समूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा ससृत् कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्माभिः स्वशरोरौल्यैस्तत्र का परिवेदना ॥
गन्धौ वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।
फेनप्रस्य कथं नाश मर्त्यलोको न यास्यति ॥
श्लेष्माशु बान्धवैर्मृतं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाकार्थ्या विधानतः ॥”
इति श्रुतितत्त्वम् ॥

अन्वयः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“अशोचानन्वशोचस्व प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूतगतासंश नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥
अश्वत्थोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेव विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥
अथ चेन नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥
ज्ञातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहृद्योऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
देहो नित्यमवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्वार्थिभूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

शोकनाश, पु, (शोकस्य नाशो यस्मात् ।)

अशोकहृत् । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोकहारौ, स्त्री, (शोक हरतीति । हृ + अण् ।

डौष् ।) वनवर्चरिका । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोकारिः, पु, (शोकस्य अरिः ।) कदम्बहृत् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शोचन, स्त्री, (शुच् + ल्युट् ।) शोक । इति
हेमचन्द्र ॥ (शोचतीति । शुच् शोके + “जुच-
ङ्कम्यदन्त्यस्यस्युष्ठीति” ३ । २ । १५० । इति
युच् । शोकशौले, त्रि ॥)

शोचना, स्त्री, शोकोत्यादना । शोचि णिङन्तात्
ङनप्रत्ययान्तादात्प्रत्ययनिष्पन्ना । इति सच्चि-
सारव्याकरणम् ॥

शोचि, [सु]स्त्री, (शुच्यत्यनेनेति । शुच् + “अचि-
शुचिदुष्टपीति” उणा० २ । १०८ । इति इत्सि ।)
ग्रमा । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १५ । २६ ।

“तद्विश्वगुर्वधिकत भुवनैकवन्द्य

दिव्यं विचित्रविबुधाग्रविमानशोचि ॥”)

शोचिष्कोश, पु, (शोचीषि केशा इव यस्य । नियत
समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् ।) अग्नि ।
चित्रकहृत् । इत्यमरः ॥ (काचित् वाच्यलिङ्गो
ऽपि । तथा, ऋग्वेदे । १ । ४५ । ६ ।

“शोचिष्कोशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोह्वे ॥”

“शोचिष्कोशं दीप्तिरूपकेशोपेतम् ।” इति
तद्भाष्ये सायण ॥)

शोच्यक त्रि, अवर । ऋद्र । इति शब्दमाला ॥

शोटीर्थे, स्त्री, वीर्थम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शोठ, त्रि, मूर्ख । अलस । इति मेदिनी ॥

धूर्त् । नीच । पापरत । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शोण, ऋ गतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(श्वा०-पर० सक०-वर्णे अक०-सेट् ।) वर्णये ह
रक्तोभाव । शोणति सूर्ये । सन्ध्यायाम् । इति
दुर्गादास ॥

शोण, स्त्री, (शोणतीति । शोण वर्णे + पचाद्यच् ।)

सिन्दूरम् । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोण, पु, (शोण वर्णे + अच् ।) रक्तोत्पलतुल्य-

वर्णः । तत्पर्यायः । कोकनदच्छवि । २ । इत्य-
मरः ॥ रक्तोत्पलनिभः ३ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ रक्तोत्पलानिभः ४ । इति जटाधरः ॥
(यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।

“स उच्चकाशे धवलोदरोदरो-
ऽप्युत्कमस्याधरशोणशोणिमा ॥”)

नदविशेषः । तत्पर्यायः । हिरण्यवाहः ।

इत्यमरः ॥ हिरण्यवाहः ३ । इति भरतः ॥

स तु अमरकण्टकदेहात् पाटलिपुत्रे गङ्गायां

मिलितः । तज्जलगुणाः । रुचिदत्वम् । सन्ताप-

शोषापहत्वम् । पथ्यत्वम् । वङ्गिकरत्वम् ।

वलक्ष्णीणाहृत्प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥

अग्निः । शोनाकः । लोहिताश्वः । कोकनद-

च्छाये, त्रि । इति मेदिनी ॥ समुद्रविशेषः ।

इति धरणिः ॥ रक्तोच्छु । शोनाकप्रभेदः ।

इति राजनिर्घण्टे ॥ (रक्तवर्णं, त्रि । यथा,

कुमारे । १ । ७ ।

“न्यस्ताचरा धातुरसेन यत्र
भृञ्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोषाः ॥”)

शोणक, पु, (शोण एव । स्वार्थे कन् ।) शोणाक-

हृत् । इत्यमरः ॥

शोणभिक्षिका, स्त्री, (शोणा रक्तवर्णा

भिक्षिका ।) रक्तसैरेयः । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोणभिक्षुटी, स्त्री, (शोणा रक्तवर्णा, भिक्षुटी ।)

कुरुवक । कण्टकिनी । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोणपत्र, पु, (शोणवत् रक्तानि पत्राणि यस्य ।)

रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोणपद्मक, स्त्री, (शोण रक्तवर्णं पद्मकम् ।) रक्त

कमलम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोणपुष्पक, पु, (शोण पुष्प यस्य । कन् ।)

कोविदारः । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोणपुष्पी, स्त्री, (शोणवत् पुष्पमस्याः । डीष् ।)

सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोणरत्न, स्त्री, (शोण रक्तवर्णं रत्नम् ।) पद्म-

रागमणिः । इत्यमरः ॥

शोणा, स्त्री, (शोणो रक्तवर्णोऽस्यस्या इति ।

अच् । टाप् ।) शोणवर्णयुक्ता । इति जटाधरः ॥

शोणाकः, पु, हृत्त्वविशेषः । शोणा इति ख्यातः ।

तत्पर्यायः । शोनाकः २ शुकनास ३ ऋक्ष ४

दीर्घवन्त ५ कुटुम्बटः ६ अरलु ७ स्वर्ण-

वल्कलः ८ ध्वान्तशात्रवः ९ । इति शब्दमाला ॥

मण्डूकपर्णः । १० पत्रोर्ण ११ नट १२ कटुकु १३

टुष्टुकः १४ शोणक १५ अरल १६ । इत्य-

मरः ॥ शोनाकः १७ अरटः १८ । इति

तट्टीका ॥

शोणित, स्त्री, (शोण वर्णे + ङः ।) शोण +

जातार्थे इत्च् वा ।) रक्तम् । इत्यमरः ॥

(यथा, मनु । ११ । २०८ ।

“शोणितं यावत् पाशुन् सगृह्णाति महीतले ।

तावन्न्यव्यसृष्टसाणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥”)

तस्योत्पत्तिगमस्यस्य पञ्चमे मासि भवति । इति

सुखबोधः ॥ कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोणितचन्दनं, स्त्री, (शोणितवत् चन्दनम् ।)

रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोणितपुर, स्त्री, (शोणिताख्य पुरम् ।) वाण-

पुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शोणिताह्वयं, स्त्री, (शोणित आह्वयो यस्य ।)

कुङ्कुमम् । इति रत्नमाला ॥

शोणितोत्पल, स्त्री, (शोणितवत् रक्तमुत्पलम् ।)

रक्तोत्पलम् । इति केचित् ॥

शोणी, स्त्री, (शोण + “शोणात् प्राचाम् ।” ४ ।

१ । ४३ । इति ङोष ।) रक्तोत्पलतुल्यवर्णा

स्त्री । इति व्याकरण जटाधरश्च ॥ (बडवा ।

इति काशिका ॥)

शोणोपल, पु, (शोणो रक्तवर्णं उपलः ।) भास्वि-

क्यम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

शोथः, पु, (श्वतीति । श्व गतौ + बाहुलकात्

थन् । इत्युणादिवृत्तौ उच्च्वलः । २ । ४ ।)

रोगविशेषः । तत्पर्यायः । शोफः २ श्वयथुः ३ ।

इत्यमरः ॥ शोथकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

अथ शोथाधिकारः । 'तत्र शोथस्य विप्रकृष्ट'

निदानमाह ।

“शुद्धामयाभक्तकशाबलानां

चारास्ततीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।

दध्यामसृच्छाकविरोधिपिष्ट-

गरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥

अशोथचेष्टा वपुषो ह्यशुद्धि-

र्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च

निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टा ॥”

शुद्धिर्वसनविरेकादि । आमयाः पाण्डुरोगा-

दयः । अभक्त अभोजनम् । आमः अपक्वो

शुक्तस्य रसः । पिष्टगरोपसृष्टान्न पिष्टो यो

गर सयोगज विष तेन उपसृष्टमन्नम् । वपुषो

ह्यशुद्धिः शोथनाहेस्य वपुषोऽशोथनम् । मर्मोप-

घात टोषकत एष ज्ञेयः । बाह्यहेतुकतस्तु

मर्मोपघातः आगन्तुजशोथहेतुरेव । विषमा

प्रसूति आमगर्भपतनादिना । प्रतिकर्मणा

वमनादोना पञ्चकर्मणां । मिथ्योपचार

असम्यक्करणम् । श्वयथो शोथस्य । निजस्य

आत्मीयस्य । सन्निकृष्टस्य हेतोर्वातादे । हेतुः

रूचोष्णमधुरादि ॥*॥ सन्निकृष्टनिदानमाह ।

“दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघातादिषादापि ।

सर्वो हेतुविशेषैस्तु रूपभेदो नवात्मकः ॥”*॥

सप्राप्तिपूर्वक सामान्य लक्षणमाह ।

“रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् वह्नि शिराः

नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात् त्वष्ठांससश्वयम्

उक्तं स हत शोथ तमाहुर्निचयादत ॥

सगौरव स्यादनवस्थितत्व

सोत्सेधमुष्णाय शिराततत्वम् ।

सलोमहर्षञ्च विवर्णता च

सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥”

उत्सेधः उन्नतत्व किं विशिष्टमुत्सेध अतः

पूर्वोक्तान्निचयात् रक्तपित्तकफवातानां समु-

दायात् । स हतं घनम् । तमुत्सेध शोथमाहु-

रित्वन्वयः ॥ * ॥ तस्य शोथस्य किं स्यादित्या-

क्राइयामाह । अनवस्थितत्वं स्यादनियता स्थिति स्यादित्यर्थः । चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्ते । तच्चानवस्थितत्व सगौरव स्यात् । गौरवमध्यनवस्थित स्यात् । अथ च सोमोषं स्यात् । उन्नतत्वमध्यनवस्थित स्यादित्यर्थः ॥३॥ वातिक शोधमाह ।

“चरस्तनुस्वक्पुरुषोऽरुणोऽमित
प्रसुप्तिहर्षात्तियुतो निमित्ततं ।
प्रशाम्यति प्रोन्नतमेति पीडितो
दिवा बली स्यात् श्वयथुः समीरणात् ॥”
चर' सञ्चारी । प्रसुप्ति' स्पर्शाज्ञता । हर्षोऽथ
भ्रिनिभ्रिनी रोमाञ्चो वा । अर्त्ति' पीडा ।
एतदयुत' । दिवाबलीविक्रितिविषमसमवाया-
रस्यात् । अतएवोक्त चरकेण ।
“स्नेहोष्णमर्दनाद्यैः प्रशाम्येत् स च वातिक'
यथाप्यरुणवर्णः स्यात् शोथो नक्त प्रशा-
स्यति ॥” * ॥

पैत्तिकमाह ।

“सृदु सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरस्त्रेददृषामदान्वितः ।
य उष्यते स्पर्शरुगच्चिरागक्त
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥”
उष्यते सन्तप्यते । भृशदाहपाकवान् भृश-
दाहो य पाकस्तदयुक्त ॥ * ॥ श्लैषिकमाह ।
“गुरु' स्थिर' पाण्डुरोचकान्वित
प्रसेकनिद्रा वमिवह्निमान्द्रक्तत् ।
स कृच्छ्रजन्मप्रथमो निपीडितो
न चोन्नमेद्रान्विलीकफालक ॥” * ॥

हृन्जमाह ।

“निदानाकृतिसर्गात् श्लेय शोथो हिदोषजः
सान्निपातिकमाह ।

“सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षण
व्यामिश्रलक्षण इत्युक्ते सर्वाकृतिरिति उक्त-
वातजादिशोथसकललक्षणनियमार्थम् ॥ * ॥
अभिघातजमाह ।

“अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भक्तातकपिकच्छुजे ॥
रसे शुकैश्च सस्पर्शात् श्वयथुः स्यादिसर्पवान् ।
अशोभा लोहिताभास प्रायश पित्तलक्षणः ॥”
छेद खड्गादिना भेद' पाषाणादिना क्षत
शरादिना नाडीत्रणादि च । आदिशब्देन
नगुडप्रहारादि गृह्यते । भक्तातजै रसे । कपि-
कच्छुजे शुकैः । विसर्पवान् प्रसरणशील ।
पित्तलक्षण पैत्तिकशोथलक्षण ॥३॥ विषज-
माह ।

“विषज सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
दृष्टादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ॥
विषमूत्रशुक्रोपहतमलवहस्त्रसकटात् ।
विषहृत्तानिलस्पर्शात् गरयोगावचूर्णनात् ॥
सृदुसलोऽवलम्बी च शोथो बहुवृत्ताकार' ॥
परिसर्पण' शरीरोपरि सञ्चरणम् । दृष्टादिगुणी
कृता दन्तावली । चौ' इ इति लोके । दन्ता

अर्थे भवाः । अविषप्राणिनामपौत्वनेन दंष्ट्रा
दन्तनखाना स्वभावादेव सविषत्वमुक्तम् । किन्तु
सर्पादिविष मारक भवति । अविषप्राणिना
दृष्टादिविष शोधयथादिकं भवतीति विशेष
विषमूत्रे त्यादिविडायुपहत मलिनश्च यद्वस्त्रम्
तथा सङ्करः संमार्जनीनि'क्षिसो धूल्यादि' तेषा
सम्पर्कात् । गरयोगावचूर्णनात् गर' सजोगज
विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनावधूननात् ।
अवलम्बी लम्बमान । अयमप्यागन्तुजस्तथापि
सामान्यागन्तुजशोधचिकित्सातोऽस्य विशिष्ट-
चिकित्साभिधानात् पृथक् पठित' ॥ * ॥

यत्र स्थिता दोषा यत्र शोध कुर्वन्ति तदाह ।
“दोषा' श्वयथुसूईहि कुर्वन्तगामाशये स्थिता ।
पित्ताशयस्था मध्ये तु वर्त्तमानगतास्त्वध' ॥
कृत्वा देहमनुप्राप्ता' कुर्यु' सर्व्वसर तथा ।”
ऊर्द्ध' उर'प्रभृत्यूर्द्ध' मध्ये पक्षाशयमध्ये । अघः
पक्षाशयादघ ॥३॥ उपद्रवनाह ।
“श्लाघ पिपासा हृदिश्च दौर्बल्य ज्वर एव च ।
यस्य चात्रे रुचिर्नास्ति शोधिन तं विवर्जयेत् ॥”
कष्टसाध्यत्वादिकमाह ।

“थो मध्यदेशे श्वयथु' स कष्ट' सर्व्व' गश्च य ।
अर्द्धाङ्गोऽरिष्टभूतश्च यथोर्द्ध' परिसर्पति ॥”
मध्यदेशे उर' पक्षाशयमध्ये । सर्व्व' ग सकल-
शरीरभव' । सर्व्व'ज इति पाठे सान्निपातिक' ।
अर्द्धाङ्ग' अर्धनारीश्वराकारे । यथोर्द्ध' परिसर्प-
तीति पुरुषविषयम् । तथा च ।

“ऊर्द्धगामी नर' पक्षगामो गामी मुखत्
स्त्रियम् ।

उभय वक्षिसजात' शोथो हन्ति न सशय ॥”
ऊर्द्धगामी मुखगामी । तथा च तन्वान्तरे ।
“पादप्रवृत्त' श्वयथुर्नृणां थ' प्राप्नुयात्मुखम् ॥”
इति ॥ स न सिध्यतीति शेष । अधोगामी
पादगामी । तथा च तन्वान्तरे ।
“स्त्रीणा वक्त्रात् पद' याति वक्षिनश्च न
सिध्यति ।” इति ॥

उभय नर' नारीश्च । अपरश्च ।
“अनन्योपद्रवकृत' शोध' पादसमुत्थित ।
पुरुष' हन्ति वा नारो' सुखजो वक्षिनो हयमा ॥”
अयमर्थः । पादसमुत्थित' पादाभ्यामुत्थितो
सुखगामीति यावत् शोध' पुरुष' हन्ति स कि
विशिष्ट' अनन्योपद्रवकृत । शोफादन्त्ये व्याधयो
ऽतीसारग्रहण्यर्थ' प्रवृत्तय' तेषामुपद्रवै कृत' ।
तदुपद्रवेण जात इत्यर्थः । न' अनन्योपद्रवकृत ।
अनन्योपद्रवकृतः । अर्थात् स्वहेतुभिरेव जात ।
शोधव्याधिरेव तु पुनर्मुखज' मुखज्जात पद
गामीति यावत् नारी' हन्ति । सोऽप्यनन्योप-
द्रवकृत एव । वक्षिन' हय पुरुष' नारीश्च हन्ति
सोऽप्यनन्योपद्रवकृत एव ॥३॥ अथ शोथस्य
चिकित्सा ।

“शुष्कौपुनर्नर्वैरण्डपञ्चमूलीभूत जलम् ।
वातिके श्वयथी शस्त' पानाहारपरिग्रह' ॥३॥
पटोलविफलारिष्टदार्वाकाथ' सगुग्गुलु' ।

हन्ति पित्तकृतं शोधत्वात्परसमन्वितम् ॥३॥
अ' कश्चौरभाविता' कृष्णा पथ्या मूत्रेषु वा बुताः
योजिता' श्रमयन्त्याश्च शोध' श्लेष्मसमुत्थितम् ॥
मित्थे' मित्थक्रिया कुर्यात् सर्व्व'जं सर्व्व'मेव हि ।
विष्वपत्ररस पूतं शोधय' त्रिभवे पिबेत् ॥३॥
शोधे' त्वागन्तुजे कुर्यात् सेकलेपादिशोतकम् ।
भक्तातकवा' हरेच्छोथ' सतिक्ता कृष्णसृत्तिका ।
महिष्या नवनीतश्च लेपाद्दुग्धतिलान्वितम् ॥”
अत्र दुग्ध' महिष्या एव । यत आह ।
“महिषीचौरसपिट्टैर्नवनीतसमन्विते' ।
तिलैर्ल्लिप्त' सम' याति शोथो भक्तातकोत्थित' ॥
यष्टिदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन सयुत ।
शोधमारुक्तर' हन्ति पुर्ये' श्लाघदलस्य च ॥”
विषजशोधचिकित्सा तु विषचिकित्सायां दृष्टव्या
चय सामान्यचिकित्सा ।

“पथ्या निशा भार्गव्यताम्निदार्वा-
पुनर्नवा दारु' महीषघ्नम् ।
क्वाथ' प्रपीयोदरपाणिपाद-
सुखागत' हन्त्यधिरण' शोधयम् ॥”
इति पथ्यादिकाथ' ॥३॥

फलत्रिकोक्तव' क्वाथ' गोमूत्रेषु च साधयेत् ।
वातश्चे' सभव' शोध' इत्यादृष्टवणसम्भवम् ॥३॥
हृषीवदेवद्रुमनागरं
दन्ती त्रिहृद्रुषणपुष्पकैर्वा ।
दुग्ध' सुसिद्ध' विधिना निपीत
गौत' पर' शोधहर' भिषग्भिः ॥”

हृषीव' वर्षाभू' ॥३॥
“केशस्तथाकवर्षाभूर्निम्बकायेन शोधयेत् ।
गोमूत्रेषापि कुर्वन्ति सुखोष्णो नावसेचनम् ॥३॥
पुनर्नवा दारु' शण्ठी' शिथुः' सिद्ध्यार्थकस्तथा ।
अस्त्रपिट्ट' सुखोष्णोऽय' प्रलेपः सर्व्वशोधयेत् ॥

गुडार्द्रक' वा गुडनागर' वा
गुडाभया' वा गुडपिप्पली' वा
कर्षाभिहृद्रा त्रिपलप्रमाण
स्त्रादेन्नर' पञ्चमथापि मासम् ॥
शोधप्रतिश्रायगलास्यरोगान्
सञ्जासकासारचिपीनसादीन् ।
जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान्
इत्यान्' तथान्यान्' कफवातरोगान् ॥३॥

विश्व' गुडेन तुल्य' हृषीवरेसानुपानमध्यस्तम् ।
चिनिहन्ति सर्व्वशोध' घनहृन्द' चण्डवाशुरिव ॥३॥
कणानागरजं चूर्णं सगुड' शोधनाशनम् ।
आमालीर्षप्रशमनं शूलघ्न' वक्षिशोधनम् ॥३॥
गुडात् पलत्रयं श्राद्ध' शृङ्गवेर' पलत्रयम् ।
शृङ्गवेरसमा' कृष्णा लोह्विटितिलयो' पञ्चम् ॥
चूर्णमेतत्' समुद्दिष्ट' सर्व्वश्वयथुनाशनम् ॥”

इति गुडादिवटिका ॥
“मानककाथकस्त्राभ्या' हृतप्रस्थ' विपाचयेत् ।
एकज' हृन्ज' शोध' विदोषश्च व्यपीडति ॥”
इति मानकहृतम् ॥

“शष्कमूलवर्षाभूदारु' श्लाघामहीषधैः ।
पकमभ्यघ्ननात्तैल' सशूल' श्वयथु' हरेत् ॥”

शुष्कमूलकतेलम् । इति शोधाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

शोधक, पु, (शोध एव । स्वार्थे कन् ।) शोध' इति शब्दरत्नावली ॥

शोधनी, स्त्री, (शोध हन्तीति । हन् + "अमनुष्य-कर्त्तके च ।" १।२।५३ । इति टक् ।) पुनर्नवा । इत्यमरः । शालपर्णी । इति राजनिर्घण्ट ॥ शोधनाशके, त्रि ॥

शोधजित्, पु, (शोध जयतीति । जि + क्तिप् ।) भङ्गातकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शोधजिह्वा, पु, (शोधे जिह्वा कुटिल इव । तन्नाशकत्वात् ।) पुनर्नवा । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

शोधहृत्, पु, (शोध हरति नाशयतीति । हृ + क्तिप् ।) भङ्गातक । इति रत्नमाना ॥ शोफ-हारके, त्रि ॥

शोधन, स्त्री, (शोधयतीति । शोध + णिच् + ल्यु) कङ्कडम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (शोध + भावे ल्युट् ।) शौचम् । इति शुद्धधात्वर्थदर्शनात् ॥ (प्रायश्चित्तम् । यथा, मनु । ११ । १६१ ।

"अभोज्यमन्नं नाशयन्मात्मन शुद्धिमिच्छता । अज्ञानभुक्तान्तुत्तार्थं शोध्यं वाप्याशु शोधनै ॥")

विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कानीसम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ विहिताविहितमासादिविचारणम् । यथा,—

"सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन । तत्र यद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् । न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि ॥"

इति मन्त्रमासतत्त्वम् ॥ * ॥

धातुनिर्दोषोत्तरणम् । यथा,—

"पत्तलीकृतपत्राणि हेम्नो वज्रौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्तमानि तैलचक्रे च काञ्चिके ॥ गोमूत्रे च कुलत्याना कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एव हेम्नः परेषाञ्च धातूना शोधनं भवेत् ॥" * ॥

व्रणादिपरिष्कारणम् । यथा,—

"व्रणस्य त्वविशुद्धस्य काथं शुद्धिकरं पर । पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वत्रैव प्रयुज्यते ॥ वातिके दशमूलानां चौरिणा पैत्तिके व्रणे । आरग्वधादे कफजे कषायः शोधनं हितम् ॥" अपि च ।

"अष्टमेनाशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा । अथवा काथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् । श्लेष्मामवातमेदोश्च वस्तिशोधनदौपनम् ॥"

इति च भावप्रकाशः ॥ * ॥

लिखितपत्रादेः प्रभाषोत्तरणम् । यथा । लेख्य-शोधनमाह कात्यायनः ।

"सहस्रालेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च । तत् सहस्रकृतैरन्यैः पत्रैस्तलेख्यनिर्णयः ॥" * ॥

विरुद्धलिखितस्य शुद्धीकरणम् । यथा । तच्छो-धनमाह बृहस्पतिः ।

"न्यूनाधिकं पूर्वपत्रं तावदादी विशोधयेत् । न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थं सभ्यसन्धिषौ ॥"

कात्यायनः ।

"शोधयेत् पूर्वपत्रं यावन्नोत्तरदर्शनम् । उत्तरेणावृद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥"

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥

अहस्य हरणम् । यथा,—

"भाज्याहरं शुध्यति यद्गुणः स्या-
दन्त्यात् फलं तत् खलु भागहारः ।
समेन केनाप्यपवर्त्ता हार-
भाज्यौ भजेद्वा सति सम्भवे तु ॥

इति लीलावती ॥

अन्यत् शुद्धिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शोधन, पु, (शोधयतीति । शोध + णिच् + ल्यु ।) निम्बुक । इति राजनिर्घण्ट ॥

शोधन, त्रि, (शोधयतीति । शोध + णिच् + ल्यु ।) शुद्धिकारक । यथा,—

"महासान्तपनं शुद्धैः तमङ्गच्छस्तु पावनं । जलोपवासङ्गच्छस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनं ॥" इति गायत्रित्तत्त्वष्टतविश्वामित्रवचनम् ॥ यथा च ।

"तैलमैन्धवयष्ट्याहनिस्वपत्रनिशायुगे । त्रिहृद्घनयुते पिष्टे' प्रलेपो व्रणशोधनं ॥

इति भावप्रकाशः ॥

शोधनी, स्त्री, (शोधयतेऽनयेति । शोध शौच + णिच् + करणे ल्युट् । डीप ।) समार्द्धनी । इत्यमरः ॥ ताम्रवल्ली । नीली । इति राज-निर्घण्ट ॥

शोधनीबीज स्त्री, (शोधन्या बीजमिव बीज यस्य ।) जयपाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

शोधनीय, त्रि, शोधितव्य । शोध्य । शुद्धधातो-रनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्-मागरे । ५३ । १४१ ।

'भुरु मया तदन्नं यत्शोधनीयं मयापि तत् ॥' शोधित, त्रि, (शोधयते स्मोति । शोध + णिच् + क्त ।

मत्तिकाद्यापनयनेन कृतशोधनव्यञ्जनादि । तत्प-र्याय । समृष्टम् २ । इत्यमरभरती ॥ अपि च ।

"व्यञ्जने केशकौटादिशुद्धे समृष्टशोधिते ॥" इति शब्दरत्नावली ॥

अपनीतमलम् । तत्पर्याय । निनिकम् २ । समृष्टम् ३ । नि शोध्यम् ४ । अनवस्कारम् ५ । इत्यमरभरती ॥

शोफ, पु, (शु गतौ । बाहुलकात् फ ।) शोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १४ ।

"तद्दुष्टं शोणितमनिर्द्धियमाणं कण्डूशोफं रागदाहपाकवेदना जनयेत् ॥")

शोफणी, स्त्री, (शोफ हन्तीति । हन् + टक् । डीप् ।) शालपर्णी । रत्नपुनर्नवा । इति राज-निर्घण्ट ॥

शोफनाशन, पु, (शोफ नाशयतीति । नश + णिच् + ल्यु ।) नीलहृत् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शोधनाशके, त्रि ॥

शोफहृत्, पु, (शोफ हरतीति । हृ + क्तिप् ।) भङ्गा-तकः । इति भावप्रकाशः ॥ शोधहारके, त्रि ॥

शोभनं, स्त्री, (शोभते इति । शुभ + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शुभ + भावे ल्युट् । शुभम् । यथा, भागवते । ५ । १६ । २१ ।

"अहो वतैषा किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां खिदुत स्वयं हरि ॥")

शोभन, पु, (शुभ + ल्यु ।) ग्रहः । इति धरणिः ॥

विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चमयोगः । इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।

"स्याच्छोभनः शोभनयोगजन्मा टक्षो विपक्षप्रतिलब्धवित्तः ।

सदुत्तरश्चारुवयु सुधीरः संमानयुक्तो मनुजः प्रवीणः ॥" इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

शोभनः, त्रि, (शोभते इति । शुभ + ल्यु ।) सुन्दरः । इति मेदिनी ॥ अस्य पर्यायो मनोज्ञ-शब्दे द्रष्टव्यः ॥

शोभनक, पु, (शोभते इति । शुभ + ल्यु । तत् कन् ।) शोभाञ्जनहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शोभनशब्दकारके, त्रि ॥

शोभना, स्त्री, (शोभन + टाप् ।) हरिद्रा । गौरो-चना । इति राजनिर्घण्ट ॥

शोभा, स्त्री, शोभन्तेऽनया । (शुभ + करणे घञ् । टाप् ।) दीप्तिः । तत्पर्यायः । कान्तिः २ । द्युतिः ३ । छविः ४ । इत्यमरः ॥ द्युती ५ । छवी ६ । इति तट्टीका ॥ अभिख्या ७ । इति जटाधरः ॥

शुभा ८ भा ९ स्त्रीः १० भासा ११ भा १२ इति शब्दरत्नावली ॥ सुपमा १३ छाया १४ विभा १५ दृक्प्रिया १६ भानम् १७ भातिः १८ कमा १९ रमा २० । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्या लक्षणम् ।

"सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम् । शोभैवकान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥

गोपीविशेषः । यथा,—

"दृष्टस्व शोभया गोप्या युक्तश्चन्दनकानने । सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥

शोभा देह परित्यज्य जगाम चन्द्रमण्डलम् । ततस्तस्या शरीरञ्च स्निग्धं तेजो बभूव ह ॥

सविभज्य त्वया दत्तं हृदयेन विदूयता । रत्नाय किञ्चित् स्वर्णाय किञ्चित्स्वर्णिवराय च ॥

किञ्चित् स्त्रीणां सुखार्जंभ्यः किञ्चिदजाय किञ्चन ।

किञ्चित् किशलयेभ्यश्च पुष्पेभ्यश्चापि किञ्चन ॥

किञ्चित् चन्दनपङ्केभ्यस्तोयेभ्यश्चापि किञ्चन ।

किञ्चित् फलेभ्यः शस्येभ्यः सुपङ्केभ्यश्च किञ्चन ।

किञ्चिन्नूतनवस्त्रेभ्यो दुग्धेभ्यश्चापि किञ्चन ॥" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥

हरिद्रा । गौरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोभाञ्जन, पु, (शोभ रुचिरञ्जनं यस्मात् ।) हृत्त्वविशेषः । शजिन्ता इति भाषा । तत्पर्यायः । शिशु २ । तीक्ष्णगन्धक ३ । अचीव ४ । मोचक ५ । इत्यमरः ॥ तोष्यगन्धः ६ । सुतीक्ष्णः ७ । घन-

पक्षवः ८ श्वेतमरिच' ८। इति जटाधर' ॥
 तीक्ष्ण' १० गन्ध' ११ गन्धक' १२ काचीवक' १३
 भाचीवः १४ शभाञ्जन १५ स्त्रोचित्तहारी १६
 द्रविणनाशन' १७। इति शब्दरत्नावली ॥
 कृष्णगन्धा १८ मूलकपर्णी १९। इति रत्नमाला ॥
 नीलशिशु' २० जनप्रिय' २१ सुखमोद २२
 कृष्णशिशु' २३ चक्षुष्य' २४ रुधिराञ्जन' २५।
 अस्य गुणा'। तीक्ष्णत्वम्। कटुत्वम्। स्वादु-
 त्वम्। उष्णत्वम्। पिच्छिलत्वम्। जन्तुवातान्ति-
 शूलनाशित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। रोचनत्वञ्च।
 इति राजनिर्घण्ट' ॥ अपि च।

“शोभाञ्जन कटुस्त्रिक्त शोषविद्रधिगुल्मनुत्”
 इति राजवल्लभ' ॥

अन्यञ्च। अथ शोभाञ्जन' श्याम श्वेत' रक्तञ्च।
 “शोभाञ्जनशिशु तीक्ष्णगन्धकाचीवमोचका।
 तक्षीज श्वेतमरिच मधुशिशु सलोहित ॥
 शिशु' कटु' कटु' पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघु।
 दीपनो रोचनो रुच्य' चवस्त्रिक्तो विदाहकृत् ॥

सषाण्णशुक्ललो हृद्य' पित्तरक्तप्रकोषण।
 चक्षुष्य कफवातघ्नो विद्रधिश्चयथुक्लमौन' ॥
 मेदोपचीविषघ्नीहृगुल्मगण्डव्रणान् हरत्।
 श्वेत' प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद्वाहकज्ञवेत् ॥
 झीहाम विद्रधि हन्ति व्रणघ्न पित्तरक्तकृत्।
 मधुशिशु प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपन सर।
 शिशु' वल्कलपत्राणा स्वरस परमार्त्तिहृत् ॥*॥

चक्षुष्य शिशुज बीज तीक्ष्णोष्ण विषनाशनम्।
 सवृथ कफवातघ्न तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिनुत् ॥
 शिशु' प्राक हिम स्वादु चक्षुष्य वातपित्तहृत्।
 वृ हण शुककृत् स्निग्ध रुच्य मदकृमिप्रणात् ॥”

अस्य पुष्पगुणा।
 “शिशो' पुष्पन्तु कटुक तीक्ष्णोष्ण स्रायुशोधनुत्।
 कृमिहृत् कफवातघ्न विद्रधिघ्नीहृगुल्मजित् ॥”
 अस्य फलगुणा।

“शोभाञ्जनफल स्वादु कपाय कफपित्तनत्।
 शूलकुष्ठचयश्वासगुल्महृत् दोषन परम् ॥”
 इति भावप्रकाश ॥

अथ रक्तशोभानपथ्याय।
 “सुरङ्गी स्वादुगन्धा च मधुलग्न शोभाञ्जन ॥”
 इति रत्नमाला ॥

अन्यञ्च।
 “रक्तशोभाञ्जने तुल्यो मधुशिशु मधुद्रवौ।”
 इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य पुष्पगुणा।
 “मधुशिशोस्त्वच्छिहित रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
 इति भावप्रकाश ॥

अन्यत् रक्तशिशु' शब्दे दृष्टव्यम् ॥
 शोली, स्त्री, वनहरिद्रा। इति राजनिर्घण्ट'।
 शोष, पु, (शुप् + भावे घञ्। शोषणम्। इति
 मेदिनी ॥ (शुथत्यनेनेति। शुप् + करणे घञ्।)
 यक्ष्मरोग। इत्यमर ॥ तद्द्वेगस्थोषध यथा,—
 “वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्ज देवदारु च।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम्

प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेष्ववर्षितम्।
 नस्यमासेपनञ्चैव स्नानमुदत्तन तथा ॥
 अयस्मारविशोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्।
 भृतेभ्यश्च भय हन्ति राजहारे च शासनम् ॥”
 इति गारुडे १८८ अध्याय ॥

शोषण, स्त्री, (शुप् + ल्युट्) रसाकषणम्। चोषण
 इति भाषा। तत्पर्याय। रसादनम् २। इति
 हेमचन्द्र' ॥ स्त्रे हरिद्रतीकरणम्। यथा,—
 “शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन च।
 पापकृन्मुच्यते पापाहानेन च दमेन च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शुण्ठी। इति राजनिर्घण्ट' ॥
 शोषण', पु, (शोषयतीति। शुष् + षिच् + ल्यु।)
 कामदेवस्य बाणविशेषः। यथा,—
 “उन्मादन शोषणश्च तापन. स्तम्भनस्तथा।”
 इति जटाधर' ॥

श्योनाकहृत्। इति भावप्रकाश ॥ (शोषण-
 कारके, त्रि ॥)
 शोषसम्भव, स्त्री, (शोषाय रसाकर्षणाय सन्भवो
 यस्य।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्ट' ॥
 शोषापहा, स्त्री, (शोष अपहन्तीति। हन + ड
 टाप्।) क्लीतनकम्। इति राजनिर्घण्ट' ॥
 शोषनाशके, त्रि ॥

शोषितः, त्रि, (शुष् + षिच् + क्त'।) कृतशोषण।
 यथा,—
 “आतापिर्भञ्जितो येन वातापिष महासुर'।
 समुद्र शोषितो येन स मेऽगस्त्य प्रसीदतु ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥

शौक, स्त्री, (शुकाना समूह'। शुक + “खण्डि-
 कादिभ्यश्च” ४। २। ४५। इत्यञ्।) शुक-
 गण। इत्यमर ॥ स्त्रीषा करणम्। इति
 मेदिनी ॥

शौकर, स्त्री, (शूकरस्येदमिति। शूकर +
 शौकरव,) अण्।) तोर्यविशेष। यथा,—
 वराह उवाच।
 “शृणु मे परम गुह्य यच्चया परिपृच्छितम्।
 मम क्षेत्र परञ्चैव शुद्ध भागवतप्रियम् ॥
 पर कोकामुख स्थान तथा कुष्माण्णक परम्।
 पर शौकरवं स्थान सर्वससारमोज्ज्वलम् ॥
 यत्र सस्या च मे देदि ह्युदृतामि रमातलात्।
 यत्र भागीरथो गङ्गा मम शौकरवे स्थिता ॥
 धरम्यवाच।

केषु लोकेषु यान्तीश शौकरे ये सृता' प्रभो ॥
 कि वा पुण्य भवेत्तत्र स्नातस्य पिबतस्तथा ॥
 कति तीर्था विश्रान्तान्। नेत्रे शौकरवे तव।
 धम्मसंस्थापनार्थाय तद्विष्णो' वक्तुमहसि ॥
 वराह उवाच।

शृणु तत्त्वेन मे देवि। यच्च मा परिपृच्छसि।
 का गति ते प्रपद्यन्ते नरा शौकरवे सृता ॥
 तेषा स्नानस्य वै पुण्य गतस्यैव सृतस्य वा।
 तत्र यानि च तीर्थानि मम सस्थानसंस्थिता ॥
 शृणु पुण्य महाभागे मम क्षेत्रेषु सुन्दरि।

प्राशु वन्ति महाभागे गत्वा शौकरव प्रति ॥
 दश पूर्वापराश्चापि अपरान् सप्त पञ्च च।
 स्वर्ग गच्छन्ति ते तत्र ये मृतास्तेषु जन्तव ॥
 गमनादेव सुशोणि। सुखस्य मम दर्शनात्।
 सप्तजन्मान्तरे भद्रे जायते विपुले कुले ॥
 धनधान्यसमृद्धेषु रूपवान् गुणवान् शुचि'।
 मङ्गलश्चैव जायते मम कर्मपरायणः ॥
 एव वै मानुषो भूत्वा अपराधविवर्जित।
 गमन तस्य क्षेत्रस्य मरण तत्र कारणम् ॥
 ये सृतास्तत्र सुशोणि क्षेत्रे शौकरवे मम।
 शङ्खचक्रगदापद्मचतुर्हस्तास्तुर्भुजा।
 त्यक्त्वा कलेवर तृणं मम लोकाय गच्छति ॥”
 इति वाराहेशौकरतीर्थमाहात्म्ये आदित्यवर-
 प्रदानगृहप्रजम्बुकोपाख्याननामाध्याय ॥

शौक्तिकेय, स्त्री, (शुक्तिकाया भवमिति। शुक्तिका
 + टक्।) सुक्ता। इति राजनिर्घण्ट' ॥
 शौक्तेय, स्त्री, (शुक्ती भवमिति। शुक्ति + टक्।)
 सुक्ता। इति राजनिर्घण्ट' ॥ शुक्तिस्वन्विनि,
 त्रि।

शौकर, स्त्री, (शुक्लस्य भाव'। शुक + “वर्णदृढा-
 दिभ्य षञ् च।” ५। १। १२३। इति षञ।)
 शुकता यथा—
 “पलित जरसा शौकर केशादौ विससा जरा”
 इत्यमर ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम्। ४। ३।
 “त्यजतोऽकृतल शशिन
 पश्चादवनस्वते यथा शौकरम् ॥”)
 शौच, स्त्री, (शुचेर्भाव'। शुचि + “इगन्ताच्च लघु
 पूर्वात्।” ५। १। १३१। इत्यण्।) शुचिता।
 शुचित्वम्। शुद्धि। तस्य लक्षणादि यथा,—
 “अभक्ष्यपरिहारस्तु ससर्गस्याप्यनिन्दितै।
 स्वधर्मो च व्यवस्थान शौचमेतत् प्रकीर्तितम् ॥”
 इत्येकादशोत्तरे बृहस्पतिवचनम् ॥

अन्यञ्च।
 “सर्वं धामैव शौचानामर्थशौच विशिष्यते।
 योऽर्थोर्ध्वरुचि शौचान्न सृदा वारिणा
 शुचि ॥
 सत्यशौच मन शौच शौचमिन्द्रियनिग्रह।
 सर्वं भूतदयाशौच जलशौचन्तु पञ्चमम् ॥
 यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभ ॥”
 इति गारुडे ११० अध्याय' ॥

अपि च।
 “यावता शुद्धि मन्येत तावच्छौच समाचरेत्।
 प्रमाण शौचमव्याया न शिष्टैरुपदिश्यते ॥
 शौचन्तु द्विविध प्रोक्त बाह्यमाभ्यन्तर तथा।
 सृज्जलाभ्या च्युत बाह्य भावशुद्धिरयान्त-
 रम् ॥”
 इति गारुडे २१५ अध्याय' ॥

पादादिशौचगुणा यथा,—
 “मध्य पवित्रमायुष्यमलक्ष्मोकलिनाशनम्।
 पादयोर्मलसर्गाणा शौचाधानमभीक्ष्णम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।
 “उहनाभोमृत्तिकाभ्यामित्यं नारद यत्नतः ।
 कृत्वाकंगं ततः कुर्यात् शौचं सूत्रपुरीषयोः ॥”
 इति याज्ञोत्तरखण्डे १०८ अध्याय ॥
 प्रमद्गादशौचश्चात्र निरुच्यते ।
 व्यास उवाच ।
 “दशाह प्रादुरशौचं सपिण्डेषु विपश्चितं ।
 मृतेषु चाथ जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमा ॥
 नित्यानि चैव कर्माणि कास्यानि च विशेषतः ।
 न कुर्याद्विहितं किञ्चित् स्वाध्याय मनसापि च
 शूचौननिधनास्वन्यान् शालाम्नीं हावयेद्विज्ञान्
 गुप्ताग्नेन फलेर्वापि चैतानाजुहुयात्ततः ॥५॥
 न मृगेशुरिमानन्यो न च तेभ्य समाहरेत् ।
 चतुर्थं पञ्चमे वाङ्गि मस्यशं कथितो वधे ॥
 मृतके तु सपिण्डानां मस्यशं न प्रदुष्यति ।
 मृतकं मृत्तिकास्रैव वर्जयित्वा नृणां पुनः ॥
 दशाहं निर्गुणं प्रोक्तमशौचं चातिनिर्गुणं ।
 एकद्विचिगुणैर्युक्तं चतुस्त्रैकदिने, शूचि, ॥
 दशाहात् परं मस्यगधीयीत जुहोति च ।
 चतुर्थं तस्य मस्यशं मनु, प्राह प्रजापति ॥६॥
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
 यथेष्टाचरणस्याहृत्परिणान्तमशौचकम् ॥७॥
 त्रिरात्र दशरात्र वा ब्राह्मणानान्तु श्रावकम् ।
 प्राक् सस्कारात् त्रिरात्र स्यादस्मादूर्ध्वं दशा-
 हकम् ॥
 एतद्विवापिके प्रेते मातापितृस्तद्विद्यते ।
 त्रिरात्रेण शूचिस्त्वन्वो यदि ह्यत्यन्तनिर्गुण ॥
 प्रादन्तजातमरणे पितृरेकाहमिष्यते ।
 जातदन्ते त्रिरात्र स्यादयदि स्यातान्तु
 निर्गुणौ ॥
 पादन्तजननात् मद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
 त्रिरात्रमौपनयनात् सपिण्डानामुदाहृतम् ॥
 जातमात्रस्य वासस्य यदि स्यान्मरणं पितुः ।
 मद्यशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोढरस्य च ॥
 ऊर्ध्वं दशाहादेकाहं सोढरो यदि निर्गुणः ।
 अथोर्ध्वं दन्तजननात् सपिण्डानामशौचकम् ॥
 एकाहं निर्गुणानान्तु चूडादूर्ध्वं त्रिरात्रकम् ।
 पादन्तजातमरणं सभावेदयदि मत्तमा ॥
 एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेष्वत्यन्तनिर्गुणा ।
 प्रतादेषात् सपिण्डानामस्वाक् स्नानं विधीयते ।
 सर्वेषामेष गुणिनामूर्त्तान्तु विषमं पुनः ॥९॥
 अर्थाक् पत्न्यामतः स्त्रोणा यदि स्याद्गर्भमस्रवः ।
 तदा सामसमैस्तासामशौचं द्विवसैः मृतम् ॥
 तत्कुरुन्तु पतने स्त्रीणां स्यादश्रावकम् ।
 मद्यशौचं सपिण्डानां गर्भमायाय वा ततः ॥
 गर्भशुभापणोराध सपिण्डेष्वत्यन्तनिर्गुणं ।
 यथेष्टाचरणं ज्ञातो त्रिरात्रमिति नियमः ॥१०॥
 यदि स्यात् मृतके मृत्तिकास्रं वा मृत्तिकास्रं ।
 शेषेषु भवेत्सुदूरं गोपे त्रिरात्रकम् ।
 मरणोत्पत्तियोगे तु मरणोत्पत्तिसिद्धिः ॥
 अथहृदिमदाशौचं पञ्चमं चैव शूचि ।
 अथ चैव पञ्चमं रात्रिमतात् परतो भवेत् ॥

अथहृदिमदाशौचं तदा पृथगेण शूच्यति ॥११॥
 देशान्तरगतं श्रुत्वा मृतकं गावमेव तु ।
 तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषं समाप्यते ॥१२॥
 अतीते मृतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम् ।
 तथैव मरणे स्नानमूर्ध्वं सवत्सरादयदि ॥
 वेदार्यविदधीयानो योऽग्निमान् हृत्तिकापितः ।
 सद्यःशौचं भवेत्तस्य सर्ववस्त्रासु सर्वदा ॥
 स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु प्रदानात् परतः सदा ।
 सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् सस्काराद्गुरुवै च ॥
 अतस्तद्वत्कन्यानामशौचं मरणे मृतम् ।
 ऊनद्विषांश्चरणे सद्यः शौचमुदाहृतम् ॥
 आदन्तात् सोढरे मद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
 आप्रदानात् त्रिरात्रं स्यादश्रावकमतः परम् ॥
 मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् ।
 एकोदकानां मरणे मृतके चेतदेव हि ।
 पक्षिणो योनिमस्यश्चे वात्यवेषु तथैव च ॥
 एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सन्नद्धचारिणाम् ।
 प्रेते राजनि मन्व्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः ॥
 गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु त्रयहं पितुः ।
 परपूर्वांसु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ॥
 त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्यं स्रुभार्यास्वन्यासु च ॥
 आचार्यपुत्रे पत्न्याश्च अहोरात्रमुदाहृतम् ॥
 एकाहं स्यादुपाध्याये स्वशामे त्रिदिवेषु च ।
 त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे सस्थितेषु च ॥
 एकाहं वा श्वशुर्यं स्यादेकरात्रं शिष्यके ।
 त्रिरात्रं श्वशुरमरणे श्वशुरे चैतदेव हि ॥
 सद्यःशौचं समुद्दिष्टं मगोत्रे सस्थिते मति ॥१३॥
 शूच्येद्विप्रो दशाहेन हाटशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मामेन शूच्यति ॥१४॥
 चक्षुर्विदुःशूद्रायादा ये स्युर्निप्रस्य वाश्रवा ।
 तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥
 राजन्यवैश्यावप्येव हीनवर्णासु योनिषु ।
 स्वमेव शौचं कुर्यात्ता विगुडयर्थं न मगय ॥
 सर्वैर्भूतमवर्णानां शौचं कुर्यैरतन्दिता ।
 उद्वर्णविधिदृष्टेन सन्तु शौचं स्वयोनिषु ॥
 पडरात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।
 वैश्यश्चक्षुर्विप्रो वा शूद्रेष्वाशौचमेव तु ॥
 अर्धमासोऽथ पडरात्रं त्रिरात्रं द्विजपुत्रवा ।
 शूद्रश्चक्षुर्विप्रो वा वैश्याशौचमिष्यते ॥
 पडरात्रं हाटशाहं विप्रो वा वैश्याशूद्रयोः ।
 अशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुत्रवः ॥
 शूद्रश्चक्षुर्विप्रो वा ब्राह्मणं मस्यते मतिः ।
 दशरात्रेण शूद्रे स्यादित्याह कर्मलोहवः ॥१५॥
 अमपिण्डं द्विजं प्रेते विप्रो निर्हृत्य वन्धुवत् ।
 अगित्वा च महोपिवा दशरात्रं न शूच्यति ।
 यद्यस्यमति तेषान्तु त्रिरात्रं न तत्र शूचिः ।
 अतदयदमस्यं च न च तस्मिन् गृहे वसन् ॥
 सोढरेष्वेतत् स्यान्मनुरात्रेषु वन्धुषु ।
 दशाहेन गवस्यशं सपिण्डेषु शूच्यति ॥
 पडरात्रे स्याद्यथा सर्वे त्रिरात्रेणाप्यत्र पुनः ।
 अनायस्येव निष्कृत्य ब्राह्मणं धनवर्ज्यतम् ॥
 छात्या मवागं तु एतं शूच्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥

अवरस्ये हरं वर्णमवर वा वरो यदि ॥
 अशौचे ससृजेत् स्रष्टात्तदाशौचेन शूच्यति ॥१६॥
 प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
 छात्वा मचेन नृद्वान्निं हृतं प्राप्य विगुड्यति ॥
 एकाहात् क्षत्रिये गृहिवैश्यानां स्यात् हरहेन
 तु ।
 शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामगतं पुनः ॥१७॥
 अनस्त्रिमस्यते गृहे रीति चेदब्राह्मणं स्वकं ।
 त्रिरात्रं स्यादशौचमेकाहं त्वन्यथा स्मृतम् ॥
 अस्त्रिमस्यनाटव्यंगिकाहं वैश्याशूद्रयोः ।
 अन्यथा चैव मन्व्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ॥
 अनस्त्रिमस्यते विप्रो ब्राह्मणो रीति चेत्तदा ।
 स्नानेनैतद्भवेच्छुद्धिं मचेत्तेन न मगय ॥१८॥
 यस्ते सहाशनं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि ।
 वान्धवो वा परो वापि न दशाहेन शूच्यति ॥१९॥
 यस्तेपामन्नमश्रातिं सकृदेवापि कामतः ।
 तदाशौचं निहत्तेऽर्थां स्नानं कृत्वा विगुड्यति ॥
 यावत्तदन्नमश्रातिं दुर्भिक्षोपहतो नरः ।
 तावन्वहान्यशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥
 दाहाद्यशौचं कर्त्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रिणाम् ।
 सपिण्डानान्तु मरणे मरणादितरेषु च ॥२०॥
 सपिण्डता तु पुरुषे समसं विनिर्जन्ते ।
 समानोदकभायस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥
 पिता पितृमहास्यं च तथैव प्रपितामहः ।
 लेपभाजयतुर्थायां सपिण्डं मामपौरुषम् ॥
 अदूदानां तथा स्त्रोणा सपिण्डं मामपौरुषम्
 जायानां भर्त्समापिण्डं प्राह टवः पितामहः ॥
 ये चैकजाता वदन्ता भिन्नयोऽनय एव च ।
 भिन्नवर्णान्तु सपिण्डं भवेत्तेषां त्रिपौरुषम् ॥२१॥
 कारवः शिष्यना वेद्या दामी दामस्तथैव च ।
 दातारो नियमां चैव ब्राह्मणविद्वज्जचारिणां ॥
 मन्त्रिणां प्रतिनस्नावन् मद्यशौचा उदाहृताः ।
 राजा चैवाभिप्रेतश्च विप्रो सचिण एव च ॥
 यश्च विद्याह्वानं च देव्यागं तथैव च ।
 मद्यशौचं ममाश्रातं दुर्भिक्षे वाप्यशूद्रे ॥
 डिग्जाह्वयहतानाञ्च विद्याता पाचिर्वाह्वजे ।
 मद्यशौचं ममाश्रातं मज्जातिमरणं तथा ॥
 अग्नीं मरुपपतने वीराश्वन्यध्वनागके ।
 ब्राह्मणार्थं च मन्व्यस्ते मद्यशौचं विधीयते ॥२२॥
 नष्टिकानां वनस्याना यताना ब्रह्मचारिणाम् ।
 नाशौचं कौत्सरं सद्यः पतिते च तथा मृतं ॥
 पतितानां न टाह स्यान्मन्व्येऽर्थांस्त्रिभुवः ।
 न चाशुपातं पिण्डो वा काव्यं आहादिक
 कर्त्तव्यं ॥
 व्यापादयेदद्यात्मानं स्वः योऽग्निं विद्यादिभिः ।
 विहिततस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युद्वेष्टादिकम् ॥
 पथं कश्चित् प्रमादेन न्ययतेऽग्निं विद्यादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं काव्येऽर्थांस्त्रिभुवः ॥२३॥
 ज्ञानं पुमारं नृदहं कामं कुर्यात् प्रतिपद्यते ।
 शिरसाभ्यान्वगोशस्यस्त्रिभुवः शूद्रमर्षपान् ॥
 फलानि पुत्रं शाकं च मद्यं चाह्वये च ।
 तीर्थं दधि हृतं चौरमौषधं नैव च ॥

अशौचिना गृहाद्ग्राह्य शुष्कान्नमेव नित्यशः ॥
इति कौर्मो उपविभागे २२ अध्यायः ॥
अन्यत् पाण्डोत्तरखण्डे १०८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
शौचाचारः, पु, (शौच आचारः) शुद्धिकर्म ।
यथा,—
“शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फला
क्रिया ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥
अन्यच्च ।
“उपनीय गुरुः शिष्य मन्त्राव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेन शौचाचाराय शिष्ययेत् ॥”
इति याज्ञवल्करः ॥
शौचिक, पु, (शौच गृहादे. शुचिता कार्यत्वे-
नास्त्वस्येति । शौच + ठक् ।) वर्णसङ्हरविशेषः ।
यथा,—
“कैवर्त्तस्य च कन्याया शौण्डिकादेव शौचिक ॥”
इति पराशरपद्धति ॥
शौचेयः, पु, (शौचेन वस्त्रादिशुचित्वेन व्यवहर-
तोति । शौच + ठक् ।) रजक । इति शब्द-
रत्नावली ॥
शौट, ऋ गव् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरौ । ऋ, अशु-
शौटत् । शौटति वीरः । इति दुर्गादास ॥
शौटीर, पु, (शौटतीति । शौट गव् + “कृशुप
कटिपटिशौटिभ्य ईरन् ।” उणा० ४ । ३० ।
इति ईरन् ।) व्याग्री । वीर । इत्युणादिकोष ॥
गव् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्णादि-
हृत्ति ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८३ । ४३ ।
“सन्तुष्ट सभ्रत सत्य शौटीरौ हे व्यपापक ।
मन्त्रवित् कालवित् शूर सभ्रन् श्रौतमर्हति ॥”
शौटीर्यं, स्त्री, (शौटीरस्य भाव कर्म वा ।
शौटीर + “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
च ।” ५ । १ । २४ । इति थञ् ।) वीर्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ गव् । शौटीरशब्दात् भावे
ष्णाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
शौड ऋ गव् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरौ । ऋ, अशु-
शौडत् । इति दुर्गादास ॥
शौण्ड, त्रि, (शुण्डाया सद्ये रत । शुण्डा + अण् ।
मत्त । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३
२३३ । ११ ।
“चण्डाश्च शौण्डाश्च महाग्रनाशं
चौराश्च दुष्टाश्च पलाशं वर्ज्या ॥”)
शौण्डिक, पु, (शुण्डापण्यमस्य । शुण्डा + “तदस्य
पण्यम् ।” ४ । ४ । ५१ । इति ठक् ।) नातिविशेष ।
शुण्डौ इति भाषा । तत्पर्याय । मण्डहारक २
इत्यमरः ॥ शुण्डारः ३ शौण्डौ ४ शुण्डकः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वजः ६ पान ७ पणः ८ ।
इति जटाधरः ॥ कल्पपाल ९ सुराजीवी १० ।
वारिवासः ११ पानवणिकः १२ ध्वजी १३ ।
आसुतीबलः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

ततो गान्धिककन्याया कैवर्त्तदेव शौण्डिक ।
कैवर्त्तस्य च कन्याया शौण्डिकादेव शौचिकः ॥”
इति पराशरपद्धति ॥
(अस्य गृहे भोजननिषेधो यथा, मनु । ४ ।
२१६ ।
“श्रवतां शौण्डिकानाञ्च चेलनिर्नेजकस्य च ।
रज्जकस्य नृशमस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥”
पपा गेहे नाद्यात् इत्यर्थः ॥३॥ शुण्डिका-
दागते, त्रि, । अत्र “शुण्डिकादिभ्योऽण् ।” ४ ।
३ । ७६ । इत्यण् ॥)
शौण्डौ, [न्]पु, (शुण्डा सुरा एव शौण्डमयम् ।
स्वार्थे अण् । तत् पण्यत्वेनास्त्वस्येति । शौण्ड +
इन् ।) शौण्डिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
शौण्डौ, स्त्री, (शुण्डाया मद्यपानगेहे भवा ।
मत्ताना रुचिप्रदत्वात् । शुण्डा + अण् । ङीप् ।)
पिप्पली । चव्यम् । इति विश्व ॥
शौण्डौरः, त्रि, (शौटतीति । शौट + ईरन् ।
पृषोढरादित्वात् साधु ।) अहङ्कारी । यथा,—
“शौण्डौरो गव् । तस्त्वो मानी चाहङ्गदुषत ।
उदग्रीव उदरोऽक्लमो नीचश्च पिशुनो-
ऽधमः ॥”
इति धनञ्जयकोष ॥
शौहोदनि, पु, (शुहोदनस्यापत्यं पुमानिति ।
शुहोदन + “अत् इज् ।” ४ । १ । ८५ । इति
इज् ।) शाक्यवशावतीर्षुबुद्धसुनिविशेषः । इत्य-
मरः ॥ “शुहोदनस्य इति मनीषादि ।
शुहोदनो नाम राजा । तथाहि ।
“शुहोदनो यतो मुङ्क्ते न्यायवत् शुहोदनम् ।”
इत्योर्षाभिधानम् ॥
शुहोदनस्यापत्यं शौहोदिनि । बाह्याद्यत इति
ष्णि ।” इति भरत ॥
शौद्र, पु, (शुद्राया भवः । शुद्रा + अण् ।) हादश
विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । स तु ब्राह्मण-
चक्षित्यवैश्यान्तमात् शुद्राया जातः । यथा,—
“शौरस चैत्रजो दत्तो मूढोत्पन्नश्च क्वत्रिम ।
क्रौतापविहकानौनशौद्रपौनर्भवा अपि ॥
स्वय दत्त सहोदोऽपि दावुरस्वीरसौ समौ ॥”
इति जटाधरः ॥
(यथा, मनु । ८ । १६० ।
“कानीनश्च सहोदश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा ।
स्वय दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवा ॥” ३॥
शुद्रस्येदमिति । अण् ।) शुद्रसम्बन्धिनी, त्रि, ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६२ । ४ ।
“चाक्ष्णाणि वैश्यानि च सेवमानं
शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणं सन् ।
अस्मि लोके निन्दितो मन्दचेत्वा
परं च लोके निरय प्रयाति ॥”)
शौधिका, स्त्री, रत्नकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
शौनक, पु, (शुनकस्यापत्यमिति । शुनक + “अन्-
थानन्तर्थे विदादिभ्योऽञ् ।” ४ । १ । १०४ ।
इति अञ् ।) सुनिविशेषः । यथा,—
“सपिण्डीकरणाद्गृहं न दद्यात् प्रतिमासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शौनिक, (शूना प्राणित्रयस्थान प्रयोजनमस्य ।
शूना + ठक् ।) मासविक्रयकर्त्ता । यथा,—
“वैत सिक कौटिकश्च मासिक शौनिक समा ।
इति जटाधरः हेमचन्द्रश्च ॥
शूगया । इति शब्दमाला ॥
शौभ, स्त्री, (शोभायै हितम् । शोभा + अण् ।)
हरिचन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्प-
र्यायः । व्योमचारिपुरम् २ । इति भूरिप्रयोग
(पुरमेतत् शाल्वस्य नृपतेरासीत् । कर्णो नैद
विनाशितम् । एतद्गृहत्तान्तस्तु भागवते १०
स्कन्धे ७७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥)
शौभ, पु, (शोभायै हितम् । शुभ + अण् ।) टिवता
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुवाकः । इति शब्द-
माला ॥
शौभनेय, त्रि, शोभनसम्बन्धी । शोभनशब्दात्
ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
शौभाञ्जन, पु, (शोभाञ्जन एव । स्वार्थे अण् ।)
शोभाञ्जनहृत् । इति भरतहिरूपकोषः ॥
शौभिक, पु, (शौभ व्योमचारिपुर उपलक्षणेन
तदहास्यकार वस्तु साधनत्वेनास्तास्येति । शौभ
+ ठक् ।) इन्द्रजालिकः । इति शब्दशाला ॥
शौभ्रेय, त्रि, (शुभ्रा + “शुभ्रादिभ्यश्च ।” ४ । १ ।
१२३ । इति ठक् ।) शुभ्राया अपत्यम् । इति
मुग्धवोधव्याकरणम् ॥ शुभ्रसम्बन्धिनि च ॥
शौरिः, पु, (शूरस्यापत्यमिति । शूर + इज् ।)
विष्णु । (यथा, आनन्दलक्ष्यार्म् २ ।
“तनीयास पाशु तव चरणपङ्के रुहमव
विरिञ्चि मच्चिन्वन् विरचयति लोकानविकलम्
वहत्येन शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसा
हरः मच्चुभ्यं न भजति भसितोद्धूननविधिम् ॥”)
शनैश्चरग्रहः । इत्यमरभरती ॥ (शूरवशौय-
माने । वसुदेव । यथा, भागवते । ३ । १ । २६ ।
“क्वचित् कुरुणा परम सुहृन्नो
भामः स आस्तु सुखमङ्गशौरिः ॥”
बलदेव । यथा, महाभारते । ५ । ७ । २५ ।
“ततोऽभ्यायाङ्गीमबलो रौहिणेय महाबलम् ।
सर्वं चागमने हेतु स तस्मै सन्धवेदयत् ।
प्रत्युवाच तत शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वच ॥”
कण्वः । यथा, भागवते । १ । १० । ३३ ।
“अथ दूरगतान् शौरिः कौरवान् विरहा-
तुरान् ।
सनिवर्त्तय दृष्टं स्निग्धान् प्रायात् स्नगरीं
प्रिये ॥”)
शौरिः,) त्रि, (शूर्प + “शूर्पादन्यतरस्याम् ।”
शौरिः,) ५ । १ । २६ । इति अञ्पठे ठक् ।
शूर्पपरिमितम् । शूर्पशब्दात् षाप्रत्ययेन षण्क-
प्रत्ययेन च निष्पन्नौ ॥
शौर्यं, स्त्री, (शूरस्य भाव कर्म वा । शूर +
थञ् ।) शक्तिः । (यथा, रामायणे । ६ ।
१५ । ३ ।

शौवस्ति

“सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण
धैर्येण शौर्येण च तेजसा च ॥”

आरभटी । इति मेदिनी ॥

शौक्ल, त्रि, शुक्लसम्बन्धि । शुक्लशब्दात् षण्प्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥

शौक्लिकः, पु, (शुक्ले अधिकृतः । शुक्ल + ठञ् ।)
शुक्लाध्यक्ष । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । २ । १७६ ।

“शौक्लिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहृतम्।
अर्वाकसवत्सरात् स्वामी हरत परतो वृष ॥”

शौक्लिकेयः, पु, विषमेद । इत्यमरः ॥ शुक्लिको
देशमेदस्तत्र भवः शौक्लिकेय । ष्येय । ताल
व्यादिः । इति भरतः ॥

शौल्फ, स्त्री, शाकविशेष । शल्फा इति भाषा ।
भूतचतुष्टया चतुर्दशशाकमध्ये तद्गणनीयम् ।
यथा, निर्णयामृत ।

“शौल केमुकवास्तूक सर्षप कालञ्च निम्ब
जया

शालीघ्नी हिलमोचिकाश्च पटुक शौल्फ
गुडुचीन्तथा ।

भण्टाकीं मुनिसन्नक शिवदिने खादन्ति ये
मानवा

प्रेतत्व न च यान्ति कार्तिकदिने कण्ठे च भृते
तिथौ ॥”

इति तिथ्यादिनत्वम् ॥

अस्य पर्यायगुणा, शतपुष्पाशब्दे द्रष्टव्या ॥
शौक्लिकः, पु, कसकार । कौसारि इति भाषा ।

तत्पर्याय । ताम्रकुट्टक २ । इत्यमरः ॥ काम
न्दमी ३ क्रास्यकार ४ । इति जटाधरः ॥

ताम्बिक ५ ताम्रकारक ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शौव, स्त्री, (श्वन् + “श्वन सङ्घोच उपसख्यानम्”
६ । ४ । १४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अपि

साधु ।) श्वनः सङ्घोचः । श्वनो वृन्दम् । श्वो-
भवम् इति सच्चिसारव्याकरणम् ॥

शौवन, स्त्री, (श्वन् + श्वन् ।) श्वनो भाव । श्वनो-
ऽपत्यम् । इति सच्चिसारव्याकरणम् ॥ (श्वनः
सम्बुह । श्वन् + “खण्डिकादिभ्यश्च ॥” ४ । २ । ४५ ।

इत्यञ् । कुङ्कुसम्बुह । इति व्याकरणम् ॥
श्वनो मासम् । इति काशिका । ६ । ४ । १३३ ॥)

शौवस्तिक, त्रि, (श्वो भवम् । श्वस् + “श्वसस्तुट्
च ।” ४ । ३ । १५ । इति ठञ् तुडागमश्च ।)

भाविदिनस्थायिवस्तु । यथा,—
आत्मभरिस्त्व पिशितेनराथा

फलेग्रहीन् हसि वनस्पतीनाम् ।

शौवस्तिकत्व विभवा न येषा

व्रजन्ति तेषा दयसे न कस्मात् ॥”

इति भट्टी २ सर्ग ॥

“येषा विभवा सम्पद शौवस्तिकत्व भाविदिन-
स्थितत्व न व्रजन्ति तेषा कस्मात् दयसे । श्वो-
भव शौवस्तिक श्वसो भवार्थे कण्विधानात्
कपि मनीषादित्वात् त्यागम हारस्वरितिउम्

णित्वे त्रिरिति त्रि त्वतो भावे इति त्वम् ।”
इति तट्टीका ॥

शौवापद, त्रि, (श्वापदस्येदमिति । श्वापद +
अण् । “पादान्तस्यान्यतरस्याम्” ७ । ३ । ८ । इति

पञ्चे ऐच् ।) श्वापदसम्बन्धि । श्वापदशब्दात्
षण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकर-
णम् ॥ (यथा, अन्नघराघवे । १ । २५ ।

“कञ्चित् कान्तारभाजा भवति परिभवः
कोऽपि शौवापदो वा

प्रत्युद्गेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते
वा हवींषि ॥”

शौष्कल, पु, (शुष्कल पश्यमस्येति । अण् ।)
शुष्कमासस्य पण्यक । इति मेदिनी ॥

शौष्कली, त्रि, (शुष्कलीमत्तीति । शुष्कली +
अण् ।) आमिषाशी । इत्यमरः ॥ मत्स्यमास-
भोजनशौल । आमिष अन्नाति आमिषाशी

ग्रहादित्वात्सिन् । शुष्कली शुष्कमासे स्या-
न्मासमाचेऽपि दृश्यते । तामत्ति शौष्कल ष्यः ।

तालव्यादिमूर्द्धन्यमध्यः । शुष्कं मास लाति इति
शुष्कलः प्रज्ञादित्वात् अणि शौष्कल । इति

विद्याविनोद । शाष्कल, इति पाठः । इति
स्वामी । इति भरतः ॥

श्रुत) इर् चरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
श्रुत) (भा० पर०-अक० सेट् ।) द्वौ तालव्य-

वर्गाद्युक्ततालव्यादौ । श्रेष्ठोऽन्तःस्थादियुक्तश्च ।
नकारजावनुस्वारपञ्चमावित्यादिनियमेऽप्यनयो-

स्तालव्यादित्वात् तद्वचनस्य व्यभिचारसूचनायं
तेन चुलुप्प लोपे इत्यादीनामोष्ठवर्गश्रेष्ठोप-

धत्व सङ्गच्छते । तेन क्विपि संयोगान्तलोपे
चुलुम् इत्यादि सिद्धम् । किन्तु द्वौ दन्त्यादौ

इति धातुप्रदीपक्रमदीश्वरी । तेन घृत श्रौतति
इति घृतश्चत् तमाचष्टे इति जौ जीमर्षेति

डित्वाट्टिलोपे घृतश्चयति पुन क्विपि जे लोपे
घृतस्क इति स्थिते संयोगादे सस्य लोपे घृतक्

इति केचित् ॥ इर्, अश्नुतत् अश्नोतीत् ।
अश्नुतत् अश्नोतीत् । चर् इति आसेचन

चरणश्च । रक्तमाश्रोतति चुर इति । इदं
कवचमश्नोतीदिति । निश्चरोतन्ते सुतनुकवरी

बिन्दवो यावदेते । इति मालत्या गणकतानि-
त्यत्वम् । इति दुर्गादास ॥

श्रौत, पु, (श्रौतनमिति । श्रु + घञ् ।)
प्राधारः । इत्यमरः ॥

श्म, [न्]स्त्री, मुखम् । इति श्मश्रुशब्दटीकाया
भरत ॥ (शरीरम् । इति निरुक्ति । ३ । ५ ॥

श्व । इति पुराणम् । अस्य प्रमाणं श्मशान-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

श्मशान, स्त्री, (श्मना शवाना शान शयन यत्र ।
गृहा, शवाना शयनमिति । “शुषोदरादौनि

यथोपदिष्टानि ।” ६ । ३ । १०८ । इति श्व-
शब्दस्य श्मादेश शयनशब्दस्यापि शानशब्द

आदेशः ।) श्वदाहस्थानम् । तत्पर्याय ।
पिटवनम् २ । इत्यमरः ॥ शतानकम् ३ रुद्रा

क्रीड ४ दाहसर, ५ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्तश्चया ६ पिटकाननम् ८ । इति जटा-

धरः ॥ ३ ॥ तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“श्मशब्देन श्वः प्रोक्तः शान शयनमुच्यते ।

निर्व्वचन्ति श्मशानाथं मुने शब्दार्थकोविदाः ॥
महान्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते ।

शिरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्तु ततो भवेत् ॥”
महाश्मशान यथा,—

“वाराणसीति विख्याता रुद्रावास इति द्विजा ।
महाश्मशानमित्येव प्रोक्तमानन्दकाननम् ॥”

इति श्रीस्कान्दे काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥ ३ ॥
“उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥”
इति चाणक्यम् । १७ ॥ ३ ॥

श्मशाने गत्वा विष्णुस्वर्गे दोषो यथा,—
वराह उवाच ।

“श्मशान यो नरो गत्वा अन्नात्तैव तु मां-
स्युश्नेत् ।

मम दोषापराधस्य शृणु तत्त्वेन यत् फलम् ॥
जम्बुको जायते भूमे वर्षाणा नव पञ्च च ।

गृध्रस्तु सप्तवर्षाणि जायते खचरेश्वरः ॥
चरन्ती मानुष मास उभौ तौ गृध्रजम्बु कौ ।

पिश्याचो जायते तत्र वर्षाणि नव पञ्च च ॥
ततस्तु कुणपोच्छिष्ट त्रि शद्वर्षाणि खादति ।

ततो नारायणाच्छ्रुत्वा धरणी वाक्यमब्रवीत् ॥
एतन्मे परम गुह्य लोकनाथ जनाह्वन ।

पर कौतूहल देव निखिल वक्तुमर्हसि ॥
श्मशान पुण्डरीकाक्ष ईश्वरेण प्रशंसितम् ।

तत्र किं विगुण देव पावित्रे शिवभाषिते ॥
स तत्र रमते नित्य भगवास्तु महाद्युतिः ।

कपाल गृह्य देवोऽत्र दीप्तिमन्त महौजसम् ॥
प्रशंसितश्च रुद्रेण भवता किं विनिन्दितम् ।

श्मशाण पद्मपत्राच्च रुद्रस्य च निशि प्रियम् ॥
वराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि इदमाख्यानमुत्तमम् ।
अद्यापि ते न जानन्ति अनघे शंसितव्रता ॥

क्वत्वा सुदुष्कर कर्म सर्वभूतपतिर्हर ।
इत्वा च बालवृद्धानि त्रिपुरे रूपिणी स्त्रिय ॥

तेन पापेन सब्रह्मो न शक्नोति विचेष्टितुम् ।
तत ईशो भया चोक्तो वाक्यमेव सुखावहम् ॥

किमिदं तिष्ठसे रुद्र कश्मलेन समाहृत ।
तव चैव प्रियार्थाय येनार्हामदमागत ॥

ततो मम वच श्रुत्वा लब्धसज्जो महेश्वर ।
उवाच मधुर वाक्य पापसन्तप्तलोचन ॥

तव विष्णो प्रसादेन सया तत्त्रिपुर हतम् ।
निहता दानवास्तत्र गर्भिण्यश्च निपातिता ॥

बालवृद्धा हतास्तत्र विष्णु रन्तो दिशो दश ।
तस्य पापस्य दोषेण न शक्नोमि विचेष्टितुम् ॥

प्रनष्टयोगमायस्य नष्टेश्वर्यस्य माधव ।
किं मया विप्रकर्तव्यमेनोऽवस्थेन माधव ॥

विष्णो तत्त्वेन मे वृद्धि शोधन पापनाशनम् ।
येन वै कृतमात्रेण शौभ्र मुच्येत किंविधात् ॥

एव चिन्तात्मनस्तत्र मया रुद्रस्य भाषितम् ।
कपालमाला सगृह्य समल गच्छ शङ्कर ॥
ममैव वचन श्रुत्वा भगवान् परमेश्वर ।
उवाच मा पुनर्व्यक्त मा बोधय जगत्पते ॥
कौटुम्भ समलो विष्णो यत्र गच्छामहे वयम् ॥
ततस्तस्य वच, श्रुत्वा शङ्करस्य यशस्विनि ।
तत्पापशोधनार्थाय मयावास प्रभाषितम् ॥
शमशान समलो रुद्र पूतिको ब्रणगन्धिकः ।
स्वय तिष्ठति वै तत्र मनुजा विगतसृष्टा ॥
तत्र गृह्य कपालानि रम तत्रैव शङ्कर ।
तत्र वर्षसहस्राणि दिव्यान्वेव दृढव्रत ॥
ततो भक्षय मासानि पापक्षयचिकीर्षुक ।
हिस्यमानानि भोज्यानि ये च भोज्यास्तव

प्रिया ॥

एव सर्वैर्गणैः सार्द्धं रम तत्र सुनिश्चित ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु स्थित्वा त्व ममले पुन ॥
एष्यसि स्वाश्रम पुण्य गीतमस्य महामुने ।
तत्र ज्ञास्यसि चात्मान आश्रमे विधिसंस्थिते ॥
प्रसादात् गीतमस्याय भविता गतकिल्बिष ।
एव तस्य वर दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥
रुद्रोऽपि भ्रमते तत्र शमशाने पापमहने ।
एव न रोचते भूमे शमशान मे कटाचन ॥
यत्र रुद्रकृत पाप स्थित किल भयावहम् ।
एतत्ते कथित भद्रे शमशान मे जुगुप्सितम् ॥
विद्यापि कृतमस्कारो मम कर्मपरायण ।
प्रायश्चित्त प्रवक्ष्यामि तेन शुध्यति किल्बिषात् ॥
कृत्वा चतुर्थमचन्तु टिनानि दश पञ्च च ।
आकाशशयन कुर्व्यात् एकभक्त कुशास्तरे ॥
प्रभाते पञ्चगव्यन्तु पातव्य कर्मशोधनम् ।
प्रसुक्त सर्वपापेभ्यो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहेश्वर शमशानप्रवेशापरग्राहप्रायश्चित्त
नामाध्याय ॥

शमशानकाली, स्त्री, (शमशानस्य काली)
कालिकाविशेष । अथ शमशानकाली । तदुक्त
कालीतन्त्रे ।

“शांती सोया ततो लक्ष्मी कामबीजमत परम्
कालिके सपुटत्वेन चतुष्क बीजमालिखेत् ॥
एकादशार्णा देविश्च चतुर्वर्गप्रदायिनी ॥”
अस्या यन्त्रम् ।

“पद्ममष्टदरा वृत्त तद्वाह्ये धरणीतलम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्त मध्ये मूले समालिखेत् ॥
दलेष्वष्टसु विलिखेत् कवर्गाद्यष्टवर्गकम् ।
धरणा विलिखेदाद्य चतुष्कञ्च चतुष्कके ।
पूर्वादि उत्तरान्तञ्च मध्ये देवीं प्रपूजयेत् ॥”
अस्या पूजाक्रम । प्रातः काल्यादिप्राणायामान्त
कर्म कृत्वा ऋत्यादिन्यास कुर्व्यात् यथा ।
शिरसि भृगुऋषये नमः । हृदि शमशानकाकि-
कायै देवतायै नमः । गुह्ये वाग्वीजाय नमः ।
पादयोर्मायाशक्तये नमः । सर्वाङ्गे कामबीज-
कीलकाय नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । ऐं अङ्ग-
ष्टाभ्यां नमः । ह्रीं तर्जनीभ्यां स्वाहा । त्रीं
मध्यमाभ्यां वषट् । क्लीं आनामिकाभ्यां हुं ।

कालिके कनिष्ठाभ्यां वीषट् । क्लीमादिवाग्-
भवान्त करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एव हृदया-
दियु ॥” ततो ध्यानम् ।

“अञ्जनाद्रिनिभा देवीं शमशानालयवासिनीम्
रक्तनेत्रा मुक्तकेशी शष्कमासातिभैरवाम् ॥
पिङ्गाक्षी वामहस्तेन मद्यपूर्ण समासकम् ।
सद्य क्तशिरो दक्षहस्तेन दधती शिवाम् ।
स्मितवक्त्रा सदा चाममासचर्वणतत्पराम् ।
नानालङ्कारभृपाङ्गी नग्ना मत्ता सदासवै ॥
एव ध्यात्वा जपेद्देवी शमशाने तु विशेषत ।
गृहे वापि गृहस्थोऽपि मत्स्यमासै सुभोजनै ॥
नग्नो भूत्वा महापूजा कुर्व्याद्रात्रौ विशेषत ॥”
पूजनन्तु ध्यात्वा मानसै सपूज्यार्घ्यस्थापन
कुर्व्यात् । पुनर्ध्यात्वा यथोपचारै सपूज्य पत्रेषु
त्राञ्चादिक पूजयेत् । तद्वहिरसिताङ्गादिक
पूजयेत् । अस्या पुरधरण एकादशलक्षजप ।
तथा च ।

“वर्णलक्ष जपेन्मन्त्र तद्दशासेन होमयेत् ।”
मन्त्रान्तरम् । तत्रैव ।
“कामबीज समालिख्य कालिकायै समालिखेत्
नमोऽन्तेन च देविणि सप्तार्णो मनुस्मृतम् ।
सर्वाङ्गे कालिका देवो अन्यत् सर्वन्तु पूर्ववत् ॥”
इति तन्त्रसार ॥

शमशानवासिनी, [न्] पु, (शमशाने वसतीति ।
वस + णिनि ।) शिव । यथा,—

“क्षेत्रप क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञ चतुर्यो विराट् ।
शमशानवासि मासाशी खर्पराशी मखान्तकृत ॥”
इति वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥
शमशाने वासकर्त्तरि, त्रि, । यथा । शवसञ्चन्धि
वन्तादिक शमशानवासिचण्डालादिभ्यो दद्यात्
इति श्रुतित्त्वम् ॥

शमशानवेश्मा, [न्] पु, (शमशान वेश्म यस्य ।)
महादेव । इति हेमचन्द्र ॥

शमशानवासिनी, स्त्री, (शमशाने वसति या ।
वस + णिनि । डोप् ।) काली । यथा,—
“शमशानवासिनी सौम्या शिवानी शिववहभा ॥”
इति कालिकाशतनामस्तोत्रम् ॥

शमशानालयवासिनी, स्त्री, (शमशानालये शमशान-
गृहे वसतीति । वस + णिनि । डोप् ।) काली ।
यथा,—

“घोररात्रा महारौद्री शमशानालयवासिनीम् ॥”
इति तन्त्रसारे दक्षिणकालिका ध्यानम् ॥

शमशु, स्त्री, (श्म मुख अयति आश्रयतीति ।
श्म + श्रि + “श्मनि अयतेर्हुन् ।” उणा० ५ ।
२८ । हुन् ।) पुमुखे वद्धि तलोम । इत्यमर ॥
दाडो इति भाषा ॥ पुमुखे पुखपास्येतेषा हृदौ
सत्या तक्लोम शमशु उच्यते । श्मन्निति मुख
नामेति स्मृति, श्मनि मुखे अयते उपलभ्यते
शमशु नाम्नाति हु, शमशु क्लीषमुदन्तम् । श्म
मुखं अयति श्मन अयतेर्हुन्निति हुनि श्मशु
नान्तमित्यन्थे । इति भरतः ॥ तस्य शुभा-
शुभलक्षण यथा,—

“निद्र वक्त्रमपुत्राणा कृपणानाञ्च इक्षकम् ।
सपूर्ण भोगिना कान्त श्मशु क्षिण्व श्म श्मदु ॥
सह्य चास्मृटिताश्च रक्तश्मशुश्च चौरकः ।
रक्ताल्परूपश्मशु कर्णा स्युः पापसृत्वव ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
क्रोधात्तस्यावर्त्तन यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।
“इति प्रतिज्ञाय तदा नरिष्यन्तसुतो दम’ ।
कोपामर्षविहृत्ताच्च’ श्मशु मावर्त्तय पाणिना ॥
हा हतोऽस्मीति पितर ध्यात्वा देव विनिन्द्य च ।
प्रोवाच मन्त्रिण सर्वानानिनाय पुरोहितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे श्रेयाध्यायः ॥
अस्य धारणफल यथा । दानधर्म ।
“केशश्मशु धारयतामग्र्या भवति सन्तति ॥”
तस्य चौरक्रमो यथा । वराहपुराणम् ।
“श्मशु कर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ।”
गोभिलः ।
“केशश्मशुलोमनखानि वापयीत शिखावर्जम् ॥”
इति श्रुतित्त्वम् ॥

शमशुमुखी, स्त्री, (श्मशु मुखे यस्या । डोप् ।)
श्मशुयुक्ता नारी । तत्रार्थाय । पालि २ पाली
३ । इति शब्दरत्नावली ॥ षोटा ४ । इति
जटाधर ॥

श्रील, निमिषण्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (श्वा० पर०
अक०-सेट् ।) ओष्ठवर्गश्रेष्ठयुक्त । श्रीलति
चक्षु पञ्चभिराहत स्यादित्यर्थ । इति दुर्गा-
दास ॥

श्यान, त्रि, गत । श्येधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
श्याम, क्ली, (श्येड गतो + “द्विषयुधीन्धीति ।”
उणा० १ । १४४ । इति मक् ।) मरिचम् ।
सिन्धुलवणम् । इति मेदिनी ॥

श्याम, त्रि, (श्यायते मनो यस्मात् । श्ये + मक्)
कृष्णगुणविशिष्ट । (यथा, मनुः । ७ । २५ ।
“यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुञ्चन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥”)
हरिद्रगुणविशिष्ट । इत्यमर ॥

श्याम, पु, (श्ये + मक् ।) प्रयागस्य वट । (यथा
रघु । १३ । ५३ ।
“त्वया पुरस्तादुपयाचितो य
सोऽयं वट श्याम इति प्रतीत ।
राशिमर्षीनामिव गारुडाना
सपञ्चराग फलितो विभाति ॥”)
मेघ । वृहदारक । कोकिल । कृष्णवर्ण
हरिद्वर्ण । इति मेदिनी ॥ ध्रुवर । पी
हृत्त । श्यामाक । इति राजनिर्घण्ट ॥ द
नकहृत्त । गन्धवणम् । इति विश्व ॥
श्यामवस्तुनि यथा,—
कृष्णानि केशव सौरिचौर चन्द्राङ्गराहव ।
विन्ध्याक्षनाद्रिहृत्ताह्विनभैरवराक्षसा ॥
शिवकण्ठघनई पाथनरामधनक्षया ।
शनिर्दुपदजा काली कलिकौल्यमासुरा ।
केशकञ्जलकास्तुरीराजपट्टविदूरजम् ।

विपकीपकुङ्कशस्त्रागुरुपापतमोनिशाः ॥
 मषीपद्मदाभोधियमुनाधूमकीकिला ।
 गोलाङ्गुलास्यगुञ्जास्ये कण्ठ. खञ्जनकेकिनोः ॥
 शबल तालतापिञ्जतिलेन्दोवरवक्ष्यः ।
 रसविङ्गुत्तृङ्गारौ कटाक्षोऽलि. कण्ठीनिका ॥
 नीली जम्बूफल मुस्ता काकाकल्याङ्गुकीर्त्तयः ।
 भिन्नन्दाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः ॥”
 इति कविकल्पलतायाश्चोषस्तवके ४ कुसुमम् ॥
 श्यामकं, स्त्री, (श्याम + सजाया कन् ।) रोहिष-
 टणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णवर्णं, त्रि ।
 यथा, बृहत्संहितायाम् । ६१ । ८ ।
 “श्यामकमुष्पचिताङ्गो
 भस्त्राकणसन्निभो विडालाच ॥”)
 श्यामकं, पुं, (श्याम तद्वर्णं श्रकतीति । श्रक गतौ
 + शण् । शकन्वाटित्वात् भाधु ।) श्यामाक ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (शूरस्य पुत्रविशेष । स तु वसु-
 देवस्य भ्राता । इति भागवतम् । ६।२।४।२६ ॥)
 श्यामकण्ठ, पुं, (श्याम कण्ठो यस्य ।) मयूर ।
 इति हनुवायुध ॥ शिव । पक्षिविशेष । इति
 नीलकण्ठशब्ददर्शनात् ॥
 श्यामकण्ठा, स्त्री, (श्याम कण्ठो यस्याः ।)
 प्रतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्यामकाण्डा, स्त्री, (श्याम काण्डो यस्याः ।)
 गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्यामग्रन्थि, स्त्री, (श्यामो ग्रन्थिर्यस्य ।) गण्ड-
 दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्यामपदं, पुं (श्यामानि पदाणि यस्याः) तमाल-
 वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्यामन, पुं, (श्यामवर्णं प्रत्यस्येति । श्याम +
 “सिधाटिभ्यश्च ।” ५।२।६ ७। इति लच् ।) कृष्ण-
 वर्णः । पिप्पल । इति मेदिनी ॥ कृष्णगुणवति,
 त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा मुकुन्दमालायाम् । २।
 “जयतु जयतु मेघश्यामन कोमलाङ्गो
 जयतु जयतु पृथ्वीभारनागो मुकुन्द ॥”)
 श्यामलचूडा, स्त्री, (श्यामला चूडा यस्याः ।)
 गुप्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्यामलता, स्त्री, (श्यामा लता ।) स्वनामभ्यात-
 लता । तत्पर्याय । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “गोपी गोपा गोपवकी सारिवीत्यलसारिका ।
 अनन्ता शारिवा श्यामा शटी श्यामलताद्येः”
 अपि च ।
 “श्यामलेपो महाश्यामा सुभद्रोत्पलसारिवा ।
 दोर्घमूला च पालिन्दो मसूरविदला च सा ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 राजनिर्घण्टोत्पथ्यायुगो सारिवाग्रे द्रष्टव्यो
 श्यामला, स्त्री, पार्वती । श्याम श्रीकृष्ण लाति
 रदातीति व्युत्पत्तिमिहा । इति केचित् ॥ अश्व-
 गन्धा । कटभी । जम्बू । कस्तूरी । इति राज
 निर्घण्टः ॥
 श्यामलिका, स्त्री, नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्यामलेक्ष, पुं, (श्यामलं कृष्णवर्णं, इक्षु ।)
 कृष्णोक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्यामसुन्दरः, पुं, (श्यामः सुन्दरश्च ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा,—
 “यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महासुने ।
 प्राक्तनानि च सर्वाणि श्रीकृष्णविग्रह विना ॥
 ध्यायन्ते योगिनस्तच्च शब्द ज्योतिःस्वरूपिणम्
 हस्तपादादिरहित निर्गुण प्रकृतं परम् ॥
 वैष्णवास्तु न मन्यन्ते तद्भक्ता सूक्ष्मदर्शिनः ।
 कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विन विना ।
 ज्योतिरभ्यन्तरे नित्य शरीर श्यामसुन्दरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥*॥
 अन्वयः ।
 श्यामसुन्दर ते दाम्यं करवाम तवोदितम् ।
 टेहि वासासि धर्मज्ञ नो चेद्राज्ञे हुवामहे ॥”
 इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे २२ अध्यायः ॥*॥
 अपि च ।
 “ददर्श श्रीहरि ब्रह्मा शङ्करश्च सुरै सह ।
 वसन्त तन्मध्यदेशे यथेन्द्र तारकावृतम् ॥
 अमृत्यरत्ननिर्माणसर्वभूषणभूषितम् ।
 किरौटिन कुण्डलिन वनमालाविभूषितम् ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणश्च चतुर्भुजम् ।
 नवीननीरदश्यामसुन्दर सुमनोहरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
 श्यामा, स्त्री, (श्यामो वर्णोऽस्तस्या इति । अच् ।
 टाप् ।) शारिवीषधी । अप्रसूताङ्गना ।
 प्रियङ्गु । वायुजि । यमुना । रात्रि । कृष्ण-
 त्रिहृतिका । नीलिका । इति मेदिनी ॥ गुग्-
 गुलु । सोमलता । गुन्द्रा । कृष्णा । अम्बिका ।
 इति विश्व ॥ गुडूची । कस्तूरी । वटपत्नी ।
 वन्दा । नीलपुनर्नवा । पिप्पली । हरिद्रा ।
 नीलदूर्वा । तुलसी । पद्मवीजम् । गौ ।
 स्त्री । काया । कृष्णसारिवा । शिशपा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (नारीविशेष । यथा, भट्टि ।
 ५ । १८ ।
 “योषिद्वन्दारिका तस्य दयिता हसनादिनी ।
 दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यघोषपरिमण्डला ॥”
 तन्मक्षण यथा, तट्टीकायाम् ।
 “शैते सुखोष्णसर्वाङ्गी गौषे च सुख-
 शीतला ।
 तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥”)
 पक्षिविशेष । श्यामा इति भाषा । तत्पर्याय ।
 वराही २ शकुनी ३ कुमारी ४ दुर्गा ५ देवी ६
 चद्रका ७ कृष्णा ८ पोतकी ९ पाण्डविका १०
 वामा ११ कालिका १२ शितिसिन्धुनी १३ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ श्यामाया उत्पत्तिर्यथा,
 “तत् मा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी
 पूर्वव्यस्रसतीरूपा जन्मार्थं मेनका ययौ ॥
 सम्यग्यनुरूपेण मेनका जठरे शिवा ।
 सभूय च समुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् ॥
 भ्रमन्तममये देवी नवम्या सृगयोगत ।
 अर्हराचौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डनात् ॥
 तन्स्तस्यान्तु जाताया प्रसन्नाद्याभवन् दिशः ।
 सानुकूलो देवी वायुर्गभीरो गन्धिलः शुभः ॥

बभूव पुष्पवृष्टिश्च तोयवृष्टिः परा तथा ।
 जञ्जलुयानय. शान्ता जगर्जुश्च घना घनम् ॥
 तस्थान्तु जायमानाया सर्वं स्वास्यामपद्यत ।
 तान्तु दृष्ट्वा यथाजाता नीलोत्पलदलानुगाम् ॥
 श्यामा सा मेनका देवी सुदमापाति हर्षिता ।
 देवाश्च हर्षमतुल प्रापुस्तत्र मुहुर्मुहुः ॥
 तुष्टुवस्तामन्तरोच्चे गन्धर्व्वाद्याप्सरोगणाः ।
 तान्तु नीलोत्पलदलश्यामा हिमवतः सुताम् ॥
 कालीति नाम्ना हिमवानाञ्जुहाव हर्ते दिने ।
 वान्धावास्तु स्वसन्तानां नाम्ना ता पार्वतीति
 च ।
 कालीति च तथा नाम्ना कीर्त्तिता गिरि-
 नन्दिनी ॥”
 इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥*॥
 अथ श्यामामन्वा । श्रीं श्रीं श्रीं हं हं श्रीं
 श्रीं दक्षिणे कान्तिके श्रीं श्रीं श्रीं हं हं श्रीं
 श्रीं स्वाहा । यथा, कालोत्तमे ।
 “कामत्रय वङ्गिसस्य रतिविन्दुसमन्वितम् ।
 कृच्चयुगल तथा लज्जायुगल तदन्तरम् ॥
 दक्षिणे कान्तिके चेति पूर्ववीजानि चोच्चरेत् ।
 अन्ते वङ्गिवधू दद्यात् विद्या राक्षी प्रकी-
 र्त्तिता ॥”
 मन्वर्धमाह यामले ।
 “ककाराञ्जलरूपत्वात् केवल मोक्षदायिनी ।
 ज्वलनार्णममायोगात् सर्वतेजोमयी शुभा ।
 मायात्रयेण टेवेशि सृष्टिस्वित्यन्तकारिणी ॥
 विन्दूना निष्कलत्वाच्च कैवल्यफलदायिनी ।
 वीजत्रया शान्धवी सा केवल ज्ञानचिक्ला ॥
 शब्दवीजहयेनैव शब्दराशिप्रतीधिनी ।
 लज्जावीजहयेनैव सृष्टिस्वित्यन्तकारिणी ॥
 सस्वोधनपटेनैव सदा सन्निविकारिणी ।
 स्वाहया जगता माता सर्वपापप्रणाशिनी ॥”
 अस्या पूजाप्रयोगः । प्रातः कृत्यादिक कृत्वा
 मन्वाचमनं कुर्यात् । यथा,—
 “कालिकाभि स्त्रिभि पीत्वा कान्यादिभि-
 रूपसृष्टेत् ।
 हाभ्यामोष्ठी द्विरुन्मृज्य चकेन चानवेत् करम् ॥
 सुखवाणेक्षण्योत्रनाभ्युरस्क भुजौ क्रमात् ।
 आचम्यैव भवेत् कालौ वत्सरात्ता प्रपश्यति ॥”
 क शिर । तदयथा । श्रीमिति त्रिराचामेत् ।
 ॐ काल्यै नमः कपालिन्यै नम इति श्रीष्टौ
 द्विरुन्मृजेत् । ॐ कुम्भायै नमः इति कर चाल
 येत् । ॐ कुरुकुम्भायै नम इति मुञ्चे । ॐ
 विरोधिन्यै नम इति दक्षिणनासायाम् । ॐ
 विप्रचित्तायै नम इति वामनासायाम् । ॐ
 उषायै नम ॐ उग्रप्रभायै नम इति नेत्रयो ।
 ॐ टीसायै नमः ॐ नालायै नम इति
 श्रोत्रयो । ॐ घनायै नम इति नाभौ । ॐ
 वलाकायै नमः इति वक्षसि । ॐ मातायै नम
 इति शिरसि । ॐ सुद्रायै नम ॐ मितायै
 नम इत्यमयो । इति मन्वाचमनम् । ततो
 भृत्शदान्त विधाय मायावीजेन यथादिधि

प्राणायामतय कुर्यात् ॥॥ ऋष्यादिन्यास । यथा । अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिकृष्णिक् ऋन्दो दक्षिणकालिका देवता स्त्री बीज ह्रं शक्ति क्रो कौलक पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धार्थे विनियोग । तथा च कालीक्रमे ।

“कौलकं चाद्यबीज स्यात् चतुर्वर्गफलप्रदम् । शिरसि वैरवाय ऋषये नमः । मुखे उष्णिक-
कन्दसे नमः । इदि दक्षिणकालिकायै देवतायै नमः । गुह्ये स्त्री बीजाय नमः । पादयो ह्रं शक्तये नमः । सर्वाङ्गे स्त्री कौलकाय नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । तदुक्तं कालीतन्त्रे ।

“अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधेयते । भैरवोऽस्य ऋषिः प्रोक्तः उष्णिक् ऋन्द उदा-
हृतम् ।

देवता कालिका प्रोक्ता लज्जाबीजन्तु बीजकम् ॥ कौलक चाद्यबीज स्याच्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ शक्तिय कूर्चबीज स्यादतिरुद्धा सरस्वती । क्वचित्कार्ये नियोग स्यादित्यादि तेन मायया ॥ षडङ्गन्यास ।

‘जड्दोर्धभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥ वोरतन्त्रेऽपि ।

“दोर्धपटकयुनाद्येन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥ इति वा । तदयथा । ॐ क्रौं अङ्गटाभ्या नमः । ॐ क्रौं तर्जनीभ्या स्वाहा ॥ ॐ क्रौं मध्यमाभ्या वषट् । ॐ क्रौं अनामिकाभ्या हुं । ॐ क्रौं कनिष्ठाभ्या वीपट् । ॐ क्रौं करतलपृष्ठाभ्या फट् । एव हृदयादिषु । ॐ क्रौं हृदयाय नम इत्यादि वा ॥ ॥ ततो वर्णन्यास । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ नम इति हृदये । ए ऐ ओ औं अ अ क ख ग घ नम इति दक्षिण-
बाह्वौ । ड च छ ज झ ञ ट ठ ड ड नम । इति वामबाह्वौ । ण त थ द ध न प फ ब भ नम इति दक्षिणपादे । म य र ल व श प स ङ ञ च नम इति वामपादे । विरूपाक्षमते मविन्दुरय न्यास । यथा वोरतन्त्रे । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ वे हृदये न्यमेदित्यादि । पुनर्निर्विन्दुयथा । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ वे हृदये सृष्टित्यादि ।

क्रिन्तु, मविन्दुन् वा न्यमेदेतान् निर्विन्दुन् वाय वर्णकान् इत्याचार्यपरिच्छितभैरवोयवाख्यात् उभयमेव युक्तम् ॥ * ॥ अथ षोडश्याम् । तदुक्तं वोरतन्त्रे ।

“कवना माहका क्त्वा माहका तारसपुटाम् । माहकापुटित तार न्यसेत् साधकसत्तम ॥ श्रीबीजपुटिता तान्तु माहकापुटितन्तु, तत् । कामेन पुटिता देवो तत्पुट काममेव च ॥ शक्त्या च पुटिता देवो शक्तिश्च तत्पुटा न्यमेत् । क्रौ इन्द्रश्च पुनर्न्यस्त्वा ऋ ॠ लृ-ऋ-ञ्च पूर्ववत् । मूलेन पुटिता देवी तत्पुट मन्त्रमेव च ॥ अनुलोमविलोमेन न्यस्त्वा मन्त्र यथाविधि । मूलेनाष्टशत कुर्याद्वापक तदनन्तरम् ॥”

यथा ॐ अं ॐ एव माहकापुटिततारम् । एवं श्रीबीजपुटिता ताम् । तत्पुटितं श्रीबीजम् । एव कामेन पुटिता माहकाम् । माहकापुटित कामम् । एवं शक्त्या पुटिता माहका माहका पुटिता शक्ति न्यसेत् । तथा क्रौ इन्द्रश्च ऋ ॠ लृ-ऋ-ञ्च पूर्ववत् । तत्पुटिता माहका न्यसेत् माहकापुटितश्च तत् । मन्त्रपुटिता माहका तत्पुटित मन्त्रम् । पुनरनुलोमविलोमेन केवल माहकास्याने न्यस्य मूलेनाष्टशतेन व्यापक कुर्यात् अथ न्यासस्ताराया अपि कार्यम् ।

“इति गुप्तेन दुर्गाया अङ्गयोटा, प्रकीर्तिता । ताराया, कालिकायाश्च उन्मुख्याय तथापरि ॥ एतस्मिन् न्यासमय्यं च सर्वं पाप प्रणश्यति ॥”

ततश्चत्वन्यासः । यथामूल त्रिखण्ड विधाय प्रथमखण्डान्ते ॐ आत्मतत्त्वाय स्वाहेति पाटा दिनाभिपर्यन्तम् । द्वितीयखण्डान्ते ॐ विद्या-
तत्त्वाय स्वाहा इति नाभ्यादिहृदयान्तम् । तृतीयखण्डान्ते ॐ शिवतत्त्वाय स्वाहा इति हृदयादिशिरःपर्यन्तं न्यसेत् । तदुक्तं स्वतन्त्रे । “मूलविद्यात्रिखण्डान्ते प्रणवाद्यैर्यथाविधि । आत्मविद्या शिवैस्तत्त्वैस्तत्त्वन्यास समाचरेत् ॥” अथ बीजन्यास । तदुक्तं कुमारीकम्पे । “ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये नलाटे नाभितेजके । गुह्ये वक्त्रे च सर्वाङ्गे समबीज क्रमाश्रयेत् ॥” यथा आद्यबीजं ब्रह्मरन्ध्रे द्वितीयबीजं भ्रुमध्ये तृतीयबीजं नलाटे चतुर्थबीजं नाभौ पञ्चमबीजं गुह्ये षष्ठबीजं यक्त्रे सप्तमबीजं सर्वाङ्गे । एत-
च्चय काम्यम् ॥ * ॥ ततो मूलेन सप्तधा व्यापक-
न्यास कृत्वा यथाविधि मुद्रा प्रदर्शय ध्यायेत् । यथा कालीतन्त्रे ।

“करालवदना घोरा मुक्तकेशी चतुर्भुजाम् । कालिका दक्षिणा दिव्या मुण्डमानाविभूषिताम् । मद्यङ्गिणशिरः खड्गधामाधोर्दकराम्भुजाम् । अभय वरदश्चैव दक्षिणोर्ध्वार्ध पाणिकाम् ॥ महामेघप्रभा श्यामा तथा चैव दिग्भूरीम् । कण्ठावमङ्गमण्डालीगलद्रुधिरचर्चिताम् ॥ कर्णावतसतानीतशवयुग्मभयानकाम् । घोरदंष्ट्रा करालास्या पीनोन्नतपयोधराम् ॥ शवाना करम्बार्तं कृतकाञ्ची हसन्मुखीम् । ऋद्धयगलद्रक्तधाराविष्कृतितामनाम् ॥ घोररावा महारौद्री श्मशानालयवासिनीम् । बालार्कमण्डलाकारान्नोचनत्रितयान्विताम् ॥ दन्तुरा दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बकचोच्चयाम् । शवरूपमहादेवहृदयोपरिमस्थिताम् ॥ शिवाभिधाररावाभिद्यतुर्द्विचु समन्विताम् । महाकालेन च सम विपरीतरतातुराम् ॥ सुखप्रसन्नवदना स्मेराननसरोरुहाम् । एव सञ्चिन्तयेत् काली मन्त्रकामार्थसिद्धि-
दाम् ॥” * ॥

शवयुग्मेति घोरबाणावतसेति प्रेतकर्णावतसेति च । शकुन्तपञ्चसयुक्तबाणकर्णविभूषितामिति विगतासुक्तिगोराभ्या कृतकर्णावतसिनीमित्तच

दर्शनादुभयमेव पाठः ॥ * ॥ ध्यानान्तर स्तन्त्रे “अङ्गनाट्टिनिभा देवीं करालवदना शिवाम् । मुण्डमानावलीकीर्णां मुक्तकेशीं क्षिताननाम् ॥ महाकालद्वन्द्वभोजस्थिता पीनपयोधराम् । विपरीतरतामक्ता घोरदंष्ट्रा शिवे, सह ॥ नागयज्ञोपवीताभ्या चन्द्रार्द्धकतशेखराम् । सर्वानङ्गारयुक्ताश्च मुण्डमानाविभूषिताम् ॥ श्वतङ्गमहस्रैस्तु बहकाञ्चीं दिग्शुकाम् । शिवाकीटिमहस्रैस्तु योगिनीभिर्विराजिताम् ॥ रक्तपूर्णमुखाम्भोजा मद्यपानप्रमत्तिकां । यङ्गकेशिनेत्राश्च रक्तविष्कुरिताननाम् ॥ विगतासुक्तिगोराभ्या कृतकर्णावतसिनीम् । कण्ठावमङ्गमण्डालीगलद्रुधिरचर्चिताम् ॥ श्मशानवर्द्धिमध्यस्था ब्रह्मकेशवन्दिताम् । सद्यः कृतशिरः खड्गवराभीतिकराम्भुजाम् ॥” ध्यानान्तर रहस्ये । यथा,—

“शवारुटा महाभीमा घोरदंष्ट्रा हसन्मुखीम् । चतुर्भुजा खड्गसुण्डवराभयकरा पराम् ॥ मुण्डमानाधरा देवी ललज्जिह्वा दिग्भूरीम् । एव सञ्चिन्तयेत् कालीं श्मशानालयवासिनीम् ॥ एव ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य शङ्खस्थापन कुर्यात् यथा । स्वामि भूमौ हृद्धारगर्भे त्रिकोण वि-
निय अर्घ्यपात्र मस्याप्य मूलेन शृङ्खलादिना शक्तादिपात्रमापूर्य गन्धादिक दत्त्वा ॐ गङ्गे चेत्यादिना तीर्थमावाह्य म वङ्गिण्डलाय दश कलात्मने नम इत्याधारम् । अं सूर्यमण्डलाय हादशकलात्मने नम इति शृङ्खलाय उ सोम-
मण्डलाय षोडशकलात्मने नम इति जल सम्पूज्य । ॐ ह्रा हृदयाय नमः । ॐ स्त्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रूं शिखायै वषट् । ॐ ह्रूं कव-
चाय हूं इत्यङ्गीशारवायुषु । अथे ॐ स्त्रीं नेत्रत्रयाय वीपट् । चतुर्दिक्षु ॐ ह्रं अस्त्राय फट् । इत्यभ्यर्च्य तदपरि मत्स्यसुद्रयाच्छाय मूल दशधा जप्त्वा धेनुमुद्रया अस्तीह्यत्व अस्त्रेण सरच्च भूतिनीयोनिमुद्रे प्रदर्शय तज्जल किञ्चित् प्रोक्षणीपात्रे निःक्षिप्य मूलेन तेनोदकेनात्मन पूजोपकरणञ्चाभ्युच्य षोडशजामारमेत् ॥ * ॥ अस्य पूजायन्त्रम् । आदौ विन्दु खबीज भुवनेशीञ्च विलिख्य ततस्त्रिकोण तद्वाङ्गे त्रिकोणचतुष्टय वृत्तमष्टदल पञ्च पुनर्वृत्त चतु-
र्हात्मक भूगृह लिखेत् । तदुक्तं कालीतन्त्रे । “आदौ त्रिकोणमालिख्य त्रिकोण तद्वाङ्गलिखेत् ततो ये विलिखेन्मनो त्रिकोणत्रयमुत्तमम् ॥ ततो वृत्त समानिख्य लिखेदष्टदल तत । वृत्त विलिख्य विधिवन्निखेद्भूपुरमेककम् ॥” कुमारीकम्पे ।

“मध्ये तु वैन्दव चक्र बीजमायाविभूषितम् ॥ इति ॥ * ॥

अथ विशेषाधारो मुण्डमानायाम् । “ताम्रपात्रे कपाले वा श्मशानकाष्ठनिर्मिते । शनिभोमदिने वापि शरोरे श्वतसम्भवे ॥ स्वर्णं रौप्येऽथ लौहे वा चक्र कार्यं विधानतः ॥”

यन्मान्तरमाह तन्ने ।
 “शक्त्यग्निभ्याश्च षट्कोण शक्तिभिश्च नवात्मकम्
 पद्मे वसुदले भूमिपुत्रतुर्हारमयुतेति ॥३॥
 पीठपूजा ततः कुर्यादाधारशक्तिपूर्वकम् ।
 प्रकृति कमठश्चैव शेष पृथ्वी तथैव च ॥
 सुधासुधिं मणिहीप चिन्तामणिगृह तथा ।
 श्मशान पारिजातश्च तन्मूले रत्नवेदिकाम् ॥
 तस्योपरि मणे पीठ न्यसेत् साधकसत्तम ।
 चतुर्दिक्षु सुनीन् देवान् शिवाद्य शवमुण्ड-

कान् ॥”

धर्माद्यधर्मादीर्षे त्यादि स्त्रीं ज्ञानात्मने नमः
 इत्यन्त संपूज्य केशरेषु पूर्वादिक्रमेण पूजयेत् ।
 “इच्छा ज्ञाना क्रिया चैव कामिनी काम-

दायिनी ॥

रती रतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोमनी ॥”
 सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तदुपरि
 हवीः सदाशिवमहाप्रेतपद्मासनाय नमः ॥३॥
 ततः पुनर्ध्यात्वा पुष्पाञ्जलावानीय मूलमन्त्र-

कल्पितमूर्त्तावावाहयेत् ।

“ॐ देवेशि भक्तिमुलमे परिवारसमन्विते ।

यावत्त्वा पूजयिष्यामि तावत् त्व सुखिरा भव ॥”

ततो मूलमुच्चार्य अमुकोदेवि इहावह इह

तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इह सन्नि-

हिता भव । ततः इमित्यवगुण्ठ्य अङ्गमन्त्रैः

सकलीकृत्य धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य परमौ-

करणमुद्रया परमीकृत्य भूतिन्याकर्षिणीयोनि-

मुद्रा प्रदर्शय प्राणप्रतिष्ठा विधाय मूलेन पाद्या

दिभिः पूजयेत् । ततो मूलमुच्चार्य एतत् पाद्या

ममुकदेवताये नमः । एवमर्थं स्वाहा । आच-

मनीय स्वधा । स्नानीय निवेदयामि । पुनरा-

चमनीय स्वधा । एष गन्धो नमः । एतानि

पुष्पाणि वीपट् । ततो मूलेन पञ्च पुष्पाञ्जलीन्

दत्त्वा धूपदीपौ दद्यात् । वनस्पतीत्यादि पठन्

मूलमुच्चार्य एष धूपो नमः । दीपमन्त्रस्तु ।

“सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्तिमिरापह ।

सवाङ्गाभ्यन्तर न्योतिर्दीपोऽय प्रतिगृह्यताम् ॥”

मूलमुच्चार्य एष दीपो नमः । ततः ॐ जय-

ध्वनिमन्त्रमातः स्वाहा इति षण्ठा संपूज्यवाम

हस्तेन ता वादयन् नीचैर्धूप दत्त्वा दृष्टिपर्यन्त

दीप दद्यात् । ततो मूलेन पुष्पाञ्जलित्रय दत्त्वा

यथोपपन्न नैवेद्य दत्त्वा आवरणपूजा कुर्यात् ॥

श्रीअमुकीदेवि आवरण ते पूजयामि इत्याञ्जा

गृह्यत्वा केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं

यायनम । ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रीं

शिखायै वषट् । ॐ ह्रीं कवचाय ह्रीं । ॐ ह्रीं

नेत्रत्रयाय वीपट् । चतुर्दिक्षु ॐ ह्रीं अस्त्राय

फट् । वृद्धि षट्कोणे ॐ कार्त्तिके नमः । सर्वत्र

प्रणवादिनमोऽन्तेन कपालिन्यै कुङ्गायै कुरु-

कुङ्गायै विरोधिन्यै विप्रचित्तायै उग्रायै उग्र-

प्रभायै दोषायै इत्यन्तस्त्रयम् । ॐ नीलायै नमः

एव धनायै वलाकायै इति द्वितीयव्रत्ते । एव

मात्रायै मुद्रायै मितायै इति तृतीयव्रत्ते ।

“सर्वाः श्यामा अक्षिकरा मुण्डमालाविभूषिताः

तर्जनीं वामहस्तेन धारयन्त्यः शुचिस्मिता ॥

दिगम्बर्यां हसन्मुखः स्वस्ववाहनभूषिता ॥”

एवं ध्यात्वा र्चयेत् ॥३॥ ततोऽष्टपत्रेषु पूर्वादि-

क्रमेण ॐ ब्राह्मि नमः । एव नारायण्यै माहे-

श्वर्यै चामुण्डायै कौमार्यै अपराजितायै वाराह्यै

नारसिंहे एता गन्धादिभिः पूजयेत् । पत्राग्रे

अमिताभ्यादिभैरवान् पूजयेत् । ततो मूलेन

पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा पाद्यादिना महाकाल

पूजयेत् ॥३॥ तस्य ध्यानम् ।

“महाकाल यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।

विभ्रत दण्डखट्वाङ्गी दद्राभीममुख शिशुम् ॥

व्याघ्रचर्मामृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।

चिनेत्रं मुक्तकेशश्च मुण्डमालाविभूषितम् ॥

जटाभारलसञ्चन्द्रखण्डमुग्रं ज्वलन्निभम् ॥”

तथा च कुमारीकल्पे ।

“देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकाल प्रपूजयेत् ॥”

ह्रं ह्रीं या रा ला वा आ क्रौं महाकाल-

भैरव सर्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रौं फट्

स्वाहा इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य त्रिस्तर्पयित्वा

मूलेन देवी पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तथा च

कालीतन्त्रे ।

“महाकाल यजेदयन्नात् पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ॥”

कालीकल्पे ।

“कवचं ह्रीं समुद्भूतं या रा लां वा आ च

क्रौन्ततः ।

महाकालभैरवेति सर्वविघ्नान्नाशयेति च ॥

नाशयेति पुनः प्रोच्य माया लक्ष्मीं समुहरेत् ।

फट् स्वाहायै समायुक्तो मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥”

ततो देवीं ध्यात्वा यथाशक्ति जप्त्वा गुह्ये त्यादिना

वामहस्ते जप समर्थं आत्मसमर्पणं कुर्यात् ।

ततः स्तुत्वा प्रदक्षिणीकृत्य अष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा

श्रीजगन्माल नाम कवचं पठेत् ॥ * ॥ ततः

आवरणदेवता देव्याङ्गे विलोप्य सहारमुद्रया

अमुकीदेवी चमस्तेति विष्टय्य तत्तेजःपुष्पेण

समं स्वहृद्यारोपयेत् ।

“उत्तरे शिखरे देवि भूम्या पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मयोनिःसमुत्पन्ने गच्छ देवि ममान्तरम् ॥”

इति मन्त्रेण ॥३॥

ततस्तत्रैवेद्य किञ्चिदुच्छिष्टचाण्डालिन्यै नमः

इत्येगान्या दिशि दत्त्वा शेषमिष्टेभ्यो दत्त्वा

किञ्चित् स्त्रीकृत्य पादोदक पीत्वा निर्माल्यं

शिरसि विष्टय्य यथेच्छं विहरेत् ॥ * ॥ ततो

यन्त्रलेपं वामहस्ते कृत्वा सव्यहस्तकनिष्ठया

मायाबीज विलिख्य तथा तिलकं कुर्यात् ।

तथा च ।

“वामे कृत्वा यन्त्रलेपं माया सव्यकनिष्ठया ।

विलिख्य तिलकं कुर्यात् मन्त्रेणानेन साधकः ॥

ॐ य यं सृष्ट्यामि पादेन यां मा पश्यति

चक्षुषा ।

स एव दासतां यातु राजानो दुष्टदस्यवः ॥”

जपकाले तु कर्पूरयुक्ता जिह्वा कार्या ।

“कर्पूराढ्या सदा जिह्वा कर्त्तव्या जपकर्म्मणि”

इति विश्वसारवाक्यात् इय काम्यजप इति

तत्त्वम् । ततो मूलेनाष्टोत्तरशताभिमन्त्रित पुष्पं

चन्दनञ्च धृत्वा त्रैलोक्यं वशमानयेत् ।

“सर्वं सिद्धियुतो भूत्वा भैरवो वक्षराद्भवेत् ॥”

अस्य पुरस्करणं लक्षद्वयजप । तथा च काली-

तन्त्रे ।

“लक्षमेक जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।

रात्रौ ताम्बूलपूरास्य शय्याया लक्षमानतः ॥”

व्यवस्थामाह स्वतन्त्रे ।

“दिवा लक्ष शुचिर्भूत्वा हविष्याशी जपेन्नरः ॥”

ततस्तु तद्दशाशेन होमयेत् हविषा प्रिये ॥”

अत्राङ्गस्य कालान्तरमाह नीलसारस्वते ।

“लक्षमेक जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।

अशुचिश्च तथा रात्रौ लक्षमेक तथैव च ॥”

“दशाश होमयेन्नन्दी तपयेदभिषेचयेत् ॥” इति

साम्प्रदायिका । वस्तुतस्तु । कुमारीकल्पे ।

“लक्षमेक जपेद्विद्या हविष्याशी दिवा शुचिः ।

रात्रौ ताम्बूलपूरास्यः शय्याया लक्षमानतः ॥

रात्रिजपे तु कालो मुण्डमालायाम् ।

“गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।

निशायास्तु प्रजसव्य रात्रिशेषे जपेन्न तु ॥

एव लक्षद्वयं जप्त्वा तद्दशाशेन मन्त्रवित् ।

अयुत होमयेद्देवं दिवारात्रिषिमेदतः ॥”

तेन दिवा लक्षं जप्त्वा तद्दशाश होमं कुर्यात् ।

रात्रौ लक्षं जप्त्वा तद्दशाश होमं कुर्यादिति

रहस्यार्थः ।

“द्विजातीनाञ्च सर्वेषां दिवा विधिरिहोच्यते ।

शूद्राणाञ्च तथा प्रोक्तं रात्राविष्ट महाफलम् ॥”

अन्यत्र च ।

“दिवैव प्रजपेन्मन्त्रं न तु रात्रौ कदाचन ॥” ॥३॥

अथ मन्त्रमेदा ।

क्रौं । १ । क्रौं क्रौं क्रौं । ३ । अनयोः पूजा-

प्रयोगः सर्वं पूर्ववत् । ध्यानं सिद्धेश्वरतन्त्रे ।

“श्वारूढां महाभौमा घोरदद्रा वरप्रदाम् ॥

हास्ययुक्ता चिनेत्राश्च कपालकर्त्तृकाकराम् ॥

मुक्तकेशीं ललज्जिह्वा पिबन्तीं रुधिरं मुहुः ।

चतुर्बाहुयुता देवी वराभयकरां स्मरेत् ॥”

अनयोः पुरस्करणं लक्षजपः ॥३॥ ॐ ह्रीं ह्रीं

ह्रं ह्रं क्रौं क्रौं क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं

क्रौं ह्रं ह्रं ह्रीं ह्रीं । २१ । अस्या पूजादिकं

दक्षिणावत् कार्थम् । पुरस्करणं लक्षजपः ॥३॥

ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रं ह्रं क्रौं क्रौं क्रौं दक्षिणे

कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रं ह्रं ह्रीं ह्रीं

स्वाहा । २३ ॥३॥ ह्रीं ह्रीं ह्रं ह्रं क्रौं क्रौं

क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रं ह्रं ह्रीं

ह्रीं स्वाहा । २२ ॥३॥ ह्रीं ह्रीं ह्रं ह्रं क्रौं

क्रौं क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रं ह्रं

ह्रीं ह्रीं २० । ध्यानपूजादिकं दक्षिणावत् ॥३॥

क्रौं क्रौं क्रौं । ३॥३॥ ॐ ह्रीं क्रौं मे स्वाहा । ६

अस्याः पूजाप्रयोगः । अस्य भैरव ऋषिर्विराट्

ऋग्ः सिद्धकाक्षी ब्रह्मरूपा भुवनेश्वरी देवता

श्रामा

निजबीज बीज लज्जाबीजं शक्तिः । वर्ष-
न्यासादि दक्षिणावत् । ध्यानन्तु ।
“खड्गास्त्रिन्दुखण्डस्रवदस्तरसाक्षाविताङ्गी
त्रिनेत्रा ।
सखे पाणी कपालोद्गलदस्त्रजमयो सुक्तकेशी
पिवन्ती ।
दिग्ब्रह्मावहकाक्षीमणिमयमुकुटाद्यैर्युता दीम-
जिह्वा
पायान्नीलोत्पलाभा रविशशिविसत्कुण्डला-
लीढपादा ॥”
एव ध्यात्वा दक्षिणावत् सर्वं कार्यम् । पुरश्चर-
णन्तु एकविंशतिसहस्रजप ॥३॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं
३ ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । ५ ॥ * ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं फट् स्वाहा । ६ ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । ८ ॥ * ॥ एं नमः । क्रीं
एं नमः । क्रीं कालिकायै स्वाहा । १४ ॥ * ॥
एतस्या पूजाप्रयोगः । अस्य दक्षिणा सूर्ति-
ऋषिः पत्तिच्छन्दः कालिका देवता । ध्यानन्तु
“वतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमान्नाविभूषिता ।
खड्गश्च दक्षिणे पाणौ विभ्रतीन्दीवरहयम् ॥
कर्तुञ्च खर्परश्चैव क्रमाद्दामेन विभ्रती ।
द्या निखन्ती जटामेका विभ्रती शिरसाद्यौ ॥
मुण्डमालाधरा शीर्षे प्रीवायामथ चापराम् ।
वक्रसा नागहारश्च विभ्रती रक्तलीचना ॥
कृष्णवस्त्रधरा कृष्णा व्याघ्राजिनसमन्विता ।
वामपाद श्वद्वदि सस्याप्य दक्षिण पदम् ॥
विलाप्य सिद्धपृष्ठे तु लेलिहाना श्व स्वयम् ।
साट्टहासा महाघोररावयुक्ता सुभीषणा ॥”
ध्यानमेव अन्यत् सर्वं दक्षिणावत् । पुरश्चरण
लक्षद्वयजप । अन्यासा मन्त्रवर्णसख्यलक्ष-
जपः ॥३॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे कालिके
स्वाहा ॥११॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे कालिके
फट् । १० ॥ * ॥ क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे
कालिके क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २०
एतासा दक्षिणा सूर्तिऋषिः पत्तिच्छन्दो दक्षिण
कालिका देवता । अन्यत् सर्वं दक्षिणावत् ॥३॥
क्रीं स्वाहा ३ । भैरवोऽस्य ऋषिः ॥३॥ क्रीं
क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । ८ ॥ * ॥ क्रीं
ह्रीं ह्रीं स्वाहा । ५ । अस्य पञ्चवक्त्र ऋषिः ॥३॥
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । ८ ॥ * ॥
क्रीं दक्षिणे कालिके स्वाहा । ८ ॥ * ॥ क्रीं ॥
ह्रीं ह्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । ८ ॥ * ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं
ह्रीं ह्रीं स्वाहा । १६ ॥ * ॥ नमः एं क्रीं
क्रीं कालिकायै स्वाहा । ११ ॥ * ॥ नमः आं
आं क्रीं क्रीं फट् स्वाहा कालि कालि
ह्रीं । १४ ॥ * ॥ एतासां ऋष्यादिक पूजादिकश्च
दक्षिणावत् । पुरश्चरण लक्षजपः ॥ * ॥ अथ
गुह्यकालिकामन्त्राः । क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं
ह्रीं ह्रीं गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं
ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २१ ॥ * ॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं
गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं

श्रामा

स्वाहा । १६ ॥ * ॥ क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
ह्रीं ह्रीं कालिके स्वाहा । १४ ॥ * ॥ क्रीं
ह्रीं ह्रीं गुह्ये कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा । १४ ॥ * ॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे
कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । १५ ॥ * ॥
ह्रीं ह्रीं गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
ह्रीं स्वाहा १५ ॥ * ॥ क्रीं गुह्ये कालिके
क्रीं स्वाहा । ८ ॥ * ॥ क्रीं दक्षिणे कालिके
क्रीं स्वाहा । १० ॥ * ॥ एतासां सर्वं पूर्ववत् ।
वलिमन्त्रस्तु । एष्टो हि जगन्मातर्जगता जननि
गृह्ण गृह्ण मम वनि सिद्धि देहि देहि शत्रुघ्न
कुम्भ कुम्भ क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं फट् फट् ॐ कालि
कायै नमः फट् स्वाहा ॥ * ॥ यदा गुह्यकाल्या
अथ मन्त्रः । एष्टो हि गुह्यकालि मम वनि गृह्ण
गृह्ण मम शत्रुन् नाशय नाशय खादय खादय
स्फुर स्फुर क्रिन्धि क्रिन्धि सिद्धि देहि देहि
क्रीं फट् स्वाहा ॥ * ॥ अथ भद्रकाल्यादिमन्त्रा
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं भद्रकाल्यै
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २० ॥ * ॥
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं श्रमगानकालि
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २१ ॥ * ॥
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं महाकालि
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २० ॥ * ॥
एतासा पूजादिक दक्षिणावत् । ध्यानन्तु ।
“महाभेषुप्रभा देवीं कृष्णवस्त्रपिधायिनीम् ।
ललज्जिह्वा घोरदद्रा कोटराक्षी हसन्मुखीम् ॥
नागहारस्तोपेता चन्द्राङ्कुरशेखराम् ।
द्यां निखन्ती जटामेका लेलिहाना श्व स्वयम् ॥
नागयज्ञोपवीताङ्गी नागशय्यानिपेदुपोम् ।
पञ्चाशन्मुखसयुक्तावनमाला महादरोम् ॥
सहस्रफणसयुक्तामनन्त शिरसोपरि ।
चतुर्दिक्षु नागफणावेष्टिता गुह्यकालिकाम् ॥
तच्चकसर्पराजेन वामकङ्कणभूषिताम् ।
अनन्तनागराजेन कृतदक्षिणकङ्कणाम् ॥
नागेन रसनाहारकल्पिता रत्ननूपुराम् ।
वामे शिखररूपन्तं कल्पित वस्त्ररूपकम् ॥
हिभुजा चिन्तयेद्देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ।
नरदेहसमावहकुण्डलश्रुतिमण्डिताम् ॥
प्रसन्नवदना सौम्या नवरत्नविभूषिताम् ।
नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेविता शिवमोहिनीम् ।
साट्टहासा महाभौमा साधकाभीष्टदायिनीम् ॥
गुह्यकाली इत्युपलक्षणम् ॥ * ॥ भद्रकालीमन्त्रा-
न्तरम् ।
“प्रसादबीजमुद्बृत्य कालीति पदमुद्धरेत् ।
महाकालीपदं चोक्ता किसियुग्मं तत परम् ॥
अस्त्रमग्निप्रियान्तोऽयं भद्रकाल्या महामत्तु ॥
ॐ कालि महाकालि किलि किलि फट्
स्वाहा ॥ * ॥ ध्यान यथा,—
“सुत्तुवामा कोटराक्षी मसिमलिनमुखी
सुक्तकेशी रुदन्ती
नाह टसा वदन्ती जगदखिलमिदं आसमेक
करोमि ।

श्रामा

हस्ताभ्या धारयन्तो ज्वलदन्ननशिखामग्निभ
पागयुग्म
दन्तेर्जस्युफलाभेः परिहरतु भय पातु मा
भद्रकाली ॥”
अस्याः पुरश्चरणादिक दक्षिणकालीतन्त्रवत् ।
इति केचित् ॥ वस्तुतन्तु पुरश्चरणमष्टोत्तर-
सहस्रजपः । इति कृष्णाण्डकृततन्त्रसारः ॥ * ॥
श्रमगानकालीमन्त्रादिक तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ दोषनिवारणायामा पूजा । यामले ।
“कालिके भासि कृष्णाया पञ्चदश्या महानिधि
पूजयेत् योऽतियत्नेन काली विद्या प्रसीदति ॥
ऋणयो प्रतिमा कृत्वा महाकाली प्रपूजयेत् ॥”
व्योमकेशमर्हितायाम् ।
“तुलार्कं यस्त्वमावाच्या निशाहं घोरदक्षिणाम
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या सर्वमिहोश्वरो भवेत् ॥” इति ॥
एवञ्च अर्धरात्रे पूजाया मृष्यकाल । म च
कालो यद्युभयदिने तदा पूर्वदिने पूजा । यथा
तत्रैव ।
“तत्रोभयदिने शम्भुकाले भूतयुता यदि ।
उमा माहेश्वरी सा च तिय सिद्धिप्रदा
सताम् ॥
त्रिनिदान वनितियावात्मनाशकर परम् ।
तन्मन्त्रं न कर्तव्यं वनिदानविसर्जने ॥
मन्त्रसिद्धिकरं तत्र परेऽङ्कि जपसाधनम् ।
रात्रौ पूजा प्रकर्तव्या रात्रावेव विसर्जनम् ॥
प्रकाशे सिद्धिदानि स्यान्तोपने सिद्धिरुत्तमा ॥”
तथा कालीकल्पे ।
“तुलार्कं वटुले पक्षे पञ्चदश्या महेश्वरीम् ।
यथोपचारे सपृष्य महानिधि नृपो भवेत् ।
शनिभौमदिने चैत् स्यात्तत शतगुण फलम् ॥
तत्रोभयदिने भूतयुक्ताकुहा महानिधि ॥
इमा यात्रा कारयित्वा चक्रवर्ती भवेत् ॥
इति ॥
महेश्वरी दक्षिणकालीं तत्प्रकरणोक्तत्वात् ॥ * ॥
कार्तिकासावास्याया कालीपूजाहेतुमाह विश्व-
सारे ।
“कालिके कृष्णपक्षे तु पञ्चदश्या महानिधि ।
श्रविर्भूता महाकाली योगिनीकोटिभि
सह ॥
अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवे ।
वलिपूजादिक सर्वं निशाया क्रियते तु यत् ।
तत्तदक्षयता याति काली विद्या प्रसीदति ॥”
महानिधि अर्धरात्रे । तथा च उत्तरकामाख्या-
तन्त्रे ।
“शरत्काले च देवेशि दीपयान्नादिनेऽपि च ।
अमावास्या समासाद्य मध्यरात्रौ विचक्षण ॥
ऋष्ययो युक्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृतम् ।
वलि नानाविध दद्यात् वाद्यभाण्डसमन्वितम् ॥
नृत्यगीत कौतुकश्च यावत् सूर्योदय भवेत् ।
प्रातः काले शुद्धतोये स्थापयेदरिनाशिनीम् ॥”
इति ॥
एतेनास्या दीपयान्नाप्यर्धरात्रे बोध्या । श्रवि-

भूते शनेनार्द्ररात्रे जन्मश्रवणात् तत्रैव पूजा मुख्येति । तथा बृहद्धर्मपुराणे ।

“रात्रौ निशीथव्याप्त्याममावास्यामिहैव तु । पृथ्वीनल समायाता काली दिग्बसनाम्बिका ॥ अतस्तामत्र वै भक्त्या देवदेवीं हिजातयः । पूजयेदात्मनो भक्त्या पशुपुष्यार्घ्यसम्पदा ॥” इति तथा गुप्तसाधनतन्त्रे ।

“निशा तु परमेशानि सूर्ये चास्तमुपागते । प्रहरे च गते रात्रौ घटिके हे परे च ये ॥ महानिशा समाख्याता ततश्चातिमहानिशा । अर्द्धरात्रे गते देवि पशुभावो न पूजयेत् ॥” अर्द्धरात्रे गते अर्द्धरात्रात् परम् । तथा । “दशदण्डे तु या पूजा तत् सर्वमक्षयं भवेत् । षष्ठक्रोशे महेशानि तत् सर्वममृतोपमम् ॥ सप्तमक्रोशके देवि सर्वं क्षीरोपम भवेत् । अष्टमक्रोशके देवि ! द्रव्यतुल्यं न सशयः ॥ अतः पर महेशानि विषतुल्यं न सशयः । एतत् सर्वं महेशानि पशुभावे मयोदितम् ॥” अर्द्धरात्रस्य गौणत्वश्रवणात् पशुना यत्र पूर्वदिने अर्द्धरात्रव्यापिन्यमावास्या न तु तत्पूर्वप्राप्तिं परदिने च रात्रे पञ्चमसुहृत्तव्यापिनौ तदा परेद्यं पूजेति चेन्न गुप्तसाधनतन्त्रोक्तवचनञ्च नित्यपूजादिपरम् । कार्तिकामावास्यायामर्द्धरात्रे जन्मनिमित्तकपूजाया विशेषेणाभिधानात् । पशुभिरपि एवंभूतस्थले पूर्वदिने अर्द्धरात्र एव पूजा कार्या । यथा श्रीकृष्णपूजायां सामान्यतो निशायासकत्तव्यत्वेऽपि जन्माष्टम्यमर्द्धरात्रकत्तव्यता मुख्यतमेति परन्तु यत्र पूर्वदिने अर्द्धरात्रात् परममावास्या परदिने अर्द्धरात्रात् पूर्वमेव तत्र पशुभाविन परदिने वीरदिव्ययोश्च पूर्वदिने पूजा कार्या इति प्रमाणं गोप्यगोपनलौलागमीयषष्ठपटले । एव यत्र पूर्वदिने अर्द्धरात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने तथा भूतापि कुजवारादियुक्ता तत्रापि पूर्वदिने पूजा गुणफलकुजवारादिकमपेक्ष्य चतुर्दशयोगस्य मुख्यत्वात् । तथोक्तं व्योमकेश तन्त्रे

“कुजवारे लक्षगुणं पूर्वं विद्वा ततोऽधिकेति ।” कुजवार इति शनिवारोपलक्षणम् ।

“शनिभौमदिने चेत् स्यात्ततः शतगुणं फलम् । इति श्रवणात् ॥

कार्तिकामावास्याया कालीपूजाया नित्यतामाह मायातन्त्रे ।

“वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं कालिकाया महोत्सवम् । कार्तिके तु विशेषेण अमावास्या निशार्द्रके ॥” इति ॥

देव्यागमे च । “प्रतिसवस्तरं कुर्यात् कालिकाया महोत्सवम् कार्तिके तु विशेषेण अमावास्या निशार्द्रके । तत्र संपूजयेद्देवी भोगमोक्षप्रदायिनीम् ॥” इति ।

एवञ्च कार्तिकपदे गौणचान्द्रकार्तिकपर

जन्मतिथिहृतत्वात् । न तु नानावचने तुलार्कश्रवणात् सौरकार्तिकपरम् । तथा सति यस्मिन् वर्षे तुलार्के रात्रौ नामावास्याप्राप्तस्तद्वर्षे कृत्यलोपः स्यात् । एव यत्र वर्षे तुलार्के दर्शद्वय तत्रानध्यवसायापत्तेः । स्पष्टमुक्तं विद्योत्पत्तितन्त्रे “कार्तिकस्याप्यमावास्या गौणचान्द्रप्रमाणतः ।

निशीथव्यापिनी या तु तस्यां पूजां समाचरेत् ॥” निशीथमर्द्धरात्रम् । एव यत्र पूर्वदिने निशीथव्यापिन्यमावास्या कन्यार्के परदिने च तुलार्के अर्द्धरात्रात् परं सुहृत्तादिव्यापिनी तत्रापि पूर्वदिने निशीथस्य मुख्यकालत्वानुरोधात् भूततिथियोगानुरोधाच्च तुलार्कस्य दिनभेदनियामकत्वेन श्रुतत्वात् । परन्तु तुलार्कपदे नानावचने यद्यस्ति तत्राधिक्याभिप्रायेण गुणफलाभिप्रायेण वा बोध्यम् । अतएव तिथितत्त्वदृष्टमादिपुराणम् ।

“ऋक्षरात्रिशिवेषेण यत् कर्म विहितं नरे । देव वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते ॥” इति ।

अगस्त्यसंहितायाम् । “मेष पूषणि सप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये । आविरासौत् सकलया कौशल्यायापरःपुमान् ॥” इति ॥

अत्र मेषार्के जन्मश्रवणं मीनार्केऽपि कदाचित् उपवासः । यत् तन्त्रीयमिति क्त्वा पठन्ति । “तुलार्के त्वर्द्धरात्रे या दीपयात्रा तिथिर्भवेत् । तत्र संपूजयेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धये ॥ निशार्द्धे सा तिथिर्नास्ति तदधः कालस्युता । तत्रापि पूजयेत् कालीं तुलार्कं नैव लहयेत् ॥” इति तदभूत् । समूलकत्वेऽपि तुलार्के इत्यत्र तुशब्दः कन्यार्कशब्दः । तेन तुलार्के कन्यार्के वा इत्यर्थः । तुलार्कमात्रपरत्वे प्रतिसवस्तर इत्यस्य वाधापत्तेरुक्तत्वात् । तुलार्कं नैव लहयेदित्यस्य तुलार्कविहितपूजा न त्यजेत् इत्यर्थः तुलार्कविहितपूजाया गौणकार्तिकत्वेन कर्त्तव्यताया विधेस्तात्पर्यस्योक्तत्वात् । यद्वा सर्वत्र तुलार्कघटितवचनेषु तुलार्कस्यामावास्यायामुपलक्ष्यतयान्वयः । न तु विशेषणतया । न वा पूजायामपि तदन्वयः । तेन तुलार्कोपलक्षिता मावास्याया निशीथे काली पूजयेत् इतिविधिस्तौनगौणचान्द्रकार्तिकामावास्यालाभः । तस्यामेव तुलार्कसम्बन्धनियमात् । अन्यथा तुलास्थरव्यारब्धत्वाभावेन कदाचित् तत्परप्रतिपदादिदर्शान्तस्य मुख्यकार्तिकत्वानुपपत्तिः । मुख्य कार्तिकामावास्याया कदाचित् घटिके सत्त्वात् न तु तुलार्के नियमः । तथा च तुलार्कनियतामावास्याया निशीथे काली पूजयेदिति पर्यवसितम् । तुलार्कं नैव लहयेदित्यत्र तुलार्कपदस्य तुलार्कोपलक्षितामावास्यापूजापरम् । सकल्पवाक्ये तु कार्तिके मासोत्प्लेख्यं न तु राशुक्लेखोऽपि गौणचान्द्रेण विधानात् । केचित्तु उपलक्ष्यतया अमावास्याया अन्वयतात्पर्येण

तुलाराशिस्ये भास्करे इत्युक्तेष्वेति भास्करपदोत्तरसप्तम्या उपलक्षणतया तत्कालसम्बन्धबोधनसामर्थ्यात् इति वदन्ति ॥*॥ तन्वान्तरे ।

“तुलाराशि गते भानौ दीपयात्रानिशासु च । पूजयेत् कालिकां देवी धर्मकामार्थसिद्धये ॥” तन्त्रे ।

“अर्द्धरात्रात् पुरस्तात् यावद्घटिकाद्वयम् । सा महारात्रिरुद्दिष्टा यद्दत्तमक्षयं भवेत् ॥ महानिशात्र विज्ञेया अर्द्धरात्रात् पर शिवे । नाडौचतुष्टयं शस्त तत्र पूजा महाफला ॥” विद्योत्पत्तितन्त्रे ।

“दीपोत्सवचतुर्दश्याममाया योग एव च । कालरात्रिर्महेशानि काली तारा प्रियङ्करौ ॥” ज्ञानार्णवे ।

“महारात्रावमावास्या दक्षिणायाः प्रपूजनम् । कार्तिके मासि सूर्योणि कालीप्रीतिकर परम् ॥ तत्रापि च निशीथे तन्माहासिद्धिप्रदं नृणाम् । निशीथात् परतो देवि यत्तु नाडौचतुष्टयम् ॥ सा महारात्रिरुद्दिष्टा तत्र पूजा महाफला । तारतम्येन देवेशि पूजाया फलकल्पनम् ।” कुलार्णवेऽपि ।

“भूतयुक्ता महेशानि महारात्रौ तु या कुङ्कः । सा कालरात्रिरुद्दिष्टा कालीतारा प्रियङ्करौ ॥ तत्र पूजा तयो कार्या नानापशुविहिमनम् । बलिदानं बलिताथावात्मनाशकर शिवे । ॥” कुलचुडामणौ ।

“तिथिभ्यः शतगुणं पञ्चं दर्शं कोटिगुणोत्तरं । फलोपचारजहृल्लेख्यैश्च सूर्येन्दुसङ्गमे । पूजयित्वा महाकालीं नरो निर्वाणमृच्छति ॥ चतुर्वर्गप्रदं दर्शं कार्तिके कालिकार्द्रं नम् । अनन्तफलदं तत्र पर्वयुक्ते च पञ्चगण ॥ निशार्द्धे पूजयेद्देवीं नृगुण्डा सुखमालिनीम् । पञ्चान्भिक्षोरवे घोरे सर्वप्राणभयङ्करे ॥” कालीकुलसङ्गावे ।

“दीपोत्सवचतुर्दश्या समिन्शा या भवेत् कुङ्कः । तस्या या तामसी रात्रि सोच्यते कालरात्रिका ॥ तस्या पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करौ ॥ तुलामकरमेषु कन्याया मिथुने तथा । भूतविहायमावास्या पूज्या भवति यत्रत ॥” इति जौभूतवाहनसप्तधर्मरत्ने कालविवेकधृतहारीतवचनम् ॥ * ॥ शिवरात्रिप्रकरणे देवलोकमहानिशा यथा,—

“महानिशा हे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयो ॥” इति गङ्गामाहात्म्यप्रकरणे गृहस्थरत्नाकरधृता तु ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यम प्रहरद्वयम् । तत्र ज्ञानं न कुर्वीत नित्यनैमित्तिकाहृते ॥” ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।

“षण्मुहूर्ते व्यतीते तु रात्रावेव महानिशा । कृत्यतत्त्वाण्ये बोधायनः । महानिशा तु विज्ञेया मध्य मध्यमयामयो ॥”

देव्यागमे ।

“अमावास्यामर्द्धरात्रे दक्षिणा पूजयेत्पराम् ।
कुलकृत्चे च यः कुर्यात् स गच्छेच्छिवसन्नि-
धिम् ॥

तुलाया भीमवारे च अमावास्या यदा भवेत् ।
तिथि मापि महापुण्या शिवेन परिकीर्त्तिता ॥
वर्षेद्यतुर्भिर्यत् पुण्य विधिवत् पूज्य चण्डिकाम्
तत्फल सभते वीर अमावास्यां निशार्द्धके ॥”

कालौकुलतन्त्रे ।
“निशार्द्धे पूजयेद्देवीं शशाङ्गालयवासिनीम् ॥”
इति ॥

मालिनीतन्त्रे ।

“एतत्सन्ध्यात्रयेणैव अर्द्धरात्रौ तु वन्दना ।
महारात्रावपि तथा कार्या देशिकसत्तमै ॥”
स्वापकालो यथा,—

श्रीदेव्युवाच ।

“देवदेव महादेव सप्ताराणवतारक ।
देवताया स्वापकाल कथयस्व दयानिधे ॥
श्रीशिव उवाच ।

चतुर्दशंघात् पर देवि रात्रे' प्रथमयामक ।
स्वापकालस्तु कथित' पूजानर्थफलप्रदा ।
पूजा होमस्तोत्रनती जाग्रत्काले प्रशस्यते ॥”
इति कालौकुलामृततन्त्रे ॥३॥

“समुद्रमथने देवि देवासुरगणा' पुरा ।
नाराध्य त्वा प्रमथोयुरतस्व विपरुषिणी ॥
आविर्भूता महाकालौ ब्रह्माण्डनाशनाशिनी ।
तद्दृष्ट्वा देवा दैव्याश्च भीता मा शरण गता ॥
तेषामपि भय दृष्ट्वा भोतोऽहं विपसन्निधी ।
गत्वा ध्यानपरो भूत्वा विप पातु समारभे ॥
प्रवोक्त्वा या महाविद्या आविर्भूता च मे
दृष्टि ।

नुना कुक्षा निशार्द्धे च देवदानवनिद्रिते ॥
मनुष्यपशुपद्यादौ निद्रिते चान्यजन्तुषु ।
तस्मिन् काले मया प्रज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण तु ॥
देव्युवाच ।

कुत्र काले त्वया पूज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण च ॥
महादेव उवाच ।

अर्द्धरात्रास्मृते च मया चेन्द्रेण पूजिता ।
नतो मुहूर्ते मपूज्या वीरेणाप्यसुरेण च ॥
अत आद्य प्रायव स्यात् वैर' श्रेय' प्रकी-
र्त्तित ।

स्वायम्भुवेन मनुना मर्त्तं तेन प्रपूजिता ॥”
इति गोप्यगोपनलोलागमे ६ पटल ॥३॥
कालौकुलसर्वस्वे ।

“निशार्द्धे सा तिथिर्नास्ति तद्दूर्हे भूतसंयुता ।
तत्रापि पूजयेद्देवो भूतयुक्ता न लङ्घयेदिति ॥”
अथ रक्षाकालोपूजाप्रमाणम् । उत्तरकामाख्या-
तन्त्रे ।

“मारीभये समायाते दुर्मिच्छभयपीडिते ।
पूजयेत् प्रया भक्त्या कालौ कालविनाशिनीम् ॥
रक्षणात् सर्वभूताना रक्षाकालीति सा
स्मृता ॥”

श्यामार्णवे ।

“सर्वं विघ्नोपशान्त्यर्थं रक्षाकालीं प्रपूजयेत् ।
शनिमङ्गलवारे च प्रदोषे पूजयेत् शिवाम् ॥
चतुर्दश्याममायां वा नवम्यामष्टमीतिथौ ।
पूजनात् वरदा कालो यथेक्षितफलप्रदा ॥”
कालौकुलसर्वस्वे ।

“निशामुखे महेशानी कालौ रक्षार्थमादरात्
पूजनीया नृभिः सर्वैरुपचारसमन्विते ।
वित्तशार्द्धं न कर्त्तव्यं यथाविभवविस्तरे ॥”
निरुत्तरतन्त्रे ।

“बलिदानन्तु विधिवत् मधुभिः पायसेन च ।
पूयेर्गोदकसंघैश्च पृथक्कैः श्रोफलेरपि ॥
नानाफलैः शाकसूपैः पञ्चतत्त्वं मंहेश्वरीम् ।
पूजयेद्द्विजगन्धर्व कालौ रक्षाविधायिनीम् ॥
प्रदोषसमये पूजा कर्त्तव्या भूतिभिच्छ्रिता ।
रात्रौ विसर्जनं कार्यं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
भैरवतन्त्रे ।

“अथ वक्ष्ये महेशानि घोरे मारीभये तथा ।
श्रीत्यातिके च दुर्मिच्छे युद्धे राष्ट्रभयागते ।
पूजा कुर्यात् महाकात्या रक्षार्थं पञ्चपञ्चसु ॥
प्रदोषकाले सपूज्य निशायान्तु विसर्जयेत् ।
मुहूर्त्तद्वितयं कालः प्रदोषोऽस्तमयात्ततः ॥”
तन्त्रान्तरे ।

“निशामुखे महाकालीं महामारीभये शिवाम्
कालीं त्रैलोक्यरक्षार्थं पूजयेत् रक्षशास्त्रि-
काम् ॥”
अथ फलहारीपूजाप्रमाणम् ।

“मधुमासे शिताष्टम्यां वैशाखत्रितयेऽहनि ।
पौर्णमास्या तथा ज्येष्ठे अमायाश्च महेश्वरि ॥”
इत्यादि ।

“आमाया कार्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटल ॥
“ज्येष्ठे मासि तथा माया सफल कालिकार्ध-
नम् ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटल ॥
“ज्येष्ठे मासि अमाया वै मध्यरात्रे महेश्वरि ।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
तत्रैव सितपक्षे तु पञ्चदश्या निशार्द्धके ।
पूजयेच्च फलैर्लक्षैः शक्तिं वापि कालिकाम् ॥”

इति मायातन्त्रे २७ पटल ॥
अथ रटन्तौपूजाप्रमाणम् ।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशौ ।
तस्या निशार्द्धसमये पूजयेन्मुक्कमालिनीम् ॥”
इति मायातन्त्रे १७ पटल ॥

“मकरस्थे रवी कृष्णचतुर्दश्या निशार्द्धके ।
पूजयेद्दक्षिणा कालीं धर्मकामाथसिद्धये ॥”
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ८ पटल ॥

श्यामाक .पु, (श्याम श्यामवर्णमकतीति । अक
गतौ + अण ।) ढष्णान्यमेद । श्यामा इति
भाषा । तत्पर्याय । श्यामक २ श्याम ३
त्रिबीज ४ अविप्रिय ५ सुकुमारः ६ राज-
धान्यम् ७ ढष्णबीजोत्तमः ८ । अस्य शुभाः ।

मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कवायत्वम् । लघुत्वम् ।
शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । कफपित्तप्रकोष-
नाशित्वम् । सुग्राहित्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
अपि च ।

“श्यामाकः शोषणो रूचो वातलः कफपित्त-
क्षत् ॥”
इति भावप्रकाश ॥

श्यामाङ्ग, पु, (श्यामानि अङ्गानि यस्य । रुध-
प्रश्नः । इतित्रिकाशुश्रेय ॥ कृष्णकलेवरे, त्रि
यथा,—

“श्यामाङ्गीं शशिशेखरा निजकरैर्दानञ्च रक्तो-
त्पल
रक्षाश्च चसक पर भयङ्कर सविभ्रतीं शास्त्र-
तीम् ।
मुक्ताहारलसत्पयोधरनता नेत्रत्रयोक्तालिनीं
वन्देऽहं सुरपूजिता हरबधू रक्तावन्दि-
स्थिताम् ॥”

इति तन्त्रसारं भुवनेश्वरीध्यानम् ॥
श्यामान्त्री, स्तो, (श्यामा चासौ अम्नी चेति
कर्मधारय ।) नीलाम्नी । इति राज-
निर्घण्ट ॥

श्याल, पु, (श्यायते नर्मार्थं प्राप्यतेऽसौ इति ।
शै + बाहुलकात् कालन् ।) पत्नीभ्राता ।
इत्यमर' ॥ श्याला इति भाषा ॥ (यथा, गीता-
याम् । १ । ३४ ।

“मातुलाः श्वशुरा. पौत्रा' श्याला सर्वान्धिन-
स्तथा ।

एतान् इन्तुमिच्छामि व्रतोऽपि मधुसूदन ॥”
तत्पर्याय । वाक्वीर २ श्यालिक ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वशुर्ये ४ आत्मवीर' इति
जटाधर' ॥ तन्त्ररथे एकरात्राशौच यथा ।
आचार्यपत्नीपुत्रीपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्य-
सहाध्यायिशिष्येवैकरात्रेणेति । इति शक्ति-
तत्त्वम् ॥ दम्बसादिस । (भगिनीपति' । यथा,
ब्रह्मवैवर्ते । १ । १० । १५१ ।

“मग्नी पुत्रो भगिनियो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः
श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव ॥”
श्यालक .पु, श्याल एव । स्वार्थं कन् । श्यालः ।
इति रत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
१० । १४८ ।

“पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च
श्यालिका ॥”

श्यालिका, स्त्री, पत्न्या भगिनी । श्याली इति
भाषा । तत्पर्याय । (श्यालौरकेसिकुक्षिका ३
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
१० । १४८ ।

“पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च
श्यालिका ॥”

श्याव, पु, (शै + बाहुलकात् व' ।) कपिश' ।
इत्यमर' ॥ स तु कृष्णपीतमिश्रवर्ण' । इति
भरत ॥ तदुयुक्ते, त्रि ॥ (यथा दृष्टव्यसि-
तायाम् । ४ । २८ ।

“श्यावतनु’ स्फुटित स्फुरयो वा
दक्षमराप्रयचौरभगय ॥”

श्यावदन्, [त्] त्रि, (श्यावा दन्ता यस्य । “विभाषा
श्यावारोकाभ्याम् ।” ५ । ४ । १४४ । इति द्वा-
देशः ।) कृष्णपौतमिश्रितवर्णदन्तयुक्तः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्यावदन्तः,) त्रि, (श्यावा दन्ता यस्य । “विभाषा
श्यावदन्तक’) श्यावारोकाभ्याम् ।” ५ । ४ ।
१४४ । इति विभाषाया द्वादेशो न । स्वार्थे
कन् च ।) स्वाभाविककृष्णवर्णदशनयुक्तः ।
प्रधानदन्तद्वयमध्यस्थसुदृढदन्तविशिष्टः । प्रधान
दन्तोपरिदन्तान्तरयुक्तः । यथा विष्णु । पथ नर-
कानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुतोर्षाणां मानुष्ये
ष्वचानि भवन्ति । कुष्ठरतिपातकी । ब्रह्माहा
यम्नो । सुरापः श्यावदन्तक’ । सुवर्णहारी
कुनखी । गुरुतश्मगो दुश्कर्मा इत्यादि । श्याव-
दन्तक’ स्वभावकृष्णदन्तः । प्रधानदन्तद्वयमध्य-
वर्त्तिसुदृढदन्त’ । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तर-
मिति केचित् ॥ कुनखी सहचितनखः । दुश्कर्मा
स्वभावतः अनाहतमेदु । अतएव महारोगिणो
यावज्जीवमशौचमाह कर्मपुराणम् ।

“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणम्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥”
क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः
मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्थगायत्रीरहि-
तस्येति रुद्रधर ॥ महारोगिण पापरोगाष्ट-
कान्यतमरोगवत’ । ते च उन्मादस्वग्दोषो
राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दर उदरो-
ऽश्मरो इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ता’ । यथेष्टा-
चरणस्य द्युतवेद्याद्यासक्तस्य । एवञ्च भविष्य-
पुराणोक्त यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्त अकृतप्राय-
श्चित्तानां कुष्ठगादीनां दाहे बोधव्यम् । अन्य-
थेषा प्रायश्चित्तोपदेशो विफल’ स्यात् । यथा
विष्णु । कुनखी श्यावदन्तसहादशरात्र कृच्छ्र
चेरित्कोहरियातां तद्वन्तनखी इति । अत्र द्वादश
रात्र पराकरूप तत्र पञ्चधेनव । न तु प्राजा-
पत्यम् । तद्दाहकर्तुर्यतिचान्द्रायणेन विषम-
शिष्टत्वात् । अत्र बह्वनामैकधर्माणामिति वच-
नात् प्राजाहितत्वात् कुष्ठगादीनामपि प्रायश्चि-
त्तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्त एव
दुश्कर्मादिष्वप्युक्तमिति । महापातकादतिपात-
कस्य गुरुत्वात् तच्छ्रेऽपि प्रायश्चित्त द्विगुणम् ।
इति शुद्धितत्वम् ॥

शेन, पु. (श्येड गती + “दृश्याभ्यामितन् ।”
‘सशा’ ३ । ८३ । इति इतन् ।) शृङ्गवर्णः ।
नदति, त्रि । इत्यमरः ॥

श्येतकोलक’, पु. (श्येत कोल’ कोलदेशो यस्य ।
कन् ।) मत्स्यविशेष । पुंटी इति भाषा ।
यथा । सकरः श्येतकोलकः । इति हारावलो ॥
शेनः, पु. (श्ये ड गती + श्यास्तादृजविभ्य
इत् ५ ।) ‘सशा’ २ । ४६ । इति इत् ५ ।)
पाण्डुरवर्णः । इति मेदिनी ॥ पश्चिमिषेयः ।

सञ्चाल’ इति वाञ् इति च भाषा । तत्पर्याय’ ।
शशादन. २ पत्नी ३ । इत्यमर’ । कपोतारि’ ४
पतङ्गी ५ । इति शब्दरत्नावली । घाति-
पत्नी ६ श्राद्धकः ७ मारकः ८ । इति जटा-
घर’ ॥ शशाद. ८ क्रत्याद. १० क्रूर ११ वेगी १२
खगान्तक १३ करगः १४ नीलपिच्छ’ १५
नम्बकण’ १६ रणप्रिय’ १७ रणपत्नी १८
पिच्छवाणः १९ खूचनीलः २० भयङ्कर २१ ।
इति राजनिर्घण्ट’ ॥ शशघातकः २२ । इति
भावप्रकाशः ॥ अथ्य मासगुणाः प्रमहशब्दे
द्रष्टव्या ॥ ॥ तस्य शुभाशुभसूचकत्व यथा,—

“प्रदक्षिणीकृत्य नर व्रजन्तो
यात्रासु वामेन गता प्रवेशे ।
शेनाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वरास्तौ
शान्ताः प्रदोसा विततस्वरास्तौ ॥
शेनो नृणा दक्षिणवामपृष्ठ-
भागेषु भाग्यै’ स्थितिमादधाति ।
तिष्ठन् पुरस्तात्भृतये करोति
युधे जय कृत्वरथध्वजस्य ॥”

इति वसन्तराजशाकुने अष्टमवर्ग ॥

श्येनघण्टा, स्त्री, दन्तीवृक्ष’ । इति राज-
निर्घण्ट’ ॥

श्येनचित्, पु. (श्येनेन चयति अन्यपक्षिण इति ।
चित् + क्षिप् ।) श्येनपक्षिरचकः । इतिकेचित्
(श्येन इव चीयते इति । कर्मण्यन्यास्या-
याम् ।” ३ । २ । ८२ । इति क्षिप् । अन्यर्थ
इष्टकाचयः । इति काशिका ॥)

श्येनी, स्त्री, श्वेतवर्णा । इति जटाघर’ ॥ श्येन-
पत्नी च ॥ (सा तु कश्यपात् दक्षकन्याया
ताम्राया समुत्पन्ना । यथा, मार्कण्डेये । १० । ४ । ८ ।
“ताम्रा च सुषुवे श्येनीप्रमुखा’ कन्यका द्विजा
यासां प्रसूताः खगमाः श्येनभासशुका-

दय’ ॥”)

श्यै, ड गती । इति कविकल्पद्रुम ॥ (श्वा-
श्रात्म-सक-सेट् ।) तालव्यादिरन्तस्या-
द्योपध । ड, श्यायते । इति दुर्गादास ॥

श्येनम्पाता, स्त्री, (श्येनपातोऽस्या वर्त्तते इति ।
“वज्र’ सार्या क्रियेति च ।” ४ । २ । ५८ ।
इति च । “श्येनतिलस्य पाते च ।” ६ । ३ । ७१ ।
इति सुभागम. ।) सुगया । इत्यमरः । (यथा,
नेपथे । १८ । १२ ।

“नभसिमहसा ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपविषा-
मिह विहरणेः श्येनम्पाता रवेरवधारयन् ॥”)
श्री(णा)नाक’, पु. (श्यायते इति । श्यै ड गती +
पिणाकादयेति निपातनात् साङ् ।) हच-
विशेष’ । श्रीनागाङ्ग इति भाषा । तत्पर्याय ।

मण्डकपर्ण २ पत्नी ३ नट’ ४ कटुङ्ग. ५
टुण्डुकः ६ शुकनास. ७ ऋच. ८ दीर्घहन्त ९
कुटयटः १० शोषक. ११ चरतु’ १२ । इत्य-
मर’ ॥ श्रीनाक’ १३ । इति भरतः ॥ शोषः
१४ चवटः १५ दीर्घहन्तकः १६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पृथुशिविः १० शतक. १८ ।

इति जटाघरः ॥ कटभरः १८ मयूरकृष्णः २०
चरतुक’ २१ प्रियकीव २२ । तङ्गेटा टया,—
“श्रीनाक’ पृथुशिवोऽन्यो भर्त्सको दीर्घहन्तक-
टेन्द्रक’ पीतहृत्चय भूनमारो मनिद्रुमः ॥

नि सार’ फलहन्ताक’ पृतिपत्नी वसन्तक’ ।
मण्डकपर्ण’ पीताङ्गो जम्बुकः पीतपादक’ ॥
वातारि. पीतकः शोण कुलटदृ विरोचनः ।
भ्रमरेष्टो वज्रिजहो नेत्रनेत्रमिताभध ॥”
पुस्तकान्तरे टेन्द्रकस्थाने टण्टक’ फलहन्ताक-
स्थाने फलगुहन्ताकः पीतपादकस्थाने पीत-
पादक’ कुलटस्थाने कुनट’ वज्रिजहस्थाने वज्रि-
जह इति च पाठ’ ॥ तयोर्गुणा’ ।

“श्रीनाकयुगल तिलं शीतलञ्च त्रिदोषजित् ।
पित्तश्लेष्मातिसारघ्न सन्निपातज्वरापहम् ॥”
इति राजनिर्घण्ट. ॥ ॥

अपिच ।

“श्रीनाकः शोषणश्च स्यान्नटकटुङ्गटुण्डुकाः ।
मण्डकपर्णपत्नीर्षुकनामकुटुङ्गटाः ॥
दीर्घहन्तोऽरलुद्यापि पृथुशिव. कटभरः ।
श्रीनाको दीपन पाके कटुकस्तुवरो हिमः ॥
ग्राही तिक्तोऽनिलश्च अपित्तकाश्रामनाशनः ।
कटुकस्य फल वार रुचं वातकफापहम् ॥
हृद्य कपाय मधुर रोचन लघु दोषनम् ।
गुल्मार्थ. क्षामिहृत् प्रोक्त गुरुवातप्रकोपणम् ॥”
इति भावप्रकाश’ ॥

अक, इ ड सर्पे इति कविकल्पद्रुम ॥ (श्वा-
श्रात्म-सक-सेट् ।) रफयुक्ताद्यः । इ, अङ्गते
ड, अङ्गते । सर्पे गति । इति दुर्गादासः ॥
अग, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुम’ ॥ (श्वा-
पर-सक-भ्रुतौ अक-सेट् ।) रफान्तताल-
व्यादि । अय भ्रुतगताधिति’ भट्टमस्र । इ,
अङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

अण, कन्दाने । इति कविकल्पद्रुम’ ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) क, आणयति । स्वमते
अस्यजाडि ऋष्विकल्पनेऽप्यष्टमस्वरानुबन्धा-
भावोऽन्ये पामनुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥
अण, स दाने । इति कविकल्पद्रुम. । (श्वा-पर-
सक-सेट् ।) तालव्यादी रफयुक्त । स, अण-
यति । इति दुर्गादास’ ॥

अत्, व्य, अडा । इति सुगवोधटीकाया दुर्गा-
दास ॥ (सत्यम् । इति निघण्टु । ३ । १० । १)

अथ, इ ड शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (श्वा-
श्रात्म-अक-सक-च सेट् ।) शैथिल्यमिह
श्रिथिलीभावस्तत्करणञ्च । इ, अणयति । ड,
अणयते वक्ष’ श्रिथिल स्यादित्यर्थः । अणयते वक्ष’
लोक’ श्रिथिल करोति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दास ॥

अथ, क यत्ने । प्रतिहृषि । इति कविकल्पद्रुम’ ॥
(चुरा-पर-यत्ने अक-प्रतिहृषे अक-सेट् ।
क. आणयति पाठितु शिथ्य. । आणयति गिणु’
लोक पुन पुनर्हृषयति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

प्रथ कि बन्धे। मोचे। वधे। इति कविकल्पद्रुम॥
(चुरा० पचे भ्वा०-सक०-सेट्।) कि, आथ-
यति अथयति। ज्ञाघ्य आथयति स्फुटार्थ-
मधुर गद्यञ्च पद्य सदा भावालङ्कृतिपेशल
अथयति स्पष्टाक्षर नाटकम्। अथाति प्रथि-
तावदातचरितः शास्त्र विचित्रञ्च य इति
इत्यायुधोक्त अथयतीति अथ त् क दीर्घल्ये
इत्यदन्तस्य रूपम्। अनेकार्थत्वात् बध्नाती-
त्यर्थः। इति दुर्गादास

प्रथ, त् क दीर्घल्ये। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) अथयति। इति
दुर्गादास ॥
प्रथ, म वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट्।) म, अथयति। इति दुर्गादास ॥
प्रथन, स्त्री, (अथ + ल्युट्।) वध। यत्न। पुन-
पुनर्हर्षणम्। बन्धनम्। मोक्षणम्। शिथिली-
करणम्। इति अथधातोरेणत्प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥

प्रह्वान, त्रि, (अहन्ते इति। अत् + धा +
शानच्।) अह्वायुक्तः। यथा,—

“तच्छ्रद्धाणां मुनयो ज्ञानवराग्ययुक्तया।
यशान्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्याय ॥
प्रह्वा, स्त्री, (अह्वानमिति। अत् + धा + “षिदु-
भिदादिभ्योऽङ्” ३। ३। १०४। इत्यङ्।
टाप्।) सप्रत्ययः। स्पृहा। इत्यमरः ॥ (यथा,
रामायणे। २। ३८। २।

“चिच्छेद जीविते अह्ना धर्मं यशसि चात्मन ॥”
आदरः। शुद्धिः। इति शब्दरत्नावली ॥

श्रास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः। यथा,—

“प्रत्ययो धर्मकार्येषु यथा अहेत्यटाहृता।
नास्ति ह्यअह्वानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनम् ॥”
इति स्मृति ॥

(यथा, रघु। २। १६।
“बभौ च सा तेन सतां मतेन।
अह्वेव साक्षात् विधिनीपपन्ना ॥”)

चेतस प्रसादः। इति पातञ्जलभाष्ये वेदव्यासः॥
सा त्रिविधा। यथा,—

श्रीभगवानुवाच।
“त्रिविधा भवति अह्ना देहिना सा स्वभावजा।
सात्त्विकौ राजसी चैव तामसौ चेति ता शृणु ॥
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अह्ना भवति भारत।
अह्नामयोऽयं पुरुषो यो यच्छेद स एव स ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यच्चरन्त्वांसि राजसा।
प्रेतान् भूतगणान्धान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥*

तरणा प्रशसा यथा,—
ब्रह्मोवाच।

“अह्नापूर्वा इमे धर्माः अह्ना मध्यान्त-
संस्थिताः।
अह्ना नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्माः अह्वेव कोत्तिता ॥
श्रुतिमात्रेण सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वराः।

अह्नामात्रेण गृह्यन्ते न करिष्ये न चक्षुषा ॥
कायज्ञेयैर्न बहुभिस्त्रयवार्थस्य राशिभिः।
धर्मं संप्राप्यते सूक्ष्मं अह्नाहीनैः सुरैरपि ॥
अह्ना धर्मः परः सूक्ष्मः अह्ना ज्ञानं हुतं तपः।
अह्ना स्वर्गस्य मोक्षस्य अह्ना सर्वमिदं जगत् ॥
सर्वं स्व जीवितं वापि दद्यादअह्ना यदि।
नाप्रयात्तत्फलं किञ्चित् अह्नादानं ततो भवेत् ॥
एव अह्नान्वया सर्वे सर्वधर्मा प्रकीर्त्तिताः।
केशव अह्ना गम्यो ध्येय पूज्यश्च सर्वदा ॥”
इति वङ्गपुराणे धेनुदानमाहात्म्याध्याय ॥
देवलः।

“अर्थानामुदितं पात्रे अह्ना प्रतिपादनम्।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते ॥”
उदिते शास्त्रकथिते। अह्ना देवलोक्ता यथा,
“सत्कृतिश्चानसूया च सदा अह्वेति
कौत्तिता ॥”

अतएव भगवन्नीतासु।
“अअह्ना हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतन्तु यत्।
असदित्युच्यते पाथं न च तत् प्रेत्य नैह च ॥”
हरिवंशे बलि प्रति भगवद्वाक्यम्।
अश्रोत्रिय आहमधोतमव्रत
त्वदक्षिण यज्ञमनृत्विजा हुतम्।
अअह्ना दत्तमसंस्कृतं हवि-
र्भागाः षडेते तव दैत्यपुङ्गव ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

याज्ञवल्करः।
“अह्नाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः।
सुविशुद्धे न भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥”
योगियाज्ञवल्करः।
“विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमअह्ना च तत्।
तदहन्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मन ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अह्नासु, स्त्री, (अह्नातीति। अत् + धा + स्मृद्धि
गृह्णतिदयिनिद्रेति”। ३। २। १५८। इति
आलुच्।) दोहदवती। अह्नायुक्ते, त्रि। इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते। ३। ८। १०।
“सोऽहं तवैतत् कथयामि वक्ष
अह्नालवे नित्यमनुव्रताय ॥”)
अह्नावान्, [त्]त्रि, (अह्ना विद्यतेऽस्येति। अह्ना
+ मतुप्। मस्य व।) अह्नायुक्तः। यथा,—
“अह्नावान् लभते ज्ञानं तत्परं सयतन्द्रियं।
ज्ञानं लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥”
इति भगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
अन्य, किं दर्भे। वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा०-पचे भ्वा०-सक०-सेट्।) कि, अन्य-
यति अन्यति। दर्भे अन्यनम्। इति दुर्गा-
दास ॥
अन्य, ग मोचे। प्रतिदृषि। इति कविकल्पद्रुम ॥
(क्रा०-पर०-सक०-सेट्।) ग, अथाति वक्ष
लोक मोचयतीत्यर्थः। अथाति शिशु लोक
पुनः पुनर्हर्षयति इत्यर्थः। शअन्यः। इति दुर्गा
दास ॥

अन्य पु, (अथाति मोचयति भक्तान् ससारा-
दिति। अन्य + अच्।) विष्णुः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (अन्य + भावे घञ्।) अन्यधात्वर्थो-
ऽप्यत्र ॥

अन्यन, स्त्री, (अन्य + भावे ल्युट्।) अन्यनम्।
यथा,—

“सन्दर्भो रसना गुम्फः अन्यनं अन्यनं समा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यित, त्रि, अन्यितः। वक्षः। कृतवधः। मुक्तः।
हर्षितः। इति अन्यधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अपित, त्रि, (अप + क्तः।) घृतदुग्धजलभिन्नपक्व-
द्रव्यम्। यथा,—

“निष्पन्नं कथिते पक्वत्वाच्च चौरपयः स्मृतम्।
अन्यत्तु अपित्वाणं समुदत्तोद्धृते समे ॥”
इति जटाधरः ॥

अपिता, स्त्री, (अप + क्तः। टाप्।) काष्ठीकम्।
इति केचित् ॥

अभ उ भ य जि इर् तप खेदयोः। इति कवि-
कल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्। ज्ञावेट्।)
उ, अमित्वा आन्वा। भ य, आभ्यति लोक
तप करोति खिद्यति वेत्यर्थः। जि, आन्तो-
ऽस्ति। इर् अन्यमत् अत्रोत्। अस्मात् पुषा-
दित्वाच्चित्यङ् इत्यन्थे। धूर्थान् विश्रामयति स
इति रघौ आसत् क मन्त्रे इत्यदन्तस्य रूपम्।
इति दुर्गादास ॥

अम, पु, (अम + घञ्। नोदात्तोपदेशस्येति
ह्रस्वभावः।) तपः। खेदः। इति अमधात्वर्थ-
दर्शनात् ॥ आन्ति। तत्पर्यायः। क्तमथ २।
क्लेश ३ परिअम ४ प्रयास ५ आयास ६
व्यायाम ७। इति हेमचन्द्रः ॥ क्तमथ ८।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते। ५। १८।
१४।

“यथेहिकामुष्णिककामलम्यटः
सुनेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन्।
शङ्कते विद्वान् कुकलेवरात्ययात्
यस्तस्य यत्नं अम एव केवलम् ॥”)

शस्त्राभ्यासः। तत्पर्यायः। खुरली २ योग्यः ३
अभ्यास ४। इति च हेमचन्द्रः ॥

अमण, पु, (आभ्यति तपस्यतीति। अम + ल्यु।)
यतिविशेषः। इति मेदिनी ॥ (स तु बौद्ध-
सञ्चासो।) तत्पर्यायः।

“सुक्तिर्भोक्षोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षुः अमणो यतिः।
वाचयसो व्रतौ साधुरनगरः ऋषिसुनि ॥
निर्ग्रन्थो भिक्षुरस्य स्व तपोयोगश्रमादयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे। १। १४। १२।
“तापसा भूञ्जते चापि अमणश्चैव मुञ्जते ॥”)
निन्द्यजीविनि त्रि, इति मेदिनी ॥

अमणा, स्त्री, सुदर्शना। मासो। मुण्डीरी।
श्वरोभेदः इति मेदिनी ॥

अमी [न्]त्रि, अमविशिष्टः। अमशब्दादस्त्रार्थे
इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः। (यथा, आभ्यतीति।

अम तपः खेदयोः + "शमित्यष्टाभ्यो घिनुष्" ।
३।२।१४१। इति घिनुष् ॥

अय, पु, (अ + "एरच्" । ३।३।५६। इति
अच् ।) आश्रयः । श्रिधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः
श्रवण, स्त्री, (अ + ल्युट्) । आश्रयः । तत्पर्यायः
श्रायः २। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८।
८।२८।

"तत्रासृतं सुरगणाः फलमञ्जसापु-
र्यत्वाद्पङ्कजजःश्रवणात् दत्त्वा ॥")

श्रवः, पु, (अयतेऽनेनेति । अ + "ऋदोरप्" ।
३।३।५७। इत्यप् ।) कर्णः । (यथा,
कथासरित्सागरे । १०३।१५८।

"तुमुलप्रोक्तसच्छब्दपिहितान्यरवश्रवः ।
घचाल स बलाशोधिस्तयोर्गंभीरभौषण ॥"
अ + भावे अप् ।) श्रवणम् । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११।७१।

"समसर्प इव दण्डघटनात्

रोषितोऽस्ति तव विक्रमश्रवात् ॥"

श्रूयने इति । कर्मणि अप् । शब्दः । यथा,
वाजसनेयसहितायाम् । १६।३४।

"नमो वन्याय च कक्षाय च नमः श्रवाय च
प्रतिश्रवाय च ॥")

श्रव, [स] स्त्री, (अयतेऽनेनेति । अ + "सर्व-
धातुभ्योऽसुन्" ॥ इत्यसुन् ।) कर्णः । इत्यमरः ॥
(अचम् । इति निघण्टुः । २।७॥ यथा, ऋग्-
वेदे । ३।१८।५।

"अधिश्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥"

घनम् । इति निघण्टुः । २।१०॥ यशः । यथा,
भागवते । ४।१०।६।

"श्रव सुश्रवस पुण्यं सर्वदेहकथाश्रयम् ॥"
शब्दः । यथा, तत्रैव । ५।११।८।

"गन्धाकृति स्पर्शरसश्रवांसि

विसर्गवत्यर्त्तभिजल्यश्रित्या ॥")

श्रवण, स्त्री, (अयतेऽनेनेति । अ + करणे ल्युट्) ।
कर्णः । इत्यमरः ॥ न स्त्रिया श्रवणः कर्णः ।
इति हेममाली । इति तट्टीकाया भरत ॥

श्रवणासाभ्यन्तरे श्रवणयोश्चिद्र भवति । इति
सुखबोध ॥ श्रुति । सा तु कर्णेन्द्रियज्ञानम् ।
इति मेदिनी ॥ शोना इति भाषा ॥ (यथा,
मनु । ८।७४।

"समचदर्शनात् साक्ष्य श्रवणाच्चैव सिध्यति ॥"
तत्तु नोतिशास्त्रोक्तधोगुणानामन्यतमम् । यथा,
कामन्दकीये । ४।२२।

"श्रुषा श्रवणश्चैव गृहण धारण तथा ।

कसोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा ॥")

षड् विधलिङ्गैरशेषत्रेदान्तानामहितीये वस्तुनि
तात्पर्यावधारणम् । लिङ्गानि तु उपक्रमोप-
संहाराभ्यासापूर्वता फलार्थवादोपपत्त्या-
स्यानि । इति वेदान्तसारः ॥

श्रवण, पु, स्त्री, श्रवणानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥
(यथा च स्मृतिः ।

"समार्कपार्ते श्रवण यदि स्यादिति ॥")

श्रवणाद्वादशौ, स्त्री, (श्रवणयुक्ता द्वादशौ ।)
श्रवणानक्षत्रयुक्तमाद्रशुक्लद्वादशौ । यथा,—
पितामह उवाच ।

"श्रवणद्वादशौ वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।
एकादशौ द्वादशौ च श्रवणेन च संयुता ॥
विजया सा तिथिः प्रोक्ता हरिपूजादि चाच-
यम् ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
उपवासेन भक्ष्येण नैवाद्वादशिको भवेत् ।
कास्य माष तथा चीद्र लोभ वितथभाषणम् ॥

व्यायामश्च व्यवायश्च दिवास्त्रप्रमथाञ्जनम् ।
शिलापिष्टं मसूरश्च द्वादश्या वर्जयेन्नरः ॥
मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशौ श्रवणान्विता ।
महती द्वादशौ ज्ञेया उपवासे महाफला ॥

सङ्गमे सरितः स्नान बुधयुक्ता महाफला ।
कुम्भे सरत्ने सजले यजेत् स्वर्णं च वामनम् ॥
सितवस्त्रयुगच्छन्न कृतोपानदयुगान्वितम् ।
ॐ नमो वासुदेवाय शिरः सपूजयेत्ततः ॥

श्रीधराय मुख तद्दत्त कण्ठ कृष्णाय वै नमः ।
नमः श्रोपतये वक्षो भुजौ सर्वास्त्रधारिणे ॥
व्यापकाय नमः कक्षौ केशवायोदर बुधः ।
त्रैलोक्यपतये मेद्रं जह्वा सर्वपते नमः ॥

सर्वात्मने नमः पादौ नैवेद्य दृष्टपायसम् ।
कुम्भाश्च मोदकान् दद्यात् जागर कारयेन्निशा ।
स्नात्वा प्रीतोऽर्चयित्वा तु कृतपुष्पाञ्जलिर्वदेत् ।
नमो नमस्ते गोविन्द बुध श्रवणसङ्गक ॥

अधोघसक्षय कृत्वा सर्वधीत्यप्रदो भव ।
प्रीयता देव देवेशो विप्रेभ्यः कलसान् ददेत् ।
नद्यास्तीरेऽथवा कुर्थात् सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥"

इति गारुडे १४१ अध्याय ॥

अन्यत् द्वादशौशब्दे दृष्टव्यम् ॥
श्रवणश्रीर्षिका, स्त्री, श्रावणोत्सवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रवणा, स्त्री, पु, नक्षत्रविशेष । इति मेदिनी ॥ सा
तु अश्विन्याद्यन्तर्गतहाविशनक्षत्रम् । तस्या
स्वरूपं शराकारतारात्रयात्मकम् । तस्याधि-
देवो हरिः । यथा,—

"तारकात्रयमिते शराकृतौ
केशवे गगनमध्यवर्तिनि ।
मन्त्रवारणगतेऽजलग्नतो
निर्यशुर्जमहौघलसिका ॥" द १।प १८।

इति कालिदासकृततरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥*॥
तत्र जातफलम् ।

"शास्त्रानुरक्तो बहुपुत्रमित्र
सत्पुत्रभक्तिर्बिजितारिवर्गः ।
चेज्जन्मकाले श्रवणा हि यस्य
प्रोमा पुराणश्रवणे प्रवीण ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
तत्र गृहहारभार्यदणकाष्ठादिच्छेदनसग्रहदक्षि-
णादिकगमननिषेधा यथा,—

"छेदन सग्रहश्चैव काष्ठादौर्ना न कारयेत् ।

श्रवणादौ बुधः षट्के न गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ॥
अग्निपीडा भय शोको राजपीडा घनक्षय ।
सग्रहे दणकाष्ठाना कृते वस्त्रादिपञ्चके ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

श्रवणा, स्त्री, सुण्डरिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
श्राव्यः, पु, (अ + श्रवणे + "श्रुदक्षिष्टहिष्टहिष्ठ्य-
श्राव्यः" । उणा० ३।८६। इति श्राव्यः ।)

बलियो ग्यपशुः । यज्ञियपशुः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (श्रवणीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।
२७।८।

"वाजो अस्ति श्राव्यः ॥"

"श्राव्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति बलविशेषो-
ऽस्ति ।" इति तज्ज्ञाप्यम् ॥

श्रविष्ठा, स्त्री, (श्रवणमिति श्रवः । सोऽस्या
अस्तीति । मतुप् । अतिशयेन श्रववती । अति-
शयने तमबिष्ठनी इति इष्टन् । विन्मत्तुपोर्लुगिति
मत्तुपो लुक् ।) धनिष्ठानक्षत्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, वामनपुराणे ७७ अध्याये ।

"श्रविष्ठाया तथा पृष्ठ शालिभक्तश्च दोहदे ।
पुष्टे सुख पूजयेत दोहदे दृष्टपायसम् ॥")

श्रविष्ठाजः, पु, (श्रविष्ठाया जायते इति । जन् +
ड ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र
जाते, त्रि ॥

श्रव्य, त्रि, श्रोतव्य । श्रवणाहंवाक्यादि । श्रुधातो
र्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, राधातन्त्रे । ८।३।
"यत्श्रुत्वा परमेशानि श्रव्यमन्यन्न रोचते ॥")

श्रा, ल खे दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अदा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) रेफयुक्तस्तालव्यादिः ।
ल, आति । इति दुर्गादास ॥

श्रा, ल म पाके । इतिकविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सेक०-अनिट् ।) रेफयुक्तस्तालव्यादिः । ल,
आति । म, अपयति । इति दुर्गादास ॥

श्राण, त्रि, (आ + णः ।) पक्षम् । इति मेदिनी ॥
दृष्टदुग्धजलभिन्नपक्षद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

श्राणा, स्त्री, (आयते स्मेति । आ + ण)
यवागू । इत्यमरः ॥

श्राह, स्त्री, (अह्वा प्रयोजनस्य । अह्वा + "चूडा-
दिभ्य उपसत्थानम्" । ५।१।११०। इत्यम्य
वार्त्तिकोक्त्या अण् ।) शास्त्रोक्तविधानेन पितृ-
कर्म । इत्यमरः ॥ पितृ, हेत्यकश्रवणान्नादि-
दानम् । तस्य लक्षणम् । यथा,—

"संस्कृतव्यञ्जनाद्यञ्च पयोदधिदृष्टान्वितम् ।
श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राह तेन निगद्यते ॥"
इति पुलस्तकवचनात् श्रद्धया अन्नादेर्दानं श्राहं
इति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । इति श्राह-
तत्त्वम् ॥ अपि च । सम्बोधनपदोपनीतान्
पित्रादौ चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हविस्त्याग
श्राहम् । तत्तु द्वादशविधं यथा । विश्वामित्रः ।

"नित्य नैमित्तिक काम्य हविश्श्राह सपिण्डनम्
पार्वण्यश्चेति विज्ञेय गोष्ठ्या श्रद्धार्थमष्टमम् ॥
कर्माङ्ग नवमं प्रोक्तं दैविक दशमं स्मृतम् ।
याचार्यैकादशं प्रोक्तं पुच्छर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥"

एतद्भविष्यपुराणे विवृतम् । यथा, भविष्ये ।
 “अह्नयहनि यच्छ्राद्धं तत्रित्यमभिधीयते ।
 वैश्वदेवविहीन तदशक्तावुद्रेण तु ॥
 एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तत्रैमित्तकमुच्यते ।
 तदप्यदेव कर्तव्यमयुग्मानासयेद्विजान् ॥
 काम्याय तु हित काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
 पार्श्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥
 इद्वी यत् क्रियते श्राद्धं इद्विश्राद्धं तदुच्यते ।
 सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्ने तूपवीतिना ॥
 गन्धोदकतिलैरुक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्घ्यार्थं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
 नित्येन तुष्य शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥
 अमावास्या यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम् ।
 क्रियते वा पर्वणि यत् तत् पार्वणमिति स्थितिः ।
 गोष्ठ्या यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठोश्राद्धं तदुच्यते ।
 बह्वना विदुषा सम्पत्सुखार्थं पिष्टदस्ये ॥
 क्रियते शुभये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।
 शुद्धयामिति तत् प्रोक्तं वेनतेय मनोषिभिः ॥
 निषककाले सोमे च सौमन्तोन्नयनं तथा ।
 प्रेयं पुसवने चैव श्राद्धं कर्माहमेव च ॥
 देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तदैविकमिहोच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥
 गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्याच्च सर्पिषा ।
 यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न सशयः ॥
 शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ।
 पुष्ट्यर्थमेतद्दिज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥” ॥
 तस्य पञ्चविवल यथा । बृहस्पतिः ।
 “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं इद्विश्राद्धं तथैव च ।
 पार्वणश्चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम् ॥”
 कूर्मपुराणे ।
 “अह्नयहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः ।
 एकोद्दिष्टन्तु विज्ञेयं इद्विश्राद्धं पार्वणम् ॥
 एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्तितम् ॥”
 मत्स्यपुराणे त्रैविध्यमुक्तं यथा,—
 “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते ॥”
 तस्य द्वैविध्यम् । विष्णुना नित्यकाम्यरूपतया ।
 द्वैविध्यं वक्ष्ये । तत्र नित्यपदमावश्यकरूपतया ।
 पार्वणैकोद्दिष्टयोरपि पारश्रयार्थम् । काम्य-
 पदमनावश्यकत्वार्थम् । इति श्राद्धविवेकः ॥७॥
 आदावात्रेयमुनिपुत्रेण निमिना तत्पुत्रस्य ।
 श्राद्धं कृतम् । यथा,—
 धरण्युवाच ।
 “को गुणः पिष्टयज्ञस्य कथमेव प्रपूज्यते ।
 केन चोत्पादितं श्राद्धं कस्मिन्नर्थे किमात्मकम् ।
 एतद्विच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरं ववेक्षं मे ॥
 वाराह उवाच ।
 मनोस्तु वंशसम्भूतं श्राद्धं इति विश्रुतं ।
 श्राद्धेयस्यात्मनो विप्रो निमिनामा तपोधन ॥
 निमिपुत्रस्तु धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 वर्षाणाञ्च सहस्राणि तपस्तप्ता वसन्धरे ॥
 सत्यकालमनुप्राप्तस्तु पञ्चत्वमागतः ।

‘नष्टं तं सुतं दृष्ट्वा निमिः शोकं उपाविशत् ।
 पुत्रशोकाभिसयुक्तो दिवा रात्रौ च चिन्तयन् ॥
 निमिः कृत्वा तत् शोकविधिना तत्र माधवि-
 तमेव गतमद्भ्यस्त्रिरात्रे प्रत्यपद्यत ॥
 तस्य प्रतिविशुद्धस्य माघमासे तु हादशौम् ।
 मनः ससृज्य विषयं बुद्धिर्विस्तारगामिनौ ॥
 स निमिश्चित्तयामास श्राद्धकल्पं समाहितः ।
 यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ॥
 यानि कानि च भक्ष्याणि नवञ्च रससम्भवम् ।
 यानि तस्यैव चेष्टानि सर्वं मेतदुदाहरत् ॥
 आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्वं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 दक्षिणावर्ततः सर्वं ऋषिः स्वयमकुर्वन्तः ।
 सप्त कृत्वा ततस्तत्र युगपत् समुपाविशत् ॥
 दत्त्वा तु मांसशकानि मूलानि च फलानि च ।
 पूजयित्वा तु विप्रान् स समकल्पस्तु सुन्दरि ॥
 कृत्वा तु दक्षिणायांश्च कुशांश्च प्रयतः शुचिः ।
 प्रददौ श्रौमते पिण्डं नामगोत्रमुदाहरन् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवि नारदो द्विजसत्तमः ।
 जगाम तापसारण्यं ऋष्याश्रमविभूषितम् ॥
 तं दृष्ट्वा पूजयामास स्वागतेनाथ माधवि ।
 भौतो गहदया वाचा निश्चसञ्च सुहृद्भुङ्क्षुः ॥
 सन्नीडो भाषते विप्रः कारुण्येन समन्वितः ।
 कृतं ह्येह पुत्रार्थं मया सकल्पं यत् कृतम् ॥
 तर्पयित्वा द्विजान् सप्त अन्नाद्येन फलेन च ।
 पश्चाद्विस्मृतं पिण्डं दर्भानास्तीर्थं भूतले ॥
 उदकानयनञ्चैव त्वपसव्येन पायितम् ।
 शोकञ्च ह्यप्रभावेण एतत् कर्म मया कृतम् ॥
 न च श्रुतं मया पूर्वं न देवैश्च षिभिः कृतम् ।
 भयं तौत्रं प्रपश्यामि सुनिशापात् सदाराणात् ।
 नारद उवाच ।
 न मेतव्यं द्विजश्रेष्ठ पितरं शरणं व्रज ।
 अधर्मं न च पश्यामि धर्मैर्षेवाच सशयः ॥
 नारदेनैवमुक्तस्तु निमिर्धानमुपाविशत् ।
 कर्मणा मनसा वाचा पितरं शरणं गतः ॥
 ततोऽतिचिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः ।
 ध्यायमानस्ततोऽप्याशु आजगाम तपोधनः ॥
 पुत्रशोकेन सन्तप्तं पुत्रं दृष्ट्वा तपोधनः ।
 पुत्रमाश्रासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययैः ॥
 निमिः सहस्रितशं यान् पिष्टयज्ञस्तपोधनः ।
 पिष्टयज्ञंति निर्दिष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 ततो ह्यतितरो धर्मं क्रतुरेकं प्रतिष्ठितः ।
 कृतं स्वयम्भुवा पूर्वं श्राद्धं यो विधिरुत्तमः ॥”
 इति वाराहे श्राद्धोत्पत्तिनामाध्यायः ॥७॥
 अपि च ।
 “अपसव्येन दातव्यं मासि मासि तिलोदकम् ।
 प्रणस्य शिरसा देवीर्निर्वापस्य च धारिणी ।
 वष्णवो काश्यपो चेति अजया चेति नामतः ॥
 एव दत्तं प्रायस्ते पितरश्च न सशयः ।
 परमात्मा शरीरस्थो देवताना मया कृतः ॥
 वर्यस्त्र वरारोहे देवगात्राद्दिनिस्मृतः ।
 पिष्टदेवा भविष्यन्ति भोक्ताः पिष्टपिण्डकान् ।
 देवतासुरगन्धर्वा यश्चराचसपन्नगाः ।

पिण्डं श्राद्धस्य पश्यन्ति वायुभूता न संशयः ॥
 पिष्टयज्ञं विशालाक्षि ये कुर्वन्ति विदो जनाः ॥
 आयुः कोर्त्तुर्बलं तेजो धनं पुष्टपशुक्रियः ॥
 ददन्ति पितरस्तस्य आरोग्यं नात्र संशयः ।
 आत्मकर्मवशात्कौकान् प्राप्नुवन्तीह शोभनान् ।
 तिर्यञ्च च विसृज्यन्ते प्रेतभावाच्च मानवाः ।
 नरके पच्यमानानां त्राता भवति मानवः ॥
 पूजकं पिष्टदेवानां सर्वकालं गृह्णास्ये ।
 द्विजातींस्तर्पयित्वा तु पूर्वेण विधिना नरः ॥
 अक्षयं तस्य मन्यन्ते पितरः श्राद्धतर्पिताः ।
 नरा ये पिष्टभक्तास्ते प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥
 पक्वान् तत्र वै कार्यं सुविष्टं शुद्धितः ।
 वृत्ते तु तत्र मध्याह्ने श्राद्धारम्भान्तु कारयेत् ॥
 स्वागतश्च तथा कृत्वा पाद्यार्थं मण्डलं शुचिः ।
 पाद्यं दत्त्वा तु विप्राय गृह्णास्यन्तरं गयेत् ॥
 आसनं कल्पयित्वा तु आवाह्यं तदनन्तरम् ।
 अर्घ्यं दद्याद्विधानेन गन्धमास्यैः प्रपूज्य च ॥
 धूपं दीपं तथा वस्त्रं तिलोदकमद्यापि वा ।
 पात्रञ्च भोजनस्यार्थं विप्रायै धारयेत्तथा ॥
 भक्षणा मण्डलं कार्यं पक्षिदोषनिवारकम् ।
 अग्निकार्यं ततः कृत्वा अन्नञ्च परिवेषयेत् ॥
 तत्र कार्यं सुदृढं पितृनुद्दिश्य सुन्दरि ।
 यथासुखेन भोक्तव्यमिति ब्रूयाद्दिनं प्रति ॥
 रक्षोघ्नमन्त्रपाठाच्च आचमेत विषक्ष्णः ।
 दत्तास्तु ब्राह्मणान् श्रात्वा दद्याद् विद्विर-
 ततः ॥
 उत्तरायणं दत्त्वा पिण्डप्रश्नान्तु कारयेत् ।
 दक्षिणाभिसुखो भूत्वा दर्भानास्तीर्थं भूतले ॥
 पिण्डदानं प्रकुर्वीत पित्रादित्ये तथा ।
 पिण्डानां पूजनं कार्यं तन्तुद्वयं यथाविधि ॥
 ब्राह्मणस्य च हस्ते तु दद्यादक्षय्यमात्मवान् ।
 पिण्डास्त्रयस्तु वसुधे यावत्तिष्ठन्ति भूतले ॥
 आप्यायमानां पितरस्तावत्तिष्ठन्ति वै गृहे ।
 उपसृज्य शुचिर्भूत्वा दद्यात् शाश्वदकानि च ॥
 प्रणस्य शिरसा भूमौ निर्वापस्य च धारिणौ ।
 वैष्णवी काश्यपो चेति अक्षया चेति नामतः ॥
 भक्षयेत् प्रथमं पिण्डं पत्नीं देयञ्च मध्यमम् ।
 तृतीयमुदके दद्यात् श्राद्धं एव विधिः स्मृतः ॥
 पिष्टदेव विसृज्याथ भक्त्या तु प्रणमेत्तु तां ।
 एव दत्तेन तुष्यन्ति पिष्टदेवा न संशयः ॥
 दीर्घायुश्च प्रयच्छन्ति पुत्रपौत्रधनानि च ।
 तेनोत्तमेषु विप्रेषु दद्यात् श्राद्धं विधानतः ॥
 अन्यथा तत्तु वै श्राद्धं निष्फलं नास्ति संशयः ।
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् श्राद्धं कुरुते द्विजः ।
 मङ्गलस्यासुरेन्द्रस्य फलं भवति भागतः ॥”
 इति वाराहे पिष्टयज्ञनिर्णयनामाध्यायः ॥७॥
 तस्याधिकारिक्रमो यथा,—
 “पुत्रं पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा श्राद्ध-
 सन्ततिः ।
 सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥
 तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।
 मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जनेन वा ॥

कुनद्वेषि चोत्सवे स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।
सघातान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य या ।
क्रियाः ॥

उत्सवसुरिकथाया कारयेद्वनीपतिः ।
पूर्वा क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरा ।
क्रियाः ॥

त्रिप्रकारा क्रियास्वेतास्तासा भेद शृणुष्व मे ।
आदाहवार्याशुधादिस्पर्शाद्यन्तास्तु या क्रियाः ॥
ता पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसञ्ज्ञिता ।
प्रेते पिष्टत्वमापन्ने सपिण्डीकरणानु ।
क्रियन्ते या क्रियाः पितृणा प्रोच्यन्ते ता नृपो-
त्तराः ।

पिष्टमाहसपिण्डीस्तु समानसलिलैस्त्रया ॥
सघातान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ।
पूर्वा क्रियास्तु कर्त्तव्या पुत्राद्यैरेव चोत्तरा ।
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्त्रया ।
सृताहनि च कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तरा क्रियाः ॥
प्रतिसवस्वर राजश्रेष्ठोद्दिष्ट विधानत ॥”

इति विश्वपुराणे ३ अंशे १३ अध्याय ॥*॥
याज्ञवल्क्य उवाच ।

“अथ श्राद्धविधि वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
अमावास्याष्टकाहदि क्षणपक्षोऽयनहयम् ॥
दृश्य ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत् सूर्यसक्रम ।
व्यतीपातो मज्ज्याया ग्रहण चन्द्रसूर्ययो ॥
श्राद्ध प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकाला प्रकीर्त्तिता ॥*॥
अथो य सर्ववेदेषु श्रोत्रियो वेदविद्युवा ।
वेदार्थविज्ञोऽसामास्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥
स्त्रीयन्त्रत्विग् जामाढ्यान्व्यश्वशुरमातुला ।
द्विणाचिकेतदौहित्रिशिष्यसम्बन्धिबान्धवा ॥
कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठा पाञ्चान्निर्ब्रह्मचारिणः ।
पिष्टमाहपराश्वैव ब्राह्मणा श्राद्धदेवता ॥*॥
रोगो हीनातिरिक्ताह काण पौनर्भवस्तथा ॥
अवकीर्णादयो ये च ये चाचारविवर्जिता ।
अवैष्णवाश्च ये सर्वे न श्राद्धार्हा कदाचन ॥*॥
निमन्त्रयेच्च पूर्व्वं चर्हिर्जैर्भाव्यच्च सयतै ।
आचान्तश्चैव पूर्वाह्ने ह्यासने सूपवेशयेत् ॥
युग्मान्देवे तथा पित्रे सुप्रदेशे स्त्रशक्तित ।
दौ देवे प्रागुदक्पित्रे त्रीण्येक चोभयो पृथक् ॥
मातामहानामप्येव तन्न वा वैश्वदेविकम् ।
हस्तप्रक्षालन दत्त्वा विष्टारथं कुशानपि ॥
आवाह्य तदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युवा ।
यवैरन्वकीर्थाथ भाजने रुपवित्रके ॥
शन्नो देश्या पय चिन्ना यवोऽसौति यवास्तथा ॥
या इति मन्त्रेण हस्तेष्वेव विनिक्षिपेत् ॥
गन्धोदके तथा धूपमाल्यदानप्रदौपकम् ।
अपसव्य ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ॥
द्विगुणास्तु कुशान् दत्त्वा उषन्तस्वेत्युवा
पितृन् ।
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नक्षत ॥
यवार्थस्तु तिलैः कार्य्यं कुर्यादध्यादि पूर्व्ववत् ।
दत्त्वा तु सश्रवांस्त्रेषा पात्रे कृत्वा विधानत ॥
पिष्टभ्यः स्नानमसौति न्युज पात्र करोत्यधः ।

अग्नी करिष्येत्यादाय पृच्छत्यन्न घृतप्लुतम् ॥
कुरुष्वेति तथोक्तोऽग्नी हुत्वासौ पिष्टयज्ञत ।
हुतशेष प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहित ॥
यथालाभोपपन्नेषु रीष्येषु च विशेषत ।
दत्त्वात्र पृथवी ते पात्रमिति पात्राभि-
मन्त्रणम् ॥

कृत्वेद विष्णुरित्यन्ने निजाङ्गुष्ठ निवेशयेत् ।
सव्याहृतिका गायत्रीं मधुवातेत्युच तथा ॥
जम्बा यथासुख वाच्य भुञ्जीरस्तोऽपि वाग्यता ॥
अन्नमिष्ट हविष्यश्च दद्यादक्रोधनोऽत्वर ॥
श्राद्धशेष पवित्राणि जम्बा पूर्व्वं जपन्तथा ।
अन्नमादाय दत्त्वा स्थ शेषश्चैवानुमन्य ह ॥
तदन्न प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चाप सक्तत् सक्तत् ।
सर्व्वं मन्त्रमुपादाय सतिल दक्षिणामुख ॥
उच्छिष्टसन्निधी पिण्डान् प्रदद्यात् पिष्टयज्ञवत् ।
मातामहानामप्येव दद्याच्चामन तत ॥
स्वस्ति प्रीयन्तामिति चाहैव विश्वदेवान् जल
ददत् ।

स्वस्तिवाच्य ततो दद्यादच्योदकमेव च ॥
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदीरयेत् ।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः पिष्टभ्यश्च स्वधीच्यताम् ॥
विप्रेस्तु स्वधेत्युक्तो भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।
दातारो नोऽभिवर्द्धन्ता वेदाः सन्ततिरेव च ॥
अज्ञा च नो मा व्यगमत् । बहु देयश्च नोऽस्विति
इत्येकापि प्रिय वाच प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
वाजे वाजे इति प्रीत्या पिष्टपूर्व्वं विसर्जनम् ।
यस्मिं स्ते सश्रवाः पूर्व्वं मर्षपात्रे निपातिता ॥
पिष्टपात्र तदुत्तान कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् ।
प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पिष्टसेवितम् ॥
ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं भार्य्या सह ।
एव प्रदक्षिण कृत्वा हृद्दी नान्दिमुखानपि ॥
यजेत यवकर्कन्धुमिश्रा पिण्डा यवै श्रिता ।
एकोद्दिष्ट देवैर्हौनमेकार्थ्यैः कपवित्तकम् ।
आवाहनाग्नी करणरहित अपसव्यवत् ।
उपतिष्ठतामित्युच्यस्थाने विप्रान् विसर्जयेत् ॥
अभिरभ्यता प्रब्रूयात् ब्रूयस्तेऽभिरता स्म ह ।
गन्धोदकतिलैर्मिश्र कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ॥
अर्घ्यांश्च पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्र प्रसेचयेत् ।
यं समाना इति हाभ्या शेष पूर्व्ववदाचरेत् ॥
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्ट स्त्रिया अपि ।
अर्घ्यांश्च सपिण्डीकरण यस्य संवत्सराहवेत् ॥
तस्याप्यन्न सोढकुम्भ दद्यात् सवत्सर द्विज ।
पिण्डास्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नी जलेऽपि वा ॥
हविष्यान्नेन वे मास पायसेन तु वत्सरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभशाकुनच्छागपार्थतै ॥
ऐणरौरववाराहशशाश्रैर्मासैर्यथाक्रमम् ।
मासहृद्वापि तुथन्ति दत्तैरिह पितामहा ॥
दद्यादर्षा त्रयोदश्या मघासु च न सशय ।
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेव कन्यादौन् श्राद्धो भवेत् ॥
शस्त्रेण निहतानान्तु चतुर्दश्या प्रदीयते ॥*॥
स्वर्गं ह्यपत्यमोजय शीर्थं चैत्र बल तथा ॥
पुत्रश्रेष्ठान् ससीभ्याद्यानपत्य सुख्यातां शुभम् ।

प्रहृत्तचक्रता पुत्रान् बाणिज्यप्रसृतीस्तथा ॥
अरोगत्व यशो वीतशोकता परमा गतिम् ।
धनं विद्यां भिषकसिद्धिं कुप्य गोऽलाविकं तथा ॥
अश्वानायुश्च विधिवदयः श्राद्ध सप्रयच्छति ।
कृत्तिकादिभरन्त्यन्त सकामानाम्पुयादिमान् ॥
वस्त्राद्या प्रीणयन्त्येव नव श्राद्ध कृतं द्विजा ।
आयुष्यजा धन विद्या स्वर्ग मोच सुखानि च ॥
प्रयच्छति तथा राज्य प्रातो नित्य पितामह ॥”
इति गारुडे ८६ अध्यायः ॥*॥

अपिच ।
“व्याश्रयाहमह वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रद नृणाम् ।
पूर्व्वं निमन्त्रयेद्विप्रान् निधि स्युर्ब्रह्मचारिणः ॥
प्रदक्षिणोपवीतेन देवान् वामोपवीतिना ।
पितृन्निमन्त्रयेत् पादौ चालयेद्वाक्यमन्त्रत ॥
ॐ स्वागत भवद्भिरिति प्रश्न । ॐ सुस्वागतमिति
तैरुक्ते ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य एतत् पादोकमर्ष्यं
स्वाहा पिष्टभ्यः स्वधा इति देवब्राह्मणपादयो-
र्देवतौर्धेनासुक्नकुशजलकुसुमदानम् । ततो
दक्षिणामुखस्य वामोपवीतेन अमुकगोत्रेभ्य
अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानाम-
शर्माभ्यः सपत्नीकेभ्य एतत् पादादकमर्ष्यं स्वधा
इति पित्रादिब्राह्मणपादयो पिष्टतीर्थेन भुक्न-
कुशतिलकुसुमजलदानम् । एव मातामहा
दिषु । एतद् आचमनीय स्वाहा स्वधेति
ब्राह्मणहस्ते । एष वो अर्घ्य इति ब्राह्मणहस्त-
ऽर्घ्यदानम् । एतद् पुष्य इति ब्राह्मणहस्तो-
पुष्यदानम् । ॐ सिद्धिमिदमात्मन इहासध्व-
मित्यभिधाय ॐ भू ॐ भुव ॐ स्व ॐ मह
ॐ जन ॐ तप ॐ मत्य समव्याहृतिभि
पूर्व्वं सुखदेवब्राह्मणोपवेशनम् । उत्तरगभिसुखा
पितर ॐ देवताभ्य पिष्टभ्यश्च महायोगिभ्य
एवच । नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो
नम इति द्विल्लपत् । ॐ अद्यास्मिन्देशे
अमुकमासे अमुकराशिगते सवितार अमुकस्या
तिथौ अमुकगोत्राणामस्मत्पिष्टपितामह-
प्रपितामहाना यथानामशर्माणा विश्वेदेवपूर्व्वक
श्राद्धमह करिष्ये ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमासन
स्वाहा । ॐ विश्वान् देवानावाहयिष्ये ॐ
आवाहय इत्युक्ते ॐ विश्वेदेवास आगत शृणु-
ताम इम हव एह वर्हिर्निषोदत । ॐ विश्व-
देवाः शृणुतेमं हव वे मे अन्तरीचे य उप-
यविष्ट येऽग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आस-
द्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम् । ॐ ओपधय
समवदन्त सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति
ब्राह्मणस्व राजन् पारयामसि ।
ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा महाबला ।
ये यत्र विहिता श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥
ॐ अपहृतासुरारचासि वेदिसद । इति
द्विभिर्यवविकिरणम् । ॐ पवित्रमह करिष्ये
ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते साश्रुकुशपत्रहय प्रादेश-
प्रमाण कृत्वा ॐ पवित्र स्यो वेण्व्यौ अनेन
कुशान्तरेण कृत्वा ॐ विश्वमनसा पूते स्यः

इत्यभ्यक्ष्य कुशाक्षरेण त्रिवृतं कृत्वा पात्रे पवित्रनिवेशनम् । शत्रो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शयोरभिस्रवन्तु न । इति पात्रे जलदानम् । ॐ यवोऽग्नि यवयास्रद्दे शो यवया राती इति यवदानम् ।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये त्रियम् ॥ इति गन्धदानम् ॥

ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या इति पुष्पदानम् । ॐ या दिव्या आप पयसा सम्बभूवृथ्या अन्तरीक्षा उतपार्थ वीथ्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आप श्रिया सश्रोणा सुहवा भवन्तु ॐ धुरिलोचनसङ्गकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य ऽर्घ्योऽर्घ्यो नम । इति हस्तोऽर्घ्यं दत्त्वा अनेनैव पात्रेण मङ्गवपवित्रग्रहणं प्रथमपात्रेण मङ्गव पवित्रश्च दृष्ट्वा ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे कुशोपरि उर्ध्वमुच्छपात्रे स्थापनं तदुपरि कुशदानम् । ततः ॐ धुरिलोचनसङ्गकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतानि

गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगसोत्तरीययज्ञोपवीतानि नम । गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु सकल्पसिद्धि रस्तु । ब्राह्मणवाचनम् । ततः पित्रपितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहप्रमातामहाना सपत्नीकानां श्राद्धमह करिष्ये । अनुज्ञापनम् । ॐ कुरुष्वेति ब्राह्मणैरुक्ते । ॐ देवताभ्यः त्विभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । इति विजपेत् । ततः ॐ अमुकसगोत्राणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाना यथानामशर्मणा सपत्नीकानां श्राद्धं युष्मास्वह करिष्ये । ॐ कुरुष्व श्राद्धकरणानुज्ञानम् । ॐ अमुकसगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानामशर्मभ्य सपत्नीकेभ्य इदमासनं स्वधा । ब्राह्मणवामपार्श्वे आसनम् । ॐ पितृनावाहयिष्ये ॐ आवाहयेत्युक्ते ॐ उग्रन्तस्त्वानिधोमह्युगन्त समिवीमही । उग्रनुशत आवह पितृन् हविषे अक्षवे । ॐ आयान्तु न पितरः मौम्यासो अग्निष्वात्ता पथिभित्देवानैः । अग्निन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभ्रुवन्तु तेष्वन्तस्मान् । इत्यावाहनम् । ॐ अपहतासुरा रक्षाभि वेदिसद । त्रिस्तुलविकिरणम् । ॐ तिलोऽपि मीमदैवत्यो गोमवो देवनिर्मित । प्रत्नमङ्गि पृक्त स्वधया पितृन् लोकान् प्रौणाहि न स्वाहा । तिलदानम् । गन्धपुष्प हस्ताभ्यां दत्त्वा पितृपात्रमुत्थाप्य या दिव्येति पठित्वा अमुकगोत्र अस्मत्पितृ अमुकशर्मन् सपत्नीक एव ते अर्घ्यं स्वधा । एव पितामहादी । सर्पवित्तं पात्रं दृष्ट्वा ब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणाग्रकुशोपरि ॐ पितृभ्यः स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम् । ॐ शुभ्यन्ता लोकाः पितृमदना पितृमदनमसि । अधोमुखपात्रस्थापनम् । ततः अमुकसगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्य सपत्नीकेभ्य एतानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगसोत्तरीययज्ञोपवीतानि

स्वधा । पितृतीर्थेण गन्धादिदानम् । गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु सहस्रसिद्धिरस्तु । ब्राह्मणवाचनम् । एव मातामहादीनामनुज्ञापनादि कर्म । ॐ या दिव्येति भूमिसम्भारजनम् । ततो घृताक्तमन्नं दृष्ट्वा दक्षिणोपवीतं पितृब्राह्मणम् । ॐ अन्नो करणमह करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा । प्राहुतिद्वयं देवब्राह्मणदक्षे दत्त्वा अर्धशष्टार्धे पिण्डार्धं स्थापयित्वा अपरमर्धं पित्रादिपात्रे मातामहादिपात्रे च निक्षिपेत् । पात्रे अन्नादिनिधाय कुशदत्त्वं अधोमुख्याभ्यां पाणिभ्यां पात्रं दृष्ट्वा । ॐ पृथिवी ते पात्रं यौ पिधानं ब्राह्मणस्य सुखे अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहा । पात्राभिमन्त्रणम् । इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधं पदम् । समूढमस्य पाशुले विष्णो ह्ययं रक्षस्व । इत्यधोपार्थधोमुखद्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् । ॐ अपहतेति त्रिथिविकारणम् ।

ॐ निहन्मि सर्वं यदमेध्ववद्भवेत् । हताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया । रक्षासि यत्ता सपिशाचश्च । हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥

इति मिथार्थविकिरणम् ॥ ततः ॐ धुरिलोचनसङ्गकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं सघृतं सपानीयं सव्यञ्जनं स्वाहा इति वारिकुशाद्यैरन्नसङ्कल्पनम् । ॐ श्राद्धमिदमच्छिद्रमस्तु सहस्रसिद्धिरस्तु । ततो वामोपवीतेन सव्यञ्जनं सघृतमन्नं पित्रादिपात्रे निधाय तदुपरि भूमिसलग्नकुशं दत्त्वा ॐ पृथिवी ते पात्रं अभिमन्त्रणम् । उत्तानाभ्यां पाणिभ्यां पात्रं दृष्ट्वा ॐ इदं विष्णुरित्यन्तोपरि उत्तानाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॐ अपहता इति तिलविकिरणम् । भूमिपातितवामजानु । अमुकगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्य अमुकामुकशर्मभ्य सपत्नीकेभ्य एतदन्नं सघृतं सपानीयं सव्यञ्जनं प्रतिषिद्धवज्जितं स्वधा । अन्नसङ्कल्प । ॐ ऊज्जे वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिसृतं स्वधास्तु तर्पयत मे पितृन् । दक्षिणामुखवारित्याग । ॐ अन्नामदमच्छिद्रमस्तु सहस्रसिद्धिरस्तु । ततः सव्याहृतिकया गायत्र्या विमर्जायत्वा मधुवाता ऋतायतं मधु चर्गन्तं सिन्धुव माध्वानं सन्त्वापधो । मधुनक्तमुतोपसो मधुमत् पाणिं व रजः मधु द्यौरस्तु न पिता । मधुमानो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यो माध्वोर्गावो भवन्तु न ॥ मधु मधु मधु इति जप । यथा सुखं नाग्यतां जुषध्वमिति ब्रूयात् । मुक्तवत्सु सप्तव्याधादिकं पितृस्तोत्रं जपेत् ।

ॐ सप्तव्याधा दशाणेषु ऋगा कालाक्षरे गिरी । चक्रवाका सरहोपे हसा सरसि मानसे ॥ तेषु पिता कुश्चेत् ब्राह्मणा वेदपारगा । प्रस्थिता दूरमध्वान यूयतेभ्योऽवसोदत् ॥

ततस्तृप्तेषु । दक्षिणामुखो वामोपवीतो उच्छिष्टाग्रतः ।

ॐ अग्निदग्धाय ये जीवा येऽप्यदग्धा कुले मम ।

भूमौ दत्तनं दृष्यन्तु तृप्ता यास्तु परा गतिम् ॥ इति भूमौ कुशोपरि सघृतं जलघृतं विकिरित् । ततो देवब्राह्मणक्रमेण जलगच्छ्यं दत्त्वा पूर्ववत् पुनः सव्याहृतिका भावित्रो मधुवातित्युचं मधु मध्विति च जप ॐ क्वचित् भवन्निरिति देवब्राह्मणप्रश्नः । सुरचितमिति तेनोक्ते ॐ श्रेष्ठमन्नमप्यस्तोति प्रश्नः । इष्टे सह भुङ्क्तेति तेनोक्ते पित्रादिब्राह्मणे वामोपवीतेन ॐ तृप्तास्य इति प्रश्नः । ॐ तृप्तास्य इत्युक्तं श्रेष्ठमन्नेति प्रश्नः । ॐ इष्टे सह भुङ्क्तेति तेनोक्ते मातामहादिब्राह्मणे तथैव प्रश्नः । ततः पित्रादिब्राह्मणे पिण्डानहं पातयिष्ये पातयेत्वुक्ते । तदुच्छिष्टाग्रतोऽभ्युक्ष्य मण्डलश्च चतुष्कोणं तिलविकिरणं ॐ अमुकगोत्र अस्मत्पितृ अमुकशर्मन् सपत्नीक एतत्ते पिण्डासनं स्वधा इत्यं रेखामर्धं पितामहाय प्रपितामहाय च । सव्याहृतिका गायत्री मधुवातिति त्रिर्जपन् अन्नं साञ्च्यं पिण्डं कृत्वा कुशोपरि अमुकगोत्रास्मत्पितृ अमुकशर्मन् सपत्नीक एव ते पिण्डं ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा । एव पितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहप्रमातामहानां सपत्नीकानां श्राद्धमह करिष्ये । अनुज्ञापनम् । ॐ कुरुष्वेति ब्राह्मणैरुक्ते । ॐ देवताभ्यः त्विभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । इति विजपेत् । ततः ॐ अमुकसगोत्राणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाना यथानामशर्मणा सपत्नीकानां श्राद्धं युष्मास्वह करिष्ये । ॐ कुरुष्व श्राद्धकरणानुज्ञानम् । ॐ अमुकसगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानामशर्मभ्य सपत्नीकेभ्य इदमासनं स्वधा । ब्राह्मणवामपार्श्वे आसनम् । ॐ पितृनावाहयिष्ये ॐ आवाहयेत्युक्ते ॐ उग्रन्तस्त्वानिधोमह्युगन्त समिवीमही । उग्रनुशत आवह पितृन् हविषे अक्षवे । ॐ आयान्तु न पितरः मौम्यासो अग्निष्वात्ता पथिभित्देवानैः । अग्निन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभ्रुवन्तु तेष्वन्तस्मान् । इत्यावाहनम् । ॐ अपहतासुरा रक्षाभि वेदिसद । त्रिस्तुलविकिरणम् । ॐ तिलोऽपि मीमदैवत्यो गोमवो देवनिर्मित । प्रत्नमङ्गि पृक्त स्वधया पितृन् लोकान् प्रौणाहि न स्वाहा । तिलदानम् । गन्धपुष्प हस्ताभ्यां दत्त्वा पितृपात्रमुत्थाप्य या दिव्येति पठित्वा अमुकगोत्र अस्मत्पितृ अमुकशर्मन् सपत्नीक एव ते अर्घ्यं स्वधा । एव पितामहादी । सर्पवित्तं पात्रं दृष्ट्वा ब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणाग्रकुशोपरि ॐ पितृभ्यः स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम् । ॐ शुभ्यन्ता लोकाः पितृमदना पितृमदनमसि । अधोमुखपात्रस्थापनम् । ततः अमुकसगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्य सपत्नीकेभ्य एतानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगसोत्तरीययज्ञोपवीतानि

ॐ वसन्ताय नमस्तुभ्य श्रीसाय च नमो नम । वर्षीभ्यश्च शरत्सत्रं ऋतवे च नमः सदा ॥ हेमन्ताय नमस्तुभ्य नमस्ते शिशिराय च । मामरुवत्सरभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नम ॥

ॐ पङ्कभ्य ऋतुभ्यो नमः पितृभ्यो नमः । इति जप । वामनेव पराहृत्य दां चणासुखं असीमदन्तं पितरो यथाभागमाहपायिषत । इति जप । वासं शिथिलौकृत्याञ्जलिं कृत्वा ॐ नमो व पितरं पितरो नमो व । इति जप । गृहान्नं पितरो दत्तं । इति गृहवैद्यम् ॥ ॐ सदा व पितरो देवा । इति पिण्डवैद्यं । ॐ एतद् पितरो वास इत्युच्चार्य अमुकगोत्र इत्यादिना एतत्ते वासं ॐ ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा । दशाभवसूत्रदानम् । वामेन पाणिना उदकं पात्रं दृष्ट्वा । ॐ ऊज्जे वहन्तीरमृतं घृतं पयः

श्राद्धं

कीनाल इत्यादिना पिण्डोपरि वारिधारा-
त्यान । पूर्वस्थापितपात्रशेषोदके प्रत्येक पिण्ड-
सेचनम् । पिण्डवाह्येन गन्धादिदानम् । पिण्डो-
परि कुश इस्तच्च दत्त्वा ॐ अन्नममी मदन्त-
ह्यवप्रिया अधुषत अस्तोषत स्वभानवो विप्रान
विष्टया मतीयो यान्निन्द्र ते हरौति जपः ।
इत्य मातामहादेर्ब्राह्मणानामाचमन सुसुप्रो-
क्षितमस्ति भूम्यभ्यक्ष्ण कृत्वा ।
अपामध्ये स्थिता देवा सर्वमेषु प्रतिष्ठितम् ।
ब्राह्मणस्य करे न्यस्ता, शिवा आपो भवन्तु
नः ॥

शिवा आपः सन्त्विति हस्ते ब्राह्मणस्य जल-
दानम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।
लक्ष्मीर्वसते सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदास्तु मे ॥
सौमनस्यमस्तु पुष्पदानम् ।

ॐ अन्नतश्चास्तु मे पुष्प शान्तिं पुष्टिर्भृतिश्च
मे ।

यद्यत् श्रेयस्कर लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

ॐ अन्नतश्चास्तु यवतण्डुलदानम् । अमुक-
गोत्राणामस्मत् पितृ-पितामह-प्रपितामहाना
सपत्नीकाना दत्तमिदमन्नपानादिकमन्नयमस्तु
इति पित्रादिब्राह्मणहस्त सतिलजलदानम् ।
यजमानस्य प्रश्ने अस्त्विति ब्राह्मणो वदेत् ।
एव मातामहादीनामन्नयम् । आशिष ।
ॐ अचौरा, पितर सन्तु गोत्र नो वर्द्धताम् ।
दातारो नोऽभिवर्द्धन्ता वेदा सन्ततिरेव च ।
अथा च नो मा व्यगमद्दु देयश्च नोऽस्ति ।
अन्नश्च नो-बहु भवेदतियोश्च लभेमहि ।

याचितारश्च न, सन्तु मा च याचिष कश्चन ॥
एता एवाशिष सन्तु सौमनस्यमस्तु सुसुख
चास्तु इत्युक्ते पिण्डपात्रे अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान्
पवित्राणि चास्तोर्ये पित्रादिब्राह्मण स्पृष्ट्वा
स्वधा वाचयिष्ये ॐ वाच्यता ॐ पितृपितामह-
प्रपितामह मातामह-प्रमातामह-हृदप्रमाता-
महेश्यो यथानामशर्मभ्य सपत्नीकेभ्य स्वधो-
च्यता अस्तु स्वधा इत्युक्ते ऊर्जं वहन्तीरमृत
वृत इति पिण्डानामुपरि वारिधारा दद्यात् ।
तत ॐ विश्वेदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्ता देव-
ब्राह्मणहस्ते यवोदकदान ॐ प्रीयन्तामिति
तेनोक्ते ॐ देवताभ्य इति त्रिजपेत् । अधो-
मुखपिण्डपात्राणि चालायत्वा आचम्यदक्षिणे
पवातो पूर्वाभिमुख ॐ अमुकसगोत्राय
अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय सपत्नीकाय आह-
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजत तुभ्यमहं ददे
इति दक्षिणा दद्यात् एव मातामहादी ततो
देवब्राह्मणाय दक्षिणादानम् । तत पिण्ड-
ब्राह्मणे । पिण्डपात्रमुत्तानं कृत्वा ॐ पिण्डा
सम्पन्ना ॐ सुसम्पन्ना इति पिण्डे क्षीरधारा
दत्त्वा पिण्डचालनम् ।

ॐ वाजे वाके वतवाजिनो नो
धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञा ।

श्राद्धं

अस्य मध्वः पिबत मादयध्व
तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥

इति पित्रादिविसर्जनम् ॥

ॐ आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्या-
देमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे ।

आ मा गन्तु पितरा मातरा युव-
मा मा सोमोऽमृतत्वाय गम्यात् ॥

इति देवविसर्जनम् ॥

ॐ अभिरभ्यतामित्युक्ते अभिरता' स इति
ब्राह्मणेरनुज्ञातस्य निवर्त्तनम् । गवादिषु पिण्ड
प्रतिपादनमिति ।

एष आहविधि प्रोक्तः पठता पापनाशन ।
अनेन विधिना आह कृतं वै यत्र कुर्वाचत् ॥
अन्नय स्यात् पितृणाञ्च स्वर्गप्राप्तिर्भुवा तथा ।
इत्युक्तं पार्वणश्राद्ध पितृणां ब्रह्मलाकदम् ॥”
इत्याद्य गारुड पार्वणश्राद्धम् २२२ अध्याय ॥
ब्रह्मोवाच ।

“नित्यं श्राद्धं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषयेत् ॥

ॐ अमुकसगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपि-
तामहानाममुकशर्मणा सपत्नीकाना आह
सिद्धान्नेन युष्मभ्यमहं करिष्ये ।

आसनादिकमत्र स्याद्विश्वे देवविवर्जितम् ।

हृदिश्राद्धं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषकम् ॥

जातपुत्रमुखदशनादौ हृदिश्राद्धं पूर्वाभिमुखेषु
दक्षिणापवातिषु मधुयववदरमिश्रा पिण्डा देव
तीर्थेन नमस्कारान्तेन दक्षिणोपचारैर्णकर्त्तव्यम्
दक्षिणजानु स्पृष्ट्वा ॐ अद्यास्मदीयामुकहृदौ
अमुक-गोत्राणामस्मत्पितृ-पितामहप्रपिता-
मह मातामह-प्रमातामह हृदप्रमातामहाना
अमुकशर्मणा सपत्नीकाना नान्दीमुखाना
आह्वेकर्त्तव्यं वसुसत्यसज्जकाना विश्वे षा देवाना
आह सिद्धान्नेन युष्मासु मया कर्त्तव्यम् । इति
देवब्राह्मणामन्त्रेण ॐ करिष्यसीति तेनोक्ते
इत्यमेव मातृपितामहोप्रपितामहोना देवब्राह्म-
णामन्त्रेणम् । तत ॐ अमुकगोत्राया मत्-
प्रपितामहा अमुका देव्या नान्दीमुख्या आह
सिद्धान्नेन युष्मासु मया कर्त्तव्यमिति प्रपिना-
महोत्राह्मणामन्त्रेणम् । करिष्यसीति तेनोक्ते
इत्यमेव पितामहान्नाह्मणामन्त्रेण मातृब्राह्मणा
मन्त्रेणम् । तत ॐ अद्यामुकहृदौ अमुक-
गोत्राणामस्मत्-प्रपितामह-पितामह पितृणा
नान्दीमुखाना आह सिद्धान्नेन युष्मासु मया
कर्त्तव्यामात ब्राह्मणामन्त्रेण ॐ करिष्यसीति
तेनोक्ते इत्यमेव हृदप्रमातामहादिब्राह्मणा-
मन्त्रेणम् । देवपितृसर्वदेवब्राह्मणश्राद्धकरणानु-
ज्ञापनम् । आसनं ॐ विश्वे देवास आगत शृणु-
ताम् इमं हव एदं वर्हिर्निषीदत ॐ विश्वे-
देवा शृणुतेम हव ये मेऽन्तरौक्षे य उपद्यविष्ट
ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आमद्यास्मिन्
वर्हिषि मादयध्वम् । ॐ आगच्छन्तु महाभागा
विश्वे देवा इति विश्वे देवावाहनम् । गन्धादि-
दानञ्च ॥ अर्घ्येन्द्रावधारणवाचनम् । ततः प्रपि-

श्राद्धं

तामहीप्रभृतीनामनुज्ञापन आसनं गन्धादि-
दान अर्घ्येन्द्रावधारणम् । इत्य प्रपितामहा-
दीना अनुज्ञापनम् । आसन आवाहन
गन्धादिदानम् । एव हृदप्रमातामहादीना
अनुज्ञापनादिकरणम् । ॐ वसुसत्यमन्नकेभ्यो
विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्न सृष्टं सपानीय सव्य-
ञ्जनं सवदर सदधि प्रतिपिहवर्जितं नम ।
इति अन्नसङ्कल्पनम् । ॐ अमुकगोत्रे मत्-
प्रपितामहि अमुकीर्देव नान्दीमुखि एतदन्न
सवदर सदधि नम । इत्य पितामहोमाह
ब्राह्मणे । ततः प्रपितामहादिब्राह्मणपात्रे ॐ
अमुकगोत्रेभ्यो मत्प्रपितामहपितामहपितृभ्य
एतदन्न सवदर सदधि मव्यञ्जनं सपानीय नम ।
एव हृदप्रमातामहादिभ्यः ॥*

एकोद्दिष्टं पुरावश्यं तद्विशेषं वदे शृणु ॥

प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रचालनं आसनम् । अद्य

अमुकगोत्रस्य मत्पितुरमुकदेवशर्मणं प्रति-

सावत्कारिकमेकोद्दिष्टं आह सिद्धान्नेन युष्मासु

अहं करिष्ये । आह्वयकरणानुज्ञापनम् । आसनं

अर्घ्यं । गन्धादिदानं पितृभ्यापनम् । अन्न-

सङ्कल्पनं जप्यं निवीती उत्तराभिमुखीभूया-

तिथिश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तस्मिन् ज्ञात्वा दक्षि-

णाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्टसमीपे च

अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम् । ॐ अमुक-

गोत्रे पितुरमुकदेवशर्मणं एतत्ते जलमवने-

नित्तं ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै तं

स्वधा इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारा-

दानम् ।” इति गारुडे २२३ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मोवाच ।

‘सपिण्डीकरणं वच्चे पूर्णोऽव्ये तत्तच्छ्राद्धनि ।

कृत्वा कुतपकाले तु प्रेतादे पितृलोकदम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् अपराह्णे तु पूर्ववत् ॥

पितामहादिब्राह्मणनिमन्त्रणम् । ॐ पुरोरवो

माद्रव सज्जकेभ्यो देवेभ्य एतदानं नम ।

वामपार्श्वे चासनदानम् । ततः पितामह-

प्रपितामहसङ्कल्पप्रपितामहाना सपत्नीकाना

आह्वयमहं करिष्ये । इत्यनुज्ञापयिष्यम् । पात्र-

चयकरणं पात्रोपरि कुशं दत्त्वा पात्रान्तरणं

पिधाय अर्घ्येन्द्रावधारणान्तं परिसमाप्य तर्ह्येव

पितुरपि सपत्नीकस्य प्रेतान्तनाम्ना आह्वयकर-

णानुज्ञापनम् । देवपात्राञ्छिद्रावधारणम् । त

परिसमाप्य पितामहप्रपितामहहृदप्रपितामह

पितृक्रमेण पात्राणा मनाक् वाचन उच्चाटनं

कृत्वा ये समाना समनसः पितरो यमराज्ये ।

तेषां लोकं स्वधा नमो यज्ञो देवेश कल्पताम् ॥

ये समाना समनसो जीवा जीविषु मामका ।

तेषां श्रीर्मयी कल्पता अस्मिन् लोके शत

समा ॥

एतन्मन्त्रद्वयेन पितृपात्रोदकं पितामहप्रपिता-

महहृदप्रपितामहपात्रे दत्त्वा हृदप्रपितामह-

पात्रं परित्वज्यं पितामहप्रपितामहयोर्दकं

पवित्रञ्च पितृपात्रे निक्षिपेत् । ततः पितृ-

त्रायणहस्ते पवित्रदानम् । पात्रपुष्पेण शिरस
करपादाक्षन हस्तेऽन्यजलदान हस्ताभ्या पात्र-
मुत्थाप्य ॐ या दिव्येति च पठित्वा अमुक-
गोत्र मत्पितरमुक प्रेत एष ते अर्घ्यो ये
चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति
पितृब्राह्मणहस्ते स्तोत्रमर्घ्योदक पितृतीर्थेन
त्वा पितामहब्राह्मणहस्ते पवित्रदान पात्र-
पुष्पेण शिर करपादाक्षन हस्तेऽन्यजलदानम् ।
हस्ताभ्या पात्रमुत्थाप्य या दिव्येति पठित्वा
अमुकगोत्र मत्पितामह अमुकदेवशर्मन्
सपत्नोक एष तेऽर्घ्यं स्वधा । पितृपात्रेणैव
पितामहब्राह्मणहस्ते स्तोत्रमर्घ्योदक दत्त्वा-
ग्रेपमुदक पिण्डसेचनार्थं पात्रान्तरे निधाय
तेनैव पात्रेण पितामहब्राह्मणाना हस्तस्य
उदक पवित्रञ्च गृह्णत्वा पितृब्राह्मणवामपार्श्व-
दक्षिणाग्रकुशोपरि पितृभ्य स्थानमसीति
अधोमुखपात्रस्थापनम् । पितामहाना गन्धादि
टान धनौकरणम् । देवाना अवशिष्टान्
पितामहादिपात्रे क्षिपेत् । पितामहादिपात्रा-
भिमन्त्रणादिवाचनपर्यन्त क्रमेण समाप्य पितृ-
ब्राह्मणपात्राभिमन्त्रण अङ्गुष्ठनिवेशन तिल-
विकरणम् । सिद्धान्तविकिरण कृत्वा अमुक-
गोत्र मत्पितरमुक प्रेत एतत्ते अन्न सद्यत
सपानोय सव्यञ्जन प्रतिपिबवर्जित ये चात्र
त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा । ततो
उवप्रभृति आपोशान् दद्यात् । अतिथी
प्राप्ते अतिथियाह कुर्व्यात् अस्मिन्नवसरे ।
तत्र विकिरणम् । पितामहादौ प्रश्न कृत्वा
पितृब्राह्मण ॐ स्वदित भवद्भिरिति प्रश्न
अमुकगोत्र मत्पितामह अमुकशर्मन् सप-
त्नोक एष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु याश्च
त्वमनु तस्मै ते स्वधा । एवमन्यो । पिण्ड-
दानमच्छिद्रमस्तु । सङ्कल्पसिद्धिरस्तु इति वाचन
कृत्वा तत पितृप्रेतपिण्डपातन ॐ सकल्प
सिद्धिरस्त्विति वाचनम् । तसमाप्य पिण्ड त्रिधा
कृत्वा ये समाना समनस इति मन्त्रद्वय
पठित्वा पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामह-
प्रिण्डेषु क्षिपेत् । पिण्डेषु गन्धादिक पिण्डचाल
नम् । अतिथिब्राह्मणे स्वदितमित्यादि प्रश्न ।
ब्राह्मणानामाचमन भुक्तक्रमेण तास्त्वूलदान
सुसुप्रोक्षितमस्तु शिवा आप सन्तु वृद्धप्रपिता-
महादिक्रमेण ब्राह्मणाना हस्ते जलदानम् ।
गोत्रस्याक्षयमस्तु पितृब्राह्मणहस्ते ॐ उप-
निष्ठतामिति सतिलजलदान नामगोत्रेण उप-
निष्ठतामिति तेनोक्तं अघोरा पितर सन्तु
मन्स्वति उक्ते स्वधा वाचयिष्ये इति पिता-
महादिब्राह्मणानुज्ञापनम् ॐ वाच्यतामित्युक्ते
पितामहादिभ्य स्वधोच्यताम् अस्तु स्वधा इत्युक्ते
पितृब्राह्मणे पितृभ्य स्वधोच्यता इति अस्तु
स्वधा इत्युक्ते ॐ ऊर्जा वहन्तीरमृत इति
दक्षिणाभिमुखवारिधारात्याम् । ॐ विश्वे देवा
अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणहस्ते

यवोदकदानम् । ॐ देवताभ्य इति त्रिज्वंषम् ।
पिण्डान् पात्रे तोलयित्वा आचम्य पितामहा
दिभ्यो दक्षिणा दत्त्वा तत पितृब्राह्मणाय ततो
अतिथिब्राह्मणाय च । आशिषो मे दीयन्ता-
मित्याशी प्रार्थन आशिष प्रतिगृह्णन्ता इत्युक्ते
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति पात्रमुत्तानं कृत्वा
वाजे वाजे इति विसर्जनम् । अभिरम्यतामिति
पितृब्राह्मणविसर्जनम् ।
सपिण्डीकरणयाह व्यासप्रोक्तं मया तव ।
याह विष्णुः याहकर्ता फल याहाटक हरिः ॥
इति गारुडे २२४ अध्याय ॥२॥
तिथ्यादिविशेषे याहकरणफल यथा,—
व्यास उवाच ।
“अथ याहमभावास्या प्राप्य कार्यं द्विजोत्तमै ।
पिण्डान्नाहार्थक भक्तभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
पिण्डान्नाहार्थक याह जीणे राजनि शस्यते ।
अपराह्णे द्विजातीना प्रशम्ने नामिषेण तु ॥
प्रतिपत्प्रभृति ह्यंतास्तिथय कृष्णपक्षके ।
चतुर्गो वज्रं यित्वा प्रशस्ता ह्यन्नरोत्तरा ॥
अमावास्याटकास्तिरः पौष्माघाटियु त्रिषु ।
तिस्रश्चान्द्रका गुण्या माचस्य दशमौ तथा ॥
तगोदशो मवायुक्ता वर्षासु तु विशेषतः ।
शस्यपाकयाहकाला नित्य प्रोक्ता दिने दिने ॥
नैमित्तिक हि कर्त्तव्य ग्रहणे चन्द्रसूर्ययो ।
वान्यवानाश्च मरणे नारकी स्यादथान्यथा ॥
कान्यानि चैव याहानि शस्यन्ति ग्रहणादिषु ।
अयने धिषु चैव व्यतोपातेऽप्यनन्तकम् ॥
सक्रान्त्यामघय याह तथा जन्मदिनेष्वपि ।
नक्षत्रेषु च सर्वेषु तथा कामि विशेषतः ॥
स्वर्गन्तु लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः ।
अपत्यमथ रोहिण्या सौम्ये तु ब्रह्मवर्चसम् ॥
मुद्राणा कर्मणा सिद्धिमाद्र्या शस्यमेव च ।
पुनर्वसौ तथा भूमि श्रिय पुष्ये तथैव च ॥
सर्वान् कामान् तथा सर्पे पत्रे सौभाग्यमेव च
अर्थ्यम्णे तु धन विद्यात् फाल्गुन्या पाप-
नाशनम् ॥
ज्ञातिश्रेष्ठ तथा हस्ते चित्राया सुवहन् सुतान्
वाणिज्यसिद्धि स्वाती च विशाखाया सुवर्णकम् ।
मैत्रे बह्वनि मित्राणि राव्य शक्रं तथैव च ।
मूले क्षपि लभेदयान सिद्धिमाप्ये तथैव च ॥
सर्वान् कामान् वैश्वदेवे ऋष्टन्तु अवषे पुन ।
अविष्टाया तथा कामान् वारुणेश्च पर वलम्
अजैकपादके कुर्वादाह्विभ्रं गृहे शुभम् ।
रेवत्या बहवो रोगा ह्यश्विन्या तुरगास्तथा ॥
यास्ये चाजीवन तस्मात् यदि याह प्रयच्छति
आदित्यवारे चारोग्य चान्दे सौभाग्यमेव च ॥
कौजे सव्य च विजय सर्वान् कामान् बुधस्य च
विद्यामभीष्ट जीवे तु धन वै भार्गवे पुन ।
शनेश्वरे लभेदायु प्रतिपत्सु शुभान् सुतान् ।
कन्यका वै द्वितीयाया तृतीयाया भुवन्तथा ॥
पशून् सुद्राक्षतुर्थान्तु पञ्चम्यां शोभनान्
सुतान् ।

पष्टा द्युति क्षपिश्चापि सप्तम्या लभते नर ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्य लभते याहद सदा ।
स्यान्नवम्यामेकखुर दशम्या हिरखुर बहु ॥
एकादश्यान्तथा रूप्य ब्रह्मवर्चस्विन सुतान् ।
द्वादश्या जातरूपन्तु रजत रौप्यमेव च ॥
ज्ञातिश्रेष्ठ त्रयोदश्या चतुर्दश्यान्तु कुप्रजाः ।
पञ्चदश्या सर्वकाममाप्नोति याहद सदा ॥
तस्माच्छ्राद्ध न कर्त्तव्य चतुर्दश्या द्विजातिभि ।
शस्वेण तु हताना वै तत्र याह प्रकल्पयेत् ॥
द्रव्यब्राह्मणसम्यक्तौ न कालनियम कृत ।
तस्माद्भोगापवर्गाथ याह कुर्व्यात् द्विजातिभि ॥
कर्मरभेषु सर्वेषु कुर्व्यादाभ्युदय पुन ।
पुत्रजन्मादिषु याह पावर्ष्य पर्वणि स्मृतम् ॥
अहन्यहनि नित्य स्यात् काम्य नैमित्तिक तथा
एकोद्दिष्टन्तु विज्ञेय वृद्धिश्चाह्वय पावर्ष्यम् ॥
एतत् पञ्चविध याह मनुना परिकीर्तितम् ।
यात्राया पष्टमाप्यात तत् प्रयत्नेन प्रालयेत् ॥
शुद्धये सप्तम याह ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ।
दैविक चाष्टम याह यत् कृत्वा मुच्यते भयात् ॥
सन्ध्यारात्रयोर्न कर्त्तव्य रात्रोरन्यत्र दर्शनात् ।
देशानाश्च विशेषेण भवेत् पुण्यमनुत्तमम् ॥
गयायामक्षय याह प्रयागेऽभरकण्टके ।
गायन्ति पितरो गाथां कोर्त्तयन्ति मनीषिण ॥
एष्टव्या बहव पुत्रा यद्येकोऽपि गया व्रजेत् ।
यजेत् वाश्वमेधेन नौल वा ह्यपमुत्सृजेत् ॥
एष्टव्या बहव पुत्रा शौलवन्तो गुणान्विता ।
तेषान्तु समवेताना यद्येकोऽपि गया व्रजेत् ॥
गया प्राप्यानुपज्ञेण य याह सम्यगाचरेत् ।
तारिता पितरस्तं न स याति परमा गतिम् ॥
वराहपर्वते चैव गङ्गायाश्च विशेषतः ।
वाराणस्या विशेषेण यत्र देव स्वय हरः ॥
गङ्गाहारे प्रभासे च विन्ध्यके नोलपर्वते ।
कुरुक्षेत्रे च कुजाम्ने भृङ्गतुङ्गे महालये ॥
केदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च ।
सरस्वत्या विशेषेण पुष्करे च विशेषतः ॥
नर्मदाया कुशावर्त्तेश्रीशैले भद्रकर्णके ।
वेतवत्या विपाशाया गोदावर्या विशेषतः ॥
एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु पुलिनेषु च ।
नदीनाश्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितर सदा ॥२॥
त्रोहिभिश्च यवैर्मासैरङ्गिर्मूलफलेन च ।
श्यामकेश तथा शाकेर्नीवारिश्च प्रियङ्गुभि ॥
गोधूमैश्च तिलैर्मन्त्रैश्चास प्रौण्यते पितृन् ।
आम्नानाम्नातकानिचून् सृष्टोकाश्च सदादि-
मान् ॥
विदारोश्च भरुण्डाश्च याहकाले प्रदापयेत् ।
नाजन्माधुयुतान्दद्यात् शक्तान् शक्या सह
दद्याच्छ्राद्धं प्रयत्न न शृङ्गाटककशेरकान ॥
हो मासौ मन्थमासेन चान्मासान् हारिण
शौरभ्रेणाय चतुर शकुनेन तु पञ्च च ॥
षण्मासान् छागमासेन पाषतेनाथ सप्त वै ।
अष्टाविणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥
दशमासास्तु तप्यन्ति वराहमहिषासिधे ।

शशकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥
सवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
वाप्तीणसस्य मासेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
कालश्राक महाशक्त खड्गिनोऽप्यामिष मधु ।
श्रान्त्यायैव कल्पान्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥
क्रीत्वा लब्धा स्वयवाथ मृतानाहृत्य वै हिज ।
दद्यात् श्राद्धे प्रयत्नेन यदस्यान्नयमुच्यते ॥५॥
पिप्पलि शिशुकश्चैव तथा चैव मसूरकम् ॥
कुषाण्डालाववार्त्ताकान् भूढण सुरस तथा ।
कुसुम्भ पिण्डमूल वै तण्डुलीयकमेव च ॥
राजमाषास्तथा क्षीर माहिषश्च विवर्जयेत् ।
कोद्रवान् कोविदाराश्च पालङ्गी मरिच तथा ।
वर्जयेत् सर्वयत्नेन श्राद्धस्थाने द्विजोत्तमः ॥”
इति कौर्मो उपविभागे १८ अध्याय ॥
व्यास उवाच ।

“ज्ञात्वा यथोक्त सतर्प्य पितृन् च द्रव्ये हिज
पिण्डान्वाहार्यक श्राद्धं कुर्यात् सौम्यमना
शुचि ॥

पूर्वमेव परीक्षित ब्राह्मण वेदपारगम् ।
तौर्षं तद्व्याकथ्याना प्रदाने वातिथि स्मृत ॥
ये मोमपा विरजसो धर्मज्ञा श्रान्तचेतस ।
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिन ॥
यच्चाग्निरप्यधेयानो यजुर्वेदविदेव च ।
सुबद्ध कृ च त्रिषवणस्त्रिमधुर्व्याथ यो भवेत् ॥
दिशाधिकेतच्छन्दोगो ज्येष्ठसागम एव च ।
अथर्व शिरसोऽधेया रुद्राध्यायी विशिषत ॥
अग्निहोत्रपरो विद्वान् न्यायविश्व षडङ्गवित् ।
मन्त्रब्राह्मणविज्ञैव यश्च स्यादधर्मपाठक ।
ऋषिब्रती ऋषिकश्च तथा द्वादशवार्षिक ॥
ब्रह्मदेयार्थसन्तानो गर्भशुद्ध सहस्रद ।
चान्द्रायणव्रतचर सत्यवादी पुराणवित् ।
गरुडेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्पर ॥
विमुक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभृता द्विजोत्तम ।
महादेवाज्ञनरतो वैष्णव पक्षिपावन ॥
श्रद्धिमानिरतो नित्यमप्रतिश्राद्धकस्तथा ।
मन्त्रिणो दाननिरता विज्ञेया पक्षिपावना ॥
मातापितृर्हिते युक्त प्रातःस्नायी च वा हिज
अध्यात्मविन्मुनिर्हान्तो विज्ञेय पक्षिपावन ॥
ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तक ।
अहातु श्राद्धनिरतो ब्राह्मण पक्षिपावन ॥
वेदविद्याव्रतज्ञातो ब्रह्मचर्यापर सदा ।
श्राधर्वणो मुमुक्षुश्च ब्राह्मण पक्षिपावन ॥
असमानप्रवरको ह्यसगोवस्तयैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेया ब्राह्मणा पक्षिपावना ॥
भोजयेद्योगिन पूर्व तत्त्वज्ञानरति यतिम् ।
अलामे नैष्ठिक दान्तमपकुष्वाणक तथा ॥
तदक्षामे गृहस्थ वा मुमुक्षु सङ्गवर्जितम् ।
सर्वालामे नाधक वा गृहस्थमपि भोजयेत् ॥
प्रहर्षभृगतत्त्वज्ञो यस्याश्राति यतिर्हवि ।
फन वेदविदा तस्य सहस्रादतिरिचते ॥
तस्मात् यत्नेन योगीन्द्रमोक्षरज्ञानतत्परम् ।
योगयेद्व्यकथ्ये शु त्वरामे त्वितरान् द्विजान् ॥

एव वै प्रथमः कल्प प्रदाने ह्यव्यकथ्यो ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेय सदा सङ्गिरनुष्ठितः ॥५॥
मातामहं मातुलश्च स्वमीय शशशं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोज-
येत् ॥ * ॥
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रधने काव्याऽस्य सग्रहं ।
पैशाची दक्षिणा सा हि नैवामुल फलप्रदा ॥
काम श्राद्धेऽर्चयेन्मित्र नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्त भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥
ब्राह्मणस्त्वनधेयानस्तृणाग्निरिव श्राभ्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न च भस्मनि ह्ययते ॥
यथोपरै वीजसुधा न वसा लभते फलम् ।
तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥
यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्यकथ्ये ध्वमन्ववित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान् शूलष्ट्रयोगुडान् ॥
अपि विद्याकुलैर्मुक्ता हीनवृत्ता नराधमा ।
यत्नेन मुञ्चते हव्यं तद्भवेदासुर द्विजा ॥
यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिप्ररुषम् ।
एष त्वब्राह्मणो नार्हं श्राद्धादिषु कदाचन ॥
शूद्रप्रैष्यो मृतो राज्ञा ह्यलपामयाजक ।
वदन्न्योपजोषी च पठेते ब्रह्मबन्धव ॥
दत्तात्मयोगो ह्यर्थं पतितात्सन्नुरव्रवीत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते श्राद्धादिषु विगर्हिता ॥
श्रुतिविक्रयिणो ये तु परपूर्वांसमुद्भवा ।
अधमान् ये याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्त्तिता ॥
अमंस्कृताध्यापका ये मृत्यर्थेऽध्यापयन्ति ये ।
अधीयते तथा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्धश्रावकनिर्यन्त्या पञ्चरात्रविदो जना ।
कापालिका पाशुपता पाषण्डा ये च तद्दिधा ॥
यस्याश्रन्ति हर्वोथेते दुरात्मानस्तु तामसाः ।
न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदम् ॥
अनाश्रमी यो हिज' स्यादाश्रमी वा निरर्थक' ।
मिथ्याश्रमी च ये विप्रा विज्ञेया पक्षिद्रुषका ॥
दृश्यन्ते कुनखी कुष्ठी श्वित्री च श्रावदन्तक ।
विहजजननश्चैव स्तेन क्रीवोऽथ नास्तिक ॥
मद्यपो ह्यल्लोसतो वीरहा दिधिषपति ।
अगागदाही कुण्डाशी सोमविक्रयिणो हिजा ॥
परिवेत्ता तथा हिंसा, परिविन्निर्निराकृति' ।
यौनर्भव कुशीदी च तथा नचत्रदर्शक' ॥
गौतवादित्रनिरतो व्याधित' काण एव च ।
हीनाइद्यातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णो तथैव च ॥
कन्धाद्रूपो कुण्डगोलौ ह्यभिग्रस्तोऽथ देवल ।
मित्तभृक् पिशुनश्चैव नित्य भार्यानुवर्तक ॥
मातापितृर्गुरोस्तरागी दारत्यागी तथैव च ।
गोतमिदृश्रष्टशीचश्च काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥
अनपत्य कूटमाची याचकी रङ्गजीवन ।
समुद्रयायी हतहा तथा समयमेदक' ॥
वेदनिन्दापरश्चैव परदाररतास्तथा ।
हिजनिन्दारताश्चैव वर्णा श्राद्धादिकर्मसु ॥
हतघ्न' पिशुन क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दक ।
मित्रभृक् कुहकश्चैव विशेषात् पक्षिद्रुषका ॥
सर्वे पुनरभोज्याश्राद्धदानार्हा हि कर्मसु ।

ब्राह्मभावान्निरस्ताश्च वर्जनीया प्रयत्नत' ॥
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः सन्धोपासनवर्जित ।
महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पक्षिद्रुषक ॥
अधीतनाशनश्चैव ज्ञानहीमविवर्जित' ।
तामसो राजसयैव ब्राह्मण पक्षिद्रुषक ॥
बहुनात्र किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वते ।
निन्दितानाचरन्त्येव वर्जनीया प्रयत्नत' ॥”
इति कौर्मो उपविभागे २० अध्याय ॥ * ॥
“गोमयेनोदकैर्भूमि शोधयित्वा समाहित ।
सन्निपात्र द्विजान् सर्वान् साधुभि सन्निभन्ध
येत् ॥
श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूवेद्युग्मिपूष्य च ।
असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तलक्षणैर्युतान् ॥
तस्य ते पितर' श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम् ।
अन्योन्यमनसा व्यात्वा सम्यतन्ति मनोजवा ॥
ब्राह्मणैस्ते सहाश्रन्ति पितरो ह्यन्तरीचगा ।
वायुभृताश्च तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥
श्रामन्दिताश्च ते विप्रा' श्राद्धकाल उपस्थित ।
वसेयुर्नियता सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणा' ॥
अक्रोधनोऽत्तरोऽमत्त सत्यवादी समाहित ।
भार मैथुनमध्वान श्राद्धकृद्दर्शयेत्पम ॥
श्रामन्दिता ब्राह्मणो य अन्य वै कुरुते क्षणम्
स याति रौरव घोर शूकरत्व प्रयाति च ॥
श्रामन्दिता यो मोहादपर मन्दयेत् द्विजम्
स तस्मादविक' पापी विष्टाकीटोऽभिजायते ॥
श्राद्धे निमन्दिता विप्रो मैथुन योऽधिगच्छति
ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्यग्योनी स गच्छति ॥
श्राद्ध कृत्वा तु भुक्त्वा च योऽध्वान प्रतिपद्यते
भवन्ति पितरस्तास्य तन्मास पाशुभोजना ॥
निमन्दितास्तु य श्राद्धं प्रकुर्यात् कलह हिज
भवन्ति तस्य तन्मास पितरो मलभोजना ॥
तस्मान्निमन्दिता श्राद्धे नियतात्मा भवेत् द्विज
अक्रोधन शीघ्रपर' कर्त्ता चैव जितेन्द्रिय' ॥
श्वोभूते दक्षिणा गत्वा दिश दर्भान् समाहित
सन्तानाहरद्वेषि दक्षिणायां सुनिर्मलान् ॥
दक्षिणापूवन सिग्ध विविक्त शुभलक्षणम् ।
शुचि देश विविक्तश्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ चैव शानुषु ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्ते च पितर सदा ॥
पारक्ये भूमिभागे तु पितृणा नैच निर्वपेत् ।
स्वामिभिस्तद्दिह्ये त मोहात् यत् क्रियते जरै ॥
अटव्य पर्वता पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च ।
सर्वार्थस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रह' ॥
तिलानवकिरत्तत्र एवतो बन्धयेदजान् ।
असुरोपहत सर्वं तिलै श्रद्धत्यजेन वा ॥
ततोऽन्न बहुसस्कार नैकव्यञ्जनमघ्रातम् ।
चाथपेयससृद्धश्च यथाशक्त्या प्रकल्पयेत् ॥
ततो निहते मध्याह्ने न्युपनोमनश्वान् द्विजान्
अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्धावनम् ॥
तैलमभ्यञ्जन स्नान स्नानौघश्च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौडुम्बरै कुर्यात् वैश्वदेवत्यपूर्वकम् ॥
तत स्नात्वा विहृत्तेभ्य प्रत्युत्थाय कृताञ्जलि ।

पाद्यामाचमनीयञ्च सप्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥”
पुस्तकान्तरे विद्वत्तेभ्य स्थाने निमित्तेभ्य इति
निद्वत्तेभ्य इति च पाठः ।

“ये चात्र विश्वदेवानां हिजा पूर्वं निमन्त्रिताः
प्राक्षुष्यान्वासनान्येषां हिदर्भोपहितानि च ॥
दक्षिणामुखयुक्तानि पितृगामासनानि च ।
दक्षिणाग्रैः ऋदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥
तेषु प्रवेशयेदेतानासन ससृग्न् हिज ।
आसन्नमिति सजल्पन्नासीरस्तौ पृथक् पृथक् ॥
हो देवे प्राक्षुषु खी पित्रे त्रयस्रोदङ्गुष्ठास्तथा ।
एकैकं वा भवेत्तन्त्र देवमातामङ्गेष्वपि ॥
सक्त्रिया देशकालौ च शीघ्रं ब्राह्मणसम्पदम् ।
पञ्चैतान् विस्तारो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥
अपि वा योजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
त्रुतशीनादिसम्पन्नमलक्षणाविवर्जितम् ॥
उद्वय पात्रे चात्र तत् सर्वस्मात् प्राकृतात्

पुन ।

देवतायतने तस्मै निवेद्यान्नं प्रवर्तयेत् ॥
प्रायेदग्नौ तदन्नं दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।
नस्मादेकमपि श्रेष्ठं विद्वान् भोजयेत् द्विजम् ॥
मिक्षुखी ब्रह्मचारी वा भोजनायमपस्थित ।
उपविष्टेषु य आहो कामं तमपि भोजयेत् ॥
अतिथिर्यस्य नाश्राति न तत् श्राद्धं प्रशस्यते ।
तस्मात् प्रयत्नात् श्राद्धेषु पूज्या ह्यतिथयो द्विजैः ॥
आतिथ्यरहितश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातय ।
काकयोनिं ब्रजन्त्येते दाता चैव न मशयः ॥३॥
हीनाङ्गं पतितं कुष्ठौ ब्रणौ पुङ्गुसनास्त्रिकौ ।
कुक्कुटां शूकरां श्वानो वर्यां श्राद्धेषु दूरत ॥
वौभक्ष्यमशुचिं नन्नं मत्तं धूर्तं रजस्वलात् ।
नीलकापायस्यसनं पाषण्डाय विवर्जयेत् ॥
यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान् प्रति ।
तत् सर्वमेव कर्त्तव्यं वैश्वदेवकपूर्वकम् ॥
यथोपदिष्टान् सर्वान् स्नानं कुर्व्याद्विभूषणैः ।
सगदामभिः शिरोवेष्टिभूषणैः सुलेपनैः ॥
ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुजया ।
उदङ्मुखी यथान्यायं विश्वदेवास इत्यत्रा ॥
इं पावत्रं गृहीत्वा च भाजने क्षान्तिं पुन ।
शन्नो देव्या जलं क्षिप्वा यवोऽसीति यवास्तथा
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्थं निवेदयेत् ॥
प्रदद्यात्समाभ्यानि धूपादीनि च शक्नोति ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखं ।
आवाहनं ततः कुर्यात् उग्रन्तस्त्वं त्वुचा बुध ॥
आवाह्यं नदनुज्ञानो जपेदायान्तु नस्ततः ।
शन्नो देव्योदवा पात्रे तिलोऽसीति तिलां स्तथा
क्षिप्वा चाप्यथोपर्वं दत्त्वा हस्तं षु वै पुन ।
ससवांश्च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात् समा-

हितं ॥

पितृभ्यः स्थानमेतेन न्युज्य पात्रं निधाय तु ।
अग्नीं करिष्येत्यादाय पृच्छत्यन्नं द्रुतप्रुतम् ॥
कुरुष्वंति ह्यनुज्ञातो ह्युद्युदादुपधीतवत् ।
यक्षोपवीतिना होमं कर्त्तव्यं कुशपाणिना ।
प्राचीनावीतिना पितॄन् वैश्वदेवन्तु होमयेत् ॥

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् मदा ॥
पितृणां परिचर्यांश्च पानयेदितरं तथा ।
सीमायं वै पितृमते स्वधा नम इति हुवन् ॥
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधेति जुहुयात्ततः ।
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ॥
महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुमसाहितः ।
ततस्तेरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणां दिशम् ॥
गोमयेनोपलिप्योर्वीं स्थानं कृत्वा तु सैकतम् ॥
मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं शुभम् ।
त्रिरुह्निखेत्तस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ॥
ततः सस्तीर्थं तत्स्थानं दर्भान् वै दक्षिणाश-

कान् ।

त्रीन् पिण्डान् निर्बन्धेत्तत्र हविः शेषान् समा-

हितं ॥

न्युज्य पिण्डास्तु तदस्तं निर्बन्धात्पभागिनाम् ।
तेषु दर्भेष्वयाचम्य त्रिरायस्य शनैरसून् ॥
षड्भूततृणमस्कुर्व्यात् पितृनेव च मन्त्रवत् ।
उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुन ॥
अवजिघ्रेषु तान् पिण्डान् यथाभ्युमान् समा-

हितं ।

अथ पिण्डावशिष्टान् विधिना भोजयेद्द्विजान् ॥
सासान् पुपाशं विविधान् दद्यात् कश्चरपाय-

सम् ।

सूपशकफलानीचून् पयो दधि दूतं मधु ॥
अन्नञ्चैव यथाकामं विविधं भक्षयेयकम् ।
यदृष्टिद्विजेन्द्राणां तत्तत्सर्वं निवेदयेत् ॥
धान्यास्त्रिलांशं विविधान् शर्करां विविधास्तथा
उप्यमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ॥
अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ।
नाश्रुणि पातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ॥
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ।।
क्रोधेन चैव यदृत्तं यदृत्तं त्वरया पुन ॥
यातुधानां विलुप्यन्ति जस्यतां चोपपादितम् ।
स्त्रिचक्रात्त्रौ न तिष्ठेत् सन्निकी च द्विजन्मनाम्
न चात्र श्येनकाकादीन् पक्षिणं प्रतिपेधयेत् ।
न दद्यादन्नं हस्तेन प्रत्यक्षलवणं तथा ॥
न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रयया पुन ।
काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौडुम्बरेण च ॥
दत्तमक्षयता याति खान्नेन च विशेषतः ।
पात्रे तु सृग्मये यो वै श्राद्धं भोजयते पितृन् ॥
स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसा ।
न पत्न्या विपसं दद्यात् न याचेन्न च दापयेत्
याचितां दापयता दाता नरकान् यान्ति-

दारुणान् ।

भुञ्जीत वाग्यता सृष्टा न ब्रूयुः प्राकृतान्
गुणान् ॥

तावद्धि पितोरऽन्नंति यावन्नोक्ता हविर्गुणा ।
नापासनोपविष्टस्तु भुञ्जीत प्रथमं द्विजं ॥
बहूनां पश्यता सोऽन्नं पत्न्या हरति किस्त्रि-

षम् ।

न किञ्चिद्वर्जयेच्छ्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तमं ॥
न मासं प्रतिपेधेत नवान्यस्त्रान्नभोजयेत् ॥

यो नाश्राति द्विजो मासं नियुक्तं पितृकर्मणि
स प्रेत्य पशुतां याति सन्धानेकविशतिम् ॥
स्वाध्यायं आवधेदेया धर्मशान्नाणि चैव हि ।
इतिहासपुराणानि श्राद्धकल्याणं शोभनान् ॥
ततोऽन्नमुत्सृजेत्कुक्षेऽथतो विकिरन् भुवि ।
सृष्ट्वा स्वदितमित्येव दत्तानाचमयेत्ततः ॥
आचान्ताननुज्ञानोयादभितो रस्यतामिति ।
स्वधास्त्विति च तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥
ततो भुक्तवता तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातो द्विजोत्तमैः ॥
पित्रे स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रुतम् ।
सम्यन्नमित्यभुदये देवे क्वचितमित्यपि ॥
विद्वज्य ब्राह्मणास्थानं वै पितृपूर्वन्तु वाग्यत
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान्

पितृन् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्ता वेदा सन्ततिरेव च ।
अन्ना च नो मा व्यगमन्नु देयञ्च नोऽस्ति ॥
पिण्डास्तु गोऽन्नविप्रेभ्यो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा
मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् पत्नीं सुतार्थिनीं
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्यं ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत्
ज्ञातिष्वपि च भुक्तेषु स्वान् भृत्यान् भोजयेत्ततः ।
पश्चात् स्वयञ्च पत्नींभिः शेषमन्नं समाहरेत् ।
नोहासयेत्तदुच्छिष्टं यावन्नास्तं गतो रविः ॥
ब्रह्मचारी भवेतान्तु दम्पती रजनीन्तु ताम् ।
दत्त्वा श्राद्धं तथा भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम् ॥
महारौरवमासाद्य कौट्योनिं ब्रजेत् पुनः ।
शुचिरक्रोधेन शान्तं सत्यवादी समाहितः ॥
स्वाध्यायञ्च तथाध्यानं कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत् ॥
श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धं भुञ्जते ये द्विजातय ।
महापातकिभिस्तुष्या यान्ति ते नरकान् बहून्
एष वोऽभिहितः सम्यक् श्राद्धकल्पं सनातनं ।
अनेन वर्त्तयेन्नित्यमुदासौनोऽथ तत्त्ववित् ॥
अनग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसनान्वितः ।
आमश्राद्धं द्विजं कुर्यात् हृषणस्तु सदैव हि ॥
आमश्राद्धं यदा कुर्यात् विविधं श्रद्धयान्वितं
तेनाग्नीं ऋणं कुर्यात् पिण्डास्तेनैव निर्बन्धेत् ॥
योऽनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् सयतमानसः ।
व्यपेतकस्त्रापो नित्यं यतीनां वर्त्तते पदम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नं न श्राद्धं कुर्यात् द्विजोत्तम
आराधितो भवेदोशस्ते न सम्यक् सनातनः ।
अपि मूलफलैर्वापि प्रकुर्वन्निर्धनो द्विजः ॥
तिलोदकैस्तपेयेहा पितृन् स्नात्वा समाहितः ।
न जीवन्निदृशो दद्याद्दामान्तं वा विधीयते ।
शेषा वापि पिता दद्यात्तपोषाञ्चैके प्रचक्षते ।
पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
यो यस्य क्षियते यस्मै देयं नान्नाश्च तेन तु ।
भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामन्तु भक्तिः ॥
न जीवन्तमतिक्रम्य ददाति श्रुते श्रुतिः ।
द्वाभ्यामुपायणिको दद्याद्द्विजोत्तमकयो समम् ॥
ऋकथादहं समादद्यात् नियोगोत्पादितो यदि
अभियुक्तात् सुतो यस्तु शक्तो जायते द्विजः ॥
प्रदद्याद्द्विजिनं पिण्डं क्षेतिषु तु ततोऽन्यथा ।

ह्रीं पिण्डौ निर्वपेत्ताभ्यां चेत्रिणे बीजिने तथा ॥
कोत्तयेदथ चैकस्मिन् बीजिने चेत्रिण तत ॥
मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्ट विधानत ॥
अशौचे स्वे परिशीषे काम्यं वै कामतस्तत ॥
पूर्वाह्णे चैव कर्त्तव्यं आहमभुदयार्थिना ॥
देववत् सर्वमेव स्यान्न वै कार्या तिलक्रिया ॥
दर्भाश्च ऋजवः कार्या युग्मान् वै भोजयेत्
द्विजान् ॥

नान्दीमुखास्ते पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ॥
भाह्नाहन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां स्यादनन्तरम् ॥
ततो मातामहानाश्च तृतीयं आह्वयं स्मृतम् ॥
देवपूर्वन्तु दद्याद्दे न कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥
प्राङ्मुखो निर्वपेत् पिण्डानुपवीतो समाहित ॥
पूर्वं वै मातरः पूज्या भक्त्या चैव गणेश्वर ॥
स्थण्डिलेषु पवित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु ॥
पुण्यैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्गन्धार्थैर्भूषणैरपि ॥
पूजयित्वा माह्वगणान् कुर्यात् आह्वयं बुधः ॥
अकृत्वा माह्वयागन्तु य आह्वयं परिवेशयेत् ॥
तस्य क्रोधमभाविष्टां हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

इति कौर्म उपविभागे २१ अध्यायः ॥

माह्वो १६।१७।१८। अध्यायेषु चान्यत् दृष्ट-
व्यम् ॥॥ आह्वे कदलोपत्र निषिद्धं भोजन-
पात्रतया ॥ इति हेमाद्रिव्याख्या आह्वयखण्डे ॥
न जातीकुसुमानि दद्यात् न कदलोपत्रम् ॥
इति क्रतुवचनम् ॥॥ आह्वीत्तरनिषिद्धानि
यथा,—

“यात्रा युद्ध नदीपारं मिथ्यालापो द्विभोजनम् ॥
द्रुतक्रौडा दिवानिद्रा आह्वे सप्त विवर्जयेत् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

स्मृतिः ।

द्रुतश्च कलहश्चैव सायसन्ध्या दिवाशयम् ।
आह्वकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तश्च वर्जयेत् ॥”
अपि च । विष्णुपुराणम् ।

“वर्ज्यानि कुर्वता आह्व कोपोऽध्वगमन त्वरा
भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र त्रयमेतन्न शस्यते ॥”
राजमार्त्तखण्डे ।

“पुनर्भोजनमध्वान द्युताध्ययनमैथुनम् ।
दान प्रतिग्रह सन्ध्या आह्व कृत्वाष्ट वर्जयेत् ॥”
नव्यवर्द्धमानधृता स्मृति ।

“पुनर्भोजनमध्वान भाराध्ययनमैथुनम् ।
दान सन्ध्या पुनः स्नान आह्व कृत्वाष्ट वर्जयेत् ॥”
इति आह्वतत्त्वम् ॥

अथ वैष्णवआह्वविधि ।

“प्राप्ते आह्वदिनेऽपि प्रागन्नं भागवतेऽर्पयेत् ।
तच्छेषेषु कुर्वीत आह्व भागवती नरः ॥”
यश्च स्मृतौ ।

“शृङ्गाग्निशिखदेवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
पितृपाकोन दातव्यो यावत् पिण्डान् निर्वपेत् ॥”
इति ॥

“ईदृक् सामान्यवचन विशेषवचनमज्ञे ।
श्रुतिस्मृतिपुराणादिवर्त्तिभिर्वाध्यते ध्रुवम् ॥”
तथा च पाद्मे ।

“विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्ध्याय कल्पते ॥”
मोक्षधर्म नारदीयौ ।

“सात्वत विधिमास्थाय प्राक् सूर्यसुखनिः-
सृतम् ॥

पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे ।

“यः आह्वकाले हरिभुक्तशेष
ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् ।
तेनैव पिण्डास्तुलसीविमिश्रा-
नाकल्पकोटि पितरः सुदृष्टा ॥”
स्कान्दे श्रीशिवोक्तौ ।

“देवान् पितृन् समुद्दिश्य यद्विष्णोर्विनिवेदितम् ॥

तानुद्दिश्य ततः कुर्यात् प्रदानं तस्य चैव हि ॥

प्रयान्ति तस्मिन्तुला सोदकेन तु तेन वै ।

मुकुन्दगात्रलम्बेन ब्राह्मणानां विलेपनम् ॥

चन्दनेन तु पिण्डानां कर्त्तव्यं पितृदत्तये ।

देवानाश्च पितृणाञ्च जायते तस्मिन्तुला ॥

एव कृते महोपाल मा भवेत् संशयः क्वचित् ॥”

तत्रैव श्रीपुरोषोत्तमखण्डे ।

“अन्नाद्य आह्वकाले तु पतिताद्यैर्निर्गोचितम् ॥

तुलसीदलमिश्रेण सलिलेनामिषिचयेत् ॥

तदन्नं शुद्धतामेति विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ॥

विष्णोर्नैवेद्यशेषन्तु तस्माद्देयं द्विजान्ना ।

पिण्डे चैव विशेषेण पितृणां तृप्तिमिच्छता ॥”

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसवादे ।

“पितृनुद्दिश्य ये पूजा केशवस्य कृता नरे ।

त्यक्त्वा ते नारकीं पौडा मुक्तिं यान्ति महामुने ॥

धन्यास्ते मानवा लोके कलिकाले विशेषतः ।

ये कुर्वन्ति हरिर्नित्यं पितृर्थं पूजनं मुने ॥

किं दत्तैर्बहुभिः पिण्डैर्गन्धार्थाद्दिभिर्मुने ॥

यैरर्चितो हरिर्भक्त्या पितृर्थं च दिने दिने ॥

यमुद्दिश्य हरे पूजा क्रियते मुनिपुङ्गव ॥

उदृष्ट्य नरकावासात् नयेत् परमं पदम् ॥

यो ददाति हरे स्थानं पितृनुद्दिश्य नारद ।

कर्त्तव्यं हि पितृणां यत्तत् कृतं तेन भो द्विज ॥”

श्रुतौ च । एक एव नारायण आसीत् न ब्रह्मा

नेमे द्यावापृथिव्यौ सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे

मनुष्याः विष्णुना अश्रितमश्रति विष्णुना प्रातः

जिघ्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति तस्माद्दिहासो

विष्णुपूजित भक्षयेयुरिति । अतएवोक्तं श्रीभग-

वता विष्णुधर्मम् ।

“प्राणेश्यो जुहुयादन्नं मन्निवेदितमुत्तमम् ।

दृष्यन्ति सर्वं दा प्राणा मन्निवेदितमक्षणात् ॥

तस्मात् सर्वं प्रयत्ने न प्रदेय मन्निवेदितम् ।

ममापि हृदयस्यस्य पितृणाञ्च विशेषतः ॥”

किञ्च तत्रैवान्यत्र ।

भक्ष्य भोज्यश्च यत्किञ्चिदनिवेद्याग्रभोक्तारि ।

न देयं पितृदेवैश्च प्रायश्चित्ती यतो भवेत् ॥

सर्गादौ कथितो देवेरग्रभुक् भगवान् हरिः ।

यज्ञभागभुजो देवा ततस्तेन प्रकल्पिता ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥॥

अथोपवामदिने आह्वनिषेधः । पाद्मे पुष्कर-
खण्डम् ।

“एकादश्यां यदा राम आह्वं नैमित्तिकं भवेत् ।
तद्दिने तु परित्यज्य द्वादश्यां आह्वमाचरेत् ॥”
तत्रैवोत्तरखण्डे ।

“एकादश्यान्तु प्राप्ताया मातापितृभृतेऽहनि
द्वादश्यां तत् प्रदातव्यं नोपवामदिने क्वचित् ॥
गर्हितान्नं न चाश्रन्ति पितरश्च दिवोकसः ॥”
स्कान्दे ।

“एकादशी यदा नित्या आह्वं नैमित्तिकं भवेत्
उपवाम तदा कुर्यात् द्वादश्यां आह्वमाचरेत् ॥
ब्रह्मवैवर्ते ।

“ये कुर्वन्ति महीपाल आह्वं त्वेकादशीदिने ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता परेतकः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः ॥

आह्वं, त्रि, (अह्ना अस्त्वस्येति । अह्ना + “प्रज्ञा

अह्नाह्नाह्तिभ्यो ण ॥” ५।२।२०। इति ण १)

अह्नासमन्वितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

आह्वकर्त्ता, [ऋ] त्रि, (करोतीति । ऋ + ऋच् ।

आह्वस्य कर्त्ता १) आह्वकारकः । यथा,—

“आह्वकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तश्च वर्जयेत् ॥”

इति आह्वतत्त्वम् ॥

आह्वदेव, पुं (आह्वस्य देव १) यमः । इत्यमरः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ८।१५६ ।

“आह्वदेवेन कथितं विश्वाभित्तस्य चेष्टितम् ॥”

स तु विवस्वत मज्ञाया पत्न्या जातः ॥ मनु-

भेदः । इति पुराणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

१०६।४ ।

“मनुर्वेवस्वतो ज्येष्ठ आह्वदेव प्रजापतिः ।

ततो यमो यमो चैव यमलौ सम्भवतु ॥”

आह्वशाकं क्ली, (आह्वे देयं शाकम् ।) काल-

शाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

आह्विक, त्रि, (आह्वमनेन भुक्तमिति । आह्व +

“आह्वमनेन भुक्तमितिठनौ ॥” ५।२।८५ ।

इति ठन् ।) आह्वभोक्ता । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥ आह्वसम्बन्धिद्रव्यादि । यथा, याज्ञ-

वल्क्यः ।

“सन्ध्यागर्जितनिषांति भूकम्पोष्कानिपानने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा आह्विकं प्रतिगृह्य च ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आह्वी, [न] त्रि, आह्वभोक्ता । आह्व + “आह्व-

मनेन भुक्तमितिठनौ ॥” ५।२।८५ । इति

सुत्रे ष इति । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रान्त, पु, (अम + ऋ १) श्रान्तः । जितेन्द्रियः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अमयुक्ते, त्रि । अम

तप खेटयो इत्यस्यात् ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

यथा,—

“मखि मन्त्राणानाथन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।

श्रुतिश्रान्तासि सद्वादस्नेहयोरियमौचितौ ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

श्रान्तसवाहन, स्त्री, (श्रान्तस्य सवाहनम् ।)
 श्रान्त्वितस्य श्रासनादिप्रदानद्वारा श्रमोप-
 श्रमनम् । इति केचित् ॥
 श्राम, त् क मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त-
 च्चरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अश्रामत् । मन्त्रो-
 ऽभिमुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरित्येके । इति
 दुर्गादास ॥
 श्राम, पु, (श्रामयतीति । श्राम + अच् ।) मासः ।
 मण्डप । कालः । इति मेदिनी ॥
 श्रामणेर, पु, जिनभिक्षुशिष्यः । तत्पर्यायः ।
 चेलुक २ प्रव्रजितः ३ महापासक ४ गोमीधुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 श्राय, पु, (श्रिये + "श्रियोभुवोऽनुपसर्गे" ।
 ३।३।२४ । इति घञ् ।) श्रयणम् । श्रायः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टि । ७ । ३६ ।
 'यात यूय यमश्राय दिश नायेन दक्षिणाम् ॥')
 श्रीसम्बन्धिनि, त्रि । यथा । श्रीदेवता अस्य
 श्राय हवि । इति श्रीशब्दादण्यप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 श्रायस, त्रि, (श्रयस् + अण् । "देविकाशिश-
 पेति" ७ । ३ । १ । इति आदेरच आत् ।)
 श्रेयसि भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 श्राव, पु, श्रवणम् । श्रुधातोर्घञ्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः । इत्वाकुवशीयन्टप्रतिविशेषः । यथा,
 महाभारते । ३ । २०१ । ३ ।
 'श्राद्रात्तु युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजो-
 ऽभवत् ॥')
 श्रावक, पु, (श्रुयतीति । श्रु + खल् ।) शाक्य-
 मुनिशिष्यविशेषः । काकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (श्रावयतीति । श्रु + णिच् + खल् ।
 दूरध्वनिः । यथा, भाषे । ११ । १ ।
 'प्रणिजगद्वरकाकुश्रावकस्त्रिभुवकगृहा
 परिणतिमिति रात्रे मांगधा मागधाय ॥')
 श्रातरि, त्रि । (यथा, पुराणम् ।
 'ऋग्वेदश्रावक पैल जग्राह विधिवद्भिजम् ।
 यजुर्वेदप्रपत्तार वैशम्पायनमेव च ॥')
 श्रावण, पु, (श्रवणेनाचरति न तु कार्येणेति ।
 श्रवण + अण् । पापण्ड । इति मेदिनी ॥
 (श्रवणेन गृह्यते इति । श्रवण + "जिपे ।" ४ ।
 २ । ८२ । इत्यण् । शब्दः । इति काशिका ॥)
 श्रावणादि-द्वादशमासान्तर्गत-चतुश मासः ।
 श्रवणानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी श्रावणी सा यत्र
 मासे स । (श्रवणा + अण् ।) तत्पर्यायः ।
 नभा २ श्रावणिक ३ । इत्यमरः ॥ नभ ४ ।
 इति शब्दरत्नावली । स च द्विविधः सौर-
 चान्द्रश्च । कर्कटस्थरविको मासः सौर-
 श्रावणः । कर्कटस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादि-
 दर्शान्तो मासश्चान्द्रश्रावणः । चान्द्रोऽपि
 द्विविधो सूर्यो गौणश्च । तत्र मुख्यचान्द्रश्राव-
 णीयकृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो मासो गौण-
 चान्द्रः श्रावणः । मुख्यलक्षणः प्राग्वोक्तम् ।
 इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

'लोकप्रमिषो धनवान् वदान्यः
 सुहृत्कालत्रात्मजदासयुक्तः ।
 श्रावणाकरा यस्य जनस्य सर्वे
 स श्रावणाख्ये सुतरा प्रसूतः ॥'
 अथ श्रावणकृत्यम् । तत्र देवीपुराणम् ।
 "सुप्तं जनार्दने कृष्णे पञ्चम्या भवनाङ्गने ।
 पूजयेन्नना देवी सुहृद्विटपसस्थिताम् ॥"
 सुहृदो सिजहृत् ।
 "देवी सपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
 पञ्चम्या पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।
 चौर सर्पिष नैवेद्य देय सर्पविषापहम् ॥"
 गारुडे ।
 "अनन्त वासुकि शङ्ख पद्म कम्बलमेव च ।
 तथा कर्कोटक नाग धृतराष्ट्रश्च शङ्खकम् ॥
 कार्तीय तक्षकश्चापि पिङ्गल मणिभद्रकम् ।
 यजेत्तानसितान्नागान् दष्टमुक्तो दिव व्रजेत् ॥"
 पुराणान्तरेऽपि ।
 अनन्तो वासुकि पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
 कुलीर कर्कट शङ्खो ह्यष्टौ नागा प्रकी-
 र्त्तिता ॥"
 पाद्मे ।
 शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
 वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
 ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥"
 रत्नाकरे ।
 "पिचुमहर्ष्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे ।
 स्वयञ्चापि तदश्रीयात् ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥"
 पिचुमहर्ष्य निम्बस्य ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः ।
 हरिश्चयनानन्तरं गौणचान्द्रेण श्रावणकृष्ण-
 नवम्या कृतस्नानादिरुदङ्मुखः । अथ श्रावणे
 मासि कृष्णे पक्षे पञ्चम्या तिथौ अमुकगोत्र
 श्रीअमुकदेवशर्मा सर्पभयाभावकामो मनसा-
 देवीपूजासह करिष्ये । इति सङ्कल्प्य सुहृ-
 वच्चे पूजयेत् । तदभावे घटे जले वा न्यामा-
 दिकं कृत्वा देवीमन्त्रेति ध्यात्वा मनसादेवि
 इडागच्छ इहावाद्या एतत् पाद्य ॐ मनसा
 देव्यै नमः । इत्यनेन यथाशक्ति गन्धपुष्पधूप-
 दीपनैवेद्यानि दद्यात् । ततोऽनन्तादीन्
 नागान् पूजयेत् तत्र चौरसर्पिनैवेद्य प्रधानम् ।
 अनन्तादिकं पाद्यादिभिः सपूज्य ।
 ॐ योऽभावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डमचराचरम् ।
 पुष्पवृद्धारयेन्मन्त्रि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥"
 इत्यनेन त्रिं पूजयेत् । एव प्रणवादिनमोऽन्तेन
 स्वस्वान्ना पृचयेत् । ॐ वासुकये नमः । ॐ
 शङ्खाय नमः । ॐ कम्बलाय नमः । ॐ कर्को-
 टकाय नमः । ॐ शङ्खकाय नमः । ॐ काली-
 याय नमः । ॐ तक्षकाय नमः । ॐ पिङ्गलाय
 नमः । ॐ महापद्माय नमः । ॐ कुलिकाय
 नमः । ॐ मणिभद्राय नमः । ॐ धनञ्जयाय
 नमः । ॐ शेषाय नमः । ॐ ऐरावताय
 नमः । अथश्री गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । निम्ब-
 पत्राणि गृहे स्थापयेत् ब्राह्मणेष्वो दद्यात्

स्वयं भक्तयेत् । उभयदिने पूर्वार्धे सुहृत्तान्भू-
 पञ्चमीलाभे पूर्वदिने पूजा युग्मात् । श्रावण्या
 पौर्णमास्या आहमावश्यकम् । इति कृत्यतत्त्वम् ॥
 श्रवणानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 श्रावणा, स्त्री, दध्यालीकृच्छ्रः । इति मेदिनी ॥
 श्रावणिक, पु, (श्रवणा पौर्णमास्यस्त्रिभुवतीति ।
 श्रवणा + "विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी
 चैत्रीभ्यः" । ४।२।२६ । इति ठक् ।) श्रावण-
 मामः । इत्यमरः ॥
 श्रावणी, स्त्री, (श्रवणेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी ।
 श्रवण + "नक्षत्रेण युक्तः कालः" ४ । २।३।
 इत्यण् । ङीप् ।) श्रावणमासोयपूर्णिमा । यथा,
 "पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तमा ।
 एतास्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥
 इति आहृतत्त्वम् ॥
 सुहृद्विशेषः । सुहृद्वी इति थोलकुडिया इति च
 हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । सुखितिका २
 भिक्षु ३ श्रवणशीर्षिका ४ श्रवणा ५ प्रव्रजिता ६
 परिव्राजिणी ७ तपोधना ८ । अस्या गणा ।
 कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवाता-
 मातिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 "सुहृद्वी भिक्षुरपि प्रोक्तः श्रावणी च तपोधना
 श्रवणाङ्गा सुखितिका तथा श्रवणशीर्षिका ॥
 महाश्रावणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका
 कदम्बपुष्पिका च स्यादथवा तु तपस्विनी ।
 सुखितिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघु
 मेथ्या गण्डा पचो हृच्छकमियोन्त्यन्तिपाण्डुनुत् ॥
 श्रीपटारुच्यपम्मारङ्गीहमेदोगुदार्तिहृत् ।
 महासुहृदो च तनुत्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यत् सुखितिकाशब्दे दृष्टव्यम् ॥
 श्रावन्ती, स्त्री, धर्मपत्तनाख्यदेशः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 श्राविष्ठोय, त्रि, (श्रविष्ठासु जातः । + श्रविष्ठा +
 "श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेति" ४।३।३४ । इति कृष्णः)
 श्रवणानक्षत्रजातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 श्रि, ज सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) ज, अयति अयते । इति
 दुर्गादासः ॥
 श्रित, त्रि, (श्रि + क्त । "श्रुक किति" ७।२।११
 इति इडागमो न ।) सेवितः । श्रायितः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा रघु । ११।६१।
 "भास्करश्च दिग्मध्यवास या
 ता श्रिता प्रतिभय ववाश्रिरे ॥"
 पत्रा । यथा, नामायणे । २ । ५६ । २८ ।
 "नक्षत्राणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ।
 अथ सर्वं समस्ताङ्ग श्रितः कृष्णस्यो मया
 देवता देवसङ्घाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥")
 श्रितवान्, [त्] त्रि, (श्रि + क्तवत् । "श्रुक
 किति" ७।२।११ । इति इडागमो न ।)
 सेवाकारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

त्रियंमन्या, स्त्री, आत्मानत्रियं मन्यते या । इति
मुम्भोघव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ५।७१ ।
‘मिष्वैव श्री. त्रियमन्या श्रीमन्मन्यो सृषा
[हरिः ॥”)
शिव, उ दाहे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (श्रा० पर०
सक०-सेट् ।) क्वावेट् ।) उ, अघित्वा त्रिष्ठा ।
इति दुर्गादासः ॥
श्री, अ ग पाके । इति कविकल्पद्रुम ॥ [क्रा०-
सक०-सेट् ।) अ ग श्रीषाति श्रीणीते ।
इति दुर्गादासः ॥
श्री, स्त्री, (अयतीति । त्रि + “क्लिप्चिप्रच्छीति”
उवा० २ । ५७ । इति क्लिप् दीर्घश्च ।) स्त्री
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ८ । १३ ।
“त्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य च या ॥”
भवद्गम् । इत्यमरः ॥ वेशरचना । शोभा ।
(यथा, रामायणे । २ । ८४ । १० ।
एवमादिभिराकीर्णं त्रिय पुण्यत्रय गिरि ॥”)
सरस्वती । सरलहृत् । त्रिवर्गः । सम्पत्तिः ।
(यथा,—

“न दातु नोपभोक्तु वा शक्नोति कृपण
त्रियम् ॥”)

विधा । उपकरणम् । विभूतिः । मतिः । इति
मेदिनी ॥ अधिकारः । प्रभा । कीर्तिः । इति
घरणि ॥ इति । सिद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वृत्तार्हन्माता । इति हेमचन्द्रः ॥ कमलम् ।
विश्वहृत् । इति नामौषधम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ३३३३ देवादिनाम् पूर्वे श्रीशब्द-
प्रयोगः कर्तव्यः । यथा,—
“देव गुरु गुरुस्थान चैत्र चैत्राधिदेवताम् ।
सिद्ध सिद्धाधिकाराश्च ओपूर्वं समुदरयेत् ॥”
इति राघवभट्टप्रयोगसारदर्शनात् स्वर्ग-
गामित्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां
इत्यनेन जीवता ओशब्दादित्वात् नान् । न तु
मृतानां तथेति शिष्टाचारः । इति सस्कार-
तत्त्वम् ॥ ३३३३ श्रीशब्दानप्रमाण पत्र-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (एकाक्षरच्छन्दोविशेषः ।
यथा छन्दोमन्त्र्याम् । ‘गु श्री ।’ उदा-
हरणम् । “श्रीस्ते । सास्ताम् ॥”)

श्री पु, (त्रि + क्लिप् दीर्घश्च ।) रागविशेषः । स
तु हनुमन्मते षड् रागान्तमत्तपञ्चमरागः ।
शुद्धिना नाभितो निर्गतः । अस्य जाति
सम्पूर्णा । तस्य स्वरावलि । ष ऋ ग म प ध
नि अस्य गृह षड्जस्वरः । हिमन्तर्त्तौ अप-
राङ्गे गानसमयः । रागमालाया अस्वाकारः ।
सुन्दरपुरुषः । शृङ्गवस्त्रपरीधानः । मतान्तरे
शृङ्गवस्त्रपरीधानः । स्नाटिकपद्मरागमणि-
मालागलः । पद्मपुष्पहस्तः । विचित्रसिंह-
सनारूढः । अस्य समुद्धे गायन्ति गायकाः ॥
हनुमन्मते अन्य भाष्यां पञ्च । यथा । प्रथमा
मालश्रीः । तस्या सम्पूर्णजातिः । अस्या
स्वरावलि । ष ऋ ग म प ध नि । अस्या गृह
षड्जस्वरः । हिमन्तर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गान-

समयः । रागमालायां तस्या स्वरूपम् । रक्त-
वर्णा स्त्री । कोमलाङ्गी । पीतवस्त्रपरीधाना ।
कौतुकाद्भ्रमन्ती सती नायकादभिन्ना सखी-
गणेन सह हास्ययुक्तामृततृप्तलोपविष्टा ॥ १ ॥
द्वितीया मारवा अथवा मालवा । अस्याः
षाड्जजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ग
म ध नि । अस्या गृह षड्जस्वरः । हिमन्तर्त्तौ
शेषवेलायां गानसमयः । रागमालायां तस्या
स्वरूपं यथा । स्वर्णवस्त्रपरीधाना । पुष्पमास्य-
धरा । नायकमेसनार्थमेकाकिनीसङ्केतस्थानोप-
विष्टा ॥ २ ॥ तृतीया धनाश्रीः । अस्याः षाड्ज-
जातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ध नि ऋ
ग । गृह षड्जस्वरः । हिमन्तर्त्तौ द्वितीयप्रहर-
दिवसे शेषवेलायां वा गानसमयः । राग-
मालायां तस्याः स्वरूपम् । वियोगिनी नारी ।
रक्तवस्त्रपरीधाना । वियोगजसस्तापेन दुःखि-
तातिक्लशा । एकाकिनी रोक्यमाना बहुल-
तृप्तलोपविष्टा ॥ ३ ॥ चतुर्थी वसन्तरागिणी ।
अस्या सम्पूर्णा जातिः । अस्याः स्वरावलिः ।
ष ऋ ग म प ध नि । अस्या गृह षड्जस्वरः ।
हिमन्तर्त्तौ मध्याह्ने वसन्तर्त्तौ दिवा मात्रे च गान-
समयः । रागमालाया तस्या स्वरूपम् ।
सुन्दरपुरुषाकृतिः । कस्यचिन्मते श्यामवर्णा ।
रक्तवसना । मयूरपुच्छशिखा । आम्रमुकुल-
हस्ता । यौवनमदनमदमत्ता । पुष्पमास्यगल-
देशा । पुष्पोद्याने सह नर्तकौसुस्वरगायनीभि-
सुखेन रागरङ्गयुता । वामहस्तघृतताम्बूल-
वीटिका । स्त्रीगणसहितहास्यकौतुकक्रीडा-
नृत्यगीतवाद्यासक्ता । रागमालान्तरे उक्तगुण-
युक्ता श्रीकृष्णमूर्त्तिसदृशमूर्त्तिसिखिता ॥ ४ ॥
पञ्चमो आशावरी । अस्या श्रीडवजातिः ।
अस्या स्वरावलिः । ष नि ष म प । अस्या
गृह धैवतस्वरः । हिमन्तर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे
गानसमयः । रागमालाया अस्या स्वरूपम् ।
श्यामवर्णा स्त्री । कोमलाङ्गी । श्वेतशाटीपरि-
धाना । कर्पूरानुलेपना । हस्तपदयोर्वृहत्सर्प-
वेष्टिता केशवहचूडा । जलमध्यस्थपर्वतगुहा-
यामुपविष्टा । रागमालान्तरे उक्तगुणयुक्ता
हृत्पत्रवदकटिदेशे नग्ना लिखिता ॥ ५ ॥
अस्य पुष्पा अष्टौ । यथा । सिन्धु १ मालव २
मौड अथवा गोष्ण ३ अस्य स्थाने केचित्
कल्याण इति केचित् हामीर इति पठन्ति ।
मुणसागर ४ कुम्भ ५ गम्भीर ६ शङ्कर
अथवा आगड ७ विहागर ८ ॥ ३ ॥ कलि-
नाथमते श्रीराग प्रथमराग अस्य भार्या षट् ।
यथा । गौरी १ गीलाहत्तौ २ धवली ३
रुद्राणी ४ मालकौश अर्थात् कौशिकी ५ देव-
गान्धारी ६ । तन्मते पुष्पा अष्टौ हनुमन्मत्त-
तुल्या । किन्तु गौडशङ्करविहागरस्थाने
कल्याण आगडा विगडा लिखिता ॥ ३ ॥
सोमेश्वरमतेऽपि प्रथमरागोऽयम् । अस्य
रागिण्यः षट् । यथा । मालवी अथवा मरवा १

त्रिवेणी अथवा तिरवनौ २ गौरी ३ केदारा ४
मधुमाधवी ५ पाहाडिका अथवा पाहाडी ६ ।
अस्य पुष्पाः पूर्वोक्तमतद्वयतुल्या । तन्मते
अस्य रागस्य रागिणीसहितस्य शिशिरर्त्तौ
गानसमयः ॥ * ॥ भरतमते पञ्चमरागोऽयम् ।
अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा । सिन्धुवौ १ । काफ़ी
२ ठुमरौ ३ पूर्वदेशे विस्तार इति ख्याता ।
विचित्रा ४ शिरहट्टी अथवा सोरहट्टी ५
तन्मते अस्याष्ट पुष्पा यथा । श्रीरमण १
कोसाहल २ सामन्त ३ शङ्करणः ४ राक्षे-
श्वरः ५ खटरागः ६ वडहसः ७ देशकारः ८ ।
देवा भार्या यथा । विद्या १ धाव्या २ कुम्भ ३
सुहनी ४ शरदा ५ चेमा ६ शशरखा ७ सर-
सती ८ । इति नानासङ्गीतशास्त्रतः सङ्गृही-
तम् ॥

श्रीकण्ठः, पु, (श्री शोभा कण्ठे यस्य ।) शिव ।
इत्यमरः ॥ कुरुजाङ्गलदेशः । स तु हस्तिना-
पुरस्य उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति हेमचन्द्रः ॥
(पञ्चविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
८६ । ३८ ।

“स्त्रीसञ्जा भासप्रपककपिश्रीकर्णच्छिकरा ।
शिखिश्रीकण्ठपिप्यौकरुक्ष्येनश्च दक्षिणा ॥”
श्रीकण्ठपदलाञ्छनः, पु, (श्रीकण्ठ इतिपद
लाञ्छनं यस्य ।) भवभूतिः । स तु मालती-
माधवादिनाटककर्त्ता । इति शब्दमाला ॥
(यथा, उत्तरचरिते प्रस्तावनायाम् ।
“अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यप श्रीकण्ठ-
पदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम ॥”)

श्रीकण्ठसखः, पु, (श्रीकण्ठस्य महादेवस्य सखा ।
समासे टच् ।) कुबेरः । इति हलायुधः ॥
श्रीकन्दा, स्त्री, (श्री शोभा तद्युक्त कन्दो
यस्याः ।) वन्याकर्कोटकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रीकर, स्त्री, रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रीकर, पु, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्मृति-
ग्रन्थकारविशेषः । यथा । श्रीकराचार्यादि-
ग्रन्थादरपराहतविवेकानाम् । इति दायभागा-
द्यज्ञोक्तौमाया श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ (त्रिय
शोभाया करः) । श्रीकारकं, त्रि ॥

श्रीकरण, स्त्री, (श्री क्रियतेऽनेनेति । कृ + करणे
ल्युट् ।) लेखनी । इति शब्दरत्नावली ॥
श्रीकान्तः, पु, (त्रिया कान्तः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

श्रीकारो, [न्] पु, (त्रिय शोभा करोतीति । कृ +
पिनि ।) मृगविशेषः । तत्पर्यायः । शिशि-
युप २ कुरङ्ग ३ महायव ४ यवनः ५ वेगि
हरिण ६ जङ्गल ७ जाडिकाह्वय ८ । अस्य
मांसगुणा । लघुत्वम् । घ्न्यत्वम् । वलप्रदत्वञ्च
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीखण्डः, पु, स्त्री, (त्रिय शोभाया खण्ड इव
यत्र ।) चन्दनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । ८ । १० ।

श्रीचक्रं

“तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा
विषं
श्रीतांशुस्तपनो हिमं हृतवहः क्रीडासुदो
यातना ॥”
श्रीगर्भः, पु. (श्रीगर्भेऽस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥ खड्ग । यथा,—
“अग्निर्विषयः खड्गस्तोष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मापाल नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
श्रीपद्मः, पु. (श्रिय ग्रहो यत्र ।) पश्चिम पानीय-
शाना । तत्पर्यायः । शकुनिपपा २ । इति
हारावली ॥
श्रीघनः, क्ली. (श्रिया घनम् ।) दधि । इति जटा
घर ॥
श्रीघनः, पु. (श्रिया बुद्ध्या घन ।) बुद्ध । इत्य-
मर ॥
श्रीचक्रः, क्ली. (श्रियायक्रम् ।) विपुरसुन्दर्या
पूजायन्त्रविशेष । यथा,—
“श्रीचक्रस्योद्भूति वक्ष्ये तत्र पूजाप्रतिहये ।
विन्दुगर्भं त्रिकोणन्तु कृत्वा चाष्टारमुत्तरेत् ॥
दशारहयमन्त्राष्टारपोडशकोणकम् ।
त्रिरेखात्मकभूतोद्भवेष्टित यन्त्रमालिखेत् ॥”
इति मन्त्रमहादर्वो ११ तरङ्ग ॥
अपिच । अथ श्रीचक्रम् । यथा विन्दुमत् चरस
अष्टकोण एतन्नय सहारचक्रम् । द्विदशार
चतुर्दशार स्थितिचक्रमेतन्नयम् । अष्टपत्र
षोडशदल वृत्तत्रयम् । भूसदनत्रय चतुर्दश-
समायुक्तमेतत् सष्टारम्कम् । तदुक्तं यामले ।
“विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-
मन्त्रसनागदलसङ्गतषोडशारम् ।
वृत्तत्रयञ्च धरणोसदगतयञ्च
श्रीचक्रराजमुदित परदेवताया ॥”
चक्रराज सिन्दूरकुङ्कुमादिना लिखित सुवर्ण-
रजतपञ्चरत्नस्फटिकतान्त्रायुक्तीर्णं कुर्यात् ।
तथा भूतभैरवतन्त्रे ।
“अक्षत्वा सुसमा रेखा नानिख्य सुसम मुखम्
योऽत्र यन्त्रे प्रवर्त्तत तस्य सर्वं हराम्यहम् ॥
यस्या यत्र स्थितिर्हेवि तत्र ता नार्चयेद्यदि ।
तन्त्रासङ्घिरेणैव पारणा तस्य जायते ॥
पश्रीरालोकन न स्यात्तथा कुरुत यत्रत ।
यदि देवात् पश्रीरये लिखित विद्यते कश्चित् ।
समाङ्गतिरेवान् क्रियते पापबुद्धिना ॥”
तथा भूतभैरवे ।
“योऽस्मिन् यन्त्रे महेशानि केशराणि प्रकल्पयेत्
योगिनीसहितास्तस्य त्रिसा कुर्वन्ति भैरवा ॥”
इति वचनात्तत्र केशराणि ।
“न रात्रावृषयेत् यन्त्रे साधकास्तु कदाचन ।
प्रमादादहिते यन्त्रे शापो भवति तत्त्वथात् ॥
तत्रापराजितापुष्ये करवीरे जवास्तु च ।
अत्र देवी वसेन्नित्यं तद्यन्त्रे पूजनं मम ॥”
तथा सञ्चन्दभैरवे ।
“कुर्याच्च स्फटिके यन्त्रे हस्तमात्रं सुसुन्दरम् ।

श्रीतालः

रत्नादिषु च निर्भाचे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥
एकतोष द्वितोष वा त्रितोष वेदतोलक्रम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीभवेत् ध्रुवम् ॥
रक्तेन रजसापूर्थं श्रीचक्रं भुवि पुजयेत् ।
नयन्ति सर्वविघ्नानि प्राप्यते च यथेष्टितम् ॥
दशभागं सुवर्णं तान्त्रयं द्वादशं तथा ।
पडदश रजतस्यैव चैतन्नोद्भूतं भवेत् ॥
चक्रेऽस्मिन् पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात्
अष्टिमायष्टिसिद्धौनामधिपो जायतेऽचरात् ॥
विदुमे रचिते यन्त्रे पद्मगणेशया प्रिये ।
इन्द्रनीलेऽथ वैदूर्ये स्फटिके मरकतेऽपि वा ।
घनं पुत्रं तथा दारान् यथासि लभते ध्रुवम् ।
तान्त्रन्तु कान्तिदं प्रोक्तं सुवर्णं शङ्करागनम् ॥
राजतं चेमदखेर स्फटिकं सर्वसिद्धिदम् ॥”
एतदद्यन्त्रमात्रे श्रेयम् ॥ अथ श्रीचक्रनाशे
प्रायश्चित्तम् ।
“दग्धं च स्फुटितं यन्त्रं हृतं चौरिण वा प्रिये ।
उपवासं प्रकुर्वीत दिनमेकमतन्द्रितं ॥
लक्षमात्रं जपेद्दियां होमतर्पणपूर्वकम् ।
सङ्गत्या च गुह्यं तोषं ब्राह्मणानपि भोज-
येत् ॥”
लक्ष जप्ता दशग्रहोमं तद्दशग्रहं तपणम् ।
लक्षमयुतमित्येके ।
“कटाचिह्नसचिह्नं वा स्फुटितादि विदूषणम
भग्नं करोति यो मर्त्योऽन्यस्तस्य हृतं भवेत्
तस्माच्च तीर्थराजं वा गङ्गादिसरिता वरे ॥
समुद्रे वा त्रिपेदे वि चान्यथा दुःखमापयात् ॥”
इदन्तु यन्त्रमात्रविषयम् ॥ अथ श्रीचक्र-
पादोदकमाहात्म्यम् ।
“गङ्गापुष्करनर्मदासु यमुनागोदावरीगोमती-
गङ्गाहारगयाप्रयागवदरौवाराणसीमिन्धुपु ।
रेवासंतुसरस्वतीप्रभृतिषु ब्रह्माण्डभाग्योदरे
तीर्थस्नानसहस्रकोटिफलद श्रीचक्रपादोदकम्”
अथ दर्शनफलम् ।
“सम्यक् शतक्रतून् कृत्वा यत् फलं समवाप्नुयात्
तत् फलं लभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
षोडश वा महादानं कृत्वा यन्नभते फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
सार्धं त्रिकोटितोषेषु स्नात्वा यत् फलमश्नुते ।
तत् फलं लभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
इति तन्त्रसार ॥
श्रीजः, पु. (श्रिय जायते इति । जन् + ड ।)
कामदेव । श्रिया जातत्वात् । शाब्द । इति
केचित् ॥
श्रीतालः, पुं. (श्रीदुक्तस्त्रालः ।) तालवृत्तसहस्र-
वृत्तविशेष । तत्पर्यायः । स्रुताल २ लक्ष्मी-
ताल ३ स्रुच्छद ४ विशालपत्र ५ लेखाई
६ मसीलेख्यदल ७ शिरालपत्रक ८ याम्योद-
भूत । अथ गुणाः । महुरत्वम् । शीतत्वम् ।
ईषत् कर्षायत्वम् । पित्तनाशित्वम् । कफकारि-
त्वम् । ईषहातप्रकोपणत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रीपर्णि

श्रीदः, पुं. (श्रियं ददातीति । श + क ।)
कुवेरः । इत्यमरः । श्रीभादगतः, त्रि. ॥
श्रीधरः, पु. (धरतीति । धृ + षच् । श्रिया
धर ।) विष्णुः । (यथा, सुकुन्दमालायाम् । ८।
“मा भैर्मन्दमनो विचिन्व बहुधा यामोश्चिर
यातना
नामो न प्रभवन्ति पापरिपत्र. स्वामी ननु
श्रीधर ।
आलस्य व्यपनीय भक्तिमुनभं ध्यायन्व नारायणं
लोकस्य व्यसनापनादनकरो टासस्य कि न
जम ॥”)
भृताईदमेतः । इति हेमचन्द्रः ॥ शालग्राम-
चक्रे, क्ली. । यथा,—
“यतिस्तु द्विचक्रन्तु वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेय श्रीप्रदं गृह्णीषां सदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डे १८ अध्याय ॥
श्रीनन्दनः, पु. (श्रिया नन्दन ।) कामदेव ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लक्ष्मीपुत्रश्च ॥
श्रीनिकेतनः, पु. (श्रिय निकेतयति वासयतीति ।
नि + कित + णिच् + ण् ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ८। १२। ३ ।
“भगवानपि विष्वात्मा पावनं श्रीनिकेतनं ॥”
श्रिय आश्रयस्थानं त्रि । यथा, भागवते । ३ ।
३ । २० ।
सिम्बसितावलोकेन वाचा पीदूषकस्य ।
चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतने चालना ॥”)
श्रीनियासः, पु. (श्रियो निवास आश्रयस्थानम् ।
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेष ॥
श्रीपः, त्रि. (श्री + पा + क ।) श्रिय पाति यत् ।
इति मुग्धवोधव्याकरणम् ॥
श्रीपञ्चमी, स्त्री. (श्रिय सरस्वत्या पञ्चमी ।)
माघशुक्लपञ्चमी । यथा,—
“चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमत्तुलं कुर्यात् पञ्चम्या श्रीरपि श्रियम
सरस्वतीपूजानध्याययात्र गौडाचार । अत्र
श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिभास षडब्दसमाप्य
श्रीपञ्चमीत्रत कुर्वन्ति पठन्ति च । इति सव-
त्सरकौमुदीद्वयप्रपञ्चपुराणवचनम् ॥
श्रीपतिः, पु. (श्रिय यति ।) विष्णुः । इत्यमरः ।
(यथा, सुकुन्दमालायाम् । १६ ।
“सेव्यः श्रीपतिरेव सर्वजन्तुमैकान्तत
साच्चिः
प्रह्लादश्च विभीषणश्च करिराट् पाञ्चाल्य-
हत्या ध्रुवः ॥”)
पृथिवीनाथ । इति मेदिनी ॥
श्रीपथः, पु. (श्रिय पथ्या । “ऋकपूर्वपथा-
मानसे ।” ५ । ४ । ७४ । इति अ ।) राज
पथः । इति हेमचन्द्रः ॥
श्रीपर्णः, क्ली. (श्रीविशिष्टानि पर्णानि यस्य ।)
पद्मम् । अग्निमन्त्रहृत् । इति मेदिनी ॥
श्रीपर्णिका, स्त्री. (श्रीपर्णी एव । स्वार्थे कन् ।)
काट्फलहृत् । इत्यमरः ॥

श्रीभाग

श्रीपत्नी, स्त्री, (श्रीयुक्तानि पर्णानि यस्याः । डीष्) गन्धारीहृत् । इत्यमरः । कटफलहृत् । इति मेदिनी ॥ शास्त्रीहृत् । इठहृत् । इति इमचन्द्रः । अग्निमन्त्रहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोपिष्ट, पुं, (त्रियः सरलद्रुमस्य पिष्टः ।) सरल- हृत्सरः । इत्यमरटीकाया रामाश्रमः ॥

शोपुत्र, पुं, अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रियः पुत्रः ।) कामदेवस्य ॥

शोपुष्प, स्त्री, (श्रीयुक्तं पुष्पमस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चकाष्ठम् । इति रत्न-साला ॥

शोफला, पुं, (श्रीयुक्तं फलमस्य ।) विस्वहृत् । इत्यमरः । राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोफला, स्त्री, (श्रीविशिष्टं फलमस्याः ।) नीली । सुद्रकारवेज्ञी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोफलिका, स्त्री, (श्रीफला + स्वार्थे कन् । टापि षत इत्वम् ।) सुद्रकारवेज्ञी । महानीलीहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफली, स्त्री, (श्रीयुक्तं फलमस्याः । डीष् ।) आमलकी । नीली । इति मेदिनी ॥

श्रीभद्रा, स्त्री, भद्रमुखक । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीभागवत, स्त्री, (श्रीमन् भागवतमिति मध्यपद- लोपिसमानम् ।) अष्टादशमहापुराणान्तर्गता- ष्टादशमहसंज्ञकयुक्तपुराणविशेषः । (तत्तु मत- भेदेन विष्णुभागवतदेवीभागवतभेदान् । द्विवि- धम् ।) यथा,—

“अष्टादश भागवत सारमाह्वय सर्वतः ।
कृतवान् भगवान् व्यास शुकञ्चाध्यापत् सुतम् ॥
स्कन्धेर्द्वादशभिर्युक्तं ब्रह्मविद्यासमन्वितम् ।
वेदवेदान्तसारं तत् पुराणानाञ्च सत्तमम् ॥
यत्र सकीर्तितं कृष्णो भगवान् वे पदे पदे ।
श्रीभागवतमित्येव ये स्मरन्ति नरा क्वचित् ॥
मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यः यथा नाम्ना गदाभृतम् ॥
महोभृता यथा मेरुर्देवानां केशवो यथा ।
सुरभिः कामर्षेणुनामस्परस्सु यथोर्वशी ॥
कार्णानां पार्ष्वतीनाथो राजा दाशरथिर्यथा ।
सप्तमाश्वेव गन्धर्वा नदीनां जाङ्गवी यथा ।
पुराणानां तथा राजन् श्रीभागवतमुत्तमम् ॥
अम्बरौश उवाच ।
पुराणं तं भागवतं पठ मे पुरतो हरिः ।
चरितं देवराजस्य प्रह्लादस्य च मत्पतेः ॥
गौतम उवाच ।
अम्बरौश शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।
एतन्मनुष्येनापि यदीच्छति भवकथम् ॥
स्कन्धे सः ऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ।
प्रत्यक्षं सः ऽश्वमेधफलं परियुच्यते ॥
प्रतिशोकं वाञ्छयेत्फलं तस्योपजायते ।
यदे पठे महाराज तौर्यज्ञानफलं लभेत् ॥
एतद्भागवतं देवि पुराणं मुक्तिसाधकम् ।
तत्रापि दशमस्कन्धं सर्वभक्षमनोहरः ।
तत्रापि रासलीलायां पञ्चाध्यायो महाफला ॥

१६७
श्रीमान्

श्रीपार्वत्युवाच ।
सर्वंश्च हरिलीलाय श्रीमद्भागवतं यदिति ।
स्कन्धस्य दशमस्याय महिमा केन हेतुना ॥
रासलीलेति तत्रापि कथ्यते सर्वतोऽधिका ।
तत्र मे कारणं श्रोतुमुत्कण्ठा वर्धते मृगम् ॥
श्रीसदाशिव उवाच ।
स्वयं भगवतो जन्म तस्य लीला च वर्णयते ।
श्रुतीनाञ्च स्तुतिर्यत्र सर्ववेदार्थसम्पिता ॥
स्वयं भगवतो लीला सर्वशक्तिश्च दर्शिता ।
दशमस्कन्धमाहात्म्यं एतद्दकारणं मतम् ॥
तत्रापि रासलीलाया यन्माहात्म्यमुदोरितम् ।
तत्रापि कारणं वक्ष्यामि शृणु पर्वतनन्दिनि ॥
यं स्वयं भगवान् कृष्णं पूर्णस्वरूपं इतीर्यते ।
स सर्वशक्तिसम्पूर्णः सर्वलीलाप्रकाशकः ॥
तस्वैव शक्तयो गोप्यं प्रोक्ता सर्वोत्तमा यतः ।
शक्तौनाञ्च शक्तिमतो लीला यत्रैकत स्थिता ।
सा लीला सर्वतः अष्टा कौर्त्तिता परम-
र्षिभिः ॥”
इति पाञ्च पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥
(तथाच शिवपुराणे ।
“भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं न्तु देवीपुराणकम् ॥”
अस्य विशेषविहृतिस्तु पुराणशब्द-भागवत-
शब्दयोर्दृष्टव्यम् ॥)

श्रीभ्राता, पुं, (त्रिय भ्राता समुद्रजातत्वात् ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रः । समुद्रो-
त्पन्नत्वात् ॥

श्रीमति, स्त्री, राधा । यथा,—
“श्रीराधा श्रीमति श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुति-
प्रिया ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे नस्या सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

श्रीमती, स्त्री, (श्रीर्विद्यतेऽस्या इति । मतुप ।
डीष्) श्रीयुक्ता । शोपिन्नाञ्च पूर्वं एतच्छब्दो
योज्यः । इति शिष्टाचारः ॥

श्रीमस्तक, पुं, (श्रीयुक्तं मस्तकमस्य ।) रसीनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रियो मस्तकः ।)
लक्ष्मीशिरसः ॥

श्रीमान्, [त्] पुं, (श्रीर्विद्यतेऽप्येति । मतुप ।)
तिलकहृत् । इत्यमरः ॥ अश्वत्यहृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुवेरः । इति
शब्दमाला ॥

श्रीसान्, [त्] द्वि, (श्री + मतुप् ।) मनोज्ञः ।
(यथा, माघे । १ । १ ।
त्रियं प्रति श्रीमति शमितु जगत्
जगन्निवासो वसुदेवसम्पनि ।
वसन् ददर्शावतरन्तमम्बरात्
हिरस्वगर्माङ्गमुव मुनि हरिः ॥”)
धनी । इति मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । लक्ष्मीवान्
लक्ष्मणः ॥ श्रील ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“श्रीमत्स्य भवद्दयगोविर्टापनं चै तारका-
कोरका-

श्रीमूर्तिः

श्रीपामेकतमः पुरा विक्रमिती यः पूर्णिमा-
चन्द्रमा ।
तेनेदं शरदिन्दुसुन्दरसुधास्यन्दैर्जगत् मङ्गल-
श्रेयैष्वेवु विकस्वरैषु भविता कौटुक् न ज्ञान-
मर्हः ॥”
इति कालिदासः ॥)

श्रीमलापहा, स्त्री, धूम्रपत्रा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रीमुख, पुं, कालचक्रस्य सप्तमवक्षरः । इति
केचित् ॥ पत्रपृष्ठे श्रीशब्दलिखनम् । इति लोक-
प्रसिद्धिः ॥ श्रीभायुक्तानने, स्त्री ॥

श्रीमूर्ति, स्त्री, (श्रीयुक्ता मूर्तिः ।) देवविग्रहः ।
विष्णुप्रतिमा । यथा । अथ श्रीमूर्तयः । एका-
दशस्कन्धे ।
“शैली दासमयी लीलो लेख्या लेख्या च मैकता
मनोमयी मङ्गिमयी प्रतिमाष्टविधा मता ॥
चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।
उदासावाहने न स्त स्थिरायामुहवाहने ॥
अस्थिरायामुहवाहने तु भवेत्
इयम् ।
सपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥
गोपालमन्त्रोद्दिष्टत्वात् तच्छ्रीमूर्तिरपेक्षिता ।
तथापि वेणुवप्रोत्थे लेख्या श्रीमूर्तयोऽखिला ॥”
अथ श्रीमूर्तिः ॥ १ ॥ १ ॥ इयं श्रीपञ्चरात्रे ।
भगवच्छ्रीहयगोपब्रह्मरवादे ।
‘यादिमूर्तिर्वासुदेव सङ्घर्षणमयासृजत् ।
चतुर्मुर्तिः परं प्रोक्तं एकाको भिद्यते त्रिधा ॥
केशवादिप्रभेदेन मूर्तिर्द्वादशकं मातम् ।
पद्मजं दक्षिणे दद्यात् पाञ्चजन्यं तथोपरि ॥
वामोपरि गदा यस्य चक्रं चाधोव्यवस्थितम् ।
आदिमूर्तिस्तु भेदोऽयं केशवेति प्रकीर्तयते ॥ १ ॥
अधरोत्तरभावेन कृतमेतत्तु यत्र वै ।
नारायणस्या सा मूर्तिः स्थापिता भुक्ति-
मुक्तिदा ॥ २ ॥
सव्याधः पद्मजं यस्य पाञ्चजन्यं तथोपरि ।
दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य चक्रं चाधोव्यवस्थितम् ॥
आदिमूर्तिस्तु भेदोऽयं साधवेति प्रकीर्तयते ॥ ३ ॥
दक्षिणाधः स्थितं चक्रं गदा यस्योपरिस्थिता ॥
वामोर्ध्वमस्थितं पद्मं गदां चाधोव्यवस्थितम् ।
सङ्घर्षणस्य भेदोऽयं गोविन्देति प्रकीर्तयते ॥ ४ ॥
दक्षिणोपरि पद्मं तु गदा चाधोव्यवस्थिता ।
सङ्घर्षणस्य भेदोऽयं विष्णुरित्यभिगच्छते ॥ ५ ॥
दक्षिणोपरि गद्दञ्च चक्रं चाधः प्रदृश्यते ।
वामोपरि तथा पद्मं गदा चाधः प्रदृश्यते ।
मधुसूदननामायं भेदः सङ्घर्षणस्य च ॥ ६ ॥
त्रिविक्रममूर्तिर्माह ।
दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य पद्मजं चाधः स्थितम् ।
वामोर्ध्वं सम्यक्तं चक्रमधः गद्दं प्रदृश्यते ।
ब्रह्माण्डगं वामपादं दक्षिणं गेपपृष्ठगमं पृष्ठं
श्रीवामनमूर्तिर्माह ।
वाञ्छवञ्चनमयुक्तं वामनं चाधः स्थितम् ।
वामोर्ध्वं कीर्त्तयति यन् पुराणैः कथं स्थितम् ॥

श्रीमूर्तिः

दक्षिणोर्ध्वं सहस्रार पाञ्चजन्यमधस्थितम् ।
 सप्ततालप्रमाणेन वामेन कारयेत् सदा ॥८॥
 ऋद्धं दक्षिणतश्चक्रमधः पद्म व्यवस्थितम् ।
 वामोर्ध्वं कौमोदी यस्य पाञ्चजन्यमधस्थितम् ॥
 पद्मा पद्मकरा वामे पार्श्वे तस्य व्यवस्थिता ।
 स्थितो वायुपविष्टो वा सानुरामविलासवान् ॥
 प्रद्युम्नस्य हि भेदोऽय ओधरेति प्रकीर्त्यते ॥८॥
 दक्षिणोर्ध्वं महाचक्र कौमोदी तदध स्थिता ॥
 वामोर्ध्वं नलिन यस्य श्रद्धं शङ्ख विराजते ।
 हृषीकेशेति विज्ञेय स्थापित सर्वकामद ॥१०॥
 दक्षिणोर्ध्वं पुष्करौक पाञ्चजन्यमधस्तथा ।
 वामोर्ध्वं सस्थित चक्र कौमोदी तदध स्थिता ॥
 पद्मनाभेति सा मूर्त्तिस्थापिता मोक्षदायिनी ११॥
 दक्षिणोर्ध्वं पाञ्चजन्यमधस्तात् कुशेशयम् ॥
 सद्योर्ध्वं कौमोदी देवी हेतिराममधस्थितम् ।
 अनिरुद्धस्य भेदोऽय दामोदर इति स्थित ॥१२॥
 प्लेधान्तु स्त्रियौ कार्ये पद्मवीणाधरे शुभे ।
 इति क्रमेण मार्गादिमासाधिपा केशवाटयो
 द्वादश ॥ ० ॥ अथ सिद्धार्थसहिताया चतु
 र्विंशतिमूर्त्तयः ।
 "वासुदेवो गदाशङ्खचक्रपद्मधरो मतः । १ ।
 पद्म शङ्ख तथा चक्र गदा वहति केशव ॥२॥
 शङ्ख पद्म गदां चक्र धत्ते नारायण सदा ॥३॥
 गदा चक्र तथा शङ्ख पद्म वहति माधव ॥४॥
 चक्र पद्म तथा शङ्ख गदाश्च पुरुषोत्तम ॥५॥
 पद्म कौमदकी शङ्ख चक्र धत्तेऽप्यधोचक्र ॥६॥
 सङ्घर्षो गदाशङ्खचक्रधर मृत ॥७॥
 चक्र गदा पद्मशङ्खौ गोविन्दो धरते भुजे ॥८॥
 गदा पद्म तथा शङ्ख चक्र विष्णुर्विभर्त्ति य ॥९॥
 चक्र शङ्ख तथा पद्म गदाश्च मधुसूदन ॥१०॥
 गदा सरोज चक्रश्च शङ्ख धत्तेऽच्युत सदा ॥११॥
 शङ्ख कौमोदकी चक्रमुपेन्द्र पद्मसुहृत् ॥१२॥
 शङ्खचक्रगदापद्मधर प्रद्युम्न उच्यते । १३ ।
 पद्म कौमोदकी चक्र शङ्ख धत्ते त्रिविक्रम ॥१४॥
 शङ्ख चक्र गदा पद्म वामनो वहते सदा ॥१५॥
 पद्म चक्र गदा शङ्ख श्रीधरो वहते भुजे ॥१६॥
 चक्र पद्म गदा शङ्ख नरसिंहो विभर्त्ति य ॥१७॥
 पद्म सुदर्शन शङ्ख गदा धत्ते जनार्दन ॥१८॥
 अनिरुद्धश्चक्रगदाशङ्खपद्मलसङ्कुज । १९ ।
 हृषीकेशो गदां चक्र पद्म शङ्खश्च धारयेत् ॥२०॥
 पद्मनाभो वहते शङ्ख पद्म चक्र गदा तथा ॥२१॥
 पद्म चक्र गदा शङ्ख धत्ते दामोदर सदा ॥२२॥
 शङ्ख चक्र सरोजश्च गदा वहति यो हरि ॥२३॥
 शङ्ख कौमोदकी पद्म चक्र कृष्णो विभर्त्ति
 य ॥२४॥
 एताश्च मूर्त्तयो ज्ञेया दक्षिणाध करकामात् ॥"
 मत्स्यपुराणे च ।
 "एतदुद्देशतः प्रोक्त प्रतिमालक्षण तथा ।
 विस्तारेण न शक्नोति ब्रह्मस्यतिरपि क्षिणा ॥"
 इति ।
 शिवानिष्ठा हरि श्रीमहेशणावा पाञ्चरात्रिका ।
 प्राक्क्यादखिलाङ्गानां श्रीमूर्त्ति बहु मन्यते ॥

श्रीरामः

सेव्या निजनिजैरेव मन्त्रे खखेऽष्ट मूर्त्तयः ।
 शालधामात्मके रूपे नियमो नैव विद्यते ॥
 द्विभुजा जलदश्यामा विमङ्गो महुराकृतिः ॥
 सेव्या ध्यानानुरूपैव श्रीमूर्त्ति कृष्णदैवते ॥
 अन्याश्च विविधा श्रीमदवतारादिमूर्त्तयः ।
 प्रादुर्भावविधावपि लेख्यास्तत्तद्विशेषतः ॥
 नित्यकर्मप्रसङ्गेऽत्र मूर्त्तिजन्मप्रतिष्ठयोः ।
 विधिर्न लेखितु योग्य न तु लेखित्येऽप्यतः ॥"
 इति श्रीहरिभक्तियलासे १८१ विलासः ॥
 श्रीयुक्तः त्रि, (त्रियया युक्त ।) लक्ष्मीविशिष्टः ।
 श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्न पूर्वे दातव्योऽयम् ॥
 श्रीयुतः त्रि, (त्रियया युतः ।) लक्ष्मीविशिष्टः ।
 श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्न पूर्वे दातव्योऽयम् ॥
 श्रीरस पु, (त्रिय. रसो निर्यासः ।) श्रीवैष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीरङ्गपत्तन, क्ली, देशविशेष । सारंपटन् इति
 भाषा । इति मादराजाख्यदेशे प्रसिद्धम् ॥
 श्रीराग, पु, पङ्. रागाणां मध्ये तृतीयरागः । इति
 हलायुध । अस्य रागिण्यो यथा,—
 "गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीय सारवौ ।
 रामकौर्त्थपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया
 इमा ॥"
 इति सङ्गीतदामोदर ॥
 विस्तारस्तु श्रीशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 श्रीराम पु (श्रीयुतो राम ।) रामचन्द्र । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 श्रीरामनवमी, स्त्री, (श्रीरामस्य नवमी तस्मिन्
 दिनत्वात् ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा च श्रीरामस्य
 जन्मतिथिः । तदन्नतकथा यथा,—
 "पुरा कदा सुखाचीन ब्रह्माण जगतां पतिम् ।
 उवाच सहस्रागत्य सनक सजितेन्द्रिय ॥
 सनक उवाच ।
 राज्ञा दशरथेनैव राज्ञा कौशल्यापि वा ।
 कस्मात् कर्मवशात्स्य पुत्रोऽसौ जगतीपतिः ।
 दूर्वादलश्यामरामो विस्तार्य कथयस्व मे ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 साधु पृष्ट त्वया वत्स जगतां हितकारकम् ।
 पुरा राजा दशरथ कौशल्या च समाहितौ ॥
 जज्ञाप मन्त्र दुर्गाया शिवस्य च विशेषतः ।
 तयोर्जपेन तुष्ट सन् शिव प्रत्यक्षता गत ॥
 दशरथ उवाच ।
 अथ मे सफल जन्म अथ मे सफल तप ।
 अथ मे सफल वसुधैतस्वमवलोकित ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 किन्ते कास्य महाराज कथयस्व ददामि तत् ॥
 दशरथ उवाच ।
 देवदेवायपुत्रोऽहमिति दुःखेन दुःखितः ।
 चिर विचार्य मनसा शिवाराधनतत्परः ॥
 इति श्रुत्वा महादेवस्तमुवाच दयापरः ।
 कुरु राजन् वश्यञ्च ततस्ते जगतौपति ॥
 श्रीरामनामा पुत्रोऽसौ कौशल्यायां भविष्यति ।
 इत्युक्त्वा त महादेवस्तयोरन्तर्हितोऽभवत् ॥०॥

श्रीरामः

इति ब्रह्मसुखान् श्रुत्वा राजा दशरथः सुखी
 ततश्चक्र वश्यञ्च स देव्या सह तत्परः ॥
 ततः काले महाराज्ञौ गर्भं धत्ते मनोहरम्
 चैत्रे मासि सिते पञ्चे नवम्यां शोभने दिने ।
 अतिपुण्यसप्तम्ये जातो राम स्वयं हरिः ।
 पुनर्वसुक्षमयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ।
 श्रीरामनवमी प्रोक्ता कीटिसूर्य्यश्याधिका ।
 अस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ।
 यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तदक्षयकरं अतम् ॥
 उपोषण जागरण पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
 तस्मिन् दिने तु कतव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीपसुभिः ।
 तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ।
 जपेदेकान्त प्राचीनो यावत् स्थाह्यमोदिनम् ।
 तेनैव स्यात् पुरश्चर्या दशम्या भोजयेद्दिवान् ।
 भव्यभोज्यैर्वर्द्धावधैर्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो राम प्रसीदति ॥
 यन्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मर्त्यो विभूतवौ ।
 कुम्भोपाकेषु घोरेषु पचते नात्र सशयः ॥
 कुर्याद्गामनवम्या य उपोषणमर्तन्द्मतः ।
 न श्रिते मातृजठरे स्वयं रामो भवेत्तु स ॥
 श्रीरामनवमी नाम पुण्यात् पुण्यतममृतम् ।
 इति श्रुत्वा सुसुतुष्टः सनक पुनरब्रवीत् ।
 विधिना केन कर्तव्यं वद मे कमलोद्भव ॥०॥
 ब्रह्मोवाच ।
 व्रतपूर्वदिने स्नात्वा सङ्कज्ञा निरामिषम् ।
 त्यक्त्वा च योषिच्छयन शयिते स्थित्वैले कुशे ॥
 ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय कृत्वा प्रातःक्रियां ततः ।
 प्रातः स्नात्वा शुचिभूत्वा सङ्कल्प विधिनाचरत्
 प्रतिमाया घटे वापि पटे वा यन्मृतोऽपि वा ।
 शालधामशिलायान्तु तुलसीदलकक्षिता ॥
 पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कीटिकीटियुगाधिका ।
 कौशल्या पूजनीयादी राज्ञा चैव ततः परम् ॥
 षडङ्ग पूजयेत्तत्र लक्ष्मणादीन् विशेषतः ।
 पूजयेत् परया भक्त्या परिवार ततः परम् ॥
 ततो ब्रह्मश्च टिकुपासास्तदस्त्राणि च पूजयेत् ।
 उच्चस्वे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्द्री नवम्या तिथौ
 लम्बे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघ गते पूषणि ।
 निर्हन्तु निखिला पञ्चाशसन्निधौ मध्यादयो
 ध्यारणे
 राविभूर्त्तमभूदपूर्व्यं विभव यत्किञ्चिदेक महः ॥
 ततो वाद्यादिक कृत्वा दद्यादर्घ्यं विशेषतः ।
 मूलमन्त्रेण दद्याद्भक्त्या पुण्याक्षलित्रयम् ॥
 एवमष्टमु यानेषु ऋष्ट्या च जपेद्ब्रतौ ।
 इतिहासकथा श्रुत्वा गोतन्त्रैर्निशा नथित् ॥
 ततः परदिने प्रातः स्नान कृत्वा विधानतः ।
 राम दूर्वादलश्याम भक्त्या भक्त्या प्रपूजयेत् ।
 दक्षिणा विधिवद्द्या ततोऽर्चिच्छ्रावधारयेत् ।
 य इदं श्रुत्वाश्रित्य पुण्याङ्गे च विशेषतः ।
 बहुपुत्रो धनाढ्यश्च धन्ते ब्रह्मलामाप्नुयात् ॥
 सप्तमि वैरिणो हन्ता सर्वत्र विजयी भवेत्
 राजद्वारे महाघोरे सप्तमि शत्रुसङ्घे ॥

दूर्वादलश्यामरामस्तस्य रचाकरो भवेत् ॥
भक्त्या यः शृणुयाद्भोगी उक्तायः स भवेत् सदा
बन्धा पुत्रवती सा च पतिचित्तानुवर्तिनी ।
सपत्नीदर्पदलनी सा भवेन्नात्र संशयः ॥
दरिद्रो लभते वित्त भौतो भवति निर्भय' ।
यत्प्रदानतपास्यस्य तीर्थस्नानादिकाः क्रिया ॥
न रामनवमी-नाम-व्रतस्यैककला-समा ।
यस्यै कस्यै न दातव्यं न प्रकाश्यं कदाचन ॥
शिष्याय भक्तियुक्ताय श्रुचयेऽपि प्रदापयेत् ।
शठाय परतन्त्राय विकल्पनरताय च ॥
भ्रमादपि न वक्तव्यं यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
सयैतत् कथितं वत्स तव स्नेहाद्भ्रतोत्तमम् ॥
य इदं कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् ।
सर्वपापप्रमुक्तश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥”
इति श्रीरामभक्तिरङ्गिण्या ब्रह्मसनकसवादे
श्रीरामनवमीव्रतकथा समाप्ता ॥
श्रील,त्रि, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति । श्री + सिधादि-
त्वात् लच् ।) लक्ष्मीवान् । इत्यमर' ॥ श्रीभा-
युक्तश्च ॥
श्रीलता, स्त्री, (श्रीविशिष्टा लता ।) महा-
ज्योतिषतो । इति राजनिर्घण्ट ॥
श्रीवत्स, पु, (श्रीयुक्त वत्स वचो यस्य ।) विष्णु ।
विष्णुचिह्नविशेष । स तु वचस्यशुक्लवर्ण-
दक्षिणावर्तलोमावली । (यथा, रघु । १०।१०।
“प्रभानुलिप्तश्रीवत्स लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाभ्यमपासार विभ्राण हृदयोरसा ॥”)
अर्हता ध्वज । इति हेमचन्द्र ॥ सुरङ्गामेद ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
श्रीवत्सकौ, [न] पु, श्रीवत्सक' श्रीवत्सवत् चिह्न-
मस्यस्येति । श्रीवत्सक + इनि ।) हृदकावर्त-
ह्वय । इति हेमचन्द्र ॥
श्रीवत्सभृत्, पु, (श्रीवत्स विभर्तीति । भृ +
क्विप् ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥
श्रीवत्सलाञ्छन, पु, विष्णु । इत्यमर । १।१।२० ॥
“श्रीवत्सो लाञ्छन चिह्न यस्य श्रीवत्सलाञ्छन
वचस्यनन्यमहापुरुषलक्षण श्वेतरोमावर्त-
विशेष श्रीवत्स इति सर्वस्व । श्रीवत्सो हृत्-
सङ्गतमणिविशेष कौस्तुभवदिति कण्ठादास ।
इत्यमरटीकाया भरत ॥
श्रीवत्साह, पु, (श्रीवत्स अह्वयिष्ठ यस्य ।)
विष्णु । इति हलायुध ॥ (यथा, बृहत्स-
हितायाम् । ४३ । ३ ।
“लम्बवरा क्षीरोद गत्वा ते तुष्टु सुरा
सन्द्रा ।
श्रीवत्साह कौस्तुभमणिकिरणोद्गासितोर-
स्कम् ॥”)
श्रीवराह, पु, (श्रिया युक्तो वराह ।) विष्णु ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
श्रीवल्ली, स्त्री, (श्रीयुता वल्ली ।) कण्ठकहचभेद ।
तत्पर्याय । शिववल्ली २ कण्ठवल्ली ३ शिवला
४ अन्ना ५ कटुफला ६ दुरारोहा ७ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । वातशोफकफा-

पहल्वश्च । तत्फल तैललेपपन्नमत्यन्त्रं रचिञ्जत्
परम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीवाटी, स्त्री, नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीवारक, पु, (श्रिय वारयति कामयति इति ।
ह + णिच् + ष्युल् ।) सितावरशाक' । इति
राजनिर्घण्ट' ॥
श्रीवास, पु, (श्रिय सरलहृत्तं वासयतीति ।
वस + णिच् + अच् ।) सरलहृत्तरसः । टार-
पिन् इति भाषा । तत्पर्याय' । पायस २ हृत्क-
धूप ३ श्रीवेष्टः ४ सरलद्रव ५ । इत्यमरः ॥
तैलपर्णी ६ श्रीपिष्ट ७ । इति जटाधर ॥
श्रीवेशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।
“श्रीवास' सरल पूति' कुन्दुरुग्न्यिपर्णकम् ।
सिद्धक परमा मासी देवदारु सुरा नखम् ।
सर्वेऽमी परमा लक्ष्मी रचोद्गा ज्वर-
नाशनाः ॥”
इति राजवल्लभ' ॥
अन्यत् श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (श्रियो लक्ष्मा
वास आश्रयस्थानम् ।) पद्मम् । (यथा राजेन्द्र
कर्णपुरे । ४२ ।
“श्रीवासो यशसा पद सुमनसामप्यासद मम्पदा
यत्रागच्छति गोचर नयनयो, काश्मीरमीन-
ध्वज ॥”)
विष्णु । इति मेदिनी ॥ शिव । इति शब्द-
रत्नावली ॥
श्रीवासा, [म] पु, श्रिय सरलहृत्तं वासयतीति ।
वस + णिच् + अस्नुन् ।) सरलद्रव । इत्यमर
टीका ॥
श्रीविद्या, स्त्री, (श्रिया विद्या ।) महाविद्यावि-
शेष । सा तु त्रिपुरसुन्दरी । तस्या षट्त्रिंश-
द्भेदा ग्रन्थवाङ्मयमिमांसा न लिखिता । अथ
श्रीविद्या । तत्र मेरुः । ज्ञानार्णवे ।
“भुमिश्चन्द्र' शिवो माया शक्ति कृष्णाध्व-
मादनौ ।
अर्धचन्द्रश्च विन्दुश्च नवाणो मेरुश्च्यते ॥
महात्रिपुरसुन्दर्या मन्वा मेरुसमुद्भवा ।
मङ्गला भुवनेशानो कामेशो बीजमुद्वृतम् ।
अनेन सकला विद्या कथयामि वरानने ॥
शक्त्यन्तस्तृतीयवर्णोऽय कलमध्वे सुनीचने ।
वाग्भव पञ्चवर्णात्क कामराजमथोच्यते ॥
मादन शिवचन्द्रात्क शिवान्त मौनलोचने ।
कामराजमिदं भद्रे षड्वर्णं सर्वमोहनम् ॥
शक्तिबीज वरारोहे चन्द्राद्य सर्वमोहनम् ।
एतामुपास्य देवेशि काम' सर्वाङ्गसुन्दर ।
कामराजो भवेद्देवि विद्येय ब्रह्मरूपिणी ॥”
अर्थार्थ' । शक्तिरेकार तृथ्य ईकार' तेन
ककार एकार ईकारलकारमहामाया वाग्-
भवकूटम् । शिवो हकार' चन्द्र' सकार तेन
हकारसकारलकारमहामाया इति कामराज-
कूटम् । चन्द्र' सकारः तेन सकारककारलकार-
महामाया इति शक्तिकूटम् । तेन त्रिभि कूटे
कामराजविद्येयम् ॥” अस्या ध्यान यथा,—

“बासाकमण्डलाभासा चतुर्बाहु त्रिलोचनाम्
पाशाङ्गशशराद्याप धारयन्तीं शिवा अये ॥”
एव ध्यात्वा मानसपूजादिकं कुर्यात् । इति
तन्त्रसार' ॥
श्रीहृत्तः, पु, (श्रीप्रद' श्रीप्रियो वा हृत्तः । शक-
पार्थिवादिवत् समास' ।) अश्वत्थहृत्तः । इति
हेमचन्द्र' ॥ विस्वहृत्तः । यथा,—
“इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगत' ।
श्रीहृत्ते बोधयामि त्वां यावत् पूजा करो-
म्यहम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतश्रीदुर्गाबोधनमन्त्र' ॥
(विष्णोर्वचस्य लस्यशुभावर्तविशेषः । यथा,
विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । २८ ।
“वचः श्रीहृत्तं कान्तं मधुकरनिकारश्यामल
शाङ्गपापे'
ससाराध्वश्चमार्त्तैरुपवनमिव यत् सेवितं तत्
प्रपद्ये ॥”
अश्वस्य हृदावर्तं । इति माघटीकाया मञ्जि-
नाथ । ५ । ५६ ॥)
श्रीहृत्तकः, पु, (श्रीहृत्त एव । स्वार्थे कन् ।)
अश्वस्य हृदावर्तं । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(अस्य प्रमाणं माघे । ५ । ५६ । इत्यस्य
टीकाया द्रष्टव्यम् ॥६॥)
श्रीवेष्ट', पु, (श्रियः सरलहृत्तस्य वेष्ट' निर्यास' ।)
सरलहृत्तस्य निर्यास' । तत्पर्याय' ।
“श्रीवेष्टो हृत्तवपश्च चितागन्धो रसायकः ।
श्रीवासः श्रीरसो वेष्टो लक्ष्मीवेष्टस्तु वेष्टकः ॥
वेष्टसारो रसावेष्ट' क्षीरशीर्ष' सुधूपक' ।
धूपाङ्गस्तिलपर्णश्च सरलाङ्गोऽपि षोडश ॥”
तद्गुणा ।
“श्रीवेष्टः कटुतिक्तश्च कषाय' श्लेष्मपित्तजित् ।
योनिदोषरुजाजीर्णत्रणघ्नाभानदोषनुत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥६॥
अपि च ।
'श्रीवास सरल आव श्रीवेष्टो हृत्तधूपक' ।
श्रीवासो मधुरस्तिक्त क्षिण्णोष्णस्वर' सर ॥
पित्तलावातसूर्वाक्षिररोगकफापह' ।
रचोऽश्रीर्वेष्ट' ददौर्गन्ध्ययुक्ताकण्डूत्रणप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाश ॥
श्रीश, पु, (श्रिया ईश ।) विष्णु । (यथा,
मुग्धबोधे ।
'श्रीशोऽधिश्चेतेऽहिमधिहितोऽम्बि-
मध्यास्य घोष मथुरामनूथ ।
यो द्वारकामध्य' पितो विकृण्ड-
मुपावसञ्चावसतात् स हृत्त ॥”)
श्रीराम । इति शब्दरत्नावली ॥
श्रीसन्न, स्त्री, (श्रिय सन्ना सन्ना यस्य ।)
लवङ्गम् इत्यमर ॥
श्रीसहोदर, पु, (श्रिया सहोदर समुद्रजात-
त्वात् ।) चन्द्र' । इति केचित् ॥
श्रीहस्तिनी, स्त्री, (श्रीयुक्ता हस्तीनीव ।) हृत्त-
विशेष । हातिशूडा इति भाषा । तत्पर्याय-

श्रुतबोधो २ । इत्यमरः ॥ नामदन्ती ३ । इति कटाघर ॥
 श्रु, मती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) श्रवति । रेफरहितोऽप्यय-मिति केचित् । श्रवति । इति दुर्गादासः ॥
 श्रु, न गती । श्रुती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सा०-पर०-सक०-अनिट् । न, श्रुणोति । रचाधीति पुरापि सश्रुणुमहे । इति सुरारौ व्यतीहारादात्मनेपदम् । सश्रुणुष्व मयाव्या-तम् । इति गणकृतानित्यत्वात् । आख्यात-शब्दस्य क्रियाविशेषणतयाकर्म्मकत्वे समो गम्यच्छेत्यादिना म वा । इति दुर्गादासः ॥
 श्रुत्वारः, पु, विकङ्कतवृक्षः । इति रत्नमान्वा ॥
 श्रुत्तिका, स्त्री, सर्जिकाचारः । इति रत्नमाला ॥
 श्रुतः, स्त्री, (श्रुयते अ यदिति । श्रु + क्त, १) शास्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । २ । २१ ।
 “श्रुतस्य यायादयमन्तमभेक-
 स्तया परेपा युधि चेति पार्थिवः ।
 अवेक्ष्य धातोर्गमनाद्यमर्थवित्
 चकार नाभ्रा रघुमात्ममभवम् ॥”)
 श्रवणगोचरः । इति अण्डरत्नावली ॥ (यथा,
 माण्डूक्योर्पनिषदि । ३ । २ । ३ ।
 “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुधा श्रुतेन ॥”
 पु, कालिन्दैर्गर्भजात कृष्णस्य पुत्रविशेषः ।
 यथा, भागवते । १० । ६१ । १४ ।
 “श्रुतः कविर्षो वीरः सुवाङ्मूर्ध एकलः ।
 श्रान्तिर्दशः पूर्णमासः कालिन्द्या सोमको-
 ऽवरः ॥”)
 श्रुतः, त्रि, (श्रु + क्त ।) श्रवणम् । इत्यमरः ॥ भाक-
 र्थितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । १७ । ७८ ।
 “स यथापो न त्वया राजन् न च सारथिना
 श्रुतः ॥”)
 श्रुतकौर्त्तिः, स्त्री, (श्रुता कौर्त्तिर्यस्याः ।) जनक-
 भाटकुशध्वजराजकन्या । सा शत्रुघ्नपत्नी । यथा,
 “शत्रुघ्नश्चापि धर्म्यात्मा अत्रवीन्द्रियलेखनः ।
 श्रुतकौर्त्तिसंहात्राक्षो पाणिः शृङ्गोऽप्यपार्थिवः ॥”
 इति बाल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे ७३ सर्गः ॥
 अपि च ।
 “एव भवतु भद्रं ते कुशध्वजसुते इमे ।
 पत्नी मजेता षड्विती अच भ्रमरतावुभौ ॥
 इति तत्रैव ७० सर्गः ॥
 देवर्षी, पु । (द्वीपदीर्गभ्रजाते अर्जुनस्य पुत्रे च
 पु । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १०० ।
 “अर्जुनात् श्रुतकौर्त्तिस्य श्रुतानौकथ
 नाकुलि ॥”)
 कौर्त्तियुक्ते, त्रि । इति केचित् ॥
 श्रुतदेवी, स्त्री, (श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी ।) सर-
 स्वती । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रुतकीर्षः, पु, (श्रुतस्य बोधो यस्मात् । श्रुतमात्र-
 बोधयतीति वा । बुध + णिच् + शच् ।) कालि-
 दासकृतः श्रुतस्योपनिषद्विशेषः । यथा,—

कन्दसां सचषं येन श्रुतमात्रे च बुध्यते ।
 तदहं कथयिष्यामि श्रुतबोधमविस्तरम् ॥”
 इति तदप्रत्ययस्वाद्यश्लोकः ॥
 श्रुतार्थः, पु, (श्रुतप्रधान ऋषिः ।) ऋषिविशेषः ।
 स तु श्रुततादि । इति विकारश्लेषः । यथा,—
 “सहिता ऋग्यजुःसाम्ना सहितास्तौ श्रुत-
 र्षिभिः ।
 सामान्याहं कृतायेव दृश्यन्ते ह्यपरे त्विह ॥”
 इति मात्से १२० अध्यायः ॥
 श्रुतश्रवोऽनुजः, पु, (श्रुतश्रवसोऽनुजः ।) शनैश्चर-
 ष्वः । इति हारावली ॥
 श्रुतश्रोणी, स्त्री, द्रवन्ती । इति भावप्रकाशः ॥
 श्रुतादान, स्त्री, (श्रुतस्वादानम् ।) ब्रह्मवादः ।
 इति हारावली ॥
 श्रुताध्ययनसम्पन्नः, त्रि, (श्रुतस्य शास्त्रस्य अध-
 यने सम्पन्नः युक्तः ।) धर्मशास्त्रज्ञः । यथा,
 याज्ञवल्करः ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्ना कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 राज्ञा सभासदः कार्य्याः शत्रौ मित्रे च वे-
 समा ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 श्रुतान्वितः, त्रि, (श्रुतेन श्रुशास्त्रे च अन्वितः ।)
 शास्त्रज्ञः । यथा,—
 “अभुङ्क्षु विबुधसस्र परमप-
 श्रुतान्वितो दशरथ इत्यदाहृत ।
 गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन य-
 सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥”
 इति भट्टिः । १ । १ ॥
 श्रुतार्थः, पु, (श्रुतोऽर्थः ।) शाब्दबोधविषयी-
 भूतार्थः । श्रवणमात्रबोधोऽर्थः । यथा,—
 “श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।
 प्राप्तस्य वाधादित्वेव परिसङ्गा त्रिदोषिका ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (त्रि, श्रुतोऽर्थो येन सः । यथा, हरिवंशे ।
 ११५ । २७ ।
 “श्रुतार्थो देवः गुह्यस्य भवान् यत्र वय-
 स्थिता ॥”)
 श्रुतायुः, पु, सूर्यवशीयराजविशेषः । स तु कुशस्य-
 चतुर्हसपुरुषः । यथा,—
 “नाभागस्यास्वरीषोऽभूत् सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ।
 ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत् ऋतुपासस्ततोऽभवत् ॥”
 इति मात्से १३ अध्यायः ॥
 श्रुतिः, स्त्री, (श्रुयतेऽनयेति । श्रु - “श्रुयजिस्तुभ्य-
 करणे ।” ३ । ३ । ८४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
 करणे ।” क्तिन् ।) वेदः । (यथा, मनु । २ । १० ।
 “श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै श्रुतिः ॥”)
 कर्णः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । ११ । ८ ।
 “श्रुती हरेश्चन्द्रमाख्यनादिषु
 श्रुति चकाराश्रुतसत्त्वयोदये ॥”)
 गर्भस्थस्य पञ्चमासे श्रुतिर्भवति । इति सुश्रु-
 तबोधः ॥ श्रुतोऽप्युपनिषद्भिः शब्दः शब्दत्वादिः ।
 यथा,—

“प्राक्स्य मोक्षरो गन्धो गन्धत्वादिरपि श्रुतः ।
 तथा रसो रसप्रायास्तथा शब्दोऽपि च-
 श्रुते ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 कर्णस्य शुभाशुभसङ्घणमाह ।
 “रक्षास्यपक्ष्मशुकर्याः स्युः पापसत्त्वकः ।
 निर्मासैश्चिपिटेर्भागा कृपणाः कृत्स्नकर्णकाः ।
 शङ्ककर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः श्रुतायुषः ।
 हृहृत्कर्णाश्च राजानो धनिनः परिकीर्त्तिताः ॥”
 इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
 (श्रु + भावे क्तिन् ।) श्रुतकर्म्म । (यथा, भाग-
 वते । ८ । ५ । १६ ।
 “यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मल-
 तस्य तीर्थपदं किंवा दासानामवशिष्यते ॥”)
 वार्त्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु ॥ २० ।
 “व्याहृता यत्परस्वभ्यः श्रुतौ तस्करता
 स्थिता ॥”)
 श्रवणानचलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ षड-
 जात्यारम्भिका । इति हेमचन्द्रः ॥ शोरत् इति
 भाषा । (यथा, शिशुपालवधे । १ । १० ।)
 “रणद्विराघट्टनया नभस्त-
 थयक्विभिस्रश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ॥
 सा च हाविश्रुतिप्रकारा यथा,—
 “नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा
 विचित्रा घना
 मातङ्गी सरसास्तु मधुकरी मैत्री शिवा
 माधवी ।
 बाला शार्ङ्गरी कला कलरवा माला विशाला
 वया
 मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः,
 कौर्त्तिता ॥
 नान्दी विशाला सुमुखी-विचित्रा सञ्चव मटा ।
 षड्जी मतो मुनोन्ध्रेण भरतेन शिवेन च ॥
 चित्रा घना चालनिका निवेशात्
 सञ्जायतेऽसौ ऋषभस्तथैव ।
 स्वरोऽपि माला सरसानिवेशात्
 गाभ्यारनामा प्रथितः प्रथिव्याम् ॥
 मातङ्गी माधवी मैत्री शिवाजातस्तु पञ्चमः ।
 कला कलरवा बाला शार्ङ्गरी रव्यास्तु षष्ठमः ॥
 जायामृतारसानान्तु सयोभासैवतस्वरः ।
 मात्रा मधुकरी योगात् निषादः मप्रजायते ॥
 श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः
 जले च सुतरा मार्गो मौनाना नोपलभ्यते ॥
 गगने पक्षिणा यदहत् तदहत् स्वरगता श्रुतिः ।
 श्रुतिर्नादवशा प्रोक्ता तथाश्वा च कला
 मता ।
 यथा तैलगत सर्पियंथा काष्ठगतोऽनलः ।
 श्रायतेऽलोपदेशेन यथा स्वरगता श्रुतिः ॥
 वीणादेस्तु श्रुतिज्ञानं स्वरज्ञानन्तु वज्रगम् ।
 भस्मिनी वसवो रुद्रा सङ्घैर्वाहेन श्रुतवुः ।
 प्रशंसन्सुहृर्नादमतो हाविश्रुति श्रुति ॥”
 इति सङ्गीतदासोदकः

अन्वयः ।

“तीनाकुमहतीमन्दाकन्दोवत्वस्तु पङ्कजाः ।
दयावती रञ्जनी च रतिका ऋषभे स्थिताः ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसा-
रिणी ॥

प्रोतिष मार्जनोत्थेताः श्रुतयो मध्यमाश्रिता ॥
चिती रक्षा च सन्दीपन्यालापिच्यपि पञ्चमे ।
मदन्तो रोहिणी रम्येत्थेता धैवतसन्ध्याः ।
उद्यो च चोभिषीति हे निषाटे वसतः श्रुती ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकर ॥

श्रुतिकट, पु, (श्रुतिं कटतीति । कट् + अच् ।)
प्राञ्चलोद्भूतः । अहि । पापशोधनम् । इति
भेदिनी ॥

श्रुतिकट्ट, पु, (श्रुती कट्टु ।) कठोरशब्दः ।
‘पलङ्कारस्य दोषविशेषः । यथा —

“श्रुतिकट्टश्चातमस्कृतिरकसोत्तयन्चिताकवि-
चुष्टविसन्धिका ॥” उदाहरणम् ।

“वाचा मधुरया तन्वि स्मितापाङ्गतरेणया ।
मनाग्वदनपुत्तोच्च क्रात्ताप्य कुरु मादृशाम् ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥

श्रुतिकथित, त्रि, (श्रुती कथित ।) श्रुत्युक्त ।
वेदोक्त । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

श्रुतिजीविका, स्त्री, (श्रुतिरेव जीविका यस्याः ।)
धर्मशास्त्रम् । यथा,—

“स्मृतिर्धर्मसंहिता च संहिता श्रुतिजीविका ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वेदजीवनोपायश्च ॥

श्रुतितत्पर, त्रि, (श्रुती तत्परः ।) सकर्ण । इति
जटाधर ॥ वेदाभ्यासरतय ॥

श्रुतिधर, त्रि, (श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरतीति ।
धृ + अच् । श्रुतिमाधधारकः । श्रवणमात्रे-
णाभ्यासकर्ता । (यथा, गौतमोविन्दे । १ । ४ ।
“सर्वे कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कवि-
द्व्यापतिः ॥”)

तदोषध यथा,—

हरिरुवाच ।

“इस्तिकर्षस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्द्वर ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव ॥

सचौर भक्षितं कुर्यान् सप्ताहेन हृषध्वज ।
नर श्रुतिधर शूर मृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥

पद्मगौरप्रतीकाश युक्तं दशशतायुषा ।
षोडशाब्दाकृति विप्र सततं दुग्धभोजितम् ॥

मधुसर्पि समायुक्तं जग्धमायुष्कर भवेत् ।
तत्त्वम् मधुना सार्धं दशवर्षसहस्रिणम् ।
कुर्यान्नर श्रुतिधर प्रमदाजनव्रजभम् ॥”

इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥

श्रुतिवर्जित, त्रि, (श्रुत्या वर्जित ।) वधिर ।
इति जटाधर ॥ वेदरहितश्च ॥

श्रुतिवेष, पु, (श्रुते कर्णस्य वेषो यत्र ।) कर्ण-
वेषः । तस्य विहितकालो यथा दीपिकायाम् ।

“नो ज स दु प्रमाससूर्यरविज्ज्वालाहसुसासुरते
प्रसोर्के सधुग्मविष्णुदुभे स्वात्युत्तरादित्त्वमे

सौम्यैस्त्रगायत्रिकोष्कषट्कगतैः पापेस्त्रिलाभा
रिगै-
रोजोऽष्टे श्रुतिवेष इत्यसितभे लम्ने तु काले
शभे ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अन्यच्च । तत्र तिथयः रिक्ताभिन्नाः प्रशस्ताः ।
वाराः बृहस्पतिबुधशुक्राणां प्रशस्ताः । नक्ष-
त्राणि अश्विनो रवितो हस्ता चित्रा पुनर्वसु-
धनिष्ठा मृगशिरः पुष्य श्रवणानुराधा उत्तर-
फाल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदस्ताती ।

लम्नानि हृषतुलाधनुर्मानसज्जकानि । अयुग्म-
वर्षे । जन्ममासचेत्रपौषाग्रहायणभिन्नमासा
प्रशस्ताः । शुक्लपक्षे चन्दतारादिशुद्धौ हरि-
शयनभिन्नकाले कालशुद्धौ श्रुतिवेषः कार्यः ।
इति ज्योतिषम् ॥

श्रुतिस्फोटा, स्त्री, (श्रुति स्फोटयतीति । स्फुट् +
अच् । टाप् ।) कर्णस्फोटा लता । इति राज-
निर्घण्ट ॥

श्रुव, पु, (श्रु + क् ।) याम् । इति जटाधर ॥
चूवे, स्त्री । इति केचित् ॥

श्रुवा, स्त्री, सूत्र्या । इति राजनिर्घण्ट ॥
श्रुवाह्वत्, पु, विकह्वतह्वत् । इति राजनिर्घण्ट ॥
श्रेढी, स्त्री, अद्भुतविशेषः । भिन्न भिन्न यत्किञ्चिद्-
द्रव्यादिकर्मकीक्रियते तद्वर्णनाया श्रेढ्या मिथ्य-
प्रायत्वात्तद्वर्णनानन्तरमारब्ध श्रेढोव्यवहारः ।
इति मुनोःश्रवणशकजतलोलावतीटीका ॥ अ-
न्याद्यसूत्रं यथा । अथ श्रेढोव्यवहारे करण-
सूत्रम् ।

“सैकपदप्रपदाहं मथैका
द्वद्वयुति किल सकलिताम्या ।
सा द्वियुतेन पदेन विनिष्ठी
म्यात् द्विहता किल सकलितैस्सन् ॥”
उदाहरणम् ।

“एकादीना नवान्ताना पृथक् सकलितानि मे
तेषा सकलितैकैश्च प्रचक्ष्ण गणक द्रुतम् ॥”
न्यास । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ।
लव्यान्ते तेषा सकलितानि । १ । ३ । ६ । १० ।
१५ । २१ । २८ । ३६ । ४५ । अथ तेषा सक-
लितैकानि । १ । ४ । १० । २० । ३५ । ५६ ।
८४ । १२० । १६५ । तस्य शेषसूत्रं यथा ।
करणसूत्रं सार्धंभार्या ।

“पादाधारमिते गच्छे गुणवर्गफलस्यै द्विगुणे ।
समहत्ताना सख्या तद्वर्गो वर्गवर्गश्च । स्वस्र
पदीनी म्याता अर्धसमानाश्च विषमाणाः ॥”
उदाहरणम् ।

“समानानर्धतुल्याना विषमाणा पृथक् पृथक् ।
हत्तानां वद मे सख्यामनुष्टुप्छन्दसा द्रुतम् ॥”
न्यास उत्तरो द्विगुणं गच्छे ८ लव्या सम-
हत्ताना सख्या २५६ । तथाहं समानश्च ६५२८० ।
विषमाणाश्च ४२८४८० । १०६० । इति लोलावती ॥

श्रेणि, पु, स्त्री, (श्रयति श्रेयते वा । श्रि +
“वर्हिश्चिशुश्रुद्धिति ॥” उदा० ४ । ५१ । इति

पि ।) निष्क्रिद्रपक्तिः । तत्पर्यायः । पंक्तिः २
श्रेणी ३ विष्णोली ४ वीथी ५ आलि । ६
पालि । ७ भावलि । ८ आली ९ पाली १०
भावली ११ वीथिः १२ वीथिका १३ राजी १४
राजिः १५ रेखा १६ लेखा १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ६ ।
“न षटपदश्रेणिभिरेव पङ्कज
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥”):
समानशिल्पिसहति । इति भेदिनी ॥ कोम्यानि
इति इङ्गरेजीयभाषा ॥ सेकपात्रम् । इति
विश्व ॥

श्रेणिका, पु, मगधदेशीयराजविशेषः । इति
हेमचन्द्र ॥

श्रेणी, स्त्री, (श्रेणि + कटिकारादिति ङीप् ।)
श्रेणि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु ।
१ । ४१ ।

“श्रेणीवन्धात् वितन्वद्भिस्त्रस्तथा तीरणञ्जम् ।
सारसै कलनिर्घाटे कच्चिदुनमिताननी ॥”
श्रेय, [स] स्त्री, (इदमनयोरतिशयेन प्रशस्यम् ।
प्रशस्य + इयसुन् । “प्रशस्यस्य अ ।” ५ । ३ ।
६० । इति अ ।) धर्मम् । मुक्ति । इत्यमरः ॥
(चतुर्वर्ग एव श्रेयः । यथा मनु । २ । २२४ ।
“धर्मार्थादुच्यते श्रेयः कामार्थां धर्मं एव च ॥
अथं पवेह वाश्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥”
“धर्मार्थकामात्मक परस्परविरोद्धस्त्रिवर्ग एव
पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवञ्च
बभूवुन् प्रत्युपदेशो न मुमुक्षुन् । मुमुक्षूषान्तु
भोज एव श्रेय इति षष्ठे वक्ष्यते ॥” इति
तद्योकाया कुल्लूक ॥) शुभम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, रघु । १ । ७६ ।
“प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पुण्यपुनाञ्चतिक्रम ॥”)
श्रेयसो, स्त्री, (इयः नयोरतिशयेन प्रशस्या ।
प्रशस्य + इयसुन् । प्रशस्यस्य अ ।) उगित्वात्
ङीप् ।) हरितक्री । पाठा । करिपिप्पली ।
इत्यमरः ॥ रास्त्रा । इति विश्व ॥ शुभयुक्ता च ॥
श्रेयास, पु, हत्तार्हविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
श्रेयान्, [स] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य ।
प्रशस्य + इयसुन् । “प्रशस्यस्य अ ।” ५ । ३ । ६० ।
इति अ ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु ।
१० । १२२ ।
“प्रतिश्रद्धाच्छिल श्रेयास्ततोऽप्युच्छः प्रशस्यते ॥
शुभयुक्तश्च ॥
श्रेष्ठ, लो, (अयमेवामतिशयेन प्रशस्य ।
प्रशस्य + इयसुन् । प्रशस्यस्य अ ५ । ३ । ६० ।
इति अ ।) गोदुग्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रेष्ठ, पु, (प्रशस्य + इयसुन् ।) कुवेरः । नृपः ।
द्विजः । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महः देवः । यथा,
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे ॥ १३ । १७ । ४० ।
“विश्वरूप स्वयं श्रेष्ठो बलवारी बलौ गण ॥”)
श्रेष्ठ, त्रि, (प्रशस्य + इयसुन् ।) प्रशस्तः । वरः ।
(यथा, रामायणे । २ । १ । २० ।

“इच्छे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रज ॥”
तत्पर्याय । श्रेयान् २ पुष्कल ३ सत्तम ४
अतिशोभन ५ । इत्यमर ॥ मुख्य ६ वरेष् ७
प्रमुख ८ अग्र ९ अग्रहर १० उत्तम ११
प्रग्रह १२ अनुत्तमः १३ अग्रीय १४ प्रवेक १५
अग्र १६ अग्रिय १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
अनवर १८ अग्रिमः १९ प्राग्र २० प्राग्रहर २१
प्रग्रह २२ । इति जटाधर ॥ वृद्धः । ज्येष्ठः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
श्रेष्ठकाष्ठ, पु, श्रेष्ठ काष्ठमस्य ।) शाकवृक्ष ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
श्रेष्ठा, स्त्री, (इयमासामतिशयेन प्रशस्या । इष्टन् ।
टाप् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्ट ॥
मेदा । इति केचित् ॥ उत्तमा नारी च ॥
श्रेष्ठा, स्त्री, (श्रेष्ठ अन्नम् ।) वृक्षाक्षम् । इति
राजनिर्घण्ट ॥
श्रेष्ठाश्रम, पु, (श्रेष्ठ आश्रम ।) गृहस्थाश्रम ।
आश्रमत्रयाणां पालकत्वात् ॥
श्रेष्ठी, [न्] पु, (श्रेष्ठ धनादिकमस्यस्येति । इनि ।)
कुलोत्तमशिल्पी । यथा,—
“कुलीकस्तु कुलीश्रेष्ठी कुलश्रेष्ठिनि शिल्पि-
नाम् ॥”
इति जटाधर ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ७८ । १० ।
“श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्रा पुरोहिता
कुमुदैः ॥”)
श्रे, स्त्रेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
अक०-अनिट् ।) आश्रयति रौद्राक्षो क । इति
दुर्गादास ॥
श्रे म पचने । इति कल्पद्रुम ॥ स्वा० पर०-
अक०-अनिट् ।) म, अपयति । इति दुर्गा-
दास ॥
श्रेण, ऋ सघाते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ अशुशोणत् । सघातो
राशीकरणम् । इति दुर्गादास ॥
श्रेण, पु, (श्रेणतीति । श्रेण रुघाते + अच् ।
यद्वा श्रेणतीति । श्रु अचण बाहुलकात् न ।
इत्यणाद्विटीकाया उज्ज्वलदत्त । ३।६।) पङ्ग ।
इत्यमर ॥
श्रेणा, स्त्री, (श्रेणसघाते + अच् ।) अचण-
नक्षत्रम् । (यथा, भागवते । ८ । १८ । ५ ।
“श्रेणाया अचणद्वादशा मुहूर्तं अभिजति प्रभु
सर्वं नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्मदक्षिणम् ॥”)
काञ्चिकम् । पक्के, त्रि । इति केचित् ॥
श्रेणि, स्त्री, (श्रेण सघाते + इन् । यद्वा, श्रु-
अचण + “वर्हिश्रुश्रिति ।” उणा० ४ । ५१ ।
इति नि १) कटि । इत्यमर ॥ (यथा, बृहत्
संहितायाम् । ५६ । ७ ।
“कुक्षतोरुद्रमन्तसा सङ्गमश्रेणिमण्डला ।
पुलिनाभ्युन्नतो रसा हसहासाश्च निम्नगा ॥”)
सा तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति । इति सुख-
बोध ॥ पत्न्या । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रेणिकल, स्त्री, (श्रेणिकल फल फलकमिव ।) कटिः
इति राजनिर्घण्ट ॥
श्रेणिकलक, स्त्री, (श्रेणिकल + स्वार्थे कन् ।)
कटिपार्श्व । तत्पर्याय । कट २ । इत्य-
मरः ॥ फलक चर्म तदाकारत्वात् श्रेणिकः
फलकमिव श्रेणिकलकम् । कश्चित् आश्रयति
कटं कटे वर्षावरणयो षल् । कटि । इति
केचित् । इति भरत ।
श्रेणिकल, स्त्री, कटिसूत्रम् । इति धनञ्जय ॥
श्रेणिसूत्र, स्त्री, (श्रेणिसूत्र सूत्रम् ।) खड्ग-
बन्धनसूत्रम् । परतला इति हिन्दीभाषा ॥
कटिबन्धनसूत्रम् । इति केचित् ॥ घुन्शी इति
भाषा ॥
श्रेणी, स्त्री, (श्रेणिकल + वाङीष् ।) कटि । पत्न्या ।
इति भरतद्विरूपकोष ॥
श्रेण, [स्] स्त्री, (श्रु + असुन् । तुट् च ।) कर्ष ।
नदीवेग । इति जटाधर ॥ इन्द्रियम् । यथा,
“हृषीकमच करण श्रेण ख विषयीन्द्रियम् ॥”
इति हेमचन्द्र ॥
श्रेणव्य, त्रि, (श्रु + तव्य ।) अचणीयम् । यथा,
“अध्येतव्य न चान्येन ब्राह्मण चक्षिय विना ।
श्रेणव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्य कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
श्रेण, [ऋ] त्रि, (श्रेणतीति । श्रु + ङच् ।)
अचणकर्त्ता । यथा,—
“अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रेण च दुर्लभ ॥”
इति हितोपदेश ॥
श्रेणश्रेणव्ये प्रमाणमाह ।
“पठेदर्थं बुधमान आचयेद्दे नरोत्तमे ।
श्रेण तु प्राप्नुष्वी भूत्वा श्रेणयात् भक्ति-
तत्पर ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्याय ॥
श्रेण, स्त्री, (श्रुयतेनेनेति । श्रु + “हुयामाशु-
भमिभ्यस्त्रन् ।” उणा० ५ । १६७ । इति तन् ।)
कर्णम् । इत्यमर ॥ (यथा, रघु । ७ । १६ ।
“इत्युक्ता पौरवधूमसुखेभ्य
श्रेणवन् कथा श्रेणसुखा कुमार ॥”)
श्रेणियता । इति त्रिकाण्डशेष ॥
श्रेणिय, पु, (श्रेणोऽधीति इति । छन्दोऽन् + श्रेणिय
छन्दोऽधीति । ५ । ७ । ८४ । इति घनप्रत्ययेन
माधु ।) वेदाध्यैब्राह्मण । तत्पर्याय ।
छान्दस २ । इत्यमर ॥ श्रुयते धर्माधर्मावनेन
इति श्रेणो वेद ब्राह्मणसिद्धिः श्रेण वेत्ति
अधीते वा श्रेणिय ढधे कादिति इय । छन्दो-
ऽधीति इत्यर्थे इये छन्दोऽध्यस्य श्रेणोऽदेशः ।
इति परे । छन्दो वेत्ति अधीते वा छान्दस ।
इति पूर्वेषु ण् । इति भरत ॥ ३॥ तस्य लक्षणं
यथा,—
“जन्मना ब्राह्मणो श्रेण संस्कारैर्हिज उच्यते
विद्याभ्यासौ भवेद्दिप्र श्रेणियस्त्रिभिरेव हि ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११६ अध्याय ॥
मानवे मार्कण्डेयपुराणे चाप्येवम् ॥ ३॥ अपिच ।

“एकां शाखा सकला वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च
षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रेणियो नाम धर्म्मवित् ॥
इति दानकमलाकर ॥
श्रेणियता, स्त्री, (श्रेणियस्य भावः । श्रेणिय +
तल् ।) श्रेणियधर्म्म । तत्पर्याय । श्रेणम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
श्रेण, स्त्री, (श्रुतौ भवम् । श्रुति + अण् ।) गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणाम्नय । यथा,—
“अयो ये गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाम्नय ।
इदमग्नित्रिक श्रेण त्रेताग्निहोत्रमित्यपि ॥”
इति जटाधर ॥
श्रेण, त्रि, (श्रुतौ भव । श्रुति + अण् ।) श्रुति-
विहितधर्म्मादि । यथा,—
“धर्म्मज्ञैर्विहितो धर्म्म श्रेणः स्मार्त्तो हिधा द्विजैः
दानाग्निहोत्रसम्बन्धमिच्छा श्रेणस्य लक्षणम् ॥
स्मार्त्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियत्रैर्युत ।
पूर्वेषु वेदयित्वेह श्रेण समर्पयोज्ज्वन् ॥
ऋचो यजूषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि सा श्रुति
मन्वन्तरस्थातीतस्य स्मृत्वा तन्मनुरब्रवीत् ॥
तत स्मार्त्तं स्मृतौ धर्म्मो वर्णाश्रमविभागश्च ।
एव वै द्विविधो धर्म्म श्रेणाचारः स उच्यते ॥
इत्यावेदात्मक श्रेण स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मक ॥
इति मात्स्ये १२० अध्याय ॥
अपि च । अधिकरणमालाक्षणाधवाचार्य-
धृतपराशरभाष्ये शातातप ।
“श्रेण कर्म्म स्वयं कुर्यादच्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्
अशक्तौ श्रेणमप्यन्य कुर्यादाचारमन्तत ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
श्रेण, स्त्री, श्रेणमेव । प्रज्ञादित्वाद्ण् । कर्म्म ।
(श्रेणियस्य भावः कर्म्म वा । “हायनान्तयुवा
दिभ्योऽण् ।” ५ । १ । १३० । इत्यण् । “श्रेण-
ियस्य यलोपश्च वाच्य ।” इति यलोप ।)
श्रेणियकर्म्म । तत्पर्याय । श्रेणियता २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (श्रेणस्य भावः कर्म्म
वा । अण् ।) श्रेणकर्म्म च ॥ (श्रेणाणां समूह
“भिन्नादिभ्योऽण् ।” ४।२।३८ । इति अण् ॥)
श्रेणव्य, देवहविर्दानम् । इत्यमरः । देवहवि-
र्दान इत्यनेनाय मन्व सूचित । इति भरत-
मतम् ॥
श्रेणा, स्त्री, श्रेण आह्वा आह्वा यस्य ।) पङ्गम् ।
इति केचित् ॥
श्रेण, इ ड सर्पे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्त स्थलतीयवर्ण-
युक्तादि । इ, अङ्गते । ड, अङ्गते । सर्पे गति
इति दुर्गादास ॥
श्रेण, त्रि, (श्रेण आलिङ्गने + “श्रेणेरशोप-
घाया ।” उणा० ३ । १८ । इति क्त्वा अकार-
शोपघाया ।) अल्पम् । इत्यमर ॥ मनोहरम् ।
इत्यणादिकोष ॥ (यथा, मनु । २ । १५८ ।
“अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेणोऽनुशासनम्
वाक् चैव मधुरा श्रेणा प्रयोज्या धर्म्म-
मिच्छता ॥”)

श्लेषकं, क्लो, पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(त्रि, श्लेषमेव । स्वार्थे कन् ।) मनोहरश्च ॥
श्लेषत्वक, [च्] पु, (श्लेषा मनोहरा त्वक्
यस्य ।) अस्मन्तकवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरवस्त्रलक्ष ॥
श्लेष, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) । अन्तःस्थलतौयवर्णयुक्तताल-
व्यादि । इ, श्लेषति । इति दुर्गादासः ॥
श्लेष, त् क दोर्ब्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भद्रन्तसुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थ-
लतौययुक्तादिः । क, श्लेषयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
श्लेष, त्रि, (श्लेषयतीति । श्लेष + अच् ।) श्रियिल ।
यथा । "श्रियिल प्रश्लेषः श्लेष ।" इति जटा-
धरः ॥ (यथा, भाषे । ७ । ६२ ।)
"श्लेषशिरसिजपातभारा-
दिव नितरां नतिमङ्गिरसभागे ॥"
दूर्बलः । इति श्लेषधात्वर्थदर्शनात् ॥
श्लेष, ष्ट व्याप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतौययुक्तः । ष्ट,
अश्लेषत् । इति दुर्गादासः ॥
श्लेष, ष्ट कथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०
भाज०-सक० सेट् ।) अन्तःस्थलतौययुक्तः
तालव्यादि । कथन प्रशंसा । ष्ट, अश्लेषत् ।
ऋ, श्लेषते गुणिनं गुणो । इति दुर्गादासः ॥
श्लेषा, स्त्री, (श्लेष कथने + ष । टाप् ।)
प्रशंसा । (यथा, रघुः । १ । २२ ।)
"अने भौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लेषाविपर्यय
गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव ॥"
परिचर्या । अभिज्ञासः । इति मेदिनी ॥
श्लेष, त्रि, (श्लेष + षत् ।) श्लेषनीयः । प्रशंस्यः ।
यथा,—
"श्रीरवितास्त्राचार्यमित्रा श्लेषास्तवभवन्-
सुखा ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ११ । ८६ ।)
"आहितो जयविपर्ययोऽपि मे
श्लेष एव परमेष्ठिना त्वया ॥"
श्लेष, क्लो, (श्लेषति अहादीनि । श्लेष +
"श्लेषे कश्च" उपा० । १ । ३३ । इति कु । कश्चा-
स्तादेशः ।) ज्योतिःशास्त्रम् । इत्यणादिकोषः ॥
श्लेष, पुं, (श्लेष आलिङ्गने + कुः ।) भृत्य । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुषादिहृत्ति ॥ श्लेषः । इत्यु-
पादिकोषः ॥
श्लेष, उ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) श्लेषेण । अन्तःस्थलतौययुक्तः ।
उ, श्लेषित्वा श्लेषा । इति दुर्गादासः ॥
श्लेष, भौ य छ जि श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्तःस्थलतौय-
युक्तादिः । भौ श्लेषा । य, श्लेषति । छ,
अश्लेषत् । आलिङ्गने तु अश्लेषत् । जि श्लेषो-
ऽस्ति । श्लेष आलिङ्गनम् । तच्च बाहुभ्यामेव

रुद्रम् । श्लेषति कामपीति जयदेवः । प्रासा-
वप्ययम् । श्लेषति ह्य च क्षता । इति दुर्गा-
दासः ॥
श्लेष, क श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतौययुक्तः । क, श्लेष-
यति । इति दुर्गादासः ॥
श्लेषा, स्त्री, आलिङ्गनम् । त्रिकाण्डशेषः ॥
श्लेषः, त्रि, (श्लेष + ऋः ।) श्लेषयुक्तशब्दादि ।
भित्तिर्यकैकरूपान्वितवाक्यम् । तस्य लक्ष्य
यथा,—
"श्लेषमिष्टमविसृष्टमेकरूपान्वितं वचः ।"
इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥
श्लेषोपदः, क्लो, (श्लेषयुक्तं हृदिमत् पदमत्रेति । पृषो
दरादित्वात् साह ।) स्तौतपादादि । गोद
इति भाषा । तत्पर्यायः । पादवल्मीकम् २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४८५ ।)
"यज्ञोपकारक यज्ञ भूषणं यत् प्रकोपमातनुते ।
गुरुणापि तेन कार्यं पदेन किं श्लेषदेनेव ॥"
अथ श्लेषोपकारः । तत्र श्लेषस्य विप्रकृत
निदानमाह ।
"पुराणोदकभूयिष्ठा सर्व्वर्षु च शीतलाः ।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लेषदानि विशेषतः ॥"
विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लेषोपद भवति
इति बोध्यते ॥३॥ सामान्यं लक्षणमाह ॥
"यः सज्वरो वक्ष्यजो मृशार्तिं
शोयो नृणा पादगतः क्रमेण ।
तत् श्लेषदं स्यात् करुणैवकर्ण-
शिशोष्ठनासास्त्रपि केचिदाहुः ॥"
तत् त्रिविधम् । वातिकं पैत्तिकं श्लेषिकञ्चेति ।
तेषा लक्षणमाह ।
"वातज कृष्णरुचि हि स्फुटित तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तसर्जं चास्य बहुशो च्चर एव च ॥
पित्तज पीतसङ्घातं दाहज्वरसुत मृशम् ।
श्लेषिकन्तु भवेत् श्लेष तथा पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥
दौर्लभ्येतानि जानीयात् श्लेषदानि कफो-
च्छ्रयात् ।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥"
असाध्यमाह ।
"वल्मीकमिव सजातं कण्ठकैरुपचीयते ।
सर्व्वान्नाक महत्त्वन्तु वर्जनीयं विशेषतः ॥
यत् श्लेषलाहारविहारजातै-
र्जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः ।
सासावमप्यत्र तु सर्व्वलिङ्ग
सकण्डुक वापि विवर्जनीयम् ॥३॥"
श्लेषोपदस्य चिकित्सा ।
"लङ्गनालेपनस्त्रेदेरचनै रक्तमोचणैः ।
प्रायः श्लेषहरैरुष्णैः श्लेषदं समुपाचरेत् ॥१॥
सिद्धार्थमोभास्त्रनदेवदारु-
विश्लेषधैर्मूत्रयुतैः प्रलिम्बेत् ।
पुनर्नवानागरसर्षपाणा
कस्केन वा-काञ्चिकपिशितेन ॥

श्लेषोपदमिति श्लेषः ॥ २ ॥
"धतुरैरुनिर्गुणैर्वर्षाभूयिष्यसर्व्वपैः ।
प्रलेपः श्लेषोपद इति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥१॥
असाध्यमपि यात्यन्त श्लेषोपदं शिरकासजम् ।
मूलेन सहचरायास्त्रास्त्रमिश्रेण श्लेषनात् ॥
तालस्य फलरसो ग्राह्यः ॥ ४ ॥
सप्तलास्थूलपत्राणां कस्केन तस्मै न वारिष्या ।
संसृष्टं लवणोपेतं सेवितं श्लेषोपदं हरेत् ॥५॥
शाखोटवस्त्रकलाय गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।
श्लेषदाना विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥६॥
रजनीं गुडसयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वर्षोत्थ श्लेषोपद इति दद्रुकुष्ठं विशेषतः ॥७॥
वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्लवा सह योजितम् ।
सचीद्र श्लेषोपद लिङ्गात् चिरोत्थं श्लेषोपदं जयेत् ॥
गन्धर्व्वतैलसिद्धा हरौतकीं गोऽम्बुना पिबति ।
श्लेषोपदविचम्बुमुक्तो भवत्यसौ समराशेण ॥
गन्धर्व्वतैलं परण्डतेलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण ॥९॥
इति श्लेषोपदाधिकारः । इति भाष्यप्रकाशः ॥३॥
तस्य कर्मविपाको यथा । गोतमोऽपि काचिद्-
विशेषमाह । अनृतवागुल्लणो मुहुर्मुहुः संलग्न-
वाक् जलोदरो दारुणागौ कूटसाची श्लेषोपदौ ॥
इति मिताक्षराया प्रायश्चित्ताध्यायः ॥ कूटसा-
क्षस्य सुरापानसमत्वं नानुपातकत्वात् तत्कर्म-
जन्यश्लेषोपदरोगयुक्तेन पराकत्रत कर्तव्यम् । इति
मन्वादिमतम् ॥
श्लेषोपदप्रभवः, पु, (श्लेषोपदस्य प्रभवतीति । प्र +
भू + अच् ।) आम्नश्चः । इति शब्दमाहा ॥
श्लेषोपदापहः, पु, (श्लेषोपदं अपहन्तीति । अह
+ ङ ।) पुच्छजीवश्च । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
श्लेषः, त्रि, (श्लेषोपदोऽप्येति । श्लेष + लच् ।
रस्य ल ।) लक्ष्मीवान् । इति श्रीसप्त-
टीकाया स्वामी ॥
श्लेषः, पु, (श्लेष + षच् ।) संयोगः । तत्पर्यायः ॥
सन्धिः २ । इत्यमरः ॥ दाहः । आलिङ्गनम् ।
इति श्लेषधात्वर्थदर्शनात् ॥३॥ (यथा आर्या-
सप्तशत्याम् । ३८८ ।)
"पुलकितकठोरपीवरकुचकलश्लेषवेदना
मित्रः ।
अश्लेषोपधीतफणो वाच्छति मानग्रहं
देव्याः ॥२॥ ॥३॥
श्लेषयतीति । श्लेष + "श्लेषाधासुसंज्ञिति ।"
३।१।१४१ । इति ष. ।) शब्दालङ्कारविशेषः ।
तस्य लक्षणादियथा,—
"वाच्यमेदेन भिन्ना यद्युगपद्वापयस्युः ।
श्लेषयन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावचरादिभिरुपधा ॥"
अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शने काव्यमार्गे स्वरो
न गच्छते इति च न ये वाक्यभेदेन भिन्ना अपि
शब्दा यद्युगपदुच्चारणेन श्लेषयन्ति भिन्न-
स्वरूपमपद्रवते स श्लेषः ॥३॥ स च वर्षोपद-
लिङ्गभावाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तवचनानां भेदा-
दष्टधा । क्रमेणोदाहरणम् ।

“अलङ्कार’ शब्दाकरनरूपाल परिजनो
विशौर्णाङ्गो भङ्गी वसु च त्व एको बहुवयाः ।
अत्र श्लेषं स्थाणोरपि भवति सर्वाभरगुरो-
र्विधौ वक्रो मूर्द्धि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥
पृथक्कार्तल्लरपात्रे भूषिननि शेषपरिजन देव ।
विलसत्करेणगहन सम्प्रति समभावयो’ सटनम्
भक्तिप्रह्वविनो कनप्रणयिणो नौनोत्पलस्यर्हिनी
स्थानानखनता समाधिनिरतैर्नैते हितप्राप्तये।
साधयैकमहानिधौ रसिकता लक्ष्माष्टशो-
स्त्वन्वती
युष्मार्कं कुरुता भवार्तिशमन नेत्रे तनुर्वी
हरे ॥”

एष एव वचनश्लेषोऽपि ।

“महदे सुर सन्धमे तमवसमास गमागमा
हरणे ।

हर बहु शरणं त चित्तमोहमवसर उमे
सहमा ॥

अर्थं सर्वाणि शस्त्राणि हृदि श्लेषु च वक्ष्यति
सामर्थ्यकदमिवाणा मित्राणाञ्च नृपात्मज ॥

रंजनिरमणमीने पादपद्मावलोक-
क्षणसमयपराता पूर्वसम्पत्सहस्रम् ।

प्रथमनिवहमर्थं जातु चित्तप्रसादा-
दहमुचितरुचि स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥

सर्वस्व’ हर सर्वस्य त्व भवच्छेदतत्पर ।
नयोपकारसामुख्यमायामि तनुवर्तनम् ॥”

‘भेदाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवभो भवेत् ॥’
नवभोऽपोत्वपिभिन्नक्रम । उदाहरणम् ।

“योऽसक्तत् परगोत्राणां षष्ठच्छेदक्षणसम ।
शतकोटिदतां दिभ्रद्विषुधेन्द्र स राजते ॥”

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् हावपर्थो काञ्ची
भनु खरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां

तदभेदादभिनप्रयत्नोच्चार्याणाञ्च शब्दानां बन्धे
ऽनियमेनालङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतु । शब्द

श्लेषोऽर्थश्लेषेति द्विविधोऽप्ययमर्थालङ्कारमध्ये
गणितोऽन्वयि रिति कथमय शब्दालङ्कार ।

उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगत-
त्वेन यो विभाग सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव

व्यतिष्ठते । तथा हि कष्टत्वादिमाहत्वाद्यनुप्रा-
सादयो व्यर्थत्वादिप्रौढत्वाद्युपमादय सहावत-

दभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्य-
प्यन्ते । तथाहि ।

“स्वयं पल्लवाताम्बुसत्करविराजिता ।”
इत्यम्बुश्लेषः ॥ प्रभातसन्धे वा श्लापफल्लुख्ये

हितप्रदेति सुभङ्गशब्दश्लेषेति हावपि शब्दे-
कसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम्

न त्वाद्यर्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स विषय
यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना ।

यथा,—
“स्तोकैर्नोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्
अहो स्वदेयो वृत्तिसुजाकोटे खलस्य च ॥”

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेषः । अपि
तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरपमा । तथा हि ।

यथा कमलमिव मुख मनोऽमेतत् कथतितरा
मित्यादौ गुणश्लास्ये क्रियाश्लास्ये उभयश्लास्ये

वा उपमा तथा सकलकाल पुरमेतत्काल सप्रति
च सिताशुविम्बमिवेत्यादौ शब्दमात्रश्लास्ये-

ऽपि युक्तैव तथा श्लुक्तं रुद्रेण । स्फुटं
अर्थालङ्कारावेतौ उपमासमुच्चयौ किन्तु ।

आश्रित्य शब्दमात्र सामान्यमिहापि सम्भवत
इति । न च कमलमिव मुख्यमित्वादि साधा-

रणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तु
युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । देवत्वमेव

पातालमाशाना त्व निबन्धनम् । त्वस्वामरमरुद-
भूमिरैको लोकत्रयात्मक । इत्यादिश्लेषस्य

चोपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषय । इति
द्वयोर्योगे सहार एव उपपत्तिपर्यालोचनं तु

उपमाया एवायं युक्तौ विषय अन्यथा विष-
यापहार एव पूर्णोपमाया स्यात् । न च

अविन्दुसुन्दरी नित्य गलल्लावण्यविन्दुकृत्यादौ
विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि तु श्लेष-

प्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न ह्यलङ्कारप्रति-
पादकः शब्दः श्लेषः द्वितीयार्थस्य प्रतिभात

मात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास
इव विरोधः । श्लेषाभास इव श्लेषस्तस्मादेव-

मादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारा-
न्तरमेव साधौ । तथा च सह शतशतानि-

नान्य कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान् भवान्
“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुर भर ।

अहो देवगतिशिला न तथापि समागमः ॥
आदाय चापमचल कला हीन गुण विषम-

दृष्टि ।
यस्मिन्मच्युतशरो लक्ष्मभाङ्गीन्मस्तस्मै ॥”

इत्यादावैकदेशविषयित्वरूपश्लेषव्यतिरेकसमासो
क्तिविरोधत्वमुचितं न तु श्लेषत्व शब्दश्लेष इति

चोच्यते । अर्थालङ्कारमध्ये च लक्षत इति
कोऽयं नय किन्तु वैचित्र्यमलङ्कार इतियत्रैव

कविप्रतिभासरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रतेति
सैवालङ्कारभूमि । अर्थमुखमपेक्षित्वमेतेषां

शब्दानामिति चेत् अनुप्रासादीनामपि तथैवेति
तेऽप्यर्थालङ्कारा किं नोच्यन्ते रसादिव्यक्तक

स्वरूपवाच्यविशेषव्यपेक्षेत्यनुप्रासादीनामल-
ङ्कारताशब्दगुणदोषाणामप्यर्थपिचयैव गुणदो-

षतः । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव
व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् ।

विधौ वक्रो मूर्द्धि स्थितवतोत्यादौ च वर्णादि-
श्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वोऽर्थश्लेषत्व शब्दभेदेऽपि

प्रसङ्गतामित्येवमादि श्लेष विचार्यम् । इति
काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णया नाम ८

उल्लास ॥
श्लेषकः, पु (श्लेषा एव । स्वार्थे कन् ।) कफः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेषा, स्त्री, (श्लेषाण इतीति । इन+टक्
अभिधानात् टाप् ।) मल्लिका । केतकी । इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ श्लेषनाशके, वि ॥

श्लेषा, स्त्री, (श्लेषाण इतीति । इन+टक् ।
टित्वात् स्त्रीप् ।) श्लेषिणी । इति जटा-

धरः ॥ मल्लिका । इति मेदिनी ॥ विकटु ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्लेषणः, वि, (श्लेषा अस्तास्येति श्लेषन्+
“लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः श्लेषेण ॥” ५

२ । १०० । इति न ।) कफौ । इत्यमरः ॥
श्लेषणा, स्त्री, (श्लेषन्+पामादिस्त्वात् न ।

टाप् ।) वृक्षविशेषः । यथा,—
‘गुरुस्त्वस्वस्त्यर्षी च श्लेषणा च हृषापि च ॥’

इति शब्दमाला ॥
श्लेषल, वि, (श्लेषास्तास्येति श्लेषन्+
“मिष्ठादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ८७ । इति लच् ।)

श्लेषयुक्तः । इत्यमरः ॥
श्लेषल, पु, श्लेषन्+लच् ।) वृक्षविशेषः । वृ-
यार इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेषह, पु, (श्लेषाण इतीति । इन+ह ।)
कटफलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । कफ-

नाशके, वि ॥
श्लेषा, [न] पु, श्लेष+“सर्वधातुभ्यो मणिन् ।”

उणा० ४ । १४४ । इति मणिन् ।) कफः ।
इत्यमरः ॥ तस्य प्रकीर्णहेतुर्यथा,—

“गुरुमधुररसातिस्त्रिगुणदुग्धे च्चुम्ब-
द्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिं प्रपूरै ।

तुङ्गिनपतनकाले श्लेषण सप्रकीर्ण
प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते ॥” * ४

तस्य लक्षणं यथा,—
“स्त्रीमित्य मधुरास्यता शिथिरता शौक्य

प्रसेको मल-
प्राचुर्यं स्थिरता रसस्य लवणः कण्डूरतिस्त्वप्यत

भालस्य चिरकारिता कठिनता शोथारुचि’
श्लेषता

तन्द्रा दम्भुपदेहकासगुरुता एता कफोक्ता
रज ॥” * ४

अन्य प्रथमताकारणं यथा,—
“गुरुशीतलदुग्धे मधुरस्थिरपिच्छिला ।

श्लेषण प्रथमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणा ॥
रूक्षचारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठोवन-

स्त्रीसैवाध्वनिमुहजागरतिक्लीडापदाघातनम्
धूमालुष्णशिरोविरैकवमनस्वे दोषनाहादिक

पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेषाणमुद्य
जयत् ॥” * ४

स च पञ्चविधो यथा,—
“अवलम्बक इत्येकं क्लृप्तकं श्लेषकोऽपर ।

बोधकम्पकञ्चेति श्लेषा पञ्चविधः स्मृतः ॥” *
एतेषां लक्षणानि यथा,—

“कफधाक्लान्तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्याति श्लेषा प्राप्नोत्युव स्थित ॥

आमाश्रयाश्रित सोऽन्नको दनात् क्लृप्तकं
स्मृतः ॥” *
श्लेषकः श्लेषणात् सन्धे च च सन्ध्या व्यव-

स्थितः ॥ ३ ॥

'वर्जयेत् मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च ।
भ्रूस्त्रं च शिशुकर्ष्वं च क्षातकफलानि च ॥")
अन्तक', पु, (श्लेषणा स्वसेवनजनितकफेन
अन्तयति नाशयतीति । अन्त + णिच् + खल)।
उत्तश्लेष' । बहुवार इति वङ्गभाषा । लसोद्ग
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्याय' । बहुवार' २
गिच्छिल ३ द्विजकुत्सित' ४ श्लेष' ५ शीत-
मल ६ शोत' ७ शाकट' ८ कर्णुदारक ९
रतद्रुम' १० गन्धपुष्प' ११ । अथ गुणा ।
कटुत्वम् । हिमत्वम् मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।
नादुत्वम् । पाचनत्वम् कृमिशूलहरत्वम् ।
शामासदोषमलरोधनघ्नघ्नणार्त्तिविस्फोटशान्ति-
करत्वम् । कफकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टे ॥
अस्यामफलगुणा । विष्टम्बित्वम् । रुचत्वम् ।
पित्तलफासनाशित्वम् । तत्पक्षफलगुणा' । मधु-
गत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेषत्वम् । शीतलत्वम् ।
गुरुत्वम् । इति भावप्रकाश ॥
श्लेषिक, त्रि, (श्लेषण शमनं कोपन वा ।
श्लेषन् + 'धातपित्तश्लेषभ्य शमनकोपनयो' ।
५ । १ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् ।
कफशमनम् । कफकोपनम् । इति व्याकरणम् ॥
श्लेषोद्भवम् । श्लेषसम्बन्धोयम् । इति श्लेष
शब्दात् षिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
सञ्चते । १ । ३ ।
'चिकित्साप्रविभागीये वाताभिष्यन्दवरण ।
पेतिकस्य श्लेषिकस्य शीघिरस्य तथैव च ॥")
श्लोक, ऋ ङ सघाते । वर्जने । सर्जने । इति ऋवि
कल्पद्रुम ॥ (स्वा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट्)।
सघात इह कन्दोविशिष्टवाक्यरचनम् । ऋ,
अगश्लोकत् । ङ श्लोकते कवि । इति दुर्गा-
दास ॥
श्लोक पु (श्लोक्यते इति । श्लोकसघाते + घञ्)।
प्रथम । गश्च । इत्यमर ॥ * ॥ (वाक् । इति
निघण्टु । १ । १११ ॥ "शुश्रुवणे 'इण् भीका-
पाशान्यतिमचिभ्य कन्' इति कन्प्रत्ययो
वाङ्मलकाङ्गवति गुण कविलकादित्वाङ्गत्वम् ।
श्रूयते इति श्लोक । यद्वा श्लोक सघाते 'पुमि
नङ्गाया घ ।' श्लोक्यते पद्यते रूपेण सङ्ग्यते
ऋविभि श्लोक ।" इति तट्टीका ॥) श्लोकनाम
कारणम् । यथा,—
'मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगम शाश्वती समा ।
यत्कौश्लमिथुनादेकमवधी काममोहितम् ॥
तस्यैव सुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीचत ।
शोकार्त्तनास्य शकुने किमिद व्याहृत मया ॥
चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।
शिष्यश्चैवाद्भवीहाक्यमिदं स मुनिपुङ्गव ॥
पादबन्धोऽक्षरसमस्तन्वीलयसमन्वित' ।
शोकार्त्तस्य प्रहसो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥"
इति रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे २२खर्ग ॥
श्लेष, ऋ सघाते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
यर०-सक०-सेट्) । ऋ, अश्लेषत् । सघातो
रश्लोकरणम् । इति दुर्गादास ॥

श्ल, [सु] व्य, अनागता' । इत्यमरः ॥ कालि
इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ३६ ।
"श्लो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥")
श्ल-श्लेयस, क्लौ, (श्ल-आगामिकाले श्लेयो यत्र ।
"श्लसो वसीय-श्लेयस" । ५ । ४ । ८० । इति
अच ।) कल्याणम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
भट्टि । ४ । ३८ ।
"श्ल-श्लेयसमवाप्तासि भ्राष्ट्रस्यां प्रत्यभाषि सा ॥")
परमात्मा । शर्म । इति मेदिनी ॥ कल्याण-
युक्ते, त्रि ॥
श्लक, इ ङ सर्पो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
आत्म०-सक०-सेट्) । वकारयुक्ताद्य' । इ,
शङ्कते । ङ शङ्कते । सर्पो गतिः । इति
दुर्गादास ॥
श्लगण, पु, (शुना गण' । कुङ्कुरसमूह' । यथा ।
हारादेयवयोरिसुमौ स्याता पित्तद्वि परे ।
श्लगदन्त्यङ्गोस्तु वा । न तु श्लगणप्रसृतीनाम् ।
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकाया दुर्गादास' ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । १४ ।
"श्लगणा नात्र दृश्यन्ते पिशाचा माम-
' भोजनाः ॥")
श्लच, ङ) गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम' ॥
श्लच, इ ङ) (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट्) । ह्री
वकारयुक्तादी । पुन पाठादायो नेदनुबन्ध' ।
ङिती तु ह्री । एऊ एवेत्पाठबलाहाद्य इति
नियमात् । ङ, श्लचते । इ, श्लच्यते । ङ,
श्लचते । इति दुर्गादास ॥
श्लठ, क) गती । असंस्कृते । संस्कृते । इति
श्लठ, इ क) कविकल्पद्रुम' ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट्) । ह्री वकारयुक्ता पुन पाठादायो
नेदनुबन्ध' । त्रय अर्था । क, श्लठयति । इ क
श्लठयति जन । गच्छति किमपि संस्करोति
वा इत्यर्थ' । संस्कारगत्योरिति कंचित् । इति
दुर्गादास ॥
श्लठ, त् क दुर्वीचि । इति कविकल्पद्रुम ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट्) । वकारयुक्त ।
श्लठयति नीच । कुत्सित वदतीत्यर्थ' । रमा-
नाथस्तु सम्यग्भाषणे इति मत्वा श्लठयति
सम्यग्बदतीत्यर्थ' इत्याह । सम्यग्भाग इत्यप्येके
इति दुर्गादास ॥
श्लदृक्, पु, (शुनो दृष्टेव कण्टकोऽस्य ।)
गोचुर । इति राजनिर्घण्टे ॥
श्लदृष्ट, स्त्री, (शुनो दृष्टेव कण्टकाहतत्वात् ।)
गोचुरक । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।
"पिपल्यादीना श्लदृष्टावसुकासव कुष्माण्डा-
दीना दाव्नीकरासव ॥")
श्लधूर्त्त, पु, (शुनि धूर्त्तस्तद्व्यञ्जकत्वात्) । शृगाल' ।
इति शब्दरत्नावली ॥
श्लनिश, क्लौ, (शुना निशा । "सुरासेना-
श्लनिशा, स्त्री,) च्छायाशालानिशा स्त्रियाश्च ।"
इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण विभागया क्लौष-
त्वम् ।) शुना निशा । इत्यमरभरती ॥ मत्त

कुङ्कुरनिशा । यथा,—
"यस्या मत्ता निशि श्लानः श्लनिशं श्लनिशा च
सा ॥"
इति षटाधर ॥
श्लपक् [च] पु, (श्लान पचतीति । पच + क्तिप् ।)
चच्छाल' । यथा । निपाद । श्लपच' श्लपक् ।
इति भरतघृतवोपाजित ॥ (यथा, मनु । १ । १८२
"शुनाश्च पतितरानाश्च श्लपचां पापरीगिषाम् ।
वायसाना क्लमौषाश्च श्लनकैर्निर्व्वयेत् सुवि ॥")
श्लपच, पु, (श्लान पचतीति । पच + अच् ।)
चच्छाल' । इत्यमर ॥ तस्य सञ्जा अन्त्याव-
सायी । तस्य धर्मो यथा,—
"चच्छालश्चपचानान्तु बहिर्गामात् प्रतिश्रय ।
अपपात्राय कर्त्तव्या धन येषा श्लगर्हभम् ॥
वासासि सृतचेलानि भिक्षभाक्षेषु भोजनम् ।
कार्याय समलहार' परित्रय्या च नित्यम् ॥
न ते समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाधरन् ।
व्यवहारो मियस्तेषा विवाह रुद्रशे' सह ॥
अत्र येषा पराधीन देय स्याद्भिन्नभाजने ।
रानौ न विचरैरुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयु' कार्यार्थं चिह्निना राजशासनेः ।
अबान्धव श्लवश्चैव निर्हरेयुरिति स्थिति' ॥
वध्याश्च हन्यु सतत यथाशास्त्रं दृपाश्रया ।
वध्यावासासि रुद्रायु' श्रयाश्चाभरणानि च ॥* ॥
चाण्डाल श्लपच सत्ता सतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्यावसायिन ॥"
तस्यात्रभक्षणे प्रायश्चित्त यथा,—
"अन्यावसायिनामन्नमश्रुयाद्यस्तु कामतः ।
स तु चान्द्रायण कुर्व्यात् तमन्नच्छमधापि वा ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वघृताङ्गिरोवचनम् ॥
श्लपाक, पु, (शुना पाक कार्यत्वेन यस्य ।)
चण्डाल । इत्यमरः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"चत्तुर्जातस्तथोप्रायाश्लपाक इति कीर्त्तयते ॥"
इति मानवे १० अध्याय' ॥* ॥
रजस्वलायास्तस्य स्पर्शने प्रायश्चित्त यथा,—
"चाण्डालेन श्लपाकेन ससृष्टा चेत् रजस्वला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवास स्यात् पञ्चगव्येन शुच्यति ।
ता निशान्तु व्यतिक्रम्य स्नानाद्युक्तान् कारयेत् ॥"
इति वचनान्तरदशनात् एतत् कामत । अत्रा-
ज्ञाने बृहस्पति ।
"पतितान्यश्लपाकेस्तु ससृष्टा स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥
प्रथमेऽङ्गि चिरात्रन्तु द्वितीये द्वादशमाचरेत् ।
अहोरात्र तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्षमाचरेत् ॥"
चतुर्थेऽङ्गीति श्लिष्टानात् पूर्वम् । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥
श्लफल, पु (श्लप्रिय फलमस्य ।) बीजपुर' । इति
रत्नमाला ॥
श्लफल्क, पु, त्रिष्णिपुत्र' । म च अङ्कुरयिता ।
यथा । अनभिन्नस्यान्वयेऽन्या वर्णाः । तस्मात्
श्लफल्क । तस्यभाव, कथितएव । श्लफल्कस्यान्व'

अवशुभः

अवस

अवा

अवशुभं नाम भ्राता । अवशुभद-
 क्तो गार्हपत्यमभयत् । इति श्रुतपुराणे ४
 पृष्ठी १५ अध्यायः ॥
 अवशुभः पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन ।)
 अशुभ । इति शब्दमात्रा ५
 अवशु कश्चि । गतो । तद्धे । इति कविकल्पद्रुम ५
 (पुरा० पर० मङ्ग० तद्धे अक्ष० मेट् ।) विल
 अवशुशुभम् । क. अवशुशुभि भाण्ण वानक ।
 अट इति नकि टो म्यो इत्यव्य रूपम् । अवशु-
 यति टोने टु चिन जीवतीत्यर्थे । तद्धम्यानि
 तन्त्र इत्यण्वाटा । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, स्त्री. (अवशुशुभे यदिति । अवशु विलि-
 कांशेण चम् ।) शिट्टम् । इत्यमरः ॥ (यथा
 माकण्डेय । ४७ । २८ ।
 "यन्तो यव्य वे गने म्यप्र दार पिधीयते ।
 न शोचिहति य मभ्यात् तटन्त तस्य जीवि-
 तम ॥")
 अवशु, पु. (टु शो नि गतिहस्तो + "टितोऽ-
 ग्नु ।" ३ । १ । ८८ । अग्नौ ।) शोष । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, यद्वत्सुदितायाम् । ३० । १० ।
 'अवशुशुभोनाटस्वरकारमभवा वणिक-
 पीडा ॥")
 अवशुषी स्त्री. (अवशुशुभे । अत्र गतिहस्तो +
 'अवशुशुभे' । उग्रा० ४ । ७१ । इति ईचि ।
 वा ङीप् ।) पीडा । इति मिहान्तर्कोमटी ॥
 अवशु, वेग । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अवा- पर०
 अक्ष० मेट् ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु क भाषे । इति कविकल्पद्रुम । (पुरा०-
 पर० मङ्ग० मेट् ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, वेग । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अवा- पर०
 अक्ष० मेट् ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, स्त्री. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥

अवशु । "अवशुशुभेऽवशुशुभामिधापी । अवा-
 ग्यामस्य अवशु इति वातुपाशयत्नम् ।" इति
 तद्दोकायां उक्त्वनदत्त ॥ पतिपदतो पिता ।
 इत्यमरः ॥ (यथा,—
 "अमारे अलु ममारे कारः अवशुशुभन्तिम् ।
 हिमानये हरः श्रेते हरि श्रेते महोदधी ॥"
 इत्युट्ट ॥)
 अवशु । इति मेदिनी ॥
 अवशु, पु. (अवशुशुभे अवशुशुभे तो । "अवशुः
 अवशु ।" १ । २ । ७१ । इति पाठिक पक-
 शेष ।) अवशुशुभे । इति चानातोऽयम् ।
 इत्यमरः ॥ अवशुशुभे इति भाषा ॥
 अवशु, पु. (अवशुशुभेऽवशुशुभामिधापी । अवशु-
 "रानवशुशुभेऽवशुशुभे" ४ । १ । १३० । इति
 यत् ।) देवरः । अशुभः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 कदासुरिकागरे । १८ । ५० ।
 ट्टी वैदेहदेवे च राज्य गोपालकाय सः ।
 सत्कारहेतोर्नृपति अवशुशुभ्यानुगच्छते ॥")
 अवशु, स्त्री. (अवशुशुभे स्त्री । अवशुशुभे + "अवशु-
 शुभोकारनीयम् ।" ४ । १ । ८८ । इत्यव्य वार्त्ति-
 कोमवा ऊट् उकारनोपस्य ।) पतिपदतो प्रसू ।
 इत्यमरः ॥ अशुभे इति भाषा ॥ ० तस्या
 सुपासि महाविश्रासकारण यथा—
 अशुभ्याथ उवाच ।
 "मया ते दुहिते दत्ता पुत्रायै वरवर्णिनी ।
 मा च त्वकार्यया प्रीक्षा दुहिते जन्तुघानिनः ।
 अतोऽर्थमागतोऽहं ते गृह्य प्रति समीक्षितुम् ।
 आचार देवपूजाश्च अतिथीनाञ्च तर्पणम् ॥
 एतेषामेकमप्यत्र कुर्वन्मयि न दृश्यते ।
 तदग्रहं गन्तुमिच्छामि पितृणा आहकाभ्यया ॥
 अग्रहं नैव भुञ्जामि पितृणा कार्यमित्युन ।
 परं व्याधौ नीवघाती न तु तद्विकल्पिक ॥
 मन्मता जीवघातस्य उदटा त्वत्सुतेन च ।
 त्वत्प्रदत्तं मम प्रायश्चित्त तर्पणम् ॥
 गयमता न नोऽथाय गता नारी तदा अर ।
 मा श्रुत्वा मम श्रुत्वा पितामो भवतु कश्चित्
 मा च सुपा कदाचित् स्नात् या अशु-
 जीवतोऽभिषेम् ।
 एषमज्ञा गतो व्याघ्र अग्रहं प्रति मामिति ॥"
 इति वाराणे आदिकतत्तान्त्रनामाश्रयः ।
 अवशुशुभे, पु. (अवशुशुभे अवशुशुभे तो ।) अवशु-
 शुभे । इति शब्दमात्रा ५ ।
 इत्यमरः ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥

अवाशुशुभेऽवशुशुभामिधापी । अवा-
 ग्यामस्य अवशु इति वातुपाशयत्नम् ।" इति
 तद्दोकायां उक्त्वनदत्त ॥ पतिपदतो पिता ।
 इत्यमरः ॥ (यथा,—
 "अमारे अलु ममारे कारः अवशुशुभन्तिम् ।
 हिमानये हरः श्रेते हरि श्रेते महोदधी ॥"
 इत्युट्ट ॥)
 अवशु । इति मेदिनी ॥
 अवशु, पु. (अवशुशुभे अवशुशुभे तो । "अवशुः
 अवशु ।" १ । २ । ७१ । इति पाठिक पक-
 शेष ।) अवशुशुभे । इति चानातोऽयम् ।
 इत्यमरः ॥ अवशुशुभे इति भाषा ॥
 अवशु, पु. (अवशुशुभेऽवशुशुभामिधापी । अवशु-
 "रानवशुशुभेऽवशुशुभे" ४ । १ । १३० । इति
 यत् ।) देवरः । अशुभः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 कदासुरिकागरे । १८ । ५० ।
 ट्टी वैदेहदेवे च राज्य गोपालकाय सः ।
 सत्कारहेतोर्नृपति अवशुशुभ्यानुगच्छते ॥")
 अवशु, स्त्री. (अवशुशुभे स्त्री । अवशुशुभे + "अवशु-
 शुभोकारनीयम् ।" ४ । १ । ८८ । इत्यव्य वार्त्ति-
 कोमवा ऊट् उकारनोपस्य ।) पतिपदतो प्रसू ।
 इत्यमरः ॥ अशुभे इति भाषा ॥ ० तस्या
 सुपासि महाविश्रासकारण यथा—
 अशुभ्याथ उवाच ।
 "मया ते दुहिते दत्ता पुत्रायै वरवर्णिनी ।
 मा च त्वकार्यया प्रीक्षा दुहिते जन्तुघानिनः ।
 अतोऽर्थमागतोऽहं ते गृह्य प्रति समीक्षितुम् ।
 आचार देवपूजाश्च अतिथीनाञ्च तर्पणम् ॥
 एतेषामेकमप्यत्र कुर्वन्मयि न दृश्यते ।
 तदग्रहं गन्तुमिच्छामि पितृणा आहकाभ्यया ॥
 अग्रहं नैव भुञ्जामि पितृणा कार्यमित्युन ।
 परं व्याधौ नीवघाती न तु तद्विकल्पिक ॥
 मन्मता जीवघातस्य उदटा त्वत्सुतेन च ।
 त्वत्प्रदत्तं मम प्रायश्चित्त तर्पणम् ॥
 गयमता न नोऽथाय गता नारी तदा अर ।
 मा श्रुत्वा मम श्रुत्वा पितामो भवतु कश्चित्
 मा च सुपा कदाचित् स्नात् या अशु-
 जीवतोऽभिषेम् ।
 एषमज्ञा गतो व्याघ्र अग्रहं प्रति मामिति ॥"
 इति वाराणे आदिकतत्तान्त्रनामाश्रयः ।
 अवशुशुभे, पु. (अवशुशुभे अवशुशुभे तो ।) अवशु-
 शुभे । इति शब्दमात्रा ५ ।
 इत्यमरः ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥
 अवशु, पु. (अव कुश्रत् भोरभयमोन इति ।
 इति शब्दमात्रा ५ ।) अकारयुक्ताटि । गलति । वेग
 गोचरगति । इति दुर्गाटाम ॥

मृगयाकुशलः श्ला तु विभक्तद्व' पुमानयम् ॥
इति शब्दरत्नावली ॥
श्लागणिक', त्रि, श्लागणेन चरति य' । "श्लाग-
णात् ठञ् च ॥" ४।४।११ । इति ठञ् । श्लागणेन
चरति । श्लागणिक श्लागणिकी श्लागणिक
श्लागणिकी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
श्लादन्त', पु, (श्लो दन्त इव दन्तो यस्य । "श्लो
दन्तद्वेति ॥" ६ । ४ । १३७ । इत्यस्य वार्त्ति-
कीत्या दीर्घ ।) कुक्कुरदशन । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
श्लान, पु, (श्ला एव । श्लन् + स्वार्यं षण् ।)
कुक्कुर' । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्लान समूह'
खण्डिकादित्वात् अञ् । कुक्कुरसमूहे, ली ॥)
श्लानचिह्निका, स्त्री, (श्लानप्रिया चिह्निका ।)
श्लानचिह्निका । इति राजनिर्घण्ट ॥
श्लानौ, स्त्री, (श्लान + श्लिया डीप् ।) कुक्कुरी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
श्लापद., पु, (श्लान इव पद यस्य । "श्लो दन्त-
द्वाराकर्णकुन्दवराहपुच्छपट्टेयु ।" ६।४।१३७ ।
इत्यस्य वार्त्तिकीत्या दीर्घ ।) श्लानपद । इति
हेमचन्द्र ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।५।५१ ।
' श्लापदो ह्यखुरो हस्तो वानर पक्षिपक्ष्म ।
श्लोडका पशव पृष्ठा मममान्नु सरौष्टपा ॥")
व्याघ्र । इति शब्दरत्नावली ॥
श्लवित्, [ध] पु (श्लान विध्यतीति । व्यध +
क्लिप् । "नञि ह्रतोति ॥" ६ । ३ । ११६ । इति
दीर्घ ।) श्लव । इत्यमर ॥ मज्जार इति
भाषा ॥ (यथा मनु । ५ । १८ ।
' श्लविध श्लविक गोधा श्लविकमगशास्तथा ।
भन्वान् पञ्चनखेत्वाहुरनृश्रयैकतो टन ॥")
श्लवित्, (ध) पु, (श्लान विध्यतीति । व्यध + क्लिप् ।
"नञि ह्रतोति ॥" ६ । ३ । ११६ । इति दीर्घ ।)
श्लव । इत्यमर ॥ मज्जार इति भाषा ॥
श्लव, पु, (श्ला कुक्कुर अश्व इव वाहन यस्य ।)
भैरव । कुक्कुरवाहनत्वात् । इति केचित् ॥
श्लाम, पु, (श्लामिन्नेनेति । श्लम + करणे घञ् ।
यथा, श्लामितोति । श्लम + "श्यादाधेति ॥" ३ ।
१ । १४१ । इति ण ।) श्लामितम् । वायु ।
इति हेमचन्द्र ॥ तत्पर्याय । प्राण २ । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १।१४७ ।
' श्लामान् शुद्धति भृतले विनुठति त्वन्मार्ग-
मानोक्तं
दीर्घं रोदिति विचिपत्यन इत जामा भुजा-
वन्नरौम् ॥")
श्लोगविशेष । स तु दन्तवान् महापातकज ।
यथा,—
"उन्मादय त्वचा दीपो राज्यध्माश्लरी तथा ।
श्लामय मधुमेष्टी हावुदरी पापमज्जका ॥
इति नारदीयम् ॥"
इति श्लुङ्गनत्त्वम् । स च हीनवल् उपपातकज
यथा—
- जलादरयक्त श्लोहश्लोहश्लोहानि च ।

श्लामालीर्णश्वरच्छर्दिभ्रमभोगलप्रहा ।
रत्नार्जुदविसर्पाया उपपापोद्भवा गदा ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
अथ श्लासाधिकारः । तत्र निदानमाह ।
"यैरेव कारणैर्हिक्का देहिना मप्रयन्ते ।
तैरेव वदुभिः श्लासो व्याधिर्घोर प्रजायते ॥"
श्लासस्य निदानमाह ।
"महोर्ध्वच्छिन्नतमसुदुर्मेस्तु पञ्चधा ।
भियते स महाव्याधि श्लास एको विशेषत ॥"
पूर्वरूपमाह ।
"प्रापुपं तस्य हृत्प्योडा श्लानमाधानमेव च ।
श्लानाहो यत्तवैरस्य श्लानिस्तोद एव च ॥" २० ॥
समाप्तिमाह ।
"यदा स्रोतासि सकथ्य माहृत' कफप्रतंक ।
विश्वग्नजतिस रुदस्तदा श्लास करोति स ॥"
स्रोतासि प्राणोदकावहानि । कफपूर्वक कफ
पूर्व प्रधान यस्य स । विश्वग्नजति मर्दतो
विमर्गान् याति । मरुह कफेन रुदमार्ग ॥"
महाश्लासस्य लक्षणमाह ।
"उद्व्यमानवातो य शब्दवत् दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति सन्नसो मत्तपंम इवानिगम् ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचन ।
विहताध्याननो वदन्मूत्रवर्जा विगीर्णवाक ॥
दीन प्रवसित चास्य दूरात विज्ञायते भृगुम् ।
महाश्लासोपष्टष्टस्तु चिप्रमव दिपद्यते ॥"
उद्व्यमानवात ऊर्ध्वं नीयमानो वातो यस्य स
शब्दवत् शब्द यथा स्यात् कौटुक स शब्दस्तद्व
बोधयितुमाह । मत्तपंम इद उच्चैः श्वसितो-
त्यन्वय' । सन्नस' श्लानइ श्लानाह्युक्त इति
यावत् । ज्ञान शास्त्रम् । विज्ञान तदर्थविनि-
यय । विगीर्णवाक् स्वर्ग नपचन' । दीन
ग्लान । मारकथाय महाश्व' स ॥ * ॥ ऊर्ध्वं
श्लाममाह ।
"ऊर्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यध ।
श्लोहहतमुखस्रोत क्रुद्धगन्धवहाहित ।
ऊर्ध्वं ह्रष्टविपश्यस्तु विभ्रान्ताज इतस्तत ।
प्रमुह्यन् वेदनात्तं श्लोकास्यो रतिपीडित ॥
ऊर्ध्वं श्लासं प्रकुपिते ह्यधःश्लासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्लासस्तस्यैव ह्यन्वयत् ॥"
मंत्रेषु श्लासपुर्वं श्लसते । अत्र अत्यर्थमिति
विशेष । न च प्रत्याहरत्यध न श्लासमध
करोति । श्लोहतेत्वादि । श्लोहखा अहत
यन्मुख स्रोतासि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्ते
नार्हित । विपश्यन् इतस्ततोः विहृत यथा
स्यादेव पश्यन् । अथ श्लासो निरुध्यते श्लामो
नाध प्रवर्त्तते इत्यर्थः ॥ * ॥ ऊर्ध्वं श्लासस्थारि-
ष्टस्य लक्षणमाह । मुह्यतो मोह प्राप्नुवत
ताम्यतो श्लानि प्राप्नुवतश्च ऊर्ध्वं श्लास, अस्तु
प्राणान् हन्ति । तस्यैवेति न तु मोहश्लानि-
रहितस्य ॥ * ॥ श्लानश्लासमाह ।
' यस्तु श्वसिति विश्चिन्न सर्वप्राणेन पीडित ।
न चाश्वसिति दुःखार्त्ता मर्भच्छेदरुजाहित ।

श्लानाहस्ते दमूर्च्छार्त्ता दह्यमानेन वस्तिना ।
विष्णुताक्ष, परिचौण श्वसन् रत्नकलोचन ॥
विचेता परिशुक्लास्यो विवर्ण' प्रलपन्नर ।
छिन्नश्लासेन विश्चिन्न स ग्रीष्म विजहात्यसून् ॥"
विच्छिन्न सविच्छेदम् । सर्वप्राणेन यावदहलेन ।
मर्भच्छेदरुजाहित' हृदयशिरस्छेदवेदनयेव
पीडित । दह्यमानेन वस्तिना उपलक्षित ।
विष्णुताक्ष अशुपूर्णनेत्र' । विचेता उद्दिग्-
चित्त । छिन्नश्लासेन विश्चिन्न स । यस्तु
श्वसिति विश्चिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो य स
नरश्छिन्नश्लासेन विश्चिन्न, पीडितो बोधव्य
इत्यर्थः । मारकथाय विश्चिन्नश्लास । * ॥
तमकश्लाममाह ।
"प्रतिनोम यथा वायु' स्रोतासि प्रतिपद्यते ।
श्रीवा शिरस्य मरुह्य श्लोष्ण ममुदीर्य च ॥
करोति पीनसन्नेन कण्ठे घुर्गुक तथा ।
अतीव तीव्रवेगश्च श्लास प्राणप्रपीडकम् ॥
प्रताम्यति स वेगेन वस्यते सनिरुध्यते ।
प्रमोह कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥
श्लोष्ण ममुच्यमानेन श्लोष्ण भवति दुःखित ।
तस्यैव च विमोहान्ते मुह्यते लभते सुखम् ॥
तयाम्योह मते कण्ठे कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्
न चापि निद्रा लभते श्लान श्लासपीडित ॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति श्लानस्य समीरण ।
श्लासो लभते सौख्यमुष्णश्चैवाभिनन्दति ॥
उच्छ्रितासो ललाटेन श्लियता श्लयमार्त्तिमान्
विशुक्लास्यो मुहुः श्लासो मुहुर्धैवावधम्यते ॥
श्लोष्णमशीतप्राग्वाते श्लोष्णैव विवर्त्तते ।
स याप्यस्तमक श्लास साधो वा स्यान्नवो
त्यत ॥"
मरुह्य व्ययया समुदीर्य वर्द्धयित्वा । पीनस
नामाभावम् । तेन श्लोष्ण घुर्गुक घुर्गु
शब्दम् । प्राणप्रपीडक प्राणाधिधानहृदय-
प्रपीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविगतौव ।
वेगेन श्लासवेगेन । सनिरुध्यते नियेष्टो भव
तीति चक्र । सनिरुध्यते श्लास इति जेज्जट ।
श्लोष्ण ममुच्यमानेन । सुख सुखमिव । उह
सते व्यधितो भवति । श्लान' श्लयानिहिताह
अवगृह्णाति पीडयति । उष्णश्चैवाभिनन्दति
इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोधव्यम् ।
उच्छ्रिताश्च श्लानाश्च । ललाटेन श्लियता
उपलक्षित । अवधम्यते गजारूढस्यैव सर्वगाव
दास्यते ॥ * ॥ तमकस्यैव पित्तानुबन्धनित-
ज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह ।
"ज्वरमूर्च्छापरौतस्य त्रिधात् प्रतमक तु तत् ।
उदावर्त्तंरुजोऽजोर्णक्लिन्नकायनिरोधत ॥
तमसा वदतेऽत्यर्थं श्लोष्णैश्च प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसी चास्य विद्यात् प्रतमक तु तत् ॥"
श्लोष्णमाह ।
"रुचायासोऽय' कोष्ठे चन्द्रो वात उदीरयन ।
श्लोष्णमनेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाह प्रवाधक ॥
हिनास्त न च गात्राणां न च दुःखो यथैतरे ।

श्र्वासः

न च भोजनपानाना निरुणदुचितं गतिम् ॥
 नेन्द्रिमाणा व्यथाश्चापि काश्चिदुत्पादयेद्भुजम् ॥
 स माध्य उक्ती बलिन सर्वे वा व्यक्तलक्षणाः ॥
 क्षुद्र, अल्पनिदानलिङ्ग । उटीरयन् ऊर्ध्व-
 गच्छन् । दु ख दु खप्रदः । सर्वे महाश्वासा-
 दयोऽपि ॥५॥ श्वासाना साध्यत्वादिकमाह ।
 “क्षुद्र’ साध्यतमस्तेषा तमक कृच्छ्र उच्यते ।
 त्रय श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥
 काम प्राणहरा रोगा बहवो न ज्वरादयः ।
 तथा यथा श्वासद्विके हरतो जीवमाशु ते ॥”
 अथ श्वासस्य चिकित्सा ।
 “श्वामद्विक्रातुर प्राय स्निग्धे स्वेदैरुपाचरेत् ।
 युक्तैर्लवणतैलाभ्या तैरस्य ग्रथित कफ ॥
 श्वासो विन्ययमायाति मारुतस्थोपशाम्यति ।
 क्षिण्व ज्ञात्वा ततश्चै न भोजयेच्च रसोदनम् ॥
 स्वरस शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।
 पाययेत् श्वासकामस्र प्रतिश्यायकफापहम् ॥”
 शृङ्गवेरमार्द्रकम् ।
 “प्रस्य विभीतकानां अस्थि विना साधयेदज-
 मूत्रे ।
 अथमवलेहो लीटो मधुसहित श्वासकासघ्न ॥
 दशमूली शटी राम्ना पिप्पली विश्वपौष्करौ ॥
 शृङ्गतामलकीभार्गीगुडूचीनागराग्निभि ॥
 यवागू विधिना सिद्धा कषाय वा पिबेन्नरः ।
 श्वासघ्नद्वयहृषार्शात्तिद्विक्राकासप्रशान्तये ॥”
 तामलकी भूम्यामलको ।
 “दशमूलस्य वा क्वाथ पौष्करेणावचूर्णितः ।
 श्वासकासप्रशमन पार्श्वशूलविनाशन ॥
 रभाकुन्दशिरौपाणा कुसुम पिप्पलीयुतम् ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वासमपोहति ॥
 शृङ्गीमहौषधकणाचनदुष्कराणा
 चूर्ण शटोमरिचशोश्च मित्वाविमिश्रम् ।
 क्वाथेन पीतममृता हृषपञ्चमूल्या
 श्वास त्राहेन विनिश्चिन्ति हि घोररूपम् ॥
 पञ्चमूली तु सामान्यात् पित्ते योज्या कनीयसी
 महती मारुते देया सैव देया कफेऽधिके ॥
 कुषाण्डकशिफानूर्णे पीत कोरणे न वारिणा ।
 शोथ शमयति श्वास कामश्चापि सुदारुणम् ॥
 हरिद्रा मरिच द्राक्षा कणा राम्ना शटी
 गुडम् ।
 कटुतैल निहन् हन्यात् श्वासान् प्राणहरानपि ॥
 शत मृदुश्च भार्गीन्तु दशमूल्यास्तथापरम् ।
 शन श्रोतकीनाश्च पचेत्तोये चतुर्गुण ॥
 पाटाशुषेण तस्मिन् रसे वस्त्रनिपीडिते ।
 शानोऽय चतुना पृता गुडस्य त्वभया तत ॥
 पुन पचेत् मृदुनी यावन्नेहत्वमिति तत् ।
 शोथे च मधुनस्तत्र पट्ट फनानि विनिक्षिपेत् ॥
 विकटु विमृगश्च पलमात्र पृथक् पृथक् ।
 यशधार कर्पूरस्य मचूर्णप्रक्षिपेत्तत ॥
 भस्मैतदभयामेका नेहस्याह पल तथा ।
 श्वासा सरुण रान्ति काम पञ्चविधं तथा ॥
 यथाशरीररु गुण श्वासेऽह तत्र तथा ।

श्र्वासः

स्वरधर्षप्रदो ह्येव जठराग्नेश्च टीपन ।
 नाम्ना भार्गीगुडस्यातो भिषगभि सकलैर्मत ॥
 इति भार्गीगुडः ॥
 “रसो गन्धो विपश्चापि दृष्टव्ये मन शिला ।
 एतानि कर्षमात्राणि मरिच चाष्टकर्षकम् ॥
 कटुत्रय कर्षयुग्म पृथगत्र विनि क्षिपेत् ।
 रस श्वासकुठारोऽय सर्वश्वामनिवारण ॥”
 श्वासकुठारो रसः । इति श्वासाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥५॥ अन्यच्च ।
 “विभीतकस्य वै चूर्णे समधु श्वासनाशनम् ।
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णे मधुसैन्धवस्युगम् ।
 सर्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥”
 इति गारुडे १८८ अध्याय ॥५॥
 तस्य पुराणोक्तनिदानं यथा,—
 धन्वन्तरिकुवाच ।
 “अथातः श्वासरोगस्य निदानं प्रवटाम्यहम् ।
 कामहृदा भवेच्छ्वासः पूर्वी वा दोषकौपनैः ॥
 श्वासातिसारवमथविपपाण्डुज्वरैरपि ।
 रजोधूमानिलैर्मर्मैघातादपि हिमाम्बुना ॥
 क्षुद्रकस्तमकम्बुत्रो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ।
 कफोपरुहगमनः पवनो विश्वमास्थित ॥
 प्राणोदकान्नवाहोनि दृष्टस्योतामि दूषयन् ।
 उरस्य क्षुर्त्तं श्वासा श्वासाशयसमृद्धवम् ॥५॥
 प्राग्रूप तस्य हृतः ॥ गूल प्राणविलोमता ।
 श्वासाश्च श्वासेऽपि नवापामीत भोजने ॥
 प्रेरितः प्रेरयन् क्षुद्र स्वय मममल भरुतः ।
 प्रतिलोम शिरा गच्छत उटीर्ये पवन कफसः ॥
 परिशृङ्ख शिरोर्ये श्वासाश्वे च पौडयन् ।
 कास घुर्ध्वरकः ॥ हम् ५चि धीनस भृशम् ॥
 करोति तीव्रवेगं च श्वास प्राणोपतापनम् ।
 प्रभास्येत्तस्य वेगेन श्वासान्ते क्षण सुखी ॥
 कृच्छ्राच्छ्यान श्वाश्वति निषण्ण स्वास्था-
 मिच्छति ।
 उच्छ्रिताचो ललाटेन खिद्यता भृशमार्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो मुहुः श्वासः काचत्यण्ण सवेपथुम् ॥
 मेवास्व शीतप्राग्वाते श्लेष्मैश्च विवर्धते ॥
 स याप्यस्तमकः साधो नरस्य बलिना भवेत् ।
 ज्वरसूत्रायुतः शीते श्वासेत् प्रतमकन्तु स ॥
 कामश्वमितविच्छिन्नमश्चेदरुजाहित ।
 सस्वैटमूर्च्छः मानाहो वस्तिटाहनिगेधवान् ॥
 अधोदृष्टिः प्रतापस्तु मुह्यन्तकलोचन ।
 श्वासास्य प्रलपन् टीनी नष्टच्छायो विचेतन ॥
 महतामहता टीनी नादेन श्वमिति कथन् ।
 उड्यमान मरुतो मत्तपेभ श्वानिशम् ॥
 प्रनष्टज्ञानविज्ञानो शिभ्रान्तनयनानन ।
 अत्र ममाक्षिपन्बडमृदवर्चा विशोर्णवाक् ॥
 श्वासाकण्ठा मुहुर्भृशः कर्णशरीरोऽभिरुक् ।
 यो दोषमूर्च्छमित्युक् न च प्रत्याहरत्यधः ॥
 यथाहृतमुखश्रोत्रे क्रहगन्धवहाहित ।
 ऊदृष्टवोचते भ्रान्तमक्षिणी पति क्षिपन् ॥
 मर्षेभु जिह्वमानेपु परिदेही निरुडवाक् ।
 एत मिधुरयत्का व्यक्ता प्राणहरा ध्रुवम् ॥”

श्र्वासः

इति गारुडे श्वासरोगनिदानं १५४ अध्याय ५
 अथ श्वासरोगस्य कर्मविपाकः ।
 “श्वासरोगो महानुषो देहिदेहावघातकः ।
 कर्मणा येन भवति तन्मे निगदतः शृणु ।
 मनोर्हृच्छिन्नमकचुद्रामेदोऽस्य पञ्चधा ॥
 श्वास सजायते नृणां पृथक् कर्मणामुभारत ॥
 यन्तु यत्र ममामाद्य पशुश्वाम निरुध्य च
 इति खाटान्ति वा तत्र महाश्वामेन गृह्यते ॥१॥
 पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचान्यथा भवेत् ।
 स ऊर्ध्वश्वासमासाद्य दुनीत्यहरर्हनिशम् ॥२॥
 निपिडटानग्रहणान् क्षिन्नश्वामेन गृह्यते ॥३॥
 सर्वं शास्त्रार्थनिर्णीतवाक्यं यो दूषयत्यपि ॥
 पीडयति तमकश्वासे क्षुद्रं पाकस्य विघ्नतः ॥४॥
 परत्र कर्मणो देहि नरकेषु विपच्यते ॥
 नरकान्ते पुनर्थाप्रयोनिं शृकरवायसीम् ।
 पृथक्कर्मवशाद्दयोनिं गत्वा सप्राप्य तप्यते ॥
 मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तेनोपगृह्यते ।
 श्रुत्वा तूषन्तु कदन श्वासरोगसमुद्भवम् ।
 प्रणम्य भरतः श्रीमान् भृगु वाचमुवाचह ॥
 राजीवाच ।
 श्वासकर्मत्रयं येन दानेन नियमेन च ।
 हतं न मुक्तो भवति तन्मे वद प्रसादतः ॥’
 भृगुरुवाच ।
 हाटजी कारयेद्भृत्तिं भक्त्या वरुणवातयोः ।
 तास्त्रपादोपरि रथाय तत्पात्र कलमोपरि ।
 राजत कारयेत् पाश ध्वजश्चैव पलहयम् ।
 वामदक्षिणतो भृत्तिं सपाशा गन्धदीपकं ॥
 पाथोऽत्र जसमायता गन्धमान्यपरिष्कृताम् ।
 वरुणस्यापसथे तु कुर्याद्वायो प्रपूजनम् ॥
 न च श्वास विनः कामस्तच्छ्वास कामतोऽपि वा
 तस्मात् पुञ्चाविर्मो मय्यक् वायुर्वरुण पथ च ॥
 वारुण कारयेद्दोम वरुणस्येति मन्त्रतः ।
 शृत्वाऽर्चितात्तन्वयं सहस्रं वा स्वर्गागतं ॥
 वायोस्तिन्वयै कार्यं मनोवार्तेति मन्त्रतः ।
 सादर वाक्त्रा प्रुच्य वस्त्रमान्याचतादिभिः ॥
 कर्मापशमवाक्येन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 सदक्षिणाञ्च तन्मूर्त्तिं दत्त्वा गाथा पठेन्नरः ।
 ॐ नमः पाशुभ्यो नुभ्य ध्वजातिपतये नमः ।
 जलाधिपतये नुभ्य वायो सर्वजनप्रिय ॥
 शुचये दीयते दान ध्वजपाशो तु राजती ।
 श्वासकासी हरयाता प्रीती सर्वजनप्रियी ॥
 पूर्वजन्मविपाकालो श्वासकासी च टारुणम् ।
 महिरण्य प्रयच्छामि मुक्तोऽह त्वग्रमादतः ॥
 सादर माधव नत्वा दिग्दंवान् भास्कर शिवम् ।
 वस्त्रान्तर कृत विप्र पुनर्भान्मुदारीयेत् ॥
 अतः परं प्रकुर्वीत यदा गोऽहृतदुर्वहो ।
 श्वासकासी ज्वर्याधी दान तथोपशान्तये ।
 पशुघातोद्भवे श्वासे कुर्यादग्नेन् ॥ १८९ ॥
 ॐ अग्ने सुर्देति मन्त्रेण द्यागदद्यात् सदक्षिणम् ।
 कथाविधातवे रोगं कुर्यात् टारुणतः त्रपः ।
 दधिपाच मरुतं मरुतस्यै निवेदयेत् ॥
 निपिडटानग्रहणं ग दानं तु मम, चरुगः ।

इच्छाद्वारेण सन्तप्यं द्विजञ्चापि प्रजापतिम् ॥
होमेनानेन दानेन मुक्तो भवति कर्मत ।
मादर माधव नत्वा सन्तप्यं द्विजपुङ्गवान् ॥
स्नात्वा कलसतोयेन मुक्तो भवति मानुषः ॥”
इति भृगुभरतीक्ष्णासकासकर्मविपाक ॥
अपि च ।
“पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् ।
घृत तेन प्रदातव्य सहस्रपलसम्मितम् ॥”
इति यातातपीयकर्मविपाकः ॥
श्वासकास, प, (श्वासयुक्त कास ।) श्वासयुक्त-
कासरोग । श्वासजनककास । यथा,—
“कासहृद्वा भवेच्छ्वास पूर्वो वा दोषकोपने ॥”
इति गारुडे १५४ अध्याय ॥
अन्यत् श्वासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्वासकुठार, पु, (श्वासस्य कुठार इव तन्नाशक-
त्वात् ।) श्वासरोगस्य श्लेषविशेष । यथा,—
“रमो गन्धो विषञ्चापि टङ्गणञ्च मन शिला ।
एतानि कर्षमात्राणि मरिचञ्चाष्टकर्मकम् ॥
कटुवय कर्षयुग्म पृथगत्र विनि क्षिपेत् ।
रस श्वासकुठारोऽय सर्वश्चामनिवारण ॥”
इति भावप्रकाश ॥
श्वासप्रश्वासधारण, श्लौ, (श्वासप्रश्वासयोर्धारण
यत्र ।) प्राणायाम । इति हेमचन्द्र ॥
श्वासर्हात, स्तो, (श्वासस्य हेतिरिव ।) निद्रा ।
इति हेमचन्द्र ॥
श्वासारि, पु, (श्वासस्य अरि ।) पुष्करमूलम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
श्वामी, [न्] पु, (श्वासयतीति । श्वम + णिच् +
णिनि ।) वायु । इति शब्दरत्नावली ॥
(श्वासोऽस्यास्तीति । इनि ।) श्वासयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।
“वामाचारा रुदन्तश्च श्वाaminो विक्रतेक्षणा ।
श्यास्या दिश प्राञ्जलयो विषमेकपटे स्थिता ।
त्रैव्य य उपसपन्ति दूतास्ते चापि गर्हिता ॥
श्वामरोगयुक्ते च त्रि । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
“स्नेहवस्ति विना केचिद्दृष्ट्याधश्च गोधनम् ।
रुद्रप्राणवता श्रेष्ठ श्वाaminामादिशान्ति हि ॥”
श्वि टु पे ओ इर् गतिहृद्यो । इति कविकल्प-
द्रुम ॥ श्वा०-पर० मक०-सेट् ।) तालव्याटि ।
टु, श्वयथु । ऐ, शूयात् । श्रो, शून । इर,
अश्वत् अश्वयीत् । इति दुर्गादाम ॥
श्वित, ल्ट आ ङ शौक्ले । इति कविकल्पद्रुम ॥
(श्वा०-श्वात्-अक०-सेट् ।) वकारयुक्त ।
ल्ट, अश्वितत् । आ, श्वितित श्वितम् । उ,
श्वतते प्रासाद । इति दुर्गादाम ॥
श्वित्र, श्लौ, (श्वेतते इति । श्वित शौक्ले +
“म्फायितश्चिवञ्चोति ।” उणा० २ । १३ । इति
रक् ।) श्वेतकुष्ठम् । तत्पर्याय । कुष्ठम् २ ।
इत्यमर ॥ श्वेतम् ३ श्वेतम् । इति तट्टीका ॥
(यथा, भागवते । ७ । १ । १८ ।
“अपतारसक्तहिष्णु यद्वन्नक्ष परमव्ययम् ।
श्वित्र न जात जिह्वाया नाम्नि विविशतुस्तम ॥”)

अथ त्वगृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वञ्चात्रैव श्वित्र-
माह ।
“कुष्ठै कसम्भव श्वित्र किलासञ्चारुण भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसञ्चयम् ॥”
कुष्ठै कसम्भव कुष्ठेन मह एकस्तुस्य सन्भवो
निदान यस्य तत् । श्वित्रस्य भेदानाह ।
किलास चारुण भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमासा-
अयात् किनासमरुण भवेत् इत्यन्वय । ननु
कुष्ठस्य श्वित्रस्य को भेद इत्यत आह । निर्दिष्ट-
मपरिस्त्रावोति । श्वित्रमपरिस्त्रावि भवति
कुष्ठन्तु स्त्रावि अथच त्रिधातूद्भवसञ्चयमिति
त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्य पृथग्भूतेभ्य
उद्भवो यस्य तत् । अथ च त्रयो धातवो रक्त-
मासमेदामि सञ्चयोऽधिष्ठान यस्य तत् । कुष्ठ
सान्निपातिक सर्वधातुगतश्च भवति इति
भेद ॥ दोषभेदेन लक्षणभेदमाह ।
“वाताद्रुञ्चारुण पित्तात्तान्त्र कमलपत्रवत् ।
सदाह रोमविध्वंसि कफाच्छूर्त घन गुरु ॥
सकण्डक क्रमात् रक्त मासमेद स चादिशेत् ।
वर्णनेवेदमुभय कष्ट तच्चोत्तरोत्तरम् ॥”
अरुणमीषसोद्धितम् । कमलपत्रवत् इत्यनेन
मध्ये श्वेतमन्ते लोहित बोधयति ।
“घन पुष्ट क्रमाद्रक्त मासमेद सु चादिशेत् ।”
तथा च चरक ।
“अरुण रक्तगी वाते तान्त्र पित्ते पलङ्गते ।
श्वेत अंशणि मेद स्ये श्वित्र कुष्ठ पर परम् ॥”
इति ॥
उभय द्विविधमपि श्वित्र वर्णेन ईदृगीव । अरुण
तान्त्र श्वेतश्च दोषभेदात् । द्विविध दोषज
व्रणजश्च । तथा च भोज ।
“श्वित्रश्च द्विविध विद्यादोषज व्रणज तथेति ॥”
श्वित्र साध्यमसाध्यमाह ।
“अशुक्लरोमावहलममृष्ट मिथो नवम ।
अनग्निदग्धज साध्य श्वित्र वर्णमतोऽन्यथा ॥”
अवहल तनु । अन्यश्च ।
“गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्जनीय विगिषेण किलास सिद्धिमिच्छता ॥”
मुह्य मेहन भगञ्च । तलमत्र पाटतलम् ।
सुश्रुतेनान्तं जातमिति सामान्यतो निर्दिष्ट-
त्वान् ॥२॥ अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।
“विभौतकत्वङ् मलपुजटाना
क्वापन कृत्वा गुडमयतेन ।
अवलगुज बीजमपाक्ररोति
श्लेताणि लच्छागपि पुण्डरीकम् ॥”
मलपू कटुवरी । अवलगुज वाकुचो ॥१॥
“कुडवावलगुजबोज हरिताल तच्चतुर्थोऽशम् ।
मन शिला तालकाही गुह्याफलमग्निमूलञ्च ॥
सूत्रेण गवा पिष्ट मवर्णताकारक श्वित्रस्य ॥२॥
“श्वित्रकुष्ठ व्रजत्यस्त पक्षाहेनाधिकेन वा ।
गिरिकर्ष्यां सितायाश्च मूलेन परिलेपितम् ॥”
गिरिकर्ष्यां नौलापराजिता । धन्वन्तरोति
लोके ॥ ३ ॥

“कायः सवाकुषीचूर्ण धात्रीखदिरसारयो ।
शङ्खेन्दुकुण्डवल् श्वित्र ससेवितो हन्ति ॥४॥
मथितेन पिबेच्चूर्णं काकोदुम्बरवल्गुजम् ।
तैलाक्त घर्षसेवो म्यात्तक्राशी श्वित्रहृद्भवेत् ॥”
मथित निर्जल विलोडित दधि । तत्र चतुर्थ्याश-
जलयुक्त वस्त्रपुत दधि ॥५॥
“खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्या पलद्वयम् ।
त्रिफला पिशुमद्वय दारुदार्यथ पर्यट ॥
पृथक् फलान् समुह्य सिद्धिकाया पलद्वयम् ।
जलादकद्वये साध्य यावत् पादावशेषितम् ॥
क्वाथ्यमानश्च सृष्टग्नौ घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
चतुःपल सोमराज्या खदिरस्य पल तथा ॥
पटोलमूलत्रिफलात्रायमाणो दुरालभा ।
कषाहं कटुकञ्चापि कार्षिकान् सूक्ष्मपेषितान्
पलद्वय कौषिकस्य शृङ्खलात्र प्रदापयेत् ।
सिद्ध सर्पिरिद श्वित्र हन्त्याश्च इवानलम् ॥
अष्टादशाना कुष्ठाना परम वै तथीषधम् ।
सोमराजोघृत नाम निम्नित ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम् ॥”
इति सोमराजोघृतम् ॥६॥
“महीषध महामेदा निम्बपत्राणि सर्षपा ।
मन शिला च सिन्दूर पद्मवारिख्वलगुजम् ॥
हरिद्रे हरितालश्च त्रिफला पीतगन्धकान् ।
एतानि समभागानि विषाहोशानि योजयेत् ॥
सपिषय पलान्यष्टौ देवदारुस शम्भम् ।
द्विगुण त्रिगुण क्षीर गोमूत्रश्च चतुर्गुणम् ॥
तान्त्रपात्रे तु सख्याप्य शर्नेर्मुहृग्निना पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्मभवतारयेत् ॥
अग्नी क्षिप्तन्तु नि शब्द जलमुक्त विचक्षण ।
अभ्यङ्गपानयोगात्तदाशु सर्वान् गदान् जयेत् ॥
अष्टादशाना कुष्ठाना दद्रूणा श्वित्रिणा तथा ।
दुष्टनाडोषु मर्त्याना साविणा कौटिना तथा ॥
अष्टकृत्वावपरोता ये ये च त्यक्तभिषक्क्रिया
सर्व ग्रहवियुक्ताना शीर्णाङ्गाना विशेषत ॥
सर्व धातुगते कुष्ठे पतितभृशिरोरुहम् ।
घर्षराध्यक्तघोपाणा तथा सर्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानऽभ्यङ्ग तथा नस्ये वस्त्रिकर्मणि नित्यश ।
सप्तरात्रप्रयोगेण सर्व कुष्ठानि नाशयेत् ॥
हिमसाहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभानन ।
जातकशनश्चशुभार्ति षोडशवर्षवत् ॥
अनङ्गसहित माक्षात् सर्वामयविनाशन ।
एतद्घृत महाश्रेष्ठ भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणा हितार्थाय सर्व व्याधिहर परम् ।
महासार्त्तङ्गकामिद घृत सर्वाभरार्चितम् ॥७॥
इति भावप्रकाश ॥
अपि च ।
“धात्रीखदिरयो क्वाथ पीत्वा च जम्बुसयुतम् ।
शङ्खेन्दुघवलश्चिद हन्ति तूर्णं न सशय ॥”
इति गारुडे १७५ अध्याय ॥
श्वित्रघ्नौ, स्त्री, (श्वित्र हन्तीति । हन + टक् ।
डौप् ।) पीतपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विष्णुटी इति भाषा ॥

श्वेतौ, [न्] त्रि, (श्वितमस्यस्येति । श्वित + इनिः ।) श्वितरोगयुक्त । यथा,—
“श्वित्नी वस्त्रं श्वा रसन्तु चीरी लवणहारक” ॥

इति याज्ञवल्करा । ३ । २१५ ॥

श्वेद, इ ङ शीक्लेर । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
आत्म०-प्रक०-सेट् ।) वकारयुक्त । इ, श्विन्यते ।

ङ, श्विन्यते पुण्डरीकम् । इति दुर्गादासः ॥

श्वेत, स्त्री, (श्वेतते इति । श्वित + अच् ।)

रूप्यम् । इत्यमरः ॥

श्वेत, पु, (श्वेतते इति । श्वित शीक्लेर + पचाद्यच् ।)

शुक्लवर्णः । होपविशेषः (यथा, महाभारते ।

१२ । ३३५ । ८ ।

“श्वीरोदधेर्योत्तरतो हि द्वीपः”

श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ॥”)

श्वेतमेदः । इति मेदिनी ॥ (स तु जम्बुद्वीप-
पर्वतानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ५४।६ ।

“हिमवान् हिमकूटश्च ऋषभो मेरुश्च च ।

नीलः श्वेतस्तथा शृङ्गी समास्मिन् वर्षपर्वता” ॥

श्वेतपर्वतस्य परिभाषादि यथा । “उत्तरोत्तरे

शेलाहत नील श्वेत शृङ्गवानिति त्रयो

रम्यकहिरण्ययकुरूणा मर्यादागिरय प्रागा-

यता उभयतः चारोदावधयो हिमसहस्रयोजन-

पृथक् एकैकश्च पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो

दशाशधिकाशेन दैर्घ्य एव ऋषन्ति । एव

दक्षिणेनेलाहत निषधो हिमकूटो हिमालय इति

प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा

हरिवर्षकिपुरूपभारताना यथासख्यम् ॥” इति

श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ * ॥

वापहकः । इति हिमचन्द्र ॥ शुक्रग्रहः ।

श्वेताश्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ शङ्खः । इति

राजनिर्घण्ट ॥ जीवकः । इति जटाधर ॥

शिवावतारविशेषः । यथा,—

“वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु ।

महादेवावताराणि कालौ शृणुत सुव्रता ॥

आदौ कालियुगे श्वे तो देवदेवो महाद्युतिः ।

नाम्ना हिताय विप्राणामभूद् वस्वतेऽन्तरे ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये ऋगले पर्वतोत्तमे ।

तस्य शिष्या शिष्यायुक्ता बभूवुरमितप्रभा ॥

श्वेतः श्वेतशिष्यश्चैव श्वेतास्य श्वेतलोहितः ।

चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगा ॥

सुभावो दमनचाय सुहोत्रः कङ्कणस्तथा ।

लौकाक्षिरथ योगेन्द्रो जैगौपव्यस्तु सप्तमे ॥

अष्टमे दधिबाहुः स्यान्नवमे हयभप्रभु ।

भगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्र पर स्मृत ॥

द्वादशेऽपि समाख्यातो बाली चाथ त्रयो-

दशे ।

चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा तत परम् ॥

गोकर्षणाभवत्तस्मात् गुहावाम शिखण्डाय ।

जटामाख्यद्वहासश्च दारको लाङ्गलौ क्रमात् ॥

श्व तम्हयापरः शूलौ तिण्डी मुण्डी च वै क्रमात्

सांध्यु सोमशर्मा च नकुलीयोऽन्तिमे प्रभु ॥

त्रयस्त्रतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः ।

अष्टाविशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः ॥”

इति कौर्म ५० अध्यायः ॥ * ॥

राजविशेषः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“श्वेताभिजनसम्पन्नः सत्यवागनसूयकः ।

त्वयाधीत हुत दत्त गुरव परितोषिता ॥

न ते दत्त हिजेभ्योऽन्न कदाचिद्धि बुभुक्षिते ।

तस्मात्तोत्रेह सजाता क्षुधा ते नृपसत्तम ॥

अन्नदानादृते पुसा न स्यात्तृप्तिर्महीतले ।

सर्वे वापि तथा नात्र अन्नदान ततोऽधिकम् ॥”

इति वल्लिपुराणे अन्नदाननामाध्यायः ॥

(नागविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २४। ३१ ।

“ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकि-

प्रमुखा शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्चेतधनक्षयघृत-

राष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महा-

भोमिनी महामर्षा निवसन्ति ॥”)

श्वेतः, त्रि, (श्वे तो वर्णोऽस्यास्तीति । श्वेत + अर्ग-

आद्यच् ।) शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ * ॥

(यथा, रघु । १ । ८३ ।

“ललाटोदयमाभुर्न पल्लवस्त्रिभ्रपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्ग सन्धेव शशिन नवम् ॥”)

श्वेतवस्तुनि यथा । अथ श्वेतानि ।

“सुधाशुचैःश्व शम्भुकीर्त्तिय्योत्साशरक्षना ।

प्रासादसौधतगरमन्दारदुहिमाद्रयः ॥

सूर्य्येन्दुकान्तकर्पूरकरभारजत हली ।

हिमोकिभस्म हिण्डीरचन्दन करका हिमम् ॥

हारोणेनाभतन्वस्थि स्वर्गङ्गेभरदाभ्रकम् ।

शेषाहि शर्करा दुग्ध दधि गङ्गा सुधाजलम् ॥

मृणालसिकता हसवकांरवचामरम् ।

रत्नभार्गभपुण्डरीककेतकौशङ्गनिर्भराः ॥

लोभ्रसिद्धध्वज च्छत्रचूर्णसूक्तिकपर्दका ।

मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तपुष्पोशनोगुणा ॥

कनासकासकार्पासहासवासवकुञ्जरा ।

नारद पारद कुन्दखटिका स्फाटिकादयः ॥”

इति कविकल्पलताया द्वितीये श्वस्तवके वर्णो

नाम द्वितीये कुसुमम् ॥

श्वेतक, स्त्री, (श्वेतमेव । स्वार्थे कन् ।) रूप्यम् ।

इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतक, पु, (श्वेत एव । स्वार्थे कन् ।) वराटकः ।

इति भूरिप्रयोगः ॥ (श्वेतशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

श्वेतगुणविशिष्टे, त्रि । यथा, बृहत्संहिता-

याम् । ८१ । १८ ।

“क्षुण्णश्वेतकपोतकताम्राणामीषदपि च

विषमाणाम् ॥”)

श्वेतकण्टकारी, स्त्री, (श्वेता कण्टकारी ।) शुक्ल-

कण्टकारिका । श्वेत रेङ्गनी इति हिन्दी-

भाषा । तत्पर्याय । सितकण्टकारिका २ ।

श्वेता ३ चित्रदूतो ४ लक्ष्मणा ५ सितसिद्धी ६

सितक्षुद्रा ७ क्षुद्रवार्त्ताकिनो ८ सिता ९

सिक्ता १० कटुवार्त्ताकिनो ११ चित्रजा १२ कपटे

श्वरौ १३ निक्षेहफला १४ वामा १५ सित-

कण्टा १६ सहोपधौ १७ गर्हमी १८ चन्द्रिका १८

चान्द्री २० चन्द्रपुष्पा २१ प्रियङ्गरी २२

नाकुली २३ दुर्लभा २४ राम्ना २५ । अस्या

गुणा । रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कफवातनाशित्वम् । चक्षुथत्वम् । दीपनत्वम् ।

रसनियामकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अन्यञ्च ।

“श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा चित्रदूतिका ।

गर्हभा चन्द्रभा चान्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गरी ॥

कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी क्षुद्रा ।

रुक्षोष्णा पाचनी कासश्वासम्वरकफानिलान् ॥

निर्घान्न पौनस पार्श्व पीडाक्षमिद्धामयान् ।

तयो एल कटुरस पाके च कटुक भवेत् ॥

शुक्राम्य र्जचन मेदि तिक्ता पित्ताग्निहृत्क्षुध ।

हन्त्यात् कफमरुत्कण्डूकासमेद क्षमिञ्चरान् ॥

तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्गर्भकारिणी ॥”

इति भावप्रकाश ॥

श्वेतकन्दा, स्त्री, (श्वेता कन्दा ।) अतिविषा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतकिण्विही, स्त्री, (श्वेता किण्विही ।) वृक्ष-

विशेष । तत्पर्याय । सिताभिकटभी २ गिरि-

कर्णिका ३ शिरीषपत्नी ४ कालिन्दी ५ शत-

पत्ता ६ विषमिका ७ महाश्वेता ८ महा-

श्रीण्डी ९ महादिकटभी १० । अस्या गुणा ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मविषाधानशूलदोष-

नाशित्वम् । वातकफजीर्णरोगशमनत्वञ्च । श्वेता

च तत्र गुणयुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुस्तकान्तरे सिताभिकटभीस्थाने सितालि-

कटभी । महादिकटभीस्थाने महालिकटभीति

च पाठः ॥

श्वेतकुञ्जर, पु, (श्वेतः कुञ्जरः ।) ऐरावतहस्ती ।

इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लगजश्च ॥

श्वेतकुश, पु, (श्वेतः कुश ।) ढणविशेषः ।

तत्पर्याय । सितदर्भ २ इक्षुकुशः ३ पूत ४

यज्ञीयपत्रक ५ वच ३ ब्रह्मपत्रित ७ तीक्ष्ण ८

यज्ञभूषण ९ सूचौमुग्ध १० पुण्ड्रवण ११

बर्हि १२ पूतदण १३ । अस्य मूलगुणा ।

हिमत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तरक्त-

ज्वरदृषाश्वासकामलादीपनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतकेतु, पु, (श्वेतः केतुर्यस्य ।) बुधः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ केतुग्रहविशेषः । यथा,—

“केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्तय एव ते ।

जर्मिकेतु श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ॥

श्वेतकेतुर्यदा दृश्यते श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।

तदा मानुषमासानि भक्षयन्तीह मानुषाः ॥

क्षुद्रयात्त जगत् कृत्स्न चक्रवदभ्रमते तदा ॥”

अपि च ।

“श्वेतः शस्त्राकुलं कुर्यात्लोहितस्वग्निज भयम्

क्षुद्रय पीतकः कुर्यात् कृष्णो रोगमथोखणम् ॥”

अन्यञ्च ।

“श्वन्ती पुष्करारण्य यावहन्यात्तथापरान् ।

देशान् क्षचित् क्षचिद्रोगदुर्मिचैः परिपोडितान्

श्वे तख

श्वे ताख्यस्तु जटाकारी श्यामो व्योमत्रिभा-
गग ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागोऽकुरुते प्रजा ॥”
इति समयान्तम् ॥
(मुनिविशिष्य । यथा, महाभारते । १।५।३।७।
“उद्दालक प्रमत्तक श्वेतकेतुश्च पिङ्गल ॥”
स तु उद्दालकमने पुत्र' । पुरा किल नार्थ्य
प्रायश्च पूर्वपति परित्यज्य पत्यन्तर जगद्गु ।
अनेन तु तद्दोषमपाहृत्य समाजमर्यादा
स्थापिता । यथा, महाभारते । १।१२०।६—२०
“बभूवोद्दालको नाम महपिरिति न श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरितिख्यात पुत्रस्तस्याभवन्मुनि ॥
मर्यादेय कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना ।
कौपात्कामलपत्राच्च । यदर्थं त निबोध मे ॥
श्वेतकेतो किल पुरा ममच्च मातरं पितु ।
जग्राह ब्राह्मण पाणौ गच्छाव इति चान्नवीत् ॥
ऋषिपुत्रस्तत कोप चकारामर्षचोदित ।
मातरं ता तथा दृष्ट्वा नीयमाना वलादिव ॥
क्रुद्धं तन्तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच च ।
मां तात कोप कार्पीस्त्वमिष धर्मं सनातन ॥
अनादृता हि सर्वेषा वर्णानामङ्गना भुवि ।
यथा गाव स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णं तथा
प्रजा ॥
ऋषिपुत्रोऽथ त धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
चकार चैव मर्यादाभिमा स्त्रीषु सयोर्भुवि ॥
मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
तदाप्रभृति मर्यादा स्थितेर्यमिति न श्रुतम् ॥
व्युच्चरन्त्या पति नार्थ्या अद्यप्रभृति पातकम् ।
अज्ञानहत्यासम घोर भविष्यत्यसुखावहम् ॥
भार्या तथा व्युच्चरत कौमारब्रह्मचारिणोम् ।
पतिव्रतामितदेव भविता पातक भुवि ॥
पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि ॥
इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात्
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥”
श्वेतकेश, पु, (श्वेता केशा यस्मात् ।) रक्त-
शिथु । इति जटाधर ॥ (श्वेत केश ।)
गुल्लकचक्ष ॥
विनकील पु (श्वेत कील क्रोडदेशो यस्य ।)
शफरमक्षर । इति त्रिकाण्डशेष ॥
श्वेतखदिरः, पु, (श्वेत खदिर ।) गुल्लखदिर ।
तत्पर्याय । कदर २ श्वेतसार ३ कार्मुक ४ ।
कुलकण्ठक ५ सोमसार ६ सोमवृक्ष ७
सोमवल्क ८ पथिद्रुम ९ । अस्य गुणा ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कण्डूतिभूतकुष्ठकफवातघ्ननाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट ॥ पुस्तकान्तरे कार्मुकस्थाने
कार्मुक कुलकण्ठकस्थाने कुष्ठकण्ठक इति च
पाठ ॥ ७ ॥ अन्यच्च ।
“खदिर श्वेतसरोऽन्य कदर सोमवल्कल ।
कदरो विशदोऽन्यो मुखरोगकफासजित् ॥”
इति भावप्रकाश ॥

१८२
श्वे तट

श्वेतगज, पु, (श्वेत श्वेतो गज ।) इन्द्रहस्ती ।
इति हेमचन्द्र ॥ श्वेतवर्षहस्ती च ॥
श्वेतगरुत्, पु, (श्वेत गरुत् पक्षो यस्य ।) हंस ।
इत्यमर' । २ । ५ । २३ ॥
श्वेतगुञ्जा, स्त्री, (श्वेता गुञ्जा ।) श्वेतगुञ्जा ।
सादा कुञ्च इति भाषा । तत्पर्याय' । श्वेत-
काश्वोजी २ श्वेतिका ३ काकादनी ४ काक-
पीलुः ५ चक्रश्या ६ चूडाला ७ । अस्य
गुणा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । तस्या बौज
वान्तिकरम् । तस्या शिफा शूलविषनाशिनी ।
तस्या पत्र वश्यं शस्तम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
अपि च ।
“श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा
स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च
रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलु सा स्मृताङ्गारवल्ली ।
गुञ्जाइयन्तु केश्य स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषभ्रमश्लासदण्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहर हृथ्य बल्य कण्डू व्रण हरत् ।
कामीन्द्रसुकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”
इति भावप्रकाश ॥
अन्यच्च ।
“गुञ्जा शिखण्डिका ताम्ना रक्तिका काक-
शान्तिका ।
श्वेतान्या चक्रिका चूडा दुमाषा काकपीलुका ॥
गुञ्जा केश्या बलकरा रुथा पित्तकफापहा ।
नेत्रामयहरा हृथा हन्ति कण्डूग्रहव्रणान् ।
कामीन्द्रसुकुष्ठानि तद्दृष्ट्वेतापि शस्यते ॥”
इति मदनपालनिर्घण्ट ॥
श्वेतचन्दन, स्त्री, (श्वेत चन्दनम् ।) श्वेतचन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य पर्यायगुणौ चन्दन-
शब्दे द्रष्टव्यौ ॥
श्वेतचिल्ली, स्त्री, (श्वेता चिल्ली ।) शाकभेद ।
तत्पर्याय । वास्तुकी २ सुपथ्या ३ श्वेत-
चिल्लिका ४ सितचिल्ली ५ उपचिल्ली ६ ज्वरघ्नी
७ चूद्रवास्तुकी ८ । अस्य गुणा ।
“श्वेतचिल्ली सुमधुरा चारा च शिशिरा च
सा ।
त्रिदोषशमनौ पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥
श्वेतच्छद, पु, (श्वेत च्छदो यस्य ।) हंस । इति
हलायुध ॥ गन्धपत्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बाबुइ तुलसी इति भाषा ॥
श्वेतजीरक, पु, (श्वेतो जीरक ।) गौर-
जीरक । इति राजनिर्घण्ट ॥
श्वेतटङ्क, स्त्री, (श्वेत टङ्कम् ।) श्वेतटङ्कम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
श्वेतटङ्क, स्त्री, (श्वेत टङ्कम् ।) चारविशेष ।
सादा सोहागा इति भाषा । तत्पर्याय ।
श्वेतटङ्कम् २ लोहि ३ सिमुकरम् ४ सिमु ५
मालतीनीरसभवम् ६ शिवम् ७ द्रावकरम् ८

श्वे तधा

श्वेतचारम् ९ टङ्कणम् १० । अस्य गुणा ।
स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवाताम-
क्षयश्वासविश्रकासमलनाशित्वञ्च । इति राज
निर्घण्ट ॥
श्वेतदूर्वा, स्त्री, (श्वेता दूर्वा ।) श्वेतदूर्वा । तत्-
पर्याय । गोलमी २ सिताख्या ३ चण्डा ४
भद्रा ५ भार्गवी ६ दुर्मरा ७ गौरी ८ विष्ने-
शानकान्ता ९ अनन्ता १० श्वेता ११ दिव्या १३
श्वेतकाण्डा १३ प्रचण्डा १४ सहस्रवोर्या १५
सहस्रकाण्डा १६ सहस्रपर्वा १७ सुरवल्गवा १८
शुभा १९ सुपर्वा २० सितच्छदा २१ स्वच्छा २२
कच्छान्तरुद्धार २३ । अस्य गुणा । अतिशिशि-
रत्वम् । मधुरत्वम् । वान्तिपित्तामातिसार
कासदाहृषणानाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट ॥
श्वेतद्विप, पु, (श्वेत श्वेतो द्विप ।) इन्द्र-
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेष ॥ श्वेतगजश्च ॥
श्वेतद्वीप, पु, स्त्री, (श्वेतो द्वीप ।) चन्द्रद्वीप ।
स च वैकुण्ठाख्यविष्णुधाम । यथा,—
“श्वेतद्वीप गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ।
तत्र हायमभूत् प्रभस्व मा यमनुष्टुच्छसि ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८७ अध्याय' ॥
अपि च ।
“एकदा ब्रह्मणो लोकादायान्त नारद सुनिम् ।
पथ्येत् न रावणो लोकान् दृष्ट्वा नत्वाब्रवीच्च ॥
भगवन् । ब्रूहि मे युद्ध कुत्र सन्ति महाबला ।
योद्धमिच्छामि बलिभिस्त्व जानासि जगत्तमम् ॥
सुनिर्ध्यात्वा तु सुचिरं श्वेतद्वीपनिवासिन ।
महाबला महाकायास्तत्र याहि महामते ॥
विष्णुप्रजागता ये वै विष्णुना निहताश्च ये ।
त एव तत्र सजाता अजेयाश्च सुरासुरे ॥
शुन्वा तद्रावणो वेगान्मन्त्रिभि पुष्पकेण तान् ।
योद्धुकाम समागत्य श्वेतद्वीपसमौपत ॥
तत्रभाइततेजस्क पुष्पकनाचलत्तत ।
त्यक्त्वा विमान प्रययौ मन्त्रिणश्च दशानन ॥
प्रविशन्नेव तद्वीपं धृतो हस्तेन योपिता ।
पृष्टश्च त्व कुत कोऽसि प्रेपित केन वा वद ॥
इत्युक्तो लोलया स्त्रोभिर्हसन्तीभि पुन पुन ॥
कच्छादस्ताडिनिम्बु क्कस्तामा स्त्रीणा दशानन ॥
आघ्रयमनुल लब्ध्वा चिन्तयामाम दुर्मति ।
विष्णुना निहतो यामि वंजुण्डमिति निश्चित ॥
मयि विष्णुर्यथा कुप्येत्तथा कार्यं करोम्यहम् ॥
इति निश्चित्य वैदेहीं जहार विपिनैः सुर ॥
भ्रातृव परमात्मान स जहारावनौसुताम् ॥”
इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे श्रीमदध्याल्लरामायण
उत्तरकाण्डे ४ अध्याय' ॥ अन्यच्च ।
“श्वेता गङ्गा नर ज्ञात्वा य पश्येत् श्वेत
माधवम् ।
मत्सगाच्च माधवश्चैव श्वेतद्वीप स गच्छति ॥”
इति तीर्थचिन्तमणिः ॥
श्वेतघातु पु, (श्वेतो घातु ।) खटिका । इति
राजनिर्घण्ट ॥ श्वेतवर्षघातुश्च ॥

श्वेतपु

श्वेतधामा, [न] पु, (श्वेतं धाम किरणं यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । समुद्रफेनः । इति मेदिनी ॥
 श्वेतनीलः, पु, (श्वेतो नीलश्च । वर्णा वर्णनेति समासः ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक-
 नीलवर्णश्च ॥
 श्वेतपत्रः, पु, (श्वेत पत्रं पत्रो यस्य ।) हस । इति श्वेतपत्रशब्दार्थदर्शनात् । शुकपर्ण, क्ली ॥
 श्वेतपत्ररथः, पु, श्वेतपत्रो हसो रथो वाहन यस्य । ब्रह्मा । इति शब्दमाला ॥
 श्वेतपद्मः, क्ली, (श्वेतं शुकं पद्मम् ।) सिताम्बोजम् । तत्पर्यायः । सिताम्बुजं पुण्डरीकम् ३ श्वेत-
 वारिजम् ४ हरिनेत्रम् ५ शरत्पद्मम् ६ शार-
 दम् ७ शम्भुवक्त्रम् ८ । अस्य गुणाः । हिम-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदाहामभ्रम-
 दोषपिपासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
 श्वेतपर्णा, स्त्री, (श्वेतानि पर्णानि यस्याः ।) वारिपर्णी । इति रत्नमाला ॥ पाना इति भाषा ॥ (भद्राश्ववर्षस्य पर्वतविशेषे, पु । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ४ ।
 “पूर्वेण यत् स्थित वर्षं भद्राश्वं तन्निबोध मे ।
 श्वेतपर्णश्च नौलक्ष्यं शैवालयाचलोत्तमः ।
 कीरञ्चः पणशालायः पश्चेति तु कुलाचलाः ॥”)
 श्वेतपर्णासः, पु, (श्वेतः पर्णासः ।) श्वेततुलसी । यथा,—
 “अर्जुनकः श्वेतपर्णासो गन्धपत्रं कुठेरक ॥” इति रत्नमाला ॥
 श्वेतपाटला, स्त्री, (श्वेता पाटलाः) शुकपाटला-
 ह्वः । इति जटाधर ॥
 श्वेतपिङ्गः, पु, (देहेन श्वेतः जटया पिङ्गश्च । वर्णा वर्णनेति समासः ।) रुद्रः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 श्वेतपिङ्गलः, पु, (श्वेतं पिङ्गलम् ।) सिङ्गः । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शुककपिलवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३६ ।
 “महाप्रसादो दमन शत्रुहा श्वेतपिङ्गल ॥”)
 श्वेतपिङ्गलकः, पु, (श्वेतापिङ्गल + स्वार्थे कन्) सिङ्गः । इति शब्दमाला ॥
 श्वेतपिण्डोत्कः, पु, (श्वेतः शुकं पिण्डोत्कः ।) महापिण्डोत्कः । इति राजनिर्घण्ट ॥
 श्वेतपुष्पः, पु, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य ।) सिन्धु-
 वारह्वः । इति जटाधर राजनिर्घण्टश्च ॥ (श्वेतं पुष्पम् ।) शुककुसुमं, क्ली । (यथा, सुश्रुते । १ । ११ ।
 “श्वेतपुष्प-रक्तपुष्प-सहस्रं जुहुयात् ॥”)
 श्वेतपुष्पकः, पु, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य । कर्पू) करवीरह्वः । इति राजनिर्घण्ट ॥ शुकपुष्प-
 युक्तः, त्रि ॥
 श्वेतपुष्पा, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्य ।) घोषातकी । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्नमाला ।
 नागदन्ती । सुगंधी । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतव

श्वेतपुष्पिका, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि भ्रत इत्वम् ।) पुवदावी । महाशरपुष्पिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतप्रसूनकः, पु, (श्वेतानि प्रसूनानि यस्य । कर्पू । ह्वविशेषः । यथा,—
 “तिक्तः शकतरुः सेतुह्वः श्वेतप्रसूनकः ।” इति शब्दमाला ॥
 शुकपुष्पयुक्ते, त्रि ॥
 श्वेतवृहती, स्त्री, (श्वेता वृहती ।) शुकहृद-
 वार्त्ताकी । तत्पर्यायः । श्वेता २ श्वेतमहो-
 टिका ३ श्वेतसिंहो ४ श्वेतफला ५ श्वेतवार्त्ता-
 किनी ६ । अस्य गुणाः ।
 “विज्ञेया श्वेतवृहती वातघ्नेष्विनाशिनी ।
 रूच्या व्यञ्जनयोगिन नानानेत्रामयापहा ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतभण्डा, स्त्री, (श्वेता भण्डाः) श्वेतापरा-
 जिता । इति रत्नमाला ॥
 श्वेतमन्दारकः, पु, (श्वेतो मन्दारकः ।) ह्व-
 विशेषः । श्वेतं शक इति हिन्दो भाषा ॥ तत्पर्यायः । पृथ्वीकुरुवकः २ दीर्घायुष्य ३ सितालकः ४ दीर्घालकः ५ सिताह्वयः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतमरिचः, क्ली, (श्वेतं मरिचमिव ।) शोभा-
 च्छनबीजम् । इत्यमरः ॥ शुकमरिचश्च ॥
 श्वेतमालः, पु, (श्वेता शुकवर्णा माला यस्य ।) मेघः । धूमः । इति विश्वः ॥ मेदिनीशब्द-
 रत्नावल्योः श्वेतमाल इति पाठः ॥
 श्वेतरक्तः, पु, (श्वेतो रक्तश्च ।) पाटलवर्णः । इत्यमरः ॥ गोलावी रङ्ग इति भाषा ॥
 श्वेतरञ्जनः, क्ली, (श्वेतं सिताम्भ रञ्जयतीति । रञ्ज + ल्यु ।) सीसकम् । इति केचित् ॥
 श्वेतरथः, पु, (श्वेतो रथो यस्य ।) शुकग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुकवर्णस्यन्दनश्च ॥
 श्वेतराजी, स्त्री, (श्वेतं वर्णेन राजते इति । राज + अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) चचेण्डा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतरौचिः, [म] पु, (श्वेतं रौचिर्यस्य ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ।
 श्वेतरौहितः, पु, (पुष्पेण श्वेतं फलेन लोहितं लम्ब र ।) ह्वविशेषः । श्वेतं रौहिड इति हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । मितपुष्प २ सिताह्वय ३ मितार ४ शुकरोहित ५ लक्ष्मीवान् ६ जनवक्त्रम् ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । सिग्धत्वम् । कषायत्वम् । सुगौ-
 तलत्वम् । रुमिदोषघ्नं ह्रीहरक्तनेत्रामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतलोभः, पु, (श्वेतो लोभः ।) पटोकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतवचा, स्त्री, (श्वेता वचा ।) अतिविषा । शुकवचा । मादा वच् इति भाषा । तत्पर्यायः । मेष्ठा २ पङ्कत्या ३ दीर्घपत्रिका ४ तीक्ष्ण-
 गन्धा ५ हैमवती ६ नङ्ग्या ७ । अस्य गुणाः ।

श्वेतशि

अतिगुणाढ्यत्वम् । मतिमेधायुःसम्बद्धत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यञ्च । “पारसीकवचा शुक्या प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्वच्चल हन्ति विशेषतः ॥” तद्वत् वचावत् । इति भावप्रकाश ॥
 श्वेतवल्कलः, पु, (श्वेतं वल्कलं यस्य ।) उहुस्वर-
 ह्वः । इति जटाधर ॥ शुकत्वक् च ॥
 श्वेतवाजी, [न] पु, (श्वेतो वाजी घोटको यस्य ।) चन्द्रः । इति हैमचन्द्रः ॥ अर्जुनः । इति जटाधर ॥ शुकघोटकश्च ॥
 श्वेतवासाः, [स] पु, श्वेत वासो यस्य ।) शुक-
 वस्त्रधारिसञ्ज्ञासो । इति हलायुधः ॥ परिहितं शुकवसने, त्रि ॥
 श्वेतवा, [ह] पु, (श्वेतेन वाहनेन उह्यते इति वह + णि ।) इन्द्रः । इति सुगंधबोधव्याक-
 रणम् ॥
 श्वेतवाहः, पु, (श्वेतं शुको वाहो घोटको यस्य ।) अर्जुनः । इन्द्रः । इति केचित् ॥
 श्वेतवाहनः, पु, (श्वेतं वाहनं यस्य ।) चन्द्रः । अर्जुनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १५ ।
 “श्वेता काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
 सयामे युध्यमानस्य तेनाह श्वेतवाहनः ॥”)
 मकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राजाधि-
 देवस्य पुत्रः । स तु विदूरथस्य पौत्रः । यथा, हरिवंशे, ३८ । २ ।
 “राजाधिदेवः गूरथ विदूरथसुतोऽभवत् ।
 राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्यवत्तरा ।
 दत्तातिदत्तो वलिनी पानश्वः श्वेतवाहनः ॥”)
 श्वेतवाही, [न] पु, (श्वेतवाहः श्वेतघोटकोऽस्या-
 स्तीति । इति ।) अर्जुनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्वेतवुद्धा, स्त्री, (श्वेता बुद्धा ।) वनतिक्ता । यथा,—
 श्वेतवुद्धा कपीतम्बु वनतिक्ता विमर्षिणी ।
 शङ्गिनो चाकचिच्चा च गिरिजा धूमरच्छटा ॥” इति रत्नमाला ॥
 श्वेतह्वः, पु, (श्वेतो ह्वः ।) वरुणह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुकतरुश्च ॥
 श्वेतशरपुद्गा, स्त्री, (श्वेता शरपुद्गा ।) क्षुप-
 विशेषः । श्वेतं शरफोका इति हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । सितगायका २ सितपुद्गा ३ श्वेत-
 पुद्गा ४ शम्भुपुद्गा ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिवातरुजापहत्वम् । गुणाढ्य-
 त्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतशिशुः, पु, (श्वेतः शिशुः ।) शुक-
 शोभाञ्जनः । मादा शजिना इति भाषा । तत्पर्यायः । सुतीक्ष्ण २ सुखभद्र ३ मित-
 ह्वयः ४ सुमूल ५ श्वेतमरिच ६ रौचन ७ मधुशिशुक ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शोफानिनाशकामुखजायनाशित्वम् । कषयत्वम् । दीपनवद् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

“शियु वल्कलपत्राणा सुरस परमार्त्तिहृत् ।
चक्षुथ शियुज बीज तीक्ष्णोष्ण विषनाशनम् ।
अष्टथ कफवातघ्न तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिवृत् ॥”
इति भावप्रकाश ॥
श्वेतशिशपा, स्त्री, (श्वेता शिशपा ।) शुक्ल-
शिशपाहृत् । तत्पर्यायः । श्वेतपत्रा २
श्वेतचिक्षिका ३ । अस्या गुणा । तिक्तत्वम् ।
शिशिरत्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतशुक्र, पु, (श्वेता शुक्रा यस्य ।) यव । इति
जटाधरः ॥ शुक्लशुक्रायुक्ता, त्रि ॥
श्वेतशूरण, पु, (श्वेत शूरण ।) वनशूरण ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतसर्प, पु, वरुणहृत् । इति जटाधर ॥
(श्वेत सर्प ।) शुक्लवर्णाहृत् ॥
श्वेतसार, पु, (श्वेत सारो यस्य ।) खदिर ।
इति जटाधर ॥
श्वेतसुरसा, स्त्री, (श्वेता सुरसा ।) शुक्लशिफा-
लिका । इत्यमर ॥
श्वेतसन्दा, स्त्री, अपराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्वेतहय, पु, (श्वेतो हय ।) इन्द्राश्व । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (श्वेतो हयो यस्य ।) अर्जुन ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ७।२।७।३।
“तत श्वेतहय कृष्णमव्रवीदजितक्षय ।
एष मा भ्रातृभि सार्द्धं सुशर्माह्वयतेऽच्युत ॥”)
इन्द्र । शुक्लवर्णघोटकश्च ॥
श्वेतहृदो, [न] पु, (श्वेता हृदो ।) ऐरावत ।
इति भूरिप्रयोग ॥ शुक्लगणध ॥
श्वेता, स्त्री, वराटिका । काष्ठपाटला । शङ्खिनी ।
इति मेदिनी ॥ अतिविषा । इति रत्नमाला ॥
अपराजिता । श्वेतवृहती । श्वेतकण्टकारी ।
पाषाणमेदी । शिलावल्कला । श्वेतदूर्वा ।
वशरोचना । स्फटी । शर्करा । वृक्षमेद ।
केना इति कञ्चे इति च हिन्दौ भाषा । तत्-
पर्यायः । कुरिकापत्री २ पर्वाभूला ३ अवि-
प्रिया ४ । अस्या गुणा । अतिमधुरत्वम् ।
शीतलत्वम् । स्नानदाहत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतात्रिहृत्, स्त्री, शुक्लत्रिहृता । सादा तेउडी
इति भाषा । तत्पर्यायः । त्रिभण्डो २ त्रिहृता ३
त्रिपुटा ४ सर्वाभूती ५ सरला ६ निशो-
त्तरा ७ रेचनी ८ । अस्या गुणा । रेचनत्वम् ।
खादुत्वम् । उष्णत्वम् । समीरपित्तञ्चरश्लेष्म-
पित्तशोथोदरनाशित्वम् । रुचत्वम् । इति भाव
प्रकाश ।
श्वेताम्नि स्त्री, क्षुपविशेष । तत्पर्यायः । अम्निका
२ पिष्टीडी ३ पिष्टिका ४ । अस्या गुणा ।
मधुरत्वम् । हृणत्वम् । पित्तनाशित्वम् । बल-
दाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतार्क, पु, (श्वेत, शुक्लवर्ण अर्कः ।) शुक्लार्क-
हृत् । सादा आकन्द इति भाषा । तत्प-

र्यायः । तपन. २ श्वेतः ३ प्रतापः ४ सिता-
र्कक ५ शर्करापुष्पः ६ वृत्तभक्षिका ७ । अस्य
गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
मलशोधनकारकत्वम् । सूत्रकृच्छ्रासशोफार्त्ति-
व्रणदोषविनाशनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतावर, पु, (श्वेत शुक्लवर्णमाहृषोतीति ।
आ हृ + अच् ।) सितावरशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्वेताह्वा, स्त्री, (श्वेता आह्वा यस्या ।) सित-
पाटला । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतेशु, पु, (श्वेत इक्षु ।) शुक्लवर्णेशु । सादा
आक् इति भाषा । तत्पर्यायः । सितेशु २
कोष्ठेशु ३ वशपत्रक ४ सुवेश ५ पाण्डु-
रेक्षु ६ । अस्य गुणाः । कठिनत्वम् । रुच्य-
त्वम् । गुरुत्वम् । कफभूतकारित्वम् । दीपन-
त्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । विपाके कोणल-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतोदर, पु, (श्वेत उदर यस्य ।) कुवेरः ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ (दर्बिकरसर्पाणामन्य-
तम । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
“श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्ही आशीविष
इति ॥”) शुक्लवर्णजठरश्च ॥
श्वेत, स्त्री, श्वेतम् । इत्यमरटीका ।
श्वेतोष्ठी, स्त्री, (श्वेतवाह + ङीष् ।) इन्द्रापी ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
श्वेतसोयस, स्त्री, (वसुशब्द प्रशस्तवाची तत
इयसुनि वसीय । श्व शब्द उत्तरपदार्थ-
प्रशसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्य सकादि-
त्वात् समास । “श्वसो वसीय श्वेयस ।” ५।४।८०
इति अच् ।) कल्याणम् । यथा,—
व श्वेयस शुभशिवे कल्याण श्वेतसोयस
श्वेय ।
श्वेत भावुकभविककुशानमङ्गलभद्रमद्रश-
स्तानि ॥
इति हेमचन्द्र ॥
तद्वति, त्रि ॥

ष, सूहृन्व्यकारः । स तु एकपञ्चाशद्वर्णान्तर्गत-
सप्तचत्वारिंशद्वर्णः । चतुस्त्रिंशद्वर्णान्त-
र्गतैकत्रिंशत्तमव्यञ्जनश्च । अस्योच्चारणस्थान
मूर्धा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिच्चा-
याम् । १७ ।
स्युर्मूर्धन्या ऋटुरसा दन्त्या लृनुलसा
ऋता ॥”)
तत्पर्यायः ।
“ष श्वेतो १ वासुदेवश्च २
पीता ३ प्राज्ञा ४ विनायक ५ ।
परमेष्ठी ६ वामबाहु ७
श्रेष्ठो ८ गर्भविमोचन ९ ॥

लम्बोदरो १० यमौजिशः ११
कामधुक् १२ कामधूमकः १३ ।
सुन्वी. १४ उग्रा १५ हृषी १६ लम्बा १७
मरुद्भक्ष्यः १८ प्रियः १९ शिव २० ॥
सूर्यात्मा २१ जठर २२ कोषो २३
मत्ता २४ वक्षो २५ विदारिणी २६ ।
कलकण्ठी २७ मध्यभिन्ना २८
युद्धात्मा २९ मलपू ३० शिरः ३१ ॥”
इति तन्त्रम् ॥ ७॥
अपि च ।
‘पकार’ श्वेत आख्यातो मूर्धन्यो हृषसन्नकः ।
पित्त शक्तिश्च माया च महायोनि स्वविन्दु-
मत् ॥”
इति मन्त्राभिधानम् ॥
अन्य स्वरूप यथा,—
“पकार शृणु चार्वाङ्गि ! अष्टकोणमय सदा ।
रक्तचन्द्रप्रतौकाश्च स्वय परमकुण्डली ॥
चतुर्वर्गमय वर्णं सुधानिर्मितविग्रहम् ।
पञ्चदेवमय वर्णं पञ्चप्राणमय सदा ॥
रज सत्त्वतमोयुक्त त्रिशक्तिसहित सदा ।
त्रिविन्दुसहित वर्णं आत्मादितस्वसयुतम् ॥
सर्वदेवमय वर्णं हृदि भावय पार्वति ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
अस्य लिखनप्रकारो यथा,—
“चतुष्कोणामिका रेखा वामदक्षिणतः क्रामत्
वङ्गीन्द्रविष्णवस्तासु तिष्ठन्ति क्रमत सदा ॥
ऊर्ध्वमात्रा शक्तिरूपा महालक्ष्मोसमा ऋता ।
मात्रा मध्यगता या तु वाग्देवी सा परा
ऋता ॥”
अस्य ध्यान यथा,—
“चतुर्भुजा चकोराची चारुचन्दनचर्चिताम् ।
शुक्लवर्णा त्रिनयना वरदाश्च शुचिस्मिताम् ॥
रत्नालङ्कारभूषाढ्या श्वेतमाल्योपशोभिताम् ।
देवहृन्दैरभिवन्द्या सेविता मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥
एव ध्यात्वा पकारन्तु तन्त्रम् दशधा जपेत् ॥
इति च वर्षोद्धारतन्त्रम् ।
(धात्वनुबन्धवशेष । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“शि कुटादि ष क्तदङ्वान् शो नञादी र
वैदिक ॥”
“आख्यातिकन्याडोऽप्राप्त्यर्थं क्वदिति विशे-
षणम् । स्वमते तूभयत् ७ एष । हु जौ ष पच
पाके । भौषिचिन्तीति पचा ।” इति तट्टीका ॥
ष, पु, कच । इति मेदिनी ॥ मानव । सर्व ।
श्रेष्ठ । गर्भविमोचन । इति कश्चिदेकाक्षर-
कोष ॥
ष, त्रि, विद्म । श्रेष्ठ । इति मेदिनी ॥
पग, म ए सहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, सिधगयिषति । ए,
असगीत् । इति दुर्गादास ॥
षघ, न हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा० पर०-
सक०-सेट् ।) न, सप्तोति । अष्टोपघत् । इति
दुर्गादासः ॥

पच, सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (स्वा०-पर० सक० सेट् ।) सचति । इति दुर्गादास' ॥
पच, ऊ सेचने । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (स्वा०-श्राव०-सक०-सेट् ।) ऊ, सचते जल मेघः । इति दुर्गादास' ॥

षट्, अशक्ते । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (स्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) अशक्ते अवयवे । सटति षट् अवयवौ स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादास' ॥

षट्, [ष] द्वि, मस्थ्याविशेषः । ह्य इति भाषा । तद्वाचकानि यथा, । वज्रकोण १ त्रिशिरो-नेत्रम् २ तर्क ३ अङ्गम् ४ दर्शनम् ५ चक्र-वर्ती ६ कार्तिकेयमुखम् ७ गुण ८ रस ९ ऋतु १० ज्वरवाहः ११ रूपम् १२ । इति कविकल्पलता ॥

षट्कर्म, [न] क्ली, (षट्प्रकार कर्म ।) षट्-प्रकारशान्त्यादिकर्म । यथा, शारदायाम् ।
“अथाभिधास्ये तन्नेऽस्मिन् सम्यक् षट्कर्म-लक्षणम् ।

सर्वतन्त्रानुसारेण प्रयोग फलसिद्धिद ॥
शान्तिवशस्तन्त्रानि विह्वेषोच्चाटने तत ।
मारणान्तानि शसन्ति षट्कर्मणि मनीषिण ॥
रोगकृत्या गृह्णादीना निराश शान्तिरौरिता ।
वश्य जनाना सर्वेषा विधेयत्वमुदीरितम् ॥
प्रहृत्तिरोध सर्वेषा स्तम्भन तदुदाहृतम् ।
स्निग्धाना क्लेशजनन मिथोविह्वेषण मतम् ॥
उच्चाटन स्वदेशादेशेन परिकीर्तितम् ।
प्राणिना प्राणहरण मारण तदुदाहृतम् ॥
स्वदेवतादिक्लासादीन् ज्ञात्वा कर्माणि साधयेत् ।
रतिर्वाणो रमा ज्येष्ठा दुर्गा कालौ यथाक्रमम् ।
षट्कर्मदेवता प्रोक्ता कर्मादी ता प्रपूजयेत् ॥
ईशचन्द्रेन्द्रनिर्ऋतिवायुग्नीनान्दिशो मता ।
सूर्योदय समारभ्य घटिकादशक क्रमात् ॥
ऋतव स्युर्वसन्ताद्या अहोरात्र दिने दिने ।
वसन्तप्रोषवर्षाख्यशरद्वे मन्तशैशिरा ॥”

यद्वा,—

“अहोरात्र शरत्कालो हेमन्तश्च प्रभातक ।
पुष्पाङ्गवसन्त स्यात् मध्याह्ने प्रोष एव च ॥
प्राहङ् रूपोऽपराह स्यात् प्रदोष, शिशिर
स्मृत ॥”

अथवा,—

“ऊपोयोगे च हेमन्त प्रभाते शिशिरागम ।
प्रहराहे वसन्त स्यात् शीषो मध्यन्दिनागमे ।
तुर्ययामे च वर्षाख्य शरदस्त गते रवी ॥” ॥
अथ कालनियम ।
“हेमन्त शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ।
शिशिर स्तम्भने प्रोक्तो विह्वेषे शीष एव च ।
प्राहङ् उच्चाटने ज्ञेया शरत्मारणकर्मणि ॥” ॥
अथ तिथिनियम ।

“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
बुधेज्यवारसयुक्ता विज्ञेया हे पकर्मणि ॥
रुण्या चतुर्थी तद्वदष्टमी मन्द्वारका ।
उच्चाटने तिथि शस्ता प्रदीपे च विशेषतः ॥

चतुर्दशष्टमी कृष्णा अमावास्या तथैव च ।
मन्दभौमदिनोपेता शस्ता मारणकर्मणि ॥
बुधचन्द्रदिनोपेता पञ्चमी दशमी तथा ।
पौर्णमासी तु विज्ञेया तिथि, स्तम्भनकर्मणि ॥
शुभग्रहोदये कुर्यात् शुभानि च शुभोदये ।
रौद्रकर्मणि रिक्ताकं मृत्युयोगे च मारणम् ॥*
जपेत् पूर्वमुखो वश्ये दक्षिणश्चाभिचारके ।
पश्चिमे स्तम्भन विद्यात् उत्तरे शान्तिक भवेत् ॥
आकर्षणमथान्ने ये नैऋते मारण तथा ।
उच्चाटनन्तु वायव्ये ऐशान्या मोक्षदायकम् ॥*
अथाभिचारे कार्या च दक्षिणाप्लवना मही ।
वसन लोहित प्रोक्त उष्णीष लोहित स्मृतम् ॥
भूषण लौहद्रव्येण धामेन पूजनादिकम् ।
नरन्नायविशेषेण मारणे रज्जुरीरिता
मृतस्य युद्धशून्यस्य दन्तस्य गृहेभ्यस्य वा ।
हृत्वाचमालां जप्तव्यं शत्रुणा वधमिच्छता ॥
भग्नेभदन्तमणिभिर्जपेदाकर्षकर्मणि ।
साध्यकेयसूत्रप्रोतसुरङ्गदशदनीकवे ।
अक्षमाला समालोक्य विह्वेषोच्चाटने जपेत् ॥*
पद्माक्ष स्वस्तिक भूयो विकट कुक्कुट पुनः ।
वज्र भद्रकमित्याहुरासनानि मनीषिण ॥
पद्मासनन्तु संयोज्य जानूर्वीरन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ मस्थाप्य व्योमस्थ कुक्कुटासनम् ॥
अन्यानि वक्तव्यानि ॥* ॥

“पण्डरा” क्रमतो ज्ञेया पद्मपाशगदाह्वयाः ।
मुषलाशनिखङ्गाख्या शान्तिकादिषु कर्मसु ॥
जल शान्तिविधौ शस्त वश्ये वङ्गिरदीरितः ।
स्तम्भने प्रथिवी शस्ता विह्वेषे व्योम कौर्त्तितम् ॥
उच्चाटने स्मृतौ वायुर्भूयोऽग्निर्मारणे स्मृत ।
तत्तद्भूतोदये सम्यक् तत्तन्मण्डलसयुतम् ।
तत्तत् कर्म विधातव्यं मन्त्रिणा निश्चितात्मना ॥*
शीताशुसलिलक्षीषीव्योमवायुहृविर्भुजात् ।
वर्णं स्युर्मान्दवीजानि षट्कर्मसु यथाक्रमम् ॥
ग्रन्थनश्च विदग्धं सपुटो रोधन तथा ।
योग पल्लव इत्येते विन्यास्या षट्सु कर्मसु ॥
मन्त्रान्तन्तरितान् कुर्यात् साध्यवर्णान् यथा-

विधि ।
ग्रन्थन तद्विजानीयात् प्रशस्त शान्तिकर्मणि ॥
मन्त्राणहयमध्यस्त साध्यानामाक्षर लिखेत् ॥
विदग्धं एष विज्ञेयो मन्त्रिभिर्व्ययकर्मणि ॥
आदावन्ते च मन्त्र स्यान्नाम्नामौ सपुट स्मृत ।
एष स्यात् स्तम्भने शस्त इत्युक्तो मन्त्रवेदिभि ॥
नाम्ना आद्यन्तमध्येषु मन्त्र स्याद्रोधन मतम् ।
विह्वेषणविधानेषु प्रशस्तमिदमोरितम् ॥
मन्त्रस्यान्ते भवेन्नामयोग प्रोच्चाटने मत ।
अन्ते नाम्नो भवेन्मन्त्र पल्लवो मारणे मत ॥
सितरक्तपोतमित्ररूपगुधूत्रा प्रकीर्त्तता ।
वर्णतो मन्त्रप्रोक्ता देवता षट्सु कर्मसु ॥* ॥
मन्त्राणा लिखनद्रव्य चन्दन रोचन निगा ।
गृहधूमचिताङ्गारौ मारणेऽष्ट विपाणि च ॥
ग्र्येनाग्निोलोपितानि धुस्तूरकरसस्तत ।
गृहधूमस्त्रिकटुकं विपाष्टकमितीरितम् ॥

देवताकालमुद्रादीन् सम्यक् ज्ञात्वा विचक्षण' ।
षट्कर्मणि प्रयुञ्जीत यथोक्तफलसिद्धये ॥* ॥
उच्चाटने वषट् प्रोक्तं ह्यं पाडन्तश्च मारणे ।
स्तम्भने च नम प्रोक्तं स्वाहा शान्तिकपौष्टिके ॥
होमतपण्यो स्वाहा न्यासपूजनयोर्त्रम ।
मन्त्रान्ते योजयेन्मन्त्री जपकाले यथास्थिति ॥”
अस्यार्थं एतानि तत्तत्कर्मणि जपकाले
मन्त्रान्ते योजयित्वा मन्त्र जपेत् । होमादिषु
नाय नियम । होम इति कश्चित् तत्र ।
“अग्निकार्ये जपेत् स्वाहा नम सर्वत्र चार्चने
शान्तिपुष्टिवशद्वेषाकर्षोच्चाटनमारणे ॥
स्वाहा-स्वधा-वषट्-ह्रस्व वीषट् फट् योजयेत्
क्रमात् ।
वश्याकर्षणसन्तापञ्चरे स्वाहा प्रकीर्त्तता ॥
क्रोधोपशमने शान्तौ प्रीतौ योज्य नमो युषे ।
वीषट् सम्मोहनोद्दीपपुष्टिमृत्युञ्जयेषु च ॥
हृद्धार प्रोतिनाशे च मारणे च्छेदने तथा ।
उच्चाटने च विह्वेषे वषट् पङ्कजती वषट् ।
मन्त्रोद्दीपनकार्येषु लाभालामे वषट् स्मृत ॥”
इति विशेषवचनाहोमे नाय विधिः ॥ * ॥
शान्तिकादी मन्त्रलिखनपत्रादिनियमस्तत एव
' शान्तिके राक्षत तास्र भूर्जपत्रश्च वश्यके ।
सर्वकार्येषु सौवर्णं क्रूरे स्यात् प्रेतकर्पटम् ॥
त्रिगन्ध शान्तिके प्रोक्तं पद्मगन्धन्तु वश्यके ।
सर्वकार्येऽष्टगन्ध स्यात् क्रूरे चाष्टविपाणि च
शान्तिके लेखनी दूर्वा वश्यादौ शिखि-

पुच्छिका ॥

हेम्ना सर्वाणि कार्याणि क्रूरे स्यात् काक
पुच्छिका ॥

गृहेषु शान्तिकर्म स्यात् वश्यञ्च चण्डिकागृहे
देवालये च सर्वाणि श्मशाने क्रूरकर्म व ॥” ॥
अथ भूतानामुदय ।

“दण्डाकारा गतिर्भूमे पुटयोरुभयोरपि ।
तीयस्य पावकस्योर्हे गतिस्तिर्यक् नभस्वत ॥
गतिर्योन्मो भवेन्मध्ये सूतानामुदय स्मृत ।
धरतेरुदये कुर्यात् स्तम्भन वश्यमात्मवित् ॥
शान्तिक पौष्टिक कर्म तीयस्य समये वसो ।
मारणादीनि मरुतो विपचोच्चाटनादिके ।
ज्वेडादिनागने शस्तमुदये च विहायम ॥” ॥
अथ भूताना मण्डलानि ।

“हृत् दिग्भूतत् पडविन्दुनाञ्चित मातरिखन
त्रिकोण स्वस्तिमोपेत वङ्गरेन्दुसयुतम् ॥
अभोजसम्भसो भूमेशतुरक्ष सवधकम् ।
तत्तद्भूतसमाभूतान् मण्डलानि विदुर्बुधा ॥
वर्णं स्व रञ्जितान्वाहु स्वस्वनामाहृतान्यपि ।
स्वयं वियत् मरुत् कुर्यात् रक्तोऽग्निविपट पय ॥”
पोडाभूतादिप्रयोगानन्तर कुलार्चने ।
“एकलक्ष जपेन्मन्त्र ध्यानन्याससमन्वितम् ।
प्रयोगदोषशान्त्यर्थमात्मरक्षाकारणम् ।
न चेत् फलश्च नाप्नोति देवतायापमाप्रयात् ॥”
यत् ।

“न शस्त मारण कर्म कुर्यात्सेदयुतं जपेत् ॥”

तत् प्रायश्चित्तपरम् । इति तन्त्रसारः ॥ १० ॥
 योगाङ्गपट्प्रकारक्रिया । तद्व्यथा.—
 “धीतिर्विस्तृप्तया नेतिर्नालिको त्राटकप्राया
 कपालभातिर्येनामि पट्कर्माणि समाचरेत् ॥
 अन्तर्धीतिर्दन्तर्धीभिश्च हीतिर्मन्त्रगोपनम् ।
 धीत्वयतुर्विधा प्रोक्ता घट कुर्वन्ति निर्मा-
 नम् ॥
 यातमार वारिमार यज्ञिमार वृद्धिप्लुतम् ।
 घटस्य निर्मालार्घ्यं अन्तर्धीतिवतुर्विधा ॥ ११ ॥
 प्रयोग ।
 “काकचक्षुवदास्येन विवेहायु गने गने ।
 चालयेद्दुर पयाद्वर्तना रचयेत् गने ॥
 वातमार पर गोप्य देहनिर्गलकारकम् ।
 सव्व रोगक्षयकर देहाननधियर्हकम् ॥ १२ ॥
 आकण्ठ पुरवेदारि यज्ञेण च विवेत् गने ।
 चालयेद्दुरैय चोटरादेचवेदध ॥
 वारिमार पर धीत देहनिर्गलकारकम् ।
 साधयेद्य प्रयत्नेन टवटेः प्रयत्ने ॥ १३ ॥
 नाभिगन्धिं करुण्य गमयारुण फारयेत् ।
 उदरामयजा त्वक्ता जठराग्नि विवर्धयेत् ।
 वृद्धिमारमित धीत योगिना योगिर्गण्डितम् ॥ १४ ॥
 काकीमुद्रा साधयित्वा परवेदुर मरुत् ।
 धारयेद्व्यामन्तु चानवेदधयत्नेना ॥
 इद धीत पर गोप्य न प्रकाशय कटाचन ।
 नाभिमन्त्रने स्थित्वा शक्तिनाडी विमर्जयेत् ॥
 कराभ्या चालयेन्नाडी यापमनधिनानम ।
 तावत् प्रक्षान्त नाडीन उदरे वेगयेत् पुन ॥
 इद प्रक्षान्त गोप्य देवानामपि दुर्भम ।
 केवल धीतिमात्रेण देवदेवो भवेत् पुन ॥
 यामाङ्गधारणात् शक्ति यावत् साध्यम् ।
 वृद्धिप्लुतमहर्षितास्त्राव्यय न जायते ॥ १५ ॥
 दन्तमूल जिह्वाग्रं रन्तुं च कर्णद्वययो ।
 कपालरन्तु पञ्चने दन्तर्धीतिर्विधायते ॥ १६ ॥
 प्रयोग ।
 “आदिरेण रसेनाथ नृत्तिकाभिश्च शक्तिभि ।
 मार्ज्यवेदन्तमूलं यावत् किन्चिदप्युत्तरत् ॥
 दन्तमूल पर धीतिर्योगिना योगसाधने ।
 नित्यं कुर्व्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् ॥
 दन्तमूल धारणादिकायैषु योगिना यत ॥ १७ ॥
 अथात मप्रवच्छामि जिह्वागोधनकारणम् ॥
 जराभरणरोगादि नाशयेत् टोचनन्विका ।
 तर्जनी मध्यमानमा अङ्ग निचययोगत ॥
 वेशवेहलमध्ये न मार्ज्यवेदन्तिकासनाम् ।
 शनै शनैमार्ज्ययित्वा कफदोष निवारयेत् ॥
 मार्ज्यवेदन्तनीतेन दीहयेच्च पुन पुन ।
 तदग्र लोहयन्त्रेण घर्षयित्वा पुन पुन ॥
 नित्यं कुर्व्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकेऽस्तके ।
 एष कृते तु नित्ये च लम्बिका दीर्घता गता ॥ १८ ॥
 तर्ज्यङ्गुल्यकारेण मार्ज्ययेत् कर्णरन्ध्रयो ।
 नित्यमभ्यासयोगेन नादान्तरप्रकाशनम् ॥ १९ ॥
 वृद्धाङ्गुलं दक्षेण मार्ज्यवेदन्तारन्ध्रकम् ।
 एषमभ्यासयोगेन कफदोष निवारयेत् ॥

नाडीनिर्गमतां याति दिव्यदृष्टिं प्रजायते ।
 निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने ॥ २० ॥
 इदोति विविधां कुर्यात् दण्डपञ्चमवाममा ।
 रश्मादण्डं हरिण्डं येनदण्डनाथेय च ॥
 ह्रगधो चालयित्वा तु पुन प्रत्याहरेत् शनैः ।
 कफपित्त तथा क्रोदं रचयेद्दूर्यत्ना ।
 दण्डधीतिविधानेन इदो गमायेत् ध्रुवम् ॥
 हरिण्डं पटभृत् ॥ २१ ॥
 “भोजनान्ते विवेदारि आकण्ठ पूर्णितं सुधी ।
 कर्णदृष्टिं घणं कृत्वा तन्मन्त्र यमयेत् पुन ।
 नित्यमभ्यासयोगोऽय कफपित्त निवारयेत् ॥ २२ ॥
 चतुरङ्गुलविस्तारं सप्तप्रयत्न गभेर्गमेत् ।
 पुन प्रत्याहरेदतत् प्रोच्यते धीतकर्माकम् ॥
 गुणध्वरप्रोक्कृत् कफपित्त विनश्यति ।
 पारोग्य वनस्पृष्टिभवेत्तस्य दिने दिने ॥ २३ ॥
 अपाण्क रतां तावन्नर्तं यापय गोपधेत् ।
 तस्मात् सर्वं प्रयत्ने न मनगोधनमाचरेत् ॥
 पीतमूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गनिनापि वा ।
 यत्नेन चालयेद्गुण्य वारिणा च पुन पुन ॥
 धारयेत् कीडकादिन्धमामार्जां निवारयेत् ।
 कारण कान्तिपुटयोः दोषन वृद्धिमूलम् ॥ २४ ॥
 जनयन्ति गृह्यस्तर्पणो च र्शिंधां गन्तो ।
 जनयन्ति जने कुर्यात् गृह्यस्तर्पणो यदा ॥
 नाभिमन्त्रने पाय न्यस्तनान्मोक्तमनम् ।
 आकुपन प्रकाशं जन्मयस्ति समाचरेत् ॥
 प्रमेहं गुदापंक्तं क्रूरयायु निवारयेत् ।
 भवेत् स्वच्छन्देऽय कामदेवममा भवेत् ॥
 न्यस्तनान्मोक्तमनं करुदये हस्तं दत्त्वा
 गारुडयदुर कुर्यादित्यर्थ ॥ २५ ॥
 “वस्ति पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः ।
 तर्जनीमुद्रया पाय आकुपयेत् प्रकाशयेत् ॥
 एषमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते ।
 विवर्धयेत् जाठराग्निं आमवातं विनाशयेत् ॥ २६ ॥
 वितन्निमानं सृष्टमसृष्टं नागानाले प्रवेशयेत् ।
 मृष्टान्निर्गमयेत् पयात् प्रोच्यते नेतिकर्माकम् ॥
 साधनादनेतिकर्माणि त्वेचरोमिदिमाप्रुयात् ।
 कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिः जायते ॥ २७ ॥
 अमन्दवेगे नुन्दंश्च भ्रामयेदुभयार्जयो ।
 सव्व रोगाच्चिह्नोऽप देहाननविषर्जनम् ॥
 इति नीलिको ॥ २८ ॥
 “निमेषोन्नेपकं त्वक्ता सृष्टमलक्ष्य निरीक्षयेत् ।
 यावदशु निपतति त्राटक प्रोच्यते बुधै ॥
 एषमभ्यासयोगेन शाश्वतो जायते ध्रुवम् ।
 न जायते नेत्ररोगी दिव्यदृष्टिप्रदायकम् ॥ २९ ॥
 सोत्कृत्य पीत्वा वक्त्रेण नामानालैर्विरेचयेत् ।
 व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण सौत्क्रमेण विशेषत ॥
 भालभाति त्रिधा कुर्यात् कफदोष निवारयेत् ॥
 ईडया पूरयेहायु रचयेत् पिङ्गलया पुन ।
 पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रचयेत् ॥
 पूरक रचक कृत्वा वेगेन न तु धारयेत् ।
 एषमभ्यासयोगेन कफदोष निवारयेत् ॥ ३० ॥
 नासाभ्या जलमाक्षय वक्त्रेण रचयेत् पुन ।

पायं पायं प्रकुर्ययेत् श्रेष्ठोऽप निवारयेत् ॥
 न जायते यावत्कश्च च्चरी नैव प्रजायते ॥
 इति घेरण्डमहितायां पट्कर्मागोधन प्रथमो-
 ऽध्याय ॥
 पट्कर्मा, [न] प, (पट् कर्माणि यजनादीनि
 यस्य । यागादिभिर्युतो ब्राह्मणः । इत्यमरः ।
 तथा च ।
 “इत्याध्ययनदामानि याजनाध्यापने तथा ।
 प्रतिपद्यते तैर्युक्तं पट्कर्मा विप्र उच्यते ॥”
 पट् कर्माण्यस्य इति बृहतीः । इति भरतः ॥
 पट्कटा, श्री, भैरवीविशेष । यथा,—
 एष पट्कटा भैरवी ।
 “डाकिनो राकिनो वोजे चाकिनी काकिनी-
 युगम् ।
 माकिनो हाकिनो वोजे आह्वय सुसुन्दरि ॥
 आशमकारभयुक्तमन्दोकारमण्डितम् ।
 गुरुम्वरान्वितं देवि तार्क्षीय वीजमालिखेत् ।
 विन्दुनाटकनाक्रान्तं त्रितयं गैलसभवे ॥”
 तर्जनीयोजनं मयिमर्गं इत्यपि केचित् । तन्ना-
 म्भरं ।
 “जरी घामासन जीय गियमव त्रिधा लिखेत्
 चर्कं मायागक्राभ्या क्रमात्त मण्डितं कुरु ॥
 विन्दुनाटान्वितं चाद्यहयमन्त्रं विमगवत् ।
 ध्यानमया प्रवृत्तामि मन्त्रमूतनिहन्तनम् ॥
 यानसर्व्यप्रभा देवीं शवाकुसुमनन्निभाम् ।
 मुण्डमानावनारस्या बालस्येसमागुक्ताम् ॥
 सुवर्णकरमाकारपीनीवतपयोधराम् ।
 पागाङ्गुलीपुस्तकञ्च तथा च उपमालिकाम् ॥”
 दधतामिति शेष ।
 “हरिहृत्तरा पडङ्गानि विधाय परमेस्वरि ।
 यन्त्रमप्या यरारोहे विकीर्ण तत्पुट लिखेत् ॥
 यद्विहृददन पद्म रविपत्र ततो लिखेत् ।
 चतुरस्रं चतुर्दशैव मण्डलमालिखेत् ॥
 पडङ्गावरणं देवि । पूजयेत् पूर्ववच्छिवे ।
 रत्यादि त्रितयं देवि विकीर्णं परिपूजयेत् ॥
 डाकिन्याद्याय पट्कोणं वसुपत्रे तत परम् ।
 ब्राह्मराटि युगलं पचाटुरविपत्रे तत परम् ॥
 बानाया पाठशक्तोस्तु वामाद्या पूजयेत्
 क्रमात् ।
 चतुरस्रं लोकपालान् सायुधान् परमेस्वरि ।
 अनन्तं विधानेन नित्याद्या भैरवीं यजेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 पट्कोण, ली, लग्नात् पठ्यहम् । तच्च रिपु-
 स्थानम् । यथा,—
 “पातालं हिवुक्तं चैव सुहृदभयतुर्थकम् ।
 त्रित्रिकोणं नवमं दुश्चिद्यं स्यात् तृतीयकम् ॥
 धोखान पञ्चमं त्रयं यामिदं सप्तमं स्मृतम् ।
 दुन दुन तथास्ताव्यं पट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३१ ॥
 (पट् कोणा यस्य ।) वज्रम् । इति राज-
 निर्घण्टे ॥ पडसन्तन्वोक्ती यन्त्रभेदः । यथा,
 गणेशयन्त्रम् ।

“वीज षट्कोणमध्यं स्फुरदनलपुरे तारगं दिच्छु
लक्ष्मीः
माया कन्दर्पभूमिस्तदनु रसपुटेष्वालखेहीज-
षट्कम् ।”

इति तन्त्रसारः ॥

षट्चक्रं, लौ, (षष्ठा चक्राणां समाहारः ।)
शरीरस्थपद्माकारषट्प्रकारचक्रम् । यथा,—
“सप्तपद्मानि तत्रैव सन्ति लोका इव प्रभो ।
गुदे पृथ्वीसम चक्र हरिद्वर्णं चतुर्दलम् ॥
लिङ्गे तु षट्दल चक्रं स्वाधिष्ठानमिति स्मृतम् ।
त्रिलोकवर्द्धनिलय तप्तचामीकरप्रभम् ॥
नाभौ दशदल चक्रं कुण्डलिन्या समन्वितम् ।
नीलाञ्जननिभं ब्रह्मस्थानं पूर्वकमन्दिरम् ॥
मणिपूरामिधं स्वच्छं जलस्थानं प्रकीर्तितम् ।
उदयदादित्यसकाशं हृदि चक्रमनाहतम् ॥
कुम्भकाख्यं द्वादशारं वेणुव वायुमन्दिरम् ।
कण्ठे विशुद्धशरणं षोडशारं पुरोदयम् ॥
शाश्वतोवरचक्राख्यं चन्द्रविन्दुविभूषितम् ।
षष्ठमाज्ञानय चक्रं द्विदलं श्वेतमुत्तमम् ॥
राधाचक्रमिति ख्यातं मनस्थानं प्रकीर्तितम् ।
सहस्रदलमेकार्णं परमात्मप्रकाशकम् ॥
नित्यज्ञानमयं सत्यं सहस्रादित्यसन्दिभम् ।
षट्चक्राणोऽहं भेदानि नैतद्भेदं कथञ्चन ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २७ अध्याय ॥३॥

अन्यत्र ।

“तत्स्वरूपमेकं तत् षट्चक्रं प्रतिलचयेत् ।
षट्चक्रं ऽपि महामायां चण्ण ध्यात्वा प्रयत्नतः ॥
लम्बयेन्मूलमन्त्रेण आदिषोडशचक्रकम् ।
आदिषोडशचक्रास्यां माधकानन्दकारिणीम् ॥
चिन्तयन् साधको देवी जपकर्मां समारभेत् ।
भुवोरुपरि नाडीनां त्रयाणां प्रान्त उच्यते ।
तत्रान्तं त्रिपथस्थानं षट्कोणं चतुरङ्गुलम् ॥
रक्तवर्णं तु योगज्ञैराज्ञाचक्रमितीरितम् ॥
कण्ठे त्रयाणां नाडीनां वेष्टनं विद्यते नृणां ।
सुषुम्ने ऽपि हिलानां षट्कोणं तत् षट्चक्रम् ॥
तत् षट्चक्रमिति प्रोक्तं शुक्लं कण्ठस्य मध्य-
गम् ।
त्रयाणामथ नाडीनां हृदये चैकता भवेत् ॥
तत्स्थानं षोडशं स्यात् सप्ताङ्गुलप्रमाणतः ।
तत् पीतमुक्तं योगज्ञैरादिषोडशचक्रकम् ॥
ध्यानानामथ मन्त्राणां चिन्तनस्य जपस्य च ।
यस्मादाद्यच्च हृदयं तस्मादादीति गद्यते ॥”
इति कालिकापुराणे ५४ अध्याय ॥३॥

अपरञ्च ।

“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गं तु कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥
तदूर्ध्वं कामवीजं तु कल-शान्तीन्दूनादकम् ।
तदूर्ध्वं तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्वाङ्मे हेमवर्णं व-स-वर्णं चतुर्दलम् ।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्ध्वं ऽग्निमयं षड्दलं हीरकप्रभम् ।
वादिलान्तवड्गणं युक्ताधिष्ठानमज्ञकम् ॥

मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः !
स्वयन्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ।
मणिवर्द्धनं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिधं दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वलोकैककारणम् ॥
तदूर्ध्वं ऽनाहतं पद्मसुद्यदादित्यसन्निभम् ।
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वाणलिङ्गं तु सूर्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तत् मुनिभिः परिकीर्तितम् ।
आनन्दसदनं तत् पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥
तदूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपद्मजम् ।
स्वरं षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धं तनुते यस्मात् जोवस्य हसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातं आकाशाख्यं महत् परम् ।
आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञासक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ॥
कौलासाख्यं तदूर्ध्वं तु बोधनीनु तदूर्ध्वतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥
महत्साराख्यं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वमीरितम् ।
इत्यतः कथितं सर्वं योगमार्गमनुत्तमम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

षट्चरणं, पु, (षट् चरणा यस्य ।) भ्रमरः ।
इति हलायुध ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
५८७ ।

‘षट्चरणकोट्युष्टं परागधुणपूर्णमायुध
त्यक्त्वा ।

त्वा मुष्टिमेयमध्यामधुना शक्तिं स्मरो
वहति ॥”)

यूका । इति राजनिर्घण्टे ॥ षट्पादश्च ॥
षट्, क निकेतने । हिसे । दाने । बले । इति
कविकल्पद्रुमे ॥ (चुरा०-पर०वासे बले च
अक०-हिसे दाने च सक०-सेट् ।) मूर्धन्यादि-
ष्टद्वयान्त । क, षट्प्रयति लोक । निवसति
इति बलो स्यात् ददाति वा इत्यर्थः । इति
दुर्गादास ॥

षट्तिलो, [त्रि, (उद्वर्तनादिभेदेन षट्प्रकारा-
स्तिला सन्त्यस्येति । षट्तिन + इति ।) जन्म-
तित्यादौ तिलकरणकषट्कर्मकारो । यथा,—
“तिलोद्वर्त्तो तिलस्त्रायो तिलहोमो तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिलो नावसौदति ॥”
इति तिथ्यादित्त्वम् ॥

षट्त्रिशत्, स्त्री, (षडधिका त्रिशत् । मध्यपद-
लोपि समासः ।) सख्याविशेषः । षट्त्रिंश इति
भाषा । यथा, आङ्गिकचिन्तामणौ ।

“आसनाभ्यञ्जने तद्दुद्धत्तनविरुद्धेण ।
सन्मार्जनं सर्पिरादिल्लपनावाचने तथा ॥
पाद्यार्थाचमनौयञ्च स्नानौयमधुपक्कं की ।
पुनराचमनौयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपौ तथैव च ।

ताम्बूलादिकनेवेद्यं पुष्पमालां तथैव च ॥
अनुलेपश्च शय्या च चामरव्यजनं तथा ।
आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ॥
गोतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविस्मर्जनम् ॥
उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने ॥”
इत्येकादशौतत्त्वम् ॥

षट्त्रिंशत्, स्त्री, (षट्त्रिंशत्स्तत्सख्यकधर्म-
शास्त्रकारिणा मुनीनां मतम् ।) षडधिकत्रिंश-
त्सहस्रकधर्मशास्त्रप्रयोजकमुनीनामभिप्रायः ।
यथा । तथा च षट्त्रिंशत्तम् । इति तिथि-
स्वरूपकथने तिथ्यादित्त्वम् । तेषां नामानि
यथा,—

“मनुर्विष्णुर्यमो दक्षः अङ्गिरोऽत्रिहहस्यती ।
आपस्तम्बश्चोशना च कात्यायनपराशरौ ॥
वशिष्ठव्याससवर्त्ता हारौतगोतमार्षिणः ।
प्रचेताः शङ्खलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः ॥
शातातपो लीमशश्च जमदग्निः प्रजापतिः ।
विश्वामित्रपैठीनसौ वीधायनपितामही ॥
छागलेयश्च जावालो मरौचिश्चयवनो भृगुः ।
ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृति-
कारका ॥

एतेषान्तु मतं यत् षट्त्रिंशत्तमुच्यते ॥”
इति शङ्खलिखितौ ॥

षट्पट्, पु, (षट् पदानि यस्य ।) भ्रमरः । इत्य-
मर ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६८ ।

“न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
हृत्तान्तरं काङ्क्षति षट्पदालो ॥”)

तच्छकुनानि यथा,—

“ये षट्पदाद्यां शकुनानि तेषां-
माश्वथैरूपाणि निरूपयाम ।
अथैव वामो यदि मञ्जु गुञ्जन्
पश्येत वा वामदिशं प्रसर्पन् ।
आस्त्रादयेद्वा कुसुमं प्रशस्तं
भृङ्गस्तदा स्यात् सुमहान् प्रमोदः ।
अत्रापरे सन्ति च षट्पदा ये
यात्रासु ते वामगताः प्रशस्ता ॥”

इति वसन्तराजशाकुने षट्पदादयः १५ वर्गः ॥
यूका । इति राजनिर्घण्टे ॥ षट्चरणे, त्रि ॥
(षट्पदविशिष्टे च त्रि । यथा, महाभारते ।
१४ । ५ । १६ ।

“पुरञ्च ते सुगुप्तं स्यात् दृढप्राकारतीरणम् ।
अष्टाष्टालकसवाधं षट्पदं सर्वतोदिशम् ॥”)

षट्पदप्रियं, पु, (षट्पदानां भ्रमराणां प्रियं ।)
नागकेशरहचं । इति शब्दमाला ॥

षट्पदातिथिः, पु, (षट्पट् अतिथिरिव यत्र ।
आस्त्रहृत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

षट्पदानन्दवहनः, पु, (षट्पदानामानन्दं वर्द्धय-
तीति । हृत् + ल्यु ।) किकिरातहृत् । इति
राजनिर्घण्टे ॥

षट्पदी, स्त्री, (षट्पदानि यस्य । डीप् ।)
यूका । इति हेमचन्द्रः ॥ भ्रमरपद्मौ च ॥

पटप्रज्ञ, पुं, (षट्सु रसेषु प्रज्ञा यस्य ।) कामुक । यथा,—

“षिड्गौ व्यलीक षट्प्रज्ञं कामकेलिर्विद्रूपक पीठकेलि पीठमर्द्दी भविलच्छिद्रो विट ॥”

इति त्रिकाण्डशेष ॥

(षट्सु धर्मादिषु प्रज्ञा यस्य ।) धर्मादिशास्त्रविज्ञ । यथा,—

“धर्माधिकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि । षट्सु प्रज्ञास्ति यस्योच्चैः स षट्प्रज्ञ इति स्मृत ॥”

इति च त्रिकाण्डशेष ॥

षडक्षीण, पु (षट्सु रसेषु अक्षीण ।) मन्त्र । इति केचित् ॥

षडङ्ग, स्त्री, (षष्ठा अङ्गाना समाहारः । शरीरस्य षडवयवम् । यथा,—

“जङ्घे बाहू शिरो मध्य षडङ्गमिदमुच्यते ॥” इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेदाङ्गषट् शास्त्राणि । यथा,—

“शिखा कल्पो व्याकरण निरुक्त ज्योतिष तथा छन्दश्चेति षडङ्गानि वेदाना वैदिका विद् ॥”

इति शब्दरत्नावलो ॥२॥

अपि च । अङ्गान्याह शिखापद्यम् ।

“ऋन्द पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते । ज्योतिषामयन नेत्र निरुक्त योत्रमुच्यते ॥

शिखाप्राणन्तु वेदस्य मुख व्याकरण स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधोलैव ब्रह्मलोके महीयते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥

आद्ययाज्ञीयदानाङ्गपीठादिकम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥४॥ पटप्रकारगव्यविशेष । यथा,—

“गोमूत्र गोमय चौर मर्पिर्दधि च रोचना । षडङ्गमेतन्माङ्गल्य पवित्र सर्वदा गवाम् ॥

इति स्मृति ॥ ३ ॥

हृदयादिषडवयवम् । तत्प्रमाण न्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

षडङ्ग, पु, (पट् अङ्गानि यस्य ।) क्षुद्रगोक्षुरक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (वेद । यथा,—

“शिखाकल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दमाश्चय । ज्योतिषामयनश्चैव षडङ्गो वेद उच्यते ॥”)

षडङ्गजित्, पु, (षडङ्ग जितवानिति । जि + क्तिप्, विष्णु । इति शब्दमाला ॥ षडङ्गजितरि, त्रि ॥

षडभिन्न, पु, (पटपु धर्माश्रकामसोचनोक्त-त्वार्येषु अभिन्ना यस्य । वृह ॥ इत्यमर ॥

षडशीति, स्त्री, रविमक्रान्तिविशेष । सा तु मिथुनकन्याधनुर्भानराशिषु भवति । यथा, भविष्यमात्मरज्योतिषेषु ।

‘सृगककंठमक्रान्ती हे तटगटच्छिणायने । विपवती तुनामेष गोलमध्य तथापरा ॥

धनुर्मिथुनकन्यासु सौने च षडगोतय । वृषत्तृषिककुम्भेषु मित्रे विष्णुपदी स्मृता ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्या पृथक्काल मक्रान्तियब्दे द्रष्टव्य ॥५॥ षडधिकाशीतिसख्या । इत्यङ्गशास्त्रम् ॥ छेयाशी इति भाषा ॥

षडशीतिषक्त, स्त्री, (षडशीतेषक्तम् ।) मिथुन कन्याधनुर्भानराशिस्थरवे शुभाशुभफलज्ञानार्थं

नक्षत्राङ्गनराकारचक्रम् । यथा,—

“मुखे चैक करे वेदा पादयुग्मे हय हयम् । क्रौञ्चे वाणस्तथा वेदा करे सव्येतरैऽपि च ॥

हय हय तथा नेत्रे मस्तके त्रितय तथा । हयश्चैव तथा गुह्ये षडशीत्या स्वमे स्थिते ॥

मुखे दु ख करे लाभ पादयोर्भ्रमण हृदि । कान्ता स्याद्बन्धन वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयभे

नृणाम् ॥

सम्मान नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्यु षडशीतिफलश्रुति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षडष्टक, स्त्री, योगविशेषः । म तु षरकन्यथो स्वस्वराश्रयपेक्षया परम्परषष्ठाष्टमराशिसम्बन्ध

स च मित्रारिभेदेन द्विविधः । तत्र मित्रषड-ष्टक यथा । औपतिरत्नमालायाम् ।

“मकरसमेत मिथुन कन्याकलसौ सृगिन्द्र-मौनी च ।

वृषभतुले अलिमेधौ कर्कटधनुषी च मित्र-विधौ ॥”

षडष्टकाविति शेष ॥६॥ अरिषडष्टकमाह ।

“मकर करिकुलरिपुना कन्या मेघेण सह भ्रमस्तुलया ।

कर्कटौ वृषधनुषी हृषिकमिथुने चारिविधौ ॥

यदि कन्याष्टमे भर्ता भर्तुं षष्ठे च कन्यका । षडष्टक विजानीयान् वर्जित त्रिदशैरपि ॥”

षडष्टकादौ तारानियममाह । भीमपराक्रम । ‘मोह्ये च्छुभयोर्दयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा

तारापट् च सुमित्रमित्रजननक्षेमाथमम्पद्यदि षट्काष्टे नव षष्ठके व्ययधने योगे च युयोपितो

प्रोत्यायु सुखवृष्टिपुष्टिजनकः कार्यो विवाह-स्तदा ॥”

गगं । “मरण तारविरोधे ग्रहनिपुभाधि चिरेण ।

रोगादि नरनार्थ्यो पट्काष्टे वैर भवेदाशु ॥” व्यास ।

“सैवादियोगेऽपि षडष्टकादौ तारा विपत्प्रत्यग्निधनाख्या ।

वर्षा विवाहं पुरुषोऽुतो हि प्रीति परा जन्मसु तारकासु ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥७॥

सतान्तर यथा,— “मिहेन मकर येष्टो कन्यया मेष उत्तम ।

तुलया सह मौनस्य कुम्भन सह कर्कट ॥ धनुषा वृषभ येष्टो मिथुनेन च हृषिक । एतत् षडष्टक प्रीत्यै भवत्येव न मशय ॥” इति गारुड ६१ अध्याय ॥

षडानन, पु, (कृत्तिकादीना षष्ठा स्तनपानार्थं पट् पाननानि यस्य ।) कार्तिकेय । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । २० ।

“स्तोथासि देवैर्कृषिभिश्च जुष्ट भक्त्या गुह नामभिरप्रमेयम् ।

षडानन शक्तिधर सुवीर निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ॥”) तस्य कार्तिकेयनामकारण यथा,—

“अग्निपुत्रं कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत । तस्य साखी विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठज ॥

अपत्य कृत्तिकानाञ्च कार्तिकेयस्तत स्मृत ॥ इति मातृस्ये ५ अध्याय ॥

(षट्सु वदनेषु, स्त्री । यथा रघु । १४ । २२ । “सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्

स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् । षडाननापीतपयोधरासु

नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥”) षडान्नाया, प, (पट् आन्नाया ।) शिवस्य

षड्वक्त्रविनिर्गतषट्प्रकारतन्त्रशास्त्रम् । यथा,— औशिव उवाच ।

“अथेदानी प्रवक्ष्यामि आन्नायकथन पृथक् । पूर्वान्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राचीदिशि स्थित ॥

सदाशिवोऽह भगवानाचारः परिकीर्तित । एव वै दक्षिणान्नायो दक्षिणस्या दिशि स्थित ॥

एव हि पश्चिमान्नाय पश्चिमाया दिशि स्थित एवमेवोत्तरान्नाय उत्तरस्या दिशि स्थित ॥

मुखमूर्द्धकत देवि । यत् प्रोक्त तव सन्निधौ । ऊर्ध्वान्नायश्च कथितो देवानामपि दुर्लभ ॥

यदा चाधोमुख देवि यत् प्रोक्त गिरिजे प्रिये । अथ आन्नाय इत्युक्त सत्य सत्य सुमध्यमे ।

षडान्नायाश्च कथिताद्योत्पत्तिक्रमनामत ॥३॥ यस्मिन् यस्मिन् ये देवा कथिताश्च वरानने ।

तान्देवाश्च प्रवक्ष्यामि साधकाना हिताय वै ॥ श्रीविद्याभेदसहिता तारा च त्रिपुरा तथा ।

शुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्वाङ्गाये प्रकीर्तिता ॥ वगलामुखी च वशिनौ त्वरिता धनदा तथा ।

वशिनौ बालभैरवोत्थय । महिषघ्नी महान्छोर्द्धक्षिणान्नायकीर्तिता ॥

महास्वरस्वती विद्या तथा वाग्वादिनी परा । प्रत्यङ्गिरा भवानो च पश्चिमान्नायकीर्तिता ॥

कालिका भेदसहिता ताराभेदैश्च सयुता । मातङ्गी भैरवो च्छिन्ना तथा धूमावती परा ।

उत्तरान्नायकथिता कलौ शीघ्रफलप्रदा ॥ समस्तभेदसहिता कालिकाया प्रकीर्तिता ।

हाविशत्वक्षरी तासा टक्षिणान्नायकीर्तिता ॥ एकजटा षडान्नाय महासोचप्रदायिनो ।

तत्परा परमा विद्या न विद्यान्तरगोपिता ॥ परप्रसादमन्त्रश्च ऊर्ध्वान्नाये प्रकीर्तित ।

वागोश्वरादयो देवा अथ आन्नायकीर्तिता ॥ ऊर्ध्वान्नायो अथश्चैव केवल मोक्षदो भवेत् ।

धर्मायकामसोचार्थं आन्नायान्ये प्रकीर्तिता ॥ यथोक्तविधिना भद्रे कृत्वा फलमवाप्नुयात् ॥४॥

पूर्वाङ्गायादिसर्वसा विधान गृणु सुन्दरि । कृत्वा येनाशु लभते फल यदुत्तमोत्तमम् ॥

पटकर्मफलदा नृणा षडान्नाया, प्रकीर्तिताः ॥

उत्तराम्नायो देवेशि तेषामाशु फलप्रदः ॥”
इति समयाचारतन्त्रे २ पटल ॥३॥

तत्र आम्नायभेदेनाचारभेद उक्तः । यथा—
“पूर्वाम्नायोदित कर्म पाशव कथित प्रिये ।
यदुक्त दक्षिणाम्नाये तदेव पाशव स्मृतम् ॥
पश्चिमाम्नायज कर्म पशवोरसमाश्रितम् ।
उत्तराम्नायज कर्म दिव्यवीराश्रित प्रिये ॥
दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पितृकानने ।
वीरासन विना दिव्य पूजयेत् पितृकानने ।
ऊर्ध्वाम्नायोदित कर्म दिव्यभावाश्रित प्रिये ॥”
इति निरुत्तरतन्त्रे १ पटल ॥

यडूषण, स्त्री, (पश्चाम्नायणाना समाहारः ।)
मिश्रितषट्कटुद्रव्यम् । यथा—
“पिप्पली मरिच शुण्ठी त्र्यम्बकमिथितम् ।
त्रिकटु त्रुषण व्योप कटुत्रिकमथोच्यते ।
अभिकानलचव्यैस्तु चतु पञ्च यडूषणम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिकार ॥

अपि च ।
“पञ्चकोल समरिच यडूषणमुदाहृतम् ।
पञ्चकोलगुण तत्तु रूचमुष्ण विषापहम् ॥”
इति भावप्रकाश ॥

षड्गया, स्त्री, षड्विधगया । यथा,—
“गयागजो गयादित्यो गायत्री च गटाधर ।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिका ॥”
इति वायुपुराणे गयापद्धति ॥

षड्गव, त्रि, (षट् गावो यत्र । समासे अच् ।)
गोषट्कयुक्तहनादि । यथा,—
“अष्टागव धर्मग्रहण षड्गव जीविकार्थिनाम् ।
चतुर्गव नृशसाना द्विगव ब्रह्मघातिनाम् ॥”
इत्याह्निकाचारतन्त्रम् ॥३॥

प्रत्ययविशेष । (सतु । ‘प्रहृत्यर्थस्य षट्त्वे
षड्गवच् ।’ ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
भवति ॥) यथा,—

“पशुभ्यो गीयुग युग्मे पर षट्त्वे तु षड्गवम् ॥”
इति हेमचन्द्र ॥

(यथा च महाभारते । ८ । ३८ । ६ ।
“अथ तस्मै वर दद्या मौवर्ण हस्तिषड्गवम् ॥”)

षष्ठा गवा समाहार । इति द्विगुसमासनिष्प-
त्तम् । तत्र, स्त्री ॥

षड्ग्रन्था, (षट् ग्रन्था ग्रन्था सा ।) वचा ।
इति भावप्रकाश ॥ श्रुतवचा । श्टी । महा-
करञ्ज । इति राजनिर्घण्ट ॥

षड्ग्रन्थि, स्त्री, (षट् ग्रन्थयो ग्रन्थ) पिप्पली-
मूलम् । इति वैद्यकम् ॥ षट्पर्वणि, पु,
भूञ्चि ॥

षड्ग्रन्थिका, स्त्री, (षड् ग्रन्था एव । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) श्टी । इत्यमर ॥

षड्ग्रन्थी, स्त्री, (षट् ग्रन्था यस्या । डोष् ।)
वचा । इति शब्दरत्नावली ॥

षड्ज, पु, (षड्भ्य स्थानेभ्य जायते इति ।
जन + ड ।) तन्वीकण्डोलितस्वरविशेष ।
इत्यमरः ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“नासा कण्ठमुरस्तालु जिह्वा दन्ताश्च सञ्चितः ।
षड्भ्य सजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति
स्मृतः ॥”

स च मयूरस्वरतुल्यस्वरः । यथा,—
“षड्ज रीति मयूरो हि गावो नर्हन्ति
चर्षभम् ।

अजा त्रिरौति गान्धार क्लीञ्चो नदति मध्यमम् ॥”
इति भरतः ॥

(अस्मिन् चतस्रः श्रुतयो वसन्ति । यथा, सङ्गीत-
दर्पणे । ५३ ।

‘तीव्रा कुमुदती मन्दा कन्दोवत्यस्तु षड्जगा ॥’)
तानसेनमते समस्वराणा मध्ये प्रथमस्वरोऽयम् ।
स्वरज् इति लोके ख्यातः । अस्योच्चारणस्थान
कण्ठ । अथ विप्रवर्णः । अस्यार्चिक नाम ।
अर्थात् एकस्वरमिलितः । सर्वस्वरापेक्षया
क्षुद्रस्वरोऽयम् । अस्य ताल एकः । अस्याष्टौ
भेदा भवन्ति । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

षड्दुर्ग, स्त्री, (षट् प्रकार दुर्गम् ।) षट्प्रकार-
कोटम् । तदुपधा । धन्वदुर्गम् १ मञ्जीदुर्गम् २
गिरिदुर्गम् ३ मनुष्यदुर्गम् ४ सृष्टदुर्गम् ५ वन-
दुर्गम् ६ । इति महाभारते राजधर्मम् ।

षड्धा, व्य, (ष + धाच् ।) षट्प्रकारम् । इति
व्याकरणम् ॥

षड्बिन्दु, पु, विष्णु । इति त्रिकाण्डशेषः । कौट-
भेदः । इति मेदिनी । शिरोरोगस्य पक्वतैल-
विशेषः । यथा,—

“एरुण्डमूल तगर शताह्वा
जीवन्तिका सैन्धवरास्त्रिके च ।
भृङ्ग विडङ्ग मधुयष्टिका च
विश्वीषध कृष्णतिलस्य तैलम् ॥
अजापयस्तनविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणं भृङ्गरसे विपक्वम् ।
षड्बिन्दवा नासिकयो प्रदेया
गन्धान्निहन्त्य शिरसो विकारान् ॥
अप्युताश्च केशान् पलितान्श्च दन्तान्
निर्वन्ध मूत्रान् सुष्टौकरोति
सुपयण्डध्रप्रतिमञ्च चक्षु-
कुञ्चन्ति बाह्योरधिक बलञ्च ॥”

जीवन्तिकात्र हरोतकीशाकविशेषः । इति
भावप्रकाश ॥

षड्भुज, त्रि, (षट् भुजा यस्य ।) षड्हस्तयुक्तः ।
यथा,—

“भोमस्त्रिपादस्त्रिशिरा षड्भुजो नवलोचनः ।
भग्नप्रहरणो रौद्र कालान्तकयमोपमः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे माहेश्वरवन्दनरूपम् ॥
(यथा च महानिर्वाणतन्त्रे । ४ । १७ ।

“चतुर्भुजा त्व द्विभुजा षड्भुजाष्टभुजा
तथा ।

त्वमेव विश्वरचार्य नानाशस्त्रार्थधारिणी ॥”)
चैतन्यदेवे, पु, । स तु पुरुषोत्तमश्चेत् षड्भुजो
भूत्वा श्रीजगन्नाथदेवशरीरे लीनोऽभूत् । इति
लोकप्रसिद्धिः ॥

षड्भुजा, स्त्री, (षट् भुजा इव रेखा यस्याम् ।)
फललताविशेषः । खरवुजा इति भाषा । (अस्मि-
न्नर्थे क्लोवलिङ्गेऽपि दृश्यते) । तत्पर्यायः । मधु-
फला २ षड् रेखा ३ वृत्तकर्कटी ४ तित्ता ५
तित्ताफला ६ मधुपाका ७ वृत्तवर्षा ८
पशुमुखा ९ । अस्याः फलगुणाः ।

“तित्ता बाल्ये तदनु मधुर किञ्चिदन्तश्च पाके
निष्पक्वश्चेत् तदन्तसम तर्पणं पुष्टिदायि ।
वृथ दाहश्चमविशमन मूत्रशुद्धं विधत्ते
पित्तोन्मादापहरकफद षड्भुज वीर्यकारि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥३॥

चण्डिका । यथा । पूर्वदले चण्डिकां पीन-
वच्च स्थलरुहा अग्निप्रभा षड्भुजा दक्षिणे
गदाभयवज्रधरा वामे शक्तिशूलपरशुधरा देवी-
मिती ॥३॥ रुद्रचण्डा । यथा । दक्षिणदले रुद्र
चण्डा कृष्णवर्णा दिव्याभरणभूषिता प्रसन्नवदना
षड्भुजा दक्षिणे वज्रशूलपरशुधरा वामे पाशा-
धुशकेशधरा देवीमिति ॥३॥ चण्डवह्नी । यथा ।

वायुदले चण्डवती धूम्रवर्णा प्रसन्नवदना सर्वा-
लङ्कारभूषिता षड्भुजा दक्षिणे अङ्गुष्ठापाशाक्ष-
सूत्रधरा वामे दण्डशूलडमरुधरा देवीमिति ॥
इति लहरीकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धति ॥

षड् रस, पु, (षट्प्रकारो रसः ।) मधुरादि-
षट्प्रकाररसः । यथा,—

“मधुरो नवशस्त्रिक्त कषायोऽस्त्र कटुस्तथा ।
सन्तीति रसनोयत्वाद्नाथे षड्भो रसा ॥”
एषां नामलक्षणम् ।

“मधुर गौल्यमित्वाहुरिच्छादौ स च लक्ष्यते ।
लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सैन्धवादौ स दृश्यते ॥
तित्तास्तु पिचुमर्द्दादौ व्यक्तमासाद्यते रसः ।
कषायस्तुवरस्तूक्तः स च पूगीफलादिषु ।
कटुस्तु चारसन्नः स्यान्नरोचादौ स चेष्यते ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

एषा गुणास्तत्तच्छब्दे दृष्टव्या ॥

षड् रात्र, स्त्री, (षष्ठा रात्रोऽस्या समाहारः ।)
षडह । यथा,—

सद्य शीघ्रं भवेद्विद्वन् तथा चोक्तं चतुर्विधम् ।
गर्भेऽसावे च वेदोक्तं पूर्वं काले त्वचेतसः ॥
ब्राह्मणानामहोरात्र चक्षियाणा दिनत्रयम् ।
षड् रात्रश्चैव वैश्याणां शूद्राणां द्वादशा-
ङ्किकम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥
षड् रेखा, स्त्री, (षट् रेखा यत्र ।) षड्भुजा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ षड् राजी च ॥

षड्लवण, स्त्री, (षट्गुणित लवणम् ।) मृत्को-
पेत पञ्चलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

षड्वक्त्र, पु, (षट् वक्त्राणि यस्य ।) कार्तिकेयः ।
यथा,—

“यतस्ततो विशाखोऽसौ ख्यातो लोकेषु पशुमुखः ।
स्कन्दो विशाखः षड्वक्त्रः कार्तिकेयश्च
विश्रुतः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १३४ अध्यायः ॥

षड्विधं, त्रि, (षट् विधा प्रकारा यत्र ।)
 षट् प्रकारम् । यथा,—
 “सन्ना च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
 अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विध सूत्रलक्षणम् ॥”
 इति सुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥
 अपि च ।
 “तत्र चित्तिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।
 षड्विधस्तु रसस्वन्न गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 पखट्, पु, (पणु दाने + “जमन्तात् ड ।”) उणा०
 १।११३ इति ड । बहुलवचनात् मत्वाभावः ।
 ह्यपम । षाड् इति भाषा । तत्पर्याय ।
 गोपति २ इट्चर ३ । इत्वमर ॥ षखट् ४
 शण्ड ५ शण्ड ६ । इति शण्डरत्नावली ॥
 लीवम् । इति जटाधरामरटोके ॥ समूह ।
 इति वृत्ता ॥ (यथा, हरिवंशे । ३३ । ३२ ।
 “नता निखलमूर्धानो बभ्रुवुस्ते महोरगा ।
 साधाङ्गे कदलीषण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥”)
 पखट्, पु, ली, (पणु दाने + ड ।) अजादिकादम्बम् ।
 पञ्चकुमुदादिसमूह । इत्वमर । (यथा, भाषे ।
 ११ । १५ ।
 “कलरवमुपगौते यट् यटौघेन धत्त
 कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥”
 चिह्नम् । यथा, भागवते । ४ । १८ । २३ ।
 “यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो ह्यजिहीर्षया ।
 ताति पापस्य षण्डानि लिङ्गं षण्डमिहोच्यते ॥”)
 षण्डाली, स्त्री, तैलमानम् । छटाक् इति भाषा ।
 सरसी । (षण्डेन ह्यपभवत् कामुकपुरुषेण अलति
 पर्याप्तोतीति । अल + अच् । गौरादित्वात्
 ङीष् ।) कामुकस्त्री । इति मेदिनी ॥ मुद्रा-
 द्भितमेदिन्या दन्त्यसकाराटौ लिखिता ॥
 पखट्, पु, (शायति शिशाभावात् । शम +
 “शमेट् ।”) उणा० १ । १०१ । इति टप्रत्ययेन
 साधु । नपसक । इति राजनिर्घण्ट हेम-
 चन्द्रश्च ॥ स च चतुर्दशविध विंशतिविधश्च ।
 यथा नारद ।
 “परौक्ष्य पुरुषं पुख्ते निजैरेवाङ्गलक्षणे ।
 चतुर्दशविध शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनोषिभिः ॥
 चिकित्स्वशाचिकित्स्वश्च तेषामुक्तो विधि
 क्लमात् ।
 निसर्गषण्डो बहुश्च पञ्चषण्डस्तथैव च ॥
 प्रतिशापादगुरो रोगात् देवक्रोधात्तथैव च ।
 ईर्ष्याषण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभग ॥
 आक्षिप्तमोघवीजौ च शालिनोऽन्यापतिस्तथा ॥”
 १४ ॥
 कामतन्वे तु ।
 “निसर्गषण्डो बहुश्च पञ्चषण्डश्च कीलक ।
 शापादिषण्डस्तथैव ईर्षक सेव्यकस्तथा ॥
 आक्षिप्तमोघवीजौ च शालिनोऽन्यापतिस्तथा ।
 मुखेभगो वातरेता कुम्भीक पण्डनष्टकौ ॥
 आसेव्यश्च सुगन्धो च षण्ड लीवानि विशति ॥”
 २० ॥

तेषा लक्षणानि यथा,—
 “ध्वजादिरहितोत्पन्नो निसर्गषण्ड उच्यते ॥१॥
 गलिताण्डो भवेद्बहु २ पञ्चान्तरितशक्तिमान् ॥
 पञ्चषण्ड ३ कीलकस्तु य लैव्यादात्मनः स्त्रियम्
 परेण सङ्ग सयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥ ४ ॥
 शापादिषण्डो गुर्वादिशापादेवाप्रवर्षण ॥५॥
 सदा स्तम्भितरेतास्तु रतिस्तथैव ६ स ईर्षक ॥
 दृष्ट्वा व्यवयामन्थेषा व्यवये य प्रवर्तते ॥ ७ ॥
 बहुस्त्रोसेवनाज्जातविरसः सेव्यक स्मृत ॥८॥
 प्रत्यक्पण्डतवीर्यो यो विसर्गसमये भवेत् ।
 आक्षिप्तमोघ स चोयो ९ मोघवीजस्तु स
 स्मृत ॥
 घृष्टस्त्रीसन्निधानादेर्यो भवेत् पतिध्वज ॥१०॥
 अत्र शालीनलक्षण पतितम् ॥ ११ ॥
 परस्यामेव यस्यास्तिपुंस्व सोऽन्यापतिर्न्यत १२
 वक्र एव तु यः कुर्यान्मथुन स मुखेभग ॥१३॥
 वातरेता विसर्गे यो वात लिङ्गेन मुञ्चति ॥१४॥
 कुम्भीक स तु वो नार्या पाणावैव प्रवर्तते ॥
 १५ ॥
 अकारिध्वज. पखण्डो १६ नष्टो रोसादशुक्रक
 १७ ।
 शुक्रप्राणध्वजोच्छ्रायी आसेव्य १८ ससुगन्धिक ॥
 यो योनिसेफसोर्गन्धमात्राय लभते बलम् ॥१९॥
 पखट् स्त्रोतुल्यवाक्चेष्ट स्त्रीधर्मा द्विर्नलि-
 ङ्गक ॥” २० ॥
 इति वाचस्पतिकृतस्मृतिरत्नावल्यामुद्राह-
 रदृश्यविकाश ॥ तद्दर्शनस्पर्शनयोः प्रायश्चित्त
 यथा,—
 “नालपेज्जनविहिष्टान् वीरहीना तथा स्त्रियम्
 देवतापट्टसञ्चालयन्नसन्नादिनिन्दकैः ॥
 कृत्वा तु स्पर्शनालाप शूहेताकावलीकनात् ।
 अवलोक्य तथोदक्यामन्यज पतित शवम् ॥
 विधिर्निसूतिकापण्डविवस्त्रान्तावसायिन ।
 मृतनिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ॥
 एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ।
 अभोज्यसूतिकापण्डमार्ज्जाराखुश्च कुक्कटात् ॥
 पतितापविह्वलाण्डालमृतहाराश्च धर्मवित् ।
 मसृश्य गृध्रते स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥”
 इति मार्कण्डेये सदाचाराध्याय ॥
 पखाडीचक्र ली, (षड्विध नाडीचक्रम् ।)
 नराणा जन्मादिषण्डत्रघटितचक्रविशेष ।
 यथा,—
 “जन्माद्य कर्म ततोऽपि दशम साहातिक
 षोडशमम् ।
 समुदायमष्टादशम विनाशसञ्ज्ञ त्रयोविशम् ॥
 आद्यात्तु पञ्चविंश मानसमेव नर षड्च
 स्यात् ॥” ३॥
 तेषा फलम् ।
 “इहादेहायं हानि स्याज्जन्मार्त्त उपतापिते ।
 कर्मार्त्तं कर्मणा हानि षोडा मनसि मानसे ॥
 सूक्तिद्रविणत्रयना हानि साहातिके तथा ॥
 सन्तप्तं सामुदायिके मित्रभृत्याग्रसहय ।

वैनासिके विनाश स्याद्देहद्रविणमग्न्यदाम ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पखाम्य, त्रि (पखामसे भव । पखामस + “पख-
 सात् खच्च ।” ५।१।८३ इति यत् ।) पाखाम्य ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 पखम्ब, पु, (षट् मुखानि यस्य ।) कार्त्तिकेय ।
 इति इलायुध ॥ (यथा, महाभारते । ३।२३१।
 १६ ।
 “त्व क्रीडसे पखम्ब कुक्कटेन
 यथेष्टनानाविधकामरूपी ॥”)
 षट् मख्यकवदने, लो । तद्वति, त्रि ॥
 पखम्बहा, स्त्री, (षट् मुखानौव रेखा यस्याम् ।)
 षड्भुजा । इति राजनिर्घण्ट ॥
 पख, ली, (षम्य भाव । ष + ल् ।) मूर्हन्यषका-
 रस्य भाव । यथा । एत्वपत्वे । इति सुग्धबोध
 व्याकरणम् ॥
 पद, ल् ज श्री श विधादे । शरणे । गतौ । इति
 कविकल्पद्रुम ॥ (तुटा०-पर०-सक०-विषाटे
 अक०-अनिट् ।) लृ, असदत् । ज, साट सद ।
 श्री असात्सीत् । श, सीदती सीदन्ती । षिषाट
 आकुलीभाव । सीदति राधा रासगृहे । शरण
 हिमा । इति दुर्गादास ।
 पद, क गतौ । आड्पूर्वोऽयम् । इति कविकल्प-
 द्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) मूर्हन्यादि ।
 क, आसादयति । इति दुर्गादास ॥
 पन, सम्भक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) सम्भक्ति सेवनम् । सनति गुरुं
 लोक । इति दुर्गादास ।
 पन, द ज उ दाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तना०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) क्रावेट् ।) द ज, सनोति
 सनुते । उ सनित्वा सत्वा । इति दुर्गादास ॥
 पम्च, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) मञ्चति । इति दुर्गादास ॥
 पन्ज, श्री जि मङ्गे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) श्री, असाद्गीत् । जि,
 सक्तोऽस्ति । सजति वपुषि वास । इति दुर्गा-
 दास ॥
 पप, सखे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) सपति । असीषपत् । सख
 सखन्ध । इति दुर्गादास ॥
 पम, वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) वैक्लव्य विह्वलीभाव ।
 “समन्ति यद्विद्योगेन सोमन्तिन्य स्मरानुरा ॥”
 इति दुर्गादास ॥
 पम त् क वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अटन्त
 चुरा० पर०-अक०-सेट् ।) सिपमविषति । इति
 दुर्गादास ॥
 पम्ब, सपणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) सम्बति । इति दुर्गादास ॥
 पम्ब, अर्जने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा० पर०-
 सक०-सेट् ।) सिषज्जविषति । मर्जति धन
 लोक । इति दुर्गादास ॥

वर्ष, संपणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सर्वति । इति दुर्गादाम ॥
प्रपेपी, स्त्री, पक्षिविशेष । यथा,—
‘हापुच्छिका खञ्जिकापर्वपो खञ्जनाकतौ ।’
इति शब्दरत्नावली ॥

सल, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सलति । सिषालयिषति । इति
दुर्गादाम ॥

षष्टिः, स्त्री, (षड् दशतः परिमाणमस्य । ‘षड्क्लि-
विशतिविशदिति ।’ ५।१।५८ । इति निपा-
तनात् साधु ।) मन्थाविशेष । षाट इति
भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, मनु ।३।
१७७ ।

‘वीच्यान्धो नवते काणः पष्टे श्वितो शतस्य
तु ।

पापरोगी मङ्गस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥’)

षष्टिक, पु, (षष्टिरात्रेण पच्यन्ते इति । ‘षष्टिका
षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।’ ५।१।८० । इति कल्-
प्रत्ययेन निपातित ।) धान्यविशेष । षष्टि-
रात्रेण पच्यते षाटिया इति स्वामिसुभती ।
इत्यमरभरती ॥ तत्पर्व्याय । षष्टिशलि २
षष्टिज ३ श्लिषतण्डुल ४ षष्टिवासरज ५ ।
अस्या गुणा ।

‘गौरी नील षष्टिकोऽय द्विधा म्या-
दायो रुच्य शीतलो टोषहारौ ।
वस्य पथ्यो दौपनो वीर्यवृद्धि
टने तस्मात् किञ्चिद्गूढो द्वितीय ॥’
इति राजनिघण्टे ॥

षष्टिमत्याक्रीते, त्रि ॥

षष्टिका, स्त्री, (षष्टिक + स्त्रिया टाप् ।) षष्टिक-
धान्यम् । यथा,—

‘हेमन्तिक मितस्त्रिधान्य मुद्गास्त्रिणा यवा
कनायकङ्गनोवारा वास्तुक हिलमोचिका ।
षष्टिका कालशाकञ्च मूलक कंसुकतरत् ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वे हविष्यान्नप्रकरणेयस्मृति
वचनम् ॥ किञ्च । शरदि षष्टिकाभि पावण
नित्यमिति वाचस्पतिमथ्या ॥

षष्टिक्य, त्रि, (षष्टिकाना भवनं चेतम् । षष्टिक-
‘यवयवकषष्टिकात यत्’ ५।०।० । इति
यत् ।) षष्टिकधान्योपयुक्तचेदादि । इत्यमर ।
२।८।७ ॥

षष्टितम, त्रि, (षष्टि + ‘षष्ट्याट्टे’ ५।२।५८ । इति तमट् ।) षष्टे प्ररण ।
इति मुग्धवोधव्याकरणम् ॥

षष्टिधा, व्य षष्टिप्रकारम् । षष्टिशब्दात् धाच्-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

षष्टिमत्त, पु, (षष्ट्या वर्षमत्त ।) हस्ती । षष्टि-
वर्षपर्यन्त वयःपूर्वाहं स्थित्या षष्टिमत्त । इति
सारस्रताभिधान शब्दमाला च ॥

षष्टिलता, स्त्री, भ्रमरभारौ । इति राजनिघण्टे ॥
षष्टिमवत्तरा, पु, (षष्टिगुणिता मवत्तरा ।)
प्रभवादिषष्टिसंख्यकवर्षम् । यथा,—

अथ षष्टिसवत्सरगणना ।

‘शाकेन्द्रकाल पृथगाकृतिघ्न २२
शशाङ्गनन्दाश्विद्युगैः ४२८१ समेत ।
शराद्रिवस्विन्दु १८७५ हत मलव्य
षष्ट्यावशिष्टा प्रभवादयोऽब्दा ॥

वर्षवर्जन्तुः यच्छेष सूर्यं सपृथ्य खोर्मिभि ६० ।
हृतव्युत्क्रमतः खाग्निहृतेऽथ मामकादयः ॥’

अम्यार्थः । शाकेन्द्रकाल शकराजाब्दकाल
पृथक् द्विष्ट तत्रैव आकृतिघ्न २२ द्वाविशत्या
पूरित शशाङ्गनन्दाश्विद्युगैरेकनवत्यधिकशत-
द्वयाधिकचतु सहस्रैः समेतोऽङ्कः । शराद्रिव-
स्विन्दुहृत पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्सव्य
हर्तुं शक्नोति तावता हृत, कत्तव्य । सव्य
पूर्व शकाब्द शरैत्यादिना लब्धमख्यया युत
कार्ये षष्ट्यामशेषे पथाट्टेषोऽङ्क पूर्ववत् षष्ट्या
हृते लब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकावशिष्टे
प्रभव हाद्यवशिष्टे विभवादि । वर्षवर्जन्तु
यच्छेष वर्षातिरिक्त शराद्रिवस्विन्दुहृता-
वशिष्ट तत् सूर्यैर्द्वादशभि सपृथ्य खो-
र्मिभिः षष्ट्या हृते व्युत्क्रमत इत्यनेन षष्टि-
हृतावशिष्टा अङ्का टण्डा षष्टिहृतलब्धाशक्ते
खाग्निहृते त्रिशता हृते अवशिष्टा अगका
लब्धा मासा स्युरिति ॥६॥ प्रभवादिषष्टिवर्षा-
ख्युपक्रम्य ।

‘आद्या तु विशतित्रोह्नी द्वितीया वैष्णवो
स्मृता ।
ततोया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥’
भवियपुराणे ।

भरव उवाच ।

‘षष्ट्याब्द कथयाम्यत्र क्रूरा सौम्याश्च ये प्रिये ।
मवत्सरपाल मुख्य प्रभवाद्दौ वरानने ॥

बहुतोयास्तथा मेघा सर्वशस्या च मेदिनी ।
बहुचोरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिता ।

प्रशान्ता पार्थिवार्थैव प्रभवे परिकीर्तिता ॥२॥
सुभिच जेममारोग्य मवे व्याधिविवर्जिता ।

प्रशान्ता मानवा सर्वे बहुशस्या वसुन्धरा ।
हृष्टास्तुष्टा जना सर्वे विभवे च वरानने ॥३॥

रागा बहुविधार्थै व मनुष्या वाजिकुञ्जरा ।
मव एव प्रणश्यन्ति शुक्रै वर्षे वरानने ॥३॥

उन्मत्तश्च जगत् सर्व धनधान्यसमाकुलम् ।
नित्योत्सव प्रजावृद्धि प्रमोदे जायते प्रिये ॥४॥

नारोगाश्च निरावावा मानवा विगतद्विप ।
बहुचोरास्तथा गाव प्राजापत्ये वरानने ॥५॥

निरातङ्ग जगत् सर्व धनवीवनगव्यितम् ।
अङ्गिरसि प्रजा सर्वा नित्योत्साहा वरानने ।

॥ ६ ॥

सुभिज्ज जेममारोग्य वर्षाकाल सुशोभनम् ।
शस्यवृद्धि विजानीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥७॥

बहुचोरास्तथा गावो धान्यश्च वलवत्तरम् ।
जायन्ते सर्व शस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥८॥

महार्घ जायते सर्व हृततैलरसादिकम् ।
प्रजानाञ्च भवेद्दृढवर्षिणः सवत्सरे शुभे ॥ ९ ॥

‘निश्रुति’ सर्वशस्यानां मध्या धातरि कीर्तिता
इच्छोरागुडादीना प्रबलत्व वरानने ॥१०॥

सुभिच जेममारोग्य कार्पासस्य महाघता ।
नवण मधु गव्यञ्च ईश्वरे दर्शभ प्रिये ॥११॥

सुभिच जेममारोग्य प्रशान्ता पार्थिवा
प्रिये ।

तस्करोपहत वित्त बहुधान्ये वरानने ॥१२॥
राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम् ।

जानीयाद्विग्रह घोर प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥
जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।

नवण मधु गव्यञ्च महार्घ विक्रमे प्रिये ॥१४॥
कोद्रवा शालिमुद्गाश्च शक्नुमाषास्तथैव च ।

महार्घ जायते सर्व हृषे च सुरवन्दिते ॥१५॥
चणका मुद्गभाषाश्च अन्यश्च विटल प्रिये ॥

महार्घ जायते सर्व चित्रभानौ वरानने ॥१६॥
सुभिच जेममारोग्य विश्वश्च निरुपद्रवम् ।

व्यवहारो भवेत् श्रेयान् स्वर्भानौ देवपूजिते ॥१७॥
अतिदृष्टिश्च जायते धान्यस्याथ प्रपीडनम् ।

शस्य भवति सामान्य दारुणे देववन्दिते ॥१८॥
बहुशस्यानि जायन्ते सर्व देशे सुलोचने ।

नौराट्टे नाट्टे च पार्थिवे नात सशय ॥१९॥
दुर्भिक्षं जायते घोर मर्कटपद्रवमयुतम् ।

अनादृष्टिः प्रभाष्याता व्यये सवत्सरे प्रिये ॥२०॥
उद्यतो वर्षणे मेघो जल नैवोपयच्छति ।

महार्घ रुञ्ज जिहर्षे सर्वमेव वरानने ॥२१॥
कोद्रवा शानिमुद्गाश्च कङ्कमाषास्तथैव च ।

सुलभ जायते सुग्ध जगद्वै सर्व धारिणि ॥२२॥
अनग्निप्रबला लोका धान्योषधिप्रपीडनम् ।

जायते मानुषे कष्ट विरोधिनि न सशय ॥२३॥
सर्वा प्रजा प्रपीडयन्ते व्याधि शोकश्च जायते

शिवोदचोऽचिरोगाश्च पापाहि विह्वले
जना ॥२४॥

उपद्रुत जगत् सर्वं तस्करैर्मण्डितै खगै ।
पीडिताश्च प्रजा सर्वा देशभङ्ग खरे प्रिये ॥२५॥

सुभिच जेममारोग्य शस्य भवति शोभनम् ।
बहुचोरास्तथा गावो नन्दन नन्दने प्रिये ॥२६॥

अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले ।
नश्रन्ति मञ्ज शस्यानि विजये नात्र सशय ॥२७॥

क्षत्तियाश्च तथा वैश्या शूद्राश्च नटनर्तका ।
पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न सशय ॥२८॥

मरोगश्च तथा देवि टाह्वरसमन्वितम् ।
अभिभूत जगत् मव मन्मथे सुरवन्दिते ॥२९॥

तुपान्यक्षयो देवि सर्व शस्यमहाघता ।
व्यवहाराश्च नश्रन्ति दुर्मुखे दुर्भृग्ना प्रजा ॥३०॥

पीडयन्ते सर्व शस्यानि देशे देशे शुचिस्मिते ।
हेमलम्बे प्रजा सर्वा क्षोयन्ते नात्र सशय ॥३१॥

तस्करे पार्थिवे चैव अभिभूतमिदं जगत् ।
अर्थो भवति सामान्यो विलम्बे तु भय महत् ॥३२॥

विषमस्य जगत् सर्वं विरोधे भवसङ्गवम् ।
विकारौ सर्वतोऽपायो मम वाक्यन्तु नान्यथा ॥३३॥

क्वचिद्वर्षति पञ्चान्यो देशे सक्त्रिमण्डल ।
दुर्भिक्षं सर्वरीवर्षे व्यवहारो विपर्यय ॥३४॥

दुर्भिक्षं जायते सर्वा मेदिनी दृष्यति प्रिये ।
 प्रवे प्रवन्ति तोयानि मानवा दुःखिता भुवि ॥३५॥
 सुवर्णरूपधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणा बणिजस्तुष्टा सुभिचे शुभकृत् प्रिये ॥३६॥
 सुभिच क्षेममारोग्य दृष्टा गोत्राङ्गणा प्रिये ।
 सुस्थिता शोभने वर्षे प्रजा सर्वा सुलोचने ॥३७॥
 विषमस्य जगत् सर्वं व्याकुल समुदाहृतम् ।
 जनाना जायते भद्रे क्रोधे क्रोध परस्परम् ॥३८॥
 सर्वत्र जायते क्षेम सर्वशस्यमहाघर्षता ।
 विश्वावसौ वरारोहे कार्पासस्य महार्घता ॥३९॥
 पार्थिवैर्त्पसैन्यैश्च समस्तै खण्डमण्डले ।
 प्रपीड्यन्ते जना सर्वा भयभीता पराभवे ॥४०॥
 दणधान्यानि पीड्यन्ते ग्रीषे वर्षति वासव ।
 प्रवृद्धे पीडिता सर्वा प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
 जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिच निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभ वदेत् ॥४२॥
 सुभिच क्षेममारोग्य सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौम्ये प्रकीर्तितम् ॥४३॥
 तोयपूर्णा भवेन्नेषो वर्षते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजान सर्वसाधारणे प्रिये ॥४४॥
 वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
 अद्विष्टत्वे कान्यकुब्जे विरोधि कृषिनाशकृत् ॥४५॥
 अभिभूत जगत् सर्वं क्षेत्रेर्वहुविधे प्रिये ।
 मारुते फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
 निष्पन्ति सर्वशस्याना सुभिच भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोहारी जलदो मोदते प्रजा ॥४७॥
 निष्पन्ति सर्वशस्याना सर्वशस्यामहाघर्षता ।
 हृत तैलसम याति श्रानन्दे नन्दति प्रजा ॥४८॥
 कोद्रवा शालिमुहाश्च पोद्यन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वौषधानि धान्यानि राक्षसे निष्ठरा
 प्रजा ॥४९॥
 दुर्भिक्षं जायते घोर धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनले च समाख्यात नात्र कार्या विचरणा ॥५०॥
 देशभङ्ग सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माच्च दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥५१॥
 गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्तका ।
 वासवो वर्षते देवि शस्यश्च नहि जायते ॥
 तिलसर्षपभाषादिकार्पासना महाघर्षता ।
 गोमहिष्य सुवर्णानि कास्यताम्राद्यशेषत ॥
 तत्सर्वं देवि गिक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसङ्घय ।
 तेन धान्येन लोकोऽय निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोषकादीना कालयुक्ते प्रपीडिता ॥५२॥
 तोयपूर्णा स्मृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
 निष्ठुरा पार्थिवा देवि सिद्धान्तं च वरानने ॥५३॥
 अस्यतोया घनाश्चैव कीटका प्रबला स्मृता ।
 विरुहा पार्थिवा देवि रौद्रे सवत्सरे प्रिये ॥५४॥
 दुर्भिक्षं मध्यम प्रोक्त व्यपहारो न वर्त्तते ।
 भवेद्द मध्यमा दृष्टिर्दुर्भिक्षं समुपस्थिते ॥५५॥
 दुर्भिक्षं जायते लोका सर्वं द्रविणवर्जिता ।
 प्राणिनां जायतेऽर्हो दुन्दुभी वरवर्णिनि ॥५६॥
 महिषीगोहिरस्थादिताम्रकास्याश्चशेषतः ।
 तत् सर्वं देवि गिक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसङ्घय ॥

रक्ते सवत्सरे देवि क्रूरबुद्धिर्नराधिप ।
 मानवा क्रूरचेष्टाय संग्रामे रुधिरभवेत् ॥५७॥
 दुर्भिक्षं मरणं घोर धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापयोगो भवेद्देवि रक्ताख्येऽमरवन्दिनि ॥५८॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुसङ्कुलम् ।
 क्रोधे तु विषम सर्वं समाख्यात हरप्रिये ॥५९॥
 मेदिनी लभते देवि सर्वभूत चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं चये सचौयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मानवे देशे दक्षिणे कोहणे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोर चये सवत्सरे प्रिये ॥
 कौमुदीनर्मदाद्याय यमुनानर्मदातटम् ।
 विन्ध्याया सैन्धवश्चापि विनश्यति न शशय ॥
 सिन्धुल मध्यदेशश्च कालञ्जर तथैव च ।
 चये चयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥६०॥
 इति ष्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पट्टिहायन, पु, (पट्टिहायना आयुःकालो यस्य) ।
 गज । धान्यविशेष । इति मेदिनी राज-
 निर्घण्टय ॥ पट्टिसन्ध्याकवत्सर । तत्सन्ध्यावयो-
 युते, त्रि, ॥ (यथा, महाभारते । १। १५। ४। ४।
 "वभञ्जतुस्तदा हृत्कृतायाः कर्पतुस्तदा ।
 मत्ताविव च सरस्वती वारुणी पट्टिहायनी ॥")
 पट्ट, त्रि, (पट्ट + तस्य पुरणे डट् । ५ । २ ।
 ४८ । डट् । पट्टकतिफतिपयचतुरा युक् । ५ ।
 २ । ५१ । इति युक् ।) पण्डा पूरण । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, रघु । १७ । ७८ ।
 "पञ्चम लोकापालानामृषु साधर्म्ययोगत ।
 भूताना महता पठमपठम कुलभूयताम् ॥")
 पठक, त्रि, पठ । पठशब्दात् स्वार्थे वन्प्रत्ययेन
 निष्पन्न ॥ (पठो भाग । "मानपञ्चदशो कन्-
 लुकी च ।" ५ । ३ । ५१ । इति कन् । "पठको
 भागो मानश्चेद्वति ।" इति काशिका ॥)
 पठानुकालक, लो, द्विचरणान्तरभुक्तम् । यथा
 "हन्तरे व्रान्तरे भुक्तगाहु पठानुकालकम् ।"
 इति त्रिकाण्डशेष ॥
 पठिका, स्त्रो, (पठो + स्वार्थे कन् ।) यथा ।
 चामुण्डेत्यत्र पठिकेत्युद्धम् । इति दुर्गासंघीय-
 बलिदानप्रकरणे तिष्यादितत्त्वम् ॥
 पठो, स्त्रो, (पठ + डौप् ।) कात्यायनी । इति
 मेदिनी ॥ षोडशमाहकान्तर्गतमाहकाविशेष ।
 सा प्रकृते षष्ठीकला स्कन्दभार्या च । तस्या
 स्वरूपादियथा,—
 "प्रधानाशस्वरूपा या देवसेना च नारद । ।
 माहकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
 शिशूना प्रतिविशेषु प्रतिपालनकारिणी ।
 तपस्विनो विष्णुभक्ता कर्त्तृकेयस्य कामिनी ॥
 षष्ठाशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्तिता ।
 पुष्यपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगता सती ॥
 सुन्दरी युवती रम्या सन्तत मर्तुरन्तिके ।
 स्थाने शिशूना परमा वृद्धरूपा च योगिनी ॥
 पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ।
 पूजा च सृष्टिकागारे परा षष्ठदिने शिशो ।
 एकविंशतिमे चैव पूजा कस्याश्चेत्तुकी ।

शश्वन्नियमिता चैषा नित्या काम्याहुतिः परा ॥
 माहकरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी ।
 जले स्थले घान्तरौचे शिशूना स्वप्रगोचरे ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे १ अध्याय ॥६॥
 अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

"षष्ठाया प्रकृतेर्या च सा तु षष्ठी प्रकीर्तिता ।
 तस्या पूजाविधौ ब्रह्मन् इतिहासमिमं शृणु ॥
 राजा प्रियव्रतस्यासीत् स्नायभुवमनो सुत ।
 योगीन्द्रो न वह्निर्हार्था तपस्यासु रत सदा ॥
 ब्रह्माज्ञया च यत्नेन कृतदारो बभूव स ।
 सुचिर कृतदारश्च न लेभे तनय तत ॥
 पुत्रेऽपि तत्रापि कारयामास कश्यप । ?
 मानिन्वै तस्य कान्तायै मुनिर्न्यञ्जचरु ददौ ॥
 भुक्ता चरुश्च तस्याय सद्यो गर्भो बभूव ह ।
 दधार तश्च सा देवो देव द्वादशवत्सरम् ॥
 तत सुधाव सा ब्रह्मन् कुमार कनकप्रभम् ।
 सर्वावयवसम्पन्नं सृत्सुत्तानलोचनम् ॥
 शश्वानश्च ययौ राजा गृहीत्वा बालक सुने ।
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र विमानश्च ददर्श ह ॥
 ददर्श तत्र देवीश्च कमनीया मनोहराम् ।
 दृष्टा ता पुरतो राजा तुष्टाव परमादरम् ॥
 पप्रच्छ राजा ता दृष्ट्वा श्रीषसूर्यसमप्रभाम् ।
 तेजसा ज्वलिता कान्ता शान्ता स्कन्दस्य नारद ॥
 प्रियव्रत उवाच ।।

का त्व सुशोभने कस्य कान्ते कान्तासि सुव्रते ।
 कस्य कन्या वरारोहा धन्या मान्या च योषि-
 ताम् ॥

देवसेनोवाच ।

ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेनाहमीश्वरी ।
 दृष्टा मा मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप ॥
 माहकासु च विख्याता स्कन्दभार्या च सुव्रता
 विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठाया प्रकृतेर्यत ॥
 इत्येवमुक्त्वा सा देवी गृहीत्वा बालक सुने ।
 महाज्ञानेन तपसा जीवयामास लौलया ॥
 गृहीत्वा बालक देवी गगन गन्तुमुद्यता ।
 पुनस्तुष्टाव ता राजा शुककण्ठीष्ठतानुक ॥
 नृपस्तोत्रे ण सा देवो परितुष्टा बभूव ह ।
 उवाच त नृप ब्रह्मन् । वेदोक्तं कर्मनिर्मितम् ॥
 देवसेनोवाच ।

त्रिषु लोकेषु राजा त्व स्नायभुवमनो सुत ।
 मम पूजाश्च सर्वत्र कारयित्वा स्वयं कुरु ॥
 तदा दास्यामि पुत्रन्ते कुलपञ्चमनोहरम् ।
 इत्येवमुक्त्वा सा देवी तस्मै तद्बालक ददौ ॥
 राजा चकार स्त्रीकार तत्पूजार्थं सुव्रत ।
 जगाम देवी स्वर्गं च त्वा तस्मै शुभ वरम् ॥
 आजगाम महाराज स्वर्गहृष्टमानस ।
 देवीं ता पूजयामास ब्राह्मणेभ्यो धन ददौ ॥
 राजा च प्रतिमासेषु शुकषष्ठा महोत्सवम् ।
 षष्ठा देव्याश्च यत्नेन कारयामास सर्वत्र ॥
 बालानां सृष्टिकागारे षष्ठाहं यत्नपूर्वकम् ।
 तत्पूजा कारयामास चैकविंशतिवारं ॥

बालानां शुभकार्यं च शुभान्नप्राशनं तथा ।
 सर्वत्र वर्हयामास स्वयमेव चकार ह ॥
 ध्यान पूजाविधानञ्च स्तोत्र मत्तो निशामय ।
 यत् श्रुत धर्मवक्त्रेण कौथुमोक्तञ्च सुव्रत ॥
 शान्प्रामे घटे वाथ वटमूलेऽथवा मुने ।
 भित्ती पुत्तलिकां कृत्वा पूजयेद्वा विचक्षण ॥
 षष्ठाशा प्रकृते शृचा सुप्रतिष्ठाञ्च सुप्रभाम् ।
 सुपुत्रदाञ्च शुभदा दयारूपा जगत्प्रसूम् ॥
 श्वेतचम्पकवर्णाभा रत्नभूषणभूषिताम् ।
 पवित्ररूपा परमा देवसेनामह भजे ॥
 इति ध्यात्वा स्वशिरसि पय दत्त्वा विचक्षण
 पुनर्ध्यात्वा च मूलेन पूजयेत् सुव्रता मतीम् ॥
 पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धधूपप्रदौपकैः ।
 नैवेद्यैर्विविधैश्चापि फलेन शोभनेन च ॥
 मूलेनौं त्रीं षष्ठीदेव्यै स्वाहेति विधिपूर्वकम्
 अष्टाक्षर महामन्त्रं यथाशक्ति जपेन्नर ॥
 तत स्तुत्वा च प्रणमैः प्रकृतियुक्त समाहित ।
 स्तोत्रञ्च सामवेदोक्तं वरपुत्रफलप्रदम् ॥
 अष्टाक्षर महामन्त्रं लक्ष्मणा यो जपेन्मुने ।
 स पुत्र लभते नूनमित्याह कमलोद्भव ॥५॥
 स्तोत्रं शृणु मुनिश्रेष्ठ सर्वकामशुभावहम् ।
 आज्ञाप्रदञ्च सर्वेषां गूढं वेदेषु नारद ॥
 प्रियव्रत उवाच ।
 नमो देव्यै महादेव्यै सिद्धेय शान्त्यै नमो नमः
 शुभायै देवसेनायै षष्ठी देव्यै नमो नमः ॥
 वरदायै पुत्रदायै धनदायै नमो नमः ।
 सुखदायै मोक्षदायै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 शक्तिपञ्चाशरूपायै सिद्धायै च नमो नमः ।
 मायायै सिद्धयोगिन्यै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 सारायै सारदायै च पारायै सर्वकारिण्यै ।
 बालाधिष्ठातृदेव्यै च षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 कल्याणदायै कल्याण्यै फलदायै च कर्मणाम् ।
 प्रत्यक्षायै च भक्तानां षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 पूज्यायै स्कन्दकान्तायै सर्वेषां सर्वकर्मसु ।
 देवरक्षणकारिण्यै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपायै वन्दितायै नृणां सदा ।
 हिसाक्रोधवर्जितायै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 धन देहि प्रिया देहि पुत्र देहि सुरेश्वरि ।
 धर्म देहि यशो देहि षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 देहि भूमि प्रजा देहि विद्या देहि सुपूजिते ।
 कल्याणञ्च जय देहि षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
 इति देवीञ्च सस्तुय लेभे पुत्र प्रियव्रत ।
 यशस्विनञ्च राजेन्द्र षष्ठीदेवोपसादत ॥
 षष्ठीस्तोत्रमिदं ब्रह्मन् यं शृणोति च वत्सरम् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रं वर सुचिरजीविनम् ॥
 वर्षमेकञ्च या भक्ता सस्तुत्येदं शृणोति च ।
 सर्वपापविनिर्मुक्त्या महाबन्ध्या प्रसूयते ॥
 वीर पुत्रञ्च गुणान् विद्यावन्तं यशस्विनम् ।
 शक्ति चिरायुषन्तमेव षष्ठीदेवीप्रसादत ॥
 काकबन्ध्या च या नारो मृतापत्या च या भवेत्
 धर्मं श्रुत्वा लभेत् पुत्रं षष्ठीदेवीप्रसादत ॥
 रोगयुक्तं च बालं च पिता माता शृणोति चेत्

मासञ्च मुच्यते बालं षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४० अध्यायः ॥५॥
 चन्द्रस्य षष्ठकलाक्रियारूपतिथिविशेषः । स तु
 शुक्लकृष्णपक्षमेदेन द्विविधः । तत्र चन्द्रस्य
 वृहन्निकूलषष्ठकलाक्रियारूपं शुक्लपक्षीयं । तस्य
 ज्ञानानुकूलषष्ठकलाक्रियारूपं कृष्णपक्षीयम् ॥
 वैशाखादिषु तस्या विशेषनामानि यथा,—
 “प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्युज्यापत्यवृहये ।
 सुते जाते तथा षष्ठा षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
 वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्येष्ठे चारण्यसञ्जिता ।
 आषाढे कार्दमी च या आवणे लुण्ठनी तथा ॥
 भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्चयुजे तथा ।
 नाद्याख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी
 पौषे मास्यन्तरुपा च शीतला तपसि स्यता ।
 गोरूपिणी फाल्गुने च चेत्रेऽथोका प्रकीर्तिता ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥

तत्कृत्यादि यथा,—
 अथ षष्ठी सा सप्तमीयुता शान्ता युग्मात् ।
 राजमार्तण्डे ।
 “ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसञ्जिता
 व्यजनैककारास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रिय ॥
 ता विन्ध्यवासिनी स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च ।
 कन्दमूलफलाहारा लभन्ते मन्तति शुभाम् ॥”
 कन्द सूरणादि । मूल तदितरत् । भविष्ये ।
 “श्रेय मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ।
 पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता शुद्धप्रिया ॥”
 देवोपुराणे चैत्रमधिकृत्य ।
 “षष्ठा स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपचारिका
 इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुर ब्रजेत् ॥”
 इयमेव स्कन्दषष्ठी पञ्चमीयुतेवोपोष्या ।
 “कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।
 एता पूर्वयुता कार्यास्तिथ्यन्ते पारण भवेत् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “अष्टमीञ्च तथा षष्ठी नवमीञ्च चतुर्दशीम् ।
 शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पर्वसन्धौ तथैव च ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 सा च कार्तिकेयाभिषेकतिथिः । यथा,—
 “स्वयं स्कन्दो महादेव सर्वपापप्रणाशन ।
 तस्य षष्ठी तिथि प्रादादभिषेके पितामह ॥
 श्रम्या फलाशनो यस्तु यजेन्नियतमानस ।
 अपुत्रोऽपि लभेत् पुत्रान् अधनोऽपि लभेत् धनम्
 य यमिच्छेत् मनसा त त लभति मानव ॥
 यथैतत् पठति स्तोत्रं कार्तिकेयस्य मानव ।
 तस्य गेहे कुमारानां क्षेमोऽप्य भवेद्भवम् ॥”
 इति वाराहे स्कन्दोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “विद्वान् वरिष्ठश्चतुर सुकीर्ति
 प्रलम्बबाहुर्गणकौर्णगात्र ।
 सत्यप्रतिष्ठो धनपुत्रयुक्त
 षष्ठीप्रसूतो मनुजश्चिरायुः ॥”
 इति कौष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

तत्र यात्राकरणदोषो यथा,—
 “पञ्चम्यामीप्सितार्थः स्यात् षष्ठा व्याधियुते
 भवेत् ।
 सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामस्त्रपीडनम् ।
 षष्ठ्यामौद्वादशेषु न गच्छेत्त्रिदिनस्युशि ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पञ्च, लु र स्वापे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा०
 पर०-अक०-सेट् ।) मूर्ध्न्यादि । लु, सस्ति ।
 र, वैदिक । स्वापः शयनम् । इति दुर्गादास ॥
 पञ्च, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) दन्त्यसोपध । क्विपि सयोगादि-
 लोपे सक् । सञ्जति । वचोऽपि परुषाक्षर न च
 पदेषु ससञ्जते । इति शाकुन्तले गणकृता-
 नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
 पञ्च, इ लु र स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) मूर्ध्न्यादि । दन्त्यसोपध । इ
 सस्तरति । नमध्यपाठेऽपि नस्योपधत्वाभावादेव
 लोपाभावे इदन्तुबन्धो वेदेषु चारणभेदार्थः । लु,
 सस्ति । र, वैदिक । इति दुर्गादासः ॥
 पञ्च, ज ड शक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) इहापि शक्ति चमा ।
 ज, साह मह । ड, अन्याय सहते नासौ ।
 इति हलायुध । इति दुर्गादासः ॥
 पञ्च, य कि शक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०
 चुरा०-भा०-च-पर०-मक०-सेट् ।) शक्तिरिह
 देवाटिकस्य शकधातो रूपतेन चमा इत्यर्थः ।
 य, सहाति दु खं लोक सहत इत्यर्थः । कि
 माह्वयति । स एवाय नागः सहति कलभेश्च
 परिभवम् । इति दुर्गादासः ॥
 पञ्चसानु, पु, चमावान् । यज्ञः । मयूरः । इति
 मत्स्यपुराणादिहति ॥
 षाट्, अ, सन्धोऽनम् । इति वैचित् ॥
 षाडव पु, गानम् । रस । इति मेदिनी ॥ रागस्य
 जातिविशेषः । स च षट्स्वरमिलितराग-
 रागिण्यौ । यथा,—
 “श्रीडव पञ्चभिः प्रोक्तं स्वरैः षडभिस्तु
 षाडव ॥
 सम्पूर्णं सप्तभिर्नय एव रागस्त्रिधा मतः ॥”
 इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
 षाड्गुण्यं क्लौ (षड्गुणा एव । “चातुर्वर्णा-
 दीनां स्वार्थे ॥” ५ । १ । १२४ । इत्यस्य वार्त्ति-
 कीत्या यञ् ।) राज्ञा राज्यरक्षणे उपाया
 षट् । यथा । सन्धानामन सन्धि कृत्वा अ-
 स्थानम् १ । यात्रासन्धानं युद्धार्थयानम् २ ।
 विरट्छासनं वैर कृत्वावस्थानम् ३ । यात्रा
 सपरिवृष्ट्यासनं शत्रोर्भयप्रदर्शनार्थयानं प्रदर्श्यं
 स्वस्थानं अवस्थानम् ४ । द्वैधीभाव उभयत्र
 मन्वीकरणम् ५ । अन्येषां सन्धयः दुर्गादेर्महा-
 राजस्य वा आश्रयः ६ । इति महाभारते
 राजधर्मः ॥ (यथा माघे । २ । ६३ ।
 “षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शत्रुपेक्षं रसायनम् ।
 भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्यान्नि बलवन्ति च ॥”)

षाण्मातुरः, पुः (षष्ठा मातृणामपत्यमिति ।
'मातुरुत्सव्यासभद्रपूर्वाया ।' ४।१।११५ ।
इति अण् । उकारश्चान्तादेशः ।) कार्तिकेयः ।
इत्यमरः ॥

षात्वणत्विक, त्रि, षत्वणत्वविधायकशास्त्रव्या-
ख्यानम् । तत्र भव । यथा । षत्वणत्वयोर्विधा-
यक शास्त्र षात्वणत्व तस्य व्याख्यानान्तरं भवो
वा षात्वणत्विक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

षाध, औ न य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा० दिवा०-च-पर०-अक०-अनिट् ।) औ,
शिषात्सति । न, साधोति । य, साध्यति ।
सिद्धिर्निष्पत्ति । इति दुर्गादासः ॥

षान्त्व, क सामयोगे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट् ।) क, सान्त्वयति शोकात्
दयात् । सिषान्त्वयिषति । इति दुर्गादासः ॥

षाष्ठ, त्रि, षष्ठ । षष्ठशब्दात् स्वार्थे षष्ठा (अण्)
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (पुः षष्ठो भागः । "षष्ठाष्ट
साभ्या ज च ।" ५ । ३ । ५० । इति ञ । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

ष, ग ज न वन्धे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्रा०-
स्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) मूहंन्यादि ।
ग ज, सिनाति सिनोति । न, सिनोति सिनुते ।
इति दुर्गादासः ॥

षिच, प श ज औ चरणे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) प श ज,
मिचति मिचते । औ, सेता । मिपिचुरवनि-
मञ्जुवहा । इति भारवि । इति दुर्गादासः ॥
पिट, अनादरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मूहंन्यादि । सेटति खल
लोक । इति दुर्गादासः ॥

षिङ्ग, पुः (षिट् अनादरे + बाङ्गलकात् अतो-
ऽपि गन् सत्त्वाभावश्च । इत्यणादिटीकाया
उक्त्यात् । १ । १२३ ।) कामुक । लोञ्जा इति
भाषा । तत्पर्याय । विदग्ध २ नागर ३
भविन ४ छिदुर ५ विट ६ व्यनोक ७ षट्-
प्रज्ञ ८ कामकलि ९ विट्टपक १० । इति
भूरिप्रयोगः ॥ षीठकलि ११ षीठमर्ह १२ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चविक १३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ५ । ३४ ।
"पन्यानामागु विजहीहि पुर स्तनी ते
पश्यन् प्रतिहिरदकुम्भविगङ्गिचेता ।
स्तम्बेरम पारिगिन सुरसावुपति
षिङ्गैरगद्यत मसम्भ्रममत्र कारिचन् ॥")

षिध, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मेधति । निष्ठाया सिधित ।
इति दुर्गादासः ॥

षिध, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् । क्वा वेट् ।) मेधति । उ,
सेधित्वा सिद्धा । क्वावेट्त्वान्नेम् ङीञ्जीति इभो
निषेधे सिद्धः । इति दुर्गादासः ॥

षिध, उ य औ सिद्धौ । इति दुर्गादासः ॥
(दिवा०-पर०-प्रक०-अनिट् । क्वावेट् ।) उ,

सेधित्वा सिद्धा । य, सिध्यति । औ, अमैत्-
सीत् । अस्मात् सुपादित्वान्नित्यं उ इत्यन्ये ।
सिद्धिर्निष्पत्ति । सिध्यति षटो निष्पन्न स्यात्
इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

षिध, ऊ शिवे । शास्त्रे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा०-पर०-शिवे अक०-अनुशासने सक०-
वेट् ।) मूहंन्यादि । ऊ, असेधौत् असेत्-
सीत् । शिव मङ्गलम् । तदाकर्म्मक । सिद्धौ
वर्षसमान्नाय इति कातन्वस्याद्यसूत्रम् । शास्त्र
मनुशासनम् । सेधति शिष्य गुरुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

षिन्भ, उ हिंसने । दीप्ती । इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा०-पर०-सक०-दीप्ती अक०-सेट् । क्वावेट्
उ, मिभित्वा सिन्ध्या । इति दुर्गादासः ॥

षिल, श उच्छे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०
पर०-सक०-सेट् ।) उच्छे उच्छे तशम्यशेषापह-
रणम् । श, सिलति धान्य देन । सेधिता ।
इति दुर्गादासः ॥

षिष, य उ तन्तुतती । इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) तन्तु-
ततिस्तन्तुभिर्गन्धनम् । य, सोध्यति वस्त्र
सौचिक । उ, सेवित्वा स्यूत्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥

षु, गतौ । ऐश्वर्यप्रमवयोश्च । इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) सवति । इति
दुर्गादासः ॥

षु, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-उभ०-
सक०-अनिट् ।) ज, सुपाव सुपुवे । इति
दुर्गादासः ॥

षु, न ज मन्धाक्लेदपीडमन्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा०-उभ०-सक०-अक०-च-अनिट् ।) मूहं
न्यादि । न ज, सुनोति सुनुते । सन्धा सन्ध-
नम् । क्लेद इह स्नान मङ्गलस्नान वा । तथाच
षु ज अभिषवे । इति प्राञ्च । अभिषव षोडन
मन्थन वेति त्रिनोचनादय । स्नानश्चेति
दुर्ग । मन्धान नङ्गलस्नान वेति धातुप्रदीप ।
इति दुर्गादासः ॥

षु, न ऐश्वर्यप्रमवयो । इति कविकल्पद्रुम ॥
(अदा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) ल,
सीति । इति दुर्गादासः ॥

षु, पु, गभं विमोचनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥
पुष्ट, क तौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरो टङ्-
यान्त । क, सुध्यति । दन्त्यादिरयमिति
भोम । तौच्छेमन्पोभाष । इति दुर्गा-
दासः ॥

षुन्भ, टोपनहिमयो । इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा०-पर०-टोपने अक०-हिंसाया सक०-सेट्)
मूहंन्यादि । पञ्चमस्वरो । सुभति सुषुभ ।
इति दुर्गादासः ॥

पुर, श मन्थयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मूहंन्यादि । श, सुरति

सोरिता सुपोर । भा दीप्ति । ऐश्वर्यमैश्वर्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥

पुष्ट, ल य टपि । शक्नौ । इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) शक्ति क्षमा ।
नृ, असुहत् । य, सुद्यति दन्ध मुनि सहत
इत्यर्थः । सुपोह । इति दुर्गादासः ॥

प, उ ल सूतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा०
आत्म०-सक०-अनिट् ।) मूहंन्यादि । उल,
सूते । इति दुर्गादासः ॥

पू, य उ औ सूतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) य उ, सूयते । औ,
सून । सूतिर्गभंविमोचनम् । सूति पुत्र नारी ।
अन्यत्रापि धर्मोऽयं प्रसूयते । इति दुर्गादासः ॥

पू, श चेपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) मूहंन्यादि । श, सुवति ।
इति दुर्गादासः ॥

पू, स्तो, गभंविमोचनम् । इति कश्चिदेकाक्षर-
कोषः ॥

पू, द, क्षणने । इति प्राञ्च । (स्वा०-पर०-सक०-
सेट् ।) क्षणनमवदारण हिंसोपलक्षणमिति-
रमानाथेन व्याख्यातम् । इति दुर्गादासः ॥

पू, क आश्रुतिहृत्यो । निरासे । इति कविकल्प-
द्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आश्रुति
रङ्गीकार । क, सूदयति धन विप्राय दातु
दाता । रमानाथस्तु आश्रवण इति दन्त्यसकार
पठित्वा सूदयति मदिरा भाण्डात् चरति
इत्यर्थ इत्याह । इति दुर्गादासः ।

पू, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरो । उ, सूदते ।
निराभो नि क्षेप । इति दुर्गादासः ॥

पूर, उ य ई स्तभो । हिसे इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा०-आत्म०-स्वभं अक०-हिसे सक०-
सेट् । निष्ठाया अनिट् ।) उ य, सूयते । ई,
सूर्यं । कौशिटय न मन्यते । स्तम्भा जङ्गी-
भाव । इति दुर्गादासः ॥

पूर, नादरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रफयुक्त । षष्ठस्वरो । सूचति
दुष्ट लोक । इति दुर्गादासः ॥

पूर्य, ईपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) सूच्यति सुपूर्य । षड्यान्तो-
ऽयमित्येकः । इति दुर्गादासः ॥

पप, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरो मूहंन्यादि । सृषति ।
इति दुर्गादासः ॥

पिक, ऋ उ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) मूहंन्यादि । अस्य
षोपदेशविधौ वर्जनेऽप्येह पाठ वस्यचिदनु
रोधात् । ऋ, असिषेकत् । उ, वेकते । इति
दुर्गादासः ॥

षेल, ऋ चान्गल्यो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मूहंन्यादि । ऋ, असि
षेलत् । इति दुर्गादासः ॥

षोडश

षेव, ऋज ड सेवने । इतिकविकल्पद्रुम ॥ (भा० उभ०-आत्म०-च-सक-सेट् ।) ऋ, असि-षेवत् । ज, सेवति सेवते । ड, सेवते । सेवन-भाराधनमुपभोग आश्रयणश्च । विष्णुं सेवते सुखं सेवते तीर्थं सेवते साधु । अन्ये त्वस्मात् परस्मै पदमन्यमाना नौच समृद्धमपि सेवति नौच एव । स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपति सेवन्ति कि मानिन इत्यादौ गणकृतानित्यत्व-माहुः । इति दुर्गादासः ॥

षै, ऋये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) मूहन्त्यादि । सायति । इति दुर्गादासः ॥

षो, य नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) मूहन्त्यादि । नाश इह नष्टीकरणम् । य, स्यति यमो जन्तून् । इति दुर्गादासः ॥

षोडन्, [त्]पु (षट् दन्ता अस्य । "शृषोदरा-दीनि यथोपदिष्टम् ।" ६ । ३ । १०६ । इति षष उल्ल ददशधासूत्रपरदादिष्टुल्लञ्च ।) षट्-दन्तयुक्तावृष । इति हिमचन्द्रः ॥

षोडश, [न्]त्रि, (षट् च दश च । "शृषोदरा-दीनि यथोपदिष्टम् ।" ६ । ३ । १०६ । इति साधु ।) सख्याविशेषः । षडधिका दश । षोल इति भाषा । तद्वाचकौ इन्दुकलामाढका-शब्दौ । इति कविकल्पलता ॥ नित्यबहुवचना-न्तोऽयम् ॥ (यथा, मनु । ११ । २४६ ।

"सख्याहृतिप्रणवका प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहृन् मासात् पुनन्त्यहरहृ कृता ॥") षोडश, त्रि, षोडशाना पृरण । षोडशशब्दात् उटप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, भागवते । २ । ६ । ६ ।

"स्यशेषु यत् षोडशमेकविंश
निष्कञ्चनाना नृप यद्द्वन्द्वं विदुः ॥")

षोडशकला, स्त्री, (षोडशमय्यान्विता कला ।) चन्द्रमण्डलस्य षडधिकादशभागा । तासा नामानि यथा । ततश्चन्द्रस्य अमृतादिषोडश-कला पूर्ववत् प्राणप्रतिष्ठा कृत्वा पूजयेत् । अ अमृतायै नमः १ । आ मानदायै २ । इ पूषायै ३ । ई तुष्टे ४ । उ पुष्टे ५ । ऊ रत्यै ६ । ऋ हृत्यै ७ । ॠ शशिन्यै ८ । ल चन्द्रिकायै ९ । लू कान्त्यै । १० ए ज्योत्-स्नायै ११ । ऐ त्रियै १२ । आ प्रीत्यै १३ । औ अङ्गदायै १४ । अ पूर्णाय २५ । अ पूर्णा-मृतायै १६ । नमः सर्वत्र । शक्तश्चेत् प्रत्येक-सावाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् । इति तन्त्रसारः ॥ षोडशदान, स्त्री, (षोडशप्रकार दानम् ।) आहादौ षोडशप्रकारदेयद्रव्यम् । तत्क्रममाहुः साम्प्रदायिका ।

"भूम्यामन जल वस्त्रं प्रदीपोऽन्न तत परम् । ताम्बलच्छत्रगन्धाश्च मान्य फलमत परम् ॥ शय्या च पादुका गाव काञ्चन रजत तथा । दानमेतत् षोडशक प्रेतमुद्दिश्य दीयते ॥"

षोडश

तत् षोडशषोडशकैरेको दानसागरो भवति ॥ तत्र भूमेः पूजाया दानवाक्ये च प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूमिर्देवता विष्णु षष्ठिवर्षसह-सावच्छिन्नस्वर्गवासः फलम् । प्रतिग्रहे तद्भूमे प्रदक्षिणीकरणम् । तद्भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ आसनस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता राज्यस्थानानुत्तमस्वर्गप्राप्ति फलम् । तत्र विशेषानुपदेशात् करमध्यात्मान्नेयेन तीर्थेन प्रतिग्रहः । एवमन्यत्रापि आग्नेय कर-तलम् ॥ २ ॥ जलस्य वरुणो देवता ऋषिप्राप्ति फलम् ॥ ३ ॥ वस्त्रस्य बृहस्पतिर्देवता चन्द्र-मान्कोक्वप्राप्तिः फलम् । प्रतिग्रहे दशान्तग्रहण-परिधाने ॥ ४ ॥ दीपस्य अग्निर्देवता उत्तमचक्षु प्राप्ति फलम् ॥ ५ ॥ अन्नस्य प्रजापतिर्देवता अन्नसुखप्राप्ति फलम् । प्रतिग्रहे मुष्टिग्रह-णम् ॥ ६ ॥ ताम्बूलस्य वनस्पतिर्देवता मेधा-वित्तसुभगत्वप्राप्त्यदर्शनोयत्वप्राप्तिः फलम् ॥ ७ ॥ कृत्रस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता मर्व्व व्याधिविनि-र्मुक्तत्वश्रीमत्त्वबहुपुत्रत्वप्राप्ति फलम् । प्रति-ग्रहे दण्डधारणम् ॥ ८ ॥ गन्धस्य गन्धर्व्वो देवता ब्रह्मपदप्रयाण फलम् ॥ ९ ॥ मान्यस्य वनस्पति-र्देवता अत्यन्तसुखित्भवन फलम् ॥ १० ॥ फलस्य वनस्पतिर्देवता मुटा युक्तत्व फलम् ॥ ११ ॥ शय्याया उत्तानाङ्गिरसो देवता अत्यन्तसुखित्-भवन फलम् । प्रतिग्रहे आरोग्यणम् ॥ १२ ॥ पादुकायुगलस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता मर्व्व-लोकसुखगमन फलम् । प्रतिग्रहे आरोग्य-णम् ॥ १३ ॥ धेनो रुद्रो देवता सूर्यलोकप्राप्ति फलम् । तत्र धेनु प्राङ्मुखीमात्मसमीप-मानीय ।

"ॐ या लक्ष्मी सर्वभूताना या च देवेष्व-स्थिता । धेनुरूपेण सा देवी मम शान्ति प्रयच्छतु ॥ ॐ देवस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य ॥ या प्रिया । धेनुरूपेण सा देवी मम शान्ति प्रयच्छतु ॥ ॐ विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीर्या लक्ष्मोर्धनदस्य च । या लक्ष्मी सर्वभूताना सा धेनुर्वरदास्तु मे ॥ ॐ चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी स्वाहा चैव विभा-वसो । चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा त्रिये ॥ ॐ स्वधा त्व पिढसघाना स्वाहा यज्ञभूजा यत । सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्ति प्रयच्छ मे ॥ सर्वदेवमयी देवी सर्ववेदमयीन्तथा । सर्वलोकनिमित्ताय सर्वलोकप्रपि स्थिराम् । प्रयच्छामि महाभागामचयाय सुखाय च ॥" इत्युच्चार्य उत्सृजेत् । प्रतिग्रहे पुच्छधार-णम् ॥ १४ ॥ हिरण्यम्याग्निर्देवता दौर्घायु-प्राप्ति फलम् ॥ १५ ॥ रजतस्य चन्द्रमा देवता उत्तमरूपप्राप्ति फलम् ॥ १६ ॥ इति शुद्धि

षोडश

तत्त्वम् ॥ १॥ गयापद्मयुक्ताषोडशदादन यथा, "स्वर्णं रौप्यं तथा ताम्रं कास्य गावो गजा हया । गृह भूमिर्होपो वस्त्रं शय्या चैत्रमुपानहौ ॥ टास्यन्न पिढयज्ञेषु दान षोडशक मतम् ॥"

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥ षोडशभूजा, स्त्री, (षोडश भूजा यस्याः ।) षोड-शहस्तयुक्ता दुर्गा । यथा,—

"यदा तु षोडशभूजा महामायां प्रपूजयेत् । दर्गातन्त्रेण मन्त्रेण विशेषं तत्र वै शृणु ॥ कन्याया कृष्णपक्षस्य एकादश्यामुपोषित । हादथामेकभक्तान्तु नक्तं कुर्यात् परेऽहनि ॥ चतुर्दश्या महामाया बोधयित्वा विधानतः । गौतवादित्रनिर्षोषैर्नानैवेद्यवेदनैः ॥ अयाचितं वधं कुर्यात् उपवासं परेऽहनि । एवमेव व्रतं कुर्यात् यावद् नवमी भवेत् ॥ ज्येष्ठायान्तु समभ्यर्च्यं मूलेन प्रतिपूजयेत् । उत्तरेणाचनं कृत्वा श्रवणान्ते विसर्जयेत् ॥"

इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥

षोडशमाढका, स्त्री, (षोडशसख्यका माढका ।) षोडशसख्यकदेवोविशेषः । यथा । गौर्यादि-षोडशमाढकाभ्यो नमः । इति दुर्गात्मव-पद्धतिः ॥ तासा नामानि यथा, आहृतत्वे । "गौरौ पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । टेवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ शान्ति पुष्टिर्ष्टितस्तुष्टिरात्मदेवतया सह । आदौ विनायक पूज्य अन्ते च कुलदेवता ॥" षोडशार्त्विक्क्रतुः, पु, (षोडश ऋत्विजो यत्र । तादृश क्रतुः ।) षोडशपुरोहितसाध्ययाग-विशेषः । स तु ज्योतिष्टोमयागः । हादशह-साध्यसत्रयागश्च । यथा । ज्योतिष्टोमे हादश-शतगोदक्षिणाविभाग षोडशर्त्विजा तद्विक्रती भूते सत्रात्मके हादशाहसाध्ये शतेनार्हिनो दीक्षयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णीयते । तत्र विभाग मनुरप्याह ।

"सर्वेषामर्हिनो मुख्यास्तदहर्हिनोऽपरे । ढतौयिनस्तुतोयाशाचतुर्थाश्चैकपादिनः ॥ दक्षिणा गोशतविभागाय श्रौतकात्यायनोऽपि । अथ हादश हादश आद्येभ्य षट् षट् द्वितीयेभ्य-श्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः । इत्यत्र षोडशर्त्विजा चतुरश्रतुर कृत्वा चत्वारो वर्गाः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ एषा ऋत्विजा नामानि यथा ब्रह्मा १ ब्राह्म-णाच्छसी २ आग्निध ३ पोता ४ । एते सार्व-वेदीयाः । हीता ५ मैत्रावरुण ६ अच्छावाक् ७ ग्रावस्तोता ८ । एते ऋग्वेदिनः । अध्वर्युः ९ प्रतिप्रस्थाता १० नेष्टा ११ उन्वेता १२ । एत याजुषाः । उजाता १३ प्रस्तोता १४ प्रतिहर्ता १५ सुब्रह्मण्य १६ । एते सामगाः । इति महा-भारते मोक्षधर्म १०५ अध्याये नीलकण्ठट्टीका षोडशाशु पु, (षोडश अंगवो यस्य ।) शक्रः । इति शब्दमाला ॥ षोडशकिरणयुक्ते, त्रि

षोडशी

षोडशाङ्ग', पु, (षोडश द्रव्याणि अङ्गानि यस्य ।) षोडशप्रकारसुगन्धिद्रव्यमिश्रितधूप' । यथा,—
 "गुग्गुलु सरल दारु पत्र मलयसम्भवम् ।
 क्रीवेरभगुरु कुष्ठ गुड सर्ज्जरस घनम् ॥
 हरोतकीं नखो लाक्षा जटामासीञ्च शैलजम् ।
 षोडशाङ्ग विदुर्धूप देवे पैत्रे च कर्मणि ॥"
 इति तन्त्रसारः ॥
 षोडशावयवयुक्ते, त्रि ॥
 षोडशाङ्गि, पु, (षोडश अङ्गयो यस्य ।) कर्कट' ।
 इति हेमचन्द्र ॥ षोडशचरणयुक्ते, त्रि ॥
 षोडशार, क्ली, (षोडश अराणि इव दलानि यस्य ।) षोडशदलपद्मम् । यथा, तन्त्रे ।
 "आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले
 ललाटे
 हे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशाङ्गं
 चतुष्के ।
 वासान्ते वादिलान्ते ड-फ-क-ठ सङ्घिते कण्ठ-
 देशे स्वरणा
 हृत्तौ कोदण्डमध्ये सकलदलगत वर्णरूप
 नमामि ॥"
 जलाशयोत्सर्गीयवेदिकोपरिकर्त्तव्यचक्रम् । यथा,
 मत्स्यपुराणे ।
 "रजसा मण्डलं कुर्वात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ।
 षोडशार भवेच्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ॥
 चतुरस्रन्तु परितो हत मध्ये गुणात्तरम् ।
 वेद्याथोपरि तत् कृत्वा अष्टाङ्गोपनीस्तथा ।
 विन्द्यसेऽन्तत सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षण ॥"
 इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥
 षोडशाङ्गि, [म्] पु, (षोडश अङ्गोऽपि यस्य ।)
 शुक्रग्रह । इति भरिप्रयोग ॥ षोडशशिखा-
 युक्ते, त्रि ॥
 षोडशावर्त्त', पु, (षोडश आवर्त्ता यस्य ।) गङ्गा ।
 इति हेमचन्द्र ॥ षोडशापत्तनयुक्ते, त्रि ।
 षोडशिकान्त्र, क्ली, पत्रपरिमाणम् । इति वैदाक
 परिभाषा ॥
 षोडशी, [न्] पु, यज्ञपात्रविशेष । यथा अति
 रात्रे षोडशिन गृह्णाति नातिरात्र षोडशिन
 गृह्णातीति । षोडशा समोमकपात्रविशेष ।
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 षोडशो, स्त्री, द्वादशमहाविद्यान्तर्गतविद्या-
 विशेष । यथा,—
 "काली तारा महाविद्या षोडशो भुवनेश्वरी ।
 भैरवो हिनमस्ता च विद्या धृमावतो तथा ॥
 वगला सिद्धविद्या च मातङ्गो कमलात्मिका ।
 एता दश महाविद्या सिद्धविद्या प्रकीर्त्तिता ॥"
 तत्र पारिभाषिकी षोडशीमाह ज्ञानार्थे ।
 "चन्द्रान्त वारुणान्तश्च शक्रादिर्महत्त पृथक् ।
 त्रामाच्चिबिन्दुनादाद्य विश्वमात्मकलात्मकम् ॥
 विद्यादीं योजयेद्देवि साक्षात् जाग्रत्स्वरूपिणी ।
 त्रिकुटा सकला भेदा पञ्चकूटा भवन्ति हि ।
 वैष्णवी वसुकूटा स्यात् षट्कूटा शाङ्करी
 भवेत् ॥"

१६६
 षोडशी

अस्यार्थः चन्द्रान्त इकार' । वारुणान्त
 शकार । शक्रादी रेफ । वामाच्च ईकारः ।
 विद्यादी पूर्वाङ्गाद्दशविद्यादी ।
 "वेदादिमण्डिता देवि शिवशक्तिमयी सदा ।
 तदा भेदास्तु सकला षट्कूटा परमेश्वरि ।
 वैष्णवी नवकूटा स्यात् सप्तकूटा च शाङ्करी ॥"
 अस्यार्थ' शिवशक्तिमयी पूर्वाङ्गा बीजहय-
 वतो । वेदादि प्रणव' । मण्डिता आदी
 भूषिता ॥*॥ अथ महाषोडशी ।
 "आद्यबीजहय भद्रे विपरीतक्रमेण हि ।
 विलिख्य परमेशानि ततोऽन्यानि समुद्धरन्तु ॥
 अन्तर्मुखी वरारोहे कुमारी त्रिपुरेश्वरी ।
 एभिस्तु पञ्चसखाकैर्बीजैः सपुटिता यजेत् ॥
 षट्कूटा परमेशानि विद्येय षोडशाचरो ।
 त्रिकूटा सफला भद्रे षोडशार्णा भवन्ति हि ।
 वैष्णव्येकोनविशार्णा शैवी सप्तदशाचरी ॥"
 अस्यार्थ' । आद्यबीजहय मायारमात्मकम् ।
 विपरीतक्रम आदौ रमा पश्चान्माया ।
 अन्तर्मध्य स्थित कामबीज मुखे आदौ यस्या
 कुमार्या । एभि पञ्चसखाकैर्बीजैः षट्कूटा
 सप्तकूटा नवकूटा वा सपुटिता सपुटवत्
 कृता तेनानुलोमविलोमतः सपुटितामित्यर्थः ।
 योगिनीतन्त्रे ।
 "श्रीबीजमायास्वरयोनिशक्ति-
 स्तारश्च माया कसलाथ विद्या ।
 शक्त्यादिवीजैश्च विलोमतोक्त्या
 श्रीषोडशीयश्च शिवप्रदिष्टा ॥"
 तथा च रुद्रयामले ।
 "श्रीर्माया मदभो वाणी परा तार शिवप्रिया ।
 हरिप्रिया त्रिकूटा मा परा वाणी मनोभव ।
 मातालक्ष्मोऽन्नाविद्या श्रीबीज षोडशी परा ॥"
 अथ बोजावली षोडशी । रुद्रयामले ।
 "श्रीबीजमाये नलिख्य तथैव च कुम्भारिकाम् ।
 श्रीबीजमाये कामञ्च वाङ्माया कमला तथा ॥
 परा कामञ्च वाग्बीज माया श्रीबोजमेव च ।
 बीजावली षोडशीय सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥
 राज्य देय शिरो देय न देया षोडशाचरी ॥*॥
 तन्त्रान्तरे ।
 "आद्या कुण्डलिनो शक्ति शक्तिराद्या तत परा
 निवेशयेत्तयोर्मध्ये देवि गोविन्दवक्त्रभाम् ॥
 ततस्तु मन्मथ बीज श्रीबीज तदनन्तरम् ।
 हृत्क्षेत्रा रमयोर्वक्त्रे वेदवक्त्रे विनि क्षिपेत् ॥
 ततो लोपा न्यसेद्देवि त्रिकूटामथवा पराम् ।
 आद्यानि पञ्चबीजानि पश्चाद्द्विन्द्वस्य सुन्दरि ।
 षोडशीय सुगोप्या हि चोद्गाह वि प्रकाशिता ॥
 अस्या माहात्म्यमतुल जिह्वाकोटिशतैरपि ।
 वक्त्रे न शक्यते देवि किं पुन पञ्चभिर्मुखैः ॥
 अपि प्रियतम देय सुतदारधनाटिकम् ।
 राज्य देय शिरो देय न देया षोडशाचरी ॥"
 तन्त्रान्तरे ।
 "सिन्दूररजसा वापि कुङ्कुमेन विलेपिते ।
 लिखित्वा दर्शयेद्भूमौ न च कर्णे प्रकाशयेत् ॥"

षोडशी

तत' स्वात्मविशुद्धार्थं लक्ष्मिक जपेद्गुरु' ॥*॥
 बीजषोडशीमाह । सिद्धयामले ।
 कामो माया रमा वाला त्रिकूटा स्तो भगा-
 ह्युषी ।
 काली कामकला कूर्ध सर्वाटी प्रणव. प्रिये ॥
 श्रीमहाषोडशीयश्च या ख्याता भुवनत्रये ।
 ज्ञानेन सृष्ट्युहा विद्या सर्वान्नायैर्नमस्कृता ॥
 सप्तलक्षमहाविद्यास्तन्त्रादी कथिता प्रिये ।
 साराङ्गातरा भूता या या विद्या सुगोपिता ॥
 बहुना किमिच्छोक्तेन तासा सारा तु षोडशी ।
 प्रकाशिता महादेवो या पृष्टा ते पुन पुन ॥*॥
 शाक्तकामराजन्तु श्रीक्रमे ।
 "मायाबीज तथा भ्रिण्टी काम शक्त विद्यत्
 क्रमात् ।
 जातवेदो मृगाङ्गेन ज्ञान्छित परमेश्वरी ॥
 एतद्वाग्भवकूटश्च पूर्ववत् कामराजकम् ।
 तथैव शक्तिबीजन्तु सुन्दर्येषा प्रकीर्त्तिता ॥"
 अत्रापि पूर्ववद्बीजसयोग' । माया ईकार. ।
 भ्रिण्टो एकार । पुन शाक्तमाह ।
 "एतद्गग ततो माया ब्रह्मा शक्तो हरोऽग्निना
 वामनेत्रेण सयुक्तो नादविन्दुविभूषित' ।
 एतद्वाग्भवसुदृष्टि पूर्ववत् कामशक्तिकम् ॥"
 भग एकार । अत्रापि पूर्ववद्बीजसयोग' । अत्र
 विशेष ।
 "ब्रह्मबीज यदा दद्यात् त्रिकूटेषु वरानने ।
 प्रथमा सुन्दरी देवी द्वितीया ब्रह्मसुन्दरी ॥
 शक्तिकूटे महेशानि अनन्तसुन्दरी मता ।
 एषा तु सुन्दरो विद्या मतभेदेन दर्शिता ॥
 त्रिकूटान्ते हसवीज विन्दुसर्गविभूषितम् ।
 एषा श्रीप्राणसयुक्ता दारिद्र्यदुःखमोचिनी ॥"
 इति तन्त्रमार ॥ * ॥
 जनविशतिपिण्डदानक्रिया । यथा,—
 प्रेतशिलात्तरीत्या द्वादशपिण्डान् षोडशी-
 पिण्डाश्च दद्यात् । इति तार्थ्यानाप्रयोगतत्त्वम् ।
 तद्दिधान यथा,—
 "अमावस्यान्तु कन्याकं तीर्थप्राप्ती तथा नृप ।
 कृत्वा आह विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम् ॥"
 वायुपुराणोयस्तथयोगो यथा । जनविशति-
 दास्यमानपिण्डस्थानानि यथादक्षिण भाग-
 चतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणाथान् कृशान्
 आस्तीर्थ ।
 "अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषा न विद्यते ।
 आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥
 मातामहकुले ये च गतियथा न विद्यते ।
 आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः
 बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषा न विद्यते ।
 आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥"
 इत्येतैस्त्रिलोदकैरावाह्य ।
 "आन्नद्वयस्तम्बपर्यन्त देवर्षिपितृमानवा ।
 तप्यन्तु पितर' सर्वे माहमातामहादय ॥
 अतीतकुलकोटीना सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
 आन्नद्वयसुवनाक्षीकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥"

इत्येनाभ्या तिलोदकाङ्गुलीन् दद्यात् । ततो मू-
लादितः पिष्टतोर्येन पिण्डान् दद्यात् । तत्र क्रम
“अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥२॥
बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥३॥
अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपीडिता ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥४॥
अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे ।
विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥५॥
टावदाहे मृता ये च सिद्धव्याघ्रहताश्च ये ।
दृष्टिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददा-
म्यहम् ॥६॥

उद्धन्वन्मृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।
आत्मापघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥७॥
अरखे वर्त्मनि वने क्षुधया लपया हता ।
भूतप्रतपिश्राचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
वने जले ॥ ८ ॥
रौरवे चान्धतामिस्रे कालसूत्रे च ये स्थिता ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥९॥
अनेकयातनासस्थाः प्रेतलोके च ये गता ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१०॥
अनेकयातनासस्था ये नीता यमकिङ्करे ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥११॥
नरकेषु नमस्तेषु यातनासु च ये स्थिता ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१२॥
पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरौष्टया ।
अथवा हृत्तयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्य-
हम् ॥ १३ ॥
जात्यन्तरसङ्घेषु भ्रमन्त स्त्रेन कर्मणा ।
मानुष्य दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१४॥
दिव्यन्तरौचभूमिष्ठाः पितरो बान्धवाद्यः ।
मृता असंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्य-
हम् ॥ १५ ॥

ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
ते सर्वे ढसिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥१६॥
येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवा ।
तेषां पिण्डो मया दत्त अक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥१७॥
पिष्टवशे मृता ये च मातृवशे च ये मृता ।
गुरुश्वशुरबन्धूना ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डा पुत्तदारविवर्जिता ।
क्रियालोपगता ये च जात्यन्था पङ्कवस्तथा ॥
विरूपा भ्रामगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाता कुले मम ।
तेषां पिण्डो मया दत्त अक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥१८॥
आन्नह्यो ये पिष्टवशजाता
मातृस्तथा वशभवा मदीया ।
कुलहये ये मम दासभूता
मृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षा
दृष्टा ग्रहष्टाश्च कृतोपकाराः ।

जन्मान्तरे ये मम दासभूता
स्तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददानि ॥१९॥
अत्रोन्विश्रुतिपिण्डे षोडशपिण्डत्व पारिभाषिक
पञ्चाम्रवत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥२०॥ एतेषां
मन्त्राणां स्त्रोलिङ्गोद्देशेन स्त्रीषोडशीत्वं भवति ॥

अथ मातृषोडशी ।

“गर्भादवगमे चैव विषमे भूमिवर्त्मनि ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
मासि मासि कृत कष्टं वेदना प्रसवेषु च ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
शैथिल्ये प्रसवे चैव मातृरत्यन्तदुष्करम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
पद्मा जनयते मातृदुःखं खड्गैव सुदुस्तरम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
पद्मामित्यत्र दद्मामिति च पाठः ॥ ४ ॥
अग्निना शोषते देह त्रिरात्रानशनेषु च ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
पिवेच्च कटुद्रव्याणि क्लेशानि विविधानि च ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
दुर्लभं भक्षद्रव्यस्य त्यागे विन्दति यत् फलम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
रात्रौ मूत्रपुरीषाभ्यां भिद्यते मातृकपटम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
पुत्रं व्याधिसमायुक्तं मातृदुःखमहर्निशम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
यदा पुत्रो न लभते तदा मातृश्च शोचनम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
क्षुधया विह्वले पुत्रे ददाति निर्भरं स्तनम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
दिवा रात्रौ यदा मातृ शोषणं पुनः पुनः ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
पूर्णे तु दशमे मासि मातृरत्यन्तदुष्करम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
गात्रभङ्गो भवेन्मातृस्त्विति नैव प्रयच्छति ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
अल्पाहारव्रती माता यावत् पुत्रोऽस्ति बालक
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
यमहारे महाघोरे पथि मातृश्च शोचनम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥

इति गयाया प्रसिद्धिः ॥

षोडशोपचारः, पु, (षोडशप्रकार उपचार ।)

षोडशप्रकारपूजाद्रव्यम् । यथा,—
“भासन स्वागत पादमर्षमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनस्नानवसनाभरणानि च ॥
सुगन्धिसुसनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनम् ।
प्रयोजयेदर्चनाया उपचारास्तु षोडश ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

षोडा, व्य, (षप् + धाच् । ष्वोदरादित्वात् साधु ।
षट्प्रकारम् । यथा,—

“सप्रसङ्ग उपोहताते हेतुतावसरस्तथा ।
निर्वाहकैककार्यत्वे षोडा सङ्गतिरिष्यते ॥”
इत्यनुमिति जानदीशौ टीका ॥

संख्याया धाच्प्रकारि । इति सूत्रेण षष्शब्दात्
धाच्प्रत्ययेन निपातनास्त्रिष्यन्तम् । इति सुध-
बोधव्याकरणम् ॥

षोडान्यासः, पु, (षोडा षडधा न्यासः ।) विधिना
शरीरे मन्त्रविन्यासः । यथा । अथ षोडान्यासः ।
तदुक्तं वीरतन्त्रे ।

“केवला मातृकां कृत्वा मातृका तारसंपुटाम् ।
मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः ॥१॥

श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितन्तु तत् ॥२॥
कामेन पुटिता देवीं तत्पुटं काममेव च ॥३॥

शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिश्च तत्पुटा न्यसेत्
क्रीं इन्द्रश्च पुनर्न्यस्त्वा ऋ-ऋ-लृ-लृ-श्च पूर्ववत् ॥५॥

मूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च ॥६॥
अनुलोमविलोमेन न्यस्त्वा मन्त्रं यथाविधि ।

मूलेनाष्टशतं कुर्यात् व्यापकं तदनन्तरम् ॥”
यथा, प्रणवपुटिता मातृकाम् । एव मातृका-

पुटितं तारम् । एव श्रीबीजपुटिता ताम् । तत्-
पुटितं श्रीबीजम् । एव कामेन पुटिता मातृ-

काम् । मातृकापुटितं कामम् । एव शक्त्या
पुटितां मातृकाम् । मातृकापुटिता शक्तिं

न्यसेत् । तथा क्री इन्द्रश्च ऋ-ऋ-लृ-लृ-श्च पूर्व-
वत् । तत्पुटिता मातृका न्यसेत् । मातृकापुटि

तश्च तत् । मन्त्रपुटितां मातृकाम् । तत्पुटितं
मन्त्रम् । पुनरनुलोमविलोमेन केवलं मातृका-

स्थानं न्यस्य मूलेनाष्टशतेन व्यापकं कुर्यात् ।
अथ न्यासस्ताराया अपि कार्यम् ।

“इति गुप्तेन दुर्गाया अङ्गुष्ठा प्रकीर्त्तिता ।
तारायाः कालिकायाश्च उन्मुख्याश्च तथा-

परि ।
एतस्मिन् न्यासवर्त्ये च सर्वे पापं प्रणश्यति ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

ष्टक, म प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०
पर०-सक०-सेट् ।) म, तिष्ठकथिषति । इति
दुर्गादास ॥

ष्टम, म ए सहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, तिष्ठगथिषति । दस्य-
वगद्वितीयोपध इति केचित् । इति दुर्गा-
दास ॥

ष्टन, मि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मि, स्तनयति स्नानयति
अतिष्ठनत् । इति दुर्गादास ॥

ष्टभ, इ ङ स्तभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
आत्स०-अक०-सक० च सेट् ।) इ, स्तभ्यते । ङ,
स्तभ्यते । तिष्ठभ्यतिषति । इकारस्य पुनरुक्ति
पूर्वत्र तत्सम्बन्धनिषेधायैव डितस्तु सर्वे । एक
एवेत् पाठबलात् वाच्य इति वत् । स्तभ्यो जडौ-
भाव जडौकरणश्च । स्तभ्यो स्थानजडौभावी
इत्यमरोक्ते । शीतेनावस्तभ्य जडौकृत इत्यर्थः ।
इति क्रमदीश्वरोक्तेश्च । स्तभ्य इह क्रिया-
निरोधः । इति भीमः । दोषहृत्तिरिति गोविन्द-
भट्ट । स्तभ्यो रुषीकरणश्च । स्तभ्यते क्वाटेन
हार लोकाः । इति दुर्गादास ॥

शुभ, वैल्लभ्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वैल्लभ्य विह्वलीभाव । स्तमति ।
अतिष्टमत् । इति दुर्गादास ॥

शुभ, क वैल्लभ्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अटन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) मूर्धन्यादि । षोप-
देशपाठो भ्रात्यादीति दन्त्यत्वे क्तसकारादि-
त्वात् षत्वार्थः । तिष्ठमयिषति । एव सर्वत्र ।
इति दुर्गादास ॥

शुभ, न ड आस्कादि । इति कविकल्पद्रुम ॥
(स्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) आस्कात् आस्क
न्दनम् । अभियोग इति भट्टमल्ल । न ड,
स्तिष्ठते नदीं पान्य । तिष्ठिषे । इति दुर्गा-
दास ॥

शुभ, ऋ ङ सुप्रति । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अतिष्टेपत् । ङ,
स्तेपते तिष्टेपे । सुप्रति चरणे । इति दुर्गादास ॥

शुभ, य क्लेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) य, स्तिष्ठति तिष्टेम । क्लेद
आर्द्रभाव । इति दुर्गादास ॥

शुभ, य क्लेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) य, श्ठीयति तिष्ठीम । क्लेद
आर्द्रभाव । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ज ल स्तुती । इति कविकल्पद्रुम ॥ अदा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) मूर्धन्यादि । ज ल,
स्तौति स्तवीति स्तुते । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ङ प्रसादे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) मूर्धन्यादिस्तमध्य ।
प्रसाद प्रसन्नोभाव । ङ, स्तोचते जन तोष्ट-
च्यते । पस्याधो मूर्धन्येण इति केचित् । स्तोचते
सोऽनुच्यते । इति दुर्गादास ॥

शुभ, उ ड स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) उ, स्तोभित्वा । स्तुम्भा । उ, स्तोभते तुष्टोभयि-
षति । स्तम्भो जडोभाव तत्करणञ्च । स्तम्भी
स्थूणाजडोभाववित्यमरोक्ते । शीतेनावस्तम्भो
जडोक्त इत्यर्थः । इति क्रमदीप्तरोक्तेश्च ।
“शास्त्रेण स्तोभते भूयो लघुप्रकृतिको नर ।”
इति हलायुध ।

स्तोभते ह्यष शीतो वायु । इति चतुर्भुज ।
स्तम्भ इह क्रियानिरोध । इति भोम । दोष-
हृदिरिति गोविन्दभट्ट । इति दुर्गादास ॥

शुभ, क उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरो । उच्छ्रायो
राशोकारणम् । क, स्तुपयति धान्य कृपक ।
तुष्टुपयिषति । इति दुर्गादास ॥

शुभ, य इर् उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरो । य,
स्तुप्यति । इर्, अस्तुपत् अस्तुपीत् । पुषादित्वा-
न्वित्य ङ इत्यन्ये । अतुष्टुपत् । इति दुर्गादास ॥

शुभ, गमने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सप्तमस्वरयुक्त तमध्यः । स्तुचति
तरीष्टु, च्यते । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ज श वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-वेट् ।) मूर्धन्यादि तमध्य । ज,
अस्तुहीत् । अस्तुचत् । श, स्तुहती स्तुहन्ती ।
तिष्टर्हयिषति । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ज श वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-वेट् ।) मूर्धन्यादि तमध्य । अष्ट-
मस्वरौ । ज, अस्तुहीत् अस्तुचत् । श स्तुहती
स्तुहन्ती । तिष्टर्हयिषति । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ऋ ङ सुप्रति । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अतिष्टेपत् । ङ,
स्तेपते तिष्टेपे । सुप्रति चरणे । इति दुर्गा-
दास ॥

शुभ, पु, चन्द्र । दोषि । इति केचित् ॥

शुभ, संहती । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) अन्त स्याद्ययुक्तदन्त्य-
वर्गाद्यमध्य पयोगात् षट् । तेन तथ्यौ । तष्टा-
सति । ताष्टायते । संहति समूहः । ट्रायति
लोक एकत्र समूहायते शब्दायते वा इत्यर्थः ॥
दन्त्यविधौ ध्यैश्चकृष्टिवा वर्जनाच्च दन्त्य । इति
दुर्गादास ॥

शुभ, म ए सहती । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मूर्धन्यादिस्तमध्य पयोगात्
ठ । म, तिष्ठगयिषति । ए, अस्थगौत् । दन्त्य-
वर्गप्रथममध्य इति केचित् । तिष्ठगयिषति
अतिष्टगत् । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ज स्थितौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ज, स्थाल स्थल । स्थलति
लोकस्तिष्ठतोत्यर्थः । इति दुर्गादास ॥

शुभ, जि स्थाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) जि, स्थितोऽस्ति । स्थान
गतिनिवृत्ति । तिष्ठति साधुधर्मं । पृष्ठतस्तिष्ठ-
मान इति वोरचरितं प्रकाशार्थं आत्मनेपद-
विधानात् शान । अथवा ताच्छीत्ये शतु
शान । इति दुर्गादास ॥

शुभ, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ, उ वित्वा
ह्युत्वा । अस्य नेम् डोम्भो इत्यादिना इमो
निषेधे निष्ठाया ह्युत् इति भेदः । गिरास इह
फुल्लार इति भट्टमल्ल । मुखेन श्लेषादेर्वमन-
मिति केचित् । इति दुर्गादास ॥

शुभ, य निरासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य, श्ठीयति । इति दुर्गा-
दास ॥

शुभ, निरासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) श्ठीवति । य ऋस्त्रिन मत्वा
शिवुक्तमाचमोऽपीति दीर्घिण विदधाम स
एवाय श्ठीविष्यति इत्यादिसाधनाय दीर्घो
पठ्यते । तेन ऋस्त्रिनो ग्रहणेनास्मिन् गृहीते
भ्रात्यादि षा ऋ इत्यादिना मूर्धन्यपस्य दन्त्य
सो न स्यात् एव शिवजाव्यो खेरित्यादिना खेष्ठ-
कारस्य तकारे तिष्ठीव तिष्ठीवइत्यपि स्यात् ।
यत् सत्यप्यस्मिन्नटि श्ठीवनमिति निपातन

तदस्य सर्वसम्पत्तत्वाभावात् । निरास इह फुत्-
कार इति भट्टमल्ल । मुखेन श्लेषादेर्वमन
मिति केचित् । श्ठीवत्यत्र लोक । श्ठीवामि
ग्रन्थेचलताभ्यिकल्पम् । इति दुर्गादास ॥

शुभ, य लृ उ मि निवासे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा० पर० अक० सेट् ।) क्वावेट् ।) मूर्धं
न्यादिर्दन्त्यनकारयुक्तः । य, स्रस्यति । लृ
अस्रसत् । उ स्रसिता स्रस्वा । मि, स्रसयति
स्रासयति । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ल गोधने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) मूर्धन्यादिगयम् ।
दन्त्यादिरयमिति कथित् । ल, स्राति गङ्गाया
धीर । अनुपसगम्य जौ ज्वलह्ललेत्यादिना,
ऋस्त्रो वा स्रपयति स्रापयति । सोपसगस्य तु
प्रस्रापयति । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ज य लृ जि प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुम
(दिवा० पर०-अक०-वेट् ।) ज, स्रं ह्यिष्यति
स्रं च्यति । य, स्रिष्यति वस्यु । ल, स्रि-
हत् । जि, स्रिष्ये स्रीटोऽस्ति । इति दुर्गा-
दास ॥

शुभ, क म्ने हने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म्ने हन स्रिष्येभाव । क,
स्रं हयति वर्तिका तैलेन । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ज ल मृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) ज ल, स्तौति स्तवीति
स्तुते । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ङ सेचने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) स्रोचते सुष्णुचे । इति
दुर्गादास ॥

शुभ, य भजे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यनकारयुक्त । य,
स्र, स्रति सुष्णोम । इति दुर्गादास ॥

शुभ, य ज लृ उद्गारे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) दन्त्यनकारयुक्त ।
उद्गारो वान्ति । य, स्र, स्रत्यत्र लोक । ज,
स्रोह्यति स्रोच्यति । लृ, अस्तु, हत् । इति
दुर्गादास ॥

शुभ, वेष्टे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-सक०-
अनिट् ।) प्रकृत्या दन्त्यवर्गशेषोपध । स्रायति
हृच्च लता । अनुपसगम्य जौ ज्वलह्ललेत्यादिना
ऋस्त्रो वा । स्रपयति स्रापयति । सोपसगस्य
तु प्रस्रापयति । इति दुर्गादास ॥

शुभ, ङ स्मिते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-अक०-अनिट् ।) स्मितमीषहायम् ।
उ, स्रयते बधू । विस्त्रापयते । इति दुर्गा-
दास ॥

शुभ, ङ सपण्णे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तादि कोपध ।
ङ, ष्वकृते पिष्वकृषते षाष्वकृते । दन्त्य-
विधावस्य वज्जनाच्च दन्त्य । चन्द्रोदयस्तु इम
पञ्चमस्वरिण मत्वा पुक्ते पुष्पुक्ते षोष्पुक्ते
इत्याह ॥ इति दुर्गादास ॥

खट, क खाटे । छेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खादो रसो-
पादानम् । क, खादयति चौरं लोक । इति
दुर्गादास ॥

खट, ड प्रीतिनिष्ठो । इति कविकल्पद्रुम ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्रीतिः प्रीतो-
करणम् । निट् रसोपादानम् । ड, अपां हि
दमाय न वारिधारा खाद् सुगन्धि खदते
तुषारा । इति श्रीहर्षः । इति दुर्गादास ॥

खमज, श्री जि ड आलिङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० आत्म०-सक०-अनिट् ।) वकारयुक्तादि ।
आलिङ्ग आलिङ्गनम् । श्री, खड्गता । जि,
खक्तोऽस्ति । ड, खजते युवती युवा । परि-
ष्वजति पाञ्चालौ मध्यम पाण्डु नन्दनमिति
गणकतानित्यत्वात् । इति दुर्गादास ॥

खप, श्री घ लु जि शये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) वकारयुक्त-
मूर्हन्यादि । श्री, अस्वाप्तीत् । घ लु, स्वपिति
जि, सुप्तोऽस्ति । शय, शयनम् । इति दुर्गादास ॥

खर्त्त, क गत्याम् । तङ्गे । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा०-पर०-सक०-तङ्गे अक०-सेट् ।) वकार-
युक्तमूर्हन्यादि । तङ्गे दु खेन जीवनम् । क,
खर्त्तयति जनो गच्छति दु खेन जीवति
वेत्यर्थः । असिष्वर्त्तत् । इति दुर्गादास ॥

खिद, लृ श्री य आ जि खिदि । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-अनिट् ।) लृ,
अखिदत् । श्री, खेत्ता । य, खियति । आ,
खेदित खिन्न तेन । जि, खिन्नोऽस्ति । खिदीति
मोहने ह्यमोक्षेति वोधदेव । गात्रप्रचरणे
इति प्राञ्चः । न च खियति तस्याङ्गमिति
हलायुषः ॥ इति दुर्गादास ॥

खिद, जि आ ड लृ मोहने ह्यमोक्षेषु । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) जि,
खिन्नोऽस्ति ॥ आ, खेदित खिन्न तेन । ड,
खेदते तिल तैल मुञ्चति इत्यर्थः । लृ, अखि-
दत् खेदः खिन्धोभाव । इति दुर्गादास ॥

स

स, दन्त्यसकार । स तु व्यञ्जनहात्रिशवर्ण ।
अस्योच्चारणस्थान दन्तः । इति व्याकरणम् ॥
(तथाच शिञ्जायाम् । १७ ।

“स्युर्मूर्हन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥”
तत्स्वरूप यथा,—

“सकार शृणु चावर्द्धि शक्तिवीज परात्परम् ।
कोटिविद्युत्ताकार कुण्डलौत्रयसयुतम् ॥
पञ्चदेवमय देवि पञ्चप्राणात्मक सदा ।
रजःसत्त्वतमोयुक्त विबिन्दुसहित सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कुञ्चिता वामतो दक्षगता च गोक्तित्वधः ।

पुनरुद्भूयता तासु वङ्गिचन्द्रदिवाकराः ।
मात्रा भवानो विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
अस्य ध्यानार्थः ।

“शुक्लाश्वरा शुक्लवर्णा द्विभुजा रक्तलोचनाम् ।
श्वेतचन्दनलिताङ्गी मुक्ताहारोपगोभिताम् ॥
गन्धर्वगीयमानाञ्च सदानन्दमयीं पराम् ।
अष्टसिद्धिप्रदा नित्या भक्तानन्दविवर्द्धिनीम् ॥
एव ध्यात्वा सकारन्तु तन्मन्त्र दशधा जपेत् ॥
त्रिशक्ति सहित वर्षे आत्मादितत्त्वसयुतम् ।
प्रणम्य सतत देवि हृदि भावय सुन्दरि ॥”
इति वर्षोद्धारतन्त्रम् ॥* ॥

तत्पर्यायः

“सो हसः सुयशा विष्णुर्भृगुशश्वन्द्रसंज्ञकः ।
जगद्दीर्घं शक्तिनामा सोऽहं वैश्वती भृगुः ॥
प्रकृतिरौश्वर शुद्ध प्रभा श्वेता कुलोच्चलः ।
दक्षपादोऽमृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षरः ॥
सुरूपं च गुणेशो गौ कलकण्ठो ह्यकोदरी ।
प्राणाद्याश्च पुरादेवो लक्ष्मी, सोमो हिरण्यपूः ।
दुर्गोत्तारिणि सम्मोहाञ्जीवो मूर्त्तिर्मनोहरः ॥”
इति तन्त्रम् ॥

स, [म्] व्य, श्रीभनार्थः । समार्थः । मङ्गलार्थः ।
प्रकृष्टार्थः । इति मेदिनी ॥ उपसर्गविशेषः ।
अस्यार्थः यथा । सम् प्रकर्षार्थे षनैरन्त्यर्थै-
चित्याभिमुख्येषु । इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गा-
दास ॥

स, पु, ईश्वर । सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
पक्षी । इत्येच्चाकरकोषः ॥ विष्णुः । यथा । स
स्याद्विष्णोः हरे सर्पः । इति भरतैकार्यसंग्रहः ॥
पूर्वोक्तपरामर्शकः । से इति भाषा । तच्छब्दस्य
प्रथमैकवचननिष्पन्नः । यथा भट्टिः । १ । २ ।

“सौऽध्वैष्ट वेदास्त्रिदशानयष्ट
पितृनुपारीत् सममस्त बभूव ॥”

समासपूर्वपदत्वे सहार्थः । यथा । समाह्वक ।
कचित् समानार्थश्च । यथा । सरूपः । इति
व्याकरणम् ॥

सग्राही, [न्] पु, संगृह्णातीति । स+ग्रह+
णिनि । कुटजवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥
धारके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“दौपन लघु सग्राहि श्वासकाशासपित्तनुत् ॥”
सग्रहकारके च । यथा, कामन्दकोयनीति-
सारे । ४ । १० ।

“प्रख्यातवशमक्रूर लोकसग्राहिण शुचिम् ।
कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवारमहौपतिः ॥”

सञ्ज, क्ली, पीतकाष्ठम् । यथा,—
“जायक भावक सञ्ज प्रचल प्राविरः पुमान् ।
कालीयकञ्च कालानुसार्थञ्चाथ समर्थकम् ॥”

जायकादिसप्तपीतकाष्ठे । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सञ्जः, त्रि, (सम्यक्प्रकारेण जानाति य । स+
ज्ञा+क ।) लम्बनानुकः । यथा,—

“प्रञ्जु प्रगतजानु स्यात् प्रञ्जोऽत्रैव च दृश्यते ।
सञ्जु, सङ्गतजानुश्च भवेत् सञ्जोऽपि तत्र हि ॥”
इति साहस्राहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सञ्जपनं, क्ली, (स+ज्ञा+णिच्+ल्यट् ।) मार-
णम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४।५।२२।
“दृष्ट्वा सञ्जपन योग पशूना स पतिर्मखे ।
यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः ॥”)
विज्ञापनञ्च ॥

सञ्जसिः, स्त्री, (स+ज्ञा+णिच्+क्तिन् ।) मार-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विज्ञापनञ्च ॥

सञ्जा, स्त्री, (स+ज्ञा+भावे अङ् ।) चेतना ।
(यथा, कुमारः । ६ । ४४ ।

“रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा सञ्जाविपर्यय ॥”)
बुद्धिः । (ज्ञानम् । यथा, भागवते । ६ । ७ । १७ ।

“गुरोर्नाधिगत सञ्जा परीक्षन् भगवान् स्वराट् ।
ध्यायन् धिया सुरैर्युक्त शर्म नालभतात्मन ॥”
तथा च गीतायाम् । १ । ७ ।

“नायका मम सैन्यस्य सञ्जार्थं तान् ब्रवीमिती ॥”
नाम । आख्या । (यथा, मनु । ८ । १३१ ।

“शोकमव्यवहारार्थं या सञ्जा प्रथिता भुवि ।
तान्मरुप्यसुवर्णानां ता प्रवक्ष्याम्यशेषत ॥”)
हस्ताद्यैरर्थसूचना । हस्तभ्रूलोचनादिभिः प्रयो-
जनस्य ज्ञापना । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा

कुमारः । ३ । ४१ ।

“सुश्वार्पितैकाङ्गुलिसञ्जयैव
मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥”)
गायत्री । सूर्यपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ७७ । १ ।

“मार्कण्डेयस्य रवेर्भार्या तनया विश्वकर्माणः ।
सञ्जा नाम मङ्गाभाग तस्या भानुरजीजनत् ॥”
अस्या विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये दृष्ट-
व्यम् ॥)

सञ्जासुत, पु, (सञ्जाया सुतः ।) शनिः । इति
केचित् ॥

सञ्ज, त्रि, (सङ्गते सलग्ने जानुनी यस्य । प्रसभ्या
जानुनोऽङ् । ५ । ४ । १२८ । इति ङ्, ।)
सङ्गतजानुकः । इत्यमरः ॥

सञ्ज्वर, पु, (सञ्ज्वरयतीति । सं+ञ्ज्वर+णिच्+
अच् ।) अग्निजतापः । इत्यमरः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ५५ । ६३ ।

“कटलीपत्रपवनैर्वीज्यमाना सखीजनैः ।
पाण्डुक्षामामभिव्यक्तस्मरसञ्ज्वरलक्षणम् ॥”)
सय, पु, कङ्कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सयत्, पु, स्त्री, (सयम्यतेऽत्रेति । स+यम्+
क्तिप् । “गमादौनाम् ।” ६ । ४ । ४० । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या मलोपः । तुक् ।) युद्धम् । इत्य-
मरभरतौ ॥ (यथा, रघु । ७ । ३८ ।

“उत्थापित सयति रेणुरश्मैः
सान्द्रौकृत स्यन्दनवशचक्रे ॥”)
सयत, त्रि, (स+यम्+क्तः ।) बद्धः । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । १ । १० । २५ ।

“मायाभिव परिभ्रष्टा हरिणीभिव सयताम् ॥”
कृतसयमः । यथा ब्रह्मपुराणम् ।

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसयतः स च पूर्वं गृहे खे ।

संयमः

कृतोपवास' शुचिरप्रसक्त
सपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गणेशम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

मयत्वर., पु., वाग्यत । जन्तुसमूह । इति
मन्त्रिसारोणादिहन्ति ॥

मयद्वर., पु. (सयच्छतीति । स+यम+ क्तिवर-
च्छत्वरिति । उणा० ३ । १ । इति चरचप्रत्य-
येन साधु ।) नृप । इत्युणादिकोष ॥

मयत्ता, [ऋ] चि संयमकर्ता । नियन्ता ।
सपूर्व्यमधातोस्तुन्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा
महाभारते । ४ । ६२ । ४८ ।

“न विमञ्जमपोवाह सयन्ता रथवाजिनाम् ।
उपदेशमनुभृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥”)

सयम, पु. (स+यम+ “यम समुपनिविषु च”
३ । ३ । ६३ । इति अप् ।) व्रताद्यङ्पूर्वदिन-
कत्तश्चाचार । तत्पर्याय । वियाम २ वियम
३ याम ४ यम ५ मयाम ६ । इत्यमर ॥

सयमनम् ७ नियम ८ इति धरणि ॥ तद्-
विधान यथा । अथ दशमीनियमा । सूरि-
मन्तोषे ।

“काम्य माम मसुरश्च चणक कोरदूपकम् ।
शाक मधु परान्नश्च त्वजेदुपवसन् स्तियम् ॥”

अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामी-
प्यात् पूर्वापरदिनयोग्यं हणम् । स्मृति ।

‘शाक माप मसुरश्च पुनर्भोजनमैधुने ।
द्युतमत्यस्वुपानश्च दशम्या वैष्णवस्यजेत् ॥

कास्य माम सुरा चौद्र लोभ वितथभाषणम् ।
व्यायामश्च व्यवायश्च दिवास्त्रप तथाञ्जनम् ॥

तिलपिष्ट मसुरश्च दशम्या वर्जयेत् पुमान् ।
दशम्याकैकभक्तश्च कुर्वीति नियतेन्द्रिय ॥

आचम्य दन्तकाष्ठश्च खादेत तदनन्तरम् ।
पुष्य हरिदिनाह्नोका सेवध्व चैकभोजनम् ॥

अवनोष्ठशयना स्त्रिया सङ्गविवर्जिता ।
सेवध्व देवदेवेश पुराण पुरुषोत्तमम् ।

मङ्गलोजनसयुक्ता हादश्याश्च भविष्यथ ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥३॥

आहपूर्व दिनकर्तव्यनियमो यथा । देवल ।
“श्रु कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्र-
येत् ।

निरामिष सक्तत् शुक्ला सर्वमसजने गृहे ।
असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणास्तान्निमन्त्रयेत् ॥”

वराहपुराणम् ।
“वस्त्रश्रीचादि कर्त्तव्यश्च कर्त्तास्मीति जानता ।
स्थानोपलेपनश्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

दन्तकाष्ठश्च विष्टजेत् ब्रह्मचारौ शुचिर्भवेत् ॥”
विष्टजेत् आदौयन्नाह्मण्येभ्यो दद्यात् । मार्क-
ण्डेयपुराणम् ।

“निमन्त्रयेच्च पूर्व्वद्यु पूर्व्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ।
अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषिष्यसङ्गिनम् ॥”

यम ।
‘प्राशयेत् प्रदोषान्ते भुक्तान् शयितान् क्षिजान् ।
सर्व्यायासविनिर्मुक्तौ, कामक्रोशविवर्जिते ॥

सयम

भवितव्य भवद्विष्य भवोभूते आहकर्मणि ।
दक्षिण जानु चालभ्य त्व मयात्र निमन्त्रित ।
एव निमन्त्रा नियमान् आवयेत् पेटकान्बुध ॥”

तत्रियममाह ।
“अक्रोधने शौचपरैः सतत ब्रह्मचारिभि ।
भवितव्यं भवद्विष्य मया च आहकर्मणि ॥”

इति आहकर्मणि ॥३॥
तीर्थयात्रापूर्वदिनकर्तव्यनियममाह । ब्रह्म-
पुराणम् ।

“यो य कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसयत स च पूर्व्वं गृहे स्वे ।
कृतोपवाम शुचिरप्रसक्त
सपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गणेशम् ॥

देवान् पितृन् ब्राह्मणान् चैव साधून्
धीमान् प्रोगयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतस्यापि पुनस्तथैव
देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥”

एष प्रकुर्वन्तस्तस्य तीर्थाद्यदुक्त फल तत्
स्यान्नात्र सन्देह एव । सुसयत पूर्व्वदिने
कृतैकभक्तादिनियमस्तदुत्तरदिने कृतोपवास
इत्यादि । उपवामदिने सुगडनमपि ।

“प्रयागे तीर्थयात्राया पिष्टमाहवियोगत ।
कचाना वपन कार्य्यं वृथा न विकचो भवेत् ॥”

इति विष्णुपुराणात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
प्रायश्चित्तपूर्व्वहस्त्ययथा । शङ्खनिश्चितौ ।
“वाप्य केशनश्चान् पूर्व्वं हृत प्राश्य वरिर्निशि
प्रत्येक नियत कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(बन्धनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
“कार्पा कुन्तलमव्यानसयमव्यपदेशत ।
५ । इमूल स्तनीनाभिपद्मज्ज दर्शयेत् स्फुटम् ॥”

सकोच । यथा, मार्कण्डेये । ७७ । ४ ।
“मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसयमम् ।
तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासयमन यमम् ॥”)

सयमक, त्रि, (सयच्छतीति । स+यम+ क्त्वि।
नियन्ता । यथा,—
“स एव धाता सर्व्वस्य तत्रियोगकरा वयम् ।
यमसंयमने त्वक्त सोऽध्वत्सयमको हरि ॥”

इति वङ्गपुराणे नारसिंहप्रादुर्भावाध्याय, ॥
सयमौ च ॥

सयमन, क्तो, (स+यम+ क्त्वि ।) बन्धनम् ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३१८ ।
“यथावा वेष्ठा द्रौपदीकेशसयमनहेतुर्भीमसेन
क्रोधापचितो युधिष्ठिरोक्ताह ॥”) व्रतम् ।
इति मेदिनी ॥ चतु शालम् । इति सञ्जवन-
शब्दटीकाया भरत ॥ (यमगृहम् । यथा,
महाभारते । ३ । १६३ । ८ ।

“एतत् सयमन पुष्यमतीवाहु तदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनसङ्घा परमया युतम् ॥”
शासनम् । दमनम् । यथा, भागवते । १० । १६ । ६ ।
“त चण्डवेगविषयोर्धमवेष्य तेन ।
दुष्टा नदीश्च खलसयमनावतार ॥” ३॥

संयुक्

मयच्छतीति । स+यम+ क्त्वि । नियन्त्रि,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ७७ । ४ ।
“तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासयमन यम् ॥”)

मयमनी, स्त्री, (समस्यतेऽस्यामिति । स+यम्+
अधिकरणे क्त्वि ।) यमपुरो । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । १० । ४५ । ४२ ।
“तत सयमनी नाम यमस्य दयिता पुरीम् ।
गत्वा जनार्दन शङ्ख प्रदधौ सहलायुध ॥”)

सयमित, त्रि, ज्ञातसयम । सयमशब्दात् इतो
ऽस्य जाते इत्यनेन इतप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
मयमी, [न्] सु, (सयमोऽस्यास्तीति । संयम+
इनि ।) मुनि । इति धरणि ॥ निगृहोत्ते-
न्द्रिये, त्रि । यथा,—

“या निशा सर्व्वभूताना तस्या जागर्त्ति मयमी
यस्या जाग्रति भूतानि मा निशा पश्यती सुने ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्याय ॥

सयात्रा, स्त्री, होपान्तरगमनम् । सपूर्व्वी याति
होपान्तरगमनहन्तिस्तस्मात्सुसिति व स्त्रिया-
माप् मयात्रा । होपान्तरगमन सम्यग्यात्रा
सयात्रा वा । इति सायात्रिकशब्दटीकाया
भरत ॥

सयान, स्त्री, सम्यग्गमनम् । सपूर्व्वयाधातोरनट-
(ल्यट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महा
भारते । ३ । १६ । ५ ।
“स त्व सात्वतमुख्याय लब्धसन्नो गृहच्छया ।
पश्य मे हयसयाने शिवा केशवनन्दन ॥”

प्रेतनिर्हार । यथा, रामायणे । १ । ७६ । २ ।
“अल शौकेन भद्र ते राजपुत्र महायय ।
प्राप्तकाल नरपते कुरु सयानसुत्तमम् ॥”)

सयाम, पु, (स+यम+ “यम समुपनिविषु च”
३ । ३ । ६३ । इति पक्षे घञ् ।) रुयम । इत्य
मर ॥

सयाव, पु, (स+यु+ “समि युद्, युव ।” ३ । ३ ।
२३ । इति घञ् ।) दृतचौरादिपङ्क्तगोधूम ।
यथा,—
“सयावस्तु दृतचौरगुडगोधूमपाकज ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिष्टकविशेष । पिराकी इति भाषा । यथा,—
“पर्य्यय्य सान्यसमिता निर्मिता घृनर्भाजिता
कुट्टिताश्चालिता श्रद्धा शर्कराभिर्व्विर्महिता ॥
तच्चूर्णे प्रचिपेदेला लवङ्गमरिचानि च ।
नानिकेल सकर्पूर वारबीजान्यनेकश ॥
घृताक्तसमितापुष्टरोटिका रचिता तत ।
तस्या तत्पुरणात्तस्य कुर्व्यान्मुद्रा दृढा सुधी ॥
सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निष्पणो जन ।
प्रकारश्च प्रकारोऽय सयाव इति कीर्त्तित ।
मण्डकोऽपि समो ज्ञेय सयावोऽपि गुणैर्जने ॥”
इति भावप्रकाश ॥

सयुक् [ञ्] त्रि, (स+युज्+ क्त्वि ।) गुण
वान् । यथा,—
“सम्बन्धी गुणवान् सयुक् मित्रशुद्धमित्रवत्कलाः”
इति त्रिकाण्डशेष ।

(यथा, महाभारते । २ । ३६ । २२ ।
“आचार्यमृत्विजश्चैव सयुजश्च युधिष्ठिर ।
स्नातकश्च प्रिय प्राहुः षडर्घान् नृप तथा ॥”)
सयुक्तश्च ॥

स युक्त, त्रि, (स + युज् + क्तः ।) संयोगाश्चय ।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“कुर्यादलाभे सयुक्ता नालाभेऽपि प्रवेशिनीमा ॥”
स युग, पु, (“युजिर योगे + घञ् । उक्थादिषु
युगशब्दस्य याठात् निपातनादगुणत्वम् । ‘विशे-
षोऽसौ निपातनमिच्छते कालविशेषे रथाद्यप-
करणे च’ इति वृत्तिः । सङ्गता रथयुगा
यस्मिन् वा ।” इति निरुक्तटीकाया देवराज-
यज्वा । २ । १० । २६ ।) युक्तम् । इत्यमरः । २
८ । १०५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १० । १५ ।
“अनयन्यानुपायस्य सयोगे परमं क्षय ।
सशयो जायते साम्यात् जयश्च न भवेत् द्वयो ॥”
सयोगश्च ॥

सयुत, त्रि, संयुक्तः । यथा,—

“चतुर्थीसयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।
देवे कर्मणि पेत्रे च शुक्लपक्षे तथासिते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स योग, पु, (स + युज् + घञ् ।) मेलनम् । न्याय-
मते गुणपदार्थः । स च सम्बन्धविशेषः । अ-
प्राप्तवस्तुद्वयस्य प्राप्तिः । स च त्रिविधो यथा ।
एककर्मजन्यः । यथा पर्वते पक्षिसयोगः ॥१॥
उभयकर्मजन्यः । यथा मेघद्वयसयोगः ॥ २ ॥
सयोगजन्यसयोगः । यथा कपालतरुसयोग-
जन्यतरुकुम्भसयोगः ॥ ३ ॥ कर्मजन्यसयोगो-
ऽपि द्विविधः । अभिघातः । तस्मात् शब्दो
जायते ॥ १ ॥ नोदनः । तस्मात् शब्दो न
जायते ॥ २ ॥ अत्र प्रमाणम् ।

“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव सयोग इरितः ।
कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेव आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥
तथोभयो कर्मजन्यो भवेत् सयोगजोऽपरः ।
आदिमं श्येनशैलादिसयोगः परिकीर्त्तितः ॥
मेघयो सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।
कपालतरुसयोगात् सयोगस्तःकुम्भयो ॥
द्वितीय स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः
अभिघातो नोदनश्च शब्दहेतुरिहादिमः ।
शब्दाहेतुर्द्वितीय स्यादभिघातोऽपि त्रिधा
भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥४॥

उदयात् पूर्वं दशम्या शेषः । यथा,—
“उदयात् प्राक् दशम्यास्तु शेषः सयोग इत्यतो
उपरिष्ठात् प्रवेशस्तु तस्मात् ता परिवर्जयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सम्बन्धमात्रम् । इति संयोगपृथक्त्वन्यायार्थ-
दर्शनम् ॥

सयोगपृथक्त्वं क्ली, (सयोगेन फलसम्बन्धभेदेन
पृथक्त्वं, नानाविधत्वं यत्र ।) न्यायविशेषः ।
यथा । एकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्या
हेरुष्याङ्गीकारे नित्यानित्यसयगविरोधः । सैव

सयोगपृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायस्तुर्थाध्याये
उक्तः । यथा । खादिरं पशु बध्नाति खादिरं
वोर्यकामस्य यूपं कुर्वीति इति श्रूयते । अत्र
सशयः । किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि
न्यादुत नैति । तत्र फलाद्यत्वेनानित्यतया नित्य-
प्रयोगाङ्गता न युक्ता । यत् नित्येऽपि खादि-
रत्वश्रवणं तत् काम्यस्यैव पशुबध्नाय यूप-
श्रयज्ञापनार्थं अतो न नित्ये खादिरता इति
प्राप्ते राहान्ताय चतुर्थाध्यायसूत्रम् । एकस्य
तुभयत्वे स योगपृथक्त्वमिति । अत्र स योगः
सम्बन्धमात्रं पृथक्त्वं भेदः । एकस्य खादिरस्य
क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन
च क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमात्
नित्यानित्यसंयोगविरोधः । न चाश्रयज्ञानार्थं
नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रयलाभात् । अतः
उभयार्था खादिरतेति । एव दध्ना जुहोति
दध्नेन्द्रियकामस्य इत्यादावुभयार्थतैव । दधि-
त्वस्य द्वेधाश्रवणात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

स योगविरुद्ध, क्ली, (स योगेन विरुद्धम् ।) पर-
स्परसंयोगेन रोगजनकसाद्यद्रव्यम् । यथा,—

“शाकान्नापनपिण्याककुलत्वलवणाभिषे ।
करोरदधिमाषैश्च प्रायः चौरं विरुध्यते ॥
प्राणहारो तु हारीतो हरिद्रालवणं शृतः ।
करोरस्तैलेऽनलैर्भृष्टं विषं मायूरमामिषम् ॥
वराहवसया भृष्टा वलाका तु हरत्यसून् ।
स युक्ता नैव वारुष्या कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥
अथ कुसुमशार्केन मत्स्यतैले कणा त्यजेत् ।
मानै रिक्षविकाराश्च काञ्जिकैस्त्रिलशम्कुलीम् ॥
कपोतं सार्धं भृष्टो घृतं काशे दशाह्वगम् ।
विषं घृतसमं चौरं मधुना गगनाम्बु च ॥
मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् ।
एकत्र सर्वं भासानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥

रात्रान्धवीमर्पदकोदराणा
विस्फोटिकोन्मादभगन्दराणाम् ।
मूर्च्छामदाधानगलश्राणा
पाण्डुमयस्यामविषस्य चैव ॥
किलासकुष्ठग्रहणीगदाना
शोथानिसारञ्चरपीनसानाम् ।
सन्तानदोषस्य तथैव सृत्यो-
र्वि रक्षमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥

विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिहन्ति विरेचनम् ।
वसनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम् ॥”

इति संयोगविरुद्धम् । इति राजवल्लभः ॥
स योगित, त्रि, जातसंयोगः । स योगशब्दा-
दितप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति संयोजितशब्द-
टीकाया भरतः ॥

स योगी, [न] त्रि, (स योगोऽस्यास्तीति । स योग
+ इनि ।) संयोगविशिष्टः । यथा,—
“अथ ह्येव कपिसंयोगी न मूली ॥” इति
सिद्धान्तलक्षणजागदीशः ॥

स योजन, क्ली, (स + युज् + क्तुट् ।) मैथुनम् ।
इति हारावली ॥ संयोगश्च ॥

संयोजितः, त्रि, (स + युज् + क्तुट् + क्तः ।)
पदार्थं पदार्थान्तरेण संयुक्तीकृतः । तत्पर्यायः ।

उपाहितः २ । इत्यमरः ॥ संयोगितः ३ ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २३ । ३ ।

“यथामेधीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजिताः ।
त्रिभिः सवनेर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति ॥”)

स रश्म, पु, (स + रश्म + घञ् ।) क्रीडः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनु । ४ । १६६ ।

“ताडयित्वा दणेनापि स रश्मात् मतिपूर्वकम् ।
एकविंशतिमाजातो पापयोनिषु जायते ॥”)

आटोपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सम्भ्रमः ॥
यथा भागवते । ८ । ६ । २४ ।

“न स रश्मेण सिध्यन्ति सर्वार्थाः सान्त्वय्या
यथा ॥”)

वेगः । यथा, तत्रैव । ८ । ११ । ४५ ।
“अयस्य मन्युः स रश्मं मानयन्तो मुनेर्ष्वच ।
उपगीयमानानातुचरैर्ययुः सर्वे त्रिविष्टपम् ॥”)

उत्साहः । यथा,—
“कार्यारम्भेषु स रश्मः स्वेय उत्साह इत्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
स राव, पु, (स + रल ध्वनी + “उपसर्गो रुवः ।”

३।३।२२। इति घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ३४२ ।

“ततस्तस्य सरित्पाते मुक्तसं रावमग्रतः ।
जहुंवाहुर्महद्भूतं प्रादुरासीत् महौजसः ॥”)

स रावो, [न] त्रि, प्रशस्तशब्दविशिष्टः । स राव-
शब्दादत्यर्थं इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स रुढ, त्रि, (स + रुह + क्तः ।) प्रौढः । अद्भु-
रितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ॥

१२ । २२८ । २ ।
“तन्नो मनसि संरुढं करिष्यामस्तथा च तत् ॥”

स रोध, पु, (स + रुध + घञ् ।) रोधनम् ।
(यथा, भागवते । १० । ७३ । २ ।

“क्षुत्क्षामा शुष्कवटना सं रोधपरिकर्षिता
ददृशुस्ते घनश्याम पीतकौशियवाससम् ॥”)

चेपः । इति मेदिनी ॥
स लग्न, त्रि, संयुक्तः । स पूर्वलग्नातो क्तप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥ यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । १११ ।
“स चाखिवेलया नीत्वा विधिगत्यैव रोधसि ।
चिह्नस्तद्दीपसंलग्नो महामत्स्योऽवस्त्रवान् ॥”

स लय, पु, (स + ली + अच् ।) निद्राः । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्रलयश्च ॥

स लाप, पु, (स + लप + घञ् ।) परस्परभाष-
णम् । इत्यमरः ॥ अन्योन्यं प्रोतिभाषणं

स लापः । उक्तिप्रत्युक्तिभावेन विरोधरहितं
मन्योन्यभाषणं स लापः । इति परेऽपि । रहसि

भाषणं स लापः । इति कौमुदी । मिथोऽन्योन्यं
रहस्यपि । इति वक्ष्यति । समन्ताङ्गपनं स लापः

प्रियादिकथा घञ् । यस्वाल्लापः स तु केनापि
क्रियते । इदन्तु परस्परभाषणमेवेति भेदः । इति

भरतः ॥ “उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं स लाप इति
कौत्तरते ।” इत्युक्कननीलमणिः ॥

संवत्, व्य, वत्सर । इत्यमरः ॥ अधुना विक्रि-
मादित्यराजवत्सर स वत् इति ख्यातः ॥ (स्रो-
भूमिविशेष । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
११ । १२ ।

“वरिष्ठामनु संवत्सम् ।”

“वन सभक्षी स वन्यते सम्यगभज्यते मृदरणाद्य-
सेच्यते इति स वत् संप्रथम्य वनते, क्लिष्येतद्रूपम् ।
मृत्खननयोग्या भूमिः संवत् । सा च पाषाणाद्य-
भावेनातिप्रसृता च हरिष्ठेत्युच्यते ।” इति तद्-
भाष्यम् ॥॥ स ग्राम । इति निघण्टुः । २।१७॥

संवत्सरः, पु, (स वसन्ति ऋतवो यत्र । स + वस
निवासे + “स पूर्व्यात् चित् ।” उणा० ३ । ७२ ।
इति तसरन् ।) वत्सर । इत्यमरः ॥ “सवसन्ति
ऋतवो अत्र संवत्सरः । वस औ निवामे
नाप्नोति सर सम्य त । स वदति भावान्
इति वदो रूपवा ।” इति भरतः ॥ पञ्चविध
वत्सरान्तगतप्रथमवत्सरः । यथा—

“शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्-
सराः ।

म परीदानपूर्वाद्य तथोदापूर्वका मताः ॥”

स वत्सरादिफल विष्णुधर्मोत्तरे ।

“म वत्सरे तथा दान तिलस्य च महाफलम् ।
परिपूर्वं तथा दान यवानाञ्च द्विजोत्तमा ॥

इदापूर्वोत्सवस्त्राणा धान्यानाञ्चानुपूर्वकं ।

उदास वत्सरे दान रजतस्य महाफलम् ॥

ज्योतिर्विदस्त्विव्यमध्यात् प्रभवादेश सन्भवम् ।
ऊचुस्तद्वत् समाद्यादिवर्षाणामपि सन्भवम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

स वदन, स्त्री, (स + वद + ल्युट् ।) आलोचनम् ।

वशीकरणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २३२ । ५७ ।

“पतञ्जानामग्र कर्तुं भर्तुं स वदन महत् ।
अमत्स्त्रीणा समाचार नाह कुर्यान्न कामये ॥”

स वाद । इति हेमचन्द्रः ॥

स वदना, स्त्री, स वदनम् । वशक्रिया । यथा ।

मणिमन्त्रीषधैर्वशोकरणे स वदनम् । स पूर्वा

वदिर्वशीकरणे भावेऽनट् । स वदना चेति

केचित् । करणेऽनटि वशक्रियासाधने मणि

मन्त्रादावपि । जयशिव्य स वदन यतस्तदिति

रघु । स चननमिति पाठान्तरम् इत्यमर-

टीकाया भरतः ॥

स वदन, स्त्री, (स + वन + ल्युट् ।) स वदनम् ।

इत्यमरटीकाया रामायणम् ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ३४ । १६८ ।

“हृदयानुप्रवेशो हि प्रभो स वदन महत् ॥”

४ वर, स्त्री, (स + वृ + “ग्रहहृदनिश्चिगमस्य ।”

२ । ३ । ५८ । इति ऋषिः ।) जलम् । बौद्धमत-

विशेष । इति केचित् ॥ रभसे मकारमध्य-

पाठ । तत्र सम्प्रदायान्तरेण प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

स वर, पु, दैत्यविशेष । मत्स्यविशेष । हरिण-

विशेष । इति केचित् ॥ रभसकोपे सम्भर इति

पाठः ॥ (कचित् शम्बर इति च दृश्यते ॥)

संवर्त्त, पु, (स + वृत् + घञ् ।) प्रलयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । २६ ।

“दृक्त्रिव दिशो दिग्भिः संवर्त्तान्गिरिवो-
त्थितः ॥”) मुनिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । १३० । ११ ।

“ऋत्विक् तस्य तु संवर्त्तौ बभूवाङ्गिरसः सुतः ।
भ्राता हृदयतेर्विष मञ्जात्मा तपसा निधि ॥”

अथ हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः ॥)
कर्षफलहृष । इति मेदिनी ॥ मेघ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १२० । ८० ।

“शशुवे सुमहान् शब्द संवर्त्तनिन्दो यथा ॥”)

मिथनायकविशेषः । तस्य विवरण यथा,—

“त्रियुते शाकवर्धे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवत्त विहि स वत्तं पुष्कर द्रोणमम्बुदम् ॥

आवर्त्तौ निजलो मेघः स वत्तं बह्मदक ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शम्भुप्रूरकः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

संपूर्वकान्त स्वकारादिहतघातो घञ्प्रत्ययेन
नियन्त्रत्वादानुस्वारमध्यः । मकारमध्योऽप्य-

यम् ॥

स वत्तक, पु, (स वत्तयतीति स + वृत् + णिच्
खलु ।) बलदेव । इति शब्दरत्नावली ॥ बल-

देवस्य लाङ्गलम् । वडवानल । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा भागवते । १२ । ४ । ८ ।

“ततः संवर्त्तको वडि महर्षणमुखोत्थितः ।
दृष्ट्वनिलविगोत्य शून्यान् भृविवरानथ ॥”)

स वत्तको, [न्] पु, (स वत्तकोऽस्यास्तोति ।
इति ।) बलदेव । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स वत्त, स्त्री, (समाकप्रकारेण वत्तते इति ।
स + वृत् + “हृषिष्यहृषीति ।” उणा० ४ ।

२८ । इति इन् ।) स वत्तिका । इत्यमर-

टीकाया भरतः ॥

स वत्तिका, स्त्री, पद्मस्य केसरसमोपस्थदलम् ।
इत्यमरः ॥ पद्मादानो जटिकाकारे नवयत्रे

इत्यन्ये । समाक वत्तते वहते इति स वत्तिका

णक । स वत्तयति वेष्टयतीति वा नाप्नोति इ-

प्रत्यये स वत्तरपि । स वत्तनवपत्रिकेति वापा

लितः । पाच्छोणादीति ईपि स वत्तौ च अत

स्वार्थे के स वत्तिका । मामान्यनतनपत्रेऽपि

स वत्तकेति हृडचन्द्रः ॥ दलमात्रं च स वत्तिका

मधु । कुर्वाणा समकोचयद्दशयतान्य

श्लोकस वत्तिका इति मुरारिः । इति भरतः ॥

स वर्द्धक, त्रि, (स वर्द्धयतीति । स + वृद्ध +
णिच् + खलु ।) स वर्द्धनकारो । इति हेमचन्द्रः ॥

स वर्द्धन, स्त्री, (स + वृद्ध + ल्युट् ।) समाग्-

हृदि । सन्दोषनम् । स पूर्वहृषघातारनट्प्रत्य-

येन नियन्त्रम् ॥ (यथा, महाभारते । १६१ । १० ।

“पुरुष स विशु कर्ता सर्वभूतपितामहः ।
धर्म्मस वर्द्धनार्थाय प्रथमोऽन्धकहृषिषु ॥”

क्रीडनम् । यथा, रामायणे । १११ । १० ।

“नित्यं प्रियवादेन तथा स वर्द्धनेन च ॥”

“स वर्द्धन क्रीडनम् ।” इति तटीका ॥

संवर्द्धित, त्रि, (स + वृद्ध + णिच् + क्त ।)
समागृह्णिविगिष्ट । यथा,—

“अथ प्रभावोपनतैः कुमार
कल्पद्रुमोत्थै रवकीर्त्य पुण्यै ।

उवाच वाग्मी दग्धप्रभाभि
सवर्द्धितोर स्थानतारहार ॥”

इति रघौ ५ सर्गः ॥

सवलित, त्रि, (स + वल + क्त ।) मिश्रितः ।
एकविकृतः । यथा । प्रकृतघन्यस्वरमवर्द्धित-

स्यैव पाठस्य धर्त्तुमुचितत्वाद्वासावधारणं
युक्तम् । इति पद्मताजागदीशो टीका ॥

अन्यत्र ।

“प्रतीयमान प्रत्येक प्रथम हेतुरुच्यते ।
ततः सवलित सर्वा विभवादि सचेतसाम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

स वसय, पु, (स वसत्यवेति । स + वस + “उप-
सर्गं वसे ।” उणा० ३ । ११४ । इति अष्टः ।)

याम । इत्यमरः ॥

स वह, पु, (स वहतीति । स + वह + षच् ।
समायुन्तगतप्रशस्तवायु । स तु उदहवायो-

रुपरिष्ठ । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३२८ । ४२ ।

“चतुर्थः स वहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ।
येन विगयता रुम्हा रुचेणावजता नगान् ॥

वायुना महिता मिघास्ते भवन्ति बलाहकाः ।
दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्तनयिद्भुमान् ॥”

स वाटिका, स्त्री, शृङ्गाटकः । इति जटा

धरः ॥

स वाद, पु, (स + वद + षच् ।) सन्देशवाक्यम् ।
समाचार इति यावत् । तत्पर्यायः । वाचिकम् ३ ।

सन्देशः ३ । इति जटाधरः ॥ सन्देशवाक् ४ ।

इत्यमरः ॥ वाचिक तद्भवेद्यत्र दूतत्वेनाभि

शसनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मिश्र-

सम्भाषणम् । यथा, गीतायाम् । १८ । ७० ।

“अध्येष्यते च य इम धर्मं स वादमावयो ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्ट स्यामिति मे मति ॥”)

स वास, पु, (स वसत्यवेति । स + वस + षच् ।)
रहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हृदय-

संहितायाम् । ८५ । १३ ।

“भयदो जनस वासात्
यदि भाण्डान्यपनयेत् काक ॥”)

पुरवासिना विहारार्थं पुरमध्ये वहिर्वा
अनाहतस्थानम् । तत्पर्यायः । मन्निवेश २

सन्निकर्षणम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ४८ । ४ ।

“शृङ्खन् वाचो मनुष्याणां ग्रामस वास-

वासिनाम् ।
राजान धिक् दशरथ कामस्य वशमास्थितम् ॥”

एकत्रायस्थानम् । यथा, मनु । ८ । २७३ ।

“प्रात्यया सह स वासे चाण्डाला तावदेव तु ॥”

स वाह, पु, (स वाहतीति । स + वह + णिच् +
षच् ।) अन्नविमर्दकः । इति जटाधरः ॥

(सप्राकारमुद्यानम् । इति नोलकण्ठ' ॥ यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।

“द्वारतोरनिर्वृद्धजसवाद्शोभिना ॥”
स + वह + घञ् । विमर्दनम् । यथा, मार्क-
ण्डेये । १६ । १५ ।

“त तथा व्याधित भार्या पति देवमिवार्चयत् ।
पादाभ्यङ्गासवाहस्रानाच्छादनभोजनै ॥”

सवाहक', वि, (सवाहयतीति । स + वह +
णिच् + लृट् ।) अङ्गमर्दकारकः । तत्पर्यायः ।

अङ्गमर्दकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्ग-
मर्द ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्द-
कीयनीतिसारे । १२ । ४५ ।

“प्रसाधका भोजकाश्च गात्रमवाहका अपि ।
जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायका ।

कर्त्तव्याश्च सदा ह्येते ये चान्येऽभ्यासवर्त्तिनः ॥”
संवाहन, स्त्री, (स + वह + णिच् + ल्युट् ।) अङ्ग-
मर्दनम् । (यथा, मार्कण्डेये । १० । ७४ ।

“तेनाभ्यङ्गी बान्धवानामङ्गसवाहनश्च यत् ।
तेन चाप्यायते जन्तुयञ्चायन्ति सबान्धवा ॥”

भारदादिवहनम् । इति मेदिनी ॥

स वित्ति, स्त्री, (स + विद् + क्तिन् ।) प्रतिपत्ति
जनस्याविवादः । इति मेदिनी ॥ चेतना ।

बुद्धि । इति शब्दरत्नावली हेमचन्द्रश्च ॥
(यथा, किराते । १६ । ३२ ।

“ह्याया विनिर्हूय तमोमयीन्ता
'तत्त्वस्य स वित्तिरिवाप विद्याम ॥”

अनुभव । यथा तत्रैव । ११ । ३४ ॥
“श्वस्वया सुखस वित्ति स्वरणोयाधुनातनी ।
इति स्वप्नोपमान् मत्वाकामान् मागास्तदङ्ग-
ताम् ॥”

म वित्, स्त्री, (स + विद् + क्तिप् ।) अङ्गी-
स विद्, कार । ज्ञानम् । (यथा, श्रीधर-
स्वामी ।

“वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्तसि ।
यस्यास्ति हृदये स वित् त नृस इमह भर्ज ॥”

सम्भाषा । क्रियाकार । युद्धम् । इत्यमर ॥
आचार । (यथा, साधे । १२ । ३५ ।

“ओजस्विवर्णोऽज्जलहृत्तशालिन
प्रसादिनोऽनुज्झिनगोत्रम विद् ।
शोकान्पेन्द्रस्य पुर स भूयसो
गुणान् समुद्दिश्य पठन्ति वन्दन ॥”

सङ्केत । (यथा, रघु । ७ । ३१ ।
“स राजलोक कृतपूर्वम वित्
आरत्सिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
आदास्यमान प्रमदाभिष तत्
आहत्य पत्यानमजस्य तस्यौ ॥”

नाम । तोषणम् । इति मेदिनी ॥ समाधि ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स विदित, वि, (स + विद् + क्त ।) अङ्गीकृतः ।
इत्यमर ॥

स विषा, स्त्री, (स सम्यक् विषो यत् ।) अति-
विषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सवीक्षणं, स्त्री, (स + वि + ईच् + ल्युट् ।) अन्वे-
षणम् । अपहृतवस्तुनस्तात्पर्येणान्वेषणम् ।
इत्यमरः ॥ सम्यक्तात्पर्येण विविधप्रकारै-
रौक्षणं सवोक्षणं अनट् । इति भरत ॥

सवौत, वि, (स + व्ये + क्त ।) रुद्धम् । आहतम् ।
इत्यमर ॥ (यथा, मनु । ४ । ४६ ।

“तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठलोष्टपत्रवृणादिना ।
नियस्य प्रयतो वाच स वौताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥”

स हत, पु, आहत । स पूर्वहृत्धातो क्तप्रत्य-
येन निष्पन्न ॥

स हत्त, पु, (स + हत् + क्त ।) वरुणः । इति
शब्दमाला ॥

स हत्ति, स्त्री, (स + हत् + क्तिन् ।) सम्यक्-
प्रकारेण वर्त्तनम् । (यथा, कथासरित्सागर ।
५६ । ४१४ ।

“इसता हृदि भोमभूभुजा
कृतस हत्तप्रचारमत्क्रियः ।
ऋतुपाण्डुपोऽपि त नल
प्रतिपूज्याथ जगाम कोशलान् ॥”

आवरणम् । इति स पूर्वकहृत्धातो क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (देवोविशेष । यथा, महा-
भारते । २ । ११ । ३६ ।

“स हत्तिराशा नियति सृष्टिदेवी रतिस्तथा ।
एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्यु प्रजा-
पतिम् ॥”

स वेग, पु, (स + विज + घञ् ।) भयादिजनित-
त्वरा । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
७२ । १४ ।

“अथ सभ्या सभामध्ये समुच्छितकरास्तदा ।
जचुरद्विग्नमनस स वेगात् सच्च एव हि ॥”

ममप्रक्वेगश्च ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ ।
३६० ।

“अभग्नशमस वेगलब्धसिद्धिर्नराधिप ।
श्रीपर्वतादावद्यापि भव्यानामेति दृक्पथम् ॥”

स वेद, प, (स + विद् + घञ् ।) अनुभव ।
तत्पर्याय । वेदनार । इत्यमर ॥ हे अनुभवं ॥
विद् ल मती घञ् स वेद । जोषित्प्रयोजितेति
अने वेदना । न नत्युक्तं स्त्री वेदनम् । तत्र
विशेषेणापि सामान्य वाध्यते न क्वचित् कृ-
तीति अनट् । इति भरत ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२०३ । २३ ।

“स वेदजननौ धात्री चेति मात्रा प्रचोदिता ।
अनुतां तनुताश्चैव जन्तूना कर्मभोगिनाम् ॥”

स वेश, पु, (स + विश + घञ् ।) निद्रा । इत्य-
मर ॥ (यथा, रघु । ६३ ।

“अथ प्रदोषे दोषञ्च स वेशाय विशापतिम् ।
सुतु सुदृतवाक् सष्ट विससर्जोदितश्रियम् ॥”

स्त्रोरतवन्धः । इति मेदिनी ॥ पीठ । इति
हेमचन्द्र ॥ (उपभोगस्यानम् । इति स्वामी ॥
यथा, भागवते । ३ । २३ । २० ।

“विहारस्यानविश्रामस वेशप्राज्ञनाजिरै ।
ययोपजोष रचितैर्विस्मापनमिडात्मन ॥”

स'वेशनं, स्त्री, (स + विश + ल्युट् ।) रतिक्रिया ।
इति हेमचन्द्र ॥ (उपवेशनम् । यथा, भाग-
वते । ५ । ६ । १० ।

“शौतोष्णवातवर्षेषु ह्यष इवानाहताङ्गः पीन
स इननाङ्गः स्थण्डिलम वेशनामर्दनामञ्जन-
रजसा मङ्गामणिरिव *** विचचार ॥”

स व्यान, स्त्री, (स वीयतेऽनेनेति + स + व्य +
ल्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । इत्यमर ॥ (यथा,
किराते । ४ । २८ ।

“विपाण्डु स व्यानमिवानिलोद्धत
निरुन्धतौ सप्तपलाशज रज ॥”

वस्त्रम् । इति मेदिनी ॥

स शक्त, पु, समयात् स ग्रामादनिवर्त्ती । इत्य-
मर ॥ समयात् कुलाचारात् शपथाद्वा
स ग्रामादनिवर्त्तिनोऽपराङ्मुखा अपलाय
मानाश्चाक्रोशन्ति ते स शक्ताः । शपेर्भावे स्त्री
शक्त सम्यक् सत्य शप्त येषा ते स शक्ताः ।
इति भरत ॥ नारायणीसिनाविशेषः । इति
महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१ । १८७ ।

“तदाश्रीष चास्मदीयान् महारथान्
व्यवस्थितानर्जुनस्यान्तकाय ।
स शप्तकान् निहतानर्जुनेन
तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥”

एतद्वहत्तान्तादिक महाभारते द्रोणपर्वणि
१७ अध्यायमारभ्य दृष्टव्यम् ॥

स शय, पु, (स + शी + अच् ।) सन्देहः । इत्य-
मर ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“स स शयो भवेद्युया धौरिकत्राभावभावयो ।
साधारणादिधर्मस्य ज्ञान स शयकारणम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
“स शय लक्षयति संशत इति । एकधर्मिक
विरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञान स शय इत्यर्थः ।
साधारणेति उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्-
ज्ञान स शयसाधनम् । यथा उच्चैस्तरत्व
स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वा अथ स्थाणुर्न वेति
सन्दिग्धः । एवमसाधारणज्ञान स शयकारणम् ।
यथा शब्दव नित्यानित्यव्याहृत शब्दे गृहीत्वा
शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धः । विप्रतिपत्तिस्तु
शब्दोऽनित्यो न वेति शब्दात्मिका न स शय-
कारण शब्दव्याप्तिज्ञानादीना निश्चयमात्रजन-
कत्वस्वाभाव्यात् । किन्त्वत्र शब्देन कोटिद्वय-
ज्ञानम् जन्यते स शयस्तु मानस एवेति । एव-
ज्ञानेऽप्रामाण्यस शयादिषयस शयः । एवव्याप्य-
स शयादपि व्यापकस शय इत्यादिक बोध्यम् ।
किन्तु न शये धर्मिज्ञान धर्मिन्द्रियमन्त्रिकर्षो
वा कारणमिति ।” इति तटीका । महान्त-
मुक्तावली ॥

स शयान, वि, स शययुक्तः । स पूर्वश्रीङ्धातो
शानप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

स शयापन्नमानस, वि, (स शयमापन्नं मानस
यस्य यत्नेति वा ।) स शयविषयः । स शययुक्तः ।

तत्पर्यायः। सांश्रयिक २। इत्यमरः॥ हे मंश्रय
विषये स्थाण्वादी। सश्रयमापन्नः सांश्रयिक
शिक। सश्रयमापन्न मानस यत्र स्थाण्वादी
स तथा। सश्रयमापन्न मानस यस्य स
तथेति षष्ठान्यपदार्थत्वे सश्रयितरि पुरुषा-
दावप्ये तच्छब्दद्वयप्रवृत्तिः स्यात्। इति भरतः॥
मश्रयात्, त्रि, स श्रयिता। इति हेमचन्द्रः॥
मश्रयिता, [ऋ] त्रि, [स + शी + ष्ट्]।
मश्रयकर्त्ता। इति हेमचन्द्रः॥
स शरण, क्ली, (स + शृ + श्युट्)। रणारम्भः।
इति शब्दमाला॥ (स रक्षणम्। यथा,
कामन्दकीये। ६। ४।
“लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत्।
राज्ञ स शरणं धाम शरीर धर्ममाधनम्॥”)
मश्रित, त्रि, (स + शो + ण)। सम्यक्सम्पा-
दितम्। व्रतविषयकयत्नवान्। यथा सश्रित
व्रतम्। सम्यक् सम्पादितमित्यर्थः। सश्रितो
ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः। इति
मिहान्तकौमुदी॥
मश्रुहि, स्तो, (म + श्रु + क्तिन्)। सम्यक्
शोधनम्। शरीरमार्जनम्। यथा,—
मन्मार्जनञ्च मश्रुहि मशोधनविशोधनम्॥”
इति रत्नमाला॥
मश्रुक् त्रि, आतपादिना मशोधितवन्तु।
मपूर्वशुषधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
मशोधन, क्ली, (म + शुध + श्युट्)। सश्रुहि।
इति रत्नमाला॥
सशोधित, त्रि, (स + शुध + ण)। शुद्धीकृत-
वन्तु। यथा,—
“ये ज्ञेया कुठाना युज्यन्ते निर्गताश्रदीषाणाम्
सशोधिताश्रयाना सद्य मिहिभवेत्तेषाम्॥”
इति मधुमतो॥
सश्रुत्, क्ली, (स चिनोति मायामिति। स +
चि + “मद्यत्पदे हत्” उणा० २। ८५।
इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधु)। कुहक।
इत्युणादिकोषः॥
सश्रान, त्रि, (स + श्रै + ण)। श्रौतेन सङ्ग-
चित। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
मश्रय, पु, (स + श्रि + ञ्)। आश्रय। यथा,
स्तुता सुने पूर्वमभोष्टसश्रया-
त्तथा सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता।
करोतु मा न शुभहृत्तुरोश्ररी
शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापद॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः॥
(आश्रयस्थानम्। यथा, रामायणे। २। ४१। ६।
“अहो निश्चतनो राजा जौषलोकास्य सश्रयम्।
धर्म्य सत्वव्रत राम वनवासि प्रवत्स्यति॥”)
सश्रव, पु, (स + श्रु + ञ्)। श्रुतीकार।
इत्यमरः॥ (सम्यक्श्रवणम्। यथा, महा
भारते। १५। ३। ६।
“अथ भीम सुहृत्मध्ये बाहुशब्द तदाकरोत्।
सश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्वाश्चाप्यमर्षणः॥”)

सश्रित, त्रि, (स + श्रि + ण)। आश्रित। यथा
“न प्राचीमश्रतः शशोर्नोदीची शक्तिसश्रि
ताम्।
न प्रतीची यतः श्रुमतो दक्ष समाश्रयेत्॥”
इति तिष्यादितत्त्वम्॥
सश्रुत, त्रि, (स + श्रु + ण)। अङ्गोक्तम्।
इत्यमरः॥ (यथा, रामायणे। ३। १०। ३६।
“मया चैतद्वच श्रुत्वा कार्त्तयेन परिपालनम्।
ऋषोणां दण्डकारण्ये सश्रुत जनकात्मजे॥”)
सश्रुष्ट, त्रि, आश्रुष्ट। मिलित। सपूर्व-
श्रिषधातो। क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
सश्रुप, पु, (स + श्रिष + ञ्)। आलिङ्गनम्।
इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। १२। १३। १७।
“सश्रुपश्च परस्त्रोभिर्दस्युरेतानि वर्जयेत्॥”)
मेलनम्॥ (यथा मार्कण्डेये। ३७। १५।
“अनन्तरैश्च सश्रुपमध्ये त्व तदनन्तरम्।
तेषामन्यतमेर्भृत्ये सम्राट्प्रधानयहशम्॥”)
सश्रुत्, क्ली, (स + श्रि + ञ्)। प्रतिप्रत्ययेन निपा-
तनात् सिद्धम्। “सपूर्वात् श्रवते सश्रुटिति
सुभूतिचन्द्रः” इत्युणादिटीकाया उज्ज्वल-
दत्तः। २। ८५।) माया यथा,—
“स यत्तु कुहके ज्ञेय सश्रुत् तत्रैव ते ममे”
इत्युणादिकोषः॥
ससक्त, त्रि, (स + मसक्त + ण)। सलग्न।
। अश्रवहित। इत्यमरः॥
ससक्ति, क्ली, मसक्तता। सपूर्वपञ्जधातो-
। वि क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्ना॥
ससत्, स्त्री, (स सोदन्त्यन्यामिति। स +
सत् + क्तिप्)। सभा। इत्यमरः॥
(यथा, रघु। १६। २४।
“तदद्भुत मसृष्टि रात्रिहृत्
प्रातर्हि जेभ्यो नृपति शशस॥”)
ससरण, क्ली, (स + श्रु गती + श्युट्)। प्राणि-
जन्म। अस्र वाधमै न्यगमनम्। घण्टापथ।
इत्यमरः॥ रणारम्भ। मेदिनी॥ गमनम्।
इति शब्दरत्नावली॥ (ससार। यथा,
भागवते। १०। ४०। २८।
“पुसो भवेद्यर्हि स सरणापवर्ग-
स्त्वय्यजनाभ सदुपासनया मति स्यात्॥”)
ससर्ग, पु, (स + सृज् + ञ्)। सम्बन्ध।
सच समवायादि। इति न्यायशास्त्रम्॥
पापिष्ठान्त्यजादिसं सर्गप्रायश्चित्तम्। यथा,—
“स्तेयादिना पतिता इत्युपक्रम्य उक्तम्। अत्रा
ज्ञानतो वस्त्रेण पातित्यम्।
“मवस्त्रेण पतति पतितेन महाचरन्।
याजनाध्यापनादृथौनादेकश्रयासनाश्रनात्॥”
इति हारौतवचनात्।
ज्ञानतो वत्सराज्ञेनेति तदस सृष्टुस्त्रोषाभाव
एव। [क्वचित्।
“बान्धवोऽपि पृथग्भुत्वा तत् पाप नाश्रुयात्
इति देवलवचनात्॥
“यस्त्वस्य भुङ्क्ते पक्वाञ्च कृच्छ्रात् तस्य निर्दिशेत्।

शुष्कावभोजिन पादमित्याह भगवान् मन् ॥
तस्याविज्ञातचण्डालसहितैकवैश्रस्यसङ्घरीकर-
णरूपमूलपाककर्तुः हितौयससगिणः। तथा
चापस्तम्ब।
“अन्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वैश्रमिनि।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तस्य विशोधनम्॥
चान्द्रायण पराको वा हिजातोना विशोधनम्।
प्राजापत्यस्तु शूद्राणा तथा मसर्गदूषणे॥
यैस्तत्र भुक्त पक्वाञ्च कृच्छ्र तेषा विनिर्दिशेत्।
तेषामपि च यैर्भुक्त तेषामर्ह विधीयते।
तेषामपि च यैर्भुक्त कृच्छ्रपादो विधीयते॥”
अत्र ततोयमसर्गिण एव प्रायश्चित्तदर्शनात्
चतुर्थसं सर्गे दोषो नास्ति। प्रायश्चित्तविवेको-
ऽप्येवम्।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
अथ ससर्गनिरूपणम्। तत्र महापातकिसं सर्गस्य
पापहेतुत्वमाह मनु।
“ब्रह्महत्या सुरापान स्त्रेय गुर्वङ्गणागम।
महान्ति पातकान्याह ससर्गस्यापि ते सह॥”
प्रायश्चित्तमपि दर्शितम्।
“एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृति।
पतितै स प्रयुक्तानामिमा शृणुत निष्कृती॥
यो येन पतितेनेषा मसर्ग याति मानव।
स तस्यैव व्रत कुर्यात् तत्सं सर्गविशुद्धये॥
प्रायश्चित्तीयता प्राप्य देवात् पापकृतेन वा।
न मसर्ग व्रजेत् मद्भि प्रायश्चित्तेऽकृते हिज॥”
पापिष्ठसं सर्गी पातकी भवति इति कल्पश्रुति॥
विष्णु। यद्य येन पापात्मना सह ससृजेत् स
तस्यैव प्रायश्चित्त कुर्यात्। गीतमोऽप्याह।
ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगपिठमादयोनिस्त्वन्वाग-
स्तेनाभक्ष्यभक्ष्यनास्ति कनिन्दकनिन्दितकर्मा-
त्यागिपतितात्याग्यपतितत्यागिन पतिता
पातकसं प्रयोकाश्च तैश्चाब्द समाचरन्।
निषिद्धपतितसं सर्गात् पततीति श्रुति कल्पशा
के ते ससर्गप्रकारा इत्यत्राह बृहस्पतिः।
“एकश्रयासन पङ्क्तिर्भाण्डपक्वाञ्चमश्रयम्।
याजनाध्यापन योनिस्तया च सहभोजनम्।
नवधा महार प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधर्म सह॥”
छागलेय।
“आलापात् गात्रसं स्पर्शात् निश्वासात् सह-
भोजनात्।
सहश्रयात्मनाध्यायात् पाप सं क्रमते नृणाम्॥”
यम।
“दृष्टं हि मनुष्याणामस्रमाश्रित्य तिष्ठति।
यो यस्यान्नमिहाश्रति स तस्याश्रति किञ्चि
वम्॥”
देवल।
“पतितेन सहोषित्वा जानन् सवत्सर नर।
मिश्रितस्त्रेण सोऽब्दान्ते स्वयश्च पतितो भवेत्॥
याजन योनिस्त्वन्व स्वाध्याय सहभोजनम्।
कृत्वा सद्य पतन्त्येते पतितेन न सश्रय॥”
व्यास।
“ब्रह्महा मद्यप स्त्रेणो गुरुतल्पग एव च।

संसारः

महापातकिनस्वेते यश्च ते सह संवसेत् ॥
सवत्सरन्तु पतितैः ससर्गं कुरुते तु य ।
यानश्रय्यासनेर्नित्यं जानन् स पतितो भवेत् ॥”
ननु द्वितीयद्वितीयसर्गिणि प्रमाण नास्ति
अतएव हृदयतातप ।

“अशुचि ससृष्टेदयस्तु एक एव स दुष्यति ।
तत्सृष्टान्यो न दुष्यते सर्वं द्रव्येष्वयं विधिः ॥”
तथा ।

“सहतानान्तु पादाणां यद्येकमुपहन्त्यते ।
तस्य तत् शोधनं प्रोक्तं न तु तत्सृष्टिनामपि ॥”
उच्यते । यश्च येन पापात्मनेति यो येन सपिवे-
दिति ससर्गी येन ससर्गमिति विष्णुव्यास-
जावालवचनैः सामान्येन पापिष्ठसमर्गो पापी
भवति इति प्रतिपादनात् ससर्गपापिष्ठस्यापि
ससर्गी पापयुक्तो भवतीति एभिरेव प्रति-
पादितम् ॥४॥ पतितोत्पन्नानां शुद्धिमच्छता
पतितानां प्रायश्चित्तस्य तृतीयो भागस्तप्राय-
श्चित्तज्ञेयम् । स्त्रो च पतितोत्पन्ना तृतीय-
भागस्य तृतीयभागं कुर्यात् । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः ॥

समर्गभावः, पु, (समर्गेण सम्बन्धेन अवच्छिन्नो-
ऽभावः ।) सम्बन्धरहितत्वम् । न्यायमते अभाव-
पदार्थविशेषः । स तु भेदभिन्नाभावः । स च
द्विविधः । प्रागभावः १ ध्वंसः २ अन्वयता-
भावः ३ । यथा,—

“अभावस्तु द्विधा ससर्गान्योन्याभावभेदतः ।
प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यन्वयताभाव एव च ॥
एव त्रैविध्यमापन्नः ससर्गभाव इत्यर्थः ॥”

इति भाष्यपरिच्छेदः ॥४॥

भेदत्वादात्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावत्वम् । विनाशभावत्वं प्रागभावत्वम् १
जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् २ नित्यससर्गाभावत्व-
मन्वयताभावत्वम् ३ । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

ससर्गा, [न्] (ससर्गोऽप्यास्तीति । इति ।
यद्वा, स + सृज + “सृष्ट्वात्सुर्धितिः” ३ । २ ।
१४२ । इति षिण्णु ।) ससर्गविशिष्टः । यथा ।
विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृपितृव्यभ्रातृ
पुत्राणां यथायथ एकत्रावस्थानं ससर्गं । तद्
युक्तं ससर्गं । एवम्भूतस्य ससर्गिणो सृत्तस्य
धनं तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे ससर्गं
स्वयं गृह्णीयात् । इति दायतत्त्वम् ॥

ससर्गं, पु, सम्यक्प्रकारेण गमनम् । सर्पादि-
गमनवहमनम् । सपूर्वं सपधातोर्धञ् प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

ससर्पा, [न्]नि, ससर्पशब्दादिप्रत्ययेन सपूर्वक
सपधातोर्णिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ ससर्प-
विशिष्टः । सम्यग्गमनशीलः ॥ (यथा, रघु ।
७ । २६ ।

“कपोलससर्पिश्चिखः स तस्या
सुहृत्कर्णोत्पलता प्रपेदे ॥”)

ससर्गः, पु, (ससर्गत्वव्यादिति । स + सृ गतौ +
घञ् ।) सिध्याज्ञानजन्यवासना । इति नैया-

संसार

यिकाः ॥ यथा । संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा
वासना । इति प्रामाण्यवादगादाधरी टीपनी ॥
स्वाष्ट्योपनिवहशरीरपरिग्रहः । इति कलाप-
टीकाया गोपीनाथः ॥ संसरणम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तत्पर्यायः । दुःखलोकः २ भवः ३
कष्टकारकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपिच ।
“अस्माद्द्विजायते विश्वमत्रैव प्रविलीयते ।
अमायौ मायया बह्वं करोति विविधास्तनू ॥
न चाप्ययं संसरति न च संसारयति प्रभुः ।
नायं पृथ्वी न सलिलं न तेजः पवनो न तत् ॥
न प्राणो न मनो व्यक्तं न शब्दः स्पर्श एव
च ।

न रूपरसगन्धाश्च नाहं कर्ता न वागपि ॥
न पाणिपादौ नो पायुर्न चोपस्थो द्विजोत्तमाः ॥
न कर्ता न च भोक्ता वा न च प्रकृतिपूरुषौ ॥
न माया नैव च प्राणश्चैतन्यं परमार्थतः ।
अहं कर्ता सुखी दुःखी कृशः स्थलेति या मतिः ।
सा चाहङ्कारकृतत्वादात्मन्यारोप्यते जनैः ।
वदन्ति वेदविद्वांसः साक्षिणं प्रकृते परम् ॥
भोक्तारमचरं शुद्धं सर्वत्र समवस्थितम् ।
तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः सर्वं देहिनाम् ॥”
इति कौर्मर् ईश्वरगीतासु २ अध्यायः ॥

किञ्च ।
“पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्रादिकृतेन च ।
हृष्टोऽमकृत्तथा दैन्यमशुपूर्णाननो गतः ॥
एव संसारचक्रोऽस्मिन् भ्रमता तात सहटे ।
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसंप्राप्तिकारकम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे पितृपुत्रसवादानामा-
ध्यायः ॥

संसारगुरुः, पु, (संसारस्य गुरुः ।) कामदेवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जगद्गुरुश्च ॥

संसारमार्गः, पु, (संसारस्य मार्गः ।) योनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संसारमोक्षणं, त्रि, (संसारस्य मोक्षणं यस्मात् ।)
भवतारकम् । यथा,—

“एवमेतन्महाशास्त्रं देवि । संसारमोक्षणम् ।
मम भक्तव्यवस्थायै प्रयुक्तं परमं मया ॥”
इति वाराहं सुतस्वामिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥४॥
(संसारस्य मोक्षणम् ।) भवमोचने, क्तौ ।
तदुपाया यथा,—

बलिरुवाच ।

“संसारार्णवमग्नानां नराणामन्यचेतसाम् ।
तरणे यो भवेत् पीतस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
प्रह्लाद उवाच ।

ये शङ्खचक्राजकरं तु शार्ङ्गं
खगिन्द्रकेतुं वरदं श्रियं पतिम् ।
समाश्रयन्ते भवभीतिनाशनं
संसारगर्तं न पतन्ति ते पुनः ॥

वैकुण्ठं खण्डपरशुं भववन्धसमुच्छिदम् ।
प्रणिपत्य महात्मानं स सारं न पुनर्भवेत् ॥
ध्यायेत् दामोदरं यस्तु भक्तिमन्मोर्षयेत वा ।
न स संसारगर्तं ऽस्मिन् मज्जते दानवेखरः ॥”

संश्लेषः

ये मानवा विगतरागपरावरजा
नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति ।
ते धीतपाण्डुरपटा इव राजहंसाः
संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥”

इति वामने ८० अध्यायः ॥

संसारी, [न्] पुं, (संसारोऽस्त्यस्येति । इति ।)
संसारविशिष्टप्राणो । इति हलायुधः ॥ शरीरी ।
यथा । संसारिणामिति संसारित्वं शरीरित्वम् ।
शरीरित्वं भोगावच्छेदकत्वं न तु चेष्टावत्त्वम् ।
अतः ईश्वरपरिग्रहीतरामकृष्णादिशरीरव्युदास
मिथ्याज्ञानजन्यवामनाया अष्टष्टस्य वा न
संसारपदेन विवक्षासम्भवः । इति बौद्धाधि-
कारस्य गादाधरी टीपनी ॥

समिद्धिः, स्त्री, (स + सिध् + क्तिन् ।) प्रकृतिः ।
स्वभावः । इत्यमरः ॥ सम्यक्सिद्धिः । मदीया ।
इति मेदिनी ॥ परमा सिद्धिः । मोक्षः । यथा,
‘मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखानयमशाश्वतम् ।
नाप्रवन्ति महात्मानः मसिद्धिं परमां मता ॥’
इति श्रीभगवद्गीतायां ८ अध्याये १५ श्लोकः ॥
(फलम् । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ ।
२ । १३ ।

“अतः पुंभिर्हि जय्येष्टा वर्णाश्रमविभागशः ।
स्वदुष्टितस्य धर्मस्य ससिद्धिर्हरितोषणम् ॥”)
संश्लेषः, स्त्री, (स + श्ल + क्तिन् ।) संसारः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ ।
१ । १४ ।

“आपन्नं संश्लेषं घोरा यन्नाम विवशीं गृणन् ।
ततः सद्यो विमुच्येत यद्भिमेति स्वयं भयम् ॥”)
प्रवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संश्लेषः, त्रि, (स + श्ल + क्तः ।) ससर्गः ।
वमनादिना सश्लेषः । इति मेदिनीकरहेम-
चन्द्रौ ॥ विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृ-
पितृव्यभ्रातृपुत्राणां यथायथ एकत्रावस्थान-
ससर्गस्तदुक्तः । अथ संश्लेषधनविभागः ।
एकपितृजातयोरपि भोदरविमादजयोर्मृतदेय-
पट्पुरुषपिण्डदातृत्वेन भोदरस्यैव धनाधिकारो
न तु पित्रादितृयमात्रपिण्डदातृविमादजस्य ।
क्वचित्तु संश्लेषत्वेन विमादजस्याप्यसंश्लेषोद-
रेण सह तुल्याधिकारिता सोदरस्य संश्लेषत्वं
स एव गृह्णीयान्न संश्लेषपि विमादज इति ।
तथा च याज्ञवल्करः ।

“संश्लेषिनस्तु संश्लेषो सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्याच्चापहरेदशं जातस्य च सृत्तस्य च ॥
अन्योदर्थस्तु संश्लेषो नान्योदर्थो धनं हरेत् ।
असंश्लेषपि चादद्यात् संश्लेषो नान्यमादजः ॥”
संश्लेषिणमाह हृदयस्यति ।

“विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
स स्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तु संश्लेष उच्यते ॥”
तेन विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृपितृव्य-
भ्रातृपुत्राणां यथायथ एकत्रावस्थानं ससर्गं
तदुक्तं ससर्गं । एवम्भूतस्य संश्लेषिणो सृत्तस्य

धन तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गो स्वयं गृह्णीयात् । एवं सोदरस्य तु सोदरः ॥७॥ ततश्च स सृष्टिन्स्तु संसृष्टीत्येतद्वचनं तुल्यरूपसम्बन्धिसंसर्गकृतविशेषप्रतिपत्त्यर्थे तेन सोदराणां सापत्नानां भ्रातृपुत्राणां पित्रव्याणां तुल्यानां सद्भावे संसर्गो गृह्णीयात् वाक्यादविशेषान्नुते । पूर्ववचने सर्वपामेव प्रकृतत्वात् सर्वेषु चाक्षेपासम्भवात् । अतो न भ्रातृमात्रविषयमिदं वचनमिति जीमूतवाहनः ॥ सोदरे त्वस सृष्टिनि स सृष्टिन्यसोदरे च सति कतरस्तावत् गृह्णीयात् । एवमोदरासोदरयोः ससृष्टयो सद्भावे कतर इत्यत्र प्रथमत आह अन्योदर्यस्त्विति । अन्योदर्यं पुन स सृष्टी सन् गृह्णीयात् नान्योदर्यमात्रं किन्तु अससृष्टपि पूर्ववचनस्यसोदरपदानुपह्नात् प्राप्त सोदरस्य गृह्णीयात् । तेन एकत्र विषये पूर्ववचनोक्तस्य सृष्टत्वसोदरत्वयोरैकशस्तुल्यत्वादुभयोर्विभक्त्यग्रहणम् । तदुभयसत्त्वे च असोदर्यस्यास सृष्टिनोऽस्तुल्यरूपत्वात् नेति । द्वितीये आह स सृष्टो नान्यमाहज इति । सोदरे स सृष्टिनि सति अन्यमाहज स सृष्टपि न गृह्णीयात् । अर्थात्तत्र स सृष्टी सोदर एव गृह्णीयात् । ससृष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्य बलवत्त्वात् । दायभागकारास्तु अन्योदर्यस्तु स सृष्टी सन् सत्यपि सोदरेऽस सृष्टिनि धन हरेत् नान्योदर्यं स सृष्टपि गृह्णीयादिति पुर्व्वर्हिस्थार्थः । तत्र किं सोदरस्तदानीं न गृह्णीयादेवेत्यपेक्षायामुत्तरार्हेनोक्त अस सृष्टपि चादद्यात् सोदर इत्यनुपपद्यते न स सृष्टोऽन्यमाहज कंबल । किन्तु उभाभ्यामेव विभक्त्यग्रहोतव्यमित्याहुः । मिताचरादयोऽप्येवम् । याज्ञवल्करदोषकालिकाया शूलपाणिमहामहोपाध्यायस्तु । अन्योदर्यस्तु स सृष्टी नान्योदर्यो धन हरेत् । अस सृष्टपि सोदर एव गृह्णीयात् न तु स सृष्ट सापत्नयो भ्राता । स सृष्ट इति गर्भस सृष्ट सोदर इति कैचित् । नान्योदर्यो धन हरेत् इति पाठे अन्योदर्यं सन् धन न गृह्णीयात् इति व्याख्या अस सृष्टसोदरस्याधिकारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्तिरित्याहुः । रत्नाकरप्रभृतयस्तु कल्पतरौ नान्योदर्यधन हरिदिति पाठो दृश्यते स मूलभूतयाज्ञवल्करमिताचरापारिजातहलायुधशर्मा पु नान्योदर्यो धन हरेदिति पाठदर्शनात् तदनुसारव्याख्यादर्शनाच्च लिपिकरप्रमाद इत्याहुः । इति दाय तत्त्वम् ॥

स सृष्टत्व, ली, (ससृष्ट + त्व ।) ससृष्टस्य भावः । यथा । तेन एकत्र विषये पूर्ववचनोक्तस्य सृष्टत्वसोदरत्वयोरैकशस्तुल्यत्वादुभयोर्विभक्त्यग्रहणम् । इति दायतत्त्वम् ॥

स सृष्टी, [न] पु, संसृष्ट स सृष्टत्वमस्यास्तीति । इति ।) स सृष्टत्वविशिष्टः । यथा, याज्ञवल्कर, ॥

“संसृष्टिन्स्तु स सृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्यात्सापत्न्येदं जातस्य च सृष्टस्य च ॥ अन्योदर्यस्तु स सृष्टी नान्योदर्यो धन हरेत् । अस सृष्टपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमाहज ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

संस्कार, पु, (सं + कृ + घञ् ।) प्रतियत्र । अनुभवः । मानसकर्म इति मेदिनी ॥ न्याय मते गुणविशेषः । स च त्रिविधः । वेगाद्यसंस्कार १ अथ मूर्त्तपदार्थस्यायौ । कचिद्देगजन्म । कचिदुक्तमजन्म । स्थितिस्थापकसंस्कार २ अथ प्रथमोदरस्य केषांश्चिन्मते प्रथमव्यादिचतुःपदार्थगुणः । अथ अतिन्द्रियः स्रन्दनकारणस्य । भावनारयसंस्कार ३ अथ आत्मनः अतीन्द्रियगुणः । उपेक्षानात्मकनिययजन्म । अथ स्मरणप्रत्यभिचयो कारणस्य ॥७॥ अस्य प्रमाणम् ।

“संस्कारभेदे वेगोऽयं स्थितिस्थापकभावेन । मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः कचिदुक्तः । स्थितिस्थापकसंस्कारः चिती कचिदुत्पूर्वपि । अतीन्द्रियः स विज्ञेयः कचिदुत्स्रन्देऽपि कारणम् ॥

भावनारयस्तु संस्कारो जीवहृत्तरीन्द्रियः । उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुर्न्यते ॥” इति भाषापरिच्छेदे ॥७॥

गृहिः अष्टविशेषजनककर्मा । यथा । यद्यग्निव्यापनान्तरं कर्मकाले हृष्टादिशब्दा मस्मृताग्निरन्वत्रानीयते तदा पुनर्भसंस्कारकर्त्तव्यः । स मुह्य उपनिष्य उल्लिख्य उद्वृत्य अभ्युच्चयेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽर्जुनी भूयः । इति गृह्यान्तरात् । इति संस्कारतत्त्वम् ॥७॥

दशविधसंस्कारा यथा । विवाहः १ गर्भाधानम् २ पुसवनम् ३ सोमन्तोन्नयनम् ४ जातकर्म ५ नामकरणम् ६ अन्नप्राशनम् ७ चूडाकरणम् ८ उपनयनम् ९ समावर्त्तनम् १० यथा हारीतः । गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भसन्दधाति पुसवनात् पुसौकरोति फलस्थापनात् मातापितृजपापानमपोहति रेतोरक्तगर्भोपघातं पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीय प्राशनेन तृतीय चूडाकरणेन चतुर्थ स्नापनेन पञ्चम एतरष्टाभसंस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवतीति । स्नानमत्र समावर्त्तनरूपमिति कल्पतरुः । इति संस्कारतत्त्वम् ॥७॥ याज्ञवल्करः ।

“गर्भाधानसृष्टौ पुसः सवनं स्रन्दनात् पुरा । पठेऽष्टमे वा सोमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥ अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्कृमः । पठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम् ॥ एवमेतः श्रमः याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥७॥

संस्कृतानामधिकारमाह याज्ञवल्करः । “असंस्कृतान् संस्कार्यां भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः

भगिन्यश्च निजादशाहस्वाङ्गन्तु तुरीयकम् ॥” अमस्कृता भ्रातरो भगिन्यश्च पूर्व्वसंस्कृतैरुपनीतैः । अन्यथा मन्त्रपाठानधिकारापत्ते इत्युक्त्वाह तत्त्वम् ॥ एषा विवरणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । गरुडपुराणोक्तसंस्कारास्तत्रैव ८३ । ८४ । ८५ अध्यायेषु द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ जीर्णदेवगृहादिसंस्कारफलम् । “अथ चेत्तोर्णसंस्कारविधिं पुण्यो महासुनि । देयतादिषु कर्त्तव्यो महाभोगफलेषु सुभिः ॥ मूलादष्टगुणं पुण्यं जीर्णसंस्कारतो भवेत् । तद्यादनाद्यजीर्णेषु काव्यं संस्कारं सुनिः । स्वकीयं परकीयं वा यथाविभवविस्तरे ॥ स्वतो वा परतो वाद्यं यस्तु मस्कुर्वन् सुरान् । मयायश्चन्द्रसूर्यो गोस्तावत्कालं सुखो भवेत् ॥ लोकेषु तेषु देवानां विरजस्केषु हृष्टधीः । यथा गोमेधयज्ञेषु पशुरोमसमा समा ॥ वसते दिवि हृष्टात्मा जीर्णसंस्कारकारकः । अनाथा वा सनाथा वा पूजनोया सदा सुरा ॥ इति देवीपुराणि पूजाविधिनामाध्यायः ॥

संस्कारज, त्रि, संस्कारेण जातः । संस्कारशब्दपूर्व्वकजननधतोऽप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ संस्कारवर्जित, पु, (संस्कारेण जातः ।) उपनयनसंस्कारहोनः । तत्पर्यायः । ब्राह्म २ । इति हिमचन्द्रे ॥ दशसंस्कारहोने, त्रि ॥ संस्कारहोन, पु, (संस्कारहोनः ।) ब्राह्म इत्यमरः ॥ संस्कारहोनत्वकालमाह । यमः । “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्याम् । प्रायश्चित्तं भवेदेया प्रोवाच वदता वरः ॥” तथा मार्कण्डेयः ।

‘विप्रस्य षोडशावर्षात् राज्ञो हाविशते परम् । वैश्याष्टादिकादध्यात् सावित्रीपतनं भवेत् ॥’ विष्णुधर्मोत्तरे ।

“षोडशाब्दा हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविशतिः । विशतिः सचतुर्थी च वैश्यास्य परिकीर्त्तिता ॥ सावित्री नातिरिच्यते अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥

संस्कृत, ली, (सं + कृ + क्त ।) लक्षणोपेतम् । इति मेदिनी ॥ पाणिन्यादिकृतव्याकरणसूत्रेषु उपेत उपगतो लक्षणोपेतः साधुशब्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स तु द्विवाणी । यथा, “गोर्वाणवाणोवदनं मुकुन्दसः कौर्त्तनश्चेत्युभयं हि लोके । सुदुर्लभं तच्च न सुगन्धोधात्र लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥” इति सुगन्धोधव्याकरणप्रशसाश्लोकः ॥

संस्कृत, त्रि, (सं + कृ + क्त ।) कृत्रिमः । इत्यमरः ॥ कारणेन निर्वृत्तं कृत्रिमो घटादि इति भरतः ॥ पक्वः । स्वतो गुणान्तराधानम्

इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ शस्तः । भूषितः ।
इति मेदिनी ॥ शोधितः । इति जटाधरः ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । २ । ११ ।
“पुराणमुत्तमं पुण्यं श्रीमद्भागवताभिधम् ।
अष्टादशसहस्राणि श्लोकास्तत्र तु संस्कृताः ॥”)
संस्थः, स्त्री, (स + क्त + “क्तञ्” शब्दः । ३ ।
३ । १०० । इति शः ।) शब्दादादिक्रिया ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ संस्कारश्च ॥
संस्तर, पु, (संस्तौर्धते इति । स + स्तु +
अप् ।) शब्दा । यज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चवादिदरचितशब्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । ८ । ५७ ।
“नवपङ्कवसस्तरुपि ते
सुदु दूयेत् यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषद्विष्यते कथं
वदं बामोरुं चिताधिरोहणम् ॥”)
संस्तव, पु, (स + स्तु + अप् ।) परिचयः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, किराते । ४ । २५ ।
“विहाय वाञ्छामुदिते मदात्यया-
दरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः ।
श्रुतिः श्रयत्युद्दहसनिःसन
गुणा प्रियत्वोधिक्ता न संस्तवः ॥”)
सम्यक्स्तुतिश्च ॥ (यथा, भागवते । ११ । १३ । १४ ।
“इति मे छिन्नसन्देहा मुनयः सनकादयः ।
समाजयित्वा परया भक्त्या गृणत संस्तवैः ॥”)
संस्तवान्, त्रि, (संस्तवोतीति । स + स्तु +
“सम्यान्च” स्तुवः । १ । ८५ । इति
आनच् ।) सहक्ता । इत्युणादिकोषः ॥ वाग्मी ।
उद्गाता । हर्षः । इति सच्चिसारोणादिवृत्तिः ॥
संस्तव, पु, (समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगा
इति । सम् + स्तु + “यज्ञे समि स्तुवः ।” ३ ।
३ । ३१ । इति घञ् ।) क्रतुषु द्विजन्मना
स्तुतिभूमिः । इत्यमरः ॥ यज्ञेषु स्तुतिकारिणा
ब्राह्मणानां अवस्थानभूमिः । संस्तव उच्यते ।
क्रतुषु यज्ञविषयेषु द्विजानां या स्तुतिभूमिः
स्थानं स संस्तव इत्यन्वयः । समेत्य स्तुयते
छन्दोगं इति संस्तव घञ् । इति भरतः ॥
संस्तुत, त्रि, (स + स्तु + क्तः ।) सम्यक्प्रकारेण
स्तुतिप्राप्तः । सम्यक्स्तवविषयोभूतः । यथा,—
“भूयश्च शतवार्षिक्यामनाष्टयामनश्वासि ।
मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
संस्त्याय, पु, (स + स्तु + घञ् । आतो युक् ।)
सघातः । सन्निवेशः । इत्यमरः ॥ संस्त्यानम् ।
विस्तृतिः । इति मेदिनी ॥ गृहम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥
संस्थः, पु, (सतिष्ठते स्वपरराष्ट्रे इति । स +
स्था + क् ।) चरः । इति मेदिनी ॥ निज-
राष्ट्रक इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्द-
कौषे । १२ । ३६ ।
“संस्था, स्तु श्वारसंस्थित्यै दत्तदाया शभा-
शया ॥”)

संस्थः, त्रि, (सतिष्ठते इति । सं + स्था + क् ।)
अवस्थितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । ८ । ६६ ।
“यदा मे मरणं भूयात् तदा मा भूत् स्मृतिभ्रमः ।
दिने दिने च चित्तं त्वयि संस्थं भवत्विति ॥”)
सृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
संस्था, स्त्री, (सतिष्ठतेऽनयेति । स + स्था +
अङ् ।) न्याय्यपथस्थितिः । इत्यमरः ॥ सन्ति-
ष्ठतेऽनया सम्यगवस्थानं वा संस्था । इति
भरतः ॥ अस्या पथ्यायो मर्यादाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
(यथा, उपदेशशतके । ८० ।
“अपि शक्तं परिहर्तुं यथातिशयं हरिर्हते
कसे ।
राजासनं न भेजे पुरातनीं पालयेत् संस्थाम् ॥”)
प्रतिज्ञा । यथा, रघुः । ११ । ३८ ।
“तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः
पार्थिवं प्रथितवंशजन्मनः ।
स्व विचिन्त्य च धनुर्दुरानम
पीडितो दुहितृशुक्लसंस्थया ॥”)
स्थितिः सादृश्यम् । नाशः । इति मेदिनी ॥
व्यवस्था । (यथा, मनुः । १ । २१ ।
“सर्वेषाम्नु स नामानि कर्माणि च पृथक्
पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवाटौ पृथक् संस्थाश्च निर्गमे ॥”)
व्यक्तिः । क्रतुभेदः । (यथा, भागवते । १० ।
२३ । ८ ।
“दीक्षायां पशुसंस्थायाः सोत्रामस्थाश्च
सत्तमाः ।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नाक्षमग्रं हि दुष्यति ॥”)
समाप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रलयचतुष्टयम् ।
यथा,—
“नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्यश्चात्यन्तिको
लयः ।
संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धास्य स्वभावतः ॥”
इति पुराणम् ॥
संस्थान, स्त्री, (स + स्था + ल्युट् ।) सन्निवेशः ।
(यथा, मनुः । ८ । ३७१ ।
“भर्तारं लब्धयेत् या तु स्त्रोऽज्ञातिगुणदर्पिता ।
ता श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिता ॥”)
चतुष्टयः । इत्यमरः ॥ आकृतिः । सृष्ट्युः ।
इति मेदिनी ॥ चिह्नम् । इत्यजयपालः ॥ सम्यक्
स्थितिश्च ॥ (व्यवस्था । यथा, भागवते । ३ ।
८ । २७ ।
“लोकमस्थानविज्ञानं आत्मानं परिखिद्यत ।
तामाहा गाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥”)
संस्थापन, स्त्री, (स + स्था + णिच् + ल्युट् ।)
सम्यक्स्थितिप्रापणम् । स्थिरीकरणम् । यथा,
“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय स भवामि युगे युगे ॥”
इति भगवद्गीतायाम् ३ अध्यायः ॥
“साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्मं स्थिरीकृतम् ॥”
इति तट्टीमाया श्रीधरस्वामी ॥

संस्थितः, त्रि, (स + स्था + क्तः ।) सृत्तः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १२० ।
“संस्थितस्थानपत्न्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् ।
यत्र यद्वक्ष्यतात् स्यात् तत्तस्मिन् प्रतिपाद-
येत् ॥”)
सम्यक्स्थितिविशिष्टश्च ॥ (यथा, कौर्मिः । १२१ ।
“इदंनु पञ्चदशमं पुराणं कौर्मिमुत्तमम् ।
चतुर्धासंस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥”)
संस्थितिः, स्त्री, (स + स्था + क्तिन् ।) संस्था-
नम् । (यथा, मनुः । ६ । ८० ।
“यथा नदीनदा सर्वे सागरे यान्ति संस्थि-
तिम् ।
तथैवाश्रमिणां सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥”)
सृष्ट्युः । गृहम् । इति कैचित् ॥
संस्थश्च, पु, (स + स्तु + घञ् ।) सम्यक्-
स्थश्च । स तु त्वगिन्द्रियग्राह्यगुणविशेषः । यथा,
ह्यागलेयः ।
“आलापात् गात्रसंस्थात् निश्वासात् मङ्ग-
भोजनात् ।
सहस्रय्यासनाध्यायात् पापं सक्रमते नृणाम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
संस्था, स्त्री, (संस्थतेऽसौ इति । स + स्तु +
+ कर्म्मणि घञ् । टाप् ।) जनौनामगन्ध-
द्रव्यम् । इत्यमरः ॥
संस्थाल, पु, (सम्यक् स्थालः स्फुरणं यस्य ।)
मेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
संस्फुटः, त्रि, (संस्फुटोतीति । स + स्फुट् + इ-
गुपधेति क् ।) विकसितः । इति शब्दरत्नावली ॥
संस्फुट, पु, (स + स्फुट् + अनादरे + अधिकारेण
घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
संस्फुट, पु, (संस्फुटत्वत्वेति । स + स्फुट् + भेदने
+ घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥
संस्मरण, स्त्री, (स + स्मृ + ल्युट् ।) स्मृतिः ।
संस्कारजन्यज्ञानम् । यथा, योगियाज्ञवल्करः ।
“ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्यस्य पुनः पुनः ॥
गायत्री वैष्णवो ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
संस्मृतिः, स्त्री, संस्मरणम् । स पूर्वस्मृधाता
क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ५५ । २०६ ।
“तच्छ्रुत्वा संस्मृतिं लब्ध्वा स राजा प्रत्युवाच
तम् ॥”)
संहत, त्रि, (स + हन् + क्तः ।) दृढसान्धः ।
इत्यमरः ॥ मिलितः । दृढः । इति मेदिनीकर-
हेमचन्द्रौ ॥ सम्यक्प्रकारेण हतश्च ॥
संहतजानु, त्रि, (संहते जानुनौ यस्य ।)
सग्नजानुकः । यथा,—
“प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽचैव च दृश्यते
सञ्जुः संहतजानुश्च भवेत् सञ्जोऽपि तत्र हि ।
ऊर्ध्वंशु रूर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वोऽप्यूर्ध्वजानुकः ॥”
इति भरतधृतसाहस्राद् ॥

संहार

सहजानुक', त्रि, (सहजानुरेव। स्वार्थे कन्।) नग्नजानुक। तत्पर्याय। स झु २। इत्यमर ॥ सहजानुं ३ स झ ४। इति तट्टीकाया भरत ॥

महतल, पु, (महत परस्परयोर्मेलनं लातीति। ला + क।) मिलितपाणिद्वयम्। इत्यमर ॥ ह्री वामदक्षिणौ प्रतली स हतौ मिलितौ महतल उच्यते। प्रतलद्वय मिलित सहतल। स्यादित्यर्थः। सहत लाति सहतल हन-जनादिति ड। निर्विसर्गपाठे ह्री वामदक्षिणौ पाणौ स हतौ मिलितौ त्रेत् तदा सहतल-प्रतलावुच्यते। अस्मिन्नये प्रतलोऽय चर्पटे सह-तले च वत्तमानत्वात् नानार्थः। इति भरत ॥

स हति, स्त्री, (स + हत + क्तिन्।) समूहः। इत्यमर ॥ (यथा, हितोपदेशे। "अल्पानामपि वस्तूना सहति कार्यसाधिका। दृग्गुण्यत्वमापन्नैर्वध्यन्ते मत्तदन्तिन ॥")

महनन, क्लो, सहन्वते इति। म + हन + ल्यट्। शरोरम्। इत्यमर ॥ (यथा, भागवते। ५। २। २२। "आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रणादौत्पत्तिकेनैव स हननबलोपेता पित्रा विभक्ता आत्मतुल्य-नानामि यथाविभाग जम्बुद्वीपवर्षाणि बुभुजु ॥" मस्यग्घातनञ्च ॥ (कठिनं, त्रि। यथा, भागवते। ५। ८। १०। "शतोष्णवातवर्षेषु ह्य इवानाधृताद् पौन महननाद् * * * विचचार ॥" "महन्यन्ते निविडौभवन्ति अङ्गानि यस्य। कठिनावयव इत्यर्थः ॥" इति तट्टीकाया स्वामी ॥)

सहराख्य, पु, (महर इति आख्या यस्य।) यावकनामाग्निः। इति मत्स्यपुराणम् ॥

सहर्ष, पु, (स + हृष + घञ्।) प्रमोदः। सहा। (यथा, महाभारते। ३। २१८। २४। "सहर्षादारयन् क्रोधधन्वी सग्वी रथस्थितः। ममरे नाशयेत् शत्रुनमोघो नाम पावक ॥" वायु। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (लोमहर्षः। यथा, सुश्रुते। ६। ६। "टाहस हर्षतास्त्रत्वशोकनिस्तोदगौरवे ॥")

सहवन, स्त्री, सम्यक्प्रकारेणाहति। स पूर्व-हुधातोर्भावेऽनट् (स्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सहार, पु, (सह्रियतेऽनेनेति। स + ह + "अध्यायन्यायेति ॥" ३। ३। २२२। इति घञन्तसाधु।) नरकविशेषः। इत्यमर ॥ प्रलयः। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मनु। १। ८०। "मन्वन्तराख्यसंस्थानि सर्गं सहार एव च। कोडविधैतत् कुरुते परमेष्ठो पुन पुन ॥")

सह्य, इति जटाधरः ॥ सहरणञ्च ॥ (यथा, रघु। ५। ५७। "समोहन नाम सह्ये! ममास्र प्रयोगसहारविभक्तमन्त्रम् ॥")

महारमुद्रा, स्त्री, (सहारस्य मुद्रा।) विसर्जनमुद्रा। यथा, राघवभट्टकृतम्।

सहिता

"अधोमुखे वामहस्ते कर्हान्यं टन्वहस्तकम्। चिन्नाङ्गुलीरङ्गुलीभिः सगृह्य परिवर्त्तयेत्। प्रोक्ता सहारमुद्रेयमर्षणे तु प्रशस्यते ॥" अर्पणे आत्मनोति शेषः। इति तिथ्यादितत्वम् ॥

भैरवविशेषः। यथा,— "असिताङ्गो रुक्मण्ड क्रोध उन्मत्त एव च। कपाली भीषणश्चैव महाराष्ट्राष्ट भैरवा ॥" इति तन्त्रम् ॥

सहित, त्रि, मिलित। मपूर्वधाधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

सहितपुष्पिका, स्त्री, (सहितानि मिलितानि पुष्पाणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) मिश्रेया। इति राजनिर्घण्ट ॥

सहिता, स्त्री, सम्यक् (धीयते स्येति। धा + कर्मणि क्त। यद्वा, सम्यक् इति प्रतिपाद्य यस्याः।) मन्वादिप्रणीतवर्गशास्त्रम्। तत्पर्यायः। स्मृति २ धर्मसहिता ३ श्रुति जीविका ४। इति शब्दरत्नावली ॥ सहिता-विशेषा यथा,— "एव पुराणसंख्यानं चतुर्लक्षमुदाहृतम्। अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधाः। एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्त्तिता ॥ इतिहामो भारतञ्च वाल्मीकि काव्यमेव च। पञ्चक पञ्चरात्राद्या कृष्णमाहात्म्यमत्तमम् ॥ वाशिष्ठ नारदीयञ्च कापिल गौतमीयकम्। परमनत्कुमारीय पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम्। पञ्चम्यं सहितानाञ्च कृष्णभक्तिसमन्विता। त्रहाराण्यं शिवस्यापि प्रकाटस्य तथैव च। गौतं य कुमारस्य सहिता परिकीर्त्तिता ॥" इति ऋष्यवैवर्त्ते श्रौतज्ञानसंखण्डे ३२ अध्याय ॥ अपि ३।

"इदन्तु पञ्चदशम पुराण कौर्मसुत्तमम् ॥ चतुर्धा सस्थितं पुण्यं सहितानां प्रभेदत ॥ ब्राह्मी भागवती शैवी वैष्णवी च प्रकीर्त्तिता। चतस्रं सहिता पुण्या धर्मकामार्थमोक्षदा ॥ इयन्तु सहिता ब्राह्मी चतुर्वेदे समन्विता। भवन्ति षट्सहस्राणि श्रीकानामत्र सख्यया ॥" इति कौर्म १ अध्याय ॥

तत्र स्कन्दपुराणोक्तषट्सहिता यथा,— "स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराण श्रुतिमन्वितम् ॥ षड्विधं सहिताभेदे पञ्चाशत्खण्डमखिलम् ॥ आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसहिता। तृतीया शाङ्करो विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता ॥ तत्परा सहिता ब्राह्मी सौरान्ध्या सहिता मता। अन्यत पञ्चपञ्चाशत्सहस्रे णोपलक्षिता ॥ आद्या तु सहिता विप्रा द्वितीया षट्सहस्रिका। तृतीया अन्यतस्त्रिंशत् सहस्रे णोपलक्षिता। तुरीया सहिता पञ्चसहस्रे णोपलक्षिता। ततोऽन्वा त्रिसहस्रेण ग्रन्थेनैव विनिर्मिता। अन्या सहस्रतः सृष्टा ग्रन्थतः पण्डितोत्तमा ॥" इति स्कन्दपुराणे सूतसहिताया शिवमाहात्म्य-खण्डे १ अध्याय ॥

संकटा

सहति, स्त्री, (स + ह + क्तिन्।) बहुभि-कृताज्ञानम्। इत्यमर ॥

सहृत, त्रि, (स + हृ + क्त।) कृतसहारः। यथा, "अहं विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदा स्थिता। तत् सहृत मयेकैव तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव ॥" इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यम् ॥

सहृति, स्त्री, (स + हृ + क्तिन्।) सहारः। यथा,— "विष्टी सृष्टिरूपा त्वस्थितिरूपा च पालने। तथा म हृतिरूपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये ॥" इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

सहय, पु, (स + ह्य + अच्।) नाशः। यथा,— "रिपवः सहयं यान्ति कल्याणं चोपपद्यते। नन्दते च कुलं पुमा माहात्म्यं मम शृण्वताम् ॥" इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

प्रलयः। इति शब्दरत्नावली ॥

सहितं त्रि (स + ह्यिप् + क्त।) कृतसहयः। सत्तेपविशिष्टः। यथा,— "समाहृत्यान्यतन्त्राणि सहितैः प्रतिमं स्मृतैः सम्पूर्णमुच्यते वर्गेनामलिङ्गानुशासनम् ॥" इत्यमर ॥

सहितैः अल्पेनैव बहुर्थप्रतिपादकतयाभि-हितैः। इति तट्टीकाया भरत ॥

सह्येप, पु, (स + ह्यिप् + घञ्।) स्तोत्रेण भूयसो-ऽभिधानम्। इत्यमरटीकाया भरत ॥ चुम्बक इति खल्य इति च ख्यात ॥

सह्य, त्रि, (स + ह्युभ + क्त।) सह्यलनविशिष्टः। इति चुम्बकत्वर्थदर्शनात्। आकुलः। यथा,— "दृष्ट्वा समस्तं सह्यं त्रैलोक्यममगरयः। मन्त्रहाखिलसैन्यास्ते ममुत्तस्थरुदायुधा ॥" इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

सह्येण, स्त्री, (स + ह्यिप् + ल्युट्।) विस्ती-र्णानां सह्येपः। प्रपञ्चकरणवैपरीत्यम्। इति भरत ॥ तत्पर्यायः। समसनम् २। इत्यमर ॥ सहार ३ समाहार ४ सग्रह ५ समास ६। इति जटाधर ॥

सह्योभ, पु, (स + ह्युभ + घञ्।) चाक्षुषम्। सह्यलनम्। यथा। "सह्योभमन्त्रयुषामपि चित्ततन्वो ॥" इति श्रीभागवतम् ॥

सका, पु, (पूर्वोक्तपरामर्शकः। से इति भाषा।) तच्छब्दस्य टे पूर्व अकि परत्र आद्यप्रत्यये च कृते प्रथमैकवचननिष्पन्न पद-हयम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १८७। ११। "इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम् ॥")

सकट, पु, (कटेन अशुचिना शवादिना सह वर्त्तमानः।) शाखोटवृक्षः। इति भृंगप्रयोग ॥

सकटान्न, स्त्री, (कटशब्देनाश्रीच लक्ष्यते तत्-सहचरितमन्नं सकटान्नम्। इति मिताक्षरा।) अशुदान्नम्। इति केचित् ॥ (यथा, याज्ञ-वल्करः। ३। १५। "आचार्यपितृपाष्यायात्रिहत्यापि व्रती व्रती। सकटान्नं न चाश्रीयात् न च ते सह स वसेत् ॥")

सकाशः

सकण्टक', पु, (कण्टकेन सह वर्तमानः ।) शैवाल' । इति शब्दचन्द्रिका ॥ करञ्जविशेषः । इति रत्नमाला ॥ नाटाकरञ्ज इति भाषा ॥ कण्टकयुक्त, त्रि । यथा,—

“शोतलोष्णसमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।
हर पापमपामार्गं भ्रास्यमाण पुन पुन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(लोमाङ्घ्रिते च त्रि । यथा, कथासरित्-
सागरे । २५ । २२० ।

“स त साहसिकस्यर्भतीरैव सकण्टके ।
अङ्गे प्रणतमालिङ्ग मुमुदे भूपतिश्चिरम् ॥”
सकरः, त्रि इत्ययुक्त । राजस्वविशिष्ट । शुक-
युक्त । किरणविशिष्ट । करेण सह वर्तते
योऽसौ । इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न ॥

मकरुण, त्रि, (करुणया सह वर्तमानः ।)
करुणायुक्त । सद्य । यथा—

“भवानि त्व दासे मयि वितर दृष्टि सकरुणा-
मिति स्तोतु वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति
य ।

तदैव त्व तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवी
मुकुन्दब्रह्मं द्रस्फुटमुकुटनौराजितपदाम् ॥”

इत्यानन्दलहरौ ॥

मकर्ण', त्रि, (कर्णाभ्या सह वर्तमानः ।) अरण्य-
शील । तत्पर्याय । श्रुतितत्पर २ । इति
जटाधर' ॥ कर्णयुक्तश्च ॥

कर्मयुक्त, पु, (कर्मणा सह वर्तमानः । कप् ।)
कर्मयुक्तात् । कर्मान्वयिक्रियार्थक । यथा ।
क्वचित् सकर्मकादातोर्भावेऽपि क्रियाव्याप्ति-
रस्ति । यथा । का टिग गन्तव्यम् । इति मुग्ध-
बोधटीकाया दुर्गादास ॥ (कर्मयुक्ते, त्रि ।
यथा, भागवते । ५ । २० । ३२ ।

“तद्वर्षपुरुषा भयवन्त ब्रह्मरूपिण सकर्मकेण
कर्मणाराधयन्ति ॥” “सकर्मकेण ब्रह्मसालो-
क्यादिसाधनेन ।” इति तट्टीका ॥

सकल, त्रि, (कलया सह वर्तमानम् ।) समु-
दाय । तत्पर्याय । समम् २ सर्वम् ३ विश्वम् ४
अशेषम् ५ कृतम् ६ समस्तम् ७ निखिलम् ८
अखिलम् ९ निशेषम् १० समग्रम् ११ पूर्णम् १२
अखण्डम् १३ अमूलकम् १४ । इत्यमरः ॥
अनन्तम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २८ । ४ ।

“हार्मि' प्रविश्य सुभ्रश प्राहयन् सकला पुरीम् ॥”
कला प्रकृतिस्तया सह वर्तते इति । मगुणम् ।
यथा महाभारते । १३ । १६ । ८ ।

“निष्कल सकल ब्रह्म निर्गुण गुणगोचरम् ॥”

सकाम', त्रि, (कामेन सह वर्तमान इति ।)
कामनाविशिष्ट' । यथा,—

“अकामी वा सकामी वा यत्र कापि बहिर्जले
इह चामुत्र दु खानि माघसायौ न पश्यति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सकाश', पु, (काश प्रकाशस्तेन सह वर्तते इति ।)
समीपः । यथा,—

सकृत्प

“देवि दैत्येश्वर शुभस्त्रै लोके परमेश्वर' ।
दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्काशमिहागत ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
काशयुक्ते, त्रि ॥

सकुरण्ड', पु, साकुरण्डइत्यत्र । इति राज-
निर्घण्ट' ॥

सकुल, पु, (कुलेन सह वर्तते इति ।) शकुल-
मत्स्य । इति शब्दरत्नावली ॥

सकुल्यः, त्रि, (समाने कुले भव । यत् ।)
सगोत्र । यथा,—

“जारी लङ्ग सगोत्रास्तु स्वजनज्ञातिबान्धवा'
सकुल्यबन्धुदायादस्वसमानोदका अपि ॥”

इति जटाधर ॥ * ॥

स्वावध्य' इतनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्यन्तपुरुष-
त्रयम् । तेषां दशमपुरुषपर्यन्तसन्तति । स्वाव-
ध्यस्तनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्यन्तसन्ततिश्च ॥
तेषामशौच यथा, बृहस्पति ।

“दशाह्नेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु ज्ञात्वा शुध्यन्ति

गोत्रजा ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

दायाधिकारिसकुल्यास्तु पञ्चमपुरुषावधय ।
यथा । वीधायन । प्रपितामह पितामह
पिता स्वय सोदर्यभ्रातर सवर्णाया पुत्र
पौत्र प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान्
सपिण्डान् आचक्षते । विभक्तदायादान् सकु-
ल्यान् आचक्षते तस्मिन्नेषु तन्नामी ह्यर्थो भव-
तीति । इति दायतत्त्व शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य
कन्यादानाधिकारित्व यथा । विष्णु । पिता
पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामही माता
चेति कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थ पर
पर । नारदश्च ।

“पिता दद्यात् स्वय कन्या भ्राता वानुमत पितु
मातामही मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थाया कन्या दद्यु स्वजातय ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

सकुली, स्त्री, मत्स्यविशेष । अस्या गुणादि-
स्तालव्यशकारादिशकुलशब्दे द्रष्टव्य ॥

सकृत्, व्य, (एक + “एकस्य सकृच्च ।” ५।४।२६।
इति सूच् सकृदादेशश्च । सयोगास्येति सूचो
लोप ।) एकवारम् । (यथा,—

“सकृदशो निपपति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रौख्येतानि सकृत् सकृत् ॥”

इति महाभारतम् ॥

सह । इत्यमरः ॥ विष्ठा । इति तट्टीका ॥
(अस्मिन्नर्थे तालव्यशकारस्य प्रयोग प्रायशो
दृश्यते ॥)

सकृत्प्रज, पु, (सकृत् प्रजा यस्य ।) काक ।
इत्यमरः ॥ जातेकमात्रापत्ये, त्रि ॥

सकृत्फला, स्त्री, (सकृत् फलानि यस्या ।)
कदलौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सखा

सकृत्प्रभं, पु, (सकृत् गर्भो यस्य ।) खेसर' ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ एकमात्रगर्भिण्या, स्त्री ॥
सकृत्वीर', पु, (सकृत् वीर इव ।) एकवीरइत्यत्र ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

सक्त, त्रि, (सन्ज + क्त ।) अविरतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ आसक्त ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । ४ । ११८ ।

“अन्योन्यै राहता सक्ता सस्वतुर्भीमनि स्वना'
ऊर्मय सिन्धुराजस्य महाभैर्य इवाहवे ॥”
सक्ति स्त्री, सङ्ग । सन्जधातो क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥ (यथा, किराते । ५ । ४६ ।

“सक्ति जवादपनयत्यनिले लताना
वैरोचनेर्हि गुणिता सहसा मयूखैः ।
रोधोभुवा मुहुरमुत हिरण्मयीना
भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥”

सक्तु, पु, (सञ्चते सिञ्चते इति । सच मेचले +
“सितनिगमिमसिसचौति ।” उणा० १।१० ।
इति तुन् ।) शृष्टयवादिचूर्ण । छातु इति
भाषा । यथा,—

“शृष्टा यवा पुनर्धाना धानाचूर्णन्तु सक्तव' ॥”
इति हेमचन्द्र ॥

अस्य गुणादि तालव्यादिशक्तुशब्दे द्रष्टव्य ॥
(यथा, कथामरिस्तागरे । ४ । १२२ ।

“एक शराव सक्तुनामिक प्रत्यहमभस ।
शकटालस्य तत्रान्त सपुत्रस्य न्यधीयत ॥”
अहं चादित्वात् क्लीबनिष्पेऽपि दृश्यते ॥ प्रायशो
ऽयं शब्द बहुवचने प्रयुज्यते ॥)

सक्तुक, पु (सक्तुरिव । कन् ।) विषभेद ।
इति हेमचन्द्र ॥ स्वार्थं के सक्तुश्च ॥

सक्तुफला, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्या ।
अजादित्वात् टाप् ।) शमीवृक्ष । इत्यमरः ॥
सक्तुफलो, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्या ।
डौष् ।) शमीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

सकथि, [न्] क्ली, (सञ्चते इति । सन्ज सङ्गे +
“असिसञ्चिभ्या कथिन् ।” उणा० ३ । १५४ ।
कथिन् ।) ऊरु । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । १८ । ४८ ।

“नृणां पदे स्थिता लक्ष्मीर्निलय सप्रयच्छति ।
सकथोश्च मस्थिता वस्त तथा नानाविध वसु ॥”

शकटावयवविशेष । इत्युणादिकोष ॥

सक्तम, त्रि, क्षमताविशिष्ट । क्षमाविशिष्ट' ।
क्षमेण क्षमया वा सह वर्तमान । इति बहु-
व्रीहिनियन्त्र ॥

सच्चार, त्रि, लवणयुक्त । चारेण सह वर्तमान ।
इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४५ ।

“वातश्लेष्महर वाप्य सच्चार कटुपित्तलम् ॥”

सखा, [इ] पु, (समान ख्यायते इति । समान +
ख्या + “समाने ख्य सचोदात्त' ।” उणा०
४ । १३६ । इति इञ् ।) टिलोपयलोपी ममा-
नस्य स्वभावश्च ।) सीहादयुक्त । समान
ख्यायते जनैः नाम्नीति डि, मनीषादित्वात्

सगरः

सगरः

सघ

ख्यानेयलोप समानस्य सभावश्च सख्यद्वा-
मिति सेडा । इत्यमरटीकाया भरत ॥ तत्प-
र्याय । आक्रन्द. २ मित्तम् ३ सुहृत् ४ । इति
जटाधर ॥ वयस्यः ५ सवया ३ त्रिग्व ७
सहचर ८ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा माघे ।
२ । ३६ ।

“सखा गरीयान् शश्वश्च क्वात्रिमस्तौ हि कार्यत.
स्याताममित्रौ मित्रं च सहजप्राकृतावपि ॥”
सहाय । इति मैदिनी ॥ तत्पत्नीगमने दोषो
यथा,—

“गुरुतल्पत्रत कुर्व्यात् रेत तिल्ला खयोनिषु ।
सख्यु पुत्रस्य च स्त्रोषु कुमारोपवन्त्यजासु च ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सखिता, स्त्री. (सख्युर्भाव । सखि + तल् ।)
सख्यम् । यथा,—

“मोमासे बहुसेवितासि सुहृदस्तर्का समस्ता
स्व मे
वेदान्ता परमात्मवीधगुरवो यूय मयोपामिता
जाता व्याकरणाति बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये
प्राप्तोऽय समयो मन्त्राविहृतो माहाय्यमाल-
स्वराताम् ॥”

इति मनुटीकाया कुल्लुकभट्ट ॥

सखित्वं, स्त्री. (सख्युर्भाव । सखि + त्व ।) सख्यम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १३७ । १५ ।

“कृत सर्वेषु मेऽन्येन सखित्वन्तु त्वया हृषे ।
इन्द्रयुद्धश्च पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥”

सखी, स्त्री. (“सख्यश्चिद्वीति भाषायाम् । ” ४ ।
१ । ६२ । इति ङोप ।) सहचरी । तत्पर्याय ।
आनि २ वयस्या ३ । इत्यमर । सप्तोची ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । ३ ।

“अधेषित भर्तृरूपस्थितोदय
सखीजनोद्दोषणकोमुदीमुखम् ।
निदानमिच्छाकुल्लुलस्य मन्तते
सुदक्षिणा दौर्हदक्षिण दधौ ॥”

सख्य, स्त्री. (सख्युर्भाव कर्म वा । सखि + यत् ।)
मित्तता । तत्पर्याय । सौहृदम् २ सौहाहृदम् ३
साप्तपदीनम् ४ मैत्रम् ५ जज्यम् ६ सङ्गतम् ७ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । १३ । ५७ ।

‘वर्धनिधुं तथाप्य कवन्धस्योपदेशत ।
सुमूर्च्छं सख्य रामस्य समानव्यसने हरौ ॥”

सग, म ए स हतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-
पर०-सक०-सेट् ।) स, सिसर्गायपति । ए,
असगीत् । इति दुर्गादास ॥

सगन्ध, पु. (गन्धेन सह वर्त्तमान इति ।) ज्ञाति ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ गन्धयुक्तो, त्रि ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ४३ । ३६ ।

“हिरदमदमहीसरीजलाजै-
हृतमधुना च हुताग्नें सगन्धे ॥”

सगर, पु. (गरेण सह वर्त्तमान ।) अर्द्धदे ।
इति हेमचन्द्र ॥ सूर्यवशौयराजविशेष । स तु
अयोध्याधिपतिबाहुवानपुत्रः तस्योत्पत्तादि
यथा,—

सूर्यवशौ महाराजो बाहुर्नाम महानभूत् ।
तस्य राज्यं हृत सर्वं हैहयैस्तालजङ्घकैः ॥
काम्बोजा पञ्चवाश्वेव पारदा यवना शकाः ।
एते पञ्चगथा ब्रह्मन् हैहयार्थं पराक्रमन् ॥
हृतराज्यं स वै विप्र तदा बाहुर्वन ययौ ।
पत्नो तु यादवी तस्य गुर्विण्णसौत् पतिव्रता ।
तत्सपत्नौ पूर्वमेव तस्या गर्भजिघासया ।
भोजनेन सह प्रादात् गर धर्मानवेक्षया ॥
यादव्यास्तु तपोयोगात् गर्भो मंभ ममार ह ।
न ममार च सा राक्षी देवानामनुकम्पया ॥
पति सासुययौ साध्वी सिधेवे त वने सदा ।
स राजा विपिने तस्मिन् प्राणास्तत्याज योग-
वान् ॥

सा तु भर्तृश्रितिं कृत्वा वने तामध्यरोहत् ।
श्रीर्वस्ता भागवस्तात कारुण्यात् समवारयत् ॥
तस्याश्रमे च सा गभ सुपुत्रे ज्वलनप्रभम् ।
व्यजायत महाबाहुर्गरेणैव सह द्विज ॥
सगरो नाम तेनाभूत् बालकोऽतिमनोहर ।
श्रीर्वस्तु जातकर्मादि तस्य कृत्वा महात्मन ॥
अध्याप्य वेदानखिलान् शस्त्राणि प्रत्यपादयत् ।
आग्नेयन्तु महाधीरममरेरेप दु सहम् ॥
स तेनास्त्रवलेनाजौ बलेन च समन्वित ।
हैहयास्तालजङ्घाश्च जघ्न रुद्र पशुनिव ॥

जनयामास लोकैऽस्मिन् कौत्त कौत्ति मतावर
तत शकान् सयवनान् काम्बाजान् पारदा-
स्तथा ।
पञ्चवाश्यापि नि शेषान् कर्तुं व्यवासिता नृप ॥
त इन्द्रमाना वारण सगरेण महोजसा ।
वशिष्ठ शरणं जग्मुः सूर्यवशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठ शरणापन्नान् समये स्थाप्य तांशुप ।
सगर वारयामास तंभ्या दत्त्वाभय तदा ॥
सगरस्ता प्रांतज्ञान्तु निशम्य सुमहाबल ।
धर्मं जघान तेषां च वैशानन्यायकार ह ॥
अथ शिर शकानान्तु मुग्धयामास भृपति ।
यवनाना शिर सख्य काम्बाजानामाप हज ॥
पारदान् सुत्तकशास्तु पञ्चवान् अशुधारण ।
नस्वाध्यायवपटकारान् सख्यानव चकार ह ॥
कान्तिसर्पा माहृपका दाव्याश्चान्ता सकरला
खसान्तुपाराश्वानाथ मद्र । काष्कन्धका-
स्तथा ।

कान्तानाथ तथा बन्धा शास्त्रा काष्कणका-
स्तथा ।
सर्वं ते चक्षियास्तात धर्मास्तपा निराकृता ॥
पुराहितस्य वाक्येन कृता विवृतवाशन ।
वश कृत्य सराजन्यान् खराज्यमन्वशमत ॥”
इति पाञ्च खगेखण्ड १५ अध्याय ॥ * ॥
अपि च ।

“रोहिताहृ हृक्को जातो वृकाहाहुरजायत ॥
सगरस्तस्य पुत्रोऽभूत् राजा परमधार्मिक ॥
ह भार्य्यं सगरस्यापि प्रभा भानुमतौ तथा ।
ताभ्यामाराधित पूर्वमौर्व्याऽग्निं पुत्रकाम्यया
श्रीर्वस्तुश्रुस्तया प्रादात् यद्येष्ट वरमुत्तमम् ।

एका षष्टिसहस्राणि सुतमेक तथा परा ॥
गृह्णातु वशकर्तार प्रभा गृह्णाहृहृ स्तथा ।
एक भानुमतौपुत्रमगृह्णादसमञ्जसम् ॥
तत. षष्टिसहस्राणि सुपुत्रे यादवी प्रभा ।
खनन्त श्रुथिवीं दग्धा विष्णुना येऽश्वमार्गणे ॥
असमञ्जसस्तु तनय अशुमान् नाम विन्धुत ।
तस्य पुत्रो दिलोपस्तु दिलोपान् भगीरथ ॥
येन भागीरथी गङ्गा तप कृत्वावतारिता ।
भगीरथस्य तनयो नामाग इति विन्धुत ॥”

इति मात्स्ये १२ अध्याय ॥

सगर्म, पु. (समानो गर्भोऽयस्य । समानस्य सः ।)
सहोदर । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि. अथ
न्तरितसूक्ष्मपत्रादिशुक्त । यथा—

“दर्भान् सगर्भानाटाय नव सप्त च पञ्च वा ।
माग्रान् समृन्नानच्छिन्नान् द्विजो दक्षिण-
पाणिना ।

अन्वारब्धेन सव्येन तर्पयेत् षड्विनायकान् ॥”
इति काशोखण्डे सदाचारी नाम ३५ अध्याय ॥
(गर्भविशिष्टं च त्रि । यथा कथासरित्सागरे ।
२० । ८४ ।

“अनलोऽपि सगर्भोऽभूत् तेन वीर्येण धूर्जटे ॥”
सगर्भा, स्त्री. (गर्भेण सह वर्त्तमाना ।) गर्भं वती ।
यथा—

“केचिद्भङ्गनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्दमेनस्य भार्या दालभ्याश्रम ययौ ॥”
इति पाञ्चो षष्टिखण्ड १ अध्याय ॥

सहोदरा. इति सगर्भशब्ददर्शनात् ॥

सगर्भ्यं पु. (समाने गर्भे भव । “सगर्भसदृश-
मनुतात् यन् ।” ४ । ४ । ११४ । इति दन् ।)
सहोदरः । इत्यमर ॥ (यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । ४ । २० ।

“अनु त्वा माता मन्यतामनु पितान् भ्राता
सगर्भोऽनु सगता सयूथ ॥”

सगोत्र, स्त्री. (समान गात्रमिति । समानस्य स ।)
कुलम् । यथा,—

“कुलं गौत्रं सगोत्रश्च तुन्वगोत्रे निगद्यते ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

सगोत्र, पु. (समान गोत्रमस्य । ज्योतिर्जन
पदगतीति ॥ ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य स ।)
ज्ञाति । यथा,—

“सगोत्रबान्धवज्ञातिवन्धुस्त्वस्वजना समा ॥”
इत्यमर ॥

(यथा, मनु । ८ । १८० ।

स स्थितस्थानपत्नस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् ॥”)
सग, न हिसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा-
पर०-सक०-सेट् ।) न, सप्तोति । असोसवत् ।
इति दुर्गादास ॥

सङ्घर्षः

सङ्घट', त्रि, (सम् + "सप्रोदश्च कटच्" ५।२।
२२। इति कटच् ।) सवाध । इत्यमर ॥ हे
अत्यावकाशे वर्त्मादौ । सम्यक् कटति आह-
णोति सङ्घटं अल् । सम्यगन्योन्य वाधन्तऽत्र
सवाध घञ् । वाच्यलिङ्गता च । सवाध
बृहदपि तद्भव वर्त्मा इति माघ । इति
भरत ॥ दु खे, क्लो । यथा,—
"सर्वाबाधासु घोरासु वेदनाभ्यर्दितीऽपि वा ॥
अरन्ममैतच्चरित नरो मुच्येत सङ्घटात् ॥"
सङ्घट दु खमुत्तराह मुत्तरान्वयि । इति देवो-
माहात्म्यस्य टीकाया नागोलीभट्ट ॥
सङ्घटा, स्त्री, (सम्यक् कटति आहणोति या ।
सम् + कट् + अच् । टाप् ।) देवीविशेष । सा
च वाराणस्या प्रसिद्धा । योगिनोविशेष । यथा,
"मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ॥
उल्का सिद्धिः सङ्घटा च यागिन्योऽष्टौ प्रको-
त्तिता ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
सङ्घटाच्च, पु, (सकट अचतीति । अच् व्यासौ +
अण् ।) धवहृच्च । इति विश्व ॥
सङ्घयन, स्त्री, (सम्यक् कथनम् ।) सम्यग्भाष-
णम् । यथा,—
"उपवासफल नश्येत् दिवास्वप्नाक्षयेयनात् ।
स्त्रोणा सप्रेक्षणात् स्पर्शान्ताभि सङ्घयनादपि ॥"
इत्येकादशोतत्त्वम् ॥
सङ्घया, स्त्री, (सम्यक् कथा ।) परस्परभाषणम् ।
यथा,—
"उक्षाप काकुवागन्योन्योक्ति मनापसङ्घये ॥"
इति हेमचन्द्र ॥
(यथा, भागवते । १० । ८२ । १७ ।
"पृथा भ्रातृन् स्वसृवींश्च तत्पुत्रान् पितरा-
वपि ।
भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दश्च जहौ सकथया शुच ॥")
सम्यक्कथनञ्च ॥
सङ्घर, पु, (सङ्घीर्यते इति । स + कृ विक्षेपे +
अप् ।) सम्प्राज्जन्त्या चिसधृल्यादि । तत्प-
र्याय । अवरकर २ । इत्यमर ॥ सङ्घार ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निचटत्कार । इति ।
मेदिनीहारावर्त्यो ॥ मिश्रितत्वम् । यथा,—
"भेदाख्यानाय न इन्द्रो नैकशेषो न सङ्घर ।"
इत्यमर ॥
परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरकाधि-
करणम् । यथा । मूर्त्तत्वं मनसि वर्त्तते भूतत्व
नास्ति आकाशे भूतत्व वर्त्तते मूर्त्तत्वं नास्ति ।
पृथिव्या भूतत्व वर्त्तते मूर्त्तत्वञ्चास्तीति जाति-
सादृश्यम् । तथा चोक्तम् ।
"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व सङ्घरोऽथानवस्थिति ।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसग्रह ॥"
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥३॥
वर्णसङ्घरजाति । यथा,—
याज्ञवल्कर उवाच ।
"वक्ष्ये सङ्घरजात्यादि गृहस्थादिविधि परम् ।

विप्राभूर्धावसिक्तो हि चत्रियायां विश'
स्त्रियाम् ॥
जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्राया निषाद' पार्शतोऽपि वा ।
माहिथ्योग्री प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात् ॥
वेश्या शूद्राच्च राजन्या माहिथ्योग्री सुतौ
स्मृतौ ।
शूद्राया करणो वैश्यात् विद्वान् एष विधि
स्मृत ॥
ब्राह्मण्या चत्रियात् सूतो वेश्याहेदेहकस्तथा ।
शूद्राज्जातस्तु चाण्डाल सर्वधर्मवहितष्कृत ॥
चत्रिया मागव वैश्यात् शूद्रात् चत्वारमेव च ।
शूद्रादायोगव वेश्या जनयामास वै सुतम् ॥
माहिथ्येण करणान्तु रथकार प्रजायते ।
अस सुताश्च विद्वे या प्रातिलोमानुलोमजा ॥
जात्युत्कर्षाद्भोजो ज्ञेय सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।
व्यत्यये कर्मणा साम्ये पूर्ववच्चोत्तरावरम् ॥"
इति गारुडे ८६ अध्याय ॥
सङ्घरी, स्त्री, (स + कृ + अप् । गौरादित्वात्
डौष् ।) नवदूषितकन्या । इति मेदिनी ॥
सङ्घरीकरण, स्त्री, (असङ्घर सङ्घर त्रियतेऽने-
नेति । सङ्घर + कृ + ल्युट् । अभूततद्भावे च्चि ।)
नवविधपापान्तर्गतपार्श्वेषु । यथा, विष्णु ।
"अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभान्य रिपुत्रय
भवति । परिग्रहप्रसङ्गेन विप्रषाददृष्ट्याश्मिण् ।
तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपात-
कोपपातकेषु वर्त्तते । जातिभ्र शत्रुपु सङ्घर-
करणेष्वप्रातोकरणेषु मलावहेषु प्रकोर्णकेषु ।
तदयथा —
"शराश्लोऽष्टुर्गभानामजाविकवधस्तथा ।
सङ्घरोकरण ज्ञेय मीनाहिर्महिषश्च ॥"
तस्य प्रायश्चित्तं यथा —
"सङ्घरापाचकृत्यासु माम शोधनमैन्दवम् ।
मलिनोत्तरणीयेषु तप्त स्यादयावकस्त्रग्रह ॥"
तथा विष्णु ।
"ग्राम्यारण्याणा पशूना हिंसा सङ्घोर्णोकर-
णम् ।
सङ्घरोकरण कृत्वा मासमश्नाति यावकम् ।
कच्छातिक्षच्छमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयत् ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेक ॥
सङ्घषण, स्त्री, आकर्षणम् । सम्यक्प्रकारेण कर्ष-
णम् । स पूर्व कृपधातोर्नट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
"गर्भस कर्षणात् तं वै प्राहु सङ्घषण भुवि ॥"
एकाकरणम् । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते ।
५ । २५ । १ ।
"तस्य मूलदेशे त्रिशयोजनसहस्रान्तरि आस्ते
या वै कला भगवतस्तामसौ समाख्याता अनन्त
इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययो सङ्घर्षण अह-
मित्यभिमानलक्षण य सङ्घर्षण इत्याचक्षते ॥"
गङ्घर्षण, पु, (सम्यक् कर्षतीति । स + कृष् +
ल्यु ।) बलदेव । इत्यमर ॥ (अस्य नामनि-
रुक्तिर्यथा, हरिवंशे । ५८ । ६ ।

सङ्घल्पः

"कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भाञ्जावितस्य वै ।
सङ्घर्षणो नाम शुभे तव पुत्रो भविष्यति ॥"
तथा च भागवते । १० । २ । १३ ।
"गर्भस कर्षणात् तं वै प्राहु सङ्घर्षण भुवि ॥"
सङ्घल, पु, सङ्घलनम् । योग । स पूर्वकलधातो-
र्भावे अल्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥
सङ्घलन, स्त्री, (स + कल + ल्युट् ।) एकचौकर-
णम् । योजनम् । इति लीलावती ॥ ठिक
देश्येया इति भाषा ॥
सङ्घलित, त्रि, (स + कल + क्त ।) लेखादिना
सङ्घत' । तत्पर्याय । स गूढ' २ । इत्यमर-
भरतौ ॥ योजिताङ्गम् । ठिक देश्येया आंक
इति भाषा । यथा । अथ सङ्घनितव्यवकलितयो
करणसूत्रम् । इति लीलावती ॥ पुञ्जीकृत-
धान्यादि । इति केचित् ॥
सङ्घल्प, पु (स + कृष् + भावे घञ् । गुणे कृते
रस्य ल ।) कर्मणो मानसम् । इत्यमर ॥
"सङ्घल्प उक्ता हारीतन । यथा । मनसा सङ्घल्प-
यति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति
इति । भविष्यपुराणवचनेन च ।
"सङ्घल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नर ।
फलञ्चान्यान्क तस्य वर्त्मस्याहचयो भवेत् ॥"
इति । ब्रह्मपुराणेनापि ।
"आश्राम्य च शुभ कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम् ।
इत्यगस्त्यपूजने उक्तम् । मनोगत शुभ फल
आश्राम्य मनसा सङ्घल्प उद्दिश्य वाचा अभि-
लप्य कार्यं कर्मणा उपपादयम् । भविष्ये ।
"शुक्तिशङ्खाश्मदभ्येक्ष काम्यरूप्यादिभिस्तथा ।
सङ्घल्पो नैव कर्त्तव्यो मृत्स्येन कदाचन ॥
गृहोत्तौडुम्बर पात्र वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।
दर्भत्रय साग्रमूल फलपुष्पान्निान्वितम् ॥
जन्नाश्रयारामरूपं सङ्घल्पे पूर्वदिक्षु ख ।
साधारणं दोत्तरान्य ऐशान्या निक्षिपेज्जलम् ॥"
अत्र केवलसङ्घल्पनिषेधस्तु पात्रान्तरसङ्घाव-
धिपय । शङ्खादिमाहचर्यात् एकहस्तपरो वा ।
"गृहोत्तौडुम्बर पात्र वारिपूर्णमुदक्षु ख ।
उपवासन्तु गृह्णीयाद् यद्वा वार्येव धारयेत् ॥"
इति वराहपुराणदर्शनात् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ ० ॥ सङ्घल्पश्च भावे मर्येतत् कर्त्तव्य-
मेव निषेधे तु मर्येतत् कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेषः ॥
व्रतादौना सङ्घल्पसम्भवत् यथा,—
"सङ्घल्पमूल कामो वै यज्ञा सङ्घल्पसम्भवा ।
व्रता नियमघर्माश्च सर्वे सङ्घल्पजा स्मृता ॥"
इत्येकादशोतत्त्वम् ॥
तद्वाक्यरचना यथा,—
"अपद पूर्वमुच्चार्य ततो विष्णुपद वदेत् ।
ॐ तत् सद्दित्युच्चार्य नाम गोत्र ततो वदेत् ॥
तत इष्टप्रतिकामो मूलबीज समुच्चयेत् ।
ततोऽस्याच्च वरारोहे गङ्गास्नानमह तत ॥
करिष्ये इति सङ्घल्प शिर स्नान समाचरेत् ।
त्रि. स्नात्वा चञ्चलापाङ्गि । इति—वाक्य सुरा
र्चिते । ॥

अयेत्याद्यस्य चार्वङ्गि । रहस्य प्रवदामि ते ॥”
इति कामधेनुतन्त्रे ३२ पटल. ॥७॥
अपि च । अथ सङ्गल्पविधानम् ।
“असङ्गल्पितमर्थो यश्चनाधिकमथापि वा ।
न सम्यक्फलभागभूयात्तस्मान्नियममाचरेत् ॥
तान्त्रपात्रं सद्रवञ्च सतिल जलपूरितम् ।
सकुशञ्च फलैर्हेवि । गृहीत्वाचम्य कल्पत ॥
अभ्यर्च्य च शिरःपद्मे श्रीगुरु करुणामयम् ।
यत्तेशवदनो वापि देवेन्द्रवदनोऽपि वा ॥
माम पञ्च त्रियिञ्चैव देवपर्व्यादिकन्तथा ।
आयन्तकालञ्च तथा गोत्र नाम च कामिनाम्
क्रियाह्वय करिष्येऽन्तमेव समुत्सृजेत् पय ॥”
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमखण्डोय २ पटल ॥७॥
अन्वञ्च । शिवपूजाया मानमसङ्गल्पो यथा, —
‘ततस्तु परमेशानि । कृत्वा सङ्गल्पमानसम् ।
यथापूर्वं महादेवि । ब्रह्माण्डस्थितिमानस ॥
तथा भवतु सर्वार्ङ्ग इति सङ्गल्प्य मानस ।
न गोत्र मम देवेशि । न नाम परमेश्वरि ॥
न माता परमेशानि न पिता मम कामिनि ।
तस्मिन् काले महेशानि मम सर्वे न हि प्रिये ॥
न वार न त्रियि देवि तस्मिन् काले शुचिस्मिते
न काष्ठा न कला देवि तस्मिन् काले वरानने
न टिवा परमेशानि न रात्रि परमेश्वरि ।
अतएव महेशानि सङ्गल्प्य मानस म्यूतम् ॥
मानस यदि आयाति तदा स्थानेन किं प्रिये ।
सङ्गल्प्य मानस देवि चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
स्थूल हि परमेशानि सङ्गल्प्य व्यर्थमुच्यते ॥
सङ्गल्पेन विना देवि यत्किञ्चित् कृतवान्सुधी
तदुक्त परमेशानि तत् सर्वं मानस एव ॥
यदुक्त परमेशानि मुनिना चुट्टुर्जिना
तत् सर्वं परमेशानि व्यर्थं भवति प . ति ।
इति सङ्गल्पमाचर्थ्य जीवन्मास समाचरेत् ॥”

इति निङ्गाञ्जनतन्त्रे ५ पटल ॥
सङ्गल्पजन्मा, [न] पु, (सङ्गल्प्यान् जन्म यस्य ।)
कामदेव । इति हलायुध ॥ (यथा, कथा-
मन्त्रिस्तागरे । ४८ । २७८ ।

“दग्धोऽपि काम सङ्गल्पजन्मा शर्वेण
निर्मित ॥”)
सङ्गल्पभव, पु, (सङ्गल्पात् भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
कामदेव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अभिलाष-
मश्वतमात्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।
४१ । ८ ।

“त्वद्दर्शमागत विद्मि देवेन्द्र मा शुचिस्मिते ।
क्लिश्यमानमनङ्गेन त्वत्सङ्गल्पभवेन ह ॥”
सङ्गल्पयोनि, पु, (सङ्गल्पात् योनिर्यस्य ।) काम
देव । इति हेमचन्द्र ॥

सङ्गसुक, त्रि, (सम्यक् कसति इतस्ततो गच्छ-
तौति । सस + कस गतौ + “समि कसेरुक्नु ।”
उणा० २ । २९ । इति उकन् ।) अस्थिर ।
इत्यमर ॥ दुर्वल । इत्युणादिकोप ॥ मन्द ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिहृत्ति ॥ सकीर्ण ।

। इति स चित्तसारोणादिहृत्ति ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १८३ । १३ ।
“लोष्टमर्द्धीं तृणच्छेदी नखखाटी तु यो नर ।
नित्योच्छिष्टः सङ्गसुको नैहायुर्विन्दते महत् ॥”
सङ्कार, पु, (स कीर्यते इति । स + कृ + विक्षिपे +
घञ् ।) सम्भाज्जन्था चित्तधृत्त्यादि । इति
शब्दरत्नावली ॥ अग्निचटत्कार । इति
मेदिनी ॥

सङ्कारो, स्त्रो, नवदूषितकन्धा । इति मेदिनी ॥
सङ्काश, त्रि, (सम्यक् काशते प्रकाशते इति ।
काश + पचाद्यच् ।) सट्टश । (यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ३ ।

“आजगाम ततो देवो धर्मो भन्त्रवलात् तत ।
विमानं स्वर्थमद्वाशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ॥”
अन्तिक । इति विश्व ॥

सङ्गिण पु, दृङ्गोल्का । इति त्रिकाण्डशेष ॥
सङ्गीर्ण, वि, (स + कृ + क्त ।) जनादिभिर्निर-
वकाश । इति भरत ॥ नानाजातिमर्मिलितम् ।
इति भानुदत्तचित ॥ तत्पर्याय । मङ्गलम २
आकीर्णम् ३ । इत्यमर ॥ निचितम् ४ । इति
नानार्थं अमर ॥ व्यासम् ५ समाकीर्णम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । १ ।
१३४ । २८ ।

“द्रोण सङ्गीर्णयुडे च शिष्यथासमास वीर्यधानम् ॥”
सङ्गत । इत्यजय । परस्परविजातीय । यथा,
“विश्विनैः स कीर्णैर्नानार्थैर्व्ययेरपि ।”

इत्यमरश्लोकटीकाया भरत ॥
अणुड । इति नानार्थं अमर ॥

सङ्गीर्ण, पु, (स + कृ + क्त ।) अक्षरकरणादि-
चाण्डालपर्यन्तमिजजाति । इत्यमर ॥ मिथित
राग । इति संगीतशास्त्रम् ॥

सङ्गीर्तन, स्त्री, स्त्रो, (स + कीर्त्त + ल्युट्) सम्यक्
प्रकारेण देवतानामोच्चारणम् । गुणादि
कथनम् । यथा,—

“कृष्णवर्णं त्विषा कृष्ण माङ्गीपाङ्गास्वपापदम्
यज्ञं सङ्गीर्तनप्रार्थयंजन्ति हि सुमेधम ॥”
इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे ५ अध्याय ॥

“रूचता व्यावर्त्तयति । त्विषा कान्त्या कृष्ण
इन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् । यद्वा त्विषा कृष्ण
कृष्णावतार अनेन कालौ कृष्णावतारस्य प्राधान्य
दर्शयति । अङ्गानि हृदयादीनि । उपाङ्गानि
कौस्तुभादीनि । अस्त्राणि सुदर्शनादीनि ।
पापदा सुनन्दादयः । तत्सहित यज्ञं रक्षन् ।
सङ्गीर्तन नामोच्चारण म्रुतिथ तत्प्रधाने ।
सुमेधसो विवेकिन ।” इति तट्टोकाया श्रीधर
स्वामी ॥७॥ तन्माहात्म्य यथा,—

“सङ्गीर्तनध्वनि श्रुत्वा ये च नृत्यन्ति मानवा ।
तेषां पादरज स्रग्शात् सव्य पूता वसुधरा ॥”
इति बृहन्नारदीयपुराणम् ॥

अपि च ।
“नामसङ्गीर्तनं यत्र कृष्णस्य परमात्मनः ।
स्थानं तत्तु पवित्रं स्यात्सूतानां तत्तु मुक्तिदम् ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

प्रथमसङ्गीर्तनारभ्यमाणं यथा । पुष्करतीर्थे
नारद प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।

“श्रीकृष्णससङ्गीतं वीणाध्वनिममन्वितम् ।
कुरु वत्साधुनात्रैव शृण्वन्तु मुनयः सुरा ॥
गोपीना वसुधरण पर रासमहोत्सवम् ।
ताभि माह जलक्रीडां हरैरुत्कीर्त्तनं कुरु ॥
कृष्णसङ्गीर्त्तनं नृणं पुनाति श्रुतिमात्रतः ।
श्रोतारश्च प्रवक्तारं पुरुषैः सप्तभिः सह ॥
यत्रैव प्रभवेदुत्स । तन्नामगुणकीर्त्तणम् ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यानि मङ्गलानि च ॥
तत्कीर्त्तनध्वनि श्रुत्वा सर्वाणि पातकानि च ॥
दूरादेव पलायन्ते वैतनेयसिवोरगा ॥
तद्दिनं सफलं धन्यं यश्च सर्व्वंमङ्गलम् ।
श्रीकृष्णकीर्त्तनं यत्र तत्र वै नायुषोऽव्यय ॥
कृष्णसकीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः ।
तेषां पादरज स्रग्शात् सव्य पूता वसुधरा ॥
उत्कीर्त्तनं भवेदुत्सवं कृष्णस्य परमात्मनः ।
स्थानं तत्र भवेत्तीर्थं सूतानां तत्र मुक्तिदम् ॥
नात्र पापानि तिष्ठन्ति पुण्यानि सुस्तिराणि
च ।

तपस्विनाञ्च व्रतिना व्रताना तपसा स्थूलम् ॥
वत्तन्ते पापिना देहे पापानि त्रिविधानि च ।
सङ्गापापोपपापातिपापाय्येव स्मृतानि च ॥
कृष्णसकीर्त्तनाङ्गानात्तन्मन्त्रग्रहणादहो ।
मुच्यन्ते पातकैस्त्रैश्च पापिनस्त्रिविधा जनाः ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानान्तसारं प्रथमैक-
रात्रे महोत्सवारभौ नाम १० अध्याय ॥
सङ्गीर्त्तनं, त्रि, (स + कौर्त्त + क्त ।) सम्यग्-
चरितः । स स्तुतः । यथा,—

“अज्ञानादयथा ज्ञानादुत्तमशोकनाम यत् ।
स कीर्त्तितमव पुंसो देहेदेधो यथानन ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २ अध्याय ॥
सङ्गुचित, स्त्री, (स + कुञ्च + क्त ।) सङ्गीच-
युक्तम् । अप्रफुल्लम् । तत्पर्याय । निद्राणम् २
मौलितम् ३ मुद्रितम् ४ । इति हेमचन्द्र ॥
सप्तम् ५ मिलितम् ६ नतम् ७ निकुञ्चितम् ८ ।
सनिद्रम् ९ अनलम् १० । इति राजनिर्घण्ट ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६५४ ।

“सङ्गुचिताङ्गी द्विगुणाशुका मनोमात्रविस्तार
अदनाम् ।
दयिता भजामि सुधामिव तुहिन इव प्रमा
देन ॥”)

सङ्गुल, स्त्री, (सङ्गुलतीति स + कुल स ख्याने +
ङ्गुलपथेति क ।) युक्तम् । इत्यजय ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८१ । ८५ ।

“ततो बलेन महता गजानोकेन चाप्यथ ।
उभयोरन्तरं ताभ्यां सङ्गुलं समपद्यत ॥” -
परस्परपराहतवाक्यम् । तत्पर्याय । क्लिष्टमरु ।
इत्यमर ॥ “हे पूर्वापरविरुद्धे वाक्ये । यथा—
‘यावज्जीवमहं मीनो ब्रह्मचारी पिता मम ।
माता च मम बन्धा स्यात् क्षरामोऽनुपमो
भवान् ॥’

कुलजबन्धुसंहत्योः सपूर्वः, इच्छुडत्वात् कः ।
क्लिश्यते. क्तः क्लिष्टम् । परस्पर पराहत
विरुद्ध परस्परपराहतम् । तत्र सरस्वती-
कण्ठाभरणे तु क्लिष्टलक्षणं यथा,—

‘दूरे यस्वार्थसवित्तिः क्लिष्ट नेष्टं हि तत्
सताम् ।’

यथा,—

‘विजितात्मभवद्द्विगुरुपादद्वयो जनः ।
हिमापहामिचधरैर्व्याप्त व्योमाभिनन्दति ॥’
अस्यार्थः । विना गरुडेन जित इन्द्रस्तस्यात्म-
भवोऽर्जुनस्तस्य द्वेषो कर्णः तस्य गुरुः पिता
सूर्य तस्य पादौ रश्मिभिर्हतो जनो लोकः
व्योम आकाशमभिनन्दति । कीदृश हिमापहो
ऽग्निस्तस्यामित्र जल तदारयन्ति ये तैर्मैवैव्या-
सम् ।’ इति तद्योकाया भरतः ॥ (सङ्कीर्णता ।
यथा, महाभारते । ३ । १४२ । ३८ ।

“एतस्मिन् सङ्गुले तात वर्तमाने भयङ्करे ।
अतिभारान् वसुमती योजनाना शत गता ॥”

सङ्गुल, त्रि, (स + कुल स ख्याने + क ।) जना-
दिभिर्निरवकाशम् । तत्पर्यायः । सङ्कीर्णम् २ ।
आकीर्णम् ३ । इत्यमरः ॥ कलिलम् ४ गह-
नम् ५ । इति क्वचित् ॥ सङ्कीर्ण्यते अ जना-
दिभिर्निरन्तर व्याप्यते अ सङ्कीर्णं ष्य विच्चेपे
क्त । स कुलति सङ्गुल कुल ज बन्धुस हत्यो
स पूर्वकुडत्वात् क । स कुल दन्त्यादि । शकि-
धातोरुले शङ्गुल तालव्यादौति खामौ ।
आकीर्णं सङ्कीर्णवत् । इति भरतः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११३ । २६ ।

“ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
प्रभूतहस्त्यश्वयुता पदातिरथसङ्गुलाम् ॥”

सङ्ज्ञेत, पु, सङ्ज्ञित्यते उच्यतेऽत्र । (स + क्त +
घञ् ।) स्वाभिप्रायव्यञ्जकचेष्टाविशेषः । तत्प-
र्यायः । प्रज्ञप्ति २ परिभाषा ३ शैली ४ समय
५ आकारः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उदा-
हरणं यथा,—

“सङ्ज्ञेतप्रियशङ्कया निजपतिं प्रावोचदध्वजमम् ॥
इति रसस ग्रहः ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे ।

“सङ्ज्ञेतकालमनस विट ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकुतं लीलापद्म निमीलितम् ॥”
न्यायमते यथा । सङ्ज्ञेतो लक्षणा चार्थे पद
वृत्तिः । वृत्त्या पदप्रतिपाद्योऽर्थ एव पदार्थ
इत्यभिधीयते । इदं पदमिदं बोधयत्विति
अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधय इति वेच्छा
सङ्ज्ञेत रूपा वृत्तिः । तत्राधुनिकसङ्ज्ञेत परि-
भाषा । तथा अर्थबोधक पद पारिभाषिकम् ।
यथा शास्त्रकारादिसङ्ज्ञेतितनदीदृष्ट्यादिपदम् ।
ईश्वरसङ्ज्ञेतः शक्तिः । तथा अर्थबोधक पद
वाचकम् । यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकगवादि-
पदम् । तद्योध्योऽर्थो गवादिर्वाच्यः स एव
सुखार्थ इत्युच्यते । इति शक्तिवादे गादाधरी
टीका ॥

सङ्ज्ञेतनिकेतनं, क्ली, (सङ्ज्ञेतस्य निकेतनम् ।) प्रिय-
मेलनार्थावधारितशङ्कम् । यथा,—
“सङ्ज्ञेतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया
विप्रलब्धा ।

‘सङ्ज्ञेतकेलिगृहमेत्य निरौच्य शून्य-
मेणौदृशो निभृतनि, खसिताधरायाः ।
अर्धचिर वचनमर्धविकाशि नेत्र
ताम्बूलमर्धकवलोकितमेव तस्थौ ॥’

सङ्ज्ञेतस्थल प्रति भर्तुरनागमनकाण चिन्तयति
या सोत्काण्डता ॥” इति रसमञ्जरी ॥

सङ्ज्ञोच, क्लौ, सङ्ज्ञुचतीति । स + कुच् + अच् ।
कुङ्कमम् । इत्यमरः ॥

सङ्ज्ञोच, पु, (सङ्ज्ञुचतीति । स + कुच् + अच् ।)
मत्स्यमेदः । (स + कुचभावे घञ् ।) बन्ध ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६० ।
६५ ।

“निनाय च निशामिन्दुविषमामजिनीव ताम्
बहमोहालिपटले हृदि सङ्ज्ञोचमेत्य सा ॥”

बहुविषयक-वाक्यार्थादेरल्पविषय-स्थापनम् ।
यथा, सामान्यशब्दार्थस्य विशेषनिष्ठत्व सङ्ज्ञोचः
इति आहविषेकः ॥ रोधः । जडोभाव इत्यर्थः ।
यथा,—

“यस्मिन् प्रमुदिते रात्रि तमः सङ्ज्ञोचति
चितौ ॥”

इति कविकल्पद्रुमटीकाया दुर्गादासः ॥

सङ्ज्ञोचनौ, स्त्री, (सङ्ज्ञुचतीति । स + कुच् + ल्युः ।
ङीष् ।) लज्जालुलता । इति रत्नमासा ॥

सङ्ज्ञोचपिञ्जल, क्ली, (सङ्ज्ञोचन पिञ्जलम् ।)
कुङ्कमम् । इति भावप्रकाशः ॥

सङ्ज्ञन्दन, पु, (सङ्ज्ञन्दयति असुरानिति । स +
क्रन्द + णिच् + ल्यः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

(भौत्यस्य मनो पुत्रविशेषः । यथा, मार्क
ण्डेये । १०० । ३२ ।

“स्त्रीमाषौ च प्रतीरख विष्णु, सङ्ज्ञन्दनस्तथा,
तेजस्वी सुवलक्षैव भौत्यस्यैते मनोः सुता ॥”

स + क्रन्द + भावे ल्युट् ।) रोदने, क्ली । (यथा,
महाभारते । ११ । २३ । ४ ।

“दिष्ट्या नैन महाराज दारुण भरतक्षयम् ।
कुक् सङ्ज्ञन्दन घोर युगान्तमनुपश्यसि ॥”

सङ्ज्ञन्दयति शत्रून्ति । शत्रुतापके, त्रि ।
यथा, महाभारते । ४ । ५ । २६ ।

“तस्य मौर्वीमपाकर्षत् शूरः सङ्ज्ञन्दनो
युधि ।

कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुल, स्मृतः ॥”
सङ्ज्ञम, पु, क्ली, दुर्गसञ्चरः । सांको इति
भाषा । इत्यमरः ॥ स क्रामति अनेन स क्रम्यते
असौ वा संक्रमः । घञ् । दुर्गे सेत्वादि सञ्च
रत्यनेन दुर्गसञ्चरः करणे अल् । सञ्चरो निगं-
मोऽन्वपथः । इति रत्नकोषः । इति भरतः ॥

(यथा, मनु । ६ । २८५ ।

“सक्रमध्वजयष्टीना प्रतिमानाश्च मेदकः ।
प्रतिकुर्त्याश्च तत्सर्वं पञ्च दद्यात् शतानि च ॥”

सङ्क्रमः, पु, (सं + क्रम + घञ् ।) क्रमणम् ।
सम्यग्नाशिसञ्चारवस्तु । इति धरणिः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १२ । ४८ ।

“दिनत्रये व्यतीपाते सङ्क्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ॥”
रविस क्रमकालो यथा,—

“मुटे सङ्क्रमभागे यः स कालो रविसङ्-
क्रमः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सङ्क्रमण, क्ली, (सं + क्रम + ल्युट् ।) गमनम् ।
सूर्यस्य राशन्तरप्रवेशः । यथा । कालकौमुद्या
जावालि ।

“पूर्णे चेद्वरात्रे तु रविसङ्क्रमण भवेत् ।
प्राहुर्दिनत्रय पुण्यं त्यक्त्वा मकारकङ्कटौ ॥”

देवोपुराणे ।

“रविसङ्क्रमणे पुण्ये न स्नानायात् यस्तुमानवः
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चीपजायते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(प्रापणम् । यथा, हरिवंशे । ३२ । १६ ।

“अत्रै वोदाहरन्तीमं भरहाजस्य धीमतः ।
धर्मसङ्क्रमणश्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥”

सङ्क्रान्तः, त्रि, (संक्रान्तिरस्यास्तीति । अच् ।)
संक्रान्तिविशेषः । यथा,—

“असङ्क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुट स्यात्
द्विसंक्रान्तमासः चयाख्यः कदाचित् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(स + क्रम + क्त ।) प्राप्तः । गतः । क्रामत-
धनादि । यथा । स्त्रीसङ्क्रान्तधनस्य स्त्रीधनत्वा-
भावात् अधिकारविशेषस्यात्र वचनादप्राप्त्या-
काङ्क्षया कल्पने सादृश्यात् स्त्रीसङ्क्रान्तधन-
मात्रस्य पूर्व स्वामिदायादरूपोऽधिकारी कल्प-
नोय एतदर्थं पत्नीपदस्य स्त्रीलक्षकत्वमिति
भावः । इति दायभागटीकाया श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारः ॥

सङ्क्रान्तिः, स्त्री, (सं + क्रम + क्तम् ।) राशन्-
तरसंयोगानुकूलव्यापारः । यथा,—

“नाडौनघचदिवसे रविभौमशनेश्वरा ।
सङ्क्रान्ति यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रविसंक्रान्तिर्यथा । भविष्यमाख्यज्योतिषेषु ।

“मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः ॥”

मृगो मकरः । गोलो राशिक्रमम् ।

“धनुर्भिद्युनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।
दृषद्विचकसि द्वेषु कुम्भे विष्णुपदौ स्मृता ॥”

देवोपुराणम् ।

“यावद्दि शकला भुक्तास्तम् पुण्य चोत्तरायणे ।
निरशे भास्करे दृष्टे दिनान्त दक्षिणायने ॥

अर्द्धरात्रे त्वसं पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।
अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेय चापरेऽहनि ॥

स पूर्णे चार्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा ।
मानार्द्ध भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

सम्पूर्णं तूमयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि ।

संक्रान्तिः

पडशीतिमुखेऽतीते हृत्ते च विपुवहये ॥
 भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
 आदौ पुण्य विज्ञानौयात् यद्यभिन्ना तिथि-
 भवेत् ॥”
 विशकला विशतितमौ कला संक्रान्तिचण्डू
 यावद्भवति तावत् पुण्यम् । निरशेऽशून्यं
 स क्रान्तिकाले हि भास्करोऽशरहितो भवति
 तस्मिन् दृष्टे दिवेति यावत् । दिनश्च दिनकर-
 कारसंस्कृतास्ति शत्राडिका इति ज्योतिर्विदः ।
 तदन्त तन्ममासि यावत् तावत् पुण्यम् । तथा
 च हृहृहृशिशः । त्रि शत्रुर्कटके नाड्यो मकरे
 विशति स्मृता । नाड्यो दण्डः ।
 “उत्पलाहपल पक्षा विपलात्तु पल नयेत् ।
 पलात्पक्षा नयेत्ताडो तत्पक्षा तु रवेर्दिनम् ॥”
 इति सिद्धान्तसन्दर्भोत् ॥
 ततश्च देवीपुराणवृहृहृशिशयोरैकवाक्यतया
 कलानाड्यो पर्यायता ॥३॥ रात्रिस क्रमणे
 त्वाह अर्द्धरात्रे त्विति असम्पूर्णं कलान्यून-
 ष्च रात्रे ।
 “कलान्यूनार्द्धरात्रे तु यदि स क्रमण भवेत् ।
 तदहः पुण्यमिच्छन्ति गार्गागालवगोतमा ॥”
 इति कल्पचिन्तामणिवर्षकल्पधृतगर्गवचनात् ।
 कालकौमुद्याश्च गालवेत्यत्र हारीत इति पाठः ।
 ततश्च कलान्यूनार्द्धरात्राभ्यन्तरे द्वादशस्त्रेव
 संक्रान्तिषु अनागत नागत स क्रमणेन यत्र
 दिवा तदेव पुण्य पुण्यजनकम् । तत्तु पूर्वं दिन
 तदेव स क्रान्तेरनागतत्वसंभवान् । तेन स क्र-
 मणकालादूर्वागिव दिवापराहं स्नानादिकं
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । अर्द्धरात्रे व्यतीते कालाधिकार्द्ध-
 रात्रे व्यतीते । स पूर्णं अर्द्धरात्रे रात्रिमध्य-
 कलयो । कलान्यूनार्द्धरात्रे त्विति वचना-
 नन्तर भुजवलाभौमे ।
 “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा स क्रमते रविः ।
 तदोत्तरदिनं ग्राह्यं स्नानदानजपादिषु ॥
 अर्द्धरात्रे तु स पूर्णं यदा स क्रमते रविः ।
 प्राहुर्दिनहय पुण्यं त्यक्त्वा मकरककटी ॥”
 इति वचनाभ्या तथा प्रतीतेः । कालविवेके
 कालकौमुद्याश्च शातातपजावालौ ।
 ‘पूर्णं चेदर्द्धरात्रे तु रविस क्रमण भवेत् ।
 प्राहुर्दिनहय पुण्यं त्यक्त्वा मकरककटी ॥”
 एतयोर्व्यवस्था आह कालसाधवौये भविष्यो-
 त्तरीयम् ।
 मिथुनात् कर्किसं क्रान्तिर्यदि स्यादशमालिनः ।
 पदाशे वा निशीथे वा कुर्याद्दहनि पूर्वत ॥
 कार्मुकन्तु परित्यज्य भूष स क्रमते रविः ।
 प्रभात वाहं रात्रे वा स्नानं कुर्यात् परेऽहनि ॥”
 ततश्च रात्रिमध्यदण्डइत्यात्मकार्द्ध रात्रसंक्रान्ता-
 बुदयेऽस्तमयेऽपि वा इत्यनेन उदयोपक्रमसंस्त-
 मयान्तश्च मानार्द्धं पुण्यम् । एवञ्चोभयदिने
 पुण्यकाले पूर्वं दिनाकरण एव परदिने ।
 ख. कार्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्ने चापराह्नि-
 कम् ।

२१४
 संक्रान्तिः

न हि प्रतीचते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥”
 इति लिङ्गपुराणात् भोचधर्माश्च ॥
 तत्रापि दक्षिणायने पूर्वदिनार्द्धमात्रमिति
 विशेषः । उत्तरायणे परदिनार्द्धमात्रमिति
 विशेषः । मानार्द्धमिति भास्करे भास्करोप-
 लक्षिते काले दिवेति यावत् तस्मिन् स क्रमणे
 ऽपि मानार्द्धं पुण्यम् । एतच्च विपुवपडशीति-
 विषयम् । अयनकालयोः पूर्वमुक्त्वात् विष्णु-
 पदाश्रीभयतः षोडशकलाणां पञ्चदशनाडि-
 कानां वा पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनेन वक्ष्य-
 माणत्वात् । तेन दिवास क्रमण एवायनादित्वेन
 पुण्यकाले विशेषः । रात्रिस क्रमणे तु अर्द्ध-
 रात्रीयमकरककटीसं क्रमणव्यतिरिक्ते मर्वेया
 तुल्यवति । अपूर्णे शर्वरीदले कलान्यूनार्द्धरात्रे
 इत्यत्रापि मानार्द्धमित्यनुपपद्यते । दिवापुण्य-
 मिति यत् प्रागुक्तं अत्र तदेव मानार्द्धत्वेन
 विशेषितमित्यनुपपद्यते । एवमुदयास्तमये
 यस्मानार्द्धं पुण्यं तत् किमेकदिने दिनयोर्व्वेति
 तत्राह स पूर्णं तूभयोरिति उभयोः पूर्वापर-
 दिनयोर्मानार्द्धं पुण्यं तेन पूर्वं दिनस्यास्तम-
 यपर्यन्त परदिनस्य उदयमारभ्य मानार्द्धं
 पुण्यमित्यर्थः । अतिरिक्ते अर्द्धरात्रात् परत
 स क्रमणे परेऽहनि मानार्द्धं पुण्यमित्यनुप-
 पद्यते । मानार्द्धन्तु प्रहरहयम् ।
 “अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
 ऊह स क्रमणे भानोरुदयात् प्रहरहयम् ।
 पूर्णार्द्धरात्रसं क्रान्तौ हे दिनाहं तु पुण्यदे ॥”
 इति स वत्सरपदोपगङ्गावाक्यावलीधृतवर्षाश-
 षीरधर्मावचनेकवाक्यत्वात् ।
 “अर्द्धरात्रादधर्षैव दिनाह स्योपरि क्रिया ।
 ऊह स क्रमणे भानोरुदयात् प्रहरहयम् ॥”
 इति भोजराजकल्पचिन्तामणधृतैकवाक्यत्वाच्च
 अध पूर्वं ऊह परत । क्रिया स्नानादिका ।
 एवञ्च गगवचनस्यतदहृरिति यामहयपरम् ।
 अन्यथा मूलभूतस्यन्तरकल्पनापत्तेः । एवञ्च
 पडशीतिमुखेऽतीते इत्यादि दिवास क्रमण-
 विषयम् । तेन दिवा पडशीतिस क्रमणे भूते
 भविष्यन्मानाह पुण्य एव विषुवहयेऽपि ।
 दिवोत्तरायणेऽपि भविष्यद्दिशतिदण्डाना
 पुण्यत्वम् । अत्रोत्तरायणस्य पृथगभिधानात्
 अयन इति पद दक्षिणायनपर गोवलीवर्द्धन्या-
 यात् । तेन दिवा दक्षिणायने भविष्यति भूत-
 त्रिशङ्खाना पुण्यत्वम् । एवञ्च पडशीत्या-
 दिव्यव्यवकाशमलभमानम् ।
 “अर्वाक् षोडश विज्ञया नाद्यः पश्चाच्च
 षोडश ।
 कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्व्विद्विंशतिपरिकीर्त्तित ॥”
 इति शातातपोयम् ।
 “अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृता ॥”
 इति देवीपुराणोयश्च वचनं दिवा विष्णुपदौ-
 विषयम् । अतएव नावालिबृहृहृशिशौ ।
 “पुण्याया विष्णुपथाश्च प्राक् पश्चादपि षोडशा”

संक्रान्तिः

अर्द्धरात्रे विशेषमाह आदावित्यादि । अर्द्धरात्र-
 संक्रान्तावादौ पूर्वदिन एव मानार्द्धं पुण्यम् ।
 यद्यभिन्ना संक्रान्तिकाले पूर्वदिने च एकैव
 तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे सक्रमणे यदुभयदिन-
 मानार्द्धं पुण्यमुक्तं तद्विद्वदिति विषयम् । अतीते
 पुनरर्द्धरात्रे पूर्वणाडा तिथ्यभेदेऽपि परदिनस्यैव
 पूर्वार्द्धं पुण्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ एवञ्च रात्रि-
 संक्रान्तौ दिन एव पुण्यत्वाभिधानात् ।
 “राहुदर्शनसं क्रान्तिविवाहाख्यहर्षाहपु ।
 स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काभ्यत्रतेषु च ॥”
 इति देवलेन दिनसंक्रमणस्य रात्रिप्रविष्टपुण्य-
 कालाशे संक्रान्तिनिमित्तेन स्नानदानादि
 विधीयते इति ॥ * ॥ यत् ।
 “मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता सं क्रान्तिः सप्तधा नृप
 मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदो मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रं ध्वाङ्गीं विज्ञानीयादुग्रं घोरा प्रकीर्त्ता
 चरे महोदरो प्रेया क्रूरैश्चैव राक्षसी ।
 मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितैस्तु स क्रमे ॥”
 इत्येतैर्द्वादशस्त्रेव सं क्रान्तिषु भ्रुवादिनचक्र-
 योगान्मन्दादिरूपतया सप्तधाभिन्नासु ।
 “त्रि चतुः पञ्च सप्ताह नव द्वादश एव च ।
 क्रमेण घटिका स्तोतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥”
 इति देवीपुराणे एव विचतुरादिघटिकानां
 पुण्यत्वमुक्तं तद्विवासात्रोस्तत्तत्कालोपदेशात्
 अथकाशमलभमानं सन्ध्याहयसंक्रान्तिविषयमि-
 ति समयप्रकाशः ॥३॥ भ्रुवादिगणस्तु दौर्पिकायाम्
 “उग्रं पूर्वमघान्तकां ध्रुवगणस्त्रोत्तराणि
 स्वभू-
 र्वातादित्यहरितय चरगण पुथाश्विहस्ता
 लघु ।
 चित्रामित्ररुगान्यभ मृदुगणस्तौष्योऽहि-
 रुद्रेन्द्रयुक्
 मिथ्योऽग्नि सविशाखभ शुभफलाः सर्वस्वकुल्य
 गणा ॥”
 अन्तको भरणी । स्वभू रोहिणी । वातादित्य-
 हरितय स्वातो पुनर्वसु श्रवणा धनिष्ठा
 शतभिषा । अमरुगान्यभ अनुराधा मृगशिरा-
 रेवत्य । अहिरुद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा
 ज्येष्ठा मूला । अग्निः कृत्तिका । कल्पतरुस्तु ।
 क्रमेण यथासंख्येन एता घटिकास्तत्पुण्यं तस्य
 सक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
 सुख्यम् ।
 “तृटे सहस्रभागो य स कालो रविस क्रमः ।
 इत्युक्तसंख्यसंक्रमकालोऽनुष्ठानजन्यपुण्य-
 समपुण्यहेतव इत्याह । ऋटिस्तु ।
 “लघुचरचतुर्भागस्तुटिरित्यभिधायते ।
 ऋटिहय लघु प्रोक्ता निमेषस्तु लघुहयम् ॥”
 इति स्मृत्युक्ता ॥
 एतदेव मत युक्तम् । अतएव देवलेन ।
 “या याः सन्नहिता नाद्यस्तास्ताः पुण्यतमा
 स्मृता ।”

संक्रान्तिः

इत्युक्तम् । एवञ्चेता घटिकाः पुण्यतमा' माना-
र्हादिकन्तु पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्देत्यादि न
सन्ध्यासंक्रान्ति विषयकमिति । सन्ध्यासंक्रान्ति-
विषयत्वे पारमार्थिकमित्यनुपपत्ते । पुण्य-
मित्यनेनैव सिद्धिः । पारमार्थिकमित्यत्र कल्प-
तरुव्याख्यानावलोकनात् रविसंक्रम इति
पाठकल्पनं कल्पनमेव । समयप्रकाशकतापि
तथा पठितत्वात् । ज्योत्स्नवाहनाऽपि काल-
विवेके ।

“अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्न प्रकोर्तितम् ।
रात्री स क्रमणे भानोर्दिनाहं स्नानदानयोः ॥”
इति बृहहृदिष्टादिवचनपर्यालाचनया दिवा-
संक्रान्तौ दिनमात्रं पुण्यं पुण्यतरास्तु विशेष
विहिता नाद्य इत्याह । अतएव तद्दृष्टजा-
बालिबृहस्पतिशातातपवचनमपि सङ्गच्छते ।
यथा,—

“वर्तमाने तुलामेषे नाद्यस्तुभयतो दश ॥”
कालमाधवीयेऽपि । अङ्गीत्यभिधाय प्राशस्य-
तारतम्यमुक्तम् । एवञ्च दिवासंक्रान्तौ कृत्स्न
दिनं पुण्यं षडशीतिमुखेऽतीति इति वचनं
पुण्यतरपरम् ॥*॥ ननु देवौपुराणे दिवा-
रात्रयोः संक्रमणे विशिष्यकालाभिधानात्
सन्ध्यासंक्रान्तेः कः काल इति चेत् ।

“त्रिशन्मुहूर्त्तं कथितमहोरात्रन्तु यन्मया ।”
इति विष्णुपुराणेन सन्ध्यायोः पृथगनुपादानात्
दिवारात्रिसम्बन्धित्वान्मुहूर्त्तार्हेन तयोरन्तर्भाव
तथा च दत्तः ।

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्येन च त्रिवर्जितः ।
सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”
योगियाज्ञवल्करः ।

“ज्ञासहस्री च सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ज्ञासे हृद्वी समा-
स्मृता ॥”

वराहः ।

“अर्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका
यावत् ॥”

तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्होदय यावत् ॥”
अतएव केनापि मुनिना नानादेशीयसंज्ञ-
कारेण च सन्ध्यासंक्रान्तित्वेन विशेषो नाभि-
हितः ॥ * ॥ * ॥ तदयं स क्षेपः । दिनसंक्र-
मणे कृत्स्नं दिनं पुण्यम् । षडशीतिमुखेऽतीति
इत्याद्युक्तं पुण्यतरः । मन्दा मन्दाकिनोत्थादि-
रूपेण त्रिचतुरादिघटिकाः पुण्यतमा ॥

‘दिनहृत्तोत्तरायणादिविहितविशतिदण्डादोना
रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्र-
मणे तु कलान्यूनप्रथमार्द्धरात्रगते तद्विषयौ-
शेषयामहयं पुण्यम् । कलाहयात्मकमध्यरात्र-
गते तद्विषयौयतिथिरभेदे तद्विषयौशेषयामहयं
पुण्यम् । भेदे तु तद्विषयौशेषयामहयं पर-
दिवसौयाद्ययामहयञ्च पुण्यम् । उभयदिने
पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने
तद्विहितं कार्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्द्विचिणा-

संक्रान्तिः

यने तद्विषयौशेषयामहयं उत्तरायणे तु पर-
दिवसौयाद्ययामहयं पुण्यमिति । मध्यरात्रीय-
कलोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य-
यामहयं पुण्यमिति । सन्ध्यासंक्रमणे तु दिन-
दण्डेदिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थिति ॥*॥*॥
ब्रह्मपुराणे ।

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा मंक्रमते रविः ।
महाजया तदा प्रोक्ता सप्तमी भास्करप्रिया ॥
स्नानं दानं तपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
सर्वं कोटौगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा ॥”
अत्र ।

“भासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वं शः ॥”
इत्यनेन प्राप्तित्युक्ते खे तद्विशेषणत्वेन महा-
जया इत्युक्ते ख्यम् । संज्ञाविधेरितदेव प्रयोजनं
यत्तया निर्देश इत्युक्तत्वात् । एवञ्च संक्रान्ति-
विशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विषुवाद्यु-
क्तेखोऽपि ॥ * ॥ स्कान्दे ।

“एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्ति-
सञ्ज्ञकाः ।

नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसंज्ञिता ॥
अश्रद्धयापि यद्दत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः ।
अकालेऽपि हि तत् सर्वं सत्यमचयता व्रजेत् ॥”
मात्स्ये ।

“अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदेषु च ।
षडशीतिसहस्रन्तु षडशीत्यासुदाहृतम् ॥
शतमिन्दुचये पुण्यं सहस्रन्तु दिनचये ।

विषुवे शतसाहस्रमा का-मा-वैश्वनन्तकम् ॥”
आ-का-मा-वैषु आषाढाकार्तिकौमाघौ-
वैशाखौपूर्णमासु । देवौपुराणे ।

“रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः ।
सप्तजन्मस्वसौ रोगो निह्नं नक्षीपजायते ॥” * ॥
दीपिकायाम् ।

“नाडोनक्षत्रदिवसे रविभौमशनेश्चरा ।
संक्रान्तिः यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते ॥
गोमूत्रसर्षपैः स्नानं सर्वोषधिजलेन च ।

विश्वह काञ्चन दद्यान्नाडोदोषोपशान्तये ॥
नाडोनक्षत्राणि चाद्यदशषाडशाष्टादशत्रयो-
विशतिपञ्चविशतयः । रत्नमालायाम् ।

“तारावद्वादिन्दुरथेन्दुवीर्या
द्विवाकरः संक्रममाण उक्तः ।
ग्रहाश्च सर्वे सवितुर्बलेन
महौसताद्या क्रमशः प्रशस्ताः ॥” * ॥

संक्षरप्रदौपे ।

“धूसूरज्जलैः स्नायात् संक्रान्तिशान्तये
तथा सर्वोषधीभिश्च विष्णुमन्त्राश्च स जपेत् ॥
यदाङ्गि मेषसंक्रान्तिस्तुलासंक्रमणं निश्चिः ।
तदा प्रजा विवर्हन्ते घनधान्यसमृद्धिभिः ॥

कुजाकशनिवारिणं महासंक्रमणं यदा ।
तदा भवेत् प्रजानाशो दुर्भिक्षादिभयं महत् ॥”
षट्त्रिंशत्तनिगमौ ।

“संक्रान्त्या पञ्चदश्याञ्च द्वादश्याश्चाहवासरे ।
वक्ष्ये न पौड्येत्तत्र न च चारेण योजयत् ॥

संक्रान्तिः

संक्रान्त्याश्च त्रयोदश्या पञ्चान्ते नवमोदिने ।
सप्तम्या रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥”
शातातपः ।

“रविवारेऽर्कसंक्रान्त्या षष्ठ्या वै सप्तमीतिथौ ।
आरोग्यकामस्तु नरो निम्बपत्रं न भक्षयेत् ॥” * ॥
कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्वस्वै च ।

“चैत्रे मासि च सम्पूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः ।
आरोग्याय क्षुद्रोमूलं संक्रान्त्या तत्र कारयेत् ॥”
पूजामन्त्रः ।

“घण्टाकर्णं महावीरं सर्वव्याधिविनाशनं ।
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ॥”
शिवपुराणे ।

“घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीव-
वक्ष्यते ॥” * ॥

कृत्यचिन्तामणौ ।

“मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽन्ति मेपगते रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”
संक्षरप्रदौपे तूत्तरार्धे ।

“मेघस्थे च विधौ तस्य नास्यङ्गि विषजं भयम् ॥”
स्मृतिः ।

“मेघादौ शक्तवो देवा वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”
वारिदानमन्त्रः ।

“एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवान्तकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथा ॥
वैशाखे यो घटं पूर्ये सभोज्यं वै हिजन्मने ।
ददात्यभुक्ता राजेन्द्र स याति परमा गतिम् ॥”

पूर्णं जलेनेति शेषः । महार्णवे ।
“यो ददाति हि मेपादौ शक्तं नृन्मूघटान्वितान्
पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
विप्रेभ्यः पादुके क्वत्र पितृभ्यो विषुवे शुभम् ॥”
पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य इत्यर्थः । अत्र विषुवस्य
पुण्यविशेषजनकत्वेन विवक्षितत्वात् मेपादाविति
विषुवसंक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालह-
यकल्पनापत्तेः ॥ * ॥ कर्मोपदेशिन्या व्यासः ।

“संक्रान्त्या पञ्चयोरन्ते द्वादश्याश्चाहवासरे ।
सायसन्ध्या न कुर्वीत कृते च पितृहा भवेत् ॥”
देवौपुराणे ।

“अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदशं स्मृताः ।
सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र ग्रहाणां सक्रमे रवे ॥
पुण्यपापार्वाभागेन फलं देवौ प्रयच्छति ॥”
भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः । पुण्यपाप-
विवेचने विश्वामित्रः ।

“यमार्याः क्रियमाणं हि शसन्त्यागमवेदिभिः ।
संक्षरं य विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥”
आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति संखन्धः ।
तान्त्रिकास्तु ।

“विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्मो लक्ष्यते ॥”
अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदानदर्शनात्
संक्रमणपुण्यकाल एव स्नानादिवत्तैलादित्याग-
एवमेव गुरुचरणाः । एकादशौपकारणोक्त-
संक्रान्त्युपवासस्य व्रतत्वेन भावरूपत्वात् भाव-

त्रितय करपादेषु पयोविषुवभक्रमात् ॥
 मान मूर्ध्नि मुखे चैव हृदये सुखसम्भव ।
 दो. पदोदचयोर्भोगस्त्रासच्च वामयोः स्वभे ॥
 इति जलविषुवचक्रफलम् ॥ * ॥
 “शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हृदये च त्रयम् ।
 हृदि पञ्च शशी नामी गुदे च पादयो रसा ।
 उत्तरायणभाज्ज्येय स्वनक्षत्रस्थिते. फलम् ॥
 शीर्षेऽर्धलाभो वदने सुखानि
 दक्षे करेऽङ्गुली हृदये च सौम्यम् ।
 नामी शभ वामकरेऽर्धनागो
 गुह्ये भय वामपदे प्रयास ॥”
 इत्युत्तरायणचक्रफलम् ॥ * ॥
 “शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हृदयो ।
 अष्टौ पादहृदयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनभक्रमात् ॥
 शीर्षे मानं मुखे विद्या हृदये वित्तसम्पद्य ।
 प्रवास स्यात् करं वामं भिन्नानाभय दक्षिणे ।
 निष्फल वामपादे च किञ्चिन्नाभय दक्षिणे ॥”
 इति दक्षिणायनचक्रफलम् ॥ * ॥
 “ऋत्ने सक्रमण यत्र विष्णुपद्या मुखे च तत् ।
 चत्वारि दक्षिणे वाह्ये त्रीणि पदहृदये ॥
 चत्वारि वामपादौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् ।
 अन्त्याहं य इय योज्य मूर्ध्नि द्वौ चैकक
 गुदे ॥
 रोगो भोगस्तथा यान वन्धन लाभ एव च ।
 ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात् ॥”
 इति विष्णुपदोचक्रफलम् ॥ * ॥
 “मुखे चैक करे वेदा पादयुग्मे द्वयं द्वयम् ।
 क्रोडे वाणस्तः वेदा करे सत्येतरेऽपि च ॥
 द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा ।
 द्वयञ्चैव तथा गुह्ये पङ्कशौल्या स्वभे स्थिते ॥
 मुखे दुःख करे लाभ पादयोर्भ्रमणं हृदि ।
 कान्ता स्याद्वन्धन वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयभे
 नृणाम् ॥
 सम्मान नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके ।
 गुह्ये चैव भवेन्मृत्यु पङ्कशौल्येऽपि फलश्रुति ॥”
 इति पङ्कशौल्यचक्रफलम् ॥ * ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 सङ्ग्राम, पु. (स + क्रम + घञ् ।) दुर्गसञ्चर ।
 इति हेमचन्द्र ॥
 सङ्क्लेद, पु. (स + क्लिद् + घञ् ।) आर्द्राभास ।
 (यथा, हरिवंशे । ५३ ।
 “अनया सह जाङ्गल्या मोदमानो ममाश्रया ।
 इमं सलिलसङ्क्लेदं विस्मरिष्यास सागर ॥”)
 सङ्ग्रा, स्त्री, (सम्यक् ख्यायतेऽनेति । स + ख्या +
 बाहुलकात् क ।) युद्धम् । इत्यमर ॥ (यथा,
 गौतायाम् । १ । ४६ ।
 “एवमुक्त्वाऽर्जुन सख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥”
 सङ्ग्रेये, त्रि ॥
 सङ्ग्रेयता, स्त्री, सङ्ग्रेयत्वम् सङ्ग्रेयता । सङ्ग्रे-
 यत्वात् भावे तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 सङ्ग्रा, स्त्री, (स ख्यायतेऽनेति । स + ख्या +
 अङ् । टाप् ।) बुद्धि । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रितय करपादेषु पयोविषुवभक्रमात् ॥
 मान मूर्ध्नि मुखे चैव हृदये सुखसम्भव ।
 दो. पदोदचयोर्भोगस्त्रासच्च वामयोः स्वभे ॥
 इति जलविषुवचक्रफलम् ॥ * ॥
 “शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हृदये च त्रयम् ।
 हृदि पञ्च शशी नामी गुदे च पादयो रसा ।
 उत्तरायणभाज्ज्येय स्वनक्षत्रस्थिते. फलम् ॥
 शीर्षेऽर्धलाभो वदने सुखानि
 दक्षे करेऽङ्गुली हृदये च सौम्यम् ।
 नामी शभ वामकरेऽर्धनागो
 गुह्ये भय वामपदे प्रयास ॥”
 इत्युत्तरायणचक्रफलम् ॥ * ॥
 “शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हृदयो ।
 अष्टौ पादहृदयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनभक्रमात् ॥
 शीर्षे मानं मुखे विद्या हृदये वित्तसम्पद्य ।
 प्रवास स्यात् करं वामं भिन्नानाभय दक्षिणे ।
 निष्फल वामपादे च किञ्चिन्नाभय दक्षिणे ॥”
 इति दक्षिणायनचक्रफलम् ॥ * ॥
 “ऋत्ने सक्रमण यत्र विष्णुपद्या मुखे च तत् ।
 चत्वारि दक्षिणे वाह्ये त्रीणि पदहृदये ॥
 चत्वारि वामपादौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् ।
 अन्त्याहं य इय योज्य मूर्ध्नि द्वौ चैकक
 गुदे ॥
 रोगो भोगस्तथा यान वन्धन लाभ एव च ।
 ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात् ॥”
 इति विष्णुपदोचक्रफलम् ॥ * ॥
 “मुखे चैक करे वेदा पादयुग्मे द्वयं द्वयम् ।
 क्रोडे वाणस्तः वेदा करे सत्येतरेऽपि च ॥
 द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा ।
 द्वयञ्चैव तथा गुह्ये पङ्कशौल्या स्वभे स्थिते ॥
 मुखे दुःख करे लाभ पादयोर्भ्रमणं हृदि ।
 कान्ता स्याद्वन्धन वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयभे
 नृणाम् ॥
 सम्मान नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके ।
 गुह्ये चैव भवेन्मृत्यु पङ्कशौल्येऽपि फलश्रुति ॥”
 इति पङ्कशौल्यचक्रफलम् ॥ * ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 सङ्ग्राम, पु. (स + क्रम + घञ् ।) दुर्गसञ्चर ।
 इति हेमचन्द्र ॥
 सङ्क्लेद, पु. (स + क्लिद् + घञ् ।) आर्द्राभास ।
 (यथा, हरिवंशे । ५३ ।
 “अनया सह जाङ्गल्या मोदमानो ममाश्रया ।
 इमं सलिलसङ्क्लेदं विस्मरिष्यास सागर ॥”)
 सङ्ग्रा, स्त्री, (सम्यक् ख्यायतेऽनेति । स + ख्या +
 बाहुलकात् क ।) युद्धम् । इत्यमर ॥ (यथा,
 गौतायाम् । १ । ४६ ।
 “एवमुक्त्वाऽर्जुन सख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥”
 सङ्ग्रेये, त्रि ॥
 सङ्ग्रेयता, स्त्री, सङ्ग्रेयत्वम् सङ्ग्रेयता । सङ्ग्रे-
 यत्वात् भावे तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 सङ्ग्रा, स्त्री, (स ख्यायतेऽनेति । स + ख्या +
 अङ् । टाप् ।) बुद्धि । इति राजनिर्घण्टः ॥

विचारणा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
 २ । ५७ । ७ ।
 ‘यो वेत्ति मख्या निकतौ विधिज्ञ-
 थं शस्त्रवित्र. कितवोऽन्नासु ।
 महामतियञ्च जानाति द्यूत
 स वै सर्वं मङ्गते प्रक्रियासु ॥”)
 एकत्वादि । इति मैदिनी ॥ ‘सङ्ग्रेये, त्रि ।
 यथा,—
 “विपणो विक्रय मङ्ग्रा मङ्ग्रेये द्वादश त्रिषु
 विशत्याद्या सदैकत्वे सर्वा’ सङ्ग्रेयसङ्ग्रेयो ॥
 सङ्ग्रेयो द्विवहुत्वे स्तस्त्रासु चानवते स्त्रिय ।
 पङ्क. शतसङ्ग्रेयादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥”
 इति चामर ॥
 “द्वादश दशश्रुतिपर्यन्तं अष्टादश यावत् एका-
 दिका’ सख्याशब्दा मध्येये द्वये वर्तन्ते । त्रिषु
 निङ्गेषु तेन सख्यासख्येययो सामानाधिकरक्षेण
 हृत्ति । यथा एका शटी एक पट एक
 कुण्डम् । हि शब्दो अवधारणे सख्येय एव न तु
 संख्यायामित्यर्थः । तेन घटा दश इति साधुर्न
 घटाना दशेति । किन्तु हेमकयोर्द्विवचनैक-
 वचने इति सूत्रे हेमकयोरिति निर्देशात् सख्या-
 मात्रेऽपि सम्भव इति भाव्यम् । घटाना
 पञ्च इत्यपि स्यादिति सुभूति । वार्त्ताकुरिषा
 गुणसप्तयुक्ता इति वेद्यकम् । आङ्गशब्देन
 दशशब्दस्याव्ययीभावः । दशशब्दस्य त्रि-
 ङ्गत्वात् नपुमकत्वपक्षे क्लीवाद्देति पक्षे च तेन
 आदश आदशेति पाठः । विश । अष्टादश-
 परा विशत्याद्या सर्वा एव सख्या’ सख्याया
 सख्येये च नित्यमेकवचनान्ता भवन्ति यथा
 विशतिर्भावं गवा विशतिः । सख्या । इह
 मख्या सख्यान्तर अन्यथा पूर्वेषु विरोध
 स्यात् संख्या अर्थः अभिधेयो यस्य स स ख्यार्थः
 तत्र स ख्यार्थे विशत्यादौ स ख्याया सख्येये च
 सामानाधिकरण्यात् द्विवचनवहुवचने भवत.
 यथा हे विशती गाव’ गवा वा तिस्रो विश-
 तयो गाव’ गवा वा एव हे शते दश शतानी-
 त्यादि । अयमभिप्राय सदा विशत्यादीनाम-
 नाहृत्तिरेकैव विशतिरेकमेव शतमित्येव स्यात्
 तदा पूर्वेषु एकवचनान्तैव यथोक्त विशति-
 गाव’ गवा विशतिरिति । यदा विशत्यादे-
 राहृत्तिर्विशतिर्द्वय शतद्वयमित्येव स्यात् तदा
 अनेन द्विवचनवहुवचनान्ता स्यात् यथोक्त
 हे विशती तिस्रो विशतय । अतएव परे
 परिभाषन्ते । विशत्यादेरनाहृत्तौ बहुत्व-
 ऽप्येकवचन इति एकशेषात् हे विशती तिस्रो
 विशतय इत्यन्वेष्येऽपि । स्वमतेऽपि द्वादश
 स ख्याशब्दाव्यान्ता इत्युक्ते टेलीप इति सूत्रे
 विशतेस्त्रीस्वाङ्गाविति द्विवचनेनैव एकवचना-
 न्ताज्ञापकात् क्त्वानि इत्यनेन चाहृत्तौ
 द्विवचनसम्भवाच्चायमर्थोऽवगम्य । तासु
 स ख्यासु विशत्याद्या नवत्यन्त्या स्त्रीलिङ्गा
 भिन्नलिङ्गेनापि सामानाधिकरक्षे स्त्रिय एव

यथा विश्वत्वा 'पुरुषैः विशतिः कुलानीति विशति' श्रुतिरष्टाविशतियावत् एव त्रिशत् श्रुतिरष्टाविशदयावत् एव चत्वारिंशदादी । पङ्क्तिर्दशसङ्ख्या तामारभ्य परार्धान्त दश- गुणोत्तर दशगुणाधिक क्रमात् शतसहस्रादि भवति । क्रमादितिपदोपादानादयमर्थ एक दशगुणितं पङ्क्तिरुच्यते । दशपङ्क्तय शतम् । दशशतानि सहस्रम् । एव दशगुणित सहस्र- मयुतम् । एव लक्षनियुतादि त्रयेयम् । तथा च । ब्रह्माण्डपुराणम् ।

‘एक दश शतश्चैव सहस्रमयुत तथा । लक्षं नियुतश्चैव कोटिरुदमेव च ॥ इन्द्र खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मी च सागर । अन्य मध्य परार्द्धं दशसङ्ख्या यथाक्रमम् ॥’ शत तालव्यशकारम् । सहस्र द्विदन्त्यसकार- र्म् । इति भरत ॥३॥ न्यायमते अस्या गणनव्यवहारे कारणत्वम् । एकत्व नित्य- वस्तुनि नित्यम् । अन्यत्र अनित्यम् । द्वित्वादि- परार्द्धपर्यन्त अपेक्षाबुद्धेर्जायते । एव अपेक्षा बुद्धिनाशे तेषा नाश । पर्याप्तिसम्बन्धेन अने- काश्रये तिष्ठन्ति । यथा,—

“गणनव्यवहारे तु हेतु सख्या विधीयते । नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येषु नित्यमिच्छते ॥ द्वित्वादय परार्धान्ता अपेक्षा बुद्धिना मता । अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिता ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशश्च तेषा नाशो निरूपित । अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षा बुद्धिरुच्यते ॥” इति भाषापरिच्छेद ॥३॥

अपि च । श्रीमैत्रेय उवाच । “परार्द्धसख्या भगवन् । ममाच च यथा तु स । द्विगुणीकृतया त्रये प्राकृत प्रतिसङ्करः ॥ श्रीपराशर उवाच ।

स्थानात् स्थान दशगुणमेकस्माद्गुण्यते द्वज । ततोऽष्टादशमे भागे परार्द्धमभिधीयते ॥ परार्द्धद्वितय यत्तु प्राकृत प्रलयो द्विज । तदाव्यक्तोऽखिल व्यक्त सहेतौ लयमेति वै ॥” इति विष्णुपुराणे ६ अश्रे ३ अध्याय ॥

सङ्ग्रात, त्रि, (स + ख्या + क्त ।) कृतसङ्ग्राम् । तत्पर्याय । गणितम् २ । इत्यमर ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ३ ।

“रजोभिः समसख्याता पार्थिवैरह जन्तव । तेषा ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादय ॥”) सङ्ग्रान, क्ली, (स + ख्या + ल्युट् ।) सङ्ग्राम । ५ पूर्व ख्याधातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनु । ८ । ४०० ।

“मिथ्यावादी च सख्यान दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ प्रकाश यथा, भागवते ५ । १७ । १७ ।

“ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्व गुणसख्या- नायानन्तायाव्यक्त्याय नम इति ॥”

“सर्वेषा गुणाना स ख्यान प्रकाशो यस्मात् ॥” इति तत्र श्रीधरस्वामी ॥

सङ्ग्रावान्, पुं, (संख्या बुद्धिरस्यस्येति । मनुप् । मस्य वः ।) पण्डितः । इत्यमर ॥ (यथा, काशीखण्डे । ८२ । ८ ।

“रणाङ्गणे कृतान्तामः सङ्ग्रावाश्च सदोजिरे ॥”) सङ्ग्रायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥

सङ्ग्रेय, त्रि, (संख्यातु योग्यमिति । स + ख्या + यत् ।) सङ्ग्रायोग्यम् । तत्पर्याय । गण्यम् २ गणनीयम् ३ । इति जटाधरः ॥ गण्यम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । २५५ ।

“एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ग्रेयस्तस्य नैव यत् ॥”) सङ्ग, पु, (सङ्गमङ्गे + घञ् ।) मेलनम् । तत्पर्यायः । मेलक २ सङ्गम ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । ६७ ।

अम्बिका च यदा स्नाता नारी ऋतुमती तदा सङ्ग प्राप्य मुने पुत्रमसूतान्ध महाबलम् ॥”) रागः । यथा । “रागसङ्गौ तु गृह्यता ।” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे । १ । २७ ।

“अनन्तपुष्पस्य मधीर्हि चूते हिरफमाला सविशेषसङ्गा ॥” ॥) सङ्गदोषो यथा,—

“स मे समाधिर्जलवासमित्र- मत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः । परिग्रह सङ्गकृतो ममाय परिग्रहोत्याश्च महाविविक्ताः ॥” इति विष्णुपुराणे ४ अश्रे २ अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“अहोऽस्य दारस योगः कथ तमूर्ध्वरेतस । दृष्टा तयोश्च शृङ्गार मुनि कामो बभूव ह । जितेन्द्रियेऽसता सङ्गात् दोष सासर्गिको भवेत् ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे २ अध्याय ॥ अपि च ।

“असता सङ्गदोषेण को न याति पराभवम् । त्रिदशैवन्दितो वङ्गिर्मन्मना सहितो यथा ॥” इति चाणक्यम् ॥

किञ्च । “यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्जते । उपहासाय किं न स्यादसङ्गो मनोषिणाम् ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सङ्गणिका, स्त्री, अप्रतिरूपकथा । इति त्रिकाण्ड- शेषः ॥

सङ्गत, क्ली, (स + गम् + क्त ।) सौहार्दम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, कुमारे । ५ । ३८ । “यत सता सन्नतगान्नि । सङ्गत मनोपिभि सासपदौनमुच्यते ॥”) युक्तियुक्तावाक्यम् । इति भरतः ॥ तत्पर्याय । हृदयङ्गमम् २ ॥ इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥ (मौर्य- वशौयनृपतिविशेषे, पु । यथा, भागवते । १२ । १ । १२ ॥

“सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशः सुत ॥”) सङ्गतिः, स्त्री, (सं + गम् + क्तिन् ।) सङ्गमः । ज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ न्यायमते । अनन्त र्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो द्वयर्थः । सा च षोढा । प्रसङ्गः १ । सङ्गतित्वे सति उपोद्घातादिभिन्नः । यथा सामान्यलक्ष- णाया प्रसङ्गसङ्गतिः । उपोद्घात २ । निर्दि- ष्टोपपादकत्वम् । यथा परामर्शप्रवर्तकज्ञाने च उपोद्घातसङ्गतिः । हेतुता ३ । यथा । प्रत्यक्ष- प्रमाणे हेतुतासङ्गतिः । अवसरः ४ । अनन्तर- वक्तव्यत्वम् । यथा । उपमाने अवसरसङ्गतिः । निर्व्वाहकम् ५ । कारणतानिनिर्व्वाहक कार्यत्वम् यथा । अनुमाने कार्यतासङ्गतिः । एककार्य- त्वम् ६ । एककार्यकारित्वम् । यथा हेत्वाभासे एककार्यकारित्वसङ्गतिः । इति अनुमितिग्रन्थे जगदीशतर्कालङ्कारः ॥ (मेलनम् । यथा, मोह- सुहरे । ६ ।

“क्षमिह सज्जनसङ्गतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका ॥” युक्तिः । यथा,—

“त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः । सङ्गत्या नापराधीति राज्यमेतदनायकम् ॥” इति रामायणे । २ । ७६ । ३ ॥

सङ्गमः, पु, क्ली, (स + गम् + “ग्रहदृष्टनिश्चि- गमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) सङ्गः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । “सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या । सङ्गमे सेव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय [विरहे ॥”) नद्यादिमेलकः । इति पुंनपु सकलिङ्गस ग्रह- टीकाया भरतः ॥ स्त्रीपु सोमिथुनीभावः । स त्रिविधः । प्रथमः १ । मध्यमः २ । उत्तमः ३ । यथा,—

“त्रिविध तत्समाख्यात प्रथम मध्यमोत्तमम् । अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रिया । कटाक्षावेक्षण हास्य प्रथम साहस स्मृतम् ॥१ प्रेरण गन्धमाख्याना धूपभूषणवाससाम् । प्रलीभनक्षान्नपानैर्मध्यम साहस स्मृतम् ॥२॥ सहासन विविक्तेषु परस्परसमाश्रय । केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक्स ग्रहण स्मृतम् ॥” ३ ॥ इति मिताक्षराधृतव्यासवचनम् ॥

सङ्कर, क्ली, (स गौर्यते इति । स + गृ + अप् ।) शमीहृत्फलम् । इति मेदिनी ॥

सङ्कर, पु (स गृणन्ति शब्दायन्ते वीरा यत्र । स + गृण्ये + अप् ।) युद्धम् । (यथा, कथा- सरिकागरे । ३१ । ८३ । “सङ्कटे हि परीक्षन्ते प्राज्ञा शूराश्च सङ्करे ॥”) आपत् । अङ्गोकारः । (यथा, रघुः । ५ । २६ । “तथेति तस्या वितथ प्रतीतः प्रत्यग्रहीत् सङ्करमग्रजन्मा ॥”) स वित् । इत्यमरः ॥ क्तियाकारः । विषम् । इति मेदिनी ॥

सङ्गीतं

सङ्गव', पु, (सङ्गता' गावो दोहनाथं यत्र । निपातनात् साधु. १) प्रातःकालात् पर मुहूर्त्त-
त्रयम् । यथा,—

“प्रातः कालो मुहूर्त्तास्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिसुहृत्त' स्यादपराह्णस्ततः परम् ।
सायाह्नस्त्रिसुहृत्त' स्याच्छाह तत्र न कारयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७६ । ३ ।

“उतायात सङ्गवे प्रातरङ्गो
मध्यन्दिन उदिता सूर्यस्य ॥”

“अङ्गोद्देशा त्रेधा पञ्चदशधेति समाना विभागा
सन्ति इह पञ्चधा विभाग आत्त' उतापिचायात
आगच्छत कदा सङ्गवे सङ्गवकाले । सङ्गच्छन्ते
गावो दोहनभूमि यस्मिन् काले स सङ्गव ।
रात्रपरकाले हि गावो वने हिमलक्षणानि
भक्षयित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्त्तन्ते ॥”
इति तद्भाष्ये सायण ॥

सङ्गौ, [न्] त्रि, (सङ्गोऽस्यास्तीति । इनि ।)
सङ्गविशिष्ट । यथा,—

“आमृत्युतो नैव मनोरथाना-
मन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य !
मनोरथासक्तिपरस्य चित्त
न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥”

इति विष्णुपुराणे ४ अश्रे २ अध्यायः ॥

सङ्गीतं, स्त्री, (स + गे + क्त ।) प्रेक्षणाद्यन्वय-
गीतवाच्यम् । यथा, हेमचन्द्र ।

‘गीतवाच्यन्वयत्रयं नाव्य तीर्थैत्रिकञ्च तत् ।
सङ्गीतं प्रक्षणाद्यन्वयं शास्त्रोक्ते नाव्य-
धर्मिका ॥”

नृत्यगीतवाच्यस्य शास्त्रम् । तत्तु सोमेश्वरभरत-
हनुमत्कल्पिनाथमतभेदात् चतुर्विधम् । अधुना
हनुमन्मत प्रचलितम् । तस्य अध्यायाः सप्त ।
स्वराध्याय १, रागाध्याय २, तालाध्याय ३,
नृत्याध्याय ४, भावाध्याय ५, कोकाध्याय ६,
हस्ताध्याय ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥

सङ्गीतावसाने तास्त्रूलदानप्रमाणं यथा,—

“ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्त.
स नृत्यं गोताभिनयैरुदारैः ।
नरेन्द्रसूनो परितोषितेन
तास्त्रूलयोगेन वरासरोभि ॥
तदागताभिर्नृवराहतास्तु
कृण्वे मया भानमयास्तथैव ।
फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीरा-
श्चालिक्यगान्धर्वमयाहृतञ्च ॥
कृण्वे च्छया च त्रिदिवान्द्रुटेव
अनुग्रहार्थं भूवि मानुषाणाम् ।
स्थितञ्च रम्य हरितेजसैव
प्रयोजयासास स रौक्मणेय ।
छालिक्यगान्धर्वमुदारवर्द्ध-
स्तेनैव तास्त्रूलमथ प्रयुक्तम् ॥”

इति हरिवंशे भानुमतीहरणे जलक्रीडायाम्
१४८ अध्याय ॥

सङ्गीतिः, स्त्री, (सं + गे + “स्वागापापचो भावो”
३ । ३ । ६५ । इति क्लिन् ।) आलापः । इति
हलायुध' ॥ सङ्गीतञ्च ॥

सङ्गीर्णं, त्रि, (स + गु + क्त. ।) अङ्गीकृतम् ।
इत्यमरः ॥

सङ्गुप्त, पु, (स + गु + क्तः ।) बुद्धमेदः । इति
हेमचन्द्र ॥ सङ्गोपनायये, त्रि ॥

सङ्गूढ', त्रि, (स + गुह + क्त. ।) लेखादिना
स वृत्तः । इति भरत' ॥ रेखादिना पुञ्जाकृत-
धान्यादि । इति नौलकण्ठ ॥ तत्पर्यायः ।
सङ्गलितः २ इत्यमर ॥

सङ्गोपन, स्त्री, (स + गुप + ल्युट् ।) सम्यक्प्रका-
रेण गोपनम् । संपूर्वगुपघातोरनट्प्रत्ययेन
नियन्त्रम् ॥

सङ्गृह, पु, (स + ग्रह + अण् ।) समाहृति' ।
इत्यमर ॥ (यथा, रघु' । १७ । ६० ।

“काशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसं ग्रह' ।
अस्वुगर्भो हि जोमृतघातकरभिनन्दते ॥”
“स क्षेपेण गृह्यन्ते नानास्थाने विप्रकीर्णा अर्या
बुध्यन्ते ऽनेन स ग्रह । सपूर्वात् ग्रह आदाने-
ऽत् ।

‘विस्तरणोपदिष्टानामर्याना सूत्रमाश्रयो ।
निवन्था य समासन स ग्रह त विदुबुधा ॥’
इति ॥

इतस्तुत आकृत्य एकत्र निवन्धन स ग्रह' । इति
कल्पतरुप्रभृतय ।” इत्यमरटाकाया भरत ॥

नानाश्रयस्या अर्या स गृह्यन्ते एकस्थानस्था
क्रियन्ते इति स ग्रहो अश्रयविशेष । इति
आहववेकटाकाया श्रौकण्यतर्कालङ्कार ॥ * ॥
(यथा, हरिवंशे । ८६ । ७ ।

“चतुष्पाद धनुर्व्वं द शास्त्रप्रामं ससङ्गृहम् ।
अचिरं कालेन गुरुस्तावभ्यश्चिचयत् ॥”

वृहत् । उत्तुङ् । ग्रहणम् । (यथा, रघु । १ । ६६ ।
“नूनं मत्त. पर वश्या पिण्डविच्छेददर्शिन ।

न प्रकामभुज आहं स्वधास ग्रहतत्परा ॥”
स क्षेप । इति मेदिनी ॥ सुष्टि' । इति विश्व ॥

स्वोकार । महोदयाग । इति नानार्थरत्न-
माला ॥

सङ्गृहणी, स्त्री, (सञ्चिता ग्रहणी ।) ग्रहणो-
रोग । तस्य निदानादि ग्रहणीशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सांमाह ।
“ग्रहणीमाश्रित रोगमजौषवदुपाचरेत् ।

लह्वनदीपनीयैश्च मन्दातोसारमपजै ॥
दोष साम निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।

अतिमारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपात्रयेत् ॥
पेयादि पटु लघुन्न पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्या योजयाद्भषक् ॥
कापित्यविल्वचाङ्गेरौतक्रदाडिमसाधिता ।

यवागू पाचयत्याम सङ्गत् स वत्तयत्यपि ॥”
स वत्तयति घनो करोति ॥ * ॥ श्रौषधान्याह ।

“जातीफललवङ्गलापत्रत्वङ् नागकेशरि ।
कर्पूर चन्दनन्तिल्वकक्षौरतरगरामलैः ॥

तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजौरकचित्रकैः ।

शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागैर्विचूर्णितैः ॥

यावन्धेतानि सर्वाणि दद्याद्भङ्गाञ्च तावतीम् ।

सर्वचूर्णसमानाशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥

कर्पमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावित जनः ।

नाशयेद्ग्रहणीं कासं चयश्वासमरोचकम् ॥”

इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥

“चित्रक पिप्पलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।

व्योष हिङ्गजमोदाञ्च चयश्चैकत्र चूर्णयेत् ॥

वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्वा दाडिमस्य वा ।

कृता विपाचयत्याम प्रदीपयति चानलम् ॥”

चारौ सर्जिकायवचारौ । लवणपञ्चकमिति ।

सैन्धव रचकश्चैव विडं सामुद्रिकं गडमिति ।

व्योष शुण्ठीपिप्पलोमरिचानि । अजमोदात्र

यवानिका । मातुलुङ्गं वीजपूरकम् । चित्र-

कादिवटिका ॥ * ॥

“श्रीफलशलादुकस्त्रो नागरचूर्णेन मिश्रित

सगुड ।

ग्रहणीमदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥”

श्रीफलशलादुं विल्वस्याम फलम् । गुडस्यात्र

भागद्वयम् । विल्वकस्त्र ॥ * ॥

“चतुष्पल सुधाकाण्डं त्रिफल लवणत्रयम् ।

वार्त्ताको कुडवश्चाकमूलादिल्वेतथानलात् ॥

दग्धद्रवेण यार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।

शुक्ताभुक्त पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ।

कासं श्वासं तथा र्भासिं विसृचौश्च हृदामयम् ॥”

इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥

“सुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।

मधुना च समालीढं ग्रहणीं सर्वं जान्व्यजेत् ॥”

कौटज इन्द्रयव । सुस्तादिचूर्णम् ॥ * ॥

“श्वेतो वा यदि वा रक्तं सुपको ग्रहणीगद ।

गुडे नाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”

सर्ज्जं राल इति लोके । सर्जरसचूर्णम् ॥ * ॥

“विल्वान्दशक्रयवबालकमोचसिद्ध-

माज पय पिबति यो दिवसत्रयेण ।

सोऽतिप्रहृष्टचिरजं ग्रहणोविकार

सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”

मोचो मोचरस' । क्षिणोति हन्ति ।

“प्रस्थत्रये त्नामलकौरसस्य

शुहस्य दत्त्वात्तुला गुडस्य ।

चूर्णीकृतैर्गन्धितजीरचय-

व्योषेभक्षणाह्वेषानमोदै ॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी

पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिहृत्चूर्णपलानि चाष्टा-

वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥

त भक्षयेदक्षफलप्रमाण

यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।

अनेन सर्वां गृहणीविकारा

सश्लासकासस्वरभेदशोथा ॥

शाम्यन्ति चायं चिरमन्तराग्ने-

हंतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतु ।

श्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनं स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् विहृत् मृष्टा त्रिसुगन्धिपल पलम् ।
सिद्धे निधियमत्रै व गुडे कल्याणपूर्वके ॥”

इति कल्याणकगुडः ॥३॥

“पिप्पली पिप्पलीमूल चक्रक गजपिप्पली ।
धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानो मरिचानि च ॥
त्रिकला चाजमोटा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धव रौमक चापि सामुद्र रुचक विडम् ॥
आराग्वधश्च त्वक् पत्र सूक्ष्मोला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठी शक्रयवाश्चैव प्रत्येक कर्पमन्मिता ॥
मृद्दीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
विहृतायाः पलान्यष्टौ गुडम्याहृतुला तथा ॥
तिलतलेपलान्यष्टौ चामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्दग्निना पचेत् ॥
उडम्बर चामलक वादर वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्ष्येद्वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणोरोगान् प्रमेहाश्चैकविशतिम् ।
उरोघातं प्रतिग्याय दौर्बल्यं वज्रिसञ्चयम् ॥
ज्वरानपि हरत् सर्वान् कुथ्यात् कान्ति मति
स्वरम् ।

पिप्पुपाठान्वयादन्ति रक्तपित्तञ्च चिद्वृहम् ॥
घातुक्षीणो वयक्षीण स्तोपु क्षीण क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितस्य वन्ध्यायै महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणकगुडः ॥३॥

‘कुष्माण्डानां सुपक्वानां श्विचानां लिङ्गुचत्वचाम् ।
सर्पिःप्रस्थे पलगतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल चक्रक गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागर मरिचानि च ॥
त्रिकला चाजमोटा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिहृतोऽष्टपलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदंशु तु ।
शामलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदोरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुञ्चितं मृदुना वाङ्गना भिषक् ।
यावत् दुर्बलं प्रलेपः स्यात् तदेनमवतारयेत् ॥
श्रीडुम्बर चामलक वादर वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्ष्येद्वा यथानलम् ॥
अन्ननय विधानेन प्रशुक्लं दिनं दिनं ।
निहन्ति ग्रहणोरोगान् कुष्ठान्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाङ्गदोगुल्मीदरविस्त्रुचिका ।
कामला पाण्डुरोगश्च प्रमेहाश्चैकविशतिम् ॥
घातशोणितवोसर्पदंष्ट्रपचहलीमकान् ।
घातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुद्धान् समाचरेत् ।
व्याधिक्षोणा वय क्षीणा स्तोपु क्षीणाश्च ये नराः ।
तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुष्टदः ।
इषा वन्ध्यां वृष्टणश्च वयसः स्थापनं परं ॥
इति कुष्माण्डकल्याणगुडः ॥३॥
पतोमाराधिकारलिखितं लिख्यं तैलज्ञातं
दिग्मम् । इति ग्रहणोरोगाधिकारः । इति
भाषप्रकाशः ।

सङ्ग्रामः उज्ज्वलं युद्धं । इति उज्ज्वलपट्टम् ॥
(पट्टना सुरा०-प्राप्त०-उभ० च-प्रक० सट्टः)

अससंग्रासत् । उ, संग्रामयते । उ, संग्रामयति
मग्रामयते । जितैवोभयपदसिद्धौ डित्करण
अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदार्थम् । एव सर्वत्र ।
किन्तु अयमात्मनेपदोति प्राञ्च कदाचित्
परस्मैपदार्थो अकारः । इति दुर्गादासः ॥

सङ्ग्राम, पु, (सङ्ग्राम + णिच् + भावे घञ् ।)
युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । ७ । ८७ ।
“न निवर्त्तत संग्रामात् चाञ्च घर्ममनुष्मरन् ॥”)
सङ्ग्रामपट्टः, पु, (सङ्ग्रामस्य पट्टः ।) रण-
वाद्यम् । यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

“रणतूर्थेन्तु संग्रामपट्टोऽभयडिण्डिमः ।”
सङ्ग्राहः, पु, (सग्रहणमिति । स + ग्रह + समि
मुटौ ।) ३ । ३ । ३६ । इति घञ् । फलकस्य
मुष्टिः । फलकग्रहणस्थानमिति यावत् । मुष्टि-
बन्धनक्रिया । तत्पर्यायः । मुष्टिवन्ध २ । हे
मुष्टिवन्धनक्रियायाम् । मुष्टेर्वन्धोऽङ्गुलिबन्धासौ
मुष्टिवन्धः । मुष्टिना बन्धो दृढग्रहणं संग्राहः
इत्यपरे । मुष्ट्यामिव संग्रह इत्यन्ये । मुष्टि-
स्त्रियाञ्च संग्रह इति वीपालितः । सपूर्वग्रहे-
र्घञ् संग्राहः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । १५४ । २० ।

“सुसंग्राहाः सुसम्पन्नाः हेमभाण्डपरिच्छदाः”
“पदातिनो नरास्तत्र वभूवुर्हेममालिनः ॥”
सङ्ग्राही, [न्] पु, (संग्रहाति मलमिति । स + ग्रह
+ णिनिः ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(मलसन्धारके, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“दीपनं लघुं संग्राहि श्वासकाशासपित्तनुत् ॥”
संग्राहके, त्रि । यथा, कामन्दकीये । ४ । १० ।
“प्रख्यातवशमक्रूरं लोकसंग्राहिणं शुचिम् ।
कुर्वीतात् हिताकाङ्क्षीं परिवारं महौपतिम् ॥”)

सङ्घः, पु, (स + हन + “सघोद्वौ गणप्रशसयोः”
३ । ३ । ८६ । इति अप् ढिलोपो घत्वञ्च निपा-
त्यते ।) समूहः । इत्यमरः ॥ सजातीयानां
विजातीयानाञ्च जन्तूनां हन्दे सङ्घसार्थो
स्याताम् । यथा भिक्षुसङ्घं वक्षिक्सारथः । सह-
न्यते परिच्छिद्यतेऽनेनेति सङ्घः । सपूर्वात् हन-
धातोर्नाम्नोति डः निपातनात् इत्यधः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । १ ।
“तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्त्तमानः स वीर्यवान् ।
सिंहचारणसङ्घानां वभूव प्रियदर्शनः ॥”)

सङ्घचारौ, [न्] पु, (सङ्घेन चरतीति । चर +
णिनिः ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ वहुभिः
सङ्घासिनि, त्रि ॥ (यथा महाभारते । ६ ।
११ । १६ ।
“ततस्तद्दुष्टमनुग्रहमभवत् सङ्घचारिणाम् ॥”)

सङ्घजीवो, [न्] पु, (सङ्घेन जीवतीति । जीव +
णिनिः ।) व्रातोनः । इति हेमचन्द्रः ॥
सङ्घट्ट, पु, (स + घट्ट + घञ् ।) अन्वोन्वविमर्दनम् ।
यथा, —

“नैवान्यत्र मदान्धमिन्दुरघटामदृष्टपण्यारण-
कारतस्तसमन्तवरिवान्तालव्यन्तुतिर्भूयति ।”
इति धालोकिहस्तगद्गाट्टकस्तोत्रम् ॥

गठनम् । यथा, —
“मृदाहरणमदृष्टप्रतिष्ठाहानमेव च ।
स्रपन पूजनञ्चैव विसर्जनमत परम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
चक्रविशेषः ॥

सङ्घट्टचक्र, स्त्री, (संघट्ट एव चक्रम् ।) युद्धविचा-
रार्थनक्षत्राद्विचक्रविशेषः । यथा, —
“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सप्तविशतितारकैः ।
त्रिकोणं नवभिर्विधं कर्त्तव्यं स्थिर्यगाहति ॥
अश्विनोरेवतीवैवो अश्विनो ज्येष्ठयोस्तथा ।
मघापुष्योः सर्पपित्रोरश्लेषामूलयोस्तथा ॥
ज्येष्ठामूलकयोर्विधो भवेत् सङ्घट्टचक्रके ।
एव सङ्घट्टचक्रं च कार्या ऋतुगता ग्रहाः ॥
भूपनामर्चसङ्घट्टे युद्धं भवति नान्यथा ।
निर्विधे सौम्यवेधे च युद्धं नास्ति, रणेशयोः ॥
क्रूरवेधे भवेद्युद्धं तत्काले घोरदारुणम् ।
युद्धाकाङ्क्षी भवेद्राजा यस्य भूक्रूरवेधितम् ॥
युद्धेऽपौ भवेत् सौम्यैर्भे च वेधविचर्त्तितः ।
सौम्यक्रूरविभागेन मित्रामित्रक्रमेण च ।
वक्रातिचारगत्या च युद्धमत्रास्ति नास्ति च ॥”

इति स्वरोदये सङ्घट्टकालानलचक्रम् ॥
सङ्घट्टन, स्त्री, स्त्री, (स + घट्ट + ल्युट् । स्त्रिया
युच् ।) मेलनम् । गठनम् । घटना । इति
केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ६२४ ।
“पदसघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् । ।
उपकर्त्तौ रसादीनां सापुन स्याच्चतुर्विधा ॥”)

सङ्घटा, स्त्री, (सघटते इति । स + घट्ट + अच् +
टाप् ।) जता । इति शब्दचन्द्रिका ।
सङ्घतलः, पु, (सङ्घे सङ्घते तले यत् ।) मिलित-
प्रतलहयम् । इत्यमरः ॥ योड हात इति भाषा ॥
सङ्घपुष्पो, स्त्री, (सङ्घानि पुष्पाणि यस्याः ।)
घातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सङ्घर्षः, पु, (स + घृष + घञ् ।) सङ्घर्षणम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १८ । २३ ।
“तेषां सङ्घर्षजवाग्निर्वाग्निभिः प्रज्वलन् सुतुः ।
विद्युद्भिर्विनीलावभ्रमाहृणोत् मन्दरं गिरिम् ॥”)
सर्धा । (यथा, महाभारते । १ । ७६ । ५ ।
“सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मियः ।
ऐश्वर्यं प्रति सघर्षस्तं लोक्ये सचराचरे ॥”)
ससर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

सङ्घाटिका, स्त्री, (सघाटयतीति । स + घट्ट +
णिच् + क्तुल् । टाप् अत इत्वम् ।) युग्मम् ।
कुटनो । जलकण्टकम् । इति मेदिनी ॥
प्राणम् । इति विश्वः ॥

सङ्घातः, पु, (स + हन + घञ् ।) समूहः ।
(यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।
“न जातु बाला लभते म्य निर्बृत्तं
तुपारमहातज्जिनातलेष्वपि ॥”)

नरकभेदः । इत्यमरः ॥ जननम् । इति मेदिनी ।
(निविडसयोगः । यथा, कुमारः । २ । ११ ।
“द्रव सङ्घातकठिनं सृष्टं सृष्टो लज्जुर्गुरुः ।
व्यथो व्यथितरसापि प्राकान्यः स रिभूतपु ॥”)

सङ्घातः, पु, (स + घट्ट + घञ् ।) समूहः ।
(यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।
“न जातु बाला लभते म्य निर्बृत्तं
तुपारमहातज्जिनातलेष्वपि ॥”)

नरकभेदः । इत्यमरः ॥ जननम् । इति मेदिनी ।
(निविडसयोगः । यथा, कुमारः । २ । ११ ।
“द्रव सङ्घातकठिनं सृष्टं सृष्टो लज्जुर्गुरुः ।
व्यथो व्यथितरसापि प्राकान्यः स रिभूतपु ॥”)

सञ्चिदा

कफ' इति राजनिर्घण्ट' ॥ नाटके गति-
विशेष' इति केचित् ॥
सञ्चातपत्रिका, स्त्री, (सञ्चातयुक्तानि पत्राणि
यस्या' । कापि अत इत्वम् ।) शतपुष्पा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सञ्चपित, } त्रि, सम्यग्घोषणाश्रय' ॥ सपूर्व-
सञ्चष्ट, } हुषधातो' क्तप्रत्यये कृते वा रूपा-
महृषत्वसमुपासन इत्यनेन विकल्पेन इमा
निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा,
महानिर्घण्टतन्त्रे । १ । ४ ।
"भक्तकोकिलसन्दोहसङ्घटविपिनाम्बरे ॥")
सचि, स्त्री, (सच समवाये + "सर्वधातुभ्य
इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) शची ।
इत्यमरटोकाया रामाश्रमः ॥
सचिक्क, त्रि, क्लिन्नचक्षु । इति शब्दरत्नावली ॥
सचिव, पु, (सच समवाये + इन् । तथा सन्
वातीति । वा + क ।) मन्त्री । सहायः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । ४२ ।
"इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरच-
कान् ।
कारयित्वाथ प्रासाद सप्तभूमिकमुत्तमम् ।
आरुरोहोत्तरासन्न सचिवै सह तत्क्षणम् ॥")
क्षणधत्तूरक । इति राजनिर्घण्टः ॥
सचिवामय, पु, (सचिवानामामयः ।) विसर्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सचो, स्त्री, (सचि + क्कटिकारादिति डीप् ।)
शची । इन्द्राणो । शचते व्यक्त व्यक्त शची
शच ड वाति तालव्यादि 'नाम्नीति इः
पाच्छोणादीति पञ्चे ईपि शची । कौशिकी च
शची कौशातकीति वर्षादेशमालाया तालव्य-
शेषु पठ्यते । सची दन्त्यादिश्च तच्च सचते
आप्याययति इन्द्रमिति प च ड सेचने पूर्व्वत
इ ईप च । इत्यमरटोकाया भरत ॥ सचि,
शचीति भरतद्विरूपकोपथ ॥
सचीनन्दन, पु, (सच्या नन्दन ।) शचीसुत' ।
स च जयन्त । चैतन्यदेव । यथा,—
"शाके मुनिव्योमयुगेन्दुगण्ये
पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् ॥
त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्त्ति-
द्वे सचीनन्दन आविरामोत् ॥"
इति चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥
सचेष्ट, पु, आश्रम । इति शब्दमाला ॥ चेष्टया
मह वृत्तमाने, त्रि ॥
सञ्चारा, स्त्री, हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सञ्चित्, स्त्री, ब्रह्म । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सञ्चिदानन्द, पु, (सञ्चामी चिञ्चासौ आनन्द-
श्चेति त्रिपदे कर्मधारयः ।) नित्यज्ञानसुख-
स्वरूप ब्रह्म । यथा,—
"अह देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न
शोकभाक् ।
सञ्चिदानन्दरूपोऽह नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥"
इत्याह्वितत्वम् ॥

सञ्जनः

साकारदेवविशेषणे, त्रि । यथा,—
"सुकुन्द' सञ्चिदानन्द प्रणिपत्य प्रणोयते ।"
इत्यादि मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सजम्बाल', त्रि, (जम्बालेन पङ्केन सह वर्त्तमानः)।
पङ्किल' । इत्यमरः ॥
सजातिः, पु, (समाना जातिरस्य । समानस्य
स' ।) समानजातिस्त्रीपुंसो पुत्र' । यथा,—
"सवर्षेभ्य सवर्षासु जायन्ते हि सजातय ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्रा सन्तानवर्धना ॥"
इति मिताक्षराया आचाराध्यायः ॥
समानजाती, त्रि ॥
सजातीय', त्रि, (जाती भव' जातीय' । सभानो
जातीय' । समानस्य स' ।) समानधर्मा
क्रान्तः । यथा,—
"सजातीयैः कुल यूथ तिरथा पु' नपुसकम् ।"
इत्यमरः ॥
सज्जु, [प] व्य, सहाय' । इति शब्दरत्नावली
भरतथ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । ६७ ।
"सज्जुरिन्द्रेण पञ्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन् ॥")
सज्जु, [प] जुष सेवे + क्किप् । जुषा सह
वर्त्तते इति । सङ्गस्य स । "ससज्जुपो रु ।" ८
२ । ६६ । इति रु । वीरिति दीर्घ' । प्रीति-
युक्ता । सेवायुक्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
"जुषो प्रीतिसेवनयोः । जोषण जुट् सह जुषा
वर्त्तते या सा सज्जुः ।" इति तट्टीकाया दुर्गा-
दास' ॥ तापस । इति सचिप्तसारव्याकरणम् ॥
सज्ज', त्रि, (सज्जतोति । सज्ज + अच् ।) सज्ज
इत्यमरः ॥ सञ्भृतः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
निभृत । इति शब्दरत्नावली ॥ सज्जायुक्तथ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २ । २३२ ।
"ते तस्य वचन श्रुत्वा मन्त्रयित्वा तु यद्वितम् ।
साध्यामिक तत सर्वं सज्जन्तु परन्तपा ॥")
सज्जन, स्त्री, (सज्ज + षिच् + झुट् ।) रक्षणार्थ
सैन्यस्थानम् । चौकीति ख्यातम् । तत्पथ्याय ।
उपरक्षणम् २ । इत्यमरः ॥ घट । इति
मेदिनी ॥ सज्जा च ॥
सज्जन, पु, (सन् चासौ जनथेति ।) सत्कुलो-
द्भव । तत्पर्यायः । महाकुल २ कुलोन् ३
भार्य ४ सभ्य ५ साधु ६ । इत्यमरः ॥
कुलज, ७ सम्ब ८ साधुज ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मेदिनीकारमते वाचलिङ्गोऽयम् ।
तल्लक्षणं यथा,—
दान्त उवाच ।
"निजाचारग्राहिणो ये कुर्वन्तो वेदसम्मतम् ।
पापामिलापरहिता सज्जनस्ते प्रकीर्त्तिता ॥"
इति पाद्मे कि यायोगसारे १६ अध्याय ॥
तल्लक्षणं यथा,—
"नक्षिणोदकगतजलवत्तरल
तद्वज्जोवनमतिशयचपलम् ।
क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥"
इति श्रीशङ्कराचार्यकृतमोहमुहुर' ॥

सञ्चरः

सञ्जना, स्त्री, (सञ्ज + षिच् + न्यासञ्चनेति
युच् । टाप् ।) नायकस्वारोहचार्यं गजसञ्जी-
करणम् । तत्पर्यायः । कल्पना २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३१६ ।
"निजपदगतियुष्परञ्चितजगता करिणाश्च
सत्कवीनाश्च ।
वहतामपि महिमान शोभाये सञ्जना एव ॥")
सञ्जा, स्त्री, वेश' । साज इति भाषा सञ्जाह ।
सांजभोया इति भाषा । वसजधातोर्भावे आत्-
प्रत्ययनिष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥
सञ्जित, त्रि, भूषित । कृतसञ्जः । वर्णित' ।
सञ्जह' । पसजधातो' क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
सञ्च, पु, (सचिनोति वर्णानिति । स + चि +
ड ।) पुस्तकलेखनार्थपत्रचय । सांच् इति
भाषा । यथा,—
"श्रीताडीपत्रजे सञ्चे समे पत्रसुसञ्चिते ।
विचित्रक विपार्वे च चर्मणा सपुटीकृते ॥
रङ्गेन अथ कल्पेन मूर्धन्यावर्द्धितेन च ।
दृढसूत्रसुबन्धेन एवविधकृतेन च ॥
यन्तु हाटशसाहसी सञ्चितासुपलेखयेत् ।
ददाति चाभियुक्ताय स याति परमा गतिम् ॥"
इति देवीपुराणे विद्यादानमाहात्म्यफलनामा-
ध्याय ॥
सञ्चत्, पु, ("सञ्चत्पदहे इत् ।" उणा० २ । ८५ ।
इत्यत्र "सञ्चत्" इति पाठेन अतिप्रत्ययान्तो
निपात्यते ।) प्रतारक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सञ्चय, पु, (सञ्चोयते इति । सम् + चि +
"एरच्" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) सम्भूह ।
इत्यमरः ॥ यथा, कथासरित्सागरः । १८ ।
१२८ ।
"तस्मै स सेवमानस्त राजान स तदाश्रित' ।
भुञ्जानश्च सहाय्यै स्तैर्ब्राह्मणैर्ग्रामसञ्चयम् ॥"
सग्रह । यथा,
"शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चय ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥"
इत्याह्विकाचारतत्त्वम् ।
सञ्चयन, स्त्री, (स + चि + झुट् ।) सञ्चय ।
यथा, सवर्त्त' ।
"चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्यसञ्चयनं द्विजै ।
तत सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥"
इति शुद्धितत्वम् ।
सञ्चयी, [न्] त्रि, सञ्चयविशिष्ट । सग्रहकर्त्ता ।
सञ्चयशब्दादस्त्वर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्न । यथा,
सञ्चयी नावसोदति । इति महाभारतम् ॥
सञ्चर, पु, (सञ्चरन्तेऽनेनेति । सम् + चर +
"गोचरसचरेति ।" ३ । ३ । ११८ । इति घ ।)
सेतु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सञ्चरो निर्गमो-
ऽस्युपथ । इति भरतधृततल्लवत्तरल ॥ (मार्ग' ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, कुमारः । ६ । ४३ ।
"यथोपधिप्रकाशेन नक्त दर्शितसञ्चरा ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणा दुर्दिनेष्वभिसारिका ॥"
देह । इति हेमचन्द्र ॥

सञ्चलनं, क्ली, कम्पनम् । संपूर्वचलधातोरनट्-
(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
८ । १८ ।

“केचिद्गिरिनिपातेन केचिद्भोधिवारिणा ।
केचित् महीसञ्चलनात् प्रययुः प्राणिनश्च यम् ॥”
सञ्चानः, पु, श्येनपक्षी । इति केचित् ॥ शिक्रे
इति भाषा ॥

सञ्चाय, पु, (सञ्चयतेऽस्मिन् सोम इति । स +
चि + “क्रतौ कुण्डपायसञ्चायौ ॥” ३ । १ । ३८ ।
इति खदायादेशी निपात्येते ।) यज्ञविशेष ।
इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सञ्चारः, पु, (स + चर + घञ् ।) दुर्गसञ्चारः ।
इत्यमरटीका ॥ गमनम् । यथा, सञ्चारो रति-
मन्दिरावधि इत्यादि काव्यप्रकाश ॥ (यथा,
रघु । २ । १५ ।

“सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
क्त्वा दिनान्ते निलयाय गन्तु ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना
प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनु ॥”

ग्रहादे राश्यान्तरसक्रमनञ्च ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १७२ ।

“तारा नक्षत्रसञ्चारैर्जागरैः स्वप्नैरपि ॥” ॥
सञ्चारत्यस्मिन्निति । अधिकरणे घञ् । देशः ।
इति रामायणटीका ॥ यथा, रामायणे । २ ।
११६ । १८ ।

“तावचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ।
वनस्य तस्य सञ्चार राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥”
सञ्चारजीवी, [न्] त्रि, (सञ्चारेण जीव-
तीति । जीव + णिनिः ।) शरणापन्नः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सञ्चारिका, स्त्री, (सञ्चारयति नायकयोर्व्यार्त्ता-
मिती । स + चर + णिच् + खल् ।) दूती ।
इत्यमरः ॥ युगलम् । कुट्टनौ । प्राणम् । इति
मेदिनी ॥

सञ्चारी, [न्] पु, (सञ्चरतीति । स + चर +
णिनिः ।) धूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वायुः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥ भावविशेषः । यथा,—
“स्थायिसात्त्विकसञ्चारिप्रभेदैः स्यादिति पुनः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यञ्च ।
“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्वुद्धमात्रस्यायो च भाव इत्यभिधायते ॥”
अपि च ।

“नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः
तस्माद्भावा अमी प्रोक्ता स्थायिसञ्चारि-
सात्त्विकाः ॥”

वाल्मीक्यसञ्चारिणो यथा,—
“सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वाद्यो मताः ॥”
वीररससञ्चारिणस्तु । “धृतिमतिगर्वस्मृतिक-
रोमाञ्चाः ॥” इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
(गतिशीले, त्रि । यथा, गीतगोविन्दे । ६ ।
११ ।

“अङ्गेष्वामरसं करोति बहुशः पत्रेऽपि
सञ्चारिणि
प्राप्तं त्वां परिगृह्णते वितनुते शय्या चिर
ध्यायति ॥”

सञ्चारिणी, स्त्री, (सञ्चरतीति । स + चर +
णिनिः । डीप् ।) हसपदी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गतिशीला । यथा, कुमारः । ३ । ५४ ।

“पर्याप्तपुण्यस्तवकावनम्ना
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥”

सञ्चाली, स्त्री, गुप्ता । यथा,—
“सञ्चाली प्रोच्यते गुप्ता सा तिस्रो रूपक
भवेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

सञ्चित्रा, स्त्री, (सम्यक् चित्रमस्यामिति) मूषी-
कर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

सञ्चेय, त्रि, सञ्चयनीयम् । सञ्चेतव्यम् । सपूर्वक-
चिञधातो कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सञ्च, पु, (सम्यक् जायते इति । स + जन + डः ।
सम्यक् जयतीति जि + अन्वेष्येति वा ड ।)
ब्रह्मा । शिवः । इति मेदिनी ॥

सञ्चवनः, क्ली, (सञ्चवन्ति स मिलन्त्यत्रेति । स +
जु गती + अधिकरणे ल्युट् ।) अन्योन्याभिमुख-
गृहचतुष्टयम् । तत्पर्यायः । चतुःशालम् २ ।
इत्यमरः ॥ सयमनम् ३ चतुःशाली ४ । इति
भरतः ॥ सञ्चौवनम् ५ शाला ६ निलयः ७
चतुःशालकम् ८ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंशे । १५५ । ५६ ।

“तस्मिन् सुविहिताः सर्वे रक्तदण्डा पताकिनः
सदने वासुदेवस्य मार्गसञ्चवनध्वजाः ॥”
सञ्जा, स्त्री, छागी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सञ्चौवनः, क्ली, (सञ्चोव्यतेऽस्मिन्निति । स + जीव +
अधिकरणे ल्युट् ।) सञ्चवनम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (स + जीव + भावे ल्युट् ।)
सस्यकप्रकारेण प्राणधारणञ्च ॥ (यथा, सुकुन्द-
मालायाम् । ३० ।

“व्यामोहोद्भूतौषध मुनिमनोवृत्तिप्रहत्तौषधं
द्वैतानर्थकरोषध त्रिजगता सञ्चौवनेकौषधम् ।
भक्तार्त्तिप्रशमौषध भवभयप्रध्वंसि दिव्यौषध
श्रेयः प्रासिकरौषध पिब मनः श्रीकृष्णनामौ-
षधम् ॥”

नरकविशेषः । यथा, मनुः । ४ । ८६ ।
“नरक कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ।
सञ्चौवन सहावोचि तपन सम्पूतापनम् ॥”
स्त्री, विद्याविशेषः । यथा महाभारते । १ ।
७६ । ३३ ।

“ततः सञ्चौवनी विद्या प्रयुज्य कचमाह्वयत् ॥”
सञ्ज्ञ, क्ली, सञ्ज्ञम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सञ्ज्ञ, त्रि, सञ्ज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सञ्ज्ञपनः, क्ली, (स + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।)
सञ्ज्ञपनम् । इत्यमरः ॥

सञ्ज्ञप्ति, स्त्री, (स + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
सञ्ज्ञप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सञ्ज्ञा, स्त्री, (स + ज्ञा + षड् ।) संज्ञा । इति
मेदिनी ॥

सञ्ज्ञुः, त्रि, (संहते जानुनी यस्य । “प्रसंभ्या
जानुनीशुः ॥” ५ । ४ । १२६ । इति श्रु ।)
सञ्ज्ञुः । इत्यमरः ॥

सञ्ज्वरः, पु, (सम्यक् ज्वरः ।) सज्वरः । इत्य-
मरः ॥

सटं, क्ली, (सटतीति । सट अवयवे + षच् ।)
जटा । यथा,—

“जटा जटिजटो जूटो जुटकन्तु सट सटो ।
कौटीर जूटक हस्त शिखाया व्रतिनामपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सटा, स्त्री, (सट अवयवे + षच् ।) जटा ।
केशरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु ।
८ । ६० ।

“त वाहनादवनतोत्तरकायमौषत्
विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीयुः ॥”
शिखा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । ५ । २ ।

“क्रुद्ध सुदष्टीष्टपुट स धूर्जटि-
जटा तडित्वङ्गिसटोशरोचिपम् ॥”

सटाङ्गः, पु, (सटा अङ्गश्चिह्नं यस्य ।) सिद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सटि, स्त्री, (सटतीति । सट अवयवे + इन् ।)
शटी । इति शब्दरत्नावली ॥
सटिका, स्त्री, गन्धपत्रा । सटी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सटी, स्त्री, (सटि + वा डीप् ।) गन्धद्रव्यविशेषः ॥
वन आदा इति अन्तर्हरिद्रा इति च भाषा ।
आवेहलदी इति कीहणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः ।

शिटी २ गन्धशटी ३ सुगन्धा ४ सटिः ५
शटिः ६ गन्धमूला ७ गन्धमूली ८ पलाश ९
कर्बुर १० षड्ग्रन्थिका ११ कर्बुर १२
गन्धोलि १३ गन्धमूलकः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शटी १५ षड्ग्रन्था १६ अन्तर्निशा १७
वधू १८ गन्धारी १९ सटिका २० पला-
शिका २१ समुद्रा २२ लष्णी २३ दूर्वा २४
गन्धा २५ षड्ग्रन्थिका २६ सौम्या २७
हिमोज्जवा २८ गन्धवधू २९ । अस्या गुणाः ।
सुतिक्तत्वम् । अन्नरसत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । रुचिप्रदत्वम् । ज्वरकफासकण्डूव्रणदोष-
वक्त्रामयनाशित्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सट्टा, स्त्री, पश्चिमेदः । वाद्यम् । इति सच्चि-
सारोणादिहृत्तिः ॥

सठ, क शठार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) दन्त्यादि । क, साठयति
सठार्थं गत्यसस्कृतसस्कृतेषु । इति दुर्गादासः ॥

सठी, स्त्री, शठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सणसूत्र, क्ली, (सणस्य सूत्रम् ।) शणसूत्रम् ।
इत्यमरटीकाया रायसुकुट ॥

सण्ड, पु, षण्डः । इत्यमरटीका ॥

सण्डिश', पु, सन्द श । सण्डाशि इति भाषा ।
यथा,—

“पायस कृपराच्छाग देवान्नानि च यानि वै ।
भुक्तानि यैरसस्कृत्य तेषामन्त्राणि पापिनाम् ॥
निपातिताना भूष्टे उदुताच्च निरौषताम् ।
सण्डिशैरपकृत्यन्तं नरैर्याम्यैर्भुखात्तत ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १४ अध्यायः ॥

सण्डोन, क्ली, खगतिक्रिया । इत्यमरः ॥ खगाना
पक्षिणां गतौ स्थानान्तरसञ्चारे एता क्रिया
व्यापारः । कास्ता इत्याह प्रथमडीन उड्डय-
नाय क्रमबन्धः । ऊर्ध्व डीन उड्डीन वियद्गमनम् ।
सगत डीन सण्डोन वृक्षादी पतनमिति ।
पृथक् पृथक् पक्षिगतिक्रियासु प्रडीन सङ्गत-
गमनमित्यन्वये । श्री डो ड य गतौ डोड च
नभोगतौ भावे क्त. सुखाद्योदिति नत्वम् ।
इति भरतः ॥

सतत, क्ली, (सन्तन्यते स्मेति । स + तन + क्तः ।
समो वा हितततयोरिति पक्षे मलोपः ।) निर-
न्तरक्रिया । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ तत्पर्याय
अनवरतशब्दे नित्यशब्दे च द्रष्टव्य । अपि च ।
“सतते त्वनवरतानारताश्चान्तसन्ततम् ।
प्रसक्तासक्तानित्याजस्नानहाविरतानिशम् ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, मनु । ४ । २२ ।

“एतानेक महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जना ।
अनौहमाना सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥”)
सतत्त्व, क्ली, स्वभाव । इति हेमचन्द्र ॥ ६ । १३ ॥
सतर्क, त्रि, तर्केण सह वर्तमानः । सावधान ।
इति लोकप्रसिद्ध ॥

सतानन्दः, पु, गीतमसुनिपुत्रः । स च जनकराज
पुरोहित । इति शब्दरत्नावली ॥
सति, स्त्री, (सनु दाने + क्तिच् । “सन क्तिचि
लोपश्चास्यान्तरस्याम् ।” ६ । ४ । ४५ । इति
नलोपः ।) दानम् । श्रवसानम् । इति साति-
शब्दटीकाया भरतः ।

सती, स्त्री, (अस्तीति । अस् + शब् । उगित्वात्
डोप् ।) दुर्गा । साध्वी । इति मेदिनी ।
(यथा, कुमारः । १ । २१ ।

“सती सती योगविष्टदेहा

ता जन्मने शैलवधु प्रदेपे ॥”)

सौराष्ट्रशक्तिका । इति हेमचन्द्र ॥ दानम् ।
श्रवसानम् । इति नानार्थसातिशब्दटीकाया
भरतः ॥ * ॥ स्थानविशेषे सत्यष्टोत्तरशत-
नामानि यथा,—

देव्युवाच ।

“सर्वंगा सर्वभूतेषु द्रष्टव्या सर्वतो भुवि ।
सप्तलोकेषु यत्किञ्चिद्रहितं न मया विना ॥
तथापि येषु स्थानेषु द्रष्टव्या, सिद्धिमीप्सुभिः
अर्त्तस्था भूतिकामैर्वा ता वक्ष्यामि प्रयत्नतः ॥
वाराणस्या विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने ॥
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तयोश्चरे ।

गोमन्ते गोमती नाम मन्दरे कामचारिणी ॥
मदोल्कटा चैत्रये जयन्ती हस्तिनापुरे ।
कान्यकुब्जे तथा गौरो रश्मा मलयपर्वते ॥
एकान्तके कौर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे विदुः ।
पुष्करे पुरहतेति केदारो मार्गदायिनी ॥
नन्दा हिमवत पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ।
स्थानेश्वरे भवानी तु विन्धके विन्धपत्रिका ॥
श्रीशैले माधवी नाम भद्रा भद्रेश्वरे तथा ।
जया वराहशैले तु क्रमला कमलाक्षये ॥
रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणो काली कालञ्जरे तथा ।
महालिङ्गे तु कपिला साकोटे कमलेश्वरी ॥”
अत्र कपिलाश्वरा इति च पाठः ।

“शालग्रामे महादेवो शिवलिङ्गे जनप्रिया ।
मायापूर्व्या कुमारी तु सन्ताने ललिता तथा ॥
उत्पलाक्षो सहस्राक्षे हिरण्मये महोत्पला ।
गयाया मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे ॥
विपाशायामघोराक्षी पाटला पुण्ड्रवर्द्धने ।
नारायणी सुपाशे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥
विपुले विपुला नाम कल्याणौ मलयाचले ।
कौटवी कोटितोर्थेषु सुगन्धा माधवे वने ॥
गोदाश्रमे त्रिसन्ध्या तु गङ्गाहारे रतिप्रिया ।
शिवकुण्डे शिवानन्दा नन्दिनौ देविकातटे ॥
रुक्मिणी शारवत्यान्तु राधा हन्दावने वने ।
देवको मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ॥
चित्रकूटे तथा सोता विन्धेय विन्धराधिवासिनी
सङ्गहारे करीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥
रमणा रामतीर्थे तु यमुनाया मृगावती ।
करवीरे महालक्ष्मोरुमादेवौ विनायके ॥
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ।
अभयेल्युष्णतीर्थे तु अमृता विन्धकन्दरे ॥”
उष्णतीर्थेत्थत्र अश्वतीर्थेति च पाठः ।
“माण्डव्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरे
पुरे ।

हृगलाण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्डके ॥
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभावे पुष्करावती ।
देवमाता सरस्वत्या पारा पारातटे मता ॥
महालये महाभागा पयोष्ण्या पिङ्गलेश्वरी ।
सिद्धिका कृतशीचे तु कार्तिकेये तु शङ्करौ ॥
उत्पलावत्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ।
महासिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ॥
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्वते ।
देवदारवने पुष्टिर्मेघा काश्मीरमण्डले ॥
भीमादेवी हिमाद्री च तुष्टिर्वश्वेश्वरे तथा ।
कपालमोचने शुद्धिर्माया कायावरोहणे ॥
शहोदाने धनिर्नाम धृतिः पिण्डारके तथा ।
काला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवचारिणी ।
विष्णायाममृता नाम वदथ्या वर्धसौ तथा ।
श्रीपद्मौ चोत्तरकुरी कुशदीपे कुशोदका ।
मन्मथा हेमकुटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥* ॥
अश्वत्ये वन्दनीया तु निधिवैश्रवणालये ।
गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोकं तथेन्द्राणो ब्रह्मास्थ्यु सरस्वती ।

सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वेषुषी तथा ॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्तं ब्रह्मकला नाम शक्तिं सर्वशरीरिणाम् ॥
एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतमुत्तमम् ।
अष्टोत्तरश्व तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम् ।
य' पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एषु तीर्थेषु य' कृत्वा स्नानं पश्यति मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तं कल्पं शिवपुरे वसेत् ॥
यस्तु मत्परमः कालं करोत्येतेषु मानवः ।
स भिक्ष्वा ब्रह्मसदनं पदमभ्येति शाङ्करम् ॥
नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेच्छिवसन्निधौ ।
ततोयायामथाष्टम्या बहुपुत्रो भवेन्नरः ॥
गोदाने श्राद्धकाले वा अह्नयहनि वा पुनः ।
देवार्धनविधौ विद्वान् पठन् ब्रह्माधिगच्छति ॥
एव वदन्ती सा तत्र ददाह्लात्मानमात्मना ।
स्वायम्भुवेऽपि काले च दक्षप्राचेतसोऽभवत् ॥
पार्वती चामवहेवौ शिवदेहाहधारिणी ।
मेनागर्भसमुत्पन्ना भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥
अरुन्धती जपन्त्येतत्तदासा योगमुत्तमम् ।
पुरुरवाश्च राजपितृर्केषु जयतामगात् ॥
यथाति, पुत्रलाभन्तु धनलाभन्तु भार्गवः ।
तथान्ये देवदेत्याश्च ब्राह्मणा, क्षत्रियास्तथा ।
वैश्या शूद्राश्च बहव सिद्धिमीशुर्थेष्विप्सिताम् ॥
यद्वैतक्षिप्रित तिष्ठेत् पूज्यते देवसन्निधौ ।
न तत्र श्रीकदीर्गत्व कदाचिदपि जायते ॥”

इति मत्स्यपुराणे १३ अध्यायः ॥* ॥

सावित्री । यथा,—

यम उवाच ।

“सावित्रीवरदानेन त्वं सावित्रीकला सती ।
प्राप्ता पुरा भूयता च तपसा तत्त्वमा शुभे ॥
यथा श्री आपते, क्रोडे भवानीव भवोरसि ।
सौभाग्या सुप्रिया त्वं भव सत्यवति प्रिये ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥* ॥
विद्यमाना । (यथा,—

“तथा समञ्च दक्षता मनोभव

पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।

निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती

प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥”

इति कुमारसम्भवे । ५ । ११ ॥)

सतीन, पु, वयः । इति शब्दमाला ॥ सतीनकः

इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“हरेणव, सतीनाश्च विज्ञेया बहवश्चसः ॥” ॥

क्ली, जलम् । इति निर्घण्टुः । १ । १२ ॥)

सतीनक, पु, (सतीन एव । स्वार्थे कन् ।) मतो-

लक । इत्यमरटीका ॥

सतीर्थ, पु, (समानस्तीर्थी गुरुर्यस्य । समानस्य

स ।) परस्परैकगुरुशिष्यः । इति शब्दरत्ना

वली ॥

मतीर्थ, पु, (समाने तीर्थे वासोति । “समान

तीर्थे वासो ।” ४ । ४ । २०७ । इति यत् । “तीर्थे

ये ॥” ६ । ३ । ८७ । इति समानस्य स ।)

परस्परैकगुरुशिष्यः । इत्यमरः ॥ एकीऽभिभा

गुर्येपा तेऽन्योऽपि मतीर्थाः । समाने तीर्थे
गुरौ वसन्ति मतीर्थाः । ढकेकादिति य ।
ज्योतिजनपटल्यादिना म । तीर्थं नृपियुष्टजले
गुरौ इति वक्षते । इति भरत ॥ अपि च ।
“स्यात् मतीर्थः सतीर्थोऽपि तथैकगुरुरित्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

मतील, पु, वश । इति हारावली ॥ वायु ।
इत्यमरटीकाया शयमुकुटः ॥ (“तीलेन तौलवत्
क्षणावर्णचिह्नेन सह वर्तते इति । निपातनादि-
कारस्य दीर्घः ॥” इति भरतः ॥) कलाय । यथा,
“कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्तुली मतः ॥”
इति भरतधृतव्याडि ॥

सतीलकः, पु, (सतील एव । स्वार्थे कन् ।)
कलाय । यथा,—
“कलायस्तु सतीलक हरिणखण्डिकी चाम्बिन्”
इत्यमरः ॥

“चत्वारि कलायि । मटर इति ख्याते । कलाय-
शब्दो विशेषे सामान्ये च अतएव मापकलाय
इत्यादिप्रयोगः । कक्षते भुज्यते कलायः । कड
भक्षणे नाम्नीति आयः । मनीषादित्वात् डस्य
ल । तिलेन तिलवत् क्षणावर्णचिह्नेन सह वर्तते
सतीलः । निपातनादिकारस्य दीर्घः स्वार्थे के
सतीलक इत्यादिः । झियते भक्षणार्थं हरति
मनो वा हरिणु नाम्नीति एणुः । खण्डयते
विदार्यते खण्डिकः पूर्वेण इकः ।

“कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्तुली मतः ।
हरिणु कण्टका ज्ञेया—
इति तु व्याडि ॥” इति भरत ॥

सतीला, स्त्री, कलायविशेष । तेशोडा इति
भाषा । यथा । सतीला निण्डिका तिण्डीति
शब्दचन्द्रिका ॥

मतुप, स्त्री, (तुपेण सह वर्तमानम् ।) तुपयुक्त-
शयम् । धान्यम् । यथा,—

‘शय्य क्षेत्रगत प्राहुः सतुष धान्यमुच्यते ।
श्राम वितुपमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥”
इति आडितत्त्वम् ॥

सहट, [ष] द्वि, (ढपा सह वर्तमानम् ।)
ढणायुक्तः । तत्पर्यायः । ढपित २ तपित ३ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

सतर, पु, तुपः । इति सन्निप्तसारोणादिहृत्तिः ।
सत्, स्त्री, (अस्तीति । अस + शट्) ब्रह्म ।
यथा । भगवद्गीतायाम् ।

“भोम् तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितः पुरा ॥”

“भोम् तत्सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगदी
श्वरस्य निर्देशोऽभिधानं ब्रह्मविद्भिन्नितम् ।

तत्र तावदोमिति ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धोमिति
ब्रह्मणो नाम । पातञ्जलिरप्याह अस्यैव वाचक
प्रणवः । अस्य ब्रह्मणः । भोम्कारो भगवान्

विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदेन । तथा
च । जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वादिदुपा परोक्ष-
त्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम । एव पर-

मार्थसत्त्वमाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दोऽपि
अतस्तेन त्रिविधनिर्देशेन । यद्वा यस्याय त्रिविधो
निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयो निर्दिता ॥
वैदिके कर्मणि तेषां प्रथमती निर्देशो यथा,—

“तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”

यस्मादेव ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्य
उच्चार्ये कृता वेदवादिना यज्ञाद्या शास्त्रोक्ता
क्रिया सततमद्भुवैक्येऽपि प्रवर्तन्ते प्रकर्षेण
वर्तन्ते मगुणा भवन्तीति भगवान् शङ्कराचार्य-
चरणम् ॥

“तदित्यनभिसन्धाय यज्ञदानतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च त्रिविधा क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥”
तदिति ब्रह्मणोऽभिधानमुदाहृत्य इत्यनुपङ्गः ।
अनभिसन्धाय कर्मणः फलमिति शेषः । तस्मात्
फलाभिसन्धानं विना सुमुच्युणा कर्म कर्तव्य-
मित्यपि बोध्यम् ।

“मद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥”
यतो विद्यमानजन्मनि उत्कृष्टचरिते च सदित्येतत्
प्रयुज्यते । अतो यज्ञादौ कर्मणि प्रथ-
मतः सच्छब्दः प्रयुज्यते । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ५ ॥

सत्, त्रि, (अस्तीति । अस + शट् ।) सत्यम् ।
साधु । (यथा, मुग्धबोधे ।

‘रामनमति मानन्द धर्मानभिनिविश्य स सन् ॥’
विद्यमानम् । (यथा, हितोपदेशे ।

“दुर्जनं परिहर्तव्यो विद्यालङ्घुतोऽपि सन् ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥”)

प्रशस्तम् । अभ्यर्हितम् । इत्यमरः ॥ धीरः ।
इति मेदिनी ॥

सत्कदम्ब, पु, (सन् कदम्बः ।) केलिकादम्बः ।
यथा,—

“केलिहृत् सत्कदम्बो ब्रजभू शिशुपालकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कर्ता, [ऋ] पु, (सता कर्ता ।) विष्णुः ।
यथा । सत्कर्ता सत्कृतः साधुरिति तस्य

सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
सत्कर्म, [न्] स्त्री, (सत् प्रशस्त कर्म । वेद-
विहितक्रिया । यथा । विष्णुपुराणे ।

“सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवाप शौचकारणम्
यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सत्काञ्चनार, पु, (सन् काञ्चनारः ।) रत्ना
काञ्चनः । यथा,—

“कोविदाते चमरिकः कुहालो युगपत्कः ।
सत्काञ्चनारः कामानुर्हयवाहनशङ्करः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्काण्ड, पु, चिह्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सत्कारः, पु, (सत्कारणमिति । सत् + कृ + घञ् ।
पूजा । यथा । एवञ्चूना सभासद सभाया

यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्-
कारैः राज्ञा कर्तव्याः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारः । ६ । ५० ।
“विधिप्रयुक्तमत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।
स तैराक्रमयामास शृद्धान्तं शृद्दकर्मभिः ॥”
उत्सवविशेषः । यथा, मनुः । २ । ५६ ।
“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशणैः ।
भृतिकामैर्नरेर्नित्यं सत्कारैः पूज्येव च ॥
“सत्कारेषु कौमुद्यादिषु उत्सवेषु उपनयना-
दिषु ॥” इति तट्टीकाया कुल्लुकः ॥ ५ ॥)
शवदाहादिक्रिया । इति लोकाप्रसिद्धिः ॥
सत्कुलीन, पु, (सत्कुले जातः । सत्कुल + न् ।
मन् प्रशस्तः कुलोऽन इति वा ।) सत्कुलोद्भवः ।
यथा,—
“सत्कुलोनाय शान्ताय ऋजवे दम्भवर्जिते ।
दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥”
इति विजयभारतन्त्रे वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥
सत्कृत, त्रि, (सत् + कृ + क्त ।) पृजितः । कृत-
सत्कारः । यथा,—
‘तस्थौ काञ्चित् स कालञ्च मुनिना तेन सत्-
कृतः ।’
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(महादेवे, पु । इति महाभारतम् । १३ ।
१७ । ११३ ॥)
सत्कृति, स्त्री, (सत् + कृ + क्तिन् ।) सत्कारः ।
सत्क्रियाशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, भागवते ।
२० । १५ । ४३ ।
“तत्सत्कृतिः समधिगम्य विवेश गोष्ठ
सन्नीडज्ञासविनयं यदपाङ्गमोक्षम् ॥’
पु, विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४६ । ८८ ॥)
सत्क्रिया, स्त्री, (सती क्रिया ।) शवदाहादि
क्रिया । तत्पर्यायः । सत्क्रियाः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥ स्कारः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा, महाभारते । १ । ४४ । ५ ।
“ततो नृपे तत्कर्तव्यमा हते
प्रयुज्य सर्व्वा परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्हि जो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥”
परिष्कारः । यथा, रघु । ११ । ३ ।
“यावदादिशति पार्श्विभ्यस्तयो-
र्निर्गमाय पुरमार्गसत्क्रियाम् ।
तावदाशु विदधे भरतुमखै
सा सपुष्यजलवर्षिभिर्वनः ॥”)
सम्मानम् । यथा, मनुः ।
“घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवस गवाम् ।
प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रियाः ॥’
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
सत्स, त्रि, (प्रथमेषामतिशयेन सन् । सत् +
तसप ।) अतिशोभनः । इत्यमरः ॥ पूज्यतमः ।
सार्धेयान् । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (यथा
देवोभागवते । ११ । १६ । ३ ।
“तद्देवानपि वधामि शृणु देवर्षिमन्त्रम् ॥”)
सत्ता, स्त्री, जातिविशेषः । इति भाषापरिच्छेदः ॥
(सती भावः । सत् + तन् ।) विद्यमानताः

यथा । यद्यपि पापस्य कार्यान्वितत्वेन तत्-
मत्तायामप्रामाण्य प्रतिभाति । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥ साधुता । सती भाव इत्यर्थे
सच्छब्दात् तत्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सत्त, स्त्री, (सत् साधुन् प्रायते इति । त्रै+क ।
यद्वा, सीदन्ति सज्जना यत्र । सद गती+
“गुष्टवीपचिवचीति ।” उणा० ४।१६३। इति
त्र ।) यज्ञ । (यथा, मनु । ८ । ३०३ ।
“अभयस्य हि यो दाता सपूज्यः सतत मृपः ।
सत्त हि वहते तस्य सदेवाभयदक्षिणम् ॥”)
मदादानम् । भाच्छादनम् । अरण्यम् । (यथा,
किराते । १३ । ८ ।

“अयमेव मृगव्यसन्नकाम

प्रहरिष्यन् मयि मायया समस्ये ।

पृथुभिर्ध्वजिनोरवैरकार्षीत्

चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥”)

कैतयम् इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ३६ । ३८ ।

“सत्त्वेण नून छत्रं हि चरन्त पार्थमर्जुनम् ।
उत्तरं सारथिं कृत्वा निर्याती नगरात्

बहिः ॥”)

धनम् । गृहम् । दानम् सरोवरम् । इत्यने-
कार्यकोष ॥ यागविशेष । यथा,—

“नैमिषेऽनिमिषन्नेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।

सत्त स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥

कलिभागतमाज्ञाय चेन्नऽस्मिन् वैष्णवे वयम्
आमोना दौर्धमत्रेण कथाया सञ्चना हरे ॥”

इति-श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ ४ ॥
द्वादशाहसाध्यसत्त यथा । ज्योतिष्टोमे द्वादश-

गोश्रतदक्षिणाविभाग षोडशर्त्विजा तद्विक्रती-
भूते सत्त्वोक्तके द्वादशाहसाध्ये श्रतेनाहिनो

दौक्षयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णयते । तच्च सावन-
मानेन कर्तव्यम् । यथा,—

“मन्त्राण्युपास्यान्धय सावनेन

लौक्यञ्च यत् स्याद्भवहारमर्म्म ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ ४ ॥

सदक्षिण सततान्नदानम् । तन्निन्दकस्यशनादि-
निषेधो यथा,—

“नालपेज्जनविहिष्टान् वीरहीना तथा स्त्रियम् ।
देवतापितृसञ्छास्त्रयज्ञसञ्छादिनिन्दकैः ।

कत्या तु स्पर्शनाज्ञाप शुभेताकार्वाकनात् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥

अन्न सदक्षिणं सतरान्नदानम् । इति तट्टोक्ता ॥
सत्त, [म], व्य, सञ् । इति शब्दरत्नावली जटा-

त्ररञ्च ॥
सत्तशाला, स्त्री, (सत्तस्य शाला ।) अन्नादिदान-
गृहम् । तत्पर्याय । प्रतिशय २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ ।

७४ ।
“तत सा सत्तशालान्त प्रविशेव वणिक्सुता ।
पन्वगात् राजपुत्रोऽपि स ता गुप्तमवेक्षितुम् ॥”

पुत्रा, व्य, सञ् । इत्यमरः ॥

सत्ताजित्, पु, राजविशेषः । स तु श्रीकृष्णस्य
श्वशुरः । परे भक्ताटनगरे शशिध्वजराजो

बभूव । इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः ॥
सत्ति, पु, मेघ । इक्ष्ती । जयश्रीले, त्रि । इत्यु-

णादिकोप ॥
सत्तिजातक, स्त्री, (सत् साधु मिजातक तुल्य-
गैनापत्तादिक यत्र ।) व्यञ्जनविशेषः । यथा,—

“भारु बहुष्टते भृष्ट सिक्ता चोष्णाञ्जना
सुष्टु ।

जौरकाद्यैः समायुक्त परिशुस्क तदुष्णते ।
तदेव घृततक्राव्य प्रदिग्धं सत्तिजातकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥
सत्ती, [न्] पु, (सत्तमस्यस्येति । इति ।)

गृहपति । इत्यमरः ॥ द्वे गृहस्थे । सत्त सदा
दान विद्यतेऽस्य सत्तो इन् । सदेखं सत्त

दितकारम् । अन्नमाच्छादने, यज्ञे सदा दाने च
कैतवे । इति विश्वः । गृहस्थ पतिगृहपति ।

इति भरतः ॥ नित्यप्रहत्तान्नदानः । यथा विश्वः ।
नाश्रीच राज्ञा राजकर्मणि न व्रतिना व्रते न

सत्तिणा सत्रे न कारुष्या स्वकर्मणि न राजान्ना-
कारिणा तदिच्छया न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः

पूर्वसहृतयो । इति । सत्तिणां नित्यप्रहत्तान्न-
दानाना मत्तेऽन्नदाने । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

(यज्ञान्विते, त्रि । यथा, महाभारते । १४।७।३।
“सत्यमेतद्भवानाह स मा जानाति सत्तिणम् ।

कथयस्व तदेतन्मे क्व नु सम्प्रति नारद ॥”)
सत्त्व, स्त्री, (सत्ता भावः । सत्+त्व ।) प्रकृते

गुणविशेषः । अत्र सत्त्व प्रकाशकज्ञान सुख-
हेतु । सती भावः सत्त्वम् । त्वती भावे इति त्व

निपातनात्तलोप इति कैचित् । सत्त्व दितकार
मिति बहवः । इत्यमरभरतौ ॥ ४ ॥ (यथा,

मनु । १२ । २४ ।
“सत्त्व रजस्तमसैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
र्यैर्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वान-

श्रेयत ॥”)
महाभारतमते सुखजनकगुणः । तस्य धर्माः ।

प्रसाद १ हर्ष २ प्रीति ३ असन्देह ४
धृति ५ स्मृति ६ । इति मोक्षधर्म ॥ द्रव्यम् ।

असु । (यथा, रामायणे । २ । ६० । १ ।
“ततो भूतोपसृष्टव वेपमाना पुन पुन ।

धरत्यो गतसत्त्वेव कौशल्या स्तमन्नवीत् ॥”)
व्यवसायः । इत्यमरः ॥ पिशाचादिः । (यथा,

रामायणे । २ । ३३ । १० ।
“अद्य नून दशरथ सत्त्वमाविश्य भाषते ।
न हि राजा प्रिय पुत्र विवासयितुमर्हति ॥”)

बलम् । (यथा, रघु । ४ । ७२ ।
“शशस तुल्यसत्त्वाना सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।
गुहाशयाना सिंहाणा परिहृत्वावलो-

कितम् ॥”)
स्वभावः । (यथा, किराते । १२ । ३८ ।

“सत्त्वविहितमतुलभुजयो-
र्बलमस्य पश्यत ऋषेऽधिकुप्यत ॥”)

आत्मा चित्तम् । इति मेदिनी ॥ रसः । आयुः ।
इति धरणि ॥ कुबेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

धनम् । आत्मता । इति शब्दरत्नावली ॥
सत्त्वः, पु, स्त्री । (सत्त्वमस्यस्येति । अर्थभादि-

त्वादच् ।) जन्तुः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ८ ।

“रक्षापदेशान्निहोमघेनो-

वन्थान् विनेच्छन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥”)

सत्त्वता, स्त्री, सत्त्वस्य भावः । सत्त्वशब्दात् भावे
तत्प्रत्ययानन्तर भापप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सत्त्वसन्तत्र, त्रि, (सत्त्व सम्पन्नः ।) सत्त्वप्राप्तः ।
इति लोकाप्रसिद्धः ॥

सत्त्वस्थ, त्रि (सत्त्वे तिष्ठतीति । स्था+क ।)
सत्त्ववृत्तिशाली । सत्त्वप्रधानः । यथा,—

“जङ्घ गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणहत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”

इति भगवद्गीताध्यायम् । १४ । १८ ।
सत्त्वत्र, स्त्री, (सत्त्वत्र यस्य ।) पश्यस्य नवदलम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥
सत्त्वथ, पु, (सन् पन्थाः । टच् ।) प्रशस्तपथः ।

तत्पर्यायः । अतिपन्था २ सुपन्था ३ अर्चि-
ताध्वा ४ । इत्यमरः ॥ सुपथः ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । ५० ।
“ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात् सत्त्वयेऽस्तुतम्

कृपानोर्दीननाथस्य देवास्तस्मान् नु गृह्णते ॥”)
सत्त्वपथ, पु, (सन् पथः ।) यज्ञोपपथः । इति

कैचित् ॥ श्रीभनपथश्च ॥
सत्त्वपुत्र, पु, (सन् पुत्रः ।) उत्तमसन्तानः ।

वेदादिविहितपितृादिकार्थकर्ता । यथा—
“पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात्प्रायते पितर सुतः ।

सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः ॥”
इति बृहस्पत्युक्तनरकनिस्ताराय ऋषमस्मिन्

समन्वयति अष्टतत्त्वञ्च विन्दति । इति पिता
पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतो सुखम् । इति वशि-

ष्ठोक्तार्णपनयनाय च यत् पश्येदिति नियम-
विधानं तदङ्गतपुत्रकार्यपुत्रपरम् । सत्त्वपुत्रस्तु

सुखदर्शनं विनापि नरकनिस्तारकः । तथा च
विष्णुपुराणम् ।

“सत्त्वपुत्रेण तु जातेन वैणोऽपि त्रिदिव ययौ ।
पुत्रान्नो नरकात्तत स तन सुमहात्मना ॥”

ब्रह्मपुराणेऽपि ।
“समुत्पन्नेन भो विप्रा सत्त्वपुत्रेण महात्मना ।
व्रात स पुरुषस्यान्न पुत्रान्नो नरकात्तदा ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥
सत्त्वपुरुष, पु, (सन् पुरुषः ।) पूज्यमानपुरुषः ।

इति सच्चिन्सारसमासपादः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ४८ । ८ ।

“एकः सत्त्वपुरुषो लोके लक्षणः सह सीतया ।
योऽनुगच्छति काकुत्स्थः राम परिचरन् धने ॥”)

सत्त्वप्रतिग्रह, पु, सद्ग्रा साधुभ्य प्रतिग्रहो दान
ग्रहणम् । साधुजनदत्तद्रव्यग्रहणम् । यथा,—

“सत्त्वित्तागसा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः

प्रयोग' कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥१॥
इति मानवे १० अध्यायः ॥

सत्प्रतिपक्ष', पु, (सत् प्रतिपक्ष ।) तुल्यव्यक्ति ।
प्रतियोगी । न्यायमते । साध्याभावव्याप्यवत्
पक्ष' । यथा । ऋदो वक्रिमान् धूमादित्यादौ
वक्राभाववाप्यवद्दादि' । इति सत्प्रतिपक्ष-
ग्रन्थ । तद्वचनं यथा । साध्यविरोधुपस्थापन-
समर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्व
तत्त्व बलश्च व्याप्तिपक्षधर्मतो विरोधिबोधका-
न्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञाय-
मानेन प्रतिरुद्धकार्यत्व वा तत्त्वम् । इति
गङ्गे शोपाध्यायकृताचिन्तामणि ॥

सत्फलः, पु, (सत् फल यस्य ।) दाडिमवृक्ष' ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनफलवद् वृक्षश्च ॥

सत्य, क्ली, (सते हितम् । सत् + यत् ।) कृतयुगम् ।
अपय । यथार्थम् । (यथा, रघु' । १२ । ७५ ।

"काम जीवति मे नाथ इति सा विजही
शुचम् ।

प्राज्ञत्वा सत्यमन्यान्त जीवितास्मीति
लज्जिता ॥")

तद्वति, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, याज्ञ
वल्क्य । ३ । १४८ ।

"महाभूतानि सत्यानि यथान्नापि तथैव हि ॥"
सिद्धान्तः । इति शब्दरत्नावली ॥२॥ यथार्थस्य
पर्याय । तथ्यम् २ ऋतम् ३ सम्यक् ४ । इत्य-
मरः ॥ अवितथम् ५ भूतम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ तद्वचनम् । यथा,—

"यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम् ।
तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययम् ॥"
इति पाञ्च क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥३॥

तदाकारा यथा,—

"सत्यञ्च सभता चैव दमश्चैव न सशय ।
अमात्यर्थं घमा चैव ऋषिस्त्रिचानस्यता ॥
त्यागो ध्यानमथार्थैव धृतिश्च सतत दया ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥"
इति महाभारते राजधर्मः ॥३॥

तस्यापालने दोषो यथा,—

"हात्वा प्रपथरूपञ्च सत्यं हन्ति न पालयेत् ।
स कृतघ्नः कालसूत्रे वसेद्देवचतुर्युगम् ॥
सप्तजन्मसु काकश्च सप्तजन्मसु पेचकः ।
ततः शूद्रो महाव्याधी जन्मसप्त ततः शुचिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४८ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

"सत्येन लोकं जयति सत्यन्तु परमं तपः ।
यथाभूतप्रसादन्तु सत्यमाहुर्मनोषिणः ॥"
इति कौर्मोपनिषद्भागि १४ अध्यायः ॥३॥

तस्य प्रशंसा यथा,—

"सत्यमायास्यति हरिः सत्यं निष्कपटं वद ।
वद तत् स्वभयं त्यक्त्वा सत्यं ब्रूहि सुससदि ॥
वरं कूपशताहापी वरं वापीशतात् क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात् पुत्रं सत्यं पुत्रशतात् किञ्च ॥
नहि सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ॥

नहि मातुः परो बन्धुर्न गुरुर्मन्त्रदात् परः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

"तस्मात् सत्यं परं ब्रह्म सत्यमेव परं तपः ।
सत्यमेव परो यज्ञः सत्यमेव परं श्रुतम् ॥
सत्यं वेदेषु जार्गति सत्यञ्च परमं पदम् ।
कीर्त्तयिष्ये पुण्यञ्च पिण्डदेवर्षिपूजनम् ॥
आद्यो विधिश्च विद्या च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
सत्यं यज्ञस्तथा वेदा मन्त्रा देवा सरस्वती ॥
व्रतचर्या तथा सत्यं शोडश' सत्यमेव च ।
सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥
सत्येनाग्निर्दहेन्नित्यं स्वर्गं सत्येन गच्छति ।
मत्येन चापः क्षिपति पर्जन्यो धरणीतले ॥
परेण सर्वदेवानां सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यस्य वचनास्त्रोके सर्वमाप्नोत्यसशयम् ॥
अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राहि सत्यमेव विशिष्यते ॥
सत्येन देवा प्रीयन्ते पितरः ऋषयस्तथा ।
मनुष्या सिद्धगन्धर्वाः सत्यात् सिद्धिमितो

गता ॥
अगधे विपुले शूद्रे सत्यतीर्थे शुचिऋदे ।
ज्ञातव्यं मनसा युक्तं ज्ञानं तत् परमं श्रुतम् ॥
आत्मार्थं वा परार्थं वा पुत्रार्थं वापि मानवाः ।
अनृतं ये न भाषन्ते ते बुधा स्वर्गगामिनः ॥
तस्मात् सत्यकृतं पञ्च तदनन्तफलं भवेत् ॥"
इति वक्रिपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
अपि च ।
"तडागशतदानेन यत् पुण्यं लभते नरः ।
ततोऽधिकञ्च लभते वापीदानेन निश्चितम् ॥
दशवापीप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ।
ततोऽधिकञ्च लभते पुण्यं कन्याप्रदानतः ॥
दशकन्याप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ।
ततोऽधिकञ्च लभते यज्ञं केन नराधिपः ॥
शतयज्ञेन लभते यत् पुण्यं पुण्यकल्लनः ।
ततोऽधिकञ्च लभते पुत्रास्त्रदर्शनेन च ॥
दर्शने शतपुत्राणां यत् पुण्यं लभते नरः ।
तत् पुण्यं लभते नूनं पुण्यवान् सत्यपालनात् ॥
नहि सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं नरः ।
नहि गङ्गासमं तीर्थं न देवः केशवात् परः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥३॥

अन्यश्च ।
"सत्यमूलं जगत् सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
सिद्धं लभन्ते सत्येन ऋषयो वेदपारगाः ॥
सत्येन दीयते कन्या सत्यं जल्पन्ति ब्राह्मणाः ।
सत्यं वदन्ति राजानः सत्येन धनुषा धृता ॥
सत्येन गम्यते स्वर्गं मोक्षं सत्येन प्राप्यते ।
सूर्यस्तपति सत्येन सोमः सत्येन राजते ॥
यमः सत्येन हरति सत्येन्द्रे विराजते ।
वरुणश्च कुबेरश्च तौ च सत्ये प्रतिष्ठितौ ॥
तत् सत्यं मम नश्येत् यदाहं नागमे पुनः ॥"
इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये अश्वकतीर्थ-
प्रभाववर्णननामाध्यायः ॥३॥ अन्यश्च ।

"सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं तथा चेन्द्रियनिग्रहः ।
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
सत्यं भूतहितं वाक्यमस्त्येयं स्वागतम्परम् ।
नियमः पञ्च सत्याद्या ब्राह्मणाभ्यन्तरं द्विधा ॥"
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥

अपि च ।
"येऽर्था धर्मोऽण ते सत्या येऽधर्मोऽण गतश्रियः ।
सत्यशौचं मनः शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
सर्वभूतदया शौचं जलशौचञ्च पञ्चमम् ।
यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥
सत्यं हि वचनं यस्य सोऽश्वमेधादिशिष्यते ॥"
इति गारुडे ११३ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासी धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

“प्रतिश्रुतं सत्यं कृतमिति दृष्टा” प्रथम सत्यत्वेन
 स्तुवन्ति सत्यव्रतमिति । सत्यव्रत सद्ब्रह्मो यस्य ।
 सत्य पर श्रेष्ठ प्राप्तिसाधन यस्मिन् तम् ।
 त्रिसत्य त्रिविधं कालेषु दृष्टे पूर्वं प्रलयानन्तर
 स्थितिसमये च सत्य अव्यभिचारेण वर्तमानम् ।
 तत एवाहुः । सत्यस्य योनिमिति । सच्छब्देन
 युधिव्यपत्तेर्जासि । त्वशब्देन वायाकाशी । एव
 सच्च त्वस्य सत्त्वं भूतपञ्चकम् । त सत्यमित्या-
 चक्षते इति श्रुतेः । तस्य योनि कारण अनेन
 दृष्टे पूर्वं वक्ष्यमानातोक्ता । तथा सत्ये तस्मि-
 न्नेव निहित अन्तर्यामितया स्थित अनेन स्थिति-
 समये च सत्यत्वमुक्तम् । तथा सत्यस्य सत्य
 तस्यैव सत्यस्य सत्य पारमार्थिक नाशेऽपि
 अवशिष्टमान रूप अनेन प्रलयेऽप्यवधित्वेन
 सत्यत्व दर्शित एव त्रिसत्यत्वमुपादितम् । तथा
 ऋतसत्यनेत्रम् । ऋतञ्च सृष्टता वाणी सत्यञ्च
 समदर्शनम् । तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात्
 सत्यञ्च समदर्शनमिति ऋतञ्च सृष्टता वाणी
 कविभिः परिकीर्त्तिता ॥ इति तयोर्नेत्र नयन-
 साधन नेतार प्रवर्तकमिति यावत् । एव सर्व-
 प्रकारेण सत्यात्मक ता वय शरण प्रपन्ना
 इत्यर्थः ।” इति श्रौधरस्वामी ॥३॥ अश्वत्थवृक्ष
 इति राजनिर्घण्टे ॥ नान्दीमुखश्चाह देव । यथा,
 “इष्टिश्चाह कृतुर्हृत् । सत्यो नान्दीमुखे वसु ।
 नैमित्तिके कालकामौ काम्य च धुरिलोचनौ ॥”
 इति श्रावतस्म ॥३॥
 (मुनिविशेष । यथा, महाभारते । २।४। १० ।
 “असितो देवस्य सत्यः सर्पमालो महागिरा ॥”
 देवगणविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ७।१। २—२
 “मन्वन्तरे दृतीयेऽस्मिन् उत्तमस्य प्रजापते ।
 देवानिन्द्रान्द्रपोन् भूपान् निबोध गदतो मम ॥
 स्वभाभानस्तथा देवा यथानामानुकारिण ।
 सत्याख्यश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रिदशाना तथा
 गण ॥”)
 तपोलोकाद्ब्रह्मलोक । इति विश्व ॥ अस्य विव-
 रण सत्यलोकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 सत्यक, लो, सत्यज्ञार । इति कैचित् ॥ (सत्यमेव ।
 स्वार्थं कन् ।) सत्यम् । तदयुक्ते त्रि ॥ (दृष्टि-
 वशीयविशेषे, पु, । यथा, भागवते । ६।२। ४। १३ ।
 “अनमित्तसुतो योऽन्य शिनिस्तस्य च सत्यक ॥”
 सत्यज्ञार, पु, (सत्यस्य कार इति । क्त + घञ् ।
 “कारे सत्यागदस्य ।” ६ । ३ । ७० । इति
 मुम् ।) अथवा मयैतत् क्रोतव्यमिति सत्या-
 करणम् । तत्प्राय । सत्यापनम् २ सत्या-
 कृति ३ । इत्यमर ॥ सत्यापना ४ । इति
 वोपान्ति ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६। ७१ ।
 ‘लेभिरे निधनन्तस्मात्सत्यज्ञारात् पदान्तय ॥”
 सत्यज्ञारकृत, त्रि, (सत्यज्ञारेण कृत ।) अथवा
 मत्तत् क्रोतव्यमिति सत्य कृत्वा यद्दयम् ।
 वायना इति भाषा । इति मिताक्षरा ॥
 (यथा, याज्ञवल्कर । १० । ६१ ।
 “सत्यज्ञारकृत द्रव्य द्विगुण प्रतिपादयेत् ॥”)

सत्यतपा, [सु] पु, (सत्य तपो यस्य ।) मुनि-
 विशेष । स तु पुरा व्याध प्राचीत् ततस्तप-
 कृत्वा दुर्वाससो वरेण वेदादिसर्वशास्त्रो
 भूत्वा एतन्नामा बभूव । यथा,—
 “तमस्थिशेष व्याधन्तु क्षुधादुर्बलता गतम् ।
 उवाच वेदा साङ्गास्ते सरहस्यपदक्रमा ।
 ब्रह्मविद्यापुराणानि प्रत्यक्षाणि भवन्तु ते ॥
 एव प्रादाह्वर तस्य दुर्वास नाम चाकरोत् ।
 भवान् सत्यतपा नाम ऋषिराद्यो भविष्यति ॥”
 इति वाराहै सत्यतपउपख्याननाभाध्याय ॥
 सत्यदृति, पु, (सत्या दृतिः ।) ऋषिविशेष ।
 यथा,—
 “सरह्वतस्तु दायादमहत्या सप्रसूयते ।
 शतानन्द ऋषिश्च तस्यापि सुमहातपा ।
 तस्य सत्यदृतिर्नाम मुनिर्वेदस्य पारग ॥”
 इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥
 (सत्यशीले, त्रि । यथा, रामायणे । २। ८२। ६ ।
 “रामस्तथा सत्यदृति सता धर्ममनुस्मरन् ।
 नाजहात् पितुरादेश शशी ज्योत्स्नाभि-
 वोदित ॥”)
 सत्यनारायणः, पु, (सत्यो नारायण ।) देवता-
 विशेष । सत्यपार इति भाषा । तस्य व्रतकथा
 यथा,—
 “एकदा मुनय सर्वे सर्वलोकहिते रताः ।
 सुरभ्ये नैमिषारण्ये गोष्ठीञ्चक्रुर्भनोरमाम् ॥
 तत्रान्तरे महातेजा व्यासविश्वो महायथा ।
 स्रत शिष्यगणैर्युक्त समायातो हरि स्मरन् ॥
 तमायान्त समालोक्य सूत श्रास्त्रार्थपारगम् ।
 नैमु सर्वे समुत्थाय शौनकाद्यास्तपोधना ॥
 सोऽपि तान् सहसा भक्त्या मुनीन् परमवेषणान्
 ननाम दण्डवद्भूमौ सर्वधर्मविदावर ॥
 वरासने महाबाहोस्त्वैहृत्ते मुनिपुङ्गवै ।
 उवाच स सभामध्ये सर्वे शिष्यगणैवृत ॥
 तत्रोपविष्ट त सूत शौनको मुनिसत्तम ।
 ब्रह्मज्ञानिरिमा वाचमुवाच विनयान्वित ॥
 शौनक उवाच ।
 महर्षे सूत सर्वं कलिकाले समागत ।
 केनोपायेन भगवन् हरिभक्तिर्भवेन्नृणाम् ॥
 कलौ सर्वं भविष्यन्ति पापकर्मपरायणा ।
 वेदविद्याविहिनाश्च तेषां श्रेय कथं भवेत् ॥
 कनावन्नगतप्राणा लोका, स्वल्पायुषस्तथा ।
 निधनाश्च भविष्यन्ति नानापीडाप्रपाडिता ॥
 प्रयामसाध्य सुकृत शास्त्रे पु ययते द्विज ।
 तस्मात् केऽपि करिष्यन्ति कलौ न सुकृत जना ॥
 सुकृतेषु विनष्टेषु प्रहृते पापकर्मणि ।
 स्वर्गा प्रलय सर्वे गमिष्यन्ति दुर्गागया ॥
 स्वल्पयमैरल्पवित्तरत्नकालश्च सत्तम ।
 यथा रवेन्महापुण्य तथा कथय स्त न ॥
 यम्योपदगत पुण्य पाप वां कुरुते जन ।
 स तद्गाया भवेन्नृप इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥
 पुण्यापदेशो मदय कौतव्यश्च विद्वान्जन ।
 पापायनविरोधी च चत्वार, केशवोपमा ॥

ज्ञान संप्राप्य संसारे य परेभ्यो न यच्छति ।
 ज्ञानरूपो हरिस्तस्मै प्रसन्न इव नेच्छते ॥
 ज्ञानरक्षेण रक्षेय परसन्तोषकचर ।
 स श्रेय सुकृतिर्न नररूपधरो हरि ॥
 व्रतेन तपसा किवो प्राप्यते वाञ्छित फलम् ।
 सर्वं तत् श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामते ॥
 त्वमेव मुनिशार्दूल वेदवेदाङ्गपारग ।
 त्वद्वते नहि वक्तव्यो यतस्त्व व्यासशासितः ॥
 सूत उवाच ।
 धन्योऽसि त्व मुनिश्चै त्वमेव वैष्णवाग्रणी ।
 यत समस्तलोकानां हितं वाञ्छामि सर्वदा ।
 शृणु शौनक वक्ष्यामि यत् त्वया श्रोतुमिच्छते ॥
 नारदेनैवमुक्तं मन् भगवान् कमलापति ।
 सुरर्षये यथैवाह तत् शृणुष्व समाहित ॥३॥
 एकदा नारदो यांभी परानुग्रहकाङ्क्षया ।
 पर्यटन् विविधान् लोकान् मर्त्यलोकासुपागतम् ॥
 तत्र दृष्ट्वा जना सर्वे नानादृ खसमन्विता ।
 नानायोनिसमुत्पन्ना क्लिश्यन्ते पापकर्मभि ॥
 केनोपायेन चैतषा दु खनाशो भवेद्दुःखम् ।
 इति सञ्चिन्त्य मनसा विष्णुलोक गतस्तदा ॥
 तत्र नारायण देव शुकवर्ष चतुर्भुजम् ।
 शङ्खचक्रधर देव वनमालाविभूषितम् ॥
 दृष्ट्वा तं देवदेवेश स्तोतु समुपचक्रमे ।
 नारद उवाच ।
 नमस्ते वाङ्मनोऽतीतरूपायानन्तशक्तये ।
 आदिमथान्तहीनाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥
 सर्वेषामादिभूताय भक्तानामार्त्तिनाशिने ।
 श्रुत्वा स्तोत्र ततो विष्णुर्नारद प्रत्यभाषत ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 किमर्थमागतोऽसि त्व किन्तो मनसि वर्तते ।
 कथयस्व महाभाग तत् सर्वं कथयामि ते ॥
 नारद उवाच ।
 मर्त्यलोके जना सर्वे नानाशोकसमन्विता ।
 नानायोनिसमुत्पन्ना पचन्ते पापकर्मणा ॥
 तत् कथं शस्येन्नाथ लघुपायेन तद्दद ।
 श्रोतुमिच्छामि तत् सर्वं कृपास्त्रि यदि ते मयि
 श्रीभगवानुवाच ।
 साधु पृष्ट त्वया वत्स । लोकानुग्रहकाय्या ।
 यत् कृत्वा मुच्यते मोहात् तत् शृणुष्व वदामि ते
 व्रतमस्मि महापुण्य स्वर्गं च भुवि दुर्लभम् ।
 तव स्नेहात्मया विप्र प्रकाशीक्रियतेऽधुना ॥३॥
 सत्यनारायणस्येतद् व्रत सत्यविधानत ।
 कृत्वा सद्य सुख भुक्त्वा परत्र मोक्षमालभेत् ॥
 तत् श्रुत्वा भगवाकथ नारद पुनरब्रवीत् ॥
 कि फल कि विधानञ्च कृत केनेति वा व्रतम् ।
 तत् सर्वं विस्ताराद्ब्रुहि कटा काव्य हि तद-
 व्रतम् ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 दुःखगोकादिगमन धनधान्यविवर्धनम् ।
 माभाग्यमन्ततिकर सर्वत्र विजयप्रदम् ॥
 यस्मिन् कस्मिन् दिने मर्त्या भक्तिश्रद्धामन्वित
 सत्यनारायण देव यजेत्तुष्टो निगामुच्ये ॥

सत्यना

बान्धवैर्ब्राह्मणैश्चैव सहिनो धर्मतत्परः ।
 नैवेद्य भक्तितो दद्यात् सपाद भक्ष्यमुत्तमम् ॥
 रश्माफल द्रुतं क्षीरं गोधूमस्य च चूर्णकम् ।
 अभावे शालिचूर्णं वा शर्करा वा गुड तथा ॥
 सपादसर्वभक्ष्याणि एकौकृत्य निवेदयेत् ।
 विप्राय दक्षिणा दद्यात् कथा श्रुत्वा जनैः सह ॥
 ततश्च बन्धुभिः सार्द्धं विप्रेभ्य प्रतिपादयन् ।
 प्रसाद भक्षयेत् भक्त्या नृत्यगौतादिक चरेत् ॥
 ततः स्तुत्वा गृह गच्छेत् सत्यनारायण स्मरन् ।
 एव कृते मनुष्याणा वाञ्छासिद्धिर्भवेद्भुवम् ॥
 विशेषतः कनिथुगे नान्योपायोऽस्ति भूतले ।
 कथामस्य प्रवक्ष्यामि कृतकृत्यो भवेत् द्विज ॥६॥
 कथित् काशीपुरे ग्रामे आसीद्विप्रश्च निह न ।
 क्षुधादृष्ट्याकुलो भूत्वा सतत भ्रमते महीम् ॥
 दुःखित ब्राह्मण दृष्ट्वा भगवान् ब्राह्मणप्रिय ।
 वृद्धब्राह्मणरूप सन् पप्रच्छ द्विजमादरात् ॥
 किमथ भ्रमसे विप्र ! मही कृतस्त्राच्च दुःखितः ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयता यदि रोचते ॥

विप्र उवाच ।

ब्राह्मणोऽतिदरिद्रोऽहं भिक्षार्थं भ्रमते महीम्
 उपाय यदि जानासि कथय प्रभो ॥

वृद्ध उवाच ।

सत्यनारायणो देवो वाञ्छितार्थफलप्रदः ।
 तस्य त्व द्विजशार्ङ्गं कुरुष्व व्रतमुत्तमम् ॥
 यत् कृत्वा सर्व दुःखेभ्यो मुक्तो भवति मानवः ॥
 विधानञ्च व्रतस्यास्य विप्रायाभाष्य यन्नतः ।
 सत्यनारायणो वृद्धस्तत्रैवान्तरधौयत ॥
 ततः प्रातः करिष्यामि व्रत मनसि चिन्तितम् ।
 इति सञ्चिन्त्य विप्रोऽसौ रात्रौ निद्रा न चाल-
 भत् ॥

सूत उवाच ।

ततः प्रातः समुत्थाय सत्यनारायणव्रतम् ।
 करिष्येऽहञ्च सङ्कल्प्य भिक्षार्थमगमद्विज ॥
 तस्मिन्नेव दिने विप्र प्रचुर प्राप्तवान् धनम् ।
 तेनैव बन्धुभिः सार्द्धं सत्यस्य व्रतमाचरत् ॥
 सर्वं दुःखविनिर्मुक्तं सर्वसम्पत्समन्वितः ।
 बभूव स द्विजश्रेष्ठो व्रतस्यास्य प्रभावतः ।
 ततः प्रश्रुतिकालञ्च मासि मासि व्रत कृतम् ॥
 एव नारायणस्येदं व्रतं कृत्वा द्विजोत्तमः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो दुर्लभ मोक्षमाप्नुयात् ॥
 व्रतञ्च तदयथा विप्र पृथिव्या सञ्चरिष्यति ।
 तदैतत् सर्वदुःखं हि नराणाञ्च विनश्यति ॥
 एव नारायणेनोक्तं नारदाय महात्मने ।
 मयापि कथितं विप्र किमन्यत् कथयामि ते ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
 विप्रसवादो नाम १ अध्यायः ॥ ५ ॥

शौनका उवाच ।

'तस्माद्विप्र व्रतं केन पृथिव्या चरितं मुने ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि श्रद्धास्त्राक प्रजायते ॥

सूत उवाच ।

शृणुष्व मुनयः सर्वं तस्माद्द्वयेन कृतं भुवि ।
 एकदा स द्विजवरो यथाविभवविस्तरे ॥

सत्यना

बन्धुभिः स्वजनैः सार्द्धं व्रतं कर्तुं समुद्यतः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु काष्ठकेतु समागतः ।
 बहिः काष्ठञ्च सस्थाप्य विप्रस्य मन्दिरं ययौ ॥
 दृष्ट्वा पीडितात्मा स विप्र दृष्ट्वा तथाविधम् ।
 प्रणिपत्य द्विजश्रेष्ठ किमिदं क्रियते त्वया ।
 कृते किं फलमाप्नोति विस्तराद्द मे प्रभो ॥

विप्र उवाच ।

सत्यनारायणस्येदं व्रतं सर्वं पितृप्रदम् ।
 दुःखशोकादिशमनं सर्वत्र विजयप्रदम् ॥
 धनादिसन्ततिकरं सर्वधामीषितप्रदम् ।
 यस्य प्रसादान्नो सर्व धनधान्यादिकं महत् ॥
 ततस्तु स व्रतं ज्ञात्वा काष्ठकर्त्तातिहर्षितः ।
 पपी जल प्रसादञ्च भुक्त्वा तन्नगरं ययौ ॥
 सत्यनारायण देव चिन्तयन् स्थिरमानसः ।
 काष्ठं विप्रीय नगरे प्राप्स्यते चायं यदनम् ।
 तेनैव सत्यदेवस्य व्रतमयं करोम्यहम् ॥
 इति सञ्चिन्त्य मनसा काष्ठं कृत्वा तु मस्तके ।
 जगाम नगरे रम्य धनिना यत्र मस्थितिः ।
 तद्दिने काष्ठमूलञ्च द्विगुणं प्राप्तवानसौ ॥
 ततः प्रसन्नहृदयः सुपक्वकदलीफलम् ।
 शर्कराञ्च द्रुतं दुग्धं गोधूमस्य च चूर्णकम् ॥
 प्रत्येकान्तु सपादञ्च गृह्णीत्वा गृहमाययौ ।
 ततो बन्धून् समाह्वय चकार विधिना व्रतम् ॥
 तद्ब्रतस्य प्रसादेन धनपुत्रान्वितोऽभवत् ।
 इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं ययौ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
 कथाया विप्रकाष्ठकेतुमवादी नाम २ अध्यायः ॥

सूत उवाच ।

"पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व मुनिसत्तमा ।
 आसीदुक्कामुखो नाम नृपतिस्त्वलिना वरः ॥
 जितेन्द्रिय सत्यवादी यया देवालय प्रति ।
 दिने दिने धनं दत्त्वा द्विजान् सन्तोषयेत् सुधीः
 भार्या तस्य प्रमुग्धा च सरोजवदना सती ।
 सस्मितास्या शरदिन्दु सकटाच्च च बिभ्रती ॥
 काञ्चीञ्च बिभ्रती श्यामा मालतीमाख्यभूषिता
 भद्रशोला व्रतं सत्यं सिन्धुतीरेऽकरोन्मुने ॥
 एतस्मिन्नन्तरे नत्र साधु कोऽपि समागतः ।
 बाणिज्यार्थं बहुधने रत्नाद्यैः परिपूरितः ॥
 नाव सस्थाप्य तत्रैरे जगाम तत्ततः प्रातः ।
 दृष्ट्वा तत्र व्रतं सम्यक् पप्रच्छ विनयान्वितः ॥

साधुसवाच ।

किमिदं कुरुषे राजन् भक्तियुक्तेन चेतसा ।
 प्रकाशं कुरु तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि सम्प्रति ॥

राजोवाच ।

पूजनं क्रियते साधो विष्णोरतुल्यतेजसः ।
 व्रतञ्च स्वजनैः सार्द्धं पुत्रादिप्राप्तये मया ॥
 प्रत्युवाच ततो नत्वा राजानं मधुरं वचः ।
 सत्यं कथय मे राजन् व्रतमेतत् करोम्यहम् ॥
 ममापि सन्ततिर्नास्ति सत्यमेतत् सूतव्रतम् ।
 ततो निवृत्त्य बाणिज्यात् सागन्दं गृहमागतः ॥
 भार्याय कथितं सर्वं व्रतञ्च सन्ततिप्रदम् ।
 तदा व्रतं करिष्यामि यदा मे सन्ततिर्भवेत् ॥

सत्यना

यत्किञ्चिद्विसे तस्य भार्या लीलावती सती ।
 गर्भयुक्तानन्दचित्ताभवद्वर्षपरायणा ॥
 पूर्णं गर्भं ततो जाता बालिका चातिनिर्मला ।
 दिने दिने वर्धमाना शुक्लपत्रे यथा शशी ॥
 ततो बणिकं सुतायाश्च जातकर्माटिकद्वरम् ।
 नाम्ना कलावती चेति तन्नामकरणं कृतम् ॥
 ततो लीलावती प्राह स्वामिन मधुरं वचः ।
 न करोषि किमर्थं वा पुरा यच्च प्रतिश्रुतम् ॥
 विवाहसमयेऽप्यस्याः करिष्यामि व्रतं प्रिये ।
 इति भार्या समाश्रास्य जगाम नगरं प्रति ॥
 ततः कलावती कन्या वदिता पितृवेश्मनि ।
 दृष्ट्वा कन्या ततः साधुर्नगरे बन्धुभिः सह ।
 मन्त्रयित्वा द्रुतं द्रुतं प्रेरयित्वा स धर्मवित् ।
 विवाहायञ्च कन्याया वरं श्रेष्ठं विचारयन् ॥
 तेनाज्ञप्तञ्च दूतोऽसौ काञ्चन नगरं ययौ ।
 तस्मादेकं बणिकपुत्रं समादायागतो हि स ॥
 दृष्ट्वा तं सुन्दरं बालं बणिकपुत्रं गुणान्वितम् ।
 ज्ञातिभिर्बन्धुभिः सार्द्धं परितुष्टेन चेतसा ॥
 दत्तवान् साधुराह्वयं कन्या विधिविधानतः ।
 ततो भाग्यवशात्तेन विष्मृतं व्रतमुत्तमम् ॥
 विवाहसमयेऽप्यस्यास्तेन कृष्टोऽभवद्विभुः ॥
 ततः कालेन क्रियता निजधर्मविशारदः ।
 बाणिज्यार्थं गतः शीघ्रं जामात्रा सहितो
 बणिकः ॥

रत्नसारपुरे रम्ये गत्वा सिन्धुमभीपतः ।
 बाणिज्यं कुरुते साधुर्जामात्रा श्रीमता सह ।
 पुरी निर्गम्य नगरे चन्द्रकेतोदृपस्य च ।
 एतस्मिन्नेव काले तु सत्यनारायणं प्रभुः ॥
 भ्रष्टप्रतिज्ञमालोक्य शपथं तस्मै प्रदत्तवान् ।
 अद्यप्रभृति कालञ्च महादुःखं भविष्यति ॥
 तस्मिन्नेव दिने राज्ञो वनमादाय तस्करः ।
 तेनैव वर्त्मना यातः पृष्ठदेशं विलोकयन् ॥
 तत्पश्चाद्भावकान् दूतान् दृष्ट्वा भीतिन चेतसा ।
 धनं सस्थाप्य तत्रैव गतः श्रीब्रह्मलक्षितः ॥
 ततो दूता समायाता यत्रास्ते सज्जनो बणिकः ।
 दृष्ट्वा नृपधनं तत्र बद्धा दूता बणिकसुती ॥
 हृषयुक्ता धावमाना ऊचुर्दृपसमीपतः ।
 तस्करो ह्येव समानीतो विलोकाज्जापय प्रभो ॥
 ते नृपाज्जा समदाय दृढं बद्धा तु तावुभौ ।
 स्थापितौ ह्ये महादुर्गे कारागरेऽविचारयन् ॥

सूत उवाच ।

मायया सत्यदेवस्य न श्रुतञ्च तयोर्वचः ।
 ततस्तयोधनं यच्च गृहीतं चन्द्रकेतुना ॥
 तच्छापाञ्च तयोर्गृहे भार्या च दुःखिताभवत् ।
 चौरैणापहतं सर्वं गृहे यच्च स्थितं धनम् ॥
 श्राविश्याधिसमायुक्ता क्षुत्पिपासातिपीडिता ।
 अन्नचिन्तापरा भूत्वा भ्रमते च गृहे गृहे ।
 ततः कलावती कन्या इभ्राम प्रतिवासरं ॥
 एकस्मिन् दिने रात्रौ दुधाकर्त्ता द्विजमन्दिरम् ।
 गत्वापश्यद्व्रतं तत्र सत्यनारायणस्य सा ॥
 उपविश्य कथा श्रुत्वा वरं प्रार्थयती मुदा ।
 प्रसादभक्ष्यं कृत्वा ययौ रात्रौ गृहं प्रति ॥

ततो लीलावती कन्या भर्तृभ्यामाम तां भृशम् ।
 पुत्रि । रग्री स्थिता कुत्र किन्ते मनसि वृत्तते ॥
 द्विजालये व्रत मातङ्गं वाञ्छितसिद्धिदम् ॥
 तत् श्रुता कन्यकावाक्य व्रत कर्तुं समुद्यता ।
 ससुता सा वणिग्भाष्या सत्यनारायणस्य च ॥
 व्रत चक्रं च वै माध्वी बन्धुभिः स्वजनैः सह ।
 भर्तृजामातरौ क्षिप्रमागच्छतां समाश्रयम् ॥
 इति देवं वर याचे सत्यदेव पुनः पुनः ।
 अपराधन्तु भर्तृभ्यो जामातु बन्तुमर्हसि ॥
 अतेन तस्यास्तुष्टोऽसौ सत्यनारायण प्रभुः ।
 दर्शयामास स्वप्नं हि चन्द्रकेतु नृपोत्तमम् ॥
 वन्दितौ मोचय प्रातर्षणिनी नृपमत्तम् ।।
 देय धनञ्च तत् सख्य विधिना द्विगुणोक्तम् ॥
 नो चेत् त्वा नाशयिष्यामि सराज्यधनपुत्रकम् ॥
 पवमाभाष्य राजान ध्यानगम्याऽभवत् प्रभु ॥
 तत प्रभातसमये राजा च स्वजनैः सह ।
 उपविश्य सभामध्ये प्राह दूतजन प्रति ॥
 बर्षो महाजनो शीघ्रं मोचयध्वं वणिक्सुतो ।
 इति राज्ञो वच श्रुत्वा मोचयित्वा महाजनौ ॥
 समानोय नृपस्यार्थे प्रीचुश्च विनयान्विता ।
 अनिती द्वी वणिक्पुत्रो मुक्तौ निगडवन्धनात् ॥
 ततो महाजनौ नत्वा चन्द्रकेतु नृपोत्तमम् ।
 श्रुत्वा च पूर्ववृत्तान्तं विस्मयाद्भयविह्वलौ ॥
 राजा वणिक्सुतो बोध्या प्रोवाच सादर वच ।
 देवात् प्राप्त महत् कष्टमिदानो नास्ति ते भयम् ॥
 इदानीमिध मुक्तस्व चुरकर्मोदिकञ्चर ॥
 नतो नृपवर श्रीमान् स्वर्णरत्नविभूषणैः ।
 भ्रूल्लङ्घ्य दणिकपुत्रौ वचमाप्रीणयद्भृशम् ।
 पुरानातञ्च यद्द्वयं द्विगुणोक्तं दत्तवान् ॥
 प्रावाच तौ ततो राजा गच्छ माधो निजा-
 श्रमम् ।
 राजानं प्रणिपत्याह गन्तव्यं त्वत्प्रसादत ॥
 यात्रां कृत्वा तत साधुमेङ्गलाचारप्रवृत्तिकाम् ।
 प्राङ्मुखो धन दत्त्वा सहस्रं नगरं ययौ ॥
 क्रियद्गते गते साधौ सत्यनारायण प्रभु ।
 जिज्ञामा कृतवान् साधो किमस्ति तरणी तवा ॥
 ततो महाजनो मत्तो हेलया च प्रहस्य च ।
 कथं पृच्छसि भो दण्डिन । मुद्रा किं लब्धु-
 मिच्छसि ॥
 ज्ञातापत्नादिकञ्चैव वर्तते तरणी मम ।
 निष्ठुरञ्च वच श्रुत्वा सत्यं भवतु ते वच ॥
 पवमुक्त्वा गत शीघ्रं दण्डो तस्य समीपत ।
 क्रियद्गते ततो गत्वा स्थित सिन्धु समीपत ॥
 गते दण्डनि साधुश्च कृतनित्यक्रियस्तदा ।
 उल्लिखितस्तरणी दृष्ट्वा विस्मय परम ययौ ॥
 ज्ञातापत्नादिक दृष्ट्वा भूर्च्छितो न्यपतद्भुवि ।
 लज्जमन्ना वणिक्पुत्रस्ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥
 ज्वशुर दुहितु कान्तो वचनञ्चेदमन्नवीत् ॥
 जामातोवाच ।
 किमथ कुर्वते शोकं शयादेतञ्च दण्डिन ।
 शक्यते तेन सर्वं हि कर्तुं हर्तुं न शक्य ॥
 ततस्तच्छरणं यामा वाञ्छन्तार्यो भविष्यति ।

जामातुश्च वचः श्रुत्वा तत्सकाशं गतस्तदा ॥
 दृष्ट्वा च दण्डिन भक्त्या गत्वा प्रोवाच सादरम् ।
 अमख्यं चापराधं मे यदुक्तं तव सन्निधी ॥
 मया दुरात्मना देव सुधोऽहं तव मायया ।
 यदुक्तं तद्वचो नाथ दुष्टं मे क्षन्तुमर्हसि ॥
 यतः परकृता सर्वे क्षमासारा हि साधव ।
 पुनः पुनस्ततो नत्वा करोद शोकविह्वलः ॥
 तमुवाच ततो दण्डो विलपन्त विलोक्य च ।
 मा रोदोः शृणु मे वाक्यं मम पुजापराधुख ॥
 मामवधाय दुर्बुधे ! सख्यं दुःखं मुहुर्मुहुः ।
 तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं स्तुतिं कर्तुं समुद्यतः ॥
 साधुर्वाच ।
 त्वन्मायाभोहिता सर्वे ब्रह्माद्यास्त्रिदिवीकस ।
 न जानन्ति गुणं रूपं तवाथर्थमिदं प्रभो ॥
 मूढोऽहं त्वा कथं जाने भोहितस्तव मायया ।
 प्रसादं पूजयिष्यामि यथाविभवविस्तरे ॥
 पुत्रं वित्तञ्च मञ्चितं पाहि मा शरणागतम् ॥
 श्रुत्वा भक्तियुतं वाक्यं परिपुष्टो जनार्दन ।
 वरञ्च वाञ्छितं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥
 ततोऽसौ नावमारुह्य दृष्ट्वा रत्नादिपरिताम् ।
 कृपया सत्यदेवस्य यत् फलं वाञ्छितं मम ॥
 इत्युक्त्वा स्वजनैः सार्धं पूजां कृत्वा यथाविधि ।
 हर्षेण मङ्गला साधुं प्रयाणं चाकरोत् द्विज ॥
 नाथं सयोज्य वेगेन स्वदेशमगमत्तदा ॥
 ततो जामातरं प्राह पश्य वत्स पुरीं मम ।
 दूतञ्च प्रेरयामास निजवित्तं रत्नकम् ॥
 ततोऽसौ नगरं गत्वा साधुः श्रुत्वा विलोक्य च ।
 उवाच वाञ्छितं वाक्यं नत्वा वडाङ्गलिस्तदा ॥
 निकटे नगरस्यैव जामात्रां सङ्घितो वणिक् ।
 आगतौ बन्धुवर्गश्च धनेर्वहुविधैस्तथा ॥
 श्रुत्वा दूतसुग्वाहाक्यं महाहर्षयुता मती ।
 सत्यपूजां तत कृत्वा प्रोवाच तनुजा प्रति ।
 ब्रजामि शीघ्रमागच्छ साधुसन्दर्शनाय च ॥
 इति माहवच श्रुत्वा व्रतं कृत्वा समाप्य च ।
 प्रसादं सपरित्यज्य गता सा च पति प्रति ॥
 तेन रुष्टः सत्यदेवो भर्तारं तरणीन्तथा ।
 सद्द्वयं च धनैः सार्धं जले तस्मिन् समर्पयत् ॥
 तत कलावतीकन्यां मालोक्य वणिजं पतिम् ।
 शोकेन महता तत्र रुदन्तीं चापतद्भुवि ॥
 दृष्ट्वा तथाविधा कन्यां न दृष्ट्वा तत्पतिं तरणीम् ।
 भीतेन महता साधुं किमाशर्थमिदं महत् ॥
 विचिन्त्यमानास्ते सर्वे वभ्रुवुस्तस्मिन्वाहका ।
 ततो लीलावती साध्वो दृष्ट्वा तद्विह्वला सती ।
 विललापातिदुःखेन भर्तारिञ्चेदम-वीत् ॥
 इदानीं नौकया सार्धं महेश्वरोऽभूदलक्षितम् ।
 न जाने केन देवेन हेलया वापहारितम् ॥
 सत्यदेवस्य माहात्म्यं किं ज्ञातुं नहि शक्यते ।
 इत्युक्त्वा विललापाय तत्रस्था स्वजनैः सह ॥
 ततो लीलावती कन्या क्रोडे कृत्वा करोद च ।
 ततः कलावती कन्यां नष्टे स्वामिनि दुःखिता ॥
 गृहीत्वा पादुकां तस्य भुगुण्णु मनोदधे ।
 कन्यायाश्चरितं दृष्ट्वा सभार्ये सुजनो वणिक् ॥

श्रुतिशोकेन सन्तसञ्चितयामास धर्मवित् ॥
 इतो हि सत्यदेवेन जामाता सत्यमायया ।
 सत्यपूजां करिष्यामि यथाविभवविस्तरे ॥
 इति सर्वान् समाह्वय कथितञ्च मनोरथम् ।
 नत्वा च दण्डवद्भूमौ सत्यदेव पुनः पुनः ॥
 ततस्तुष्टः सत्यदेवो गगनाद्विज प्रति ।
 जगाद वचनञ्चेद नैवेद्यमवमन्य च ।
 आगता स्वामिन् द्रष्टुमनोऽदृश्योऽभवत् प्रभु ॥
 गृहं गत्वा प्रसादञ्च भुक्त्वा चायाति सा पुनः ।
 लज्जमन्तुंमुखा साधो भविष्यति न शक्य ॥
 ततश्च प्राचद वाक्यं श्रुत्वा गगनमच्छलात् ।
 क्षिप्रं तदा गृहं गत्वा प्रसादं प्रतिभूष्य च ॥
 अपश्यत् पुनरागत्य पतिं नाव जनैः सह ।
 तत कलावती तुष्टा जगाद पितरं प्रति ॥
 एहि तात गृहं याहि विलस्य कुरुये कथम् ।
 तत् श्रुत्वा कन्यकावाक्यं सन्तुष्टोऽभूद्वणिक्सुत ॥
 पूजनं सत्यदेवस्य कृत्वा विधिविधानतः ।
 धनैर्बन्धुगणे सार्धं जगाम निजमन्दिरम् ॥
 पौर्णमास्याञ्च सक्रान्त्यां पूजां कृत्वा यथाविधि ।
 इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्तं सत्यपुरं ययौ ॥
 इति शोकादपुनराग्रे रेवाश्रुते श्रीसत्यनारा-
 यण कथाया वणिक्साधुमोचवर्णनो नाम
 ३ अध्यायः ॥३॥

सुत उवाच ।

अथ ज्ञान्यत् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुनिसत्तमा ।
 आसीत् गण्डजो राजा प्रजापालनतत्परः ॥
 प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दुःखमवाप स ।
 एकदा स वनं गत्वा हत्वा च विविधान् शृगान् ।
 आगत्य वटशुले च दृष्ट्वा सत्यस्य पूजनम् ।
 गोपा कुर्वन्ति सन्तुष्टा भक्तियुक्ताः सवान्धवा ।
 राजा दृष्ट्वा तु दर्पेण नागतो न ननाम स ।
 ततो गोपगणा सर्वे प्रसादं नृपसन्निधौ ॥
 संस्थाप्य पुनरागत्य भुक्त्वा सर्वं यथेष्टितम् ।
 ततः प्रसादं सत्यञ्च राजा दुःखमवाप्त स ॥
 तस्य पुत्रगतं नष्टं धनधान्यादिकञ्च यत् ।
 सत्यदेवेन तत् सर्वं नाशितं मम निश्चितम् ॥
 अतस्तत्रैव गच्छामि यत्र देवस्य पूजनम् ।
 मनसति विनिश्चित्य ययौ गोपालसन्निधम् ॥
 ततोऽसौ सत्यदेवस्य पूजां गोपगणैः सह ।
 भक्तिश्रद्धान्वितो भूत्वा चकार विधिवन्मृप ॥
 सत्यदेवप्रसादेन धनपुत्रान्वितोऽभवत् ।
 इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्तं विष्णुपरं ययौ ॥
 य इदं कुरुते सत्यव्रत परमदुर्लभम् ।
 शृणोति च कथां पुण्यां भक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
 धनधान्यादिकं तस्य भवेत् सत्यप्रसादतः ।
 दरिद्रो लभते वित्तं बहो सुचेत बन्धनात् ॥
 भीतो भयात् प्रमुच्येत सत्यमेतन्न शक्यं ।
 संश्रितञ्च फलं भुक्त्वा चान्तं सत्यपुरं व्रजेत् ॥
 इति व कथितं विप्रा सत्यनारायणव्रतम् ।
 यत् कृत्वा सर्वदुःखेभ्यो मुक्तो भवति मानवः ॥
 विशेषतः कलियुगे सत्यपूजाकथाफलम् ।
 सत्यनारायणं कीचित् सत्यदेव तथापरे ॥

नानाह्यधरो भूत्वा सर्वेषामीषितप्रद' ।
 भविष्यति कलौ सत्यव्रतरूपौ सनातनः ॥
 य इदं पठते नित्यं शृणोति मुनिसत्तमाः ।
 तस्य नश्यन्ति पापानि सत्यदेवप्रसादत' ॥"
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
 कथानाम ४ अध्याय' ॥३॥ इति श्रीसत्यनारा-
 यणव्रतकथा समाप्ता ॥ क्वचित् पुस्तके अध्याय-
 नाम नास्ति । क्वचित् भविष्यपुराणे इति क्त्वा
 एतत्कथः निखिता ॥३॥ अथ सत्यनारायण
 पूजापद्धतिः । आदौ स्वस्तिवाचनपूर्वकं सङ्कल्प
 कुर्यात् । अद्येत्यादि अमुकतिथौ रात्रौ
 अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा अमुककाम
 ब्रह्मादिदेवतापूजापूर्वकश्रीसत्यनारायणपूज
 नकथाश्रवणमह करिष्ये । तत' सूक्तं पठेत् ।
 तत आसनशुद्धादिकं कृत्वा गणेशादिदेवज्ञा-
 नवप्रहदिकपालान् पूजयेत् । लक्ष्मीसरस्वत्या-
 दिपुरुषानादिपुरुषश्रीरामलक्ष्मणपूजां कृत्वा
 यवतिने' सत्यनारायणमावाहयेत् । प्रणवव्या-
 हृतीः समुच्चार्य भगवन् सत्यनारायण इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ मम पूजा गृह्याण
 इत्यादिना आवाह्यं पुण्यं गृहीत्वा ध्यायेत् ।
 "ध्यायेत् सत्यं गुणातीतं गुणत्रयसमन्वितम् ।
 लोकनाथं त्रिलोकेशं पीताम्बरधरं हृदिम् ॥
 इन्द्रीवरदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 नारायणं चतुर्बाहुं श्रीवत्सपदभूषितम् ।
 गोविन्दं गोकुलानन्दं जगत् पितरं गुरुम् ॥"
 इति ध्यात्वा एतत्पाद्यं सत्यनारायणाय नमः ।
 अर्घ्यमन्वसु ।
 "व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाय हृषीकपतये नमः ।
 मया निवेदितो भक्त्या अर्घ्योऽयं प्रतिगृह्य-
 ताम् ॥"
 ण्योऽर्घ्यं श्रीसत्यनारायणाय नमः । पुष्पा-
 च्छलि गृहीत्वा ।
 "नमस्तौ विश्वरूपाय शङ्खचक्रधराय च ।
 पद्मनाभाय देवाय हृषीकपतये नमः ।
 नमोऽतस्त्वरूपाय त्रिगुणात्मविभासिने ॥"
 नैवेद्यं गृहीत्वा ।
 "त्वदीयं वस्तु गोविन्दं तुभ्यमेव समर्पितम् ।
 गृह्यात् सुसुखो भूत्वा प्रसीदं पुरुषोत्तम ॥"
 ततः अक्षलिं बद्ध्वा पठेत् ।
 "अथ तं पुरुरीकाच्च नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
 इषोक्तं जगन्नाथं वागीशं वरदायकम् ॥
 गुणत्रयं गुणातीतं गोविन्दं गृह्णध्वजम् ।
 जनार्दनं जनानन्दं जानकीवल्लभं जयम् ॥
 प्रणमामि सदा सत्यनारायणमतं परम् ।
 दुर्गमे विपमे घोरे शत्रुभिः परिपीडिते ॥
 विविधापत्सु दुष्टेषु तथाप्येवमपि यद्गयम् ।
 नामान्ये तानि सद्दीर्घं ईप्सितं फलमाप्नुयात् ॥
 सत्यनारायणं देव वन्देऽहं कामदं शुभम् ।
 लौकिकं च तत विद्मं येन तस्मै नमो नमः ॥"
 यतो दक्षिणां दद्यात् । अक्षिद्रावधारण
 कुर्यात् । इति सत्यनारायणपूजापद्धति' ॥

सत्यपुर, क्लौ, (सत्यं पुरम् ।) विश्वलोक' । यथा,
 "ईप्सितं फलं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं वसेत् ।
 इति व' कथितं विप्रा' सत्यनारायणव्रतम् ॥"
 इति स्कन्दपुराणोपसत्यनारायणव्रतकथा ॥
 सत्यफल., पु, (सत्यं फलं यस्य ।) विश्वलोकः ।
 इति राजनिर्घण्ट' ॥
 सत्यभामा, स्त्री, कृष्णपत्नीर्दे' । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सा च श्रीकृष्णस्याष्टमहिषान्तर्गत-
 महिषीविशेषः । यथा,—
 अष्टौ महिष्यस्ताः सर्वा रक्षिष्याद्या महा-
 लन ।
 रक्षिणी सत्यभामा च कालिन्दी च शक्ति-
 श्रिता ॥
 मित्रविन्दा जाम्बवती नाम्जिती सुलचन्या ।
 सुशीला नाम तन्वङ्गी महिष्यश्चाष्टमाः
 स्मृता ॥"
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे ६६ अध्याय' ॥
 सत्यभारत, पु, (सत्यं भारतं यस्य ।) वेदव्यासः ।
 इति त्रिकाण्डशेष ॥
 सत्ययुग, क्लौ, (सत्यं युगम् ।) चतुर्युगानां प्रथम-
 युगम् । यथा,—
 "कृतं सत्ययुगं त्रेताग्न्यायौ द्वापरयज्ञियौ ।
 कल्भिर्भर्भरकः कर्मयुगं पापान्तु पातकम् ॥"
 इति त्रिकाण्डशेष ॥३॥
 तस्य कृतनामकारणं यथा,—
 "तदुपाधिकृतः कालो ब्रह्मणो जन्मस्तुतुङ्कत् ।
 शतसवक्षरे ब्रह्मा लयं प्राप्नोति हि त्वयि ॥
 लयान्ते तन्नाभिमध्यादुखितं सृजति प्रभुः ।
 ततः कृतयुगान्तेऽहं कालं सङ्गमपालकम् ॥
 कृतकृत्या प्रजा यत्र तन्नाम्ना मा कृतं विदुः ॥"
 इति कल्किपुराणे १६ अध्याय ॥३॥
 तद्वर्मा यथा,—
 "धर्मयत्तुप्यादभवत् कृते पूर्णं जगत्त्रयम् ।
 देवा यथोक्तफलदाधरन्ति भुवि सर्वं तः ॥
 सर्वं शस्या वसुमतीं हृष्टपुष्टजनावृता ।
 शाक्यचौर्यान्तैर्होना आधिव्याधिविवर्जिता ॥
 विप्रा वेदविदः सुमङ्गल्युता नार्थेस्तु चर्याव्रतै
 पूजाहोमपराः पतिव्रतधरा यागोयताः
 चक्षियाः ।
 वैश्या वस्तुषु धर्मतो विनिमयैः श्रीविष्णुपूजा
 परा
 शूद्रास्तु द्विजसेवनाहरिकद्यालापाः सपर्या-
 पराः ॥"
 इति कल्किपुराणे २८ अध्याय ॥३॥
 तदयुगमानं यथा,
 "चत्वारि त्रीणि हे चैकं कृत्यादिषु यथाक्रमम्
 सत्यातानि सङ्ख्यासि द्विगुणानि शतानि च ॥"
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ४ अध्याये २३ श्लो-
 काया श्रीधरस्वामी ॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा ।
 वैशाखशुक्लपक्षे तृतीयाया रविवारे सत्य-
 युगोत्पत्तिः । तत्रावतारचतुष्टयं मन्व्युत्पत्त्य-
 वराहचर्चिणा । पूर्णं पुण्यम् । पापं नास्ति ।

कुरुचेत तीर्थम् । अहाशो ब्राह्मण । मञ्जा-
 गता प्राणा । इच्छास्तुरः । एकविंशति-
 हस्तपरिमितो मानवदेह' । लक्षवर्षं परमायुः ।
 सुवर्णनिर्मितभोजनपात्रम् । सत्ययुगाब्दाः
 १०२८००० । सत्ययुगस्य राजा बलिः । वैशः
 मान्वाता पुरोरवा धुन्मुमारिकः कार्तवीर्यः
 एते षट् चक्रवर्तिनः ॥ सत्ययुगस्य सञ्चरणम् ।
 "सत्यधर्मरतो नित्यं तीर्थानाञ्च सदान्वयम् ।
 मन्दन्ति देवता' सर्वा सत्ये सत्यपरा नराः ॥"
 तत्र तारकब्रह्मनामं यथा,—
 "नारायणपरा वेदा नारायणपरा' धरा ।
 नारायणपरा मुक्तिर्नारायणपरा गतिः ॥"
 इति मुद्राङ्कितपञ्चिकात' सगृहीतम् ॥
 सत्ययुगाद्या, स्त्री, (सत्ययुगस्य आद्या तिथि-
 रित्यर्थः ।) कृतयुगारम्भकतिथिः । सा तु
 वैशाखशुक्लतृतीया । तद्विवरणं युगाद्याशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 सत्ययौवन, पु, (सत्यमेव यौवनमिव यस्य ।)
 विद्याधर' । इति जटाधर ॥
 सत्यरत, पु, (सत्ये रतः ।) सत्यव्रतराजपुत्र' ।
 यथा,—
 "त्रिधन्वनं सुतो जातस्त्रय्यारुण इति स्मृत' ।
 तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरत' स्मृत' ॥
 तस्य पुत्नो हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राच्च रोहित ॥"
 इति मातृ १२ अध्याय ॥
 सत्यलोक, पु, (सत्यो लोकः ।) सप्तलोकान्तर्गत-
 लोकविशेषः । यथा,—
 "षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते ।
 अपुनर्मरिका यत्र ब्रह्मलोको हि भस्मृत ॥"
 इति विष्णुपुराणे २ अंशे ७ अध्याय ॥
 जनलोकापेक्षयैव षड्गुणेन हादशकीय्युच्छ्रा-
 यिण तपोलोकानन्तरं सत्यलोक' । न तु तपो-
 लोकात् षड्गुणेनेति मन्तव्यम् । तथा सत्यष्ट-
 चत्वारिंशत्कीय्युच्छ्रायत्वेन ब्रह्माण्डे तस्याव-
 काशाभावात् । सूर्याण्डगोलयोरन्तः कीय्युच्छ्रा-
 यः पञ्चविंशतिरिति शुकोक्तेः । सत्यलोकः एव कचा-
 भेदेन ब्रह्मधिष्ठात् परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् ।
 एवञ्च भूतलादूर्ध्वं पञ्चदशलक्षोत्तराक्षयोवि-
 शति कीय्यो भवन्ति । सत्यलोकादूर्ध्वं पञ्च-
 दशलक्षोत्तराक्षयोविशति कीय्यो भवन्ति ।
 अपुनर्मरिका पुनर्मृत्युशून्याः । इति तट्टोका ॥
 सत्यवचा, [सु] पु, (सत्यं वचो यस्य ।) ऋषिः ।
 इत्यमर' ॥ सत्यवादिनि, त्रि ॥
 सत्यवती, स्त्री, (सत्यमन्वस्येति । सत्यं + मतुप् ।
 मन्व व । डोप् ।] व्यासमाता । तत्पर्यायः ।
 कालो २ योजनगन्धा ३ गन्धकाक्षी ४ भूपो-
 दरी ५ व्यासमाता ६ सत्या ७ चित्राष्टदश ८
 विचित्रवीर्यसु ९ कक्षा १० दाह्यो ११ दास-
 नन्दिनी १२ । इति शब्दरत्नावली ४ (यथा,
 मानवते । १ । ३ । २१ ।
 "ततः सप्तदशे जातः सत्यवती पराशरात् ।
 चक्रं वेदतरो शशा दृष्ट्वा पुण्योऽस्मिधसः ।")

नारदपत्नी । (यथा, महाभारते । ५।११७।१५।
“दमयन्त्या नलक्ष्मैव सत्यवत्याश्च नारदः ॥”)
ऋचीकमुनिपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरि-
वशे । २७।१८।

“गाधि कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती
शुभा ।
ता गाधि काश्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभु ॥”
सत्यविशिष्टे, त्रि ॥ यथा, भागवते । ४।२१।४६।
“पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुति ।
ब्रह्मदण्डहत पापो यद्देवोऽन्यतरत्तम ॥”
ऋचीकपत्न्या प्रमाणान्तर यथा,—
“ब्रह्मपुत्रो भृगुर्नाम ऋचीकस्तत्सुतोऽभवत् ।
स भार्यार्थी चरन् भूमौ कान्यकुलं गतः पुरा ॥
ददर्श चारण्यगत जङ्घोर्विशसमुद्भवम् ।
कुशिकस्य सुत गाधि तपस्य नृपसत्तमम् ॥
अरण्यस्थस्य तस्याथ पुत्रकामस्य भूयतः ।
सभार्यस्य सुता जज्ञे देवकन्यासमा गुणैः ॥
ऋचीको भृगुपुत्रस्ता भार्यार्थं समयाचत ।
गाधि नृपतिशार्ङ्गल स चोवाच नृपो मुनिम् ॥
एकत श्यामकर्णानामश्वाना चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रमेक यो दद्यात्तस्मै पुत्रो प्रतीयते ॥
ऋचीक उवाच ।

दास्याम्यश्वसहस्रन्तु तव राजन्स्तथाविधम् ।
कश्चिन्नाल प्रतीक्षस्व यावत्तदहमानये ॥
गङ्गाजलादुत्थितन्तु दत्त सम्यक् प्रचेतसा ।
आदायाश्वसहस्रं स मुनिर्गाधिमथाभ्ययात् ॥
तानश्वान् गाधिरादाय पुत्री सत्यवती स्वकाम्
ऋचीकाय ददौ लक्ष्मी केशवायैव सागरः ॥
ऋचीको गाधितनया लब्ध्वा भार्यामनिन्दिताम्
मुदित स तथा रेमे यथाकाम स्वमाश्रमे ॥
कतदार सुत श्रुत्वा द्रष्टुं पुत्रं स्वकं भृगु ।
अथाजगाम मतिमान् क्षुपा दृष्ट्वा ननन्द च ॥
दम्पती त सभासो न भृगु देवगणार्चितम् ।
पूजयित्वा समासो न तस्थुस्त्वौ कृताञ्जली ॥
ततो भृगु क्षुपा स्त्रौया सुप्रौत इदमब्रवीत् ।
वरं ह्यणीष्व दास्यामि वान्छितं वरवर्षिणि ।
अदेय दुष्करं वापि यत्र ते वर्तते सृष्ट्वा ॥
तत सत्यवती पुत्रं तप आम्नायपारगम् ।
मातुश्च वीरमतुलं पुत्रं वरमयाचत ॥
स चैवमस्त्वित्युक्त्वा भूत्वा ध्यानपरस्तदा ।
विश्वमावत्य मनसा यत्नात् श्वासं ससर्ज सः ॥
तस्य नि श्वासवातात्तु नि सृतं वै चरुहयम् ।
तस्यै तत् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत् ॥
चरुहयं गृह्णाण त्वं क्षुपे सत्यवति स्वयम् ।
ज्ञात्वा ऋतौ ऋतौ माता तदा लक्ष्मं करि-
ष्यथ ॥
आलिङ्गाश्वत्यहं ते माता पुत्रवनाय वै ।
चरुमारक्तकं चमसा भोक्षति सुतस्ततः ॥
त्वञ्चोडस्वरहन्तु समालिङ्ग्य सितं चरुम् ।
भक्षस्व तेन पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ॥
एवमुक्त्वा भृगुर्यातो यथेष्टं सापि समुदम् ।
अवाप सात्रा सहिता भर्ता पित्रा च भाविनी ॥

अथ ज्ञानदिनेऽश्वत्यमालिङ्गारक्तकं चरुम् ।
अद्यात् सत्यवती तस्या माता फला सितं
चरुम् ॥ * ॥
परिवर्तन्तु तं ज्ञात्वा दिव्यज्ञानो भृगुर्भुनि ।
अथागत्य क्षुपा तान्तु वचनश्चेदमब्रवीत् ॥
विपर्ययस्त्वया भद्रे ह्यघालिङ्गनकर्षणि ।
तथा चरुप्राशने च तत्रेदन्ते भविष्यति ॥
ब्राह्मणं क्षत्रियाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्ते भविता सुतः ॥
इत्युक्त्वा भृगुणा साध्वो तदा सत्यवती भृगुम् ।
पुनः प्रसादयामास पौत्रो मेऽस्त्विति तादृशः ।
एवमस्त्विति प्रोक्त्वा स तत्रैवान्तर्हंसे भृगु ॥
अथ काले सुत दोषं जमदग्निश्च गाधिजा ।
सुपुत्रे जननी तस्या विश्वामित्रं तपोधनम् ॥
जमदग्निस्ततो वेदान् चतुरं प्राप मा चिरम् ।
प्रादुरासन्नृज्वेदं स्वयं तस्मिन् महात्मनि ॥
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात्
धनुर्वेदं तथा कृतं विप्रश्नाभूत्तपोधन ॥
जाज्वन्थमानस्तेजस्वी जमदग्निर्महातपा ।
वेदंस्तपोभिः स मुनो नत्वक्रामश्च सूर्यवत् ॥”
इति श्री कालिकापुराणे नामदण्डोपाख्याने
८४ अध्यायः ॥

सत्यवतीसुतः, पु, (सत्यवत्यां सुतः ।) व्यासः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१५७।१२।
“एव स तान् समाश्र्वास्य व्यास सत्यवतीसुतः ।
एकचक्रामभिगतं कुन्तीमाश्र्वासयत् प्रभु ॥”
जमदग्निः । इति पुराणम् ॥)
सत्यवाक्, [च्] पु, (सत्या वाक् यस्य ।) ऋषिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कश्यपपत्न्या सुने पुत्र
विशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।४३।
“सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चापि विश्रुतः ॥”)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सावर्णमनु-
पुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८०।११।
“विरजाश्वाब्ध्वीरश्च निर्मोहः सत्यवाक् कृतिः ।
विष्णुाद्याश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोर्नृपा ॥”)
सत्यवादिनि, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २।
२८।११।
“कालशायं समुत्पन्नं सत्यवाग् भवतु द्विज ॥”
सत्यवादौ, [न्] त्रि, (सत्यं वदतीति । वद् +
णिनि ।) यथार्थवक्ता । तत्पर्यायः । सत्योद्यः ।
२ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महानिर्व्याण-
तन्त्रे । ३।८८।
“अस्मिन् धर्मो महेशि । स्यात् सत्यवादी
जितेन्द्रियः ।
परोपकारनिरतो निर्विकारः सदाशयः ॥”)
सत्यवान्, [त्] पु, (सत्यमस्त्वस्येति । सत् +
मत्तुप् । मस्य व ।) राजविशेषः । सत् सावित्री-
पतिः । इति मेदिनी ॥ (अस्य नामनिर्दिष्ट-
यथा, महाभारते । ३।२८३।१२।
“सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत् सत्यवानिति ॥”

अस्य विशेषतन्त्रान्तस्तु तत्रैव २८२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यः ॥ * ॥ चाक्षुषमनुपुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ४।१३।१६।
“स चक्षुः सुतमाकुत्या पत्न्या मनुभववाप ह ।
मनोरघुत महिषौ विरजान्द्रुला सुतान् ।
पुरं कृतं स्रष्टुं द्युम्नं सत्यवन्तं स्रष्टुं व्रतम् ॥”
सत्यवति त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३।
७५।३४।
“सत्यवन्तं स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ॥”)
सत्यवत्तः, त्रि, (सत्यं वत्तं यस्य ।) सत्यवादी ।
इति केचित् ॥ (सञ्चरित्वा क्ली । यथा, महा-
भारते । १३।७३।११।
“यावज्जीव सत्यवृत्ते रतश्च
दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥”)
सत्यव्रतः, पु, (सत्यमेव व्रतं यस्य ।) चैतायुगे
सूर्यवशीयपञ्चविंशराजः । यथा,—
“त्रिधन्वनः सुतो जातस्त्रयारुण इति स्मृतः ।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यव्रतः स्मृतः ॥”
इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥
स च त्रिशङ्खराजः । यथा,—
“त्रिधन्वनस्त्रयारुणन्त्रयारुणात् सत्यव्रतः ।
योऽसौ त्रिशङ्खसन्नामवाप चाण्डालतामुपगतश्च
हादशवार्पिक्यामनादृष्ट्या विश्वामित्रस्य कल-
त्रापत्यपोषणार्थं चाण्डालपरिग्रहपरिहरणार्थश्च
जाह्नवोतौरे न्यग्रोधे सुगमासमनुदिनं ववन्ध ।
परितुष्टेन च विश्वामित्रेण सशरौ र सुग
आरोपितः । त्रिशङ्खोर्हरिश्चन्द्रः ॥ इति विष्णु-
पुराणे ४ अंशे २ अध्यायः ॥ (धृतराष्ट्रस्य
पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १।६३।११७।
“जय सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारतः ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १।३।७।५०॥
सत्यरूपव्रते, क्ली । यथा, रामायणे । २।२६।३७।
“सा त्व वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ।
भरतस्य रता धर्मो सत्यव्रतपरायणा ॥”
सत्यव्रतविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवशे । ३।५८।
“एतेऽहि वशजा सर्वे राजानं कौर्त्तिता
मया ।
सत्यव्रता महात्मानं प्रजावन्तो महारथाः ॥”)
सत्यसङ्घाश, त्रि, (सत्यस्य सङ्घाशः सृष्टः ।)
सत्यसन्निभः । इति केचित् ॥
सत्यसङ्करः, पु, (सत्यः सङ्करः प्रतिज्ञा युद्धं वा
यस्य ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्याय-
रहितयुद्धश्च ॥ (ऋषिविशेषः । इति महा-
भारतम् । २।७।१५॥)
सत्यसन्धः, पु, (सत्यं सन्धा अभिसन्धिर्यस्य ।)
रामानुजभरतः । जनमेजयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३।
१४८।६७॥ धृतराष्ट्रपुत्रः । इति च महा-
भारतम् । १।११७।८॥) सत्यप्रतिज्ञः, त्रि ॥
यथा,—
“राजेन्द्र सत्यसन्धः दशरथतनयः श्यामल शान्त-
मूर्ति

वन्दे लोकाभिराम रजुकुलतिलक राघव राव-
णारिम् ॥”

इति महानाटके १ अङ्क ।

सत्यसन्धा, स्त्री, (सत्ये सन्धाभिर्सन्धिर्यस्या ।)
द्रौपदौ । इति शब्दरत्नावली ॥

सत्या, स्त्री, (सत्यमस्यस्या इति । सत्य + अच् ।
टाप् ।) सीता । सा च रामपत्नी । सत्यवती ।
सा तु व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥
दुर्गा । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ (सत्य-
भामा । सा च कृष्णपत्नी । यथा, भागवते ।
१ । १४ । ३७ ।

“यत्पादशुभ्रूषणमुख्यकर्मणा
सत्यादयो ह्यष्ट-सहस्रयोषित ।
निज्जित्य सत्ये त्रिदशस्तदाश्रियो
हरन्ति वज्रायुधवल्गभोचिता ॥”

तथा च महाभारते । ३ । २३४ । २ ।

“आरुरुचू रथ सत्यामाह्वयामास केशव ॥”

शयुपत्नौ । यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ४ ।

“शयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्याय धर्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्त्रिभ्र । कन्याश्च सुप्रता ॥”

सत्याकृति, स्त्री, (सत्यस्य आकृति' करणम् ।

“सत्यादशपथे ॥” ५ । ४ । ६६ । इति डाच् ।)

अवश्यं मयैतत् क्लेशव्यमिति सत्यकरणम् । तत्-
पर्याय । सत्यहार, २ सत्यापनम् ३ । इत्य-
मरः ॥

सत्याग्नि, पु, (सत्यस्य अग्नि, ।) अगस्त्यमुनि ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सत्यानृत, स्त्री, बाणिन्यम् । इत्यमर' किञ्चित्

सत्य किञ्चिदसत्य सत्यसहितमनृत वा यत्र ।
इति भरत ॥ (यथा, मनु । ४ । ६ ।

“सत्यानृतञ्च बाणिन्य तेन चवापि जीव्यते ।

सेवा श्वहत्तिराख्याता तस्मात्ता परिवज्येत् ॥”

सत्यञ्चानृतञ्चेति हन्ते कृते हिवचनप्रयोग
स्यात् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ । ७७ ।

“दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृतं प्रजापति ॥”

सत्यापन, स्त्री, (सत्यस्य करणम् । सत्य + सत्याप
पाशेति । ३ । १ । २५ । इति णिच् आपुक्च

ततो ल्युट् ।) सत्याकृति । इत्यमर ॥

सत्यापना, स्त्री, (सत्यस्य करणम् । सत्य +
सत्यापपाशेति । ३ । १ । २५ । इति णिच्

आपुक् च ततो युच् ।) सत्याकृति । इत्यमर-
टीकाया वोपाहित । ॥

सत्याय, त्रि, (सत्यस्य वदनम् । वद् + क्यप् ।)
सत्यवादो इति शब्दमाला ॥

सत्र, त् ड क सन्धये । सन्ततौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अदन्त चुरा-आत्म-सक-सेट् ।)

दन्धवर्गायमध्य । सन्ततिर्निर्वाहक्रियेति भट्ट
सह । ड सत्रयते । सत्रापयते प्रतिज्ञा साधु ।

सन्ततिर्विस्तारणमिति गोविन्दभट्टः । इति
दुर्गादासः ॥

सत्र, स्त्री, (सत्रयते सतन्त्यते इति । सत्र + घञ् ।)
यज्ञविशेष । यथा, —

“नेमिषेऽनिमिषचेत्ते ऋषयः शीनकादयः ।

सत्र स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥

कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।

आसीना दीर्घसत्रेण कथाया सत्तणा हरि ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

सत्राजित्, पु, (सत्रेण आजयति लोकानिति ।

ता + जि + क्तिप् ।) राजविशेष । स च

श्रीकृष्णश्चक्र । सत्यभामापिता । परे शशि-

ध्वजराजश्च बभूव । इति कल्किपुराणे २७

अध्याय ॥ (त्रि, सन्ततजयशीलः । यथा,
ऋग्वेदे । २ । २१ । १ ।

“सत्राजिते नृजित उर्वराजिते ।”

‘सत्राजिते सत्रा सन्तत जयशीलाय ।’ इति

तद्भाष्ये सायण ॥)

सत्रिजातक, स्त्री, (त्रिजातकेन सह वर्तमानम् ।)

मासव्यञ्जनविशेष । यथा, —

“मास बहुघृते भृष्ट सिक्ता चोष्णाम्बुना मुहु ।

जीरकाद्यैः समायुक्त परिशुष्क तदुच्यते ।

तदेव घृततक्राव्यं प्रदिग्धं सत्रिजातकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्वर, स्त्री, सह त्वरया वर्तते इति । शीघ्रम् ।

इत्यमर ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३८ । १४ ।

“राजा सत्वरमाह्वय व्याधृत वित्तसञ्चये ।

उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वं तं शुचि ॥”)

तद्वति, त्रि, । इति भरत ॥ (यथा, मनु ।

८ । ८४ ।

“त्रि शश्रुषो वहेत् कन्या हृद्या ह्यादशवार्षिकोम्

त्राष्टवर्षोऽष्टवर्षं वा धर्मं सोदति सत्वर ॥”)

सत्सार, पु, (सन् सारो यस्य ।) वृद्धविशेष ।

चित्रकर । कवि । इति केचित् ॥ उत्तमसार-

युक्ते त्रि ॥

सथुत्कार, स्त्री, अम्बुकृतम् । इति हेमचन्द्र ॥

थुत्कारेण सह वर्तमानश्च ॥

सदशक, पु, (दशकेन सह वर्तमान ।) कर्कट ।

इति राजनिर्घण्टे ॥ दशयुक्ते, त्रि ॥

सदशवदन, पु, (सदंश दशकारसहित वदन

यस्य ।) कङ्कपत्रो । इति राजनिर्घण्टे ॥

सदञ्जन, स्त्री, (सत् अञ्जनम् ।) कुसुमाञ्जनम् ।

यथा, —

“रौतिपुष्य पुष्पकेतु पौष्यक कुसुमाञ्जनम् ।

सदञ्जनञ्च चाक्षुष्य माचिक धातुमाचिकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सदनं, स्त्री, (सौदन्यत्वेति । सद + अधिकारेण

ल्युट् । गृहम् । इत्यमर ॥ (यथा, रामा-

यणे । २ । ६४ । ३६ ।

तिष्ठ मा मागम पुत्रः यमस्य सदनं प्रति ।

श्वी मया सह गन्तासि जनन्या च समे-

धितः ॥”)

जलम् । इति मेदिनी ॥

सद्, [स] स्त्री, स्त्री, (सौदन्यस्यामिति । सद +

“सर्वं धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति

असुन् ।) सभा । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचौ व्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥”)

सदस्य, पु, (सदसि साधु । सदस् + यत् ।)

विधिदर्शी । इत्यमरः ॥ न्यूनातिरिक्ता विप-

र्यासच्च परिहर्तुं विधि वेदोक्तयज्ञक्रियाकलापं

द्रष्टुं शीलं येषां ते सदस्याः । सदसि साधवः

कारका इतिविकारसचेत्यादिना यः । इति

भरत ॥ तस्य नाभान्तरं प्रश्रवज्ञा । यथा, —

“एकं कर्मनियुक्तं स्यात् द्वितीयस्तन्धारकः ।

द्वितीयं प्रश्नकं ब्रूयात्ततः कर्म समाचरेत् ॥”

कर्मनियुक्तं आचार्यः स च ब्रह्माङ्गके होम-

कर्मणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि ।

स्वयं प्रधानकर्माकरणे प्रतिनिधिरपि । तन्ध-

धारकं पुस्तकधारकः । प्रश्रवज्ञा सदस्यः ।

इति सस्कारतत्त्वम् ॥*॥ सभ्यः । यथा । सभ्या

सदस्याः पार्षद्या सभास्तारा सभासदः ।

सामाजिका इत्यादि हेमचन्द्र ॥

सदा, व्य सर्वकाल । सर्वदा । इत्यमरः ॥ यथा,

“परोपकारनियतः सदा भव महाजनः ॥”

इतिविष्णुपुराणम् ॥

सदागतिः, पु, (सदा सर्वदा गतिर्यस्य ।) वायु ।

इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । १ ।

“एवमुक्तस्तथा शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् ।

प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥”)

सुर्थ । निर्वाणम् । सदीश्वरः । इति मेदिनी ॥

(सर्वदा गमनशीले, त्रि । यथा, महाभारते ।

३ । १३३ । २५ ।

“ननुवि श्रुतिपर्वं त्वा पश्चाभि ह्यादशप्रधि ।

तन्निष्पष्टिशतार वै चक्र पातु सदागति ॥”)

सदाचार, पु, (मता साधूनामाचारः ।) साधू-

नामाचरणम् । तल्लक्षणादि यथा, —

“सरस्वतीदृशहृद्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तद्देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

तस्मिन् देशे य आचारं पारम्पर्यं समागतं ।

वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥”

इति मनुः ॥*॥

अन्यच्च ।

श्रीर्ष्व उवाच ।

“सदाचारेषु राजेन्द्र विशेषान् शृणु सप्रति ।

यानवश्यं नृप कुर्व्यात्तान्मत्तं सकलान् शृणु ॥

साधवः क्षीणदोषाश्च सच्छब्दः साधुवाचकः ।

तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥

आगमेषु पुराणेषु संहितासु यथोदितान् ।

समुद्दिष्टसदाचारास्तान् गृह्णीयाद्गृहस्थवत् ॥

ऋषीन् यजेद्देवपाठैर्देवान् होमैस्तु पूजयेत् ।

आह्वैः पितॄन् यजेदन्नैर्भूतानि बलिभिस्तथा ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

सर्वं गृहस्थवत् कुर्व्यात् निषेकाद्य विधिं तथा ॥

षट्कर्मसु नियुञ्जीत राजा विप्रान् समन्ततः ।

तथैव चत्त्रियादीनि स्वे स्वे कर्मणि योजयेत् ॥

सदाचा

य स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं समाचरेत् ।
न शतेन नृपो दण्ड्य पुनस्तस्मिन्नियोजयेत् ॥
सावसरेषु कृत्येषु विशेषतान् समाचरेत् ।
अवश्य पार्थिवो राजन् विशेषास्तु शृणुष्व मे ॥
शरत्काले महाष्टम्या दुर्गाया परिपूजनम् ।
नीराजन दशम्यान्तु कुर्यात् बलहृदये ॥
पौषे मासि तृतीयाया कुर्यात् पुष्याभिषेचनम्
पूजयित्वा श्रियं देवीं श्रीपद्मस्या नृपचरेत् ॥
श्रीयज्ञ धनधान्यस्य हृदये नृपसत्तम ।
व्येष्टे दशहरायान्तु विश्वोरिष्टं समाचरेत् ॥
शुक्ले हरिस्थे द्वादश्यां शक्रपूजा समाचरेत् ।
विशेष्येतास्तु नृपति कुर्यात् सर्व बहुव्ययै ।
एभि कर्तव्यं राज्ञ्य कोषस्थापि विवर्द्धते ॥
अश्रुतैर्वेषु यज्ञेषु दुर्मिचं मरक तथा ।
जायते च नृपस्तस्मादेषु यज्ञ मगाचरेत् ॥
शरत्काले महाष्टम्या दुर्गाया पूजने विधि ।
पुरा प्रोक्तस्तु विधिना तेन कार्थ्यन्तु पूजनम् ॥
इति कालिकापुराणे ८६ अध्याय ॥*

अपि च ।

‘सदाचारि विशेषोऽय कथितस्तव पार्थिव । ।
निचेष्टेषु विशेषास्तु शृणु येन श्रियेयते ॥
असंपूज्य तथा विश्वा शिवामग्निं पुरन्दरम् ।
अदत्त्वा च तथा दानं न भुञ्जीयान्नप क्वचित् ॥
होत्रयेदग्निहोत्रन्तु नित्यमेव पुरोहितैः ।
अहुत्वा चाग्निहोत्रन्तु भुञ्जन्नरकमाप्नुयात् ॥
नारक्षिते गृहे राजा रत्नार्हिपरिवर्जिते ।
स्वपेक्षया स्त्रियां सार्हं न कदाचन सविशेत् ॥
भुञ्जान् श्रीफलं नाद्यात्तथा धात्रीफलं नृप ।
बुद्धिचयकरा एता माप आसवमृत्तिका ॥
निम्बातरुपहत्ताश्च बुद्धिहृत्करा न ता ।
बुद्धिहृत्करान्नित्यं त्यजन् राजा च भोजने ॥
भोजयेदन्वहं बुद्धिहृत्हेतुं नृपोत्तम ।
न पर्यायविहीनन्तु प्रारोहेदासनं नृप ॥
न यानं न गजानंश्चमारोहेद्दीव्यं ब्राह्मणम् ।
नेकान्तु विचरेद्राजा कदाचिदपि निर्जने ॥
मदहेतुं न भुञ्जीयात् कदाचिदपि भोजने ॥
कदापि नोपसेवेत ह्यष्टम्या मासमैश्वरे ॥
अमासान् गयांश्च तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृको भूप कुर्यात् कृत्वाधमाप्नुयात् ॥
न चेतनादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् ।
पितृणां आहयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥
श्रीरक्षं चेतनसैव दत्तं कृत्रिमं एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविहस्य भागार्हास्तनया इमे ॥
कानौनश्च सहोदरश्च कौत पौनर्भवस्तथा ।
स्वयदत्तश्च पोष्यश्च षड्भिः पुत्राणांशुला ॥
अभावे पूर्वं पूर्वेणा परान् समभिषेचयेत् ।
पौनर्भव स्वयं दत्तं तस्य राज्ये न योजयेत् ॥
दत्ताद्याश्चापि तनया निजगोत्रेण सख्यता ।
आयान्ति पुत्रता सख्यगन्धवीजसमुद्भवा ॥
पितृगोत्रेण य पुत्रं रुस्कृतं प्रथिवीपते ।
आचूडास्तं न पुत्रं स पुत्रता याति चान्यतः ॥
चूडाया यदि सस्कारा निजगोत्रेण वैकृता ।

सदाचा

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्वरुन्यथा दाम उच्यते ॥
ऊर्ध्वन्तु पश्चमादर्षाहताद्याश्च सुता नृप ।
गृहीत्वा पश्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥
पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।
कृत्वा पौनर्भव स्तोमं जातमात्रस्य तस्य वै ॥
मर्त्यास्तु कुर्यात् सस्कारान्जातकर्मादिकाश्चर
कृते पुनर्भवस्तोमे सुतं पौनर्भवस्तथा ॥
एकोद्दिष्टं पितुं कुर्यात् आह पाव्यादिकम्
क्रीताद्या वनिता मृत्यौ सा दासीति निगद्यते ॥
तस्या यो जायते पुत्रो दासं पुत्रस्तु स स्मृतः ।
न राज्ञो राज्यभाक् स्याद्विपुलानपि आहृत्वात् ।
अधमं सर्वं पुत्रेभ्यस्तु तस्मात् परिवर्जयेत् ॥
पुराणधर्मोशास्त्राणि संहिताश्च मुनीरिताम् ।
नाद्यापयेन्नृप शूद्रेर्विहितान्यत् यदृच्छया ॥
यस्य राज्ये सदा शूद्रा पुराणं संहिता तथा ।
पठन्ति स्यान्महोनाशी राजा राष्ट्रेण सान्वयः ।
मोहादा कामतः शूद्रं पुराणं संहिता

स्मृतिम् ।

पठन्नरकमाप्नोति पितृभिः सह पापकृत् ॥
शूद्रोक्त्या विहितं यच्च यच्च मन्त्र उदाहृतः ।
तदयं विप्रवदानादृष्ट्याश्च शूद्रे सदैव हि ॥
न योजयेन्नृपः शूद्रं व्यवहारस्य दर्शने ।
नियोज्य तत्र तं भूपः । तामिसे तेन पच्यते ।
हीनायुश्च भवेत्कीको राजा चापि सदान्वयः ॥
काणं व्यङ्गमन्त्रपुत्रं वानभिज्जमजितेन्द्रियम् ।
न ह्यस्व व्याधितं वापि नृप कुर्यात्पुरोहितम् ॥
क्षपणस्य धनं राजा न गृह्णीयात् कदाचन ।
न हिजाना तथा दद्यादनानि विपुलान्यपि ॥
नारोहेत् कामुकोन्मत्तं गजं राजा कदाचन ।
आरुह्य कामुकं तन्तुं परत्रेह विपीदति ॥
अनायुष्यं न कुर्यात् कर्म भूप कदाचन ।
सततं आयुषो हृदये यतितं सकलैर्बलैः ॥
न क्रूरवारं नाष्टम्यां न षष्ठ्यां नृपसत्तमः ।
अज्ञानाभ्यश्चने कुर्यात्ताम्बूलस्यापि भोजनम् ॥
अतिसूक्ष्मं तथा पुर्यं ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
नासोकयेत् स्वयं राजा रक्तं सूत्रं तथैव च ॥
उत्पातं जायते यत्तु दिव्यं भौमश्च नाभसम् ।
नेचेत यद्वान् पतिर्हृष्टा नाद्यात् तत्रहं पन ॥
सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सह दूर्वया ।
अवस्त्राच्छादितं गात्रं न विप्रेभ्यः प्रदर्शयेत् ॥
न तोयं स्व मुखं पश्येन्नाद्यान्मासानि पर्वसु ।
नारोहेत् खरं चीष्टं न वामौमपि गुर्विणीम् ॥
एव नययुतो राजा चतुरङ्गं विवर्द्धयेत् ।
आत्मानं सततं रचन् सदा दीर्यं विवर्द्धयेत् ॥
बौजक्षयकरं नित्यं भक्ष्यं भोज्यं च पानकम् ।
वर्जयेत् चारुयाकाद्यानत्वम् बहुतिक्तकम् ॥
काश्यराजतरङ्गस्य तोयं पानेऽप्यवर्द्धनम् ।
सूत्रहृत्करं बौजक्षयकारिं विवर्जयेत् ॥
ताम्राय स्वर्णसोपानां घातस्य फलचर्मणोः ।
शुक्रहृत्करं तोयं तदुपासीत यन्नतः ॥
सर्वं भूखेषु कृत्येषु सदाचारिष्वनुष्ठितः ।
भुञ्जे विविधानं भोगानैन्द्रस्थानं व्रजेत् परे ॥

सदाचा

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एवमौर्वस्तु सगरं शशासं मुनिपुङ्गव ।
शास्त्राणि चैव सर्वाणि सदाचारान् सगुह्य-
कान् ।
बहुशः कथयामास सगराय महात्मने ॥
तत्रास्ति यत् पुरीर्वेण कथितं सगराय न ।
राजनीतिं सता नीतिर्यच्चान्यच्छास्त्रसम्भवम् ॥
संहितासु पुराणेषु यथागमचये स्थितम् ।
सर्वं शशाव सगरो मुखोऽदौर्बलस्य धीमतः ॥
तेषाम् कथितं किञ्चिदुदृत्य हिजसत्तमा ।
विष्णुधर्मोत्तरे पूर्वं मया रक्षितं भारते ॥
राजनीतिं सदाचारं वेदवेदाङ्गसङ्गतम् ।
रक्ष्य सततं विश्वोर्वीक्ष्य हिजसत्तमा ॥
यच्चानुदितमन्यत्र गदितं वा सशयम् ।
सशयच्छेदनं तेषु शुभस्य कथितं त्विदम् ॥
अनुक्तं सशयच्छेदि पुराणं कालिकाङ्गयम् ।
योऽभ्यसेत् सततं विप्रं स वेदानां फलं समीक्षम् ॥
इति शोकाकिपुराणे ८८ अध्याये राजनीति-
सदाचारादिकं समाप्तम् ॥ * अन्त्यम् ।

ऋषय ऊचुः ।

‘सदाचारो निगदितस्तव योऽस्माभिरादरात् ।
नक्षत्रं तस्य वक्ष्यामस्तच्छृणुष्व निशाचर ॥
गृहस्थेन सदा कार्थ्यमाचारपरिपालनम् ।
न ह्याचारविहीनस्य भद्रमत्र परत्र च ॥
यश्चानतपासीह पुरुषस्य न भूतये ।
भवन्ति यः समुल्लङ्घ्य सदाचारं प्रवर्तते ॥
दुराचारो हि पुरुषो नेह नामुत्र नन्दति ।
कार्थ्यो यत्र सदाचारो आचारो ह्यन्यत्र च ॥
तस्य स्वरूपं वक्ष्याम सदाचारस्य राक्षसः ।
शृणुष्व कर्मनास्त्वच्च यदि श्रेयो हि वाञ्छसि ॥
धर्मोऽस्य मूलं धनमस्य शाखा
पुष्यश्च कामं फलमस्य मोक्षः ।
असौ सदाचारतरुः सुकेशिन्
ससेवितो येन स पुष्यभोक्ता ॥
ब्राह्मे मुहुर्त्तं प्रथमं विबुधे
दनुस्मरेद्देववरं महर्षीन् ।
प्राभातिकं मङ्गलमेव वाक्यं
यदुक्तवान् देवपतिस्त्रिनेत्रः ॥
सुकेशी उवाच ।

किं तदुक्तं सुप्रभातं शूद्रेण महात्मना ।
प्रभाते यत् पठन् मर्त्यो नुष्यते पापबन्धनात् ॥
ऋषय ऊचुः ।

श्रूयतां राक्षसत्रेष्ठ सुप्रभातं शूरोदितम् ।
श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्वपापं प्रमुष्यते ॥
ब्रह्मा सुरारिश्चिपुरान्तकागी
भानुः शशौ भूमिसुतो वृषभः ।
गुरुः सशक्रः सह भागुर्जन
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
भृगुर्वशिष्ठः क्रतुरङ्गिराश
मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगोतमः ।
रैभ्यो मरीचिश्चरवनी रिभुश्च
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥

सदाचा

सनत्कुमार' सनक' सनन्दन.
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गली च ।
सप्तस्वराः सप्त रसातलाश्च
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सुगन्धा सरसास्तथाप.
सख्यशंवायुर्वलितश्च तेजः ।
नभः' सशब्द महता सहैव
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
सप्तार्णवा सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त ।
भूरादि कृत्वा भुवनानि मम
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
इत्य प्रभाते परम पवित्र
य सस्मरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या ।
दु स्वप्रनाशो ननु सुप्रभाते
भवेच्च भक्त्य भगवत्प्रसादात् ॥
तत समुत्थाय विचिन्तयेच्च
धर्मं तथार्थं च विहाय ग्रथ्याम् ।
उत्थाय पश्चात्तरितुदीर्घे
गच्छेत्तदोत्सर्गविधिं हि कर्तुम् ॥
न देवगोब्राह्मणवर्जिमार्गं
न राजमार्गं न चतुष्पथे च ।
कुर्व्याद्यथोत्सर्गमपीह गोष्ठे
प्रच्छाद्य शीर्षं सुखनासिकं च ॥
ततश्च शौचार्थमुपाहरेन्मृद
गुदे त्रय पाणितले च सप्त ।
तथोभयो पञ्च चतुस्तयैका
लिङ्गे तथैका मृदमाहरेच्च ॥
नान्तर्ज्जलाद्राजममूषिकस्थला-
न्न चावशिष्टा सदनादिभग्ना ।
वस्त्रोक्तश्चैव हि शौचनाय
ग्राह्या सराचारविदा नरेण ।
उदङ्मुखं चाख्य पटौ भुविस्थ
समाचमेदङ्गिफेनिनाभि ।
आचम्य च त्रि परिमृज्य च हि-
स्तत' सूश्रेष्ठात्मशिर' करेण ॥
सन्ध्या स निर्वर्त्य ततः क्रमेण
केशाश्च सशोध्य च दन्तधावनम् ।
कृत्वा तथा दर्पणदर्शनञ्च
कृत्वा शिर स्नानमथाङ्गिकाञ्च ॥
सपूज्य तोयेन पितृन् सदेवान
होमञ्च कृत्वालभन शुभानाम् ।
कृत्वा वह्निर्निर्गमणं प्रशस्त
दूर्वा दधि सर्पिर्गथोटकुम्भम् ॥
धेनु सवत्समा ह्यपम सुवण
सुहामय स्वस्तिकमस्तानि ।
लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च
श्वेतानि पुष्पास्तथ शोभनानि ॥
हुताशन चन्दनमर्कविश्व-
मखत्यहचञ्च समालभेत ।
तनस्तु कुर्व्यान्नजजातिधर्मं
देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्रम् ॥

सदाचा

स्वगोत्रधर्मं न हि सन्त्यजेत
तेनापि सिद्धिं समुपाचरेत् ।
नासत्प्रलाप न च मत्सङ्गीनं
न निष्ठुर नागमशास्त्रहीनम् ॥
वाक्यं वदेत् माधुजनं येन
निन्द्यो भवेन्नैव च धर्ममेदी ।
सङ्गं न चामत्सु जनेषु कुर्व्यात्
सन्ध्यासु भक्ष्यं सुरतं दिवा च ।
सर्व्यासु योनौषु पराबलासु
रजस्वलास्वैव जलेषु धीर ॥
हथाटनं हथादानं हथा च पशुमारणम् ।
न कर्तव्यं गृहस्थेन हथा दारपरिग्रहम् ॥
हथाटनान्निव्यहानिर्हथादानादनन्तय' ।
हथापशुघ्नं प्राप्नोति घातनान्नरकं महत् ॥
मन्तव्या हानिरश्वाध्या वर्णसङ्घरतो भयम् ।
भेतव्यञ्च भवेत्लोके हथादारपरिग्रहात् ॥
परस्व परदारै च न कार्या बुद्धिरुत्तमै ।
परस्व नरकायैव परदाराश्च मृत्यवे ॥
नेत्रेत् परस्त्रियं नग्ना न मन्भाषेच्च तस्करान् ।
उदक्त्या दर्शनं स्वर्गं सन्भाषाञ्च विवर्जयेत् ॥
नैकासने तथा स्त्रियं सुन्दर्या परजायया ।
तथैव स्यान्न मातृश्च तथैव दुहितृस्तूपि ॥
न भार्या वीक्ष्यते नग्ना पुरुषेण कदाचन ।
न च स्नायीत वै नग्ना न शयीत कदाचन ॥
द्विग्वामसोऽपि न तथा परिभ्रमणमिष्यते ।
भिन्नासन भाजनादौ न दूरतं परिजयेत् ॥
नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत्
चौरश्च रिक्तासु जयासु मापम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया
भद्रासु सर्वाणि ममालभेत ॥
नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रं
चौरश्च शुक्रं रविजे च मासम् ।
बुधेषु योषिन्न समाचरेत्
शेषेषु सर्वाणि सदेव कुर्व्यात् ॥
चित्रासु हस्ते श्वणेषु तैल ।
चौर विशाखास्वभिजित्सु वज्रम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु माम
योषिन्मघाङ्गित्तिकयोत्तरासु ॥
सदैव वर्ज्यं शयने ह्यदकशिर-
स्तथा प्रतीच्यां रजनीचरेश ।
भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो
न च प्रतीचीमभिभोजनीयम् ॥
देवान्य चैत्यतरु चतुष्पथ
विद्याधिकक्षापि गुरु प्रदर्शिनम् ।
कुर्व्यान्न वाम गमनं च धीमान्
द्विजान् मृगान् गासु निशाचरेश ॥
मात्स्यानुलेप वसनानि यज्ञतो
नान्यैर्हृतान्येव हि धारयेत् ।
स्नायाच्छिर स्नानतया च नित्यं
निष्कारणं चैव विना निशासु ॥
ग्रहोपरागं स्वजनाभिघाते
मुक्त्वा च जन्मचर्गते शशाङ्के ।

सदाचा

नाव्यङ्गित कायमुपसृष्टश्च
स्नातो न केशान् विधुनीत चापि ॥
गात्राणि चैवाम्बरपाणिना च
स्नातोऽवमृज्यद्रजनीचरेश ।
वसेच्च देशेषु सुराजकेषु
सुमहितस्त्रीयजनेषु नित्यम् ॥
अक्रोधना न्यायपरा अमत्सरा
कृषीबला ह्यौषधिजातयश्च ।
न तेषु देशेषु वसेच्च बुद्धिमान्
यस्मिन्नूपो दण्डरुचिस्वशक्तः
जनोऽपि नित्योक्तवचनैवैर
सदा जिगीषुश्च निशाचरेन्द्र ॥
ऋचय जञ्च ।
यत्र भोज्यं महावाही रुदा धर्मस्थितैर्नरै ।
यद्भोज्यञ्च समुद्दिष्टं कथयिष्यामहे वयम् ।
त्यज्यमन्नं पर्युषितं स्नेहात्तं चिरसभृतम् ।
अन्नं हा त्रीहय. अक्षणा विकारा पायसा
स्तथा ॥
शशक शङ्खो गोधा तथा शङ्खो च कच्छपः ।
तद्विदलकादीनि भोज्यानि मनुरन्नवीत् ॥
मणिवस्त्रप्रवालानां तदन्मृत्ताफलस्य च ।
शैलदारुदयानाञ्च उग्गुन्तीपवस्य च ॥
शाकधान्याजिनानाञ्च महतानाञ्च वाससाम् ।
वल्कलानासशेषाणामम्बुना शङ्खिरिष्यते ॥
सन्ने हानामथो गं न तिनकल्केन चाविकम् ।
कार्पासिकानां अक्षणा शुद्धिः स्यात् सह
भक्षणम् ॥
नागदंतास्त्रिशृङ्गाणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।
पुन पाकेन भाण्डानां मृत्प्रयानाञ्च शुद्धता ॥
शुद्धं भक्ष्यं कारुहस्तः पश्य योषिन्मुखं तथा ।
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गेण यत् कृतम् ॥
वाक्यपतं चिरानीतमनेकान्तरितं लघु ।
चेष्टितं बाणहृद्धानां बालस्य तु मुखं शुचि ॥
स्नेहानामपि गोशालां स्तनन्धयसुतां स्त्रियं ।
वाग्निप्रुषो द्विजेन्द्राणां पाठे वागम्बुविन्दव ॥
भूमिर्लियुध्यते खातदाहृगोक्रमसेचनै ।
लेपादुल्लेखनात् सेकात् वैश्वसम्भार्जनाज्जलात् ॥
केशकोटावपन्नेऽन्ने गोघ्राते मच्चिकान्तिने ।
मृदारिभक्ष्यकाराणि प्रचेतव्यानि शुद्धये ॥
उडुस्वराणाञ्चान्नेन चारेण तपुमोसयो ।
कास्यानां भक्षणं शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्द्रवस्य च ॥
अभेध्याक्तस्य मृत्तोदैर्गन्धापहरणेन च ।
अभेध्यामपि तद्भक्ष्यं शुद्धिर्गन्धावहारत ॥
मातु प्रसवने वत्सं शकुनि फलपातने ।
गर्हभो भारहारित्वे श्वा मृगग्रहणे शुचि ॥
रथ्याकर्मतीयानि गाव पथि दृष्टानि च ।
मारुतेनव शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥
शृतं द्रोशाटकस्यान्नमध्याभिभूतं भवेत् ।
अग्रमुद्धृत्य सन्त्यज्य शेषस्य प्रोक्षणं स्मृतम् ॥
उपवासं त्रिरात्रं वा दूषितान्नस्य भोजने ।
अन्नात् ज्ञातपूर्व्वं च नैव शुद्धिर्विधीयते ॥
उदक्याश्च तु नग्नाश्च स्तनिकान्तावशायिन

सदाचा

सृष्ट्या ज्ञायते शीचार्थं तथैव सृष्टहारिणः ॥
सखेहमस्य ससृष्ट्य सवासः खानमाचरेत् ॥
आलभ्यैव तु निखेह गामालभ्यार्कमीष्य च ॥
न सङ्घीयत् नर कृष्णवर्त्मन दुर्बलं तथा ।
सृष्ट्यादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाङ्गासि क्षिपेद्विहः ॥
पञ्चपिण्डाननुदृत्य न ज्ञायत् परिवारिणि ।
ज्ञायते देवस्त्रातेषु सरोद्भ्रदसरित्सु च ॥
नीयानादौ विकालेषु प्राञ्जस्तिष्ठेत् कदाचन ।
नालपेन्नविद्विष्ट वीरहीना तथा स्त्रियाम् ॥
देवतापिष्टसञ्ज्ञास्त्रयस्त्रादिनिन्दकैः ।
कृत्वा तु स्मर्तान्नाप शुध्यतेऽर्कालोकनात् ॥
अभोज्याः सृत्तिकाषण्डमार्ग्याराखुगुक्कुटा
पतितापविहनम्नाश्च चाण्डालाद्याधमाश्च ये ॥

सुकेशो उवाच ।

भवद्भिः कौर्त्तिता भोज्या य एते सृत्तिकादयः ।
अमौषां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्षणानि च ॥

ऋषय ऊचुः ।

ब्राह्मणो ब्राह्मणश्चैव यावच्छेषत्वमागतौ ।
तावभी सृत्तिकेत्यस्त्री तयोरत्र विगर्हितम् ॥
न शुद्धोत्पचिते काले न ज्ञाति च ददाति च ।
पिष्टदेवाद्यनादीन स षण्ड परिगौर्यते ॥
दशार्थं जपते यश्च तप्यते यजते तथा ।
न परत्रार्थमुदयुक्तो मार्कारः परिकीर्त्तितः ॥
विभवे सति नैवात्ति न ददाति शुद्धीति च ।
तमाहाराखु तप्याश्च भुक्त्वा कृच्छ्रश्च शुध्यति ॥
सभागतानां यः सम्य पक्षपात समाश्रयेत् ।
नामाहु कुक्कुट देवास्तस्याप्यत्र विगर्हितम् ॥
स्वधर्मं य समुत्सृज्य परधर्मं समाचरेत् ।
अनापदि च विद्वद्भिः पतित परिकीर्त्तितः ॥
वेदत्यागी पिष्टत्यागी गुरुवस्तुग्राहकस्तथा ।
गोब्राह्मणश्चैवधक्षदपविह स उच्यते ॥
येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्र नैव च व्रतम् ।
ते जन्मा कौर्त्तिता सङ्गिस्तपामत्र विगर्हितम् ॥
आयात्तानामदाता च दातृश्च प्रतिषेधक ।
शरणागत यस्त्यजति स चाण्डालाधमो नर ॥
यो बान्धवैः परित्यक्त साधुभिर्ब्राह्मणैरपि ।
कृष्णश्री यश्च अम्याश्च भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ॥
यो नित्यकर्मणो हानि कुर्यात्कैमित्तिकस्य च ।
भुङ्क्त्वा तस्य शुध्यते निराशोपोपितो नरः ॥
नित्यस्य कर्मणो हानिः केवल सृत्तजन्मसु ।
न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ॥
जाते पुत्रे पितु खान सचेत्सस्य विधीयते ।
सृते च सर्व्वबन्धुनामित्याह भगवान् सृगु ॥
प्रैताय सखिलं देयं वहिर्हन्धा तु गोवजैः ।
प्रथमैऽङ्गि चतुर्थे वा सप्तमे वास्त्रिसञ्चयम् ॥
ऊर्ध्वं सञ्चयनात्तेषामङ्गस्यर्षो विधीयते ।
सोदकैस्तु क्रिया कार्य्या अशुद्धैस्तु सपिष्टकैः ॥
विषोद्धन्तगम्नाम्बुवङ्गिपातसृतेषु च ।
तथा सृष्टीतसञ्ज्ञास्यै देवान्तरसृते तथा ॥
सद्य गौच भवेद्विहन् तत्राप्यक्त चतुर्विधम् ।
गर्भस्त्रये तदेवोक्तं पूर्णकाले न वै चरेत् ॥
ब्राह्मणानामहोरात्र चक्षियाणां दिनत्रयम् ।

सदाचा

वडूरात्र चैव वैश्यस्य शूद्राणां डाटशाङ्गिकम् ॥
दशहादशमासाह मासमव्यादिनैश्च ते ।
ज्ञात्वा कर्मक्रिया कुर्युः सर्व्ववर्षा यथाक्रमम् ॥
प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यमेकादिष्ट विधानतः ।
सपिण्डीकरण काव्य प्रेतस्य वत्सरान्तरैः ॥
ततः पिष्टत्वमापन्नं दशपीर्णादिभिः शुभैः ।
प्रीणनस्तस्य कर्त्तव्यं यथाश्रुतिनिदग्नेनम् ॥
पितुरर्थं समुद्दिश्य भूमिकोपादिकञ्च यत् ।
कुर्याद्येनास्य सुपीता पितरो यान्ति राक्षसः ॥
यद्यदिष्टनम किञ्चित् यश्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाश्रयमिच्छता ॥
अधेतव्या त्रयी नित्य भाव्यश्च विदुषा मदा ।
धर्मतो धनमाहार्य्यं यष्टव्यश्चापि शक्तिम् ॥
आचार कुर्व्वतो नात्मा जुगुप्सामेति राक्षसः ।
तत् कर्त्तव्यमशुद्धं न यत्र गोप्यं महाजने ॥
एषमाचरतो लोके पुरुषस्य गृहे मतः ।
धर्मार्थकामसंप्राप्तिः परत्रैव च शोभना ॥
एष तूहं शत प्रोक्तो गृहस्थाश्रम उत्तमः ॥३॥
वानप्रस्थाश्रम धर्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्य्यताम् ।
अपत्यसन्तति दृष्ट्वा प्राञ्चो देहस्य चायतिम् ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मन शुद्धिकारणम् ॥
तत्रारक्ष्योपभोगेन तपोभियात्कर्मणम् ।
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्य्यं पिष्टदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिमधनस्नान जटावस्त्रधारणम् ।
वन्द्यं हनिपेवित्व वानप्रस्थविधिस्त्वयम् ॥३॥
मर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यममानिता ।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसते चिरम् ॥
अनारभस्तथाहारे भिक्षा विप्रैः ह्यनिन्दिते ।
आत्मज्ञान विवेकश्च तथाज्ञात्वावबोधनम् ॥
चतुर्थे चान्त्रमे धर्मा ज्ञानाभिस्तो प्रकीर्त्तिता ॥
वर्णधर्म्याणि चान्यानि निशामय निशाचर ॥
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यं च वानप्रस्थ त्रयाश्रमा ।
अन्नियस्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि ॥
वैखानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ।
गार्हस्थ्यमुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर ॥
स्नानि वर्णाश्रमीकानि धर्माणीह न ह्यपयेत् ।
यो ह्यपयति तंस्थामी परिकुप्यति भास्कर ॥
कुपित कुलनाशाय देहरोगविहर्हये ।
वर्षाशु पतते तस्य नरस्य क्षणदाचर ॥
तस्मात् स्वधर्मं न हि सत्यजेत
न ह्यपयेत्चापि तथाकवंगम् ।
य संत्यजेत्चापि निज हि धर्मं
तस्मै प्रकुप्येत दिवाकरश्च ॥
पुलस्त्य उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा मुनिभिः सुकेशी
प्रचम्य तान् ब्रह्मचर्य्योन्महर्षिन् ।
जगाम चोत्पत्य पुरं स्वकोय
सुहृद्भुङ्क्षुर्धर्ममवेचमाश्च ॥
इति श्रीवामनपुराणे १४ अध्यायः ॥३॥
अन्यत् पात्रे स्वर्गं शङ्के २८ । ३० । ३१ अध्यायेषु
विष्णुपुराणे ३ अर्धे ११ अध्याये मार्कण्डेय-
पुराणे सदाचारनामाध्याये चालीकनीयम् ।

सदानी

(सन् साधुराचारो यश्च । सदाचारश्चशीले,
त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ७ ।
“कात्यायनी जगादेनसुपविष्ट क्षणान्तरे ।
मदाचारो भवानेव कथमेतां गतिं गतः ॥”)
सदाचारवान्, [त]त्रि, सदाचारविशिष्टः । सदा-
चारो । सदाचारशब्दादस्त्वर्थे वैतुप्रत्यय
निष्पन्नः ॥ (यथा, मनु । ४ । १५८ ।
“मर्व्वं सञ्चक्षतेनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
अह्मधानोऽनसृयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥”
सदातन, पु, (सदा भवः । सदा + सायचि-
मिति । ४ । ३ । २३ । इति व्यञ्जुषौ तुट
च ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेषे ॥ नित्ये, त्रि ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ६५ ।
“सायन्तनीं तिथिप्रस्य पञ्चजानां दिवातनीम् ।
कान्तिं कान्था सदातन्या ऋपयन्ती शुचि-
क्षिता ॥”)
सदातीया, स्त्री, (सदा तीय यत्र ।) एसापर्थी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ करतीया, इति सदा-
नीराशब्ददर्शनात् ॥
सदादान, पु, (मदा दान मदनञ्च यश्च ।) ऐरा-
वत । गणेशः । मत्तइक्षी । इति मेदिनी ॥
नित्यदाने, स्त्री ॥
सदानन्दः, पु, (सदा धानन्दो यश्च ।) शिवः ।
यथा,—
“सदाशिवः सदाकर्ता सदाहर्ता सदागतिः ।
सदानन्दः सदावर्त्ता सदासङ्गविवर्जितः ॥”
इति श्रीशिवयामले पार्व्वतीश्वरसंवादे शिव-
सङ्गनामस्तोत्रम् ॥ सतताङ्गादयुक्ते, त्रि । यथा,
“समानन्दे सदानन्दः सदानन्दो भविष्यति ।
समानन्दे निरानन्दो निरानन्दो भविष्यति ॥”
इति पुराणे भगवतीवाक्यम् ॥
सदानर्त्त, पुं, (सदा नृत्यतीति । नृत् + णच् ।)
सञ्चनपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मर्व्वं दा-
नृत्यकारके, त्रि ॥
सदानीरवहा, स्त्री, (वहतीति । वह + णच् । मदा
मर्व्वं दा नीरस्य वहा ।) करतीया नदी । इति
शब्दरत्नावलो ॥
सदानीरा, स्त्री, (सदा नीर यस्याः ।) करतीया
नदी । इत्यमरः ॥ गौरीविवाहस्यये शूद्र
करगलितसम्प्रदानतोयप्रभवत्वात् करस्य तोय
विद्यते ऋतेति करतीया अर्थं आदित्वाद ।
त्रावणे एतद्वर्षं सर्वा नदी रजस्वला इत्यन्तु
न रजस्वला । अतएव सदा सर्व्वं दा नीरमस्या
इति सदानीरा । तथा च स्मृतिः ।
“अवादी कर्कटे देवो अश्व गङ्गा रजस्वला ।
सर्वा रक्तवहा नद्यः करतीयाम्बुवाहिनी ॥”
इति भरतः ॥
(यथा, महाभारते । २ । २० । २० ।
“गङ्गकौञ्च सदानीरा शर्करावत्तं भव च ।
एकपर्व्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्तु ते ॥”
निरन्तरजलपूर्णे अशुजलपूर्णे च त्रि । यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । २२४ ।

“चिरपथिकद्राविमभिसदसकसतामै-
बलावलिप्रथिता ।
करतोयैव मृगास्था दृष्टिरिदानीं सदानोरा ॥”
सदापुष्प, पु. (सदा पुष्पं यस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥ सर्वदाकुसुमयुक्ते, चि ॥
(यथा, महाभारते । १४ । ३५ । २०-२२ ।
“अव्यक्तबीजप्रभवो बहुस्क्न्धमयो महान् ।
महाहृद्धारविटप इन्द्रियाङ्गुरकोटर ॥
महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्णं सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः ॥
आजीवः सव्यं भूतानां ब्रह्मबीजं सनातनः ।
एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना ॥
क्षित्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥”
सदापुष्पी, स्त्री, (सदा पुष्पं यस्याः ।) स्त्री ।
रत्नाकर्कशः । इति रत्नमाला ॥
सदाप्रसून, पु. (सदा प्रसूनं यस्य ।) रोहितकः ।
भर्कः । कुन्दः । इति राजनिघण्टुः ॥
सदाफलः, पु. (सदा फलमस्य ।) स्कन्धफलः ।
नारिकेलः । उडम्बरः । इति मेदिनी ॥ विस्वः ।
इति जटाधरः ॥
सदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः ।) त्रिसन्धि-
पुष्पम् । इति राजनिघण्टुः ॥ वार्त्ताकुविशेषः ।
सला वेगुन इति कुली वेगुन इति दंको वेगुन
इति च भाषा । अस्या गुणा ।
“सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ।
कण्ठुकच्छूङ्गो चैव वार्त्ताकीगुणवन्तरा ॥”
इति राजवल्लभः ॥
मदाभद्रा, स्त्री, (मदा भद्रमस्याः ।) गम्भारी-
हृत् । इति रत्नमाला ॥
सदायोगी, [न] पु. (सदा सर्वस्मिन् काले योगी ।
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिश्चयने मधु-
मासवर्ज्जनफलभागी । यथा,—
“सदामुनि सदायोगी मधुमासस्य वर्ज्जनात् ।
निराधीनीर्गुणो जस्त्री विष्णुभक्तश्च जायते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सद्यक् [ञ] त्रि. (समान इव दृश्यतेऽसौ ।
समान + दृश् + “समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ।”
३ । २ । ६० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्तिन् । “दृक्-
दृशवत्पु ।” ६ । ३ । ८८ । इति समानस्य
स ।) तुल्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३६ । ८८ ।
“न त्वया सद्यग्न्योऽस्ति त्रैलोक्येऽपि धनुर्धरः”
सद्यक्, त्रि. (समान इव दृश्यते इति । समान +
दृश् + क्त् । समानस्य सादेशः ।) सद्यः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २८ ।
“कश्चिदरे सौम्यं सुतः सद्यश्च
आस्तोऽग्रणी रथिना साधु साब्धः ॥”)
सद्यः, त्रि. (समान इव दृश्यतेऽसौ । समान +
दृश् + क्त् । “दृक्दृशवत्पु ।” ६ । ३ । ८८ ।
इति समानस्य स. ।) समः । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुः । १ । १५ ।
“आकारसद्यमग्नः प्रपन्ना सद्यमग्नः ।

भागमैः सद्यशरभ भारभसद्यशोदयः ॥”)
उचितः । इति मेदिनी ॥
सद्यस्मन्दन, स्त्री, निष्यन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सदेशः, त्रि. (देशेन सह वर्त्तमानः ।) निकटः ।
इत्यमरः ॥ देशान्वितः । यथा,—
“सदेशसवेगौ निकटे देशवेशान्वितौ क्रमात् ।”
इति धरणिः ॥
सद्भूतः, त्रि. (सन् भूतः ।) सत्यम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४८ । ४४ ।
“तद्भवद्भिर्गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महात्मन ।
सद्भूताः कुलरूपस्य शोभस्य वयसस्तथा ॥”)
सद्य, [न्] स्त्री, (सोदन्यत्रेति सद + मनिन् ।)
गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । १८ ।
“न केवलं सद्यनि मागधीपते’
पथि व्यजुभन्त दिवौकसामपि ॥” * ।
“विशौर्येते शिलादिषु पातात् विशौर्यन्तेऽनेन
कुद्यादय इति वा । गच्छति वागच्छति निश्च
गम्यते वा प्राणिभिः । अथसादयति पिपासा-
युक्तं वा । सदृष्टं विशरणगत्यवसादनेषु +
मनिन् ।” इति निघण्टुटोका । १ । १२ । ६६ ।)
जलम् । इति मेदिनी ॥ (साद्यन्त्ये अवसाद्यन्ते
प्राणिनो यत्रेति । समाम् । इति निघण्टुः ।
२ । १७ ।)
सद्य, [स्] व्य. (ममानेऽहनि इति । “सद्य
परुत्परार्येषम इति ।” ५ । ३ । २२ । इति
द्यप्रत्ययः समानस्य सभावश्च निपात्यते ।)
तत्त्वचणम् । तत्पर्यायः । सपदि २ । इत्यमरः ॥
इति तत्त्वचणे तत्काले । ममानेऽहनि सद्यं कुतः क
कुह इत्यादिना निपातः । सद्यं पतति मासेन
इति सपदि मुकुलिताधीम् । इयं दन्त्यादि ।
इति भरतः ॥
सद्यं कृत, स्त्री, (सद्यस्तत्त्वचणात् कृतम् ।) नाम ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्त्वचणकृते, त्रि ॥
सद्यप्राणकर, त्रि. (सद्यस्तत्त्वचणात् प्राणस्य
बसस्य करः ।) तत्त्वचणात् बलकारकद्रव्यादि ।
यथा, चाणक्ये ।
“सद्योमास नवान्ध्रं बाला स्त्री चौरभोजनम् ।
घृतमुष्णीदकश्चैव सद्य प्राणकराणि षट् ॥”
सद्यप्राणहर, त्रि. (सद्य प्राणस्य बलस्य हरः ।
तत्त्वचणात् बलायुषोर्नाशकद्रव्यादि । यथा,—
“शुष्कं मासं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तृणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यप्राणहराणि षट् ॥
इति चाणक्यम् ॥
सद्यशुद्धि, स्त्री, (सद्यस्तत्त्वचणात् शुद्धिः ।) सद्य-
शौचम् । यथा,—
“देशान्तरं गते बाले सद्यशुद्धिर्यतो मृते ॥”
इति गारुडं १०७ अध्यायः ॥
सद्यःशोधा, स्त्री, (सद्यशोधो यस्याः । कपि-
कच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सद्यशौच, स्त्री, (सद्य एव शौचं शुद्धिः ।) तत्-
त्वचणाच्छुद्धिः । यथा,—
“शिल्पिनः कारवो वैद्या दासीदासाश्च भृत्यकाः

अग्निमान् शोचियो राजा सद्यःशौचाः प्रकी-
र्त्तिना ॥”
इति गारुडं १०७ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यश्च ।
‘कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद् ब्रह्मचारिणो ॥
भक्तिणो व्रतिनस्तावत् सद्यःशौचा उदाहृताः ॥
राजा चैवाभिषिक्तश्च प्रातः सत्रिण एव च ॥
यज्ञं विवाहकाले च देवयागे तथैव च ।
सद्यःशौचं ममाख्यातं दुर्भिक्षे वाप्युपद्रवे ॥
डिम्बाहवहनानाञ्च विद्युता पार्थिवेर्द्विजैः ।
सद्यःशौचं ममाख्यातं सजातिमरणे तथा ॥
अग्नी मरुप्रपतने वीराध्वस्याप्यनाशके ।
ब्राह्मणार्थं च सत्यस्तं सद्यःशौचं विधीयते ॥”
इति कौर्म्ये उपविभाग २२ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च । अथ सद्यःशौचम् । तत्र त्रिष्णुः ।
नाशौचं राज्ञा राजकर्मणि न व्रतिना व्रतं न
सत्रिणां सत्रे न कारुणा स्वकर्मणि न
राजाज्ञाकारिणा तदिच्छया न देवप्रतिष्ठा-
विवाहयोः पूर्वसहृतयोः इति । सत्रिणां
नित्यप्रहृत्तादानानां सत्रे अन्नदाने । कारवः
सूपकाराद्याः । आदिपुराणे ।
“सूपकारेण यत् कर्म करणीयं नरेष्विह ।
तदन्यो नैव शक्नोति तस्माच्छुहः स सूपकृत् ॥”
कूर्मपुराणे ।
“कारवः शिल्पिनो वैद्या दासा दास्यस्तथैव च ।
दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद् ब्रह्मचारिणो ।
सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्यःशौचा उदाहृताः ॥”
आदिपुराणे ।
‘शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत् मावदन्त्यतः ।
तत् कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्ध
स्वकर्मणि ॥
दासा दास्यश्च यत् कर्म कुर्वन्त्यपि च लोचयः ।
तदन्यो न क्षमं कर्तुं तेन ते शुचयः स्मृताः ॥”
चित्रकराद्यरूपा शिल्पिनः । आद्यशब्दाञ्जेल-
निर्णयकाद्याः । शातातपः ।
“मूल्यकर्मकरा शुद्रा दासा दास्यस्तथैव च ।
ज्ञानं शरीरसस्कारे गृहकर्मस्यदूषिताः ॥”
स्मृतिः ।
‘सद्यःशुश्रो गभंदासो भक्तिदासस्त्राहा-
च्छुचि ॥”
वैद्या अपि चिकित्सायामेव । तथा च स्मृतिः ।
“चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
तस्मात् चिकित्सकः स्वर्गं शुद्धो भवति नित्यम् ॥”
दातारः आवश्यकात्त्वहं गोभूमिहरिण्यादि-
दाने प्रहृत्ताः । तेषां तद्दानं एव प्रत्यहं
दानम् । दातव्यं प्रत्यहं पार्ते इति याज्ञ-
वल्क्यात् । कादाचित्कदानकारिणान्तु दाने
प्रक्रान्ते अशौचं नास्ति तावत् यावत्तत् कर्म
कुर्वन्ति इति । हारत्ताप्येवम् । पूर्वसहृत्यत
द्रव्यदानेऽपि नाशौचम् । यथा च मित-
चरायाम् ।

“पूर्वं सङ्गन्धित द्रव्यं दीयमानं न द्रव्यति ॥”
इति ॥

आदिपुराणे ।

“निहते कच्छोमादी ब्राह्मणादिषु भोजने ।
गृहोतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥
निमन्त्रितेषु विषेषु प्रारब्धे आहकर्मणि ।
निमन्त्रणादि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठन्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥”
प्राजापत्यादिकच्छे समाप्ते होमयागजपेषु
समाप्तेषु सम्पूर्णार्थमवगम्य मया ब्राह्मणा
भोजयितव्या इति गृहीतनियमो यस्तस्या-
शौचेऽन्यकुलजातानामपि भुञ्जानानां दोषा-
भाव । कस्यचिदाहभोक्तोरित्यर्थः । एव प्रारब्ध
आहेऽपि क्वचिदित्यनेन दाहभोक्तोरशौचाभाव
तथा च विष्णु ।

“व्रतयज्ञविशारेषु आदे होमेशं ने जपे ।
प्रारब्धे सतक न स्यादनारब्धे तु सतकम् ॥”
इति ॥

पराशरः ।

“दौर्घ्निष्वभिपिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।
तपोदानप्रसक्तेषु नाशौचं सतसतके ॥”
यजमाना सोमयागाद्दोषर्णायेटी कृताया
दौर्घ्निष्व भवति तेन दौर्घ्नीयेष्टरक्तान
यजमानस्य यत् कर्म तत्राशौचं नास्ति ।
अभिपिक्तेषु क्षत्रियवृत्तियु । तीर्थं गङ्गादि ।
शुद्धि- कश्चित् ॥ कानमाधर्षी कृष्णपुरा
रम् ।

“काम्योपवासे प्रकान्ते अन्तरा मृतसतके ।
तत्र काम्यव्रतं कुर्यात् दानार्शनविधौ कृतम् ॥”
तत्र दानाद्येन स्वयं वर्जयेत् अन्यद्वारा तु
कारयेत् । तथा च मत्सरपुराणम् ।
“गर्भिणो सृष्टिका नक्त कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुडा तदान्यं न कारयेत् क्रियते सदा ॥”
उपदानाचरणे गर्भादिषोडासभावनाया नक्त
भोजनं कुर्यात् ।

“उपवासेष्वगस्तस्य तदेव फलमिच्छत ।
अनभ्यासेन रोगाणां किमिष्टं व्रतमुच्यताम् ॥”
इति नारदप्रश्नान्तरम् ।

“उपवासव्ययक्तानां नक्त भोजनमिष्यते ।”
इति मत्सरपुराण एवेश्वरप्रतिवचनात् ।
स्वयमशुद्धा शुद्धद्वारा पृजादिक कारयेत् ।
कायिकमुपवासोऽपि सदा शुद्धशुद्धिकाले स्वयं
क्रियते । स्मृतिपरिभाषाग्रामध्ये वम् । विष्णु ।
“बहुकालिकसङ्घो गृहीतश्च पुरा यदि ।
श्रुतके मृतके चैव व्रतं तत्रैव द्रव्यति ॥”
एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यानान्वारव्यानामना
रव्यानामविशेषणं कर्तव्यता । नाशौचमित्यनु-
वृत्तौ ब्रह्मपुराणम् ।
“नेष्टिकस्याथवान्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ॥
वेष्टिकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्य । अन्यस्य चतुर्थां
शनिष । अशौचभिक्षाग्रहणे दोषाभावः ।
इति हारलताप्रभृतयः ॥ कौर्म ।

“सद्यः शौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपपद्ये ।
डिम्बाह्वयहतानाञ्च विद्युता पाद्यैर्वैदिकैः ॥”
सद्यः शौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा ॥”
उपपद्ये राजविषये । शौचसर्गिकात्यन्तमरक
पीडने च सद्यः शौचमुक्तम् । तथा च पराशरः ।
“उपसर्गश्चैव सद्यः शौचं विधीयते ।”
अतएव ।

“आपदापि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचने अनिष्टभङ्गगुणपात्रि-
प्रभृतिभिरुपसर्गिकात्यन्तमरकपीडयां सद्यः-
शौचं विधीयते इत्युक्तम् । उपसर्गश्च शिव
धोत्यात् । तथा च गर्गसंहिताबाह्वृत्त्ययो ।
“पतिनां भादमत्याद्या नास्तिवाद्वाप्य-
धर्मतः ।

नरापचाराद्ययत्नमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
अनोपचाराद्ययत्नमुपसर्गः देयता ।
ता गन्धयज्ञतास्त्रायदिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव निविधा नोके उत्पाता देयनिर्मिता ।
विचरन्ति धिनाग्राय रूपैः सभाययन्ति च ॥”
यद्यप्युपसर्गं न्यूनो रोगभेदोपपद्योरपीति
विश्वकूपोपादुपसर्गोभयवचनं तथाप्यत्र
मुनिप्रयुक्तत्वनात्तरङ्गत्वात् त्रिविधोत्पातात्-
कोपसर्गो गृहाने न तु रोगविशेषामक इति ।
एतेनोपसर्गानि व्युत्पन्ना देहाभ्यन्तर एव
यायदन्ते तावत्त्वानमरण एव सद्यः शौचं बहि-
र्भावे व्रणप्रसाराया मरणे मति स्वजात्युक्ता-
गौत्रभेदेन वाच्यमिति दर्शनम् । तिसारपटोपा
इति वाच्यमिति मन्त्रोक्तं हेयम् । द्विजैर्वाह्ये
शापादीत्यादिगच्छेनाभिचारसृतस्य ग्रहणम् ।
ब्रह्मकृष्णगुरणाभ्या यद्व्राह्मणघृतप्याशौचा-
भाव उक्तं म ब्रह्मिष्वेककर्मने बोध्यम् । प्रमाद-
घ्ने त्र्यशौचागम्य एव अन्यथा मरीचिवचन
निर्घृणय म्यात् । यथा,—

“विपशन्नगवापटाः कृतिथेगन्नाप्रणघातिनाम्
चतुर्हं ग्या क्रिया कार्ये । अन्यं पान्तु विगर्हिता
विपादिसाङ्गचर्यात् ब्राह्मणकृतघातोऽस्या-
स्तौति प्रतीयते । यथात्र ये च वै ब्राह्मणैस्ता
इति ब्रह्मपुराणीय साधकत्वेनोपन्यस्त आह-
विवेके तथिन्यम् ।

“महापातकिनो ये च पतितास्ते उदाहृताः ।”
इत्यन्तराहंनं पानित्यमभिधाय तेषा आह-
निषेधात् । जावान् ।

“दुर्भिक्षे राश्रमस्यान्तं शस्त्रगोव्रह्मघातिनं ।
पतितेऽनशनं प्रंते विदेशस्ये शिगो न च ॥”
नाशौचमित्यर्थः । इति गृहितस्वम् ॥

मद्यस्क, त्रि, (मद्य काशनाति । कै-क)
नूतनम् । इति त्रिमचन्द्र । यथा, सुश्रुते ।
१ । ४५ ।

“नवनीतं पुन मद्यस्कं लघु सुकुम सधुर
मिति ।”

सद्योजात, पु, (मद्यस्तननात् जातः ।) वक्त ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवः । यथा,—

“भक्षेर्नागाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रीयता देवदेवोऽत्र मद्योजातं पिनाकष्टकम् ॥”
इति मातृष्ये शिवचतुर्दशोव्रते ७८ अध्याय ॥
सद्योजाताय नमः । इति शिवरात्रिव्रते शिव
ज्ञानमन्त्रः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्त्वशोत्-
पत्रे त्रि ॥

सद्योभाषी, [नू] पु, (सद्यो भवतीति । भू +
णिनि ।) तर्कः । सद्योजातवक्त । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सद्, त्रि, (मोदति गच्छतीति । सद् गती +
“दाधेत्मिगदसदो र्” १ । २ । १५८ । इति
क ।) गमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सदमय पु, ग्राम । मच्छब्दपूर्वकवमधातोरयत्
प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति केचित् ॥ किन्तुमपूर्व-
यमधातोरयत्प्रत्यय मयसद्य इति सिद्धान्तकौ-
मुद्या निष्पादितम् ॥

सद्भुक्त, क्री (मन् हृत्तम्) माधुस्यभाव । सद्भ-
रिवम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथा-
मरित्तमागरे । ५१ । २२० ।

“मन् नरदाहनदत्तं सद्भुक्तमनोरमासुदारगुणाम्
प्राप्यान्द्दारयती वाणीमिव सुकविरास्त
तद्रमिक ॥”

तदयुक्तं त्रि । यथा,—
“नाममन्त्रसमीनेस्तु सदासीत कदाचन ।
सद्भुक्तमत्रिकर्षो हि चण्डालमपि शन्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सद्भुक्तिभाक्, [ज] त्रि, (सद्भुक्ति भजतीति
भज + क्तिप् ।) सद्भुक्तिविशिष्टः । यथा, सारा-
यन्याम् ।

“पय्याग्निना शीनवतां नराणां
सद्भुक्तिभाजा विजितेन्द्रियाणाम् ।
एधविधानामिदमायुरत्र
चिन्त्य सदा हृदमुनिप्रवाद ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

सधर्मचारिणो स्त्री (सधर्मं चरतीति । चर +
णिनि ।) शोषमज्ज नस्य । ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य स ॥ भार्या । यथा,—

“सधर्मं चारिणां पत्नी जाया च गृह्णीषी गृह्णी ॥”
इति हलायुध ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १५० । ४८ ।
“एतन्मे मगय सर्वं वक्तुं महसि वै प्रभो ।
सधर्मं चारिणीं चाह भक्ता चेति ह्यपञ्चज ॥”

सधर्मो [नू] त्रि, (समानो धर्मो यस्य । “धर्मो
दनिच् क्यनात् ।” ५ । ४ । १२४ । इति
अनिच् ।) सद्भुक्त । यथा,—

“नृत्यं समानं सद्भुक्तं सद्भुक्तं समं ।
साधारणं सधर्मो सवर्णं सन्निभं सद्भुक्तम् ॥”
इति ह्रिमचन्द्र ॥

समानधर्मायुक्तम् ॥ (यथा, मनु । १० । ४१ ।
“सजातिजानन्तरजा घटसुता द्विजमिष ।
शुद्धाणान्तु सधर्माश्च सर्वेऽपञ्च सजाः
स्रुता ॥”

सधर्मिणी, स्त्री, (सह धर्मोऽस्या अस्तीति ।
“धर्मशीलवर्णान्ताश्च ।” ५ । २ । १३२ । इति
इति । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य सः ।) भार्या । यथा,—

“सुवासिनो बधूटी स्याद्विरण्टय सधर्मिणी ।
पत्नी सहचरी पाणिगृहिणी गृहिणी गृहा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

सधर्मि, [न्] त्रि, (सह धर्मोऽस्त्यस्येति ।
“धर्मशीलवर्णान्ताश्च ।” ५ । २ । १३२ । इति
इति । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य सः ।) समानधर्माचारौ । यथा,—

“पशूना समजोऽन्यथा समानोऽथ सधर्मि-
णाम् ॥”
इत्यमरः ॥

सधवा, स्त्री, (धवेन भर्ता सह वर्तमाना)
जीवत्पतिका । तत्पर्यायः । सभर्तृका २ पति-
वती ३ सनाथा ४ । इति जटाधरः ॥ अस्या
धर्मा यथा,—

“भर्तुं शुश्रूषण स्त्रीणां परी धर्मो ह्यमायया ।
तद्वन्धुनाश्च कल्याण्यः प्रजानाञ्चानुपोषणम् ॥
दुःशीलो दुर्भगो ह्यहो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
पतिः स्तोभिर्नहातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २८ अध्याय ॥

सधि, पु, अग्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सधि, [स्] पु, (सहते इति । सह + सधेर्धश्च ।
उणा० २ । ११४ । इति इमिन् धञान्तादेशः ।)
हृषभ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्णादिहृत्तिः ॥
सध्रीची, स्त्री, (सह अश्नति या सा । अश्च +
ऋत्विगादिना क्तिन् । सहस्य सध्रि । अश्नते-
द्योपसख्यान इति डीप् । अच इत्यकारलोपः ।
चाविति दीर्घः ।) सखी । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भट्टि । ६ । ७ ।

“सौता सौमित्रिणा त्यक्ता सध्रीची तस्मैकिकाम्
विज्ञायामस्त काकुतस्थः चये चैम सुदुर्लभम् ॥”

सध्रड्, [च्] त्रि, (सह अश्नतोति । अश्च गतौ +
ऋत्विगादिना क्तिन् । सहस्य सध्रि ।) सहचर
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ४७ ।

“सध्रुड् नित्यं यतयो यमकर्तृहेति ।

जह्यु स्वराडिव निपानखनित्रिमन्द्रः ॥”

सम्यक् । यथा, तत्रैव । ४ । २७ । १ ।

“इत्य पुरञ्चन सन्धुग्वशमानौय विभ्रमे ।

पुरञ्चनी महाराज रेमे रमयती पतिम् ॥”

मन्, पु, व्याकरणौयप्रत्ययविशेषः । तत्सूत्रादि
यथा । सन्निच्छायाम् । धो परं सन् स्यादि-
च्छायाम् । अत्तु मिच्छति जिघ्रक्षति । इति
सुग्वबोधव्याकरणे सनन्तपादः ॥५॥ प्रथमैक-
वचनान्तपु लिङ्गसच्छब्दरूपोऽप्येवम् । तदुदा-
हरणम् । यथा,—

“राम नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ॥”

इति तत्रैव कारकापादः ॥

सनः, पु, स्त्री, हस्तिकर्णास्नालः । यथा । कर्णा
स्नाले सनः सनी । इति शब्दरत्नावली ॥

सनः, पु, घण्टापाटलिहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(सनत्कुमारः । सनकः । सनन्दनः । सनातनः ।
दाने, क्तो, । अखण्डिते, त्रि ॥ यथा, भागवते ।
२ । ७ । ५ ।

“तस्य तपो विविधलोकसिद्धयाम्
आदौ सनात् स्वतपनः स चतु सनोऽभूत् ॥”
“स हरिः चतुस्रनोऽभूत् । सनत्कुमारः सनकः
सनन्दनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दा
नास्ति यस्य स । कथम्भूतात् स्वतपसः सनात्
अखण्डितात् यद्वा स्वतपसः सनात् दानात्
समर्पणादित्यर्थः सनु दाने ।” इति तट्टीकाया
श्रीधरस्वामी ॥)

सनक, पु, विष्णुपारिषदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स तु ब्रह्मण्यतुषुचान्तर्गतपुत्रविशेषः ।
यथा,—

“दृष्ट्वा पापीयसी सृष्टिं नात्मानं बह्वमन्यत ।
भगवद्भानपूतेन मनसान्यास्ततोऽसृजत् ॥
सनकश्च सनन्दश्च सनातनमथात्मभू ।
सनत्कुमारश्च सुनीन् निष्कुर्यान्नुत्तरेतसः ॥
तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजा सृजत पुत्रकाः ।
तत्रै च्छन्मोक्षधर्माणो वांसुदेवपरायणाः ॥”
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्याय ॥

तस्य वासस्थानं जनलोकः । इति काशीखण्डम् ॥
सनत्, पु, ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्ना-
वली ॥

सनत् व्य सर्वदा । इत्यमरटीकाया रामाश्रयः ॥

सनत्कुमार, पु, (सनतो ब्रह्मणः कुमारः ।)
ब्रह्मण पुत्रः । तत्पर्यायः । वैधात्रः २ । इत्य-
मरः ॥ वैधातकि ३ । इति भरतः ॥ धाट-
पुत्रः ४ । विधायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । सनत् ब्रह्मा तस्य कुमारः
सनत्कुमारः । सन्नित्यकुमारस्तन सनत्कुमारो
वापीति स्वामिमतम् । इति भरतः ॥ तन्नाम-
कारणम् । यथा,—

“यथोत्पन्नस्तथैवाह कुमार इति विधिं माम् ।
तस्यात् सनत्कुमारैति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् ॥”

इति महाभारते हरिविषयः ॥५॥

स च धर्मस्थीरसेन अहिंसाया जातः पश्चात्
ब्रह्मणो दत्तपुत्रः । अथ साध्यगणः । यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“कोऽयं सनत्कुमारैति यम्योक्तं ब्रह्मणा स्वयम् ।
तवापि तेन गदितं वद मामनुपूर्वम् ॥

पुत्रस्य उवाच ।

धर्मस्य भार्याहिंसाख्या तस्या पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं मुनिशार्दूलयोगशास्त्रविचारकम् ॥

ज्येष्ठ सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः ॥
द्वितीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥

साख्यवेत्तारमपर कपिल वोढमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥

ज्ञानयोगं न ते दद्युर्न्यायासोऽपिकनीयसाम् ।
ज्ञानमाद्य महायोगं कपिलादिर्न चावदत् ॥

सनत्कुमारस्याभ्युत्पन्नं ब्रह्मण्य कमलोद्भवम् ।

अष्टच्छद्योगविज्ञानं तमुवाच प्रजापतिः ॥
कथयिष्यामि ते साख्यं यदि पुत्रेति मे वचः ।
शृणोषि कुरुषे तच्च ज्ञान साख्यं श्रुतो भव ॥
पितामहवचः श्रुत्वा साध्यः प्राह तपोधन ।
सत्यं हि तव पुत्रोऽहं देव योगं वदस्व माम् ॥
तमुवाच महायोगी त्वन्मातापितरौ यदि ।
दास्येति च ततः सूनुर्दायादो मेऽसि पुत्रक ॥
सनत्कुमारः प्रोवाच दयादपरिकल्पना ।
येषां हि भवता प्रोक्ता तान् मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
तदुक्तं साध्यमुख्येन वाक्स्व श्रुत्वा पितामह ॥
प्राह प्रहस्य भगवान् शृणु वल्लेति नारदः ॥”

इति वामने ५७ । ५८ अध्यायौ ॥

स च पञ्चहायनवयस्कः चूडादिसंस्कारवेद-
सन्ध्याविहीनश्च । यथा,—

“तच्छ्रुत्वा सृष्टयो राजा रत्नभूषणभूषिताम् ।
सृष्टीत्वा कन्यका रम्या नारदाय ददौ मुदा ॥
सृष्टीत्वा च सभार्यं तं पुत्रं धाता मुदाश्रितः ।
प्रययौ ब्रह्मलोकश्च देवेन्द्रेर्मुनिभिः सह ॥
तत्राजगाम नग्नश्च प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।
सनत्कुमारो भगवान् साक्षाच्च बालको यथा ॥
सृष्टेः पूर्वं च वयसा यथैव पञ्चहायनः ।
अचूडोऽनुपवोतश्च वेदसन्ध्याविहीनक ॥
कथंति मन्त्रं जपति यस्य नारायणो गुरुः ।
अनन्तकालकल्पश्च भ्रातृभिरत्रिभिः सह ॥
वैष्णवानामग्रणीशो ज्ञानिनाश्च गुरोर्गुरुः ।
आराहृष्टा नारदस्तु भ्रातरश्च सता वरम् ॥
सहसा शिरसा भूमौ दण्डवत् प्रणनाम तम् ।
उवाच नारद बालः प्रहस्य परमार्थकम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८ अध्यायः ॥
जिनमते हादस्रसार्वभौमान्तर्गतसार्वभौमभेदः
इति हेमचन्द्रः ॥

सनन्दः, पु, ब्रह्मणः पुत्रचतुष्टयान्तर्गतपुत्रविशेषः

स तु जनलोकवासी । इति काशीखण्डम् ॥ ॥

स एव दिव्यमनुष्यः । अस्य तर्पणं निवीतिना

प्रत्यङ्मुखेन प्राजापत्यतीर्थेन सागमेन कर्त्तव्यम्

तदितरेण उदङ्मुखेन कर्त्तव्यम् । यथा दक्षः ।

“प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।

उदङ्मुख्यास्तुष्येत पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥

अथैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृस्तु कुशमूलाग्रं विधिः कौशो यथाक्रमम् ॥

कृतोपवोती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।

मनुष्यास्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषीस्तथा ॥

सनकश्च सनन्दश्च द्वितीयश्च सनातनः ।

कपिस्यासुरिश्चैव वोढुः पञ्चनिखस्तथा ।

सर्वं ते दक्षिमायान्तु महत्तेनाम्बुना सदा ॥”

अनेनाञ्जलिद्वयम् यथा,—

“एकैकमञ्जलिं देवा ह्यौ ह्यौ तु सनकादयः ।

अहंन्ति पितरस्त्री स्त्रीन् स्त्रियस्त्वे कैकमञ्ज-
लिम् ॥”

परिशिष्टप्रकाशदत्त सामवेदीयषट्त्रिंशद्-

ब्राह्मणम् । मनुष्याणामेषा दिक् या प्रती-

चीति । तथा च ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्राचीं

देवा भभजन्त दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचोमसुरा अपरेषामुदीचीं मनुष्याः । विष्णुपुराणे ॥
“प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यास्तर्पयेत् पृथक् ।” इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
सनपर्णी, स्त्री, (सनस्य परमिव पर्णमस्याः । पाककर्षेति ङोप् ।) असनपर्णी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सनसूत्र, स्त्री, (सनस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् । हे शणसूत्रजाले । शणस्य सूत्र शणस्य शणति ददाति सूत्र शण । शण अन्त दाने अन् शण-
स्तालव्यादिमूर्द्धन्यान्त । इति बह्व । मनो दन्त्यमादिर्दन्त्यनान्त । इति कंचित् । तन्मते षन दु ज दाने इत्यस्य रूपम् । सणो दन्त्य सादिमूर्द्धन्यान्त इत्यपरे । मण किण मणि काकण कोण काणा इति मूर्द्धन्यान्ते विद्या-
भरण ।
“कार्पासमुपवीत स्यात् विप्रस्योर्द्वैत त्रिवृत् । सनसूत्रमय राज्ञो वैश्वस्याविकमौत्रिकम् ॥” इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तद्व्यते । इत्य-
मरटीकाया भरत ॥
सना, व्य, नित्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । ६ ।
“सना पुराणमध्यं स्यारात् ॥”) सनात् व्य, नित्यम् । इत्यमरटीकाया रामाश्रम ॥ (चिरात् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २० । ६ । “सनादेव सहसे जात उग्र ॥” “सनादेव चिरादेव जात उत्पन्नः ॥” इति तद् भाष्ये सायण ॥) विष्णु । इति तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् ॥
सनातन, पु, (सना भव । “सायश्चिरमाह्ने प्रगे इति ॥ ४ । ३ । २३ । इति ॥ व्युत्पत्नी तुट् च ।) विष्णु । शिव । ब्रह्मा । पितृणामतिथि । इति हेमचन्द्र ॥ दिव्यमनुष्य । अस्य प्रमाण सनन्दशब्दे द्रष्टव्यम् । स च ब्रह्मणः पुत्र । यथा,—
“सनत्कुमारो धर्मस्य सनकश्च सनातन । सनन्दश्चापि सूर्यश्च येऽन्ये वा ब्रह्मणः सुता ॥ विश्वक्षणा न यद्वक्तुं के वान्ये जडबुद्धयः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याय ॥ स तु जनलीकवासी । इति काशीखण्डम् ॥
वह्निपुराणमते तु तपोलीकस्य इति भेद । वैष्णवराज । इति मत्स्यपुराणम् ॥
सनातन, त्रि, (सनाभव । सायश्चिरमिति व्युत्पत्नी तुट् च ।) नित्यम् । इत्यमरः ॥ सुनिश्चल । इति विश्व ॥ (यथा, मनु । ७ । ६८ । “एषोऽनुपस्कृत प्रोक्तो यो धर्मः सनातनः । अस्माद्धर्मात् अवेत चक्षियो ज्ञन् रने रिपून् ॥”) सनातनतमः, पु, (अयमेषामतिशयेन सनातनः । तमप् ।) विष्णु । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४६ । १०६ ॥

सनातनी, स्त्री, (सनतन + टित्वात् ङीष् ।) दुर्गा । लक्ष्मीः । सरस्वती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
“सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनीति च । सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याय ॥ अपि च ।
“निर्गुणस्य च नित्यस्य वाचकस्य सनातनः । सदा नित्या निर्गुणा या काञ्चिता सा सना-
तनी ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्याय ॥ अन्यच्च ।
“स्थिति करोति भूतानां सैव काले सनतनी ।” इति देवीमाहात्म्यम् ॥
सनाथा, स्त्री, (नाथेन मह वर्त्तमाना ।) जीवद् भर्तृका । इति जटाधर ॥ (प्रभुविशेषे, त्रि । यथा भागवते । १ । ११ । ८ ।
“भद्रो सनाथा भवता स्म यद्वय वैपिटपानामपि दूरदर्शनम् । प्रेमक्षितस्मिन्धनरीक्षणानन पश्येत् रूप तव मन्वः सौभगम् ॥”) सनाभिः, पु, (समानो नाभिर्गोत्रमस्य । “ज्योति-
र्जनपदेति ॥” ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य स ।) सपिण्ड । ज्ञाति । इत्यमरमेदिनीकरौ । (यथा, मनु । ५ । ७२ । “यथोक्तैर्नैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभय ॥”) सनाभिः, त्रि, (समानो नाभिर्यस्येति । समानस्य स ।) तुल्यः । इति मेदिनी ॥ स्त्रे ह्युक्त । इति शब्दरत्नावली ॥
सनामक, पु, गोभाञ्जन । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (समान नाम यस्य ।) समाननामयुक्त, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ३१ । १४ । “स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् । द्रम पुत्रान् महात्मासौ तपस्युश्चे रतान् सदा ॥”) सनि, पु, (सन + “खनिकथञ्चोति ।” उणा० ४ । १३६ । इति इ ।) पूजा । दानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुषुणादिहृत्ति ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १३ । “तं सचन्ते सनयस्त धनानि ॥” “सनयो धनस्य दानानि सचन्ते सेवन्ते ।” इति तद्भाष्ये सायण ॥) सनि, पु, स्त्री, (सन + “खनिकथञ्चोति ।” उणा० ४ । १३६ । इति इः ।) अर्घ्यपणा । इत्यमरः ॥ गुर्वादे सत्कारपूर्वकं क्वचिदर्थे नियोजनम् । तच्च हे गुरो अस्माक कर्म कुर्विं त्यादिरूपम् । सायते दौयते पुष्पादिकमन्न सनि षन दु ज दाने नाञ्चोति इ. पाच्छोणादौति ईपि सनौ च । अन्वेषणादिवदध्येषणा । इति भरतः ॥ दिक् । इति शब्दमाला ॥ सनित, त्रि, प्रतिपन्न । इति हेमचन्द्रः ॥ सनिष्ठीक, स्त्री, (निष्ठीवेन सह वर्त्तमानम् ।) सनिष्ठेष्म् । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

सनिष्ठेष्, स्त्री, अन्वृत्तम् । इत्यमरः ॥ निष्ठेवो मुखवारिविन्दु तेन सह वर्त्तते इति सनिष्ठेष् निपूर्व षिवेर्ष्व् गुणः सनिष्ठीवमिति क्वचित् पाठो क्षिपिकरप्रमादादिति सुकुट । इत्यमर-
टीकाया भरत ॥
सनौ, स्त्री, (सन + इ. वा ङीष् ।) सनिः । इत्यमरटीकाया भरत ॥ हस्तिकर्णाम्भाल । इति शब्दरत्नावली ॥
सनौड, त्रि, (नौडेन वासस्थानेन सह वर्त्तमानम् ।) निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टि. ५ । ३१ । “सम्पत्य तत्सनीडेऽसौ त हत्तास्तमशियवत् ॥”) नौडयुक्तम् ॥
सन्तः, पु, सङ्गत । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सञ्च-
दस्य प्रथमावहुवचनान्तरूपञ्च ॥ (यथा रघु । १ । १० ।
त मन्तः श्रोतुमर्हन्ति मदसदात्तिहेतव । हेमः मन्तयते ज्ञानौ विद्युहि श्यामिकापि वा ॥”) सन्वत, स्त्री, (सम् + तन + क्त । समो वा हित ततयो इति पञ्चे मनोपाभाव ।) सततम् तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥
सन्तताभ्यास, पु, (सन्तत यथा तथा अभ्यास ।) निरन्तराभ्यास । यथा । स्वाध्याय सन्तता-
भ्यास । इति भूरिप्रयोग ॥
सन्तति, स्त्री, (सम् + तन + क्तिन् ।) गीतम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । १ । ६६ । “सन्तति शुद्धव्याहृि परत्रेह च शर्मणे ॥”) पक्ति । (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ५२ । “तत् श्रुत्वा नेत्रयुगलात् सरागादशुसन्ततिम् । हृदयाहीरताद्यापि सम कन्या सुमोक्ष सा ॥”) विस्तारः । (यथा, भागवते । १ । ४ । १६ । “व्यदधात् यन्नसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥”) परस्परभाव । पुत्र । कन्या । इति विश्वः ॥ (यथा, स्मृति । “सन्तत्या पित्रः ऋणन्तु शोधयित्वा परित्रलेत् ॥”) सन्तप्त त्रि, (सम् + तप + क्त ।) अन्नगमना-
दिना श्रान्त । तत्पर्याय । सन्तापित = धूपित ३ धूपायित ४ दून ५ । इत्यमरः ॥ तप्त ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निजताप युक्त । यथा,—
“आदिच्छदादौतक्तशानुकल्प सिद्धान्तस्य सपादपौठम् । सन्तप्तचामीकरवल्गुवच्च विभागविन्यस्तमर्घारत्नम् ॥” इति भट्टिकाव्ये ३ सर्गः ॥ सन्तप्तस, स्त्री, (समस्तात् तप्त । “अवसमन्थेश्च स्तप्तसः ॥” ५ । ४ । ७६ । इति अच् । विश्वक तप्त । व्यापकान्धकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ६ । २२ । “अवधायै कार्यगुरुतामभव-
न्न भयाय सान्द्रतप्तसन्तप्तसम् ॥”) मोहः । यथा,—

सन्तानि

“ममापि किं नो दयसे दयाधन
त्वदङ्गिमन् यदि वेद्य मे मनः ।
निमज्जयन् सन्तमसे पराशय
विधिस्तु वाच्यः क्व तवागसः कथा ॥”

इति नैषधे ८ सर्गः ॥

सन्तर्पण, स्त्री, (सन्तर्पयति इन्द्रियाणीति । स +
दृप् + णिच् + ल्यु ।) द्राक्षादाडिमखर्जुरौ-
कदलीशर्करालाजाचूर्णमध्वाव्य-समिलितम् ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ ढत्तिकारके, त्रि । यथा,

“पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदा वरेण्यः ।
जज्वाल लोकस्थितये स राजा
यथाध्वरे वक्रिभिमण्यीतः ॥”

इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥

सन्तान, पु, (सन्तनीति विस्तारयति पत्रपुण्यादी-
निति । सम् + तन विस्तारे + “तनोतेरुप-
सख्यानम् ॥” ३ । १ । १४० । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या ण ।) कल्पवृक्षः । (सतन्यते इति ।
तन + घञ् ।) वशः । इत्यमरः ॥ विस्तारः ।
(यथा, महाभारते । १ । १०३ । १० ।

“तयोर्तुपाद्याप्रत्य सन्तानाय कुलस्य न ।
भन्नियोगात् महाबाहो धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥”
अपत्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु । ६ । ५६ ।

“देवराज्ञा सपिण्डाद्या स्त्रिया सम्यक् नियुक्त्या
प्रजेषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥”
तद्देदिकपर्यायः । तुक् १ लोकम् २ तनयः ३
लोक ४ तन्म ५ शेषः ६ अन्नः ७ गय ८ जाः
९ अपत्यम् १० यद् ११ सन्तु १२ नपात् १३
प्रजा १४ बीजम् १५ । इति पञ्चदशोपत्य-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । २ । २ ॥ (अस्त्र-
विशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते । ५ । ६ । १४० ।

“सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ।
एतैर्विधा सर्व एव मरणं यान्ति मानवा ॥”

सन्तानिका, स्त्री, (सन्तानो विस्तारोऽस्यस्या
इति । सन्तान + ठन् ।) चीरसरः । मर्कट
जालकः । कुरिकाफलम् । फेन । इति हारा-
वली ॥ आद्यस्य गुणा ।

“सन्तानिकागुरु शीता वृथा पित्तस्रवातजित्”
इति राजनिर्घण्टे ॥

मिष्टान्नविशेषः । सरभाजा इति भाषा । तत्-
करणप्रकारो यथा । दुग्ध शरावचतुष्टय शर्करा-
राहशरावपरिमिताष्टत शरावपादैकञ्च गृहीत्वा
तद्दुग्धे आवर्त्तनेन घनोभूते उपोस्थिते मन्यान-
दण्डेन मथनेन बहुतरफेनो भविष्यति । तत्फेन
सहितदुग्धस्य तमाङ्गारपरिरक्षणात् सरो
जायते । त सरमस्त्रेण चतुष्कोणाकृति निर्माय
घृतेन भृष्टा एकतारवद्वर्गं रारसेमग्नं कुर्यात्
किन्तु तत्राधिकक्षणं न रचेत् । इति पाक-
राजेश्वरः ॥ (जालकरञ्जः) यथा, सुश्रुते । १ । १ । ८
“अत ऊर्ध्वं त्रणबन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्-
यथा घौमकार्पासः * विदलरञ्जुत्सुलफस-
सन्तानिकास्त्रीहानीति ॥”

सन्तापः, पु, (सं + तप + घञ् ।) अग्निज-
तापः । तत्पर्यायः । सञ्चरः २ । इत्यमरः ॥
तापः ३ श्लेषः ४ उष्णा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
सम्यक् तापनञ्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१५ । ७५ ।

“जन्मना ज्वरसन्तापपीडा गाढमवाप स ॥”
दु खम् । यथा, भागवते । ६ । १४ । ४१ ।

“दासीनां कोऽनुसन्तापः स्वामिनः परि-
चर्यया ।

अभौक्ष्य लब्धमानाना दास्या दासीव दुर्भगा ॥”

सन्तापनः, पु, (सन्तापयतीति । स + तप +
णिच् + ल्युः ।) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तगंत-
बाणविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सम्यक्-
तापकारके, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । २६ ।

“दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसन्तापनो-
ऽसुरः ॥”

सन्तापितः, त्रि, (स + तप + णिच् + क्तः ।

अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमर-भरती ॥ अस्य
पर्यायः सन्तप्तशब्दे द्रष्टव्यः ॥

सन्ति, स्त्री, (सन्तु दाने + क्तिच् । “सनः क्तिचि
लोपस्यास्यान्यतरस्याम् ॥” ६ । ४ । ४५ । इति
नलोपाभावः ।) दानम् । अवसानम् । इत्य-
मरे सातिशब्दटीकाया नौलकण्ठ ॥ सतिश्च
सातिय सतिसाती । सनोतेराशिषि तिगन्तस्य
एतौ निपात्यौ । पक्षे सन्तुतात् इति वाक्ये
त्तिक्रान्ते हवत्तेरिति इमनिषेधे वनतनेत्यत्र
तिक्रिवर्जनात् नलोपाभावे सन्ति । इति
मुग्धबोधटीकाया दुर्गादासः ॥ सन्तिशब्दो
निर्विसंगश्चेत् अस ल भावे इत्यस्मात् अन्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—

“सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्ना परित कुरुन् ।
इति महाभारते विराटपर्व ॥

सन्तुष्टः, त्रि, (स + तुष + क्तः ।) सन्तोषयुक्तः ।
यथा,—

“गच्छध्वममरा सर्वे गृहीत्वाञ्चा स्वमालयम्
सन्तुष्टा वरमस्त्राकां दत्त्वे दानी सुपूजिताः ॥”
इति छन्दोगप्रोत्सर्गतत्वम् ॥

सन्तोषः, पु, (स + तुष + घञ् ।) सन्तुष्टिः । तत्-
पर्यायः । इति २ स्वास्थ्यम् ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“सन्तोषामृतदत्ताना यत् सुख श्रान्तचेतसाम्
कुतस्तद्वनलुब्धानामितश्चे तश्च धावताम् ॥”

सन्दर्भः, पु, (सन्दर्शतीति । स + दृश् + अच् ।)
कङ्कमुखः । इति हेमचन्द्रः ॥ सांडासी इति
भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ६३ ।

“निपातिताना भूष्टे उद्दृत्वाच्चि निरौच्यताम्
सन्दर्शेः पश्य कथन्ते नरैर्याभ्यैर्मुखात्ततः ॥”
वैद्यशास्त्रोक्तयन्त्रविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।

“तत्र मनःशरीरावाधकराणि शब्दानि तेषा-
माहुरण्योपायो यन्त्राणि तानि षट्प्रकाराणि ।
तदयथा । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्दर्शयन्त्राणि ।
*** द्वे सन्दर्शयन्त्रे *** अनिग्रहोऽनिग्रह

सन्दर्शौ षोडशाङ्गौ भवतस्त्वग्मांसशिरास्त्रायु-
गतशब्दोद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥”

सन्दर्शिका, स्त्री, (सन्दर्शतीति । स + दृश् +
लुक् । टापि अत इत्वम् ।) सुचुटी । सांडासी
इति चिम्टा इति च भाषा । स्त्रीहयन्त्रविशेषः ॥

कातारि इति भाषा । इति मेदिनी ॥

सन्दर्भः, पु, (सं + दृभ ग्रन्थने + घञ् ।) रचना ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
७०० ।

“कविसमरसिहनाद् सरानुवादः सुवैक-
सवादः ।

विहदिनोदकन्द सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥”
प्रबन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रन्थनम् ।
यथा,—

“सन्दर्भो रसना गुम्फः ग्रन्थनं ग्रन्थनं समा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा ।
नानार्थवत्त्वं विद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः ॥”
इति रूपसनातनगोस्वामिकृतश्रीभागवतीय-
षट्सन्दर्भस्य प्रथमसन्दर्भकारिका ॥

सन्दर्शनः, स्त्री, (स + दृश् + ल्युट् ।) सम्यक्-
प्रकारेण दनश्रमम् । यथा,—

“सन्दर्शनार्थमम्बाया नदीपुलिनसस्थितः ।
स च वैश्वस्तपस्तेपे देवीसूक्तं परं जपन् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(स + दृश् + णिच् + ल्युट् । कारितदर्शनम् ।
यथा, महाभारते । १ । २ । १८० ।

“अस्त्रसन्दर्शदारभ्यो धर्मराजस्य सन्निधौ ॥”
सन्दान, स्त्री, (स + दा + ल्युट् ।) दाम । इत्य-
मरः ॥ सम्यग्दानञ्च ॥

सन्दानः, पु, गजस्थाष्टीवतोरधोभागः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्दानिका, स्त्री, अरिखदिरः । इति राज-
निर्घण्टे ॥

सन्दानितः, त्रि, (सन्दानं जातमस्येति । सन्दान +
इत्च् ।) बहः । इत्यमरः ॥

सन्दानिनी, स्त्री, गोगृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
गोयालि इति भाषा ॥

सन्दावः, पु, (स + दु + “समि युद्दुदुवः ।” ३ ।
३ । २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥

सन्दाहः, पु, (स + दह + घञ् ।) मुखताल्वोष्ठ-
दाहः । इति राजनिर्घण्टे ॥

सन्दिग्धः, त्रि, (स + दिह + क्तः ।) सन्देहयुक्तः ।
यथा,—

“न तावत् सन्दिग्धसाधधर्मत्वं पक्षत्वमिति
पक्षतामूलम् ॥”

सन्दिग्धमतिः, त्रि, सन्देहविषयीभूतबुद्धियुक्तः ।
सन्दिग्धा मतिर्यस्य इति बहुव्रीहिसमास-
निष्पन्नः ॥

सन्दिग्धार्थः, पुं, (सन्दिग्धोऽर्थः ।) सन्देहविषयी-
भूतार्थः । (सन्दिग्धोऽर्थो यस्य ।) तद्विशिष्टे, त्रि ॥

सन्दिष्ट, त्रि, (सं + दो अयश्चण्डने + ऋः ।) वृत्तः । इत्यमरः ॥

सन्दिष्ट, स्त्री, (सं + दिश + ऋः ।) याचार्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ कथिते, त्रि ॥

सन्दिष्टार्थ, पु, (सन्दिष्टोऽर्थो यस्य ।) सन्देश हरः । इति केचित् ॥

सन्दिष्टान, त्रि, (सं + दिष्ट + गानच् ।) सन्दिष्टः । यथा, लटाधर ।

“सन्दिष्टान सागयिक संगयापन्नमानसः ॥” सन्दी, स्त्री, षष्ठा । यथा । निषद्या षष्ठीका मन्दी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सन्दीप्य, पु, मयूरशिखाहस्य । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

सन्देश, पु, (सं + दिश + घञ् ।) सवाद् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मेघदूत । ७ ।

“सन्देशे मेघे धनपतिको धियप्रोपतस्य गन्तव्या ते समतिरनका नाम यद्येवराणाम् ॥”

स्वनामग्यातमिष्टासविशेषय ॥

सन्देशवाक्य, [च्] स्त्री, (सन्देश एव वाक्य ।) मवाद् । तत्पर्याय । याचिकम् २ । इत्यमरः ॥

सन्देशहर, पु, (हरतीति । हृ + षच् । सन्देशस्य हरः ।) दूत । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । २ । ६६ ।

‘तवैव सन्देशहरात् विशापति । शृणोति लोकेण । तथा विधीयताम् ॥”

सन्देशहारक, पु, (सन्देश मवाट हरतीति । हृ + ण्वन् ।) दूत । इति हेमचन्द्र ॥

सन्देश, पु, (सं + दिष्ट + घञ् ।) एकाधर्गिक-विरुद्धभावाभावप्रकारक ज्ञानम् । इति सिदान्तमुक्तावली ॥ तत्पर्याय । विचिकित्सा २ मशय ३ हापर ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५७ । ११ ।

“तान् समीक्ष्य तत सर्वान् निर्विशेषास्तौन् स्थितान् । सन्देशादथ वैदर्भी नाभ्यजानाञ्चल नृपम् ॥”

सन्दीह, पु, (सं + दुह + घञ् ।) समूह । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५८८ ।

“स्तननूतनखलेखालम्बो तव घर्भविन्दु सन्दीह ।

प्राभाति पटसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिक-प्रसरः ॥”

सन्दाव, पु, (सं + दृ + “समि शुद्धदुव ।” ३। २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥

सन्धा, स्त्री, (सं + धा + ञच् ।) स्थिति । प्रतिप्रा । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । १४ । ५२ ।

“गङ्गा निषादाङ्गतनौविशेष-स्ततार सन्धासिव सत्यसन्धः ॥”

सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धा । यथा । सन्धा विजमेवो पिष्टप्रसू । इति भरतदृष्टवाचस्पति ॥

सन्धान, स्त्री, (सन्धोयते यदिति । सं + धा + ष्यच्) मयसञ्जीकरणम् । इति मयनानन्दः ॥ तत्-

पर्याय । अभिपव. २ । इत्यमरः ॥ सन्धानी ३ सन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धोयते सन्धानं यथादूरफलादीन् बहुकालं सन्धाय, यत् क्रियते । इति भरतः ॥ सङ्घटनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः । ५ । २७ ।

“सुनिज मा पद्मसुगन्धिना निजि प्रवेपमानाधरपत्रगोभिना । तुपारहृष्टिघ्नतपद्ममयदा सरोजमन्धानमियाकरोदपाम् ॥”

काञ्चिकम् । इति इनायुध ॥ सट्टरा । अम दग । सौराष्ट्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धन्यपि बाणयोजनम् । यथा,— “मदागु कृतमन्धानं प्रतिमहर गायकम् ।

भातंशानाय वं मन्धा न प्रहर्तुमनागमि ॥ इत्यभिधानशकुनाभायाम् ? अत्र ॥

अन्येषाम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (सन्धिः । यथा महाभारते । ५ । १० । ३७ ।

“पय कृते तु सन्धाने ह्यत्र प्रमुदितोऽभयत् । यत्त समभवशापि गर्भो र्दपममन्वित ॥”

सन्धातोति । सं + धा + ण् । धारकं, त्रि । यथा, सुश्रुते । २ । ४५ ।

“मधु तु मधुर कषादानुरसः ० हृद्य मन्धान गौधन रोपणमिति ॥”

सन्धानिका, स्त्री, (सन्धानमन्वय्या इति सन्धान + टन् ।) खाद्यद्रव्यविशेष । आचार इति भाषा । तत्करणप्रकारका यथा । अण्डकान्ध-फलानि विगति राजिका गरावयोऽर्गकभाग मित्ता मरिच तोलकद्वय लयण पट्टतोलक मेयिकादितीलक जीरक तोलकद्वय रुद्रिद्रा तोलकक नागरमुस्तकमेकतोलक हृन्जीरक तोलकक शृगोत्वा अन्धभिन्न सकलद्रव्य चूर्ण-यित्वा एकत्रोक्त्यात् । आम्बन्तु दीर्घ द्विगुण-चतुर्गुणः वा कृत्वा षष्ठौ दूरीकृत्य तदभ्यन्तरे पूर्वोक्तचूर्णं प्रयित्वा शलाकया विडास्यप्रा-म्वत् कुर्वात् । ततस्तूले निमज्जयेत् । इति पाकराजेश्वर ॥

सन्धानित, त्रि, सन्धानविशिष्टः । सङ्घटित । सन्धानशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सन्धानिनी, स्त्री, गोरुहम् । इति केचित् ॥

सन्धानी, स्त्री, (सन्धोयते यस्यामिति । सं + धा + ष्यच् ।) डीप । कुप्यशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सन्धि, पु, (सन्धानमिति । सं + धा + कि ।) राजादीना पड गुणान्तर्गतगुणविशेष । स तु स्वर्णादिदानेन वन्धिभि प्रीत्युत्पादनात् मित्रो-करणम् । मेल इति ऐक्य इति च भाषा । तद्विषय यथा,—

“यनवहो भवेत् सन्धिः स्वय हीनस्तमाचरेत् । मर्यादोक्तज्ञान नास्ति यदि शत्रोरिति स्थिति ॥

मर्यादोक्तज्ञान यत्र शत्रौ सशयित भवेत् । न त सशयित कुर्व्यादित्युवाच हृष्टसतिः ॥

वसवद्विष्टहीतः सन् नृपोऽनन्यप्रतिश्रयः ।

आपन्नः सन्धिभावेन विदध्यात् कान्याप-नाम् ॥

ये च देवेनोपहृता राष्ट्रं शेषाश्च दग्गतम् । बहुवो रिपवो शेषां तेषा सन्धिर्विधीयते ॥

दुर्मानो भिन्नमन्धस नीचधर्मरतश्च यः । एते, सन्धि न कुर्वन्ति विरोधात् पूर्वपीडिते ।

सन्धिं हि तादृशैः कुर्वन् प्राचैरपि हि ज्ञेयते ॥ इति भोजराजकृतसुक्तिकल्पतरुः ॥ ० ॥

पौडगविधिसन्धियथा,— “बनीयमाभियुक्तस्तु नृपो नान्यप्रतिक्रिय ।

आपन्न सन्धिमन्धिञ्चेत् कुर्वाणः कान्यापनम् कपाल १ उपहारव २ मन्थान ३ सङ्घट-४

स्वधा । उपन्यास ५ प्रतीकारः ६ मयोग ७ पुरुषा-नर ८ ॥

षट्पटनर ८ चादिष्ट १० आत्मादिष्ट ११ उपग्रह १२ ।

परिक्रय-१३ स्थायोच्छिन्न १४ स्तया च परभूषण १५ ॥

स्कन्धोपनेय १६ सन्धिय पौडशैते प्रकीर्त्तताः इति पाडगक प्राहुः सन्धि सन्धिनिचक्षणा ॥”

तेषां लक्षणानि । यथा,— “कपालमन्धिरिञ्चैव केवल समसन्धित । १ ।

सम्पदानाह्वयति य उपहार स उच्यते ॥ २ ॥ मन्थानमन्धिरिञ्चैवो टारिकादानपूर्वक ३ ।

मद्विस्तु सङ्घट सन्धिरिञ्चैवोत्पन्न उदाहृत ॥ यावदायुःप्रमाणस्तु समानाद्यप्रयोजनम् ।

सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कारुण्येन न भिद्यते ॥ सङ्घट सन्धिरयाय प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत् ।

तयान्यै सन्धिकुण्डलै काञ्चन स उदाहृत ४ ॥ द्रव्यात्मा कार्यासिद्धिस्तु समुदित्य क्रियेत य ।

स उपन्यासकुण्डलैरुपन्यास उदाहृत ५ ॥ मयास्योपकृतं पूर्वं मनाप्येय करिष्यति ।

इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकार स उच्यते ॥ अन्यथा ।

“उपकार करोम्यस्य ममाप्येय करिष्यति । अयस्यापि प्रतीकारो रामसुयोधयोर्विव ॥ ६ ॥

एकार्यां सम्यगुद्दिश्य क्रिया यत्र हि गच्छति । सम हि तत्प्रमाणेन स च सयोग उच्यते ॥ ७ ॥

भावयोर्योऽधिसुख्यस्तु मदर्थं साध्यतामिति । यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तर ॥ ८ ॥

त्वयेकेन मदीयोऽर्थं सप्रसाध्यस्वसाविति । यत्र शत्रु पणं कुर्व्यात् सोऽष्टपुरुषः श्रुत ॥ ९ ॥

यत्र भूयैकदेशेन पणेन रिपुवर्जित । सन्धोयते सन्धिविद्धि स चादिष्ट उदाहृत ११ ॥

स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट उदाहृत १२ ॥ क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वं दानादुपग्रहः ॥ १२ ॥

कोपाशेनार्धकोषेण सर्वं कोषेण वा पुनः । शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृत ॥ १३ ॥

भुवा सारवतीनान्तु दानादुच्छिन्न उच्यते १४ ॥ भूयैकफलदानेन सर्वेषु परभूषणः ॥ १५ ॥

प्रतिच्छिन्न फल यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते ।

स्त्रोपनेयं तं प्राहुः सन्धि सन्धिविच-
क्षण ॥१६॥
परस्परारूपकारस्तु मैत्रीसम्बन्धकस्तथा ।
उपहारश्च विज्ञोयाद्यत्वारश्चैव सन्धयः ॥”
इति त्रिणुशर्मकृतहितोपदेशे सन्धिनाम चतुर्थं
कथासयङ्ग ॥ सयोगः । तत्पर्यायः । श्लोक २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मनु । ८ । २४८ ।
“तडागान्युदपानानि पाप्यं प्रसवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥”)
सुरुद्रा । भगम् । सङ्घटनम् । रूपकाणा
सुखाद्यङ्गम् । सावकाशः । इति मेदिनी ॥ मेदः ।
इति विश्वः ॥ (साधनम् । यथा, रघु । १६ । १६ ।
“तस्य सावरणदृष्टसन्धयः
काव्यवस्तुषु नरेषु सङ्घिन ।
सङ्गमाभिरुपसृत्त चक्रिरे
सामिसुक्तविपयाः समागमा ॥”)
व्याकरणमते वर्षद्वयस्य मेलनम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । ६ । ११३—११७ ।
“अथैका तस्य महिषी राज्ञः स्तनभरालसा ।
श्रीरीषसुकुमारारुणी क्रौञ्चन्ती क्लमभयगात् ॥
सा जलैरभिषिञ्चन्तं राजानमसदा सती ।
अन्नवीनोदकैर्देव परिताडय मामिति ॥
तच्छ्रुत्वा मोदकान् राजा द्रुतमानाययन् वङ्गन्
ततो विहस्य सा राज्ञी पुनरेवमभाषत ॥
राजस्रवसर कोऽत्र मोदकामा जलान्तरे ।
उदकैः सिञ्च मा त्व मामित्युक्त हि मया तव ॥
सन्धिमात्रं न जानासि माशब्देदकाशब्दयोः ।
न च प्रकरणे वेत्सि मूर्खस्त्व कथमीदृश ॥”)
तस्य लक्षणार्थे यथा । अर्द्धमात्रोच्चारणकालेना-
व्यवहितयोर्वर्णयोर्द्वैतरोच्चारण सन्धिः । अत
एव श्लोकार्थोर्ध्वान्तोर्ध्वान् न सन्धिः । तत्र
अर्द्धमात्रोच्चारणकालव्यवधानस्योचितत्वादिति
प्राज्ञः । समते तु सन्ध्यायस्त्रविहितकार्यं
सन्धिरिति सन्धिलक्षणम् । तेन पिपच्छादि-
शब्दानां सयोगान्तलुपि लुपि न सन्ध्याद्यविधौ
इति निषेधेऽपि सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न
सन्धिरिति नियमात् भषभक्षोरित्यनेन चप-
ञ्चौ पिपक् पिपग् इति । भिन्नपदे तु सन्धि-
र्विभाषयति बोध्यम् । तथा च ।
“सन्धिरैकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः ।
सन्धेपु च भवेन्नित्यः सैवान्यत्र विभाषया ॥”
इति प्राञ्जः ।
एकपदे इति स्वभावादेकपदे समासेऽपि ।
यथादान भवेत् नद्यौ इत्यादि । समासे सुरारिः
ह्रपोकेश वरम्वकः गधोश्च इत्यादि । धातू-
पसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि । अन्यत्र
अथ अम् । अत्राभः इह इन्दु इहेन्दु
इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादेक-
पदपक्षेनेवेष्टसिद्धौ तयो पुनरुपादान अनित्य-
समासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिविभाष्यते इति
प्रापनार्थम् । तेन उच्चारितरुचिरशब्दां चान-
गानां चतुर्णां इत्यादि सिद्धिः । इति सुध-

बोधव्याकरणटीकाया दुर्गादास ॥३॥ सर्वा-
दुरसन्धिर्मासत्रयेण भवति । मात्रसन्धिः सप्त-
मामैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ युगसन्धिर्युग-
शब्दे देहसन्धिर्मासशब्दे च द्रष्टव्यः ॥
सन्धिका, स्त्री, (सन्धा एव । स्वार्थे कन् ।) मद्य-
सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सन्धिचौर, पु, (सन्धिकृत् सुरङ्गाकारौ चौरः ।
सन्धिना चौर इति वा ।) चौरविशेषः ।
सिंधाल चौर इति भाषा । यथा । सन्धिचौरस्तु
हारकः । इति शब्दमाला ॥
सन्धिल, स्त्री, (सन्धेर्जायते यदिति । जन + ल्) ।
भासवादि । यथा, काशीखण्डे ।
“कार्तिके वर्जयेत्तैल कार्तिके वर्जयेन्मधु ।
कार्तिके वर्जयेत् कास्य कार्तिके भासि सन्धि-
जम् ॥”
सन्धिजमासवादि । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(सन्धिसमुत्पत्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते । ६ । २ ।
“पक्वः शोफः सन्धिलः सस्त्रेद्यः
सान्द्र पूय पूति पूयालसः सः ॥”)
सन्धिलीवक, त्रि, (सन्धिना अभिसन्धिना जीव-
तीति । जीव + खुल् ।) कुञ्जत्वा विभवान्वेषी ।
तत्पर्यायः । पार्श्वक २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
सन्धित, त्रि, (सन्धा जातास्येति । सन्धा +
इतच् ।) सन्धियुक्त । मिलितः । यथा,—
“अस्मद्गारादिव्यवपु सन्धितः सन्धिमानसौ ।
आर्यत्वादार्यराजाख्यः ख्यातो भुवि भवि-
यति ॥”
इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्ग ॥
भासवादि । यथा,—
“कार्तिके वर्जयेत् कास्य कार्तिके शुक्लसन्धि-
तम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तविलासे १६ विलास ॥
शुक्ल काष्ठीकादिपर्युषितद्रव्य सन्धितश्च वर्ज-
येत् । इति तट्टीका ॥
सन्धिनी, स्त्री, (सन्धास्यस्या इति । इनि ।
ङीप् ।) वृषभेणाक्रान्ता गौः । इत्यमरः ॥ या
ऋतुमतौ वृषभेण आक्रान्ता निष्पादितमैथुना
सा सन्धिनी । गर्भेण सन्धानं सन्धा सा विद्यते
अस्याः सन्धिनी इन् । इति भरतः ॥ अकाल-
दुग्धा गौः । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥
(यथा, याज्ञवल्करः । १ । १७० ।
“सन्धिन्यनिर्हंशावस्त्वागोपय परिवर्जयेत् ॥”)
सन्धिपूजा, स्त्री, (सन्धौ अष्टमीनवमीसन्धिषु
पूजा ।) शारदोद्यमहापूजान्तर्गततृतीया
पूजा । यथा कालिकापुराणवचनान्तरम् ।
“अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।
तत्र पूज्या त्वह पुञ्च योगिनीगणसयुता ॥”
ज्योतिषे ।
“अष्टम्या सन्धियोगे सकल्पपरिजनैः पूजयेत्
सत्त्वभावेः, ॥”
सप्तमीपूजावत्सप्तम्यादिकृतत्वमपि पष्टिद-
ण्डालिकायामेव न तु परदिवसीयखण्डतिथी

किन्तु पूर्वोक्तसन्धिनुरोधान्निशादाविव खण्ड-
तिथावपि सन्धिपूजा । एवञ्च पूर्णाष्टम्या महा-
ष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्यो सन्धिपूजा
तत्परदिने महानवमीपूजा प्राशुक्तानन्दिकेश्वर-
पुराणायुक्तोदयगामितिथ्यनुरोधात् । तत्पर-
दिने दशम्या विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिन-
लाभात् । अन्यत् दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सन्धिवन्ध, पु, (सन्धिं वध्नातीति । वन्ध +
अच् ।) भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सन्धिवन्धन, स्त्री, (सन्धेर्वन्धनं यस्मात् ।) शिरा ।
इति केचित् ॥
सन्धिमति, पु, काश्मीरदेशीयजयेन्द्रराजमन्त्री ।
स च परे राजा वभूव । यथा,—
“सुतो महीमहेन्द्रस्य जयेन्द्रस्य भूपतेः ।
क्षामाजातुभुजो राजा वभुजो जाय प्रथुप्रथः ॥
तस्याभूदद्भुतोदन्तभवभक्तिविभूषितः ।
राज्ञः सन्धिमतिर्नाम मन्त्री मतिमतावरः ॥
अस्मद्गारादिव्यवपु सन्धितः सन्धिमानसौ ।
आर्यत्वादार्यराजाख्यः ख्यातो भुवि भवि-
यति ॥”
इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्ग ॥
सन्धिरन्धुका, स्त्री, (सन्धिरन्धुण कायतीति ।
कै + क । टाप् ।) सुरङ्गा । इति केचित् ॥
सन्धिला, स्त्री, (सन्धिं चातीति । ला + क ।) ।
सुरुद्रा । नदी । मदिना । इति मेदिनी ॥
सन्धिवेला, स्त्री, (सन्धिरूपा वेला ।) काल-
विशेषः । स तु अष्टीरात्रादिमेलनकालरूपः ।
यथा । व्यास ।
“उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।
तामेव सन्ध्या तस्मात्सु प्रशब्दन्ति मनीषिणः ॥”
इत्याहिकतत्त्वम् ॥
सन्धिहारकः, पु, (सन्धिना हरतीति । हृ +
खुल् ।) सन्धिचौरः । यथा,—
“वन्दिचौरो माचल स्यात् कुञ्जिल सन्धि-
हारकः ॥”
इति हारावली ॥
सन्ध्या, स्त्री, (स सस्यक् ध्यायत्यस्यामिति स +
ध्वं चिन्तने + “आतशोपसर्गं । इत्यड् । यहा,
अन्दघातीति । स + धा + “अङ्गादयश्च ।”
उष्णा० ४ । ११२ । इति यक्षप्रत्ययेन निपा-
तितः ।) कालविशेषः । स तु दिवारात्रि-
सस्त्रन्धिदण्डद्वयरूपः । तत्पर्यायः । पिटपञ्च २ ।
इत्यमरः ॥ सन्धा ३ द्विजमैत्रौ ४ । इति भरत-
ष्टतवाचस्पतिः । सायम् ५ दिनान्तम् ६
निशादि ७ दिवसात्ययम् ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सायाङ्ग ८ विकालः १० व्रह्म-
भृति ११ साय १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
सा च कालस्य भार्या । यथा,—
“कालस्य तिस्रो भार्यास्य सन्ध्यारात्रिदिनानि च
याभिर्विना विधाता च सख्या कर्तुं न शक्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे १ अध्यायः ॥ ८ ॥
रात्रेराद्यन्तदण्डचतुष्टयान्तककालः । यथा,—

सन्ध्या

“त्रियामा रजनीं प्राहुस्त्यान्तचतुष्टयम् ।
नाडौना तदुभे सन्धेय दिवसाद्यन्तसन्धिते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तस्माद्यथा यथा,—

“समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्मते ।
रात्रावहनि सन्ध्याया कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥

त्रिसन्ध्याकालीनोपासना । तत्कालोपास्या
देवता । यथा । अथ सन्ध्याोपासनम् । तत्र
छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“अत ऊह्व प्रवक्ष्यामि सन्ध्याोपासनिकं विधिम्
अनहं, कर्मिणां विप्र, सन्ध्याहीनो यतः
स्मृतः ॥”

अतः प्रातःस्नानानन्तरम् । तथा,—

“एतत् सन्ध्याप्रथमं प्रोक्तं ब्राह्मण्य यदधिष्ठितम्
यस्य नाख्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥”
शातातप ।

“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्व-
वादिना ।

आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयान्य स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥

अनागतान्तु यः पूर्वा सादित्याश्चैव पश्चिमात् ।
नोपासीत द्विज सन्ध्या स षष्ठोऽब्राह्मण
स्मृतः ॥”

राजभृतो राजसेवकः । ग्रामादेभृतो भर-
ण्यौयः । ग्रामलक्षणमाह मार्कण्डेयपुराणम् ।

तथा शूद्रजनप्राया सुसृष्टक्षणीवला ।
क्षेत्रीपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसञ्ज्ञिका ॥”

अथ सन्ध्याव्रतस्य नित्यत्वाभिधानात् ।
“सर्वकालसुपस्थान सन्ध्याया पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र स्तकाशौचविभ्रमातुरभीतित ॥”

इति विष्णुपुराणीय सन्ध्याया इत्येकवचनान्त-
पाठो धर्मकोषोक्तो युक्तः । एवमेव नव्यवर्ष-
मानः । सर्वकाल प्रातर्न्याससायरूपकाल-
व्रते । अन्यथा तदुपादानं व्यर्थस्यात् । विभ्रम-
श्चित्तविघ्नः । तेन च्छतादावपि सन्ध्यामाच-
रन्ति । अतएव याज्ञवल्करः ।

“सर्वविश्वोऽपि यो विप्र सन्ध्याोपासनतत्परः ।
ब्राह्मण्यश्च न हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन् ॥”

सर्वविश्वोऽपि नित्यं सेवकादिकर्मरतोऽपि ।
यथोचितश्रीचैऽप्यशक्तोऽपि इति रत्नाकरः ॥

अन्ध्यावस्थापक्षोऽपीति युक्तम् ॥३॥ सन्ध्या-
व्रतसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्करः ।

“अथाणाश्चैव वेदाना ब्रह्मादीना समागमः ।
सन्धिः सर्वं सुराणां तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता ॥”

सन्ध्याइयकालस्तु अहोरात्रसम्बन्धिसुहृत्ता-
त्कः । तथा च दृढः ।

“अहोरात्रस्य य सन्धिः सूर्येनचक्रवर्जितः ।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्व-
वादिभिः ॥”

सूर्येनचक्रवर्जितः । अर्द्धास्मितार्द्धादितसूर्ये-

सन्ध्या

मण्डलप्रकृततेजोमन्त्रवर्जितः । तथा च
वराहः ।

“अर्द्धास्मितायात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका
यावत् ।

तेजःपरिहानिरुपा भानोरर्द्धोदयं यावत् ॥”

अथ आद्यन्तता उक्ता । परिमाणमाह दत्तः ।
“रात्रान्तकाले नाद्यौ हे सन्ध्यादि, काल
उच्यते ।

दर्शनादरविरिखाग्रास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः ॥”
नाडौदण्डः । योगी याज्ञवल्करः ।

“ज्ञासद्यही च सतत दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ज्ञासिं दृष्टी समा स्मृता ॥”

अत्रोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यासः ।
“उपास्ते सन्धिवेलाया निशाया दिवस्य च ।
तामेव सन्ध्या तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

उपास्ते यद्दक्षमाणप्राणायामादिक्रिययेति
यावत् ॥३॥ तत्काले उपास्या अपि देवता
सन्ध्या । तथा च याज्ञवल्करः ।

“सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्त्ये नोद्गते रवी ॥”
उपासनोपक्रममाह सर्वज्ञः ।

“प्रातःसन्ध्यां सनचत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्या पश्चिमा सन्ध्या अर्द्धास्मितमास्क-
राम् ॥”

सनचत्रामित्यनेन तदयुक्तकाले उपक्रम्य प्रातः
सन्ध्यामुपासीत । एवमेवार्द्धास्मितमास्कार-
रव्या पश्चिमा सादित्यामित्यनेन तदयुक्तकाले
उपक्रम्य उपासीतेत्यर्थः ॥३॥ मध्याह्नसन्ध्याया

अष्टममुहूर्त्तं कालमाह स्मृतिः ॥
“पूर्वापरं तथा सन्धेय सनचत्रे प्रकीर्त्तते ।
समसूर्योऽपि मध्याह्ने मुहूर्त्तसप्तमोपरि ॥”

सांख्यायनगृह्यम् । अरखे समित्याणि सन्ध्या-
मुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखो
ऽन्वष्टमदिशमानचक्रदर्शनात् । अतिक्रान्ताया

महाव्याहृतौ सावित्रीं स्वस्तरयनादि जप्त्वा एव
प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति ।
उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुखः । कोण
विषणोति अन्वष्टमदिशमिति । उभयदिगष्टम-
भागमिति यावत् । व्यासः ।

“गायत्री नाम पूर्वार्द्धे सावित्री मध्यमे दिने
सरस्वती च सायार्द्धे सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता ॥

प्रतिग्रहाच्च दोषाच्च पातकादुपपातकात् ।
गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायन्त व्रायते यतः ॥
सविष्टयोनतात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता ।
जगतः प्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती ॥
तैत्तिरीयब्राह्मणम् । उच्यन्तमस्तु यान्त आदित्य-
मभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकल
भद्रमश्नुते । असावादित्यो ब्रह्मा इति ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माश्रयेति य एव वेदेत्ययमर्थः । वक्ष्यमाण-
प्रकारेण प्राणायामादिकं कुर्वन् यथोक्तनाम-
रूपोपेत सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मैति
ध्यायन् षेडिकमामत्रिकञ्च सकलमद्रमश्नुते ।
य एवम् — दानेन शुदान्तःकरणो ब्रह्मसाक्षात्

सन्ध्या

कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिर-
जीवित्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानिनाज्ञानोपसमे ब्रह्मैव
प्राप्नोति । इति पराशरभाष्ये माधवाचार्ये ॥
अतएव व्यासः ।

“न भिक्षा प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन-
चित् ॥” ॥३॥

गायत्रीस्यभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वरः । अहं जीव-
रूपोऽस्मि भवामि इति । अजहत्स्वार्थलक्ष-
णया जीवेश्वरयोरहकारप्रतिफलितत्वोपाधि-
रहितेन चिद्रूपैक्यम् । चटाकाग्रहकाशयो-
रुपाधिरित्यवगमात् । ऐक्यमिव भावयन् उपा-
सीत । याज्ञवल्करोऽपि ।

“या सन्ध्या सा तु मायन्त्री द्विधा भूत्वा प्रति-
ष्ठिता ।

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासिताः ॥” ॥३॥
उपासनायाः फलमाह स एव ।

“गवा सर्पिः शरीरस्य न करोत्यङ्गपोषणम् ।
निश्चत कर्मसयुक्तं पुनस्तासा तदीपणम् ॥
एवं स हि शरीरस्य सर्पिवत् परमेश्वरः ।
विना चोपासनादेव न करोति हितं तृषु ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याश्च गायत्र्या त्रितयेन च ।
उपास्य परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः ॥”

त्रितयेन प्रणवादित्रितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेनो-
च्चारितेन तदर्थवगमेन उपास्य प्रसादनीयम् ।
तदाह स एव ।

“वाच्यं स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः
वाचकोऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥
भूर्भुव स्वस्तथा पूर्वं स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतयः स्मृता ॥”

ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन
शरीररूपेण व्याहृता उक्ता । तेन तदुवाचो-
ऽपीश्वरः । कूर्मपुराणम् ।

“प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरः ।
सत्त्वं रजस्तमस्तिस्त्र क्रमाद्वाहृतयः स्मृताः ॥”

एतद्रूपेणापि भावनीया । इत्याहिकाचार-
तत्त्वम् ॥३॥ अपि च ।

“दिनान्तसन्ध्या सूर्येण पूर्वार्द्धे चैयुता बुधः ।
उपतिष्ठेत् यथान्याय सस्यगाचस्य पार्थिवः ॥
सर्वकालसुपस्थान सन्ध्याया, पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र स्तकाशौचविभ्रमातुरभीतित ॥
सूर्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्त सूर्येण य स्वपन्
अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नरः ॥
तस्मादनुदिते सूर्ये समुत्थाय महीपते ।
उपतिष्ठेन्नरः सन्ध्यां ससूर्याश्च दिनान्तजाम् ॥
उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां ये न पूर्वा न पश्चिमाम्
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्र नरकं नृप ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्याय ॥३॥
दौक्षितविशेषस्य सन्ध्याविशेषा यथा,—
भूमिभवाच ।

“दिवदेव कथं सन्ध्या दीक्षितं कुरुते वद ।
नेन सन्धेय पा शक्तस्य कर्मपरादण ॥

सन्ध्या

वराह उवाच ।

शृणु माधवि तत्त्वेन सन्ध्यामन्त्रमनुत्तमम् ।
यथा वदन्ति वै सूर्य्यं सन्ध्या पूर्वं चिरा तथा ॥
जलाञ्जलि गृहीत्वा च मम भक्त्या व्यवस्थितः ॥
मुहूर्त्त ध्यानमास्थाय इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
मन्त्रः । भवोद्भवमादि व्यक्तमहयमादित्य सर्व्वं
देवा ब्रह्मरुद्रेन्द्रास्ताश्च कृष्णो यथासौत् ध्यान-
योगस्थिता ते सन्ध्या सज्ञा वासुदेवं नमन्ति
वय देवमादि व्यक्तरूप कृत्वा चात्मनि देवसन्ध्या
तथापि ससाराथं कर्म तत्कारणमेव सन्ध्या
सन्ध्या वासुदेव नमो नमः ।
अनेनैव तु मन्त्रेण सन्ध्या कुर्यात्तु दीक्षितः ॥”
इति वाराहे चतुर्वर्णदीक्षानामाध्यायः ॥३॥
सन्ध्याप्रशसा यथा,—

सुनयः ऊचुः ।

“कथं सुने दिव याति ब्राह्मणो दग्धकिस्त्रिषः ।
अनन्तिको हि मे ब्रूहि यदुक्तं वङ्गिना पुरा ॥
सूत उवाच ।

साय प्रातश्च य सन्ध्यासुपास्तोऽस्तन्नमानसः ।
जपन् हि पावनो देवी गायत्री वेदमातरम् ॥
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिस्त्रिषः ।
न सीदेत् प्रतिगृह्णानो अपि शृष्वीं ससागराम् ॥
ये चान्ये दारुणाः केचित् ग्रहाः सूर्यादयो
दिवि ।

ते चास्य सौम्यता यान्ति शिवा शिवतरास्तथा ॥
यत्र तत्र गत चैन दारुणाः पिशिताशनाः ।
घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति न राक्षसाः ॥”
इति वङ्गपुराणे आश्रमधिकनामाध्यायः ॥३॥
अपि च ।

“नित्यं नित्यं त्रिसन्ध्याश्च करिष्यसि दिने दिने ।
मध्याह्ने चापि सायाह्ने प्रातरेव शुचि सदा ॥
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्मसु ।
यदङ्गा कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ॥
स शूद्रवद्बहिः कार्य्यं सर्व्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥
यावज्जीवनपर्यन्तं यस्त्रिसन्ध्या करोति च ।
स च सूर्य्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥

तत्पादपञ्जरजसा सद्यःपूता वसुन्धरा ।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य सस्पर्शमात्रतः ।
ततः पापानि यान्त्येव वैनतेयादिवोरगा ॥
न गृह्णन्ति सुरास्तेषा पितरः पिण्डतर्पणम् ।
स्ते च्छ्रया च द्विजातिश्च त्रिसन्ध्यारहितस्य च ॥
विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यारहितो द्विजः ।
एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरगः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्याय ॥
अन्यत् कौर्म १७ अध्याये गारुड २१५।२२०
अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥३॥जननमरणाशौचे तन्नि-
षेधो यथा,—

“सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञं नैतिकं स्मृतिकर्म च ।
तस्माद्ये ह्यपयतेषा दशाहन्ति पुनः क्रिया ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥२॥

सन्ध्याच

सायंसन्ध्यानिषेधकाला यथा । कर्मोपदेशिन्या
व्यासः ।

“संक्रान्त्यां पचयोरन्ते द्वादश्यां श्राववासरे ।
सायंसन्ध्या न कुर्वीत कृते च पिण्डहा भवेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तत्काले शयनादिनिषेधो यथा,—
“स्वप्नमध्ययन स्नानमुहूर्त्तं भोजन गतिः ।
उभयोः सन्ध्यायोर्नित्यं मध्याह्ने चैव वर्ज्येत् ॥”

इति कौर्म १५ अध्यायः ॥
नदीविशेषः । युगसन्धिः । इति मेदिनी ॥
चिन्ता । सश्रवः । सीमा । सन्धानम् । कुसुम-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सन्ध्याश्र., पु, (सन्ध्याया अश्र.) युगसन्धिः ।
यथा,—
“चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृत युगम् ।
तस्य तावच्छतौ सन्ध्या सन्ध्याश्रय तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्धेषु ससन्ध्याशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥”

इति मानवे । १ । ६६-७० ॥
चत्वार्याहुरिति । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृत-
युग काल मन्वाद्यो वदन्ति तस्य तावद्वर्ष-
शतानि सन्ध्या सन्ध्याश्रय भवति युगस्य पूर्वा
सन्ध्या उत्तरस्य सन्ध्याश्रय । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।
“तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।
सन्ध्याश्रयश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः ॥
सन्ध्यासन्ध्याश्रयोरन्तर्यं कालो मुनिसत्तम ।
युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः ॥”
वर्षसन्ध्या चैव दिव्यमानेन तस्यैवानन्तरप्रकृत
त्वात् ।

“दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ।
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥”
इति विष्णुपुराणवचनाच्च ।
इतरेष्विति अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु सन्ध्या
सन्ध्याश्रयसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि
च भवन्ति । तेनैव सम्पद्यते । त्रीणि वर्षसह-
स्राणि त्रेतायुग तस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्या
सन्ध्याश्रय । एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः तस्य द्वे
वर्षशते सन्ध्या सन्ध्याश्रय । एव वर्षसहस्र
कलिः । तस्यैकवर्षशतं सन्ध्या सन्ध्याश्रय । इति
कुल्लूकभट्ट ॥

सन्ध्याचलः, पु, (सन्ध्याया अचलः ।) पर्वत-
विशेष यथा,—

“आराधनोपदेशाय कापोतस्य वचः स्मरन् ।
जग्मतुर्दक्षिणा काष्ठा यत्र सन्ध्याचल स्थितः ॥
कान्ता नाम नदी तत्र वशिष्ठं नावतारिता ।
तस्यास्तीरे महाशंखे स्निग्धच्छाया लता तदा ।
सन्ध्या वशिष्ठः कृतवान् तत्र यस्माद्धिषुः सुतः ।
अतः सन्ध्याचल नाम तस्य गायन्ति देवता ॥”
इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“सोभकाख्यान्महाशैलादेशान्या पर्वतोत्तमः ।
तुङ्ग सन्ध्याचलो नाम वशिष्ठो यत्र जप्तवान् ॥

निमेर्नाम्ना तु राजर्षे श्रापाद्ब्रह्मसुतः पुरा ।
वशिष्ठो ह्यशरीरोऽभूत्तच्छापाच्च निमिस्तथा ॥
ततो ब्रह्मोपदेशेन निर्जने कामरूपके ।
सन्ध्याचले तपस्तेपे तस्य विष्णुरभूत्तदा ॥
प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानान्महासुनिः ।
असृनान्यवतार्थैर्धे कुण्डं कृत्वा गिरिस्तटे ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम् ।
तस्मादसृतकुण्डात्तु सन्ध्या नाम नदीवरा ।
निःसृता तत्र चाप्तुं चिरायुरगदो भवेत् ॥”
इति च कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

सन्ध्यानाटो, [नू] पु, (सन्ध्याया नटतीति ।
नट + इनि ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली-
त्रिकाण्डशेषी ॥

सन्ध्यापुष्पी, स्त्री, (सन्ध्यायां पुष्पं यस्या । ङीष् ।)
जाती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्ध्याबलः, पु, (सन्ध्याया बल यस्य ।) राक्षसः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्ध्यावलिः, पु, शिवालयस्थितसृत्काष्ठादि-
र्मितहपः । यथा,—
“ये शिवायतनोत्सृष्टास्ते सन्ध्याबलयो हृषाः ॥
इति हारावली ॥

सन्ध्याभ्रः, स्त्री, (सन्ध्याया अभ्रमिव तद्वर्णत्वात्)।
सुवर्णगैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सन्ध्या-
कालीनमेव । यथा, रघु. । १२ । २८ ।
“सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमाहृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥”)
सन्ध्यारागः, स्त्री, (सन्ध्याया राग इव रागो यस्या)।
सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ३६२ ।
“प्राचौरान्तरितय प्रियस्य वदनेऽधरं सम-
पयति ।
प्राग्गिरिपिहिता रात्रिः सन्ध्यारागं दिन-
स्येव ॥”)

सन्ध्यारामः, (सन्ध्याया रामो रमण यस्य ।)
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

सन्न, पु, (सद + क्त ।) पियालहृत् । इत्यमर-
टीकाया भरतः ॥ अथसन्ने, त्रि ॥ (यथा,
रामायणे । ६ । ११३ । ८७ ।
“कश्मलाभिहिता सन्ना वभौ सा रावणोरसि ॥
सन्नकः, पु, (सौदति स्मेति । सद + क्त । ततः
स्वार्थे कन् ।) खर्व्वं । इति सन्नकद्वयशब्द-
टीकाया भरतः ॥

सन्नकद्व, पु, पियालहृत् । इत्यमरः ॥ ‘सन्नक’
खर्व्वो ह्यु स्कन्धोऽस्येति सन्नकद्वुरिति स्वामी ।
सन्नको हृद्येति हे मामनी इति सोमनन्दी ।
इति भरतः ॥

सन्नति, स्त्री, (स + नम + क्तिन् ।) प्रणतिः ।
(यथा, भागवते । १० । ७० । २४ ।
“ये च दिम्बिजये तस्य सन्नति न ययुर्नृपा ।
प्रसह्य रुदास्तेनासन्नयुते हे गिरिव्रजे ॥”)
ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ मन्त्रता यथा, हरि-
वशे ।

सन्निक

“यत्र स्त्री श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्त न सन्निति”
सन्नतिर्हीस्तथाश्रीश्च नित्य कृष्णे महात्मनि ॥”
इति तित्यादितत्त्वम् ॥

(तथा च रामायणे । ५ । ६४ । २० ।

“तव चेद सुसदृश वाक्य नान्यस्य कस्यचित् ।
सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥”
सन्नध्वः, त्रि, (स + नह + ऋः) वर्धितः ।
कृतसन्नाह । (यथा, भागवते । ७ । १० । ६६ ।
सन्नहो रथमास्थाय शर धनुरुपाददे ॥”)
व्यूह । व्यूहविन्यासयुक्त । इति मेदिनी ॥
आततायी । वधोद्यत । इत्यमरटीकाया राय-
मुकुट ॥ मन्त्रादिसयुत । इति शब्दरत्नावली ॥
(आवहः । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले १ अहो ।
“कुसुममिव लोभनीय यौवनमङ्गेषु सन्नहम् ॥”
सञ्जात । इति महिनाथ ॥ यथा, रघुः । ३ । ७ ।

“पुराणपत्रापगमादनन्तरं
लतेव सन्नहमनीशपत्न्या ॥”)

सन्नय, पु, (सं + नी + अच् ।) समूह । यथा,
महाभारते । १ । १८० । ६ ।

“अस्मिन् राजसमावाये देवानामिव सन्नये ।
किमयं सदृश कश्चित् नृपति नैव दृष्टवान् ॥”
पृष्ठस्थायिवल । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

सन्नाह, यु, (संनहतेऽसौ इति । स + नह +
घञ् ।) अङ्गत्वाणम् । संज्ञीया इति भाषा ।
तत्पर्याय । वर्ध् २ कष्ट ३ जगर ४ कव-
चम् ५ दश ६ तनुत्रम् ७ मायो ८ उर-
च्छेद ९ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । ३० । १७ ।

“दृयक् काञ्चनसन्नाहानुरधिष्वखानयोजयन् ॥”
उदयोग । इति रामानुज ॥ यथा, रामा-
यणे । ६ । ७५ । ४० ।

“ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ।
सन्नाहो राक्षसेन्द्राणा तुमुल समपद्यत ॥”)

सन्नाह, पु, (संनहते इति । स + नह + ऋत् ।)
युद्धयोग्यगज । यथा,—

“राजवाह्यस्तुपुवाद्य सन्नाह समरोचित ।”
इति हेमचन्द्र ॥

सन्निकर्ष, पु, (स + नि + कृष + घञ् ।) सान्नि-
ध्यम् । तत्पर्याय । पार्श्वम् २ समीपम् ३ सवि-
धम् ४ समीपाभ्यासम् ५ सवेश ६ अन्तिक ७
सदेशम् ८ अभ्यग्रम् ९ सनीडम् १० सन्नि-
धानम् ११ उपान्तम् १२ निकटम् १३ उप-
कण्ठम् १४ सन्निकृष्टम् १५ समर्थ्यादम् १६
अभ्यर्णम् १७ आसन्न १८ सन्नधि १९ । इति
हेमचन्द्र (यथा, कुमारः । ३ । ७४ ।

“स्त्रीसन्निकर्ष परिहर्तुमिच्छन्
अन्तर्द्वेषे भूतपति सभृत ॥”)

न्यायमते विषयेन्द्रियसम्बन्ध । स च ज्ञानस्य
कारणम् । स तु द्विविध । लौकिकसन्निकर्ष
अलौकिकसन्निकर्षश्च । लौकिकसन्निकर्षश्च षड्
विध । इन्द्रियसयोग १ इन्द्रियसयुक्तसमवाय
२ इन्द्रियसयुक्तसमवेतसमवाय ३ श्रोत्रादि-

सन्नधिः

समवाय' ४ श्रोत्रादिसमवेतसमवाय' ५ तदादि-
विशेषणता ६ । अलौकिकसन्निकर्षस्तु त्रिविध ।
सामान्यलक्षणा १ ज्ञानलक्षणा २ योगज ३ ।
यथा,—

“महत्त्व षड्विधे हेतुरिन्द्रिय करणं मतम् ।
विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापार' सोऽपि षड्विध'
द्रव्यग्रहस्तु सयोगात् सयुक्तसमवायतः ।
द्रव्येषु समवेताना तथा तत्समवायत ॥
तत्रापि समवेताना शब्दस्य ससवायत ।
तद्, तौना समवेतसमवायेन तद्ग्रह ॥
विशेषणतया तद्ददभावानां अहो भवेत् ।
यदि स्यादुपलभ्यतेत्येव यत्र प्रसज्यते ॥
प्रत्यक्ष समवायस्य विशेषणतया भवेत् ।
अलौकिक सन्निकर्षस्त्रिविध' परिकीर्तित' ॥
सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ।
आसन्निराश्रयाणान्तु सासान्यज्ञानमिष्यते ॥
तदिन्द्रियजतदर्थबोधसामन्य पेक्षते ।
विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षण' ॥
योगज्ञो द्विविध प्रोक्तो यक्तयुञ्जानभेदत ।
युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपर ॥”
इति भाषापरिच्छेद' ॥

सन्निकर्षण, स्त्री, (स + नि + कृष + ल्युट् ।) सन्नि-
धानम् । तत्पर्याय । सन्नधि २ । इति सङ्गीत-
वर्गे अमरः ॥ सन्नधम् ३ । इति भरतः ॥
(सम्बन्धः । यथा, भागवते । ११ । २८ । १२ ।

“यावद्दे हेन्द्रियप्राणैरात्मन' सन्निकर्षणम् ।
ससार फलवास्तावदपार्थोऽप्यविवेकिन ॥”)

सन्निकृष्टः, त्रि, (स + नि + कृष + ऋः ।) सन्नि-
कर्षविशिष्ट । निकट' । इति विशेष्यनिर्णवर्गे
अमर ॥ अस्य पर्याय समीपशब्दे द्रष्टव्य' ॥

सन्नधि, स्त्री, (स + नि + धा + क् ।) सन्नधानम् ।
इति भरतदृष्टतयोपालित ॥

सन्नधान, स्त्री, (स + नि + धा + ल्युट् ।) निक-
टम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । २१ । ५३ ।

“श्रेयो मुहूर्त्तं तव सन्नधान
ममैव कृष्णादपि जीवलोकात् ॥” ॥

सम्यङ्निधीयतेऽस्मिन्निति । आश्रय । यथा,
“आरम्भ सशयानामविनयभवन पत्तन साह
साना

दोषाणा सन्नधान कपटशतमय चैत्रमप्रत्यया-
नाम् ।

दुस्वार्थय यन्महत्ति' सुरनररूपभै सर्वमाया-
करण

स्त्रीरूप केन लोके विषममृतमयं धर्मानाशय
दृष्टम् ॥”

इति शान्तिशतकम् ॥
(भवस्थानम् । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ३५ ।

“यस्मिन् गेहे च लिखितमेतत् तिष्ठति नित्यदा
सन्नधान कृते आह तत्रास्माक भविष्यति ॥”)

सन्नधि, स्त्री, (स + नि + धा + क् ।) सन्नि-
कर्ष । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । २ । १८४ ।

सन्निपा

“हीनान्द्रव्यवेष श्वात् सर्वदा गुरुसन्निधी ॥”
इन्द्रियगोचरः । इति मेदिनी ॥ (भवस्थानम् ।
यथा, जलशुद्धिप्रकरणे ।

“गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्नधि कुरु ॥
सन्निपतितः, त्रि, एकत्रोक्त' । मिश्रितः । सनि-
पूर्वकपतघातो' ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सन्निपात, पु, (सम्यक् निपातो घतन यत्र ।)
तालमेद' । यथा,—

“एक एव गुरुर्यत्र सन्निपात' स उच्यते ॥”
इति सङ्गीतदाभोदरः ॥

(सम्यक् निपातो यस्मात् ।) विकारोत्पादक-
मिलितदोषत्रयम् । अस्य त्रयोदश नामलक्ष-
णानि यथा,—

“श्रीमगस्तान्त्रिकश्चैवमसाध्यश्चित्तविभ्रमः ।
कण्ठसाध्य कण्ठकुञ्ज कर्षिको जिभगस्तथा ॥
कण्ठात् कण्ठतमो ज्ञेयो बग्दाहो इति

मानवम् ।
अन्तको भग्नेनेत्रश्च रक्तौषी निपातक' ॥

श्रीताङ्गश्च प्रलापश्च अभिन्यासोऽतिमारक' ।
ज्ञातव्या' सर्वदा वैद्यैः सन्निपातास्त्रयोदश ॥”
माण्डवीये ।

“श्रीमगस्तान्त्रिकश्चित्तविभ्रम' कण्ठकुञ्जकः ।
कर्षिको जिभकश्चैव जग्राह्यान्तकस्तथा ॥
भग्नेनेत्रो विलापश्च प्रलाप' शीतलाङ्गक ।

अभिन्यासश्चेति विद्यात् सन्निपातास्त्रयोदश ॥
सदास्य ज्ञेयणा पूर्वं शूल कासोऽतिवेदना ।
शीथश्च लक्षणाभ्येव श्रीमगो सान्निपातिके ॥१॥

अतितन्द्रा ज्वर' श्लासकासस्तापोऽतिसारक ।
स्थूलकण्ठ, सिता श्लामा जिह्वा कण्ठे च
भूजति ॥

शुतिरल्पा चेति विद्यात् तान्त्रिके सान्नि-
पातिके ॥२॥

मदो मोहो भ्रमस्तापो हास्यशीतप्रलापनम् ।
नित्य वैकल्पिता पीडा विकटाक्षनिरीक्षणम् ।

लक्षणे' सन्निपातोऽयं ज्ञातव्यश्चित्तविभ्रम ॥३॥
कण्ठप्रहो ज्वरो मूर्च्छा दाहः कम्पविलापनम्
मोहस्ताप शिरोऽर्त्तिश्च वातात्त' प्रलय गत ॥

कण्ठकुञ्ज सन्निपात कण्ठसाध्य विनिर्दिशेत् ॥४॥
ज्वर' कर्णान्तशीथश्च श्वास कम्पः प्रलापनः ॥
स्वेद कण्ठग्रहस्तापस्तृस्नीहो भयमेव च ।

कर्णिके सन्निपाते च लक्षणानि भवन्ति ॥५॥
सङ्घटा कठिना जिह्वा कास श्वासोऽति-
विह्वल ।

मूको वधिरता तापो बलहानिश्च लक्षणम् ॥
जिभग सन्निपातोऽयं कण्ठात् कण्ठतर पर ॥६॥

मोहस्ताप प्रलापश्च व्यथा कण्ठे भ्रम भ्रम ॥
वेदना च तृषा जाघ्र श्वासश्च लक्षणे' रिभे ।
कण्ठात् कण्ठतरो ज्ञेयः कपाह, सान्निपातिक ॥

दाहो मोह शिर, कम्पो जिह्वा श्वासान्-
मह नम् ।
सन्तापयान्तको ज्ञेय' सन्निपातोऽतिसारक ॥८॥

सन्निपा

श्वसनं लोचने भुम्भे क्षुतिः स्थूला ज्वरोऽधिकः ।
 मोहः प्रलापन कम्पो भ्रमो निद्रा च लक्षणैः ॥८॥
 ज्ञातव्यो भुग्नेत्रोऽय सन्निपातः चयकर ॥९॥
 रक्तनिष्ठौवन मूर्च्छा ज्वरो मोहस्तथा भ्रमः ।
 वान्तिर्हिक्कातिसारश्च सन्नानाशो हृदि व्यथा ॥
 मण्डल श्यावरक्तश्च देहेषु लक्षणैरिमैः ।
 ज्ञातव्यः सन्निपातोऽयं रक्तहीनो निपातकः ॥१०॥
 प्रलापतापकर्णात्ति प्रन्नानाशोऽतितापवान् ।
 प्रयः प्रलापकश्चिह्नं सन्निपातोऽतिमारकः ॥११॥
 शरीर हिमवत् शीतमतिसारश्च कम्पनम् ।
 कर्णनादो हस्ततापो हिक्का श्वासः क्रमो-
 च्छरम् ।
 सर्वाङ्गशीतलो हन्ति शीताङ्गः सन्निपातकः ॥
 १२ ॥
 त्रिदोषश्च सुखं शुष्कं निद्रावैकल्यकष्टवाक् ।
 निश्चेतनमतिश्वासो मन्दाग्निर्वलहीनता ॥
 मृत्युतुल्यमभिन्यास सन्निपातश्च लक्षयेत् ॥१३॥
 इति चक्रपाणिदत्त ॥१४॥
 यं दृष्ट्वा यस्य सम्भवः स तस्य सन्निपातः । सन्नि-
 पातविधिरनिमित्त तद्विधाताय । इति कलाप-
 व्याकरणे ४ वृत्तौ २ प्रकरणम् ॥ समूहः ।
 यथा,—
 “धूमज्योति मल्लिभरुता सन्निपातः क्व मेघ
 सन्देशार्थां क्व पटुकरणै प्राणिभि प्रापणीया ।
 इत्यीसु श्वादापरिगणयन् शुद्धकस्त यथाचे
 कामार्त्ता हि प्रकृतिरूपणार्थे तनाचेतनेषु ॥”
 इति मेघदूतम् ॥
 सम्यक्प्रकारेण पतन मरणश्च ।
 सन्निपातज्वरः, पु, (सम्यक् निपातो नाशो यस्मात्
 तादृशो ज्वरः ।) त्रिदोषज्वरः । स तु अष्ट-
 प्रकारज्वरान्तर्गतज्वरविशेषः । अष्टत्वं विह-
 ष्योति । वातिकः, पैत्तिकः, श्लैष्मिकश्चेति त्रयः ।
 हृन्द्वाय त्रयः । वातपैत्तिकः, वातश्लैष्मिकः
 पित्तश्लैष्मिकश्चेति । संघातनः सन्निपातिक एक
 “हृत्स्वर्णैकोऽल्पैः पटु मूर्च्छा निमग्नादिर्केश पटु
 समेशो को विकारास्तौ सन्निपातास्त्रयोदश ॥”
 इति चरकेण त्रयोदश सन्निपाता उक्ता ॥
 ते यथा । वातोऽल्प १ पित्तोऽल्प २ कफो-
 ऽल्प ३ । वातपित्तोऽल्प ४ वातश्लैष्मि ५
 पित्तश्लैष्मि ६ एव पटु । अधिकवातो
 मध्यपित्तो हीनकफ १ अधिकवातो मध्यकफो
 हीनपित्त २ अधिकपित्तो मध्यवातो हीन
 कफः ३ अधिकपित्तो मध्यकफो हीनवातः ४
 अधिककफो मध्यवातो हीनपित्त ५ अधिक-
 कफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति ६ पटु । तुल्यत्वं
 एक १ । एव त्रयोदश । अत्र तु त्रिदोषज-
 त्वेन साभ्यात् सान्निपातिक एक एव गणितः ।
 भागन्तुलोऽपि एक एव । अत्र भागन्तुज-
 शब्देन अभिधातादयो हेतव उच्यन्ते । कुत्र-
 चिद्वाधयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । इति
 ज्वराधिकारे भाष्यप्रकाश ॥१॥ अथ सन्नि-
 पातज्वराधिकारमाह । तत्र सन्निपातज्वरस्य

सन्निपा

विप्रकृष्टसन्निपातकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्ति-
 माह ।
 “त्रिदोषजनकेर्वातपित्तश्लैष्मागीहगाः ।
 अहिर्निरस्य कोष्ठाग्नि रसगा ज्वरकारिणः ॥”
 पूर्वरूपमाह ।
 “प्राग् प्राणि त्रिदोषाणां स्थुस्त्रिदोषज्वरे
 नृणाम् ॥”
 सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह ।
 “चये दाहः चये शीतमस्थि सन्निशिरोरुजा ।
 सास्त्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥
 सखनी सखनी कर्णां कण्ठ शूकैरिवाहतः ।
 तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासश्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥
 परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा सस्ताङ्गता परा ।
 शीवन रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥
 शिरसो लोठन दृष्ट्या निद्रानाशो हृदि व्यथा
 खेदमूलपुरीषाणां चिराद्दर्शनमस्य ॥
 कृशत्व नातिगात्राणां प्रतत कण्ठकृजनम् ।
 कीठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
 मूकत्व स्रोतसा पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।
 चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥”
 लोचने सास्त्रावे साशुणी । कलुषेऽस्त्वच्छे ।
 निर्भुग्ने निर्गते कूटिले च । कण्ठः शूकैरिव
 धान्यापैरिवाहतः । जिह्वा परिदग्धा परि-
 दग्धेव ज्ञायते । अथवा परिदग्धेव कृष्णा
 दृश्यते । सस्ताङ्गता शिथिलगात्रता । परा
 अतिशयिता । शीवनमित्यादि कफमशुक्तस्य
 रक्तस्य पित्तस्य च शीवनम् । शिरसो लोठन-
 मितस्ततः शिरसालनम् । कृशत्व नातिगात्राणां
 गात्राणामतिशयित कार्यं न व्याधिप्रभवात् ।
 प्रतत निरन्तम् । कीठः, बरटीदृष्टसंस्थान
 कीठ इत्यभिधीयते । श्यावः कपिशो वर्णः ।
 मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्व वा । स्रोतसा
 कर्णनासादीनाम् ॥१॥ ननु वातादय पर-
 स्परविरुद्धगुणास्तेषां सम्भूयैककार्यारम्भकत्व
 नोपपद्यते परस्परोपघातात् दहनसलिनयोरिव
 तत् कथं वातपित्तकफा मिलित्वा विकारीत्-
 पादका । अत्र समाधानमुक्तं दृढबलेन ।
 “विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्नन्ति परस्परम् ।
 दोषा सहजसात्म्यात्वाद्द्विष घोरमहीनिव ॥”
 गदाधरस्तु इत्यन्तरमुक्तवान् ।
 “देवाहोयस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके ।
 विरुद्धैश्च गुणै कश्चिदोपघात परस्परम् ॥” इति
 ननु भिन्नचयप्रकोपकालानां वातपित्तकफानां
 युगपदुत्थानाभावात् कथं सम्भूय सन्निपात-
 ज्वरारम्भकत्वमुपपद्यते । उच्यते । त्रिदोष-
 जनकनिदानबलेन युगपदेषां प्रकोपादिति
 सिदान्त ॥१॥ अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य
 त्रयोदश विशेषानाह ।
 “एकोऽल्पस्यस्यस्ये स्थुर्हृत्स्वर्णस्य तयेति पटु ।
 त्रुत्स्वर्णस्य भवेदेको विशेषः स तु सप्तमः ॥
 प्रहृष्टमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च पटु ।
 सन्निपातज्वरस्यैवं स्थुर्बिभ्रैषास्त्रयोदश ॥”

सन्निपा

तत्र प्रहृष्टवातो मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्य-
 वातः प्रहृष्टपित्तो हीनकफ २ हीनवातः
 प्रहृष्टपित्तो मध्यकफ ३ प्रहृष्टवातो हीनपित्तो
 मध्यकफ ४ मध्यवातो हीनपित्त प्रहृष्टकफ ५
 हीनवातो मध्यपित्त प्रहृष्टकफश्चेति पटु ६ ।
 तेषां नामानि क्रमादाह ।
 “विस्फारकघाशकारौ कम्पनो बभ्रु सशकः ।
 शीघ्रकारी तथा भङ्गु सप्तमः कूटपाकलः ॥
 सम्भोहकः पाकलय याम्यः क्रकच इत्यपि ।
 तद्वत् कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिध ॥”
 तन्मान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फुरक इति
 पाठः । बभ्रुस्थाने विभुरिति पाठः । कुत्रापि
 विह इत्यपि पाठः । भङ्गु रित्त्वत् फल्गुरिति
 पाठः । याम्य इत्यत्र सप्तम इति पाठः ।
 कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः ॥१॥ तत्र
 वातोऽल्पस्य लक्षणमाह ।
 “श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोह-
 वेपथुः ।
 पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कपायत्व मुखस्य च ॥
 वातोऽल्पस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥”
 अथ पित्तोऽल्पस्य लक्षणमाह ।
 अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा सुखपाकस्तथैव च ।
 गात्रे च बिन्द्वो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ।
 पित्तोऽल्पस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारौ प्रकी-
 र्त्तं ॥” २ ॥ १४ ॥
 अथ कपोऽल्पस्य लक्षणमाह ।
 “जडता गहदा वाणो रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
 प्रस्तब्धे नयने चैव सुखमाधूर्थमेव च ॥
 कपोऽल्पस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 सुनिभि सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसन्नक ॥” १५ ॥
 अथ वातपित्तोऽल्पस्य लक्षणमाह ।
 “वातपित्तधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 तस्य ज्वरो मदस्तृण्णा मुखशीपप्रमीलका ।
 आक्षानाश्चितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्चमाः ।
 सुनिभिर्बभ्रुनामाय सन्निपात उदाहृतः ॥” १६ ॥
 अथ वातश्लैष्मिः लक्षणमाह ।
 “वातश्लैष्मिः यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृण्णा पार्श्वनिषह ॥
 शूलमस्त्रिद्वमानस्य हिक्का श्वासश्च ज्ञायते ।
 असाध्यः सन्निपातोऽयः शीघ्रकारीति कथ्यते ।
 न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविषह ॥” १७ ॥
 अथ पित्तश्लैष्मिः लक्षणमाह ।
 “पित्तश्लैष्मिः यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 अन्तर्होरो बहिः शीत तस्य दृष्ट्या प्रवर्धते ॥
 तुयते दक्षिण पार्श्वमुरः शीर्षगलप्रह ॥
 शीवति त्रैः सपित्तश्च कृष्णात् कण्ठस्य दूर्यते ॥
 विद्वेद श्वासहिक्काय वर्धते सप्तमीलका ।
 यदपिभिर्भङ्गुनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥” १८ ॥
 अथ वातपित्तश्लैष्मिः लक्षणमाह ।
 “सर्वदोषोऽल्पस्ये यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।

त्रयाणामपि दोषाणा तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥
व्याधिभ्यो दारुणैश्च वक्ष्यन्त्याग्निमग्निभः ।
केवलोच्छ्वासपरमस्तम्बाङ्गस्तम्बलोचन ॥
त्रिरात्रोपरमे तस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
तदवस्थन्तु त दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः ॥
धर्षितो राक्षसेभ्यः नमवेलाया चरन्ति ये ।
अम्बया ब्रूयते केचित् यद्विख्या ब्रह्मराक्षसैः ॥
पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथाभ्यै र्भस्तेके हतम् ।
कुलदेशार्चनाहीन धर्षित कुलदैवतैः ॥
नक्षत्रपीडामपरे गरकर्मति चापरे ।
सन्निपातमिम प्राहुर्भिषज कूटपाकलम् ॥७॥
अथ प्रहृष्टमध्यहीनवातादिलनितसन्निपातज्व-
राणा लक्षणान्याह ।
“प्रहृष्टमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
प्रलापायाससमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमा ।
एकपचाभिघातश्च तत्राप्येतद्विशेषत ।
एष समोहको नाम्ना सन्निपात. सुदारुण ॥”
रोगास्त एवोक्ता उक्ता एव ते रोगा व्यथा-
वेपथुनिद्रानाशविष्टभादयो वातजा । दाह-
दृष्ट्याण्यता स्वेदादय पित्तजा. । गौरवाग्नि-
माभ्योक्तासिका मुखप्रसेकादय कफजा. ।
तत्रापि प्रलापादय पचाघातान्ता विशेषाद्-
भवन्ति ॥ * ॥ ननु वात प्रहृष्ट. सन् ज्वर
करिष्यति पित्तन्तु मध्य सममिति यावत् तत्
कथं ज्वर करिष्यति । यत आह ।
“घातवस्तन्मला दोषा नाशयन्त्यसमास्तनुम् ।
समा सुखाय विज्ञेया बलायोपचराय च ॥”
इति ।
उच्यते । अत्र पित्त मध्यमपि अप्रकृतमेव यतो-
ऽप्रकृतयोर्वातश्चैषणोरपेक्षया मध्य तेन मध्य
मध्यकूपितमित्यर्थः ॥ * ॥ ननु कफ क्षीण स कथं
ज्वर करिष्यति हीनशक्तिकत्वात् । उच्यते ।
दोषा क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्वन्त्येव । यत
आह ।
“वातक्षयेऽल्पचेष्टत्व मन्दवाक्त्व विसन्नता ।
पित्तक्षयेऽधिकश्लेष्मा वङ्गिर्मन्द प्रभाक्षय ॥
शिशिला सन्ध्यो मूर्च्छा रौक्ष्य दाहो कफ
क्षय ॥”
इत्याशङ्का सिद्धान्तश्चापरत्रापि ॥ ८ ॥ * ॥
“मध्यप्रहृष्टहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
मोहप्रलापमूर्च्छा. स्युर्मन्यास्तश्च शिरोग्रह ॥
कास श्वासो भ्रमस्तन्द्रा सञ्चानाशो हृदिग्रह ॥
खेभ्यो रक्त विस्त्रजति तन्द्रा स्यात् स्वप्नेषता ।
तत्राप्येते विशेषा स्युर्मृत्पूरुर्वाक् त्रिवासरान्
भिषग्भि. सन्निपातोऽय कथित पाकला-
भिष ॥ ९ ॥
हीनप्रहृष्टमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
हृदय दृष्टते चास्य यत्कृत्वाहान्त्रफुफ्फुसाः ।
प्रच्यन्तेऽत्यर्थमूर्च्छाध. पूयशोणितनिगमः ॥

शीर्षदन्तश्च सत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ।
भिषग्भिः सन्निपातोऽय याम्यनामा प्रकी-
र्तितः ॥ १० ॥ * ॥
अथ प्रहृष्टवातमध्यपित्तहीनकास्य सन्निपातस्य
लक्षणमाह ।
“प्रहृष्टमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
प्रलापायाससमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
मन्यास्तम्भेन सत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ।
उक्तः क्रकचनामाय सन्निपातो भिष-
ग्वरैः ॥ ११ ॥ * ॥
मन्यहीनप्रहृष्टैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्तयैवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
भ्रन्तर्हाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स शक्यते ।
रक्तमालक्तत्रेनेव लक्ष्यते मुखमण्डलम् ॥
यत्रेनाकर्षित श्लेष्मा हृदयात् प्रसिच्यते ।
इषुषेवाहत पार्श्वं तुयन्ते खन्यते हृदि ॥
प्रमौलकश्वासहिक्का वर्धते तु दिन दिनम् ।
जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गल शुकैरिवाहत. ॥
विसर्गं नाभिजानाति कूजेचापि कपोतवत् ।
अतीवश्लेष्मणा पूर्णं शुष्कवत्तोष्ठतालुक ॥
तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवाष्पिर्हतद्युति ।
न चातिलभते ग्वानिं विपरौतानि चेच्छति ॥
आयम्यते च बहुशो रक्त ष्ठीवति चाल्पश ।
एष कर्कटको नाम्ना सन्निपात. सुदा-
रुण. ॥ १२ ॥ * ॥
हीनमध्यप्रहृष्टैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
अल्प शूल कटौतोदो मध्यो दाहो रुजा भ्रमः
भृश क्लम शिरो वक्त्रमन्या हृदयवाग्ज ॥
प्रमौलक श्वासहिक्काकाशजाद्यविसन्नता ।
प्रथमोत्पन्नमेतन्तु साधयन्ति कदाचन ॥
एतस्मिन् सन्निघटते तु कथंमूले सुदारुणा ।
पिडका जायते जन्तोर्यया कृच्छ्रेण जीवति ॥
स वैदारिकसन्नोऽय सन्निपात सुदारुण. ।
त्रिरात्रोपरमे तस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥ १३ ॥
अथ तन्त्रान्तरे । वातोष्णदादीना सन्निपात-
ज्वरविशेषाणा त्रयोदशाना श्रौताङ्गादीनि
त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।
“श्रौताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगणे तन्द्रीप्रलापी ततो
रक्तष्ठीवयिता च तत्र गणित सभुग्नेत्रस्तथा
साभिन्वासकाजिह्वकथ कथित. प्राक्सन्धिगो-
ऽथान्तको
रुग्दाह सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ड-
ग्रहौ ॥”
तन्द्री तन्द्रिक. । प्रलापी प्रलापक । रक्तष्ठीव-
यिता रक्तष्ठीवौ । सभुग्नेत्रो भुग्नेत्र । अभि-
न्यासक अभिन्यास । कणकण्डग्रहौ कर्णग्रह.
कर्णक. । कण्डग्रह कण्डकुलक ॥ * ॥
अथ तेषा प्रत्येकलक्षणानि ।
“हिमशिशिरशरैर सन्निपातज्वरौ यः
श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापैः ।

क्लमबहुकफतान्तर्हाहव्यङ्गपीडा-
खरविक्रतिभिरार्त्त श्रौतगात्रः स उक्तः ॥ १४ ॥
तन्द्रातीव ततस्तृपातिसरण श्वासोऽधिकः
कासरक्
सन्निपातितनुर्गले श्वयथुना सार्द्धं कण्डू कफः ।
सुश्यामा रसना क्लमः श्वणयोर्माद्यश्च दाह-
स्तथा
यत्र स्यात् स हि तन्द्रिको निगदितो दोष-
शयित्यो ज्वरः ॥ २५ ॥
यत्र ज्वरे निखिलदोषनितास्तदोष-
जाते प्रलापबहुला सहस्रोत्थिताश्च ।
कम्पव्यथापतनदाहविसन्नता स्यु-
र्नान्ना प्रलापक इति प्रथित. पृथिव्याम् ॥ २६ ॥
निष्ठीवो रुधिरस्य रक्तसदृश कृष्णं तनौ मण्डल
लौहित्य नयने दृष्यारुचिविमिश्रासतिसारभ्रमाः
आधानश्च विसन्नता च तपन हिक्काङ्गपीडा भृशं
रक्तष्ठीविनि सन्निपातजनिते लिङ्ग ज्वरे
जायते ॥ २७ ॥
भृश नयनरक्तताश्वसनकासतन्द्राभ्रमा
प्रलापमदवेपथुश्वणहानिमोहास्तथा ।
अदो निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्ग ज्वरे
पुरातनचिकित्सकै स इह भुग्नेत्रो
मत ॥ २८ ॥
दोषास्तोत्रतरा भवन्ति बलिन सर्वेऽपि यत्र
ज्वरे
मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृश
मूकता ।
दाहश्चिक्कणमाननश्च दहनो मन्दो बलस्य
क्षयः
सोऽभिन्वास इति प्रकीर्तित इह प्राज्ञै-
भिषग्भि पुरा ॥ २९ ॥
त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृश
हता कठिनकण्टकेस्तदनु मूकता सूदता ।
श्रुतिक्षतिबलक्षती श्वसनकाससन्तप्तय
पुरातनभिषग् वरास्तमिह जिह्वक चक्षते ॥ ३० ॥
व्यथातिशयिता भवेच्छुथुसंयुता सन्धिषु
प्रभूतकफता मुखे विगतनिद्रता कासरक् ।
समस्तमिति कीर्तित भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे
त्रिदोषजनिते बुधै स हि निगद्यते सन्धिम् ॥ ३१ ॥
यस्मिन् लक्षणमेतदस्ति सकलैर्हीर्षैर्दोते ज्वरे-
ऽजस मूर्धविधूनन सकसन सर्वाङ्गपीडाधिका ।
हिक्काश्वाससदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तप्तता
वैकल्यश्च दृष्यावचांसि सुनिभि सङ्कीर्णित
सोऽन्तक. ॥ ३२ ॥
दाहोऽधिको भवति यत्र दृष्या च तीव्रा
श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपोडा ।
मन्या हनुव्यथनकण्डरजा श्रमाश्च
रुग्दाहसंज्ञ उदितस्त्रिभ्रमो ज्वरोऽयम् ॥ ३३ ॥
गायति नृत्यति हसति प्रस्रपति विक्रत निरी
क्षते सुहृद् ।
दाहव्यथाभयार्त्तो दोषत्रयचित्तविभ्रमो ज्वर-
वान् ॥ ३४ ॥

निःशेषदोषजनितज्वरशेषजन्मा
स्यात् कर्णमूलविषये श्रयथुर्व्यंथा च ।
कण्ठग्रहो वधिरतास्त्रसनप्रलाप-
प्रसं दमोहदहनानि च कर्णकाख्ये ॥ १२ ॥
कण्ठ, शूकशतावरुद्वदति श्वास प्रलापोऽरुचि-
र्दाहो देहहृत्पापि च हनुस्तम्भः शिरो-
ऽर्त्तिस्तथा ।
मोहो वेपथुना सहेति सकल लिङ्ग त्रिदोषज्वरे
यत्र स्यात् स हि कण्ठकुल उदितः प्राज्ञै-
श्चिकित्साबुधैः ॥ १३ ॥ * ॥
सन्धिगस्त्येषु साध्यः स्यात्तन्द्रकश्चित्तविभ्रमः ।
कर्णको जिह्वकः कण्ठकुल पश्चापि कण्ठकाः ॥
रुग्दाहस्वतिकष्टेन ससाध्यस्त्येषु भाषितः ।
रक्तष्ठोवी भुग्नेत्र शीतगात्रः प्रलापकः ।
अभिन्यासोऽन्तकश्चेते षडसाध्याः प्रकी-
र्त्तिताः ॥ * ॥
अथ तन्त्रान्तरे । वातोत्पन्नादीनां सन्निपात-
ज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भोपाकादीनि
त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।
“कुम्भोपाकं प्रोर्णुनाथ, प्रलापी
छन्तर्हाहो दण्डपातोऽन्तकश्च ।
एणीदाहश्चाथ चारिद्रसज्ञो
भेदा एते सन्निपातज्वरस्य ॥
अजघोषभूतहासी यन्त्रापीडश्च सन्यास ।
सशोषी च विशेषास्तस्यैवोक्तास्त्रयोदश च ॥”
अथैषा लक्षणानि ।
“घोनाविवरभरहृद्गुणोपासितनीललोहित
सार्त्ति ।
विलुठन् मस्तकमभितः कुम्भोपाकेन पीडितं
विद्यात् ॥
उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्तान्नितान्त-
मुच्छसिति ।
त प्रोर्णुनावलुष्ट विचित्रकष्ट विजानीयात् ॥
स्वेदभ्रमाङ्गपीडा कम्पो दवथुर्वमी व्यथा कण्ठे
गात्रश्च गुर्वतीद प्रलापिलुष्टस्य जायते
लिङ्गम् ॥
अन्तर्हाहः शैत्य बहिश्च यस्या विशेषतः श्वास
अहमिष दग्धकस्य सोऽन्तर्हाहादितः कथितः ॥
नक्त दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति मूढधौ
र्भसः ।
उत्थाय दण्डपाते भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति ॥”
नभसो गृह्णाति आकाशात् किञ्चिद्ग्रहोत्
करो प्रसारयति इत्यर्थः ।
“सपूर्यते शरीरं ग्रन्थिभिरभितस्तथोदरं मरुता
श्वासातुरस्य सतत विचेतनस्यान्तकार्तस्य ॥
परिधावतोव गात्रे रुक्पात्रे भुजगपतग-
हरिणगन्धः ।
वेपथुमतः सदाहस्येषीदाहज्वरात्तस्य ॥”
रुक्पात्रे पीडाभाजने । गात्रस्य विशेषणमेतत्
“यस्यातिपीतमङ्गनयने सुतरामच्च ततोऽप्य-
धिकम् ।
दाहोऽतिशीतता ब्रह्मिरस्य च चारिद्रको ज्ञेयः ॥

हृगलकशरीरगन्धः स्तम्भरुजावाञ्छिरुहृगल-
रन्ध्रम् ।
अजघोषसन्निपातादातास्त्राचः पुमान् भवति ॥
शब्दादोनधिगच्छति न स्वान्विषयान् यदी-
न्द्रियग्रामम् ।
हसति प्रलपति परुष स ज्ञेयो भूतहासात् ॥
येन मुहुर्ज्वरवेगादयन्त्रेषुषावपोद्यते गात्रम् ।
रक्तं पीतश्च वमेत् यन्त्रापीड' स विज्ञेय ॥
अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभितश्चिर
नरः क्षिपति ।
स न्याससन्निपाते प्रलपति भुग्नाक्षिमण्डलो
भवति ॥
मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलोऽबलो मलोत्-
सर्गात् ।
संशोषिणि सितपिडकामण्डलयुक्तो ज्वरे भवति
नारायण एव भिषग्भेषजमेतेषु जाङ्गवौनीरम् ।
नैरुज्वरेतुरेको नित्यं सत्युच्चयोऽध्ययं ॥ * ॥
अथासाध्यसन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह ।
“सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः सजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥”
सुदारुणः मारकत्वात् यतस्तेन शोथेन कश्चि-
देव प्रमुच्यते । कोऽपि जौवित त्यजति इत्यर्थः ।
“सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे जगुः ।
दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नी सर्वसम्पूर्णलक्षणम् ।
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥”
दोषे पित्तकफे । विबद्धे अपक्वे सर्वसम्पूर्ण-
लक्षणं सर्वाणि दाहशोतादीनि सम्पूर्णानि
अन्यूनानि प्रौढानीति यावत् लक्षणानि यस्य
स । ततोऽन्यथा दोषे पक्वे अग्नी दीप्ते स्वल्प-
लक्षणक कष्टसाध्य इत्यर्थः ॥ * ॥ * ॥
अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
“सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युहरति मानवम् ।
कस्तेन न क्षतो धर्मः काञ्च पूजा न सोऽर्हति ॥
मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता ।
यश्च तत्र भवेज्जेता स जैतामयसङ्गुले ॥
श्लेष्मिन्ग्रहमेवादी कुर्व्याद्वाधी त्रिदोषजे ।
निरस्ते श्लेष्मिणि श्लेष्मि स्तोत सृष्टादितेषु च ।
लाघव जायते सद्यस्तृष्णा चैवोपशाम्यति ॥ * ॥
भेडोऽप्याह ।
“सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्व्यादामकफापहम् ।
पश्चात् श्लेष्मिणि सक्षोषे शमयेत् पित्तमारुतौ ॥”
इति * ॥
ननु तन्त्रान्तरे प्रथमपित्तस्य प्रतिक्रिया प्रोक्ता
यथा,—
‘शमयेत् पित्तमेवादी ज्वरेषु समवायिषु ।
दुर्निवारतरं तच्च ज्वरात्तेषु विशेषतः ॥” इति
अन्यत्रापि ।
“समवाये त्रिदोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सर्वत्रान्यत्र मारुतः ॥”
इति * ॥
तथान्यत्र प्रथमं वायोः प्रतिक्रिया प्रोक्ता ।
यथा,—

“वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफम् ॥”
इति * ॥
तत्र व्यवस्थामाह तन्त्रान्तरे ।
“ज्वरे त्रिदोषजे सामे शमयेत् प्रथमं कफम् ।
जीर्थित्यामे जयेत् पित्तं निरामे त्वनिल जयेत् ॥
इति । प्रथममिति स्थानत्रयेऽपि सम्बध्यते ।
अन्ये त्विति समादधते ।
“त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं त यः स्याद्वलवत्तरः ॥”
इति ।
तथा च ।
“ससर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवेत्
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥” इति ॥
ससर्गे दोषद्वयससर्गे । गरीयान् बलवत्तरः ।
“अशाश्रयं दोषाणां विवेकं नैव शक्नुयात् ॥
क्रिया साधारणीं तत्र विदधौ चिकित्सकः ॥
लङ्घनं बालुकास्त्रे दो नस्य निष्ठीवनं तथा ।
अवलेहोऽञ्जनश्चैव प्राक् प्रयोच्य त्रिदोषजे ॥”
ज्वर इति शेषः ॥ * ॥ ननु ।
“क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्
पूर्वस्यां शान्तवेगाया न क्रियासङ्घरो हितः ॥”
इति वचनेन क्रियासङ्घरस्य निषिद्धत्वात् कथ-
मत्र नस्यनिष्ठीवनावलेहाञ्जनानि युगपद्विधी-
यन्ते इत्याशङ्क्यामाह ।
“क्रियाभिस्तु न्यरूपाभिः क्रियासाङ्गैर्मिष्यते ।
भिन्नरूपतयेतास्तु नहि कुर्वन्ति दूषणम् ॥ * ॥
तत्र लङ्घनस्य अवधिमाह ।
“त्रिरात्र पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्याद्द्वारोग्यदर्शनात् ॥”
लङ्घने त्रिरात्रादिकल्प उल्लेखवाताद्यपेक्षया
दोषाणां शौभ्रमध्यमन्दशक्तिकत्वात् व्याधिस्व-
भावाच्च । आरोग्यदर्शनात् इति यावदरोगता-
दर्शनं स्यात्तावद्वा लङ्घनं कुर्यात् । एतेन
त्रिरात्राद्यवधेरनियतत्वं सूचितम् । अतएव
सुश्रुतं प्राह ।
“सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे हादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरं भूत्वा प्रथमं यान्ति हन्ति वा ॥”
घोरतर इति घोर स्वभावादेव तदा घोरतरं
भूत्वेति ॥ * ॥ हननप्रथमनयोः कारणमाह ।
“पित्तकफानिलवृद्धा दशदिवसहादशाह-
सप्ताहात् ।
हन्ति विमुञ्चत्यथवा त्रिदोषजो धातुमलपा-
कात् ॥”
त्रिदोषजो ज्वर इति शेषः । धातुमलपाकात्
धातुपाकाहन्ति मलपाकाहिसुक्ष्मतीत्यर्थः ।
धातुमलपाके प्राक्तनकर्म्मैव हेतुः । तत्र यदि
जौवनसर्वकं कर्म्मस्ति तदा मलपाकोऽन्यथा
धातुपाकः । स च रसादिशकान्तधातूनां पाको
बोद्धव्यः ॥ * ॥ तत्र धातुपाकस्य लक्षणमाह ।
“निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवा-
रुची ।
अरतिर्वल्लहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥”
विष्टम्भ उदरस्य । गौरव गात्राणाम् । अन्यत् ॥

सन्निपा

“सवाध्यमानो हृदि नाभिदेशे
गात्रेषु वा पाकरजायतेषु ।
पीडाज्वरात्तोऽङ्गुलिभिश्च गच्छेत्
स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः ॥”

अपरश्च ।

“नाभेरूर्ध्वं हृदोऽधस्तात् पीडयते व्यथया यदि
घातो' पाक विजानोयादन्यथा तु मलस्य च ॥”
मलपाकलक्षणमाह ।

“दोषप्रकृतिवैकृत्य लघुता ज्वरदेहयोः ।
इन्द्रियाणाञ्च वैमल्य मलाना पाकलक्षणम् ॥”
दोषप्रकृतिवैकृत्य दोषा वातादयस्तेषा प्रकृति
वैपश्यदाहगौरवादिकरण तस्य वैकृत्य वैप-
रीत्यम् । वैमल्य मलराहित्यम् । मलाना
दोषाणाम् । अन्यच्च ।

“शब्दोन्द्रियपञ्चकस्य पटुता वज्रेश्च यत्र क्रमात्
दृष्ट्यादिप्रभाभो ज्वरस्य स्रुता त दोषपाक
वदेत् ।

हृन्नाभ्योरतिवेदनातिसरण तीव्री ज्वरस्तृणमद
श्वासाधिक्यमरोचको रतिरिति स्याद्घातु-
पाकाकृति ॥” * ॥

आमस्याधिक्येन सप्तमदिवसाद्यवध्यतिक्रमे पर-
मावधिमाह । हारीत ।

“सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।
गषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥”
नवम्येकादशी चागमनदिवस सविहाय बोद्धव्या
तेनागमनदिवस नीत्वा दशमी द्वादशी च अत्र
रात्रिरित्यध्याह्नियते ।

“सन्निपातज्वरी पूर्वं सम्यगलङ्घनमाचरेत् ।
शृत शीत पिवेदश्च समये भेषज भवेत् ॥
सन्निपातेन दृश्यन्त पार्श्वरक्त् तालुशोषितम् ।
य पाययेज्जल शीत स मृत्युनरविग्रहः ॥”
शीत अक्षयितम् । शृत तु शीत विहितमेव
इति लङ्घनम् ॥ * ॥ अथ बालुकाखेद' ।

“वातश्च षक्तते खेदात् कारयेद् चनिर्मितात्
स्निग्ध खेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान्
खर्परुष्टपटस्थितकाञ्चिकससिक्ताबालुकाखेद
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गमङ्गादीन् ॥
श्रीतषामार्द्रं कृत्वा नौत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफरतश्च खेदो ज्वरमपोहति ॥”
इति बालुकाखेद ॥ * ॥

अथ नस्यम् ।

“सैन्धव श्वेतमरिच सर्षपा कुष्ठमेव च ।
वस्तुमूत्रेण सपिष्ट नस्य तन्द्रानिवारणम् ॥”
श्वेतमरिच शिग्रुबीजम् । सैन्धवादिनस्यम् ॥
“मधुकसारसिन्धुत्वचौषणकणा समा ।
श्लक्ष्ण पिष्ट्वाभसा नस्य दद्यात् सन्नाप्रबोध-
नम् ॥”
इति मधुकसारादिनस्यम् ॥

“मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्ण श्लिवणान्वितम् ।
अन्यद्वा सिद्धविहित नस्य तीक्ष्ण प्रयोजयेत् ॥
तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिध्यते ।
शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वं रक्त् शोषशाम्यति ॥

सन्निपा

मोहामयेन मुग्ध बोधयितुं यादृश' शक्तः ।
कल्पतरुनामधेयो रसो न तादृक् पर
किञ्चित् ॥”
इति नस्यम् ॥ * ॥

अथ निष्ठीवनम् ।

“जिह्वातालुगलक्लोम मरुत्पित्तेन चोच्छ्रित' ।
तदा स चारयेच्छोप जिह्वायाः खरता तथा ॥
स्फुटनञ्च तदा जिह्वा लेपयेन्मधुपिष्टया ।
द्राक्षया सान्यपातेन जिह्वा स्यात् सरसा
स्रुदुः ॥

आर्द्रकस्य रसोपेत सैन्धव कटुकत्रयम् ।
श्राकण्डाहारयेदास्ये निष्ठोवेच्च पुनः पुनः ॥
तेनास्य हृदयक्लोममन्यापार्श्वं शिरोगलात् ।
नीलोऽप्याकृत्यते श्लेष्मा नाशव चास्य जायते ॥
पर्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामया ।
मुखाक्षिगौरव जाड्यसुत्क्रोशशोषशाम्यति ॥
सक्तं द्विस्त्रियतु कुर्व्याद्दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
एतद्वि परम प्राहुर्भेषज सन्निपातिनाम् ॥”
इति कवलग्रहः ॥ * ॥

अथावलेह' ।

“कटुपाल पीष्कर शृङ्गी व्योष यासथ कारवी
श्लक्ष्णचूर्णोक्तं पतत् मधुना सह लेहयेत् ॥
एषावलेहिका इन्ति सन्निपात स्रुदारणम् ।
हिक्का श्वासश्च कासश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ।
एतद्व्योज्य कफोद्रेके चूर्णमाद्रं कजे रसे ॥”
तन्मान्तरं च उक्तम् ।

“अष्टाङ्ग मधुना लिङ्गादार्रं कस्य रसेन वा ।
समोह दारुण हन्यात्तन्द्राकाससमन्वितम् ॥”
इति ।

“सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् ।
शीतोपचारि क्षौद्र स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते ॥
अयमभिप्राय । सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्र-
हार्थं सर्वदा खेदो हित उक्त' । अत्राग्नि-
सम्बन्धाद्देहस्योष्णता तिष्ठे देव । उष्णेन मधुना
विरोध । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।

“उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।
उष्णात्समुष्णं रणश्च तन्निहन्ति यथा विषम् ॥”
इति ॥

शीतोपचारि क्षौद्रमिति । शीतेनोपचारोऽस्या-
स्तौति शीतोपचारि । शीतश्चात्र सन्निपाते
विरुध्यते । अयमवलेह प्रायेणोर्द्ध्वज्वररोग-
हरत्वात् सायसुपयुज्यते । यत उक्त चरकेण ।
“ऊर्द्ध्वज्वर गदघ्नो या सा सायमवलेहिका ।
अधोरोगहरौ या सा भोजनात् पाक् प्रयु-
ज्यते ॥”

पीष्कर पुष्करमूल तदलाभे कुष्ठ देयम् ।
शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । व्योष शृङ्गोपिप्पलीमरि-
चानि । यासो यवास । केचिद्दयासस्थाने
यवानी प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति
लोके । अष्टाङ्गावलेहिका ॥ * ॥

“स्निग्धमामलक पिष्ट्वा द्राक्षया सह मेलयेत् ।
विश्वभेषजसयुक्त मधुना सह लेहयेत् ।

सन्निपा

तेनाशु शाम्यति श्वास. कासो मूर्च्छाश्चि
स्तथा ॥”
इत्यवलेहः ॥ * ॥

अथाञ्जनम् ।

“शिरौपवीनगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवै ।
अञ्जन स्यात् प्रबोधाय सरसोन्शिलावचै ॥”
इति शिरौपवीजाञ्जनम् ॥ * ॥

“अयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जन मरिच तथा ।
गोपित्तेन समायुक्त तन्द्राणाशनसुत्तमम् ॥”
गोपित्त गोरीचना । लोहचूर्णाद्यञ्जनम् ॥ * ॥
“अञ्जन सम्यगारब्ध मधुसिन्धुशिलोषणै ।
प्रमोहद्रोहि भवति भापित भिषना वरै ॥”
शिला मन शिला । उपण मरिचम् । इत्य-
ञ्जनम् ॥ * ॥ अथ काथ' ।

“सूत विषञ्च मरिच तुल्यक नवसादरम् ।
चूर्णित खरसंश्लेष धूर्त्तं पत्ररसोनयो ॥
सन्निपातकृते मोहे मूर्च्छि लिम्बेत् पदोपरि ।
अस्थिव्यथास्वनेनैव लेप कुर्व्यात् पदोपरि ॥”
पद पीछ इति लोके ।

“विस्वश्यानाकगभारीपाटलागणिकारिका' ।
याचन वातकफञ्चत् पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णी शृङ्गिपर्णी हृहती कण्टकारिका ।
गोशुरो वातपित्तघ्न कनीय' पञ्चमूलकम् ॥
उभय दशमूल तत् पिप्पलीचूर्णसयुतम् ।
सन्निपातज्वर इन्ति हृत्कण्ठग्रहणाशनम् ॥
तन्द्रावातकफातङ्गश्वासपार्श्वान्ति' कासनुत् ।
महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि
च ।

तेषान्तु वस्त्रल पाद्य' ऋक्षमूलानि कर्तव्याः ॥”
अत्र विस्वादीना पञ्चानां मूलस्य वस्त्रल
ग्राह्यम् । दशमूलकाथ ॥ * ॥
“दशमूलीकषायस्तु स योष्करकणान्वित' ।
सन्निपातज्वरे देय. श्वासकाससमन्वित ॥”
इति द्वादशाङ्गकाथः ॥ * ॥

“चिरज्वरे वातकफोष्णेषु वा
त्रिदोषेषु वा दशमूलमित्र ।
किराततिक्तादिगण' प्रयोज्य'
शुक्रार्थिने वा त्रिदृता विमिश्र ॥”

किराततिक्तादिर्यथा,—
किराततिक्ताको मुखे गुडूची विश्वभेषजम् ।
किरातादिगणो श्लेष चातुर्भद्रकमित्यपि ॥”
इति चतुर्दशाङ्गकाथः ॥ * ॥

“दशमूली शटी शृङ्गी पीष्करं सदुरालमम् ।
भार्गी कुटजबीजश्च पटोल कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापह ।
कासहृदयहृषार्श्वान्ति' श्वासहिक्कावमौहर ॥”
इत्यष्टादशाङ्गकाथः ॥ * ॥

“भूनिस्वदारुदशमूलमक्षौषवाग्द-
तिक्तान्द्रबीजधनिकेभकणाकषाय ।
तन्द्राप्रलापकसनाश्चिदाहमोह-
श्वासत्रिदोषजनितज्वरनाशन. स्यात् ॥”
इति द्वितीयोऽष्टादशाङ्गकाथः ॥

सन्निपा

एतद्येव गुण उक्तो वङ्गसेनेन ।

“अष्टादशाङ्गमित्येष मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥”
इति ॥३॥

अथ सन्निपातज्वरे रसा ।

“विष त्रिकटुक गन्ध टङ्गण मृतशुल्बकम् ।
धुस्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुल नवमं स्मृतम् ॥
एतानि समभागानि दिनैक विजयाद्रवैः ।
मर्दयेद्विषकाकारा कर्तव्या वटिकाथ सा ॥
भक्षणीया तु पातव्यो रविमूलकपायकः ।
मृतसजीवनी नाम्ना सन्निपातज्वरान्तकृत् ॥”
इति मृतसजीवनी वटिका ॥३॥

सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे ।

“शुद्धसूतसम गन्ध सूतांश्च मृतताम्रकम् ।
त्रिभिस्तुभ्यैर्गन्धा चीरैर्मर्दयेदातपे खरे ॥
मर्दयेद्दिनमेकन्तु निर्गुण्डोश्चिप्लद्रवैः ।
विधाय गोल त गोलमन्धसूपागत पचेत् ॥
त्रियामान् बालुकायन्त्रे ततः खल्ले विचूर्णयेत् ।
अष्टमांश विष तत्र क्षिपेत्तेनापि मर्दयेत् ॥
त्रिनेत्राख्यो रसो ह्येष ज्ञेयो गुच्छाहयोन्मितः ।
पञ्चकोलकपायेण छागौदुग्धेन वा सह ॥
रसेनानेन भुक्तौ सन्निपातज्वरो महान् ।
सचयं व्रजति क्षिप्रं कत्तव्यो नात्र सशयः ॥”
इति त्रिनेत्रो रसः ॥३॥

सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे ।

“भक्ष्य षोडशनिष्क स्यादारण्योपलसम्भवम् ।
मरिच निष्कमात्रस्य विष निष्क विचूर्णयेत् ॥
रसो भक्ष्यंश्चरो नाम्ना सन्निपातज्वरान्तकृत् ।
एकगुच्छामितो भक्ष्य आद्रं कस्य द्रवेण हि ॥”
इति भक्ष्यंश्चरो रसः ॥ * ॥

सन्निपातज्वरे रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

“द्वौ कर्पोरसूतकादृशाङ्गौ गन्धकाङ्गौ तथैव च ।
यत्रतस्तुभय मर्दयं दिनं हसपदीरसैः ॥
कल्कस्य वटिका कृत्वा नि क्षेत् काचभाजने ।
कर्षकममृतं तत्र क्षिप्वा वक्त्रं निरोधयेत् ॥
कुपिकायाः परी भागी बालुकाभयं पुरयेत् ।
साहं यावदहोरात्र तावत्तत्र पचेद्रसम् ॥
दीपसाचोऽननो देयः साङ्गशीतं तमुद्धरेत् ।
तोलाहंममृतं तत्र क्षिपेत्तावत्तथोपणम् ॥
भक्षितो रक्तिकामात्रो रसस्त्वग्निकुमारकः ।
सन्निपातज्वरं हन्याहात मन्दाग्नितामपि ॥
शूल सग्रहणीं गुल्मं क्षय पाण्डुगदं तथा ।
आसकासादिकान् सर्वान् गदानेष विना-
शयेत् ॥”

इति अग्निकुमारो रसः ॥३॥

सन्निपातज्वरादिषु रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

“गन्धेशटङ्गमरिच विष धर्तुरजैर्द्रवैः ।
दिनसमर्दितं शुष्कं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥
आद्रं कस्य द्रवेणैव टातव्यो रक्तिकामतः ।
सन्निपातज्वरं घोरं नाशयेत्तत्र सशयः ॥”
इंश. पारदः । टङ्ग टङ्गण । पञ्चवक्त्रो रसः ॥३॥
सन्निपातज्वरे रसेन्द्रचिन्तामणौ । अथ शीत-
ज्वरे रसा ।

सन्निपा

“सूतकं गन्धकञ्चैव हरितार्कं मनशिलाम् ।
एकनिष्कं हिनिष्कञ्च चतुर्निष्कं तथैव च ॥
पञ्चनिष्करसैः कारवेक्ष्णा कल्कं प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपत्राणि तुष्यानि तेन कल्केन लेपयेत् ॥
सरावसपुटे तानि कृत्वा तेषामुपर्यथेपि ।
दद्यात्ता पिष्टिका पथात् पुटपाकेन पाचयेत् ॥
ततः सचूर्णयेदेव रसं शीट्रेण भक्षितः ।
यथैकमात्रया हन्ति घोरं शीतज्वरं भ्रुवम् ॥”
पाराटङ्गः १ गन्धकटङ्गः २ हरितालटङ्गः ४
मनशिलाटङ्गः ५ ताम्रपत्रटङ्गः १२ । इति
शीतज्वरारिसः ॥३॥ रसप्रदीपे ।

“पारदं गन्धकं तुष्यं दरदञ्च विषं समम् ।
विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विश्वमेषजम् ॥
अश्वगन्धा तु विजया कासमर्दकठिलकः ।
चतुर्धाञ्च रसेरेतक्षूर्णं यत्रेण मर्दयेत् ॥
तुलस्यास्तु रसैः साहं भक्षितो रक्तिकामितः ।
हन्ति शीतज्वरं घोरं नाम्नाय शीतकेशरी ॥”
इति शीतकेशरीरसः ॥३॥

रसप्रदीपे ।

“तालकं शुकिकाचूर्णं तुष्यं तत्रोभयोपरि ।
नवमांशञ्च तुष्यं स्यात् मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
तत्तु सशुष्कमुपलेर्वन्वैर्गजपुटे पचेत् ।
शीतं तच्चूर्णयेदहं गुच्छामात्रं शितायुतम् ॥
प्रभाते भक्षयेत्तेन याति शीतज्वरक्षयम् ।
वान्तिभवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥”
इति शीतभक्षी ॥३॥

“रसकं पारदं तुष्यं तालकं गन्धटङ्गणम् ।
सञ्जमेतत् समं चूर्णं कारवेक्ष्णोरसैर्दिनम् ॥
मर्दयेत्तेन शुद्धस्य रसकादिसमस्य तु ।
ताम्रस्य भाजनस्यान्तर्लिप्त्यैर्दहाङ्गु लोन्मितम् ॥
तत् पचेद्बालुकायन्त्रे यथा यावत् स्फुटन्ति हि ।
शीतलं तद्धि गृह्णीयात्ताम्रपात्रोदराङ्गिषक् ॥
शीतभक्षी रसो मापमात्रो मरिचसयुतः ।
भक्षितः पर्णखण्डेन नाशयेद्विषमज्वरान् ॥”
इति शीतभक्षी रसः ॥३॥

शीतज्वरादिविषमज्वरेषु रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
“तालको दरदोद्भूतपारदो गन्धकः शिला ।
क्रमाङ्गागार्हरहितं कारवेक्ष्णाम्भुमर्दितम् ॥
अनेनास्य प्रमाणेन ताम्रपात्रो प्रलेपयेत् ।
अधोमुखी दृष्टे भाण्डे तान्निषध्याथ पुरयेत् ॥
सुक्ष्मा बालुकया घसमग्निं प्रज्वालयेदट्टम् ।
शीतं सचूर्णं माषोऽस्य नागवल्लीदले स्थितः ॥
भक्षितो मरिचैः साहं समस्तान् विषमज्वरान्
शीतदाहादिकान् हन्ति पथ्यं शास्वीदन
पथ ॥”
इति शीतभक्षीरसः ॥३॥

रसरत्नप्रदीपे ।

“रसं गन्धं विषञ्चैव समं शुद्धञ्च टङ्गणम् ।
मर्दयेत् खल्लमथ तु यावत् कज्जलसन्निभम् ॥
नकुलस्य मुखे क्षिप्वा मृदा सवेष्टयेदट्टम् ।
स्यापयेत् मृगमये पात्रे अधोऽर्धलवणं न्यसेत् ॥
मुखे भाण्डं सनिष्य चतुर्यासं दृष्टाम्निना ।

सन्निपा

साङ्गशीतं समुद्भूतं कृत्वा खल्लेषु कज्जलीम् ।
गुच्छाहयप्रमाणेन नस्यकर्मणि योजयेत् ।
वामभागे ज्वरं हन्ति तत्तृचनात् कौतुकं महत्
योजयेद्विषे भागे आरोग्यं निश्चितं भवेत् ॥”
इत्यर्धनारीनाटेश्वरो रसः ॥३॥

शीतज्वरादिविषमज्वरेषु रसरत्नप्रदीपे ।
“कटफलं त्रिफलादारुचन्दनं सपरुषकम् ।
कटुकापन्नकोशोरं विषचेत् कर्षकं जले ॥
त्रिदोषदाहटण्यान्नं पानमात्रेयपूजितम् ।
दीर्घकालज्वरात्तानामेतत् स्यादमृतोमम् ॥”
कर्षकं कटुफलाद्युशीरान्तानां समुदितानां जले
प्रस्थमिते विषचेत् अर्धशेषम् । कटुफलादिपानं
टण्याया दाहे च ।

“सन्निपाते तु दाहार्तं यं सिद्धेच्छीतवारिणा
आतुरः स कथं जीवेद्विषमत्वा स कथं भवेत् ॥”
अथ सन्निपातिनो दाहे शीताम्बुसेकनिषेधो रस-
दाहान्यत्र तत्र व्याप्याद्यवगाहनस्योक्तत्वात् ॥३॥
अथात्रमाह ।

“दुःस्पर्शगोक्षुरक्षुद्रामिहमाहारमर्पयेत् ।
दोषशान्तिबलाग्न्यर्थं त्रिदोषज्वरिणे भिषक् ॥”
दुःस्पर्शो यवाम् । आहारमुचितमन्नम् ॥
“लाजशक्तान् समश्रीयात् सैन्धवेन समन्वितान्
ते चेज्जीर्थेन्यविघ्नेन ज्वरो जीवेत्तदा भ्रुवम् ॥”
इति कैचित् ॥

रक्तपित्ते हितत्वेन टण्यादाहज्वरेषु च ।
लाजानां शक्तवः शीता न च तैः ट्वरिता
मता ॥

पाचनो दीपन सोषणो लाजमण्डो यतः स्मृतः ।
दशमूलादिसिद्धं सन्निपातज्वरे हितः ॥
सन्निपातज्वरो यस्तु कम्पते प्रलपत्यपि ।
किञ्चिदेव न जानाति चिकित्सा तस्य कथ्यते ॥
अभ्यञ्जयेत् पुराणेन सर्पिषा पूर्वमेव तम् ।
बलारात्रागुडूच्याद्यैस्त्रैलैश्च परिपेषयेत् ॥
वर्तको वर्तकां लावो वार्त्ताकास्तित्तिरि शयः ।
कुलिङ्गश्च रसेनेषा तर्पयेत् यथानलम् ॥”
वर्तकं वटेर इति लोके । वर्तका बटई इति
लोके । वार्त्ताको वातचटक इति निर्घण्ट ॥
वगेरा इति लोके । कुलिङ्गो गरगरैया इति
लोके ।

“सन्निपाते क्षुधार्तं यो भोजयेत् पिशित्तीदनम्
स कथं भिषगाख्यान्तु सभते मनुजाधम ॥” ३॥
अथ वातोत्थणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
“पञ्चमूलौकषायन्तु दद्याद् घातोत्तरे ज्वरे ।
भृशोष्णं वा सुखोष्णं वा दृष्ट्वा दीपवलावलम् ॥”
पञ्चमूलौ महतो प्रथमं प्राप्तायास्त्यागे यचना-
भावात् ॥३॥ अथ पित्तीक्ष्णसन्निपातज्वरस्य
चिकित्सा ।

“परुषकाणि त्रिफला देवदारु च कटुफलम् ।
चन्दनं पञ्चकं चैव तथा कटुकोरिण्यौ ॥
पृथोपर्यां मृतं त्वेभिरपितं शीतलं चनम् ।
पित्तीक्ष्णं नृणामेतत् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥”
इति परुषकादिकाथः ३॥

सन्निपा

“किराततिक्तक मस्तुं गुडुचौ विश्वभेषजम् ।
पाठोदीच्य ऋपालश्च शृत पित्ताधिके पिबेत् ॥”

इति किरातादिसप्तकम् ॥*॥

अथ कफोष्णसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
“हृहृत्यौ पीष्कर भार्गी शटी शृङ्गी दुरा-

लभा ।

वत्सकस्य तु बीजानि पटोल कटुरोहिणी ॥
हृहृत्यादिर्गणः शस्त सन्निपाते कफोत्तरे ।
श्वासादिषु च सर्वेषु हितं सोपद्रवेष्वपि ॥”

इति हृहृत्यादिकाथ ॥*॥

अथ वातपित्तोष्णसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा
“वातपित्तहरं हृथ कनीय पञ्चमूलकम् ।
तत्क्वाथो मधुना हन्ति वातपित्तोत्तर ज्वरम् ॥”

इति लघुपञ्चमूलम् ॥*॥

अथ वातश्लेष्मोष्णसन्निपातज्वरचिकित्सा ।
किराततिक्तक मुस्तुं गुडुचौ विश्वभेषजम् ।
चातुर्भद्रकमित्याहुर्वीतश्लेष्मोष्णेषु ज्वरे ॥”

इति चातुर्भद्रककाथ ॥*॥

अथ पित्तश्लेष्मोष्णसन्निपातज्वरचिकित्सा ।
“पर्यटं कटुफल कुष्ठमुशीर चन्दन जलम् ।
नागर मुस्तक शृङ्गी पिप्पल्येषां शृत हितम् ।
टण्णादाहाग्निमान्द्येषु पित्तश्लेष्मोष्णेषु ज्वरे ॥”

इति पर्यटादिकाथ ॥*॥

अथ वातपित्तश्लेष्मोष्णसन्निपातज्वरचिकित्सा
“नागरं धान्यक भार्गी पञ्चक रक्तचन्दनम् ।
पटोल पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ॥
शर्करा कटुका मुस्ता गजाह्वा व्याधिघातक ।
किराततिक्तमश्रुता दशमूली निदिग्धिका ॥
योगराजी निहन्त्येष सन्निपातत्रिकोष्णम् ।
सन्निपातसमुत्थान मृत्युमप्यागत जयेत् ॥”
गजाह्वा गजपिप्पली । व्याधिघातक भारग्वध ।
निदिग्धिका इंगुख्यार्थं पृथक् पठिता । इति
योगराजकाथ ॥*॥ अथ प्रहृहसम्यहोन्वा-
तादिजनितसन्निपातज्वराणां षण्मा तन्त्रेण
चिकित्सा माह ।

“प्रहृहं कर्षयेद्दोष क्षीणं सर्वर्षयेद्भिषक् ।
चिकित्सेयं विधातव्या दोषयोर्वृक्षहीनयो ॥”
अस्यायमर्थः । प्रहृह दोष कर्षयेत् तत्क्षेप-
हेतुभिरौषधानविहारे । कृशीकृत्य समीकुर्यात्
क्षीणं दोष संवर्धयेत् । तद् द्विहेतुभिरौषधान-
विहारैर्वर्धयित्वा समीकुर्यादित्यर्थः ।

“प्रहृहो समिते दोषे मध्यमं स्वयमेव हि ।
शान्तिं याति सप्त नीते त्वनुबन्धेऽनुबन्धवत् ॥”
अस्यायमर्थः । वर्षासु वायुरनुबन्धस्य सेव्य ।
प्रधानमिति यावत् । पित्तश्लेष्माणामनुबन्धौ
वायोरनुचरो शरदि पित्तमनुबन्धस्य कफोऽनु-
बन्ध । वसन्ते कफोऽनुबन्धो वातपित्ते अनुबन्धौ
तत्र ययानुबन्धे प्रथम नीतेऽनुबन्धस्य स्वयमेव
शान्तिं याति । तथा प्रहृहे दोषे शमिते क्रास-
यित्वा समीकृते मध्यमो दोषो हि निश्चयेन
स्वयमेव शान्तिं याति प्रकृतौ भवतीत्यर्थः ॥*॥
अथ शीताह्लादीनां सन्निपातज्वराणां त्रयो-

सन्निपा

दशानां विशिष्टा चिकित्सा । तत्र शीताह्लास्य
चिकित्सा माह ।

“भास्वन्मूलं जीरक व्योषभार्गी-
व्याघ्रीशुण्ठीपुष्करं गोजलेन ।
सिद्धं सद्य शीतगात्रादिमोह-
श्वासश्लेष्मोद्रेककासान्निहन्ति ॥”

भास्वन्मूल अर्कमूलम् ।

“कर्कोटिकाकन्दरजः कुलथ-
क्षणावचाकटुफलक्षणजीरैः ।
किराततिक्तानलकटुलाघु-
पथ्याभिरुहर्तनमत्र शस्तम् ॥”

कर्कोटिकाकन्दरज खखसामूलरजः ।

“रसविषमरिचमहेशप्रियफलभस्मै कभूचतुर्व-
सुभिः ।
भागैभित्तमुद्गनमिदममितस्वेदशैत्यहरम् ॥”*॥

अथ तन्त्रिकस्य चिकित्सा ।

“सुद्राश्रुतानागरपीष्कराणि
श्रुतानि पीतानि शिवायुतानि ।
शुण्ठीक्षणागस्तिरसोषणानि
नस्येन तन्द्राविजयोष्णानि ॥
मरिचकचपञ्चपचा वचा रुक्
कमिहरनागरशर्वरौगवाक्ष्य ।
छगलकजलकालिता नितान्त
नसि निहिता ननु तन्त्रिक जयन्ति ॥”

कचः बालक । पञ्चपचा दारुहरिद्रा । रुक्
कुष्ठम् । कमिहरो विडङ्ग । शर्वरी हरिद्रा ।
गवाक्षौ इद्रवारुणी । नसि नासिकायाम् ।

“तुरङ्गलालवणोत्तमेन्द्रः
मन शिलाभागधिकामधुनि ।
नियोजितान्यचिणि निश्चित द्राक्
तन्द्रा सनिद्रा विनिवारयन्ति ॥”

लवणोत्तम सैन्धवम् । इन्द्र कर्पूर । निद्रा
भतिनिद्रा ॥*॥ अथ प्रलापकस्य चिकित्सा ।

“सतगरवर्तिको रेवताश्लोदतिक्ता-
नलदतुरगगन्धाभारतीहारहरा ।
मलयजदशमूलीशङ्खपुष्योसुपक्वा
प्रलपनमपहन्त्यु पानतो नातिदूरात् ॥”
वरतिकोऽत्र पर्यटो न तु महानिस्वस्तम्भ-
न्तरानुरोधात् । नलद लामञ्जकम् । तदलाभा-
दुशोर प्राञ्चम् भारती ब्राह्मी । वरश्लो
इति लोके । हारहरा द्राक्षा ।
“सान्त्वनेरक्षनेनस्त्रीष्वां स्तिमितसेवनेः ।
सर्वतो विकृत चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत् ॥”*॥

अथ रक्तष्टीविनश्चिकित्सा ।

“रौहिपधन्वयवासकवास-
पर्यटगन्धलताकटुकाभिः ।
शर्करया समभेष कषाय
क्षतजष्टीविन उदित उपाय ॥”

रौहिष सुगन्धलताप्रियङ्गु । रौहित इति
लोके । गन्धलता प्रियङ्गु ।
पञ्चकचन्दनपर्यटमुस्ता
र्जातिवाराक्षचन्दनवारि ।

सन्निपा

क्षीतकनिस्वयुत परिपक्व
वारि भवेदिह शोषितहारि ॥”
क्षीतका यष्टीमधुकम् । इह रक्तष्टीविनि ।

“मधुकमधुकपरूपकषाय-
सन्दनपहवदारुसनाथ ।
श्रीपर्णीफलश्रीतकषाय
सशित इह स्यादस्रजयाय ॥”

पञ्च पत्रकम् । पाथ बाल । सनाथ सप्र-
धान । श्रीपर्णी गन्धारो ॥*॥ अथ भुग्-
नेत्रस्य चिकित्सा ।

“तुरङ्गगन्धालवणोषणगन्धा-
मधुकसारोषणभागधोभिः ।
वस्ताम्बुशुण्ठीलसुनान्विताभि-
र्नस्य त्वसम्भ्रमदृश करोति ॥”*॥

अथाभिन्यासस्य चिकित्सा ।

“शृङ्गीभार्ग्यभयाजाजीकणाभूनिस्वपर्यटैः ।
देवदारुवचाकुष्ठयासकटुफलनागरे ॥
मुस्ताधान्याकतिकेन्द्रयवपाठाहरिणुभिः ।
इस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकैः ॥
विश्वारग्वधारिष्टशटीवाकुचिकाफलैः ।
विडङ्गरजनौदार्वीयवानौदयसयुते ॥
समाश्र्विहित काथो हिङ्गुर्द्रकरसान्वित ।
अभिन्यासज्वर घोर हन्ति तन्द्राच्च तत्क्षणात्
प्रमोहं कर्णगूलञ्च सन्निपातांश्रयोदश ।
हिका श्वासश्च कासश्च तथा सर्वाणुपद्रवान् ॥”
इति शृङ्गादिकाथ ॥*॥

अथ जिह्वकस्य चिकित्सा ।

“किराततिक्ताकुनकत्वलिङ्ग-
कञ्चूरकृष्णाकटुतैलयुक्त ।
अस्तद्रव सश्रमयेद्रसज्ञा
दोषास्तुतो दाश्ररथियंथास्मिम् ॥”
आकुलकृत् अकरकरहा इति लोके । कलिङ्ग
कुलिङ्गन इति लोके । अस्तद्रव वीजपुरादि-
रसः । इति किरातादिकवल ॥*॥

“शालूरपर्णी शालूरमूलाभयमधुमुता ।
शम्बुकपुष्पी संहिता सेव्या वाचा विश्वहये ॥”
शालूरपर्णी ब्राह्मी । शालूरमूल विश्वमूलम् ॥
आमय कुष्ठम् । शम्बुकपुष्पी शङ्खपुष्पी । शालूर-
पर्णादिरवलेह ॥*॥

“सुद्रा नागरपुष्कराश्रुतलता ब्राह्मी वचा-
सुव्रता ।
भार्गी वासकया सतीयसुरसा काथो जयी-
जिह्वकम् ।

विश्वामर्षविभावरौयुगवरावत्सादनीवारिद-
व्याघ्रोनिस्वपटोलपुष्करजटाशङ्खदारुभिर्वा
कृत ॥”

पुष्कर पुष्करमूलम् । तथा चामरसिद्धः ।
“मूले पुष्करकाश्रीरपञ्चपत्राणि पीष्करे ।”
सुव्रता गन्धपलाश्री काश्रीर प्रसिद्धा । सुरसा
तुलसी । विश्वारिद्योगान्तरम् । वर्षे पर्यटः ॥
विभावरौयुग हरिद्रा दारुहरिद्रा च । वरा
त्रिफला । वत्सादनी गुडुचौ । व्याघ्री कश्-

कारिका । रुक् कुष्ठम् ॥३॥ अथ सन्धिगस्य चिकित्सा ।

“शटी सुरतरुत्तमाः स्वविरदारुस्राः समाः सनागरसुधान्विताः पिव शतावरीसयुता । मृदुज्वलनपाचिताः सह पुरेण सन्धिग्रह- व्यथापहतये हथा शिशिरसेवन मा कथा ॥”
उत्तमा त्रिफला । स्वविरदारु विघारा इति लोके । सुधा गुडूची । पुरो गुग्गुलुः ।
“वचाकवचकच्छुरासहचरास्तनाभङ्गुरा- सुराह्वननागरातरुणदारुस्रापुरा । हषातरुणभीरुभिः सह भवन्ति सन्धिग्रह- व्यथोरुजडिमक्लमभ्रमणपचघातदुह ॥”
कवच' पर्यटकः । कच्छुरा यवासः । भङ्गुरा अतिषिषा । सुराह्व देवदारु । अतरुणदारु हृहदारु । पुरो गुग्गुलुः । हषा हृहन्ती एरण्डवत् पत्रविटपा तदलाभे दन्ती च आद्या समानगुणत्वात् । तरुण एरण्डः । भीरुः शता- वरी ।

“सुरदारु शटी सुधालता सुवहा शृष्टियुता श्रुता जले । सपुराः शमयन्ति सेविता' सतत सन्धिगत सदागतिम् ॥”

सुवहा रासा ।

“सुस्तं रण्डप्राणदावाणदारु- च्छिन्नारासाभीरुकर्चुरतिक्ता । वासा विश्वा पञ्चमूलैर्युगाद्या हन्यामन्यास्तभ्रसन्धिग्रहार्त्तः ॥”

प्राणदा हरितकी । बाण नीलपुष्पसहचरः । तिक्ता कटुका ॥३॥ अथान्तके विधि' ।

“इहापहाय व्रतमुष्णवारि ज्वरारिपूयादिगदापहारि । ज्वरच्छिदं जीवितदक्ष नित्य मृत्युञ्जयं चेतसि चिन्तयस्व ॥”

इह अन्तके व्रत लङ्घनादिनियमम् ।

“कर्पूरप्रकरावदातवपुषं सदयोगमुद्राजुषं शश्वज्जनेषु भावुकजुष भालस्फुरच्चक्षुषम् । सपूर्णाश्रुतकुभ्रसम्भृतकर शभ्राक्षमालाधर पिङ्गोत्तुजटाकलापरुचिर चन्द्रार्द्धमौलि स्तुहि ॥

भिषग्भिरिति निर्णीत सन्निपातेऽन्तकाभिधे । भेषज जाङ्गवीनीवं वैद्यो गोविन्द एव हि ॥”
अथ रुग्दाहस्य चिकित्सा ।

“उशीरचन्दनोदीथद्राक्षामलकपर्पटैः ।

शृत शीत जलं दद्याद्दाहद्वज्वरशान्तये ॥”
इति षडङ्गपानम् ॥३॥

“सशितो निशि पर्युषितः प्रातर्धान्याक- तण्डुल काथ ।

पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पत्तम् ॥”
धान्याकतण्डुलाः कण्डितधान्यकानि । इति धान्याककाथः ॥३॥

“पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिङ्गन् दाहज्वरापहाम् । क्वासासृक्पित्तबीसर्पं क्षासान् हन्ति वसोमपि ॥”

तेलघृतक्षौद्रै रित्यत्र न समुच्चय' छेहेन केवलेन मधुनापि लिङ्घ्यात् । इति पथ्यावलेह' ॥३॥

“प्रशमयति दाहमचिरात् दधियुक्कर्कशु- पक्षवैलेप' ।

लेपो हिमकरमलयजनिम्बदलेस्तक्रपिष्टैर्वी ॥”
हिमकरः कर्पूरः । तथा च घनसारस्रन्द्रसंघ्न इत्यमर' ॥

“उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र- कास्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।

शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥

शीताभसा तु शतशस्य विलोडितेन गव्येन चन्दनयुतेन घृतेन दिग्धा । दाहज्वरी सकमलोत्पलमात्यधारी क्षिप्रं विशेत् सलिलकोष्ठमनल्पकालम् ॥

काञ्चिकाद्रं पटेनावगुण्ठन दाहनाशनम् । अथ गोतक्रसस्त्रिश्रीतलीकृतवाससा ॥”
अथान्नमाह ।

“दाहावमर्हितं क्षामं निरन्नं तृणयान्वितम् । शर्करामधुसयुक्तं पाययेत्क्षान्तपण्यम् ॥”

क्षान्तपण्यं क्षान्तशक्तभिरुपतर्पणम् ।

“वाप्य' कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहा' शुभा' । नार्थ्यञ्चन्दनदिग्धाद्यो दाहदैन्यहरा मता ॥

मुक्तावली चन्दनशीतलाना

सुगन्धपुष्पाभ्रभूषितानाम् ।

नितम्बिनोना सुपयोधराणा-

मालिङ्गान्याशु हरन्ति दाहम् ॥

प्रह्लाद चास्य विज्ञाय ता' स्त्रीरपन्येत् पुन' । हितञ्च भोजयेदन्न येनाप्रोति सुखं मइत् ॥”
प्रह्लादक कामकृत हर्षम् ॥३॥ अथ चित्त- भ्रमस्य चिकित्सा ।

“कण्ठीषण्णोशालवणोत्तमानि करञ्जबीज क्षण्डामलानि ।

पथ्याचिसिद्धार्थकहिङ्गुशुण्डो- युतानि वस्ताम्बुविमिश्रितानि ॥

पिष्टा गुटीय नयने विधेया प्रचेतनेति प्रथितान्वितार्था ।

चित्तभ्रमापमृतिभूतदोष- शिरोऽचिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥”

वस्ताम्बु क्षागमूत्रम् ।

“कुम्भोद्भवतरोरश्वोगुडविश्वकणान्वितम् । निहित नसि नून स्यात् चित्तभ्रमविनाशनम् ॥”

कुम्भोद्भवतरोरश्व अगस्तिहृत्त्वक्करसः । “सुरामूर्धं जमेघाह्वामधूकमलयोज्ज्वैः ।

मरुत्तरुमधुन्मिश्रैः पुरपाणिजपाशुभिः ॥

लोहलामज्जकैलाभिर्धूपश्चित्तभ्रमापहः । ग्रहदोषहरः श्रौट' सौभाग्यकर उत्तमः ॥”

सुरा एकाङ्गी । मूर्धंजो बाला । मरुत्तरुः देवदारुः । पुर गुग्गुलुः । पाणिज' नखः ।

पाशु' पर्यटक' । लोह अगुरु' । सामज्जक उशीरवत् पीतच्छविटणविशेषः । तदलाभे उशीरं प्राह्यम् ।

“मृहीकामरदारुमत्स्यशकलामुस्तामलकयोऽश्रुता पथ्यारिवतरामसेनकरजोराजौफलै सयुता' ।

हन्युश्चित्तरुजोऽथ दर्दु रदला द्राक्षा पटौली पय' ॥”

पथ्या पर्यटराजहृत्कटुकाशम्बुकपुष्प' श्रुता ॥”

मृहीका द्राक्षा । मत्स्यशकला कटुका । आरे, वत आरग्वध' । रामसेनकः किराततिक्तक' ।

रज पर्यटकः । राजौफल' पटौल' । अथ योगान्तरमाह । दर्दुलदला मण्डूकपर्णी ।

सा च त्रयार्था ब्राह्मी मञ्जिष्ठा शोणकश्च । तथाप्यत्र ब्राह्मी आद्या । यत उक्त गुणग्रन्थे ।

ब्राह्मी मतिप्रदा मेध्या ज्वरहन्ती रसायनीति ब्राह्मी वरभी इति लोके । पय' बालक राज-

हृत् आरग्वध' । शम्बुकपुष्पो शङ्खपुष्पी ॥ ३ ॥ अथ कर्णकस्य चिकित्सा ।

“प्रलेप' समस्त नयत्यल्पमेकः

समुद्रिक्तयोश्च रक्तावसेक' ।

विपक्वञ्च शस्त्रक्रिया पूयजित् सा

व्रणत्व गतञ्च द्रुत तच्चिकित्सा ॥”

अयमर्थः । अल्प त कर्णक एक प्रलेप अस्त नाश नयति । तच्चिकित्सा व्रणचिकित्सा ।

“निशाविशालामयमाणिमन्य-

दावीङ्गदौमूलकृत' प्रलेपः ।

प्रभाकरचौरयुतप्रभावाद्-

व्यस्त समस्तोऽप्यथ कर्णकञ्च ॥”

कुलत्य, कटफल शुण्ठी कारवी च समाशकै । सुखोष्णैर्लेपन कार्यं कर्णमले मुहुर्मुहु ॥

गैरिक कठिनीशुण्ठीकटफलै सवचै' समैः । उष्णै काञ्चिकसपिष्टै प्रलेप' कर्णमूलनुत् ॥

शिशुरान्जिकयो पिष्टा कर्णमूल प्रलेपयेत् । कर्णमूलभव' शोथस्तेन लेपेन शाम्यति ॥

अशिशिरजलपरिमृदित मरिचकणाजीर- सिन्धज त्वरितम् ।

नस्यविधिसेवित ननु कर्णकरुक् नाशकद्- गदितम् ॥

भार्गीजयापौष्करकण्टकारी- कटत्रिकोश्राघनकुण्डलीभि' ।

कुलीरशुङ्गीकटुकारसाभि

कृत कषाय किल कर्णकञ्च ॥”

भार्गी वभनेटी इति लोके । तदलाभे कण्ट- कारीमूल प्राह्यम् । जया गणियार इति लोके । पौष्कर पुष्करमूलम् । उषा वचा ।

कुण्डली गुडूची । कुलीरशुङ्गी कर्कटशुङ्गी । रसा रासा ।

“दशमूलमत्स्यशकलाचपला-

त्रिफलामहौषधिकिरातयुतम् ।

मरिच परिकथितमाशु बला-

दपहन्ति कर्णरुज सकला ॥”

चपला पिप्पली ॥ ३ ॥ अथ कण्ठकुलस्य चिकित्सा ।

“फलत्रिकद्रूपणमुस्तकहि-

कलिङ्गसिंहाननशर्करैभिः ।

सन्निवे

काथ' कृत' क्तन्ति कण्ठकुञ्ज
कण्ठीरव कुञ्जरमाशु यद्वत् ॥
सिंहाननो वासक' । शर्वरी हरिद्रा ।
"किरातकटुकाकणकुटजकण्टकारौशटी-
कलिद्रुकिलिमाभयाकटुककटुफलाशोधरे' ।
विषामलकपुष्करानलकुलीरशुक्रोद्वै-
महौषधसखैरय जयति कण्ठकुञ्ज गण ॥"
शटी कश्चूर । कलिद्रु' विभोतक । किलिम
देवदार । कटुक मरिचम् । विषा अतिविषा ।
पुष्कर पुष्करमूलम् । हृष वासक' । हृषा-
दिभि. किविशिष्टै महौषधसखै महौ-
षधस्य सखिभि । तेन एते सङ्घितेन महौ-
षधेन इत्यर्थ ॥ * ॥ अथोत्प्लवणादिप्रवह-
मध्यक्षोणवातादिहेतुकाना कुम्भीपाकादिसन्नि-
पातज्वराणा त्रयोदशाना चिकित्साभिधीयते
सा च तुल्यहेतुकाना विस्फुरकादोना त्रयो-
दशानामिव विधातव्या । इति सन्निपातज्वरा-
धिकार । इति भावप्रकाश ॥

सन्निपातनुत्, पु. (सन्निपात नुदतीति । नुद +
क्तिप् ।) नेपालनिम्ब । इति राजनिर्घण्ट ॥
सन्निबद्ध, त्रि, सम्यग्बन्धनयुक्त । सनिपूर्वबन्ध-
धातो कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
सन्निबन्धन, क्तौ, सम्यङ्निश्चितबन्धनम् । सम्यग्
विवन्धनम् । सनिपूर्वकबन्धधातोर्नट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

सन्निभ, त्रि, (सम्यक् निभातीति । स + नि +
भा + क ।) सट्टश । इति जटाधर ॥ (यथा,
भागवते । ३ । १३ । २२ ।

"भगवान् यज्ञपुरुषो जगज्जगिन्द्रसन्निभ ॥"
सन्निभगुद, पु. (सनिरुद्र गुद यच्चात् ।) गुह्य-
हारोद्भवरोगविशेष । इति भावप्रकाश ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । २० । ४२ ।

"सनिरुद्रगुद रोग वस्त्रीक वङ्गिरोहिणीम् ।
प्रत्याख्याय यथायोग चिकित्सितमथाचरेत् ॥"
तन्निदानादि हृद्दरोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सन्निविष्ट, त्रि, (स + नि + विष् + क्त ।) उप-
विष्ट । यथा,—

'अथ, सदा सवित्तमण्डलमध्यवर्ती
नारायण सरसिजासनसन्निविष्ट ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारौ हिरण्यवपुष्टं तशङ्खचक्र ॥
इत्यादित्यहृदयम् ॥

निकट । इति केचित् ॥

सन्निवृत्ति, क्तौ, (स + नि + वृ + क्तिन् ।) सम्यङ्
निवृत्तनम् । (यथा, रघु । १० । २० ।

गतिस्व वातरागाणामभूय सन्निवृत्तये ॥")

सन्निवेश, पु. (सनिविशन्ते अत्रेति । स + नि +
विश + घञ् ।) पत्तनादिषु दिगादिपरिच्छिन्न-

प्रदेश । पूर्वदिगाद्यवच्छिन्नग्रहम् । इति
कलिङ्ग ॥ पुरादेवैर्हविर्हरणभूमि । इति

स्वाम्यादय ॥ तत्पर्याय । निकर्षणम् २ । इत्य-
भरभरती ॥ किञ्च ।

सन्निवे:

"नगरादिषु खैरविहारचारुभूमिषु ।
तत्र द्वय निगदित सन्निवेशो निकर्षणम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघु । १४ । ७६ ।

अशून्यतीरा सुनिसन्निवेशै-
स्तमोऽपहर्त्तौ तमसा वगाह ॥

सस्थानम् । यथा, कुमार । ३ । ४५ ।

"उत्तानपानिहयसन्निवेशात्
प्रफल्लराजौवमिवाहमध्य ॥")

सन्निहित, त्रि, (स + नि + धा + क्त ।) निकट-
स्थितम् । यथा । ब्रह्मपुराणे ।

"षष्ठ्यादौ कृष्णपत्रे तु भूमौ सन्निहिता भवेत्
यावत् पुण्यममावास्या दिनानि दश पञ्च चा"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(अग्निविशेषे, पु । यथा, महाभारते । ३ ।
२२० । १६ ।

"प्राणानान्त्रित्य यो देह प्रवर्त्तयति देहिनाम् ।
तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधन ॥")

सम्यङ्, त्रि, (स + नि + अस् + क्त ।) सम्यङ्,
न्यासीकृत । समर्पित' । यथा,—

"योगसञ्चस्तकर्मणा ज्ञानसङ्कनसशयम् ।
आत्मवन्त न कर्मणि निवृत्तन्ति धनस्य ॥"
इति भगवद्गीतायाम् ४ अध्याय ॥

सन्निष, पु. (स + नि + अस् + घञ् ।) जटा-
मासो । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काम्यकर्मणा
न्यास । यथा,—

"काम्यानां कर्मणा न्यास सन्निष कवयो विदु
सर्वकर्मफलत्याग प्राङ्मुख्याग विचक्षणा ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्याय ॥

अपि च ।

'सन्निष कर्मणा न्यास कृतानामकृते सहा
कुशलाकुशलाभ्यान्तु प्रहाण न्यास उच्यते ॥"
इति मातृ १२० अध्याय ॥*

चतुर्थाश्रम । तदाश्रमधर्मा यथा—
"सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्यसमन्वित' ।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकास्मिन् वसतिश्चिरम् ॥
अनारभस्तथाहारे भिक्षा विप्रे ह्यनिन्दिते ।
आत्मज्ञानविवेकश्च तथा ह्यात्मावसोधनम् ॥
चतुर्थे चाश्रमे धर्मो ह्यस्माभिस्ते प्रकीर्तित ॥"
इति वामने १४ अध्याय ॥*

तदाश्रमकालादि यथा,—
"एव वनाश्रमे स्थित्वा तृतीय भागमायुष ।
चतुर्थमायुषो भाग सन्निसेन नयेत् क्रमात् ॥
अग्नोनात्मनि सन्निष द्विज प्रव्रजितो भवेत् ।
योगाभ्यासरत शान्तो ब्रह्मविद्यापरायण ॥
यदा मनसि सम्यक् वदन् सव्यवस्तुषु ।
तदा सन्निषमिच्छेत्तु पतित स्याद्विपर्यये ॥
प्राजापत्यान्निहृष्येष्टमान्नेयोमथवा पुन ।
दान्त पक्कपायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥"
इति कौर्म उपविभागे २० अध्याय ॥*

कलौ अन्नियवेश्यो सन्निसेनेधो यथा,—
"पद्ममेव गवालम्भ सन्निष पलपेटकम् ।

सन्निषी

देवरेण सुतोत्पत्ति कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥"
इति कलौ सन्निसेनेधेधक अन्नियवेश्यविष-
यकम् इति मलमासतत्त्वम् ॥ सन्निसेनेधेधक
वेधक कलौ अन्नियवेश्योर्भवेत् । इति मलमास-
तत्त्वप्रतिप्राया श्रीरघुनन्दनमहाचार्य ॥ * ॥

चेत्रमासे सन्निसेनेधेधक यथा,—
"चेत्रे शिवोक्तव कुर्वात् नृत्यगोतमहोक्ते ।
सायात् त्रिसन्ध्या रात्रौ च इविष्यामी जिते-
न्द्रिय ।

शिवस्वरूपता याति शिवप्रौतिकर पर ॥
अन्नियवेश्यो यो मर्त्यो देह सपीथ भक्ति ।
अश्वमेधफल तस्य जायते च पदे पदे ॥
सर्वकर्मपरित्यागो शिवोत्सवपरायण ।
भक्तैर्जागरणं कुर्वादात्रौ नृत्यकुतूहले ॥
नानाविधेभ्योवाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि ।
नानाविशधैर्नृत्यैः प्रीयते शहरप्रभु ॥
किमलभ्य भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
तस्मात् सर्वप्रयत्ने न तोषणीयो महेश्वर ॥
शङ्खवाद्य शङ्खतोय वर्जयेत् शिवसन्निधौ ।
ग्रामाह्निरिम शश्वोरुत्सव कारयेत्, दा ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्या त्रतमेतत् समापयेत् ॥"
इति बृहद्भूमिपुराणे उत्तरखण्डे ८ अध्याय ॥

सन्निसेनेधेधक, [न]पु, (सन्निसेनेधेधक इति ।
सन्निसेनेधेधक इति चतुर्थाश्रमो । तत्पर्यायः
पाराशरौ २ मस्करौ ३ परित्राट ४ कर्मन्दीप
श्रमण ६ भिक्षु ७ । इति जटाधर ॥ तस्य
लक्षणादि यथा । सर्वे गृहादिक त्यक्त्वा सुण्डित-
सुण्डो गेरिककीर्षोनाच्छादन दण्ड कमण्डलुश्च
विभ्रत् भिक्षाहर्त्तिर्निर्वर्त्तने तीर्थे वा स्थित्वा
केवलमोश्वराराधन करोति य' स सन्निसेनेधेधक ।
स तु चतुर्विध । कुटीधर' १ बृहदक' २
हस ३ परमहस ४ । तस्य धर्मा यथा,—
"सदशे वा कदशे वा लोष्टे वा कक्षणे तथा
समबुद्धियस्य शश्वत् स सन्निसेनेधेधक कौर्त्तित' ॥
दण्ड कमण्डलु रक्तवस्त्रमाश्च धारयेत् ।
नित्य प्रवासी नक्त स सन्निसेनेधेधक कौर्त्तित' ॥
शुहाचारदिजाश्रम भुङ्क्ते लोभादिवर्जित ।
किन्तु किञ्चिद् याचेत् स सन्निसेनेधेधक कौर्त्तित'
न व्यापारो नाश्रमो च सर्वकर्मविवर्जित ।
ध्यायेन्नारायण शश्वत् स सन्निसेनेधेधक कौर्त्तित'
शश्वत्कौर्त्तित' ब्रह्मचारी सन्निसेनेधेधक कौर्त्तित' ।
सर्वे ब्रह्ममयं पश्येत् स सन्निसेनेधेधक कौर्त्तित' ।
सर्वं च समबुद्धिय हिसामायाविवर्जित ।
क्रोधाहङ्काररहित स सन्निसेनेधेधक कौर्त्तित' ॥
अयाचितोपस्थितश्च मिष्टामिष्टश्च भुङ्क्त्वान् ।
न याचेत् भक्षणार्थी स सन्निसेनेधेधक कौर्त्तित' ॥
न च पश्येत् सुख स्त्रीणा न तिष्ठेत्तकमीपत
दारवोमपि योपाश्च न स्पृशेद् य स भिक्षुक' ॥
अथ सन्निसेनेधेधक इत्याह कमलोद्भव, ॥"
इति ब्रह्मवेवर्त्ते प्रकृतिकण्डे ३३ अध्यायः ॥*

अपि च ।

"सर्वन्यासी इरी भूय धर्मः सन्निसेनेधेधक पुण्य

रक्तेक्यासा दृग्गी च विभक्तिं शृत्कमच्छुम् ॥
सर्वत्र समदर्शी च अरत्रारायणं सदा ।
करोति भ्रमणं नित्यं गेहे गेहे न तिष्ठति ॥
विद्यामन्त्रं कश्चित् न ददाति च दैवतम् ।
करोति नात्रमं भिक्षुं करोति नान्यवासनाम् ॥
करोति नान्यसङ्गं निष्प्रोहं सङ्गवर्जितम् ।
न खादु भुङ्क्ते दैवाश्च स्त्रीमुखं न हि पश्यति ॥
न वाञ्छति भक्ष्यवस्तु याचते गृह्णति व्रती ।
इति सत्र्यासिना धर्ममित्याह कमनोद्भव ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मपुण्ड्रे ८५ अध्याय ॥
अन्यथा ।

“तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यन्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सत्र्यासीह स विज्ञो यो वानप्रस्थायमे स्थित ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुचिर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षुं प्रोच्यते पारमेष्ठिक ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यदसो महासुनि ।
सस्यक् च दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
भैद्यं श्रुतश्च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
सस्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसत्र्यासिनः केचित् वेदसत्र्यासिनोऽपरे ।
कर्म्मसत्र्यासिनः केचित् त्रिविधः पारमेष्ठिक ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञो यो भौतिको मोक्ष एव
च ।

दृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमूर्त्तिसमाश्रित ॥
प्रथमा भावना पूर्वं मोक्षे त्वचरभावना ।
दृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥
यतोना यतचित्ताना न्यासिनामूर्द्धरेतसाम् ।
आनन्दं ब्रह्म तत्स्थानं यस्मान्नावर्तते मुनिः ॥
योगिनाममृतं स्थानं व्योमाग्यं परमाश्रमम् ।
आनन्दमैश्वरं यस्मान्गुणो नावर्तते नरः ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥३॥

अपरश्च ।

“ज्ञानसत्र्यासिनः केचिद्देसत्र्यासिनोऽपरे ।
कर्म्मसत्र्यासिनश्च त्रिविधाः परिकीर्त्तिताः ॥
यः सर्वसङ्गनिर्मुक्तो निर्हन्त्यापि निभयः ।
प्रोच्यते ज्ञानसत्र्यासी स्वाम्बन्धेव व्यवस्थित ॥
वेदमेवाभ्यसेदित्यं निराशोर्निष्परियहः ।
प्रोच्यते वेदसत्र्यासी ममुच्छुर्विजितेन्द्रियः ॥
यस्त्वन्मोनात्समात् कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो हिजः ।
ज्ञेयः स कर्म्मसत्र्यासो महायज्ञपरायणः ॥
त्रयाणामपि चैतेषां ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः ।
न तस्य विद्यते कर्म्मं न निङ्गाद्या विपर्यित ॥
निर्गमो निर्भयः शान्तो निर्हन्तं पर्वभोजनः ।
सोर्गकीर्त्तिसमाप्तः स्यान्नो वा ध्यानतत्परः ॥
ब्रह्मचारी मितार्हारी यामात्रात् समाहरेत् ।
अध्यात्मरतिरामीत निरपेक्षो निरामिपः ।
आत्मनेव सहायेन स्वर्गायं विचरेदिह ॥”
स्वर्गार्थमित्यत्र सुष्ठार्थमिति च पाठः ।
“नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जौवितम् ॥
कान्मेव प्रतीयेत निर्देशं भूतको यथा ।
नाभ्येतस्य न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥
एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

एकवासोऽथवा विद्वान् कौपीनाच्छादनोऽथवा
मुखः शिखी वाय भवेत् त्रिदृष्टी निष्परि-

प्रहः ।

कपायवासामा' सतत ध्यानयोगपरायणः ॥
ग्रामान्ते हलमूले वा वाम देवालयेऽपि वा ।
मम' शत्रौ तथा मित्रे तथा मानापमानयोः ॥
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकाश्रादी भवेत् क्वचित् ।
यन्तु मोहेन चान्यथादेकाश्रादो भवेदयदि ॥
न तस्य निष्कृतिः काचिद्वर्त्तमानेषु कथ्यते ।
रागद्वेषविमुक्तात्मसमलोटात्मकाश्चन ॥
प्राणिहिसानिहत्तय मौनी स्यात् सर्वं निष्पृहः
दृष्टिपूत न्यसेत् पाद वस्त्रपूतं जल पिवेत् ।
सत्यपूता वदेहाणीं मन पूर्तं समाचरेत् ॥
नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्यत्र भिक्षुकः ।
ज्ञानशौचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः ॥
ब्रह्मयज्ञरतो नित्यं वनवासरतो भवेत् ।
मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मसूत्री जितेन्द्रियः ॥
दश्राद्भारनिर्मुक्तो निन्दापैशुन्यवर्जितः ।
आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्म्मोक्षमवाप्नुयात् ॥३॥
अभ्यसेत् सतत वेदं प्रणवाग्यं सनातनम् ।
स्नात्वाचम्य विधानेन शुचिर्देवालयादिषु ॥
यज्ञोपवीतो शान्तात्मा कुशपाणि समाहितः ।
धौतकापायवसनो भस्मच्छन्नतनुरुहः ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदेविकमेव च ।
आध्यात्मिकश्च सतत वेदान्ताभिमतश्च यत् ॥
पुच्छेषु वायु निवसन् ब्रह्मचारी यतिर्मुनिः ।
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमा गतिम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तप परम् ।
समा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥
वेदान्तज्ञाननिष्ठो वा पञ्चयज्ञान् समाहितः ।
कुर्यादहरहः स्नात्वा भैक्षान्नेनैव तेन हि ॥
होममन्त्रान् जपेन्नित्यं काले काले समाहितः ।
स्नाध्याय चान्वह कुर्यात् सावित्रीं सन्ध्यो-
ज्जपेत् ॥

ध्यायीत सतत देवमेकान्ते परमेश्वरम् ।

एकान्नं वर्जयेन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
एकवासो द्विवासा वा शिखी यज्ञोपवीतवान् ।
कमण्डलुकरो विहासिदृष्टी याति तत्पदम् ॥”
इति कौर्मे उपविभागे २७ अध्यायः ॥३॥

व्यास उवाच ।

“एतत्त्वान्मनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम् ।
भैक्षेण वर्त्तन् प्रोक्तं फलमूलैरथापि वा ॥
एककाशं चरेद्देशं न प्रसज्येत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
समागारं चरेद्देशं समसामे हि पुनर्यरेत् ।
प्रक्षाल्य पात्रे भुञ्जीयादङ्गि प्रक्षालयेत्तु तत् ॥
अथवान्यदुपादाय पात्रं भुञ्जीत नित्यम् ।
भुञ्जा च सन्त्यजेत् पात्रं यान्नामात्मसोलुप ॥
विधुमे मत्समुपने व्यङ्गारं भुञ्जवज्जने ।
हृत्ते शरावमपाने भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
गोदोहमात्रं तिष्ठेत् कालं भिक्षुरर्थासुखं ।
भिक्षुत्वज्ञां मरुन्मूर्त्तौ मन्त्रीयाद्वाग्यतः शुचिः ॥

प्रक्षाल्य पात्रिपादौ च समाचम्य यथाविधि ।
आदित्ये दर्शयित्वाञ्च भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरः ॥
हुत्वा प्राणाहुतीं पञ्चग्रासानष्टौ समाहितः ।
आचम्य देव ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥
अलावुं दारुपात्रं च मृत्स्यं वैणव तथा ।
चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापति ॥
प्रदोषे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।
सत्र्यासिश्च विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमेश्वरम् ॥
कृत्वा हृत्पद्मनिर्लेपे विष्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
आत्मानं सर्वभूतानां परत्वात्तमसं स्थितम् ॥
सर्वं स्याधारमव्यक्तमानन्दं ज्योतिरव्ययम् ।
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहनं परम् ॥
तदन्तं सर्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
ध्यायेदनादिमहैतमानन्दादिगुणानयम् ॥
महान्तं परमं ब्रह्म पुरुषं सत्यमव्ययम् ।
सिततरावृणाकारं महेशं विश्वरूपिणम् ॥
ओङ्कारान्तेऽथवात्मानं सस्याप्य परमात्मनि ।
आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमव्ययम् ॥
कारणं सर्वभूतानामानन्दैकसमाययम् ।
पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायन्मृच्येत वन्धनात् ॥
यदा गुहाया प्रकृतौ जगत्सम्मोहनालये ।
विचिन्त्य परमं व्योम सर्वभूतैककारणम् ॥
जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकं प्रलीयते ।
आनन्दं ब्रह्मणं सूक्ष्मं यत् पश्यन्ति मुमुक्षवः ॥
तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानसङ्घणम् ।
अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत सयत ॥
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामितदौश्वरम् ।
योऽनुतिष्ठेत् सततं मोऽश्रुते योगमीश्वरम् ॥
तस्मात् ध्यानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ।
ज्ञानं समभ्यसेद्ब्राह्मणं सुच्येत भववन्धनात् ॥
यदा पृथक्त्वमात्मानं सर्वं स्नादेव केवलम् ।
आनन्दमचरं ज्ञानं ध्यायीत च पुनः परम् ॥
यस्माद्भवन्ति भूतानि यद्वात्ता नैह जायते ।
स तस्मादीश्वरो देव परस्तादुयोऽधि तिष्ठति ॥
यदन्तरे तद्गमनं शाश्वतं शिवमव्ययम् ।
यमाहुस्तत्परो यस्तु स देव स्यान्महेश्वरः ॥
व्रतानि यानि भिक्षुणा तथैवोपव्रतानि च ।
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
उपेत्य च स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः ।
प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात् सान्त्वनं शुचिः ॥
ततश्चरेत् नियमान् कृत्स्नान् सयतमानसः ।
पुनरायममागत्य चरेद्दिचरतन्द्रित ॥
न नर्म्मयुक्तममृतं हिनस्तीति मनोविषयः ।
तथापि न च कर्त्तव्यं प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ॥
एकरात्रोपवासस्य प्राणायामशतं तथा ।
उष्णानृतं प्रकृतं व्ययतिना धर्मनिष्पुना ॥
परमापदगतनापि न कार्यं स्तेयमन्यतः ।
स्तेयादभ्यधिकं कश्चित् नाप्यधर्मं इति स्मृतिः ॥
हिंसा चेषा परादृष्ट्या या चात्मज्ञाननाशिका ।
यदेतद् विषयं नाम प्राणस्थे तु बहिःशरा ॥
स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥
एव कृत्वा स दुःखात्मा भिन्नहर्तो व्रतश्चतः ।

भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेन्द्रायण व्रतम् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन सवत्सरमिति श्रुतिः ।
भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेन्द्रायणव्रतम् ॥
अकस्मादपि हि सान्नु यदि भिक्षु' समाचरेत् ।
कुर्व्यात् कच्छातिक्कच्छन्तु चान्द्रायणमथापि वा
स्कन्देदिन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रिय दृष्टा यतिर्यदि
तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु जोडष ॥
दिवा स्वप्ने त्रिरात्र स्यात् प्राणायामशत तथा
एकान्ते मधुमासे च नवश्राद्धे तथैव च ॥
प्रत्यक्षलवणे चोक्त प्राजापत्य विशोधनम् ।
ध्याननिष्ठस्य सतत नश्यते सर्व पातकम् ॥
तस्मान्महेश्वर ध्यात्वा तस्य ध्यानरतो भवेत् ।
यद्ब्रह्म परम ज्योति प्रतिष्ठाद्यमद्यम् ।
योऽन्तरात्मा परं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ॥
एष देवो महादेव केवल परमेश्वरः ।
तदेवाच्यमद्वैत तदादित्यान्तर परम् ॥
यस्मात् महोयते देव स्वधाम्नि ज्ञानसञ्चिते ।
आत्मयोगाद्द्वय तत्त्वं महादेवस्ततः स्मृतः ॥
नान्य देव महादेवाद्भक्तिरिक्त प्रपश्यति ।
तमेवात्मानमन्वेति यः स याति पर पदम् ॥
मन्यन्ते ये स्ममात्मान विभिन्न परमेश्वरात् ।
न ते पश्यन्ति तं देव इथा तेषा परिश्रम ॥
एकमेव पर ब्रह्म विज्ञेय तत्त्वमव्ययम् ।
स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय वध्यते ॥
तस्माद्यत्नं न नियत यति सयतमानसः ।
ज्ञानयोगरत शान्तो महादेवपरायणः ॥
एष व' कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभ' ।
पितामहेन प्रभुणा सुनौना पूर्वमौरित' ॥
न युक्तशिश्यायोगिभ्यो दद्याद्विदमनुत्तमम् ।
ज्ञान स्वयम्भुवा प्रोक्त यतिधर्माश्रम शिवम् ॥
इति यतिनियमानामेतदुक्त विधान
पशुपतिपरितोषे यद्भवेदेकहेतु ।
न भवति पुनरेषामुद्भवो वा विनाश
प्रणिहितमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ॥”
इति कौर्मो उपविभागे यतिधर्मो नाम २८
अध्यायः ॥३॥ युगमेदे सन्न्यासिना नामानि
उपाधयश्च यथा । आदौ वेदान्ताचार्यो ब्रह्मा ।
द्वितीयाचार्यो विश्व । तृतीयाचार्यो रुद्र ।
चतुर्थाचार्यो वशिष्ठ । पञ्चमाचार्य शक्ति ।
षष्ठाचार्य पराशर । सप्तमाचार्यो व्यास ।
अष्टमाचार्य शुक । नवमाचार्यो गौड ।
दशमाचार्यो गोविन्द । एकादश श्रीशङ्करा-
चार्य । सत्ययुगमध्ये आचार्यत्रय ब्रह्मविष्णु-
रुद्राः । त्रेतायुगे आचार्यत्रय वशिष्ठशक्ति-
पराशरः । द्वापरे आचार्यत्रय व्यासशुकौ ।
कलियुगे आचार्यत्रय गौडगोविन्दशङ्करा-
चार्याः । शङ्कराचार्यस्य चत्वारः शिष्या
स्वरूपाचार्यः पद्माचार्यः त्रोटकाचार्यः धृष्यी-
धराचार्य इति ॥ * ॥ अथ दश नामानि ।
स्वरूपाचार्यस्य शिष्यः तीर्थ आश्रमस्य । पद्मा-
चार्यस्य शिष्यत्रय वनः अरण्यस्य । त्रोटका-
चार्यस्य शिष्यत्रय गिरिपर्वतसागर इति ।

धृष्यीधराचार्यस्य शिष्यत्रयम् । सरस्वती भारती
पुरी चेति । इति श्रीशङ्कराचार्यविरचित सप्तम-
सूत्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
“तीर्थश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागरा ।
सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्तिताः ॥”
तेषा लक्षणानि यथा,—
“त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे ।
स्त्रायत्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥१॥
आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशविवर्जितः ।
यातायातविनिर्मुक्त एतदाश्रमलक्षणम् ॥२॥
सुरस्ये निर्भरे देशे वने वास करोति य ।
आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥३॥
अरण्ये सस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने ।
त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमानन्दलक्षणं किला ॥४॥
वासो गिरिवरे नित्य गीताभ्यासे हि तत्पर ।
गम्भीराचलबुद्धिय गिरिनामा स उच्यते ॥५॥
वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारयात् ।
सारात् सार विजानाति पर्वत परि-
कीर्तितः ॥६॥
वसेत् सागरगम्भीरो वनरत्नपरिग्रह ।
मर्यादाश्च न लहेत सागरः परिकीर्तितः ॥७॥
स्वरज्ञानवशो नित्य स्वरवादी कवीश्वरः ।
ससारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ॥८॥
विद्याभारिण सम्पूर्णं सर्वंभार प्ररित्यजेत् ।
दुःखभार न जानाति भारती परिकीर्तितः ॥९॥
ज्ञानतत्त्वेन सपूर्णं पूर्णतत्त्वपदे स्थित ।
पदब्रह्मरतो नित्य पुरीनामा स उच्यते ॥१०॥
इति बृहच्छङ्करविरचिते विद्यारण्यस्वामिष्ठतम् ॥
श्रीसदाशिव उवाच ।
“अवभृताश्रमो देवि कलौ सत्र्यास उच्यते ।
विधिना येन कर्तव्यं तत् सर्वं शृणु साम्प्रतम् ॥
ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने विरते स्वर्गकर्मणि ।
अध्यात्मविद्यानिपुण सन्न्यासाश्रममाचरेत् ॥
विज्ञाय ह्येवै पितरौ शिशु भार्या पतिव्रताम् ।
त्यक्त्वापमर्थां बन्धुषु प्रव्रजन्तारकौ भवेत् ॥
सम्पाद्य गृहकर्मणि परितोषार्गमानपि ।
निर्ममो निलयाद्ब्रह्मेन्द्रिष्कामो विजितेन्द्रियः ॥
आह्वय स्वजनान् बन्धुन ग्रामस्थान् प्रति-
वासिनः ।
प्रीत्यानुमतिमन्विच्छेदगृहजिगमिषुर्नर ॥
तेषामनुज्ञामादाय प्रणम्य परदेवताम् ।
ग्राम प्रदक्षिणीकृत्य निरपेक्षो गृह्यादियात् ॥
सुक्त ससारपाशैर्य परमानन्दहं हित ।
कुलावधूत ब्रह्मज्ञं गत्वा सप्रार्थयेदिदम् ॥
गृह्याश्रमे पर ब्रह्मन् ममैतद्विगत वय ।
प्रसादं कुरु मे नाथ सन्न्यासप्रहण प्रति ॥
निवृत्तगृहकर्मणं विचार्य विधिवद्गुरु ।
शान्तं विवेकिनं वीक्ष्य द्वितीयाश्रममादिशेत् ॥
तत शिष्यं कृतज्ञानो यतात्मा विद्विताङ्गिकः ।
ऋणचयमिसुहृदर्थं देवर्षीं शार्चयेत् पितृन् ॥
देवा ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्च स्रगणं सह ।
ऋषयः सनकाश्चात्माद्या देवर्ष्यस्तथा ॥

अथ ये पितर पूज्या वक्ष्यामि शृणु तानपि ।
पिता पितामहश्चैव प्रपितामह एव च ॥
माता पितामहौ देवि तथैव प्रपितामहौ ।
मातामहादयोऽप्येव मातामह्यादयोऽपि च ॥
प्राच्याम्भूनीन् यजेद्देवान् दक्षिणस्या पितृन्
यजेत् ।
मातामहान् प्रतीच्यान्तु पूजयेन्नासकर्मणि ॥
पूर्वादिक्कमतो दद्यादासनानां ह्य ह्यम् ।
देवादीन् क्रमतस्तत्रावाह्य पूजा समाचरेत् ॥
समर्च्य विधिवत्तेभ्यः पिण्डान् दद्यात् प्रथक्
प्रथक् ।
पिण्डप्रदानविधिना दत्त्वा पिण्डं यथाक्रमम् ॥
कृताञ्जलीपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् पिण्डदेवतां ।
दृष्यन् पितरो देवा देवर्षिमाहकागणः ॥
गुणातीतपदे यूयमन्वृणो कुरुताचिरात् ॥
आन्वृण्यमर्थयित्वा तु प्रणम्य च पुनः पुनः ।
ऋणत्रयविनिर्मुक्तमात्मश्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
पिता ज्ञात्वा सर्वं पा तत्पिता प्रपितामहः ।
आत्मन्यात्मापणार्थाय कुर्व्यादात्मक्रिया सुधीः ॥
उत्तराभिमुखो भूत्वा पुर्व्वं वत् कल्पितासने ।
आवाह्यात्मपितृन् देवि दद्यात् पिण्डसमर्चयन् ॥
प्राग्ग्रान् दक्षिणाश्राद्धं पश्चिमाग्रान् यथा-
क्रमात् ।
पिण्डार्थमास्तरैर्हर्भानुदगग्रान् स्वकर्मणि ॥
समाप्य आहकर्मणि गुरुदक्षितवर्त्मना ।
सुमुच्युच्चित्तशुद्धयर्थमिमं मन्त्रं शत जपेत् ॥
ह्रीं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥
उपासनानुसारेण विद्यामण्डलपूर्व्वकम् ।
सख्याय कलसं तत्र गुरुं पूजां समारभेत् ॥
ततस्तु परमब्रह्म ध्यात्वा शाश्वतवर्त्मना ।
विधाय पूजां ब्रह्मज्ञो ब्रह्मस्थापनमाचरेत् ॥
प्रागुक्तसंस्कृते वस्त्रे सद्बल्योक्ताहुतिं गुरुः ।
दत्त्वा शिष्यं समाह्वयं साकल्यं द्वावयन्तु तम् ।
आदौ व्याहृतिभिर्हुत्वा प्राणहोमं प्रकल्पयेत् ।
प्राणोऽपानं समानहोदानव्यानौ च वायवः ॥
तत्र होमं ततः कुर्व्याद्देहामेधत्वसुकथे ।
पृथिवीं सलिलं वज्रिर्वायुराकाशमेव च ॥
गन्धो रसश्च रूपश्च सार्धः शब्दो यथाक्रमात् ।
ततो वाक्पापिपादश्च पायूपस्थौ ततः परम् ॥
श्रोत्रं त्वक् नयनं जिह्वाप्राणबुद्धीन्द्रियाणि च
एतानि मे पदान्ते च श्रुयन्ति पदसुचरेत् ॥
ह्रीं ज्योतिरहं विरजा विपासा भूयासं हि
इत्यपि ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि कर्मणि वैदिकानि च ।
हुत्वान्नी निष्क्रियो देहं नृतवशित्तयेत्त ॥
विभाव्य नृतवत् कार्यं रक्षितं सर्वं कर्मणा ।
स्मरन् तत् परमं ब्रह्म यज्ञसूत्रं समुचरेत् ॥
ऐं ह्रीं हुं इति मन्त्रेण स्कन्वादुच्चार्य तत्त्ववित्
यज्ञसूत्रं करे हुत्वा पठित्वा व्याहृतित्रयम् ।
वज्रिजाया समुच्चार्यं हुतात्मनले क्षिपेत् ॥
हुत्वेवमुपवीतश्च कामबीजं समुचरेत् ॥

ह्रित्वा शिखां करे कृत्वा घृतमध्ये नियोजयेत् ॥
ब्रह्मपुत्रि शिखे त्व हि बाणीरूपा सनातनी ।
दीयते पावके स्थानं गच्छ देवि नमोऽस्तु ते ॥
कामं माया कूर्चमन्त्र वज्रिजायामुदीरयेत् ।
शिखामान्त्रित्य पितरो देवो देवर्षयस्तथा ।
सर्वाण्यश्रमकर्मणि निवसन्ति शिखोपरि ॥
ततः सन्तर्प्य ताः सर्वाः देवर्षिपितृदेवता ।
शिखासूत्रपरित्यागात् देहो ब्रह्ममयो भवेत् ॥
यज्ञसूत्रशिखात्यागात् सन्नरासः स्याद्विजन्मनाम्
शुद्धाणामितरिषाञ्च शिखा इत्येव सस्त्रिया ॥
ततो मुक्तशिखासूत्रः प्रणमेदृण्डवद्गुरुम् ।
गुरुकृत्याप्य त शिष्य दक्षकर्म वेदेदिमम् ॥
तस्त्वमसि महामात्र हंसः सोऽहं विभावय ।
निर्गमो निरहङ्कारः स्वभावेन सुख चर ॥
ततो घटञ्च वज्रञ्च विसृज्य ब्रह्मतत्त्ववित् ।
आत्मस्वरूप तं मत्वा प्रणमेच्छिरसा गुरुम् ॥
अमस्तुभ्य नमो मद्भ्यं तुभ्यं मद्भ्यं नमो नमः ।
त्वमेव त्वदहमेव विश्वरूपं नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्ममन्त्रोपासकाना तत्त्वज्ञाना जितात्मनाम् ।
स्मन्त्रे ण शिखाच्छेदात् सन्नरासग्रहणं भवेत् ॥
ब्रह्मज्ञानविशुद्धाना कि यज्ञैः श्राद्धपूजनैः ।
स्वेच्छाचारपराणान्तु प्रत्यवायो न विद्यते ॥
ततो निहन्द्वरूपोऽसौ निष्कामः स्थिरमानसः ।
निर्गमो विहरेत् शिष्यः साक्षाद्ब्रह्ममयो भुवि ॥
मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निर्योगक्षेम आत्मवित् ।
सुखदुःखसमो धीरो जितात्मा विगतस्त्रहः ॥
स्थिरात्मा प्राप्तदुःखोऽपि सुखे प्राप्तेऽपि निष्पृह
सदानन्दः शुचिः शान्तो निरपेक्षो निराकुलः ॥
नोद्वेजकः स्याज्जीवाना सदा प्राणिहिते रतः ।
विगतामर्षभीर्दान्तो निःसङ्गो निरुद्यमः ॥
शोकहर्षविमुक्तः स्याच्छत्रौ मित्रे समो भवेत् ।
श्रीतवातातपसहः समो मानापमानयोः ॥
समः शुभाशुभे तुष्टो यदृच्छालाभवस्तुना ।
निर्द्वै गुण्यो निर्विकल्पो निर्लोभः स्यात्त्वसञ्चयी
यथासत्यनुपाश्रित्य सृष्टा विश्वं प्रतिष्ठते ।
आत्मान्त्रितस्तथा देहो जानन्नेव सुखी भवेत् ॥
इन्द्रियाण्येव कुर्वन्ति स्व स्व कर्म पृथक् पृथक्
आत्मा साक्षी विनिरिक्तो ज्ञात्वैव मोक्षभाग
भवेत् ॥
धातुप्रतिग्रहं निन्दामनृतं क्रीडन स्त्रिया ।
रैतस्यागमसूयाञ्च सन्नरासी परिवर्जयेत् ॥
सर्वत्र समदृष्टिः स्यात् कीटे देवे तथा नरे ।
सर्वं ब्रह्मेति जानीयात् परिव्राट् सर्वं कर्मसु ।
विप्राञ्च श्वपचाञ्च वा यस्मात्तस्मात् समागतम्
देश काल तथा चान्नमश्रीयादविचारयन् ।
अध्यात्मशास्त्राध्ययनैः सदा तत्त्वविचारणैः ॥
अवधूतो नयेत् कालं स्वेच्छाचारपरायणः ।
सन्नरासिना मृतं कायं दाहयेन्न कदाचन ॥
संप्रयुज्य गन्धपुष्पाद्यैर्निखनेद्वापसु मज्जयेत् ।
अप्राप्तयोगमत्स्याना सदा कामाभिलाषिणाम् ॥
प्रभावाध्यायते देवि प्रवृत्ति कर्मसकुले ।
अत्रापि ते सानुरक्ता ध्यानार्चानपसाधने ॥

श्रेयस्तदेव जानन्स्तत्रैव दृढनिश्चयाः ।
अतः कर्मविधानानि प्रोक्तानि चित्तशुद्धये ॥
नामरूप बहुविध तदर्थं कल्पित मया ।
ब्रह्मज्ञानं विना देवि कर्मसंन्यसनं विना ॥
कुर्वन् कल्पयत कर्म न भवेत्सुक्तिभाजनः ।
कुलावधूतस्तत्त्वज्ञो जीवन्मुक्तो नराकृति ॥
साक्षान्नारायण मत्वा गृहस्थस्त प्रपूजयेत् ।
यतैर्धर्ममात्रेण विमुक्तं सर्वपातकात् ।
तीर्थत्रततपोदानसर्वयज्ञफल लभेत् ॥”
इत्यवधूताश्रमः । इति महानिर्वाणतन्त्रे अष्ट-
मोऽङ्गः ॥
सप, सम्बन्धे । (श्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) असौस-
पत् । इति दुर्गादास ॥ कविकल्पद्रुमे मूर्द्ध-
न्यादिरयम् ॥
सपत्नाकरण, स्त्री, (सपत्न + क्त + ल्युट् । “सपत्न-
निष्पत्तादतिव्यथने ।” ५।४।६। इति डाच् ।)
अत्यन्तपीडनम् । इति इलायुधः ॥
सपत्नाकृत, पु, (सपत्न + क्त + क्त । डाच् ।)
क्षतसृगादि । अत्यन्तपीडिते, त्रि । इति
केचित् ॥
सपत्नाकृति, स्त्री, (सपत्न + क्त + क्तिन् । डाच् ।)
अत्यन्तपीडनम् । तत्पर्यायः । निष्पत्ताकृति
२ । इति हेमचन्द्रः ॥
सपत्नः, पु, (सह पतति एकार्थे इति । पत + नः ।
सहस्य सः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १४५ । ५ ।
“सरञ्च तात मन्त्रञ्च सपत्नाश्च ममोदर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यदब्रवीमि तथा कुरु ॥”)
सपत्नारि, पु, (सपत्नस्य शत्रोररिखिव दुर्गप्रभवा-
त्वात् ।) वशविशेषः । वैयुड वंश इति भाषा ।
यथा,—
“ब्रह्मयष्टिः सपत्नारिर्वहुसन्तिराराशुपः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सपत्नी, स्त्री, (समानः एकः पतिर्यस्याः । “नित्य
सपत्न्यादिषु ।” ४ । १ । ३५ । इति डीप् ।
पत्युर्नकारादेशः समानस्य सभावोऽपि निपा-
त्यते ।) समानपतिका । सतीन इति भाषा ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
“या नीयते सपत्नया प्रविश्य या वर्जिता
भुजङ्गेन ।
यमुनाया इव तस्याः सखि मलिन जीवन मन्ये ॥
यथा च । दौहित्राभावे सपत्नौपुत्रः । तस्य
पुत्रत्वस्मरणात् । यथा मनुः ।
“सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भन्तु ॥”
एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासामिति ।
अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सर्व-
ऽपि स्त्रीणां सपिण्डन मेथिलैरुक्तम् । तत्र ।
“पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
पुरुषस्य पुनस्त्वन्व्यं भ्रातृपुत्रादयोऽपि वै ॥”
इति लघुहारावैतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्र-
निषेधात् । इति श्रुतित्तम् ॥

सपदि, व्य, (संपद्यते इति । पद गती + इन् । पृषो-
दरादित्वात् मलोप ।) द्रुतम् । तत्क्षणः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारि । ३ । ७६ ।
“सपदि सुकुलिताचीं रुद्रसंरम्भमीत्या
दुहितरमनुकम्पामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
सुरगज इव विभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्ना
प्रतिपथगतिरासीत् वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥”)
सपर्या, स्त्री, (सपर पूजायाम् + “कण्डादिभ्यो
यक् ।” ३।१।२।७ इति यक् । “अ प्रत्ययात् ।”
३ । ३ । १०२ । इति अ । ततश्चाप् ।) पूजा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १ । १४ ।
“तमर्चमर्चादिकयादिपूरुष
सपर्यया साधु स पर्यपूजन् ॥”)
सपाद, त्रि, पादेन सह वर्तमानः । स तु चरण-
युक्तश्चतुर्थभागसहितश्च । यथा,—
“सपादपलमानेन वेला त्रु व्यति निश्चितम् ।”
इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥
सपादपीठं, त्रि, (सपाद पादसहित पीठ यच् ।)
पादपीठयुक्तसिंहासनादि । यथा,—
“आदिचदादौसक्तशानुकल्प
सिंहासन तस्य सपादपीठम् ।
सन्तप्तचामीकरवल्गुवच्च
विभागविन्यस्तमहाधरत्नम् ॥”
इति भट्टौ ३ सर्ग ॥
सपिण्ड, पु, (समानः पिण्डो मूलपुरुषो निवापो
वा यस्य । समानस्य सः ।) सप्तपुरुषान्त-
र्गतज्ञाति । तत्पर्यायः । सनाभि २ । इत्य-
मरः ॥ स च अश्रीचविवाहदायभेदात् त्रिविधः ।
तत्राश्रीचसपिण्डस्य लक्षणं यथा । सप्तपुरु-
षान्तर्गतत्वे सति गोत्रे क्वे सति दाहत्वभीकृ-
त्वान्यतरसम्बन्धेन पिण्डलेपान्यतरत्वम् । दत्त-
कन्यानान्तु भर्तृसापिण्डेन सापिण्डम् । अद-
त्ताना पितृवधित्रिपुरुषसापिण्डम् । विवाह-
सपिण्डास्तु । पितृपितृवन्धपेक्षया सप्तपुरुषा-
वधयः मातामहमाहत्वन्धपेक्षया पञ्चमपु-
रुषावधयश्च । यथा,—
“पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं माहृतः पितृन् क्रमात् ।
सपिण्डता निवर्तते सर्वं वर्णेष्वय विधिः ॥”
इत्युदाहृतत्त्वधृतनारदवचनम् ॥
दायसपिण्डास्तु । त्रिपुरुषावधयः । ते च पितृ-
पितामहप्रपितामहा, तेषां पुत्रपौत्रप्रपौत्र-
दौहित्राः । मातामहप्रमातामहद्वन्द्वप्रमाता-
महाः । तत्पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्च । इति दाय-
भागः ॥ * ॥ अथ सपिण्डादिविचारः । मत्स्य-
पुराणम् ।
“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः
पिण्डदः सप्तमस्तोषा सापिण्डर साप्तपीरुषम् ॥”
नन्वेव भ्रात्रादिभिः सह पिण्डतस्तेपभीकृत्वा-
सम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते । तेषा-
मपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति । तथा च
बौधायनः । प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं
सोदर्यभ्रातरः । सवर्णायः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो

वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वज्ञेषु तन्नामो ह्यर्थो भवति इति । अस्वार्थः । पित्रादिपिण्डेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् । पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तत्पिण्डदानात् । यत्र जीवन् यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता एव सति मध्यस्थित पुरुष पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्पिण्डभोक्तापरैषा जीवतां पिण्डसम्पदानभूत आसीत् मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता । अतो ह्येषामय पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्त पिण्डरूपं दायं अग्रन्तीति विभक्तदायादा सपिण्डा इति । इदञ्च सपिण्डत्वसकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् । अग्रीचादर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि । लेपभाजयतुर्थाद्या पित्राद्या पिण्डभागिनः ॥ इति प्रागुक्तमत्स्यपुराणात् वक्ष्यमाणकूर्मपुराणश्रद्धलिखितवचनाच्च पिण्डे यथा परस्पर भोक्तृत्व तथा लेपे तुन्यन्यायात् । हारलताया कूर्मपुराणम् । “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाञ्चोरवेदेन ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामह । लेपभाजयतुर्थाद्या सापिण्ड साप्तपौरुषम् ॥” लेपभाग्यस्तु ह्येवावज्जन्मनाञ्चोरवेदेन यावदमुकानाञ्चोऽस्मात् पूर्व पुरुषादय जातः इति विशेष । अयमस्मत्कुले जात इति सामान्यता वा स्मर्यते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता ॥ अत्र परवचनेनैव सापिण्डसिद्धौ पूर्ववचनपूर्वाहं जोषत्पिण्डकत्वादिना अधिक पुरुषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिष्ठत्विज्ञापनाय । सर्वदेशोपाचारोऽपि तथा । यथा आहविवेकेऽपि पार्वणश्राद्धानन्तर तित्थश्राद्धे विकल्प उक्त । माकण्डेयपुराणम् । “नित्यक्रिया पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति सप्तमा न पितृणा तथैवान्ये शेष पूर्ववदाचरेत् ॥” अत्र पूर्वार्हात् पितृणा प्राप्ती न पितृनामित्यत्र पुनः पितृणा ग्रहणं सनकादीनामन्त्रोक्तगर्भाभ्यनुष्ठानाथ इति फलान्तरमुक्तम् । हरिशर्मणापि अन्यार्थं पुनर्वचनमिति लिखितम् । अथ य खलु पिण्डान् दत्त्वं मृत परतश्चाप्राप्तपिण्डभाव स कथं सपिण्ड एकपिण्डदात्व-भोक्तृत्वज्ञानसम्बन्धाभावादिति चेत् तदुद्योग्यतयेति ब्रूम । योग्यताप्रयोजकञ्च सामान्यश्राद्धविषयत्वम् । ततश्च अत्यतिहृष्टप्रपितामहावधिकाधस्तनाना पश्चात्पुत्रा प्रत्येकापेक्षया समानामेकगोत्राणां स्वाधिपरतनाना समानाञ्च सापिण्ड पिण्डलेपयोर्दात्वभोक्तृत्वसम्बन्धारिति । स्त्रोणान्तु भर्तृसापिण्डेन सापिण्डम् । प्रत्ताना भर्तृसापिण्डमिति वचनात् । नन्वेव कन्याया कथं सपिण्डतेति चेत् प्रादिपुराणवचनात् त्रैपुरुष सापिण्डम् । यथा,— “सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी ।

अत्र कन्यानामनुदानाम् । अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति वशिष्ठवचनात् । तेन आत्मपक्षमेवदप्रपितामहे सापिण्ड निवर्तते इति प्रतिपादितम् । अतएव कन्याया प्रपितामहभ्रात्रा तत्सन्ततिभिर्य सह सापिण्डाभावात् कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौच नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति । एव तेषां मपि जननमरणयोः कन्यानामिति शूलपाणि महामहोपाध्याय ॥ यत्तु कर्मपुराणम् । “अप्रत्ताना तथा स्त्रोणां सापिण्ड साप्तपौरुषम् । प्रत्तानां भर्तृ सापिण्ड प्राह देव पितामह ॥” इति रत्नाकरधृत तद्विवाहे पिण्डपक्षविषयम् । यथा, विष्णुपुराणम् । “सप्तमी पिण्डपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उदहेत द्विजो भार्या न्यायेन विधिना नृप ॥” सप्तमी पञ्चमी द्वित्वा इति शेष । भर्तृसापिण्डमित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुपपद्यते । तेन भर्तृसमानसापिण्डमित्यर्थः । श्रद्धलिखितौ । “सपिण्डता तु मर्त्येषां गोत्रतः साप्तपौरुषी । पिण्डोदकदानञ्च शौचाशौच तदानुगम् ॥” गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन मातामहकुले कदाचित् पटपुरुषपर्यन्त पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता तान् सप्तपुरुषान् आ समन्तात्कारेण पिण्डादिकमनुगच्छतीति तदानुगम् । एतेन सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथा, हि पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एव पितामहादिभिरपि पिण्डदारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एव मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रादिभिरपि । एव पत्न्या सह पत्न्या एकशरीरारभकतया सापिण्डम् । तथा च गर्भोपनिषदि । एतत् पाट्कोपिकशरीर त्रीणि पिण्डत त्रीणि मातृत अस्त्रिभ्यामुज्जानः पिण्डत त्रिसप्तपुरुषधिराणि मातृतथेति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् निर्वर्ण्य पिण्डान्वये तु सापिण्डे आहपिण्डव्यादिसापिण्डेन न स्यात् । प्रतिप्रसङ्गस्तु सप्तान्यतमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीय । यथेव मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौच प्राप्नोति स्यादेतत् यदि मातामहाना मरणे त्रिरात्र स्यादशौचक इत्यादिविशेषवचन न स्यात् । यत्र तु विशेषवचन नास्ति तत्र दशाहमिति मिताश्रारत्नाकरादिमतमपास्तम् । लेपभाज इत्यादिवाचनिकेऽर्थे सापिण्डे एकशरीरावयवान्वयरूपसकपोलरचितार्थानवकाशात् । निर्वर्ण्यपिण्डसम्बन्धेनमात्रादीना सापिण्डस्य मत्स्यपुराणबीषायनाभ्या पूर्वमुक्तत्वात् । कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिसिद्धयैव व्याख्यातत्वाच्च । रेतःशोणितपरिणामरूपत्वादपत्यशरीरस्य भवतु वा तथा । पत्न्या सह पत्न्या एकशरीरारभकताया प्रत्यक्षवाधितत्वात् कथं सापिण्डे प्रमातामहा-

दीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशाहाशौचप्रसङ्गात् मातामहादी सापिण्डस्य लोकविरुद्धत्वाच्च । भवतु वा तथा शरीरहारा सापिण्ड तथापि वचनात् यथा सप्तानर्गतत्वं तस्य तथा गोत्रतः साप्तपौरुषीति वचनात् गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात् । कन्यास्त्रिपौरुष सापिण्डेन कदायाच भर्तृसापिण्डेन सापिण्डमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थाया न चतिरिति । अतएव सुप्रस्तुवचनाभिहितं यह्यमपुरुषपर्यन्तमशौचतत्सप्तपुरुषाभ्यन्तराशौचान्नून त्रिरात्रम् । यथा ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमात् धर्मविच्छित्तिर्भवति आनसमात् ऋक्यविच्छित्तिर्भवति आदतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति अन्यथा पिण्डाशौचक्रियाद्युच्छेदात् ब्रह्मण्यो भवतीति । अस्वार्थः । एका समाना पिण्डस्वधा येषां ते तथा । यथा एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुगच्छेत् न युज्यते इत्यत्रानुगच्छेनानुगच्छयुक्तौ मन्त्रो सम्भवते अनुगच्छमन्त्रस्तु ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति तथापिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धस्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेयजल चक्षितम् । तथा च । ऊर्ण्यं वहन्तीरमृत घृत पय कौन्तलं परिश्रुत स्वधास्तर्पयत मे पितृन् इत्यनेन पिण्डान् धिच्छेदित्युक्तम् । ततश्च एकपिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थः । अतएव मनु । “जन्मन्ये कोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यती” विष्णुपुराणम् । “मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा । मातृपक्षस्य मातामहपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा सपिण्डा । जलेन सम्बन्धा समानोदका इति आहविवेकेऽपि व्याख्यातम् । “असम्बन्धा भवेद्युतातु पिण्डे नैवोदकेन वा ॥” इति विवाहेऽप्युक्तम् । अत्र पुत्रिकाया पार्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात्कन्यामात्रेऽपि तदुद्योग्यताया सत्त्वात् कन्या पिण्डोदकसम्बन्धोच्यते । एतदनुसारादपि तस्या सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभाव समाख्यात । न तु दशमपुरुषपर्यन्त पित्रादिजीवनादिना पिण्डसम्बन्धेऽपि सापिण्ड विहित प्रागुक्तयुक्ते, स्वधेत्यस्य तदनुपयुक्तत्वेन वैयर्थ्यपत्तेः । अपुत्रधनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्यन्तम् । नृत्पिण्डकस्य स्वधोपलक्षितश्राद्धाधिकार पुरुषत्रयपर्यन्तमिति । अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपर पिण्डभक्षपरोऽपि । तथा च गुणविष्णुधृता स्रुतिः । स्वधा वै पितृणासन्नमिति । दशमपुरुषानन्तर समानोदकत्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि । तथा हि । उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः । सर्वज्ञातयो भावयन्ति । आसप्तमाहशमाहा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुष्मरैर्युक्ता इति । भावयन्ति निष्पादयन्ति । अत्र यावत् सम्बन्धमनुष्मरैर्युक्तेकुलजाता वयमिति स्मरणं

सपिण्डी

भवतीत्यननैव सर्वेषामुदकदाने प्राप्ते यदासम-
माहृथमादवेत्युक्तं तत् सन्निकर्षतारतम्येना-
श्रीचमेदेऽप्युदककर्मसमानार्थमिति । अश्रीच-
मेदस्तु सममपुरुषपर्यन्तं सपिण्डत्वाद्वाहः ।
ततश्च दशमपुरुषपर्यन्तं त्रयः । तथा च विष्णु-
बृहस्पती ।

“दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति मृतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति
गोत्रजाः ॥”

ततश्चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी । ततश्च जन्म-
नामस्य तिपर्यन्तमेकाहः । तथा च श्रिताचरा-
विवादचिन्तामण्योर्वृहस्पतुः ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सममे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तताचतुर्दशात् ॥

जन्मनामस्य तरेके तत्पर गोत्रमुच्यते ॥”

अत्र समानोदकत्वे द्विविधे । पूर्वत्र गोतमः
पक्षिणीमसपिण्डे इति । परत्र हारीत ।

“मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके ॥”

अत्रैव गोत्रजानामहं स्मृतमिति जावाल-
वचनम् । ततः पर सर्वथा समानोदकतानि-

हृत्तेः स्नानमात्रमिति । स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजा
इति बृहस्पत्युक्त्वादिति । इति श्रुतित्वम् ॥

सपिण्डीकरण, स्त्री, (सपिण्ड + क्त + ल्युट्) अभूत्-
तद्भावे चिं ।) पूर्णसवत्सरेक्रियमाणपार्ष्णीको

द्विष्टे तिकर्त्तव्यताकश्चाहम् । यत्र प्रेतपिण्डस्य

पितृपिण्डेन सह मिश्रीकरणम् । यथा,—

“सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं सवत्सरे पुन ।

कुर्व्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनाद्विजोत्तमा ॥

प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः ।

ये समाना इति हाभ्या पिण्डानप्येवमेव हि ॥

सपिण्डीकरणश्चाह देवपूर्वं विधीयते ।

पितृनावाहयेद्यत्र पृथक् पिण्डश्च निर्दिशेत् ॥

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषा स्यात् पृथक्

क्रिया ।

यस्तु कुर्व्यात् पृथक् पिण्ड पितृहा सोऽपि

जायते ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे २२ अध्यायः ॥३॥

अन्यत्र ।

“ततः सवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणं भवेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतं पार्ष्णभुग्यत ॥

द्विपूर्तेषु योग्यश्च गृहस्थश्च भवेत्ततः ।

सपिण्डीकरणं चाह देवपूर्वं निजोजयेत् ॥

पितृनेवाश्रयेत्तत्र पृथक् प्रेतं विनिर्दिशेत् ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्व्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

तद्यत् सङ्ख्या चतुर पिण्डान् पिण्डप्रदस्तदा

ये समाना इति हाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ॥

चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचित् यतो भवेत्

ततः पितृत्वमापन्नं स चतुर्थस्तदा पुमान् ॥

अग्निस्वात्तादिमध्यन्तु प्राप्नोत्यमृतसुत्तमम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥

सपिण्डी

अपरश्च । अथ सपिण्डीकरणम् । तत्र गोभिलः ।
पूर्णं सवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्त्वा द्वि-
रापद्येत तदहश्चत्वार्युदकपात्राणि सतिल-
गन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेक
प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिद्धति । ये
समाना समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः
स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।

“ये समाना समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोकेशत समा ॥”

इति ॥
एतेनैव पिण्डो व्याख्यात इति । पूर्णं सवत्सरे
इति मुख्यकल्पः । तदशक्तौ नवमो मासः ।
सवत्सरान्ते विसर्जनं नवममास्यमित्येके । इति
पैठोनासिवचनात् । तदशक्तौ षष्ठो मासः ।
तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षं तत्राप्यशक्तौ अश्रीचाप-
गमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनेर्द्वादशमासि-
कानि आह्वानि निव्वत्यं त्रयोदशाहं सपिण्डी-
करणकालः । शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयो-
दशाह एव मासिकार्थवत् द्वादशाहश्चाह कृत्वा
त्रयोदशेऽङ्गि वा तत् कुर्व्यान्मन्त्रवर्ज्यं हि
शूद्राणां द्वादशेऽङ्गीति विष्णुवचनात् । मासि-
कार्थवदिति मासिकार्थो मासि मासि क्रिय-
माणश्चाहप्रयोजनं प्रेताप्यायनादितदयुक्तं द्वाद-
शाहक्रियमाणश्चाहमित्यर्थः ॥४॥ यत्र त्वेका-
दशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातः तत्र त्रयोदशसु
दिनेषु त्रयोदशमासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽङ्गि
सपिण्डनं कार्थमिति । सवत्सराभ्यन्तरे यद्यधि-
मासो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत् ।
इति विष्णुवाक्यात् । शूद्रस्य त्रयोदशदिनेषु
त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनं
दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवञ्च आहद्विजोत्तमं
न दिनद्विरिति मिश्रीकृतं हेयम् । तद्वृत्विष्णु-
सूत्रे दिनमेकं वर्द्धयेदिति श्रूते । आह्वानिक्य-
माह सत्यव्रतः ।

“सवत्सरे मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः ।
तदा त्रयोदशे आह कार्थ्यन्तदधिकं भवेत् ॥”

तत्राप्यशक्तौ प्रथममासस्यैकाह एव द्वादश-
मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः ।

“मुख्यं आह मासि मासि अपर्याप्ताहतु प्रति ।
द्वादशाहेन वा कुर्व्यादेकाहं द्वादशाहवा ॥”

इति मरीचिवचनात् । अपर्याप्तौ अशक्तौ
ऋतुर्मासद्वयम् । अत्र कल्पे षष्ठमासिकदिने
पञ्चममासिकं कृत्वा प्रथमपाण्ड्यासिकं कृत्वा
षष्ठमासिकं कार्थ्यं तदाद्युत्कर्षन्यायात् । न तु
तत्पूर्वं षाण्मासिकं व्युत्क्रममापत्तेर्न च पञ्चम-
मासिकमपि पूर्वदिने मृततिथ्यभावात् एव-
मेव वाच्यमिति मन्त्रः ॥ * ॥ अपकर्षनिमित्त-
माह व्याघ्रः ।

“आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुसाञ्चैवायुषः
चयात् ।

अस्मितेश्च शरीरस्य द्वादशाहं प्रशस्यते ॥”

एतच्च द्वादशाहपदं, श्रावाश्रीचान्तद्वतीयदिन-

सपिण्डी

यात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः अजहत्स्वार्थ-
लक्षण्या स्वजात्युक्ताश्रीचान्तद्वतीयदिनमाश्री-
पलक्षक इति आहप्रदीपश्चाहचिन्तामणी ।
तद्वयमप्युक्तम् । द्वादशाहेन वा कुर्व्यात् इति
मरीचिवचनद्वादशाहश्चाहं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि
वा कुर्व्यात् इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया
द्वादशाहमित्यस्य द्वादशदिनपरत्वात् । कुल-
धर्माणामिति कुलधर्मज्योतिरागमादिसिद्धान-
न्तरभाविनाशपरचक्रभयोत्पन्नञ्चेच्छदेशगम-
नादिभिर्निमित्तैः अश्रीचापगमे द्वादशदिनानि
षोडशश्चाहापकर्षकाल इति शूलपाण्ड्युपाध्याय-
व्याख्यानात् । मरीचिनैव एकाहं द्वादशाहवैति
सामान्यत एव एकाहविधानाह । अतएव
एकाहापेक्षया प्राशस्त्याभिधानमपि सङ्गच्छते
अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादश-
मासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति आह-
विवेकः । अत्र यानि एकाहकर्त्तव्यतया द्वादश-
मासिकश्चाहान्युक्तानि तानि शूद्रेणापि आह-
मासिकदिन एव कार्याणि । न त्वादमासिकं
कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकानीति चे यम्
एवञ्च तेषामपकर्षे तन्मध्यतदन्तकालकर्त्तव्यतया
षाण्मासिकद्वयसपिण्डीकरणपकर्षे सिध्यतीति
सुधीभिर्विभाव्यम् ॥५॥ यदहर्त्वा द्विरिति
द्विराश्रास्यमानं पु सवनादि । आपद्येत
आसन्ना भवति तद्दिने सपिण्डीकरणम् । तथा
हि प्रागावत्तनादङ्गं कालं विद्यात् । इति
गोभिलसूत्रेण पु सवनादिरूपद्वयैर्महयाभ्य-
न्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य चापराह्णे
विधानात्तयोः कालयोरवाधाय द्विपूर्वदिने
अपकर्षः ॥ * ॥ ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्ण-
कत्वे किं प्रमाणमिति चेत् अपराह्णे तु पैठक-
मित्युत्सर्गवचनम् ।

किञ्च “यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा
चरुम् ।

अग्नीन्द्रेश्चरसामान्यात्तण्डुलोऽत विधीयते ।”

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन यथा बहूनामनु-
रोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः । विरुद्ध-
धर्मसमवाये भूयसा स्यात् सधर्मकत्वम् । इति
जैमिनिसूत्रात् । तद्वदत्रापि बहुदेवताक-
पार्ष्णानुरोधादेकोद्विष्टकालवाध इति । एवञ्च
सवत्सरे अधिगत्य ।

“सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तत् शृणु
एकोद्विष्टविधानेन कार्थ्यं तदपि पार्थिव ॥”

इति विष्णुपुराणीयमेकोद्विष्टाशे तदितिकर्त्तव्य-
तापरं न तु तत्कालपरम् । तथा च परिशिष्ट-
प्रकाशदृष्टम् ।

“आहद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम् ।
तयोः पार्ष्णवत् पूर्वमेकोद्विष्टसथापगम् ॥”

इति ॥५॥
एवञ्च श्रुतित्वलिखित-स्यमन्तकोपाख्यानवत्
द्वि निश्चिद्यं कृतं सपिण्डीकरणं तदानीं
विघ्नेन दृष्टभावेऽपि दृष्टगारभकालान्तरं पूर्ण-

संवत्सर वा प्राप्य पिण्डत्वप्रापकं इति न सपिण्डनान्तरम् । अत्र श्र. कर्त्तास्मिति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्वयेत् । इतिवन्निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भावनोपलक्षणम् । भविष्यन्निमित्तस्य कर्मण्य' प्रत्यङ्गाहत्वात् । एवञ्च दृष्टि-
आह यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विज्ञात्तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत्कर्मणि क्रियमाने तदङ्गत्वात् पुनर्दृष्टिआह कर्त्तव्यमेव ।
"प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्ग तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नाहन्तिर्न च तत् क्रिया॥"
इति ह्यन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणभिधानात् हेमाद्रिप्रथम् ।
पूर्णे संवत्सरे आहं षोडश परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्व तेनैवाब्धिकमिष्यते ॥"
अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणयादाद्ययोभयनिर्वाह । तथाप्यहसपिण्डनादप्युभयनिर्वाहान्न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरं कार्यम् । एवञ्च षड्दशसंवत्सरे कृतेऽप्युभेयम् ॥॥ उदकपात्राणि इति अर्घ्यसुदकयुक्तपात्राणि । अत्र त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येति पाठक्रमदर्शनात् सर्वत्र ह्यन्दोगानां यजुर्वेदिनाञ्च गृह्यानु-
रोधात् सपिण्डीकरणे प्रेतकर्मकरणे पिण्डकर्म-
पूर्वकम् । तयोः पार्ष्णवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमया परम् । इति पूर्वलिखितवचने शाब्दक्रमदर्शनात् । देवकृत्यपिण्डकृत्ययोर्मध्ये प्रेतकृत्येन व्यवधानस्यायुक्तत्वाच्च । एतेन भय सपिण्डीकरणसंवत्सरमेकं पिण्डमुद्दिश्य संवत्सरान्ते चत्वार्युदकपात्राणि प्रयुज्जति तत्रैकं प्रेतस्य घृणिति इतरेभ्यः । इत्याश्रलायनदर्शनात् सर्वशाखिना सपिण्डीकरणे प्रेतादित्वं मैथिलोक्तं निरस्तम् । एतद्वचनस्य तच्छाखिमात्रपरत्वात् । किन्त्वर्घ्यदानमात्रे पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानान्तरं ततः पितामहा-
दिभ्य इति शब्दक्रमस्यावाधायार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पिण्डपूर्वकता उक्तं तु प्रेतपूर्वकतेति । तथा ब्रह्मपुराणम् ।
"चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥ सम्भार्क्षयित्वा पृथिवीं ये समाना इति स्मरन् प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥ ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् । ये समाना इति हाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राञ्च पूर्ववत् । तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्येव पथाञ्च स्वयमाचमेत् ॥"
एकं प्रेतपात्रं धामेन अनन्तरं दक्षिणेन गृहीत्वा इति सर्व्वम् । ये समाना इति मन्त्रस्य पठन् प्रेतपात्रस्य उत्सृष्टजलं कुशरेखात्रयेण चतुर्धा विभाज्य भागमेकं प्रेतत्राङ्गणहस्ते क्षिपेत् दद्यात् । उत्सृष्टजलपिण्डयोर्विभागे मन्त्रस्य कारणत्वं व्यक्तमाह शातातप ।
"निरुध्य चतुर पिण्डान् पिण्डद प्रतिनामत" इति समाना इति हाभ्यामाद्यन्तु, विभजेत् त्रिधा॥

एव एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टयम् ॥" ततस्तदनन्तरं तन्मन्त्रे पितामहादिभेदेन त्रिरा उच्येयां दिव्या इति मन्त्रेयकारात् पितामहा-
द्युत्सर्गवाक्यैरर्घ्यसुत्सृष्ट्यं ये समाना इति हाभ्या मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुष्योदकं तज्जलं प्रेत-
पात्रस्यजलं तेनैव विधिना प्रत्येकेन पूर्ववत् चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् । तेभ्यः पितामहादिभ्यश्चिभ्यस्तन्निश्चितपुष्यतिलोदक-
रूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तद्ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य पथादाचमेदित्यर्थः । तेन प्रेतत्राङ्गणहस्ते उत्सृष्ट्यं दत्तस्यैवार्घ्यं जलस्य तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्री कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेत पिण्डस्य मिश्रीभाव इति आहविषेक ॥॥ यच्च न चात्र देवं भोजयेत् प्रागेव देवे अर्घ्यं मन्नाद्यञ्च दत्त्वा गन्धमास्यैः पात्रमर्षयित्वा हुतश्रेयं पिण्डस्य पात्रेषु दद्यात् इत्याश्रलायन वचने पिण्डपात्रे देव न मिश्रयेदिति कल्पतरु-
व्याख्यानुरोधेन मैथिलोक्तं सर्वशाखिनान्तया-
चरणम् । तन्नयुक्तम् । आश्रलायनेन काण्डानु-
शयस्योक्तत्वात् बहू चानामेव तथा युक्तत्वात् । न सामगयजुर्वेदिनो । तयोः पदार्थानुशय-
स्योक्तत्वात् । अत्र सामयजुर्वेदिनो आहसृते समन्वये मन्त्रदर्शनात्तत्रैव मन्त्रान्वयं पिण्ड-
दयितादायुक्तः । वस्तुतस्तु पौराणिकत्वात् देव-
ताभ्य इत्यस्य पाठवत् साधारणकृतिकार-
शातातपोक्तत्वाच्च विभागेऽपि मन्त्रान्वयो युक्तः अतएव मैथिलैरपि तथा लिखितमिति ॥॥ एवञ्च पार्ष्णे प्रागुक्तवचनेन श्रेयद्रव्येण पिण्ड-
दानविधानात् तद्विहृतावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् यथापि श्रेयाभावे पिण्डनिष्ठि-
रायाति तथापि ।
"यथोक्तवस्त्वसप्राप्तौ याञ्च तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधुमा त्रीहीणामिव शालयः ॥" इति ह्यन्दोगपरिशिष्टवचनात् सुख्याभावे प्रति-
निधिं शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च मध्याद्यभावे गुडादिप्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदानम् श्रेयद्रव्यनियमस्तु तत्कर्मवे द्रव्यान्तरत्यागाय । अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवेगुष्य स्यात् । सह-
पिण्डक्रियाया इति मनन्ते प्रेतपिण्डस्य सह-
मिश्रीकरणं यचेति सपिण्डीकरणसमाख्या-
सिद्धार्थं सुतरा तच्च तथाचरणम् । प्रतिपत्ति-
रूपकर्माह एव प्रतिपाद्याभावे तन्निष्ठिति । पशुयाने लोहितं निरस्यति सकन्निरस्यति इत्यादायुक्ता । अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्ति-
यानेऽपि यज्ञो यत्र वसति इति यज्ञवास्तुसमा-
ख्यानुरोधेनास्तु तद्व्यवधिनाशेऽपि कुशान्तरप्रति-
निधिर्भङ्गनारायणै गोभिलभाष्ये उक्तः । प्राक् स्थितिगत आवाप इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आ उच्यते इत्यावाप प्रधानहोम-
स तु स्थितिगतोमात् प्राक् न पथादित्यर्थः । एवञ्च सुख्यहोमे लज्जते यदि चरुंष्टो दुष्टो वा

भवति तदाग्न्यं पाच्यः मुखे कृते चेन्नाश्रदुष्टी स्यातां तदाग्न्येनैव स्थितिगतोम इति शरत्वा । एतेन श्रेयनाश्रे पिण्डनिष्ठित्तिरिति वाच्यत्ति-
मिश्रीक्तं हेयम् ॥ ॥ एतेन पिण्ड इति । एतेनार्घ्यदानविधानेन । पिण्डः पिण्डमिश्र-
प्रकारो व्याख्यातः । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
"अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम् । पितृहस्त्वा तु पिण्डस्तु दद्यात्तथा तु पूर्ववत् ॥ दत्त्वापिण्डान् पिण्डभ्यस्तु पथात् प्रेताय पार्ष्णतः तन्तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा भानुपूर्व्यां च सन्त-
तम् ॥ निदध्यान्निष्ठु पिण्डेषु एव ससर्जने विधिः ॥" पिण्डस्य पिण्डपितामहादिभ्यः पिण्डान् दत्त्वा पथात् प्रेताय पार्ष्णतः पूर्वदेशे पिण्डं दद्यादित्यर्थः । त प्रेताय दत्तपिण्डम् । भानुपूर्व्यां पितामहादिक्रमेण । ससर्जने प्रेतपिण्ड-
मिश्रणे । भविष्यपुराणम् ।
"गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पिण्डपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रवेशयेत् ॥" ये समाना इति हाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं श्रेयं स्यादेकोद्दिष्टं क्षिया अपि ॥" नित्येनावश्यकेन ततश्च पार्ष्णं चाश्रे पार्ष्णेन एकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन श्रेयं अङ्गनातं तुल्यम् । एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्टं तदर्थ-
ग्राहित्वात् सपिण्डीकरणश्चेत्युभयपरम् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि । इति याज्ञवल्करवचनेकवाक्यत्वात् । तेन आहोऽु मध्यं एतच्छ्राद्धद्वयं स्त्रिया कर्त्तव्यं न ताम्यु-
दयिकन्नादादि । अत्र वा कर्त्तरि कृत्ये इति कर्त्तरि षष्ठीति कर्त्तृत्वनियमः । दृष्टिआहदौ स्त्रीणां भोजनदर्शनात् भोक्तृत्वनियमः ॥॥ पितरि पूर्ववृत्ते तदर्थार्थन्तरे पितामहे प्रपितामहे च कृते यथा कर्त्तव्यं तथाह ह्यन्दोग-
परिशिष्टे कात्यायनः ।
"पितु सपिण्डता कृत्वा कुर्यात्प्रासानुमासिकम् असंस्कृती न संस्कार्यो पूर्वो पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कार्यदिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ पापिष्ठमपि शुद्धं न शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं संस्कार्यदिति निश्चयः ॥" पितु सपिण्डता कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पिता-
महप्रपितामहयोः सती प्रतिमासविहितं पार्ष्णं पिण्डहप्रपितामहातिहप्रपिता-
महाना कर्त्तव्यं न तु तयोः सपिण्डीकरणेषु का-
कार्यो ॥ ॥ ननु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्यां पितामहप्रपितामहाभ्यां सह पितुं कथं सपिण्डनाख्यसंस्कारस्तस्मात् तदर्थं तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्ड-
नसुत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृताविति । उत्-
कर्षापकर्षौ न कार्यावित्यनेन वचनेनोक्तम् । कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्र आह पापि-
ष्ठमपीति । पापिष्ठमकृतसपिण्डीकरणं शुद्धं कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता वा

अङ्गतसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्यादिति शास्त्रनिश्चयः । अतो वचनबलाददोषः इति तात्पर्यम् । अत्र तु प्रेतौभूतपितामहेन पितु सपिण्डीने पितामहस्यैकोद्दिष्टमेव ।

“असपिण्डीकृत प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥” इति प्रागुक्तजावालवचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । इहप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्यमिति तात्पर्यम् ॥*॥ अत्र मातुः सपिण्डीने श्वशुरार्थश्वशुरयोः पिण्डी कुशैराच्छाद्यौ । तथा च गार्ग्यः ।

“पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा गता हि सृतेकत्वं कुशैरन्तरयन् पितृन् ॥ श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरःप्रच्छादनक्रिया । पुत्रैर्दर्मण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः ॥” अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्निति लिङ्गव्यत्ययेन पुस्त्यमिति हलायुधः । परवचनं गोभिलश्चाह सूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् । अतएव प्रवृत्तिते पतिते वा पितरि सृते न पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव । “स्त्रे न भद्रा सहैवास्त्राः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः एकत्र सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः । तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामहा सहैव तु ॥” इत्यत्र तस्मिन् सतीति आदानर्हभर्तुरुपलक्षणम् । अतएव ।

“तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्वेति निश्चयः ।” इति लघुहारितेन श्वश्रुजीवने तस्याः श्वश्रु-त्युक्तं न तु श्वश्रुरेवेति क्वचिदप्युक्तम् ॥*॥ एव पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि साम-गेन ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति मन्त्रो न पाठ्य मन्त्रलिङ्गविरोधात् । अत-एव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदनादिभिर्मन्त्रा-न्तरं लिखितं न तु ये चात्र त्वामिति । वस्तु-तस्तु आभ्युदयिके ऋन्दोगानां मातृपक्षे एव शास्त्रीति वक्ष्यते । एवञ्च ।

“अर्घ्यार्थं पित्रपात्रेषु प्रेतपात्र प्रसेचयेत् । ये समाना इति हाभ्यां शेष पूर्ववदाचरेत् ॥” एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि । इति याज्ञवल्क्येन पाठ्यैकोद्दिष्टविक्रतौभूत-पुसपिण्डीनातिदेशात् तद्विक्रतौभूतस्त्रीसपिण्डीने ऽपि ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पाठ्यैकोद्दिष्टस्य ये चात्र त्वामिति मन्त्रस्य च लिङ्गार्थासम-वेतत्वे ऽपि प्रकृत्यर्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः । “ततश्चापि मातामहानामप्येव आह कुर्याद्विच-क्षणः ।

मन्त्रोहेन यथान्याय शेषाणा मन्त्रवर्जितम् ॥” इत्यनेन यच्छेषाणा मन्त्रवर्जनमित्युक्तं तत् श्वश्रुणा पितरः श्वश्रुता पितामहा इत्यादि प्रकृत्युद्देश्यमन्त्रवर्जनपरमिति प्रागुक्तम् । भाष्येऽप्युपराणम् ।

“सर्वाभावे स्त्रिय कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् तदभावे च नृपतिः कारयेत्, स्वकुटुम्भवत् ॥

स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । सृताहनि यथान्याय नृणां यद्विद्विदितम् ॥” स्त्रियोऽत्र असवर्णोद्गा अपरिणीता वेति आहविवेकः । सवर्णोद्गायाः पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-भाष एव विधानात् । तथा श्वश्रुः । “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डीदानोदकक्रिया । तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सद्योदरः ॥” स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम् । स्त्रीकर्तृक-त्वस्य पूर्वार्धे एवोक्तत्वात् । एकमेवामन्त्रकमि-त्यर्थं । इति आहविवेकः ॥ अत्र स्त्रिय इत्य-स्यासवर्णोद्गा अपरिणीतापरत्वव्याख्यानात् स्त्रीणा मन्त्रनिषेधोऽपि तस्मिन्प्रदानकस्याह एवावगम्यते । न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे । कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्ब-न्धेन पित्रव्यत्वादिना पुरुषाणामेकादशाहादि-आहं तादृशेन सम्बन्धेनैव स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्य-मिति । एतदव्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकस्याहं सुतरां मन्त्रा पाठ्याः । याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणञ्चोक्त्वा एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीत्यनेन स्त्रिया अपि तथैवोक्तम् ।

“मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितम् । यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत्, सुतः ॥” इति ऋन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेन इत्यनेन मन्त्रादिकसर्वमितिऽहं व्यवहारोऽपि तथेति । अमन्त्रकं स्त्रीकर्तृकमन्त्रपाठरहितम् अमन्त्रा हि स्त्रियो मताः । इति बोधायनेन सामान्यतोऽभिधानात् । न तु ब्राह्मणकर्तृक-मन्त्रपाठरहितम् । तथा च वराहपुराणम् ।

“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणा मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥” अत्रामन्त्रस्येति विशेषणस्य यावदमन्त्रव्यास्यर्थ-त्वेन परिभाषारूपत्वाच्च प्रेतश्चाहमात्रविषय-न वा शूद्रकर्तृकस्याहमात्रविषयः । किन्तु स्त्री-कर्तृकस्याहमप्यस्य विषयः । व्यक्तं ब्राह्मे ।

“स्त्रीभिश्चावरवर्णैश्च आह विप्रानुशासनात् । मन्त्रवर्जितपूर्वन्तु वज्रिपाकविवर्जितम् ॥” विप्रानुशासनात् विप्रपाठनात् । मन्त्रवन्मन्त्र-युक्तम् । वज्रिपाकविवर्जितमित्यसवर्णस्त्रीकर्तृक-आहपरम् । पतिकर्तृकस्याहोऽपि पत्न्या पाका-धिकारदर्शनात् । तथा च ऋन्दोगपरिशिष्टम् । शाकश्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्नरथवा पचेत् । पत्नीत्वञ्च सवर्णोद्गायाः । ज्येष्ठा पत्नीति वच-नात् । ज्येष्ठमाह मनुः ।

“यदि स्त्राश्च पराश्वे व विन्देरन् योषितो द्विजा-तासा वर्षकमेणैव ज्येष्ठं पूजा च वैश्वं च ॥” कुबेरोपाध्यायधृतम् ।

“असंस्कृतप्रमोताना पिता न आर्हमाचरेत् । यदि स्त्रे हेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना ॥” असंस्कृतप्रमोतानाम् अनुपनीतसृतानाम् । लघुहारोत् ।

“पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

पुरुषस्य पुनस्त्वन्धे भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥” आदिशब्दशान्नाह स एव ।

“भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डीः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डीक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं तत ॥” भ्राता वा इति वा शब्दात् भ्रातृपक्षेऽपि प्रधान-त्वेन पूर्वाधिकारिणा दौहित्रान्तानां समुच्चयः अतएव सपिण्डीत्वेनैव भ्रातृपक्षेऽप्यधिकार-सिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् ॥ * ॥

“महागुरौ प्रेतौभूते द्विकर्म न युज्यते ॥” इति शूद्रपाणिलिखितवचनेन ।

“प्रमौती पितरौ यस्य देहस्तस्याश्चिर्भवेत् । नापि देव न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥” इति देवीपुराणवचनेन च प्रेतौभूतमातापित्र-कस्य पितुः प्रेतौभूतमातापित्रकस्य रुस्कार्थस्य

प्रेतौभूतमातापित्रकायाः अनूद्गायाः कन्यायाश्च वैदिककर्मकर्तृत्वकर्मत्वानर्हत्वेन तत्परीहा-राय यदहर्वा द्विरापद्येत इत्यनेन पूर्वदिने सपिण्डी कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नामकरणदिक कुर्यात् । ऊद्गायास्तु पतिरेको गुरु स्त्रीणाम् । इति वचनोक्तं कपदेन पत्युरेव महागुरुत्वाभिधानात् तत्रैतत्वमात्रे तस्याः कर्मानधिकारः । एवञ्च पित्रमात्रोर्माहागुरुत्व-व्याहृतेस्तयोर्भरणे ऊद्गाया न कर्मानधिकारः अत्राभ्युदयसपिण्डीनयोरानन्तर्यमात्रं ज्ञाप्रत्य-यार्थं न त्वेककर्तृत्वमपि । अन्यथा सपिण्डी-ताधिकारिण्याः पत्न्या सत्त्वे अभ्युदयाधि-कारिणो भ्रातृ सपिण्डीनाधिकारापत्तेः । यथा, =

“नानिष्टा तु पितृन् आहः कर्म वैदिक-मारभेत् ॥” इति शातातपवचने पित्रकर्तृकद्विश्वाहा-नन्तरमेव पुत्रेण विवाहः क्रियते । न तु पुत्रेण आदान्तरं क्रियते ॥*॥ अत्र पुरुषस्य पुनस्त्वन्धे इत्यनेन पुत्रवत् शिष्यान्तस्य सपिण्डीने सामान्य-तोऽधिकारप्रतिपादनात् अभ्युदयं विनापि पुरुषस्य सपिण्डीने प्रतीयते ।

“सह पिण्डीक्रिया कृत्वा कुर्यादभ्युदयं तत ।” इति तु सपिण्डीकरणात् पूर्वमभ्युदयाभावात् न त्वभ्युदयसत्त्वं एव सपिण्डीकरणार्थमिति ॥*॥ यत्तु ।

“यानि पञ्चदशायानि अपुत्रस्येतराण्यपि । एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषित ॥” इति ऋन्दोगपरिशिष्टेऽपि सपिण्डीकरणेतरपञ्च-दशश्चाहविधायकं तच्छिष्यपर्यन्ताभावे पुरुषस्य बोध्यम् । इतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यानि प्राप्तानि प्रत्याष्टिकशान्नाहानि तान्येव दातव्यं दातव्यानि इत्यर्थः । अपुत्रायाश्चिति चकारो-ऽनुक्तसमुच्चयकं पतिरहिताया इति समु-च्चिनोति ।

“अपुत्राया सृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डी-ताम् ।

सपिण्डी

इति पैठीनसिधचनैकवाक्यत्वात् । अत्र हस्तो-
परिशिष्टे अपुत्राया पञ्चदश्याहविधानात् ।
“सपिण्डीकरण तासां पुत्राभावे न विद्यते ।”
इति मार्कण्डेयपुराणाच्च बालकपुत्रसत्त्वे सपि-
ण्डीकरणं अन्येनापि कर्त्तव्यमिति प्रतीयते ।
एव पतिः कुर्यादित्यत्राति पतिसत्त्वमात्र विष-
यितम् । तेन ऊढया दुहित्वा सपिण्डन
कार्यम् । अत्र ।
“सर्वांसामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भन्तु ॥”
इति मनुवचने सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात्
तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डन संघिनैक्यम् ।
तत्र । प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्रेणैवेत्येव-
कारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात् । अतएव तदुक्त-
राहं भ्रातृपुत्रीपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा
भ्रातृपुत्रसत्त्वे ।
“यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहीदरा ।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणी मता ॥”
इति हहस्यतिवचनेन पुत्रत्वातिदेशात् भ्रातृ-
पुत्रस्य पितृव्यत्राहाधिकारे प्राप्ते भ्रातृपुत्री
पादानं व्यर्थं स्यात् । पुत्रातिदेशफलन्तु तत्सत्त्वे
पुत्रान्तराकरणं पुत्रामनरकषाणश्च ॥५॥ लघु
हारीत ।
“सपिण्डीकरणान्तानि यानि आदानि षोडश
पृथङ् नैव सुता कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् ॥
प्रेतसंस्कारकर्माणि यानि आदानि षोडश ।
यथाकालन्तु कार्याणि नान्यथा सूच्यते तत ॥”
पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न
कुर्युः सुतरामपृथग्धना पृथक् न कुर्युः किन्त्व
पृथक् कुर्युः । अत्र विशेषयति मरोचि ।
“सुते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानत ।
बहव स्युर्यदा पुत्रा पितुरेकत्र वासिन ॥
सर्वेषाम्नु मत क्त्वा ज्येष्ठे नैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तो सर्वैरेव कृत भवेत् ॥”
पुत्रेणैवविशेषात् सर्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य
साक्षात् कर्त्तव्यतामाह बहव इति । ज्येष्ठेनापि
सर्वेषां भ्रातृणां मत्कारणेनैव करणं भवतु इति
मतं ज्ञानं क्त्वाविभक्तत्वेन द्रव्यसंश्लेषेण च
कृतं कर्म सर्वैरेव कृतमिव भवेत् । तदानीं
द्रव्यसंश्लेषे च तस्मात् द्रव्यं प्राप्तव्यमिति क्त्वा
कर्त्तव्यम् । यदि तेन तत्र परिशुध्यते तदा स
ऋणी भवति प्रत्यवायी च भवति । न तु तेन
आहान्तरं कर्त्तव्यमिति आहविवेकोक्तं युक्तम् ।
पृथङ् नैव सुता कुर्युः इत्यनेन पृथक्करणस्य
पर्युदस्तत्वेनानधिकारात् । यथाकालमिति
प्रश्रीचान्तद्वितीयदिनहादशमासस्ततित्येकाह
न्यं नवयमासहितयसवत्सरेषु । न च विधानसाम-
र्थ्यं देव तत्कालप्राप्ते रनर्थकमिदमिति वाच्यम्
इत्तत्कालानां हादशहायपेक्षया प्राधान्यबोध-
नार्थत्वात् ॥ * * * अत्र ।
‘भ्रान्त्यात् कुलधर्माणां पुसाश्चैवायुष’
चयान् ।

अस्थितेय शरीरस्य हादशाह' प्रशस्यते ॥”
इति व्याघ्रवचनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन कुलाचार-
ज्योति शास्त्रादिज्ञानभट्टितमरणराष्ट्रोपप्लवा-
दिभ्यो च्छेदादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकर-
णापकर्षे हादशाहापेक्षया प्रागुक्तनवममासादि-
गौणकालपरिग्रहः । अथवा यथाकालमित्या-
देर्यदहर्वा हहिरापद्यते इत्यनेनावश्यकनाम-
करणादिहृदयार्थमेवापकर्षो न त्वनावश्यक इष्टा
पूर्त्ताद्यर्थापकर्षं कार्यं इति तात्पर्यम् । अतएव
लघुहारीतेन । तथैव काव्यं यत् कर्म वत्सरात्
प्रथमाहते इत्यनेन काव्यस्यापकर्षनिमित्तता
नास्तौत्युक्तम् । यदि त्वावश्यकहृदिनिमित्तताप-
कर्षं कृतस्तदा इष्टापूर्त्तादिकाव्यं वत्सराभ्य
न्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति । आहविवेकोऽप्येवम् ।
यद्यपि गोभिलसूत्रादी सपिण्डीकरणस्यैवाप-
कर्षं प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्-
पूर्वकर्त्तव्यस्याहानामपि तदाहितदन्तन्यायाद
पकर्षे ।
“सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधे ।’
इति शातातपवचने प्रेतक्रियाया सपिण्डीकर-
णान्तत्वं प्रतीयते ॥७॥ अत्र हृदिनिमित्तं विना
सपिण्डनापकर्षे कृते पूर्णसवत्सरकालं प्राप्य
प्रेतत्वपरिहारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“कृते सपिण्डीकरणे नर सवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
हृदिनिमित्तकसपिण्डीकरणपकर्षे कृते तत्-
क्षणादेव प्रेतत्वपरोहारः । तदर्थं एवापकर्षात्
एवञ्चान्यनिमित्तकापकर्षेहृदिकालप्राप्यप्रेतत्व-
परोहारः । तत्कालस्य पूर्णसवत्सरकालतुल्य-
त्वात् ।
“अर्वाक् संवत्सराद्दहन्ती पूर्णं सवत्सरेऽपि वा
ये सपिण्डीकृता प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ॥
इति शातातपवचनात् । इति श्रावतत्वम् ॥
सपीतक , पु, राजकोपातकी । इति राज-
निर्घण्ट ॥
सपीति, स्त्री, (पा पाने + क्तिन् । “सुमास्या
गति ।” ६। ४। ६६ । इति ईत्वम् । सङ् एकव
पीति पानम् । सङ् स ।) आत्मीयजन-
सहमित्तककालपानम् । तत्पर्याय । तुल्य-
पानम् २ । इत्यमर ॥ सङ्पीतिः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । १८ । ८ ।
“सन्धिश्च मे सपीतस्य मे क्वपिश्च मे * * *
यज्ञं न कल्पन्ताम् ॥”)
सपीतिका, स्त्री, इस्तिघोषा । इति राजनिर्घण्ट ॥
सप्त, [न] त्रि, (सप् समवाये + कनिन् । तुट् च
इत्युज्ज्वल । १ । १५६ ।) सख्याविशेष । सात
इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । तद्वाचकानि
यथा । पातालम् १ भुवनम् २ सुनि ३ हीप ४
सूर्यारक्ष ५ वार ६ समुद्र ७ खर. ८ राव्या-
ङ्गम् ९ त्रौहि १० वक्रिगिच्छा ११ पर्वत १२ ।
इति कविकल्पलता ॥ सप्तसख्याविशेषः । यथा,

सप्तत्रि

“सप्त सप्त त्रिनिखेत् प्ररेखिका-
क्षित्यर्गुर्हृमय कृत्तिकादिकम् ।
लेख्येदभिजिता समन्वित
चैकरेखगगुगेन विध्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वे दीपिका ॥
अपि च ।
“क्रमात् खराणां सप्तानामारोह्यावरोहणम्
सूक्ष्मेत्युच्यते श्रावतये ताः सप्त सप्त च ॥”
इति स गीतदर्पणम् ॥
साक , त्रि, (सप्तन् + कन् ।) सप्तानां 'पुरव. ।
यथा,—
“योक्ते सप्तके सेपतुने युग्महयौ तथा ।
सिंहघटी सदा वर्ध्या मृति तत्रात्रवीक्ष्व ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वे ॥
सप्तमस्यावशिष्ट' । यथा,—
“यच्च जगत् दरिद्रा च चकाष्ट शास्त्रिरेव च ।
दीधि येकी च विज्ञेयो यथादि. सप्तको गण ॥”
इति सुग्धवीधटीकाया दुर्गादास. ॥
सप्तमस्या । सप्त एव सप्तक' स्वार्थे कप्रत्यय' ॥
सप्तको, स्त्री, (सप्तभि स्वरेरिव कारयति शब्दायते
इति । के + क । गौरादित्वात् ङीप् ।) काशी ।
इत्यमर ॥
सप्तमगोदावर, की, सप्तानां गोदावरीणां समा-
हार । इति सुग्धवीधव्याकरणम् ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ८५ । ४४ ।
“सप्तगोदावरे च्छात्वा नियतो नियताशन ।
महत् पुण्यमवाप्नोति देवलोकश्च गच्छति ॥”)
सप्तच्छद , पु, (सप्त सप्तच्छदा यस्य ।) हृत्त्वविशेष ।
छातिम् इति भाषा ॥ (यथा, रघु । ५ । ४८ ।
“सप्तच्छदचौरकटुप्रवाह-
मसह्यमाप्राय मद् तदीयम् ।
विलङ्घिताधीरणीवतीव्रयत्ना
सेनागलेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥”)
तत्पर्याय । गुच्छपुष्प २ युग्मपर्यः ३ मभि-
च्छद ४ हृत्त्वक् ५ बहुपर्य ६ शास्त्रवि-
पत्रक ७ मद्गन्ध ८ गन्धिपर्य ९ । अस्य
गुणा । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषप्रलम् ।
दीपनत्वम् । मद्गन्धित्वम् । ज्वररक्तामयकर्म
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यत् सुप्त-
पर्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सप्तजिह्व , पु, सप्तजिह्वा काव्यादयो भाङ्गिति
असनार्था यस्य । अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, हृत्त्वसंहितायाम् । ७४ । १६ ।
“सुकृतघ्नतयाङ्गना गतासन्
अवगूह्य प्रविशन्ति सप्तजिह्वम् ॥”)
तस्य सप्तजिह्वानां नामानि यथा,—
“काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधुम्बवर्णा ।
उग्रा प्रदोसा च कृपीटयोनि
सप्तैव कौला कथिताश्च जिह्वा ॥”
टीकासर्वस्व' तु उग्राप्रदोसयो' स्थाने स्फुलि
ङ्गिनी विश्वनदाख्येति नामद्वयम् । इत्यमर

टीकासारसुन्दरी ॥ कर्मविशेषे तासां नामा-
न्तराणि यथा । द्विरष्टा १ कनका २ रक्ता ३
कृष्णा ४ सुप्रभा ५ बहुरूपा ६ अतिरक्ता ७
एता सात्त्विक्यो यागकर्मणि । काम्यकर्मणि तु
पद्मरागा १ सुवर्णा २ भद्रलोहिता ३ लोहिता
४ श्वेता ५ धूमिनी ६ करालिका ७ एता
राज्यस्य । क्रूरकर्मणि तु । विश्वमूर्ति १
स्फुल्लिङ्गिनो २ धूम्रवर्णा ३ मनोजवा ४
लोहिता ५ कराला ६ काकी ७ एतास्ता
मस्य ॥*॥ एतासामधिष्ठातृदेवता यथा,—
“अमर्त्यपितृगन्धर्वयक्षनागपिशाचकाः ।
राक्षस सप्तजिह्वानामीरिता अधिदेवताः ॥”
एतासा वर्षादिद्वियमौ यथा । गणेशविम-
र्षिस्थान् ।
“द्विरष्टा तप्तहेमाभा शूलपाणेर्दिशि स्थिता ।
वैदूर्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता ॥
तरुणादित्यसङ्घाशा रक्ता जिह्वाग्निस्थिता ।
कृष्णा नीलाभ्रसङ्घाशा नैऋत्या दिशि सस्थिता
सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्या दिशि सस्थिता ।
अतिरक्ता जवाभासा वायव्यां दिशि सस्थिता ।
बहुरूपा यथा ख्याता दक्षिणोत्तरसस्थिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
सप्तज्वाल, पु, (सप्त ज्वाला यस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्र ॥
सप्ततन्तु, पु, (सप्तभिर्भूरादिभिर्महाव्याहृतिभि-
रग्निजिह्वाभिर्वा तन्ते इति । तन विस्तारे +
“सितनिगमौति” ७१००१ इति तुन् ।
सप्त तन्तव सस्या यस्येति वा ।) यज्ञः । इत्य-
मर. ॥ (यथा, मावे । १४ । ६ ।
“सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः
कुर्वन्नुग्रहमनुग्रया मम ।
मूलतामुपगते खलु त्वयि
प्रापि धर्ममयवृत्तता मया ॥”)
सप्तति स्त्रो, (सप्त दशतः परिमाणस्य । “पक्ति-
विशतिविशदिति” ५।१।५८ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) सङ्घाविशेषः । सत्तोर इति
भाषा । यथा,—
“नवतियोजनानाञ्च सहस्राणाञ्च सप्ततिः ।
यावद्वटिकमात्रेण तावच्चलति भास्कर ॥”
इत्यादित्यहृदयम् ॥
सप्ततितम, चि, (सप्तति “तस्य पूरणे ङट् ।”
५।२।४८ इति ङट् । “षष्ठ्यादेवास्य्यादे ।”
५।२।५८ । इति ङट्स्त्वमडागमः ।) सप्तते
पूरणः । सप्ततिशब्दात् पूरणार्थे न्यट्प्रत्यय-
निष्पन्नः । इति सुश्रुतध्याकरणम् ॥
सप्तदश, [न्] त्रि, (सप्ताधिका दश । सङ्घा-
विशेषः । सत्तरो इति भाषा । तत्सख्या-
विशिष्टः । यथा । एष वै सप्तदश प्रजापति-
यज्ञे यज्ञे अन्वायत्तः । इति मलमासतत्त्वम् ॥
बहुवचनान्तोऽयम् ॥
सप्तदश, त्रि, (सप्तदशन् + “तस्य पूरणे ङट् ।”
५।२।४८ इति ङट् ।) सप्तदशानां पूरणः । यथा,

“ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रो वेदतरोः शाखा दृष्टा पुसोऽल्पमेधसः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याय ॥
सप्तदीधिति, पु, सप्त दीधितयो यस्य ।) अग्निः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सप्तद्वीपपति, पु, (सप्ताना द्वीपाना पतिः ।)
सप्तद्वीपानामधिपतिः । यथा,—
“न मूल्यमादाद्देश्यातः समर्थ्यैः ऋद्धिसयुतः ।
सप्तद्वीपपतिर्जातः सूर्यायुतसमप्रभ ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतमत्स्यपुराणम् ॥
सप्तद्वीपा, स्त्री, (सप्त द्वीपा यस्याम् ।) पृथिवी । यथा,
“मनो स्वायम्भुवस्यासन् दशपुत्रास्तु तत्समा-
येरिय पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा मपत्तना ।
सप्तमुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
तेषा नामादि द्वीपशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सप्तधा, व्य, (सप्तन् + धाच् ।) सप्तप्रकारम् । यथा,
सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा सयतेन्द्रियः ।
सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र सशयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सप्तधातव, पु, (सप्तगुणिता धातवः ।) शरीरस्थ-
सप्तसख्यकधातवः । तदयथा,—
“रसासमांसमेदोऽस्तिमज्जानः शुक्लसंयुताः ।
शरीरस्थैर्यदा सम्यक् विज्ञेया सप्तधातवः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
सप्तनाडीचक्र, स्त्रो, (सप्तनाडीना चक्रम् ।) हृष्टि-
ज्ञानार्थं ग्रहनक्षत्राद्विषयसप्तनाडिकसर्पाकार
चक्रम् । यथा । अथ सप्तनाडीचक्रम् ।
“अथात सप्तव्यामि यच्चक्र सप्तनाडिकम् ।
येन विज्ञानमार्तेण हृष्टि जानन्ति साधकाः ॥
कृत्तिकादीनि ऋचाणि साभिजिहै क्रमेण च ।
सप्तनाडोव्यधस्तत्र कर्त्तव्यं पञ्चगाकृतिः ॥
ताराचतुष्कवेधेन नाडिकैका प्रजायते ।
तासा नामान्यह वक्ष्ये तथा चैव फलानि ह ॥
कृत्तिका च ३ विशाखा च १६ मैत्राख्या १७
भरणी २ तथा ।
ऊर्ध्वाद्या शनिनाडी स्याच्चण्डनाड्यभिधा मता ॥
रोहिणी ४ स्वाती १५ ज्येष्ठा १८ श्रि १ हितौया
नाडिका मता ।
आदित्यप्रभवा नाडी वायुनाडी तथैव च ॥
सौम्यम् ५ चित्रा १४ तथा मूलम् १८ पौष्ण-
चञ्च २७ चतुर्थकम् ।
द्वितीयाङ्गरका नाडी दहनाख्या च सप्तता ॥
रौद्रम् ६ हस्तम् १३ तथा पूर्वाषाढा २०
भाद्रपदोत्तरा २६ ।
चतुर्थी जीवना नाडी सौम्यनाडी प्रकौर्त्तता
पुनर्वसू- ७ तरफल्गुन्यु- १२ तराषाढ- २१
तारका ।
पूर्वभाद्रा च २५ शुक्राख्या पञ्चमी नोर-
नाडिका ।
पुष्यर्चम् ८ फल्गुनी पूर्वा ११ अभिजित् ०
शततारका, २४ ।

पष्ठी नाडी च विज्ञेया बुधाख्या जलनाडिका ॥
अश्लेषर्चम् ९ मघा १० विष्णु २२ धनिष्ठाभं २३
तथैव च ।
अमृताख्याहि सा चान्द्री सप्तमी चन्द्रनाडिका
मध्यनाडीस्थिता सौम्या नाडी तस्याग्रपृष्ठतः ।
सौम्ययाम्यगतं त्रयं नाडिकाना चक्र त्रिकम् ॥
क्रूरा याम्यगता त्रया सौम्या सौम्यदिशिस्थिता
मध्यनाडी च मध्यमा ग्रहरूपफलप्रदाः ॥
एकनाडीगता द्वाद्या ग्रहाः क्रूराः शुभा यदि
ततो नाडीफल वाच्यं शुभ वा यदि वाशुभम् ॥
ग्रहाः कुर्युर्महावात गताखण्डाख्यनाडिकाम् ।
वायुनाडीगता वायु दहनाद्याभिदाहका ॥
सौम्यनाडीगता मध्या नौरस्था मेघवाहकाः ।
जलाया हृष्टिदयन्द्रसन्दानाडीगतास्तथा ॥
एकोऽपि तत् फल दत्ते खनाडोसस्थितो ग्रहः
भूषुत सर्वं नाडीषु दत्ते नाडीसम फलम् ॥
प्राहृटकाले तु सप्तमे रौद्रकृत्तमते रवौ ।
नाडीवेधसमायोगे जलयोग वदाम्यहम् ॥
यत्र नाडीस्थितश्चन्द्रस्तत्र स्युः खेचरा यदि ।
क्रूराः सौम्या विमिश्राश्च तद्दिने हृष्टिरुत्तमा ॥
एकऋत्तसमायोगो जायते यदि खेचरै ।
तत्काले च महाहृष्टिर्यावदस्यांशके शशी ॥
कैवल्ये सौम्ये पापैर्वा ग्रहैर्वा हो यदा शशी ।
तदा तु तुच्छपानीय दुर्दिनञ्च भवेद्भुवम् ॥
यस्य ग्रहस्य नाडीस्थश्चन्द्रमास्तदग्रहेण च ।
दृष्टो युक्तं करोत्यम्भो यदि क्षीणो न जायते ॥
क्षिणौ सितासितौ चैव सौरिसौम्यौ नपुसकौ ।
पुरुषा पुत्रवैर्वायु क्षीवौ तु बुधकारणौ ॥
स्त्रोपुरुषसमायोगे हृष्टिस्तु प्रबला भवेत् ॥
पीयूषनाडोगश्चन्द्रस्तत्र खेटाः शुभाशुभा ॥
द्विथतु पञ्च पानीय दिनान्येकत्रिसप्तकम् ।
एव जलाख्यनाडीस्थे चन्द्रमिश्रग्रहान्विते ॥
दिनार्धे दिवस पञ्च दिनानि जायते जलम् ।
नीरनाडीस्थिते चन्द्रे अत्रस्थैः पूर्ववदग्रहैः ॥
याम दिनार्धेक त्रीणि दिनानि जायते जलम् ।
अमृतादि त्रिनाडीषु यदि स्युः सर्वं खेचरा ॥
तत्र हृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया धृत्यर्करसासरान् ।
सौम्यनाडीगता सर्वं हृष्टिदास्ते दिनत्रयम् ॥
शेषानाद्या महाराज दुष्टहृष्टिप्रदा ग्रहाः ।
निर्जला जलदा नाडी भवेद्योगो शुभाधिकः ॥
क्रूराधिकसमायोगे जलदाद्यापि निर्जला ।
याम्यनाडीगता क्रूरा अनाहृष्टिप्रसूचका ॥
शुभयुक्ता जलाशस्याथातिहृष्टि शुभा ग्रहाः ।
एकनाडीसमायुक्तौ चन्द्रमोक्षरणीसुती ॥
यदि तत्र भवेत्क्षीवस्तदा वारिमयो मही ।
बुधशुक्रौ वदेकत्र गुरुणा च समन्वितौ ॥
चन्द्रयोगे तदा काले जायते हृष्टिरुत्तमा ।
जलयोगगती स्याता यदा चन्द्रसितौ ग्रहौ ॥
क्रूराहृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽख्यहृष्टिदः ।
उदयास्तगते मार्गे वक्रयुक्ते च सप्तमी ॥
जलनाडीगतास्ते तु महाहृष्टिप्रदा ग्रहाः ॥”
इति खरोदये सप्तनाडीचक्रम् ॥

तच्चक्ररूपं यथा ।

सप्तनामा, स्त्री, (सप्त नामानि यस्याः । “डाबुभा-
भ्यामन्यतरस्याम् ।” ४ । १ । १३ । इति डाप् ।)
आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तपदः, पुं, (सप्त सप्त पत्राणि यस्य ।) सुहर-
दृश्व । इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तपदी, स्त्री, सप्तानां पदानां समाहारः ।
 (“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति डीप् ।) इति
व्याकरणम् ॥ विवाहाङ्गसप्तपदीगमनं यथा ।
ततो जामाता प्रागुदीची गत्वा बधूः सप्तभि-
र्गन्तैः ‘सप्तमण्डलिकासु सप्तपदानि नयेत् ।
बधूश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चाद्दामपादं मण्ड-
लिकासु नयेत् जामाता च बधूः ब्रूयात् । वामिन
पादेन दक्षिणं पादमाक्रमयेति । सप्तानां
मन्त्राणाञ्चत्वारोः साधारणा । प्रजापति-
र्ह्यपिरेकपाहिराट् हृन्दो विष्णुर्द्वेता पादा-
क्रामणे विनियोगः । ॐ एकमिधे विष्णुस्त्वा
नयतु । इं ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयतु । श्रीणि व्रताय
विष्णुस्त्वा नयतु । चत्वारि मायो भवाय विष्णुस्त्वा
नयतु । पञ्चपशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु । षड्-
रायस्योषाय विष्णुस्त्वा नयतु । सप्तसप्तभ्यो
होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥ ततः सप्तमं पदं
गतां बधूः पतिराग्राह्ये । प्रजापतिर्ह्यविष्णो-
मकीर्णच्छिन्दः कन्या देवता पादाक्रामणा-
नन्तरमाग्रासने विनियोगः । सखा सप्तपदीभव
सख्यन्ते गमेथ सख्यन्ते मा योषा सख्यन्ते
मायोषाः । इति सप्तपदीगमनम् । इति भव-
देवभट्टः ॥

सप्तपर्षे, स्त्री, (सप्तानां द्राक्षादीनां पर्षमिव यत्रा)
मिष्टान्नविशेषः । यथा,—
“द्राक्षादाङ्गिमखर्जूरसृजिताम् सशर्करम् ।
काजचूर्णं समघ्नान्यं सप्तपर्षमुदाहृतम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तपर्षः, पुं, (सप्त सप्त पर्षानि यस्य ।) वृक्ष-
विशेषः । छातिम् इति भाषा ॥ (यथा, रघु ।
४ । २३ ।

“प्रसवैः सप्तपर्षानां मद्गन्धिभिराहताः ।
अक्षयवीच तन्नागाः सप्तधैव प्रसूयन्तु ॥”)
तत्पर्यायः । विशालत्वक् २ शारदी ३ विषम-
च्छदः ४ । इत्यमरः ॥ शारदः ५ देवदृश्वः ६
दानगन्धिः ७ शिरोरुजा ८ महनाशः ९ सुति-
पर्षः १० गृह्यामी ११ महनाशनः १२ । इति

शब्दरत्नावली ॥ गुह्यपुष्पः १३ शक्तिपर्षः १४
सुपर्षकः १५ । इति जटाधरः ॥ वृक्षत्वक् १६
इति रत्नमाला ॥ अस्त्रगुणाः ।

“सप्तपर्षीं ब्रह्मज्ञे भवात्कुटासजन्तुजित् ।
दीपनः श्वासगुह्यमन्नः क्षिण्वीश्वस्तुवरः स्मृतः ॥”
अन्वत् सप्तच्छदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सप्तपर्षी, स्त्री, (सप्त सप्त पर्षान्बन्धाः । डीष् ।)
लम्बासुलता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टी ॥

सप्तपातालं, स्त्री, (सप्तानां पातालानां समा-
हारः ।) सप्तसख्यकाधोभुवनम् । यथा,—

“आदित्यरश्मितो देवो बहुरूपी जनार्दनः ।
निःसृत्य प्रथमं यात पातालतलमन्ततः ॥
सप्तपातालसंस्थास्तु नागगन्धर्वराक्षसान् ।
देवानृषीश्च शेषाश्च जघान वरगुलच्छक् ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥
तन्नामानि यथाह भरतः ।

“अतल वितलश्चैव नितलश्च गभस्तिमत् ।
महाख्यं सुतलश्चायं पातालः सप्तमं विदुः ॥”

सप्तपुत्रसुः, स्त्री (सप्त पुत्रान् सूते इति । सू +
क्षिप् ।) सप्तपुत्रप्रसूता । तत्पर्यायः । सुत-
वस्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सप्तमद्रः, पुं, (सप्तसु स्थानेषु मद्रमस्य ।) शिरीष-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तमः, चि, (सप्तम् + “तस्य पूरषे ङट् ।” ५ ।
२ । ४८ । इति ङट् । “नान्तादसख्यादेर्मट् ।”
५ । २ । ४९ । इति ङटो मडाममः ।) सप्तानां
पूरणः । सातइ इत्यादि भाषा । यथा,—

“लेपभाजश्चतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिन
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यः सामपौरुषम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सप्तमी, स्त्री, (सप्तम् + टिल्लात् डीप् ।) तिथि-
विशेषः । चन्द्रस्य सप्तमकलाक्रिया । तत्र शुक्ल-
पक्षे अष्टतृतीयावच्छिन्नसप्तमकलाक्रिया । कृष्ण-
पक्षे तु अष्टतृतीयासप्तमकलाक्रिया इति
विशेषः । पञ्चिकाया तस्या षड् । शुक्लपक्षे ७
कृष्णपक्षे २२ ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

“कन्याप्रजो वैरीकुलेभसिहो
विशालनेत्रं प्रथितप्रभावः ।
देवहिजाञ्चरसिको महात्मा
स्वात् सप्तमीजः पितृवित्तहर्ता ॥”
इति कीर्तीपदीपः ॥*

अथ सप्तमी । सा च षष्ठीयुता याज्ञान्तां हुम्नात् ।
पैठीनसिवचनाच्च । यथा,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमो च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सामुची तिथिः ॥”
सामुख्यमुक्तं स्कान्दे ।

“सामुख्यं नाम सायाङ्गव्यापिनी इत्यते यदा ॥
अतएव परदिने त्रिसन्ध्यकालाव्यापित्वे षष्ठी-
युक्तसप्तम्यामुपवासमाह भविष्यपुराणम् ।

“षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमोयुता ।
पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुर्बुधोवचम् ॥”

यथा उपोषणे तथा कर्त्तव्यान्तरि । तथा ।
“षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या सर्वदा तिथिः ॥
षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥”

इति स्कन्दपुराणात् ॥ तथा ।
“शुक्लपक्षस्य सप्तम्या सूर्यवरो यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्त महाफलम् ॥”

भवित्ये ।
“शालितण्डुलप्रसवस्य कुर्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
सूर्याय चरुकं दत्त्वा सप्तम्याश्च विशेषतः ॥
यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन्नेवेद्ये परिसव्यया ।
तावद्वर्षसहस्राणि सूर्य्योके भव्यीयते ॥”

गोपथब्राह्मणम् ।
“द्वात्रिंशत्पक्षिकं प्रसूयन्तं सप्तम्याश्च ॥
ज्योतिषे ।

“पक्षान्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिहिमाषकम् ।
तोसकन्नितयं त्रियं ज्योतिषं स्मृतिसम्मतम् ॥
तेन चतुरत्तिकाधिकमाषपञ्चाधिकषडधिक-
शततोलकमिताः प्रख्यातस्तुषाः । इति । एव-
ञ्चेतश्च नाधिकयोः फलतारतम्यं बोध्यम् । एव
देवतान्तरैऽपि तत्तल्लोकमहितत्वफलेन कल्प-
यितुं युक्तम् । अतएव शिबेऽप्येव वक्ष्यते ॥* ॥
वराहपुराणे ।

“अथापरं महाराज व्रतमारोम्यसञ्चितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्या समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपसनातनम् ॥
आदित्यभास्करं रवे भानो सूर्यं दिवाकरं ।
प्रभाकरं सपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्चैककलाहारः सप्तम्या समुपोषितः ।
षष्ट्याश्चैव भुञ्जीत एव एव विधिं स्मृतं ॥
अनेन वक्ष्यते पूर्वं विधिना योऽर्चयेद्भवं ॥

“अथापरं महाराज व्रतमारोम्यसञ्चितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्या समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपसनातनम् ॥
आदित्यभास्करं रवे भानो सूर्यं दिवाकरं ।
प्रभाकरं सपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्चैककलाहारः सप्तम्या समुपोषितः ।
षष्ट्याश्चैव भुञ्जीत एव एव विधिं स्मृतं ॥
अनेन वक्ष्यते पूर्वं विधिना योऽर्चयेद्भवं ॥

“अथापरं महाराज व्रतमारोम्यसञ्चितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्या समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपसनातनम् ॥
आदित्यभास्करं रवे भानो सूर्यं दिवाकरं ।
प्रभाकरं सपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्चैककलाहारः सप्तम्या समुपोषितः ।
षष्ट्याश्चैव भुञ्जीत एव एव विधिं स्मृतं ॥
अनेन वक्ष्यते पूर्वं विधिना योऽर्चयेद्भवं ॥

“अथापरं महाराज व्रतमारोम्यसञ्चितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्या समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपसनातनम् ॥
आदित्यभास्करं रवे भानो सूर्यं दिवाकरं ।
प्रभाकरं सपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्चैककलाहारः सप्तम्या समुपोषितः ।
षष्ट्याश्चैव भुञ्जीत एव एव विधिं स्मृतं ॥
अनेन वक्ष्यते पूर्वं विधिना योऽर्चयेद्भवं ॥

“अथापरं महाराज व्रतमारोम्यसञ्चितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्या समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपसनातनम् ॥
आदित्यभास्करं रवे भानो सूर्यं दिवाकरं ।
प्रभाकरं सपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्चैककलाहारः सप्तम्या समुपोषितः ।
षष्ट्याश्चैव भुञ्जीत एव एव विधिं स्मृतं ॥
अनेन वक्ष्यते पूर्वं विधिना योऽर्चयेद्भवं ॥

“अथापरं महाराज व्रतमारोम्यसञ्चितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्या समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपसनातनम् ॥
आदित्यभास्करं रवे भानो सूर्यं दिवाकरं ।
प्रभाकरं सपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्चैककलाहारः सप्तम्या समुपोषितः ।
षष्ट्याश्चैव भुञ्जीत एव एव विधिं स्मृतं ॥
अनेन वक्ष्यते पूर्वं विधिना योऽर्चयेद्भवं ॥

“अथापरं महाराज व्रतमारोम्यसञ्चितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्या समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपसनातनम् ॥
आदित्यभास्करं रवे भानो सूर्यं दिवाकरं ।
प्रभाकरं सपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्चैककलाहारः सप्तम्या समुपोषितः ।
षष्ट्याश्चैव भुञ्जीत एव एव विधिं स्मृतं ॥
अनेन वक्ष्यते पूर्वं विधिना योऽर्चयेद्भवं ॥

“अथापरं महाराज व्रतमारोम्यसञ्चितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्या समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपसनातनम् ॥
आदित्यभास्करं रवे भानो सूर्यं दिवाकरं ।
प्रभाकरं सपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्चैककलाहारः सप्तम्या समुपोषितः ।
षष्ट्याश्चैव भुञ्जीत एव एव विधिं स्मृतं ॥
अनेन वक्ष्यते पूर्वं विधिना योऽर्चयेद्भवं ॥

“अथापरं महाराज व्रतमारोम्यसञ्चितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्या समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपसनातनम् ॥
आदित्यभास्करं रवे भानो सूर्यं दिवाकरं ।
प्रभाकरं सपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्चैककलाहारः सप्तम्या समुपोषितः ।
षष्ट्याश्चैव भुञ्जीत एव एव विधिं स्मृतं ॥
अनेन वक्ष्यते पूर्वं विधिना योऽर्चयेद्भवं ॥

तस्मारोम् धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥
परत्र च श्रमं स्वाम यद्गत्वा न निवर्तते ॥”
सप्तम्यां समुपोषित इति आदिकर्मणि क्तः ।
तेन सप्तम्या समुपवस्तुमारब्धानित्यर्थः । ततश्च
प्रातः सप्तम्यामिषोपवाससङ्ख्यः । रविश्च विष्णु-
रूपतया पूजाकाले ध्येयः । अभिलाषे तु
तत्तथावित्युक्त्वा आरभ्येति ऐहिकारोग्यघन-
धान्यपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः सवत्सरं
यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः । ततः प्रभृति-
सप्तम्यामुपवासं कुर्वन् ।

“आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर ।
प्रभाकर नमस्तुभ्य अस्माद्रोगादिमोचय ॥”
इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र षष्ठादिषु तत्त-
कर्मविधानात् षष्ठीसमेतित्यस्य न विषयः ।
कालिकापुराणे भक्तं प्रति सूर्यवाक्यम् ।
“अष्टधा मा न भुञ्जीत विष्णुं नैव दर्शयेत् ॥”
तथा ।

“मदूर्वाधृतनिर्भास्यं शरीरे न तु धारयेत् ॥”
अर्वा प्रतिमा ॥ * ॥ अथ विधानसप्तमी ।
कृत्यचिन्तामणौ ।

“अर्काग्रं शुचि गोमयं सुमरिचं तीर्थं फलञ्चाश्रुते
मूलं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत् कृत्वैकभक्तं नरं ।
घौरं वायुशनं घृताशनमिति प्रोक्तान्यमूनि
क्रमात्

कृत्वा द्वादश सप्तमीर्दिनकृतः प्राप्नोत्यभौष्टं
फलम् ॥”

अत्र चार्काग्रादीतरभोजननिवृत्तिरवशीयते ।
तपस्वात् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।

“तपोभिः प्राप्यतेऽभौष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दुर्भगलं वृथा लोको वदते सति साधने ॥”
तपसः क्लेशस्वभावत्वं तत्रैवोक्तम् ।

“उभेऽतिचपला पुच्छि न क्षम तावक वपुः ।
सोद्ग्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने ॥”
व्यक्तमुक्तं यथा,—

“अर्कपत्राद्गुरमात्रमन्तरीक्षगृहीतकम् ।
कपिलाविड्यवमात्रं मञ्जुलं मरिचं जलम् ॥

कदलीफलमध्यन्तु कणामात्रमपक्ककम् ।
कुशमूलं यवमात्रं स्वच्छायादिशुणे क्षणे ॥

भक्ष्यं मितोदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ।
एकभक्तं मयुराण्डप्रमाणं भोजनं मतम् ॥

अर्धप्रभृतिमात्रं कपिलादुग्धमक्षयम् ।
आत्मा सम्यक् मार्त्तण्डं प्राङ्मुखो वायुमा-
शयेत् ॥

एतत्सर्वं पौषमासे माघादश्च समाचरेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या शुद्धचौरनिरामिष्ठे ॥

विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपेण ।
षष्ठ्या पारणं कुर्यात् कटुस्त्ररहितेन च ॥

सुहृत्पतिभ्रातृभिरिति एतच्चैव विवर्जयेत् ।
एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्कतानुसारतः ॥”*

एतद्ब्रतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्मत्वेन
मलमासेतरकर्त्तव्यत्वं आह वशिष्ठलिङ्गपुरा-
णम् ।

“प्रारब्धे तु व्रते पश्चात् सप्ताते त्वधिमासके ।
पूर्वमानेन तत्पश्चात् कार्यं द्वादशमासिकम् ॥”
पूर्वमानेन मलिन्नुचेषुन्यादमानेन । त मल-
मासम् । द्वादशमासिकं द्वादशमासेष्वेव कार्यं
न मलमास इत्यर्थः । यत्तु ।

“मासे मलिन्नुचेऽप्येव यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान्
शिवः ॥”

इति विष्णुरहस्यवचनम् ॥

तन्मासविशेषानङ्कितमासमात्रकर्त्तव्यामावास्या
दिव्रतकर्त्तव्यतापरम् । उदयापनं प्रतिष्ठा ।
एवमारभ्योऽपि निषिद्धः । गार्ग्यः ।

“अस्तं गते गुरौ शक्ते बाले इह मलिन्नुचे ।
उपायनमुपारभं व्रतानां नैव कारयेत् ॥”
उपायनं प्रतिष्ठा । उपारभमारभम् । एतच्च
कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने गौर-
वात् ॥*॥ भविष्ये ।

“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
आत्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम्
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते ॥”

इदं कुक्कुटीव्रतत्वेन ख्यातम् ॥*॥ भविष्ये ।

“सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं महाफलम् ॥

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमो कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घ्यं दानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदं ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि नभ्येत सूर्यग्रहणतः समा ॥”

कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्यग्रहण-
फलं स्नानजं सन्निहितं बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात्
तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयम् । अत्र बहु-
शतसूर्यग्रहणा प्रत्येकाधिकरणतासर्गणान्व-
यात् कालानां स्नानानां तत्फलानामपि बहु-
शतत्वं लभ्यते अतो नाप्रसिद्धिः । पूर्णसप्तम्या
पूर्वं परयोर्वत्रारुणोदयकाले सप्तमी पूर्वं दिने
तत्काले स्नानम् ।

“चतस्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाभ्यः सद्यश्च स्मृतः ॥

त्रियामा रजनीं प्राहुर्युक्त्वाथन्तचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥”

इति काललाघवौघटतन्त्रवैवर्तीयेन पूर्वस्य
तत्कालस्य पूर्वतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्माङ्क-
त्वेन इतरस्य चेताराङ्गत्वेनाभिधानात् अतएव
दक्षेण तत्कालमारभ्याङ्किककाल्यमभिहितम् ।
अत्रारुणोदयकाले सुहृत्तान्यूनतिथिलाभ एव
स्नानम् ।

“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्गङ्गा आद्यादावस्त्रगामिनी ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

अत्र घटिका सुहृत्तं आद्ययोग्यकालानुरोधात्
इति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्तवचने घटिका दण्ड-
रूपा परवचने नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयमित्येक-

वाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्योदयात् प्रागपि
प्रातःस्नानविधानात् तत्रैव माघसप्तम्याख्य-
गुणफलविधिर्लाघवादित्याहुस्तद्विन्ध्यम् । प्रक-
रणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वं इति जैमिनिसूत्रेण
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रन्नाकरयोः ।

“य इच्छेद्द्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोप-
मान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वी मासी माघफाल्-
गुनौ ॥”

इति विष्णुस्मृतौ नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणा-
न्तरास्नानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन

काम्यस्नानान्तरमिदमित्युक्तं न तु गुणफल-
विधिः । किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धि-
रिति । अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमी-

निमित्तककाम्यस्नानयोः प्रातःस्नानात् नैमि-
त्तिकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम् ।

“प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥”

इति कात्यायनवचनात् ॥

“न स्नानमाचरेद्ब्रह्मा नातुरो न महानिधिः ।
न वासोभिः सहाजस्र नाविज्ञाते जलाशये ॥”

इति मनुवचनेनैकदाजस्रस्नाननिषेधाच्च ।
“धर्मविज्ञाचरेत् स्नानमाङ्गिकञ्च पुन पुनः ।”

इति मनुवचनाच्च ।
अतएव नान्दीसुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि
काम्यानां तत्तद्देशकालविहितानां तन्त्रेणैव

सिद्धिरिति आहचिन्तामणिः । निष्कामविष्णु-
प्रीतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठानं गुणतार-
तम्यात् फलतारतम्यं इति न्यायेन फलं
बोध्यम् । तत्तु इच्छुचौरगुडादिमाधुर्यभेदव-

न्निर्हेष्टं मशक्यम् ।

“पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवी आहं प्रशस्यते ।
कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत् ॥”

इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् । एतच्च-
चनप्रागर्हं कार्त्तिकमलमासाद्धविषयम् ।
“देशकालाश्रमक्षेत्रद्रव्यदाहमनोगुणा ।
सुकृशस्यासि दानस्य फलातिशयहेतवः ॥”

इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ।

तीर्थभेदे त्वेकदापि नानास्नानम् ।
“विषुवद्विष्वसे प्राप्ते पञ्चतीर्थे विधानतः ।”

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् तीर्थभेदे तन्त्रप्रस-
ङ्गयोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्यावली-

आहचिन्तामिष्योः । यत्तु प्रयागे ब्राह्मण-
क्रोडीकृतेऽपि माघसप्तमीस्नानादावसाधारण-

सङ्ख्येन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं तद-
युक्तम् । तदा सकृत्स्नानस्यैव विहितत्वात्

अन्यथा तत्रप्रहफलकामनाया तदानन्त्यापत्ति-
रित्युक्तम् ॥*॥ स्नाने परिपाटीमाह कृत्य-

कल्पलताया विष्णुः । सप्तवदरपत्राणि सप्तार्क-
पत्राणि च शिरसि निधाय ।
“यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

सप्तमी

तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥
इत्यन्वर्थं चायादिति शेषः । रोक छिद्रम् ।
तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्कत्वात्माक-
रीति पदं मकराकारव्यचान्द्रमासीयतिथिपरम्
“तिथिकृत्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादि मास कृत्ये विनिर्दि-
शेत् ॥”

इति ब्रह्मपुराणात् ॥

मन्वन्तरादित्येन तथा युक्तत्वाच्च । यथा, मन्व-
पुराणे ।

“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्या तस्मात् सा रथसप्तमी ।
अरुणोदयवेलाया तस्या स्नान महाफलम् ॥”
अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तम् । यथा,
“महानवम्या द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि ।
तथाक्षयद्वितीयाया शिथ्यान्नाध्यापयेद्बुधः ।
माघमासे तु सप्तम्या रथ्याख्यायान्तु वर्जयेत् ॥”
द्वादश्या शयनीत्यानद्वादश्याम् । भरण्या शक्र-
ध्वजपातभरण्याम् । इति कल्पतरुः । अत्र
महानवम्यादि साहचर्यादुगीणचान्द्रत्वं प्रती-
यते । अतएव चतुर्दशमन्वन्तरादिगणने कापि
न राशुल्लेखः । यथा, भविष्यमाख्ययोः ।
“अश्वयुक्तशुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।
द्वितीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यभावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्रौ ज्येष्ठी पञ्चदशी
सिता ।

मन्वन्तरादयस्वेता दत्तस्याक्षयकारिका ॥
अत्रामावास्याष्टमीव्यतिरिक्ता शुक्ला । पुन
पुनस्तथापदीपादानात् उपक्रमोपसहारयो
शुक्लत्वकीर्तनाच्च । अत्र कामधेनी द्वितीया
चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु द्वितीया चैत्र-
मासस्येति लिखितम् । अत्र पाठद्वये श्रीपति-
रत्नमालायाम् । अश्वयुजि शुक्लनवमी द्वाद-
शुक्लं मघौ द्वितीया चेति पाठाच्चैत्रद्वितीयैव
ग्राह्या । श्रीदत्तोऽप्येवम् । माघसप्तम्याञ्चान्द्रत्व
सौरागमेऽपि ।

“अर्कपत्रे, सवदरैर्दूर्वाक्षतसचन्दने ।
अष्टाङ्गविधिना चाप्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
माकरीति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायोर्हान्तिदर्श-
नात् ॥”

अष्टाङ्गविधिना ।

“योऽष्टाङ्गमूर्ध्मापूर्य्य भानोमूर्द्धि निवेदयेत् ।
तान्त्रपात्रार्घदानेन पुण्य दशगुणं स्रुतम् ॥”
इति विष्णुपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
“ऋचराशिविशेषेण यत् कर्म विहितं नरैः ।
देव वाग्धयवा पैत्र तदन्यत्रापि दृश्यते ॥”
अर्धमन्वस्तु ।
“जननी सर्वभूतना सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तला

सप्तम्याङ्गतिके देवि ननस्ते रविमण्डले ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।

“सप्तसप्तमीवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्या हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥”
सप्तिरश्च । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥ सप्तमी-
व्रतविशेषा यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“भगवन् भवससारसागरोत्तारकारकम् ।
किञ्चिद्व्रतं समाचक्षु स्वर्गारोग्यसुखप्रदम् ॥
श्रीभगवान् उवाच ।
शौरधर्मं प्रवक्ष्यामि नाम्ना कल्याणसप्तमीम् ।
विशोकसप्तमीं तद्दत्तं फलदा पापनाशिनीम् ॥
शर्करासप्तमीं पुण्या तथा कमलसप्तमीम् ।
मन्दारसप्तमीं पुण्या तथैव शुभसप्तमीम् ॥
सर्वां सर्वंफला प्रोक्ताः सर्वदेवर्षिपूजिता ।
विधानमासां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिन भवेत् ।
सा तु कल्याणिनी नाम विजया तु निगद्यते ॥”
आसा इतिकर्तव्यताकालौ च मन्व्यपुराणे
६६ अध्यायावधि ७५ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यौ ॥३॥
सा सूर्यमूर्त्तिप्रकाशिका तिथिः । यथा,—
“एवमुक्तस्तदा देवैः सौम्या मूर्त्तिमथाकरोत् ।
प्रकाशत्वं जगामाशु देवताना महाप्रभ ॥
एतत् सर्वं सुराणान्तु दहनं ग्रामितं पुरा ।
सप्तम्या खलु सूर्येण मूर्त्तिंश्च कृतवान् भुवि ॥”

इति वाराहै सुर्व्यैर्त्पत्तिनामाध्यायः ॥

सप्तम्या, स्त्री, (सप्तानां रक्ताना तद्दर्शानां समा-
हारः ।) शरीरस्य रक्तवर्णसमावयवा । ते च
हस्तापादतलनेत्रान्तरतालुकाधरजिह्वानखा ।
यथा, सासुद्रके ।

“पाणिपादतली रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकाधरजिह्वाश्च सप्तरक्तं प्रशस्यते ॥”
सप्तम्या, पु, भूजि, (सप्त ऋषयः ।) सप्तसख्यकर्षय
तेषां नामानि यथा । मरौचि १ अत्रि २
अङ्गिरा ३ पुलस्त्य ४ पुलह ५ क्रतु ६ वसिष्ठः ७ ।
इत्यमरः ॥ अपि च ।

“सप्तर्षिमण्डलं तस्माद्दृश्यते सर्वतोपरि ।
तत्र सप्तर्षयः सन्ति विनियुक्ताः प्रजासृजा ॥
मरौचिरत्रिं पुलह पुलस्त्य क्रतुरङ्गिरा ।
वसिष्ठश्च महाभाग ब्रह्मणो मानसा सुता ॥
सप्तब्राह्मण इत्येते उच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
सभृतिरनस्रया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नाति ॥
अरुन्धतिस्तथा लज्जा तल्पद्वी सोकमातरः ।
एतासां तपसा चैतद्दार्ढ्यं भुवनत्रयम् ॥

सन्ध्यात्रयमुपासीना गायत्रीजपतत्परा ।
तस्मिन्लोके वसन्त्येते ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥”

इति पाञ्च स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥

(प्रतिमन्वन्तरे सप्तर्षयो भिक्षा एवासन् । तद्-
दत्तान्तस्तु ऋषिश्चन्द्रे द्रष्टव्यः ॥)
सप्तला, स्त्री, (सप्त लातीति । ला + क् ।) नव-
मालिका । इत्यमरः ॥ चर्मकषा । गुञ्जा ।
पाटला । इति मेदिनी ॥

सप्तस

सप्तमती, स्त्री, सप्तानां शतानां समाहारः । इति
व्याकरणम् ॥ (“द्विगो १” ४ । १ । २१ । इति
ङीप् ।) सप्तसप्तिका । सप्तसप्तश्लोकालकदेवी-
माहात्म्यम् । चण्डीति ख्यातम् । यथा,—
अर्गल कौलकञ्चादौ पठित्वा कवचं ततः ।
जपेत् सप्तसप्तौ चण्डीं क्रम एव शिवोदित ॥
इत्यर्गलस्तोत्रम् ॥

तथा च नागोजीभट्टः ।

“तत्राद्ये चरिताध्याये श्लोका अशीतिरसमाः
अथ मध्ये चरित्रे तु पञ्चाष्टकसुसंख्या ॥
त्रयोऽध्यायाश्चतु सप्तचतुर्विंशदशवेदकाः ।
अथोत्तरचरित्रे तु षट्षष्टश्लोकमात्रम् ।
अग्नीसोमाध्यायवती गोता सप्तसप्तौ स्मृताः ॥
सप्तसप्तकाः, पु, (सप्त शलाकाः तद्दृष्ट्वा यत्र) ।
विवाहस्य शुभाशुभदिनज्ञानार्थं तिथ्यगूढं सप्त-
रेखाविशिष्टकक्षविशेषः । यथा,—
“कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।
ग्रहश्च देकरेखास्यो वेधः सप्तसप्तकाजः ॥

सप्त सप्त विलिखेत् प्ररेखिका-
स्तियेगूढं मथ कृत्तिकादिकम् ।
लेखयेदभिजिता समन्वितं
चैकरेखगखगेन विध्यते ॥

वैश्यस्य चतुर्थेऽथे श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्के च
अभिजित् तस्ये खचरे विज्ञेया रोहिणीविवाहा
लिप्तिका दण्डः ।

“यस्या शशी सप्तशलाकभिक्षः
पापैरपापैरथवा विवाहे ।
रक्तांशकेनैव तु रोदमाना
ऋशानभूमि प्रमदा प्रयाति ॥”

इति सप्तशलाकवेधः । इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

तच्चक्ररूपं यथा ।

	१	४	५	६	७	८	
२							१०
१							११
२०							१२
२६							१३
२५							१४
२४							१५
२३							१६

२२०२१२०१८१८१०

सप्तशिरा, स्त्री, (सप्त शिरा यस्याः ।) नागवती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तसप्ति, पु, (सप्त सप्तयो द्योतका यस्मिन्) ।
सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १३।४।)

“इविर्भुजामिधर्वता चतुर्णां,
मध्ये ललाटस्तपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यपरस्वपत्नी
नाम्ना सुतीक्ष्णचरितेन दान्त ॥”

सप्तार्चिः

सप्तसागरः, पुं, (सप्त सागरा इव कुण्डानि यत्र ।) महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
सप्तसागरकं नाम सर्वपापविनाशनम् ॥
पुण्य दिनमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहन बुध ॥
ऋत्विक्पण्डपसंभार भूषणाच्छादकादिकम् ।
कारयेत् सप्त कुण्डानि कनकानि विचक्षणः ॥
प्रादेशमात्राणि तथारत्नित्वात्राणि वा पुनः ।
कुर्यात् सप्तपलादूर्ध्वमासहस्राच्च शक्तिः ॥
संस्थाप्यानि च सर्वाणि कृष्णाजिनतिलोपरि ।
प्रथम पूरयेत् कुण्डं लवणेन विचक्षणः ॥
द्वितीय पयसा तद्वत् तृतीय सर्पिषा पुनः ।
चतुर्थं गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ॥
षष्ठं शर्करया तद्वत् सप्तमं तीर्थवारिणा ।
स्वापयेन्नवपयन्तु ब्रह्माणं काञ्चनं शुभम् ॥
केचन चौरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरम् ।
भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्ये सुराधिपम् ॥
शर्करायां न्यसेत् लक्ष्मीं जन्ममध्ये तु पार्वतीम् ।
सर्वेषु सर्वं रत्नानि धान्यानि च समन्ततः ॥
तुलापुरुषवत् श्रेयमत्रापि परिकल्पयेत् ।
ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिं प्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रानिमानुदीरयेत् ॥
नमो वः सर्वसिन्धुना आधारेभ्यः सनातनाः ।
जन्तूना प्राणदेभ्यश्च मसुद्रेभ्यो नमो नमः ॥
चौरोदकान्यदधिमाधवलावणेक्षु-
सारासृतेन भुवनत्रयजीवसघान् ।
आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-
स्तस्मान्ममाप्यघविघातमल विदध्वम् ॥
यस्मात् समस्तभुवनेषु भवन्त एव
तीर्थामरासुरसुवन्द्यमणिप्रदानम् ।
पापक्षयाहरविलीपनभूषणाय
लोकस्य विधत्ति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ॥
इति ददाति रसाम्बरसयुतान्
शुचिरविधायवानिह सागरान् ।
अमलकाञ्चननवरत्नमयानसी
पदसुपैति हरैरमराद्यतः ॥
सकलपापविघातविराजित
पिदपितामहपुत्रकलत्रकम् ।
नरकलोकसमाकुलमप्यल
भाटिति नेतुमसी शिवमन्दिरम् ॥”
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने सप्तसा-
गरपादानिको नाम २६१ अध्यायः ॥
सप्तसूः, स्त्री, (सप्त सूते इति । सू + क्षिप् ।) सप्त-
पुत्रप्रसूता । तत्पर्यायः । सुतवस्करा २ । इति
शब्दरत्नावली ॥
सप्तसुपुङ्गवः, पुं, (सप्तभिःशुभिः पुङ्गव इव
श्रेष्ठत्वात् ।) शनिग्रहः । इति जटाधर ॥
सप्तार्चिः, [स्] पुं, (सप्त अर्चिं सि यस्य ।)
अग्निः । (यथा, रघुः । १० । २१ ।
“सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्चिं वलीशयम् ।

२६५

सबलः

सप्तार्चिं मुखमाचक्षुः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥”
चित्रकवचः । इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । इति
हेमचन्द्रः ॥ क्रूरचक्षुषि, त्रि । इति मेदिनी ॥
अग्नेः सप्तानामर्चिषां नामानि सप्तनिहशब्दे
द्रष्टव्यानि ॥

सप्ताश्वः, पुं, (सप्त अश्वो यस्य ।) सूर्यः । अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ (कश्चित् वाच्यलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४५ । ८ ।

“आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया-
दीर्घयाये ॥”

“सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः सप्ताश्वः सर्पण-
स्वभावाश्वोपेतः सप्तसख्याकाश्वो वा आयातु
अस्मदभिसुखमागच्छतु ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

सप्ताश्ववाहनः, पुं, (सप्त अश्वो वाहनान्यस्य ।)
सूर्यः । यथा,—

“लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमि-
स्रहा ।

तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥”
इति शाश्वपुराणे सूर्यस्तोत्रम् ॥

सप्तिः, पुं, (“षप समवाये । “सपिनसिर्वसि-
पदिभ्यस्तिप्” इति श्रौभोजदेवः । सपति सङ्गा-
मेषु सहस्रासिवैति । गतिकर्मणो वा सप्तिः ।
समते स्पर्शायात् इति माधवः । सृपि गतौ ।
अस्माद्वा तिप्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुल-
कात् सर्पति सप्तिः ।” इति निघण्टुटीकाया
देवराजयन्वा । १ । १४ । ५ ।) अश्वः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । १४ ।
“अर्वाश्च त्वा समयोऽध्वरत्रियो वदन्तु सवने-
दुप ॥”)

सफर, पुं, मत्स्यविशेषः । पुटी इति भाषा ॥
शयाना स्फुरति पार्श्वेन गच्छतीति शफरी
मनौषादि नदादित्वादीप् । शोणिशफरी
शय्याशकटशिलाशरणशतपद्य इत्युभभेदात्
तालव्यादिः । दन्त्यादिरपीति केचित् । शफ-
रश्च । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

सफरी, स्त्री, (सफर + ङीष् ।) मत्स्यविशेषः ।
इति भरतः ॥ पुंटी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
शफरी २ प्रोष्ठी ३ । इत्यमरः ॥ शफरः ४
श्वेतकीलः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—
“अगाधजलसञ्चारी रोहितोऽपि स्थिरायते ।
गण्डूजलमात्रेण सफरी फरफरायते ॥”
इत्युद्भटः ॥)

सफल, त्रि, (फलेन सह वर्त्तमानम् ।) फल-
विशिष्टम् । तत्पर्यायः । अमोघम् २ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ३० ।
“सफल मे भवेन्नम यदि मां नावमन्यसे ॥”
सगस्यम् । यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १२ ।
“अपशब्दाश्रमपद सफलद्विगधपादपम् ॥”)

सबल, त्रि, (बलेन सह वर्त्तमानः ।) सैन्ययुक्तः ।
सामर्थ्यवान् । यथा,—
“सबले च श्चे पापे दिनमात्रं प्रचक्षते ।

सभा

मध्ये बले तथा मास वर्षे विद्यानथाबले ॥”
इति पञ्चस्वराः ॥

सबलिः, पुं, विकालः । इति हेमचन्द्रः ॥
सबाधः, त्रि, पौडायुक्तः । निषेधयुक्तः । बाधया
बाधेन च सङ्घ वर्त्तमानो यः इति बहुव्रीहि-
समासनिष्पन्नः ॥

सब्रह्मचारी, [न्] पुं, (ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं
यद्ब्रतं तदपि ब्रह्म तश्चरतीति ब्रह्मचारी
समानो ब्रह्मचारी । यद्वा, समाने ब्रह्मणि
चरतीति । णिनिः । “चरणे ब्रह्मचारिणि ।”
६ । ३ । ८६ । इति समानस्य सः ।) परस्परैक-
ब्रह्मव्रताचारः । इत्यमरः ॥ एकस्माद्गुरो-
र्ब्रह्मणे वेदाय अर्थात् वेदाध्ययनाय व्रत अभि-
ब्रह्मचर्याख्यं आचरन्ति ये तेऽन्योन्यं सब्रह्म-
चारिण उच्यन्ते । उपचारात् ब्रह्माध्ययनार्थं
व्रतमपि ब्रह्म । समानं ब्रह्म चरन्तीति ब्रह्मादि-
त्वाच्चिनि ज्योतिर्ज्ञानपदेत्यादिना समानस्य
सभावे सब्रह्मचारिणः । एकब्रह्मव्रताचारा
इत्यत्र एकस्माद्ब्रह्मणे ब्रह्माध्येतु व्रतमा-
चरन्तीति तुमर्थे चतुर्थ्या विग्रह्यतीति परे ।
सब्रह्मचारी भिन्नगुरुमिथ इति हारल्लेति
नयनानन्दः । इति भरतः ॥

सभर्त्तुका, स्त्री, (भर्त्ता सह वर्त्तमाना । सहस्य
सः ।) विद्यमानपतिका । तत्पर्यायः । पति-
वती २ । इत्यमरः ॥ सधवा ३ सनाथा ४ ।
इति जटाधरः ॥

सभा, स्त्री, (सह भान्ति शोभन्ते यत्रेति । भा
दीप्तौ + भिदादित्वात्प्रधिकरणे अङ् । सहस्य
सः ।) सह भान्ति अत्र । मज्जिसिं इति पार-
सीक भाषा । पञ्चायित इति हिन्दीभाषा ।
मिटि इति इङ्गरेजौ भाषा । तत्पर्यायः ।
समन्या २ परिषत् ३ गोष्ठी ४ समितिः ५
ससत् ६ आस्थानी ७ आस्थानम् ८ सदः ९
समाजः १० । इत्यमरः ॥ पर्षत् १२ इति जटा-
धरः ॥ तल्लक्षणादि यथा । मनुः ।

“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्तयः ।
राज्ञः प्रतिष्ठतो विद्वान् ब्राह्मणस्ता सभां
विदुः ॥” ॥

विद्वत्संहतावपि सभापर्यायपरिषच्छब्दमाह
स एव ।

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को निरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशवरा ॥”
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः सदयुक्ति-
व्यवहारी । अतएवामरसिंह । सभा सदसि
सभ्ये च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् । तथा सह साक्षात्परम्परया वा वर्त्तते
इति सभा ॥ कात्यायनः ।

“कुलशीलवयोहृत्तवित्तवज्जिरभिष्ठितम् ।
बणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलहृद्द्वैरभिष्ठि-
तम् ॥”

सद इति शेषः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ ॥
सामाजिकः । अतम् । ऋहम् । इति मेदिनी ॥

समूहः । इति हेमचन्द्रः ॥१॥ सभायां एकाकि-
गमननिषेधो यथा,—

“नेकचरेत् सभा विप्रः समवायश्च वर्ज-
येत् ॥”

इति कौर्मो उपविभागे १५ अध्यायः ॥
सभाज, त् क सेवने । प्रीती । दर्शने । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (अदस्तपुरा०-पर०-सक०-
वेत् ।) अससभाजत् । इति दुर्गादासः ॥
सभाजन, स्त्री, (सभाज त् क सेवने प्रीती +
शुट् ।) गमनागमनादिसमये सङ्घदादेः भा-
तिङ्गनारोग्यप्रसङ्गागतादिनामन्तोत्पादनम् ।
तत्पर्यायः । आनन्दनम् २ आप्रच्छनम् ३ ।
इत्यमरः ॥ टु नदि सङ्घि सभाज त् क
सेवनप्रीतिदर्शने प्रच्छी श प्रीष्णे षनट् ।
नन्दतिः पृच्छतिश्चाङ्पूर्वालिङ्गनादाविति
सुभूतिः । गमनसमये सुहृदमासिङ्ग गमना-
नुशासकम् । आगतस्य वा स्वामतारोग्यादि-
पृच्छा आनन्दनमिति रमानाय । इति भरतः ॥
(यथा, रघु । १३ । ४३ ।

“सभाजने मे भुजसूर्द्धवाहु”

सव्येतर प्राध्वमित, प्रयुङ्क्ते ॥”

सभाजयतीति । सभाज त् क प्रीती + शु ।
प्रीतिदायके, चि । यथा, महाभारते । ४ । १३ । १०
प्रभूतनागाश्वरथ सभाजन
सद्विद्युक्त बहुपानभोजनम् ।
मनीहर काञ्चनचित्रभूषण
गृह महत् शोभयतामिय मम ॥”

सभापति, पुं, (सभायां पति ।) समानाधि-
पति । (यथा, भागवते । ६ । १० । ७ ।
“जटाधरस्त्रीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापति ।
अङ्गीकृत्य स्त्रियश्चास्ते गतस्त्री, प्राकृतो यथा ॥”)
द्यूतगृहस्वामी । इति केचित् ॥

सभासत्, पु, (सभा + सद् + क्तिप् ।) सभायां
सभासद् । सीदति उपविशति य । तत्पर्यायः ।
सभास्तार २ सभ्यः ३ सामाजिकः ४ । इत्य-
मरः ॥ परिषद्वल ५ पर्यद्वल ६ परिषद्व ७
पार्षदः ८ परिषभ्य ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
तक्षणादि यथा । कात्यायन ।
“सभ्येनाश्ववक्तव्य धर्मार्थसहित वचः ।
शृणोति यदि नो राजा स्यात् सभ्यस्तदानृण ॥”
सभ्य सभायां साधु । तथाविधानाह याज्ञ-
वल्क्यः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्ना कुलीना, सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासद् कार्य्याः शत्रौ मित्रे च ये

समाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीना
सहरादि-दोषशून्यमातापितृवशपरम्पराकाः ।
एवम्भूताः सभासद् सभाया यथा सीदन्ति
तथा दानमानसत्कारे राज्ञा कर्त्तव्याः । इति
व्यवहृदतत्त्वम् ॥१॥ अन्यच्च ।

“सम शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्मार्थिकरणे भवेत् ॥

कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुखाः सभासदः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८९ अध्यायः ॥
हृदयतिस्तु सत पञ्च त्रयो वा सभासदो
भवन्तीत्याह ।

“लोकवेदप्रधर्मज्ञाः सम पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपाविष्टा विप्राः स्युः सा यत्रसदृशो सभा ॥”
किञ्च ।

“समाङ्गविवाकः सामात्य सन्नाङ्गपुरोहितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मत ॥”
तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ता, सभासदस्तु नियुक्ता
इति भेदः । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थ-
कथनेऽपि यदि राजान्यथा करोति तदासी
निवारणीयोऽन्यथा दोषः । उक्तञ्च कात्यायनेन ।
“अन्यायेनापि त यास्त येऽनुयान्ति सभासद-
तेऽपि तद्वागिनस्तस्माद्रोधनीयः स तैर्नृपः ॥”
इति मिताश्वरा ॥

सभास्तारः, पु, (सभां स्तुजातीति । स्तुञ्पाच्छा-
दने + “कर्मण्यष्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सभा-
सद् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । २ ।
“के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मवित्तम ॥”

सभिकः, पु (समा द्यूतसभा भाव्ययत्वेनास्त्वस्येति
सभा + प्रीक्षादित्वात् ठन् ।) द्यूतकारकः ।
इत्यमरः ॥ हे सच्चियार इति श्याते । सभा
द्यूतमस्यायत्वेनास्ति सभिकः विकारसधेति
श्लोकः । सभा द्यूत सभा गृहमिति रुद्र ।
द्यूत कारयति द्यूतकारकः पणन्तात् स्वार्थे
कः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“दुरोदरश्च निर्गन्धद्यूतकारकालनका ।
सभिकः प्रतिभूयते ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २०२ ।
“स्वहे शतिकहृदस्तु सभिक पञ्चक शतम् ।
गृहोयात् धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥”)

सभौकः, पु, द्यूतकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सभोचितः, पु, (सभायासुचितः ।) पण्डितः ।
इति धनञ्जयः ॥ सभायोग्ये, त्रि ॥
सभ्य, पु, (सभाया साधु । सभा + “सभाया य”
४ । ४ । १०५ । इति यः ।) साधु । सभासद् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । ८ । १० ।
“सोऽस्य कार्य्याणि सपश्येत् सभ्यै रेव त्रिभि-
र्हृत ॥”

अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रघु ।
१ । ५५ ।
“तस्मै सभ्याः सभार्थाय गोमुं गुप्तमेन्द्रियाः
अर्षणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥”
सभिकः । इति जटाधरः ॥

सभ्यः, त्रि, (सभा + यः ।) प्रत्ययितः । इति
जटाधरः ॥ सभासम्बन्धौ च ॥

सम्य, समार्थः । प्रकृतार्थः । सङ्गत । शोभनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ समुच्चयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ चतुर्थोपसर्गः । इति व्याकरणम् ॥
अस्वार्थविशेषाः संशये द्रष्टव्याः ॥

समः, चि, (समतीति । सम वैलम्ब्ये + पचाद्यच्)।
सर्वम् । (अस्मिन्नर्थे सर्वनामसंज्ञा भवति ।
यथा, सुग्धबोधे ।
“नमः समस्मात् पूर्वका अन्तरका अन्तेष-
साम् ॥”)

समानम् । इत्यमरः ॥ (अस्मिन्नर्थे सर्वनाम-
संज्ञा न भवति । यथा, सुग्धबोधे ।
“समायेषु परायेषा मुक्तयेऽर्थान्तराय च ॥”)
साधु । इति मेदिनी ॥

समः, पु, (सम वैलम्ब्ये + पचाद्यच् ।) राशि-
विशेषाया संज्ञाविशेषः । ते तु राशयः ह्य-
कर्कटकन्याहृदिकमकरमीनाः । यथा,—
“कुरोऽय सीम्भ पुरुषोऽङ्गना च
शोभोऽय युग्म विषमः समश्च ।
चरस्त्रिंशत्कन्यामकन्यामधेया
मेवाद्योऽसौ क्रमयः प्रदिष्टा ॥”
इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥ १ ॥

मानस्य प्रकारविशेषः । स तु यदा गीतवाद्ययो-
स्तानः गायकस्य हस्तापादादिचालनश्च एकदा
समभावेन पतति तदा भवति । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ १ ॥ वर्गमूलानयमात्रे षड्विपरि-
दत्त ऋतुरेखाविशेषः । यथा,—
“त्वक्कान्याद्विषमात् क्षति द्विगुण्येषु सभे
तद्वृत्ते ।
त्यक्ता लम्बक्षतिं तदाद्यविषमाक्षम् दिनिन्न
न्यसेत् ॥”
इत्यादि लीलावली ॥

समकन्या, स्त्री, (समा विवाहत्वात् कन्या ।)
विवाहोपयुक्ता । इति धनञ्जयः ॥ सट्टम-
कुमारी च ॥

समकोल, पु, (सम कौलो यस्य ।) सर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

समक्तः, त्रि, गमनकर्त्ता । सपूर्वकानुचघातो
क्षप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
समक्त, त्रि, अस्त्रो समीपम् । सपूर्वविशब्दात्
अप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुग्धबोधव्याकर-
णम् ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १ ।
“तथा समक्ष दहते मनोमर्ब
पिनाकिना भन्मनोरथा सती ।
निनिन्द ह्य हृदयेन पाव्यंती
प्रियेषु सीभाम्यफला हि धारता ॥”)

समगन्धकः, पु, (समास्तुत्या गन्धा गन्धद्रव्यादि
यत्र । कण् ।) कृत्रिमभूप । यथा,—
“हृकधूपे भक्तकरो गिरिः स्नात् समगन्धकः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

समनन्धिकः, स्त्री, (समस्तुष्टो गन्धोऽस्त्वद्वेति ।
ठन् ।) उग्रोरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुल्य-
गन्धयुक्ते, त्रि ॥

समयः, त्रि, (सम समकालमेव दृष्टवतीति ।
यद् + ङः ।) सकलम् (यथा, रामायणे ।
२ । ५२ । ८४ ।
“चतुर्हस हि वर्षाणि समकालेषु कालने ।

समयः, त्रि, (सम समकालमेव दृष्टवतीति ।
यद् + ङः ।) सकलम् (यथा, रामायणे ।
२ । ५२ । ८४ ।
“चतुर्हस हि वर्षाणि समकालेषु कालने ।

समयः, त्रि, (सम समकालमेव दृष्टवतीति ।
यद् + ङः ।) सकलम् (यथा, रामायणे ।
२ । ५२ । ८४ ।
“चतुर्हस हि वर्षाणि समकालेषु कालने ।

आत्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥”) समदर्शी, [न्] त्रि. (समं पश्यतीति । दृश + षिनिः ।) सर्वभूतेषु तुल्यदर्शनशीलः । यथा,—

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव खपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

समदृष्टिः, स्त्री, (समा दृष्टिः ।) सर्वत्र तुल्यदर्शनम् । यथा,—
“दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र या दृष्टिर्वर्तते सदा ।
तथा शर्षी च मित्रे च समदृष्टिश्च सा स्मृता ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
(समा दृष्टियस्य ।) समदर्शिनः, त्रि ॥

समधिकः, त्रि, (सम्यक् अधिकः ।) अधिकः ।

तत्पर्यायः । अतिरिक्तः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु । १८ । ५३ ।

“प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामे ।
अधिविधितुरमात्यैराहतास्तस्य यूनः
प्रथमपरीष्टहौते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥”)

समन्तः, पुं, सीमा । सम्यक्प्रकारेण अन्तः इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥

समन्ततः, [स] व्य, चतुर्दिगभिव्याप्तः । तत्पर्यायः । परितः २ सर्वत्र ३ विश्वक् ४ । इत्यमरः ॥ समन्तात् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

यथा, रामायणे । २ । ५७ । ३४ ।
“स्त्रियश्च सर्वां रुरुदु समन्ततः
पुर तदासोत् पुनरेव सहस्रलम् ॥”)

समन्तदुग्धा, स्त्री, (समन्तात् दुग्धं चोरमस्या ।) स्तु होतृव्यः । इत्यमरः ॥

समन्तपञ्चक, स्त्री, (समन्तात् पञ्चकं ऋदपञ्चक यत्र ।) कुरुक्षेत्रम् । तत्र कुरुपाण्डवयार्युद्धस्थानम् । तत्र पुरा परशुरामः क्षत्रियरुधिरं पञ्चङ्गदानं चकार । यथा,—

“त्रि समस्तत्वं पृथिवीं कृत्वा निक्षत्रिया प्रभुः ।
समन्तपञ्चके पञ्च कृतवान् रुधिरंङ्गदानम् ॥
स तेषु तर्पयामास पितॄन् शृगुक्लुहह ।
साक्षात् ददर्श पितरं स च राम न्यवारयत् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२४ अध्यायः ॥*

अन्यथ ।
“त्रि समस्तत्वं पृथिवीं कृत्वा निक्षत्रिया प्रभुः ।
समन्तपञ्चके चक्रे शोणितोदानं ऋदानं नवम् ॥”
इति श्रीभागवते १६ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥*

तस्य माहात्म्यं सीमां च यथा,—
“पृथिव्या नैमिष तीर्थमन्तरीचे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥”
इत्यारभ्य,—
“तरन्तुकारन्तुकयोर्दन्तरं
रामङ्गदानाच्च मचक्रुः कस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥”
इति महाभारतीयवनपर्वणि ८२ अध्यायः ॥

समन्तभद्रः, पुं, (समन्तात् भद्रमस्य ।) बुद्धः । इत्यमरः ॥

समन्तभुक्, [ज] पु, (समन्तात् भुङ्क्ते इति भुज् + क्तिप् ।) अग्निः । इति विक्राण्डशेषः ॥

समन्तात् व्य, समन्ततः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।

“दिनकरपरितापात् क्षीणतीयाः समन्तात्
विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥”) समन्तः, पु, (मन्तु ना क्रतुना क्रोधेन वा सह वर्तमानः ।) शिवः । इति केचित् ॥ क्रोधयुक्तश्च ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २६८ । ४ ।
“बुद्धि समाच्छाद्य च मे समन्तु-
रुह्यते प्राणपतिः शरीरे ॥”) समन्वितः, त्रि, (सम् + अनु + इष् + क्तः ।) सयुक्तः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“विष्णुमद्भुत शान्तं स्यष्टाक्षरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥” समपदः, स्त्री, (समे पदे यत्र ।) धन्विना पादयोस्तुल्यरूपतया धारणम् । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

समपदः, पुं, (समे पदे चरणे यत्र ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“योषित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां षोडशैस्त्वस्त्रौ ।
यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्ध समपदं स्मृतः ॥”
इति रतिमञ्जरी स्वरद्वैपिका च ॥

समपादः, स्त्री, (समौ पादौ यत्र ।) धन्विना पादयोस्तुल्यरूपतया धारणम् । इति हिमचन्द्रः ॥

समभिव्याहारः, पुं, (सम् + अभि + वि + आ + ह + घञ् ।) सहितः । घटमानय इत्यत्र भवति चाव्यवहितपूर्ववर्तितालक्षणसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तो घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्धरभाव इति तादृशान्वयबोधे घटपदस्यानुस्वारपदवत्त्वमाकाङ्क्षा एव विनिगमनाविरहादव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन अनुस्वारपदनिष्ठस्य घटपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्धरभावइत्यनुस्वारपदस्य घटपदवत्त्वमपि तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा । इति आकाङ्क्षाग्रन्थे मथुरानाथः ॥

समभिव्याहृतः, पुं, (सम् + अभि + वि + आ + ह + क्तः ।) सहोच्चरितः सहितः । यथा निमित्तानां उत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियतानाम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समभिव्यारः, पुं, (सम् + अभि + ह + घञ् ।) पौनःपुन्यम् । शृगार्थः । इति मेदिनी ॥

समभूमिः, स्त्री, (समा भूमिः ।) समानस्थानम् । तत्पर्यायः । आजिः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामयणे २ । ५६ । ११ ।

“समभूमितले रम्ये द्रुमैर्वह्निभिरावृते ।
पुष्पैरस्यामहे तात चित्रकूटस्य कामने ॥”) समम्, व्य, सहितम् । यथा । साहन्तु साकं सर्वं समं सह । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । ११३ ।

समतया वसुदृष्टिविस्वर्जनेः
नियमनादसताश्च नराधिपः ॥”) समतिरिक्तः, स्त्री, सम्यग्धिकम् । सम्यक्प्रकारेणातिरिक्तं इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नम् ॥

समत्रयं, स्त्री, (समं त्रयं यत्र ।) समभाग-इरौतकौनागरयुद्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

समयः

“विद्ययैव समं काम मर्त्यं ब्रह्मवादिना ।
 प्रापद्यपि हि घोरायां नत्वेनामरिषे वपेत् ॥”
 समयः, पुं, (सम्यगेतीति । सम् + इण् गतो +
 पचाद्यच् ।) कालः । (यथा, उत्तरचरिते १३६)
 “समयः समवर्त्तत इवैव यत्र मां
 समनन्दयत् सुसुखि । गीतमार्पितः ।
 अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
 स्तव मूर्त्तिमानिष मङ्गीत्सवः करः ॥”
 शपथः । आचारः । (यथा, महाभारते ।
 १३।८०।५० ।
 “ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर ।।
 निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवान् ब्राह्मणान्
 विदुः ॥”)
 सिद्धान्तः । सवित् । इत्यमरः ॥ क्रियाकारः ।
 निर्देशः । भाषा । (यथा, महाभारते । ५ ।
 ३३ । ११६ ।
 “देशाचारान् समयान् जातिधर्मान्
 वृभूषते यः स परावरजः ॥”)
 सङ्केतः । इति मेदिनी ॥ (व्यवहारः । यथा,
 मनु । १० । ५३ ।
 “न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ॥”)
 सम्पत् । नियमः । (यथा, भागवते । ३।२।१८।
 “अतो भजित्वे समयेन सार्धं
 यावत्तेजो विष्टयादात्मनो मे ॥”)
 अक्षरः । इति हेमचन्द्रः ॥३॥ कालप्रशसा ।
 यथा,—
 परशुराम उवाच ।
 “राजेन्द्रोत्तिष्ठ समरं कुरु साहमपूर्वकम् ।
 कालभेदे जयो नृणां कालभेदे पराजयः ॥
 काले सिद्धः शृगालश्च शृगालः सिद्धमेव च ।
 काले व्याघ्रं नरो हन्ति गजेन्द्रं हरिणस्तथा ॥
 महिषं मच्चिका काले गरुडश्च यथोरगः ।
 किङ्करः स्तौति राजेन्द्रं काले राजा च किङ्क-
 रम् ॥
 इन्द्रश्च मनवः काले काले राजा मरिष्यति ।
 तिरोहिता च प्रकृतिः काले श्रीकृष्णविपद्दे ॥
 मरिष्यन्ति सुरा सर्वे त्रिलोकस्थाश्चराचराः
 सर्वे काले लयं यान्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥
 कालस्य कालः श्रीकृष्ण सष्टः सष्टा यथेच्छया
 सहस्रां चैव सहस्रं पातुं पाता परात्पर ॥
 महाखूलात् स्थूलतमः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतमः क्लृप्तः
 पराणुं परमः कालः कालस्य कालभेदकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४० अध्यायः ॥३॥
 अपि च ।
 “कालः करोति संसर्गं बन्धुना बन्धुभिः समम् ।
 कालः करोति विच्छेदं विरोधं प्रीतिमेव च ॥
 कालः सृष्टिश्च कुर्वते कालश्च परिपालनम् ।
 कालः करोति सानन्दं कालः संहरते प्रजाः ॥
 सुखं दुःखं भयं शोकं जरां मृत्युश्च जन्म च ।
 सर्वं कर्मानुरोधेन कालः पव करोति च ।
 सर्वं कालकृतं तात विस्मय न ब्रज ब्रज ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे ८० अध्यायः ॥

२६८

समयः

अथ कालनिरूपणम् ।
 “मानन्दनन्दमयैव परिपूर्णतमस्य च ।
 शृणु कालगतिं वक्तुं मदीयज्ञानगोचराम् ॥
 नराणाञ्च पितॄणाञ्च सुराणाञ्चापि ब्रह्मणः ।
 नागानां राक्षसादीनां तत्परिपाञ्च पुत्रक ॥
 कथयामि निगूढार्थं सावधानं निग्रामय ।
 सर्वं स्नात्वा परः स्थूलः सर्वाधारो महान्
 विराट् ॥
 यस्य क्षोमसु विद्यानि चासख्यानि च तानि च
 सर्वं स्नात्वा परः सूक्ष्मः परमाणुं निग्रामय ॥
 कालारम्भात्मकं सर्वस्थानहं परमोष्णितम् ।
 परमः सद्दिशेषाणामनेकौऽयुतशब्दाया ॥
 परमाणुः स विज्ञेयो नृणामेक्यभ्रमो यथा ।
 परमाणुद्वयेनाणुस्रसरेणुस्तु ते त्रय ॥
 त्रसरेणुत्रिकेणापि त्रुटिरुक्ता मनीषिभिः ।
 वैधस्त्रुटिग्रतेनैव त्रिविधेन लयस्तथा ॥
 भिलवेन निसेपय त्रिनिसेपेण च क्षणः ।
 काष्ठा पञ्चक्षणेनैव लघुश्च दशकाष्ठया ॥
 लघुपञ्चदशे दण्डस्तत्प्रमाणं निग्रामय ।
 द्वादशार्धपलोन्मा च चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ॥
 क्षणमापै कृतच्छिद्रं यावत् प्रच्छन्नलघुतम् ।
 दण्डद्वये च सुहृत्तं पट्टिदण्डात्मिका तिथिः ॥
 तदष्टभागः प्रहरः प्रमाणश्च निरूपणम् ।
 चतुर्भिः प्रहरैः रात्रियतुर्भिर्दिनेनैव च ॥
 तिथिपञ्चदशेनैव पञ्चमानं प्रकीर्तितम् ।
 पञ्चदशेन मासः स्यात् शकलक्षणाभिधेन च ॥
 ऋतुर्न्मासद्वयेनैव तत्पट्टकेनैव वत्सरः ।
 वत्सन्तर्ग्रीष्मवर्षाश्च शरदं मन्तशीतकम् ॥
 वर्षा पञ्चविधा ज्ञेया कालविह्निर्निरूपिताः ।
 सवत्सरः प्रशस्तरश्च इलावत्सर एव च ॥
 अनुवत्सरो वत्सरोऽयमिति कालविदो विदुः ।
 अष्टो हिपट्टकमासैश्च तयाम शृणु चोदवा ॥३॥
 वैशाखी ज्येष्ठं भाषाढं श्रावणो भाद्र एव च ।
 आश्विनः कार्तिकी मार्गं पौषो माघस्तु
 फाल्गुनः ॥
 चैत्रस्तु चरमो ज्येष्ठो वर्षशेषो निरूपितः ।
 वसन्तश्रीश्रवणौ मासौ युग्मेन कीर्तितः ॥
 ज्येष्ठाषाढद्वयेनैव श्रीशस्तु परिकीर्तितः ।
 वर्षा श्रावणभाद्रेण चाश्विने कार्तिके शरत् ॥
 मार्गं पौषे च हेमन्तं शिशिरो माघफाल्गुने ।
 अश्वस्तु चायने हे चैवोत्तरे दक्षिणायने ॥
 माघादिपट्टकं नियतं उत्तरायणमौष्णितम् ।
 श्रावणादिमासपट्टकं दक्षिणायनमेव च ॥
 माघादाषाढपर्यन्तं दिनहृत्त्रिं क्रमेण वै ।
 नक्तं ह्यहं श्रावणाच्च पौषपर्यन्तमेव च ॥३॥
 प्रतिपदं पूर्णिमान्तं शुक्लः पक्षः प्रकीर्तितः ।
 पूर्णिमाया प्रतिपदं अमावास्यान्त एव च ॥
 कृष्णपक्षस्तु विज्ञेयो वेदविह्निर्निरूपितः ।
 द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥
 षष्ठी च सप्तमी चैव षष्ठमी नवमी तथा ।
 दशम्येकादशी चापि द्वादशी च त्रयोदशी ।
 चतुर्दशी कुम्भ्यावहिनस्तु गणनं श्रुतम् ॥३॥

समयः

अश्विनी भरणी चापि कृत्तिका रोहिणी तथा ।
 मृगशिरास्तार्द्रा च मघश्रे हे पुनर्वसुः ॥
 पुष्याश्लेषा मघा चैव पूर्वा चोत्तरफल्गुनी ।
 इक्ष्वा चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुरा-
 धिका ॥
 ज्येष्ठा मूला तथा ज्येष्ठा पूर्वाषाढोत्तरा तथा
 अश्लेषाभिलिखैव धनिष्ठा च प्रकीर्तिता ॥
 ततः शतभिषा ज्येष्ठा पूर्वभाद्रपदस्तथा ।
 तथोत्तरस्तु विज्ञेयो रेवती चरमा श्रुता ।
 अष्टाविशच्च नक्षत्रं कलत्रं शशिनोदिव ।
 क्रमेण ताभिः साहस्रं चन्द्रस्तिष्ठति नित्यशः ॥
 सप्तविशतिनक्षत्रं कलत्रश्च श्रुती श्रुतम् ।
 अभिजिह्ववशाच्छाया तेनाष्टाविशतिः श्रुता
 एकदा च मघी चन्द्रो रोहिण्या रामया सह ।
 रेमे दिवानिश दृष्ट्वा श्रवणा च शुक्रोप सा ॥
 क्षाया दत्त्वा च चन्द्राय ययौ तातान्तिक
 भिया ।
 ततः पितरमानीय सा प्रचक्रे विभागकम् ॥
 बभूव तेन नक्षत्रमभिजिज्ञामकं पुरा ।
 एतत् श्रुतं कृष्णसुवशाच्छतश्रे च पर्वते ।
 नक्षत्रं कथितं वक्तुं तिथ्या भ्रमति नित्यशः ॥३॥
 योगश्च करणश्चैव मदवक्ष्ये निग्रामय ।
 विष्कम्भं प्रीतिरायुषान् सीमायं शोभनस्तथा
 अतिगण्डं सुकर्मं च धृतिं शुल्लक्ष्येव च ।
 गण्डो हृदिभ्रुवयैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥
 वक्ष्याम्यस्यतीपातो वरीयान् परिचः शिवः ।
 सिद्ध साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मैन्द्रो वैधृतिस्तथा
 कीर्त्तितस्तु योगगणः करणं श्रुयतामिति ।
 ववश्च बालवयैव कौलवस्तैतिलस्तथा ॥
 गरश्च वणिजसापि विष्टिश्च शकुनिस्तथा ।
 चतुष्पाद्यापि नागश्च किन्तुन्न इति कीर्त्तनम् ॥
 नराणाञ्चापि मामेन पितृणाञ्च दिवानिशम् ।
 शक्ते तेषां दिनश्चापि कृष्णे नक्तं प्रकीर्त्तितम् ॥
 वत्सरेण नराणान्तु सुराणाञ्च दिवानिशम् ।
 दिनन्तेषामुत्तरेण नक्तं दक्षिणायणे ॥
 मन्वन्तरन्तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।
 मनोराशु परिमितं शक्रस्याशु प्रकीर्त्तितम् ॥
 पञ्चविंशत्सहस्रं तथा पञ्चशतं परम् ।
 तत्र सूर्यगतिर्नास्ति शक्रपातानुसारतः ॥
 युगात्ता पट्टिमधिकं नराणाञ्च प्रकीर्त्तितम् ।
 कालेनैतेन शक्रस्य पतनश्च मनोस्तथा ॥३॥
 चतुर्दशेन्द्रावच्छिन्नकालेन ब्रह्मणो दिनम् ।
 एतेनैव च तदयुक्तसुक्तं धातुर्दिवानिशम् ॥
 एवन्तेषां निपतनं बोधव्यं तद्दिवानिशम् ।
 तत्र सूर्यगतिर्नास्ति शक्रपातानुसारतः ॥
 दिवानिशश्च जानन्ति ब्रह्मलोकनिवासिनः ।
 दण्डद्वयं लवपलं शक्रपातेन तत्पलम् ॥
 एव त्रिशद्विनेनैव धातुर्मासः प्रकीर्त्तितः ।
 अष्टो द्वादशभिर्मासैरेवन्तश्च शताशुषः ॥
 ब्रह्मणः पतनेनैव निसेपः श्रीहरेरपि ॥३॥
 धातुः पातानुसारं वैकुण्ठेन दिवानिशम् ।
 तत्र सूर्यगतिर्नास्ति चैव मोक्षोक्तः श्रुतम् ॥

समयः

वक्रुण्णशक्तिं सर्वं तेन जानन्त्यर्हन्निशम् ॥
 चन्द्रस्यापि ग्रहाणाञ्च गतिर्नास्तीति तत्र वै ।
 चक्रं नैव भ्रमत्येव राशीनामिच्छया हरेः ॥
 दिनञ्च तेजसा दीप्तं कृष्णस्य परमात्मन ।
 नक्तं तेजोविहीनञ्च हरौ च मन्दिर गते ॥
 एव कालगतिस्तत्र विष्णुलोकेऽस्ति सन्ततम् ।
 कालस्वरूपो भगवान् परमात्मा निराकृति ॥
 चन्द्रस्यैव गतिर्नास्ति पातालेषु च समसु ।
 तद्वाप्सिनश्च जानन्ति सह तेन दिवानिशम् ॥
 दिने च मूर्ध्नि नागाना मण्डितं नित्यञ्च
 सन्ध्याया दीप्तिहीनञ्च रात्रिञ्च तमसाहता ॥
 काल तन्मूर्ध्नि प्रमाणेन जानन्ति तन्निवासिनः ।
 यथा भुवि तथा तत्र परिमाणं प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥
 कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलियुगे चतुर्युगम् ।
 दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्बर्षैश्चापि सन्धितम् ॥
 षष्ठी शतान्धस्यधिकं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
 दिव्यैर्वर्षैः कृतयुग कालविद्विर्निरूपितम् ॥
 षष्टाविंशत्सहस्राण्यधिकं परिमाणकम् ।
 लक्षणाञ्च सप्तदश नृमाणं परिकीर्तितम् ॥
 अधिकं षट्शतान्येव सहस्राणां त्रय तथा ।
 दिव्यैर्वर्षैश्च त्रेतेति वत्स कालविदो विदुः ॥
 षष्ठवत्सहस्राणि लक्षैर्द्वादशभिः सह ।
 नृणां वर्षैश्च त्रेतेति कालविद्विः प्रकीर्तितः ॥
 चतुष्टयं शतानां प्रायधिकं द्विसहस्रकम् ।
 वर्षं दिव्यं द्वापरञ्च कालज्ञैः परिकीर्तितम् ॥
 चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षैरेष्टभिरेव च ।
 नृणां वर्षैर्द्वापरञ्च कालज्ञैः परिकीर्तितम् ॥
 अधिकं द्विशतस्यैव दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
 एवं मित कलियुग वत्स प्राज्ञैः प्रकीर्तितम् ॥
 द्वात्रिंशत्सहस्रञ्च चतुर्लक्षं नृमाणकम् ।
 वर्षञ्चेति कलियुगं चकार कालकोविदः ॥
 लक्षैश्चत्वारिंशत्सहस्रं विशत्सहस्रकैः ।
 नृमाणवर्षैः कालज्ञैर्व्यक्तमेव चतुर्युगम् ॥
 इति ते कथितं वत्स कालसंख्यानिरूपणम् ।
 यथाश्रुतं यथाज्ञानं गच्छ वत्स हरेः पुरम् ॥ ३ ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे राधोद्भवस-
 वादे कालनिरूपणम् ६ अध्यायः ॥ ३ ॥ अपि च ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "निमेषो नाम कालाङ्गी नैत्रोऽर्थविस्तृतः ।
 तैरष्टादशभिः काष्ठा काष्ठानां त्रिंशता कलाः ॥
 कलाभिस्तावतीभिस्तु ऋषाण्यः परिकीर्तितः ।
 क्षणैर्द्वादशभिः प्रोक्ते सुहृत्क्षेत्रे त्रिंशता ॥
 मानुष्यः स्याद्दहोरात्रः पञ्चस्ये दश पञ्च च ।
 पञ्चम्यां मानुषो मासः पितृणां तदहर्निशम् ॥
 मासैर्द्वादशभिर्वर्षी देवानां तदहर्निशम् ।
 कृष्णपञ्चः पितृणां तु कर्माद्यं दिवसो मतः ॥
 क्राश्यां शतपञ्चसु रजनी परिकीर्तिता ।
 देवानां तु दिनं प्रोक्तं वत्स सा उत्तरायणम् ॥
 राशिं स्वराय देवानां जपसादा दक्षिणायणम्
 शान्तिं शान्तिनां मासाभ्यां मर्कजाभ्यां तुः
 शतः ॥
 ऋतुनिश्चयनं प्रोक्तं त्रिभिस्तन्मनुष्यं मतम् ।

समयः

ऋतुभिर्वत्सरः षड्भिस्ताञ्च शृणु पृथक्
 पृथक् ॥ * ॥
 चैत्रादियुगलैः सत्रा तैस्ते षड्भिर्दिजोत्तमा ।
 वसन्तश्चैत्रवेशाखी श्रीषो ज्यैष्ठः शुचिस्तथा ॥
 प्राहट् नभोनभस्यौ तु शरत् स्यादिशकार्तिकी ।
 सह पौषौ च हेमन्तं शिशिरो माघफाल्गुनी ॥
 षड्भिः ऋतवः प्रोक्ताः यज्ञादौ विद्विताः पृथक् ।
 नृणां मानेन दशभिर्लक्षैः सप्तभिरुत्तरैः ॥
 साष्टाविंशतिसहस्रैर्मानं कृतयुगस्य च ।
 सन्ध्या चतुःशतानौह वर्षानामन्तरालतः ॥
 सन्ध्याशस्तवता प्रोक्तस्तदन्तर्गतं इष्टितम् ।
 त्रेता द्वादशभिर्लक्षैर्मानुषैर्वत्सरैर्भवेत् ॥
 षष्ठवत्सा सहस्रैश्च सन्ध्या च स्यात् शतयुगम् ।
 शतत्रयन्तु सन्ध्याशस्तदन्तं परिकीर्तितः ॥
 चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ प्रमाणतः ।
 भवेद्युगं द्वापरस्य तेषु सन्ध्या शतयुगम् ॥
 शतयुगन्तु सन्ध्याशस्तदन्तर्गतं इत्यन्ते ।
 द्वात्रिंशत्सहस्राणि चतुर्लक्षाणि वै कलेः ।
 सवत्सरैर्भवेन्मानं सन्ध्यां क प्रोच्यते शतम् ॥
 वत्सराणामेकशतं सन्ध्याशस्तदन्तरे ।
 एव कृतञ्च त्रेता च द्वापरञ्च तथा कलिः ॥
 मानुषेण प्रमाणेन भवेद्युगचतुष्टयम् ।
 त्रिचत्वारिंशता लक्षैर्मानं चतुर्युगं भवेत् ॥
 सहस्रैरपि विशत्या सन्ध्यासन्ध्यांशसयुतम् ।
 देव दिन वत्सरेण मानुषेण सरात्रकम् ॥
 एव क्रस गणित्वा तु मानुषीयैश्चतुर्युगम् ।
 देवं द्वादशसाहस्रं वत्सराणां प्रकीर्तितम् ॥
 देवैर्द्वादशसाहस्रैर्वत्सरैर्दिविक युगम् ।
 तदहश्चतुर्युगं नृणां सन्ध्यासन्ध्यांशसयुतम् ॥
 देवानान्तु कृतं त्रेता द्वापरदिव्यवस्थया ।
 न युगव्यवहारोऽस्ति न च धर्मादिभिन्नता ॥
 किन्तु चातुर्युगं नार भवेद्देवयुगं सदा ।
 देवैरेव च सप्तत्या युगैर्भन्वन्तरं भवेत् ॥
 देवैः युगसहस्रैः हे ब्रह्मणः स्यादहर्निशम् ।
 चतुर्युगसहस्रैः हे नृणां मानेन तद्वेत् ॥
 एकस्मिन् ब्राह्मणदिवसे मनवः स्युश्चतुर्दश ।
 एव ब्राह्मणेण मानेन दिवसैस्तु त्रिभिः शतैः ॥
 सषष्टिभिर्लक्षैः स्याद्ब्राह्मणो वर्षो नृणां यथा
 ब्राह्मणैः पञ्चशता वर्षैः परार्हः परिकीर्तितः ॥
 तदीश्वरस्य दिवस तावती रात्रिरिष्यते ।
 शतेन ब्रह्मणो वर्षैः कालः स्यात् द्विपरार्धकः ॥
 परार्धं द्वितयैः शतैः ब्रह्मणः प्रलयो भवेत् ।
 प्रलीने ब्रह्मणि परे जगता प्राकृता लयः ॥
 समस्तजनदाधरमव्ययं यत् परात्परम् ।
 तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य दिवात्रात्रञ्च तद्वेत् ।
 तत्परं नाम तत्त्वाहं ब्रह्मैवमिधीयते ॥
 इति श्रीकालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥ ३ ॥
 किञ्च ।
 "पश्चिमपक्षपरिधिं यो निमित्तः परिकीर्तितः ।
 द्वौ निमित्तौ चतुर्भिर्न हि चतुर्भिस्तु सवः स्यूताः
 द्विस्रः सवः स्यूताः काष्ठा प्रोक्ता दश
 ऋताः ।

समयः

दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
 घाटिका ॥
 घटिके हे सुहृत् स्यात्तैश्च शत्या दिवानिशम् ।
 चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते ॥
 सूर्योदयादिविद्युथो सुहृत्क्षेत्रां क्रमं सदा ।
 पश्चिमादहं रात्रादिहोराणां विद्यते क्रमः ॥ ३ ॥
 इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ३ ॥
 अथ नृसिंहपुराणे २ अध्याये कौर्म ६ अध्याये
 च द्रष्टव्यम् ॥
 समयकारः पुं, (समयस्य कार करणम्) सङ्केतः
 यथा,—
 "प्रज्ञातिः परिभाषा शैलो सङ्केतसमयकाराश्च"
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समयः, व्यं, (समयनमिति । सम् + इण गतौ +
 "आ. समिष्णिकविभ्याम् ।" ङशा० ४।१०४।
 इति आप्तप्रत्ययः ।) निकटः । अस्य पर्यायः ।
 निकषा २ हिरक् ३ । इत्यमरः ॥ (यथा,
 शिग्रपालवधे । ६ । ७३ ।
 "कुटजानि वोक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्
 समयानौ घनसदभ्रमराणि ।
 गगनञ्च गोतनिन्दस्य गिरोच्चैः
 समयानौ घनभ्रमराणि ॥")
 मध्यः । इति चामरः । ३ । ३ । २५१ ॥
 "समया निकटे मध्ये मध्ये च निकषान्तिकी"
 हिरण्ये विनार्थे च— ॥
 इति ब्रह्मः ॥
 हिरण्युक्तञ्च सामीप्ये । इत्यमरमाला ॥ काल-
 विज्ञापनम् । इति ब्रह्मरत्नावली ॥
 समरः, पुं, क्लौ, (सम्यक् अरण प्रापणमिति
 सं + ऋगती + ऋप् । यद्वा, सम्यक् ऋच्छत्य-
 त्रेति । "मन्दरकन्दरशीकरेति ।" बाहुलकात्
 अरणप्रत्ययेन साधु । इत्युज्वलः । ३ । १३१ ।
 युञ्जम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२ । ८२ ।
 "इतराण्यपि रचांसि पेतुर्नारकीटिषु ।
 रजांसि समरोत्थानि तच्छीघ्रितनदीष्विव ॥")
 समरभः, पुं, (समरवत् भातीति । भा + कः ।)
 रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 "स्वजहाहयसयुक्तं क्त्वा योषित्यदहयम् ।
 स्तनी धृत्वा रमेत् कामी बन्धः समरभः स्मृतः ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥
 समरुष्यः, त्रि, (समादागत इति । सम् + "हेतु-
 मनुष्येभ्योऽन्यतरस्या रूष्यः" ४ । ३ । ८२ ।
 इति रूष्यः ।) समस्य साधोर्भूतपूर्वो गवादिः ।
 समशब्दात् रूष्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 समर्थः, त्रि, (समर्थयति इति । स + अर्थ + पचा-
 द्यच् ।) शक्तिः । (यथा, तियित्तले ।
 "ये समर्था जन्मत्यस्मिन् षट्शित्तित्यन्तकारिणः
 तेऽपि काशेभ्योऽयन्तं काशीं हि वलवत्तरः ॥")
 सम्बन्धार्थः । इतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १३ । ५ । २६ ।
 नार्हेभ्यो भाः सद्यस्तत्र दुर्षं त्वाजयितुं विराट् ।
 समर्थसुपजीव्येन त्वमेव क्रयस्य वै ॥")

समर्थता, स्त्री, (समर्थस्य भाव । समर्थ + तन्)।
सामर्थ्यम् । शक्तिः । समर्थत्वम् । समर्थशब्दात्
तत्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

समर्थन, स्त्री, (सम् + अर्थ + ल्युट्) । इदमुचित-
मिदमनुचितमिति निश्चयः । तत्पर्यायः ।
संप्रधारणा २ । इत्यमरः । समर्थना ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ७३ ।

“शक्तिदेवस्य पार्श्वस्थो विष्णुदत्तः समर्थनम् ।
विनोदपूर्वकं कुर्वन् कथा कथितवानिमाम् ॥”
सामर्थ्यम् ॥ (यथा, महाभारते । १।१३०।१० ।

“स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपस्य समर्थनात् ।
भवत्स्ये महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥”

समर्थना, स्त्री, (सम् + अर्थ + युच् । टाप्) ।
अशक्येऽव्यवसायः । यथा । सिन्धुमपि शोष-
याणि । इति सुश्रुतबोधव्याकरणम् ॥ समर्थनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । ४ । २४ ।

“समर्थनासु सर्वासु हितेषु प्रियमेव च ।
सवणयेत्तदेवास्य प्रियादपि हित वदेत् ॥”

समर्हक, त्रि, (समृद्धोतीति) । सम + ऋधुष्ठी +
खुन् ।) वरदः । इष्टफलदाहदेवतादि ।
इत्यमरः ॥

समर्पण, स्त्री, सपूर्वस्य ऋधातोर्जी (णिचि)कृते
पनि कर्तेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययनिष्पन्नम् । सम्यक्-
प्रकारेणार्पणम् । सांपोत इति भाषा । यथा,
“प्राणायाम ततः कृत्वा प्रजपेत् साधकाप्रणी
देव्या हस्ते जपफलसमर्पणमथाचरेत् ॥”

इति तोडलतन्त्रे ३ पटल ॥

समर्थ्याद, पु, (मर्थ्यादया सह वर्त्तमानः) ।
समीपः । मर्थ्यादासहिते, त्रि । इति मेदिनी ॥

समल, स्त्री, (मलेन सह वर्त्तमानम्) । विष्टा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ आविले, त्रि । इति
जटाधरः ॥ (कालङ्कविशिष्टे च त्रि । यथा,
कथासरित्सागरे । १०३ । ६२ ॥

“समलो व्योम्नि दृष्टोऽयं चन्द्रोऽनेनेतिकौतुकात्
अव्योम्नि दर्शितं धात्रा चन्द्रमन्यमिषामलम् ॥”

समवकारः, पु, (समवकौर्थायन्ते वहवोऽर्था यस्मि-
न्निति । सम + अव + क् + घञ्) । नाटकभेदः ।
यथा,—

“स्यान्नाटक प्रकरण भाषणं प्रहसनं डिम् ।
व्यायोग समवकारो विव्यङ्गं हास्यगा इति ।
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् सस्कृता-
दिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(तत्सङ्घादिकं यथा,—
अथ समवकारः ।

“वृत्तं समवकारे तु ख्यात देवापुराण्यम् ।
सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिने ॥
सन्धौ ह्यवन्त्ययोस्तद्देक एको भवेत् पुनः ।
नायका हादशोदात्ता प्रख्याता देवदानवाः ॥
कृत्वा पृथक् पृथक् तेषां वीरसुख्योऽखिलो रसः ।

उत्तयो मन्दकौशिक्यो नाट्य विन्दुप्रवेशकौ ॥
वैथ्यङ्गानि च तत्र स्वर्गधालाभं त्रयोदश ।
गायत्र्याण्डि सुखान्यत्र हन्दासि विविधानि च

त्रिगुणारश्मिकपटः कार्यसायं त्रिविद्वयः ।
वस्तु हादशनाडीभिर्निव्याद्य प्रथमाङ्गम् ॥
द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्हाभ्यामङ्के तृतीयके ॥
माङ्गिका घटिकाद्यमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च
नाट्योक्तावपि नैह विधातव्यो । तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।
स्वाभाविकः कृत्रिमश्च द्वैषजो विद्वयः पुनः ॥
अचेतनैश्चेतनैश्चेतनाचेतनैः कृतः ॥

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । अर्थ-
लाभार्थकस्वितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसन-
शृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः,
प्रथमाङ्कः एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः ।

चेतनाचेतना गजादयः । समवकौर्थायन्ते वह
वोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा, समुद्र-
मथनम् ॥” इति साहित्यदर्पणे । ६।५।५-५।६॥
समवतारः, पु, तीर्थम् । समवपूर्वकलघातोघञ्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराते । ५ । ७ ।

दधतमाकरिभिः करिभिः चतैः
समवतारसमेरुसमेस्तैः ॥”

समवर्त्ती, [न्] पु, (सम वर्त्तते इति । सम् +
वृत् + णिनि ।) यम इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । २०७ । ३५ ।

“शासितारश्च पापानां पितृणां समवर्त्तनम् ।
अष्टजत् सत्त्वं भूतात्मा निधिपञ्च धनेश्वरम् ॥”
तुल्यवर्त्तनश्लोके, त्रि ॥

समवायः, पु, (समवाय्यते इति । सम् + अव +
अय + घञ्) । समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनु । ४ । १०८ ।

“अनध्यायो रुदमानेन समवाये जनस्य च ॥”
सम्बन्धविशेषः । यथा,—

“घटादीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्मणो ।
तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
अवयवावयविनोर्गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतो-
र्जातिव्यक्त्योर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स
समवायः । इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

समवेतः, त्रि, (सम् + अव + इष् + क्त) । मिलितः ।
यथा,—

“धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामका पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥”
इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
समवायसम्बन्धेन वृत्तिः । यथा,—

“यत् समवेतं कार्यं भवति
तन्न यन्तु समवायिजनकं तत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

समनुवानः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण व्याप्तिविशिष्टः ।
संपूर्वकाशधातोः शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समष्टिः, स्त्री, (सं + अश्च व्याप्तौ + णिन्) । समस्तः ।
मिलितः । यथा,—

“समष्टिरीश सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् ॥
तदभावात्तदन्ते तु प्रायस्ते व्यष्टिसञ्ज्ञया ॥”
इति पञ्चदशो ॥

समष्टिलः, पु, (सम तिष्ठतीति । स्था + बाहु-
लकात् इलच्) । सुपविशेषः । कौकुर्या इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । भण्डोर २
नद्याम् ३ आम्बगन्धक ४ कोकायः ५ कण्टकि-
फल ६ उपदेशः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । इत्यमरः । सुष्ठविशोधनत्वम् ।
कफघातप्रशमनत्वम् । दाहकारित्वम् । दीपन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

समष्टिला, स्त्री, (समष्टिल + ष्रिया टाप्) ।
गण्डोरः । इत्यमरः ॥ इति शसा इति ख्याते
शमठ इति ख्याते । अनपदेशजे शक्ते इति
केचित् । गुण्टिया इति ख्याते शक्ते इति
सर्वानन्दः । गण्डौनि ग्रन्थिस्तानि अङ्गानि
ईरयति गण्डोरः पञ्च । गण्डः गोगविशिष्ट
ईरयति गण्डोरः शूरश्चकन्दादिरित्यन्ये । सम्य-
गस्थि नाति समष्टिला उ मनीपादित्वात्
सस्य पत्वम् । इति भरतः ॥

समष्टीला, स्त्री, समष्टिला । यथा,—

“समष्टोऽपि च गण्डोरः समष्टीला समष्टिला”
इति शब्दरत्नावली ॥

समसन, स्त्री, (सम् + अस् + ल्युट्) । सचेपणम् ।
इत्यमरः ॥ (समासः । इति केचित्) ॥

समसृष्टिः, पु, (समेष्टा सर्वेषां सृष्टिर्यत्र) ।
कल्पान्तः । महाप्रलयः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । ७५ ॥ (स्त्री, समा सृष्टिरिति ।) तुल्य-
श्रयणश्च ॥

समस्तः, त्रि, (सम् + अस् + क्त) । सम्पूर्णम् ।
तत्पर्यायः । समम् २ सर्वम् ३ विश्वम् ४
अशेषम् ५ कृत्स्नम् ६ निखिलम् ७ अखिलम् ८
निशेषम् ९ समग्रम् १० सकलम् ११ पूर्णम् १२
अखण्डम् १३ अनूनकम् १४ । इत्यमरः ॥
अनन्तम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्य-
नम् १६ अनूनम् १७ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । ४ । ३३ ।

“सूक्तान्यशेषाणि श्टाकलापो
प्राण समस्तानि हवीषि देव ॥”

समस्यः, त्रि, (समे तिष्ठतीति । स्था + क्) ।
समानः । समभावेन स्थितः । समशब्दपूर्वक-
स्थाधातोर्हप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हृदय-
सहितायाम् । ५० । २० ।

“परतो न विशेषफल
विषमसमस्यास्तु पापशमफलदाः ॥)

समस्यली, स्त्री, (समा खलौ) । गङ्गायमुनयो-
र्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । अन्तर्विदिः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

समस्या, स्त्री, समसनं उच्यते सचेपणम् । सम् +
अस् + श्यत् । संज्ञापूर्वकत्वात् हृद्यभावः ।
समस्यते संक्षिप्यतेऽनया समस्या अस्तु इ-
चेपे शीघ्रजयजेत्यादिना क्षप् भिन्नाभि-

समाग

प्रायस्व श्लोकादिस्तदीयत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानानां भागानां स्वकृतेन परकृतेन वा भागान्तरैण समस्य संघटनं समस्येति माधवौ ॥ श्लोकस्य पाठेनैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा पूरणम् । यथा,— “सुसूयो किं तवाद्यापि चित्रकानननागरैः । अरु नारायण येन त्रेतायां रावणो हतः ॥” इत्यादिश्लोकादौ पाठे पूरणरूपेणायमित्येके । इति रायमुकुटः । तत्पर्यायः । समासार्थाः २ । इत्यमरः ॥ समस्यार्थाः ३ समासार्थाः ४ । इति भरतः ॥

समस्यार्थाः, स्त्री, (समस्या अर्थो यस्याः ।) समासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समस्यार्थाः, स्त्री, यश्च । इति शब्दरत्नावली ॥

समा, स्त्री, (सम वैकृत्ये + पचाद्यच् । ततष्टाप् ।)

वत्सरः । इत्यमरः ॥ समति विकलयति भावान्

समा सम एतं वैकृत्ये पचादित्वाद्न प्राप् ।

समा नित्यबहुवचनास्ता स्त्रियामिति वामना-

दयः । समा समा विजायते इत्येकत्वेऽपि दृश्यते

इति स्वामी । अतएव समा इति बहुवचनेन

क्वचित् पाठः । समेति क्वचिदेकवचनेन । इति

तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे । १।२।१५।

“मा निपादं प्रतिष्ठां त्वमगम शाश्वती समा-

यत् क्लौञ्चमिथुनादेकमवधौ काममोहितम् ॥”

समाशहारी, [नृ] त्रि, (समाशं हरतीति । हृ +

णिनि ।) समभागाहं । यथा टायतत्त्वं ।

“समाशहारिणी माता पुत्राणां स्यात् मृते

पती ॥”

समाशिकः, त्रि, (समाशोऽस्त्वस्येति । ठन् ।)

समभागाहं यथा,—

“यदि कुर्व्यात् समानाशान् पत्न्यः कार्य्याः

समाशिका ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वहं प्रकीर्तितम् ॥”

इति टायतत्त्वम् ॥

समाशो, [नृ] त्रि, (समाशोऽस्त्वस्येति । इनि ।)

सुख्यभागविशिष्टः । समानभागी । यथा,—

“न्येठ वा अष्टभागेन सर्वे वा न्यु समाशिनः ॥

इति टायतत्त्वम् ॥

समासमीना, स्त्री, (समा समा विजायते इति ।

“समा समा विजायते ॥” ५।२।१२। इति ख ।)

प्रतिवर्षप्रसूतगवो । इत्यमरः ॥

समाकर्षी, [नृ] पुं, (समाकर्षति चित्तमिति ।

सम् + आ + कृप् + णिनि ।) अतिदूरगामि-

गन्धः । तत्पर्यायः । निर्हारी २ । इत्यमरः ॥

दण्डाजनकगन्धयुक्ते भस्त्रादिद्रव्ये हयमेतदिनि-

साक्षः ॥ तत्र, त्रि ॥

समाख्या, स्त्री, (समाख्यायतेऽनयेति । सम् + आ

+ ख्या + षड् ।) कीर्तिः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ सञ्जा । यथा,—

“सपिण्डीकरसमाख्यासिद्धार्थं सुतरां तत्र

तथाधरणम् ॥” इति तिप्यादितत्त्वम् ॥

समागतः, त्रि, (सम् + आ + गम + ङ् ।) सम्यगा-

गमनविशिष्टः । आगमनाश्रयः । यथा,—

समाधा

“कैर्मया सह यो हव्यमस्मिन् रणममुद्यमे ।

योऽप्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । १ । २२ ॥

समागतिः, स्त्री, समागमनम् । समाङ्पूर्वगम-

घातोः क्तिप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

समागमः, पुं, (स + आ + गम + घञ् ।) सम्यगा-

गमनम् । सम्प्राप्तिः । यथा,—

“रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजन-

शक्तिता ।

दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यसम्पदः ।

आहृदप्यमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमम् ॥”

इति आहृतत्वष्टतमव्युत्पत्त्यावचनम् ॥

समाघातः, पु, (समाहृत्येति । स + आ +

हृन् + घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,

साहित्यदर्पणे । ६ । ४२१ ।

“सम्पेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥”)

वधः । इति मेदिनी ॥

समाचारः, पु, (सम् + आ + चर + घञ् ।)

सम्यगाचरणम् । यथा,—

“पुण्यस्त्रीणां समाचारः श्रोतुमिच्छामि

तत्त्वतः ।”

इति मात्सेयः ६६ अध्यायः ॥

सवादः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

समाजः, पुं, (सवीयतेऽनेति । स + अज + घञ् ।

“अजेयं अजपो ।” ३।४। ५६। इति वीभावो-

नः । “अजिग्रन्थोऽयम् ।” ७।२। ६० । इति

कुल्लनिषेधः ।) पशुभिन्नाणां सघः । इत्यमरः ॥

सभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते ।

१० । ४४ । ८ ।

“धर्मव्यतिक्रमोऽज्ञस्य समाजस्य ध्रुव भवेत् ।

यत्राधर्मं समुत्तिष्ठेन्न ख्येयं तत्र कर्हिचित् ॥”)

हस्ती । इति अनेकार्यकोपः ॥

समाज्ञा, स्त्री, (समाज्ञायते इति । सम् + आ +

ज्ञा + “आतद्योपसर्गः ।” इत्यङ् । टाप् ।)

समज्ञा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समादानः, स्त्री, सम् + आ + दा + ण्यट् ।) समी-

चौनग्रहणम् । सम्यग्रग्रहणम् । (यथा, महा-

भारते । १३ । ८४ । ६५ ।

“सर्वपापसमादानं नृशसे, चाचूते च यत् ।

तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्तं हरति पुष्करम् ॥”)

सौगताङ्ककम् । बौद्धानां नित्यकर्म । इति

मेदिनी ॥

समाधा, पु, निष्पत्तिः । विरोधभङ्गनम् । इति

लोकप्रसिद्धम् । समाधानम् । समाङ्पूर्वघा-

धातोर्विच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ -

समाधानः, स्त्री, (सम् + आ + धा + ण्यट् ।)

ब्रह्मणि मनःस्थिरोकरणम् । चित्तैकाग्रम् । तत्प-

र्याय । अवधानम् २ प्रविधानम् ३ समाधिः ।

४ । इति हेमचन्द्रः ॥ निगृहीतस्य मनस-

श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः । समा-

धानम् । इति वेदान्तसारः ॥ इजानीं समा-

धानं लक्षयति । निगृहीतस्येति । शब्दादि-

समाधिः

विषयेभ्यो निगृहीतस्यान्तःकरणस्य श्रवणादौ

तदनुगुणेषु तदुपकारकेषु अमानित्वादिसाधन-

विषयेषु समाधिनैरन्तर्येण तच्चिन्तनं समा-

धानमित्यर्थः । इति तट्टीकासुबोधनी ॥ (यथा,

भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“स्वधिष्णानामेकदेशे मनसा प्राणधारणा ।

वैकुण्ठलौलाभिध्यानं समाधानं तद्यात्मनः ॥”)

पूर्वपक्षस्योत्तरम् । इति लोकप्रसिद्धम् । (नाट-

काङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६।३३८।

“उपक्षेपः परिकरः परिन्वासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषणा ।

उद्भेदः करणं भेदः एतान्यङ्गानि वै सुखे ॥”

तद्वचणादिकं यथा, तत्रैव । ६ । ३४५ ।

“बीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते ।

यथा, वैष्णोमहारेः ।

नेपथ्ये भो भो विराट्द्रुपदप्रभृतयः । श्रूयताम् ।

‘यत् सत्यव्रतभङ्गभोरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद्विभ्रान्तमपोहितं शमवता शान्तं कुलस्ये-

च्छता ।

तद्व्यूतारणिसम्भृतं द्रुपसुताकेशाश्वराकर्षणे.

क्रोधव्योतिरिदं महत् कुर्वन्ने यौधिष्ठिर

जृम्भते ॥”

अथ ‘सुखा भवन्ति मयि जौवतीति’ आदि-

बोजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहित-

त्वात् समाधानम् ॥” ३॥)

समाधिः, पु, (समाधोयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति ।

सम् + आ + धा + “उपसर्गः धो किः ।” इति

कि ।) समर्थनम् । नोवाकः । नियमः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ६ ।

“अयाचतारण्यनिवासमात्मनः

फलोदयान्ताय तपः समाधये ॥”)

समर्थनं अगच्छे अश्ववसायः । दुर्घटस्य घटनत्वं

या । नोवाको वचनाभावः । इति स्वामी ॥

धान्यादिषु मूल्योत्कर्षपूर्वको जनादरः । इति

सुभृतिः ॥ नियमः अङ्गोकारः । एते समा-

धयः । समाधोयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति किः ।

इति भरतः ॥ ध्यानम् । काव्यगुणविशेषः ।

इति मेदिनी ॥ (अर्थोत्तरविशेषः । यथा,

साहित्यदर्पणे । १० । ७४० ।

“समाधिः सुकरे कार्ये देवाहस्वन्तरागमात् ॥”

यथा,—

“मानमस्या निराकर्तुः पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टेऽदसुदीर्घं घनगर्जितम् ॥”

समाधोयतेऽनेनेति करणे किः । आरण-

सामयीः । (यथा, रघुः । १ । २८ ।

“त वेधा विदधे नूनं महामृतसमाधिना ।

तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थकफला गुणाः ॥”)

इन्द्रियनिरोधनम् । इति शब्दरत्नावली ३०॥

समाधिलक्षणं यथा, गारुडः ४४ अध्याये ।

“नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् ।

तुरीयमघरं तत्र प्रथममग्निं परं पदम् ।

अहं ब्रह्मैवत्यामि समाधिरिति गीयते ॥”

अपि च तत्रैव २४० अध्याये ।
'हादशध्यानपर्यन्तं' मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु सयतो मुक्तः समाधिं सोऽभिधीयते ॥
ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तद्गतता गत ।
पश्यति ह तद्विहित समाधिः सोऽभिधीयते ॥"
अन्यत्र विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ६० ।
तस्यैव कल्पनाहीन स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्य समाधिः सोऽभिधीयते ॥"
अपरञ्च ।

"इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यत' ।
अन्तः शीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते ॥"
इति योगवाशिष्ठे उपशमप्रकरणम् ॥
योगाङ्गविशेषः । यथा । समाधिस्तु द्विविधः ।
सविकल्पको निर्विकल्पकश्चेति । तत्र सविकल्पको
नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षया द्वितीय-
वस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्ते रवस्थान-
म् । तदा मृगयगजादिभाषेऽपि सृष्टाणवत्
हे तभाषेऽप्यहं त वस्तु भासते । तदुक्तमभियुक्ते ।
"दृशि स्वरूप गगनोपम पर
सकृद्विभात त्वजमेकमव्ययम् ।
अलेपक सर्वगत यदद्वय
तदेव चाह सतत विमुक्तम् ॥
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियामको
न मेऽस्ति बद्धो न च मे धिमोक्षः ॥"
इत्यादि ॥३॥

निर्विकल्पकस्तु । ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षया
द्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिवृत्ते-
रतितरामेवोभावेनावस्थानम् । तदा तु जला
काराकारितलवणानवभासेन जलमात्रावभास
वद्वितीयवस्त्वाकाराकारितचित्तवृत्त्यनवभासे
नाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभासते । तत्रत्यास्य
सुषुप्तेऽभेदशुद्धा न भवति उभयत्र ह्यवभाषे
समानेऽपि तत्सङ्गावासावभाषेणानयोर्भेदोप-
पत्ते ॥ अस्याङ्गानि । 'यमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः । तत्र अहिंसा-
सत्यास्तो यत्र ह्यचर्यापरिग्रहाः यमा' । १ । शौच-
सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः २
करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानि यज्ञस्वस्ति
कादीनि आसनानि । ३ । रेचकपूरककुम्भक-
लक्षणा प्राणनिग्रहोपाया प्राणायामाः । ४ ।
इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहारण प्रत्या-
हारः । ५ । अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियधारण
धारणाः । ६ । तत्राद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य
विच्छिद्य अन्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् । ७
समाधिस्तु उक्तं सविकल्पक एव । ८ । एव-
मस्याङ्गानो निर्विकल्पकस्य लयविशेषकषाथ-
रसास्वादलक्षणत्वानो विज्ञा' सम्भवन्ति ।
लयद्वेषवत् अखण्डस्वनवलम्बनेन चित्तवृत्ते
निद्रा । १ । अखण्डस्वनवलम्बनेन चित्तवृत्ते
अन्यावलम्बन विधेयः । २ । लयविशेषाभावेऽपि
चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्वस्वीभावात्
अखण्डस्वनवलम्बन कषायः । ३ । अखण्ड-

वस्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्ते सविकल्पानन्दा-
स्वादन रसास्वादः । समाधारणसमये सवि-
कल्पानन्दास्वादनं वा । ४ । अनेन विद्वच्चतु-
ष्टयेन रहित चित्तं निर्व्यातदीपवदचक्षुं सद-
खण्डचेतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा तदा निर्व्यं-
कल्पक समाधिरित्युच्यते ॥३॥ तदुक्तम् ।
"लये स्वस्वीधयेत् चित्तं विच्छिद्य शमयेत् पुनः ।
सकषाय विज्ञानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् ॥
नास्वादयेद्द्रव्यं तत्र निःसङ्गं प्रपन्ना भवेत् ॥"
इत्यादि । यथा दीपो निवातस्थो नेहते
इत्यादि च । इति श्रीसदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
वेदान्तसारः ॥ (स्वनामस्वातवैश्वविशेषः । अयं
हि महायामासाराध्यं परं ज्ञानमलभत् । अस्य
विशेषवृत्तान्तस्तु देवोमाहात्म्यतो द्रष्टव्यः ॥)
समाधिस्थः, त्रि, (समाधौ तिष्ठतीति । स्वा +
क । समाधियुक्तः । यथा,—
"मनः सकल्परहितमिन्द्रियार्थानचिन्तयन् ।
यस्य ब्रह्मणि सलीन समाधिस्तु स कीर्त्तितः ॥
ध्यायत परमात्मानमात्मस्य यस्य योगिनः ।
मनस्तक्षयतां याति समाधिस्तु स कीर्त्तितः ॥"
इति गारुडे गीतासारे २४० अध्याये ॥
समान, त्रि, (समानोति सम्यक्प्रकारेण प्राणि-
तीति । सम् + आ + अन + स्युः । यदा, समान
मानमस्य । समानस्य च्छन्दसौति सः ।) सत् ।
समम् । यथा, रघु । २ । ७४ ।
"सुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
भूय स भूमेर्धुरमाससञ्च ॥"
एकम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु । १४ । ४० ।
"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमात्तवदर्शने ।
समानशयने चैव न शयौत तथा सह ॥" ३॥
मानेन सह वर्त्तमानमिति विश्वहे गर्वसहि-
तश्च । यथा भागवते । १ । १६ । ३६ ।
"स्थैर्यं समानमहरत् मधुमानिनोना
रोमीत्सवो मम यदङ्गु विटङ्गितायाः ॥"
समान, पु, (समन्तादनित्यनेनेति । सम् + अन +
घञ् ।) शरीरस्थवायुविशेषः । स तु नाभि-
संस्थितः । इत्यमरभरती ॥ (यथा,—
"हृदि प्राणो गुदेऽपानः, समानो नाभि-
संस्थितः ॥"
वर्षभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु एकस्थानो
चार्यवर्णः । यथा । सम्यन्तकस्थानत्वम् । इति
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
समानकालीन, त्रि, (समानकाले भवः । समान-
काल + क् ।) तुल्यकालीत्युत्पत्तिकः । यथा ।
गोषु दुग्धमानासु भागत दुग्धास्वागत इत्यादी
समानकालीनत्व भाषते । तेन भोविषयकवत्ते-
मानदोहनकालौवगमनानुकूलकालिमान् । एव
गोत्रिपयकारतौदोहनसमानकालीनतौतगम-
नानुकूलकालिमानिति बोधः । इति सार-
मञ्जरी ॥
समानोदक, पु, (समानं एकं तर्पणकाले देय-
मुदकं यस्य ।) एवोदकः । स तु प्राति-

विशेषः । तर्पणे समान एकमुदकमस्य । यथा,
"जारो नङ्गः सगोत्रस्तु स्वजनप्रातिवाञ्छवा ।
सकुल्यवन्मुदायादस्वसमानोदका अपि ॥"
इति जटाधर ॥
स तु चतुर्दशगुरुरूपपर्यन्तः जन्मनामस्मृति-
पर्यन्तश्च । तत्र आद्यस्यैकादशगुरुरावधि-
चतुर्दशगुरुरूपपर्यन्तस्याशौचं पश्चिणी द्वितीय-
स्यैकाहः । यथा । उदकक्रियामधिकृत्य पार-
स्करः । सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति । आसप्त-
माहशमाहा समानप्राप्तवासेन यावत् सम्बन्ध-
मनुस्मरेयुर्वा इति भावयन्ति निष्पाद्यन्ति
अत्र यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजाता वय-
मिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने
प्राप्ते यदासप्तमाहशमादुक्तं तत्सन्निकर्षतार-
तम्येनाशौचभेदेऽप्युदककर्म समानार्थमिति ।
अशौचभेदस्तु सप्तमगुरुरूपपर्यन्तं सपिण्डत्वाह-
शाहः । ततश्च दशमगुरुरूपपर्यन्तं त्र्यहः ।
तथा च विष्णुहृत्सयी ।
"दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति सृतसृतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्रात्वा शुध्यन्ति
गोत्रजा ॥"
ततश्चतुर्दशगुरुरूपपर्यन्तं पश्चिणी ततश्च जन्मना-
मस्मृतिपर्यन्तमेकाहः । तथा च मिताचरा-
विवादचिन्तामण्योर्वृद्धमनु ।
"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात् ॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्पर गोत्रसुच्यते ॥"
अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्वत्र गौतमः
पश्चिणीमसपिण्डे । परत्र हारीतः । मातामहे
त्रिरात्र स्यादेकाहस्वसपिण्डके इति । अथैव
गोत्रजानामहः स्मृतमिति जावालवचनम्
ततः परं सर्वथा समानोदकतामिहत्ते सान-
मात्रमिति स्रात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा इति हृ-
त्सयुक्तत्वादिति । इतिश्रुतत्वम् ॥
समानोदक्यं, पु, (समाने उदरे शयितः । "समा-
नोदरे शयितः शो चोदात्तः ।" ४ । ४ । १०८ ।
इति यत् । "विभाषोदरे ।" ६ । ३ । ८८ । इति
पञ्चे सादेशो नः ।) सहोदरः । इत्यमरः ।
(यथा, भट्टि । ७ । ८६ ।
"समानोदक्यमस्माकं जटायुषः सुधादरात् ॥"
समाप, पु, (समा आपो यस्मिन् । ऋक्पूरित्यं ।
"समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।" ६ । ३ । ६० ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईत्वप्रतिषेधः ।) देवयज-
नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
समापक, त्रि, समापनकर्त्ता । समापयति यः
संपूर्णापघातोर्षकप्रत्ययेन निष्पाकः । यथा,—
"आख्यातास्त्रिषादयस्त्रेषाश्च प्रधानत्वे काक-
समापकत्वात् ।" इति दुर्गादासः ॥
समापनं, स्त्री, (सम् + आप् + ष्टुः) परिच्छेदः ।
समाप्तिः । (यथा, मनु । १ । ८८ ।
"अदिष्टौ नोदकं कुर्यादाप्रतस्य सजापनात् ।
समाप्ते नूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥")

वध' । इति मेदिनी ॥ समाधानम् । इति विश्व ॥ लब्धम् । इति धरणि ॥

समापकत्रि, (सम् + आ + पद् + क्त) समाप्त' । प्राप्त' । क्लिष्टः । वधः । इति विश्व ॥

समापका, स्त्री, (समापयतीति । सम् + आप् + खुल् । टापि अत इत्वम् ।) वाक्यसमापकक्रिया । तत्र तिशादयो भवन्ति । यथा । देवदत्तो गच्छति । क्वचित् क्लान्तादिपदेनापि वाक्यसमाप्तिः । यथा । नाम्ना दृष्टः शिवो जनैः । क्वचित् तव्याद्यन्तक्रियाया अपि वाक्यसमापकत्वम् । यथा । मया का दिश गन्तव्यम् । कार्दन्तिकी क्रिया असमापिका । तत्र शत्रादयो भवन्ति । यथा । गच्छन् भुङ्क्ते । भुङ्क्ता व्रजति । इति व्याकरणटीका ॥

समापित त्रि, (सम् + आप् + णिच् + क्तः ।) कृतसमापनम् । यथा,—

“भारवं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितम् ।
आगते मलमासेऽपि तत् समाप्य न शशय' ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

समाप्तः, त्रि, (सम् + आप् + क्तः ।) समापनप्राप्तः । समाप्तिविशेषः । यथा,—

“समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथाकृतम् ।
यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समाप्ताल, पु, (समाप्ताय अलतीति । अल + अच् ।) पतिः । इति सच्चिसारोणादिवृत्तिः ॥

समाप्तिः, स्त्री, (सम् + आप् + क्तिन् ।) अवसानम् । (यथा, कुमारः । ३ । २७ ।

“सद्य प्रवालोद्गमचारुपते
नीते समाप्तिनवचतवापे ।
निवेशयामास मधुर्दरेफान्
नामाचराणीव मनीभवस्य ॥”)

समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ परिप्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

समाप्तार्था, स्त्री, (समाप्तार्था अर्थो यस्या ।) समस्या । इति समाप्तार्थाशब्दटीकाया भरतः ॥

समाप्य, त्रि, (सम् + आप् + ख्यत् ।) समापनीयम् । समापितव्यम् । अस्य प्रमाण समापितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

समायोगः, पु, (सम् + आ + युज् + घञ् ।) सयोगः । (यथा, मनु । ६ । ३३ ।

“चेन्नभूता स्मृता नारी वीजभूतः स्मृत
पुमान् ।

चेन्नवीजसमायोगात् सन्धव' सर्वदेहिनाम् ॥”)

समाप्तय । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥

समालम्बी [न्] पु, (समालम्बते इति । सम् + आ + लम्ब + णिनिः ।) भूढणम् । इति राजनिर्घण्ट' ॥

समालम्ब, पु (सम् + आ + लम्ब + घञ् । “उप-
कर्णात् खलघञोः ।” ७ । १ । ६७ । इति तुम् ।)

कुङ्कुमादिविलेपनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १३१ । ६ ।

“गोरोचनासमालम्बो वचाहस्तश्च यो भवेत् ।
घृताक्षतश्च यो दद्यात् मस्तके तत्परायणः ।
ये च मासं न खादन्ति तान् शक्नुम हिसि-
तुम् ॥”

मारणम् । यथा, महाभारते । १२ । ३४ । २८ ।

“यथा पश्यसमालम्ब नैव कुर्व्यान्न कारयेत् ॥”)

समालम्बनं, स्त्री, (सम् + आ + लम्ब + ल्युट् ।) कुङ्कुमादिविलेपनम् । तत्पर्यायः । विच्छित्ति २ कषाय' ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समाप्तम् ४ विलेपनम् ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २६ । २८ ।

“समालम्बनमादाय गोरोचनमन शिलाम् ।
आजम्मुस्तत्र मुदिता वरा कन्याश्च षोडश ॥”)

सम्यङ्मारणम् । सम्यक्स्पर्शनम् । यथा । अत ऊर्ध्वमसमालम्बनमादशरात्रादिति गोभिल-
सूत्रम् ॥

समाली, स्त्री, कुसुमाकर । इति त्रिकाण्डशेष' ।

समावर्त्तनं, स्त्री, सम् + आ + वृत् + ल्युट् ।) वेदाध्ययनान्तरं

गार्हस्थ्यधिकारप्रयोजक कर्म । यथा । “अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे । 'भौमभानुजयोर्वारि नक्षत्रे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते ॥' गोभिल । अथाङ्गवनम् । अथ व्रतानन्तर-
माङ्गववन स्नान कुर्व्यादिति शेष' । उत्तरत पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिव्रत भवति । आचार्यगृहादुत्तरस्था पूर्वस्था वा स्नानार्थमाहृतं स्नान कुर्व्यात् । अत्र प्रागग्रेषु दर्भेषु उदगाचार्य उपविश्यति तत्राहते उदक् उदङ्मुखं प्राक् ब्रह्मचार्युदग्रेषु दर्भेषु । प्राक् प्राङ्मुख उपविश्यतीत्यन्वयः । सर्वेषु विफर्णाभिरङ्गिर्गन्धवतीभि शीतोष्णाभिरा-
चार्योऽभिषिञ्चेत् । सर्वेषु यश्च ।

“त्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिला' यवाञ्जीषधयः सप्त विपदो व्रन्ति धारिताः ॥” इति ऋदोगपरिशिष्टोक्तास्त्राभि सह या आपो विफर्णा विपक्वा लष्णीकृतास्ता सर्वो-
षधिविफर्णास्त्राभिर्गन्धवतीभि-सन्दनादि-गन्ध द्रव्ययुक्ताभिः शितोष्णाभि' शीतोदकमिश्रिताभिरिति मद्रभाष्यम् ॥ स्वयमिव तु मन्त्रवर्णा भवति । इवशब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारौ आत्मानमभिषिञ्चेत् । आचार्यकर्तृकाभिषेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णा भवन्ति । मन्त्रवर्ण अभिषेकमन्त्रलिङ्ग तच्च तेनाह मामभिषिञ्चामि इति तेन मामभिषिञ्चितमिति च । तद्विधि-
माह । येऽप्सन्तरग्नय प्रविष्टा इत्यपामञ्जलि-
मवसिञ्चति । येऽप्सन्तरग्नय इति मन्त्रेण-
कासामपामञ्जलि ब्रह्मचारौ अवसिञ्चति । क्व भूमौ कृतः अवसिञ्चति वचनात् । तन्मन्त्रस्था-
भिहितान् सजामीति यदपामिति मन्त्रस्थाभि-
हितान् सजामि इति मन्त्रलिङ्गद्वयाच्च सर्वा-

धारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपां धीर यदपा क्रूर यदपामशान्तमिति च । अपाम-
ञ्जलिमवसिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचन-
स्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति । प्रकृ-
तानामपामञ्जलिना यो रोचन इति मन्त्रेण
ब्रह्मचारौ आत्मानमभिषिञ्चति । श्रोम् यशसि
तेजते इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते ।
येन स्त्रियमकृत्स्नमिति च । आत्मानमभिषिञ्च-
तीति वर्त्तते । तूष्णी चतुर्थम् । आत्मानमभिषिञ्च-
तीति वर्त्तते । अभिषेक. शिरसि कर्त्तव्य' शिरः
प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्थाया-
दित्यमुपतिष्ठेत उद्यन् भ्रान्तमृष्टिभिरित्येतत्-
प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्यसमीपादुत्थाय उद्य-
न्वित्येतत्प्रभृतिमन्त्रेण मा हिसीरित्यन्तमन्त्रेणा-
दित्यमुपतिष्ठेत उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेपदम् ।
मेखलामवमुञ्चते उदुत्तम वरुणमिति । अष-
मुञ्चते अधस्तादवतारयति अवशब्दो अधस्ता-
दर्थः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वय भुङ्क्ता क्षेश-
श्मश्रुरोमनखानि वापयतीति शिखावर्जम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वय भुङ्क्ता नापितेन
मुण्डयीत । अत्र शिखावर्जमिति वचनात्
प्राक् सशिख वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च ।
सशिख वपन कार्थ्यमास्नानात् ब्रह्मचारिणा
इति । स्नात्वा अलङ्कृत्याहते वाससौ परिधाय
सजमावधीत श्रीरश्मि मयि रमस्विति । अलङ्कृत्य
कुण्डलादिनात्मान योजयित्वा आहते ।
“ईषहीत नव शुभ्र सृष्टय यत्र धारितम् ।
आहते तद्विजानीयात् सर्वं कर्मसु पावनम् ॥”
इति वशिष्ठोक्तलक्षणम् ।

ईषत् सूक्ष्मम् । न धारित न परिधानादि कृतम् ।
सज ग्रथितपुष्य आवधीत शिरसीति शेष ।
श्रीरसीति मन्त्रेण । नेत्रौ स्थो नयत मामित्यु-
पानही । आवधीतेत्यनुवर्त्तते । उपानही चर्म-
पादुके योग्यत्वात् पादयोः । गन्धर्वोऽसीति
मन्त्रेण वैणव दण्ड गृह्णाति । वैणव वशप्रभवं
गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिषत्क-
मभ्येत्याचार्यपरिषदमौचते । यच्चमिव चक्षुषः
प्रियो वो भूयासमिति । सपरिषत्क शिखादि-
सभासहित अभ्येत्याभिसुखेन गत्वा आचार्यं
परिषदञ्चेत्ते यच्चमिति मन्त्रेण । उपोपविश्य
मुख्यान् प्राणान् ससृशन् ओष्ठापिधाना नकु-
लीति उपाचार्यसमीपे मुख्यान् प्राणान् मुख-
प्रभवान् वायून् ससृशन् स्नातक' । ओष्ठापि-
धानमिति मन्त्र जपेत् । अत्रैनमाचार्योऽर्ह-
येत् । अत्रावसरे एन स्नातक विवाहोक्तवरा-
हंणविधिनाञ्चयेत् । तदशक्नौ गन्धपुष्पाभ्याम् ।
गोयुक्त रथमुपक्रम्य पक्षसी कूवरवाक्रूराभि-
सृषेत् । वनस्यतिविडुङ्गो हि भूया इति ।
पक्षसी चक्र । कूवर रथिकस्थानम् । वाक्रूर्
रथरेखेत्यर्थः । वनस्यतीति मन्त्रेणाभिसृषेत्
सृशेत् । आस्था ते जयतु जेतानोत्यातिष्ठति ।
रथमारुह्य आस्था ते जयतु जेतानोति वन-

समावे

स्यते इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति । उप-
विशति प्राप्त्वा उदग्वाभिप्रयाय प्रदक्षिण-
मावृत्त्या उपयाति । तेन रथेन प्राङ्मुखो वा
प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्य-
समीपमागच्छति उपयातायार्च्यमिति कोह-
नीया । उपयातायार्च्यसमीपमागतायार्च्यं
देयमिति कोहनीया आचार्या आहुः । रथा-
भावेऽपि मन्त्रपाठाचार । चरुकरणे तण्डुला-
न्नावघातादिवत् । अस्य कर्मणः समावर्त्तन-
संज्ञापि ।

गुरुणानुमतः स्यात्वा समावर्त्तो यथाविधि ।
उद्धृते द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ॥”

इति मनुक्ते ॥

स्यष्ट शीनककारियाम् । कुर्वीत स्वयमेवैतत्
समावर्त्तनसंज्ञकम् ॥” इति सस्कारतत्त्वम् ॥

समावायः, पु, समूह । इत्यमरटीकाया भरत ।
(यथा, भानवते । २ । ८ । १३ ।

“यस्मिन् कर्मसमावायो यथा येनोपगच्छते ।
गुणानां गुणिना चैव परिणाममभीष्टताम् ॥”)

समाहृत, चि, (सम् + आ + हृ + क्त ।) सम्यक्
प्रकारेण आहृत । यथा,—

“जय त्व कालि सर्वेशे सर्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलि भुङ्क्ष्व नमोऽस्तुते ॥”

इति दुर्गाचाप्रयोगतत्त्वम् ॥

समाहृत, पु, (सम् + आ + हृ + क्त ।) वेद-
ध्ययनिष्ठत् । तत्पर्याय । लब्धानुज्ञ २ ।
इत्यमर ॥ साङ्गवेदाध्ययनानन्तर त्वमिदानी
गृहस्थो भव इति गार्हस्थ्ये प्राप्नोति
समाहृत उच्यते । समावर्त्तते अध्ययनादिवर्त्तते
इति समाहृतपूर्वावृत्ते कर्त्तरि क्ते समाहृतः ।
इति भरत ॥

“अत पर समाहृतं कुर्याद्धारपरिग्रहम् ॥”
इति उद्गाहृतत्वम् ॥*

तस्य सर्वाशीचे मुण्डन यथा अशीचाधिकारे
आपस्तम्ब । अनुभाविनाञ्च परिवापनमिति ।
अनुभाविना स्वाशीचमनुभवता समाहृताना
सर्वाशीचे मुण्डनम् । यत् पुनरापस्तम्ब । न
समाहृता वपेयुरन्वय वीहारादित्येकं । वीहा
रात् दर्शपूर्णमासाङ्गयागविशेषादन्यत्र समा-
हृता गृहस्थान वपेयु । इत्येकेषा मतम् । तत्
काम्यपरम् । इति श्रुतितत्त्वम् ॥

समाहृतक, पु, (समाहृत एव । स्वार्थे कन् ।)
समाहृत । इति शब्दरत्नावली ॥

समावेश, पु, (सम् + आ + विश + घञ् ।)
एकत्र सहावसानम् । यथा । अर्थसाधनत्व

बलवदनष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् । अनर्थसाध-
नत्व बलवदनष्टसाधनत्वम् । न चानयोरेकत्र
समावेशः । इति तिथ्यादितत्त्वे वैध्विसा-
विचारः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१ । ६ ।

“परस्परसमावेशात् जगत पालने स्थितौ ।
तयोस्तत्र यथाहृतं कौलाशे पर्वतोत्तमे ॥”)

समासः

समावेशित, त्रि, सहावस्थित । प्रविष्ट । समा-
वेशप्राप्त । समावेश-शब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
समाश्रय, पु, (सम् + आ + श्रि + अच् ।) सम्य-
गाश्रयः । (यथा, रघु । ८ । १२ ।

“तमरण्यसमाश्रयोऽशुख
शिरसा वेष्टनशोभिना सुत ।
पितर प्रणिपत्य पादयो-
रपरित्यागमयाचतात्मन ॥”

सम्यगाधार । सहाय । समाहृतपूर्वकश्चिघातो-
रलप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

समाश्रित, चि, (सम् + आ + श्रि + क्त ।) सम्यक्-
प्रकारेणाश्रित । यथा,—

“रवे कवे कि समरस्य सारः
क्षुभेभय कि किमदन्ति गृह्णाः ।
सदा भयञ्चाप्यभयञ्च केषा
भागौरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥”

इत्यन्तर्लोपिका ॥

समास, पु, (सम् + अस् + घञ् ।) सञ्चैप ।
(यथा, मनु । ७ । २०२ ।

“सर्वेषाम्नु विदित्वैषा समासेन चिकीषितम्
स्थापयेत् तत्र तद्वश्यकुर्याच्च समयक्रियाम् ॥”)
समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ समाहार । इति
हलायुध ॥ एकपद्यम् । इति हेमचन्द्र ॥ सम-
सन पदयो पदाना वा एकपदीकरण समास ।
इति सचित्तसारव्याकरणम् ॥ स च षड्विध ।
इन्द्र १ बहुव्रीहि २ कर्मधारय ३ तत्पुरुष
४ द्विगु ५ अव्ययीभाव ६ । तेषा लक्षण
यथा । भिन्नान्येकार्थहरादिसंख्याव्यादीना च-
ह-य-ष-ग वा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥*
अपि च ।

“नाम्ना समासो युक्तार्थस्तत्स्था लोप्या विभ-
क्तयः ॥”

इति वैयाकरणा ॥ तस्य सामान्यलक्षण यथा ।
अभिधानाश्रितलोपाभाववदन्य-मध्यवर्त्तविभ-
क्तिशून्यनाम-समुदायत्व समासत्वम् । तत्र कर्म-
धारयद्विगु-तत्पुरुष बहुव्रीहि-इन्द्राव्ययीभावा
षट्सामसा भवन्ति । तत्र कर्मधारयत्व समास-
नियतलक्षणाशून्यासञ्जास्थसख्यावाचक-पूर्वपद-
कान्यमध्यवर्त्तविभक्तिशून्यतुल्याधिकरणपदस-
मुदायत्वम् । यथा नीलोत्पलमित्यादि ॥१॥

तत्र द्विगुत्वम् । समासाधीनलक्षणाशून्यमध्य-
पदवर्त्तविभक्ति-शून्यासञ्जास्थसख्यावाचक-पूर्व-
पदक तुल्याधिकरणनामसमुदायत्वम् । स च
तद्वितार्थे विपयीभूते तद्वितार्थेऽभिधेये उत्तर-
पदे वा समाहारे वाभिधेये भवति । उत्तर-
पद पारिभाषिकयत्पदघटितसमासान्तवर्त्ति
द्विगुस्यपद तत् पदम् । तेन च पञ्चगावो
धनानीत्येवासमस्तप्रयोगो न तु पञ्चगवानि
धनानि इति । तद्वितार्थे विपयीभूते यथा पञ्च
गर्गरुह्य पञ्चब्राह्मण्य पञ्चनापिति हैना-
विकमित्यादि । तद्वितार्थेऽभिधेये यथा पञ्च
कपाल भोदन । समासस्य सङ्कृतोऽर्थः सस्कारे

समासः

प्रयोज्यतासम्बन्धेन पञ्चकपालस्थान्वयो व्युत्पत्ति-
वैचित्र्यात् तथा च पञ्चकपालप्रयोज्यसस्कारा-
श्रयाभिन्न भोदन । तद्वितार्थस्य समासेनाभि-
धानात् न तद्वितप्रत्यया समाहारेऽभिधेये यथा
पञ्चगव चतुश्चय द्विपात्र त्रिभुवन चतुर्युगमित्या-
दय । उत्तरपदे यथा । पञ्चगवधन इत्यादि ॥२॥
तत्पुरुषत्वन्तु । समासाधीनलाक्षणिकविशेष-
णपदकमध्यवर्त्तविभक्ति-शून्यनामसमुदायत्वम्
यथा । राजपुरुष । कष्टाश्रित । पुरुषोत्तम ।
इत्यादि ॥ ३ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणानियतोत्तरपदकसमासत्व
बहुव्रीहित्वम् । समासाधीनलाक्षणिकविशेष-
वाचकपदकमध्यवर्त्तविभक्तिशून्यनामसमुदा-
यत्व वा सम्बन्धिलाक्षणिकत्वव्याप्तोत्तरपदक-
त्व वा बहुव्रीहित्वम् । बहुव्रीहिश्च द्विविधः ।
समानाधिकरणो व्यधिकरणश्च । यथा चित्रगु ।
गृहधान्यकश्चैत्र । चारुटवानरो हृष ।
इत्यादि ॥ ४ ॥

स्वघटकौभूतप्रत्येकपदार्थान्वितार्थकसोत्तरविभ-
क्तिकमध्यवर्त्त विभक्तिशून्यनामसमुदायत्व इन्द्र-
त्वम् । यथा धवखदिरपलासांश्चिन्धि । इति ।
द्विविधो इन्द्र । इतरैतरयोग समाहारश्च । यत्र
समाहारस्यावयवार्थ प्रधानं तत्रैतरयोग
द्विवचनेऽपि तत्रैव । यथा । देवदत्तयज्ञदत्तौ ।
धवखदिरपलासा । इति यत्र सङ्घतिप्राधान्य
तत्र समाहारस्तत्रैव कथञ्च नपुंसकलिङ्गता च ।
यथा वाग्दृशद हस्यभ्रम् । इत्यादि ॥ ५ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणशून्यावयवपूर्वपदकमध्य-
वर्त्तविभक्तिशून्य तत्पुरुषान्वयनाम-समुदायत्व
अव्ययीभावत्वम् । यथा । उपकुम्भ अघट निर्म-
त्तिक अघिन्धि इत्यादि ॥ ६ ॥ इति समास-
वाद ॥* अन्वय । यौगिकेषु समासे लक्षयति ।

“यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्वादिनिजायके ।
यादृशार्थस्य धीहेतु स समासस्तदर्थक ॥”
यादृशमहावाक्योत्तर त्वत्त्वादि स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्त्वादृश
तद्वाक्य तथाविधार्थे समास । विभजते ।
“स चाय पड्विध कर्मधारयादिप्रभेदतः ।
यस्योपपदसञ्ज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः ॥
पूर्वमध्यान्यसर्वान्यपदप्राधान्यत पुन ।
प्राच्ये पञ्चविध प्रोक्त समासोवा भटादिभिः ॥”
तेषु कर्मधारय लक्षयति ।

“क्रमिक यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् ।
तादात्म्येन भवेदेष समास कर्मधारय ॥”
क्रमिक यन्नामद्वयतयोरेकस्य नाम्नोऽर्थेऽभिधेये
तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्य अन्वयबोध प्रति
समर्थे तादृशनामद्वय कर्मधारय । यथा-
नीलोत्पलम् ॥ १ ॥ द्विगु लक्षयति ।

“सत्याशब्दयुत नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।
अभेदेनैव यत् स्वार्थं स द्विगुस्त्रिविधो मतः ॥
सख्यावच्छिन्नगन्त-यत्-पदोत्तरत्वविशिष्टयन्नाम
स्वार्थधर्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वय-

समासः

बोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थभिन्नस्यार्थे द्विगुरुच्यते । तत्र तद्वितार्थद्विगु लक्षयति ।
 “तद्वितार्थान्वितस्वार्थस्तद्वितार्थद्विगुर्भवतः । तद्वितार्थे लाक्षणिकस्वान्वयनाम त्वसर्व्वगं ॥ यो द्विगुः स उत्तरतद्वितार्थान्वितस्वार्थकः ॥” उत्तरपदद्विगु लक्षयति ।
 “स्वान्वितनिविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगं । यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगु ॥” यो द्विगुः स्वघटकनामभ्या सह साकाङ्गनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः । यथा पञ्चगवधन । समाहारद्विगु लक्षयति ।
 “स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकः स्वान्वयशब्दकः । उक्तान्नामिनरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगु ॥” स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदौयान्वयशब्द स द्विगु समाहारद्विगु । यथा पञ्चपुलौत्वादि ॥ २ ॥ तत्पुरुष लक्षयति ।
 “यदौयेन सुवर्धेन युतयज्ञोषधनक्षम । यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते ॥” यदर्थगततेन सुवर्धेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोध प्रति यः समासः स्वरूपयोग्य स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुष । न तु यन्नामोत्तर यन्नाम यदर्थगतसुवर्धावच्छिन्नस्य यत् स्वार्थस्य बोधक तदुत्तरतन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः । पूर्वं कायोऽहंपिप्लौत्यादावव्याप्ते । विभजते ।
 “द्वितीयादिसुवर्धस्य भेदादेव च षड्विधः । क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः ॥” ३ ॥
 अव्ययीभाव लक्षयति ।
 “उत्तरार्थान्वितस्वार्थव्ययपूर्व्वं स्तु यो भवेत् । समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुलिङ्गविवर्जित ॥” यः समासः सोऽत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेगान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्व्वभागक स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधने अव्ययीभावः । यथा निर्माचिक उपकुम्भमित्यादि ।
 “अमादेश विना श्रूयमाणषष्ठी न बोधिका । स्वार्थे यदर्थस्य यदा सोऽव्ययीभाव इत्यते ॥” अमादेश विना श्रूयमाणषष्ठी स्वार्थे यत् समासार्थस्यान्वयबोध प्रत्यसमर्था स एव वाव्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरार्थस्यान्वयबोधनेऽसमर्था न तु नुमापि ॥ ४ ॥ बहुव्रीहि लक्षयति ।
 “बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः । निरुदया लक्षणया स्वाशपापकशब्दवान् ॥” स्वाशस्य निरुदलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य समन्धित्वप्रकारेणान्वयबोध प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धबोधने बहुव्रीहिः ।
 “अस्यैक प्रथमान्त सत् सुबन्तैरितरैः सह । यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्ग नाम विग्रहः ॥” अस्य बहुव्रीहिघटकमेकं नाम प्रथमान्त सत् सुबन्तैरितरनामभिः सह भेदार्थकसुबन्तयच्छ-

समास

ब्देन साकाङ्गं विग्रहः कथ्यते । बहुव्रीहि विभजते ।
 “तदतद्गुणसंविज्ञानो ह्यै भेदो तदादिमः । विग्रहस्य विशेषो यस्तद्विशेष्यकबोधकत् ॥” तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्यायो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकत् बहुव्रीहिस्तयोरादिमः तद्गुणसंविज्ञानः । तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानयस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वार्थान्वयः सजात्वात् तद्विग्रहस्य तद्गुणसंविज्ञानस्वरम इत्यर्थादवगम्यते । प्राचा मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमन्वया निर्व्वक्ति ।
 “यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने । अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः ॥” यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्गुणातद्गुणयोरादिमः । लम्बकर्णमानय चारग्रीव पश्य इत्यादि । पुनर्विभजते ।
 “स्वान्वितनिविष्टद्वित्रादिनामभिर्विग्रहात् पुनः बहुव्रीहिर्बहुविधो द्विपदत्रिपदादिकः ॥” द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपदत्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ ५ ॥ इन्द्र लक्षयति ।
 “यद्व्ययदर्थकयन्नामव्यूहो यद्व्ययकारके । बोधे समर्थः स इन्द्रः समासस्तावदर्थकः ॥” यद्व्ययदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तदर्थप्रकारकान्वयबोध प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिबह एव तावदर्थको इन्द्रसमासः । इन्द्र विभजते ।
 “द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरैतौ । एकान्वयचनकाकाङ्गा हानोपादानतश्च तौ ॥” अथ इन्द्रस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरैतरश्च शास्त्रसिद्धौ । तत्रैकवचनान्वयसुबाकाङ्गाविहीन समाहारः । तथाविधसुबाकाङ्गश्चेतरैतरः । यथा । पाणिपाद हस्त्यश्व धवस्त्रदिरौ । इत्यादि ॥ ६ ॥ उपपदसमास लक्षयति ।
 “यदुत्तरपद नामानुत्तर यदबोधकम् । धातुक्ञ्जसुपपदसमासः स तदन्तकः ॥” धातुक्ञ्जया निष्पन्न यस्योत्तरपदं शब्दानुत्तर स यादृशार्थस्य बोध प्रत्यसमर्थः तादृशार्थे तादृशार्थकान्वयपदकः समास उपपदसञ्चकः । कुम्भकारः क्षीरपायोत्यादि । विभजते ।
 “कारकैकोपपदकः षड्विधोऽयमिति भ्रमः । कर्मकर्त्ताद्युपपदभेदात् बहुविधस्त्वसौ ॥” ७ ॥ इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
 समासक्तः, त्रि, (सम् + आ + सञ्च + क्त ।) सयुक्तः । यथा, कर्पूराख्यस्तोत्रे ।
 “त्रिपञ्चारे पोठे श्वशिवहृदि क्षैरदना महाकालेनोच्चैर्मदनरसलावणनिरताम् । समासक्तो नक्त स्वयमपि रतानन्दनिरतो जनो यो ध्यायेत्त्वामसि जननि स स्यात् स्मरहरः ॥”

समाह्व

समासञ्जनं, क्ली, (सम् + आ + सञ्च + ल्यट् ।) समासङ्गः । मेलनम् । संयोगः । समाङ्पूर्व्वकसन्जघातीरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ समासन्नः, त्रि, निकटस्थम् । समाङ्पूर्व्वसदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघुः । १०।३५ । “अथ वेलासमासन्नश्चैरन्भ्रानुनादिना । स्वरेशोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ॥”) समासवान्, [त्] पु, (समासः सचेपोऽस्यस्येति समास + मतुप् । मस्य वः ।) तुन्नह्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समासविशिष्टे, त्रि ॥ समासादितः, त्रि, (सम् + आ + सदृ + णिच् + क्त ।) आह्वतः । प्राप्तः । समाङ्पूर्व्वजान्तसदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समासाद्य, त्रि, (सम् + आ + सदृ + ण्यत् ।) प्राप्यम् । इत्यमरः ॥ अनुस्वारशून्यश्चेत् प्रात्यन्तरबोधकक्रिया ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६ । १६ । “अप्रा फेन समासाद्य विष्णुतेजोऽभिष्ट हितम् त्वया ह्रतो हत पूर्व्वं देवराज ! जगत्पते ॥”) समासार्था, स्त्री, (समासेन सक्षेपेण अर्थो यस्याः ।) समस्या । श्लोकस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा पूरणम् । इत्यमरभरतौ ॥ समाहरण, क्ली, (सम् + आ + ह्र + ल्युट् ।) समाहारः । समाङ्पूर्व्वकङ्घ्रातीरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ समाहारः, पुं, (सं + आ + ह्र + घञ् ।) समुच्चयः । इत्यमरः ॥ बहूना भिन्नाना बाह्यव्यापारेण बुद्ध्या वा पञ्चमूली त्रिभुवनवत् राशौकरणम् । इति भरतः ॥ सक्षेप । यथा, “समासस्तु समाहारः सक्षेपः सग्रहोऽपि च ॥” इति हेमचन्द्रः ॥ समाहारइन्द्रसमाहारद्विगुसमासयोर्व्विवरणरामासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाहित, त्रि, (सम् + आ + धा + क्त ।) समाधिस्य । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ६६ । “स्नात्वा प्रातः क्रियां कृत्वा पुनरास्ते समाहितः ॥” उक्तसिद्धान्तः । आहितः । निर्विवादीकृतः । प्रतिज्ञातः । इति मेदिनी ॥ निष्पन्नः । इति धरणि ॥ श्रुचोः, पु । इति शब्दरत्नावली ॥ समाह्वतः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण आहरणोक्तः । सगृहीतः । एकत्रीकृतः । सक्षेपेण प्रतिपादितः । समाङ्पूर्व्वकङ्घ्रातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ समाह्वति, स्त्री, (सम् + आ + ह्र + क्तिन् ।) सग्रहः । इत्यमरः ॥ एककर्त्तृकाणामनेककर्त्तृकाणां वा एकाभिप्रायाणां वाक्यानां समाहरणं समाह्वति । समाह्वयते सक्षेपेण प्रतिपद्यते अनया समाह्वतिः । सपूर्वात् आङ्पूर्वात् ह्र ष ह्रणे इत्यस्मात् क्ति । इति भरतः ॥ समाह्वयः, पु, (समाह्वयतेऽङ्गेति । सम् + आ + ह्र + पुसीति घ । बाङ्गलकात् नात्वम् ।)

समित्

यूतम् । आह्वानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 पशुपत्तियूतम् । सङ्करम् । इति मेदिनी ॥॥
 तस्य निषिद्धत्व यथा,—
 यूत समाह्वयश्चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।
 राज्यान्तकरणावेती ही दीवी पृथिवीक्षिताम् ॥
 प्रकाशमेतत् तस्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
 तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यद्भवान् भवेत् ॥
 अप्रापिभिर्यत् क्रियते तन्नोके यूतमुच्यते ।
 प्रापिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
 यूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।
 तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्राश्च द्विज-
 लिङ्गिनः ॥”
 इति मानवे । ८ । २२१—२२४ ॥
 समाह्वा, स्त्री, (सम्यक् आह्वा दस्या ।) गो-
 जिह्वाह्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समाह्वया चा
 समिक, स्त्री, शैलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैङ्सा
 इति भाषा ॥
 समित्, स्त्री, (समीयतेऽत्रेति । सम् + इण् +
 क्तिप् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । २२ । २३ ।
 “पाण्डुरथ राजा समितौन्दकल्यो
 युधि प्रवीरैर्वहुभि समितः ॥”)
 समित्, [ध] स्त्री, (समीध्यतेऽनयेति । इन्ध +
 क्तिप्) अग्निसन्दीपनार्थहणकाष्ठादि । तत्-
 पर्यायः । इन्धनम् २ एधम् ३ इधम् ४ एध
 ५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ । एतस्मिन्
 सृष्टो किलिञ्जम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ० ॥
 होमीयसमिञ्चण मत्स्यपुराणे ।
 “प्रादेशमात्रा, सशिखा, सवल्काश्च पला-
 सिनीः ।
 समिधः कल्पयेत् प्राज्ञ, सर्वं कर्मसु सर्वं दा ॥”
 लक्षणांतर यथा, छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “नाङ्गुष्ठादधिका न्यूना समित् स्थूलतया क्वचित्
 न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
 प्रादेशात् नाधिका नीना न तथा स्याद्विशा-
 खिका ।
 न सपत्रा न निर्वीथ्या होमेषु च विजानता ॥”
 इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * ॥
 तस्य निषिद्धलक्षण यथा,—
 “विशीर्षां विदला ऋक्षा वक्रा स्थूला द्विधा-
 कृता ।
 कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥”
 अत्र दीषो यथा,—
 “विशीर्षांश्च चय कुर्याद्विदला पुत्रनाशिनी ।
 ऋक्षा नाशयते पत्नी वक्रा बन्धुविनाशिनी ॥
 कृमिदष्टा रोगकरी विदंकरणी द्विधा ।
 पशून् नारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशिनी ॥”
 इति तन्त्रम् ॥॥
 नवग्रहाणा समिधो यथा,—
 “अर्कं पलाशः खदिरस्वपामागोऽथ पिप्पल
 उडु खर शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥”
 इति संस्कारतत्त्वे याज्ञवल्करवचनम् ॥

समिध

समिता, स्त्री, (सम्यक्प्रकारेण इता प्राप्ता ।)
 गोधूमचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मयदा इति
 भाषा ॥ तस्मा लक्षणं यथा,—
 “गोधूमा धवला धीता कुट्टिताः शोषितास्ततः
 प्रक्षिप्ताः सा विनिष्पिष्टाश्चालिताः समिता
 कृता ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 समिति, स्त्री, (सयन्त्यस्वामिति । स + इण् +
 क्तिन् ।) सभा । यथा, महाभारते । १ । २ । २२४ ।
 “प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र वा विभी ।
 ऐक्यात्प्र वासुदेवस्य प्रीक्षवानर्जुनस्य च ॥”
 युद्धम् । (यथा, भागवते । २ । ७ । ३४ ।
 “ये वा सृष्टे समितिगालिन आत्तचापा
 काभ्यो जमत्कारकुरस्रध्वयकैकयाथा ॥”)
 सङ्ग । इत्यमरमेदिनीकरी ॥ साम्यम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (सन्निपात । इति श्रीधरस्वामी ॥
 यथा, भागवते । ११ । २५ । ८ ।
 “प्रहृत्सिञ्चणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृह्णात्यमे ।
 स्वधर्मं चानुतिष्ठेत् गुणाना समितिर्हि सा ॥”)
 समिध, पु, (समेतीति । सम् + इण् + “समीण”
 उणा० २ । ११ । इति धक् ।) अग्नि । इत्य-
 णादिकोप ॥ युद्धम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुष्णादिहृत्ति ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २० । ८ ।
 “शिक्षानरः समिधेषु प्रहावान्
 वल्लो राशिमभिनेतासि भूरिम् ॥”
 अशिक्षार्थे क्वचित् लौवेऽपि दृश्यते । यथा,
 तत्रैव । १ । ५५ । ५ ।
 “स इन्धहानि समिधानि मज्जना
 कृणोति युध्वा भोजसा जनैभ्य ॥”)
 आहुतिः । इति सचित्तसारोणादिहृत्ति ॥
 समिद्, [ध] स्त्री, (समिध्यतेऽनयेति । स + इन्ध +
 क्तिप् ।) समित् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
 २ । १७६ ।
 “नित्यः स्नात्वा शुचि कुर्यात् देवर्षिपिठ-
 तर्पणम् ।
 देवताभ्यर्चनश्चैव समिदाधानमेव च ॥”)
 समिह, पु, (स + इन्ध + क्त ।) प्रदीप्तः । यथा,
 कात्यायनः ।
 “योऽनर्घिपि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारिणि च मानव-
 मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते ।
 तस्मात् समिहे होतव्य नासमिहे कदाचन ॥”
 इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 समिधः, पु, (समिध्यते इति । स + इन्ध + क्त)
 अग्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रामा-
 यणे । २ । २४ । ६ ।
 अयन्तु मामात्मभवस्तथादर्शनमासत ।
 विलापदुःखसमिधो रुदिताशुहुताहुति ॥”)
 समिन्धन, स्त्री, (समिध्यतेऽनयेति । स + इन्ध +
 क्तिप् ।) समित् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
 भट्टि । २ । २८ ।
 “तपोमरुद्धिर्भवता शराग्नि
 सङ्घस्यता नोऽरिसमिन्धनेषु ॥”)

समीपः

समिर', पु, वायु' । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७२ ॥
 समीक, स्त्री, (सम् + क्लीकादयश्चेति ईक' ।)
 युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ३ ।
 “तमिन्नरो विह्वयन्ते समीके
 रिरिकासस्तन्वः कृण्वतत्राम् ॥”)
 समीकृत, त्रि, एकीकृतम् । समानीकृतम् । कृ-
 धातो परे समथब्दात् चिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 समीच, स्त्री, (सम्यगीकृतेऽनेनेति । सम् + ईच् +
 क्त् ।) साङ्गशास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सम्यग्दर्शनम् ॥
 समीचण, स्त्री, सम्यक्प्रकारेण दर्शनम् । प्रेक्ष-
 णम् । सपूर्वेऽधधातोर्नट्(लुट्)प्रत्ययेन निष्प-
 न्नम् ॥ (प्रकाशके त्रि । यथा, भागवते । ८ । २४ । ५ ।
 “त्वमर्कदृक्मर्कदृशा समीचणो
 वृत्तो गुरुर्न स्वर्गतिं बुभुक्षताम् ॥”)
 समीक्षा, स्त्री, (सम् + ईच् + गुरोश्चेत्य । टाप्)
 तत्त्वम् । बुद्धिः । निभालनम् । इति मेदिनी ॥
 मीमांसाशास्त्रम् । यत्र । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (आत्मविद्या । इति स्वामी ॥ यथा,
 भागवते । ११ । २८ । ३४ ।
 “एव समीक्षा निपुणा सती मे
 हन्यात् तमिन्द्र पुरुषस्य बृह ॥”)
 सम्यग्दर्शनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । १० ।
 “भासृण्वतो मामनुरागहासः
 समीक्षया विद्ममयन् वाच ॥”)
 समीच, पु, (संयन्ति नद्यो यस्मिन् । स +
 इण् + “समीण” ।) उणा० ४ । ८२ । इति
 चट् । दीर्घश्च ।) समुद्रः । इत्युणादिकोपः ॥
 समीचक, पु, मैथुनम् । इति केचित् ॥
 समीची, स्त्री, (सयातीति । स + इण् + चट् ।
 डीप् ।) सृष्टी । इत्युणादिकोपः ॥ वन्दना ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समीचीन, स्त्री, (सम्यगेव । सम्यक् + “विभाषा-
 च्छेदिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति ख. ।)
 यथार्थम् । तत्पर्यायः । सत्यम् २ सम्यक् ३
 ऋतम् ४ तथ्यम् ५ यथातथ्यम् ६ यथास्थितम् ७
 सद्गतम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ तद्वति, त्रि ॥
 (यथा, भागवते । २ । ४ । ५ ।
 “समीचीन वचो ब्रह्मन् सर्वं प्रस्य तवानघ ।
 तमो विशीर्यते मङ्गं हरिः कथयत कथाम् ॥”)
 समीद', पु, गोधूमचूर्णम् । इति केचित् ॥
 समीन, त्रि, (समासधीष्टी श्रुती भृती भावी वा ।
 समा + “समाया खः ।” ५ । १ । ८५ । इति
 ख ।) वत्सरसम्बन्धी । समाशब्दात् चीन-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 समीनिका, स्त्री, प्रतिवर्षप्रसूता गौ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 समीपः, त्रि, (सङ्गता चापो यत्र । “ऋक्
 पूरब्धूपथामानचे ।” ५ । ४ । ७४ । इति ऋ ।
 “इत्यन्तर्हपसर्गोभ्योऽप ईत् ।” ६ । ३ । ८७ ।
 इति ईत् ।) निकटः । इत्यमरः ॥ (स्त्रीषिपि
 दृश्यते । यथा, मनु । २ । १०४ ।

समुच्छ्र

“अपां समीपे नियतो नैत्यिकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमध्यधीयत गत्वारण्य समाहितः ॥”
समीपता, स्त्री, नैक्यम् । समीपत्वम् । समीप्यम् ।
समीपशब्दात् तत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
समीप, त्रि, (सम् + “गहादिभ्यश्च ।” ४ । २ ।
१३८ । इति छ् ।) सम् + सम्बन्धी । तुल्यकार-
णक । समशब्दात् षीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
समीरः, पुं, (सम्यगौत्तं गच्छतीति । स + ईर
गती + कः ।) वायु । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥
(यथा, भाषे । ४ । ५४ ।
“समीरशिग्रिः शिरःसु वसता
सता जवनिका निकामसुखिनाम् ॥”)
शमीरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
समीरणः, पुं, (समीरयतीति । सम् + ईर + ष्यु ।)
वायु । (यथा, कुमारः । १ । ८ ।
“य पूरयन् कौचकरम्भभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥”)
मरुवकः । इत्यमरः । २ । ४ । ७ । पथिकः । इति
मेदिनी ॥ (स्त्री, स + ईर + ल्युट् । प्रेरणम् ।
यथा, महाभारते । ८ । ८४ । २३ ।
“शराभिघाताच्च रूपा च राजन्
सया च भासास्त्वसमीरणाच्च ॥”
प्रेरके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । २२ ।
“सोऽपिवत् पाण्डुराभ्रमस्तत्कालज्ञातिभिर्वृत-
वनान्तरगतो रामः पान मदसमीरणम् ॥”)
समुच्छ्रः, त्रि, (सुखेन सह वर्तमानः ।) वाग्मी ।
वावदूकः । इति हेमचन्द्रः ॥
समुचित, त्रि, सम्यगुचितः । उपयुक्तः । यथा,—
“वदामस्ते किवा जननि वयमुच्चैर्जडधियो
न धाता नापीशो हरिरपि न ते वेत्ति परमम्
तथापि त्वङ्गिर्भुङ्करयति चास्माकमसिते
तदेतत् चन्तव्य न खलु पशुरीषः समुचितः ॥”
इति तन्त्रसारष्टतश्यामास्तीचम् ॥
समुच्चय, पुं, (स + उत् + चि + अच् ।) समा-
हारः । इत्यमरः । ३ । २ । १६ ॥ यथा,—
“राशौ द्वयोर्बहूनाञ्च समाहारः समुच्चयः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कुमारः । १ । ४८ ।
“सर्वोषमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेश विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयन्ता-
देकस्थसौन्दर्यदिदृशयिव ॥”)
समुच्छेद, पुं, विनाशः । सपूर्वोत्पूर्वच्छेदधातो-
र्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, किराते । ११ । ४८ ।
“वश्लक्ष्णो मनुष्यस्य समुच्छेदेन विहिषाम् ।
निर्वाणमपि मन्येऽहमन्तराय जयश्रियः ॥”)
समुच्छ्रय, पुं, (स + उत् + श्रि + अच् ।) विरोधः ।
उत्सेधः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १५ । २० ।
“कनधूपसमुच्छ्रयशोभिनी
वितमसा तमसासरयूतटाः ॥”)

समुत्सु

समुच्छ्राय, पुं, समुच्छ्रयः । समुत्पूर्वत्रिधातो-
र्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
समुच्छ्रित, त्रि, उच्चः । समुत्पूर्वत्रिधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
समुच्छ्रितः, त्रि, (सम् + उच्च उक्तर्गे + क्तः ।)
त्यक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥
समुत्कुम्, पुं, ऊर्ध्वगमनम् । समुत्पूर्वक्रमधातो-
रल्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
समुत्क्रोशः, पुं, (समुत्क्रोशतीति । सं + उत् +
क्रुश + अच् ।) क्रुररपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (भावे घञ् ।) उच्चैः शब्दश्च ॥
समुत्सुः, चि, (समुत्तिष्ठतीति । सं + उत् +
स्था + कः ।) समुत्सुः । समुत्थितः । समुत्-
पूर्वस्थाधातोर्दप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ४५ ।
“दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)
समुत्थानं, स्त्री, (सम् + उत् + स्था + ल्युट् ।)
समुद्योगः । (यथा, महाभारते । ३ । २ । ७ ।
“सर्वे हि स्व समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक् ॥”)
व्याधौर्नां निर्णयः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मनुः । ८ । २८७ ।
“अज्ञापौडनायाञ्च ब्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्यय द्राघ्यः सर्वं दण्डमथापि वा ॥”)
ऊर्ध्वगमनम् । सम्यक्प्रकारेण उत्थानम् । उत्तो-
लनम् । यथा,—
“इन्द्रध्वजसमुत्थान प्रमादान्न कृत यदि ।
तदा द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
समुत्थित, पुं, (सम् + उत् + स्था + क्तः ।) सम्य-
गुत्थितः । यथा,—
“समुत्थितस्त्व श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजा भगवन्नमस्ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे शक्रोत्थानपूजामन्त्रः ॥
समुत्पन्नः, त्रि, (सम् + उत् + पद + क्तः ।) समु-
द्भूतः । यथा,—
“पुस्तकस्था च या विद्या परहस्तगत धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्वनम् ॥”
इति चाणक्यम् ॥
समुत्पिञ्ज, त्रि, (सम् + उत् + पिञ्जि हिंसायाम्
+ अच् ।) श्रत्यन्तव्याकुलः । यथा,—
“उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला शृशमाकुले ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
समुत्पिञ्ज, पुं, (सम् + उत् + पिञ्ज + पचाद्यच् ।
शृशमाकुलसैन्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
समुत्सुक, त्रि, (सम्यगुत्सुकः ।) सम्यगुत्सुकितः ।
इति हेमचन्द्रे उत्सुकशब्दार्थदर्शनात् ॥ सम्य-
गुत्सुर्गोदयुक्तः । इत्यमरे उत्सुकशब्दार्थ-
दर्शनात् ॥ (यथा, रघुः । १ । ३३ ।
“तस्यामात्मानुरुपायामात्मजसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः काल स निनाय मनोरथैः ॥”)

समुद्ग

समुद्गतं, त्रि, (समुदन्धते स्मेति । सम् + उत् +
अन्च + क्तः ।) उद्भूतम् । कृपादेरुद्भूत-
जलादि । इत्यमरः । ३ । १ । ८० ॥
समुद्गतः, त्रि, (सम् + उत् + भू + क्तः ।) समुत्-
पन्नः । यथा, देवीमाहात्म्ये ।
“सान्नवीत्तान् सुरान् सुभ्रूर्भवङ्गिस्तुयतेऽत्र का
शरीरकोपतस्याः समुद्गूतान्नवीच्छिवा ॥”
समुदय, स्त्री, (सम् + उत् + इण् + अच् ।)
लग्नम् । यथा,—
“सामर्थं तनु कथ्यते समुदये वित्त कुटुम्भं ततो
विक्रान्ति सहज तृतीयभवने योधश्च सञ्चि-
न्तयेत् ॥”
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
षष्ठाडीचक्रान्तर्गतचतुर्थनाडी । सा तु जन्म-
नक्षत्रावधिकाष्टादशमक्षत्ररूपा । तत्पर्यायः ।
सामुदायिकम् २ । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“जन्मर्त्तं कर्म ततो दशम साधातिकं
षोडशमम् ।
समुदयमष्टादशमे विनाशसन्नं त्रयोविंशम् ॥
सन्तप्ते सामुदायिके मित्तमूल्यर्थसञ्चय ॥”
समुदयः, पुं, (सम् + उत् + इण् + अच् ।) समूहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४० ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १८६ ।
“तसुपाजगमतुस्ती च सेनासमुदयान्विती ।
त विज्ञायैव सबन्ध मुदा दुहित्ववत्सली ॥”
युद्धम् । (यथा, महाभारते । ६ । ११३ । ४४ ।
“द्रीणं पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे ।
महासमुदय चक्रो शरैः सन्नतपर्वभिः ॥”)
समुद्गमः । इति मेदिनी ॥ दिवसः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
समुदागमः, पुं, (सम् + उत् + आ + गम + घञ् ।
समन्ताज्ज्ञानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समुदाचारः, पुं, (सम् + उत् + आ + चर +
घञ् ।) आश्रयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समुदायः, पुं, (सम् + उत् + अय + घञ् ।)
समूहः । युद्धम् । इत्यमरः । २ । ५ । ४० ।
२ । ८ । १०६ ॥ पृष्ठस्थायिवलम् । इत्यजयः ॥
समुच्छ्रयः । इति मेदिनी ॥
समुद्धितः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण कथितः । संपूर्व-
वदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । उदय प्राप्तः ।
समुद्भूतः । सपूर्वोत्पूर्वोन्धातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
समुद्ग, पुं, (समुद्गच्छतीति । सम् + उत् + गम् +
अन्धेष्वपौति डः ।) सम्पुटकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८१ । ७५ ।
“शुक्लाश्चन्दनकल्पाश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥”
मुद्गेन सह वर्तमानः ।) मुद्गसहितश्च ॥
समुद्गकः, पुं, (समुद्ग एव । स्वार्थे कन् ।) सम्पुटकः ॥
इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ सौपूडा इति ख्याते ।
समुद्गच्छतीति हनजनाहमादेरिति डे समुद्ग-
ततः स्वार्थे कः । सम्पुटति द्रव्यैः सञ्चिष्टो भवति
सम्पुटकः, पुट शि श्लेषे इच्छुङ्त्वात् कः ततः

समुद्रः

स्त्रार्थे क' । इति भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३८ । ४७ ।
“भिन्नु, प्रपञ्चबुद्ध्याख्य' समुद्रकमुपानयत् ॥”
चन्द्रोविशेषश्च ॥
समुद्रम', पु, ऊर्ध्व' गति' । उत्पत्ति । संपूर्वोत्-
पूर्व' गमघातोः अल् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । १११ । ८८ ।
“सुहृतामग्निहोत्राणि धूमराजिसमुद्रमै ।
प्रदर्शयदिवारोहमार्गं दिवि तपस्विनाम् ॥”)
समुद्रोत्, त्रि, उच्चैर्गीतम् । समुत्पूर्व' गेघातो-
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
समुद्रोर्ण', त्रि, वमित । उत्तोलित' । कथित' ।
समुत्पूर्व' गृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
समुद्रत', त्रि, (सम् + उत् + ह्न + क्त ।) अवि-
नीत' । इत्यमरः । ३।१।२ ॥ समुद्रोर्ण' । इति
हेमचन्द्र' ॥
समुद्ररण, क्त्वी, (सम् + उत् + ह्न + ल्युट् ।)
वान्तात्तम् । उन्नय । इत्यमरः ॥ वान्तार्थ' उदौ-
र्णार्थ' । उन्नय' कृपादेर्जलाद्युत्तोलनं ह्यच्चा-
द्युत्तोलनं वा अनयो समुद्ररणम् । समुद्रियते
उत्तोल्यते यत् समुद्ररणं कर्मण्यनट् । सुक्तोज्-
भित्तोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुच्यते । इति
रभसः । इति भरत ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३२७ । १८ ।
“सोऽष्टममाणस्तद्वाक्यं समुद्ररणनिश्चितः ।
जग्राह तां तदा शक्तिं न चेना स व्यकम्पयत् ॥”
समुद्रत, त्रि, (सम् + उत् + ह्न + क्त ।) समुत्-
कोर्णम् । अपनोतम् । इति मेदिनी ॥ सन्त्यक्-
प्रकारेण उद्धृतम् । उद्यापितम् । यथा,—
“जक्षीधमग्ना सचराचरा धरा
विषाणकोव्याखिलविश्वभूमिना ।
समुद्रता येन वराहरूपिणा
स मे स्वयम्भुर्भगवान् प्रसौदत ॥”
इति पाण्डवगीता ॥
समुद्र', पु, जलसमूहस्थानम् । तस्य व्युत्पत्ति-
यथा । “चन्द्रोदयात् प्राप सन्त्यगुन्दन्ति क्लियन्ति
अत्र । चन्द्रोदयात् समुन्दयन्ति वा समुद्र ।
उन्दधी क्लेदे नाञ्जोति रक् हमुड्नलोप इति
नलोप' ।
'अपां चैव समुद्रेण स समुद्र इति स्मृत ।'
इति वायुपुराणम् ॥
सुद्रा मर्यादा तथा सह वर्त्तते इति वा समुद्र'
सम्यगुद्गतो रोऽग्निरत्र इति । सुद्र राति ददा-
तीति डे । सुद्राणि रत्नादीनि ते, सह वर्त्तते
इति वा ।” इति भरत ॥ तत्पर्यायः । अन्धि' २
अकूपार ३ पारावार, ४ सर्तरपति ५ उद-
न्वान् ६ उदधि ७ सिन्धु ८ सरस्वान् ९
सागर १० अर्णव ११ रत्नाकर १२ जल-
निधिः १३ याद पति १४ अपापति १५ । इत्य-
मरः । १।१०।१ ॥ महाकच्छ १६ नदीकान्त १७
तरोय, १८ द्वीपवान् १९ जलेन्द्र' २० मन्थिर
२१ क्षीपीप्राचीरम् २२ मकरालय २३ ।

समुद्रः

इति जटाधरः ॥ सरिताम्पति २४ जलधि २५
नौरनिधिः २६ नौरधि, २७ अम्बुधि' २८
पाथोनिधि' २९ पाथोधि, ३० यादसाम्पति'
३१ नदीन, ३२ इन्द्रजनक' ३३ तिमिकोष ३४
वारानिधिः ३५ वारिनिधि ३६ वार्धि' ३७
वारिधि ३८ तोयनिधि, ३९ कौलाक्षधि ४०
धरणीपूरः ४१ चौराब्धि ४२ धरणिपूर' ४३
वाङ् ४४ कचङ्गल ४५ पैर ४६ मितद्रु ४७
वाहिनौपति ४८ गङ्गाधर ४९ दारद ५०
तिमिः ५१ प्राणभास्वान् ५२ ऊर्ध्वमाली ५३
महाशय, ५४ अम्बोनिधि ५५ अम्बोधि' ५६
तरिष, ५७ कूलङ्गल ५८ तारिष ५९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ वारिराशि ६० शैलशिबि-
रम् ६१ पराकुव ६२ तरन्तः ६३ महोप्राची-
रम् ६४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पयोधि' ६५
सरिनाथः ६६ अम्बोराशिः ६७ धुनीनाथ ६८
नित्यः ६९ कन्धि' ७० अपानाथ ७१ । अस्य
जलगुणाः । विस्रत्वम् । लवणरक्तामयप्रद-
त्वम् । उष्णत्वम् । वैषणंदोषजनकत्वम् । विशे-
षाद्वाहार्तिपित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥
अपि च ।
“सामुद्रमुदकं चार सर्वं दोषप्रकोपणम् ॥”
इति राजवल्लभ ॥
सुद्रायुक्ते, त्रि ॥ * ॥ स च समुद्रो ब्रह्मणो
मेढ्राज्जात' । यथा,—
“हृदि कामो भ्रुवोः क्रोधी लोभश्चाधरदच्छ-
दात् ।
आस्याद्वाक् सिन्धवो मेढ्रात् निरृति' पायो-
रघाश्रय ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १२ । १३ ॥
कल्पमेदे श्रीकृष्णैरसेन विरजागर्भजातः । यथा,
“श्रीकृष्णो विरजा दृष्ट्वा सरिद्रुपां प्रिया सताम्
उच्चैः करोद विरजातीरे नौरमनोहरे ॥
जलादुत्थाय चागच्छ निधाय तत्र नूतनम् ।
भाजगाम हरैरथ साक्षाद्राधेव सुन्दरौ ॥
ताश्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णोद्रेका जगत्पति ।
चकारालिङ्गनं तूर्णं सुचुम्ब च मुहुर्मुहु ॥
नानाप्रकारशृङ्गार विपरौतादिक प्रभु ।
रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुन पुन ॥
विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा धीर्यममोघकम् ।
सखी बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्यौ तत्र सुखासोना सार्हं पुत्रैश्च सप्तभि ॥
एकदा हरिणा सार्हं हन्दारण्ये सुनिर्जने ।
विजहार पुन, साध्वौ शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातु क्रोडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्राट्ठभि पौडितो मिया ॥
भोत स्वतनय दृष्ट्वा तत्याज ता कृपानिधि ।
क्रोडे चकार बाल सा कृष्णो राधागृह ययौ ।
प्रबोध्य बाल सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम् ॥
विललाप भृशं तत्र शृङ्गाराद्यमानसा ॥
शशाप स्वसुत कोपात् लवणोदो भविष्यति ।
कदापि ते जल केन न खादित्यन्ति जीविनः ॥

समुद्रः

शशाप सर्वान् बालाश्च यान्मु मूढा महीतलम् ।
गच्छध्वश्च महीं मूढा जम्बुद्वीप मनोहरम् ॥
स्थितिर्नैकश्च युष्माक भविष्यति पृथक् पृथक् ।
द्वीपे द्वीपे स्थिति कृत्वा तिष्ठन्तु सुखिन सुता'
द्वीपस्थाभिर्नदीभिश्च सह क्रोडन्तु निर्जने ॥
कनिष्ठो मादृशापाश्च लवणोदो बभूव ह ।
कनिष्ठ' कथयामास मादृशापश्च बालकान् ॥
आजग्मुर्दुःखिता' सर्वे मादृशानश्च बालकाः ।
श्रुत्वा विवरणं सर्वं प्रजम्भुर्धरणीतलम् ॥
प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिमन्त्रात्मकम्बरा ।
सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्यैर्विभागशः ॥
कनिष्ठाहृदपथ्यन्त द्विगुणं द्विगुणं सुने ।।
लवणेश्वरसुरासर्पिर्दंघिदुग्धजलार्णवा ॥
एतेषाश्च जलं पृथग्वा शश्यायश्च भविष्यति ।
व्यासा समुद्रा सप्तैव सप्तद्वीपा वसुध्वराम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ अध्याय' ॥
तस्य क्रासहृदिकारणं यथा,—
“अपा चैव समुद्रेकात् समुद्र इति सञ्ज्ञित ।
उदयतीन्द्री पूर्वं तु समुद्रं पूर्यते सदा ॥
प्रचीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमितेन वै ।
आपूर्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवाभिपूर्यते ॥
ततो वै क्षीयमाणस्य स्वात्मन्येव अपा क्षयः ।
उद्दीप्यन्तेऽग्निसयोगात् उष्णास्त्रापो यथा
स्वयम् ॥
तथा स्वत' समुद्रोऽपि वर्द्धते शशिनोदये ।
अन्य नानतिरिक्तास्ता वर्द्धन्त्यापो क्लसन्ति च ॥
उदयास्तमयेष्विन्दो पक्षयो' शुक्लकृष्णयो' ।
क्षयो हृद्विश्च उदधे, सोमहृद्विश्च यौ यथा ॥
दशोत्तराणि पञ्चाहुरङ्गुलानां शतानि च ।
अपा हृदि क्षयो दृष्ट, समुद्राणान्तु पर्वसु ॥”
इति मास्ये १०० अध्याय' ॥
अन्यत् विष्णुपुराणे २।४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
समुद्रं वर्णनीयानि यथा,—
“अध्वी द्वीपाद्भिरन्नीयोतयादोजलप्लवा ।
विष्णुकुल्यागमयन्द्राद्विरीर्वाङ्गपूरणम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ सुसुमम् ॥
कली द्विजानां समुद्रयात्रादिनिषेधो यथा,
उदाहृतत्त्वधृतहृद्वारदीयवचनम् ।
“समुद्रयात्रास्त्रीकार कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं प्रयोर्ध्वं च ।
मासादनं तथा त्राहे वानप्रस्थान्त्रयमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्याया पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥”
(केषाञ्चित्मते कलावपि समुद्रयात्रास्त्रीकारे
न दोषः ॥) श्रीरोदसमुद्रस्य मन्थनहृत्तान्ती
यथा, भागवते । ८ । ७ । १—१० ।
“कृतस्थानविभागास्ते एव कश्यपमन्थना ।
ममन्यु परम यत्ता अस्त्यर्थे पयोनिधिम् ॥
मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारी ह्यपोऽविभगत् ।

समुद्रः

प्रीयमाणोऽपि वलिभिर्गोवात् पाण्डुनन्दन ॥
 ते सुनिर्व्विन्नमनस परिस्त्रानमुखत्रियः ।
 आसन् सुपौरुषे नष्टे दैवेनातिवलयसा ॥
 विलीक्य विन्ने शविधि तद्देश्वरो
 दुरन्तवीर्योऽवितथाभिसम्भि ।
 कृत्वा वपु काच्छपमङ्गल महत्
 प्रविश्य तीय गिरिमुज्जहार ॥
 तमुत्थित वीच्य कुलाचल पुनः
 समुद्यता निर्भयितु सुरासुराः ।
 दधार पृष्ठे न स लक्ष्योजन-
 प्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥
 सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यैवेपित
 परिभ्रमन्त गिरिमङ्गल पृष्ठत ।
 विभ्रत्तटावर्त्तनमादिकच्छपो
 मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेय ॥”
 तथा तत्रैव । ८ । ७ । १८—१९ ।
 “निर्भयमानादुद्धरभृद्विष
 महोत्सव हालाहवाप्रमगत ।
 सभ्रान्तमोनीन्मकराहिकच्छपात्
 तिमिद्विपयाहतिमिद्विलाकुलात् ॥
 तदुग्रवेग दिशि दिश्युपर्यधो
 विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति ।
 भीता प्रजा दद्रुवुरङ्ग सेवरा
 अरक्षमाणा शरण सदाशिवम् ॥”
 तथाच तत्रैव । ८ । ७ । ३६—४३ ।
 “तद्दीप्त व्यसन तासा कृपया भृशपीडित ।
 सर्वदेवसुहृद्देव इदमाह सती प्रियाम् ॥
 भ्रष्टो वत भवान्ये तत् प्रजाना पश्य वैशपम् ।
 क्षीरोदमथनीङ्गतात् कालकूटादुपस्थितम् ॥
 आसा प्राणपरोपसूना विधेयमभय हि मे ।
 एतावान् हि प्रभोरर्थो यद्दीनपरिपालनम् ॥
 प्राणैश्च प्राणिन पान्ति, साधव, क्षणभङ्गुरैः ।
 बहवैरेषु भूतेषु मोहितैश्चात्ममायया ॥
 पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ।
 प्राति हरौ भगवति प्रीयेऽह सचराचर ॥
 तस्मादिदं गर भुञ्जे प्रजाना स्वस्तिरस्तु मे ।
 एवमामन्त्र भगवान् भवानी विश्वभावन ॥
 तद्विष जम्भु मारिभे प्रभावज्ञान्वमोदत ।
 ततः करतलोक्त्य व्यापि हालाहलं विषम् ॥
 अभययन्महादेव कृपया भूतभावनः ।
 तस्यापि दर्शयामास स्ववोच्य जलकल्पप ॥
 यक्षकार गले नील तच्च साधोर्विभूषणम् ॥”
 तथा तत्रैव । ८ । ८ । १—९ ।
 “पौते गरे हृषाङ्गेण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ।
 ममन्युस्तरसा सिन्धु हविर्धानी ततोऽभवत् ॥
 तामग्निहीनोऽपयया जगद्भुवङ्गवादिन ।
 यत्प्रप्य देवयानस्य मेधाय हविषे नृप ॥
 तत उधैः श्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुर ।
 तस्मिन् वलि, सृष्टाक्षकं नैन्द्र रज्ज्वरशिचया ॥
 ततो ऐरावतो नाम धारणेन्द्रो विनिर्गत ।
 दन्तैर्यतुभि, श्वेताद्रे हरन् हिमवतो महौम् ॥
 ऐरावपादयस्वष्टौ दिग्गजा अभवस्ततः ।

समुद्रः

अभ्रमुप्रभृतयोऽष्टौ च करिण्यस्त्वभवद्रुप ॥
 कोस्तुभाण्यमभृद्रुज पद्मराग महोदधे ।
 तस्मिन् मणौ सृष्टाक्षकं वचोऽलङ्करणे हरि ॥
 ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
 पुरयत्वर्धिनी योऽर्थैः शशङ्क वि यथा भवान् ॥
 ततथाप्सरसो जाता निष्ककण्ठा सुवासस ।
 रमण्य सर्गिणा बल्लुगुगति लोलावलोकनै ॥
 ततथाविरभृत् साक्षात् शौरमा भगवत्परा ।
 रञ्जयन्ती दिश कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा
 तस्या चक्र 'सृष्टा सर्व' ससुरासुरमानवा ।
 रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतस ॥”
 तथा तत्रैव । ८ । ८ । २५ ।
 “तस्याः त्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या
 यचोनिवासमकरोत् परम विभूते ।
 श्रीः स्वा प्रजा सकरुणेन निरौघेण
 यत्र स्थितं धयत साधिपतीस्त्रिलोकान् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । ३०—३६ ।
 “अथासौदवारुणी देवी कन्या कमलोचना ।
 असुरा जगद्गुस्ता वै हरैरनुमतेन ते ॥
 अथोद्धेर्मथ्यमानात् काश्यपैरमृतार्थिभि ।
 उदतिष्ठन्महाराज पुरुष परमाद्भुत ॥
 दीर्घपीवरदोर्दण्ड, कम्बुग्रीवोऽरुणक्षण ।
 श्यामलस्तूरुण, सग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥
 पौतवासा महोरस्क सुमृष्टमणिकुण्डल ।
 स्निग्धकुञ्चितकेशान्तसुभग सिहविक्रम ॥
 अमृतापूर्णकलस विभ्रद्वलयभूषित ।
 स वै भगवतः साक्षाद्विष्णोरशाशसम्भव ॥
 धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृष्टगोच्यभाक् ।
 तमालोक्यासुरा, सर्वे कलस चामृतामृतम् ॥
 लिप्तन्त, सर्ववस्तूनि कलस तरसाहरन् ।
 नोयमानेऽसुरैस्त्रास्मिन् कलसेऽमृतभाजन ।
 विपश्यमानसा देवा हरि शरणमाययु ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । ४१ ।
 “एतस्मिन्नन्तरे विष्णु सर्वापायविदोऽश्वर ।
 योषिद्रूपमनिर्देश्य टधार परमाद्भुतम् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । १२ ।
 “ततो गृहोत्वामृतभाजन हरि-
 र्वभाप इपत्स्मितशोभया गिरा ।
 यद्यभ्युपेत क च साध्वसाधु वा
 कृत मया वो विभजे सुधाममाम् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । २० ।
 “कल्पयित्वा पृथक्पडङ्गोऽभवेषा जगत्पति ।
 तासोपवेशयामास स्त्रेषु स्त्रेषु च पङ्क्तुषु ॥
 देत्वान् गृहोतकलसो वक्ष्यन्मुपमक्षरे ।
 दूरस्यान् पाययामास जराश्रुत्यहरा सुधाम् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । २४ ।
 “देवलिङ्गप्रतिच्छत्र स्वभानुर्देवममदि ।
 प्राविष्ट साममपिबच्चन्द्रार्काभ्याश्च स्यात्त ॥
 चक्रं च सुरधारिण जहार पिबत गिर ।
 ररिस्तस्य कवन्धन्त सुधया ज्वाविटोऽपतत् ॥
 गिरस्त्वमरता नौतमजो ग्रहमचोऽकृपत् ।
 यन्तु पर्वणि चन्द्राकोविभायति वरधो ॥

समुद्र

पौतप्रायेऽमृते देवैर्भगवान् लोकभावन ।
 पश्यतामसुरेन्द्राणा स्वरूप जगद्दे हरि ॥”
 पाशे उत्तरखण्डे ६९ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (अन्त-
 रिक्तम् । इति निघण्टु । १ । ३ । अस्य व्युत्-
 पत्तिर्यथा तद्दोकायाम् । “समुद्भवन्ति सङ्गता
 ऊर्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापो रश्मिभिराकृष्य-
 माणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्वात् द्रवते
 गन्तव्यात् अन्येष्वपि दृश्यते इति प्रपादाने
 उ-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम् । यद्वा, सहता
 अग्निद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना
 प्रेर्यमाणा आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले
 रश्मिभि प्रवर्त्तमाना । अत्र उदित्येष उप-
 सर्गाऽभीत्यर्थं वर्त्तते । कर्मणि उ-प्रत्यय इति
 विशेष । सम्पादन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्ष-
 चारीणोति वा । सम्पूर्वात् सुद हर्ष इत्यस्मात्
 स्फायितश्चिवच्चि इत्यादिना अधिकरणे रक्-
 प्रत्यये समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा, सम्
 इत्येकौभावे उदकात् उच्छब्द, रो मत्वर्थीय ।
 एकीभृतसुदमसिन् विद्यते वर्षास्त्रिति उदक
 शब्दस्योद्भावश्चाहन्दस । यद्वा सम्पूर्वात् उन्दो
 ल्लेदने इत्यस्मात् स्फायितश्चिवच्चि इत्यादिना
 कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्त्वान्नलोपे च समुद्र ॥”
 इति देवराजकृतनिर्व्वचनम् ॥
 समुद्रकफ, पु, (समुद्रस्य कफ इव ।) समुद्रफेनः ।
 इति त्रिकाण्डशेष ॥
 समुद्रकान्ता, स्त्री (समुद्रस्य कान्ता ।) नदी ।
 इति हलायुध ॥ पृक्ता । इति राजनिर्घण्ट ।
 समुद्रगा, स्त्री, (समुद्र गच्छतीति ।) गम - उ ।
 नदी । इति हेमचन्द्र । गङ्गा । यथा,—
 “यव्यहय यावणादि सर्वा नद्यो रजस्वला ।
 तासु ज्ञान न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे छन्दोगपरिशिष्टवचनम् ॥
 यथा च महाभारते । ३ । १०८ । १० ।
 “सा वभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हसानामिव पङ्क्तयः ॥”
 समुद्रगामिनि, त्रि ॥
 समुद्रगृह, क्लो, (समुद्र इव जनयुक्तं गृहम् ।)
 जनयन्तगृहम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 समुद्रचुलुक, पु, (समुद्रचुलुक इव अनायासेन
 पयत्वात् यन् ।) अगस्त्यमुनि । इति त्रिकाण्ड-
 शेष ॥
 समुद्रदयिता, स्त्री, (समुद्रस्य दयिता ।) नदी ।
 इति हेमचन्द्र ॥
 समुद्रनवनीत, स्त्री, (समुद्रस्य क्षीरोदस्य नव-
 नोतमिव ।) अमृतम् । चन्द्र । इति
 मेदिनी ॥
 समुद्रफल, स्त्री, (समुद्रस्य फलमिव ।) अन्वि-
 फलम् । श्रीपधविशेष । यथा,—
 “समुद्रनाम प्रथम पथात् फलमुदाहरन् ।
 समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्य भिषग्वरैः ॥
 फल समुद्रस्य कटुश्चकारि
 वातापह भूननिरोधकारि ।

समुद्र

त्रिदोषदावानलदोषहारि
कफामयभ्रान्तिविरोधकारि ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रफेनः, पु, (समुद्रस्य फेनः ।) खनामख्यात-
द्रव्यम् । तत्पर्यायः । फेनः २ अध्विकफः ३
अर्णवजमलः ४ । इति रत्नमाला ॥ छिण्डीर ५।
इत्यमरः । २।१।१०५॥ समुद्रकफः ६ जलहास
७ फेनकः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समुद्रफेनम्
९ फेनम् १० वार्द्धिफेनम् ११ पयोधिजम् १२
सुफेनम् १३ अध्विहिण्डीरम् १४ सामुद्रम् १५।
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कषायत्वम् ।
नेत्ररोगकफकण्ठामयासुचिकर्णरोगनाशित्वञ्च
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“समुद्रफेनस्युत्थो लेखन शीतलस्य सः ।
कषायो विषपित्तघ्न कर्णरुक्कफघ्नश्च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

समुद्रमेखला, स्त्री, (समुद्र मेखलेव यस्याः ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रयात्रा, स्त्री, (समुद्रे यात्रा गमनम् ।)
समुद्रगमनम् । (यथा, हरिवंशे । १४५ । ४ ।
“हारवत्या निवसतो विष्णोरतुलतेजसः ।
समुद्रयात्रा सम्प्राप्ता तीर्थे पिण्डारके नृप ॥”)

कालियुगे तन्निषेधो यथा,—
“समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ॥”
इत्युपक्रमः ।

“इमान् धर्मान् कालियुगे वर्ज्यानाहुर्मनी-
षिणः ॥”

इत्युद्वाहृतस्त्वे उक्तवान् ॥

समुद्रयान, स्त्री, (समुद्रस्य यानम् ।) पोतम् ।
जाहान इति भाषा । यथा—

“पुनस्तत्रैव गमने बगिगुभावे मतिर्गता ।
समुद्रयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभिः ।
रत्नपारीचकैः सार्द्धमानयिष्ये बहूनि च ॥
एव निश्चित्य मनसा मह्यसार्थपुर सर ।
समुद्रयायिभिलोकैः सविद सूच्य निर्गतः ॥”

इत्युपक्रमः ।

“शुकेन सह सप्राप्तो महान्त लवणार्णवम् ।
पोतारूढास्तत सर्वे पोतवाहैरुपोषिता ॥”

इति वाराहो गोकर्णमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

(समुद्रगमनम् । यथा, मनु । ८ । १५७ ।
“समुद्रयानकुशत्रा देशकालार्थदर्शनम् ।
स्थापयन्ति तु या इति सा तत्राधिगम प्रति ॥”

समुद्रयात्री, [न्] त्रि, (समुद्रे गच्छतीति । गम +
प्तिनि ।) समुद्रगामी । यथा, वाराहो ।
“समुद्रयायिभिलोकैः सविद सूच्य निर्गतः ॥”

(अस्य निन्दा यथा, मनी । ३ । १५८ ।
“अभारदाहो गरद कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायो वन्द्यै च तैलिक कूटकारक ॥

एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तान् विजा-
धमान् ।

विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥”)

समुद्र

समुद्ररमणा, स्त्री, (समुद्रो रमन् इव यस्याः ।)
पृथ्वी । इति हलायुधः ॥ (क्वचित् समुद्र-
रसना इति पाठो दृश्यते)

समुद्रलवण, स्त्री, (समुद्रजात लवणम् ।) समुद्र-
जलजातलवणम् । करकच् लवण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सामुद्रकम् २ सामुद्रम् ३ शिवम् ४
वशिरम् ५ सारोत्यम् ६ अक्षीवम् ७ लवणा-
ध्विलम् ८ अस्य गुणाः । लघुत्वम् । द्रव्यत्वम् ।
पलितासृपित्तदलम् । विदाहिलम् । कफघात-
घ्नत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च, भावप्रकाशे ।

“सामुद्र यत्तु लवणमक्षीव वशिरश्च तत् ।
सामुद्र मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु ॥
नात्युष्ण दीपन मेदि अक्षारमविदाहि च ।
श्लेष्मल वातनुत्तिकमरुच्च नातिशीतलम् ॥”

समुद्रवर्द्ध, पु, (समुद्रस्य वर्द्धः ।) बाडवानलः ।
इति हलायुधः ॥

समुद्रविजय, पु, वृत्ताहृत्यिता । इति हेमचन्द्रः ॥

समुद्रसुभगा, स्त्री, (समुद्रस्य सुभगा ।) गङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रा, स्त्री, सटी । (सम्यगुद्गती रोगिनि
यस्याः ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रान्त, स्त्री, (समुद्रस्य अन्त उत्पत्तिस्थानत्वे-
नाख्यस्येति । अच् ।) जातीफलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (समुद्रस्य अन्तम् ।) समुद्र-
तीरम् ॥ (समुद्रः अन्तो यस्येति । समुद्रान्त-
विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । १० । ४० । ३३ ।

“एतदन्त समास्त्रायो योगः सांख्यं मनौषि-
खाम् ।

त्यागस्तपो दमः सत्य समुद्रान्ता इवापगाः ॥”

समुद्रान्ता, स्त्री, (समुद्रस्य, अन्त उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यस्या इति । अच् । टाप् ।) दुरालभा ।
इत्यमरः । २।४।६२॥ कार्पासी । पृक्ता । इति
मेदिनी ॥ यवास । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्राम्बरा, स्त्री, (समुद्रः अम्बरमिव यस्याः ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रार, पु, (समुद्र ऋच्छतीति । ऋ + उच् ।)
कुम्भीरः । सेतुबन्धः । तिमिङ्गलमन्थः । इति
मेदिनी ॥

समुद्रद्वय, त्रि, (समुद्रे भव इति । समुद्र +
“समुद्राभ्यादृषः ।” ४ । ४ । ११८ । इति घ ।)
समुद्रभव । समुद्रसम्बन्धी । (यथा, वाज-
सनयसंहितायाम् । ११ । ४६ ।
“वृषान्नि हृषण भरन्नपा गर्भे समुद्रियम् ॥”)

समुद्रौय, त्रि, समुद्रसम्बन्धी । समुद्रशब्दात् शौय-
प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

समुद्रन, स्त्री, (सम् + उन्द + ल्युट्) भार्द्दीभावः ।
तत्पर्यायः । तैम २ स्तोम ३ । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥

समुद्र, त्रि, (सम् + उन्द + क्त ।) आर्द्रम् । इत्य-
मरः । ३ । १ । १०५ ॥

समुद्रत, त्रि, (सम् + उत् + नम + क्तः ।) समु-
द्रतः । स्तम्भमेदः । इति धरणि ॥

समूहः

समुद्रतिः, स्त्री, (सम् + उत् + नम + क्तान् ।)
उच्छ्रायः । उत्सवः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारः । ६ । ६६ ।

“उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।
मनसः शिखराणाञ्च सदृशी ते समुद्रतिः ॥”)

समुद्रदः, त्रि, (सम् + उत् + नह + क्त ।) पण्डित-
ग्रन्थः । गवित । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ प्रसु ।
इत्यनयः ॥ समुद्रतः । इति मेदिनी ॥ ऊर्द्धवदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

समुपजीष, [म्] व्य, (सम् + उप + लुष + भ्रम् ।)
आनन्दः । इत्यमरटीकाया रामाश्रमः । ३ ।
४ । १० ॥ तालव्यशकारादि च ॥

समुपेयिवान्, [स] त्रि, गमनकर्त्ता । गमन-
विशिष्टः । समुपपूर्वधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समुपसत्, त्रि, सम्यगुक्तासयुक्तम् । समुत्पूर्वस-
धातो शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समुत्तिखन्, [त्] त्रि, (सम् + उत् + लिख +
शब्द ।) पादादिना भूमिखननकर्त्ता । यथा,—
तुषारसघातशिला क्षुरायेः

समुत्तिखन् दर्पफल ककुद्धान् ।
दृष्ट कथञ्चिद्गमयैर्विग्नै-
रसोढसिद्धध्वनिरुत्तनाद ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । ५६ ॥

समूढ, त्रि, (सम् + वह + क्तः ।) युञ्जितः ।
(यथा, मार्चे । १ । ४ ।

“नवानधोऽधो हृहत पयोधरान्
समूढकपूर् रपरागपाण्डरम् ॥”)

शुग्न्ः । सद्योजात । अनुपसृतः । इति
मेदिनी ॥ दमितः । विवाहितः । इति धरणि ॥

श्रीधितः । इति जटाधरः ॥ मूढेन सह
नश्च ॥

समूर, पु, ऋगभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

समूर, पु, ऋगविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ६४ ॥

समूल, त्रि, मूलैः सह वर्त्तमानम् । मूलसहि-
तम् । यथा,—

“अधर्म्मोऽधेधते राजस्ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलन्तु विनश्यति ॥”

इति महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मो
युधिष्ठिर प्रति भौषवः कथम् ॥

समूह, पु, (समूह्यते इति । सम् + ऊह + घञ् ।)
अनेकः । तत्पर्यायः । निवहः २ व्यूहः ३
सन्दोहः ४ विसरः ५ व्रजः ६ स्तोमः ७ शोषः
८ निकरः ९ व्रातः १० वारः ११ सघातः १२
सहयः १३ समुदायः १४ समुदयः १५ सम-
वायः १६ चयः १७ गणः १८ सहतिः १९
हन्दम् २० निकुरम्बम् २१ कदम्बकम् २२ ।
इत्यमरः ॥ २ । ५ । ३६-४० ॥ पूगः २३ सद्यः २४
स्तम्भः २५ निचयः २६ जालम् २७ अग्रम् २८
पटलम् २९ काण्डम् ३० मण्डलम् ३१ चक्रम्
३२ । इति जटाधरः ॥ विस्तरः ३३ उच्-
कारः ३४ समुच्चयः ३५ आकरः ३६ प्रकारः
३७ सघः ३८ प्रचयः ३९ जातम् ४० । इति

सम्पत्

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २२१ ।
 “एवं दण्डविधिं कुर्यात्साम्भिकं पृथिवीपतिः ।
 ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥”)
 समूहनो, स्त्री, (समूहतेऽनयेति । सम् + ऊह +
 लुट् । स्त्रिया ङीप् ।) सम्पार्जनी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 समूहः, पुं, (समूहते इति । सम् + ऊह + ल्यट्)।
 यज्ञान्निः । तत्पर्यायः । परिचायः २ उप-
 चायः ३ । इत्यमरः । २।७।२० ॥ सम्यगूहयोग्ये,
 त्रि । निर्विसर्गसदानन्तर्यार्थः । यथा,—
 “प्रागुदकप्लवनं देशं समं वा परिसमूह्य ॥”
 इति गोभिलसूत्रम् ॥
 समृद्धः, त्रि, (सम् + ऋधृ + क्तः ।) समृद्धि-
 युक्तः । तत्पर्यायः । अधिकर्षि २ । इत्यमरः ।
 ३।१।११ ॥ अधिसम्पत्तिशाली ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २।१४ । २७ ॥
 “सङ्घट्टमनुजोपेता समृद्धिविपशापणाम् ॥”
 नागविशेषे, पु । इति महाभारतम् । १ ।
 ५७ । १७ ॥
 समृद्धिः, स्त्री, (सम् + ऋधृ + क्तः ।) सम्यग्-
 हृदिः । अतिशयसम्पत्तिः । तत्पर्यायः । एधा
 २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ विधा ३ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, रघु । १२ ।
 “चरणयोर्नखरागसमृद्धिभि-
 र्मुकुटरत्नमरौचिभिरसूयम् ॥”)
 समेतः, त्रि, (सम् + आ + इष् + क्तः ।) सम्यक्
 प्राप्तः । सयुक्तः यथा,—
 “नामसमेतं कृतसङ्घे त वादयते मृदु वेणुम् ।
 बहु मनुते तनुते तनुसङ्घतपवनचलितमपि
 रेणुम् ॥”
 इति श्रीजयदेवः ॥
 समेधितः, त्रि, सम्बन्धितः । सपूर्वधधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 समोदकः, क्ली, (सम-उदकं यत्र ।) मयिताहोस्तु-
 दधि । अर्द्धजलशुक्रघोलम् इति हेमचन्द्रः ॥
 तत्पर्यायः । उदग्निः २ । इत्यमरः । २ । ७ ।
 १३८ ।
 सम्प, पु, पतनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सम्पत्ति, स्त्री, (स + पद् + क्तः ।) विभयोत्-
 कर्षः । तत्पर्यायः । श्री २ लक्ष्मीः ३ सम्पदुष्ट
 इत्यमरः । २।८।२२ । ऋद्धि ५ । इति जटाधरः ॥
 भूतिः ६ । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । २४ । १६१ ।
 “तदेव च ददौ तस्मै सुता क्लेशविघ्निताम् ।
 निजा शिवाय सम्पत्तिमिव मृदुत्वहारिताम् ॥”)
 सम्पत्, [द्] स्त्री, (स + पद् + क्तिप् ।) सम्पत्ति ।
 इत्यमरः । २।८।२२ ॥ (यथा, रघु । १ । ३४ ।
 “त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
 सानुबन्धा कथं न स्यु सम्पदो मे निरापद ॥”)
 गुणोत्कर्षः । (यथा, किराते । ५ । २४ ।
 “गुणसम्पदा समधिगम्य परं
 महिमानमत्र महिने जगताम् ।

सम्पातः

नयशालिनि त्रिय इवाधिपती
 विरमन्ति न ज्वलितुमीषधयः ॥”)
 शारमेदः । इति मेदिनी ॥
 सम्पदः, क्ली, (समाक् पदं यत्र ।) समं पदयुगम्
 इति शब्दमाला ॥
 सम्पहरः, पुं, (स + पद् + ध्वरच् । इति पुरुषो-
 त्तमदेवः । इत्युच्चादिटीकायामुज्वलदत्तः ।)
 राजा इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सम्पन्नः, त्रि, (स + पद् + क्तः ।) साधितः ।
 (यथा, पञ्चदशो । ८ । ८१ ।
 लौकिकं वचनं सार्थं सम्पन्नं लक्षणसादतः ॥”)
 सम्पत्तियुक्तः । इति मेदिनी ॥
 सम्परायः, पुं, (समाक् परे काले ईयते इति ।
 इष् + घञ् ।) भापत् । युद्धम् । उत्तरकालः ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । १५० ॥
 सम्परायकं, क्ली, युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २ । ८ । १०४ ॥
 सम्परायिकं, क्ली, युद्धम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
 २ । ८ । १०४ ॥
 सम्पर्कः, पुं, (सम् + पृच् + घञ् ।) मेलकः ।
 रतिः । इति मेदिनी ॥ ससर्गं । यथा,—
 “सम्पर्काद्दृश्यते विप्रो जनने मरणेऽपि वा ।
 सम्पर्कविनिवर्त्ताना न प्रेतं नैव सूतकम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 सम्पर्की, [न्] त्रि, (सं + पृचौ सम्पर्कं + “सपृ-
 चिति । ३।२।१४२। इति घिनुण् ।) सम्पर्क-
 विशिष्टः । सम्पर्कशब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 इति केचित् ॥
 सम्पर्कीयः, त्रि, सम्पर्कयुक्तः । सम्बन्धीयः ।
 सम्पर्कशब्दात् षीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सम्पा, स्त्री, (संपततीति । स + पत + ड । टाप्)
 विद्युत् । यथाह कश्चित् ।
 “रागान्धातमसौ विसारिविरहज्वालातिष्ठष्टै
 श्वरा-
 विष्ठा भूतगणात् पथोऽतिविषमाद्भ्रष्टा बहु
 सत्पथात् ।
 पद्मादेन मदेन पद्मिलतनु सम्पाति सम्पातत
 सम्पाभानुभुजङ्गस्य विजहौ यान्तौ भुजङ्गा-
 इयम् ॥”
 सम्पाकः, पुं, (समाक् पाको यस्य ।) आरग्वध-
 दृक् । इत्यमरः । २।४।२३ ॥ (यथा, सुश्रुते
 उत्तरतन्त्रे ६१ अध्याये ।
 “सम्पाकश्रेयसीसप्तपर्षपामार्गपीलुभि ॥”)
 समाक्पाकश्च ॥
 सम्पाकः, त्रि, (समाक् पाको यस्य ।) तर्ककः ।
 घृष्टः । इति मेदिनी ॥ अल्पः । लम्पटः । इति
 धरणिः ॥
 सम्पाटः, पु, तर्कः । इति शब्दमाला ॥
 सम्पातः, पु, (सम् + पत + घञ् ।) पतनम् ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, गोतायाम् । १ ।
 २० ।
 “प्रहृते शम्भसम्पाते धनुर्वद्यम पा खड्ग ।

सम्पुटः

द्वशीकेश तदा वाक्यमिदमाह महौपते ॥”)
 पक्षिणां गतिविशेषः । इति जटाधरः ॥
 सम्पाति, पु, अरुणपुत्रः । स च जटायुषोऽग्रजो
 भ्राता । यथा, रामायणे । ४ । ५६ । २ ।
 “सम्पातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विशङ्कमः ।
 भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यातबलपौरुषः ॥”
 (यथा च तत्रैव गरुडवाक्ये । ३ । १४ । ३२ ।
 “हो पुत्री विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ।
 तस्माज्जातोऽहमरुणात् सम्पातिश्च ममाग्रजः ॥”
 यथा च महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
 “अरुणस्य भार्या श्येनो तु वीर्यवन्तो महा-
 बली ।
 सम्पातिं जनयामास वीर्यवन्त जटायुषम् ॥”
 तथा तत्रैव । ३ । २७८ । १ ।
 “सखा दशरथस्यासौ तु जटायुररुणात्मजः ।
 मृधराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥”
 अथ पञ्चदहन-विवरणम् । यथा, रामायणे ॥
 ४ । ८ । ४—७ ।
 “पुरा ह्रववधे हृत्ते स चाहृष्ट जयैषिणौ ।
 आदित्यमुपयातौ खे ज्वलन्त रश्मिमालिनम् ॥
 आहृत्याकाशमार्गेण ज्वेन स्वर्गतौ मृशम् ।।
 मध्यं प्राप्ते तु सूर्यं तु जटायुरवसोदति ॥
 तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम् ।
 पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात् परमविक्रमम् ॥
 निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानराधमा ।
 अहमस्मिन् वसन् भ्रातुं प्रहृष्टं नोपलक्षये ।
 जटायुषस्त्वैवमुक्तो भ्रात्रा सम्पातिना तदा ॥”
 सम्पातिकः, पु, (सम्पातिरेव । स्वार्थे कन् ।)
 गरुडज्येष्ठपुत्रः । इति शब्दमाला (अरुणस्य
 ज्येष्ठपुत्रः । इति पुराणम् ॥)
 सम्पादकः, पु, (सम्पादयतीति । स + पद् + णिच्
 + खुल् ।) निष्पादकः सम्पन्नकर्त्ता ॥
 सम्पादनः, क्ली, निष्पादनम् । सपूर्वकजन्त-
 पदधातोरनट्- (खुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १४८ ।
 “सभाव्यं सिद्धयदयमात्मचिकीर्षितस्य
 सम्पादनाय सुतरां जगद्गुः प्रयत्नम् ॥”)
 सम्पादितः, त्रि, निष्पादितः । सपूर्वजन्त-
 पदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सम्पीडनः, क्ली, समाक्प्रकारेण व्यथनम् । स-
 पूर्वपीडधातोरनट्- (खुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 सम्पीति, स्त्री, समाक्पानम् । सपूर्वपाधातोः
 क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 सम्पुटः, पु, (स + पुट् + क ।) कुशुकः ।
 इत्यजयः ॥ पेटा । इति हेमचन्द्रः ॥ एकजा-
 तीयोभयमध्यवर्त्ती । यथा, तन्त्रसारः ।
 “सकाम सपुटो जप्यो निष्काम सपुट विना ॥”
 तथा च तत्रैव ।
 “केवला माहका कृत्वा माहका तारसपुटा ।
 माहकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः ॥”
 रतिबन्धविशेषः । तद्वक्ष्ये यथा,—
 “सप्तसार्थोभयोः पादौ शय्यागतकपोलकः ।

सम्प्रति

सम्प्रदा

सम्प्रदा

भगलिङ्गस्य संयोगात् रमते संपुटो हि स' ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

सम्पुटकः, पु, (सम्पुटते इति । स+पुट+
कुन ।) आधारविशेष । सांपुडा इति ख्यातः ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः समुद्रक. २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३८ ॥ समुद्रः २ सम्पुट. ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥

सम्पूर्णं, त्रि, (स+पू+क्तः ।) समग्रम् । परि-
पूर्णम् । साङ्गम् । यथा,—

“गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव । यद्यपूर्णं त्वह त्रिवे ।
तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्सादाब्जनादन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्पूर्णं, पु, (स+पू+क्तः ।) रागस्य जाति-
विशेष । स तु सप्तस्वरमिश्रितरागिण्य । यथा,
“श्रीडव पञ्चभि प्रोक्तं स्वरै षड्भिस्तु
षाडव ।

सम्पूर्णं सप्तभि प्रोक्तो रागजातिस्त्रिधा मताः ॥
इति सङ्गीतरत्नाकर' ॥

अपि च । सम्पूर्णस्वराः सा ऋ ग म प ध नि ।
सम्पूर्णरागाः सप्तभि स्वरैर्यथा । नाट-
वसन्तादयः । इति सङ्गीतदामोदर' ॥

सम्पूर्णा, स्त्री, (सम्पूर्णं +टाप् ।) एकादशी-
विशेष । सा तु पूर्वाशुभोदयव्यापिनौ सती
षष्टिदण्डात्मिका । यथा,—

आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
सैकादशी हि सपूर्णा विद्वान्या परिकीर्त्तिता ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्पूक्तं, त्रि, (स+पूक्तं+क्तः ।) मिश्रितः ।
तत्पर्यायः । करस्व २ कवर ३ मिश्र. ४ खचित
५ इति हेमचन्द्र ॥

सम्पूति, च, (सम् च प्रति च द्वयोः समाहार' ।)
अस्मिन् काले । तत्पर्यायः । एतर्हि २ इदानी
३ अधुना ४ साम्प्रतम् ५ । इत्यमरः । ३।४।२३ ॥
(यथा, भगवते । ७। १ । १७ ।

‘सम्पूत्यसर्षी गोविन्द दन्तवक्रश्च दुर्मतिः ॥’)
सम्पूति, पुं, अतीतकालीयार्हङ्गे । इति हेम
चन्द्र ॥

सम्प्रतिपत्ति' स्त्री, (स+प्रति+पट्+क्तिन् ।)
उत्तरविशेष । यथा,—

“मिथ्यासम्प्रतिपत्तिश्च प्रव्यवस्कन्दन तथा ।
प्राड न्यायाधीश्वरः प्रोक्ताश्चत्वार शास्त्र-
वेदिभि ॥

श्रुत्वाभियोग प्रत्यर्थी यदि त प्रतिपद्यते ।
सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्वाच्छास्त्रविद्भिर्ददाहता ॥”
अभियुज्यते अभियोगः । प्रतिपद्यते अङ्गी-
करोति । तं साधारणम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

(सीमनस्यम् । यथा, माघे । १८ । ३८ ।
‘न तस्मै भर्तुतः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु ।
रणैकसर्गेषु भय मानस प्रति पत्तिषु ॥’)

सम्प्रतिरीधक, त्रि, (समाक् प्रकारेण प्रतिरूप-
होति । स+प्रति+रुध+गुल् ।) प्रतिबन्धकम् ।
सम्प्रतिपूर्वं रुधधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सम्प्रतीतिः, स्त्री, सम्यक्ख्याति' । सम्यग्ज्ञानम् ।
प्रम्प्रतिपूर्व्वेनधातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सम्प्रदाता, [ऋ] त्रि, (स+प्र+दा+ट्च् ।)
सम्प्रदानकर्ता । यथा, श्रुतितर्त्तु कात्यायन-
वचनम् ।

“त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्ड' प्रवर्त्तते ।
चतुर्थं सम्प्रदातेषां पञ्चमी नोपद्यते ॥”

सम्प्रदान, स्त्री, (स+प्र+दा+न्यट् ।) सम्य-
क्प्रकारेण दानम् । पट्कारकान्तर्गतकारक-
विशेष' । स च दित्सास्युयाक्रोधिर्पाकचिद्रोह

खाङ्गु श्लाघस्त्रुशिशुपाधौचाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृह्यार्थ-
र्याना विषयः । तत्र चतुर्थी विभक्ति स्यात् ।
सुख्यसम्प्रदानन्तु प्रकष्ट दान यो लभते स ।
तथा चोक्तम् ।

“सम्प्रदान तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया ।
दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदि ॥”
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकाया दुर्गादास ॥
अपि च ।

“गत्यादिभिन्ने धातये चतुर्थी विग्रहस्यया ।
य स्वार्थो बोधनीयस्तन् सप्रदानत्वमीरितम् ॥”

गत्यादिभिन्ने यद्वातूपस्थाप्य यादृशार्थे विग्रहस्य-
चतुर्थी य स्वार्थो बोधयितु शक्यते स तद्वा-
तूपस्थाप्य तादृशक्रियाया सप्रदानत्वमुच्यते ।
ब्राह्मणाय दान धनस्य इत्यादौ ददाते स्वत्व-
जनकस्तरागोऽर्थ' तन्निविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणते
प्रतियोगित्व निरूपितत्व वा चतुर्थी बोध्यते इति
तदेव तत्र सप्रदानत्व ब्राह्मणादिप्रतियोगिक
यदनवृत्तिस्वत्व तज्जनकस्याग इत्येव तत्र प्रत्य
यात् प्रात्यर्थतावच्छेदकौभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया
धनादेदानकमीत्वात् । न चैव पशुकामनया
यागकरणदशाया चैव स्वात्मने पशुददातीत्यपि
प्रयोगापत्ति तादृशयागस्य चैत्रोय यत् पशु-
निष्ट स्वत्व तज्जनकत्वागत्वादिति वाच्य स्वत्व-
ध्वसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व
ध्वसेऽपि हितोयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकायागे
पशुनिष्टस्य स्वत्वध्वसस्य जनकत्वविरहादेत-
द्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् । ग्रामाय गत इत्यादौ
विग्रहस्यचतुर्थी धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्व न
गत्यादिभिन्ने । इच्छाय सेचक इत्यादौ गत्यादि-
भिन्ने चतुर्थी बोधनीयोऽपि सर्वर्हयितुमित्यादि
तुमर्थो न विग्रहस्येति न तत्र प्रसङ्गः ।
सप्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य
प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्व सप्र
दानमित्यादिको न प्रयोगः । न च दानस्य
स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः ।

“सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभ क्रयो
जय ।

प्रयोग' कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥”
इत्यादि मन्वादिवचनैस्त्रस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रति-
पादनादिति वाच्यम् । ब्राह्मणाय त्यागाया गवि
गौरिय ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादि सार्वजनौन
प्रतिरेव तत्र प्रमाणात्वात् प्रदान स्वाम्य-

कारणमिति वचनाच्च अतएव विदेशस्य पात्र-
मुद्दिश्य त्वक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य
मरणस्थले पिण्डदायत्वेन तदन पुत्रादिभिविभक्त्य
गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तदन-
म्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च
प्रत्यवायो न स्यात् नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्-
दन्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न लक्षा
चाष्टगुण फलमित्यादि कृते प्रतिगृहितद्रव्य-
दानस्य फलविशेष प्रति हेतुत्वे न तादृशफल-
मस्यत्तार्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजन-
ध्यापनप्रतिग्रहेर्हि लो धनमर्जयेदित्यादिश्रुत्या
प्रागुक्तश्रुत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्व-
बोधनाच्च । स्वत्वजनकत्वापारस्वैवात्सर्जनपदार्थ-
त्वात् । दासाय भय ददाति मृतकाय वितन
ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्वाग प्रतिपादयन्
ददातिमुच्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृश
दानमवैधत्वात् । यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य
जनकस्यागो दान मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्या-
गन्तु न दान किन्तुत्सर्गमात्र प्रतिग्रहजन्यस्वत्व
प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात् उपेचा तु
स्वत्वध्व समात्रजनकस्यागो न तु तत्र स्वत्व-
जनकस्यान्तर्भाव इति मैथिलैरुक्तं तन्न युक्त
नाघवेन स्वत्वजनकत्वागस्यैव ददात्यर्थत्वात् ।
तिनानस्यै प्रतियच्छति तुरगमस्यै विक्रीणीति
इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वक दानमेव प्रति-
दानम् । मूय्यग्रहणपूर्वक दानमेव विक्रय इति
ततापि मुख्यमेव सप्रदानत्व चतुर्थी बोध्यते ।
तिलादिकञ्च न मूय्य पणपुराणादेरेव शास्त्रे
तथात्वोपदेशात् । अष्टार्थ दत्तस्यैव च
स्वीकार प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य
विक्रोतस्य वा तिनतुरगादेः स्वीकारो न
दोषावह । मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र
चतुर्थी धात्वर्थान्वित आधेयत्व धातुना च
भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाशत
इत्यादाविव विषयत्वलक्षण कर्तृत्व तथा च
मैत्रनिष्ठाया' भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयता-
वान् मोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः । गुरवे
गा धारयते इत्यत्र घृडा गृह्यावस्थिति द्विती-
यया तदन्वित कर्तृत्व चतुर्थी च तन्निविष्ट-
गृह्यान्वित सस्वन्वित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्तृ-
काया गुरुस्वन्निगृह्यावस्थितेरनुकूलव्यापार-
वान् इत्याकारकस्तत्र बोधः । धातृत्तरणिचा
व्यापारबोधनादिति कालापा । पाणिनीयास्तु
धारैरुक्तमर्थे इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शर्त
धारयते इत्यादाविव गुरवे गा धारयते इत्या-
दावपि ऋणग्रहण धारण दत्तत्वश्च चतुर्थी
तथा च गुरुदत्ता गा ऋणत्वेन गृह्णाति इत्या-
कारस्तत्र वाकार्य' पथात् शोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य
गृहितश्च द्रव्यसृणमित्याहुः । सुत्ताय राध्यनि
पुत्रायैचत इत्यादौ देवनिरूपण धात्वर्थः तन्नि-
विष्टे च देवे सुवर्षस्य सव्यभस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य
देव निरूपयति इत्येव तत्र बोधः । गुरवे गा

सम्प्रदा

प्रतिशृणोति आशृणोति इत्यादी देयत्वे नाभ्यु-
पगम शृणोतिर्यस्तत्र गोविंशित्यत्वेन तदेक-
देशे च दाने गुरोर्हृदयत्वेनान्वयस्तेन गुरु-
हृदयकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येव तत्र
बोधः । होत्रे प्रतिशृणोतीत्यादौ हर्षानुकूल-
व्यापारलक्षण प्रोक्ताहंनं शृणोतिर्यस्तदेक-
देशे च हर्षे होत्रादेरन्वय तेन होत्रनिष्ठ-
हर्षानुकूलव्यापारवान् इत्याकारकस्तत्र बोधः ।
चैत्राय कुप्यतीत्यादौ धात्वर्थ उक्तद्वेषस्तत्र
विपयित्वलक्षण सम्प्रदानत्व चतुर्थ्या बोध्यते तेन
चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवान् इत्याकारकस्तत्र
बोधः । पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यत्र क्तन्तस्य
कोपपदस्यैवार्थं पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थो
पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकतौ सुभ
पटस्य विपयित्व बोध्यते तत्र उद्देश्यत्वमेव चतु-
र्थं कथमन्वया पटच्छया तन्तुनिर्माण-
दशाया पटाय यतते इत्यादिक. प्रयोग इत्यपि
वदन्ति । मित्राय द्रुहति इत्यत्र द्विष्टाचरण
द्रोहस्तेन मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः । शिष्याय
ईर्यति इत्यत्र अनिष्टानुपेक्षणमौर्षा तथा च
शिष्यानिष्ट नोपेक्षत इत्यर्थः । पुत्रायास्यति
इत्यत्रास्या गुणहंपस्तेन पुत्रस्य गुण द्वेष्टि
इत्याकारस्तत्र बोधः । मित्र द्रुहति शिष्य-
मौर्षयति पुत्रमस्यतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादि-
कर्मणः सम्प्रदानत्व वैकल्पिकमित्युच्यते ।
कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्-
कर्मणः सम्प्रदानत्व द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे
तु कर्मत्वमेवेति पुन कौमाराः । सोपसर्गयोस्तु
क्रुधद्गुही. कर्मणः कर्मतेव न तु सम्प्रदानता
अतएव शिष्यस्याभिक्रीडा मित्रस्याभिद्रोहे
त्यादौ क्तद्वयोर्गो कर्मणि षष्ठ्यैव प्रमाणम् ।”
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

सम्प्रदाय, पु, (स+प्र+दा+घञ्) । “आतो
यक् चिण्कृतो ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।
गुरुरभ्यरागतसदुपदेशः । शिष्टपरम्परा-
वतीर्णापदेशः । इति भरत ॥ तत्पर्यायः ।
आन्नायः २ । इत्यमर ॥ ३२ । ७ ॥ (यथा, माघे ।
१४ । ७६ ।

“सम्प्रदायविगमादुपेयुषी-
रिप नाशमविनाशिविग्रह ।
स्मर्त्तुमप्रतिहतस्मृति श्रुती-
हंत इत्यभवद्विगोत्रज ॥”

गुरुपरम्परागतसदुपदिष्टव्यक्तिसमूहः । यथा,
“भम्प्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारत ।
त्रोभागतभाचार्यदीपिकेय प्रतन्वते ॥”

इति श्रीधरस्वामी ॥

तद्देदा यथा, श्रीपद्मपुराणे ।

“श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदी व्यास एव च ।
श्रीनमध्व पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा ॥
पद्मोभो जयतीर्थय ज्ञानसिन्धुमहानिधि ।
विद्यानिधि राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा ॥
पुरुषोत्तमो ब्रह्मणो व्यासतोर्दमुनिस्तथा ।

सम्प्रदा

श्रीमङ्गलोपतिः श्रीमान्माधवेन्द्रपुरिस्तथा ॥
सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः ।
अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः सम्प्रदायिनः ।
श्रीमाध्वरुद्रसनका वैष्णवा च्छितिपावना ॥”
तन्त्रोक्तवैष्णवसम्प्रदाया यथा,—

श्रीशिव उवाच ।

‘वैखान’ सामवेदादौ श्रीराधावल्लभो तथा ।
गोकुलेशो महेशानि । तथा वृन्दावनो भवेत् ॥
पाञ्चरात्रः पञ्चम’ स्यात् षष्ठः श्रीवोरवैष्णव ।
रामानन्दो हविष्याश्री निस्वार्कस्य महेश्वरि ॥
ततो भागवतो देवि दश मेदाः प्रकीर्त्तिता ।
शिखी मुण्डो जटी चैव द्वित्रिदण्डो क्रमेण च ॥
एकदण्डो महेशानि वीरशवस्तथैव च ।

सप्त पाशुपता’ प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मता’ ॥

एतेषा वासनं देवि ! शृणु यत्ने न शान्भवि ।

वैवेष्टि सत्त्वं संव्याप्य यस्त्रिष्ठति स त्रैष्णव ॥

वैखानसादिद्विचार्यभूषितः स्मार्त्तवैष्णव ।

श्रीराधावल्लभ देवि शृणु यत्ने न शान्भवि ॥

वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रेकेपारग ।

अनन्यचेता शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायणः ॥

श्रीराधावल्लभो देवि गोकुलेशं शृणु प्रिये ।

नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषित ॥

गवा कुल प्रीणयिता केलिकृष्णस्वरूपधृक् ।

शरीरमर्थं प्राणाय तन्निवेदनकारकम् ॥

अन्तःशक्तिपरो देवि वह्नैवैष्णवरूपधृक् ।

गन्धर्वाचारनिरतो लतावेष्टनतत्पर ॥

सम्प्रदायो गोकुलेश सत्त्वंसिद्धिकरो भुवि ।

वृन्दावनाख्य देवेशि शृणु यत्ने न साप्रतम् ॥

विगताश’ प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायण ।

कामिनोसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक् ॥

सौगन्धभूषिततनु स्त्रीध्यानैकपरायण ।

विष्णुमारूप्यतत्त्वज्ञ प्रोक्तो वृन्दावनी शिवे ॥

पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वोरवैष्णव ।

पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तित’ परमेश्वरि ॥

रा शक्तिरिति विख्याता म शिवः परिकीर्त्तित

तदानन्दो शान्तचित्तो प्रसन्नात्मा विचारधृक् ॥

सत्त्व सत्त्वरूपथ रामानन्दी प्रकीर्त्तित ।

हविष्याश महेशानि यथावद्वधारय ।

पापसहस्राशक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रिय ॥

यमादिनियमैयुक्तो भक्ताचारपरायण ।

स्वोपयोगफलायाहो परकार्यपरायण ॥

हविष्याशा महेशानि शिवशक्तिस्वरूपधृक् ।

निस्वार्काख्य सम्प्रदाय शृणु यत्ने न साप्रतम् ॥

नित्यार्चनक्रमासक्त स्वतन्त्रैकपरायण ।

वाङ्मूर्त्तजादिनिरतो नान्यभक्त प्रसन्नधी ॥

आर्थ्यपदान्वित स्वच्छ स्वच्छन्दाचारतत्परः ।

स्वतन्त्र स्मार्त्तविद्देशो निस्वार्का भगवान् हरि

अथ भागवत देवि कथ्यते शृणु साप्रतम् ॥

विष्णुभक्तैकनिपुणो विजातात्मा प्रसन्नधी ।

स्मार्त्तगर्वान्वितो देवि तदन्वाचारतत्पर ॥

आर्थ्यपदान्वितो देवि तथा स्वरूपवैशधृक् ।

शैवहृद्यो तस्य सद्भात् पुन’ ज्ञानपरायण ।

सख

केवल विष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे ॥”

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे १ खण्डे ८ पटल ॥

सम्प्रधारणा, स्त्री, (सम्+प्र+धृ+णिच्+

युच् । टाप् ।) उचितानुचितनिश्चयः । तत्-

पर्यायः । समर्थनम् २ । इत्यमर’ ॥ २ । २ । ५ ॥

सम्प्रपद, स्त्री (स+प्र+पद गतौ+कः ।)

भ्रमणम् । पर्यटनम् । इति केचित् ॥ (यथा,

याज्ञवल्क्ये । ३ । ५१ ।

“स्रप्याद् भूमौ शुचीं रात्रीं दिवासप्रपदैर्नयेत्

स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥”

सम्प्रयोग’, पु, (स+प्र+युज+घञ् ।) निधु-

वनम् । रतम् । अन्वितिः । सखन्व’ । (यथा,

रघु । ५ । ५४ ।

“उप्यत्वमग्नातपसंप्रयोगात्

शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिजलस्य ॥”

कार्मणम् । वगौकरणादिकर्म । इति मेदिनी-

करहेमचन्द्रौ ॥ अर्थिते, वि । इत्यजय ॥

सम्प्रयोगी, [नू]पु, (संप्रयोगोऽस्यास्तीति । इनि ।

कलाकेलि’ । कामुक । संप्रयोजकः । इति

मेदिनी ॥

सम्प्रसारण, स्त्री, (स+प्र+सृ+णिच्+ल्युट् ।)

व्याकरणस्य सञ्जाविशेषः । यथा । इग्यण.

सम्प्रसारणम् । यणस्थाने प्रयुज्यमानो य इक्

स सम्प्रसारणसञ्ज्ञ स्यात् । इति सिद्धान्तकौ

सुदी ॥

सम्प्रहार, पु, (सम्यक् प्रकारेण प्रक्षीयतेऽर्त्तति

स+प्र+हृ+घञ् ।) युद्धम् । इत्यमर । २ ।

८ । १०५ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५२ ।

“व्यग्री गदाव्यायतसप्रहारी

भग्नायुधो बाहुविमर्द्दनिष्ठो ॥”

गमनम् । इति मेदिनी ॥ हननम् । इति

धरणि ॥

सम्प्राप्त, त्रि, (स+प्र+आप्+क्त’ ।) सम्यक्-

प्रकारेण प्राप्तः । यथा । स्कन्दपुराणम् ।

“संप्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे मदा ।

कर्त्तव्यो नियम कश्चिद्ब्रतरूपो नरीत्तम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्प्राप्ति, स्त्री, (स+प्र+आप्+क्तिन् ।)

सम्यक् प्रापणम् । यथा,—

“आत्मनेपदसंप्राप्तौ परमं कुवचिद्भवेत् ॥”

इति मत्स्यसारव्याकरणम् ॥

सम्प्रैप, पु, (स+प्र+इप+घञ् ।) नियोगः ।

विधिः । इति हेमचन्द्र’ ॥

सम्प्राल, पु, (सम्यक् फालो गमन यस्य ।) मेषः ।

इति हेमचन्द्र’ ॥

सम्प्रुज, त्रि, (स+फल+क्त’ । “उत्पुञ्जसफ

स्योर्गिति यक्तव्यम् ।” ८ । २ । ५५ । इत्यस्य

वाचिकोक्त्या निपातितः ।) विकसितः । प्रफुल्लः ।

इत्यमर । २ । ४ । ० ॥

सम्प्र, सर्पणः । इति कश्चिन्नुट्टम् ॥ (भा० पर-

सक० सेट् ।) दन्त्यादि । श्रोष्ठयर्गेशोपध ।

सम्प्रति । सिद्धस्यपति । इति दुर्गादास ॥

सम्बन्धः

सम्बन्ध, क, सम्बन्ध । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सैट् ।) श्रीछावर्गशेषोपध' । क, सम्बन्धयति धन लोक' सवभ्रातीत्यर्थः । ताल-व्यादिरयमिति धातुप्रदीपः । मूर्धन्यादि-रित्यर्थे के । इति दुर्गादास ।

सम्ब, क्ली, (सम्बन्धि संपत्ति । सम्ब + षच् ।) जनम् । इति जटाधरः ॥ वारह्यकवर्षणम् । इति सम्बन्धतत्त्वदर्शनात् ॥

सम्बन्ध, त्रि, (स + बन्ध + क्त) सम्बन्धयुक्तः । यथा सुमन्तु । मातृपितृसम्बन्धा प्राप्तमाद-विवाहा कन्या भवन्ति । इत्युदाहृतत्त्वम् । (यथा च भागवते । २ । ६ । १ ।

“आत्ममायायते राजन् परस्यानुभवात्मनः । न घटेतार्थसम्बन्धः स्रष्टुर्दुरिवाप्ससा ॥” बन्धनविशिष्ट' । (यथा, रामायणे । ५ । ५६ । २७ । “दन्तीष्ठपुटसबद्धं वक्त्रं सापि तदाकरोत् ॥”)

सम्बन्ध, पु, (सम्बन्ध्यते इति । स + बन्ध + ञ् ।) सम्बन्धि । न्यायः । इत्यजय ॥ (सख्यम् इति मल्लिनाथ ॥ यथा, रघु । २ । ५८ । “सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-र्त्त स नो सङ्गतयोर्वनान्ते ॥”)

ससर्ग । यथा । एकपदार्थे अपरपदार्थससर्ग-ससर्गमर्थ्याद्या भासते स च प्रतियोग्यनुयोग्या-धारधेयविषयविषयिभावादि । इतिप्रथमव्युत्पत्तिवादीयगादाधरीः । सम्पर्कः । स च त्रिविधः । विद्याज १ योजन, २ प्रीतिज, ३ । तद्विवरण यथा,—

‘सम्बन्धी येषु येषा य सर्वजातिषु सर्व्वत । त त्वा ब्रवोमि वैदीक ब्रह्मणा कथित पुरा ॥ पिता तातस्तु जनको जन्मदातरि वर्त्तते । अम्मा माता च जग्नी गर्भधात्रा प्रसुरिति ॥ पितामह पितृपिता तत्पिता प्रपितामह । अत ऊर्ध्वं ज्ञातयश्च सगोत्रा परिकीर्त्तिता ॥ मातामह पिता मातु प्रमातामह एव च । मातामहस्य जनकस्तत्पिता हृदपूर्वक ॥ पितामही पितृर्माता तत्पुत्रश्च प्रपितामही । मातामहो मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ॥ प्रमातामहीति विख्याता प्रमातामहकामिनी हृदप्रमातामही ज्ञेया तत्पितु कामिनी तथा पितृभ्राता पितृव्य स्यान्मातृभ्राता तु मातुल पितु स्वसा पितृर्भगनी मातृर्भगनी च मासुरी ॥ सूर्युश्च तनय पुत्री दायादद्यात्मजस्तथा । धनभाक् वीर्यजर्ष्वेव पु सि जन्ये च वर्त्तते ॥ जन्याया दुष्टिता कन्या चात्मजा परिकीर्त्तिता पुत्रपत्नी बधूर्त्तया जामाता दुष्टितु पति ॥ पति प्रियश्च भर्ता च स्वामी कान्ते च वर्त्तते । पत्नीभ्राता श्यासकश्च पत्नीभग्नो च श्यासिका देवर स्वामिनो भ्राता ननन्दा स्वामिन स्वसा अश्वर स्वामिनस्तात स्वश्रुश्च स्वामिन, प्रसू ॥ भार्या जाया प्रिया कान्ता स्त्री च पत्न्याश्च वर्त्तते ।

पत्नीमातास्तथा अश्रुस्त्यिता अश्वर' स्मृतः ॥

सम्बन्धः

सगर्भ' सोदरो भ्राता सगर्भा भगिनी स्मृता । भग्वीपुत्रो भागिनेयो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः ॥ श्यासस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरिव च । श्यासोपतिस्तु भ्राता च अश्वरैकत्वहेतुना । अश्वरस्तु पिता त्रयो जन्मदातु' समो मुने ॥ अन्मदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च । विद्यादाता जन्मदाता पश्येते पितरो नृणाम् ॥ अन्मदातुश्च या पत्नी भगिनी गुरुकामिनी । माता च तत्सपत्नी च कन्या पुत्रप्रिया तथा ॥ मातृर्माता पितृर्माता अश्रु' पिनी' स्वसा स्मृता ।

पितृव्याची मातृलानी मातरश्च चतुर्दश ॥ पौत्रस्तु पुत्रपुत्रे च प्रपौत्रस्तत्पुत्रोऽपि च । तत्पुत्राद्याश्च ये वशाः कुलजाताश्च कीर्त्तिता ॥ कन्यापुत्रश्च दीर्घव्रतस्तत्पुत्राद्याश्च बान्धवाः । भागिनेयस्तथाद्याश्च पुरुषा बान्धवा स्मृता ॥ भ्रातृपुत्राश्च पुत्राद्याश्च पुनर्भ्रातयः स्मृताः ॥ गुरुपुत्रस्तथा भ्राता पोषः परमबान्धव । गुरुकन्या च भगिनो पोष्या मातृसमा मुने ॥ पुत्रस्य च गुरुर्भ्राता पोष्य' सुस्त्रिग्वान्धव । पुत्रस्य अश्वरभ्राता बन्धुर्वैवाहिकः स्मृतः ॥ कन्यायाश्च अश्वरै तत्सम्बन्ध परिकीर्त्तित । गुरुश्च कन्यकायाश्च पुरुषा बान्धवा स्मृताः ॥ पुरुषा बान्धवा स्मृता इत्यत्र भ्राता सुस्त्रिग्व-बान्धवा इत्यपि क्वचित् पाठ' ।

“गुरु' अश्वरभ्रातृणा गुरुतुल्यश्च पूजित' । बन्धुता येन साईश्च तन्मित्र परिकीर्त्तितम् ॥ मित्र सुखप्रद ज्ञेय दुःखदो रिपुरुच्यते । बान्धवो दुःखदो देवात् नि सम्बन्धो सुखप्रद ॥ सम्बन्धस्त्रिविधः पुसा विप्रेन्द्र । जगतीतली । विद्याजो योजनश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तित ॥ मित्रन्तु प्रीतिज ज्ञेय स सम्बन्ध, सुदुर्लभ । मित्रमाता मित्रभार्या मातृतुल्या न रुश्यः ॥ मित्रभ्राता मित्रपिता भ्रातृपितृसमी नृणाम् चतुर्थे नाम सम्बन्धमित्याह कमलोद्भव ॥ जारशोपरतिबन्धुर्दुष्टासभोगकर्त्तरि । उपपत्न्या नवह्री च प्रियसो चित्तहारिणी ॥ स्वामितुल्यश्च जारश्च नवह्री गृह्णिषोसमा । सम्बन्धो देशभेदे च सर्व्वदेशे विगर्हितः ॥ अर्धैदिको निन्दितस्तु विश्वामित्रेण निर्मित । दुस्त्यान्यस्तु महद्भिश्च देशभेदे च सञ्चरत् ॥ अकीर्त्तिजनक पु सा योषिताश्च विशेषतः । तेजोयसा न दोषाय विद्यमानो युगे युगे ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे सम्बन्धजातिनिर्णयो नाम १० अध्याय ॥*॥ कूर्मपुराणे । “एकोदकाना मरणे सूतक चैतदेव हि । पक्षिणी योनिस्सम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ॥” योनिस्सम्बन्धे मातृस्वस्त्रीयभागौनेयेषु ॥ अपि च “असम्बन्धिनो द्विजान् दक्षिणा बह्विणा सद्य शौच सम्बन्धे तु त्रिराशम् ॥ इति श्रुतितत्त्वम् ॥ शब्दव्याकरणयोर्व्युत्पाद्यव्युत्पादकभाव, सम्बन्ध' गन्वादी तस्य वक्तव्यता यथा,—

सम्बोधः

“सिद्धान्तं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । गन्वादी तेन कर्त्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन ॥” सप्रयोजन इत्यत्र क्वचित् पुस्तके साभिधेयिक इति पाठः । इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥ सम्बन्ध', चि, (सम्बन्ध्यते इति । स + बन्ध + षच् ।) शक्त' । इति । इत्यजय ॥

सम्बन्धी, [न्] चि, सम्बन्धोऽस्मास्तीति । इनि । सम्बन्धविशिष्ट' । तत्पर्यायः । गुणवान् सयुक् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनु, । ८ । ६४ । “नार्थसम्बन्धिनो नात्ता न सहायान वैरिश्च । न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यास्ता न दूषिता ॥” पु, मातृपत्नीय' । अश्वरादिः । जामाता । श्यासकादि । यथा, मनु । २ । १३२ । “विप्रोश्च तूपसमाश्चा ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥” “ज्ञातयः पितृपत्न्या पितृव्यादयः । सम्बन्धिनो मातृपत्न्या अश्वरादयश्च तेषां ज्येष्ठाना या, स्त्रिय' ।” इति कुल्लुकभट्टः ॥*॥ तथाच मनु । ४ । १७६ । “बालहृद्वातुरेवैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवै ॥” “ज्ञातयः पितृपत्न्या । सम्बन्धिनो जामातृश्या-लकादयः ॥” इति तट्टोकाया कुल्लुक ॥*॥ वैवाहिक' । यथा, उत्तरचरिते । ४ अङ्के । “स सम्बन्धो श्लाघ्य प्रियसुहृदसौ तश्च हृदय स चानन्द साक्षादपिच निखिल ज्योतिपदम् ॥” मित्रम् । इति मल्लिनाथ ॥ यथा, रघु । २ । ५८ । तद्गुणानामुग नार्हसि त्व सम्बन्धिनो मे प्रणय विद्मन्तुम् ॥”)

सम्बन्धत, त्रि, (सम्बन्ध क्तम् । ङाच् ।) वारह्य-कृष्टत्वेत्त्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ तालव्य-शादि च ॥

सम्बोध, पु, (सम्यक् बोधा यत्र ।) सहटः । (यथा, माघ । ८ । २ । “ससक्तैर्विपुलतया मिथो नितम्बे सम्बोध हृददपि तद्भव वल्ल' ॥”)

भगम् । इति मेदिनी ॥ भयम् । (यथा, महा भारते । ४ । ३८ । ७ । “व्यायामसहमत्यर्थं दृग्गजसम महत् । सर्व्वयुधमहामात्र शत्रुसम्बाधकारकम् ॥”)

नरकवल्ग' । इति शब्दरत्नावली ॥

सम्बाधन, क्ली, (सम्यक् बाधन यत्र ।) मद-नस्य हारम् । श्लाघम् । हारपाल । इति मेदिनी ॥

सम्बुद्ध, पु, (स + बुध + क्त ।) बुद्धावतार । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सम्यग्बोधायये, चि ॥

सम्बुद्धि, क्ली, (स + बुध + क्तन् ।) सम्बोधनम् । यथा । स्वयंसम्बुद्धुक्तार्थे प्री । इति मूग्धबोध-व्याकरणम् ॥

सम्बोध, पु, (स + बुध + षच् ।) बोधनम् । (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ८५ । “ज्ञान तत्त्वार्थसम्बोध श्रमश्चित्तप्रशान्ताता । दयासर्व्व सुखैषित्वमार्ज्व समक्षितता ॥”)

चेप । इति मेदिनी ॥ नाश । इत्यजयपाठः ॥

सम्भाव

सम्बोधनं, स्त्री, (स + बुध + ल्युट् ।) अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्य-विधानम् । यथा हे विष्णो । इति व्याकरणम् ॥ हे वृक्ष हे लते हे फल इत्यादावचेतने तूप-चारः । इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्यायः । आम-न्तणम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्बुद्धिः ३ । इति मुग्धबोधः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६।५।१३। "सम्बोधनोक्तिप्रत्यक्षी कुर्व्यादाकाशभाषितै ॥" सम्बली, स्त्री, कुट्टनी । इत्यमरः । २ । ६ । १६८ ॥ "हे परपुरुषेण सह परनारीं योजयन्त्या कुट्टनी इति ख्यातायाम् । कुट्टयति छिनत्ति स्त्रीपुरुष-वैमत्य कुट्टनी नन्द्यादि । श कल्याणं भलते निरूपयति शम्बली भल ङ निरूपणे पचा-दित्वादनन्दादित्वादीप शम्बली तालव्याप्ति-सम्यक् भलते सम्बली दन्त्यादिरित्यन्ये ।" इति भरतः ॥

सम्भवः, पुं, (सं + भू + अप् ।) हेतुः । उत्पत्तिः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५८ ।

"महता प्रियेण निर्मितमप्रियमपि सुभग ।

सद्गता याति ।

सुतसम्भवेन यौवनविनाशन न खलु खेदाय ॥")

मेलकः । आधेयस्य आधारानतिरिक्तत्वम् ।

इति मेदिनी ॥ सङ्घेते । अपायः । इत्यञ्जयः ॥

वत्तमानकल्यायाङ्गद । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्भव, पुं, (स + भू + यत् ।) कपित्थः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ सम्भवनौये, चि ॥

सम्भारः, पुं, (स + भृ + घञ् ।) सम्भूतिः ।

समूहः । इति मेदिनी ॥ सर्वपूर्णत्वम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यज्ञादिकार्योपकरणद्रव्यम् ।

यथा, देवोभागवते । १ । १६ । २३ ।

"कृत्वा तस्य मन्त्रं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।

तावत् कुरुष्व राजेन्द्र सम्भारन्तु शनैः शनैः ॥"

तथा तत्रैव । २ । ६ । ४ ।

"विवाहायञ्च सम्भार रचयामासतुर्व्वने ॥"

सग्रहः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।

२ । ३६ ।

"पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्परा ।

उद्यानपालसामान्यसुतवस्तुमुपासते ॥")

सम्भावन, स्त्री, (सम्भावयत्यनेनेति । स + भू +

शिच् + ल्युट् ।) अलङ्कारविशेषः । यथा,—

"सम्भावन यदीद स्यादित्युहोऽन्यस्य सिद्धये ।

यदि शेषो भवेद्भक्ता कथिता स्यर्गुणास्तव ॥"

इति चन्द्रालोकः ॥

सम्भावन क्रियासु योग्यताध्ववसाय । इति

मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सम्भावके, त्रि । यथा,

भागवते । ४ । १७ । २६ ।

"पुमान् योषिदुत स्त्रीव आत्मसम्भावनोऽधमः ।

भूतेषु निरनुक्रोयो नृपाणा तद्दधोऽवध ॥")

सम्भावना, स्त्री, (स + भू + शिच् + युच् । टाप् ।)

उक्तकौटिकसशयः । सपूर्वकात् भू क शिच्-

चित्तयोरित्यस्मात् । औषिअथौत्यादिसूत्रेषान-

प्रत्ययनिष्पन्ना । यथा, "एव कौष्ये श्रीत्वव्य-

सम्भूय

रूपं सम्भावनात्वमपि विषयताविशेषः । इति ध्येयम् । "इति सप्रतिपक्षचिन्तामण्डिदोधिति-गादाधरी ॥ धूमदर्शनानन्तरं वङ्गादिव्यवहा-रस्तु सम्भावनामात्रादितिकुसुमाञ्जलिटीकायां हरिदासः । पौराणिकास्तु सम्भवनामकं प्रमा-णान्तरं मन्यन्ते तन्ममाणन्या प्रमितिः सम्भावना इति वदन्ति । तन्मतन्तु न चतुष्टय-मैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाख्यात् इति सूत्रेणोपन्यस्य शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनु-मानेऽर्थापत्ति-सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावा-च्चाप्रतिषेध इति सूत्रेण भगवदक्षपादपादै-र्निराकृतम् । निश्चित्येति उक्तकौटिकसम्भा-वनोपलक्षणं इति तिथ्यादितत्त्वे स्मात्तभट्टा चार्थलिखनन्तु सम्भावनाशब्दस्य संश्रमात्र-परतया सङ्गमनीयम् । इति नानाग्रन्थैः संगृहीतम् ॥

सम्भावितः, त्रि, (सं + भू + शिच् + क्तः ।) सम्भा-

वनाविशिष्टः । सम्भवनयोग्यः । बहुमतः ।

यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३४ ।

"अकौर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्य-

याम् ।

सम्भावितस्य चाकौर्त्तिर्मरणदतिरिच्यते ॥"

"सम्भावितस्य बहुमतस्य ।" इति तट्टीकाया

श्रीधरस्वामी ॥

सम्भाषण, स्त्री, (स + भाष + ल्युट् ।) कथनम् ।

आलापनम् । यथा,—

"कृते सम्भाषणादेव च्रेताया स्पर्शनेन तु ।

हापरे त्वर्थमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥"

इत्युद्गाहत्त्वम् ॥

सम्भाषा, स्त्री, (स + भाष + अङ् । टाप् ।)

सम्भाषणम् ॥

सम्भिन्न, चि, (स + भिद् + क्तः ।) सम्यग्मेद-

विशिष्टः । यथा,—

"सम्भिन्नकास्यवहोषो निरेति वदनादयम् ।

कास इत्युच्यते लोके तालव्यान्तो न कौर्त्तित ॥"

इति प्राचौनकारिका ॥

सम्भु, त्रि, (स + भू + "विप्रसभ्यो ड्रुसन्नायाम्"

३ । २ । १८० । इति ड्रु ।) सम्भवति यः ।

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सम्भूतः, त्रि, (सं + भू + क्तः ।) उत्पन्नः । यथा,

मार्कण्डेयपुराणे । ८४ । ३४ ।

"इत्ये तत् कथित भूप सम्भूता सा यथा पुरा ।

देवो देवशरीरेभ्यो जगत्तयहितैषिणौ ॥"

सम्भूतविजय, पु, (सम्भूतो विजयो यस्य ।) श्रुत-

केवलिसन्नकवीहविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्भूयसमुत्थान, स्त्री, (सम्भूय मिलित्वा समुत्थान

कर्मकरण यत्र ।) मिलित्वैकमत्या बणिजा

कर्मकरणम् । तत्तु विवादपदविशेषः । यथा,

सम्भूयसमुत्थान नाम विवादपदमिदानौमभि-

दधाति ।

"समवायेन बणिजा लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा सविदा कर्तौ ॥"

सम्भूय

सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरूपा सम्प्रतिपत्तिः समवायस्तेन ये बणिङ्गनटनर्त्तक-प्रभृतयो लाभलिप्सवो भूत्वा प्रातिस्विक कर्म कुर्वन्ते तेषां लाभालाभावपचयौ यथाद्रव्यं येन यावदनं पण्यग्रहणाद्यर्थे दत्तं तदनुसारेणाव-सेयी । यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य भागहयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया सविदा सम-येन यथा सप्रतिपत्तौ तथा वेदितव्या । किञ्च । "प्रतिषिद्धमनादिष्ट प्रमादात् यच्च नाशितम् । स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षिताद्दशमाश्रभाक् ॥" तेषां सम्भूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्यं न व्यवहर्त्तव्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशित अनादिष्टमननुज्ञात वा कुर्वाणिन तथा प्रमा-दात् प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशित स तत्-पण्यं बणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनितात् व्यसनात् पण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितान् पण्यात् दशममशं लभते । "अर्धप्रक्षेपणाद्दि श भाग शुल्कं नृपो हरेत् । व्यासिद्ध राजयोग्यञ्च विक्रीतं राजगामितत् ॥" इह यतः पण्यस्येयन्मूल्य इत्यर्धस्तस्य प्रक्षेपणात् राजनिरूपणाहेतोरसौ मूल्याद्दि शतितममशं शुल्कार्थं गृह्णीयात् । यत् पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रीयमितिराज्ञा प्रतिषिद्धम् । यच्च राजयोग्य माणिक्याद्यप्रतिषिद्धमपितद्राज्ञे अनिवेद्य लाभ-लोभेन विक्रीतञ्चेद्राजगामिमूल्यदाननिरपेक्ष तत् सर्वं पण्यं राजापहरेदित्यर्थः । "मिथा वदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपासरत् दाप्यस्वष्टगुणं पञ्च सव्याजक्रयविक्रयो ॥" यः पुनर्बणिक्शुल्कवच्चनार्थं परीमाणं निष्कृते शुल्कग्रहणस्थानाहापसरति यस्यास्येदमस्य वेत्येवविदादास्यदीभृतपण्यक्रीणाति विक्रीणीते वा ते सर्वे पण्यष्टगुणं दण्डनीयाः । अपि च । "तरिकः स्थलज शुल्कं गृह्णन् दाप्यं पणान्दश ब्राह्मणप्रातिवेशानामेतदेवानिसन्धये ॥" शुल्कं हि द्विविधं स्थलज जलजञ्च । तत्र स्थल-जमर्धप्रक्षेपणाद्दिश भाग शुल्कं नृपो हरे-दित्युक्तम् । जलजन्तु मानवेऽभिहितम् । "पणं यान् तरे दाप्यं पुरुषोऽर्धं पणान्तरे । पादं पशुस्य योषिञ्च पादार्धं रिक्तकं पुमान् ॥ भाण्डपूर्णाणि यानानि तार्यं दाप्यानि सारत रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमासञ्चापरिच्छदा ॥" शुल्कद्वयेऽप्ययमपरो विशेषः ।

"न भिन्नकार्पापणमस्ति शुल्कं

न शिष्यवृत्तौ न शिष्यो न दूते ।

न भेद्यलब्धे न हृतावशेषे

न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥" इति ।

तीर्थतेऽनेनेति तरो नावादिस्तज्जन्त्यशुल्केऽधि-

कृतस्तरिकं स यदा स्थलोद्भव शुल्कं गृह्णाति

तदा दशपणान् दण्डनीयः । वेशो वेश्म प्रति-

वेश इतिस्ववेश्माभिमुख स्ववेश्मपाश्र्वस्थ चोच्यते

तत्र भवाः प्रतिवेश्याः । ब्राह्मणाश्च ते प्राति-

वेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्यास्तेषां श्रुतवृत्तसम्प-

सम्भोगः

शानां आक्षादिषु विभवे सत्यनिमन्त्रणे एतदेव
दृशयणात्मक दण्डन वेदितव्यम् ॥ * ॥ देश-
न्तरम्भतबणिग्रिक्य प्रत्याह ।
“देशान्तरगते प्रते द्रव्य दाय्यादवान्धवाः ।
ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्त्वैर्विना नृपः ॥”
यदा सम्भूयकारिणा मध्ये यः कश्चिद्देशान्तर-
गतो न्यतस्तदा तदीयमंश दाय्याद् पुत्राद्यपत्य-
वर्गं, बान्धवाः मातृपक्षीयाः मातृलाद्या,
ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा आ-
गता सम्भूयव्यवहारिणो ये देशान्तरादाग-
तास्ते वा गृह्णीयुस्तैर्विना दाय्याद्यभावे राजा
गृह्णीयात् । वाशब्देन च दायादीना वैकल्पिक
अधिकार दर्शयति । पौर्वापर्यनियमस्तु पत्नी
दुहितर इत्यादि प्रतिपादित एवात्रापि
विज्ञेयः । शिष्यसन्नह्यचारित्राङ्गणनिषेधवर्णिक
प्राप्तिस्य वचनप्रयोजनम् । बणिजामपि मध्ये
य पिण्डदानार्थदानादिसमर्थं स गृह्णीयात् ।
सामर्थ्याविशेषे पुनः सर्वे बणिजः सृष्टिनो
विभज्य गृह्णीयुस्तेषामभावे दशवर्ष दाय्याद्या-
गमन प्रतीच्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णी-
यात् तदिदं नारदेन स्पष्टसुक्तम् ।
“एकस्य चेत् स्यात् मरण दाय्यादोऽस्यतदाप्रु यात्
अन्यो वासति दाय्यादे शक्तश्चेत् सर्व एव ते ॥
तदभावे तु गुप्त तत् कारयेद्दशवत्सरात् ।
अस्वामिकमदायाद दशवर्षस्थित तत ॥
राजा तदात्मसात् कुर्व्यात् एव धर्मो न हीयते ॥”
किञ्च ।
“जिह्वा त्यज्युर्निर्लाभमशक्तीऽन्येन कारयेत् ॥”
जिह्वो वञ्चक त निर्लाभ निर्गतलाभ लाभमा-
च्छिद्य त्यजेयु बहिष्कुर्यु । यस्य सम्भूयकारिणा
मध्ये भाण्डप्रत्यवेचणादिक कर्तुमसमर्थोऽसाव-
न्येन स्व कर्म भाण्डभारवाहन तदायव्ययपरी-
क्षणादिक कारयेत् । इति मिताक्षरा ॥
सम्भूतः, चि, (स + भू + क्त ।) सम्यक्पुष्टः । सम्यग्-
भूतः । सम्यक्प्रकारेण धृतः ।
सम्भूतिः, स्त्री, (स + भू + क्तिन् ।) सम्यकपोषणम् ।
सम्यग्भरणम् । सम्यग्धारणम् । (सम्भार ।
यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । १०१ ।
“अन्ये दुर्गणकैः सुलोर्लगाहे निश्चिते नृप ।
चकारामरदत्तोऽत्र तद्विवाहाय सम्भूतिम् ॥”)
सम्भेदः, पु, (स + भिद् + घञ् ।) सिन्धुनद्यो
सङ्गमः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा,
मनु । ८ । ३५६ ।
“परस्त्रिय योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीना वापि सम्भेदे स सप्रहणमा भूयात् ॥”)
स्फुटनम् । (यथा, सम्युते । २ । ५ ।
“कौण्ड गतिद्वयोऽङ्गाना सम्भेद चतसर्षणम् ॥”
मेलनम् । इति मेदिनी ॥
सम्भोगः, पु, (स + भुञ् + घञ् ।) भोगः । (यथा,
मनु । ८ । २०० ।
“सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागम क्वचित् ।
आगमः कारण तत्र न सम्भोग इति स्थितिः ॥”

सम्मानः

सुरतम् । (यथा, महाभारते । ४ । १३ । २८ ।
“रत्युन्मादसमारम्भाः साक्षात्कारकरा मम ।
भ्रातृप्रदानसम्भोगात् मासुहृत्तुं त्वमर्हसि ॥”)
जिनशासनम् । इति मेदिनी ॥ हर्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कैलिनागरः । इति जटाधरः ॥
शृङ्गारभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षण-
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनी ।
यवानुरक्तावन्योन्य सम्भोगः समुदाहृतः ॥”
सम्भोगी, [न्] पु, (सम्भोगोऽस्यास्तीति । शानेः) ।
कैलिनागरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सम्भोग-
विशिष्टे, त्रि ॥
सम्भूमः, पु, (स + भू + घञ् ।) भयादिजनित-
त्वरः । (यथा, रघु । ११ । २५ ।
“वैद्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभि-
र्वसुजोवपृथभिः प्रदूषिताम् ।
सम्भूमोऽभवदपोटकर्मणा
ऋत्विजा च्युतविककृतसु चाम् ॥”)
तत्पर्यायः । सवेगः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ३४ ।
आवेगः ३ । इति तट्टीका ॥ प्रवेगः ४ त्वरा ५
त्वरि ६ । इति वाचस्पतिः ॥ भयम् । (यथा,
रामायणे । ४ । २ । १४ ।
“सम्भूमस्तारयतामिष सर्वैर्वालिकते महान् ॥”)
आदरः । इति मेदिनी ॥ महाभ्रमः । सुत्रम् ।
इत्यजयपालः ॥
सम्भतिः, स्त्री, (स + मन + क्तिन् ।) अभिलाषः ।
अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते ।
१० । ३६ ।
कथमिव तव सम्भतिर्भवित्री
समसृत्तुभिर्मुनिनावधीरितस्य ॥”)
भ्रातृज्ञानम् । इत्यजयपालः ॥
सम्भदः, पु, (सम् + मद् + “प्रमदसमदौ हर्षे ।”
३ । ३ । ६८ । इति अण् ।) हर्षः । (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६० ।
“मदसम्भदपौडाद्यैर्वैस्त्रयं गद्गद विदु ॥”)
मत्स्यविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । १८ ।
“बहू चक्षुःसौभरिर्नाम महर्षिरन्तर्ज्जले द्वाद-
शाब्द कालमुवास । तत्र चान्तर्ज्जले मत्स्य
सम्भदो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधि-
पतिरासीत् ॥” तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥
सम्भर्हः, पु, (सम्भद्यतेऽनेति । स + सृद् + घञ् ।)
युद्धम् । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १६८ । १० ।
“जवे प्रहारे समर्हं सर्व एवातिमानुषा ।
सर्वैर्ज्जिता महीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥” ॥
परस्परविमर्हः । यथा, रघु । १५ । १०१ ।
“यज्ञोप्रतरकल्पोऽभूत् समहंस्तत्र मञ्जताम् ।
अतस्तदाख्यया तीर्थं पावन भुवि पप्रथे ॥”)
सम्भदः, पु, (स + मद् + घञ् ।) सम्यक्प्रकारेण
मत्तता ॥
सम्मानः, पु, (सम् + मन + घञ् ।) समादरः ।
यथा, तिथ्यादितर्हः ॥

सम्मुखी

“जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे
यस्य भ्रुव जन्मतिथिर्भवेच्च ।
भवन्ति तद्वत्सरेषु याव-
नैकव्यसमानसुखानि तस्य ॥”
सम्मानितः, द्वि, (सम्मानोऽस्य जातः । सम्मान +
इतच् ।) समाहृतः । गौरवितः । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । ८२ । ७० ।
“अग्नै रपि सुरैर्द्वेषो भूपणैरायुषैस्तथा ।
सम्मानिता ननादोषैः साष्टहास मुहुर्मुहुः ॥”
सम्भार्ज्जकः, पु, (सम्भार्ज्जयतीति । स + सृज् +
खल् ।) सम्भार्ज्जनी । इति शब्दरत्नावली ॥
सम्यङ्भार्ज्जनकर्त्तृरि, त्रि ॥
सम्भार्ज्जनः, स्त्री, (स + सृज् + ल्युट् ।) सशोधनम् ।
यथा, रत्नमालायाम् ।
“सम्भार्जनश्च सशक्तिः सशोधनविशोधने ॥”
सम्भार्जनौ, स्त्री, (सम्भृज्यतेऽनयेति । स + सृज् +
ल्युट् । डीप् ।) धूखादिमार्जनसाधनी ।
कौं स्ता इति भ्रौंटा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । शोधनी २ । इत्यमरः । २ । २ । १८ ।
जहनी ३ समूहनी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वहुकारी ५ वदनी ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
सम्भितः, चि, (स + मा + क्त ।) समानपरि-
माणः । सदृशः । इति जटाधरः ॥
सम्भिश्रः, त्रि, (सम्यक् प्रकारेण मिश्रयतीति ।
मिश्र मिश्रणे + अच् ।) समुक्तः । मिश्रितः ।
यथा, तिथ्यादितर्हः ।
“सम्भिश्रा या चतुर्हंश्या अमावस्या भसेत्
क्वचित् ।
खर्विता ता विदुः केचिदुपेक्षमिति चापरे ॥”
सम्मुखः, त्रि, (सम्यक् मुख यस्य ।) अभिसुखा-
गतः । तत्पर्यायः । भग्नपृष्ठ २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १३८ ।
“तस्या विक्रमसिंहाख्यो बभूवान्धर्षयाख्यया ।
राजा वैरिभृगा यस्य नैवासन् सम्मुखा
क्वचित् ॥”
अभिसुखे, स्त्री । समुख इति भाषा ॥ यथा,
कथासरित्सागरे । ४ । ७० ।
“नाशकत् सम्मुखे स्यात् कष्टो ह्यविनयकमः ।
तथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १५४ ।
“दृष्टा दर्शयति ब्रौडा सम्मुख नैव पश्यति ॥”
सर्वं सुखमिति निपातनात् अन्तलोपे सम्मुख
मिति सिद्धम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
समस्तसुखे च स्त्री । इति काशिका । ५ । २ । ६ ॥
सम्मुखी, [न्] पु, (सम्मुखमस्यास्तीति । इनि ।)
दर्पणम् । इति केचित् ॥
सम्मुखीनः, द्वि (सर्वस्य मुखस्य दर्शनः ।
सम्मुख + “यथासुखसम्मुखस्य दर्शनं ख ।”
५ । २ । ६ । इति ख ।) अभिसुखः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ७३ । (यथा, रघु । १५ । १० ।
“अपशूल तमासाद्य लवण लक्ष्मणाजुज ।
रुदोष सम्मुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारि-
णाम् ॥”)

सम्पृष्टः, त्रि, (स + मुह + क्तः।) सम्यङ्मोह-
युक्तः। मुग्धः। यथा, शुद्धितत्त्वं।

“मानुष्ये कदलीस्तम्भे नि सारे सारमार्गणम्।
यः करोति स सम्पृष्टो जलवुद्धसन्निभे ॥”

सम्पृच्छन्, पु, (सम्यक्प्रकारेण मूर्च्छति व्याप्नो-
तीति। मूर्च्छ व्याप्ति + अच्। तथाविधः सन्
जायते इति जन + उः।) टणादिः। इति
हेमचन्द्रः ॥

सम्पृच्छन्, क्ली, (स + मूर्च्छ व्याप्ति मोहे च -
स्युट्।) सञ्चती व्याप्तिः। तत्पर्यायः। अभि-
व्याप्तिः २। इत्यमरः। १। २। ६ ॥ उच्छ्रायः।
मोहः। इति मेदिनी ॥

सम्पृच्छन्, पु, (सम्पृच्छनादुद्भवतीति।
उत् + भू + अच्।) मत्स्यादिः। इति हेम-
चन्द्रः ॥

सम्पृष्ट, त्रि, (सं + सृज + क्तः।) संशोधितः।
इत्यमरः। २। ८। ४६ ॥ हे मच्चिकाद्यपनय-
नेन शोधिते व्यञ्जनादौ। इति भरतः ॥

सम्पृष्टः, पु, (स + मुह + घञ्।) प्रीतिः। हर्षः।
इति शब्दरत्नावली ॥

सम्यक्, व्य, समुदयः। इति केचित् ॥ यथा,—
“सम्यक् ससाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा।
निष्कामेण सदा पार्थ काम्य कामान्वितेन च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सम्यक्, [च्] त्रि, (स + अच् + ऋत्विगादिना
क्तिन्। “समः समि” ६। ३। ८३। इति
सम्यादेशः।) सत्यवचनम्। अर्थेन सह सम-
ञ्चति सङ्गच्छते। इत्यमरभरतौ ॥ मनोज्ञः।
सङ्गतः। इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे। २। ३। ६।

“तन्तुं तत सवयन्ती समीची
यज्ञस्य पेशः सुदुषे पयस्वती ॥”)

सम्प्राट्, [ञ्] पु, (सम्यक् राजते इति। सं +
राज + क्तिप्। “मो राजि समः क्ली” ८।
२। २५। इति समो मकारस्य मादेशस्तेन
नानुस्वारः।) येन राजस्येन इष्टम्। यो
मण्डलस्येश्वरः। आश्रया राज्ञः शास्ति यः।
इत्यमरः ॥ राजस्यशक्रवर्त्तिसाध्वी याग-
विशेषः। तेन येन इष्ट याग कृतः। यो मण्ड-
लस्य द्वादशराजमण्डलस्य ईश्वरः। यश्च राज्ञो
रूपान् आश्रया शास्ति मृत्यवधरापारेषु नियो-
जयति स सम्प्राडुच्यते। केचित्तु समुच्चयेन
धीश्वेतान्याहुः। राजस्ययाजी यः स सम्प्राट्
चतुरश्विसीमावच्छिन्नाया भूमिर्न ईश्वरः
सोऽपि। यश्च कियत्परिमाणाया भूमिः पत्नी-
नाश्रया शास्ति सोऽपि। इह परत्र च सम्यक्
राजते इति [क्तिप् सम्प्राट् दान्ते म इत्यत्र
सम्प्राड्वर्ज्जनादानुस्वारः। इति भरतः ॥ (यथा,
रघुः। २। ५।

“आस्वादयद्भिः कवलैस्तृणानां
कण्डूयनैर्देशनिवारणैश्च।
अव्याहृतैः स्त्रैरगतैः स तस्याः
सम्प्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥”)

सयोनिः, पु, (योनिभिः सह वर्त्तमानः।) इन्द्रः।
इति केचित् ॥ योन्या सह वर्त्तमाने समानोत्-
पत्तिस्थानके च, त्रि ॥ (यथा ऋग्वेदे। ३। १। ६।

“सना अत्र युवतयः सयोनी-
रेक गर्भं दधिरे सप्तवाणौ ॥”

“समानमन्तरिच योनिस्थान यासां ताः।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

सरं, क्ली, (सरतीति। सृ + अच्।) सरोवरः।
इति शब्दरत्नावली ॥ जलम् ॥ इति जटाधरः ॥

सरः, पु, (सृ गती + पचाद्यच्।) दध्यमम्।
तत्पर्यायः।

“सरस्य दध्युत्तरगं दधिस्रं हस्तु कट्टरम् ॥”
इति रत्नमाला ॥

गतिः। इति मेदिनी ॥ बाणः। लवणः। इति
हेमचन्द्रः ॥ निर्भरे, पु, स्त्री। इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥

सरः, त्रि, (सृ + अच्।) सारकः। भेदकः।
यथा, राजवल्लभः।

“पिप्यली मधुरा वृथा कटुका दीपनी सरा ॥”
गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

सरः, [स्] क्ली, (सरतीति। सृ + “सर्वधातुभ्यो-
ऽसृन्” उणा० ४। १८८। इति असृन्।)

सरोवरः। इत्यमरः। १। १०। २६ ॥ (यथा,
महाभारते। १। १५६। २४।

“तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।

सरःसु रमणौघेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥”)

अस्य विवरण तडागपद्माकरशब्दयोर्द्वेष्यम् ॥
अस्य जलगुणाः। यथा, राजवल्लभः।

“सारस लघु टण्णाघ्नं बल्य स्वादु कषायवत् ॥”
नीरम्। यथा। सरो नीरे तडागे च। इति
रुद्रः। इत्यमरटीकाया भरतः ॥

सरःकाकः, पु, (सरसः काकः।) हंसः। इति
शब्दरत्नावली ॥

सरःकाकी, स्त्री, (सरसः काकी।) हंसी। इति
शब्दरत्नावली ॥

सरकः, क्ली, (सरमेव। स्वार्थे कन्।) सरोवरः।
इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशम्। इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

सरकः, पु, क्ली, (सरतीति। सृ + वुन्।) शीघ्र-
पात्रम्। शीघ्रपानम्। इक्षुशीघ्र। अच्छि-
न्नाध्वगपङ्क्तिः। इति मेदिनी ॥ मद्यपरिवेश-
नम्। इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरः। २०। १८८।

“प्राप्ताया निशि पप्रच्छ निज परिजनञ्च स।
किमद्य रात्रिपर्याप्तमस्ति न, सरक न वा ॥”)

सरकः, त्रि, (सृष्ट, सरतीति। सृ + “प्रसृत्वः
समभिहारे वुन्” ३। १। २४८। इति वुन्।)
गतिशीलः। इति शब्दरत्नावली ॥

सरघा, स्त्री, (सर मधुविशेषं हन्तीति। हन +
उः। निपातनात् साधुः।) मधुमच्चिका।
इत्यमरः। २। ५। २६ ॥ (यथा, रघुः। ४।
६३।

“भक्षापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः सञ्चीद्रपटलैरिव ॥”)

सरङ्गः, पु, (सरतीति। सृ + अङ्गच्।) चतुष्पात्।
पक्षी। इति सच्चिमसारोणादिवृत्तिः ॥

सरजः, क्ली, (सरात् जायते इति। जन + उः।)
नवनीतम्। दैयङ्गवीनम्। इति हारावली ॥
(मलिनम्। यथा, भागवते। ३। २३। २३।

“सा तद्गुं समादाय वचः कुवलयेक्षणा।
सरजं विभ्रती वासो वेणीभूतान् स्त्रमूर्द्धजान् ॥”

सरजाः, [स्] स्त्री, (रजसा सह वर्त्तमाना।)
ऋतुमती स्त्री। तत्पर्यायः। मलिष्ठा २।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पङ्कजे, क्ली। इति

काशिका। ५। ४। ७७ ॥)

सरट्, पु, सरतीति। सृ गती + “सर्त्तरटिः”
उणा० १। १३३। इति अटिः।) वायुः।

मेघः। इत्युणाकिकोषः ॥ मधुमच्चिका। इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ ककलासः।
इत्यमरटीका ॥

सरटः, पु, (सरतीति। सृ गती + शकादित्वाटन्।
ककलासः। इत्यमरः। २। ५। १२ ॥ गिरगिट्

इति काकलास इति च भाषा ॥ तत्पतनादि-
फलं यथा,—

“वक्ष्याः प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे।
शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्यमेव च ॥

कर्णयोर्मूषणावाप्तिर्नयोर्योर्वन्शुदर्शनम्।
नासिकायाश्च सौगम्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ॥

कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत्।
धनलाभो वाङ्मूले करयोर्धनवृद्धयः ॥

स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविर्हनम्।
पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्वन्शुदर्शनम् ॥

कटिहये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः।
जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् ॥

कर्णोश्च वाहनावाप्तिर्गानुजङ्घेऽर्थसञ्चयः।
वामदक्षिणयोः पादोर्भ्रमणं नियतं भवेत् ॥

वक्ष्याः प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च।
व्यत्यासाश्च फलं चैव तद्देव प्रजायते ॥

वक्ष्या प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम्।
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्ययौ ॥

पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते।
पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ॥

आरोहणञ्चोङ्गवक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम्।
भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते भ्रुवम् ॥

सृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशत्।
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यादकार्वाणलोकनम् ॥

वक्षीरूपं सुवर्णस्य रत्नवस्त्रेण विष्टयेत्।
पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रं पूर्णकुम्भके ॥

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चाशत् सपञ्चवम्।
पञ्चदशकषायञ्च निक्षिप्यावाहयेत्ततः ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालास्तथा क्रमात्।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिं खादिरैः शुभैः ॥

तिलैर्व्याहृतिभिर्भूमिं सष्टोत्तरसहस्रकम् ॥”
वक्षी गृहगोधिका। मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्रयम्बकमन्तः

सरमा

इति विद्याकर' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (वात' । इत्युणादिटीकायासुक्कवलदत्त । ४ । १०५ ॥)
 सरटि, पु, सरतीति + स + अटिन् । वायुः । मेघ । इत्युणादिकोष' ॥
 सरट्, पु, (स + अट्) ककलासः । इत्युणादि-
 कोष' ॥
 सरण, स्त्री, (सरतीति । स गती + "सुचङ्कम्य-
 दन्दम्यसृष्टधीति ।" ३।२ । १५० । इति युच्) ।
 लोहमलम् । इति हेमचन्द्र' ॥ (स + ल्युट्) ।
 गमनम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३१ । ५।
 "अज्ञातपक्षाद्य सुता न शक्ता सरणे मम ॥")
 सरणा, स्त्री, (सरतीति + स + युच्) । प्रसारणी ।
 इत्यमर । २ । ४ । १५२ ॥ गन्धभादालि इति
 भाषा ॥ त्रिहता । इति शब्दमाला ॥ तेउडी
 इति भाषा ॥ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 सरणि, स्त्री, (सरन्व्यनयेति । स गती + "अर्त्ति
 सृष्टधमीति ।" उणा० २।१०३ । इति अनि' ।)
 पङ्क्ति' । पन्थाः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्यम् । ३ । ४०१ ।
 "सरला सरणि त्यक्ता जीवितसृष्ट्या समम् ।
 गुहा तेन ततः सान्द्रतमीभीमा व्यगाह्यत ॥")
 प्रसारणी । इत्यमरटीकाया भरत ॥
 सरणी, स्त्री, (सरणि + वा ङीष्) । पङ्क्तिः ।
 पन्थाः । इति मेदिनी ॥ प्रसारणी । इत्यमर-
 टीकाया भरत' । २ । ४ । १५ ॥
 सरण्ड, पु, (सरतीति । स + "अण्डन् क्कृष्ट-
 ह्वजः ।" उणा० १ । १२८ । इति अण्डन् ।)
 धूर्त्त' । सरट् । भूषणभेद । इति मेदिनी ॥
 कामुक । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 सरण्य, त्रि, (सरण + थ्यन् । गम्यम् । गन्तव्यम् ।
 मरणशब्दात् षण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 सरण्यु, पु, (सरतीति । स गती + "स्युवचि-
 थ्योऽन्युजागजक्कुच ।" उणा० ३ । ८१ । इति
 अन्युच् । मेघ । वायु । जलम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ वसन्त । अग्नि' । इत्युणादिकोष ॥
 सर्त्, स्त्री, (स + अट्) सूत्रम् । इति शब्द-
 माला ॥ (गन्तरि, त्रि, ॥)
 सरत्ति, पु स्त्री, रत्ति । इति कैचित् ॥
 सरहान्, [त्]पु, गौतममुनि । गौतममुनिपुत्र ।
 इति पुराणम् ॥ तालव्यशादिश्च ॥
 सरपत्रिका, स्त्री, (सरपत्र जनस्थपत्रमस्त्यस्या
 इति । ठन् । टापि अत इत्वम् ।) पद्मम् ।
 पद्मपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सरमा, स्त्री, (रम ग शोभया सह वर्तमाना ।)
 राक्षसीभेद । सा च विभीषणपत्नी । (इय
 लङ्गावाससमये सीताया प्रणयिनो आसीत् ।
 यतस्तान्तस्तु रामायणे लङ्गाकाण्डे । ३३ ।
 ३४ । अध्याययोर्द्रष्टव्य ।) कुङ्कुरी । देवशुनी ।
 इति मेदिनी । (यथा, महाभारते । १।३।११ ।
 "जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया मृग
 सम्भ्रान्तो विपस्वद्यासीत् ।") कश्यपपत्नो-
 विशेष । तदपत्यानि भ्रमरादय । यथा,—

सरल

"गोलाङ्गलक्षकोरथ चैत्यापत्यं तथैव च ।
 अपत्य सरमायाश्च गणो वै भ्रयरादयः ॥"
 इति वङ्गपुराणे काश्यपीयनामाध्याय' ॥
 सरयु, पु, (सरतीति । स गती + "सर्त्तरयु ।"
 उणा ३ । २२ । इति अयु ।) वायुः । इति
 त्रिकाण्डशेष ॥
 सरयु' } स्त्री, (सरतीति । स गती + "सर्त्ते-
 सरयु', } रयु ।" उणा० ३।२२ । इति अयु' ।
 "सर्त्तरयु' ।" इति कैचित् ।) नदीविशेष ।
 इत्युणादिकोष' । अस्या जलगुणा ।
 "सरयूसलिल स्वादु बलपुष्टिप्रदायकम् ।"
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
 "एव विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
 अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥
 तत्र यत् पतित तोय मानसाचलकन्दरे ।
 ततोय समधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् ॥
 हेमाद्रे कन्दरे सानी सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
 यतोय सहजत कुर्व्याह सा वडवसन्निधौ ।
 तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा ॥"
 इति कालिकापुराणे २३ अध्याय' ॥"
 सरल, पु, (सरतीति । स + "हषादिभ्यश्चित् ।"
 उणा० १।१०८ इति कलच् । बाहुलकात् गुणः ।
 इत्युक्कवलदत्तः ।) वृक्षविशेषः । (यथा, कुमारः ।
 १ । ८ ।
 "कपोलकण्डू करिभिर्विनेतु
 विवदिताना सरलद्रुमाशाम् ।
 यत्र सूतचौरतया प्रसूत.
 सानूनि गन्ध सुरभीकरोति ॥")
 तत्पर्याय । पीतद्रु २ पूतिकाष्ठम् ३ । इत्य-
 मर' । २।४।६० ॥ धूपहृत्तक ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ पीतदारु ५ भद्रदारु ६ मनोज्ञः ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ पीत ८ स्निग्धदारुसज्ज. ९ ।
 स्निग्ध' १० मरिचपत्रक ११ पीतहृत्त १२
 सुरभिदारु' १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातत्वग्दोषशोफ-
 कण्डूतित्रणनाशित्वम् । कोष्ठशुद्धिदाढत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च भावप्रकाशे ।
 "सरल पीतहृत्त स्यात् तथा सुरभिदारुक' ।
 सरलो मधुकास्तिक कटुपाकरसो लघुः ॥
 स्निग्धोष्ण' कर्षकण्डाक्षिरोगरचोकर स्रुतः ।
 कफानिलस्त्रदयूककामलाचित्रणापहः ॥"
 वृद्ध । अग्नि । इति धरणि ॥
 सरल, त्रि, (स + कलच् । बाहुलकात् गुण' ।)
 उदार । अवक्र । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ४ ।
 "आदिश्यानाययामास गणकान् सरलाशयः ॥")
 सरलद्रव, पु, (सरलस्य द्रव' ।) सरलहृत्तरस ।
 टारपीन इति भाषा । तत्पर्याय' । पायस' २
 श्रीवास ३ हृत्तधूप ४ श्रीवेष्ट ५ । इत्यमरः ।
 २।६।१२८ ॥ तैलपणी ६ श्रीपिष्ट ७ । इति
 जटाधरः ॥ श्रीवेशः ८ यास ९ यवासः १०

सरस्व

दृताङ्गयः ११ दध्याङ्गय' १२ श्रीराङ्गय' १३
 अवक्र. १४ चौरश्रीः १५ वायस' १६ इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अस्य गुणा श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 सरला, स्त्री, (सरल + टाप् ।) त्रिपुटा । इत्य-
 मर । २।४।१०८ ॥ नदीभेद । इति भूरिप्रयोग ॥
 सरलाङ्ग', पु, (सरल' पीतद्रुमस्य ।) श्रीवेष्ट ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 सरव्य, स्त्री, (सर राग व्यथतीति । व्य + ङ' ।)
 लक्ष्यम् । इत्यमरटीका ॥ तालव्यशादिश्च ॥
 सरस, स्त्री, (रसेन जलेन सह वर्त्तमानम् ।)
 सरोवर' । इति शब्दरत्नावली ॥ रसयुक्ते, त्रि
 यथा,—
 "कविता कीमलवनिता आयाता सुखदायिका
 बलादानीयमाना सा सरसा विरसा भवेत् ॥"
 इत्युक्त् ॥
 सरसम्पूत, स्त्री, त्रिकाण्डहृत्तः । तैकांटासिञ्ज इति
 भाषा ॥ यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 "त्रिकाण्ड पत्रगुप्तस्य पेषण' सरसम्पूतम् ॥"
 सरसा, स्त्री, (रसेन सह वर्त्तमाना ।) खेत-
 त्रिहता । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥
 सरसिज, स्त्री, (सरसि जायते इति । जन + ङ' ।
 सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
 "सरसिजमनुविह्व शैवलेनापि रम्य'
 मलिनमपि हिमाशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
 इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
 किमिव हि मधुराणा मण्डन नाकृतोनाम् ॥"
 सरोवरजाते, त्रि, । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 "अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्सरा सरसिजा
 स्मृता ।"
 सरसी, स्त्री, (स + असृन् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 सरोवर । इत्यमर । १ । १० । २८ ॥ (यथा,
 रघु । १ । ४३ ।
 "सरसीव्परविन्दाना वीचिविचोभश्रीतलम् ।
 आमोदसुपजिघ्रन्ती स्निग्धसासनुकारिणम् ॥")
 सरसीक, पु, (सरस्या कायति शब्दायते इति
 कै + क ।) सारसपक्षी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 सरसीरुह, स्त्री, (सरस्या रोहतीति । रुह +
 क ।) पद्मम् । इत्यमर । १ । १० । ४० ।
 (यथा, गौतमोविन्दे । ८ । २ ।
 "तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव हरति
 विपादम् ॥")
 सरस्वती, स्त्री, (सरो नीर तद्वत् रसो वास्यस्य
 इति सरम् + मतृप् । मस्य वः । तसौ मत्वर्थ
 इति भत्वान्न पदकार्थम् ।) नदी । (यथा,
 महाभारते । १ । २१४ । ३ ।
 "ते तथा तैश्च सा धीरै पतिभि सह पद्मभि
 बभूव परमप्रोता नागरिव सरस्वती ॥")
 वाणी । यथा, रघु । १५ । ४६ ।
 "उच्चचार पुरस्तस्य गृदुरूपया सरस्वती ॥"
 स्त्रीरत्नम् । गौ । नदीभेद' । मनुपत्नी । इति

सरस्व

मेदिनो ॥ ज्योतिष्मती । ब्राह्मी । इति राज-
निर्घण्ट ॥ सोमलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“खरा, खरणशीलत्वात् गेयाख्या' सप्त
कौर्त्तिताः ।

अतिप्रापणदाने वा तेन देवो सरस्वती ॥”
वाग्देवता । तत्पर्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३
भाषा ४ गीः ५ वाक् ६ बाणौ ७ । इत्यमरः ॥
इरा ८ सारदा ९ गिरा १० गिरादेवी ११
गौर्देवी १२ ईश्वरी १३ वाचा १४ वचसा-
मीशा १५ वाग्देवी १६ वर्षमातृका १७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गी. १८ श्री. १९ । इति
जटाधरः ॥ वाक्शेखरी २० अन्त्यसन्ध्येश्वरी २१
सायसन्ध्यादेवता २२ । इति कविकल्पलता ॥
तस्या उत्पत्त्यादि यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे
३ । ५२-६३ ।

सौतिस्वाच ।

“आविर्भूव कन्धेका धर्मस्य वामपार्श्वतः ।
मुक्तिर्मूर्त्तिमतौ साक्षात् द्वितीया कमलाख्या ॥
आविर्भूव तत्पश्चान्मुखतः परमात्मनः ।
एका देवी शक्तवर्णा वीणापुस्तकधारिणी ॥
कोटिपूर्णेन्दुशोभाया शरत्पङ्कजलोचना ।
वङ्गिशुद्धाशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
सस्मिता सुदती वामा सुन्दरीणाञ्च सुन्दरी ।
श्रेष्ठा श्रुतीना शास्त्राणा विदुषा जननी परा ॥
वाग्धिष्ठादेवी सा कवीनामिष्टदेवता ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती ॥
गोविन्दपुरत स्थित्वा जगौ प्रथमतः सुखम् ।
तन्नामगुणकौर्त्तिञ्च वीणया सा ननत्तं च ॥
कृतानि यानि कर्माणि कल्पे कल्पे युगे युगे ।
तानि सर्वाणि हरिणा तुष्टाव सपुटाञ्जलिः ॥

सरस्वतुवाच ।

रासमण्डलमध्यस्य रासोक्ताससप्तसुकम् ।
रत्नसिंहासनस्थश्च रत्नभूषणभूषितम् ॥
रासेश्वर रासकर वर रासेश्वरीश्वरम् ।
रासाधिष्ठादेवश्च वन्दे रासविनोदिनम् ॥
रासायासपरिभ्रान्त रासे राजविहारिणम् ।
रासोत्सुकाना गोपीना कान्त शान्त मनो-
हरम् ॥

प्रणम्य त यामीतुङ्गा प्रहृष्टवदना मती ।
उवास सा सकामा च रत्नसिंहासने वरे ॥
इति वाणीकृत स्तोत्रं प्रातरुत्थाय ग्रं पठेत् ।
बुद्धिमान् सोऽपि विद्यावान् लक्ष्मीवान् पुत्र-
वान् सदा ॥”

अपि च तत्रैव गणेशखण्डे । ४० । ६१-६७ ।
“सा च शक्तिः सृष्टिकाञ्च पञ्चधा चेश्वरेच्छया
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठात्री या देवी कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
श्रेष्ठ्याधिष्ठादेवो सर्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मी, परिकीर्त्तिता ॥

सरस्व

विद्याधिष्ठात्री या देवी परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकौर्त्तिता ॥
बुद्धाधिष्ठात्री या देवी सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वज्ञानात्मिका सर्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनौ ॥
वाग्धिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वय देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
तत सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कल्पया च सा ॥” ॥
तस्याः पूजादिर्ग्रन्थाः—

श्रीनारायण उवाच ।

“आदौ सरस्वतीपूजा श्रीकृष्णेन विनिर्मिता ।
यत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ सुखो भवति पण्डितः ॥
आविर्भूता यदा देवी वक्त्रतः कृष्णयोषितः ।
इयेष कृष्णं कामेन कामुकी कामरूपिणी ॥
स च विज्ञाय तद्भाव सर्वज्ञः सर्वमातरम् ।
तामुवाच हित सत्य परिणामसुखावहम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

भज नारायणं साधो मदंश त चतुर्भुजम् ।
युवान सुन्दर सर्वगुणयुक्तश्च मत्समम् ॥
कामञ्च कामिनीनाञ्च तासाञ्च कामपूरकम् ।
कोटिकन्दर्पलावण्यलोलान्यकृत्तमीश्वरम् ॥
कान्ते कान्तश्च मा कृत्वा यदि स्थातुमिच्छसि
त्वत्तो बलवती राधा न ते भद्र भविष्यति ॥
यो यस्मात् बलवान् बाणि ततोऽन्य रक्षितुं
क्षमः ।

कथं परान् साधयति यदि स्वयमनीश्वरः ॥
सर्वंश' सर्वशास्त्राह राधा वाधितुमक्षमः ।
तेजसा मत्समा सा च रूपेण च गुणेन च ॥
प्राणाधिष्ठात्री देवी सा प्राणायाम्युक्तुश्च क. क्षम.
प्राणतोऽपि प्रियः कुत्र केपा वास्ति च कथन ॥
त्व भद्रे गच्छ वैकुण्ठ तव भद्रं भविष्यति ।
पति तमीश्वर कृत्वा मोदस्व सुचिर सुखम् ॥
लोभमोहकामकोपमानहिसाधिवर्जिता ।
तेजसा तत्समा लक्ष्मी रूपेण च गुणेन च ॥
तथा साहं तव प्रीत्या शश्वत्काल प्रयास्यति ।
गौरव महारात्तुल्य करिष्यति पतिर्ग्रयोः ॥
प्रतिविशेषु ते पूजा महती ते सुदान्विता ।
भाक्षस्य शक्तपञ्चम्या विद्यारम्भे च सुन्दरि ॥
मानवा मनवो देवा सुनोन्द्राश्च सुमुञ्चव ।
सन्तश्च योगिन सिद्धा नागगन्धर्व राक्षसाः ॥
महरेण करिष्यन्ति कल्पे कल्पे लयावधि ।
भक्तियुताश्च दत्त्वा चैवोपचाराणि षोडश ।
काण्डशास्त्रीकविधिना ध्यानेन स्तवनेन च ॥
जितेन्द्रिया सयताश्च घटे च पुस्तकेऽपि च ।
कृत्वा सुवर्णगुटिका गन्धचन्दनचर्चिताम् ॥
कवचं ते ग्रहीष्यन्ति कण्ठे वा दक्षिणे भुजे ।
पठिष्यन्ति च विद्वांस पूजाकाले च पूजिते ॥
इतुङ्गा पूजयामास ता देवी सर्वपूजिता ।
ततस्तत्पूजनञ्चक्रुर्ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥
अनन्तस्यापि घर्मेश सुनोन्द्रा सनकादय ।
सर्वं देवाश्च मनवो नृपाश्च मानवादय ।
बभूव पूजिता नित्या सर्वलोकैः सरस्वती ॥

सरस्व

नारद उवाच ।

पूजाविधानं स्तवन ध्यान कवचभीषितम् ।
पूजोपयुक्तनैवेद्य पुष्पञ्च चन्दनादिकम् ॥
वद वेदविदा श्रेष्ठ श्रुतौ कौतुहल मम ।
वर्धते साम्प्रत शशत् किमिदं श्रुतिसुन्दरम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।

शृणु नारद वक्ष्यामि काण्डशास्त्रीकपद्धतिम् ।
जगन्मातु सरस्वत्या, पूजा विधिसमन्विताम् ॥
माघस्य शुक्लपञ्चम्या विद्यारम्भदिनेऽपि च ।
पूर्वेऽङ्गि सयम कृत्वा तत्राङ्गि सयतः शुचि ॥
स्नात्वा नित्यक्रिया कृत्वा घट सस्थाप्य भक्तित
सपूज्य देवघटकञ्च नैवेद्यादिभिरेव च ॥
गणेशश्च दिनेशश्च वङ्गिं विष्णु शिव शिवाम् ।
सपूज्य सयतो गेह्ये ततोऽभीष्टं प्रपूजयेत् ॥
ध्यानेन वक्ष्यमाणेन ध्यात्वावाह्य घटे बुधः ।
ध्यात्वा पुनः षोडशोपचारेण पूजयेद्ब्रतौ ॥
पूजोपयुक्तं नैवेद्य यद्यद्दे दे निरूपितम् ।
वक्ष्यामि साम्प्रत किञ्चित् यथाधीत यथा-
गमम् ॥

नवनीत दधि क्षीर लाजश्च तिललड्डुकम् ।
इतुमिचरस शक्तवर्णपङ्कगुड मधु ॥

स्वस्तिक शर्करा शक्तधान्यस्याक्षतमक्षतम् ।
अस्त्रिन्नशक्तधान्यस्य पृथुक शक्तमोदकम् ॥

घृतसैन्धवसस्कारैर्हविष्यान्नञ्च व्यञ्जनैः ।
यवगोधूमचूर्णाना पिष्टक घृतसंस्कृतम् ॥

पिष्टक स्वस्तिकस्यापि पक्करम्भाफलस्य च ।
परमान्नञ्च सघृत पिष्टान्नञ्च सुधीपमम् ॥

नारिकेल तदुदक केशर मूलमार्द्रकम् ।
पक्करम्भाफल चारु श्रीफल वदर फलम् ॥

कालदेशोद्भव पक्कफल शक्त सुसंस्कृतम् ॥
सुगन्धि शक्तपुष्पञ्च सुगन्धि शक्तचन्दनम् ।

नवीनशक्तवस्त्रञ्च शङ्खञ्च सुन्दर मुने ।
माखञ्च शक्तपुष्पाणि शक्तहारञ्च भूषणम् ॥

यद्दृष्टञ्च श्रुती ध्यान प्रशस्य श्रुतिसुन्दरम् ॥
तन्निबोध महाभाग भयभञ्जनकारणम् ॥

सरस्वती शक्तवर्णा सस्मिता सुमनोहराम् ।
कोटीचन्द्रप्रभासुष्टपुष्टश्रुतयुक्तविग्रहाम् ॥

वङ्गिशुद्धाशुकाधाना सस्मिता सुमनोहराम् ॥
रत्नसारेन्द्रनिर्माणवरभूषणभूषिताम् ।

सुपूजिता सुरगणैर्ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥
वन्दे भक्त्या च वन्द्या ता मुनीन्द्रमनुमानवैः ।

एव ध्यात्वा च मूलेन सर्वं दत्त्वा विचक्षण ॥
सस्तुय कवचं धृत्वा प्रणमैद्दण्डवद्भुवि ।

येषा येषामिष्टदेवी तेषा नित्या क्रिया मुने ॥
विद्यारम्भे च वर्षान्ते मर्त्ये पा पञ्चमीदिने ।

सर्वोपयुक्तो मूलश्च वैदिकाष्टाक्षर परम् ॥
येषा येनोपदेशो वा तेषा समूल एव च ।

सरस्वतीचतुर्थन्तो वङ्गिजायान्त एव च ॥
लक्ष्मीर्मायादिकश्चैव मन्त्रोऽय कल्पपादप ।

पुरा नारायणश्चैव वाक्सीकाय कृपानिधि ॥
प्रददौ जाङ्गवीतोरै पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
भृगुर्ददौ च शक्राय पुष्करे सूर्यपर्वणि ॥

चन्द्रपर्वणि मारोचो ददौ वाक्पतये मुदा ।
भृगवे च ददौ तुष्टो ब्रह्मा वदरिकाश्रमे ॥
आस्तोकाय जरत्कारुददौ क्षीरोदसन्निधौ ।
विभाण्डको ददौ मेरो ऋष्यशृङ्गाय धीमते ॥
शिव' कणादमुनये गौतमाय ददौ मुदा ।
सूर्यथ याज्ञवल्कराय तथाकाल्यायनाय च ॥
शेष पाणिनये चैव भरद्वाजाय धीमते ।
ददौ शाकटायनाय सुतले वलिससदि ॥
चतुर्लक्षजपेनैव मन्त्र सिद्धो भवेन्नृणाम् ।
यदि स्यात् सिद्धमन्त्रोऽपि हृदयस्यसमी भवेत् ।
कवच शृणु विप्रेन्द्र यहत्त विधिना पुरा ।
विश्वश्रेष्ठ विश्वजय भृगवे गन्धमादने ॥

भृगुरवाच ।

ब्रह्मन् ब्रह्मविदा श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानविशारद ।
सर्वज्ञ सर्वजनक सर्वेश सर्वपूजित ॥
सरस्वत्याश्च कवच ब्रह्मि विश्वजय प्रभो ।
अथातयाममन्त्राणां समूहसयुत परम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि कवच सर्वकामदम् ।
श्रुतिसार श्रुतिसुख श्रुत्युक्त श्रुतिपूजितम् ॥
उक्त कृष्णेन गोकुले मद्य हन्दावने वने ।
रासेश्वरेण विभुना रासे च रासमण्डले ॥
अतीवगोपनीयश्च कल्पहृत्पर वरम् ।
अश्रुताद्भुतमन्त्राणां समूहश्च समन्वितम् ॥
यद्दत्त्वा पठनाद्ब्रह्मन् बुद्धिमाय हृदयस्यति ।
यद्दत्त्वा भगवान् शुक सर्वदैत्येषु पूजित ॥
पठनादारणाद्वाग्मी कवीन्द्रो वास्त्रिको मुनि ।
सायम्भुवो मनुश्चैव यद्दत्त्वा सर्वपूजित ॥

कणादो गौतम कण्व पाणिनि शाकटायन ।
अन्यश्चकार यद्दत्त्वा दत्त काल्यायन स्वयम् ॥
धृत्वा वेदविभागश्च पुराणान्यखिलानि च ।
चकार लीलामात्रेण कृष्णहृत्पायन स्वयम् ॥
शातातपश्च सवर्त्ता वशिष्ठश्च पराशर ।
यद्दत्त्वा पठनाद्यन्य याज्ञवल्करश्चकार स ॥

ऋष्यशृङ्गो भरद्वाजश्चास्तौको देवलस्तथा ।
जैगीपथ्यो याजलिश्च यद्दत्त्वा सर्वपूजित ॥
कवचस्यास्य विप्रेन्द्र ऋषिरेव प्रजापति ।
स्वयं हृदय हृदती देवो रासेश्वर प्रभु ॥
सर्व तत्त्वपरिज्ञानसर्वार्थसाधनेषु च ।

कवितासु च सर्वासु विनियोग प्रकीर्त्तित ॥
आर्त्तं सरस्वत्यै स्वाहा शिरो मेपातु सर्वत ॥
श्रीं वाग्देवतायै स्वाहा भाल मे सर्वदाकतु ॥
ॐ सरस्वत्यै स्वाहेति श्रोत्र पातु निरन्तरम् ।
ॐ श्रीं ब्रह्मं भारत्यै स्वाहा नेत्रयुग्म सदावतु ॥
ॐ श्रीं वाग्वादिन्यै स्वाहा नासा मे सर्वतो ॥

श्रीं विद्याधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा चोष्ठ सदावतु ॥
ॐ श्रीं ब्रह्मं स्वाहेति दन्तपङ्क्ति सदावतु ॥
येमिच्छेकाञ्जरो मन्त्रो मम कण्ठ सदावतु ।
ॐ श्रीं श्रीं पातु मे श्रोत्रास्त्रमे श्रीं सदावतु ॥

ॐ वाग्धिष्ठातृदेव्यै स्वाहा सर्व सदावतु ॥

ॐ सर्वकण्ठवासिन्यै स्वाहा प्राच्यां सदावतु ।
ॐ सर्वजिह्वावासिन्यै स्वाहाग्निदिशि रघतु ॥
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्तो सरस्वत्यै बुधजनन्यै स्वाहा
सतत मन्त्रराजोऽयं दक्षिणे मा सदावतु ॥
ऐं ह्रीं श्रीं अक्षरो मन्त्रो नैर्ऋत्या सर्वदावतु ॥
ॐ ऐं कविजिह्वावासिन्यै स्वाहा मा वारुणे ॥

सदस्विकायै स्वाहा च वायव्ये मा सदावतु ।
ॐ गद्यपद्यवासिन्यै स्वाहा मासुत्तरेऽवतु ॥
ऐं सर्वशास्त्रवासिन्यै स्वाहाशान्ये सदावतु ।
ॐ ह्रीं सर्वपूजितायै स्वाहा चोर्ध्वं सदावतु ॥
ऐं ह्रीं पुस्तकवासिन्यै स्वाहाधो मां सदावतु ॥
ॐ ग्रन्थबीजस्वरूपायै स्वाहा मा सर्वतोऽवतु ॥

इति ते कथित विप्र सर्वमन्त्रौघविग्रहम् ।
इद विश्वजय नाम कवच ब्रह्मरूपिणम् ॥
पुरा श्रुत धर्मवक्त्रात् पर्वते गन्धमादने ।
तव स्नेहान्मयाख्यात प्रवक्तव्यं न कस्यचित् ॥
गुरुमभ्यर्च्य विधिवत् वस्त्रालङ्कारचन्दनै ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ कवच धारयेत् सुधी ॥
पञ्चलक्षजपेनैव सिद्ध्यन्तु कवच भवेत् ।
यदि स्यात् सिद्धकवचो हृदयस्यसमी भवेत् ॥
महावाग्मी कवीन्द्रश्च त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
शक्नोति सर्वं जितुश्च कवचस्य प्रसादत ॥
इदंश्च काण्वशाखोक्त कवच कथित मुने ।
स्तोत्र पूजाविधानश्च ध्यानश्च वन्दन तथा ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सरस्वतीकवचम् ।
४ । ५८—८१ ॥ ४ ॥

श्रीनारायण उवाच ।

'वाग् देवताया स्तवन श्रुयता सर्वकामदम् ।
महासुनिर्याज्ञवल्क्यो वेन तुष्टाव ता पुरा ॥
गरुडापाच्च स मुनिर्हतविद्यो बभूव ह ।
तदा जगाम दुःखार्त्तो रविस्थानश्च पुण्यदम् ॥
स प्राप तपसा सूर्यं लीलार्कं दृष्टिगोचरे ।
तुष्टाव सूर्यं शोकेन करोद च सुहृद्मुहु ॥
सूर्यस्त पाटयामास वेदवेदाङ्गमोश्वर ।
उवाच स्तुहि वाग्देवो भक्त्या च स्मृतिहेतवे ।
तमितुरक्षा दीननाथोऽप्यन्तर्धान चकार स ।
मुनि, स्यात्वा च तुष्टाव भक्तिनस्त्रालोक्यरः ॥

याज्ञवल्कर उवाच ।

कृपा कुरु जगन्मातर्मामेव हततजसम् ।
गुरुशापात् नष्टस्मृति विद्याहीनश्च दुःखितम् ॥
ज्ञान देहि स्मृति देहि विद्या विद्याधिदेवते ।
प्रतिष्ठा कविता देहि शक्ति शिष्यप्रबोधिकाम् ॥
अन्यकर्तृत्वशक्तिश्च सच्छिष्य सुप्रतिष्ठितम् ।
प्रतिभा सत्समायाश्च विचारक्षमता शुभाम् ॥
नुम सर्व देवदोषात् दूरीभूत पुनः पुन ।
यथाहुर भस्मनि च कराति देवता पुन ॥
ब्रह्मस्वरूपा परमा ज्योतीरूपा सनातनी ।
सर्वविद्याधिदेवी या तस्यै वाण्यं नमो नमः ॥
यया विना जगत् सर्वं शश्वज्जीवन्त परम् ।
ज्ञानाधिदेवी या तस्यै सरस्वत्यै नमो नम ॥
यया विना जगत् सर्वं भूकसुखतवत् सदा ।

वाग्धिष्ठातृदेवी या तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
द्विमचन्दनकुन्देन्दुकुमुदाभोजसन्निभा ।
वर्णाधिदेवी या तस्यै चाक्षरायै नमो नमः ॥
विमर्गबिन्दुमात्रासु यदधिष्ठानमेव च ।
तदधिष्ठातृदेवी या तस्यै वाण्यं नमो नमः ॥
यया विनात्र सख्यावान् संख्या कर्तुं न शक्यते
कालमख्यास्वरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
व्याख्यास्वरूपा या देवी व्याख्याधिष्ठातृ

द्विता ।

भ्रमसिद्धान्तरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
स्मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्बुद्धिशक्तिस्वरूपिणी ।
प्रतिभाकल्पनाशक्तिर्या च तस्यै नमो नमः ॥
सनत्कुमारो ब्रह्माणं ज्ञान पप्रच्छ यत्र वै ।
बभूव जडवत् सोऽपि सिद्धान्त कर्तुमक्षमः ॥
तदाजगाम भगवानात्मा श्रीकृष्ण ईश्वर ।
उवाच सतत स्तौहि बाणीमिति पजापते ॥
स च तुष्टाव त्वा ब्रह्मा चाज्ञया परमात्मन ।
चकार त्वत्प्रसादेन तदा सिद्धान्तमुत्तमम् ॥
यदाप्यनन्त पप्रच्छ ज्ञानमेक वसुध्वरा ।
बभूव सूक्तवत् सोऽपि सिद्धान्त कर्तुमक्षमः ॥
तदा त्वा स च तुष्टाव सत्रस्त कश्चपाज्ञया ।
ततश्चकार सिद्धान्त निर्मल भ्रमभञ्जनम् ॥
व्यास पुराणसूत्रं पप्रच्छ वास्त्रिक यदा ।
मौनीभूत स सस्मार त्वामेश जगदस्विकाम् ॥
तदा चकार सिद्धान्त त्वहरेण मुनीश्वर ।
सप्राप निर्मल ज्ञान भ्रमान्धस्य सदीपकम् ॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यास कृष्णकालोद्भव ।
त्वा सिपेवे च दधौ च शतवर्षं पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वर प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।
तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार स ॥
तदा महेन्द्र पप्रच्छ तत्त्वज्ञान शिवाशिवम् ।
क्षण त्वामेव सचिन्त्य तस्यै ज्ञान ददौ विशु ॥
पप्रच्छ शब्दशास्त्रं च महेन्द्रश्च हृदयस्यतिम् ।
दिव्यवर्षसहस्रं च त्वा दधौ च पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वर प्राप्य दिव्य वर्षसहस्रकाम् ।
उवाच शब्दशास्त्रं च तदर्थं च सुरेश्वरम् ॥
अध्यापिताश्च ये शिष्या यैरधीत मुनीश्वरै ।
ते च त्वा परिसचिन्त्य प्रवर्त्तन्ते सुरेश्वरि ॥
त्व सस्तुता पूजिता च मुनीन्द्रमनुमानवै ।
दैत्येन्द्रैश्च सुरैश्चापि ब्रह्मविष्णुशिवादिभि ॥
जडीभूत सहस्रास्य' पञ्चवक्त्रयतुर्मुख ।
या स्तोत्रु किमह स्तौमि त्वामेकाक्षेन मान् ॥
इत्युक्त्वा याज्ञवल्करश्च भक्तिनस्त्रालोक्यर ।
प्रणनाम निराहारो कसोद च सुहृद्मुहु ॥
तदा ज्योति स्वरूपा सा तेनाष्टाप्युवाच ता
सुकवोन्द्रो भवेत्तुक्त्वा वैकुण्ठश्च जगाम ह ॥
याज्ञवल्करश्च ब्राणीस्तोत्र य सयत पठेत्
सुकवोन्द्रो महावाग्मो हृदयस्यसमी भवेत् ।
महासूखं च दुर्मेधा वर्षमेक यदा जपेत् ।
स पण्डितश्च मेधावी सुकविश्च भवेद्दधुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सरस्वतुरपा
ख्यानम् । ५ । १—३५ ॥ ४ ॥

सरस्व

अपि च । “संवत्सरप्रदीपे ।
 ‘पञ्चम्यां भूजयेत्क्ष्मी पुष्यधूपान्नवारिभिः ।
 मस्याधर लेखनीञ्च पूजयेन्न लिखेत्तत ॥
 माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या त्रिय’ प्रिया
 तस्या पूर्वोक्त एवेह कार्यः सारस्वतोक्तव ॥’
 सारस्वत इत्युपादानात् त्रियः सरस्वत्या ।
 तथा च व्याडि ।
 ‘लक्ष्मीसरस्वतीधौत्रिवर्गसम्पत्तिभूतिशोभासु ।
 उपकरणवेशरनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥
 तथा चोऽगां दद्यादित्यादी नानार्थशब्दस्यापि
 प्रसिद्धार्थत्वेन व्यवहार’ विपरीतार्थग्राहक-
 वाक्यशेषसत्त्वे तु अप्रसिद्धार्थत्वेन च व्यवह्रियते
 सर्वदा नानार्थानां व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादा-
 विति ।
 ‘तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः
 कुचभरनमिताङ्गी सन्निषणा सिताङ्गे ।
 निजकरकमलोद्यत्ने खनीपुस्तकश्रीः
 सकलविभवसिद्धैः पातु वाग्देवता नः ॥’
 इति शरदोक्त ध्यायेत् ॥
 पाद्यादिभिः पूजयित्वा ।
 ‘भद्रकाल्यै नमो नित्य सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥
 इति ब्रह्मपुराणीयेन त्रि. पूजयेत् ॥
 मत्स्यसूक्ते ।
 ‘बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् ॥’
 सरस्वती संपूज्ये ।
 ‘यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामह’ ।
 त्वा परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
 वेदा. शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत्
 न विहोर्न त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धय ॥
 लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरौ तृष्टि प्रभा धृति
 पताभि. पाद्भि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ॥’
 इति मत्स्यपुराणौये प्रार्थयेत् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अथ सरस्वती
 मन्त्रादि ।
 “अद्रिर्वरुणसंरुद्धो दवाग्वादिनिष्ठयम् ।
 सरस्वत्या दशाणीय वागैश्चर्यफलप्रदः ॥”
 मन्त्रो यथा । वद वद वाग्वादिनि वल्लिव-
 क्षमेति दशाक्षरः । तथा निबन्धे ।
 ‘भुवनेश्वरीसपुटोऽय महासारस्वतप्रदः ॥’*
 अस्य यन्त्रम् ।
 “व्योमिन्दौ रसनार्णकर्णिकमक्षा हन्द् स्फुरत्-
 केशर
 पत्रान्तर्गतपञ्चवर्गयशला वर्षादिवर्ग क्रमात् ।
 आसास्त्रियु लान्तलाङ्गलियुजा चौशी-
 पुरेणाष्टतं
 यन्त्रं कल्पितमत्र पूजयतु तां वर्षात्तिका
 देवताम् ॥”
 गौतमीये ।
 “कर्णिकाया प्रेतबीजं विधिना विलिखेत् गुरु
 ततः षोडशकेशरेषु विलिखेत् षोडश स्वरान् ॥
 तथाष्टदक्षमध्यं च वर्गाष्टकं यथाविधि ।

सरस्व

कादिमान्ताः पञ्च पञ्च वर्गाः स्युर्मातृकोदिताः ॥
 यादिवान्ताः शादिहान्ता लक्ष्मीशे प्रवि-
 न्यसेत् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारं दिक्षु व ठ विदिक्षु च ॥”*
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः कृत्यादिपीठन्यासान्त
 कर्म विधाय केशरेषु मध्ये च पीठशक्तीन्ध्र्यं सेत्
 यथा, ‘ॐ मेधायै नमः । ॐ प्रज्ञायै नमः ।
 ॐ प्रभायै नमः । ॐ विद्यायै नमः । ॐ धियै
 नमः । ॐ धृत्यै नमः । ॐ स्मृत्यै नमः । ॐ
 बुद्धेयै नमः । ॐ विद्येश्वर्यै नमः । मध्ये तदु-
 परि ॐ पञ्चासनाय नमः । प्रणवादिनमोऽ-
 न्तेन पूजयेत् । तथा च सारदातिलके ।
 “आधाशक्तिमारभ्य पीठशक्त्यन्तमर्चयेत् ।
 मेधाप्रज्ञाप्रभाविद्याधीधृतिस्त्वितिबुद्धयः ॥
 विद्येश्वरी च सम्प्रोक्ता ताराद्या नव शक्तय ।
 वर्णाङ्गेनासन दद्यात् मूर्तिं मूलेन कल्पयेत् ॥”
 तत ऋष्यादिन्यासः । तदयथा । शिरसि ॐ
 कण्ठऋषये नमः । मायापुटितश्चेत् ॐ हृदय-
 तये ऋषये नमः । मुखे विराट्कन्दसे नमः ।
 हृदि वागीश्वर्यै देवतायै नमः ॥ * ॥ अत्र
 मन्त्रन्यासः । शिरसि व नमः । श्रवणयोर्दं नम
 व नमः । चक्षुषोर्दं नमः । वा नमः । नासि-
 कयोर्वा नमः । दि नमः । वदने नि नमः ।
 लिङ्गे स्वा नमः । गुह्ये हा नमः ॥ * ॥
 ततो मातृकाया कराङ्गन्यासी कृत्वा ध्यायेत् ।
 तथाच निबन्धे ।
 “शिरःश्रवणद्वन्द्वनासावदनाभ्युगुदेऽपिमान् ।
 न्यस्य वर्णान् षडङ्गानि मातृकोक्तानि कल्प-
 येत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः
 कुचभरनमिताङ्गी सन्निषणा सिताङ्गे ।
 निजकरकमलोद्यत्ने खनीपुस्तकश्री
 सकलविभवसिद्धैः पातु वग्देवता नः ॥”
 एव ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात्
 ततः पीठपूजा कृत्वा केशरेषु मध्ये दिक्षु च
 मेधादिपीठमन्त्रान्त संपूज्य पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
 पञ्चपुण्याञ्जलिदानपर्यन्त कर्म विधाय आव-
 रणपूजा कुर्यात् । अग्निकोणे अ क ख ग घ
 ङ आ हृदयाय नमः । एवं नैर्ऋते इ च ऋ ज
 झ ञ ई शिरसे स्वाहा । वायुकोणे उ ट ठ
 ड ढ ण क शिवायै वषट् । ईशाने ए त थ
 द ध न ऐ कवचाय हु । मध्ये ओ प फ व
 भ म औ नेत्रत्रयाय वीषट् । दिक्षु अ य र ल
 वं श ष स हं लं च अ करतलपृष्ठाभ्या
 अस्त्राय फट् । ततः पत्रेषु पूर्वादिषु ॐ योगायै
 नमः । ॐ सत्यायै नमः । ॐ विमलायै नमः ।
 ॐ ज्ञानायै नमः । ॐ बुद्धेयै नमः । ॐ स्मृत्यै
 नमः । ॐ मेधायै नमः । ॐ प्रज्ञायै नमः ।
 दलाग्रेषु । ब्राह्मण्या मातर पुण्या. प्रणवादि-
 नमोऽन्तिका । तर्हाहिरिन्द्रादीन् दक्षादीथ
 पूजयेत् । ततो धूपान्दिविसर्जनात् कर्म समा

सरस्व

पयेत् ॥ * ॥ अस्य पूरस्वरण दशलक्षजपः ।
 तथा च ।
 “दशलक्ष जपेन्मन्त्र दशाश जुहुयात्ततः ।
 पुण्डरीकैः पयोऽभ्यक्तैः स्थिलैस्त्रिमधुरान्वितैः ॥”
 इति ॥*
 मन्त्रान्तरम् ।
 “हृदयान्ते भगवति वदशब्दयुग ततः ।
 वाग्देविविज्ञायात् वाग्भवाय समुच्चरेत् ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः कृत्यादिपीठन्यासान्त
 कर्म विधाय केशरेषु मध्ये च पूर्वोक्तमेधादि-
 पीठशक्तीः पीठमनुच न्यसेत् । ततः पूर्वोक्त-
 ऋष्यादिन्यास कृत्वा कराङ्गन्यासी कुर्यात् । तदु-
 यथा । ऐ अङ्गुष्ठाभ्या नमः । नमस्तर्जनीभ्या
 स्वाहा । भगवति मध्यमाभ्या वषट् । वद वद
 अनामिकाभ्या हु । वाग्देवि कनिष्ठाभ्या
 वीषट् । स्वाहा करतलपृष्ठाभ्या फट् । एव
 हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।
 “मनीं षड्भि. पदे. कुर्यात् जातियुक्तं षड-
 ष्टकम् ॥”*
 ततो ध्यानम् ।
 “शुभा स्वच्छविलेपमाख्यवसना शीताशुखण्डो-
 ज्ज्वला
 व्याख्यामन्त्रगुण सुधाव्यकलस विद्याञ्च हस्ता-
 स्युजे ।
 विभ्राणा कमलासना कुचनता वाग्देवता
 सन्निता
 वन्दे वाग्भिवप्रदा त्रिनयना सौभाग्यसम्पत्-
 करीम् ॥”
 एव ध्यात्वा मातसे. संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात्
 ततः पूर्वोक्तक्रमेण पूजयेत् । किन्त्वङ्गमन्त्रे
 विशेष । अस्य पूरस्वरणमटलक्षजपः । तथा च ।
 “हृदियाशी जपेन्मन्त्र वसुलक्षमनन्यधी ।
 दशाश जुहुयादन्ते तिलैराख्यपरिष्कृतैः ॥
 तारो मायाधरो बिन्दु शक्तिस्तार सरस्वती ।
 उऽन्तो नमोऽन्तको मन्त्र प्रोक्त एकादशा-
 क्षर ॥”*
 अस्या पूजाप्रयोगः । प्रातः कृत्यादिपूर्वोक्त-
 पीठमन्त्रान्त विन्यस्य पूर्वोक्त ऋष्यादिन्यास
 कुर्यात् । ततो मन्त्रन्यासः । ॐ नमो ब्रह्म-
 रन्ध्रे । ॐ नमो भूमध्ये । ऐ नमः ॐ नम-
 श्चक्षुषोः । ॐ नमः स नमः. कर्णयोः । र नमः
 स्वा नमो नासिकयोः । ॐ नमो मुखे । नं नमो
 लिङ्गे । मं नमो गुह्ये । ततः कराङ्गन्यासी ।
 ऐ अङ्गुष्ठाभ्या नमः । ऐ तर्जनीभ्या स्वाहा ।
 इत्यादि । एवं हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।
 “मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मन्त्रो वाग्भवेनाङ्गकल्पनाम् ॥”
 इत्यादि ॥*
 ततो ध्यानम् ।
 “वाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखी कर्पूरकुन्द-
 प्रभा-
 चन्द्रार्चीकृतमस्तका निजकरैः सन्निता-
 मादरात् ॥

वीणामन्त्रगुण सुधाव्यकलस विद्याञ्च तुङ्गस्त्री
दिव्येराभरणैर्विभूषिततनु हंसाधिरूढा भजे॥”
एव ध्यात्वा मानसै सपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात्
ततः पीठपूजा विधाय केशरैषु मध्ये च पूर्वाङ्कित
पीठशक्तीः पीठमनुञ्च यजेत् । ततः पुनर्ध्यात्वा-
आवाहनादि पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कर्म
समाप्य आवरणपूजा कुर्यात् । देव्या दक्षिणे
ॐ सस्कृतायै वाङ्मय्यै नमः । वामे ॐ प्राक्त-
नाय वाङ्मय्यै नमः । ततः केशरैषु अग्नि-
कोषे ऐं हृदयाय नमः । नैऋते ऐं शिरसे
स्वाहा । वायव्ये ऐं शिखायै वषट् । ईशाने
ऐं कवचाय हुं । मध्ये ऐं नेत्रत्रयाय वीपट् ।
दिक्षु ऐं अस्त्राय फट् । ततः पूर्वादिपतेषु ॐ
प्रज्ञायै नमः । एव मेधायै श्रुत्यै शक्त्यै स्मृत्यै
वागीश्वर्यै मलयै स्वस्वैः । ततः पत्रार्थेषु
ब्राह्मराद्याः पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
“देव्या दक्षिणतः पूज्या सस्कृता वाङ्मयी शुभा
प्राकृता वाङ्मयी पूज्या वामतः, सर्वदा शुभा॥
इहा पूर्ववदङ्गानि प्रज्ञाया पूजयेत् पुनः ।
प्रज्ञा मेधा श्रुतिः, शक्तिः स्मृतिर्वागीश्वरी

मतिः ।

स्वस्तिश्चेति समाख्याता ब्राह्मराद्यास्तदनन्त-
रम् ॥”

तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रादीञ्च पूजयेत् । ततो
ध्रुवादिबिम्बानां कर्म समापयेत् । अस्य
पुरश्चरणं द्वादशलक्षजप । तथा च ।

“जपेत् द्वादशलक्षाणि तत्सहस्रं सिताम्बुजे ।
नागचम्पकपुष्पैर्वा जहुयात् साधकोत्तम ॥” ॥
मन्त्रान्तरं शारदायाम् ।

“वाचस्पतेऽमृतं भूयः प्लवङ्गुरिति कीर्तयेत् ।
वागाद्यो मनुराख्यातो रुद्रसख्याच्चरोऽपरः ॥”
अस्य पूजादिकं पूर्ववत् । कराङ्गन्यासस्तु ऐं
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । वाचस्पते तर्जनीभ्यां
भ्याहा । अमृते मध्यमाभ्यां वषट् । भ्रुव-
भ्रुवामिकाभ्यां हुं । मू, कनिष्ठाभ्यां फट् ।
एव हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।

“कुर्यादङ्गानि विधिवत् वागाद्यै पञ्चभिः पदैः ॥
ध्यानन्तु ।

“आसोना कमले करैर्जपवटी पद्मद्वयं पुस्तकं
विभ्राणा तरुणैन्दुवदमुकुटा मुक्तैन्दुकुन्दप्रभा ।
भालोन्मीलितलोचना कुचभ्रामान्ताभय-

भ्रुतये

भ्रूयाद्वागधिदेवता मुनिगणैरासेव्यमाना-
निशम् ॥”

एव ध्यात्वा पूर्ववत् पूजादिकं कुर्यात् । अस्य
पुरश्चरणमेकादशलक्षजप । तथा च ।

“रुद्रलक्ष जपेन्मन्त्रं दशशं जुहुयादष्टते ॥” ॥
मन्त्रान्तरं शारदायाम् ।

“तोयस्य शयनं विष्णोः सर्वेवलचतुर्मुखम् ।
अर्घ्येऽग्निद्वयुती वङ्गिर्विन्दुमत्याम्बुमान् भृगुः ।
उक्तानि त्रीणि बीजानि सन्निः, सारस्वता-

रिणाम् ॥

तोयं वकारः विष्णोः शयनमाकारः केवलेन
धाकाररहितेन ककारेण सहितः तेन वागिति
सिद्धं वाग्भवमित्यर्थः । केचित्तु लक्षितलक्षणा
भयादेव वदन्ति आकारयुक्तो वकारः के
मस्तके वलते केवलोऽनुस्वारः तद्युक्तेन कका-
रेण सह वर्तते तेन कामिति । तन्न । निरुद्ध-
लक्षणायाः । शक्तितुल्यत्वात् । वाक् वाग्भव
इति पर्यायः । वस्तुतस्तु ऐं रं स्त्रीम् ।
द्वादशस्वरसमुद्भूत्य विन्दुनादविभूषितम् ।
विन्दुनादसमायुक्तं वङ्गिबीजं समुद्धरेत् ॥
षष्ठस्वरसमायुक्तं द्वितीयं बीजमुद्धरेत् ।
चन्द्रबीजं समुद्भूत्य वरुणं योजयेत्ततः ।
त्रयोदशस्वरारूढं विन्दुनादविभूषितम् ॥”
इति विश्वसारवचनात् वाग्भवबीजमेव । अस्य
पूजादिकं पूर्ववत् । कराङ्गन्यासस्तु हिरुक्तै-
स्त्रिभिर्बीजैर्विधेयं । तथा च निबन्धे ।
“अङ्गानि कल्पयेन्मन्त्रौ हिरुक्तैर्जातिसयुतैः ॥”
ध्यानन्तु ।

“मुक्ताहारावदाता शिरसि शशिकलालङ्कृता
वाङ्मभिः स्वै-
र्व्याख्या वर्णाक्षमाला मणिमयकलस पुस्तक-
ञ्चोद्धृतीम् ।

आपीनोत्तुङ्गवचोरुहभरविलसन्मध्यदेशा-
मधीशा
वाचामीडे चिराय त्रिभुवनसिता पुण्डरीके
निपण्णाम् ॥”

एवं ध्यात्वा पूर्ववत् पूजादिकं कुर्यात् । अस्य
पुरश्चरणं त्रिलक्षजप । तथा च

“त्रिलक्षं जपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशशतं ।
पायसैराज्यससिक्तं सस्कृतं हव्यवाहने ॥” ॥
अथ पारिजातसरस्वतीमन्त्राः । मन्त्रदेवप्रका-

शिकायम् । स च प्रणवद्वन्द्वेष्टा मण्डित-
हकारसकारौकारविन्दुयुक्तं सरस्वती डेऽन्ता

नतिश्च । अस्य पूजा । प्रातः कृत्यादिपीठमन्त्रं
विन्दुस्य ऋत्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि कण्ठ-

ऋषये नमः । मुखे ढष्णुपुरुन्दसे नमः । हृदि
पारिजातसरस्वत्यै देवतायै नमः । ततो मातृ-

कोक्तकराङ्गन्यासौ कुर्यात् । सूक्ष्मं मू मध्येनच-
कर्णनासापुटद्वयजिह्वाल्लिङ्गपायुषु एकादशा-

चरन्यासः । ततो हंसा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्या-
दिना कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । अन्यत् सर्वं पूर्वं

वत् । दक्षिणामूर्त्तिं सहितायान्तु ।
“सम्पदाया भैरव्या वाग्भव बीजमालिखेत् ।
तारेण परया देवि सपुटीकृत्य मन्त्रवित् ।
सरस्वत्यै हृदन्तोऽयं रुद्रार्थो मनुरीरितः ॥”
तथाच प्रपञ्चसारे ।

“आद्यन्तप्रणवशक्तिमध्यसस्था
वाक् भूयो भवति च सरस्वती डेऽन्ता ।
नल्यन्तो मनुरयमीशमख्यवणं,
सप्रोक्तो भजमान पारिजातः ॥
दक्षिणामूर्त्तिर्कटं पि, प्रोक्तो गायत्री च्छन्द-
इरितम् ।

पारिजातेश्वरी बाणी देवता परिकीर्त्तिता ॥
द्वितीयञ्च द्वितीयञ्च बीजशक्ती च तारकम् ।
कीलक परमेशानि महासारस्वतप्रदम् ॥
षड्दीर्घस्वरसभिन्नबीजेनाङ्गानि विन्दुसेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“हंसारूढा हरहसितहारैन्दुकुन्दावदाता
बाणी मन्दञ्जिततरमुखो मौलिबहेन्दुरेखा ।
विद्यावीणासृतमयवृटाक्षसजा दोमहस्ता
शुभाजस्या भवदभिमतप्राप्तये भारती स्यात् ॥”
अस्य पूजादिकं पूर्वाङ्किकादशाचरीवत् । पुर-
श्चरणस्तु द्वादशलक्षजप । सितपद्मैर्नागचम्पकैर्वा
जुहुयाद्द्वादशलक्षमिति । इति तन्त्रसारः ॥३॥
नदीविशेषस्य पर्यायः । पञ्चसमुद्रवा २ वाक्-
प्रदा ३ ब्रह्मसुता ४ भारती ५ वेदाग्रणी ६
पयोपिजाता ७ बाणी ८ विशाला ९ कुटिला

१० । तञ्जलगुणा । स्वादुत्वम् । पूतत्वम् । सख-
रजापहत्वम् । रुच्यत्वम् । दौपनत्वम् । पथ्यत्वम् ।
देहकान्तिकरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राज-

निर्घण्ट ॥३॥ सा तु देशभेदे सप्तमन्त्री यथा ।
पुष्करे पितामहयज्ञं आहृता सुप्रभा १ नैमि-
पारण्ये सत्रयानिभिर्नृपिभिराहृता काञ्चनाक्षी

२ गयदेशे गयराजयज्ञं आहृता विशाला ३
उत्तरकोशलाया श्रीहालकमुनियज्ञे समा-

हृता मनोरमा ४ ऋषभदीपे कुरुक्षेत्रे कुरुराज-
यज्ञे समाहृता ओषवती ५ गङ्गाहारे दक्ष-

प्रजापतियज्ञे समाहृता सुरिणु ६ हिमालय-
पर्वते ब्रह्मणः पुनर्यज्ञे समाहृता विमलादा ७

तत्र सप्तसरस्वत्यः समागता । अतएव तत्
तीर्थं सप्तसरस्वतनाम्ना ख्यातम् । इति महा-

भारते शक्यपर्व ॥३॥
तस्या उत्पत्तिर्ब्रह्मपत्नीत्वकारणञ्च यथा,—

नारायण उवाच ।

“सरस्वती सा वैकुण्ठे स्वयं नारायणान्तिके ।
गङ्गाशपेन कलया कलहाङ्गारते सरित् ॥
पुण्ड्रदा पुण्ड्रजननी पुण्ड्रतीर्थस्वरूपिणी ।
पुण्ड्रवङ्गिर्निषेव्या च स्थितिः पुण्ड्रवता मुने ॥
तपस्विना तपोरूपा तपस्याकररूपिणी ।
कृतपापेक्षदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥
ज्ञाने सरस्वतीतीर्थे मग्नं यैश्चानवैर्भुवि ।
तेषां स्थितिश्च वैकुण्ठे सुचिरं हरिसंसदि ॥
भारते कृतपापी च स्नात्वा तत्रावलीलया ।
मुच्यते सर्वं पापेभ्यो विष्णुलोके वसेच्चिरम् ।
चातुर्मास्यां पार्ष्णीमास्यामन्त्रयायां दिनचये ।
व्यतीपाते च ग्रहणोऽन्यस्मिन् पुण्ड्रदिनेऽपि च ॥
आनुषङ्गेण यं स्नाति हेलया श्रद्धयापि वा ।
सारूप्यं लभते नूनं वैकुण्ठे स हरिरपि ॥
सरस्वतीमनु तत्र मासमेकञ्च यो जपेत् ।
महासूखं कवीन्द्रश्च स भवेन्नाच सशय ॥
नित्यं सरस्वतीतीर्थे यं स्नाति मुण्डयन्तरं ।
न गर्भवासं कुरुते पुनरेव स मानव ॥
इत्येव कथितं किञ्चित् भारतीयगुणकौर्त्तनम् ।
सुखदं पुण्ड्रदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥॥

सरस्व

नारद उवाच ।
कथं सरस्वती देवी गङ्गाशापेन भारते ।
कलयामास सर्वज्ञः सर्वज्ञानं पुरातनम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।
शृणु नारद वक्ष्यामि कथामेता पुरातनीम् ।
यस्याः श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
लक्ष्मीः सरस्वती गङ्गा तिस्रो भार्या हरिरपि ।
प्रेमणा समास्तास्त्रिभिरिति सन्तत हरिसन्निधौ ॥
चकार सैकदा गङ्गा विष्णोर्मुखनिरीक्षणम् ॥
सस्मिता च सकामा च सकटाक्ष पुनः पुनः ।
विभुर्जहास तद्भक्त निरीक्ष्य च क्षणमुदा ।
क्षमा चकार तद्दृष्ट्वा लक्ष्मीर्नैव सरस्वती ॥
बोधयामास तां पद्मा सत्त्वरूपा च सस्मिता ।
क्रोधाविष्टा च सा बाणी न च शान्ता बभूव ह ॥
उवाच गङ्गां भर्तारं रत्नास्या रत्नलोचना ।
कम्पिता कोपवेगेन शब्दप्रस्फुरिताधरा ॥
सरस्वत्युवाच ।

सर्वत्र समता बुद्धिः सङ्कर्तुं कामिनीं प्रति ।
धर्मिष्ठस्य वरिष्ठस्य विपरीता खलस्य च ॥
ज्ञातं सौभाग्यमधिकं गङ्गायां ते गदाधर ।
कमलायाश्च तत्तुल्यं न च किञ्चिन्नयि प्रभो ॥
गङ्गायाः पद्मया साहं प्रीतिशास्त्रि सुसम्पता ।
क्षमा चकार तेनेदं विपरीत हरिप्रिया ॥
किं जीवनेन मेऽत्रैव दुर्भगायाश्च साम्प्रतम् ।
निष्कलं जीवनं तस्या या पत्युः प्रेमवञ्चिता ॥
त्वा सर्वज्ञ सत्त्वरूपे ये वदन्ति मनीषिणः ।
ते च मूर्खा न वेदन्ता न जानन्ति मतिं तव ॥
सरस्वतीवचः श्रुत्वा दृष्ट्वा ता कोपसयुताम् ।
मनसा स समालोच्य प्रजगाम बहिःसभाम् ॥
गते नारायणे गङ्गासुवाच निर्भय रूपा ।
वाग्धिष्ठादेवी सा वाक्यं श्रवणदुष्करम् ॥
हे निर्लज्जे हे सकामे स्वामिगर्वं करोषि किम् ।
अधिकं स्वामिसौभाग्यं विद्वापयितुमिच्छसि ॥
मानचूर्णं करिष्यामि तवाय्य हरिसन्निधौ ।
किं करिष्यति ते कान्तो ममैव कान्तवक्त्रमे ॥
इत्येवमुक्त्वा गङ्गायाः केशं ग्रहीतुमुद्यता ।
वारयामास ता पद्मा मध्यदेशे स्थिता सती ॥
शशाप वाणो ता पद्मा महाकोपवती सती ।
वृक्षरूपा सरिद्रूपा भविष्यसि न सशयः ॥
अत्युन्नताश्च ता दृष्ट्वा कोपप्रस्फुरिताधरा ।
उवाच गङ्गा तां देवीं पद्माश्च रत्नलोचना ॥

गङ्गोवाच ।
त्वमुत्सृज्य महीश्रापं पद्मे किं मे करिष्यति ।
वाग्दुष्टा वाग्धिष्ठात्री देवीयं कलहप्रिया ॥
इत्येवमुक्त्वा सा देवीं बार्ह्यं शापं ददाविति ।
सरित्स्वरूपा भवतु सा या त्वाश्च शशाप ह ॥
अधोमर्त्यं सा प्रयातु सन्ति यत्रैव पापिनः ।
कसौ तेषाश्च पापाश्च लभिष्यसि न सशयः ॥
इत्येवं वचनं श्रुत्वा ता शशाप सरस्वती ।
त्वमेव यास्यासि महीं पापिपार्प लभिष्यसि ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र भगवानाजगाम ह ।
चतुर्भुजसतुर्भिर्यत्र पार्श्वदेशे चतुर्भुजैः ॥

सरस्वतीं करे धृत्वा वासयामास वक्षसि ।
बोधयामास सर्वज्ञः सर्वज्ञानं पुरातनम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।
लक्ष्मि त्वं कलयामास धर्मध्वजद्वयं शुभे ।
अयोनिश्रवणा योनी तस्य कन्या भविष्यसि ॥
तत्रैव देवदोषेण वृक्षत्वञ्च लभिष्यसि ।
मदशस्यासुरस्यैव शङ्खचूडस्य कामिनी ॥
भूत्वा पद्माश्च सत्पत्नी भविष्यसि न सशयः ।
त्रैलोक्यपावनो नाम्ना तुलसीति च भारते ॥
कलयामास सरिद्रूपा शौचं गच्छ वरानने ।
भारते भारतीयशापात् नाम्ना पद्मावती भव ॥
गङ्गे यास्यसि पश्चात्त्वमंशेन विश्वपावनी ।
भारतं भारतीयशापात् पापदाहाय पापिनाम् ॥
भगौरयस्य तपसा तेन नीता सुदुष्करात् ।
नाम्ना भागीरथी पूता भविष्यसि महीतले ॥
मदशस्य समुद्रस्य जाया भव ममाश्रया ।
मत्कलाशस्य तस्यैव शान्तनीच सुरेश्वरि ॥*॥
गङ्गाशापेन कलयामास भारतं गच्छ भारति ।
कलहस्य फलं भुङ्क्त्व सपत्नीभ्या सहचरति ॥
स्वयञ्च ब्रह्मसदनं ब्रह्मणः कामिनी भव ।
गङ्गा यातु शिवस्थानमत्र पद्मं च तिष्ठतु ॥
शान्ता च क्रोधरहिता मङ्गला सत्त्वरूपिणी ।
महासाध्वी महाभागा सुशीला धर्मचारिणी ॥
यदशकलया सर्वा धर्मिष्ठाश्च पतिव्रताः ।
शान्तरूपा सुशीलाश्च प्रतिविम्बेषु योषिताः ॥
तिस्रो भार्यास्त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च
बान्धवाः ।
ध्रुव वेदावरुहाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदा ॥
गच्छ गङ्गे शिवस्थानं ब्रह्मस्थानं सरस्वती ।
अत्र तिष्ठतु मन्त्रे हे सुशीला कमलालया ॥
इत्युक्त्वा जगता नाथो विरराम च नारद ।
अत्युच्चैः कुरुदुर्देव्यः समालोच्य परस्परम् ॥
ताश्च सर्वां समालोच्य क्रमेणोचुः सदीश्वरम् ।
कम्पिताः सांशुनेषाश्च शोकेन च भयेन च ॥
सरस्वत्युवाच ।
विदाय देहि मे नाथ दुष्टाया जन्मशोधनम् ।
सत्स्वामिना परित्यक्ता कुतो जीवन्ति का
स्त्रिय ॥
देहत्यागं करिष्यामि योगिन भारते ध्रुवम् ।
अत्युच्छ्रितो निपतनं प्राप्तुमर्हति निश्चितम् ॥
गङ्गोवाच ।
अहं केनापराधेन त्वया त्यक्ता जगत्यते ।
देहत्यागं करिष्यामि निर्दोषाया वधं लभ ॥
निर्दोषा कामिनीं त्यागं करोति यो जनी भवे
स याति नरकं कल्पं किं ते सर्वेश्वरस्य वा ॥
महालक्ष्मीरुवाच ।
नाथ सत्त्वरूपस्व कोपं कथमही तव ।
प्रसादं कुरु भार्य्ये हे सदीशस्य चमा वरम् ॥
भारतं भारतीयशापात् यास्यामि कलयामि विभो
कतिकालं स्थितिस्तत्र कदा द्रक्ष्यामि ते पदम् ॥
दास्यन्ति पापिनः पापं मया स्नानावगाहनात्
केन तेन विमुक्ताहमागमिष्यामि त्वत्पदम् ।

सरित्

कलयामास तुलसीरूपा धर्मध्वजसुता सती ।
भूत्वा कदा लभिष्यामि त्वत्पादाब्जं जमथुत ॥
वृक्षरूपा भविष्यामि त्वदधिष्ठादेवता ।
मासुहरिष्यसि कदा तन्मे ब्रूहि कृपानिधे ॥
गङ्गा सरस्वतीशापात् यदि यास्यति भारतम् ।
सा केन सुक्ता पापाश्च कदां त्वा वा लभि-
ष्यति ॥
गङ्गाशापेन सा बाणी यदि यास्यति भारतम् ।
कदा शापादिनिर्मथ्य लभिष्यति पदं तव ॥
तां बाणीं ब्रह्मसदनं गङ्गा वा शिवमन्दिरम् ।
गन्तुं वदसि हे नाथ तत् क्षमस्व च ते वचः ॥
इत्युक्त्वा कमला कान्तपदं धृत्वा ननाम च ।
स्वकेशैर्वेष्टनं कृत्वा हरोदं च पुनः पुनः ॥
उवाच पद्मनाभस्त्रां पद्मां कृत्वा स्ववक्षसि ।
ईषदास्यप्रसन्नास्यो भक्तानुग्रहकातरः ॥
श्रीनारायण उवाच ।
त्वहाक्यमाचरिष्यामि स्ववाक्यञ्च सुरेश्वरि ।
शमताश्च करिष्यामि शृणु तत्क्रममेव च ॥
भारती यातु कलयामास सरिद्रूपा च भारतम् ।
अर्द्धाशा ब्रह्मसदनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥
भगौरयेन नीता सा गङ्गा यास्यति भारतम् ।
पूतं कर्तुं त्रिभुवनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥
तत्रैव चन्द्रमौलेश्च मौलिं प्राप्स्यति दुर्लभम् ।
ततः स्वभावतः पूताप्यतिपूता भविष्यति ॥
कलाशाशेन त्वं गच्छ भारतं कमले भव ।
पद्मावती सरिद्रूपा तुलसी वृक्षरूपिणी ॥
कलेः पञ्चसहस्रे च गते वर्षे च मोक्षणम् ।
युष्माकं सरिताश्चैव मद्गृहं प्रागमिष्यति ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ६।१-८८ ॥
सरस्वान्, [त्] पु, (सरो नीरमस्यस्येति
मतुप् । तसौ मत्वर्थे इति भवान्न पदकार्यम्)।
समुद्र' । इत्यमरः । १।१०।११ ॥ नद' । रसिके,
त्रि । इति मेदिनी ॥
सरा, स्त्री, (सरति गच्छतीति । सृ + अच् ।
टाप् ।) निर्भरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सराव., पु, (सरात् सरणात् श्वतीति । अच्
रक्षणे + अच् । शरावः । इति भरतद्वि-
रूपकोष ॥
सरि', पु, स्त्री, (सरतीति । सृ + इन् ।) निर्भरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सरिका, स्त्री, हिङ्गुपत्रौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गमनकर्त्री च ॥
सरित्, स्त्री, (सरतीति । सृ गतौ + "सृष्टृदृष्टि-
युधिभ्य" इति ।) उणा० १।६६ । इति इति ।
नदी । इत्यमरः । १।१०।२६ ॥ (यथा,
देवीमाहात्म्यं ।
"सरितो मार्गवाहिन्यस्तथासस्तत्र पातिते ॥")
सूत्रम् । इति शब्दमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
"क्रिया कारणरूपत्वात् सरणाश्च सरिभ्यता ।
सङ्गमाहममाहङ्गा सोके देवी विभाष्यते ॥"
इति देवोपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सरित्पति, पु, (सरिता पतिः ।) समुद्र । इत्यमरः । १।१०।१॥ (यथा, भागवते ३।५।१७।) "एव माख्यवच्छिखरान्निष्पतन्तो तत उपरत-वेगा केतुमालमभि वच्च, प्रतीच्यां दिशि सरि-त्यति प्रविशति ॥")

सरित्वान्, [त्] पु सरित् सन्त्यस्येति । सरित् + मतुप् । मस्य व' ।) समुद्रः । इति केचित् ॥ सरित्सुत, पु, (सरितो गङ्गायाः सुतः ।) भौष । गङ्गापुत्रत्वात् ॥

सरितानाथ, पु, (सरिता नदीना नाथः । अलुक् समास ।) समुद्र । यथा,—
"त्व देव सरितानाथ । त्व देवि सरिता वरे । उभयो सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वे ॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गासागरसंमनन्त ॥

सरिताम्पति, पु, (सरिता पतिः । अलुक् समास ।) समुद्र । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, कुमारः । २ । ३७ ।
"तस्थीपायनयोग्यानि रत्नानि सरिताम्पतिः । कथमप्यश्रमासन्तः आनिष्यन्ते प्रतीचते ॥")

सरिहरा, स्त्री, (सरिष्णु वरा श्रेष्ठा ।) मङ्गा । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । १।१६।६।) "महाभिषक्तु त दृष्ट्वा नदी धैर्यासुतं नृपम् । तमेव मनसा ध्यायन्त्युपावर्त्तन्तारिहरा ॥" नदीश्रेष्ठे, त्रि । यथा, महाभारते । १।७८।६ । "सा तमग्निसम विप्रमनुचिन्त्य सरिहरा । शतधा विद्रुता यथाच्छतदुरिति विश्रुता ॥")

सरिनाथ, पु, (सरिता नाथ ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टे ॥

सरिमा [न्] पु, (सरतीति । सृ + "हृ-भृ-ष्टृ-श्रु-भृ-इमनिच् ।" उणा० ४।१४७ । तति इम-निच् ।) गमनम् । वायु । इत्युणादिकोष ॥

सरिल, स्त्री, (सलिलम् । रलयोरैक्यात् लस्य र ।) सलिलम् । इत्यमरटीकाया भरत ॥

सरिषप, पु, (सृ गती + अप युगागमश्च । तत श्रुपोदरादित्वात् साधु । इत्युणादिकोपाया उज्ज्वलदत्तः । ३।१४१ ।) सर्प । इति त्रिका-ण्डशेष ॥

सरी, स्त्री, (सरि + कृदिकारादिति वा डीष् ।) निर्भर । इति भरतद्विरूपकोष ॥

सरीसृपः, पु, (कुटिल सर्पतीति । सृ + यद् लुक् + पचायच् ।) सर्प । इत्यमरः । १।८।७ । (यथा, महाभारते । ३ । २ । ३ ।
"वनस्य दीपत्रहुल बहुव्यालसरोसृपम् । परिलोशस्य वी मन्थे भ्रुव तत्र भविष्यति ॥")

जङ्गमे, त्रि । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । ५ । १८ । २७ ।
"पातु न शिकुर्हि पदस्यतुप्यद । सरौसृप स्याणु यदत्र दृश्यते ॥")

सरु, पु, (सृ + ङन् ।) तसरु । खड्गमुष्टि । इत्यमरटीकासारसुन्दरौ ॥

सरु, त्रि, (सृ + ङन् ।) स्रुत्वाः । इति भूरि-पयोग ॥

सरूप', त्रि, (समान रूप यस्य । "ज्योतिर्जन-पदेति ।" ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य स ।) सदृश । समानरूपः । इति जटाधर ॥ (यथा, सुष्टकोपनिषदि । २ । १ । १ ।
"यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सदृशश्च प्रभवन्ते सरूपा । तथाक्षरादिविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥")

सरूपता, स्त्री, (सरूपस्य भावः । तल् । टाप् ।) समरूपत्वम् । तुल्यता । सरूपशब्दात् तप्रत्य-येनापा निष्पत्ता ॥

सरोज, स्त्री, (सरसि जायते इति । जन + छ ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, कुमारः । ५ । २७ ।
"सुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना । तुषारवृष्टिचतपद्मसम्पदां सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥")

सरोवरजाते, त्रि ॥

सरोजन्म, [न्] स्त्री, (सरसः जन्म उत्पत्तिर्यस्य ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्र ॥

सरोजिनी, स्त्री, (सरोजानि सन्त्यस्यामिति । सरोज + "पुष्करादिभ्यो ङे ।" ५ । २।१३५ । इति इनि । कमलाकरः । पद्मम् । इति मेदिनी ॥ पद्मसमूहः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७०३ ।
"निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसङ्गीतशालिनी । उदिते वासराधीशे स्मो राजनि सरोजिनी ॥")

सरोजी, [न्] पु, (सरोज उत्पत्तिस्थानत्वेनास्य-स्येति । इनि ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली-त्रिकाण्डशेषौ ॥

सरोजव, पु, (सरे सरोवरे उल्लसो यस्य ।) सारसपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

सरोध, त्रि रुद्र । रोधेन सह वर्त्तमानः । इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न ॥

सरोरुहः, [ङ्] स्त्री, (सरसि रोहतीति । रुह + क्तिप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्र ॥

सरोरुहः, स्त्री, (सरसि रोहतीति । रुह + क ।) पद्मम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । १ । १५ । २८ ।
"एव चिन्तयतो जिष्णो कृष्णपादसरोरुहम् । सौहार्देनातिगाडेन शान्तासौहिमला मतिः ॥")

सरोरुहासन, पु, (सरोरुहमासनः यस्य ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्र ॥

सरोवर', पु, (सर'सु वर' श्रेष्ठ पद्माकरत्वात् ।) जलाशयविशेषः । (यथा, भागवते । ८।२।४।२१ ।
"तत आदाय सा राज्ञा क्षिता राजन् सरोवरे । तदाव्यात्मना सोऽय महासौमिनीऽन्ववर्द्धत ॥" तत्पर्यायः । पद्माकरः २ कासारः ३ तडाग ४ तडाक ५ तटाकः . ६ सरसः ७ सरसी ८ सरः ९ सरम् १० सरकम् ११ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ तद्वचसादि पुष्करिणीशब्दे द्रष्ट-व्यम् । तस्य जलगुणाः सरःशब्दे द्रष्टव्या ॥

सर्कः, पु, वायुः । मन । प्रजापतिः । इति संक्षिप्तसारोपादिहृत्तिः ॥

सर्गः, पु, (सृज् + घञ् ।) स्वभावः । निर्मोक्षः । (यथा, महाभारते । १३ । १६२ । ३५ ।
"राजमार्गे गवा मध्ये धान्यमध्ये च घर्मिणः । नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥")

नियय । (यथा, रघुः । ३ । ५१ ।
"शृङ्गाण शस्त्र यदि सर्गं एष ते न खल्वनिर्जित्य रघु कृती भवान् ॥" अध्यायः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५६ ।
"नातिखल्पा नातिदौर्घा सर्गं प्रष्टाधिका इह ॥")

सृष्टिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ ॥ (यथा, मनुः । १ । २६ ।
"हिसाहित्ये शृदुक्रुरे धर्माधर्माहतावृते । यदयस्य सोऽदधात् सर्वं तत्तस्य स्वभाविश्रुतं ससारः । यथा, गीतायाम् । ५ । १६ ।
"इहैव तैर्जित सर्गो यथा साम्ये स्थित मन ॥ मोहः । उत्साहः । इति मेदिनी । अनुमतिः । इति हेमचन्द्र ॥ * ॥ सगविवरणं यथा,—
"अव्याकृतगुणचोभात् महत्तस्त्रिहृतोऽहम् । भूतसंस्त्रेन्द्रियार्थाना सन्धयः सर्ग उच्यते ॥" इति श्रीभागवतम् ॥

नवधासर्गो यथा,—
"सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः । कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविध प्रतिसङ्गम् ॥ धाव्यस्तु महत् सर्गो गुणवैषम्यात्मनः । द्वितीयस्त्वहम् यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥ भूतसंस्तुतोयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् । चतुर्थे ऐन्द्रिय सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥ ककारिको देवसग पञ्चमो यन्मय मनः । षष्ठस्तु तमस सर्गो यस्त्वबुद्धिमतः प्रभो ॥ यद्विमे प्राकृता सर्गा वैकृतानपि मे शृणु । रजोभाजो भगवतो लौलिय हरिमेघस ॥ सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तुषुपाश्च यः । वनस्यत्योपधिलतात्वकसारो वौरुधो द्रुमाः । उत्स्रोतसस्तम प्राया अन्त सर्गा विशेषिणः । तिरयामष्टम सर्गं सोऽष्टाविशद्विधो मतः ॥ अविदो भूरितमसो प्राणज्ञा हृद्यवेदिनः । गौरजो महिष कृष्णः शूकरो गवयो रुणः ॥ द्विशफा पशवश्चेमे अविदुश्च सत्तमः । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरो तथा ॥ एते चैकशफा चतुःशृणु पञ्चनखान् पशून् । श्वा शृगालो हृको व्याघ्रो मार्जारः शशशङ्खकौ । सिङ्गः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः । कदम्बप्रवक्ष्येनभासभक्षकवर्हिणः ॥ इंसारसचक्राङ्गकाकोलुकादयः खगाः । अर्वाकः स्रोतस्तु नवमं चत्तरेकविधो नृशाम् ॥ रजोऽधिका कर्मपरा दु खे च सुखमानिनः । वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ॥

सर्जनि

२६५
सर्जः

सर्पः

वैकारिकन्तु य प्रोक्त जीमारस्तभयात्क' ।
ट्यमगंयाष्टदिधो विषुधा पितरौऽभरा ॥
गन्धर्वापरम मिद्धा यत्तरचासि चारणा ।
मृतप्रेतपिशाचाच विद्याधा क्रियराटय ॥
दगौते विदुग्याता सर्गान्ते विग्दस्क्लताः ।
अत पर प्रवण्यामि यश मन्वन्तराणि च ।
एव रजःशुभ्र सटा कम्पादिष्वात्मभूर्हरि ।
सज्जत्वमोघसकम्प चार्त्तमोक्षानमात्मना ॥”

इति च योमागवते । ३ । १० । १४-२६ ॥
(विष्णु । इति महाभारतम् । १७।१४।३०॥
शिव । इति च तत्रैव । १७ । १० । १४८ ॥)
मर्गधन्व, पु, (मर्गरभ्यायैर्वन्धो.यस्य ।) मर्गा-
काध्यम् । इति भूरिप्रयोगः । तत्रार्थं यथा,—
“मर्गधन्वो मर्गाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥
तस्मात्कथोद्भूतमितरहा तदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलयात्त चतुरोदात्तनायकम् ।
नगरानवशे लक्ष्मिचन्द्रार्कोदयवर्णने ।
उद्यानसन्निह्रौडामधुपानरतोत्सवः ॥
विप्रलम्भै विवाहैश्च सुमारोदयवर्णनेः ।
मन्वदृतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरपि ॥
अनद्धतमसक्षिप्त रसभावनिरन्तरम् ।
मर्गरनतिविस्तीर्णैः अय्यहत्तं सुमन्थिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नहत्तान्तरूपैत लोकरचलनम् ।
काव्य कल्यान्तरस्यायि जायते सदलङ्घति ॥”

इति टण्डो ॥
सर्ज, प्रर्जने । इति कविकल्पद्रुम' १ (भा०-
पर०-सक०-वेष्ट ।) मिसर्जयिपति । सर्जति
धन लोफ' । इति दुर्गादास' ॥
सर्ज, पु, स्रजति निर्यासादीनिनि । स्रज +
अच् ।) शालहृत् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४४ ॥
सर्जरघ. । इति भरत. ॥ पीतशाल । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुमण्डले । २ । १०।
“कदम्बसर्जार्जुननीपकेतकी-
रिक्म्ययस्तत्कुसुमाधिजासित. ।
मगोकराभोधरमणशोतल,
समीरण क न करौति मोत्सुकम् ॥”)
सर्जक, पु, (सर्ज एव । स्वार्थे कन् ।) पोत-
शाल. । इत्यमर । २ । ४ । ४४ ॥ (यथा,
भाषप्रकाशे । १ । १ ।
“मज्जकोऽजककर्षं भ्यात् शालो भरिच
पवक ॥”)

शाल. । इति जटाधर ॥
सर्जकस्या, स्त्री, (सर्जक्येव गन्धो यस्या ।)
राधा । इति रत्नमाला ॥
सर्जक, स्त्री (स्रज + क्युट् ।) मन्वपयादाग ।
इति शब्दरत्नावली ॥ विमर्जनम् । स्रष्टि ।
इति स्रजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, मन्व दर्शन-
मण्डले पद्यपाददर्शने ।
“तस्मादोऽपरस्य जगत्पर्वणं न सुस्पष्टं ॥”)
सर्जनिर्वाण्ड, पु (सर्जस्य निर्यास । स्वार्थे
कन् ।) राल. । इति राजनिर्घण्ट. ॥

सर्जमणि, पुं, (सर्जस्य मणिरिव ।) धुनक ।
इति त्रिकाण्डशेष' ॥
सर्जरसः, पुं, (सर्जस्य रस ।) शालहृत्तनिर्यास ।
धुना इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१४५ । ८ ।
“शर्जसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित्
घ्रान्ते यान्युत मत्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥”)
तत्पर्याय । यद्युप २ अराल ३ सर्जरस ४
वहुरुप ५ । इत्यमर. । २।६।१२० ॥ राल' ६
यद्भिवहर्भ' ७ । इति भरतघृतसंज्ञम् ॥ शालहृत्
८ शालनिर्यास' ९ सर्ज १० धुनक ११ शाल-
सार' १२ । इति रत्नमाला ॥ विरूप. १७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शालवेष्ट. १४ अग्नि-
वहभः १५ सर्जमणि १६ । इति हेमचन्द्र ॥
राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणो रालशब्दे द्रष्टव्यो ॥
सर्जि, स्त्री, (सर्ज अर्जने + इन् ।) सर्जि का-
चार' । इति रत्नमाला ॥
सर्जिका, स्त्री, (सर्जिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।
सर्जिकाचार । इति जटाधर' ॥ (नदी-
विशेष. । इति भरत ॥)

सर्जिकाचार, पु. (सर्जिका षष् चार' ।)
यथा, सर्जिकाया नद्या. चार । इति भरत ॥
साचिचार इति सभजिमाटि इति च भाषा ॥
तत्पर्यायः । कापोत २ सुखवर्षक ३ सौव-
र्षलम् ४ रुचकम् ५ । इत्यमर । २।८।१०८ ॥
स्रजिकाचार ६ सर्जिका ७ चार ८ । इति
तट्टीका । खर्जिका ९ खर्जिका १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुखवर्षक' ११ । इति जटा-
धर ॥ सर्जिचार १२ सर्जिक १३ सर्जा १४
सुखोर्जिक. १५ सुवर्षिक' १६ सुवर्षी १७
सुखवर्षा १८ । अस्य गुणा । पटुत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघातोदरात्तिनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
“पाक्वचारो यवचारो यावशुकी यवायञ् ।
सर्जिकोऽपि स्मृत चार. कापोत सुखवर्षक ॥
कथितः सर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्षि का ।
यवचारो लघु. क्षिण्य सुसूक्ष्मो वशिष्टोपन ॥
निहन्ति शूल वातासद्रेषामगमनामयान् ।
पाण्डुरोगोपघ्नो गुल्मानाहर्षी हृष्टदासयान् ॥
सर्जिकाप्यगुणा तस्माद्दिशेषाद्गुणमग्न्यहृत् ।
सुवर्षि का सर्जिकावहाद्यया सुसूतो जनै ॥”
इति भाषप्रकाश ॥

सर्जिचार, पु, (सर्जिरेव चार ।) सर्जिका-
चार । इति राजनिर्घण्ट ॥
सर्जि, स्त्री, (सर्जि + वा डीप् ।) सर्जिकाचार ।
इति राजनिर्घण्ट ।
सर्ज, पु, (सर्जति उपाज्जयतीति । सर्ज पज्जने
+ अच् ।) बणिक् । इति मेदिन्यु. णादिकोर्षी ॥
सर्ज, स्त्री, (सर्जतीति ।) सर्ज — “रूपिहमि
तनिधनीति ।” उणा० १ । ८२ । इति ३ ।)
विष्णु । इति मेदिनी ॥ अभिमाट । चार ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सर्ज, पुं, (सर्जस्य दमिति । यत् ।) सर्जरस. ।
इति रत्नमाला ॥ अर्जनीये, वि ॥
सर्प, पु, (स्रप्यते इति । स्रप + अच् ।) नाग-
वेशर । इति रत्नमाला ॥ (स्रप + भावे अच् ।)
गमनम् । इति स्रपधात्वर्थदर्शनात् । (सर्पति
इतस्ततो गच्छतीति । स्रप + अच् ।) अमन्व-
धारी स्वेच्छजातिविशेष । पुरा अय स्रपिव
भार्मीत् । मगरराजेन अम्व वेद्यागादी अग-
धिकारित्व एत्वा वेगान्यत्व धर्मानागश्च चकार
यथा, महाभारते हरिवंशे २४ अध्याये ।
“मगर स्वा प्रतिश्रान्तु गुरोर्ध्वीष्य निगन्व्य च ।
धर्मो जघान तेषा वै वेगान्यत्व चकार ए ॥
अर्ह शकाना शिरसो मुण्डयित्वा ध्वमर्जयत् ।
यवनाना शिर मन्व काञ्चोजाना तथैव च ॥
पारटान् मुल्लङ्गमान् पद्भवान् अमन्वधारिण ॥
नि स्वाध्यायवपटकारा कृताम्बेन महात्मना ॥
यका यवनकार्योजा पारदा पद्भवास्तथा ।
कोलिमर्षा माहिदका दाव्याचोला सकेरना ॥
सर्वे ते स्रपियाम्बत धर्मोन्तेषा निराहृत ।
यशिष्ठवचनाद्राजन् सगरिण महात्मना ॥”

हिंस्रजन्तुविशेष. । साप इति भाषा । तत्-
पर्यायः । पृदाकु २ भुजग. ३ भुजङ्ग ४
अदि ५ भुजङ्गम ६ आशीविषः ७ विषधरः
८ चक्रो ९ व्यान् १० मरीस्य ११ कुण्डलो
१२ गृदपात् १३ चक्षुःश्रया १४ काकोटर १५
फनो १६ दर्शिकर १७ दीर्घस्रष्ट १८ टन्ट-
गूक. १९ विनिशय २० उरग २१ पन्नग. २२
भोगो २३ जिह्वग २४ पयनागन २५ । इत्य-
मर । १ । ८ । ३ ॥ विनिशय २६ बुभीनमः
२७ हिरसन २८ भेकभुक् २९ कामनीमुसुक.
३० फणाधर ३१ फणाधर. ३२ फणावान् ३३
फणवान् ३४ फणाकर ३५ फणाकर' ३६ सम-
कोल ३७ व्याडु ३८ दृष्टो ३९ विषाप्य ४०
गोकर्ण ४१ उरङ्गम ४२ गृदपादः ४३ पिल-
यामो ४४ टविभृत् ४५ हरि ४६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रचन्वापी ४७ छिज्ज ४८ जन्-
रुष्ट' ४९ कस्तुकी ५० चिकुर ५१ भुज ५२ ।
इति जटाधर ॥ अम्बोत्पत्तिव्युत्पत्ती यथा,
“अप्रियणाम्य तान् दृष्टाङ्गना गीर्व्यस्त यथन ।
एता अगिरसो भय ममरोहन् तत शिर ।
सर्पगात्तेऽभदन् सर्पा शीमताटय स्मृता ।”
इति वशिष्टपुराणे मर्गवचननामाध्याय । १७ ॥
सर्पाणाम्बपतिविशेषा,—

सुमन्वुत्पत्ति ।
“पदमो दयिता राजन् नागाना नन्दिपदिनी ।
पदस्या विन्द नागाना मज्जान्तरयो मज्जान् ।
वासुधित्तस्यथैव जानापी मारुभद्र ॥
परावतो धृतराष्ट्र कर्षोत्क १०००यो ६
एते प्रयच्छन्मत्त प्राणिना प्राणान् विष्णान् ।
पदस्या सापदन्तेऽ नामान् सर्पिण य नरा ।
तेषा बुने पदस्यसि पदस्य प्रसदसि ॥
मता नाम पद. म. म. ट. म. म. दि. दि. म.

सर्पः

निर्व्यासयन्ति सर्पनेर्गवां चीरेण मिश्रितैः ।
 ये स्नापयन्ति वै नागान् भक्त्या अक्षासमन्विताः ॥
 शतानीक उवाच ।
 माता शशा कथं नागाः कारणं सवदस्व वै ।
 कथं वामन्दकारणं कस्य वा संप्रसादजम् ॥
 सुमन्तु उवाच ।
 उच्चैः श्रवा अश्वरत्नं श्वेतो जातोऽसृतीहवः ।
 तं दृष्ट्वा चाश्रवीत् कहुर्नागानां जननी स्वसा ॥
 अश्वरत्नमिदं श्वेतं संपश्येऽसृत्तसम्भवम् ।
 क्षणाय पश्यसे वानान् स वै श्वेतं सुता एयं ॥
 विनतोवाच ।
 सर्वश्वेतो ह्यश्वरो नास्य क्षण्यो न लोहितः ।
 वाय त्वं पश्यसे क्षण्यं विनतोवाच तां स्वसा ॥
 कहुर्वाच ।
 पश्येऽहमेकानयना क्षण्यवानसमन्वितम् ।
 दिनेत्रा ल्वन्तु विनते न पश्यसि पणं कुरु ॥
 विनतोवाच ।
 अहं दासी भविषी ते क्षण्ये केशे प्रदर्शिते ।
 न चेद्दर्शनतो कहुर्मम दासी भविष्यसि ॥
 एव तेऽयिनयं कृत्वा गते क्षोधसमन्विते ।
 विनतास्वसा च शयने कहुर्जिह्वमचिन्तयत् ॥
 आह्वयं पुत्रान् प्रोवाच वाना भूत्वा हयातने ।
 तिष्ठन् विपण्ये जेष्ये विनता जयगृह्णिनीम् ॥
 प्रोचुस्ता जिह्ववृद्धिन्ते नागा माता विगृह्य तु
 अधर्ममेतन्मातोऽतो न कारिष्याम ते वचः ॥
 तान् शशाप रूपा कहुः पावकी व प्रधक्ष्यति ।
 गते बहुतिथे काले पाण्डवो जनमेजय ॥
 सर्पसत्रं स कर्त्ता वै भुवि अन्वै सुदुष्करम् ।
 तस्मिन् सत्रे स तिग्माशः पावकी व प्रधक्ष्यति ॥
 एव शशा रूपा कहुः प्रोक्तवाञ्छैव किञ्चन ।
 भ्रात्रा शशास्तथा नागा कर्त्तव्यं नान्वप्यत ॥
 वासुकिं दुःखितं प्रात्वा ब्रह्मा प्रोवाच मान्द्वयन्
 मा शूचो वासुकेऽत्यर्थं शृणु महचन परम् ॥
 पराश्वरकुले जातो जरत्काररिति द्विजः ।
 भविष्यति महातेजास्तस्मिन् काले तपोनिधि
 भगिनीञ्च जरत्कारं तस्य त्वं प्रति दास्यति ।
 भविता तस्य पुत्रोऽसौ आस्तीक इति विश्रुतः ॥
 स तत् सत्रं प्रहृष्टं वै नागानां भयदं महत् ।
 निषेधियति स सुनिर्व्याग्भिरभ्राभिस्तीप्यति ॥
 तदिमा भगिनीं राजन् तस्य त्वं प्रतिदास्यति ।
 जरत्कान्या जरत्कारो प्रदद्यादविचारयन् ॥
 यदासौ प्रार्थयेत्तच्छ्रेयं यस्काञ्चिद्विदियति ।
 तत् कर्त्तव्यमशङ्कं यदीच्छे श्रेयमात्मनः ॥
 पितामहवचं श्रुत्वा वासुकिः प्रणिपत्य च ।
 तथाकरोद्यथा चोक्तं यत्तच्च परमास्थितः ॥
 तच्छ्रुत्वा पद्मगा सर्वं प्रहृष्टोत्फुल्ललोचना ।
 पुनर्जातमिवात्मानं मेनिरे भुजगोत्तमा ॥
 तच्च भक्तं महाबाहो तव पित्रा प्रवर्त्तितम् ।
 ऋत्विग्भिः सहितेनेह सर्वं लोकेषु दुष्करम् ॥
 प्रोक्तञ्च विष्णुना पूर्वं धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
 अवश्यं तस्य भविता नागानां भयकारकम् ॥
 तस्मात् कालान्तराद्वाजन् सार्धं वर्षशते गते ।

२६६
सर्पः

तत् सत्रं भविता घोरे नैर्गानां भयकारकम् ॥
 यास्यन्त्यधर्ममरितां दन्दशूका विषे स्वसाः ।
 कोटिमस्या महाराज निपतिष्यन्त्यहर्निगम् ॥
 आश्रवे तु निमग्नानां घोरे रौद्राग्निसागरे ।
 आस्तीकस्तत्र भविता तेषां नैर्वाङ्मसागरे ॥
 स्तुत्वा स चाग्निं राजानमृत्विजस्तदनन्तरम् ।
 निवर्त्तयिष्यति तदयानं नागानां मोहनं परम् ॥
 पशुम्या तस्य भविता ब्रह्मा प्रोवाच लोहितान् ॥
 तस्मादियं महाबाहो पशुमी दयिता सदा ।
 नागानामानन्दकारी दत्ता वै ब्रह्मणा सुरा ॥
 कृत्वा तु भोजनं पूर्वं ब्राह्मणानान् कामतः ।
 विदुष्यं नागा प्रीयन्तां ये केचित् प्रयिवीतले ॥
 ये च हिममरीचिस्यायेऽन्तरीचे दिवि स्थिताः ॥
 ये नदीषु महानागा ये सरस्वतिगामिनः ।
 ये च वापोतडागेषु तेषु सर्वेषु वै नमः ॥
 नागान् विप्राय संपृष्य विदुष्यं च यथार्थतः ।
 ततः पश्यान्तु भुञ्जीयात् सद्यः श्रुत्यैर्नराधिपः ॥
 प्रथमं मधुरमश्रीयात् द्वितीयं भुञ्ज्य कामतः ।
 एव नियमयुक्तस्य यत् फलं तद्विबोध मे ॥
 सृती नागपुरं याति पूष्यमानोऽसुरोगणैः ।
 विमानवरमासुदो रमते कालमीक्षितम् ॥
 इह चागत्य राजासी अयुतानां वरो भवेत् ।
 सर्व्वरत्नसमूहं स्यात् वाहनाख्यं जायते ॥
 पञ्चजगन्मथौ राजा ह्यपरं ह्यपरं भवेत् ।
 आधिव्याधिपिनिर्भुक्तं पत्नीपुत्रसहायवान् ।
 तस्मात् पूष्यान्मन्त्राणाञ्च हृतपायसगुग्गुलैः ॥*॥
 शतानीक उवाच ।
 दशन्ति यं नरं विप्रं नागां क्षोधसमन्विताः ।
 भवेन् किं तस्य दष्टस्य विस्तरात् प्रह्वीहि मे ॥
 सुमन्तु उवाच ।
 दंष्ट्रा शूला च क्षणा च रक्ता पीता च दक्षिणा
 समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः स्मृताः ॥
 शूला तु ब्राह्मणो ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता
 वैश्या तु पौतिका ज्ञेया क्षणा शूद्रा तु कथ्यते ॥*॥
 भूतं परं प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राणां विपलक्षणम् ।
 दंष्ट्राणान्तु विपं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे ॥
 दक्षिणं नेत्रमासाय विपं सर्पस्य तिष्ठति ।
 सकृद्दृश्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके ॥
 मस्तकाहमनी याति ततो नाडीषु तिष्ठति ।
 नाडीभ्यां गच्छते दष्टे विषं तत्र प्रवर्त्तते ॥
 तत् सर्व्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ।
 अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नाभं सशयः ॥*॥
 आक्रान्तो दशते पूर्वं द्वितीयं पूर्वं वैरिणम् ।
 तृतीयं दशते भीतश्चतुर्थं मददपितं ॥
 पञ्चमन्तु क्षुधाविष्टं षष्ठञ्चेह विषोक्ष्यः ।
 सप्तमं पुत्रचार्थं अष्टमं कालचोदितम् ॥
 यस्तु सर्पो दशित्वा तु उदरं परिवर्त्तयेत् ।
 वलभुग्नाकृतिर्दंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्द्दिशेत् ॥
 यस्य सर्पेण दष्टस्य गभौरः दृश्यते ब्रह्मणम् ।
 वैरदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
 पञ्चदष्टा पदे यस्य अख्यक्तं न च कूपितम् ।
 भीनदष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥

सर्पः

यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दन्तस्य जायते ।
 मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
 हे च दष्टे पदे यस्य दृश्यते च महाशतम् ।
 क्षुधाविष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥
 हे दष्टे यस्य दृश्यते कश्चिद्दधिरसकुले ।
 विषोक्ष्यं विजानीयाद्दशन्तं नात्र सशयः ।
 अपत्यरक्षणार्थाय जानीयात्नाभं सशयः ॥
 यस्तु काकपदाकारं विभिर्दन्तैर्बिच्छिद्रितम् ।
 महानाग इति प्रोक्तः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् ॥*॥
 विविधं दष्टजातस्तु लक्षणं समुदाहृतम् ।
 दष्टं दष्टा तु पीतञ्च दष्टोद्धृतं तथैव च ॥
 यस्तु सर्पो दशित्वा तु पिबते तु विचक्षणः ।
 दष्टा तु पीतं विज्ञेयं कश्यपस्य वचो यथा ॥
 धिपभागौ तु सर्पस्य त्रिभागस्तत्र सक्रमेत् ।
 उदरं दग्धेदयस्तु उद्धृतं तं विनिर्द्दिशेत् ॥
 छर्द्दितं विपवेगेन निर्व्विषं पन्नगो भवेत् ।
 अमाध्ययापि विज्ञेयं यत्तुर्द्दंष्ट्राभिपीडितं ॥
 योवाभङ्गो भयेत् किञ्चित् सदष्टो विषयोगतः ।
 प्राद्वीक्षेयामघाभरणीकृत्तिकासु विज्ञेयः ॥
 विशाखा त्रिषु पूर्वासु मूलास्त्रातिशतात्मके ।
 सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा ॥
 शून्यागारे श्मशाने च शुक्रे हवे तथैव च ।
 न जीवन्ति नरा दष्टा न च्चेतिथिसयुते ।
 हतो दंशस्ततः शुद्धव्यन्तरः परिकीर्त्तितः ॥*॥
 इति भद्रिच्यपुराणे शतसाहस्राहंसहितार्था
 पञ्चमीकले ॥*॥
 कश्यप उवाच ।
 “ततः परं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् ।
 शृणु गीतमं तत्त्वं न यादृशी भवति नरः ॥
 जिह्वाभङ्गो हृदि शूलं चक्षुर्भ्याञ्च न पश्यति ।
 दंशश्च दग्धसङ्घातं पक्कजम्बूफलोपमम् ॥
 वेवर्णं चैव दन्तानां श्यामो भवति वर्णतः ।
 सर्व्वं चक्षुषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् ॥
 भग्नस्कन्धकटीपीव जङ्घदृष्टिरधोमुखः ।
 दहते वेपते चैव स्वपते च सुहृद्भुङ्क्ते ॥
 श्लेष्मणं क्षियमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते ।
 दहते ताद्यमानस्य दह्यराजी न जायते ॥
 दंशे काकपदे सुनीलमसकृत्तज्जम्बूफलमं घनं
 उच्छून रुधिराङ्गुलीकवङ्गुलं कृच्छ्राग्निरीधौ
 भवेत् ॥
 द्विह्वाश्लासगलसङ्घस्य सुमहान् या दुस्वभा
 दृश्यते
 संस्थानं प्रवदन्ति शास्त्रानिपुनास्तत् कालदष्ट
 विदुः ॥
 दंशे यस्याथ शोथं प्रवलितवलि तं मण्डलं वा
 सुनील
 प्रक्षेदो गात्रभेदः स्रवति च रुधिरं सानुनासञ्च
 जल्येत् ।
 दन्तोष्ठाभ्यां वियोगो भ्रमति च हृदयं स्रवति
 रोधश्च तीव्रो
 दिव्यानामेषं दंशस्यलविपुलमथो विधिं त
 कालदष्टम् ॥

सर्पः

दन्तैर्हन्तान् सृष्टति बहुशो दृष्टिगयासखिन्ना
स्थलो दष्टः स्रवति रुधिर कीकर चक्षुरेकम् ।
प्रत्यदृष्टिः खसिति सतत सानुनासच्च भावेत्
यद्यद्वृत्ते सकलगदितं कालदष्ट तमाहुः ॥
वेपते वेदना तीव्रा रक्तनेत्रश्च जायते ।
श्रीवाभङ्गश्च लालाभिः कालदष्ट विनिर्द्दिशेत् ॥
दर्पणे सन्निधि वापि आत्मच्छाया न पश्यति ।
मन्दरशिमं तथा दीप तेजोहीन दिवाकरम् ॥
वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते ।
स याति निधन जन्तु कालदष्ट विनिर्द्दिशेत् ॥
अष्टम्याश्च नवम्याश्च कृष्णपक्षे चतुर्द्दिशेत् ॥
नागपञ्चमीदृष्टानां जीवितस्य च संशय ।
आर्द्राश्लेषामघाभरणीकृत्तिकासु विशेषतः ।
विशाखा त्रिषु पूर्व्यासु मूलास्वातिशतान्तके ॥
सर्पदृष्टा न जीवन्ति विष पीतश्च यैस्तथा ।
शून्यागारे श्मशाने च शृङ्खल्ये तथैव च ।
न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसयुते ॥
अष्टोत्तर मर्मशत प्राणिना समुदाहृतम् ।
तेषां मध्ये तु मर्मशेषे दश हे चापि कीर्त्तिते ॥
शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्मध्ये वस्त्रिभ्या हृषणान्तरे ।
कक्षे स्कन्धे हृदि मध्ये तालुके चिबुके गुदे ॥
एषु द्वादशमर्मेषु दष्ट शस्त्रेण वा हतः ।
न जीवन्ति नरा लोके कालदष्ट विनिर्द्दिशेत् ॥
अ क-च-ट-त-प-म-य-शान् वदन्ति प्रोक्त्या न
जीवन्ति हतस्य गतम् ।
ब्रूवात् यदि खलति गिरा तस्य सप्राप्तकालः ।
भवति च यदि दूत उत्तमस्याधमो वा
यदि भवति च दूत उत्तमो वाधमस्य ॥
आदौ दष्टस्य नाम यदि वदति कचिद्वक्ति
तस्याश्च पश्चात्
वर्णान्तं वर्णभेदो यदि भवति समः प्राप्तकालस्य
दूतः ॥
दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगल पाश-
हस्तस्तथा वा
रक्त वस्त्रश्च कृष्णं अथ शिरसि गत एक-
वस्त्रश्च दूतः ।
तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् यदि त्वरितगतिर्मुक्ताकेशश्च
याति
यः कुर्व्यात् घोरशब्द करचरणयुगैः प्राप्त-
कालस्य दूतः ॥
नागोदय प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् ।
ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा ग्रहा नागास्त्वनेकशः ॥
अनन्तं भास्करं विद्यात् सीम विद्यात् वासुकिम्
तच्चक भूमिपुत्रन्तु कर्कोटश्च बुध विदुः ॥
पद्म हृदयस्य विद्यान्महापद्मश्च भार्गवम् ।
कुलिक शङ्खपालश्च द्वावेतौ तु शनैश्चर ॥
पूर्वपाद शङ्खपालो द्वितीय कुलिकोऽस्य च ।
नेत्रभागे यमौ दिष्टौ दिनरात्रौ तथैव च ॥
शुक्रसोमौ च मध्यः उदये तु चमासुतम् ।
प्राण प्राणदमे भागे दिवासन्धाविहोच्यते ॥
ग्रहाश्च भुङ्क्ते राजन् पथि सृष्ट्यु ब्रजत्यधः ।
अधो गत्वा भवेत् सर्पो निर्विघ्नो नात्र संशय ॥

२६७
सर्पः

शतानीक उवाच ।

नागदष्टः पिता यस्य भ्राता वा दुहितापि वा
माता पुत्रोऽथवा भार्या किं कर्त्तव्यं वदस्व वै ॥
मोक्षाय तस्य विम्रेन्द्र दानं व्रतमुपोषितम् ।
ब्रूहि मे द्विजशार्ङ्गल येन तद्दे करोम्यहम् ॥
सुमन्तुरुवाच ।
उपोष्या पञ्चमी राजन् नागानां पुष्टिवर्द्धिनी ।
शुभेकमेकं राजेन्द्र विधानं शृणु भारतः ॥
मासि भाद्रपदे या तु शृङ्खल्ये महीपते ।
सा तु पुण्या महाप्रोक्ता शास्त्रापि च महीपते ॥
ज्ञेया द्वादश सर्वत्तं पञ्चम्या भरतर्षभ ।
चतुर्थ्यामेकभक्तान्तु तस्या नक्तं प्रकीर्त्तितम् ॥
भूरिचन्द्रमय नागमथवा कलधौतकम् ।
कृत्वा दारुमय वापि अथवा शृङ्खल्ये नृप ॥
पञ्चम्यामर्षयैः शङ्खया नागं पञ्चफण नृप ।
करवीरैः शतपत्रैर्जातिपुष्पैश्च सुव्रत ॥
तथा गन्धप्रधूपैश्च पूज्य पञ्चगसुत्तमम् ।
ब्राह्मण भोजयेत् पश्चात् घृतपायसमोदकः ॥
अनन्त वासुकि शङ्ख पद्म कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटक नाग नाग वाश्वतरं नृप ॥
घृतराट्ट शङ्खपालं कालिय तच्चक तथा ।
पिङ्गलश्च तथा नाग मामि मासि च कीर्त्तितम् ॥
सर्वत्तान्ते पारण स्यान्महाब्राह्मणभोजनम् ।
इतिहासविदे नाग गैरिक्केण हत नृप ॥
तथाज्जनी प्रदातव्या वाचकस्य महोपते ।
एष पारणके वापि विधिः प्रोक्तो बुधैर्नृप ॥
तव पित्रा हतश्चैव पितृमोक्षाय भारत ।
शुभात्मिकेय वैधौ च पञ्चमी भरतर्षभ ॥
सुवर्णभारनिष्पन्न नागं दत्त्वा तथा च गाम् ।
व्यासस्य कुरुशार्ङ्गल पितुराट्टयमाप्नुयात् ॥
तव पित्रा हतस्त्वं च पञ्चस्योपासन नृप ।
उत्सृज्य नागता वीर तव पूर्वपितामहः ॥
पुत्र्ये तरसदो गत्वा तथा पुष्पसदो नृप ।
सुनासौरसदो गत्वा तथा भङ्गसदो गतः ॥
भूपसदस्ततो गत्वा कञ्जकस्य सदो गतः ।
अन्येऽपि ये करिष्यन्ति इदं व्रतमनुत्तमम् ।
दष्टकात् मोक्षते तेषां शुभ स्थानमवाप्स्यति ॥
यश्चेद शृणुयान्नित्यं नरः श्रद्धासमन्वितः ।
कुले तस्य न नागेभ्यो भयं भवति कुत्रचित् ॥
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥ * ॥
शतानीक उवाच ।
“सर्पाणां कति रूपाणि के वर्णाः किञ्च लक्षणम्
का जातिस्तु भवेत्तेषां केषु योनि कुलेषु वा ॥
सुमन्तुरुवाच ।
अत्र ते वक्ष्मि सवाद कश्यपस्य मदात्मनः ।
यथासीदगोतमेनेह शृणु पूर्वं हिमाचले ॥
इताग्निहोत्रमासोऽन कश्यपन्तु हिमाचले ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या गौतमो वाक्वमब्रवीत् ॥
सर्पाणां कति रूपाणि किञ्चिद् किञ्च लक्षणम्
जाति कुल तथा वर्णान् ब्रूहि सर्वं प्रजापते ।
कथं वा जायते सर्पः कथं मुञ्चेद्विष प्रभो ।
विषवेगाः कति प्रोक्ताः कथं विषनाडिका ॥

सर्पः

दंष्ट्राः कतिविधाः प्रोक्ताः किं प्रमाणं विषागमे
कदा तु गृह्णते गर्भं कथं विद्म प्रसूयते ॥
कीदृशी स्त्री पुमाश्चैव कीदृशश्च नपुंसकम् ।
किं नाम दशनं चैव एतत् कथय सुव्रत ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कश्यप प्रत्यभाषत ।
शृणु गौतम तत्त्वं न सर्पाणामिह लक्षणम् ॥
मास्यापाठे तथा ज्येष्ठे प्रमाद्यन्ति भुजङ्गमाः ।
ततो नागो नागिनी च मैथुनं सप्रपद्यते ॥
चतुरो वार्षिकान् मासान् नागो गर्भमधारयत्
ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते ॥
अण्डकानान्तु विज्ञेयं द्वे श्रते द्वे च विशती ।
तान्येव भक्षयेत् सा तु भागैकं घृणया त्यजेत् ॥
सुवर्णार्कवर्णनिभात् पुमान् सजायतेऽण्डकात्
तानेव खादते सर्पो अहोरात्राणि विशतिम् ॥
अर्द्धादकसुवर्णाभात् दीर्घराजीवसन्निभात् ।
तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अण्डादुन्नाह्वण-
सत्तम ॥
श्रीरीषपुण्यवर्णाभादण्डकात् स्यान्नपुंसकम् ।
ततो भिनत्ति चाण्डानि षण्मासेन तु गौतम ॥
ततस्ते प्रीतिसवन्धात् स्त्रे इव ध्वन्ति बालकाः ।
ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति यन्नतः ॥
आयुःप्रमाणं सर्पाणां शतं विशोत्तरं स्मृतम् ।
सृष्ट्याष्टविधो ज्ञेयः शृणुष्वत्र यथाक्रमम् ॥
मयूरात् मानुषाह्वपि चकोराहोखुरात्तथा ।
विडालान्कुलाच्चैव धराहार्हाश्चकात्तथा ॥
एतेषां यदि मुच्येत जीर्वाहशोत्तरं शतम् ।
समाहे तु ततः पूर्वे दृष्टाणान्तु विरोहणम् ॥
विषस्यागमनं तत्र विक्षेपश्च पुनः पुनः ।
एव ज्ञात्वा तु तत्त्वं न विषकर्मं समारमेत् ॥
एकविशतिरात्रेण विषं दृष्ट्वासु जायते ।
नागीपार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते ॥
पञ्चविशतिरात्रस्तु सद्यः प्राणहरो भवेत् ।
षण्मासाज्जातमात्रस्तु कञ्चुक वै प्रमुञ्चति ॥
पादानाञ्चापि विज्ञेया हे श्रते हे च विशती ।
गोलोमसदृशाः पादा प्रविशन्ति क्रमन्ति च ॥
सन्धीना चास्य विज्ञेयं हे श्रते विशती तथा ।
पाशुन्ध्यापि विज्ञेया हे श्रते विशतिस्तथा ॥
अकालजाता ये सर्पा निर्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चसप्ततिवर्षाणि आयुस्तेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
रक्तपीतशुक्लदन्ता आनीला मन्दवेगिनः ।
एते चाल्पायुषो ज्ञेया अस्याहाराश्च भौरव ॥
एकञ्चास्य भवेद्वक्तुं हे जिह्वं च प्रकीर्त्तितं ।
प्रथमा ब्रह्मदेवत्या द्वितीया विष्णुदेवता ॥
तृतीया रुद्रदेवत्या चतुर्थी यमदेवता ।
हीना प्रमाणतः सा तु वामनेत्र समाश्रिता ॥
नास्या मन्त्रा प्रयोक्तव्या नोपध नैव भेषजम् ।
वैद्य पराशुखो याति सृष्ट्युस्तस्या विलेखनात् ॥
चिकित्सा न बुधैः कार्या तदन्तं तस्य जीवितम्
मकरी मासिको विद्यात् करालीश्च हिमा-
सिकीम् ।
कालरात्री भवेत् त्रीणि चतुरो यमदूतिका ॥
मकरीशस्त्रक विद्यात् कराली काकपादिका ।

सर्पः

टकाराकृतिः कालरात्री याम्या कृपाकृतिः
स्रुता ॥
मकरौ वातुजा ज्ञेया कराली पैत्तिकी स्रुता।
कफात्मिका कालरात्री यमदूती सान्निपातिकी
शुक्ला तु मकरौ ज्ञेया कराली रक्तसन्निभा ।
कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका ॥”
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥ * ॥
कश्यप उवाच ।
“सविषा दृष्टयोर्मध्ये यमदूती तु चेद्भवेत् ।
न चिकित्सा बुधैः कार्या त गताशु विनि-
र्दिशेत् ॥
प्रहराद्दिवा रात्री एकेकं भुञ्जते अहिः ।
एकस्य च समानस्य द्वितीयो षोडशं तथा ॥
नागोद्वेयं यदुर्दृष्टो हतो विहो विदारित ।
कालदष्ट विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
यम्नात्रे गतते विन्दुर्विलासलिलोद्भूतम् ।
तम्नात्रे स्रवते दृष्टाविष सर्पस्य दारुणम् ॥
ञ्चालाशते तु संपूर्णं देहे सक्रमते विषम् ।
शावत् सक्रामयेद्वाहुं कुञ्चित वा प्रसारयेत् ॥
अनेन क्षणमात्रेण विष गच्छति मस्तके ।
वेधते विषवेगस्तु शतशोऽथ सहस्रम् ॥
वर्धते रक्तमासाय ततो वाते शिथी यथा ।
तैलविन्दुर्ज्वलं प्राप्य यथा वेगेन वर्धते ॥
शिखण्डी आश्रय प्राप्य मारुतेन समीरितः ।
ततस्त्रालाशत प्राप्य त्वचास्थान विचेष्टितम् ॥
त्वचासु द्विगुण विद्याच्छोनितेषु चतुर्गुणम् ।
पित्ते तु त्रिगुणं याति श्लेष्मे वे षोडशं भवेत् ॥
वायौ त्रिंशद्गुणश्चैव मज्जे षष्टिगुणं तथा ।
प्राणे चैकार्णवीभूते सर्वस्वोत्तान्निरोधयेत् ॥
स्रोतेन रुध्यमानेन याति साध्यमसाध्यताम् ।
ततोऽसौ क्षियते जन्तुर्निश्वासीच्छासवर्जितः ॥
निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते पञ्चत्वमागते ।
तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम् ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
इत्येवामेव संघात शरीरमभिधीयते ॥
पृथिवी पृथिवी याति आपस्तोवेषु लीयते ।
तेजो गच्छति चादित्य मारुतो मारुत व्रजेत् ॥
आकाशश्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति ।
स्वस्थान ते प्रपद्यन्ते परस्परवियोजिता ॥
न लोभेदागत कश्चिदिह जन्मनि सुव्रत ।
विपार्थं न उपेक्षेत त्वरितं तु चिकित्सायेत् ॥*॥
एकमस्ति विषं लोके द्वितीयञ्चोपपद्यते ।
यथा चलविषश्चैव स्थावरन्तु तथैव च ॥
प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षं प्रजायते ।
द्वितीये विषवेगे तु खंदो मात्रेषु जायते ॥
तृतीये विषवेगे तु कम्पो मात्रेषु जायते ।
चतुर्थं विषवेगे तु श्रोत्रान्तरनिरोधकत् ॥
पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का मात्रेषु जायते ।
षष्ठे तु विषवेगे तु श्रौवाभङ्गस्तु जायते ॥
सप्तमे विषवेगे तु प्राणेश्यो विप्रसुष्यते ।
सप्तधातुवहा ह्येतं वैततेयेन भाषिता ॥*॥
त्वचस्थाने विषे प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।

सर्पः

अङ्गानि तिमिरायन्ते यतन्ते च मुहुर्मुहुः ॥
एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचगत विषम् ।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अर्कमूलमपामार्गप्रियङ्गु तगर तथा ॥
एतदानोद्य दातव्यं ततः सम्पद्यते सुखम् ॥
ततस्तस्मिन् कृते विप्रा न निवर्तते चेद्विषम् ।
त्वचस्थान ततो भित्त्वा रक्तस्थानं प्रधावति ॥*॥
विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।
दह्यते मुह्यते चैव शीतल बहु मन्थते ॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्त विष गतम् ।
तत्रागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
उशीर चन्दन कुष्ठमुत्पल तगर तथा ।
महाकालस्य मूत्रानि सिन्धुवारस्य च ॥
हिङ्गु च मरिचश्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत् ।
वृद्धतो वृश्चिकाली च इन्द्रवारुणिसूलकम् ॥
सर्पगन्धा एत चैव द्वितीये परिकीर्तितम् ।
सिन्धुवार तथा हिङ्गु तृतीये कारयेद्विषम् ॥
नस्य पानश्च कुर्वीत अञ्जन लेपन तथा ।
एतेनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम् ॥ * ॥
रक्तस्थान ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति ।
पित्तस्थानगते विषं विषे रूपाणि मे शृणु ॥
उत्तिष्ठते निपतते दह्यते मुह्यते तथा ।
गाततः पीतता स्याद्दिशं पश्यति पीतिका ॥
धवलाश्च भवेन्मूर्च्छा न चात्मानं विजानते ।
विषक्रिया तस्य कुर्यात् यथा सम्पद्यते सुखम् ॥
पिप्पल मधुक चैव मधुखण्डएत तथा ।
मधुसारमलातुच्च जातिशकरवालुकाम् ॥
इन्द्रवारुणिसूलश्च गवा मूत्रेण पेपयेत् ।
नस्य तस्य प्रयुञ्जात पानमालेपमार्जनम् ॥
एतेनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम् ।
पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानं च गच्छति ॥*॥
श्लेष्मस्थाने तत प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।
गात्राणि तस्य रुन्थन्ते निश्वासाय न जायते ॥
लाला च स्रवते तस्य कण्ठे घुरघुरायते ।
एतानि यस्य रूपाणि तस्य श्लेष्मगत विषम् ॥
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
त्रिकटुकश्च कौशातकी लोभ्रमधुसारकम् ॥
एतेषा सप्तभागानि गवा मूत्रेण पेपयेत् ।
नस्य पानश्च कुर्वीत अञ्जन लेपन तथा ॥
एतेनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम् ।
श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य चायुस्थानं च गच्छति ॥*॥
तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे ।
आभायते च जठरं यत्रवाश्च न पश्यति ॥
इन्द्रं कुरुते रूपं दृष्टिभङ्गश्च जायते ।
एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगत विषम् ॥
तस्यामद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
शोथमूल पिप्यालश्च रक्ता च गजपिप्पली ॥
भार्गी वचा पिप्पलिदेवरा-
मधुकसार सह सिन्धुवारम् ।
हिङ्गु च पिप्पला गुडिकाश्च कुर्या-
द्व्याश्च तस्याञ्जनलेपनादीन् ॥

सर्पः

एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यात्
स्वयम्भुवा देववरेण सृष्टः ॥
अञ्जनश्चैव नस्यश्च क्षिप्रं दद्याद्विषान्विते ।
वायुस्थान ततो मुञ्जा मज्जस्थानं प्रधावति ॥*॥
विषे मज्जगते विषं तस्य रूपाणि मे शृणु ।
दृष्टिश्च हीयते तस्य भृशमङ्गानि सुक्षति ॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगत विषम् ।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
एत मधु शर्कराश्च उशीर चन्दन तथा ।
एतदानोद्य दातव्यं पानं तस्य च सुव्रत ॥
तत प्रणश्यते दुःखं तत सम्पद्यते सुखम् ।
अथ तस्मिन् कृते योगे विषं तस्य निवर्तते ॥*॥
मज्जस्थान ततो गत्वा मर्मस्थानं प्रधावति ।
विषे तु मर्मसंप्राप्ते शृणु रूपं यथा भवेत् ॥
निश्चेष्टं पतते भूमौ कर्णाभ्यां वधिरो भवेत् ।
कारिणा सिध्यमानस्य रोमहर्षो न जायते ॥
दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजो न जायते ।
शस्त्रेण ह्यहिन्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्तते ॥
केशेषु लुप्यमानेषु नैव क्लेशप्रवेदने ।
यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनू पादौ च सन्धयः ॥
शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः ।
एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम ॥
मृतन्तु त विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ।
वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति वे पश्यन्ति कुञ्चित्ता ॥
विचक्षणस्तु पश्यन्ति मन्वीपधिसमन्विता ।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्रेण भाषितम् ॥
मयूरपित्त मार्जारपित्तं नकुलपित्तकम् ।
मत्स्यमाहिपपिनश्च धानालीमूलमेव च ॥
कुङ्कुम भार्गव कुष्ठ काश्ररी च त्वच तथा ।
उत्पलस्य च किञ्चलक पद्मस्य कुमुदस्य च ॥
एतानि समभागानि गोमूत्रेण तु शोषयेत् ।
एषोऽगदो यस्य हस्तो दष्टेन स्त्रियते न वै ।
कालाहिनापि दष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्जिघं ॥
क्षिप्रमेव प्रदातव्यं मृतसञ्जीवनौषधम् ।
अञ्जनश्चैव नस्यश्च क्षिप्रं दद्यात् विचक्षणः ॥”
इति भविष्यपुराणे ब्रह्मपर्वणि पञ्चमीघात-
गतविषक्रिया ॥*॥

गौतम उवाच ।

“कीदृश एतदाख्याहि सर्वं दष्टस्य लक्षणम् ॥
कश्यप उवाच ।

अत परं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम् ।
सर्पदष्टस्य च तथा समासाहिजपुङ्गवः ॥
अथ सर्पेण दष्टस्य जर्हा दृष्टिः प्रजायते ।
सर्पा दष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते ॥
नपुंसकेन दष्टस्य अङ्गमर्हं प्रजायते ।
रूपा दष्टस्य वा साम्या दृष्टिर्द्विजवरोत्तमः ॥
कुमारिणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते ।
गुर्विष्णा वाथ दष्टस्य तथा खंदश्च जायते ॥
रोमाश्च सूतिकायाश्च वेपथुश्चापि जायते ।
पद्मगी प्रभवेद्वाञ्चो दिवा सर्पो विषाधिकः ॥
नपुंसकान्तु सख्याया कश्यपेन तु भाषितम् ।
अन्धकारे तु दृष्टानामुदके गहने वने ॥

सर्पः

सुप्तस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पो न दृश्यते ।
दृष्टरूपाख्यानान् वै कथं वैद्यश्चित्सति ॥
चतुर्विधा रश्मिः प्रोक्ता पन्नगास्तु महात्मना ।
दर्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा ॥
दर्वीकरा वातविषा मण्डलाः पैत्तिका स्मृता ।
श्लेष्मला राजिला ज्ञेया व्यन्तराः सान्निपातिकाः ।
रक्त परीक्षयेद्वाडं सर्पाणां पृथक् पृथक् ।
कृष्ण दर्वीकराणां जायते वातमुख्यम् ॥
रक्त घनञ्च बहुशः शोणित मण्डलीकते ।
पिच्छिल राजिले खल्य तद्व्यन्तरके तथा ॥
ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते ।
ब्राह्मणं चक्षियो वैश्य शूद्रश्चैव चतुर्थकः ॥
ब्राह्मणे मधुर दद्यात् तिक्त दद्यात्तथोत्तरे ।
वैश्ये कर्षफल ददात् शूद्रे त्रिफलमेव वा ॥
ब्राह्मणेन तु दृष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा च प्रवला स्याद् न ज्ञानमभिजायते ॥
श्यामवर्णं मुखञ्च स्थानमस्तम्भञ्च जायते ।
तस्य कुर्यात् प्रतीकार येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धामपामार्गं सिन्दुवार सुरालयम् ।
एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् ।
एतेनैवोपचारेण सुखो भवति मानवः ॥
चक्षिविण तु दृष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद् न ज्ञानमभिजायते ॥
जायते वेदना तस्य जर्हश्चैव निरीक्षते ।
तस्य कुर्यात् प्रतीकार येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अर्कसूतमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम् ।
एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत् ।
एतेनैवोपचारेण सुखो भवति मानवः ॥
वैश्ये नापि हि दृष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु ।
श्लेष्मप्रकोपो लाला च नवीहृत्ति वेदना ॥
मूर्च्छा च प्रवला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति ।
तस्य कुर्यात् प्रतीकार येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धा समोसूत्रा गृहधूम समुगुलुम् ।
शिरौषार्कपलाशञ्च श्वेता च गिरिकर्णिकाम् ॥
गोमूत्रेण सनायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् ।
एष वैश्येन दृष्टानामगद परिकीर्तितः ॥
शूद्रेणापि हि दृष्टस्य शृणु तत्त्वेन गोतम ।
कुप्यते वेपते चैव ज्वरः शीतञ्च जायते ॥
अङ्गानि चुचुक्ष्वायन्ते शूद्रदृष्टस्य लक्षणम् ।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
पद्मञ्च लोभकञ्चैव चोद्रे पद्मस्य केशरम् ।
मधु मधुकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका ॥
एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा ।
पानं लेपाञ्चन नस्य सुखो भवति मानवः ॥
पूर्वाह्ने चरते विप्रो मध्याह्ने चक्षियश्चरेत् ।
अपराह्णे चरेद् वैश्य शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत् ॥
आहारश्चात्र पुष्पाणि ब्राह्मणानां विदुर्बुधाः ।
मूषिकाः चक्षियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम ॥
वैश्या मण्डूकभक्ष्याश्च शूद्राः सर्वाग्निस्तथा ॥
अग्रतो दृश्यते विप्रः चक्षियो दक्षिणेन तु ।
वामपार्श्वे सदा वैश्यः पश्चाद् शूद्र आदशेत् ॥
मदकाले तु समाप्ते पीद्यमाना महाविषाः ।

२६६

सर्पः

अवेलायां दृश्यन्ते वे मैथुनात्तां भुजङ्गमाः ॥
पुष्पगन्धा स्मृता विप्राः चक्षियाश्चन्दनावहा ।
वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः कूर्मस्य गन्धिनः ॥
वास तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
नदीकूपतडागेषु गिरिप्रसवणेषु च ॥
भारामेषु पवित्रेषु शुचिष्वायतनेषु च ॥
वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पाः ग्रामद्वारे चतुष्पथे ॥
चक्षियो वसन्ति नित्यं तोरणेषु पुरेषु च ।
गोशालास्त्रशालाषु पलालेषु तटेषु च ॥
गोष्ठेषु पथि वृक्षेषु विप्र वैश्या वसन्ति च ।
अविबद्धेषु स्थानेषु निर्भरेषु वनेषु च ।
शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र वसन्ति च ॥
श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्त्वनलप्रभाः ।
सात्त्विका मनस्विनी विप्र ब्राह्मणास्ते बुधैः
स्मृताः ॥
रत्नवर्णसुवर्णाभ्रवालमणिसन्निभा ।
सूर्यप्रभास्तथा विप्र चक्षियास्ते भुजङ्गमाः ॥
नानाविचित्रराजीभिरतसीवर्णसन्निभा ।
बाणपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्ते च भुजङ्गमाः ॥
काकीदरनिभाः केचित् ये च अञ्जनसन्निभा ।
काकवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्तिताः ॥
यस्य सर्पेण दृष्टस्य दृशमङ्गुलमन्तरम् ।
बालदष्ट विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
यस्य सर्पेण दृष्टस्य दृश मङ्गुलमन्तरम् ।
यौवनस्थेन दृष्टस्य एतद्भवति लक्षणम् ॥
यस्य सर्पेण दृष्टस्य सार्द्धमङ्गुलमन्तरम् ।
दृष्टदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
अनन्तः प्रेक्षते पूर्वं वामपार्श्वे तु वासुकि ।
तच्चको दक्षिणे पार्श्वे कर्कोटः पृष्ठतस्तथा ॥
बलेन भ्रमते पद्मो महापद्मो निमज्जति ।
विमज्जतिष्ठते चैव शङ्खपालो मुहुर्मुहुः ॥
सर्वेषां कुरुते रूपं कुलिकाः पन्नगोत्तम ।
अनन्तस्य दिशा पूर्वा वासुकेस्तु हुताशनः ॥
दक्षिणा तच्चकस्योक्ता कर्कोटस्य तु नैर्ऋती ।
पश्चिमा पद्मनाभस्य महापद्मस्य वायुजा ॥
उत्तरा शङ्खपालस्य वैशानी कुलिकस्य तु ।
अनन्तस्य भवेत् पद्म वासुके स्यात्तथोत्पलम् ॥
स्वस्तिक तच्चकस्योक्ता कर्कोटस्य त्रिरेखकम् ।
पद्मस्य तु भवेत् पद्म शूलमश्वतरस्य तु ॥
शङ्खजातेर्भवेच्छत्र कुलिकस्यार्द्धचन्द्रकम् ।
अनन्तं कुलिको विप्र चक्षियो शङ्खवासुको ॥
महापद्मस्तच्चकस्य वैश्यो विप्र प्रकीर्तितः ।
पद्मकर्कोटकी शूद्रो सदा ज्ञेयो मनीषिभिः ॥
अनन्तकुलिको शङ्खो वर्णतो ब्रह्मसम्भवो ।
वासुकिः शङ्खपालस्य रत्नी घृग्निः समुद्भवो ॥
तच्चकस्य महापद्म इन्द्रात् पीतो बभूवतु ।
पद्मकर्कोटकी विप्र सर्पो कृष्णो बभूवतु ॥
हृद्य यानं द्वयं द्वयं राजानमथ पावकम् ।
धरणीमुत्पाद्य घृतानेतान् सिद्धिकरान् विदुः ॥
पूर्णकुम्भं पताका च काञ्चन मण्यस्तथा ।
शरसो मालिका कम्बुजीवञ्जीवेति सुव्रता ॥
एतेषां दर्शनं श्रेष्ठं कान्या च प्रातिसूतिका ।

सर्पः

चतुःषष्टिः समाख्याता भोगिनो मत्तपन्नगाः ॥
अदृश्यास्तेषु षड्विंशतिश्च अष्टत्रिंशतिश्च महीधराः ।
विशास्तु कुलिताः प्रोक्ता सप्त मण्डलिनस्तथा ।
राजीवास्तु दश प्रोक्ता दक्षाः षोडश पञ्च च ॥
इन्दुभो दुन्दुभिश्चैव चैडभः श्रेष्ठवाहन ॥
नागपुष्पसुवर्णाख्या निर्विषा ये च पन्नगाः ।
एवमेवन्तु सर्पाणां शतद्विनवति स्मृतम् ॥
वराहकर्णं गजपिप्पल्लिञ्च
गान्धारिका पिप्पलदेवदारु ।
मधुकसार सह सिन्धुवारं
हिङ्गुञ्च पिप्पला गुडिका च कार्या ॥
सुमन्तुरुवाच ।
इत्युक्तवान् पुरा वीर गौतमस्य प्रजापतिः ।
लक्षणं सर्वं नागानां रूपवर्णविषैस्तथा ॥
तस्मात् सपूजयेन्नागान् सदा भक्त्या समन्वितः
विशेषतस्तु पञ्चम्यां पयसा पायसेन च ॥
श्रावणे मासि पञ्चम्यां शृङ्खलपक्षे नराधिप ।
हारस्योभयतो लेखा गोमयेन विषोल्बणाः ॥
पूजयेद्द्विधिवद्दीरं दधिदूर्वाक्षतैः कुर्मैः ।
गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
ये त्वस्या पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां सर्पतो वीर भय भवति कर्हिचित् ॥
इति भविष्ये पञ्चमौकल्ये ॥
सुमन्तुरुवाच ।
“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः ।
तथालिख्यं नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥
पूजयेद्दन्तपुष्पैश्च सर्पिःपायसगुग्गुलैः ।
तस्य तुष्टिः समायान्ति पन्नगास्तच्चकादयः ॥
आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।
तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन नागान् वै पूजयेद्बुधः ॥
इति भविष्ये पञ्चमौकल्ये ॥
सुमन्तुरुवाच ।
“तथा चाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनन्दन ।
कृत्वा कुशमयान्नागान् इन्द्रान्या सह पूजयेत् ॥
घृतीदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा विशाम्पते ।
गोधूमैः पयसा स्निग्धैश्चैश्च विविधैस्तथा ॥
यस्त्वस्या विधिवन्नागान् श्रुचिर्भक्त्या समन्वितः
पूजयेत् कुरुशार्दूल तस्य शेषादयो नृप ॥
नागा प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति मानवः
सुशान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीं समा ॥
इत्येतत् कथितं विप्र पञ्चमौकल्यमुत्तमम् ।
पन्नगान्मुच्यते मन्त्रं सर्वं सर्पनिषेधकम् ॥
ॐ कुरु कुले नः फट् स्वाहा । इति भविष्य-
पुराणे शतसाहस्रा संहिताया पञ्चमौकल्ये ॥
अन्यच्च ।
सूत उवाच ।
“प्राणेश्वर गारुडश्च शिवोक्तं प्रवदाम्यहम् ।
स्थानान्यादौ प्रवक्ष्यामि नद्या दष्टो न जीवति
चितावल्कीकशेलादौ कूपे च विधरे तरो ।
दग्ने रेखात्रय यस्य प्राच्छन्नं स न जीवति ॥
षष्ठ्याश्च कर्कोटे मेषे मूलाश्लेषामघादिषु ।
कक्षाश्लेषिगले सन्धौ शङ्खकर्णोदरादिषु ॥

दण्डी शङ्खधरो भित्तुर्लगादिः कालदूतक ।
वक्त्रो बाहो च श्रीवायां पृष्ठे च नहि जीवति ॥
पूर्वं दिनपतिभुङ्क्त ह्यहंयामस्ततोऽपरे ।
शोभा ग्रहा प्रतिदिन पटसहस्रापरिवर्तनैः ॥
नागभोगक्रमो ज्ञो यो रात्रौ वाणविधर्तनैः ।
शोपोऽर्कं फणियन्त्रस्तक्षको भौम ईरित ॥
कर्कोटो श्री गुरु पद्मो महापद्मय भार्गव ।
शङ्ख शनैश्चरो राहु कुलिकयाद्यो ग्रहा ॥
रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्यादमरान्तकः ।
पद्मो, कालो दिवा राहु, कुलिकेन सह

स्थितः ॥

यामाह सन्धिसंख्यं स वेलां कालयतीश्चरेत् ।
वाणद्विपङ्क वक्रवाजियुगभूरेकभागत ॥
दिवा षड्वेदेनेत्रादिपञ्चविधमस्वाशकैः ।
पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके ॥
नाभौ हृदि स्नानतटे कण्ठे नासापुटेऽपि ।
कर्णयोश्च भ्रुवो, शङ्खे मस्तके प्रतिपत्क्रमात् ॥
तिष्ठेच्चन्द्रश्च जीवेन पुंसो दक्षिणभागके ।
कायस्य वामभागे तु स्त्रिया वायुवहात् कारात् ॥
अमवत्त्वक्ततो मोहो निवर्तत च मर्हनात् ।
आत्मन परम बीज हमाख्य स्फाटिकामलम् ॥
ज्ञातव्य विषपापन्न बीज तस्य चतुर्विधम् ।
विन्दुपञ्चस्वरयुतमायुसक्त हितोयकम् ॥
षडारूढ तृतीय स्यात् सविसर्गं चतुर्विधम् ।
ॐ कुरु कुन्दे स्वाहा ॥
विद्यात्रंलोक्यरक्षार्थं गरुडेन धृता पुरा ।
वधेप्सना च नागाना मुखेऽथ प्रणव न्यसेत् ॥
गले कुरु न्यसेत् पश्चात् हृदि चैव विप्रोपत ।
कुन्दे स्वा शुद्धयो पादयुगे हान्यास ईरित ।
गृहेऽपि लिखित्वा यत्र तन्नागा सत्यजन्ति च ॥
सहस्रमन्त्रजप्तन्तु सूत्र कर्णे धृत तथा ।
यदृष्टे शर्करा जप्ता क्षिपा नागास्यजन्ति च ।
समलक्ष्मण जप्याहं सिद्धिं प्राप्ता सुरामुरैः ॥
ॐ सुवर्णरत्ने कुङ्कुटविग्रहरूपिणि स्वाहा ॥
पञ्चाष्टदले पद्मे दले वर्णयुग लिखित् ।
नामैतत् वारिधाराभिः स्नातो दष्टो विप

त्वजेत् ॥

ॐ पक्षि स्वाहा ।

अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्त करे न्यम्याथ देहके ।
के वक्त्रो हृदि लिङ्गे च पादयोर्गुरुडो हि स ॥
नाक्रामन्ति च तच्छाया स्वप्नेऽपि विदपन्नगा
यस्तु लक्ष जपेच्छाया स दृष्टा नाशयेद्विपम् ॥
ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं भिरुण्डायै नमः ॥
कर्णे जप्ता त्वयि विद्या दष्टकस्य विप हरैत् ।
अ-आ न्यसेत् पादाये इ-इ गुल्फेऽथ जानुनि ॥
उ-ऊ ए-ऐ कटितटे श्री नाभौ विन्यसेत्

सुधी ।

हृदि श्री वक्त्रदेशे च अङ्गे अ हससयता ॥
हृसा विषादि च हरैत् जप्तो ध्यातोऽथ पूजित
गरुडोऽहमिति ध्यात्वा कुर्याद्विषहरां क्रियाम्
ह मन्त्र गात्रविन्यस्त विषादिहरमीरितम् ।
न्यस्य हस वामकरे नासासुखनिरोधकत् ॥

मन्त्रो हरैत् दष्टकस्य त्वन्नासादिगत विपम् ।
स वायुना समाकृष्य दस्ताना गरुड हरै ।
तनी न्यसेदष्टकेव नीलकण्ठादि सखरैत् ॥१॥
पीतं प्रत्यङ्गिरामूल तण्डुनाङ्गिर्विषापहम् ।
पुनर्नवाफसिनीना मूल चक्रजमीदृशम् ॥
मूल शङ्खहृत्वास्तु कर्कोट्या गौरिकर्णिकम् ।
अङ्गिष्टेष्टतोपेतलेपोऽयं विपमर्हनः ॥
विपमर्दिनं न व्रजेच्च उष्णं पिबति यो धृतम् ।
पञ्चाङ्गन्तु शिरोपस्य मूल गृह्णन्नजन्तथा ।
मर्वाङ्गलेपतयापि पानाहा विपहृद्भवेत् ॥
ह्रीं गोनसादिविपहृत् ॥

हृत्कलाटविसर्गान्त ध्यात यथादिहृदवेर ।
न्यस्त योनौ वशैत् कन्या कुर्यान्मदजनाविलाम्
जप्ता सप्ताष्टसाहस्रं गरुत्मानिव सर्व्वग ।
कावि स्यात् श्रुतिधारी स्यादशस्त्रीयायुरा-

प्रयात् ।

विपहृत् स्यात् कथा तद्वन्मुनिर्वा सम्यतो
ध्रुवम् ॥”

इति गरुडे प्राणेश्वर गरुड समाप्त १८
अध्यायः ॥१॥१॥ अपरश्च ।

अग्निर्वाच ।

“नागादयोऽथ तारादिदृशस्थानानि मन्त्रं च ।
सूतक दष्टचेष्टेति समलक्षणमुच्यते ॥
शेषवासुकितचाग्या कर्कोटोऽजो महासुज ।
शङ्खपालय कुलिक इत्यष्टौ नागवर्त्यकाः ॥
दशाष्टपञ्चविंशत्युत्तमूर्ध्वान्विताः क्रमात् ।
विप्रो नृपौ विश्वो शूद्रो द्वी द्वी नागेषु कीर्त्तितौ ॥
तदन्वया पञ्चशत तेभ्यो जाता ह्यसङ्ख्याका ।
फणिसण्डलिराजौलवातपित्तकफालका ॥
व्यन्तरा दोपमित्रास्तौ सर्पां दर्वीकरा स्मृताः ।
रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रस्तिकाङ्गु शधारिण ॥
गोनसा मन्दगा दोर्घा मण्डलैर्विधैः स्थिता ।
राजौलाखित्रिता स्त्रिधास्तैर्यगूर्हश्च

राजिभिः ॥

व्यन्तरा मित्रचिह्नस्य भूवर्षान्नेयवायव ।
चतुर्विधास्ते षड्विंश भेदा जोडश गोनसा ॥
तयोदश च राजौला व्यन्तरा एकविंशति ।
येऽनुक्तकाले जायन्ते सर्पास्तौ व्यन्तरा स्मृता ॥
आपाटादिविमासे स्याद्गर्भो मासचतुष्टये ।
अण्डकानां शते हे च चत्वारिंशत् प्रसूयते ।
सर्पा अस्तन्ति सूतौ तान् विनास्त्रीपुनपुसकान् ।
उन्मीलतऽन्ति सप्ताहात् हृष्टो मासाङ्गवेहहि ॥
हादशाहात् स्वबोध स्यादन्ता स्युः सूर्य-

दर्शनात् ।

हात्रिशद्दिनविशत्याश्चतसस्तोषु दष्टिका ॥
करान्तो मकरौ कालरात्रौ च यमदूतिका ।
एतास्ता सविषा दष्टा वामदक्षिणपार्श्वगा ॥
पश्मासान्म सन्तं कृत्ति जीवेत् पष्टिसमाह्वयम् ।
नागा सूर्यादिवारेणा सप्त उक्ता दिवानिशा ॥
तेषा षट् प्रतिवारेषु कुलिक सर्व्वसन्धिषु ।
शङ्खेन वा महाजनेन सह तस्योदयोऽथवा ॥
हयोर्व्या नाङ्किकामन्त्रमन्तर कुलिकोदयः ।

दुष्टः सकालः सर्व्वत्र सर्व्वदशे विनिर्दिशैत् ॥
कृत्तिका भरणी स्वाती मूल पूर्वात्रयाश्चनौ ।
विशाखाट्टा मन्त्रायेया चित्रा अरण्यरोहिणी ॥
हस्ता मन्दकृजौ वारी पञ्चमी चाष्टमीतिथि ।
पष्टी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चमी च चतुर्दशी ॥
सन्ध्याचतुष्टय दुष्टं दग्धयोगाद्य राशय ।
एकद्विषहयो दशा दष्टविद्यय खण्डितम् ॥
अदशमयगुप्त स्याद् शमेव चतुर्विधम् ।
तयो हेरकक्षता दशा वेदना रुधिरौ नृणाम् ॥
नात हेरकाङ्किकृर्माभा दशाद्य यमचोदिता ॥
दाहो पिपोलिकास्पर्शा कण्डुगोपकृजान्वित ।
सतोदो अन्वितो दश सविषो न्यस्तनिर्व्विष ॥
देवान्ये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे ।
रथा सन्ध्या प्रमशाने च प्रमशाने सिन्धुसङ्गमे ॥
हौपे चतुष्टये शीघ्रे गृहेऽङ्को पर्व्वतापत ।
विलहारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुचके ॥
शिशुश्रेष्ठातकाक्षेपु जम्बूदम्बरणेषु च ।
वटे च जौणप्राकारे स्वाभ्यङ्गलक्षजद्रुणि ॥
ताली शङ्खे गले मूर्द्ध्नि चिवुके नाभिपादयोः ।
दशोऽशुभ शुभो भूतः पुष्यहस्त सुवाक् सुधी ॥
लिङ्गवर्णसमानय शृङ्खलस्रोऽमल शुचि ।
अपहारागत शस्त्रो प्रमादो भृगतक्षण ॥
विवर्णवासा पाशादिहस्तौ गद्गदवर्णभाक् ।
शुष्ककाष्ठाश्रित खिन्नस्तिलाक्तककराशुकः ॥
आद्रवासा ह्यण्डरूपुष्यो हेमशिरोरुह ।
कुचमर्द्धी नखच्छेदो गुदस्यक् पादलेखक ॥
केशलुब्धो टणच्छेटो दुष्टा दूतास्तथैकल ।
इडान्याषाद्यहं धा यदि दूतस्य चालन ॥
आभ्या हास्या दृष्टयान्यान् विद्यात् स्तौषु नपु-

सकान् ।

दूतः सृशति यद्गात्र तस्मिन् दशमुदाहरैत् ॥
दूताङ्गिचलन दुष्ट सुखिभिर्निश्चला शुभा ।
जोषपार्श्वे शुभो दूतो दुष्टोऽन्यत्र समागत ॥
जीवो गतागतं दुष्टः शुभा दूतनिवेदने ।
दूतस्य वाक् प्रदुष्टा सा पूर्वाभजार्जनिन्दिता ॥
विभक्तैस्तस्य वाक्यान्तै विपनिर्व्विषकालता ।
आद्यैः स्वरैश्च कार्यैश्च वर्गेभिर्नलिपिर्हि धा ॥
स्वरजोषमुमान् वर्गो इति चेष्यथ माढका ।
वाताग्नीन्द्रजलात्मानो वर्गेषु च चतुष्टयम् ॥
नपु सका पञ्चमा स्युः स्वरा शङ्काभ्युनयः ।
दुष्टौ दूतस्य वाक्पादौ वाताग्नी मध्यमो हरि ॥
प्रशस्ता वारुणा वर्णा अतिदुष्टा नपु सका ।
प्रस्थाने मङ्गल वाक्य गर्जित मेघहस्तिनो ॥
प्रदक्षिण फले हवे चासस्य च रत जितम् ।
शुभा गौतादिशब्दा स्युरीदृश स्यादसिद्धये ॥
अनर्थगौतायाक्रान्दो दक्षिणे विरत द्रुतम् ।
वेश्वा विप्रो नृप' कन्या गौर्दन्ती सुरजन्तौ ॥
चीराज्यदधिग्रहाम्बुच्छत्र मेरी फल सुरा ।
तण्डुला हेमरूप्यश्च सिद्धयेऽभिमुखा शमी ॥
सकाष्ठः सानलः कार्मुर्लिगाम्बरभारसन् ।
गलस्यट्टो गोमायुर्दंभीलूककपर्दि काः ॥
तेषु कपालकार्पासा निषेधी भस्मनष्टये ।

सर्पः

विषवेगाद्यस्य स्युर्धातोर्धात्वन्तरामितः ॥
 विषदशो ललाट यात्यतो नेत्र ततो मुखम् ।
 आस्याधरणनाभौ हौ धातून् प्राप्नोति हि
 क्रमात् ॥”
 इत्याग्नेये २८४ अध्याये लक्षणानि ॥*॥
 अग्निर्वाच ।
 “मन्त्रध्वानौषधीर्दृष्टिक्रिया प्रवदामि ते ।
 ॐ नमो भगवते नीलकण्ठायैति ॥
 जपनादिवहानि स्यादौषध जीवरक्षणम् ।
 साध्यं सङ्घट्टस्य पेयं द्विविधं विषमुच्यते ॥
 जङ्गमं सर्पचूपादि शङ्खादि स्याधर विषम् ।
 शान्तस्तरान्वितो ब्रह्मा लोहितं तारकं शिवं ॥
 विषते नाम मन्त्रोऽयं तार्कं शब्दमयं स्मृतं ।
 ज्वल महानते हृदयाय । गरुडविनामशिरसे ।
 गरुडशिखायै । गरुडविषमञ्जन ३ प्रभेदेन ३ ।
 विनासय ३ विमर्दय ३ कवचाय । अप्रति-
 हतशासन वं ङ् फट् प्रस्ताय । उपरूप-
 धारकं सर्वभयङ्करभीषय ३ सर्वं दह ३
 भस्मीकुरु कुर्व स्वाहा नेताय ।
 सप्तवर्णान्त्युग्माष्टदिग्दलस्वरक्षेत्रात् ।
 वर्षरत्नं यद्विश्वभूतं कर्णिकं माटकागुजम् ।
 हात्वा हृदिस्थं तन्मन्त्रो वामहस्ततले स्मरेत् ॥
 अङ्गुष्ठौ न्यसेद्वहान् विषभेदोदिता कला ।
 पात्रं वक्ष्यचतुष्कोणं पार्थिवं शक्रदैवतम् ॥
 हत्तार्हमाय्य पद्माङ्गं शुक्रं वरुणदैवतम् ।
 ब्राह्मं स्वस्तिकयुक्तं भैषजं वज्रदैवतम् ॥
 हत्तविन्दुवृत्तं वायुदेवतं कृष्णमानिलम् ।
 अङ्गुष्ठौ न्यसेत्पार्थिवं पर्याप्तोपु स्वैश्वरसु ॥
 सवर्णनागवाहनवैष्टितेषु न्यसेत् क्रमात् ।
 विषते चतुरो वर्णान् स्वर्णमङ्गलसमन्वितम् ।
 अरूपे वरतन्मात्रे आकाशे शिवदैवते ॥
 कनिष्ठामध्यपर्वान्ते न्यसेत्सत्यायामन्नम् ।
 मागानामादिवर्णाथ स्वमण्डलगतायसेत् ॥
 भूतादिवर्णान् विन्यस्य अङ्गुष्ठौ न्यसेत्पर्वम् ।
 तन्मात्रादिगुणायुग्मानङ्गुलीयु न्यसेद्वुध ॥
 न्यर्णनादेव तार्क्येण हस्ते हन्याद्विषहयम् ।
 मण्डलादिषु तान् वर्णान् विषते करयोजितान् ॥
 त्रैलोक्यं निभित्ते इनाभिस्थानेषु पर्वसु ।
 सजोषतः सवर्णभमानाभे स्तुतिप्रभम् ॥
 कुङ्कुमारुणमाकण्ठादाकिशान्तात् सिततरम् ।
 ब्रह्माण्डव्यापिनं तार्क्यं चन्द्रात्प्यनागभूषणम् ॥
 नीलायनासमात्मन महोपज्ञं स्मरेद्वुध ।
 एतं तार्क्यात्मनो वाक्या मन्त्रं स्यान्नान्तिगो विषे
 स्वस्ति तार्क्यकरम्यान्तं स्थिताङ्गुष्ठविषापहा ।
 तार्क्यपङ्क्तं समुद्यम्य तत्पद्माङ्गुलिचालनात् ॥
 ह्यर्थाद्विषस्य स्वाभादोस्तदुक्तमद्वोपया ।
 आकाशादेशभूवौन पद्याङ्गाधिपतिभ्यो ॥
 मस्तभयेति वीषातो भाषया स्तभयेद्विषम् ।
 व्यत्यस्तभूषया वीजो मन्त्रोऽयं साधुमाधितः ॥
 सप्तत्रिंशत्पञ्चमः शब्दाद्यं सहरेद्विषम् ।
 दृष्टमुत्थापयेद्वैषं स्वजमाभ्योऽभिप्रेकतः ॥
 स्रजमशङ्कभैर्यादिनिखनश्रवणेन वा ।

३०१
सर्पः

संददालोष संयुक्तो भूतेजोष्यत्ययात् स्थितः ॥
 भृशयुष्यत्ययान्मन्त्रो विषं सक्रामयत्यसौ ।
 अन्तस्थो निजवेश्मस्थो बीजाग्नीन्दुजलाभुभिः ॥
 एतत् कर्म नयेन्मन्त्रो गरुडाकृतिविग्रहः ।
 तार्क्यं धारणागैहखस्वार्जनाशयेद्विषम् ॥
 जानुदण्डौन्दुसुदितं स्वधाश्रीबीजलाञ्छितम् ।
 खानपानात् सर्वविषजरारोगापन्त्युजितम् ॥
 पक्षि पक्षिमहापक्ष महापक्षि विवि स्वाहा ।
 पक्षिपक्षि महापक्षि महापक्षि वीक्षी स्वाहा
 दावेती पक्षिराड्मन्त्रो विषघ्नावभिमन्त्रणात् ।
 पक्षिरागाय विद्महे पक्षिदेवाय धीमहि तन्नो
 गरुडः प्रचोदयात् ॥
 यद्भिस्त्यौ पार्श्वतत्पूर्वो दन्तश्रीको च दन्तिनौ
 सकालो लाङ्गलो चेति नीलकण्ठायमीरितः ॥
 वक्ष कण्ठशिखायै न्यसेत् स्तभे सुसंस्तौ ।
 हर हर हृदयाय नमः कपर्दिने च शिरसे
 नीलकण्ठाय वैशियाम् ॥
 कालकूटविषमक्षणाया स्वाहायर्ष्वं वर्म च ।
 कण्ठिनेत्रं कृत्तिवास नेत्रैः प्रत्येकमस्त्रिभिः ।
 पूर्वोद्वैराननेयुक्ता श्वेतपी तारुणासितं ॥
 अभयं वरदक्षाय वासुकिश्च दधमज्ज ।
 यज्ञोपवीतपार्श्वन्तु गौरी रुद्रोऽस्य देवता ॥
 पादजानुगुणानाभिहत्कण्ठाननमूर्धसु ।
 मन्त्रार्णयस्य करयोर्दृष्ट्याङ्गुलीयु च ॥
 तर्ज्यादितदन्तासु सर्वं मङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ।
 ध्यात्वेव सहरेत् क्षिप्रं वक्ष्या मूलमुद्रया ॥
 कनिष्ठा ज्येष्ठया वहा तिस्रोऽन्या प्रकृतिर्जवः ।
 विषनाशो वामहस्तमन्यस्त्रिन् दक्षिणं करम् ॥
 नभो भगवते नीलकण्ठाय चिः । अमलकण्ठाय
 चि सर्वज्ञकण्ठाय चि क्षिप्रं श्रोम् स्वाहा ॥
 नमो नीलकण्ठाय नैकसर्वविषापहाय । नमस्तु
 रुद्रमन्त्रे इति समार्जनाद्विषं विनश्यति ॥
 न मन्देह' कर्णजाप्या उपनेत्रा विधानतः ।
 यज्ञेद्रुद्रविधानेन नीलयोष महेश्वरम् ।
 विषव्याधिविनाशः स्यात् कृत्वा रुद्र विधानतः ॥”
 इत्याग्नेये महापुराणे दृष्टिक्रिया नाम १८५
 अध्यायः ॥ * ॥ ८ ॥ यात्राकाले तस्य शुभा-
 शुभसूचकत्वं यथा,—
 “गोनासद्वीकरराजिलाद्या
 जालैव सर्वं भयदा भुजङ्गा ।
 पिलोक्य सर्पं यदि निर्विकल्पया
 निहत्तविषस्य शुभं विचिन्त्यम् ॥
 पापाणसस्तन्भितकण्ठकेषु
 दत्त्वा पदं यान्ति विनष्टविघ्ना ।
 सपेच्छया पञ्चनखाभिधेयः
 प्रयाणकाले स तु वामभागे ।
 दृष्टं शुभं सिद्धिदुन्नताय-
 स्तिष्ठेत् पथोर्ध्वं यदि राज्यलाभः ॥”
 इति सर्पः । इति वसन्तराजशाकुने १५ वर्गं ॥
 सर्पकङ्कालिका, स्त्री, (सर्पकङ्काली एव । स्वार्थं
 कन् ।) हृत्विशेषः । तत्पर्यायः । तीक्ष्णा २
 विषदद्रा ३ विषापहा ४ । इतिरत्नमाला ॥

सर्पः

सहा ५ सर्पकङ्काली ६ विषनाशिनी ७ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 सर्पकङ्काली, स्त्री, (सर्पस्य कङ्कालमिवाङ्गं यस्याः ।
 डौप् ।) सर्पकङ्कालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सर्पगन्धा, स्त्री, (सर्पं गन्धयते हिनस्तीति । गन्धं
 हिसने + अण् । टाप् ।) हृत्विशेषः । यथा,
 “कृपाकी सर्पगन्धा च रसना च पलङ्कपा ॥”
 इति जटाधरः ॥
 सर्पघातिनी, स्त्री, (सर्पं हन्तीति । हन + णिनिः
 डौप् ।) सर्पकङ्कालीभेदः । यथा,—
 “सर्पसहा सर्पनामा सर्पाङ्गी सर्पघातिनी ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 सर्पदण्डः, पुं, (सर्पस्तृणमिव च्छेद्यो यस्य ।)
 नकुलः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सर्पदद्रः, पुं, (सर्पस्य द्रष्टृव पुष्पमस्य ।) दन्ती-
 हृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सर्पदद्रा, स्त्री, (सर्पस्य द्रष्टृव ।) हृत्विशेषः ।
 इति रत्नमाला ॥
 सर्पदृष्टिका, स्त्री, (सर्पदद्रा + स्वार्थे कन् । टापि
 भ्रत इत्वम् ।) अजशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पदण्डा, स्त्री, (सर्पं दण्डयतीति । दण्ड + अण्
 टाप् ।) मंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पदण्डी, स्त्री, (सर्पं दण्डयतीति । दण्ड + अण् ।
 डौप् ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पदन्ती, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्याः ।
 गौरादित्वात् डौप् ।) नागदन्ती । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सर्पदमनी, स्त्री, (सर्पस्य दमनमस्याः । डौप् ।)
 वन्ध्याकाकोटको । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पनामा, स्त्री, (सर्पस्य नाम नाम यस्याः ।)
 सर्पकङ्कालीभेदः । इति रत्नमाला ॥
 सर्पपुष्पी, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्याः ।
 डौप् ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पफणजः, पुं, (सर्पस्य फणात् जायते इति ।
 जन + ड ।) सर्पफणजातमणिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 सर्पभुक्, [ज]पुं, (सर्पं भुङ्क्ते इति । भुज + क्तिप् ।
 मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्पभक्षके, त्रि, ॥
 सर्पमाला, स्त्री, (सर्पस्य मालेव ।) सर्पकङ्काली-
 भेदः । इति काचित् रत्नमाला ॥ सर्पनामा
 इति साधुपाठः ॥
 सर्पराज, पुं, (सर्पाणां राजा समासे टच् ।)
 वासुकिः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ (सर्पश्रेष्ठे,
 त्रि । यथा, हरिवंशे ६८ । १५ ।
 “एष मोह गतः कृष्णो मग्नी वै कालिये ङ्गदे ।
 भक्षते सर्पराजेन तदागच्छत भारिचम् ॥”)
 सर्पलता, स्त्री, (सर्प इव लता ।) नागवल्ली ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पसत्रं, स्त्री, (सर्पनाशकं सत्रम् ।) सर्पनाशक-
 यज्ञविशेषः । यथा, श्रीभागवते । १२ । ६ । १६-२८
 “जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तच्चकमचितम् ।
 यथा जुहाव संज्ञं ह्यः सर्पान् सत्रे सह द्विजैः ॥

सर्पसत्रे समिहानी दृष्टमानान् महोरगान् ।
दृष्टेन्द्र भयसविग्नस्तक्षकं शरणं ययी ॥
अपश्यस्तक्षकं तत्र राजा पारोक्षितो द्विजान् ।
उवाच तक्षकं कस्मान्न दृष्टोतोरगाधमः ॥
त गोपायति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतम् ।
तेन सस्तम्भित, सर्पस्तस्मान्नाग्नौ पतत्यसौ ॥
पारोक्षित इति श्रुत्वा प्राहृत्विज उदारधौ ।
सहेन्द्रस्तक्षको विप्रा नाग्नौ किमिति पात्यते ॥
तच्छ्रुत्वा जुहुवुर्विप्रा सहेन्द्र तक्षकं मखे ।
तक्षकाश्च पतस्येह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥
इति ब्रह्मोदिताक्षेपे स्थानादिन्द्रः प्रचालित ।
वभूव सभ्रान्तमतिः सविमान सतक्षक ॥
त पतन्त विमानेन सह तक्षकमम्बरात् ।
विलोक्याङ्गिरस प्राह राजान त हृदस्यति ॥
नेत्र त्वया मनुष्येन्द्र वधमर्हति सर्पराट् ।
अनेन पीतममृतमथवा अजरामर ॥
जीवित मरण जन्तोर्गति, स्वेनैव कर्मणा ।
राजस्ततोऽन्यो नास्यस्य प्रदाता सुखदुःखयो ।
सर्पचौरारिवङ्गास्व चुनूड व्याध्यादिभिर्नृप ।
पञ्चत्वमिच्छते जन्तुभुङ्क्त आराध्यकर्म तत् ॥
तस्मात् सन्नमिद राजन् सखियेताभिचारिकम् ।
सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दृष्ट हि भुज्यते ॥
इत्युक्त स तथेत्याह महर्षेर्मानयन् वच ।
सं सन्नादुपरत पूजयामास वाक्पतिम् ॥”
(जरत्कारुपुत्रव्यास्तोक्तस्य वचनादेव जनमेजय
सर्पसन्नात् विररामेति पुराणान्तरमतम् ॥)
सर्पसन्ना, [नृ] पु, (सर्पसन्नमस्यास्तोति इति ।)
जनमेजयराज । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पसहा, स्त्री, (सर्प सहते इति । सह + अच् ।)
सर्पकङ्कालीभेद । इति रत्नमाला ॥
सर्पहा, [नृ] पु, (सर्प हन्तीति । हन् + क्तिप्)
नकुल । इति हेमचन्द्र ॥
सर्पाक्ष, स्त्री, (सर्पस्य अक्षीव अक्षं यस्य । पच् ।)
रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
सर्पाक्षो, स्त्री, (सर्पस्य अक्षीव पुष्य यस्या । अच् ।
डीप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्ट ॥
हृत्तविशेष । सहचरी इति गण्डिनी इति च
हिन्दि भाषा । तत्पर्याय । गण्डाली २ नाडी-
कलापक ३ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कृमिनाशित्वम् । हृत्तिकी-
न्दुरसर्पाणा विधनाशित्वम् । त्रणरोपणत्वञ्च ।
इति भावप्रकाश ॥
सर्पास्य, पु, (सर्पस्य आख्या आख्या यस्य ।)
महिषकन्दभेद । इति राजनिर्घण्ट । नाग
केशर । इति रत्नमाला ॥ सर्पनामके, त्रि ॥
सर्पाङ्गी, स्त्री, (सर्पस्यैव अङ्ग यस्याः । डीप् ।)
सर्पकङ्कालीभेद । इति रत्नमाला ॥ संहली ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
सर्पादनौ, स्त्री, (सर्पस्य तद्विषस्य अदन भक्षण
यस्य । डीप् ।) नाकुली । इति राजनिर्घण्ट ॥
सर्पारातिः, पु, (सर्पस्य अरातिः ।) गरुड । इति
हेमचन्द्र ॥

सर्पारिः, पु, (सर्पस्य अरिः ।) नकुलः । इति
राननिर्घण्टः ॥ गरुडश्च ॥ (यथा, हरिवंशे ।
६८ । ३७ ।
“त दृष्ट्वा पञ्चमूर्धानं सर्पं सर्पारिकेतनम् ।
अक्रुह एव भगवान् प्रत्युवाचोरगीश्वरम् ॥”)
सर्पावास, स्त्री, (सर्पस्य आवासो यत्र ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सर्पस्थाने, पु ॥ (यथा,
हरिवंशे । ६८ । २५ ।
“यशोदामनुगच्छन्त्य सर्पावासमिमं क्रदम् ।
प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदर
त्रजम् ॥”)
सर्पाशन, पु, (सर्पमश्रातीति । अश + श्यु, ।)
मयूर । इति हलायुधः ॥ गरुडश्च ॥
सर्पि, [सृ] स्त्री, (सर्पतीति । सृप गती + “अर्चि-
शुचिहृष्टपीति ।” उणा० २ । १०८ । इति
इति ।) घृतम् । इत्यमरः । २ । ५२ ॥
(यथा, मनु । ३ । २७४ ॥
“अपि न. स कुले जायात् यो वो दद्यात्
त्रयोदशोम् ।
पायस मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्काये कुञ्जरस्य च ॥”
उदकम् । इति निर्घण्टुः । १ । १२ ॥)
सर्पिणो, स्त्री, (सर्पतीति । सृप + णिनि ।
डीप् ।) सर्पभार्या । सापिनी इति भाषा ॥
यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“आशोराशी सर्पदृष्टा तत्स्त्री सर्पिं च
सर्पिणो ॥”
चुद्रचुपभेदः । तत्पर्याय । भुजगो २ भोगो ३
कुण्डलो ४ पन्नगो ५ फणो ६ । तस्या गुणौ ।
विषलत्वम् । कुचवर्धनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्ट ॥
सर्पी, स्त्री, (सर्प + जातो डीप् ।) सर्पिणी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पी, [नृ] त्रि, गमनकर्त्ता । सृपधातोर्निष्-
प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, किराते । ५ । ३५ ।
“स एष कलास उपान्तसर्पिण
करोत्यकालेऽस्तमय विवस्वत ॥”)
सर्पीष्ट, स्त्री, (सर्पीणा सर्पभार्याणामिष्टम् ।)
आखण्डवन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
सर्पीष्ट, स्त्री, (सर्पाणामिष्टम् ।) ओखण्डवन्दनम् ।
इति जटाधर ॥
सर्व, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
सक्र०-सेट् ।) दन्त्यादि । आष्टवगशेषोपध ।
सर्वति सिस्वयिपति । इति दुर्गादास ॥
सर्वं, पु, (सर्वं स्मिन् सर्वं तीति सर्वं गती + पचा-
यच् । यद्वा, सृ गती + “सर्वं निष्ट्वेति ।”
उणा० १ । १५३ । इति वनप्रत्ययेन साधु ।)
शिव । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ चितिसूर्तिरयम् ।
यथा, विसर्जनात् पूर्व भविष्यपुराणोक्त स्त्रभाव-
सिद्धप्राच्यैशान्यादिदिष्ट वामावर्त्तेन पूजनम् ।
यथा, सर्वाय चितिसूर्तये नम इत्यादि
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ विष्णु । यथा,—
“असत्स्य सतस्यैव सर्वस्य प्रभवाव्ययाः ।

सर्वस्य सर्वंदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रेऽप्येवमेव ॥
सर्वं, त्रि, (सृ + वन् ।) सम्पूर्णं । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ अन्य पर्यायः सकलशब्दे
दृष्टव्यः । प्रयोगो यथा,—
“सर्वरत्नमयो मेरु सर्वार्थार्थमय नभः ।
सर्वतीर्थमयो गङ्गा सर्वदेवमयो हरिः ॥”
इति वक्रिपुराणे देवास्वरोपसवादे २ अध्याय ॥
सर्वं सहा, स्त्री, (सर्वं सहते इति । सह + “पू-
सर्वयोर्दार्तिमहो ।” ३ । २ । ४१ । इति श्वच् ।
अर्द्धिर्पदिर्त मुम् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३३ ।
(यथा आर्यासप्तशत्याम् । १३८ ।
“जदामुनातिवाहय पृष्ठे लग्नापि कालमच-
लापि ।
सर्वं सहे कठोरत्वचः किमह्नेन कमठस्य ॥”
रात्रि, पु, । इति काशिका ॥ सर्वं लोशादि-
सहे, त्रि, । यथा, साहित्यदपणे । २ । २० ।
“काम सन्तु दृढ कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं
सहो
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि
धीरा भव ॥”)
सर्वं क, त्रि, सकल । सर्वं शब्दस्य टे पूर्वमक्षि-
तस्मात् सार्थं के च निष्पन्न । इति मुग्धवोध-
व्याकरणम् ॥
सर्वं कर्त्ता, [ऋ] पु, (सर्वेषा कर्त्ता ।) ब्रह्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सर्वं कर्म्मिण, त्रि (सर्वं कर्म्मिणि व्याप्नोतीति ।
सर्वं कर्म्म + “तत्सर्वादे पथ्यङ्कर्म्मपत्रपाठ
व्याप्नोति ।” ५ । २ । ७ । इति छ ।) सकल-
कर्म्मकर्त्ता । यथा, भट्टौ ५ सर्गं ।
“सग्रामे सर्वं कर्म्मिणो वाह यस्वीपजानुकी ॥”
सर्वं के, व्य, सर्वं त्र । सर्वं शब्दात् अक्षप्रत्ययेन
निष्पन्न । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सर्वं केशी [नृ] पु, (सर्वं केशोऽस्यास्तीति । सर्व-
केश + “सर्वादेशेति वक्तव्यम् ।” ५ । २ । १३५ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इति ।) नट । इति
शब्दरत्नावली ॥
सर्वचार, पु, (सर्वेषा चार ।) चारभेद ।
सावान् इति भाषा । इति केचित् ॥ तत्पर्याय ।
बहुचार, २ समूहचारक ३ स्तोमचार ४
महाचार ५ मलारि ६ चारमेलक. ७ । अस्य
गुणा । अतिचारत्वम् । चतुष्यत्वम् । वस्ति
शोधनत्वम् । उदावर्त्तिक्रिमाशित्वम् । मलवस्त्र-
विशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
सर्वंग, स्त्री, (सर्वं गच्छतीति । गम + “अन्ता-
त्यन्ताध्वेति ।” ३ । २ । ४८ । इति ड ।) जलम् ।
इति मेदिनी ॥
सर्वंग, पु, (सर्वं गच्छतीति । गम + ड ।)
शिव । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०४ ।
“प्रभाव सर्वंगो वायुरथैमा सविता रविः ॥”)
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ आकाश । इति शब्द-

माना ॥ (भोमस्य पुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७७ ।

भोमोऽपि काश्या बलधरां नामोपयेमे वीर्य-
शुक्ला तस्या सर्वग नामोत्पादयामास ॥”
सर्वत्रगामिनि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्करे ।
३ । १३० ।

“करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञान कथञ्चन ।
वेत्ति सर्वगता कस्मात् सर्वगोऽपि न वेद-
नाम् ॥”)

सर्वगन्धं, लो, (सर्वं गन्धा यत्रेति ।) चतुर्जात-
कादि । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“चतुर्जातककक्कोललवङ्गागुरुसिद्धकम् ।
सर्वगन्धमिदं चाग्र मुनिभिः परिकौत्तितम् ॥”
अन्यच्च भावप्रकाशे ।

“चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥”
(पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४८ । ४२ ॥

“रत्नानि सर्वगन्धाश्च विस्वच्च सवितङ्कतम् ।
प्रशस्तान्मन्त्रधीषथो हिरण्य मङ्गलानि च ॥”
सर्वगन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, छान्दोग्योप-
निषदि । १ । १४ । २ ।

“आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकाम सर्वगन्ध
सर्वरस सर्वमिदमभ्यान्तोऽवाक्यनादर ॥”)

सर्वगा, स्त्रो, (सर्वं गच्छतीति । गम् + ड ।
टाप् ।) प्रियङ्गुश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्वग्रन्थि, पु, (सर्वं स्निग्धं ग्रन्थिरिव यत् ।)
पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

सर्वग्रन्थिक, लो, (सर्वं त्र ग्रन्थिरिवात् । कन् ।)
पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रे ॥

सर्वचर्मण, त्रि, (सर्वं चर्मणा कृत । सर्व-
चर्मण् + “सर्वचर्मण. कृतः खखञौ ।” ५ ।
२ । ५ । इति ख ।) सकलचर्मनिर्मितः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सर्वजनौ, त्रि, (सर्वं जनाय हितः । सर्वं जन +
“सर्वं जनात् ठञ् खथ ।” ५ । २ । ६ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या ख ।) सर्वजनसम्बन्धी । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

सर्वजया, स्त्रो, (सर्वेषां जयो यस्याः ।) स्त्रीकर्त-
व्यमार्गं गीर्षादिद्वादशमासनिष्पाद्यन्नविशेष ।

यथा । अथ सर्वजयाव्रतम् । सामान्योक्तं कृत्वा
अथ मार्गशीर्षे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ

विष्णुपदौ सक्रान्त्यामारभ्य वर्षपर्यन्तं अमुक
गोत्रा श्रीअमुको द्वादशमासशाकादित्यागफल-

प्राप्तिपूर्वकपुत्रपौत्राद्यैश्वर्यप्राप्त्यन्तर-स्वर्गकामा
मनोरथकामा वा गणेशादिहरगौरीपूजात्मक-

सर्वजयाव्रतमहं करिष्ये । ततः सामान्योक्तं
नवग्रहपूजान्तं कृत्वा अङ्गन्यासं प्रणवेन कृत्वा

गौरीसहितहर ध्यायेत् ।
“श्वेतवर्षं वृषारूढं व्यालयज्ञोपवीतितम् ।
विभूतिभूषिताङ्गं व्याघ्रचर्मधरं शुभम् ॥
पञ्चवक्त्रं दशभुजं जटिलं चन्द्रचूडकम् ।

त्रिनेत्रं पार्वतीयुक्तं प्रमथेद्य समन्वितम् ।
प्रसन्नवदनं देव वरदं भक्तवत्सलम् ॥”

इति ध्यात्वा ॐ नमः शिवाय ह्रीं दुर्गायै
नमः । इति मन्त्रेणार्घ्यं कृत्वा पुनर्ध्यात्वा ॐ
गौरीसहितहराय नमः । इत्यासनादिना पूज-
येत् । ततः पञ्चपुष्पाङ्गलिदानं कृत्वा प्रणमेत् ।
“नमस्ते पार्वतीनाथ । नमस्ते शशिशेखर ।
नमस्ते पार्वतीदेव्ये चण्डिकायै नमो नमः ॥”
अथ कथा ।

लक्ष्मीरुवाच ।

“भगवन्तं सुखासीनं लक्ष्मीं पृच्छति केशवम् ।
केन व्रतेन देवेश स्त्रीणां सर्वमनोरथम् ॥
सौभाग्यमतुलञ्चापि पुत्रपौत्रविवर्धनम् ।
नानासुखसमायुक्तं लभ्यते वैष्णवं पदम् ॥
तद्ब्रतं ब्रूहि मे देव । क्रियते च यथा प्रभो ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अस्ति सर्वजया नाम व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण स्त्रीणां सर्वमनोरथम् ॥
लोकत्रयहिते युक्ता सिध्यतीह न शशय ।
कुरु त्वं तद्ब्रतं देवि । प्रचारय महौतले ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

प्रसन्नो यदि देवेश विधानं मयि कथ्यताम् ।
सुखेन येन देवेश । क्रियते व्रतमुत्तमम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सर्वजयाव्रतं वक्ष्ये शृणु पद्मे सुशोभनम् ।
नैव दृष्टं व्रतं देवि यथा सर्वजयाव्रतम् ॥

पुरुषाणां गयाश्राद्धं स्त्रीणां सर्वजयाव्रतम् ।
पितृहारणकं नाम मनोरथप्रदायकम् ॥

व्रतराजमिदं भद्रे नारीणां सुखदायकम् ।
मार्गशीर्षे त्यजेत् श्राकं पौण्डरीकं फलं लभेत्

पौषे तु लवणं त्यक्त्वा गोसहस्रफलं स्मृतम् ।
माघे तैलं परित्यज्य त्रियं प्राप्नोति मानवी ॥

फाल्गुने च त्यजेत् पूगं भवेत् पतिव्रता सती ।
चैत्रे पुष्पं परित्यज्य सा याति परमां गतिम् ॥

भक्तं त्यक्त्वाथ वैशाखे याति चन्द्रपुरीं शुभाम् ।
ज्येष्ठे धाराजलं त्यक्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥

आषाढे च दधिं त्यक्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
श्रावणे वसनं त्यक्त्वा प्रजापतिपुरं व्रजेत् ।

भाद्रे तु व्यजनं त्यक्त्वा नारायणपुरं व्रजेत् ॥
आश्विने च घृतं त्यक्त्वा लावण्यमुत्तमं लभेत् ।

शय्याञ्च कार्तिके त्यक्त्वा प्रयाति परमां गतिम्
मासान्ते चोपमुञ्चति सर्वं दत्त्वा द्विजातये ।

शय्यां देया व्रतं पूर्णं दानानि विविधानि च ।
गौर्या हरञ्च सपूज्यं श्राकं भुञ्जति पायसम् ॥

एव या कुरुते नारी वर्षं यावत् समाप्यते ।
स्वर्गं वसति सा नित्यं पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ॥

तत् कुरुष्व प्रयत्नेन येन सर्वजया भव ।
शचीव देवराजस्य रतीव मदनस्य च ।

तत्सदृशो भवेत् भद्रे व्रतस्यास्य प्रसादतः ॥”
इति स्कन्दपुराणोक्ता सर्वजयाव्रतकथा समाप्ता ।
ततः स्तुत्वा प्रणम्य विरुजेत् । वर्षान्ते प्रतिष्ठा-
कर्त्तव्या । द्रव्यदानेऽमुकमासामुकद्रव्यत्यागजन्दा-

मुक्तफलप्राप्तिकामा शिवदुर्गाप्रीतिकामा वा
ब्राह्मण्यायाह ददे इति वदेत् । इति कृत्य-
चन्द्रिका ॥

सर्वजित्, पु, (सर्वान् जयतीति । जि + क्तिप् ।)
कालचक्रस्य एकविंशत्तमः । इति केचित् ॥

(त्वाष्ट्रे युगे आद्यवत्सर । यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । ८ । ३७ ।

त्वाष्ट्रे युगे सर्वजिदाद्य उक्तः
सवत्सरोऽन्यः खलु सर्वधारी ॥”)

सकलजयकर्त्तरि, त्रि ॥

सर्वज्ञ, पु, (सर्वं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
शिव । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३६ ।

“सुवर्णरेता सर्वज्ञ सुबीजो बीजवाहनः ॥”
बुद्ध । इत्यमरः । १ । १ । ३५ । १ । १३ । १४ । ६ । १ ।

“सर्वदर्शी विसृक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥”
सकलज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, रघु । १० । २० ।

“सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभू ॥”
सर्वज्ञा, स्त्रो, (सर्वं जानातीति । ज्ञा + कः ।

टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ।

सर्वज्ञा सर्ववेत्तुन्वाच्छान्तिवाच्छान्तिरुच्यते ॥”
सर्वतः, व्य, चतुर्दिगभिव्याप्तिः । तत्पर्यायः ।

समन्ततः २ परितः ३ विश्वक् ४ । इत्यमरः । ३ ।
४ । १३ ॥ (यथा, सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ५ ।

“तं सर्वं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानं सर्वमेवाविशन्ति ॥” ४ ॥

सर्व + तसिल् । सर्वः । यथा, मनु । १ । ५ ।
“अप्रतर्कमविज्ञेयं प्रसप्तमिव सर्वतः ॥”

“प्रसप्तमिव सर्वतः प्रथमार्थं तसि । स्वकार्यार्थ-
चममित्यर्थः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥ पञ्च-
म्यास्तसिल् । सर्वस्मात् । सर्वेभ्यः । यथा,

मनु । ४ । २४७ ।
“सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्प्रधयाभयदक्षिणाम् ॥”

सप्तम्यास्तसिल् । सर्वस्मिन् । यथा, ऋतु-
संहारि । १ । २३ ।

“भ्रमति गवययूथं सर्वतस्त्रोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्वं प्रोद्धरत्यन्वु कूपात् ॥”)

सर्वतः शुभा, स्त्रो, (सर्वतः शुभं यस्याः ।)
प्रियङ्गुश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्वतन्त्र, पु, (सर्वं तन्त्रमस्येति ।) सकलतन्त्रा-
ध्येता । इति केचित् ॥ (लो, सर्वं तन्त्रमिति ।)
सकलशास्त्रञ्च ॥

सर्वतापनः, पु, (सर्वान् तापयतीति । तप +
णिच् + ल्यु ।) कामदेवः । इति केचित् ॥

सर्वतापके, त्रि, ॥
सर्वतज्ञा, स्त्रो, (सर्वतस्तिज्ञा ।) काकमाची ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

सर्वतोमद्र, लो, पु, (सर्वतो भद्रमस्मादिति ।)
इश्वरगृहविशेषः । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥ हारा-

लिन्दार्दिभेदभिन्नाव्यगृहम् । तस्य लक्षणमुप-
न्यस्तं साङ्गनं यथा,—

स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत्
तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्यन्तगतोऽपरः ॥
अनिपिञ्चालिन्दभेदं चतुर्हाराश्च यद्गृहम् ॥
तद्भवेत् सर्वतोभद्रं चतुरालिन्दशोभितम् ॥
प्राक्पश्चिमानुगतौ च शेषावुदरविस्तृती ।
यत्रालिन्दौ रुचकवतो न चेत् स्यादुत्तरामुखम्
क्रमेणोपचीयमानं यत्रालिन्दद्वयं गृहे ।
तद्द्वर्मानमित्याहुर्न चेत् स्यादुत्तरामुखम् ॥
दक्षिणानुगतालिन्दत्रयं यत् पश्चिमानुखम् ॥
पूजनीयोत्तरोच्छ्रायं नन्द्यावर्त्तं वदन्ति तत् ॥
उपर्युपरि यद्गृहं तद्विच्छन्दकसज्जकम् ॥
इति वचनेषु स्वस्तिकादीनां क्लौवत्वदर्शनात्
स्वस्तिकादीनां पुनःपुनःकत्वं मन्तव्यम् । एवमादि
प्राप्तौ रुचकवर्द्धमानौ पुलिङ्गावपि यदुक्तम् ।
“स्वस्तिकं सर्वतोभद्रो रुचको वर्द्धमानकः ।
नन्द्यावर्त्तादयथापि हारालिन्दादिभेदजा ॥”

इति भरतः ॥३॥

लक्षणान्तरं यथा, भविष्योत्तरे ।

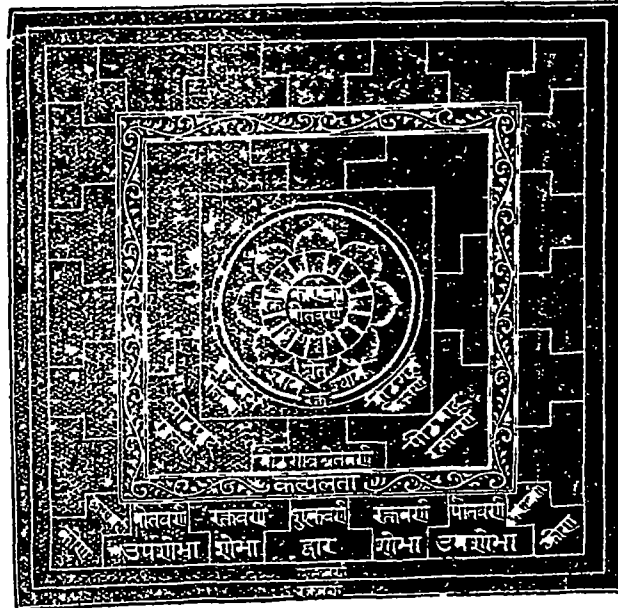
“मेषादि तन्द्रे जातस्य नृपतेः स्युर्नुक्रमात् ।
द्वादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमप्रतः ॥
सुन्दं सर्वतोभद्रो भव्यो नान्दीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ॥
रङ्गं केलिर्ज्यो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तताः ॥”
तद्गणना यथा,—

“द्वौ राजहस्तावायामे परिणाहे तथैव च ।
इत्यथ सर्वतोभद्रं शुक्रस्यास्याधिदेवता ॥
दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्तौ चात्र यत्नतः ।
चतुर्हाराश्च हाराणि कृष्णचित्रावृत्तानि च ॥
पौठपट्टावृत्तौ ह्येष सर्वानिष्टविनाशनः ।
अत्र स्थित्वा महोपालः सर्वान् शत्रून् निहन्ति ॥”

टीर्त्तं २१ प्रस्थं २० इति सर्वतोभद्रं । इति
युक्तिकल्पतरुः ॥ (सर्वतो भद्रं लप्रदे, त्रि ।
यथा, भागवते । १० । ७१ । ११ ।

“इत्यहववचो राजन् सर्वतोभद्रमण्युत्तम् ।
देवपरिर्दुष्टहाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥”
सर्वतोभद्रं क्ली, (सर्वतो भद्रमर्थे ति ।) द्वयोत्-
सर्गत्रतप्रतिष्ठादीं पूजाधारमण्डलविशेषः । यथा,
शारदायाम् ।
“चतुरस्रे चतुर्कोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते ।
चतुर्विंशति च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् ॥
मध्ये मध्ये यथा मक्ता भवेत् पातयेत्तथा ।
पूर्वापरायते द्वे द्वे मन्त्रौ याम्योत्तरायते ॥
पातयेत्तेषु मन्त्रेषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।
पूर्ववत् कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ।
तद्गृहेषु मन्त्रेषु दद्यात् सूत्रचतुष्टयम् ॥
ततः कोष्ठेषु मन्त्रेषु स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत्
यावत् शतद्वयं मन्त्रौ पट्टपञ्चाशत् पदान्यपि ।
तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
पट्टत्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं सप्तलक्षणम् ।
वह्निं पङ्क्त्या भवेत् पौठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका
हारशोभोपशोभास्रान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत्
शास्त्रोक्तविधिना मन्त्रौ ततः पद्मं समालिखेत् ॥
पद्मचेत्रस्य सत्यस्य द्वादशाशं वह्निं सुधीः ।
तन्मध्ये विभजेत् हस्तैस्त्रिभिः समविभागतः ॥
श्राव्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम्
द्वितीयं पद्मपत्राणां मुक्ताशेन दलाश्रकम् ॥
वाह्यहस्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः ।
निधाय केशराश्रेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ॥
लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत्
दलाश्राणाञ्च यन्मानं तन्मानाहृतमालिखेत् ॥
तदन्तरालतन्मध्ये सूत्रस्थोभयतः सुधीः ।
शालिखेद्वाह्यहस्तेन दलाश्राणि समन्ततः ॥
दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ।
एतत् साधारणं प्रोक्तं पङ्क्तं तन्त्रवेदिभिः ॥
-त्राणि त्रीणि पादार्थं पौठकोणेषु मार्जयेत् ।
अवशिष्टं पदैर्विन्दान् पौठगात्राणि कारयेत् ॥
पदानि वीथिमस्थानि मार्जयेत् पङ्क्त्यभेदेतः ।

सर्वतोभद्रमण्डलस्य रूपं यथा ।

दिशु हाराणि रचयेत् द्विचतुर्कोष्ठैस्तथा ॥
पदैस्त्रिभिरष्टकेन शोभां स्युर्हारपार्श्वयोः ।
उपशोभां स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठै रनन्तरम् ॥
अवशिष्टं पदैः षड्भिः कोणाणां स्यात्तुष्टयम्
रक्षयेत् पद्मभिवर्णमण्डलं तन्मनोहरम् ॥
पीठं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् ।
कुसुमचूर्णमक्षयं कृष्णं दग्धपुलाकजम् ॥
विस्वादिपञ्चजं श्यामं इत्युक्तं वर्णपञ्चकम् ।
अङ्गुलीतुल्यैश्च विस्तराः सीमारैश्चा सिता
शुभाः ॥

कर्णिका पीतवर्णेन केशराण्यक्षयिण च ।
शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च ॥
रजसा रक्षयेन्मन्त्री यथा पीतैव कर्णिका ।
केशरा पीतरक्ता स्युरक्षयानि दलान्यपि ॥
सन्धय कृष्णवर्णा स्युः सितेनाप्यसितेन वा ।
रक्षयेत् पौठगर्भाणि पादां स्युरक्षयप्रभां ॥
गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि ।
आलिखेत् कल्पनतिका दलपुष्पफलान्विता ॥
वर्णैर्नानाविधैश्चित्तैः सर्वदृष्टिमनोहरा ।
हाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ता समीरिता
उपशोभा पीतवर्णा कोणान्यसितभानि च ।
तिस्रो रेखा वह्निः कार्या सितरक्तासिता
क्रमात् ॥

मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम् ॥३॥
प्रकारान्तरं यथा,—

“चतुरस्रा भुव भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः
पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ॥
चतुस्रत्वारिंशदाद्यं पद्यात् पट्टत्रिंशताम्बुजम् ।
कोष्ठं प्रकल्पयेत् पौठं पङ्क्त्या नेदात्र वीथिका
हारशोभे यथा पूर्वमुपशोभा न दृश्यते ।
अवशिष्टं पदैः कुर्व्यात् षड्भिः कोणाणि
तन्त्रवित् ॥

विदध्यात् पूर्ववत् शेषमेव वा मण्डलं स्मृतम् ॥
इति तन्त्रसारं १ परिच्छेदः ॥ ३ ॥

नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं चक्रविशेषः । यथा,
“अथा” संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्यटोपनम् ।
विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम् ॥
ऊर्गगा दश विन्यस्य तिर्यगे खास्तया दश ।
एकाग्रीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः ॥
अकारादिस्वरा' कोष्ठे खीशादौ विदिशि
क्रमात् ।

प्रदक्षिणक्रमानुश्रेया ज्योति शास्त्रविशारदैः ॥
कृत्तिकादीनि धिष्टानि पूर्वाशादि लिखितत
सप्त तप्त क्रमेणैव अष्टाविशतिसंख्याया ॥
अ-व-क-इ-डा, पूर्वस्था म-ट-प-र-ता
हरिति दक्षिणस्याम् ।
न य-भ-ज-खा वारुण्या ग-श-द-च ला-थोत्त-
रस्था स्युः ॥

द्वयस्त्रयो द्वापद्यास्तु पूर्वादिक्रमतो बुधैः ।
राशयो द्वादश स्याद्या मेपास्ता दक्षमार्गतः ॥
शेषेषु कोष्ठकेष्वेव नन्दादितिधिपञ्चकम् ।
वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं तत्तधिक्रमात् ॥
इत्येव सर्वतोभद्रप्रकारः कथितो मया ।
यस्मिन्नुच्चैः स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत् ॥
ग्रहदृष्टिष्वेनात्र वामदक्षिणममुखे ।
भुक्त भोग्य तथाक्रान्तं विद्म क्रूरप्रद्वेषं भम् ॥
शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नत ।
वक्रगे दक्षिणा दृष्टिर्वामा दृष्टिश्च शीघ्रगे ॥
समुक्षी मध्यचारि च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ।
सूर्यमुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्कं द्वितीयगे ॥
समास्तृतीयगे ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ।
वक्रा स्युः पञ्चपट्टेके त्वतिवक्रा नगाष्टमे ॥
नवमे दशमे भानौ जायते सृष्टजा गति ।
द्वादशैकादशे सूर्ये लभन्ते शीघ्रता पुनः ॥
रविस्थित्यशकत्रिशावधे संख्यात कल्पते ।
न तु राश्यन्तरस्थगात् द्वितीयादिनिरूपणम् ॥
राहुकेतू सदा वक्रो शीघ्रगो चन्द्रभास्करौ ।
गतरैकस्वभावत्वादेया दृष्टिष्वय सदा ॥
क्रूरा वक्रा महाक्रूरा सौम्या वक्रा महाशुभा
स्युः सहजस्वभावस्या सौम्या क्रूराश्च शीघ्रगा ॥
च ड छा. प-ण-ठासैष ध फ-टाञ्छ-भ-जा
स्तथा ।
एतत् त्रिकं त्रिकं विहं विहै, क प भ-दै'
क्रमात् ॥

घ-ड छा रीदगे वेधे प-ण-ठा अस्तगे ग्रहे ।
घ फ टा पूर्वापादाया घ भूजा भाद्र उत्तरे ॥
रधी शमी खर्या चैय जयो णनी परस्परम् ।
एकेन हि हय प्रो य शुभाशुभग्रहव्यधे ॥
अवर्णादिस्वरहन्ते त्वेकवेधात् दयोर्व्यध ।
सुरमवशात्मके वेधे अनुस्वारविसर्गयो ॥
आकारादियुग्मवर्णात्मकवेधदनुस्वारविसर्गयो
एकवेधादुभयवेध इत्यर्थः ।
“कोशम्यत्रसयोगंधे चर्यादिपादगे यरे ।
पकारादिषुत्पकेषु वेधे पूर्णतिथी तथा ॥
एकादिकं र्वेधेन फलं पुंसां प्रजायते ।
इह गय भयं शानिर्व्याधिर्न्युः क्रमेण च ॥

ऋचे भ्रमोऽधरे हानि' स्वरे व्याधिर्मयं तिथी ।
राशौ विहे महाविघ्नं पञ्चविहो न जीवति ॥
एकवेधे भयं युद्धे सुरमवेधे घनघय' ।
त्रिवेधे तु भवेद्गडो सत्युर्वेधचतुष्टयं ॥”
दिष्टिद्वये उदाहरणमाह ।
“भरस्वकारहपमं नन्दा भद्रां तुलाञ्च भम् ।
विशाखा हरिभं विधे द्यग्रह आम्नेयसंस्थित ॥”
उदाहरणान्तरमाह ।
“व युग्ममौस्वरं कन्यां रेफ स्वातीमुकारकम् ।
अश्विनीं रोहिणींस्त्रीऽभिजिहमेव परेष्वपि ॥
यथा दृष्टफला' क्रूरास्तथा सौम्या शुभप्रदाः ।
क्रूरयुक्तं पुन' सौम्यो ज्ञेय' क्रूरफलप्रदः ॥
अकवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिय भूयते ।
रोगपीडाकर' सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ ॥
चन्द्रे मिश्रफलं पुंसां रतिलाभश्च भार्गवे ।
बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीव' सर्वशुभप्रद' ॥
स्वचेत्रस्थे बल पूर्णं पादोनं मित्रमे ग्रहे ।
अर्धे समग्रहे प्रोक्तं पादं शत्रुग्रहे स्थिते ॥
इदञ्च सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् समम् ।
एतदेव फलं विहि सौम्ये क्रूरैर्विपर्ययात् ॥
स्थानवेधसमाधोगात् यत्सख्यं जायते बलम् ।
तत्सख्यं वेधवस्तुनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥
दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम्
ग्रहा सौम्यास्तथा क्रूरा वक्रा' शीघ्रोच्चनीचगा
स्थानञ्च वेधमित्येव बलं ज्ञात्वा फलं वदेत ।
वक्रग्रहे फलं द्विघ्नं त्रिगुणं खोच्चसंस्थिते ॥
स्वभावज फलं शीघ्रे नौचस्थोर्ध्वफलो ग्रह' ।
तिथिराश्वयनचन्द्रं विहं क्रूरग्रहेण यत् ॥
सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नत ।
न नन्दति विवाहे च यात्राया न निवर्त्तते ॥
रोगान्न मुच्यते रोगी वेधवेलास्ततोद्यमः ।
रोगकाले भवेद्द्वेष' क्रूरुचैरसम्भव ॥
वक्रगत्या भवेन्नृत्यु' शीघ्रे जाप्यज्ञान्वित' ।
वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्मो खण्डि प्रजायते ॥
कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै ॥”
कवियौरयोडा ।

“यत्र पूर्वादिकाष्टाया ह्यपराश्यादिगो रवि ।
सा दिग्गमिता ज्ञेया श्रेयास्तिस्र सदोदिता
ईशानस्था' स्वरा प्राच्या ज्ञेया यास्या-
मथाग्निगा' ।
नेर्ऋतस्याय वारुण्या वायव्या सौम्यगा मता'
नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्त्रिधयो दिश ॥
ते सर्वेऽस्मिता ज्ञेया यत्र भानुन्विमासिक ॥
नक्षत्रेऽस्ते रजा यसे हानि गोक स्वरेऽस्तगे
राशौ विघ्नस्तिथी भौति' पञ्चमो मरणं भवेत् ॥
याथा युद्ध विवादश्च द्वार प्रासादहम्ययो' ।
न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं नरे ॥
अस्तामाया स्थितं यस्य नाय' प्रयममघरम् ।
स भान्त' सर्वकार्येषु ज्ञेयो देवहतो नरः ॥
फरौ कीठे तथा द्रव्ये चातुरद्रमहापले ।
वर्णायास्तं गता योधा यदौर्ध्वेद्विजयं रणे ॥
नघचेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्णे लाम' स्वरे सुष्टम् ।

राशौ जयस्तिथौ तेजः पदासिः पञ्चकोदये ॥
प्रयकाले भवेद्द्विद यज्ञग्नं क्रूरुचैरै ।
तद्दृष्टं शोभनं सौम्यैर्मिन्त्रैर्मिन्त्रफलं भवेत् ॥
ग्रहाविहन्तु यज्ञग्नं फलं लग्नस्वभावत' ।
ज्ञातव्यमीक्षिते केन्द्रे भाषित' यशरादिकम् ॥
शीर्षोदये सौम्यविनग्नवर्गे
लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् ।
अतोऽन्यथात्वे तु तदन्यथात्वं
मित्रं विमिश्रैरधिकं बलादेर' ॥
केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाय सौम्याः
केन्द्राष्टवर्त्मशभास्त्रयपठसस्या' ।
सर्वार्थसाधनकरा परिपुच्छता स्यु-
रेभिविपर्ययगतंस्तु विपर्यय' स्यात् ॥
लम्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात्
तन्निवमेतस्य च केन्द्रग वा ।
व्ययाष्टकेन्द्रानपहाय पापा
अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् ॥

आद्यो लग्नाधिप कार्येनर्त्तने कार्याधिपो यदि
द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्ये कार्याधिपो यदि
लग्नप कार्यपद्यापि लग्ने यदि ततोयक. ।
चतुर्थं कार्यपौ स्याता यदि लग्नपकार्यपौ ॥
कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रश्चेदधिकं मतम् ।
एव दृष्टिवशानुज्ञेय फलं तद्वच्चतुष्टयम् ॥
पूर्णनाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् ।
तत् सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समीरणे ॥
आद्यो शून्यगतं पृच्छेत्पद्यात् पूर्णं विशिद्यदि
तदा सर्वार्थसिद्धिं स्यात् वामे वामं न सशय'
श्वासप्रवेशकाले चेद्दूतो जल्पति वाञ्छितम् ।
तस्यार्थं सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्
ऊर्ध्वामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपयस्थित ।
पृष्ठे दक्षे तथाधस्तादक्षवाहो गतो मतः ॥
यात्रादानविवारेषु वस्त्रालहारभूषणे ।
शुभे कर्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः शुभ ॥
कलहयुतयुद्धेषु स्नानभोजनरैः युने ।
व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्यते ॥
क्रूरैरुभयतो विहा यस्याचरतिथिस्वरा. ।
राशिधिष्ठाञ्च पद्यापि तस्य सत्युर्त्तनं संगय ॥
मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गं देवालयं पुरम् ।
क्रूरैरुभयतो वेधे विनश्यन्ति न मगय ॥
कृत्तिकायां तथा पुष्ये रिवत्याश्च पुनर्वसौ ।
विहं नति क्रमाद्देषो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु ॥
तीन भाण्डं रमो धान्यं गजान्वादिचतुष्टयम् ।
मन्वं महाघंता याति यावत् क्रूरुध्वे स्थितम्
क्रूरवेधनमायोगे यस्योपग्रहसभाव ।
तस्य सतुरनं मन्टेष्टो रोगाहाय रणादपि ॥
सूर्येभात् पञ्चमं धिष्टं ज्ञेयं विद्युन्मृत्प्राधिभम्
गुल्लुष्टमकं प्रोक्ता सश्रिपातं चतुर्दशम् ॥
केतुरटादगं प्रो' सुक्ता स्यादक्षयिगतिम् ।
हायिगतितमं फल्यं त्रयोविशदं वष्टुदम् ।
निघातं च चतुर्विंशत्प्रोक्ता अष्टादशपदा ।
प्रप्याने विघ्नदा' प्रोक्ताः सर्वकार्येषु सर्वदा ॥
इति सर्वतोभद्रचक्रम् । इति ज्योतिषतत्त्वम्. ७

सर्वतोभद्रचक्रस्य रूपं यथा ।
पूर्व

ष	३	४	५	६	७	८	९	आ
२	उ	घ	व	क	ङ	ड	झ	१०
१	ल	ळ	वृष.	मिथुन'	कर्कटः	शु	म	११
२०	च	मेघ'	श्री	नन्दा	श्री	सिंह'	ट	१२
२६	द	मीनः	रिक्ता	पूर्णा	मद्रा	कन्या	प	१३
२५	श	कुम्भः	श	जया	श	तुला	र	१४
२४	ग	रे	भकर.	धनु.	दुश्चिकः	ए	त	१५
२३	ऋ	ख	ज	भ	य	न	ऋ	१६
३	२२	०	२१	२०	१९	१८	१७	६

उत्तर

दक्षिण

पश्चिम

सर्वतोभद्र, पुं, सर्वतो (भद्रमस्येति) निम्ब-
हृत् । इत्यमर १२।४।६२॥ व्यूहविशेष । इति
तट्टीका ॥ विष्णुरथ । इति शब्दरत्नावली ।
वश । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चित्रकाव्यविशेषः ।
इति मेदिनी ॥

तदुदाहरण यथा ।

स	का	र	ना	ना	र	का	स
का	य	सा	द	द	सा	य	का
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना

इति सर्वतोभद्र । इति माघे । १९ । २७ ॥
अस्यार्थं । "सकारेति । पुन क्रीडशी ।
'कारो वधे निश्चये च बले यत्रे रतावपि ।'
इति विश्व ॥
सकारा' सयत्ना सोक्ताहाः नाना नाना-
विधास्य ये आरा अरौणा समूहा । भिन्नादि-
भ्योऽण् । तेषां कासा गतिभेदा काया विग्र-
हाश्च तेषां साद ददतीति साददा नाश-
कारका सायका यस्यां सा तथोक्ता । रसेन
रागीणाह्वो यस्यां सा रसाहवा रणरागिणी-
त्यर्थः । वाहसाराणा वाहस्येष्ठाना ये नादा
हेपादिषोषास्तेषा वादं कलह ददतीति वाद-
दानि । तैः सह कलहायमानानि वादनानि
वाद्यानि यस्या सा वाहसारनादवाददवादाना
तृथ्यशदघोषेत्यर्थः । अतएव तेषा तुल्यतोक्ते-
रतिशयोक्तिः । सर्वतो भ्रमणात्, सर्वतो-
भद्रा व्यसिद्धशब्दः । अत एव दण्डौ ।
'तदिद सर्वतोभद्र भ्रमण यदि सर्वतः ।' इति ।

उदाहरणम् । चतु कोष्ठं चतुरङ्गबन्धे पञ्चचतुष्टये
पादचतुष्क विलिख्यानन्तर पङ्क्तिचतुष्टये
ऽप्यथ क्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतस्रसु
प्रथमपाद सर्वतो वाच्यते । एव द्वितीयादिषु
द्वितीय इत्यादि ।" इति तट्टीकायां मञ्जिनाथः ॥
(वटिकीषधविशेषः । यथा,—
"विशुद्ध गगन ग्राह्य द्विकर्षं शुद्धगन्धकम् ।
तोलक तोलकाङ्गं च द्विह्रल्लोत्थरसन्तथा ॥
कर्पूर केशर मासौ तेजपत्र लवङ्गकम् ।
जातोकोषफलञ्चैव सूक्ष्मलाकरिपिप्ली ॥
कुष्ठ तालीशपत्रञ्च धातकौ चोचमुस्तकम् ।
चनीतकौ मरिचञ्च शृङ्गवेरविभौतकम् ॥
पिप्यल्यामलकञ्चैव शाणभागं विचूर्णितम् ।
सर्वमेकोक्तत पिष्ट्वा वटौहृथ्यादिगुञ्जिकाम् ॥
भक्षयेत् पर्णशुद्धेन मधुना सितयापि वा ।
रोग ज्ञात्वानुपानञ्च प्रात कुथ्याद्विचक्षणं ॥
हन्ति मन्दानलान् सर्वानामदोष विस्त्रिकाम्
पित्तक्षेपभय रोग वातक्षेपभयन्तथा ॥
आनाह मूत्रकृच्छ्रञ्च सग्रहग्रहणीं वमिम् ।
अस्त्रपित्त शीतपित्त रक्तपित्त विशेषतः ।
चिरञ्चर पित्तभव धातुस्थ विषमञ्जरम् ॥
कास पञ्चविध हन्ति कामला पाण्डु मेघ च ।
सर्वलोकहितार्थाय शिवेन भाषितः पुरा ।
सर्वतोभद्रनामाय रसः साक्षात्सहेश्वर ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे च्चैराधिकारे ॥
"सूत तपनगगन कान्तकीहस्य चूर्णं
कालेकस्निग्धं दृशदि पिपित शृङ्गवरस्य वारा ।
युञ्जाराङ्गे यत्कतिगुदजे प्रीङ्गि सर्व्वरेषु
शोथे पाण्डौ क्लमिक्तगदे सर्व्वत कामलायाम्
कासे श्लासे प्रमिद्धजठरे सर्व्वदोषप्रभूते
ख्यातो योग सुरमणिकृत सर्व्वरोगैकहन्ता ॥"
इति च रसेन्द्रसारसग्रहे प्रीङ्गाधिकारे ॥)

सर्वतोभद्रा, स्त्री, (सर्वतो भद्रं मङ्गलमस्या
इति ।) गम्भारी । नटयोषित् । इति मेदिनी ॥
सर्वतोमुख, स्त्री, (सर्वतो मुखमस्येति ।) जलम्
इत्यमर १२।१०।४४ भाकाशम् । इति मेदिनी ॥
(समन्ततोमुखविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते
१ । २११ । १२ ।
"एव सर्व्वान् समादिश्य पूर्व्वतीरे महोदधे ।
क्रूरा मतिं समास्थाय जन्मतु, सर्व्वतोमुखी ॥"
सर्व्वतोमुख, पुं, (सर्व्वतः मुखमस्येति ।) शिव ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ३० । ६६ ।
"सर्व्वकामवरश्चैव सर्व्वद सर्व्वतोमुखः ॥"
ब्रह्मा । (यथा, कुमारः । २ । ३ ।
"अथ सर्व्वस्य धातार ते सर्व्वे सर्व्वतोमुखम् ।
वागोश वाग्भिरर्थ्याभिः प्रक्षिपन्तोपतस्थिरा ॥"
आत्मा । इति मेदिनी ॥ (विष्णु । यथा,
महाभारते । १३ । १४९ । १०० ।
"अमृताशोऽमृतवपु सर्व्वत्र सर्व्वतोमुखः ॥"
ब्राह्मण । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वर्गः । इति
शब्दमाला ॥ अग्निः । यथा,—
"सर्व्वत पाणिपादान्त सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुख
विश्वरूपो महानग्नि प्रणीत सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृताग्निप्रणयनमन्त्र ॥
सर्व्वत्र, व्य, (सर्व्वस्मिन्निति । सर्व्व + 'सप्रम्याहल'
५ । ३ । १० । इति तल् ।) सर्व्वदिग्देशकाले ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । ३ । ६२ ।
"ततोष वीर्यातिशयेन हृत्तत्रा
एतः सर्व्वत्र गुणेर्निधीयते ॥"
सर्व्वत्र, पुं, (सर्व्वत्र गच्छतीति) मम + 'उप्रक-
रणे सर्व्वत्रपत्रयोसपस्थानम् ।" ३।२।४८
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ड ।) वायु । सर्व्वत्र
गर्भमिनि, त्रि । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात्
(यथा, गीतायाम् । ९ । ६ ।

“यथाकाशस्थितो नित्य वायुः सर्व्वत्रगी महान्
तथा सर्व्वानि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारया ॥”
सर्व्वत्रगामो, [न्]पु, (सर्व्वत्र गच्छतीति । गम +
णिनि ।) वायु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्व्वदिग्-
देशकाले गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

सर्व्वथा, व्य, (सर्व्वेण प्रकारेण । सर्व्व + “प्रकार-
वचने थाल् ।” ५ । ३ । २३ । इति थाल् ।)
सर्व्वप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
मनुः । २ । १५ ।

“उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा ।
सर्व्वथा वर्त्तते यश्च इतीय वैदिकी श्रुतिः ॥”
प्रतिष्ठा । भृशम् । हेतु । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्व्वदमन, पु, (सर्व्वान् दमयतीति । दम + ल्यु ।)
भरतराज । स तु शकुन्तलापुत्रः । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा मह-
भारते । १ । ७४ । ५—७ ।

“षड्वर्ष एव बालः स कखात्रमपद प्रति ।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहाश्च महिषाश्च गजा-
स्तथा ॥

बबन्ध हृष्टे बलवानाश्रमस्य समीपत ।
आरोहन् दमयश्चैव क्रीडश्च परिधावति ॥
ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कखात्रमनिवासिनः ।
अख्यथ सर्व्वदमन सर्व्वान् हि दमयत्यसौ ॥
स सर्व्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ॥” ॥
सर्व्वदमनकर्त्तरि, त्रि । इति व्याकरणम् ॥)
सर्व्वदर्शी, [न्]पु, (सर्व्वं पश्यतीति । दृश् +
णिनिः ।) बुध । इति शब्दरत्नावली ॥ सकल-
दर्शनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २
१०६ । ६ ।

“सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च बुहिमांश्चासि राघव । ॥
सर्व्वदा, व्य, (सर्व्वं + “सर्व्वैकान्यकियत्तद्. काले
दा ।” ५ । ३ । १५ । इति दा ।) सर्व्वस्मिन्
काले इत्यमरः । ३।४।२२ ॥ (यथा, नरसिंह-
पुराणे । १२ । ५६ ।

“तत्पादपद्मे देवेश भक्ति मे देहि सर्व्वदा ।
यदि तुष्टो ममाद्य त्वमन्यदेक हणोम्यहम् ॥”
सर्व्वदु खल्य, पु, (सर्व्वेषा दु खाना चयो यत्रा)
मोक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ सकलपोडानाशश्च ॥
सर्व्वदेवमुख, पु, (सर्व्वेषा देवाना मुख यत्र ।)
अग्नि । इति जटाधरः ॥

सर्व्वद्राड्, [ञ्]त्रि, सर्व्वस्य पूजक । सर्व्वानश्चति
इत्यर्थे क्तिप्प्रत्ययेन निष्पन्न । इति व्याकरणम् ॥
सर्व्वधारो, [न्]पु, (सर्व्वं धरतीति । धृ + णिनि ।)
कालचक्रस्य हाविशवर्ष । इति केचित् ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । २७ ।

“त्वाङ्गे युगे सर्व्वजिदाद्य उक्तः
सवत्सरोऽन्यः खलु सर्व्वधारी ।
तस्मात् विरोधी विकृत. स्वरश्च ।
शस्ती द्वितीयोऽत्र भवाय शेषा ॥” ॥
सर्व्वधारके, त्रि ॥)

सर्व्वधुरावह, पु, (सर्व्वं चासी धूञ्चेति । सर्व्व-
धुरा । ऋक्पूर्वित्य । वहतीति । वह + अच् ।

सर्व्वधुराया वहः ।) सकलभारवाहकः । रथ-
साङ्गलादीना भारवाहकगवादिः । इत्यमरः ॥
सर्व्वधुरीण, पु (सर्व्वधुरा वहतीति । “हः सर्व्व
धुरात् ।” ४ । ४ । ७८ । इति ख. ।) सकल-
भारवाहक । रथसाङ्गलादीना भारवाहक-
गवादि । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

सर्व्वन्दमः, पु, (सर्व्वं दमयतीति । दम + अच् ।
द्वितीयाया अलुक् ।) भरतराजः । स तु शकु-
न्तलापुत्रः इति हेमचन्द्रः ॥

सर्व्वपा, स्त्री, (सर्व्वं पातीति । पा + क् । टाप्)।
बलिराजपत्नी । इति केचित् ॥ सर्व्वरक्षण-
कर्त्तरि सर्व्वपानकर्त्तरि च त्रि ॥

सर्व्वपूर्णत्व, स्त्री, (सर्व्वद्रव्यैः पूर्णत्वम् ।) सभार ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

सर्व्वप्रिय, त्रि, सर्व्वेषा जानानां प्रिय । सकलजन-
वत्सवः ॥ सर्व्वस्य शिवस्य प्रियः । सर्व्वं प्रियो
यस्येति वा । शिवभक्तः ॥

सर्व्वभक्षा, स्त्री, (सर्व्वान् भक्षयतीति । भक्ष + अण्
छागौ । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्व्वभक्षणकर्त्तरि,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६ । १४ ।

“इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगु परममन्यमान् ।
सश्यापानिमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि ॥”
सर्व्वमङ्गला, स्त्री, (सर्व्वानि मङ्गलानि अस्या ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥ अस्या व्युत्पत्तियथा,—

“मङ्गल मोक्षवचन चाशब्दो दाट्वाचक ।
सर्व्वान्मोक्षान् या ददाति सा एव सर्व्वमङ्गला ॥
हर्षे सम्पदि कल्याणे मङ्गल परिकीर्त्तितम् ।
तान् ददाति च या देवो सा एव सर्व्वमङ्गला ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सर्व्वमङ्गलशब्दश्च सम्युर्णार्थव्याचकः ।
आकारो दाट्वाचनस्तस्मात् सा सर्व्वमङ्गला ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सर्व्वमङ्गला-
स्तोत्र २७ अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“सर्व्वानि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
ददाति चेप्सितान् लोके तेन सा सर्व्वमङ्गला ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सर्व्वमय, त्रि, सर्व्वान्मयक । सर्व्वशब्दात् मयट्-
प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, माकण्डेये । ८८ । ३३ ।
“आप्यायन्ते च ते यज्ञास्त्वदाधारा हुताशन ।
अत सर्व्वस्य योनिस्त्व वङ्गे सर्व्वमयस्तथा ॥”)
सर्व्वमूख्य, स्त्री, (सर्व्वस्य मूख्यम् ।) कपर्दकम् ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

सर्व्वमूपक, पु, (सर्व्वान् मुष्णातीति । मुष् + ण्वल्
पृषोदरादित्वात् माधु ।) काल । इति हेम-
चन्द्रः ॥

सर्व्वरस, पु, (सर्व्वी रसो यत्र ।) सूरौ ।
पण्डित । इति शब्दरत्नावली ॥ धूनक । इत्य-
मरः ॥ वाद्यभागम् । तत्तु वीणाभद । इति
मेदिनी ॥ लवणरस । इति हेमचन्द्रः ॥ (मधु-
रादिरस । यथा, भागवते । २ । ६ । १ ।

“वाचा वङ्गे मखे चत्रे कन्दसा सप्त धातवः ।

हृदयकव्यामृतानानां जिह्वासर्व्वरसस्य च ॥”
सर्व्वरसविशिष्टे, त्रि । यथा, छान्दोग्योप-
निषदि । ३ । १४ । २ ।

“सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः सर्व्वरसः इति ॥”
सर्व्वरसोत्तमः, पु, (सर्व्वरसेषु उत्तमः ।) लवण-
रसः । इति हेमचन्द्रः ॥

सर्व्वरात्र, पु, सर्व्वी रात्रिः । “अहःसर्व्वैक-
देशसख्यातपुण्याश्च रात्रेः ।” ५ । ४ । ८७ ।
इति अच् ।) समस्तरजनौ । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

सर्व्वरी, स्त्री, सर्व्वरी । रात्रिः । इति वक्ष्यमाशु-
शब्ददर्शनात् ॥

सर्व्वरीकरः, पु, (सर्व्वर्याः करः ।) चन्द्रः । इति
धरणि ॥

सर्व्वर्तुपरिवर्त्त, पु, (सर्व्वर्तूना परिवर्त्तो यत्र ।)
वत्सरः । इति जटाधरः ॥

सर्व्वर्तुफल, स्त्री, (सर्व्वर्तुजात फलम् ।) सकलर्तु-
जातफलम् । यथा,—

“सर्व्वर्तुसुमाकीर्णं सर्व्वर्तुफलशोभिते ।
स्थिरच्छायद्रुमाकीर्णं सन्तानकवनावृते ॥”

इति भविष्यपुराणे शिवरात्रिर्नतकथा ॥
सर्व्वरक्षणकवच, स्त्री, (सर्व्वरक्षण सर्व्वरक्षाकरं
कवचम् ।) कवचविशेषः । यथा,—

“शिशोः स्वस्थयन चक्रस्तूर्णं ब्राह्मणपुङ्गवा ।
इन्द्रा दत्त्वा शिशोर्गात्रे पपाठ कवच द्विजः ॥
वदामि तत्ते विप्रेन्द्र कवच सर्व्वरक्षणम् ।
तद्वत् मायया पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ॥
निद्रिते जगता नाथे जले च जलशायिनि ।
भौताय स्तुतिकर्त्तं च मधुकैटभयोर्भयात् ॥
योगनिद्रोवाच ।

दूरीभूतं कुरु भयं भयं किन्ते मयि स्थिते ।
स्थितायां मयि च ब्रह्मन् सुखी तिष्ठ जगत्पते ॥

श्रीहरि पातु ते वक्तु मस्तुः मधुमुदनः ।
श्रीकृष्णश्चक्षुषी पातु नासिका राधिकापति ॥

कर्णयुग्मश्च कण्ठश्च कपाल पातु माधव ।
कपोल पातु गोविन्द. केशाश्च केशव. स्वयम् ॥

अधरौष्ठ हृषीकेशो दन्तपङ्क्तिं गदायज ।
रासेश्वरश्च रसना तालुक वामनो विभुः ॥

वक्त्र. पातु मुकुन्दस्ते जठर पातु दैत्यहा ।
जनार्दन पातु नाभि पातु विश्वेश ते हनुम् ॥

नितम्बयुग्म गुह्यश्च पातु ते पुरुषोत्तम ।
जानुयुग्म जानकीश. पातु ते सर्व्वदा विभुः ॥

हस्तयुग्म वृसिंहश्च पातु सर्व्वत्र सङ्घटे ।
पादयुग्म वराहश्च पातु ते कमलोद्भव ॥

ऊर्ध्वं नारायण पातु अधस्तात् कमलापति ।
पातु पूर्वं च गोपाल पातु वङ्गी दशम्यहा ॥

वनमालो पातु यास्यां वैकुण्ठ पातु नैऋते ।
वारुणे वासुदेवश्च पातु ते जलजासन ॥

पातु ते सन्ततमजो वायव्यां विष्टरश्चवा ।
उत्तरे च सदा पातु सोऽनन्तोऽनन्तकः स्वयम् ॥

ऐशान्यामीश्वर. पातु सर्व्वत्र पातु शत्रुजित् ।
जले स्थले चान्तरीचे निद्राया पातु माधव ॥७॥

इत्येव कथितं ब्रह्मन् । कवचं परमाङ्गु तम् ।
 कृष्णेन कृपया दत्तं स्मृतैव पुरा मया ॥
 शुभेन सह सग्रामे निर्लेषे घोरदाहणे ।
 गगनस्थितो यः सद्यः प्राप्तिमात्रेण शक्तिः ॥
 कवचस्य प्रसादेन धरण्या पतितो ऋतः ।
 पूर्वं वर्षगतं खे च कृत्वा युद्धं भयावहम् ॥
 ऋते शुभे च गोविन्दे, कृपालुगगने स्थितः ।
 माञ्छाश्च कवचं दत्त्वा गोलोकं स जगाम ह ॥
 कल्पान्तरस्य वृत्तान्तं कृपया कथितं मुने ।
 आभ्यां तव भयं नास्ति कवचस्य प्रभावतः ॥
 कोटिशः, कोटिशो नष्टा मया दृष्टाश्च सर्व्वशः ।
 अहश्च हरिणा सात्तं कल्पे कल्पे स्थिरा सदा ॥
 इत्युक्त्वा कवचं दत्त्वा सान्तर्यानं चकार ह ।
 नि शङ्को नाभिकमले तस्यै स कमलोद्भव ॥५॥
 सुवर्णगुटिकायान्तु कृत्वं दं कवचं परम् ।
 कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ बभ्रौयात् य सुधीः सदा ।
 विषाग्निजलशङ्खभ्यो भयं तस्य न विद्यते ।
 जले स्थले चान्तरौघे निद्राया रक्षतीश्वरः ॥
 सग्रामे वक्षपाते च विपत्तौ प्राणसङ्कटे ।
 कवचस्मरणादेव सद्यो नि शङ्कता ब्रजेत् ॥
 बहूँ द कवचं कण्ठे शङ्करस्त्रिपुर पुरा ।
 जघान लीलामात्रेण दुरन्तमसुरेश्वरम् ॥
 बहुदं कवचं कालौ रत्नबीजं चखाद सा ।
 सहस्रशीर्षां धृत्वं द विश्वं धत्ते तिलं यथा ॥
 अवा सन्तुक्नुमारश्च धर्मं साचीं च कर्मणाम् ।
 कवचस्य प्रसादेन सर्व्वत्र जयिनो वयम् ॥
 न्यस्य नन्दशिरो कण्ठे जगाम कवचं द्विजः ।
 आत्मनः कवचं कण्ठे दधार च हरिं स्वयम् ॥
 प्रभावं कथितं सर्व्वं कवचस्य हरिस्तथा ।
 अनन्तस्याश्च तस्यैव प्रभावमतुलं मुने ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जुनसंवादे १२ अध्याय ॥
 सर्व्वला, स्त्री, (सर्व्वं लातोति । ला + क । ट. पु.)
 तोमरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥
 सर्व्वलिङ्गी [नृ] पु, (सर्व्वेषां वर्णाश्रमायां लिङ्गं
 चिह्नमस्यस्येति । इति ।) पाषण्डः । इत्य-
 मरः ॥ हे वेदविरुद्धाचारेषु सर्व्ववर्णचिह्नधारिषु
 बौद्धचरणकादिषु । पापं सवन्ति ददति
 पाषण्डा मनीषादित्वात् साधुत्वस्य मध्यो-
 ऽयम् । सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां किञ्चित् किञ्चित्
 लिङ्गमस्येषामिति । इन् । इति भरतः ॥
 सकलचिह्नधारिणि, त्रि ॥
 सर्व्वली, स्त्री, (सर्व्वं लातोति । ला + क । गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) तोमरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 सर्व्वलोह, पु, (सर्व्वो लोहो यस्य ।) लौहमय-
 बाणः । यथा,—
 “प्रसूते डनः सर्व्वलोहो नाराच एषणश्च स ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 सकनधातुश्च ॥
 सर्व्ववर्णिका, स्त्री, (सर्व्वं वर्णयतीति । वर्ण + खल
 टापि अत इत्वम् ।) गम्भारीवृक्षः । इति
 जटाधरः ॥

सर्व्ववल्गुभा, स्त्री, (सर्व्वेषां वल्गुभा ।) असती
 नारी । इति धरणि । इति केचित् ॥ सकल-
 प्रिये, त्रि ॥
 सर्व्ववित्, पु, (सर्व्वं वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।)
 परमेश्वरः । यथा,—
 “यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यं यस्य ज्ञानमयं तपः ।
 तस्मादेतत् ब्रह्मनाम रूपमन्त्रश्च जायते ॥”
 इति सुक्तकोपनिषत् । १ । १ । ८ ।
 सर्व्वज्ञे, त्रि ॥
 सर्व्ववेद, पु, (सर्व्ववेदानधीते इति । “क्रतूक्यादि-
 सूत्रान्तात् ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।
 “सर्व्ववेदे सादेष्टु लुग्वक्तव्यः ।” इति लुक् ।)
 सर्व्ववेदाध्वेता ब्राह्मणः । इति केचित् ॥
 सर्व्वज्ञे, त्रि, ॥
 सर्व्ववेदा, [मृ] पु, (सर्व्वं धनं वेदयति निवेदयति
 ऋत्विग्भ्य इति । विद् + णिच् + अस् ।)
 सर्व्वसदक्षिणयागो येनेष्ट स । इत्यमरः ॥
 सर्व्वं स्व दक्षिणा यत्र स सर्व्वं स्व दक्षिणो विश्वजि-
 त्नामयागः स येनेष्टः सम्पादितं स सर्व्ववेदा
 उच्यते । सर्व्वं स्व वेदयति लभयति ऋत्विजे
 इति सर्व्ववेदा विद् ल लामे व्यन्तात् प्रासु-
 सिति अस् । इति भरतः ॥
 सर्व्ववेशी, [नृ] पु, (सर्व्वेषां वेशीऽस्यास्तीति ।
 इति ।) नटः । इति । हेमचन्द्रः ॥ सकलवेश-
 धारिणि, त्रि ॥
 सर्व्वशान्तिहस्त, पु, (सर्व्वशान्तिं करोतीति । हस्त +
 क्तिप् ।) भरतराजः । स तु शकुन्तलापुत्रः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सकलशमकारके, त्रि ॥
 सर्व्वसङ्गत, पु, (सर्व्वं सङ्गतमस्येति ।) पट्टिका-
 धान्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसङ्गति
 युक्ते, त्रि ॥
 सर्व्वससर्गलवन, स्त्री, (सर्व्वससर्गं जातं लव-
 णम् ।) औषधकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्व्वसन्नहनार्थक, पु, (सर्व्वेषां सन्नहनस्य अर्थो
 यत्र ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । तत्पर्यायः ।
 सर्व्वभिसार २ सर्व्वोष ३ । इत्यमरः ॥ सर्व्व-
 सन्नहन अर्थोऽभिधेयमस्य । सर्व्वैरभिसिध्यते-
 ऽभिमुखं गम्यतेऽनेन सर्व्वभिसारं करणे षष् ।
 सर्व्वेषां ओषो हन्मन्त्रं सर्व्वोषः । इति भरतः ॥
 सर्व्वसन्नाह, पु, (सर्व्वेषां सन्नाहो यत्र ।) सर्व्वार्त्ता
 इति हलायुधः ॥ सर्व्वसन्नहनश्च ॥
 सर्व्वसह, पु, (सर्व्वं सहते इति । सह + षच् ।)
 गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥ सकलसहिष्णो,
 त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ८ ।
 “स त्वं जगन्नाथं खलप्रहाणये
 निरूपितं सर्व्वसहो गदाभृता ॥”)
 सर्व्वसिद्धि, पु, (सर्व्वेषां सिद्धिरस्मात् ।) श्रीफलः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसाधनश्च ॥
 सर्व्वस्व, स्त्री, (सर्व्वं स्वम् ।) समुदायधनम् । यथा,
 “गुरवे दक्षिणा दद्यात् प्रत्यक्षां शिवात्मने ।
 सर्व्वस्वं वा तदर्हं वा तदर्हं वा तदाश्रया ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

सर्व्वस्त्री, [नृ] पु, वर्षसङ्हरविशेषः । स तु
 गोपकन्यायां नापिताम्नातः । इति ब्रह्मवैवर्ते
 ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ (सकलधनविशिष्टे,
 त्रि ॥
 सर्व्वहितं, स्त्री, (सर्व्वस्मिन् हितम् ।) मन्त्रिणम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सकलहितकारके, त्रि ॥
 सर्व्वार्ङ्ग, स्त्री, (सर्व्वं अङ्गम् ।) सकलावयवः ।
 यथा,—
 “पादौ रक्षतु मे केतुः सर्व्वार्ङ्गं मे नवग्रहाः ।
 आपादभस्तकश्चैव सर्व्वविघ्नविनाशकम् ॥”
 इति उन्मीलातन्त्रे नवग्रहकवचम् ॥
 (पु, महादेवः । इति महाभारतम् । ११ ।
 १७ । ३१ ॥)
 सर्व्वार्ङ्गसुन्दररस, पु, (सर्व्वस्मिन् अङ्गे सुन्दरः ।
 स एव रसः ।) औषधविशेषः । यथा,—
 “रसगन्धकतुल्याग्रीही भागी टङ्गुलश्च च ।
 मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीयं समाश्रितम् ॥
 हेमभस्मार्द्रभागश्च सर्व्वं खल्ले निधापयेत् ।
 निम्बुद्रवस्य योगेन पिष्टिका कारयेद्भिषक् ॥
 पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलश्च समुद्धरत् ।
 हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्रो दरदो मतः ॥
 एकौकृत्यं समस्तानि सूक्ष्मचूर्णाणि कारयेत् ।
 ततः पूजां प्रकुर्व्वीत भक्षयेत् दिवसे शुभे ॥
 सर्व्वार्ङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिहन्तनः ।
 वातपित्तज्वरे घोरे सन्निपाते सुदारुणे ॥
 अर्शसुष्ठु ग्रहणीरोगे मेहे गुल्मे भगन्दरे ।
 निहन्ति वातजानूगान् श्लैष्मिकाश्च विशेषतः ॥
 पिप्पलीमधुसयुक्तं घृतयुक्तमथपि वा ।
 भक्षयेत् पण्यखण्डेन सितया चार्द्रकेषु वा ॥
 गुडं चोत्सृज्य सङ्घतं प्रमेहे च विशेषतः ।
 रसगन्धकप्रोक्तं सिद्धयोगो रसोत्तमः ।
 राजिकाङ्गितुलाश्च लवणाय विवर्जयेत् ॥”
 सर्व्वार्ङ्गसुन्दररसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥
 (यथा च ।
 “रसगन्धकयोः कर्षं ग्राह्यमैकं सुशोधितम् ।
 ततः कज्जलिकां कृत्वा स्रुपाकेन साधयेत् ॥
 जातीफलं तथा कोषं लवणारिष्टपत्रके ।
 सिन्धुवारदलश्चैव एलाबीजं तथैव च ॥
 एषाञ्च कर्षमात्रेण तीयेनाथ विमर्दयेत् ।
 सुक्ताग्रे पुनः स्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ॥
 घनपट्टे बहिलिङ्गा पुटमध्ये निधापयेत् ।
 गुञ्जाष्टकप्रमाथेन प्रत्यहं भक्षयेत् च ॥
 एतत् प्रोक्तं कुमाराणां रक्षणाय महीषधम् ।
 ज्वरज्ञं दौषणश्चैव बलवर्धप्रसाधनम् ॥
 दुर्व्वारं ग्रहणीरोगं जयत्येष प्रवाहिकाम् ।
 सूतिकाश्च जयेदेतद्रक्षाशो रक्तसम्भवम् ॥
 पिशाचा दानवा दैत्या बालानां विघ्नकारकाः
 यत्रौषधवरस्तिष्ठेत् तत्र सीमा न यान्ति ते ॥
 बालानां गदयुक्तानां स्त्रीयार्क्षं च विशेषतः ।
 महागन्धकमेतच्च सर्व्वव्याधिनिहन्तनम् ॥
 विना पाकेन सर्व्वार्ङ्गसुन्दरोऽयं प्रकीर्तितः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्घेऽतिसाराधिकारे ॥

सर्वार्थीणः, त्रि, (सर्वार्थं व्याप्नोतीति । "तत्-
सर्वार्थे पथ्यङ्कर्मपत्रपात्र व्याप्नोति ।" ५ ।
२ । ७ । इति खः ।) सर्वार्थवयवसम्बन्धयुक्तः ।
सर्वार्थवयवव्याप्त । यथा, भट्टौ । ४ । १० ।
"वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वार्थीणे तत्त्वचौ ।
काण्डौरः खाड्गिकः शार्ङ्गी रचन् विप्रां-
स्तनुवान् ॥"

सर्वार्थी, स्त्री, (सर्वस्य पत्नी । सर्व + "इन्द्रवरुण-
भवसर्वेति ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष् । आनुगाग-
मश्च ।) दुर्गा । इत्यमरः । १ । १ । ३८ ॥ अस्या व्युत्-
पत्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याये ।
"सर्वान्मोक्ष प्रापयति जन्ममृत्युजरादिकम् ।
चराचराश्च विश्वस्थान् सर्वार्थी तेन कीर्त्तिता ॥"
सर्वानुकम्पिणी, स्त्री, (सर्वमनुकरोतीति । क्त +
षिनि । ङीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्ट ॥
सर्वानुभूतिः, स्त्री, (सर्वेषामनुभूतिर्यत्र ।) श्वेत-
त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्या पर्यायी
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
"श्वेता त्रिवृता भण्डो स्यात्त्रिवृता त्रिपुटापि च
सर्वानुभूतिः सरला निशीत्रा रचनीति च ॥")
चतुर्विंशतिभूताहृदन्तर्गताहृद्देहः । चतुर्विं-
शतिभाव्यहृदन्तर्गताहृद्देहश्च । इति हेमचन्द्र ॥

सर्वान्नभक्षकः, त्रि, (भक्षयतीति । भक्ष + खुल ।
सर्वेषामन्नं सर्वान्नम् । तस्य भक्षकः ।) सक-
लान्नभोजी । तत्पर्यायः । उदरपिशाचः । २
सर्वान्नौनः ३ । इति हेमचन्द्र ॥

सर्वान्नभोजी, [न्] त्रि, (सर्वेषां चतुर्णां वर्णानामे-
वान्नं भुङ्क्ते सर्वान्नभोजी । इति भरतः ॥ भुज
+ णिनि ।) सर्वेषामन्नभक्षकः । इत्यमरः । ३ ।
१ । २२ ॥ सर्वप्रकारान्नभक्षकः । इति केचित् ॥
सर्वान्नौनः, त्रि, (सर्वान्नानि भक्षयतीति ।
सर्वान्न + "अनुपदसर्वान्नानयानयामिति ।" ५ ।
२ । ६ । इति खः ।) सर्वान्नभोजी । इत्यमरः ॥
सर्वामिसन्धी, [न्] पु, (सर्वस्मिन् विषये अभि-
सन्धास्त्वस्येति । इनि ।) वैडालप्रतिकः ।
छद्मतापसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलाभि-
सन्धानविशिष्टे, त्रि ॥

सर्वामिसारः, पु, (सर्वेषाममिसारो यत्र ।)
चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥
अस्य पर्यायः सर्वसन्नहनशब्दे द्रष्टव्यः ॥
सर्वार्थसाधिका, स्त्री, (सर्वान् अर्थान् साधय-
तीति । साधि + खुल् । टापि अत इत्वम् ।)
दुर्गा । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ।
सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्यं चारुवके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥"
सकलप्रयोजनसाधके, त्रि ॥

सर्वार्थानुसाधिनी, स्त्री, (सर्वानर्थाननुसाधय-
तीति । अनु + साधि + षिनिः । ङीष् ।) दुर्गा ।
यथा, देवीपुराण ४५ अध्याये ।
"धर्मादीन् चिन्तितान् यस्मात् सर्वलोकेषु
यच्छ्रुति ।
ततो देवी समाख्याता सा सर्वार्थानुसाधिनी ॥"

सर्वार्थसिद्धः, पुं, सर्वेषु अर्थेषु सिद्धः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १२५ ॥ सकलप्रयोजनसिद्धि-
युक्ते, त्रि ॥

सर्वारसरः, पु, (सर्वेषामवसरो यत्र ।) अर्द्ध-
रात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सर्वार्था, स्त्री, सर्वार्थि अस्त्राणि यस्याः ।)
षोडशविद्यादेव्यन्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ सकलास्त्रयुक्ता च ॥

सर्वार्हा, पु, (सर्वमहः । "राजाहं सखिभ्यष्ट्वम्"
५ । ४ । ६२ । इति टच् । "अङ्गोऽहं एतेभ्यः ।" ५ ।
४ । ८८ । इति अङ्गादेशः ।) सत्वश्च ।) समस्त-
दिनम् । इति व्याकरणम् ॥

सर्वार्थः, त्रि, (सर्वस्मै हितः । सर्व + "सर्व्यास्त्वस्य
वा वचनम् ।" ५ । १ । १० । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या पठे छ ।) सर्वसम्बन्धो । सर्वशब्दात्
योग्यप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

सर्वेश्वरः, पुं, (सर्वेषामीश्वरः ।) शिवः । इति
केचित् ॥ सार्वभौमश्च । (निखिलप्रभौ, त्रि ।
यथा, भागवते । ६ । ६ । ३३ ।

"केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मी-
नाथ इति ॥")

सर्वौषधः, पु, (सर्वेषामोषो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्य-
सन्नाहः । इत्यमरः ॥ गुरुवेगः । इति मेदिनी ॥
सर्वौषधिः, पु, (सर्वान् ओषधयो यत्र ।) ओषधि-
वर्गविशेषः । यथा,—

"कुष्ठमासौहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः ।
सुराचन्दनकर्पूरैः सुस्तः सर्वौषधिः स्मृतः ॥"
अत्र द्वितीयचन्दनपदं रक्तचन्दनपरम् ॥ इति
राजनिर्घण्ट ॥ (कचित् स्त्रोत्रिङ्गोऽपि दृश्यते ॥)

सर्वौषधिगणः, पु, (सर्वौषधौना गणः ।) सुराद्यो-
षधिसमूहः । यथा,—

"सुरा मासो वचा कुष्ठ शैलेय रजनीहयम् ।
शटो चम्पकमुस्तश्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्यच्च ।
"हरिद्रा चन्दनं दारुणीं सुस्तकं देवनाडकम् ।
धन्वाकं जीरकं मेथुं धात्रीफलमुषोरकम् ॥
त्रिसुगन्धिं शटो गन्धमाद्रो कर्पूरकं वचा ।
नखो मरुवकं कुष्ठं देवदारुं विडङ्गकम् ॥
सरलं पद्मकाष्ठं बालकं मद्गुस्तकम् ।
ग्रन्थिकश्च जटामांसी पलाशः शैलेयः शमी ॥
अर्कश्चोगरुकं दूर्वां सुरामासो च कुङ्कुमम् ।
अपामार्गो मधुरिका विकारा खदिरः कुशा ॥
चातुर्जातकसत्त्वोऽथोऽष्टवर्गो यज्ञदुम्बरः ।
नारीश्वरश्च कस्तुरी त्रिफला पक्केश्वरम् ॥
कक्कीलं धातकीपुष्पं त्रिकटुं रेणुकं यवः ।
तिलाः कुन्दुरः ललुकं भार्गी गौरीचना वकः ॥
शुण्ठी पुष्पश्च नङ्गुनी श्रीफलं वज्रलोचना ।
इन्द्रीवरं बहुसुता वकुलं मालतीदलम् ॥
इन्द्रबीजं कौकनदं जयन्ती गजपिप्लौ ।
खेतापरजितापुष्पं सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥"
इति पाण्डोत्तरखण्डे १०७ अध्याये ॥

सर्षपः, पु, (सरतीति । रु गती + "सर्त्तरपः शुक्-
श्च ।" उणा० ३ । १४१ । इति ऋपः शुगा-
गमश्च ।) शस्यविशेषः । सरिषा इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । तन्तुभः २ कदम्बकः ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १७ ॥ सरिषपः ४ । इति भरतः ॥ तन्तुकः
५ । इति रमानाथः ॥ कटुश्चेहः ६ । इति
जटाधरः ॥ शर्षपः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
राजचक्रकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १४ । १ ।

"एष स आत्मान्तर्हृदयेऽपीयान् व्रीहेर्वा
यवाहा सर्षपाहा श्यामाकाहा इति ॥")
अस्य गुणाः । कफवातघ्नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ॥
उष्णत्वम् । रक्तपित्तकारित्वम् । कटुत्वम् ।
कृमिकुष्ठनाशित्वम् । सिद्धार्थश्चापि तद्गुणः ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरश्च ।

"आसुरी राजिका राजी रक्तिका रक्तसर्षपः ।
तीक्ष्णगन्धा मधुरिका चक्रकः चतकः चवः ॥
आसुरी कटुतिक्षोष्णा वातघ्नीहार्त्तिशूलनुत् ।
दाहपित्तप्रदा इन्ति कफगुल्मकृमिघ्नान् ॥* ॥
सर्षपो राजचक्रकः कृष्णा तीक्ष्णफला राजिका
राज्ञी सा कृष्णा सर्षपाख्या विज्ञेया राजसर्ष-
पाख्या च ॥

राजसर्षपकस्तिक्तः कटुष्णो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठघ्नः पाहः ॥"
इति कालेयसरिषपः ॥ * ॥

"सर्षपस्त्वनघो गौर सिद्धार्थो भूतनाशनः ।
कटुश्चेहो ग्रहघ्नश्च कण्डूघ्नो राजिकाफलः ॥
तीक्ष्णकश्च दुराघर्षो रक्षोघ्नः कुष्ठनाशनः ।
सिद्धप्रयोजनः सिद्धः साधनः सितसर्षपः ॥
सिद्धार्थः कटुकोष्णश्च वातरक्तघ्नः पाहः ॥"
त्वग्दोषशमनो रूच्यो विषभूतघ्नः पाहः ॥"
इति सर्षपः ॥ * ॥

तत्तैलगुणाः ।
"सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तास्रदोषदं कृमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्चक्षुष्यम् ॥"
तत्पत्रशाकगुणाः ।

"सार्षपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपणम् ।
विदाहं कटुकं स्वादुं शुक्रहृत् रूचिदायकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"सर्षपः कटुकश्चेहस्तन्तुभश्च कदम्बकः ।
गौरस्तु सर्षपं प्राज्ञं सिद्धार्थं इति कथ्यते ॥
सर्षपस्तु रसे पाके कटुर्हृद्यः सतिक्तकः ।
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ॥
रक्षीहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोठकृमिघ्नान् ।
यथा रक्तस्थथा गौर किन्तु गौरो वरो
सतः ॥"

अथ राहः । कृष्णराहः ।
'राज्ञी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुब्धनिका
सुरी ।
चवः क्षुताभिजनकः कृमिकः कृष्णसर्षपः ॥
राजिका कफवातघ्नो तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तघ्नः

किञ्चिद्रूपाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठकमीन् हरत् ॥
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् क्षणापि राजिका”
तत्तैलगुणा ।

“दीपन सार्धं तैल कटुपाकरस लहृ ।
स्नेहन अश्वीर्योष्ण तीक्ष्ण पित्तास्रदूषकम् ॥
कफमेदोऽनिलाशीघ्र शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डू कोठकमिश्रितकुष्ठदुष्टत्रणप्रणात् ॥
तद्वत् राजिकयोस्तैल विशेषाभूत्कण्डूकत् ॥”
राजिकयो क्षण राइ । भारक्त राइ ।
तयो ॥ * ॥ तच्छाकगुणा ।

“कटुक सार्धं शाक बहुमूलमल गुरुः ।
अम्लपाक विदाहि स्यादुष्ण रूच त्रिदोषकत् ॥
सत्वार लवण तीक्ष्ण स्वादुशाकैषु निन्दितम् ।
तीक्ष्णोष्ण सार्धं नाल वातश्चेत्त्रणापहम् ।
कण्डू क्षमिहर दृष्टकुष्ठं रुचिकारकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥३॥

स्वावरविषमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ षड्लिख्या-
परिमाणम् । यथा,—

“जालान्तरगते भानौ यद्वाण्डं श्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्त्रिख्या लिख्याषड्भिश्च सर्षपः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्षपतैल, क्षी, (सर्षपोक्ष्व तैलम् ।) सर्षपजात-
स्त्रं ह । यथा,—

“सर्षपतैलं तिक्त कटुक वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तास्रदोषद क्षमिकुष्ठं तिलजवच्चक्षुथम् ॥”

इति राजनिर्घण्ट ॥

सर्षपी, (स्त्री, (स्र गती + अच्) युगागमश्च । ततो
डांष् ।) खञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(पिडकाविशेष । यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।

“गौरसर्षपसस्थाना तत्प्रमाणा तु सर्षपी ॥”
सल, क्षी, (सरतीति । स्र गती + अच् । रस्य
ल । सल गतौ + अच् वा ।) जलम् । इत्यमर-
टोकाया भरत ॥

सलिल, क्षी, (सलति गच्छतीति । सल गती +
“सलिकल्यनोति ।” उणा० १ । ५५ । इति
इलच् ।) जलम् । इत्यमर । १ । १० । ३ ॥ तत्र

विष्णु त्वत्याग्निपथो यथा, मनु ।
“न सूत्र पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोव्रजे ।
व फालक्षणा न जले न चित्वा न च पव्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वस्त्राके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्वापि सस्थित ॥
न नदोतीरसासाद्य न च पव्वतमस्तके ।
वायुग्निविप्रानादित्यस्य पश्यस्तथ च ।
न कदाचन कुर्वीत विष्णु त्वस्य विसर्जनम् ॥”
इत्याह्नकतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“भूतत्रय अपुरीषाणि यैरुत्सृष्टानि वारिणि ।
“ते पात्यन्ते च विष्णु वे दुर्गन्धे पूयपूरिते ॥”
इति वामनपुराणे कर्मविपाकी नाम १२
अध्याय ॥३॥ अथ सलिलपरोक्षा । पितामह ।
“तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधि धर्म र सनातनम्
मण्डल पुष्यधूपाम्ना कारयेत् सुविचक्षण ॥

यथान् संपूजयेत्तथा वैषवश्च धनुस्तथा ॥”
तत्र प्रथमतो वरुण पूजयेत् । यथा नारद ।
“गन्धमास्यैः सुरभिर्भिक्षुश्चौरघृतादिभि ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहित ॥”
ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्वकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशस्त कर्म कुर्वीत् ।
कात्यायनः ।
“शरास्वनायसाप्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाष्ठमयाश्च व क्षेप्ता च सुदृष्ट चिपेत् ॥”
पितामह ।
“क्षेप्ता च चक्षिय कार्ये तद्दत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा
अक्रूरद्वयः शान्त सोपवासस्तथा शुचिः ॥
इषुभं प्रक्षिपेद्दोमान् मारुते याति वा अग्रम् ।
विषमे भूपदेशे च तृक्ष्णाणुसमाकुले ॥”
नारदः ।
“क्रूरं धनुः सप्तशत मध्यसं षट्शतं मतम् ।
मन्दं षड्शतं प्रोक्तमेव त्रयो धनुर्विधि ॥”
अङ्गुलीना समाधिकं शत यस्य धनुष परिमाणं
तत् सप्तशत एव षट्शतादिकम् । पिता-
मह ।
“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
इस्तानाश्च शते सार्धं लक्ष्य कृत्वा विचक्षण ॥
तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणा शस्त्रदेशनात् ।
मध्यमस्तु शरो ब्राह्म, पुरुषेण बलीयसा ॥
शराणा पतनं ग्राह्यं सर्षपेण परिवर्जयेत् ।
सर्षपं सर्षपं शरो याति दूरादूरतर यत ॥”
पतनं ग्राह्यमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छे
दित्यर्थं । तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-
ग्रहणम् । ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने
शरं भ्रान्तेश्च । नारद ।
“नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सर सु च ।
ऋदेषु स्थिरतोयेषु कुर्वीत् पुसा निमज्जनम् ॥”
नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु । विष्णु ।
पद्मशैवालदृष्टग्राह्यमत्स्यजलोकादिवर्जितं तस्य
नाभिमात्रजले मन्मस्यारागदोषेण पुरुषस्यान्य
स्योरु गृहोत्वाभिमन्विताश्च प्रविशेत् । तत्-
समकालश्च नातिक्रूरस्यदुना धनुषा पुरुषोऽपर
शरमोक्षं कुर्वीदिति । तस्य शोध्यन्त्यर्थं ।
अन्यथा तस्येति व्यथ स्यात् ॥३॥ अन्यपुरुषस्य
स्तम्भधारणमाह स्मृति ।
“उदके प्राक्षुण्वस्तिष्ठे हर्मोक्षूणा प्रगृह्य च ॥”
प्राङ् विवाककर्तृ कजलाभिमन्त्रणमाह पिता-
मह ।
“तोय त्वं प्राणिना प्राणं सृष्टेराद्यन्तु निमित्तम्
शुद्धेय कारणं प्रोक्तं द्रव्याणा देहिनान्तथा ।
अतस्त्वं दर्शयामानं शुभाशुभपरोक्षणे ॥”३॥
शोध्यकर्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्य ।
“सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिमात्रोदकस्यस्य गृहोत्वारु जलं विधेत् ॥”
मा मामभिशाप्य शपथं कारयित्वा क जलं
विधेत् निमज्जेत् । तोरणश्च निमज्जनसमीपे
समी स्थाने शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।

यथा, नारदः ।
“गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रं भूमिभागे समे शुचौ ॥”
शरमोक्षे विशेषमाह तु नारद इत्यती ।
“शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
गच्छेत् परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यम शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः ।
प्रत्यागच्छेत् तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राहो न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्जलगत सस्यक् तदा शुचिं विनिर्दिशेत् ॥
अन्यथा न विशुद्धं स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानाहान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्व्वं निवेशयेत् ॥”
जविनी विशेषयति नारद ।
“पञ्चाशतो धावकानां यो स्यातामधिको जवे
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकर्तृणि ॥”
एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णाभिप्रायेण ।
“शिरोमात्रन्तु दृश्यं त न कर्षीं नापि नासिके
असु प्रवेशने यस्य शुचं तमपि निर्दिशेत् ॥”
इति विशेषाभिधानात् ॥
कात्यायन ।
“निमज्जोत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नरः
पुनस्तत्र निमज्जेत् दशचिह्नविचारितः ॥”
जलान्तर्गतमत्स्यजलोकादिना दृष्टं समुत्प्लवते
यदि तदा दृष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थं ॥३॥
पितामह ।
“गन्तुश्चापि च कर्तुं समं गमनमज्जनम् ।
गच्छेत् तोरणमूलान्तु शरस्थानं जवी नरः ॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शाय-
कम् ।
गच्छेत् तोरणमूलान्तु यत स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राहो न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्जलगत सस्यक् तदा शुचिं विनिर्दिशेत् ॥”
अत्र मज्जनसमकालं गमनाभिधानात् शर-
मोक्षसमकालं गमनं शूलपाशकर्मयुक्तम् ।
मज्जनसमकालं चित्तं मध्यम शरमादायेत्यपर-
मुक्तमपि प्रमाणशून्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु
मुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थानं
गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो
वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति
एव स्थितयोस्तृतीयाया करतानिकायां प्राङ्
विवाकदत्ताया शोध्यो निमज्जति तत्रमकाल-
मेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशर-
पतनस्थानं गच्छति शरग्राहो च तस्मिन् प्राङ्
द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न
पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तुं शक्यं ॥३॥
तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजलाशयनिकटे तथा
तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं कृत्वा तोरणं
समीपे सशरं धनुः सपूज्यं जलाशये वरुण-
मावाह्यं पूजयित्वा तत्तौरे धर्मादौ च देवतं
हवनान्तमिष्टा दक्षिणा कृत्वा शोध्यस्य शिरशि
प्रतिज्ञापत्रं बद्ध्वा प्राङ् विवाकी जलमभि-
मन्वयेत् ।

सलीलः

“ॐ तीर्थं त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु
निर्मितम् ।
शुद्धे कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिना तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरौक्षणे ॥”
इति मन्त्रेण ॥

शोधस्तु ॐ सत्येन माभिरक्ष्य वरुणेत्यनेन
जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य शोधनाभिमात्रो-
दकावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य
समीपं जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरैषु त्रिषु
सुक्तेषु मध्यमशरपतनस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा
ज्विन्ये कस्मिन् पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् च तोरण-
मूले स्थिते प्राङ्मुखे विवाकेन तालत्रये दत्ते शोधो
गृहीतस्थूणप्राङ्मुखपुरुषस्योरु गृहीत्वा निम-
ज्जति । तस्मिन्कालमेव तोरणमूलस्थोऽपि
मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति । ततः शरमाही
च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं प्राप्य जला-
न्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः । कर्णाद्यङ्ग-
विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः मज्जनस्थाना-
दन्यत्र गमनेऽप्यशुद्धः । दक्षिणादिकं दद्यात् ।
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

सलिलकुन्तल, पुं, (सलिलस्य कुन्तल इव ।)
शैवाल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सलिलजं, क्लौ, (सलिले जायते इति । जन + ङः ।)
पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलजाते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १२५ । २१ ।

“एष वृष्णिप्रवैरेण ध्यातः सलिलजो भृशम् ।
शुद्धिवीघ्नान्तरोक्ष्णं निनादयति शङ्कराट् ॥”
सलिलाशयः, पुं, (सलिलानामाशयः ।) जला-
शयः । तस्य वैकृत्ये दीपो यथा,—
गर्ग उवाच ।

“नगरादपसर्पन्ते समीपमुपयान्ति च ।
नद्यो फ्रदा, प्रसवणा विरसाश्च भवन्ति ते ।
विवर्णं कलुषं तमं फेनवज्जन्तुसङ्घं जलम् ।
क्षीरं स्नेहं सुरा रक्तं वहन्ते चाकुलोदकाः ॥
षण्मासाभ्यन्तरे तत्र परचक्रमभयं भवेत् ।
जलाशया नदन्ते वा प्रज्वलन्ति कथञ्चन ॥
विमुञ्चन्ति तथा ब्रह्मन् ज्वालाधूमरजासि च ।
अश्वाते वा जलोत्पत्तिः ससत्त्वा वा जलाशयाः ॥
सगीतशब्दा दृश्यन्ते जले मारभयं वदेत् ।
दिव्यमशोभयं सपिर्मधुना त्ववसेचनम् ।
जलस्या वारुणा मन्त्रास्तैश्च होमो जले भवेत् ॥
मध्वाज्ययुः परमान्नमत्र
देयं द्विजानां द्विजभोजनार्थम् ।
गावश्च देयाः सितवस्त्रयुक्ता-
स्तथोदकुम्भाः सलिलाघशान्त्यै ॥”

इति मातृर् २०८ अध्यायः ॥

सलिलेन्धनः, पुं, (सलिले इन्धनं यस्मिन् ।) वाड-
मानलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सलीलः, त्रि, लीलया सह वर्तमानः । लीला-
विशिष्टः । यथा,—

“सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
चसहितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।

सुराङ्गणभवनवीकरप्रपञ्चामर-
स्फुरत्समीरवीजितसदाश्रुतभनामि तम् ॥”
इति छन्दोमञ्जरौ ॥

सल्लकी, स्त्री, (सत्कृत्य लक्ष्यते स्वाद्यते गजेरिति ।
सत् + लक + क्तुन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वना-
मख्यातवृक्षः । तत्पर्यायः । गजमन्थारं सुवहा
३ सुरभी ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुकौ ७
ह्लादिनी ८ । इत्यमरः । २।४।१२४ ॥ गजमन्था
९ सुरभिः १० सुरभीरसा ११ महेरणा १२
शल्लकी १३ सिल्लकी १४ शिल्लकी १५
ह्लादिनी १६ । इति तट्टीका ॥ शक्यते श्लाघ्यते
गजैः शल्लकी । शल क ङ श्लाघे चुरादिः जेर-
भावपक्षे नाम्नीति लकट् । श्लाविदद्रुमेदौ
शल्लक्यौ शल्ला त्रासवितकयोरिति तालव्यादौ
रभसः । सलति गच्छति सलगतौ दन्त्यादिः
णकः भौवादिः निपातनात् लस्य द्वित्वम् ।
सत्कृत्य लक्ष्यते स्वाद्यते गजेरिति वा सल्लकी
दन्त्यादिरित्यन्वयः । सिल्लकी चेत्येके । देशी-
प्रायेयम् । सल्लकी सिल्लकी ह्रदेति रुद्र ।
इति खामी । इत्यमरटोकाया भरत' ॥

संव(स्व)र, क्लौ, (सन्वियते इति । स + वृ + अच् ।)
सयमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वीहन्नतविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ जलम् । इत्यमरः । १।१०।४ ॥
“सम्बति सम्बरम् । सम्ब सर्पणे पूर्व्येण अर-
सम्बरं दन्त्यादि । सम्ब गतावित्यस्मादरे ताल-
व्यादि च ।

‘क्लौवन्तु सम्बरं नीरवीहन्नतविशेषयोः ।
विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥’
इति दन्त्यादौ रभसः ॥

‘सम्बरौ हरिणे दैत्ये मत्स्ये च सलिले स्मृतः ॥’
इति तालव्यादावजयः ॥ इति भरतः ॥
सव(स्व)र, पुं, (सहृणोति आहृणोति जलामिति ।
स + वृ + अच् ।) सेतु । यथा । सेतौ पल्यालि-
सवराः । इति हेमचन्द्रः ॥ दैत्यविशेषः ।
हरिणविशेषः । मत्स्यविशेषः । शैलविशेषः ।
जिनविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु भाव्यङ्गु ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सवरण, क्लौ (स + वृ + ष्यट् ।) आवरणम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १४१ । ७१ ।

“मन्त्रसवरणे यत्रः सदा कार्याऽनसूयता ॥”
इन्द्रियसयमः । इति सवरादिशब्दटोकाया
भरत' ॥ (प्राकारः । यथा, रामायणे । २ ।
८८ । २४ ।

“शून्यसवरणारक्षामयन्तितहयद्विपाम् ।
अनाहतपुरद्वारा राजधानीमरुचिताम् ॥”

“शून्यसवरणारक्षा सवरणानां प्राकाराणामा-
समन्तात् रक्षया शून्याम् ॥” इति तट्टीका ॥ ७॥
पुं, अजमोदपुत्रः । स च कुरोः पिता । इति
महाभारतम् । १ । ६५ । ३७ ॥

सवरारि, पुं, (सवरस्य अरिः ।) कामदेवः । इत्य-
मरः । १।१।२३ ॥ “सवरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः ॥
'क्लौवन्तु सवरं नीरवीहन्नतविशेषयोः ।

सवयाः

विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥’
इति दन्त्यादौ रभसः । सवरणं सवरं भाविऽल्ल ।
इन्द्रियसयमः सवरस्तस्वारिरिति वा । तदुक्तं
साहित्यकल्पतरुणा । रुद्रस्य सम्बरारिश्च पुष्प-
वतीनां कुसुमधन्वेति तदयं सवरारिरिह
तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ॥ इति भरत' ॥

सवरी, स्त्री, शतावरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मूषिकपर्णी । इत्यमरः । २।४ । ८८ ॥ इन्दुर-
काशी इति ख्याताया युलकुडी इति ख्याता-
यामिति केचित् । शं कल्याणं हृणोति शवरी
पूर्ववदन् ईप् तालव्यशादिः दन्त्यसादिश्चेति
खामी । इति भरतः ॥

सवल, क्लौ, (सहृणोतीति । सं + वृ + अच् । रस्व-
लः ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सवलः, पुं, क्लौ, प्रायेयम् । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ।
इत्यमरभरतौ ॥

सव, क्लौ, (सृते रसानिति । सू + अच् ।) जलम् ।
इति जटाधरः ॥ पुष्परसः । इति केचित् ॥

सवः, पुं, (सूयते सोमोऽवेति । सू + अच् ।)
यज्ञः । इत्यमरः । २।७।१३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । २५ ।

“राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजत् बहुभिः सवैः ॥”
सन्तानः । इति मेदिनी ॥ सूर्यः । चन्द्रः । इति ।
केचित् ॥ (अञ्जं, त्रि । यथा, वाजसनेयसहि-
तायाम् । ६ । ३६ ।

“सविता त्वा सवानां सुवताम् ॥”
“सविता सवाना प्रसवानामज्ञानामाधिपत्ये हि
यजमान त्वा त्वा सुवतां प्रेरयतु ॥” इति
तद्भाष्यम् ॥)

सवन, क्लौ, (सु व् अभिषवे + ष्यट् ।) यज्ञ-
स्नानम् । (यथा, किराते । १२ । १० ।

“प्रविवेश गामिव क्षत्रस्य
नियमसवनाय गच्छतः ।
तस्य पदविनमितो हिमवान्
गुरुता नयन्ति हि गुणा न सहतिः ॥”)

तत्पर्यायः । सूत्या २ अभिषवः ३ । इत्यमरः ।
२।७।७ ॥ सोमस्नानम् ४ । इति जटाधरः ॥
सोमपानम् । इति भरतः ॥ अश्वरम् । (यथा,
रघुः । ८ । ७५ ।

“अथ तं सवनाय दौचितः
प्रणिधानात् गुरुराश्रमास्थितः ।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्ववाधयत् ॥”)

सोमनिर्दलनम् । इति मेदिनी ॥ प्रसवः । इति
केचित् ॥ (सु + युच् । चन्द्रे, पु । इत्युष्वादिहृत्तो
उज्ज्वलदत्तः । २।७४ ॥ वनेन सह वर्तमानमिति
विग्रहे वनविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । १८ । ८ ।

“अथ पञ्चतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
उज्ज्वहार बलाद्ब्रह्मन् सवनं सवनीकसम् ॥”
सवयाः, [स] स्त्री, (समानं वयोऽस्याः । “ज्योति-
र्जनप्रदति ॥” ६।३।८५ । इति समानंश्च सः ।)

सवित्रि

३१२
सस्मशुः

सखेदा

समेवयस्का । तत्पर्याय' । आलिः २ वयस्या ३ सखी ४ सहचरी ५ । इति जटाधरः ॥
सवयाः, [स्] पु, (समानं वयो यस्य ।) वयस्यः । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ समानवयस्के, त्रि ॥ (यथा रघु' । ५ । ६५ ।

"सूतात्मजा' सवयस' प्रथितप्रबोध प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाच' ॥")
सवरः, पु, सलिलम् । शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥
सवर्णः, त्रि, (समानो वर्णोऽस्य । "ज्योतिर्जन-पदेति ।" ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य सः ।) सद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५१ ।

"प्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलायसवर्णतनुच्छद ॥")
समानवर्णः । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । ४३ । "इन्द्रायुधसवर्णस्तु-कुन्तिभोजो ज्योत्समैः । आयात् सद्यः पुरुजित् मातुलः सव्यसाचिनः ॥")
तुल्यजातिः । यथा, मनुः ।

"पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते । असवर्णास्त्वय ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ॥"

इत्युद्वाहकत्वम् ॥
एकस्थानोत्पन्नवर्णः । यथा । सवर्णेनाकादीर्घः । इति सच्चिन्सारव्याकरणम् ॥

सवर्णा, स्त्री, (समानो वर्णो यस्याः ।) सूर्यपत्नी छाया । इति शब्दरत्नावली ॥ (समानवर्णा स्त्री । यथा, मनुः । ३ । ४ ।

"उद्दहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणां-
ताम् ॥")

सवहा, स्त्री, त्रिहता । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
सविकाश, त्रि, विकशित । प्रफुल्ल । विकाशिन सह वर्तमान ॥

सविता, [ऋ] पु, (सूते लोकादीनि । सू + षच् ।) सूर्य । इत्यमरः । १ । ३ । ३१ ॥ यथा, कुमारः । ५ । २० ।

"विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-
मनन्ददृष्टि सवितारमैक्षत ॥")

तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"धौशब्दवाच्यो ब्रह्माण प्रचोदयति सर्वदा । सृष्टार्थं भगवान् विष्णु सविता स तु कौर्त्तित ॥ सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कौर्त्तयेत । यतस्तद्देवता देवो सावित्रीत्युच्यते तत ॥ इति वज्रपुराणे गायत्रोकल्पो नामाध्याय ॥ अर्कहृत् । इति चामर । २ । ४ । ८० ॥

सविददेवत, पु, (सविता देवत यस्य ।) हस्त-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सविदल, त्रि, सविदसम्बन्धी । सविदशब्दात्
लप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

सवित्र, स्त्री, (स्यतेऽनेनेति । सू प्रसवे + "अर्त्ति लुप्सूखनसहचर इत् ॥" ३ । २ । ८४ । इति कारणे ऋच् ।) प्रसवकरणम् । इति सुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥

सवित्रिय, त्रि, (सवितुरयमिति । सविद + च ।) सूर्यसम्बन्धीय । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सवित्री, स्त्री, (सूते या । सू + षच् । ङीप् ।) माता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । १ । २४ । "तया दुहित्वा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चक्रामि ॥")
गौ' । इति कैचित् ॥

सविध, त्रि, (समाना विधास्येदि ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ५३ । ३० ।

"अथ सविधमागत्य राक्षस्तस्योपविष्टवान्")
समानप्रकारश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३ । ८ । "आसा मुहूर्त्त एकस्मिन् नानागारेषु योषिताम् सविध जगृहे पापीननुत्पुः स्वमायया ॥")

सविधाय, त्रि, (विधयेन सह वर्तमानः ।) विस्मयापन्नः । तत्पर्यायः । वीक्षापन्नः २ । इति हारावली ॥

सवेश, त्रि, (वेशेन सह वर्तमानः ।) वेशान्वितः । इति धरणि' ॥ निकटम् । इत्यमरः । ६ । १ । ६७ ॥

सव्यः, त्रि, (सू प्रेरणे + "माच्छाससिस्त्रभ्यो य' ।) उणा० ४ । १०८ । इति यः ।) वाम' । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८५ ॥ (यथा, मनुः । २ । ६३ ।

"उद्दते दक्षिणे पाणानुपवौल्युच्यते द्विज । सव्ये प्राचीन आवीतौ निवौतौ कण्ठसम्पन्नौ ॥")
दक्षिण । (यथा, अनर्घराघवे । ६ । ७० ।

"एकेन सव्यपाणिना विशिखमुत्साय किमाह
रावणः । साधु रे मनुष्यदिम्भ साधु ।"

"सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन ।" इति तट्टीका ॥
प्रतिकूल' । इति हेमचन्द्रः ॥

सव्य'पु, (सूते विश्वमिति । सू प्रसवे + "माच्छा-
ससिस्त्रभ्यो य' ।) उणा० ४ । १०८ । इति यः ।) विष्णु । इति शब्दमाला ॥

सव्यसाची, [नृ] पु, (सव्येन वामेन हस्तेनापि सचति सन्धधाति वाणमिति । सच सन्धाने + णिनि ।) अज्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १२ । १८ ।

"उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मा विदुः ॥")
सव्येष्ठ', पु, (सव्ये तिष्ठतीति । स्वा + क । "स्वास्त्रिन्सूषाम् ।" ८ । ३ । ८७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या षत्वम् । हलदन्तादित्यलुक् ।) सारथि । इति हलायुध ॥

सव्येष्ठा, [ऋ] पु, सव्ये तिष्ठतीति । स्वा + "सव्ये स्थच्छन्दसि ।" उणा० २ । १०२ । इति छन्दसि ऋच् । स च ङित् । "स्वास्त्रिन्सूषाम् ।" ८ । ३ । ८७ । इति षत्वम् । सप्तम्या षलुक् ।) सारथि । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥

सशस्या, स्त्री, (शस्येन सह वर्तमाना ।) नाग-
दन्ती । इति रत्नमाला ॥ शस्ययुक्तभूम्यादौ, त्रि ॥

सशुक, पु, (शुकेन दयया सह वर्तमानः ।) आस्तिक । इति कैचित् ॥

सस्मशु, स्त्री, (स्मशुषा सह वर्तमाना ।) स्मशु-
युक्तस्त्री । तत्पर्यायः । गरमालिनौ २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्मशुविशिष्टे, त्रि ॥)

ससखा, स्त्री, (सख्येन सह वर्तमाना ।) गर्भिणी इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ८ । नदीमिवान्त सखिलां सरस्वतीं "तृपः ससखा महिषीममन्यत ॥")
प्राणियुक्ते, त्रि । यथा, "मनुः । ४ । ४७ । 'न मूत्र पयि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ 'न ससखेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि सखितः ॥' ससखेषु प्राणिमत्सु ।" इत्याहिकतत्वम् ॥

ससम, स्त्री, (सस नाम्ने + ऋट् ।) यन्त्रार्थपश-
हनम् । इत्यमरटीका । २ । ७ । २६ ॥ तस्य रूपान्तर शसन शसनश्च ॥

सखित', पि, (सखितेन सह वर्तमानः ।) ईष-
हास्ययुक्तः । यथा,—

"सखिताननसरोजमङ्गने रिङ्गमाचमतिलोमकुन्तलम् । रोचनोद्भासितभालमस्तु मे कैशव मनसि शैशव वपु ॥"

इत्यनुमिती जगदीशः ॥
सख्य', स्त्री, (सस ख्ये + "माच्छाससिस्त्रभ्यो य' ।) उणा० ४ । १०८ । इति यः ।) हृत्पादीना फलम् । यथा,—

"ससन सौसक सस्य सख्यं साक्षा च साध-
सम् ॥"

इत्युभविवेकात् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
धान्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।

"धान्यस्तु सख्य सौत्यश्च व्रीहिसम्बकरिच तत्ता' शस्त्रम् । गुण' । इति विश्व' ॥ तस्य प्रशसा यथा, "जीर्णमन्न प्रशसोयात् भार्याश्च गतयौवनाम् । रथात् प्रत्यागत शूर सख्यश्च गृहभागतम् ॥"

इति चाणक्यशतकम् ॥
अन्यत् शस्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सस्यक, पु, (सख्येन गुणेन परिजातः सस्यकः । सस्य + "सख्येन परिजातः ।" ५ । २ । ६८ । इति कन् ।) मधिमेदः । (यथा, हृत्पश्वि-
तायाम् । ७ । २० ।

"हेमकान्तिरथवा शकवर्ष' सख्येन मणिना सद्यो वा ॥")
असिः । इति मेदिनी ॥

"सस्यको नास्ति केरान्तः सस्यभमसिस्त्रयोः" इति हेमचन्द्रः ॥

(शास्त्रि । साधु । इति काशिका ॥)

सस्यमारौ, [नृ] पु, (सस्य मारयतीति । सू + णिच् + णिनि ।) महामूषकः । इति राजनिघण्टे ॥ सस्यनाशकः, त्रि ॥

सस्यसवर, पु (सस्यै संश्रियते इति । सं + ह + "शहृष्टनिश्चिममश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति षप्) सालहृत् । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥

सस्यसवरश्च, पु, (सस्यै सवरश्चमस्तेति ।) अन्न-
कर्षहृत् । इति राजनिघण्टेः ॥

सखेदा, स्त्री, (खेदेन सह वर्तमाना ।) दूषिता कन्धा । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्षेर्विधिः, त्रि ॥)

सह, व्य, सहितम् । तत्पर्यायः । माकम् २ माहम् ३
३ सत्रम् ४ समम् ५ । इत्यमरः । ३।४।४ ॥
मजु ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मजु ।
१० । ६१ ।
“यत्र त्वेति परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
राष्ट्रिकः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥”)
माकल्पम् । विद्यमानम् । साहस्यम् । योगपदम् ।
सहृदि । सख्यम् । इति मेदिनी ॥ सामर्थ्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सह, क्तो, (सहते इति । सह + अच् ।) पाशव-
न्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सह, पं, (सहते इति । सह + पचाद्यच् ।)
अग्रहायणसाम । (यथा, वाजसनेयसहि-
तायाम् । १४ । २७ ।
“सहय सहस्यय हेमन्तिकाहू ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ ।
१२६ ॥) चमे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १६ । ८ । १० ।
“गदापरिघशक्तोना सहा परिघवाहव ।
त एरकाभिर्निहता पय्य कालस्य पर्ययम् ॥”)
सह, प, क्तो, (सहते इति । सह + अच् ।)
बलम् । इति मेदिनी ॥
सह, [म्] क्तो, (सहते इति । सह + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४।१८८ इति असुन् ।)
व्योतिः । बलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघु । ८ । ७ ।
“मदय वभुजे महाभुज’
सहमोहे गमिय व्रजेदिति ।
अचिरोपनता स मेदिनी
नवपाणिप्रहणां वभुमिव ॥”)
सहकार, पु, (सह युगपत् कारयति विद्येपयति
सौगन्धमिति । क्त + णिच् + अच् ।) अति-
सौरभम् । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ८ ।
“मन्दोत्कण्ठा कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्योद्भम इव प्रजा ॥”)
सहकारी, [न्] प, (सह करोतीति । क्त +
णिनिः ।) प्रत्ययः । यथा,—
“अथ हेतुरुपादान प्रत्यया सहकारिणः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
न्यायमते तद्विभक्ते सति तज्जन्यजनकत्व सह-
कारित्वम् ॥ (मिलित्वा करणशोले, त्रि ॥)
सहचर, पु, क्तो, सह चरतीति । चर + अच् ।
पीतभ्रिण्टो । नोसभिण्टो । इति रत्नमाला ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
“ओसतससहचरद्वयदभ्रंसादनीति ॥”)
सहचर, पु, (सह चरतीति । चर + अच् ।)
भ्रिण्टो । वयण्यः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२४ । १२२ ।
“ततः सहचरे माक तथैवाग्निद्वयम् ॥”)
प्रतिशब्दकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अनुचरे, त्रि ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । २ । ६४ ।

“सहचरमधुहस्तान्यस्तचूताद्गुरास्तः
शतमस्रमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्यधन्वा ॥”)
सहचरो, क्तो, (सह चरति या । चर + अच् ।
पचादियु चरतेटिक्करणत् डीप् ।) पीत-
भ्रिण्टो । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सखी ।
इति जटाधरः ॥ पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रघु । ८ । ५७ ।
“लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थिता सहचरो व्यवधाय देहम् ।
आकर्णकष्टमपि कामितया स धन्वी
वाण क्वाप्तुदमना प्रतिसञ्जहार ॥”)
सहज, पु, (सह जायते इति । जन + ड ।)
सहोदर । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥ निसर्गः ।
सहोत्ये, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु ।
८ । ४३ ।
“विललाप स वाप्यगहद
सज्जनामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि माह्व
भजते कौव कथा शरीरिपु ॥”)
जन्मलग्नात् तृतीयस्थानम् । यथा,—
“सुतमदननवान्ये पूर्णदृष्टि सुरारि-
र्युगलदशमराशौ दृष्टिपादव्याहर् ।
सहजरिपुचतुर्येव्ये चार्द्धदृष्टि
स्थितिभवनसुपान्य नेव दृश्य हि राहो ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सहजमित्र, क्तो, (सहज मित्रम् ।) स्वाभाविक-
सुहृत् । यथा,—
“अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ।
क्रमशो मण्डल चिन्त्य सामादिभिरुपक्रमे ॥”
अरि शत्रु । मित्र सुहृत् । उभयविलक्षण
उदासीन । ते च तयस्त्रिविधा । सहजा
कृत्रिमा प्राकृताश्चेति । सहज मित्र भागि-
नेयपैटवस्त्रीयमाहस्त्रीयादि । इति मिता-
चरायामाचाराध्याये १ अध्यायः ॥
सहजात, त्रि, (सह जातः उत्पन्नः ।) सहो-
दर । यमज्ज । इति केचित् ॥ (सहोत्ये, त्रि ।
यथा, कथासरित्सागरे । ११३ । २२ ।
“तारावलोकनामा च क्रमाद्दृष्टि जगाम स’
दानधर्मविवेकाद्यै सहजातैर्गुणै, सह ॥”)
सहजारि, पु, (सहज स्वाभाविकः परिः ।)
स्वाभाविकशत्रु । यथा । “सहजारि सापत्रा-
पिद्व्यतनुपुत्रादि ।” इति मिताचराया-
माचाराध्याय ॥
सहजोदामोन, पु, (सहज उदासीनः ।) स्वाभा-
विकपरतरः । यथा । “सहजकृत्रिममिद्विशु-
नकरिहती सहजकृत्रिमोदामोनी ।” इति
मिताचरायामाचाराध्याय ॥
सहजुक्, क्तो, सामञ्जस्यविशेषः । यथा,—
“आगादेश्मोससूदृष्टि कुट्टित खण्डित पुनः ।
गुदमासुविधानेन पचेदेतन् सहजुक् ॥
सहजुक् गुणपत्ये गुदमासगुणं मृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सहदेव, पु, (पाण्डवविशेषः । इति मेदिनी ॥
स च पाण्डुराजस्य पञ्चमपुत्रः । मादौगर्भे
अश्विनोक्तुमाराभ्या जातः ॥ जरासन्धसुतः ।
स युधिष्ठिरसमकालीनो मगधेषु राजासीत् ।
इति त्रीभागवतम् ॥ (इत्यश्विनसुतः । यथा,
हरिवंशे । २८ । ३ ।
“इत्यश्विनसुतो राजा सहदेव प्रतापवान् ।
सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ॥”
सोमदत्तपुत्रः । यथा, तत्रैव । ३२ । ८० ।
“सोमदत्तस्य दायार्धः सहदेवो महायगा ।
सहदेवसुतस्यापि सोमको नाम पार्थिवः ॥
देवैः सह वत्तमाने, त्रि । यथा, भागवते ।
४ । २ । ८ ।
“युयता ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः महामन्यः ।
साधुना ब्रुवतो वृत्तनाज्ञाताश्च मत्सरात् ॥”)
सहदेवा, क्तो, (सह दीव्यतीति । दिव + अच् ।
टाप् ।) बला । दण्डोत्पलः । शारिणीपथिः ।
इति मेदिनी ॥ अहंस्याता । इति हेमचन्द्रः ॥
(देवककन्यान्यतमा । सा तु वसुदेवपत्नी । यथा,
भागवते । ८ । २४ । २३ ।
“शान्तिर्देवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाच ता ॥”)
सहदेवी, क्तो, मर्षाची । इति मेदिनी ॥ पीत-
दण्डोत्पला । इति रत्नमाला ॥ धलाप्रभेदः ।
तत्पर्यायः । महाबला २ ज्येष्ठबला ३ वट-
श्वरा ४ केशारुहा ५ केसरिका ६ मृगादनी ७
वर्षपुष्या ८ केगवर्हिनी ९ पुरामिनी १० देव-
बला ११ सारिणी १२ पीतपुष्यो १३ देवार्हा
१४ गन्धवन्तरी १५ मृगा १६ मृगरसा १७ ।
अस्या गुणा । हृद्रोगवाताश शोफकारित्वम् ।
शुक्रवृद्धिकारिम् । वल्यत्वम् । विषमज्वर-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ सहदेव-
पत्नी च ॥
सहदेवीगण, पु, (सहदेवीना गणः ।) प्रति-
ष्ठाया देवस्नानार्थमोपधिममूहः । यथा,—
“पञ्चगव्यैः स्नापयेच्च सहदेव्यादिभिस्तुतः ।
सहदेवी बला चैव गतमूर्त्नी गतावरी ॥
कुमारी च गुडुची च मिहो व्याधी तथैव च ।
य श्रोष्यतीति मन्त्रेण स्नानमोपधिममूहैः ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥
सहधर्मिणी, क्तो, (सह धर्माऽन्वया इति ।
इति । डीप् ।) वेदविधाननोटा । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५ ॥
सहन, क्तो, (सह + ल्युट्) शान्तिः । तत्पर्यायः ।
तित्तिचा २ जमा ३, इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । ६८० ।
“कार्यसमष्ट आदानं तदाहृष्टादनं पुनः ।
पार्थिवमपमानादे सहन मनु यश्चैत ॥”)
सहन, त्रि, (सहते इति । सह + ल्युट् ।) सहन-
शोक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ । तत्पर्यायः ।
सहिष्णुः ० क्षमिता ३ क्षमा ४ तित्तिचा ५
पत्ता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

सहनर्त्तनं, स्त्री, (सह मिलित्वा नर्त्तनम् । एकत्र मण्डलाकारनृत्यकरणम् । इति केचित् ॥

सहपाशुकिलः, पुं, (सह पाशुना रजसा किलति क्रीडतीति । किल क्रीडने + क ।) वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सहपान, स्त्री, (सह मिलित्वा पानम् ।) एकत्र मद्यभक्षणम् । तत्पर्यायः । सपौति. २ । इति हेमचन्द्र ॥ तुष्यपानम् ३ । इत्यमरः । २।६।५५॥ सहपौति ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

सहपूर्वाङ्ग, स्त्री, (पूर्वाङ्गस्य सहशम् । "अव्ययीभावे चाकाले । ६।३।८१ । इत्यत्र अकाले इति कथनात् न सादेशः ।) पूर्वाङ्गसदृशम् । इति मुग्धबोधव्याकरणे अव्ययीभावसमासः ॥

सहभाषो, [नृ] त्रि, (सह भवतीति । भू + णिभि ।) सहायः । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सहभोजन, स्त्री, (सह मिलित्वा भोजनम् ।) एकत्र भक्षणम् । तत्पर्यायः । सग्धिः २॥ इत्यमरः । २।६।५५ ॥ (सहभोगकरणम् । यथा, महाभारते । १ । १६६ । २४ ।

एष न समयो राजन् रत्नस्य सहभोजनम् । न च तद्वातुमिच्छाम समय राजसत्तम ॥") सहमरण, स्त्री, (सह पत्या मरणम् ।) मृत-

स्वामिसहितज्वलच्चित्तारोहण-पूर्वकमरणम् । यथा । "अथ सहानुगमनम् । अङ्गिरा । मृते भर्त्तरि या नारी समारोहे हुताशनम् । माश्न्यतो समाचारा स्वर्गलोके सहोयते ॥ तिस्र कोट्योऽर्द्धकोटौ च यानि लोमानि

मानवे ।

तावन्यद्दानि सा स्वर्गं भर्त्तरि यानुगच्छति ॥ व्यालघ्राहो यथा व्याल वलादुद्धरते विलात् । तद्वद्वर्त्तारमादाय तेनैव सह भोदते ॥

मातृकं पैलकश्चैव यत्र कन्या प्रदीयते । पुनाति त्रिकुल नारी भर्त्तरि यानुगच्छति ॥ तत्र सा भर्त्तुं परमा परा परमलालसा । क्रोडते पतिना सार्धं यावदिन्द्रायतुर्हृश ॥" भर्त्तुं परमा भर्त्ता परमो यस्या सा तथा । परा परमलालसीत्यत्र स्तूयमानाः सरोगणैरिति व्यासेन पठितम् ।

'ब्रह्मघ्नो वा जतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः' । त वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥ साध्वीनामैव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।

नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कश्चित् यथा नारीत्युपादानात् सहमरणाभावपक्षोऽपि सूचितः । नान्यो धर्मो इति तु सहमरणस्तुल्यार्थम् । तथा च विष्णुः । मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्ये तदन्वारोहणं वा इति । ब्रह्मचर्यमैयुनवर्जं न तांभूलादिवर्जनञ्च । यथा प्रचेता ।

'तांभूलाभ्यञ्जनञ्चैव काश्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥' अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । यथा,— 'भूर्द्धिं दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्तोतामिस्तर्पयेद्वाह् अभ्यङ्गः स उदाहृतः ॥

तैलमख्यं यदाङ्गेषु न च स्याद्वाहुतर्पणम् । सा माष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकी-

र्त्तितः ॥'

स्मृतिः ।

'एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । पर्यङ्गशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥ गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः । तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्त्तुस्तिलकुशोदकैः ।

तत्पितृस्तृप्तितुष्ट्यापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥' एतत् तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः ॥

'वैशाखे कार्तिके माघे विशेपनियमश्चरेत् । ज्ञान दान तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः ॥' भद्र साध्वीत्वमाह ।

'भार्त्तार्त्तं मुदिता हृष्टे प्रोषिते मस्तिना कृशा । मृते स्त्रियेत् या पत्नी साध्वी चो या पतिव्रता ॥ छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः ॥ साध्वी-

प्रसादेन लोकधारणमप्याह ॥ मत्स्यपुराणम् । 'तस्मात् साध्वः स्त्रियः पूज्या सतत देव-

वल्गने ।

तासां राज्ञा प्रसादेन धार्यते च जगत्तयम् ॥' महाभारते ।

'अवमत्य च या' पूर्वं पति दुष्टेन चेतसा । वर्त्तन्ते याश्च सतत भर्त्तृणा प्रतिशूलतः ॥ भर्त्तनुमरणं काले या कुर्वन्ति तथाविधा । कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ता ॥'

अत्र ऐहिकब्रह्मघ्नपतिर्हाहनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत एव सहमरणेनोद्धारः । ब्रह्मपुराणे ।

'देशान्तरमृते पत्नी साध्वी तत्यादुकाहयम् । निधायीरसि सशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥ ऋग्वेदेवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी । ब्रह्मशास्त्रे निवृत्ते तु आद्य प्राप्नोति शास्त्र-

वत् ॥'

ऋग्वेदेवादात् इमा नारीरविधवा इत्यादि-मन्त्रात् । एवञ्च अङ्गिरोब्रह्मपुराणवचनपर्यालोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्याणां स्वगत-भर्त्तृगतफलविशेषार्थिनोनां गर्भवतीवालापत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकार इति विवादकल्पतरुत्वाकरौ । तत्र ब्राह्मण्यादनुमरणाधिकारोऽसङ्गतस्तस्यास्तस्त्रिविधात् । तथा च मिताक्षरायां देवबोधकतयात्रवल्कल-टीकायाश्च गौतमः ।

'पृथक्चित्तिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति । इतरासान्तु नारीणां स्त्रीधर्मोऽय पर स्मृत ॥' तस्माद्ब्राह्मण्याः सहमरणमेव इतरासान्तु उभयमिति । कल्पतरुत्वाकरशुद्धिचिन्तामणिषु पादुकाहयमिति दर्शनात् पादुकादिकमित्युपपाठं किन्तु पादुकाहयमित्युपलक्षणम् । उशनसा विप्रैरसा इव्यविशेषमनुपादाय पृथक्चित्त्यारोहणमात्रोक्तेः । यथोचना ।

'पृथक्चित्तिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति । अन्यासामैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽय पर स्मृत ॥' मदनपारिजातोऽप्येवम् । शिष्टाचारोऽपि तथा । हात्यतत्त्वार्थं वै बृहन्नारदीयम् ।

'बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यष्टष्टवस्तथा । रजस्वला राजसुते ! नारीहन्ति चित्तां शुभे ॥' राजसुते इति सगरमातु सम्बोधनम् । वृहस्पतिः ।

'बालसम्बर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति । रजस्वला स्तिका च रचेद्गर्भं च गर्भिणी ॥' एवमन्यतश्च बालस्य संवर्द्धनं स्यात् तदा तस्या अप्यधिकारः । व्यासः ।

'दिनेकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिर्णया । न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत् ॥' भविष्यपुराणे ।

'दृतीयोऽङ्गि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः । तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम् ॥' तस्य भर्त्तुः । तथा,—

'एकां चितां समासाद्य भर्त्तरि यानुगच्छति । तद्भर्त्तर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाश्चरेत् ॥' एतच्च पिण्डदानपर्यन्तम् ।

'यथाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डान्दद्यात् स एव हि । इति वायुपुराणैकवाक्यत्वात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

'श्रावयेद्भर्त्तुं जायान्तु स्वभर्त्तुं कुलपामिमाम् । चितामारोपयन् प्राञ्च प्रमृते धर्मसुत्तमम् ॥ इमा, पतिव्रता, पुण्याः स्त्रियो या या सुशो-

भनाः ।

सह भर्त्तुं शरीरेण सविशन्तु विभावसुम् ॥ एव श्रुत्वा ततो नारी अहाभक्तिसमन्विता । पिष्टमेघेन यज्ञेन इष्टा स्वर्गमवाप्नुयात् ॥' प्रमृते भर्त्तरौति शेषः । पिष्टमेघेन यज्ञेन चित्तारोहणरूपेण । पादुकाहयग्रहणपूर्वका-नुमरणेऽपि सह भर्त्तुं शरीरेण इत्यनुह-

प्रयोज्यः । देशान्तरमृते पत्यावित्यादिना शरीर-प्रतिनिधित्वेन तदीयद्रव्याविधानात् प्रतिनिधी च यथाश्रुतमन्त्रपाठमाह कात्यायनः । शब्दे-ऽधिप्रतिपत्ति इत्येतत् विवृतमेकादशोत्सवे ॥

न च अग्निजलप्रविष्टानां भृगुसग्रामदेशान्तर मृतानां गर्भाणां जातदन्तानां मरणे विरात्रेण शुद्धिः । इति काश्यपवचनात् सहमृताया अप्यग्निप्रवेशेन विरात्राशौच तत्रैव तस्याः पिण्डदानमिति वाच्यम् । प्रागुक्तब्रह्मपुराणे

पृथक्चित्तिसमारोहणमात्रे ब्रह्मशास्त्रे विधानात् अन्यत्र भर्त्तुं श्राव्यै च प्रतीते । सहमरणे काश्यपोक्तविरात्राशौचाङ्गीकारेऽपि तस्या-शौचस्य ब्रह्मशास्त्रे च कालावधिस्थापितम् ॥

'अन्तर्हशाहं स्याताश्चेत् पुनर्मरणजन्तनी । तावत्स्याद्दशचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादिर्हशमा ॥ इति मनुशास्त्रे च ब्रह्मशास्त्रे पराशौचस्य पूर्वा-शौचकालावधिस्थापित्वप्रतीतेः । ततश्च यथा शौचकालसङ्घोषे तन्मध्य एव सङ्घस्य पिण्डः

दानं तथाशौचकालहृत्वापि यावदशौचं यथा-
क्रम दश पिण्डा देया इति । अतएव जिक-
नौयान्तेष्टविध्यनुमरणविवेकयोर्व्यासः ।
'संस्थित पतिमालिङ्ग प्रविशेद्युताशनम् ।
तस्याः पिण्डादिक देय क्रमश्च पतिपिण्डवत् ॥'
विष्णुः ।
'अन्विता पिण्डदानन्तु यथा भर्तुर्द्विने दिने ।
तदन्वारोहिणी यस्मात्तस्मात् सा नात्सवातिनी'
अत्रानुः सहायः । पतिमालिङ्गं त्यनेनैकवाक्य-
त्वात् । स्वाभ्यशौचाभ्यन्तरे पृथक्चितामृताया-
स्त्राहणे पिण्डदानं स्वाभ्यशौचापगमे तु आहम्
'अन्विताया' प्रदातव्या दशपिण्डास्त्राहणे तु ।
स्वाभ्यशौचव्यतीते तु तस्याः आह विधीयते ॥'
इति जिकनधृतपैठीनसिचवचनात् ॥
अग्निपुराणस्य दमिति शूलपाणिः । अत्रानुः
पश्चादर्थः । अतीते तु भर्तृशौचे पादुकाद्यसु-
पादाय ज्वलदग्निप्रवेशे ब्रह्मशौचव्यवस्थया
पिण्डदानं चतुर्थदिने आह पूर्वोक्तब्रह्मपुराण-
वचनात् । तत्र तु भर्तुः सग्रामहृतत्वादिना
सद्य शौचं तत्र पृथक्चितामृताशौचस्य पूर्वोक्त-
ब्रह्मपुराणवचनात् त्रिरात्रत्वेन बहुकालव्यापि-
त्वेनाघहृदिमत्त्वात् तेनैव पूर्वोक्तशौचस्य व्यपग-
मात् तत्र भर्तुरपि ब्रह्मणे पिण्डदानम् । तत्रा-
प्येकचित्तारोहणे भर्तृशौचव्यपगमात् शुद्धिः ।
संस्थित पतिमालिङ्ग इति अन्वितापिण्डदान
मिति पूर्वोक्तवचनाभ्यां अग्निप्रवेशे सुमन्तुना
सद्यःशौचविधानाच्च । यथा भृग्वग्निजलसग्राम
देशान्तरस्थसत्रास्यनशनाशनिमहाध्वनिकाना
उदकक्रिया कार्या सद्य शौचं भवति इति ।
भृगुरुचदेशः । महाध्वनिकं पुण्यार्थं हिमा-
लयावधिकमहापथगमनेन सम्पादितमरणः ।
न चैतत् सद्य शौचं नित्यवेदाध्यापकैरग्निहोत्र-
भिश्च एकाहशौचिभिश्च कर्तव्यमिति हार-
लतादत्तविषयत्वेन नैतद्विषयकमिति वाच्यम्
तस्मात्तद्विषयकत्वे प्रमाणाभावात् । सामान्य-
मुखप्रवृत्ततया वचनान्तरसंवादिताया चेत-
द्विषयकमिति । अन्यथा कश्यपोक्तत्रिरात्रा-
शौचमपि अग्निजलसग्रामप्रविष्टानां प्रमादा-
देव मरण इति हारलतादर्शनात् अनुमरण-
विषयकं न स्यात् तस्मात् काश्यपवचनं ब्रह्म-
पुराणसमानवियक इति । सुमन्तुवचनं सग्राम-
हृतभर्तृसहस्रगमनविषयकमपीति ॥*॥ एवञ्च
समाधिना त्यक्तदेहस्य मुक्तस्य धृतराष्ट्रस्य
पर्णोत्तजाम्बिना देहदाहकाले तत्पत्न्या
गान्धार्थ्या अग्निप्रवेशदर्शनादिदानीं काश्यादि
मृतस्य मुक्तस्यापि पत्युस्तत्पत्न्या सहस्रमरण
सङ्गच्छते । आभागवतं तदुक्तम् ।
'दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोत्तजे ।
वहिःस्थिता पति साध्वी तमग्निमनुवेक्षति ॥'
अनुवेक्षति अग्निप्रवेशेन कारिष्यति इति
युधिष्ठिराय नारदस्य भविष्यत्कथनम् ।
'दयितं यान्यदेशस्थ मृतं श्रुत्वा पतिव्रता ।

समारोहति शौभ्रान्नी तस्याः सिद्धिं निबोधत ॥'
इति व्यासवचनादिना सहस्ररणानुमरणयो-
र्निरवकाशनैमित्तिककाम्यत्वेन मलमासादा-
वपि कर्तव्यता ।
'नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥'
इति दक्षवचनात् ॥ * ॥
तदयं प्रयोगः । पुत्रादिना खण्ड्योक्तविधिना
अग्नीं दत्ते ज्वलिताया भर्तृचिताया सहस्रगन्तौ
साध्वी स्नाता परिहितधौतवासोयुगा कुश-
हस्ता प्राङ्मुखी वा देवतौर्धेनाचान्ता तिल-
जलकुशत्रयमादाय ॐ तत् सदिति ब्राह्मणै-
रुच्चारिते नारायणं सस्मृत्य नमोऽद्यामुके मासि
अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रा श्रीमती
अमुकीदेवी अरुन्धतीसमाचारत्वपूर्वकस्वर्ग
लोकमहोत्तमानत्वमानवाधिकरणकलोमसम-
सख्याव्दवच्छिन्नस्वर्गवासभर्तृसहितमोदमान-
त्वमाह-पितृ-भ्रशुरकुलत्रयपुत्रत्व चतुर्दशेन्द्रा-
वच्छिन्नकालाधिकरणकाप्सरोगणस्तूयमानत्व
पनिर्हितक्रीडमानत्वब्रह्मपतिपूतत्वकामा
भर्तृज्वलच्चित्तारोहणमहं करिष्ये इति । अनु-
मरणे तु भर्तृज्वलच्चित्तारोहणमित्यत्र ज्वल-
च्चिताप्रवेशेन भर्तृनुमरणमिति सहस्रस्य अष्टौ
लोकपाला आदित्यचन्द्रानिलाग्न्याकाशभूमि-
जलहृदयावस्थितान्तर्यामिपुरुषयमदिनरात्रि-
सन्ध्याधर्मा यूय साक्षिणो भवत ज्वलच्चित्तारोह-
णेन भर्तृशरीरानुगमनमहं करोमि इति । अनु-
मरणे तु भर्तृशरीरानुगमनमित्यत्र भर्तृनुमरण-
मित्युच्चार्य ज्वलच्चिताग्निं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य
'ॐ इमानारौरविधवाः सपत्नौ-
राज्जनेन सर्पिषा सविशन्तु ।
अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना
आरोहन्तु जनयोयोनिमश्रे ॥'
इति ऋग्वेदोक्तमन्त्रे ॥१०॥१८॥७॥
'ॐ इमाः पतिव्रता पुण्याः स्त्रियो या याः
सुशोभना' ।
सह भर्तृशरीरेण सविशन्तु विभावसुम् ॥'
इति पौराण्योक्ते मन्त्रे च ब्राह्मणेन पाठिते नमो
नम इत्युच्चार्य ज्वलच्चितां समारोहेत् ॥*॥
आपस्तम्बः ।
'चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता
भवेत् ।
प्राजापत्येन शुद्धेत्तु तस्माद्दि पापकर्माण ॥'
पाश्चात्यनिर्णयान्तं स्मृतिः ।
'एकचित्वा समाहृदौ दम्पतौ निधनं गतौ ।
पृथक् आह तयोः कुर्यादोदनन्तु पृथक् पृथक् ॥
विद्याकरधृता स्मृतिः ।
'एकाहेन मृतानान्तु बह्वनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण अपथं कृत्वा पृथक् आह प्रवर्तयेत् ॥'
यत्तु ।
'यदा नारी विशेषेण स्वच्छया पतिना सह ।
अशौचमुदकं तस्याः सह भर्तृति निश्चितम् ।

तिथ्यन्तरमृतायान्तु पृथक् आहं न विद्यते ॥'
इति चतुर्भुजभट्टाचार्यद्वयमवचनान्निश्चिति-
मृताया अपि पत्युर्भृततिथौ आहमिति हरि-
दासतर्काचार्याः । तत्र अस्य वचनस्थामूलत्वात्
समूलत्वेऽपि आहपदं पिण्डपरम् । एकोद्विष्ट
मृताहनीति यमवचनविरोधात् । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥*॥ अन्यत् ब्रह्मवेवर्त्ते गणपतिस्वच्छे
२८ अध्याये । मार्कण्डेयपुराणे दमचरिताध्याये
विष्णुपुराणे ५ अश्रे ३८ अध्याये । कल्किपुराणे
३३ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥
सहायायौ, [न] त्रि, (सह यातीति । या +
णिनिः ।) मिलितगामी । यथा,—
“न नदोषु नदी न्रयात् पर्वतेषु च पर्वतान् ।
आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम् ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे । १५ । ५८ ॥
सहस्रा स्त्री, (सह रसो यस्याः ।) मुहूर्तपर्णी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सहस्रि, व्य, हरे' सदृशम् । इति सुगन्धोद्यव्याक-
रणम् ॥ सूर्ये वृषे च, पु । इति केचित् ॥
सहस्रं, पु, (सह हर्षो यत्र ।) स्यङ्गं नम् । हर्षं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हर्षेण सह वर्त्तमानः ।)
हर्षयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । २३ ।
“एतच्छ्रुत्वा वच शम्भोः सहस्रौऽहमिहा-
गत ॥” }
सहसा, व्य, हठात् । तत्पर्यायः । अतर्कित २५
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ अकस्मात् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सहसा कर्मकरणनिर्धेयं
यथा, किराताज्जुनीवे । २ । ३० ।
“सहसा विदधौ न क्रिया-
मविवेक परमापदा पदम् ।
हणते हि विद्वेषकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥”
हास्ययुक्ते, त्रि । यथा,—
“प्रियतमेन यथा सर्षपा स्थित
न सहसा सहसा परिरभ्य तम् ।
श्लथयितुं क्षणमक्षमता गता
न सहसा सहसा कृतविपशुः ॥”
इति माघे । ६ । ५७ ॥
सहसाहृष्टः, त्रि, हठात्, हृष्टः । दत्तकपुत्रे, पु ।
इति केचित् ॥
सहसानः, पु, (सहते इति । सह + “ऋच्छिहृदि
मन्दिहृदिभ्य कित् ।” उणा० २ । ८३ । इति
असानच् ।) मयूरः । यज्ञः । क्षमायुक्ते, त्रि-
इत्युणादिकोषः ॥ (अचूणामभिभवितरि, त्रि,
इति सायणः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १८५ । ८ ।
“मानस्य स्रुतं सहसाने अग्नी ॥”)
सहस्य, पु, (सहसि बले साधु । तत्र साधुरिति
यत् ।) पीषमासः ॥ इत्यमरः । १ । ४ । १५ ।
(यथा, कुमारः । ५ । २६ ।
“निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिला,
सहस्ररात्रीरुदवासतत्पराः ॥”)

सहस्र, स्त्री, (सहो बलमस्यस्मिन्निति । सहस् + र् । "सहो बलनामसु व्याख्यातम् । रो मत्वर्थीय" । अस्यापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नास्ति ।" इति निघण्टुटोकाया देवराजयज्वा । ३।१।) दशशतसख्या । इति हेमचन्द्रः ॥ हजार इति पारस्यभाषा । (यथा, मनु । ३। १०७ । "पापरोगी सहस्रस्य दानुर्नाशयति फलम् ॥") तद्वाचकानि यथा । जाङ्गवीवक्रम् १ शेषशीर्षम् २ पद्मच्छदः ३ रविकर ४ अर्जुनवाणः ५ वेदशाखा ६ इन्द्रदृष्टिः ७ । इति कविकल्पलता ॥ (बहु । इति निघण्टुः । ३।१॥ यथा,—

"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षं सदस्रपात् ।"
इति पुरुषसूक्तम् ॥)

सहस्रकाण्डा, स्त्री, (सहस्र काण्डानि यस्या ।) श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सहस्रकिरण, पुं, (सहस्र किरणानि यस्य ।) सूर्य । इति हलायुधः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४२ । १३ ।

'राशौ राशौ यस्मिन्

शिशिरमयूखः सहस्रकिरणो वा ॥")

महस्रदष्ट, पुं, (सहस्र दष्टा यस्य ।) पाठोनमस्य । इत्यमरः । १। १०। १८ ॥ (यथा, सुश्रुते । १। ४६ । "रोहितपाठीनपाटला- राजोववर्षिगीमस्य-कृष्णमस्य वायुञ्जारसुरल- सहस्रदष्टप्रभृतयो नादेया ॥")

महस्रदष्टी, [नृ] पुं, (सहस्रदष्टा सन्त्यस्येति । इति ।) वादालमस्य । इति शब्दरत्नावली ॥ महस्रदो [स्] पुं, (सहस्र दोषो बाहवो यस्या) कार्तवीर्यार्जुन । इति जटाधरः ॥

महस्रधार, पुं, (सहस्र धारा यस्या ।) विष्णु-चक्रम् । इति केचित् ॥

महस्रधारा, स्त्री, (सहस्र बाहवो धारा जल-प्रपाता यत्र ।) देवतासम्भार्यसहस्रच्छिद्रयुक्त-रात्रगलितजलधारा । यथा,—

"महस्रधारया देवो स्नापयामि सुरेश्वरोम् ॥"
इति दुर्गाविवेचनम् ॥

महस्रनयन, पुं, (सहस्र नयनानि यस्य ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २०। १२२७ ।

"केय सहस्रनयनप्र-चण्डीया किमस्यराः ।
वनश्रीरथवा पुष्पलग्नाप्रकारपल्लवा ॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । २३ । १४ । २०४ ।

"किञ्चात्र बहुभि सृक्तेहेतुवादैः पुरन्दर ।
महस्रनयन दृष्ट्वा त्वामिव सुरसत्तम ॥")

महस्रनेत्र, पुं, (सहस्र नेत्राणि यस्य ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघु । ६। २३ ।

"क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणा-
मजस्रमाहृतसहस्रनेत्र ।
शश्याश्चिर पाण्डुकपोललम्बान्
मन्दारशुन्यान्लकाश्वकार ॥"

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १। २१२ । २० ।

"एव चतुर्भुखः स्थाणुमहादेवोऽभवत्पु रा ।
तथा सहस्रनेत्रस्य बभूव बलसूदनः ॥"
विष्णुः । इति श्रीभागवतम् ॥

सहस्रपत्र, स्त्री, (सहस्राणि पत्राणि यस्या ।) पद्मम् । इत्यमरः । १। १०। ४३ ॥ (यथा, रघुः । ७। ११ ।

"तासा सुखैरासवगन्धर्मे-
र्यामान्तरा' सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाद्या
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥")

सहस्रपात्, [ट] पुं, (सहस्र पादा यस्य । सख्या-
सुपूर्वस्येति पादस्यान्तलोपः ।) विष्णुः । यथा,
"सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्षं सहस्रपात् ॥"
इति पुरुषसूक्तम् ॥

(तथा च महाभारते । १३ । १४८ । ३० ।
"सहस्रमूर्खा विश्वात्मा सहस्राक्षं सहस्रपात् ॥"
महादेव । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३० ।

"हृद्यैचः ककुभो वज्रो शतजिह्व सहस्रपात् ॥"
ऋषिविशेषः । यथा, तत्रैव । १। १० । ७ ।
"अहं पुरा रुरो । नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात् ।
सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजङ्गत्वमुपागत ॥")

सहस्रपाद, पुं, (सहस्र पादा यस्य ।) कारण्ड-
पची । सूर्यः । विष्णुः । इति मेदिनी ॥
सहस्रबाहु, पुं, (सहस्र बाहवो यस्य ।) बाण-
राजः । यथा,—

"बाण पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ।
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवे तोपयमृडम् ॥"
इति श्रीभागवते । १० । ६२ । २ ॥

(कार्तवीर्यार्जुन । शिव । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १३१ ।
"सहस्रबाहु सर्वाङ्गः शरस्य सर्वलोककृत् ॥"
बहुबाहुविशिष्टः, त्रि । यथा, भागवते । ४। ३। ३।

"ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन् दिव
सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्यदृक् ॥")
सहस्रभुज, पुं, (सहस्र भुजा यस्या ।) विष्णुः ।
यथा,—

"प्रशान्त्यदोरूपमदभ्रचक्षुषा
सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।
सहस्रभूर्हृत्श्रवणाक्षिनाधिकं
सहस्रमौल्यस्वरकुण्डलोत्तसत् ॥"
इति श्रीभागवते । १। ३। ४ ॥

कार्तवीर्यार्जुन ॥ (वाणराजश्च)
सहस्रभुजा, स्त्री, (सहस्र भुजा यस्या ।) महा-
लक्ष्मी । सा च महिषासुरमर्दिनी । यथा,—

"श्वतानना नौलभुजा सुश्वतस्तनमण्डला ।
रत्नमध्या रत्नादेहा नौलजङ्घोरुतासुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्वसौभाग्यदायिनी ।
अष्टादशभुजा पुञ्ज्या सा सहस्रभुजा रथे ॥
आयुधान्त्र रचन्ति दक्षिणाधकारकमात् ।
अधमात्सा च सुबल बाणासिकुलिगं गदाम् ॥

चक्र त्रिशूल परशु शङ्खचण्डे च पाशकम् ।
शक्तिं दण्डं चर्म चापं पाणपात्र कमण्डलुम् ॥
अजङ्गतभुजा त्वेभिरायुधैः परमेश्वरी ।

सत्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्तिः सर्वदेवमयी मता ।
या ध्यात्वा मानवो नित्यं लभते हितमात्मनः ॥
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यपाठकम् ॥

सहस्रमूर्धा, [नृ] पुं, (सहस्र मूर्धानो यस्य ।)
विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
(तथा च महाभारते । १३ । १४८ । ३० ।
"सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षं सहस्रपात् ॥"
शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३० ।
"सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयी गुरु ॥")

सहस्रमूर्त्तौ, स्त्री, (सहस्र मूर्त्तानि यस्या ।) स्त्रीपुं-
द्रवन्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥
सहस्रमौलि, पुं, (सहस्र मौलयो यस्य ।) विष्णुः ।
अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अनन्त-
देव । यथा, देवीभागवते । १। २। ७ ।
"विष्णुस्तु शेषशयने स्वपितौति काले
तन्नाभिपद्ममुकुले खलु तस्य जम्भ ।
आधारता किल गतोऽत्र सहस्रमौलि'
सम्बोधता स भगवान् हि कथं सुरारिः ॥")

सहस्ररश्मि, पुं, (सहस्र रश्मयो यस्य ।) सूर्यः ।
इति सहस्रकिरणशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, माघे ।
१। ५३ ।
"अशक्तं वनं सौदुमधीरलोचनं
सहस्ररश्मं रिव यस्य दर्शनम् ॥")

सहस्रवदन, पुं, (सहस्र वदनानि यस्य ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सहस्रवीर्या, स्त्री, (सहस्र वीर्याण्यस्या ।)
दूर्वा । इत्यमरः । २। ४। १५८ ॥ महाशता-
वरो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१। १८ ।
"शतवीर्या सहस्रवीर्या सिद्धार्थाश्च शिरसा
धारयेत् ॥" ॥ प्रभूतवीर्याशालिनि, त्रि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । २६ ।
"सहस्रवीर्यासि सा मा जित्वा ॥")

सहस्रवेध, स्त्री, (सहस्र वेधा यस्या ।) चुक्रम् ।
काश्चिकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सहस्रवेधि, [नृ] स्त्री, (सहस्रं विधतीति । विध-
च्छिद्रिकरणे + णिनि ।) हिङ्गुः । इति मेदिनी-
राजनिर्घण्टौ ॥

सहस्रवेधो [नृ] पुं, (सहस्रं वेधितुं शीलमस्य ।
विधं छिद्रकरणे + णिनि,) अश्ववेतस ।
इति मेदिनी ॥ कस्तुरी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
सहस्रवेधकर्ण, त्रि ॥

सहस्रशिखर, पुं, (सहस्र शिखराणि यस्या ।)
विन्ध्यपर्वतः । इति केचित् ॥ (यथा, मार्कण्डे ।
५५ । १० ।
"सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः समृद्धवान् ॥")

सहस्रश्रवण, पुं, (सहस्र श्रवणानि यस्या ।)
विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सहस्रहत्याम्, पु, इन्द्राय । इति केचित् ॥
 सहस्रास्त्री, (सहस्रं वीर्याणि सन्वयस्यामिति ।
 अच् । टाप् ।) अश्वत्था । इति भावप्रकाशः ॥
 सहस्रांशु, पु, (सहस्रं शंशुवो यस्य ।) सूर्यः ।
 इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, मनु । १ । १५ ।
 "तदण्डमभवहैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
 तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥")
 सहस्राच, पु, (सहस्रमक्षीष्यस्येति । "बहुव्रीहौ
 सकथ्यक्ष्यो" स्वाहात् षच् ।" ५ । ४ । ११३ । इति
 षच् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । २५ । ८ ।
 "नमुचिन्न नमस्तेऽस्तु सहस्राच शचीपते । ॥")
 विष्णु । यथा,—
 "सहस्रश्रीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥
 इति पुरुषसूक्तम् ॥
 (पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
 ३० । ६५ ।
 "उत्पलाक्षौ सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महो-
 त्यला ॥")
 सहसाननः, पु, (सहस्रं आननानि यस्य ।)
 विष्णु । अश्व प्रमाण सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 सहसानौक, पु, शतानौकराजपुत्र । यथा,—
 "शतानौकोऽभवत् पूर्वं पुराकल्पो महौपतिः ।
 इन्द्राय सुबहून् यज्ञान् अक्षापूतेन चेतसा ॥
 यज्ञे यज्ञे सहस्राणि गजाश्वरथदन्तिनाम् ।
 ब्राह्मणेभ्योऽददद्राजन् श्यामानाश्च शतं शतम् ॥
 द्विजस्तुष्टो ददौ पुत्र कौषिको भुभृते तथा ।
 पद्मरास्तस्य स जातोऽपि कालात् काल व्यवर्त्तत ॥
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धर्मज्ञो नियतव्रतः ।
 कान्वा चन्द्रमस्तुत्य प्रतापात् सूर्यवत् प्रभुः ॥
 समये धर्मराजिव क्षमया पृथिवीसमः ।
 एतद्गुणवतो ज्ञात्वा सुतं राज्ञो द्विजातयः ।
 सहस्रानौकनामान चक्रुस्तस्य सुहृषिता ॥"
 इति वज्रपुराणे पापनाशनहृषदानाध्यायः ॥
 (तथा च भागवते । ८ । २२ । ३८—३९ ।
 "तस्य पुत्र शतानौको याज्ञवल्क्यात् त्रयो
 पठन् ।
 अश्वज्ञानं क्रियाज्ञान शीनकात् परमेष्ठिति ॥
 सहस्रानौकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधज ॥")
 सहस्रार, पु, स्त्री, (सहस्रं आराणि कोणा यस्याः)
 शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलम् । यथा,
 "सहस्रारं हिमनिभं सर्ववर्णविभूषितं ।
 अ-रु-थादित्तिरेखात्म-ह-स-स त्रयभूषितं ॥
 तत्राध्वे परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
 एव समाहितमना ध्यायेत्यासोऽयमात्मरः ॥"
 इति तन्त्रसारोक्तान्तर्गताकान्वासः ॥
 (सहस्रं अराणि यस्येति । बहुचक्राङ्गविशिष्टे,
 त्रि । यथा, देवोभागवते । ६ । ५ । १८ ।
 "चक्रं सुमोच वेगेन सहस्रारं सुदर्शनम् ॥")
 सहस्री, [न्] पु, (सहस्रं बलमस्यस्येति ।
 सहस्र + "तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ ।
 १०२ । इति इनिः ।) सहस्रेण यो बली । तत्-

पंथीयः । साहस्रः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
 ६२ ॥ हे हाजरा इति ख्याते । ये सहस्रेण
 सहस्रसंख्येन गजादिना बलिन सैन्यवन्तः ते ।
 सहस्रं बलानि सन्वेषामिति अश्वर्थे विकार-
 सधेत्यादिना ण्ये नैकाजादिति इनि च रूप-
 ह्यम् । इति भरतः ॥ (सहस्रविशिष्टे, त्रि ।
 यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।
 "त्राह्मणीं यद्यगुमाश्च गच्छेतां वैश्वपार्थिवी ।
 वैश्व पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥"
 तथाच भागवते । १ । ८ । ३० ।
 "तदोपसहस्रं गिरः सहस्रिणी-
 विंसुक्तसङ्गं मन आदिपुरुषे ॥"
 "सहस्रिणी" सहस्रार्थवती । इति तट्टीका ॥
 सहा, स्त्री, (सहते इति । सह + अच् । टाप् ।)
 छतल्लमारी । मुहूर्त्तार्थः । इत्यमरः । २ । ४ । ७३,
 २ । ४ । ११३ ॥ नखमेपजम् । दण्डोत्पला ।
 पृथिवी । इति मेदिनी ॥ शुक्लभिरुष्टी । सर्प-
 कङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षा । स्वर्ण-
 क्षीरो । पीतदण्डोत्पला । इति रत्नमाला ॥
 तरणोपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सहा, [स] पु, (सहते इति । सह + असुन् ।)
 अग्रहायणमासः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।
 १२ । ११ । ४१ ॥
 "अथाशु कश्यपस्तार्चं ऋतसेनस्तयोर्वशी ।
 विद्युच्छत्रमर्हाशुहं सहोमासं नयन्त्यमी ॥"
 हेमन्तकालः । इति मेदिनी ॥
 सहाचरः, पु, (सह आचरतीति । आ + चर +
 अच् ।) पीतभिरुष्टी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 "सैरेयक श्वेतपुष्प सैरेय कटसारिका ।
 सहाचर सहचरः स च भिन्द्यापि कथ्यते ॥"
 इति भावप्रकाशं पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३७ ।
 "सहाचरवरीविश्वकाकानाशाविदारिभिः ॥"
 यथाच ।
 "वासानिम्बपटोलकेतकीनलाकुशाण्डकेन्द्रीवरी-
 वर्षाभृङ्गजान्श्वगन्धसहिते हे पूतिगन्धामृते ॥
 मास नागबलासहाचरपुरैर्हिङ्गार्द्रके नित्यशो
 आद्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेक्षुजाता
 घना ॥"
 इति वैश्वकपरिभाषायाम् ॥)
 सहचरश्च ॥
 सहायः, पु, (सह अयते इति । अय + अच् ।)
 अनुकूलः । तत्पर्यायः । अनुभवः २ अनुचरः ३
 अभिसरः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ७१ ॥ (यथा,
 मनु । ६ । ४८ ।
 "अथात्मरतिराक्षीनी निरपेक्षी निरामिषः ।
 आत्मनेव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥"
 राज्ञां सहाया यथा, माख्ये । २१५ । ७४ ।
 "सहस्राश्च तथा पुष्टाः सतत प्रतिमानिताः ।
 राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतु-
 मिच्छता ॥"

सहायता, स्त्री, (सहाय + "ग्रामजनघन्मुसहा-
 येभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इति तल् ।)
 सहायानां समूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥
 (सहायस्य भावः कर्म वा । तल् ।) साहा-
 यश्च ॥ (यथा, रघुः । ८ । १६ ।
 "स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां
 मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
 स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रित
 सुरबधूरवधूतभयाः शरैः ॥")
 सहायत्व, स्त्री, सहायता । सहायस्य भावः ।
 सहायशब्दाद्भावे त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३० । ८७ ।
 "अङ्गीचक्रौ सहायत्व राजा तस्मारिमर्द्दने ॥")
 सहायः, पु, (सहते इति । सह + "तुषारादयश्च ।"
 उष्णा० ३ । १३६ । इत्यारन् ।) आम्बुचक्षुः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ महाप्रलयः । इति हलायुधः ॥
 सहायोग्यः, त्रि, (आयोग्येण सह वर्त्तमानः ।)
 नोरुक् । इति हेमचन्द्रः ॥
 सहाई, त्रि, हाईन सह वर्त्तमानः ॥ सप्रेमः ।
 स्त्री ह्युक्तः ॥
 सहितः, त्रि, (स + धा + क्तः । "समो वा हित-
 ततयोः ।" ६ । १ । १४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
 मलोपः ।) सहशब्दात् इतत्प्रत्ययेन च निष्पन्नः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ समभिव्याहृतः ।
 सयुक्तः । (भिलितः । यथा, मनु । ८ । २१२ ।
 "सौदर्या विभजेरस्य समेत्य सहिताः समम् ।
 भ्रातरो ये च सदृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥")
 सहितः । सम्यग्हितः । इति मुग्धबोधव्याक-
 रणम् ॥ हितेन सह वर्त्तमानश्च ॥
 सहिता, [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह + ङच् ।
 "तौषसहेति ।" ७ । २ । ४८ । इति पक्षे ङट् ।)
 सहनशीलः । सोढा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सहितः, स्त्री, (सहते अनेनेति । सह + "अर्त्ति-
 लुधूसूखनसहचर इतः ।" ३ । २ । १८४ । इति
 इतः ।) सहनकरणम् । इति व्याकरणम् ॥
 सहिष्णुः, त्रि, (सहते इति । सह + षल्लञ्-
 निराकृजिति ।" ३ । २ । १३६ । इति ङष्णुच् ।)
 सहनशीलः । तत्पर्यायः । सहनः २ क्षन्ता ३
 तितिक्षुः ४ क्षमिता ५ क्षमौ ६ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, किराते । २ । ५० ।
 "अपरागसमीरणेरितः
 क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।
 सुकरस्तस्ववक्षसिष्णुना
 रिपुरुभूलेयितु महानपि ॥")
 सहिष्णुता, स्त्री, (सहिष्णोर्भावः । सहिष्णु +
 तल् ।) सहिष्णोर्भावः । तत्पर्यायः । तितिक्षा
 २ क्षमा ३ क्षान्तिः ४ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
 "अमक्तमपिपासोष्णशीतादीना सहिष्णुता ॥")
 सहुरिः, पु, (सहते इति । सह + "जसिसहो-
 हरिन् ।" उष्णा० २ । ७३ । इति उरिन् ।)
 सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥

सहुरिः, स्त्री, (सह सहने + हरिन् ।) पृथिवी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

सहृदयः, त्रि, (हृदयेन अन्त करणेन सह वर्त्त-
मानः ।) प्रशस्तमना । इत्यमरटीकाया भरतः
३।१।३ ॥ (यथा, रामायणे । २। १३। २२ ।

“कुर्व साधुप्रदासं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥”
सहृदयः, स्त्री, (हृदयेन सह वर्त्तमानम् ।)
विचिकित्सिताम्रम् । यथा,—

“विचिकित्सा तु हृदये अत्र यस्मिन् प्रजा-
यते ।
सहृदयं खन्तु विज्ञेय पुरीषन्तु स्वभावतः ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

सहोक्तिः, स्त्री, (सह उक्तिः ।) अलङ्कारविशेषः ।
यथा,—

“सहोक्तिः सहभावश्चेत् भासते जनरञ्जनः ।
दिगन्तमगमत्तस्य कौर्त्तिं प्रत्यर्थिभिः सह ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

(अस्य लक्षणोदाहरणानि यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० । ७०९ ।

“सहार्यस्य बलादेक यत्र स्याद्वाचक इयो ।
सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तियदा भवेत् ॥”
अतिशयोक्तिरप्यत्रामेदाध्यवसायमूला कार्य-
कारणपूर्वापर्यवर्त्यरूपं च । अमेदाध्यव-
सायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च । क्रमे-
णोदाहरणम् ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः ॥”
अत्र रागपदे श्लेषः ।

“सह कुमुदकदम्बैः कामसुखासयन्त
सह घनतिमिरोवैर्धैर्यसुखारयन्तः ।
सह सरसिजषण्डैः खान्तमामीलयन्तः
प्रतिदिशममृताशोरश्व सञ्चरन्ति ॥”

इदं मम । अत्रोक्तासादौना सम्बन्धिभेदादेव
भेदो न तु श्लिष्टतया ।

“सममेव नराधिपेन सा
गुरुसम्भोजविलुप्तचेतना ।
अगमस्यह तैलविन्दुना
तनुदौपाश्चिरिव चित्तैस्तलम् ॥”

इयच्च मालयापि सम्भवति । तत्रोदाहृते सह
कुमुदकदम्बैरित्यादौ ।

“लक्षणेन सम राम कानन गहन ययौ ।
इत्यादौ चातिशयोक्तिमूलत्वाभावाद्वायमल-
ङ्कारः ॥ ३ ॥

सहोदक, पु, (उदकेन सह वर्त्तमानः ।) मुनीना
पर्यशाला । यथा,—

“मुनीनाञ्च चिताकुट्या पर्योदजसहोदकी ।
इति हारावली ॥

सहोदः, पु, (कृदया सह वर्त्तमानः ।) द्वादश-
विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । इति जटाधरः ॥
“या गर्भिणी सस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा
सती ।

बोदुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥”
इति मानवे ८ अध्यायः ॥

या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परि-
णीयते स गर्भस्तस्या जातः परिणेतु पुत्रो
भवति सहोद इति व्यपदिश्यते । इति कुल्लुक-
भट्टः ॥ (होटेन हृतद्रव्येण सह वर्त्तमाने, त्रि ।
यथा, मनुः । ८ । २७० ।

“न होद्रे न विना चौर घातयेद्वार्भिको नृप ।
सहोद सोपकरण घातयेद्विचारयन् ॥”

सहोदरः, पु, (उदरेण सह वर्त्तते इति । सह
समान उदर यस्येति वा ।) एकमाद्वगर्भ-
जातभ्राता । तत्पर्यायः । सहज २ सोदरः ३
भ्राता ४ सगमः ५ समानोदर्य ६ सोदर्य ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १८२ ।

“जनन्या सखितायान्तु सम सर्वे सहोदराः ।
भजेरन् मातृकं रिक्त्य भगिन्यश्च सनाभयः ॥”
सहोदरः, स्त्री, (सहसा तेजसा सह बलमत्रेति ।)
दीरात्मरम् । इति केचित् ॥

सहोरः, त्रि, (सहते सर्वमिति । सह + “किशो-
रादयश्च ।” उणा० १ । ६६ । इति शोरन् ।)
साधुः । इत्युणादिकोषः ॥

सह्यः, स्त्री, (सह्यते इति । सह + यत् ।) पारोग्यम् ।
साम्यम् । सुमधुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(प्रियम् । यथा, महाभारते । ३। २७७ । १० ।

“ततस्तु प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किन्ते सद्य मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि
तत् ॥”

सह्यः, पु, पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघु । ४ । ५२ ।

“असह्यविक्रम सह्य दूरात् सुक्तसुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः सस्ताशुकमलङ्घयत् ॥”
स तु पुनाख्यदेशस्य उत्तरपश्चिमदिशि वर्त्तते ॥

सह्यः, त्रि, (सोदु शक्यः । सह + “शकि-
सहोदः ।” ३ । १ । ८८ । इति यत् ।) सोदयः ।
सहनोयः इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१०६ । ५६ ।

“सह्य भवतु ते तेजो भूताना भूतभावनः ॥”
सा, स्त्री, गौरी । लक्ष्मी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पूर्वोक्तपरामर्शवषयीभूता । प्रसिद्धा ।
इति स्त्रीलिङ्गतच्छब्दस्य प्रथमैकवचननिष्पन्ना ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सह्यमविरहविकल्पं वरमिह विरहो न
सह्यमस्तस्या ।
सह्ये सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे ॥”

सांख्यः, स्त्री, (सख्या सम्यग्ज्ञान सा अस्यवेति
सख्या + षण् ।) सम्यक् ख्यायते प्रकाशयते
वस्तुतत्त्वमनयेति सख्या सम्यक् ज्ञान तस्या
प्रकाशमानमात्मतत्त्व सांख्यम् । इति श्रीभगवद्
गौताटीकाया श्रीधरस्वामी ॥ षड्दर्शनान्तर्गत-
दर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । कापिलम् २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“पञ्चम कपिलो नाम सिद्धेशः कालविभूतम् ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ३ । १० ॥

अपि च माख्ये । ३ । २८ ।
“सांख्यं सख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥”
अथ सांख्यैराख्यायते परिणामभादे परिपन्थिनि
जागरूके कथकार विवर्त्तवाद् आदरणीयो

भवेदेष हि तेषामाचोषः । सन्नेपेण हि सांख्य-
शास्त्रे चतस्रो विधा सभाष्यन्ते । कश्चिद्वृत्ति-
रेव कश्चिद्वृत्तिः प्रकृतिश्च । कश्चिदनुभव
इति । तत्र केवला प्रकृतिः । प्रधानपदेन वेद-
नीया मूलप्रकृतिः । नासावन्यस्य कश्चिद्वृत्ति-
कृतिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या
सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभि-
धानात् । तदुक्तम् । मूलप्रकृतिरविकृतिरिति ।

मूलज्ञासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः । महदादे-
कार्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य
मूलान्तरमस्ति अत्रवस्थापातात् । न च बीजा-
दुरवदनवस्थादोषो न भवति इति वाच्यम् ।
प्रमाणाभावादिति भावः । प्रकृतयश्च महद-
हङ्कारतन्मात्रापि । तदप्युक्तम् । महदाद्याः
प्रकृतिविकृतयः सप्त इति । अस्यार्थः । प्रकृतयश्च
ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदा-
दौनि तत्त्वानि । तत्रान्तःकरणादिपदेनेय मह-
त्त्वमहङ्कारप्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः ।
एवमहङ्कारतत्त्व अभिमानापरनामधेयमहती
विकृतिः । प्रकृतिश्च तदेवाहङ्कारतत्त्व तामस
सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानम् । तदेव
सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धी-
न्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्याना-
कर्णोन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्याना-
सुभयात्मकस्य मनसश्च रजसस्तुभयत्र क्रियोत्-
पादनहारेण कारणमस्तीति न वैयर्थ्यम् ।
तदुक्तमीश्वरकण्ठेन ।

“अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते
सगः ।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रा पञ्चकश्चैव ॥

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्
भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तेजसादुभयम् ॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि
वाक्पादपाणिपायूपस्थाख्यानि कर्णोन्द्रिया-
ख्याः ॥”

उभयात्मकमत्र मनःसहस्रविकल्पात्मक-
मिन्द्रियश्चेति । विद्वत्तत्त्व तत्त्वकौमुद्यामा-
चार्यवाचस्पतिभिः । किमबला विकृतस्तु
विद्यदादीनि पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणि
च । तदुक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडश-
सख्यावच्छिन्नो गणषोडशको विकार एव न
प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटा-
दीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्य-
स्तस्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपा-
दानत्वश्चेह प्रकृतित्वसम्भितं गोघटादीनां
स्थूलत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्त-
रत्वाभावः । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः
पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च महाभूतानि

सह्यः, पु, पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघु । ४ । ५२ ।

“असह्यविक्रम सह्य दूरात् सुक्तसुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः सस्ताशुकमलङ्घयत् ॥”
स तु पुनाख्यदेशस्य उत्तरपश्चिमदिशि वर्त्तते ॥

सह्यः, त्रि, (सोदु शक्यः । सह + “शकि-
सहोदः ।” ३ । १ । ८८ । इति यत् ।) सोदयः ।
सहनोयः इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१०६ । ५६ ।

“सह्य भवतु ते तेजो भूताना भूतभावनः ॥”
सा, स्त्री, गौरी । लक्ष्मी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पूर्वोक्तपरामर्शवषयीभूता । प्रसिद्धा ।
इति स्त्रीलिङ्गतच्छब्दस्य प्रथमैकवचननिष्पन्ना ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सह्यमविरहविकल्पं वरमिह विरहो न
सह्यमस्तस्या ।
सह्ये सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे ॥”

सांख्यः, स्त्री, (सख्या सम्यग्ज्ञान सा अस्यवेति
सख्या + षण् ।) सम्यक् ख्यायते प्रकाशयते
वस्तुतत्त्वमनयेति सख्या सम्यक् ज्ञान तस्या
प्रकाशमानमात्मतत्त्व सांख्यम् । इति श्रीभगवद्
गौताटीकाया श्रीधरस्वामी ॥ षड्दर्शनान्तर्गत-
दर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । कापिलम् २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“पञ्चम कपिलो नाम सिद्धेशः कालविभूतम् ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ३ । १० ॥

अपि च माख्ये । ३ । २८ ।
“सांख्यं सख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥”
अथ सांख्यैराख्यायते परिणामभादे परिपन्थिनि
जागरूके कथकार विवर्त्तवाद् आदरणीयो

भवेदेष हि तेषामाचोषः । सन्नेपेण हि सांख्य-
शास्त्रे चतस्रो विधा सभाष्यन्ते । कश्चिद्वृत्ति-
रेव कश्चिद्वृत्तिः प्रकृतिश्च । कश्चिदनुभव
इति । तत्र केवला प्रकृतिः । प्रधानपदेन वेद-
नीया मूलप्रकृतिः । नासावन्यस्य कश्चिद्वृत्ति-
कृतिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या
सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभि-
धानात् । तदुक्तम् । मूलप्रकृतिरविकृतिरिति ।

मूलज्ञासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः । महदादे-
कार्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य
मूलान्तरमस्ति अत्रवस्थापातात् । न च बीजा-
दुरवदनवस्थादोषो न भवति इति वाच्यम् ।
प्रमाणाभावादिति भावः । प्रकृतयश्च महद-
हङ्कारतन्मात्रापि । तदप्युक्तम् । महदाद्याः
प्रकृतिविकृतयः सप्त इति । अस्यार्थः । प्रकृतयश्च
ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदा-
दौनि तत्त्वानि । तत्रान्तःकरणादिपदेनेय मह-
त्त्वमहङ्कारप्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः ।
एवमहङ्कारतत्त्व अभिमानापरनामधेयमहती
विकृतिः । प्रकृतिश्च तदेवाहङ्कारतत्त्व तामस
सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानम् । तदेव
सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धी-
न्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्याना-
कर्णोन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्याना-
सुभयात्मकस्य मनसश्च रजसस्तुभयत्र क्रियोत्-
पादनहारेण कारणमस्तीति न वैयर्थ्यम् ।
तदुक्तमीश्वरकण्ठेन ।

“अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते
सगः ।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रा पञ्चकश्चैव ॥

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्
भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तेजसादुभयम् ॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि
वाक्पादपाणिपायूपस्थाख्यानि कर्णोन्द्रिया-
ख्याः ॥”

उभयात्मकमत्र मनःसहस्रविकल्पात्मक-
मिन्द्रियश्चेति । विद्वत्तत्त्व तत्त्वकौमुद्यामा-
चार्यवाचस्पतिभिः । किमबला विकृतस्तु
विद्यदादीनि पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणि
च । तदुक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडश-
सख्यावच्छिन्नो गणषोडशको विकार एव न
प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटा-
दीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्य-
स्तस्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपा-
दानत्वश्चेह प्रकृतित्वसम्भितं गोघटादीनां
स्थूलत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्त-
रत्वाभावः । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः
पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च महाभूतानि

विद्यदादोनि क्रमेणैकद्विविधत् पञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रियसृष्टिस्तु प्राग्वीक्षा । उक्तञ्च । प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारः तस्माद्गणय पौड- गक तस्मादपि पौडगकात् पञ्चभ्य पञ्चभूता- नोति । अनुभवात्मकः पुरुष । तदुक्तम् । न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति । पुरुषस्तु कृष्टस्यो नित्यः परिणामी न कस्यचित् । प्रकृतिर्नापि विकृति कस्यचिदित्यर्थः । एतत्पञ्चविधिति- तत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम् । तद- प्युक्तम् । दृष्टमनुमानमाप्तवचन सर्वप्रमाण- सिद्धत्वान् त्रिविधं प्रमाणमिष्ट प्रमेयसिद्धि- प्रमाणादौति । इह कार्यकारणभावे चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सञ्जायत इति सौगता सङ्गिरन्ते । नैयायिकादय सतो ऽसञ्जायते इति । वेदान्तिन सतो विवर्तः कार्यजात न वस्तु सति । साख्या पुन सत' सञ्जायत इति । तत्रासतः सञ्जायत इति न प्रामाणिक. पञ्च । असतो निरूपाख्यस्य शशविषाणवत् कारणत्वानुपपत्ते तुच्छात- च्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च । नापि सतोऽस- ज्ञायते कारकव्यापारात् प्रागसतः शशविषाण- वत् सता सखन्धलक्षणात्पत्ते । न हि नील निपुणतमेनापि पीत कर्तुं पार्थीते । ननु सत्त्वा- सत्त्वे घटस्य धर्माविति चेतदचार । असति धर्मिणि तद्वर्मे इति व्यपदेशानुपपत्तया धर्मिण्य सत्त्वापत्ते । तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्यम् । सदेव सतस्याभिव्यक्तिरुपपद्यते । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य द्रोहनेन सौर- भेयीषु पयस । असत' कारणे किमपि निदर्शन- दृश्यते । किञ्च कार्येण कारण सखद्द तज्जनक असत्सह' वा प्रथमे कार्यस्य सत्त्वमायात सतो- रैव सखन्ध इति नियमात् । चरमे सर्वे कार्ये जात सर्वस्माञ्जायते असत्सहत्वाविशेषात् । तदास्यापि साख्याचार्ये ।

“असत्त्वान्नास्ति सखन्ध कारणे सत्त्वसङ्गिभि- धसखन्धस्य चोत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥” अथैवमनुष्ठे यसत्सहसमपि तदेव जनयति यत्र यच्छक्त शक्तिश्च कार्येदशभोत्रेवेति तत्र सग- च्छते । तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलन्या- सत्त्वं सखहत्वामखत्त्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् कार्यकारणयोरभेदाच्च । कार्यस्य सत्त्व कारणात् पृथक् न भवति पट- स्तानुभ्यो न भिद्यते तद्वर्मेत्वात् यदेव न तदेव यथा गौरश्च' । तद्वर्मेय पट. तस्मान्नार्थान्तर- तर्हि प्रत्येक त एव प्रावरणकार्ये कुर्वन्ति चेन्न । सस्याभेदेनाविर्भूतपटभावात् प्रावर- णार्थक्रियाकारित्वोपपत्ते । यथा हि । कृष्ण- स्याद्धानि कृष्णशरीरे निविशमानानि तिरो- भवन्ति नि सरन्ति चाऽर्धिवन्ति एव कारण- तस्वादे' पटादयो विरेषा नि सरन्त आविर्भ- वन्त उपपद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानान्तिरो- भवन्तो विनश्यन्तोऽप्यन्ते न पुनरसतामुत्पन्न.

सतां वा विनाश' । यथोक्त भगवद्गीतायाम् । नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत । इति । ततश्च कार्यानुमानात्तत्प्रधानमिहि । तदुक्तम् असदकारणत्वादुपादान ग्रहणात् सर्वसम्भवात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणा- भावाच्च सत्कार्यमिति । नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तं प्रपञ्च. वाधानुपलम्भात् । अधिष्ठाना- रोप्ययोः चिच्छब्दयोः कलधौतरौप्यादिवत् सारूप्याभेदेनापि सभवाच्च । तस्मात् सुखदु ख मोहात्मकस्य तथाविधकारणसवधारणोयम् । तथा च प्रयोग । विमतं भावजात सुखदु ख- मोहात्मककारकं तदन्वितत्वात् यत् येनान्वीयते तत्कारणक यथा रुचकादिक सुवर्णान्वित सुवर्णकारणक तथा चेद तस्मात्तथेति । तत्र जगत्कारणे येषु सुखात्मकता तत् सत्त्वम् । या दु खतात्मकता तदज्ज. । या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धि । यथा हि प्रत्येक भावात्तैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्तो यथा मैत्र- दारेषु सत्यवती मैत्रस्य सुखमाविरस्ति त प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्तत्त्वपत्नौना दु ख ता प्रति- रजोगुणप्रादुर्भावात् तामलभमानस्य चन्द्रस्य मोहो भवति त प्रति तमोगुणसङ्गावात् । एवमन्यदपि घटादिक लभ्यमान सुख करोति परैरपि ह्यिमाण दु खकरोति उदासीन स्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते उपेक्षाविषयत्व नामोह सुह वैचित्ते इत्यस्मात्ततोर्मोहशब्द- निष्पत्तेः उपेक्षणेप्येव चित्तहृद्यनुदयात्तस्मात् सर्व' भावजात सुखदु खमोहात्मक त्रिगुण- प्रधानकारणकमवगम्यते । तथा च श्वेताञ्जत- रोपनिषदि श्रूयते ।

“अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा- वर्णो प्रजा जनयन्तो सरूपाम् । अजो ह्येको लुपमाणाऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य' ॥” इति ॥

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशक- त्वावरकत्वमाधर्म्यात् रज'सत्त्वतमोगुणत्व प्रतिपादनपरा । नन्वचेतन प्रधान चेतनानधि- ष्ठित महदादिकार्ये' न व्याप्रियते अत केन चिन् चेतनाधिष्ठात्रा भवितव्यम् । तथा च सर्वार्थदर्श' । परमेश्वर स्लोकर्त्तव्य म्यादिति चेत् । तदमङ्गती अचेतनस्य । यथा वत्प्रविह- दार्थमचेतन चौर प्रवर्त्तते । यथा च ज्जलम- चेतन लोकोपकाराय प्रवर्त्तते । तथा च प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्सति । तदुक्तम् । वत्प्रविहदार्थ चौरस्य यथा प्रहृत्तिरे- तस्या पुरुषविमोचनिमित्त तथा प्रहृत्ति प्रधा- नम्येति । यन्तु परमेश्वर करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्वादिना डिण्डिम स प्रायेण गत विकल्पानुपपत्ते । स किं सृष्टे- प्राक् प्रवर्त्तते सृष्टरत्तरकाल वा । आद्ये शरी- राद्यभावेन दु खानुपपत्तौ जीवना दु खप्रहा- र्थे चानुपपत्तिः । द्वितीये परस्परान्तरप्रसङ्ग ।

करुणया सृष्टि' सृष्टया कारुण्यमिति तस्माद- चेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य मह- टादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तप्रधान- पुरुषमयोगनिमित्तः । यथा । निर्व्यापारस्या- प्यायस्कसन्निधानेन लोहितस्य व्यापार । तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानस्या- पारो युज्यते । प्रकृतिपुरुषसम्बन्धस्य पङ्कन्धवत् परस्परापेक्षानिवन्धन' । प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तार पुरुषमपेक्षते । पुरुषोऽपि भेदाग्रहा- द्दु ह्निच्छाया पत्रया तद्वत् दु खत्रय वारयमाणे केवल्यमपेक्षते । तत्रप्रकृतिपुरुषविवेकनिवन्धनः । न च तदन्तरेण युक्तमिति केवल्यार्थ पुरुषः प्रधानमपेक्षते । यथा खलु कौचित् पङ्कन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्ती देवकृतादुपप्लवात् परि- त्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्तत परिभ्रमन्ती भयाकुली दैववशात् सयोगमुपगच्छेताम् । तत्र चान्धेन पङ्क स्तन्धमारोपित. पङ्कदृग्गितेन मार्गिणान्ध समीहित स्थान प्राप्नोति पङ्कुरपि स्तन्धाधिरूढ. तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुष निवन्धन. सङ्ग पुरुषस्य दर्शनार्थ केवल्यार्थतया प्रधानस्य पङ्कन्धवत् उभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्ग इति । ननु पुरुषार्थनिवन्धना भवतु प्रकृते. प्रहृत्ति निहृत्तिस्तु कथमुपपद्यते इति चेदुच्यते यथा भर्त्रादृष्टदोषा खै रिया पुनर्भर्त्तार नापैति यथा वा कृतप्रयोजना नत्तकौ नर्त्तने तथा प्रकृतिरपि यथोक्त रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकौ यथा नृत्यात् पुरुषस्य तथानन्द प्रकाश निवर्त्तते प्रकृतिरिति । तदर्थ निरौश्वरत्वात् शस्त्रप्रवर्त्तककपिलासुसारिणा मतमुपन्यस्तम् । इति माधवाचार्येण शतसर्वदर्शनसग्रहे साख्य- दर्शनम् ॥ अथ चत्वार अध्याया । तत्र प्रकृतिपुरुषयोरुभयो सृष्टिकर्तृत्व अन्धपङ्क- न्यायेन स्थापितम् । तत्त्वाना सख्यान्ध कृतम् । इति केचित् ॥

साघातिक' । त्रि, (मघाते साधु । सघात + "गुडा दिभ्यठञ् ।" ४ । ४ । १०३ । इति ठञ् ।) सम्यक्कारणेण हननकारक । मारात्मक. ॥ जन्मनन्त्रावधिकपौडगनघत्रम् । यथा,— “जन्माद्य कर्म ततोऽपि दशम साघातिकं पौडगभम् ॥” तत्फलम् ।

“देहदृग्गिबन्धुना हानि साघातिके तथा ।' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ साघातिक, क्ली, (मष्टो प्रत्यये भवम् । मष्टि + ठञ् ।) मद्य फलम् । इत्यमर ॥ दृष्टिपरि- कल्पनान्याय । यथा । दौहित्रान्तस्मन्नाना- भावे पितुरधिकारवत् दौहित्र. न्तपितृमन्ताना- भावे पितामहाधिकारस्य साघातिकन्यायमद- त्वाच्च । यथा पितृभावे माता तथा पितामहा- भावे पितामहाति साघातिकन्यायेन पितामहा- धिकारस्य सिद्धत्वाच्च । इति श्रीशङ्कराचार्य- संहारकृतक्रमसमष्ट ॥

सांयात्रिक, पु, (सयात्रा हीपान्तरगमनम् । सा प्रयोजनमस्येति । सयात्रा + "तदस्य प्रयोजनम् ।" इति ठञ् ।) पीतवणिक । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥ हे वह्नितगामिनि बणिग्जने । सपूर्वो यातिहीपान्तरगमनवृत्तिस्ततश्चासृषिति त्र स्त्रियामाप सयात्रा हीपान्तरगमन तदस्य प्रयोजनमिति विकारसचेति ष्यिक । सम्यक् यात्रा सयात्रा तथा व्यवहरतीति ठधे कादिति ष्यिको वा । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५८ । १४ ।

"सिद्धिः सायात्रिकाणान्तु वेला त्व सागरस्य च ॥")

सायुगीन, त्रि, (सयुगे साधु' । सयुग + "प्रतिजनादिभ्य खञ् ।" ४ । ४ । ६६ । इति खञ् ।) युद्धकुशलः । रणे साधुः । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा, रघु' । ११ । ३० ।

"इत्यपास्तमखविद्ययोस्तयोः

सायुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।

ऋत्विज' कुलपतेयंयाक्रम

वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रिया ॥")

साराविण, क्ली, (स + क्ल ध्वनी + "अभिविधौ भावे इनुण् ।" ३ । ३ । ४४ । इति इनुण् ।

"अणिनुण् ।" ५ । ४ । १५ । इति स्वार्ये अण् ।)

हृदस्य सम्यक् शब्द । इति सुग्धबोधव्याकर

णम् ॥ सपूर्व क्ल ध्वनी भावे णिनि णित्वा-

हृदौ साराविण इति स्थिते तत' स्वार्ये ष्ये

षित्वे विराद्यच इति हृदौ ययोर्लोप इत्यकार-

लोपे साराविण हृदस्य सम्यक् शब्दो व्याप्त

इत्यर्थः । इति तद्दोकाया दुर्गादास ॥ (यथा,

अनर्घराघवे । ७ । ५७ ।

"य दोर्मात्रपरिच्छेदो युधि सुदोत्क्षिप्य प्रती

च्छन्मुहु

रुर्वेने दशभिर्निजैरपि मुञ्चे' माराविण

रावण ॥")

सावत्सर, पु, (सवत्सर तज्ज्ञानोपयोगि शास्त्र वेत्ति अधीते वा । सवत्सर + अण् ।) गणक' ।

इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥ (यथा, हृदत्सहित-

याम् । २ । १० — ११ ।

"मुहुर्त्त तिथिनक्षत्रवृत्तवन्धायने तथा ।

सर्वार्थेष्वेवाकुलानि स्तुर्न स्यात् सावत्सरो यदि ॥

तस्माद्भाषाभिगन्तव्या विद्वान् सावत्सरो-

ऽग्रणी ।

जय यत्र त्रिय भोगान् अ यश्च समभीषता ॥

अस्य लक्षणादिक तत्रैव २ अध्याये विशेषतो

द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ फले, पर्वणि च क्ली । इति

पाणिनि' । ४ । ३ । १६ ॥ सवत्सरस्येदमिति ।

अण् ।) सवत्सरसम्बन्धिनः, त्रि ॥ (यथा,

हरिवंशे । १४० । ३ ।

"स सांवत्सरदोक्षाया दौक्षित षट्पुरालये ।

आवर्त्तया शुभे तीरे सुनद्या मुनिशुष्टया ॥")

सांवत्सरिक, त्रि, (सवत्सर + "कालात् ठञ्" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) सवत्सरे भव । सव-

त्सरं व्याप्य भूत' । प्रतिवर्षकर्त्तव्यश्राद्धम् । यथा अथ सावत्सरिकश्राद्धम् । तत्र गोभिन्न' । अत ऊर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायान् दद्यात् यस्मिन्न हनि प्रेतः स्यात् इति । अत ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणान्तश्राद्धनिमित्तादायसवत्सरादूर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि श्रुतस्त्रास्मिन्न हनि श्रुताय दद्यात् । व्याघ्र । प्रतिवत्सवत्सरेष्वेव मेकोद्दिष्ट श्रुताहनि । एतेन सपिण्डीकरणापकर्षे श्राद्धसवत्सरेऽपि श्रुताहे श्राद्धान्तर कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्त हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिष्ठत वचनम् ।

"पूर्वै सवत्सरे श्राद्ध घोडुशं परिकीर्त्तितम् ।

तेनैव च सपिण्डत्व तेनैवाद्भिकमिच्छते ॥"

अत्र पूर्णसवत्सरक्रियमाणश्राद्धादयथोभयनि-

र्वाहस्तथापकृष्ट सपिण्डीकरणश्राद्धादयथोभय-

निर्वाहो न पूर्णसवत्सरे श्राद्धिकान्तरम् । एव

पञ्चदशश्राद्धेष्वयम् । मत्स्यपुराणम् ।

"तत प्रभृति सक्रान्तावुपरागादिपर्वेषु ।

त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्ट श्रुताहनि ॥"

तत प्रेतत्वपरीहारात् त्रिपिण्ड चैषुवचम् ।

निरुपपदश्रुताहशब्द' श्रुतसम्बन्धिमासपञ्च-

तिथिविशेषपर । उपपदान्तु क्वचित्तिथिविशेष-

मात्रपर । यथा श्रुताहे प्रतिमासं कुर्यादि-

त्यादौ । शङ् ।

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रय कुर्यात् वर्त्तयित्वा श्रुताहनि ॥

अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽयवा युनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तं पार्वण्यो विधिः ॥"

त्रय सम्प्रदानानां त्रय कुर्यात् त्रिभ्यो दद्यात्

इत्यर्थः । श्रुताहपर्युदस्तद्विदेवतत्त्वस्य प्रति

प्रमवमाह । अमावास्यामिति । प्रेतपक्षोऽत्र

पिण्डपक्ष अश्वयुक्कृष्णपक्ष इति यावत् । न

तु कृष्णपक्षमात्र कृष्णपक्षसामान्यपरत्वे अमा

वास्यापदवयवर्थापत्ते ॥*॥ पिण्डपक्षं विशेष-

यति हेमाद्रिमाधवाचार्येष्ठत नागरशङ्कम् ।

"नभो धायनमस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तम पिण्डपक्ष स्यादन्वैतैव तु पञ्चम ॥"

अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मसमासत्वे

भाषाव्यपेक्षया सप्तमपक्षस्य पिण्डपक्षत्वात् ।

अत्र श्रुतस्यैव प्रेतपक्षश्रुतत्वं न तु मसमास-

भाद्रकृष्णपक्षश्रुतत्वं । ततश्च तत्र श्रुतस्य वर्षा-

न्तरे अश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न

पार्वण्यम् । किन्त्वे कोद्दिष्टमिति । अत्र पार्वण्यो

विधिः पार्वण्येति कर्त्तव्यताकोद्दिष्टविधिरिति

नव्यवर्द्धमानप्रभृतय । तत्र पूर्ववचनोक्तवैपुषि-

कस्य श्रुताहे पर्युदस्तस्य पार्वण्यो विधिरित्त्वा-

नेन प्रतिप्रसवात् । तस्मादत्र सदैवतै कोद्दिष्ट

न युक्त किन्तु वैपुषिकम् न तु वाट्पुषिकम् ।

"कर्षसमन्वित मुक्ता तथायं श्राद्धघोडुशम् ।

प्रत्याद्भिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्तु षड्भित्ति

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याद्भिकव्यति-

रेकेण षट्सख्यानियमात् ॥ * ॥ एवममावास्यादिमरगनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याद्भिक पार्वण्यविधिनैव ।

"अपुत्रा ये श्रुता केचित् स्त्रियो वा पुरुवाश्च ये

तेषामपि च देय स्यादेकोद्दिष्ट न पार्वण्यम् ॥"

इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणो-

पादानान् सपुत्राणा पार्वण्यभ्यनुष्ठानात् ।

एतच्च मात्रादित्त्रितयदेव कार्यम् । मात्रे

पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्ववत् ब्राह्मणान्

भोजयित्वा इत्यश्रुतकाया तथा दर्शनान् । अक्-

सानदिननिमित्तेन पार्वण्यविधिना छन्दोगैरपि

मात्रादित्त्रिकाणा श्राद्ध कर्त्तव्यम् । न योषिर्द्वा

पृथग्दद्यादवसानादिनादृते । इति छन्दोगपरि

शिष्टवचने विशेषत प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डी-

करणेऽपि । एतच्च श्रुताहपार्वण्यं मातापितो-

रेव । तथा च हेमाद्रिष्ठत कात्यायनवचनम् ।

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितोरिव हि पार्वण्यम् ।

पितृश्रद्धात्मातृणामेकोद्दिष्ट सदैव तु ॥"

मातृपद सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमात्रित्यत्र

मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपात ।

ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्य किन्तु

सपत्नीमातरित्वादिकम् ॥*॥ एव सान्निर्कोरस-

क्षेत्रजाभ्यां श्रुताहे पार्वण्यं कर्त्तव्यम् ।

"भौरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वण्येन तु ।

प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्ट श्रुता दश ॥"

इति जावानवचनस्य ।

"यत्र यत्र प्रदातव्य सपिण्डीकरणात् परम् ।

पार्वण्येन विधानेन देयमन्नमता सदा ॥"

इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् ।

उग्रनाथ ।

"प्रत्यब्द दर्शवच्छ्राद्ध सान्निः कुर्वीत वै द्विज' ।

एकोद्दिष्ट सदा कुर्यान्निरग्नि' श्राद्धे सुत ॥"

अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वा-

भिधानात् सावत्सरिकश्राद्धे यदेकोद्दिष्टपदमुक्त

तत् प्रेतश्राद्धधर्मशास्त्रार्थम् । ततश्च योग्य

त्वादेकार्घ्यादित्त्वात् । न तु यथा प्रेतश्राद्धे

पिण्डशब्दस्थाने प्रेतपदोऽत्र तथा अन्नापीति

वाच्य सावत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथाविधानात्-

पपत्ते' । एव प्रतिसावत्सरिकश्राद्धे सम्बन्धार्थ-

पद श्राद्धोपार्थं शेषभोजनश्च कर्त्तव्यम् ॥*॥

रजस्वलायां विशेषयति गोतमः ।

"अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराद्भिके ।

रजस्वला भवेत् सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमे

दिने ॥"

कुर्याच्छ्राद्धमिति शेष । यत्तु श्राद्धचिन्तामसौ

एकोद्दिष्टं त्रैविक्रमेण सिद्धान्तेन कर्त्तव्यम् ।

"एकोद्दिष्ट कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

अभावे पाकपात्राणा तदह' समुपोषणम् ॥"

इति लघुहारीतवचनात् ॥

पाकपात्राभावः पाकसामभ्रभावोपसृक्तकः ।

तदापि नामश्राद्ध किन्तुपोषणमेव श्राद्धस्वामीय-

मित्यर्थः । स्वयमित्यभिधानात् अपाटवादिनापि

नान्यद्वारा कारयितव्यम् । अतएव उपवासेनैव
आहस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृत-
कृतत्वया आहविष्ने इत्यादिवचनादपि नैका-
दश्यामनुष्ठानमिति तत्र । पिढसरेरनातत्वे
नैकादश्या तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा
षोडश्याहोत्राधिकारिणः कदाचित्तथात्वे ।
“यस्यैतानि न दौयन्ते प्रेतआहानि षोडश ।
पिशाचत्व ध्रुव तस्य दत्तैः आहगतैरपि ॥”
इति यमवचनेन षोडश्याहोत्राभावे प्रेतत्वपरौ
हारो न स्यात् । तस्मादुपवासो न आहार्थः ।
किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः । यथा
स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा काला-
न्तरे तत्करणं तथात्रापि तद्दिने उपवासं
कृत्वा एकादश्यां आह कर्तव्यमिति । एकोहिष्ठ
नान्यद्वारा कार्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन
विशेषणीयम् ।
“न कदाचित् सगोत्राय आहं कार्यमगोत्रजैः”
इति प्रेतआहो ब्रह्मपुराणात् ।
अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात्कर्तृत्वं निषिध्यते
सगोत्रायैत्यसम्बन्धापत्तेः । तस्मात् सगोत्रजैर्हार-
भूतैः सगोत्राय आह न कार्यमित्यर्थः । तथा
च पर्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा कारयितव्यमिति
सुव्यक्तमेव । प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषण
स्वरसात् गोत्रजलाभ । प्रेतआहधर्मशास्त्रित्वात्
सावकारिकमपि तथेति आहविवेकः । कल्प
तद्वत्कारणयोस्तु स्वगोत्रायेति पठितं स्वमा-
त्मीय गोत्र यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र
इत्यर्थः । यस्मै आह कर्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे
विद्यमानेऽन्यगोत्रजेन सघातान्तर्गतं राज्ञा
आह न कारयितव्यमिति व्याख्यातम् । एतस्मिन्
ऽप्युद्दिष्टादीनामसगोत्रत्वेऽपि न निषेधः ।
वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्मधारयापेक्षया बहु-
व्रीर्जघन्यत्वात् स्वमात्मीयस्य तत् गोत्रस्येति
तस्मै अन्यगोत्रजद्वारा आह न कार्यमित्यर्थः ।
अतो लघुहारीतवचने स्वयं पदं स्वगोत्रपरम् ।
अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥
एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः ।
“मृताहनि पितृर्थस्तु न कुर्यात् आहमादरात् ।
मातृश्वं वराराहे वस्तरान्ते मृताहनि ।
नाहन्तस्य महादेवि । पूजा गृह्णामि नो हरि ॥”
मरीचिः ।
“पण्डिता ज्ञानिनो मूर्खाः स्त्रियोऽथ ब्रह्म-
चारिणः ।
मृताह समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते ॥”
इत्याभ्यां कालमाधवीयधृताभ्यां वचनाभ्यां
सावकारिकआहस्य मृताहकर्तृत्वत्वेनावश्यक-
त्वात् भविष्यमृताहे स्वयं कर्तृत्वसम्भावना-
रहितेन मृताहात् पूजकालेऽपि प्रतिनिधायते ।
“प्रक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पयत्विज तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो ह्यथैव न चिरं क्वचित् ॥”
इति ऋग्वेदोपनिषदोक्तसायनातर्होमप्रति-
निधिवत् । एव सति प्रतिनिध्यकरण एव एका-

दश्यां क्रियते ॥ * ॥ न च पाकस्याङ्गत्वेन
प्रधानतिविकर्तव्यतानियम इति वाच्यम् ।
“अतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराङ्मकी ॥”
इति वचनेन सुहृत्तं मात्रलाभेऽपि कर्तव्यतोप-
देशात् तदानीं पाके तदसम्भवात् । एवमुदौ
आहशेषभोजनेऽपि न तन्नियमः । इति आह
तत्त्वम् ॥ (गणकैः पु । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
२ । १२ ।
“नासावत्सरिके देशे वस्तव्यभूतिमिच्छता ।
चक्षुर्भूतो हि यत्रेष पापं तत्र न विद्यते ॥”)
सावादिकः, पु, (सम्यक् वादाय प्रभवतीति ।
सवाद + ठञ् ।) नैयायिकः । यथा,—
“नैयायिकः साक्षपादं स्यात्सावादिकं भाहितः ॥”
इति जटाधरः ॥
सवाददातरि, त्रि ॥
साशयिकः, त्रि, (सशयमापन्नः । सशय +
“सशयमापन्नः ।” ५ । १ । ७३ । इति ठञ् ।)
सशययुक्तः । तत्पर्यायः । सशयापन्नमानसः २
इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ सन्दिहानः ३ । इति
जटाधरः ॥ हे संशयविषये स्थाय्यादौ । सशय-
मापन्नः साशयिकः षण्कः । सशयमापन्न मानस
यत्र स्थाय्यादौ स तथा । सशयमापन्न मानस
यस्य स तथेति षष्ठ्यन्तपदार्थत्वे सशयितरि
पुरुषादावप्ये तच्छब्दद्वयप्रवृत्तिः स्यादिति
भरतः ॥ (सशयविषयकः । यथा, मार्कण्डेये ।
१० । ४५ ।
“तद्ब्रूहि त्वं महाभाग यत् ते सांशयिक
हृदि ॥”)
सास्थानिकः, त्रि, (सस्थाने व्यवहरतीति । सस्थान
+ “कठिनान्तप्रस्तारस्थानेषु व्यवहरति ॥” ४ ।
४ । ७२ । इति ठञ् ।) समानदेशीयः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ सस्थानयुक्तश्च ॥
सासाविणं, क्ली, वृक्षस्य वृक्षव्याप्य सम्यक् सावः ॥
इति सच्चिन्मसारीणादिहृत्ति ॥
साक, व्य, सहाय्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १३६ ।
“अहं जनन्यां गुरुभिश्च साक-
मासाद्य लक्ष्मीमवस चिराय ॥”)
साकल्य, क्ली, (सकल + भावे ष्यञ्) समुदायः ।
सकलस्य भावः । (यथा, मनु । १२ । २५ ।
“यो यदैषा गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥”)
साकार, त्रि, (आकारेण सह वर्त्तमानः ।)
आकारविशिष्टः यथा,—
“साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सत्त्वाधारश्च सर्वं च स्वेच्छारूपं नामस्यहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३२ । ३१ ॥
साकुल, पु, (सकुल एव । स्वार्थे अण् ।)
वृक्षविशेषः । सकुल इति गुर्जरदेशीय-
भाषा । तत्पर्यायः । अन्यफलः २ विकटः ३
वस्त्रभूषणः ४ कुलः ५ कवूरुफलः ६ सकु-

कण्ड' ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । रुचि-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । सारकत्वम् । श्लेष्मवात-
नाशित्वम् । वस्त्ररञ्जनकत्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजनिघण्टुः ॥
साकेत, क्ली, अयोध्यानगरम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघु । ५ । ३१ ।
जनस्य साकेतनिवासिनस्ती
हावप्यभूतामभिवन्द्यसत्त्वौ ॥”)
साकुकः, पु, (सकुषु साधुः । सकु + “गुडादिभ्य-
ष्ठञ् ।” ४ । ४ । १०३ । इति ठञ् ।) यव ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (सकुना समूहः ।
सकु + “अचित्तहृस्तिधेनोष्ठक् ।” ४ । २ । ४७ ।
इति ठक् ।) सकुसमूहे, क्ली । सकुसम्बन्धिनि-
त्रि ॥ (सकुवे प्रभवतीति । “तस्मै प्रभवति
सतापादिभ्यः ।” ५ । १ । १०१ । इति ठञ् ।
सकुसमर्थे च त्रि ॥)
साक्षर, त्रि, अक्षरयुक्तम् । अक्षरेण सह वर्त्त-
मानम् । इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नम् ॥
साक्षात्, व्य, प्रत्यक्षम् । (यथा, कुमारः । ६ । २२ ।
“साक्षात् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्वन्स्वा वयमक्षसा
प्रसौद कथयात्मानं न धिया पथि वर्त्तसे ॥”)
तुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २४ ॥
साची, [न्] त्रि, (अक्षरेण दर्शनन्द्रियेण सह
वर्त्तमानं तत् यत् साक्ष प्रत्यक्षज्ञानम् । तद्-
स्यास्तीति । साक्ष + इनिः ।) वृत्तज्ञः । इति
हैमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः । प्रत्यक्षदर्शनः २ । इति
शब्दमाला ॥ तस्य मिथ्याकथने अकथने च
दोषो यथा, महाभारते आदिपर्वाणि ।
“दृष्टो हि साची य साक्ष्यं जानन्नप्यन्यथा
वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथापरान् ॥
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते ।
सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र सशयः ॥”
अपि च ।
“ब्रह्मस्वस्थाप्यहारी च मिथ्यासाक्ष्यप्रदापकः ।
मित्रद्वीष्टौ कृतघ्नश्च ह्यपवाङ्कसूपकृत् ॥
एते महापातकिनस्त्रिषु लोकेषु निन्दिताः ।
कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मण शतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ४४ । ५०, ५४ ॥
अपरश्च ।
“मिथ्यासाक्ष्यं यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा
भयात् ।
सभाया पाक्षिकं वक्ति स कृतघ्न इति स्मृतः ॥
मिथ्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते वक्ति यो नृप
यावदिन्द्रसहस्रं सपङ्कण्डे वसेद्भुवम् ॥
सन्ततं वेष्टितं सर्पैर्भीतश्च भक्षितस्तथा ।
भुङ्क्ते च सर्पविषमूत्रं यमदूतेन ताडितः ॥
ककलासो भवेत्तत्र भारते सप्तजन्मसु ।
सप्तजन्मसु मण्डूकः पिढभिः सप्तभिः सह ॥
ततो भवेच्च हृक्षश्च महारथो च शास्त्रज्ञिः ।
ततो भवेन्नरो मूकस्ततः शूद्रस्ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४८ अध्यायः ॥*

सर्वशरीरेषु श्रोत्राणां साक्षिरूपत्व यथा,—
 “स्थूलात् स्थूलतर पाममतिस्त्वध्ममदर्शनम् ।
 स्थित सर्वशरीरेषु साक्षिरूपमदृश्यकम् ।
 शरीरवन्त सगुणमशरीर गुणोत्करम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रोत्राणां जन्मखण्डे । २।८४-८५ ॥
 (पु. विष्णु । इति महाभारतम् । १३।१४८।१५ ॥)
 साध्य, क्लौ, (साक्षिणो भावः कर्म वा ।
 साक्षिन् + ष्यञ् । यथा, साक्षिणि भवम् ।
 साक्षिन् + “दिग्दिभ्यो यत् ।” ४।३।५४ ।
 इति यत् ।) साक्षिकर्म । यथा । मनुः ।
 “समचदर्शनात् साध्य श्रवणाद्यैव सिध्यति ।”
 एतत् प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।
 “अनुभाषी च य कश्चित् कुर्यात्साध्यं विधा-
 दिनाम् ।”
 इति तद्वचनान्तरात् ॥
 अतएवाकृतमपि साक्षिणमाह । मनु ।
 “यत्नानिरुद्धो वीक्ष्ये त शृणुयाद्वापि किञ्चन ।
 शृष्टस्तत्रापि तदनुयात् यथादृष्ट यथानुगतम् ॥”
 अनिरुद्धस्तत्र साक्षित्वेनानियुक्त । परम्परयापि
 श्रवणमाह विष्णु ।
 “उद्दिष्टसाक्षिणि सृते देशान्तरगतेऽपि वा ।
 तदभिहितश्रोतार प्रमाण नात्र सशयः ॥”
 अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः ।
 “साक्षिणामपि यत् साध्य स्वपक्ष परिभाषताम्
 श्रवणात् श्रवणाहापि स साध्युत्तमसंज्ञकः ॥”
 स्वपक्षसर्वान्विसाध्य परिभाषता साक्षिणा यः
 स्वय शृणोति श्रियिना श्राव्यते वा स श्रवणात्
 श्रवणादुत्तरसाक्षीत्वर्थ । एष योऽर्थिना गूढ-
 तया प्रत्यर्थिवचन आवितः स गूढसाक्षीत्याह
 स एव ।
 “श्रियिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिवचन स्फुटम् ।
 य श्राव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”
 तेनान्यतरवाच्यभिहितार्थ-विषयकदृष्टकारणज
 विज्ञापन साध्यमिति स्थितम् । तत्र नारद ।
 “तेषामपि न बाध. स्यान्नैको न स्त्री न दुष्ट-
 क्तत् ।
 न बान्धवो न चारतिव्रूयुक्ते कार्यमन्यथा ॥”
 कार्ये सदपि अन्यथा तद्विरुद्धत्वेन । एवञ्च
 यदि परमधार्मिकत्वेन बान्धवादीनामपि सत्य-
 वादित्व निश्चयते तदा तेषु साक्षिणो भवितु-
 मर्हन्तीति । तथा साध्यविधायक वक्ष्यमाण-
 मनुवचनमपि एतादृशविषयम् ॥*॥ याज्ञवल्करः ।
 “अथवा. साक्षिणो ज्ञेया. श्रौतस्मार्त्तक्रिया-
 रता ।
 यथाजाति यथात्रयं सर्वं सर्वेषु वा स्मृताः ॥”
 त्रयोऽपरा निरुद्धा येषां ते त्रयवरा. त्रिभ्यो
 अन्युना भवन्तीत्यर्थ । यथेति यो यज्जातीय-
 स्तस्य तज्जातीय. साक्षी. स्त्रीणां स्त्रियोऽन्य-
 ज्ञानामन्यजा । यथावर्षं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः
 क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्त-
 र्गद विना सर्व एव ॥ * ॥ अथवा इत्यस्याप-
 त्नादमाह स एव ।

“उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मवित् ॥”
 उभयानुमतत्वं धर्मवित्त्वञ्च नियतं तन्त्रम् ।
 तदाह विष्णु. । अभिमतागुणसम्पन्नदुभयानु-
 मतस्त्वे कोऽपि इति । अतएव श्रौत्रियमप्येक
 निषेधयति ब्रह्मसतिः ।
 “नव सप्त पक्ष वा स्युत्वारस्त्रय एव वा ।
 उभौ तु श्रौत्रियो प्राज्ञौ नैकं पृच्छेत् कदाचन ॥
 एको मिलितगुणसम्पन्न प्रधानकल्पः । तदभावे
 उभयानुमतमात्रोऽपि प्राज्ञस्तदाह नारद ।
 “उभयानुमतो यः स्यादशौचवदमानयो ।
 भवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्य स्यात् स सदसि ॥”
 उभयानुमत एकोऽनुव्यत्वादिना सर्वजनप्रसिद्ध-
 यो तदा साक्षित्वे सदसि ब्रह्मजनसन्निधौ
 प्रष्टव्यः । तथात्वे चैवैरादिसत्त्वेऽप्येकोऽपि-
 भयात् सत्याभिधानसम्भवादित्याशयः । विचा-
 रस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात् । तदाह मनुः ।
 “एकोऽप्युत्सवः साक्षी स्यात् बहवः शृण्वोऽपि
 न स्त्रियः ।
 स्त्रीभूहेरस्त्रित्वात्तु दीपेयान्योऽपि यि वृताः ॥”
 एकोऽनुव्यस्तु साक्षी स्यादिति कुक्कमदृष्टत-
 पाठ । एको लुब्धस्त्वमाक्षी स्यादिति जीमूत-
 वाहनदृष्टपाठस्तु न युक्त । सुभाषेद् बहवो-
 ऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति । एकपदस्य
 व्यर्थतापत्ते । भवतु वा तत्पाठः तथाप्येक
 इत्यनुरोधात् तत्रियेषु मुखेनालुब्धस्यैकस्य अनु-
 मतिसत्त्वे धर्मवित्त्वमन्तरेण साक्षित्व बोध्यम् ।
 इत्यर्थतो न विरोधः । अतएव विश्वरूपप्रभृ-
 तीनां उभयानुमत एक एव साक्षीति व्याख्याने
 धर्मविदिति नोक्तम् । दीपैः स्त्रियादिभिः । तथा
 च नारद ।
 “स्तेना साहसिका धूर्ता. कितवा योधकाश्च
 ये ।
 असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्त्रेषु सत्यं न विद्यते ॥”
 कितवा द्युतकरा ॥*॥ अपवादमाह उभया ।
 “दासोऽन्धो वधिर कुष्ठो स्त्री बाल. स्वविरादयः
 एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥”
 स्वविरो ग्लानेन्द्रियग्राम. । प्रादिशब्दात्
 कितवादयः । उभयानुमताभावे श्रुतिक्रियत्वादि
 गुणयुक्त्यैको प्राज्ञः । तथा च व्यास ।
 “श्रुतिक्रियय धर्मज्ञो योऽन्यत्राप्यनभूतवाक् ।
 प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः ॥”
 अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति । भवदेव-
 महोऽप्येवम् । कात्यायन. ।
 “अभ्यन्तरस्तु नि क्षेपे साक्षमेकोऽपि दापयेत् ।
 श्रियिना प्रोहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥
 सस्कृत येन यत् पश्य तत्तेनैव विभावयेत् ।
 एक एव प्रमाणं स विवादे परिष्कीर्तितं ॥”
 सस्कृत गठितम् । पश्य कुञ्जलादि । विष्णु ।
 स्त्रियसाहसवाग्दृष्टपाठस्य अत्राप्येव साक्षिणो
 न परीक्षा इति । स्त्रियपरदारगमनादिकाभ्यां
 निश्चयेनैव क्रियमाणत्वात् देवादेव पर साक्षिणो
 भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तथा वाक्यन्तु

मित्वादिभावादिनिरूपणेनोपपत्त्यनुपपत्तिभ्या-
 सान्निधनीय न तु याव्यमात्रादिति व्यपहार-
 माटका ॥ अतएव कात्यायन. ।
 “ऋणादिषु परीक्षित साक्षिण स्थिरकर्मसु ।
 साहसात्त्वयिकेनैव परीक्षा कुञ्चित् स्मृता ॥”
 इति ॥*॥ श्रौत्रियादीनामसाध्यमाह नारदः ।
 “श्रौत्रियास्तापसा दृढा ये च प्रव्रजिता नरा ।
 यचनात्तं स्वमाहित्व नात्र हेतुरुदाहृतः ॥”
 यचनादिति श्रौत्रियत्वादिरुपाभिधानात् न च
 तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः । तथा च श्रौतवेदिककर्म-
 करणश्रयप्रतया परकीयकार्ये विष्मरणसम्भवात्
 साक्षिचरूपलक्ष्यकार्यनियोगे तच्छापभयेन व्य-
 हारदृष्टारोऽपि तान् पृच्छन्तीति तन्माध्य-
 करणानर्थक्याच्च न ते साक्षिण कर्त्तव्याः । किन्त्य-
 क्ता स्वय साक्षिणो भवन्त्येव । उभौ तु श्रौत्रियो
 स्यातामिति स्मृते । इहस्वासाक्षित्वं इहत्वादेव
 ज्ञानेन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥*॥ मनुः ।
 “स्त्रीणां साध्य स्त्रिय कुर्युर्द्विजानां सह्या
 द्विजाः ।
 शूद्राय सन्त गृह्णाणामन्वानामन्वयोनयः ॥
 अन्वेषमन्वयस्ते वा शरीरभ्याल्लयेऽपि च ।
 स्त्रियाप्यसम्भवे कार्ये बालेन स्वविरिण वा ।
 श्रियेण वन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥*॥
 देवब्राह्मणमात्रिभ्ये साध्यः पृच्छेदतं द्विजान् ।
 उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वोक्ते वै श्रुतिः
 श्रुचीन् ॥
 ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पाथिवम् ।
 गोबीजकाश्च नैर्धर्म्यं शूद्र सर्वेस्तु पातके ॥”
 गोबीजकाश्च नामपहारे यत् पाप तत्तवावृताभि-
 धाने स्यादिति वैश्वम् । एतत् साध्यावृताभि-
 धाने भवान् सर्वं पातकैः सम्बध्यते इत्युक्त्वा
 शूद्रश्च पृच्छेत् ।
 “ब्रह्मज्ञा ये स्मृता लोके ये च स्त्रीबालघातिनः ।
 मितदृष्टः कृतघ्नाश्च ते ते स्युर्वदतो मृषा ॥”
 इति मनुः दूषणम् ॥ सत्फलञ्च ।
 “अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्रादि सत्यमेवातिरिच्यते ॥”
 इति मनुनारदोक्तं श्रावयेत् ॥*॥ याज्ञवल्करः ।
 “न ददाति हि यः साक्षं जानन्नपि नराधमः ।
 स कूटसाक्षिणा पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥”
 कात्यायन. ।
 “अवौचिनरके वर्षे वसेयु कूटसाक्षिणः ।
 याज्ञवल्करः ।
 “सत्या प्रतिज्ञा यस्योचु साक्षिणः स जयी भवेत्
 अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥
 वर्षाणां हि वर्षो यत्र तत्र साक्ष्यवृत्त वदेत् ।
 तस्यावनाय निर्व्याप्यश्च सारस्वतो द्विजैः ॥”
 गीतमः । नाट्यवचने दोषो जीवनश्चेत्तदधीनम्
 न तु पापीयसो जीवनम् । इति ।
 “इधे बहूना वचन समेषु गुणिनां तथा ।
 गुणिहं च तु वचनं प्राज्ञं ये गुणवत्तराः ॥”
 तेषामिति शेष ॥*॥ यत्तु ।

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादि-
नाम् ।
तेषामेकाऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥”
इति कात्यायनवचनं तत् त्रयाणां तुल्यरूपाणां
साक्षिणां मध्ये एकस्याप्यन्यथावादे अपरस्य
तत्तुल्यस्य सत्यतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वा-
दित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधाने
भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णयः इति परम् ॥*॥
बृहस्पतिः । साक्षिर्द्वै कर्मनिष्ठानां ग्रहण-
माह । गुणिर्द्वै क्रियावतामित्यनेन । तथा ।
“साक्षिणोऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत्
अदुष्टं दूषयन् वादो तत्समं दण्डमर्हति ॥” इति
तत्समं विवादसमम् । सभासदादिविदित-
साक्षिदूषणमेव ग्राह्यं न तु त्रयवरादिसाक्षिभिः
प्रतिपाद्यम् । अनवस्थापातात् । इत्याह नारदः ।
“सभासदा प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणा दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥
अन्यैश्च साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम्
अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥”
असाध्यं साधनानर्हम् । सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् ।
अनवस्थाविरहात् । तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव
ग्राह्यम् ॥*॥ दूषणमाह कात्यायनः ।
“बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाञ्च कूट-
कात् ।
विब्रूयात् बान्धवः स्त्रीहात् वैरनिर्यातनादरिः ॥
यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।
ब्रूयाच्चिर्येति तथं वा दण्डः सोऽपि नराधमः ॥”
कात्यायनः ।
“क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु
लेख्ये च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः ॥
समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यंस्तत्र विशोधयेत् ॥”
एतत् सप्रयानुच्छेदे बोध्यम् । यान्नवल्कारः ।
“निष्कृते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।
दाप्यः सर्वानूपेणार्थाञ्च ग्राह्यस्वनिवेदितः ॥”
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एक-
द्रव्ये साक्षादिभिर्विभावितः सन् सर्वान्
दद्यात् । कात्यायनः ।
“यद्येकदेशप्रसापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदता नृणाम् ॥”
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि
दैविकी समप्रविषयिकापि न ग्राह्या । तेनैक-
देशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्तसा-
ध्यसिद्धिरिति ।
“साध्यार्थं निगदिते साक्षिभिः सफलं भवेत्
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत् साध्यं परिकल्पि-
तम् ॥”
इति कात्यायनवचनं तत्तुल्यप्रदर्शकम् । ऋण-
निक्षेपाद्यप्रश्नेऽपि योज्यमिति ॥*॥ यत्तु ।
“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् सशोधयेन्नौ ।
साक्षिभिस्तावदेवासी लभते साधितं धनम् ॥”
तद्व्यायनभिन्नपुत्रादिविषयकम् । तथा हि ।
जानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तोनाजानता नाह

जानामीति उत्तरवादिना साक्षादिभिर्यावहनं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् । एवमेव
विश्वरूपजीसूतवाहनप्रभृतयः ॥*॥ कात्यायनः ।
“अनुमानादरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु
अनिरुद्धा त्रिपुरषी भक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
अनुमानं प्रत्यासङ्गलितम् । तदाह मनुः ।
“बाह्यैर्विभावयेत्सिद्धिर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।
स्वरवर्णैः किं ताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥”
स्वरो गदगदादिः । वर्णोऽस्वाभाविकः । इङ्गितं
स्वोद्वेषयुरोमाश्वादिः । आकारो विकृतः ।
चक्षुषा कातरणे । चेष्टितेन स्थानत्यागादिना ।
एषाश्चान्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी बल-
वान् इत्यर्थः । सुखनिरूप्यत्वे तु यान्नवल्कारः ।
“देशदेशान्तरं याति सङ्गृही परिच्छेदितं च ।
ललाटं स्विद्यते चास्य सुखं वैवर्ण्यमिति च ॥
परिश्रुत्यत्खलहाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावाद्दिक्रान्तिं गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगे च साध्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः ॥”
न परोक्ता वाचं प्रतिवचनेन पूजयति । तथौष्ठं
चक्षुषं परकीयवैच्छेदेन निर्भुजति कुटिलौ-
करोति यदा मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावात्
पूर्वोक्ता यथायोग्या विक्रान्तिं गच्छेत्तदा स दुष्टो
इत्यर्थः । अतएव औरामायणे ।
“आकारश्चाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगू-
हितुम् ।
बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥”
आकारो देहधर्मः सुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः ॥
नारदः ।
“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात्
सजानन्नात्मनो लेख्यमजानन्नात्तु लेखयेत् ॥”
सुदीर्घेणेति सस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वाद्य
चिरेणापि साध्यं दातुं शक्नोति इत्यर्थः ॥*॥
लिपिञ्च स्वहस्तेन लेखयेत् तदन्नं परहस्ते-
नेत्याह व्यासः ।
“अलिपिञ्चो ऋषौ यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु-
स ।
साक्षी वा साक्षिणान्नेन सर्वसाक्षिसमीपम् ॥”
बृहस्पतिः ।
“सूचितं घातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः ।
अकृतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न सशयः ॥”
अकृता अपि साक्षिणो भवन्तीत्याह तुर्म्मनु-
कात्यायनः ।
“अन्ये पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामश्च प्राङ् विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तोऽपि साक्षिणः ॥”
स्मृतिः ।
“दत्तादत्तेऽथ सृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति
विक्रोयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥”

प्रक्रान्ते साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके ।
बलोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥”
बृहस्पतिः ।
“लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य
दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तत्र विशोधयेत् ॥”
तल्लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥*॥ लेख्यशोधन-
माह । कात्यायनः ।
“सहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।
तत् सहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तर्ह्यनिर्णयः ॥”
तथा ।
“समवेतैश्च यदृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नैश्च कार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नापृष्टैरनियुक्तैर्वा समं सत्यं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साध्यं विवादस्थानमागतैः ॥
अनुद्दिग्नेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्विदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्यं साध्यं साक्षी तु तद्व-
देत् ॥”
नारदः ।
“यः परार्थेऽपहरति स्त्रा वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्यं किं न कुर्व्यात् स पापो नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनिःसृता
यस्तु तास्तेनयेद्वाचं स सर्वस्त्रेऽग्रकचरः ॥”
बौधायनः ।
“पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजाताश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति साध्ये साक्षी मृषा वदन् ॥”
बृहस्पतिः ।
“यस्याशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
सजयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥”
यान्नवल्कारः ।
“उक्तेऽपि साक्षिभिः साध्ये यदन्ये गुणवत्तराः
द्विगुणा बान्यथा बुधुः कूटा, स्युः, पूर्व-
साक्षिणः ॥”
अन्यथा पूर्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अना-
देयवचना । तथा,—
“यः साध्यं आवितोऽन्येभ्यो निष्कृते तमसाहतः
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत् ॥”
त्वमन्येभ्यः साध्यं आवयेति वादिना प्रयुक्तो
यः आवितः कारितइयात् पदसिद्धिः । एवञ्च-
तोऽपि सभाया निगदकाले साध्यं निष्कृते
यस्तस्याष्टगुणो दण्डः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
(त्रि, दृश्यः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
भागवते । ५ । ११ । ७ ।
“तावानय व्यवहारः सदाकिः)
चेन्नसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ॥”
साखेयः, त्रि, (सख्युरिदम् । सखि + “बुद्धि-
कटजिति ।” ४ । २ । ८० । इति ढञ् ।) सखि-
सम्बन्धौ । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
साख्यं, क्री, (सख्युर्भाव, कर्म वा । सखि +
थञ् ।) सख्यम् । इति धनञ्जयकोषः ॥

सागर', पु, (सागरस्य राज्ञोऽयमिति । सगर + अण् ।) समुद्र' । इत्यमर' । १ । १० । १ ॥
 सगरेणावतारितत्वात् तस्यायमिति ष्ये सागरो
 दन्त्यादिः । चौरोदादिष्वप्युपमया सागरव्यप-
 देश इति भट्टा' । इति भरत ॥ स तु सप्त-
 विध । यथा,—
 "लवणः क्षीरसत्रयं घृतोदो दधिसङ्गक ।
 सुरोदेषुरसोदौ च स्वादूद सप्तमो भवेत् ॥
 चत्वार' सागरा ख्याता' पुष्करिण्यश्च ता
 स्मृताः ॥"
 इत्याद्य वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥ * ॥
 (सागरस्यापत्यं पुमानिति । सगर + अण् ।
 सगरपुत्र' । यथा, महाभारते । ३ । १०७ ।
 "वध्यमानास्ततो लोका सागरैर्मन्दबुद्धिभि' ।
 ब्रह्माण शरणं जग्मुः सङ्घिताः सर्वदेवतै ॥"
 सृगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दशपञ्च-
 सख्या । यथा,—
 "विन्द' खर्वीं निखर्व्यं शङ्खपद्मी च सागरीं"
 इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥
 (सागरस्येदमिति । सागरसम्बन्धिनि, त्रि ।
 यथा, हरिवंशे । ५३ । ३८ ।
 "आधत्स्व सरिता नाथ त्यक्तो मा सागरीं
 तनुम् ॥")
 सागरगामिनी, स्त्री, (सागर गच्छतीति । गम +
 णिनि । डीप् ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेष ॥
 (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रघु. । ६ । ५२ ।
 नृप तमावर्त्तमनोऽज्ञानाभि
 सा व्यत्यगादन्यबधुर्भविती ।
 महीधर मार्गवशादुपेत
 स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥")
 सूक्ष्मला । इति राजनिर्घण्ट ॥
 सागरनेमि, स्त्री, (सागर' नेमिरिव यस्याः ।)
 पृथिवी । इति हेमचन्द्र ॥
 सागरमेखला, स्त्री, (सागर मेखलेव यस्या ।)
 पृथिवी । इति हेमचन्द्र ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि
 दृश्यते । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ६४ ।
 "अ शुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
 प्रशशास महाराज ! यथैवास्व पितामह ॥")
 सागराम्बरा, स्त्री, (सागर अम्बर वस्त्रमिव
 यस्या ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा,
 रघु । ३ । ६ ।
 "निधानमर्भानिव सागराम्बरा
 शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
 नदीमिवान्त सलिला सरस्वतीं
 नृप ससत्त्वा महिषीममन्यत ॥")
 सागरालय, पु, (सागर आलयो यस्य ।)
 वरुण । इति शब्दमाला ॥
 सागरोत्थ, स्त्री, (सागरादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था
 + क ।) समुद्रलवणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 साङ्गल, त्रि, (सङ्गल + "सङ्गलादिभ्यश्च ।" ४ ।
 २ । ७५ । इति अण् ।) सङ्गलेन निर्हत्तम् ।
 सङ्गलनाज्जातम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

साङ्गति, पु, मुनिविशेषः । स तु वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य
 प्रवरः । यथा,—
 "वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
 अपुत्राय ददास्येतत् सलिल भीष्मवर्माणे ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 साङ्गेपिक', त्रि, (सङ्गेपाय हितः । सङ्गेप + ठञ् ।)
 सचित्त' । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
 मनुटीकाया कुक्कूक' । १२ । ३४ ।
 "इद वक्ष्यमाण साङ्गेपिक क्रमेण लक्षणं प्रात-
 व्यम् ॥") सचेपकारक । सचेपशब्दात् षिण्क-
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 साङ्ग, पु, कपिलमुनिस्तदर्शनशास्त्रविशेषः ।
 तत्पर्यायः । कापिलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 तथा च ।
 "साङ्ग' कपिलमुनिना प्रोक्त
 ससारविमुक्तिकारणं हि ।
 यत्रैता सप्ततिगार्या
 भाय चात्र गौडपादकृतम् ॥
 एतत् पवित्रमग्र
 मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
 आसुरिरपि पञ्चशिखाय
 तेन च बहुधा कृत तन्मम् ॥
 शिथपरम्परयागतमौश्वरकण्ये न चैतदार्याभि'
 संक्षिप्तमार्थमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥
 सप्तत्या किल येऽथां-
 स्तेऽर्था कृतस्य पठितन्मस्य ।
 आख्यायिका विरहिता,
 परवादविवर्जितासापि ॥"
 इति साङ्गप्रवचनमाध्यम् ॥
 साङ्गयोग, पु, (साङ्गोक्तो योगः ।) भ्रानयोग ।
 स च ब्रह्मविद्या । यथा,—
 "द्वैतीये शोकसन्तप्तमज्जुन ब्रह्मविद्यया ।
 प्रतिबोध्य हरिश्चक्रं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् ॥"
 इति गौताटीकाया श्रीधरस्वामी । २ । १ ॥
 तद्योगो यथा,—
 श्रीभगवानुवाच ।
 "अशोभानन्वशोचरुर्वं प्रज्ञावादाश्च भावसे ।
 गतासुनगतासुश्च नानुशोचन्ति पण्डिता ॥
 न त्वेवाह जातु नास न त्व नेमे जनाधिपा ।
 न चैव न भविष्याम सर्वे वयमत परम् ॥
 देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवन जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिर्धरिस्तत्र न मुह्यति ॥
 मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदा
 भागमापायिनोऽनित्यास्ता तितिक्षस्व भारत ॥
 य हि न व्यथयन्त्येते पुरुष पुरुषर्षभ ।
 समदुःखसुखं धोर सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत ।
 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभि ।
 अविनाशि तु तद्विद्मि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥
 अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ता' शरीरिण ।
 अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्मात् युध्यस्व भारत ॥

य एनं वेत्ति हन्तार' यच्चैनं मन्यते इतम् ।
 उभौ तौ न विजानीतौ नाथ हन्ति न हन्यते ॥
 न जायते म्रियते वा कदाचि-
 त्नाय भूला भविता वा न भूयः ।
 अजी नित्य' शाश्वतोऽय पुराणो
 न हन्यते हन्यामाने शरीरे ॥
 वेदाविनाशिन नित्य य एनमजमव्ययम् ।
 अथ स पुरुष, पार्थ ! क घातयति हन्ति कम्
 वासासि जीर्णानि यथा विहाय
 नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीरानि विहाय जीर्णा-
 न्यान्यानि सयाति नवानि देहे ॥
 नैनं ह्रिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक' ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत ॥
 अक्षेत्रोऽयमदाह्नोऽयमक्लेदोऽशोष एव च ।
 नित्यः सर्वगत स्यात्पुरुषोऽय सनातन' ॥
 अच्युतोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेव विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥
 अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
 तथापि त्वं महाबाहो ! नैनं शोचितुमर्हसि ॥
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहृष्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥"
 इत्यादि श्रीभगवद्गीताया साङ्गयोगे । २ ।
 ११—३० ॥ * ॥
 साङ्गम, पु, (सङ्गम एव । स्वार्थे अण् ।) सङ्गमः ।
 इत्यमरटीकाया भरत' । ३ । २ । १८ ॥
 साङ्गामिक, पु, (संग्रामे साङ्गु । संग्राम +
 "गुडादिभ्यश्च ।" ४ । ४ । १०३ । इति
 ठञ् ।) सेनापति । सङ्गामकुमले, त्रि । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥ (सङ्गामसम्बन्धिनि च त्रि ।
 यथा, महाभारते । १ । २ । २३२ ।
 "ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्थयित्वा च यचितम् ।
 साङ्गामिकं तत सर्वं सज्जं चक्रुः परम्परा ॥"
 साङ्गुखी, स्त्री, (सङ्गुखाय हिता । सङ्गुख +
 अण् । डीप् ।) सायाङ्गव्यापिनी तिथि ।
 यथा,—
 "पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
 प्रतिपन्नवमौ चैव कर्त्तवा साङ्गुखी तिथि ॥"
 इति पैठोनसिवचनस्य तु ।
 'साङ्गुख्यं नाम सायाङ्गव्यापिनी दृश्यते यदा ।
 इति स्कन्दपुराणेन सायाङ्गव्यापितिये साङ्गुख्य-
 विधानेन पूजादावनवकाशादुपवासपरत्वम् ।
 सायाङ्गव्यापित्वमपि सुहृत्तान् नूत्वेन ज्ञेयम् ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 साचिव्य, (सच + इण् ।) तिर्यगर्थ' । तत्पर्यायः ।
 तिर २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,
 किराते । १० । ५७ ।
 "सविनयमपराभिष्टव्यं साचि
 क्षितसुभगैकलसत्कपोसलक्ष्मो ॥")
 साचिव्य, स्त्री, (सचिव + अण् ।) सचिवस्य भाव ।
 सचिवशब्दात् भावे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 (यथा, रामायणे । ५ । ५ । १ ।

“चन्द्रोऽपि साचिष्यमिवाप्य कुर्व-
न्नाारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन निपत्य लोका-
नुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मि ॥”

साचिवाटिका, स्त्री, (साचि यथा तथा वटति
वेष्टयतीति । वट वेष्टने + खुल् । टापि अत
इत्वम् । श्वेतपुनर्नवा । इति रत्नमाला ॥

साचोक्त, त्रि, (असाचि साचि कृतम् । अभूत-
तद्भावं चि ।) वक्रीकृतम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदो ॥ (यथा, रघु । ६ । १४ ।

“प्रानम्भमुत्कृष्य यथावकाश
निनाय साचोक्तचारुवक्रः ॥”

साञ्जन, पु, (अञ्जनेन तद्विष्णुरीरेण सह वर्त्त-
मानः ।) ककलासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अञ्जनविशिष्टे, त्रि ॥)

साट, त क प्रकाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) द्वितीय-
स्वरयुक्तसकारादिरयम् । अससाट् । इति
दुर्गादासः ॥

सात्, स्त्री, (सात सुखे + क्तिप् ।) ब्रह्म । इति
केचित् ॥

सात, क सुखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) दन्त्यादि । सातयः ।
सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

सात, स्त्री, (सात सुखे + अच् ।) सुखम् । इत्य-
मरटीकाया भरत ॥ दत्तम् । नष्टम् । षण्
धातोः षोधातोश्च ज्ञप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सातय, त्रि, (सातयतीति । सात सुखे + अनुप-
सर्गात् निष्पद्यन्तेति । ” ३ । १ । १३८ । इति
श ।) सुखजनकः । सात क सुखे इत्यस्मात्
ञी शप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

सातना, स्त्री, (सातं सर्पविषादिनाश लातीति ।
सा + क ।) चर्मकपा । इत्यमरः २।४।१४३॥
शुपविशेषः । स तु सेङ्गमेद । तत्पर्यायः ।
सप्तला २ सारी ३ बिन्दुजा ४ विमला ५
अमला ६ बहुफेना ७ चर्मकपा ८ फेना ९
दीप्ता १० विषाणिका ११ स्रग्णुप्यी १२
धतवना १३ । अस्या गुणाः । कर्फापित्तघ्नत्वम् ।
कण्ठुत्वम् । तिक्तत्वम् । कपायत्वम् । विसर्पविष-
निष्कोटन्नणशोफनाशित्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

सातवाहनः, पु, (सात वाहनो यस्य ।) शालि-
पाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सातनाम
केन शुभकेनोद्भवादेव तयो नाम । यथा,
कषामरित्सागरे । ६ । १०७—१०८ ।

“इत्युक्त्वात्सर्पिते तस्मिन् सातनामनि शुभके ।
स राजा त समादाय बाल प्रत्याययो गृहम् ॥
सातेन यथादूदोऽभूत्तस्मात् सातवाहनम् ।
नात्वा चकार कासेन राज्ये चैन न्यवेशयत् ॥”

साति, स्त्री, (सग + क्तिन् ।) “जनसमखनामिति
६।४।४२ । इति भावम् । यद्वा, सनु दाने +

क्तिन् । “कृति-यति-जृति-सातीति ।” ३।३।६७।
इति इत्याभावो निपात्यते ।) अवसानम् ।
दानम् । तीव्रवेदना । इत्यमरभरती ॥ (संभज-
नम् । इति ऋग्भाष्ये सायणः ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
१० । १४३ । ५ ।

“यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥”
सातिसार, त्रि, (अतिसारेण सह वर्त्तमानः ।)
अतिसाररोगयुक्तः । तत्पर्यायः । अति-
सारकी २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥
सातीलक, पु, (सतीलक एव । स्वार्थे अण् ।)
सतीलक । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । २ ।
६ । १६ ॥

सात्त्व (त्व) त, पु, (सात्त्वतस्यापत्य पुमानिति ।
+ अच् ।) बन्देवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कृष्णः ।
यथा, महाभारते । १ । २१६ । १२ ।

“ततस्तत्र महाबाहुः शय्यन् शयने शुभे ।
आपगाना वनानाञ्च कथयास सात्त्वते ॥”
यादवमात्रे । यथा, तत्रैव । १ । २२२ । ३ ।
“अर्थलुब्धान् न वः पार्थो मन्यते सात्त्वतान्
सदा ।

स्वयवरमनाष्टय मन्यते चापि पाण्डव ॥” ५॥
सत्त्वमेव सात्त्व तत् तनोतीति । तन + ङ ।)
विष्णु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सत्त्वत्वेन
सत्त्वमूर्तिर्भगवान् । स उपास्यतया विद्यते
ऽस्येति । मतुप् । ततः स्वार्थे अण् ।) विष्णु-
भक्तविशेषः । यथा,—

“सत्त्व सत्त्वाश्रय सत्त्वगुण सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वत समुदाहृतः ॥
विहाय काम्यकर्मादीन् भजेदेकाकिन हरिम्
सत्य सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या त सात्त्वतं विदुः ॥
मुकुन्दपादसेवाया तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कौर्त्तने च रतो भक्तो नाम्नः स्यात् क्षरणे
हरे ॥

वन्दनार्चनयोर्भक्तिरनिश दास्यसख्ययो ।
रतिरात्मारपणे यस्य दृढानन्तस्य सात्त्वतः ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे ६६ अध्याय ॥ ५॥

यदुवशीय सत्त्वतराजपुत्र । यथा,—
“अनोस्तु पुरकुत्वोऽभूदशस्तस्य तु रिक्-
यभाक् ।

अथाशोः सत्त्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ॥
महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदा वरः ।
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चनान्वितः ॥
शास्त्र प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम् ।
तस्य नाम्ना तु विख्यात सात्त्वत नाम शोभनम् ॥
प्रवर्त्तते महाशास्त्रं कुण्डादीना हितावहम् ।
सात्त्वतस्तस्य पुत्रोऽभूत् सर्वशास्त्रविशारदः ॥
पुण्यश्लोको महाराजस्तोत्रेन चैतत् प्रकीर्त्तितम् ।
सात्त्वतः सत्त्वसम्पन्न कौशल्यान् सुपुत्रे सुतात् ॥
अन्वकं वैमह भोज विष्णुं देवाहध नृपम् ॥”
इति कौर्म्भे पूर्वभागे यदुवशानुकीर्त्तने । २४ ।
३१—३६ ॥ (सत्त्वतराजविशेषः । यथा, मनुः ।
१० । २३ ।

“वैश्यान्त जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुण्य विजन्ता च मैत्र सात्त्वत एव च ॥”
सात्त्व(त्व)ता, पु, भृश्रि, देशभेदः । यथा,—
“यदवस्तु दयार्हाः स्युः सात्त्वता कुकुराश्च ते ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सात्त्व(त्व)ती, स्त्री, नाटकवृत्तिविशेषः । यथा,—
“अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः पट् सस्कृता-
दिका ।
भारती सात्त्वती कैशिक्यारभयौ च वृत्तयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, शृङ्गारतिलके । ३ । ४२—४३ ।

“हर्षप्रधानाधिकसत्त्ववृत्ति-
स्यागोत्तरोदारवचोमनोज्ञा ।
आसर्ष्यसम्पत्सुभगा च या स्या-
न्ना सात्त्वती नाम मताव वृत्ति ॥

नातिगूढार्थसम्पत्तिः शब्दशब्दमनोरमा ।
वीर रौद्रेऽङ्गते शान्ते वृत्तिरेवा मता यथा ॥
सत्त्वमास्त्व जनको निधिय पयसा निशेष-
रत्नाकरी

मर्यादानिरतस्त्वमेव जलधे । वृत्तेऽत्र कोऽन्या-
दृशम् ।
किं त्वेकस्य गृहं गतस्य वडवावङ्गे सदा दृष्यया
क्लान्तस्योदरपूरणेऽपि न सद्यो यत्तन्मनाश्रद्ध-
मम् ॥

स्फारितोत्कटकठोरतारका-
कीर्णवङ्गिकणसततिः कृ धा ।
दुर्निमित्ततडिदाकुतिर्धर्मो
दृष्टिरिष्टसमराशुमालिनः ॥

अत्यहुत नराधिप तव कीर्तिर्धवल्यन्वऽपि
जगन्ति ।
रत्नान् करोति सुहृदो मलिनयति च वैरि-
वदनानि ॥

निवृत्तविषयासङ्गमधुना सुचिराय मे ।
आत्मन्येव समाधान मनः केवलमिच्छति ॥ १॥
सात्त्वतस्यापत्य स्त्री । सात्त्वत + अच् । डीप् ।)
शिशुपालमाता । इति केचित् ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ४५ । ६ ।

“एष नः शत्रुरत्यन्त पार्थिवाः सात्त्वतीसुतः ।
सात्त्वताना नृशसाला न हितोऽनपकारि-
णाम् ॥”

सुभद्रा । यथा, महाभारते । १ । २२२ । ६६ ।
“स सात्त्वत्यामधिरथः सम्बभूव धनंश्रयात् ।
सखे निर्मथनेनेव शमौगर्भाद्गुताशनः ॥”

सात्त्विक, पु, (सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णो-
र्भूत । सत्त्व + ठञ् ।) ब्रह्मा । (सात्त्व सत्त्व-
गुणोऽस्यास्तीति । ठन् । विष्णु । इति महा-
भारतम् । १३ । १४६ । १०६ ॥) त्रिविध-
भावान्तर्गतभावविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—

“सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावा-
स्ते सात्त्विका इति विदुर्मुनिपुङ्गवाश्चे ।”
इति स्यानिन्दः ॥

ते च यथा,—

“खेद. स्तम्भोऽथ रोमाञ्च स्वरभङ्गोऽथ त्रैपद्युः
वैवर्णमस्य प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता. ॥”
प्रलयो मूर्च्छा । इति भरत ॥

सात्त्विकः, त्रि, (सत्त्वेन निर्वृत्तः । तेन निर्वृत्त-
मिति ठञ् ।) सत्त्वगुणनिष्पादितः । इत्यमरः ।
१ । ७ । १६ ॥ सत्त्व मनोगुण आशयो वा तेन
निष्पादितः सात्त्विक स्त्रीदादि । सत्त्वशब्दात्
ठवे कादिति णिकः । इति भरत ॥३॥ सत्त्व-
गुणयुक्तः । तद्विवरणं यथा, गीतायाम् । १७ । ११ ।
“यजन्ते सात्त्विका देवान् यच्चरन्नासि राजसा
प्रेतान् भूतगणान् चान्ये यजन्ते तामसा जना ॥”
सात्त्विकयज्ञो यथा, गीतायाम् । १७ । ११ ।
“अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मन समाधाय स सात्त्विकः ॥”
सात्त्विकतपो यथा, तत्रैव । १७ । १७ ।
“अहया परया तप्त तपस्तत्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञैः सात्त्विकं परिचरते ॥”
सात्त्विकदानं यथा, तत्रैव । १७ । २० ।
“दानव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥”
सात्त्विकयोगो यथा, तत्रैव । १८ । ८ ।
“कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्याग सात्त्विको मतः ॥”
सात्त्विकज्ञानं यथा, तत्रैव । १८ । २० ।
“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥”

सात्त्विककर्मं यथा, तत्रैव । १८ । २३ ।
“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्मं यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥”
सात्त्विकबुद्धिर्यथा, तत्रैव । १८ । ३० ।
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्यं भयाभये ।
बन्ध मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥”
सात्त्विको हृदियथा, तत्रैव । १८ । ३१ ।
“... या यथा धारयति मनः प्राणैर्न्द्रियक्रिया ।
योगं व्यभचारिण्या हृति सा पार्थ सात्त्विकी ॥”

सात्त्विकसुखं यथा, तत्रैव । १८ । ३७ ।
“यत्तदग्रे विषमिष परिणामेऽष्टतोपसम् ।
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥”
सात्त्विकपुराणानि यथा,—
“वैष्णव नारदीयश्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडश्च तथा पाद्म वाराहं शुभदर्शनम् ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”
सात्त्विकस्मृतयो यथा,—
“वाग्निष्टम्बं हारौत व्यासं पाराशरं तथा ।
भारद्वाजं काश्यपश्च सात्त्विका मुक्तिदा शुभा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥
सात्त्विकप्रियाहारा यथा,—
“आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रतिविवर्द्धना ।

रस्याः क्षिप्त्वाः स्थिरा हृद्या आहाराः
सात्त्विकप्रिया ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । ८ ॥

सात्त्विककर्ता कर्तृशब्दे सात्त्विकाहार आहार
शब्दे च द्रष्टव्यः ॥

सात्त्विकी, स्त्री, (सात्त्व' सत्त्वगुणोऽप्यस्या इति ।
सात्त्व + ठन् । ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पूजाविशेषः । यथा,—

“शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगोयते ।
सात्त्विकी राजसो चैव तामसो चेति तत्
शृणु ॥”

सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्तथा ॥”
इति दुर्गातसवतत्त्वम् ॥

सात्म्यं, त्रि, सुखजनकम् । आत्मनो हितं कर्म
आत्म्यं आत्म्येन सह वर्तमानं सात्म्यम् । इति
भैषज्यरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“सर्वप्राणभृता तस्मात् सात्म्यं चौरमिहो-
च्यते ॥”

“सात्म्यं नाम तदयत् सातत्येनोपसेव्यमानमुप-
श्रिते । तत्र ये हृतचौरतेलमासरससात्म्या सर्व-
रससात्म्याश्च ते बलवन्तः क्षेपसहा, चिर-
जीविनश्च भवन्ति । रूक्षनित्या पुनरेक-
रससात्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबलाश्चाक्षेप-
सहा अत्यायुषोऽल्पसाधनाश्च ॥” इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“यो रसं कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।
व्यायामजातमन्यदा तस्मात्प्रमिति निर्दिशेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ॥

स्त्री, देवत्वम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । २० ।
“इन्द्रेण प्रापिता, सात्म्यं किं तत् साधु
कृतं हि तैः ॥”

माकृष्यम् । यथा, तत्रैव । ७ । १० । ४० ।
“नृपाद्यैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तु चिन्तया यथु ॥”

सात्यकि, पु, सत्यकस्यापत्यं पुमानिति । इज् ।
वृष्णित्रयायसत्यकपुत्रः । स तु श्रीकृष्णस्य
सारथिः । तत्पर्यायः । शैनेय २ शिनिर्गता ३
युयुधानः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ योध ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अथ हि अर्जुनस्य शिष्य
आसीत् भारतयुद्धे युधिष्ठिरपत्न्याश्चित्यं तुसुल
युद्धं विधाय च हतेऽपि निखिलबले वासुदेवेन
पाण्डवैश्च सह जीवित आसीत् । तथाहि महा-
भारते अश्वत्थामवाक्ये । १० । ८ । ४७ ।

“सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तयो वयम् ।
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहञ्च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥”

सात्यवत, पु, (सत्यवत्या भव । अण् ।) वेद-
व्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सात्यवतैय, पु, (सत्यवत्या अपत्यं पुमान् सत्य-
वती + टक्) सत्यवतीसुतः । वेदव्यासः । इति
हलायुधः ॥

साद', पु, (सद + षञ् ।) विषादः । (यथा,
रघुः । ३ । २ ।
“शरीरसादादसमग्रभूषणा
सुखेन सालक्ष्यत लोभपाण्डुना ॥”)

शरणम् । गतिः । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४६ । ६० ।
“यानं वाहवियुक्तं यदि गच्छेन्न ब्रजेच्च वाहन-
युतम् ।
राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणां सादभङ्गे च ॥”)

सादनं, स्त्री, (सद् + स्था + णिच् + क्युट् ।)
सदनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५४ । २८ ।
“अहमेको नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥”)

सादनौ, स्त्री, (साद्यन्ते रोगा अनया । सद +
णिच् + कण् + क्युट् । ङीप् ।) कटुकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सादि, पु, (सद गतौ + “वसिष्ठपियजीति”
उणा० ४ । १२४ । इति इज् ।) सारथिः ।
इति ह्रिमचन्द्रः ॥ योहा । इत्युणादिकोषः ॥
अवसन्नः । वायुः । इति सच्चिसारोणादि-
हृत्तिः ॥

सादित, त्रि, (सद + णिच् + क्त ।) विषादितः ।
(यथा, रघुः । ७ । ४४ ।
“यै सादिता लक्षितपूर्वकीतून्
तानेव सामर्थ्यया निजघ्नु ॥”)

शरणप्रापितः । गमितः । इति ज्यन्तसदधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सादो, [न]पु, (सद गतौ + णिनि ।) अश्वाहटः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ (यथा, रघुः । ७ । ४७ ।
“पूर्वं प्रवृत्तां न जघान भूय
प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादो ॥”)

गजारोहः । रथारोहः । इति मेदिनी ॥
सादृश्यं, स्त्री, (सदृश्यस्य भावः । सदृश्य + षञ् ।
सदृश्यत्वम् । तद्विचले सति तद्वत्भूयोधर्मवत्त्वम्
यथा, चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताङ्गादकत्वादि
मत्त्वसुखे चन्द्रसादृश्यम् । इति सिद्धान्तमुक्ता
वली ॥३॥ अथ सादृश्यानि । विख्या सर्पः १
भ्रमरश्रेणि २ । केशपाशस्य चान्द्र १ मयूर
पुच्छ २ । धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः १ अन्धकारः २
सौमन्तस्य मेघः १ पत्न्या २ दण्डः ३ । लना-
टस्य अष्टमोचन्द्रः १ फलकम् २ । कपोनस्य
चन्द्रः १ मुकुरस्थलम् २ । भ्रुवो खड्गः १
धनुर्ग्रहः रेखा ३ पल्लवः ४ वज्रि ५ । दृशी
चकोरचक्षुः १ हरिणचक्षुः २ मदिरा ३
खञ्जनम् ४ अञ्जनम् ५ कुसुदम् ६ नीलपद्मम् ७ ।
प्रोष्ठीमत्स्यः ८ । कर्णस्य दोला १ पाशः २ ।
नासाया वशः १ केशकीपुष्पकण्ठकः २ अर्धो
सुखतूणीरः ३ चक्षुः ४ तिलपुष्पम् ५ दण्डः ६ ।
अधरस्य नवपल्लवम् १ विम्बफलम् २ प्रबालः ३ ।
दन्तानाम् सुक्ताश्रेणि १ कुन्दपुष्पम् २ दाडिम
बीजम् ३ ह्योरकम् ४ । अन्तस्य ज्योत्स्नाः ।
पुष्पम् २ पीयूषम् ३ । श्वासस्य पद्मगन्धः १

मुक्ताशीतलम् २ । जिह्वायां जवापुष्पम् १ चञ्चलवस्तु २ । बाष्पा कोकिलशब्द १ भ्रमरगुञ्जनम् २ सुधा ३ मधु ४ बोणावाद्यम् ५ । मुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणम् ३ । कण्ठस्य शङ्खः १ । चिबुकस्य दर्पणहन्तम् १ । अस्तस्य कुम्भः १ । बाह्वोः वल्लरी १ मृणालम् तरङ्गः ३ शाखा ४ पाशः ५ । हस्तस्य मृणालादय १ । अङ्गुल्या पद्मम् १ पद्मदलम् २ चम्पकपुष्पम् ३ नवदलम् ४ दीपः ५ । नखानां रत्नम् १ तारा २ पुष्पम् ३ चन्द्रः ४ । स्तनयोः पद्मसुकुलम् १ घटः २ हस्तिकुम्भः ३ गिरि ४ चक्रवाक ५ विस्व-युग्मम् ६ । मध्यस्य वरटकमध्यम् १ सिद्धमध्यम् २ वज्रमध्यम् ३ शीणद्रव्यम् ५ । लोमश्रेण्या रेखा १ नीलकान्तमणिशिखा २ शैवाललता ३ धूम-लता ४ हस्तिशुण्डः ५ । नामे आवर्तः १ पद्मम् २ ऋदः ३ विवरम् ४ कूपः ५ । त्रिवल्या तरङ्गः १ सोपानम् २ निशेथी ३ । जघनस्य पुलिनम् १ पीठ २ फलकम् ३ । नितम्बस्य स्थलम् १ पर्वतः २-प्रथिवी ३ स्थूलोपलम् ४ महद्वस्तु ५ । ऊर्वोः कदलौकाण्डः १ करिकरः २ । जङ्घयोः स्तम्भ १ । पादस्य पद्मम् १ नवपद्मम् २ । गते हंस-गमनम् १ हस्तिगमनम् २ खञ्जनगमनम् ३ । पुरुषस्त्रियोरौचित्येन साट्टश्र्यं वर्णनीयम् । पुरुषरूपे कोऽपि कुत्रचिद् विशेषो लिख्यते । स्कन्धस्य वृषस्कन्धः १ वज्रम् २ अश्वस्कन्ध ३ । बाह्वो हृदयार्थ १ हस्तिशुण्डः २ स्तम्भ ३ अर्गलदण्डः । वक्षः शिला १ कवाटम् २ । गतेः प्रमत्तानुद्भूति १ । यशसः चन्द्रकुन्द-युथिकाप्रभृतिशुक्लवर्णपदार्थाः १ । प्रतापस्य अग्निः १ बाडवाग्नि २ रवि ३ रविकिर-णादिः ४ जवापद्मप्रभृतिरक्तवर्णपदार्थाः ५ । पुण्यस्य संस्कारः १ गौः २ हृत्तबीजम् ३ अङ्कुरः ४ शुक्लवर्णपदार्थाः ५ । सामर्थ्यस्य महद्वस्तु १ सिद्धविक्रमादि २ । नीते, साध्वी स्त्री १ प्रदीपञ्जाला २ लतादि ३ । आघ्राया वेदवाक्यम् १ गुरुपदेश २ उल्कटेच्छादि ३ । शासनस्य प्रारम्भकर्म १ स्थिरवस्तूनि २ । पापस्य कर्म १ कलङ्क २ अकीर्ति ३ कृष्णवर्णकेशमसौप्रभृतिवस्तूनि ४ अन्धकारः ५ । अकीर्ते मालिन्यम् १ कृष्णवर्णवस्तूनि २ अन्ध-कारः ३ । कस्तूरिकाया, मेघ १ भ्रमर २ नीलकान्तमणि, ३ कज्जलम् ४ सुगन्धिद्रव्यदाह-जन्यधूमः ५ कृष्णवर्णपुष्पप्रभृतिः ६ स्थलविशेषे कन्दर्पायश ७ कामुकायश ८ कामिन्ययशश्च ९ कज्जलस्य पूर्वोक्तमेघादीनि ९ । कर्पूरस्य चन्द्र १ चन्द्रकिरण २ कुन्दयुथिकादिपुष्पम् ३ हिण्डौर-पिण्डः ४ विरहिगण्डप्रभृति ५ । मनोरथस्य फलपुष्पादियुक्तवृक्षः १ कविबुद्धिरचना २ । ध्यानस्य सुधासमुद्र १ ब्रह्मसाक्षात्कारादि २ । कामिन्यवलीकनस्य नित्यसुखसाक्षात्कारः १ अमृततरसः २ पूर्णचन्द्रादिसाक्षात्कार ३ अति-प्रियतमवस्तुप्राप्तिः ४ ब्रह्मसाक्षात्कारः ५ ।

अमृतस्य कामिन्यधरादि १ सत्काव्यम् २ ब्रह्म-साक्षात्कार ३ । विषस्य साध्वीस्त्रीविरहः १ पापम् २ मलिनवस्तु ३ दुःखदवस्तु ४ शीघ्रान्नि ५ । शीतकालीनशीतोदकम् ६ व्यभिचारिणीभार्या ७ । विरहस्य अग्निः १ आधिः २ यातना ३ समुद्र ४ तप्तवस्तु ५ दुःखदवस्तूनि ६ । पुष्पाथा चन्द्रादि १ कामिनी २ कर्पूरम् ३ यश ४ । चन्द्रस्य प्रमदासुखम् १ अतिशुभ्रवस्तु २ यशः-पुण्यादिः ३ । सूर्यस्य शिवनेत्राग्नि १ जवा-पुष्पम् २ वसन्तकालीनपलाशवृक्षः ३ काञ्चन वृक्षः ४ वाडवाग्निः ५ । पद्मस्य पाटलपुष्पम् १ कामिनौमुखादिः २ रक्तवर्णद्रव्यम् । इन्द्री-वरस्य नीलकान्तमणिः १ कस्तूरी २ कामिनी नेत्रम् ३ । कैरवस्य चन्द्र १ कुन्दादिशुक्ल-वर्णवस्तु २ । रात्रि इन्द्र १ कुबेर २ चन्द्र ३ सूर्यः ४ मान्वाढभगीरथप्रभृतिप्रसिद्धचक्रवर्तिन ५ । मेघस्य कृष्ण १ कालो २ नीलपद्मसमूहः ३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरवनम् ५ दाढव्याक्तिः ६ कृष्णवर्णवस्तु ७ । शरन्धेयस्य चन्द्रप्रभृतिशुक्ल-वर्णपदार्थाः १ । कन्दर्पस्य चन्द्र १ पुरुरवा २ अश्विनीकुमारः ३ नलः ४ । प्रदीपस्य चम्पक-पुष्पम् १ प्रतापः २ शास्त्रम् ३ ऋषि ४ । वायोः शीघ्रगपदार्थाः १ अश्वस्य वायुः १ हरिणः २ मनः ३ । हस्तिन पर्वत १ मेघः १ तमाल-वृक्षः २ अन्धकारः ४ । सौधस्य कैलास १ ऐरावतः २ उच्चैःश्रवाः ३ चन्द्रः ४ । शिवस्य पूर्वोक्तानि ४ । श्रीकृष्णस्य सजलजलद १ तमाल वृक्ष २ नीलमणि ३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरम् ५ नीलपद्मम् ६ आकाशः ७ । श्रीरामस्य पूर्व-कथिताः पदार्थाः ७ । दूर्वादलम् ८ हृत्तपद्म-वम् ९ । लक्ष्म्या पार्वती १ चन्द्रकान्ति २ रति ३ सीता ४ द्रौपदी ५ पद्मकान्ति ६ । सरस्वत्या चन्द्रकला १ कैलासकान्ति २ शुक्ल-वर्णपदार्थाः ३ । विषणे, समुद्रः १ पण्डित-मनः २ नारायणोदरम् ३ ब्रह्माण्डम् ४ । ससु-द्रस्य मेघादिकृष्णवर्णवस्तु १ विदूरभूमि २ महाभारतम् ३ अप्सारो ४ । पुरस्य स्वर्ग १ कैलास २ मनोरमबृहद्वस्तु ३ । रथस्य पुष्प-कम् १ वेङ्कण्ड २ पुरी ३ पीठः ४ पृथ्वी ५ । कामिनीसुखस्य चन्द्र १ पद्मम् २ दर्पणः ३ । कामिन्या तडित् १ तारा २ स्वर्णलता ३ स्वर्णवर्षा क्रेतकी ४ । नायकस्य चन्द्र १ कन्दपः २ ऐलः ३ अश्विनीकुमारः ४ । सभायाः सूर्य-मण्डलम् १ सुधर्म २ गण्डकौपर्वत ३ सुमेरुः ४ गङ्गा ५ । पण्डितस्य वृक्षस्यतिः १ शुक्रः २ ऋषिः ३ सरस्वती ४ । विरहिष्य श्रीराम १ श्रीशिवः २ अज ३ दुःखिव्यक्तिः ४ उष्णत-व्यक्ति ५ चन्दनतरु ६ शिवशिरश्चन्द्र ७ वाडवाग्निशुक्तसमुद्र ८ वल्मीक ९ चन्द्रशिखर-पर्वतः १० । दातु कर्ण १ उषीनरः २ कल्प-वृक्ष ३ कामधेनु ४ रोहणः ५ समुद्रः ६ मेघ ७ बलिः ८ जैमिनिः ९ युधिष्ठिरः १० । वसन्त-

ऋतो मलयवायु १ मद्यम् २ उन्मादरोगः ३ । विरहिण प्रति यमः १ अग्निः २ विषम् ३ सर्पः ४ श्रीशरत्तोः अग्निः १ विरहः २ विरहिणी-निश्वासः ३ सर्पनिश्वास ४ । वर्षाऋतो, रात्रि १ समुद्र २ गगनम् ३ नारायणः ४ । शरदृतो काशपुष्पादिरूपचामरैरावतगजाः १ चन्द्रः २ । शीतऋतोः अप्सारिव्यक्ति १ राज्यशून्यराजा २ । शिशिरऋतो, राजागमनकालः । १ । गुणिन समुद्र १ पर्वतः २ पृथिवी ३ मदनः ४ अश्विनी ५ । सचिवस्य वृक्षस्यतिः १ । वाक्यस्य कोकिलशब्दः १ भ्रमरगुञ्जनम् २ वीणा-वाद्यम् ३ । इति कविकल्पलतायाम् ४ स्तवके ५ कुसुमम् ॥

साध, य न शी सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-स्वा०-च-पर०-अक०-निष्पादने सक०-अनिट् ।) य, साध्यति । न, साधोति । शी, सिधात्सति । सिद्धिर्निष्पत्तिः । साध्यति घटो निष्पन्नः स्यादित्यर्थः । सिद्धिर्निष्पादनेति गो-विन्दभट्टः । साधोति साध्यति घट कुलालः निष्पादयत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

साधक, पु, (साध्यति निष्पादयति कार्यमिति । साध+गुल् ।) साधनकर्ता । निष्पादकः । तस्य लक्षणं यथा,—

“अत पर प्रवचामि साधकानान्तु लक्षणम् । धर्मशौलास्तपोयुक्ता सत्यवादिजितेन्द्रिया । मात्स्यर्थेण परित्यक्ता सर्वसत्त्वहिते रता ॥ कर्मशौलास्तथोत्साहा मर्त्तलोकेऽनुगुप्तकाः परस्परसुसन्तुष्टानुकूला साधकस्य तु । ईदृशैः साधनं कुर्यात् सुसहायै, सहैव तु ॥” इति देवीपुराणे नन्दोमाहात्म्यसमाप्ताध्याय ॥ अपि च ।

“चतुर्धा साधको ज्ञेयो मृदुर्मध्याधिमात्रकः । अधिमात्रतमः श्रेष्ठो भवात्सौ लक्षणचम ॥ मन्दोत्साही सुसमूढो व्याधिस्यो गुणद्रूपकः । लोभी पापमतिश्चैव ब्रह्माशी वनिताश्रय ॥ चपल कातरो रोगी पराधीनोऽतिनिष्ठुर । मन्दाचारो मन्दवीर्यो ज्ञातव्यो मृदुना नर ॥ द्वादशाब्दे भवेत् सिद्धिरेतस्य यत्नत परम् । मन्मथयोगाधिकारो स ज्ञातव्यो गुरुणा ध्रुवम् ॥ समबुद्धि समायुक्तः पुण्यकाङ्क्षो प्रियवदः । मध्यस्थः सर्वकार्येषु सामान्य स्यान्न सशय ॥ एतज्ज्ञात्वेव गुरुभिर्दीयते युक्तितो लय ॥२॥ स्मिन्बुद्धिर्लये युक्तः स्वाधोनी वीर्यवानपि । महाशयो दयायुक्तः क्षमावान् वीर्यवानपि ॥ शूरो लयश्च श्रद्धान् गुरुपादाब्जपूजकः । योगाभ्यासरतश्चैव ज्ञातव्यश्चाधिमात्रकः ॥ एतस्य सिद्धि पङ्कवर्षेभेदेभ्यासयोगतः । एतस्मै दीयते धीरेऽथयोगस्य साधकः ॥३॥ महावीर्यान्वितोऽसाही मनोज्ञः शीर्यवानपि शास्त्रज्ञोऽभ्यासशीलश्च निर्गमश्च निराकुल ॥ नवयौवनसम्पन्नो मिताहारो जितेन्द्रियः । निर्भयश्च श्रुचिर्दक्षो दाता सर्वजनाश्रयः ॥

साधनं

अधिकारी स्थिरो धीमान् यथेच्छावस्थित
चामी ।
सुशीलो धर्मचारी च गुप्तचेष्टः प्रियवदः ॥
शास्त्रविज्ञानसम्पन्नो देवतागुरुपूजकः ।
जनसङ्गविरक्तश्च महाव्याधिविषर्जितः ॥
अग्निमान्नतयोग्यश्च सर्वयोग्यसाधकः ।
त्रिभिः सयत्सरे सिद्धिरितस्य न्यायः सगयः ।
सर्वयोगाधिकारी च नात्र कार्या विचारणा ॥४॥
इति शिवसहिता ॥

साधका, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
“साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाय ईश्वरी
स्वामित्वादानसिद्धित्वात् मिहीश्वर्या प्रकीर्त्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ देवो निरुक्ताध्यायः ॥
साधन, क्तो, (साध + ल्युट्) करणकारक-
विशेषः । तत्र तृतीया स्यात् । इति व्याकरणम् ॥ साधते कर्त्तुं निष्पादयतिनेति साधनम् । इति दुर्गाटास ॥ (कारणम् । रेतु । यथा, मनु । ११ । २३८ ।

श्रीपदान्वगदो विद्या देवी च विविधा स्थितिः ।

तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्त्रेणा हि साधनम् ॥”
सारणम् । (यथा, किराने । १४ । १७ ।

“अथो शरस्त्रेण मर्त्यमुत्कृतिना
फलञ्च तस्य प्रतिकार्यसाधनम् ।
अविज्ञते तत्र मयात्ससात् कृते
कृतार्थता नन्वधिका चसूपते ॥”

मृतमस्कारः । अग्निदानम् । गतिः । गमनम् ।
द्रव्यम् । धनम् । श्रयदापनम् । शयस्य धन-
भूत्यादेर्दापनम् । निर्वर्त्तनम् । निष्पादनम् ।
(यथा, रघु । ४ । १६ ।

“वार्तिकं सञ्जहारिन्द्र धनुर्जैव रघुर्दधी ।
प्रजायसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥”
उपकरणम् । सामग्री । यथा युद्धोपकरण
हस्त्यश्वादि । (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । ३४ ।

“रस्य प्रदोपसमय स्फुटचन्द्रभास
पुस्कोकिलस्य विरुत पयन सुगन्धः ।
मत्तलियूथविरुत निशि ग्रीधुपान
सर्वं हि साधनमिदं कुसुमायुधस्य ॥”

अनुब्रव्या । अनुगतनम् । इत्यमरभरती । ३ ।
३ । ११८ ॥ सैन्यम् । सिद्धीर्षधि । उपायः ।
इति मेदिनी ॥ यथा,—

“तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दुर्भगत्वं वृथा लोको बहते सति साधने ॥”
इति तियादितत्त्वप्रतमस्यपुराणवचनम् ॥

मेदः । इति च मेदिनी ॥ मैत्रम् । उध ।
सिद्धिः । इति धरणि ॥ कारकः । प्रमाणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्यम् । यथा,—

“अनुमा त्वनुमान स्यात् व्याप्य लिङ्गञ्च
साधनम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

३२८
साधार

मोहनम् । जवः । इत्यजयः ॥ साधना । साधा
इति भाषा । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“गशाप पार्ष्वती रुष्टा स्त्रीन्वभायाश्च चापनात्
सर्वेषां साधनेनैव चन्तुमर्हन्ति साधयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे । १२ । ५१ ॥

मन्त्रमिष्टिकरणम् । यथा,—

“मन्त्रं भास्यं मयात् मुद्रा मैथनमिव च ।
दिव्यानां चैव वीराणां साधनं भगसाधनम् ॥”
इति मृगंमानातन्त्रम् ॥

ब्रह्मज्ञानसाधनन्तु नित्यानित्यदस्तुपिषेकेष्टा-
मुत्तमभोगविरागशमदसादिसम्यग्मुमुक्षुत्वम् ।
इति वेदान्तसारः ॥

साधना, स्त्री, (साध + णिच् + युच् + टाप्)
सिद्धिः । निष्पादना । इति साधधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ शाराधना । जन्तुसाधधातोरेनप्रत्यय-
निष्पन्ना ॥

साधन्त, वि, (साधति भिद्यासिति । साध +
“मृभृत्तिरितिभामिसाधीति ।” उगा० ३।१२८
इति भास् । सच पित् ।) भिद्युक् । इत्युणादि-
कोषः ॥

साधयन्ती, स्त्री, (साधयतीति । साध + णिच् +
गल् । डीप् ।) उपासनाकर्त्री । यथा,—

“सखि मन्त्राणानायन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।
अतिश्रान्तासि सङ्गावस्रे ह्योरियमोचिती ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥

साधारण, त्रि, (साधारण अविशेषेण कार्यादि-
भारधारणं तेन सह वर्त्तते इति ।) समानः ।
सदृशः । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥ (यथा,
कुमारे । १ । ४२ ।

“कण्ठस्य तस्या स्नानशुभुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तूलस्य ।
अन्वोन्वशीभाजननात वभृव
साधारणो भूषणभूयभाय ॥”

सामान्यम् । अनेकसम्बन्धोक्तवस्तु । इति
चामरः । ३ । १ । ८२ ॥ यथा,—

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुषम् ।
शौथ्यादिनाप्नोति धनं भातरस्तथा भागिनः ॥”
इति दायभागः ॥

तद्वैदिकपर्यायः । ख १ ष्टि २ नाक ३
गौ ४ विष्टप् ५ नभ ६ । इति षट् साधा-
रणनामानि । इति वैदिकनिर्घण्टे । १ । ४ ॥ ८ ॥

पु, न्यायमते हेत्वाभासविशेषः । यथा,—
“अनैकान्तो विरुद्धाव्यासिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पक्षघातः ॥
आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणो-
ऽपरः ॥

तथैवानुपसहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥
यः सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मतः ।
यस्तुभयस्माद्ग्राह्यं स त्वसाधारणो मतः ॥
तथैवानुपसहारी केवलान्वयिपक्षकः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

साधितः

(दिशविशेषः । स्त्री, षट्कविशेषः । यथा,—
“मिथश्चिन्तु यो देवः स हि साधारणः स्मृतः
तस्मिन् देशे यदुदकं तत् साधारणं स्मृतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“उभयगुणममेतं नातिरुचं न क्षिण्यं
न च परवचुमश्च स्त्रे ह्यन कण्ठकाद्यम् ।
भयति च जन्मस्य नातिगीतं नचोष्णः
समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणम् ॥”
इति चारीते प्रथमखण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥

“घातनं यातभृदिष्टमनपन्तु कफोक्षयम् ।
साधारणं सममन्त्रं विधा भूदशमादिगीतम् ॥”
इति पाभटे सुत्रव्याने प्रथमोऽध्यायः ॥

साधारणदेश, पुं, (साधारणो देशः) जाङ्ग-
लानुपपन्नघण्टासंग्रहणम् । तद्वारिगुणाः ।
इत्यत्वम् । दीपनत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च ।
इति राजवधम् ॥

साधारणधर्मो, पु, (साधारणो धर्मः) चतुर्वर्ण-
कर्मव्यवहारो । यथा, मानवे ८ अध्याये ।
“प्रजानां हि यं सृष्टा, मन्तानां चैव मानवा-
तन्मासाधारणं धर्मं श्रुतौ पदगं सरोदितम् ॥”
अपि च ।

“अस्मिन् सत्त्वसमोय शीघ्रमिन्द्रियसयमः ।
दमः समार्क्यं दागं सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥”
इति गार्ग्ये । ८६ । ३० ॥

साधारणस्त्री, स्त्री, (साधारणा सामान्या अनेक-
सम्बन्धिनी स्त्री) वैश्याः । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारण्यो, स्त्री, (साधारण्येयमिति । अण् ॥
स्त्रिया डीप् । कुञ्जिका । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारण्य, स्त्री, (साधारण्येयमिति । षञ् ।)
कुञ्जिका । इति हेमचन्द्रः ॥ साधारण्यस्य
भावः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
“कीटानुविहरत्रादिसाधारण्येन काव्यता ।
दृष्टेष्वपि मता यथ रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥”)

साधिका, स्त्री, (साधयतीति । साध + णिच् +
ङ् । टाप् चित इत्वम् ।) सुषुप्तिः । इति
हेमचन्द्रः ॥ साधनकर्त्री । अधिकेन सह वर्त्त-
माने, ति ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । २४ ।
“स्व स्व कामं मनुर्भुङ्क्ते साधिका ह्येकसततिम् ॥”
यथा च तत्रैव । ५ । २१ । १० ।

“सार्धदादश्लक्ष्णाणि साधिकानि चोपयाति ॥”
साधित, चि, (साध + णिच् + क्त) दापितः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥ हे धनादिकं दापिते
धुतो इति ख्यातं यस्मै दत्तं तत्रेति रमानाथः ।
दण्डितं इति विद्याविनोदः । शोधितद्रव्ये इति
नयनानन्दः । ददातेर्जन्तात् क्त स्त्री वी रीति
पन् दैपो रूपमिति नयनानन्दः । दापित इति
पाठ इति कलिङ्गपुरोत्तमी । तत्र चि दय ङ
यङ्गि गती वधि दाने इत्यस्मात् जन्तात् क्त ।
साधेर्जन्तात् क्तं साधितः । इति भरतः ॥
“दापितो दापितोऽपि स्वात् साधितः शोधि-
तोऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावलो ।

साधुः

साधिष्ठ, त्रि, (अथमेवामतिशयेन वाढः । वाढ +
“अतिशयने तमविष्ठनौ ।” ५ । ३ । ५५ ।
इति इष्ठन् । “अन्तिकवाढयोर्नेदसाधी ।”
५ । ३ । ६३ । इति साधादेशः ।) अतिशय-
वाढः । दृढतम । इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ॥
न्याय्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ अत्यार्थः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, छान्दोग्ये । ४ । ६ । ३ ।
“श्रुतं ह्येव मे भगवद्भवेभ्य आचार्याहैव
विद्या विद्विता साधिष्ठ प्रापतीति ॥”)

साधोयान् [सु] त्रि, (अथमनयोरतिशयेन वाढः ।
इति । वाढ + “द्विवचनविभज्योपपदे तरबी-
यसुनौ” ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । “अन्ति-
कवाढयोरिति ।” ५ । ३ । ६० । इति साधा-
देशः ।) अतिशयवाढः । अतिशयसाधु । इत्य-
मरः । ३ । ३ । ३४ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १
परिच्छेदे ।

“कटुकौषधीपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करा-
पशमनीयत्वे कस्य वा रोगिण सितशर्करा-
प्रवृत्तिः साधीयसी न स्यादिति ॥”)

साधु, युं, (साध्विति निष्पादयति धर्मादिकार्य-
मिति । साध + “ह्रवापाजीति ।” उणा० १
१ । इति उण् ।) उत्तमकुलोद्भवः । तत्पर्यायः ॥
सहाकुलः २ कुलीनः ३, आर्य्य ४ सभ्यः ५
सज्जनः ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ कुलज ७
साधुजः ८ कुलकः ९ कुलिकः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुल्यः ११ कौलियकः १२ इति
भरतः ॥ जिनः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥
साधुलक्षणं यथा,—

“यथालब्धोऽसिन्नुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः ॥१॥
निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥२॥
लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखा ।
क्षणान्निशरणः साधुः सद्दिष्टः समदर्शनः ॥३॥
समचित्तो मुनिः पूतो गोविन्दचरणश्रयः ।
सर्वभूतदयः कार्णो विवेकी साधुरुत्तमः ॥४॥

क्षणार्पितप्राणशरीरबुद्धि
शान्तेन्द्रियस्त्वोसुतसम्पदादि ।
आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्ति-
र्यस्येह साधुः सततं हरिर् ॥ ५ ॥
क्षणश्रयः क्षणकथानुरक्त
क्षणोऽमन्त्रस्मृतिपूजनौय ।
क्षणानिश्च ध्यानमनास्वनन्द्यो
यो वै स साधुर्मुनिवर्त्यकार्णः ॥ ६ ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अन्यच्च ।

“न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुप्यति ।
न क्रुद्धं पश्यन् ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्षणम् ॥”
इति गारुडे । ११३ । ४२ ॥ * ॥

तस्य स्वभावो यथा,—

“त्यक्तात्मसुखभोगेष्वाः सर्वसत्त्वसुखेषिणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥

साधुः

परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥
परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वन्ति ।
तादृगप्यन्वुषेर्वारि जलदैस्तत् प्रपीयते ॥
एक एव सता मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ।
दहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपा पतिः ॥
आत्मानं षोडयित्वापि साधुः सुखयति परम् ।
ह्लादयन्नाश्रितान् हृद्यो दुःखेषु सङ्घे स्वयम् ॥”
इति वङ्गपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
(तथा, महानिर्व्वरणतन्त्रे । १ । २२ ।

“देवायतनगा मर्त्या देवकल्पा दृढव्रताः ।
सत्यधर्मपराः सर्वे साधवः सत्यवादिनः ॥”)
तस्य प्रशंसा यथा,—

यत्पूजाया भवेत् पूज्यो दृष्ट्या न यमदर्शनम् ।
पापसंघः स्पर्शनाच्च किमहो साधुसङ्गमः ॥
साधूना हृदयं धर्मो वाचो धो न सनातनाः ।
कर्मचयाणि कर्माणि यतः साधुर्हरि स्वयम् ॥”
इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥ ३ ॥

(एतदाचारस्तु चतुर्विधधर्मप्रमाणान्यतमः ।
यथा, मनुः । २ । ६ ।

“वेदोऽखिलो धर्ममूलः सृतिशीले च तद्विदाम्
प्राचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरिव च ॥”)
कनिशूद्रस्त्रीणां साधुत्वं तत्कारणञ्च यथा ।
“कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति
योषितः ।

यच्चाह भगवान् साधुर्धन्याथेति पुनः पुनः ॥
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेत् गुह्यं महासुनि-
द्वत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथान्वीत् ॥

श्रूयता भो मुनिगणा यदुक्तं साधु साध्विति ।
यत् क्वान्ते दशभिर्वर्षेस्त्रेताया ह्ययनेन तत् ॥
हापरं तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ ।
तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश फलं हिजा ॥

प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ।
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञं स्त्रेताया हापरैऽर्चयन् ॥
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सकीर्त्यं केशवम् ।
धर्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुष कलौ ॥

स्वल्पायासेन धर्मज्ञास्ते न तुष्टोऽस्मिन्नहं कलौ ॥
व्रतचर्यापरैर्ग्राह्या वेदा पूर्वं हिजातिभिः ।
ततस्तु धर्मसंप्राप्तैर्यष्टयैः विधिवद्भवे ॥
इथाकथा इथाभोज्य इथेय्या च हिजन्मनाम् ।
पतनाय तथा भाव्यं तैस्तु सयमिभिः सदा ॥

असम्यक्करणे दोषास्तु षा सर्वेषु वस्तुषु ।
भक्ष्यपेयादिकं चैषा नैच्छाप्राप्तिकरं हिजा ॥
पारतन्त्रं समस्तेषु तेषां कार्येषु वै यतः ।
जयन्ति ते निजान् लोकान् क्लेशेन महता

धिजाः ॥
हिजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।
निजं जयति वै लोकं शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥
भक्ष्यभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वा यतः ।
नियमो मुनिशार्ङ्गलास्ते नासौ साध्वितीरितम् ॥
स्वधर्मस्याविरोधेन नरेर्लब्धं धनं सदा ।
प्रतिपाद्यञ्च पात्रेषु यष्टव्यञ्च यथाविधि ॥

साध्यः

तस्यार्जने महान् क्लेशः पालने च द्विजोत्तमाः ।
तथा सहिनियोगाय विज्ञेयं गहनं नृणाम् ॥
एभिरन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः ।
निजान् जयन्ति वै लोकान् प्राजापत्यादिकान्
क्रमात् ॥

योषित्शुश्रूषणं भर्तुं कर्मणा मनसा गिरा ।
कुर्वन्ती समवाप्नोति तस्मात्लोक्यं ततो द्विजाः ॥
नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ।
ततोय व्याहृतं तेन मया साध्विति योषिताम् ॥”
इति विष्णुपुराणे । ६ । २ । १२—२६ ॥

साधु, त्रि, (साध्विति कार्यमिति । साध + उण्) ।
वार्द्धुषिकः । चारुः । (यथा, महाभारते । १ ।
१०७ । ८ ।

“न किञ्चिद्वचनं राजन्नब्रवीत् साध्वसाधु वा ॥”
सज्जनः । इति मेदिनी ॥

साधुजः, त्रि, (साधौ सत्कुले जायते इति ।
जन + उः ।) उत्तमकुलोद्भवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

साधुधौ, स्त्री, (साधुर्धीर्यस्याः ।) श्वश्रूः । इति
हारावलो । २०१ ॥ (साधुर्धीः ।) सुन्दरबुद्धिः ।
तद्व्युत्ते, त्रि ॥

साधुपुष्प, स्त्री, (साधु चारु पुष्पं यस्य ।) स्थान-
पद्मम् । इति शब्दमाला ॥ उत्तमकुलसुमञ्च ॥
साधुवाह, पु, (साधुरुत्तमो वाहः ।) विनीताश्वः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरवाहनश्च ॥

साधुवाही, [न्] पु, (साधु उत्तमं वहतीति ।
वह + णिनि ।) शोभनवहनशौलघोटकः ।
सुशिक्षिताश्वः । तत्पर्यायः । विनीतः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ सुष्ठुवाहनशौलकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दरघोटकविशिष्टे,
त्रि ॥ (साधुवहनशौले, त्रि । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ३६ ।

“तस्य क्रुद्धं स नागेन्द्रो वहत साधुवाहिनः ।
पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥”)
साधुवृक्ष, पु, (साधुर्वृक्षः ।) कदम्बतरुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ शोभनतरुश्च ॥

साधुवृत्ति, स्त्री, उत्तमजीविका । सहिवरणम् ।
सुन्दरवर्तनम् । साध्वी चासौ वृत्तियेति कर्म-
धारयसमासनिष्पन्ना । साधोर्वृत्तिरिति षष्ठी-
तदपुरुषसमासनिष्पन्ना वा ॥

साधुत, स्त्री, मयूरसमूहः । पण्यवीथी । आत-
पचम् । इत्यजयपालः ॥

साध्य, पु, (साध्यमस्यस्येति । अर्शभादित्वाद्च्) ।
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥
स तु हादशसख्यकः । यथा, भरतः ।
“साध्या हादशविख्याता रुद्रार्थैकादश स्मृता ॥”
तेषां नामानि यथा,—

“मनो मन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्यवान् ।
विनिर्भयो नयश्चैव दसो नारायणो ह्यथ ।
प्रभुश्चेति समाख्याता साध्या हादश पौर्व्विका ॥”
इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ३ ॥

देव'। विष्कभादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकविंश-
योग'। इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।

“असाध्यसाध्य किल साध्यजातः
शूरोऽतिधीरो विजितारिपक्ष' ।
बुद्ध्या ह्युपायै' परिसाधितार्थः
पर कृतार्थः सुतरां विनीत' ॥”

इति कोष्ठीप्रदीप' ॥

साध्य, त्रि, (साध + ख्यत्) साधनीय, । इति
मेदिनी ॥ यथा,—

“ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।
ऊने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्य न सिध्यति”

इति मिताक्षराष्टतकात्यायनवचनम् ॥

साधनाहोभिमत' । स तु पक्ष' । यथा,—

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्त साध्य सत्कारणान्वितम् ।
निश्चित लोकासिद्धश्च पक्षं पक्षविदो विदु ॥”

साध्य साधनाहोभिमत पक्षं विदुः । यद्यप्यत्र
साध्य अर्थं तद्विशिष्टधर्मी पक्ष इति मेद-

स्तथाप्यत्र साक्ष्यप्रत्याय्यर्णादिधर्मविशेषविशि-
ष्टस्य पक्षतया धर्मिणोऽधमर्णपदैरेव साध्यत्वात्

साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥३॥ अनुमितिविधेय । यथा । साध्यता-

वच्छेदकमिति अनुमितिविधेयतावच्छेदक
मित्यर्थ' । इति सिद्धान्तलक्षणजागदीशटीका

मन्त्रविशेष । यथा,—

“नामाद्यचरमारभ्य यावन्नन्दादिमाचरम् ।
चतुर्भि कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥

पुन कोष्ठगकोष्ठेषु सव्यतो नाम्न भादित ।
सिद्ध, साध्य सुसिद्धोऽरि, क्रमाज्ज्ञेया मनी-

षिभि ॥
सिद्ध सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमत' ।
सुसिद्धो ग्रहणमात्रेण अरिर्मूलं निजन्तति ॥”

इति तन्त्रसार ॥

साध्यतावच्छेदक, क्ली, (साध्यतामवच्छिनत्तीति
अव + छिद् + खुल्) अनुमितिविधेयाशे

भासमानो धर्म' । यथा साध्यतावच्छेदकमिति
अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थ' । तथा

चोक्तस्यासिद्धानाङ्गश्रे दण्डत्वप्रकारिकाटण्ड
त्ववत्त्वानित्येकानुमितिनं तु दण्डमान् इत्या-

कारा दण्डप्रकारिकापि तस्य व्यापकतावच्छे
दकत्वेनाग्रहात् कारणार्थेन तदसम्भवादिति

भाव इति । सिद्धान्तलक्षणस्य जागदीश्री
टीका ॥

साध्यसिद्धिपाद, पु, (साध्यस्य सिद्धिर्यत्र । तादृश
पादः) व्यवहारस्य चतुर्थपाद । स च निर्णय-

पाद । यथा । प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यमिति
भाषापाद प्रथम' । श्रुतार्थस्योत्तर लेख्यमित्यु-

त्तरपादो द्वितीय । ततोऽर्थो लेख्येत् सद्य इति
क्रियापादस्तृतीय । तन्निरुद्धौ सिद्धिमाप्नोति

इति साध्यसिद्धिपादचतुर्थ' । यथा,—
“भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभि क्रमवृत्तिभि ।
आचित्तचतुरशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥”

इति मिताक्षरा ॥

साध्यसं, क्ली, (साधूनस्वतीति । साधु + अस +
अक् ।) भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥

(यथा, भागवते । २ । १ । १५ ।
“अन्तकालेऽपि पुरुष भागते गतसाध्यस' ।
छिन्द्यादसङ्गसंख्येण स्पृहा देहेऽनु ये च तम् ॥”

स्यति नाशयतीति । सो + “स्वतेर्धुक्” इति
असच् धुक् च । प्रतिभा । इत्युणादितौकाया

उज्ज्वत' । ३ । ११७ ॥ भाषिकाङ्कविशेषः ।
इति साहित्यदर्पणम् । ६ । ५५६ ॥)

साध्वी, स्त्री, (साधु + डीप् ।) मेदा । इति राज-
निर्घण्ट' ॥ पतिव्रता । इत्यमर' । २ । ६ । ६ ॥

तद्वचनमाह इति ।
“आर्त्तात्तं मुदिता हृष्टे प्रीयिता मलिना क्रया
सृते स्त्रियेय या पत्नी साध्वी ज्ञेया पतिव्रता”

(“सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ।” इत्यपि कश्चित्
पाठ ॥३॥) तद्वर्णा यथा । अङ्गिरा ।

“साध्वीनामेव नारीषामग्निप्रपतनादृते ।
नान्यो धर्मा हि विश्वेयो सृते भर्त्तरि कर्हि-

चित् ॥”
इति श्रुतितत्त्वम् ॥

तद्वर्णा यथा,—
“साध्वी स्त्री मादृतस्या च सर्वथा हित-

कारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शश्वत् सन्तापदायिका”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । २ । २५ ॥३॥
साध्वीस्त्रीणा पति प्रेम्णा शतपुत्राधिक' ।

यथा,—
“शतपुत्राधिक' प्रेम्णा सतीनाश्च पतिर्नृप ॥
निरूपितो भगवता वेदेषु हरिणा स्वयम् ॥”

इति तत्रैव । ३४ । ६२ ॥३॥
“कामिनी कुञ्जजाताश्च रहस्ये कामिनी

सतीम् ।
न पृच्छति कुले जात एवमेव श्रुती श्रुतम् ॥
श्रुती पुराणे यासाश्च चरित्रमानरूपितम् ।

तासु को विश्वसेत् प्राञ्चो अपञ्चाश्च दुराशयाम्
तासां को वा रिपुर्भित् प्रार्थयन्ती नव नवम्

दृष्ट्वा सुवेशं पुरुषमिच्छन्ति हृदये सदा ॥
वाञ्छे स्वात्मसतीत्वञ्च प्रापयन्ती प्रदद्वत' ।

सत्त्वप्रधान यदूप तत् शुचञ्च स्वभावत' ।
तदुत्तमञ्च विश्वेषु साध्वीरूप प्रशंसितम् ॥

स्थानाभावावात् क्षणभावात् मध्यहृत्तरभावत
देहकेशेन रोगिण सत्ससर्गेण सुन्दरि । ॥

बहुगोष्ठीहृतेनैव रिपुराजभयेन च ।
रजोरूपस्य साध्वीत्वमेतेनैव प्रजायते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥३॥
अन्यच्च ।

“सुने स्नानान्धे य' स्त्री हो याकाहान्वेतिचोभित
पतिश्च हस्य साध्वीना कला नाहन्ति षोडशीम्

स्नानान्धे स्नानदानान्त मिष्टान्ने भोजनावधि ।
कान्ते चित्त सतीनाश्च स्वप्ने ज्ञाने च सन्ततम् ॥

नान्ने दृष्ट्वा जले दृष्ट्वा साध्वीना स्वामिना
विना ।

यथा जारे पृथ्वीना साध्वीनान्तु तथा प्रिये ॥
शोक निमग्नमन्ये वा कालेन पानभोजनात् ।

विपरीत कान्तशोको वर्द्धते भक्षणदक्षो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । १७।
२७,२०,२७ ॥३॥ किञ्च ।

“आकाशोऽसौ दिशः सर्वा यदिनश्नन्ति वायवः
तथापि साध्वीशापस्तु न नश्यति कदाचन ॥”

इति तत्रैव । ४२ । ३४ ॥
सानन्दः, पु, (सानन्देन सह वर्द्धते इति ।)

षोडशभ्रुवकान्तर्गतभ्रुवकभेद' । यथा,—
“अष्टादशाक्षरैर्युक्तो यशोहर्षप्रदो भ्रुव ।
कहस्कसङ्गके ताले सानन्दो वीरके रसे ॥”

इति सङ्गीततामोदर ॥
गुच्छकरञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ आह्लाद-

युक्ते, त्रि । यथा,—
“राम नमयति सानन्द धर्मानभिनिविश्व सन्”

इति मुग्धबोधध्याकरणम् ॥
सानन्दूर', पु, तीर्थविशेष । यथा,—
धरण्युवाच ।

“दारकात' पर श्रेष्ठ अस्ति गुह्यं पर कश्चित्
ततो महीवच श्रुत्वा विष्णु कमललोचन ।

वाराहरूपी भगवान् प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥
वराह उवाच ।

सानन्दूरेति विख्यात भूमे । गुह्य पर मम ।
उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे ।

तत्र तिष्ठामि वसुधे उदीचीदिशमाश्रित ॥
प्रतिमा वै मदीयास्तु नात्युक्ता नातिनीचका

आयसो ता वदन्त्येके अन्ये ताम्रसयी तथा ॥
कास्यी रौतिमयोमन्ये केचित् सौसकनिर्मिताम्-

शिलामयोमित्यपरे महदाश्चर्यरूपिणीम् ॥
तत्र स्थानानि मे भूमे कथ्यमान मया शृणु ॥

सनुजा यत्र मुच्यन्ते गता ससारसागरम् ।
तत्राश्चर्ये प्रवक्ष्यामि सानन्दूरे यशस्विनि ॥

सौवर्णं दृश्यते पद्म मध्याङ्ग तु दिवाकरे ।
यत्र रामगृह नाम मम गुह्यं यशस्विनि ॥

तत्रापि शृणु चाश्चर्ये यश्चापि परिवर्तते ।
एव तत्र सता वृक्षमुच्चस्थूलमहाद्रुमम् ।

समुद्रमध्ये तिष्ठन्त सोऽपि तत्र न पश्यति ॥३॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि महाश्चर्यं शृणुष्व मे ।

मम भक्ताश्च पश्यन्ति तिष्ठन्तो हि स्वकर्मणा ॥
बहुमल्यसहस्राणि कोट्यो ह्यर्बुदमेव च ।

क्षिप्त पिण्डश्च तन्मध्ये येन केन विकर्मिणा ॥
एकस्तत्र स्थूलमल्यो भूमिचक्रेण चाङ्कित ।

तावत् काश्चिन् गृह्णाति यावत्तेन न भक्षित ॥
तत्र रामसर नाम तस्मिन् क्षेत्रे पर मम ।

अगाधस्वायंपारश्च रक्तपद्मविभूषितम् ॥
तत्र स्नान्तु कुर्वीत एकरात्रापितो नर ।

बुधस्य भवनं गत्वा मोदते नात्र सशय ॥
अथ प्राणान् प्रसुच्येत रम्ये रामसरे तथा ।

बुधस्य भवनं त्यक्त्वा मम लोकाश्च गच्छति ॥
तत्र रामसरे भूमे महाश्चर्यं शृणुष्व मे ।

सनुजास्तत्र पश्यन्ति मम कर्मपरायणाः ॥

सम्भारः क्रोशविस्तार बहुगुण्यताकुलम् ।
मनोज्ञं रमणीयञ्च जलजैश्चापि संवृतम् ॥
तत्र मूढालिपन्नानि द्योतयन्ति दिशो दश ।
एकन्तु दृश्यते श्वेतमेक रक्तमय तथा ॥
नत्र ब्रह्मसरं नाम गुह्यं क्षेत्रे परं मम ।
उत्तरेण तु पार्श्वेन मम क्षेत्रस्य सुन्दरि ॥
तत्र कुण्ड महाभागे पर्वते च समाश्रितम् ।
धारा यत्र पतेच्चैव स्थूला सुषलसन्निभा ॥
तत्र स्नानञ्च कुर्वीत पष्ठकालोपितो नरः ।
ब्रह्मलोक समासाद्य मोदते नात्र सशयः ॥
अथ प्राणान् प्रसुष्येत तत्र ब्रह्मसरे मम ।
ब्रह्मणा समनुज्ञातो मम लोकश्च गच्छति ॥
तत्राश्वत्थं महाभागे रम्ये ब्रह्मसरे शृणु ।
मङ्गला यानि पश्यन्ति धीरं ससारमोक्षणम् ॥
चतुर्विंशतिहादश्या सा धारा पृथुलेक्षणे ।
मध्याह्ने पतते भूमे यावत् सूर्यो स तिष्ठति ॥
पराहृते तु मध्याह्ने सा धारा न पतेद्भुवि ।
एव तत्र महाशर्यं पुण्यं ब्रह्मसरे मम ॥
इति वाराहे सानन्दूरमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
सानसि',पु, (सन्वते दौयते दक्षिणाद्यर्थमिति ।
षण्णु दाने + "सानसिर्वर्णसौति ।" उणा० ४ ।
१०७ । इति असिप्रत्ययेन साधुः ।) सुवर्णः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (सभजनीये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १० । १४० । ४ ।
"पृथञ्चि सानसिं क्रतुम् ॥"
"सानसि संभजनोयं क्रतुं कर्म पृथञ्चि
अस्माभि सपर्वयसि फलेन वा सयोजयसि ॥"
इति तद्भाष्ये सायण ॥)
सानिका, स्त्री, (सनति सुस्वरमिति । षण्णुदाने +
खुल् । टापि अत इत्वम् ।) वशी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सानु',पु, स्त्री, (सन्वते सेष्यते मुनिप्रवृत्तिभिरिति
सन सेवायाम् + "दसनिजनौति ।" उणा० १ ।
३ । इति जुष् ।) पर्वतसमभूभाग । तत्पर्यायः ॥
सुः २ प्रत्यः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ३१ । २७ ।
"भवास्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रस्यते ।
अहं सत्त्वं करिष्यामि जायतः स्वपतस्य ते ॥")
वनम् । वात्या । मार्गः । अग्रम् । क्रीडिद ।
इति मेदिनी ॥ अर्कः । पक्षव । इति जटाधर ॥
सानुज', स्त्री, (सानो जायते इति । जन् + ङ ।)
प्रौढरौकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
सानुज', पु, (सानो पर्वतप्रस्थे जायते इति ।
जन् + ङ ।) तुम्बुरुहश्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
अनुजेन सह वत्तमाने सानुजाते च त्रि ॥
सानुमान्, [तु] पु, (सानुर्विद्यतेऽस्येति । सानु +
मतुप् ।) पर्वत । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा,
रघु । ८ । ६० ।
"न पृथग्जनवच्छुचो वश
वशिनामुत्तम । गन्तुमर्हसि ।
दुमसानुमता किमन्तर
यदि वायी दितयेऽपि ते चलाः ॥"

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रामायणे । २ ।
४८ । १० ।
"आपगाश्च महानपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥"
सानेयिका, स्त्री, (सानेयी + स्वार्थे कन् ।) वशी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सानेयी, स्त्री, वशी । इति शब्दरत्नावली ॥
सान्तपनं, स्त्री, (सान्तपतीति । सम् + तप + ल्यु ।
ततः स्वार्थे अण् ।) व्रतविशेषः । इत्यमरः । २ ।
७ । ५२ ॥ यथा,—
"गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥"
इति मानवे ११ अध्याय ॥
गोमूत्रमिति । गोमूत्रादि एकीकृत्य एकस्मिन्
इति भक्षयेत् नान्यत् किञ्चिदद्यात् अपरदिने
चोपवास । इत्येतत् सान्तपनं कृच्छ्रं स्मृतम् ।
यदा तु गोमूत्रादिषट् प्रत्येक षड्दिनानुप-
भुज्यते सप्तमे दिने चोपवास' तदा महासान्त
पनं भवति । तथा च याज्ञवल्कर ।
"कुशोदकञ्च गोचीरं दधि मूत्रं शङ्खदं घृतम्
जम्बू परेऽङ्गुप्रपसेत् कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरन् ॥
पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहं सोपवासिक ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ॥"
इति कुल्लूकभट्ट ॥
गारुडे १०५ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (सन्तापके,
त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५६ । ६ ।
"सान्तपना इदं हविर्मरुतस्तुज्जुलुष्टन ॥"
"सान्तपना' शत्रुणा सतापका हे मरुत ॥"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ सन्तपनस्य सूर्यस्येद-
मिति । अण् । सूर्यसम्बन्धिनि च त्रि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १७ । ८५ ।
"स्वतवांश्च प्रवासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च"
'सन्तपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धो सान्तपन ।' इति
तद्भाष्यम् ॥)
सान्तर, त्रि, विरलम् । इति जटाधर ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । २२ । ३ ।
"यदि ता स्युरेकरुपाः
शुभास्ततः सान्तरास्तु न शिवाय ॥")
अन्तरेण सह वर्त्तमानश्च ॥ (सावकाशम् ।
यथा, महाभारते । ७ । ११ । १८ ।
"तस्य जिह्वामभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽथ तत्त्व-
वित् ।
त वर सान्तरं तस्मै ददौ सचिन्त्य बुद्धिमान् ॥"
सान्व, क सामयोगे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट् ।) क, सान्वयति शोतात्तं
दयालु । इति दुर्गादासः ॥
सान्व, त् क सान्वने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादि-
स्तम्भ्य, वकारोपध । सान्वन प्रियकरणम् ।
सान्वयति सान्त्वापयति । इति दुर्गादास ॥
सान्व, स्त्री, (सान्व सान्वने + चञ् ।) अत्यर्थ-
मधुरम् । तत्तु कर्णमन, प्रौतिजनक वाक्यम् ।
(यथा, महाभारते । ५ । १४० । २ ।

"कानि सान्वानि गोविन्द सूतपुत्रे प्रयुक्त-
वान् ॥")
साम । तच्च प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभिः
क्रोधीपशमनम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
भाषे । २ । ५४ ।
"चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामन्वर प्राज्ञ, कोऽभ्रसा परिषिञ्चति ॥"
दाक्षिण्यम् । इति मेदिनी ॥
सान्वन, स्त्री, (सान्व + ल्युट् ।) सामोपायः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ प्रियकरणम् । इति सान्व-
धातुटीकाया दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभा-
रते । २ । ३८ । ६ ।
"नास्मै देवो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्वनम् ।
लोकहृदतमे कृष्णे योऽर्हना नाभिमन्वते ॥"
सान्वना, स्त्री, स्त्री, सान्व + युच् । टाप् । स्त्रीपक्षे
ल्युट् ।) सान्वनम् । प्रणयः । यथा । "प्रणयः
सान्वना न ना ।" इति जटाधर ॥
सान्ववादः, त्रि, (सान्वस्य सामस्य वादः
कथनम् ।) सान्वनावाक्यम् । इति केचित् ॥
सान्दीपनि, पु, (सन्दीपनस्यापत्यमिति । सन्दी-
पन + इज् ।) मुनिविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ६६ । ३० ।
"विश्वामित्र, सतानन्दो जाजलिस्त्वैतिलिस्तथा
सान्दीपनिश्च ब्रह्माशो योगिनां ज्ञानिना गुरु ॥"
अपि च ।
"विदिताखिलविज्ञानी तत्त्वज्ञानमयावपि ।
शिक्षाचार्यक्रम वीरौ ख्यातयन्ती यदुत्तमौ ॥
तत' सान्दीपनि काश्यपवन्तिपुरवाग्निनम् ।
अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेवजनाहं नौ ॥"
काश्य काश्या जातम् ।
"तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुहृत्तिपरौ हि तौ ।
दर्शयाश्चक्रतुर्वीरावाचारमखिले जने ॥
सरहस्य धनुर्वेदं ससग्रहमधीयताम् ।
अहोरात्रं शतु षष्ट्या तदङ्गुतमभूद्विज ॥
सान्दीपनिरसभाव्य तयो कर्मातिमानुषम् ।
विचिन्त्य तौ तदा मेने प्राप्सौ चन्द्रदिवाकरौ ॥
अस्त्रग्राममशेषश्च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ ।
ऊचतुर्ब्रियता या ते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
सोऽप्यतीन्द्रियमालोक्य तयो कर्म महामतिः
अयाचत स्तुतं पुत्रं प्रभाते लवणार्णवे ॥"
अतोन्द्रिय अन्यत्रादृष्टपूर्वम् ।
"गृहीतास्त्री ततस्तौ तु सावंपाक्षो महोदधिः
उवाच न मया पुत्रो हृत, सान्दीपनेरिति ॥
दैत्य पञ्चजनो नाम शङ्करूप स बालकम् ।
जग्राह सोऽस्ति सर्लले ममैवारिनिस्सुदन ॥
इत्युक्तेऽन्तर्जलं गत्वा हत्वा पञ्चजनश्च तम् ।
कृष्णो जग्राह तस्यास्त्रिप्रभव शङ्कमुत्तमम् ॥
तं पाञ्चजन्यमापूर्य गत्वा यमपुरीं हरि ।
बलदेवश्च बलवान् जित्वा वैवस्वत यमम् ॥
त वाल यातनासस्य यथापूर्वशरीरिणम् ।
पित्रे प्रदत्तवान् कृष्णो बलश्च बलिवा वर ॥"
इति विष्णुपुराणे । ५ । २१ । १८ । ३० ॥

सान्निध्यं

सान्द्रिष्टक, क्ली, (सन्द्रिष्टौ प्रत्यक्षं भवम्। सन्द्रिष्टि + ठञ् ।) सद्य फलम् । इत्यमर । २। ८। २६ ॥
दृष्टपरिकल्पनान्यायः । यथा पितामहदौहि-
त्राभावे प्रपितामहप्रपितामहौ क्रमणाधि-
कार प्रपितामहपिण्डस्य धनिभोग्यत्वात्
पूर्वोक्तसादृष्टिकन्यायसिद्धत्वाच्च । इति दाय-
क्रमसंग्रहः ॥

सान्द्र, क्ली, (अदि बन्धने + बाहुलकात् रक् ।
अन्द्रेण सह वर्तते इति ।) वनम् । इति मेदिनी ॥
सान्द्र, त्रि, (अन्द्रेण निविडबन्धनेन सह वर्तते
इति ।) घनम् । इत्यमरः । ३। १। ६६ ॥ (यथा,
माघे । ४। २८ ।

“उच्चैर्महारजतराजिविराजितासौ
दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥”

सृष्टु । इति मेदिनी ॥ स्निग्ध । मनोज्ञः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सान्द्रपुष्प, (सान्द्र पुष्पमस्य ।) विभीतक-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सान्द्रस्निग्ध, त्रि, (सान्द्र स्निग्धम् ।) निविड-
स्निग्धम् । तत्पर्यायः । मेदुर २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सान्द्रिक, पु, (सन्धा मद्यसञ्जीकरण शिल्पमस्य
सन्धा + ठक् ।) शौण्डिक । इति शब्दमाला ॥
(सन्धि करातीति । ठक् ।) सन्धिकर्ता च ॥
सान्द्रिवेल, त्रि, (सन्धिवेला + “सन्धिवेलाच्युत-
नक्षत्रेभ्योऽण् ।” ४। ३। १६ । इति अण् ।)
सन्धिवेलाया भवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सान्द्रित्, (सन्ध्याया भव । सन्ध्या + सन्धिवेला-
दित्वात् अण् ।) सन्ध्यासम्बन्धीयम् । (यथा,
रघु । २। २३ ।

“गुरो सदारस्य निपीष्य पादौ
समाप्य सान्द्रश्च विधिं दिलीपः ।
दोहावमाने पुनरेव दोग्ध्री
मेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निपणाम् ॥”

सान्द्रिकुसुमा, स्त्री, सान्द्र सन्धिकालोद्भव कुसुम
यस्या ।) त्रिसन्धिपुष्पवृक्षः । इति राज-
निघण्टु ॥

सान्द्रहनिक, त्रि, (सन्नहन प्रयोजनमस्येति ।
मन्नहन + तदस्य प्रयोजनमिति ठक् ।) सन्नाह-
विशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सान्द्राय, क्ली, (सन्धक् नोयते होमार्थमिति ।
म + नो + “पायसान्द्रायति ।” ३। १। २६ ।
इति षत्वत्पायादेश समो दीर्घत्वञ्चनिपात्यते
हवि । इत्यमरः । ३। ७। २७ ॥

सान्द्रिध, क्ली, (सान्द्रिधेय । सन्धि + “चातु-
र्वर्षादौना स्वार्थे उपसख्यानम् ।” ५। १।
१२४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या स्वार्थे षञ् ।)
निकटम् । यथा,—

“अश्वक्रस्य तपोयोगात् अर्धनस्यातिशयनात् ।
आभिरुप्याश्च विम्बाना देव सान्द्रिध-
सृष्टति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

साफल्यं

सान्द्रिपातिक, त्रि, (सन्निपातस्य शमनं कोपन
वा । “सन्निपाताश्च ।” ५। १। ३८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या स्वार्थे षञ् ।) सन्निपातजरोमः ।
इति राजनिघण्टुः ॥ यथा, कुमारः । २। ४८ ।
“तस्मिन्नुपाया सर्वे न क्रूरे प्रतिहतक्रिया ।
वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्द्रिपातिके ॥”
तद्विवरणं सन्निपातशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

साय्यासिक, पु, (सन्ध्यासः प्रयोजनमस्येति ।
ठक् ।) सय्यासी । तत्पर्यायः । भिक्षुः २ यति ३
कर्मान्दी ४ रत्नवसन ५ परिव्राजक ६ तापस
७ पाराशरो ८ पारिकाही ९ मस्करि १०
पारिरक्षकः ११ । इति हेमचन्द्रः ॥

सापन्न, पु, (सपन्न एव । स्वार्थे षञ्) शत्रु ।
इत्यमरटीकाया रमानाय । २। ८। १० ॥
(सपन्ना अपत्यमिति । सपन्तो + षञ् ।)
सपत्नीपुत्रः । यथा, बृहस्पतिः ।

“पित्रा सह विभक्ता दे सापन्ना वा सहोदरा
जघन्यजाय ये तेषा पित्रभागहरास्तु ते ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

(सपन्ना भावः । सपन्तो + ब्राह्मणादित्वात्
षञ् ।) सपत्नीभावे, क्ली ॥ (यथा, माघे ।
८। १५ ।

“गित्याया निजवसतेर्निरासिरे य-
द्रागेण श्रियमरविन्दत कराग्रे ।
व्यक्तव्य नियतमनेन निच्युरस्या
सापन्न चितिसुतविद्विषो महिष्य ॥”

सापिण्ड, क्ली, (सपिण्डस्य भावः । सपिण्ड +
षञ् ।) सपिण्डता । सा तु पु सा सप्तमपुरुष-
पर्यन्त अनूढकन्याना त्रिपुरुषपर्यन्तश्च स्था-
यिनी । यथा,—

“लेपभाजयतुर्थाद्या पित्राद्या पिण्डभागिनः
पिण्डे सप्तमस्तेषा सापिण्ड साप्तपौरुषम्
इति मत्सरपुराणम् ॥

अप्रप्ताना त्रिपौरुषम् । इति वशिष्ठः ॥ अपि च
‘पित्रादिषड्भि सापिण्ड तत्तत्सन्तिसप्तकै
गोत्रैक्ये सति तनु स्यात् षड्भि पुत्रादिभि-
स्तथा ।

अप्रप्तानान्तु कन्याना त्रिभि पित्रादिभि,
स्मृतम् ॥”
इति कारिका ॥

अन्यत् सपिण्डशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
साप्तपदीन, क्ली, (सप्तभि पदैरवाप्यते इति ।
“साप्तपदीन सख्यम् ।” ५। २। २२ । इति
खञ् प्रत्ययेन साधु ।) सख्यम् । इत्यमरः । २।
८। १२ ॥ (यथा, कुमारः । ५। ३६ ।

“प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मा पर सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यत सतां सन्नतगात्रिः सन्नत
सनीषिभि साप्तपदीनसुच्यते ॥”

सप्तपदसम्बन्धिनि, त्रि ॥
साफल्य, क्ली, (सफलस्य भावः । सफल + षञ्)।
सफलता । (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २८ ।

साम

“जिह्वे श्रीकृष्णमन्त्र जप जप सततं जन्म-
साफल्यमन्त्रम् ॥”

साध्वी, स्त्री, द्राक्षाविशेषः । इति कैचित् ॥
साम, क सान्त्व । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक० सेट् ।) दन्त्यादिर्द्वितीयस्वरौ । सान्त्व-
प्रियकरणम् । का, सामयति दीन दानेन दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

साम, त् क सान्त्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा० पर०-सक० सेट् ।) सान्त्वने प्रिय
करणम् । अससामत् दीन दानेन दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

साम, [न्] क्ली, (म्यति छिनति दुःख गेय
त्वात् स्यति दुःखयति दुःखेयत्वादिति वा । सो
+ “सातिभ्या मनिन्मनिषौ ” उणा० ४। १५२।
इति मनिन् ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १। ६। ३।
म्यति पाप साम षो य नाग्रे त्रासुसिति मन् ।
इति भरतः ॥ तल्लक्षणमाह जैमिनि । गीतेषु
सामाख्या इति । गीयमानेषु मन्त्रेषु सामसङ्ग-
त्यर्थः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्तु चतुर्वेदान्त-
र्गतद्वितीयवेदः । तस्य महस्रशाखा तस्योपनिषत्
छान्दोग्यादि । विवरणन्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सामध्वनिश्रवणानन्तर वेदपाठनिषेधस्तदधि-
ष्ठाद्वेवताकथनञ्च यथा,—

“सामध्वनाह्वयञ्जुषो नाधोयीत कदाचन ।
वेदम्याधोत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेद स्मृतः पितृस्तस्मात्सत्याशुचिर्चर्चि ॥”
इति मानवे । ४। १२३ ॥ * ॥

(वेदोऽय गजोत्पत्तिकारणम् । तथा च रघुवश-
टीकाया मङ्गिनाथपुत्रपालकाव्ये । १६ । ३ ।

“सूर्यास्याण्डकपाले हे समानीय प्रजापति ।
हस्ताभ्या परिगृह्णाथ सप्तसामान्दगायत ।
गायत्री ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतङ्गजा ॥”

शत्रुवशीकरणोपायविशेषः । इत्यमरः । २। ८। २० ॥
प्रियवादाद्यर्थप्रदानसम्बन्धादिभि क्रोधोपशमन
साम । म्यति विरोधमिति षोऽन्तकर्मणोत्यस्यत्
त्रासुसिति मन् । सान्त्व साम त् क सान्त्वने
इत्यस्मात् नास्तीति अन् वा । साम दन्त्यादि
शमयति विरोधमिति शाम नान्त तालव्यादि
इति कैचित् । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
मनुस्वाच ।

“उपायांस्त्व समाचक्षु सामपूर्वामहायुते ।
लक्षणञ्च तथा तेषा प्रयोगञ्च सुरोत्तम ॥
मत्सर उवाच ।

सामभेदस्तथा दान दण्डश्च मनुजोत्तम ।
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालश्च पार्थिव ॥
प्रयोगा कथिता सप्त तन्म निगदत शृणु ।
द्विविध कथित साम तथ्यज्ञातथ्यमेव च ॥
तत्रापरातथ्य साधुना आक्रोशायेव जायते ।
तथ्य साधुप्रियञ्च सामसाध्या नरा मताः ॥
महाकुलीना ऋजवो धर्मनिष्ठा जितेन्द्रिया ।
सामसाध्या नरास्तथ्य तेषु साम प्रयोजयत् ॥

सामग्र्यं

सामर्थ्यं

सामान्यं

तथैव साम कर्त्तव्यं कुलश्रीलादिवर्तिना ।
 तथा सदुपचाराणां कृतानाञ्चानुवर्णनम् ॥
 अनर्थैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम् ।
 एवं सान्त्वेन कर्त्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥
 सान्ना अद्यपि रक्षासि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः ॥
 तथाप्येतदसाधना प्रयुक्तं नोपकारकम् ।
 अतिशान्तिकमित्येवं पुरुष सामवादिनम् ।
 असाधवोऽवजानन्ति तस्मात् तेषु विवर्जयेत् ॥
 ये शुद्धवशा ऋजवः प्रतीता
 धर्मं स्थिता सत्यपरा विनीताः ।
 ते साम साध्या पुरुषाः प्रदिष्टा
 मानोन्नता ये सततञ्च राजन् ॥”
 इति सात्वत्ये राजधर्मं सामविधिः । २२२।१-१० ॥
 (प्रियवाक्यादिना सान्त्वनम् । यथा, देवीभाग-
 वते । १। १७। ३१ ।
 “सामपूर्वमुवाचासौ तं चत्ता संस्थितं मुनिम् ।
 गच्छता यत्र ते कार्यं यद्येष्टं द्विजसत्तम ! ॥”)
 सामकः, स्त्री, (सममेव सामम् । अण् । ततः
 स्त्रार्थे कन् ।) मूलशब्दम् । (यथा मित्ता-
 क्षरण्याम् । २। ६४ ।
 “वृषिमात्रापाकरणार्थं ननु बन्धकं सामकं दत्त्वा-
 भुयादृषी समं मूला सममेव सामकम् ॥”)
 सामकः, पु, (समतीति । सम अवैकल्ये +
 खुत् ।) तर्कशास्त्रे । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (साम अर्थात् वेद वा । सामन् + “क्रमादिभ्यो
 वुन् ।” ४। २६१ । इति वुन् । सामाभिर्ज्ञे, त्रि ॥)
 सामगः, पु, (साम गात्रतीति । यै शब्दे + टक् ।
 सामवेदो ब्राह्मणः । इति जटाधरः ॥ (विष्णु ।
 इति महाभारतम् । १३। १४८ । ७५ ॥ ४ ॥
 सामवेदज्ञे, त्रि । यथा, भागवते । १। ४। २१ ।
 “तत्र वेदधरः पैल सामगो जैमिनि कवि ।
 वैशम्पायन एवैको निष्पातो यजुषामुत ॥”)
 सामगर्भः, पु, (साम गर्भे यस्य ।) विष्णु । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सामगौ, स्त्री, (साम गायतीति । गै + टक् ।
 डीप् ।) सामगब्राह्मणपत्नी । इति कैचित् ॥
 सामग्रौ, स्त्री, (समग्रस्य भावः । यञ् । अभि-
 धानात् स्त्रीत्वम् । डीप् । यलोपः) कारण-
 समूहः । यथा,—
 “सामग्रौ चेन्न फलविरहो व्याप्तिरेवेति तत्त्वम्”
 इति पदाङ्कदूतः ॥
 द्रव्यम् । यथा,—
 “एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
 अभावे पाकपात्राणां तदहं समुपोषणम् ॥”
 इति लघुहारीतवचनात् पाकपात्राभावः पाक-
 सामग्रभावोपलक्षणम् । इति आद्यतत्त्वम् ॥
 सामग्र, स्त्री, (समग्रस्य भावः । समग्र + यञ् ।)
 समुदायत्वम् । (यथा, कुमारि । ३। २८ ।
 “वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकार
 दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत ।
 प्रायेण सामग्रविधौ गुणानां
 पराङ्मुखी विश्वरजः प्रवृत्तिः ॥”)
 ८. २. ४

सामजः, पुं, (सान्जो वेदभेदात् जायते इति ।
 जन + उः ।) इस्त्री । सामोत्ये, त्रि । इति
 मेदिनी ॥ (उभयार्थे प्रमाणम् । यथा, माघे ।
 १२। ११ ।
 “नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः
 सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः ।
 गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां
 स सामवेदस्य दधौ बलोदधि ॥”)
 सामञ्जस्य, स्त्री, (सामञ्जसस्य भावः । सामञ्जस +
 यञ् ।) औचित्यम् ॥
 सामनी, स्त्री, पशुबन्धनरज्जुः । इति दासशब्द-
 टीकायां सारसुन्दरी ॥
 सामन्तः, पु, (समन्तायाः सलङ्गैः कदेशाया भूमे-
 रयमिति । समन्ता + तस्येदमिति अन् । सम-
 न्तात् भवः । तत्र भव इति अण् वा ।) स्ववि-
 षयानन्तरराजा । सम् सलङ्गोऽन्त एकदेशो
 यस्याः सा समन्ता स्वविषयानन्तरा भूमिः तस्या
 ईश्वरा इति णे सामन्ताः । इत्यमरटीकाया
 भरतः ॥ (यथा, रघु । ५। २८ ।
 “सामन्तसम्भवनयैव धीरः
 कैलासनाथ तरसा जिगीषुः ॥”
 सीमान्तरभवे, त्रि । यथा, मनु । ८। २५८ ।
 “साह्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः
 सीमाविनिर्णयं कुर्वन् प्रयता राजसन्निधौ ॥”
 “ग्रामसामन्ताः सीमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः ।”
 इति मेधातिथिः ॥ “सामन्तभवाः सामन्तास्त-
 द्वासिनश्चत्वारो ग्रामवासिनः ।” इति तट्टी-
 काया कुल्लूक ॥)
 सामन्यः, पु, (सामस्य साधु । सामन् + “तत्र
 साधुः ।” ४। ४। ८८८ इति यत् ।) सामसेदज्ञ-
 ब्राह्मणः । (यथा, भट्टि । ४। ८ ।
 “ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्याश्च समर्चयन् ।
 बुभुजे देवसात्कृत्वा शूल्यसुख्यञ्च होमवान् ।”
 सामयिकः, त्रि, (समयः प्राप्तोऽस्य । समय +
 “समयस्तदस्य प्राप्तम् ।” ५। १। १०४। इति ठक् ।
 समयोचितः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २। १८८ ।
 “निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
 सोऽपि यत्रेन सरस्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥”
 सामयोनिः, पु, (सान्ना योनिः कारणम् ।) ब्रह्मा
 (साम वेदभेद योनिः कारण यस्य ।) इस्त्री ।
 सामोत्यवस्तुनि, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 रघु । १६। ३ ।
 “चतुर्भुजाश्रमभवः स तेषां
 दानप्रदत्तेरनुपारतानाम् ।
 सुरहिपानामिव सामयोनि-
 र्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वश ॥”)
 सामर्थ्यः, स्त्री, (समर्थस्य भावः । समर्थ + यञ् ।)
 योग्यता । (यथा, रामायणे । २। ४३। २० ।
 “न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्पते
 अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रलक्षणञ्च महाबलम् ॥”)
 शक्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् ।
 २। ३६ ।

“अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
 निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥”)
 सामवायिकाः, पु, (समवायान् समवेति । सम-
 वाय + “समवायान् समवेति ।” ४। ४। ४३ ।
 इति ठक् ।) मन्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ सम-
 वायसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 सामाजिकः, पु, (समाज समवतीति । समाज +
 “समवायान् समवेति ।” ४। ४। ४३ । इति ठक् ।
 यद्वा, समाजं रक्षतीति । “रक्षति ।” ४। ४।
 ३३ । इति ठक् ।) सभ्य । इत्यमरः । २। ७।
 १६ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३। २२८ ।
 “सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥”)
 समाजसम्बन्धिनि सभासम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३। ३८ ।
 “ननु कथं रामादिरत्याद्यहोषकारणैः सीता-
 दिभिः सामाजिकरत्याद्यहोष इत्युच्यते ॥”)
 सामान्यः, स्त्री, (समान एव । स्वार्थे यञ् ।)
 जातिः । यथा,—
 “जातिर्जातञ्च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मिका”
 इत्यमरः । १। ४। ३० ॥
 तद्विविधं यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 “सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
 द्रव्यादित्त्रिकवृत्तिस्तु मत्ता परतयोच्यते ॥
 परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
 व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वात् परापि च
 द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥”
 तल्लक्षणं यथा । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।
 अनेकसमवेतत्वं सयोगादीनामप्यस्ति अतः
 सत्यन्तं नित्यत्वे सति समवेतत्वगगनपरिमाणा
 दीनामप्यस्ति अत उक्तं अनेकेति नित्यत्वे सति
 अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति अतोवृत्ति-
 सामान्यमुपेक्ष्य समवेतत्वमुक्तम् । एकव्यक्ति-
 वृत्तिस्तु न जातिः । तथा चोक्तम् ।
 “व्यक्तेरभेदस्तु नित्यत्वं सङ्घरोऽथानवस्थितिः ।
 रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसमग्रः ॥”
 एकव्यक्तिकत्वात् आकाशत्वं न जातिः । तुल्य-
 वृत्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वं न जातिद्वयम् ।
 सकौर्णत्वात् भूतत्वं मूर्त्तत्वं न जातिः । अन-
 वस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः । विशेषस्य
 व्यावृत्तसम्भावस्य रूपहानिः स्यादतो विशेषत्वं
 न जातिः । समवायसम्बन्धाभावात् समवायो
 न जातिः । द्रव्यादित्त्रिकवृत्तिरिति परत्वं
 अधिकदेशवृत्तित्वं अपरत्वमत्यदेशवृत्तित्वम् ।
 सकलजात्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः
 परत्वम् । एतद्विधनाय द्रव्यादीति । तदपेक्षया
 चान्यासां जातौना अपरत्वम् । परभिन्ना सत्ता-
 भिन्ना । व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वात्
 परापि च । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वात्
 अधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वस्य परत्वम् । सत्तापे-
 क्षया अल्पदेशवृत्तित्वाद्द्रव्यत्वस्य अपरत्वञ्च ।
 तथा च धर्मैश्च समावेशात् उभयमविरुद्धम् ।
 इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ (सादृश्यम् । समा-

नत्वम् । यथा, महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।
 “सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ।
 ब्रह्मेवामितदीप्तीना शान्तपाप्मा महातपाः ।
 विचचार यथाकाम त्रिषु लोकेषु नारद ॥”
 सामान्य, त्रि, (समानस्य भावः । समान +
 थ्यञ् ।) अनेकसम्बन्धं क्ववस्तु । साधारणम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥ यथा, देवलः ।
 “सामान्यं पुत्रकन्यानां मृताया स्त्रीधन विदुः ।
 अग्रजाया हरिर्हर्ता माता भ्राता पितापि वा ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥

(यथा च कुमारे । ७ । ४४ ।

“एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा
 सामान्यमेवा प्रथमावरत्वम् ।
 विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित्
 वेधास्तयोस्तावपि धातुरायौ ॥”

सामान्यलक्षणा, स्त्री, (सामान्यं साधारणधर्मः
 लक्षणं यस्याः ।) अलौकिकसन्निकर्षविशेषः ।
 स तु प्राच्ययज्ञापकसामान्यज्ञानम् । यथा ।
 पक्षघटदर्शनं सकलघटज्ञानं भवति ईदृशघट-
 त्वादिज्ञानम् । तत्रमात्रं यथा, भाषापरि-
 च्छेदे ।

“अलौकिक, सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ॥
 आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तदिन्द्रियजतदन्तर्बोधसामग्र्यपेक्षते ॥”
 सामान्यशासन, स्त्री, (सामान्यं शासनम् ।)
 सामान्याधिकारः । यथा,—
 “मन्वेन्द्रकोषी स्यादन्नशासनं धर्मकीलकः ।
 सामान्यशासनं सौरं सुकुति शूद्रशासनम् ॥”
 इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥

सामान्या, स्त्री, (सामान्य + टाप् ।) साधारण्यो
 नायिका । अस्या लक्षणम् । धनमात्रलाभार्थ-
 सकलपुरुषाभिलासा ॥ सा त्रिधा । अन्यसम्भोग-
 दु खिता । वक्रोक्तिगर्विता । मानवती ।
 वक्रोक्तिगर्वितापि द्विविधा । प्रेमगर्विता
 सौन्दर्यगर्विता च । एता नायिका अवस्थामेदेन
 प्रत्येकं अष्टप्रकारा भवन्ति । यथा । प्रोषित-
 भर्तृका १ खण्डिता २ कलहान्तरिता ३ विप्र-
 लम्बा ४ उल्लङ्घिता ५ वासकसज्जा ६ स्वाधीन-
 पतिका ७ अभिसारिका ८ । इति रस-
 मञ्जरी ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ३ ।
 १११—११२ ।

“धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्देश्या सामान्य
 नायिका ।

निगुणानपि न हेष्टि न रन्थति गुणिवपि ।
 वित्तमात्रं समालोक्य सा राग दर्शयेद् बहिः ॥
 काममङ्गलकामपि परिचोषणं नरम् ।
 मात्रा निष्कामयेदेषा पुन सन्धानकाहया ॥
 तस्करा पण्डुका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
 लिङ्गिनश्चक्रकामाद्या आसा प्रायेण वक्रभाः ॥
 एषापि मदनासक्ता कापि सत्यानुरागिणी ।
 रक्ताया वा विरक्ताया रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥”

पण्डुको वातरोगपण्डुः । कृष्णं प्रच्छन्नं ये
 कामयन्ते ते कृष्णकामाः । तत्र रागहीना यथा
 नटकमेलकादौ मदनमञ्जर्यादि । रक्ता यथा
 मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादि । पुनश्च ।
 “अवस्थाभिर्भवन्व्यष्टावेताः षोडशमेदिताः ॥
 स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डितायाभिसारिका
 कलहान्तरिता विप्रलम्बा प्रोषितभर्तृका ।
 अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोक्ताखण्डिता
 तथा ॥”

एतासां लक्षणाणि तु तत्तच्छब्दे विशेषती
 द्रष्टव्यानि ॥

सामि, व्य, अर्द्धम् । जिन्दा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४८ ॥
 सामिक्तः, त्रि, अर्द्धीकृतः । सामिशब्दात् लघातो
 ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सामिधेनी, स्त्री, (समिधा आधानी । समिध् +
 “सामिधामाधाने षेष्ण् ।” ४ । ३ । १२० ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या षेष्ण् । पित्वात् ङीप्) ।
 अग्निसमिधना ऋक् । अग्नेर्वाल्ने या ऋक्
 पठ्यते । तत्पर्यायः । धाया २ । इत्यमरः । २ ।
 ७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १३४ । १६ ।
 “नवैवोक्ता, सामधेन्य, पितृणा
 तथा प्राहूर्नवयोगं विसर्गम् ॥”

समित् । इति मेदिनी ॥

सामिषीतः, त्रि, अर्द्धपानकृतः । सामिशब्दात्
 पाधातो ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सामिशुक्तः, त्रि, अर्द्धशुक्तः । सामिशब्दात् शुज-
 धातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, रघु ।
 १८ । १६ ।

“वक्रभाभिरुपसृत्य चक्रिरे
 सामिशुक्तविषया समागमाः ॥”

सामीची, स्त्री, वन्दना । इति हारावली ॥
 सामीप्य, स्त्री, (समीपस्य भावः । समीप् + चतु
 वेषादित्वात् थ्यञ् ।) समीपत्वम् । नैकत्वम् ।
 यथा,—

“व कसामीप्यसादृश्यसाकल्यानुक्रमर्दिषु ॥”
 इति सुगधबोधव्याकरणम् ॥

अधिकरणविशेषः । आधारभेदः । यथा,—
 “सामीप्याश्लेषविषयैर्व्यासाराधारश्चतुर्विधः ।”
 इति कारके सुगधबोधव्याकरणम् ॥

सामुद्रं, स्त्री, (समुद्रे भवम् । अण् ।) समुद्र-
 लवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ करकच् इति
 भाषा । तत्पर्यायः ।

“सामुद्रं यत्तु लवणं त्रिकुटं कडुकञ्च तत् ॥”
 इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।
 “सामुद्रं लवणं पाके नाल्युष्णमविदाहि च ।
 भेदनं मधुरं स्निग्धं शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

अन्यत् समुद्रलवणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 समुद्रफेनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (समुद्रे ष
 ऋषिणा प्रोक्तमिति । अण् ।) देहविज्ञम् ।
 इति मेदिनी ॥ (तत्रलक्षणांनित्यविशेषः ।

इति केचित् ॥) समुद्रजाते, त्रि । इति च
 मेदिनी ॥ (पु, समुद्रगामी बणिकः । यथा,
 याज्ञवल्क्ये । २ । ३८ ।

“कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विशकं गतम् ।
 दयुर्वा स्वहता वृद्धिं सर्वं सर्वेषु जानिषु ॥”
 मशकविशेषः । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।

“मशकाः सामुद्रं परिमण्डलो इस्तिमशक-
 कणः पार्वतोय इति पक्षं तैर्देहस्य तीव्रकण-
 र्दशः शोफस्य । पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणै-
 स्तुल्यलक्षणः ॥” ॥ देशविशेषः । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ५८ । १४ ।

“प्राग्भ्योतिषाः सलौहित्याः सामुद्राः पुरुषा-
 दकाः ।

* * * * *
 वर्द्धमाना कोशलाय मुखे कूर्मस्य सजिता ॥”
 सामुद्रकः, स्त्री, (सामुद्रमेव । स्यात् कन् ।) समुद्र-
 लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ समुद्रोक्तौपु-
 लक्षणम् । तद्विवरणं यथा,—
 श्रीकृष्ण उवाच ।

“कीदृशः पुरुषो वन्द्योऽवन्द्यो वा कीदृशो भवेत्
 कन्या वा कीदृशी मस्या गर्हिता वापि
 कीदृशी ॥

महेश उवाच ।

मृगं कृष्णं प्रवक्ष्यामि समुद्रवचनं यथा ।
 लक्षणान्तु मनुष्याणां एकैकेन वदाम्यहम् ॥
 वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ।
 निर्दिष्टं लक्षणं तेषां समुद्रेण यद्योदितम् ॥
 पूर्वभागे परीक्षितं पश्चात्तत्रैव च ।
 आयुर्हीनं नराणाञ्चेत् लक्षणैः किं प्रयो-
 जनम् ॥”

अथ पुरुषलक्षणम् ।

“पञ्चदीर्घं चतुर्दशं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ।
 सप्तसप्तं त्रिगम्भीरं त्रिविंशत् प्रशस्यते ॥
 बाहुनेत्रहयं कुक्षी द्वौ तु नासा तथैव च ।
 स्तनयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥
 शीघ्राय कर्णौ पृष्ठश्च ऋस्वो जङ्घे सुपूजिते ।
 चत्वारि यस्य ऋस्वानि पूजा प्राप्नोति नित्यम् ।
 सूक्ष्माण्यङ्गलिपर्व्याणि दन्तकेशनखत्वचः ।
 पञ्च सूक्ष्माणि शेषा हि ते नरा दीर्घनीविनः ॥
 नासा नेत्रश्च दन्ताश्च ललाटश्च शिरस्ताया ।
 हृदयश्चैव विज्ञेयमुन्नतं षट् प्रशस्यते ॥
 पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
 तानुकोऽधरजिह्वा च सप्तसप्तं प्रशस्यते ॥
 खरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरमुदाहृतम् ।
 उरः शिरो ललाटश्च त्रिविंशीर्षं प्रशस्यते ॥

कटिर्विशाला बहुपुत्रभागी
 विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात् ।
 उरो विशालं धनधान्यभागी
 शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥

न श्रीस्यजति रक्ताङ्गं नाथं कनकपिङ्गलम् ।
 दीर्घबाहुं न चैश्वर्यं न मासोपचितां सखम् ॥
 कदादिहन्तुरो मूर्खः कदाचित् लोभयः सुधीः ॥

कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचित् चञ्चला
सती ॥
नेत्रे हेन सौभाग्य दन्तस्त्रे हेन भोजनम् ।
हस्तस्त्रे हेन चैश्वर्यं पादस्त्रे हेन वाहनम् ॥
अकर्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
यस्य पाणितली रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
कृशलिङ्गेन सौभाग्यं कृशलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेष्यतां व्रजित् ॥
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नत भोजनं तस्य शतं जीवति भानव ॥
अङ्गुशं कुलिशं कृत्रं यस्य पाणितले भवेत् ।
तस्यैश्वर्यं विनिर्दिष्टं अश्रीत्याशुर्भवेद्भ्रुवम् ॥
धनुयंस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
तस्यैश्वर्यं राज्यं अश्रीत्याशुर्भवेद्भ्रुवम् ॥
कनिष्ठतर्जनी यावद्रेखा भवति चाक्षता ।
विश्वस्यद्धाधिकशतं नरो जीवत्यनामयः ॥
कनिष्ठामध्यमा यावद्रेखा भवति चाक्षता ।
शताब्दं वायु वाशीतिं नरो जीवेन्न सशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
षष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसशयम् ॥
रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पाशुश्च भवेन्नरः ।
कनिष्ठाध स्थिता रेखा सख्या यावतिकाः
स्मृताः ।
तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा भ्रुवा ऊर्ध्वभवेद् यदि ।
नृपो वा नृपतुल्यो वा ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ॥
मत्स्यपुच्छप्रकीर्णं विद्यावित्तसमन्वितः ।
पितामहस्य वा किञ्चिद्दहनं लभते भ्रुवम् ॥
मध्यमाया यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः ।
तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यव पूर्णं दृश्यते ।
तदा पितामहादीनामर्जितं धनमाप्नुयात् ॥
तर्जन्यामथ चक्रं मित्रद्वारा धनम्भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमाया स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
अनामिकाया भवेच्चक्रं सर्वद्वारा भवेद्दहनम् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठाया भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
अश्रीत्याशु समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
यस्योन्नतं ललाटं ताम्रवर्णं दृश्यते ।
रेखाहीनश्च कक्षश्च स चोन्नतो मही भ्रमेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दोर्घा नासाग्रं लेदि सर्वदा ।
योगो भवति निर्वाणं पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् ॥
कर्कशं कठिनैर्लिङ्गैः प्रमाणाभिर्गते सदा ।
रमते च सदा दासो निर्धनो भवति भ्रुवम् ॥

कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् ।
अङ्गुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥
कृशातिलोमशा ये स्यः केकराक्षाः कुचेलकाः ।
कातरं व्यालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न सशयः ॥
कपिला मलिनाङ्गाश्च कृशाश्चैव वृहन्नखाः ।
कृशातिदीर्घा मनुजास्तो दरिद्रा न सशयः ॥
चिवुके श्मश्रुशून्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धूर्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
सूचीमुखा भग्नपृष्ठा कृष्णदन्ता कुचेलकाः ।
वक्रनासा वचनासास्तो नरा दुष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्वा मानवाः स्मृताः ॥”
इति पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥
अथ स्त्रीलक्षणम् ।
“यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् चितिपाङ्गना
भवेदखण्डभोगा च या मध्याङ्गलिसङ्गता ॥
उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्तुलोऽतुलभोगदः ।
वक्रो कृशश्च चिविटः सुखसौभाग्यमञ्जकः ॥
दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्धना ।
कृशाभिः स्याच्च कृशायुः भग्नभिर्भग्नवर्तिनी ॥
चिविटोभिर्भवेदासी विरलाभिर्दरिद्रिणी ।
परस्परं समारूढा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि ॥
इत्वा वल्लनपि पतीन् परमेषु तदा भवेत् ।
स्निग्धा समुन्नतास्ताम्रा वृत्ताः पादनखाः
शुभाः ॥
राज्ञीत्वसूचकं स्त्रीणां प्रादुष्टं समुन्नतम् ।
समापार्ण्यं शुभा नारी पृथुपार्ण्यं सुदुर्भगा ॥
कुलटोन्नतपार्ण्यं स्यात् दीर्घपार्ण्यं च दुःख-
भाक् ।
रोमहीने समे स्निग्धे जङ्घे च क्रमवर्तुले ॥
सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ।
वृत्तं पिशितसलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते ॥
निर्मास खैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्वथम् ।
विशिरे करभाकारैरुर्भर्मसृष्टेर्धने ।
सुवृत्ते रोमरहितेभवेयुर्भुवण्णभाः ॥
चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता काटिर्विंशतिमयुतैः ।
समुन्नतनितम्बाद्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् ॥
नितम्बविम्बो नारीणां उन्नतो मांसलं पृथुः ।
महाभोगाय सप्रोक्तं तदन्योऽशर्मणाय च ॥
गन्धोरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात् सुखसम्पदे
वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थी न शोभना ॥
उदरेणाभितुच्छेन विशिरेण मृदुत्वचा ।
योषित् भवति भोगाद्या नित्यमिष्टान्नसविनी ॥
कुम्भाकारं दरिद्राया जठरं मृदुत्वचा ।
कुम्भाकारं यवाभश्च दुष्पूरं जायते स्त्रिया ॥
निर्लोमं हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् ।
ऐश्वर्यं चाप्यवैध्वं प्रियप्रसा च सा भवेत् ।
धनी वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्त्री पयोधरी ।
स्थूलाशौ विरली सूक्ष्मौ वामोरुणा न शर्मदौ ॥
दक्षिणोन्नतवज्जो पुच्छिणीश्वर्ण्यीमता ।

वामोन्नतकुचा सूते कन्या सौभाग्यसुन्दरीम् ॥
मूले स्थूली क्रमकृशावग्रे तीक्ष्णी पयोधरी ।
सुखदौ बाह्यकाले तु पञ्चादत्यन्तदुःखदौ ॥
अभोजमुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलिसम्मुखम् ।
हस्तद्वयं मृगाक्षीणा बहुभोगाय जायते ॥
मृदुमध्योन्नत रक्तं तल पाण्योररन्ध्रकम् ।
प्रशस्तं शस्त्ररेखाक्यमल्परेखं शुभप्रदम् ॥
विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी ।
भिन्नुकी सुशिराक्येन नारी करतलेन वै ॥
मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।
पद्मं न भूपते, पत्नी जनयेत् भूपतिं सुतम् ॥
चक्रवर्त्तिस्त्रिया पाणौ नन्द्यावर्त्तप्रदक्षिणः ।
शङ्कातपत्रकमठा राजमातृत्वसूचका ॥
कृशीबलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगेन वा ।
चामराङ्गुशकोदण्डैः राजपत्नी भवेद् भ्रुवम् ॥
अङ्गुष्ठमूलान्निर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ।
यदि स्यात् पतिहन्त्री सा दूरतस्ता त्यजेत्
सुधीः ॥
त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्यास्तितरेखया ।
नितम्बिनो कीर्त्तिं मती करेण पृथिवीतले ॥
पाटलो वर्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभू ।
सीमन्तिनीनामधरो राज्ञा चैव प्रियो भवेत् ॥
श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैध्वकलहप्रदः ।
मसृणो मत्तकाशिन्याश्चोत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥
पीता श्यामाश्च दशना स्थूला दीर्घा द्विपङ्-
क्तयः ।
शुक्त्याकाराश्च विरला दुःखदौर्भाग्यकारणम् ।
अधस्तादधिकैर्दन्तैः मातरं भक्षयेत् स्फुटम् ॥
पतिहीना च विकटे कुलटा विरलैर्भवेत् ।
समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ॥
स्थूलाया मध्यमन्त्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ।
ललना लोचने शस्त्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥
गोचीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्षिणी ।
उन्नताक्षी न दीर्घाशुः वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ॥
मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना ।
कामगृहीता नितरा गोपिङ्गाक्षी सुदुर्भदा ॥
पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्तृघातिनी ।
कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना ॥
पुञ्जली वामकाणाक्षी वन्द्या दक्षिणकाणिका ।
मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् ।
प्रलम्बमलिक यस्या देवरं हन्ति सा भ्रुवम् ॥
रोमशेन शिरालेन प्राशुना रोगिणी मता ॥
स्थूलसूर्दा च विधवा दीर्घशीर्षा च वन्द्यकी ।
विशालेनापि शिरसा भवेद्दौर्भाग्यभाजनम् ॥
केशा अलिङ्गलच्छाया, स्निग्धाः सूक्ष्माः सुको-
मलाः ।
किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिलाश्चातिशोभना ॥
भ्रुवोरन्तो ललाटे वा मशको राज्यसूचकः ।
वामे कपोले मशकः शोणो मिष्टान्नदः शुभः ॥
तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
यस्या दक्षिणवज्जो भवेत् तिलकलाञ्छनम् ॥
कन्याचतुष्टयं सूते सूते सा च सुतद्वयम् ।

तिलकं लाञ्छनं शोष यस्या वामकुचे भवेत् ॥
एक पुत्र प्रसूयादौ अन्ते च विधवा भवेत् ।
गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलक यदि योपित ॥
तदा चित्तिपते' पत्नी सूते च चित्तिप सुतम् ।
नासाग्रे मशक शोषो महिष्या एव जायते ॥
कृष्ण स एव भर्तृभ्राताः पुत्रत्या वा प्रकीर्त्तितः ।

नाभेरधस्तात् तिलक मशको लाञ्छन शुभम् ॥
मशकस्तिलक चिह्न गुल्फदेशे दरिद्रकृत् ॥
सुलक्षणापि दुःशौला कुलक्षणाश्रीर्मणि ॥
कुलक्षणापि या साध्वी सर्वलक्षणभृस्तु सा ।
कृष्णा कपिलकेशी च मिलितभ्र कुटिस्तथा ।
गमनं सत्वरश्चैव त्यक्तव्या स्यात् सदा बुधैः ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमौ कम्प प्रजायते ।
बह्वाश्रिणी प्रलीभाच्च ता नारी परिवर्जयेत् ॥
विरला दशना यस्या कृष्णोष्ठी कृष्णजिह्विका
भर्तारं प्रथमं हन्ति द्वितीयश्चैव विन्दति ॥
अङ्गुली विरला यस्या' सलोमा गालकर्कशा ।
मेका मेकस्तनी क्षुद्रा दूरत परिवर्जयेत् ॥
द्वीणि यस्या प्रलम्बानि ललाट उदर भगम् ।
त्रीणि सा भच्येन्नारी श्वशुर देवर पतिम् ॥
ललाटे श्वशुर हन्यात् जठरे देवर तथा ।
भगश्च हन्यात्कर्तार महादोषास्तय स्मृता ॥
यस्या अत्युल्काट नार्थ्या वचश्च विस्तृत भवेत् ।
उत्तरोष्ठे च लोमानि शीघ्र सा भच्येत्

पतिम् ॥
चरणानामिका यस्या चित्ति न स्पृशते यदि ।
द्वितीया वा तृतीया वा सा कन्या सुख-
वर्जिता ॥
नासाग्रे दृश्यते यस्या तिलक मशकोऽपि च ।
कृष्णदन्ता कृष्णजिह्वा दशाङ्गेन पति हरत् ॥
सूक्ष्मकेशा तु या कन्या गौरवर्णा च या भवेत्
अष्टौ जनयते पुत्रान् प्राप्नोति विपुल सुखम् ॥
इति सामुद्रिके स्त्रीलक्षण समाप्तम् ॥
(सामुद्रिकसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४४ ।

“सामुद्रिक बाणिककक्ष चौर
शलाकहृत्तिश्च चिकित्सकश्च ।
अरिश्च मित्रश्च कुशीलवश्च
नैतान् साध्ये त्वधौकुर्वीत सप्त ॥”)

सामुद्रिक, त्रि, (सामुद्रेण प्रोक्त शास्त्रमधीते
वित्तौति वा । ठञ् ।) स्त्रीपसचिह्नवेत्ता । इति
हारावली ॥ सामुद्रिकसम्बन्धी च ॥ (यथा, महा
भारते । १२ । १५६ । २ ।

“सामुद्रिकान् स बणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान्
पथि ।

स तेन सह सार्धेन प्रथयी सागर प्रति ॥”)
साम्ना, स्त्री, वैदिककच्छन्दोविशेष । इति कैचित् ॥
साम्परायिक, स्त्री, (सपरायाय विपदे प्रभव-
तौति । सपराय + “तस्मै प्रभवति सन्तापा-
दिस्य ।” ५ । १ । १०१ । इति ठञ् ।) युद्धम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (सम्परायं उत्तर-

काले हितम् । सम्पराय + ठञ् ।) पार
लौकिके, त्रि । यथा,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिक तस्य दुर्भतेर्विच्यते फलम् ॥”
इति मनुः । ११ । ३० ।

(सम्पराय युद्धमर्हतीति । तदहर्तीति ठञ् ।
युद्धार्हे, त्रि । यथा, रघु । १७ । ६२ ।

“पित्रा सवर्द्धितो नित्यं कृतास्तु साम्परायिकः ।
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यग्रियत ॥”)
साम्पृत, व्य, (सम् च प्रति च द्वयोः समाहारः ।
ततः प्रज्ञादाय् ।) युक्तम् । (यथा, कुमारः ।
२ । ५५ ।

“इतः स देव्यः प्राप्रश्नीर्नत एवाहति चयम् ।
विपद्यन्तीऽपि सवर्द्धं स्वयं ह्येत्तुमसाम्पृतम् ॥”)
इदानीम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ । २३ ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ७ ।

“समुद्रतस्त्रे दचिताङ्गसम्बन्धो
विमुच्य वासासि गुरुणि साम्पृतम् ।
स्तनेषु तन्व शकमुन्नतस्तना
निवेशयन्ते प्रमदाः सयीवनाः ॥” ० ॥

सम्पृति भव साम्पृतम् । अण् । इदानीन्तने,
त्रि । यथा, हरिवंशे । ६ । १६ ।

“वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् साम्पृते समुपस्थिते ।
वैष्णात् प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥”
तथाच तत्रैव । ७ । ३७ ।

“मनोवैवस्वतस्यैते वर्त्तन्ते साम्पृतेऽन्तरे ।
इच्छाकुप्रमुखाश्चैव दशपुत्रा महात्मनः ॥”
तथाच तत्रैव । ८ । ४३ ।

“तस्य ते कीर्त्तयिष्यामि मनोवैवस्वतस्य ह ।
विसर्गं भरतश्चेष्ट साम्पृतस्य महाद्युते ॥”)
साम्ब, क सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठवर्गेशोपध ।

द्वितीयस्वरौ । क, साम्बयति धन लोकाः सब-
ध्नाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
साम्बर, स्त्री, (सम्बरदेशे भवम् । अण् । गङ्-
लक्षणम् । यथा,—

“गडादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीज गडदेजम् ।
गडोत्थश्च महारम्भ साम्बर सम्बरोद्भवम् ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

साम्बरी, स्त्री, (सम्बरेण कृता । सम्बर + अण् +
ङीष् ।) माया । यथा,—

“शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृद्भिष्टुके नटे”
इति शब्दरत्नावली ॥

साम्बावी, स्त्री, रक्तलोम । इति शब्दचन्द्रिका ॥
साम्नातुर, पु, (सम्नातुरपत्य पुमान् । सम्नाट् +
“मातुरुत्सख्यासभद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । ११५ । इति
अण् । उकारश्च ।) सतौतनय । तत्पर्थ्याय ।

भाद्रमातुर २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२० ॥
साम्य, स्त्री, (समस्य भावः । सम + थञ् ।)
समता । तुल्यत्वम् । यथा,—

“चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा मुक्ता च प्रति-
गृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् माम्यन्तु गच्छति ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

साम्यन्त्वे कस्थानत्वम् । इति सुश्रवोधव्याक-
रणम् ॥ (साम्यावस्थापत्ने, त्रि । यथा, भाग
वते । ८ । ३ । १२ ।

“नमः शान्ताय घोराय मृढाय गुणधर्मिणे ।
निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥”
साम्नाञ्च, स्त्री, (सम्नाञो भावः । थञ् ।)
समस्ताराज्यम् । (यथा, रघु । ४ । ५ ।

“छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्नाञ्चदीक्षितम् ॥”
दशलक्षाधिपत्यम् । यथा,—

“लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्नाञ्च दश-
लक्षके ।
शतलक्षे महेशानि महासाम्नाञ्चमुच्यते ॥”

इति वरदात्मने २ पटल ॥
साम्नाणिकर्हम्, स्त्री, जवादिनामकगन्ध-
द्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

साम्नाणिक, स्त्री, महापारेषतम् । इति राज-
निर्घण्ट ॥

साय, व्य, (स्यति समापयति दिनमिति । सो +
वाहुलकात् णम् । युगागमाच्च ।) सायाङ्गः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १६ । सन्ध्या । इति राज-
निर्घण्ट ॥ तथा,—

“दिनान्ते पु सि सायः स्यात् सायाङ्गे साय-
मध्ययम् ॥
इति शब्दार्णव ॥

(यथा, रघु । १ । ४८ ।
“सदुष्प्रापयशा प्रापदाश्रम आन्तवाहन ।
साय सयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसख ॥”)

सायकाल, पु, (साय सायाङ्ग काल ।)
सायाङ्ग । सायसन्ध्यासमय । यथा, अृति-
सागरदृष्टमत्स्यसूक्तम् ।

“ज्येष्ठा वाप्यधवा षष्ठौ सायकाले न चेद्भवेत् ॥
सायमेव तथापि स्याद्विह्वलास्त्राभिमन्त्रणम् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सायसन्ध्या, स्त्री, (साय सायाङ्गे या सन्ध्या ।)
सायकालोपास्या देवता । सायकालकर्त्तव्यो-
पासना । सायसन्ध्यापासनाकालश्च । तद्यथा
सन्ध्याशब्दे दृष्टव्यम् । पश्चिमा सन्ध्या । तस्या
उत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।
“नारायणः स्वयं सन्ध्या पद्मशार्थायपाणिना ।
ततः पुरोडाशमय तच्छरीरमभूत् चणात् ॥
महामुनेर्महायज्ञे तस्मिन् विश्वोपकारिणि ।
नाग्निं क्रव्यादता यातौत्येतदथ तथा कृतम् ॥
एव कृत्वा जगन्नाथस्तत्रैवान्तरधीयत ।
सन्ध्याप्यगच्छदयत्रेजे तत्र मेधातिथिभुनि ॥
अथ विष्णोः प्रसादेन केनाप्यनुपलक्षिता ।
प्रविवेश तदा यज्ञं सन्ध्या मेधातिथेर्भने ॥
वशिष्ठेन पुरा या तु वर्षाभूता तु सा सुता ।
उपदिष्टा तपस्वर्तुं वचनात् परमेष्ठिन ॥

सायाङ्गः

तमेव कृत्वा मनसि तपश्चर्योपदेशकम् ।
 पतित्वेन तदा मन्वा ब्राह्मणं ब्रह्मचारिणम् ॥
 समिद्धेऽग्नीं महायज्ञे सुनिभिर्नोपलक्षिता ।
 तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विचेः सुता ॥
 तन्वाः पुरोडाशमयं गरीरं तत्तन्वात्तत ।
 दग्धं पुरोडाशमयं व्यस्तारयदक्षितम् ॥
 वज्रिस्तन्वाः गरीरं तद्गन्धुः सूर्यस्य मण्डले ।
 गृहं प्रवेशयामास विष्णोः देवाभ्यां पुनः ॥
 सूर्यो हि धा विभज्याद्य तत्तन्वात्तत ।
 स्वके सन्वापयामास प्रीतये पितृदेवयोः ॥
 यद्गृहं भागं तस्मात्सु गरीरस्य द्विजोत्तमा ।
 प्रातः सन्वाभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
 यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगा ।
 सा सायमभवत् सन्वा पितृप्रीतिप्रदा सदा ॥
 सूर्योदयाद्य प्रथमं यदा स्यादहोदय ।
 प्रातः सन्वा तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
 अस्तं गते ततः सूर्ये शोषपन्ननिभा सदा ।
 उदेति सायसन्वा सा पितृणां भोदकारिणी ॥
 इति श्रीकालिकापुराणे अरुन्धतीजन्मकथने
 २२ अध्यायः ॥

सायसन्वादिवता स्त्री, (सायंसन्वाया देवता ।)
 सरन्वती । इति कविकल्पलता ॥

साय, पु, (स्यति समापयति दिनमिति । सो +
 श्याङ्घेति णः । ततो युगागमः ।) दिनान्तः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ बाणः । इति मेदिनी ॥
 सायोल्लवी विकालके । इति विकालशेषः ॥

सा(शा)यकः, पु, (स्यति छिनत्तीति । सो +
 खुल् + युक् ।) बाणः । (यथा, रामायणे ।
 २ । ३१ । १० ।
 "अमेधे कवचे दिव्ये तूष्णीं चाक्षय्यसायकौ ॥")
 खड्गः । इत्यमरः । ३ । ३२ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ४ । ४० । १४ ।
 "कस्य पाञ्चनखे कोपे सायकौ हेमविषहः ।
 प्रभाषरूपसम्पन्नः पीतः आकाशसन्निभः ॥"
 पञ्चमसन्वा । यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । २६४ ।
 "सहृदयं त्रिरूपेण ससृष्टया चैकरूपया ।
 वेदकाग्निगराः गृहं रिषुवाणाग्निसायका ॥")
 सायकपुङ्गा, स्त्री, (सायकस्य पुङ्ग इव पुङ्गी
 यस्याः ।) शरपुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (सायकस्य पुङ्गे, पु । यथा, रघुः । २ । ३१ ।
 "सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ग एव
 चित्तापितारश्च इषावतस्ये ॥")
 सायन्तम, त्रि, (साय भवः । सायम् + "साय-
 चिरं प्राङ् प्रागध्ययेभ्यष्टुष्टुलौ तुट् च ।" ४ । ३ ।
 ~ १ । इति ष्टुत् तुट् च ।) सायकालभवः ।
 यथा,—
 "सन्वासायन्तार्गो कुर्यात् हादस्यादिव्यपि
 प्रिये ।
 अकुर्यात्तस्य याति यतो नित्यागमद्विया ॥"
 इति हृदयश्रीसतम् प्रथमपटलः ॥

सायाङ्गः, पु, (सायमङ्गः । "संख्याविभायति ।"
 ५ । १ । ११० । प्रापकात् भ्रमासः ।) पञ्चधा-

विभक्तदिनपञ्चमांशः । दिवसस्य शेषमुद्धर्त्त-
 त्रयम् । यथा,—
 "प्रातःकालो मुहूर्त्तस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
 मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तं स्यादपरारहस्ततः परम् ॥
 सायाङ्गस्त्रिमुहूर्त्तं स्यात् आहं तत्र न कारयेत्
 राक्षसी नाम सा वेला गङ्गिता सर्वकर्मसु ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 तत्पर्यायः ।
 "सायो दिनान्तः सायाङ्गो विकालः सायमेव च"
 इति शब्दरत्नावली ॥

सायिका, स्त्री, क्रमस्थितिः । इति शब्दरत्नावली ॥

सायो, [नृ] पुं, (सायति नाशयति गतिक्रम-
 मिति । सै चये + शिनि ।) अश्वारोहः ।
 इति केचित् ॥

सायुज्य, स्त्री, (सयुजो सहयोगस्य भावः ।
 ब्राह्मणादित्वात् षञ् ।) सहयोगः । एकत्वम् ।
 तत्त पञ्चधामुत्तमगर्गतमुक्तिविशेषः । यथा,—
 "सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारुध्यै कत्वमपुनः ।
 दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनजनाः ॥"
 इति श्रीभागवते । ३ । २८ । १३ ॥

"भक्तानां निष्कामता कैमुतिकन्यायिनाह ।
 सालोक्यमया सह एकस्मिन् लोके वासम् ।
 सार्ष्टिं समानैश्वर्यम् । सामीप्यं निकटवर्त्ति-
 त्वम् । सारुध्यं समानरूपताम् । एकत्व
 सायुज्यम् । उत अपि दीयमानमपि न गृह्णन्ति
 कुतस्तत्कामना इत्यर्थः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

"एकत्वं भगवत्सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यञ्च । अनयो-
 स्तल्लौलमकत्वेन तत्सेवनार्थत्वाभावात् अष्ट-
 णावश्यकत्वमेवेति भावः ।" इति क्रमसन्दर्भः ॥

साये, व्य, दिनान्ते । सायकाले । इति केचित् ॥

सार, तु क दीर्घस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) रेणोपधः ।
 अससारत् । इति दुर्गादासः ॥

सार, स्त्री, पु, (सार तु क दीर्घस्ये + षच् । स गतो
 + षच् इति वा ।) जलम् । धनम् । (यथा,
 रघुः । ४ । ७८ ।
 "परस्परैण विज्ञातस्तेषूपायनपाणियु ।
 रात्रा हिमवत सारो रात्रं सारो हिमा-
 द्विषा ॥")
 न्याय्यम् । इति मेदिनी ॥ (सरात् जातम् ।
 सर + षच् ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । २६ ।
 "क्षीरशेषश्च तन्मथ्य शीतं सारमुपाहरत् ॥"
 अष्टतम् । यथा, भागवते । ७ । ६ । २५ ।
 "धर्मोदयः किमगुणेन च काहितेन
 सारंरुपा चरणयोर्दृग्मायता न ॥")
 सौहम् । इति भावप्रकाशः । विपिनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ सारवस्तुनि यथा,—
 "सारं रसानान्तु हृतं हृतसारं हृतश्च यत् ।
 हृतस्य सारं स्वर्गं स्वर्गात् सारम् योपित ॥
 अतो राजन् प्रदेयाः स्युः क्षियः स्वर्गमभीप्-
 सतः ।

सारः

तदेवेह सुखं ताभिः सह राक्षं नृपोत्तमः ॥
 इति वज्रपुराणे दाहीदानाध्यायः ॥

अपि च ।
 "असारे खलु असारे सारमेतत्तुष्टयम् ।
 काश्चा वासः सतां सङ्गो गङ्गाभः शम्भु
 सेवनम् ॥"
 इति कवितारकाकरुष्टपुराणवचनम् ॥

सारः, पु, (स + "स्य स्थिरे ।" ३ । ३ । १७ । इति
 घञ् ।) बलम् । (यथा, महाभारते । १ । १५५ ।
 २३ ।
 "तरस्य भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
 पुरा विकुरुते सायां भुजयोः सारमर्षयः ॥")
 स्थिरायः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७० ॥ (यथा,
 रघुः । १० । १० ।
 "प्रभानुलितश्रीवत्स लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
 कौस्तुभाप्यमया सारं विभ्राणं हृदतोरसा ॥")
 मज्जा । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥ घञ्चारम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुः । इति जटाधरः ॥
 रोगः । इति धरणिः ॥ पाशकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ दध्युत्तरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (अर्यालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
 १० । ७७१ ।
 "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ॥"
 यथा,—
 "राज्ये सार वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरं
 सौधम् ।
 सौधे तस्यं तस्ये वराङ्गनासर्वस्वम् ॥")
 सार, त्रि, (स + घञ् ।) प्रतिदृष्टः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ वरः । अष्ट । इत्यमरमेदिनी-
 करौ ॥ यथा,—
 "सर्वसारो यथा कृष्णो धताना पुष्यक तथाम् ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ३ । ७० ॥
 अपि च ।
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 "जगत् सर्वन्तु नि सारमनित्यं दुःखभाजनम् ।
 उत्पद्यते क्षणादेतत् क्षणादेतत् विपद्यते ॥
 यथैवोत्पद्यते सारात्रिं सारं जगदक्षरा ।
 पुनस्तस्मिन्निनीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
 उत्पत्तिप्रलयाभ्यान्तु जगत्त्रिसारतां हरिः ।
 शश्वदे दर्शयामास भायेन जगता पति ॥
 एकं शिवं शान्तमनन्तमण्यं तं
 परात्परं ज्ञानमयं विप्रमम् ।
 अहेतमध्यममचिन्त्यरूपं
 सारत्वं कं नास्ति सारं त्वदन्यत् ॥
 यन्मादेतज्जायते विज्जामप्य
 यन्माह्वानं स्यात् तत्परात् स्थितम् ।
 आकाशवन्मेषालस्य हृत्वा
 यद्विष्णुं वै ध्रियते तत्र मांसम् ॥
 अष्टाङ्गयोगैर्यदासु मित्यन्तु
 योगो बुनक्त्यात्स्वरूपं मदैव ।
 निवर्त्तते प्राप्य यद्वेदं कोके
 तदैव सारं सारमन्यत्र चास्ति ॥

सारङ्गः

सारो द्वितीयो धर्मस्तु यो नित्यप्राप्तये भवेत् ।
यो वै निवर्तको नाम तत्रासार' प्रवर्तकः ॥
सर्वं चरति लोकेऽस्मिन् धर्मो नैव श्रुतो भवेत्
स्वधर्मादयो न चलति स एवाचर उच्यते ॥
एतद् कथितं सार निःसारश्च यथा जगत् ।
यथा स्वयं ददर्शाशु शम्भुर्जानिन स्वऽन्तरे ॥
एतद् दर्शयामास स विष्णुर्जगता पतिः ।
स्वयं जग्राह मनसा ध्यानेनात्मनि शङ्करः ॥
सारं तच्च परम निष्कल य-
न्मूर्त्या दीन मूर्तिमान् धर्म एव ।
सारोऽन्योऽसौ सारहीन तदन्यत्
ज्ञात्वेवैथ याति नित्यं महाधी ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
सारक, पु, (सारयति मलमिति । सृ + णिच् +
खल् १) जयपाल । इति राजनिर्घण्टे ॥ विरे-
चके, त्रि । इति वैद्यकम् ॥
सारखदिरः, पु, (सार' अतिदृढ' खदिर ।)
दु खदिर । इति राजनिर्घण्टे ॥
सारगन्धः, पु, (सारो गन्धो यस्य ।) चन्दनम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सारघाही, [न्] त्रि, (सार' गृह्णातीति ।
ग्रह + णिनि,) सारग्रहणकर्ता ॥
सारघ्नः, स्त्री, (सरघ्नाभिर्भुमज्जिकाभि कृतमिति
सरघा + अण् ।) मधु । इति जटाधरः ॥
(यथा, भागवते । १० । १६ । ४३ ।
' पीत्वा मुकुन्दमुखसारघ्नमक्षिभृङ्ग-
स्ताप जडुविरहज व्रजयोपितोऽङ्घ्रि ॥”)
सारङ्ग, पु, (सरतीति । सृ गती + “सृहजो-
हं द्विष्व ।” उणा० १ । १२१ । इति अङ्गच् ।
द्विष्वि ।) चातकपक्षी । इत्यमर । २।५।१७॥
(यथा, रामायणे । २ । ६३ । १६ ।
“उष्णमन्तर्हृषे सद्य स्निग्धा ददृशिर घना ।
ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गवर्हिण ॥”)
हरिण । (यथा, भट्टि । ३ । २६ ।
“गोमायुसारङ्गगणाश्च सम्यक्
नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥”)
मातङ्गज । इति मेदिनी ॥ पक्षिभेद । शृङ्ग ।
इति विश्वः ॥ यथा,—
“नानुहे ष्टि कलिं सखाट् सारङ्ग इव सारभुक्
कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । १८ । ७ ॥
“ननु अर्धर्षेण कलिं सर्वथा किं न हतवान्
तत्राह नानुहेष्टौति । सारङ्गो भ्रमर इव सार-
ग्राही । सारमाह यत् यस्मिन् कुशलानि
पुण्यानि आशु सकल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि
पापानि आशु न सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव
सिध्यन्ति न तु सकल्पितमात्राणीति ।” इति
श्रीघरस्वामी ॥७॥ छत्रम् । राजहस । चित्र-
मृग । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । २१ ।
“आक्रीडन्तो धहन्ति स्म सारङ्गशवला हया ॥”)
वायुभेद । अशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
नानावर्णः । मयूर । कामदेव । धनु । केश ।

३३८
सारथिः

स्वर्णम् । आभरणम् । पथम् । शङ्क' । चन्दनम् ।
कर्पूरम् । पुष्पम् । कोकिल' । मेघ' । पृथिवी ।
रात्रि । दौति । सिद्ध' । इत्यनेकार्थकोषः ॥७॥
सारङ्गहरिणमासगुणा ।
“सारङ्गं जाङ्गलं स्निग्धं मधुरं लघुं हृद्यदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टे ॥
सारङ्ग', त्रि, (सृ + अङ्गच् ।) शवलाः । इत्य-
मर' । ३ । ३ । २३ ॥ “शारङ्ग्यातके ख्यात'
शवले हरिणेऽपि च । इति तालव्यादावजय' ।
अतएव सारङ्गो दन्त्वादिस्तालव्यादिश्च ।” इति
भरत' ॥
सारङ्गिक, पु, (सारङ्गं हन्तीति । सारङ्ग + “पक्षि-
मत्स्यमृगान् हन्ति ।” ४।४।३५। इति ठक् ।)
व्याधः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सारङ्गी, स्त्री, वाद्यविशेष' । इति केचित् ॥
सारज, स्त्री, (सारात् जायते इति । जन + डः ।)
नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सारणं, स्त्री, (सारयतीति । सृ + णिच् + ण्यु ।)
गन्धभेद । इति धरणि' ॥
सारण, पु, (सृ + णिच् + ण्यु ।) अतीसाररोग ।
रावणमन्त्री । इति हेमचन्द्र' ॥ भद्रवला । इति
धरणि ॥ आम्नातक । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सारणि, स्त्री, (सृ + णिच् + णिनि । इत्युणादि-
हत्ती उज्ज्वल । २।१०६ ।) शृङ्गनदी । प्रसा-
रणी । इत्युणादिकोष ॥
सारणिक', त्रि, पथिक । सरणिशब्दात् षणिक-
प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
८१ । ३६ ।
“यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिरक्षति ।
भिनत्ति च न मर्यादा स राज्ञो धर्म उच्यते ॥”)
सारणिकघ्न, पु, (सारणिकान् पथिकान् हन्तीति
हन + टक् ।) दस्यु' । इति केचित् ॥
सारणी, स्त्री, (सारणि + वा डीष् ।) प्रसारणी ।
स्वल्पनदी । इति मेदिनी ॥ (यथा, अनर्ह-
राघवे । २ । २५ ।
“आलवालवलयेषु भूरुहा
मासन्निमित्तमन्तरान्तरा ।
केरलोचिकुरभङ्गिभङ्गुर
सारणीषु पुनरखु दृश्यते ॥”)
सारण्ड, पु, सर्पाण्ड' । इति जटाधर ॥
सारतरु', पु, (सार जल तत्प्रधानस्वर' ।)
कादलीवृक्ष । इति धनञ्जय ॥
सारथि, पु, (सरत्यश्वानिति । सृ + अन्तर्भावि-
ष्यर्थ' + “सर्त्तृषिञ्च ।” उणा० ४ । ८८ । इति
घञिन् ।) रथादिवोटकनियोगकर्ता । तत्-
पथ्याय । नियन्ता २ प्राजिता ३ यन्ता ४
सूत ५ क्षत्ता ६ सव्येष्टा ७ दक्षिणस्थ ८ रथ-
कुटुम्बी ९ इत्यमर' । २।८।५८-६० ॥ सादी १०
सव्येष्ट ११ नियामक' १२ चातुरिक १३ ।
इति जटाधर ॥ प्रवेता १४ रथनागर १५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सरथस्यापत्य सारथि'
बाह्याद्यत इति णिः । सङ्ग रथेन वृत्तं योऽसौ

सारसं

सरथोऽश्वः त प्रेरयति ढचे कादिति णिर्वा ।
सारयति अश्वान् इति अन्तात् सृ गतावि-
त्यस्मान् नास्तीति अधिप्रत्ययो वा । इत्यमर-
टीकाया भरतः ॥ तल्लक्षणे यथा, मातृस्वे ।
२१५ । २०—२१ ।
“निमित्तशकुनज्ञानो ह्यग्निष्ठाविशारदः ।
हयायुर्व्वेदतत्त्वज्ञो भूरिभागविशेषवित् ॥
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषाञ्च प्रियवदः ।
शूरश्च कृतविद्याश्च सारथिः परिकीर्तितः ॥”
मसुद । इति सचित्तसारोपादिहन्तिः ॥
सारदा, स्त्री, (सार ददातीति । दा + कः ।)
सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा । यथा ।
शरत्कालबोधनोयत्नेन शारदापदव्युत्पत्ते-
स्तत्पद तालव्यादि सार ददातीति व्युत्पत्ति-
स्तुकाख्यनिको । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सार-
दातरि, त्रि ॥
सारद्वम्, पु, (सार' अतिदृढ' द्वम् ।) खदिरः
इति राजनिर्घण्टे ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४३ । ५८ ।
“उत्थापयेत् लक्ष्म सहस्रचक्षुष
सारद्वमाभग्नकुमारिकान्वितम् ॥”)
सारपादप', पु, (सार' अतिदृढ' पादप ।)
धामनिहच । इति रत्नमाला ॥
सारभाण्ड, स्त्री, (सारस्य भाण्डमिव ।) अक्षत्रिम-
पात्रम् । यथा मृगनाभ्यादि ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्कर । २ । २५० ।
“समुद्रपरिवर्तञ्च सारभाण्डञ्च क्षत्रिमम् ।
आधान विक्रय वापि नयती दण्डकल्पना ॥”)
सारमिति, पु, वेद । इति हेमचन्द्र' ॥ सार
यथायं मौयते ज्ञायते अनेन सारमिति ।
सारोपपदात् साधातोर्नास्तीति ति ॥
सारमूर्धिका, स्त्री, (सारं मुखकेव) देवदालो ।
इति राजनिर्घण्टे ॥
सारमेय, पु, (सरमाया अपत्य पुमानिति । ठक् ।)
कुङ्कुर । इत्यमर । २ । १० । ३१ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ८ । ७३ ।
“अन्योन्यस्वावलुप्यन्ति सारमेया इवामिषम् ।
राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तृकामा वसुन्धराम् ॥”)
सारमेयो, स्त्री, (सरमाया अपत्य स्त्री । ठक् ।
डीप् ।) कुङ्कुरी । इति शब्दरत्नावली ॥
सारलोह, स्त्री, (सार श्रेष्ठ लोहम् ।) लोह-
सार । इति भूरिप्रयोग ॥ इष्यात् इति भाषा ॥
सारव, त्रि, (सरयां भव । अण् । “दाण्डि-
नायनहास्तिनायनेति ।” ६ । ४ । १७४। इति
निपातनात् साधु ।) सरयुनदीसमुत्पन्न ।
इत्यमर । १ । १० । ३६ ॥
सारवर्जित, त्रि, स्थिराशरफल । असारवस्तु ।
सारिण वर्जित इति ढतीयातत्पुरुषसमास-
निष्पन्न ॥
सारस, स्त्री, (सरसि भवम् । सरस् + अण् ।)
पद्मम् । इत्यमर । १ । १० । ४० ॥ स्त्रीकव्या
भरणम् । इति केचित् ॥

सारसौ

सारसं, त्रि, (सरसि भवम् । सरस् + अण् ।) सरोवरोद्भवजलादि । तज्जलगुणा । तथा,—
“नद्याः शैलवराक्षाभ्यो यत्र सस्रुत्य तिष्ठति ।
तत् सरोजनल ह्रस्वं तदङ्गं सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं शब्दं तृणाङ्गं मधुरं लघु ।
रोचनं तुषरं रूच्यं बहुमूलमल सितम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“चार घनं वातकफानुकारि
त्वग्दोषकृत् तत् कटु दौपनश्च ।
प्रोक्तं विपाके भ्रमशोषकारि
स्यात् सारसं नो सुखकारि वारि ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

सारसं, प, चन्द्र । इति मेदिनी ॥

सारसं, पु स्त्री, (सरसि भव । अण् ।) स्वनाम-
ख्यातपक्षी । तत्पर्यायः । पुष्कराङ्ग २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ गोनर् ३ नाङ् २ ४
लक्ष्मण ५ नक्षत्र ६ सरसौक ७ सरोत्सव ८
इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकः ८ कामी १० ।
तन्नासगुणा । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कषाय-
त्वम् । महातिसारपित्तग्रहण्यर्थोनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्य शकुनं यथा,—

“इष्टार्थसिद्धिं सकलासु दिक्षु
स्यात् सारसहृद्विलोकनेन ।
श्रुत्यास्य घृष्टे निनदं न गच्छेत्
सिन्धुत्वमौष्टं गृह एव यस्मात् ॥
वामेन योषित्कुललाभकारी
शब्दस्तथात्रे नृपतोऽर्थलब्धे ॥
य सारसाभ्या युगपद्द्विराव,
कृतोऽचिरेण क्रमतोऽपि वामः ।
स वेदितव्यः कथिताथकारी
क्रीडहयस्याप्ययमेव वर्गः ॥”

इति वसन्तराजशाकुने सारसवर्गः ॥

सारसन, स्त्री, (सारं सरोति ददातीति । षण्
दाने + अच् ।) काञ्ची । स्त्रीकव्याभरणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ अस्य पर्याय काञ्ची
शब्दे द्रष्टव्यः ॥ कञ्चुकदार्याथं मध्यकायनिबद्ध-
पट्टिकादि । तत्पर्यायः । अधिकाङ्गम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ इति कञ्चुकदार्याथं
मध्यकाये निबद्धे पट्टिकादौ । सकञ्चुका सस-
नाहा मध्ये दार्यार्थं यद्भवति तत् सारसनं
अधिकाङ्गञ्चोच्यते । इति भरतः ॥ (यथा,
किराते । ६८ । ३२ ॥

“तवीत्तरौय करिचर्म साङ्गज
ज्वलन्मनि सारसं महानहि ।
सगास्यपक्तिं शवभक्ष चन्दन
कला हिमाशोथं समञ्चकासत ॥”

सारसौ, स्त्री, (सारसं + जातौ ङोप् ।) सारस
पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । १८ । १४ ।

“हसगद्दभापिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
सारस्य इव रासन्व्यः पतिता पश्य माधवः ॥”

सारस्व

सारस्वतः, पु, सरस्वती देवतास्येति । अण् ।
विश्वदण्डः । (सरस्वत्या अयमिति । तस्येद-
मित्यण् ।) देशविशेषः । स तु हस्तिनापुरस्य
उत्तरपश्चिमभागे प्रसिद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा । कूर्माङ्गस्यदेशानाह ।

“मध्ये सारस्वता मत्स्यं शूरसेना समाधुराः
पाञ्चालशाल्यमाण्डव्यकुर्वन्गजाङ्गया ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सरस्वतीनदीपुत्रमुनिविशेषः । सारस्वतदेशो-
द्भवनाङ्गणः । यथा,—

“सारस्वता कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कला ।
पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥”

इति पुराणम् ॥

कल्पविशेषः ॥ यथा,—

‘सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा ।
तद्दृत्तान्तोद्भव लोके तद्भागवतमुच्यते ॥’

इति मातृ ५० अध्यायः ॥

व्याकरणविशेषः । (नवमहापरयुगस्य व्यासः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।

“सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥”

घृतविशेषे, स्त्री । यथा,—

“समूलपत्रामादाय ब्रह्मो प्रचात्य वारिणा ।
उदूखले चोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥
रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्य विपाचयेत् ।
श्रीषधानि तु पेयाणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥
हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिहृती सहरोतकी ।
एतेषां पलिकान्भागान् शेषाणिकार्षिकाणि तु
पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सेन्धव शर्करा वचा ।
सर्वमेतत् समालोच्य शनैश्च हग्निना पचेत् ॥
एतन्नाशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।

समरात्रप्रयोगेण किन्नरे सह गोयते ॥

अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजौवपुर्भवेत् ।

मासमात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥

हृत्पटादशकुष्ठानि अर्थासि विविधानि च ।

पञ्चगुल्मान् प्रमेहाश्च कासं पञ्चविधं जयेत् ॥

बन्ध्यानाश्च व नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।

घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसयस्यै रसायनाधिकारे ॥

इदमेव ब्रह्मीघृतमित्याख्ययापि प्रसिद्धम् ॥* ॥

त्रि, सरस्वतीसम्बन्धो । (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
२ । ८३ ।

“वर्षिणा हि वधो यत्र यत्र साध्यन्त वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो हिजे ॥”

सारस्वतदेशसम्बन्धो ॥ (सरस्वतीनदीसम्बन्धी ।
यथा, मेघदूते । ५१ ।

‘कृत्वा तासांभिगममपा सीम्य सारस्वतीना-
मन्तं शुद्धस्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्ण ॥”

सारस्वतकल्पः, पु, (सारस्वतः, कल्पः ।) सरस्व-
त्युपासनाप्रकरणम् । यथा,—

ब्रह्मीवाचः ।

“शृणु ब्रह्मन् परं शुद्धं कल्पं सारस्वतं मम ।
यस्य विज्ञानमात्रेण जाद्यापहरणं भवेत् ॥

सारस्व

सर्वशास्त्रप्रकाशश्च सर्वज्ञो जायतेऽचिरात् ।
अभ्यासाच्च भवेद्यस्य वाचश्चिन्ना भवन्ति हि ॥
अवापुस्त्रिदशा व्यासं वागीश्वरं बृहस्पतिः ।
द्वैपायनोऽपि या ज्ञात्वा वेदव्यासोऽभवन्मुनिः ॥
मन्त्रोद्धारं प्रवक्ष्यामि साङ्गावरणपूजनैः ।
अनन्तं बिन्दुना युक्तं वामगण्डान्तभूषितम् ॥
जपेत् द्वादशलक्षन्तु मूकोऽपि वाक्पतिर्भवेत्
नाभौ शुभ्रारविन्दश्च ध्यायेद्दशदलं सुधी ॥
तन्मध्ये भावयेन्मन्त्रो मण्डलानां त्रयं चिरम् ।
रत्नसिंहासनं तत्र वर्णज्योत्स्नामयं पुनः ॥
तस्योपरि पुनर्ध्यायेद्देवीं वागीश्वरीं ततः ।
सुक्ताकान्तिनिभा देवीं ज्योत्स्नाजाल-

विकाशिनीम् ॥

सुक्ताहारयुता शुभ्रा शशिखण्डविमण्डिताम् ।
विभ्रती दक्षहस्ताभ्यां व्याख्या वर्णस्य मालि-
काम् ॥

अमृतेन तथा पूर्णं घटं दिव्यं पुस्तकम् ।
दधती वामहस्ताभ्यां पीनस्तनभरान्विताम् ॥
मध्ये चोणा तथा खच्छा नानारत्नभूषिताम्
आत्मानेदेन ध्यात्वा तत् संपूजयेत् क्रमात् ॥
आद्येन दीर्घयुक्तेन कुर्याद्दक्षिणं हस्तयोः ।
हृदयादौ तथा कुर्याद्दोषेनाङ्गक्रियां पुनः ॥
भ्रुवोर्मध्ये तथा नाभौ गुह्ये च देशिकस्तथा ।
न्यसेद्दोषं पुनर्वस्त्रौ व्यापकं विन्ध्यसेत्ततः ॥
पोठन्यासं तनौ कुर्यात् देवताभावशुद्धये ।
मातृकायान्तं यत् प्रोक्तं पीठमभ्यर्चयन्नतः ॥
वर्णाङ्गेनासनं दद्यात् मूर्त्तं मूलेन कल्पयेत् ।
आवाह्यं पूजयेत्तस्यां देवीं वागीश्वरीं ततः ॥
अङ्गं प्रथमां हतिं स्यात् द्वितीयां शक्ति-

भिस्ततः ।

दलाग्रेषु समभ्यर्च्य ब्रह्माख्यायां यथाविधि ॥
लाकपालां वदि, पूज्यास्तोषामस्त्राणि तद्वदि ।
एव सम्यजयेन्मन्त्रं जपेद्दोषरतस्तदा ॥

कवित्वं लभते वाग्मो लक्षैर्हादभिर्भुवम् ।

प्रातर्जन्ना सहस्रन्तु पिबेद्ब्रह्मीं वचान्विताम्

न विस्मरति मेधावो श्रुतान् वेदागमानपि ।

कण्ठमात्रोदके स्थित्वा ध्यायेन्नात्तण्डमण्डले ॥

ज्योतिःपुञ्जनिभा देवी परिवारसमन्विताम् ।

वराभययुता हस्ते सुद्रापुस्तकधारिणीम् ॥

जपन् सहस्रमात्रेण षण्मासं विजितेन्द्रियः ।

भोमा सम्प्राप्य वाक्सिद्धिं कवीनामग्रणीभवेत्

अथ योगं प्रवक्ष्यामि जाह्नवाशकरं परम् ।

रात्रिशेषे समुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥

शुद्धभावेन चात्मानं शुरुञ्च परिकल्पयेत् ।

तत्रभापटलव्याप्तं जगत् सर्वं विचिन्तयेत् ॥

मूलाधारं स्थितां देवीं कुण्डलीं परदेवताम् ।

सुप्तां प्रोत्थाप्य तां शक्त्या क्रमाच्चक्राणि भेदयेत्

ततः परशिवे नोत्वा सौधीञ्च प्रापयेत्ततः ।

ऊर्ध्वं ग्रन्थिं विनाभं च जिह्वा दीपस्वरूपिणीम्

बीजरूपस्वरूपं तु प्रोक्षन्तीं परात्मिकाम् ।

शब्दब्रह्मस्वरूपाञ्च निश्चिन्तां चिन्तयेत् पुनः ॥

तत्रभापटलव्याप्तं शरीरं चिन्तयेत्ततः ॥

सारस्व

नित्यं सङ्घसमायेन जपेत् सवत्सरं यदि ।
ततः सजायते मन्त्री वाचस्पतिरिवापरः ॥
कन्दोऽलङ्कारतर्कादिनाशास्त्रार्थविक्रमेत् ।
कवित्वं ज्ञानशक्त्या तु पाण्डित्यमधिकं भवेत् ॥
अथापरं प्रवक्ष्यामि योगं भुवि सुदुर्लभम् ।
नाभिवक्तव्यता सौम्या रक्ताकारा विचि-
न्त्येत् ॥

श्रीमाबहनिस्तम्बाश्च रक्ताभरणभूषिताम् ।
पाशाङ्गुश्वरा दिव्या धराभययुतां पुनः ॥
दृष्ट्वा चाश्रुतवर्षिण्या पूरयन्तीं मनोरथान् ।
एव ध्यात्वा जपेन्नृज मनुजो विहितं ततः ॥
श्रीमं कुर्यात् त्रिमध्वस्त रक्तोत्पलयुतैर्हिंजः ।
ततः सन्तर्पयेद्देवीं दुग्धयुक्तेन सर्पिषा ॥
पायसेन बलिं दद्यात् दधिपिष्टमधुसूते ।
एव कृत्वा विधानन्तु साक्षाद्भवणो भवेत् ॥
सिद्धार्थैस्त्रिमधुरोपेतैर्हृत्वा जगद्भयं नयेत् ।
पद्मदानेन महतीं प्राप्नुयात् त्रियमूर्जिताम् ॥
देवीहृदयविद्याया नास्ति किञ्चित् सुदुर्लभम्
क्रेद्भावेन सम्पूज्य न देय यस्य कस्यचित् ॥
एतत्ते कथितं दिव्यं विद्योत्पत्तेश्च कारणम् ।
विष्णुना दत्तमस्त्रमयं मया तुभ्यं हिजोत्तम ॥
सिद्धमन्त्री यदा मन्त्री बालिशस्यापि मूर्धनि ।
हस्तं दत्त्वा जपेत् सोऽपि सौधीं वाचमन-
गंलाम् ॥”

इति स्वायम्भुवमातृकातन्त्रे सारस्वतः पटलः ।
इति तन्त्रसारः ॥

सारस्वतव्रतं, पु, (सारस्वत सरस्वतीदेवताकः
व्रतः ।) सरस्वत्या व्रतविशेषः । यथा,—
मनुस्मृत्या च ।

“मधुरा भारतौ केन व्रतेन मधुसूदन ।
तत्रैव जनसौभाग्यमतिविद्यासुकौशलम् ॥
अभेदस्यापि दम्पत्योस्तथा बन्धुधनेन च ।
आयुश्च विपुलं पुत्रा तर्षे कथय माधव ॥
मत्स्य उवाच ।

सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् शृणु सारस्वत व्रतम्
यस्य सङ्कोर्त्तनादेव तुष्यतीह सरस्वती ॥
यो यज्ञस्तं पुमान् कुर्यादेतद्दत्तमनुत्तमम् ।
तदासरादीं सपूज्य विप्रानेतत् समारभेत् ॥
अथवादित्यवारेण ग्रहताराबलेन वा ।
पायसं भोजयेद्द्विहान् कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
शुक्लवस्त्राणि दत्त्वा च सहिरण्यानि शक्तिं ।
गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाख्यानलेपणं ॥
यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वा परित्यज्य सन्तिष्ठं तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगौतादिकञ्च यत्
न विद्वान् त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्भोगा धरा पुष्टिर्गौरितुष्टिं प्रभामति ।
एताभिः पाह्नि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ॥
एव सम्यग्य गायत्रीं वीणासमाख्याचारिणीम् ।
शुक्लपुष्पाक्षतैर्भक्त्या सकमण्डलुपुष्पकम् ॥
मौनव्रतेन भुञ्ज्यात् सायं प्रातश्च धर्मवित् ।
पक्ष्म्या प्रतिपक्षञ्च पूजयेत् शब्दवासिनीम् ॥

सारिका

तत्रैव तच्छुभ्रप्रश्नं व्रतपात्रे च संयुतम् ।
श्रीरं दद्याद्विरस्यश्च गायत्री प्रीयतामिति ॥
सन्ध्यायाश्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समाचरेत् ।
नान्तरामोक्षणं कुर्यात् यावन्मासास्त्रयोदश ॥
समाप्ते तु व्रते दद्यात् भोजनं शुक्लतण्डुलैः ।
सुवर्णं वस्त्रयुग्मञ्च गात्रं विप्राय शोभनाम् ।
देव्या वितानं घण्टाश्च सितनेत्रपटाहताम् ।
चन्दनं वस्त्रयुग्मञ्च दध्यङ्गे गिखरं पुनः ।
तद्योपदेष्टारमपि भक्त्या सम्पूजयेद्दुग्धम् ॥
वित्तश्रावणेन रहितो वस्त्रमाख्यानलेपणैः ।
अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् सारस्वत व्रतम् ।
विद्यावानर्षयुक्ताश्च व्यक्तकण्ठश्च जायते ॥
सरस्वत्याः प्रसादेन ब्रह्मलोके महीयते ।
नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी
ब्रह्मलोके वसेद्भोजनं यावत् कल्याणुतत्रयम् ।
सारस्वत व्रतं यस्तु शृणुयादथवा पठेत् ।
विद्याधरपुरे सोऽपि वसेद्भ्यायुतत्रयम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे । ६६ । १—२४ ॥

सारस्वता, पु भूक्तिः (सारस्वते भवाः । अर्षा)
सारस्वतदेशजातमनुष्यः । यथा, हेमचन्द्रे ।

“काश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वतास्तु विक-
र्षिकाः ॥”

सारस्वतोक्तवः, पु, (सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धी
उक्तवः ।) सरस्वत्या उक्तवः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ अस्य प्रमाणादिकं सरस्वतीशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

सारा, स्त्री, (सारयतीति । सृ + णिच् + अच् ।
टाप् ।) कृष्णव्रिहता । इति शब्दरत्नावली ॥
दूर्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सिद्धण्डमेदः ॥
शालता अनेन नाम्ना प्रसिद्धा ॥ यथा,—

“शालता समला सारा विमला विदुला च सा
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

साराल, प, (सारणे सरणेन अलति पर्याप्ती-
तीति । अल अच् ।) तिलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सारि, पु, स्त्री, (सरतीति । सृ + इष् ।)
पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सारिका, स्त्री, (सरति गच्छतीति ॥ सृ + श्वल्
टाप् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । ३।५।८ ॥
शालिक इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।
२।५३।२२ ।

“मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्षणं ।
सारिका ।

यत्तस्या अयते वाक्यं शुकपादमरुद्देश ॥”
तत्पर्यायः । पीतपादा २ गौराटी ३ गो-
किराटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शारिका ५
सारो ६ शारी ७ चित्रलोचना ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ मधुरालापा ९ पूती १० मेघा-
विनी ११ गौराण्डिका १२ गीकिराटी १३
गौरिका १४ कलहप्रिया १५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सार्धः

सारिणी, स्त्री, (सरतीति । सृ + णिनि । ङीष् ।)
सङ्घदेवी । कार्पासी । दुरासभा । कपिल
शिशपा । प्रसारिणी । रक्तपुनर्बधा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सारिवा, स्त्री, सताविशेषः । अनन्तमूल इति
ख्याता । गोरिया साध इति हिन्दौ भाषा ।
सा तु जम्बुवत्पत्ता दुग्धगर्भा व्रततिर्भवति ।
तत्पर्यायः । शारदा २ गोपी ३ गोपकन्धा ४
गोपवल्ली ५ प्रतानिका ६ सता ७ भास्कोता ८
काष्ठसारिवा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपा
१० उत्पलसारिवा ११ अनन्ता १२ शारिवा
१३ श्यामा १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । लिङ्गत्वम् । वृषत्वम् ।
पित्तप्रणाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

कृष्णसारिवा । सा तु इन्द्रजम्बुवत्पत्ता सुगन्धा
कलघण्टेति प्रसिद्धा । करिया साध इति
हिन्दौ भाषा । श्यामासता इति वज्रभाषा ।
तत्पर्यायः । कृष्णमूली २ कृष्णा ३ चन्दन
सारिवा ४ भद्रा ५ चन्द्रनगोपा ६ चन्दना ७
कृष्णवल्ली ८ । अस्या गुणाः । विदोषशमन
त्वम् । तिक्तत्वम् । कटुरसत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सारिवाद्द्वौ तु मधुरौ हिमौ भूतनिर्गन्तौ ।
कुष्ठकण्डुश्वरहरी देहदुर्गन्धिनाशनौ ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्च ।
“सारिवायुगलं स्यादुच्छिन्नं शुककरं गुणं ।
अग्निमाद्यश्चिन्नासकासामविषनाशनम् ।
दोषत्रयात्रप्रदरज्वरातिसारनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सारि, स्त्री, (सारि + वा ङीष् ।) सारिका-
पक्षिणौ । पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥
समला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सप्तलाशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

सारोद्भिक, पु, (सारोद्भं देशे भवः । सारोद्भं +
ठञ् ।) विषमेहः । सारोद्भो देशभेदस्तत्र भवः
सारोद्भिकः ठञ्चे कादिति षिक्र दन्त्यादिः ।
सुराद्भ्यश्चात् सौराद्भिकः । इति खामी ।
इत्यमरभरती । १ । ८ । १० ॥

सार्धः, पु, (सरतीति । सृ + सर्त्तर्णिच् ॥ उवाच ०
२ । ५ । इति धनुः । सच चित् ।) जन्तुसर्धः ।
इत्यमरः । २।६।४१ ॥ बर्षिकसमूहः । (यथा,
रघुः । १७।६४ ।

“वापीष्विव सवन्तीषु धनेषूपवनेष्विव ।
सार्धा स्वरं स्वकीयेषु चेतुर्वैश्वसिवाद्भिः ॥”
समूहभावम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, नृशब्द-
सहितायाम् । ८६ । ४८ ।

“पश्चिमे शर्शरीभागे नोमृकोक्षकपिङ्गसाः ।
सर्वं एव विपर्यस्ता भ्राष्ट्राः सार्धेणु योषि-
ताम् ॥”
सार्धः, नि, अर्थेन सङ्घवर्त्तमानः । अर्थयुक्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, वनपर्वणि ।

सार्थः

“सार्थः प्रसवतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषञ्जितं दानमित्रं मरिच्यतः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सार्थकः, त्रि, (सार्थं + कन् ।) अर्थेन सह वर्त-
मानः । यथा,—

“शब्दान्तरमपेक्ष्यैव सार्थकः सार्थबोधकत् ।
प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा ॥”
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

(सफलः । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४५ ।

“प्राह नः सार्थकं जन्म पावितश्च कुलं प्रभो ।
पितृदेवर्षयो मङ्गं तुष्टा ज्ञागमनेन वाम् ॥”

सार्थवाहः, पु, (सार्थं वहतीति । वह + षण् ।)
वणिक् । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ (यथा,
कलाविलासे । १ । ११ ।

“भुक्तोत्तरं सङ्घदयरास्यानीसंस्मित कदा-
चित्तम् ।

अभ्येत्य सार्थवाहो दत्तमहाहर्षोपहारमणि-
कनकः ॥”)

सार्द्रं, त्रि, (आर्द्रेण सह वर्तमानम् ।) आर्द्रम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥ आर्द्रं युक्ते, चि ।

“अद्भुतमात्रं स्थौल्येन बाहुमात्र प्रमाणत ।
सार्द्रं च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रस्ताङ्गिरोवचनम् ॥
सार्द्धं, व्य, सहितम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । २० । २ ।

“सुशर्मा भ्राष्ट्रभिः सार्द्धं युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्व-
यात् ॥”)

सार्धं, त्रि, अर्थेन सह वर्तमानम् । अर्धं युक्तम् ।
यथा,—

“मुनिभिर्हिरण्यम प्रोक्तं विप्राणा मर्त्यवासिना
नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्या सार्द्धं प्रहरया-
मान्तः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।
“गतेऽष्टे द्वितये सार्द्धे पङ्कपञ्चे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिसासक ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
सार्पिणः, त्रि, (सर्पिणः अथ सर्पिणा सस्कृतो
वा । सर्पिण् + षण् ।) सर्पिः, सम्बन्धौ । सर्पि-
सस्कृतवस्तु । सर्पिःशब्दात् षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(सार्पिणः, त्रि, (सर्पिण् + “तेन सस्कृतम् ॥” इति
ठक् ।) सर्पिणा सस्कृतम् । यथा,—

“सार्पिणः दाधिक सर्पिर्दधिभ्या सस्कृतं
क्रमात् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
सार्थः, पु, (सर्पो देवता यस्य । यञ् ।) अश्लेषा-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
१० । १५ । १५ ।

“पुष्ये जातस्तु भरतो मौनलग्ने प्रसन्नधीः ।
सार्थं जातो तु सौमित्रो कुलीरेऽभ्युदिते रवी
सर्पस्यायमिति ।) सर्पसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सार्धः, पु, (सर्वस्यै हितः । सर्व + “सर्वसर्व-
पुरुषाभ्या णठञौ ।” ५ । १ । १० । इति चः ।
बुद्धः । जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥

सार्धजनिकः, त्रि, (सर्वजनाय हितः । “सर्व-
जनात् ठञ्श्च ॥” ५ । १ । १० । इत्यस्य वाचि-
कोक्त्या ठञ् ।) सकलजनहितः । सर्वजन-
शब्दात् षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्धजनीनः, त्रि, (सर्वजनाय हितः । सर्वजन
+ खः ।) सार्धजनिकः । सर्वजनशब्दात्
णौनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्धभूमिः, पु, (सर्वभूमौ विदितः । “तत्र विदितः
इति च ।” ५ । १ । ४३ । इत्यण् ।) उत्तरदिग्-
गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ सर्वभूमौ खरः ।
तत्पर्यायः । चक्रवर्ती २ एकजम्बा ३ नृपा-
ग्रणीः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६३ । ६ ।

“भरतस्य च वीरस्य सार्धभूमिस्य पार्थिव ! ।
ध्रुव प्राप्स्यति दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरि-
भ्रुतः ॥”)

विदूरथपुत्रः । यथा,—
“परिचरिणपत्योऽभूत् सुरयो नाम जाङ्गवः ।
ततो विदूरथस्तस्मात् सार्धभूमिस्ततोऽभवत् ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २२ अध्याय ॥
(पुरुवश्रीयाहंयातिनृपस्य पुत्रः । यथा, महा-
भारते । १ । ६५ । १५—१६ । “अहयातिः
खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमती नाम ।
तस्यामस्य यज्ञं सार्धभूमिः । सार्धभूमिः खलु
जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुप-
येमे ॥” ॥) सकलभूमिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सार्धलौकिकः, त्रि, (सर्वलोके विदितः । “लोक-
सर्वलोकात् ठञ् ।” ५ । १ । ४४ । इति ठञ् ।)
सर्वजनविदितः । यथा,—
“भवन्त कात्तंवीर्यो यो हौनश्चिन्मचौकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तार स रामः सार्धलौकिकः ॥”
इति भट्टिकाव्ये ५ सर्ग ॥

सार्धलौकिक सर्वलोकविदितः । इति तट्टीका
सार्धवेद्यः, पु, (सर्ववेदे वेत्तीति । सर्ववेद +
यञ् ।) सकलवेदज्ञब्राह्मणः । सर्ववेदशब्दात्
षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सार्धप, चि, (सर्धपस्यायमिति । सर्धप + षण् ।)
सर्धपसम्बन्धोयशाकतेलादिः । यथा,—
“ष्टतश्च सर्धप तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अदुष्ट पक्षतैलश्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सालः, पु, (अस्थते इति । शल गती + षञ् ।)
शालमत्स्यः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ वृक्ष-
मात्रम् । प्राकारः । इति मेदिनी ॥ सालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (सारोऽस्थतेति । अच् ।
रस्व ल ।) खनामस्थानवृक्षः । इत्यमरः । २ । २ ।
३ ॥ सखुया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
सर्जः २ सर्जरस ३ कलः ४ कलजोह्वः ५

वल्लीवृक्षः ६ चौरपर्णः ७ रालकार्थः ८ पुस्तका-
न्तरे राल कार्येति शब्दद्वयम् । अजकर्णकः
९ वस्तकर्णः १० कषायी ११ सलनः १२ गन्ध-
वृक्षकः १३ वशः १४ रालनिर्यासः १५ दिव्य-
सारः १६ सुरेष्टक १७ शूरः १८ अग्निवज्रभ-
१९ यक्षधूपः २० सिद्धिक २१ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । हिमत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । अतिसारपित्तास्रदीपकुष्ठकण्डूवि-
स्फोटवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“सालस्तु सर्जकार्थ्याश्वकर्णकाः शस्यसम्बरः ।
अश्वकर्णः कषायः स्याद् शस्त्रे दकफक्रिमीन् ॥
ब्रह्मविद्रधिवाधिर्ययोनिकर्णगदान् हरैत् ॥”
अथ सालप्रमेदाः ।

“सर्वकोऽन्योऽजकर्णः स्याच्छालो मरिचपत्रकः
अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति ।
कफपाण्डुशुतिगदान् मेघकुष्ठविषत्रणान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सालङ्गः, पु, नागस्य प्रकारविशेषः । यो रागो
रागान्तरामिश्रितः सन् रागान्तराभासयुक्तः ।
इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

सालनः, पु, (सालः कारणत्वेनाख्यस्येति । पमादि-
त्वात् नः ।) सर्जरसः । इति रत्नमाला ॥
सालनिर्यासः, पु, (सालस्य निर्यासः ।) सर्जरसः ।
इति रत्नमाला ॥

सालपर्णी, स्त्री, (सालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डोष् ।) शालपर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
शालपानि इति भाषा । यथा,—
“शालपर्णी सालपर्णी स्थिरा चाशुमती ध्रुवा ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

“अभावे पृश्निपर्ण्याश्च शालपर्णी नियोजयेत् ॥”
इति वैद्यशास्त्रम् ॥

सालपुष्प, स्त्री, (सालस्यैव पुष्पमस्य ।) खलपद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सालभञ्जिका, स्त्री, (सार भनक्तीति । भनञ् +
खुल् । टापि अत इत्वम् । रस्य लः ।) पुत्त-
लिका । यथा,—
“पाञ्चालिका तु पाञ्चाली पुत्तिका साल-
भञ्जिका ।”
इति जटाधरः ।

वेश्या । यथा,—
“वेश्या तु गणिका क्षुद्रा वारस्त्री सालभञ्जिका”
इति च जटाधरः ॥

सालरस, पु, (सालस्य रसः ।) रालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सालवाहनः, पु, (सालः तन्नामा यज्ञो वाहनं
यस्य ।) शालिवाहनराजः । इति कैचित् ॥
(अस्य विवरण सातवाहनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
सालवेष्टः, पु, (सालस्य वेष्ट निर्यासः ।) धूनकः ।
इति भूर्त्प्रयोगः ॥

सालशृङ्ग, स्त्री, (सालस्य शृङ्गमिव ।) प्राचीः
राशम् । इति कैचित् ॥

साला, स्त्री, (साल' प्रकारोऽस्यस्या इति । अच् । टाप् ।) गृहम् । इत्यमरटीकाया भरत ॥ सालाकारो, स्त्री, युद्धं पराजितनारी । इति केचित् ॥

सालातुरीय', पु, पाणिनिमुनि' । इति हेमचन्द्रः ॥ तालव्यशकारादिः साधुपाठः । यथा,—

“सालातुरीयशालङ्किदाक्षिपुत्राश्च पाणिनी ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

सालार, स्त्री, (साला रातीति । रा + क' ।) द्रव्यरक्षणार्थमितिस्थकीलकः । डाण्डा इति भाषा । इति केचित् ॥

सालाहकः, पु, (सालाया हक इव ।) कुक्कुरः । शृगाल । तरशु । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादिश्चायम् ॥

सालूर', पु, मण्डूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तालव्यशकारादिश्च ॥

सालेय, पु, मधुरिका । इत्यमरटीका ॥ तालव्यशकारादिश्च ॥

साख', पुं, विष्णुवध्वराजविशेषः । इति हेमचन्द्र' स तु सोमदेशाधिपतिः । इति महाभारते कर्णपर्व ॥ देशविशेष । तद्देशस्ये, पु भूम्नि । तद्देशसम्बन्धिनि, त्रि ॥ तालव्यशादिश्च ॥

साख्वा, [न्] पुं, (साख्वा हन्तीति । हन् + क्षिप् ।) विष्णु' । इति हेमचन्द्र' ॥

साल्विक, पु, पक्षिविशेषः । सालिक इति भाषा यथा,—

“श्वमस्र' सुद्रचुडो मूयलस्र' साल्विक ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सावक, त्रि, शिशु । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादि साधुपाठ ॥

सावधान, त्रि, (अवधानेन सह वर्तमान' ।) सचेतन । सतर्क' । यथा, आहृतत्वे ।

“आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदा' । ये चात्र विहिता आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥”

सावनं, स्त्री, (सवन सोमयज्ञज्ञान तस्येदमित्यण्) सवनसम्बन्धिदिनम् । यथा । सोमयागे सवन-त्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तत्सम्बन्धि दिन सावनम् । इति माधवाचार्य' ॥ अपि च । ब्रह्मसिद्धान्ते । सावन दण्डा षष्टिरह खलन-स्वगुणाशास्त्रास्तदैन भवेत् । इति मलमास-तत्त्वम् ॥ (यथाच सूर्यसिद्धान्ते ।

“उदायादुदय भानो सावन तत् प्रकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु ते ॥”)

सावन, पु, (सवनस्वायमिति । अण्) यज्ञ-कर्मान्त । यजमान । वरुण । इति मेदिनी ॥

दिवसविशेष' । यथा,—

“तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृत ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

मासमेद । स च त्रिशदहोरात्रात्मक । यथा, “त्रिशता सौरदिवसैः सावनः परिकीर्तित ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

अपि च । ब्रह्मसिद्धान्ते ।

“चान्द्र' शुक्लादिदर्शान्' सावनस्त्रिंशता दिनैः । एकराशौ रविर्यावत् काल मासः स भास्करः । सवर्चपरिवर्त्तय नाक्षत्र इति चोच्यते ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे च ।

“सन्निकर्षादयारभ्य सन्निकर्षमथापरम् । चन्द्रार्कयोर्बुधैर्भासयान्द्र इत्यभिधीयते ।

सावने च तथा मासि त्रिशत्सूर्योदया स्मृता' ॥ आदित्यराशिभोगेन सौरो मास प्रकीर्तित' । सर्वर्चपरिवर्त्तय नाक्षत्र इति चोच्यते ॥” ॥

सावनमासकर्तव्यकर्मादि यथा,—

“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमयहयुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तित' ॥

पितामहः ।

“आब्धिके पितृकृत्ये च मासयान्द्रमस' स्मृत' । विवाहादौ स्मृत. सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥”

अत्र आदिपदेन सत्रवृत्तिहविर्प्रायश्चित्तायुर्दाया-श्रीच-गर्भाधान-पुसवन-सौमन्तोन्नयन-नामकर-णान्नप्राशन-निष्क्रमण-चूडादिग्रहणम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे च ।

“अध्यायनश्च ग्रहचारकर्म
सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत् ।

सन्नाशुपास्यान्वथ सावनेन
लौक्यश्च यत् स्याद्भवहारकर्म ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

वर्षविशेष' । यथा,—

“सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव । सावनेन च मानेन दिनषटक प्रपूर्यते ॥”

सौरसवत्सरे दिनषटकाधिक सावन. सवत्-सरो भवतीति । इति मलमासतत्त्वम् ॥

सावर', पु, (सवराणांमयमिति । अण् ।) लोभ । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली, च ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २२ ।

“शारिवोत्पलषष्पाद्सावरागुरुचन्दनैः ॥”) पापम् । अजराध । इति विश्व' ॥ (सृगविशेष-मासे, स्त्री । तस्य गुणा यथा,—

“सावर पल्लव सिग्ध शीतल गुरु च स्मृतम् । रसे पाके च मधुर कफद रक्तापित्तहृत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वर्णहृत् द्वितीये भागे ॥ तालव्यशकारादिरप्ययम् ॥

सावर्ण', पु, (सवर्ण एव । स्वार्थे अण् । सवर्णायाः छायाया अपत्यमिति अण् वा ।) अष्टममनु' । यथा,—

“छायासन्नास्तो योऽसौ द्वितीय कथितो मनु पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णस्तेन कथ्यते ॥”
इति देवीभागवतम् ॥

(तथाच हरिवंशे । ८ । १८ ।

“पूर्वजस्य मनोस्तात सृष्टयोऽयमिति प्रभु' । मनुरेवामववाम्ना सावर्ण इति चोच्यते ॥”) यथाच मातृस्ते । ८ । ३१—३३ ।

“सावर्णस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्भावो वि तथान्तरम् । अश्वत्थामा शरदाश्च कौशिको गालवस्तथा ॥

सतानन्द' कश्यपश्च रासश्च ऋषयः स्मृताः । धृतिव्वंरोयान् यवसः सुवर्णो षष्टिरैव च ॥

चरिष्णुरीशः सुमतिः वसु सुभ्रुश्च वीर्यवान् । भविष्या दशसावर्णा मनोः पुत्राः प्रकीर्त्तिता ॥”

सावर्णलक्ष्य, स्त्री, (सावर्णस्य समानवर्णस्य पूर्वा-कृतेरिति यावद् लक्ष्य तस्मात् ।) चर्म । इति शब्दरत्नावली ॥

सावर्ण', पु, (सवर्णाया अपत्यमिति । इव् ।) अष्टममनु' । स च सूर्यपुत्रः । यथा,—

“विवस्वतश्च द्वे जाये विश्वकर्मासुते उभे । सन्ना छाया च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव ॥

तृतीया वडवामेके तासां सन्नासुतास्तथा । यमो यमो आह देवश्चायायाश्च सुतान् नृण ॥

सावर्णस्तपती कन्या भार्या सवरस्य या । शनैश्चरस्तृतीयोऽभूदश्विनौ बडवात्मजौ ॥

अष्टमेऽन्तरे आयाते सावर्णिर्भविता मनु' । निर्मोक्कविरजस्काद्या सावर्णितनया नृप ॥

तत्र देवा. सुतपसो विरजा अष्टतप्रभा' । तेषा विरोचनसुतो वलिरिन्द्रो भविष्यति ॥

तत्त्वे मा याचमानाय विष्णवे य' पदत्रयम् । राहमिन्द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्स्यति

योऽसौ भगवता बह प्रीतेन सुतसे पुनः । निवेशितोऽधिके स्नर्गादधुनास्ते खराडिव

गालवो दीप्तिमानामो द्रोणपुत्र ह्यस्तथा ऋष्यशृङ्ग पिनास्राक भगवान् वादरायण

इमे समर्षयस्तत्र भविष्यन्ति सयोगत ॥ इदानीमासते राजन् स्त्री स्त्री आश्रममण्डले

देवगुह्यात् सरस्वत्या सार्वभौम इति प्रभु' । स्थान पुरन्दराहृत्वा वलसे दास्यतीश्वर ॥

इति त्रीभागवते । ८ । १३ । ८—१७ ॥

(अस्य विशेषविवरणस्तु मार्कण्डे पुराणे देवी माहात्म्ये द्रष्टव्यम् ॥) गोत्रविशेष । यथा

वात्स्यसावर्णिर्गोत्रयोरीश्व'श्वनभार्गवनामद ग्याप्रु वल्यवरा' । इत्युहाइतत्त्वम् ॥

सावित्र, स्त्री, (सविता देवता अस्तेति । अण्) यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तद् सम्बन्धिनि, चि । यथा, भागवते । ४ । ३ । १ ।

“किं जन्मभिक्षिभिर्व्येह शीक्रसावित्रयाश्रिते कर्मभिर्वा अयोप्रोक्तैः पुंसोऽपि विबुधायुषा”

सावित्र, पु, (सविता देवता अस्तेति । अण्) ब्राह्मण' । इति हेमचन्द्र ॥ शङ्करः । वसु' । इति मेदिनी ॥ (स्वार्थे अण् ।) सूर्य' । गर्भ' । इति शब्दरत्नावली ॥ (सवितुरयस्य पुमा अण् । कर्ण' । यथा, महाभारते । १ । १३ ८ ।

“सोऽन्नवीत् मेघगम्भीरस्वरैण वदतां वर' । भ्राता भ्रातरमन्नत सावित्र' पाकशासक

सूर्यवशीये, त्रि । यथा, उत्तरचरिते । १ । ३ ।

“यत् सावित्रैर्दीपित भूमिपालै- लोकाश्रयैः साधु श्रुत चरित्रम् ।

मत्सम्बन्धात् कश्मला किवदन्ती स्याद्देहिन् इत्त धिक् मामध्वन्म् ।

सावित्री

सविष्टसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, मनुः । ४ ।
१५० ।

“सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्व्यात् पर्वसु
नित्यशः ॥”

सावित्री, स्त्री, शास्त्रदेशीयसत्यवदराजपत्नी । सा
तु मद्रदेशीयाश्वपतिराजकन्या ॥ (अस्या विशेष-
चिवरश्चन्तु महाभारते वनपर्वणि २६२ अध्याय-
भारभ्य द्रष्टव्यम् ॥*) उमा । इति मेदिनी ॥
तन्नामकरणं यथा,—

“त्रिदशैरर्चिता देवी वेदयोगेषु पूजिता ।
भावशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सर्वज्ञोक्तप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते ।
यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ।
वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैः ॥”
इति वक्रपुराणे ब्राह्मणप्रशंसानामाध्यायः ॥
गायत्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (उप-
नयनकर्म । यथा, मनु । २ । १६ ।

“आ षोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आ द्वाविंशत् अश्वत्थोरा अतुर्विंशतेर्विंश ॥”

“सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्य
कर्म लक्ष्यते ॥” इति मेधातिथिः ॥) ब्रह्मपत्नी ।
सा तु सवितुः पृथ्वा पद्भ्यां जाता । अस्या
उत्पत्तिनामान्तराणि यथा,—

“ततः सजप्रतस्तस्य भित्वा देहमकल्पाम् ।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदध्वं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यय गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ॥”

इति मात्स्ये । ३ । ३०—३२ ॥*

तस्या शतनामानि यथा,—

विष्णुरुवाच ।

“सावित्री पुष्करे नाम तीर्थानां प्रवरे शुभे ।
वाराणस्या विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने ।
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथाश्वरे ॥
गोमते गोमती नाम मन्दारि कामचारिणी ।
मदोक्तटी चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥
कान्यकुब्जे तथा गौरी रश्मा मलयपर्वते ।
एकाग्रके कीर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे तथा ॥
जवा वराहशैले तु कमला कमलालये ।
रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणी काली कालक्षरे गिरी ॥
महालिङ्गे तु कपिला कर्कोटे मुकुटेश्वरी ।
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया ॥
नीलोत्पला मायापुर्या सन्दन्ती ललिते तथा ।
उत्पलाक्षी साहस्राक्षे हिरण्मयाक्षी महोत्पले ॥
गङ्गाया मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे ।
विशालायाममोघाक्षी पाण्डला पाण्डुपर्वते ॥
नारायणी सुपाश्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ।
विपुले विपुला नाम कष्पाणी मलयचले ॥
कोटरी कोटरीतीर्थे सगन्धा गन्धमादने ।
कुञ्जाम्बके विसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे हरिमिया ॥

सावित्री

शिवचण्डे शुभा चण्डा नन्दिनी देविकातटे ।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा हन्दावने वने ॥
देवकौ मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ।
सीता बिन्ध्ये तथा रौद्री कालिन्ध्यां बिन्ध्य-
वासिनी ॥

सह्याद्रविकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां शृगावती ॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके ।
अरोगे तु रोगहन्तो महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेत्युष्णतीर्थे तु अक्षता बिन्ध्यकन्दरे ।
माण्डव्ये माद्रवी देवी महागौरौ महेश्वरी ॥
गणेशे च प्रचण्डा तु चण्डिकाभरकण्डके ।
सोमेश्वरी वराहे तु प्रभासे पुष्करावती ॥
देवी माता सरस्वत्या पारावारतटे स्थिता ।
महालये महापद्मा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी ।
सिद्धिका कृतसौरै च कार्तिकेये तु शङ्करे ।
उत्पलावर्तके काला सुभद्रा सिन्धुसङ्गमे ॥
माता सिन्धुवने लक्ष्मीस्वरूपा भरताश्रमे ।
जालन्धरे विश्वमुखी तारका बिन्ध्यपर्वते ॥
देवदारुवने पुष्टिमैघा काश्मीरमण्डले ।
भौमा देवी हिमाद्री तु सेतुर्वर्केश्वरे तथा ॥
कपालमोचने शुद्धा माता कायावरोहणे ।
शङ्कोद्वारे ध्वनिर्नाम धृतिः पिण्डारके वने ॥
काली तु चन्द्रभागायामक्षीदे सिद्धिदायिनी ।
नरनारायणे देवी वदर्यामुर्वशी तथा ॥
शोषधीशोत्तरकुले कुशहोपे कुशोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥
अश्वत्यवन्धनीका तु विविक्ते अमणालये ।
मायन्ती वेदशालायां सावित्री ब्रह्मसन्धिषी ॥
सूर्यविन्ध्वे प्रभा नाम मातृणा वैष्णवी मता ।
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ॥
व्रजे ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वशरीरिणाम् ।
एतदुद्देशतः प्रोक्त नामाष्टशतमुत्तमम् ॥
अष्टोत्तरश्च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम् ।
यो जपेत् शृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एषु तीर्थेषु यत् कृत्वा स्नात्वा पश्येन्नरो हिः यः
सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं ब्रह्मपुरे वसेत् ॥
नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेद्ब्रह्मसन्धिषी ।
पीर्णमास्याममावस्या बहुपुत्रो भवेन्नरः ॥
गोदाने श्राद्धदाने च अह्न्यहनि वा पुनः ।
देवार्चनविधौ विद्वान् पर ब्रह्माधिगच्छति ॥”
इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे १७ अध्यायः ॥*

नारद उवाच ।

“तुलस्युपाख्यानमिदं श्रुतमौश सुषोपमम् ।
तत्तु सावित्र्युपाख्यानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुरा येन समुद्भूता सा श्रुता च श्रुतिप्रसूः ।
केन वा पूजिता देवी प्रथमे केषु वा परे ॥

नारायण उवाच ।

ब्रह्मणा वेदजननी पूजिता प्रथमे मुने ।
द्वितीये च वेदगणैस्तत्पश्चाद्द्विदुषा गणैः ॥
तदा चाश्वपतिः पूर्वं पूजयामास भारते ।

साक्षा

तत्पश्चात् पूजयामासुर्वर्णाश्वत्वार एव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । २३ । १—४ ॥
सावित्रीव्रतं, स्त्री, (सावित्र्या व्रतम् ।) ज्येष्ठ-
कृष्णचतुर्दश्यां श्रौकर्त्तव्यनियमविशेषः । तद्वि-
वरणं यथा, । पराशरः ।

“मेघे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ॥”
ता चतुर्दशीम् ।

“ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ।
वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः ॥”
राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः ।

“ज्येष्ठे मासि चतुर्दश्या सावित्रीव्रतमुत्तमम् ।
अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः अहासमन्विताः ॥”
व्रतमात्रे तु अनन्तचतुर्दशीव्रतोक्तमाचरन्ति ।
दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

“गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्यं न कारयेत् क्रियते सदा ॥”
उपवासाशक्तौ नक्तं भोजनं कुर्व्यात् ।

“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ॥”
इति तद्भृतवचनान्तरात् । अशुद्धा चेत् पूजा
कारयेत् । कायिकक्षोपवासादिकं सदा शुद्धया
अशुद्धया च स्वयं क्रियते । एव स्मृतिपरि-

भाषायां वर्द्धमानोपाध्यायाः । नारदः ।
“दिवाभागे त्रयोदश्या यदा चतुर्दशी भवेत् ।
तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह ॥”
दिवाभागे दृष्टद्वयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे
व्रतमाचरन्ति । पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे
तिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्णे एव तिसन्ध्यव्यानीति
वचनात् । यदा तु पूर्वापरयोर्न तथाविधा ।
तदापि पराह्णे एव । यथा । ज्योतिषे ।

“चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद । ।
उपोथ्य पूजनीया सा चतुर्दश्या विधानतः ॥”
सा सावित्री । ततश्चाभावास्यायां सावित्रीव्रत-
विधानं शिवा घोरा तथा प्रेतेति वचनश्चेतत्-
परम् । पराशरः ।

“सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा पर्युहनि ।
ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यत् वनपर्वण्यसावित्रीव्रतकथाया द्रष्टव्यम् ॥
सावित्रीसूत्र, स्त्री, (सावित्रीदीक्षाकालिक-
सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

साश्रयन्दकः, पु, ज्येष्ठी । इति केचित् ॥
साश्रुकः, पु, कम्बलः । इति हारावली । १५६ ॥
साश्रुधीः, स्त्री, श्वश्रू । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सास्थितास्त्रार्द्धं, स्त्री, (सास्थि अस्थिसहितं
तास्त्रार्द्धं यत्र ।) काश्यम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

साक्षा, स्त्री, (षष्ठं स्वप्ने + “राक्षासाक्षाक्षणा-
वीणाः” उणा० ३ । १५ । इति नप्रत्ययेन
साधुः । गलकम्बलः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
(यथा, माघे । ५ । ६२ ।

“रोमन्यमन्यरचसद्गुरुसाक्षमासा-
श्रुक्ते निमोलदससेचणमीचकीण ॥”

साहसं

साहचर्यं, क्ली, (सहचरस्य भावः कर्म वा । सहचर + चञ् ।) सहचरस्य भावः । (यथा, कुमारः । ३ । ११ ।

“मधुख ते मन्मथ । साहचर्या-
दसावनुक्तोऽपि सहाय एव
समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुतासनस्य ॥”

सहगमनम् । सहचरशब्दात् षण्प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ सहचारः । सामानाधिकरण्यम् ।
एकाधिकरणतत्त्वम् । यथा,—

“प्रायशो रूपमेदेन साहचर्याच्च कुचचित् ॥”
इत्यमरः ॥

(सहस्रभारणम् । इति मक्षिनाथः ॥ यथा,
रघुः । १६ । ८० ।

“तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते
माङ्गल्योर्णावलयिनि पुर पावकस्योच्छिखस्य ॥”

साहय, त्रि, (साहयतीति । साहि + “अनुप-
सर्गात् लिम्पिन्दि ति ।” ३ । १ । १२८ । इति
शः ।) सहनकारयिता । इति व्याकरणम् ॥

साहस, क्ली, (सहसा बलेन निर्हतम् । सहस् +
“तेन निर्हतम् ।” ४ । २ । ६८ । इति षण् ।)

दण्डः । इत्यमरः । २ । २ । २२८ ॥ स च त्रिविधः ।
यथा, याज्ञवल्करः ।

“साश्रोतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदूहं मध्यमः प्रोक्तस्तदधममधमः श्रुतः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
बलात्कारकृतकार्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
“वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाश्रनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥”
इति माधवकारसंगृहीतरुग्निचिन्तये यक्षाधि-
कारे ॥ “साहसादिति साहसो बलवद्विग्रहादि-
रूप, चोभहेतुत्वेन कारणत्वम् ॥” इति तट्टी-
काया विजयरचितः ॥॥ दुष्कृतकर्म । अवि-
श्रुत्यकृतिः । (यथा, महाभारते । १ । ४२ । १ ।
“यद्येतत् साहस तात । यदि वा दुष्कृतं कृतम्
प्रिय वाप्यप्रिय वा ते वागुक्ता न शृषा भवेत् ॥”)
द्वेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चाहोषमनालोचन
करणम् । तत्तु चोर्ध्वपरदारगमनादि । इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥॥ साहसमाह
नारदः ।

मनुष्यमारणं स्तौय परदारामिर्षणम् ।
पारुष्यमनृतचेव साहस पञ्चधा स्मृतम् ॥”
अत्र सद्य एवोत्तरदापनम् । यथा,—

साहसस्त्रैयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य षड् कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृत ॥”
विवादयेत् सद्य एवोत्तर दापयेत् । इति शूल-
भाषिः ॥ तत्र दासादयोऽपि साक्षिणो भवन्ति
यथा, उशना ।

“दासोऽन्वो वधिर, कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरा-
दयः ।

एतोऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

साहाय

(तद्युक्तं, त्रि । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३८ । ३० ।

“न जाने इति यद्भूषे किमतः साहसं वच ॥”
साहस, पु, (सहसे बलाय हितः । सहस् +
अण् ।) अग्निविशेषः । यथा,—

“प्रायश्चित्ते विधुर्ध्वं पाकयज्ञं तु साहसः ।
लक्षणे च वक्रिः स्वात्, कोटिहोमे हुता-
श्रमः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
साहसाङ्गः, पु, (साहसः एव अङ्गिङ्गं यस्य ।)
विक्रमादित्तराजः । इति जटाधरः ॥

साहसिकः, त्रि, (सहसा बलेन वर्तते इति ।
सहस् + “भोजःसहोभसा वर्तते ।” ४ । ४ ।
२० । इति ठक् ।) मनुष्यभारकः । चौरः ।
पारदारिकः । परुषवादी । अन्तवादी । इति
साहसशब्दाद्यदर्शनात् । एते असाक्षिणः ।
यथा नारदः ।

“स्तेना, साहसिका धूमोः कितवा योषकाश्च
ये ।
असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

(हठकारी । यथा । “केचित् साहसिका-
स्त्रिलोचनमिति पेटु ।” इति कुमारटीकायां
मक्षिनाथः । ३ । ४४ ॥)

साहस, क्ली, (सहसाणां समूहः । सहस् +
“भिक्षादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति षण् ।)
सहस्रसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४५ ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ५५ । १३ ।

“एतावन्ति च दासाना साहस्राण्यत सन्ति मे ॥”
सहस्रमेव । सार्थं षण् ।) सहस्रमात्रम् ।
यथा,—

“हरिस्ते साहसं कमलबलिमाधाय पदयो-
यंदेकोने तस्मिन्निमुदहरन्नेत्रकमलम् ।
गते भक्त्युद्धेक, परिणतिमसौ चक्रवपुषा
त्रायार्था रक्षाये त्रिपुरहर जागर्ति जगताम् ॥”
इति महिम्नस्तव ॥

(सहस्रेण क्रीतमिति । “शतमानविशतिक-
सहस्रवसनादण् ।” ५ । १ । २७ । इति षण् ।)
सहस्रेण क्रीते, त्रि ॥ (सहस्रस्य दमिति । षण् ।)
सहस्रसम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा, विष्णुपादादि
केशान्तवर्णनस्तौत्रे । १४ ।

“साहसो वापि सख्या प्रकटमभिहिता सर्व-
वेदेषु येषाम् ॥”

साहस, पु (सहस्रमस्यास्तीति । सहस् + “अण्
च ।” ५ । २ । १०३ । षण् ।) सहस्रसङ्घक-
गजादिना बलौ । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥
(सहस्रविशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ८ । ३८३ ।
“सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्तं तु ते ब्रजन्
शूद्राया चक्षियविशो साहसो वै भवेद्दम ॥”)

साहायक, क्ली, (सहायस्य भावः कर्म वा ।
सहा + “योषधात् गुरूपोत्तमात् वुञ् ।”
५ । १ । २२ । इत्यत्र सहायाहेति वक्तव्यम् इत्युक्तः

सिंहः

पाक्षिको वुञ् ।) साहाय्यम् । सहायस्य भावः
इत्यर्थे कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघुः ।
१० । ५ ।

“स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्य दुर्जय तेन चावधि ॥”

साहाय्य, क्ली, (सहायस्य भावः कर्म वा । सहाय
+ षणे ब्राह्मणादित्वात् षञ् ।) सहायता ।
सहायशब्दात् षण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५५ । १८ ।

“साहाय्येऽस्मि स्मितः पार्थ ! पातयिष्यामि
राक्षसम् ॥”

साहित्यं, क्ली, क्ली, (सहित + अञ् ।) मेलनम् ।
सहितस्य भावः इत्यर्थे षण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
परस्परसापेक्षायां तुष्यरूपाया युगपदेक-
क्रियान्वयित्वं साहित्यम् । इति आहविकः ॥
तुष्यवदेकक्रियान्वयित्वम् । बुधिविशेषविशेषत्वं
वा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ साहित्य
एकक्रियान्वयित्वम् । तदुपधा । धवश्चदिर-
पलाशांश्चिन्धि इत्यत्र धवश्चदिरपलाशप्रति-
योगिक यत् साहित्यं तन्निरूपित यदुपयव
विभागरूपफल तत्त्वनिका या छिदिक्रिया
तदनुकूलकृतिमांस्त्वम् । इति चारमन्त्रौ ॥
मनुष्यकृतश्लोकमयग्रन्थविशेषः । स तु महि रघु-
कुमारसम्भव-माघ-भारवि-मेषदूत-विदग्धसुष-
मण्डनशान्तिग्रन्थप्रकृतयः ॥

साह्यं, क्ली, (सहस्य भावः । सह + अञ् ।)
मेलनम् । सहितत्वम् । इति धरणिः ॥ (साहा-
य्यम् । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ११ ।

“ततो दुर्व्योधेन ज्ञानसुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन् भवान् साह्यं मम दातुमिष्टा-
हति ॥”

साहायकत्, पु, (साह्यं करोतीति । क् + क्तिप् ।)
समभिव्याहारौ ॥

साह्यः, पु, (साह्येन सह वर्तमानः ।) निषादि-
प्राणिव्युतम् । पशुशुभम् । यथा,—

“निषादिप्राणिव्युते स्यात् साह्यस्य समाह्वयः ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

(नामयुक्तं, त्रि । यथा, भागवते । १ । ४ । ६ ।
‘कथमालक्षित, पौरैः स प्राप्तः कुरुजाङ्गलम् ।
उभक्तमूकजडवत् विचरन् गजसाह्ये ॥”)

सिंहः, पु, (सिंहति तेजः पशु इति । सिञ् +
“सिञ्चे” सन्नाया इतुमी कञ् ।” उशा० ५ ।
६२ । इति क् । अन्त्यादेशो हकारः । तुम् च ।
शुभोदरादित्वात् अन्तविपर्यये हिनस्तीति
सिंह इत्यपि भवति ।) स्तनामस्यातपः ।
(यथाह कश्चित् ।

“सिंहो बलौ हिरदकुक्षरमासभोजी
सवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम् ।
पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी-
कामी भवेदनुदिन वद कोऽत्र हेतुः ॥”)

तत्पर्यायः । सुगोन्द्रः २ पञ्चास्यः ३ इत्यर्थः ४
केशरी ५ हरिः ६ । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥

सिंहत

३४५

सिंहपु

सिंहवा

पागीन्द्रः ७ खेतपिङ्गलः ८ कण्ठीरवः ९ पञ्च-
शिक्ष १० शैलाटः ११ भीमविक्रमः १२
सटाङ्गः १३ सृगराट् १४ सृगराजः १५ मरुत्-
भ्रवः १६ केशी १७ लग्नीका १८ करिदारकः १९।
इति शब्दरत्नावली ॥ महावीरः २० खेतपिङ्गः २१
गजसोचनः २२ सृगारिः २३। इति जटाधरः ॥
इभारिः २४ नखरायुधः २५ महानादः २६
सृगपतिः २७। इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चमुखः २८
नखी २९ मानीशः ३० क्रव्यादः ३१ सृगाधिपः ३२
शूरः ३३ विक्रांतः ३४ हिरदान्तकः ३५ बहु-
बलः ३६ दीप्तः ३७ बली ३८ विक्रमी ३९ दीप्त-
पिङ्गलः ४०। तन्नासगुणाः। अर्थः प्रमेहजठरा-
मयजाड्याशिवम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च।

“सिंहध्याप्रहका ऋक्षतरक्षुहीपिनस्तथा।
बभ्रुजम्बुकमारजा इत्याद्यास्तु गुहाशयाः ॥
गुहाशया वातहरा गुरुण्यसधुराश्च ते।
स्त्रिधा ब्रह्मा द्विता नित्यं नेत्रगुह्यविकारि-
शाम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

पदान्ते श्रेष्ठार्थवाचकः। इत्यमरः। ३। १। ५। ६।
(यथा, रामायणे। २। ७३। ७।

“क्व यास्यसि महाराज ! हित्वेम दुःखित-
जनम्।

हौन पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥”)
अर्हता ध्वजः। इति हेमचन्द्रः ॥ रक्तशिखः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते। ४। ६।

“तुत्यालकटुकाद्योषसिंहार्कहयमारकाः ॥”)
मेघादिद्वादशराश्यान्तर्गतपञ्चमराशिः। तत्-
पर्यायः। लेयः २। इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥

तस्याधिष्ठात्री देवता सिंहः। स च मघा-
पूर्वफलगुनी-समुदायोत्तरफलगुनी-प्रथमपादेन
भवति। अग्निराशिः। पीतवर्णः। रूक्षः। एव
धूम्रवर्णः। पित्तप्रकृतिः। पूर्वदिक्स्वामी।
पञ्चतचारौ। चक्षियवर्णः। क्रूरः। महाशब्दः।
अल्पसन्तानः। अल्पस्त्रीसङ्घः। तत्र जात-
फलम्। शीघ्रगतिः। ह्यस्यवाणिः।
आतिवह्नाः। चक्षुः। शीतलः। मत्स्यप्रियश्च।
इति बृहज्जातकादयः ॥ * ॥ मेघादिद्वादश-
रामान्तर्गतपञ्चमलग्नम्। तत्र जातफलम्।
“सिंहलग्ने समुद्रती भोगी शत्रुविमर्दनः।
सल्योदरोऽल्पपुत्रश्च सोक्षाहौ गजविक्रमः ॥”

इति कौटौप्रदीपः ॥

सिंहकेलि, पु, (सिंहस्येव केलिर्यस्य।) मञ्जु-
प्रोषः। जिनविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिंहकेशरः, पु, (सिंहस्येव केशरो यस्य।)
वक्रुलः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिंहस्य जटा-
श्च ॥

सिंहतलः, पु, (सिंहस्येव तलमत्र। यथा, सिंह-
तलः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कृताञ्जलिः।
कारहययोजनम्। इत्यमरटीकायां रामान्ध्रमः।
२। ६। ८५ ॥

सिंहतुण्डः, पुं, (सिंहस्य तुण्डमिव पुण्यमस्य।)
सेहृण्डतलः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

“सेहृण्डः सिंहतुण्डः स्यात् वक्षी वक्षद्रुमोऽपि च
सुधासमन्तदुग्धा च क्षुक् स्त्रिया स्यात्
क्षुह्यो गुडा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सिंहस्य तुण्डमिव तुण्डमस्य। मत्स्यविशेषः।
यथा, मनुः। ५। १६।

“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यव्यक्तयोः।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशस्त्राश्चैव सर्व्वशः ॥”
सिंहमुखे, स्त्री ॥

सिंहद्वारं, स्त्री, (सिंहचिह्नितं द्वारमिति मध्य-
पदलोपिकर्मधारयः।) प्रवेशद्वारम्। तत्-
पर्यायः। प्रवेशनम् २। इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे। ४३। १७५।
“सिंहद्वारे युवा देवि दृष्टोऽस्माभिमंहाव्रती।
सहितीयोऽपि यो धत्ते सौन्दर्य्येणाहितीयताम् ॥”)

सिंहध्वनिः, पुं, (सिंहस्य ध्वनिः।) सिंहशब्दः।
सिंहनादसदृशशब्दः। यथा,—

“तुषारसघातशिलाः क्षुराग्रे
समुत्सिखन् दर्पकलः ककुद्धान्।
दृष्ट कथञ्चिद्भवयैर्विविग्ने-
रसौदसिध्वनिद्वजनाद ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥
सिंहनादः, पुं, (सिंहस्येव नादः।) योधाना-
रण्योक्ताहजरवः। तत्पर्यायः। चेड्वा २। इत्य-
मरः। २। ८। १०७ ॥ मजयूधदशनात् तद्-
द्वाय यथा सिंहस्य नादस्तथा परबलभङ्गाय
स्त्रोक्ताहविहृदये च यो रावः सः। सिंहस्येव
नादः सिंहनादः। इति भरतः ॥ (यथा आर्या-
सप्तशत्याम्। ७००।

“कविसमरसिंहनादः खरानुनादः सुधैक-
सवादः।
विहृदिनीदकन्दः सन्दर्भोऽय मया सृष्टः ॥”
महादेवः। इति महाभारतम्। १३। १७।
११० ॥ * ॥ सिंहस्य नादः।) सिंहशब्दश्च ॥

सिंहनादकः, पु, (सिंह इव नदतीति नद +
खुल्।) तुकारः। इति हारावली। १६४ ॥
सिंहना इति भाषा ॥

सिंहनादिका, स्त्री, सिंहमपि नादयतीति। नद-
+ णिच् + खुल्। टापि अत इत्वम्।) दुरा-
लभाः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सिंहपर्णी, स्त्री, सिंहस्य शिशोः पर्णमिव पर्ण-
मस्याः। डोष्।) वासकः। इति जटाधरः ॥

सिंहपुच्छिका, स्त्री, (सिंहपुच्छी + स्वार्थे कन्।)
चित्रपर्णिका। इति रत्नमाळा ॥ क्षुद्रचाकुलिया
इति भाषा ॥

सिंहपुच्छी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुण्यमस्याः।
डोष्।) चित्रपर्णिका। पृथ्वीपर्णी। इत्यमरः।
२। ४। ६३ ॥ माषपर्णी। इति रत्न-
माळा ॥

सिंहपुष्पी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुण्यमस्याः।
डोष्।) पृथ्वीपर्णी। इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहमुखी, स्त्री, (सिंहस्य मुखमिव पुण्यमस्याः।
डोष्।) वासकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहयाना, स्त्री, (सिंहो यान वाहनं यस्याः।)
दुर्गा। इति हेमचन्द्रः ॥

सिहरथा, स्त्री, (सिंह एव रथो यस्याः।) दुर्गा।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे। १७६।
१७।

“वराहनां सिहरथा बहुरूपा वृषध्वजाम् ॥”)
सिंहल, स्त्री, (सिंहलो देशः प्रभवत्वेनास्यस्येति।
अच्।) रङ्गम्। इति हेमचन्द्रः ॥ रीतिः।
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहलः, पुं, स्त्री, (सिंह ल्वाति प्राप्नोतीति।
ला + क।) देशविशेषः। शिलोन इति
ख्यातः। यथा,—

“दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यभूककाः।
चित्रकूटमहारण्यकाश्चोसिंहलकोङ्कणा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(अथञ्च जम्बुद्वीपस्य अष्टप्रसिद्धद्वीपानामन्य-
तमः। यथा, भागवते। ५। १६। २६—३०।
“जम्बुद्वीपस्य च राजन् उपद्वीपानष्टौ हैक
उपदिशन्ति सागरात्मजैरश्वान्वेषण इमा महौ
परितो निखनङ्गिरूपकल्पितान्। तद्यथा
स्वर्णप्रस्थस्यन्द्रशुक्लश्रावर्त्तनो रमणको मन्द-
हरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्घेति ॥” * ॥
तद्देशवासिनि, पु भूम्नि। यथा, महाभारते।
१। १७६। ३५।

“पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान्
वर्ष्ववान् खशान्।
ससर्ज्जं फेनत सा गौर्क्षेच्छान् बहुविधानपि ॥”)
सिंहलम्या, स्त्री, (सिंहले तिष्ठति या। स्या +
क।) सिंहली। इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहल-
देशवासिनी च ॥

सिंहलास्थान, पु, (सिंहल आस्थानं यस्य।)
तालवृक्षसदृशवृक्षविशेषः। यथा,—

“प्रोत्फलः सिंहलास्थानश्चङ्गी पिच्छा कटापि
च ॥”
इति शब्दमाला ॥

सिंहलीलः, पु, (सिंहस्य लीलेव लीला यत्र।)
रतिबन्धविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—

“निङ्गोपरिस्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्।
हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलः प्रकीर्णितः ॥
लिङ्गोपरिस्थिता नारी कान्तोरुस्थपदद्वया।
हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलोऽप्यसावपि ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

सिंहवाहिनी, स्त्री, सिंहरूपो वाहो वाहन-
मस्यस्या इति। इति १) दुर्गा। यथा,—
“सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो
यतः।
महिषिणी ततो देवी कथ्यते सिंहवाहिनी ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सिंहविक्रान्तः, पुं. (सिंह इव विक्रान्तः ।) अश्वः । इति चारावली । ५२ । शब्दमाला च ॥ सिंह-सुखविक्रमविशिष्टे, त्रि ॥
सिंहविद्या, स्त्री, (सिंह इव विद्या विज्ञाता ।) मासप्रणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिंहसहननः, चि, (सिंहस्यैव सहननं अवयवो यस्य ।) घराणरूपोपेतः । इत्यमरः । ३।१।१२ ॥ प्रत्येकमवयवशुद्धा सुन्दरः । सिंहसहननः स स्यादयो हि सर्वाङ्गसुन्दरः । इति कौषान्तरम् ॥ सिंहस्यैव सहननं देहोऽस्य सिंहसहननः । रुद्रिशब्दोऽयं यथाकथञ्चिदन्वयः । इति भरतः ॥ (सिंहस्य सहननम् ।) सिंहनाशने, स्त्री ॥
सिंहा, स्त्री, (सिञ्चतीति । सिञ्च + कः । अन्त्या-देशो हकारः । नुम् च । टाप् ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिंहाणं, स्त्री, लीहमलम् । इत्यमरटीका । २ । १ । ८८ ॥
सिंहानं, स्त्री, लीहमलम् । इत्यमरः । २।१।८८ ॥ तस्य रूपान्तराणि यथा । सिंघाणम् २ सिंघाणम् ३ सिंघाणम् ४ । इति तट्टीका ॥ नासिकामलम् सिक्नो इति भाषा । तत्पर्यायः । सिंघाणकम् । २ सिंघाणम् ३ सिंघणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कफः ५ श्लेष्मा ६ खेटः ७ । इति जटाघरः ॥
सिंहासनं, स्त्री, (सिंहचिह्नितमासनम् ।) स्वर्ण-मयराजासनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ अथ सिंहासनयुक्तिः ।
“राज्ञो घरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते ॥ शुभे सुहृत्तं शुभमासवर्षे सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे । काले निरुत्पातनिरोतिभावे सिंहासनावस्थाविधिं वदन्ति ॥
स्थिरराशिस्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते । आसनारम्भमिच्छन्ति गृहहारभोगेऽपि येषु च ॥” एतेन गृहहारमसिंहासनयोरारम्भः । तत्र क्रमः “वाणवेदाग्निषष्ठाणि सोपानानि युगेः क्रमात् चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विशति षोडशैव च ॥ सिंहान्वितानि ज्ञेयानि चरणानि युगे क्रमात् यद्यः शङ्को गजो हस सिंही शङ्को मृगो हय ॥ अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदुः । आदित्यादिदशानां भूपतीना यथाक्रमम् ॥ राष्ट्रं सहस्रैराष्ट्राभिराव्यामपरिणाहयोः । राष्ट्रपात्रमिदं नाम सोपानं पुरुषोन्नतम् ॥ तदर्हमानं तन्मध्ये राजासनमुदाहृतम् । अर्हन्तमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिमहीशुनाम् । दिग्दृष्टं रश्मिकोणः स्याद्भङ्गादीना यथा-यथम् ॥”
अथष्टानां लक्षणानि ।
“राज्यारौकाष्टघटितः पञ्चमालोपचिह्नितः । यश्वरागविचित्राङ्गः शुभः काञ्चनसदृशः ॥ चरणार्थे पञ्चकोषात् पञ्चरागविचित्रिता । दिक्षुष्टौ पुत्तिका राजकाश्याहसिचिह्निता ॥

राजासनं चतस्रस्र एव हादशयुत्तिकाः । रत्नैश्च नवमि काव्ये निर्माणा चान्तरान्तरा ॥ रत्नवस्त्राहतं चोत्तत् पञ्चसिंहासनं मतम् । अतोपित्वा नरपतिः प्रतापमतिविन्दति ॥२॥ भद्रेन्द्रकाष्ठघटितः शङ्खमालोपशोभितः । शुभस्कटिकविचित्राङ्गः शुभरूपोपशोभितः ॥ चरणार्थे शङ्खनाभिः पुत्तिकाः सप्तविंशतिः । स्थाने स्थाने विधातव्या शुभस्कटिकसङ्कताः । शुक्लपटाहतं चोत्तत् शङ्खसिंहासनं मतम् ॥२॥ पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः । विदुमैरपि वैदूर्यैः काञ्चनेनापि शोभितः ॥ चरणार्थे गजशिरः पुच्छादेकैकपुत्तिका । माणिक्यचरिता रत्नवस्त्रादिकविभूषणम् । गजसिंहासनं नाम सास्त्राव्यफलदायकम् ॥३॥ शालकाष्ठेन घटितो हसमालोपशोभितः । पुष्परागैः काञ्चनेन कुर्वन्निन्दैश्च चित्रितः ॥ चरणार्थे हसरूपं पुत्तिकास्त्रैकविंशतिः । गोमेदकोपघटितापीतवस्त्रविभूषणम् । हससिंहासनं नाम सर्वाङ्गनिष्ठविनाशनम् ॥४॥ चन्दनेनोपघटितं सिंहमालोपशोभितम् । शुद्धहरीकविचित्राङ्गः शुभकाञ्चननिर्मितः ॥ चरणानां सिंहलेखः पुत्तिकाश्चैकविंशतिः । सुक्ताशक्तिभिरन्यैश्च निर्मलैरेव भूषणम् ॥ शुभशुक्लाहतं चोत्तत् सिंहसिंहासनं मतम् । अतोपित्वा नरपतिः कृतञ्चा साधयति चित्तम् ॥ ५ ॥
शङ्खमालोपसहितं शुभचम्पककल्पितम् । शुद्धेश्वरकृतैर्युक्तं पादाथे पञ्चकोषिकाः ॥ हाविशति पुत्तिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम् । शङ्खसिंहासनं नाम शत्रुघ्नयजयप्रदम् ॥ ६ ॥ निम्बकाष्ठेन घटनाशुभमालोपशोभितम् । इन्द्रनीलेर्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम् ॥ चरणार्थे मृगशिरश्चत्वारिंशत् पुत्तिकाः । नीलवस्त्रादियुक्तास्तु मृगसिंहासनं मतम् । लक्ष्मीविजयसम्पत्तिर्नैरुच्यपदमुत्तमम् ॥ ७ ॥ केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम् । समस्तवस्त्रैर्भूषाश्च पुत्तिकाः पञ्चसप्ततिः ॥ चरणार्थे हयशिरश्चत्वारिंशदिभूषणम् । हयसिंहासनं नाम लक्ष्मीविजयवर्द्धनम् ॥ ८ ॥ इत्येतत् कथितं सारं महासिंहासनाष्टकम् । यथा भोजनेन लिखितं यथा चान्यैश्च पश्चित् ॥ एतस्यातिक्रमं दश्यादयः कुर्व्यात् शुश्रूषोपतिः । अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम् ॥ परासनस्यो यो राजा यो राजा च निरासनः । स परैर्हन्त्यते सिंहरिव मत्तगजाधिपः ॥
सप्तममित्रासनमध्यस्थिति-र्न दुश्चतीति प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥ इति युक्तिक्वत्तरः ॥ * ॥
चतुराजौक्रीडाया जयविशेषः । यथा, तिथ्यादि-तत्त्वे ।
“अन्यद्राजपदं राजा यदा यातो शुधिष्ठिर । तदा सिंहासनं तस्य भक्ष्यते नृपसत्तम ॥

राजा च नृपति इत्या कुर्व्यात् सिंहासनं यदा द्विगुणं वाहयेत् पञ्चमन्थैकगुणं भवेत् ॥ मित्रसिंहासनं पार्श्वं यदा रोहति भूयति । तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्वलम् ॥ यदा सिंहासनं कर्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः । तदा घातेन हन्तव्यो बलेनापि सुरश्चितः ॥”
योगासनविशेषः । यथा, इष्टप्रदीपे ।
“गुल्फौ च दृष्यन्त्याध सौवन्धाः पार्श्वयोः चिपेत् । दक्षिणे सव्यगुल्फस्तु दक्षगुल्फस्तु सव्यके ॥ हस्तौ च जान्वो सव्याप्य स्वाङ्गुलीः सप्रसार्यश्च व्यात्तकृत्तो निरोचेत् नासाय सुसमाहितः ॥ सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिनि सदा । बन्धयथस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम् ॥”
सिंहासनं, पं. (सिंहस्य आसनं उववेशनमिदं आसनं यत्नः ।) षोडशरतिवन्धान्तर्गतचतुर्दश-बन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—
“स्वजङ्घाद्वयबाह्वुश्च कृत्वा योषापदद्वयम् । स्थानौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः ॥ इति रतिमञ्जरी ॥
सिंहासनचक्रं, स्त्री, (सिंहासनमिव चक्रम् ।) सप्तविंशति नक्षत्राङ्कितं नराकार-चक्र-द्वयम् । यथा,—
“अथात्. सप्तवध्यामि चक्रं सिंहासनद्वयम् । सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकश्च नवात्मकम् ॥ अश्विनौमघमूलाद्यं पञ्चनाडीविभेदतः । अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्यं पूर्वतः स्थितम् ॥ मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतिद्वयम् । इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्चतो वदेत् ॥ शुभाशुभमिदं सर्वं यत्र वक्ष्यं शनिः स्थितः । नाडिकापञ्चवेधेन एकैकस्यासनं भवेत् ॥ आधारासासनं पञ्च सिंहासनासना तथा । ग्रहैर्वेधवशात्त्रयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ ऋच आधारे राजा अभिषिक्तो य आसने । पराधीनमतं राज्यं कुरुते नात्र समयः ॥ आसनस्थेन ऋचेण नीतिर्युक्तो भवेन्नृपः । प्रधानपुरुषो देवः प्रजाशास्तिकसो भवेत् ॥ पञ्च ऋचे यदा राजा उपविष्टो नृपसने । पूर्वराजस्थितेस्तुत्थश्चिरं पालयते महौम् ॥ सिंहरूपो भवेद्राजा सिंहरूपेणासने स्थितः । सयामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः । सिंहासनगते चिन्तये तज्ज्ञौ भीषणाङ्गति । चलच्चित्तो महाक्रोधो प्रजापीडाकरो नृपः । तत्कालेन्दुगते ऋचे क्रूरनिर्विघनाङ्किके । शुभावस्था शुभे लग्ने सव्याप्यो नृप आसने । ईदमे च सप्तायोगे उपविष्टो य आसने । उच्छ्रायं शत्रुसघातमेकच्छत्रं करोति सः ॥ क्रूरग्रहगतां नाडीमुपविष्टो य आसने । बन्धनं भूमिनाशय तथा सख्युः प्रजायते । आधारे ऋचसगः सौरिरनाष्टकं करोति च । दुर्मिहं रौरव तत्र प्रजापीडा च जायते । आसने च यदा सौरियुहं भङ्गप्रदो भवेत् ॥

सिकता

अथवा व्याधिपौडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥
यद् ऋचे यदा सौरिः पट्टराश्री विनश्यति ।
प्रियो वायु कुमारी वा मन्त्रिबन्धुयोऽपि वा ॥
सिद्धे सिद्धासने वापि यदा तिष्ठति सूर्यजः ।
तदा ऋत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमी नृपः ॥
शनिराङ्गकमाह्वया यदा चन्द्रेण संयुताः ।
यस्यासनगता एते तस्य राशौ भयङ्कराः ॥
क्रूरयुक्तोऽयं वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
भासने चन्द्रयोगेन कालरूपी शनैश्चरः ॥
एवं श्रमफल दद्याद्देवमन्त्रो न शययः ।
करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सिद्ध्यस्य, पुं, (सिद्ध्यस्य भास्यमिव पुष्पमस्य ।)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥ सिद्ध्य-
तुल्यमुखे, त्रि ॥
सिद्धिका, स्त्री, कश्यपपत्नी । राहुमाता । यथा,
“कश्यपस्य स्यद्धिणी तु सिद्धिका
राहुवास्तुतनयावजीजनत् ।
पूर्वजो हरिनिक्तकन्धरो
देवतंरवरजो निपातितः ॥”
इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥
(पौठस्या देवीविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
७ । २० । ७५ ।
“सिद्धिका हतशौचे तु कार्तिके त्वतिशङ्करा ॥”
सिद्धिकासूनु, पुं, (सिद्धिकायाः सूनु पुत्रः ।
राहुः । इति शब्दरत्नावली । वास्तुपुरुषः ।
इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥
सिद्धौ, स्त्री, (सिद्ध + डीष् ।) सिद्धपत्नी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १०२ ।
“अथ स वर्द्धितोऽन्यासा सिद्धीनां पयसा
मया ॥”)
वार्त्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ कण्ट-
कारी । वासकः । इति मेदिनी ॥ बृहती ।
राहुमाता । इति विश्वः ॥ सुहृत्पत्नी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धीलता, स्त्री, (सिद्ध्याः लता ।) बृहती । इति
भावप्रकाशः ॥
सिद्ध, सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः । सिकता । इति
दुर्गादासः ॥ सौत्रघातुरयम् ॥
सिकता, स्त्री (सिद्ध सेचने + बाहुलकात् अतच् ।
सिकतिलः । बालुकायुक्तभूमिः । इति मेदिनी ॥
ते, १६६ ॥ बालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिकता, स्त्री, भूमि, (सिद्ध + अतच् ।) बालुका ।
इति मेदिनी । ते, १६६ ॥ अमरश्च । १ । ३ । ७३ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ७६ । १६ ।
“सिकता धपन् सन्धसाधो राजानमनुगच्छति
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा सप्रति भारत ।
असक्त शरवर्षाणि तथा मोक्षति शत्रुषु ॥”)
सिकतामयं, स्त्री, (सिकतात्मकम् । मयट् ।)
बालुकामयतटम् । तत्पर्यायः । सैकतम् २ ।
इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

सिद्धाण

सिद्धतावान्, [न्] त्रि, (सिद्धताः सन्त्यत्रेति ।
मतुप् । मस्य वः ।) बालुकाबहुलदेशः । तत्-
पर्यायः । सिकता २ सिकतिलः ३ सैकतः ४ ।
इत्यमरभरती । २ । १ । ११ ॥
सिकतिलः, त्रि, (सिद्धताः सन्त्यत्रेति । सिकता +
“देशे लुबिचचौ च ।” ५ । २ । १०५ । इति
इलच् ।) सिकतावान् । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । १ । ११ ॥
सिद्ध, [च] स्त्री, (सिद्धते इति । सिच् + क्तिप् ।)
वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जालम् । यथा,
भागवते । ६ । १२ । ८ ।
“लोकाः सपाला यत्येभि श्रसन्ति विवशा वशे ।
द्विजा इव सिचावद्वाः स काल इह कारणम् ॥”)
सिद्धा, त्रि, (सिच् + क्तः ।) सेकाश्रयः कत-
सेचनः । यथा, वायुपुराणे गयापर्वते ।
“आश्राय सिद्धाः पितरश्च दत्ता
एका क्रिया ह्यर्थकरौ प्रसिद्धा ॥”
सिद्ध्य, स्त्री, (सिद्धति शरतीति । सिच् क्षरणे +
“पातुतुदिवचौति ।” उणा० २ । ७ । इति
यक् ।) मधुच्छिष्टम् । इति मेदिनी ॥ मीम
इति भाषा ॥ (यथा,—
“तिक्तासिद्ध्यनिशायटीनक्ताङ्गफलपत्रकैः ।
पटोलमालतौनिम्बपत्रैर्ब्रह्म घृत स्मृतम् ॥”
इति तिक्ताद्यष्टम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे द्रव्यशोधाधिकारे ॥)
नौलो । इति हेमचन्द्रः ॥
सिद्ध्य, पु, (सिच् + थक् ।) भक्तपुलाकः ।
(सिटी इति भाषा ॥ यथा,—
“—पेया सिद्ध्यसमन्विता ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
यासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१०८ । ७७ ।
“भक्तसिद्ध्यदय प्राप्य पाकभाण्डादभक्षयम् ॥”)
सिद्ध्यकं, स्त्री, (सिद्ध्यमेव । स्वार्यं कन् ।)
मधुच्छिष्टम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (पु,
भक्तपुलाकः । सिटी इति भाषा । यथा,—
“सिद्ध्यकैरहितो मण्डः पेया सिद्ध्यसमन्विता
यवागूबहुसिद्ध्या स्याद्विलेपो विरलद्रवा ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे ज्वराधिकारे ॥
यथा च बृहत्संहितायाम् । २६ । ८ ।
“दन्तेर्नागा गोहयाद्यश्च लोम्ना
हेम्ना भूपाः सिद्ध्यकेन द्विजाद्याः ।
तद्देश्या वर्षमासा दिग्शय
शेषद्रव्याख्यात्मरूपस्थितानि ॥”)
सिद्ध्यः, पु, स्फटिक । इति केचित् ॥
सिद्धण, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सिक्नी इति भाषा ॥
सिद्धाण, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
सिद्धाणक, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, वामदे उत्तरस्थाने २८ अध्याये ।
“अजस पिच्छिल पीत पक्क सिद्धाणक घनम् ॥”

सितचि

सिद्धिनी, स्त्री, नासिका । इति इलायुधः ॥
सिचयः, पु, (सिच सिचनमेति प्राप्नोतीति ।
इन् + अच् ।) वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १ ।
“भूषाभोगिफणारत्रोचिःसिचयचारवे ।
नमः प्रलीनमुक्ताय हरकल्पमहीरुहे ॥”)
जीर्णवस्त्रम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिचन्, [त्] त्रि, (सिचतीति । सिच् + षट् ।)
सेचनकर्त्ता ॥
सिद्धिता, स्त्री, (सिच् + णिच् + क्तः । टाप् ।)
पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सिद्धा, स्त्री, अलङ्कारध्वनिः । इति केचित् ॥
तालव्यशकारादिः साधुपाठः ॥
सित, स्त्री, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।)
रौप्यम् । मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥ (तत्तु शुक्लचन्द-
नम् । यथा,—
“सित मलयजं शीतं गोशीर्षसितचन्दनम् ॥”
इति मारुते २०८ अध्याये ॥)
सितः, पुं, (सिनोतीति । सि बन्धने + “अञ्चिष्ट-
सिन्धुः क्तः ।” उणा० ३ । ८६ । इति क्तः ।)
शुक्लवर्णः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८० ॥ शुक्ला-
चार्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ शरः । इति
नानार्थध्वनिमञ्चरी ॥
सितः, त्रि, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।)
शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ (यथा,
माघे । १ । २५ ।
सित सितिका सुतरा सुनेर्वयु-
र्विसारिभिः सौधमिवाथ लभ्यन् ॥” * ॥
सो + क्तः ।) समाप्तः । निबद्धः । ज्ञातः । इति
विश्वः ॥
सितकण्टा, स्त्री, (सितः शुक्लः कण्टो यस्याः ।)
श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितकण्टारिका, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितकण्ड, पु, (सितः कण्टो यस्य ।) दात्यूह-
पची । इति शब्दरत्नावली । श्वेतकण्डयुक्ते,
त्रि ॥
सितकरः, पु, (सितः शुक्लः करो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रश्च ॥
सितकर्णी, स्त्री, (सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः ।
डीष् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः । (सित-
पर्णी इति क्वचित् पाठः ॥ गुणादयोऽस्या
वासकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
सितकुञ्जर, पु, (सितः कुञ्जरो यस्य ।) इन्द्रः ।
(सितः शुक्लः कुञ्जरः । इन्द्रहस्ती । इति
केचित् ॥
सितगुञ्जा, स्त्री, सिता गुञ्जा ।) श्वेतगुञ्जा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सितचिह्नः, पु, (सितानि चिह्नानि यत्र) बालुका-
गडः । इति हारावली ॥ वेलिया मत्स्य इति
भाषा ॥

सितपु

सितच्छत्रं, स्त्री, (सितं छत्रम् ।) राजच्छत्रम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

सितच्छत्रा, स्त्री, (सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः ।)
शतपुष्पा । इत्यमरः । २ । ४।१५२॥ (विहति-
रस्याः शतपुष्पाशब्दे द्रष्टव्या ॥)

सितच्छत्रित, पु, (सितच्छत्र जातमस्येति ।
इतच् ।) श्वेतच्छत्रयुक्ताः । यथा, नैषधे ।
१।१।

“निपीय यस्य सितिरक्षिण्, कथां
तथाद्रियन्ते न बुधा सुधामपि ।
नल' सितच्छत्रितकौर्त्तिमच्छलः
स राशिरासौश्महसां मञ्जीव्वलः ॥”

सितच्छद', पु, (सितौ छदी पक्षी यस्य ।) हस ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सितच्छदा, स्त्री, (सितच्छदो यस्याः ।) श्वेत-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥

सितदर्भ', पु, (सितो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सितदौषिति, पु, चन्द्र' । सिता शुक्ला दौषिति'
किरणो यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सितदौष्य', पु, (सित दौष्य दौषिर्यस्य ।) श्वेत-
जीरक' । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सितदूर्वा, स्त्री, (सिता दूर्वा ।) श्वेतदूर्वा ।
इति रत्नमाला ।

सितद्व', पु, (सित' द्वृह'चो यस्य ।) मोरट-
विशेष' । इति रत्नमाला ॥ (सितो दुरिति ।)
शुक्लवर्णद्वयश्च ॥

सितधातु, पु, (सित + शक्नो धातु ।) कठिनी ।
इति राजनिर्घण्ट' ॥ शुक्लवर्णधातुमात्रश्च ॥

सितपक्ष, पु, (सितौ पक्षी यस्य ।) हस । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सित पक्ष ।) शुक्लपक्षः ।
यथा, हृदत्सहितायाम् । ६० । २० ।

“उदगयनं सितपक्षे
शिशिरगमस्तौ च जीववर्गश्चे ॥”

सितपर्णी, स्त्री, (सित पर्णमस्याः ।) डीप् ।
अर्कपुष्पिकाश्च' । इति रत्नमाला ॥

सितपाटलिका, स्त्री, (सिता पाटलिका ।)
शुक्लपाटलाश्चः । श्वेतपाडरि इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्याय' । सितकुम्भी २ फलेरुहा ३
सितामोघा ४ कुबेराचौ ५ श्वेताह्वा ६ काष्ठ-
पाटला ७ धवलपाटली ८ । अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वातदोष-
वमिहिकाकफश्रमशोफनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्ट' ॥

सितपुष्पा, स्त्री, (सित पुष्पो यस्याः ।) श्वेतशर-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्ट ॥

सितपुष्प, स्त्री, (सित पुष्पमस्य ।) कैवर्त्ती-
मुस्तकम् । इति जटाधर' ॥ तालव्यशकारादि-
रपि पाठ' ॥

सितपुष्प, पु, (सित पुष्पमस्य ।) तगरहृत् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतरोहितः । काशः ।
इति राजनिर्घण्ट' ॥

सितसा

सितपुष्पा, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः ।) मल्लिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सितपुष्पी, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः ।) डीप् ।
श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्ट' ॥ अस्याः
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“गवाक्ष्यश्वसुरी श्वेता श्वेतभङ्गापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”

सितमरिच, स्त्री, (सितं मरिचम् ।) श्वेतमरि-
चम् । तत्पर्यायः । सिताख्यम् २ सितवल्लीजम् ३
वालुकम् ४ बहुलम् ५ धवलम् ६ चन्द्रकम् ७ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूत-
दृष्टिरोगनाशित्वम् । अद्वयत्वम् । युक्त्या रसा-
यनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

सितमाष, पु, (सितो माषः ।) राजमाषः ।
इति हारावली ॥

सितरञ्जन, पुं, (सितं रञ्जयतीति । रञ्ज + रञ्जुः ।)
पोतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

सितरश्मि', पुं, चन्द्र' । सितः शुक्लो रश्मिः ।
किरणो यस्य सः ॥

सितवर्षाभू', पु, (सितो वर्षाभू ।) पुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्ट' ॥

सितशायका, स्त्री, (सिता शायका ।) श्वेतशर-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्ट ॥

सितशिविक, पु, (सिता शिविक्यस्य । कप् ।)
गोधूमः । इति हेमचन्द्र' ॥ श्रितिशिविकोऽपि
पाठ' ॥

सितशिव, स्त्री, (सित शुक्ल शिव मङ्गलजनकश्च ।)
सैन्धवलवणम् । तस्य रूपान्तराणि । श्रित-
शिवम् । सितसिवम् । श्रितशिवम् । श्रित-
सिवम् । इत्यमरटीका । २ । ८ । ४२ ॥

सितशिशपा, स्त्री, (सिता शिशपा ।) श्वेत-
शिशपाश्च' । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशुक, पु, (सित शुको यस्य ।) यव । इत्य-
मरटीकाया भरतः ॥ (यवशब्देऽस्य विवरण
ज्ञातव्यम् ॥)

सितशूरण, पु, (सितः शूरणः ।) वनशूरणः ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

सितसप्ति, पु, (सिता सप्तयो घोटका यस्य ।)
अर्जुन । इति केचित् ॥ (यथा, किराते । ११।१२८
“स भवस्य भवचयैकहेतोः
सितसप्तेश विधास्यतोः सद्दार्थम् ।
रिपुराप पराभवाय मध्य
प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्ध ॥” # ॥

सित सप्ति' ।) श्वेताश्वत्थ ॥

सितसर्षप, पु, (सित सर्षप' ।) गौरसर्षपः ।
इति राजनिर्घण्ट' ॥

सितसार, पु, (सित सारो मिथ्यासो यस्य ।)
शालिञ्जशाकः । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सितसारकः, पुं, (सितसार एव । स्वार्थे कन् ।)
शालिञ्जशाकः । इति राजनिर्घण्ट' ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“शालिञ्ज' सितसारश्च पशुरो शोहमारकः ॥)

सितसर्षप, पु, (सित सर्षप' ।) गौरसर्षपः ।
इति राजनिर्घण्ट' ॥

सितसार, पु, (सित सारो मिथ्यासो यस्य ।)
शालिञ्जशाकः । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सितसारकः, पुं, (सितसार एव । स्वार्थे कन् ।)
शालिञ्जशाकः । इति राजनिर्घण्ट' ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“शालिञ्ज' सितसारश्च पशुरो शोहमारकः ॥)

“शालिञ्ज' सितसारश्च पशुरो शोहमारकः ॥

सिताया

सितसिन्धु, स्त्री, (सिता सिन्धुव ।) श्वेतकण्ट-
कारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसिन्धु, स्त्री, (सिता शुक्लजला सिन्धुः) गङ्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सिता, स्त्री, (सित + टाप् ।) शर्करा । इत्यमर' ।
२ । ८ । ४३ ॥ अस्या गुणाः ।

“खण्डन्तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रूक्षा वातपित्तासदाह-

इत् ।
मूर्च्छाच्छर्दिष्वरान् इन्ति सुशीता शुक्लका-
रिणी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । ८ । ७८ ।
“ततो दुग्धं सितान्ध्रैव दत्त्वा पाकविधानत' ।
सुपचेत् सस्कृते वज्जी सावधानेन सुव्रते ॥”)

मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्ट-
कारी । वाङ्मौ । विदारि । श्वेतदूर्वा ।

चन्द्रिका । कुटुम्बनी । मद्यम् । पिङ्गा । त्राय-
माणा । तेजनी । इति राजनिर्घण्टः । पर्वत-
जातापराजिता । इति रत्नमाला ॥

सिताश, पु, (सिता अशवो यस्य ।) चन्द्र' ।
(यथा, नैषधे । १ । १२ ।

“सिताश्वर्षेययति स तद्दु, चै-
र्माहासिवेन्न सहस्रसरी बहुम् ।
दिगङ्गनाङ्गाभरण रणाङ्गने
यथापट तद्गटचातुरीतुरी ॥”)

कपूर्' । इति शुभ्राश्वशब्ददर्शनात् ॥

सिताशुतैल, स्त्री, (सिताशुजातं कपूर्सम्भवं
तैलम् ।) कपूर्तैलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सिताखण्ड, पु, (सिताया' खण्डो यद ।)
मधुजातशर्करा । तत्पर्याय । खण्डक' २
सितजा ३ शर्करजा ४ माधवी ५ मधुशर्करा
६ माघीकशर्करा ७ । अस्य गुणाः । प्रति-
मधुरत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कर्हि कुष्ठत्रणकफ-
श्वासहिक्कापित्तासदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्ट ॥

सिताय, पु, (सित' अयो यस्य ।) कण्टकम् ।
इति हारावली ॥

सिताङ्ग, पु, (सितः अङ्गो यद ।) वालुका-
गडमत्स्य । इति हारावली । १८० ॥ (सिताङ्ग
इति पाठ साधु ॥

सिताङ्गः, पु, (सितमङ्ग यस्य ।) श्वेतरोहित' ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (वालुकागडमत्स्यः । इति
हारावली । १८० ॥)

सिताजानी, स्त्री, श्वेतजीरक । इति राजनिर्घण्ट' ॥
(गुणादयोऽस्या श्वेतजीरकशब्दे ज्ञेया ॥)

सितादि, पु, (सिताया' आदिः कारणम् ।)
गुड । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सितानन, पु, (सितमानन यस्य ।) मरुड' ।
इति केचित् ॥ शुक्लसुखयुक्तं, त्रि ॥

सितापाङ्गः, पु, (सितौ अपाङ्गी यस्य ।) मयूर' ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥

सिताव, क्ली, (सितमज्जम् ।) श्वेतकमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सरस्वतीध्याने ।
“कुवभरनमिताङ्गी सन्निसन्ना सिताव ॥”)
सिताव, पु, (सिता शुकला आभा यस्य ।) कर्पूरः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
सिताभा, स्त्री, (सिता आभा यस्याः ।) तक्राङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सिताम्, पु, (सितं शुकलमभति प्राप्नोतीति । अभ्र
गती + अभ् ।) कर्पूरः । इत्यमरः । २।६।१३० ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“पु सि क्लीवे च कर्पूरः सिताभो हिमवालुकः ।
घनसारश्चन्द्रसङ्गो हिमनामापि स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिताभ्रक, क्ली, (सित शुकलमभति प्राप्नोतीति ।
अभ्र + क्लृप् ।) कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥
सिताम्बर, पु, (सितमम्बर यस्य ।) श्वेतवस्त्र-
परिहितव्रतौ । इति हलायुधः ॥ शुकलवस्त्र-
परिधायिनि, त्रि ॥
सिताम्बोज, क्ली, (सित अभोजम् ।) श्वेतपद्मम् ।
इत्यमरः । १।६।४१ ॥
सिताम्बक, पु, (सितमम्बंयतीति । अम्ब +
क्वल् ।) श्वेततुलसी । श्वेताजवला इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । वैकुण्ठ २ वटपत्रः ३
कुठेरक ४ जम्बीरः ५ गन्धवद्दल ६ सुमुख ७
कटुपत्रकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफघातनेत्रामयनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
सुखप्रसवकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितालक, पु, (आलयति भूषयतीति । अल +
लच् + श्वल् । सित आलकः ।) श्वेतमन्दा-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितालता, स्त्री, (सिता लता ।) श्वेतदूर्वा ।
इति रत्नमाला ॥ (श्वेतदूर्वाशब्देऽस्या विषयो
ज्ञातव्यः ॥)
सितालिकटभौ, स्त्री, श्वेतकिष्किहीदृक् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितावर, पु, (सितमावृणोतीति । आ + वृ
+ अच् ।) शाकविशेषः । सुसुनी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सूच्याह २ सूचीपत्रक ३ श्रीवा-
रकः ४ शिखी । ५ वभ्रः ६ खस्तिकः ७ सुनि-
षक्तः ८ कुकटः ९ कुकुट १० सूचीदल ११
श्वेतावर १२ मेधाकृत् १३ आहक १४ । अस्य
गुणाः । सप्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्रिदोषनाशित्वम् । मेधाकृचिप्रदत्वम् । दाह-
व्वरहारित्वम् । रमायनत्वम् । इति राज
निर्घण्टः ॥ निद्राकारित्वम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“वाङ्मेरुसदृशं पत्रैश्चतुर्दलं इतीरितं ।
शाका जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सितावरी, स्त्री, (सितमावृणोतीति । आ + वृ
+ अच् । डोष् ।) वाकुचो । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सितासितः, पु, (वर्षेण सितः वस्त्रे च असितः ।)
बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुकलसहितशनिः ।
यथा । ज्योतिष्शास्त्रे ।
“सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
बुधः शशी सौम्यसितौ रवौन्दू ।
रवौन्दुभीमा रवितस्त्रमित्रा
मित्रारिशेषश्च समः प्रदिष्टः ॥”
शुकलसहितकृष्णश्च ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।
१३० । २६ ।
“ते हया बह्वशीभन्त मिश्रिता वातरश्मयः ।
सितासिता महाराज यथा व्योजि वलाङ्काः ॥”
सिताङ्गय, पु, (सित आङ्गयो यस्य ।) श्वेत-
शिशुः । श्वेतरोहितः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितिः, त्रि, शुकलः । कृष्णः । इत्यमरटीकायां
रमानायः ॥
सितिकण्ठ, पु, (सितिः कृष्णः कण्ठो यस्य ।)
शितिकण्ठः । शिवः । इत्यमरटीकायां सिति-
शब्दस्य दन्त्यादित्वदर्शनात् ॥
सितिमा, [न] पु, (सितस्य सितेर्वा भावः । इम
निच् । शुकता । (यथा, माघे । १ । २५ ।
“सितं सितिन्ना सुतरा मुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाय लम्बयन् ॥”)
कृष्णता । इति सितिशब्दादिमन्प्रत्ययेन निष्पन्न
सितिवार, पु, (सिति वृणोतीति । वृ + अण्)
सुनिषक्तः । इति भावप्रकाशः ॥
सितिवासाः, [स्] पु, (सिति नौल वासो यस्य ।)
बलदेवः । इति नौलाम्बरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
माघे । १ । ६ ।
“पिशङ्गभौष्णीयुजमज्जूनच्छवि
वसानमेनाजिनमञ्जनयुति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां
विडम्बयन्त सितिवासस्तनुम् ॥”)
सितेशु, पु, (सितः इक्षु ।) श्वेतेशु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितेतर, पु, (सितादितरः ।) श्यामशालिः ।
कुलत्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुकतेतरवर्णश्च ॥
(यथा, कुमारः । ३८ ।
“नौविमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मखलामध्यमणेरिवाधिर् ॥”
सितश्च इतरश्च इति विग्रहे । कृष्णशुकौ ।
अत्र द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, भागवते ।
१० । ४१ । ४१ ।
“नानालक्षणवेषाभ्या कृष्णरामौ विरेजतुः ।
खलङ्गुतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ॥”)
सितेतरगतिः, पु, (सितेतरा कृष्णा गतिरस्य ।)
अग्निः । इति हलायुधः ॥
सितोदर, पु, (सितमुदर यस्य ।) कुबेरः । इति
हेमचन्द्रः ॥ शुककुचियुक्तौ, त्रि ॥ (सितमुदर-
सिति ।) शुककुचौ, क्ली ॥
सितोद्भव, क्ली, (सित उद्भवो यस्य ।) श्वेत-
चन्दनम् । इति केशिन् । (सिताया उद्भवो
यस्य ।) शर्कराजाते, त्रि ॥

सितोपलं, क्ली, (सितमुपलमिव ।) कठिनी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
सितोपलः, पु, (सितः उपलः ।) स्फटिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितोपला, स्त्री, (सित उपल इव आकृतिर्यस्याः
स्त्रिया टाप् ।) शर्करा । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा,—
“सितासितोपला चैव मत्स्यण्डीशर्करा स्मृता”
इति गार्ड २०८ अध्यायः ॥
अस्या गुणा यथा,—
“सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
सिद्ध, क्ली, (सिद्ध + क्तः ।) सैन्धवलवणम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सिद्ध, पु, (सिद्ध + क्तः) देवयोनिविशेषः ।
इत्यमरः । १।१।११ ॥ स तु अणिमादिगुणो-
पेतौ विष्वावसुप्रसृतिः । इति भरतः ॥ (यथा,
कुमारः । १ । ५ ।
“उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धा ॥”)
व्यासादि । विस्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतै-
कविशयोगः । इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।
“जितेन्द्रियः सर्वकलानिधानो
गौरोऽतिशूरो मधुरो विनीतः ।
सत्योपपन्नः कृतभूरिभोगो
यस्य प्रसूतौ किल सिद्धयोगः ॥”
इति कौष्ठीप्रदीपः ॥
व्यवहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्ण-
धूसूरः । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धः, त्रि, (सिद्ध + क्तः ।) प्रसिद्धः । (यथा,
भागवते । १० । १८ । १६ ।
“एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्च रतुर्वने ॥”)
नित्यः । निष्पन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ६८ । ८ ।
“सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् ।
मुखं पश्यति रामस्य राजीवाच्च महायुतिम् ॥”)
मुक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ ।
१२ । १६ ।
“अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी ॥”)
पक्वम् । यथा, सुमन्तुः ।
“पर्युसितं पुन सिद्धमभ्योच्यमन्यत्र द्विरण्डो-
दकस्यर्थात् ।” इति आहतत्वम् ॥ मन्त्रसिद्धि-
विशिष्टः । यथा,—
अथ मन्त्रसिद्धेरुपायाः । गीतमीये ।
“सम्यगनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्तेनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो भवेद्भ्रुवम् ॥
पुनरनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्तेनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो न सशयः ॥
पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः ।
आमण रोघनं वश्य पीडन पोषशोषणम् ।
दहनान्त क्रमात् कुर्व्यात् ततः सिद्धो भवेन्ननु ॥

सिद्धकः

भ्रामणं वायुबीजिन यथानुक्रमयोगत ।
 तन्मन्त्र यन्त्र भालिख्य सिद्धकपूर्वकुङ्कुमैः ।
 उग्रोरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्र सप्रथित लिखेत् ।
 श्रीराज्यमधुतोयाना मध्ये तन्निष्ठित भवेत् ॥
 पूजनात्मपनाहोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत्
 भ्रमितो यदि न सिद्धः स्याद्रोधन तस्य कारयेत्
 सारस्वतेन बीजिन सपुटोक्तव्य सजपेत् ।
 एषं रुद्धे भवेत् सिद्धो न चेदेतद्दशौकुरु ॥
 अलक्ष्मचन्दन कुष्ठ हरिद्रा मादनं शिला ।
 एतेस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्जपत्रे सुशोभने ।
 धार्थ्यकण्ठे भवेत् सिद्धः पौडन वास्य कारयेत् ॥
 अधरोत्तरयोगिन पदानि परिजप्य वै ।
 ध्यायेच्च देवता तद्दत्त अधरोत्तररूपिणीम् ॥
 विद्यामादित्यदुग्धेन लिखित्वाक्रम्य चाङ्गिणा
 तथाभूतेन मन्त्रेण होम कार्यां दिने दिने ॥
 पीडितो लज्जयाविष्ट' सिद्ध' स्यादथ पोषयेत् ।
 बालायान्त्रितय बीज आद्यन्ते तस्य योजयेत् ॥
 गोक्षोरमधुनालिख्य विद्या पापी विभावयेत् ।
 घोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत
 शोधणम् ॥
 हाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्व्याद्विदभिर्णम्
 यथा विद्या गले धार्थ्यां लिखित्वा वरभक्षणा ॥
 शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनोयोऽग्नि-
 बीजतः ।
 धार्थ्येन तु बीजिन मन्त्रस्यैकैकमधरम् ॥
 आद्यन्तमध ऊर्ध्वं योजयेद्द्विदक्षकर्मणि ।
 ब्रह्महृदस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् ॥
 कण्ठदेशे ततो मन्त्रं सिद्धं स्याच्छङ्करोदितम् ।
 इत्येतत् कथितं सस्यक् केवलं तव भक्तिता ॥
 एकैनेव कृतार्थं स्याद्बहुभिः किमु सुव्रते ॥”
 इति तन्त्रसार' ॥ ३ ॥
 सिद्धिविशिष्टः । स च चतुस्त्रिंशद्विधः । यथा,—
 “चतुस्त्रिंशद्विधं सिद्धं सर्वकर्मोपकारकं ।
 तमुपैति स्वयं सिद्धं भक्तस्तु नैव वाञ्छति ॥
 इतिश्रद्धिं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
 मन्त्रुखात् श्रुयता नन्दं सिद्धमन्त्रं गृह्याण च ॥
 अपिमा लक्ष्मिमा प्राप्तिं प्राकाम्य महिमा तथा
 ईशित्वं वशित्वं तथा कामावसायिता ॥
 दूरश्रवणमेवेति परकायप्रवेशनम् ।
 मनोयायित्वमेवेति सर्वज्ञत्वममौषितम् ॥
 बह्निस्तम्भं जलस्तम्भं चिरजीवित्वमेव वा ।
 वायुस्तम्भं क्षुत्पिपासानिद्रास्तम्भनमेव च ॥
 कायव्यङ्ग्यं वाक्सिद्धं मृतानयनमौषितम् ।
 मृष्टौनां कारणश्चैव प्राणकार्णमेव च ॥
 प्राणानाश्च प्रदानं च लोभादीनाश्च स्तम्भनम् ।
 इन्द्रियाणां स्तम्भनं बुद्धिस्तम्भनमेव च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ ७८ ॥ २०-२६
 सिद्धक, पु, (सिद्ध इव । इवार्थं कन् ।) सिन्धु
 वार । शाल । इति राजनिर्घण्टे ॥ (यथा,
 सुश्रुते । ५ । ३ ।
 “धवाश्लकर्णासनपारिभद्रा
 सपाटलाः सिद्धकमोक्षकौ च ॥”)

सिद्धम

सिद्धकामेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा कामेश्वरी ।) कामा-
 ख्याया' पञ्चमूर्त्तान्तर्गतप्रथममूर्त्तिः । तस्या
 रूपं यथा, कालिकापुराणे ६१ अध्याये ।
 “रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
 मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
 अभयवरदहस्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
 प्रणतसुरवरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
 अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मासनाख्या
 नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
 श्रवणद्वि पृथुतुङ्गस्थान्युग्मा मनोघ्रा
 शिशुरविसमवस्ता सिद्धकामेश्वरी सा ॥
 विपुलविभवदात्री क्षेरवक्त्रा सुकेशी
 दलितकरकदन्ता सासिचन्द्रावनम्रा ।
 मनसिजट्टादिस्या योनिमुद्रालसन्ती
 पवनचलनशक्ता सश्रुतस्थानभागा ॥”
 सिद्धगङ्गा, स्त्री, (सिद्धा गङ्गा । 'कचित् सिद्धजना-
 कीर्णा पश्य मन्दाकिनीं नदीम् । रामा ० २ ।
 ८५।८ इत्युक्तोः सिद्धसेविता गङ्गा इति वा ।)
 मन्दाकिनी । इति जटाधरः ॥
 सिद्धजल, स्त्री, (सिद्ध पक्व जल यत्र ।) काष्ठी-
 कम् । इति हारावली ॥ (सिद्ध जलमिति ।)
 पक्ववारि च ॥
 सिद्धदेव, पु, (सिद्धो देवः ।) शिवः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 सिद्धधातु, पु, (सिद्धो धातु ।) पारदः । इति
 त्रिकाण्डशेष ॥
 सिद्धपीठ, पु, (सिद्ध पीठ ।) सिद्धस्थानम् ।
 यथा—
 “जातो लक्षवलिर्यत्र होमो वा कोटिसंख्यक ।
 महाविद्याजपः कोटिः सिद्धपीठः प्रकौर्त्तित ॥”
 इति तन्त्रम् ॥
 सिद्धपुर, स्त्री, (सिद्धं पुरम् ।) भूगोलस्याधो-
 देशविशेषः । यथा,—
 “सङ्गा कुमध्यं यमकोटिरस्याः
 प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
 अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरु-
 सौम्येऽथ यास्ये वडवानलञ्च ॥
 कुहत्तपादान्तरितानि तानि
 स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणि' ॥
 सिद्धपुष्प, पु, (सिद्धप्रिय यन्त्रसिद्ध वा पुष्पमस्य)
 करवीरहृत् । इति राजनिर्घण्टे ॥
 सिद्धप्रयोजन, पु, (सिद्धानां प्रयोजनं यत्र ।)
 गौरसर्षप । इति राजनिर्घण्टे ॥
 सिद्धमन्त्र, पु, (सिद्धो मन्त्रः ।) सिद्धप्राप्तमन्त्रः ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ ७८ ॥ २१ ;
 २७-२८ ।
 “द्वान्त्रिशद्विधं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
 मन्त्रुखात् श्रुयता नन्दं सिद्धमन्त्रं गृह्याण च ॥”
 “भोमं सर्वज्ञं वायं सर्वविघ्नविनाशिनं मन्त्रुसू-
 नाय स्वाहेत्येव मन्त्रञ्च सर्वं वा कल्पयादप ।
 सामवेदे च कथितः सिद्धानां सर्वसिद्धिदः ॥

सिद्धा

धनेन योगिनः सिद्धा मुनिन्द्राश्च सुरास्तथा ।
 शतलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेत् सताम् ॥”
 सिद्धमोदकः, पु, (सिद्धान् मोदयतीति । मुद +
 णिच् + खल् ।) तवराजोद्भवच्छब्दः । इति
 राजनिर्घण्टे ॥
 सिद्धयोगिनी, स्त्री, (सिद्धा योगिनी ।) योगिनी-
 विशेषः । इत्यपराजितास्तोत्रम् ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३७ । १६१ ।
 “इत्युक्त्वा गतायाश्च तस्यां सा सिद्धयोगिनी ।
 तत्रतीघातहेतोर्मासवोचदन्वमोचिनी ॥”)
 सिद्धरसः, पु, (सिद्धो रसः ।) पारदः । रससिद्धः ।
 इत्यजयपाल' ॥
 सिद्धरस, त्रि, (सिद्धो रसो यस्य ।) घातुप्रसृति ।
 इति मेदिनी ॥
 सिद्धविद्या, स्त्री, (सिद्धा विद्या ।) महाविद्या-
 विशेषः । यथा,—
 “काली तारा महाविद्या घोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
 वगलामुखी सिद्धविद्या मातङ्गी कमलात्मिका
 एता दश महाविद्याः सिद्धविद्या प्रकौर्त्तिता ॥”
 इति तन्त्रसार ॥
 सिद्धसलिलं, स्त्री, (सिद्धं पक्वं सलिलं यत्र ।)
 काष्ठीकम् । इति त्रिकाण्डशेष' ॥
 सिद्धसाधन, स्त्री, (सिद्धस्य साधनम् ।) सिद्धस्य
 वस्तुन साधनम् । साध्यवत्त्वानिश्चयसत्त्वेऽप्यनु-
 मानम् । यथा,—
 “अतएव न स्वरूपासिद्धिः सिद्धसाधनं वा ।”
 इति सिद्धान्तलक्षणे जगदीश' ॥
 सिद्धसाधन, पु, (सिद्धानां साधनमस्मादिति ।)
 गौरसर्षप । इति राजनिर्घण्टे ॥
 सिद्धसाध्यः, पु, (सिद्धात् साध्यः ।) मन्त्रविशेषः ।
 यथा,—
 “सिद्धसिद्धो यथोक्तो द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
 सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥”
 इति तन्त्रसार ॥
 सिद्धसिद्ध, पु, (सिद्धात् सिद्धः ।) मन्त्रविशेषः ।
 यथा,—
 “सिद्धसिद्धो यथोक्तो द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
 सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥”
 इति तन्त्रसार ॥
 सिद्धसिन्धुः, स्त्री, (सिद्धसेविता सिन्धुः ।) महा ।
 इति त्रिकाण्डशेष ॥
 सिद्धसुसिद्ध, पु, (सिद्धात् सुसिद्धः ।) मन्त्र-
 विशेषः । अस्य प्रमाणं सिद्धसाध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 सिद्धसेन, पु, (सिद्धा सेना यस्य ।) कार्तिकेय ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सिद्धसेवित, पु, (सिद्धैः सेवितः ।) वटुक-
 भैरवः । इति तस्याष्टोत्तरशतनामस्त्रीत्रम् ॥
 सिद्धजनोपासिते, त्रि ॥
 सिद्ध, स्त्री, (सिद्ध + क्त । टाप् ।) ऋद्धिः । इति
 राजनिर्घण्टे ॥ योगिनीविशेषः । यथा, जातव-
 दीपिकायाम् ।

“मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा।
उल्का सिद्धा सङ्घटा च योगिन्योऽष्टौ प्रकी-
र्त्तिताः ॥”

सिद्धान्तः, पुं, (सिद्धः भ्रान्तो यस्मात् ।) पूर्व-
पक्ष निरस्य सिद्धपक्षस्थापनम् । इति भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १ । ७० । ४३ ।

“स्थापनाद्येपसिद्धान्तपरमार्थप्रता गतैः ॥”
तत्पर्यायः । राहान्तः २ । इत्यमरः । १।५।४ ॥

नवविधज्योतिर्ग्याः । यथा । ब्रह्मसिद्धान्तः १
सूर्यसिद्धान्तः २ सोमसिद्धान्तः ३ बृहस्पति-
सिद्धान्तः ४ गर्गसिद्धान्तः ५ नारदसिद्धान्तः ६
पराशरसिद्धान्तः ७ पुलस्त्यसिद्धान्तः ८ वशिष्ठ-

सिद्धान्तः ९ तन्त्राधिकरणस्य पगमसंस्थिति-
सिद्धान्तः । स च चतुर्विधः । सर्वतन्त्रप्रति-
तन्त्राधिकरणस्य पगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्
सर्वतन्त्राधिकरणस्य तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्र-

सिद्धान्तः ॥ १॥ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः
प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २॥ यस्मिन्नावन्यप्रकरणसिद्धि-
सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३॥ अपरीक्षिताभ्युप-
गमात् तद्विशेषपरीक्षणस्य पगमसिद्धान्तः ॥ ४॥

इति गीतमसूत्रम् ॥ (तथास्य विवृतिर्यथा, —
“अथ सिद्धान्तः । सिद्धान्तो नाम यः परीक्षकै-
र्बहुविध परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते
निर्णय स सिद्धान्तः । स चोक्तश्चतुर्विधः । सर्व-
तन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरण-

सिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति ।
तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि,
सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्धापाया साध्यानामिति
प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्नावन्यप्रकरणे तत्तत्
प्रसिद्ध यथान्यत्राष्टौ रसाः षडन्यत्र । पञ्चेन्द्रि-

याणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि । वाताधिकृता,
सर्वविकारा यथान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च
प्रसिद्धाः ।

अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन्नाधिकरणे
सस्तुयमाने सिद्धान्तान्यन्यपि अधिकरणानि
भवन्ति । न सुक्तं कर्मभानुवन्धिक कुरुते निस्स-
हत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफलसोऽप्युप-
प्रेत्यभावा भवन्ति ।

अभ्युपगमसिद्धान्तः । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम
यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुक वा
वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः । तद्यथा द्रव्यं
न प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः । गुणाः प्रधाना
इति कृत्वा वक्ष्यामः । इत्येवमादिश्चतुर्विधः
सिद्धान्तः ॥” इति चरके विमानस्थाने
८ अध्याय ॥)

सिद्धान्ताचारः, पुं, (सिद्धोऽन्तो यस्य । तादृश
आचारः ।) तान्त्रिकाचारविशेषः । यथा, —
“आत्मानं देवता मत्वा यजेद्देवीं च मानसैः ।
सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

सिद्धान्तौ, [नृ]पुं, (सिद्धान्तोऽस्यास्तोति । इन् ।)
मौमासकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सिद्धापगा, स्त्री, सिद्धसेविता आपगा । गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धायिका, स्त्री, चतुर्विंशतिबुद्धशासनदेव-
तान्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धारिः, पुं, मन्त्रविशेषः । एतत्प्रमाणं सिद्ध
साध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सिद्धार्थः, पुं, (सिद्धोऽर्थो यस्य ।) वृत्ताहृत्पिता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ भाव्यसिद्धिः । इति मेदिनी ॥

(सिद्धोऽर्थो यस्मात् ।) श्वेतसर्षपः । इत्यमरः ।
२ । ८ । १८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ५८

“भ्रूवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ।
सिद्धार्थाच्चतदध्वम् पूज्यापुष्पफलानि च ।

उपजङ्गः प्रयुञ्जाना व्याख्यादाशेष सती ॥”)
अस्य पर्यायगुणः गौरसर्षपशब्दे द्रष्टव्यः ॥
वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रसिद्धार्थः ।
यथा, —

“सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रेतुं श्रोता प्रवर्तते ।
अन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”
इति व्याकरणटीका ॥

सिद्धार्थाः, स्त्री, (सिद्धोऽर्थो यस्याः ।) चतुर्थ
जिनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धिः, स्त्री, (सिद्ध + क्तिन् ।) दुर्गा । यथा, —
साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाथ ईश्वरी ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

ऋद्धिनामौषधम् । इत्यमरः । २ । ४ । ११२ ॥
योगविशेषः । निष्पत्तिः । यथा, मनुः । २।८।७।

“वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपासि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धि गच्छन्ति कर्हिचित् ॥”)
पादुका । अन्तर्द्धिः । वृद्धिः । इति मेदिनी ॥

मोक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनु ।
१२ । ११ ।

“कामक्रोधौ तु सयस्य ततः सिद्धि नियच्छति ॥”)
सम्पत्तिः । इति धरणिः ॥ बुद्धिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ७॥ अष्टसिद्धिनामलक्षणानि यथा,

“अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राकाश्यश्च तथेशित्व वशित्वश्च तथापरम् ॥
यत्र कामावसायित्व गुणानेतानथैश्वरान् ।
प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिर्व्वोणसूचकान् ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरौऽणोयान् शौभ्रत्वात्तद्धिमा
गुणः ।

महिमाशेषपूज्यत्वात् प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ॥
प्राकाश्यमस्य व्यापित्वात् ईशित्वं चेश्वरो यतः ।
वशित्वात् वशिता नाम योगिणः सप्तमो गुणः ॥
यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ।
ऐश्वर्य्यं कारणैरेभिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा ॥”
इति मार्कण्डेये दत्तात्रेयालकसवादे योगवक्त्र-
नामाध्यायः ॥ ७॥ (अष्टादशसिद्धिनामानि
यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । ६ । १८—१८ ।

“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाश्यं महिमा
तथा ।

ईशित्वश्च वशित्वश्च सर्वकामावसायिता ॥
सर्वज्ञदूरश्रवण परकायप्रवेशनम् ।

वाक्सिद्धिः कल्पवृक्षत्वं सष्टु संहर्तुमीयता ।
अमरत्वञ्च सर्वाङ्ग सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः ॥”)
भावनासिद्धिर्यथा, —

“तीर्थे कान्तोऽभीष्टदेवे गुरौ मन्त्रे भवौषधे ।
आस्था च यादृशो यासां सिद्धिस्तासाञ्च
तादृशी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३८ अध्यायः ॥

ज्ञानात् सिद्धिर्यथा, —
“तस्मात् त्वमपि भूपाल देहि न्यायार्जितं
धनम् ।
दानात् ज्ञान ततः प्राप्य ज्ञानात् सिद्धिमवा-
प्ससि ॥”

इति वज्रपुराणे शिवैरुपाख्याननामाध्याय ॥
सिद्धिः, पुं, (सिद्धि ददातीति । दा + क् ।)
वटुकभैरवः । इति तस्य स्तोत्रम् ॥ सिद्धिदातरि,
त्रि । (यथा, देवौभागवते । ६ । २ । ५१ ।

“त कुन्ती वचनं प्राह मम मन्त्रोऽस्ति कामदः
दत्तो दुर्व्वाससा पूर्वं सिद्धिदः सर्वथा प्रभो ॥”)
यथा च ।

“मधुमासे तु सप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
प्रोक्ता मदनभञ्जीति सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सिद्धियोगः, पुं, (सिद्धेर्योगो यत्र ।) तिथिवार-
घटितशुभयोगविशेषः । यथा, —

“शुक्ले नन्दा बुधे भद्रा शनी रिक्ता कुजे जया
गुरौ पूर्णा च सयुक्ता सिद्धियोग प्रकीर्त्तितः ॥
इति ज्योति सागरः ॥

सिद्धियोगिनी, स्त्री, (सिद्धिप्रिया योगिनी ।)
योगिनीभेदः । यथा, —

“प्रणवाद्याश्च या विद्या शूद्रादौ न समीरिता
अस्याश्चैव विशेषो यत् योषिञ्चेत् समुपासयेत् ॥
डाकिनौ सा भवत्येव डाकिनौभिः प्रजायते ।
पतिहोना पुत्रहोना यथा स्यात् सिद्धियोगिनी”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

दक्षस्य पञ्चाशत् कन्याः । तथा, —
“सती ज्योतिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनसूया स्वधा
तथा ।
प्रीतिः क्षमा च संभृतिः सन्नतिश्च अरुन्धती ॥
कोर्त्तिलक्ष्मोर्द्धं तिमैधा मुष्टिः अद्वा क्रिया मतिः
बुद्धिलक्ष्णा वपुःशान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रति ॥
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मन्वती ।
सङ्ख्या च सुहृत्ता च साध्या विश्वा च नामतः
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः कालादनायुषा ।
सिद्धिका सुरसा कद्रुर्विगता सुरभिः श्रुषा ॥
क्रोधा इरा च प्राधा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्तिताः
पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्वलोकस्य मातरः ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥

सिद्धिलौ, स्त्री, (सिद्धिं लातीति । ला + क् ।
ङीष् ।) क्षुद्रपिपोलिका । इति केचित् ॥

सिद्धिस्थानं, स्त्री, (सिद्धेः स्थानम् ।) पुण्यस्थान-
विशेषः । यथा, —
“अतः परं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि, यानि तु

सिद्धीघः

यस्मिन्नाराधिता देवी सिद्धिं भवति सिद्धिदा ॥
 तुङ्गारं शतशृङ्गं त्रिकूट पर्वत तथा ।
 विन्ध्या गङ्गा सरिद्युव रेवातीरमथापि वा ॥
 पयोष्णी असुराख्या तु अथवा मण्डलेखरे ।
 शङ्करेश्वरामेशे अथवा अमरेश्वरे ॥
 वेधवत्यास्फटे रम्ये हरिश्चन्द्रे तथा प्रिये ।
 सरस्वतीतटे पुण्ये सुगन्धायतनेऽपि वा ।
 स्थानेष्वेपु जप कुर्यात् नन्दाहं कृतमानसः ।
 भैरवं शूलमेदश्च चण्डीशं त्रिपुरान्तकम् ॥
 अष्टचक्रं चक्रोच्छ्वास कपालाक्षायनामकम् ।
 अजाविक खरोद्गाख्य स्थानान्ये तानि वर्जयेत् ॥”
 इति देवीपुराणे कुण्डप्रवेशनामाध्यायः ॥
 सिद्धेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा ईश्वरी) देवीविशेषः ।
 यथा,—
 “सिद्धा सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम् ।
 मन्त्रसिद्धिप्रदा योनिसिद्धिदा लिङ्गशोभिताम् ॥
 इति सुषुम्नालातन्त्रे ११ पटले महाविद्या-
 स्तोत्रम् ॥ अपि च ।
 “कृष्णेन बलभद्रेण गोपै कसजिघासुभिः ।
 सङ्केतक कृत तत्र मन्त्रनिश्चयकारकम् ॥
 तदा सङ्केतकै सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता ।
 सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता ।
 सङ्केतकेश्वरीश्चैव दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नु यात् ॥”
 इति वाराहै मथुरापरिक्रमप्रादुर्भावनामा-
 ध्यायः ॥
 सिद्धीघः, पु, (सिद्धानामोघः) गुरुक्रमविशेषः ।
 यथा, तन्त्रे ।
 “अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
 ऊर्ध्वकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वज ॥
 दिव्यौघाः सिद्धिदा वस्त्र सिद्धीघान् शृणु
 यत्नत ।
 वशिष्ठ कूर्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ॥
 हरिनाथो मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्गु-
 रून् ।
 तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
 सुखानन्द परानन्द पारिजात कुलेश्वरः ।
 विरूपाक्ष्य फेरवी च कथित तारिणीकुलम् ।
 आनन्दनाथशब्दान्ता गुरव सर्वसिद्धिदाः ।
 त्रिनयोऽपि गुरुरूपाश्च अन्वान्ता परि-
 कीर्तिताः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 अन्यश्च ।
 “ब्रह्मानन्दः पूर्णदेवश्चलचित्तसलाचलः ।
 कुमार क्रोधनश्चैव तथा च स्वरदौपन ॥
 माया मायावती चैव मानवौघान् शृणु प्रिये ।
 वशिष्ठ कूर्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ।
 हरिनाथो मानवौघानथ वक्ष्यामि सद्गुरुन् ॥”
 इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् ॥
 तथा ।
 “नारदः काश्यपः शम्भुर्भागव कुलकौशिकः ।
 एते पञ्च महादेव सिद्धीघाः परिकीर्तिताः ॥”
 इति तन्त्रम् ॥

३५२
सिध्यः

सिध्य, [न्] स्त्री, (सिध + मन् । स च कित् ।)
 किलासरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । २ । ५ ।
 “सुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारूपक महाकुष्ठमेककुष्ठ-
 चर्मदल विषर्पः परिसर्पः सिध्य विचर्षिका
 किटिम पामा रकसा चेति ॥”)
 सिध्य, स्त्री, (सिध + बाहुलकात् मक् ।) किलास-
 रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तमहाकुष्ठान्तर्गत-
 कुष्ठरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “श्वेत ताम्र तनु च यद्रजो दृष्टं विमुञ्चति ।
 प्रायथोरसि तत् सिध्यमंसावकुष्ठसुमोपमम् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 त्वष्ट्राव्रगता सिध्यपुष्पिका इति अलावुपुष्पवत्
 श्वेत सिध्यं सिध्यपुष्पिका । महाकुष्ठन्तु सिध्य
 धातुप्रविष्ट सिध्यपुष्पिकेतर श्वेतलोहितवर्णम्
 एतेन सिध्यस्य द्वै विध्य सूचितम् । इति विजय-
 रचितादयः ॥
 सिध्यपुष्पिका, स्त्री, (सिध्यस्य किलासस्य पुष्पं
 विद्यते यस्याः । सिध्यपुष्प + ठन् ।) कुष्ठव्याधि-
 मेदः । सा च त्वष्ट्राव्रगता अलावुपुष्पवत् श्वेता
 इति रुग्निनिश्चयटीकाया विजयरचितादयः ॥
 सिध्यल, त्रि, (सिध्य अस्यास्तीति । सिध्य +
 “सिध्वादिभ्यश्च” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।)
 किलासी । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा,
 वाजसनेयसहितायाम् । ३० । १७ ।
 “विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्यल भूत्ये जागरण-
 मभृत्य इति ॥”)
 सिध्यला, स्त्री, (सिध्यमस्या अस्तीति । लच् । टाप्) ।
 मत्स्यविकृति । इति मेदिनी ॥ (भौषधविशेषः ।
 तद्व्यथा,—
 “त्वगादिहोना संशुद्धा प्रत्ययाः शकुलादयः ।
 श्लक्ष्णचूर्णीकृत तेषां शीतं पलाशतत्रयम् ॥
 शतेन कटुतैलेऽस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
 क्रिमिघ्नदौष्यकनिशाचविकाग्रन्यकार्द्रकैः ॥
 जीरकहयहृद्यौरसुरसाज्जंकसिन्धुकैः ।
 दशमूलात्मगुप्ताभ्यां मार्कवैल्वर्णैस्त्रिभिः ॥
 चूर्णितं पलिकैः सार्द्धं मारणालपरिप्लुतैः ॥
 विन्यसेत् च्छेपात्रे तु धान्यराशौ पुनन्यं सेत् ।
 सप्तरात्रात् समुद्भूत्य पानभक्ष्यभोजनैः ।
 सिध्यलेय प्रयोक्तव्या सामे वायौ विशेषतः ॥
 भग्नरुग्नाश्च तद्वृता कम्पिनः पीठसर्पिणः ।
 गृध्रसौमन्निसादश्च शूलगुल्मीदराणि च ।
 वलीपलितखालित्य हत्वास्थिरमलेन्द्रियाः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसम्पद्दे भाभवाताधिकारे)
 सिध्यवान्, [न्] त्रि, (सिध्यमस्त्वस्येति । सिध्य +
 पञ्चै मत्पु । मस्य व ।) किलासरोगविशेषः ।
 इति सिध्यशब्दादस्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सिध्य, स्त्री, किलासरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सिध्य, पु, (सिध्यन्त्यस्मिन्नर्थो इति । सिध्य +
 “पुश्वसिध्यौ नञ्चत्वे” ३ । १ । ११६ । इति
 ऋष्यप्रत्ययेन निपातितः ।) पुष्पनक्षत्रम् । इत्य-
 मरः । १ । ३ । २२ ॥

सिन्दुवा

सिध्वा, पु, साधु । इत्थं । इत्युनादिकोषः ॥
 सिध्वा, स्त्री, (सिध्वा + स्वार्थे कन् । अभिधानात्
 स्त्रीत्वम् ।) दृक्विशेषः । इत्यमरः । ३ । ५ । ८ ॥
 सिध्वाति रोगश्चतुर्विधमिति सिध्वा । सीध इति
 स्यातीति दृक् । सिध्वा गत्वां नास्तीति रक् ततः
 स्वार्थे क सन्नाविधेरनित्यत्वात् न इत् । इति
 भरतः ॥
 सिध्वाकावण, स्त्री, (सिध्वाकावा वनमिति । णत्वम्) ।
 देवीद्यानम् । इति विकारश्लेषः ॥
 सिन्, स्त्री, (सिनोति बध्नाति आत्मानमिति । षिच्
 बन्धने + “इण् षिञ्जीति” उणा० ३ । २ ।
 इति नक् ।) शरीरम् । इति सञ्चितसारो-
 षादिह्रस्विः ॥ (अत्रम् । इति निघण्टु । २ । ७ ॥
 सिन्, पु, (सिनोतीति । षिच् बन्धने + “इण्
 षिञ् जीति” उणा० ३ । २ । इति नक् ।)
 घासः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ काणः ।
 इति केचित् ॥ शुक्लगुणविशिष्टे, त्रि ॥
 सिनी, स्त्री, शुक्लगुणविशिष्टा । यथा । श्वेता सिता
 सिनी श्वेनी । इति व्याडि । इति सिनीवाली-
 शब्दटीकाया भरतः ॥
 सिनी(वा)वाली, स्त्री, (सिनी शक्ता बाला चन्द्र-
 कला अस्यामिति । यद्वा, सिन्ध्या शक्त्या चन्द्र-
 कलाया वक्ष्यते मिश्र्यते या । वल मिश्रणे +
 घञ् । ततो ङीष् ।) दृष्टेन्दुकलामावास्या ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ सा चतुर्दशयुक्ता-
 मावस्या । सिनी श्वेता बाला चन्द्रकलाया
 सिनीवाली नदादित्वादीप् । इति तट्टीकार्या
 भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
 “दीर्घमास्या सिनीवाला द्वादशा अथर्व-
 यवा ॥”)
 दुर्गा । इति मेदिनी ॥
 सिन्दुक, पु, सिन्दुवारदृक् । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥
 (तथास्य पर्यायगुणाय ।
 “सिन्दुवार श्वेतपुष्पं सिन्दुकः सिन्दुवारकः ॥
 नीलपुष्पो तु निर्गुण्डो शेफालो सुवहा च सा ।
 सिन्दुकः स्मृतिदक्षिण कषायः कटुको लघुः ॥
 केश्यो नेत्रद्वितो हन्ति शूलशोथाममास्तान् ।
 क्रमिकुष्ठार्चिशेषश्चवराश्रौलापि तद्विधा ।
 सिन्दुवारदलं जन्तु वातश्लेष्महर लघुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सिन्दु(शु)वारः, पु, सिन्धु गजमद वारयति तिल-
 त्वात् । ह + अण् । पात्तिको धस्य द् ।) दृक्
 विशेषः । निसिन्दा इति भाषा । इनहुर इति
 च क्वचित् । तत्पर्यायः । सिन्दुकः २ इन्द्र-
 सुरिस ३ निर्गुण्डो ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः
 २ । ४ । ६ ॥ सिन्धुक ६ सिन्धुवारक ७ इन्द्राणी
 ८ पीलोमौ ९ शक्ताणी १० कासनाशिनौ ११ ।
 इति रत्नकोषः ॥ श्वेतपुष्पः १२ सिन्दुवारक
 २३ स्थिरसाधनक १४ अनन्त १५ सिद्धक
 १६ अर्थसिद्धकः १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । कफवातघ्नश्च कुष्ठकण्डूनिशूलना-
 शित्वम् । कायसिद्धिदत्त्वश्च । इति राजनिर्घण्टे

अपि च ।

“सिन्धुक स्मृतिद्विज्ञः कषाय कटुको लघु
केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममास्तान् ॥
कृमिकुष्टारुचिश्चेन्नशान् नौलापि तद्विधा ।
सिन्धुवारदलं तत्तु वातश्चेत्सहर लघुं ॥”

इति भावप्रकाशः ॥*॥

“स्यन्दं वारयति सिन्धुवारः क्षणं निपातनात् जि
घ्रत उच्च । सिन्धुकसिन्धुवारी दन्त्यसादी तवर्ग-
द्वतीयवन्ताविति बहवः । केचित्तु सिन्धु समुद्र-
मपि वारयति शोपयति तीक्ष्णरसत्वेन कफघ्न-
त्वात् सिन्धुवारः सिन्धुकसिन्धु वारी तवर्गचतुर्थ-
वन्तावित्वाद् ॥” इति भरतः ॥

सिन्दूर, स्त्री, (स्यन्दते इति स्यन्दू ङ करणे +
“स्यन्दे, सम्प्रसारणञ्च ।” उणा० १ । ६६ ।
इति ऊरन् । सम्प्रसारणञ्च ।) रक्तवर्णचूर्ण-
विशेषः । सिन्दूर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नागसम्भवम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

नागरैणु ३ रक्तम् ४ सोमन्तकम् ५ नागजम् ६
नागगर्भम् ७ शोणम् ८ वीररज ९ गणेश-
भूषणम् १० सन्धारागम् ११ शृङ्गारकम् १२
सौगायम् १३ अरुणम् १४ मङ्गलम् १५ ।
अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
व्रणविरोधत्वम् । कुष्ठसम्भ्रमकण्डुतिविसर्पशम-
नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ अपि च ।

“सिन्दूर रक्तरेणुश्च नागगर्भश्च सीसजम् ।
सीसोपधातुः सिन्दूर गुणैस्तत् सीसवन्तम् ॥
सयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः ।
सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डविषापहम् ।
भग्नसन्धानजनन व्रणशोधनरोहणम् ॥” *॥
सिन्दूरस्य शोधनमाह ।

“दुग्धाक्षययोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः ।”
इति भावप्रकाशः ॥*॥

सिन्दूरदानसन्धो यथा,—

“सिन्दूरश्च वर रम्य भाले शोभाविबर्द्धनम् ।
मूरण भूषणानाञ्च सिन्दूर प्रतिगृह्यताम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्याय ॥*॥
तस्य धारणात् पत्युरायुर्वृद्धिर्भवति । यथा,—
“हरिद्रा कुङ्कुमश्चैव सिन्दूर कज्जल तथा ।
कार्पासकश्च तास्त्रल माङ्गल्याभरण शुभम् ॥
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् ।
भर्तुरायुष्यमिच्छन्तौ दूरयेन्न प्रतिव्रता ॥”
इति काशौखण्डे ४ अध्याय ॥

सिन्दूर, पु, (स्यन्दते इति । ऊरन् ।) हृत्-
विशेषः । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरकारण, स्त्री, (सिन्दूरस्य कारणमिति ।)
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सिन्दूरतिलक, पु, (सिन्दूरस्यैव तिलको यस्य ।)
हस्तो । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरतिलका, स्त्री, (सिन्दूरस्य तिलको यस्याः ।)
साधवा नारी । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरपुष्पी, स्त्री, (सिन्दूरवत् रक्तवर्णं पुष्पं
यस्याः । पाककर्षेति ङीष् ।) पुष्पहृत्विशेषः ।

तत्पर्यायः । सिन्दूरी २ वीरपुष्पी ३ हृत्पुष्पी ४
करच्छदा ५ शोणपुष्पी ६ । अस्या गुणा ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । क्षेपवात-
शिरोऽर्त्तिभूतनाशित्वम् । चण्डीप्रियत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्दूरी, स्त्री, (सिन्दूर तद्वर्णोऽस्या अस्तीति
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) रोचनी । रक्त
चेलिका । धातकी । इति मेदिनी ॥

सिन्धु, पु, (स्यन्दते इति । स्यन्दू प्रसवणे +
“स्यन्दे” सम्प्रसारण षञ्च ।” उणा० १ । १२ ।
इतिः उ । धकारादेशः सम्प्रसारणञ्च ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ यथा,
भागवते । ३ । ११ । ३१ ।

तावन्निभुवन सद्यः कल्पान्ते धितसिन्धवः ।
प्रावयन्त्युत्काटाटोपचण्डवातेरितोन्मयः ॥”
वमथु । देशविशेषः । (यथा, रघुः । १५ ।
८७ ।

“युधाजितश्च सन्देशात् स देश सिन्धुनामकम् ।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भूतप्रजः ॥”
नदविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रस् इति

ख्यातः । (यथा, रघुः । ४ । ६७ ।
“विनीताध्वन्मस्तास्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।
दुधुवूर्वाजिन स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेशरान् ॥”
गजमद । इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुवारहृत् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतदृक्त्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रागविशेषः । स च मालकौशराग-
पुत्रः । यथा,—
“भाधवः शोभनः सिन्धुर्नारुमेवाडुल्लुन्तला ।
कलिङ्गः सोमसयुक्तः कौशिकस्य सुता इमे ॥”
इति सङ्गीतसिन्धुः ॥

सिन्धुः, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + ङ । सम्प्र-
सारणम् । दस्य षञ्च ।) नदी । इति मेदिनी ॥
(यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ६ ।
“अत समुद्रा गिरयश्च सर्व-
ऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा शोषधयो रसश्च
येनेष भूतैस्त्रिष्टते ह्यन्तरात्मा ॥”
नदीविशेषः । तज्जलगुणाः । यथा,—
“अतद्रोर्विपाशायुज सिन्धु नद्या
सुशीत लघु स्वादु सर्वाभयघ्नम् ।
जल निर्मल दीपन पाचनञ्च
प्रदत्ते बल बुद्धिमेधाशुषञ्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुकाः, पु, (सिन्धु रेव । स्वार्थे कन् ।) सिन्धु-
वारहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ५६ । ६ ।
“वैश्याना जीवकाश्चदिर-
सिन्धु कस्यन्दनाश्च शुभफलदा ॥”
सिन्धु कफ, पु, (सिन्धो कफ इव ।) समुद्रफेनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धु कर, स्त्री, (सिन्धो सिन्धु देशे कीर्यते इति
कृ + अच् ।) श्वेतदृक्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुखेल, पु, (सिन्धो तत्समीपे खेलतीति ।
खेल + क ।) सिन्धुदेशः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सिन्धुज, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति । जन + ङः ।)
सैन्धवलवणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । ३७ ।
“वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजैः ॥”
समुद्रजाते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
७१ । १४ ।

“शुभान् दशभिरावर्त्तैः सिन्धु जान् वातरहस ॥
सिन्धुजन्म, [न्]को, (सिन्धोर्जन्म उत्पत्तिर्यस्य ।)
सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुजन्मा, [न्] पु, (सिन्धो चौरसमुद्रात्
जन्म यस्य ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥

सिन्धुजा, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति । जन + ङः ।)
लक्ष्मीः । इति जटाधरः ॥

सिन्धुडा, स्त्री, मालवरागभार्या । यथा,—
“धामुषी मालवी रामकिरी च सिन्धुडा तथा ।
अश्ववारौ भैरवौ च मालवस्य प्रिया इमाः ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

सिन्धु नन्दनः, पु, (सिन्धो चौरोदस्य नन्दनः ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिन्धुनाथ, पु, (सिन्धुना नदीना नाथ ।)
समुद्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भावे । १४ । ६८ ।
“मत्कुणाविव पुरा परिप्लवी
सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।
गच्छत स्म मधुकैटभौ विभो
यस्य नैद्रसुखविघ्नता क्षणम् ॥”
सिन्धुपुत्र, पु, (सिन्धो पुत्रः ।) मर्कटेन्दुः । इति ।
शब्दचन्द्रिका ॥ चन्द्रश्च ॥

सिन्धुपुष्प, पु, (सिन्धो पुष्पाति प्रकाशते इति ।
पुष्प फुल्लने + अच् ।) शङ्खः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुमन्यज, स्त्री, (सिन्धु मन्यात् जायते इति ।
जन + ङ ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुर, पु, (सिन्धु मदं राति ददातीति । रा +
क ।) हस्तौ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।
“गतिगच्छितवरयुवतिः करी कपोली करोतु
मदमलिनौ ।
मुखबन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि ॥”
सिन्धु रङ्गेषु, [न्] पु, (सिन्धु रङ्गित्वेन हेष्टीति ।
द्विष + णिनि ।) सिद्धः ॥

सिन्धुलवण, स्त्री, (सिन्धु जात लवणम् ।) सैन्ध-
वम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुवारः, पु, (सिन्धु मपि हृणोति गत्येति ॥
हृ + अण् ।) हृद्योत्तमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(सिन्धु मदंजलमपि वारयति तिरस्करोति
तिक्तारसेन । हृ + णिच् + अण् ।) सिन्धु वार-
हृत् । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ यथा,—
“विस्मयक सिन्धुवार सिन्धुक सुरसोऽपि च ।
तथेन्द्रसुरसद्विन्द्रसुरिसः सिन्धु वारितः ।

सिप्रा

निर्गुण्यौन्द्राखिकेन्द्राणी सरसा सिन्धुवारकः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य गुणा ।

"सिन्धुवारो विषश्लेष्मणकुष्ठक्षयापहः ॥"

इति राजवल्लभः ॥

सिन्धुवारकः, पु, (सिन्धुवार एव । स्वार्थे कन् ।)

सिन्धुवारहच । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवारितः, पु, (सिन्धु मंदजल वारितो येन ।)

सिन्धुवारहच । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवेवणः, पु, गभारीहचः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुशयनः, पु, (सिन्धुः क्षीरोदः शयन यस्य ।)
विष्णु । क्षीरोदशायित्वात् ॥

सिन्धुसङ्गमः, पु, (सिन्धुना सङ्गमो यत्र ।) नदी-
नदसमुद्राणां परस्परमेलकः । तत्पर्यायः ।

सम्भेदः २ । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ सिन्धो-
नद्योः सङ्गमो मेलकः सम्भेदः । सम्भिदन्ति
मिलन्ति अस्मिन्निति सम्भेदः घञ् । सिन्धु-
शब्देन नदी नदः समुद्रयोश्च तेन नद्योर्नद्यो-
र्नदीसमुद्रयोश्च मेलकः सम्भेदः । इति वैकुण्ठा-
दयः । इति भरतः ॥

सिन्धुङ्गवः, स्त्री, (सिन्धोरङ्गवो यस्य ।) सैन्धव-
लवणम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४४ ।

"विडङ्गसारो मरिच सदार-
योग स सिन्धुङ्गवमूत्रयुक्तः ॥")

सिन्धूपलः, स्त्री, (सिन्धो समुद्रस्य उपलमिव ।)
सैन्धवलवणम् । इति हारावली । ५५ ॥

सिप्रा, स्त्री, (सिच् + क्तिप् । सिच चरणं रातीति ।
रा + क । षष्ठादरादित्वात् चस्य षः ।) सरो-
वरविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ४१ अध्याये
"एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः सिप्रां त्यक्त्वा तदा सरः ।
गङ्गावतारमगमत् क्षिमवत्प्रस्थसुत्तमम् ॥"
सिप्रा, पु, (सिच् चरणे + क्तिप् । त रातीति ।
रा + क । षष्ठादरादित्वात् साधु ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निदाघसलिलम् । घर्भः ।
इति मेदिनी ॥

सिप्रा, स्त्री, (सिप्रा + स्त्रिया टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ सा तु उज्जयनीदेशसमीपे
वर्तते । (यथा, रघु । ६ । ३५ ।

"अनेन युना सह पार्थिवेन
रभोरु । कश्चित् मनसो रचिस्ते ।

सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु
विहर्तुसुदानपरम्परासु ॥")

तस्या उत्पत्तिर्यथा कालिकापुराणे २३ अ-
ध्याये ।

"एव विवाहं विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदसाप तथा सह ॥

तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृताथार्थं शान्दर्थं च पुरा कृतम् ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदोरितम् ।
ततोऽयं सङ्गमो भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥

सिरा

हेमाद्रेः कन्दरे सानी सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
ततोऽयं पतितः सिप्रा देशभोग्ये सरोवरे ।
तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता
चितिम् ॥"

सिमा, पु, (पि ज् बन्धने + "अविसिविसिगुपिभ्य
क्वित् ।" उणा० १ । १४३ । इति भन् । सच
क्वित् ।) समुदायः । सिम सव्यं । इति सिद्धा-
न्तकौस्तुभे ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ११५ । ४ ।
रात्री वासस्तनुते सिमस्यै ॥")

सिम्बा, स्त्री, (यम वैक्लव्ये + उल्वादयश्चेति
साधु ।) शमी । यथा, —

"शमी समी शिन्विशिम्बसिम्बासिम्बिरपीच्यते
इति द्विरूपकोषः ॥

इ क्षिमिडा इति ख्याते श्रुंठी इति ख्याते ।
शाम्यति द्वचिरनया शमी शमभिर्यं शमे
नास्तीति इ पाच्छोणादीति इपि शमी ताल-
व्यादिः शमे पूर्वेषु वे निपातनादकारस्य इत्वे
शिम्बापि तालव्यादिः । सिम्बा दन्त्यादिरिति
पुरुषोत्तमादयः । सिम्बिशब्दोऽप्यत्र शिम्बिरपि
तालव्यादिर्दन्त्यादिषु । इति भरतः ॥

सिम्बि, स्त्री, शिम्बा । इति द्विरूपकोषः ॥

नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिम्बिजा, स्त्री, शमीधान्यम् । इति भावप्रकाशः ॥
तालव्यशकारादिरपि ॥

सिम्बी, स्त्री, (सिम्बि + षच् ङीप् ।) निष्पावी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"सिम्बा सिम्बी पुस्तसिम्बिस्तथा पुस्तकसिम्बिका
शिम्बिहयश्च मधुर रसे पाके हिमं गुरु ।
वक्ष्य दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

सिर, पु, पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पिप्प-
लीमूलशब्दोऽस्य विषयो ज्ञेयः ॥)

सिरा, स्त्री, (सिनोतीति । पिञ् बन्धने + रक् ।
इत्य षादौ उक्त्वल । २ । १३ ।) नाडी । (यथा,
सुश्रुते । ३ । ७ ।

"व्याधुवन्त्यभितो देहनाभित प्रसृता सिराः
प्रताना पद्मिनोऽकन्दादिसादीना यथा जलम् ॥"

यथा च ।
"आनाहमन्धः सवणात् स्त्रोतासि सरणात्
सिराः ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥

तथा च ।

"सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीर-
माराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च
कुल्याभिरुपसृष्टान्तेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसा-
रणादिभिर्विशेषे । ह्रस्वपत्रसेवनीनामिव च
तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रस-
रन्मूर्धमधस्तिर्यक् च ॥ भवतश्चात्र ॥

यावत्पित्तं सिरा काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् ।
नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थाः प्राणिना प्राणाः प्राणात्नाभिर्व्युत्पा-
यिताः ।

सिरा

सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥
तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो
दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश
रक्तवाहिन्यः । तासान् वातवाहिन्योनां वात
स्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत् एव
पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफ-
स्थाने रक्तवाहिन्यश्च यत्कृत्वा ऋग्वेदेतानि सप्त
सिराशतानि ।

तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सकृद्युपश्च
विश्रतिः एतेनेतरसकृद्युवाह्यं च व्याख्याती ।
विशेषतस्तु कोष्ठे चतुश्चिंशत्तासां गुदमेदार्थता
योष्यामष्टौ देहे पाश्वर्यो षट् पृष्ठे तावत् एव
चोदरे दश वक्षसि । एकचत्वारिंशत्तुश्च ऊर्ध्वे
तासां चतुर्दश ग्रीवायां कर्णयोश्चतस्रः । नव
जिह्वायाम् । षट्नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः ।
एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहाना
सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषा-
णामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश
कर्णयोर्दश । एव रक्तवहाः कफवहाश्च । एव-
मेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्या-
तानि । भवन्ति चात्र ।

क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्म्मक्षाम् ।
करोत्यन्यान् गुणाद्यापि स्वाः सिराः पवन-
शरन् ॥
यदा तु कुपितो वाहुं स्वा सिरा प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ।
ससर्पत् स्वाः सिराः पित्तं कुर्याच्चान्यान्
गुणानपि ॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥
अहमेतद्गुणं सन्धीनां स्वैर्यं बलमुदीर्यताम् ।
करोत्यन्यान् गुणाद्यापि बलासः स्वाः सिरा-
शरन् ॥
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वा सिरा प्रतिपद्यते
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥
धातूनां पूरणं वर्णं स्वर्गज्ञानमसंशयम् ।
स्वा सिरा सञ्चरद्रक्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥
नहि वात सिरा काश्चिन्न पित्तं केवलन्तथा ।
श्लेष्माश्च वा वहत्येता भतः सर्व्ववहा स्मृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणां मुञ्चिताः प्रधावताम्
ध्रुवमुत्सार्गमनमतः स्ववहा स्मृताः ॥
तत्रारुणा वातवहा पूर्यन्ते वायुना सिराः ।
पित्तादुष्णाश्च नौलाश्च श्रौता गौर्यं स्थिराः
कफात् ॥
असृग्वास्तु रोहिण्यः सिरा नातुष्णशीतलाः
भूत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येदया सिरा
भिमक् ॥
वैकल्यं भ्रमश्चापि व्यधात्तासां भ्रवं भवेत् ।
सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखास्तु बुद्धिमान्

षट्त्रिंशत् शतं कोष्ठं चतुःषष्टिं च मूर्धनि ।
शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे हात्रिशदेव तु ॥
पञ्चाशत्तुल्यबोधमवेध्या परिकीर्त्तिताः ॥”
इति सुश्रुते शारोरस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

अम्बुवाहिनी । इति हेमन्द्रः ॥
सिद्धको, स्त्री, शककौहचः । इत्यमरटीकाया
भरतः । २ । ४ । १२४ ॥

सिवरः, पु, इस्तो । इति जटाधरः ॥
सिपाधयिषा, स्त्री, (साधयितुमिच्छा । साध +
सन् + ध. । स्त्रिया टाप् ।) साधनेच्छा । यथा,
भाषापरिच्छेदे । ७० ।

“सिपाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षसात्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥”
सिद्धकः, पु, स्रु होहचः । इति शब्दरत्नावलो ॥
(स्रु होहचस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

सिद्ध, पु, (सिद्धयति मनो यत्र । सिद्ध + घञ् ।
प्रबोदरादित्वात् साधु ।) गन्धद्रव्यविशेषः ।
सिद्धा इति ख्यातः । तत्पर्यायः । तुरुष्क २
पिण्डकः ३ यावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

सिद्धकः ५ पिण्याकः ६ कपिचञ्चलः ७ तैलाख्यः
८ यावः ९ यावलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥
सककौहचः ११ पिष्टकः १२ तैलपर्णी १३ हक-
धूपः १४ क्लृप्तधूपः १५ । इति जटाधरः ॥

सिद्धकः, पु, (सिद्ध एव । स्वार्थे कन् ।) सिद्ध ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (शिलारसः । अस्य
पर्यायो यथा,—

“कपिनामा कपितैल कृत्रिम कपिलखलः ।
तुरुस्को मुक्तिसुक्तश्च पिण्डात् सिद्धको रसः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“सिद्धकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः ।
कपितैलश्च सङ्घातस्तथाच कपिनामकः ॥”
अस्य गुणा यथा,—

“सिद्धकः कटुकः खादुः सिग्धोष्णः शक-
कान्तिहृत् ॥

वृष्यः कण्ठः स्येदकुष्ठञ्चरदाहग्रहापहः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सिद्धको, स्त्री, सककौ । इति शब्दरत्नावली ॥
सिद्धभूमिका, स्त्री, सककौ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सोकः, ऋ ङ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
भात्स०-सक०-सेट् ।) ऋ, असिसोकत् । ङ,
सेकते । इति दुर्गादासः ॥

सौकः, कि आर्त्ताशः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा० पर०-सक०-सेट् ।) कि, सोकयति
सोकति । आर्त्ताशः स्यर्थः । प्रमाण तालव्यादौ
दृश्यम् । इति दुर्गादासः ॥

सौकरः, पु, शोकर । इत्यमरटीकाया भरतः ।
१ । ३ । १११ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।

“स नर्मदा रोधसि सौकराद्र-
र्मरुहिरानन्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
क्लात् रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥”)

सौता, स्त्री, (सिनोतीति । सिञ्जन् बन्धे + बाहु-
लकात् क्तः । दीर्घश्च । इत्युणादौ उज्वलः । ३ ।
८० ।) लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

“इह लाङ्गलरखाया सिनोति खनति भूमि सौता
धि न ग ज बन्धे नाञ्जीति तः निपातनाद्दीर्घः ।
सौता दन्त्यसादिः । श्रेते भुवि इति शौता
तालव्यशादिश्च ॥” इति भरतः ॥ (यथा,
कुमारः । ५ । ६१ ।

“न वेक्षि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरसोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तप क्लृप्तमभ्युपपत्स्यते सखी
वृष्टेव सौता तदवग्रहचताम् ॥”)

जनकराजनन्दिनी । सा तु श्रीरामपत्नी । तत्-
पर्यायः । वेदेही २ मैथिली ३ जानकी ४
धरणीसुता ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिसम्भवाद्
इति जटाधरः ॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा, वाल्मी-
कीये रामायणे । ६६ । १३-१४ ।

“अथ मे क्लृप्तः चैत्र लाङ्गलादुत्थिता ततः ।
चैत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सौतेति विश्रुता ॥
भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्तत ममालम्बा ।
वीर्यशक्तेति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥”
अपि च तट्टीकाद्यतपस्यपुराणम् ।

“अथ लोकेश्वरौ लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः ।
शुभचैत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफलगुने ॥
अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा ।
सौतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥

सौतामुखोद्भवात् सौता इत्यस्यै नाम चाकरोत्
ततोऽभूदौरसो तस्य उर्मिला नाम कन्यका ॥”
तज्जन्मव्रतादि गौतम प्रति शिवेनोक्तं यथा,—

“वैशाखशुक्लपक्षे त्वष्टस्या सयमनं कुरु ।
परैर्युर्विकुरुष्वै तज्जानकीजन्मनो व्रतम् ॥
सन्तुष्टा जानकी तेन भविष्यति न सशयः ।
एतद् व्रतं ममाप्यस्ति कर्त्तव्यं श्वो द्विजोत्तम ॥

माहात्म्यं तस्य गदितुं नास्ति मे निश्चलं मनः ।
अहं तद्रसलीनोऽस्मि शक्तस्तद्गदितुं न हि ॥
तत्प्रादेकं वदामि त्वा मार्कण्डेयाश्वमेऽधुना ।
गत्वा मुनीन्द्रः सकलं मार्कण्डेयोऽनुपृच्छयताम् ॥

सर्वं निवेदितं तस्मै व्रतमाहात्म्यमुत्तमम् ।
विधानं च फलं तस्य स मुनिस्त्वा वदित्यति ॥
मार्कण्डेयोपदिष्टेन विधिनाचर तद्गतम् ।
यथाशक्त्यपि कुर्वाणो व्रतस्योत्सवमादरात् ॥

लक्ष्मणे सकलान् कामान्नात्र कार्या विचा-
रणा ॥”
इत्यादि गौतमप्रश्नानन्तरं श्रीमार्कण्डेय उवाच
“त्रेतायुगे उत्तराश्रा गते कमलिनीपती ।
सर्वं तु निकरयेष्ट ऋतौ तु कुसुमाकरे ॥
मासि पुण्यतमे विप्र माधवे माधवप्रिये ।
नवम्या शुक्लपक्षे च वासरे मङ्गले शुभे ॥
सार्धं ऋते च मध्याह्ने जानकीं जनकालये ।
आविर्भूता स्वयं देवी योगेयु गतिरुत्तमा ॥
एतदयोगे कृतं ह्येतद् व्रतं प्रोक्तमनन्तकम् ॥
अष्टम्या यदि विद्या स्यात्सर्वमौ माधवे सिद्धे ।

कुर्यान्नेदं व्रतं तस्या कृतचेन्नृपता भवेत् ॥
मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या व्रतेऽस्मिन्नवमौ तिथिः
दिनद्वयगतायान्तु तस्या कार्या परा नरैः ॥
एतैर्योगैर्विनापि स्यात् तद्दिन पापनाशनम् ।
व्रताना नित्यमात्रात् कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥*॥
यस्तु नो कुरुते मोहात् जानकीजन्मसम्भवंम् ।
व्रतं स पश्यते घोरे नरके नात्र त्रययः ॥

तस्मिन्नहनि मृदात्मा भुक्त्वाप्यन्नन्तु यो नरः ।
मुने स क्लमिसङ्घात सपूय खादति स्फुटम् ॥
न करोति हि यः श्रुत्वा व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
स महापातकी ज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥*॥
कुरुते यो व्रतं सोऽपि पृथ्वीदानफलं लभेत् ।
महाषोडशदानानां यज्ञानां सुनिपुणवः ॥

प्राप्नोति सर्वतीर्थानां प्राप्नुयात् सकलं फलम्
सर्वभूतदया कृत्वा फलमाप्नोति यज्जन ।
तत्राप्नोति व्रतादन्नात् नात्र कार्या विचारणा
अष्टम्या प्रातरुत्थाय कृत्वा शौचमतन्द्रितः ।
महानद्या तडागे वा कूपे वाप्यन्तिकेऽपि वा ॥

स्नात्वा कुर्यान्नित्यकर्मं प्रातः सन्ध्यादिवन्दनम्
देवान् पितृंश्च सतर्प्यं हविष्याशी च सयतः ॥
एकभुक् ब्रह्मचारो स्याद्भूमिशायी च गोतमः ॥
नवम्या प्रातरुत्थाय दान्तो भूत्वा समाहितः ॥
तीर्थादौ विधिवत् स्नात्वा कृतनित्यक्रियो नरः
कुर्वीत मण्डप रम्य षोडशस्तम्भमण्डितम् ॥

अष्टस्तम्भयुतं वापि चतुःस्तम्भमथापि वा ।
तोरणैः सहितं कुर्याद्वितानवरशोभितम् ॥
द्वारेषु शङ्खचक्रादिपताकाभिर्ध्वजेस्तथा ।
अलङ्कुर्यात् प्रतिस्तम्भं स्थापयेत् कलसान्
शुभान् ॥

शुद्धतण्डुलराशीषु पूर्णपात्रैरलङ्कृतान् ।
मध्ये तु चत्वरं कुर्यात् चतुर्हस्तप्रमाणतः ॥
इत्समात्रोच्छ्रित रम्यं चतुरस्रं मृदा मुने ॥*॥
पलद्वयमिता कुर्यात् जानकीप्रतिमा शुभाम्
काञ्चनीमथवा शक्त्या कुर्यादेकपलोनिताम् ॥
तदर्धेन तदर्धेन कुर्याच्छक्त्या चतुर्भुजाम् ॥
वित्तशाठ्यमक्तत्वेव राजतौमपि कारयेत् ।
श्रीङ्गुर्वरीं पैतली वा मृत्पथी वृक्षजामुत ॥
कुर्वाणो पटेश्य वा लेख्या वर्णकैः प्रतिमा वराम् ॥
लेख्यं च सृत्तिकागारं सर्वतश्च पटावृतम् ॥
पर्यङ्कशयने सुप्ता तत्र राज्ञी महामतिः ।
तस्याः समीपतः सुप्ता मैथिली स्तनपायिनी ॥
जातकर्मकरो लेख्यो जनकश्च महीपतिः ।
शतानन्दः पुरोधश्च लेखनीय प्रयत्नतः ॥

इत्यादि चरितं लेख्यं जानकीजन्मसम्भवंम् ।
यथाशक्तिं ह्यलं कुर्यात् काञ्चन किल गौतमः ॥
राजतं चैवममलं स्वर्णसिंहासनं तथा ।
कुर्यात्तास्त्रमयं कुम्भं पूर्णपात्रावृतं मुखे ॥
तन्मध्ये पञ्चरत्नादि तीर्थांस्तु निक्षिपेन्मूने ॥
आचार्यं शास्त्रकुशलं वेदाध्ययनकोविदम् ।
हणुयाद्दिग्मन्त्राचारमवतसाङ्गदासनैः ॥
अन्तरीयोत्तरीयैश्च पञ्चपात्रादिभिर्व्रती ।
श्रीफलादिभिरभ्यर्च्य गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

वृणुयाद् विधानेन ततः षोडश ऋत्विजः ॥
 विद्यावत सदाचारानष्टौ वा भक्तिसयुतः ।
 मध्ये वेदी समालेख्या विचित्रैर्वर्णकैस्ततः ॥
 पद्ममण्डलं तत्र स्थापयेत् कलसं ततः ।
 रत्नसिंहासनं रम्यं सस्थाप्य विजितेन्द्रियः ॥
 तत्राधिवासनं कुर्यादभ्युत्तारणपूर्वकम् ।
 प्रतिमाया विधानेन देवीमावाहयेत्ततः ॥*॥
 प्राणानायम्य मूलेन त्रिरैकाग्रं चेतसा ।
 मूलमन्त्रस्य जनकं मुनिं विन्ध्यस्य मूर्धनि ॥
 मुखे हृन्दश्च गायत्री सीतादेवी हृदि न्यसेत् ।
 नाभौ तु विन्ध्यसेद्व्रह्मन् लक्ष्मीबीजं सविन्दुकम् ॥
 पादयोश्च नमः शक्त्यै ततो विन्ध्यस्य मन्त्रवित् ।
 श्रीं श्रीमित्यादिभिर्भूर्जैर्द्विर्घषट्स्वरसयुतैः ।
 कृत्वा करषडङ्गेषु न्यासं ध्यायेत्ततो व्रतौ ॥*॥
 चतुर्भुजा सुवर्णाभा रामालोकनतत्पराम् ।
 श्रीराघवान्विता सीता चिन्तयेद्दृष्टिं सर्वदा ॥
 इति ध्यात्वा समुच्चार्य मूलमन्त्रं कृताञ्जलिः ।
 सविन्दुकमलाबीजं पूर्वमुच्चार्य गीतम् ॥
 सीतायै इति पद्यात्तु नमश्च वदेत् किल ।
 सपूज्य प्रतिमां रात्रौ कृत्वैवमधिवासनम् ।
 ब्रह्मचारौ भूमिशायी तस्या रात्रौ भवेद्दत्तौ ॥
 तस्या नवम्या विधिवत् कृत्वा शौचमर्तान्द्रतः ।
 नद्यादौ विमले स्नात्वा नित्यकर्म विधाय च ॥
 ततस्तु प्रथमे यामे नित्यपूजाविधिं व्रतौ ।
 कृत्वा द्वितीयप्रहरे गीतवाद्यपुरं सरम् ॥
 मध्याह्नसमये भक्त्या कुर्यादेकाग्रचेतसा ।
 आसनं उपविश्यादौ मूलं विन्ध्यस्य पूर्ववत् ॥
 चतुरस्रं षट्कोणं त्रिकोणं च पुरस्ततः ।
 कृत्वा मण्डलमाधारं तत्र सपूज्य मन्त्रवित् ॥
 मूलेन शङ्खं सस्थाप्य जलमासिच्य निर्मलम् ।
 चिन्मयं तत्र सचिन्मयं तीर्थं मद्भुशमुद्रया ॥
 आकृष्य मूलमन्त्रेण समवाराभिमन्त्रितैः ।
 जलैः समोच्चयेद्दिवान् सामर्थ्यं पूजनोचिताम् ॥
 पात्राणि तास्वहेमादिनिर्मितानि ततो मुने ।
 पाद्यार्घ्यप्रदानार्थं च मधुपर्कार्घ्यमेव च ॥
 तथैवाचमनौयार्थमेवमासादयेत् क्रमात् ।
 एकस्मिन्नथवा पात्रे पाद्यादीनि प्रकल्पयेत् ॥
 पात्राणीत्य समासाद्य ततोऽन्तर्यागमाचरेत् ।
 पुष्पाञ्जलिं समादाय ध्यायेद्द्वै प्रतिमागताम् ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मान्याश्रयन्तीं चतुर्भुजम् ।
 महामतेस्तथा प्राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥
 हलचालनतः साक्षादाविर्भूता स्वतः श्रियम् ।
 सीता देवी हृदि ध्यात्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 पुष्पाञ्जलितयं देवो प्रतिमामूर्धनि क्षिपेत् ।
 हिरण्यवर्णं मन्त्रेण देवीमावाहयेत्ततः ॥
 आवाहनादिमुद्राणामष्टकं सप्रदर्शयेत् ।
 तामावाहय इतुप्रक्तो मन्त्रो देव्यासने मुने ॥
 अश्वपूर्णांमर्चदाने पाद्यं कासीऽश्वमन्त्रतः ।
 चन्द्रप्रसेति मन्त्रेण दद्यादाचमनीयकम् ॥
 आदित्यवर्णं इतुप्रक्तो मन्त्रः पञ्चाशते भवेत् ।
 अथ्यायस्विति मन्त्रेण पयसा स्नापयेत्ततः ॥
 दक्षिणाधुस्ततो दक्ष्णां हृतेन हृतवतुप्रतः ।

मधुना मधुवातेति वृचया सितया मुने ॥
 खादुयवस्वमन्त्रेण ततस्त्रीर्याश्वुभिः क्रमात् ॥
 उपेतुं मामिति प्रोक्तं सीतायाः स्नपने मनुः ॥
 स्वर्णसिंहासने रम्ये प्रतिमां स्थापयेद्दत्तौ ।
 वासोभिः क्षुत्पिपासेति पूजयेद्द्विमलोत्तमैः ॥
 गन्धद्वाराभिति भवेद्दाने गन्धादिकस्य तु ।
 मनसः काममित्याहुर्मन्त्रमाभरणादिके ॥
 मधुपर्कं ततो दद्यात् सीतादेव्यै विधानतः ।
 कस्तूरीकुसुमोपेतैः कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
 प्रतिमां पूजयेद्भक्त्या यतः पुष्यैः स्वकालिकैः ।
 सुगन्धैः कर्दुमेनेति मन्त्रेण किल गीतम् ॥
 अर्चयेत्तुलसीपत्रैः कोमलैर्मञ्जरीयुतैः ।
 प्रतिमां मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
 ततः सपूजयेद्दिवान् राजानं जनकं व्रतौ ॥
 जनकपूजामन्त्रः ।
 “देवी पद्मालया साक्षादवतीर्णा यदालये ।
 मिथिलापतये तस्मै जनकाय नमो नमः ॥”
 महामतिपूजामन्त्रः ।
 “श्रीसीताजननी मातर्महिषी जनकस्य च ।
 पूजां गृह्णाण महत्ता महामतिं नमोऽस्तु ते ॥”
 शतानन्दपूजनमन्त्रः ।
 “निधानं सर्वविद्यानां विद्वत्कुलविभूषणम् ।
 जनकस्य पुरोधस्व शतानन्दाय ते नमः ॥”
 हलपूजनमन्त्रः ।
 “जौवयस्वस्त्रिंशत् विश्वं चानयन् वसुधातलम् ।
 प्रादुर्भावयसे सीतां सौरं तुभ्यं नमोऽस्तु वै ॥”
 सुभगापूजनमन्त्रः ।
 “त्वयैवोत्पादितं सर्वं जगदेतच्चराचरम् ।
 त्वमेवासि महामाया मुनीनामपि मोहिनी ॥
 त्वयायत्ता इमे लोकाः श्रीसीतावल्लभा परा ।
 वन्दनीयासि देवानां सुभगे त्वा नमाम्यहम् ॥*॥
 ततोऽष्टदलमध्यस्थजयाद्या भक्तितः क्रमात् ।
 सपूजयेद्द्विशृङ्खला गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 वह्निर्मण्डलवर्तिन्यं षोडशाद्यास्तु देवता ।
 अणिमाद्याभिधा पूज्या वह्निः सर्वा ऋचस्ततः ॥
 सपूज्यावरणाख्येव सुख्यदेव्यास्ततो व्रतौ ।
 दशाङ्गैर्गुणैर्हृद्याद्दूषमाणं सतविभिः ॥
 दीपन्तु साज्यवर्तीभिरार्द्रं पुष्करिणामिति ।
 नैवेद्यं हृतपक्वान्नाभ्यां नाभ्यक्षनसयुतैः ॥
 प्रदद्यात् पायसाद्यैरप्यार्द्राणि करिणामिति ।
 रात्रौ च गुडलच्छं कान् महामत्यै निवेदयेत् ॥
 ताम्बूलञ्च ततो दद्यात् कर्पूराद्यैः सुसयुतम् ।
 साङ्गतासिहये देया यथाशक्ति च दक्षिणा ॥
 नीराजयेत्ततो देवीं प्रथमेत्तदनन्तरम् ।
 तःसाहयं च मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत् ॥*॥
 मूलेन हावयेत् विप्रैरष्टोत्तरसहस्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं वापि पायसं शङ्खं रायुतम् ॥
 आहुतौना ततः पञ्चाम्बुने कुर्यात् प्रदक्षिणाम् ।
 पुनः पुष्पाञ्जलिं दद्यात् सीतामूर्धनि भक्तितः ।
 आदाय तुलसीपत्रं पुष्पं यत्किञ्चिदेव वा ।
 सीताङ्गि पद्मजाङ्गत्यां तदाकारं विभावयन् ॥
 इति नम्रशिरा भूत्वा रोपयेत्तत् स्वमूर्धनि ।

ततः सीतापदाभोजय सस्यश्च मङ्गलम् ॥
 कराञ्जलिपुटं बद्ध्वा प्रार्थयेद्भामवल्लभाम् ।
 भक्त्या परमया ब्रह्मन् तामिः कोमलशक्तिभिः
 दुरन्तससारसमुद्रमग्नं
 सीते शरणा शरणागत त्वाम् ।
 उदारयस्वाशु कृत भयैत-
 द्भुत ततो देवि मयि प्रसीद ॥
 संप्रार्थ्यं जानकीमेव दण्डवत् प्रणमेत् पुनः ।
 पुष्पाञ्जलिं पुनर्हं स्वां स्तुवीत परमेश्वरीम् ॥
 नीलनीरजदलायतेक्षणं
 कौशलेशमुजसावलम्बनाम् ।
 सानुरागहरिमेवमीक्षती
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 मन्दहसगतिगाञ्च कृशाङ्गीं
 कामकान्तिपरिभूतचन्द्रिकाम् ।
 ताडकारिसहस्रे भविमग्ना
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 कुन्तलालककपोलमाननां
 राहुवक्त्रगन्धुघासमद्युतिम् ।
 वाससा पिदधती हियाकुनां
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 कायवाङ्मनसगी पतिर्विधात्
 स्वप्रजाग्रतिषु राघवेश्वर ।
 शिवविरिञ्चिभिराङ्घ्रि वन्दिता
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 भक्तैकगम्या प्रकृते पराञ्च
 चित्ते भृशं लोकनमस्कृताञ्च ।
 भूवायुवह्निवननाकसंस्थितां
 विभावये चेतसि रामवल्लभाम् ॥
 इन्द्ररुद्रधनदानुपालकैः
 सद्भिमानगणमास्थितैर्दिवि ।
 पुष्यवधमनुसस्तुतशीलां
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 ध्येयमानममरैश्च स्वरूपां
 वामघाततनुनिर्जितहेमाम् ।
 फुल्लनीरजविभावरानना
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 सद्यैर्द्वि विसदा विमानगै-
 र्विस्मयाङ्गुलमनोभिरौक्षिताम् ।
 तेजसापि दधती सदा दिश
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 एतदष्टकमनिष्टहानिकृद्
 य पठेदथ शृणोत्यहर्मुखे ।
 अन्तरापरहिता तु मैथिली
 तस्य भक्तिमतुला प्रयच्छति ॥
 स्तुल्ये जानकीदेवी गीतवाद्यादिभिर्भ्रती ।
 रात्रौ जागरणैः सर्वा तां रात्रिमपवाहयेत् ॥
 ततः प्रातर्हंशम्याञ्च पूर्वोक्तविधिना द्विज ।
 प्रतिमां पूजयित्वादा वा चार्थं पूजयेत्ततः ॥
 तर्क्षं सोपस्कारं दद्यात् सवक्त्रा गां पयस्विनीम्
 दक्षिणाञ्च यथाशक्ति ततः पूर्णाहुतिं चरेत् ॥
 पूर्णाहुतिविधानेन कृत्वा च प्रतिमादिकम् ।

सौता

सौतायाः प्रोतये दद्यात् मण्डपादि विसृज्य च ॥
सोताप्रोति वाचयौत ब्राह्मणाचार्यभाषिते ।
अन्धे भ्योऽपि यथाशक्त्या भूयसीं दक्षिणा ददेत् ॥
अतिथिभ्योऽन्नदानञ्च कर्त्तव्यं तद्दिने किल ।
सन्तोष सकलान् लोकान् कुटुम्बसहितो व्रती ॥
विधिना पारणं कुर्यात् भूमिशायी च मानवः ।
तस्योपरि सदा प्रीता सौता स्यान्नात्र सशयः ॥
यदृष्टं नित्यपूज्या स्यात् प्रतिमा तत्र गौतम ।
तस्यामेवोक्तव कुर्याज्जानक्या पूजनादिकम् ॥
नित्यपूज्या न यस्य स्यात् सौताया प्रतिमा यदा
शालग्रामशिलायां स कुर्यात् सोतीक्ष्व वुष ॥
लक्ष्मीनारायणौ यस्मात्तस्या सवसतः सदा ।
पूर्वोक्तविधिना सौतानवस्या उत्सवं द्विज ॥
पूजा कुर्वीत वै तस्या सर्वा पञ्चाशतादिभिः ।
तुष्येते तेन वै तस्मिन् जानकीरघुनन्दनौ ॥
इत्य निगदित सर्वं जानकीजन्मनो व्रतम् ।
कुर्वन्तीन्द्रादयः सर्वं व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
गन्धर्वा किन्नरा यक्षा गुह्याका सिद्धचारणाः ।
नागाश्च मुनयश्चापि प्रकुर्वन्ति व्रतं द्विज ॥
य कुर्याद् व्रतमेतद् जानकीजन्मसम्भवम् ।
स लभेत् सकलं व्रतं पृथ्वीयात्राफलं किल ॥
तद्वा षोडशदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
अश्वमेधादियज्ञानां तीर्थानामपि गौतम ॥
अत्यग्रतपसा वापि वेदोक्तायुश्च विन्दति ।
गौतमेदं व्रतं तस्मादवश्यं कुरु भक्तिम् ॥
नेदं वक्तुं समर्थास्ते फणोन्द्रचतुराननाः ।
कृताद्गौतमेतमादत्ताद्दौर्घ्यायुः प्राप्तवानहम् ।
व्रतानां नित्यमास्त्रात् भक्तिदं कुर्वता सताम् ॥

सूत उवाच ।

मुनये गौतमायैत्य जानकीजन्मसम्भवम् ।
व्रतञ्च व्रतसाहाय्यं विधानं श्रुतिचोदितम् ।
जगद् सकलं व्यक्तं मार्कण्डेयो मुनीश्वर ॥
इत्यादि श्रीभविष्यपुराणे श्रीसौतानवमीव्रत-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥ * ॥ स्वर्गगङ्गा । इति
मेदिनी ॥ सा तु भद्राश्ववर्षगङ्गा । यथाऽश्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे । “सौता तु ब्रह्मसदनात् केशवा-
चलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
मादनसर्वसु पतित्वान्तरेण भद्राश्व वर्षं प्राच्या
दिशि चारसमुद्रमभिप्रविशति ॥” अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“यत्र देवसभा भूता सानी तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवन्दो सोताप्या वचनाद्विधे ॥
स्त्रापयित्वा यथा चन्द्रं सौतातोयैर्मनीश्वरैः ।
चन्द्रं पपुत्रं ह्यवाक्यात् सर्वं वै त्रिदिवीकस ॥
तदा सोताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च सामृतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् हृद्भ्रष्टोहितसन्नके ॥
तद्दिग्दह तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्मलम् ।
तद्दशं स्वयं ब्रह्मा विद्मह साधु तज्जलम् ॥
तद्दशं नाज्जलात्तस्माद्दुहित्या कनकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिवत् स्वयं ततः ।
भार्यायै सागरस्तान्नु जग्राह ब्रह्मसम्भते ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

सौधुः

लक्ष्मी । उमा । शस्याधिदेवता । इति नानार्थ-
ध्वनिमञ्जरौ ॥ मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गङ्गास्रोतः । यथा,—
“गङ्गायान्तु भद्रसोमा महाभद्राय पाटला ।
तस्या सौतसि सौता च वङ्गुर्भद्रा च कौर्त्तिता
तत्र देवलक्षनन्दापि शारिणी त्वल्पनिम्नगा ॥”
इति शब्दमाला ॥
(नदीविशेषः । इति केचित् ॥ यथा, महा-
भारते । ३ । १८८ । १०० ।
“गङ्गा शतद्रु सौताश्च यमुनामथ कौशिकीम् ।
* * * * *
एतासान्याश्च सरितः पृथिव्या या नरोत्तम ।
परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥”
सौतापतिः, पुं, (सौतायाः पतिः) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सौतायाः पतिः, पुं, (सौतायाः पतिः । अनुक्-
समासः ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणटीकाकृतो मङ्गला-
चरणे ।
“रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सौताया पतये नमः ॥”)
सौतौलकः, पुं, सतौलकः । इत्यमरटीकाया
रायमुकुट ॥
सौत्कारः, पुं, (सौत् + क्त + भावे घञ् ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागजशब्दः । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २ । १६ ।
“गैहिण्या चिकुरग्रहसमयसौत्कारमीलितं
दृश्यापि ।
बाळा कपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि
शिरसि पदा ॥”)
सौत्कृतः, क्तौ, (सौत् + क्त + भावे क्तः ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागजशब्दः । यथा,—
“शब्दो गुणानुरागात् प्रणाद सौत्कृतं
नृणाम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सौत्यः, क्तौ, (सौत्या निहं + तमिति । सौता + यत्)
धान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौत्यः, त्रि, (सौत्याः समितम् । सौता + “नौ-
वयोधर्म्मति” ४ । ४ । ८१ । इति यत् ।)
कृष्टचेत्नादि । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥
सौद्यः, क्तौ, आलस्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
सोधुः, पुं, (शोधुः । षोडशरादित्वात् शस्य स ।)
मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ५ । २४ । ६० ।
“अशोकं कुरुराजानं पादघातविकाशितम् ।
वकुलं सोधुसेकेन तथा कुरुरवकं कुरु ॥”)
मद्यभेदः । इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ यथा,—
“इक्षोः पक्वै रसे सिद्धं सोधु पक्करसस्य स ।
शामेस्तेरेव य सोधु य च शीतरसं स्मृतम् ॥
सोधु पक्करसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवणकृतम् ।
वातपित्तकरा हृद्यः स्नेहो रोचनो हरेत् ॥
विबन्धभेदशोफार्शः शोफोदरकफामयान् ।

सौमन्ति

तस्मादल्पगुणः शीतरसः सलेखनः स्मृतः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च ।

“सोधुः कषायाञ्चकमाधुरो वा
सन्दीपनो भेदमलापहा च ।
आमातिसारानिलपित्तशूल-
श्चेत्सामयाश्रीयद्विषोदकम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्यायः ॥)
सोधुगन्धः, पुं, (सोधोरिव गन्धो यस्य ।) वकुलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सोधुपुष्पः, पुं, (सोधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्य ।)
कदम्बः । वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोधुपुष्पी, स्त्री, (सोधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्याः ।
ङीष् ।) घातकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(घातकौशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
सोधुरसः, पुं, (सोधोरिव रसो यत्र ।) आम्ब-
हृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोधुसन्नः, पुं, (सोधोः सन्ना सन्ना यस्य ।)
वकुलहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोधुः, क्तौ, अपानम् । इति केचित् ॥
सोपः, पुं, तर्पणाद्यर्थजलपात्रम् । कोषा इति
भाषा । यथा,—
“वस्तुतस्तु अत्रानुद्धृतस्य क्षेपासम्भवात् उद्धृत-
पदं हस्तादन्येन सौपादिनोद्धृतपरम् । तं न
सौपादियुक्तकरतर्पणे तत्रैव जले तिलान्
मिश्रयेत् ॥” इति गोपालन्यायपञ्चाननकृत-
विचारतिथयः ॥
सौमन्तः, पुं, (सौमन्तोऽन्तः । शकन्वादित्वात्
साधुः ।) केशेषु बर्त्सः । इति हेमचन्द्रः ॥
सिन्ति इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १ । ४४ । २
“अपश्यन्त तथा यान्तमाकाशे नागसुत्तमम् ।
सौमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्त्सम् ॥”)
सौमन्तोन्नयनसंस्कारः । यथा, याज्ञवल्करः ।
१ । ११ ।
“गर्भाधानमृती पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सौमन्तं प्रसवे जातकर्म च ॥”
(प्रत्यङ्गविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ५ ।
“चतुष्टयैव सौमन्ताः । ते चास्थिसघातवद्गण-
नीया यतस्तेर्युक्ता अस्थिसघाताः । ये ह्युक्ताः
सघातास्तु खल्वष्टादशैर्केषाम् ॥”)
सौमन्तकः, क्तौ, (सौमन्ते कायति शोभते इति ।
कं + क ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौमन्तकः, पुं, नरकावासः । यथा,—
“लक्षं पञ्चव नरकावासा सौमन्तकादयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सौमन्तिनो, स्त्री, (सौमन्तोऽस्या अस्तीति ।
इतिः । ङीष् ।) नारी । इत्यमरः । २ । १६ । २ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३५ । २१ ।
“मास्य सौमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्रमौ-
दृश्यम् ।
सौमित्रे ! योऽहमम्बाया दद्वि शोकमनन्त-
कम् ॥”)

सीमन्तोन्नयनं, स्त्री, (सीमन्तस्य उन्नयन उत्तो-
लन यत्र ।) सस्कारविशेषः । इति जटाधर ॥
तद्विधानञ्च यथा,—

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

“यदि पुसवन न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने
प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुस-
वनञ्च कृत्वा सीमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथा च
नारदः ।

“येषान्तु न कृताः पित्रा सस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तोषा पैतृकादेव तदनात् ॥
अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांश्रादुद्भूतं वा पुनः ।
अवश्यकार्याः सस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

क्रमात् भ्रातृणां सस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रमात्
भ्रातृक्रमस्तु सोदरविधय एव । विवाहे तथा
दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

देवतानां विपर्यासे सुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण सुहृद्यात् पुनः ॥
सस्कारा अतिपत्वेरन् स्वकासाश्चेत् कथञ्चन ।
इत्वेतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः ॥’
एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव
विहृतम् । उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृका-
पूजादि ।

‘गणेश क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेत् आहमादी न पृथगादिषु ॥’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥ ७ ॥

गोभिल । अथ सीमन्तान्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे
मासि षष्ठे ऽष्टमे वा । अथ पुसवनानन्तरम् ।
सीमन्तं केशरचनाविशेषः । वाग्भट्टक्यान् चतु-
र्थादिमासानां तुल्यवाहकत्वं । किन्तु पूर्वपूर्वं
कालं प्रशस्तं । समर्थस्य चेपायोगात् इति
न्यायात् । ततश्च नवममासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वा
कर्त्तव्यम् । प्रथमगर्भे इत्युपादानात् । यदि
कथञ्चिदकृतं एतस्मिन् सस्कारे गभनाशे पुन-
र्गर्भोत्पत्तौ अथ कालनियमो न किन्तु गर्भस्यन्दने
सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः । इति शङ्-
लिखितोक्तकालो ग्राह्यः । इन्द्राजमात्तण्डे ।
‘या नार्थकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन ।
अह्ने विधाय त बालं पुनः सस्कारमर्हति ॥५॥
षष्ठे मासे ऽष्टमे ऽश्लीन्यकुजदिनकृता नन्दमद्रे
तिथौ च

मैत्रेयसूत्रे सृगाहे करपितृपवने पौष्णविष्णुत्रियुग-
पुष्याश्रादित्यरौद्रे युवातिहरिभस्से ह्यथिके वाप-
नग्ने ।

चन्द्रे तारातुकुले शुभमपि नियतं स्याच्च
सीमन्तकर्म ॥

सृगाजरहिते लग्ने नवाशे पुष्यस्य च ।
केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा । रक्तोत्तरे तिथौ ॥
गोभिल । प्रातः सशिरस्काङ्गुतोदग्रेषु दर्भेषु
पश्चादग्नेः प्राच्युपविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात्
प्रतिरवस्थाय युगमन्तमौडम्बरं शलाटुग्रथमाव-
ह्नाति अथमूर्त्तावतो हृत्त इति । अग्नेः पश्चात्
पतिः श्वित्वा । युगानि फलानि यस्मिन् शला-

टुग्रथे नौलस्रवके स युगमान् त मत्तुवन्तम् ।
तथा च भट्टनारायणशृङ्गं छन्दोगपरिशिष्टम् ।
‘शलाटु नौलमित्युक्तं च युगस्तवक उच्यते ।
कपुष्णिकाभितः केशं सूष्टिं पश्चात् कपुष्कल-
पतङ्गचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् । उडु-
म्बरभ्रमरीडम्बरम् । अथमूर्त्तावतो हृत्त इति
मन्त्रेण भार्यायाः कण्ठे बध्नाति ॥ * ॥ अथ
सीमन्तमूर्त्तं नयति भूरिति दर्भपिच्छलीभिरेव
प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सीमन्त-
ललाटोर्द्धं नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिच्छली-
भिस्तिसृभिः । एकवारकरणादयावन्त्युन्नयनानि
तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमादिपदानि
तु व्याहृतीनां पिच्छलीनाञ्च घृत्नियोगार्थम्
पिच्छली पवित्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्
‘अनन्तर्गर्भस्य सायं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुवचित् ।
एतदेव हि पिच्छल्या लक्षणं समुदाहृतम् ॥’
गोभिल । अथ वीरतरणं येनादितेरित्येतयर्था
वीरारक्षरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः ॥
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् ।

‘श्वरविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।
तिस्रस्तच्छुलसम्पाकं कृपरं सोऽभिधीयते ॥’
ततश्च शरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सीमन्तमूर्त्तं
नयति इति पूर्वसंवादानुवर्त्तते ॥ * ॥ अथ
पूर्णेन सूत्रचारेण वाकामहमित्येतयर्था । चारु
तक्त्वं । तेन सूत्रपूर्णेन वाकामहमिति मन्त्रेण
सीमन्तमूर्त्तं नयतीति शेषः । त्रिंश्वेतया
शलल्या यास्ते वाके सुमतय इति, स्थानत्रितये
शक्तेन श्रेजाजन्तुकण्ठकेन यास्ते इति मन्त्रेण
सीमन्तमूर्त्तं नयतीति शेषः । कृपरं स्थाली-
पाकं उत्तररुद्रतस्तमवेचयेत् । कृपरं उक्तं ।
स्थालोपाकचरुः स उपरि दत्तष्टतस्तं बध्नाः
प्रदर्शयेत् । स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृपर-
रस्य अर्पणार्थम् । मनुष्यार्थत्वात् द्विप्रक्षालनम्
ततश्च यं कश्चिन्महानसे अर्पयित्वा स्थापयेत् ।
किम्पश्यसीत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् किं पश्य-
सोति पतिरुक्ता प्रजामित्यादि मन्त्रं गर्भिणीं
वाचयेत् । तं सा स्वयं भुञ्जीत । तमेवेक्षितं
कृपरम् । वीरसूर्जोर्विसूर्जोर्विपत्नीति ब्राह्मण्यो

महत्त्वादिभिर्वाग्भिरुपासौरन् । वीरान् विक्रा-
न्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूत्रं भवेति वाक्य-
शेषः । प्रतिपदं स्यात् । जीवतो दीर्घायुष
पुत्रान् सूत इति जीवसूत्रं जीवतः पत्नी जीव-
पत्नी अविधवेत्यर्थः । एव प्रकाराभिर्वाग्भि-
रनुनयेत् । क्रमश्च महाव्याहृतिभिर्हुत्वा
श्रीडम्बरफलस्तवक कण्ठे बध्ना प्रजामिति
वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादि-
तन्त्रं समापयेत् ततो ब्राह्मण्यं उपासौरन् ॥’
इति सस्कारतत्त्वम् ॥

सोमा, [नू.] स्त्री, (सोयते इति । सि + “नामन्-
सोमा,) सीमन्त्वोमन्ति । उणा० ४।१५० ।

इति मनिनप्रत्ययेन साधु । “डावुमाभ्याम-
न्यतरस्याम् ।” ४।१।१३ इति पाचिको ङाणु ।
ग्रामादीनामवधारितान्तभागः । सीमाना इति
भाषा । तत्पर्यायः । मर्यादा २ अथर्वि ३
आघाटः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २५३—२५४ ।

“यदि सद्य एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समस्य सौमि साक्षिच ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानितयोश्चैव विवादिनीः”
स्थितिः । (यथा, माघे । ३ । ५७ ।
“यस्यामजिङ्गा महतीमपङ्गाः
सिमानमत्यावतयोऽत्यन्तः ।
जनैरजातखलनेर्णं जातु
द्वयेऽप्यसुचन्त विनीतमार्गाः ॥”)
क्षेत्रम् । अण्डकोपः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
“केशेषु चमरी इति सौमि पुष्कलको इतः”
इति सिद्धान्तकौमुदे । २ । ३ । ३६ ॥)
वेला । इति विश्वः ॥

सीमाविवादः, पु, (सीमायाः विवादः) ग्रामा-
दीनां सीमाविषयककलहः । यथा । अधुना
सीमाविवादनिर्णय उच्यते ।
“सीमो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्वविरादयः
गोपाः सीमाकृपाणां ये सर्वे च वनगोचराः ॥
नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतपट्टमैः ।
सेतुवस्त्रीकनिष्ठास्थितैत्यारुपलक्षिताम् ॥”
ग्रामहयसम्बन्धिनं क्षेत्रस्य सीमो विवादेतथैक-
ग्रामान्तर्वृत्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्ता-
दयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणे-
रुपलक्षिता चिह्निना सीमानयेयुः निश्चिनियुः
सोमा क्षेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जन-
पदसीमा १ ग्रामसीमा २ क्षेत्रसीमा ३ गृह-
सीमा ४ चेति । सा च यथासम्भव पञ्चलक्षणां
तदुक्तं नारदेन ।

“ध्वजिनी मस्तिनी चैव नैधानी मयवर्जिता
राजशासननीता च सोमा पञ्चविधा कृता ॥”
ध्वजिनी हर्षादिलक्षिता । हृषादीनां प्रकाश-
कत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मस्तिनी सलिलवती
मत्स्यशब्दस्य स्वधारजललक्षणत्वात् । नैधानी
निष्ठाततुषाङ्गारादिमती । तेषां निष्ठातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । मयवर्जिता अर्धप्रत्यर्थि-
परस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासन-
नीता । प्राद्वचिङ्गाभावे राजीच्छया निर्मिता
एवम्भूताया षोढा विवादः सम्भवति । यथा
कात्यायनः ।

“आधिक्यं न्यूनता चाशे अस्तिनास्तिवमेकश्च
अभोगभुक्तिः सीमा च भद्रं भूवादस्य इतिव ॥”
इति । तथा हि । ममात्रं पञ्चनिवर्तनाया भूमे-
रधिक्या भूरस्तौति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्तनेव
नाधिकेत्याधिक्ये विवादात्पञ्चनिवर्तना मदीया
भूरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च
निवर्तनो ममांश इत्युक्तेऽथ एव नास्तीत्यधिक-

इति मनिनप्रत्ययेन साधु । “डावुमाभ्याम-
न्यतरस्याम् ।” ४।१।१३ इति पाचिको ङाणु ।
ग्रामादीनामवधारितान्तभागः । सीमाना इति
भाषा । तत्पर्यायः । मर्यादा २ अथर्वि ३
आघाटः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २५३—२५४ ।

“यदि सद्य एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समस्य सौमि साक्षिच ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानितयोश्चैव विवादिनीः”
स्थितिः । (यथा, माघे । ३ । ५७ ।
“यस्यामजिङ्गा महतीमपङ्गाः
सिमानमत्यावतयोऽत्यन्तः ।
जनैरजातखलनेर्णं जातु
द्वयेऽप्यसुचन्त विनीतमार्गाः ॥”)
क्षेत्रम् । अण्डकोपः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
“केशेषु चमरी इति सौमि पुष्कलको इतः”
इति सिद्धान्तकौमुदे । २ । ३ । ३६ ॥)
वेला । इति विश्वः ॥

सीमाविवादः, पु, (सीमायाः विवादः) ग्रामा-
दीनां सीमाविषयककलहः । यथा । अधुना
सीमाविवादनिर्णय उच्यते ।
“सीमो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्वविरादयः
गोपाः सीमाकृपाणां ये सर्वे च वनगोचराः ॥
नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतपट्टमैः ।
सेतुवस्त्रीकनिष्ठास्थितैत्यारुपलक्षिताम् ॥”
ग्रामहयसम्बन्धिनं क्षेत्रस्य सीमो विवादेतथैक-
ग्रामान्तर्वृत्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्ता-
दयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणे-
रुपलक्षिता चिह्निना सीमानयेयुः निश्चिनियुः
सोमा क्षेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जन-
पदसीमा १ ग्रामसीमा २ क्षेत्रसीमा ३ गृह-
सीमा ४ चेति । सा च यथासम्भव पञ्चलक्षणां
तदुक्तं नारदेन ।

“ध्वजिनी मस्तिनी चैव नैधानी मयवर्जिता
राजशासननीता च सोमा पञ्चविधा कृता ॥”
ध्वजिनी हर्षादिलक्षिता । हृषादीनां प्रकाश-
कत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मस्तिनी सलिलवती
मत्स्यशब्दस्य स्वधारजललक्षणत्वात् । नैधानी
निष्ठाततुषाङ्गारादिमती । तेषां निष्ठातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । मयवर्जिता अर्धप्रत्यर्थि-
परस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासन-
नीता । प्राद्वचिङ्गाभावे राजीच्छया निर्मिता
एवम्भूताया षोढा विवादः सम्भवति । यथा
कात्यायनः ।

“आधिक्यं न्यूनता चाशे अस्तिनास्तिवमेकश्च
अभोगभुक्तिः सीमा च भद्रं भूवादस्य इतिव ॥”
इति । तथा हि । ममात्रं पञ्चनिवर्तनाया भूमे-
रधिक्या भूरस्तौति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्तनेव
नाधिकेत्याधिक्ये विवादात्पञ्चनिवर्तना मदीया
भूरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च
निवर्तनो ममांश इत्युक्तेऽथ एव नास्तीत्यधिक-

सौमावि

नास्तिविवादः सम्भवति । मदीया भूः प्राग-
विद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्तेन सन्तता चिर-
न्तन्वेष मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः । इय-
मर्थ्यादेयश्चेति सौमाविवाद इति पट्प्रकार एव
विवादः सम्भवति । पट्प्रकारेऽपि भूविवादे
श्रुत्वार्थाभ्यां सौमाया अपि निर्णीयमानत्वात्
सौमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । समन्ता-
द्वाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्ष्वनन्तरा ग्रामा-
दयस्तु च प्रतिसौम व्यवस्थिता ।

“ग्रामो ग्रामेषु सामन्तः क्षेत्र क्षेत्रस्य कीर्त्ति-
तम् ।
गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि ॥”
इति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्-
स्या पुरुषा लक्ष्यन्तः । ग्राम पलायत इति
यथा । सामन्तग्रहणश्च तत्ससक्तादुपलक्षणा-
यम् । उक्तञ्च कात्यायनेन ।
“ससक्तकास्तु सामन्तास्तत्ससक्तास्तथोत्तरा ।
ससक्तसक्तससक्ता पद्माकाराः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति । स्वविरा वृद्धाः । आदिग्रहणेन मौलोद-
तयोर्ग्रहणम् । वृद्धादिसलक्षणश्च तेनैवोक्तम् ।
“निष्पाद्यमानं यदृष्टं तत् कार्यं तद्गुणा-
न्वितम् ।

वृद्धा वा यदि वाहृदास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गता ।
तन्मूलत्वान्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ॥
उपन्य वणसभोगकार्थ्याख्यानोपचिह्नता ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धतास्ते ततः स्मृताः ॥”
गोपा गोचारकाः ।
“सोमाक्षपाणाः सौमासनिहितक्षेत्रकर्षकाः ।
सर्वे च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयस्ते
च मनुनोक्ताः ।

“व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्
मूलखातकान् ।
ध्यालप्राहानुच्छृष्टीनन्याश्च वनगोचरान् ॥”
स्यलमुसतो भूपदेशः । अद्धारोऽग्ने रच्छिष्टम् ।
तुपा धान्यत्वचः । इमा न्यग्रोधादयः । सेतु-
र्लक्षप्रधाहवन् । चैत्य पापाणादिवन्धः ।
आद्यशब्देन वेणुवालुकादीना ग्रहणम् । एतानि
च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्वि.प्रकाराणि । तथा
च मनु ।

“सोमाहृष्टास्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्रित्यकिशुकान्
शास्त्रलोन् शालतानाश्च चौरिणश्चैव पाद-
पान् ॥
गुप्तान् वेपुष विविधान् ग्रामी वृष्टी स्वस्मानि
च ।
गरान् कुलकगुल्माश्च तथा सोमा न नश्यति ॥
तडागानुदपानानि वाप्यः प्रसवणानि च ।
सोमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥”
इति प्रकाशरूपाणि ॥

“उपपन्नानि चान्यानि सौमासिद्धानि
कारयेत् ।
सौमाज्ञाने नृणा वीर्यं नित्यं लोके विपश्येयम् ॥”

३५६
सौमावि

अश्मनोऽश्वीनि गोवालांस्तुपान् भस्मकपा-
लिकाः ।

करीपमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥
यानि चैव प्रकाराणि कालाङ्गुमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सोमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सौमा राजा विवदमानयो ॥”
प्रच्छन्नलिङ्गानि एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः
सामन्तादिप्रदर्शितैः सोमा प्रति विवदमानयो
सौमानिर्णयं कुर्याद्राजा ॥ * ॥ यदा पुनश्चि-
ह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्ग-
तया सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह ।
“सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा
रक्तसग्वसनाः सोमा नयेयुः चित्तिधारिणः ॥”
सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वा-
रोऽष्टौ दशापि वा इत्येव समसख्याः प्रत्यासन्न-
ग्रामीणाः । रक्तसग्विणो रक्ताम्बरधराः सूर्वा
रोपितचित्तिखण्डा सौमान नयेयुः प्रदर्शयेयुः
सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्युत्तरोक्त-
साध्यभिप्रायम् । यथाह मनुः ।

“साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावादविनिर्णयः ॥
तत्र च साक्षिणा निर्णेतव्यं मुख्यं तदभावे
सामन्तानाम् । तदुक्तम् ।
“साध्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सौमन्तवासिनः
सौमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥”
तदभावे तत्ससक्तादीना निर्णेतव्यम् । यथाह
कात्यायनः ।

“स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्ससक्तैस्तु कत्तव्यं उद्धारो नात्र सशयः ॥
ससक्तसक्तदापे तु तत्ससक्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥”
सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः । तेषाम-
भावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः । स्वार्थे
पट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणेति कात्या-
यनेन क्रमविधानात् । एते च सामन्तादयः
सख्यागुणातिरेकेन सम्भवन्ति ।
“सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणा-
न्विता ॥”

द्विगुणास्तूत्तरा त्रिं यास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मता
इति स्मरणात् ॥ * ॥
ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः
शापिताः सन्तः सोमा नयेयुः ।
“शिरोमिस्तं गृहीत्वोर्वा सग्विणो रक्तवाससः
सुहृत्तः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्तो समञ्चसम् ॥
इति स्मरणात् ॥

नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य ।
“एकश्चदुन्नयेत् सोमा सोपवासं समुन्नयेत् ।
रक्तमास्याम्बरधरो भूमिसादाय सृष्टं नि ॥”
इति नारदेनैकस्याभ्यनुष्ठानात् । यन्तु ।
“नैकं समुन्नयेत् सोमा नरः प्रत्यययानपि ।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य चियेषा वृत्तु च्यता ॥”
इत्येकस्य निषेधः । स उभयानुमतधर्मविशरति-
रिक्तविषय इत्यविरोधः ॥ * ॥

सौमावि

स्वलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां
सोमाज्ञान उपायविशेषो नारदेनोक्तः ।

“निष्प्रापद्वतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
तत्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात् ॥”
निष्प्रागाया नद्या अपद्वतेनापहरणेनोत्सृ-
ष्टानि स्वस्थानात् प्रसृतानि नष्टानि वा
लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्रदेशा-
नुमानात् उत्सृष्टनष्टचिह्नाना प्राचोनप्रदेशा-
नुमानाद् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं
क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भाग इत्येवं विधानात्
प्रमाणाद्वा प्रत्यर्धिसमक्षमविप्रतिपन्नायाः
स्वात्कालोपलक्षितैर्भुक्तैश्चा निश्चिनुयुः । हृष्ट-
स्यतिना चात्र विशेषो दर्शितः ।
“आगमश्च प्रमाणश्च भोग कालश्च नाम च ।
भूभागलक्षणश्चैव ये विदुस्तत्र साक्षिणः ॥”
एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः शापिताः
सन्तः कुलादिसमक्ष राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह
मनुः ।

“ग्रामेयककुलानान्तु समक्षं सौमि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सौमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥
ते पृष्टाः साक्ष्यादयः समस्ता ऐकमत्येन सौमि
निर्णयं कुर्युः । तेनिर्णीता सोमा तत्रदर्शित-
सकललिङ्गयुक्ता साक्ष्यादिनामान्विताश्चाविष्क-
रणार्थं पत्रे समारोपयेत् । उक्तञ्च मनुना ।
“ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सामन्ताः सौमि
निर्णयम् ।

निवर्धनीयास्तथा सोमा मर्वास्ताश्चैव नामतः ॥
एतेषा साक्षिसामन्तप्रभृतौना सोमाचक्रमण-
दिनादारभ्य यावत् त्रिपक्षं राजदैविक व्यसनं
चेन्नोपपद्यते तदा तत्रप्रश्नात् सोमानिर्णयः ।
अथश्च राजदैविकव्यसनावधि कात्यायनोक्तः ।
“सौमाचक्रमणे कोपे पादस्पर्शं तर्ध्वं च ।
त्रिपक्षपक्षसप्ताहं देवराजिकमिष्यते ॥” इति ॥
यदा त्वमौपा उक्तसाध्यवचसा त्रिपक्षाभ्यन्तरे
रागादिर्दृश्यते । अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्य-
धिकसख्यागुण-साध्यन्तरविरुद्धवचनता तदा
ते नृपाभाषतया दण्डनीयाः । तदाह ।

“अनृते तु पृथग्दण्डा राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
अनृते मित्यावदनं निमित्तभूते ऋति सर्वमा-
मन्ताः प्रत्येक मध्यमसाहसेन चत्वारिगदधि-
केन पक्षपक्षयतेन दण्डनीयाः । सामन्तविप-
यता चास्य साक्ष्यमौलादीना स्मृत्यन्तरं
दण्डान्तरविधानादवगम्यते । तथा च मनुः ।
“यद्योक्तेन नयन्तस्ते पृथन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरात नयन्तस्तु दाप्याः सुदिश्यत दमम् ॥”
नारदोऽपि ।

“अथ चदन्तं ब्रूयुः सामन्ताः सौमि निर्णयः ।
सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाह-
सम् ॥”
सामन्ताना मध्यमसाहसं दण्डनभिधाय ।
“शियायं दन्तं ब्रूयुर्निदुष्टा भूमिकर्त्तापि ।
प्रत्येकान्तु जघन्यास्तौ विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥”

तत्संयुक्तादिषु प्रथमं साहसमुक्तवान् । मौला-
दीनामपि तमेव दण्डमाह ।

“मौलहस्तादयस्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमैव साहसेनावृते स्थिता ॥”

इति ।

आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां
ग्रहणम् ॥ * ॥ यदपि शाकुनिकादीनां पाप-
रतत्वात्किञ्च दर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमा
निर्णयं तथापि लिङ्गदर्शन एव कृषाभाषित-
सम्भवात् दण्डविधानमुपपद्यत एव । अनृते तु
पृथग्दण्डा इत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम् ।
“वह्नान्तु ग्रहीतृणा न सर्वे निर्णय यदि ।
कुर्वन्मयाद्या लोभाद्या दण्डास्तुत्तमसाहसम् ॥”
इति ज्ञानविषये साक्षादादीनां कात्यायनेन
दण्डान्तरविधानात् ॥ * ॥ तथा साक्षिवचन-
भेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्त । कौर्त्तिते यदि
भेद स्याद्दण्डास्तुत्तमसाहसमिति । एव-
मज्ञानादिना अनृतवदने साक्षादीन् दण्ड-
यित्वा पुन सीमाविचारं प्रवर्त्तयितव्यम् । अज्ञा-
नोक्तौ दण्डयित्वा पुन सीमा विचारयेदित्युक्त्वा
“त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभिः
सह ।

समिञ्च कारयेत् सीमामेव धर्मविदो विदुः ॥”
इति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्त ॥ * ॥ यदा पुन
सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारखिन्नानि च न सन्ति
तदा कथं निर्णय इत्यत आह ।

“अभावे ज्ञातृविज्ञाना राजा सीम्न प्रवर्त्तितः ॥
ज्ञातृणा सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च । ह्यचा-
दीनामभावे राजैव सीम्न प्रवर्त्तितः प्रवर्त्त-
यिता । अन्तर्भावितोऽत्र स्थिर्यः । ग्रामद्वय-
मध्यवर्त्तिनीं विवादास्यदीभूता भुव सम
प्रविभक्त्यास्येय भूरस्येयमित्युभयो समर्थं
तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्व्यात् । यदा तस्या
भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा
तस्यैव ग्रामस्य सकला भू समर्पणीया । यथाह
मनु ।

“सीमायामविषद्याया स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिकेषामुपकारादिभिः स्थितिः ॥” *
असत्यामप्यतद्वाशङ्कायामस्या स्मृत्यन्याय-
मूलता द्योतयितुमतिदेशमाह ।

“आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाब्जुप्रवहादिषु ॥”
आराम पुण्यफलोपचयहेतु भूभाग । आयतन
निवेशन पल्लालकूटाद्यर्थे विभक्तो प्रदेशः ग्राम
प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणञ्च नगराद्युपलक्षणम् ।
निपान पानौयस्थानं कूपवापीप्रभृतिकम् ।
उद्यानं क्रीडार्थभूमिः । वेश्म गृहम् । एतेष्व-
ारामादिष्वयमेव सामन्तसाक्षादिलक्षणे विधि-
ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणाद्भूतेषु जलप्रवाहेषु
अनयोऽहयोर्मध्ये न जलोच्चं प्रवहत्यनयो-
र्द्वन्द्वेव प्रकारे विवादे आदिग्रहणात् प्रासा-
दादिद्वयं प्राचो न एव विधिर्ज्ञेयः वेदितव्यः ।

तथा च कात्यायनः ।

“क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।
गृहप्रसादावसथनृपदेवगृहेषु च ॥” इति ॥ * ॥
सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन मर्यादाप्रभेद-
नादौ दण्डमाह ।

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥”
अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा
तस्या प्रकर्षणे भेदनेसीमातिक्रमणे सीमामति-
लङ्घनं कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे
यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदण्डा वेदितव्याः ।
क्षेत्रग्रहणञ्च गृहाराभाद्युपलक्षणार्थम् । यदा
पुन स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा
द्विशतो दमो वेदितव्यः ॥ यथाह मनु ।

“गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भौषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥”
इति ॥

अपक्रियमाणक्षेत्रादि भूयस्त्वपर्यालोचनया
कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अत
एवाह ।

“वध सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाद्दने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ॥”

इति ॥ * ॥

यः पुन परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनया अर्थ-
दानेन वा लब्धानुज्ञो निर्मातुमिच्छति त निषे-
धत क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्यत आह ।

“न निषेधोऽत्यवाधस्तु सेतु कल्याणकारकः ।
परभूमि हरन् कूपं स्वल्पक्षेत्रो बह्वदकः ॥”
परकीया भूमिमपहरन्नाशयन्नपि सेतुर्न-
प्रवाहबन्ध क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्य स
चेदौषत्पौडाकरो बह्वपकारकश्च भवति ।
कूपश्चात्यक्षेत्रव्यापित्वेनात्यवाधो बह्वदकत्वेन
बह्वपकारको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणञ्च
वापौपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुन-
रसौ सर्वक्षेत्रवर्त्तितया बहुवाधो नयादिसमीप
क्षेत्रवर्त्तितया वा अस्वीपकारकस्तदासौ निषेध्य
इत्यर्थादुक्तमिति ॥ * ॥ सेतोश्च ह वैष्यमुक्त
नारदेन ।

“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्धः स्यात्तन्निवर्त्तनात् ॥”
इति ॥

यदा त्वन्यनिर्मितं सेतु भेदनादिना नष्ट स्वयं
संस्करोति तदा पूर्वस्वामिन तद्दण्डं नृप वा
सृष्ट्वैव सक्तु र्यात् । यथाह नारदः ।

“पूर्वप्रवृत्तमुसन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः ।
सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चित् न स तत्फलभाक् भवेत्
सृते तु स्वामिनि पुनस्तद्दण्डे वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य तत् कुर्व्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥”
इति ॥ * ॥

क्षेत्रस्वामिन प्रति उपदिष्टमिदानीं सेतोः
प्रवर्त्तयितारं प्रति आह ।

“स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्नं स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥”
क्षेत्रस्वामिनमभ्युपगम्य तदभावे राजान वा
यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयत्यसौ न फलभागभव-
त्यपि तु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोग-
स्तदभावे राज्ञः । तस्मात् प्रार्थनयार्थदानेन वा
क्षेत्रस्वामिन तदभावे राजान वाप्यनुज्ञायैव
परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् इति तात्पर्यार्थः ॥ * ॥
क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तमिदानीं
तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या कश्चिद्विध्यन्तरमाह ।
“फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्व्याद्यो न कारयेत्
स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्ये न कारयेत् ॥”

यः पुन क्षेत्रस्वामिन पार्श्वेऽस्मिन् क्षेत्रं
कृषामि इत्यङ्गोक्त्य पथादुत्पन्नजति न चान्येन
कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि फलाहतसमीपक्षेत्रेन
विदारितं न सम्यग्वीजवापाहं तथापि तस्या-
कृष्टफलयावत्ततोत्पन्नं सामन्तादिकश्चित
तावदसौ कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्ष
कादुच्छिद्यान्ये न कारयेत् । इति सीमाविवाद
प्रकरणम् । इति मितान्तरा ॥ * ॥ अपि च ।

“सीमा प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
क्यष्टे मासि नयेत् सीमा सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥
सीमाहस्ताश्च कुर्वीत न्यग्रोधोद्यत्याकशुकान् ।
शास्त्रलौन् शालतालाश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥
गुल्मान् वेणुश्च विविधान् शम्वीवह्नीं स्थलानि च
शरान् कुजकगुल्माश्च तथा सीमा न नश्यति ॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रसवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्योणि देवतायतनानि च ॥
उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत्
सीमाज्ञानं नृचा वीचयं नित्यं लोके विपर्ययम्
अशमनोऽस्योनि गोबालान् तुषान् भस्म कपा-
लिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करां वासुकास्तथा ॥
यानि चैव प्रकाराणि फालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥
पतेलिङ्गैर्नयेत् सीमा राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥
यदि सशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादेविनिर्णयः ॥

ग्रामीयककुक्षानाञ्च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमालिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनो ॥
ते पृष्टास्तु तथा ब्रूयुः समन्ताः सीम्नि निबन्धम्

निबन्धीयान्तथा सीमा सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥
शिरोभिस्त गृहीत्वोर्ध्वं साक्षिणो रक्तवाससः
सुक्तैः शापिता स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्चसम् ॥

यद्योक्तेन नयन्तस्ते पृथन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥
साक्षरभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवा-

सिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्व्युः प्रयता राजसन्धिषु ॥
सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षि-
णाम् ॥

इमानप्यनुष्ठीन पुरुषान् वनगोचरान् ॥

सुकलः

सुकण्डः पुं, (सु शोभना कण्डुयंत्रेण ।) कण्डूरोग-
इति शब्दरत्नावली ॥
सुकन्दः पुं, (सु सुन्दर कन्दो यस्य ।) कशेरुः ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकन्दकः, पुं, (सु सुन्दर कन्दो यस्य । कप् ।)
पलाण्डः । इत्यमरः । २।४।१४७॥ वाराहोक्तः ।
घरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकन्दो, [न्] पुं, (सुकन्दोऽस्यास्तीति । इनि ।)
शूरण । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकन्यकः, त्रि, शोभना कन्या यस्य । इति सुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥
सुकन्या, स्त्री, (सु शोभना कन्या ।) शर्यातिराज
कन्या । सा तु च्यवनर्षिपत्नी । यथा, शोभागवते
८ । ३ । अध्याये ।
“शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः सबभूव ह ।
सुकन्या नाम तस्यासौत् कन्या कमललोचना ॥
सुकन्या च्यवन प्राप्य पति परमकोपनम् ।
श्रीण्यामास चित्तज्ञा अप्रमत्तानुवृत्तिभिः ॥”
शोभना कन्या च ॥
सुकन्याकः, त्रि, (शोभना कन्या यस्य ।) सुक-
न्यक । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुकरः, त्रि, (सुखेन क्रियते इति । सु + कृ +
“ईषद्, सुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल् ॥” ३ । ३।
१२३ । इति खल् ।) सुखकर । अल्लेशसाध्य ।
यथा,—
“क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।
सुकरैः स्वर्गणे कर्तुं कर्मकर्त्तंति तद्विदुः ॥”
इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुकरा, स्त्री, (सु सुख करोतीति । कृ + अच् ।)
सुशीला गी । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥
सुकर्णकः, पुं, (सुन्दर कर्ण इव कन्दो यस्य ।)
हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरकर्ण-
युक्ते, त्रि ॥
सुकर्णिका, स्त्री, (सुन्दर कर्ण इव पर्णमस्या ।
कापि अत इत्वम् ।) मूषीकर्णी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सुकर्णी, स्त्री, (शोभन. कर्ण इव पत्रमस्या ।
ङीष् ।) इन्द्रवारुणे । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकर्मा, [न्] पुं, (सु शोभन कर्म यस्मात् ।)
विस्वभ्रादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतसप्तमयोग ।
तत्र जातफलम् ।
“परोपकारी कुशल कलासु
हर्षेण युक्तो नितरा यशसो ।
प्रसूतिकाले यदि चेत् सुकर्मा
नर सुकर्मा भवति प्रसिद्ध ॥”
इति कीर्तीप्रदीप ॥
विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥
सुकर्मा, [न्] त्रि, (सु शोभन कर्म यस्य ।)
शोभनकर्मशालः । सत्क्रियः । इति हेम-
चन्द्र ॥
सुकल, त्रि (सुष्टु कल्पते इति । सु + कल +
खल् ।) दाढभोक्तृव्याक्तिः । इत्यमरः । ३।१।१॥

सुकुमा

य एक एव दत्ते भुङ्क्ते च तत्र । विव्या-
तत्वात् सुष्टु भतिशयेन वा कल्पते शब्दरते वा
असौ सुकल । इति भरत ॥
सुकाण्डः पुं, (सु शोभन. काण्डो यस्य ।) कार-
वेत्तः । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरकाण्डयुक्त
हस्तादिश्च ॥
सुकाण्डिका, स्त्री, (सुन्दर काण्डो यस्या । कन् ।
टाप्ति अत इत्वम् ।) काण्डोरलता । इति राज
निर्घण्टः ॥
सुकाण्डौ, [न्] पुं, (सुन्दरा काण्डा इव चर-
णानि सन्त्यस्येति । इनि ।) भ्रमर । इति
राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरकाण्डयुक्तश्च ॥
सुकामा, स्त्री, (सुष्टु कास्यतेऽसौ । सु + कम् +
कर्मणि घञ् ।) त्रायमाणा । इति राज-
निर्घण्ट ॥ (सुष्टु कामो यस्या ।) शोभन-
कामयुक्ता च ॥
सुकालुका, स्त्री, ङोडीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्ट ॥
सुकाष्ठक, स्त्री, (सु शोभनं काष्ठमस्येति । कन् ।)
देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दर-
दारु च ॥
सुकाष्ठा, स्त्री, (सु शोभन काष्ठमस्या ।) कट्टी ।
काष्ठकदलो । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकुन्दक, पुं, पलाण्डुः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुन्दन, पुं, वज्रं । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकुमार, त्रि, (सुष्टु कुमारयत्ननेनेति । सु +
कुमारत् क केलौ + घञ् ।) कोमल । इत्य-
मरः । ३।१।७८ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१५४।१४ ।
“सुभ्रूनासाच्चिकेशान्त सुकुमारनखत्वचम् ॥”)
पुं, उत्तमबालकश्च ॥
सुकुमार, पुं, (सु + कुमारत् क केलौ + अच् ।
घञ् वा ।) पुण्ड्रक्षु । इति मेदिनी ॥ वन-
चम्पक । चव । श्यामाक । इति राज
निर्घण्ट ॥ टैल्यविशेषः । इति केचित् । (मोदकी-
षचविशेष । यथा,—
“विहृदहं पल चूर्णं सिताक्षौद्र पल पलम् ।
एलात्वह्नरिचानाञ्च निष्क प्रति विमिश्रयेत् ॥
किञ्चिन्मृद्विना तप्त कर्षणयश्च भक्षयेत् ।
विरेकः सुकुमाराणा रक्तपित्तनिलापह ॥”
इति सुकुमारमोदकः ।
इति वैद्यकपञ्चीसंग्रह ॥)
सुकुमारकः, स्त्री, (सुकुमारमिव । कन् ।) तमाल-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकुमारक, पुं, (सुकुमार एव । स्वार्थे कन् ।)
शालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरबालक ।
यथा हरिवंशे । ३८ । ३६ ।
“सिंहप्रसेनमवधोत् सिद्धो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारकः । मा रोदोस्तव ह्येष स्वमन्तक ॥”
सुकुमारा, स्त्री, (सुकुमार + टाप् ।) जाती ।
नवमालिका । कदम्बो । प्रका । मालती । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुकेशी

सुकुमारी, स्त्री, (सुकुमार + ङीष् ।) नव-
मालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शङ्खिनौ ।
तत्पर्यायो यथा,—
“शङ्खिनी सुकुमारी च ।”
इति गारुड २०८ अध्यायः ॥
कोमलाङ्गी स्त्री । यथा, रामायणे । २।३८।४।
“सुकुमारी च बाला च सततश्च सुखोचिता ।
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥”)
सुकृत्, त्रि, (सुष्टु करोतीति । कृ + “सुकर्मपाप-
मन्त्रपुण्येषु कृजः ॥” ३।२।८८ । इति
क्षिप् ।) पुण्यवान् । इति जटाधर ॥ धार्मिक
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघु । ११।५० ।
“सद्य एव सुकृता हि पश्यन्ते
कल्पवृक्षफलवर्षिं काङ्क्षितम् ॥”)
सुकृत, स्त्री, (सु + कृ + क्त ।) पुण्यम् । इत्य-
मरः । १।४।२४ ॥ (यथा, कुमारे । ६ ।
४७ ।
“अथ ते मुनयो दिव्या प्रेक्ष्य हैमवत पुरम् ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृत वञ्चनामिव मेदिरे ॥”)
शुभम् । सुविहितं, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २३ । ३१ ।
“क्रियमाणे कर्मणोद देवे पित्रेऽथ मानुषे ।
यत्र यत्रानुकीर्तयत तत् तेषा सुकृत विदुः ॥”)
सुकृतन्तु मनुष्यैः सद्गुणं गच्छति । यथा,—
“सुकृत दुष्कृत लोके गच्छन्तमनुगच्छति ।
तस्माच्चित्त समासाद्य देवाहा पौरुषादथ ।
दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च
कारयेत् ॥”
इति वज्रपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशा-
सनोनासाध्यायः ॥
सुकृति, स्त्री, (सु + कृ + क्तिन् ।) पुण्यम् ।
मङ्गलम् । सत् कर्म ॥
सुकृती, [न्] त्रि, (सुकृतमस्यास्तीति । इनि ।)
पुण्यवान् । इत्यमरः । ३।१।३ ॥ शुभयुक्तः ।
इति मेदिन्या सुकृतशब्दाद्येदर्शनात् ॥ (यथा,
गीतायाम् । ७ । १६ ।
“चतुर्विधा भजन्ते मां जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
भक्तो जिज्ञासुरर्थार्थो ज्ञानो च भरतर्षभ ॥”)
सुकेशरः, पुं, (सुन्दर केशरो यस्य ।) बौजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकेशा, स्त्री, (शोभन केशो यस्याः ।) सुन्दर-
केशयुक्ता । यथा । “सुकेशी सुकेशा रथा ।”
इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुकेशी, स्त्री (शोभन. केशो यस्याः । ङीष् ।)
स्वर्गवेश्याभेदः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । ४५ ॥
“मनाहरा सुकेशी च सुसुखो हासिनी प्रभा ।
एतास्त्रान्याश्च वै बह्वः प्रवृत्तास्तरसः शुभा ॥”)
शोभनकेशयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।
६४ । ६४ ।
“शुभ्रु सुकेशी सुश्रीषी सुकुचा सुद्विजानना ।
सा चित्रेशाश्रमपद वीरसेनसुताप्रया ॥”)

सुकोलो, स्त्री, (सुशोभना कोली) चीरकाकोली।
इति रत्नमाला ॥ शोभनवदरी च ॥

सुकोशकः, पु, (सु शोभनः कोशो यस्या) कोषास्त्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुख, त् क तत्कृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा० पर०-सक०-सेट् ।) तत्कृतिः ।
सुखक्रिया । श्रोजयदेवकवेरिति गीतं सुखयतु
केशवपदसुपनीतम् । इति दुर्गादासः ॥

सुख, स्त्री, (सुखयतीति । सुख + अच् ।) आत्म-
वृत्तिगुणविशेषः । इति नैयायिकाः ॥ मनसो
धर्मः । इति वैदान्तिकाः ॥ तत्पर्यायः । सुत् २
प्रीतिः ३ प्रमदः ४ हर्षः ५ प्रमोदः ६ आमोदः
७ समदः ८ आनन्दः ९ आनन्दः १० शर्म ११
श्रातम् १२ । इत्यमरः १।४।२५ ॥ मदः १३
भोगः १४ रमसः १५ निर्वृतिः १६ धृतिः १७
वीचिः १८ । इति जटाधरः ॥ समेदः १९
मोदः २० नन्दः २१ नन्दः २२ सुदा २३
सौख्यम् २४ उपजोषम् २५ आमन्दम् २६ जोषम्
२७ । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते जगता
कास्यं धर्मजन्यमिदम् । यथा,—

“सुखन्तु जगतामेव कास्यं धर्मं जन्वते ।
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥”
तस्य मनोगोचरत्वं यथा,—

“मनोवाद्यं सुखं दुःखमिच्छा हेषो मतिः
कृतिः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

“सुखं चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । तत्
नित्यं जन्वन् । नित्यं परमात्मनो विशेषगुणान्त-
र्वृत्तिः । जन्वन्सुखं जीवात्मनो विशेषगुणान्त-
र्वृत्तिः । तच्च श्भाष्टजन्वन् धनमित्रलाभारोग्य-
मिष्टान्नपानपुरीषोत्सर्गपुत्रादिजन्मतत्प्राप्तित्व
कान्तासम्भोगादिजन्वन् तस्य द्विचक्षणस्यायित्व
स्वोत्तरोत्पन्नानुभवनाश्रयत्वात् । सुखाद्यपरागे-
षोवात्मनो मानसबोधः । सुखं तदुपायश्चेत् ।
बालस्य स्तन्यपानप्रवृत्तौ सुखसाधनत्वज्ञानं
हेतुः तत्र सुखस्यैवेष्टत्वम् । दुःखजनकगमनादि-
प्रवृत्तौ सुखोपायो धनं तदेवेष्टं तस्मात्तत्त्वज्ञान-
मेव हेतुः । यागादिप्रवृत्तावपि पारलौकिक-
सुखसाधनत्वज्ञानं कारणं सुखोपायस्वर्गादिरूपे-
ष्टसाधनत्वज्ञानमपि कारणम् । सुखस्य काला-
वच्छेद्यत्वं शरीरावच्छेद्यत्वज्ञातोऽव्याप्यवृत्तित्वं
शरीरकदेशावच्छेदेन दुःखसम्भवेऽप्यन्यदेशा-
वच्छेदेन सुखसम्भवात् एकक्षणवच्छेदेन
जीवस्य दुःखसम्भवेऽपि क्षणान्तरावच्छेदेन
सुखसम्भवाच्च तत्तु विस्फोटकवतो मिष्टान्न-
भोजनादौ द्रष्टव्यम् । इति तार्किकाः ॥ * ॥
तत्कारणं यथा,—

“सुदिनं दुर्दिनं शब्दद्वयमत्रैव भवे भव ।
सर्वेषां प्राकृतानाञ्च हि बीजं सुखदुःखयोः ॥
सुखाद्भवति हर्षश्च दर्पः शीर्थं प्रमत्तता ।
राग ऐश्वर्यकामी च विद्वेषश्च परस्परम् ॥
दुःखात् शोकात् समुद्भेगाञ्च नित्यं प्रवर्तते ।

इतान्ये तानि सर्वाणि हते बीजे महेश्वर ॥
सुदिनं दुर्दिनञ्चैव सर्वं कर्मोद्भव भव ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १४।४८-५१
तस्य कारणान्तरं लक्षणञ्च यथा,—

“रागहृषादियुक्तानां न सुखं कुत्रचित् द्विज ।
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥
यत्र स्त्री भयं तत्र स्त्री ह्यो दुःखस्य भाजनम् ।
स्त्री ह्यमूलानि दुःखानि तस्मिन् स्थिते महत्
सुखम् ॥

शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।

जौवितश्च शरीरश्च जात्येव सह जायते ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।

सुखं दुःखं मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्तते ॥”

इति गारुडे ११३ अध्यायः ॥ * ॥

सर्वभूतसुखकर्तृत्वत्वं यथा, देवीपुराणे देवी-
सवत्सरवलिहरणाध्यायः ।

“कृमिकीटपतङ्गेषु भूमौ दध्योदनं क्षिपेत् ।

सर्वदा सर्वभूतानां सुखं कार्यं सुखार्थिनाम् ॥”

सुखं दुःखसाधनानामस्थिरत्वं सुखस्य मनो-
विलासमात्ररूपत्वञ्च यथा,—

“वस्त्रेकमेव दुःखाय सुखायैर्थाङ्गवाय च ।

कोपाय च यतस्तस्माद्दस्तु वस्त्रात्मकं कुतः ॥

तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।

तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते ॥

तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखा-
त्मकम् ।

मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखोपलक्षणः ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ४३-४५ ॥

“सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते

घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता

धृतः शरीरेण मृतं स जौवति ॥”

इति सृष्ट्युत्पत्तिकम् ॥ * ॥

तद्वैदिकपर्यायः । शिम्बाता १ शतरा २

श्रातपन्ता ३ शिल्गुः ४ स्यमकम् ५ श्रेष्ठधम् ६

मयः ७ सुम्भम् ८ सुदिनम् ९ शूषम् १०

शुनम् ११ शर्मम् १२ भेषजम् १३ जलाशम् १४

स्योनम् १५ सुम्भम् १६ शिवम् १७ शिवम् १८

शम् १९ कम् २० । इति विशतिः सुखनामानि ॥

इति वेदनिघण्टौ । ३ । ६ ॥ * ॥ त्रिविधसुखं

यथा,—

“अभ्यासाद्गमते यत्र दुःखान्तश्च नियच्छति ।

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥

तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥

विषयैन्द्रियसयागात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोऽथ तत्तामससुदाहृतम् ॥” ३ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥
सर्गः । इति मेदिनी ॥ वृद्धिनामौषधम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ जलम् । इति कैचित् ॥ सुख-
विशिष्टे, त्रि । यथा,—

“शस्तञ्चाथ त्रिषु द्रव्येषु पापपुण्यं सुखादि च ॥”
इत्यमरः १।४।२६ ॥

“पापपुण्यशब्दौ सुखादयः शस्तान्ताश्च गुणे
यथोक्तलिङ्गा उपचारात्तद्विद्वे द्रव्ये विशिष्टे
वर्तमाना वाच्यलिङ्गा । यथा,—

“पापा ऋतुमतौ कन्या पापो राजाप्यरक्षकः
पापव्याधकुलं हिंस्रं पापो विप्रश्च सेवकः ॥”
पुण्यं तौर्यं पुण्या नदो पुण्यं आश्रमम् । सुखा
भूतिः सुखो वासः सुखं कामिकुलम् ॥” इति
भरतः ॥

सुखकरः, त्रि, (सुखं कर्तुं शीलमस्येति । सुख
+ क्त + टः ।) सुकरः । यथा । कर्तुः सुकरे
सुखकरैरित्यर्थः । इति मुग्धबोधटोकाया
दुर्गादासः ॥

सुखगः, त्रि, (सुखेन गच्छतीति । गम् + डः ।)
सुखेन गमनकर्ता ॥

सुखहरौ, स्त्री, (सुखं करोतीति । क्त + खच् ।
सुम् । डौप् ।) जौवन्तीवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सुखकरो च ॥

सुखङ्गुणः, पु, शिवखट्वाङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

सुखचरः, त्रि, सुखगामौ । सुखेन चरति इत्यर्थे
टप्रत्ययेन निष्पन्नः । ग्रामविशेषे, पु, । सुखेन
चरति अत्र इत्यर्थे अत्रप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सुखचारः, पु, (सुखेन चरत्यनेनेति । चर + घञ्)
उत्कृष्टाश्वः । इति शब्दमाला ॥

सुखजातः, त्रि, (सुखेन जातः । यद्वा, जातं
सुखमस्येति ।) जातसुखः । यथा भट्टौ ५।३८।

“सुखजातः सुरापौतो नृजग्धो मास्यधारय ॥”
(सुखस्य जनने, स्त्री, यथा, गौतमो विन्दे १०।३

“घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् ॥”)

सुखदं, स्त्री, (सुखं ददातीति । दा + क् ।)
विष्णोः स्थानम् । विष्णोरासनम् । इति कैचित्

सुखदः, पु, (सुखं ददातीति । दा + क् ।) विष्णुः
यथा । सुखदोऽनैकदोऽग्रजः । इति तस्य

सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ तालमेदः । यथा,—

“विशत्यक्षरसयुक्तो भ्रुवः सुखदसञ्जकः ।

शृङ्गारवीरयोर्ज्ञेयो गुरुणैकेन मण्डितः ॥”

इति सगीतदामोदरः ॥
सुखदातरि, त्रि ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
१०४ । ३८ ।

“हरिणप्रुतशावविचित्रित

रिपुगते मनसः सुखदं गुरौ ॥”

सुखदा, स्त्री, (सुखं ददाति या । दा + क् ।
टाप् ।) सुखदात्री । गङ्गा । यथा,—

“सद्यःपातकसङ्घ्नौ सद्योदुःखविनाशिनी ।

सुखदा मोक्षदा गङ्गा गङ्गैव परमा गतिः ॥”

इति गङ्गाप्रणाममन्त्रः ॥

स्वर्गवेश्या । इति शब्दरत्नावली ॥ शमीवृत्तः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखरा

सुखदोष्टा, स्त्री, (सुखेन दोष्टा दोहनयोग्या)।
सुखसंदोष्टा गौ । इति हेमचन्द्र ॥
सुखभाक्, [ञ] त्रि, सुखी । सुख भजते इति ।
ठाङ्गजघसहो विष्णु । इत्यनेन सुखशब्दपूर्वक-
भजधातोर्विष्णुप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, हृत्सहितायाम् ।
४७ । ५ ।

“निर्वैराः क्षितिपा सुखभाजः

सङ्घटाश्च जना गतरोगा ॥)

इष्टपरिष्वङ्गः । इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

सुखमोदा, स्त्री, (सुखकरो मोदो यस्याः ।) सङ्घ-
कीदृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखरात्रि,) स्त्री, (सुखकरी रात्रियेस्या-
सुखरात्रिका,) मिति । पक्षे कप् । दौपा-
न्वितामावास्वारात्रि । तद्विधानं यथा,
ज्योतिषे ।

“तुलाराशिगते भानी भ्रमावास्या नराधिप ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या सपूज्याथ प्रणम्य च
कृत्वा तु पाञ्चणशाह दधिचौरगुडादिभिः ।
ततोऽपराहसमये घोषयेन्नगरे नृप ।
लक्ष्मी, सपूज्यता लोका उल्काभिश्चापि

वेद्यताम् ॥” ॥

दर्शहेषे प्रदोषवासाया निर्णयः ।

“तुलासंख्ये सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नरा कुर्व्युः पितॄणां मार्गदर्शनम् ॥”
इति ज्योतिषात् ॥

उभयतः प्रदोषप्राप्ती परदिन एव युग्मात् ।

“दण्डेकरजनोयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि ।
तदा विहाय पूर्व्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका ॥”

इति ज्योतिर्वचनाच्च ॥

उभयत्र प्रदोषाव्यासावपि उल्कादान परदिने
पूर्वाङ्गपार्ष्णाचरोधात् ।

“भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः ।
निराशा पितरो यान्ति शार्पं दत्त्वा सुदारुणम् ॥”

इति ज्योतिर्वचनाच्च ॥ * ॥

अत्रेव लक्ष्मी पूर्वाह्ने रात्रौ पृथ्या ।

“भ्रमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनौया तदा लक्ष्मीर्विष्णो या सुखरात्रिका ॥”

इति ज्योतिर्वचनात् ॥ * ॥

उल्काग्रहणादिपिडकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना
दाक्षिणामुखेन कर्तव्यम् । तथा च मनु ।

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्दिना ।
पिचरमानिधनात् कार्यं विधिवद्भर्माणिना ॥”

तत्र ग्रहणमन्त्रः ।

“शस्त्राशस्त्रहतानाश्च भूताना भूतदर्शयोः ।
उज्ज्वलज्योतिषा देह दहेय व्योमवर्जिना ॥”

दानमन्त्रश्च ।

“अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धा कुले मम
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्तेयान्तु परमां गतिम् ॥”

विसर्जनमन्त्रः ।

“यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।
उज्ज्वलज्योतिषा वल्ल प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते ॥” ॥

ब्रह्मपुराणम् ।

“भ्रमावास्यां यदा देवा कार्तिकेमासि केशवात्
अभयं प्राप्य सुमाय चौरौदारुणवसानुषु ॥

लक्ष्मीर्देवभयाभक्ता सुख सुमायुजोदरे ।
चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पद्भजे ॥

अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखरात्रिका
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् ॥

प्रदोषसमये लक्ष्मी पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दौपहृत्वास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥

चतुष्पथशमशानेषु नदीपर्वतसानुषु ।
हृत्तमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥

वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दौपमालापरिचिह्ने प्रदोषे तदनन्तरम् ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभोज्य च बुभुक्षि-
तान् ।

अलङ्घतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
स्त्रिंशद्भुङ्क्ष्वैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सह ॥”

सुधैः सुन्दरैः सुग्धैः सुन्दरमूढयोरिति
विश्वः ॥ * ॥ अत्र लक्ष्मीपूजाया पुष्यदानकाले ।

“नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रदानां सा मे भूयात् तदर्चनात्”

लक्ष्मैः नमः । इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् ।
“सुखरात्र्या प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये ॥”

इति रुद्रधरधृतात् कुबेरमपि पूजयन्ति ।
“धनदाय नमस्तुभ्य निधिपन्नाधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादान्ने धनधान्यादिसम्पदः ॥”
इति पठित्वा कुबेराय नमः । इति त्रिः पूज-
येत् । ततो देवगृहादिषु दौपान् दद्यात् । तत्र
मन्त्रः ।

“अग्निज्योती रविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वज्योतीना दौपोऽय प्रतिगृह्यताम् ॥”

ततो ब्राह्मणान् बन्धुश्च भोजयित्वा स्वयं सुक्ता
सुखं सुधा प्रत्युषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् ।
यथा,—

“सुखरात्रेरुष काले प्रदौपोज्ज्वलितालये ।
बन्धुर्वन्धूनबन्धुश्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥

प्रदोषवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
गोरोचनाक्षतश्चैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः ॥”

लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।

“विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्य सुखरात्रि कुरुष्व मे ॥

वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रिप्रभातेऽयं तन्मे लक्ष्मोव्यपोहतु ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्वत्रस्थिता ।
सवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥

माता त्वं सर्वभूतानां देवानां रुद्रिसम्भवा ।
आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥”

लक्ष्मैः नमः । इति त्रिः पूजयेत् । इति तित्यादि
तत्त्वम् ॥

सुखवर्षकः, पु, (सुखं वर्षयति उद्दीपयतीति ।
वर्ष + णिच् + खल्) सर्जिकाचारः । इत्य-
मरः । २ । ८ । १०८ ॥

सुखव

सुखी

सुखवर्षाः, [स्] पु, (सुखं वर्षयतीति । वर्षं
+ असुन् ।) सर्जिकाचारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुखवास, पु, (सुखकरो वासो यस्य ।) फल-
विशेषः । तरमूल इति भाषा । तत्पर्यायः ।

शीर्णवन्तः २ । इति रत्नमाला ॥

सुखवासन, पु, (सुखं वासयतीति । वस + णिच्
+ ल्यु ।) सुखवासनगन्धद्रव्यम् । यथा,—

“सुखवासकरो गन्ध आमोदी सुखवासनः ।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

सुखसन्दोष्टा, स्त्री, सुशीला गौ । इत्यमरटीकाया
भरतः । २ । ८ । ७१ ॥

सुखसन्दोष्टा, स्त्री, (सुखेन सन्दोष्टा ।) सुशीला
गौ । तत्पर्यायः । सुत्रता २ । इत्यमरः । २ ।
८ । ७१ ॥ सुखदोष्टा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुखदुष्टा ४ । इति भरतः ॥

सुखा, स्त्री, (सुखमस्यस्यामिति । अच् । टाप् ।)
वरुणपुरी । इति मेदिनी ॥

सुखाधार, पु, (सुखानामाधारः ।) स्वर्गः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुखस्वाधारे, त्रि ॥

सुखायत, पु, (सुखेन आययति इति । आ +
यम + क्त ।) सुशिक्षिताश्च । यथा,—

“सुखायतः शुद्धसुखं सुखचारं सुखायनम् ।
इति शब्दमाला ॥

सुखायनः, पु, (सुखेन अयति गच्छति अनेनेति
अय + ल्युट् ।) सुशिक्षिताश्च । यथा,—

“सुखायतः शुद्धसुखं सुखचारं सुखायनम् ।
इति शब्दमाला ॥

सुखावतीश्वरः, पु, (सुखावत्या ईश्वरः ।) बुध-
मेदः । हेमचन्द्रः ॥

सुखावह, त्रि, (आवहतीति । आ + वह +
अच् । सु । खस्य आवह ।) सुखदाता । यथा,
“सर्वपापहरं पुण्यं सर्वपापहनिवारकम् ।
सर्वकामार्थदं देव । साधकानां सुखावहम् ॥”

इति वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥

सुखाश, पु, (सुखा सुखयुक्ता भाशा यस्य । यदा
सुखाया पुण्या श्रुते इति । शी + ङ ।) वरुणः ।
(सुखेन अश्रुते इति । अश + ङञ् ।) राज-
तिनिशः । (अश भोजने + भावे ङञ् । सुखेन
आशः ।) सुखभोजनम् । इति मेदिनी ॥

सुखाशकः, पु, (सुखाश एव । स्वार्थे कन् ।)
राजतिनिशः । इति शब्दमाला ॥

सुखी, (न्) त्रि, (सुखमस्यास्तीति । सुख +
इन् ।) सुखविशिष्टः । यथा, रामकवचम् ।

“स चिरायुः सुखी पुत्री विनयी विजयी भवेत् ॥”

“स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्वाममाधवः ।
इति भगवद्गीता ॥

“सा श्रीर्यां न मदं कुर्यात् स सुखी दृष्टयोज
मितः ।
तस्मिन् यस्य विश्वासं पुरुषं स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुडः ११६ अध्यायः ॥

सुगन्धः

सुखोत्सवः, पु, (सुखकर उत्सवो यस्मात् ।) पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सुखजनक उत्सवः ।) आनन्दोत्सवश्च ॥

सुखोदकः, स्त्री, (सुखजनकमुदकम् ।) सुखजनक-तमजलम् । तत्पर्यायः । सुखोष्णम् २ । इति रत्नमाला ॥

सुखोर्जिकाः, पु, सर्जिकाधारः । इति राज-निर्घण्टः ॥

सुग, स्त्री, (सुखेन गच्छति निर्यातीति । गम+ङः ।) विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति । "सुदुरोरधिकरणे ।" ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ङः । सुख-गन्तव्यो देशादि ॥) सुन्दरगामिनि, त्रि ॥

(सुन्दर गायतीति । गै+कः । शोभनगौत-मालिनि च त्रि ॥ यथा, भागवते । १० ।

१२ । ३४ ।

"गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः
स्तवैश्च विप्रा जयनिस्वर्गैर्गणाः ॥")

सुगण, त्रि, (सुगणयतीति । सु+गण+क्विप् ।) सुन्दरगणकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुगतः, पु, (सुशोभनं गत गमनं ज्ञानं वा अस्वैति) सुहृत् । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (तद्वर्मा-वलम्बी । यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ४० ।

"तेनाभिपूज्य सुगतान् भासयामास तत्र सा ॥") सुन्दरगमनविशिष्टः, त्रि ॥

सुगति, पु, (शोभना गतिर्यस्य ।) अतीतकल्पी-यार्हद्भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ अन्वयकर्तृविशेषः ।

यथा, सुगतिसोपानप्रवृत्तयोऽप्येवमिति स्मार्त्त-लिखनम् ॥ (गयस्य पुत्रविशेषः । यथा, भाग-वते । ५ । १५ । १४ ।

"गयात् गायन्त्या चित्ररथ सुगतिरविरोधन इति त्रयं पुत्रा बभूवुः ।" शोभना गतिर्य-स्येति । शोभनगतिशैली, त्रि । यथा, बृहत्-संहितायाम् । ८ । ४५ ।

"सुगतिरविक्रतो जयान्वित
ज्ञतयुगरूपकरः सिताह्वयः ॥"

स्त्री, सङ्गतिः । यथा, महाभारते । १ । २ । ३३५ ।

यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगति गतः ॥") सुगन्ध, स्त्री, (शोभनो गन्धो यस्य ।) सुद्र-जोरकम् । गन्धदणम् । इति रत्नमाला ॥

(भूदणम् । तत्पर्यायो यथा,—

"गुह्यबीजन्तु भूतौक सुगन्ध जम्बु रूपियम् ।
भूदणन्तु भवेच्छत्रा मालादणकमित्यपि ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नीलोत्पलम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यन्निर्घण्टम् । इति भावप्रकाशः ॥

सुगन्ध, पु, (शोभनो गन्धो यस्य ।) रत्नशियम् । गन्धकः । चणकः । भूदणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ (भूपलाशः । तत्पर्यायो यथा,—

"आस्तोतकः सुगन्धश्च भूपलाशो विशस्यकृत् ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

सुगन्धिः

कुन्दरुः । सुगन्धद्रव्यशङ्खकीनिर्यासः । तत्-पर्यायो यथा—

"कुन्दरुस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्लिभिभेदः । यथा,—

"अन्वादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ।
सुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥"

इति वैद्यकरुग्निश्वयसग्रहे क्लिभ्यधिकारे ॥) समवायातिगिक्तसम्बन्धेन सहस्यविशिष्टे, त्रि ॥

(यथा, भट्टि । २ सर्गे ।

"आघ्रायिवान गन्धवहः सुगन्धः ॥") सुगन्धकः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य । ततः कन् ।) रत्नतुलसी । गन्धकः । इति रत्नमाला ॥ नाग-रङ्गकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्कोटकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (शालिधान्यम् । यथा,—

"रत्नशालिः मकलमः पाण्डुक शकुनाहृतः ।
सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥

पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः ।
दौर्घशूकः काञ्चनको ज्ञानो लोभपुष्पकः ॥

इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धतैलनिर्यासः, स्त्री, (सुगन्धः तैलस्य निर्यासो यत्र ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

सुगन्धपत्रा, स्त्री, (सुगन्धानि पत्राणि यस्याः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धभूदणम्, स्त्री, (सुगन्धो भूदणम् ।) गन्ध-दणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धमूला, स्त्री, (सुगन्ध मूल यस्याः) स्थल-पद्मिनी । रास्त्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लवली । तत्पर्यायो यथा,—

"सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कीमलवल्कला ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धा, स्त्री (शोभनो गन्धो यस्याः) । रास्त्रा । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ शटी । इति शब्द-रत्नावली ॥ बन्ध्याकर्कोटकी । रुद्रजटा । शत-पुष्पा । नाकुली । नवमालिका । स्वर्णयुधिका ।

पृक्का । गङ्गापत्रो । सङ्गकी । माधवी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनन्ता । मातुलुङ्गा । तुलसी । इति रत्नमाला ॥ (पीठस्थानस्थदेवीविशेषः ।

यथा, देवोभागवते । ७ । ३० । ६८ ।

"कोटवो कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ॥") सुगन्धामलकः, स्त्री, (सुगन्धमामलकम् ।) मिलि-तौषधविशेषः । यथा,—

"सर्वोषधिसमायुक्ता शुष्कास्वामलकत्वचः ।
यदा तदाय योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धि, पु, (शोभनो गन्धो यस्य । "गन्धस्ये-दुत्पूतिसुरभिभ्यः ।" ५ । ४ । १३५ । इति इत् ।) सहस्रः । तत्पर्यायः । इष्टगन्धः २

सुरभि ३ । प्राणतर्पणः ४ । इत्यमरः । १ । ५ । ११४ परमाला । इति मोक्षधर्मटोकाया नीलकण्ठ-

सुगमः

धृतवेदः ॥ सङ्कारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुगन्धयुक्तो, त्रि, । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ५६ ।

सुगन्धिनिश्वासाविह्वल्लक्षण विस्वाधरासन्नचर हिरफम् ।

प्रतिक्षण सभ्रमलोलदृष्टि-लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥") सुगन्धि, स्त्री (शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।) एल-वालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ (अथ एलवालुकं कङ्कोलसदृशं कुष्ठगन्धिः ।

"एलवालुकमैलिय सुगन्धि हरिवालुकम् ।
ऐलवालुकमैलालुकपित्त्य पत्रमौरितम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) सुस्ता । कशेरु । गन्धदणम् । धान्यकम् । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिकः, स्त्री, (शोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः स्वार्थे कन् ।) कङ्कारम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्करमूलम् । गौरसुवर्णम् । सुरपर्णम् । उशोरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिकः, पु, (सुशोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः कन् ।) महाशालिः । इति हेमचन्द्रः ॥

तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धकः । इत्य-मरटोकाया रायमुकुटः ॥

सुगन्धिकुसुमः, पु, (सुगन्धि कुसुम यस्य ।) पीत-करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुगन्धिपुष्पे, स्त्री ॥

सुगन्धिकुसुमा, स्त्री, (सुगन्धि कुसुम यस्याः ।) पृक्का । इति जटाधरः ॥

सुगन्धिता, स्त्री, (सुगन्धेर्भावः । तल् । टाप् ।) सौगन्धिः । सौरभम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५४ ।

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वा विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुसाम् ।

मधूनि वक्त्राणि च कामिनीना-मामोदकर्मव्यतिहारमौयु ॥") सुगन्धित्रिफला, स्त्री, (सुगन्धि त्रिफल त्रिशिराकं फल यस्याः ।) जातीफलम् । पुगफलम् । लवङ्गकलिकाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिनी, स्त्री, (सुगन्धोऽस्यस्या इति । इनिः । ङीप् ।) आरामशीतला । इति राज-निर्घण्टः ॥ (सुवर्णकैतकी । अस्याः पर्यायो यथा,

"कैतक सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकैतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) सुगन्धिमूलः, स्त्री, (सुगन्धि मूलमस्य ।) उशोरम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिमूषिका, स्त्री, (सुगन्धिगन्धविशिष्टा मूषिका ।) कृच्छुन्दरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगमः, त्रि, (सु+गम+ङल् ।) सुखेन गम्यते प्राप्यते य । यथा, पक्षे सुगमम् । इति सुग्ध-बोधीयादादिप्रकरणलिखणम् ॥ (यथा, भाग-वते । १० । ८४ । ३६ ।

सुम्लः

“चित्तस्योपशमोऽय वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ।
दर्शितः सुगमो योगो धर्मशास्त्रसुदावहः ॥”
सुगहन, त्रि, (सुन्दरो गहनः ।) निविडः ।
इत्यमरटोकाया रामायणः ॥
सुगहना, स्त्री, कुम्वा । सुगहनेतिविशेषणमिति
केचित् । नाम इत्यन्धे । इत्यमरटोकाया रमा-
नाथः ॥
सुगहनाहति, स्त्री, कुम्वा । इत्यमरः ॥ यज्ञस्थाने
असृश्यादिदशमवारणाय या सुगहना निरव-
काशा हतिर्वेष्टन सा कुम्वा । इति भरतः ॥
सुगृह, पु, (सुन्दर गृहं यस्य ।) चक्षुस्चिक-
पचौ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुन्दर गृहम् ।)
सुन्दरालये, स्त्री ॥
सुगृहीत, त्रि, (सु + गृह + क्तः) सुन्दररूपेण
कृतग्रहण ॥
सुगृहीतनामा, [नृ] पु, (सुगृहीतं नाम यस्य ।)
शुभकाम्यया प्रातः स्मर्यते यः । स च युधिष्ठि-
रादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुग्रन्थि, पु, (शोभना ग्रन्थयो यत्र ।) चोरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरग्रन्थियुक्ते, त्रि ॥
सुग्रीव, पु, (शोभना ग्रीवा यस्य । विष्णोरश्वः ।
(यथा, महाभारते । २ । २ । १४ ।
“प्रययौ पुण्डरीकाक्ष शैव्यसुग्रीववाहनः ॥”)
शाखान्तगोश्वर । इति मेदिनी ॥ स तु सूर्य-
पुत्र किष्किन्धाधिपतिः श्रीरामचन्द्रस्य सखा
यथा, बल्लोकीये रामायणे बालकाण्डे १७
सर्गे ।
“वानरेन्द्र महेन्द्राभमिन्द्रो बालिनमात्मजम् ।
सुग्रीव जनयामास तपनस्तपता वर ॥”
किञ्च तत्रैव किष्किन्धाकाण्डे ५ सर्गे ।
“दोष्यमानं ततो वङ्गि पुष्यैरभ्यर्च्य ससृकतम् ।
तयोर्मध्ये तु सुग्रीतो निदधौ सुसमाहितः ॥
ततोऽग्नि दोष्यमान तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ।
सुग्रीवो राघवश्च व वयस्यत्वमुपागतौ ॥” ॥
अर्हन्पिता । स च वर्त्तमानयुगीयनवमजिन
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इन्द्रः ।
रानहस । असुर । पर्वतविशेषः । अस्त्र-
विशेषः । नागभेदः । इति केचित् ॥ शोभन-
ग्रीवायुक्ते, त्रि । इति विश्वः ॥
सुग्रीवी, स्त्री, (शोभना ग्रीवा यस्याः । डीप् ।)
तास्त्रागर्भजाता कश्यपदुहिता । यथा,—
“षट्सुतास्तु महासत्त्वास्तास्त्रायाः परि-
कीर्तिता ।
शुकी श्येयी च भासी च सुग्रीवी श्चिष्टमिका
शुकी शुकानजनयत् ललुकी प्रत्यलुककान् ।
शुचीदकान् पक्षिगणान् सुग्रीवी तु व्यजायत ॥”
इति शारङ्ग ६ अध्यायः ॥
सुग्रीवेश, पु, (सुग्रीवस्य ईशः ।) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुग्व, त्रि, (सुग्वायतीति । सु + ग्वै + “आत-
स्योपसर्गे ।” ३ । १ । १२६ । इति कः ।) अत्यन्त
हर्षक्षयविशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुजल्पः

सुजल्प, [सु] पु, (शोभनं चक्षुरिव फलं यम् ।)
उद्गम्यरः । इति जटाधरः ॥ शोभनक्षोचने,
स्त्री ॥ तदयुक्ते, त्रि ॥
सुजल्पका, स्त्री, (सुष्ठु चक्षुरिव शिखा यस्याः ।
कप् ।) महाचक्षुश्याक । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचरित्रा, स्त्री, (शोभन चरित्रं यस्याः ।)
साध्वी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ शोभनचरित्र-
युक्ते, त्रि ॥
सुचर्म्या, [नृ] पु, (शोभनं चर्मं यम् ।) भूर्ज-
हस्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनचर्मविशिष्टे,
त्रि ॥
सुचारु, त्रि, (शोभनशारुयः ।) मनोहरः ।
यथा, कानिकापुराणोक्तदशमुजादुर्गाध्याने ।
“सुचारुदशना तद्वत् पोनोदतपयोधराम् ॥”
सुचित्रक, पु, (सुन्दराणि चित्राणि यत्र ।) मत्-
स्यरहः । चित्रसयः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुन्दरचित्रयुग्, त्रि ॥
सुचितवौजा, स्त्री, सुचितं वीजं यस्याः ।)
विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचित्रा, स्त्री, (शोभनानि चित्राणि यस्याः ।)
चिर्भिता । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचिराशु, [सु] पु, (सुचिरं चायुयस्य ।) देवता ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुसुटी, स्त्री, अग्न्याद्युदरगार्थलीलादियन्त्रविशेष
चिम्टा इति भाषा । इति केचित् ॥
सुचेलकः, पु, (शोभनचेलकः ।) शोभनवस्त्रम् ।
मरु कापड इति भाषा । तत्पर्यायः । पट २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ पटिः ३ पटी ४ ।
इति तट्टोका ॥ सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
सुच्छवी, स्त्री, शतद्वन्दो । इति शब्दरत्नावली ॥
शतलज्, इति ख्याता ॥
सुजन, पु, (सु सुन्दरो जनः । साधु । सज्जनः ।
यथा,—
“दुर्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति ।
प्रसन्न जलमित्याहुः कर्मैः कलुषीकृतम् ॥”
इति गारुडे १५ अध्यायः ॥
सुजनता, स्त्री, (सुजनस्य भावः । तल् । टाप् ।)
सौजन्यम् । यथा,—
“धिगस्त्रेतां विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता
वयो रूप वा धिक् धिगपि च यशो निर्धन-
वताम् ।
असौ जीयादेक सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
बहिर्यस्य द्वारे दण्डलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युद्धटः ॥
सुजल, स्त्री, (शोभन जलं यस्मात् । कमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरसलिलञ्च ॥ सुन्दर-
जलसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सुजल्पः, पु, (सुन्दरो जल्पः कथनम् ।) वाक्य-
विशेषः । यथा,—
“यत्राजं वात् सगाम्नीयं सदैव्यं सहचापलम्
सौक्यशुद्धञ्च इतिः सृष्टः स सुजल्पो निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावलीसमिः ॥

सुतरां

सुजाता, स्त्री, (सु + जन + क्तः ।) तुवरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुजीवन्ती, स्त्री, (सुजीवतीति । सु + जीव +
गट् । डीप् ।) स्वर्णजीवन्तो । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुष्ट, क तीक्ष्णः । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः
(चरा-पर-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ टइ-
यान्तः । क, सुष्टयति । दन्त्यादिरयमिति भौमः ।
तीक्ष्णमस्वीभावः । इति दुर्गादासः ॥
सुत, पु, (स्यते स्मेति । सु + क्तः ।) पुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ “स्यते सुतः कर्मणि
क्तः । पुतो नरकभेदात् त्रायते इति पुत्रः ।
‘पुत्रास्त्रो नरकाद्यन्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयभुवा’
इति स्मृतिः ॥
किंवा पुनाति मातापितराविति त्रासृष्टिति
त्रे निपातात् ऋस्त्वत् पुत्रः । पुत्रो हितकारः
एकतकारश्च ॥” इत्यमरटोकाया भरतः ॥ * ॥
मादपिदस्त्रभाववत्स्वभावे सुतकर्म भवतः ।
यथा,—
“शौल सभजते पुत्रो मातृस्नातस्य वै सुता ।
यथाशौला भवेन्माता तथाशौलो भवेत् सुतः ॥
यद्गर्भा वै भवेद् मिस्तद्वर्णं सलिलं भवेत् ॥
मातृणा शौलदोषेण पिदशौलगुणेन च ।
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशौलि-
नाम् ॥”
इति वङ्गपुराणे काश्यपीयवच ॥
पार्थिवः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (उत्पन्ने, त्रि ॥)
सुतजीवक पु, (सुत जीवयतीति । जीव + सुन्
पुत्रजीवकहञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतनु, स्त्री, (शोभना तनुर्यस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना तनु शरीरम् ।)
शोभनशरीरम् ॥ तदयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, उत्तर
चरिते १ अङ्के ।
“स्मरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासस्ययोस्तान्यहानि ॥”)
सुतपा, [सु] पु, (सुष्ठु तपतीति । सु + तप् +
“गतिकारकरोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।” उषा
४ । २२६ । इति षसि ।) सूर्यः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ शोभन तपो यस्य । सुनि ॥ (रौच
मनुपुत्रविशेषः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । ८४ ।
२५ ॥ विष्णुः । इति महाभारतम् । ११ ।
१४८ । ३४ ॥ उग्रतपस्यायुक्तः, त्रि । यथा,
कथासरित्सागरे । ११२ । १४१ ।
“स एव जातः संकल्पदोषाद्वाशकुले द्विजः ।
भार्यास्य सा च सुतपा जातैवा ते सुता वृषा”
सुतपादिका, स्त्री, (सुताः समकालीनमुत्पन्ना
पादा मूलानि यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्यम् ।)
हसपदोः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतरा, व्य, (सु + हिवचनविभक्त्यादिना तरणं
अवधारितार्थप्रतिपादकम् । यथा । त्रिषेण
काल इति मते तु सुतरा नाधिकरचता । इति

सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्धार्थं सुतरां तत्रतथा-
चरणम् । इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च ।
“अपुत्रा जन्मिनः पापात् प्राणिनः समव-
स्थिताः ।

मनुजास्तत्र सुतरां भवन्ति गृहकर्मिणः ॥”

इति पार्थे दृष्टिखण्डे ४३ अध्यायः ॥

“शृणु द्विज महाबुद्धे दग्धेनापि स्मृती हरिः ।
ददाति मोक्षं सुतरां किं पुनर्दग्धवर्जनात् ॥”

इति तत्रैव पातालखण्डम् ॥

सुतकारी, स्त्री, देवदासीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुतई नः, पु, (सुष्टु, तदंति पीडयति विरहिनमिति
तर्हं अहंने + ल्युः ।) कौकिलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सुतल, पु, (शोभनं तल यत्र ।) अट्टालिका-
बन्ध । नागलोकप्रभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु
पातालखण्डखण्डः । तद्विवरणं यथा,—

“ततोऽधस्तात् सुतल उदारश्रवाः पुण्यश्लोको
विरोचनात्मजो बलिभंगवता महेन्द्रस्य प्रिय
चिकीर्षमापेनादितैर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामन-
रूपेण पराक्षितलोकत्रयो भगवदनुकम्पयैवपुन
प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रि-
याभिलुष्टः स्वधर्मेणाराधयस्तमेव भगवन्तमारा-
धनोयमपगतसाध्वस आस्ते अधुनापि ॥”
इति श्रीभागवते । ५ । २४ । १८ ॥ (तथाच
देवीभागवते । ८ । १८ । १३—३२ ।

“ततोविलासस्तात् प्रोक्त सुतलाख्य विलेश्वरम्
पुण्यश्लोको बलिनाम आस्ते वैरोचनिर्मुने ॥
महेन्द्रस्य च देवस्य चिकीर्षु प्रियसुतमम् ।
त्रिविक्रमोऽपि भगवान् सुतले बलिमानयत् ॥
त्रैलोक्यलक्ष्मीमाक्षिप्य स्थापितः किल दैत्य-
राट् ।

इन्द्रादिष्वप्यलब्धा या सा स्त्रीस्तमनुवर्तते ॥
तमेव देवदेवेशमाराधयति भक्तितः ।
व्यपेतसाध्वसोऽद्यापि वर्तते सुतलाधिपः ॥

* * * * *

एष दैत्यपतिः सोऽय बलिः परमपूजितः ।
सुतले वर्तते यस्य हारपालो हरिः स्वयम् ॥
एकदा दिग्जये राजा रावणो लोकरावणः ।
प्रविशन् सुतले येन भक्तानुग्रहकारिणा ॥
पादाङ्गुष्ठं न प्रक्षिप्तो योजनायुतमत्र हि ॥
एवभूतानुभावोऽय बलिः सर्वसुखैकभुक् ।
आस्ते सुतलराज्यस्थो देवदेवप्रसादतः ॥”

सुतवस्करा, स्त्री, (सुता वस्करा पक्षिण इव
बहुत्वात् यस्याः ।) समपुत्रप्रसूः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुतश्रेणी, स्त्री, (सुता उत्पन्ना श्रेणी यस्याः ।
एकत्र बहुजातत्वात् तथात्वम् । मूषिक-
पर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ उन्दुरविलोधा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्याय । द्रवन्ती २
न्यग्रोधी ३ मूषिकाङ्गया ४ चित्रा ५ मूषक-
मारो ६ प्रत्यक्षश्रेणी ७ शम्बरी ८ । अस्या

गुणाः । चक्षुष्यत्वम् । कटुत्वम् । आसुविषत्रण-
दोषनेत्रामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुस्तकान्तरे सुतश्रेणीति च पाठः ॥

सुतहिवुकयोग, पु, विवाहोक्तयोगविशेषः ।
यथा, ज्योतिःसारसग्रहे ।

“सुतहिवुकवियदिलग्नधर्म-
ध्वमरगुरुर्यदि दानवार्चितो वा ।
यदशुभसुपयाति तच्छुभ स्यात्
शुभमतिहृदिमुपैति तत्प्रभावात् ॥”

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे ।

“लग्ने तत्पञ्चमे तूर्थे नवमे दशमे तथा ।
गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नो विवाहे वर्द्धते शुभम् ॥”

अयमेव सुतहिवुकयोगः ॥

सुता, स्त्री, (सूयते सा या । सु + क्तः । टाप् ।)
स्वयंपत्यम् । कन्या । इति मेदिनी ॥ यथा—
“आत्मजस्तनय सूतुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमौ ।
आहुर्दुहितर सर्वे—” ॥”

इत्यमरः । २ । ६ । २७-२८ ॥

“अमी आत्मजायाः स्त्रिया वत्तमाना दुहितर-
माहुः । यथा । आत्मजा । तनया । सूतो
प्रत्ययान्तराभावात् स्त्रियामपि सूतुरेव । सुता
पुत्रा । स्वार्थे के केऽकश्च इति ऋसत्वे द्वैषसूत-
पुत्रेत्यादिना विभाषया अत इति पुत्रिका
पुत्रका च । शोनादिपाठात् पुत्री च । मा
भेषीः पुत्रिः सीतेति महानाटकम् ।” इति
तट्टीकाया भरतः ॥ (यथा, भट्टि । २ । ४७ ।

“द्विरण्ययी शाललतेव जङ्गमा
च्युतादिव स्थासुरिवाचिरप्रभा ।
शशाङ्कान्तेरधिदेवताकृतिं
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”)

दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुतात्मजा, पु, (सुतस्य सुताया वा आत्मजा ।)
पौत्र । दौहित्र । इति सुतात्मजाशब्ददर्श-
नात् ॥

सुतात्मजा, स्त्री, (सुतस्य सुताया वा आत्मजा)
पौत्री । दौहित्री । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥

सुतारका, स्त्री, (शोभने तारके यस्याः ।) चतु-
र्विंशतिबुद्धशासनदेवतान्तर्गतदेवताविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शोभनतारकायुक्ते, त्रि ॥

सुतित्त, पु, (सुष्टु, तित्तः ।) पर्यटः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुतित्तक, पु, (सुष्टु, तित्तः । ततः कन् ।) पारि-
भद्रः । इति जटाधरः ॥ भूनिम्बः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुतित्ता, स्त्री, (सुष्टु, तित्ता ।) कोषातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुती, त्रि, पुत्रेच्छुः । पुत्रवदाचरणकर्ता ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुती, [न्] त्रि, (सुतमस्यास्तौति । इनि ।) सुत-
विशिष्टः । यथा, चित्तोपदेशे ।

“गुणियगणनारक्षे
न पतति कठिनैः ससम्भ्रमात् यस्य ।

तेनाम्बा यदि सुतिनौ
वद बन्ध्या कीदृशौ भवति ॥”

सुतीच्छ, पु, (सुष्टु, तीच्छः ।) शोभाञ्जनः । इति
जटाधरः ॥ श्वेतशिष्टुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मुनिविशेषः । यथा, भट्टी ४ सर्गे ।

“पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्यात् सुतीच्छमुनिकेतनम् ॥”
अतिशयखरे, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । २८ ।

“समदमधुकराणा कौकिलानानाञ्च नादैः
कुसुमितसङ्कारैः कर्णिकारैश्च रम्यै ।

इषुभिरिव सुतीच्छैर्मानस मानिनीना
तुदति कुसुमबाणो मन्मथोद्दीपनाय ॥”)

सुतुङ्ग, पु, (सुष्टु, तुङ्गः ।) नारिकेलवृक्षः । इति
हारावली । १०० ॥ ग्रहाणा उच्चाश्रयविशेषः ।
तस्य नामान्तरं अन्यतुङ्गः । यथा, सत्कृत्य-
मुक्तावस्थाम् ।

“सूर्याद्युच्चान् क्रियद्वषसृगस्त्रीकुलीरान्त्ययुक्ते
दिग्वक्त्रौन्द्रहयतिथिशरान् सप्तविशाश्च विशान्
अशानेतान् वदति जवनश्चान्यतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवाशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥”

अतिशयोक्ते, त्रि ॥

सुतेजन, पु, (सुतेजयतीति । सु + तिज + ल्यु ।)
धन्वन्वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य
गुणाः ।

“धन्वङ्ग कफपित्तास्रकासहृत्तुवरो लघुः ।
हृणो बलकाद्रूचः सन्धिकादृत्रणरोपण ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुतेजा, [स्] पु, (सुष्टु, तेजो यस्य ।) यद्वा, सुतेजय-
तीति । सु + तिज + “गतिकारकयोरिति ।”
उणा० ४ । २२६ । इति अक्षिः ।) अतीत-
कल्पीयाहृद्भेदः । इति हेमचन्द्रः । आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनतेजोयुक्ते,
त्रि ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ५ । १२ । १ ।

“एष वैसुतेजा आत्मा वैश्वानरो य त्वमात्मान-
मुपास्ते ॥”)

सुतेला, स्त्री, (सुष्टु, तैलमस्यामिति ।) महा-
ज्योतिष्मतौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुत्रामा, [न्] पु, (सु + त्रै + मनिन् ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः । १ । १ । ४५ ॥ सुष्टु, त्रायते भुवन सुत्रामा
त्रासुसिति मन् सोः पञ्चे दीर्घत्व सुत्रामा च ।
इति रुद्रः । इति भरतः ॥ (यथा, अस्वाष्टके । ३ ।

“यत्राशयो लगति तत्रागजा वसतु कुत्रापि
निस्तुलशुक्ता

सुत्रामकालमुखसत्राशनप्रकारसुत्राणकारि-
चरणा ॥”

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, वाजसनेयसहि-
तायाम् । १० । ३१ ।

“इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ।”
“सुष्टु, त्रायते इति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे
शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व”,
इति तद्भाष्यम् ॥)

सुदर्श

सुत्वा, [न] पुं, (सु + "सुयकीर्त्तवनिप् ।" ३।२। १०३ । इति ड्वनिप् ।) अभिपवे क्तौ । इत्य-
मर । २।७। ४७ ॥ अभिपव ज्ञानमात्र
इह तु प्रस्तावान् यज्ञाङ्गान् तत् कृतवान् यः
स सुत्वा कथ्यते । सुज कनिप् तन् सुत्वा
कृतीति अधीतिवत् । कृते इति पाठे सप्तमी ।
इति भरतः ॥

सुद, इ शोभि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) सुन्दरम् । इति दुर्गा-
दासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

सुदग्धिका, स्त्री, (सुष्ठुदग्ध दाहोऽस्यस्या इति
सुदग्ध + ठन् ।) दग्धानामह्वः । इति राज-
निर्घण्टे ॥

सुदण्ड, पु, (शोभनो दण्डो यस्मात् ।) वेत् ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

सुदण्डिका, स्त्री, गोरची । इति राजनिर्घण्टे ॥

सुदन्, [त्] त्रि, (शोभना दन्ता यस्य । "वयसि
दन्तस्य दद्व ।" ५।४। १४१ । इति दद्व ।)
शोभनदन्तविशिष्टः । (स्त्रिया डोप् । यथा,
रघु । ६। ३७ ।

"विधाय सृष्टि ललिता विधातु-
र्जगाद भूय सुदतीं सुनन्दा ॥"

शोभनो दत् दन्त इति विग्रहे सुदत् इत्येव
स्यात् । शोभनदन्त । यथा, भागवते । ७।
२३ । ३२ ।

"सुशुवा सुदता शृङ्गास्त्रिधापाङ्गेन चक्षुषा ।
पद्मकोशस्यथा नौलैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥"
सुदन्त, पु, (शोभनो दन्तो यस्य । वयोगम्यमा-
नाभावात् न दत्तादेशे ।) नट । इति केचित् ।
शोभनदन्तश्च ॥

सुदन्ती, स्त्री, (शोभनो दन्तो यस्या । डोप् ।
वयोगम्यमानाभावात् न दत्तादेशे ।) दिक्
करिणोविशेषः । शोभन्तीशब्ददर्शनादिति
केचित् ॥

सुदर्भा, स्त्री, (सुष्ठु दर्भो यत्र ।) इच्छुदर्भा । इति
राजनिर्घण्टे ॥ शोभनकुशयुक्ते, त्रि ॥

सुदर्शन, स्त्री, (सुष्ठु दृश्यते इति । सु + दृश् +
ल्युट् । शोभन दर्शनमस्येति वा ।) इन्द्रनग-
रम् । इति मेदिनी ॥

सुदर्शन, पु, स्त्री, (शोभन दर्शनमस्येति ।) विष्णु-
चक्रम् । इत्यमरः । १।१। २८ । तस्योत्-
पत्तियथा—

"तन्नात् प्रसारं ह्यु मे यद्यनुग्रहभागहम् ।
अजनिष्कर्म तं तंज, कृत्वा शब्दे दिवाका ॥
रूपं तव करिष्यामि लोकानन्दकर प्रभो ।
तथेत्यक्त स रविणा भूमौ कृत्वा दिवाकरम् ॥
पृथक् चकार तत्तेजश्चक्रं विष्णोरकल्पयत् ।
त्रिशूलश्चापि सद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधि-
कम् ।

देवदानवसङ्घर्षु सङ्घसकिरणात्मकम् ॥"
इति मातृस्ये । ११ । २७-३० ॥ * ॥

अपि च पाञ्चोत्तरखण्डे १४५ अध्याये ।

३६८
सुदर्श

इन्द्र उवाच ।

"नायमेभिर्महातेजाः शस्त्रास्त्रैर्वध्यते मया ।
देवाश्च स्वस्वतेजासि शस्त्रार्थं दीयता मम ॥

नारद उवाच ।

अथ विष्णुमुखा देवा स्वस्वतेजासि ददुस्तथा ।
तान्यैक्यं वै गतानीशो दृष्ट्वा स्वस्वामुच्यमह' ॥
तेनाकरोन्महादेवः सङ्घसा शस्त्रमुत्तमम् ।

चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वानामालातिभीषणम् ।
तेजःशेषेण च तथा वज्रस्य कृतवान् हर ॥"

तच्च शिवेन विष्णवे दत्तम् । यथा,—
"ततः प्रीतः प्रभु प्रादात् विष्णवे प्रवर वरम् ।
प्रत्यक्ष तेजस शोभान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम् ॥
तद्वत्त्वा देवदेवाय सर्वभूतभयप्रदम् ।
कालचक्रनिभं चक्रं शङ्करो विष्णुमग्रवीत् ॥
वरायुधोऽय देवेश सर्वायुधनिवहृण' ।
सुदर्शनो हादशारो यो मनःसदृशो जवी ॥
भारात् स्थिता भूमौ चात्र देवा मामाश्च

राशय' ।
शिष्टाना रक्षणार्थाय सस्थिता ऋतवस्तु पट् ॥
अग्निः सोमस्तथा मित्रो वरुणश्च प्रजापतिः ।
इन्द्राग्नी चाप्यथो विष्वे प्रजापतय एव च ॥
इनुमास्याथ वलधान् देवो धन्वन्तरिस्तथा ।
तपास्येव तापसश्च द्वादशैते प्रतिष्ठिताः ॥
चैत्राद्याः फाल्गुनान्ताश्च मासास्तत्र प्रति-

ष्ठिताः ॥

त्वमेवमादाय विभो वरायुधं
शत्रु सुराणां जहि मा विशद्विधा ।
अमोघ पपोऽमरराजपूजितो
धृती मया देहगतस्तपोबलात् ॥"

इति वामने ७८ अध्याये ॥ * ॥

वैष्णवाङ्गे तच्चिह्नधारणविधि' यथा । ब्रह्माङ्गे ।
"कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्तका
तनुम् ।
चक्रादिचिह्निता भूप धारयेद्देषणो नरः ॥"
नारदीयपञ्चरात्रे ।

"द्वादशारन्तु षट्कोण वलयत्रयमयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तत्र धारयेत्तद्विचक्षण ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलास' ॥

अन्यत् सुद्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ श्रीमन्दिरोपरि
देयतच्चक्रप्रमाणं यथा—

विम्बार्हमानं चक्रन्तु त्रिभागीणाथ कारयेत् ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं ज्येष्ठं कनिष्ठं त्वष्टहानित ॥
प्रतिमातुर्यभागिनं कारयेद्द्विंशं सुदर्शनम् ।
लोहजं शैलजं वापि कारयेच्चिह्नपूर्वकम् ॥
अष्टारं द्वादशारं वा मध्यं मूर्त्तिसमन्वितम् ।
नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुन ॥"

इत्यादि ॥ * ॥

"अधिवार्य विधानेन चक्रं दण्डं ध्वजं तथा ।
देववत् सकलं कृत्वा मण्डपस्यनादिकम् ॥
नेत्रोन्मीलनकं कृत्वा पूर्वोक्तं सर्वमाचरेत् ।
अधिवारयेत् विधिना श्रय्यायां प्राप्य देशिकम् ॥
ततः सहस्रशीर्षेति स्रुतं चक्रं न्यसेद्दुः ।

सुदर्श

तथा सीदशेन भक्त्य मनस्तत्त्वं निवेशयेत् ॥
मनोऽनुरूपेणाभ्यैव सजीवकरणं श्रुतम् ।
आरेपु मूर्त्तयो न्यस्याः केशवाद्या सुरोत्तमाः ॥
नाभ्यक्षप्रतिनेमीपु न्यसेत्तत्त्वानि देशिक ।
नारसिंह विश्वरूपमक्षमध्ये निवेशयेत् ॥
सकलं विन्यसेद्दण्डे सूत्रात्मानं सजीवकम् ।
निष्कलं परमात्मानं ध्वजे ध्यायन् न्यसेद्दरिम् ॥
तच्छक्तिं व्यापिनीं ध्यायेत् ध्वजरूपाञ्जला-

ननाम् ।
ततो मण्डपमध्ये तु स्नाप्य पुण्यं यथाविधि ॥
पूर्वोक्तं विधानेन होमं कुण्डेषु कारयेत् ॥
ततः प्रभातसमये मूर्त्तिपैः सह देशिकः ।
मूर्त्तिपः आचार्यः ।

कलसे स्वर्णशकलं न्यस्या रत्नानि पञ्च च ।
स्थापयेच्चक्रमन्त्रेण स्वर्णचक्रमधस्तात् ॥
पारदेन तु सप्लाव्य नेत्रपट्टेन स्थापयेत् ।
ततो निवेशयेच्चक्रं द्वादशारं सुदर्शनम् ॥
दुर्निरोच्य सुरैर्होत्रैर्भर्ग्याङ्गस्य लिङ्गकम् ।
तन्मध्ये चिन्त्येद्देवं सृष्टिंश्च दैत्वनिर्हणम् ॥
स्फुरत्सौदामिनीजिह्वं ज्वलज्ज्वलनकेशरम् ।
दोमार्कनयनं चन्द्रकोटिभास्वरदक्षिणम् ॥
तमस्य तपनोयम्य सट्टं परुषाननम् ।
सर्वदुष्टहरं देवं दुष्पुंश्च देवदानवै' ॥
सर्ववर्णान्तबीजेन चतुर्दशयुतेन च ।
विन्दुनालङ्घनेनादौ प्रणवेन मृतेन च ।
अन्ते प्रणतियुक्तेन स्थापयेद्दृष्टनाशनम् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८ विलास ॥ * ॥
चक्रमन्त्रो यथा । ॐ नमो भगवते सुदर्शनाय
निर्णयितसकलरिपुध्वजाय भगवन्नारायण
कराभोरुहस्यर्षदुर्लभलिताय ।
"एहोहि त्वं सङ्घारं चक्रराजं सुदर्शनं ।
यज्ञभागं प्रगृह्यस्व पूजांश्चैव नमो नमः ॥"
इति च तत्रैव १५ विलास ॥

सुमेरु' । जम्बूद्वीप' । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मातृस्ये । ११३ । ७४—७५ ।

"सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्वीपं सनातन ।
नित्यपुष्पफलोपेतं सिद्धचारणसिद्धितं ॥
तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपो वनस्पते ।
योजनानां सहस्रस्य शतधा च महान् पुन ॥
उत्सो धो ह्यचराजस्य दिग्गमाहृत्य तिष्ठति ॥"
हृत्पाहंत्विता । जिनाभा वलदेव । इति हेम
चन्द्र ॥ (मत्स्य' । तत्पर्यायो यथा,—

"मत्स्यो मीनो विसारश्च भूषो वैसारिणोऽङ्गुलः
शकुलो पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ।
रोहिताद्यास्तु ये जीवास्तोमस्या परिकीर्त्तता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
सुदर्शनं, त्रि, सुदृश्यं । सुखेन दृश्यते असी इति
सुपूर्वकदृशधातो कर्मस्थानप्रत्ययेन निष्पन्नं ।
इति सुम्भवोऽष्टीकाया दुर्गादास ॥ (शोभनं
दर्शनं यस्येति वा । यथा, भागवते । १।२। ५१
"श्यामश्रीस्यधिरौचिष्णुदुकूलस्वर्णमण्डलम् ।
समचार्याङ्गुलजोऽरु निम्नजानुसुदर्शनम् ॥"

सुदर्शनचूर्णं, क्ली, (सुदर्शनं सुदृश्यं चूर्णं यस्य ।) ज्वररोगस्य श्लेष्मविशेष । यथा—

“त्रिफला रजनीयुग्म कण्टकारैयुगं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिक मूर्त्वा गुडचौ धन्व्यासक ॥
कटुका पर्यटो सुस्त आयमाणा च बालु-
कम् ॥

निम्ब पुष्करमूलश्च मधुयष्टी च वत्सक ॥
यवानौन्द्रयवो भार्गी शिशुबीजं सुराद्रजा ।
दद्यात्क पद्मकोशीरचन्दनातिविषावलाः ॥
शक्तिपर्णी पृथ्विपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रक देवकाष्ठश्च चय्य पत्र पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकी चैव लवङ्गं श्लोचना ।
पुण्डरीकश्च काकोलिपत्रक जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
पर्दाश सर्वचूर्णश्च किरात प्रक्षिपेत् सुधी ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
ज्वराश्च निखिलान् हन्त्यान्नात्र कार्या विचार-
णा ॥

पृथग्द्वन्द्वागन्तुजाश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् ।
सन्निपातोद्भवाश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
शोतादीमपि दाह्यादौ न मोह तन्द्रा भ्रम
दृषाम् ॥

कास श्वासश्च पाण्डुश्च हृद्रोग कामलापि च ॥
त्रिकण्टकटीजानुपार्श्वशूलश्च नाशयेत् ।
शोताम्बुना पिवेदेतत् सर्वज्वरनिहतये ॥
सुदर्शनं यथा चक्र दानवाना विनाशनम् ।
तद्वज्राणा सर्वेषा चूर्णमेतत् प्रणाशनम् ॥” *
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भार्गवभावे
कण्टकारौमूलम् । सीराद्रभावे स्फुटिका
दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठ देयम् । जीवकर्ष-
भयोरभावे विदारौकन्दस्य भागद्वय दद्यात् ।
पुण्डरीक खेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्व-
गन्धामूल दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे खर्ण-
ताली प्रदीयते इति । अथवा कण्टकारोजटा
देया । इति भावप्रकाश ॥

सुदर्शनद्वोप, क्ली, (सुदर्शनस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य
जम्बूद्वयस्य द्वौपम् ।) जम्बूद्वौपम् । इति पुरा-
णम् ॥

सुदर्शना, स्त्री, (सुखेन दृश्यतेऽसौ । सु + दृश् +
भाषार्था श्रासियुधीति युच् । टाप् ।) सुदर्शन-
द्वय । सुदर्शनगुलश्च इति पद्मगुलश्च इति च
ख्यातः । तत्पर्यायः । चक्राङ्गा २ वृषकर्णी ३
दध्यानी ४ । इति रत्नमाला ॥ सामवक्त्री ५
भधुपणिका ६ चक्राङ्गा ७ । अस्या गुणा ।
“वातुलम् । उष्णत्वम् । कफशोफासवातनाशि-
त्वं । इति भावप्रकाश ॥ विषनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभ ॥ आत्रा । श्लेष्मविशेषः ।
इति विश्वमेदिनी ॥

सुदर्शनी, स्त्री, (सुष्ठु दर्शनं यस्या ।) द्वौपम् ।)
भमरावती । इति विश्वः ॥

सुदल, पु, (सुष्ठु दलमस्य ।) चौरमोरटा । इति
रत्नमाला ॥

सुदला, स्त्री, (सुष्ठु दलान्यस्या ।) शालपर्णी ।
तरुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदान्त, पु, (सुष्ठु दान्तः ।) शाक्यमुनिशिष्य-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अतिशय-
शान्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १।३८।१२ ।
“सुदान्तानपि चेवाहं दद्यामष्टादशापरान् ॥”)

सुदामा, [न्] पु, (सुष्ठु ददातीति । दा +
“आतो मनिन्कानिपूर्वानपस्य ॥” ३ । २ । ७४
इति मनिन् ।) मिघः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥
गोपभेदः । समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
ऐरावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्ण-
शरणागत-विप्रविशेष । यथा, ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अध्याये ।
“सद्यो जहार दारिद्र्यं सुदानो ब्राह्मणस्य च ।
समागतस्य खण्डहात् हारका शरणायिन ॥”

सुदामा, [न्] त्रि, (सु + दा + मनिन् ।) सुदाता
सुष्ठु ददातीत्यर्थे मन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
सुश्वधोषव्याकरणम् ॥

सुदामा, स्त्री, नदोविशेषः । यथा, वाल्मीकीये
रामायणे अयोध्याकाण्डे ७० सर्गे ।
“स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान्
ततः सुदामा द्यतिमान् सन्तीर्यावेक्ष्य ता
नदोम् ॥”

सुदाय, पु, (सुष्ठु दीयते इति । सु + दा + घञ्
युगागमः ।) देययौतकादि । इत्यमरः । २ ।
८ । २८ ॥ यथा । यौतक आदिना उपनयन-

भिचाप्रसादादि च यत् देय तत् दायहरण-
पदवाच्यम् । कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो
व्रतभिचादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्भव्य दीयते तत्र
दायादिद्वयमित्यर्थः । युतक योनिसम्बन्धं तत्र
भवमिति ष्ये यौतकम् । युतयोर्वधुवरयोरिद-
मिति वा कणि यौतकम् । यौतकमुकारमध्य-
मपि । यौतक यौतकश्च तन् । इति वाचस्पतिः
दीयते दायः कर्मणि घञ् सुष्ठु दीयते सुदाय
इति पाठ इत्यन्ये । इति भरतः ॥ पिढमाढ-
भक्तं कुलसम्बन्धौ । यथा,—

“सुदायिभ्य पिढमाढभक्तं कुलसम्बन्धिभ्यो लब्ध
सौदायिकम् ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

सुदार, पु, (सुष्ठु दार यत्र ।) पारिपात्रपर्वतः
तत्पर्यायः । पारिपात्रिकः । २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

सुदि, व्य, शक्यपक्षः । इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥
सुदिन, क्लो, (सुष्ठु दिनम् ।) शुभदिनम् । यथा,
ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४३।४८।५१ ।
“सुदिनं दुर्दिनं शक्यत् भ्रमत्येव भवे भव ।
सर्वेषा प्राक्कृतानाञ्च हे बौजे सुष्ठु खयोः ॥
सुदिनं दुर्दिनञ्च सर्वं कर्मोद्भव भव ।
तत्कर्म तपसा साध्य कर्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥”

सुदिनाह, क्लो, (सुदिनेषु शुभदिनेषु अहं शुभ-
दिनम् । यद्वा, सुदिनं प्रशस्तमहं । टच्
समासे ।) प्रशस्तदिनम् । यथा । उत्तमैका-
भ्याश्च । आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दः

अन्यार्थं पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामित्येव
सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।
सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

सुदीर्घः, त्रि, (सुष्ठु दीर्घः ।) अतिविस्तारः ।
यथा,—

“विवाह्य श्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेषापि कालेन तथा तत्तु न सिध्यति ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

सुदीर्घघर्मा, स्त्री, (सुदीर्घः अतिशयः घर्मा
यस्याः ।) असनपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुदीर्घफलिका, स्त्री (सुदीर्घः फलं यस्याः । कप् ।
टापि अत इत्वम् ।) वार्त्ताकुविशेषः । इति
रत्नमाला ॥ शिष्टा वेगुन इति भाषा ॥

सुदीर्घा, स्त्री, (सुष्ठु दीर्घा ।) चीनाककर्ण्टी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदु खितः, त्रि, (सुष्ठु दु खितः ।) अतिशय-
व्यथितः । यथा । ज्योतिस्तत्त्वे भीमपराक्रम-
वचनम् ।

“विष्णुभाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठाया ज्वलने यमे ।
एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदु खिता ॥”

सुदुर्लभः, त्रि, (सु + दुर् + लभ + खल् ।) अति-
दुष्प्राप्यः । यथा,—

“ब्रह्मत्वादापि देवत्वादिन्द्रत्वादमरादपि ।
अमृतात् सिद्धिलाभाच्च हरिदास्य सुदुर्लभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्याये ॥

सुदुश्चरः, त्रि, (सु + दुर् + चर + खल् ।) अति-
शयदु खेनाचरणोयः । यथा, श्रीभागवते ११।
२६ । १ ।

“सुदुश्चरामिमा मन्वे योगचर्यामनात्मनः ।
यथाञ्जसा पुमान् सिध्येत् तन्मे ब्रह्मज्ञसाच्युता ॥”
(कार्तिकेये, पु । यथा, महाभारते । ३ ।
२३१ । ७ ।

“प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ॥”
सुदुष्करः, त्रि, (सु + दुर् + कृ + खल् ।) अत्यन्त
क्लेशकरः । यथा, श्रीभागवते । ४ । ८ । ६६ ।

“सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभु ।
एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयस्तव ॥”

सुदुस्तरः, त्रि, (सु + दुर् + स्तृ + खल् ।) अति-
दु खेन तरणोयः । यथा, श्रीभागवते । १० ।
२ । ३१ ।

“स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन्
भवार्णव भीममदभ्रसौहृदा ।
भवत्पदाश्लोकहनावमत्र ते
निधाय याता सदनुग्रहो भवान् ॥”

सुदुस्त्यजः, त्रि, (सु + दुर् + त्यज + खल् ।)
अतिदु खेन त्याज्यः । यथा,—

“त्यक्ता सुदुस्त्यजसुरेप्सितरान्यलक्ष्मी
धर्मिष्ठ पार्थिवचसा यदगादरण्यम् ।
मायान्तग दयितयेप्सितमन्वधाव-
हन्ते महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥”
इत्याङ्गिकतत्त्वधृतश्रीभागवतवचनम् ॥

सुधर्मः

सुदूरः, त्रि, (सुष्टु दूरः ।) अतिदूरतरः । तत्पर्यायः । दवीयान् २ दविष्ठ. ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

सुदूरपराहतः, त्रि, (सुदूरे पराहतः निराकृतः ।) अतिदूरनिराकृतः । चिरध्वस्तः । यथा । “अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणासम्भवात् लक्षणापुपत्तिरूपयुक्ते सुदूरपराहतत्वात् इति भाववर्णनं अनुपादेयमेव ।” इत्यथयवग्रन्थगादाधरी ॥

सुदृक्, [श्रु] त्रि, (सुष्टु दृक् नेत्रं यस्य ।) सुन्दरचक्षुःशुक्तः । यथा, श्रीभागवते । १० । ३० । २७ । “भौता सुदृक् पिधायस्य भजे भौतिविडम्बनम् ॥”

“सुदृक् सुनयन आस्य पिधाय । सुदृक् वराक्षीति वा । भौतिविडम्बन भयानुकरणम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥ श्रीभनचक्षुषि, स्त्री ॥

सुदृढ, स्त्री, (सुष्टु दृढम् ।) गाढम् । तद्वति, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

सुद्युम्न, पु, वैवस्वतमनुपुत्रः । स तु इडराजः । यथा, वङ्गपुराणे सागरोपाख्याननामाध्याये । “जलक्रीडागतो यत्र पार्वत्या सङ्घतो हरः । स्त्रीरूपधारिभिर्बालस्ततः स हिमवद्गिरौ ॥ ततोऽविशद्विडस्तत्र सृगयाकृष्टचेतन् ।

वभूव नृपति सद्यः सानुयात्रवल्गान्वितः ॥ इदं स्त्रीलिङ्गमापन्न प्रतिभ्रमति कानने । ततो बुधाश्चम प्रायादिडारूपायथा सती ॥ बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्विता ।

धोमपुत्राद्बुधाद्राजन् तस्या जज्ञे पुरुरवा ॥ जनयित्वा पुन सात पुन सुद्युम्नता गता । प्रसादात् शङ्करस्यापि बुधेनाराधितस्य च ॥ सुद्युम्नस्य तु दायाद सवः परमधार्मिक ॥”

सुधन्वा, [नृ] त्रि, (सुष्टु धनुर्यस्य । धनुषस्येत्थनङ् ।) प्रोडधानुष्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वाजसनेयसाहतायाम् । १६ । ३६ ।

“नमस्तोष्णे पवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने ॥”)

सुधन्वा, [नृ] पु, (सुष्टु धनुर्यस्य ।) विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥ राजविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १२ । १० ।

“सम्भूतस्य च दायादः सुधन्वा रिपुमर्दनः । सुधन्वनः सुतश्चासोत् त्रिधन्वा नाम पार्थिवः ॥ विदुरः । यथा, भागवते । ३ । २१ । ३५ ।

“तांस्मिन् सुधन्वन्नहनि भगवान् यत् समादिशत् । उपादायाश्चमपद मुने शान्तव्रतस्य तत् ॥”)

सुधन्वाचार्य, पु, ब्राह्मणवशात् सवर्णाया जातो जातिविशेषः । यथा,—

“वश्यान् जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च कारुण्यं विजन्मा च मैत्रं सत्वत एव च ॥” इति मानवे १० अध्याय ॥

सुधर्मा, पु, जिनगणाविषयविशेषः । इति हिमचन्द्रः ॥

सुधाक

सुधर्मा, स्त्री, (शोभनो धर्मोऽस्यामिति । अनिच् । तत् “डावभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥” ४ । १ । १२ । इति पञ्चे डाप् ।) देवसभा । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रघु. । १० । २७ ।

“स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः । यथाबुदोरितालोकः सुधर्मानवमा सभाम् ॥”

“सुधर्माया देवसभाया अनवमा अन्यनाम् ॥” इति तट्टोकाया मङ्गिनाथः ॥)

सुधर्मा, [नृ] पु, (सुष्टु धर्मो यत्र । “धर्मादनिच् केवलात् ॥” ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।) देवसभा । कुटम्बो । इतुणादिकोप । २ । १८७ ॥ (देवसभार्थं स्त्रीलिङ्गोऽपि भवति ॥ सु + धृ +

“मिथुने मनि ।” उणा० ४ । १५१ । इति मनि चक्षियः । इत्यञ्जलदत्तः ॥ सहर्षविशिष्टे, त्रि यथा, हरिवंशे । ११५ । ७५ ।

“सुधर्मणे सुधर्मा ता कृष्णायाक्लिष्टकारिणे । देवो देवसभा दत्ता वायुरन्तरधीयत ॥” सुधर्मा, स्त्री, देवसभा । इत्यमरटीका । १ । १ । ५१

सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट् पाने + “घ्रातयोपसर्गो” ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् । टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । १२ ।

“न पथात्तेऽपि मन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥” लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।

“सेनासुधाक्षालितसौधसम्पदा पुरा बहूना परभागमाप सा ॥”) मूर्त्वी । ज्ञु हो । (यथा,—

“सिंहुण्डं सिंहतुण्डं स्यादस्त्री वज्रदुमोऽपि च सुधा समन्तदुग्धा च स्रक् क्षिया स्यात् स्रुही गुडा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) गङ्गा । इष्टका । इति मेदिनी ॥ विद्युत् । रसः तोयम् । (यथा,—

“रसायनमिवर्षीणा देवनामासृत् यथा । सुधेवोत्तमनागाना भेषज्यमिदमस्तु ते ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४३ अध्याय ॥)

धात्री । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ हरितकी मधु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधाशु, पु, (सुधायुक्ताः अश्वो यस्य ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १०१ । १२८ ।

“दोषदावानलशिखा सुधाशोरपि रश्मयः । तस्या सुन्दरसेनोत्कचेतसो वत जज्ञिरे ॥” कर्पूरः । चन्द्रसन्नत्वात् ॥)

सुधाशुतैल, स्त्री, (सुधाशो कर्पूरस्य तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधाशुभ्र, स्त्री, (सुधाशुप्रिय रत्नम् ।) मोक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधाकर, पु, (सुधायुक्ता करा यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भावार्थसप्तशत्याम् ११६ ।

सुधासि

“उक्तसिति लाञ्छनोऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति । आसक्तकृष्णचरणः शकट इव प्रकटितचौरः ॥”

सुधाङ्गः, पु, (सुधामय अमृतात्मकमङ्गमस्य । सुधेव युक्तमङ्गमस्येति वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाजीवो, [नृ] पु, (सुधा + जीव + णिनि ।) सुधया लेपनेन जीवति यः । राज इति भाषा । तत्पर्यायः । पल्लगण्डः २ लेपकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाधार, पु, (सुधाया आधारः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतपात्रञ्च ॥

सुधानिधि, पु, (सुधाया निधिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुधापय, [स्] स्त्री, सुधेवयुक्त पयः निर्व्यासः । स्रुहीचौरम् । इति केचित् ॥

सुधापाणि, पु, (सुधा पाणौ यस्य ।) धन्वन्तरिः । इति केचित् ॥

सुधाभुक्, [नृ] पु, (सुधा भुङ्क्ते इति । भुञ् + क्तिप् ।) देवः । इति हिमचन्द्रः ॥

सुधामृतिः, पु, (सुधाया मृतिर्यस्मात् ।) चन्द्रः । यज्ञः । इति मुद्राङ्कितमेदिनी ॥ इत्याचरमेदिन्या सुधामृतिरिति पाठः ॥

सुधामय, पु, (सुधात्मक इति । सुधा + मयट् ।) भूपालभवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतात्मके, त्रि । यथा, श्रीजयदेवः ।

“रासोहासभरेण विभ्रममृतामाभीरवामभ्रवान्भयर्णं परिरभ्य निर्भरसुर प्रेमान्ध्या राषया साधु त्वद्वदन सुधामयमिति व्याहृत्य गीत सुति-
व्याजादुद्भटचुम्बितः क्षितमनोहारो हरि यातु वः ॥”

सुधामोदक, पु, (सुधेव मोदयतीति । मुद + षिच् + खुल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधामोदकज, पु, (सुधामोदात् जायते इति । जन + ड ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधावर्षी, [नृ] पु, (सुधा वर्षतीति । वृष + णिनि ।) वज्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुधभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधावास, पु, (सुधाया आवासः ।) चन्द्रः । यथा, “ज्योत्स्नाया पतये तुभ्य ज्योतिषा पतये नमः नमस्ते रोहिण्योक्तान्त सुधावास नमोऽस्तुते ॥” इति तिथ्यादितत्वम् ।

(तपुसम् । तत्पर्यायो यथा,— “तपुस कण्टकफल सुधावासः सुश्रीतलम् ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुधावासा, स्त्री, (सुधाया वासो यत्र ।) तपुषो इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधासिन्धु, पु, (सुधायाः सिन्धुः ।) अमृतसमुद्रः । यथा,—

“सुधासिन्धोर्भाष्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
मण्डिहोपे नोपोपवनवति चिन्तामणिरुहे ।
श्रिवाकारे मर्द्धे परमशिवपर्यङ्गनिलया
भजन्ति त्वा धन्याः कतिचन चिदानन्दलह-
रीम् ॥”

इत्यानन्दलहरौ ॥

सुधासूतिः, पुं, (सुधायाः सूतिरुत्पत्तिर्यत्र ।)
यज्ञः । चन्द्रः । पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सुधास्रवा, स्त्री, (स्रवतीति । सु + अच् । टाप् ।
सुधायाः स्रवा ।) प्रतिजिह्वा । अलिजिह्विका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रुदन्तीह्वचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुधाहरः, पु, (सुधा हरतीति । हृ + अच् ।
सुधाया हर इति वा ।) गरुडः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुधाह्वत्, पु, (सुधा हरतीति । हृ + क्तिप् ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुधितिः, पु, स्त्री, स्वधितिः । इत्यमरटीकाया
रायसुकुटः ॥

सुधीः, पुं, (सु शोभना धीर्यस्य ।) पण्डितः ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥

सुधीः, स्त्री, (शोभना धीः ।) सुन्दरदृष्टिः ।
सुधुधौः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शोभना
धीर्यस्य ।) शोभनबुद्धियुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
भट्टि । १२ । ६ ।

“मात्रातिमात्र शभयैव बुद्ध्या
चिर सुधोरभ्यधिक समाधात् ॥”

सुधुस्यः, पु, खादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुधोद्भवः, पु, (सुधया सह उद्भवो यस्य ।)
धन्वन्तरि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधोद्भवा, स्त्री, (सुधाया उद्भवो यस्याः ।)
हरीतकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरीतकी-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

सुनन्दः, स्त्री, (सुष्ठु नन्दयतीति । नन्द + अच्)
बलभद्रस्य सुषलम् । इति शब्दमाला ॥ (कुजृम्भ-
देत्यस्य सुषलम् । यथा, माकण्डेये । ११६ । १८
“सुनन्द नाम सुषल त्वद्रा यन्निर्मित पुरा ।
तज्जहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥”
सुन्दरानन्दजनके, त्रि ॥

सुनन्दः, पु, (सुष्ठु नन्दयतीति । नन्द + अच्)
श्रीकृष्णस्य पार्षदविशेषः । यथा, श्रीभागवते
१० । ८६ । ५६ ।

“सुनन्दनन्दप्रसूखे स्वपार्षदै
चक्रादिभिर्मूर्त्तिधरैर्निजायुधैः ।
मुष्ट्या त्रियया कौर्त्तरजयाखिलार्द्धिभि-
निषेव्यमाण परमेष्ठिना पतिम् ॥”

द्वादशविध-राजगृहान्तर्गतगृहविशेषः । यथा,
“यद्यत्रवोच्यते मान तस्य तेनैव कल्पना ।
राष्ट्रः सहस्रमेकान्तु दीर्घं सर्वत्र निक्षिपेत् ॥
आयामेन सुनन्द स्याद्राजहस्तैश्च पञ्चभिः ।
परिणाहे चतुर्भिश्च राजहस्तैः प्रतिष्ठितः ॥

अस्याधिदेवता भौमी रक्षतीद वसुधरा ।
द्वाराणि विशतिस्त्रास्य रक्तचित्राहतानि च ॥
रक्तपट्टाहतो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
नीम् ॥”

दीर्घं ५१ प्रस्थः ४० । इति सुनन्दः ॥ सुन्दर-
इति च पाठः । इति युक्तिरुत्पत्तरः ॥

सुनन्दा, स्त्री, (सुष्ठु नन्दयति या । नन्द + अच् ।
टाप् ।) उमा । गीरोचना । इति मेदिनी ॥
नारी । इति विश्वः ॥ उमासखीभेदः । इति
शब्दमाला ॥ (अजपत्न्या इन्दुमत्या सखी
द्वारपालिका । यथा, रघु । ६ । २० ।

“ततो नृपाणा श्रुतवृत्तवशा
पु वत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥”

अकंपत्नीह्वच । इति रत्नमाला ॥ इषेरमूल
इति भाषा ॥ (पुरुवश्रीयसार्वभौमनृपतेः
पत्नी । यथा, महाभारते । १ । ८५ । १६ ।

“सार्वभौम खलु खित्वा जहार कैकेयी सुनन्दा
नाम तामुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो
नाम ॥” ॥ दुष्मन्तपुत्रभरतस्य पत्नी । यथा,
तत्रैव । १ । ८५ । ३२ ।

“भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दा
नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमन्तुः ॥” ॥ चेदि-
राजकन्या । यथा, तत्रैव । ३ । ६५ । ५० ।

“एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशापते ।
उवाचेद दुहितर सुनन्दा नाम भारत ॥”

सुनयनः, पु, (शोभने नयने यस्य ।) मृगः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनचक्षुर्युक्ते, त्रि ॥ (यथा,
रघु । ८ । ५२ ।

“दृष्टशरध्वनि त वनदेवताः
सुनयन नयनन्दितकोशलम् ॥”

सुनयना, स्त्री, (सु शोभने नयने यस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनाकतः, पुं, कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
सुनाभः, पु, (सुष्ठु नाभिरस्य । अच् समासे ।)
मैनाकपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १० । ३० ।

“इन्द्रकील सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ ॥”
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ११७ । ५ ।

“उर्ध्वनाभ सुनाभश्च तथानन्दोपनन्दकौ ॥”
सुष्ठु नाभिशकृतमथ्यमस्येति । सुदशनचक्रौ, स्त्री
यथा, भागवते । ३ । ३ । ६ ।

“सुत मृधे ख वपुषा शसन्त
दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्रया ।
आमन्वितस्तत्तनयाय शेष
दत्त्वा तदन्त पुरमाविश ॥”

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ४८ ।

“तत्तजसा कृत चक्रं सुनाभ विश्वकर्मणा ।
देवारीणा मदी येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥”

सुनामद्वादशी, स्त्री, (सुनामा द्वादशी । यद्वा,
सुनामप्रिया द्वादशी ।) द्वादशमासीयद्वादश-
कर्त्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—

अश्वरौष उवाच ।

“कथं सुनामभिर्देवो द्वादशा मुनिसत्तम ।
पूज्यते केशवो मर्त्तुर्भुक्तिकामफलार्थिभिः ॥
वशिष्ठ उवाच ।

शृणुष्वैकमना भूयः सुनामद्वादशीं शुभाम् ।
सर्वपापहरा स्वर्गा भुक्तिमुक्तिप्रदायिकाम् ॥
मनसापि चिकीर्षन्ति ये द्वादशी नरोत्तमा ।
तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः ससारसागरम् ॥
आद्य सर्वव्रतानान्तु वैष्णवाना नृपोत्तम ।
नरै स्त्रीभिश्च कर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकर परम् ॥
मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यत्नतः ।

प्रथमं चैव गृह्णोयात् द्वादशीं विधिवन्नरः ॥
मनोवाक्कायचेष्टाभिः स विशुद्धो जितेन्द्रियः ।
दशम्या नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्दनम् ॥
हविष्यान्नकृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्भूतो ।
उपलभते शुचौ देशे भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥
उपोष्येद्द्वादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनार्दनम् ॥

सुनामद्वादशी देव अह भोक्ष्ये परेऽहनि ॥
एव सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुडध्वजम् ।
दशम्यामेकभक्ताश्रीं सयतं सर्वसेविशाम् ॥
एकादश्या ततः कुर्यादेकचित्तः समाहितः ।
पूर्वं प्रपूजयेत् सूर्यं ततोऽदेवं प्रपूजयेत् ॥
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते भक्तवत्सल ।
भास्कराय नमस्तुभ्यं स्वये कार्यभानवे ॥

नमः सूर्याय देवाय नमस्ते सप्तसप्तये ।
एकस्मै हि नमस्तुभ्यमेकचक्ररथाय च ॥
ज्योतिषा पतये नित्यं सर्वतैजोहराय च ।
द्विवाकरं नमस्तेऽस्तु प्रभाकरं नमोऽस्तु ते ॥
एव सपूज्य विधिवत् पुण्यधूपानुलेपनैः ।
दोषैर्वक्त्रैः सुनैवेद्यैस्ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥

ततोऽनु स्नापयेद्देवं दक्षिणैरुष्टादिभिः ।
सर्वैषधिजलैः पुण्यैस्तथा चन्दनवारिभिः ॥
कुङ्कुमशोरकपूरैश्चन्दनेन विलेपयेत् ।
अच्युत चार्चयेद्भक्त्या मालतीकुसुमैर्भृशम् ॥
गुग्गुलु घृतसयुक्तं धूपं दद्यादहर्निशम् ।
पायसापूपसयावकरभाज्यकदम्बकैः ॥
नैवेद्यं हरये दद्यात् फलमोदकयान्वितैः ।
गौतवाद्येहरैर्ह्येष प्रणम्यैव सुहृर्मुहुः ॥

एव पूजा हरिं कृत्वा द्विजं ज्ञानप्रदायकम् ।
पूजयेदन्तरं नास्ति विप्रकेशवयोरपि ॥
ततोऽन्नं समालभ्य चन्दनेन नव घटम् ।
सर्विणं तोयसम्पूर्णं न्यसेद्देवस्य सन्निधौ ॥
सहस्रमौक्तिकाचक्रं वज्ररत्नरुवणकम् ।
न्यस्य गर्भे सर्वस्वन्तु पूजयेत्तत्र केशवम् ॥

यस्य रोम्नि स्थिता मेघा सर्वसन्धिषु पन्नगाः ॥
सागरा कुचिदेशस्था सोऽन्वायातु जगत्पति ।
वनस्पतिरसा दिव्यं सर्वगन्धेषु चात्तम ।
घृतेन सहस्रोन्मिन्द्रो धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
केशवः, केशिहा केशिकसारिष्टिनिर्मुदः ।

सुनाम

सर्वकामप्रदो देवः स मे पाप व्यपोहतु ॥
 एवमभ्यर्च्य देवेशं प्रणिपत्य चमापयेत् ।
 द्वादश्या तत्र तीर्थेन स्नापयेत्तेन मानव ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं लभते तनुम् ।
 कृताभिषेकः पुण्यात्मा सम्यगभ्यर्च्य केशवम् ॥
 नवनौतकता धेनु ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 केशव प्रीयता देवः केशिहस्ता महाशुभ्रः ।
 स मे भवेत्तु सुप्रीतः दृष्टान् कामान् प्रयच्छतु ॥
 एव प्रदक्षिण कृत्वा शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥
 त्रिंशदष्टकत पापं हित्वा स त्रिविध नरः ।
 षष्टि वर्षसहस्राणि स्वर्गं मोदति देववत् ॥
 यदा कालादिहायाति सधर्मी धनवान् भवेत्
 अभावादय धेनुनां तत् पात्र कल्पयेत्ततः ॥
 तत्फलं हि विनिर्दिष्टं यथाशक्त्या तु दक्षिणा ।
 भक्त्या फल समाप्नोति भक्तिरेवात्र कारणम् ॥*
 पौषस्यैव तु मासस्य योऽप्येव क्षपयेन्नरः ।
 समाहितमना भूप रसधेनुप्रदायक ॥
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव ।
 अयन वर्त्मनी तस्मात् नारायण इति स्मृत ॥
 नारायणः प्रीयता मे देवो नरप्रिय सदा ।
 दृष्टकामप्रदो नित्य स मे पाप व्यपोहतु ॥
 ततः प्रदक्षिण कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 एव हि पौषमासस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 षष्ठा वास्यै कृत पाप स्वल्प वा यदि वा बहु
 हत्वा स्वर्गं समाप्नोति वर्षाणामयुतायुतम् ॥*
 माघस्यैव तु मासस्य द्वादशी शुक्लपक्षतः ।
 य क्षिपेद्दि शुचिर्भूत्वा एकचित्तः समाहित ॥
 स्नापने पूजने नित्यं ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे ।
 प्रदाने नृपशाहूल इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 मा लक्ष्मीश्च पुरात्रेयो भगिनौ शशिनोऽनुजा ।
 भर्ता त्वमपि तस्याश्च सर्वकामद माधव ॥
 प्रीयता माधवो देवो मधुकैटभसूदन ।
 वासुदेवो जगन्नाथो मम पाप व्यपोहतु ॥
 एव य कुरुते सद्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यावज्जन्मकृत पाप हत्वा सर्वमशेषतः ॥
 दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गं वसति षाडश ।
 गुडधेनुप्रदो माघे इहायात सदा सुखी ॥
 भवेद्वाजन् निरातङ्ग पुत्रैश्चर्यसमन्वितः ।
 तत्र विष्णुपरो भूत्वा क्रमान्माक्षमवाप्नुयात् ॥*
 फालगुणामलपक्षस्य द्वादश्या नियतं शुचि ।
 पूजयित्वा विधानेन देवदेव स्वशक्ति ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र गोविन्द प्रीयतामिति ।
 गर्वां भक्तोऽसि गोस्त्रासो गोवासो गोकुतालय
 सर्वकामप्रदो नित्य स मे पाप व्यपोहतु ।
 स्तुत्यैव शर्कराधेनु भक्त्या दद्यात् द्विजातये ॥
 ततः प्रदक्षिण कृत्वा शृणु पुण्य यथातथम् ।
 वलीवर्षसहस्राणा दशाना धूर्विवाहिनाम् ॥
 न तैस्तत् फलमाप्नोति द्वादश्या यद्भवेन्नृप ।
 दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गं तिष्ठति स्वर्गिवत् ॥*
 चैत्रस्य द्वादशीं शुक्लां समुपोष्य नृपोत्तम ।
 स्नात्वा प्रपूजयेद्दिष्णु जगतोऽन्तरचारिणम् ॥
 पूर्वोक्तविधिवत् स्नात्वा गोमूद्वैर्गामयेन च ।

सुनाम

स्नापयित्वा मूर्तेनैव पद्मानां गन्धसंयुतैः ॥
 अङ्गिः पश्चात् प्रपूज्यैव गन्धधूपविलेपनैः ।
 पुष्यैर्वासोभिरैव हि मन्त्रेणानेन बुद्धिमान् ॥
 प्रवेशने यथाशीलो जगता रक्षणाय च ।
 दुष्टक्षाना विनिर्जैतुमसि विष्णुरतो हरे ॥
 विष्णुर्भवतु मे प्रीतो विष्णुर्देव सनातनः ।
 सर्वपापविनाशाय विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥
 मधुधेनुमभावाच्च शक्ति पात्रमेव च ।
 दत्त्वा यत् फलमाप्नोति तदिहैकमना शृणु ॥
 पूर्वजन्मनि यत् पापमिह जन्मनि साम्प्रतम् ।
 वर्त्तते सकल हत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥*
 वैशाखस्य तु मासस्य पूजयेन्मधुसूदनम् ।
 पूर्वोक्तविधिना राजन् सौवर्णं मधुसूदनम् ॥
 जलकुम्भे तु सस्याप्य मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 एकार्णवे जले धातुर्हंता वेदाः पुरा हरे ॥
 मधुना ते हत सोऽपि तेनासि मधुसूदनः ।
 स मे भवतु सुप्रीतो देवदेव सनातन ॥
 सर्वपापविनाशाय प्रीयतां मधुसूदन ।
 दृष्टधेनुमथो दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 ततः प्रदक्षिण कुरुयात् दत्त्वा देवान् यथोपगान्
 एवन्तु क्षपमाणस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कर्पिलानां सहस्रस्य सम्यगुदत्तस्य पुष्करे ।
 तत्फलं समवाप्नोति भक्तियुक्तोऽप्यसशयः ।
 यावदन्द्रो वसेत् स्वर्गं तावदेव स तिष्ठति ॥*
 ज्येष्ठस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
 पूजयेद्दिविधिवद्भक्त्या समुपोष्य त्रिविक्रमम् ॥
 जलधेनुमथो दद्याद्दिप्रय नियतं शुचि ।
 यज्ञभागभुजो दैवान् सन्नित्य क्रमैस्त्रिभिः ॥
 त्रैलोक्यमाहृत तस्मात् तेनासि त्व त्रिविक्रम
 त्रिविक्रम त्रिलोकेश प्रीणयामि त्रिविक्रमम् ॥
 ततः प्रदक्षिण कृत्वा ब्राह्मणेष्वयं दक्षिणाम् ।
 दत्त्वा तु भोजयेत्तास्तु शृणु तस्यापि यत् फलम्
 वाजपेयस्य यज्ञस्य सम्यगिष्टस्य पार्थिव ।
 तत्फलं लभते भर्ता परत्रेह सुखी भवेत् ॥*
 वामनस्तु तथापाठे समुपोष्य प्रयत्नतः ।
 द्वादशीनियताहारी वामन तत्र पूजयेत् ॥
 हिताय सर्वदेवानां आदित्य कामदो यथा ।
 तथा त्व भव मे देव वामनो वलिवन्धन ॥
 तिलधेनु ततो दद्यात् वामन प्रीयतामिति ।
 तदभावात्तथा पात्र यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥
 पूर्वजन्मकृतं पापमिहजन्मकृतञ्च यत् ।
 तत् सर्वं विनिहत्याशु परत्र च शुभागतिम् ॥*
 श्रावणस्य तु मासस्य द्वादश्या शुक्लपक्षतः ।
 य क्षिपेन्नियतो भूत्वा समुपोष्य जनार्दनम् ॥
 समर्चयेत् यथाशक्त्या पूर्वोक्तविधिना ततः ।
 धेनुं स्ववगुणोपेता ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र पौराणविहितेन च ।
 समादाय ततो लक्ष्मीं लोकेश्य चौरसागरे ।
 स्वपिपि श्रावणे मासि श्रोधरोऽसि जगत्पते ॥
 श्रावणे श्रोधरो देव श्रीवत्स योनिकेतन ।
 प्रीयता हि त्रियः कान्तो गतिमिष्टा ददातु मे
 गवा दशसहस्रेण पात्रदत्तेन यत् फलम् ।

सुनाम

सकल लभते मर्त्या भक्तियुक्तो न सशयः ।
 स्वर्गेषु विपुलान् भोगान् भुनक्ति सुरराडिव ॥*
 तेनैव विधिना राजन् मासे भाद्रपदे ततः ।
 समुपोष्य ततो भक्त्या हृषीकेश प्रपूजयेत् ॥
 सुक्ताधेनुमथो दद्यात् यथाविभवविस्तरात् ।
 हृषीकाणोन्द्रियास्याहृष्टोषामौशो जगत्पति ॥
 करोति कर्तुंभूतोऽसौ हृषीकेशो भवानतः ।
 देवदेव हृषीकेश भूतेषु प्रभवाव्ययम् ॥
 प्रीणयामि सुसप्रीतो मम पाप व्यपोहतु ।
 एव प्रदक्षिण कृत्वा विष्णुलोके महीयते ॥*
 द्वादश्या समुपोष्यैव पद्मानाभ तथाश्रिते ।
 पूजयेद्दिविधिवद्भक्त्या गन्धधूपविलेपने ।
 गन्धधेनु ततो दद्यात् कर्पूरागुरुचन्दने ।
 कुङ्कुमेन हि राजेन्द्र वित्तशाठ्य विवर्जयेत् ॥
 एकार्णवगतं तोये क्षपतो यस्य वेधसः ।
 निवासाय भवन्नाभ्यां पद्मानाभोऽसि इत्युत ॥
 प्रीयता पद्मानाभो मे दुःकृत क्षोपशाम्यतु ।
 इत्युक्त्वा त समभ्यर्च्य दद्यात् धेनुं द्विजायते ॥
 इत्येव क्षपमाणस्य तस्य पुण्यमतं शृणु ।
 समजन्मकृत पाप स्वल्प वा यदि वा बहु ।
 दग्ध्वा तत् सकल भूप विष्णुलोकं स गच्छति ॥*
 कार्तिकस्य तु मासस्य एकादश्यामुपोषितः ।
 प्रसुप्त बोधयेद्वाचो यद्वाभक्तिसमन्वितः ॥
 नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैश्च ग्यन्तु साममङ्गलैः ।
 बोणापणवशब्देश्च पुराणश्रवणेन च ॥
 वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वाहवै ।
 सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरैव च ॥
 पुष्यधूपैश्च नैवेद्यैर्दीपहोत्रैश्च शोभनैः ।
 होमैश्चैरपूपैश्च फलैः शकैश्च पायसे ।
 इक्षोर्विकारैर्मधुना द्वाद्याहोडैः सदाङ्गिम् ।
 कुठेरकस्य मञ्जर्यां सर्जिकालवणेन च ॥
 हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याञ्च सर्वदा ।
 कुङ्कुमालङ्काभ्याञ्च रत्नसूत्रैः सकङ्क्षणे ॥
 तथा नानाविधं पुष्पैर्द्रव्यैर्विचित्रयाघर्षे ।
 तस्या रात्र्या व्यतीताया द्वादश्यामरुणोदये ।
 स्नात्वा नदीजले पुष्यै प्रतिमा स्नापयेत्ततः ॥
 उल्लिता त्वपरं रस्या ताम्ना गीष्वा सुवर्णजाम् ।
 वैष्णवी प्रतिमा यत्र चित्रं सुप्ता क्वचित् भवेत् ।
 तत्र स्नानादिपूजा च वेद्या कार्या च विष्णवे ॥
 आदौ घृतेन तैलेन मधुना तदनन्तरम् ।
 दध्ना क्षीरेण च ततः पञ्चगव्येन शास्त्रवित् ॥
 उद्वर्त्तन माघचूर्णं मसूराभलकानि च ।
 रीध्रं कालीयकक्षैव नागर वर्णकं तथा ॥
 सर्पगात्रं प्रियङ्गुञ्च मातुङ्गुरमैस्तथा ।
 सर्वोषधः सर्वगन्धा सर्ववोजानि काञ्चनम् ॥
 माङ्गल्यानि यथालाभ रत्नानि च कुशोदकम् ।
 हस्तिदन्तोद्भृता मृच्च ह्यशुद्धोद्भृता तथा ॥
 नदीतीराद्भवा स्थानात् वस्त्रोकात् सङ्गमात्
 हृदात् ।
 इन्द्रस्थानाच्च सरसस्तथा पर्वतमस्तकात् ॥
 एताभिः स्नाप्य देवेश दद्यात् गौरोचना शुभाम्
 ततस्तु कक्षया देया यथाप्राप्तं स्वसङ्गता ॥

सुनासि

जातोपलवसयुक्ता' सफलाश्च सकाञ्चनाः ।
 पुण्याह्वेदशब्देन वीणावेणुरवेण च ॥
 शब्देन मधुरेषु सत्तमागधवन्दिनाम् ।
 एव सस्याप्य गोविन्दं खनुल्लिप्तं खलङ्कृतम् ॥
 सुवासं पूजयेत्तन्तु सुमनोभिश्च कुङ्कुमे' ।
 दौर्घ्यैर्धूमैर्नोऽप्यैश्च पायसेन तु भूरिणा ॥
 नानारत्नप्रदानैश्च होमैः पुष्पैः सदचिणैः ।
 वासोभिर्भूषणैश्च द्यौर्गीर्भिरश्वैर्गजैरपि ॥
 ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याः सुमूर्त्तयः ।
 विष्णो रात्रौ प्रसुप्तस्य दामोदरगत यतः ॥
 ब्रह्माण्डस्य च तेनासि दामोदर इति स्मृतः ।
 दामोदर इमा धेनु गृह्णातु स्वयमेव हि ॥
 द्विजरूपेण ते विष्णो प्रकृत्येषा सनातनी ।
 इत्येव पृथिवीदानात् फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 सुवर्णस्य महाधेनु दत्त्वा नृपवरोत्तमः ।
 इत्वा पापान्यशेषाणि शतजन्मान्तराणि वै ॥
 वेणुव लोकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
 सम्यग्रत्र व्रते चौर्ये सप्तजन्मान्गं फलम् ॥
 ददाति भगवान् विष्णु कामान् मोक्षं नरेश्वर ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्कृत्वा भक्षैरुश्चावचैरपि ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ।
 कलसान् हादशैवैव ब्राह्मणैश्च प्रदापयेत् ॥
 वस्त्रेषां विष्टितश्रीवान् हेमगर्भोपशोभितान् ।
 दधिचौरयुताश्चैव सगुडान् नृप भूरिशः ।
 शक्तिर्यथा तथा दद्यात् भक्तिरिवात्र कारणम् ॥
 प्रसङ्गेनापि यो राजन् सुनामहादशी नरः ।
 करोति पुण्यभागी स यथा दैत्योऽङ्गो बलिः ॥
 एव यं कुरुते राजन् सुनामहादशीं नरः ।
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं समधिकं भवेत् ॥
 सर्वदानेषु यत् पुण्यं यच्च पुण्यं तपोवने ।
 सर्वतौर्येषु यत् पुण्यं तत् पुण्यं समुदाहृतम् ॥
 गावो हादश दातव्या वस्त्रयुग्मानि काञ्चनम् ।
 अलामे चैव गामेका पात्रं वा स्वर्णं सयुतम् ॥
 मासे मासेऽथनाथेव चञ्चलं जीवितं यतः ।
 बहुविधं हि धर्मस्य कर्तुं शिष्टं न जायते ॥
 एतज्ज्ञात्वा सुमेधावो न तत्र ग्लपयेन्मनः ।
 न तस्य वित्तलाभोऽस्ति भक्तिश्राद्धो हि केशव ॥
 अनेन विधिना यस्तु हादशी प्रतिवत्सरम् ।
 कृत्वा नरः परं याति विष्णुलोकमनामयम् ॥
 सुनामहादशी चैव व्रतानामुत्तमा नृप ।
 आद्या नरैस्तु कर्त्तव्या तोषयद्भिर्जनाईनम् ॥
 यथैना कौत्तयेत् पुण्या शृणुयात् हादशीं नरः ॥
 तावुभौ गच्छत स्वर्गं कर्त्ता विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 इति वक्रिपुराणे सुनामहादशीनामाध्यायः ॥
 सुनारः, पु, (सुष्ठु, नालमस्य । लस्य र ।)
 शुनौस्तन्यम् । सर्पाण्डः । कलविहः । इति
 मेदिनी ॥
 सुनालकः, पु, (सुष्ठु, नालमस्य । कप् ।) वक्-
 पुष्यहच' । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुन्दरनाल-
 युक्ते, त्रि ॥
 सुनासिका, स्त्री, (सुष्ठु, नासिका यस्याः ।)
 काञ्चनासा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना

सुनौथः

नासिका ।) शोभननासा । तद्युक्ते, त्रि ॥
 (यथा, भागवते । ४ । २४ । ४६ ।
 "पद्मकोपपलाशाच्च सुन्दरभ्रु सुनासिकम् ॥"
 सुनासीर, पु, (सुष्ठु, नासीर अग्रगामिसैन्य
 यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४ ॥ (देवः ।
 यथा, भागवते । ४ । ७ । ७ ।
 "ततो मीढ्वासमामन्त्रा सुनासीराः सहर्षिभिः ।
 भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वा देवसो ययुः ॥"
 सुनाशीरश्च ॥
 सुनिर्यासा, स्त्री, (शोभनो निर्यासो यस्याः ।)
 जिह्विनीहृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
 सुनिश्चितः, पु, (सुष्ठु, निश्चितं निश्चयो यस्य ।)
 बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुनिश्चितः, त्रि, (सुष्ठु, निश्चितः ।) सुन्दरनिश्चय-
 विषयभूतः । इति हलायुधः ॥
 सुनिषस्य, स्त्री, (सुष्ठु, निषस्य निद्रा यस्मात् ।)
 सुनिषस्यकशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, सुयुते । ६ । ४५ ।
 "पटोलशैलसुनिषस्ययूथिका ।
 वटातिमुक्ताङ्गुरमिन्द्रवारजम् ।
 हितश्च शाकं घृतसस्कृतं सदा
 तथैव धात्रीफलदाडिमान्वितम् ॥"
 क्वचित् पुलङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
 सुनिषसा हिमो ग्राहो मोहदोषत्रयापहः ।
 अविदाहां लघुं स्वादु कषायो रूचदोषनः ।
 हृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणतः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुनिषस्यकः, स्त्री, पु, (सुनिषस्यमेव । स्वार्थे कन् ।)
 शाकविशेषः । सुषुणी इतिभाषा । तत्पर्यायः ।
 वितुन्नम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । १४८ ॥ सुनि-
 षस्यम् ३ चुचुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 "श्रितिवारः श्रितिवर स्वस्तिक सुनिषस्यकः ।
 श्रीवारक सूचिपत्रः पर्णकं कुक्कुट शिखी ॥
 चाङ्गेरोसईशं पत्रं चतुर्हल इतीरितः ।
 शाको जलान्विते देशे चतुःपत्रौति चोच्यते ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अस्य गुणाः । यथा,—
 "अविदाहो त्रिदोषघ्नः सग्राहो सुनिषस्यकः ।"
 इति राजवल्लभः ॥
 अन्यत् सितावरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 सुनिष्टप्तः, त्रि, अत्यत्ततः । सुपूर्वनिर्पूर्वतप-
 धातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सुनोति, स्त्री, (शोभना नोति ।) शोभनतनयः ।
 ध्रुवमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु उत्तानपादस्य
 रात्रोऽग्रं यसी पत्नी । यथा, भागवते । ४ । ८ । ८ ।
 "जाये उत्तानपादस्य सुनोति सुरचिस्तयोः ।
 सुरचिः प्रेयसी प्रत्युर्नंतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥"
 शोभननोतिविशिष्टे, त्रि ॥
 सुनौथः, चि, (सुष्ठु, नयति धर्ममिति । सु + नौ
 + "हनि कुषिनौरमिकाश्रिभ्यः क्यन् ।" उणा०
 २ । २ । इति क्यन् ।) धर्मशीलकः । इत्यु-
 णादिकीषः ॥ पु, ब्राह्मणः । इति सच्चित्तसारा-

सुन्दरी

णादिदृष्टिः ॥ (चन्द्रवशीयालर्कराजपौत्रः ।
 यथा, भागवते । ८ । १७ । ८ ।
 "अलर्कात् सन्ततिस्तस्मात् सुनीथोऽथ निके-
 तनः ॥"
 सुनीलः, स्त्री, सुष्ठु, नीलम् । लामञ्जकम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुनीलः, पु, (अतिशयो नीलः ।) दाडिमः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरनीलवर्णश्च ॥
 सुनीलकः, पु, (सुनील एव । स्वार्थे कन् ।) नील-
 भृङ्गराजः । नीलासनः । नीलरत्नम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुनीला, स्त्री, (अतिशयनीला) अतसी ।
 विष्णुकान्ता । जरतौढणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुनु, [नी] स्त्री, जलम् । शोभना नीर्यत्र तत् सुनु
 जलम् । इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 सुनी, त्रि, शोभननोकाविशिष्टः । शोभना नीर्यत्र
 यस्य वा इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः । शोभन-
 नोकायाम्, स्त्री ॥
 सुन्दः, पु, वानरविशेषः । यथा,—
 "जाम्बुवान् ऋषभः सुन्दो वम्भः शतवलिः
 पृथुः ।
 व्यटानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः ॥"
 इति वाल्मीकीये रामायणे युद्धकाण्डे ४७ सर्गः ॥
 राक्षसविशेषः । यथा,—
 "अथ कालोपभ्री-युद्धे सुतो सुन्दोपसुन्दयोः
 यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥"
 इति रामायणे बालकाण्डे २० सर्गः ॥
 (सङ्गादपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७२ ।
 "सङ्गादपुत्रो सुन्दश्च निसुन्दश्चैव तावुभौ ॥"
 विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४८ । १८८ ॥)
 सुन्दर, त्रि, (सुष्ठु, उन्नतिं आर्दीकरोति चित्त-
 मिति । सु + उन्द लोदने + अरः । शकम्भा-
 दित्वात् साधुः ।) मनोहरम् । तत्पर्यायः ॥
 रुचिरम् २ चारु ३ सुषमम् ४ साधु ५ शोभ-
 नम् ६ कान्तम् ७ मनोरमम् ८ रुच्यम् ९
 मनोज्ञम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ५१ ॥ मनोहारि १३ सौम्यम्
 १४ भद्रकम् १५ रमणीयम् १६ रामणौयकम्
 १७ । इति तट्टीका ॥ बन्धुरम् १८ बन्धुरम् १९
 पेशलम् २० पेशलम् २१ वामम् २२ रामम् २३
 अभिरामम् २४ नन्दितम् २५ सुमनम् २६ ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ वल्लुगु २७ हारि २८
 स्वरूपम् २९ अभिरूपम् ३० दिव्यम् ३१ । इति
 जटाधरः ॥
 सुन्दरः, पु, (सु + उन्द + अरः ।) कामदेवः ॥
 इति कैचित् ॥ हृत्तविशेषः । सुन्दरो इति
 भाषा ॥ यथा,—
 "जम्बुव्वोलखदिरसिन्धुवाराश्च सुन्दरः ।
 एषामन्यतमाङ्गार निर्मलाञ्जुनि भावयेत् ॥"
 इति सुग्धबोधः ।
 सुन्दरी, स्त्री, (सुन्दर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 नारीमेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥ सुष्ठु, उन्नति

सुपद्मः

आर्द्रयति मनः इति सुन्दरी । उन्द धी क्रेदे
सुपर्वः नास्तीति अर' निपातनादुक्तोपः नदा-
दित्वादीप् । रूपलायण्यसम्पत्ता सुन्दरी । इति
तद्योकाया भरत' ॥ तरुमेद । इति मेदिनी ॥
हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ त्रिपुरसुन्दरो ।
यथा,—
“अङ्गुष्ठानामिकायोगान् वामहस्तस्य पार्व्वन्ति ।
तर्पयेत् सुन्दरो देवीं मसुद्राञ्च सपाचनाम् ॥”
इति तन्त्रसारं त्रीविद्याप्रकरणम् ॥
योगिनीविशेष । यथा,—
“तावन्मन्त्र जपेद्दिहान् यावदायाति सुन्दरी ।
ज्ञात्वा दृढ साधकेन्द्र निशीथे याति नियतम् ॥”
इति तत्रैव योगिनीसाधनप्रकरणम् ॥
सुन्ध, दुती । हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर० अक०-हिसे सक० सेट् ।) सुभते ।
इति दुर्गादास ॥
सुन्धन्, [त्] चि, यज्ञकर्ता । “सुञ्जो यज्ञसयोमे ।”
३ । २ । १३२ । इति सुनोते शब्दप्रत्ययः ॥
सर्वं सुन्धन् । सर्वं यजमाना सत्रिण । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
सुपक्, पु, (सु + पक् + क्त ।) सुगन्ध्यान् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनपरिणते, चि ॥
(यथा, भागवते । १ । ८ । ४० ।
“इमे जनपदा' सूडा. सुपक्षीपधिबीरुध ।
वनाद्रिनदुदन्वन्तो ह्येधन्ते तय वीक्षिता ॥”)
सुपत्र, क्त्वा, (शोभनं पत्रमस्य ।) तैजपत्रम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुपत्र, पु, (शोभन पत्रमस्येति ।) आदित्यपत्र ।
पक्षिवाहणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपत्रक, पु, (शोभन पत्रमस्य । कप् ।) शिशु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिशुशब्देऽस्य विशेषो
ज्ञातव्यः ॥)
सुपत्रा, स्त्री, (शोभन पत्रमस्या ।) रुद्रजटा ।
शतावरौ । पालक्यम् । शमौ । शालपर्णी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपत्रिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपथ, पु, (सु शोभन पन्था । अ. समासे ।)
सन्मार्ग । यथा,—
“सत्पथस्त्वतिपन्थाश्च सुपन्था सुपथोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २० । १८२ ।
“विषयाक्षय्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथे कथम् ॥”
शोभनपथयुक्ते, चि ॥
सुपथ्या, स्त्री, (सुष्ठु पथ्य यस्याः ।) ज्ञेतचिह्नौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सत्पथाये, चि ॥
सुपन्था पु, (शोभनः पन्था ।) सत्पथः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सुपद्म, पु, पद्मनाभदत्त-कृतव्याकरणविशेष ।
यथा,—
“धैर्यावधेय धीरा. त्रीपद्मनाभनिवेदितम् ।
उक्तो व्याकरणादर्श सुपद्मस्तस्य पञ्चिका ॥
ततो हि वालबोधाय प्रयोगाणाञ्च दौपिका ।

सुपार्त्रं

उष्णादिहृषी रचिता च धातुकौमुदी ॥
इति तद्रीयपरिभाषाहृत्ति ॥
(पु, स्त्री । शोभन पद्मम् ।) शोभनपद्मम् ।
शोभनपद्मविशिष्टे, चि ॥
सुपद्मा, स्त्री, यथा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुपर्ण, पु, (सुष्ठु, पर्ण पक्षो यस्य ।) गरुड ।
इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (यथा, रघु । १० । ६१ ।
“उष्णते च सुपर्णेन देवाकृतपयोमुवा ॥”)
स्पर्णचूडपक्षी । कृतमानकण्ठः । इति मेदिनी
(पक्षिमात्रम् । यथा, मनुः । १ । ४७ ।
“नागान् सर्पान् सुपर्णाय पिष्टुणाञ्च पृथग्-
गणान् ॥”
विष्णु । इति महाभारतम् । १३ । १४८ ।
३४ ॥) शोभनपर्णविशिष्टे, चि ॥
सुपर्णक, पु, (सु शोभनानि पर्णानि यस्य । कन्)
पारग्वधहृत् । इति रघुमाला ॥ सप्तश्व-
हृत् । इति जटाधरः ॥ गरुडः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
सुपर्णकैतु, पु, (सुपर्ण. केतो यस्य ।) विष्णु ।
इति इलायुधः ॥
सुपर्णा, स्त्री, (सु शोभनानि पर्णानि पत्राणि
यस्याः ।) पद्मिनी । इति शब्दमाला ॥
सुपर्णाम्य, पु, (सुपर्ण इति शब्दात् यस्याः ।)
नागकेशर । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य
पथ्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“दोष सर्प सुपर्णाप्ययाम्येयो नागकेशरः ॥”)
सुपर्णिका, स्त्री, (शोभनानि पर्णानि यस्याः ।
कप् । टापि अत इत्वम् ।) स्वर्णजीवन्ती ।
पलाशी । शालपर्णी । रेणुका । धातुची । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य. पथ्यायो यथा,—
“अवल्लुञ्जो वातुची स्यात् सोमराजो सुपर्णिका
शशिसेखा कृष्णफला सोमा पूतिफनीति च ।
सोमवह्नौ कालमेधो कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुपर्णी, स्त्री, (सुष्ठु पर्णान्यस्याः ।) गौरादित्वात्
डोप् ।) कमलिनी । गरुडमाता । इति
मेदिनी ॥ (पक्षिणोमात्रे च । यथा, महाभारते ।
३ । २२४ । १० ।
“सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात्”)
सुपर्णीतनय, पु, (सुपर्णास्तनयः ।) गरुड ।
इति इलायुधः ॥
सुपर्वा, [न्] पु, (सुष्ठु, पर्व यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ वाण । वशः । पर्वः ।
धूम । इति मेदिनी ॥
सुपर्वा, स्त्री, (शोभन पर्व यस्य ।) ज्ञेतपूर्वा
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरपर्वविशिष्टा च ॥
सुपाक्य, स्त्री, (सुपाकाय हितम् । सुपाक + यत् ।
विङ्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपात्र, क्त्वा, (सुष्ठु पात्रम् ।) योग्यव्यक्तिः ।
(यथा, भागवते । ७ । १४ । ४१ ।
“पुरुषेष्वपि राजीन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः ।
तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेद हरिस्तुम् ॥”)

सुपार्श्व

तत्र दानविधियंथा,—
“तस्मात्स्वर्ग्यम्ना पात्रे दद्यात्कनकटक्षिणाम् ॥
इति ।
सर्वंपार्श्व पात्रायां पर पात्रं महेश्वरः ।
पतन्त वायते यस्मादतीव नरकार्यवादिति ॥
पात्रास्याध्यात्मिका मुन्या विशुद्धाग्नि-
होत्रिणः ।
देवता च तथा मुन्या गोदानं च तदुत्तममिति ॥
सर्वं च गुण्यदानं श्रद्धाकादिव्यपि कृतम् ।
देशे काले विधानेन पात्रं दत्त विशेषतः ॥”
पात्रे विद्यातपस्यादिगुणयुक्ते । इति च प्राय-
चित्ततत्त्वम् ॥ अपि च ।
“तस्मात् सर्व्यम्ना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम् ।
अपात्रे पातयेत्त सुवर्णं नरकार्यवे ॥”
इति गृह्यसूत्रम् ॥ ७ ॥
शोभनभाजनम् । शोभनं च तत्पात्रं चैति कर्त्त-
धारयनमाप्तनियत्रम् । उत्तमपात्रयुक्ते, चि ॥
सुपान, चि, (सुखेन पीयते इति । सु + पा +
“पातो युच् ।” ३ । ३ । १२८ । इति युच् ।)
पानयोग्यः । सुखेन पीयतेऽसौ । पातोऽनोऽद-
रिद्र इत्यनेन कर्मणि अतप्रत्ययेन नियत्रः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुपार्श्व, पु, (सुष्ठु, पार्श्वेऽस्य ।) चतुर्विंशति-
हस्ताहृदन्तर्गतहस्ताहृद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रक्षहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पश्चिमविशेषः ।
स तु मस्यातिपुत्र । यथा,—
“निर्दग्धपत्र मस्याति वानरा सुमहोत्तमः ।”
इत्युपक्रम्य ।
“क्तं सीता केन वा दृष्टा को वा इरति
मैथिनोम् ।
तस्यात् भवान् सर्वं गतिर्भव वनीकसाम् ॥
सहरोन् प्रतिससुहान् मोताभ्युतिसमाहितान्
पुनराश्रासयन् मोत इद वचनमब्रवीत् ॥
अहमस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ।
चिरान्निपतितो हृद चीणप्राणपराक्रमः ॥
तं मामेव गत पुत्र सुपार्श्वं नाम नामत'
आहारेण यथाकाल विभक्तिं पतता वरः ।
इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्वाका
५८ सर्गः ॥ (षोडशानविशेषः । यथा, देव
भागवते । ७ । ३० । ६६ ।
“नारायणी सुपार्श्वं तु विक्रूटे रुद्रसुन्दरी ॥
इलाहृतवर्षस्य पर्वतविशेषः । यथा, विष्णु
पुराणे । २ । २ । १७ ।
“विपुल पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वं शीतरे स्मृत ।
सुपार्श्वक, पु, (सुष्ठु, पार्श्वे यस्य । कन् ।
चतुर्विंशतिभाव्यहृदन्तर्गतार्श्वविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गर्हभाण्डहृत् । इत्यमरः । २
४ । ४३ ॥ (अथ पिप्पलभेदः । गजहृण्डसहो
इति लोके ।
“पारोपोऽस्य पलाशश्च कपित्थं कम्पुहृत् ।
गर्हभाण्डकन्दराल कपोतनः सुपार्श्वकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुपिङ्गला, स्त्री, (सुष्टु पिङ्गला ।) जीवन्ती ।
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपोडन, स्त्री, (सु + पोड + ख्युट् ।) सुष्टु,
मर्दनम् इति केचित् ॥ गाचापा इति
भाषा ॥

सुपीत, स्त्री, (सु + पा + क्त ।) गर्जरम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुपीवा, [न्] त्रि, (सुष्टु पिबतीति । सु + पा +
“भ्रातो मनिन्कनिप्वनिपथ ।” ३ । २ । ७४।
इति कनिप् ।) शोभनपानकर्त्ता । इति सुग्ध-
बोधटीकाया दुर्गादासः ॥

सुपुट, पु, (सुष्टु पुटमस्य ।) कोलकन्द । विष्णु-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुत्रिका, स्त्री, (शोभना पुत्रिकेव ।) जतुका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्करा, स्त्री, स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्य, स्त्री, (शोभन पुष्यमस्य ।) लवङ्गम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आहुत्यम् । प्रपौण्डरीकम् ।
तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्त्रीणां रजः ।
यथा,—

“सुपुष्यै राकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
मनुम् ।”

इति तन्त्रसारः ॥

सुपुष्य, पु, (शोभनानि पुष्याणि यस्य ।) रक्त-
पुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पालितामादार
इति भाषा ॥ शिरीषः । हरिद्रुः । राजतरुणी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्यिका, स्त्री, (शोभनानि पुष्याणि यस्याः ।
डौष् । तत कन् ।) पाटला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः पाटलाशब्दे
ज्ञातव्या ॥)

सुपुष्यो, स्त्री, (सुष्टु पुष्य यस्याः । डौष् ।
पराजिता । जोषणञ्चो । शतपुष्यौ । मिश्रेया
द्वौषपुष्यौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुपूर, पु, बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपूरक, पु, (सुष्टु पूरयतीति । पूर + खुल् ।)
वक्रपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

सुप्, स्त्री, लिङ्गोत्तरप्रयुक्तमानप्रत्ययविशेषः । स तु
सप्तमीविभक्तौ लुक्प्रत्ययः । इति सुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ सुपद्मादिव्याकरणमते एकविंशति-
विभक्तौना सञ्जा ॥ (यथा, “सुप्तिङन्तचयो
वाक्यम् ।” इति व्याकरणटीकाया वाक्य-
लक्षणम् ॥

सुप्त, स्त्री, (सुप् + क्त ।) सुषुप्तिः । तत्पर्यायः ।
साधिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुप्त, त्रि, (सुप् + क्तः ।) निद्रितः । तत्पर्यायः ।
निद्राय २ शयित ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य
बोधने विधिनिषेधौ यथा,—

“सुप्तिङन्तचयो वाक्यम् ।
भाष्यारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥

मञ्जिका भ्रमरी सर्पो राजा वै बालकस्तथा ।
परश्चापि च नूर्खश्च सप्त सुप्तान् बोधयेत् ॥”

(स्वकार्याचमः । यथा,—

“त्वय्यद्वा स्फुटिता सुप्ता कृष्या कृष्णा च तुद्यते
भ्रातन्वते सरागा च पर्व्वरुक्त्वगतैऽनिले ॥”

इति माधवकरसंस्कृतहीतरुग्निनिश्चये वात
व्याध्यधिकारे । ६ ॥)

सुसघातक, त्रि, (सुसमपि हन्तीति । हन +
खुल् ।) हिंस्रः । तत्पर्यायः । दशेरः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुसजन, पु, (सुप्ता जना यत्र ।) भर्द्दरात्रः ।
इति जटाधरः ॥ (सुप्तो जनः ।) निद्रितलोकश्च ॥

सुसज्ञान, स्त्री, (सुप्ते निद्रावस्थाया ज्ञानम् ।)
स्वप्नः । इति जटाधरः ॥

सुसविज्ञान, स्त्री, (सुप्ते निद्रावस्थायां विज्ञान-
नम् ।) स्वप्नः । इति जटाधरः ॥

सुप्ति, स्त्री, (स्वप् + क्तिन् । स्वर्गता । निद्रा ।
(यथा, भागवते । ४ । २६ । ७१ ।

“सुप्तिमूर्च्छीपतापेषु प्राणायनविघाततः ।
नेहतेऽहमिति ज्ञानं श्रुत्युपन्वारयोरपि ॥”)

विश्वम्भः । शयनम् । इति मेदिनी ॥

सुप्रतिभा, स्त्री, (सुष्टु प्रतिभा यस्याः ।) मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुप्रतिष्ठा, स्त्री, (सुष्टु प्रतिष्ठा यस्याः ।) पद्मा-
चराहृतिच्छन्दः । स तु द्विविधः । पङ्क्तिः ।
प्रिया च यथा,—

“उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठा सा
सुपूर्विका ।

गायत्री च ततश्चोष्णिगनुष्टुप् हृहतौ तथा ॥”

पङ्क्तेरुदाहरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । प्रियाया
यथा । स-ल-गैः प्रिया ।

“ब्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः ।
अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥
(शोभना प्रतिष्ठा ।) सुन्दरप्रशंसा च ।

(शोभनप्रतिष्ठाविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ६४ ।

“सुभ्रुः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुहिजानना ।
वर्द्धस्त्रिनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ।
सा विवेशाश्चमपद वीरसेनसुतप्रिया ॥”)

सुप्रतिष्ठित, पु, (सुष्टु प्रतिष्ठित ।) उड् स्वरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरप्रतिष्ठायुक्ते, त्रि ॥

(यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।
“अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ॥”

तथाच ।
“अश्मापि याति देवत्व महङ्गिः सुप्रतिष्ठितः ॥”

इत्युद्भटः ॥)
सुप्रतीक, पु, (शोभना, प्रतीका अङ्गानि यस्य ।
ईशानदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥

(यथा, रघु । ५ । ७५ ।
“मदपटुनिनदङ्गिर्वोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्ग सैकत सुप्रतीकः ॥”)

शिवः । कामदेवः । इति केचित् ॥ (साधुः ।
इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ८ । ३१ ।

“एव धार्ष्टान्यु श्रुतिं कुरुते मेहनादीनि वास्तो
स्तेयोपायैर्विचरितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते ॥”

शोभनः । प्रतीकः ।) शोभनाङ्गम् । तदुयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, भागवते । ५ । ३ । २ ।

“भगवान् भागवतवास्तव्यतया सुप्रतीक
आत्मानमपराजित निजजनाभिप्रेतार्थविधि-
क्षया गृहीतहृदय इति ॥”)

सुप्रभा, पु, (सुष्टु प्रभा यस्य ।) शुक्लबलः । इति
हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरप्रभायुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ६० । २७ ।

“ववुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभाऽभूद्विवा-
करः ॥”)

सुप्रभा, स्त्री, (सुष्टु प्रभा यस्याः ।) वाकुचौ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—

“सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्या दिशि सस्थिता ॥
इति तन्त्रसारः ॥

शोभनदीप्तिश्च ॥

सुप्रभात, स्त्री, (सुष्टु प्रभातम् ।) शुभसूचक-
प्रातःकालः । (यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।

“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेयति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्यं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनो गज उज्जहार ॥”)

प्राभातिकपाठ्यमङ्गलवाक्यम् । यथा,—
सुकेशिरुवाच ।

“किं तदुक्तं सुप्रभानं शङ्करेण महात्मना ।
प्रभाते यत् पठन्मर्त्यो मुच्यते पापबन्धनान् ॥
ऋषय ऊचुः ।

पूयता राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभातं हरोदितम् ।
श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मा सुरारिस्त्रिपुरान्तकारौ
भानुः शशी सूर्यसुतो बुधश्च ।
गुरुः सशक्रः सह भानुर्जन
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
भृगुर्वशिष्ठ क्रतुरङ्गिराश्च
मनुः पुलस्त्य पुलहः सगोतमः ।
रैभ्यो मरोचिश्चरवर्णोऽमलोरुः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।
सप्तस्वरः सप्तसातलाश्च
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः
सस्यर्षवायुर्वलितश्च तेजः ।
नभः सशब्द महता सहैव
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो ह्योपवराश्च सप्त ।
भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

सुफलः

इत्य प्रभाते परम पवित्र
य सखरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या ।
दु खप्रनाथो ननु सुप्रभाते
भवेच्च सत्य भगवत्सदात् ॥”

इति वामनपुराणे १४ अध्याय ॥
सुप्रभाता, स्त्री, नदीविशेष । यथा । अरुणा
नृमणा आङ्गिरसौ सावित्री सुप्रभाता ऋत-
श्ररा सत्यश्ररेति महानद्य । इति श्रीभागवते
५ । २० । ४ ॥ शोभनप्रभातयुता रात्रिश्च ॥

सुप्रयुक्त, त्रि, (सु + प्र + युज् + क्त ।) शोभन-
प्रयोगविशिष्टः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ परि-
च्छेदे ।

एक. शब्द सुप्रयुक्त सम्यक् ज्ञात स्वर्गे लोके
च कामधुग् भवति ॥”)

सुप्रयुक्तशर, पु, (सुप्रयुक्त शरो येन ।) कृत-
हस्त । इति हेमचन्द्र ॥

सुप्रयोगविशिष्ट, पु, सुशिक्षितबाणमोक्षक ।
साध्यसाधनक्षमत्वात् शोभन प्रयोगो निक्षेपो
यस्य स सुप्रयोग तादृशो विशिखो बाणो यस्य
स तथा । कृतहस्त सुप्रयोगविशिष्ट कृत-
पुङ्गवत् । इत्यमरभरती । २ । ८ । ६८ ॥

सुप्रलम्ब, पु, (सु + प्र + लम्ब + खल् । “उप-
सर्गात् खलघञो ।” ७ । १ । ६७ । इति नुम्) ।
सुखलम्ब । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुप्रलाप, पु, (सु + प्र + लप + घञ् ।) सुवचनम् ।
इत्यमर । १ । ६ । ३८ ॥

सुप्रसन्न, पु, (सुष्ठु प्रसन्न ।) कुविर । इति
शब्दमाला ॥ सुप्रसादयुक्त, त्रि ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । १०५ । ७ ।

“तथानुकम्पा पुत्राणा सुप्रसन्नो रवे मम ।
कुरु प्रसन्नार्ति हर स्थितिकर्ता त्वमुच्यते ॥”

सुप्रसन्नक, पु, (सुप्रसन्न + सन्नाया कन् ।) कृष्णा-
र्जक । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुप्रसरा, स्त्री, (सुप्रसरीति । सु + प्र + सृ +
शच् । टाप् ।) प्रसारिणी लता । इति राज-
निर्घण्ट ॥

सुप्रसाद, पु, (सुष्ठु प्रसादो यस्य ।) शिव । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (विष्णु । इति महाभारतम् ।
१३ । १४८ । ३८ ॥ सु + प्र + सद् + घञ् ।)
सुप्रसन्नता च । (प्रसन्नतायुक्ते, त्रि । यथा,
महाभारते । १२ । ५७ । ३१ ।

“स्त्रिप्रकारौ जितक्रोध सुप्रसादो महामना ॥”

सुप्रिया, स्त्री, (सुष्ठु प्रिया ।) सुन्दरद्वया ।
अस्या प्रमाण सुभगाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अश्वरो-
विशेष । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ६० ।
“असिता च सुवाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ॥”)

सुफल, पु, (सुष्ठु फल यस्य ।) कर्णिकार ।
दाडिम । वट्टर । मुद्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥

कपित्थ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनफल-
युक्ते, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । १२० । १६ ।
“सुफलानि च शयानि रसवन्ति फलानि च ॥”

शोभनफले, स्त्री ॥ * ॥ सुष्ठु, फला यस्याति

विग्रहे शोभनफलाविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ४ । ४० । १२ ।

“सुफलस्त्रिकोषश्च किङ्किणीशायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुद्विष्य खड्ग परमनिर्भल ॥”)

सुफला, स्त्री, (सुष्ठु फल यस्या ।) इन्द्रवारुची ।
कुष्माण्डी । काश्ररो । कदली । कपिलद्राचा
इति राजनिर्घण्ट ॥

सुफेन, पु, (सुष्ठु फेन ।) समुद्रफेनः । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (कचित् क्लौवलिङ्गोऽपि
दृश्यते ॥)

सुवन्ध, पु, (सुष्ठु बन्धो यस्य ।) तिल । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सुव्रह्मण्य, पु, कार्तिकेय । इति केचित् ॥
सुव्रह्मवासुदेव, पु, ब्रह्मरूपवसुदेवसुत । यथा,
“सुव्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणक्षिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवस्वास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत्
इति तिथ्यादितत्त्वे जन्माष्टमीप्रकरणम् ॥

सुभग, पु, (सुष्ठु भग माहात्म्य श्रीर्वा यस्य ।)
टङ्गण । चम्पक । रत्नाम्बान । अशोक ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

सुभगा, त्रि, (सुष्ठु भग श्रीर्यस्य ।) सुदृश ।
तत्पर्याय । चक्षुश्च २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रघु । ११ । ८० ।

“कैवल्योऽपि सुभगो नवाम्बुद
कि पुनस्त्रिदशचापलाञ्छित ॥”)

शोभनेश्वर्यादियुक्तश्च ॥
सुभगा, स्त्री, (सुष्ठु भग यस्या ।) कैवर्ती ।
शालपर्णी । हरिद्रा । नोलदूर्वा । तुलसी ।
प्रियङ्गु । कस्तुरी । सुवर्णकदली । इति राज-
निर्घण्ट ॥ वनमल्लौ । इति शब्दरत्नावली ॥
पतिप्रिया । यथा, माण्डव्य ।

“मघा ऋजु परित्यज्य यदा सिद्धे गुरुर्भवेत् ।
तत्राब्द कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
सुभगासुत, पु, (सुभगाया सुतः ।) सीभागि-
नेय । इत्यमर । २ । ६ । २४ ॥

सुभङ्ग, पु, (सुखेन भव्यते इति । सु + भञ्ज् +
घञ् ।) नारिकेलहृत् । इति जटाशर ॥

सुभद्र, पु, (सुष्ठु भद्र यस्मात् ।) विष्णु । इति
शब्दमाला ॥ राजमेद । इति हेमचन्द्र ॥
(पौवरौगर्भसम्भूतो वसुदेवस्य पुत्रविशेष ।
यथा, भागवते । ८ । २४ । ४७ ।

“सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्भेदो भद्र एव च ।
पोषव्यास्तनयो ह्येते भूताद्या द्वादशभवनम् ॥
शोभनमङ्गलयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २३३ । १७ ।

“त्वत् पता पुन शुक वीरुघो हरितच्छदा ।
जायन्ते पुष्कारिणश्च सुभद्रश्च महोदधि ॥”)

सुभद्रक, पु, (सुष्ठु भद्रमस्मात् । तत् कन् ।)
देवरथ । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“व्योमयान दिव्यरथो विमानोऽस्त्री सुभद्रक ॥
विश्वहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुभिच्चा

सुभद्रा, स्त्री, (शोभन भद्रमस्या ।) श्यामाक्षता ।
इति शब्दमाला ॥ (अस्या पर्यायो यथा,—

“कालपेषो महाश्यामा सुभद्रोत्पलशरिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दी मसुरविदला च सा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
दृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काश्ररो ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ श्रीकृष्णभगिनी । सा च
अर्जुनभार्या । यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।
“ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
सभद्रा नाम भद्र ते पितुर्मे दयिता सुता ।
यदि ते वर्त्तते बुद्धिंश्चापि पितरं स्वयम् ॥
अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैषा सम्यन्ना कमिवैषा न भोजयेत् ॥
निहत्तश्चाङ्गुनस्तत्र विवाह कृतवान् प्रभु ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे स्वाण्डवप्रस्थमागत ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि २२१ अध्याय
(पीठस्थानस्यदेवीविशेष । यथा, देवीभाग-
वते । ७ । ३० । ७५ ।

“उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शीणसङ्गमे ॥”
सुभद्राणो, स्त्री, त्रायन्ती । इति रत्नमाला ॥
बहुला इति ख्याता ॥

सुभद्रेण, पु, (सुभद्राया ईश ।) अर्जुनः । इति
हेमचन्द्र ॥

सुभाञ्जन, पु, (सु शोभन अञ्जनं यस्मात् ।)
शोभाञ्जनहृत् । इति भरतहिरूपकोष ॥

सुभाषित, पु, (सुष्ठु भाषित यस्य ।) बहुभेद ।
यथा,—

“कोमाभो द्वादशास्यश्च वीतराग सुभाषितः ॥
इति त्रिकाण्डशेष ॥

सुन्दरकथिते, त्रि ॥ (सुन्दरवाक्यविशिष्टे च
त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ६० । ४ ।

“नलश्च हृतसर्वस्वसुपलभ्येदसन्नयोत् ।
हृत्सेनामतिशया ता धात्री परिचारिकाम् ।
हिता सर्वार्थकुशलामनुरक्ता सुभाषिताम् ॥
सुष्ठु भाषितम् । सुवाक्ये, स्त्री, ॥ यथा, हितो
पदेशे ।

“विषादप्यमृत आह्वयमेध्यादपि काञ्चनम् ।
नीचादप्यनमा विद्या बालादपि सुभाषितम् ॥”

सुभिच्च त्रि, (सुखेन लभ्या भिच्चा यत्र ।) सुलभ-
भैक्षद्रव्यम् । सुलभभैक्षयुक्तकालादिश्च । यथा,—

“हाविमी पुरुषो लोके सूर्यमण्डलमेदिनी ।
दातान्त्रस्य तु दुभिचे सुभिचे वस्त्रहेमद ॥”

इति वज्रपुराणे आङ्गिकतपोनामाध्याय ॥
किञ्च ।

“श्वेते क्षेमसुभिच्च ब्राह्मणपीडाश्च निर्दिः
द्राहो ।

इति तिथ्यादितत्त्वम्
सुभिच्चा, स्त्री, (सुष्ठु भिच्चतेऽस्त्री । सु + भिच्च-
घञ् ।) धाट्पुण्यिका । इत्यमर । २ । ४ । १२ ।
(अस्या पर्यायो यथा,—

सुमतिः

“धृत्की घातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वङ्गिज्वाला च सा न्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुमोरकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति हारावली ॥
सुभूः, त्रि, (शोभना भूत्पर्ययस्य ।) सुजन्मा ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (शोभना भूर्भूमिः ।)
उल्कभूमौ, स्त्री । तत्सम्बन्धिनिः । त्रि ॥
सुभूतिकः, पुं, (सुष्ठु भूतिर्यत्र । कप् ।) विश्वहृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुभूमः, पुं, कार्तवीर्यः । स तु जिनाना अष्टम-
चक्रवर्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
सुभृगं, स्त्री, (सुष्ठु भृशम् ।) वाढम् । अतिशयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ६ । २६ ।
“शम्भामित द्विजश्चाद्य येन मन्त्र समर्पितः ।
त्वाद्यापि सुभृय कुन्ति । नो चेत् मा ल्वं
भजिष्यसि ॥”)
तद्वति, त्रि ॥
सुभूः) स्त्री (सुष्ठु, भ्र यस्याः । वा कङ् ।)
सुभूः) नारी । इति जटाधरः ॥ (शोभना
भूः । यथा, भागवते । ३ । २३ । ३२ ।
“सुभ्रवा सुदता श्लक्ष्णस्त्रिधापाङ्गेन चक्षुषा ।
पद्मकोपसृष्टा नो लैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥”)
सुन्दरभ्रयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ४५ ।
“सुनस सुभ्रव चारु कपोल सुरसुन्दरम् ॥”)
सुम, स्त्री, (सुष्ठु मातीति । मा + क ।) पुष्पम् ।
इत्यमरटोकाया भरतः ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपुरे । ७४ ।
“किं हारैः किमु कङ्कणैः किमु सुमैः कि
कर्णपुरैरल
केयूरैर्मणिक्कुण्डलैरलमल साडम्बरैरम्बरैः ।
युमामेकमखण्डेन पुनरिदं शम्भोर्मते मण्डनं
यन्निष्पद्योदितपार्वण्येन्द्रशकलम्यन्दोपमाः
सुक्तय ॥”)
सुम, पुं, (सुष्ठु माति सौन्दर्यमिति । मा + क ।)
चन्द्रः । नभः । इति सत्त्विसाराणादिहृत्ति ॥
सुमङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु, मङ्गल यस्याः ।) वाय-
सोमो । इति रत्नमाला ॥ माकडहाता इति
माकडिया इति च भाषा ॥ अर्हता माता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कामाख्यादेशीयनदोविशेषः ।
यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्याये ।
“नदो सुमङ्गला नाम हिमपर्वतनिर्गता ।
पूर्वस्या मणिकूटस्य सदा सयति शोभना ॥
मणिकूट ममारुह्य यस्ता पश्यति वै नदीम् ।
स गङ्गास्नानज पुण्यमवाप्य त्रिदिव व्रजेत् ॥”
अतिशयचेमयुक्तः, त्रि ॥
सुमत, त्रि, सुन्दरज्ञानविषयः । सुशब्दपूर्वक-
मनघातो ह्यप्रत्ययेन निष्पद्यते ॥
सुमति, पुं, (शोभना मतिर्यस्य ।) वत्समानकम्पी-
याहंसेद । भूतकल्पोयाहंसेद । इति हेम-
चन्द्रः ॥ सुन्दरमतियुक्ते, त्रि । (यथा, भाग-
वते । १० । ६० । ३८ ।

३७७
सुमनः

“त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्ता
यदाब्ज्या सुमतयो विस्तजन्ति कृत्स्नम् ।
तेषां विमो समुचितो भवत समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥” ॥
शोभना मतिः ।) शोभगमती, स्त्री ॥
सुमतिः, स्त्री, (शोभना मतिर्यस्याः ।) विष्णु-
यशसः यज्ञो । सा कल्किमाता । यथा,—
“सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाभ्यहम् ।
सुमत्वां मातरि विभोः कन्याया तद्विदेशतः ।
चतुर्मिर्त्वाहमिदं करिष्यामि कलिचयम् ॥”
इति कल्किपुराणे २ अध्याये ॥
अपि च । तत्रैव ।
“सुमत्या विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् ॥”
“सुमतिस्तु सुत लब्ध्वा विष्णु जिष्णु जगत्पतिम्
पूर्वकामा विप्रमुख्यानाङ्गयादाहवा शतम् ॥”
सुमदनः, पुं, (सुष्ठु मदयति कौकिलादीनिति ।
सु + मद् + णिच् + ल्यु ।) आत्महृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुमदात्मजा, स्त्री, (सुमद् आत्मज इव यस्याः ।
सुमदस्य आत्मजेव इति वा ।) अस्मरम । इति
विकारहृत्प्रश्नः ॥
सुमधुरं, स्त्री, (सुष्ठु, मधुरम् ।) अत्यर्थमधुर-
वाक्यम् । तत्पर्यायः । सान्त्वम् २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अतिशयमधुररसयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ५४ । १५ ।
“गीतध्वनि सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ।
हृष्टान् सुमधुराद्यापि तत्र शश्राव पार्थिव ॥”)
सुमधुरः, पुं, (सुष्ठु सुधुरो रसो यत्र ।) जीव-
शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनः, पुं, (सुष्ठु मन्वते इति । सु + मन + अच् ।
गोधूमः । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ।) अस्य
पर्यायो यथा,—
“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुमनूरः । इति शब्दमाला ॥ मनोहरः, त्रि ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुमनः, [मू] स्त्री, (शोभनं मनो यस्मात् ।) पुष्पम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ७ ।
“प्रशंसन्ति स्म त विप्रा गन्धर्वप्रवरा जगु ।
सुसुचु सुमनोधारः मिहा नृत्वन्ति स्व स्त्रिय ॥”)
उत्तममनसः । शोभनमनोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ४८ । १० ।
“ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राण्येव स्वकर्मसु
स्थिता सुमनसो राजस्तेन राज्ञा स्वधि-
हिताः ॥”)
सुमनःपत्रिका, स्त्री, (सुमनसो ज्ञात्या पत्रिकाः) ।
जातीपत्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलः, स्त्री, (सुमनसो ज्ञात्या फलम् ।)
जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलः, पुं, (सुष्ठु मनो यस्मात् तादृशं फल
यस्य ।) कपिलहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुमन्तुः

सुमनसः, स्त्री, भूक्षि, पुष्पम् । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १७ ॥
सुप्रोत मन आभिरिति सुमनसः नित्यबहुवच-
नान्तत्वात् बहुवचननिर्देशः । भूक्षि स्त्रिय
सुमनसः । इति रत्नकोषः ॥ बहुवच्य समा-
सिकता अप् सुमनसोऽस्मरम इति भूक्षि वाम-
नोऽपि । भूक्षि भूरिप्रयोगः । एकत्वञ्च दृश्यते ।
सुमना पुष्पमालत्योः स्त्रिया ना धीरदेवयो-
रिति मेदिनी । वेद्या श्मशानसुमना इव वर्त्त-
नीया इति शूद्रकप्रयोगश्च । सुमनसः क्लौवत्व-
मपि पुष्पसुमनः कुसुममिति नाममालादिदृश-
नात् । अप्रत्याख्ये दधिसुमनसीति क्लौवत्वं
कान्दसमित्येके । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६८ । २०—२२ ।
“मनो ह्लादयते यस्मात् त्रियञ्चापि ददाति च ।
तस्मात् समनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्म्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।
तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिः ददत्यपि ॥
य यमुद्दिश्य दीवेरन् देवः सुमनसः प्रभो ।
मङ्गलाये स तेनायः प्रीतो भवति दैत्यपः ॥”)
सुमना, स्त्री, जातीपुष्पहृत् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भरतधृतसुसुत ।
“सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥”)
सुमना, [सू] पुं (शोभनं मनो यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ सुष्ठु मन्वते सुमना-
श्रम् । शोभनं मनोऽस्य इति वा । इति भरतः ॥
पण्डितः । इति मेदिनी ॥ पृत्तिकरञ्जः । इति
शब्दमाला ॥ निम्बः । महाकरञ्जः । गोधूमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभनाचित्ते त्रि । यथा,
महाभारते । ३ । २६ । २२ ।
“ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वेथक दाल्भ्यमपृजयन् ॥
युधिष्ठिरं स्तुयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥”)
सुमना, [सू] स्त्री, (सुष्ठु मनो यस्याः ।) पुष्पम् ।
मालती । इति मेदिनी ॥ जाती । शतपत्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ “सुष्ठु मन्वते जनेमनोज्ञ-
त्वात् शोभनं मनोऽस्यामिति वा सुमना सान्ता
स्त्रानिज्ञा च ।
‘स्त्रिया सुमनसो भूति पुष्ये जाती च मेदत ।
विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा मेदेन ग्रिष्यते ॥’
इति व्याडिः ।
सुमना पुष्पमालत्योः स्त्रिया नाधीरदेवयोः ।
इति मान्तेषु मेदिनी । आवन्तापि सुमनास्ति ।
सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ।
इति सुसुतः ॥ इत्यमरटोकाया भरतः ॥
सुमनोरजः, [सू] स्त्री, (सुमनसा रजः ।)
परागः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
सुमन्तुः, पुं, सुनिर्घण्टः । म चाद्यञ्चैदशाग्रा-
प्रचारकः । वज्रशरश्च । यथा,—
“तत्रर्वैदधरः पैलः सामगोऽमिनिः क्षत्रिः ।
वेगम्यायनः पथैको निग्यातो यज्ञुयामुतः ॥
प्रयत्नैर्द्विरसामासोन् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।
इतिहामपुराणानां पिता मे नोमहर्षणः ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ४ । २०—२२ ॥

सुमुखः

“जेमिनिस सुमन्सुख वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलस्त्येव पश्चेते वषवारका ॥”

इति पुराणम् ॥

(सुष्ट, मन्त्रपुराधो यस्य ।) अत्यपराधिनि, त्रि॥
सुमन्त्र, पु, कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—
“कल्केज्येष्ठास्त्रयः शूरा कविप्राज्ञसुमन्त्रका
तातमाहप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठता ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विशाखयूपभूपाल प्रायात् साधुजनप्रिय ।
कल्कि द्रष्टुं हरेरशमाविभूतश्च सशले ॥
कवि प्राज्ञ सुमन्त्रश्च परस्कृत्य महाप्रभम् ।
गायं भार्ग्यविशालैश्च ज्ञातिभि परिवारितम् ॥”

इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥

दशरथराजस्य सारथि मन्त्री च । यथा,—
“तद्गच्छ त्वरित सूत राजपुत्र यशस्विनम् ।
राममानय भद्र ते नात्र कार्या विचारणा ॥
अश्रुत्वा राजवचन कथ गच्छामि भामिनि ।
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्य राजा मन्त्रिणमब्रवीत्
सुमन्त्र राम द्रष्टवामि शोभमानय सुन्दरम् ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे १४
सर्गे ॥

सुमित्र, पु, चतुर्विंशतिवर्षमानाहृत्पित्रन्तर्गत-
विशाहृत्पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ इच्छाकु-
वशीयहृहलान्वय सुरथराजपुत्र । इति
विष्णुपुराणे ४ अगे २२ अध्यायः ॥

सुमित्रभू, पु, सगर । स तु जिनाना चक्रवर्ति-
भेद । इति हेमचन्द्रः ॥

सुमित्रा, स्त्री, दशरथराजपत्नी । सा तु लक्ष्मण
शत्रुघ्नमाता । यथा, भट्टी २ सर्गे ।

“प्रासोट शत्रुघ्नसुदारचेष्ट-

मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥”

तत्पर्याय । लक्ष्मणप्रसू २ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सुमुख, स्त्री, नखक्षतविशेष । इति शब्दरत्ना
वली ॥ (शोभन सुखमिति ।) उत्तमास्यञ्च ॥

सुमुख, पु, (शोभन सुख यस्य ।) गरुडपुत्र ।
(यथा, महाभारते । ५ । १०१ । २ ।

“वनतयसुते सूत पड्भिस्ततमिद कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रण सुवर्षसा ।
सुरुचा पक्षिराजेन सुवलेन च मातले ॥”)

गणेश । शाकभेद । नागभेद । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १४ ।

“हस्तापिण्ड पिठरक सुमुख कौणपायन ।
कुठर कुञ्जरश्चैव तथा नाग प्रभाकर ॥”)

यच्छित । इति विग्रहः ॥ मितार्जक । वन-
वर्षरिका । वर्षर । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमुख, चि, (सुष्टु मुख यस्य ।) मनोज्ञ ।
सुन्दरानन । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २१ । १५ ।

“सुनास, सुमुख, सौम्य, पीनास सुहिज-
स्मितः ॥”)

सुमेरुः

सुमुखसु, पु, (सुमुखस्य स्वरूपतिर्यङ्गात् ।)
गरुड । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उत्तमाननपुत्र
पिता च ॥

सुमुखा, स्त्री, (शोभन मुख यस्या । टाप् ।)
सुन्दरी नारी । सुन्दरानना । इति भरत-
हिरूपकोषः ॥ सुमुखा शाला । इति सुभ-
बोधव्याकरणम् । दण्डः । इति केचित् ॥

सुमुखी, स्त्री, (सुष्टु मुख यस्या । “स्वाङ्गा-
ञ्चोपसर्जनादसयोगोपधात् ॥” ४ । १ । ५४ ।
इति ङीष् ।) सुन्दरी नारी । सुन्दरानना ।
(यथा, कुमारः । १ । २६ ।

“उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्या सुमुखी जगाम ॥”)

सुमुष्टि, पु, (सुष्टु वक्षने + क्तिन् । शोभना मुष्टि-
र्यङ्गात् ।) विषमुष्टिचुप । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूल, पु, (सुष्टु मूल यस्य ।) खेतशिषु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूलक, स्त्री, (शोभन मूल यस्य । कप् ।)
गर्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूला, स्त्री, (शोभन मूल यस्या ।) शालपर्णी
पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरमुल-
युक्ते, त्रि ॥

सुमेखल, पु, (शोभना मेखला यस्मात् ।) सुञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“सुञ्चो सुञ्चातको वाण स्थूलदर्भ सुमेखल ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शोभनमेखलायुक्ते, त्रि ॥

सुमेधा, [स्] स्त्री, (सुष्टु मेधा अस्या ।
“नित्यमसिच प्रजामेधयो ।” ५ । ४ । १२२ ।
इति असिच ।) ज्योतिष्मती । (सुष्टु मेधा
यस्य ।) सुबुद्धी, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ८ । ४ । ३ ।

“इमे अङ्गिरस, सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः ॥”)

सुमेरु, पु, (सुष्टु भिनोति चिपति ज्योतीषि इति
सु + मि + “मिपीभ्या रु ।” उणा० ४ । १०१ ।
रु ।) पर्वतविशेष । तत्पर्याय । मेरु २
हेमाद्रि ३ रत्नसानु ४ सुरालय ५ । इत्य-
मर । १ । १ । ५२ ॥ अमराद्रि ६ भूखर्ग ७ ।
इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा,—

“एषा मध्ये इन्द्राहत नामाभ्यन्तरवर्षे यस्य
नाभ्यामवस्थित, सर्वत सौवर्णं कुलगिरि-
राजो मेरुर्हीपायामसमुद्राह कर्णिकामृत
कुवलयकमलस्य मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजन-
विततो मूले षोडशसहस्र तावतान्तर्भूम्या
प्रविष्टः ॥” ७ ॥

“मन्दरो मेरुमन्दर सुपाशं कुमुद इत्ययुत-
योजनविस्तारोद्वाहा मेरोयतुर्दिग्भवष्टम्भ-
गिरय उपकृष्टा ॥ ११ ॥

चतुर्षु पतंषु चतुर्जम्बूकदम्बन्यग्रोधा चत्वार
पादपप्रवरा पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनो-
द्वाहास्तावद्विदपविततयः शतयोजनपरि-
णाहा ॥ १२ ॥

सुमेरुः

“इडाचत्वार” पयोमध्विचुरसदृष्टजलाः
यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योमैश्वर्याश्चि स्वाभा-
विकानि भारतर्षभ धारयन्ति ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि मन्दन
चैत्रय वैभ्राजक सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥

“मेरोमूर्धनि भगवत आत्मयोनिर्मध्यत उप-
कृष्टा पुरीमयुतयोजनसाहस्री समचतुरसा
शातकौर्भी वदन्ति ॥ २८ ॥

तामनुपरितो लोकपालानामष्टाना यथादिश
सथारूप तुरीयमानेन पुरोऽष्टानुपकृता ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

“अस्मिन्नेन्द्रीं पुरी पूर्वस्था मेरोदेवधानो
नाम दक्षिणतो यास्या सयमनी नाम पश्चा-
द्धारणो निष्कोचनी नाम उत्तरत सौम्या
विभावरी नाम ।” इति च तत्रैव । ५ । २१ । ७ ॥

अपि च ।

“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरु कनकपर्वतः ।
चातुर्वर्णं स सौवर्णश्चतुरस्र समुच्छ्रितः ॥
नानावर्णं स पाशवंतु पूर्वान्ते खेत उच्यते ।

पोतन्तु दक्षिण तत्र भृङ्गपत्रनिभ परम् ॥
उत्तर तस्य रक्त वै इति वर्षसमन्वितः ।

मेरुस्तु शशुमे दिव्यो राजवत् समधिष्ठितः ॥
आदित्यतरुणाभासो विभ्रम इव पावकः ।

योजनाना सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः ॥
प्रविष्टो षोडशाधस्तादष्टाविंशतिविशतिः ।

विस्ताराच्चिगुणस्तस्य परिणाह समन्ततः ॥
स पर्वतो महादिव्यो दिव्योषधिसमन्वितः ।

भुवनेराहत सर्वैर्जातरूपपरिष्कृतैः ॥
तत्र देवगणा, सर्वे गन्धर्वैरगराचसा ।

शैलराजे प्रसोदन्ते सर्वतोऽप्सरसस्तथा ॥
स तु मेरु परिहतो भुवनैर्भूतभावनैः ।

यस्यैव चतुरो देशा नानापाशेषु सस्थिताः ॥
भद्राशां भारतर्षेव केतुमालश्च पश्चिमे ।

उत्तराद्यैव कुरव कृतपुष्पप्रतिश्रया ॥
विष्कम्भपर्वतास्तद्वन्दरो गन्धमादनः ।

विपुलस्य सुपाश्वस्य सर्वैरत्रभूषितः ॥”
इति मातङ्गे ८५ अध्यायः ॥ ७ ॥

किञ्च ।

“मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्हिरण्य-
योजनाना सहस्राणि चतुरशीति समुच्छ्रितः
प्रविष्टो षोडशाधस्तादष्टाधरणीधरः ।

तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्वतश्च समन्ततः ॥
तस्य शृङ्गश्च मूर्द्धि खर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।

नानाद्रुमलताकौर्षं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्यग पश्चिम पूर्व मेरो शृङ्गाणि त्रीणि चै

प्रयुतोच्छ्रितमात्राणि चै शृङ्गे तस्य मध्यतः
मध्यस्थ स्मार्तिक शृङ्ग वैपूर्यकारकामयम

इन्द्रनीलमय पूर्व माणिक्य पश्चिम अतम्
योजनाना सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।

उच्छ्रित मध्यग शृङ्ग खर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
प्रयुतान्तरित शृङ्ग मूर्द्धि, च्छद्राकृति स्थित
पूर्वमध्यमशृङ्गाणा सकल मध्यमस्य च ॥

त्रिपुष्टो नाकपुष्टो वा अप्सरःशान्तिनिर्हृती ।
 भानन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गाः शृङ्गे च मध्यमे ॥
 श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथी ।
 आह्लाद स्वर्गराजश्च स्वर्गाः शृङ्गे तु पश्चिमे ॥
 निर्ममो निरहङ्कारः सौभाग्यथातिनिर्मलः ।
 स्वर्गद्वैते द्विजश्रेष्ठ पूर्वशृङ्गे समर्थिता ॥
 एकत्रिशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनि ॥
 अहिंसादानकर्ता च यन्त्रानां तपसा तथा ।
 तेषु तेषु वसन्ति स्रजना क्रोधविवर्जिता ।
 जलप्रवेशो चानन्द प्रमोद वङ्गसाहसः ॥
 सुगुप्रपाते सौम्यस्तु रणे चैवास्य निर्मल ॥
 अनशने तु सवासि मृतो गच्छेत्त्रिपिष्टपम् ।
 क्रतुयाजी नाकपुष्टमग्निहोत्री च निर्वृतिम् ॥
 तडागकूपकर्ता च लभते पौष्टिक द्विज ।
 सौवर्षदायी सौभाग्य लभेत् स्वर्गं महातपा ॥
 शीतकाले मङ्गवाङ्ग प्रज्वालयति यो नर ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं चाप्सरसं लभेत् ॥
 द्विरख्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
 भूमिदानेन शूढेन लभते शान्तिक पदम् ॥
 रौप्यदानेन शूढेन स्वर्गं गच्छति निर्मलम् ।
 अश्वदानेन पुण्याह कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
 द्विजभ्यस्तरुण कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
 श्वेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 कपिलागोप्रदानेन परार्हं चानुभूयते ।
 गोहृष्यस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्त्रयमश्रुते ॥
 स पुमान् स सरित्सायी तिलधेनुप्रदस्तथा ।
 कृत्रोपागहदाता च स्वर्गं तत्फलशोभनम् ॥
 देवायतनकर्तारो शूद्रं पुण्यपरस्तथा ।
 तौर्षयात्रापरश्चैव स्वर्गे राजे महीयते ॥
 एकान्तभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासो त्रिरात्राद्यैः शान्तस्वर्गं शुभ लभेत् ॥
 सरित्सायी जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रत ।
 निर्मल स्वर्गमाप्नोति तथा भूतचित्ते रत ॥
 विद्यादानेन मेधावो निरहङ्कारमाप्नुयात् ॥
 येन येन हि भावेन यदयद्दानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यदयदिच्छति मानव ॥
 यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सप्राप्य न निवर्तेत दिवः शान्तमनामयम् ॥
 शृङ्गन्तु पश्चिम यश्च ब्रह्मा तत्र स्थित स्वयम् ।
 पूर्वशृङ्गे स्वयं विष्णुर्मध्ये चैव शिव स्थित ॥
 इति नारासहे ॥ ३० ॥ १८-४५ ॥
 अन्यत् कौर्मो ४२ । ४३ अध्याययो वाराह-
 रद्रगोतासु च द्रष्टव्यम् ।
 सम्पलुण्डः, पु, कर्पूरक । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुशः, पु, देशविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥
 सयामुनः, पु, (शोभन अतिप्रिय यामुन यमुना-
 सम्बन्धि जल यस्य ।) विष्णुः । वत्सराजः ।
 प्रासादः । अद्विविशेष । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेघविशेषः । इति मेदिनी ॥
 सुरोधनः, पु, (सुखेन युध्यतेऽसौ । सु + युध +
 युच् ।) दुष्योधनराज । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यथा, महाभारते । १ । १५५ । ३५ ।

“शोभ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात् सुयो-
 धनः ॥”
 सुर, श भैश्ययो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा-
 पर-अक-सिट् ।) दन्त्यादि । श, सुरति
 सोरिता सुपोर सुसोर । भा, दीप्तिः । ऐश्य
 ऐश्वर्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 सुर, पु, (सुष्टु राति ददात्यभौष्टमिति । रा +
 क ।) यद्वा, सुरति शोभते इति । सुर + इगुपधेति
 क । यद्वा, सुनोतीति । सुञ् अभिषवे +
 “सुसूधाञ् शृधिभ्यः क्त्वा ।” उणा० २।२४। क्त्वा ।
 देवः । इत्यमरः । १।१।७॥ (यथा, रघुः । १।५६।
 “सुकोप तस्मै स भृश सुरत्रियः
 प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥”
 सूर्यः । पण्डित । इति केचित् ॥ (स्वरः ।
 यथा, महाभारते । १३ । ८५ । ६१ ।
 “लक्ष्मणानि सुरास्त्रोमा निरुक्त सुरपङ्क्तयः ॥”)
 सुरकरौन्द्रदर्पापहा, स्त्री, (सुरकरौन्द्रस्य ऐरा-
 वतस्य दर्पे हन्तीति । हन + ड । टाप् ।)
 गङ्गा । यथा,—
 “भगोरथपथानुगा सुरकरौन्द्रदर्पापहा
 महेशमुकुटप्रभा गिरिशिर पताका सिता ।
 सुरासुरनरोरगैरजभवाच्युते सस्तुता
 विमुक्तिफलदायिनी भगवतो स्वयं राजते ॥”
 इति कल्किपुराणे ३४ अध्याय ॥
 सुरकारः, पु, विष्कर्म । सुराणां कारः
 शिल्पाति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न ॥
 सुरकृता, स्त्री, (सुरेण कृता ।) गुडची । इति
 राजनिर्घण्ट ॥
 सुरक्त, त्रि, (सु + रक्त + क्त ।) शोभनराग-
 युक्त । अतिशयरक्तविशिष्ट । अत्यगुरक्त ।
 इति केचित् ॥
 सुरक्तक, पु, (सुरक्त + सजाया स्वार्थे वा कन् ।)
 कोष स्र । स्वर्णगैरिकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 सुरखण्डनिका, स्त्री, वीणाभद । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुरमण्डलिका इति पाठान्तरम् ॥
 सुरगण्डः, पु, रोगविशेष । इति भूरिप्रयोगः ॥
 राजगण्ड इति भाषा ॥
 सुरगुरु, पु, (सुराणां गुरु ।) बृहस्पति । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
 ११५ । ७२ ।
 “ततो मुक्ता रण देवसैन्येऽपीन्द्रमनुद्भुते ।
 निनाय ब्रह्मभवनं भोत सुरगुरुश्चोम् ॥”
 देवपूज्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १।१ । ३२ ।
 “यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेक प्रजापति ।
 ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः क परमेष्ठय ॥”)
 सुरग्रामण्यो, पु, (सुराणां ग्रामणीर्नता ।) इन्द्र ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरङ्ग, स्त्री, (सुष्टु रङ्गो यस्मात् ।) द्विज, लम् ।
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 सुरङ्ग, पु, (सुष्टु रङ्गो यस्मात् ।) नागरङ्ग । इति
 राजनिर्घण्ट ॥ गर्त्तविशेषः । इति सुरङ्गयुक्
 शब्ददर्शनात् ॥

सुरङ्ग, स्त्री, (सुष्टु रङ्ग ददातीति । दा + कः ।)
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गधातुः, पु, (सुष्टु रङ्गो यस्मात् तादृशो
 धातुः ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 सुरङ्गयुक्, [ज] पु, (सुरङ्ग युनक्तीति । युञ् +
 क्तिप् ।) सुरङ्ग कृत्वा अपहरति यः । यथा,—
 “कुजम्बिलः सुरङ्गाहिरधधोरः सुरङ्गयुक् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।)
 सुरङ्गा, स्त्री, सन्धिः । सौध इति भाषा । इति
 हलायुध ॥ कैवर्तिका । इति राजनिर्घण्ट ॥
 सुरङ्गिका, स्त्री, मूर्त्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गौ, स्त्री, (सुष्टु रङ्गो यस्याः ।) डौष् ।) काक-
 नाशा । इति राजनिर्घण्ट ॥ रक्तशाभाञ्जनः ।
 इति रत्नमाला ॥
 सुरज फल, पु, (सुष्टु रजो यत्र तादृशं फल
 यस्य ।) पनसहस्र । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सुरजनौ, स्त्री, (सुप्रोभना रजनो ।) रात्रिः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुरज्येष्ठ, पु, (सुरेषु ज्येष्ठः ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ।
 १ । १ । १६ ॥
 सुरञ्जनः, पु, (सुष्टु रञ्जयतीति । रञ्ज + णिच् +
 ल्यु ।) गुवाकृत्त । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरत, स्त्री, (सुष्टु रत रमण यत्र ।) निधुवनम् ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः । १ । १० ।
 “भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-
 मतेलपूरा सुरतप्रदौपा ॥”)
 सुरते वर्णनीयानि । यथा,—
 सुरते सात्त्विका भावाः शीत्काराः कुटुम्-
 लाचता ।
 काञ्चीकङ्कणसञ्जीवरवाधरनखचिति ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
 दयालौ, त्रि । इत्यमरटीका सारसुन्दरो । ३।
 १ । १५ ॥ अत्रार्थं सुरत इति पाठ साधु ॥
 क्रौडायुक्तः । इति उणादिहत्ती उज्ज्वलदत्त ।
 ५ । १४ ॥
 सुरतताली, स्त्री, (सुरत तालयतीति । तल +
 णिच् + अण् । गौरादित्वात् डौष् ।) दूती ।
 शिरसक । इति मेदिनी ॥
 सुरता, स्त्री, (सुराणां भावः समूहो वा । सुर +
 तल् ।) देवत्वम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । ६८ । १४ ।
 “भवनं पश्य वारुण्य यदेतत् सर्वकाञ्चनम् ।
 यत् प्राप्य सुरता प्राप्ताः सुरा सुरपतेः सखे ॥”)
 सुरसमूहः । इति व्याकरणम् ॥ (सुष्टु रता ।
 अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।५।
 “काशिनो च सुवाङ्मय सुरता सुरजा तथा ॥”)
 सुरतोषक, पु, (सुरान् तोषयतीति । तुष् + णिच्
 + ण्युल् ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ देवप्रीतिकारके, त्रि ॥
 सुरथ, पु, चन्द्रवशैयचैत्रराजपुत्र । यथा,—
 अनोनारायण उवाच ।
 “अतिशयं ब्रह्मणः पुत्रस्यस्य पुत्रो निशाकरः ।

स च कृत्वा राजसूय द्विजराजो बभूव ह ॥
 गुरुपत्न्याश्च ताराया तच्च भूव बुध सुत ।
 बुधपुत्रश्च चैत्रश्च तत्पुत्र सुरयश्च स ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ५८ । ४—५ ॥
 स च स्वारोचिषमन्वन्तरे कोलापुर्व्यधिपति ।
 तेनादौ पृथिव्या दुर्गापूजा कृता । तत्रसादेन
 च असी सावर्णिनाम मनुर्जात । यथा,—
 “कालान्तरे पूजिता सा सुरथेन महात्मना ।
 राज्ञा मेघसशिश्रेण सृष्टमय्याश्च सरित्तटे ॥
 मेघादिभिश्च महिषै कृष्णसारैश्च गण्डकैः ।
 छागैर्मनैश्च कुष्माण्डे पत्निभिर्बलिभिर्भुने ॥
 वेदोक्तानि च दत्त्वा उपचाराणि षोडश ।
 धृत्वा च कवच ध्यात्वा सपूज्य च विधानत ॥
 राजा कृत्वा परीहार वर प्राप यथेष्टितम् ।
 मुक्ति सप्राप वैश्वस्य सपूज्य च सरित्तटे ॥
 तुष्टाव राजा वैश्वस्य साशुनेत्र पुटाञ्जलि ।
 विससर्ज सृष्टमयी ता गभीरे निर्मले जले ॥
 दृष्टमयी सृष्टमयी दृष्टा जलधौता नराधिप ।
 रुरोद तत्र वैश्वस्य तत स्थानान्तर ययौ ॥
 त्यक्त्वा देहश्च वैश्वस्य पुष्करे दुष्कर तप ।
 कृत्वा जगाम गोलोक दुर्गादेवीवरेण च ॥
 राजा ययौ स्वराज्यश्च पूज्यो निष्करणकं बली
 भोगश्च बुभुजे भूप पट्टिवर्षसहस्रकम् ॥
 भार्या स्वराज्य सन्वस्य पुत्रे स कालयोगत ।
 मनुर्बभूव सार्वर्णिस्रग्ना च पुष्करे तप ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याय ॥१॥
 विस्तारस्तु दुर्गाशब्दे द्रष्टव्य ॥
 सुरदारु, स्त्री, (सुरप्रिय दारु ।) देवदारु । इति
 रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ८।२।३३ ।
 “पिचमहं कोविदारै सरलै सुरदारुभि ॥”)
 सुरदोर्घिका, स्त्री, (सुराणा दोर्घिका ।) स्वर्ग
 गङ्गा । इत्यमर । १ । १ । ५२ ॥
 सुरदुन्दुभी, स्त्री, (सुराणा दुन्दुभीव आह्लाद-
 कत्वात् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टे ॥
 सुरद्रुम, पु, (सुराणा द्रुम ।) देवनल । इति
 राजनिर्घण्टे ॥ देवदारु च ॥ (कल्पवृक्षादि ।
 यथा, भागवते । १० । ३८ । २२ ।
 “न नम्य कश्चिद्वियत सुहृत्तमो
 न चाप्रियो हेय उपेक्ष्य एव वा ।
 तथापि भक्तान् भजते यथा तथा
 सुरद्रुमो यददुपाश्रितोऽर्थत ॥”)
 सुरदिट्, [प] पु, सुरान् हेटीति । हिप् +
 क्षिप । असुर । इत्यमर । १ । १ । १० ॥
 (यथा, रघु । १० । १५ ।
 “प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्वा सुरहिपाम् ।
 अथैनं तुष्टुं सुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥”
 राहु । यथा, तत्रैव । २ । ३८ ।
 “उपस्ति ता शोणितपारणा मे
 सुरहिपस्थान्दमसौ सुधेव ॥”
 तथाच हहत्सहितायाम् । ८७ । २ ।
 “पङ्क्ति सितस्य मासैरब्देन गने सुरहिपो
 ऽद्दादीम् ॥”)

देवद्वेषक ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । २४ ।
 “तत कलौ सप्रहृते समोहाय सुरहिपाम् ।
 बुद्धो नामाञ्जनसुत कौकटेषु भविष्यति ॥”)
 सुरहिप, पु, (सुराणा हिप ।) देवद्वेष्टी । इति
 केचित् ॥ (ऐरावत । यथा, रघु । ३ । ५५ ।
 “हरे कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
 सुरहिपास्फालनकर्कशाङ्गुली ।
 मुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते
 स्वनामचिह्न निचखान सायकम् ॥”)
 सुरधनु, [स्] स्त्री, (सुरस्य धनु ।) इन्द्रधनु ।
 इति जटाधर ॥ (यथा, किराते । ७।१६ ।
 “यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभं
 विच्छेद विपयसि वारिकाञ्जाली ।
 आतेनुस्त्रिदशबधूजनाङ्गभाजा
 सन्धान सुरधनुष प्रभामणीनाम् ॥”)
 सुरधूप, पु, (सुरप्रियो धूप ।) राल । इति
 राजनिर्घण्टे ॥
 सुरनदी, स्त्री, (सुराणा नदी ।) गङ्गा । इति
 भूरिप्रयोग ॥ (यथा, महाभारते । ६।८०।५।
 “गङ्गाया सुरनद्या वै स्वादुभूत यथोदकम् ।
 महोदधिगुणाभ्यासात् लवणत्व नियच्छति ॥”)
 सुरनन्दा, स्त्री, (सुरान् नन्दयतीति । नन्द +
 णिच् + णण । टाप् ।) नदीविशेष । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सुरनाल, पु, (सुरप्रिय नालमस्य ।) देवनल ।
 इति राजनिर्घण्टे ॥
 सुरनिम्नगा, स्त्री, सुराणा निम्नगा ।) गङ्गा ।
 इत्यमर । १ । १० । ३१ ॥ (यथा, कथा-
 सरित्तसागरे । ५२ । ३४२ ।
 “त्यक्त्वा सर्वं तनु त्यक्ष्यस्तपसा सुरनिम्नगाम् ॥”)
 सुरनिर्गन्ध, स्त्री, पत्रकम् । इति-राजनिर्घण्टे ॥
 सुरपति, पु, (सुराणा पति ।) इन्द्र । इत्यमर
 । १।१।४६ ॥ (यथा, महाभारते । ७।१०१ । १८ ।
 “पुनर्ददौ सुरपतिर्मह्यं वभ्रं सुमथहम् ॥”)
 सुरपथ, स्त्री, (सुराणा पथ्या । समामे ऽ ।)
 आकाशम् । इति हेमचन्द्र ॥
 सुरपण, स्त्री, (सुरप्रिय पणमस्य ।) ओषधि-
 विशिष । माचापत्री इति ख्यान । तत्पर्याय ।
 टेत्रपणम् २ वीरपणम् ३ सुगन्धिकम् ४ माची-
 पदम् ५ सूक्ष्मपत्रम् ६ देवाहम् ७ गन्धपत्र
 कम् ८ । अन्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 क्रमिखामवलासकफकामनाशित्वम् । टीपनत्वम्
 वर्यत्वम् । वालाहितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥
 सुरपर्णिक, पु, (सुरप्रिय पर्णमस्येति ।
 ठन् ।) सुरपुत्राग । इति राजनिर्घण्टे ॥
 सुरपर्णिका, स्त्री, (सुरपर्णी । सज्ञाया कन् ।)
 पुत्राग । इति हेमचन्द्र ॥
 सुरपर्णी, स्त्री, (सुरप्रिय पर्णमस्या । डीप् ।)
 पलाशी । इति राजनिर्घण्टे ।
 सुरपादप, पु, (सुराणा पादप ।) कल्पवृक्ष । देव-
 तरुशब्दस्वरसात् ॥ (यथा, भागवते । ८।५।१७।
 “वेत्तकीचकवेणुना गुह्यानि सुरपादपान् ॥”)

सुरपुत्रागः, पु, (सुरप्रिय पुत्राग ।) पुत्रा-
 वृक्षविशेष । तत्पर्याय । नमेरु २ सुरेष्टः
 सुरपर्णिकः ४ सुरताङ्ग ५ । अस्य गुण
 पुत्रागवत् । इति राजनिर्घण्टे ॥
 सुरपुरी, स्त्री, (सुरस्य पुरी ।) अमरावती
 इति त्रिकाण्डशेष ॥
 सुरप्रिय, पु, (सुराणा प्रिय ।) अगस्त्यपुत्र
 वृक्ष । इति राजनिर्घण्टे ॥ इन्द्र । इन्द्रस्यति
 इति केचित् ॥ देवद्वेष्टे, द्वि ॥
 सुरप्रिया, स्त्री, (सुराणा प्रिया ।) जाती । स्वर्ग
 रत्ना । इति राजनिर्घण्टे ॥ (अमरा । यथा
 भागवते । ८ । १५ । १८ ।
 “हेमजालाक्षनिर्गच्छेद्धूमेनागुरुगन्धिना ।
 पाण्डुरेष प्रतिच्छेन्नमार्गे यान्ति सुरप्रिया ।’
 सुरभि, स्त्री, (सुष्ठु, रभतेऽनेनेति । सु + रभ +
 इन् ।) स्वर्णम् । गन्धार्शम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुन्दर । साधुगन्ध । इति धरणि ॥
 सुरभि, पु, (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धि । इत्य-
 मर । १ । ५ । ११ ॥ चम्पक । वसन्तर्तु ।
 जातीफलवृक्ष । इति मेदिनी ॥ शमीवृक्ष ।
 कदम्बवृक्ष । कण्ठगुग्गुलु । गन्धवृक्षम् ।
 वकुलवृक्ष । राल । इति राजनिर्घण्टे ॥
 चैत्रमास । धीर । इति धरणि ॥ गन्धफल ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरभि, स्त्री, (सुर + रभ + इन् ।) शलकी ।
 मातृमेद । सुरा । गौ । इति मेदिनी ॥ पुस्त-
 कान्तर सुरास्थाने सुरा इति पाठ । रुद्रजटा ।
 वनमालिका । तुलसी । पाची । इति राज
 निर्घण्टे ॥ पृथिवी । इति धरणि ॥ गोमाता ।
 (यथा, रघु । १ । ८१ ।
 “सुता तदोया सुरभे कृत्वा प्रतिनिधि श्रुचि ।
 धाराधय सपत्नीक प्रीता कामदुघा हि सा ।’
 तस्या उत्पत्त्यादिर्यथा,—
 नारद उवाच ।
 “सा का वा सुरभो देवीगोलोकादागता च या
 तज्जन्मचरित ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तस्मत् ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 गवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवा प्रसू ।
 गवा प्रधाना सरभौ गोलोके सा समुद्भवा ॥
 सर्वादिस्फटिकथन कथयामि निशामय ।
 बभूव येन तज्जन्म पुरा हन्दावने वने ॥
 एकदा राधिकानाथो राधया सह कौतुकात् ।
 गोपाङ्गनापरिहृत पुण्य हन्दावन ययौ ॥
 सङ्गसा तत्र रहसि विजहार च कौतुकात् ।
 बभूव चौरपान्च्छा तदा स्वेच्छामयस्व च ॥
 सखजे सुरभि देवो लोनया वामपाश्र्वात् ।
 वत्सयुक्ता दुग्धवती वत्सो नाम्ना मनोरथ ॥
 दृष्ट्वा सवक्त्रा मुदामा रत्नभाण्डे दुदोह च ।
 चौर सधातिरिक्तश्च जन्मस्यैवरापहम् ॥
 तदुष्णश्च पय स्वादु पपी गोपीपति स्वयम् ।
 सरो बभूव पयसा भाण्डविस्र शनेन च ॥
 दैर्घ्यं च विस्तृते चैव पंरित, शतयोजनम् ।

सुरभिः

जीलौके सुप्रसिद्धश्च स च क्षीरसरोवरः ॥
 ज्योपिकानाश्च राधायाः क्रीडावापी बभूव सा ।
 रत्नेन खचिता तूर्णं भूता वापीश्वरेच्छया ॥
 बभूवुः कामधेनुनां सहसा लक्षकोटयः ।
 तावन्तो हि च वत्साश्च सुरभीलोमकूपतः ॥
 तासां पुत्रा प्रपौत्राश्च सम्बभूवुरसख्यकाः ।
 कथिता च गवा सृष्टिस्तया च पूजित जगत् ॥
 पूजाश्चकार भगवान् सुरभ्याश्च पुरा सुने ।
 ततो बभूव तत्पूजा त्रिषु लोकेषु दुर्लभा ॥
 दीपान्वितापरदिने श्रीकृष्णस्याश्रया हरिः ।
 बभूव सुरभोपूजा धर्मवक्त्रादिति श्रुतम् ॥
 ध्यान स्तोत्रमूलमन्त्र यद्यत् पूजाविधिक्रमम् ।
 वेदोक्तञ्च महाभाग निबोध कथयामि ते ॥
 ॐ सुरभ्यै नम इति मन्त्रस्तस्याः षडक्षरः ।
 सिद्धौ लक्षणेनैव भक्तानां कल्पपादपः ॥
 ध्यानं यजुर्वेदोक्तं तत् पूज्यञ्च सर्वसम्मतम् ।
 ऋद्धिदं हृद्धिदञ्चैव मुक्तिदं सर्वकामदम् ॥
 खञ्जीस्वरूपा परमा राधासहचरी पराम् ।
 भवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवां प्रसूम् ॥
 पवित्ररूपां पूज्याश्च भक्तानां सर्वकामदाम् ।
 यथा पूत सर्वविश्वं तां देवीं सुरभी भजे ॥
 घटे वा धेनुशिरसि बद्धस्तम्भे गवामपि ।
 शालग्रमे जले वाग्नी सुरभौ पूजयेद्द्विजः ॥
 दीपान्वितापरदिने पूर्वार्द्धे भक्तिश्रुतम् ।
 यः पूजयेच्च सुरभिं स च पूज्यो भवेद्भुवि ॥
 एकदा त्रिषु लोकेषु वाराहे विष्णुमायया ।
 क्षीर जहार सहसा चिन्तिताश्च सुरादयः ॥
 ते गत्वा ब्रह्मलोकञ्च ब्रह्माणं तुष्टुवुस्तदा ।
 तदाश्रया च सुरसीं तुष्टाव पाकशासनम् ॥
 महेन्द्र उवाच ।
 नमो देव्यै महादेव्यै सुरभ्यै च नमो नमः ।
 यवां वीजस्वरूपायै नमस्तौ जगदखिके ॥
 नमो राधाप्रियायै च पद्मे शायै नमो नमः ।
 नमः कृष्णप्रियायै च गवा मान्ने नमो नमः ॥
 कल्पहृत्स्वरूपायै सर्वेषां सन्तत परम् ।
 श्रीदामधनदायै च हृद्धिदायै नमो नमः ।
 यशोदायै कीर्त्तिदायै धर्मदायै नमो नमः ॥
 स्तोत्रश्रवणमात्रेण तुष्टा हृष्टा जगत्प्रसूः ।
 भाविर्विश्रुव तत्रैव ब्रह्मलोके सनातनौ ॥
 महेन्द्राय वर दत्त्वा वाञ्छितञ्चातिदुर्लभम् ।
 जगाम सा च गोलोकं यद्युदेवादयो गृहम् ॥
 बभूव विश्वं सहसा दुग्धपूर्णञ्च नारदः ।
 दुग्धादुष्टत ततो यन्नस्ततः प्रीतिः सुरस्य च ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं भक्तिगुणञ्च यः पठेत् ।
 स गोमान् धनवाञ्छं व कीर्त्तिमान् पुण्यवान् ॥
 भवेत् ॥
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 इह लोके सुखं भुक्त्वा यात्यन्ते कृष्णमन्दिरम् ॥
 सुचिरं निवसेत्तत्र करोति कृष्णसेवनम् ।
 न पुनर्भवनं तस्य ब्रह्मपुत्रं भवे भवेत् ॥
 इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे सुरभ्युपाख्यानं
 नाम ४७ अध्यायः ॥

२-१
 सुरभी

सुरभिः, त्रि. (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धिः ।
 (यथा, मनु. १. ३. २०६ ।
 “उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वनुगुप्तितान् ।
 गन्धमास्यै सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥”)
 कान्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु. १. २. २।
 “निवर्त्ता राजा दयितां दयालु-
 स्ता सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
 पयोधरीभूतचतुःसमुद्रा
 जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीम् ॥”)
 धीरः । विख्यातः । इति धरणिः ॥
 सुरभिका, स्त्री, (सुरभि + स्वार्थे कन् ।) स्वर्ण-
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिगन्धिः, त्रि. (सुरभिगन्धो यस्य । “गन्धस्ते-
 दुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।” ५. ४. १३५ । इति
 इकारः ।) शोभनगन्धयुक्तः । इति केचित् ॥
 सुरभित्रिफला, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिस्त्रिफला) ।
 सुगन्धत्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभित्त्वक्, [च] स्त्री, (सुरभिः त्वक् यस्याः ।)
 हृद्देहा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिदारुः, पु, (सुरभि सुगन्धि दारु यस्य ।
 सरलहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिपत्रा, स्त्री (सुरभि पत्र यस्याः ।) जम्बू-
 हृत् । राजजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिबाणः, पु, (सुरभिः साधुगन्धं बकुलादि-
 पुष्पं वा बाणो यस्य ।) कामदेवः । इति
 केचित् ॥
 सुरभिवक्त्रल, स्त्री, (सुरभि सुगन्धि वक्त्रल
 यस्य ।) गुडत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरभिस्रवा, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिः स्रवो निर्यासो
 यस्याः ।) सल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभी, स्त्री, (सुरभि + वा ङीष् ।) सुगन्धिः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । २. ४. १२३ ॥
 शल्लकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
 “शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा ।
 महैरुणा कुन्दरुको वल्लकी च बहुस्रवा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ऋत्वेकारान्तसुरभिश्चार्थोऽप्यत्र ॥ गोमाता ।
 यथा,—
 “सा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च या ।
 तज्जन्मचरितं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४७ अध्यायः ॥
 (इत्थेकारान्तसुरभिश्चार्थोऽस्या विशेषविवरणं
 ज्ञेयम् ॥) अथ गोयात्राप्रवेशविक्रयदिनम् ।
 तत्र तिथयः अमावस्याष्टमोचतुर्दशोषष्टिभिन्नाः
 तत्र नक्षत्राणि रोहिणी पूर्वफल्गुनौ पूर्वार्-
 षाढा पूर्वभाद्रपद उत्तरफल्गुनौ उत्तराषाढा
 उत्तरभाद्रपत् अथवा भरणी चित्रा एतद्द्वय-
 रिक्ताणि । योगा व्यतोपातवैद्यतिभिन्नाः ।
 तत्र वारा क्रूरग्रहभिन्नाः । इति ज्योतिष-
 तत्त्वम् ॥
 सुरभीरसा, स्त्री, शल्लकीहृत् । इत्यमरटीकायां
 मयुरेशः । २. ४. १२३ ॥

सुरसः

सुरभूरुहः, पु, (सुराणां भूरुहः ।) देवदारुः ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पहृत्चादिश्च ॥)
 सुरसृत्तिका, स्त्री, (सुरप्रिया सृत्तिका ।) तुवरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरमेदा, स्त्री, (सुरप्रियो मेदो यस्याः ।) महा-
 मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महामेदाशब्दे-
 ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 सुरर्षिः, पु, (सुरश्चासौ ऋषिश्चेति ।) देवर्षिः ।
 इत्यमरः । १. १. ५१ ॥ स तु नारदसुखं रु-
 कोलाहलादिः । यथा । ब्रह्मर्षिर्देवर्षिराजर्षि-
 महर्षिपरमर्षिकाण्डर्षिभ्युतिमेदात् सप्तप्रकार-
 ऋषयस्तत्र नारदाद्याः सुरर्षय उक्ता इति
 भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४. २. ४. ६३ ।
 “महानहं खं मरुदग्निवार्धराः
 सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥”
 तथाच महारते । १. १. २२७ ।
 “इति राज्ञा चतुर्विंशत्वारदेन सुरर्षिणा ।
 पुत्रश्रीकाभितप्तय पुरा श्रेष्ठाय कीर्त्तितम् ॥”
 सुरलता, स्त्री, (सुरप्रिया लता ।) महाज्योति-
 षतौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरला, स्त्री, (सुरान् लातीति । ला + कः ।)
 गङ्गा । इति हारावली ॥ नदीविशेषः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 सुरलासिका, स्त्री, (सुरानपि लासयति आह्ला-
 दयतीति । लस् + णिच् + ण्यल् । टापि अत
 इत्त्वम् ।) वशीवाद्यम् । यथा,—
 “सालेयिका च सालेयी सालिका सुरलामसिका ॥
 इति शब्दरत्नावलीति केचित् ॥
 सुरलोकः, पु, (सुराणां लोकः ।) स्वर्गः । इत्य-
 मरः । १. १. ६॥ (यथा, भागवते । ७. १. १३ ।
 “कीर्त्तिं विशुद्धा सुरलोकगीता
 विहाय मामेष्यति सुप्तवन्धः ॥”)
 सुरवर्त्म, [न्] स्त्री, (सुराणां वर्त्म ।) आकाशम् ।
 इत्यमरः । १. २. १ ॥
 सुरवल्गुमा, स्त्री, (सुराणां वल्गुमा ।) श्वेतदूर्वा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरवल्गु, स्त्री, (सुराणां वल्गु ।) तुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरवैरी, [न्] पु, (सुराणां वैरी ।) असुरः ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ [हलायुधः ॥
 सुरशत्रुः, पु, (सुराणां शत्रुः ।) असुरः । इति
 सुरशास्त्री, [न्] पु, (सुराणां शास्त्री ।) कल्पहृत् ।
 इति जटाधरः ॥
 सुरश्रेष्ठा, स्त्री, (सुरेषु श्रेष्ठा ।) ब्राह्मी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरसं, स्त्री, (शोभनो रसो यस्य ।) वोलम् ।
 लचम् । गन्धद्वयम् इति राजनिर्घण्टः ॥
 तुलसी । इति मेदिनी ॥
 सुरसः, पु, (शोभनो रसो यस्य ।) सिन्धुवारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “इन्द्रापी चन्द्रः सुरसो निगुण्डी श्वेतवारकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

ओचरस । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतशालः ।
अस्य पर्यायो यथा,—

“सुरसो बीजकश्चैव पीतशालोऽभिधीयते ॥”

इति गारुडे २०८ अध्याय ॥

तुलसीविशेषः । अस्य गुणा यथा,—

“द्विक्राकासविषश्वासपाश्र्वशूलविनाशन ।

पित्तकृत्कफवातघ्नः सुरस पूतिगन्धनुत् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याय ॥

“कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्धनाशन ।

पित्तघ्नतु पाश्र्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय ॥

सुरसः, त्रि, (शोभनो रसो यस्य ।) खटुः । इति
मेदिनी ॥ सुन्दररसयुक्तश्च । (यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ५४ । १०३ ।

“तस्या प्रभूत सुरसश्च तौर्यं

कृष्णाथवा यत्र च रक्तमृत् वा ॥”)

सुरसघ्नः, [नु]क्ती, (सुराणा सघ्नः ।) खर्गः । इति

इलायुषः ॥ (देवगृहम् । यथा, कथासरित्-
सागरे । ८३ । ८३ ।

“एत मोक्ष प्रयातेति वदन्त्यामिध दूरत ।
वाताक्षितसमुत्क्षितैः सुरसघ्नघ्नाशुके ॥”)

सुरसभवा, स्त्री, (सुरप्रिय सम्भवो यस्या ।)

आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरसरित्, स्त्री, (सुराणा सरित् ।) गङ्गा । इति

इलायुषः ॥ (यथा, रघु । २ । ७५ ।

“सुरसरिद्वि तेजो वङ्गनिष्ठप्रतमैश्चम् ॥”)

सुरसर्षपक, पु, (सुरप्रिय सर्षपे । ततः कम् ।)

देवसर्षपे । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरसा, स्त्री, (शोभनो रसो यस्या ।) तुलसी ।

यथा । सुरसा स्त्री तु पर्णासे । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ पर्णासे तु नपु सकम् । इति सुद्राहित-

मेदिनी ॥ पर्णासे पु नपु सकम् । इति हस्ताक्षर-

मेदिनी ॥ सुरसस्तु त्रिषु स्वादौ पर्णासे न नपु-

सकम् । इति च कस्याश्चिन्मेदिन्या पाठः ॥ ३ ॥

राक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ मिश्रेया ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ ब्राह्मी । इति रत्नमाला ॥

महाशतावरि । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा ।

इति केचित् ॥ नागमाता । इति मेदिनी ॥

यथा,—

“ततो देवा सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

अनुवन् सूर्यसद्भाशा सुरसा नागमातरम् ॥

अथ वातात्मजः श्रीमान् भ्रूवते सागरोपरि ।

हनूमास्राम तस्य त्व मुहूर्त्तं विप्रमाचर ॥

राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् ।

दृष्ट्वा करालं पिङ्गाचं वक्रं कृत्वा नभस्पृशम् ॥

बलमिच्छामहे ज्ञातुं भृयथास्य पराक्रमम् ।

त्वा विव्यथ्यत्सपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥”

इति वात्स्यकीये रामायणे सुन्दराकाण्डे १ सर्गः ॥

नदीभेदः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १८

अध्यायः ॥ (अफरुविशेषः । यथा, महा-

भारते । १ । १२३ । ६० ।

“पुष्करिका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥”

राक्षसीविशेषः । तद्विषयको मन्त्रो यथा,—

“हिमवदुत्तरे कूलं सुरसा नाम राक्षसी ।

तस्या नूपुरशब्देन विशब्द्या गुर्विणी भवेत् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५१ अध्याये ॥

सुरसाष्टः, पु, वृक्षगणविशेषः । यथा,—

“निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी बृहती कण्टकारिका

पुनर्वेति मुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्त्तितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरसिन्धुः, पु, (सुराणा सिन्धुः ।) गङ्गा । इति

केचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६२ ।

“निवसन्ति च देशेऽपि सुरसिन्धुसमाश्रिते ॥”)

सुरसुन्दरी, स्त्री, (सुराणा सुन्दरी रमणी सुरेषु

सुन्दरी इति वा ।) अफरसः । दुर्गा । इति

केचित् ॥ योगिनौविशेषः । तद्विवरण योगिनौ-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (सुरस्त्री । यथा, किराते । ५ । २८ ।

“अस्मिन् रतिश्रमनुदश सरोजवाता

स्मरुं दिशन्ति न दिव सुरसुन्दरीभ्यः ॥”)

सुरा, स्त्री, (सु अभिवधे + क्रन् । स्त्रिया टाप् ।

इत्युणादिद्विती उक्त्वत् । २ । २४ । यद्वा, सुष्ठु

रायन्त्यनयेति । सु + रे शब्दे + “आतथोप-

सर्गः । ३ । ३ । ११६ । इत्यञ् । टाप् ।)

चषकम् । मद्यम् । इति मेदिनी ॥ अस्या

पर्यायगुणादि मदिराशब्दे मद्यशब्दं च

द्रष्टव्यम् । सुराया विशेषगुणा यथा,—

“कृशाना सक्तमूत्राणा ग्रहण्यर्शोविकारिणां

सुरा प्रशस्ता वातघ्नो स्तन्यरक्तचयेषु च ॥”

इति राजवल्लभः ॥

तत्पानप्रायश्चित्तं यथा,—

“ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्त्रियो च शुरुत्पथगः ।

सेतु दृष्ट्वा विशुधन्ते तत्सयोगौ च पश्चमः ।

ततो धेनुशतं दद्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ॥”

इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥ * ॥

तत्पाने शुक्लाचार्यशापो यथा,—

“सुरापानाद्भक्षणा प्रापयित्वा

सन्नाशश्चैनमस्यातिघोरम् ।

दृष्ट्वा कचच्चापि तथापि रूपं

पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥

समन्युरथाय महानुभाव-

स्तदोश्ना विप्रहितं चिकौषुः ।

काव्यं स्वयं वाक्यमिदं जगाद

सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥

यो ब्राह्मणोऽयप्रभृतीह कश्चित्

मोहान् सुरा पाम्यति, मन्दबुद्धिः ।

अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स म्यात्

अस्मिन् लोके गर्हितं स्यात् परं च ॥

मया चेमा विप्रधर्मोक्तसौमा

मर्यादा वै स्थापिता सबल्लोके ।

सन्तो विप्राः शशुवांसो गुरूणा

देवा देव्याथोपशृण्वन्तु सर्वे ॥”

इति महाभारते । १ । ७६ । ५८—६२ ॥

ब्राह्मणचरित्रयवेष्टाना विविधसुरापानप्राय-

श्चितादि यथा,—

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा सुरां
पिबेत् ।

तथा स्वकाये निर्दग्धे सुच्यते किल्बिषाप्ततः ॥
गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।

पयो घृतं वा मरणाहोसकद्रसमेव वा ॥
कणान् वा भक्षयेदद्दं पिप्लाकं वा सक्रन्धिः ॥

सुरापानापनुत्तार्थं बालवासा जटी ध्वजौ ॥
सुरा वै मलमन्त्राना पाप्मा च मलमुच्यते ।

तद्धादृशान्पराजान्द्वौ वैश्वानरं न सुरा पिबेत् ॥
गौडी पौष्टी च माध्वी च विद्धं या त्रिविधा सुराः ॥

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥
यच्चरच्च पिशाचान् मद्यं भासं सुरासवम् ।

तद्ब्रह्मण्येन नात्तव्यं देवानामश्रुता हविः ॥
अभेर्ध्वं वा प्रतेशतो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत् कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्मं मन्दोनाप्राप्यते सकृत् ।

तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥
एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥

इति मानवे ११ । ८१—८८ ॥

सौत्रामणियज्ञेऽपि तत्पाननिषिधो यथा,—

“यद्वाप्राणमचो विहितः सुराया-

स्तथा पशोरालभनं न हिंसा ।

एव व्याधायः प्रजया न रत्यै

इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥”

इति श्रोभागवते । ११ । ५ । १३ ॥ * ॥

“यस्मात् सुराया प्राणमेष अद्वाप्राणं स एव
विहितं न पानं तथा पशोरपि ब्राह्मणमेव

विहितं न तु हिंसा । अतो न यद्येष्टमन्त्रेणाभ्य
नुज्ञेत्यर्थः । व्यवयोऽपि प्रजया निमित्तभूतया न

रत्यै । अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं
न विदुरिति ।” इति तट्टोकाया श्रीधरस्वामी ॥

अन्यत् प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ सुरापाने

वर्षनोयानि यथा,—

सुरापाने विकलता खलनं वचने मतौ ।
लज्जा मानश्च त्रिं प्रेमाधिक्यं रक्षाक्षता भ्रमः ॥”

इति कविकल्पतरुया १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥

सुरा, [रे] पु स्त्री, धनवान् । सु शोभनो रा धन

यस्येति बहुव्रीहौ कृते रैशब्देऽयं रादेशेन
नियम्नः ॥

सुराकरः, पु, (सुराया भाकरः ।) नारिकेल-
वृक्षः । इति केचित् । मद्योत्पत्तिस्थानम् । यथा ।

“भाकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ।”

इति श्रुतितत्त्वे बीधायमवचनम् ॥

सुराङ्गना, स्त्री, (सुराणामङ्गना ।) देवपत्नी

अफरसः ॥ इति केचित् । यथा,—

“सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
नसद्विज्ञानभूपते सलोक-विभ्रमालसम् ।

सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चं चामर-
स्फुरत्समोर-बीजितसदोप्यं त भजामि तम् ॥”

इति छन्दोमञ्जर्याम् २ अक्षरम् ॥

सुराचार्यः, पु, (सुराणामाचार्यः ।) बृहस्पतिः ।
इत्यमरः । १ । २ । २४ ॥

सुराजकः, पुं, सुष्ठु राजते इति । राज + खल् ।
सुष्ठुराजः । इति शब्दमाला ॥

सुराजा, [न्] पु, (सुष्ठु पूजितो राजा । “न
पूजनात् ॥ ५१४६६८ । इति न टच् ।) शोभनो
राजा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सुष्ठु-
राजा यस्य । सुन्दरनृपतियुक्ते देशादौ, त्रि ।
यथा,—

“सुराभि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र
राजवान् ॥”

इत्यमर ॥ २ । १३ ॥)

सुराजीवी, [न्] पु, सुरया जीवतीति । जीव +
णिनिः ।) शौण्डिकः । यथा,—
“कल्पपाल. सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारकः
वारिवास. पानवणिक् ध्वजो ध्वन्यासुतौबलः ॥
इति हेमचन्द्र ॥

(यथा याज्ञवल्करः । १ । १६४ ।

“चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेशनाम् ॥”)

सुराप., (त्रि, सुरां पिबतीति । पा + कः ।)
सुरापानकर्ता । यथा,—

“ब्रह्महा जायते यस्मै सुरापः श्यावदन्तकः ।
सुवर्णहारौ कुनखौ दुश्कर्मा गुरुतल्पग ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

सुरापगा, स्त्री, (सुराणा आपगा ।) गङ्गा ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“इह सनियमयोः सुरापगाया-
सुषसि सयावकसव्यपादलेखा ।
कथयति शिवयोः शरौरयोग
विपमपदा पदवौ विवर्तनेषु ॥”)

सुरापाना, पु, भूम्नि, (सुरा पान येषाम् । “पान
देशे ॥ ८४८८ इति णत्वम् ।) पूर्वदेशस्था ।
यथा । सुरापाना. प्राच्याः । इति सच्चिसार-
टोकाया गोयीचन्द्रः ॥

सुरापान, स्त्री, (सुराया पानम् । “वा भाव-
करणयो ॥ ८४८१० । इति विभाषया
णत्वम् ।) मद्यपानम् । यथा,—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तैय गुर्वङ्गनागम ।
महान्ति पातकान्याहु ससर्गथापि तैः सहा ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

भवदश । इति शब्दरत्नावली ॥

सुराभाग, पु, (सुराया भाग ।) सुराया अग्र-
भागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरामण्ड, पु, (सुराया मण्ड ।) सुराया अग्र-
भाग । तत्पर्याय । कारोत्तर २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४३ ॥ कारोत्तर ३ । इति
तट्टोका ॥ कालोत्तर ४ सुराभाग ५ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सुरारि, पु, (सुराणा अरि ।) असुर । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ६ ।

“प्रसोद विश्वायतु वीर वक्त्रं
शरैर्मदोयै कतम. सुरारि ।
विमेतु मोघीकृतबाहुवीर्यं
सौभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥”)

सुरारिहन्ता, [ऋ] पु, (सुरारीणा हन्ता ।)
विष्णुः । यथा,—

मैत्रायणपादे स्वपितीह विष्णु
वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

सुरार्ह, स्त्री, (सुरान् अर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णम् ।
इति केचित् ॥

सुरालयः, पुं, (सुराणा आलयः ।) सुमेरुः । इत्य-
मरः । १ । १ । ५२ ॥ स्वर्गः । यथा गार्डः ।
“गङ्गां येऽत्रावगाहन्ते विधिना च नराधिप ।
चतुर्युगसहस्रं ते न पतन्ति सुरालयात् ॥”
इति तिथ्यादिनत्त्वम् ॥

(देवमन्दिरम् । यथा, भागवते । ७ । १५ । ४८ ।
“पूर्तं सुरालयारामकूपानीव्यादिलक्षणम् ॥”
सुराया आलय ।) सुरानिलयश्च ॥

सुराष्ट्र, पु, (शोभन राष्ट्र यस्य ।) देशवि-
शेष । सुरत् इति ख्यातः । स तु भारतवर्षस्य
प्रतोच्या दिशि वर्तते । इति सौराष्ट्रिकशब्द-
टोकाया भरत ॥ (यथा महाभारते । ३ । ८८ । १८ ।

“सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥”
श्रीरामचन्द्रस्य परिवारविशेषः । स तु श्रीराम-
यन्त्रे पद्मदलमध्यतः पूज्यः । यथा, अगस्त्य-
संहितायाम् ।

“धूम्र जयन्त विजय सुराष्ट्र राष्ट्रवर्द्धनम् ।
अकोप धूम्रपालाख्य सुमन्त्र दलमध्यत ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुराष्ट्रज, स्त्री, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् + ङ् ।
तुवरिका । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥ अस्य पर्यायो
यथा,—

“सौराष्ट्रे तुवरी काङ्गी मृतालकमुराष्ट्रजे ।
आढकी चापि साख्याता मृत्सूत्रा च मुर-
मृत्तिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुराष्ट्रज, पु, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् +
ङ् ।) ऋणमुद्र । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष-
भेटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तद्देशजाते, त्रि ॥
सुराष्ट्रजा, स्त्री, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् +
ङ् । टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तुवरौशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

सुराह, पु, (सुरस्य आह्वा आह्वा यस्य ।) देव-
दारु । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्वचित् स्त्री ।
अस्य पर्यायो यथा,—

“सुरदारु दृक्कलिम सुराह भद्रदारु च ।
देवकाष्ठ पातदारु देवदारु च दारु च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

हरिद्रुहः । मरुवक । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरि, [रै] त्रि, (सु शोभन रा धन यस्य ।)
शोभनधनवत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुरङ्ग, पु, शोभाञ्जन । इति शब्दमाला ॥

सुरङ्गा, स्त्री. सुरङ्गा । सौं ध इति सुरङ्ग इति च
भाषा । तत्पर्यायः । सन्धिला २ सन्धि ३ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१४८ । ११ ।

“ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्वमादीप्त पाण्डु नन्दना ।
सुरङ्गा विविशुस्तूर्णं मात्रा साह मरिन्दमा ॥”
सुरङ्गाहि, पुं, (सुरङ्गायामहिरिव ।) चौर-
विशेषः । यथा,—

“कुनम्बिल' सुरङ्गाहिरधश्चौर' सुरङ्गयुक् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सुरूप, स्त्री, (सु शोभनं रूपमस्य ।) तूलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुरूप, त्रि, (सु सुन्दर रूपमस्य ।) शोभनरूप-
विशेषः । यथा,—

“सुन्दरं रुचिरं चार्क मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ।
कान्तं मनोरमं रुच्यं सुषमं साधु शोभनम् ॥
वल्लुगु हारिं सुरूपाभिरूपदिव्यमनोहरम् ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ५८ । ४० ।

“शाम्बुश्च गदाहस्त प्रद्युम्नश्चापभृत् सुरूपश्च ॥”
विद्वान् । यथा,—

“विद्वान् विपश्चिदोषज्ञं सन् सुधीं कोविदो बुध-
व्यक्तो मनोपी ज्ञ. प्राज्ञ सख्यावान् पण्डित-
कवि ॥

धीमान् शूरि क्वचित् कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः ।
प्राप्तरूपसुरूपाभिरूपदूरदृश्या ममा ॥”
इति जटाधरः ॥

सुरूपा यथा । नकुन १ पुरुरवा २ अश्विनौ-
कुमारो ३ नलकूवरौ ४ कन्दर्पः ५ शाम्बु. ६ ।
इति कविकल्पलता ॥

सुरूपा, स्त्री, (सु शोभन रूप यस्याः ।) शालपर्णी
भागो । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरूहक, पु, गृहभाष्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुरेण्य, पु, (सुराणा इण्यः ।) बृहस्पतिः ।
इति केचित् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
८ । २३ ।

“विष्णु सुरेण्यो बलभिक्षुताश-
स्वष्टोत्तरप्रोष्ठपदाधिपश्च ॥”)

सुरेण्या, स्त्री, (सुराणामिण्या ।) तुलसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुरेन्द्र, पु, (सुरेषु इन्द्र ऐश्वर्यशाली ।) इन्द्रः ।
इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ८ । ७ । ३१ ।

“न ते गिरिवाखिललोकपाल-
विरिञ्चवैकुण्ठमुरेन्द्रगम्यम् ॥”

लोकपाल । इति मत्स्यनाथः ॥ यथा, रघुः ।
३ । ११ ।

“सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्
प्रयत्नसुक्तासनया मृदागतः ॥”

तथाच मनु । ७ । ५ ।

“यस्मादेषा सुरेन्द्राणा मात्राभ्यो निर्मितो
नृपः ।

तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि वैजसा ॥”)

सुलभः

सुरेन्द्रजित्, पुं, (सुरेन्द्र देवराज जितवानिति । जि + क्तिप् । तुगागमस्य ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥ इन्द्रजित् ॥

सुरेभ, स्त्री, (सु + रेभ + भच् ।) रङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेवट, पु, रामपुंग । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेश्वर, पु, (सुराणामीश्वर ।) रुद्र । इति जटाधर ॥ (यथा, मातृस्ये । ५ । २६—३० ।

'अज्ञैकपादहिनो विरूपाक्षोऽथ रैवत । हरश्च बहुरूपश्च त्राम्बकश्च सुरेश्वर ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी प्राणराजित' । एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥

इन्द्रः । यथा, रघु । ३ । ६४ ।

“नरेन्द्रसुतुः प्रतिमहरत्रिभु ।

प्रियवदं प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥”

देवश्रेष्ठे, वि । यथा, भागवते । ४ । १५ । ८ ।

“ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहास्यत् सुरेश्वर । वैश्वस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृत ।

पादयोररविन्दश्च त वै मेने हरिः कलाम् ॥”

सुरेश्वराचार्यः । यथा, पञ्चदशौ । ६ । १६० ।

“अन्योन्याध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव । ईश्वरब्रह्मणो सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥”

सुरेश्वरौ, स्त्री, (सुराणामीश्वरौ ।) स्वर्गगङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा च ॥

सुरेष्ट, पु, (सुराणामिष्ट ।) शिवमल्ली । शाल । सुरपुत्राग । इति राजनिघण्टुः ॥

सुरेष्टा, स्त्री, (सुराणामिष्टा ।) ब्राह्मी । इति राजनिघण्टुः ॥

सुरोत्तम, पु, (सुरेषु उत्तम ।) सूर्यः । इति केचित् ॥ देवश्रेष्ठश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । ७ ।

“विप्रिय घ्राचरन् मर्त्यो देवानां ऋतुमृच्छति त्राहि मामनवद्याङ्गि । वरयस्व सुरोत्तमान् ॥”

सुरोत्तर, पु, (सुरेषु तत्पूजनेषु उत्तरः श्रेष्ठ ।) चन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरोद, पु, (सुरा उदक यस्य । उत्तरपदस्येतुः-दकस्योदादेशः ।) सुरासमुद्र । इति जटाधर ॥ (यथा, भागवते । ५ । १ । ३३ ।

“सुरोदोदसुरोद सुरोद दृतोद-चौरोद-दधि मण्डोद-शुद्धोद । सप्त जलधयः ॥”

सुलक्षणा, स्त्री, (सुशोभन लक्षण यस्याः) उमा-सखीविशेषः । इति शब्दमाला ॥ सुन्दरलक्षण-युक्ते, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । ६८ ।

“तच्छ्रुत्वा व्यसजत् राजा सोऽथ प्रत्ययितान् हिजान् ।

गत्वा सुलक्षणा सा वा न वेत्यालोचरतामिति ॥

सुलभ, त्रि, सुखेन लभ्यते इति । सु + लभ + खल् । “न सुदुर्भा केवलाभ्याम् ॥” ७ । १ । ६८ । इति तुमागमो न । सुखलभ्यः । अनायासप्राप्यः । यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।

“सुलभ सकल पुष्यं यज्ञदानादिज फलम् । गङ्गातीयेषु सतिलैर्हर्षम पिष्टतर्पणम् ॥”

सुवच

सुलभा, स्त्री, (सुखेन लभ्यते इति । लभ + खल् टाप् ।) माषपर्णी । धूम्रपत्रा । इति राजनिघण्टुः ॥

सुलोचन, पु, (शोभने लोचने यस्य ।) हरिणः । इति राजनिघण्टुः ॥ दुर्योधनः । इति केचित् ॥

(धृतराष्ट्रपुत्रानामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।

“विविशतिर्विकर्णश्च जलसन्धः सुलोचनः ॥”

सुन्दरधनुर्गुणः, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५५ । १३ ।

“अतीवसुकुमारार्द्धी तनुमध्या सुलोचनाम् । आक्षिपन्तोमिव च भाः शशिन खेन तेजसा ॥”

सुलोचना, स्त्री, (शोभने लोचने यस्याः) माधव-राजपत्नी । यथा,—

माधव उवाच ।

“श्रीमद्विक्रमभूर्भर्तुः पुत्रोऽहं माधवाङ्गय । सर्वभावैर्भविष्यामि वशगस्तव सुन्दरि ॥

चन्द्रकलोवाच

समुद्रपारे तरुणपुरन्दरपुरोपमा । भ्रूचक्षोपेऽस्ति विख्याता दीव्यन्ती संप्रया

पुरी ॥

गुणाकराङ्गयस्तत्र राजा श्रेष्ठो महायथा । सुशीला नाम तद्भार्या सर्वलक्षणसन्नुता ॥

सुलोचनाद्वया कन्या वीर तत्कुक्षिसम्भवा । गृहाण ता विवाहेन स्वर्गभोग यदौच्छसि ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“तत श्रमे क्षणे तस्मिन् पृष्ठमारुह्य वाजिनः । प्रचेष्टाख्येन भृत्येन विलङ्घ्य जलधि ययौ ॥

ततो गन्धर्वविधिना स राजतनय सुधीः । चक्रो विवाहं ता कन्या तत्रैव प्राप्तकौतुक ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥

सुलोमशा, स्त्री, (शोभना लोमशा ।) काकजङ्घा । इति राजनिघण्टुः ॥ शोभनलोमयुते, त्रि ॥

सुलोमा, स्त्री, (सुष्ठु लोमान्यस्याः । डाप् ।) ताम्रवल्ली । मासच्छदा । इति राजनिघण्टुः ॥

सुलोहक, स्त्री, (सुष्ठु लोहमिव । कन् ।) पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सुलोहिता, स्त्री, (सुष्ठु लोहिता ।) अग्निजिह्वा-विशेषः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । १ । २ । ४ ।

“कालो कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपो च देवो लोलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”

सुन्दररक्तवर्णः, पु ॥ तद्वति, त्रि ॥

सुवक्त, पु, (सुष्ठु वक्त यस्मात् ।) वनवर्चरी । इति राजनिघण्टुः ॥ सुन्दरानने, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ८ । १६ ।

“उष्णोपिषे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥”

सुवचन, स्त्री, (सुष्ठु वचनम् ॥) शोभनोक्ति । तत्पर्यायः । सुप्रलाप २ । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।

सुवर्ष

“ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकासानानि सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि कर्णाभृतानि मनसश्च रसायनानि ॥”

सुवचनी, स्त्री, (सुष्ठु वचन यस्याः । टिप्त्वात् डीप् । एतदाराधनया आराधयितुर्वाक्-साफल्यात्तयात्वम् ।) देवीविशेषः । विषाद-स्त्रियो यस्याः पूजा मन्वते कुर्वन्ति च ।

आचारमार्त्तण्डे शुभसूचनीति वक्तते ॥

सुवचा, [स्] त्रि, (सुष्ठु वचो यस्य ।) वाग्मी । इति जटाधरः ॥

सुवन, पु, (सूते विश्वमिति । सू + “भूसूधूम्रस-जिभ्यश्चन्दसि ।” उषा० २ । ८० । इति ऋगुन् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्युषादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति केचित् ॥

सुवर्षकः, पु, स्वर्जिकाचारः । इति जटाधरः ॥

सुवर्षला, स्त्री, सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अतसी । इति रत्नमाला ॥ सूर्यसुखीपुष्यम् । इति केचित् । आदित्यभक्ता । (पत्न्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“सुवर्षला सूर्यभक्ता वरदावदरापि च । सूर्यावर्त्ता रविप्रोतापरा ब्रह्मसुदुर्लभा ॥

सुवर्षला हिमा रुचा सादुपाका सरा गुरुः । अपित्तला कटुः चारा विष्टम्भकफवातजित् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

ब्राह्मी । इति राजनिघण्टुः ॥ देशविशेषः, पु ॥

सुवर्षा, [स्] त्रि, शोभनतेजोविशिष्ट । शोभन-वर्षो यस्येति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ७ ।

“त स भौमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्षसम् ॥”

पु, धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । १ । ६७ । १०१ ।

“दृढहस्त सुहृत्सुख वातवेगसुवर्षसौ ॥”

सुवर्षिक, पु, स्वर्जिकाचारः । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा,—

“कथित स्वर्जिकाभिदे विशेषज्ञैः सुवर्षिकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवर्षिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिघण्टुः ॥ (स्वर्जिकाचारः । अस्या पर्यायो यथा,—

“कापोत स्वर्जिका स्वर्जिः स्वर्जका च सुव-र्षिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथास्या गुणाः ।

“सुवर्षिका स्वर्जिकावत् बोधव्या गुणतो जनैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवर्षी, [न्] पु, स्वर्जिकाचारः । इति राजनिघण्टुः ॥

सुवर्षी, स्त्री, (शोभनो वर्षो यस्य ।) आतुविशेषः । सोना इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वर्षम् २ कन-कम् ३ हिरण्यम् ४ हेम ५ षाटकम् ६ तपनी-यम् ७ शतकुम्भम् ८ गात्रेयम् ९ भर्षी १० कर्वरम् ११ चामीकरम् १२ जातरूपम् १३

महारजतम् १४ काञ्चनम् १५ रुक्मम् १६
कार्तिस्ररम् १७ जाम्बूनदम् १८ अष्टापदम् १९ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ९४ ॥ श्रातकीभम् २०
भर्मम् २१ कर्करम् २२ कर्चुरम् २३ रुक्मम् २४ ।
इति तद्योका ॥ भद्रम् २५ भूरि २६ पिञ्जरम्
२७ द्रविणम् २८ गैरिकम् २९ चाम्पेयम् ३०
भरुः ३१ चन्द्रः ३२ कलधौतम् ३३ । इति जटा-
धर ॥ अश्रकम् ३४ अग्निवीजम् ३५ लोहवरम्
३६ उहसारुकम् ३७ स्वर्णमणिप्रभवम् ३८
सुख्यधातु ३९ । इति शब्दरत्नावली ॥ उज्ज्वलम्
४० कल्याणम् ४१ मनोहरम् ४२ अग्निवोर्धम्
४३ अग्नि ४४ भास्करम् ४५ पिञ्जानम् ४६
अपिञ्जरम् ४७ तैज ४८ दौसम् ४९ अग्निभम्
५० दौसकम् ५१ मङ्गलम् ५२ सौमञ्जकम् ५३
अङ्गारम् ५४ जाम्बवम् ५५ आग्नेयम् ५६
निष्कम् ५७ अग्निशिखम् ५८ । अस्य गुणा ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् ।
दोषत्रयध्वंसनत्वम् । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् ।
रसायनत्वम् । रुचिकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
आयुष्यदत्वम् । प्रज्ञावोर्ध्वत्वम् । तिकरत्वम् ।
तद्धारणस्य गुणा । कान्तिदुरितचयश्रीकारि-
त्वम् ॥ * ॥ तत्परीक्षादि यथा,—
“दाहेऽतिरक्तमथ यच्च सितं छिदाया
काश्मोरकान्तिं च विभाति निकाषपट्टैः ।
स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलाया
जानीत देवकनकं मृदु रक्तपोतम् ॥
तत्रैकं रसवेधजं तदपरं जातं स्वयं भूमिजं
किञ्चान्यद्दुःखं लोहसङ्करभवं चेति त्रिधा
काञ्चनम् ।
तत्राप्य कलपीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यदयथा
गौराभं तदिति क्रमेण गदितं स्यात् पूर्व-
पूर्वोत्तमम् ॥”
इति राजनिर्घण्टे ॥ * ॥
अपिच सुवर्णस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणा ।
“पुरा निजाश्रमस्थाना समर्षीणा जिता-
त्मनाम् ।
यत्रोर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवना ॥
कन्दपदपर्विभ्रस्तचेतसा जातवेदसः ।
पतितं तद्वराशुष्ठे रितस्तु हेमतामगात् ॥
क्षात्रिमं चापि भवति तद्गसेन्द्रस्य वेधतः ।
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् ॥
तपनीयं कलधौतं गाङ्गेयं भर्मं काञ्चनम् ।
चार्मोकरं श्रातकुम्भं तथा कार्तिस्ररञ्च तत् ॥
जाम्बूनदं जातरूपं महारजतमित्यपि ।
दाहे रक्तं सितं केदे निपेके कुङ्कुमप्रभम् ॥
तारशुक्लोऽभिहतं स्निग्धं कोमलं गुरुं हस-
सत् ॥”
सत् उत्तमम् ।
“तच्छ्रुत् कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् ।
दाहे केदेऽसितं श्वेतं कपे त्याज्यं लघुस्फुटम् ॥”
दलं दोषत इति लोके । स्फुटं यद्दनाहतं
स्फुटति ॥

“सुवर्णं शीतलं हृद्यं बल्यं गुरु रसायनम् ।
स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् ॥
पवित्रं हृद्यं नेत्रं मेधास्रं तिमतिप्रदम् ।
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्बिभृद्विस्त्रित्वकत् ॥
विषहृद्यचयोन्माहृद्विदोषन्वरशोषजित् ॥
बलं सवोर्धं हरते नराणां
रोगत्रयं पोषयतीह काये ।
असौख्यकार्यैव सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् ॥
अस्यैवधारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् ।
करोति रोगान्मृत्युञ्च तदन्त्याद्यन्नतस्तत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ सुवर्णकरणम् ।
“मध्वाब्धं गुडताम्रञ्च करिणामाक्षिकं रसम् ।
धमनाञ्च भवेद्वैद्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥
पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सौसकञ्च पलं मतम् ।
पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्त्तनाङ्गवेत् ॥”
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
श्रीशङ्कर उवाच ।
“आनोयं पारदं देवि स्थापयेत् प्रस्तरौपरि ।
तस्योपरि जयेन्मन्त्रं सर्वबन्धमयात्मकम् ॥
साष्टसहस्रं देवेशि प्रजपेत् साधकाग्रणीः ।
स्वयम्भुपुष्पसयुक्ते वस्त्रे चारुणसन्निभे ॥
सस्याप्य पारदं देवि सृत्पात्रे युगले शिवे ।
पुष्पयुक्तेन सूत्रेण बध्नीयात् बहुयत्नतः ॥
सृत्तिकया रज्जिनैव धान्यस्य परमेश्वरि ।
लेपयेद्बहुयत्नं न रौद्रे शुष्काणि कारयेत् ॥
पुनश्च लेपयेद्दीमान् ततो वस्त्रौ विनिक्षिपेत् ।
अष्टमीनवमीरात्रौ क्षिपेन्नैव सुरेश्वरि ॥
अथवा परमेशानि सृत्पात्रे स्थापयेद्भस्मम् ।
वस्त्रौरसेन तद्द्वयं शोषयेद्बहुयत्नतः ॥
घृतनारीरसेनैव तथैव शोषेन चरेत् ।
एव कृते तु गुटिका यदि स्यात् दृढबन्धनम् ॥
धुस्तूरञ्च समानीय मध्ये शून्यञ्च कारयेत् ।
कृष्णाभ्यातुलसीयोगे तथा घृतकुमारिका ॥
एव कृते वस्त्रयोगे भस्मसात् जायते किल ।
भस्मयोगे भवेत् स्वर्णं धनदाया प्रसादतः ।
विवर्णं जायते द्रव्यं यदि पूजा न चाचरेत् ॥”
इति मातृकामेदतन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥
अस्य धार्थ्यत्व सर्वदेवतात्मकत्वञ्च यथा, रामायणे
महाभारते च परशुराम प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
‘सर्वरत्नानि निर्मथ्यं तजोराशिं समुत्थितम् ।
सुवर्णमेभ्यो विप्रैर्नन्द रत्नं परमनुत्तमम् ॥
एतस्मात् कारणाद्देवगन्धर्वारगराक्षसाः ।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥”
तथा ।
“तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ॥”
तथा ।
“अग्निर्वै सकला देवा सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।
तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः स्वः सर्वदेवता ॥”
तस्मात्तत् पदादी न धार्थ्यं देवतात्मकत्वात् ।

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—
अश्वरौष उवाच ।
“न सुवर्णं विना दानं तिलैर्वा मुनिसत्तम ।
कस्मात् पवित्रमित्युक्तं भवानेतत् ब्रवीतु मे ॥
वशिष्ठ उवाच ।
अत्र ते कथायिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यस्य रामस्य मुनिभिः सह पार्थिव ॥
त्रिं सप्तकत्वः पृथिवी मुनीन् पप्रच्छ पार्थिव ।
कृत्वा तु कृपयाविष्टो निश्चिन्ता भार्गव पुरा ॥
राम उवाच ।
क्रोधादिदं कृतं कर्म मया मुनिवरोत्तमम् ।
कथं कस्माद्दिसुखेऽहं पापात् चक्षवधादतः ॥
इत्युक्त्वा धर्मतत्त्वज्ञां पापानां पावनं परम् ।
दानञ्चेह सुवर्णस्य ते तन्मूर्च्छमर्हस्य ॥
एतत् पवित्रमतुलं सम्भूतमिह शशुभम् ।
शशोर्वीथ्यात् परं तेजो ह्यपत्यं जातवेदसः ॥
सहजं कार्तिकेयस्य रुद्रशक्रसमुद्भवम् ।
पवित्रं यत् सुरैः सर्वैर्धार्थ्यन्ते मुकुटादिभिः ।
अग्निस्तु देवता सर्वान् प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
तस्मात् सुवर्णं ददता सुवर्णञ्च तदात्मकम् ॥
दशपूर्वापराश्चैव प्रोवाचेदं ब्रह्मसति ।
सुवर्णे ये प्रयच्छन्ति नरकात्तारयन्ति ते ॥
सर्वान् कामान् प्रयान्येतेऽपितामहसुतोऽत्र-
वीतः ।
मरीचिर्भगवान् पूर्वं ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ॥
यं सुवर्णं नरो नित्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स चिरं विरजा निहान् देववद्विषि मोदते ॥
सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकचित्तिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
विद्यमानं सुवर्णं तु यो लोभान्न प्रयच्छति ।
स सदा जनपापैस्तु वेष्टितो नरकं व्रजेत् ॥
कृत्वापि सुमहत् पापं जातरूपं ददाति यः ।
स सद्यस्तं न पापेन मुच्यते नात्र सशयः ॥
एव ज्ञात्वा तु शून्यार्थं सुवर्णं देहि भार्गव ।
तुनामारुह्य कायस्य समानमात्मनस्तथा ॥
इत्युक्त्वा मुनिभिर्दिव्यै रामो धर्मभृतावरः ।
प्रादात् सुवर्णं विप्रेभ्यः ततः पापादमुच्यत ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र हिजेभ्यो देहि काञ्चनम्
विव्वक्सेन समुद्दिश्य यदीच्छेः श्राश्वती गतिम् ॥”
इति वल्किपुराणे तुनापुरुषदाननामाध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
उत्सृष्टस्वर्णस्य गृहे चिरस्थापननिषेधो यथा,
‘न चिरं स्थापयेद्देहं हेमं सप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठत् भयावहं यस्मात् शोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
शोभं परस्वोकरणात् श्रेयं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
सप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तम् । अतएव विष्णु-
पुराणे ।
“तस्मात् सर्वान्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम्
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्यवे ॥

प्रमादस्तु तत्रष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्त्रिययुक्तं स्यात् हेमनादत्ते विनाशिनः”
तत्रैव ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसादकत यदि
चौरादिना अपह्रियते तदा तावदेव पुनरुत्-
सृज्य देयमिति दानसागरः ॥३॥ तत्तु अग्नि-
देवनम् । यथा,—

“आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलौहानि वाप्यथा”
इति श्रुतितत्त्वम् ॥

(अथास्य मारणविधिः ।

“गलितस्य सुवर्णस्य षोडशशेन सीमकम् ।
योजयित्वा समुद्रतः निम्बुनीरेण मर्हयेत् ॥
गोलं कृत्वा गन्धचूर्णं समं दद्यात्तदुपरि ।
शरावसपुटे कृत्वा पुटेऽत्रिंशद्गहनोपलैः ।
एव मुनिपुटेऽहं नोत्थानं लभते पुनः ॥”
अस्य गुणाः ।

“कपायं त्किमधुरं सुवर्णं गुरुं लेखनम् ।
हृद्यं रमायनं वक्ष्यं चक्षुष्यं कान्तिदं शक्तिः ॥
आयुर्ध्मं धाध्यं स्थैर्यं वाग्बिभृशुहिस्मृतिप्रदम् ।
क्षयोन्मादगराणाञ्च कुष्ठानां नाशनं परम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारमण्डले जारणमारणा-
धिकारे ॥३॥) हरिचन्द्रमम् । इति मेदिनी ॥
स्वर्णं गैरिकम् । इति रत्नमाला ॥ धनम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णं, पु, लौ, (सुष्टु वर्णाऽस्य ।) हेज्जोऽच्च ।
स अशीतिरत्तिकापरिमितस्वर्णम् । तत्पर्याय-
विस्तारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ कर्षं
सुवर्णस्य सुवर्णं मञ्जम् । इति लीलावती ॥ कर्ष-
परिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,—
“विद्यात्कर्षं तथा चापि सुवर्णं कवलग्रहम् ॥”
इति गार्कडे २०८ अध्याय ॥)

सुवर्णं, पु, (शोभनो वर्णो यस्य ।) स्वर्णकर्षं ।
यज्ञविशिषः । इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः । इत्य-
मरः ॥ कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुष्टु वर्णं, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ६८ । ३३ ।

“वामसा मम्यदानेन स्वटारनिरतो नरः ।
सुवर्णस्य सुवर्णस्य भवतीत्यनुग्रहम् ॥”

सुवर्णकं, लौ, (सुवर्णमिव । इवार्थं कन् ।)
पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सायं कन् ।
सुवर्णम् । यथा, महाभारते । ३ । ८० । ७५ ।

“तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठं लभेत् वष्टु सुवर्णकम् ॥”
सुष्टु वर्णो यस्य । कन् ।) सुन्दरवर्णं युक्तं, त्रि ॥

सुवर्णकं, पु, (सुष्टु वर्णो यस्य । कन् ।) आर-
स्वधृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥

सुवर्णकदानी, स्त्री, (सुवर्णं सुवर्णवर्णं सुन्दर-
वर्णं वा कदानी ।) कदनीविशिषः । चीपा-
कना इति भाषा । तत्पर्यायः । सुवर्णरश्मा २
कनकमोचा ३ पीता ४ सुवर्णमोचा ५ चम्पक-
रश्मा ६ सुरभिका ७ सुभगा ८ हेमफला ९
स्वर्णफला १० कनकरश्मा ११ पीतरश्मा १२
गौरी १३ गौररश्मा १४ काञ्चनकदली १५
सुरप्रिया १६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।

हिमत्वम् । स्वल्पाशनं टीपनकारित्वम् । टष्णा-
दाहनाशित्वम् । कफावह्नत्वम् । वृष्यकारित्वम् ।
गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णकार, पु, (सुवर्णं स्वर्णभूषणादिकं करो-
तीति । कृ + अण् ।) स्वर्णकारः । इति हला-
युधः ॥ सेकरा इति भाषा ॥ (यथा, मनु ।
४ । २१८ ।

“राजानं तेजः श्राद्धे शूद्रानं ब्रह्मवर्षसम् ।
आयुः सुवर्णकारानं यशश्चर्मावकर्त्तनम् ॥”)
सुवर्णगैरिक, लौ, (सुवर्णं सुन्दरवर्णं गैरिकम् ।)
गैरिकमेदः । वर्णकमाटि इति वङ्गभाषा ।
पीतं गुरु इति हिन्दौ भाषा । तत्पर्यायः ।
स्वर्णधातु २ सुरक्तक ३ सन्ध्याभ्रम् ४ वम्बु-
धातु ५ शिलाधातु ६ । अस्य गुणाः ।
गैरिकं मधुरं शीतं कपायं व्रणरोपणम् ।
विस्फोटार्थोऽग्निदाहघ्नं वरं स्वर्णादिगं शुभम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(तथाच ।

“गैरिकं रक्तधातुयं गैरेयं गिरिजन्तया ।
सुवर्णगैरिकं, लवण्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं क्षिप्रं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तासकफाहृक्काविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवर्णनकुली, स्त्री, (सुवर्णां नकुली ।) महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णपुष्प, पु, (सुवर्णवत् पुष्पं यस्य ।) राज-
तरुण्यौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । २८ । १० ।

“श्रेष्ठो सुवर्णपुष्पे
पद्मे विप्रा पुरोहिता कुसुमे ॥”

सुवर्णप्रसर, लौ, (सुवर्णस्य प्रसर इव यत्र ।)
पल्लवालुकम् । इति वैद्यकम् ॥

सुवर्णवर्णक, पु, (सुवर्णस्य वर्णकं कवचिक्रयादि-
कर्त्ता ।) जातिविशिषः । मोनारं वेणिया इति
भाषा । स तु अश्वत्थाद्यश्याया जातं मध्यम-
वर्णसङ्करः । इति कैचित् ॥ तस्य पार्तित्यकारणं
यथा, ब्रह्मववन्तं ब्रह्मखण्डे । १० । ८५ ।

“कश्चिद्वर्णवर्णवर्णस्य समर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णवार्त्त्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”
अपि च ।

“गान्धिकं शाङ्गिकं चैव काम्यको मणिकारकं ।
सुवर्णजीविकश्चैव पञ्चने वणिजः स्मृतः ॥

अश्वत्थादजपुत्रान्तां जायते गान्धिकां बणिकं ।
गन्धचन्दनहृत्पादिकयविक्रयकारकः ॥
गान्धिका रजपुत्राच्च मज्जातं शाङ्गिको वणिकं
गङ्गा दत्त्वा मुनः प्रदत्तं गङ्गाजीवी प्रकोत्तितः ॥
शाङ्गिक्या गान्धिकाज्जातस्ताम्रकाभ्यां-
जीविकः ।

शाङ्गिकात् काम्यकन्याया मणिकार प्रजायते ।
काम्यकाराच्च गान्धिका सुवर्णजीविकोऽभवत् ॥
इति परागरपदती भागवतसंस्कृतवर्णसङ्कर-
जातिमात्रा ॥

सुवर्णविन्दु, पु, (सुवर्णवत् विन्दुर्यत्र ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सुवर्णयुथी, स्त्री, (सुवर्णवत् पीता युथी ।) पीत-
वर्णयुथिका । स्वर्णयुद्ध इति भाषा । तत्पर्याय-
सुगन्धा २ हेमयुथिका ३ युवतीष्टा ४ रक्तगन्धा ५
शिखण्डी ६ नागपुष्पिका ७ हरिणी ८ पीत-
युथी ९ पीतिका १० कनकप्रभा ११ मनोहरा
१२ गन्धाद्या १३ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् ।
शिथिलत्वम् । शर्करार्त्तपित्तदाहटषानाना-
त्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“युथिका गणिकाश्च सा पीता हेमपुष्पिका
युथीयुगं हिमं तक्तं कटपाकं सरं लघुं ॥
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् ।
व्रणसमुखदन्ताघ्निशिरोरोगविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सुवर्णवर्ण, पु, (सुवर्णवत् वर्णो यस्य ।) विष्णुः ।
यथा,—

“सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराहश्चन्दनाङ्गदी ।
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सुवर्णवर्णा, स्त्री, (सुवर्णवत् वर्णो यस्याः ।) हरिद्रा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णवर्णं युक्तं, त्रि ॥

सुवर्णा, स्त्री, (सुष्टु वर्णा यस्याः ।) कृष्णागुरुः ।
इति मेदिनी ॥ पाय्यालकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वर्णचौरी । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हस्तिनापुरकर्तुं हेस्तिनो माता । यथा, महा-
भारते । १।८।५। ३४ । “सुहोत्रः खडु इच्छाङ्ग-
कन्यामुपयेमे सुवर्णा नाम तस्यामस्य जज्ञे
हस्तौ य इदं हस्तिनपुरं स्थापयामास एत-
दस्य हस्तिनपुरत्वम् ॥”

सुवर्णाख्य, पु, (सुवर्णस्य आप्या आख्या यस्य)।
नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥ धुस्तूरहृष्टः ।
इति कनकाष्टयशब्ददर्शनात् ॥ (तीर्थविशिषे,
लौ । इति महाभारतम् । ३ । ८४ । १७ ॥)

सुवर्णा, स्त्री, (सुष्टु वर्णा यस्याः । गौरादित्वाद्
ङोप् ।) आखुपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विहतिरस्या आखुपर्णीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

सुवया, [सु] स्त्री, (सुष्टु, ययो यस्याः ।) प्रौढा
स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवसि, स्त्री, (शोभना वसि ।) सोमराज्ञी ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥

सुवसो, स्त्री, (सुवसि + पठे डोप् ।) सोमराज्ञी ।
इत्यमरटोकाया भरतः ॥

सुवसन्त, पु, (शोभनो वसन्तो यत्र ।) चैतवन्तौ
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुन्दरवसन्तकालं मुजा-
तोऽगवसन्तोरोगयः ॥

सुवसन्तक, पु, (शोभनो वसन्तो यत्र । कप् ।)
वासन्तो । मदनोत्सवः । इति मेदिनी ॥

सुवह, त्रि, (सुखेण उह्यते इति । सु + उह +
खल् ।) सुखवाहः । इति मेदिनी ॥ (सुष्टु,
वहतीति । वह + अच् । सम्यक्वहः । इति
हेमचन्द्रः ॥

सुत्रीजः

सुवहा, स्त्री, (सुष्ठु, वहति सोमन्वमिति । सु + वह + अच् ।) शिफानिका । राक्षा (अस्या, पर्यायो यथा,—
 “राक्षा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
 एनापर्णी च सुरसा सुगन्धा प्रेयमी तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गोधापटी । फलापर्णी । इत्यमर । १०।४।७० ॥
 गङ्गकी । (अस्या पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य
 पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “गङ्गकी गङ्गभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा ।
 महेरुणा कुन्दरुको वल्लकी च बहुवदा ॥”
 योणा । इति मेदिनी ॥ त्रिहता । इति शब्द-
 चन्द्रिका भरतय ॥ रुद्रजटा । हसपटो ।
 गन्धनाकुली । मुशनी । नीलसिन्धुवार । इति
 राजनिर्घण्ट ॥ (अस्याः पर्यायो यथा—
 “सिन्धुवार ज्वेतपुष्प सिन्दुक सिन्दुवारक ।
 नीलपुष्पो तु निर्गुण्डो शिफानी सुवहा च सा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुवास. पु. (शोभनो वास. ।) शोभनगन्ध ।
 उत्तमनिवास । इति कैचित् ॥ (महादेव ।
 इति महाभारतम् । १३ । १७ । ११५ ॥)
 सुवामिनी, स्त्री, (सुग्वेन वसतीति । सु + वस +
 णिनि ।) चिरिण्टी । इत्यमर । २ । ६ । ६ ॥
 सुवेन वसतीति सुवासिनीति द्राविडा । पिट-
 कुनस्रे हात् चिरमेतति गच्छति चिरिण्टी ।
 इट गती अन्मनीपादि । सुवामिन्या चिरिण्टी
 स्यात् द्वितीयवयसि स्त्रियामिति रुद्रः । चर-
 णीत्येके । इति तद्दीकायां भरत ॥
 सुविद, पु. (सुष्ठु वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।)
 पण्डित । गुणयुक्तानार्याम्, स्त्री । इत्यमरे
 सौविदस्रगण्टोकाया रामाश्रम ॥
 सुविद, पु. (सुष्ठु वेत्तीति । सु + विद् + क् ।)
 मौविद । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥
 राजा । इति भरत ॥
 सुविदत्, पुं. (सुष्ठु वेत्तीति । विद् + क्तिप् । तस्य
 तोति । अन् + क्तिप् ।) राजा । इत्यमरे
 सौविदस्रगण्टोकाया रायमुकुट ॥
 सुविदस्र वि. (सुष्ठु वेत्तीति । सु + विद् + क् ।
 “सुविदे कवन् ॥” उणा. ७ । १०८ । इति कवन् ।)
 कुटुम्ब । इत्युणादिकोप ॥
 सुविदस्र, स्त्री, अन्त पुरम् । इत्यमरटीकाया राय-
 मुकुट ॥
 सुविदस्रा स्त्री ऊहा नारी । इत्यमरे मौविदस्र-
 गण्टोकाया रायमुकुट ॥
 सुविधि, पु. (सु शोभनो विधियेण्य ।) अहंदि-
 शेष । इति हेमचन्द्र ॥ उत्तमविधा ॥
 सुविनीता, स्त्री (सुष्ठु विनीता) सुकरा गी । इति
 गण्डरप्रशसनी ॥ अतिशयविनयविशिष्टे, वि ॥
 सुवीर, पु (सु शोभन वीर यस्य ।) उत्तमवीर्यः ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ (महादेव । इति महा-
 भारतम् । १३ । १७ । १६ ॥) सुन्दरवासे,
 स्त्री । इति, वि ॥

सुव्रता

सुवीरक, स्त्री, (सु + वीर शीर्ये — गुल् ।) सौवी-
 राञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका । (पर्यायोऽस्य
 यथा,—
 “सुवीरक पार्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 सुवीरान्न, स्त्री, (सुवीर अतिशयतेजःशालि अन्नं
 यस्य ।) काञ्चिकम् । इति जटाधर ॥
 सुवीर्ये, स्त्री, (सुष्ठु वीर्यं यस्य ।) वदरौफलम् ।
 इति जटाधर ॥ उत्तमवीर्यञ्च ॥
 सुवीर्या, स्त्री, (सुष्ठु वीर्यं यस्याः ।) वनका-
 र्पायो । इति शब्दरत्नावली ॥ (वनकार्पासी-
 शब्दस्या विशेषो ज्ञेय ॥)
 सुवत्त, पुं, (शोभनो वत्त ।) शूरप । इति
 राजनिर्घण्ट ॥ त्रि, सुन्दरवर्तुल ॥ (यथा,
 भारते । १ । १५४ । ८ ।
 “पय वाह सुवत्ती मे हस्तिहस्तनिभाविमी ॥”
 सुष्ठु, वत्त चरित्र यस्येति । सच्चरित्र । यथा,
 रघु । ८ । ७७ ।
 “मयि तस्य सुवत् । वर्तते
 लघुमन्देयपदा सरस्वती ।
 शृणु विश्रुतसत्त्वमार । ता
 हृदि चैनामुपशान्तुमर्त्ति ॥”
 सुवत्ता, स्त्री, (सुष्ठु वत्ता ।) पतपत्री । काकली-
 द्राक्षा । इति राजनिर्घण्ट ॥
 सुवेगा, स्त्री, (सुष्ठु वेगो यस्याः ।) महा-
 न्योत्पिषता । इति राजनिर्घण्ट ॥
 सुवेन, पु. (सुगता वेना मनुद्रकूल येन । यहा,
 सुष्ठु, वेना स्थितिर्यस्य ।) त्रिकूटपर्वत । इति
 हेमचन्द्र ॥ यथा, अनर्घराघवे । ६ । १७ ।
 “श्रुत्वा दाशरथो सुवेनकटके साटोपमर्धेधनु-
 ष्टद्वारे परिपूरयन्ति ककुभ प्रोच्छन्ति कौच-
 यज्ञान् ॥”
 सुवेन, ति. (शोभना वेना मर्यादा स्थितिर्यस्य ।)
 प्रणत । शान्त । इति मेदिनी ॥
 सुवे(प)ग, पु (शोभना वेगा यस्य ।) ज्वेतैत्त ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरवययुक्ते, वि । यथा
 “सुवेग मुक्प दृष्टा आतर यटि वा सुतम् ।
 योनि. त्रिययति नारीणा सत्यमत्य हि नारदा ॥”
 इति महाभारतम् ॥
 सुवेगी, [न्] वि. (सुवेशोऽस्यास्तीति । इति ।)
 सुन्दरवययुक्त ॥
 सुव्रत पु. (सुष्ठु व्रत यस्य ।) भाविकल्पोयाहं
 टिगेष ॥ वत्तमानक पोयाहंशेष । इति
 हेमचन्द्र ॥ (कार्तिकेय । यथा, महाभारते ।
 ३ । २१ । ७ ।
 “सुव्रता नानितयैव दानक्रीडनकप्रिय ॥”
 शोभनव्रतयुक्ते, वि ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । २०४ । २० ।
 “सुव्रता चापि कल्पार्त्ता सर्वभूतेषु विश्रुता ।
 चक्षन्ती महात्मान वांशहृत्पिक्तमम् ॥”
 सुव्रता स्त्री. (सुष्ठु व्रत यस्याः ।) सुष्ठुसदीक्षा
 गो । इत्यमर । २ । ६ । ७ ॥ शोभनव्रता ।

सुगीत

इति मेदिनी ॥ वत्तमानकल्पीयपद्मशक्तिन-
 माता । इति हेमचन्द्र ॥ (शठी । तत्पर्यायो
 यथा,—
 “शठी पलाशो पद्मं यन्मा नमता गन्धनूनिजा ।
 गन्धारिका गन्धवधुवधुं पृथुपनाशिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 सुगन्धो [न्] पु. राजविशेष । इति पुराणम् ॥
 निन्दितब्राह्मणविशेष । यथा,—
 “सुगन्धो नाम को देव कि जातोय किमात्मकः
 कुतस्तस्य च वै मुक्तिं केन वा यत्र हेतुना ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 सुगन्धो नाम दुर्मेवा मीमा पापात्मनामभूत् ।
 अनाम्नायविदा उग्रं पिपाणा कुरत्तन्मयम् ॥”
 इति पाद्योत्तरखण्डे ८० अध्याय ॥
 सु + शृ गि हिमे — “अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥”
 ३ । २ । ७५ । इति मनिन् ।) सुगुणाति य ।
 इति मुन्धशोधटोकाया दुर्गादान ॥ शोभनसुख-
 विशिष्टे, वि ॥
 सुगुण्य, पु (सुष्ठु दृढ गत्य जगत्क यस्य ।)
 खदिर. । इति राजनिर्घण्ट ॥ (खदिरगन्धेऽस्य
 विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 सुगवो, स्त्री कारवेङ्क । कण्ठजोरक । इत्यमर-
 टीकाया भरत । २ । ४ । १५५ ॥
 सुगाक, स्त्री, (सुष्ठु गाको यस्यात् ।) आर्द्रकम् ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
 सुगाक, पु. (सुष्ठु गाको यस्य ।) चक्षु । भिगुला ।
 तण्डुलीय । इति राजनिर्घण्ट ॥
 सुगान्ता, स्त्री, शशिध्वजराजपत्नी । यथा,
 कल्किपुराणे २२ अध्याये ।
 “शशिध्वजो महातजा गजातुतबल सुगी. ।
 तस्य पत्नी महादेवो विष्णुव्रतपरायणा ॥
 सुगान्ता स्यामिन् प्राप कारुणा योऽसुगन्तम्
 नाथ कान्त जगन्नाथ मन्त्री-पतीमिन् प्रथम् ।
 कल्पितनारायण नामा, अथ त्वं प्रहरिष्यसि ॥”
 सुगिष्ठ, पु. (शोभना गिता यस्य ।) अन्ति ।
 इति जटाधर ॥ उत्तमगिता, युक्ते वि ॥
 सुगिता स्त्री, (शोभना गिता ।) मयूरगिता ।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ (सुन्दरदंग । यथा,
 भागवते । २ । २० । ३ ।
 “मय विपोटति हृत्पद्ममभारमोत
 यार्त्तय हाटस्य ना सुगितामभूत् ॥”
 सुगीत, स्त्री (शोभन गीतम् ।) गानचटनम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिशयगीतम् ।
 तदति, वि ॥
 सुगीत, पु. (सु गीत ।) इत्यमर । इति
 राजनिर्घण्ट ॥
 सुगीतम् स्त्री (सुष्ठु गीतम् ।) गन्धर्वगीतम् ।
 इति रत्नमाला ॥ (गन्धर्वगीतम्, २२ वि. १० ।
 यथा । अतिशयगीतम्, २२ वि. १० ।
 महाभारते । ३ । १५ । ३ ।
 “निर्धन्यतां गानिन् नारीणां सुगीतम् ॥”
 सुपरिदाभतथासाम्, अथेयय मन्, ६ । ४)

सुश्रुतः

सुश्रीता, स्त्री, (सुष्टु श्रौता ।) शतपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुश्रीविका, स्त्री, कन्दविशेषः । वाराहीकन्द' । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुश्रीम, पु, श्रौतगुण । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ तद्वति, त्रि ॥

सुशील, पु, (सु शोभन शीलमस्य ।) चोलराज । यथा,—

“यो विष्णुदास स तु पुण्यशोको यशोलभूपः स सुशीलनामा ।
आवासुभौ तस्मैरूपभाजौ
हाःस्त्री कर्तौ तेन रमाप्रियेण ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ५४ अध्याय ॥

शोभनशीलविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । १७ ।

“सप्रोचोनो ह्यय लोके पत्या' वैमोऽकुतोभय' ।
सुशीला साधवो यत्र नारायणपरायणा ॥”
शोभन शीलमिति । सच्चिरिन्ने, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ । २६७ । ४३ ।

“त्वया सुशीलव्रतपुण्ययुक्तया
समदृत साध्वि पुन कुलीनया ॥”

सुशीलता, स्त्री, (सुशीलस्य भाव । तत् । टाप् । सत्स्वभाव । सुशीलत्वम् ॥

सुशीला, स्त्री, (शोभन शील यस्या । टाप् । (श्रीकृष्णस्य) अष्टमहिष्यन्तगतमहिषीविशेष । यथा,—

“अष्टौ महिष्यस्ता सर्वा रुक्मिण्याद्या
महात्मन ।

रुक्मिण्यो सत्यभामा च कान्दिन्दी च शुचिस्मिता ॥
सिद्धविन्दा जाम्बवती नागजितो सुलक्षणा ॥
सुशीला नाम तन्वङ्गी महिष्यद्याष्टमा स्मृता ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ६८ अध्याय ॥
यमभार्या । इति केचित् ॥

सुश्रीका, स्त्री, (शोभना श्री शोभा यस्या । कप् ।) सप्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दर-
श्रीयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । ११३ ।

“द्वारोपशोभिता कृत्वा मन्वा द्वारवृत्तो पुरोमा
मन्दृष्टस्था सुश्रीका बहुरक्षोपशोभिताम् ॥”

सुश्रुत, पु, विश्वामित्रमुनिपुत्र । स तु चिकित्सा-
शास्त्रकर्ता । यथा—

“तथा धन्वन्तरिवंशे ज्ञात क्षीराब्धिमन्थने ।
देवादीनां जिवनाय आयुर्वेदमुवाच ह ।
विश्वामित्रसुतायव सुश्रुताय महात्मने ॥”

इति गारुडे १५० अध्याय ॥
अथ सुश्रुतप्रादुर्भाव ।

“अथ ज्ञानदृशा विग्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अथ धन्वन्तरि काश्या काशिराजोऽयमुच्यते ॥
विग्वामित्रो मुनिस्तपु पुत्र सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स वाराणसी गच्छ त्व विश्वेश्वरवत्सभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदास काशिराजोऽस्ति बाहुज
स हि धन्वन्तरि साक्षादायुर्वेदविदा वर ॥
आयुर्वेदं ततोऽधोत्वं लोकोपकृतिहेतवे ।
रत्नप्राणि दया तोषंमुपकारो महामख ॥

पितृर्वचनमाकर्ण्य सुश्रुत काशिकां गतः ।
तेन साहं समध्ये तु मुनिस्तुतयत ययौ ॥
अथ धन्वन्तरि सर्व्ववानप्रस्थान्यने स्थितम् ।
भगवन्त सुरत्रेष्ठ मुनिभिर्बहुभि स्तुतम् ॥
काशिराज दिवोदास तेऽपश्यन् विनयान्विता ।
स्वागत व इति स्नाह दिवोदासो यशोधन ॥
कुशल परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् ॥
भगवन् भानवान् दृष्ट्वा व्याधिभि परिपौडितान् ॥
क्रन्दतो म्रियमाणश्च जातास्माक हृदि व्यथा ॥
आमयाना शमोपाय विज्ञातु वयमागता ।
आयुर्वेद भवानस्मानध्यापयतु यत्रत' ॥
अङ्गौकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् ।
व्याख्यात तेन ते यत्रात् अष्टङ्गुर्मुनयो मुदा ॥
काशिराज जयाश्रीर्भरभिनय मुदान्विता ।
सुश्रुताद्या सुसिद्धार्था जग्मर्गंह स्वकं स्वकम् ॥
प्रथम सुश्रुतस्तेषु स्त्र तन्त्र कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि श्रुतकृत्स्नाणि तेनिर ॥
सुश्रुतेन कृत तन्त्र सुश्रुत बहुभिर्यत ।
तस्मात्तत् सुश्रुतनाम्ना विख्यात च्छितिमण्डले ॥”

सुशीमः

इति भावप्रकाश ॥
(स्त्री, गोष्ठीयाच्चे लसिप्रश्न । यथा, मनु । ३ । २५४ ।

“पित्रे स्वदितमित्येव वाच्य गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
मप्यन्नमित्यभ्यु दये दंवे रुचितमित्यपि ॥”

सुषम, त्रि, (सुष्टु सम सर्व्वं यस्मात् । सुविनिर्दुर्भ्यं
सुपिसृतेसमा ।) ८ । ३ । ८८ । इति षत्वम् ।

शोभनम् । इत्यमर । ३ । १ । ५२ ॥ सम ।
इति मेदिनी ॥

सुपमा, स्त्री, (सु शोभन सम सर्व्वं यथा ।) परमा
शोभा । इत्यमर । १ । ३ । १७ ॥ (यथा,
ऋषि । १६ । २ ।

“जयजय महाराज प्राभातिकी सुषमामिमा
सफलयतमा दानादस्त्रोर्हरानमपस्त्रयो ॥”

निजाना कालभेद । इति हेमचन्द्र ॥
सुपवी, स्त्री, (सुष्टु सूदे फलानीति । सु + सु + अच्
गौरादित्वात् डाप् ।) कारवेक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ११५ । कृष्णजीरक । जीरक । इति
मेदिनी ॥ चन्द्रकारवेष्ट । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपि, स्त्री, (सुष्टु स्यताति । सु + सो + बाहु-
लकात् कि ।) शुषि । इत्यमर । १ । ८ । ११ ॥
सुपिर, स्त्री, (शुष शोषणे + इषिमदौति) उणा०
१ । ५ । २ । इति किरच् । पृषोदरादित्वात् शस्य
म । यद्वा, सुपिरस्यास्ताति । सुपि + “जपसुपि
सुक्कमधो र ।” ५ । २ । १०७ । इति र ।)
शुषिरम् । इत्यमरटीकायां भरत । १ । ८ । ११ ॥
(काष्ठम् । इति काशिका ॥ छिद्रयुक्ते, त्रि ।
यथा, बृहत्संहितायाम् । ५३ । ८८ ।
“शस्त्रीपधिरुमलतामधुरा सुगन्धि
चिग्धा समा न सुपिरा च मञ्जो नराणाम् ॥”

सुपीम, पु, सर्पावशेष । इति मेदिनी ॥ चन्द्र-
कान्तमन्त्रि । इति जटाधर । ॥

सुषेणः

सुपीम', त्रि, श्रौतगुणयुक्तः । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥
मनोश्च' । इति मेदिनी ॥

सुपुस', स्त्री, (सु + स्वप् + क्त ॥
यथा,—

“यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्यान्
भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तद्वद्विद्यान् ।
स्वप्ने सुपुस उपसहरते स एक
स्य त्वन्वयान्निगुणवृत्तिङ्गिन्द्रियेश' ॥”

इति श्रीभागवते । ११ । १३ । ३२ ।
सुपुसियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ ।
५३ ।

“यथा सुपुस पुरुषो विश्व पश्यति चात्मनि ।
आत्मानमेकदेशस्य मन्वते स्वप्न उच्यते ॥”)
सुपुसि', स्त्री, (सु + स्वप् + क्तान् ।) सत्त्वप्रधान
अज्ञानम् । तस्य नामान्तरम् । कारणशरीरम् ।
आनन्दमयकोषश्च । इति वेदान्तसार । सर्व्वस्व
मूलसूक्ष्मोपाधे कारणोपाधौ लीनत्व सुपुसि-
त्वम् । इति तट्टोका ॥ अथस्थाविशेष' । यथा,
“स्वप्नावस्था परीक्षिता सुपुसाऽस्येदानीं परी-
क्ष्यते । तत्रैता सुपुसविषया श्रुतयो भवन्ति
यद्यत्रैतत् सुप्त समस्त सम्प्रसन्न स्वप्न न
विजानात्यासु नाडोषु सृष्टो भवतीति । नाडी-
रनुक्रम्य श्रूयते । तानि प्रत्यवष्टप्य पुरीतति
श्रेत इति । विकल्पमानेषु तु सुपुसिस्थानेषु
कदाचिन्नाडीभ्य प्रविबुध्यते कदाचित् पुरीतत
कदाचिदात्मन इत्यशासित्यत् । तस्मादप्यात्मैव
तु सुपुसिस्थानमिति ।” इति शारोरीकभाष्ये ३
अध्याये २ पाद ॥ किञ्च । “यत्र सुप्तो न कश्चन
काम कामयते न कश्चन स्वप्न पश्यति तत्
सुपुसम् ।” इति माण्डुक्योपनिषत् ॥ सुनिद्रा
च ॥

सुपुम्ना, स्त्री, (सुपु इत्यव्यक्तशब्द ज्ञायतीति ।
ज्ञा + क ।) मेरुदण्डवाच्चे इडापिङ्गलानाडी-
मध्यस्थनाडीविशेष । यथा,—

“मेरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरि सख्यदधे
निषधे

मध्ये नाडी सुपुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्र-
सूर्यान्निरूपा ॥”
इति षट्चक्रभेद ॥ ७ ॥

तस्या अशुभलक्षण यथा,—
“क्षण वामे क्षण दधे यदा वहति मारुत ।
सुपुम्ना सा च विज्ञेया सर्व्वकार्यहराशभा ॥
तस्या नाड्या स्थितो वरिज्वलन्तकालरूपिणः
विषमं त विजानीयात् सर्व्वकार्यविनाशनम् ॥
यदानुक्रममुल्लङ्घ्य तस्या नाड्या इय वहेत् ।
तदा तस्य विजानीयादशुभ समुपस्थितम् ॥”
इति ब्रह्मयामलम् ॥

“मेरुवाच्चे इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता ।
सुपुम्ना भानुमार्गेण ब्रह्महारावर्धिस्थिता ॥”
इति योगस्वरोदय ॥

सुषेण, पु, करमर्दक । इत्यमर । २ । ४ । ६७ ॥
विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

विष्णु । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७१ ।

“महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ॥”
“शोभना सेना स्वर्णात्मिका यस्य ॥” इति तत्र
शाङ्करभाष्यम् ॥ वानरराजसुग्रीववैद्य ॥ इति
मेदिनी ॥ वेतसः ॥ इति राजनिर्घण्टः (वसु-
देवपुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २४ ।
५३-५४ ।

“वसुदेवसु देवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् ।
कौर्त्तिमन्त सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधी ॥
ऋजु समहर्षं भद्र सङ्कर्षणमहोत्तरम् ।
अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल ॥”
नागविशेषः । इति महाभारतम् । १।५७।१६॥
नृपविशेषः । स च शूरसेनाधिपतिः । यथा,
रघुः । ६ । ४५ ।

“सा शूरसेनाधिपति सुषेण-
सुहृश्य लोकान्तरगैतकौर्त्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवशदौप
शुद्धान्तरस्था जगदे कुमारी ॥”

सुषेणिका, स्त्री, कृष्णविहता । इत्यमरः । २ ।
४ । १०८ ॥

सुषेणी, स्त्री, चिह्नत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुषोमा, स्त्री, नदीभेदः । इति श्रीभागवते । ५।
१६ । १७ ।

सुष्टु, व्य, (सुतिष्ठतीति । सु + स्था + “अपदु सुषु
स्वः ॥” उणा० १ । २६ । इति कुः । सुषमा-
दित्वात् पत्वम् । प्रशसा । अतिशयम् । इत्य-
मरः । ३ । ४ । १ ॥ सत्यम् । इति संचिह्न-
सारोषोदादिहृत्तिः ॥ (यथा, भागवते । ४।२२।१७

“पृथोस्तत्सूक्तमाकर्णं सार सुष्टु मित मधु ।
स्वयमान इव प्रीत्या कुमार प्रत्युवाच ह ॥”
“सुष्टु गम्भीरार्थम् ॥” इति तट्टीका ॥
सुष्म, स्त्री, रज्जु । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥
सुसयत, त्रि, (सु + स + य + क्त ।) यथा-
विधिसयमविशिष्टः । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसयत स च पूर्वं गृहे स्वी ।
कतोपवास शुचिरप्रमत्त
सपूजयेत् भक्तिनम्ना गणेशम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सुसकृत, त्रि, (सुष्टु सस्क्रियते इति । सु + स +
क + क्त ।) घृतादिनानाद्रव्येण प्रयत्नसकृत-
व्यञ्जनादि । तत्पर्याय । प्रयत्नम् २ इत्यमरः ॥
“तेलपाकसुसकारे प्रयत्नमुपसकृतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

उत्तमसस्कारविशिष्टञ्च ॥

सुसत्या, स्त्री, जनकराजभार्या । यथा,—
‘जानामि प्रितर चाह विदेहाधिपति नृपम् ।
तस्य भार्या सुसत्याख्यामह जानामि मातरम् ॥
भ्रातरस्तत्सुता सर्वं सीता मे भगिनी शुभा ॥
सुसत्या मम मातेति लोको जानाति सन्ततम् ॥’
इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥

सुसवी, स्त्री, सुषवो । इत्यमरटीकामा राय-
सुकुटः । २ । ४ । १५५ ॥

सुसम्पत् (सुष्टु सम्पत् । प्रादिसमासः ।)
सुसम्पद् (सौभाग्यम् । तत्पर्याय । परभागः ३
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुसहः, त्रि, सुखसहः ॥ दुःसहभिन्नः । सुखेन
सह्यतेऽसाविति सहधातोः कर्मण्यल्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

सुसार, पु (सुष्टु सारो यस्य ।) रक्तसदिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयसारविशिष्टे, त्रि ॥
सुसारवत्, स्त्री, (सुसारोऽस्यस्येति । मतुप् ।
मस्य वः ।) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सुसिकता, स्त्री, (सुष्टु सिकतेव ।) शर्करा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ उत्तमवालुका च ॥

सुसोमा, स्त्री, वृत्तार्हन्माता । सा तु षष्ठजिन-
जननी । इति हेमचन्द्रः ॥ (शोभना सीमा ।)
उत्तमसोमा च ॥

सुस्थ, त्रि, (सु + स्था + क +) सुखेन तिष्ठति यः ।
अरोगी । यथा, श्रीभागवते । १० । ३ । २७ ।

“मर्त्यो मृत्युव्यालभौतः पलायन्
सर्वान् लोकान् निर्भय नाध्यगच्छत् ।
त्वत्पादाज प्राप्य यदृच्छयाद्य
सुस्थ शैते मृत्युरस्मादपैति ॥” ।

सुस्थता, स्त्री, (सुस्थस्य भावः । तल् ।) आरो-
ग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुस्थिरः, त्रि, (सुष्टु स्थिरः ।) स्थिरतरः । यथा,
श्रीभागवते । ११ । ६ । ३१ ।

“न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपु-
ष्कलम् ।

ब्रह्मैतद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥”
सुस्ना, पु (सुष्टु स्नात्यनेन रुचत्वात् । सु + स्ने
+ क्तिप् ।) शमोधान्यभेदः । खेसारी इति
भाषा । अस्य गुणाः ।

“सुस्ना दुर्न्वातलो रुचः कषायो विशदो गुरुः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुस्नात, पु (सुष्टु + स्नात ।) यज्ञान्तस्नानकृतम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दररूपकृतस्नानं, त्रि ।
यथा,—

“अघाह सु निवृत्तेषु सुस्नाता कृतमङ्गला ।
आशुन्यादिप्रसुचन्ते ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच च ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सुस्मिता, स्त्री, (सुष्टु स्मित यस्याः । स्त्रामेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरेपहास्ययुक्ते ति ॥

सुहृत्सौ, [न] पु, वीरभेदः । यथा,—
“महागिरिसुहृत्स्यद्या वज्रान्ता दशपूर्व्विणः ।”
इति हेमचन्द्रः । ३४ ॥

सुहित, त्रि, (सु + धा + क्तः ।) विहित । तसः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
५१ । २६ ।

“अतिबहु तदा सुक्ताच्च सस्थितः सुहितो
वदेत् ॥”

सुहिता, स्त्री, (सु + धा + क्तः । टाप् ।) अग्नि-
जिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥

सुहृत् } पुं, (सु शोभन हृत् हृदयं यस्य ।)
सुहृद् } मितम् । सखा । इत्यमरः । २।८।१२॥
(यथा, हितोपदेशे ।

“सुहृदां हितकामाना यः शृणोति न भाषि-
तम् ।

विपस्त्रिहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दन ॥”
एकस्माल्लगनात्तत्तुर्थलग्नम् । यथा,—

“पातालं हिवुकञ्चैव सुहृदम्भस्यतुर्थकम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

“शशिजः सुहृदगृहगतः करोति चातुर्थ्यास्य-
धनवन्तं वचसामधिपः ॥” इत्यादिकोष्ठीप्रदीपः ॥
(महादेव । इति महाभारतम् । १३।१७।६६॥)

सुहृदयः, त्रि, (सुष्टु हृदयमन्त करणं यस्य ।)
प्रशस्तमनाः । तत्पर्याय । हृदयालु २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३ ॥ सुहृदयः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुहोत्रः, पु, चन्द्रवशीयवृहदिपुराणपुत्रः । यथा,
“वृहदिषोष दायान् सुहोत्रो नाम धार्मिकः,
सुहोत्रस्यापि दायान् हस्ती नाम बभूव ह ॥”
इति महाभारते हरिवंशे पितृकल्पे २० अ ॥
(सहदेवपुत्रः । यथा, महाभारते । १।६५।८० ।

“सहदेवोऽपि माद्रोमेव स्वयवरे विजया नामो
पयेमे मद्रराजस्य दुःप्रतिमतो दुहितरं तस्या
पुत्रमजनयत् सुहोत्र नाम ॥” ॥ भरतवशी-
यस्य भुमन्वोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ ।
६४ । २४ ।

“सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा ।
पुष्करिण्याश्चैकश्च भुमन्वोरभवन् सुता ॥”

सु, स्त्री, सूतिः । क्षेप । सूधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिति केचित् ॥

सूकः, पु, बाण । वात । उत्पलम् । इति मेदिनी ॥

सूकरः, पु, (सूइत्यव्यक्तशब्द कर्तुं शीलमस्य ।
क + ट ।) वराहः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
(यथा, वैराग्यशतके । १६ ।

“कामिजनपरमभोस्ये कामसुखे धारयन्ति
वीभक्तम् ।

सन्तः शमसुखरसिकाः सुधाशनाः सूकरान्
इव ॥” ॥

सुष्टु कर्तुं शीलमस्य । सु + क + ट । पक्षे
उपसगस्य दीर्घत्वम् ।) कुम्भकारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुगभेदः । इति जटाधरः ॥

सूकरी, स्त्री, (सूकर + जाती डौष् ।) सूकर-
भार्या ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २५६ ।
“पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरा
पिवत् ।

इहैव सा शुनी गृभ्री सूकरी चोपजायते ॥”)
वराहकान्ता । इति शब्दमाला ॥

सूक्त, त्रि, (सुष्टु उक्तम् ।) शोभनोक्तिविशिष्टम् ।
वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादि । यथा । ऋग्वेदस्य अग्नि
मौली इत्यादि अग्निस्तुक्तम् । १ । १ । १ ॥ ॥
सहस्रशोषेत्यादि पुरुषस्तुक्तम् । १०।६०।१ ॥ ॥
अहं रुद्रे भिरित्यादि देवीस्तुक्तम् । १०।१२।५।१ ॥ ॥

सूक्ष्मत

हिरण्यवर्णमित्यादि श्रीसूक्ष्मम् ॥ रात्री व्यख्य-
दायतोत्यादि रात्रिसूक्ष्मम् । १०।१२७।१ ॥ * ॥
आतून इन्द्र क्षुमन्तमित्यादि गणेशसूक्ष्मम् । ८।
७०।११॥* ॥ इयमददाद्भसम् इत्यादि सरस्वती-
सूक्ष्मम् । ६। ६२। १॥* ॥ अतो देवा भवन्तु न
इत्यादि विष्णुसूक्ष्मम् । १।२२।१६ ॥* ॥ मेदिनी
देवीत्यादि भूसूक्ष्मम् ॥* ॥ आदित्यानामित्यादि-
आदित्यसूक्ष्मम् । १०।५।१।१॥* ॥ त्व सोम इत्यादि
सोमसूक्ष्मम् । १।६।१।१॥* ॥ इत्यादि ऋग्वेदस्य सूक्ष्म-
सहस्रम् । यथा । सहस्रमेक सूक्ष्मानामित्यादि
चरणव्यूह ॥ यजुर्वेदस्य विश्वेशमित्यादि
कुमारसूक्ष्मम् । सीमाय पिढमते इत्यादि पिढ-
सूक्ष्मम् । पवमान स्वर्जन इत्यादि पावमानो-
सूक्ष्मम् । इत्यादि वेदप्रसिद्धम् ॥ तथा,—

“जप्यानि सूक्ष्मानि तथैव चैवा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“सन्दर्शनार्थमम्बाया नदीपुलिनसंस्थितः ।
स च वैश्वस्तपस्त्रये देवोसूक्ष्म पर जपन् ॥”
इति माकण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
सूक्ष्मा, स्त्री, (सुष्ठु उक्त कथन यस्या ।) शारिका ।
यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

“सूक्ष्मा मदनशलाका चित्राची शारिकाव-
चण्डा च ॥”

सूक्ष्म, स्त्री, (सूच्यते इति । सूच पेशुन्वे +
'सूचे स्मन् ।' उणा० ४। १७६। इति
स्मन् ।) कैतवम् । अध्यात्मम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । ३। ८। १४।

“तस्यार्थसूक्ष्माभिर्निविष्टदृष्टे-
रन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ॥”)

अलङ्कारविशेष । यथा,—

“सूक्ष्म पराशयाभिन्नो त्वरसाकृतचेष्टितम् ।
मयि पश्यति सा केशे सीमन्तमणिमाहृणोन् ॥
इति चन्द्रालोक ॥

सूक्ष्म, पु, (सूच् + स्मन् ।) कतकवृक्ष ।
इति शब्दरत्नावले ॥ अणु । अल्पे, त्रि ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १।
२१३। १५।

“न तस्या सूक्ष्ममप्यस्ति यद्वात्रे रूपसम्पदा ।
नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥”
तत्पर्याय ।

“अस्ये स्तीके क्षुब्धसूक्ष्म क्षुब्धकश्च क्षय तदु ।
दध्न खुब्ध खुब्धकश्च स्त्रिया मात्रा वृष्टौ कणा ।
पुमानणुलवो लेश कणोऽपि च निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सूक्ष्मक्षणफला, स्त्री, सूक्ष्म क्षणश्च फल यस्या ।)
मध्यमजम्बुवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

सूक्ष्मतण्डुल, पु, (सूक्ष्म तण्डुल बीज यस्या ।)
खसूखस । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मतण्डुला, स्त्री, (सूक्ष्म तण्डुल बीज यस्याः ।)
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मश

सूक्ष्मदर्शी, [न] त्रि, (सूक्ष्म पश्यतीति । दृश +
णिनि ।) अतिशयबुद्धिमान् । तत्पर्याय ।
कुशाथीयमति २ तल्लालधी ३ प्रत्युत्पन्नमति ।
४ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते ।
१३। १४। २३।

“न विदुर्यस्य भवनमादित्या सूक्ष्मदर्शिनः ।
स कथं नरमान्त्रेण शक्यो ज्ञातु सता गतिः ॥”)

सूक्ष्मदारु, स्त्री, (सूक्ष्म दारु ।) तनुकाष्ठम् । तत्प-
र्यायः । कलिञ्ज ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सूक्ष्मपत्र, पु, (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्य, ।) धान्य-
कम् । वनजौरक । देवसर्षप । लघुधर ।
सूरपर्णम् । वनवर्चरी । लोहितेक्षु । कुङ्कु-
टदु । इति राजनिर्घण्टे । यथा,—

“वावलः स्वर्णपुष्पश्च सूक्ष्मपत्रश्च कण्टकः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्ष्मपत्रिका, स्त्री, (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्या ।
ततः कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) शतपुष्पा ।
शतावरी । लघुब्राह्मी । क्षुद्रोपोदकी । दुरा-
लभा । आकाशमासो । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मपर्णा, स्त्री, (सूक्ष्म पर्णमस्या ।) जीर्ण-
फल्नी । डोडा । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मपर्णी, स्त्री, (सूक्ष्म पर्णमस्या ।) डीप ।)
रामदूतीवृक्ष । यथा,—

“रामदूती पञ्चपुष्पो विशल्या नागदन्तिका ।
काण्डलो सूक्ष्मपर्णी च भरण्याङ्गा फणिज्-
भका ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्ष्मपिप्पली, स्त्री, (सूक्ष्मा पिप्पली ।) वन-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मपुष्पी, स्त्री, यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मफल, पु, (सूक्ष्म फलमस्या ।) भूकर्वुदार ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मफला, स्त्री, (सूक्ष्म फलमस्या ।) भूम्याम-
लकी । इति रत्नमाला ॥

सूक्ष्मबदरी, स्त्री, (सूक्ष्मा बदरी ।) भूबदरी ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मबीज, पु, (सूक्ष्म बीजं यस्य ।) खसूखस ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मभूत, स्त्री, (सूक्ष्म भूतम् ।) अपञ्चीकृता-
काशादिभूतम् । इति वेदान्तसार ॥

सूक्ष्ममक्षिक, पु, (सूक्ष्मा मक्षिका तद्गदाकृति-
रस्येति । अच् ।) मशक । इति राज-
निर्घण्टे ॥

सूक्ष्ममूला, स्त्री, (सूक्ष्म मूल यस्या ।) जयन्ती ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मवल्ली, स्त्री, (सूक्ष्मा वल्ली ।) ताम्रवल्ली ।
जतुका । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मवस्त्र, स्त्री, (सूक्ष्म वस्त्रम् ।) श्लक्ष्णवसनम् ।
सरु कापड इति भाषा । यथा । उपभोगोऽपि
न सूक्ष्मवस्त्रपरिधानादिना । इति दायभाग ॥

सूक्ष्मशरोराणि, स्त्री, (सूक्ष्माणि शरीराणि ।)
ज्ञानेन्द्रियपञ्चक कर्मेन्द्रियपञ्चक वायुपञ्चक

सूचना

बुद्धिमनसी चेति समदशावयवानि । इति
वेदान्तसारः ॥

सूक्ष्मशर्करा, स्त्री, (सूक्ष्मा शर्करेव ।) बालुका ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मशाखः, पु, (सूक्ष्मा शाखा यस्य ।) जाल-
वर्षूर । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मशालिः, पु, (सूक्ष्म शालि ।) अणुधान्य-
विशेष । तत्पर्याय । सूचिशालि २ पाव-
शालि । ३ सूचक ४ । अस्य गुणा । सूक्ष्मधुर-
त्वम् । लघुत्वम् । पित्तासदाहनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मपट्टचरण, पु, (सूक्ष्माणि पट्टचरणानि
यस्य ।) पञ्चयूक । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मा, स्त्री, (सूक्ष्म + टाप् ।) यूथिका । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रे ला । कर्णो । बालुका ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

सूक्ष्मैला, स्त्री, (सूक्ष्मा एला ।) क्षुद्रे ला । गुजु-
राटो एलाचि इति भाषा । तत्पर्याय ।
वयस्था २ तौष्णगन्धा ३ त्रुटो ४ त्रुटि ५ ।
इति रत्नमाला ॥

सूच, क पेशुन्वे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (प्रदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घी । असु-
सूचत् कथा लोक कथितवान् इत्यर्थ । इति
रमानाथ । पेशुन्वमन्तर्द्वीह इत्येके । इति
दुर्गादास ॥

सूच, पु, (सोव्यति चरणी इति । सिव + “सिवेष्टे-
रु च ।” उणा० ४। ६३ । इति चट् । टेक-
त्वञ्च ।) कुशाहुर । इति कैचित् ॥

सूचकः, त्रि, (सूचयतीति । सूचपेशुन्वे + श्वल् ।)
पिशुन । इत्यमरः । ३। १। ४७ ॥ (यथा, मनु ।
४। ७१ ।

“लोष्टमर्द्दीं ढणच्छेदी नखखादी न यो नर ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥”
अस्य विवरण कर्णेजपशब्द दृष्टव्यम् ॥ (सूचन-
कर्ता । यथा महाभारते । १। १३६। २७ ।
“द्वारदेशात् समुद्रतो माहात्मबलसूचक ।
वज्रनिष्पेषसदृशं शशुवे भुजनिस्त्रन ॥”)

सूचक, पु, (सोव्यत्यनेनेति । सिव + “सिवेष्टे-
रु च ।” उणा० ४। ६३ । इति चट् । टेकत्वञ्च ।
ततः स्वार्थे कन् ।) सीवनद्रव्यम् । (सूचय-
तीति । सूच + श्वल् ।) बोधक । कुङ्कुर ।

विडाल । काक । इति मेदिनी । के, १६८ ॥
पिशुन । बुद्ध । सिद्ध । पिशाच । इति
शब्दरत्नावली ॥ सूचधार । कथक । इति
हेमचन्द्र ॥ सूक्ष्मशालि । इति राजनिर्घण्टे ॥

सूचन, स्त्री, (सूच + श्वल् ।) गन्धनम् । इत्यमरः ।
३। २। १४ ॥ ज्ञापनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १५। १४८ ।

“मङ्गिसूचनविधौ विशारदो
नारदो मुनिरदर्शनं यथै ॥
सूचना, स्त्री, (सूच + णिच् + श्वल् । टाप् ।)
व्यधनम् । दृष्टिः । गन्धनम् । अभिनयः । इति ।

सूचिका

विश्वमेदिनी ॥ (ज्ञापनम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३१२ ।
“यत्र स्यादद् एकस्मिन्नद्वाना सूचनास्त्रिणा ।
तद्द्वयस्यमित्याहुर्धीजायंख्यापकश्च तत् ॥”)
सूचि, स्त्री, (सूचयति इति । सूच + णिच् +
“अच् इ” उणा० ४ । १३८ । इति इ ।)
व्यधनी । इत्यमरः । ३ । ५ । ७ ॥ (यथा, कथा-
सरिताम् । १०४ । ७५ ।
“चन्द्रोऽग्निर्विषमाहारी गीतानि श्रुतिसूच्य
उद्यान वन्यनघोषी माला दिग्धा शरावली ॥”
“विषय्य भरतोऽतीव व्रणे तुद्येव सूचिना ।”
इति रामायणे । २ । ७५ । १७ । इत्यत्र तु
महाकविप्रयोगवशात् साधुत्वम् ॥) नृत्यप्रभेदः ।
शिखा । यथा,—
“सूचिर्नृत्यप्रभेदे च व्यधनीशिखयोरपि ।”
इति रत्नकोष ॥
(यथा, कुमारे । ५ । ४३ ।
“प्रसभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवान्ति कः करं
प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥”)
केतकीपुष्पम् । इति सूचिपुष्पशब्दार्थनात् ॥
यथा, ऋतुसंहारे । २ । २३ ।
“मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पे समन्तात्
पथनचलितशार्ङ्गे शाखिभिर्नृत्यतीव ।
हमितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकोना
नवसल्लिननिषेकात् शान्ततापो वनान्त ॥”
बृहद्विज्ञेय । यथा, मनु । ७ । १८१ ।
“महत्तान् योधयेदस्यान् काम विस्तार-
येहहन् ।
सृष्ट्या यज्ञेण चैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥”)
सूचिक, पु, सृष्ट्या जायति य । दरजा इति
भाषा । तत्पर्यायः । सूचिक २ सूचि ३
तुल्यार्थः ४ सूचिभूत् ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ८ ।
“इहो नापितचाक्रिकचौरभयकसूचिक-
द्विपयाहा ॥”)
सूचिका, स्त्री, (सूचिरेव स्यात् कन् ।) सूचि ।
इतिगुणः । इति सूचित् ॥
सूचिकाधर, पु, (सूचिकायाः शुभ्रस्य धरः ।)
इति । इति शब्दमाला ॥
सूचिकाभरण, पु, शोषधिविज्ञेय । यथा,—
“विष पलमित रस शोषकश्च पंचैर्यम् ।
तस्य सपुटे कृत्वा काचन्निपगरोपयो ॥
मुदा कृत्वाप मगोष्य ततश्च यथा निवेशयेत् ।
वर्षा गते गते सुख्यान् प्रहरदयमन्तरा ॥
तत उद्वृत्त्या तस्युदासुपरिन्द्यराधकात् ।
समन्तो यो भवेद्दमस्तं गृह्यायाद्यमे गते ॥
वायुसर्गा यथा म स्यात्तत कृष्या निवेशयेत् ।
पारतु सूच्या मुखे लम्ब कृष्या निशानि मेषसु
तदस्यात्ता रसा देवो सूचिर्न सन्निपातित् ॥
पुराण मन्त्रे सूचिः स्यादस्या च धर्मयेत् ॥

सूची

रत्नमेपजम्यकात् सूचिर्नोऽपि हि जीवति
तद्येव सपुटेऽपि सृतावस्योऽपि जीवति ।
यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र टोयते ॥”
इति सूचिकाभरणो रस ॥
इति भेयज्यरत्नावली ॥ १ ॥ अपि च ।
“विष पल रस शोष तच्चूर्णं काचनेपिते ।
सूचिसपुटे च मरुष्य चृष्टा संस्याप्य पाच
येत् ॥
गनेय्यामदय पक्षा तं समुदास्य शीतलम् ।
ऊर्ध्वपात्रगत धूमं गृह्यत्वा स्पृष्टमारुतम् ॥
यावत्सूच्या मुखे लग्न कृष्या आयाति भेपजम्
क्षुरेण प्रकृते गोपे तत्राङ्गुल्या च धर्मयेत् ॥
विटोपे सूचिर्नो जीवो रत्नमेपजसद्गमात् ।
सपुटेऽपि सृतावस्य सोऽपि जीवति तत्क्षणात्
दद्याच्च मधुर तोय सूचिकाभरणे रसे ॥”
इति सूचिकाभरणरस सन्निपाते ॥
इति रसप्रदीप ॥ ६ ॥ (अपि च ।
“रसगन्धकनागश्च विष स्वावरजङ्गमम् ।
मातृस्ववाराहमायूरच्छागपित्तविभावयेत् ॥
सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्तित ।
सूचिकायेण दातव्यं सन्निपातनिवर्हण ॥”
इति सूचिकाभरणो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे च्चराधिकारे ॥)
सूचिकामुख, स्त्री, (सूचिकेव क्रमसूच्य मुखे यस्य)
शब्द । इति हारावली । ११० ॥ सूत्रान्ये, वि ॥
सूचितः, त्रि, (सूच + क्त ।) कथित । बोधितः ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३११ ।
“सद्धान्ते सूचितः पार्वस्तदस्याविभागत ।
यत्राङ्गोऽवतरत्येपोऽद्वावतार इति स्मृत ॥”)
सूचिपत्रक, पु, (सूचिवत् सूच्याणि पत्राणि
यस्य । कप् ।) सितावरणाक । इति राज-
निर्वहण ॥
सूचिपुष्प, पु, (सूच्याकार पुष्पस्य । सूचिरिति
नाम्ना ग्रात पुष्पस्यति वा ।) केतकवृक्ष ।
इति जटाधर ॥
सूचिरोमा, [नू] पु (सूचिवत् रोमाणि यस्य ।)
वराहः । इति हारावली ॥
सूचिवदन, पु, (सूचिवत् सूच्या वदन यस्य ।)
नकुल । समक । इति राजनिर्वहण ॥
सूचिवान्, [तु] पु, (सूचिस्तटाकारचतुरस्य-
स्येति । मतुप् । मस्य व ।) गऊ । इति
शब्दरत्नावली ॥
सूचिगान्, पु, (सूचिवत् सूच्या गान् ।)
इति राजनिर्वहण ॥
सूचा, स्त्री, (सूचयति इति । सिय - “सिदेहे रश्च
उणा० ४ । २३ । इति चट् । टेज्जश्च ।
प्रित्वात् ङीप् । गौरादिनात् ङीप् इति ङेविग
सूच - इ । कृदिकारादिनि ङीप् वा ।) ङीप्
द्वयम् । सूच इति भाषा । (यथा महा-
भारते । ५ । ५८ । १८ ।
“याश्चि सूच्यास्तास्तायाः शिखं दये क सारिण
नापदस्यपरित्याज्यं भूमं पाण्डवान् प्रति ।”

सूच्य

वैद्यकीककार्यस्य यथा —
“एषस्यागतिमन्विष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचो विटद्यादगत्यन्ते चोभस्यागुच निर्हरेत् ॥
सूच्यन्त समानोय गाढवन्धनमाचरेत् ।
तत चारवन वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
चाराक्त मतिमान् वैद्यो यावन्न द्विद्यते गति
भगन्दरेऽप्येष विधि कार्या वैद्येन जानता ॥
शर्वदादिषु चात्क्षिप्य सूत्रे सूत्र न धापयेत् ।
सूत्रोभिव्यवक्राभिराचित वाममन्ततः ।
सूत्रे सूत्रेण वधोवाच्छिन्ने चोपचरद्वन्द्वम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिपद्ये नाडोन्नगाधिकारे ॥
आङ्गिकाभिनयविज्ञेय । अङ्गुष्ठादिना । इति
मेदिनी ॥ करणम् । इति हेमचन्द्र ॥ इति
इति केचित् ॥ (केतकीपुष्पम् । इति सूचिगद्य
दर्थनात् ॥ बृहद्विज्ञेय । यथा, मनुः । ७ । १८१ ॥
“वराहमकराभ्या वा सूच्या वा गऊडेन वा ॥”)
सूची, [नू] त्रि, (सूचयतीति । सूच + णिनि ।)
सूचक । (पिगुण । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४६ ।
“पल्लवकारो च सूचो च सिद्धः सुक पाण्डा
रिक् ॥”)
सूचीदन, पु, (सूचीवत् दानानि यस्य ।) मना-
वर । इति राजनिर्वहण ॥
सूचीपत्रा, स्त्री, (सूचीवत् पत्राणि यस्य ।)
गण्डदूर्वा । इति राजनिर्वहण ॥
सूचीपुष्प, पु, (सूचीवत् सूच्या पुष्पस्य ।
सूचीति नाम्ना ग्रन्थिषु पुष्पस्येति वा ।)
केतको । इति रत्नमाला ॥
सूचीमुख, स्त्री, (सूचीवत् मुखे यस्य ।)
होरकम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ८ । ११२ ।
“सूचीमुखेन नट्टेन कृतवर्णस्य
मुक्तायनाप नृदिनि यन्मया प्रियाया ।
वार्णं स्मरन्त्य गतगा विनिश्चयस्य
स्वप्नेऽपि ता जयस्यो न निन्द्यामि ॥
नरकविज्ञेय । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
“पर्यायत्तन सूचानुसन्निवृत्त्यागतिर्नरदा
विधियतनाभूत् ॥”) यथा सुवर्णम् । यथा,
कादम्बरी । “तस्यि सूचानुसन्निवृत्त्ये इति ६”
सूच्यस्ये द्वि । (यथा, महाभारते । ११ । ८५ ।
“सूचामुखसनाः स्यादस्याना वरभिः सुवर्ण
तथा, साङ्गुष्ठादिना । १४ । ५५ ।
“दृष्टान्ते दृष्टनिर्दिष्टान् सूचीमुखान्ते ६”)
सूचीमुख, पु, (सूचीवत् सूच्या मुखे यस्य ।)
गितकृष्ण । इति राजनिर्वहण ॥
सूचीरोमा, [नू] पु (सूचीवत् रोमाणि यस्य ।)
गूकरः । इति विज्ञानविज्ञेय ॥ सूचीमुख
नामविज्ञेय ॥
सूचीमुख, पु, (सूच्या पत्रादिषु सूच्या
कृत् ।) सूचीमुख । इति भाषा । यथा —
“सूचीमुखेन दत्तो सूचीमुखेन चरणात् ॥”
इति शब्दमाला ॥

सूचास्यः, पु, (सूचीवत् आस्य सुखं यस्य ।)
मूषिकः । इति हेमचन्द्र ॥ सूचीमुखे, त्रि ॥
सूचाह्नः, पुं, (सूचा आह्ना आह्ना यस्य ।)
सितावरः । इति राजनिर्घण्ट ॥
सूतः, पु, (सू प्रेरणे ऐश्वर्ये प्रसवे च + क्तः ।)
सारथिः । (यथा, रघुः । ३ । ४२ ।
“ स पूर्वत पवन्तपक्षशातन
ददर्श देव नरदेवसम्भवः ।
पुनः पुनः सूतनिपिहचापल
हरन्तमश्व रथरश्मिसयतम् ॥ ”)
त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ४ । ६१ ॥ क्षत्रियात्
ब्राह्मण्यसूतः । (यथा, मनुः । १० । ११ ।
“ क्षत्रियात् विप्रकन्याया सूतो भवति जातितः
अश्वसारथ्यमेवैतेषा जीविका । यथा, तत्रैव ।
१० । ४७ ।
“ सूतानामश्वसारथ्यमश्वशामा चिकित्सितम् ॥
वन्दौ । (यथा, रघु । ५ । ६५ ।
“ सूतात्पजाः सवयस प्रथितप्रबोध
प्राबोधयनुषसि वाग्भिरुदारवाच ॥ ”)
पारदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्र-
सारसग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“ इतो हन्ति जराव्याधि मूर्च्छितो व्याधिघातक
बद्ध खेचरता धत्ते कोऽन्य सूतात् कृपाकर ॥
सूर्ये । इत्यनेकार्थकोष ॥ पूराणवक्ता । यथा,
“ सवान्ते सूतमनघं नैमिषीया महर्षयः ।
पुराणसहिता पुण्या पप्रच्छ लोमहर्षणम् ॥
त्वया सूत महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मविज्ञम ।
इतिहासपुराणार्थ व्यास सम्यगुपासित ॥
अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् ।
इं पायनस्य भगवास्ततो वै रोमहर्षण ॥
भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वय प्रभु ।
मुनौना सहिता वक्तु व्यास पौराणिको पुरा
त्व हि स्वायम्भुवे यज्ञे सत्यादौ वितते सति ।
मभूत सहिता वक्तु स्वाशिन पुरुषोत्तम ॥ ”
इति कौर्मो । १ । ३-६ ॥ * ॥
अपि च ।
“ नियोगाद्ब्रह्मण सार्धं देवेन्द्रेण महौजस ।
वेणुपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे ॥
सूत पौराणिको जज्ञे मायारूप स्वय हरिः ।
प्रवक्ता सर्वशास्त्राणा धर्मज्ञो गुणवत्सल ॥
त मा वित्त मुनिश्चेष्टा पूर्वोद्भूत सनातनम् ।
एतस्मिन्नन्तरे व्यास कृष्णद्वैपायन स्वयम् ॥
आवयामास यः प्रीत्या पुराणपुरुषो हरिः ।
मदन्वय च ये सूता सभूता वेदवर्जिता ।
तेषा पुराणवक्तृत्व हस्तिरासीदजाज्ञया ॥ ”
इति कौर्मो १२ अध्याय ॥ * ॥
किञ्च ।
“ ब्रह्मण पीष्करे यज्ञे सूत्याहे वितते सति ।
शृपदान्यात् समुत्पन्न सूत पौराणिको हिज ॥
वक्ता वेदादिशास्त्राणा त्रिकालामलतत्त्ववित् ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत् ॥ ”
इति वङ्गपुराणे १ अध्याय ॥ * ॥

अन्यत्र ।
“ इहो तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः ।
विष्णोरश्वं पृथु मत्वा परितोषं पर ययौ ॥ ४४ ॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सूत्या समुत्पन्न सौत्वेऽहनि महामते ॥ ५० ॥
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।
प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधो ॥ ५१ ॥
स्तुयतामेव नृपतिः पृथुर्वैश्वः प्रतापवान् ॥ ५२ ॥
इति विष्णुपुराणे । १ । १३ अध्याय ॥ * ॥
यून एव पृथुर्जातत्वात् जातमात्रस्य यज्ञ इत्यु-
च्यते । पृथुरेवाभवत् यस्मात्तत् पृथुरजायत
इति मात्स्योक्तेः । पैतामहे पितामहदेवत्ये
पृथुरेव यज्ञे न तु पितामहकर्तृके । यथाह
वायुः । वैश्वस्य हि पृथुर्यज्ञे वर्त्तमाने महा-
त्मनः । सूतः सूत्या समुत्पन्न इति । सूत्यामिति
सूतिरभिपूति अभिपूयते कण्डरते सोमोऽस्या-
मिति सूति सोमाभिषवभूमिस्तस्याम् । सौत्वे-
ऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति तट्टीका ॥ * ॥
किञ्च ।
“ एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सूत्या समुत्पन्नः सौत्वेऽहनि पुराणवित् ॥
तेषा यज्ञे पुनस्त्वं वसुत्यन्नौ सूतमागधौ ।
पृथो स्वार्थं तौ तत्र समाहृतौ महर्षिभिः ॥
ते ज्ञुचुर्नृषयः सर्वे स्तुयतामेष पार्थिव ।
तैर्नियुक्तौ सुकर्माणि पृथोर्यानि महात्मनः ॥
तुष्टुवृत्तानि सर्वाणि आशीर्वादास्तत परान् ॥
तयोः स्वान्ते सुपोतः पृथुः प्राडात् जनेश्वरः ॥
अनूपदेश सूताय मागधान् मागधाय च ।
त दृष्ट्वा परमप्रोताः प्रजा प्राहुर्महर्षयः ॥
वृत्तौनामेष वो दाता भविष्यति नरेश्वर ॥ ”
इति वङ्गपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्याय ॥
सूतः, पु, लौ, (सू + क्तः ।) पारदः । इत्यमरः ॥
(यथा,—
“ रसीनखरसे सूतो नागवल्लीदलोत्थिते ।
त्रिफलायास्तथा काथै रसो मह्यं प्रयत्नत ॥
ततस्तेभ्यः पृथक्कृत्वा सूत प्रचात्य कार्त्तिकौ ।
सर्वदोषविनिर्मुक्तं योजयेद्रसकर्म्मसु ॥ ”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणा-
धिकारे ॥)
सूतः, त्रि, (सू + क्तः ।) प्रसूतः । प्रेरितः । इति
मेदिनी ॥
सूतकः, स्त्री, (सू + भावे क्तः । ततः स्वाये कन् ।
जन्म । इति मेदिनी ॥ (सूतकः जन्म कारण-
त्वेनास्त्वस्येति । अच् ।) जननाशौचम् । यथा,
“ मृतेन सूतकं गच्छेत्नेतरत् सूतकेन तु । ” इति ।
बृहमनुरपि ।
“ श्रावस्योपरि श्रावे तु सूतकोपरि सूतके ।
शेषाहोभिर्विशुद्धिं स्यादुदक्या सूतिका विना ॥ ”
मरणाशौचम् । यथा,—
“ सर्वं गोत्रमससृश्य तत्र स्यात् सूतके सति ।
मर्ष्येऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य तप्तवि ॥ ”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

प्रतिबन्धकम् । यथा,—
“ व्रतयज्ञविवाहेषु आहो होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ ”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(उपरागः । ग्रहणम् । यथा, मनुः । ४ । ११० ।
“ प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम् ।
व्राह्म न कौर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ ”
“ राजा चन्द्रमास्तस्य सूतकं राहुः प्रत्यमृत-
स्रवणं चन्द्रात् सूर्यस्य च । अथवा जनपदे-
श्वरस्य राज्ञः सूतकं पुत्रजन्मोत्सवः । राहो
सूतकं चन्द्रसूर्ययोरुपरागः ग्रहणमिति प्रसि-
द्धम् ॥ ” इति तत्र मेधातिथिः ॥)
सूतकः, प, स्त्री, (सूत एव । स्वार्थे कन् ।) पारदः ।
इति मेदिनी ॥ (पर्यायोऽप्ययथा,—
“ रसेन्द्र पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
शिवतेजो रसः सप्त नामान्येव रसस्य तु ॥ ”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणा-
धिकारे ॥)
सूतका, स्त्री, सूतिका । इति सूतकागृहशब्द-
दर्शनात् ॥
सूतकागृह, स्त्री, (सूतकाया गृहम् ।) सूतिका-
गृहम् । इत्यमरटीकाया भरतः । ३ । २ । २० ॥
सूततनयः, पु, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्यस्य वा
तनयः ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सौतिः ।
इति महाभारतम् ॥)
सूतपुत्रः, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्यस्य वा
पुत्रः । कर्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३५ । ११ ।
“ सर्वमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
दुर्योधनसमाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान् ॥ ”
सौतिः । यथा, तत्रैव । १ । ५ । ११ ।
“ सूतपुत्रः यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
च्यवनत्वं परिख्यात तन्ममाचक्षुः पृच्छत ॥ ”)
सूतपुत्रकः, पु, (सूतपुत्र एव । स्वार्थे कन् ।)
कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सौतिः । इति
महाभारतम् ॥)
सूतराटः, [ज्] पु, (सूतः सन् राजते इति ।
राज् + क्तिप् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूतिः, स्त्री, (सू + क्तिन् ।) सोमाभिषवभूमिः ।
यथा । “ अभिपूयते कण्डरते सोमोऽस्यामिति
सूति सोमाभिषवभूमिः । ” इति सूतशब्दे
विष्णुपुराणटीका ॥ जननम् । (यथा, भाग-
वते । १ । १६ । १ ।
“ यथा हि मृत्यामभिजातकोविदा
समादिशन् विप्र महद्गुणस्तथा ॥ ”)
सन्तानः । सौवनम् । इति वैचित् ॥
सूतिका, स्त्री, (सू + क्तः । टाप् । ततः स्वार्थे
कन् । यद्वा, सूतः प्रसवोऽस्त्यस्यामिति । ठन् ।)
नवप्रसूता । यथा,—
“ श्रावस्योपरि श्रावे तु सूतकोपरि सूतके ।
शेषाहोभिर्विशुद्धिं स्यादुदक्या सूतिका विना ॥ ”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

सूतिका

तदन्नभोजनप्रायश्चित्तं यथा । शङ्क ।
 “चाण्डालान्नं भूमिपात्रमजजीविश्वजीविनाम्
 शौण्डिकान्नं सूतिकां भुङ्क्ता मास व्रती भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
 तदवलोकनतदालपनतत्सम्पर्गनिषेधो यथा—
 “नालपेत् जनविद्विष्टान् वीरहोना तथा
 स्त्रियम् ।
 देवता-पिढसञ्चास्त्रयज्ञसत्रादिनिन्दकैः ॥
 कृत्वा तु स्वर्गनालाप श्रुत्येताकावलोकनात् ।
 अवलोक्य तथोदक्यामन्वज पतित श्रवम् ॥
 विधिमिसूतिकाषण्डविषस्नान्तावसायिन ।
 मृतनिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ।
 एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥”
 पारिभाषिकसूतिकाखण्डे यथा,—
 “अभोज्यसूतिकाषण्डनार्जारासूत्रं कुक्कुटान् ।
 पतितापविह्वलाण्डालमृतहाराश्च धर्मावित् ॥
 मसृष्टश्च श्रुत्येते स्नानात् उदक्याग्रामसूकरौ ।
 तद्वच्च सूतिकाशौचदूषितौ पुरुषावपि ॥
 अलकं उवाच ।
 भवत्या कौर्त्तिता भोज्या य एते सूतिकादयः ।
 अमीषा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्षणानि ॥
 मदान्तोवाच ।
 ब्राह्मणो ब्राह्मणश्चैव यावत्शेषत्वमागतौ ।
 तावुभौ सूतिकेत्युक्त्वा तयोरन्नं विगर्हितम् ॥”
 इति माकण्डेयपुराणे सदाचाराध्याय ॥
 वामनपुराणे १४ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥
 सूतिकागार, क्ली, (सूतिकाया आगारम् ।)
 प्रमवगृहम् । इति जटाधर ॥ (यथा, हरि-
 यशे । १६३ । ४७ ।
 “आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद ।
 ममरात्रे त्वसम्पर्णे सूतिकागारमध्यत ॥”)
 सूतिकागृह, क्ली, (सूतिकाया गृहम् ।) प्रसवा-
 लय । तत्पर्याय । अरिष्टम् २ । इत्यमर ।
 १ । २ । ८ ॥ सूतिकागृहम् ३ । इति तट्टीका ॥
 सूतोऽगृहम् ४ सूतिगृहम् ५ । इति जटाधर ॥
 तन्वाह्नतिर्यथा,—
 ‘अष्टहस्तायत चारु चतुर्हस्तविशालकम् ।
 प्राचोद्धारमुदगद्धारं विदध्यात् सूतिकागृहम् ॥”
 इति भावप्रकाश ॥
 तत्र पिशाचानां वासो यथा,—
 “मर्वत्रगानप्रतिघान् सूतिकागृहसेविन ।
 पृष्ठत पाणिपादाश्च पृष्ठश्रीवान् सु-हस ॥
 एवविधान् पिशाचाश्च दृष्ट्वा ब्रह्मानुकम्पया ।
 अन्तर्धानं वरं प्रादात् कामशायित्वमेव च ॥”
 इति वल्लिपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्याय ॥
 प्रसवान् पृथ्वं तत्संस्कारमाह साहस्रायनगृहम्
 काकादन्या मेचकधातक्या वृहत्या कोपतक्या
 कालकोतकस्य मूलानि पेषयित्वा उपलेपयेद्देश
 यत्स्निन् प्रजायते रजसामपहृत्ये इति । काका
 दनो काकजङ्घा । मेचकधातकीकाकमोचिका
 कोपातको घोषकम् । कालकोतक यष्टिमधु-
 केति कल्पतरुः ॥ अतएव हरियशे ।

सूतिका

“एष मानुष्यको यत्रो मानुषैरेव साध्यने ।
 अयता येन देव हि महिषे प्रतिहन्यते ॥
 मन्त्रग्रामे सूचितैरौषधैश्चैव योजितैः ।
 यत्नेन चानुकूलेन देवमप्यनुलोभ्यते ॥”
 इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् । इति ज्योति-
 स्तत्त्वम् ॥
 सूतिकागृह, क्ली, (सूतिकाया गृहम् ।) प्रसव-
 गृहम् । यथा,—
 “जगाम सूतिकागृहं नारीरूपं विधाय भू ।
 जयशब्दं शङ्कशब्दो हरिशब्दो बभूव ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्याय ॥
 सूतिकाभवन, क्ली, (सूतिकाया भवनम् ।) प्रसव-
 गृहम् । इति हलायुध ॥
 सूतिकावास, पु, (सूतिकाया आवास ।) प्रसव-
 गृहम् । यथा,—
 “सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
 तासां यागनिमित्तान्तु शुद्धिर्जन्मनि कौर्त्तिता ।
 षष्ठेऽङ्गिरात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 सूतिकारोग, पु, (सूतिकाया रोग ।) नव-
 प्रसूताया व्याधिभेद । तन्निदानादि यथा,—
 “मिथ्योपचारात् सक्लेशात् विशमाजीर्णभोज-
 नात् ।
 सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते टारुणाश्च ते ॥”
 मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् । प्रवातादि-
 सेवनात् । सक्लेशात् सक्लिश्यन्ते दोषा अनेन
 इति सक्लेशं दोषजनकमन्नं तस्मात् । दाहणा
 कष्टसाध्या । के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह
 “अङ्गमर्दो ज्वर कास पिपासा गुरुमात्रता ।
 शोथ शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥”
 एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्त
 सूतिकारोगत्वेन नश्यन्ते ॥ * ॥ ज्वरादीना
 रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह ।
 “ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षया ।
 तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्च सममुद्भवा ॥
 कञ्चसाध्या हि ते रोगा चोणमासबलाश्रिताः
 ते मर्त्वे सूतिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवा ॥”
 सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगा ।
 आश्रयाश्रितयोर्भेदोपचारात् । ते चाप्युपद्रवा
 इति । त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्य-
 तम प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च ॥ * ॥
 अथ सूतिकारोगचिकित्सा ।
 ‘सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुर्यात् वातहरो
 क्रियाम् ।
 दशमूलकत काथ कोष्ण दद्यात् छतान्वितम् ॥
 अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलक जल-
 दम् ।
 श्रुतशीत मधुयुक्त शमयत्यचिरेण सूतिकातङ्गम् ॥
 देवदारु वचा कुष्ठ पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 भृनिम्बकटफलं मुस्तं तिक्ताधान्यं हरीतकी ॥
 गजकृष्णा सदुःस्पर्शा गौक्षुर घन्वयासक ।
 वृहन्त्यतिविषा च्छिन्ना कर्कटं कृष्णजीरक ॥

सूतिका

समभागान्वितैरैते सिन्धुरामठसंयुतैः ।
 काथमष्टावशेषन्तु प्रसूता पाययेत् स्त्रियम् ॥
 शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिभिः ।
 युक्तं प्रलापदड्दाहतन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम् ।
 कषायो देवदारुवादि सूताया परमौषधम् ॥”
 इति देवदारुवादिक्वाथ ॥*॥
 “जीरकं स्थूलजीरकं श्रुतपुष्पाहयन्तथा ।
 यवान्नी चान्जमोदा च धान्यकं मेथिकापि च ॥
 शुण्ठी कृष्णा कणासूलं चित्रकं ह्युषापि च ।
 वदरीफलचूर्णं च कुष्ठं कम्पिष्णकं तथा ॥
 एतानि पलमात्राणि गुडं शतपलं मतम् ।
 चीरं प्रस्थद्वयं दद्यात् सर्पिषं कुडवन्तथा ॥
 पञ्चजीरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशान्तये ।
 युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे चये ।
 कासे श्वासे पाण्डुरोगे कार्श्वे वातामयेषु च ॥”
 इति पञ्चजीरकपाक ॥*॥
 “आज्यस्याञ्जलियुग्ममत्र पयसं प्रस्थद्वयं खण्डत
 पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम् ।
 प्रस्थार्द्धं गुडवह्निपाच्यं विधिना सुष्टितय धान्य-
 कात्
 मिथ्या पञ्चपलं पलं कृमिर्पिपो साजाजि-
 जीरादपि ॥
 शोषाश्लोददलोरगेन्द्र-सुमनस्तद्वाविडौना पल
 पकं नागरखण्डसत्रकामिदं सौभाग्यदं योषि
 ताम् ।
 दट्श्रासज्वरदाहशोषशमनं सश्रासकासापह
 षोहव्याधिविनाशनं कृमिहरं मन्दाग्निसन्दौ-
 पनम् ॥’
 दल पत्रकम् । उरगेन्द्रसुमुखनागकेशरम् ।
 द्राविडी सूक्ष्मला । सौभाग्यशुण्ठीपाक । इति
 भावप्रकाश ॥
 सूतिकाषष्ठी स्त्री, (सूतिकाया षष्ठी । सूतिका
 गृहपूज्या षष्ठीति मध्यपदलोपो कर्मधारयो
 वा ।) सूतिकागारे जातबालकस्य षष्ठदिने
 पूज्यदेवोविशेष । अथ सूतिकाषष्ठी-पूजा ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवता ।
 तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कौर्त्तिता ॥
 षष्ठेऽङ्गिरात्रियागन्तु जन्मदानाश्च कारयेत् ।
 रक्षणीया सदा षष्ठो निशा तत्र विशेषतः ॥
 राम । जागरणं कार्यं जन्मदाना तथा वनि ॥”
 रामेति सम्बोधनम् ॥*॥ तत्राशौचान्तरदोषी-
 ऽपि नास्ति ।
 “अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्मं यदा भवेत् ।
 कर्तुंस्वात्कालिकी शुद्धिं पूर्व्याशौचादिशु
 ध्यति ॥”
 इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति श्रवणात्
 पितुरेवाशौचाभाव न तु मातुः कर्तुरिति
 पुनिङ्गनिर्देशाच्च । कारयेदिति अन्यगोत्रजाभि-
 प्रायेण ॥-॥ तत्रादीं विनयकादिसहितपोद्ग-
 मादिकापूजनम् । तथा च ह्यत्यचिन्तामणौ ।

सूतिका

“ह्यागजागरणं कार्यं खड्गो धर्म्यः समी-
पतः ।
आवाह्यं पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ॥”
देवी षष्ठीम् । गिरिं मन्यानदण्डम् ॥॥ मातृ
नामान्याह । बहुचण्डपरिशिष्टम् ।
“गौरो पद्मा शचो मेधा सावित्री विजया जया
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो सोकमारत ॥
शान्तिं पुष्टिर्भूतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकं पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥”
तासांभिधाय भवित्ये ।
“पूज्याश्चित्रेऽथवा कार्या वरदाभयपाणयः ।”
मातर इति सर्वासां विशेषणम् । अतएव गौर्यै
मात्रे नमः । इत्यादिप्रयोगः । एता मातरो
लोकमातरो ज्ञेया अतएव तयोर्बहुलं न
निर्देशः ॥॥ गणेशपूजाया प्रार्थनामन्त्रो यथा,
“सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजानन ।
षष्ठोऽष्टैर्दक्षितं प्रीत्या शिशु दीर्घायुषं कुरु ॥”
तत ।
“आवाहं वरदे देवि महापठोति विश्रुता ।
शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्ष जगत्प्रदायरे ॥”
इति षष्ठ्या आवाहनम् । तत षष्ठो पूजयेत् ।
“गौर्यां पुत्रो यथा स्कन्द सदा सरक्षितस्त्वया
तथा ममाप्यय बालो रक्ष्यता पठि ते नमः ॥”
इति त्रिं पूजयेदिति । भोजराज ।
“गणेशश्चैव नन्दा च पूनना मुखमण्डिका ।
विवानिका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्बिका ॥
आचार्यिका रैवती च पिलिपिञ्जा तत परम् ।
स्कन्दा च द्वादशैतैश्चैत्रा रक्षां मातृका
ग्रहा ॥”
कृत्यचिन्तामणौ स्तुति ।
‘जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
प्रसोद मम कल्याणं नमोऽस्तु पठि देवि ते ॥”
वरप्रार्थनम् ।
“रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान् कामाद्य देहि मे ॥
धात्रो त्वं कार्तिकेयस्य महापठोति विश्रुता ।
त्वत्प्रसादादविघ्ने न चिरं जीवतु बालक ॥
देवतानामृषीणाञ्च सर्वेषां हितकारिणि ।
मर्मर्पितं रक्ष पुत्रं महापठि नमोऽस्तु ते ॥
इत्यनेन बालं व्यजनस्य कृत्वा समर्पयेत् ॥”
मन्यानदण्डं पूजयेत् ।
“मन्यानमन्तरोऽसि त्वं मथितं सागरस्त्वया ।
तथा मर्मापि पुत्रस्य मयं विघ्नं नमोऽस्तुते ॥”
तत षट्कृत्तिकां पूजयेत् । तासु ।
“श्रवा सभ्रतिनाक्षी च कौर्त्तिं सन्ततिरेव च ।
अनसृया क्षमा चैव पडे ता कृत्तिका स्मृता ॥”
मार्कण्डेयपुराणम् ।
‘अग्न्यस्व पशुशुभ्यं च निर्युपे सूतिकागृहे ।
अदोपशस्त्रसूपले भूतिसर्पपर्वर्जिते ।
अनुप्रविश्य या जातमपहृत्यात्मसम्भवम् ।
क्षणप्रसविनो बालं तत्रैवोत्सृज्यते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना ।

सूत्रं

तस्मात् सरक्षणं कार्यं यद्वत्. सूतिकागृहे ॥”
यूपो बहुच्छागस्तम् । पशुः ह्यागः । ह्याग-
जागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् ॥॥ पादौ ।
“पायसं सर्पिषा मिथं द्विजेभ्यो यं प्रयच्छति ।
गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अन्यत् षष्ठोऽशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सूतिगृहं, स्त्री, (सूत्या प्रसवस्य गृहम् ।) प्रसव-
गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सूतिमास, पु, (सूते. प्रसवस्य मासः ।) प्रसव-
मासः । तत्पर्यायः । वैजनन. २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६६ ।
“सूतिमासो वैजननो नवमो दशमोऽपि च ।”
इति जटाधरः ॥
सूतीगृहं, स्त्री, (सूत्या गृहम् ।) प्रसवागारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।
८५ । २० ।
सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नो
सजन्न इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्तम् ॥”
सूत्कार, पु, (सूत् इति शब्दस्य कारः करणम् ।)
अनुकरणशब्दविशेषः । सूत् इति शब्द-
करोति । यथा, सौत्कारादिः ॥
सूत्यान, त्रि, (सुष्टु उत्यान उद्योगो यस्य ।)
चतुर । इत्यमरः ॥ सुन्दरोत्याने, स्त्री ॥
सूत्पर, स्त्री, सुरासन्धानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्या, स्त्री (सू + क्यप् । निपातनात् साधु ।)
यज्ञज्ञानम् । तत्पर्यायः । अभिपव २
सवनम् ३ । इत्यमरः ॥ सोमलतारसपानम् ।
इति भरतः ॥
सूत्याशीच, स्त्री, (सूतिनिमित्तकमाशीचम् ।)
जननाशीचम् । यथा,—
“दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवै ।
शावाशीचं न कर्त्तव्यं सूत्याशीचं विधायते ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
सूत्र, तु क ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घो दन्त्यवर्गाद्य-
मध्य । वेष्टने इत्यन्वै । सूत्रयति सूत्रापयति
सूत्रेण हस्तं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
सूत्र, स्त्री, (सूत्रतेऽनेनेति । सूत्रत् क ग्रन्थे +
णिच् + “परच्” । इत्यच् । यद्वा षिव्यु तन्तु-
सन्ताने + “मिविमुच्योष्टेरू च ।” उणा० ४ ।
१६२ । इति द्रुण् । टेरू च ।) वस्त्रारम्भकम् ।
सूता इति भाषा । तत्पर्यायः । तन्तु २ ।
इत्यमरजटाधरो ॥ सूत्रतन्तु ३ । इति भरत-
घृतहारावली ॥ (यथा, रघुः । १ । ४ ।
“अथवा कृतवाग्दारे अग्रेऽस्मिन् पूर्व-
सूत्रिभिः ।
मणौ वक्षसमुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गति ॥”
यञ्जसूत्रम् । यथा, मिहानिर्वाणे । १ । ४८ ।
“ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम् ॥”
व्यवस्था । शास्त्रादिसूचनाग्रन्थः । इति मेदिनी ॥
सूत्रलक्षणं यथा,—

सूतवे

“स्वस्वाचरमसन्दिग्धं सारवहिश्रुतोमुखम् ।
अस्तीभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥”
इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादासः ॥
(कारणम् । निमित्तम् । यथा. भागवते । ४ ।
६ । ४३ ।
त्वमेव धर्मार्थदुष्वाभिपत्तये
दक्षेण सूत्रेण ससर्कियाध्वरम् ॥”
सूत्रकण्ठ, पु, (सूत्रं कण्ठे यस्य ।) विप्रः ।
खड्गरोटः । कपोतः । इति मेदिनी ॥
सूत्रकोण, पु, (सूत्रबद्धः कोणो यस्य ।) डमरः ।
इति हारावली ॥
सूत्रकोणकः, पु, (सूत्रकोण एव । स्वार्थे कन् ।)
डमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूत्रगण्डिका, स्त्री, (सूत्रं गण्डयतीति । गण्ड +
गुल् ।) तन्त्रवायोपकरणविशेषः । तत्पर्यायः ।
एषणो २ । इति शब्दरत्नावली ॥
सूत्रतन्तु, पु, (सूत्रमेव तन्तुः ।) सूत्रम् । इति
हारावली ॥
सूत्रतर्कुटी, स्त्री, (सूत्रस्य तर्कुटी ।) तर्कुटी ।
इति जटाधरः ॥ टेको इति भाषा ॥
सूत्रधर, पु, (धरतीति । धृ + अच् । सूत्रस्य
धरः ।) सूत्रधारः । इति कैचित् ॥
सूत्रधारः, पु, (सूत्रं धरति धारयति वा । धृ +
णिच् वा + अण् ।) शचीपतिः । इन्द्रः । नान्य-
न्तरसञ्चारो । स तु एङ्भूमिपरिक्रम्य नाट-
कीयकथासूत्रसूचकः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । २८३ ।
“पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥”
शिल्पिप्रभेदः । कुतार इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ स च शूद्रागर्भं विश्वकर्माणं श्रीरसेन
जातः । इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
सूत्रपुष्प, पु, (सूत्रार्थं पुष्पमस्य ।) कार्पासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूत्रबौणा, स्त्री, (सूत्रबहा बौणा ।) बौणा-
भेदः । तत्पर्यायः । लावुकी २ । इति हारा-
वली ॥
सूत्रभिद्, पु, (सूत्रं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)
सूत्रभिद्, स्त्रीचिक । इति शब्दरत्नावली ॥
सूत्रमध्यभू, पु, (सूत्रमध्यवत् भूत्पत्तिर्यस्य ।)
यच्चधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्रयन्त्रः, स्त्री (सूत्रस्य यन्त्रम् ।) सूत्रवेष्टनकाष्ठम् ।
तांत इति भाषा । यथा,—
“आवापनं सूत्रयन्त्रं यत्सूत्रैरभिवेष्टते ॥”
इति शब्दमाला ॥
सूत्रला, स्त्री, (सूत्रं लातीति । ला + क् ।)
तर्कुटी । इति हारावली ॥
सूत्रवेष्टन, स्त्री, (वेष्टतेऽनेनेति । वेष्ट + करण-
ल्युट् ।) सूत्रस्य वेष्टनम् । तन्त्रवायोपकरणम् ।
तासनी इति भाषा । तत्पर्यायः । तसर २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥ तसर, ३ । इति
भरतः ॥

सूनामा, [न्] पु, सुष्ठु, त्रायते इति । सु + त्रै +
 “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । १४४ ।
 इति मनिन् । पक्षे उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥
 सूत्राली, स्त्री, (सूत्रस्य शाली श्रेणिर्यत्र ।) गल-
 सूत्रम् । तत्पर्याय । गलमेखला २ । इति
 हारावली ॥
 सूत्रो, [न्] पु, (सूत्रमस्यास्तीति । सूत्र + इनि ।
 काक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सूत्रविशिष्टे, त्रि॥
 सूद०, पु, (सूदयति रसानिति । सूद चरणे + णिच्
 + षच् ।) सूपकार । (यथा, महाभारते ।
 १ । १३४ । २१ ।
 “तं दृष्टानित्यमुदयुक्तमिन्द्रं प्रति फालगुणम्
 आह्वय वचन द्राणो रक्षः सूदमभापत ॥”)
 व्यञ्जनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६० ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १२८ । ३४ ।
 “भव्य भोज्यञ्च पेयञ्च चोय लेह्यमथापि वा ।
 उपाकृत नरैस्त्रात्र कुशलै सूदकर्माणि ॥”)
 सूप । इति विश्व ॥ सारथ्यम् । अपराध ।
 लोभः । पापम् । इत्यजयपालः ॥
 सूदन, स्त्री, (सूद + लुट् ।) अङ्गीकरणम् ।
 हननम् । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ४२ ।
 “वैष्णवास्त प्रयच्छास्त्रं वधार्थं शम्बरस्य च ।
 मेव कवच तस्य प्रयच्छासुरसूदने ॥”)
 नि क्षेपणम् । पृथ्वातो रनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 तद्धति, त्रि । (यथा, महाभारते । १ । १६२ । २० ।
 “तत्र दिव्य धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
 चिन्तयामास तच्चक्र विष्णुर्दानवसूदनम् ॥”)
 सूदशाला, स्त्री, (सूदस्य शाला ।) पाकशाला ।
 तथा,—
 “सूदशाला रसवती पाकस्थानं महानसम् ॥”
 इति हेमचन्द्र ॥
 सूदाध्यक्ष, पु, (सूदाना सूपकाराणामध्यक्ष ।)
 पाकशालाध्यक्ष । तत्पर्याय । पौरोगमः १ ।
 इति हेमचन्द्र ॥ पुरोगमः ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तल्लक्षण यथा,—
 “अनाहार्यं शचिर्दक्षिकित्सितविदावर ।
 सूदशास्त्रविशेषज्ञ सूदाध्यक्ष प्रशस्यते ॥”
 इति मातृ १८८ अध्याय ॥
 सून, स्त्री, (सू षो ङ य सूती + ऋ ।) प्रसव ।
 पुण्यम् । विकसिते, त्रि । इति विश्वमेदिनी ॥
 सून, त्रि, (सू + ऋ । “ओदितच ।” ८२ । ४५ ।
 इति निष्ठातस्य न ।) जात । इति मुग्धबोध-
 व्याकरणम् ॥
 सूनवान्, [त्] त्रि, (सू + ऋवत् ।) जात । इति
 मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 सूना, स्त्री, (सूयते स्मिति । सू + ऋ । टाप् ।)
 पुत्री । (मुञ्ज पौडने + “मुजो दीर्घय ।”
 उणा० ३ । १३ । इति न । दीर्घध धातो ।)
 धधस्थानम् । गलशुण्डिका । इति मेदिनी ।
 ने, २४ ॥ सूगादिमासविक्रय । सूगपचिबध-
 स्थानम् । इति सच्चित्तसारोणादिहृत्ति ॥

(यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।
 “अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ ।
 द्यूत पान स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥”)
 जाता । इति सूनशब्दार्थदर्शनात् । सूनाप्रका-
 राणि तत्त्वापापनाशकानि च पञ्चसूनाशब्दे
 द्रष्टव्यानि ॥
 सूनो, [न्] पु, (सूना अस्यस्येति । इनि ।) व्याध ।
 मासविक्रया । (यथा, याचवल्के । १ । १४१ ।
 “प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिविस्थानराधिपा ।
 दुष्टा दशगुण पूर्वात् पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥”)
 सूनुः, पु, (सूयते इति । सू + “सुव कित् ।”
 उणा० ३ । ३५ । इति नु । स च कित् ।)
 पुत्रः । (यथा, रघु । १ । ६५ ।
 “सूनुः सूततथाक् सष्टुः विससर्जोदितस्त्रियम् ॥”)
 अनुजः । सूर्यः । इति मेदिनी ॥ अर्कहृत्तः ।
 इत्यमरः ॥
 सूनुः, स्त्री, (सू + नु । वा ऊङ् ।) कन्या ।
 सूनुः, इति हेमचन्द्र ॥
 सूनुत, स्त्री, (सूनुत्यत्यनेनेति । सू + नुत् + घञर्थे क
 उपसर्गस्य दीर्घ ।) सत्यप्रियवक्यम् । इत्यमरः ।
 १ । ६ । १६ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
 “भाषते सूनुत स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥”)
 मङ्गलम् । इत्यजय ॥ तद्धति, त्रि । (यथा,
 भागवते । १ । १६ । ३१ ।
 “प्रणम्य मूर्ध्निवहितः कृताञ्जलि-
 नत्वा गिरा सूनुतयान्मृच्छत् ॥”)
 सूनुदः, त्रि, (सुष्ठु उन्मद ।) उन्मत्त । उन्म-
 दिष्णु । इत्यमरे उन्मदशब्दटोकाया भरतः ।
 ३ । १ । २० ॥
 सूनुद, त्रि, (सुष्ठु उन्माद ।) उन्मादरोग-
 विशिष्ट । इत्यमरे उन्मदशब्दटोकाया रमा-
 नाथः ॥
 सूप, पु, (सौतिरसानिति । सु + “षुश्रूभ्यां निच्चा”
 उणा० ३ । २६ । इति प । चकारात् कित्
 दीर्घत्वञ्च ।) व्यञ्जनविशेष । डाल इति भाषा ।
 सूद । इति मेदिनी ॥ भाण्डम् । शायकम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ दालो ।
 “दलितन्तु शमोधान्य दालिर्दाली स्त्रियामुमे ।
 दालो तु सलिले सिद्धा लवणाद् कश्चिद्भिः ।
 सयुक्ता सूपनाम्नौ स्यात् कथ्यते तद्गुणा अथ ॥
 सूपो विष्टम्भको रुचः शोतन्तु स विशेषतः ।
 निस्तुपा भृष्टसिद्ध स लाघव सुतरा व्रजेत् ॥”
 इति भावप्रकाश ॥
 सूपकार, पु, (सूप करोतीति । कृ + षण् ।)
 पाककर्त्ता । तत्पर्याय । वल्लव २ शारा-
 लिक ३ आन्वसिक ४ सूद ५ औदनिक ६
 गुण ७ । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ पाचक
 ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाकुक ९ । इत्यु-
 नादिकोप ॥ मध्यहार १० । इति हेमचन्द्र ॥
 तस्य लक्षण यथा, घाणक्यम् ।
 “इन्द्रिताकारतत्त्वज्ञो वलवान् मिष्टपाचक ।
 शूर्यकठिनयैव सूपकारः स उच्यते ॥”

शूद्रपाकोपजीवी । यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे
 २७ अध्याये ।
 “देवोपजोवाजीवी य देवलक्ष प्रकीर्तितः ।
 शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः ॥
 सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ।
 उक्तपूर्वप्रकारेण लक्षणं ह्यपलोपते ॥
 एते महापातकिनः कुम्भीपाक प्रयान्ति ते ।
 कुण्डान्यन्यानि ते यान्ति निबोध कथयामि
 तान् ॥”
 सूपधूपनं, स्त्री, (सूपस्य धूपनमस्मादिति ।) हिङ् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सूपपर्णी, स्त्री, (सूपकर सूपस्य स्वादुताकरं पर्ण-
 मस्याः । डोष् ।) मुहपर्णी । इति रत्नमाला ॥
 सूपश्रेष्ठः, पु, (सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः ।) मुह ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूपाङ्ग, स्त्री, (सूपस्य अङ्गम् । तत्साधनत्वात् ॥
 हिङ् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूम, स्त्री, (सू + “इषियुधीति ।” उणा० १ । १४४ ।
 इति मक् ।) चीरम् । आकाशम् । इति
 मेदिनी ॥ जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सूर, पु, (सूते जगदिति । सू + “सुसूधाञ्-
 गृध्रिभ्यः कान् ।” उणा० २ । २४ । इति कान् ।)
 सूर्यः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
 “सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥”)
 अर्कहृत्तः । इत्यमरः । १ । ३ । २८, २ । ४ । ८० ॥ हत्ता-
 र्हेत्पिष्टविशेषः । इति हेमचन्द्र ॥ पण्डित ।
 इति केचित् ॥
 सूरण, पु, शूरणः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कार्तिकमासे तस्य भक्षणनिषेधो यथा, कर्म-
 लोचने ।
 “मकरे मूलकञ्चैव सिद्धे चालावुक तथा ।
 कार्तिके शूरणञ्चैव सद्यो गोमासभक्षणम् ॥”
 सूरत, त्रि, (सुष्ठु रमते इति । सु + रम + “सैर
 रमते ऋो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घ ।” उणा०
 ५ । १४ । इति ऋ । सुशब्दस्य च दीर्घः ।)
 कृपातु । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
 सूरसूत, पु, (सूरस्य सूर्यस्य सूत मारथि ।)
 अरुण । स सूर्यसारथि । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥
 सूरि, पु, (सूते सहाक्यानोति । सू + “सूड
 क्ति ।” उणा० ४ । ६४ । इति क्ति ।)
 पण्डित । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ (यथा,
 भागवते । १ । १ । १ ।
 “जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतथार्थेष्वभिन्न
 सूराट् ॥
 तेने ब्रह्म हृदा य षादिकवये मुह्यन्ति यत्
 सूरय ॥”)
 यादवः । सूर्यः । इत्युणादिकोप ॥
 सूरी, [न्] पु, (सूर सूर्य उपास्यतया अन्व-
 येति । सू + इनि ।) पण्डितः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 सूरी, स्त्री, (सू + क्ति । डोष् ।) राजमर्षप ।
 इति रत्नमाला ॥ (विद्या । इत्युणादिकोप ॥

सूर्यः

उज्ज्वल । ४ । ६४ ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री ।
 "पयोगादाख्यायाम् ।" ४।१।४८ इति ङीप् ।
 सूर्यतिथ्यागस्येति यलोपः । कुन्ती । इति
 व्याकरणम् ॥)
 सूर्य, नारदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-पर०-
 मक०-सेट् ।) रेफयुक्तं षष्ठस्वरौ दन्त्यादिः ।
 सूर्येति दुष्टं लोकः । सूर्येति दुर्गादासः ॥
 सूर्येण, स्त्री, (सूर्य + ल्युट् ।) अनादरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सूर्य, अनादरे । ईर्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादिर्दीर्घी रेफ
 मध्य । सूर्येति सुसूर्ये । इति दुर्गादासः ॥
 सूर्यः, पुं, (सूर्येति अनादित्येति इति । सूर्य +
 घञ् ।) माप । इति शब्दरत्नावली ॥
 सूर्य, पु, स्त्री, शूर्ये । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुम्भपरिमाणम् । द्विदोषपरिमाणम् । इति
 वैद्यकपरिभाषा ॥
 सूर्यी, स्त्री, शूर्यी । इतिकेचित् ॥
 सूर्ये, पु, (सरति आकाशे सुवति कर्मणि लोका
 प्रेरयति वा । स्र गतौ स्र प्रेरणे वा + "राजसूर्य-
 सूर्येणोद्येति ।" ३।१।२१ इति क्यप्रत्ययेन
 माधु ।) ग्रहविशेषः । अर्कपर्यन्तः । इति
 मेदिनी ॥ बलिपुत्रः । इति केचित् ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ३ । ७४ ।
 "वले पुत्रशतञ्चासीत् वाणज्येष्ठ नराधिप ।
 धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य चन्द्रमाथेन्द्रतापनः ॥")
 दानवविशेषः । यथा,—
 "अभवन् दनुपुत्राश्च वंशे ख्याता महासुरा ।
 विप्रचित्तिप्रधानास्ते शत तीक्ष्णपराक्रमा ॥
 स्वर्भानुर्वृषपर्वा च कुहदस्य महासुर ।
 धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य दनुमानिन्द्रतापन ॥"
 इति वज्रपुराणे काश्यपीयवश ॥
 ग्रहविशेषस्य पर्यायो यथा । सूर २ अर्थमात्र
 आदित्य ४ द्वादशात्म्या दिवाकर ६ भास्कर
 ७ अहस्कर ८ ब्रह्म ९ प्रभाकर १० विभा
 कर ११ भास्वान् १२ विवस्वान् १३ ससाश्व १४
 हरिदश्व १५ उष्णरश्मि १६ विवर्तन १७
 अर्क १८ मार्तण्ड १९ मिहिर २० अरुण २१
 प्रभा २२ द्युमणि २३ तरुणि २४ मित्र २५
 चित्रभानु २६ विरोचन २७ विभावसु २८
 ग्रहपति २९ त्विष्यापति ३० अह पति ३१
 भानु ३२ हस ३३ सहसाश्व ३४ तपन ३५
 मविता ३६ रवि ३७ इत्यमरः । १।३।२८—३१ ॥
 शर ३८ भग, ३९ हृष ४० पद्मिनावल्लभ ४१
 हरि ४२ दिनमणि ४३ चण्डाश्व ४४ सम-
 सप्त ४५ गर्भास्तिमान् ४६ अशुमाली ४७
 काश्यपिय ४८ खग ४९ भानुमान् ५० लोक-
 नोचन ५१ पद्मवन्धु ५२ ज्योतिषान् ५३
 अव्यथ ५४ तापन ५५ चित्ररथ ५६
 खमणि ५७ दिवासिन्धि-५८ गर्भास्तिहस्त ५९
 ज्वलि ६० पतङ्ग ६१ अर्द्धि ६२ दिनप्रणी ६३
 वेदोदय ६४ कालकृत ६५ अहाराज ६६

३६६
सूर्यः

तमोनुद' ६७ रसाधारः ६८ प्रतिदिवा ६९
 ज्योतिषीयः ७० इन, ७१ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कर्मसाधौ ७२ जगत्सत् ७३ त्रयी-
 तपः ७४ प्रद्योतनः ७५ खद्योतः ७६ लोक-
 बान्धव' ७७ पद्मिनीकान्त, ७८ अंशुहस्तः ७९
 पद्मपाणिः ८० हिरण्यरेताः ८१ पौत ८२
 अद्रि' ८३ अग ८४ हरिवाहनः ८५ अन्व-
 रीप ८६ धामनिधि ८७ हिमाराति' ८८
 गोपति ८९ कुञ्जार, ९० प्रवग ९१ सूरु' ९२
 तमोपह ९३ गभस्ति ९४ । इति जटाधर ॥ १॥
 अस्य वण रक्तश्याममिश्रित । स च पूर्वं दिक्-
 पुरुष-क्षत्रियजाति सत्त्वगुण कटुरससिधुराशौ
 नामधिपतिः । धान्यादिसुवर्णद्रव्यचतुष्पदगो-
 भूमिस्वामी । चतुष्कोणाकृति । मध्याह्नकाले
 प्रवलः । वृहत् । रणचारो । तिक्तमप्रियश्च ।
 इति बृहज्जातकादयः ॥ * ॥ ग्रहयज्ञे तु ।
 वर्तुलावार । मण्डलमध्यस्थ' । अस्य जन्मभूमि
 कनिष्ठदेशः । गोत्र काश्यप । वर्ण रक्त ।
 पूर्वमुख' । जाति ब्राह्मण । बलिगुणोदनम् ।
 धूपो गुग्गुलु । गन्धो रक्तचन्दनम् । समित्
 अर्क' । अस्य ध्यानम् ।
 "क्षत्रिय काश्यप रक्त कालिङ्ग द्वादशाङ्गुलम् ।
 पद्महस्तद्वय पूर्वानन सप्ताश्रवाहनम् ।
 शिवाधिदेवत ध्यायेद्द्विप्रत्यधिदेवतम् ॥"
 अस्य मन्त्रः ।
 "आरुण्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नश्नत
 मत्यंश्च हिरण्ययेन सविता रथेन देवो याति
 भुवनानि पश्यन् ॥" दक्षिणा धेनु । इति ग्रह
 यागसंस्कारतत्त्वे ॥ * ॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
 "अथान्तर्रीचादाभाय्य कश्यप मुनि सत्तमम् ।
 सतोयमेधगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥
 मारितश्च यत प्रोक्तमेतदण्ड त्वयादितिम् ।
 तस्मान्मुने सुतस्तेऽय मार्तण्डाख्या भविष्यति ॥
 सूर्याधिकारश्च विशुर्जगत्पे करिष्यति ।
 हनिष्यत्यसुरास्त्राय यज्ञभागहरानरीन् ॥
 देवा निशस्येति वचो गगनात् समुपागतम् ।
 प्रहर्षमतुल याता दानवाश्च हतौजस ॥
 ततो युद्धाय दैतेयानाञ्जुद्धाव शतक्रतु ।
 सह देवेर्मुदा युक्तौ दानवाश्च तमभ्ययु ॥
 तेषा युद्धमभहोर देवानामसुरै सह ।
 शस्त्रास्त्रदौंसि सदीप्तममस्तभुवनान्तरम् ॥
 तस्मिन् युद्धे भगवता मार्तण्डेन निरीचिता ।
 तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुरा ॥
 तत प्रहर्षमतुल प्रापु सञ्चे दिवोकम ।
 तुष्टुवस्तेजसो योनि मार्तण्डमदिति तथा ॥
 स्वाधिकार तत प्रापुयज्ञभागाश्च पूर्ववत् ।
 भगवानपि मार्तण्ड स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
 कदम्बपुष्पवङ्गास्नानधसोहंश्च रश्मिभि ।
 वृत्तोऽग्निपिण्डसदृशो दध्न नातिस्फुट वपु ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणे मार्तण्डोत्पत्ति ॥ * ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "अथ तस्मै ददौ कन्या सज्ञा नाम विवस्वते ।

सूर्यः

प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्मा प्रजापति' ॥
 विवस्वतस्तु सभूतो मनु द्वौ चरितं तयो' ।
 पूर्वमेव तवाख्यातं मयैतदखिल द्विज ॥
 शौष्यपत्यान्यसौ तस्यां जनयामास गोपति' ।
 द्वौ पुत्री सुमहाभागी कन्याश्च यमुना गदीम् ॥
 मनुर्वैवस्वतो ज्येष्ठ' आह देव' प्रजापति ।
 तेषा यमो यमी चैव यमनौ सबभूवतु' ॥
 तत्तेजोऽभ्यधिकं चैव मार्तण्डस्य विवस्वत ।
 असहन्ती तु तस्मैल' खां छाया वीक्ष्य सान्नवीत्
 सन्नोवाच ।
 अह यास्यासि भद्र ते स्वकञ्च भवन पितु ।
 निर्विकार त्वयाप्यत्र स्वेय मच्छासनात् शमे ॥
 इमौ च बालकौ मद्भ कन्या च वरवर्धिनी ।
 सभाष्या नैव चाख्येयमिम भगवते त्वया ॥
 छायोवाच ।
 आकेशग्रहणाद्देवि आशापानैव कर्हिचित् ।
 आख्यास्यामि मत तुभ्य गम्यता' यत्र वाञ्छितम्
 इत्युक्त्वा छायाया मज्ञा जगस पिढमन्दिरम् ।
 तत्रावसत् पिढमन्दरे कश्चित् काल शुभेक्षण ॥
 भर्तु' समोप याहीति पिढोक्त्वा सा पुन पुन ।
 अगच्छद्दवा भूत्वा कुरुन् विप्रोत्तरास्तत ॥
 तत्र तेषे तप साध्वी निराहारा महासुने ।
 पितु समीप याताया सज्ञाया वाक्यतत्परा ॥
 तद्रूपधारिणौ च्छाया भास्कर समुपस्थिता ।
 तस्याश्च भगवान् सूर्ये' सञ्चे यमिति चिन्तयन् ॥
 तथैव जनयामास पुत्री द्वौ कन्यका तथा ।
 पूर्वजस्य मनोस्तुल्य सावर्णिस्तेन सोऽभवत् ॥
 यस्तयो प्रथम जात पुत्रयोर्हिजसत्तम ।
 द्वितोयो योऽभवच्चान्य स ग्रहोऽभूत् शनैश्चर ॥
 कन्याभूत्तपती या तां वने सवरणो नृप ।
 सज्ञा तु पार्थिवी तेषामात्मजाना यथाकरोत् ॥
 खेह न पूर्वं जाताना तथा कृतवती सती ।
 मनुस्तान् चन्तवास्तुस्या यमस्याश्च न चक्षमे ॥
 बहुश पौत्रमानस्तु पितु पत्रा सुदुःखित ।
 स वै कोपाच्च बाल्याश्च भाविनोऽर्थस्य वै बन्नात्
 पदा सतर्कयामास च्छाया सज्ञासुतो यम' ।
 त शशाप तत क्रुहा सज्ञा सा पार्थिवी भृशम् ॥
 छायोवाच ।
 पदा तर्जयसे यन्मा पिढमार्था गरीयसीम् ।
 तस्मात्तवैष चरण पतिष्यति न सशय ॥
 यमस्तु तेन शपेन भृश पीडितमानस ।
 मनुना सह धर्मात्मा सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥
 यम उवाच ।
 स्तं हेन तुभ्यमस्मात्सु माता देव न धर्त्ते ।
 विसृज्य ज्ञायसोऽप्यस्मान् कनोयासो बुभृषति
 तस्या मयोद्यत पादो न तु देहे निपातित ।
 बाल्याहा यदि वा मोहात् तद्भवान् चन्तुमर्हसि
 शप्तोऽह तात कोपेन जनन्या तनयो यत ।
 ततो न मन्ये जननी ममैषा तपता वर ॥
 निर्गुणेष्वपि पुत्रेषु न माता निर्गुणा भवेत् ।
 पादस्ते पतता पुत्र कथमेतत्तयोदितम् ॥
 तव प्रसादाश्चरणी न पतेत् भगवन् यथा ।

सूर्यः

साष्टशापादयं मेऽद्य तथा चिन्तय गोपते ॥
रविरुवाच ।

असश्यामद युक्त भविष्यत्यत्र कारणम् ।
येन त्वामाविशत् क्रोधो धर्मज्ञ सत्यवादिनम् ॥
सर्वेषामिव शापाना प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु मात्राभिग्रहाना क्वचिच्छापनिवर्तनम् ॥
न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्तुं मातुर्वचस्तव ।
किं चित्ते सविधास्यामि युक्तं ह्यदनुग्रहम् ।
कमयो मांसमादाय प्रयास्यन्ति महौतलम् ।
कृत तस्या वच, सत्य त्वच्च त्राता भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

आदित्यस्वप्नवीच्छाया किमर्थं तनयिषु वै ।
तुल्येष्वप्यधिकं ह्येकत्र क्रियते त्वया ॥
नन न चैषा जननी सज्जा कापि त्व मागता ।
विगुणेष्वप्यप्येषु माता शाप न दास्यति ॥
सा तत् परिहरन्तीव नाचचचे विवस्वत ।
स चात्मान समाधाय युक्तस्तु त्वमवैचत ॥
त शमुस्यतं दृष्ट्वा ह्यायासज्जा दिनाधिपम् ।
भयेन कम्पिता ब्रह्मन् यथावत् न्यवेदयत् ॥
विवस्वास्तु तदा क्रुद्ध, श्रुत्वा श्वशुरमभ्यगात् ।
स चापि त यथान्यायमर्चयित्वा दिवाकरम् ।
निर्दग्धुं काम रोषेण शान्तयामास सुव्रतः ॥
विश्वकर्मा उवाच ।

तवातितेजसा व्याप्तमिदं रूपं सुदुःसहम् ।
असहन्ती ततः सज्जा वने चरति वै तप ॥
द्रव्यते ता भवानद्य स्या भार्या शुभचारिणीम्
रूपार्थं भवतोऽरखे चरन्ती सुमहत्तपः ॥
मत मे ब्रह्मणो वाक्यात् यदि ते देव रोचते ।
रूपं निवर्तयाम्यद्य तव कान्त दिवस्यते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

यती हि भास्वतो रूपं प्रागासौत् परि-
मण्डलम् ।
ततस्तथेति त प्राह त्वष्टार भगवान् रवि' ॥
विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकहीपे विवस्वत ।
भूमिमारीष्य तत्तेजः शान्तनाथोपचक्रमे ॥
देवाश्च ब्रह्मणा सार्धं भास्वन्तमभितुष्टुव ।
लिख्यमान सहस्राशु प्रणेषु सर्वदेवता ॥
तत कोलाहले तस्मिन् सर्वदेवसमागमे ।
तेजसः शान्तन चक्रं विश्वकर्मा शनै शनै ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे सूर्यतेज शान्तनम् ॥
“शातित चास्य यत्तेजस्तेन चक्रं विनिर्मितम्
विष्णो शूलश्च सर्वस्य शिविका धनदस्य च ॥
दण्डं प्रेतपते शक्तिदेवसेनापतेस्तथा ।
अन्ये प्राञ्चैव देवानामायुधानि स विश्वकृत् ।
चकार तेजसा भानोर्भासुराख्यरिशान्तये ॥
इति शातिततेजा स श्वशुरेशान्तिशोभनम् ।
वपुर्दधार मार्कण्डेय पुष्पचापमनोरमम् ॥
म ददर्श समाधिस्था स्वा भार्या बडवाकृतिम्
अपापा सर्वभूताना तपसा नियमेन च ॥
ततो जगाम भास्वान् वै सज्जा यत्र व्यवस्थिता ।
सा च दृष्ट्वा तमायान्त परपुसो विशङ्कया ।
जगाम समुख तस्य पृष्ठरक्षणतत्परां ॥

सूर्यः

ततश्च नासिकायोगात् तयोस्त्र समेतयोः ।
नासत्यदस्त्री तनयावश्वक्तादिनिर्गती ॥
रेतरसोऽन्ते च रेवन्त' खन्नौ घन्नी तनुवष्टक्
अश्वारूढः समुत्पन्नो वाणतूणसमन्वित ॥
तत' स्वरूपमतुल दर्शयामास भानुमान् ।
तस्याथ सा समालोक्य स्वरूपं सुदमाददौ ॥
स्वरूपधारिणीं चैनामानिनाय निजालयम् ।
सज्जा भार्या प्रीतिमती भास्करो वारितस्करः ॥
तत' पूर्वसुतो योऽस्या' सोऽभूद्वै वस्वतो मनुः ।
द्वितीयश्च यमः शापात् पापदर्शनतत्पर' ॥
कमयो मांसमादाय पादतस्ते महौतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्त तस्य चक्रं पिता स्वयम्
धर्मदृष्टिर्यतश्चासी समो भित्ने तथाहिते ।
ततो नियोगे त याम्ये चकारतिमिरापह' ॥
यसुनाच्च नदीचक्रं कलिन्दान्तरवाहिनीम् ।
अश्विनौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महामना ॥
गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तो विनियोजित ॥
रेवन्तमप्याह ततो भगवान् लोकभावन' ।
त्वमप्यशेषलोकस्य पूज्यो वल्ल भविष्यसि ॥
अरख्येऽग्नौ महादावे वैरिदस्युभयेषु च ।
त्वा स्मरिष्यन्ति ये मर्त्या मोक्षन्ते ते महापद' ॥
चेम इहि सुखं राज्यमारोग्यं कौर्त्तिमुन्नतिम् ।
नराणां परितुष्टस्व' पूजित' सप्रदास्यसि ॥
ह्यायासंज्ञासुतश्चापि सावर्णं सुमहायशाः ।
भाव्य सोऽनागते काले मनु सावर्णिकोऽष्टमः ॥
मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभुः ।
भ्राता शनैश्चरस्तस्य ग्रहोऽभूच्छासनाद्रवे ॥
यवीयसो च या कन्या तस्य चासोद्दिजोत्तम ।
अभवत् सा सरिच्छेष्टा तपसी लोकपावनौ ॥
यस्तु ज्येष्ठो महाभाग सर्गो तस्येह साम्प्रतम् ।
विस्तर तस्य वक्ष्यामि मनोवैवस्वतस्य ह ॥
य इदं जन्म देवानां शृणुयाद्वा पठेत्तथा ।
विवस्वतस्तु जाताना रवेर्माहात्म्यमेव च ।
आपद प्राप्य मुच्यते प्राप्नुयाच्च महदयश ॥
अहोरात्रकृत पापमेतत् शमयति श्रुतम् ।
माहात्म्यमादिदेवस्य मार्त्तण्डस्य महात्मन ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मार्त्तण्डमात्मनामा-
ध्याय ॥ अपि च ।

प्रजापाल उवाच ।

“शरीरस्य कथं सूक्तिं ग्रहणं ज्योतिषो हि ज ।
एतन्मे सशयं छिन्धि प्रणतस्य द्विजोत्तम ॥

महातपा उवाच ।

योऽसावात्मा ज्ञानशक्तिरेक एव सनातन ।
स द्वितीयो यदा चैच्छत् तदा तेजः समुत्थितम् ॥
तत् सूर्य इति भास्वास्तु अन्योन्येन महात्मनः
लोलौभूतानि तेजासि भासयन्ति जगत्त्रयम् ॥
तस्मिन् सर्वे सुराः सिद्धा गणा' सर्वे मह-
भिभि ।

स्वयं भूता इति विभो तस्मात् सूर्यस्तु सोऽभवत्
लोलौभूतस्य तस्याश्च तेजसोऽभूच्छरीरकम् ।
पृथक्त्वेन रवि सोऽथ कौर्त्थते वेदवादिभि ॥
भासयन् सर्वलोकस्तु यतोऽसावुत्थितो दिवि ।

सूर्यः

पतोऽसौ भास्करः प्रोक्तं प्राकर्षाच्च प्रभाकरः ।
दिवा दिवस इत्युक्तस्तत्कारित्वादिवाकरः ।
सर्वस्य जगतस्वादिरादित्यस्तेन उच्यते ॥
एतस्य द्वादशादित्याः समूतास्तेजसा पृथक् ।
प्रधान एक एवायं जगत्सु परिवर्तते ॥
तं दृष्ट्वा जगतो व्याप्तिं कुर्वाण परमेश्वरम् ।
तस्यैवान्तःस्थिता देवा विनिष्कृत्य स्तुतिं जगुः ॥
इति वाराहे आदित्योत्पत्तिनामाध्यायः ॥*॥
उत्तरायणदक्षिणायनयोरनुलोमप्रतिलोमगन्त-
व्यानि मण्डलानि प्रतिमासं सूर्यभ्रमणाधि-
कारिण्याश्च यथा,—

“अशीतिमण्डलशत काष्ठयोरन्तर' इयोः ।
आरोहणावरोहाभ्यां भानोरब्देन या गतिः ॥
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥
धाता कृतस्थला चैव पुनस्तयो वासुकिस्तथा ।
रथकृद्ग्रामणीर्हेतिस्तुस्वरथैव सप्तमः ॥
एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।
मैत्रेय स्यन्दने भानो' सप्त मासाधिकारिण ॥
अर्थमा पुलहश्चैव रथीजाः पुञ्जिकस्थला ।
प्रहेति कच्छनीरश्च नारदश्च रथे रवेः ।
माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञे निबोध मे ॥
मित्रोऽतिस्तुक्ष्णको रक्ष पौरुषेयोऽथ मेनका ॥
हाहा रथस्वनश्चैव मैत्रेयैते वसन्ति वै ॥
वशिष्ठो वरुणो रश्मा सहजन्थो हृद्भवधः ।
रथचित्रस्तथा शक्रो वसन्त्यापाठसंज्ञिते ॥
इन्द्रो विश्वावसु' स्रीत एलापत्स्तथाङ्गिरा ॥
प्रज्ञोचा च नभस्येते सर्पश्चार्कं वसन्ति हि ॥
विवस्वानुग्रसेनश्च भृगुरायुरणस्तथा ।
प्रज्ञोचा शङ्खपालश्च व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥
पृषा च सुरविर्वातो गौतमोऽथ धनञ्जय ।
सुपेणोन्थो घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवौ ॥
विश्वावसुर्भरद्वाज' पर्जन्ये रावतौ तथा ।
विश्वाचोसेनजित्सञ्जी कार्तिके चाधिकारिणः
अश्वकश्यपतार्क्षस्तु महापद्मस्तथोर्वशी ।
चित्रसेनस्तथा विद्युत् मार्गशीर्षाधिकारिण ॥
ऋतुर्भगस्तथोर्णाशुस्फुर्ज' कर्कोटकस्तथा ।
अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचिन्तिर्वराप्सरा' ।
पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले ॥
लोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्त्याधिकारिण' ।
त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ॥
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् घृतराष्ट्रश्च सप्तमः ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ॥
श्रुयता चापरं सूर्यं फाल्गुने निवसन्ति ये ।
विष्णुरश्वतरो रश्मा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ॥
विश्वामित्रस्तथा रक्षो यथापेतो महामुने ।
मासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येतेषु सप्तकाः ॥
सवितुर्मण्डले ब्रह्मन् विष्णुशङ्खपट'हिता' ।
स्तुवन्ति सुनय, सूर्यं गन्धर्वैर्गीयते पुरः ॥
नृन्तन्वप्सरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥
वहन्ति पद्मगा यच्च क्रियतेऽभीषु सग्रह ॥
बालखिल्यास्तथैवैव परिवार्य समासते ।

सूर्यः

सोऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ।
हिमोष्णवारिदृष्टीना हेतुत्वं समुपागतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अश्वे १० अध्यायः ॥७॥
सूत उवाच ।
“एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
करोति नियत काल कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः ॥
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदोपकाः ।
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥
सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
विश्वव्यचा पुनश्चान्यः सम्पद्सुरतः परः ।
अर्वाग्वसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्तितः ॥
सुसुम्नः सूर्यरश्मिस्तु पुण्याति शिशिरद्युतिम् ।
तिर्यग्ूर्ध्वं प्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगौयते ॥
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोपकः ।
विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधः पुण्याति मर्कटा ॥
विश्वव्यचास्तु यो रश्मिः शुक्रः पुण्याति नित्यदा
सम्पद्सुरिति ख्यातः स पुण्याति च लोहितम् ॥
हृहस्पतिः प्रपुण्याति रश्मिर्वाग्वसुः प्रभो ।
शनेश्वरः प्रपुण्याति सप्तमश्च स्वराट् तथा ॥
एव सूर्यप्रभावेण सर्वाः नक्षत्रतारकाः ।
वहन्ते बर्हिता नित्यं नित्यमप्याययन्ति च ॥
दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सत्त्वशः ।
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसा प्रभुः ।
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
नादेयाश्चैव सामुद्रान् कूपान् चैव सहस्रशः ।
स्थावरान् जङ्गमाश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
तस्य रश्मिसहस्रान्तु शीतवर्षोष्णनिस्सरम् ।
तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः ॥
हृन्दनाश्चैव याद्द्याश्च कोतनाः हकनास्तथा ।
अमृता नाम ताः सर्वा रश्मयो हृष्टिसर्जनाः ॥
हिमोहृहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः ।
रश्मो मेप्यथ पेष्यश्च ह्लादिन्यो हिमसर्जनाः ॥
चन्द्रास्ता नामतः सर्वा पीताभा स्युर्गर्भस्दायः ।
शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥
शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रविधा गर्भसर्जनाः ।
सप्त विभर्ति तामि स मनुष्यपितृदेवता ॥
मनुष्यानीषधेनेह स्वधया च पितृर्नपि ।
अमृतेन सुरान् सर्वान् तिस्रस्त्रीस्तर्पयत्यसौ ॥
वसन्ते ग्रैशिके चैव शतं सन्तपति त्रिभिः ।
शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः सम्प्रवर्षति ।
हेमन्ते शिशिरे चैव हिमसुत्सृजति त्रिभिः ॥
वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
चैत्रे मासि भवेदीशो पाता वैशाखतापन ॥
ज्येष्ठमूले भवेदिन्द्रः आषाढे सविता रविः ।
विवस्वान् श्रावणे मासि प्रोष्ठपद्या भगः स्मृतः ॥
पृथ्वीश्वरश्चैव ज्येष्ठे कात्तिके मासि भास्करः ।
मागशोर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
पञ्चरश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्माणि ।
षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवोऽशुसप्तभिस्तथा ॥
धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
विवस्वान् दशभिः पाति पात्यकादशभिर्भगः ॥
सप्तभिस्तपति मित्रस्तथा चैवाष्टभिस्तपेत् ।

३६८
सूर्यः

अथैमा दशभिः पाति पृथ्वीश्वरः नवभिस्तपेत् ।
षड्भि रश्मिसहस्रैस्तु मित्रस्तपति विश्वष्टकम् ॥
वसन्ते कपिलः सूर्योऽशोके काञ्चनसप्रभः ।
श्वेतो वर्षासु वर्षेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः ॥
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः ।
शोपधीषु बल धत्ते स्वधामपि पितृष्वथ ॥
सूर्योऽमरत्वममृतत्रयं त्रियुः नियच्छति ।
अन्ये चाष्टौ ग्रहाः सूर्ये चाधिष्ठिताः ॥
हिजाः ॥
चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव हृहस्पतिः ।
भीमो भानुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ॥
सर्वे भ्रुवे विरुद्धा यैर्ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
भ्राम्यमाणा यथायोगे भ्रमन्त्यनु दिवाकरम् ॥
अलातचक्रवदयान्ति वातचक्रे रिता हिला ।
यस्माद्गृह्णति तान् वायुः प्रवहन्तेन वै स्मृतः ॥
रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः ॥
वीथ्याथयाणि चरति नक्षत्राणि रविर्ग्रथाः ।
ह्लासदृष्टी च विप्रेन्द्रा ध्रुवाधाराणि सर्वदा ॥
स सोमः शक्रपत्ने तु भास्करे परतस्थिते ।
आपूर्यन्ते परोऽस्यान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥
लोषेऽपि तः सुरैः सोममाप्याययति नित्यदा ।
एकेन रश्मिना विप्राः सुसुम्नाख्येन भास्करः ॥
एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्णमास्याः स दृश्यते सपूर्णो दिवसक्रमात् ॥
सपूर्णमर्दमासेन तः सोमसमृतात्मकम् ।
पिबन्ति देवता विप्रा यतस्तेऽमृतभोजनाः ॥
ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
अपरार्हं पितृणां स जघन्याः पृथुपासते ॥
पिबन्ति हि फल काल शिष्टा तस्य कला तु या ।
स्वधामृतमयो पुण्या तामिन्दोरमृततात्मिकाम् ॥
नि स्त तदमावास्या गर्भस्तथैव स्वधामृतम् ।
मासहृत्सिमवाप्याथा पितरः सन्ति निर्हताः ॥
न सोमस्य विनाशः स्यात् सुधा देवैस्तु पीयते ।
एवं सूर्यनिमित्तोऽस्य च्यो हृदिस्य सत्तमा ॥”
इति कौर्मो ४० अध्यायः ॥ * ॥
अथ भार्यापत्वानि यथा ।
सूत उवाच ।
“अदितिः सुषुवे पुत्रमादित्यः कश्यपात् प्रभुम् ।
तस्यादित्यस्य चैवासीद्भार्याणान्तु चतुष्टयम् ॥
सद्मा राज्ञो प्रभा च्छाया पुत्रास्तासां निबोधतः ।
सद्मा त्वाद्रो तु सुषुवे सूर्यान्मनुमनुत्तमम् ।
यमश्च यमुनाश्चैव राज्ञी रेवन्तमेव च ॥
प्रभा प्रभातमादित्याच्छाया सावर्णिमात्मजम् ।
शनिश्चैव तपतीश्च विष्टिश्चैव यथाक्रमम् ॥”
इति कौर्मो २० अध्यायः ॥ * ॥
तस्य मण्डलपरिमाणं यथा,—
सूत उवाच ।
“सूर्याचन्द्रमसावैतो भ्रमती यावदेव तु ।
सप्तानाञ्च समुद्राणां द्वीपानाम्नाति विस्तारः ॥
विस्ताराहं पृथिव्यास्तु भवेदन्वयं वाह्यतः ।
पर्यासपारिमाण्यात् चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः ॥

सूर्यः

पर्यासपारिमाण्यास्तु बुधैस्तुल्यं दिनं स्मृतम् ।
भवतीमांस्त्रयो लोकान् यस्मात् सूर्यः परि-
भ्रमात् ॥
अचिरात्तु प्रकाशे तु भवनात् स रविः स्मृतः ॥
तयोर्भूयः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ॥
महितत्वान्महोशब्दो यस्मिन्नर्थे निपात्यते ।
अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भात्सूर्यादित्यतम् ॥
मण्डलं भास्करस्याथ योजनैस्तान्निबोधतः ।
नवयोजनसाहस्रो विस्तारो मण्डलस्य तु ॥
विस्तारात्त्रिगुणस्यापि परिणामोऽत्र मण्डले ।
विष्कम्भमण्डलाश्चैव भास्करात् द्विगुणं शशी ॥
तस्य गतिनिरूपणं यथा,—
“मानसखीत्तरं पृष्ठे लोकपालात्तुर्दिशम् ।
स्थिता धर्मव्यवस्थार्थं लोकसरत्तणाय च ॥
लोकपालोपरिष्ठात् सर्वतो दक्षिणायने ।
काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिस्तस्य निबोधतः ॥
दक्षिणोपक्रमं सूर्यं क्षिप्तेपुरिव सर्पति ।
ज्योतिषाः चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥
मध्यतया मरावत्या यदा भवति भास्करः ।
वैवस्वते सयमने ऊर्ध्वं तत्र प्रदृश्यते ॥
सुखायामर्दरात्रन्तु विभावर्थ्यस्तमेति च ।
वैवस्वते सयमने मध्याह्ने तु रविर्ग्रथाः ॥
सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते ।
विभावर्थ्यामर्दरात्रं माहेन्द्रामस्तमेति च ।
सुखायामथ वारुण्या मध्याह्ने चार्थ्यमा यदा ।
विभावर्थ्या सोमपुर्थ्या उत्तिष्ठति विभावसु ॥
रात्रार्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।
सोमपुर्थ्या विभावर्थ्या मध्याह्ने चार्थ्यमा यदा ॥
अमरावत्या महेन्द्रस्य तद्गच्छति दिवाकरः ।
अर्दरात्रं सयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥
सुशीघ्रमेव पर्योत्तं भास्करोऽलातचक्रवत् ।
भ्रमन् वै भ्रममाणानि नक्षत्राणि चरते रविः ॥
एव चतुर्षु पार्श्वेषु दक्षिणान्त्ये सर्पति ।
उदयास्तमये चासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥
पूर्वाह्ने चापरार्हं तु ह्यौ ह्यौ देवालयौ तु सः ।
तपत्येकश्च मध्याह्ने ताभिरैव च रश्मिभिः ॥
उदितो वह मानाभिर्मध्याह्ने तपते रविः ।
अतः परं ह्यसन्तौभिर्गोभिरस्तान्त्रियच्छति ॥
उदयास्तमयाभ्याश्च स्मृते पूर्वपरं तु वै ।
यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥
यैरर्को यत्र दृश्यते तेषां स उदयः स्मृतः ।
प्रणाशं गच्छते यत्र तेषामस्तः स उच्यते ॥
सर्वपासुत्तरे मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणे ।
विदूरभावादर्कस्य भूमिर्लोकगतस्य च ॥
भ्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन राशौ न दृश्यते ।
ऊर्ध्वं शतसहस्रान्तु स्थितस्तत्र प्रदृश्यते ॥
एव पुष्करमध्येन यदा भवति भास्करः ।
त्रिंशद्भागान्तु मेदिन्या सुहृत्तेन स गच्छति ॥
योजनाद्या सुहृत्तस्य इमा सख्या निबोधतः ।
पूर्णे शतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु ता स्मृताः ॥
पञ्चाशच्च सहस्राणि तथान्यान्यधिकानि च ।
मौहृत्तिका गतिर्द्विधा सूर्यस्य तु विधीयते ॥

एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणाम् ।
 पर्यागच्छत् पतङ्गोऽसौ वामकोष्ठेऽन्तरेऽहनि ॥
 मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने ।
 मानसोत्तरमेरोस्तु भ्रन्तरं त्रिगुणन्तु तत् ॥३॥
 सर्पतो दक्षिणायान्तु काष्ठायान्तु निबोधत ।
 नवकोष्ठैः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम् ॥
 तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 अहोरात्रा पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥
 दक्षिणादिनिहतोऽसौ विपुवस्यो यदा रविः ।
 क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरातो दिग्धरन् ।
 मण्डल विपुवद्यापि योजनैस्तन्निबोधत ॥
 तिस्रः कोट्यस्तु सपूर्ण विपुवस्याथ मण्डलम् ।
 तथा शतसहस्राणां विशल्यैकाधिका पुन ॥३॥
 यावणे शीतरा काष्ठा चित्रभानुर्यदा भवेत् ।
 गोमेदकस्य होपस्य उत्तरास्तु दिग्धरन् ॥
 उत्तराया, प्रमाणन्तु काष्ठाया मण्डलस्य तु ।
 दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमम् ॥
 स्थान जरह्य मन्थे तथैरावतसुत्तमम् ।
 वैश्वानर दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वत ॥
 नागवायुत्तरा वीथी अजवोथ्याय दक्षिणे ।
 उभे श्रापाटमूलन्तु अजवोथ्युदयास्तय ॥
 अभिजित् पूषत, स्वातो नागवीथ्युत्तरास्तय ।
 अश्विनो कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तरा स्मृता ॥
 रोहिण्याद्रां सृगशिरो नागवीथीरिति स्मृता ।
 पुष्याश्लेषा पुनर्वसुर्वीथीरैरावतो स्मृता ॥
 तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते ।
 पूर्वा उत्तरफल्गुन्योर्मघा चैवार्धभौ भवेत् ॥
 पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथो रेवतो स्मृता ।
 श्रवणा तु धनिष्ठा च वारुणश्च जरह्यम् ।
 एताय वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
 हस्ता चित्रा तथा स्वातो नागवीथीरिति
 स्मृता ।
 विशाखमित्रपैत्रय नागवीथीरिहोचरते ॥
 मूलपूर्वात्तरापाटा विधीव्यश्वानरौ तथा ।
 स्मृतास्त्रिस्तु वीथ्यस्ता मार्गं व दक्षिणे बुधे ॥
 काष्ठयोरन्तर त्वेता वक्ष्यन्ते योजनैः पुन ।
 एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु वै स्पृतम् ॥
 शतानि वीथि चान्याम त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः ।
 काष्ठयोरन्तर ह्येव योजनायात् प्रकाशितम् ॥
 काष्ठयोरन्तरायाश्च अयनं दक्षिणोत्तरं ।
 ते वक्ष्यामि प्रसख्याय योजनैस्तु निबोधत ॥
 एकैकमन्तरन्तद् युक्तान्येतानि समति ।
 सप्तसै रतिरिक्ता च ततोऽन्या पञ्चविंशति ॥
 लेखयोः काष्ठयोर्यैव वाह्याभ्यन्तरयोश्चरन् ।
 अभ्यन्तर स पर्यति मण्डलान्तुत्तरायणम् ॥
 वाह्यातो दक्षिणैव सतत सूर्यमण्डलम् ।
 चरत्समी प्रतीचान्तु वरगोतिमण्डल शतम् ॥
 तरणिएद्विपे तावत् क्रमते मण्डलानि तु ।
 प्रमाण मण्डलस्यापि योजनापान्निबोधत ॥
 योजनाना सहस्राणि दश चाटी तत, स्मृतं ।
 अधिकांशपञ्चाशत् योजनानि च वै पुन ॥
 पिष्कभो मण्डलस्यैतत्तियेक स तु विधीयते ।

अहस्तु चरते नाभिं सूर्यो वै मण्डलक्रमात् ॥
 कुलानचक्रपर्यन्तं यथा ररि, शशी तथा ।
 दक्षिणे चक्रवत् सूर्यस्तथा शीघ्र निवर्तते ॥
 नष्मात् प्रकृष्टा भूमिन्तु कालेनास्येन गच्छति ।
 सूर्यो हादशभिः, शीघ्रं मुहूर्तैर्दक्षिणायने ॥
 त्रयोदशार्धचक्राणां मध्ये चान्तरमण्डलम् ।
 मुहूर्तैस्तानि ऋचाणि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥
 कुलालचक्रमध्यस्थो यथामन्दं प्रसर्पति ।
 उदगयने तथा सूर्ये स सर्पेत् मन्दविक्रमः ॥
 तस्मात् दीर्घेण कालेन भूमि सोऽस्या प्रसर्पति
 सूर्योऽष्टादशभिर्वहो मुहूर्तैरुदगयने ॥
 त्रयोदशाना मध्ये तु ऋचाणां चरते रवि ।
 मुहूर्तैस्तानि ऋचाणि रात्रौ हादशभिश्चिरम् ॥
 ततो मन्दतर ताभ्या चक्रान्तु भ्रमता पुनः ।
 सृत्पिण्ड इय मध्यस्थो भ्रमतेऽसौ ध्रुवस्तथा ॥
 मुहूर्तैस्तावत् त्रिंशद्भिरहोरात्र ध्रुव भ्रमन् ।
 उभयो काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥
 उत्तरे प्रक्रमेऽकस्य दिवा मन्दगति, स्मृता ।
 तस्यैव तु पुनर्नक्त शीघ्रा सूर्यस्य वै गति ॥
 दक्षिणे क्रमणे चापि दिवा शीघ्र विधीयते ।
 गति, सूर्यस्य वै नक्तं मन्दा चापि पुन स्मृता ॥
 एव गतिविशेषेण विभजेद्रात्राहानि तु ।
 अजवोथ्या दक्षिण यज्ञो कालोकस्य चोत्तरम् ॥
 लोकसन्तानको ह्येव वैश्वानरपथाहृदि ।
 व्युष्टा यावत् प्रभा सौरी पुष्करात् सप्रकाशते ।
 पार्श्वेभ्यो बाह्यतस्तावत् लोकालोकस्तु पर्वत ॥
 योजनाना सहस्राणि दशोर्ध्वं चोच्छ्रितो गिरि ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च सत्त्वत परिमण्डल ॥
 नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्ताराण्ये सह ।
 अभ्यन्तरे प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरे ॥
 इति मात्स्ये १०१ अध्याय ॥
 अस्य राहुग्रस्तादिकारणं यथा,—
 नन्द उवाच ।
 “राहुग्रस्त कथं सूर्यस्यन्दो वापि जगत्प्रभो ॥
 नष्टयन्द् कथं भाद्रं चतुर्थ्याश्च सितासितं ।
 वेदाना जनकस्वस्व क एच्छामि त्वया विना ॥
 श्रीभगवान् उवाच ।
 शृणु नन्द प्रवक्ष्यामि कथामेता पुरातनीम् ।
 या श्रुत्वा निष्कलङ्क्य तौर्यस्त्राणे भवेन्नर ॥
 एकदा यमदग्निश्च महाकौतूहलान्वित ।
 रेणुकासहितस्तुष्टो जगाम नभ्रंदातटम् ।
 निर्जने नभ्रंदातीरे विजहार तथा सह ॥
 चन्दनोजितसर्वाङ्गं वस्त्रमाख्यधर मुनिम् ।
 महारासरसाद्य तमुवाच भास्कर, स्वयम् ॥
 वेदकर्तुं प्रपौत्रस्व ब्रह्मणश्च जगत्पते ।
 चतुर्वेदविधेयु मुनिष्णात सदा श्रुपि ॥
 वेदप्रणिहितो धर्मो धर्मस्तद्विद्ययः ।
 धर्मं त्यजति धर्मघ्नो धर्मघ्नश्च रत, कथम् ॥
 दिवामैयुनदीपश्च वक्ति वेदो विज्ञेयत ।
 अक्षय कर्मणा साचो तेन त्वा कथयामि ते ॥
 सूर्यस्य वचन श्रुत्वा तन्नाज सैयुष्म दिज ।
 दृष्ट्वा पुनो विमरुष्य सूर्यं तेजस्विन सुरम् ।

उवाच सूर्ये रक्षास्य कोपलज्जाममन्वित ॥
 रेणुका लज्जिता तत्र विधाय वाससौ सती ॥
 यमदग्निश्च उवाच ।
 अथ मे निर्जनस्थाने रसभङ्गस्त्वया कृत ॥
 मम शपात् पापदृश्यो राहुग्रस्तो भविष्यति ॥
 द्रष्टुं त्वा मेघगणा सर्वे दूरोभृता भवन्ति ते ।
 त्वामाच्छन्न करिष्यन्ति वायुना प्रेरितास्तथा ॥
 स्वतेजसा भवान् गर्वो हततेजा भविष्यति ।
 मेघाच्छन्न, स्वत्यतेजा राहुग्रस्तो भवान् भव ॥
 ब्राह्मणस्य वच श्रुत्वा भगवान् भास्कर स्वयम्
 वस्तु पुटाञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव मुनिपुङ्गवम् ॥
 सूर्ये उवाच ।
 अहमेव त्वया शप्तो मया शप्तो भवान् भव ।
 अन्यथा मा वदन्येव सूर्ये निस्तोजस जना ॥
 पराभूत, क्षत्रियेण भविष्यसि द्विजेश्वर ।
 मरणं क्षत्रियास्त्रेण भवतश्च भविष्यति ॥
 सूर्यस्य वचन श्रुत्वा सुकोप त्राण्य, पुन
 त शशापातिरक्षास्य शम्भुना च जितो
 भवान् ॥
 उभयो कलहं ज्ञात्वा कश्यपेन सह ब्रज ।
 आजगाम स्वयं ब्रह्मा विधाता जगतामपि ॥
 आगत्य ब्रह्मा सत्त्वत बोधयामास भास्करम् ।
 मुनिश्रेष्ठश्च धर्मज्ञ धर्मज्ञाना गुरोर्गुरु ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 चमस्व भास्कर त्वच्च साक्षात्तरायणो भवान् ।
 युष्माक परिपालयथाप्यवधो ब्राह्मण सदा ॥
 अहं करोमि भवतो विप्रशापान्तमुत्सृज्यम् ।
 शान्तो भव सुरश्रेष्ठ साचो त्व मन्वकर्मणाम् ॥
 कुत्रचिद्विदमे ब्रह्मन्न तौ त्व कुत्रचित् जगम् ।
 भविष्यसि घनाच्छन्न, सद्यो मुक्तो भविष्यसि ॥
 न्य नातिरिक्तं वर्षे वा राहुग्रस्तो भविष्यसि ।
 तत्रादृश्यस्व केषाञ्चित् पुण्यदृश्यो हि कर्म्यचित् ॥
 अन्यथा सर्वकाले नापुण्यदृश्यो भवान् भुवि ।
 त्वा दृष्ट्वा च नमस्कृत्य सर्वे निष्पापिणा जना ॥
 जन्ममसाष्टरिष्पाङ्गचतुर्थे दशमे विधौ ।
 जन्मर्त्तं निधने नृणां अदृश्यस्व भविष्यसि ॥
 अस्तकाले घनाच्छन्ने मध्याह्नस्ये जलेऽपि वा
 अर्द्धोदिते च काले च पापदृश्यो भविष्यसि ॥
 भार्यादु खनिमित्तेन भार्यया हेतुभृतया ।
 श्वशुरेण श्वालकेन हततेजा भविष्यसि ॥
 अन्यथा तव तेजस्य सत्ता संहितुमक्षमा ।
 मालिन्सुमानियुद्धं च शम्भुना त्व पराजित ॥
 इत्येवमुक्त्वा सूर्यश्च बोधयामास ब्राह्मणम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ७८। १-५० ॥
 ब्रह्माण्डपुराणे ५८ अध्यायेऽप्येव ॥
 अथ सूर्यमन्त्रा ।
 “तारो हृणिर्भृगु, पञ्चाटयामकर्णविभृपित ।
 वज्रासनी मरुत् शेष, मनेत्रोऽदिन्दुपथिम ।
 अष्टाचरो मनु प्रोक्तो भानोरभिमतः पर ॥
 ॐ हृणि सूर्ये प्रादित्य । अस्य पूजा । प्रातः
 हत्वादिप्राणायामान्त विधाय पोठन्याम हुत्वात्
 तत्र विज्ञेय । हृदयस्य पूर्वादिदिशु मध्य च ।

सूर्यः

प्रभूतं विमल सार समाराध्य परमसुख विन्यस्य
आधारशक्त्यादि अ सूर्यमण्डलाय द्वादशकला
त्मने नमः इत्यन्त विन्यसेत् । तथा च निबन्धे ।
“पोठे क्लृप्ते च प्रथम दिक्षु मध्ये च सयजेत् ।
प्रभूत विमल सार समाराध्यमन्तरम् ॥
परमादि सुख पीठ स्वविम्बान्त प्रकल्पयेत् ॥”
तत केशरेषु मध्ये च वा दौमायै नमः ॥
एव वी सूक्ष्मायै व जयायै वै भद्रायै वै
विभूत्यै वै विमलायै वै अमोघायै व विद्यु-
नायै व सर्वतोमुख्यै । तथा च निबन्धे ।
“दौसा सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्विमला पुन
अमोघा विद्युता सर्वतोमुखो पीठशक्तयः ॥
दौसदौपशिखाकारान् बीजान्यासान् विदु
क्रमात् ।
अक्लोवक्रस्त्रितयस्वरान् विन्दग्निसयुतान् ॥”
तदुपरि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय सौराय योग
पीठाय नमः । यथा च शारदायाम् ।
“उदेत् उद चतुर्थे न्त ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
मोराय योगपीठाय नमः पदमन्तरम् ॥
पीठमन्त्रोऽयमाख्यातो दिनेशस्य जगत्पते ॥”
न च ऋथादिन्यासः । शिरसि देवभागऋषये
७ म । मुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि
श्रादित्याय देवतायै नमः । निबन्धे ।
“दवभागे मुनि प्रोक्तो गायत्रीच्छन्द ईरितम्
श्रादित्यो देवता प्रोक्तो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥”
तत कराङ्गन्यासी । सत्याय तैजोज्वालामणे
ह्रं फट् स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्या नमः । एव ब्रह्मणे
१० तर्जनीभ्या स्वाहा । विष्णवे १० मध्यमाभ्या
वषट् । रुद्राय १० अनामिकाभ्या ह्रम् । अग्नये
१० कनिष्ठाभ्या वौषट् । सर्वाय १० करतल-
पृष्ठाभ्या फट् । एव हृदयादिषु । तथा च
शारदायाम् ।
“सत्याय हृदय प्रोक्त ब्रह्मणे शिर ईरितम् ।
विष्णवे स्याच्छिखावर्म्म रुद्राय परिकीर्तितम् ॥
अग्नये नेत्रमाख्यात सर्वायास्त्रमुदीरितम् ।
तैजोज्वालामणे ह्रं फट् द्विष्टान्ता परिकी-
र्तितम् ॥”
ततो मूर्त्तिन्यासः । यथा शिरसि ॐ श्रादि-
त्याय नमः । मुखे ए रवये । हृदये ऊ भानवे ।
गुह्ये ई भास्कराय । चरणयो अ सूर्याय ।
तथा च निबन्धे ।
“श्रादित्य विन्दसेन्मूर्त्तिं रवि सुखगत न्यसेत् ।
हृदये भानुनामान भास्कर गुह्यदेशतः ।
सूर्ये चरणयोर्न्यसेद्वर्णं सत्यादिपञ्चभिः ॥”
ततो मन्त्रन्यासः । शिरशि ॐ ॐ नमः । मुखे
ॐ ह्रं नमः । कण्ठे ॐ णि नमः । हृदि ॐ सू-
नमः । कुक्षौ ॐ र्ये नमः । नामौ ॐ आ
नमः । लिङ्गे ॐ दि नमः । पादयो ॐ त्य
नमः । तथा च ।
“मूर्त्तिस्य कण्ठहृदयकुक्षिनाभिधजाङ्घिषु ।
मन्त्रवर्णाव्यसेदष्टौ प्रत्येक प्रणवादिक्वान् ॥”
ततो ध्यानम् ।

४००
सूर्यः

“रक्ताभयुग्माभयदानहस्त
केयूरहाराङ्गदकुण्डलाद्यम् ।
माणिक्यमौलि दौननाथमौडे
बन्धुककान्ति विलसत्त्रिनेत्रम् ॥”
एव ध्यात्वा मानसैः सपूज्य अर्घ्यस्थापन कृत्वा
गुरुपक्ति सपूज्य पीठपूजा कुर्यात् । तत ख
खसोक्ताय नमः । इति मन्त्रेण मूर्त्तिं सकल्प्य
पुनर्धात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदान-
पर्यन्त विधायारणपूजामारभेत् । तथा च
निबन्धे ।
“तारादि ख खसोक्ताय मनुना मूर्त्तिकल्पना
साच्चिणे सर्वलोकाना तस्यामावाभाञ्ज पूजयेत्”
केशरेष्वग्यादिकोणेषु मध्ये टिक्च सत्याय
तैजोज्वालामणे ह्रं फट् स्वाहा हृदयाय नमः ।
एव ब्रह्मणे शिरसे स्वाहा । विष्णवे शिखायै
वषट् । रुद्राय कवचाय ह्रम् । अग्नये नेत्रत्रयाय
वौषट् । सर्वाय अस्त्राय फट् । टिक्पत्रेषु
पूर्वादि ॐ श्रादित्याय नमः । एव ए रवये
ऊ भानवे ई भास्कराय । विदिकपत्रेषु
अग्न्यादि उ उपायै प प्रज्ञायै प प्रभायै स
सन्ध्यायै । तथा च ।
“अङ्गानि पूजयेदादौ टिक्पत्रेष्वर्कमूर्त्तयः ।
श्रादित्याद्याश्चतस्रोऽर्चाः शक्तयः कोण-
पत्रगा ॥
खसनामादिवर्णाः स्युः स्थासा बीजान्यनुक्रमात्
उपा प्रज्ञा प्रभा सन्ध्या शक्तयः परिकीर्त्तिता ॥”
तत पत्राग्रेषु ब्राह्मणाद्या सपूज्य पुरतोऽरुण-
मर्चयेत् । तथा च शारदायाम् ।
“पत्राग्रसंस्था ब्राह्मणाद्याः पुरतोऽरुणमर्चयेत्”
तद्वाह्ये चन्द्रादीन् पूजयेत् । यथा चन्द्राय नमः
एव मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्च
राय राहवे केतवे । तथा च शारदायाम् ।
“चन्द्रादीन् पूजयेत्पश्चात्ग्रहानष्टौ ततो वाह ॥”
तत इन्द्रादीन् वज्रादीश्च सम्पूज्य धूपादि
विसर्जनान्त कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरण
मष्टलक्षजपः । तथा च ।
“वसुलक्ष जपेन्मन्त्र समिद्धि चौरशाखिनाम् ।
तत्सहस्र प्रभुहृयात् चौराक्ताभिर्जितेन्द्रिय ॥”
वाचनिक एवाष्टसहस्रहोमः ॥ मन्त्रान्तर यथा
“आकाशमग्निदीर्घेन्दुसयुत भुवनेश्वरौ ।
सर्गान्वितो भृगुर्भानोस्त्राक्षरोऽयः समीरितः ॥”
ह्रं ह्रीं स । अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः-
कृत्यादिपूर्वमन्त्रोक्तपीठन्यास विधाय पूर्वोक्त
ऋथादिन्यास कुर्यात् । ततो मन्त्रन्यासः ।
यथा आधारादिपादपर्यन्त ह्रं नमः । कण्ठा
दाधारपर्यन्त ह्रं नमः । मूर्त्तादिकण्ठपर्यन्त
स नमः । शारदायाम् ।
“आधारादिपदाग्रान्त कण्ठादाधारकावधि ।
मूर्त्तादिकण्ठपर्यन्त क्रमाद्वाजपत्रय न्यसेत् ॥”
तत कराङ्गन्यासी । ह्रं अङ्गुष्ठाभ्या नमः ।
ह्रीं तर्जनीभ्या स्वाहा । ह्रं मध्यमाभ्या वषट्
ह्रं अनामिकाभ्या ह्रं । ह्रीं कनिष्ठाभ्या

सूर्यः

वौषट् । ऋः करतलपृष्ठाभ्या फट् । एव हृदया-
दिषु । तथा च निबन्धे ।
“षड्दीर्घभाजा मध्ये न बीजेनाङ्गानि कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।
“रक्ताम्बुजासनमशेषगुणैकसिन्धु
भानु समस्तजगतामधिप भजामि ।
पद्मद्वयाभयवरान् दधत कराङ्गै-
र्माणिक्यमौलिमरुणाङ्गरुचि त्रिनेत्रम् ॥”
एव ध्यात्वा मानसैः सपूज्य अर्घ्यस्थापन कृत्वा
पूर्वोक्तक्रमेण पीठपूजा विधाय मूर्त्तिमन्त्रेण
मूर्त्तिं सहस्रपुनर्धात्वावाहनादिपञ्चपुष्पा-
ञ्जलिदानपर्यन्त विधायारणपूजामारभेत् ।
अग्निनिर्घटितवायुशानेषु मध्ये दिक्षु च ह्रं
हृदयाय नमः इत्यादिना पूजयेत् । पत्रेषु चन्द्रा-
दोन् पूजयेत् । तत इन्द्रादीन् वज्रादीश्च पूजयेत्
ततो धूपादिविसर्जनान्त कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरण द्वादशलक्षजपः । तथा च ।
“भानुलक्ष जपेन्मन्त्रमाज्येन च दशशतः ।
तिलैर्वा मधुरासिक्तैर्जुहुयाद्विजितेन्द्रिय ॥”
मन्त्रान्तरम् ।
“आकाशमग्निपवनसत्यान्तार्घ्यशिविन्दुमत् ।
मार्त्तण्डभैरव नाम बीजमेतदुदाहृतम् ॥
पुष्टित विम्बबीजेन सर्वकामफलप्रदम् ॥”
विम्बबीजमाह ।
“ठान्त दहननेत्रेन्दुसहितं तदुदाहृतम् ॥”
टिं ह्रीं डं ड्रिम् । अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः
कृत्यादि पूर्ववत् एतन्मन्त्रोक्तपीठन्यासान्त कर्म
विधाय ऋथादिन्यास कुर्यात् । ततो मूर्त्ति-
न्यासः । ठं सूर्याय नमोऽङ्गुष्ठयो । टिं भास्कराय
नमस्तर्जनीयो । ठं भानवे नमः मध्य
मयो । ठं रवये नमोऽनामिकयो । ठं
दिवाकराय नमः कनिष्ठयो । तत शिरसि
वदने हृदये गुह्ये पाददेशेषु तास्तत्तद्बीजा-
दिका न्यसेत् । तथा च निबन्धे ।
“पञ्चङ्गस्वाङ्गबीजेन पञ्चमूर्त्तिं प्रविन्यसेत् ।
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्त अङ्गुलिषु क्रमादिमा ॥
सूर्यस्तु भास्कारो भानुस्ततो रविदिवाकरौ ।
शिरोवदनहृदगुह्यपाददेशेषु ता क्रमात् ॥”
तत कराङ्गन्यासी । द्रा अङ्गुष्ठाभ्या नमः । ठं
तर्जनीभ्या स्वाहा । ठं मध्यमाभ्या वषट् ।
ठं अनामिकाभ्या ह्रम् । ठं कनिष्ठाभ्या
वौषट् । एव हृदयादिषु । द्रा हृदयाय नमः
इत्यादि । तथा च निबन्धे ।
“दीर्घयुक्तेन बीजेन नेत्रान्ताङ्गानि विन्यसेत् ॥”
ततो मूलबीजेन व्यापक कृत्वा ध्यायेत् । तथा
च ।
“व्यापक मूलबीजेन कुर्वीत तदनन्तरम् ॥”
ध्यानम् ।
हेमाश्रोजप्रबालप्रतिमनिज रुचि चारु-
सहाङ्गपद्मी
चक्र शक्ति सपाश शृण्मतिरुचिरामच-
माला कपालम् ।

सूर्यका

हस्ताभोजैर्दधानं त्रिनयनविलसहे देवक्रामि-
राम
मात्तं गृहं वल्लभाहं मणिमयमुकुटं हारदीप्तं
भजाम ॥”
एव ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्थस्थापनं कुर्यात्
ततः पूर्वोक्तक्रमेण पीठं सपूज्यं पूर्वादिदिक्षु
कर्णिकायाम् । उ उपायै नमः । एव पं प्रभायै
य प्रज्ञायै स सन्ध्यायै इति सपूज्यं सूर्यं मूलेन
कल्पयेत् । ततः पूर्वादिदिक्षु सूर्यं भास्करं भा-
रविश्च पूजयेत् । कोणेषु दिवाकरम् । ततः
पूर्वदक्षिणपश्चिमोदीचेरुषु दिक्षु द्वां हृदयाय
नमः । इत्यादिना पूजयेत् । ईशाने द्वौ नेत्र
त्रयाय वीषट् । शारदायाम् ।
“सूर्यादीन् चतुरो दिक्षु विदिक्ष्वन्यं समर्चयेत्
अङ्गपूजा यथापूर्वा नेत्रमौशानदिग्गतम् ॥”
ततः पूर्ववच्चन्द्रादिग्रहान् पूजयेत् । ततो
लोकपालान् पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
“ग्रन्थानष्टौ तथा बाह्ये लोकपालास्ततः परम् ॥”
ततो धृपादिविदर्शनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणनपो लक्षत्रयसंख्यः । त्रिमधुरो-
पेतैः कमलैर्दृशाशहोमः । तथा च ।
“लक्षत्रयं जपेन्मन्त्री बीजं विम्बपुटीकृतम् ।
दशाशं कमलैः फुल्लैर्जुहुयान्मधुरोचितैः ॥
इमं मन्त्रं जपन्मन्त्रं कान्तिं पुञ्जान् धनं द्युतिम्
वाक्सिद्धिममिता लक्ष्मीं सीभाग्यमपि साधयेत् ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
अस्य प्रकारान्तरमन्त्रध्यानपूजादिकं गण्ड-
पुराणे ३६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सूर्यं वर्ण-
नोयानि यथा । अरुणता १ रविमणिप्रकाश २
चक्रवाकप्रोति ३ पद्मप्रकाश ४ पथिकप्रोति ५
लोचनप्रोति ६ तारार्ति ७ चन्द्राप्रकाश ८
टीपाप्रकाश ९ ओषधप्रकाश १० पेच-
कार्ति ११ तमोऽभाव १२ चौरार्ति १३ कुमु-
टार्ति १४ कुलटार्ति १५ । इति कविकल्प-
नता ॥
सूर्यकान्तः, पु, (सूर्यं कान्तो यस्य । सूर्यस्य
कान्तं प्रियो वा ।) स्फटिक । इति हना
युधः ॥ मणिविशेषः । (यथा, रघुवशे १२ ।
२१ ।
“ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्
सूर्यकान्त इव ताडकान्तक ॥”)
तत्पर्याय । सूर्यमणि २ सूर्याश्मा ३ दहनो-
पम ४ । इति हेमचन्द्र ॥ तपनमणि ५ तापन ६
विकान्त ७ दीप्तोपल ८ अग्निगर्भ ९ ज्वल-
नाश्मा १० अर्कोपल ११ । अस्य गुणा ।
उष्णत्वम् । निर्मलत्वम् । रसायनत्वम् । वात-
श्लेष्महरत्वम् । मेध्यत्वम् । पूजनाद्दितुष्टिदत्वञ्च
इति राजनिर्घण्ट ॥ पुष्पहृत्विशेषः । तत्-
पर्याय । सूर्यमणि २ पुष्परक्त ३ पचत्पुट ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूर्यकान्ति, स्त्री, (सूर्यस्येव कान्तिर्यस्या ।)
पुष्पविशेषः । यथा,—

सूर्यत

“सूर्यकान्तिस्ताम्रवर्णा ओद्गुपर्याय इत्यपि ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूर्यस्य दीप्तिश्च ॥
सूर्यकालः, पु, (सूर्योपलक्षितः कालः ।) दिवसः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूर्यकालानलचक्रं, स्त्री, नरणां शुभाशुभज्ञानार्थं
नक्षत्रघटितचक्रविशेषः । यथा,—
“ऊर्ध्वं गास्त्रिंशद्विंशत्युत्तरेऽस्ति सूर्यग्वारवस्थिताः
हे हे नाडी स्थिते कोणे शृङ्गयुग्मं तथैकया ॥
मध्यत्रिंशदण्डादी भानुभायं भमण्डलम् ।
सामिजित्तत्र दातव्यं सव्यमार्गेण सर्वदा ॥
नाम ऋच स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
अवोगतैस्त्रिनक्षत्रैरुद्देशो वधबन्धनम् ॥
रेखाष्टके जयो लाभ ऋचषट्के तथा पुनः ।
शृङ्गयुग्मे रुजाभङ्गो नृत्यः शूलत्रये स्फुटम् ॥
विवादे व्यसने युद्धे रोगार्तिं गमने तथा ।
सूर्यकालानलं चक्रं ज्ञातव्यन्तु प्रयत्नतः ॥”
इति खरोदय ॥
सूर्यग्रहः, पुं, (सूर्यरूपो ग्रहः ।) नवग्रहाणां
प्रथमग्रहः । (सूर्यस्य ग्रहः ग्रहणम् ।)
सूर्योपराम् । यथा, गारुडे ।
“सूर्यग्रहं सूर्यवारं सोमे सोमग्रहो भवेत् ।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सूर्यग्रहणः, स्त्री, (सूर्यस्य ग्रहणम् ।) सूर्योप-
राम् । तत्कारणं यथा, वङ्गपुराणे गणभेद-
नामाध्याये ।
“सूर्येन्दोरुपराम्गस्तु गोलकच्छायाया भवेत् ।
अन्योन्ययोस्तयोरेव व्यापयोरेव कारणात् ॥
ग्रासमोक्षौ तु जायेते तत्रात पूर्वपश्चिमी ।
तत्र पुण्यफलाद्भागं कृतो राहोस्तु विष्णुना ॥”
अन्यत् ग्रहणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सूर्यजः, पु, (सूर्यात् जायते इति । जन + ड ।)
सुरीववानरः । इति जटाधरः ॥ शनिग्रहः ।
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । ४४ ।
“गच्छत्यध्वानं सप्तमे चाष्टमे च
हीनं स्त्रीपुत्रैः सूर्यजे दीनचेष्ट ॥”
यमः । मनु । रेवन्तः । कर्णश्च ॥)
सूर्यजा, स्त्री, (सूर्यात् जायते इति । जन + ड ।
टाप् ।) यमुना नदी । इति हेमचन्द्रः ॥
सूर्यतनयः, पु, (सूर्यस्य तनयः ।) शनैश्चरग्रहः ।
यमः । (सावर्णिमनु । रेवन्तः ।) यथा,—
“तस्य पत्नी त्रयन्तदत् सन्ना राज्ञी प्रभा तथा ।
रवतस्य सुता राज्ञी रेवन्त सुपुत्रे सुतम् ॥ २ ॥
प्रभा प्रभात सुपुत्रे त्वाष्ट्री सन्ना तथा मनुम् ।
यसश्च यमुना चैव यमली तु बभूवतु ॥ ३ ॥
जनयामास तस्यान्तु पुत्रश्च मन्तरुपिणम् ।
सवर्णत्वाच्च सावर्णिर्मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ८ ॥
ततः शनिश्च तपती विष्टिश्चैव क्रमेण तु ।
छायाया जनयामास सन्ने यमिति भास्कर ॥”
इति मातृस्ये ११ अध्याये ॥
(वानरराजं सुरीवः । कर्णश्च ॥)

सूर्यल

सूर्यतनया, स्त्री, (सूर्यस्य तनया ।) यमुना नदी ।
इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥
सूर्यपत्रः, पु, (सूर्य इव तीक्ष्णं पत्रमस्य ।)
आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूर्यपुत्रः, पु, (सूर्यस्य पुत्रः ।) वरुणः । शनिः ।
इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । १३ ।
“मघाखड्गारको वक्रं श्रवणे च बृहस्पति ।
भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥”)
यमः । यथा,—
“धर्मराजं नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः साहं सूर्यपुत्रं नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(अश्विनीकुमारी । यथा, महाभारते । १३ ।
१५७ । १८ ।
“पिवेतामश्विनी सोम भवद्भिः संहितावुभौ ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वरः ॥”)
अन्यत् सूर्यतनयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सूर्यपुत्री, स्त्री, (सूर्यस्य पुत्री ।) यमुना । यथा,
महाभारते ।
“यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रिं नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विद्युत् । इति केचित् ॥
सूर्यफणिक्रमः, स्त्री, सर्वकार्यशुभाशुभज्ञापक-
चक्रविशेषः । यथा,—
“सप्तविंशतिभान्यत्र पङ्क्तियुक्त्या क्रमेण तु ।
त्रयन्तारत्रयन्तरे वेधं फणिक्रमं त्रिनाडिकम् ॥
यत्र ऋचे स्थितो भानुर्भेदादौ गणयेद्बुधः ।
नाम ऋच स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ॥
कुर्व्यान्मृत्युञ्जं रोगञ्च नाडोवेधगतं नृणाम् ।
वर्जयेत् सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः ॥
निर्वेधः ऋचमध्यस्थं यस्य नाम प्रजायते ।
मिष्यन्ति सर्वकार्याणि सग्रामे च जयो भवेत् ॥”
इति खरोदय ॥
सूर्यभक्तः, पु, (सूर्यस्य भक्तः प्रियः ।) बभ्रुक
पुष्पहृत् । सूर्यपूजकं, त्रि । इति मेदिनी ॥
सूर्यभक्तः, पु, (सूर्यभक्त एव । स्वार्थे कन् ।)
बभ्रुकपुष्पहृत् । इति शब्दमाला ॥ सूर्य-
पूजकः, त्रि ॥
सूर्यमणिः, पु, (सूर्यप्रियो मणिः ।) सूर्यकान्त-
मणिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्पहृत्विशेषः ।
यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“सूर्यकान्तं सूर्यमणिं पुष्परक्तं पचत्वट ॥”
सूर्यमण्डलः, स्त्री, (सूर्यस्य मण्डलम् ।) सूर्य-
सन्निधिवेष्टनम् । तत्पर्यायः । परिवेशः २ परिधिः
३ उपसूर्यकम् ४ मण्डलम् ५ । इत्यमरः । १ ।
३ । ३२ ॥ यथा,—
“सायाङ्गे शिवरूपाञ्च हृदा हृपभवाहिनीम् ।
सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम् ॥”
इत्याङ्गकतत्त्वम् ॥
सूर्यलता, स्त्री, (सूर्यप्रिया लता ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ ते कथयिष्यामि उत्तम मन्त्रमेव च ॥”
ॐ अस्य आदित्यहृदयस्तोत्रमन्त्रस्य । श्रीरूपण
ऋषिः श्रीसूर्यात्मा त्रिभुवनेश्वरो देवता ।
अनुष्टुप् छन्दः । हरितहरय र दिवाकर
पृणिरिति बीजम् । ॐ नमो भगवते जित-
वैश्वानरजातवेदसे इति शक्तिः । ॐ नमो
भगवते आदित्याय नम इति कौलकम् ॥
ॐ अग्निगर्भदेवता इति मन्त्र ॥ ॐ नमो
भगवते तुभ्यमग्दित्याय नमो नमः । श्रीसूर्य-
नारायणप्रौत्वर्थे जपे विनियोग । अथ न्यास ।
ॐ ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं तर्जनीभ्यां
नमः । ॐ ह्रीं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं अना-
मिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
ॐ ह्रीं करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं
हृदयाय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रीं
शिखायै वषट् । ॐ ह्रीं कवचाय हुम् । ॐ ह्रीं
नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ ह्रीं अस्त्राय फट् ।
ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं । इति दिग्वन्धः ॥
अथ ध्यानम् ।

“भास्वद्व्राव्यमीलि स्फुरदधररुचा रञ्जितं
चारुकेश
भास्वन्त दिव्यतेजः करकमलयुत स्वर्णवर्ण-
प्रभाभिः ।
विष्वाकाशावकाशप्रहपतिशिखरे भाति
यद्योदयादौ
सर्वानन्दप्रदाता हरिहरनमित पातु मा
विश्वचक्षु ॥
पूर्वमष्टदल पद्म प्रणवादिप्रतिष्ठितम् ।
मायाबीज दलाष्टाग्रे यन्त्रमुद्धारयेदिति ॥
आदित्य भास्कर भानु रवि सूर्य दिवाकरम् ।
मार्त्तण्ड तपन चेति दलेष्वष्टसु योजयेत् ॥
दोसा सूच्या जया भद्रा विभृतिर्विमला तथा ।
अमोघा विद्युता चेति मध्ये शोः सर्वतोमुखी ॥
सर्वज्ञ सर्वगर्भे व सर्वकारणदेवता ।
सर्वेश सर्वहृदय नमामि सर्वसाक्षिणम् ॥
सर्वात्मा सर्वकर्ता च सृष्टिजीवनपानकः ।
हित स्वर्गापवगय भास्करेश नमोऽस्तु ते ॥”
इति प्रार्थना ॥

“नमो नमस्तेऽस्तु सदा विभावसो
सर्वात्मने समहयाय भानवे ।
अगन्तयक्तिमग्निभूषणेन
ददस्व भुक्ति मम मुक्तिमव्ययाम ॥

अकन्तु मृषि विन्यस्य ललाटे तु रवि न्यसेत् ।
विन्यसेत्प्रयो सूर्य कर्णयोश्च दिवाकरम् ॥
नासिकाया न्यसेद्भानु मुखे वै भास्कर न्यसेत् ।
पर्जन्यमोहयार्थे व तोषा जिज्ञान्तर न्यसेत् ॥
सर्गेतम कण्ठे स्वस्थयोस्त्रिगतेजसम् ।
दाहोन्मु पृष्णार्थे व मित वै पुनतो न्यसेत् ॥
घरणे दक्षिणे श्मै त्वष्टार वामत करे ।
हस्ताङ्गुलकर पातु हृदय पातु भानुमान् ॥
उदरे तु यम विन्द्यादादित्य नाभिभङ्गले ।
धर्यां तु विन्यसेत्सं रदन्मूषोस्तु विन्यसेत् ॥

जान्वोस्तु गोपति न्यस्य सवितारन्तु जह्वयो ।
पादयोश्च विवस्वन्त गुल्फयोश्च दिवाकरम् ॥
वाह्यतस्तु तमोष्वस भगमभ्यन्तरे न्यसेत् ।
सर्वाङ्गेषु सहस्राशु दिग्विदिक्षु भग न्यसेत् ॥”
इति दिग्वन्धः ॥
“एष आदित्यविन्यासो देवानामपि दुर्लभः ।
इम भक्त्या न्यसेत् पार्थ स याति परमा गतिम्
कामक्रोधकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।
सर्पादपि भय नैव सग्रामेषु पथिष्वपि ॥
रिपुमघटकालेषु तथा चोरसमागमे ।
त्रिसन्ध्य जपतो न्यास महापातकनाशनम् ॥
विस्फोटकममुत्पन्न तीव्रज्वरममुद्भवम् ।
शिरीरोग नेत्ररोग सर्वव्याधिविनाशनम् ॥
कुष्ठव्याधिस्तथा दहुरोगाश्च विविधाश्च ये ।
जपमानस्य नश्यन्ति शृणु भक्त्या तदर्जुन ॥
आदित्यो मन्त्रसयुक्त आदित्यो भुवनेश्वरः ॥
आदित्यान्नापरो देवो ह्यादित्य परमेश्वरः ॥
आदित्यमर्चयेद् ब्रह्मा शिव आदित्यमर्चयेत् ।
यदादित्यमय तेजो मम तेजस्तदर्जुन ॥
आदित्य मन्त्रसयुक्तमादित्य भुवनेश्वरम् ।
आदित्य ये प्रपश्यन्ति मा पश्यन्ति न सशयः ॥
त्रिसन्ध्यमर्चयेत् सूर्ये स्मरेद्भक्त्या तु यो नर
न स पश्यति दारिद्र्यं जन्मजन्मनि चार्जुन ॥
एतत्ते कथित पार्थ आदित्यहृदय मया ॥
शृण्वन्मुक्ता च पापेभ्य सूर्यलोके महीयते ।
ॐ नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ।
आदित्य सविता सूर्यः खगः पुषा गमस्तिमान्
सुवर्णः स्फटिको भानु स्फुरितो विश्वतापनः ।
रविर्विश्वो महातेजा सुवर्ण सुप्रबोधकः ॥
हिरण्यगर्भस्त्रिशिरास्तपनो भास्करो रविः ।
मार्त्तण्डो गोपति श्रीमान् कृतज्ञश्च प्रतापवान्
तामस्रहा भगो हसो नामत्वश्च तमोनुदः ।
शुद्धो विरोचन केशो सहस्राशुर्महाप्रभुः ॥
विवस्वान् पृषणो सृष्ट्युर्मिहिरौ जामदग्न्यजित्
धर्मरश्मि पतङ्गश्च शरस्थोऽमितहा तपः ॥
दुर्विघ्ने यगति शूरस्तो ज्यो राशिमहायशा ।
शभश्चित्राङ्गद सौम्या हव्यकव्यप्रदायकः ॥
अग्रमानुजतमो देव ऋग्यजु साम एव च ।
हरिदश्वस्तमोदार सप्तशतमरीचिमान् ॥
अग्निगर्भोऽदिति पुत्र शम्भुस्तिमिरनाशनः ।
पूषा विश्वभरो सित सुवर्ण सुप्रतापवान् ॥
आतपो मण्डनो भास्वान् तपन सर्वतापनः ।
कृतविश्वो महातेजा सर्वरत्नमयोद्भवः ॥
अचरश्च चरश्चैव प्रभाकरजिभुःकरौ ।
चन्द्रचन्द्राङ्गद सौम्यो हव्यकव्यप्रदायकः ॥
अङ्गारकोऽङ्गदोऽगस्तो रक्ताङ्गचाङ्गवर्धनः ।
बुद्धो बुद्धासना बुद्धिर्बुद्धात्मा बुद्धिर्बुद्धिः ॥
बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिः ॥
शुक्लस्व शुक्लरतास्व शुक्लाङ्ग शुक्लभूषणः ॥
शनिमान् शनिरूपस्व शनेगच्छसि सर्वदा ।
अनादिरादिरादित्यमो ज्योराशिमहातपा ॥
अनादिरादिरादित्यमो ज्योराशिमहातपा ॥

भानुमान् भानुरूपस्व स्मर्भानुर्भानुदीप्तिमान् ॥
धूमकेतुर्धूमहाकेतु सर्वकेतुरनुत्तमः ।
तिमिरावरण शम्भु स्रष्टा मार्त्तण्ड एव च ॥
नम पूर्वाय गिरये पश्चिमाय नमो नमः ।
नमोत्तराय गिरये दक्षिणाय नमो नमः ॥
नमो नम महस्राशो ह्यादित्याय नमो नमः ।
नम पद्मप्रबोधाय नमस्ते हादशात्मने ॥
नमो विश्वप्रबोधाय नमो आजिष्णुजिष्णुवे ।
ज्योतिषे च नमस्तुभ्य ज्ञानार्काय नमो नमः ॥
प्रदीपाय प्रगल्भाय युगान्ताय नमो नमः ।
नमस्ते होलपतये पृथिवीपतये नमः ॥
नमोद्धार वषट्कार सर्वयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
ऋग्वेदादि यजुर्वेद सामवेद नमोऽस्तु ते ॥
नमो हाटकवर्णाय भास्कराय नमो नमः ।
जयाय जयभद्राय हरिदश्वाय ते नमः ॥
दिव्याय दिव्यरूपाय अघ्राणा पतये नमः ।
नमस्ते शुचये नित्य नम कुरु कुलात्मने ॥
नमस्ते लोकायनाय भूताना पतये नमः ।
नमः कैवल्यनाथाय नमस्ते दिव्यचक्षुषे ॥
त्व ज्योतिस्त्व द्युतिर्ब्रह्मा त्व विष्णुस्त्व प्रजापतिः
त्वमेव रुद्रो रुद्रात्मा वायुरग्निस्त्वमेव च ॥
योजनाना सहस्रे हे हे शते हे च योजने ।
एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
नवयोजनलक्षाणि सहस्रद्विंशतानि च ।
यावद्धटौप्रमाणेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
अथतश्च नमस्तुभ्य पृष्ठतश्च सदा नमः ।
पाश्वंतश्च नमस्तुभ्य नमस्ते चास्तु सर्वदा ॥
नमः सुरारिहन्त्रे च सोमसूर्याग्निचक्षुषे ।
नमो दिव्याय ज्योमाय सर्वतन्त्रमयाय च ॥
नमो वेदान्तवेद्याय सर्वकर्मादिसाक्षिणे ।
नमो हरितवर्णाय सुवर्णाय नमो नमः ॥
अरुणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा ।
चैत्रमासे तु वेदाङ्गो भानुर्वैशाख्यतापनः ॥
ज्येष्ठमासे तपेदिन्द आषाढे तपते रविः ॥
गर्भस्ति चावणे मासि यमो भाद्रपदे तथा ॥
इषे सुवर्णरेताय कार्तिके च दिवाकरः ॥
मार्गशीर्षे तपेन्मित्र पीपे विष्णुः मनातनः ।
पुरुषस्त्वधिके मासे मामाधिके तु कल्पयेत् ।
इत्येते हादशादित्याः काश्यपेया प्रकीर्त्तिनाः ॥
उग्ररूपा महात्मानस्तपन्ते विष्णुरुपिणः ।
धर्माङ्काममोक्षाणा प्रमृष्टा जितवो नृपः ॥
सर्वपापहरश्चैवमादित्य नमस्तुभ्येत् ।
रुकषा दग्धा चैव शतधा च पद्मधा ॥
तपन्ते विश्वरूपेण सृजन्ति मन्त्रानि च ।
एष विष्णु गिवयेव द्रग्गा जेप प्रजापतिः ।
महेन्द्रश्चैव कालश्च यमो वरुण एव च ।
नक्षत्रशतानां नामधिपो विद्यतापनः ॥
वायुरग्निर्धना यतो भूतकर्ता अथ प्रभुः ।
एष देवो हि देवाना मन्त्रसाप्यायते जगतः ॥
एष कर्ता हि भूताना मन्त्रा रक्षकस्तथा ।
एष लोकानुलोच्य मन्त्रदोषास सागरः ॥
एष पातालसप्तमो देवतानवराक्षमाः ।

एष धाता विधाता च बोज क्षेत्रं प्रजापति ॥
एष एव प्रजा नित्य सर्वयति रश्मिभिः ।
एष यज्ञं स्वधा स्वाहा ऋः श्रीं पुरुषोत्तम'
एष भूतात्मको देव सूर्यो व्यक्त' सनातन ।
ईश्वरः सर्वभूताना परमेशी प्रजापतिः ॥
कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः
जन्ममृत्युजराव्याधिसंसारभयनाशन' ॥
दारिद्र्याव्यसनध्वसी श्रीमान् देवो दिवाकरः ।
विक्रान्तो विवस्वाथ मार्तण्डो भास्करो रविः
लोकप्रकाशक श्रीभास्कोकचक्षुरेश्वर ।
लोकसाक्षी त्रिलोकेश कर्ता हर्ता तमिस्रहा ॥
तपनस्तापनयैव शुचि समाश्रवाहन ।
गभस्तिहस्ती ब्रह्मस्य सर्वदेवनमस्कृतः ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं नरा नार्थ्यं मन्दिरे ।
प्रस्य प्रसादात् सन्तुष्टिरादित्यहृदय जपेत् ॥
इत्येतैर्नामभिः पार्थ आदित्य स्तीति नित्यं ।
प्रातरुत्थाय कौन्तेय तस्य रोगभय न हि ॥
पातकान्मुच्यते पार्थ व्याधिस्य न शशय' ।
एकसन्ध्य द्विसन्ध्य वा सर्वपापै प्रमुच्यते ॥
त्रिसन्ध्य जपमानन्तु पश्येच्च परम पदम् ॥
यदह कुरुते पाप तदह प्रतिमुच्यते ॥
यद्रात्रा कुरुते पाप तद्रात्रा, प्रतिमुच्यते ।
दृष्टस्फोटककुष्ठानि मण्डलानि विपूचिका ॥
मन्वव्याधिमहारोगभूतवाधास्तथैव च ॥
डाकिनी शाकिनी चैव महारोगभय कुत' ॥
ये चान्ये दुष्टरोगाश्च न्वरातीसारकादय ।
जपमानस्य नश्यन्ति जीवेच्च शरदा शतम् ॥
मवल्लरेण मरणं यदा तस्य ध्रुव भवेत् ।
आशीर्षा पश्यति छायामहोरात्र धनञ्जय ॥
यस्त्वद पठते भक्त्या भानुवारं महामन ॥
प्रातः स्नाने कृते पार्थ एकाग्रहृत्मानस ॥
भुवर्णचक्षुर्भवति न चान्यन्तु प्रजायते ।
पुत्रवान् धनसम्पन्नो जायते चारुज सुखी ॥
मन्वमिदमवाप्नोति मन्वत्र विजयो भवेत् ।
आदित्यहृदय पुण्य सूर्यनामविभूषितम् ॥
श्रुत्वा च निखिल पार्थ सर्वपापै प्रमुच्यते ।
अत परतर नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ॥
गतजपस्र कौन्तेय येन श्रंयो ह्यवाप्स्यसि ।
आदित्यहृदय नित्य य पठेत् सुममाहित ॥
भृगुहा मुच्यते पापात् कृतघ्नो ब्रह्मघातक ।
गात्र सुरापो दुर्भागो दुष्प्रतिग्रहकारक ॥
पातकानि च सर्वाणि दहत्येव न शशय ।
य इदं शृणुयान्नित्य जपेद्वापि समाहित ॥
मन्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महोयते ।
अपुत्रा लभते पुत्रान् निधनो धनमाप्नुयात् ॥
कुरोगी मुच्यते रोगाद्भक्त्या य पठत सदा ।
यस्त्वादित्यदिने पार्थ नाभिमात्रजले स्थित ॥
उद्याचक्रमाष्ट भास्कर प्रणत स्थित ।
जपते मानवा भक्त्या शृणुयाद्वापि भक्तित ॥
स याति परम स्थान यत्र देवो दिवाकर ।
अमित्रदमन पापे यदा कर्तुं समारभन् ॥
तदा प्रतिक्रान्त कृत्वा शनाथ रणापाशुभिः ।

आक्रम्य वामपादेन आदित्यहृदयं जपेत् ॥
एतन्नन्त समाह्वय सर्वसिद्धिकार परम् ॥”
ॐ ऋं हिमालौट स्वाहा । ॐ ऋं निलीटं
स्वाहा । ॐ ऋं मालौट स्वाहा । इति मन्त्र' ।
“त्रिभय रोगो भवति ज्वरी भवति पञ्चभिः ।
जपेत् सप्तभिः पार्थ राक्षसीं तनुमाविशेत् ॥
राक्षसेनाभिभूतस्य विकारान् शृणु पाण्डव ।
गीयते नृत्यते नग्न आस्फोटयति धावति ॥
शिवारुतश्च कुरुते हसते क्रन्दते पुन ।
एव सपीड्यते पार्थ यद्यपि स्यान्महेश्वर' ॥
कि पुनर्मानुष कश्चिच्छीवाचारविवर्जितः ।
पीडितस्य न सदेहो ज्वरो भवति दारुण' ॥
यदा चानुग्रह तस्य कर्तुमिच्छेच्छुभङ्गरम् ।
तदा मल्लिमादाय जपेन्नन्तमिमस्वु ध. ॥
नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नम' ।
जयाय जयभद्राय हरिदश्याय ते नम ॥
स्नापयेत्तेन मन्त्रेण शुभ भवति नान्यथा ॥
अन्यथा च भवेद्दोषो नश्यते नात्र शशय' ॥
अतस्ते निखिल प्रोक्त पूजाश्चैव निबोध मे ।
उपलप्तिं शचीं देशे नियतो वाग्यत शुचि ॥
वृत्तं वा चतुरस्र वा लिप्तभूमौ लिखेच्छुचि ।
त्रिधा तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्र सर्कार्णकम् ॥
अष्टपत्र लिखेत् पद्म लिप्तगोभयमण्डले ।
पूर्वपत्रे लिखेत् सूर्यं मार्गं चान्तु रवि न्यसेत् ।
याभ्यायाश्च विष्वन्त नैर्ऋत्यान्तु भग न्यसेत् ।
प्रतोच्चा वरुण विन्द्याहायव्या मित्रमेव च ॥
आदित्यसुत्तरं पत्रे ईशान्या विष्णुमेव च ।
मध्ये तु भास्कर विन्द्यात् क्रमेणैव समर्चयेत् ॥
अत परतर नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ।
महातेज समुद्यन्त प्रणमेत् सकृत्तान्मल ॥
सकेसराणि पद्मानि करवौराणि चार्जुन ।
तिलतण्डुलसयुक्त कुशगन्धोदकेन च ॥
रक्तचन्दनमित्राणि कृत्वा वै ताम्रभाजने ।
धृत्वा शिरसि तत्पत्र जानुभ्या धरणी स्पृशेत् ॥
मन्त्रपूत गुडाकेश चार्घ्यं दद्याद्भक्तये ।
सायुध सरथश्चैव सूर्यं मावाहयाम्यहम् ॥”
स्वागतो भव । सुप्रतिष्ठो भव । सान्नधो भव ।
सन्निहितो भव । समुखो भव । प्रति पञ्चमुद्रा
स्फुटयित्वाह्वयेत् सूर्यं भुक्ति मुक्ति लभन्त्र ॥
ॐ श्री विद्या किर्णिकालि कटकष्टसर्वार्थमा-
धनाय स्वाहा । ॐ श्रीं ऋं ऋं ह्रं ह्रं सूर्याय
नम स्वाहा । ॐ श्रीं ऋं ऋं ह्रं ह्रं लोकाय
सर्वभूतये स्वाहा । ॐ ह्रं मात्तण्डाय स्वाहा ।
“नमोऽस्तु सूर्याय सहस्रभानवे
नमोऽस्तु वैश्वानर जातवेदसे ।
त्वमव चाप्य प्रतिगृह्य देव
देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥
नमो भगवते तुभ्य नमस्तु जातवेदसे ।
दत्तमर्घ्यं मया भानो त्वं गृह्णाण नमोऽस्तु ते
एहि सूर्य सहस्रांशो तंजोगांशे जगत्पते ।
अनुकम्पय मा देव गृह्णाणाय नमोऽस्तु ते ॥

नमो भगवते तुभ्य नमस्ते जातवेदसे ॥
ममेदमर्घ्यं गृह्य त्व देवदेव नमोऽस्तु ते ॥
सर्वदेवाय देवाय आधिव्याधिविनाशिने ।
इदं गृह्णाण मे देव सर्वव्याधिविनाशयतु ॥
नम सूर्याय शान्ताय सर्वरोगविनाशिने ।
ममेसित फल दत्त्वा प्रसीद परमेश्वर ॥”
ॐ नमो भगवते सूर्याय स्वाहा । ॐ शिवाय
स्वाहा । ॐ सर्वात्मने सूर्याय नम' स्वाहा ।
ॐ अक्षयतेजसे नम स्वाहा ।
“सर्वसकष्टदारिद्र्य शत्रु नाशय नाशय ।
सर्वलोकेषु विश्वात्मा सर्वात्मा सर्वदर्शक' ॥
नमो भगवते सूर्यं कुष्ठरोगान् विखण्डय ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देव नमोऽस्तु ते ॥
नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नम ॥”
ॐ अक्षयतेजसे नम । ॐ सूर्याय नम' ।
ॐ विश्वसूर्तये नम ।
“आदित्यश्च शिव विन्द्याच्छिवमादित्यरूपिणम्
उभयोरन्तर नास्ति आदित्यस्य शिवस्य च ॥
एतदिच्छाम्यह श्रोतु पुरुषो वै दिवाकर ।
उदये ब्रह्मणो रूप मध्याह्ने तु महेश्वर ॥
अस्तमाने स्वय विष्णुस्त्वसूर्तिस्य दिवाकर ।
नमो भगवते तुभ्य विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
ममेदमर्घ्यं प्रतिगृह्य देव
देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥”
श्रीसूर्याय साङ्गार्थ सपरिवाराय श्रीसूर्य-
नारायणाद्येदमर्घ्यं म् ।
“हिमघ्नाय तमोघ्नाय रक्षोघ्नाय च ते नम ।
कृतघ्नघ्नाय सत्याय तस्मै सत्यात्मने नम ॥
जयो जयश्च विजयो जितप्राणो जितश्रम ।
मनोजवो जितक्रोधो वाजिन सप्त कौर्त्तिता ॥
हरितहयस्य दिवाकर
कनकमयास्वजरेणुपिञ्जरम् ।
प्रतिदिनमुदय नव नव
शरणमुपेसि हिरण्यरितमम् ॥
न त व्याजा प्रवाधन्ते न व्याधिभ्यो भय भवेत्
न नागेभ्यो भयश्चैव न च भूतभय क्वचित् ॥
अग्निशत्रुभय नास्ति पार्थिवैश्वर्यस्यैव च ।
दुर्गति तरते घोरा प्रजाश्च लभते पशून् ॥
सिद्धिकामो लभेत् सिद्धि कन्याकामस्तु
कन्यकाम् ।
एतत्पठेत्स कौन्तेय भक्तियुक्तेन चेतसा ॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
कन्याकोटिमहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ॥
इदमादित्यहृदय योऽधोते सतत नर ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महोयते ॥
नास्त्यादित्यसमो देवो नास्त्यादित्यसमा गति
प्रत्यक्षो भगवान् विष्णुयेन विश्व प्रतिष्ठितम् ॥
नवतिथीजन लक्ष सहस्राणि शतानि च ।
यावद्दृष्टीप्रमाणेन तावच्चरति भास्कर ॥
गवा शतसहस्रस्य मय्यग्नं दत्तस्य यत् फलम् ।
तत् फल लभते विद्वान् शान्तात्मा स्तीति यो
रविम् ॥

सूर्यह

योऽधीते सूर्यहृदय सकल सफलं भवेत् ।
 षष्ठाना ब्राह्मणानाञ्च लेखयित्वा समर्पयेत् ॥
 ब्रह्मलोककृष्णौषाञ्च जायते मानुषोऽपि वा ।
 जातिस्मरत्वमाप्नोति शुद्धात्मा नात्र सशयः ॥
 अजाय लोकत्रयपावनाय
 भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
 सूर्याय सर्वप्रलयान्तकाय
 नमो महाकारुणिकोत्तमाय ॥
 विवस्वते ज्ञानभृतान्तरात्मने
 जगत्प्रदीपाय जगद्धितैषिणे ।
 स्वयम्भुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
 सुरोत्तमायामिततैजसे नमः ॥
 सुरैरनेकैः परिसेविताय
 हिरण्यगर्भाय हिरण्ययाय ।
 महात्मने मोक्षपदाय नित्यं
 नमोऽस्तु ते वासरकारणाय ॥
 आदित्यश्चार्चितो देव आदित्यः परम पदम् ।
 आदित्यो मातृको भूत्वा आदित्यो वाङ्मय जगत्
 आदित्य पश्यते भक्त्या मा पश्यति ध्रुव नरः ।
 नादित्य पश्यते भक्त्या न स पश्यति मा नरः ॥
 त्रिगुणञ्च त्रितत्त्वञ्च त्रयो वेदास्त्रयोऽग्नयः ।
 त्रयाणाञ्च त्रिमूर्तिस्त्व तुरीयस्त्व नमोऽस्तु ते ॥
 नम सवित्रे जगदेकचक्षुषे
 जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
 त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
 विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥
 यस्योदये नेह जगत्प्रबद्धते
 प्रवर्तते चाखिलकर्म्मसिद्धये ।
 ब्रह्मोन्मनारायणरुद्रवन्दित
 म न सदा यच्छतु मङ्गल रविः ॥
 नमोऽस्तु सूर्याय सहस्ररश्मये
 सहस्रशाखान्वितसम्भवात्मने ।
 सहस्रयोगोद्भवभावभागिने
 सहस्रसख्यायुगधारिणे नमः ॥
 यन्मण्डल दौप्तिकर विशाल
 रत्नप्रभ तीव्रमनादिरूपम् ।
 दारिद्र्यादु खञ्जयकारणञ्च
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल देवगणैः सुपूजित
 विप्रैः स्तुत भावनमुक्तिकोविदम् ।
 त देवदेव प्रणमामि सूर्यं
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल ज्ञानघन त्वगम्य
 त्रै लोकायुज्य त्रिगुणात्मरूपम् ।
 समस्ततेजोमयदिव्यरूप
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल गूढमतिप्रबोध
 धर्मस्य हृदि कुरुते जनानाम् ।
 तत् सर्वपापक्षयकारणञ्च
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल व्याधिविनाशदक्ष
 ऋग्यजुःसामसु सम्पद्योतम् ।

सूर्यह

प्रकाशितं येन च भूर्भुवः स्वः
 पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं वेदविदो वदन्ति
 गायन्ति यश्चारणसिद्धसङ्गाः ।
 यद्योगिनो योगलुषाञ्च सङ्गाः
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल सर्वजनेषु पूजित
 ज्योतिश्च कुर्यादिह मर्त्यलोके ।
 यत्कालकालादिमनादिरूप
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल विष्णुचतुर्मुखाख्य
 यदक्षर पापहर जनानाम् ।
 यत्कालकल्पक्षयकारणञ्च
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल विश्वसृज प्रसिद्ध-
 मुत्पत्तिरक्षाप्रलयप्रगल्भम् ।
 यस्मिन् जगत् सहरतेऽखिलञ्च
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल सर्वगतस्य विष्णो-
 रात्मा पर धाम विशुद्धतत्त्वम् ।
 सृष्टान्तरैर्योगपथानुगम्य
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल ब्रह्मविदो वदन्ति
 गायन्ति यश्चारणसिद्धसङ्गाः ।
 यन्मण्डल वेदविद स्मरन्ति
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डल वेदविदोपगीतं
 यद्योगिना योगपथानुगम्यम् ।
 तत् सर्ववेद प्रणमामि सूर्यं
 पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 मङ्गलाष्टमिदं पुण्यं यः पठेत् सतत नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ॥
 ध्येय सदा सवितमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरमिजासनसन्निविष्ट ।
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरिटौ
 हारो हिरण्यवयुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
 सशङ्खचक्र रविमण्डले स्थित
 कुशेशयाक्रान्तमनन्तमच्युतम् ॥
 भजामि बुद्ध्या तपनीयमूर्त्तिं
 सुरोत्तमं चित्रविभूषणोज्ज्वलम् ॥
 एव ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना ।
 कौत्तरान्त सुरश्चेष्ट देव नारायण विभुम् ॥
 वेदवेदाङ्गशरीर दिव्यदौप्तिकर परम् ।
 रत्नोन्न रत्नवर्णञ्च सृष्टिसंहारकारकम् ॥
 एकचक्रो रथो यस्य दिव्य कनकभूषित ।
 स मे भवतु सुप्रोतः पद्महस्तो दिवाकर ॥
 आदित्य प्रथम नाम द्वितीयन्तु दिवाकर ।
 तृतीय भास्कर प्रोक्त चतुर्थन्तु प्रभाकरः ॥
 पञ्चमन्तु सहस्राशः षष्ठश्चैव विलोचन ।
 सप्तम हरिदशश्च अष्टमश्च विभावसु ॥
 नवम दिनकात् प्रोक्त दशम हाटशालक ।
 एकादश त्रयीमूर्त्तिर्द्वादश सूर्य एव च ॥

सूर्यार्घ्यं

हादशादित्यनामानि प्रातःकाले पठेन्नरः ।
 दुःखप्रनाशनश्चैव सर्वदुःखञ्च नश्यति ॥
 दद्रुकुष्ठहरश्चैव दारिद्र्यं हरति ध्रुवम् ।
 सर्वतीर्थप्रदश्चैव सर्वकामप्रवर्द्धनम् ॥
 यः पठेत् प्रातरुत्थाय भक्त्या नित्यमिदं नरः ।
 सौख्यमायुस्तथारोग्यं लभते मोक्षमेव च ॥
 अग्निमौले नमस्तुभ्यमिषेत्येतेर्जस्ररूपिणे ।
 अग्न आयाहि वीतस्व नमस्ते ज्योतिषा पते ।
 शन्नो देवो नमस्तुभ्यं जगच्चतुर्नमोऽस्तु ते ।
 पञ्चमायोपवेदाय नमस्तुभ्य नमो नमः ॥
 पञ्चासनः पञ्चकरः पञ्चगर्भसमद्युतिः ।
 समाश्रयसयुक्तो द्विभुज स्यात् सदा रविः ॥
 आदित्यस्य नमस्कार ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥
 उदयगिरिसुपेत भास्कर पद्महस्त
 निखिलभुवननेत्र भक्त्यरत्नोपमेयम् ।
 तिमिरकरिभृगोन्द्र बोधक पद्मिनीना
 सुरवरमभिवन्दे सुन्दर विश्ववन्द्यम् ॥”
 इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रीकृष्णार्जुनसवादे
 आदित्यहृदयस्तोत्र संपूर्णम् ॥३॥)
 सूर्या, स्त्री, (सूर्यस्य भार्या । टाप् ।) सूर्यभार्या
 सञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रवारुणी ।
 इति राजनिर्घण्टे । नवोढा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ यथा, श्रीभागवते । १० । १ । २८ ।
 “तस्या हि कर्हिचच्छैरिर्वसुदेवः कृतोद्दहः ।
 देवक्या सूर्यया साहं प्रयाणे रथमारुहत् ॥”
 (वाक् । इति निघण्टु । १ । ११ । “सत्ते-
 र्गत्यर्थात् सुवतेर्वा प्रेरणार्थात् राजसूय-
 सूर्यत्यादिना निपातनात् क्यपि सत्तेरुत्व
 सुवतेर्वा रुडागमः । सरति गच्छति स्तोतृन्
 प्रति, कर्णशङ्कुलि वा सुवति प्रेरयति चोदना-
 रूपा पुरुषादोनिदं कुर्विति । यद्वा, सुपूर्वा-
 दीरते कृत्यत्यटो बहुलम् । इति कर्मणि क्यपि
 निपातनाद्गुणसिद्धिः । सुष्ठु ईर्यते उच्चार्यते इति
 सूर्या । यद्वा, सु प्रेरणे सुसूधीष्टधिभ्यः क्रान् इति
 क्रान्-प्रत्ययः । प्रेर्यते उच्चारणकाले प्रायेण सूरा
 कन्दसि स्वाय इति यत्प्रत्ययः सूर्या । यद्वा,
 सूरयो मेधाविन तानर्हति कन्दसि च, इति यत्
 प्रत्ययः । यद्वा, सूरिषु साधुः । तत्र साधुः इति
 यत् ॥” इति तट्टीकाया देवराजयज्जा ॥
 सूर्यार्घ्यं, स्त्री, (सूर्याय देयमर्घ्यम् ।) सूर्यसम्प-
 दानकार्घ्यम् । शक्तिपूजाया अर्च्छिद्रावधार-
 णार्थं सूर्यार्घ्यदानम् । यथा,—
 “ततो भास्करबौजिन सहितेनामुना पुनः ।
 मन्त्रेण भास्करायार्घ्यमर्च्छिद्रार्थं निवेदयेत् ॥
 नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
 जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्म्मदायिने ॥
 ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा पठित्वा मन्त्रमौरितम् ।
 एकाग्रमनसा वाग्भिरर्च्छिद्रमवधारयेत् ॥
 यच्चर्च्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने मम ।
 सर्वं तदर्च्छिद्रमस्तु भास्करस्य प्रसादतः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥३॥

रोगादिशान्त्यर्थं सूर्यस्य हसादिसप्ततिनामभिः
सप्ततिधार्च्यप्रदानप्रमाणं यथा,—

“हसो भानुः सहस्राशुस्तपनस्तापनो रवि ।
विकर्तनो विवस्त्राश्च विश्वकर्मा विभावसु ॥
विश्वरूपो विश्वकर्ता मात्तं गडो मिहिरोऽंशु-

मान् ।

आदित्यद्योणगुः सूर्योऽर्थ्यमा व्रजो दिवा-
करः ॥

द्वादशात्मा सप्तहथी भास्करोऽहस्करः खग ।
सुरः प्रभाकरः श्रौमान् लोकचक्षुश्च हेश्वरः ॥
त्रिलोकेशो लोकसाक्षी तमोऽरिः शाश्वत
शुचिः ।

गभस्तिहस्तस्त्रीनाशुस्तारणिः सुमहोरणिः ॥

द्युमणिर्हरिदश्वोऽकीं भानुमान् भयनाशन ।
छन्दोऽशो वेदवेद्यश्च भास्वान् पूषा वृषाकपिः ॥

एकचक्ररथो मित्रो मन्दे हारिस्तमिस्रहा ।
दैत्यहा पापहर्ता च धर्माधर्मप्रकाशकः ॥

त्रैलोक्यत्रिभानुश्च कलिप्रस्तार्थवाहनः ।
दिकपतिः पद्मिनीनाथ कुशेशयकरो हरिः ॥

धर्मरश्मिर्दुर्निरोक्षश्चण्डाशुः कश्यपात्मजः ।
गभिः सप्ततिसख्याकैः पुण्यैः सूर्यस्य नामभिः ॥

प्रणवादिचतुर्थान्तेर्नमस्कारसमन्वितैः ।
प्रत्येकमुच्चरन्नाम दृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम् ॥

विगृह्य पाणियुग्मेन तान्नपात्रं सुनिर्मलम् ।
जानुभ्यामवनी गत्वा परिपूर्यं जलेन च ॥

करवीरादिक्कुसुमैः रक्तचन्दनमिश्रितैः ।
दूर्वाङ्गु रैरक्षतैश्च निक्षिप्तैः पात्रमध्यतः ॥

दद्यादर्घ्यं मनर्घ्याय सवित्रे ध्यानपूर्वकम् ।
उपमौलिसमानौय तत्पार्श्वं नान्यदृष्ट्वा ॥

प्रतिमन्त्रं नमस्कुर्व्यादुदयास्तमये रविम् ।
अनया नाम सप्तत्या महामन्त्ररहस्यया ॥

एव कुर्वन्तरो जातु न दरिद्रो न दुःखभाक् ।
व्याधिभिर्भुंक्ष्यते धोरैरपि जन्मान्तरार्जितैः ॥

विनीपधैर्विना वैद्यैर्विना पथपरिग्रहे ।
कालेन निधनं प्राप्य सूर्यं लोके महीयते ॥”

इति स्कन्दपुराणे काशोखण्डे ६ अध्यायः ॥
सूर्यालोकः, पु, (सूर्यस्य आलोकः।) आतपः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यावर्तः, पु, (सूर्य इव आवर्तते इति। आ +
वृत् + अच्।) क्षुपविशेषः। हुडहुडिया इति

भाषा। अस्य गुणः। सूर्यावर्तः विवस्त्रः।
इति राजवल्गुः ॥ शाकविशेषः। सुलचिया

इति भाषा। तत्पर्यायः।
“पार्वतेशश्च करभो वशिरः कपिपिपली।
जामातासौ क्वचित् प्रोक्तः सूर्यावर्तः सितो-

ऽपरः ॥”

इति रत्नमाला ॥

“वराहकाली कथितः सूर्यावर्तस्तु शाब्दिकैः ॥
इति हारावली ॥

सूर्यावर्ताः, स्त्री, (सूर्य इव आवर्तते या। आ +
वृत् + अच्। टाप्।) आदित्यभक्ताः। इति

राजनिर्घण्टः ॥

सूर्याश्मा, [न्] पु, (सूर्यप्रियोऽश्मा प्रस्तरः।)
सूर्यकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः ॥

सूर्याश्वः, पु, (सूर्यस्य अश्वः।) सूर्यघोटकः।
तत्पर्यायः। वाताटः २ हरितः ३। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सूर्यास्तः, स्त्री, (सूर्यस्य अस्तम्।) सूर्यस्यास्ता-
चलगमनम्। यथा,—

“निश्रीयादध इत्यनेन अर्द्धरात्रपूर्वकालत्वेन
सूर्यास्तमयकालस्यापि लाभात् ॥” इति
तिथ्यादितत्वम् ॥

सूर्याङ्गः, स्त्री, (सूर्यस्य आङ्गा आङ्गा यस्य।)
ताम्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यनाम्नैः,
त्रि ॥

सूर्याङ्गः, पु, (सूर्यस्य आङ्गा आङ्गा यस्य।)
अर्कहस्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्येन्दुसङ्गमः, पु, (सूर्येण सङ्ग इन्दोः सङ्गम
एकराश्ववस्थानरूपमेलनं यत्र।) अमावास्या।
इत्यमरः। १। ४। ८ ॥ सूर्यचन्द्रमेलनञ्च ॥

सूर्योदः, पु, (सूर्यं कटोऽस्तगतो यत्र।) सूर्या-
स्तकालप्राप्तोऽतिथिः। यथा,—

“सूर्योदस्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्येऽस्त गते-
ऽतिथिः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, विष्णुपुराणम्।
“दिवातिथी तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत्
तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्योदो विमुखे गते ॥”

इत्याङ्गकाचारतत्वम् ॥

सूर्योदयः, पु, (सूर्यस्य उदयः।) सूर्यस्य प्रकाशः।
यथा, विष्णुधर्मोत्तरे।

“सावने च तथा मासि त्रिशत्सूर्योदयाः स्मृताः
आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ॥”

इति मलमासतत्वम् ॥

तत्र शयननिषेधो यथा,—
“सूर्योदये चास्तमिते च शायिन
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥”

इति लक्ष्मीचरितम् ॥ * ॥

तत्काले स्नानादेः कत्त व्यता यथा,—
“सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिका क्रिया
इति प्रायश्चित्ततत्वम् ॥

सूपः, प्रसवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट्।) पृष्ठस्वरी। स्यति। इति दुर्गा-
दासः ॥

सृ, गती। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट्।) सरति। नालान करिषा
ससे इति रघोः कर्मकर्तृत्वादिति रमानाय।
तच्चिन्त्यं कर्तृस्यभावधाना तन्निषेधात्।
वस्तुस्तु गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम्। ना-
लानैरिति वा पाठ्यं तत्र कर्माविधायया भावे
प्रत्ययः। इति दुर्गादासः ॥

सृ, क गती। सृती। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(धरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, सारयति।
इति दुर्गादासः ॥

सृ, र लि गती। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट्।) र, वैदिकः। लि,
ससर्त्ति। इति दुर्गादासः ॥

सृक्, [ञ्] पु, (सृजतीति। सृज् + क्तिप्।)
सृष्टिकर्ता। तस्य रूपान्तराणि। सृग्। सृट्।
सृड्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सृक, पु, (सरतीति। सृ गती + “सृष्टभूशुषि-
सुषिभ्यः कक्।” उणा० ३। ४१। इति कक्।
कैरव। बाणः। इत्युनादिकोषः ॥ पद्मम्।
वायुः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुष्पादिहृत्ति ॥
(वज्रः। इति निघण्टुः। २। २० ॥ सरणश्रीले,
त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १८०। २।

“सृक सशाय पविभिन्द्रतिगमम् ॥”
“सृकं सरणश्रीलम्।” इति तज्जायम् ॥

सृकण्ड, स्त्री, कण्डरोगः। इति शब्दरत्नावली ॥

सृकाल, पु, सृगालः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सृक, [न्] स्त्री, (सृजति लालादीनि। सृज् +
बाहुलकात् कनिन्।) सृकणी। इति सुभूतिः ॥
इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा, महाभारते।
३। १२५। २।

“भयात्सस्तभितभुजः सृकणी लेलिहन्मुहुः ॥”
सृक, स्त्री, सृकणी। इत्यमरटीकाया भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते। २। १६।

“जन्तवश्चात्र सूच्छन्ति सृकस्योभयतोमुखात् ॥”
सृकणी, स्त्री, श्रोष्ठयोः प्रान्तभावः। इति
पाणिनिः। इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते। ६। ६०।

“भूमौ यः प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृकण्यौ विलिहति जिह्वया प्रसक्तम् ॥”
सृकि, स्त्री, सृकणी। इत्यमरः। इत्यमरटीकाया
भरतः ॥

सृक, [न्] स्त्री, (सृजति लालादीनि। सृज् +
वनिप्।) श्रोष्ठप्रान्तभागः। यथा,—
“————प्रान्तावोष्ठस्य सृकणी।”
इत्यमरः ॥

“श्रोष्ठयोर्वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृकणी उच्यते
श्रोष्ठस्येति ज्ञातावेकत्वम्। सृजतो लालादि
सृकणी त्रासुसिति कनिप् निपातनात् कड्।
सृकणा कण्येतिप्रयोगात् वसयोगः। अन्यथा
टया सदानोऽक्षीप इत्यक्षीप स्यात्।
‘महासृकाय शोभितो नृसिंहनखराग्रवत्।’
इति श्लेषात् ककारहयसयोगोऽपि। सृक नाम्न
क्षीव सृकणी क्षीवे इति सुभूतिः। प्रान्तावोष्ठस्य
सृकणी क्षीवकाण्डेऽमरदत्तश्च। इवन्तापि
सृकणी। सृकण्यौ विलिहति जिह्वया तयैवेति
रुग्विनिघयः।
‘सृकणीप्रान्तमसृकप्रदिग्ध
प्रलेलिहानो हरिणा विरुचैः।’
इति पाणिनिः ॥
सृकि क्षीवमिदन्तश्च सकृद्यस्थिनी दधि सर्वाङ्क
तथा वारिः स्यादित्यङ्गः। सृक क्षीवमदन्तश्च
‘सृके हे चैव विश्वे चत्वारिंशश्च वक्रजाः।’

सृष्टी

इत्युक्तः । वामं लिङ्गं सृष्टमरण्यपूर्णं इति वसन्तराजप्रयोगाच्च ।" इति भरत ॥

सृष्ट, स्त्री, श्रोष्ठप्रान्तभागः । इति वसन्तराज-प्रयोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सृष्टणी, स्त्री, श्रोष्ठप्रान्तभागः । कस इति भासा । इति पाणिनि । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ६१ ॥

सृष्टि, स्त्री, श्रोष्ठयोः प्रान्तभागः । इत्यमरः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ६१ ॥

सृष्टिणी, स्त्री, श्रोष्ठयोरन्तरम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

सृग्, पु, (सरतीति । सृ + बाहुलकात् गक् ।) भिन्दिपालः । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥

सृगालः, पु, (सृजति मायामिति । सृज् + बाहु-लकात् कालन् । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम्) जम्बुक । इति शब्दरत्नावली । दैत्यविशेषः । इति केचित् ॥

सृहा, स्त्री, शब्दवती रत्नमयी माला । यथा,—

“तमद्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वर तवेहाद्य ददामि भूय ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृहां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥”

इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली ॥

“सृहा शब्दवती रत्नमयी माला इमामनेक-रूपा विचित्रा गृहाण स्त्रीकुर । सृहा वाक्कुत्-सिता गतिं कर्ममयीं गृहाण । अन्यदपि कर्मविज्ञानमनेकहेतुत्वात् स्त्रीकुर्वित्यर्थः ।” इत्यादिशाङ्करभाष्यम् ॥

सृज, श्री श विसर्गं । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुद० पर०-सक०-अनिट् ।) श्री, अस्राचीत् । श, सृजति । इति दुर्गादासः ॥

सृज, य ङ श्री विसर्गं । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-भ्रात्म०-सक०-अनिट् ।) य ङ, सृज्यते । श्री, सृष्टा । सरीसृच्यते । विसर्गस्व्याग । त्यागो व्यङ्ग्या पर एव अन्यत्र करोतीत्यर्थः । यथा । उपासनामित्य पितुः स्र सृच्यते इति नैषधम् ॥ सपूर्वोऽयमकर्मकः । यथा । ससृ-च्यते सरसिंकरणाशुभिन्नेः निशापरिणाम-वायुरिति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

सृजकाचारः, पु, सर्जिकाचारः । इत्यमर-टीकाया रमानाथः ॥

सृणि, पु, (सरतीति । सृ + “सृविषिभ्या कित्” उणा० ४ । ४६ । इति निः । सच कित् । णत्वञ्च ।) श्चुः । इति शब्दमाला ॥

सृणि, स्त्री, (सृ + निः । णत्वञ्च ।) अद्भुशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥ (सृणिवयोरित्यणादि-हत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥ तथा च शिशुपालवधे । ५ । ५ ।

“भारत्समग्नमवमत्य सृणि सिताग्र-मेकः पलायत जवेन कृतार्तनादः ॥”)

सृणिका, स्त्री, लाला । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

सृणो, स्त्री, (सृणि + कृदिकारादिति ङीष् ।) अद्भुशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥

सृपाटी

सृणीका, स्त्री, लाला । इत्यमरटीकाया रामा-श्रम । २ । ६ । ६७ ॥

सृत, त्रि, (सृ + क्त ।) गतः । (यथा, महा-भारते । ६ । २३ । २६ ।

“गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली । निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्वध्व किं सृतेन व ॥”)

सृति, स्त्री, (सृ + क्तिन् ।) गमनम् । मार्गः । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् । ८ । २७ ।

“नैते सृतौ पार्थ जानन् योगी मुञ्चति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥”)

जन्म । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ६० । ४३ ।

“स्थाम्हे तवाङ्घ्रि, वरणं सृतिभिर्भ्रमन्त्या यो वै भजन्तमुपयात्यन्ततापवर्गः ॥”

निर्माणम् । यथा, भागवते । ३ । २ । १३ । “कात् स्रेण चाद्येह गत विधातु-रर्वाकसृती कौशलमित्यमन्यत ॥”

“अर्वाकसृती अर्वाचौनससारनिर्माणे मनुष्य-निर्माणे वा ।” इति तट्टीका ॥

सृत्वर, त्रि, (सरति तच्छीलः । सृ गतौ + “इन्-नश्निसर्त्तिभ्य करप्” ३ । २ । १६३ । इति करप् ।) गमनकर्त्ता । सृष्टातो चूरप्प्रत्यये

तनागमेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सृत्वरौ, स्त्री, (सृ + करप् । सृ + क्तिन् । ङीष्) माता । इति सच्चिन्सरोणादिहत्तिः ॥ गमन-कर्त्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सृत्वा, [नृ]पु, (सृ गतौ + “शौङ्क्नु शीरुहीति ।” उणा० ४ । ११३ । इति क्तिन् ।) विसर्पः ।

वृद्धिः । प्रजापतिः । इति सच्चिन्सरोणादि-हत्तिः ॥

सृदर, पु, (दृ विदारणे + “कृदरादयश्च” उणा० ५ । ४१ । इति अच्प्रत्ययेन निपा-तनात् साधु ।) सर्पः । इति सिद्धास्तकौमुद्या-मुणादिहत्तिः ॥

सृदाकु, पु, (सरतीति । सृ + “सर्त्तुंक् च ।” उणा० ३ । ७८ । इति काकुर्दुगागमश्च ।) वायुः । वज्रम् । अग्निः । प्रतिस्वर्थकः । इति मेदिनी ॥ सृग् । इति सच्चिन्सरोणादिहत्तिः ॥

सृदाकु, स्त्री, (सरतीति । सृ गतौ + काकुर्दुगा-गमश्च ।) नदी । इत्युणादिकोषः ॥

सृप, सृ श्री गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लृ, असृपत् । अस्य लृ-दित्वेऽपि कृषसृशस्यृश् इति विशेषविधानात्

पक्षे च्वा सि तेन अस्राप्सौत् अस्राप्सौत् इत्यपि । श्री, सर्पा । इति दुर्गादासः ॥

सृपाटः, पु, सृपाटी । इति स्त्रोपुलिङ्गसग्रह-टीकाया भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥

सृपाटिका, स्त्री, चञ्चुः । इति हेमचन्द्रः ॥

सृपाटी, स्त्री, (सृपाट + गौरादित्वात् ङीष् ।) परिमाणमेदः । इति स्त्रीपुलिङ्गसग्रहटीकाया भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥

सृपाटी, स्त्री, (सृपाट + कृदिकारादिति ङीष् ।) परिमाणमेदः । इति स्त्रीपुलिङ्गसग्रहटीकाया भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥

सृपाटी, स्त्री, (सृपाट + कृदिकारादिति ङीष् ।) परिमाणमेदः । इति स्त्रीपुलिङ्गसग्रहटीकाया भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥

सृपाटी, स्त्री, (सृपाट + कृदिकारादिति ङीष् ।) परिमाणमेदः । इति स्त्रीपुलिङ्गसग्रहटीकाया भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥

सृष्टिः

सृष्टः, पुं, (सृष्ट गतौ + “स्मायितश्चिवञ्चोति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) चन्द्रः । इत्यु-णादिकोषः ॥

सृष्ट, उ हिसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-पर-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) सप्तमस्वरो । उ, सर्भित्वा सृष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

सृष्टमरः, पु, (सरति तच्छीलः । सृ गतौ + “सृच-स्यद् क्करच्” ३ । २ । १६० । इति क्करच् ।) पशुविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ११ ॥ बाल-सृग् । इति केचित् ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १०३ । ४२ ।

“वराहसृगसिंहाश्च महिषाः सृष्टमरास्तथा । व्याघ्रगोकर्णगवया वित्तेषु पृषते सह ॥”

सृष्ट, त्रि, (सृज् + क्त ।) निर्मितम् । युक्तम् । निश्चितम् । बहुलम् । इति मेदिनी ॥ भूषितम् । इत्यजयः ॥ त्यक्तम् । (यथा, रामायणे । २ । ३५ । १५ ।

“महान्नन्नर्षिसृष्टा वा ज्वलन्ती भीमदर्शनाः । धिक्वाग्दृष्टा न हिसन्ति रामप्रजाजने स्थिताम् ॥”)

सृष्टिः, स्त्री, (सृज् + क्तिन् ।) निर्मितम् । स्वभावः । इति मेदिनी ॥ निर्गुणः । इति शब्दरत्नावली ॥

ब्रह्माण्डसृष्टिर्यथा । सृष्टेः पूर्वं मनश्चतुराद्य-गोचरो भगवान् एक एवासीत् । यदा न स्वेच्छया द्रष्टा सन् दृश्य नापश्यत् तदा त्रिगुणमयी माया प्रकाशयामास । ततो भग-वान् स्वाशेन पुरुषरूपं कृत्वा तस्या मायाया स्ववीर्यं चैतन्यं आधत्त । सा समष्टिजीवरूप मसृत्तत्त्वं जनयमास । तस्यात् त्रिविधोऽहं

द्वारो जातः तत्र सात्त्विकाहङ्कारात् मनइन्द्रि-याधिष्ठातृदेवताश्च जाताः । राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि जातानि । तामसाहङ्कारात् पञ्च महाभूतानि तेषां पञ्च गुणाश्च जाताः । एव प्रकृत्यादिभिरैतैश्चतुर्विंशतितत्त्वैर्ब्रह्माण्डनिर्माय

भगवान् तस्मिन्नेकेनाशेन प्रविश्य गर्भोदकसञ्जक जलसर्जं । तज्जलमध्ये योगनिद्रया सहस्र-युगमितकालं स्थितवान् । तदन्ते उत्थाय स्वय-मशेन ब्रह्मा भूत्वा सर्वान् सृष्ट्वा नानावता-रान् कृत्वा पालयति । कल्पान्ते रुद्ररूपेण सहरति च । इति श्रीभागवतमते सचेप-सृष्टिः ॥ * ॥ अपि च ।

“स्थावरान्ताः सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मश्चतु-र्विधाः ।

ब्रह्मणः कुर्वन्तः सृष्टिं जज्ञिरे मानसौस्तु ताः ॥

ततो देवासुरपिद्वान् मनुष्याश्च चतुष्टयम् ।

सिद्धसुरभास्येतानि स्वमात्मानमययुजत् ॥

युक्तात्मनस्तमोमात्रा उद्विक्ताभूत् प्रजापतेः ।

सिद्धचोर्जवनात् पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः ॥

उत्सर्जं ततस्तान् तमोमात्रात्मिका तनुम् ।

सा तु त्यक्त्वा तनुस्तेन मैत्रेयाभृदिभावरौ ॥

सिद्धसुरान्यदेहस्यः प्रीतिमाप ततः सुरा ।

सत्त्वोद्विक्ताः समुदभूता सुखतो ब्रह्मणो द्विज

सृष्टिः

त्यक्तो सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम् ।
ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥
सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽन्या जगृहे तनुम् ।
पिटवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥
उत्ससर्ज ततस्तान् पितृन् सृष्ट्वापि स प्रभुः ।
सा चोत्सृष्टाभवत् सन्ध्यादिननक्तान्तरस्थिति ॥
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनु तत ।
रजोमात्रोक्तता जाता मनुष्या द्विजसत्तम ॥
तामप्याशु स तत्याज तनुमाय प्रजापति ।
ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याभिधी-

यते ॥
ज्योत्स्नामे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
मैत्रेय सन्ध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥
ज्योत्स्ना रात्राहनी सन्ध्या चत्वार्येतानि वै

प्रभो ।
ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि तु ॥
रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्या जगृहे तनुम् ।
तत सृष्ट्वापि जाता जज्ञे कौपस्तया ततः ॥
क्षुत्क्षामानन्धकारेऽथ सोऽसृजद्भगवास्ततः ।
विरूपा श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त त

प्रभुम् ॥
मैव भो रक्षतामिष येरुक्त राक्षसास्तु ते ।
ऊचु खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु यक्षणात् ॥
अप्रिविणाय तान् दृष्ट्वा केशा शीर्थन्त वेधस ।
हीनाश्च शिरसो भूय समारोहन्त तं शिर ॥
सर्पणात्त्व भवन् सर्पा हीनत्वादह्य स्रुता ।
तत क्रुही जगत्सृष्टा क्रोधात्मानो विनिर्भमे ॥
वर्णेन कपिशिनोया भूतास्ते पिशिताशना ।
धयन्तो गा समुत्पन्ना गन्धर्वास्तस्य तत्क्षणात्
पिबन्तो जज्ञिरे वाचं गन्धर्वास्तेन ते द्विज ।
यतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिचोदित ॥
तत स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयासि वयसोऽसृजत्
अवयो वक्षसश्चक्रो मुखतोऽजा स सृष्टवान् ॥
सृष्टवानुदराद्वाश पाश्र्वाभ्याश्च प्रजापति ।
पद्भ्या चाखान् समातङ्गान् रासभान् गवयान्
सृगान् ॥

उद्भानश्चतराश्चैव न्यङ्ग नन्याश्च जातय ।
ओषध्वा फलमूलानि रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥
द्वेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम ।
सृष्ट्वा पश्वीपधौ सम्यक् युयोज स तदाध्वरो ॥
गौरजो पीरुषो मेघो अश्वाश्चतरगर्हभा ।
एतान् आस्यपशूनाहुरारख्याश्च निबोध मे ॥
श्रापदो द्विखुरो हस्ती वानर पक्षिपञ्चम ।
श्रीदका पशव षष्ठा सप्तमास्तु सरीसृपा ॥
गायत्रश्च ऋचश्चैव त्रिद्वन्नामरयन्तरम् ।
अग्निष्टोमश्च यज्ञाना निर्भमे प्रथमान्शुखात् ॥
यजुषि वैष्णुम छन्द स्तोम पञ्चदश तथा ।
हृदत्साम तथोक्थश्च दक्षिणादसृजन्शुखात् ॥
सामानि जगतो छन्द स्तोम सप्तदश तथा ।
वेरूपमतिरात्रश्च पश्चिमादसृजन्शुखात् ॥
एकविंशत्यवर्षाणामातोयामाणमेव च ।
अनुष्टुभं स वैराजमुत्तरादसृजन्शुखात् ॥

सैकिम्

उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
देवासुरपितृन् सृष्ट्वा मनुष्याश्च प्रजापति ॥
ततः पुन ससर्जादौ सङ्ख्यात् स पितामह ।
यच्चान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसा

गणान् ॥
नरकिन्नररक्षासि वयपशुसृगोरगान् ।
अव्ययश्च व्ययश्चैव यदिद स्थाणुजङ्गमम् ।
तत् ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिक्रत् प्रभु ॥
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्या प्रतिपेदिरे
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमाना पुनः पुनः ॥
द्विस्राह्मिन् सृद्रुक् र्धर्माधर्माहृतानृते ।
तद्भाषिता प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभु ।
नानात्वं विनियोगश्च धातेव व्यसृजत् स्वयम् ॥
नाम रूपश्च भूताना क्त्यानाश्च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीना चकार स ॥
ऋषीणा नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।
तथा नियोगयोग्यानि अन्ये षामपि सोऽकरोत् ॥
यथात्ताहर्तुलङ्घानि नानारूपाणि पथ्ये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥
करोत्येवविधा सृष्टि कल्पादौ स पुन पुन ।
सिष्टचाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यश्चिप्रचोदित ॥
इति विष्णुपुराणे । १ । ५ । २७—६५ ॥
सृष्टिप्रदा, स्त्री, (सृष्टि तच्चेतुभूतगर्भं प्रददातीति
प्र+दा+क.।) गर्भदात्रीचुप । इति राज-

निर्घण्ट ॥
सृ, गि द्विसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) दन्त्यादिवर्कारोपध'
तद्द्रष्टितोऽपीति केचित् । गि, सृणाति । सौर्यः
सौरिण । इति दुर्गादास ॥
सैक, ऋ उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥
(श्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, असिसैकत् ।
उ, सैकते । इति दुर्गादास ॥
सैक, पु, (सिच्+घञ् ।) सेचनम् । तत्-
पथ्याय । धार २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा,
रघु । १ । ५१ ।

“सैकान्ते सुनिकन्याभिस्तत्क्षणोन्मिक्तदृच-
कम् ।
विश्वासाय विष्णुनामालबालास्वुपायिनाम् ॥
तथास्य गुणा ।
“सैक” अमत्रोऽनिलसृङ्गसन्धिप्रसाधकः ।
क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टृष्टाना रुजापह ॥
जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथा मूलेऽद्भु रास्तरो ।
तथा धातुविष्टृष्टिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सास्थाने २४ अध्याये ॥
सैकपात्र, स्त्री, (सैकाय पात्रम्) जलसेचना-
धार । सिन्दनी इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
सेचनम् ३ । इत्यमर । १ । १० । १३ ॥
सैकिम्, स्त्री, (सैकेन निर्हत्तमिति । सैक + “भाव
प्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्य” ।) ४।४।२०। इत्यस्य
वाङ्मि, कौत्था इमप् ।) मूलकम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (सैकनिर्हत्तं, त्रि ॥)

सेतुः

सेक्ता, [ऋ]पु, (सिञ्चति रेत । सिच्+टच् ।)
भर्ता । इति हेमचन्द्र ॥ सेचनकर्त्तरि, त्रि ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १५ ।

“सेक्तेव कोशं सिञ्चिचे पिबध्वै ॥”
सेक्ता, स्त्री, (सिञ्चत्यनेनेति । सिच्+ “दाक्षीशसयु
युजेति ।” ३ । २ । १८२ । इति करणे ङ् ।)
सेकपात्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सेचक, पु, (सिञ्चतीति । सिच्+शुल् ।) मेघः ।
सेककर्त्तरि, त्रि । इति मेदिनी ॥
सेचन, स्त्री, (सिच चरणे+शुट् ।) चरणम् ।
सेक । (यथा, मार्कण्डेये । ३१ । १३ ।
“भुक्ता चाचामतां यश्च जल यश्चाङ्घ्रिसेचने ।
त्राङ्गणाना तथैवान्ये तेन दृष्टि प्रयान्ति वै ॥”
नौकाया । सेकभाजनम् । इति मेदिनी ॥
(अभिषेक । यथा, महानिर्वाण्ये । २ । ११५ ।
“तद्दृशाग्नेन हवन तर्पण तद्दृशाशतः ।
सेचन तद्दृशाग्नेन तद्दृशाग्नेन सुन्दरि ॥”)

सेटु, पु, फलविशेषः । तरसुज इति भाषा । तत्-
पथ्याय । चेलान २ चित्रफलम् ३ सुखाश ४
राजतेमिष. ५ लतापमस. ६ नाटाम् ७ ।
इति त्रिकाण्डशेषः जटाधरश्च ॥

सेतिका, स्त्री, अयोध्या । इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥
सेतु, पु, (सिनोति बध्नाति जलमिति । सिञ्च
बन्धने + “सितनिगमिमसीति ।” उणा० १ ।
७० । इति तुन् । सेवादेरात् । इत्यमर ।
२ । १ । १४ ॥ तत्पथ्याय, । आली २ । इति
भरतः ॥ पूरण ३ पिण्डल ४ । इति हारा
वली ॥ पद्धार ५ जङ्गल ६ सध्वर ७ । इति
जटाधर. ८ । पिण्डल ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
धरण ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्द्वानादि-
फल यथा,—

“सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपाप्रदानाद्वरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
सक्रमाथान्तु य कर्ता स स्वर्गं तरते नर ।
खगलोके च निवसेद्विष्टकासेतुकात् सदा ॥”
इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥
वरुणहृत् । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥
(अस्य पथ्यायो गुणाश्च यथा,—
“वरुणो वराण सेतुस्तिस्रशाकोऽग्निदीपन ।
वरुण पिप्तलो मेदो अशक्नुः श्ममास्तान् ॥
निहन्ति गुल्मवातासक्रिमोश्चोष्णोऽग्निदीपन ।
कषायो महुरस्तित्क कटुको रुचको लघु ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रणव । इति तन्त्रसार ॥ अपि च ।
“मन्वाणा प्रणव सेतुस्तसेतु प्रणव स्मृतः ।
सवत्यनोक्तत पूर्वं परस्ताश्च विशीर्यते ॥
नमस्कारो महामन्वो देव इत्युच्यते सुरे ॥
द्विजातीनामय मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्माणि ॥
अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् समुद्भूत्य प्रचव निर्भमे पुरा ॥
स उदात्तो द्विजातीनां रात्रा स्वादनुदात्तकः ।
स्वरितश्चोक्ताताना मनसापि तथा करेत् ॥

सेतुव

चतुर्दशसरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञकः ।
म चानुस्वारचन्द्राभ्या शूद्राणा सेतुव्यते ॥
नि सेतुश्च यथा तोय चणामिन्न प्रसर्पति ।
मन्त्रस्तथैव नि.सेतु चणात् चरति यज्वनाम् ॥
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णा द्विजादयः ।
पार्श्वयो. सेतुमादाय जपकर्म समारभेत् ॥
शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यथेच्छतः ।
हे सेतु वः समाख्याता सर्वदेव द्विजातयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५५ अध्याय ॥

सेतुकः, पुं, (सेतुरेव । स्वार्थे कन् ।) वरुणवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सेतुबन्ध, पुं, (सेतोबन्धः ।) लङ्गागमनार्थं श्रीराम-
कृतसमुद्रबन्धनसेतुः । तत्पर्यायः । समुद्रार. २।
इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा,—
“ततोऽब्रवीद्रघुश्चेष्ट सागरो विनयान्वितः ।
नलः सेतु करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्माण ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये लब्धवरी
हरि ।

कोत्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम् ॥
इत्युक्त्वा राघव नत्वा यथै सिन्धुरदृश्यताम् ।
ततोऽरामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्या समन्वित ।
नलमाज्ञापयच्छौभ्र वानरै सेतुबन्धने ॥

ततोऽतिदृष्ट भ्रवगेन्द्रयूथपै-
र्महानगेन्द्रप्रतिमैर्युतो नलः ।
बबन्ध सेतु श्रतयोजनायत
सुविस्तर पर्वतपादपैर्दृढम् ॥”

इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे लङ्गाकाण्डे ३५ ॥
“सेतुमारभ्यमाणस्तु तत्र रामेश्वर शिवम् ।
सङ्कल्पिनियतो गत्वा पुरो वाराणसो नरः ॥
आनाय-गङ्गासलिल रामेश्वरभिमिश्र च ।
चिन्ना समुद्रे तदारि ब्रह्म प्राप्नोत्वसशय ॥
कृतानि प्रथमेनाज्ञा योजनना चतुर्दश ।
द्वितीयेन तथा चाज्ञा योजनानाञ्च विशति ॥
तृतीयेन तथा चाज्ञा योजनान्ये कर्त्तव्यति ।
चतुर्थेन तथा चाज्ञा द्वाविशति तथा कृतम् ॥
पञ्चमेन त्रयोविशयोजनना समन्वित ।
बबन्ध सागरे सेतु नलो वानरसत्तम ॥
तेनैव जग्मु कपयो योजनाना श्रत द्रुतम् ।
अमख्याता सुवेलाद्रि रुरुडु भ्रवगोत्तमा ॥
आरुह्य भारति रामो लक्ष्मणाऽप्यङ्गद तथा ।
दृष्ट्व च राघवो लङ्का नानाचित्तध्वजाकुलाम् ॥”

इति तत्रैव ४ अध्याय ॥
(चेन्द्रादेरालिबन्धनम् । यथा, महाभारते ।
७। ८४। २।

“गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृगय तव ।
विनापां निष्कलो राजन् मा श्रुचा भरतषभ ॥”
सेतुर्भेदी, [न] पुं, (सेतु भिनत्तीति । भिद् +
र्णनि ।) दन्तौह्वल । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सेतुवृक्ष, पुं, (सेतुनामको वृक्षः ।) वरुणवृक्षः ।
इति शब्दमाला राजनिर्घण्टश्च ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वरुणस्तिक्तशकश्च सेतुवृक्षोऽभसा पतिः ॥”)

सेव, स्त्री, (सीयतेऽनेनेति । षिञ् बन्धने +
“दान्नीशसयुजति ।” ३। २। १८२। इति
द्रुन् ।) निगडः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ वेडौ
इति भाषा ॥

सेना, स्त्री, चतुर्विंशतिवृत्ताहंन्मातृणा तृतीया
माता । इति हेमचन्द्रः ॥ इनेन प्रभुणा सह
वर्तते या । (यद्वा, सिनोति शत्रुमिति । षिञ्
बन्धने + “कृद्वृजुषीति ।” उणा० ३। १०।
इति न । स च नित् । टाप् ।) चतुरङ्गबलम् ।
फौज इति पारस्यभाषा । (यथा, रघु । १। १२।
“सेनापरिच्छेदस्तस्य हयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मूर्खी धनुषि चातता ॥”)
तत्पर्यायः । ध्वजिनो २ वाहिनी ३ पृतना ४
अनौकिनी ५ चम्बू ६ वरुथिनो ७ बलम् ८
सैन्यम् ९ चक्रम् १० अनीकम् ११ । इत्य-
मरः । २। ८। ७८ ॥ वाहना १२ पूतना १३
गुल्मिनी १४ वरचक्षुः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
केचिन्नु ध्वजिन्यादि सप्तक सेनायाम् । बलादि
चतुष्कं सेनाङ्गे इत्याहुः । अतएव ध्वजिन्यादि
सप्तक सामान्येन सेनायाम् । बलादि चतुष्कान्तु
सामान्येन सेनाया सेनाङ्गे च इति मतम् ॥
इति भरतः ॥

सेनाङ्ग, स्त्री, (सेनाया अङ्गम् ।) हस्त्यश्वरथ
पदातीना समूहः । यथा,—
“हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चक्षयम् ॥”
इत्यमरः । २। ८। ३३ ॥

(यथा, हृदयसंहितायाम् । ११। ४२।
“सेनाङ्गेषु नृपाणा गृह्यतश्चैलेषु चापि
देशानाम् ॥”)

सेनाचर, त्रि, (सेनाया चरतीति । चर +
“भिच्चासेनादायेषु ।” ३। २। १७। इति ट।)
सैन्यानुगामो । सेनया सह गन्ता । इति
केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १। १३०। १४।
‘मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनीच यदृच्छया ।
कर्त्तव्यं सेनाचरोऽरथे मियुन तदपश्यत ॥”)

सेनानो, पुं, (सेना नयतीति । नो + “सत्सृष्टि-
षेति ।” ३। २। ६१। इति क्तिप् ।) कार्त्तिकेयः ।
इत्यमरः । १। १। ४२ ॥ (यथा, रघु. । २। ३७।
“अथैनमद्रे स्तनया शशोच
सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रै ॥”)

वाहिनीपति । इति चामरः । २। ८। ६२ ॥
(यथा, महाभारते । ४। २। ६।

“स तु कामाग्निसतम सुद्रेष्णामभिगम्य वै ।
प्रहसन्निव सेनानोरिद वचनमब्रवीत् ॥”)
सेनापति, पुं, (सेनाया पतिः ।) कार्त्तिकेयः ।
(क्वचित् वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महा-
निर्व्वाणतन्त्रे १। १४।

“किमुच्यते महाप्राज्ञं कथ्यता प्राणवज्जमे ।
यदकथं गणेशेऽपि स्कन्दे सेनापतःत्रयि ॥”)
अनोकाधिपतिः । इति मेदिनी ॥ अस्य
पर्यायः । सेनानी २ वाहिनीपति ३ । इत्य-
मरः । २। ८। ६२ ॥ सेनापतिलक्षणं यथा,—

“कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
हस्तिशिखाश्वशिखासु कुशल श्लक्ष्णभाषणः ॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
कृतज्ञ कर्मणा शूरस्तथा लोभसहो ऋजु ॥
व्यूहतत्त्वविधानज्ञ फलगुसारविशेषवित् ।
राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो-
ऽथवा ॥”

इति मातृस्ये राजधर्मः । २१५। ८—१० ॥
सेनापतौ वर्णनीयानि यथा,—
“सेनापतिर्जितावास स्वामिभक्तः सुधीरभी ।
अभ्यासी वाहने शस्त्रे शास्त्रे च विजयी रणे ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्णस्थिति-
नाम ३ कुसुमम् ॥

सेनामुख, स्त्री, (सेनाया मुखम् ।) पत्तित्रयः । स तु
सेनासङ्घाविशेषः । तद्यथा । हस्तो ३ रथ ३
अश्व ८ पदाति १५ समुदायेन त्रिंशत् ३० ।
इत्यमरः । २। ८। ८१ ॥ (यथा च महा-
भारते । १। २। १६।

“एको रथो गजस्यैको नरा पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञे पत्तिरित्वभिधौयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणमितामाहुः सेनामुख बुधा ॥”)
पुरदारसमुखर्त्तपथः । इति केचित् ॥
सेनारत्न, पुं, (सेना रत्नतीति । रत्न + अण् ।)
सेनारत्नकप्रहरिकादि । तत्पर्यायः । सेनिकः २
इत्यमरः । २। ८। ६१ ॥

सेफ, पुं, शिफ । इति जटाधरः ॥
सेमन्तौ, स्त्री, पुष्पविशेषः । से उतौ इति भाषा ।
यथा, नारसिंहे ५२ अध्याये ।

“चम्पकाना पुष्पशतादशोक पुष्पमुत्तमम् ।
अशोकाना सहस्राह्नि सेमन्तौ पुष्पमुत्तमम् ॥”
सेराह, पुं, पौयूषवर्णाश्वः । स तु दुग्धवच्छेदवर्णः
इति हेमचन्द्रः ॥

सेरु, त्रि, (षिञ् बन्धने + “दाधेट्सिश्दसदो
रुः ।” ३। २। १५६। इति रुः ।) बन्धन-
कर्त्ता । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सेल, ऋचालगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०
पर० सक० सेट् ।) ऋ, असिसेलत् । इति
दुर्गादासः ॥

सेतु, पुं, शैलुवृक्षः । स तु श्रेष्ठातकः । इति
भरतहिरूपकोषः ॥

सेव, जड ऋ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
उभ०-आत्म० च-सक०-सेट् ।) ज, सेवति
सेवते । ड, सेवते । ऋ, असिसेवत् । सेवन
आराधन उपभोग आश्रयणञ्च । विष्णु सेवते।
सुख सेवते । तीर्थ सेवते साधु । अन्ये त्वस्मात्
परस्मैपदमन्यमानाः । नीच सम्बद्धमपि सेवति
नीच एव । स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं
सेवन्ति कि मानिनः ॥ इत्यादौ गणकृतानित्य-
त्वमाहुः । इति दुर्गादासः ॥

सेव, स्त्री, (सेव्यते यदिति । सेव + घञ् ।) सेव-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
गुणाश्च यथा,—

सेवनी

“मुष्टिप्रमाण वदर सेव सिवितिकाफलम् ।
 सेव समीपित्तन्न हृदय कफकृद्गुरु ।
 रसे पाके च मधुर शिशिर रुचिशुक्रकृत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 सेवक., पु, (सेवते इति । सेव + ण्वल् ।) प्रसे-
 वक. । इति मेदिनी ॥
 सेवक, त्रि, (सेवते इति । सेह सेवने + ण्वल् ।)
 अनुजीवी । भृत्य. । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
 (यथा, हृत्सहितायाम् । ५ । ३४ ।
 “पूर्वेषु सलिलपूर्णा करोति वसुधा समागतो
 दैत्य ।
 पश्चात् कर्षकसेवकवीजविनाशाय निर्दिष्ट ॥”)
 तस्य प्रभुसन्निधौ प्रश्रयकरणसमत्व यथा,—
 “किङ्कर किङ्करो वापि सर्वथा प्रष्टुमीश्वर ।
 यो यस्य सेवानिरत स कष्टञ्छति त विना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्याय ॥
 (आश्रयिता । यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।
 “दृढव्रत सत्यसन्धी ब्रह्मस्थो ब्रह्मसेवक ।
 शरण्य सर्वभूताना मानसो दीनवत्सल ॥”)
 सेवकालु, पु, निशाभङ्गाहृत् । दुग्धपेया इति
 ख्यात । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सेवती, स्त्री, पुष्यविशेष । सं उतो इति भाषा ।
 तत्पर्यायगुणा ।
 “शतपत्नी तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेमरा ।
 महाकुमारो गन्धाध्या लक्षपुष्पातिभङ्गना ॥
 शतपत्नी हिमा हृद्या आहिणी शुक्ला लघु ।
 टोपत्रयास्रजिह्वर्था तिक्ता कट्टी च पाचनो ॥”
 इति भावप्रकाश ॥
 सेवधि, पु, (सेव सेवन धीयतेऽस्मिन्निति । सेवा
 धिना निधिलाभाभावादित्यर्थः । धा + कि ।)
 निधि । इत्यमरटोकाया भरत ॥ तालव्य
 शकारादिरप्ययम् ॥
 सेवन, स्त्री, (सेव तन्तुमन्ताने + ल्युट् ।) सत्चा-
 र्तिना वस्त्रादिसेवनम् । मेलाइ इति मियासो
 इति च भाषा । तत्पर्याय । सेवनम् २ मृति
 ३ । इत्यमर । ३ । २ । ५ ॥ ऊति ४ व्युति ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ [यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
 सूच्य सेवने । इत्यष्टविधि कर्मण्युपयोग
 शस्त्राणा व्याख्यात ॥” ५॥ सेह सेवने + ल्युट् ।)
 उपास्ति । उपासना । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 भागवते । ४ । १६ । १६ ।
 “तमन्वोयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुका ॥”
 आश्रय । यथा, भागवते । ७ । १२ । २० ।
 “सत्यानृतञ्च बाणिज्यं श्रद्धतिर्नोचसेवनम् ।
 वर्जयेत् ता सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम् ॥”
 उपभोग । यथा, मनु । ११ । १७६ ।
 “यत् करोत्येकरात्रेण हृषिकोसेवनात् हिज ।
 तद् व्यभुजपन्नित्य त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥”)
 सेवनी, स्त्री, (सौव्यनवेति । सेव + ल्युट् ।
 डोप् ।) सूचो । इति हेमचन्द्र ॥ शरारा-
 वयवसयोगविशेष । यथा,—
 ‘सेवन्य. सप्त तासान् भवेयु पञ्च मस्तके ।

सेवा

एका शेषसि जिज्ञायामेको विद्वेत्ताः क्षचित् ॥”
 इति भावप्रकाश ॥
 (यथा च माधवकरसंगृहीतरुग्निनिश्चयेऽश्वर्य-
 धिकारे ।
 “सामान्यलिङ्गं रुद्धाभिसेवनीवस्तिमूर्धसु ॥”)
 सेवा, स्त्री, (सेह सेवने + “गुरोश्च हलः ।” ३ ।
 ३ । १०३ । इत्य् । टाप् ।) सेवनम् । तत्पर्यायः ।
 श्रद्धति २ । इत्यमर । २ । ६ । २ ॥
 (यथा, मनु । ४ । ६ ।
 “सत्यानृतञ्च बाणिज्यं तेन चैवापि जौष्यते ।
 सेवाश्रद्धतिराख्याता तस्मात् ता परिवर्जयेत् ॥”)
 आराधना । उपभोग । आश्रयणम् ॥ इति
 सेवधाल्यर्थदर्शनात् ॥ (यथा, मनु । १२ । ८० ।
 “विधाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च सयम ।
 अहिंसा गुरुसेवा च निश्चयसकर परम् ॥”)
 अथ माघादिद्वादशमासेषु विष्णुसेवाविधिस्तत्
 फलञ्च । यथा,—
 व्यास उवाच ।
 “विप्र द्वादशमासेषु माघादिषु सनातन ।
 पूजितव्यो विधानैश्च शृणु तानि वदाम्यहम् ॥
 माघे मासि समायाते सर्वमासोत्तमे शुभे ।
 आमिष मेथुनश्चैव वर्जयेद्द्वेषावो जन ॥
 प्रातः स्नायी भवेन्नित्य तैलान्यपि च वर्जयेत् ।
 हिर्भोजन पराञ्च माघे मासि परित्यजेत् ॥
 प्रातः शुक्राश्वरधर कृतपञ्चमहाधर ।
 सपर्याभारभेदिष्णो स्थिरहृत्तो हि वैष्णव ॥
 इन्द्रदुष्णजलैर्दिव्यै स्नापयेद्दुष्णमव्ययम् ।
 अतिशुद्धं शन्दनैश्च विष्णोरङ्गं लेपयेत् ॥
 पूजाय जगदीशस्य देवदेवस्य चक्रिण ।
 प्रक्षालितानि पात्राणि जलहीनानि कारयेत् ॥
 स्नापयित्वा जगन्नाथमीन्द्रदुष्णजलैस्तत ।
 प्रोञ्चितव्य तच्छरोर दिव्यवस्त्रेण यत्नत ॥
 सलिलरोपदुष्णं च य स्नापयति केशवम् ।
 माघे मामि हिजयेत् फल तस्य मयोचरते ॥
 विमुक्त पातक सर्वेज्जन्मजन्मान्तरार्जिते ।
 इह भुक्त्वा सुख सर्वं शेष याति हरं हृत् ॥
 यत्नात् प्रचास्य पात्राणि कृत्वा होनानि
 वारिभि ।
 य पूजयेज्जगन्नाथ तस्य पुण्यं निशामय ॥
 इह भुक्त्वा वरान् भोगान् रागशाकाविर्जित ।
 अन्ते युगसहस्राणि तिष्ठेत् केशवमन्दिरे ॥
 प्रभातेऽपि च सन्ध्याया पुरतश्चक्रपाणिन ।
 ज्वनन्त स्थापयेद्द्विर्निर्धम वैष्णवो जन ॥
 शीतस्यावरणार्थाय प्रातः सायञ्च यो जन ।
 माघे विष्णुं श्रुतो वदति ज्वालयन्तत्फलं शृणु ॥
 इह भुक्त्वास्त्रिणां भोगान् पुत्रपौत्रसमन्वित ।
 अन्ते विष्णुपुर याति देवतेरपि दुर्लभम् ॥
 यथैवात्मा तथा विष्णुं सन्देहो नात्र विद्यते ।
 तस्मादात्मानुमानेन विष्णुसेवा विधीयते ॥
 प्रभाते रौद्रदेशे च पवित्रे स्थापयेद्हरिम् ।
 न भुनक्ति हिजयेत् यावत् शीतं सुदुःसहम् ॥
 स्वपन्त देवदेवेश पर्यङ्गापरि केशवम् ।

सेवा

स्थापयेन्निति निर्वृति देशे च वैष्णवो जनः ॥
 न प्राप्नोति यथा शीत देवदेवो जगद्गुरु ।
 शुक्ले पवित्रैर्दिव्यैस्त वस्त्रै राच्छादयेद्दध ॥
 आत्मन कुरुते मर्त्यो यथा शीतनिवारणम् ।
 तथा शीतञ्च कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिण ॥
 चोरिण स्नापयेद्यस्तु माघे मासि जनार्दनम् ।
 तस्मै देवोत्तमो विष्णुः सन्तुष्टो न ददाति किम् ॥
 य पूजयेत् मङ्गलाघे स्नापयित्वा जनार्दनम् ।
 नारिकेलोदकैर्दुग्धै फल तस्य वदाम्यहम् ॥
 नरकाव्यौ मज्जमानान् दुस्तरे स्वेन कर्मणा ।
 उद्धृत्य कोटिपुरान् मन्दिरं याति चक्रिण ॥
 माघे मासि च शुक्लाया पञ्चम्या हिजसत्तम ।
 एकादश्याञ्च सप्तम्या हरिं पूज्यो विशेषत ॥
 दातव्यो देवदेवाय सपन्नाय सुरारये ।
 पायसोऽपूपसहितो माघे मासि दिने दिने ॥
 अपूप पायस यस्तु माघे यच्छति चक्रिण ।
 तस्य पुण्यसह वच्मि शृणु वेष्णव जैमिने ॥
 अन्ते विष्णुपुर गत्वा मन्वन्तरचतुष्टयम् ।
 भुङ्क्ते मनोरथान् भोगान् प्रसादाच्चक्रपाणिन ॥
 पुनरागत्य धरणीं चक्रवर्तीं नृपो भवेत् ।
 भुङ्क्ते भोगञ्च सुचिरं श्रुतो याति हरिगृहम् ॥
 पञ्चम्याश्चैव सप्तम्यामेकादश्याञ्च जैमिने ।
 अशक्त्या वैष्णवो दद्यात् परमात्र सुरारये ॥
 क्षणपचाहिजयेत् शुक्लपक्षो विशिष्यते ।
 शुक्लपक्ष तिथिवासा दद्याद्ब्रह्म सुरारये ॥
 एकाहमपि यो माघे विष्णवे दैत्यजिष्णवे ।
 सापूप पायस दद्यात् तस्य दुर्भो हरि ॥
 यत्किञ्चित् विष्णुत्सर्गं माघे मासि प्रदोयेत् ।
 तदक्षय भवेत् सर्वं कोऽपि नास्त्वत्र मशय ॥
 माघे मासि कृत कर्म शुभ वाशुभमेव च ।
 तस्य नास्ति क्षय विप्र मन्वन्तरशतैरपि ॥
 माघे चम्पकपुष्पेण याऽह्वयेत् कमलापतिम् ।
 न गच्छेत् परम धाम विमुक्त सर्वपातकं ॥
 यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दीयन्ते चक्रपाणये ।
 तावत् युगसहस्राणि स्थीयते विष्णुमन्दिरे ॥
 मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम् ।
 एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
 सुवर्णपुष्प विप्रेन्द्र सर्वदा केशवप्रियम् ।
 माघ मासि विशेषेण पवित्रे केशवोपमे ॥
 सुवर्णकुसुमेर्दिव्यैर्न नाराधितो हरि ।
 रत्नैर्हीन सुवर्णाद्ये स भवेज्जन्मजन्मनि ॥”
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ८।१० अध्यायी ॥ ३॥
 व्यास उवाच ।
 “फाल्गुने ब्राह्मण्येष्ट श्रीकृष्ण सुरवन्दितम् ।
 पूजयेद्भक्तिभावेन प्रत्यह वैष्णवो जन ॥
 फाल्गुने स्नापयेद्यस्तु सर्पिषा देवकोसुतम् ।
 फल तस्य प्रवक्ष्यामि मत्त सम्यक् निशामय ॥
 सर्वयज्ञफल प्राप्य सर्वदानफल तथा ।
 अन्ते याति हरिं स्थान सर्वपापविर्जित ॥
 युगकोटिसहस्राणि भुक्त्वा भोग हरिगृहं ।
 तत्रैव मोक्षमाप्नोति सप्राप्य ज्ञानमुत्तमम् ॥
 यस्तु यच्छति क्षणाय शिशिरे गोपमूर्त्तये ॥

तिलानां मोदकं दिव्यं स गच्छेद्हरिमन्दिरम् ॥
यो दुग्धलड्डुकं दद्यात् केशवाय महात्मने ।
स पिवेदमृतं ज्ञात्वा मन्वन्तरशतावधि ॥
हरये ललितं खण्डं यस्तु यच्छति जैमिने ।
तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा हिनति भवबन्धनम् ॥
विविधफाणितं यस्तु दद्याद्भगवते हिज ।
अन्ते शक्रपुरं गत्वा स भवेत् सुरवन्दित ॥
निर्मला शर्करा यच्छेद्यस्तु कृष्णाय भक्तिमान् ।
स किं न लभते विप्रं वासुदेवप्रसादतः ॥
सुपक्वं फाल्गुने मासि महुरं वरदौफलम् ।
यस्तु यच्छति कृष्णाय फलं तस्य भयोचरते ॥
इह भुङ्क्ते सुखं सर्वं पुत्रपौत्रसमन्वितं ।
अन्ते हरैर्गृहं याति रथमारुह्य शोभनम् ॥
न दद्याद्गुडसयुक्तं हरये बदरौफलम् ।
अज्ञानाद्ब्राह्मणश्रेष्ठं दद्याच्चैन्नारकी भवेत् ॥
फाल्गुने मासि यो दद्याद्हरये दाडिमीफलम् ।
सुपक्वं तत्फलविप्रं वदतो मे निशामय ॥
तत्र यावन्ति बोजानि तिष्ठन्ति दाडिमीफले ।
तावन्मन्वन्तरं विष्णोर्गृहे तिष्ठति वैष्णवः ॥
फाल्गुने मासि यो दद्याद्हरये गुडपिष्टकम् ।
सविज्ञो यो हिजश्रेष्ठं वाजिमेषसहस्रकृतं ॥३॥
चैत्रे मासि हिजश्रेष्ठं मधुना मधुसूदनम् ।
स्नापयेत्लभते मर्त्यस्तुष्टिं परमपदम् ॥
मधुना स्नापयेत् यस्तु नारायणमनामयम् ।
न चर्चा क्रियते तस्य कदाचिद्रविसुनुना ॥
चैत्रे किशुकपुष्पेण योऽर्चयेत् कमलापतिम् ।
तन्नाम चित्रगुप्तेन पञ्चिकाया न लिख्यते ॥
चैत्रिके जगतामीश कृष्ण तिलकपुष्पकैः ।
यजतो नास्ति वै जन्म पुनरस्मिन् महोत्तले ॥
कृष्णं वञ्चुलपुष्पेण सर्वदेवेशरोमणिम् ।
पूजयेन्मनुजो विप्रं लभते नापदं क्वचित् ॥
वासन्तीभिः सुगन्धाभिर्वसन्ते यस्तु पूजयेत् ।
भगवन्तं परात्मानं स देवैरपि पूज्यते ॥
जयाकिशलयैर्हिव्यैरखण्डैर्योऽर्चयेद्हरिम् ।
त वदन्ते समुदायं स्वयं पीठाद्यमोऽपि च ॥
धात्रोपत्रैर्नवौनेश्च कोमलैर्हरिमर्चयन् ।
अचिरेणैव लभते सकलं वाञ्छितं जन ॥
शाण्डिल्याखण्डपत्रैश्च धुस्तूरैश्चार्कपुष्पकैः ।
योऽर्चयेद्दिष्णुमौशं स ससाराब्धिपारगः ॥
यो दद्याद्दिष्णवे विप्रं कदलीफलमुत्तमम् ।
शक्ताद्यास्त्रिदशा सर्वं वदन्ते तमहर्निशम् ।
यो दद्याच्चैत्रिके मासि भक्त्या गोपालरूपिणे ।
गोधूमपिष्टकं विप्रं सर्वपापं प्रमुच्यते ॥ २ ॥
आयाते माधवे मासि पवित्रे माधवप्रिये ।
आमिषं मैथुनं तैलं विष्णुभक्तं परित्यजेत् ॥
प्रातः समाचरेत् स्नानं माधवे मासि वैष्णवः ।
परित्यजेत् परान्धं न च कुर्यात् हिभोजनम् ॥
प्रभाते पूजयेद्दिष्णुं पूर्वोक्तविधिना हिज ।
वेशाखे स्नापयेद्दिष्णुं पुष्पवासितवारिणा ॥
स्नापयेत् शीततोयेन सन्ध्यापर्यन्तमच्युतम् ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्भक्त्या नैविद्यैर्विविधैः प्रभुम् ॥
वेशाखे चामलसर्गुर्भिल्लोपतिरलङ्कितः ।

न किं ददाति विप्रं प्रसन्नः परमेश्वरः ॥
वेशाखे मासि यो दद्यात् यवान् चक्रपाणये ।
तस्य पुण्यानि सख्यातुं कं समर्थोऽस्ति पण्डितः ॥
यत्किञ्चिन्माधवे मासि माधवप्रोतिहेतवे ।
दोयते मानवैर्विप्रं तत् सर्वमद्य भवेत् ।
यदन्यत् सुकृतं कर्म क्रियते मासि माधवे ।
माधवप्रोतये विप्रं ह्य तस्य न विद्यते ॥
वेशाखो दुर्लभो मासः सर्वकामफलप्रदः ।
पूजितव्यो हरिस्तत्र हित्वा कार्यशतान्यपि ॥
एकाहमपि यः पूजां वेशाखे कुरुते हरिः ।
शतवर्षं हरिं यथा यत् फलं लभते स तत् ॥
वेशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपा माधवतुष्टये ।
दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
वेशाखे सिद्धयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्थरूपिणम् ।
चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जन ॥
गण्डूषमात्रतोयेन कुर्याद्योऽश्वत्थसेचनम् ।
सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तं पाप-
कोटिभिः ॥

व्यास उवाच ।

साक्षादेव स्वयं विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट् ।
तद्भक्तिं कुर्वन्तं पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ॥
अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुं बुद्ध्या नरोत्तमः ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमपदम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥३॥

व्यास उवाच ।

“ज्येष्ठे मासि हिजश्रेष्ठं भगवन्तं जनार्दनम् ।
पूजयेद्भक्तिभावेन जले सस्थाप्य शीतले ॥
उद्वर्तनञ्च दातव्यं सुगन्धामलकी तथा ।
तैलं सुगन्धं हरये शौष्काले दिने दिने ॥
सुवासिते शीतले च मन्दैरेऽतिमनाहरे ।
प्रत्यहं कमलाकान्तं स्थापयेत् जलमण्डपे ॥
न रौद्रदेशे विप्रेन्द्रं सधुमे रन्धनालये ।
न सूतिकागृहे चैव स्थापयेत् कमलापतिम् ॥
चामरवीजितं श्वेतैः सुदोषैः कमलापतिः ।
ज्येष्ठे मासि हिजश्रेष्ठं सुप्रोतं किं न यच्छति ॥
मयूरपुच्छञ्जनेनिदाघे पूजितो हरिः ।
ददात्यभिमतं सर्वं अचिरं एव सत्तम ॥
तालवन्तकवातेन पवित्राश्वरवायुना ।
यैर्शीघ्रे वीच्यते विष्णुं स्ते सर्वे स्वर्गगामिनः ॥
यो गात्रलेपनं कुर्यात् सुवन्द्यैश्चकहर्भैः ।
शोषे हरेश्चन्दनेश्च स विशेन्माधवो तनुम् ॥
गन्धैर्भृगुमदाद्यैश्च यो लिम्पेन्माधवो तनुम् ।
लषागमे हिजश्रेष्ठं स मुक्तो नात्र सशयः ॥
प्रफुल्लकुसुमोद्याने तुलसीकानने तथा ।
सन्ध्याया स्थापयेद्दिष्णुं देशे धोरसमीरणे ॥
सर्गुभिः पाटलिपुष्पाणां येन विष्णुं रलङ्कृतः ।
ज्येष्ठे मासि स विज्ञेयो वाजिमेषसहस्रकृतः ॥
यस्तु मुक्तावलीं दद्यात् शोषे श्रोतये जनः ।
भूपालत्वं हरिस्तस्मै यच्छेज्जन्मनि जन्मनि ॥
यस्तु मण्डयति शोषे श्रीकृष्णं मणिमालया ।
तस्य पुण्यफलं विप्रं वदतो मे निशामय ॥
यावद्दन्ना सृजत्येतत् जैमिने सकलं जगत् ।

तावद्दिष्णुपुरे तिष्ठेन्मणिमालाविभूषितः ॥
सुवर्णाभरणैर्यस्तु रजताभरणैस्तथा ।
कृष्णं मण्डयति शोषे सोऽपि तत्फलमाप्नुयात् ॥
विचित्रं यस्तु पथ्येद्दुःखं सगण्डुकं प्रयच्छति ।
हरये देवदेवाय न स्याद्दुःखी कदापि सः ॥
शौष्काले न देयानि गुरुणि वसनानि च ।
हरये ब्राह्मणश्रेष्ठं देयं तन्व शूकं शूचि ॥
यस्तु चूतफलेदिव्ये सुपक्वे पूजयेद्हरिम् ।
अन्ते शक्रपुरं गत्वा स पिवेदमृतं मुदा ॥
पियालानां फलं पक्वैर्योऽर्चयेत् कमलापतिम् ॥
सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
निदाघे हरये दद्याद्यवागूमतिशीतलाम् ।
नानाव्यञ्जनसयुक्तां अहया वेषणवो जनः ॥३॥
आषाढे मासि विप्रेन्द्रं देवदेवं जगत्पतिम् ।
दधिभिः स्नापयित्वा तु पूजयेद्भक्तितो बुधः ॥
दधिभिः स्नापयेद्यस्तु भगवन्तं जनार्दनम् ।
मातुं पयोधरपयं पुनस्तेन न पीयते ॥
घनागमे घनश्यामं कदम्बकुसुमैर्हरिम् ।
आराध्यं याति विप्रं पापिनीऽपि परा
गतिम् ॥

कदम्बपुष्पमालाभिर्गण्डयत्यजलोचनम् ।
यत्तस्य ब्राह्मणश्रेष्ठं पुण्यं वर्धमानं निशामय ॥
तस्या यावन्ति मालाया तिष्ठन्ति कुसुमानि वै ।
प्रतिपुष्ये हिजश्रेष्ठं वाजिमेषफलं लभेत् ॥
सुगन्धैः केतकोपुष्यैः पूजितः कमलेश्वरः ।
सर्वं दुःखं हरत्येव मानवानां हिजोत्तमः ॥
पनसानां फलेदिव्ये सुपक्वेर्धृतमिश्रितैः ।
पूजितो भगवान् विष्णुर्दत्वात्यैश्चैश्चमुत्तमम् ॥
आषाढे मासि दध्नं हरये प्रतिवासरम् ।
अहया वेषणवा दद्यात्सुक्तिमच्छुद्धिजोत्तमः ॥
कृष्णाय नवनीतं यो ददाति वैष्णवो जनः ।
तस्य पुण्यं न सख्यातुं शक्नोम्यव्ययैरपि ॥
हैयङ्गवानं यो दद्याद्गापालाय महात्मने ।
आमिच्छां सगुडाञ्च स महात्मा हरिं प्रियः ॥
सशर्कराणि दुग्धानि कृष्णाय यस्तु यच्छति ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ददात्यभिमतं फलम् ॥३॥
आवणे मासि विप्रेन्द्रं देवकोनन्दनं प्रभुम् ।
स्नापयेन्निर्मलैस्तीरैः शुद्धं कलुषवञ्जितं ॥
मल्लिकाकुसुमैर्विष्णुं योऽर्चयेद्दं वेषणवो जनः ।
विमुक्तं सकलं पापैर्नैर्लोकं स गच्छति ॥
शेफालिकाप्रसूनैश्च यूथिकाकुसुमैस्तथा ।
अर्चयन् कमलाकान्तं मनुजो नावसादति ॥
सुगन्धैः स्तगरे पुष्पैः सप्तलाकुसुमैस्तथा ।
योऽर्चयेत् कमलाकान्तं तस्य वश्यं जगत्त्रयम् ॥
प्रफुल्लमूर्धालतोपुष्पैः सुगन्धैर्योऽर्चयेद्हरिम् ।
तत्पुण्यं नास्ति तत्तुल्यो येन स्याद्भुवि
मानवः ॥
कुन्दपुष्पैश्च बन्धुकैर्जगद्भुजं जनार्दनम् ।
अथ यन् सकलं काममाप्नोति भुवि मानवः ॥
महासहाप्रसूनैश्च तथा कुरुवकैर्हरिम् ।
कुरुवकैः पूजयेद्यस्तस्य तुष्टं सदा हरिः ॥
शरीषकुसुमैर्विष्णुं प्रस्थपुष्पैश्च योऽर्चयेत् ।

करवोरप्रसूनेय स याति हरिसन्निधिम् ॥
 आवणे मासि यो दद्यात् लाजान् घृतसम-
 न्वितान् ॥
 हरये तस्य विप्रपे न विपत्तिर्गृहे भवेत् ॥
 आवणे पिष्टक यस्तु हरये मुद्गपूरकम् ।
 ददाति तस्य विप्रपे गृहे श्रीर्नियला भवेत् ॥४॥
 भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ नारायणमनामयम् ।
 अहया पूजयेत् प्राञ्जयतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
 निवोहे नूतनागारे सर्वोपद्रवयञ्जिते ।
 स्यापयेत् पुण्डरीकाक्ष भगवन्त जनार्दनम् ॥
 दशेय मसकैयेव प्रकीर्णैर्मन्त्रिकादिभि ।
 हरि पुरातनागारे स्यापयेत् 'ह भक्तिमान् ॥
 सकर्दमे पतदारि गलङ्गितौ गृहे तथा ।
 हरि न स्यापयेत् प्राञ्जो वर्षासु परमेश्वरम् ॥
 विष्णु लये द्विजश्रेष्ठ वक्षीयाददस्तु मानव ।
 चन्द्रातप विचित्रश्च चन्द्रलोक म गच्छति ॥
 रात्रौ नानाविधेषु पैर्मन्दिरे जगतीपते ।
 दर्शय मशकायेव वर्षाकाले निशारयेत् ॥
 मसारिकाभि प्राहृत्य मशगायिनमप्युत्तम् ।
 प्राहृषि स्यापयेद्विष्णु निगाया दिव्यमन्दिरे ॥
 कद्धारपत्रदेवेश सुगन्धैर्नूतनैस्तथा ।
 मुमुक्षु पूजयेन्मन्त्रो भाद्रे मासि दिने दिने ॥
 न भाद्रे केतकोपुष्पै पूजितव्यो जनार्दन ।
 यतो भाद्रपदे मासि केतकी स्यात् सुराममा ॥
 पक्षस्तालफलैर्द्विव्येयोऽर्चयेद्यदुन्दनम् ।
 गर्भवासमहादु ख स भूयो लभते न हि ॥
 मयुक्त घृतदुग्धाभ्या पक्षतान् सुरारये ।
 यो दद्यात् अहया मत्स्यं स गच्छेन्नन्दिरं हरि ॥
 भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ हरये तालपिष्टकम् ।
 मष्टव वैष्णवो दद्यात् वैवल्यप्रामिद्वेव ॥
 मासि भाद्रपदे विप्र न कुर्याच्छाकभक्षणम् ।
 न रात्रौ भोजनं कुर्यान्मुसुर्बुष्णवो जन ॥५॥
 आश्विने मासि विप्रेन्द्र केशव क्लेशनाशनम् ।
 पूजयेद्भक्तिभावेन पूर्वार्त्तविधिना जन ॥
 पूर्वार्त्तं पूजयेद्यस्तु भक्त्या लक्ष्मोपति हरिम् ।
 विष्णु पूजाफलं विप्र सम्पूर्णं तेन लभ्यते ॥
 यत्नोय दीयते विप्र पूर्वार्त्ते हरये जनै ।
 पोयुषमिव तत्तोय गृह्णाति कमलापति ॥
 मध्याह्ने दीयते यच्च मलिन चक्रपाणये ।
 तोय तोयमिव स्वामी तदृष्ट्वाति द्विजात्तम ॥
 अपराह्णे तु यत्तोय गोविन्द्याय प्रदीयते ।
 तत्तोय रक्ततुल्यं स्यात् गृह्णाति यतो हरि ॥
 अतएव द्विजश्रेष्ठ पूर्वार्त्ते हरिमच्चयेत् ।
 सकल लभते काम केशवस्यानुकम्पया ॥
 गङ्गवस्त्रेण विप्रेन्द्र न कुर्यात् पूजनं हरि ।
 कुर्याद्वापि तदा पूजा ता न गृह्णाति केशव ॥
 अधीतेन च वस्त्रेण या पूजा कमलापते ।
 विफला सा च पूजा स्यात् च विष्णु प्रसोदति
 यस्त्ववदशिक्ष' पूजा चक्रिण कुरुते जन ।
 पूजाफलं न चाप्नोति अनिर्घाया च सा भवेत् ॥
 असकृतगृहे पूजा क्रियते या जगत्पते ।
 सा पूजा ब्राह्मणश्रेष्ठ अनिर्घाया भवेत् खलु ॥

स्नानं देवाश्चनक्षेव दानश्च पिष्टतर्पणम् ।
 तिलकेन विना विप्र न च कुर्याद्विचक्षणं ॥
 तिलकाश्च गृह्णीत्वा यत् पुण्यकर्म विधेयते ।
 भक्षीभवति तत् सर्वं कर्त्ता च नारको भवेत्
 गङ्गसकृदापस्त्ररक्षित यस्य दृश्यते ।
 शरीरं ब्राह्मणश्रेष्ठ विज्ञेयः सोऽर्च्यत स्वयम् ॥६॥
 इत्यादि ॥
 "विपत्तौ कृतदूर्वाभिराश्विने योऽर्चयेद्हरिम् ।
 दूर्वैव सन्ततिस्तस्य पयिच्छिन्ना प्रवर्त्तते ॥
 आश्विने मासि यो दद्यात्हरये कर्कटोफलम् ।
 गोकुलो न जायते तस्य कटाचिद्दृष्टे द्विज ॥७॥
 कार्तिके तु समायाते सर्वमासोत्तमे शुभे ।
 दामोदर देवदेव भक्त्या प्राञ्ज प्रपूजयेत् ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र विष्णु प्रीणनहेतवे ।
 यथोक्तविधिना प्राञ्ज प्रातः स्नान समाचरेत् ॥
 भामिप मैथुनशेव कार्तिके मासि यस्त्वजेत् ।
 जन्मान्तराञ्जिते पापेषुक्तो यानि परा गतिम् ॥
 तुनारागिगते सूर्यं प्रातः स्नानं दिजोत्तम ।
 हविष्य ब्राह्मणश्रेष्ठ मष्टपातकनाशनम् ॥
 भामिप मैथुनशेव कार्तिके दस्तु न त्यजेत् ।
 जन्मजन्मनि विप्रेन्द्र म भवेत् शाम्यशूकर ॥
 द्विर्भाजनं परान्त्रश्च तैलश्च वैष्णवो जन ।
 प्रायाते कार्तिके मासि यद्वापि परित्यजेत् ॥
 दामोदराय नभसि प्रदोष यस्तु यच्छति ।
 फलं तस्य प्रथम्यामि समासेन शृणु द्विज ॥
 ब्रह्महत्यादिभि पापेषुमुक्तं क्लेशदायके ।
 दामोदरपुरं गत्वा तिष्ठेत् कोटियुगायधि ॥
 दीपं ज्वलन्तं नभसि त्रिदश वासवादय ।
 विलोक्य हर्षिता, सर्वं वदन्तोति परस्परम् ॥
 अमो पुण्यात्मना श्रेष्ठ केशवाश्चनतत्पर ।
 प्रदोषं कार्तिके मासि यतो यच्छति चक्रिणे ॥
 पागमिष्यति पुण्यात्मा कदाय विदिव प्रति ।
 कार्तिकायि कदा मन्व्यमनेन हरिसिनिना ॥
 मूढत्तमपि यो दद्यादोषं नभसि चक्रिणे ।
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र तस्य तुष्टं सदा हरि ॥
 दद्यात्तदोषं य कार्तिके हरिमन्दिरे ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानव ॥
 तुनमोदललक्ष्ये कार्तिके पूजयेद्हरिम् ।
 लक्ष्मणवाजिमेष्य मानवो लभते फलम् ॥
 विस्वच्छदनलक्षणं योऽर्चयेत् विष्णु मन्व्ययम् ।
 कार्तिके गङ्गं वापि लभते सोऽपि तत् फलम्
 कार्तिके वक्रपुष्पेण हरिपूजनक्षत्रं ।
 परम मोक्षमाप्नोति प्रसादाज्जगतीपते ॥
 यन्किञ्चित् कार्तिके मासि विष्णु मुद्दिश्य दीयते
 तदक्षयं भवेत् मन्व सत्यमेतन्नयोचते ॥
 घृताक्त शूरणाक्ष य कार्तिके विष्णवे नर ।
 दद्याद्दिने दिने विप्र तस्य विष्णुपुरे स्थिति ॥
 प्रफुल्लपत्रपुष्पैश्च सितेनाप्यसितेन वा ।
 योऽर्चयेत् कमलाकान्त तस्य किं भुवि दुर्लभम्
 कमले कार्तिके मासि सितैर्वा लोहितैस्तथा ।
 सपूज्य पद्मिनं मर्त्या लभते परम पदम् ॥
 प्रदत्त कार्तिके मासि हरये येन पद्मजम् ।

न दत्त तेन किं विप्र विष्णवे दैवजिष्णवे ॥
 एकमेवास्मिन् यस्तु ददाति केतमारवे ।
 तस्मै किं भगवान् विष्णुर्न ददाति श्रियं पति ॥
 कमले कार्तिके मासि येन नाराधितो हरि ।
 जन्मजन्मनि तद्गृहे कमला न हि तिष्ठति ॥
 पदवोज्ञानि यो दद्यात् केशवाय महात्मने ।
 स जायते विप्रकुले गुडे च प्रतिजन्मनि ॥
 ब्राह्मणस्य कुले जात म चतुर्वेदविद्वेत् ।
 धनवान् बहुपुत्रश्च कुटुम्बानाश्च पोषक ॥
 नास्ति पद्मसम पुण्यं जमिने सत्यमुच्यते ।
 येन सपूज्य गोविन्दं पापात्मापि च मोक्षमाक
 सत्यं सत्यं पुन मत्स्य सत्यमेव मयोच्यते ।
 कमले हरिमभ्यर्च्य लभते परम पदम् ॥
 एकमेवारविन्द यः प्रददाति सुरारये ।
 तस्य नास्ति पुनजन्म ममारोऽर्च्यन् सुभैरवे ॥
 इति पाञ्च क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥१॥
 व्यास उवाच ।

"मागंशोपे द्विजश्रेष्ठ महात्मना मन्वितम्
 पूजयेद्व्ययं विष्णु भक्तिभावेन वैष्णव ॥
 उच्छिष्टश्रेष्ठे विप्रेन्द्र तथैव पतितानये ।
 दुर्गन्धैः परिख्याते स्थाने विष्णु न पूजयेत् ॥
 पापण्डानां ममोपे तु मष्टपातकिनां तथा ।
 असत्यभाषिणाश्चैव न कुर्याद्विष्णुपूजन्म् ॥
 तन्मादेकमना भूत्वा भक्तिश्रद्धामन्वितः ।
 पूजयेत् कमलाकान्तं चतुर्वर्गफलामये ॥
 शान्त्यं सष्टतर्पे व मुद्गपुष्पसन्वितम् ।
 सवान्तुकादिगाकश्च दद्यात् मद्धि विष्णवे ॥
 नागरङ्गफलं दिव्यं सुपक्वं यस्तु यच्छति ।
 केशवाय द्विजश्रेष्ठ सोऽस्माभिरपि पूज्यते ॥
 यद्यन्य नूतन वस्तु प्रियं भगवतो हरि ।
 तदेवाग्रहायणे मासि भक्त्या दद्यात्सुरारये ॥१॥
 पौषे मासि समायाते श्रीकृष्ण वरद प्रभुम् ।
 नित्यमिच्छुरसैर्दिव्ये स्नापयेद्वैष्णवो जन ॥
 य स्नापयति विप्रेन्द्र विष्णुमिच्छुरसै प्रभुम् ।
 इह भुङ्क्ते सुखं सर्वं सतो यातोऽसुसागरम् ॥
 यो दद्याद्विष्णुवैद्य देवदेवाय विष्णवे ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितै ॥
 सदुग्धं पृथक् पौषे दधिभिर्वा समन्वितम् ।
 दत्त्वा सुरारये मर्त्या सर्वान् कामानवाप्नुयात्
 सर्व पुरातन वस्तु दूरीकृत्य सुरारये ।
 शीतस्य वारणार्थाय दद्यात्सुखं नूतनम् ॥
 पौषे सक्रमणे विप्र सलक्ष्मोकाय विष्णवे ।
 दद्यान्मुमुक्षुर्भुजो दशवर्षंश्च पिष्टकम् ॥
 यस्तु शङ्खनि कुर्यात् संपूज्य कमलापतिम् ।
 तस्य पुण्यफलं वृद्धिं शृणु वक्तुं समाहित ॥
 अगस्यागमनाश्चैव विमुक्तं सर्वपातके ।
 शेषे विष्णुपुरं गत्वा विष्णुना सह मोदते ॥
 वैनतयाश्चिता घण्टा यस्तु वादयते हरि ।
 पूजाकाले द्विजश्रेष्ठ तस्य पुण्यं वदास्यहम् ॥
 अभक्षभक्षणाश्चैव मुक्तं पापं सुदारुणं ।
 प्रयाति मन्दिरं विष्णो रक्षमारुह्य शोभनम् ॥
 तत्र भुक्त्वाश्चिल भोग कल्पकोटिशतावधि ।

पुनरागत्य धरणीं चतुर्वेदीं द्विजो भवेत् ॥
 तत्र भुक्त्वा सुखं सर्वं शोकदुःखविवर्जितं ।
 पुनर्विष्णुपुरं गत्वा मोक्षं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 बीणा वादयते यस्तु पूजाकाले जगत्पते ।
 पण्डितानामग्र्योः स्यात् प्रतिजन्मनि जन्मनि ॥
 सृष्ट्रवाद्यकृद्यस्तु पूजाया कौटभक्षिणः ।
 तस्य प्रसन्नो देवेशो ददात्यभिमत फलम् ॥
 डमुरु डिण्डिमश्चैव भर्भरीं मधुरीं तथा ।
 पटह दुन्दुभिश्चैव काहल सिन्धुवादनम् ॥
 कास्यश्च करतालश्च वैष्णु वादयते च यः ।
 पूजाकाले महाविष्णोस्तस्य पुण्यं निशामय ॥
 स्त्रियाद्यैः पातकैर्भुक्तो मन्दिरं याति चक्रिणः ।
 परमं स्थानमासाद्य तत्रैव परिमुच्यते ॥
 करशब्दश्च यः कुर्यात् पूजाकाले जगद्गुरो ।
 सुखवाद्यश्च विप्रैर्दत्तस्य पुण्यं मयोच्यते ॥
 कोटिकोटिकुलैर्युक्तं प्रयाति हरिमन्दिरम् ।
 ज्ञानमासाद्य तत्रैव मोक्षमचयमाप्नुयात् ॥
 विष्णोरायतने यस्तु भक्तियुक्तं प्रवृत्तित् ।
 स याति ब्राह्मणश्चैव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 यस्तु गायति गीतानि भक्त्या नारायणाग्रतः ।
 स नर्तकत्वमाप्नोति गन्धर्वाणां सुरेषु च ॥
 स्तौति स्तोत्रं जगन्नाथं यो भक्त्या वैष्णवो जन ।
 तस्य प्रसन्नो भगवान् सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥
 मासे मासे हरिं यस्तु विधिनानेन पूजयेत् ।
 अचिरेणैव विप्रर्षे प्रसादयति सोऽचुरतम् ॥
 जगद्दधिभिमं ये तर्तुं मिच्छन्ति मर्त्याः
 अचुरतरगभीरं सर्वदुःखप्रदञ्च ।
 परमपुरुषपादाभोजयुग्मं मनोत्र
 त्रिदशनिवहसेव्यं ते तु सर्वं यजन्तु ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे १३ अध्याय ॥३॥
 अथ द्वात्रिंशत् सेवापराधाः । भगवद्भक्तानां
 चन्द्रियसिद्धान्तभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्त-
 धावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुन
 कृत्वास्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ सृतं नर
 सृष्ट्वास्नात्वा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्रला
 सृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवश्व सृष्ट्वा-
 स्नात्वा विष्णुसन्निधावस्थानम् ६ विष्णुस्रुतं
 पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म कुर्यात् पुरीष-
 व्याग ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तर-
 प्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णु-
 कर्माचरणम् १० अविधानेनाचम्य विष्णोरुप-
 सर्पणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुप-
 सर्पणम् १२ क्लृप्तस्य विष्णुस्पर्शनम् १३ निषिद्ध-
 पुष्पेण विष्णुस्पर्शनम् १४ रक्तं वासः परिधाय
 विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना
 विष्णोस्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णो-
 कर्माचरणम् १७ वायसोदृतवासः परिधाय
 विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे कुकुरोच्छिष्ट-
 दानम् १९ वराहमासं भुक्त्वा विष्णोरुप-
 सर्पणम् २० हसजालपदसरारिमासं भुक्त्वा
 विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं सृष्ट्वा हस्तमप्रधास्य
 विष्णोः स्पर्शनं कर्मकरणं वा २२ अज्ञानं

गत्वास्नात्वा विष्णुपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा
 विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमास-
 निवेदनम् २५ मद्यमादाय पीत्वा वा सृष्ट्वा
 विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना
 वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
 विष्णवे नवान्नमप्रदाय तन्नोजनम् २८ गन्ध-
 पुष्पेऽप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य
 विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भैरौशब्देन विना विष्णु-
 प्रबोधनम् ३१ अजीर्णं सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ ।
 एतदुपलक्षणम् । इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ ३॥
 अपि च ।

धरण्युवाच ।

“तवापराधात् देवेशं वर्ज्यान् यान् वैष्णवेन च ।
 निरापराधो मनुजः सापराधश्च जायते ॥
 कर्मणाचरणे येन करणेन जुगुप्सितम् ।
 तच्च पूजाफलं सर्वं जायते तद्ददस्व मे ॥

वराह उवाच ।

कर्मणा मनसा वाचा ये पापकचयो जनाः ।
 भक्ष्यं दन्तकाष्ठस्य राजानस्य तु भोजनम् ॥
 मैथुनं श्वसस्पर्शं पुरीषोत्सगमेव च ।
 सूतक्युदक्याः क्षणं स्पर्शनं मेहनं तथा ॥

अभाष्यभाषणं कोपं पिण्याकस्य च भक्षणम् ।
 रक्तपारक्यमलिनं वस्त्रधारित्वनीलजम् ॥
 गुरोश्चालौकनिर्वन्धं पतितान्नस्य भक्षणम् ।
 अभक्ष्यभक्षणश्चैव तण्डुलौयविभीतकम् ॥

अदानं तु वराहस्य जालपादवराकयो ।
 भक्षणं देवतागारे सोपानत्कोपसर्पणम् ॥
 तथैव देवपूजाया निषिद्धकुसुमाञ्जनम् ।
 अनुत्तार्थं च निर्मात्य पूजा जीर्णान्धकारयोः ॥

पानं सुराया देवस्य अन्धकारे प्रबोधनम् ।
 वातकर्मिन्धं विष्णोरनमस्करणं तथा ॥
 अपराधास्त्रयस्त्रिंशत् समाख्याता मया धरे ।
 एभिर्भुक्तस्तु पुरुषो विष्णुं नैव प्रपश्यति ॥

दूरस्थो न नमस्कारं कुर्यात् पूजा तु राक्षसी ॥
 तत्रायश्चित्तं यथा,—
 “एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं ज्ञानमेव च ।
 सवासा पञ्चगव्याशी मलवस्त्रान्तिकं क्रमात् ॥

नीलीरङ्गापनोदार्थं गोमयेन प्रघर्षणम् ।
 प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् नीलीवस्त्रस्य धार-
 णात् ।
 चान्द्रायणहयं कुर्यात् गुरोः क्षमितमुत्तमम् ।
 चान्द्रायणं पराकञ्च पतितान्नस्य भक्षणम् ॥

चान्द्रायणं पराकञ्च प्राजापत्यं तथैव च ।
 गोप्रदानञ्च भोज्यञ्च अभक्ष्यस्य च भक्षणे ॥
 उपवासस्तु पञ्चाहं पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 सोपानकञ्चरेत् पादं कञ्चस्य द्विरभोजनम् ॥

पुष्याभावेऽर्चनं ज्ञानं देवस्पर्शञ्च कारयेत् ।
 अनिर्मात्ये नमस्कारं ज्ञानं पञ्चाशतेन तु ॥
 सुरापाने द्विजातीनां चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
 तथैव द्वादशाष्टौ तु प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥

ब्रह्मकूर्चं न शुद्धिः स्यात् गोप्रदानत्रयेण च ।
 तयाशामिकरात्रे च पञ्चाशत्तन्निषेधात् ॥

मुच्यते त्वपराधैस्तु तथा विष्णोः स्तवं पठन् ।
 एतत्ते कथितं गुह्यं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
 धरण्युवाच ।

अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र येन त्वं नृषु तुष्यसि ।
 पूजितः सफलश्चासि अपराधविशोधनः ॥
 वराह उवाच ।

संवत्सरस्य मध्ये तु तीर्थं सौकरवे मम ।
 कृतोपवासं ज्ञानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ।
 मथुरायां तथाप्येव सापराधः शुचिर्भवेत् ॥
 अनयोस्तौर्धयोरेव यं सेवेत सत्तनरः ।

सहस्रजन्मजनिं तानपराधान् जहाति स ।
 स्नानात् पानात् तथा ध्यानात् कौर्त्तनाद्या-
 रणात्तथा ।
 श्रवणान्मननाच्चैव दर्शनाद् याति पातकम् ॥
 इति वाराहपुराणे अपराधप्रायश्चित्तनामा-
 ध्यायः ॥

सेवि, क्ली, (सेव्यते लोकेरिति । सेव + इन् ।)
 फलविशेषः । सेवो इति हिन्दी भाषा । तत्प-
 र्यायः । वदरम् २ सिद्धितिकाफलम् ३ मुष्टि-
 प्रमाणम् ४ सेवितम् ५ सेवम् ६ । अस्य
 गुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । बृह-
 णत्वम् । कफकारत्वम् । हृथत्वम् । पाके स्वादु-
 रसत्वम् । हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सेविका, स्त्री, मिष्टान्नविशेषः । सेवोयाञि इति
 भाषा । यथा,—
 “समितावर्तिका” कृत्वा सुसूच्या यवसन्निभा ।
 शुष्काः चौरिणं ससाध्या भोज्या हृतसिता-
 न्विताः ॥”

अस्या गुणाः ।
 “सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा
 याहिषी सन्धिकुट्ट्या ता खादेन्नातिमात्रयथा”
 इति भावप्रकाशः ॥

(दासी । भुजिष्या । इति केचित् ॥)
 सेवित, त्रि, (सेव + क्त ।) समुपासितगुर्वादिः ।
 तत्पर्यायः । वरिवसितः २ वरिवस्थितः ३
 उपासितः ४ उपचरितः ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ आराधितः । उपभुक्तः । आश्रितः ।
 इति सेवधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १७ । ६ ।

“काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ॥”
 सेविफले, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सेव्य, क्ली, (सेव्यते इति । सेव + ण्यत् ।) वीरण-
 मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६४ ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—

“वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदक्षं तत् ।
 असृषालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्यापि ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 सामञ्जकम् । उशीरवत्प्रोक्तञ्च विद्वेषविशेषः ।
 तत्पर्यायो यथा,—

“सामञ्जकं सुनालं स्यादसृषालं जयं जघुः ।
 इष्टकापयकं सेव्यं नलदक्षवदातकम् ॥”
 इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सैकतः

“स्यादुशीर मृणालञ्च सेव्य लामञ्जकन्तथा।
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥”
सेव्य, पु, (सेव्यते इति । सेव + ष्यत् ।) अश्वत्थ-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टे ॥ हिञ्जलवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सेव्य, त्रि, (सेव सेवने + ष्यत् ।) सेवाङ्गं ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५२।
१३०।
“अह त सेव्यमन्येषा करिष्यामीश्वर क्षणात् ।
तत्त हृषीष्व भर्तार यदि ते पुञ्जि रोचते ॥”)
सेव्या, स्त्री. (सेव + ष्यत् । टाप् ।) वन्दावृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सै, चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-पर
अक०-अनिट् ।) सायति । चिति चयः । इति
दुर्गादासः ॥
सैह, त्रि, (सिहस्यायमिति । सिह + अण् ।)
सिहसम्बन्धी । सिहतुल्य । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (स्त्रिया ङोप् । यथा, माघे । १।४७।
“सटाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता
नृसिह सैहोमतनु तनु त्वया ।
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गमङ्गुरै-
रुरोविदार प्रतिचस्करे नखे ॥
सहली, स्त्री, (सिहले देशे भवा । सिहल +
अण् । ङोप् ।) सिहपिप्पली । तत्पर्याय । सर्प-
दण्डा २ सर्पाङ्गो ३ ब्रह्मभूमिजा ४ पार्वती ५
शंलजा ६ ताम्बा ७ लम्बवीजा ८ उल्काटा ९
अद्रिजा १० सिहलस्था ११ लम्बदन्ता १२
जीवला १३ जीवाला १४ जीवनेत्री १५
कुरुन्वी १६ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । जन्तुनाशित्वम् । दौपनत्वम् । कफश्वास-
समोरात्तिशमनत्वम् । कोष्ठशोधनत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ सिहलद्वीपभवे, त्रि ॥
सैहिक, पु, (सिहिकाया भवः । अण् ।) राहुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सहिकेय, पु, (सिहिकाया अपत्य पुमानिति ।
सिहिका + ठक् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २। ३५।
“धियते यावदेवकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम्
पुर क्लिन्नाति सोम हि सैहिकेयोऽसुर-
द्विषाम् ॥”)
सैकत, स्त्री, (सिकता सन्त्यत्रेति । अण् ।)
वालुकामयतटम् । इत्यमरः । १। ३। २६ ॥
(यथा, कुमारः । १। २८।
“मन्दाकिनौसैकतवेदिकाभि
सा कन्दुकैः क्लृप्तमपुत्रैश्च ।
रेमे मुहुर्ध्व्यगता सखोना
क्रीडारस निर्विशतीव बाल्ये ॥”
सैकत, त्रि, (सिकता सन्त्यत्रेति । सिकता +
सिकताशकराभ्याञ्च । ५। २। १०४। इति
अण् ।) सिकतामय । इत्यमरः । १। १०। ८ ॥
तत्पर्यायः । सिकतिल २ सिकतावान् ३ । इति
राजनिर्घण्टे ॥ (यथा, भागवते । १। १२। १२।

सैम्बवं

“शैली दारुमयी लोही लेप्या लेख्या च
सैकतो ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”)
सैकतिक, स्त्री, माढयात्रा । मङ्गलसूत्रकम् ।
इति मेदिनी ॥
सैकतिक, पु, (सैकतं पुलिन प्रियत्वेनास्यस्येति ।
सैकथ + ठक् ।) सन्त्यत्र । चपणकः । सन्देह-
जोविनि, त्रि । इति मेदिनी ॥
सैकतेष्ट, स्त्री, (सैकत स्थानमिष्टमस्य ।) आर्द्रकम् ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ बालुकामयप्रिये, त्रि ॥
सैतवाहिनी, स्त्री, बाहुदानदौ । इत्यमरः । १।
१०। ३३।
सैदान्तिक, त्रि, (सिद्धान्त वेत्तीति । सिद्धान्त +
ठक् ।) सिद्धान्तज्ञः । इति हेमचन्द्रः कौमुदी
च ॥
सेनापत्य, स्त्री, (सेनापतेर्भावः कर्म वा । सेनापति
+ “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५। १। २८।
इति यक् ।) सेनापतेर्भावः । तत्कर्म च ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनु । १२। १००।
“सेनापत्यश्च राज्यश्च दण्डनेदत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यश्च वेदशास्त्रविदहति ॥”
सेनापतेरिदमिति । “दित्यदित्यादित्येति ।” ४।
१। ८५। इति ख ।) सेनापतिसम्बन्धिनि,
त्रि ॥
सैनिक, पु, (सेना समवेतीति । सेना + “सेनाया
वा ।” ४। ४। ४५। इति पठे ठक् ।) सेनाया
समवेतः । इत्यमरः । २। ८। ६१ ॥ मिलित-
हृत्पथश्चरथपादात् सेना तत्र ये समवेता एक-
देशोभूतास्ते सैन्या सैनिकाश्च । इति भरतः ॥
(यथा, रघु । ३। ६१।
“निमेषमात्रादवभूय तदव्यथा
सहोत्थितः सैनिकहर्षनिखनैः ॥”)
सैन्यरचकः । इति मेदिनी अमरश्च ॥ प्राणि-
वधनियुक्तः । यथा, श्रीभागवते पञ्चमस्कन्ध-
गद्यम् । ये त्विह वै पुरुषा पुरुषमेधेन यजन्ते
याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति ताश्च ताश्च ते
पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षो-
गणाः सैनिका इव स्वधिताना अवदायासृक्
पिबन्तीति । सैनिका प्राणिवधनियुक्ता । इति
तिथ्यादित्त्वम् ॥ सेनासम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । ७। १८०। ४१।
‘एव त निहत सख्ये दृष्टे सैनिको जन ॥’)
सैन्यव, स्त्री, पु, (सिन्धु समुद्रतोरै सिन्धुदेशे वा
भवम् । सिन्धु + “अणञौ च ।” ४। ३। ३३। इति
अण् ।) लवणविशेषः । स तु सिन्धुनद्युपलक्षित-
देशोद्भवः । तत्पर्यायः । शीतशिवम् २ माण्डि-
मन्यम् ३ सिन्धुजम् ४ । इत्यमरः । २। ८। ४२ ॥
वशिरम् ५ सिन्धुदेशजम् ६ माण्डिवन्धम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ शितशिवम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ नादेयम् ९ शिवम् १० सिद्धम् ११
शिवात्मजम् १२ पथ्यम् १३ । अथ गुणा ।
“सैन्यव लवण वृष्य चक्षुश्च दीपन रुचि ।

सैन्यपृ

पूत स्वादु त्रिदोषघ्न व्रणदोषविबन्धजित् ॥
सैन्यव द्विविधः त्रिय सितं रक्तमिति क्रमात् ॥
रसवीर्यविपाकेषु गुणाश्च कथितं सितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टे ॥
अपि च ।
“सैन्यव लवण स्वादु दीपनं पाचन तप्तु ।
स्निग्धं रुच्य हिम वृष्यं सूक्ष्मनेत्र त्रिदोषघ्नम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
किञ्च ।
“सैन्यव दोषजिह्वं चक्षुश्चमविदाहि च ।
अग्निसन्दीपन स्निग्धं रोचन मधुरं लघु ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तत्तु हविष्यान्नम् । यथा, स्मृतिः ।
“लवणे सैन्यवसामुद्रे गव्ये च दक्षिसर्पिणी ।”
इति हविष्यान्नगणने तिथ्यादित्त्वम् ॥
सैन्यव, पु, (सिन्धुरभिजनोऽस्येति । सिन्धु +
“सिन्धुतचशिलादिभ्योऽणञौ ।” ४। ३। ८। इति
अण् ।) घोटकः । स तु सिन्धोरदूरभवः ।
विकारसवेति अदूरभवार्थे ष्च । इत्यमर-
भरती । २। ८। ४४। (यथा, भागवते । ८। १। २३।
“स एकदा महाराज ! विचरन् मृगया वने ।
व्रतं कतिपयामाल्यैरश्मरारुह्य सैन्यवम् ॥”
सिन्धुदेशाधिपति । जयद्रथः । यथा, महा-
भारते । १। १। १८६।
“यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रौपिर्भद्रराजश्च शूरः ।
अमर्षयन् सैन्यव वध्यमान
तदा नाशसे विजयाय सञ्चय ॥”
सिन्धुदेशोत्पन्नमात्रे । यथा, तत्रैव । ३। ५। १।
२४
“हारङ्गनाश्च चीनाश्च तुखारान् सैन्यवास्तथा ॥”
सैन्यो, स्त्री, तालादिरसनिर्व्यासः । तत्पर्यायः ।
हाला २ । अस्या गुणा । शीतत्वम् । कषाय-
त्वम् । असूत्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । वात-
दत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥
सैन्य, स्त्री, (सेना एव । चतुर्वर्णादित्वात् षञ् ।)
सेना इत्यमरः । २। ८। ७८ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८७। २१।
“हतशेष ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्ड निपातितम् ।
मुण्डश्च सुमहावीर्यं दिशो मेजे भयातुरम् ॥”)
सैन्य, पु, (सेना समवेतीति । सेना + “सेनाया
वा ।” ४। ४। ४५। इति ख ।) सेनासमवेतः ।
इत्यमरः । २। ८। ६१ ॥ “मिलितहृत्पथश्चरथ-
पादात् सेना तत्र ये समवेता एकदेशोभूतास्ते
सैन्या सैनिकाश्च ।” इति भरतः ॥ किञ्च ।
“सैन्यं क्लीव बलेऽपि ना समवेते तु वाचयन्तु ॥”
इति मेदिनी ॥
सैन्यपृष्ठ, स्त्री, (सैन्यस्य पृष्ठम् ।) सैन्यस्य पश्चा-
त्भागः । यत्र स्थिते राजा स्वसैन्यं प्रतिगृह्णाति
तत्पर्यायः । प्रतिगृह्ण २ । इत्यमरः ॥ परि-
गृह्णः ३ । इति भरतः ॥ पतद्गृह्ण, ४ । इति
टीकान्तरम् ॥

समन्तिकः क्ली, सिन्दूरम् । इति केचित् ॥ सीमन्त-
शब्दात् णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सैरन्ध्री, स्त्री, (सैर स्वातन्त्र्य धरतीति । धृ +
मूलविभुजादित्वात् कः । घृषोदरादित्वात्
साधुः ।) अन्वयेश्मस्या स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।
इत्यमरः । २ । ६ । १८ । (यथा, महाभारते ।
३ । ६५ । ५१ ।
“सैरन्ध्रीमभिलानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
वयसा तुल्यता प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ॥”)
द्वीपदी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वर्णसङ्हरसम्भूत-
स्त्री । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १६ ।
“अगम्यागमनाञ्चैव जायते वर्णसङ्हर ।
बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्रां मागधेषु च ।
प्रसाधनोपचारभ्रमदासन्दासजीवनम् ॥”)
सैरिक, पु, (सौर + ठक् ।) सौरिण लाङ्गलेन
खनति यः । कृपान् इति भाषा ॥ (सौर वह-
तीति । सौर + “हलसौरात् ठक् ।” ४ । ४ ।
८१ । इति ठक् ।) सौरस्य वोढा । हेलेगरु-
इति भाषा ॥ (सौरस्येदमिति । “हलसौरात्
ठक् ।” ४ । ३ । १२४ । इति ठक् ।) सौर-
सखन्भिनि, त्रि । तेषां पर्यायः । हालिकः २
लाङ्गलिकः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
सैरिन्ध्री, स्त्री, (सैर स्वातन्त्र्य धरतीति । धृ +
मूलविभुजादित्वात् कः । घृषोदरादित्वात्
साधुः । गौरादित्वात् ङीष् ।) परवेश्मस्या
स्ववशा शिल्पकारिका । इत्यमरः । २ । ६ ।
१८ ॥ तत्पर्यायः । सैरन्ध्री २ सैरिन्धिः ३ इति
तटीका ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । २ ।
“वासस्य परिधायैक कृष्ण सुमलिन महत् ।
कृत्वा वेश हि सैरिन्ध्रीः कृष्णा च व्यचरत्
तदा ॥”)
वर्णसङ्हरसम्भूतस्त्री । महत्तिका । इति मेदिनी ।
द्वीपदी । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २३ । ५ ।
“यथा सैरिन्ध्रीदोषेण न ते राजन्निद पुरम् ।
विनाशमेति वै चिप्र तथा नीतिर्विधीयताम् ॥”)
सैरिभः, पु, (सैरे लाङ्गलवहने इभ इव । शक-
न्धादित्वात् साधुः । ततः स्वार्थे ञ्ण् ।) महिषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ स्वर्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
सैरीय, पु, (सैरे भवः । ञ्ण् । सैर कर्षस्तत्र
भव । हुहात् कः ।) भिण्टी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सैरीयक, पु, (सैरीय एव । स्वार्थे सञ्जाया वा
कन् ।) भिण्टी । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥
अस्य गुणः । कफवातनाशित्वम् । इति राज-
वल्गु ॥
सैरेय, पु, (सैरे कर्षे भवः । सैर + “नद्यादिभ्यो
ठक् ।” ४ । २ । ७५ इति ठक् ।) भिण्टी । इति
शब्दमाला भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“सैरेयक श्वेतपुष्प सैरेय कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यापि कथ्यते ॥”

अथास्य गुणा ।
“सैरेयः कुठवातासकफकण्डू विषापह ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनन्धः सुस्निग्धः केशरञ्जन ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सैरेयक, पु, (सैरेय एव । स्वार्थे कन् ।) भिण्टी ।
इति राजनिर्घण्टे भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“सैरेयक श्वेतपुष्प सैरेय कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यापि कथ्यते ॥”)
सैवाल, क्ली, शैवालम् । यथा,—
“या पांशुपाण्डुरवपुर्विरसा पुरासीत्
सैवालकाङ्कुरलतामधुना विभर्ति ।
वक्र प्रसर्पति तनोर्वितनोति लक्ष्मी
प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः ॥”
इति प्रसिद्धश्लेषकाव्यम् ॥
सोः, स्त्री, पार्वती । इति केचित् ॥ षोधातो.
क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
सोट, त्रि, (सह मर्षणे + क्तः । “सहिवहोरोद-
वर्णस्य ।” ६ । ३ । ११२ । इति अवरणस्य
श्रौत् ।) चान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥
दु खादिसहनशौलः । इति तटीकाया नौल-
कण्ट ॥
सोडा, [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह + ढच् ।
चमायुक्तः । शक्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । २६ । ६ ।
“सोडा शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ।
स पाण्डववल् सर्वमद्येको नाशयिष्यति ॥”)
सोत्कण्ट, त्रि, (उत्कण्टया सह वर्त्तमानः ।)
उत्कण्टायुक्तः । तत्पर्यायः । उत्क २ उन्ननाः
३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३१ । ४५ ।
“तन्नोद्यानगत सा तं वत्सेश सख्युदीरितम् ।
ददर्श दूरात् सोत्कण्टा चकोरीवासृत्तत्वि
पम् ॥”)
सोव्यास, क्ली, (उव्यासेन सह वर्त्तमानम् ।)
प्रियावाक्यम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“सोव्यासन्तु सोव्यासं चटु चाटु प्रियोदितम् ॥”
सोव्यास, पु, (उव्यासेन आधिक्येन सह वर्त्त-
मानः ।) सशब्दहास्यम् । यथा,—
“सोव्यास आच्छुरितकमवच्छुरितक तथा ।
अट्टहासो महाहासो हासः प्रहास इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
सोदय, त्रि, उदयेन सह वर्त्तमानम् । इदियुक्तम् ।
सुद समेत इति भाषा । यथा,—
“दत्ता कन्या हरन् दण्डो व्यय दद्याच्च सोदयम्
मृताया वर आदद्यात् परिशोध्योभयव्ययम् ॥”
इत्युद्वाहृतत्वधृतया ऋक्कावचनम् ॥
सोदर, पु, (सह समान उदरं यस्य । महस्य
स ।) सहोदरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनु । ८ । २६६ ।
“भार्या पुत्रस्य दासस्य शिष्यो भ्राता च सोदर ।
प्राप्तापराधास्ताद्या सूरजा वैणुदलेन वा ॥”)

सोदरा, स्त्री, सहोदरा भगिनी । इति सोदर-
शब्दादाप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
सोदर्थ, पु, (समानोदरे शयितः । सोदर +
“सोदरात् यः ।” ४ । ४ । १०६ । इति यः ।) सहो-
दरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥ (यथा, रघुः । १५ । २६ ।
“स इत्वा लवण वीरस्तदा मेने महीजसम् ।
भ्रातुः सोदर्थमात्मानमिन्द्रजिह्वशोभिनः ॥”)
सोनहः, पु, लसुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सोन्माद, त्रि, (उन्मादेन सह वर्त्तमानः ।)
उन्मादः । उन्मादिष्णुः । तस्य रूपान्तराणि
यथा । उन्मादः । सून्मादः । सून्मदः । इत्य-
मरटीकाया भरतः । ३ । १ । २३ ॥
सोपकरण, त्रि, उपकरणेन सह वर्त्तमानम् ।
उपकरणविशिष्टम् । यथा,—
“एवञ्च अमुककाम इति सोपकरण वत्सतरी-
चतुष्टययुक्त ह्यपमिति चाभिलष्य उत्सर्गः सङ्ग-
च्छते ॥” इति ह्योत्सर्गतत्वम् ॥ इदं सोप-
करणमामान्नैवेद्यममुकटवताये नमः । इति
च पूजापद्धतिः ॥
सोपकारः, त्रि, उपकारविशिष्टः । उपकारेण
सह वर्त्तमान इति बहुव्रीहिसमासे कृते सह-
शब्दस्य सादेशेन निष्पन्नः ॥
सोपध, त्रि, (उपधया सह वर्त्तमानमिति ।)
सच्छब्दानादि । यथा हारीतः । अथासद्व्य-
दानमस्त्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते । तच्चदान-
मफल यच्चोपकारिणे ददाति तन्नात्र परि-
क्लिष्टं यच्च सोपध ददाति अन्यथावितमल्यं
यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्च
दत्त्वा प्रकौत्तरते स्ययदान यच्चायहया ददाति
क्रोधाद्वाचस यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वाक्रो-
शति असत्कृत पैशाचं यच्चावज्ञात ददाति
दत्त्वा वावजानीते सुमूर्पोस्तामस यच्चाप्रकृतो
ददाति । एते दानोपसर्गा यैरुपसृष्ट दान
मप्रविद्धमस्त्वर्ग्यं मयशस्यमभ्रुवफल भवत्यल्पफलं
वेति । तर्हि त्यागानन्तरकाले इत्सार्पणसम्भवे-
ऽपि अदानमसमर्पणम् । उपकारिणे व्यसनो-
पकारिणे । तन्नात्र यद्योक्तोपकरणरहितम् ।
सोपध सच्छब्द । अन्यथावित लोकसम्भाव-
नार्थं प्रकाशितम् । अनिष्टदान शत्रवे दानम् ।
स्यो मानभङ्गः । अप्रकृतो भयादिभान् । इति
शुद्धितत्वम् ॥
सोपप्लव, पु, (उपप्लवेन सह वर्त्तमानः ।) राहु-
ग्रस्त चन्द्र सूर्यश्च । इत्यमरः । १ । ४ । १० ॥
सोपवास, त्रि, (उपवासेन सह वर्त्तमानः ।)
उपवासविशिष्टः । यथा,—
“मत्स्यास्तु कामतो जग्धुः सोपवासस्त्राज वसेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
सोपाक, पु, स्वपाकः । इति केचित् ॥ (चण्डानात्
पुक्स्या समुत्पन्नोऽन्त्यजजातिविशिष्टः । यथा,
मनु । १० । ३८ ।
“चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनहृत्तिमान् ।
पुक्स्या जायते पायः सदा सज्जनगर्हितः ॥”)

सोमः

सोपाधि', त्रि, (उपाधिना सह वर्तमानः ।)
उपाधियुक्तः । प्रतिलाभेच्छादिना दानादिः ।
यथा नारद ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकगन्धितै ।
बालमूढास्वतन्त्रान्तमत्तोन्मत्तापवर्जितै ॥
कर्त्ता ममेद कर्मोति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥”
प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तमुपाध्यमिदावसिद्ध
मिति विवादिच्छान्तामणि । इति श्रुतितत्त्वम् ॥
सोपान, क्ली, (उपानमुपरिगमन तेन सह विद्य-
मानम् ।) आरोहणम् । इत्यमर । २।२।१८॥
इष्टकादिरचितं पयिठा इति ख्याति । देशान्तरे
खडखडौति यत् प्रसिद्धम् । आरुह्यते अनेन
आरोहणं अण्ट । उपपूर्वादनितेर्भावे अन्
अनेकार्थत्वाद्दुपान ऊर्ध्वगमन तेन सह वर्तते
सोपानम् । सोपानसिद्धसाध्या सवाधसमूह-
मत्वाणीति दन्वादावुपाविवेक । इति भरत ॥
किञ्च ।

“आरोहणश्च सोपान पैठा इति समाह्वये ।
सोपाने कारुषटिते नि श्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥
नि श्रेणी स्यान्नि श्यणी तथा नि श्रेणी-
त्वपि ॥”
इति श्रुत्तरत्नावलौ ॥

(यथा, कुमारः । १ । २८ ।

“मध्यं न सा वेदिविलग्नमध्या
वलितत्रय चारु बभार वाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥”

सोभाञ्जन, पु, शोभाञ्जन । इत्यमरटोकाया
भरत । २ । ४ । २१ ॥

सोम क्ली, (सुप्रसवैश्वर्ययो + मन्)काञ्जिकम् ।
स्वर्ग । इति कैचित् ॥

सोम, पु, (सौति अमृतमिति । सु प्रसवे +
अत्तिस्तुसुहृत्सिति ।) उणा० १ । १३८ । इति
मन् । चन्द्र । इत्यमर । १ । ३ । १४ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ४ । २ ।

“द्विजाना वीरुधाश्चै व नक्षत्रग्रहयोस्तथा ।
यज्ञाना तपसाश्चै व सोम गन्धोऽभ्यपेचयत् ॥”
कर्पूर । इति चामर । २।६।१३० ॥ वानर ।
कुबेर । यम । वायु । वसुमेद । (यथा,
मात्स्ये । ५ । २१ ।

“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनल ।
प्रत्यपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकौर्त्तता ॥”
जलम् । सोमलतौपधि । इति मेदिनी ॥ (अस्य
विवरणं यथा,—

“ब्रह्मादयोऽष्टजन् पूर्वममृत सोमसज्जितम् ।
जरामृत्युविनाशाय विधान तस्य वक्ष्यते ॥
एक एव खलु भगवान् सोम स्थाननामाकृति-
वोर्ध्वविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते । तदयथा,
अशुमान् भूञ्जवाश्चै चन्द्रमर रजतप्रभ ।
दूर्वांसोम कनोयाश्च श्वेताश्च कनकप्रभ ॥
प्रतानवास्तालवन्त करवीरोऽश्वानपि ।
स्वयम्भो महासोमो यथापि गरुडाहृत ॥

सोमः

गायत्रास्त्रे एभ' पाङ्क्तो जागत' शाङ्करस्तथा ।
अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति सज्जित ॥
गायत्रा त्रिपदा युक्तो यथोक्तु पतिरुच्यते ।
एते सोमा समाख्याता वेदोक्तैर्नामभि श्रुमै ॥
सर्वेषामेव चैतेषामेको विधिरुपासने ।
सर्वे तुल्यगुणार्थैव विधान तेषु वक्ष्यते ॥
अतोऽन्यतम सोमसुपयुयुक्षु सर्वोपकरणपरि-
चारकोपेत' प्रशस्तदेशे त्रिहृतमागार कार-
यित्वा हृतदोष प्रतिषष्टभक्त' प्रशस्तोपु
तिथिकरणसुहृत्तनघत्रेषु अशुभन्तमादाय-
ध्वरकल्पेनाहृतमभियुतमभिहुत चान्तरागारे
कृतमङ्गल सोमकन्द सुवर्णसूचा विदार्थ्ये पयो
गृह्णीयात् सौवर्णे पात्रेऽञ्जलिमात्र तत सक-
देवोपयुञ्जोत नास्वादयंस्तत उपसृश्य श्रेषम
सूवसाय यमनियमाभ्यामात्मान सयोज्य वाग्-
यतोऽभ्यन्तरत सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत् ॥
रसायन पीतवास्तु निवाते तन्मना शुचि ।
आसीत तिष्ठेत् क्रामेच्च न कथञ्चन सविशेत् ॥
साय वा भुक्तवान् श्रुतशान्ति कुशशय्याया
कृष्णाजिनोत्तराया सुहृद्भिरुपास्यमान शयौत
द्विपितो वा शौतोदकमात्रा पिवेत्तत प्रात-
रुत्थायोपश्रुतशान्ति कृतमङ्गलो गा सृष्ट्या
तथंवासीत । तस्य जीर्णं सोमे हृदिर्रुपपद्यते
तत शोणितान्कृत् कृमिव्यामिश्र कृद्वितत साय
श्रुतशौत चौर वितरेत् । ततस्तृतीयोऽहनि
कृमिव्यामिश्रमत्तिसार्थ्येते स तेनानिष्टप्रतिग्रह-
भुक्तप्रभृतिभिर्विशेषैर्मुक्त श्रद्धननुभवति तत
साय स्नातस्य पूर्ववदेव चौर वितरेत् । चौम-
वस्त्रास्तृताया चैन शय्याया शाययेत ततश्चतुर्थे-
ऽहनि तस्य श्रयथुरुत्पद्यते । तत सर्वाङ्गिभ्य
कृमयो निष्कामन्ति तदहश्च शय्याया पाशुभिर
वकीर्त्यमाण शयौत । तत साय पूर्ववदेव
चौर वितरेत् । एव पञ्चमषष्ठयोर्दिवसयो-
र्वन्तं केवलसुभयकालमस्यै चौर वितरेत्तत
सप्तमेऽहनि निर्मासस्वर्गस्थिभृत केवल सोम-
परिग्रहादेवोच्छ्रमिति । तदहश्च चौरिण सुखो
प्ये न परिषिच्य तिलमधुकचन्दनानुलिप्तदेह
पय पाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरैव चौर
परिषिक्त चन्द्रप्रदिग्धगात्र पय पाययित्वा
पाशुशय्या समुत्सृज्य चौमास्तृताया शायये-
त्ततो मासमाप्याय्यते त्वकचावदलति । दन्त-
नखरोमाणि चास्य पतन्ति । तस्य नवमदिव-
सात् प्रमृत्युणुतैलाभ्यङ्ग' सोमवल्ककपायपरि-
षेक । ततो दशमेऽहन्तेतदेव वितरेत्ततोऽस्य
त्वक्स्थिरतासुपैति । एवमेकादशद्वादशयोर्व-
न्तं । तत्र त्रयोदशात् प्रभृति सोमवल्ककपाय-
परिषेक । एवमायोडशाहन्तं तत सप्तदशा-
ष्टादशयोर्द्वि वसयोर्द्वात्रिणा जायन्ते शिखरिण
शिखवधवधैर्दूर्यस्फटिकनिकाशा समा स्थिरा
सहिष्णव । तदा प्रभृति चानवै शान्तितण्डुलै
चौरयवागसुपसेवैत यावत् पञ्चविंशतिरिति ।
ततोऽस्यै दद्याच्छाश्वोदन मृदूभयकाल पयसा

सोमः

ततोऽस्य नष्टा जायन्ते विद्वमेन्द्रगोपकतरुणा
दित्यप्रकाशाः स्थिरा शिखवा लक्षणसम्पन्ना
केशाश्च जायन्ते त्वक् च नीनोत्पलातसीपुष्पवै-
दूर्यप्रकाशा । ऊर्ध्वं च मामान् केशान् वाप-
येत् वापयित्वा चोशोरचन्दनकृष्णतिलकल्के
शिर' प्रदिग्धात् पयसा वा स्नापयेत् ॥

ततोऽस्यानन्तर सप्तमरात्रात् केशा जायन्ते
भ्रमराञ्जननिभा कुञ्चिता शिखवास्ततस्त्रिरा-
त्रात् प्रथमपरिसरान्निष्कृष्य सुहृत्तं स्थित्वा पुन-
रेवान्त प्रविशेत् । ततोऽस्य वलातैलमभ्यङ्गा-
र्थेऽवचार्यम् । यवपिष्टमुहृत्तनार्थं । सुखीष्णश्च
पय परिषेकार्थं । अजकण्ठकपायमुत्पादनाथे ।
मोशोर कूपोदक स्नानार्थे । चन्दनमनुलेपनार्थं ।
आमलकरस-विमिश्राद्याभ्य यूपसूपविकल्पा ।
चौरमधुकसिद्धश्च कृष्णतिलमधुचारणार्थं । एव
दशरात्रे ततोऽन्यदशरात्रे द्वितीये परिसरे
वर्त्तते । ततस्तृतीये परिसरे स्थिरोकुर्वन्नात्मान-
मन्यदशरात्रमासोत । किञ्चिदातपपवनान् वा
सेवेत पुनश्चान्त प्रविशेत् । न चात्मानमादशेषु
वा निरौचेत रूपशालित्वात् ततोऽन्यदशरात्रे
क्रोधादीन् परिहरैदेव सर्वेषामुपयोग ।
विशेषतस्तु वक्त्रोत्तानक्षुपादय सोमा भक्ष-
यितव्या । तेषान्तु प्रमाणमहर्चतुर्थमुष्टय ।

अ श्रवन्त सौवर्णे पात्रेऽभिषुशुयात् । चन्द्र
मस राजते चोपन्याष्टगुणमैश्वर्यमवाप्येशा-
नन्देवमनुप्रविशति । शेषास्तु तान्मसये स्यस्ये
वा रोहिते वा चर्मणि वितते शूद्रवर्जं त्रिभि-
र्वर्णै सोमा उपयोक्तव्या । ततश्चतुर्थे मासे
पौर्णमास्या शुची देशे ब्राह्मणानर्चयित्वा कृत-
मङ्गलो नि क्रस्य यथोक्त व्रजेदिति ॥
श्रीषधीनाम्यति सोमसुपयुज्य विचक्षण ।
दशवर्षसहस्राणि नवान् धारयते तनुम् ॥
नाग्निर्न तीय न विष न शस्त्र नास्त्रमेव च ।
तस्यानमायु चपणे समर्थोऽभवन्ति हि ॥
मद्राणा षष्टिवर्षाणा प्रसृतानामनेकधा ।
कुञ्जराणा सहस्रस्य वत समधिगच्छति ॥
चौरोद शक्रसदनमुत्तराश्च कुरुनपि ।
यत्नेच्छति स गन्तु वा तत्राप्रतिहता गति ॥
कान्दर्प इव रूपेण कान्त्या चन्द्र इवापर ।
प्रह्लादयति भूताना मनासि स महाद्युति ॥
साङ्गोपाङ्गाश्च निखिलान् वेदान्दन्वर्तित तत्त्वत
चरत्यमोघसङ्कल्पो देववच्चाखिल जगत् ॥
सर्वेषामिव सोमाना पत्राणि दश पञ्च च ।
तानि शक्ते च कृष्णं च जायन्ते निपतन्ति च ॥
एकैक जायते पत्र सोमस्याहरदृष्टदा ।
शुक्लस्य पौर्णमास्यान्तु भवेत् पञ्चदशच्छेद ॥
शोथ्यते पत्रमेकैक दिवसे दिवसे पुन ।
कृष्णपञ्चचये चापि सता भवति केवला ॥
अशुमानाज्यगन्धस्तु कान्दवानुजतप्रभ ।
कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवाङ्गशुनच्छेद ॥
चन्द्रमा, कनकाभासो जले चरति सर्वदा ।
गरुडाहृतनामा च श्वेताश्चापि पाण्डुरौ ॥

सोमः

सर्पनिर्मोकसदृशी तौ वृचायावलम्बिनौ ।
तथान्यैर्मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते ॥
सर्व एव तु विज्ञेया सोमा पञ्चदशच्छदा ।
क्षौरकन्दलतावन्त पत्रैर्नानाविधैः स्मृताः ॥
हिमवत्सर्व्वुदे सङ्घे महेन्द्रे मलये तथा ।
श्रीपर्व्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा ॥
पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ऋदे तथा ।
उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धा ये महीधराः ॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ।
हठवत् भ्रवते तत्र चन्द्रमा सोमसत्तमः ॥
तस्योद्देशेषु वाप्यस्ति सुस्त्वानशुमानपि ।
काश्रीरेषु सरो दिव्य नाम्ना क्षुद्रकमानसम् ॥
गायत्रास्त्रैष्टुभः पाङ्क्तौ जागतः शाङ्करस्तथा ।
अथ सन्ध्यापरे चापि सोमा सोमसमप्रभा ॥
न तान् पश्यन्धर्मिष्ठा कृतघ्नाश्चापि मानवा
भेषजहंषिणश्चापि ब्राह्मणहंषिणस्तथा ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने एकोनत्रिंशत्तमो-
ऽध्यायः ॥*॥ “सोमनामौषधिराज पञ्चदश-
पर्णं स सोम इव हीयते वर्द्धते च ॥” इति
चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * ॥*॥)
शिवः । दीधितिः । इत्युणादिकोप । दिव्यौषधि ।
सोमस्तारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनु. ।
३ । २५७ ।

“सुन्दानि पयः सोमो मास यज्ञानुपस्तृतम् ।
अक्षरलक्षणैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥”)
अमृतम् । पर्व्वतविशेषः । इति कैचित् ॥*॥
चन्द्रस्य विवरण तथा । स च वायुकोणस्त्री-
वैश्यानासिचत्त्वगुणलवणरससृग्गणेशिरोनक्षत्रसमु-
द्गाणामधिपतिः । इति बृहज्जातकादयः ॥
एकहस्तप्रमाणशरीरः । श्वेतवस्त्रपरिधानः ।
गुह्यवर्णः । दक्षिणहस्तधरः । गदायुक्तवाम-
हस्तः । दशशङ्खः । श्वेतपद्मसः । उमाधि-
दैवतः । जलप्रत्यधिदैवतः । सूर्याभिमुखः ।
यथा,—

“मासुद्रं वैश्यामात्रे य हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशशङ्खं श्वेतपद्मस्य विचिन्वोमाधिदैवतम् ।
जलप्रत्यधिदैवस्य सूर्यास्यमाह्वयेत्तथा ॥”
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ * ॥

तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“सोमं पितृणामधिपं कथं शास्त्रविशारदः ।
तद्दृशे के तु राजानो वभूवुः कौत्सिर्वर्द्धनाः ॥
सूत उवाच ।

आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्व्वमत्रिं सर्गविधीं पुरा ।
अनुत्तमं नाम तपः सृष्ट्यर्थं तप्तवान् प्रभुः ॥
सदानन्दकरं ब्रह्म जगतः क्लेशनाशनम् ।
ब्रह्मविष्णुर्करुद्राणामभ्यन्तरमतीन्द्रियम् ॥
शान्तिष्ठाच्छान्तमनसस्तदन्तर्नयने स्थितम् ।
माहात्म्यात्तपसो विप्राः परमानन्दकारकम् ॥
यस्मादुमापतिः सार्द्धमुभया तमधिष्ठितः ।
गृह्णन् अष्टमाशिनं तस्मात् सोमोऽभवद्विधुः ॥

सोमः

अथ सुसाव नैत्राभ्या धाम तच्चाक्षुषं चयि ।
दीपयन् विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम् ॥
तद्दिशो जगद्गुह्यं स्त्रीरूपेण सुतेच्छया ।
गर्भो भूत्वोदरे तासाभास्थितोऽव्युद्यतत्रयम् ॥
तास्तमूर्चुर्व्यं गर्भमशक्ता धारणे ततः ।
समादायाथ तद्गर्भमेकौकृत्य चतुर्मुखः ॥
युवानमकरोद्ब्रह्मा सर्वायुधधरं वरम् ।
स्यन्दनेऽथ सहस्रांश्वे वेदशक्तिमये प्रभुः ॥
आरोप्य लोकमनयदात्कीयं स पितामहः ।
ततो ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मात्स्वामी भवत्वयम् ॥
ऋषिभिर्देवगन्धर्व्वैरोषधौभिस्तथैव च ।
तुष्टुः सोमदेवत्वैर्ब्रह्माद्या मन्वसगृहैः ॥
स्तुयमानस्य तस्याभूदधिको महसाञ्च यः ।
तेजोवितानादभवद्भुवि दिव्यौषधौगणः ॥
तद्द्वीप्तिरधिका तस्माद्रातौ भवति सर्व्वदा ।
तेनौषधीश्च सोमोऽभूत् द्विजेशश्चाभिगद्यते ॥
वेदधामा रसश्चापि यद्विदं चन्द्रमण्डलम् ।
चौर्यते वर्द्धते चैव शक्ते कृष्णे च सर्व्वदा ॥
ततो विशत्तथा सप्त दक्षः प्राचेतसो ददौ ।
रूपलावण्यसयुक्तास्तस्मै कन्याः सुवर्द्धसः ॥”
इति मात्स्ये । २३ । १-१५ ॥ * ॥
अपि च ।

महातपा उवाच ।

“ब्रह्मणो मानसं पुत्रं अविर्नाम महातपा ।
तस्य पुत्रोऽभवत् सोमो दक्षजामाढता गतः ॥
सप्तविशतिर्या कन्या दाक्षायण्यः प्रकीर्त्तिताः ।
सोमपत्न्योऽपि मान्यास्तास्तासां श्रेष्ठा तु
रोहिणी ॥
तामेव रमते सोमः नेतरा इति श्रुश्रुम् ।
इतरा प्रोचुरागत्य चन्द्रस्यासमता पितुः ॥
दक्षोऽप्यसक्तदागत्य तमुवाच स नाकरोत् ।
समता सोऽपि तं दक्षः शशापान्तर्हितो भव ॥
एवमुक्त्वाः चय सोमो अगमद्दक्षशापतः ॥
देवा मनुष्याः पशवो नष्टे सोमे सर्व्वीरुधः ।
चौणाभवस्तदा सर्वा ओषधश्च विशेषतः ॥
चय गच्छद्भिरत्यर्थमोषधौभिः सुरर्षभाः ।
मूलेषु वीरुधा सोमः स्थित इत्युचुरातुरा ॥
तेषां चिन्ताभवत्तीव्रा विष्णुश्च शरणं ययुः ।
भगवानाह तान् सर्व्वान् ब्रूत किं क्रियते मया
ते चाहुर्देवं दक्षेण शप्तं सोमो विनाशितः ।
तानुवाच तदा देवो मथ्यता कलसोदधिः ॥
ओषधश्च सर्व्वतो देवाः प्रक्षिप्यान्सु सयते ।
एवमुक्त्वा ततो देवान् दधौ रुद्र हरि स्वयम् ॥
ब्रह्माणश्च तथा दधौ वासुकिं नेत्रकारणात् ।
ते सर्व्वे तत्र संहिता ममन्व्युर्वरुणालयम् ॥
तस्मिन्नु मथिते जातं पुनः सोमो महौषते ।
योऽसौ क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञो वै देहेऽस्मिन् पुरुष परः ॥
स एव सोमो मन्तव्यो देहिना जीवसञ्ज्ञकः ।
परेच्छया स मूर्त्तिः कुं पृथक् सौम्या प्रपेदिवान्
तमेव देवमनुजाः षोडशेमाथ देवता ॥
उपजौवन्ति वृक्षाश्च तथैवौषधयः प्रभुम् ॥
रुद्रस्त्वमेव सकलं द्रुधारं शिरसा तदा ।

सोमः

तदात्मिका भवन्त्यापो विश्वमूर्त्तिरसौ स्मृतः ॥
तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पौर्णमासौतिथिं प्रभुः ।
तस्यामुपोषयेद्राजन् तमर्थं प्रतिपादयेत् ॥
स चान्नाहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।
कान्तिं पुष्टिञ्च राजेन्द्र धनं धान्यञ्च केवलम् ॥”
इति वाराहे सोमोत्पत्तिरहस्यनामाध्यायः ॥*॥
तस्य चयवृद्धिकारणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रश्मिचन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृताः ॥
पूर्व्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्यां निशाकरे ।
पूर्णिमानुमती चैव पश्चात् स्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तामनुमन्त्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्मामिते सूर्यं पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः ।
युगपत् सोत्तरारागस्तदानुमतिपूर्णिमा ॥
राका तामनुमन्त्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
रक्षणाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवन् ॥
सिनीवाली प्रमाणन्तु चौर्यशेषो निशाकरः ।
अमावास्या विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुहूति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसञ्ज्ञा त्वेषा वै अमावस्या कुहू स्मृता ॥
अनुमत्या सराकाया सिनीवाल्या कुहू विना
एतासां विरलः कालः कुमात्रेति कुहूः स्मृता ॥”
विरलस्थाने द्विलवेति च पाठः ।
“कलाः षोडश सोमस्य शक्ते वर्द्धयते रविः ।
अमृतेनामृतं कृष्णं पीयते देवतैः क्रमात् ॥
प्रथमा पिवते वज्रिर्द्वितीया पवनः कलाम् ।
विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीन्तु प्रजापतिः ॥
पञ्चमी वरुणश्चापि षष्ठी पिवति वासवः ।
सप्तमीऽमृत्यो दिव्या वसवोऽष्टी तथाष्टमीम् ॥
नवमी कृष्णपक्षस्य पिवतीन्द्रः कलामपि ।
दशमी मरुतश्चापि रुद्रा एकादशी कलाम् ॥
द्वादशीन्तु कला विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशी पशुपतिः कला पिवति नित्यम् ॥
ततः पञ्चदशीश्चैव पिवन्ति पितरः कलाम् ।
कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ॥
अमाया विशते रश्मौ अमावासी ततः स्मृता ॥
पूर्व्वोक्ते विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम् ।
अपराह्णे विशत्यप्सु स्वयोनिं वारिसम्भदः ॥
आपः प्रविष्टः सोमश्च शेषया कलयैकया ।
वृष्णगुह्यलताहृत्तान्त्रिपादर्याति चौर्यधी ॥
तमोपधि स्थितः गावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ।
तद्विद्वानुगतः गोभ्यः क्षौरत्वमुपगच्छति ॥
तत् क्षौरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
साहाकारवषट्कारैर्जुह्वत्याहुतयः क्रमात् ।
हुतमग्निषु देवाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ॥
एव सचीयते सोमः चौर्यस्याप्यायते पुनः ।
तस्मात् सूर्यं शशाङ्गस्य चयवृद्धिविधिर्विभुः ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे चन्द्रचयवृद्धिनामाध्यायः ॥*

सोमः

तस्य राहुयासकारणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“यद्यं वदते लीको वालिशलाहामते ।
तदह सप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् ॥
यदि सत्यमयं यस्तस्तेजोराशिर्हि वाकरः ।
तत् कथं नोदरखेन राहुनं भस्मघातं कृतः ॥
अथवा राहुणाक्रम्यं शत्रुवक्तुं प्रवेक्षित ।
तत् कथं दशनैस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः ॥
विभुक्तश्च पुनर्हं शत्रुयेवाखण्डमण्डल ।
न चास्यापद्यत तेजो न स्थानादपसारितः ॥
यदि वा ह्येष निष्पद्यते कथं दौमतरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसा राशौ राहोर्वक्तुं गमिष्यति ॥
भक्ष्यार्थं सर्वदेवानां सोमं चष्ट स्वयम्भुवा ।
तत्रस्थममृतञ्चापि सन्भूतं सूर्यतेजसा ॥
पिबन्त्यम्बुमयं देवाः पितरश्च स्वधाष्टतम् ।
वयश्च त्रिंशत्तैश्च त्रयस्त्रिंशत्तैश्च च ।
वयश्च त्रिंशत्तैश्च देवाः सोमं पिबन्ति ये ॥
राहोरप्यमृतं भागं सुराश्चष्ट स्वयम्भुवा ।
तस्मात्तद्राहुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु ॥
उदृत्य पार्थिवीं ह्यायामभ्याकारा तमोमय ।
पातुमिच्छन् ततश्चेन्द्रमाच्छादयति ह्यायया ॥
शुक्लं च चन्द्रमभ्येति कृष्णं पर्वणि भास्करम् ।
सूर्यमण्डलसंस्तुत्य चन्द्रमेव जिघासति ॥
तस्मात् पिबति तं राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ।
अविहिसन् यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु ।
चन्द्रस्थममृतं तदहमेदाद्राहुरभ्रुते ॥
चन्द्रकान्तो मणिर्यद्दत्तुहि न चरति क्षणात् ।
क्षरन्निप न ह्येते तेजसा नैव मुच्यते ॥
यथा सूर्यमणिं सूर्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव मुच्यते ॥
एव चन्द्रश्च सूर्यश्च ह्यादितावपि राहुणा ।
स्वतेजसा न मुच्यते नाङ्गहीनौ बभूवतु ॥
पर्वस्वथ च चन्द्रस्य माणिक्यकनकाकान्ति ।
सोमो देवतसयोगात् ह्यायायोगाच्च पार्थिवात् ।
राहोश्च वरलब्धाहै प्रचरदमृतं शशो ॥
स्वदोहकाले सम्प्राप्ते वत्सं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
स्वाङ्गादेव चरेत् चौर तथेन्दो चरतेऽमृतम् ॥
पितृव सूर्यो देवानां सोमो भातैव लक्ष्यते ।
यथा मातुं स्तन पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
पौत्रास्तु तथा सोमात् दृश्यन्ते सर्वदेवताः ॥
सन्भूतं सर्वयागीषु तथा यं चरते शशी ।
तं चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यवकर्षति ।
सर्वमहं त्रिभागश्च पादं पादाहमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवीच्छायां यावन्तं चन्द्रमण्डलम् ।
स्मृतं स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषका ॥
दृष्टिं विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च ।
धन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव मुच्यते ॥
तिथिभागाच्च यावन्तं पुनन्त्यर्कं प्रमाणतः ।
सर्वच्छायास्थितं कालस्तावानेव प्रकीर्तितं ॥
अतो राहुभुजं सोमं सोमाद् द्विदिवाकर ।
पर्वकाले स्थितिरुव विपरौता पुन पुन ॥

सोमती

अतश्चादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ ।
राहुरभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उदृत्य पार्थिवीं ह्याया धूममेव इवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यदवष्टब्धं राहुणा भास्करस्य च ॥
तन्नावखण्डितं तस्य केवलं श्यामलीकृतम् ।
कहं मेन यथा वस्तुं शुक्लमप्युपहन्यते ॥
एकदेशेऽथ सर्वं वा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रक्षालितं तदेवेह पुनं शुकतरं भवेत् ॥
राहुयुक्तं भवेत्तद्वत् निर्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराध्याययन्ति तम् ।
एव न गृह्यते सूर्यश्चेन्द्रमास्तश्च गृह्यते ॥
अबुधास्तं न पश्यन्ति मानुषा मासचक्षुषः ।
जगत्सन्मोहनश्चेतत् शरणं चन्द्रसूर्ययो ॥
इति देवीपुराणे ग्रहणविवेकनामाध्यायः ॥
सोमक्षयं, पु, (सोमस्य चन्द्रस्य क्षयो यत्र ।)
अभावस्था । इति महाभारते दानधर्म ॥
सोमगर्भं, पु, (सोमं अमृतं तदहमोचो गर्भं
यस्य ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥
सोमज, क्लौ, (सोमवत् जायते इति । जन + ङ ।)
दुग्धम् । इति हिमचन्द्र ॥ चन्द्रजाते, त्रि ॥
सोमतीर्थ, क्लौ, (सोमेन कृतं तीर्थम् ।) प्रभास-
तीर्थम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महा
भारते । ३ । ८३ । १८ ।
“ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ॥”)
तस्य विवरणं यथा,—
“यत्र तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना ।
पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठति ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवोर्ध्वमुखं स्थितं ।
एवम्भूतं पुनः पञ्चपञ्चमौनव्रतस्तथा ॥
तथैवैकेन पादेन दशं पञ्च च तिष्ठति ।
एवमुद्यं तपः कृत्वा कान्तिमानभवच्च स ॥
ममापराधान्मुक्तश्च ब्राह्मणानां पतिस्तथा ।
प्राप्नोति यन्महाभागे सोमतीर्थं कृतोदकं ॥
त्रिशहस्रसहस्राणि त्रिशहस्रशतानि च ।
जायते ब्राह्मणं शुभ्रं वेदवेदान्तपारगं ॥
द्रव्यवान् गुणवाञ्छैव सविभागी यशस्विनि ।
मदुभक्तश्चैव जायते अपराधविवर्जितं ॥
स एव ब्राह्मणो भूत्वा ससारादिप्रमुच्यते ।
तस्य किञ्चित् प्रवक्ष्यामि सोमतीर्थस्य सुन्दरि ॥
तत्तीर्थं येन विज्ञेयं मम मार्गानुसारिणा ।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशीम् ॥
प्रवृत्ते चान्यकारे तु यत्र कश्चिन्न दृश्यते ।
सोमेन च विना भूमिं दृश्यते चन्द्रम प्रभा ॥
आलोकश्चैव दृश्यते सोमस्तत्र न दृश्यते ।
एव त्वा वक्ष्मि हे भद्रे एष वै विस्मयः पुरं ॥
एतच्चित्रं महाभागे पुष्ट्यै सौकरवे मम ।
सोमतीर्थं विशालाच्च येन मुच्यन्ति जन्तवः ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
प्रभावमस्य क्षेत्रस्य विस्मयं परमं महत् ॥
अकामा तु मृता तीर्थं आत्मनः कर्मनिश्चयात् ॥

सोमया

मम क्षेत्रप्रभावेण शृगाली मानुषी भवेत् ।
रूपवती गुणवती चतुःषष्टिकलात्मिका ॥
इति वाराहे सौकरवतीर्थमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
सोमधारा, क्लौ, (सोमस्य धारैव ।) आकाशम् ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
सोमप, पु, (सोमं पिबतीति । पा + कृ + इति) याने
पीतसोमलतारसः । तत्पर्यायः । सोमपीती, २ ।
इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ सोमपाः ३ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, गीतायाम् । ८ । २० ।
“त्रैविद्या मा सोमपां पृतपापा
यज्ञं रिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥”)
सोमपत्र, पु, (सोमस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)
दृष्टविशेषः । उक्तु खड इति भाषा । यथा,—
“दग्धः पुरश्चदं शप्तः सोमपत्रं परात्प्रियः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥
दग्धश्चन्द्रेऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
सोमपा, पु, (सोमं पिबतीति । पा + कृ + इति)
यज्ञं सोमलतारसपानकर्ता । इत्यमरटीकार्या
रामायणम् । २ । ७ । ८ ॥ (सोमरसपानशीले,
त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३२ । ३ ।
“तत्त्रयहयाक्रान्तमिति पिष्टदेवव्रतं पुमान् ।
गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपा पुनरेत्यति ॥”)
सोमपीती, [न] पु, (सोमस्य पीतं पानमस्या-
स्तीति । इति ।) सोमप । इत्यमरः । २ ।
७ । ८ ॥ (वाचस्पिज्ञेऽपि दृश्यते । यथा,
महाभारते । १ । १ । १६४ ।
“सौकन्यमपि चाख्यानं चयनो यत्र भार्गव ।
शर्याति यज्ञे नासत्यौ कृतवान् सोमपीतिनी ॥”)
तस्य रूपान्तरं सोमपीथी । सोमपीथी । इति
केचित् ॥
सोमवन्धु, पु, (सोमो बन्धुर्थस्य ।) कुसुद ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सूर्ये । बुध । यथा, ।
“मित्राणि सूर्याच्छशिभौमजीवा ।
सूर्येन्दुजौ सूर्यशशाङ्गजीवा ।
आदित्यशत्रौ रविचन्द्रभौमा
बुधार्कजौ चन्द्रजभार्गवौ च ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
सोमभू, पु, (सोमात् भूत्पत्तिर्यस्य ।) जिन-
राजभेदः । इति हिमचन्द्र ॥ बुधग्रहः । सोम-
युक्तत्वात् । सोमवशोद्धवे त्रि ॥
सोमयाग, पु, (सोमात्मको यागः ।) सोमलता-
रसपानाङ्गकत्रैवापिकयज्ञविशेषः । यथा—
नारद उवाच ।
“सोमयागविधानं ब्रूहि मा सुनिवृत्तम् ।
कथं तं कारयामास गुरुश्च किं फलं परम् ॥
नारायण उवाच ।
ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ।
वर्षं सोमलतापानं यतमानः करोति च ॥
वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं जलं सुदा ।
त्रैवापिकमिदं यागं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
यस्य चैवापिकं धान्यं निहितं भूतिद्वये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

सोमरा

महाराजश्च देवो वा याग कर्तुमलं मुने ।
न सर्वसाध्यो यज्ञोऽय बह्वन्नो बहुदक्षिणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ६०।५४-५८॥
सोमराजी, [न] पुं; (सोमेन यजते इति । यज
+ णिनिः ।) सोमयागकर्त्ता ॥
सोमयोनि, स्त्री, (सोमो योनिर्यस्य ।) चन्दन-
विशेषः । यथा,—

“सुशौतल चन्दन यत् तैलपर्णिकमुच्यते ।
उभौ तु तस्य पर्यायी सोमयोनि शिलोद्भवम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सोमराजिका, स्त्री, (सोमराजी एव । स्वार्थे
कम् ।) सोमराजी । इतिशब्दरत्नावली ॥
सोमराजी, [न] पुं, सोमेन सोमवहा राजते
इति । राज + णिनिः ।) शोषधिविशेषः ।
सोमराज इति हाकुच इति च भाषा । तत्प-
र्यायः । अथल्लगुजः २ सुवह्निः ३ सोमवह्निका
४ कालमेषी ५ कृष्णफला ६ वाकुची ७ पूति-
फली ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ सोमराजी
९ सुवह्नी १० सोमवह्निः ११ कालमेषी १२ ।
इति भरतः ॥ सोमवह्नी १३ वागुजी १४ वाकुजी
१५ कालमेषिका १६ सोमराजिका १७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यच्च ।

“वागुजी चन्द्रलेखा स्यात् सोमराजी त्वल्ल-
गुजा ।

कृष्णा पूतिफला कुष्ठनाशिनी सा सिता परा ॥”
इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः । वातकफकुष्ठत्वग्दोषनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“अथल्लगुजी वाकुची स्यात् सोमराजी सुप-
र्णिका ।

शशिलेख्या कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ॥
सोमवह्नी कालमेषी कुष्ठनी च प्रकीर्त्तिता ।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
विष्टभ्रष्टहिमा रूक्षा सरा श्लेष्मासपित्तनुत् ।
रूक्षा हृद्या श्लासकुष्ठमेहज्वरक्षमिप्रणुत् ॥
तत्फल पित्तल कुष्ठकफानिलहर कटु ।
केश्य त्वच्य कृमिश्लासकासशोथामपाण्डुहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायी वाकुचीशब्दे द्रष्टव्यौ
सोमराजी, स्त्री, (सोमेन राजते इति । राज-
दौमौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची ।
इत्यमरटीकाया भरतः । २ । ४ । ६६ ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ४४ । १० ।

“श्वेता सपूर्णकोशा
कटभरात्रायमाणसहदेवाः ।

नागकुसुम स्वगुसा
शतावरी सोमराजीश्च ॥”)

षडक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा,—

“हरे सोमराजीसमा ते यशः श्रीः ।

जगन्मण्डलस्य च्छिन्नत्यन्वकारम् ॥

इति छन्दोमञ्जरी ॥

चन्द्रश्रेणी च ॥

सोमल

सोमरोगः, पुं, स्त्रीरोगविशेषः । यथा,—
अथ सोमरोगाधिकारः ।

तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह ।
“स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि अमादपि ।
अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ॥
आप सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।
तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानाम्भूत्रमार्गं व्रजन्ति
हि ॥”

अथ तस्य लक्षणमाह ।

“प्रसन्ना विमला शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः
स्रवन्ति चातिमात्र ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥
वेग धारयितु तासा न विन्दति मुख क्वचित् ।
शिर शिथिलता तस्या मुख तालु च श्यथति ॥
मूर्च्छा जन्मा प्रलापश्च त्वयूक्षा चातिमात्रत ॥
भक्ष्य भोज्यैश्च पेयैश्च न दृष्टि लभते सदा ॥
सन्धारणाच्छरीरस्य ता आप. सोमसञ्जिताः ।
तत. सोमक्षयात् स्त्रीणा सोमरोगे इति स्मृताः ॥”

अथ सोमरोगस्य चिकित्सा ।

“कदलीना फल पक्वं धात्रीफलरस मधु ।
शर्करासहित खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥१॥
मापचूर्णं समधुक् विदारिणीं मधुशर्कराम् ।
पयसा पाययेत् प्रातः सोमधारणमुत्तमम् ॥२॥
स एव सरुजः सोम सवेन्मूत्रेण चेन्मुहुः ।
तत्रे लापत्रचर्णेन पाययेत्तर्पणी सुराम् ॥३॥
जलेनामलनीवौजकल्क समधुशर्करम् ।
पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ४ ॥
तक्रोदनाहाररता सपिन्नेत्रागकेशरम् ।
त्रयह तक्रो ण सपिष्ट श्वेतप्रदरनाशनम् ॥” ॥

तत्रैव मूत्रातीसारस्य लक्षण चिकित्साञ्चाह ।
“सोमरोगे चिर जाते यदा मूत्रमतिस्त्रवेत् ।
मूत्रातिसारं त प्राहुर्बलविध्वंसन परम् ॥
तालकान्दश्च खजूरं मधुकक्ष विदारिकाम् ।
सितामधुयुता खादेत् मूत्रातीसारनाशनम् ॥१॥
चक्रमहं कम्बूलान्तु सपिष्ट तण्डुलाब्जना ।
प्रभातसमये पौत जलप्रदरनाशनम् ॥” २ ॥
इति सोमरोगे मूत्रातिसाराधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ (तथाचास्य चिकित्सापयोगि-
वटिकौषध यथा,—

“कर्षं जारितलौहश्च तदहं रसगन्धकम् ।
एलापत्रं निशायुगम जम्बुवीरणगोक्षुरम् ॥
विडङ्ग जीरक पाठा धात्रीदाडिमटङ्गणम् ।
चन्दन गुग्गुलु लोप्रशालार्जुनरसाञ्जनम् ॥
ह्यागीदुग्धेन वटिका कारयेद्दशरत्निकाम् ।
निर्मितो नित्यनाथेन सोमनाथरसस्त्वयम् ॥
सोमरोग बहुविध प्रदर हन्ति दुर्जयम् ।
योनिशूल मेद्रशूल सर्वज चिरकालजम् ।
बहुमूत्र विशेषेण दुर्जय हन्त्यसशय ॥”

इति सोमनाथरसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे सोमरोगाधिकारे ॥
सोमक्षता, स्त्री, (सोम एव क्षता ।) क्षनाम-
ख्याता क्षता । तत्पर्यायगुणाः ।

“सोमवह्नी सोमक्षता सोमा क्षीरी द्विजप्रिया ।

सोमवं

सोमवह्नी त्रिदोषघ्नी कटुस्तिक्ता रसायनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“सोमवह्नी महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता ।
सोमार्हा गुल्मवह्नी च यज्ञवह्नी द्विजप्रिया ।
सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाद्वा रुद्रसख्यया ॥
सोमवह्नी कटुः शीता मधुरा पित्तदाहहृत् ।
कृष्णा विशोषशमनी पावनी यज्ञसाधनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सोमलतिका, स्त्री, (सोमलतीव । इवार्थे कन् ।)
गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोमवश, पु, (सोमस्य वश उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्यस्य ।) युधिष्ठिरराजः । इति घरणि ॥
(सोमस्य वशः ।) चन्द्रसन्तानः । तद्विवरण यथा,
हरिश्वाच ।

“रुथ्यस्य कथितो वशः सोमवंश शृणुष्व मे ।
नारायणसुतो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽत्रिसमुद्भव ॥
अत्रेः सोमस्तस्य भार्या तारा सुरगुरोः प्रिया ।
सोमात्तस्या बुधो जन्ने बुधपुत्रः पुरुरवा ॥
बुधपुत्रादथोर्व्वंश्या षट् पुत्रास्तु श्रुतायुष ।
विश्वावसुः शतायुश्च आयुर्हीमानभावसुः ॥
अमावसीरभूद्भौमो भीमपुत्रश्च काञ्चनः ।
काञ्चनस्य सुहोत्रोऽभूत् जङ्गुश्चाभूत् सुहोत्रतः ॥
जङ्गोः सुमन्तुरभवत् सुमन्तो रूपराजक ।”
रूपराजकस्थाने अपजापकोऽपि पाठः ।
“बलाकाश्वोऽस्य पुत्रोऽभूत् बलाकाश्वात् कुशः
स्मृतः ॥”

कुशाश्वः कुशनाभश्चाभूर्त्तरयो वसुः कुशात् ।
गाधिः कुशाश्वात् सजज्ञे विश्वामित्रस्तदात्मजः
कन्या सत्यवती दत्ता ऋचीकाय द्विजाय सा ।
ऋचीकादयमदग्निश्च रामस्तस्याभवत् सुतः ॥
विश्वामित्रादेवरातमधुच्छन्दादयः सुता ।
आयुषो नहुषः पुत्रस्त्वनेनाराजिरम्भकौ ॥
क्षत्रहृद क्षत्रहृदात् सुहोत्रश्चाभवन्नृपः ।
काश्याकाशगृत्समदा, सुहोत्रादभवत्स्य ॥
गृत्समदाच्छैनकोऽभूत् काश्याहीर्षतमस्तथा ।
वैद्यो धन्वन्तरिस्तस्मात् केतुमाश्च तदात्मजः ॥”
वैद्यस्थाने रिभ्य इत्यपि पाठः ।

भीमरथः केतुमतो दिवोदासस्तदात्मजः ।
दिवोदासात् प्रतर्ह्नोऽभूच्छत्रजित् सोऽत्र
विश्रुतः ॥

ऋतध्वजस्तस्य पुत्रो ह्यलर्काश्च ऋतध्वजात् ।
अलर्कात् सन्नतिजंज्ञे सुनीथः सन्नते, सुतः ॥
सत्यकेतुः सुनीथस्य सत्यकेतोर्विभुः सुतः ।
विभोस्तु सुविभु पुत्रः सुविभोः स्वर्गमारकः ॥”

स्वर्गमारकस्थाने सुकुमारकोऽपि पाठः ।
“स्वर्गमाराहृदकेतुर्व्वीतिहोत्रस्तदात्मजः ।
वातिहोत्रस्य भार्गोऽभूत् भार्गभूमिस्तदात्मजः ॥
भार्गभूमिस्थाने भासभूमिरिति च पाठः ।

“वैष्णवाः सुमहात्मान इत्यनेकाशयो नृपाः ॥
पञ्चपुत्रशतान्यासन्नुजे, शक्रो ण सङ्गता ।
प्रतिच्छन्ः क्षत्रहृदात् सङ्गयश्च तदात्मजः ॥

विजयः सञ्जयस्यापि विजयस्य कृतः सुतः ।
 कृताहर्षवर्द्धनश्च सहदेवस्तदात्मजः ॥”
 हर्षवर्द्धनस्थाने वृणहल इति च पाठः ।
 “महदेवाददीनोऽभूत् जयत्सेनोऽप्यदीनतः ॥
 जयत्सेनात् सकृत्तिय चक्षधर्मा च सक्तैः ।
 यतिर्ययाति सयातिरायातिर्वियति कृतिः ।
 नहुषस्य सुता ख्याता ययातेर्नृपतेस्तथा ।
 यदुय तुर्वसुयै व देवयानी व्यजायत ॥
 द्रुष्टुञ्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठा वार्यपर्वणी ।
 सहस्रजित् क्रीष्टतमा रघुयैव यदो सुतः ॥
 महस्रजित् शतजित्स्त्राह्णैरुहयहैहयौ ।
 सुद्यो वेणुहयपुत्रो धर्मो ह्यहयतोऽभवत् ॥
 धर्मस्य धर्मनेत्रोऽभूत् कुन्तिर्वै धर्मनेत्रत ।
 कुन्तेर्वभूव सानृञ्चिर्माह्विष्याथ तदात्मज ॥”
 सानृञ्चिस्थाने साहञ्चिरिति च पाठः ।
 “भद्रयेख्यस्तस्य पुत्रो भद्रयेख्यस्य दुर्मदः ॥”
 दुर्मदस्थाने दुर्मद इति च पाठः ।
 “वनको दुर्मदाश्चैव कृतवीर्यश्च धानकि ।
 कृताग्नि कृतकर्मा च कृतभोग्य सुमहाबल ॥”
 कृतभोग्यस्थाने कृतौजा इति च पाठः ।
 “ऋतवीर्यादज्जुनोऽभूत् अज्जुनाच्छरसेनक ।
 जयध्वजो मधु शूरो हृषण पञ्चसुव्रता ॥
 जयध्वजात्तालजहो भरतस्तालजहृत ।
 हृषणस्य मधु पुत्रो मधोहृषणादिवशक ॥
 ऋष्टोहं जिनवान् पुत्र आहिस्तस्य महात्मन ॥”
 आहिस्थाने साहिरिति च पाठः ।
 “आहिरुशङ्खु सजज्ञे तस्य चित्ररथ सुत ॥
 गगविन्दुश्चिचरथात् पन्नो लक्ष्म तस्य ह ।
 दशलक्षश्च पुत्राणा पृथुकोर्त्यादयो वरा ॥
 पृथुकीर्ति पृथुजय पृथुदान पृथुश्रवा ।
 पृथुश्रवमोऽभूत्तम उशना तमसोऽभवत् ॥
 नत्पुत्र गितयुर्नाम श्रीरुक्मकवचस्तत ॥”
 गितयुर्नामस्थाने श्वेतऊर्णाशुरिति च पाठः ।
 “रुक्मेपु पृथुक्मस्य व्यामध पानितो हरि ।
 थारुक्मकवचस्यैत विदभा ज्यामघात्तथा ।
 भार्यायाश्चैव मैव्याया विदभात् क्रथकीर्तिकी ॥
 गोगपादो रोगपादाहभुव्वंभोर्धृतिस्तथा ।
 क्रांगिकस्य चिदि पुत्रस्ततस्यैवो नृप किल ॥
 कुन्ति किलस्य पुत्रोऽभूत् कुन्तेहृषि सुत ॥”
 हृषिश्च निहृति पुत्रो दशाहा निहृतेस्तथा ॥
 दशाहस्य सुतो व्योमो जाभूतश्च तदात्मज ॥”
 व्योमस्थाने व्योमा इति च पाठः ।
 “जौमूताहिकृतिर्जज्ञे ततो भौमरथोऽभवत् ।
 ततो मधुरतो जज्ञे शकुनिस्तस्य चाल्मज ।
 करन्धि शकुने पुत्रस्तस्य देवमत सुत ॥
 देवस्ततो देवमताह्वेवत्तान्मधु स्मृत ।
 कुरुवशी मधोः पुत्रो ह्यनुश्च कुरुवशत ॥
 पुरुहोवो ह्यनो पुत्र अशुश्च पुरुहोवत ।
 मत्वशुत सुतश्चाशोरेते वै सत्वता नृपा ॥५॥
 भस्त्रिभो भजमानश्च सत्वतादन्धक सुत ।
 महाभोजो हृषिदेव्यामन्धो देवाहृषोऽभवत् ॥”

निमित्तणी भजमानादशमभाजित्तथैव च ।”
 अशमभाजित्स्थाने अयुताजित् इति च पाठः ।
 “शतजिञ्च सहस्रजित् वभ्र देवो हृहस्यति ॥
 महाभोजात् भोजोऽभूत् हृष्यैव सुमित्रकः ॥
 सुधाजित् सप्तकस्तस्मादनमित्रशिनौ तथा ॥
 अनमित्रस्य निम्नोऽभूत् निम्नात् सत्ताजितो-
 ऽभवत् ।
 प्रसेनयापर ख्यातो ह्यनमित्राच्छिनिस्तथा ॥
 शिनेस्तु सत्यक पुत्र सत्यकात् सत्यकिस्तथा ।
 सत्यके सञ्जय पुत्र कुणियैव तदात्मज ॥
 कुणेर्युगन्धर पुत्रश्चे शैनेयाः प्रकीर्त्तिता ॥”
 कुणिस्थाने कुलिरिति च पाठः ॥५॥
 “अनमित्रान्वयो हृषिण श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥”
 चित्रकस्थाने चित्रकृत् इति च पाठः ।
 “श्वफल्काश्चैव गान्दिन्यामक्रूरो वैष्णवोऽभवत्
 उपमदगुरथाक्रूराभूद्वाद्यास्तत आ ता ॥
 देवयानुपदेवश्च अक्रूरस्य सुतो स्मृतौ ।
 पृथुर्विपृथुश्चित्रस्य चान्यकस्य शचि स्मृतः ॥
 कुकुरो भजमानस्तु तथा कम्बलवर्हिष ।
 धृष्णस्तु कुकुराजज्ञे तस्मात् कापोतरोमक ॥
 तदात्मजो विलोमा च विलोमस्तुम्बु र स्मृत ।
 तस्माच्च द्रुन्दुभिर्जज्ञे पुनर्वसुरत सुत ॥
 तस्याहुकयाहुकी च कन्या चैवाहुकस्य च ।
 देवकयोऽसेनश्च देवकात् देवकी त्वभूत् ॥
 हृकदेवोपदेवा च सहदेवा सुरचिता ।
 श्रीदेवी शान्तिदेवी च वसुदेव उवाह ता ॥
 देवयानुपदेवश्च सहदेवास्तौ स्मृतौ ।
 उपसेनस्य कसोऽभूत् सुनामा च वटादय ॥
 विदूरथो भजमानाच्छूरथाभूद्विदूरथात् ॥”
 शूरस्थाने शिव इति च पाठः ।
 “विदूरथसुतस्याथ शूरस्यापि शमी सुत ॥
 प्रतिक्षत्तस्तु शमिन स्वयश्वोजस्तदात्मज ।
 हृदिकश्च स्वयश्वोजात् कृतवर्मा तदात्मज ॥
 देव शतधनुयैव शूराहं देवमोदुप ।
 दशपुत्रा मारिपाया वसुदेवाद्योऽभवन् ॥
 पृथा च श्रुतदेवो च श्रुतकोर्त्ति श्रुतश्रवा ।
 राजाधिदेवो शूराश्च पृथा कुन्ते सुतामदात् ॥
 सा दत्ता कुन्तिना पाण्डोस्तस्या धर्मा-
 निलेन्द्रके ।
 युधिष्ठिरो भीमपार्थो नकुल सहदेवक ॥
 माद्रा नासत्यदम्भाभ्या कुन्त्या कर्ण पुराभवत् ॥
 श्रुतदेव्या दन्तवक्र जज्ञे व हृहशर्मण ॥
 मन्तहनादय पञ्च श्रुतकीर्त्ताराश्च कंकयात् ।
 राजाधिदेव्या विन्दश्च अनुविन्दश्च जज्ञिरे ॥
 श्रुतश्रवा दमघोषात् प्रजज्ञे शिशुपत्नक ।
 पौत्रवो रोहिणी भार्या मदिरानकदुन्दुभ ॥
 देवकीप्रमुखा भद्रा रोहिण्या बलभद्रक ।
 सारणाख्या शठश्चैव रैवत्या बलभद्रत ॥
 निशठशोश्चुको जातो देवक्या पट्टच जज्ञिरे ।
 कौर्त्तिमांश्च सुषेणश्च उदार्यो भद्रसेनक ॥
 ऋतुदासो भद्रदेव कस प्वावधोश्च तान् ।
 सङ्कर्षण सप्तमोऽभूदष्टम कृष्ण एव च ॥”

पोडय स्त्रीसहस्राणि भार्याणांश्चाभवन् हरि ।
 रक्षिणी सत्यभासा च लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥
 अष्टा चाम्बवती चार्ष्टी जज्ञिरे तान् बहन्
 सुतान् ।
 प्रद्युम्नश्चारुदेवस्य प्रधानाः शाश्व एव च ॥
 प्रद्युम्नादनिरुहोऽभूत्प्रमन्विन्या महाबलः ॥”
 मनस्विन्या स्थाने ककुप्तिन्यामिति पाठः ।
 “अनिरुहात् सुभद्राया वज्रो नाम सुतोऽभवत् ॥
 प्रतिबाहुर्वचसुतयारुहस्य सुतोऽभवत् ।
 वज्रिधारो सुतो जज्ञे वज्रे भर्गोऽभवत् सुत ॥”
 इत्यत्र वज्रिस्तु तुर्वसोर्वश इत्याद्यादि पाठः ।
 “भर्गाङ्गानुरभूत् पुत्रो भानो पुत्र करन्धम ।
 करन्धमस्य मरुतो दृष्टीर्वश निवोध मे ॥५॥
 दृष्टीस्तु तनय सेतुरावदश्च तदात्मज ।
 श्रावदस्यैव गान्धारी धर्मो गान्धारतोऽभवत् ॥”
 श्रावदस्थाने श्रावश्च इति श्रावर इति च पाठः ।
 “दृष्टस्तु धर्मोपुत्रोऽभूद्दृष्टस्य दृष्टस्य तु ।
 प्रचेता दुर्मस्यैव अनोर्वश शृणुष्व मे ॥ ५ ॥
 अनो सभानव पुत्रस्तात् कारञ्जयोऽभवत् ॥”
 सभानवस्थाने स्वभावन इति सुतारण इति च
 कालञ्जयस्थाने कालानल इत्यपि पाठः ।
 “कालञ्जयात् सञ्जयोऽभूत् सञ्जयात् पुरञ्जय ।
 जनमेजयस्ततश्चाभूत् महाशालस्तदात्मज ।
 महाभाना महाशालादुशीनर इति स्मृत ॥
 उशीनराच्छिविर्जज्ञे हृषदर्म गिवि सुत ।
 महाभानो जातिभिन्नो पुत्रोऽभूत् जयद्रथ ॥
 हेमो जयद्रथाजज्ञे सुतपा हेमतोऽभवत् ॥”
 जयद्रथस्थाने रुपद्रथ इति च पाठः ।
 “बलि सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गका ॥
 शुचपीण्डाश्च बालेया अनपानस्तथाहृत ।
 अनपानाहिविरथस्तमो धर्मरथोऽभवत् ॥
 रोमपादो धर्मरथाश्चतुरङ्गस्तदात्मज ।
 पृथुलाश्च सुतस्तस्य चम्योऽभूत् पृथुलाश्च ॥
 चम्पपुत्रस्तु हर्ष्यङ्गस्तस्य भद्ररथ सुत ।
 हृहत्कर्मा सुतस्तस्य बृहद्भानुस्ततोऽभवत् ॥
 हृहन्मना बृहद्भानोस्तस्य पुत्रो जयद्रथ ।
 जयद्रथस्य विजयो विजयस्य दृति सुत ॥
 दृतेर्दृतव्रत पुत्र सत्यकर्मा दृतव्रतात् ।
 तस्य पुत्रस्त्वधिरथ कर्णस्तस्य सुतोऽभवत् ॥
 हृषसेनस्तु कर्णस्य पुरुवश शृणुष्व मे ॥”
 इत्यादि गार्कुडे १४३ अध्याय ॥५॥
 हरिश्वाच ।
 “जनमेजयश्च पुरोश्च मनस्युर्जनमेजयात् ।
 तस्य पुत्रश्चाभयद सुयुयाभूत्तदात्मज ॥”
 सुयुस्थाने स्वसुरिति च पाठः ।
 “सुयोर्वहुगत पुत्र सयातिस्तस्य चाल्मज ।
 वत्सजातिश्च सयात् रौद्राश्चश्च तदात्मज ॥”
 वत्सजातिस्थाने वर्गजातिरिति च पाठः ।
 “ऋतेयु स्थण्डिलेयश्च कचेयुश्च/कृतियुक् ।
 जलेयु सहतेयुश्च रौद्राश्चश्च सुता वरा ॥
 रतिनाव कृतयोश्च तस्य प्रतिरथ सुत ।
 तस्य मेधातिथि पुत्रस्तुर्वसोरेनिल सुत ॥”

ऐनिलस्य तु दुष्मन्तो भरतस्तस्य चात्मजः ।
 शकुन्तलाया सजज्ञे वितथो भरतादभूत् ॥
 वितथस्य मन्यु पुत्रो मन्योश्चैव नर' सुतः ।
 नरस्य संकृतिः पुत्र' सुसन्धि सक्तते सुतः ॥"
 सुसन्धिस्थाने गर्गश्च इति पाठः ।
 "गर्गादमन्युपुत्रो वै शिनिस्तस्य व्यजायत ।"
 अमन्युस्थाने भुमन्यु रिति च पाठः ।
 "अमन्योश्च महावीर्यादुरुक्षयः सुतोऽभवत् ॥
 उरुक्षयात् तत्र्यारुणिवृहत्क्षत्राच्च मन्यु जातु
 सुहोत्रस्तस्य हस्तौ च अजमीढहिमोढकौ ॥
 हस्तिन' पुरुमीढश्च कण्ठोऽभूदजमीढतः ।
 कण्ठाभ्येधातिथिर्जज्ञे यत काण्ठायना हिजा ॥
 अजमीढाद्दृहृदिसुस्तपुत्रश्च बृहन्ननु ॥
 बृहन्ननु तस्य पुत्रस्तस्य पुत्रो जयद्रथ ॥
 जयद्रथाद्द्विष्वजिष्व सेनजिष्व तदात्मजः ।
 रुचिराश्वः सेनजित' पृथुसेनस्तदात्मज ॥
 पारस्तु पृथुसेनस्य पारात्रीपोऽभवन्नृपः ।
 नीपस्य समरः पुत्रः सुकृतिस्तु ततोऽभवत् ॥
 विभ्राज सुकृते पुत्रो विभ्राजादनुहोऽभवत् ।
 कृत्या तस्माद्दत्तो विश्वक्सेनस्तदात्मजः ॥
 यवीनरो हिमोढस्य धृतिमाथ यवीनरात् ।
 धृतिमत' सत्यधृतिर्दृढनेमिस्तदात्मजः ॥
 दृढनेमे सुपाश्वोऽभूत् सुपाश्वोत् सन्नतिस्तथा ।
 कृतस्तु सन्नते पुत्र' कृतादुग्रायुधोऽभवत् ॥
 उग्रायुधाश्च चेत्योऽभूदम्बरोषस्तदात्मजः ।
 पुरश्चयस्त्वम्बरोषात् तस्य पुत्रो विदूरथ ॥"
 अम्बरोषस्थाने सुवीर इति च पाठः ।
 "अजमीढान्नलिन्याश्च नीलो नाम सुतोऽभवत्
 नीलाच्छान्तिरभूत् पुत्र' सुशान्तिस्तस्य
 चात्मजः ॥
 सुशान्तेषु पुरजार्तो अर्कस्तस्य सुतोऽभवत् ।
 अर्कस्य चैव हृथ्यश्चो हृथ्यश्चान्मुहलोऽभवत् ॥
 यवीनरो बृहदिषु' कम्पित्य' सञ्चयस्तथा ।
 पाञ्चालान्मुहलाञ्जज्ञे शरहास्तस्य चात्मजः ॥"
 तस्य चात्मजस्थाने वैष्णवो महान इति च पाठः
 "दिवोदासो द्वितीयश्च अहव्याया शरहत' ।
 शतानन्दोऽभवत् पुत्रस्तस्य सत्यधृतिः सुत' ॥
 कृप कृपो सत्यधृतेरुर्वश्या वीर्यहानित ।
 द्रोणपत्नौ कृपो जज्ञे अश्रुत्यामानसुत्तमम् ॥
 दिवोदासान्निव्रयुश्च मित्रयोश्चयवनोऽभवत् ।
 सुटासश्चयवनाञ्जज्ञे सीदासस्तस्य चात्मज ॥
 सहदेवस्तस्य पुत्र' सहदेवान्तु सोमकः ।
 जन्तुस्तु सोमकाञ्जज्ञे श्रुतधरपरो महान् ॥
 श्रुतधरात् द्रुपदो जज्ञे धृष्टद्युम्नस्ततोऽभवत् ।
 धृष्टद्युम्नात् धृष्टकेतुर्दृष्टोऽभूदजमीढतः ॥
 ऋचात् सवरणो जज्ञे कुरु' सवरणादभूत् ।
 सुधन्वश्च परिचिन्तु जङ्गुश्चैव कुरो सुता ॥
 सुधनुषः सुहोत्रोऽभूत् चवनोऽभूत् सुहोत्रतः ।
 चवननात् कृतको जज्ञे अथोपरिचरो वसु' ॥
 वृहद्रथश्च प्रत्यग्न सत्याद्याश्च वसो' सुता ।
 बृहद्रथात् कुशाग्रश्च कुशाग्रात् ऋषभोऽभवत् ॥
 ऋषभात् पुष्यवास्तस्माञ्जज्ञे सत्यहितो नृपः ॥

सत्यहितात् सुधन्वाभूजङ्गुश्चैव सुधन्वतः ॥"
 जङ्गुस्थाने जन्तुरिति च पाठः ।
 "बृहद्रथाञ्जरासन्धः सहदेवस्तदात्मज' ।
 सहदेवाश्च सोमापिः सोमापेः श्रुतवान् सुतः ॥
 भीमसेनप्रसेनौ च श्रुतसेनोऽपराजित ।"
 प्रसेनस्थाने उग्रसेन इति च पाठः ।
 "जनमेजयस्थान्योऽभूजङ्गोस्तु सुरथोऽभवत् ।
 विदूरथस्तु सुरथात् सार्वभौमो विदूरथात् ॥
 जयत्सेन सार्वभौमादराधीतस्तदात्मज ।
 अयुतायुस्तस्य पुत्रस्तस्य चाक्रोधनः सुत ॥
 अक्रोधनस्यातिथिश्च ऋचोऽभूदतिथे सुत ।
 ऋचाश्च भीमसेनोऽभूद्विषो भीमसेनत' ॥
 प्रतीपोऽभूद्विषोपात्तु देवापिस्तु प्रतीपत' ।
 शान्तनुश्चैव वाङ्मौक्यस्तु भ्रातरौ नृपाः ।
 वाङ्मौकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिभूरिश्चवास्तुत' ॥
 शलथ शान्तनोर्भीमो गङ्गाया धार्मिको
 महान् ।
 चित्राङ्गदविचित्री तु सत्यवत्यान्तु शान्तनो' ॥
 विचित्रवैर्येभ्यस्तु अश्विकाश्वालिका तयोः
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च तद्द्वया विदुरन्तथा ॥
 व्यास उत्पादयामास गान्धार्थ्या धृतराष्ट्रत' ।
 शत पुत्र दुर्योधनाय पाण्डो पञ्च प्रजज्ञिरे ॥
 प्रतिविन्ध्य सुत' सोमः श्रुतकीर्त्तिस्तु चार्जुनात्
 शतानीकः श्रुतकर्मा द्रौपद्या पञ्च वै क्रमात् ॥
 यौधिष्यौ च द्विडिम्बा च काशी चैव शुभद्रिका
 विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुता क्रमात् ॥
 देवकी घटक्वचश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
 सुहोत्रो निरमितश्च परिचिदभिमन्युज ॥"
 अत्र अहोत्रो निरपत्रश्चेति तृतीयचरणे पाठः ।
 "जनमेजयश्च ततो भविष्याश्च नृपाच्छृणु ॥"
 इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥
 सोमवल्क', पु, (सोमस्येव वल्को यस्य ।) श्वेत-
 खदिरः । इत्यमरः । २।४।५० ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 "सोमवल्को ब्रह्मशय्यः कदरः खदिरोपमः ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 कटफल । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 "कटफल सोमवल्कश्च कौट्यैः कुम्भिकापि च
 श्रीपरिष्का कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥"
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 करञ्ज । इति जटाधर ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 "स चोक्तः पूतिकरञ्ज सोमवल्कश्च स स्मृत ।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रौठाकरञ्ज । इति राजनिर्घण्ट' ॥
 सोमवल्करि, स्त्री, (सोमस्य वल्करि । वा
 सोमवल्करी, स्त्री ।) सोमलता । तत्पर्याय ।
 ब्राह्मी २ मत्स्याची ३ वयःस्था ४ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि सोमलतायाम् ।
 ब्राह्मीशाक इति केचित् । अतिपवित्रत्वेन
 ब्रह्मण्यं प्रियत्वात् ब्रह्मण्यो ब्रह्मण्यस्य वा इय
 ब्राह्मी षण् नजा निर्दिष्ट व्यभिचरतीति मव-
 वर्जानिति निषेधाभावे नोर्लोपी ताविति वस्य

लोपः षित्वे त्रिरिति वृद्धिः षित्वादीप् अनित-
 श्चेत्युक्तौर्षिच्चाभावविवक्षया वृद्धभावे ब्रह्मी च
 "ब्राह्मी वयःस्था मत्स्याची ब्रह्मी च सोम-
 वल्करी ।"
 इति वाचस्पति' ॥
 मत्स्याचित्तुत्यपुष्पत्वात् मत्स्याची । वयो यौवनं
 तिष्ठत्यनया वयःस्था भिदादित्वात् ङः मध्य-
 विसर्गा मनीषादित्वात् विसर्गलोपे निर्व्विसर्गा
 च । सोमेन यागार्थमुपात्तेति सोमवल्करी अर्थ-
 परत्वात् इन्दुवल्करी चन्द्रवल्करी इत्याद्यपि ।
 वल्कर्या लतार्थपरत्वात् सोमवल्की सोमलता
 सोमवल्किका इत्याद्यपि पाठः । इति भरत ॥
 सोमवल्किका, स्त्री, (सोमवल्कीव । इवार्थे कन् ।)
 सोमराजी । इत्यमर' । २।४ । ८५ ॥ (सोमस्य
 वल्किका ।) सोमलता । इति भरतः ॥
 सोमवल्की, स्त्री, (सोमस्य वल्कीव ।) गुडुची ।
 इत्यमर' । २।४ । ४३ ॥ सोमलता इति तद्वै-
 काया भरत' ॥ सोमराजी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ पातालगरुडी । ब्राह्मी । सुदर्शना ।
 इति राजनिर्घण्ट' ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
 ५४ । १०८ ।
 "या सोमवल्काश्च समानरूपा
 साप्याशु तोय कुरुतेऽक्षयश्च ॥")
 सोमवार, पु, (सोमस्य वारः ।) सोमस्य भोग्य-
 दिनम् । चन्द्रवासरम् । यथा,—
 "सोमवारोऽप्यमावास्या आदित्याद्दे च सप्तमी
 चतुर्थी भीमवारो च अक्षयादपि चाक्षया ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 तद्विषयवारवेला यथा,—
 "रवौ वर्ज्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त द्वय तथा ।"
 इति ज्योतिःसागरसारः ॥
 तद्वाचौ कालवेला यथा,—
 "रवौ षष्ठ विधौ वेद कुजवारो द्वितीयकम् ।
 बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारो तृतीयकम् ।
 शनावाथ तथा चान्त राचौ काल विवर्ज्येत् ॥"
 इति ज्योतिःसारः ॥
 सोमवारव्रत, स्त्री, (सोमवारकर्त्तव्यं व्रतम् ।)
 प्रतिसोमवारोपवासपूर्व्वकसायकालकर्त्तव्यशिव-
 दुर्गापूजारूपव्रतविशेष । तद्विवरणं यथा,—
 "सोमवारो विशेषेण प्रदोषादिगुणैर्युते ।
 केवल वापि ये कुर्युः सोमवारो शिवार्चनम् ।
 न तेषा विद्यते किञ्चिदिहासुत्र च दुर्लभम् ॥
 उपोषितं शुचिर्भूत्वा सोमवारो जितेन्द्रिय ।
 वैदिकैर्लौकिकैर्व्यापि विधिवत्पूजयेच्छिवम् ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थो वा कन्या वापि सभर्तृका ।
 विभर्तृका वा सपूज्य लभते वरमौषितम् ॥* ॥
 तत्राह कथयिष्यामि कथा श्रोत्रमनोरमाम् ।
 श्रुत्वा श्रुतधिय शम्भोर्भक्ति कुर्वन्तु निखलाम्
 आर्यावर्त्तं नृप कश्चिदासौदमभृता वर ।
 चित्रवर्म्मेति विख्यातो धर्मराजो दुरात्मनाम् ॥
 सोऽनुकूल स्वपत्नीषु पुत्रमेक न लब्धवान् ।
 चिरेण प्रार्थिता लैमि कन्यामेका सन्नोदसाम् ॥

स एकदा जातकलक्षणज्ञा-
नाह्य सर्वान् द्विजमुख्यवर्गान् ।
कुतूहलेनापि निविष्टचेता
यमच्छ तस्या जनने विचारम् ॥३॥

अथ त प्रावदत् कोऽपि बहुज्ञो द्विजसत्तम ।
एका सोमन्तिनो मान्या कन्या तव महीपते ॥
अथान्योऽपि द्विज, प्राह धैर्यवानविशङ्कित, ।
एषा चतुर्दशे वर्षे वैधव्य प्रतिपत्स्यति ॥
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वक्षनिर्घातनिष्ठुरम् ।
मुहूर्तमभवद्राजा चिन्ताव्याकुलमानस ॥
सापि सिमन्तिनो बाला क्रमेण गतशैशवा ।
वैधव्यमात्मनो भावि सा शशाव सखीमुखात् ॥
पर निर्वन्दमापन्ना तदाकर्ण्य शुचिस्मिता ।
याज्ञवल्क्यमुने पत्नो मैत्रेयी पर्थ्यपृच्छत ॥
मातस्त्वधरणाश्रोज प्रपन्नाह भयाकुला ।
सौभाग्यवहन कर्म मम सशितुमर्हसि ॥३॥
इति प्रपन्ना नृपते कन्यामाह मुने सती ।
शरण व्रज तन्वङ्गि पार्वतीं शिवसयुताम् ॥
सोमवारे शिव गौरी पूजयस्व समाहिता ।
उपोषिता वा सुस्नाता विरजास्वरधारिणी ॥
यतवाङ्निश्चलमति, पूजा कृत्वा यथोचिताम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च शिव सम्यक् प्रसादय
यापन्नयोऽभिषेकेण साम्राज्य पीठपूजनात् ।
सौभाग्यमखिल सौख्य गन्धमाख्याचतार्चनात्
धूपदानेन सौगन्ध्य कान्तिर्होपप्रदानत ।
नैवेद्येन महाभोगी लक्ष्मीस्ताम्बूलदानत ॥
धर्मार्थकामभोक्षाणा नमस्कार प्रसाधनम् ।
अष्टश्रेय्यादिसिद्धीना जप एव हि साधनम् ॥
होमेन सर्वकामाना समृद्धिरपि जायते ।
सर्वेषामेव देवानां तृष्टिर्ब्राह्मणभोजनात् ॥
इत्यमाराधय शिव सोमवारे शिवामपि ।
प्राप्ता विपक्विर्बहुभिर्दुःखैर्वा न विहन्यसे ॥
घोरात् घोर प्रपन्नापि महाक्लेश भयानकम् ।
शिवपूजाप्रभावेण तरिष्यति महद्भयम् ॥३॥
इत्य सोमन्तिनी सम्यक् तद्विशम्य सतीमुखात्
यथै सापि वरारोहा राजसुतो तथ्यापि च ॥
इत्यादि स्कन्दपुराणे ब्रह्मोत्तरखण्डे सोमवार-
व्रतमाहात्म्यम् ८ अध्याय ॥
सोमविक्रयौ, [नृ] पु, (सोम विक्रीणातीति ।
वि + क्री + णिनि ।) सोमलतारसविक्रयकर्ता ॥
यथा, "पापो हि सोमविक्रयौ ।" इति मलमास-
तत्त्वे आश्वलायनब्राह्मणम् ॥ (एतन्मन्त्रदाना
देव दातु प्रत्यवायो भवति । यथा, मनु ।
३ । १८० ।
'सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयशोषितम् ।
नष्ट देवलके दत्तमप्रतिष्ठन्तु वारुणौ ॥"
सोमवृक्ष, पु, (सोमस्येव वृक्षो यस्य ।) कटफल-
वृक्ष । इति रत्नमाला ॥ श्वेतखदिर । इति
राजनिर्घण्ट ॥
सोमशकला, स्त्री, (सोमस्य शकलमिव यत्र ।)
शशाङ्कुनी । इति राजनिर्घण्ट । चन्द्रखण्ड-
विशिष्टा च ॥

सोमसंज्ञ, स्त्री, (सोमस्य चन्द्रस्य संज्ञा सज्ञा
यस्य कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥
सोमसार, पुं, (सोमस्येव शक्तः सारो यस्य ।)
श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्ट ॥
सोमसिद्धान्तः, पु, बुद्धमेदः । इति जटाधर ॥
ज्योतिर्ग्रन्थविशेषश्च ॥ कापालिकवेशधारी । यथा,
"ततः प्रविशति कापालिकवेशधारो खड्गहस्त
सोमसिद्धान्तः ।" इति श्रीकृष्णभित्तकतप्रबोध-
चन्दोदयनाटके ३ प्रश्नः ॥ सोमसिद्धान्त इति
उमया सह वर्त्तमानः सोमो महादेवस्तः । अपित-
सिद्धान्त भागमशास्त्रम् । इति त्रैयुक्तहरिहर-
तत्कालहारातनजश्रीरुद्रविनिर्मिततट्टीका ॥
सोमसिद्धान्ती, [नृ] पु, सोमसिद्धान्तवेत्ता । सोम-
सिद्धान्तशब्दादिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सोमसिन्धुः, पु, (सोमस्यामृतस्य तद्वत्सोमस्य
वा सिन्धुरिव ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥
सोमसुत, त्रि, (सोम सुनोतीति । सोम + सुञ्
मन्थने + "सोमे सुञ् ।" ३ । २ । ८० । इति
क्लिप् ।) यागे सोमलतारसन्नेपकर्ता । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघुः । १८ । २७।
"तस्यौरस सोमसुत सुतोऽभूत्
नेत्रोत्सव सोम इव द्वितोय ॥")
सोमसुता, स्त्री, (सोमस्य सुता ।) नर्मदानदी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बुधे, पु ॥ (यथा मार्क-
ण्डेये । १२३ । ११ ।
"श्रवत्तैन देवाना गुरुः सोमसुतो बुधः ।
नावैचतेनमादित्यो नार्कसुनुर्न भूमिज ॥")
सोमसूत्र, स्त्री, (सोमस्य जलस्य सूत्र निर्गम-
प्रणालीव ।) प्रणालम् । तत्तु शिवलिङ्गस्य
गौरीपद्मजलनिर्गमस्थानम् । यथा, -
"शिवप्रदक्षिणे मन्त्रौ अहचन्द्रक्रमेण तु ।
सव्यासव्यक्रमेणव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥"
सोमसूत्रं जलानि सरणस्थानम् । इति तन्त्रसारि
सामान्यपूजापद्धतिः ॥
सोमाख्य, स्त्री (सोम सोमलता आख्याति वर्षे
नेति । आ + ख्या + कः ।) रत्नकौरवम् । इति
रत्नमाला ॥
सोमाभा, स्त्री, (सोमस्य आभा इव आभा यस्या ।)
चन्द्रावली । इति भक्तिरसामृतसिन्धु ॥
सोमाल, त्रि, (सोमाय अलति पर्याप्नोतीति ।
अल् + अच् ।) कोमल । इति हेमचन्द्र ॥
सोमाह, पु, (सोमस्य अह । समासे टच् ।)
सोमवार । इति ज्योतिषम् ॥
सोमेश्वर, पु, (सोमस्य ईश्वर ।) काश्चां सोम-
कर्तृकप्रतिष्ठितशिव । यथा, -
"शिवरूपाधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृत ।
सोमेन तत्र सख्याप्य खनाम्ना लिङ्गमुत्तमम् ॥
वर्षाणान्तु सहस्र वै स्वशापस्य निहत्ये ।
ततः चयादिनिर्मुक्तस्तेजसा च परिभूत ॥
स्वक तेजोबलप्राप्य तृष्ठाव गिरिजापतिम् ।
सोमेश्वराच्च वरदमाविभूतं त्रियम्बकम् ॥"

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावसुक्ति-
शेनत्रिवेद्यादिमहिमनामाध्यायः ॥ (पौठ-
स्थानविशेष, । यथा, देवीभागवते । ७।३।०।७३।
"सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥")
सोमोद्भवा, स्त्री, (सोमाद्भुवो यस्याः ।) नर्मदान-
नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२॥ (यथा, रघुः
५ । ५८ ।

तथेत्युपसृश्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुख सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्र
जग्राह तस्मान्निष्ठहोतशापात् ॥")

सोमजाते, त्रि ॥
सोम्लुण्ठ, पु, (उल्लुण्ठेन सह वर्त्तमानः ।) सोम्लु-
ण्ठनम् । इति इलायुधः ॥ (वाचस्पतिज्ञोऽयमिति
केचित् ॥)
सोम्लुण्ठन, स्त्री, (उल्लुण्ठेन सह वर्त्तमानम् ।)
स्तुतिपूर्वकदुर्व्यादः । यथा, -
"दुर्व्यादः स्यादुपास्यन्तस्तत्र यः स्तुतिपूर्वकः ।
सोम्लुण्ठनं सनिन्दस्तु यस्तत्र परिभाषणम् ॥"
इति जटाधरः ॥

(वाचस्पतिज्ञोऽयमिति केचित् ॥)
सोम्लुण्ठोक्ति, स्त्री, (सोम्लुण्ठा उक्ति ।) सव्यङ्गोक्तिः,
यथा । उपनायकमानेतु प्रेषिता तदुपभोग-
सुप्तचन्दनादीन् वापीस्नानव्याजिन गोपयन्तीं
दूती प्रति सोम्लुण्ठोक्तिरियमिति नि शेषश्च त-
चन्दन इति श्लोकव्याख्याने काव्यप्रकाशटीकाया
महेश्वरन्यायालङ्कारः ॥

सौकर, त्रि, (सूकरस्यार्यमिति । सूकर + षण् ।)
सूकरसम्बन्धी । (यथा, किराते । १२ । ५३।
"स तमाससाद् घननील-
मभिसुखसुपस्थित मुने ।
पोत्रानिकषणविभिन्नभुव
दनुज दधानमथ सौकर वपु ॥")

सौकरिक, पु, (सूकर इतीति । सूकर + ठक् ।)
व्याध । सिकारौ इति भाषा । इति केचित् ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १५ । २२ ।

"वसुषेः पाशिकमत्स्यबन्ध-
जसजानि जलचराजीवा ।
सौकरिकरजकश्रीण्डिक-
शाकुनिकाश्चापि वर्गोऽस्मिन् ॥"

सौकर्य, स्त्री, (सूकरस्य भावः कर्म वा । सूकर +
यञ् ।) अनायास । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ८८ ।

"सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ॥"
सूकरस्य भावः कर्म वा । सूकर + यञ् ।)
सूकरस्य क्रिया । इति विश्व ॥

सौकर्य, स्त्री, सूक्ष्मता । सूक्ष्मस्य भाव इत्यर्थे
ण्य (यञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सौख्यसुप्तिक, त्रि, (सुखसुप्ति सुखेन शयनं पृच्छ
तीति । सुखसुप्ति + ठक् ।) वैतालिक । यथा,
"वैतालिका बोधकरा अर्थिका सौख्यसुप्तिका ।"
इति हेमचन्द्रः ॥

सौखिक, त्रि, (सुखेन जीवतीति । सुख + "वेत-
नादिभ्यो जीवति" ४।४।१२। इति ठक्।)
सुखार्थी । सौखीन इति भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । १२।१८।२३।

"अत्रिया विहीनै रधनै त्यक्तमितैरकिञ्चनैः ।
सौखिकैः सभृतानर्थान् यः सन्त्यजति किन्तु
तत् ॥")

सौख्य, स्त्री, (सुखमेव । स्वार्थे षञ् ।) सुखमाइति
हेमचन्द्र ॥ यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।
"अकिञ्चिदपि कुर्वाणं सौख्येर्दु खान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जन ॥"
सुखस्य भावः कर्म वा । सुख + षञ् ।) सुख-
त्वम् । सुखस्य भावः इत्यर्थे षण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सौगत, पु, (सुगत एव । स्वार्थे षण् ।) बृह-
विशेषः । तत्पर्यायः । शून्यवादी २ । इति
हेमचन्द्र ॥ (यथा, भाषे । २।२८।

"सर्वकार्येशरौरेषु मृत्नाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो मही-
भृताम् ॥"

सुगतसम्बन्धिनि, सुगतमताध्यायिनि च त्रि ॥)
सौगतिक, पु, (सौगतं मत वेत्तीति । ठक् ।)
बुद्धविशेषः । इति कैचित् ॥

सौगन्ध, स्त्री, (सुष्ठु गन्धो यस्य । ततः स्वार्थे
अण् ।) कत्तृणम् । यथा,—
"सौगन्धिकञ्च सौगन्ध रामकर्पूरके द्रव्ये ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(पुः) सहजजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३।४८।२२।

"चतुरो मागधी सूते क्रू रान्मायोपजीविनः ।
मास स्वादुकरं चौद्र सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥"
शोभनगन्धयुक्ते, त्रि ॥

सौगन्धिक, स्त्री, (सुगन्धोऽस्त्रास्येति । सुगन्ध +
ठन् । ततः स्वार्थे अण् ।) कत्तृणम् । (अस्य
पर्यायो यथा,—

"कत्तृण रौहिष देवजग्धं सौगन्धिकन्तथा ।
भूतिक व्यामपौरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कङ्कारम् । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥ पद्म-
रागमणि । इति मेदिनी ॥ नीलोत्पलम् । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

"इन्दौवर्ग कुवलय पद्म नीलोत्पलं स्मृतम् ।
सौगन्धिकं शतदलमज कमलमुच्यते ॥"
इति गारुडं २०८ अध्यायः ॥

यथा, महाभारते । ३।१५४।२ ।
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोदमितो न न सा बहूनि परीषति ॥")

सौगन्धिक, पु, (सौगन्धोऽस्यास्तीति । ठक् ।)
गन्धक । इत्यमरः । २।८।१०२ ॥ सुगन्ध-
व्यवहारी । इति मेदिनी ॥ गन्धौति हिन्दी
भाषा ॥ (सौगन्धिमिक्तकक्रिमिविशेषः । यथा,
चरके विमानस्थाने ७ अध्याये । "तथा त्रिवि-
धामा सौगन्धिमिक्तानां क्रिमिणा नामानि

अन्वादा उदरादा हृदयादाश्च रवो दर्भपुष्पाः
सौगन्धिका महागुदाश्च इति ॥")

सौगन्ध, स्त्री, सुगन्धत्वम् । सुगन्धस्य भाव इत्यर्थे
सुगन्धशब्दात् षण् (षञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, महाभारते । १।६३।७८।

"एवमुक्त्वा वर वज्रो गात्रसौगन्धमुत्तमम् ॥"
सौचि, पु, सौचिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौचिक, पु, (सूचया जीवतीति । सूचौ + ठक् ।)
सूचीकर्मीपजोवी । दर्जौ इति भाषा । तत्-
पर्यायः । तुन्नवाय २ । इत्यमरः । २।१०।६ ॥

सूचिकः ३ सौचि ४ सूत्रमित् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सौजन्य, स्त्री, (सुजनस्य भावः कर्म वा । सुजन
+ षञ् ।) सुजनता । यथा,—
"सौजन्यं वरवशजन्म विभवो दीर्घायुरारोग्यता

विज्ञत्व विनयित्वमिन्द्रियवशः सत्पात्रदाने
रुचि ।
सन्मन्त्री सुसुतः प्रिया प्रियतमा भक्तिश्च
नारायणे

सत्पुण्येन विना त्रयोदश गुणाः ससारिणा
दुलभा ॥"
इत्युक्त्वा ॥

सौख्यी, स्त्री, पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पिप्पलीशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

सौत्रः, पु, (सूत्रं यज्ञसूत्रमहंतीति । सूत्र +
अण् ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूत्रे
पठितः पाणिन्यादिभिः कर्मविशेषायति ।

अण् ।) नियतप्रयोगाभावधातुविशेषः । यथा,—
"धातूनामिह सौत्राणां द्विचत्वारिंशदीरिताः ॥
इति कविकल्पद्रुमः ॥

(सूत्रस्येदमित्यण् ।) सूत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौत्रामण्यी, स्त्री, (सुत्रामा इन्द्रो देवता अस्याः ।
सुत्रामन् + अण् । बहुलवचनात् न टिलोप ।

ततः स्त्रिया ङौप् ।) यागविशेषः । यथा ।
अथ सौत्रामण्यौ त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते । स
एत महाक्रतुमपश्यत् सौत्रामण्यीमिति श्रुते ।

तत्र सुरा सन्धोयते । तत्र मन्त्रः । स्वाहीन्वा
स्वादुना तीत्रा तीर्त्राणामृताममृतेन । मधुमती
मधुमता सृजामि सः सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्या

पचस्व सरस्वत्यै पचस्वेन्द्राय सूत्रामण्ये पचस्व ॥
सौत्रामण्या ऋषिः प्रजापतिः । सुरा देवता ।
अनुष्टुप् छन्दः । इति यजुर्वेदस्य काण्व-
शाखायाम् २१ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु

तत्रैव २१।२२।२३ । अध्यायेषु द्रष्टव्यः ।
योगक्रमस्तु कात्यायनसूत्रभाष्ये द्रष्टव्यः ॥ (अत्र
सुरा पितृणां ब्राह्मणं पतितो न भवति । यदुक्तम्

"सौत्रामण्या कुलाचारं ब्राह्मणं प्रपिबेत्
सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा पतितस्तु द्विजो भवेत् ॥"
सौदामनी, स्त्री, (सुदामा मेघः पर्वतो वा तिन

"एकदिक् । तेनैकदिक् ॥ ४।३।११२ ॥
इति अण्) विद्युत् । इत्यमरः । ३।१।८ ॥

(सुदामा ऐरावतस्तस्य स्त्री सौदामनी पद्मा-
मौप् इति मनीषादित्वात् । श्वेतद्विप
सुदामा चेति ऐरावतपर्याये त्रिकाण्डशेषः ॥

"खेऽन्नं जगाम काञ्चन-
सरसमसौदामनीलताधामास्तम् ।

कुवलयमयमिव सरजः
सरसमसौदामनीलताधामास्तम् ॥"

इति हरिप्रबोधयमकात् सौदामिनोत्पपपाठ
इति सुकुटः । इति भरतः ॥५॥ यथा, महा-
भारते । १।१७२।४२ ।

"ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौनामनीव चाद्भ्रुषु तत्रैवान्तरधीयत ॥"
अप्सरोभेदः । विद्युद्भेदः । इति मेदिनी ॥

(यथा, भागवते । १।६।२८ ।
"एव कण्णमतेनं ह्यन्नासक्तस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत् काले तडित् सौदामनी यथा ॥"

सुदामा माला तत्र भवा सौदामनी माला-
कारा इत्यर्थः । सुदामा पर्वतः तेनैकदिगिति
सूत्रेण अण् स्फटिकमयपर्वतप्रान्तभागमवा हि

विदुःदतिस्फुटा भवति । इतितद्वैकाया त्रीधर-
स्वामी ॥)

सौदामिनी, स्त्री, विद्युत् । इत्यमरटीका । १।३।८
(यथा, ऋतुसंहारे । ३।१२ ।
"नष्ट धनुर्वलभितो जलदोदरेषु
सौदामिनी स्फुरति नाद्य विद्युत्पताका ॥

तडिद्भेदः । (यथा, महाभारते । ३।५३।१२ ।
"तत्र स राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत् सौदामिनी यथा ॥

अप्सरोभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ देशविशेषः ।
इत्यजय ॥

सौदाम्नी, स्त्री, सौदामनी । इति शब्दरत्नावली ॥
सौदायिक, त्रि, (सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुल-
सम्बन्धिभ्यः आगतमिति । सुदाय + ठञ् ।) पितृ-
मातृभर्तृकुलसम्बन्धस्वोधनम् । यथा, कात्यायनः ।

"ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथवा ।
भर्तुः सकाशात् पितृवर्वा लब्धः सौदायिकः
स्मृतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमप्यते
यस्मात् तदानुशस्याथ तैर्दत्तं तत्रजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्
विक्रये चैव दाने च यद्येष्टं स्थावरैश्चपि ॥"

सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धः
सौदायिकम् । आनुशस्यामनेष्टुर्थम् । इति
दायतत्त्वम् ॥

सौदास, पु, इच्छाकुवशीयः अयोध्याधिपतिः ।
अस्य नामान्तरम् । कल्पाषपाद १ मित्र-
सहः २ । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १।१२२।२१ ।

"सौदासेन च रभोरु नियुक्ता पुत्रजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षि वशिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु कल्पाषपादशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥)

सौध., पु., क्ली., (सुधालेपोऽस्यास्तीति। व्योत्स्नादि-
त्वाद्‌ए।) (राजसदनम् । इत्यमरः । २।२।१०॥
(यथा, रघु। ८। ६३।

“तस्य प्रसङ्ग हृदयं किल शोकशङ्कु-
म्लघ्नप्ररोह इव सौधतल विभेद ॥”)

सौधम्, इति राजनिर्घण्टे ॥ सुधासम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २। ८०। १६।

“प्रसादमालासयुक्ता सौधप्राकारसदृशता ॥”
तथाच सुश्रुते । १। ४४।

“विरचनाना तौष्णाना पयः सौध पर मतम् ॥”

सौध, पु., दुग्धपाषाण । इति राजनिर्घण्टे ॥
सौधार, पु., नाटकस्य चतुर्दशभागैकभाग । इति
केचित् ॥

सौधाल, क्ली., (सौधवत् अलति पर्याप्नोतीति ।
अल + अच् ।) शिवमन्दिरम् । इति केचित् ॥
सौनन्द, क्ली., (सुनन्दमेव । स्नायं अण् ।) बल-
देवमुषलम् । इति हेमचन्द्रे ॥ (यथा, हरि-
वशे । ६। ६३।

“सौनन्दश्च ततः श्रीमान्निरानन्दकर द्विषाम् ।
सन्धेन साच्चता श्रेष्ठो जग्राह सुषलोत्तमम् ॥”)
सौनन्दी, [न] पु., (सौनन्द सुषलमस्यास्तीति
इति ।) बलदेव । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सौनिक, पु., (सुनया पश्चादिवधस्थानेन चरतीति
सूना + ठक् ।) पशुपक्षिमासविक्रयकर्त्ता । तत्
पर्याय । वैतसिक २ भासिक ३ कौटिक ४।
इति हेमचन्द्रे ॥ (यथा, मनु । ४। ८६।

“दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
तेन तुल्यं स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥”
तालव्यशकारादिरपि ॥

सौन्दर्यं, क्ली., (सुन्दरस्य भाव । सुन्दर + थञ् ।)
सुन्दरत्वम् । सुन्दरस्य भाव । तस्य लक्षणं यथा,
“अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम् ।
सुश्लिष्टः सन्निबन्धः स्यात् तत् सौन्दर्यमुदा-
हृतम् ॥
इत्युक्त्वलमीक्षमणिः ॥

(यथा, कुमारि । १। ४६।
सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्यसौन्दर्यदिदृशयेव ॥”)

सौपर्ण, क्ली., (सुपर्णं गरुडं तद्वर्णमित्यर्थं अर्ह-
तीति । सुपर्ण + अण् ।) मरकतम् । शुण्डो ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ (गरुडपुराणम् । यथा,
भागवते । १२। १३। ८।

“एकोनविंशत् सौपर्णं ब्रह्माण्डं हादशैवतु ॥”
गारुडतास्त्वम् । यथा, रघु । १६। ८०।

“विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
सुपरिचितं वीक्ष्य विश्रान्पतिस्तम् ।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्चहार
प्रह्वनिर्बन्धरूपो हि सन्तः ॥”)

सुपर्णसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
६। ८७। ६६।

“हायमानस्तु नामैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः ।
सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पद्मगान् ॥”)
सौपर्णी, स्त्री, पातालगरुडो लता । इति राज-
निर्घण्टे ॥

सौपर्णेयः, पु., (सुपर्णा अपत्यं पुमानिति । “स्त्रीभ्यो
ठक् ।” ४। १। १२०। इति ठक् ।) गरुडः ।
इति हेमचन्द्रे ॥ गायत्र्यादिच्छन्दासि। यथा,
“विनतायास्तु पुत्रोऽन्वयः गरुडस्तथा ।
प्रभावत्वः स्मरार्थं यवौयस्यस्तयोः स्मृता ॥
गायत्र्यादीनि च्छन्दासि सौपर्णयानि पक्षिणः ।
इत्यवाहानि सर्वाणि दिक्षु सनियतानि च ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवशकथननामा-
ध्यायः ॥

सौमिक, क्ली., (सुमौ सुमिकास्ते भवम् । सुमि +
ठक् ।) रात्रियुद्धम् । तत्पर्यायः । निशा-
रणम् २ । इति जटाधरः ॥ रात्रिमारणम् ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १०।
४। ३३।

“अहन्तु कदनं कृत्वा शत्रुणामस्य सौमिके ।
ततो विश्रमिता चैव स्मृता च विगतज्वरः ॥”)
महाभारतीयपर्वविशेषः । यथा,—

“आदि. सभावनविराटमयोद्यमश्च
भीमो गुरु रविजमद्रवसौमिकश्च ।
स्त्रीपर्वं शान्तिरनुशासनमश्चमेध-
व्यासाश्रमो सुषलयानदिवावरोहः ॥”
इति महाभारतटीका ॥

सुप्तसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौम, क्ली., हरिसङ्गपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्पर्यायः । कामधारिपुरम् २ । इति जटा-
धरः ॥ (शाल्वराजपुरम् । यथा, महाभारते ।
३। १२। ३३।

“इतः सौमपतिः शास्त्रस्त्रया सौमश्च पाति-
तम् ॥”
अस्य विशेषविवरणम् तत्रैव १४ अध्यायमारभ्य
विस्तरयो द्रष्टव्यम् ॥

सौभद्रः, पु., (सुभद्राया अपत्यं पुमानिति । सुभद्रा
अण् ।) सुभद्रापुत्रः । स चाभिमन्युः । यथा,—
“सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥”
इति भगवद्गीताया १ अध्यायः ॥
(सुभद्रा प्रयोजनमस्य । “सग्रामे प्रयोजन-
योद्ध्यः ॥” ४। ३। ५६। इति अर्चुः । सग्राम-
विशेषः । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । “अधि-
कृत्यकृतं ग्रन्थे ॥” ४। ४। ८७। इत्यर्चुः । अन्य-
विशेषः । इति काशिका ॥ * ॥ तीर्थविशेषः,
क्ली, यथा महाभारते । १। २१७। ३—४।
“अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमश्च सुपावनम् ।
कारुण्यं प्रसन्नं च यथेयमधिकृत्य तत् ॥
भारद्वाजस्य तीर्थं तु पापप्रशमनं महत् ॥
एतानि पञ्चतीर्थानि ददर्श कुरुक्षेत्रतः ॥”)
सुभद्रासम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौभद्रवः, पु., (सुभद्रायाः अपत्यं पुमानिति ।
सुभद्रा + “स्त्रीभ्यो ठक् ।” ४। १। १२०। इति

ठक् ।) अभिमन्युः । सुभद्राया अपत्यत्वात् ॥
विभौतकाश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सौभरिः, पु., सुनिवेशः । यथा,—

“मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपती
हृते ।
कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यचेममाचरन् ॥”
इति श्रीभागवते । १०। १७। १०।

(अस्य विशेषविवरणं विष्णुपुराणे ४ अंशस्य
२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

सौभागिनियः, पु., (सुभगाया अपत्यं पुमानिति ।
सुभगा + “कल्याणादीनामिन्डु” ४। १। १२६।
इति ठक् इनडादेशश्च । “इन्द्रगसिन्धुत्वपूर्व-
पदस्य च ।” ७। ३। १६। इति उभयपद-
वृद्धिः ।) सुभगापुत्रः । तत्पर्यायः । सुभगा-
सुतः २ । इत्यमरः । २। ६। २४ ॥ सुभागिनिय-
सम्बन्धिनि, त्रि, ॥

सौभाग्यं, क्ली., (सुभगायै हितम् । सुभगा + अच्
“इन्द्रगिति” ७। ३। १६। इत्युभयपदवृद्धिः ।)
सिन्दूरम् । टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टे ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—

“सौभाग्यं टङ्गणं चारो घातुद्रावकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥
सुभगायाः सुमगस्य वा भावः । अच् ।) सुभ-
गत्वम् । (यथा, कुमारि । ५। १।

“तथा समक्षं दृष्ट्वा मनोभव
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती
निनिन्द रूपं हृदयेन पर्युक्तौ
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥”)

योगमेदः । इति मेदिनी ॥ स च विष्कम्भादि-
सप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्थयोगः । तत्र जात-
फलम् ।

“सौभाग्यजन्मा सुभगो मनुष्यः
श्लाघ्यो जनानां धनधानं गुणश्रुतः ।
उदारचित्तो बलवान् विवेकी
महाभिमानी प्रियभाषणश्च ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

व्रतविशेषः । यथा,—
अगस्त्य उवाच ।

“अतः परं महाराज सौभाग्यकरणं व्रतम् ।
शृणु येनाशु सौभाग्यं क्लौष सोरुपजायते ॥
फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षगा ।
उपासितव्या नक्तनेन शुचिना सत्सवादिना ॥
सत्रौकक्षं हरिं पूज्यं रुद्रं वा चोभया सह ।
या श्रौः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स
त्रिलोचनः ॥

एव सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते ।
एतस्मादन्यथा यस्तु व्रते शास्त्रं श्रुत्वा यथा ॥
रुद्रो जनानां मत्तानां वाच्यः शास्त्रं न सङ्गवत् ॥
विष्णु रुद्रकृतं ज्ञेयात् श्रीगौरीतीति निगम्यते ॥
एतयोरन्तरं यश्च ज्ञेयात् सोऽयम् उच्यते ।
तं नास्तिकं विज्ञानोयात् सर्वधर्मवर्षिष्मृतम् ॥
एव ज्ञात्वा सत्त्वकीकं हरिं संपूज्य भक्तिम् ।

सन्नेषानेन राजेन्द्र ततस्त परमेश्वरम् ॥
गभीरायेति पादौ तु सुभगायेति वै कटिम् ।
उदर देवदेवाय त्रिनेत्रायेति वै सुखम् ॥
वाचस्पतये च शिरो रुद्रायेति च सर्वतः ।
एवमभ्यर्च्य मेधावी विष्णुं लक्ष्म्या समन्वितम् ॥
हर वा गौरौसयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
ततस्तस्यागतो होम कारयेत् मधुसर्पिषा ॥
तिलैः सह महाराज सौभाग्यपतयेति च ।
ततस्त्वचारविरस निस्त्रेहं धरणीतले ॥
गोधूमामन्तु भुञ्जीत क्षणं ऽथैव विधिः स्मृतः ।
आषाढादिद्वितीये तु पारण तत्र भोजयेत् ॥
यवान्नु ततः पश्चात् कार्तिकादिषु पार्थिव ।
श्यामाक तत्र भुञ्जीत त्रीन् मासान् नियतः ॥

शुचिः ॥
ततो माघे सिते पक्षे तृतीयाया नराधिप ।
सौवर्णा कारयेद्गौरीं रुद्रं चैकत्र बुद्धिमान् ॥
सलक्ष्मीकं हरिश्चापि यथाशक्त्या प्रसन्नधी ।
ततस्ता ब्राह्मणे दद्यात् पात्रभूते विचक्षण ॥
अन्नेन हीने वेदाना पारणे साधुवर्तिनि ।
सदाचारेऽथवा दद्यात् विष्णुभक्ते विशेषतः ॥
षडभिः पात्रैरुपेतन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एक मधमय पात्र द्वितीयं घृतपूरितम् ॥
तृतीयं तीक्ष्णैस्तस्य चतुर्थं गुडसंयुतम् ।
पञ्चमं लवणं पूर्णं षष्ठं गोक्षौरसयुतम् ॥
एतानि दत्त्वा पात्राणि समजन्मान्तर भवेत् ।
सुभगो दर्शनैश्च नारी वा पुण्योऽपि वा ॥”

इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्यायः ॥
सौभाग्यचिन्तामणि, पु. (सौभाग्याय चिन्ता-
मणिरिव ।) औषधविशेष । यथा,—
“सौभाग्यामृतजौरपञ्चलवणव्योषाभयाञ्चानला
निखन्दाभ्रकशुगन्धकरसानेकीकृतान् भाव-
येत् ।
निर्गुण्डैर्युगल्लराजकहृषापामार्गपत्रैस्ससत्
प्रत्येक स्वरसेन सिद्धवटिका भ्रन्ति त्रिदोषो-
दयम् ॥
येषा श्रितमतीव देहमखिलं स्नेहद्रवादोक्त
निद्रा घोरतरासमस्तकरणव्यामोहसूडमन ।
शूलखासबलाशकाससहित मूर्च्छांरुचिं दृष्ट-
ज्वर
तेषा वै परिहृत्य जीवितमसौ गृह्णाति मृत्यो-
रुखात् ॥”

इति सारकौमुदी ॥
सौभाग्यद्वितीया, स्त्री, (सौभाग्याय द्वितीया ।)
भाद्रशुक्लद्वितीया । सा च मन्वन्तरा । इति
स्मृतिः ॥
सौभाग्यनः, पुं, (सौभाग्येन एव । स्वार्थे ञ् ।)
शोभाञ्जनहृत् । इत्यमरटीका । २।४।११ ॥
सौमिकं, पु, (सौम कामचारिपुरादिनिर्माण
शिल्पमस्य । ठक् ।) इन्द्रजातिक । इति
हारावली ।
सौमनसा, स्त्री, जातीपत्नी । इति राज-
विघ्नः ॥

सौमनस्यः, स्त्री, (सुमनसो भावः । अच् ।) आह
पिच्छदानानन्तरब्राह्मणहस्ते पुष्पदानमन्त्रः ।
यथा शातातपः ।
“पिच्छनिर्व्वीपरहितं यत्तु आहं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अच्यदक्षिणास्स्ति सौमनस्यमथास्त्विति ॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“अथाग्रभूमिसासिधेत् सुसुप्रोचितमस्त्विति ।
शिवा आप. सन्त्विति च युग्मानेवोटकेन च ॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्विति च अक्षतानपि दाप-
येत् ॥”
अथ प्रकृतब्राह्मणाचमनान्तरम् । ब्राह्मणाग्र-
भूमि सुसुप्रोचितमस्त्विति प्रोचयेत् । शिवा
आप इत्यादिना उदकेन हस्ते सिधेत् ॥ सौम-
नस्यमस्तित्यनेन हस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । इति
आहृतत्वम् ॥ सुमनसो भावः सौमनस्यं तदत्र
आहं दत्तं पुष्प सौमनस्य मनस. प्रसादजनकं
भवतु । इति गुणविष्णुः ॥ (सन्तुष्टचित्तता ।
यथा माघे । ७ । २८ ।

“रथचरणवराङ्गनाकराज-
व्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्या” ॥”
प्रसन्नचित्तार्हे, त्रि । यथा, भागवते । ४।१२।४४।
“धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमधमर्षणम् ॥”
सौमनस्यायनौ, स्त्री, (अयति प्राप्नोत्यनयेति ।
अय + ऋट् । डोप् । सौमनस्यस्य प्रसन्नचित्त-
ताया अयनौ ।) भालतीपुष्पकलिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा । “सुमना” सौमनस्यायि-
नौहरिद्रादारुहरिद्राहृषौरपुनर्नवामहासहा-
चुद्रसहाकषायैश्च ।” इति चरके विमानस्थाने
अष्टमेऽध्याये ॥)
सौमिकौ, स्त्री, (सौमस्तद्दीक्षा प्रयोजनमस्या ।
ठक् ।) दौक्षणीयेष्टिः । इति हेमचन्द्र ॥
सौमित्तः, पु, (सुमित्ताया भव । सुमित्रा + अण् ।)
लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥
सौमित्तिः, पुं, (सुमित्ताया अपत्य पुमानिति ।
बाह्नादित्वात् । इञ् ।) लक्ष्मण । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, रामगीतायाम् । २ ।
“सौमित्तिणा पृष्ट उदारबहिना
रामः कथां प्राह पुरातनो शुभा ॥”)
सौमेधिकः, पुं, (सुमेधया निर्हत्त । सुमेधा + ठक्
सिद्ध । इति हारावली) शोभनमेधासम्बन्धिनि,
त्रि ॥

सौमेरुक, स्त्री, सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुमेरुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (कचित् सौमेरुमिति
पाठो दृश्यते ॥)
सौम्यः, पुं, (सौमस्थापत्य पुमान् । सौम +
थच् । बुधग्रहः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥
(यथा, हस्तसंहितायाम् । ५ । ६० ।
“पञ्चद् ग्रह सौम्यो घृतमधुतैलचयाय
राज्ञाञ्च ॥”

सौम इव सौम्यः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) विप्रः ।
इति शब्दमाला ॥ उडुस्वरहृत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ हृषककटकान्याहृषिकमकरमीन-
राशयः । यथा,—
“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्म विप्रमः समश्च ।
चरस्थिरद्वारात्मकनामधेया
मेधादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भूखण्डविशेषः । यथा,—
“गन्धर्वी वरुणः सौम्यो बहवः कङ्क एव च ।
कुसुदश्च कसेरुश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥”
चन्द्रेन्द्रमलयाशङ्कयवाङ्कगभस्तिमान् ।
तान्नाकुश्च कुमारी च तत्र द्वीपदशाष्टभिः ॥”
इति शब्दमाला ॥

सौम्यकच्छत्रम् । यथा,—
“प्राजापत्यः सान्तपन. शिशुकच्छत्रं पराकक ।
अतिकच्छत्रः पर्णकच्छत्रः सौम्य. कच्छ्रातिक-
च्छकः ॥”
सौम्यः सौम्यकच्छत्रं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(पिष्टगणविशेषः । यथा, मनुः । ३ । १६६ ।
“अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् वर्द्धिषदस्तथा
अग्निप्रात्ताश्च सौम्याश्च विप्राणामेव निर्दिष्टेत् ॥
सौम्यः, त्रि, (सोमो देवतास्य । सोम + “सोमात्
व्यण् ।” ४ । २ । ३० । इति व्यण् ।) सोम-
दैवत । अनुषः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥
(यथा रघुः । १२ । ३६ ।
“संरम्भं मैथिलीहास. क्षणसौम्या निनाय
ताम् ।

निवातस्तिमिता विला चन्द्रोदय इवोदधे ॥”
भक्त । यथा, भागवते । २ । ४ । २३ ।
“नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय विधसे ।
पपुर्ज्ञानमय सौम्या यन्मुखास्त्रुह्यासवम् ॥”
भास्वर । इति धरणिः ॥
सौम्यकच्छः, पुं, (सौम्यं अतुयं कच्छः ।) व्रत-
विशेष । यथा, गारुडे । १०५ । ६८ ।
“पिष्ठाकाचामतक्रास्त्रुशक्तूना प्रतिवासरम् ।
एकैकमुपवासश्च कच्छ सौम्योऽयमुच्यते ॥”
सौम्यगन्धो, स्त्री, (सौम्यो गन्धो यस्या । डोष् ।)
शतपत्नी । इति राजनिर्घण्ट ॥
सौम्यग्रहः, पु, (सौम्यो ग्रहः ।) शुभग्रहः । स च
पूर्णचन्द्रः पापग्रहायुक्तबुधः वृहस्पतिः शुक्रश्च ।
यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“अर्होनेन्दकंशौरारा पापाः सौम्यास्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ ॥”
सौम्यधातु, स्त्री, (सौम्यो धातु ।) कफ । इति
राजनिर्घण्ट ॥

सौम्या, स्त्री, (सौम इव सौम्यः । शाखादित्वात्
य. । ततः प्रज्ञाद्यण् । स्त्रिया टाप् ।) दुर्गा ।
यथा,—
“सौम्या-सौम्यतराशेषसौम्येभ्यस्त्वितिसुन्दरी ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

महिन्द्रवारुणी । रुद्रजटा । महाज्योतिष्मती । महिषवल्ली । गुह्या । शालपर्णी । ब्राह्मी । शटो मल्लिका । इति राजनिर्घण्ट ॥
सौम्या, स्त्री, (सौमो देवता यासाम् । सोम + ङण् ।) इजला । तास्तु मृगशिरोनचच-
शिरस्था पञ्च तारा । इति विश्वहोमचन्द्रौ ॥
सौर, पु, (सूरस्य सूर्यस्यायामिति । सूर + अण् ।
शनेश्वर । इत्यमरटोकाया भरत । १ । ३ ।
२६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ४ ।
“बहुलाख्ये षोडशान्ते सौरिः स्युः पञ्चो विन-
श्चमूपाश्च ॥”)
तुम्बुरुवच । इति राजनिर्घण्ट ॥ सूर्यैक-
राशिभोगावच्छिन्नमासादि । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“आदित्यराशिभोगेन सौरो मास प्रकीर्तित ॥
विवाहादिकर्मसु सौरमासस्योत्तरे कर्त्तव्य ।
यथा, पितामह ।
“आदिष्के पितृकृत्ये च मासयन्द्रमस स्मृत ।
विवाहादौ स्मृत सौरो यज्ञादौ सावनो मत ॥”
दिवाहादावित्यत्रादिपद यात्राग्रहचारपरम् ।
यत्कर्म सूर्यभोग्यराश्यां खेन विहित यच्च
विशेष्योदगयनादिविहित तत्परम् । अयनस्य
सौरमासघटितत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तच्च
चूडोपनयनादि । विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“अध्यायनश्च ग्रहचारकर्म
सौरिण मानेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्यपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यश्च यत् स्यादध्यवहारकर्म ॥”
अध्यायन अध्वगमन यात्राति यावत् । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ सूर्योपासक । (यथा,
महानिर्वाणतन्त्रे । ३ । १४२ ।
“शाक्ता शैवा वैष्णवाश्च सौरा गणपतास्तथा ।
विप्रा विप्रैः तराशैः सर्वैः पितृनाधिकारिण ॥”)
गुरुविशेष । यथा,—
“गौडा शास्त्रोद्भवा सौरा मागधा केरला-
स्तथा ।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरव सप्त मध्यमा ॥”
इति तन्त्रसार १ परिच्छेद ॥
(उपपुराणविशेषे, स्त्री । यथा, देवाभागवते ।
१ । ३ । १५ ।
“सौर पराशरप्रोक्तमादित्यज्ञातिविस्तरम् ॥”
सूर्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“शैवानि गणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि च
न्युतानि तानि देवेश तद्वृत्तानि स्तानि च ॥”
इति तन्त्रसार ३ परिच्छेद ॥ * ॥
यथा च हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४८ । ५२ ।
“यदा सौर वपुरिति स्मर्त्ता स्या जगतीपते ।
तदा तद्भावनायागात् सूर्य एव विराजसे ॥”)
सौरज, पु, (सौरात् तेजस जायते इति ।
जन + ड) तुम्बुरुवच । इति राजनिर्घण्ट ॥
सौरजाते, त्रि ॥

सौरदिवस, पु, (सौरो दिवस) सूर्यसम्बन्धि
दिनम् । तत्तु रविभुक्ताशाधिकपष्टिदण्डैर्भवति ।
यथा, “सावन दण्डा. पष्टिरह सलमनस्वगुणा-
शाब्दास्तदैर्न भवेत् ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
“त्रिशता सौरदिवसैः सावन परिकीर्तित ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
सौरनक्त, स्त्री, व्रतविशेष । यथा,—
“हस्तयुक्ते अर्कादिने सौरनक्त समाचरेत् ।
स्नात्वा चाकं समभ्यर्च्य नौरोगौ चिरजीवति ॥
आत्मनो हिगुणच्छाय यदा सन्तिष्ठते रवि ।
सौरनक्त विजानौयात् नक्तञ्च निशिभोजनम् ॥
इति नारसिंहे ६४ अध्याय ॥
सौरभ, स्त्री, (सौरभमस्यास्तीति । अच् ।)
कुडुमम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वीलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सप्तम्य । सुरभेर्भाव इत्यर्थे
ण(अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, नैषधे ।
२ । ८२ ।
“सममेणमदैर्यदापणे
तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणितान न जनारवैरवै
दपि गुञ्जन्तमलि मलीमसम् ॥”
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ८ । २ । ८
“सरित्मरोभिरच्छादैः पुलिनैर्मणिगवानुके ।
देवस्त्रोमज्जानामोदसौरभाम्बुनिलैर्युत ॥”)
सौरमेय, पु, (सुरभेर्पत्यमिति । सुरभि + टक् ।
हृष । इत्यमर । २ । ८ । ६० ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । १७ । ८ ।
“मा सौरमेयात्र शुची व्येतु ते हृषलात् भयम् ॥”
सुरभिसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौरमेयी, स्त्री, (सुरभेर्पत्य स्त्री । सुरभि +
टक् । डीप् ।) गौ । इत्यमर । २ । ८ । ६३ ॥
(यथा, रघु । २ । ३ ।
“निवर्त्य राजा दयिता दयालु-
स्ता मोरमेयीं सुरभिर्यशोभि ।
पयोधरोभूतचतुसमुद्रा
जुगोप् गोरूपधरामिवीर्वीम् ॥”
असुरोविशेष । यथा, महाभारते । २ । १० । ११ ।
“विश्वानो सङ्गन्या च प्रसूतोचा उर्वशी इरा
वर्गा च सौरमेयी च समीची बुहुदा लता ॥”)
सौरभ्य, स्त्री, (सुरभेर्भाव । सुरभि + थञ् ।)
मनोज्ञत्वम् । सोमत्वम् । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । २३३ ।
“गुणविष्टता मखि तिष्ठसि तथैव देहेन किन्तु
हृदय ते ।
हृतमसुना मालाया समीरणेनैव सौरभ्यम् ॥”)
गुणगौरवम् । इति मेदिनी ॥
सौरभ्य, पु, (सौरभ्य गुणगौरवमस्यास्तीति ।
अच् ।) कुबेर । इति शब्दरत्नावली ॥
सौरमास, पु, (सौरो मास) सूर्यकराशि
भोगावच्छिन्नकाल । यथा, ब्रह्मसिद्धान्ते ।
“एकराशौ रविर्यावत्काल मास, स मास्कर ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“अथ पङ्क्तिं सौरमासैरयन परिकीर्तितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्यान्यद्विवरण सौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सौरसवत्सर, पु, (सौर सवत्सर ।) सूर्यस्य
द्वादशराशिभोगावच्छिन्नकाल । यथा,—
“सौरसवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥”
अपि च ।
“सौरिनाब्दस्तु मानेन यदा भवति भागव ।
सावनेन तथा मासि दिनपट्टक प्रपूर्यते ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सौरसेय, पु, स्कन्द । इति शब्दमाला ॥ सुर-
साया अपत्यश्च ॥ (सुरसमर्हतीति । सुरस +
“वुच्छाणकटजिति ।” ४ । २ । ८० । इति
सख्यादित्वात् ढञ् । सुरसाहं, त्रि ॥)
सौरसैन्य, त्रि, (सुरसिन्धोरयम् । सुरसिन्धु +
अण् ।) गङ्गासम्बन्धीय । स च भीष्मादि ।
(सौर सूर्यसम्बन्धी सैन्य, घोटक ।) सूर्य-
घोटके, पु ॥
सौराष्ट्र, पु, (सुराष्ट्र एव । अण् ।) देश विशेष ।
इति वटाधर ॥ सुरट इति भाषा ॥ कुन्दरुक् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ काव्ये, स्त्री । इति कैचन ॥
सौराष्ट्रक, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवम् । अण् । तत
कन् ।) पञ्चलोत्तम् । इति हेमचन्द्र ॥
सौराष्ट्रा, स्त्री (सुराष्ट्रे भवा । अण् ।) तुवरो ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
सौराष्ट्रिक, स्त्री, (सुराष्ट्रे देशे भवम् । अध्या
त्वादित्वात् ढञ् ।) विषमदे । इति शब्दरत्ना-
वली भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो लक्षणश्च ।
यथा,—
“विषन्तु गरल ज्ञेदस्तस्य मेदानुदाहर ।
वत्सनाभ स हारिद्र सक्तकश्च प्रदोपन ॥
सौराष्ट्रिक शृङ्गकश्च कालकूटस्तथैव च ।
हलाहलो बह्वपुत्रो विषमदेा अमी नव ॥”
“सुराष्ट्रविषये य स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सौराष्ट्रदेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौराष्ट्री, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवा । अण् । डीप् ।)
सौराष्ट्रदेशीयसुगन्धिस्तिका । तत्पर्याय ।
पार्वती २ काशी ३ सृत्स्ना ४ काशी ५
पर्पटी ६ । इति रत्नमाला ॥ कालिका ७
सती ८ । इति हेमचन्द्र ॥ अस्या गुणा ।
कफपित्तवीर्यसर्पत्रणनाशत्वम् । इति राजवल्लभ ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायो तुवरोशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
सौरि, पु, (सुरस्थापत्यमिति । सूर + इण् ।)
शनि । इत्यमर । १ । ३ । २६ ॥ यथा,
बृहत्संहितायाम् । १०४ । १४७ ।
“कृष्णद्रव्ये सौरि सौम्यो मणिरजततिलक-
कुसुमैर्गुरु परिपीतकै ॥”
असनहृत् । आदित्यभक्ता । इति राज-
निर्घण्ट ॥

सौरिक, पुं, (सुरेभ्यो हित । सुर + ठक् ।)
स्वर्ग । इतिशब्दरत्नावली ॥ (सुरया चर-
तीति । सुरा + ठक् ।) सुराविक्रयकर्ता ।
इति कैचित् ॥ स्वार्थे कप्रत्यये शनैश्चर ॥
(सुराया भयमिति । सुरासम्बन्धिनि, त्रि ।
यथा, मनु । ८ । १५६ ।

“प्रातिभाव्य ह्यथादानमाक्षिक सौरिकश्च यत् ।
दण्डशुक्लावशेषश्च न पुत्रो दातुमर्हति ॥”

सौरिरत्नं, स्त्री, (सौरि शनैश्चरस्य रत्नम् ।) नील-
मणि । इति राजनिर्घण्ट ॥

सौरो, स्त्री, (सूर्य + अण् । डोप् । “सूर्यतिथेति” ।
६ । ४ । १४६ । इति यलोप ।) सूर्यस्वापत्य
स्त्रो । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सौरौय, त्रि, (सूर्य + छ । “सूर्यागस्त्ययोश्चे च
ड्याश्च ।” ६ । ४ । १४६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
यलोपः ।) सूर्याय हितम् । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥ सौर्ये भव । यथा । सूर्यस्येदं
इत्यर्थे ण सौर्यं तेजः पुनः सौर्यं भव इत्यर्थे
इयप्रत्यये अनेन यलोपे सौरौयः । इति मुग्ध-
बोधटीकाया दुर्गादास ॥

सौर्यः, }
सौरियक } पु, शुक्लभिण्टीहृत् । यथा,—

“सौरियक. श्वेतपुष्प सौरिय कटसारिका ।
सहाचर सहचरः स च विन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्त कुरवक स्मृतः ।
नीलो वाणो ह्ययोरुक्तो दास आत्तगलस्य स ॥
सौरिय कुष्ठवातासकफकण्डुविषापह ।
तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्य सुस्निग्ध केशरञ्जन ॥”
इति भावप्रकाश ॥

सौल्वक, पु, (सुल्वं ताम्रपात्रादिनिर्माण
शिल्पमस्य । सुल्व + ठक् ।) ताम्रकुट्टक ।
इत्यमरटीका ॥

सौव, त्रि, स्वस्य इदम् । (स्व + अण् ।) स्वसम्बन्धि ।
स्वर्गं भवम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
(स्वसम्बन्धि । तथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
१३ । ५७ ।

“तस्य श्रोत्र सौवम् ॥”

“तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कौटुशं सौव स्व
इद सौवं तस्येदमिति अण् । द्वारादित्वाटै-
जागम । अव्ययाना भमात्रे टिलोपः ।” इति
तद्भाष्यम् ॥) शासनम् । इति कैचित् ॥

सौवग्रामिक, त्रि, (स्वग्रामे भवम् । स्वग्राम + ठक् ।
स्वग्रामभववस्तु । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सौवर, त्रि, (स्वरस्येदमिति । स्वर + अण् ।
“द्वारादौनाश्च ।” ७ । ३ । ४ । इति ऐजागम ।)
स्वरसम्बन्धि । स्वरशब्दात् णप्रत्यये उमागमेन
निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सौवर्चल, स्त्री, (सुवर्चले देशे भवम् । सुवर्चल +
अण् ।) सुवर्चलदेशभवत्वणम् । सचलवण
इति भाषा । तत्पर्याय । अक्षम् २ रुचकम् ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ कणलवणम् ४ ।
इति रत्नमाला ॥ तिलकम् ५ हृद्यगन्धकम् ६

रुच्यम् ७ कौटुविकम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणा । रुचिकारित्वम् । उष्णवीर्यत्वम् ।
निर्मलत्वम् । कटुत्वम् । गुल्मशूलविबन्धना-
शित्वम् । किञ्चित्पित्तकरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“सौवर्चल लघु चार कटूष्ण गुल्मशूलनुत् ।
कङ्कवातामशूलार्तिविबन्धारोचकान् जयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्यञ्च ।

“सौवर्चल स्याद्रुचकमक्षय पाक्यञ्च तन्मतम् ।
रुचक रोचन भेदि दीपन पाचन परम् ॥
सस्त्रे हवातनुनातिपित्तल विशद लघु ।
उद्गारशुद्धिद स्रक्ष विबन्धानाहशूलहृत् ॥”
इति भावप्रकाश ॥

सर्जिकाचारः । इत्यमर । २ । ६ । १०६ ॥
सुवर्चलासम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौवर्ण, त्रि, (सुवर्णस्येदम् । सुवर्ण + अण् ।)
सुवर्णसम्बन्धि । कर्षमितहेमसम्बन्धि । यथा,
मत्स्यपुराणम् ।

“सौवर्णी राजती वापि ताम्नी रत्नमयौ तथा”
इत्युपक्रम्य ॥

“शुभदारुमयौ वापि देवताञ्चां प्रशस्यते ॥”
इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

सौवर्णभेदिनी, स्त्री, (सौवर्णमिव वर्णं भिनन्ति प्रका-
शयतीति । भिद् + णिनि । डोप् ।) प्रियङ्गु ।
इति शब्दमाला ॥

सौवस्त्रिक, पु, (स्वस्त्रि तत् करणे साधु । स्वस्त्रि +
ठक् ।) पुरोहित । इति हेमचन्द्र ॥ स्वस्त्रि-
सम्बन्धिनि, त्रि । इति व्याकरणम् ॥

सौवास्तव, त्रि, (सुवास्तोरिदम् । सुवास्तु +
सुवास्तूादिभ्योऽण् ।) ४ । २ । ७७ । इत्यण् ।)
सुन्दरवास्तुसम्बन्धी । सुशब्दपूर्वकवास्तुशब्दात्
णप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (सुवास्तोरदूरभवः । इति
काशिका ॥)

सौविद, पु, (सुष्टु वेत्तीति । सु + विद + कः ।
तत प्रजापत्येण् ।) अन्त पुररक्षक । इत्यमरः ।
२ । ८ । ८ ।

सौविदक्ष, पु, (सुष्टु विदन्ति विद्वन्मपि लाति वश-
वर्त्तिन करोतीति । सुविदत् + ला + क । तत
स्वार्थे अण् ।) अन्तपुररक्षक । (यथा, कथा-
सरित्सागते । ३६ । २८ ।

“तदन्यस्य न लाभोऽस्ति सौविदक्षाभिरक्षिते ।
अन्त पुरेऽत्र पुंसो यदतोऽसौ तेन सगता ॥”
तत्पर्याय । कञ्चुको २ स्थापत्य ३ सौविद ४ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥ स्थपति ५ सुविद ६ ।
इति तट्टीका ॥ चत्वारि महत्तरक्षकै । बहि
सञ्चरन्तोना पुरस्त्रीणा प्रेक्षकपुरुषान्तरवार
णाय राज्ञा स्वगारे ये वेत्तधरा नियुक्तास्ते
बहिमहत्तरका सौविदक्षादिशब्दाचाराः ।
शोभन विदन्ति सुविदः पण्डिता क्तिप् तान्
प्रतति सत्येन गच्छति सुविदत् भूपालं तं
लाति सुविदक्ष अन्तःपुर इजनाति उः से

लस्तोरिति ल तत्र नियुक्ता इति ठघे कादिति
णो सौविदक्षाः । इति भरत ॥

सौविदक्षक, पु, (सौविदक्ष एव । स्वार्थे कन् ।)
सौविदक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

सौवीरं, स्त्री, वदरम् । काञ्चिकम् । स्रोतोञ्जनम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । ३७ । २ । ६ । ३६ । २ ।
६ । १०० ॥ एतेषा विशेषा यथा,—

“—————सौवीर वदर महत् ॥”
इति रत्नमाला ॥

“सौवीरन्तु यवैरामै पक्षैर्वा निस्तुषे कृतम् ।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्यै कौश्टिचिरे ॥
सौवीरन्तु ग्रहण्यशं कफघ्न भेदि दीपनम् ।
उदावर्त्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥”
इति भावप्रकाश ॥

सौवीराञ्जनम् । यथा,—
“सुवीरक पार्वतेय सौवीर नीलमञ्जनम् ॥”
इति रत्नमाला ॥

सौवीर, पु, (सुष्टु वीरा यत्र । तत स्वार्थे अण् ।)
देशविशेष । इति नेदिनी ॥ (यथा, हरिविषे ।
६० । १६ ।

“सोवोरराज श्रेष्ठश्च पाण्ड्यश्च बलिना
त्र ॥”

सौवीरक, स्त्री, (सौवीरमेव । स्वार्थे कन् ।)
काञ्चिकविशेष । तत्पर्याय । सूरौराञ्जम् २
गोधूमसम्भवम् ३ यवाञ्जम् ३ यवोत्थम् ५
तुपाथम् ६ तुषोदकम् ७ । अस्य गुणा ।
अम्लरसत्वम् । केश्यत्वम् । मस्तकदोषजरा-
शैथिल्यनाशित्वम् । बलकारित्वम् । सन्तर्पण-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

सौवीरकः, पु, (सौवीर + सञ्जाया कन् ।) बदर-
हृत् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सौवीरसार, स्त्री, स्रोतोञ्जनम् । इति राज-
निर्घण्ट ॥

सौवीराञ्जन, स्त्री, (सौवीरनामकमञ्जनम् ।)
अञ्जनप्रभेद । तत्पर्याय । अञ्जनम् २ यामु-
नम् ३ कण्ठम् ४ नादेयम् ५ मेचकम् ६
स्रोतोञ्जम् ७ दुष्पदम् ८ नीलम् ९ सुवीरजम् १०
नोलाञ्जनम् ११ चक्षुथम् १२ वारिसम्भवम् १३
कपोतकम् १४ कापोतम् १५ । अस्य गुणा ।
श्रोतत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
चक्षुथत्वम् । कफवातविषनाशित्वम् । रसायन-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

सौष्ठव, स्त्री, (सुष्टु भाव । सुष्टु + “प्राणभृज्जाति-
दोवचनोद्गात्रादिभ्योऽण् ।” ५ । १ । १२६ ।
इत्यञ् ।) आतिशय्यम् । (यथा, महाभारते ।
१ । १३४ । १४ ।

“तुलेष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ।
सर्वेषामेव शिथ्याणा बभूवाभ्यधिकोऽर्जुन ॥”
प्रशसनत्वम् । इति सुष्टुशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा
हरिदशे । ४० । ३४ ।

“आयु चेत्राख्युपचयो लक्षण रूपसौष्ठवम् ॥”
नाटकाङ्गविशेष । इति कैचित् ॥

स्कन्दः

सौहार्दं, ली, (सुहृद्: सुहृदयस्य वा भावः कर्म वा । सुहृत् सुहृदय वा + "हायनास्तयुवादिभ्योऽण्" ५।१।१२०। इत्यण् । हृदयस्य हृदादेशः । "हृद्गसिन्धुत्ते पूर्वपदस्य च ।" ७।३।१८। इति षभयपदहृदि ।) सुहृदो भ्राता । तत्पर्यायः । सख्यम् २ सौहृदम् ३ साक्षरदीनम् ४ मैत्री ५ अजर्थम् ६ सङ्गतम् ७ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७७ । ११ ।

"सौहार्दं चानुरागे च वैश्व मे भक्तिमुत्तमाम् । न मासर्हसि धर्मज्ञ त्वक्तुं भक्तामनागसम् ॥") सौहार्दं, पु, (सुहृदोऽपत्यमिति । सुहृद् + अण् । सुहृत्पुत्र । इति कैचित् ॥

सौहार्दं, ली, (सुहृदयस्य भावः । सुहृदय + यञ् । "वा शोकयञ् रोगिण्यु ।" ६।३।५१। इति हृदयस्य हृदादेशः ।) सौहार्दम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सौहित्यं, ली, (सुहितस्य भावः कर्म वा । सुहित + "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" ५ । १।१२८। इति यक् ।) इति । इत्यमरः । २।८।५६ ॥ (यथा, महाभारते । १२।२४।१३। "अहेरिव शणाज्ञोतः सौहित्यान्नरकादिव ।

कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मण विदुः ॥ सौहृद, ली, (सुहृद् कर्म भावो वा । सुहृत् + अण् ।) सख्यम् । सौहार्दम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य प्राशस्य यथा,—

"तद्भुज्यते यद्द्विजभुक्तशप
स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ।
तत् सौहृदयत् क्रियते परोक्ष
दर्शं विना य क्रियते स धर्मः ॥"

इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥

स्कन्द, द ड आइवे । उहृत् । उत्प्लव्य गत्याम् इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्स०-अक०-सक० च सेट् ।) आद्यस्वरौ । इ, स्कन्द्यते । ड, स्कन्दते चिस्कन्द्यते । पञ्चमस्वरौति धातु-प्रदीपरामी । स्कन्दते स्कन्दते चापि षडाश्वन-वाचिन । इति भट्टमहोऽपि । चुस्कु न्दिपते । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, इर् और शोपणे । गत्याम् । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-अनट् ।) इर्, अस्कन्दत् । अस्कात्सोत् । औ, स्कन्ता चस्कन्द । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, त क समाहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अनन्तचुरा०-पर० सक०-सेट् ।) दस्त्ववर्ग-ढतोयोपधोऽयम् । तच्चतुर्थोपध इति कैचित् । स्कन्दयति स्कन्दापयति अचस्कन्दत् । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, पु, (स्कन्दते उत्प्लव्य गच्छति स्कन्दति शोषयति दैत्यान् वा । स्कन्द + अच्) कार्त्तिकेय । इत्यमरः । १।१।४२ ॥ तस्य उत्पत्तिपदाननपञ्चनामचतुर्भिर्भयैकगणवाहनास्त्रादि यथा,—

स्कन्दः

नारद उवाच ।

"किमर्थमेपकः क्रीडो भिन्नः स्कन्देन सुगतः । एतन्ने विस्ताराद्भ्रान् कथयस्वामितद्युते ॥ पुसस्य उवाच ।

एतां ते कथयिष्यामि कथा पुण्या पुरातनीम् । यशोहृदि कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य नारद ॥ यत् पीत वीतिहोत्रेण वीर्यत्यक्त पिनाकिनः । तेनाक्रान्तोऽभवद्भ्रान् मन्दतेजा हुताशनः ॥ ततो जगाम देयाना सकाशममितद्युति । देवतैः प्रहितस्तूर्णं ब्रह्मलोक जगाम ह ॥ स गच्छन् कुटिला देवो ददर्श पथि पथकः । ता दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व तेजो यन्म दुर्धरम् ॥ महेश्वरेण सन्दत्त निदर्शेत् भुवनान्यपि । तद्वारणाच्च कुटिले पुत्रो धन्यो भविष्यति ॥ इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् । प्रक्षिप्तमात्र जग्राह तेज एग महापगा ॥ ततस्वधारयद्देवी शार्व्य तेजः स्वपुपुषत् । हुताशनीऽपि च भयात् यत्र तत्र परिभ्रमन् ॥ पञ्चवर्षसहस्राणि द्वाध्यास्ते ह्यध्वभुक् ततः । मांसमख्योनि रक्तानि मेदोमज्जस्वचस्तथा ॥ रोमाणि चाचिकेयाद्या सर्वे जाता हिर-

स्मया ।

हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यात पाषकस्तदा पञ्चवर्षसहस्राणि कुटिला ज्वननोपमम् । धारयन्ती तदा गर्भं ब्रह्मण स्यान्मागता ॥ पितामहस्ता श्रीणाद्गी सन्त्यन्ती महापगाम् । दृष्ट्वा पप्रच्छ केनाय तव गर्भं समाहितम् ॥ सा चाह शार्द्वर तेजः पावकेन समर्पितम् । अप्यशक्तेन तेनाय निक्षिप्त मयि सत्तमम् ॥ पञ्चवर्षसहस्राणि धारयन्त्या पितामहः । अन्नपानादिकमपि न मेऽप्यथ कर्हिचित् ॥ तच्छ्रुत्वा भगवानाह गच्छ त्वमुदय गिरिम् । तत्रास्ति योजनशतं विस्तीर्णं सुरसेवितम् ॥ तमनुप्राप्य सुशोषि विस्तीर्णं गिरिसातुनि । दशवर्षसहस्रान्ते ततो बालो भविष्यति ॥ ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा कुटिला गिरिमागता । आगत्य गर्भं तत्याज मुखेनैवाद्रिनन्दिनी ॥ सा तु सत्यव्य त बालं ब्रह्मण सहसागमत् । आपोमयी मन्त्रवशात् सयता कुटिला सती ॥ तेजसा चापि शार्वेण रौक्म शरवणोऽभवत् । तन्निवासवतद्यार्थं पादपा मृगपक्षिणः ॥ ततो दशसु पूर्णेषु शरदृशयतेष्वथ । बालार्कदीप्ति सजातो बाल कमललोचनः ॥ उत्तानशायी भगवान् दिव्ये शरवणे स्थितः । मुखेऽङ्गुष्ठं समाक्षिप्य हरोद घनराडिव ॥ एतस्मिन्नन्तरे देव्य कृत्तिका षट् सुतेजसः । ददृशु स्वेच्छया यान्त्यो बाल शरवणे स्थितम् ॥ कृपायुक्ताः समाजग्म्युर्ब्र स्कन्द स्थितोऽभवत् । अह पूर्वमह पूर्वं तस्मै स्तन्यं हि चुक्रुशुः ॥ विवदन्ती स ता दृष्ट्वा परमसुखं समजायत । अवीभरन्तास्ताः सर्वाः शिशुं स्नेहाच्च कृत्तिकाः ॥

स्कन्दः

भ्रयमाच' सतीभिस्तु बालो वृद्धिमगाश्चुने । कार्त्तिकेय इति ख्यातो जातः स कश्चिन्नावरः ॥ एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् पावकं प्राह पद्मम् । कियत्तमात्रं पुत्रं यत्तं साम्प्रतं गुह्यम् ॥ स तद्वचनमाकर्ण्य भजानम् त हरात्मजम् । प्रोवाच पुत्र देवेश न वेद्यं कतमो गुह्यम् ॥ त प्राह भगवान् युक्तं तेजः पीत पुरा त्वया । वैयस्यक त्रिलोकेश जातः शरवणे शिशुः ॥ श्रुत्वा पितामह्यथः पावकस्वरितोऽभ्यगात् । उदयाद्रिषु कुटिला त ददर्श हिते रता ॥ पप्रच्छ कुटिला देवी क शीघ्रं ब्रह्मसि कवे । सोऽब्रवीत् पुत्रदृष्ट्यर्थं जातः शरवणे शिशुम् ॥ सात्रयोत्तनयो मद्गन् ममेत्याह च पावकः । विवदन्तो ददर्शाथ स्वेच्छाचारी जनार्दन ॥ तौ पप्रच्छ किमर्थं या विवादमिह चक्रत । तन्मूचतुः पुत्रहेतो रुद्रशकौडवादिनि ॥ तावुवाच हरिर्देवो गच्छत त्रिपुरान्तकम् । स यद्वक्ष्यति देवेश कुरुत तदस्ययम् ॥ इत्युक्त्वा वासुदेवेन कुटिलाग्नी हरान्तकम् । समभ्येत्योचतुस्तथा कस्य पुत्रो भवेद्गुह्यम् ॥ रुद्रस्तदायथमाकर्ण्य हर्षनिर्भरमानसः । दिष्ट्वा दिष्ट्येति गिरिजा प्रोद्भूतपुलकोऽब्रवीत् । ततोऽम्बिका प्राह हर देव गच्छाव त शिशुम् । दृष्ट्वा समागमेदया स तस्या पुत्रो भविष्यति ॥ वाटमित्थेव भगवान् समुत्तस्थौ ह्यपञ्चकः । महोभया कुटिलया पावकेन च धीमता ॥ सम्प्राप्तास्तौ शरवणं हरोमाकुटिलामय । ददृशु शिशुकं तच्च कृत्तिकाशुभ्रशयिनम् ॥ ततः स बालकस्तौ पा मत्वा चिन्तितमादरात् । योगो चतुर्भुजं चिन्तितं पश्यन् स शिशुं पितुः ॥ कुमारं शार्द्वरमगात् विशाखो गिरिजामगात् । कुटिलामगमच्छाखो नैगमेयोऽग्निमभ्यगात् ॥ ततः प्रीतियुतो रुद्र उवाच कुटिला तथा । पावकयापि देवेश परा मुदमवाप च ॥ ततोऽनुवन् कृत्तिकास्ता पश्युः खः किं हरात्मजः । ता अत्रवोत् हर प्रीत्या विवेश वचनं मुने । नाम्ना तु कार्त्तिकेयति युष्माकञ्च भवत्वसौ । कुटिलायाः कुमारैति पुत्रोऽय भविताम्ब्यः ॥ स्कन्द इत्येव विख्यातो गौरीपुत्रो भवत्वसौ । गुह्य इत्येव नाम्ना च ममासौ तनयः स्मृतः ॥ महासेन इति ख्यातो हुताशस्यास्तु पुत्रकः । सारस्वत इति ख्यातः सुतः शरवणस्य च ॥ एवमेव महायोगी श्रुतिव्याख्यातिभेदति । षडाश्वत्थान्महाबाहुः पश्यन् खो नाम गीयते ॥ इत्येवमुक्त्वा भगवान् शूलपाणि पितामहम् । सस्मार देवतैः साहं तेष्याजग्म स्वराग्निता ॥ शण्णित्यथ कामारि उमाश्च गिरिनन्दिनीम् । दृष्ट्वा हुताशनं प्रीत्या कुटिला कृत्तिकास्ता ॥ ददृशुर्बालमत्युग्रं पश्यन् सुखं स्वर्णसन्निभम् । सुष्णन्तमिव चक्षुषि देवाना स्ते न तेजसा ॥ कौतुकाभिहतः सर्वे एवमुचुः सुरोत्तमाः ॥

स्कन्दः

देवकार्यं त्वया देव कृतं देव्याग्निना तथा ॥
 तदुत्तिष्ठ व्रजामोऽद्य तीर्थमौजसमव्ययम् ।
 कुरुचेत्रे सरस्वत्यामभिषिञ्चाम धम्मसुखम् ॥
 सेनाया' पतिरस्त्वेष देवगन्धर्वकिन्नराः ।
 महिस घातयत्वेष तारकश्च सुदारुणम् ॥
 वाढमिष्यव्रवीच्छर्व्वः समुत्तस्युः सुरास्ततः ।
 कुमारसहिता जग्मुः कुरुचेत्र महाफलम् ॥
 तत्रैव देवता सेन्द्रा रुद्रब्रह्मजनाहना' ।
 यद्रमस्याभिषेकार्थं चक्रुः श्रुनिगणैः सह ॥
 ततोऽन्वुना सप्तसमुद्रवाहिनौ-
 नदीजलेनापि महाफलेन ।
 वनौषधीभिश्च सहस्रभूर्त्तिभि-
 स्तदाभ्यषिञ्चन्त हराद्युताद्या' ॥
 अभिषिञ्चति सेनान्या कुमारं दिव्यरूपिणि ।
 जगुर्गन्धर्वपतयो नन्दतुष्टापुरोगणा' ॥
 अभिषिक्त कुमारश्च गिरिपुत्री निरीक्ष्य हि ।
 स्त्रे हात्तत्सङ्गम स्कन्द मूर्ध्निजिघ्रन्मुहुर्मुहुः ॥
 जिघ्रती कार्तिकेयस्य अभिषेकार्द्रमाननम् ।
 भाव्यद्रिजा यथेन्द्रस्य देवमातादिति' पुरा ॥
 तदाभिषिक्तं तनयं दृष्ट्वा शर्व्वी मुद ययौ ।
 पावकः कर्त्तिकार्षेव कुटिला च यशस्विनी ॥
 ततोऽभिषिक्तस्य हरः सेनापत्ये गुह्यस्य तु ।
 प्रथमाद्यतुरः प्रादाच्छक्रतुष्यपराक्रमान् ॥
 घण्टाकर्षं लोहिताक्ष नन्दिवेष शूदारुणम् ।
 चतुर्थं बलिनां मुख्य ख्यात कुमुदमालिनम् ॥
 हरदत्तान् गणान् दृष्ट्वा देवा स्कन्दस्य नारद ।
 प्रददुः प्रमथानन्यान् सर्वे ब्रह्मपुरोगमाः ॥
 स्थाणुर्ब्रह्मा गण प्रादाद्दिष्णु प्रादात् गणत्रयम् ।
 सक्रम विक्रमश्चैव तृतीयश्च पराक्रमम् ॥
 उच्चैश्च पद्भजं शक्रो रविदंष्ट्रकपिङ्गली ।
 चन्द्रो मणि वसुमणि शशिनौ नन्दिनन्दिनौ ॥
 ज्योतिर्हुताशनः प्रादात् ज्वालाजिह्व तथा-
 परम् ।
 कुन्दनिष्कुन्दकुमुदान् घाता चानुचरान् ददौ ॥
 चक्रानुचक्रौ त्वष्टा च वेधातिस्थिरदुस्थिरी ।
 पाणित्वज कालकक्ष प्रादात् पूषा महाबली ॥
 स्वर्णमाल धनार्कश्च हिमवान् प्रमथोत्तमी ।
 प्रादाद्भ्रोज्जितो विन्ध्यस्तुतिशृङ्गश्च पार्षदम् ॥
 सुवर्षसश्च वरुणः प्रददौ चातिवर्षसम् ।
 सग्रह विश्वहृद्यैव नागाभिजयसजयी ॥
 उन्माद शङ्कुकर्णश्च पुष्पदन्त तथाञ्जिका ।
 दुर्गञ्चातिवल्लभैव श्रेष्ठौ चानुचरावुभौ ॥
 परिघ चटकं भीम दाहाभिदहनौ तथा ।
 प्रददावशुभात्यश्च प्रमथान् धम्मसुखाय हि ॥
 यम. प्रमाथसुभाथ काशसेनमजामुखम् ।
 ताक्षशक्र नाडिजश्च महेवानुचरान् ददौ ॥
 सुप्रभ श्रमकर्मणश्च विष्टतो दानवेश्वरौ ।
 सुप्रसृत्य सन्नमित्र' सुप्रजश्च द्विजोत्तम ॥
 अनन्त' शङ्कुपीठश्च निरुभक्तुसुदावज ।
 एकाक्ष कुलटौचक्रः किचीटः बलसोदरः ॥
 किचीटस्थाने किरीटः इति च पाठः ।
 "सुवीरश्च वीरानन्दः प्रदासः सिद्धकोऽव्ययः ।

स्कन्दः

गणा' पञ्चदशैते वै यत्चेदंत्वा गुह्यस्य च ।
 कालिन्याः कलकन्दश्च नर्मदाया रणोक्तः ।
 गोदावर्याः सिद्धपात्रस्तमसायास्तु पद्भजः ॥
 सहस्रबाहुः सीताया वञ्जु लायाः स्मितोदरः ।
 मन्दाकिन्याः सुबाहुश्च विपद्याया प्रियहर' ॥
 ऐरावत्याश्चतुर्दंष्ट्रः षोडशाक्षोऽपरस्तथा ।
 मार्जार कौशिकी प्रादात् क्रथक्रीडौ च
 गोतमी ॥
 बाहुदा शतशीर्षश्च बाह्या गोनन्दनन्दिनी ।
 भीम भीमरथी प्रादात् दुर्गारि सरयुर्ददौ ॥
 अष्टबाहु' ददौ काशी सुबाहुमपि गण्डकी ।
 महानन्दी चित्रदेव चित्रा चित्ररथ ददौ ॥
 कुङ्कुः कुवलय प्रादात् मधुवर्षं मधूदका ।
 जम्बूक धूतपापा च वेष्ठा पेटाननं ददौ ॥
 स्तुता प्रथमपर्णश्च रेवा सागरवेगिनम् ।
 प्रभावा पाशज प्रादात् काञ्चना कनकप्रभम् ॥
 घृतपत्रश्च विमला चारुवक्त्र मनोहरा ॥
 अपापा च महाराज वेष्ठा विद्रुमसुप्रभम् ॥
 सुप्रसाद सुवेष्ठा च जिष्णु मोघवती ददौ ।
 यज्ञबाहु विशाला च सरस्वत्या ददुर्गणान् ॥
 कुटिलातनयस्यादात् दशशक्रवलाहणान् ।
 कराल शितकेशश्च कृष्णकेश जटाधरम् ॥
 मेघनाद चतुर्दंष्ट्र विद्युजिह्व दशाननम् ।
 सोमाप्यायनमेधोश्च देवयाजिनमेव च ॥
 इसास्य कुण्डजठर बहुशीवं हयाननम् ।
 कूर्मश्रीवक्ष पञ्चेतान् ददुः पुत्राय कर्त्तिकाः ॥
 स्य लजङ्ग कुण्डवक्त्र लोहजङ्ग' महाननम् ।
 पिण्डारकश्च पञ्चेतान् ददुः स्कन्दाय चर्षय ॥
 नागजिह्व चन्द्रमास पाणिकूर्म शशिष्करम् ।
 वासवक्त्र सजम्बूकं ददौ तीर्थः पृथूदक ॥
 चक्रतीर्थ सुचक्राख्य मकराक्ष गयाशिर' ।
 गण पञ्चशिख नाम ददौ कनखल' स्वयम् ॥
 बन्धुदत्त वालिशिरो वालुसारश्च पुष्करम् ।
 सर्वजिस माहिषक मानस पिङ्गल तथा ॥
 रुद्रमीशनसः प्रादात् ततोऽन्या मातरो ददुः ।
 वसुदामा शोणतीर्थ प्रभासो नन्दिनीमपि ॥
 इन्द्रतीर्थ विशोकाश्च उदपान घनखनाम् ।
 सप्तसारस्वत. प्रादात् मातरश्चतुरोऽङ्गुता' ॥
 जितप्रिया माधवौश्च तोर्थनेमि सिताननाम् ।
 एकलूता नागतीर्थ. कुरुचेत्रं पलाशदाम् ॥
 ब्रह्मात्मनिः खण्डशिखा भद्रकाली त्रिपिष्टप ।
 पैण्ड्री भैण्ड्री योषभैण्ड्री प्रादादुरदरपावन' ॥
 सोपानीयां महान्प्रादाच्छालिका मानसोऽद्भुद
 शतपुण्ड्रा शतानन्दा तथोलूखलमेखलाम् ॥
 पञ्चावतीं माधवीश्च ददौ बदरिकाश्रमः ।
 सुखसामेकचूलाश्च देवीं धर्मधरा तथा ॥
 उकाथनी वेदमित्रा केदारो मातरो ददौ ।
 सुनक्षत्राश्च करुणा सुप्रभावा सुमङ्गलीम् ॥
 वेदमित्रा चित्रसेना ददौ रुद्रो महाबल' ।
 कोटराक्षी सयताश्रमसतीं बहुपर्णिकाम् ।
 पत्नितां कमलाक्षीश्च प्रयासा मानसो ददौ ॥
 सुपर्णी मधुसुभाश्च स्याति दृष्टदहां पराम् ।

स्कन्दः

प्रादाहै कार्तिकेयाय सर्वपापविमोचनः ॥
 सान्तानिका विकलिकां क्रमुकां खरर्षसिनी
 जलेश्वरी कुङ्कुटिका सुदामा लोहमेखला ॥
 वपुष्पस्युक्ताक्षी च केकनामा महाशनौ ।
 रौद्रा भूभुविका तुण्डा श्वेततीर्थो ददौ स्त्रिमाः ।
 एतानि भूतानि गणाश्च मातरो
 दृष्ट्वा महात्मा विनतातनूजः ।
 ददौ मयूर स्वसुत महाजव
 तथारुणश्चाङ्गुतरद्वसुत्तमम् ॥
 शक्ति' हुताशोऽद्रिसुता तु वस्त्र
 दण्ड गुरु सा कुटिला कमण्डलुम् ।
 माला हरि. शूलधरः पताका
 कण्ठे च हार मघवानुरस्तः ॥
 गणैवृते मातृभिरन्वितश्च
 मयूरसस्यो वरशक्तिपाणि' ।
 सेन्याधिपत्ये स हतो भवेन
 रराज सूर्येव 'महावपुष्मान् ॥"
 इति वामनपुराणे कार्तिकेयोत्पत्तौ ५४ अध्यायः ॥
 देव्या द्वारपालविशेष । तस्य बलिर्यथा—
 "महानवस्था शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयो ।
 यवचूर्णमय कृत्वा रिपु मृगमयमेव वा ॥
 शिरश्छित्त्वा बलि दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः
 अनेनेव तु मन्त्रेण खड्गमामन्त्र यत्नतः ॥
 रक्त किलकिली घोरघोरा धारविहिंसक ।
 ब्रह्मशिल्पाश्विकाशिल्प्यमसुक चारिसत्तमम् ॥
 तान्तो विसर्गसहित' स च बिन्दुयुतोऽपर ।
 ब्रह्माग्नियोगयन्त्रेण बिन्दुना च समन्वितः ॥
 शिरश्छित्त्वा बलि दद्यात् कृत्वा तस्य तु
 मन्त्रत' ।
 अनेनेव तु मन्त्रेण बिन्दुना च समन्वित' ॥
 फलन्ते बलिषु प्रोक्तः खड्गे स्कन्दविशाखयो ।
 रक्तद्रव्ये, सेचयित्वा कर्त्तित' त रिपु बलिम् ॥
 कुचन्दनस्य तिलकं ललाटेऽभिनविशयेत् ।
 रक्तमाख्यधर कृत्वा रक्तवस्त्रधर तथा ॥
 कण्ठे बद्धा रक्तसूत्रेर्नामौ माख्यश्च कर्त्तितमम् ।
 दत्त्वोत्तरशिर स्कन्ध कृत्वा खड्गेन च्छेदयेत् ॥
 शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय तेन मन्त्रत ।
 चतुर्दंष्ट्रशस्त्राग्निभ्या सयुक्त स परः घमम् ॥
 परत परत पूर्वं चन्द्रबिन्दुसमन्वित' ।
 स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽय तेन तस्मै बलि सृजेत् ॥
 चतुर्दंष्ट्रशस्त्राग्निभ्या पठतीयन्तु पूर्ववत् ।
 प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽय तेन तस्मै बलि सृजेत् ॥
 कुटिलाक्षी कृष्णपिङ्गवर्षी रक्ताशुधारिणी ।
 त्रिशूल करबालश्च पाणिभ्या दक्षिणे तथा ॥
 विभ्रती नृकपालश्च कर्त्तुकश्चापि वामत' ।
 त्रिनेत्री नरसुण्डाना मालामुरसि विभ्रती ॥
 विकटौ दशनैर्भीमैर्गणेशी द्वारपालकी ।
 ध्यानेन चिन्तयेद्देव्या पुरत' सस्थितौ सदा ॥"
 इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥ * ॥
 (महादेव' । इति महाभारतम् । १३।१७।१०३३
 नृपतिः । इति जटाधर' ॥ शरीरम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीतटम् । पण्डित । इति केचित् ॥ बालकस्य
ग्रहविशेष । (यथा,—

“स्कन्दो विशाखो मेघाख्य खग्रहः पितृ-
सञ्चित ।

शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥
मुखमण्डलिका तद्देवती शृङ्गेरिवती ।
तेषां गृहीयता रूप प्रतत रोदनं ज्वर ॥
सामान्य रूपमुत्सासजृम्भाभ्रुक्षेपदौनता ।
फेनस्रावोर्द्धदृष्टोष्ठदन्तदशप्रजागरा ॥
रोदनं कूजनं स्तन्यविह्वेषस्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात् परितः स्वधात्राङ्गविलेखनम् ॥
तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
इतैकपत्रं स्तब्धाङ्गं सखेदो नतकन्धम् ॥
दन्तखादौ स्तनद्वेषौ त्रस्यन् रोदिति विस्वर ॥
वक्रवक्त्रे वनेक्षाला भृशमूर्धं निरीक्षते ॥
वसासृग्गन्धिरिग्नो वहमुष्टिशङ्काच्छिद्युः ।
चलितैकाक्षिगण्डभ्रुः सरक्तो भयलोचन ॥
स्कन्दार्त्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्भ्रुवम् ॥”
इत्युत्तरस्थाने तृतीयोऽध्याये षाभटेनोक्तम् ॥
तस्य चिकित्सा बालग्रहशब्दे दृष्टव्या ॥
स्कन्दन, क्तो, (स्कन्द + ल्युट्) रचनम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १४ ।
“चतुर्विधं यदेतद्दिग्धिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनन्तथा ॥”)
गमनम् । शोषणम् । इति स्कन्दधात्वर्थ-
दर्शनात् ॥

स्कन्दषष्ठी स्त्री, (स्कन्दप्रिया षष्ठी) चैत्र-
मामीयशक्तपठौ । तद्यथादि षष्ठीशब्दे
दृष्टव्यम् ॥ अन्यच्च ।

“अमावस्यासमुत्पन्नं स्कन्दं पूर्वं हुताग्रनात् ।
ततः षष्ठ्यान्तु शक्ताया मासे तु चैत्रनामनि ।
सैनापत्येऽभिषिक्तस्य देवानां ब्रह्मणा खयम् ॥”
इति सवत्सरकौमुदीतत्रह्येपुराणवचनम् ॥
स्कन्दाशक, पु, (स्कन्दस्य अश इव अशो यत्र ।
शिववीर्याङ्गवत्वात् । ततः कन् ।) पारद ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

स्कन्ध, [स]क्ती, (स्कन्दते इति । स्कन्द + “स्कन्देऽ
स्वाङ्गे ।” उणा० ४ । २०६ । इति असुन्
ध्वान्तादेशः) अ स । प्रकाण्ड । यथा,
“स्कन्धं सान्ता नपु सकमिति केचित् ।” इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ५ ।
“स्कन्धासीव कुलिशेनाविहङ्ग्या ॥”)

स्कन्ध, पु, (स्कन्धतेऽसौ इति । स्कन्द + घञ् ।
शृषोटरादित्वात् साधु । स्कन्द + असुन् । धखा
न्तादेशः । सर्वे सान्ता अदन्ताश्च इति न्यायात्
अकारान्तो वा ।) अवयवविशेष । कौंध इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । भुजशिर २ अ स ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ स्कन्ध ४ । इति
शब्दरत्नावले ॥ दो शिखरम् ५ । इति राज
निर्घण्टे ॥ (यथा भागवते । ४ । २९ । ३३ ।
“यथा हि पुरुषो भार शिरसा गुरुमुहङ्गन् ।
तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वां प्रतिक्रिया ॥”)

तरोर्मूलादिशाखापर्यन्तम् । शुंडी इतिभाषा
तत्पर्यायः । प्रकाण्डः २ । इत्यमरः ॥ काण्डम् ३
इति शब्दरत्नावले ॥ दण्ड ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५७ ।

“खर्जूरीस्कन्धनक्षाना मदोद्गारसुगन्धिपु ।
कटेषु करिणा पेतु पुत्राग्नेभ्यः शिलीसुखा ॥”)
नृपति । सम्यराय । समूहः । कायः । (यथा,
महाभारते । १२ । १५ । २६ ।

“सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित्
पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्याय ॥”
भद्रादि । इन्दोभेदः । इति मेदिनी ॥ विज्ञा-
नादिपञ्च । (यथा, शिशुपानवधे । २ । २८ ।
“सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो मही-
भृताम् ॥”

“रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारा पञ्च स्कन्धा
तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः । तज्ज्ञानप्रपञ्चो
वेदनास्कन्धः । आलयविज्ञानसन्तानो विज्ञान
स्कन्धः । नामप्रपञ्चं सञ्ज्ञास्कन्धः । वासना-
प्रपञ्चं संस्कारस्कन्धः । एव पञ्चधा परिवर्त्त-
मानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धा ।”
इति तट्टीकायां मङ्गिनाथः ॥ व्यूहः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापोऽग्रे ततः शब्दं परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्गथादीति चतुस्कन्धेव सा चमू ॥”)
पन्था । इति शब्दरत्नावले ॥ (यथा महा-
भारते । ३ । २३० । ५५

“तथात्रवीतु महासेन महादेवो हृहृहच ।
सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्षन् नित्यमतन्द्रित ॥”)
ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा—
श्रीपार्वत्युवाच ।

स्कन्धैर्द्वादशभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो ।
शुकस्तच्छावयामास महाराजं परोक्षितम् ॥”
इति पाञ्च पातालखण्डे ७९ अध्याये ॥
स्कन्धचाप, पु, (स्कन्धं चाप इव ।) वशादि-
निर्मितशिक्याधानम् । तत्पर्यायः । विह-
ङ्गिका २ । इति हारावली ॥

स्कन्धज, पु, (स्कन्धात् जायते इति । जन + ङ ।)
शङ्क्यादि । यथा, हेमचन्द्रे ।

“पर्वयोनेय इच्छायां स्कन्धजा शङ्कसीसुखा ॥”
मुद्राङ्कितहेमचन्द्रे कन्दज इति पाठः ॥ (वट
अस्य पर्यायो यथा,—

“वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो भ्रुवः ।
चीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनप्यति ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्कन्धतरु, पु, (स्कन्धप्रधानस्तारु) नारिकेल
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्कन्धदेश, पु, (स्कन्धस्य देशः) गजस्य स्कन्धः ।
यत्र हस्तिपक उपविशति । तत्पर्यायः । आस-
नम् २ । इत्यमरः ॥ स्कन्धमात्रम् । यथा,—

“त्रिपुरारिः स्कन्धदेशे कण्ठे कामाङ्गनाशनः ॥
इति शृंगभरतमवादे माहेस्वरकवचम् ॥

स्कन्धफल, पु, (स्कन्धे फलमस्य) नारिकेलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ उडुम्बरवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्कन्धवन्दना, स्त्री, (स्कन्धे वन्दनमिवास्या) ।
मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्कन्धमल्लक, पु, (स्कन्धेन मल्ल इव । कन् ।)
कङ्कपची । इति हेमचन्द्रः ॥

स्कन्धरुह, पु, (स्कन्धात् रोहतीति । रुह + क ।)
वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्कन्धवाह, पु, (स्कन्धेन वाहयतीति । वह +
णिच् + अच् ।) शकटादिवाहकवृक्षः । यथा,
“स्कन्धवाहस्तु शङ्खश्च शृङ्गो गौरचधूर्त्तिलः ॥”
इति हारावली ॥

स्कन्धवाहकः, पु, (स्कन्धेन वहतीति । वह +
णल् ।) शकटादिवाहकवृक्षः तत्पर्यायः ।
स्कन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्कन्धेन वहन-
कर्त्तरि, त्रि ॥

स्कन्धशाखा, स्त्री, (स्कन्धस्य शाखा) वृक्षस्य
मुख्यशाखा । तत्पर्यायः । शाला २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४९ ।
“यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसेचनम् ।
एवमारोधनं विष्णोः सर्वेषामालोकनं हि ॥”)
स्कन्धशृङ्ग, पु, (स्कन्धपर्यन्तं शृङ्गमस्य) ।
महिषः । इति केचित् ॥

स्कन्धा, स्त्री, शाखा । लता । इति केचित् ॥
स्कन्धाग्नि, पु, (स्कन्धस्य काण्डस्य अग्निरिव) ।
हृहृत्काष्ठानि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्कन्धानल, पु, (स्कन्धस्य काण्डस्य अनल इव) ।
हृहृत्काष्ठानि । तत्पर्यायः । स्थूलकाष्ठधक् २ ।
इति जटाधरः ॥

स्कन्धावार, पु, (स्कन्धेन सैन्यसमूहेन व्यूहेन नृप-
तिना वा आत्रियते इति । आ + वृ + घञ्) ।
सैन्यस्थितिः । (यथा, रामायणे । ६ । ४२ । २२ ।
“एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥”)
राजधानी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १८५ । ६ ।

“ते तु दृष्ट्वा परं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥”)
कटकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

स्कन्धिक, पु, (स्कन्धेन वहतीति । स्कन्ध + ठक्) ।
स्कन्धवाहकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्कन्धौ, [न्] पु, (स्कन्धोऽस्यास्तीति । इनि +
वृच् । इति रत्नमाला ॥ स्कन्धमुक्ते, त्रि ॥
(काण्डविशिष्टे, च त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । १५४ । ५ ।

“हिमवन्तः समासाद्य महानासीदनसति ।
वर्षपूगाभिसहस्रं शाखी स्कन्धौ पलाशवान् ॥”)
स्कन्ध, त्रि, (स्कन्द + क्त) । श्रुतम् । इत्यमरः ।
३ । १ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । ४२ ।
स्कन्धमात्रं च तद्देतो वृक्षपत्रेण भूमिपः ।
प्रतिजग्राह मिथ्या मे न पतेद्रेत इत्युत ॥”)
शुष्कम् । गतम् । इति स्कन्दधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्तनम्, इ ङ स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
भ्रातृ०-सक०-सेट् ।) स्तम्भ इह रक्षीकरणम् ।
इ, स्तम्भते । ङ, स्तम्भते कवाटेन द्वार
लोकः । चस्तम्भे । इति दुर्गादासः ॥

स्तान्दः, क्ली, (स्तान्दस्येदमिति । स्तान्द + अण् ।)
स्तान्दपुराणम् । यथा,—

“वाराहश्च तथा स्तान्दं वामन कूर्मसञ्जकम्”
इत्यादि नारदीयपुराणम् ॥

अस्य विवरण पुराणग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

स्तु, ग न ज उद्धृती । आङ्गावने । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-स्वा० च-उभ०-सक०-सेट् ।)
ग ज, स्तुनाति स्तुनीते । न ज, स्तुनीति
स्तुनुते । चुस्काव । उद्धृतिरुहरणम् । आङ्गा-
वने । इति प्राञ्चः ।

“स्तुनाति च स्तुनीते च स्तुनीत्याङ्गावनेऽपि च।
स्तान्दते स्तुन्दते चापि षडाङ्गावनवाचिनः ॥”
इति भट्टमहः ।

आवरणे इति पाणिनीया । स्तुनाति शत्रु
बाणेन भटः आच्छादयतीत्यर्थः । इति रमा-
नाथ । इति दुर्गादासः ॥

स्तुद, इ ङ आङ्गावे । उद्धृती । उत्प्लुत्य गत्याम् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-भ्रातृ०-सक०-अक०-
च-सेट् ।) “पञ्चमस्तरौति धातुप्रदीपरामौ ।
‘स्तान्दते स्तुन्दते चापि षडाङ्गावनवाचिनः ।
इति भट्टमहोऽपि ।

चुस्तुन्दिते ॥” इति दुर्गादासः ॥

स्तुन्म, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-स्वा० च-पर०-सक०-सेट् ।) क्त्वावेट् ।
दन्त्यादिः । पञ्चमस्तरौ । ग, स्तुभ्राति । न,
स्तुभ्रोति । उ, स्तुभ्रित्वा स्तुभ्रा । रोधन
मावरणम् । इति दुर्गादासः ॥ सौवधातुरयम् ॥
स्कोटिका, स्त्रो, पचिविशेष । यथा,—
अथ सर्षपो ।

“हापुत्रिका खञ्जिका तुलिकास्कोटिके समे ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खद, म ष ङ विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(श्वा०-भ्रातृ०-सक०-सेट् ।) म, खदयति ।
उपसर्गात् परस्य तु वा श्रम यम फण इत्या-
दिना वा ङख । प्रखदति प्रखदादयति । अत्र
परिवर्ज्यादुपसर्गात् परस्य घटादित्वा नास्ति
इति कातन्त्राद्या । तत्रैव अवस्थाने अप इति
भौमः । प्रखदादयति अत्रखदादयति परिखद-
यति । अपपरिभ्यां परस्य घटादित्वा नास्तीति
जीमराद्या । अपखदादयति परिखदादयति
प्रखदयति । खद खदने इति प्राञ्चः । खदने
स्वैर्यमिति त्रिलोचनरामौ । पाटनमिति गो-
विन्द । क्लेशोत्पादनमिति गोयीचन्द्रः ।
हिंसति रमानाथ । इति दुर्गादासः ॥

खदने, क्ली (खद + ख्युट् ।) विदारणम् । इति
खदधात्वर्थदर्शनात् ॥ स्वैर्यम् । पाटनम् ।
क्लेशोत्पादनम् । हिंसा । इति कविकल्पद्रुम-
टौकाया दुर्गादासः ॥

खल, मि चये । चले । । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(श्वा०-पर०-सक०-चले अक०-सेट् ।) मि,
खलयति वचनं ते सर्वथा सुभु, खेदमिति
भालत्याम् । खालयति चखाल । चयः सञ्चय
खलति पुष्प मालिक सञ्चिनोतीत्यर्थः । चलः
खलनम् । खलति पत्रं हञ्चस्य ।

“दृढं प्रेमा भग्नः सदसिरिव सन्धि न लभते ।
लभेतापि प्रायः खलति खलु यत्रैरपि धृतः ॥”
इति दुर्गादासः ॥

खलनं, क्ली, (खल + ख्युट् ।) पतनम् । तत्-
पर्यायः । रिङ्गणम् २ । इत्यमरः । १।७।३६ ॥
रिङ्गणम् ३ । इति हिमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
४।२४ ।

“अमखलनदोषघ्नं स्वविरै च प्रशस्यते ।
सत्त्वोत्साहबलस्वैर्यैर्धैर्यैर्वीर्यैर्विवर्द्धनम् ॥”
अभिधातः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, माघे ।
८।५२ ।

“निजपाणिपल्लवतलखलना-
दभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।
अपरा परीक्ष्य शनकैर्मसुदे
सुखवासमास्य कमलश्वसनैः ॥”

उच्चारणम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२१८ ।
“उत्स्रप्रायितभोगाङ्गोत्रखलनसम्भवा ॥”
तथाच भागवते । ५।३।१२ ।

“अथ कथञ्चित् खलनच्युततनजृम्भनदुरवस्था-
नादिषु विवशाना न स्मरणात् ज्वरमरण-
दशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुण-
कृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥”
खलित, क्ली, (खल + क्त ।) कूटयुद्धादिना
युद्धमर्थ्यादाया खलनम् । तत्पर्यायः । क्लमम् ।
२ । इत्यमरः । २।८।१०८ ॥ अथः । त्रि,
चलितम् । इति मेदिनी । ते, १६४ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६७२ ।

“सौधगवाचगतापि हि दृष्टिस्त स्थितिक्लत-
प्रयत्नमपि ।

हिमगिरिशिखरखलिता गङ्गैवैरावर्त
हरति ॥”

स्तक, म प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
पर० सक०-सेट् ।) म, तिष्ठकयिषति तिस्त-
कयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तन, त् क अन्नशब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) स्तनयति
मेघः । इति दुर्गादासः ॥

स्तन, मि शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मि स्तनयति स्तानयति ।
अतिस्तनत् । इति दुर्गादासः ॥

स्तनः, पु, (स्तन्यते शब्दार्थे कामुकैः स्तनयति
कथयति वचःशोभांमिति वा । स्तन शब्दे +
घञ् ।) अवयवविशेषः । माइ इति चूँची इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कुच २ । इत्यमरः ।
२।६।७७ ॥ कूचः ३ उरोज ४ वक्षोज ५
पयोधर ६ वक्षोरुहः ७ उरसिज ८ तस्याथ

चूचुकम् । इति शब्दरत्नावली । तस्य शुभ-
लक्षणं यथा, गारुडे । ५६ । ८५ ।

“अरोमशौ स्तनी पोनी घनावविषमौ
शुभौ ।

कठिनावरोमसुरो रुद्रुश्रीवा न कम्बुभा ॥”
तस्य मनोहरत्वकारकीषध यथा, तत्रैव ।
१८४ । ४ ।

“कुष्ठनागधलाचूर्णं नवनीलसमन्वितम् ।
तद्भेषो युवतीनाञ्च कुर्यान्नमोहर स्तनम् ॥”
अधस्तनरोगस्य संप्राप्तिमाह ।

“सचोरी वाप्यदुग्धौ वा दोष प्राप्य स्तनी स्त्रियः
रक्त मासञ्च सद्रूथ स्तनरोगाय कल्पते ॥”
अदुग्धावपि स्तनी प्रसूताया गर्भिण्याश्च
स्त्रिया बोद्धव्यौ । यत आह सुश्रुतः ।

“धमन्य सवृतद्वारा कन्याना स्तनसञ्चिता ।
दोषाविसरणास्तासा न भवन्ति स्तनामया ॥”
दोषाविसरणा सवृतद्वारेण दोषाणाम-
विसरणमसञ्चारो यासु ता ।

“तासामेव प्रसूताना गर्भिणीनाञ्च ता पुनः ।
स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यतः ॥” ३ ॥
स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणाभ्याह ।

“पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणितविद्रधिम् ।
लक्षणाणि समानानि बाह्याविद्रधिलक्षणे ॥”
पञ्चाना वातपित्तकफज्विपातागन्तुजानाम् ।
आगन्तुजस्तनरोगाभिघातेन शल्येन च बोद्धव्यः ॥
रक्तजस्यासम्भवः । स्वभावात् ॥ ४ ॥

अथ स्तनरोगस्य चिकित्सा ।
“शोथ स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्यात्
यद्विद्रधावभिहित बहुधा विधानम् ।
आमे विदाहनि तथैव च तस्य पाके
तस्या स्तनी सततमेव च निर्गृहीती ॥
पित्तघ्नानि तु शोथानि द्रव्याश्च प्रयोजयेत् ।
जलीकाभिर्हरेद्रक्त न स्तनावुपनाहयेत् ॥”
उपनाहयेत् स्वेदयेत् ।

“लेपो विशालामूलेन हन्ति पीडा स्तनो-
त्थिताम् ।

निशाकनककल्काभ्या लेपः प्रोक्तः स्तना-
र्त्तिहा ॥”

विशाला इन्द्रवारुणी । कनकस्य धतूरस्य पत्रं
ग्राह्यम् ।

“लेपान्निहन्ति मूल स्तनरोग वन्धककोट्या ।
निर्वाप्य तप्तलोह सलिले तदा पिवेत्तत्र ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

स्तननं, क्ली, (स्तन शब्द + ख्युट् ।) ध्वनिमात्रम् ।
मेघशब्दः । कुन्वितम् । इति मेदिनी ॥

स्तनम्बय, पु, स्त्री, (स्तन धयति पिबतीति स्तन
+ घेट् पाने + “नासिकास्तनयोर्धाधेठो ।” ३।
२।२८ । इति खड्गः । अरुर्हिषदिति मुम् ।
अतिशिशः । तत्पर्यायः । उत्तानशय २ उत्ता-
नशया ३ डिम्बाः ४ डिम्बा ५ स्तनप ६ स्तनपा
७ स्तनम्बयी ८ स्तनम्बया ९ । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, रघुः । १४ । ७८ ।

“पयोधरैरात्रमवाल्लहकान्
सवहयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असशय प्राक् तनयोपपत्ते’
स्तनन्धयप्रोतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥”
स्तनन्धया, स्त्री, (स्तनन्धय+टाप् ।) अति-
बालिका । इत्यमरटीकाया भरत ॥ २॥ ६॥ ४१ ॥
स्तनन्धयी, स्त्री, (स्तनन्धय+टिस्वात् ङीप् ।)
अतिबालिका । इत्यमर ॥ २॥ ६॥ ४१ ॥
स्तनप, पु, स्तन पिबतीति । पा+क । अति-
शिशु । इति भरत ॥ स्तनपानकर्त्तरि, त्रि ॥
स्तनपा, स्त्री (स्तन पिबति या । पा+क ।
टाप् ।) अतिबालिका । इत्यमर ॥ २॥ ६॥ ४१ ॥
स्तनपायिका, स्त्री, अतिबालिका । दुग्धपोष्या ।
स्तनशब्दपूर्वकपाधातोर्णक्(ण्डुल्) प्रत्यये प्राप्-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
स्तनभर, पु, (स्तनयोर्भर ।) स्थूलस्तनभार ।
तत्पर्याय । स्तनभोग २ । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥
स्तनभव, पु, (स्तनाभ्या भव उत्पत्तिर्यस्य । रति-
बन्धविशेष । यथा,—
“स्वजङ्घादयमध्ये तु कृत्वा योषित्वद्वयम् ।
स्तनी धृत्वा रमेत् कामी बन्ध स्तनभव
स्मृत ॥”
इति स्मरटीपिका ॥
स्तनजाते, त्रि ॥
स्तनमुख, पु, (स्तनयोर्मुखम् । अभिधानात्
पृस्वम् ।) स्तनाग्रभाग । यथा । चूचुकान्तु स्तना-
हन्तशिशुामुखा । इति हेमचन्द्र ॥ ३॥ २६७ ॥
स्तनयिन्, पु, (स्तनयतीति । स्तन क्त्वाभ्यश्चे+
“स्तनिहृषिप्रुषीति ।” उणा० ३ । २६ । इति
इत्नुच् । “अयमन्तेति ।” ६ । ४ । ५५ । इति
अयादेशे ।) मेघ । इत्यमर ॥ १ । ३ । ६ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
“किमव्यक्तोऽसि निन्दे कुतस्येऽपि त्वमीदृशी ।
स्तनयिन्नोमंयरीव चकितोक्कण्डिता स्थिता ॥”)
मुस्तक । इति चामर ॥ २॥ ४११५६ ॥ मेघध्वनि ।
इति मेदिनी ॥ विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥
शुत्यु । रोग । इति हेमचन्द्र ॥
स्तनहन्त, पु, (स्तनयोर्हन्तम् । अभिधानात्
पृस्वम् ।) स्तनमुखम् । इति हेमचन्द्र ॥ ३॥ २६७ ॥
स्तनेर वींटा इति भाषा ॥
स्तनशिखा, स्त्री, (स्तनयो शिखा ।) स्तनहन्त ।
इति हेमचन्द्र ॥ ३ । २६७ ॥
स्तनाग्र, स्त्री, (स्तनयोरग्रम् ।) स्तनहन्तम् ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
स्तनान्तर, स्त्री, (स्तनयोरन्तरम् ।) हृदयम् ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । १० । ६२ ।
“बभ्रत्या कौस्तुभन्यास स्तनान्तरविलम्बनम्
पर्युपास्तन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥”)
स्त्रौबंधव्यलक्षणविशेष । इति केचित् ॥
स्तनाभोग, पु, (स्तनयोराभोग ।) स्तनभर ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ स्तनस्य परिपूर्णता च ॥

स्तनितं, स्त्री, (स्तन+क्त ।) मेघनिर्घोष । इत्य-
मरः । १ । ३ । ८ ॥ (यथा, मनु । ४१०३ ।
“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानाञ्च सप्रवे ।
पाक्कालिकमनध्यायभेतेषु मनुरज्ज्वीत् ॥”)
करतालिशब्दः । इति केचित् ॥ (शब्दमात्रम् ।
यथा, हरिवंशे । ८८ । ४८ ।
“भार्त्तस्तनितसनादे वधिराशुक्रदाकुले ॥”)
शब्दिते, त्रि ॥
स्तनितफल, पु, (स्तनितानि फलानि यस्य ।)
विकण्डकद्वय । इति राजनिर्घण्ट ॥
स्तन्य, स्त्री, (स्तने भवम् । स्तन+“शरीरावय-
वाञ्च ।” ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । २ । ६६ ।
“स नन्दिनौस्तन्यमनिन्दितात्मा
सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञ
शश्व यशो मूर्त्तमिवातिदृष्ट ॥”
स्तनाय हितमिति । “शरीरावयात् यत् ।” ५ ।
१ । ६ । इति यत् स्तनहिते, त्रि ॥)
स्तम्ब, त्रि, स्तम्भित । जडोक्त । स्तम्भघातो
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २० । ८६ ।
“स्वयमुत्क्षिप्तकलसस्तम्बवाहुरभूत्तटा ॥”)
स्तम्बरोमा, [न] पु, (स्तम्बानि रोमाणि यस्य ।)
शूकर । इत्यमर ॥ २ । ५ । २ ॥ स्तम्भित-
लोमयुक्ते त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ५३२ ।
“विसुखे चतुर्मुखेऽपि श्रितवति चानौशभाव-
मीशेऽपि ।
मग्नमहोनिस्तारे हरि पर स्तम्बरोमाभूत् ॥”)
स्तम्भ, इ उ स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
आत्म०-भक०-सक०-च सेट् ।) दन्त्यादि । इ,
स्तम्भते । उ, स्तम्भते । तिष्ठभयिषति । तिस्त-
भयिषति । स्तम्भो जडोभावस्तत्करणञ्च ।
स्तम्भ स्थूणाजडोभावावित्यमरोक्तं । शीत-
नादस्तम्भो जडोक्त इत्यर्थ इति क्रमदीश्वरो-
क्तञ्च । स्तम्भ इह क्रियानिरोध इति भौस ।
दोषद्विरिति गोविन्दभट्ट । स्तम्भो रुद्धीकर-
णञ्च । स्तम्भते कवाटेन द्वार लोक । इति
दुर्गादास ॥
स्तम्भ, पु, काग । इति शब्दरत्नावली ॥
स्तम्ब पु, (तिष्ठतीति । स्था+“स्थ स्तोऽम्बज-
वकौ ।” उणा० ४।८६ । इति अश्वच् । स्तादे-
शश्च ।) प्रकाण्डरहितदृक् । स तु भ्रिण्टि-
कादिः । तत्पर्याय । गुल्म २ । इत्यमर ॥ २ ।
४ । ८ ॥ दृणादि । तत्पर्याय । गुच्छ २ ।
इति चामर ॥ गुच्छ ३ । इति तट्टीका ॥
विटप ४ । इति जटाधर ॥
स्तम्बकारि, पु, (स्तम्ब करोतीति । स्तम्ब+क्त+
स्तम्बशक्तोरिन् ।” ३ । २ । २४ । इति इन् ।)
धान्यम् । इत्यमर ॥ २ । ८ । २१ ॥ अपि च ।
“पुंसि स्तम्बकारिर्धान्यं ब्रौह्मिर्ना धान्यमात्रको”
इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्बकार, त्रि, (स्तम्ब करोतीति । क्त+अच् ।)
गुच्छकारकः । स्तम्बशब्दात् क्तवधातो, षच्-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
स्तम्बघन, त्रि, (स्तम्ब हन्त्येऽनेनेति । स्तम्ब+
हन्+“स्तम्बे क च ।” ३।३।८३ इति चकारात्
षच् घनादेशश्च ।) दृणाद्यम्बलनकारिस्त्रि-
वादिः । तत्पर्याय । स्तम्बघ्न २ इत्यमर ।
३।२।३५ ॥ स्तम्बहनन ३ । इति सारसुन्दरी ॥
स्तम्बघ्न, त्रि, (स्तम्बो हन्त्येनेनेति । स्तम्ब+
हन्+“स्तम्बे क च ।” ३।३।८३ इति क. ।)
स्तम्बघन । इत्यमर ॥ ३ । २ । ३५ ॥
स्तम्बपू, [र] स्त्री, (स्तम्बाना पूरिष ।) पुरीमेद ।
तत्पर्याय ।
“तामलिस दामलिस तामलिसौ तमालिनी ।
स्तम्बपूर्व्विष्णुगृहश्च स्याद्दिदर्भा तु कुण्डिनम् ॥”
इति हेमचन्द्र ॥
स्तम्बहनन, त्रि, (स्तम्बो हन्त्येनेनेति । हन्+
करणे ल्यट् ।) स्तम्बघन । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी । ३ । २ । ३५ ॥
स्तम्बेरम, पु, (स्तम्बे रमते इति । स्तम्ब+रम+
“स्तम्बकर्णयो रमिजपो ।” ३।२।१३ । इत्यच् ।
“तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।” ६।३ । १४ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) हस्तो । इत्यमर ॥ २।८।३५ ॥
(यथा, रघु । ५ । ७२ ।
“शय्या जहाल्युभयपक्षविनीतनिद्रा
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ॥”)
स्तम्भ, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुम ॥
(क्रा० स्तो० च०-पर०-सक०-सेट् ।) कृते ।
ग, स्तम्भति । न, स्तम्भोति । उ, स्तम्भित्वा
स्तम्भा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादास ।
सौत्रधातुरयम् ॥
स्तम्भ, पु, (स्तम्भतीति । स्तम्भ+पचाद्यच् ।)
स्थूणा । याम इति खट्टी इति च भाषा ।
जडोभाव । स तु निष्प्रतिभता । इत्यमर-
भरती । ३।३।३४ ॥ (यथा, माघ, १।५।४८ ।
“स्तम्भ महान्तमुचित सहसा सुभोच
दान ददावतितरा सहसाग्रहस्त ।
वहापराणि परितो निगडान्वलावीत्
स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराज ॥”
“महान्त स्तम्भ आलान जाह्यश्च सहसा
सुभोच । स्तम्भ स्थूणाजडत्वहोरिति विश्व ।”
इति तट्टीका ॥ काण्डम् । यथा, रघु । ५।१५ ।
“भारन्यकोपात्तफलाप्रसृति
स्तम्बेन नोवार इवावविष्ट ॥”)
स्तम्भकार, पु, (करोतीति । क्त+अच् । स्तम्बस्य
कार ।) वेष्टनम् । इति केचित् ॥ स्थूणाकारकं
जाह्यकारके च त्रि ॥
स्तम्भकौ, [न] पु, वाद्यविशेष । इति केचित् ॥
स्तम्भन, स्त्री, (स्तम्भ+ल्युट् ।) जडोकरणम् ।
यथा, वगलामुखीस्तोत्रे ।
“दृष्टस्तम्भनमुग्रविघ्नमग्न दारिद्र्यविद्रावणम् ॥”
षट्कर्मोन्तर्गताभिचारकर्मविशेष । यथा,—

स्तम्भनः

“उलूककाकयो' पक्षी गृहीत्वा मन्त्रवित्तमः ।
आलिख्य वै शरावे निशयाञ्च साध्याचर-
सपुटितम् ॥

मन्त्र स्थापितपवनं सहस्रजस चतुस्रथे निखनेत्
स्तम्भनमेतदवश्य भविता जगताञ्च नात्र
सन्देहः ॥”

स्थापितपवनं कृतप्राणप्रतिष्ठम् ।

“कृत्वा प्रतिष्ठितमथवा
श्मशानाङ्गारकेशशववसनजाम् ।
सम्यग्धिष्ठितपवना
हृदतनाम्नी समन्त्रललाटाम् ॥
वसनाधिष्ठितपवना
सहस्रजसा तदुल्कया वसनाम् ।
दग्धा कृत्वा निखनेत्
श्मशानदेशे सपदि वाक्स्तम्भ ॥

आलिख्य चेटकायुगले मन्त्र सनामपुटितम् ।
निशया निशोथकाले सहस्रजस प्रतिष्ठित-
प्राणम् ॥

बन्धनमतितीक्ष्णतर स्तम्भनमतितीक्ष्णाम्बु-
नि चिसम् ।

लिखितमन्त्रचितामयकौलक,
सहितकर्म्म सनाम समारुतम् ॥
कृतजप त्रिसहस्रकसख्यया
पथि खनेदथ याननिवारणम् ।
विहितनिम्बतरौ रिपुनामयुत
मनुमिस निशया कृतनामकम् ।
नवसहस्रजपादिसुसाधित
पथि खनेदथ सैन्यनिरोधनम् ॥”

इति स्तम्भनम् ॥

इति फोल्कारिणीतन्त्रे ५ पटल ॥ * ॥

अथाग्निस्तम्भनम् ।

“मालूरस्य रस गृह्य जलौका तत्र पेषयेत् ।

हस्ती तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥

शालालोरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम् ।

अग्न्यागारे चिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥

वायसी उदर गृह्य मण्डूकवसया सह ।

गुडिका कारयेत्तेन ततोऽग्नीं प्रचिपेद्दशौ ॥

एवमेतत्प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥

रक्तपाटलमूलान्तु अष्टवधु मूलकै ।

दिव्य स्तम्भयते चिप्र पय पिण्ड जलान्तकम् ॥

सुण्डीतकवचाङ्गुल सराच नागर तथा ।

चर्वित्वा च इम सद्यो जिह्वया ज्वलन लिङ्गेत्

गोरोचना भृङ्गराज चूर्णीकृत्य घृत समम् ।

दिव्यस्तम्भश्च पोत्वा स्यात् मन्त्रे णानेन वै तथा

ॐ ह्य अग्निस्तम्भन कुरु ॥ ॐ नमो भगवते

जल स्तम्भय स्तम्भय स सम सक्के कके कचर ।

जलस्तम्भनमन्त्रोऽय जल स्तम्भयते शिव ॥”

इति गारुडे पूवखण्डे । १८६ । ११—१८ ॥

प्रकारान्तर षट्कर्म्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्तम्भन, पु. (स्तम्भयतीति । स्तम्भ + णिच् + ल्यु ।)
कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गत-वाण विशेष ।
यथा,—

स्तावः

“उन्मादन' शोषणञ्च तापनस्तम्भनस्तथा ।
समोहनञ्च पञ्चैते विख्याता. कामशायकाः ॥”
इति जटाधर' ॥

(स्तम्भके, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“कषाय. सग्राहको रोपण' स्तम्भन' शोधनो
लेखन शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति ॥”)

स्तम्भित', त्रि, जडीभूत' । जडीकृतः । इति स्तम्भ-
शब्दात् इतोऽस्य जाते इतप्रत्ययेन स्तम्भघातोः
क्तप्रत्ययेन वा निष्पन्न ॥

स्तरिमा, (नृ। पु, (स्तृणोति आच्छादयतीति ।

स्तु + “हृष्टृष्टस्तृभ्य इमणिच् ।” उणा० ४ ।

१४१ । इति इमणिच् ।) तल्पम् । इत्युणादि-
कोष ॥

स्तरौ, स्त्री, (स्तृणोति आच्छादयतीति । स्तु +

“अवितृस्तृन्दिभ्य ईं ।” उणा० ७ । १५८ ।

इति ईं ।) धूम' । इति हेमचन्द्र ॥

स्तावः, पु. (स्तृयतेऽनेनेति । स्तु + अप् ।) प्रशसा ।

तत्पर्याय' । स्तोत्रम् २ नृति ३ स्तुति, ४ ।

इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ स्तवनम् ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ वर्ण ६ । इति जटाधरः ॥

(यथा, हरिवंशे । १२६ । २८ ।

“तुष्टाव च नभोशान मारीच कश्यपस्त्रदा ।

वेदोक्तौ' स्वकृतेश्चैव स्तवै स्तुत्य जगद्गुरुम् ॥”)

स्तावक, पु, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थ स्तोऽन्व-
जवकौ ।” उणा० ४ । ६६ । इति अवक

धातोश्च स्तादेश ।) गुच्छक' । इत्यमर ।

२ । ४ । १६ ॥ “हे स्तावके थलो इति ख्याते

बहुभिः पुष्पै' फलेर्वा सवाध पल्लवग्रन्थि'

गुच्छ । गूयते ध्वन्यते भ्रमरेरत्र गुच्छ । गु

घु ङ ङ ध्वनौ नाम्नीति ङक् ।

‘पुष्पादिस्तावके गुच्छो सुक्ताहारकलापयो ।’

इति चवर्गान्तेषु रन्तिदेव ॥

‘स्यात् गुच्छः स्तावके स्तावके हारभेदकलापयो ।’

इति चवर्गद्वितीयान्ते मेदिनी ॥

स्वार्थे के गुच्छक गुत्सक इति च पठन्ति । तदा

बुध्यति वेष्टते इति गोधन्ते क्रीडन्ति भ्रमरा

अत्रेति वा गुत्स । गुश्च वेष्टे गुथ ङ क्रीडे

इत्यस्माद्वा नाम्नोति स । स्वार्थे क गुत्सक ।

‘स्तावके हारभेदे च गुत्स स्तावके च कोर्त्तित ॥’

इति दन्त्यान्तेषु रुद्र ।

‘गुत्स' स्यात् स्तावके स्तावके हारभेदग्रन्थि-

पर्णयो ।’

इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ।

‘मुक्ता' कुट्मलश्चापि स्तावको गुत्सकाविति ॥’

इति हड्ड ।

स्तृयते' इति स्तावक' । घु व ल स्तृती अल् स्ताव

स्वार्थे अभिधानात् नित्यक । इति भरत ॥*

स्तुति । इति विश्व ॥ ग्रन्थपरिच्छेद । समूह ।

इति केचित् ॥ स्तावकारके, त्रि ॥

स्तावरक, पु, आवरक । इति केचित् ॥

स्ताव', पु, स्ताव । स्तावतोर्भावे घञ् प्रत्ययेन

निष्पन्न ॥

स्तुनकः

स्तावक, त्रि, (स्तृतीति । स्तु + ण्वल् ।) स्ताव-
कर्त्ता । स्तावतोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १५ । २१ ।

“स्तावकान् तानाभिप्रेत्य धृष्टुर्वैश्वः प्रतापवान् ।
मेघनिष्ठादया वाचा प्रहसन्निदमन्नवीत् ॥”)

स्तिमित, त्रि, (स्तिम + क्तः ।) अचञ्चलः । (यथा,
रघु । १३ । ४८ ।

“एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा

सरिद्दूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनौ भाति नगोपकण्ठे

सुक्तावली कण्ठगतैव भूमेः ॥”

आद्र । यथा, “स्तिमितोऽचञ्चलार्द्रयोः ।”
इति मेदिनी ॥

स्तिम्भि, पु, (स्तम्भातीति । स्तम्भ + “कामित-

मिश्रतिस्तम्भामत इच्च ।” उणा० ४ । १२१ ।

इति इन् अत इच्च ।) समुद्र । वाधा । इत्यु-

णादिकोष ॥

स्त्रीव्वि', पु, (स्तृणातीति । स्तृ + “स्तृ जृञ्-
स्तृ जागृभ्य क्तिन् ।” उणा० ४ । ५४ । इति

क्तिन् ।) नभ । रुधिरम् । ढणजाति । अध्वर्यु ।

पय' । शक्त । इति सच्चिन्सारोणादिहृत्ति ॥

स्तुत, त्रि, (स्तु + क्तः ।) स्तुतिविषय' । तत्-

पर्याय । ईलित. २ शस्त. ३ पणायितः ४

पनायित ५ प्रयुत. ६ पणित. ७ पनित ८

अपिगौर्यं ९ वर्णित. १० अभिष्ट. ११ । इत्य-

मर । ३।२।११० ॥ गौर्यः १२ ईडित १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ नृत् १४ । इति जटाधर ॥

(यथा, महाभारते । १२ । २८४ । १८ ।

“नम स्तुताय स्तुत्याय स्तु यमानाय वै नम ॥”)

स्तुतिः, स्त्री, (स्तु + क्तिन् ।) स्तावः । इत्यमर ।

१ । ६ । ११ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ११६ ।

“इत स्तुति का खलु चन्द्रिकाया

यद्विमप्युत्तरलौकरोति ॥”)

दुर्गा । यथा,—

“स्तुति सिद्धिरिति ख्याता श्रिया सन्नयणाञ्च

सा ।

लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते”

इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥

स्तुतिपाठक, पु, (स्तुति पठतीति । पठ + ण्वल् ।)

राजादेर्यात्रादी वोर्थेस्तुतिकर्त्ता । तत्पर्याय ।

वन्दी २ । इत्यमर । २ । ८ । ६७ ॥ लग्न ३

स्तुतिव्रत, ४ स्तुत ५ मागध ६ मधुक ७ ।

इति जटाधर ॥ प्रातर्गेय ८ । इति त्रिकाण्ड-

शेष ॥

स्तुतिव्रत, पु, (स्तुतिरेव व्रत यस्य ।) स्तुति-

पाठक । इति जटाधर ॥

स्तुत्य, त्रि, स्तावनीय । स्तावतो' क्यप्प्रत्ययेन

निष्पन्न । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा,

रघु । ४ । ६ ।

“परिकल्पितमन्निध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्य स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे मरस्त्रती ॥”)

स्तुनक, पु, काग. । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्तुभ, ग न उ रोधने । शीवधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा० स्वा० च०-पर०-सक० सेट् । क्वावेट् ।) दन्त्यादि । पञ्चमस्वरौ । ग, स्तुभ्राति । न, स्तुभ्राति । उ, स्तुभित्वा स्तुब्वा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः ॥
स्तुभ, पु, ङाग । इत्यमरटौकाया भरतः २ । ८ । ७६ ॥ (अग्निविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २२० । १४ ।
“चातुर्मास्येषु नित्याना इविषा योनिरग्रह । चतुर्भिं सहित पुत्रैर्भानोरेवान्वय स्तुभः ॥”)
स्तुवेय, पु, (स्तुयते इति । स्तु + “स्तुव केय- म्छन्दसि ।” उणा० ३ । ८८ । इति केय । क्त्वाद्गुणाभावे सत्युवडादेशः ।) इन्द्र । इत्यणादिकोप ॥
स्तुपेय, त्रि, श्रेष्ठ । उत्तमः । वैदिकशब्दोऽयम् । दृष्टातोरौषादिकसेष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
स्तूप, क उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक०-सेट् ।) पष्ठस्वरौ । उच्छ्रायो राशौ- करणम् । स्तूपयति धान्य कृषकः । तुष्टूपयि- पति । इति दुर्गादासः ॥
स्तूप, य इर उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।)-पष्ठस्वरौ । य, स्तूपयति । इर, अस्तूपत् अस्तूपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्य उ इत्यन्ये । अतुस्तूपत् । इति दुर्गादासः ॥
स्तूप, पु, (स्तुयते इति । स्तु + “स्तुवो दीर्घश्च” उणा० ३ । २५ । इति प दीर्घश्च ।) मृदादि- कूट । राशीकृतमृत्तिकादि । इति पु लिङ्ग- सग्रहे अमर । ३ । ५ । १८ ॥ सघात । निष्पृथोजनम् । बलम् । इति सच्चिसारोणादि- वृत्तिः ॥
स्तु, न प्रीतिरचाप्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०- पर०-सक०-अक०-च अनिट् ।) न, स्तुणीति । इति दुर्गादासः ॥
स्तु, न ज स्तुती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा० उभ०-सक०-अनिट् ।) न ज, स्तुणीति स्तुणीते स्तुतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥
स्तुच्च, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०- पर०-सक०-सेट् ।) सप्तमस्वरयुक्ततमप्य । स्तुच्चति । तरोस्तुच्चते । इति दुर्गादासः ॥
स्तुह, ऊ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०- पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तुहीत् अस्तुच्चत् । श, स्तुहति । तिस्तुहयिषति । इति दुर्गा- दासः ॥
स्तु ज गि छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा० उभ० सक०-अनिट् ।) ज गि, स्तुणाति स्तुणीते स्तोर्यं स्तोणि । इति दुर्गादासः ॥
स्तुह, ऊ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०- पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तुहीत् अस्तुच्चत् । श, स्तुहतो स्तुहन्तो । तिस्तुहयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तेन, तु क चौर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त- चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अतिस्तेनत् धन- चौरः । इति दुर्गादासः ॥
स्तेन, क्ली, (स्तेनत् क चौर्थे + भावे अच् ।) स्तेयम् । इत्यमरटौकाया भरतः २ । १० । २४ ॥ स्तेनः, पु, (स्तेनयतीति । स्तेन + पचाद्यच् ।) चौर । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥ तस्य दण्ड- निर्णयो यथा,—
“स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधि दण्डविनिर्णये । परम यत्रमातिष्ठेत् स्तेनाना निग्रहे नृपः । स्तेनाना निग्रहादस्य यशो राष्ट्रस्य वर्द्धते ॥ अत्रादे भ्रूणहा मार्षिं पत्नी भार्यापचारिणी । गुरौ शिष्यश्च याच्यश्च स्तेनो राजनि- क्लिष्यम् ॥
यस्तु तान्युपकल्पमाणि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमाद्य दण्डयेद्गजा यथाग्नि चौरयेद्गृह्णात् ॥ येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिव ॥”
इति मानवे ८ अध्याय ॥
तद्वैदिकपर्याय । तपु १ तक्ता २ रिभवा ३ रिपु ४ रिक्ता ५ रिहाया ६ तायु ७ तस्कर ८ वनर्गु ९ हुरश्चित् १० मुषीवान् ११ मलिन्नुच १२ अघ्नस १३ वृक १४ । इति चतुर्दशैव स्तेनानामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । २४ ॥ * । देवायानिविद्यान्नादिभोक्ता । यथा, श्रीभगवद्गोतायाम् । ३ । १२ ।
“इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ- भाविताः । तैर्हृत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव स ॥” स्तेप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०- पर०-सक०-सेट् ।) एकादशस्वरौ । क, स्तेप- यति । तिस्तेपयिषति । इति दुर्गादासः ॥
स्तेम, पु, (स्तिम आर्द्रं + घञ् ।) आर्द्रोभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥
स्तेय, क्ली, (स्तेनस्य भाव कर्म वा । स्तेन + “स्तेनाद्यन्लोपश्च ।” ५ । १ । १२५ । इति यत् । नलोपश्च) चौर्थेयम् । तत्तु चौरस्य भाव तस्य कर्म च इत्यमरभरती । २ । १० । २५ ॥ तस्य लक्षण यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
“प्रत्यक्ष वा परोक्ष वा रात्रौ वा यदि वा दिवा यत् परद्रव्यहरण स्तेय तत् परिकीर्तितम् ॥” तत्करणे नरक प्रतिप्रसवच्च यथा,—
व्यासोवाच ।
“न हिस्थात् सर्वभूतानि नानृतश्च वदेत् क्वचित् नाहित नाप्रिय वाक्य न स्तेन स्यात् कदाचन दण वा यदि वा शाक मृद वा जलमेव वा । परस्यापहरन् जन्तुर्नरक प्रतिपद्यते ॥ न राज्ञा प्रतीगृह्णीयात् शूद्रपतितादपि । न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वर्जयेद्बुधः ॥ नित्य याचनको न स्यान्न पुनस्तत् प्रयाचयेत् ॥ न विष विषमित्याहुर्ब्रह्मस विषमुच्यते । देवस्वचापि यत्नेन सदा परिहरेततः ॥

पुष्ये शाकोदकं काष्ठं तथा मूले फले लक्ष्णे । अदत्तादानमस्तेय मनुराह प्रजापतिः ॥ ग्रहीतव्यानि पुष्याणि देवार्चनविधौ द्विजे । नैकस्मादेव नियतमननुज्ञाय केवलम् ॥ दण काष्ठ फल पुष्य प्रकाश वे हरिद्बुधः । धर्मार्थं केवल ग्राह्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥ तिलमुद्गयवादीनां सुष्टिर्ग्राह्या पयि स्थिते । चुधार्त्तानान्यथा विप्र विधिविद्विरिति स्थितिः ॥ इति कौर्मि उपविभागे । १६ । १-१० ॥
स्तेयप्रायश्चित्त यथा,—
“एतेर्त्रैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् । स्तेयदोषापहर्तृणा व्रतानां श्रूयता विधिः ॥ धान्यान्यधनचौर्याणि कृत्वा कामात् द्विजो- त्तमः । स्वजातीयगृह्णादेव कृच्छ्राङ्गेन विप्रश्रुतिः ॥ मनुष्याणान्तु हरणे स्त्रोणा चैत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिस्त्रान्द्रायण स्मृतम् ॥ द्रव्याणामङ्गसाराणा स्तेय कृत्वान्यवेश्मन । चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापपरिशुद्धये ॥ भक्षभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य तु । पुष्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्य विशोधनम् ॥ दणकाष्ठद्रुमाणान्तु पक्कासस्य गुडस्य तु । तैलचर्माभिपाणान्तु त्रिरात्र स्यादभोजनम् ॥ मणिमुक्ताप्रवालाना तास्त्रस्य रजतस्य तु । अयस्काभ्योपलानाश्च द्वादशाह कणाशुक् । कार्पासकीटकोषीना द्विशफैकशफस्य च । पक्षिगन्धोपधानाञ्च रज्जाश्चैव त्रयह पयः ॥ एतेर्त्रै तैव्यपोहेत पाप स्तेयकृत बुध ॥”
इति मात्स्ये २०१ अध्याय ॥ * ॥
स्तेयस्य दण्डविधिर्दण्डशब्दे द्रष्टव्यः । सुवर्ण- स्तेयप्रायश्चित्त प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ स्तेयी, [न्] पु, (स्तेयमस्यास्तीति । इति । चौर । यथा । सुमन्तु । सुवर्णस्तेयी मास सावित्रगृहसहस्र आज्याहुतीर्बुध्यात् त्रिरात्र- सुपवसेत् तमकृच्छ्रेण वा पूतो भवति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ स्वर्णकार । इति केचित् ॥ स्तेन, क्ली, (स्तेनस्य चौरस्य भाव कर्म वा) स्तेन + अण् ।) चौर्थेयम् । इत्यमरटौकाया भरतः २ । १० । २५ ॥
स्तेन्य, क्ली, (स्तेनस्य भाव कर्म वा । स्तेन + यञ् ।) चौर्थेयम् । इत्यमरभरती । २ । १० । २५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २०२ । ७ ।
“इमा हि पत्नीमस्माक धर्मज्ञा धर्मचारिणीम् ससृशेदोदृगो भाव शुचि स्तेन्यमिवाश्रुतम् ॥” स्तेन्य, पु, (स्तेन एव । स्वार्थे यञ् ।) चौर । इति शब्दरत्नावली ॥
स्तैमित्य, क्ली, (स्तिमितस्य भाव । स्तिमत + यञ् ।) जडता । इति राजनिघण्टे ॥ (आर्द्रत्वम् । यथा, “स्तैमित्य स्तिमितो वेगः । इति वैद्यमाधवकरसंगृहीतस्तिमितशयस्य ज्वराधिकारे ॥ “स्तैमित्यमङ्गस्यार्द्रपटावगुण्ड तत्वमिव ॥” इत्यस्य व्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥

स्तोक', पुं, (स्तुयते इति । स्तुच प्रसादे + घञ् ।) चातकः । इति मेदिनी ॥ विन्दु' । कणा । इति केचित् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४८ । ५८ । "दृष्ट्यावरुहेरभवत् स्रोतः खातानि निम्नगा । ये पुरस्तादपा स्तोका आपन्ना पृथिवीतले ॥") तथा च भागवते । ८ । ६ । ४८ । "एव गृहेष्वभिरतो विषयान् विविधैः सुखैः । सेवमानो न चातुष्यादान्यस्तोकैरिवानल ॥") स्तोक', त्रि, (स्तुच् + घञ् ।) अण् । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२१८ । "सञ्जयेवर्गते प्राणायाम्यक्तुमिच्छामि मारिचम् । स्तोकं ह्यपि न पश्यामि फल जीवितधारणे ॥") स्तोकक., पु (स्तोक एव । स्वार्थे कन् ।) चातक-पक्षौ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । १२ । ६७ । "रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवक' । ह्रको मृगीभ व्याघ्रोऽश्व फलमूलन्तु मर्कट । स्तोमचस्तोमको वारि यानान्युष्ट पशूनजः ॥") स्तोता, [ऋ]त्रि, (स्तीतीति । स्तु + ण्वल् ।) स्तवकर्त्ता । घृष्टातोस्तुण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४४ । १८ ।

"स्तोता स्या तव शर्मणि ॥")

तद्देदिकपर्यायः । १ भ १ जरिता २ कारः ३ नद ४ स्तामु. ५ कीरि ६ गौ. ७ सूरि. ८ नाद' ९ छन्द' १० स्तुम् ११ रुद्र १२ कपण्डु १३ । इति त्रयोदश स्तोतृनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ । ३ । १६ ॥ (विष्णु । इति महाभारतम् । १३ । १४८ । ८६ ॥)

स्तोत्र, क्ली, (स्तुयतेऽनेनेति । स्तु + "दाक्नीशस-युजेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ड्रन् ।) स्तवः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ तच्चतुर्विधं यथा, मात्स्ये १२१ अध्याये ।

"अत्र वो वर्षायथामि विधि मन्वन्तरस्य तु । ऋचो यजुषि सामानि तथावत् प्रति देवतम् । विधिहोत्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत् सप्रवर्त्तते ॥ द्रव्यस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च । तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुष्टयम् ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा भेदाद्भवन्ति ये । प्रवर्त्तयन्ति तेषा वै ब्रह्मस्तोत्रं पुनः पुनः ॥"

स्तोम, पु, (स्तुम + घञ् ।) सामावयवविशेष । स तु गीतालापपूरणाच्चर' । स च त्रयोदशविधो यथा । अथ वावलीको हाडकारः १ वायुर्हा-डकारः २ चन्द्रमाअथकारः ३ । आत्मेहकारो ४ ऽग्निरोकारः ५ आदित्य ऊकारः ६ । निहव एकारो ७ विश्वे देवा औहोइकारः ८ प्रजा-पतिर्हिकारः ९ । प्राण' स्वरः १० ऽन या ११ वाग्विराड्निरुक्त १२ स्रयोदश स्तोम सञ्चरो हु कारः १३ । दुग्धेऽस्मै वाग्दोह यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादौ भवति य एतामिदं साम्ना सुपनिषद वेदोपनिषद वेद । इति छान्दोग्योप निषद्वाङ्मणे प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥ * ॥

अस्य भाष्यम् । भक्तिविषयोपासन सामा-वयवसम्बन्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाच्चर-

विषयाण्युपासनान्तराणि सङ्गतान्युपदिश्यन्ते । अनन्तर सामावयवसम्बन्धत्वाविशेषादयवावाय मेव लोको हाडकारः स्तोमो रथन्तरे सान्नि प्रसिद्ध इय वै रथन्तरमित्यस्मात् सम्बन्ध-सामान्याहाडकारः स्तोमोऽयं लोक इत्येव-सुपासौत । १ ।

वायुर्हाडकारो वामदेव्ये सामनि हाडकार प्रसिद्धो वायुसम्बन्धश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनि-रित्यस्मात् सामान्याहाडकार वायुदृष्ट्यौ-पासौत । २ ।

चन्द्रमा अथकार' चन्द्रदृष्ट्या अथकारमुपा-सौत अत्रे होद स्थितमन्नात्मा चन्द्र थकारा-कारसामान्याच्च । ३ ।

आत्मा इह कार इहेति स्तोम' प्रत्यक्षो ह्यात्मा इहेति व्यपदिश्यते इहेति च स्तोम' । ४ ।

तत्सामान्यादग्निरोकार इति । इ निधा-नानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतः । ५ ।

तत्सामान्यादादित्य ऊकारः । उच्चैरुर्ध्वं सन्त आदित्यगायन्तुकारश्चाय स्तोमआदित्य देवत्ये सान्नि स्तोम इत्यादित्य ऊकारः । ६ । निहव इत्याह्वानमेकारस्तोमः एहोति चाह्वय-न्तीति । ७ ।

तत्सामान्याद्विश्वे देवा औहोइकारो वैश्व-देव्ये सान्नि स्तोमस्य दर्शनात् । ८ ।

प्रजापतिर्हिकार अनिरुक्ताहिकारस्य चाव्यक्तत्वात् । ९ ।

प्राण स्वरः स्वर इति स्तोमः प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । १० ।

अन्न या या इति स्तोमोऽन्न अन्नेन हीदं यातीत्यतः । ११ ।

तत्सामान्यात् वागिति स्तोमो विराडन्न देवताविशेषो वा वैराजि सान्नि स्तोमदर्शनात् अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वात् इदञ्चेदचेति निर्वक्तुं न शक्यत इत्यतः । १२ ।

सञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्यर्थ' कोऽसावि-त्याह हु कारोऽव्यक्तो ह्ययतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

स्तोभाच्चरोपासनाफलमाह । दुग्धेऽस्मै वाग्-दोहमित्याद्युक्तार्थं य एतामिव यथोक्तलक्षण साम्ना सामावयवस्तोभाच्चरविषयामुपनिषद दर्शने वेद तस्यैतत् यथोक्त फलमित्यर्थ' । हिर-भ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थ' सामावयवविषयो पासनाशेष परिसमाप्त्यर्थो वेति ॥ * ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परम-हंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवत्-पादस्य कृती छान्दोग्योपनिषद्द्विवरणे प्रथम प्रपाठक समाप्तः ॥ * ॥ ॥ हिलनम् । स्तम्भ-नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

साह्वेत्य पारिहास्य वा स्तोम हिलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहर विदु ॥

इति श्रीभागवते । ६ । २ । १४ ॥

"साह्वेत्य पुञ्जादौ साह्वेति । पारिहास्य परि-

हासेन कृतम् । स्तोम गीतालापपूरणार्थे कृतम् । हिलन कि विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम् ॥ इति तट्टीकाया श्रीधर-स्वामी ॥

स्तोम, त् क ज्ञाघने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् । अतुस्तोमत् । इति दुर्गादासः ॥

स्तोम, क्ली, (स्तुयते इति । स्तु + "अर्त्तिस्तुसुड-सिति ।" उणा० १ । १३८ । इति मन् ।) मस्तकम् । धनम् । शस्यम् । लोहाग्रदण्डः । वक्तो, त्रि । इति केचित् ॥

स्तोमः, पुं, (स्तु + मन् ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । १ अङ्के "ऋषोणामुग्रतपसा यमुनातौरवासिनाम् । लवणत्रासित स्तोमस्त्रातार त्वामुपस्थितः ॥") यज्ञः इति हेमचन्द्रः ॥ स्तवः । इति चामरः । ३ । ३ । २४१ ॥

स्तोपिक, क्ली, बुद्धव्यविशेष' । इति त्रिकाण्ड-शेष ॥ ओघा इति हिन्दी भाषा ॥

स्थान, क्ली, (स्थै + क्त ।) क्षिप्रम् । प्रति-ध्यानम् । घनत्वम् । (यथा, उत्तररामचरिते । २ अङ्के ।

"दधति कुहरभाजामत्र भङ्गुकयूना-मनुरसितगुरूण स्थानमम्बु कृतानि ॥")

आलस्यम् । इति विश्वमेदिनी ॥

स्थान, त्रि, सङ्घतिकर्त्ता । ध्वनिकर्त्ता । इति स्व्येधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

स्तोत्रन', पु, (स्थायतीति । स्थै + "श्यास्याहज विभ्यङ्गन् ।" उणा० २ । ४६ । इति ङनच् ।) चौर । असृतम् । इत्युणादिकोष' ॥

स्थै सहती । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर०-अक०-अनिट् ।) दन्त्यादिरन्त स्थाय-युक्ततमध्य । स्थायति तिष्ठ्यासति । इति दुर्गा-दासः ॥

स्त्री, स्त्री, (स्थायति गर्भो यस्यामिति । स्थै + "स्थायते ड्रट् ।" उणा० ४ । १६५ । ड्रट् । डित्त्वात् टिलोप । टित्त्वात् डौप् ।) स्तन-योन्धादिमतौ । तत्पर्याय' । योषित् २ अश्वला ३ योषा ४ नारो ५ सौमन्तिनौ ६ बधू ७ प्रतीप-दर्शिनी ८ वामा ९ वनिता १० महिला ११ इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ प्रिया १२ रामा १३ जनि १४ जनी १५ योषिता १६ जोषित् १७ जोषा १८ जोषिता १९ वनिका २० महि-लिका २१ महिला २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दरो २३ सिन्दूरतिलका २४ सुभ्र २५ इति जटाधर ॥ सुनयना २६ वामदृक् २७ अङ्गना २८ ललना २९ कान्ता ३० पुरन्ध्री ३१ वरवर्षिनी ३२ सुतनु ३३ तन्वी ३४ तनु ३५ कामिनी ३६ तन्वही ३७ रमणी ३८ कुरङ्गनयना ३९ भीरु' ४० भाविनी ४१ विलासिनी ४२ नित-म्बिनी ४३ मत्तकासिनी ४४ सुनेत्रा ४५ प्रमदा

४६ सुन्दरी ४७ अश्विभ्रुः ४८ ललिता ४९ वासिता ५० भामिनी ५१ वरारोहा ५२ नताङ्गो ५३ त्रिनता ५४ वरा ५५ श्यामा ५६ चारुवर्धना ५७। इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ सा चतुर्विधा। पद्मिनी १ चित्रिणी २ शङ्खिनी ३ हस्तिनी ४। तासां लक्षणानि यथा,—

“भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्धा अवरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी। मृदुवचनसुशोला नृत्यगीतानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ १ ॥ भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खूर्वा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी। कठिनघनकुचाख्या सुन्दरी सा सुशीला सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥ २ ॥ दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरो या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता। रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सभोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥ ३ ॥ स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्फूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला। कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च नितम्बखूर्वा खलु हस्तिनी सा ॥ ४ ॥

पद्मिनी पद्मगन्धा च मोनगन्धा च चित्रिणी। शङ्खिनी चारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥ शशकं पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी। हृषमं शङ्खिनी तुष्टा ह्ये तुष्टा च हस्तिनी ॥ पद्मिनी शशयोर्योनिमैट्कौ चतुरङ्गुली। चित्रिणीमृगयोर्योनिमैट्कौ च तथाविधौ ॥ शङ्खिनोहृषयोरष्टाङ्गुली तावेव ममता। हस्तिनीवाजिनोरेव तावेव हृदशाङ्गुली ॥”

नस्या अवस्था यथा,—
“आ पोडशात् भवेद्वाला तरुणी त्रिशता मता। पञ्चपञ्चाशत् यावत् प्रौढा वृद्धा तत परम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥ ७ ॥
“वाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणधारिणी प्रौढा करोति वृद्धत्व वृद्धा मरणमादिशेत् ॥ निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयो। न्मन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥ नान्त्वे पोडशाहर्षात् सप्तत्या परतो न च। आयु कामो नर स्त्रीभिः सयोग कर्तुमर्हति ॥ त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदा नर। सर्व्व्वृत्तुषु शीघ्रेषु पचान्मासाद् जेह्व ॥ पञ्चपञ्चाशती नारी समसप्तति पुमान्। द्वावेती न प्रसूयते प्रसूयते विपर्ययात् ॥”

इति राजवह्मने रात्रिकृत्यम् ॥ ७ ॥
स्त्रिया शुभाशुभलक्षणानि यथा,—
श्रीहरिकृष्णः।

“यस्यास्तु कुञ्चिता, केशा सुखञ्च परिमण्डलम् नाभिश्च दक्षिणावर्त्ता सा कन्या कुलवर्द्धिनी ॥ या च काञ्चनवर्णाभा रक्तहस्तसरारुहा। सहस्राणान्तु नारीणा भवेत् सापि पतिव्रता ॥ वक्रकेशा च या कन्या मण्डलाक्षी च या भवेत्

भर्ता च म्रियते तस्या नियतं दुःखभागिनी ॥ पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा। विशालनेत्रा विम्बीठी सा कन्या लभते सुखम् ॥ रेखाभिर्बहुभिः क्लेश स्वल्पाभिर्धनहीनताम्। रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेयता व्रजेत् ॥ कार्य्येऽपि मन्वी पत्नी स्यात् सखी स्यात्

करणेषु च।
श्रे हेयु भार्या माता स्यात् वैश्या च शयने शुभा ॥
अङ्गुश कुण्डल चक्र यस्या पाणितले भवेत् ॥ पुस्तकान्तरे चक्रं स्थाने हस्तमिति च पठ। “पुत्र प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते पतिम् ॥ यस्यास्तु रोमशौ पाञ्चौ रोमशौ च पयोधरी। उन्नती चाधरीष्टी च क्षिप्र मारयते पतिम् ॥ यस्या पाणितले रेखा प्राकार तोरण भवेत्। अपि दासकुले जाता राश्रीत्वसुपगच्छति ॥ उहृत्तकपिला यस्या रोमराजो निरन्तरम्। अपि राजकुले जाता दासीत्वमुपजायते ॥ यस्या अनामिकाङ्गुली पृथिव्या नैव तिष्ठत। पति मारयते क्षिप्र स्वातन्त्र्येणैव वर्त्तते ॥ यस्या गमनमात्रेण भूमिकम्प प्रजायते। पति मारयते क्षिप्र स्त्रेच्छाचारेण वर्त्तते ॥ चक्षुःश्रेण सौभाग्य दन्तश्रेण भोजनम्। त्वच श्रेण शय्याश्च पादश्रेण वाहनम् ॥ स्निग्धोन्नती ताम्रनखी नार्याश्च चरणौ शुभौ। मक्षराद्गुणश्च शालचिह्नी च चक्रलाङ्गुलक्षिती ॥ अस्त्रे दिनी मृदुतली प्रशस्ती चरणौ स्त्रिया। शुभे जह्वे विरोमे च उरु हस्तिकरोपमौ ॥ अश्वत्थपत्रसदृश विपुल गुह्यसुत्तमम्। नाभिः प्रशस्ता गभीरा दक्षिणावर्त्तिका शुभा शरीमा त्रिवली नार्या हृत्स्तनी रोमवर्जिता ॥ इति गारुडे नरस्त्रोत्तरणम् ६४ अध्यायः ॥

तस्याश्चरित यथा,—
“विपकुम्भाकाररूपामस्तस्याश्च सन्ततम्। हृदये चुरधाराभा शश्वत्प्रधुरभापिण्यौम् ॥ स्वकार्यपरिनिष्पन्नतत्परा सतत सदा। स्वान्तर्मलिनरूपाश्च प्रसन्नवदनेक्षणांम् ॥ श्रुती पुराणे यासाश्च चरित्रमनिरूपितम्। तासु को विश्वसेत् प्राञ्ज अत्राञ्चाश्च दुराशयाम् ॥ तासां को वा रिपुमित्रं प्रार्थयन्ती नव नवम् ॥ दृष्ट्वा सुवेश पुरुषमिच्छन्तो हृदये सदा ॥ बाधे स्वात्मसतीत्वञ्च पापयन्ती प्रयत्नत। शश्वत्कामाश्च वामाश्च कामाधारा मनोहराम् ॥ बाधे भाव हृदयन्ती स्वान्तर्मथुनमानसाम्। कान्त शसन्ती रक्षसि बाधेऽतीव सुलज्जिताम् ॥ मानिनी मैथुनाभावे कोपना कलहाद्गुराम्। सुप्रोता भूरिसयोगात् स्वल्पमैथुनदृष्टिताम् ॥ सुमिष्टान्नात् शीततोयादाकाहन्तीश्च मानस ॥ सुन्दर रसिक कान्त युवान गुणिन सदा ॥ श्रुतात् परमपि श्रेष्ठ कुर्वती रतिकर्त्तरि। प्राणाधिक प्रियतम सभोगकुशल प्रियम्। पश्यन्ती रिपुतुल्यञ्च हृद वा मैथुनाक्षमम्।

कलहं कुर्वती शश्वत् तेन साहं सुकोपनाम् ॥ चर्चया भक्षयन्ती त कीनाश्च इव गोजरम्। दुःसाहसस्वरूपाश्च सर्व्वदोषायया सदा ॥ शश्वत् कपटरूपाश्च दुःसाध्यमप्रतीतकाम्। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां दुःख्याया मोहकारि-

श्रीम् ॥
तपोमार्गागला शश्वत् मुक्तिमार्गकपाटिकाम् ॥ हरैर्भक्तिव्यवहृता सर्व्वमायाकरिणिकाम् ॥ ससारकारागारे च शश्वन्निगडरूपिणीम् ॥ इन्द्रजालस्वरूपाश्च मिथ्यातिस्वरूपिणीम् ॥ विभ्रती वाङ्मसौन्दर्यमधोऽङ्गमतिकुञ्चितम् ॥ लालाविष्णुत्रयानामाधारं मलसयुतम् ॥ दुर्गन्धिदोषसयुक्त रक्ताक्तकमसस्कृतम् ॥ मायारूपा मायिनाश्च विधिना निम्निता पुरा विपरूपा मुमुक्षुणामदृश्यामप्यवाञ्छिताम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥ ७ ॥

तस्या निन्दा यथा,—
“दुर्निवार्य्यश्च सर्व्वेषां स्त्रीस्वभावश्च चापल ॥ दुःख्यान्व योगिभिः सिद्धैश्चाभिश्च तपस्विभिः ॥ जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः स्त्रोरूपमोहकारणम् ॥ सर्व्वमायाकरणञ्च कामवर्धनकारणम् ॥ ब्रह्मास्त्र कामदेवस्य दुर्भेद्य जयकारणम् ॥ सुनिम्नितश्च विधिना सर्व्वार्थ ब्रह्मपूर्व्वजम् ॥ मोचहारकवाटश्च हरिभक्तिविरोधनम् ॥ ससारवन्धनस्तभ्ररक्षु रूपमलान्तनम् ॥ वैराग्यनाशवीजश्च शश्वद्भागववर्धनम् ॥ पत्तन साहसानाश्च दोषाणामालय सदा ॥ अप्रत्ययाना चेतश्च स्वय कपटमूर्त्तिमत् ॥ अहङ्कारायश्च शश्वद्विपकुम्भ सुधामुखम् ॥ सर्व्वैरसाध्यमानश्च दुराराध्यश्च सर्व्वदा ॥ स्वकार्यसाध्य चाराध्य कलहादुरकारणम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ६।५५—६१ ॥ स्त्रोससर्गयुक्तपुद्गलनिपेधो यथा,—

“रह स्थलनियुक्तश्च न दृश्य स्त्रीयुत पुमान् ॥ स्त्रीमसक्तश्च पुरुष य पश्यति नराधम ॥ करोति रसभङ्ग वा कालसूत्र व्रजेत् ध्रुवम् ॥ तत्र तिष्ठति पापोयान् यावच्चन्द्रदिवकरौ ॥ विशेषतश्च पितरं गुरु वा भूमिप द्विज ॥ रह सु रतिससक्त न हि पश्येद्विचक्षण ॥ कामत कोपतो वापि य पश्येत्सुरतोन्मुखम् ॥ स्त्रोविच्छेदो भवेत्तस्य भ्रव सप्तसु जन्मसु ॥ श्राणी वक्ष स्थल वक्त य पश्यति परस्त्रिया ॥ कामतो वापि मूढश्च पण्डो भवति निश्चितम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४२।१०—१४ ॥ सा च त्रिभो रचितव्या यथा,—

“स्त्रीजातिरवला शश्वद्द्रवणोया स्वबन्धुभिः। जनकस्वामिपुत्रैश्च गर्हितान्यैश्च निश्चितम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४।१२ ॥ ७ ॥ अपि च।
“पिता रचति कीमारे भर्ता रचति यौवने। पुत्रश्च स्थाविरं रचेत् न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति दायतत्त्वम् ॥ ७ ॥

अन्यथा ।
 “कौमारे रक्षिता तातो दत्त्वा पात्राय सत्कृती
 सर्वदा रक्षिता कान्तस्तदभावे च तत्सुतः ॥
 त्रिष्ववस्थासु नारीणां रक्षितारस्त्रयं सदा ।
 याः स्वतन्त्राश्च ता नष्टाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥
 असत्कुलप्रसूतास्ताः कुलटा दुष्टमानसा ।
 शतजन्मकृतं पुण्यं तासां नश्यति पद्मज ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१७॥८२-८४
 अपरञ्च ।
 “रक्षेत् कन्यापिता बाल्ये यौवने पतिरेव ताम् ।
 वार्धके रक्षते पुत्रो ह्यनाथा ज्ञातयस्तथा ॥
 पतिं विना न तिष्ठेत् दिवा वा यदि वा निशि ॥”
 इति गारुडे ॥ ८५ ॥ ३१-३२ ॥ ॥
 सा सूर्योरपि अदृश्या कर्तव्या । यथा,—
 “परसृष्टा च या नारी या सृष्टा कुरुते परम् ।
 सापि दुष्टा परित्याग्या चेत्याह कमलोद्भवः ॥
 तस्मान्नारी परैर्यद्वादृष्टा कृतिभिः कृता ।
 असूर्यम्पश्या या रामाः शुद्धास्ताश्च पतिव्रताः ॥
 स्वच्छन्दगामिनी या च स्वतन्त्रः शूकरीसमा ।
 अन्तर्दुष्टा सदा सैव निश्चित परगामिनी ॥
 स्वामिसाध्या च या नारीकुलधर्मभिया स्थिता ।
 कान्तेन साहै सा कान्ता वैकुण्ठं याति
 निश्चितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८॥११६-११८
 तस्यामानावसानयोगुणदोषौ यथा,—
 “पदे पदे शुभं तस्य यः स्त्रोमानञ्च रक्षति ।
 अवमन्य स्त्रियं मूढो यो याति पुरुषाधमः ।
 यदे पदे तदशुभं करोति पार्वती सती ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः ॥
 उपयाचिकास्त्रीत्यागे दोषो यथा,—
 मोहिन्नुवाच ।
 “इङ्गितेनैव नारीणां सद्यो मत्तो भवेत् पुमान्
 करोत्याकृष्य सभोगं य स एवोत्तमो विभो ॥
 ज्ञात्वा स्फुटमभिप्रायं नाथ्यां संप्रेरितो हि यः
 यद्वात् करोति शृङ्गारं पुरुषः स च मध्यमः ॥
 पुनः पुनः प्रेरितश्च स्त्रियां कामार्त्तया च यः ॥
 तथा न लिप्तो रक्षसि स ह्यौवो न पुमानहो ॥
 गृही तपस्वी कामी वा त्यजेत् स्त्रियमुपस्थिताम्
 व्रजेत् परत्र नरकमपूज्यश्च भवेदिह ॥
 भ्रष्टश्रीभ्रष्टरूपश्च भ्रष्टदण्डो भवेद्भ्रुवम् ।
 स सद्यः स्त्रीवता याति ब्रह्मन् शपेन योषितः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३॥३-७॥
 परस्त्रीसङ्गदोषो यथा,—
 “सदापकीर्तिर्वसति परस्त्रीषु च वस्तुषु ।
 तस्मात्ते नैव गृह्णन्ति सन्तः स्वस्तेशकारणे ॥
 अरं सामन्तरे बाधो मदीय विषयं कुरु ।
 शतस्त्रेण मनो लोलं भविता परवस्तुषु ॥
 योषिद्वृषा च मे माया सर्वेषां मोहकारिणी ।
 लोलया कुरुते मोहं स्वात्कारामस्य सन्ततम् ॥
 नृणां मूढाश्रये देशे रागिणा सन्ततं रतिः ।
 स्तनाभिधे सांसपिण्डेऽधरे लालालयेऽशुची ॥
 श्रोणौ वक्त्रे स्तनं तासां कामदेवालयं सदा ।

तस्मात्ता न हि पश्यन्ति सन्तो हि धर्मभौरवः ॥
 को धर्मः किं यशस्तेषां का प्रतिष्ठा च किन्तपः ॥
 किं बुद्धिर्विद्या ज्ञानञ्च परस्त्रीषु च यन्मनः ॥
 इहाप्यपयशो दुःखं नरकेषु परञ्च च ।
 वासः प्रहारस्तेषाञ्च ताङ्गैः कृमिभक्षयैः ॥
 दुःखबीजं सुखं मत्वा मूढाश्च देवदोषतः ।
 परस्त्रीसेवणं प्रीत्या कुर्वन्ति सततं मुदा ॥
 उत्तमा मत्पदाभोजनं मत्कर्म मध्यमाः सदा ।
 अरन्ति शश्वदधमा परस्त्रीसेवनं मुदा ॥
 विपत्तिं सन्ततं तस्य परवस्तुषु यन्मनः ।
 विशेषतः परस्त्रीषु सुधर्मेषु च भूमिषु ॥
 देवात् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरमेदयो हरिः स्मरन् ।
 सृष्ट्वा परसुवर्णञ्च हस्तप्रचालनाच्छुचिः ॥
 सन्ततं नातिससक्ताः सन्तः स्त्रीषु च कामतः ।
 यत्प्रत्याघिज्ञानहानिलोकनिन्दाभयेन च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५॥७८-८८॥
 सभर्तृकायास्तु व्रतोपवासादिः पृथङ्निषिद्धो
 मनुना यथा,—
 “नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्
 पतिं श्रुश्रुते यत् तेन स्वर्गं महीयते ॥”
 विष्णुनापि भर्तुः समानव्रतचारित्वमित्युक्तम् ।
 समानव्रतचारित्वं भर्तुः व्रताचरणे तदानुकूल्य-
 कारित्वम् । यत्र तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधि-
 स्तत्र भर्तुः प्रथमं पृथगपि । यथा शङ्खः ।
 कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादौ-
 नामभ्यासं स्त्रीधर्म इति । यत्तु ।
 “पत्न्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
 आयुः सहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥
 इति विष्णुः कृतं तदनुज्ञातविषयम् । इत्येकादशी
 तत्त्वम् ॥ * ॥ स्त्रीधर्मादि यथा,—
 ‘या स्त्री भर्तुरसौभाग्या सा सौभाग्या च
 सर्वतः ।
 शयने भोजने तस्या न सुखं जीवनं ह्यथा ॥
 यस्या नास्ति प्रियं प्रेमं तस्या जन्म निरर्थकम् ।
 तत् किं पुत्रे धने रूपे सम्पत्तौ यौवनेऽथवा ॥
 यत्कृत्स्नं नास्ति कान्ते च सर्वप्रियतमे परे ।
 साशुचिर्धर्महीना च सर्वकर्मविवर्जिता ॥
 पतिर्वन्मुर्गतिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च ।
 सर्वस्माच्च गुरुः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥
 पिता माता सुतो भ्राता क्लिष्टो दातुमिदं धनम्
 सर्वस्वदाता स्वामी च मूढानां योषिता सुरा
 काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च
 स्वामिनम् ।
 अतिसहं शजाता च सुशीला कुलपालिका ॥
 असहं शमसूता या दुःशीला धर्मवर्जिता ।
 सुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥
 या स्त्री होष्टि सर्वपरं यतिं विष्णुसमं गुरुम् ।
 कुभीपाके पतति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 व्रतं चानशर्नं दानं सत्यं पुण्यं तपश्चिरम् ।
 पतिभक्तिविहीनाया भक्षीभूतं निरर्थकम् ॥
 अतः किञ्चिन्न वक्ष्यामि निष्ठुरं पतिभोक्षरम् ।
 शल्यापराधैर्देवेन प्राणान्स्वप्नामि निश्चितम् ॥

पतिदोषे महासाध्वी पतिं न निष्ठुरं वदेत् ।
 यदि सोढुं मशक्ता च प्राणा स्वयजति धर्मतः ॥
 पतिसेवा व्रतं स्त्रीणां पतिसेवा परं तपः ।
 पतिसेवा परो धर्मः पतिसेवा सुरार्चनम् ।
 पतिसेवा परं सत्यं दानतीर्थानुतीर्थकम् ॥
 सर्वदेवमयं स्वामी सर्वदेवमयं शुचिः ।
 सर्वपुण्यस्वरूपश्च पतिरूपी जनाहं न ॥
 या सती भर्तुश्च्छिष्टं भुङ्क्ते पादोदकं सदा ।
 तस्या दर्शनमुपसर्गं नित्यं वाञ्छन्ति देवताः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७॥ ७-२० ॥
 अपिच ।
 “भर्ता हि देवतं स्त्रीणां भर्ता च गतिरुच्यते ।
 जीवपत्याः स्त्रियो भर्ता देवतं प्रभुरेव च ॥
 या धर्मचारिणी नारी पतिव्रता परायणा ।
 नानुवर्त्तति भर्तारं सा सङ्गिनं प्रशस्यते ॥
 पतिव्रता भर्तुः परा नारी भर्तुः परायणा ।
 इह कौर्त्तिं परा प्राप्य प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥
 भर्तुश्चित्तानुगामिन्या देवाराधनशीलया ।
 गाहस्त्रधर्मरतया भर्ता सेव्यस्त्वहं त्वया ॥”
 इति वाङ्मुराणम् ॥ ४॥
 गृहिणीधर्मा यथा,—
 “गृहिणीनां सदाचारं श्रूयतां यत् श्रुतौ श्रुतम्
 गृहिणी पतिभक्ता च देवब्राह्मणपूजिता ॥
 सा शुद्धा प्रातरुत्थाय नमस्कृत्य पतिं सुरम् ।
 प्राङ्मुखं मण्डलं दद्यात् गोमयेन जलेन च ॥
 गृहकृत्यञ्च कृत्वा च स्नात्वागत्य गृहं सती ।
 सुरं विप्रं पतिं नत्वा पूजयेत् गृहदेवताम् ॥
 गृहकृत्यं सुनिवृत्य भोजयित्वा पतिं सती ।
 अतिथिं पूजयित्वा च स्वयं भुङ्क्ते सुखं सती ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४१॥ ३-१६ ॥
 स्त्रीणां त्रैविध्यं यथा,—
 “उत्तमा पतिभक्ता सा किञ्चिद्धर्मसमन्विता ।
 प्राणान्तेऽपि न कुरुते तं जारमयशस्करम् ॥
 पूजयेत् सा यथा कान्तं तथा देवद्विजातिथिम् ।
 व्रतानि चोपवासाश्च कुरुते सर्वपूजनम् ॥
 गुरुणा रक्षिता यत्रात् जारश्च न भजेत् भयात्
 सा कृत्स्निमा मध्यमा च यथाकिञ्चित्पतिं व्रजेत्
 स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः
 तेन हे नन्दं तासाञ्च सतीत्वमुपजायते ॥
 अधमा परमा दुष्टात्यन्तासहं शजा तथा ॥
 अधर्मशौला दुःशीला दुर्मुख्या कलहप्रिया ॥
 पतिं भस्मं यते नित्यं जारश्च सेवयेत् सदा ।
 दुःखं ददाति कान्ताय विपतुष्यश्च पश्यति ॥
 जारहारमुपायेन हन्ति कान्तं मनोहरम् ॥”
 जारहारं स्थाने आयुहारमिति पाठः ।
 “ददाति भर्तुं नाहारं विप्रोक्तिं वक्ति सन्ततम् ।
 धर्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च गरिष्ठश्च महीतले ॥
 कामदेवसमस्यापि जारं पश्यति कामतः ।
 शमदृष्ट्या कटाक्षेण शश्वत्पापीयसी मुदा ॥
 सुधेशं पुरुषं दृष्ट्वा युवानं रतिशूरकम् ।
 योनिं क्लियति नारीणां कामुकौना निरन्तरम्
 अधर्मं चिन्तयेत् शश्वत् जारश्च परमं मुदा ॥

गुरुभिर्भक्षिता सा च रक्षिता च शतेन च ।
तथापि जार कुरुते नापि साध्या नृपैरपि ॥
नास्ति तस्याः प्रिय किञ्चित् सर्वं कार्यवशेन च
गावस्तृणमिधारण्ये प्रार्थयन्ती नव नवम् ॥
विद्युद्भासा जले रेखा तस्या प्रीतिस्तथैव च ।
अधर्मयुक्ता सतत कपट वक्ति निश्चितम् ॥
व्रते तपसि धर्मं च न मनो गृहकर्मणि ।
न गुरौ न च देवेषु जारे स्निग्धश्च चक्षुसम् ॥
स्त्रीजातिविधानाच्च कथा च कथिता मया ॥
प्रति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८४।२६-४०
स्त्रीससर्गे दोषो यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

“अयि भ्रात कि करोषि कुशल युवतीपते ।
स्त्रीपुंसोर्वर्द्धते प्रेम निव्य तन्नित्यनूतनम् ॥
अगल ज्ञानमार्गस्य भक्तिहारकपाटकम् ।
मोक्षमार्गव्यवहित चिर बन्धनकारणम् ॥
गर्भ वासस्य बीजश्च पर नरककारणम् ।
पीयूषबुद्ध्या गरल भुङ्क्ते पापी नराधम ॥”

इति च तत्रैव । १३० । ३१—३३ ॥ ५॥

स्त्रीणां स्वभावा यथा,—

“स्त्रीस्वभाव चरित्रश्च आश्रय्यं पापकारकम् ॥
क्षय नास्ति रक्षो नास्ति नास्ति क्लृप्ते विभावना
तेन नारद नारीणा सतीत्वमुपजायते ॥
एकवासा तथा गौरी श्यामा वा वरवर्णिनी ।
मध्यगण्डा प्रगल्भा च वयोऽतीतास्तथा स्त्रिय'
सुरूप पुरुष दृष्टा चरन्ति सुनिसत्तम ।
स्वभाव एष नारीणा श्राव्यस्य शृणु कारणम् ॥”
इति वाराहे सूर्यप्रतिष्ठाननामाध्याय ॥ ३॥
अपि च ।

“विद्याघातो ह्यनभ्यास स्त्रीणा घात' कुचेलता
व्याधीना भोजन जीर्ण शत्रोर्घात प्रगल्भता
तस्करस्य वधो दण्ड कुमित्रस्याल्पभाषणम् ।
पृथक् शय्या तु नारीणा ब्राह्मणस्यानिमन्विता
दुज्जना. शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहा

स्त्रिय ।

ताडिता मार्दव यान्ति न ते सत्कारभाजना ॥
जानीयात् प्रे षणे मृत्यान् बान्धवान् व्यसनागसे ।
मित्रश्चापदि काले च भार्याश्च विभवक्षये ॥
स्त्रीणा द्विगुणमाहार प्रजा चैव चतुर्गुणा ।
पडगुणो व्यवसायश्च कामाशाष्टगुणा स्मृता ॥
न स्वप्ने न जयेन्निद्रा न कामेन स्त्रिय जयेत् ।
न चेन्धनेर्जयेद्द्विज न मद्येन द्रुपा जयेत् ।
समांसभोजने स्निग्धं मीथै सीधुसुरासवै ।
वस्त्रं मीनोहरैर्माल्यै काम स्त्रोषु विजृम्भते ॥
ब्रह्मचार्यैश्च वक्तव्य प्राप्त मन्मथचेष्टितम् ।
द्वय हि पुरुष दृष्टा योनि प्रहृष्यते स्त्रिया ॥
सुवेग पुरुष दृष्टा भ्रातर यदि वा सुतम् ।
गुरु वा भिक्षुक वाद्यमिच्छन्ति सतत स्त्रिय ॥

नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावा
स्वतन्त्रता वेगबलाधिकश्च ।
तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति
नद्यो हि कुलानि कुलानि नार्यः ॥

नदी पातयते कूल नारी पातयते कुलम् ।
नारीनाश्च नदीनाश्च खच्छन्दललिता गति ॥
नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना नापगाना महोदधि' ।
नान्तक सर्वभूताना न पुसा वामलोचना ॥
मनोऽनुकूला' प्रमदा रूपवत्य' खलङ्कताः ।
वास प्रासाददृष्टेषु स्वर्ग' स्याच्छुभकर्मणः ॥
न दानेन न मानेन नार्जनेन न सेवया ।
न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वदा विषमाः स्त्रियः ॥
इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥ * ॥

स्त्रीवधनिषेधो यथा,—

“अवध्याश्च स्त्रिय प्राहुस्त्रिर्गुणोनिगतेष्वपि ।
स त्व सुपृथिवोपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥”
इति वक्रविराणे पृथोरुपाख्याननामाध्याय' ॥
स्त्रीणामात्मदाने अस्वातन्त्र्य यथा,—
“ततोऽब्रवीच्छाप्यवज्ञा नाह त्वा पार्थिवात्मज ।
दातु शक्ता तथात्मान स्वतन्त्रा न हि योषित ॥”

इत्युपक्रम्य ॥

“विश्वकर्मसुता माध्वी नाम्ना चित्राङ्गादाभवत् ।
सा कदाचिन्महारथ्य सखीभि परिवारिता ।
जगामे नैमिष नाम स्नातु कमललोचना ।
सा स्नातुमवतीर्णा च अथाभ्यागान्नरेश्वर. ॥
सुदेवतनयो धीमान् सुरधी नाम नामत' ।
ता ददर्श च तन्वह्नीं शुभाङ्गी मदनातुरः ॥
सहज सा सखीं प्राह वचन सत्त्वसयुता ।
असौ नराधिपसुतो मदनेन कदर्थते ।
मदर्थश्च क्षम मेऽस्य स्वप्रदान सुरूपिणः ॥
सख्यस्तामभुवन् बाले न प्रगल्भासि सुन्दरि ।
न स्वातन्त्र्य तवास्त्रीह प्रदाने स्वात्मनोऽनघे ॥
पिता तवास्ति धर्मिष्ठ' सर्वशिल्पविशारद ।
न ते युक्तामहात्मान दातु नरपते स्वयम् ॥”
इति वामनपुराणे ६० अध्याय ॥ * ॥

स्त्रीणां मध्य गुरवो यथा,—

“मातामहौ मातुलानी तथा मातुश्च सहोदरा ।
श्वश्रु पितामहो ज्येष्ठा धात्री च गुरव स्त्रीषु ॥
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽय मादृत पिदतो द्विजा ।
अनुवर्तनमेतासा मनोवाक्कायकर्मभि ॥”
इत्यादि ॥

“गुरुणामपि सर्वेया पूज्या पञ्च विशिष्यत ।
तेषामाद्यास्तय श्रेष्ठास्तौषा माता सुपूजिता ॥
यावत् पिता च माता च दावेतौ निर्वि-
कारिणौ ।

तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्र स्यात्तत्परायण ॥
माता पिता च सुप्रोती स्याता पुत्रगुणैर्यदि ।
स पुत्र सकल धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
नास्ति मादृतसम देव नास्ति मादृतसम गुरु ।
तयो प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्य प्रिय कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्य समाचरेत् ॥”
इति कौर्मो' उपविभागे । १।२७, ३१, ३४-३७ ॥
व्यभिचारिण्या' स्त्रिया निर्वास्यत्व यथा,—
“हृताधिकारा मलिना पिण्डमाप्नोपदेविनीम्
परिभूतामध'शय्या वासयेद्दामिचारिणीम् ॥”

स्त्रीणां मेधत्व' त्याग्यत्वश्च यथा,
“सोम शीघ्र ददौ तासा गन्धर्वाश्च शुभां
गिरम् ।
पावक सर्वभक्षित्व मेध्या वै योषितो ह्यत' ॥
व्यभिचारादृती शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
गर्भमर्तुवधे तासा तथा महति पातके ॥
सुरापी व्याधिता हे द्वी विहर्तव्या प्रियवदा ।
मर्तव्या चान्यथा ह्येन ऋषयो हि भवेन्महत् ॥”
तस्या प्रशसा यथा,—

“यत्राविरुह दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ।
सृते जीवति वा पत्न्यौ या नान्यमुपगच्छति ॥
सेह कौर्त्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ।
शुभा त्यजस्तृतीयाश्च दाप्यो ह्याभरण स्त्रिया' ।
स्त्रीभिर्भर्तृवच' कार्ये एष धर्म पर. स्त्रिया. ॥”
स्त्रीगमनाहं कालो यथा,—
पौड्यशतुर्निशा स्त्रीणा तासु युग्मासु
सविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वण्णाद्याशतक्षस्तु वर्जयेत् ॥
एव गच्छेत् स्त्रिय क्षामा मघा मूलश्च वर्जयेत्
लक्ष्ण्य जनयेदेष पुत्र रोगविवाज्जितम् ॥
यदा कामी भवेद्वापि स्त्रोषाम्बरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्षा यतस्तत ॥” ३॥
भूषणादिना भर्तादिभि' स्त्रिय पूज्या यथा,—
“भर्तृ' स्नादपिदृष्टातिश्वश्रुश्वशुरदेवरे ।
बन्धुभिश्च स्त्रिय पूज्या भूषणाच्छादनाशनै ॥
स्त्रीभि. श्वश्रुश्वशुरयो. पादवन्दन सदा कार्यम्
यथा,—

“सयतोपस्कारा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
श्वश्रुश्वशुरयो कुर्यात् पादयोर्वन्दन' सदा ॥”
प्रोषितभर्तृ' कथा क्रौडादिक वर्जनीय यथा,—
“क्रौडा शरीरसस्कार समाजोक्षवदर्शनम् ।
हास्य परगृहे यान त्यजेत् प्रोषितभर्तृ' का ॥”
ज्येष्ठया स्त्रिया सह धर्मकर्मनामुष्ठान कर्त्तव्यम् ।
यथा,—

“ज्येष्ठा धर्मविधौ कुर्यान्न कनिष्ठा कदाचन ।
दाहयित्वाग्निहोत्रेष स्त्रिय वृत्तवतीं पति ॥
आहरेद्विधिवहारानग्निश्चेवाविलम्बित ।
हिता भर्तृ' द्विव गच्छेद्विह कीर्त्तिमवाप्य च ॥”
इति गारुडे । ८५ । ३२—३३ ॥

चञ्चलस्त्रीणां कुलनाशकत्व यथा,—

“लवणजलान्ता नद्य स्त्रीमेदान्तश्च मैथुनम् ।
पैशुन्य जनवार्त्तान्त वित्त दुःखत्रयान्ताकम् ॥
राज्यश्रीर्ब्रह्मशापान्त हासान्त ब्रह्मवर्षसम् ।
आचार घोषवासान्त कुलस्थान्त स्त्रियसन्ता ॥
सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ता' समु-
च्छ्रिताः ॥”

स्त्रीनायके वासनिषेधादि यथा,—

अनायके न वस्तव्य वस्तव्य बहुनायके ।
स्त्रीनायके न वस्तव्य वस्तव्य बालनायके ॥
त्यजेद्व्यामष्टमाब्दे नवमे तु सृतप्रजाम् ।
एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम् ॥
अनर्थित्वाभनुष्णाया भिया परिजनस्य च ।

अर्थादपेतमर्त्यादा स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥
इति गारुडे । ११५ । ५८—५९, ६२—६५ ॥
स्त्रियो धन्या यथा,—

“योषितः साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोऽस्ति
कः ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति
योषितः ।

तच्चाह भगवान् साधुधन्यार्थेति पुनः पुनः ॥
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गुह्यं महामुनि
इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥
योषिच्छुश्रूषणं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा ।
कुर्वन्तो समवाप्नोति तस्मालोक्य ततो द्विजा ॥
नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ।
द्वितीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषिताम् ॥”

इति विश्वपुराणे । ६ । २ । ८२—८३ ॥

वेश्यास्त्रीणां धर्मा यथा,—

श्रीकृष्णमहिष्य ऊचुः ।

वेश्यानामपि यो धर्मस्तन्नो ब्रूहि तपोधन ।

दाल्भ्य उवाच ।

यः कश्चित् शुक्लमादाय गृहमेष्यति व सदा ।
निष्कृद्गनैवोपचर्य स तदान्यत्र दाञ्चिकात् ॥
देवतानां पितृणाञ्च पुण्याहं समुपस्थिति ।
गोभृहिरण्यदानानि प्रदेयानि च शक्तितः ॥
ब्राह्मणेभ्यो वरारोहा कार्याणि वचनानि च ।
यच्चाप्यन्यत्र सम्यगुपदेक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
ससारोत्तारणायालमेतद्देविदो विदुः ॥
यदा सूर्यदिने हस्तं पुथो वायु पुनर्वसु ।
भवेत् सर्वोपधिज्ञानं सम्यङ्द्वारी समाचरेत् ॥
तदा पञ्चशरस्याथ सन्निधात्त्वमिष्यते ॥
अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यानुकीर्त्तनैः ।
कामाय पादौ सपूज्य जह्व वै मोहकारिणे ॥
मेढ्रं कन्दर्पनिधये कटिं प्रीतिमते नमः ।
नाभिं सौख्यसमुद्राय रामाय च तथोदरम् ॥
हृदयं हृदयेशाय स्तनावाह्वाटकारिणे ।
उल्काण्डायैति वै कण्ठमास्यमानन्दकारिणे ॥
वामासं पुष्यचापाय पुष्यबाणाय दक्षिणम् ।
नमोऽनङ्गाय वै मौलिं विलोलायैति च ध्वजम् ॥
सर्वाक्षाने शिरस्तहहृदयदेवस्य पूजयेत् ।
नमः शिवाय श्रान्ताय पाशाङ्गशधराय च ॥
गदिने पीतवस्त्राय शङ्खचक्रधराय च ॥
नमो नारायणायैति कामदेवात्मने नमः ।
नमः शान्त्यै नमः प्रीत्यै नमो रत्यै श्रिये नमः ।
नमः पुष्टे नमस्तुष्टे नमः सर्वार्थसम्पदे ॥
एव सपूज्य गोविन्दमनङ्गात्मानमौश्वरम् ।
गन्धर्माख्येस्तथा धूपैर्नैवेद्येन च भामिनौ ॥
तत आह्वय धर्मज्ञं ब्रह्मण वेदपारगम् ।
अव्यङ्गावयवव पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः ॥
शालेयतण्डुलप्रस्थं घृतपात्रणं सयुतम् ।
तस्मै विप्राय सा दद्यान्माधव प्रीयतामिति ॥
यथेष्टाहारयुक्तं वै तमेव द्विजसत्तमम् ।

रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धार्यताम् ॥
यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्यात् विलासिनी
एवमादित्यवारेण सदा तद्गुणमाचरेत् ।
तण्डुलप्रस्थदानञ्च यावन्मासास्त्रयोदश ॥
ततस्त्रयोदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य भाविनी ।
विप्रस्योपकरैर्युक्ता शय्या दद्याद्विलक्षणाम् ।
सोपधानकविश्रामां स्वास्तरावरणां शुभाम् ॥
दौपिकोपानहच्छत्रं पादुकासनसयुताम् ।
सपत्नीकमलह्वयं हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥
सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैर्धूपमाख्यानुलेपनैः ।
कामदेव सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम् ॥
ताम्रपात्रासनगतं हैमनेत्रपटाहतम् ।
सकास्यभाजनोपेतमिन्दुदण्डसमन्वितम् ।
दद्यादेतेन मन्त्रेण तथैका गा पयस्विनोम् ॥
यथान्तरं न पश्यामि कामकेशवयो सदा ।
तथैव सर्वकामाभिरस्तु विष्णो सदा मम ॥
यथा न कामिनी देहात् प्रयाति तव केशव ।
तथा च काञ्चन देव प्रतिगृह्य द्विजोत्तम ।
कोऽदात् कक्षा अदादिति वेदिक मन्त्रमौ-
रयेत् ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य विसर्ज्य द्विः सत्तमम् ।
शय्यासनादिकं सर्वं ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ॥
ततः प्रभृति शोऽन्योऽपि रत्यर्थं गेहमागतः ।
सामान्यं सूर्यवारे च न सपूज्यो भवेत्तदा ॥
एव त्रयोदश यावत् मासमेकं द्विजोत्तमम् ।
तर्पयौत यथाकालं प्रीतिमतेऽन्यं समाचरेत् ॥
तदनुज्ञारूपवन्तं यावदस्यागमो भवेत् ।
आत्मनोऽपि तथा विभ्रं गर्भसूतकराजसम् ॥
देव वा मानुष वा स्यादुपरागेण वा ततः ।
साचारानिष्टयशसो यथाशक्त्या समाचरेत् ॥
एतद् कथितं सम्यग्भवतीनां विशेषतः ।
स्वधर्मोऽयं यतो भाव्यो वेश्यानामिह सर्वदा ॥

पुरहृतेन यत् प्रोक्तं दानवेषु पुरा मया ।
तद्विदं साम्प्रतं सर्वं भवतीष्वपि युज्यते ॥
सर्वपापप्रशमनमनन्तफलदायकम् ।
कल्याणिनीनां कथितं कुरुष्वच्च वरानना ॥
करोति याशेषमखण्डमेतत्
कल्याणिनी माधवलोकसस्था ।
मा पूजिता देवगणेशेषै-
रानन्दरुतं स्थानमुपैति विष्णो ॥
तपोधन सोऽप्यभिधाय चैत-
दनङ्गदानव्रतमङ्गनानाम् ।
स्वस्थानमेथत्यनु ता समस्त-
मित्य करिष्यन्ति च वेदयोनि ॥”

इति मत्स्यपुराणेऽनङ्गदानव्रतम् । ७० । ३०—६४
स्त्रीरोगनाशकाद्यौषधं यथा,—

चरित्वाच ।

“एकं पुनर्नवासूलं अपामार्गस्य वा शिव ।
सरसं योनिर्विच्छिन्नं वराहस्य व्यथा हरैत् ॥
प्रसूतिवेदनाञ्चैव तरुणीनां व्यथा हरैत् ॥
भूमिकुम्भाङ्गमूलं वै शालितण्डुलवारिणा ।

सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां बहुपयस्करम् ॥
रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रेः स्तनवेदना ।
नस्येत् घृतविषका च कार्यावलयन्तु पालिका ।
भक्षिता सा महेशानं योनिशूलं विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारवेक्ष्ममूलेनैव विनिर्गता ।
योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥
नीलीपटोलमूलानि साज्यानि तिलवारिणा ।
पिष्टान्यं वा प्रलेपो वै ज्वालागर्भगरीगनुत् ॥
पाठामूलं रुद्रपीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तयेव च ॥
वाप्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ॥
कदलीलिकुचं पीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
स्त्रीणाञ्चैव महादेव रक्तस्राव हि वारयेत् ॥
घृततुल्या रुद्रं लाक्षा पीता चौरैण वै सह ।
प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥
द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरिच्छिव ।
तिलकाघेन सयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ॥
कुसुमस्य निवहञ्च तरुणीनां महेश्वर ।
रक्ताल्पस्य वै कन्दं शर्करातिलमयुतम् ॥
पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तस्रावस्य नाशं स्यात् शीतोदकनिषेवणात् ॥
पीतन्तु काञ्चिकं रुद्रं क्षयितं शरपुङ्गवा ।
द्विजु सैन्यवसयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिहृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रसूतिहृत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थं च प्रसूतिहृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्रं स्यादन्वया सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारौणा शिरसि स्थितं ।
गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
कर्पूरमदनफलं मधुकैः पूरितं शिव ।
योनिं शुभं स्याद्दृष्ट्या युवत्या । क पुन-
र्हर ॥

माषस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ।
घृतभावितशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥
समध्वाज्यपयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणां शतं महादेव तत्क्षणात्नात्र सशयः ॥
रसश्च रण्डतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिफलोदकरुष्टो बलहृत्क्षणाङ्गवेत् ॥
दुग्धं वितुषमाप्यंश्च शिखोवोजैश्च साधितम्
अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्योशतकामहृत् ॥”

इति गारुडे १८६ अध्याय

(स्त्रीसम्भूते कारणं यथा,—
“स्त्रीरतसोऽधिकत्वेन ह्येनशुक्रोन्द्रियादपि ।
रजसोऽप्यधिकत्वेन स्त्रीसम्भूतिं प्रजायते ॥
सप्तधातुबलेनापि प्रकृत्या विवृते समे ।
ऋतुव्यासरजस्त्रीणां या या भवति भावना ॥
साल्विकी राजसौ वापि तामसौ वापि सत्तमः ।
तादृशं जनयेद्दालं गुणैर्वा तादृशैरपि ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥
द्व्यक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा, कन्दोमञ्जर्याम् ।
“गौ स्त्री । गोपस्त्रीभिः कृणोते रमे ॥”)

स्त्रीचौरः

स्त्रीगवी, स्त्री, (स्त्री चासौ गीयेति । समासे षच् । स्त्रीया ङीप् ।) घेनु' । गाइ इति भाषा । तत्पर्याय । तुम्बा २ निलिम्पा ३ रोहिणी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशिकायाम् । ३।३।७१ । "स्त्रीगवीषु पुङ्गवाना गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते॥")
 स्त्रीगुरु, पु, (स्त्री चासौ गुरुश्चेति ।) दौचा-
 कर्त्री । मन्ममात्रोपदेशी । तल्लक्षण यथा.—
 "साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया
 सर्वमन्वार्थतत्त्वज्ञा सुशोला पूजने रता ॥
 मन्वल्क्षणसम्पन्ना रूपिका पद्मलोचना ।
 रत्नालङ्कारसयुक्ता स्वर्णभरणभूषिता ॥
 शान्ता कुलीना कुलजा चन्द्रास्या सर्व-
 बुद्धिगा ।
 अनन्तगुणसम्पन्ना रुद्रत्वदायिनी प्रिया ॥
 गुरुरूपा शक्तिदात्री शिवज्ञानविरूपिणी ।
 गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्जिता ॥
 स्त्रियो दौचा शुभा प्रोक्ता मातृयाष्टगुणा
 स्मृता ।
 पुत्रिणी विधवा ग्राह्या केवलानन्दकारिणी ॥
 सिद्धमन्त्र यदि तदा गृह्णीयाद्विधवामुखे ।
 केवल सुफल तत्र मातुरष्टगुण स्मृतम् ॥
 स्वयं वा स्वप्रविलये ददाति यदि मन्त्रानुम् ।
 तत्राष्टगुणमाप्नोति यदि सा पुत्रिणी सती ॥
 यदि माता स्त्रीयमन्त्र ददाति तनुजाय च ।
 तदाष्टसिद्धिमाप्नोति भक्तिमार्गं न मग्नय ॥
 तदेव दुर्लभ देव यदि मात्रा प्रदीयते ॥
 आदौ भक्ति ततो मुक्ति सम्प्राप्य कामरूप-
 धृक् ।
 महस्रकीटिविद्यार्थं जानाति नात्र मग्नय ॥
 स्वप्ने वा यदि वा माता ददाति च समन्त्रकम् ॥
 पुनर्हीना सोऽपि कृत्वा दानवत्वमवाप्नुयात् ॥
 यदि भाग्यवशेनैव जननीच्छानुवर्तिनी ।
 तदा सिद्धिमवाप्नोति तत्र मन्त्र विचारयेत् ॥
 स्त्रीयमन्त्रोपदेशेन न कुर्याद्गुरुचिन्तनम् ॥
 इति स्त्रीगुरुकथनम् ॥
 इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २पटले पूर्वखण्डे
 १५ पटलख ॥ * ॥ तद्वान गुप्तमाधनतन्त्रे
 २ पटले तत्पूजन बृहन्नीलतन्त्रे २पटले तत्-
 स्तोत्र कवचञ्च मातृकामेदतन्त्रे ७ पटले द्रष्ट-
 व्यम् । तद्गीता च कङ्कालमालिनीतन्त्र २
 पटले वेदितव्यम् ॥
 स्तोघोप, पु, (स्त्रीणा घोपो यत्र ।) प्रत्युष ।
 इति केचित् ॥
 स्त्रीचित्तहारी, [नू] पु, (स्त्रीणा चित्त हर-
 तीति । हृ + णिनि ।) शोभाञ्जन । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ नारामनोहारिणि, त्रि ॥
 स्त्रीचिह्न, स्त्री, (स्त्रियार्थञ्चम् ।) योनि । इति
 जटाधर ॥ नारीलक्षणञ्च ॥
 स्तोचौर, पु, (स्त्रियाचौर ।) कामुक । तत्प-
 र्याय । रतहिण्डक २ । इति त्रिकाण्ड
 शेषः ॥ नारीहर्षरि, त्रि ॥

स्त्रीधनं

स्त्रीजित, पु, (स्त्रिया जितः ।) स्त्रीवशीभूत' ।
 यथा, ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४२।१५।
 स्त्रीजितस्त्र्यंशमात्रेण सर्वं पुंस्त्वं प्रणश्यति ।
 न भूमौ पातकौ पापात् पापिना स्त्रीजितात्
 पर ॥"
 स्त्रीता, स्त्री, स्त्रीत्वम् । स्त्रिया भाव इत्यर्थे तल्-
 प्रत्ययटापप्रत्ययाभ्या निष्पन्नम् ॥
 स्त्रीधन, स्त्री, (स्त्रिया धनम् ।) स्त्रीस्त्र्यास्यदी-
 भूतधनम् । तत् षड् विधम् । यथा.—
 "अध्यग्न्यावाहनिक भर्तृदाय तथैव च ।
 भ्रातृदत्त पित्रभ्याश्च षड् विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥"
 इति दायभागधृतनारदवचनम् ॥ * ॥
 अथ स्त्रीधनम् । तत्र कात्यायन ।
 "प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्विद्वत् प्रीत्या चैव यदन्यत् ।
 भर्तुं स्वाभ्य भवेत्तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥"
 अन्यतः पित्रमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्ताद्यल्लब्ध-
 शिल्पेन वा यद्विद्वत् तत्र भर्तुं स्वातन्त्र्येन तेन
 स्त्रिया अपि धनं न स्त्रीधनं अस्नातन्त्र्यात्
 एतद्व्यतिरिक्तधने स्वत्व स्त्रिया एव दानाय
 धिकारात् । मनुविष्णु ।
 "पत्नी जीवति यः कश्चिदलङ्कारो धृतो भवेत्
 न त भजेरन् दायादा भजमाना पतन्ति ते ॥"
 पत्युरदत्तेऽपि तदनुज्ञया परिहितोऽलङ्कार-
 स्थावता एव भार्याया स्त्रियो भवतीति मेधा-
 तिथि ॥ कात्यायन ।
 "ऊढया कन्यया वापि पत्युः पित्रगृहेऽथवा ।
 भर्तुं सकाशात् पित्रोर्वा लब्ध सौदायिक
 स्मृतम् ॥
 सौदायिक धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते
 यस्मात्तदानृश्यस्यार्थं तदत्त तत् प्रजीवनम् ॥
 सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम्
 धिक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरैस्वपि ॥"
 सुदायेभ्यः पित्रमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्ध-
 सौदायिकम् । आनृश्यस्यमनेष्टु व्यम् । नारद ।
 "भर्ता प्रीतेन यद्वत् स्त्रियै तस्मिन् सृतेऽपि तत्
 सा यथाकाममस्त्रीयाह्याहा स्थावरादृते ॥"
 भर्तुं दत्तविशेषणात् भर्तुं दत्तस्थावरादृतेऽन्य-
 स्थावर देयमेव । अन्यथा यथेष्टं स्थावरैस्वपि
 इति कात्यायनीक्तं विरुध्यते । कल्पतरुब्रा-
 ह्मण्यो कात्यायन ।
 अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी ।
 व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति ॥"
 याज्ञवल्क्य ।
 "दुर्भिक्षे धर्मकार्ये वा व्याधी सप्रतिरोधके ।
 गृहोत् स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥"
 सप्रतिरोधके भोजनाद्यवरोधकारिष्युत्तमर्ण-
 दिके । अन्यत्र तु कात्यायन ।
 "न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
 आदाने वा विरुगे वा स्त्रीधने प्रभविष्यत् ॥"
 अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । देवल ।
 "सामान्यं पुत्रकन्यानां सृतायां स्त्रीधनं विदुः ॥
 अप्रजाया इरेकर्ता माता भ्राता पितापिवा ॥"

स्त्रीधनं

अथ इन्द्रनिर्देशात् पुत्रकन्ययोस्तुल्याधिकार ।
 अन्यतराभावे अन्यतरस्य तद्धनम् । एतयो-
 रभावे ऊढाया दुहितुः पुत्रवत्याः सम्भावित-
 पुत्रायाश्च तुल्याधिकारः । स्वपुत्रदारेण
 पार्वणे ।
 "सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पित्रभ्यः प्रदीयते ।
 सर्वेष्वं शहरा माता इति धर्मोऽनु निश्चय ॥"
 इति शातातपोक्ततन्त्रोपतिपिण्डदानसम्भ-
 वात् । तथा च नारद ।
 "पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यासन्तानदर्शनात् ॥"
 अतएव एतादृशदुहितृभावे पौत्राधिकार ।
 तदभावे दौहित्राधिकारः ।
 "दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैव सन्तारयति पौत्रवत् ॥"
 इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात् ।
 पुत्रेण परिषोतदुहितुर्वाधाहाधकपुत्रेण वाध्य-
 दुहितुपुत्रवाधस्य न्याय्यत्वात् । एव तदभावे
 प्रपौत्र तद्गोपिण्डदात्वात् । तदभावे बन्धा-
 विधवयोर्मातृधनाधिकारः तयोरपि तदजा-
 त्वात् । तदभावे तु भर्ता । तत्र न पित्रमातृ-
 दत्तधनविषयं तत्र भ्रातुरधिकारात् । तथा च
 बृहकात्यायनः ।
 "पित्रभ्याश्चैव यद्वत् दुहितुः स्थावरं धनम् ।
 अप्रजायामतीताता भ्रातृगामि तु स्ववदा ॥"
 मातुः परिणयनकाललब्धन्तु पुत्रसत्त्वेऽपि क्रमे-
 णानूढोदुतिचौरैवाधिकारः । मातुः पारि-
 णाय्यं स्त्रियो भजेरन्निति वशिष्ठोक्ते । स्त्रीधनं
 दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति गौतम-
 वचनेन प्रथमप्रप्तानामवागृह्यतानां तदभावे
 त्वप्रतिष्ठितानां वागृह्यतानां ईषदर्थं न च तद-
 भावे चकारसमुच्चितानामुदानां स्त्रीधनं दुहि-
 तृणामिति सामान्यतः प्रागुक्तत्वात् अप्रप्ता-
 नामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वेनोपसहारार्थत्वात् ।
 व्यक्तमाह मनु ।
 "मातुश्च यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव
 स ॥"
 यौतुकपदं यु मिश्रणे इत्यस्मात् सिद्धं मिश्रता च
 स्त्रीपुंसयोर्विवाहाद्भवति । यदेतत् हृदयगतं
 तदस्तु हृदयं मम यदि हृदयं मम तदस्तु
 हृदयं तव इति मन्त्रलिङ्गात् । यौतुकं तदिति
 वाचस्पतिमिश्रणसुकुट्टतात् यौतुकं यौतुकं
 मपि साधु । परिणयनकालः परिणयनपूर्वा-
 परोभूतकालः स च हृदयारभ्यपत्यभिवादान्ती
 विवाहत्त्वे विवृतः । यत्तु मनुवचनम् ।
 "स्त्रियास्तु यद्वेदितं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।
 ब्राह्मणो तदरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥"
 इति तत् पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाह-
 समयान्तरदपि पित्रदत्तं कन्याया एवेत्येत-
 दर्थम् । ब्राह्मणीपदन्तु कन्यामात्रपरम् । यद्वा
 चात्रयादिस्त्रीणामनपत्यानां पित्रदत्तं धनं
 सपत्नोदुहिता ब्राह्मणीकन्या इरेत् न पुनरप्र-
 जस्त्रीधनं भर्तुरिति वचनावकाशः । इति वच-
 नार्थः । तभावे पुत्राधिकारः ।

“दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रेषु तद्वैत् ॥”
इति मनुवचनात् ॥

एव पुत्राधिकारात् प्राक् दुहितृधिकारविधा-
यकवचनान्तराख्येतिप्रयकाणि । पुत्राद्यभावे
तु ब्राह्मणादिपञ्चकविवाहकालीन स्त्रीधन
मर्त्तु । आसुरादित्रयविवाहकालीनन्तु मातृ
तदभावे पितुः । यथा मनुः ।

“ब्राह्मणदेवार्पणान्धर्वप्राजापत्येषु यहनम् ।
अतीतायामप्रजाया भर्तुर्वे तदिष्यते ॥
यत्तस्या स्यात् धन दत्त विवाहेष्वसुरादिषु ।
अतीतायामप्रजाया मातापित्रोस्तदिष्यते ॥”

कन्याधनाधिकारि क्रममाह वीधायनः ।
“रिक्त्य सतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः
स्वयम् ।

तदभावे भवेन्मातृसदभावे भवेत् पितुः ॥
अत्र क्रमदर्शनात् पूर्ववचने मातापित्रोरित्यत्र
पाठक्रमेणाधिकारो न तु इन्द्रनिर्देशात् समु-
च्चितेन । इहस्यतिः ।

“मातृस्वसा मातृलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा
श्वश्रुः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥
यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासा स्वस्त्रीयाद्याः समा-
भ्यु ॥”

शौरसपद कन्यापुत्रोभयपरम् । सुत इति
सपत्नीपुत्रपरम् ।

“सर्वामामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्
सर्वास्वास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मानु ॥”
इति मनुस्मृतेः ।

एकपत्नीनामिति एक पतिर्यासा ताः । न तु
सुतपदमौरसविषेण वैयर्थ्यात् । सपत्नीपुत्र-
सङ्गावे स्वस्त्रीयाद्यधिकारापत्तेः । तत्सुत इति
पौत्र सपत्नीपौत्रपर न तु दौहित्रपुत्रपर तस्य
स्वभोग्यभर्तृपिण्डदानानधिकारात् । अत्र प्रागु-
क्तानुसारात् दौहित्रपर्यन्तानन्तरमेव सपत्नी-
पुत्रतत्पुत्रयोरधिकारः । न तु प्रागुक्तभर्तृदि
पितृपर्यन्ताभावेऽपीति वाच्य भर्तृदीना धनि-
भोग्यपार्वणपिण्डदानानधिकारात् । तस्मादे-
तेषा सपत्नीपौत्रान्ताना तत्सुतो वेति
वाशब्दसमुच्चितानाम् ।

“सामान्य पुत्रकन्याना मृताया स्त्रीधन
विदुः ।

अप्रजाया हरित भर्ता माता भ्राता पितापि
वा ॥”

इति देवलोक्ताना भर्तादिपितृपर्यन्तानासा-
भाव पक्ष सत्स्वपि श्वशुरभ्रातृश्वशुरादिषु
स्वसायाद्या इत्यनेन भगिनीसुतभर्तृभागिनेय-
भर्तृव्येहकनिहोभयदपभ्रातृसुत स्वभ्रातृपुत्र-
जाभाट देवराणा मातृस्वसादिधने अधिकारः ॥
अनन्यगतेर्वचनात् । अत्र ।

“यथासामुदकं कार्यं त्रियु पिण्डं प्रवर्त्तते ।
अतुर्थं सन्नदतेषां पक्षसो नोपपद्यते ॥”

इति दायभायप्रकचोयमनुस्मृतेः ।

पिण्डदोऽंशहर इति याज्ञवल्करीयान् । मातृ-
तुल्या प्रकीर्तिता इत्यनेन स्वस्त्रीयादीनां पुत्र-
त्वज्ञापनेन एकप्रयोजनकत्वात् ।

“मातृलो भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातृलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सव्युर्मातामहस्य च ॥

एतेषाश्चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितृस्तथा ।
पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ।

इति प्रातातपवनात् ।
पिण्डदानविशेषेणैव घणामेषामधिकारक्रमः
प्रतिपत्तव्यः । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् ।

अन्यथा सर्वश्रेष्ठे देवराधिकारे महाजनविरोध
स्यात् । तत्र प्रथमं देवर तत्पिण्डतद्वर्त्तुपिण्ड-
तद्वर्त्तुदेयपुरुषत्रयपिण्डदत्त्वात् सपिण्डत्वाच्च-
भाटस्त्रीधने अधिकारी । तदभावे भ्रातृश्वशुर-
देवरयो सुतो तत्पिण्डतद्वर्त्तुपिण्डतद्वर्त्तुदेय-
पुरुषत्रयपिण्डदत्त्वात् सपिण्डत्वाच्च । तयोरभावे
त्वसपिण्डोऽपि भगिनीपुत्र तत्पिण्डतत्पुत्रदेय-
तत्पित्रादित्रयपिण्डदत्त्वात् । तदभावे भर्तृभा-
गिनेयः पुत्राद्वर्त्तुर्द्वलत्वेन तत्स्थानपातिनो-
रपि भगिनीपुत्रभर्तृभागिनेययोस्तथैव दला-
वलस्य न्याय्यत्वेन तद्वर्त्तुदेयपुरुषत्रयपिण्डद-
त्त्वात् तत्पिण्डदत्त्वात् तद्वर्त्तुपिण्डदत्त्वाच्च मातृ-
लानीधने अधिकारो । तदभावे भ्रातृपुत्र-
तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपिण्डदत्त्वात्
पितृस्वसुधने अधिकारी । तदभावे श्वशुरयो
पिण्डदानात् जामाता श्वश्रुधने अधिकारीति
क्रमः । स्वस्त्रीयाद्या इति अधिकारिमात्रपर न
पाठिकक्रमपर एषा घणा प्रातिस्विकीक्ताना-
मभावे सपिण्डानन्तर्येण श्वशुरादिवदधिकारी
न च सपिण्डाभावे मातृस्वसेति वचन वाच्य
अस्मिन्नधिकारिगणने देवरतत्सुतभ्रातृश्वशुर-
सुतानाधिकारज्ञापनादासन्नतरश्वशुरभ्रातृश्व-
शुरादे परित्यागादिति । इति दायतत्त्वम् ॥

स्त्रीधर्मं, पु, (स्त्रिया धर्मं ।) ऋतु । तत्प-
र्याय । पुष्यम् २ आर्त्तवम् ३ रज ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (मैथुनम् । यथा हरिवंशे । ८४ ।
६१ ।

“श्रुत्वती कामजननीर्वाच श्रोत्रसुखावहा ।
वर्हिणाश्चैव विरुत खगानाश्च विकृजितम् ॥
अभीक्ष्णमभिश्रुत्वन्ती स्त्रीधर्मं सा व्यरोचयत् ॥”

स्त्रीणा शुभकर्मणादि । यथा, मनु । १।११४।
“स्त्रीधर्मयोग तापस्यं मोक्ष सत्यासमेव च ॥”

स्त्रीधर्मिणी, स्त्री, (स्त्रीधर्मोऽस्या अस्तीति ।
इति । लोपः ।) ऋतुमती । इत्यमरः । २ ।
६ । २० ॥ (यथा, महाभारते । २।७७ । १४ ।

“स्त्रीधर्मिणो वरारोहा शोचितेन परिभ्रुता ।
एकवस्त्राय पाद्याली पाण्डवानभ्यवैक्षत ॥”

अस्य विवरण रजस्वलाद्ये द्रष्टव्यम् ॥
स्त्रीधव, पु, (स्त्रीणा धवः प्रियः ।) पुष्य । इति
जटाधरः ॥

स्त्रीपर, पुं, (स्त्रीयु परः निरतः । , पिङ्ग ।
कामुकः । इति कैचित् ॥

स्त्रीपण्डोपजीवी, [न्] पु, (स्त्रीपण्डेन उपजीव
तीति । उप + जीव + णिनि ।) सभोगार्थ-
मन्यन्तै स्त्रिय दत्त्वा तदनोपजीवी । इति
महाभारते दानधर्मः ॥

स्त्रीधर्मं, पु, (स्त्री च पुमाद्य स्त्रीपुंसौ । तयो-
र्धर्मः ।) स्त्रीपुसयोर्व्यवहारः । स च अष्टा-
दशविवाहपदान्तर्गतविवादविशेषः । यथा,—
“स्त्रीधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वयमेव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥
तद्विवरणं यथा,—

“पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मो वर्त्मनि तिष्ठतो ।
सयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्
अस्वतन्त्रा स्त्रिय कार्या पुरुषे स्वैर्दिवानिग्रम् ॥
विषयेषु च सञ्जन्त्य संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥
पिता रक्षति कौमारि भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्वविरं पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥
कान्तेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः
ऋतं भर्तृ रि पुत्रन्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः
इयोर्हि कुलयो शोकमावहेयुररक्षिता ॥
इम हि सर्ववर्णाना पश्यन्तो धर्मसुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितु भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥
स्वा प्रसूति चरित्रश्च कुलमात्मानमेव च ।
स्वध्वं प्रयत्नेन जाया रक्षन् हि रक्षति ॥
पतिभार्या मप्रविश्व गर्भो भूत्वे ह जायते ।
जायायास्तु हि जायात्व यदस्या जायते पनः ॥
यादृश भजते हि स्त्री सुत सूते तथाविधम् ।
तस्मात् प्रजाविशुद्धार्थं स्त्रिय रक्षित् प्रयत्नत ॥
न कश्चित् योपित शक्तः प्रसङ्ग परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ता परिरक्षितुम् ॥
अर्थस्य सग्रहे चैना व्यथे चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मोऽन्नपक्वाश्च पारिणाश्वस्य येक्षणे ॥
अरक्षिता गृहे रुहा पुरुषैरासकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यान्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥
पान दुर्जनससर्ग पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहवामश्च नारोसदृपणानि षट् ॥
नैता रूप परीक्षन्ते नासा वयसि सस्वितः ।
सुरूप वा विरूप वा प्रमानित्वेव भुङ्क्ते ॥
पौत्रत्याश्चनचित्ताश्च नैस्ते ह्याश्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृवैता विकुर्वन्ते ॥
एव स्वभाव ज्ञात्वासा प्रजापतिनिर्गमम् ।
परम यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥
श्यामनामलङ्कार काम क्रोधमनार्त्तवम् ।
द्रोहभाव कुचर्याश्च स्त्रीभ्यो मनु रकल्पयत् ॥
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्वैरिति धर्मो व्यवस्थित
निरिन्द्रिया ह्यमन्दाश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः
तथा च द्यूतयो बहो निर्गता निगमेष्वपि ।
स्वालक्ष्यपरिषार्थं तासा मृत्युत निष्कृती ॥
यश्चे माता मनुषुमे विचरन्त्यपतिप्रता ।
तन्मे रेत पिता ह्यहामित्यस्तेतश्चिदमंनम् ॥
व्यायत्यनिष्ट यस्किञ्चित् पापिषाहस्य चेतसा

तस्यैव व्यभिचारस्य निःश्व सस्यगुच्यते ॥
यादृग्गुणेन भर्ता स्त्री सयुच्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रे षेध निम्नगा ॥
अक्षमाला वशिष्ठेन सयुक्ताधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥
एताद्यान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपक्रुष्टप्रसूतयः ।
उत्कर्षं योषितं प्राप्ता स्त्री खेर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥
एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीषु सयोः शुभा
प्रेत्येह च पुखोदकान् प्रजाधर्मांनिबोधत ॥५॥
प्रजनार्थं महाभागा पूजाहं गृहदीप्तयः ।
स्त्रियं श्रियश्च गेह्ये न विशेषोऽस्ति कथन ॥
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायां प्रत्यहं स्त्रोनिबन्धनम् ॥
अपत्यं धर्मकार्याणि श्रुश्रुपा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गं पितृणामात्मनश्च ह ॥
पतिं या नाभिचरति मनीवाग्देहसयता ।
सा भर्तृलोकानाम्प्रोति सङ्गि साध्वीति चोच्यते ॥
व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्य-
ताम् ।
शृगालयोनिश्चाप्नोति पापरोगे च पीड्यते ॥
पुत्रं प्रत्युदितं सङ्गि पूर्वजैश्च महपिभिः ।
विश्वजन्ममिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥
भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिर्हैधन्तु भर्तृरिः ।
आहुस्त्यादकं केचिदपरं चेत्रिणं विदुः ॥
चेत्रभूता स्मृता नारो बीजभूतः स्मृतः पुमान्
चेत्रबीजसमायोगात् सश्रवः सर्वदेहिनाम् ॥
विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयन्तु समं यत्र सा प्रसूतिं प्रशस्यते ।
बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥
यादृशं तृप्यते बीजं चेत्रे कालोपपादितं ।
तादृशोऽस्ति तत्तस्मिन् बीजं सैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥
इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वतो योनिरुच्यते ।
न च योनिगुणान् काश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥
भूमावप्येककेदारिः कालोमानि कृषीबलं ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानोह स्वभावतः ॥
ब्रह्मण्यो मुद्गास्तिला मापास्तथा यवाः ॥
यथाबीजं प्ररोहन्ति लघुनानौचवस्तथा ॥
अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नीपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्दोषं तत्तदेव प्ररोहति ॥
तत् प्राज्ञेन विनोतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
आयुष्कामेन वसश्च न जातु परयोषिति ॥
अत्र माथा वायुगोता कोर्त्तयन्ति पुराविदः ॥
यथा बीजं न वसव्यं पु सा परपरिग्रहे ॥
नश्यतोर्षुयथा विह्वं खे विह्वमनुविध्यत ।
तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥
शृथोरपोमा शृथिर्षी भार्या पूर्वविदो विदुः ।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शश्वतोः सृगम् ॥
एतावनेन पुरुषो यज्यायात्मा प्रजोति ह ।
विप्रा प्राहुस्तथा चैतदयो भर्ता सा स्मृताङ्गना
न निष्कयविसर्गाभ्यां भर्तुः भार्यां विसृच्यते ।
एवं धर्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितम् ॥

सकृदशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानोति व्रीष्टेतानि सता सकृत् ॥
यथा गोऽश्वोद्द्रासीषु महिषजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्त्रिणः ॥
ये चेत्रिणो बीजवन्तः परचेत्रप्रवापिणः ।
ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥
यदन्यगोषु हृषभो वस्त्रानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वस्त्रा मोघं स्तन्दितामर्षभम् ॥
तथैवाचेत्रिणो बीजं परचेत्रप्रवापिणः ।
कुर्वन्ति चेत्रिणामर्थं न बीजो लभते फलम् ॥
फलन्वनभिसन्धाय चेत्रिणा बीजिना तथा ।
प्रत्यहं चेत्रिणामर्थो बीजादयोनिर्गरीयमी ॥
क्रियाभ्युपगमात्तद्वेजार्थं यत् प्रदोयते ।
तस्येह भागिनो दृष्टौ वीजो चेत्रिक एव च ॥
श्रीधवाताहृतं बीजं यंस्यं चेत्रे प्ररोहति ।
चेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वसा लभते फलम् ॥
एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्टानाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयं प्रसव पति ॥
एतह सारफलं गुत्व बीजयोः प्रकीर्त्तितम् ।
भत परं प्रवच्यामि योषिता धर्ममापदि ॥५॥
भ्रातृव्येष्टस्य भार्या या गुरुपत्नानुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्यां सुषा व्येष्टस्य सा स्मृता
व्येष्टो यवीयसो भार्या यवीयान् वाग्रजस्त्रियम्
पतिती भवती गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥
देवराहा सपिण्डाहा स्त्रिया सभ्यङ्गनियुक्तया ।
प्रजोषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥
विधवाया नियुक्तस्तु दृताक्तौ वाग्यतो निशि
एवमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥
द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्द्विदं ।
अनिहत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयो ॥
विधवाया नियोगार्थं निहत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवश्च स्रुपावश्च वर्त्तयता परस्परम् ॥
नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयान्तु कामत
तातुभौ पतिती स्यातां स्रुप्रागगुरुतल्पगौ ॥
नान्यस्मिन् विधवा नारी नियुक्ताया हिजा-
तिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुक्तानां धर्मं इत्यु सनातनम्
नोहाङ्गिकेषु मन्त्रेषु नियोगं कौत्स्यते क्वचित् ।
न विवाहविधायुक्तं विधवा वेदनं पुनः ॥
अयं हिजैर्हि विहङ्गि पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेदे राज्यं प्रशासति
स महौसखिला भुञ्जन् राजर्षिप्रवरं पुरा ।
वर्णानां सङ्घं चक्रं कामोपहतचेतनः ॥
ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमौतपतिका स्त्रियम्
नियोजत्यपत्यर्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
यस्यां स्त्रिये कन्याया वाचा सत्त्वे कृते पति ।
तामनेन विधानेन निशो विन्देत् देवः ॥
यथाविध्यभिगव्येनां शुकवस्त्रां शुकव्रताम् ।
मिथो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदाहृतौ ॥
न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षण
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम्
विधिवत् प्रतिगृह्णापि त्वजित् कन्यां विगर्हिताम् ॥

व्याधिता विप्रदुष्टा वा कृद्गना चोपपादिताम्
यस्तु दोषवती कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्विधयं कुर्यात् कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥
विधाय हन्ति भार्यायां प्रवसेत् कार्यवान्नरः ।
अहत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदयेत् स्थितिमत्यपि ॥
विधाय प्रोषिते हन्ति जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छित्येवगर्हिते ॥
प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतोच्योऽष्टौ नरः समाः ॥
विद्यार्थं पट् यशोऽर्थं वा कामार्थं श्रीस्तु
वस्त्रान् ॥
सवत्सरं प्रतीचेत द्विपत्नीं योषितं पति ।
ऊर्हं सवत्सरान्त्वेना दायं हृत्वा न सवसेत् ॥
अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा ।
सा त्वोन् मासान् परित्याज्याविभूषणपरि-
च्छेदा ॥
उभक्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम् ॥
न त्यागोऽस्ति द्विपत्याय न च दायोपवर्त्तनम् ॥
मद्यपासाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता साधिवेत्तव्या हिंसार्थं प्री च सर्वदा ॥
बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्यान्दे दशमे तु स्मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रौजननौ सद्यस्वप्रियवादिनौ ॥
या रोगिणोऽस्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलता ।
सानुष्ठाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कश्चित्
अधिविन्ना तु या नारो निर्गच्छेद्विपिता गृह्णात्
सा सद्यः सन्निरोहय्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥
प्रतिपिद्वा पित्रेऽद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासभाजं गच्छेदा सा दण्डगा कृष्णालानि
पट् ॥
यदि स्वाद्यापराधेव विन्दे रन् योषितो हिज
तासा वषण्मेषैव ज्येष्ठं पूजा च वैश्वं च ॥
भर्तुः शरीरशुश्रूषा धर्मकार्ये च नैत्तिकम् ।
स्त्रा चैव कुर्यात् सर्वेषां नान्यजातिं कथञ्चन ॥
यस्तु ततः कारयेन्मोहात् स्वजात्या स्थितया-
न्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालं पूर्वदृष्टस्तथैव स ॥
उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सहशाय च ।
अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्या दद्याद्यथाविधि ॥
काममाभरणानि च दृष्टे कन्यन्तु मत्यपि ।
न चैवेना प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कश्चित् ॥
त्रीणि वर्षाण्युदीचेत् कामार्थं तुमती सती ।
ऊर्हन्तु कालादितस्माद्दिन्देत् सदृशं पतिम् ॥
अदोयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनं किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥
अलङ्कारं नाददीत् पितरं कन्या स्वयवरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्यात् यदि तं
हरत् ॥
पित्रे न दद्याच्छुक्लान्तु कन्यास्तुमती हरन् ।
स हि स्वान्यामतिक्रामेद्वृत्तां प्रतिरोधनात् ॥
त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्या हृत्वा द्वादशवर्षाधिकीम् ।
अष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मो सोदति सत्वरः ॥
देवदत्ता पतिभार्या विन्देत् नेच्छयात्मनः ।
ता साध्वी विभ्रयान्निश्च देवानां प्रियमाधरन् ॥

स्त्रीरोगः

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टा सन्तानार्थं मानवाः।
तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पद्मया सञ्चोदितः ॥
कन्याया दत्तशुक्लाया स्त्रियेत यदि शुल्कदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥
आददेत न शूद्रोऽपि शुल्क दुहितर ददत् ॥
शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते छत्र दुहितविक्रयम् ॥
एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः।
यदन्वस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्वस्य दीयते ॥
नानुशुभम जात्वेतत् पूर्वेष्वपि हि जन्मसु।
शुल्कसन्न न मूखेन क्व दुहितविक्रयम् ॥
अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥
तथा नित्य यतेयाता स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ।
यथा नाभिरता तौ विद्युक्तावितरैतरम् ॥
एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसहितः।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभाग निबोधत ॥”
इति मानवे ८ अध्यायः ॥

स्त्रीपुंसलक्षणा, स्त्री, स्त्रीपुंसयोरलक्षणा चिह्न स्तन
श्लशुादिरूप यस्या सा। इति भरत ॥ तत्-
पर्यायः। पोटा २। इत्यमरः ॥

स्त्रीपु सौ, पु, (स्त्री च पुमाश्च। “अचतुरविचतु-
रेति” ५। ४। ७७। इति अचप्रत्ययेन
साधुः।) स्त्रीपुंसयोरुगमम्। तत्पर्यायः।
मिथुनम् २ इन्द्रम् ३। इत्यमरः २। ५। ३८।
द्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, मनु। ८। २५।
“एषोदिता लोकयात्रा नित्य स्त्रीपुंसयोः शुभा”
स्त्रीपूर्वम्, पु, (स्त्री पूर्वम् प्रधानतया सर्वकार्येषु
अप्रगामिनौव यस्य।) स्त्रीजितः। इति महा-
भारते दानधर्मः ॥

स्त्रीप्रियः, पु, (स्त्रियाः प्रियः।) आन्वहचः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नारीप्रियद्रव्ये, त्रि ॥
स्त्रोमुखप, पु, (स्त्रीमुख पातीति। पा + क।)
दोहल। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रीरञ्जन, स्त्री, (स्त्रियमपि रञ्जयति रागे-
णेति। रञ्ज + ल्यु।) ताम्बूलम्। इति केचित् ॥
स्त्रीरोग, पु, (स्त्रिया रोग।) नारीणामामय।
तस्य चिकित्सा यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच।

“स्त्रीरोगादिचिकित्सान्तु वक्ष्ये सुश्रुत ता शृणु
योनिव्यापत्सु भूयिष्ठ शस्यते कर्म वातजित् ॥
वचोपकुञ्चिकाजातौकृष्णाहृषकसैन्धवम्।
अजमोदा यवचार चिपक शर्करान्वितम् ॥
पिष्टालोद्य जलाद्येथ खादयेदृष्टतभर्जितम्।
योनिपार्श्वानि हृद्गोशुक्लाशोविनिवृत्तये ॥
बदरौपत्रसलेपात् योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति।
लोभ तुम्बीफलालेपो योनिदाह्यं करोति च ॥
पञ्चपल्लवशय्यकमालतीकुसुमैर्घृतम्।
रविपक्कमसृग्धारा योनिगन्धविनाशनम् ॥”
असृग्धारास्थाने असृग्वाधा इति च पाठः।
“सकाञ्चिक जवापुष्य मुष्ट ज्योतीषतीदलम्
दूर्वापिष्टञ्च सप्राश्य वनिता नार्त्तव लभेत् ॥
धातुरञ्जनाभयाचूर्णं तोययौत यदा भवेत् ॥”

यदा भवेदित्यत्र रजो हरेदिति च पाठः।
“सदुग्धा लक्षणा पीता न स्याद्वा पुत्रदा ह्यरतौ
दुग्धस्यार्द्धाटक चाक्षमश्वगन्धा च पुत्रदा।
बन्ध्या पुत्र लभेत् पौत्रा घृतेन व्योषकेशरम् ॥
कुशकाशोरुवृकाणा मूलैर्गोक्षुरकस्य च।
दुग्धश्चैव सितायुक्तं गर्भिण्याः शुलनुत्परम् ॥
पाठालाङ्गलिसिहास्यमयूरकुटजैः पृथक्।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
सूताया हृच्छिरोवस्तिशूल वै मन्दसन्नितम्।
यवचारं पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
कुशमूलौकृत काथ साज्यः सूतिरुजापहः।
शालितण्डुलचूर्णन्तु सदुग्ध दुग्धकृद्भवेत् ॥
विदारिकुसुमरस मूल कार्पासज तथा।
धात्री स्तन्यविशुद्धयं मुह्यपरसायनी ॥
कुष्ठा वचाभया ब्राह्मी मधुरौ चौद्रसर्पिणी।
वर्णायुःकान्तिजनन लेह बाले प्रदापयेत् ॥
स्तन्याभावे पयश्चाग्य गव्य वा तद्गुणं भवेत्
मुस्तशुष्ठीविषा बाला कुटजा चातिसारनुत् ॥
व्योष मधु मातुलुङ्ग द्विक्काच्छर्दिनिवारणम्।
कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्यनिशा दूर्वा च कुष्ठजित् ॥
सप्तच्छदामयनिशाचन्दनेशानुलेपनम्।
शङ्खजवौजरुद्राक्षवचालोहादिधारणम् ॥”
इति गारुडे १७६। १—१८ ॥

स्त्रीसभ, स्त्री, (स्त्रोणा सभा। अशालाचेति नपु-
सकत्वम्।) नारीणा सभा। इति केचित् ॥

स्त्रीस्वभावः, पु, (स्त्रीणा स्वभाव इव स्वभावो
यस्य।) महल्लकः। इति शब्दमाला ॥ नारीणा
शीलञ्च ॥ (यथा, महाभारते। ३। ७१। ६।
“स्त्रीस्वभावश्च लोके मम दोषश्च दारुण।
स्यादेवमपि कुर्व्यात् सा विवशा गतसौहृदा” ॥)

स्त्रैण, स्त्री, (स्त्रिया इदम्। स्त्री + नञ्।) स्त्री-
स्वभाव। यथा, भट्टिः।
“कर्णेजपेराहितराज्यलोभा
स्त्रेणैव नौता विहति लघिन्ना।
रामप्रवासे व्यसृषन्न दोष
जनापवाद सनरेन्द्रमृत्युम् ॥”
(यथा, च भागवते। ४। ४। ३।
“पितोरगात् स्त्रै ण्विमूढधीर्गृहान्
प्रेम्णात्मनो योऽहंमदात् सता प्रियः ॥”

स्त्रीणा समूहः। स्त्रो + नञ्। स्त्रीसमूहः।
इति काशिका ४। १। ८७ ॥ यथा, शान्तिशतके।
“दृषे वा स्त्रे णे वा मम समदृशो यान्तु दिवसा’
क्वचित् पुण्येऽरख्येशिव शिव शिवेति प्रलपत ॥)

स्त्रै ण, त्रि, (स्त्रीषु भव। स्त्रोभ्य आगत। स्त्रोभ्यो
हितो वा। स्त्रो + “स्त्रीपुसाभ्या नञ् चञौ
भवनात्” ४। १। ८७। इति नञ्।) स्त्रौ-
सम्बन्धो। इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ स्त्रिया
अपत्य स्त्रै ण। स्त्रिया इद स्त्रीणा समूहो वा
स्त्रै णम्। इति तट्टोकायां दुर्गादास ॥ (रमणौ
रतः। यथा, भागवते। १। ११। ४०।
“त मेनिरेऽबलामौव्यात् स्त्रै ण चानुव्रत रङ्गः।
अपमाष्विदो मर्त्तुरौश्वर मतयो यथा ॥”)

स्थः, त्रि, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्था + घञर्थे कः।)
स्थलम्। यथा,—

“स्थली दैवकर्तृकेऽन्यत् स्थल स्त्रीवे स्थ इत्यपि”
इति शब्दरत्नावली ॥

(सुबन्तोपपदे तु “सुपि स्थ।” ३। २। ४।
इति कप्रत्ययः। स्थितिशीलः। यथा, रघुः।
१२। १५।

“चित्रकूटवनस्थञ्च कथितस्वर्गतिर्गुरोः।
लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥”
स्थग, म ए सहतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिस्थमध्यः। म,
सिस्थर्गायपति। ए, अस्थगीत्। इति दुर्गादासः।

स्थगः, त्रि, (स्थगति सहणोति आत्मानमिति।
स्थग + अच्।) धर्त्त। यथा,—
“धृत्ते स्थगश्च निर्लज्जः पटुः पाटविकोऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषः ॥

स्थगन, स्त्री, (स्थग + ल्युट्।) अपवारणम्।
यथा,—
“व्यवधानं तिरोधानमन्तर्हि स्वपवारणम्।
छदन व्यवधान्तर्हापिधानस्थगनानि च ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

स्थगित, त्रि, (स्थग + क्तः।) तिरोहितम्।
तत्पर्यायः। सवीतम् २ रुद्धम् ३ आहतम् ४
सहृतम् ५ पिहितम् ६ छन्नम् ७ अपवारितम् ८
अन्तर्हितम् ९ तिरोधानम् १०। इति हेम
चन्द्रः ॥ (यथा, किराते। १४। ३१।
“उदूढवच स्थगिते कदिष्णुखो
विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ॥”)

स्थगो, स्त्री, (स्थग्यतेऽनयेति। स्थग + घञर्थे कः।
गौरादित्वात् ङीष्। ताम्बूलपात्रम्। पानेर
वाटा इति भाषा। तत्पर्यायः। ताम्बूलकरङ्गः
२। इति हेमचन्द्रः ॥

स्थगु, स्त्री, गडुः। कुञ् इति भाषा। यथा,—
“हृदये ते नावष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः।
तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥
लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु।
मुखे च तिलक चित्र जातरूपमय शुभम् ॥”
इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ८ सर्गः ॥

स्थण्डिल, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन्निति। स्था + मिथिला-
दयश्चेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।)
चत्वरम्। इत्यमरः २। ७। १८ ॥ हे वेदो-
रभितोऽन्यत्र वा यन्नार्थं परिष्कृतायामनिम्नो-
न्नताया विस्तृताया भूमौ। असवाधेन तिष्ठ-
न्यत्र स्थण्डिल नाम्नीति ङण्डिल चत्यते निवा-
साय याच्यते चत्वर चते ज याचे पूर्वेषु वरः।
इति भरत ॥ यथा च।

“यत्र परिष्कृतस्थाने स्यातां स्थण्डिलचत्वरे ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
होमनिमित्ताग्निस्थापनार्थं स्थण्डिलविधिर्यथा,
वशिष्टसंहितायाम्।

“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा सञ्चिते होमकर्मणि ॥”

स्थण्डिलं

क्रियासारेऽपि ।
 “कुण्डमेवविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-
 अयेत् ॥”
 शारदातिलकेऽपि ।
 “नित्य नैमित्तिक काभ्य स्थण्डिले वा समाचरेत्
 हस्तमात्रन्तु तत् कुर्यात् चतुरस्र समन्ततः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 अपि च । गोभिलः । अनुगुप्ता अप आहृत्य
 प्रागुदकप्रवन देश सम वा परिसमूह्य उप-
 लिप्य मध्यतः प्राची रेखामुल्लिख्य उदीचीञ्च
 सहता पश्चान्मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्याभ्यु-
 चयेत् लक्षणाद्देशा सर्वत्रेति । अनुगुप्ता
 आच्छादिता । पतितादिभिरदृष्टा इति यावत् ॥
 प्राङ्नीचादिफलमाह गुह्यासग्रहे गोभिल-
 युक्तः ।
 “प्राङ्नीच ब्रह्मवर्षस्यमुदङ्नीच यशोत्तमम् ।
 पितर दक्षिणतो नीच प्रतिष्ठालम्बक समम् ॥”
 यशोत्तममित्यत्र सान्ता अय्यदन्ता इत्यङ्गेर-
 दन्तोऽपि यशश्च गयाशिर इतिवत् । परि-
 समूह्य सर्वत्र कुशे पाश्चादिकमपसार्य उत्त-
 रस्या दिशि सार्द्धहस्तोपरि क्षिपेत् । परि-
 समूह्य वितस्त्रितये उत्तरत उत्कार करोतीति
 हरिश्चर्मधृतवचनात् । तत उपलेपनम् ॥*॥
 तत्र कारणमाह गृह्यासग्रह ।
 “इन्द्रेण वच्चाभिहतः पुरा हव्रो महासुरः ।
 मेदसा तस्य सन्निवातदर्शमुपलेपयेत् ॥” इति ।
 मध्यत स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणाग्ने न तु
 मध्याग्ने उदग्गतैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् ।
 अन्यथा ॥
 “कुशे समार्जयेद्गुप्ति शुद्धामादौ शुचिस्ततः ।
 हस्तमात्रा चतुरस्रा गोमयेनोपलेपयेत् ॥”
 इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुप-
 यत्ते । प्राचीं प्राग्गताम् । उदीचीञ्च सहता
 यश्चादिति । प्राग्गताया पश्चिमे भागे सलग्ना-
 मुदगग्राम् । मध्ये उदग्गताया प्राची प्राग-
 आस्तिस्रो रेखा उल्लिख्याभ्युचयेदिति । रेखाभ्यु-
 चयेत् अन्तिकोत्तरापूर्वकमभ्युचयेत् । उल्लिख्य
 उहृत्याभ्युचयेदिति कात्यायनसूत्रात् ॥ * ॥
 उत्करप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासग्रह ।
 “उत्कर गृह्य रेखाभ्योऽरन्निमात्रे निधापयेत् ।
 द्वारमेतत् पदार्थानां प्राग्गुदीच्या दिशि स्मृतम्
 इति ॥
 परिसमूहनादिपरिषेकान्त कर्म लक्षणसन्नक
 तस्य लक्षणस्याहृत प्रक्रिया सर्वत्र यत्र यत्राग्नि-
 प्रणयन तत्र बोध्या ॥*॥ रेखाप्रमाणमाह
 छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन ।
 “दक्षिणे प्राग्गतायास्तु प्रमाण द्वादशाङ्गुलम्
 तन्मूलसन्ना योदीची तस्या एव नवोत्तरम् ॥
 उदग्गताया सलग्ना शेषा प्रादेशमात्रिका ।
 सप्तसमाङ्गुलास्तु कुशेनैव समुल्लिखेत् ॥”
 नवोत्तर नवाधिक द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुल-
 मित्यर्थः । शेषा. उत्करेण्योरवशिष्टास्तिस्रः ।

स्थपतिः

कुशेन इति सर्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण
 शास्त्रान्तरोक्तस्य व्यावृत्तिः ॥ * ॥ रेखाया
 देवता वर्षांवाह स्य तिः ।
 “प्राग्गता पार्थिवी त्रया चान्नेयी चापुद-
 ग्गता ।
 प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राकृता
 स्य ता ॥
 पार्थिवी पौतवर्षा स्वादान्नेयी लोहिता भवेत्
 प्राजापत्या भवेत् कण्ठा नीला चैन्द्री प्रकौ-
 तिता ॥
 श्वेतवर्षेन सौमी स्यात् रेखाणा वर्षलक्षणा ॥”
 अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्ताप्रादेशस्य विधान
 माह । गृह्यासग्रह ।
 “सव्य भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोक्षिष्वेद्विषेण तु ।
 तावन्नोत्थापयेत् पाणि यावदग्निं निधापयेत् ॥”
 मानकर्तारमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन ।
 “मानक्रियायामुक्तायामनुक्तो मानकर्तारि ।
 मानकृद्यजमान स्याद्विदुषामेव नियय ॥”
 अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव ।
 “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
 तत्र तत्र हृदयव्यग्रन्विभिर्भिन्नुयात् सदा ॥”
 यजमानासन्निधी होमे तु साधारणाङ्गुलि-
 मानम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् ।
 “अष्टभिर्द्वैर्भवेज्ज्येष्ठ मध्यम सप्तभिर्यवैः ।
 कन्यस षड्भिरुद्विष्टमङ्गुल मुनिसत्तमैः ॥”
 तैः प्रक्रम्यमाणयवैः कन्यस कनिष्ठम् । मानन्तु
 पार्श्वेन । षड्यवा पार्श्वसमिता । इति कात्य-
 यनवचनात् । इति सस्कारतत्त्वम् ॥
 स्थण्डिलशायी, [न] पु, (स्थण्डिले श्रैते इति ।
 शो + “व्रते ।” ३ । २ । ८० । इति इति ।)
 यो व्रतवशात् स्थण्डिले श्रैते स । तत्पर्यायः ।
 स्थण्डिल २ । इत्यमर । २ । ७ । ४४ ॥ स्थण्डि-
 लेशय ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गे-
 ऽपि वर्तते । यथा, भट्टि । ३ । ४९ ।
 “वाच्यमान् स्थण्डिलशायिनश्च
 युयुचसाणाननिश सुमुचून् ।
 अथ्यापयन्त विनयात् प्रणेषु’
 पद्मा भरद्वाजमुनि सशियम् ॥”)
 स्थण्डिलसितक, लौ, (स्थण्डिले सिकता यत्र ।)
 वेदि । इति हारावली ॥
 स्थण्डिलेशय, पु, (स्थण्डिले श्रैते इति । शी
 + अच् । अलुकसमास ।) स्थण्डिलशायी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गेऽप्ययमिति
 केचित् ॥ यथा, भागवते । ४ । २३ । ६ ।
 “भाक्यहमग्न शिशिरे उदके स्थण्डिलेशय ॥”)
 स्थपति, पु, (तिष्ठन्त्यस्मिन्निति । स्था + क । स्थ’
 स्थानम् । त पातीति । पा + बाहुलकान् अति
 इत्युणादिहत्तो उक्त्वत् ॥ ४ । ५ । ८ ।) गीष्पतीष्टिय-
 ज्ञा । इत्यस्मिन्सववनामकयागकर्ता । कार-
 मेद । राज इति भाषा । इत्यमर । १ । ३ । ६० ॥
 कार् शिल्पो तद्दे दे यद् इति स्थिते । स्थपति
 कार्मेदी सुस्थतचेति स्वामी । इत्यस्मिन्तियाग-

स्थलक

याजिनि कुशुकिनि च । इति भरतः ॥*॥ तस्य
 लक्षण यथा,—
 “वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितग्रमः ।
 दोर्घदर्शी च शूरस्य स्थपतिः परिकीर्तित ॥”
 इति मात्स्ये । २ । १५ । ३८ ॥
 कश्चुकी । इति मेदिनी ॥ कुबेरः । ‘इत्यजय-
 पाल’ ॥ अधीश’ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ५२ । ५ ।
 “स तु रामस्य वचन निशस्य प्रतिगृह्य च ।
 स्थपतिस्तूर्णमाह्वय सचिवानिदमब्रवीत् ॥”)
 स्थपतिः, त्रि, (तिष्ठन्ति स्वधर्म इति स्या. सन्त-
 स्तेषां पति ।) सत्तम । इति मेदिनी ॥
 स्थपुटः, त्रि, विषमसंस्कारजीवी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ विषमोन्नतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 स्थल, जस्थाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (आ० पर०
 अक०-सेट ।) ज, स्थाल’ स्थल’ । तिम्बाल-
 यिपति । अय नास्तीति केचित् । इति दुर्गा-
 दास ॥
 स्थल, लौ, स्त्री, (स्थल + अच् ।) जलशून्या-
 क्त्रिमभूभाग । तत्पर्यायः । स्थली २ । इत्य-
 मर । २ । १ । ५ । स्थल्यते स्थोयतेऽत्र स्थल
 स्थलज स्थाने अल् । एव स्थली नारी सखी
 इत्यादिना अक्षत्रिमत्वे ईपि स्थली निपात्यते
 क्त्रिमत्वे तु आवेव स्थला । क्त्रिमाक्षत्रिम-
 सामान्ये तु स्थल प्रयुज्यते । इति ह्रदा । स्थल-
 शब्द स्त्रोणु सकलिङ्गः । इति भरतः ॥ (यथा,
 मनु । ७ । १६२ ।
 “स्यन्दनाश्रे समे युधेदनेपि नौहिपेस्तथा ।
 हृच्चगुल्माहते चापैरसिचर्मायुषे स्थले ॥”
 यथा च तैत्तिरीयसंहितायाम् । १ । १ । १० । ५ ।
 “यज्ञो यजमानाय वर्धति स्थलयोदक परि-
 गृह्णन्ति ॥”)
 स्थल, लौ, (स्थल + अच् ।) जलशून्यक्त्रिमा
 क्त्रिमभूभाग । इत्यमरटीकाया भरत । २ ।
 १ । ५ । (स्थानमात्रम् । यथा, रघु. ५ । ५२ ।
 उवाच वाग्मी दशनप्रभाभि
 सर्वाङ्गितोर स्थलतारहार ॥”)
 वस्तुगृहम् । यथा,—
 “पटवास पटमय दूष्य वस्तुगृह स्थलम् ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 स्थलकन्द, पु, (स्थलजातकन्द ।) अयस्य
 कन्दः । इति रत्नमाला ॥ वनधील इति
 भाषा ॥
 स्थलकमल, लौ, (स्थलस्य कमलम् ।) स्थल-
 पद्मम् । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ७ ।
 “स्थलकमलगङ्गान मम हृदयपरञ्जन
 जनितरतिरङ्गपरभागम् ॥”)
 तत्पर्यायः । पद्मचारिणौ २ । अतिचरा ३ ।
 व्यथा ४ पद्मा ५ चारटौ ६ । अथ गुणा ।
 अनुष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
 कफघातमृदाकृच्छ्राग्मशूलश्यासकासविषाण-
 त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

स्थलेरु

स्थलकुमुदः, पुं, (स्थलस्य कुमुदः ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलपद्मं, स्त्री, (स्थलस्य पद्मम् ।) स्नानामख्यात-
गुण्यविशेषः । (यथा, भट्टि । २ । ३ ।

“विम्बागतैस्त्रीरवनैः सन्दि-
निजा विलोक्यापहता पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनु-
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासै ॥”

तत्पर्यायः । छत्रपत्रम् २ तमालकम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्चतुर्विधं यथा,—

“चतुर्था स्थलपद्मानि सेवन्ती गुलदावदी ।
नैपाली च गुलावस्य वकुलस्य कदम्बकः ॥”

इति रावणकृतार्कप्रकाशः ॥

स्थलपद्मः, पुं, (स्थलजातः पद्म इव ।) मानकः ।
इति रत्नमाला ॥ मानकचु इति भाषा ॥
(यथा,—

“स्थलपद्ममय कल्क पयसा लोष्य पाययेत् ।
प्रोहामयहरश्चैव सर्वाङ्गैकाङ्गशोथजित् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिप्रसङ्गे श्रोथाधिकारे ॥

स्थलपद्मिनी, स्त्री, (स्थलस्य पद्मिनी ।) स्थल-
पद्मम् । वेटतामर इति हिन्दौ भाषा । तत्-
पर्यायः । पद्माह्वा २ चारटौ ३ पद्मचारिणी ४
सुमन्वमूला ५ अम्बुरुहा ६ लक्ष्मी ७ अष्टा ८
सुपुष्करा ९ रम्या १० पद्मावती ११ अति-
चरा १२ स्थलरुहा १३ पुष्करिणी १४ पुष्कर-
मार्णका १५ पुष्करनाडी १६ अस्या गुणा ।
गौत्वत्वम् तिक्तत्वम् । श्रौतत्वम् । वान्तिरक्त-
पित्तमेहभूतातीसारनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्थलमन्त्ररी, स्त्री, (स्थलस्य मन्त्ररी ।) अषामार्गः ।
इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाटः, पुं, (स्थलजातः शृङ्गाटः ।) गोचुर-
हृत्तः । इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाटक, पुं, (स्थलशृङ्गाट एव । स्वार्थे
कन् ।) गोचुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलसीमा, [न]पुं, (स्थलस्य सीमा ।) स्थण्डिलः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

स्थला, स्त्री, (स्थल + टाय् ।) जलशून्याकृत्रिम-
भूमि । इत्यमरटीकाया भरत । २ । १ । ५ ॥
(अस्याः प्रमाणं स्थलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

स्थली, स्त्री, (स्थल + लीप् ।) जलशून्याकृत्रिमा
भूमिः । इत्यमरटीकाया भरत । २ । १ । ५ ।
(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वा
भ्रष्ट मया नृपूरमेकमूर्च्छाम् ।

अदृश्यत त्वस्वरणारविन्द-
विश्रपदुःखादिव ब्रह्मसैनम् ॥”

स्थलीदेवता, स्त्री (स्थला देवता ।) ग्राम्यदेवता ।
इति केचित् ॥

स्थलेरुहा, स्त्री, (स्थले रोहतीति । रुह + क. ।)
रुहकुमारी । दम्भाहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलजाते, त्रि ॥

स्थायः

स्थलयः, पुं, (स्थले श्येते इति । इति शी + अच् ।
क्रौडरुक्कुरङ्गादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलशायिनि, त्रि ॥

स्थवि, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “कविष्ट्वीति ।”
उणा० ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन साधु ।)

तन्त्रवायः । स्वर्ग । जङ्गमः । इति सच्चि-
सारोणादिहृत्तिः ॥

स्थविर, स्त्री, (स्था + “अजिरशिशिरिति ।” उणा०
१ । ५४ । किरच्प्रत्ययेन साधु ।) शैलेयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थविरः, पुं, (स्था + किरच् ।) ब्रह्मा । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्थविरः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिर-
शिशिरिति ।” उणा० १ । ५४ । इति किरच्-
प्रत्ययेन साधु ।) हृत्तः । इत्यमरः । २ । ६ ।

४२ ॥ (यथा, मनु । २ । १२० ।

“कङ्क प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यून् । स्थविर आयति
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”

भिद्युः । इत्युणादिहृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥ १ । ४५ ॥
अचलः । इत्युणादिकोषः ॥

स्थविरा, स्त्री, (स्था + किरच् । टाप् ।) महा-
श्रावणौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृत्ता च ॥

स्थविष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्थूलः । स्थूल
+ इष्ठन् । “स्थूलदूरेति ।” ६ । ४ । १५६ ।

इति साधुः ।) अतिशयस्थूलः । इत्यमरः । ३ ।
२ । १११ ॥ (यथा, भागवते । २ । १ । २४ ।

“विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठस्य स्थवीयसाम् ॥”
स्थायः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थोण् ।” उणा०
३ । ३७ । इति ण् ।) शिव । इत्यमरः । १ ।

१ । ३६ ॥ (यथा, रघु । ११ । १३ ।

“स्थायुदग्धवपुषस्तपोवन
प्राप्य दाशरथिरात्काम्युक् ।

विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

तन्नामकारणं यथा,—
“समुत्तिष्ठन् जलात्तस्मात् प्रजास्ता सृष्टवानहम्
ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा ॥

क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाद्य चाक्षिपम् ।
उत्क्षिप्तं सरसो मध्ये ऊर्ध्वमेव यदा स्थितम् ।

तदा प्रभृति लोकेषु स्थायुरित्येव विश्रुतम् ॥”
इति वामने ४६ अध्यायः ॥

(ब्रह्मा । यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।
“यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापति ।

ब्रह्मा सुरगुरुः स्थायुर्मनु क परमेष्ठय ॥”
कौलः । इति मेदिनी ॥ जीवकगन्धद्रव्यम् । यथा,

“जीवके जीवनी जीवो निधिः स्थायुः प्रकौ-
र्त्तितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थायः, पुं, स्त्री (स्था + ण् ।) निःश्राव्यहृत्तः ।
मुडा गाह् इति भाषा ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १७ । ५३ ।

“काश्यागामात्रे नेत्रं यमदूर्ध्वं गन्धर्वः ।
गन्धर्वः काश्यागामात्रे नेत्रं यमदूर्ध्वं गन्धर्वः ।

स्थानं

स्थानं कृत्वा तथैकान्ते स्थितः स्थायुरिवा-
चलः ॥”

तत्पर्यायः । ध्रुवः २ शङ्कुः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥
अश्राव्यहृत्तः ४ । इति जटाधरः ॥ अस्तमेदः ।
इति नीलकण्ठः ॥

स्थायुः, त्रि, (स्था + ण् ।) स्थिरः । इति धरणिः ॥
(यथा, विश्वपुराणे । १ । ५ । ५८ ।

“अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिदं स्थायुजङ्गमम् ।
तत् ससर्जं तदा ब्रह्मा भगवानादिह्यत् विभु ॥”

स्थायुतीर्थं, स्त्री, (स्थानोस्तीर्थम् ।) तीर्थविशेषः ।
यथा, वामने ४३ अध्याये ।

“स प्रोवाच महादेवो ब्रह्माण्यं प्रणतस्थितम् ।
पुण्यप्रदं नृणाञ्चैव तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥

एतत् सन्निहितं प्रोक्तं सरं पुण्यप्रदं महत् ।
स्थायुलिङ्गस्य माहात्म्यं ब्रह्मन् मेऽवहितः शृणु ॥

अचेतनः सचेता वा अज्ञो वा प्राज्ञ एव वा ।
लिङ्गस्य दर्शनादेव मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥

पुष्करादीनि तीर्थानि समुद्रचरणानि च ।
स्थायुतीर्थे समेष्वन्ति मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥

तत्र स्थास्यति यो ब्रह्मन् माञ्च स्तोषति
भक्तितः ।

तस्याहं सुलभो नित्यं भविष्यामि न शशयः ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं देवदेवो गतः प्रभुः ।

देवाश्च ऋषयः सर्व्वे स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् स्थायुतीर्थं वदन्ति

हि ॥”

स्थण्डिलः, पुं, (स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य ।
स्थण्डिल + “स्थण्डिलात् शयितरि व्रते ।” ४ ॥

२ । १५ । इति अण् ।) स्थण्डिलशायी । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४५ ॥ (वाच्यलिङ्गोऽयमिति केचित् ॥)

स्थायुश्वरः, पुं, (स्थाणुरीश्वरश्च ।) शिवलिङ्ग-
विशेषः । यथा,—

“स्थायुर्नाम्ना हि लोकेषु पूजनीयो दिवोकसाम्
स्थायुश्वरः स्थितो यस्मात् स्थायुश्वरस्ततः
स्मृतः ॥

ये स्मरन्ति सदा स्थायु ते मुक्ता सर्व्व-
किष्किषैः ।

भविष्यन्ति शृङ्गेदेहा दर्शनान्मोक्षगामिनः ॥
इत्येवमुक्त्वा देवेन ऋषयो ब्रह्मणा सह ।

तस्माद्धारुवणं लिङ्गं नेतुं समुपचक्रमु ॥”
इति वामने ४२ अध्यायः ॥

स्थायव्यः, त्रि, (स्था + तव्य ।) स्थेयम् । स्थानीयम् ।
यथा, कालिदासकृतशृङ्गारतिलके ।

“बाणिन्येन गतः स मे गृहपतिवार्त्तापि न
श्रूयते

प्रातस्तज्जननी प्रसूततनया नामादरोह गता ।
बालाह नवयौवना निशि कथं स्थातव्यमस्मद्-
गृहे

साय सम्प्रति वर्त्तते पथिक हे स्थानान्तरे
गम्यताम् ॥”

स्थानः, स्त्री, (स्था + ल्यट् ।) नीतिवेदिना त्रिव-
र्णार्थवर्णनार्थकः ॥

स्थानकं

नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभि-
स्त्रिवर्गं । अन्येषाम् धर्मकामार्थं पूर्वमुक्तं ।
अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः ।
तस्य नोपचयो नापचयः । स्थानम् । अष्टवर्गो
यथा,—

“कृषिर्व्यधिकृपयो दुर्गं सेतुकुञ्जरवन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञामिति—”

इति भरत ॥ ४ ॥

सादृश्यम् । अवकाशः । स्थितिः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनु' । ६ । २२ ।

“स्थानासनाभ्यां विहरैत् सवनेपूपयन्त्रम् ॥”
सन्निवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ वसतिः । इति
चतुर्थकाण्डे हेमचन्द्रः ॥ यथाह कश्चित् ।

“स्थानं प्रधानं न बलं प्रधानं
स्थानस्थितं कापुरूपोऽपि सिद्धः ॥”

ग्रन्थसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भाजनम् ।
इति हनायुषः ॥ निकटम् । यथा,—

“त्समत्र कृत्तिकास्थाने कथयामासुरीश्वर ।
सर्वे धर्मादयो देवा धर्माधर्मस्य साक्षिणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । १५ । १६ ॥
अपि च ।

“एते ह्यपत्यास्तस्यै धारयन्ति चराचरम् ।
पुरा महानकं सिद्धस्तत्स्थाने इति मे श्रुतम् ॥”

इति वामने ३० अध्यायः ॥ ० ॥

स्वधर्मानुष्ठायिना असम्यग्वर्तिनाञ्च स्थान-
विशेषप्रामिर्था,—

“वर्णानामाश्रमाणाञ्च सम्यग्धर्मानुपालिनाम्
असम्यग्वर्तिना लोकान् इह्या चक्रे यथा च यत्
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्
क्षत्रियाणां तथा चेन्द्रं मयामेध्वनुवर्तिनाम् ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्यानुकारिणाम् ॥
प्रष्टाग्रीनिमहस्राणां यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
न्यूनं तेषाम् यत् स्थानं तदेव गुरुवामिनाम् ॥
सप्तर्षीणाञ्च यत् स्थानं स्मृतं तद्वत् वनी-

कसाम् ।

प्राजापत्यं शूद्रस्थानां शूद्रधर्मानुवर्तिनाम् ॥
न्यामिनान्तु परं ब्रह्म योगिनामस्मृतं स्युतम् ।
यक्रान्तवानिना ब्रह्मध्यायिना परमं पदम् ॥

नामिस्त्रयतामिन्नं महारौरवरौरवम् ।
अभिपन्नवनं घोरं कान्धवमवोचिमतम् ॥

देदम्यं निन्दकानान्तु यज्ञव्याघातकारिणाम् ।
एतान्मत्स्यमाख्यातं स्वधर्मविनिवर्तिनाम् ॥”

इति वज्रपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥

स्थानकं, स्त्री, स्थानामिव । कन् । स्थानं कं जल
यच्छेति वा ।) स्थानवालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

नगरम् । फेनम् । इति कश्चित् ॥ (स्थानमेव ।
व्यर्थं कन् । स्थानशब्दार्थोऽप्यत्र । यथा, महा-

भारते । १३ । २६ । ८४ ।
तत् स्थानकं ब्राह्मणमभीषमानै-
र्गङ्गां सदैवात्मवशेषाया ॥”)

स्थापना

स्थानचञ्चला, स्त्री, (स्थाने चञ्चला ।) ध्वरीवृद्धः
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थानच्युतः, त्रि, (स्थानात् च्युतः ।) स्थानभ्रष्टः ।
यथा, गारुडं ११ । ७१ ।

“स्थानस्थितस्य पद्मस्य मिथौ वरुणभास्करौ ।
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेशोपणकारकौ ॥”

स्थानपाल, पु, स्थानं पालयति यः । (स्थान +
पालि + ञच् ।) स्थानरक्षकः । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । २ । १७६ ।

“श्रीशिवकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम्
अर्वाकं सवत्सरात् स्वामो हरित परतो नृप ॥”

स्थानभ्रष्ट, त्रि, (स्थानात् भ्रष्टः ।) पदच्युतः ।
यथा,—

“स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिता
स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नरा ॥
इति गारुडं । ११५ । ७३ ।

स्थानाध्यक्ष, पु, (स्थानस्य अध्यक्षः ।) स्थान-
रक्षकः । तत्पर्यायः । स्थानिकः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्थानिक, पु, (स्थानमध्येति । ठन् ।) स्थाना-
ध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थानो, [न्] त्रि, स्थानविशिष्टः । स्थानं विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे इन्द्रप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,

स्थानविदादेशः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

स्थानीय, स्त्री (स्थानाय हितमिति । स्थान + छ)
नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ ॥ स्थानसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥

स्थाने, व्य, योग्यम् । (यथा, रघु । ५ । १६ ।
“स्थाने भवानेकनराधिप स-

नक्षिचनत्वमखञ्जव्यनक्ति ॥”)
कारणार्थः । सादृश्यम् । सत्यम् । इति शब्द-
रत्नावले ॥

स्थापक, त्रि, (स्थापयतीति । स्था + णिच् +
गुन् ।) स्थापनकर्ता । जन्तुस्थाधातोर्णकप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

स्थापत्य, पु, (स्थपतिरेव । स्थपति + घञ् ।)
जन्तुपुररक्षकः । इत्यमरः । २ । ८ । ८ । स्थपते-
र्भावे, स्त्री ॥

स्थापन, स्त्री, (स्था + णिच् + ल्युट् ।) रोपणम् ।
पु सवनम् । इति मेदिनी ॥ समाधिः । इति
विश्वः ॥ (पादादिपिण्डोत्तरणम् । इति श्रौधर-

स्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ४४ । ५ ।
“उत्थापनैरुन्नयनैश्चान्नैः स्थापनं रपि ।

परम्परं जिगोपन्तावपचक्रतुरात्मनः ॥”

स्थापना, स्त्री, (स्था + णिच् + युच् + टाप् ।)
स्थापनम् निवेशनम् । (यथा, महाभारते ।
१२ । २८१ । २४ ।

“स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥”
विचाराङ्गविशेषः । तद्वयथा,—

“अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव
प्रतिज्ञाया हेतुमिदृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना

पूर्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना किञ्चप्रति-

स्थायी

ज्ञातं स्थापयिष्यति यथा नित्यं पुरुष इति
प्रतिज्ञा हेतुरक्तकत्वात् इति । दृष्टान्तः यथा,

भक्तकामाकाशं तच्च नित्यम् । उपनयो यथा,
चाकृतकामाकाशन्तथा पुरुषः । निगमनन्तस्मा-

न्नित्यइति । इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥
स्थापनी, स्त्री, (स्थापयतेऽनयेति । स्था + णिच् +
ल्युट् । ल्यौप् ।) पाठा । इति मेदिनी भ्रमरख ।
२ । ४ । ८४ ॥

स्थापित, त्रि, (स्था + णिच् + क्तः ।) निश्चितम् ।
न्यस्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ८ । ४३ ।

“मणिमन्त्रधरा शूरा स्थापितास्तत्र रक्षणे ॥”
स्थाम, [न्] स्त्री, (तिष्ठत्यनेनेति । स्था + सर्व-

धातुभ्यो मनिन् ।) उष्णा ० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) सामर्थ्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥

(नादः । यथा, महाभारते । १ । १२१ । २४ ।
“अश्वमेवास्व यत् स्थाम नदत् प्रदिशो गतम् ।

अश्वत्थामेव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥”
स्थायिभाव, पु, (स्थायी भावः ।) रसस्य त्रिधा-

भावान्तर्गतभावविशेषः । यथा,—
“सञ्चारिणं प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

उद्बुद्धमात्रं स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परम्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयो ॥”
इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्ति-

स्थानेन रसेन गङ्गे वत्समाना अपि राजा-
नुगतविहारप्रवृत्तव्यवत् आपाततो यत्

प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणं देवमुनिगुरु-
नृपादिविषया रति उद्बुद्धमात्राविवहादिभि-

रपरिपुष्टतया रसतामनापाद्यमानाञ्च स्थायिनो
भावा भावशब्दाच्चा । उद्बुद्धमात्रस्थायीभावो

यथा,—
“हरन्तु किञ्चित् परिहृत्य धैर्यं
चन्द्रोदयारभ इवास्वराशिः ।

उमामुखे विभ्रफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥”

अत्र पार्वतोविषया भगवतो रतिः । इति
साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम ३

परिच्छेदः ॥
स्थायी, [न्] पु, (तिष्ठतीति । स्था + णिनि ।)

भावभेदः । यथा,—
“स्थायिसात्त्विकसञ्चारिप्रभेदैः स्यादिति पुनः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०५—२०७ ।

“अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमा ।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायोति सञ्जातः ।

यदुक्तम् ।
सकृत्प्रवृत्तरा भावानामन्येषामनुगामुक् ।

न तिरोधीयते स्थायो तै रसौ पुष्यते परम् ॥
तद्भेदानाह ।

रतिर्हास्यं शोकश्च क्रोधोक्ताही भय तथा ।
सुगुप्सा विस्मयश्चेत्यसौ प्रोक्ता, शमोऽपि च

तत्र
रतिर्मनोऽब्रूलेऽर्थे मनस प्रवणायितम् ।
वागादिवैकाञ्चेतोविकासो हास इत्यते ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतो वेक्तव्य शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैष्णास्यावबोध' क्रोध इत्यते ॥
कार्यारम्भेषु सरम्भ' स्वेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्या तु जनित चित्तवैक्तव्यदं भयम् ॥
दोषेक्षणदिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसौमातिवर्त्तिषु ॥
विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरीहावस्थायामात्मविश्रामज सुखम् ॥
यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके हासः ।
रामायणे शोक । महाभारते शमः । एवमन्ये
ऽपि । एते हि एतेष्वन्तरा उत्पद्यमानैस्त्रैस्त्रै-
र्वैरुहैरविरुहैश्च भावेरनुच्छिन्ना प्रत्युत परि-
पुष्टा एव स्वहृदयानुभवसिद्धाः ॥ * ॥ स्थिति-
विशिष्टे, त्रि ॥ (तथा, महाभारते । ६।३।२६।
"सवस्तरस्थायिनी च ग्रही प्रज्वलितावुभौ ॥")
स्थायुक', पु, (स्थातु शीलमस्य । स्था + "लस-
पतपदेति ।" ३।२।१५४ । इति उक्त् ।) एक-
ग्रामाधिकृतः एकस्मिन् ग्रामे नियोजित । इत्य-
मर । २ । ८ । ७ ॥ (स्थितिशैले, त्रि । यथा,
भट्टिः । २ । २२ ।

"आयोधने स्थायुकमस्त्रजात-
ममोघमभ्यर्णमहाहवाय ।
ददौ वधाय क्षणदाचराणा
तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूक ॥")

स्थाल, क्ली, (तिष्ठत्यस्मिन् अन्नादिकस्मिति स्था +
"स्थाचतिस्त्रैरिति ।" उणा० १ । ११५ । इति
आलच् ।) हेमादिकृतभोजनपात्रम् । थाल
इति भाषा । इत्यमरः । ३।५ । ३२ ॥ स्थलति
तिष्ठति अन्नादिकमत्र स्थाल स्थल ज स्थाने
घञ् । इति भरत ॥ (अस्थिविशेष । यथा,
याज्ञवल्कर । ३ । ८५ ।

"स्थाले सह चतु षष्टिर्हण्डा वै विशतिर्नखा ॥"
"स्थालानि दन्तमूनप्रदेशस्थान्यस्थौनि ।" इति
तत्र मिताचरा ॥

स्थाली, स्त्री, (तिष्ठत्यत्रान्नादीनोति । स्था +
आलच् । गौरादित्वात् डोष् । इत्युणादिहृत्तौ
उज्ज्वल । १ । ११५ ।) पाकपात्रविशेष ।
हौडो इति थाली इति च भाषा । तत्पर्याय' ।
पिठर २ उखा ३ कुण्डम् ४ । इत्यमर । २ ।
८ । ३१ ॥ पिठरौ ५ स्थालम् ६ उपा ७ कुण्डौ
८ । इति तट्टोका ॥ कुण्डा ८ कुण्डिका १० ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पाक ११ पातिलौ १२ ।
इति जटाधर ॥ (यथा, हरिवंशे । २६। ४० ।
"पूरयित्वाग्निना स्थाली गन्धर्व्वाश्च तमब्रुवन् ।
अनेनेद्वा च लोकान्नः प्राप्स्यन्ति त्व नराधिपा ॥")
पाटलाह्वय । इत्यमरटोका । २ । ४ । ५४ ॥
मेदिनी च ॥

स्थालीपक्व त्रि, (स्थाल्या पक्वम् ।) स्थाल्या
पक्वान्नादि ॥

स्थालीपाक', त्रि, (स्थाल्यां पाको यस्य ।) भाजन-
पक्वान्नादि । यथा, चातुर्मास्यव्रते मास्ये ।
"लभते सन्तति दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(स्थाल्या पच्यते इति । पच् + घञ् । स्थाली-
कृतपाकविशेषे, चरुविशेषे च पु । यथा,
महाभारते । ३ । २३२ । ३२ ।
"ये च धर्मा कुटुम्बेषु श्वश्रूा मे कथिता, पुरा ।
भिन्नावलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ॥
मान्याना मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मस,
तान् सर्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ॥")
मासाष्टकाश्राद्धे स्थालीपाकस्य मासप्रति-
निधित्व यथा, "पञ्चभावे स्थालीपाकेन यथा
गोभिल । 'अपि वा स्थालीपाक कुर्वीत
इति ।' तद्विधानन्तु ।
"स्थालीपाक पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकम्
अपवेत्त सवत्सायास्तूरुष्वा गो पयस्यनु ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त आह्वयम् । अन्विति
श्रोद्दनचरो पश्चात् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वैद्यकोक्तस्थालीपाकविधिर्यथा,—
अथ स्थालीपाकविधि ।

"इत्यमादित्यपाकान्ते स्थाल्या पाकमुपाचरेत् ।
स्थालीपाके फलश्राद्धमयसस्त्रिगुणोक्तम् ॥
तस्य षोडशिक तोयमष्टभागावशेषितम् ।
सुदुमध्यकठोराणामन्येषामयसा समम् ॥
काथनीय समादाय चतुरष्टौ च षोडश ।
गुणाना स्थाप्यते तोय शेषयेदयसा समम् ॥
स्वरसस्यापि लौहेन स्थालीपाके समानता ।
स्थाल्या काथादिक दत्त्वा यथाविधिविनिर्गमितम्
पाकेन क्षीयते यस्मात् स्थालीपाक इति स्मृत
हस्तिकर्णपलाशस्य मूलञ्च शतमूलिका ॥
भृङ्गराजाख्यराजानामेषा निजरसे सह ।
मिलित्वा वा विधातव्य स्थालीपाके फलादनु ।
यथा दीपौषधेनापि स्थालीपाको विधीयते ॥"
इति वैद्यकारसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥

स्थालीपुलाक, पुं, (स्थालीस्थ' पुलाको भक्त-
गुलिका यत्र ।) न्यायविशेष । यथा,—
'स्थालोस्थास्तण्डुला एते सर्वे विकृतिभागिन
समकालाग्निसयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत् ॥"
इति स्थानोपुलाकान्यायेन वैदिकलिङ्गत्वाव-
च्छेदेनापूर्वं शक्तिकल्पनात् । प्रतिपन्न हस्त-
मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । इति मल-
मासतत्त्वम् ॥

स्थालीविल, क्ली, (स्थाल्या विलम् ।) पाकपात्र-
स्थाभ्यन्तरम् । स्थाल्या शून्यभाग । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्थालीविलोय, } त्रि, (स्थालविलमर्हतीति ।
स्थालीविल्य, } "स्थालीविलात् ।" ५।१।७०।
इति छ यच्च ।) पाकयोग्यतण्डुलादि । यथा,
स्थालीविलीयास्तण्डुला । स्थालीविल्या पाक
योग्या इत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्थालीह्वय, पु, (स्थालीवत् ह्वय' ।) तर्कप्रमेद' ।
वेलियापौपर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्याय' ।
नन्दीह्वय २ अश्वत्यभेद ३ प्ररोही ४ गज-
पादप' ५ क्षयतरु ६ क्षीरी ७ वनस्पति ८ ।
अस्य गुणाः । लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । तुवरत्वत् । उष्णत्वम् । कटुपाकरसत्वम् ।
आहित्वम् । विषपित्तकफासनाशित्वञ्च । इति
भावप्रकाश ॥

स्थावर, क्ली, (तिष्ठति धनुषीति स्था + वरच् ।)
धनुर्गुण । इति त्रिकाण्डशेष ॥
स्थावर, पु, (तिष्ठतीति । स्था + वरच् । पर्वतः ।
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च ॥

स्थावर, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + "स्थेभ्यसा-
पिसकसो वरच् ।" ३ । २ । १७५ । इति
वरच् ।) जङ्गमेतर' । अचलवस्तु । इत्यमर ।
३ । १ । ७३ ॥ जङ्गमा गोमर्च्छायादय ततो-
ऽन्यो ह्वयादि स्थावर । इति भरत ॥ * ॥
स च ब्रह्मण सप्तम सर्ग, पङ्क्तिवन्ध । यथा,—
'सप्तमो मुत्स्यधर्गस्तु षड्विधस्तारुषाच्च य ।
वनस्थालोपधिलता त्वक्सारो वीरुधो द्रुमा ॥"
तेषा लक्षण यथा,—

"उन्स्रोतसस्तम प्राया अन्तःसर्शा विशेषिण ॥"
इति श्लोभागवन् ॥

"ये पुष्प विना फलन्ति ते वनस्पतय । ओषधयः
फलपाकान्ता । लता आरोहणापेक्षाः ।
त्वक्सारो वेष्वादय । लता एव काठिन्येन
आरोहणानपेक्षा वोरुध । ये पुष्पै फलन्ति ते
द्रुमा । ऊह्व स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते ।
तम प्राया अन्त्यक्तचैतन्या । अन्तःसर्शा स्पर्श-
मेव जानन्ति नान्यत्तदापि अन्तरेव न इति ।
विशेषिण अन्त्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदेवन्त ।
इति तट्टीकाया शोधरत्नासौ । * ॥ स्थावरधन
सात्रिध्येतरभ्यो न विक्रीतव्यम् । यथा,—

"स्थावर धनमन्यस्मै स्थिति सान्निध्यवर्त्तिनि
योग्ये क्रोतरि विक्रीते न शक्त स्थावराधिप ॥
सान्निध्यवर्त्तिना ज्ञाति सवर्णो वा विशिष्यते ।
तगोरभावे सुहृदो विक्रीत्रिच्छा गरीयसौ ।
निर्णीतमूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे ।

तन्मूल्यञ्चत् समोपस्यो राति क्रोता न चापर' ॥
मूल्य दातुमशक्तश्चेत् सम्प्रती विक्रीयेऽपि वा ।
सन्निधिस्सदादान्यस्मै गृही शक्तोति विक्रीये ॥
क्रोतश्चेत् स्थावर देवि । परोक्षे प्रतिवासिन ।
श्वणादेव तन्मूल्य दत्त्वासौ प्राप्नमर्हति ॥
क्रोता तत्र गृहारामान् विनिर्माति भुनक्ति नः
मूल्य दत्त्वापि नाप्नोति स्थावर सन्निधिस्थित ॥

इति महानिर्वाणतन्त्रे षादशोक्तासः ॥

स्थावर विशेषो यथा, याज्ञवल्कर ।
"भाणमुक्ताप्रवालाना सर्वस्यैव पिता प्रभु ।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामह ॥"
अपि च ।

"स्थावर हिपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सूतान् सर्वान् न दान न च विक्रय ॥"

स्यावरः

किञ्च ।
 "पितुः प्रसादान् भुव्यन्ते वञ्चाख्याभरन्तानि च ।
 स्यावरन्तु न भुञ्जीत प्रसादे सति पैटके ।"
 इति मिताक्षराधृतवचनमपि पितामहधन-
 परम् । पित्रा च खोपार्जितं स्यावर दत्त
 भुव्यन एव इति ।
 "स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्व्यादाधिमनुजया ।"
 इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् विक्रयेऽपि
 कनये संहिरण्यतुदक दत्त्वा दानरूपेण स्यावर-
 विक्रय इति विश्वानेन्दः । वस्तुनस्तु स्यावर
 विक्रयनिषेधोऽविभक्तस्यावरविषयः । * । पूर्व-
 पुरुषार्जननद्योद्वारे विशेषयति मिताक्षरायाम् ।
 "स्यावरं दिपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
 अमभय सुतान् सर्वान् न दान न च विक्रय ।"
 अस्याप्यपवादमाह ।
 "एकोऽपि स्यावरे कुर्व्यान् दानाधमनविक्रयम् ।
 आपत्काले क्रुटन्नायं धर्मायै च विशेषतः ।"
 अनुपभोगे तु सर्वस्य क्रीतादेर्हानिर्यथा दृष्ट-
 स्याति ।
 "नविभागक्यप्रामं पित्रा लब्धं राजतः ।
 स्यावर मिहिमाप्नोति भुक्त्वा हानिरुपेभया । *
 मौदायिके सदा खीणां स्वानन्त्रा परिकल्पितम् ।
 विक्रये चैव दाने च यथेष्ट स्यावरेऽपि ।"
 नारद
 'मर्त्रा प्रीतेन यदत्त स्थिये नस्मिन् न्यतेऽपि तन् ।
 ना यथाकाममश्रीयात् दद्याद्वा स्यावरादने ॥"
 यमः
 "अविभक्त स्यावरं यन सर्वेषामेव तद्भवेन ।
 विभक्त स्यावरं प्राप्तं नान्योदर्थं कदाचन ।"
 सर्वेषां सोदरासोदराणाम् । स्यावरातिरिक्तान्तु
 'विभक्ताविभक्तसोदराणांमेवेत्यर्थः' सिद्धम् ।
 तेषां ननपिच्छादत्वेन तस्मात्प्रभोग्यपात्रव्यपिच्छ-
 दादत्त्वेन चाधिकारात् । इति दायनत्वम् । * ।
 (अथान् । स्यावरविषयविज्ञानौयमध्याय व्याख्या-
 न्यामः ।
 "स्यावरस्यस्यैव द्विविध विषयस्यने ।
 दद्यादधिदानमाद्यन् द्वितीय शोडशाश्रयम् ॥
 मूल पञ्च पञ्च पुष्य लव चौर सार एव च ।
 निर्यासी घातवश्चैव कन्दश्च शशम् स्या ॥
 तत्र क्षीनकाश्रमारगुणासुवन्धगगरकरकाट-
 वित्तु श्खवाविनयानीत्यर्था मूलविषयाणि । विष-
 प्रविक्रा-लम्बावरवारकररम्भ-महाकररम्भाणि
 पञ्च पञ्चविषयाणि । कुमुद्वतोवैश्याकाररम्भमहा
 कररम्भककोटिकरशुकखटोमरुचम्पैरीभगन्वा-
 मपंप्राप्तिनन्दनसारपाकागीति दादश पञ्ज-
 विषयाणि । वैश्याकाररम्भगीकररम्भमहाकर-
 भाणि पञ्च पुष्यविषयाणि । अन्वपाचककभरीय
 नोरीयकरकाटकररम्भानन्दनवराटकानि सप्त
 लवकारनिर्वासाविषयाणि । कुमुद्वतोवैश्याकार
 शीन्याणि शीनि चौरविषयाणि । केवाप्रसभम्भ-
 दरितान्श्च रे घातुविषे । कालक्रुटवत्सनाभ
 नर्षपकपाकककहेमकवैराटकमृक्षकशङ्गीविष-

स्यावरः

प्रपौखरिकनलकहालाहलमहाविषकर्कटका-
 नीति त्रयोदश कन्दविषयाणि । इत्येव पञ्च-
 पञ्चाशत् स्यावरविषयाणि भवन्ति ।
 चत्वारि वत्सनाभानि सुक्तके हे प्रकीर्षिते ।
 यद् चैव सर्वपागुयाहु शेषाण्येकैकमेव तु ।
 उदयेन मूलविषेः प्रकापो मोह एव च ।
 जृम्भाङ्गोहेद्येभ्यामा श्रियाः पञ्चविषय तु ।
 सुष्कशोफः फलविषेद्दोहोऽङ्गेष एव च ।
 भवेत् पुष्यविषेऽर्द्धिः शोभाण मोह एव च ।
 त्वक्षारनिर्वासाविषेःपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
 चास्यदौर्गन्धपाकश्रिरोरुक्कफससवा ।
 फेयागमः शीरविषे विहमेदो जिम्भजिह्वता ।
 हृत्पीडन घातुविषेर्म्ह्वा दाहश्च तालुनि ।
 प्रायेण कालघातौनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ।
 कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तीर्षा वक्ष्यामि विस्तरम् ।
 स्याशान्नं कालकूट वेपथुः क्षम्भ एव च ।
 शीवास्तम्भो वतुसनाभे पीतविषयनेचता ।
 सर्वपे वातवैगुण्यमानाहो पान्यिचम्भ च ।
 शीवा दौर्गन्धवाक्सङ्गौ पालकैःतुमताविह ।
 प्रसेक कर्हमाख्ये तु विहमेदो नेत्रपीतता ।
 वैराटकेनाङ्गुल ख शिरोरोगश्च जायते ॥
 गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते सुक्तेन तु ।
 शङ्गीविषेणाङ्गुलादोदरविह्वय ।
 पुनः शीकेन रक्तत्वमच्छोर्द्विहस्तयोदरे ।
 वैवर्ग्यं सनकैश्चर्द्धिः क्वाशोफप्रभृता ।
 निरन्गोष्कमिति श्यावो नरो हानादयेन वै ।
 महाविषेण हृदये गन्धिमूलोद्गमो भृशम् ॥
 कर्कटेर्गोपनत्युक्तं इमन् दन्तान् दशत्वपि ।
 कन्दनान्मन्वीर्याणि प्रयुक्ताणि त्रयोदश ।
 तानि कुशलेर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः ।
 क्लृप्तस्य तथा तीक्ष्ण सध्यामाणु यथायि च ।
 विकाशि विशदश्चैव लज्जपाकि च तत स्तुतम् ।
 तद्गोष्वात् कोपयेद्वायुमौष्वात् पित्त सशोणि-
 तम् ।
 मानस मोहयेत्तेष्व्यादङ्गवन्वान् क्षिन्तपि ।
 शरीरावयवान् सौष्मान् प्रविशेद्विकरोति च ॥
 व्याशुत्वादाणु सङ्गन्ति यत्रायात प्रकृति भजेत् ।
 लपयेन्न विकाशित्वाहोघान् घातुमलानपि ।
 वैश्यादतिरिच्येन दुष्टिकित्स्यश्च लाघवात् ।
 दुष्करश्चाविपाकित्वात्सत्तात् श्लेशयते चिरम् ॥
 स्यावर अङ्गम यश्च कृत्रिम चापि यद्विदम् ।
 सद्यो यथापदयत्तु ज्ञेय दशगुणान्वितम् ॥
 यन स्यावर अङ्गमश्रिभं वा
 देहादशय यदनिर्गतं तत् ।
 शौक विमर्शोयमिहिन वा
 दावाविषाणागपशोपित वा ।
 खभावसो वा गुण्यपिच्छीनं
 विषं हि दृष्योविपतामपेति ।
 वीर्याप्यभावात् निपानयेत्तु
 कफाहत वधगन्तानुबन्धि ।
 तेनाहितो भिन्नपुरावधयो
 विगन्धैरस्यसुखः पिपासी ।

स्यावरः

वर्द्धेन् वमन् गङ्गदवाग् विषस्यो
 भवेच्च दूष्योदरजिह्वसुष्ट ॥
 अमाश्रयस्य कफघातरोगी
 पिपाश्रयस्योऽनिलपित्तरोगी ।
 भवेन्नरो ध्वस्तशरीरश्चाङ्गो
 विष्णुपञ्चसु यथा विहङ्गः ॥
 स्थित रसादिश्वथ वा यथोक्तान्
 करोति घातुप्रभवान् विकारान् ।
 कोपश्च शीतानिलदुर्द्धिनेषु
 यात्याशु पूर्वं श्लथ तत्र रूपम् ॥
 निद्रा गुदत्वच विजृम्भश्च
 विज्ञेयवधर्षावधवाङ्गमर्हः ।
 ततः करोव्यन्नमहाविपाका-
 वरोचक मखलकोटमोहान् ॥
 घातुश्च पादकरास्यशोफ
 र्कोदर हृदिमपातिवारम् ।
 वैवर्ग्यंश्चश्चाविषमज्जरान् वा
 कुप्यात् प्रहृष्टां प्रवर्णां हृष्टां वा ।
 उद्यादमन्वञ्जनयेत्तथाऽन्य-
 दानाहमन्वन् चपयेच्च शुक्रम् ।
 गाह्यमन्वञ्चयेच्च कुष्ठ
 तास्ता विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥
 हूमित देशकालान्निदिवान्प्रैरभिच्छिन्न ।
 यस्माद्भयते घातून् तस्माद्दूष्योविष स्तुतम् ॥
 स्यावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे शृण्याम् ।
 श्यावा जिह्वा भवेत् सन्धा मूर्च्छांश्चावच जायते ।
 द्वितीये वेपथुः खेदो दाहः कण्डूकण्ठपा ।
 विषमामाश्रयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥
 तालुशोथ तृतीये तु मूल चामाश्रये भृशम् ।
 दुर्गन्धं हरिते शूनं जायते चास्य कोष्ठने ॥
 पक्षाश्रयगत तोदो हिक्काकाशोऽन्तकूजनम् ।
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥
 कफप्रसेको वैवर्ग्यं पञ्चमेदश्च पञ्चमे ।
 मन्वदोषप्रकोपश्च पक्षाधाने च वेदना ॥
 षष्ठे प्रक्षाश्रयाश्रय भृश वाय्वित्तिशायते ।
 खन्वपृष्ठकटोभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वान्त शीतान्मुसेवितम् ।
 अगद मधुसर्पिर्भ्यां पाययेत् समाशुतम् ॥
 द्वितीये पूर्ववदान्त पाययेत् विरेचनम् ।
 तृतीयेऽगदपानम् हित नस्ये तथाङ्गनम् ॥
 चतुर्थे खेहसमिश्च पाययेत्तागद भिषक् ।
 पञ्चमे चोद्गमधुक्काशयुक्तं प्रदापयेत् ॥
 षष्ठेऽतिसारवत्सिंहिरवपौडुश्च सप्तमे ।
 शृङ्गि काकपद हत्वा सास्त्रवापि श्रित चिपेत ॥
 वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्माणि शीतलायु ।
 यवाग मधुतचौद्रमिमां दद्याद्विचचम् ॥
 कोषातवधोऽनिक पाटास्यववङ्गाग्ननाभया ।
 शिरीष किण्विहोऽशुगुणियांश्च रजनीइयम् ॥
 पुनर्हृद श्रेयश्च चिकटु सारिवे चना ।
 एषा यवागुर्निकापे कृता हक्ति विषदृश्यम् ॥
 मधुक नगर कुष्ठं भद्रदण्ड हरिण्य ।
 पुनागौक्षिकान्नि नागपुष्पोत्पल सितम् ॥

स्थिकः

विडङ्ग चन्दनं पत्रं प्रियङ्गु ध्यामकं तथा ।
हरिद्रे द्वे हृहल्यौ च सारिवे च स्थिरासहा ॥
कल्कैरेषा घृतं सिद्धमजियमिति विश्रुतम् ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि शौभ्रमेवाजितं क्वचित् ॥
दूषीविषार्त्तं सुखिन्नमूर्द्धाधमस्य शोधितम् ।
पाययेतागर्दं नित्यमिमं दूषीविषापहम् ॥
पिप्पल्यो ध्यामकं मांसौ सावरं परिपेलवम् ।
सुवर्षिकां ससूक्ष्मलां तोयं कनकगैरिकम् ॥
शौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति ।
एष नाम्ना विषारिस्तु न चान्यत्रापि वार्यते ॥
ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाङ्गे शुक्रसञ्चये ।
शोफोऽतिसारे मूर्च्छायां हृद्रोगे जठरेऽपि वा ॥
उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्युरूपद्रवाः ।
यथास्य तेषु कुर्वीत विषघ्ने रौषधे क्रियाम् ॥
साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं सवत्सरोत्थितम् ।
दूषीविषमसाध्यन्तु क्षीणस्याहितसेविनः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्याये ॥
स्थावरादि, लौ, (स्थावर आदि कारण यस्या)
वस्त्वनाभविषम् । इति राजनिर्घण्टे ॥
स्थाविर, लौ, (स्थविरस्य भावः कर्म वा । स्थविर
+ “हायनान्त्युवादिभ्योऽण् । ५ । १ । १३० ।
इत्यण् ।) स्थविरत्वम् । इत्यमरः ।
२ । ३ । ४० ॥ (यथा, महाभारते । २ । १८८ । ३ ।
“गार्हस्थ्येऽथवा बाह्ये यौवने स्थाविरैऽपि वा ।
यथाफलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥”)
तनु सप्तविधात् परम् यथा,—
“भा षोडशाङ्गवेहालस्तूरुणस्तत उच्यते ।
हृह स्यात् सप्ततरुर्ह्वं वर्षीयान् नवते परम् ॥”
इति भरतधृतस्मृतिवचनम् ॥
स्थासक, पु, चार्द्धिकम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥
जलादेवुद्गुदम् । इति मेदिनी ॥
स्थासु, लौ, श्रावैरवलम् । षाधातोः सुप्रत्ययेन
निष्पन्नम् । इति कैचित् ॥
स्थासु, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “ग्वाजिस्थस्य
क्त्सु ।” ३ । २ । १३८ । इति स्तु ।) स्थिरतरः ।
इत्यमरः । २ । १ । ७३ ॥ (यथा, भट्टि । २ । ४७ ।
“हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
श्रुता दिव स्थासु र्वाचिरप्रभा ।
अशाङ्कान्तेरधिदेवताकृति
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”)
शाश्वतः । इति भरतः ॥ (यथा किराते । २ । १८ ।
“अभिमानधनस्य गत्वरे-
रसुभि स्थासु यशश्चिचीषत ।
अचिराशुविलासचञ्चला
ननु लक्ष्मी फलमानुसङ्गिकम् ॥”
स्थावर । इति श्रीभागवतटीकाया श्रीधर-
स्वामी । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मनु । १ । ५६ ।
“यदाणुमात्रिकी भूत्वा बीजं स्थासु चरिष्युः
समाविशति सद्यष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति ॥”
स्थिक, पु, कटिप्रोध । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“कटिप्रोधं क्राटप्रौथं पुलं स्थिकं स्त्रिया
स्किचा ॥”

स्थिरः

स्थितः, त्रि, (स्था + क्तः ।) प्रतिज्ञातवान् ।
(यथा, हरिवंशे । २ । ५५ । ८५ ।
“पक्षौन्द्वचनं श्रुत्वा दानवेन्द्रोऽन्नवीदिदम् ।
स्थितोऽस्मि समये तस्य अनन्तस्य महात्मनः ॥”)
कङ्कः । निश्चलः । इति मेदिनी ॥ (वक्तमानः ।
गतिनिवृत्तिविशिष्टः । यथा, रघु । २ । ६ ।
“स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयाता
निषेदुषीमासनबन्धधीर ।
जलाभिलाषो जलमादधाना
ह्यायेव ता भूपतिरन्वगच्छत् ॥” ३ ॥
लौ, स्था + भावे क्तः । अवस्थानम् । कुल
मर्यादा । यथा, रामायणे । २ । ३८ । २४ ।
“साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शोले सत्ये श्रुते स्थिते
स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥”)
स्थितप्रज्ञ, त्रि, (स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मा-
नात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य ।) मनोगतसर्व
वासनारहितः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् २ ।
५५—५६ ।
“प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ । मनो
गतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृहः ।
वोतरागभयक्रोधः स्थितधीर्भूमिरुच्यते ॥”
स्थितप्रेमा, [न] पु, (स्थित प्रेम यस्य ।) स्थिर-
तरवन्तु । इति कैचित् ॥
स्थिति, स्त्री, (स्था + क्तिन् ।) न्याय्यपर्यस्थितिः ।
तत्पर्यायः । सस्था २ मर्यादा ३ धारणा ४ ।
इति चक्षियवर्गे अमरः । २ । ८ । २६ ॥
सस्थिति, पु । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कुमारे । १ । १८ ।
“स मानसो मेरुसखः पितृणां
कन्या कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेना मुनोनामपि माननीया-
मात्मानुरूपा विधिनोपयेमे ॥”)
अवस्थानम् । तत्पर्यायः । आस्थाऽ आसना ३ ।
इति सङ्कीर्णवर्गे अमरः । ३ । २ । २१ ॥
(यथा, रघु । १ । ८८ ।
“प्रस्थिताया प्रतिष्ठेथा स्थिताया स्थिति-
माचरे ॥”)
सोमा । इति मेदिनी ॥ ३ ॥ (नियमः । यथा,
महाभारते । ३ । १३१ । २० ।
“श्रेण कपोतान्तीति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन् सारमज्जाला कदलौस्त्वन्मसासज ॥”)
द्रव्यविशेषे स्थितिनिषेधो यथा,—
“नास्थिभन्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चन
तुषाङ्गारकविष्टानामधितिष्ठेत् कदाचन ॥
इति कौर्म उपविभागे । १६ । ७८ ॥
स्थिरः, पु, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिरशिशि-
रेति । उणा० । १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन
साधु ।) देवः । पर्वतः । कार्तिकेयः । हृह ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शनिः । मोक्षः । इति
मेदिनी ॥ अनडान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरजी

धवहृह । इति भावप्रकाशः ॥ हृषसिहृहृहृहृहृ-
कुम्भराशयः । यथा,—
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
श्रीजोऽथ युग्मं विषमं समञ्च ।
चरस्थिरद्गात्मकनामधेया
मेघादयोऽमौ क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तत्र जातफलं यथा,—
“अस्थिरविभूतिमिषं चलमटनं स्वल्पितनियमं
मपि चरमे ।
स्थिरमे तद्विपरीतं चेमान्वितं दीर्घसूत्रञ्च ॥
दिशरीरं त्यागयुक्तं कतद्रुमुत्साहिनं विविध-
चेष्टम् ॥”
इति दीपिका ॥ ३ ॥
स्थिरवस्तूनि यथा । युद्धे प्रधानमठ १ साध्वी २
धर्म ३ अधर्म ४ सम्भन ५ । अस्थिरवस्तूनि
यथा । अन्ना १ दोला २ अपाङ्ग ३ यौवनमृ ४
दुर्जन ५ स्वामिप्रसाद ६ हस्तिकर्ण ७
स्वर्णम् ८ मत्स्य ९ कपि १० श्री ११ । इति
कविकल्पलता ॥
स्थिरः, त्रि, (स्था + किरच् । कठिनः । निश्चलः ।
इति धरणिः ॥ यथा,—
“अब्रह्मच्छाया खलैः प्रीति परनारीषु
सङ्गति ॥
पञ्चैते अस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥
अस्थौर जीवितं लोके अस्थिर धनयौवनम् ।
अस्थिर पुत्रदाराद्य धर्मं कीर्त्तियंश्च स्थिरम् ॥”
इति गारुडे । ११५ । २५—२६ ॥
स्थिरगन्धः, पु, (स्थिरो गन्धो यस्य ।) चम्पकहृहृहृ ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ चिरस्थायिसौरभयुक्ते, त्रि ॥
स्थिरगन्धा, स्त्री, (स्थिरो गन्धो यस्याः ।) पाटला ।
केतकी । इति राजनिर्घण्टे ॥
स्थिरचक्रः, पु, (स्थिर चक्र यस्य ।) जिनविशेषः ।
तत्पर्यायः । मञ्जुश्री २ ज्ञानदर्पण ३ मञ्जु-
भद्र ४ मञ्जुघोष ५ कुमार ६ अष्टारचक्रवान् ७
वज्रधर ८ प्रज्ञाकाय ९ वादिराट १० नोलो-
त्पत्नी ११ महाराज १२ नील १३ शार्ङ्ग-
वाहनः १४ धियाम्यति १५ पूर्वजिन १६
खड्गो १७ दण्डो १८ विभूषण १९ बाल-
व्रत २० पञ्चचौर २१ सिद्धकेलि २२ शिखा-
धर २३ वागीश्वर २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्थिरच्छदः, पु, (स्थिराच्छदा यस्य ।) भूर्जपत्रः ।
इति रत्नमाला ॥
स्थिरच्छायः, पु, (स्थिरा निश्चला च्छाया यस्य ।)
हृहमात्रम् । इति शब्दमाला ॥ छायातकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (निश्चलच्छायायुक्ते, त्रि ।
यथा, महानिर्घण्टे । १ । ३ ।
“स्थिरच्छायद्रुमच्छायाच्छादिते सिद्धमञ्जुले ॥”)
स्थिरजिह्वः, पु, (स्थिरा जिह्वा यस्य ।) मत्स्यः ।
इति हिमचन्द्रः ॥
स्थिरजीविता, स्त्री, (स्थिर बहुकालस्थावि जीवित
यस्याः ।) शाकलिवृहृहृहृ । इति शब्दमाला ॥

स्थिरा

स्थिरतरः, त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिरः । स्थिर + तरप् ।) अतिशयस्थिरः । तत्पर्याय ।
 स्थासु, २ स्थंयान् ३ । इत्यमरः । ३।१।७३ ॥
 दृढतरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थेयः ५ ।
 अतिस्थिरः ६ स्थेष्ठ ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
 स्थिरदङ्गः, पु, (स्थिरा दङ्गा यस्य ।) भुजङ्गः ।
 वराहाकृतिविष्णुः इति मेदिनी ॥ ध्वनि ।
 इत्यजयः ॥
 स्थिरपत्र, पु, (स्थिराणि पत्राणि यस्य ।)
 हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरपुष्प, पु, (स्थिराणि पुष्पाणि यस्य ।) चम्पक-
 वृक्षः । बकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरपुष्पी, [न] पु, (स्थिरपुष्पमस्यास्तीति ।
 इति ः) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरफला, स्त्री, (स्थिर फलं यस्याः ।)
 कुष्माण्डी । इति केचित् ॥
 स्थिरमति, स्त्री, (स्थिरा मतिः ।) निश्चला
 बुद्धिः । यथा,—
 “स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयता
 कुशलता हि नृणां सुप्रभोगिताम् ।
 हृषगतो हिमगुर्ध्रं शमादिशेत्
 सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥”
 इति कीर्त्तिसप्तशतिकात् ॥
 तदयुक्तो, त्रि । स्थिरा मतिर्यस्येति बहुव्रीहि-
 समासः ॥
 स्थिरयोनि, पु, (स्थिरा योनिरुत्पत्तिर्यस्य ।)
 ऋष्यातरुः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 स्थिरयौवन, पु, (स्थिर यौवनं यस्य ।) विद्या-
 धरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्थिर यौवन-
 मिति । निश्चलयौवने, स्त्री । यथा, माकण्डेये
 ६० । ३ ।
 “तस्य ते वै फलरसं पिबन्तः पुरुषाः सदा ।
 स्थिरयौवनसम्पन्नाः स्त्रियश्चोत्पलगत्यकाः ॥”
 धिरस्थायितरुणावस्थे, त्रि ॥ (यथा, विष्णु-
 पुराणे । १२१ । ६२ ।
 “सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां सुभगा स्थिरयौवना ।
 जरा न यास्यति बहुयुवत्त्वं कृष्णमानुषः ॥”
 स्थिररङ्गा, स्त्री, (स्थिरो रङ्गो यस्याः ।)
 नीलो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिररागा, स्त्री, (स्थिरो रागो यस्याः ।) दारु-
 हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरश्री, त्रि, स्थिरा श्रौलक्ष्मीर्यस्य । स्थिर
 लक्ष्मोकः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे मध्यपुराणम् ।
 “स्थिरोपायो हि पुरुषः स्थिरश्रीर्देवजायते ।
 रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपला श्रियम् ॥”
 स्थिरसाधनकः, पु, (स्थिर साधयतीति । साधि +
 क्त । ततः कन् ।) सिन्दुवारवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरसार, पु, (स्थिर सारो यस्य ।) शक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरा, स्त्री, (स्था + किरच् । टाप् ।) पृथिवी ।
 शाकपण्याः । इत्यमरः । २।१।२ । २।४।११५ ॥

स्थूलं

काकोली । इति जटाधरः ॥ शास्त्रलिहसः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्थैर्ययुक्ता स्त्री च ॥
 स्थिराङ्घ्रिप, पु, (स्थिरः अङ्घ्रिपः वृक्षः ।)
 हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरायु, [स्] पु, (स्थिर आयुर्यस्य ।) शास्त्रलि-
 वृक्षः । इत्यमरः । २।४।४६ ॥ शिरजौविनि, त्रि ॥
 स्थुड, शि वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा० कुटा०-पर०-सक० सेट् ।) दन्त्यादि ।
 शि, स्थुडति अस्थुडीत् तुस्थोड । इत्या वरणे ।
 इति दुर्गादासः ॥
 स्थूरी, [न] पु, स्त्रीरौ । इत्यमरटीकायां राय
 मुकुटः ॥
 स्थूणा, स्त्री, (तिष्ठतीति । स्था + “राज्ञामाज्ञा-
 स्थूणाबीणाः ।” उणा० ३ । १५ । इति नप्रत्य-
 येन साधुः ।) गृहस्थश्च । कुंटो इति भाषा ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७२ ।
 “हृषोऽन्व पतिरेष मन्त्रकगतः स्थूणावशेष गृह
 कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वस्त्रस्य
 वार्त्तापि नो ।
 यत्रात् सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पथ्या
 कुला
 दृष्टा गर्भभरालसा निजबधूः श्वश्रुश्चिर
 रोदिति ॥”)
 शूर्मा । लौहप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ३।५० ॥
 स्थूम, पु, दौमि । चन्द्रः । इति केचित् ॥
 स्थूर, पु, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थ किञ्च ।”
 उणा० ५ । ४ । इति उरन् ।) वृषः । इति
 सङ्घिसंज्ञाशेषादिहृत्ति । मनुष्यः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 स्थूरी, [न] पु, सादृश्येन स्थूरी हृषोऽस्यास्तीति ।
 इति ।) खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वः ।
 इष्टेन वर्धते पृष्ठस्थमपि बाह्यमुपचारात् पृष्ठ
 तद्वदिति वा पृष्ठं टप्ते कादिति यः स्थूयते
 सन्नियते पृष्ठमनया स्थूरा । स्थूलं तु क ङ
 ङ हृषे सेमन्तात् सरोरिति अ निपातनात्
 लस्य रत्व स्थूरा पर्यायण तस्या इटमिति थो
 स्थूरी पृष्ठारोपितभारादिकं तदस्थस्येति इति
 स्थूरी च स्थूरीति स्वामी । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 स्थूल, तु क ङ ङ हृषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा० आत्म० अक०-सेट् ।) दौर्घी
 ङ, अतुस्थूलत् । ङ हृषे इति । इति दुर्गादास
 स्थूलं, त्रि, (स्थूलयतीति । स्थूल + अच् ।) उप-
 चितावयवम् । मोटा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पौनम् २ पौवम् ३ पौवरम् ४ । यथा, कुमारः ।
 २ । ११ ।
 “द्रव सङ्घातकठिनं स्थूलं सूक्ष्मं लघुगुरुं ।
 व्यक्तो व्यक्ततरश्चासि प्राकाम्यते विभूतिषु ॥”
 जडः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०३ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ३०५ । १६ ।
 न यः ससत्सु कथयेत् अन्यार्थं स्थूलबुद्धिमान् ।
 स कथं मन्त्रविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ॥”)

स्थूलजी

स्थूल, स्त्री, (स्थूल + अच् ।) कूटम् । समूहः ।
 इति मेदिनी ॥
 स्थूलः, पु, (स्थूलत् क ङ ङ हृषे + अच् ।) पनसः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । इति महा-
 भारतम् । १३ । १४८ । १०३ ॥ कन्दविशेषः ।
 रत्नलघुनः । इति केचित् ॥ यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४६ । “स्थूलशूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा
 ईपत्कपायाः कटुका रूक्षा विष्टभिर्नो गुरवः
 कफवातलाः पित्तहराश्च ।
 माणकः खादुः शीतश्च गुरु चापि प्रकोर्त्तितम् ।
 स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥”
 स्थूलक, पु, (स्थूल एव । कन् ।) दृणविशेषः ।
 उलु इति भाषा । यथा, रत्नमालायाम् ।
 “दृच्यप्र स्थूलको दर्भो जर्णोऽथ च खरच्छदः ॥”
 स्थूलकः, त्रि, (स्थूल + स्वार्थे कन् ।) यद्वा, स्थूल
 प्रकार इति । “स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्”
 ५ । ४।३ । इति कन् । स्थूलः । स्थूलशब्दात्
 स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 स्थूलकङ्क, पु, (स्थूल कङ्कः ।) वरकधान्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकणा, स्त्री, (स्थूला कणा यस्याः ।) स्थूल-
 जोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकण्टकः, पु, (स्थूला कण्टका यस्य ।) जाल-
 वर्त्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकण्टकिका, स्त्री, (स्थूलाः कण्टका यस्याः ।
 ततः कापि अत इत्वम् ।) शास्त्रलिहसः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्थूलकण्टा, स्त्री, (स्थूल कण्टो यस्याः ।) वृहती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकन्द, पु, स्थूल कन्दः ।) रत्नलघुनः ।
 (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥”
 शूरणः । हस्तिकन्दः । माणकन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 स्थूलकाष्ठधक्, [ङ] पु, (स्थूलकाष्ठं दृहतीति ।
 दृह + क्तिप् । स्थूलकाष्ठस्य धक् इति वा ।)
 बृहत्काष्ठानि । तत्पर्यायः । स्कन्धानल २ ।
 इति जटाधरः ॥
 स्थूलकाष्ठानि, पु, (स्थूलकाष्ठस्य अग्निः ।) बृहत्-
 काष्ठानलः । तत्पर्यायः । स्कन्धानि २ । इति
 हारावली ॥
 स्थूलवेड, पु, । (स्थूलं वेडः ।) बाणः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 स्थूलचक्षुः, पु, (स्थूला चक्षुरिव शिखा यस्य ।)
 महाचक्षुःशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलचाप, पु, (स्थूलचापः ।) तूलपरिष्कारार्थ-
 धनुः । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलचाप इति
 साधुपाठः ॥
 स्थूलजोरकः, पु, (स्थूलो जोरकः ।) जोरकमेदः ।
 कालजिरा इति वङ्गभाषा । मगरैला इति
 कलौष्ठी इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
 दिव्या २ उपकुञ्चिका ३ काला ४ पृथ्वी ५

स्थूलपु

स्थूलकणा ६ पृथुः ७ मनोज्ञा ८ जारणी ९ जीर्णा १० तरुच. ११ सुषुवी १२ कारवी १३ पृष्ठीका १४ । अस्य गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातगुल्मामदोषश्लेष्माधानजन्तुनाशित्वम् । जीर्णत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥॥ त्रिविधजीरकनामगुणाः । “जोरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीघजीरकः कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवाहारशोधन” । कणाजाजौ तु सुषुवो कालिका चीपकालिका पृष्ठीका कारवी पृष्ठी पृथु कृष्णोपकुक्षिका । उपकुक्षो च कुक्षौ च बृहज्जीरक इत्यपि ॥ जीरकत्रितय रूच कटुक दीपन लघु । सग्राहि पित्तल मेध्य गर्भाशयविशुद्धिक्तम् ॥ ज्वरघ्न पाचन बन्ध हृथ रुच्य कफापहम् । चक्षुष्य पवनाधानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥ इति भावप्रकाशः ॥

स्थूलतालः, पुं, (स्थूलतालः ।) हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलत्वचा, स्त्री, (स्थूला त्वक् यस्याः ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलदण्डः, पुं, स्थूलो दण्डो यस्य । देवनलः । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलदर्भः, पुं, (स्थूलो दर्भो यस्य ।) सुन्नः । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलदला, स्त्री, (स्थूल दल यस्याः ।) गृहकन्या । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलनालः, पुं, (स्थूलो नालः देवनलः ।) इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलनासः, पुं, (स्थूला नासा यस्य ।) सूकर । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलनासिकः, पुं, (स्थूला नासिका यस्य । “अज्जासिकायाः सञ्जाया नस चास्थूलात् ।” ५।४ । ११८ । इत्यत्र स्थूलवर्जनात् न नसादेश ।) सूकरः । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पीननासायुक्ते, त्रि ॥

स्थूलपटः, त्रि, (स्थूलः पटो यस्य ।) पौवरवस्त्रयुक्तः । यथा,—

“इत्सुगृहाः स्थूलपटा यवगोधूमशालिनः । प्रलयोऽपि न सीदन्ति यदि कन्या न विद्यते ॥” इति पुराणम् ॥

(स्थूलवस्त्रे, पुं लो ॥)

स्थूलपट्ट, पुं, स्थूल पट्टः कौषेय इव ।) कार्पास । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपट्टाक, (पु, स्थूलपट्ट कार्पासं अकति प्राप्नोति कारणत्वेनेति । अक गती + अण् ।) स्थूलवस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपादः, पुं, (स्थूल पादो यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥ श्लोपदी च ॥

स्थूलपुष्प, पुं, (स्थूल पुष्पमस्य ।) वकहचः । इति रत्नमाला ॥ भ्रष्टुक्षुपः । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलपुष्पा, स्त्री, (स्थूल पुष्प यस्याः ।) पर्वतजातापरानिता । इति रत्नमाला ॥

स्थूलशा

स्थूलपुष्पी, स्त्री, (स्थूल पुष्प यस्याः ।) डीप् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलफल, (स्थूल फलं यस्य ।) शास्त्रलिहचः । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलफला, स्त्री, (स्थूल फलं यस्याः ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलभद्र, पुं, (स्थूलं प्रचुरमित्यर्थः भद्र शुभ यस्य ।) श्रुतकेवलनामजैनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलभूत, स्त्री, (स्थूलं भूतम् ।) पक्षीकृताकाशादिभूतम् । इति वेदान्तसारः ॥

स्थूलमरिच, स्त्री, (स्थूल मरिचम् ।) कक्कोलम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलमूल, स्त्री, (स्थूल मूलमस्य ।) चाणक्यमूलम् । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूललक्षः, त्रि, (स्थूल प्रचुरं लक्षयति दानार्थमिति । लक्ष + अण् ।) बहुप्रदः । इत्यमरटीकाया रायमुक्तः । ३।१।६ ॥ (यथा, याज्ञवल्करः । १।३०८ ।

“महोक्ताह स्थूललक्षः कृतज्ञो ब्रह्मसेवकः । विनोत सत्त्वसम्पन्न कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥”)

स्थूललक्ष्यः, त्रि, (स्थूल प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य ।) बहुप्रदः । इत्यमरः । ३।१।६ ॥ (यथा, महाभारते । ३।४५।११ ।

“अकल्पनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियवदः । सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥”)

स्थूलवर्त्मकत्, पुं, (स्थूलस्य वर्त्मनः कृत् कारकः ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थूलवल्कल, पुं, (स्थूल वल्कल यस्य ।) रक्तलोध्रः । इति जटाधरः ॥

स्थूलवृक्षफल, पुं, (स्थूल वृक्षफल यस्य ।) स्निग्धपिण्डीतक । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलवेदेही, स्त्री, (स्थूला वेदेही विदेहभवा च ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलशर, पुं, (स्थूल शरः ।) शरविशेषः । मोटा शर इति भाषा । तत्पर्यायः । महाशरः । २ स्थूलशायकः । ३ चतुरकः । ४ चुरपच ५ बहुमूलः । ६ दीर्घमूलकः । ७ । अस्य गुणा ।

मधुरत्वम् । सुतिकत्वम् । कोष्णत्वम् । कफभ्रान्तिमदापहरत्वम् । बलवीर्यकारित्वम् । नित्य सेवितश्चेत् किञ्चिद्घातकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलशाटक, पुं, (स्थूल शाटक ।) पीनवस्त्रम् । मोटा कापड इति भाषा । तत्पर्यायः । वराशि २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥

वरासि ३ । इति जटाधरः ॥

स्थूलशाटका, स्त्री, स्थूलवस्त्रम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ११६ ॥

स्थूलशाटिका, स्त्री, (स्थूला शाटिका ।) स्थूलवस्त्रम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ११६ ॥

स्थूलशाटि, पुं, (स्थूल शाटि, ।) वराशिः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलैला

स्थूलशालि, पुं, (स्थूलः शालिः ।) शालिधान्यभेदः । तत्पर्यायः । महाशालिः । २ स्थूलाङ्गः । ३ स्थूलतण्डुलः । ४ । अस्य गुणा । स्नादुत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तशमनत्वम् । जीर्णञ्जर-दाह-जठररुजा-शोष-शमनत्वम् । शिशूनां यूना जरता च हितकरत्वम् । सदा सेवनेनानलबलवोर्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलशिर, [स्] स्त्री, (स्थूल शिरः ।) बृहन्मस्तकम् । (स्थूल शिरो यस्य ।) मुनिविशेषः ॥ यथा, महाभारते । २ । ४ । ११ ।

“वको दालभ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुक्रः ॥”)

स्थूलमस्तकयुक्ते, त्रि । इति केचित् ॥

स्थूलशोषिका, स्त्री, शरीरापेक्षया स्थूल शोषमस्याः स्थूलशोषा स्त्रार्थे के स्थूलशोषिका ॥ क्षुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलषट्पद, पुं, (स्थूल षट्पद ।) वरेलः । इति भूरिप्रयोगः ॥ वोलता इति भाषा ॥

स्थूलस्कन्ध, पुं, (स्थूलः स्कन्धो यस्य ।) लक्षुचः । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलहस्तः, पुं, (स्थूलो हस्तः ।) इस्तिशण्डम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।

“स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोऽङ्गुस्रः स्वदिङ्नागाना पथि परिहरन् स्थूलहस्ताव लेपान् ॥”

स्थूलौ हस्तौ यस्येति ।) पीनभुजि, त्रि ॥

स्थूला, स्त्री, (स्थूल + टाप् ।) गजपिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ एर्वात् । इति राजनिर्घण्टे ॥

बृहदेला । इति रत्नमाला ॥

स्थूलाशा, स्त्री, (स्थूलोऽशो यस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलान्न, पुं, (स्थूल आन्नः ।) महाराजचूतः । इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलास्य, पुं, (स्थूल आस्यं यस्य ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बृहन्मुखे, त्रि ॥

स्थूलो, [न्] पुं, (स्थूल शरीरमस्यास्तीति । इति ।) उष्ट्रः । इति केचित् ॥

स्थूलैरण्ड, पुं, (स्थूल एरण्ड ।) बृहदेरण्डवृक्षः । तत्पर्यायः । महैरण्डः । २ महापञ्चाङ्गलः । ३ । अस्य गुणाः ।

“स्थूलैरण्डो गुणाक्य स्यादसवीर्यविपक्तिगुणः” इति राजनिर्घण्टे ॥

स्थूलैला, स्त्री, (स्थूला एला ।) एलाविशेषः । वड एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । बृहदेला २ त्रिपुटा ३ त्रिदिवोद्भवा . ४ सुरभीत्वक् ५ महैला ६ पृष्ठीकन्याऽकुमारिका ८

कायस्था १० गोपुटा ११ भद्रैला १२ कान्ता १३ घृताचीगर्भसन्धवा १४ इन्द्राणी १५ दिव्यगन्धा १६ ऐन्द्री १७ । एलाइयगुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तान्तिकफापहत्वम् । हृद्दोगमलात्तित्वस्ति-
कारित्वम् । पुस्वनाशित्वम् । अत्र स्यविराया
गुणाव्यत्वञ्च ॥ स्थूलैलागुणा । रोचनत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्त-
हृत्तासविषयवक्ष्यास्यशिरोरुग्मिकासनाशि
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलोच्चय', पु, (स्थूलानामुच्चयो यत्र ।) गण्डो-
पत्न । गजाना मध्यमगतिः । (यथा, माघे ।
१२ । १६ ।

स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागता

गजोऽग्रयाताग्रकर करैशुकाम् ॥")

असाकत्वम् । वरणः । इति मेदिनी ॥ हस्ति-
दन्तरन्ध्रम् । इति शब्दमाला ॥

स्थेय, पु, (तिष्ठति विवादानिर्णयार्थमस्मिन्निति ।
स्था + यत् ।) विवादपक्षस्य निर्णयता । (यथा
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १३ ।

"कात्तान्तिको भिपक् मथ्यो गुरुमन्त्री पुरोहित
दूत स्थेयो लेखको वा न नदाभूदपण्डित ॥")
पुरोहित । इति मेदिनी ॥ स्थिरतरे, त्रि । इति
हिमचन्द्र ॥ (नी, स्या + भावे यत् । स्यात्-
व्यभ । यथा, हारवशे । ८५ । ७ ।

"बलिन सन्निकर्षे तु न स्थेय पण्डितेन वै ।
अपक्रामेहि कालञ्च समर्थो युद्धमावहेत् ॥")

स्थेयान् [म] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिरः ।
स्थिर + इयसुन् । "प्रियस्थिरिति" ६ । ४ ।
१५७ । इति स्यादेश ।) स्थिरतर । इत्यमर ।
३ । १ । ७३ ॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे ।
१५ ।

"त्रेय स्थेय स देयान् सम विमनस्यो बन्धर
सिन्धुरास्य ॥")

प्राश्रत । इति भरत ॥

स्तेष्ठ, त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्थिर । स्थिर +
इष्ठन् । "प्रियस्थिरिति" ६ । ४ । १५७ । इति
स्यादेश ।) अतिस्थिर । इति हिमचन्द्र ॥

स्थैर्यं, क्ली, (स्थिरस्य भाव । स्थिर + यञ् ।)
स्थिरत्वम् । गर्भस्थस्याङ्गानां स्थैर्यं चतुर्थे मासि
भवति । इति सुखनाथ ॥ (यथा, याज्ञवल्कर ।
३ । ८० ।

"स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भव ।
षष्ठे बलस्य वर्षस्य नखरोन्नाञ्च सम्भव ॥" ॥
दृढता । यथा, महाभारते । ६ । १३ । ८ ।

"महेन्द्रसदृश शौर्यं स्थैर्यं च हिमवानिव ।
समुद्र इव गाम्भीर्यं सहिष्णुत्वं धरासम ॥")

स्थौरौ, [न्] पु, भारवाहकाश्च । इति भरत-
हिरूपकोप ॥

स्थौण्येय, क्ली, (स्थूणाया भवम् । स्थूणा + टक् ।)
ग्रन्थिपर्णनामकगन्धद्रव्यम् । इत्यमर । २ । ४ ।
१३२ ॥ गौठियाला इति भाषा ॥ अथ ग्रन्थि-
पर्णस्यैव मेद । इपत्सुगन्धि स्थौण्येय शुनिर
इति लोके ।

"स्थौण्येयक बहिर्बहिर् शुकवर्षञ्च कुकुरम् ।
शौर्यं रोम शुक चापि शुकपुष्प शुकच्छदम् ॥

स्थौण्येयकं कटु स्वादु तिक्त खिन्ध त्रिदोषनुत्
मेधाशुक्रकरं त्वञ्च रक्षोऽश्रीज्वरजन्तुजित् ॥
इति कुष्ठासदृष्टाहृदौर्गन्धतिलकालकान् ॥"
अथ ग्रन्थिपर्णस्यैव मेदो भण्डितर इति नेपाल-
देशे भवति ।

"निशाचरो धनहर कितवो गण्डासक' ।
रोचको मधुरस्तिक्त कटु पाके कटुलंघु ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो इति कुष्ठकण्डकफा-
निलान् ।

रक्षोऽश्रीखेदमेदोऽसञ्चरगन्धविषयान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

स्थौण्येयक, क्ली, (स्थौण्येयमेव । स्वार्थं कान् ।)
सुगन्धद्रव्यमेद । ग्रनिरा इति हिन्दौ भाषा ।
तत्पर्याय । बहिर्गन्धम् २ शुकच्छदम् ३
मयूरचूडम् ४ शुकपुच्छकम् ५ विकीर्णरोम ६
कीरवणकम् ७ विकीर्णसङ्गम् ८ हरितम् ९ ।
अस्य गुणा । कफनातनाशित्वम् । सुगन्धि-
त्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तप्रकोपशम-
नत्वम् । बलपुष्टिविवहनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः । भावप्रकाशोक्तगुणपर्यायो पूर्वोक्त-
शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

स्थौरौ, [न्] पु, खरहृषभयत् पृष्ठेन भारवाहको
ऽश्व' । तत्पर्याय । पृष्ठ २ । इत्यमर २ । ८ ।
४६ ॥ इति खरहृषभयत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वे ।
पृष्ठेन वहति पृष्ठस्यमपि बाह्यमुपचारात् तद-
इति वा पृष्ठ ४ वृत्ते कादिति य । स्थूल्यते
सन्नियते पृष्ठमनया स्थूरा स्थूलत् कड बृहणे
सेमक्तात् सरोरिति अ निपातनात् लस्य रत्व
स्थूरा पर्ययण तस्या इदमिति स्थौरी पृष्ठा
रौपितभारादिक तदस्त्येति इति स्थौरौ
स्थूरी च स्थौरौति स्वामी । इति भरत ॥

स्थूलशौर्यं, त्रि (स्थूलशिरस इदमिति । स्थूल-
शिरस् + अण् । "अचि शौर्यं" ६ । १ । ६२ ।
इति शोषादेश ।) इहन्मस्तकसम्बन्धि । इति
काशिका ॥

स्थूल्य, त्रि, (स्थूलस्य भाव' । स्थूल + यञ् ।)
स्थूलता । (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३ ।
"एव कालोऽप्यनुमित सौक्ष्मे स्थौल्ये च
सत्तम ॥")

स्त्रपन, क्ली, (स्त्रा + णिच् + ल्युट् ।) स्त्रानम् ।
यथा, दुर्गातुसवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।
"पूजनात् स्त्रपन श्रेष्ठ स्त्रपनात्तर्पण स्मृतम् ।
तर्पणाश्वासदानन्तु महिषाजनिपातनम् ॥"

स्त्रपित, त्रि, (स्त्रा + णिच् + क्त ।) क्तस्त्रानम् ।
(यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १ ।

"गतवति सखीहन्दे मन्दत्रपाभरनिर्भर-
स्त्रशरवशाकृतस्तीतस्त्रितस्त्रपिताधराम् ॥")

स्त्रव, पु, (स्त्र प्रसवणे + ऋदोरप् ।) इत्यप् ।
स्रवणम् । स्त्रवणम् । इत्यमर । ३ । २ । ८ ॥

स्त्रसा, स्त्रो, स्त्रायुः । इति हिमचन्द्र ॥

स्त्रात, त्रि, (स्त्रा + क्त ।) क्तस्त्रानम् । यथा,—

"स्त्रातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणि

अस्त्रातस्य क्रियाः सर्वा भवन्ति हि यतोऽफला
प्रातः समाचरेत् स्त्रानमती नित्यमत्तम्रित ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
स्त्रातक', पु, (स्त्रात एव । स्त्रा + "यावादिभ्यः
कन् ।" ५ । ४ । २८ । इति स्वार्थे कन् ।)
आप्तव्रती । इत्यमर । २ । ७ । ४३ ॥ इति
समाप्तवेदाध्ययने स्त्रानशौले स्त्रात स्त्रान शौल-
मस्य । स्त्रातक' विकारसधेति क' । आप्तव्रत
स्त्रान तत्र व्रती नित्यस्त्रायौ । स्त्रा भूत्वा भावे
क्त' आप्तव्रतीति क्वचित् पाठ । ब्रह्मचर्य
त्यक्त्वा यो गृह्याश्रम गत स स्त्रातक' । समाप्त-
वेदाध्ययनो य स्त्रानशौल आश्रमान्तर न गत'
सोऽपि स्त्रातक' । स्त्रातकस्त्रिविध । ब्रह्मचर्या-
चरणस्य य शास्त्रबोधितोऽवधि । तावदेव
मुपास्यासमाप्तवेदे एवाश्रमान्तर गतो य स
व्रतस्त्रातक' । वेदमधीत्यगुरुसन्निधौ वेदाभ्यास
य करोति स विद्यास्त्रातक' । पानितसम्यग्
व्रत प्राप्तवेदो यो द्वितीयाश्रम गत स उभय-
स्त्रातक' । इति टौकान्तरे । इति भरत' ॥

स्त्रान, क्ली, (स्त्रा + ल्युट् ।) मज्जनम् । अव-
गाहनम् । तत्पर्याय । आप्ताव २ आप्तव ३ ।
इत्यमर । २ । ६ । १२१ ॥ अभिषेक' ४ इति
शब्दरत्नावली ॥ उपसर्जनम् ५ सवनम् ६ सर्ज-
नम् ७ । इति जटाधर ॥ तदनुकल्प सत्त-
विध । मान्मर् १ भौमम् २ आर्ज्यम् ३ वाय
व्यम् ४ दिव्यम् ५ वारुणम् ६ मानसम् ७ ।
एतेषां विवरण पश्चात् स्फुटीभवित्यति ॥ * ॥
अस्य गुणा ।

"स्त्रान पवित्रमायुष्य अमखेदमलापहम् ।
शरीरवलसन्धान केश्यमोजस्कर परम् ॥
उष्णाश्वनाथ कायस्य परिषेको बलावह ।
तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलकृत् केशचक्षुषो ॥
विनिहन्ति शिर स्त्रान टप्यातास्त्रास्यशेष
णम् ।

मलोष्णपीडकाकण्ड' शिरोरोगाश्च पैनिकान् ॥
मधुकामलकै स्त्रान पित्तघ्न तिमिरापहम् ।
स्त्रान वचाघनैरिष्ट श्लेष्मघ्न तिमिरापहम् ॥
स्त्रान कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम् ।
अस्त्रातस्य शरीरस्य उष्मा सर्वाङ्गोचर ॥
स्त्रानेनेकत्वमायाति तेन दीप्यति पावक ।
स्त्रानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥
आधानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
दौर्गन्ध्य गौरव कण्ड कच्छु मलमरोचकम् ।
खेद पीभत्सता इति शरीरपरिमार्जनम् ॥"
इति राजवल्लभ ॥२॥

अथ स्त्रानविधि । दक्ष ।
"चतुर्थे च तथा भागे स्त्रानार्थे मृदमाहरेत् ।
तिलपुष्पकुशादीनि स्त्रानश्चाक्षत्रिमे जले ॥"
कुर्यादिति श्रेय । तथा च ।
"अस्त्रात्वा चाप्यङ्गुत्वा च मुङ्क्तेऽदत्त्वा च
यो नर ।
देवादीनामृषी भूत्वा नरक प्रतिपद्यते ॥" ॥

अथ ज्ञानम् । दक्षः ।
 “अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
 लालास्त्रेदसमाकीर्णं शयनादुत्थितं पुमान् ॥
 अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशेषनम् ॥
 प्रातः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ।
 सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातः स्नायौ जपादिकम् ॥
 अज्ञानात् यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं
 कृतम् ।
 प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति हिजातयः ॥”
 दृष्ट मलापकर्षादि षट्ष्ट प्रत्यवायपरीहारादि ॥
 प्रातः सूर्योदयात् प्राक्कालः । प्रातःस्नाय्यरुण
 रिकरणशस्ता प्राचीमवलोक्य स्नायात् । इति
 विष्णुः ॥ * ॥ प्रातः स्नाने मध्याह्नस्नान-
 धर्मातिदेशमाह कात्यायनः ।
 “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
 दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेतदमन्ववत् ॥”
 यथा तथैतिकर्तव्यतया । सा च ।
 “भाचरेदुषसि स्नानं तर्पयेत् देवमानुषान् ॥”
 इति जावात्युक्ता ॥
 वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षि-
 णेन पवित्र धारयेत् । मार्कण्डेयः ।
 “सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यव्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
 श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
 सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत् ॥” * ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “त्वरान्नीधी तथा वर्ज्यैः देवकर्मणि पण्डितैः ।
 इन्दुरापः पयस्यैव तास्व ल फलमौषधम् ।
 भक्षयित्वा तु कर्तव्याः स्नानदानादिका
 क्रिया ॥”
 भविष्योत्तरे ।
 “स्नातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निं श्रियं हरत्
 भुञ्जानस्य यमस्त्रायुस्तस्मान्न व्याहरन्निष्ठु ॥”
 स्नातु स्नानं कुर्वत । न व्याहरत् न कथयेत् ॥
 अशुचरेवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाज्ञ-
 वल्करः ।
 “नृणामिवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।
 आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥”
 वामनपुराणम् ।
 “नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् हिधा
 हिज ।
 निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिकृत्वो मज्जनं ततः ॥”
 तत्रैव हृदयाक्षवल्करः ।
 “स्रोतसा समुधौ मज्जेत् यत्रापि प्रवहन्ति वै ।
 स्थावरेषु गृहे चैव सूर्यममुखं आप्लवेत् ॥”
 हारोत्त । नातुरो न भुक्त्वा न जोर्णवासा न
 जह्ववासा न नग्नी नाश्रुन् नावसकथिको नाल-
 ह्वतो नाजस नाश्राते जले नाकुले नाशुची न
 प्रभूतजले न नाभेरज्जले न चत्वरे नोपहारे
 नो सन्ध्याया न निशाया स्नायादिति । चत्वरे
 फाकादिवनिस्थले इति श्रौतम् ॥ उपहारे हार-
 समोपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नवह्वाशसीनिषेध-

विधानात् स्नाने हिवासस एवाधिकारः प्रती-
 यते ॥ * ॥ एकवस्त्रस्नाने दोषमाह समुद्र-
 करकृतभाष्ये गोतमः ।
 “एकवस्त्रेण यत् स्नानं सूच्या विहेन चैव हि ।
 स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः श्रिया च परिहीयते ॥”
 अतएव ।
 “स्नानं तर्पणपर्यन्तं कुर्यादिकेन वाससा ।”
 इति ॥
 यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति । अत्रैक-
 वस्त्रा स्नातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् ।
 एकेन एकजातीयेन इति वाचस्पतिमिश्र ॥
 येन वाससा स्नानं कृतं जलस्यस्य तेनैव
 तर्पणम् । इति कृत्यतत्त्वाणवः ॥ न-च ।
 “स्नानशाल्यान्तु दातव्या सृदस्त्रिस्तौ विशुद्धये ।
 जलमध्ये तु यः कश्चित् हिजातिर्ज्ञानदुर्बलः ।
 निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य हथा भवेत् ॥”
 स्नानशाल्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचन
 निर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाचा अत्र
 विशुद्धये इत्यभिधानेनाधोऽधुनवस्त्रस्यैव सृदयेण
 प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् ।
 अतएव सृदयेणाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्या-
 दिकचिन्तामणि ॥ वशिष्ठवचनस्यैकवाक्यतया
 स्नातो नाङ्गानि निमज्ज्यात् स्नानशाल्या न
 पाणिना । इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रणैव
 गात्रमार्जनं निषिध्यते । एतेन निष्पीड्य स्नान-
 वस्त्रमिति कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षित-
 मिति निरस्तम् । अतएव सर्वत्रैकत्वनिर्देशः ।
 शिष्टानामाचारोऽपि तथेति ॥ * ॥ नाजस-
 मिति पुनः पुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नान-
 विषयो दृष्टार्थकत्वात् । एवञ्चैकस्मिन् दिने
 नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानाहर्तित्त्वंवत्येव
 वैधत्वात् । अत्रापि तन्वप्रसङ्गयो सत्त्वे सक्तदे-
 वेति ॥ * ॥ आतुरं प्रति जावाल ।
 “अशिरस्क भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु
 कर्मिणाम् ।
 आर्द्रेण वाससा वापि दैहिकं माजनं स्मृतम् ॥”
 कर्मिणाम् ।
 “शिरस्नातस्तु कुर्वीत देवपैत्रमथापि वा ।”
 इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्मचिकीर्षणा मार्जन-
 मिह प्रोच्छेदम् । योगियाज्ञवल्करः ।
 “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
 मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिद्विच्छन्ति सूरयः ॥
 मान्दं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
 वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 आपोहिष्ठेति वै मान्दं सृदालम्बस्तु पार्थिवम्
 आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजं स्मृतम् ॥
 यत्तु स्नातपवर्षेण स्नानं तद्विष्यमुच्यते ।
 वारुणञ्चावगाहञ्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
 समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
 कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम् ॥”
 आपोहिष्ठेति आपोहिष्ठादि ऋक्त्रयमत्र वि-
 क्षितम् । एवञ्च ।

कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाभसि ।
 तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्जुष्टन्तु मार्जनम् ॥
 शत्रु आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाद्यमर्षणम् ।
 एभिस्तुभिर्ऋषिभिरैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥”
 इति योगियाज्ञवल्करीय यन्मन्त्रस्नानान्तरं तत्
 प्राधान्यख्यापनाय अतएव पितृदयिताया
 सन्ध्यात् पूर्वं तद्विहितम् । सृदालम्बस्तु
 गङ्गादिसृत्तिकातिलकरूपः । भस्मना सस्कृत
 भस्मना इति छन्दोगाङ्गिकः । श्रवगाह्य
 मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितं अतो
 मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमप्युक्तम् ।
 कालदोषोऽतिष्ठेष्टादि । असामर्थ्यं शरीरा-
 पाटवहेतुः । जलस्य स्वल्पत्वेन सम्पूर्णवारुण
 स्नानविविकानायोग्यत्वं वेति । एतन्मूलक
 गेहे चेतदमन्त्रवदिति छन्दोगपरिशिष्टोय
 पूर्वोक्तं अन्यथा मूलभूतशुत्यन्तरकल्पनापत्तेः ॥
 मानर्थं तृप्तजलेनापि सप्तमन्त्रस्नानमाह
 पराशरभाष्ये व्यामः ।
 शीतान्स्वपो निषेव्योऽणा मन्त्रसम्भारसंस्कृता
 गेहेऽपि शम्यते स्नानं तद्द्वीनमफलं स्मृतम् ॥”
 पञ्चपुराणम् ।
 “नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते ।
 तस्मान्मनोविशुद्धयर्थं स्नानमादौ विधीयते ।
 अन्तर्हृत्तैरुद्धृत्वा जले स्नानं सदाचरेत् ।
 तीर्थं प्रकल्पयेद्दिहान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 नमो नारायणायैतं मूलमन्त्रं उदाहृतम् ।
 दभंपाणिस्तु विधिना आचान्तं प्रयतं शुचि ॥
 चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गा एभिर्मन्त्रैर्विचक्षण ॥
 विष्णो पादप्रसृतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
 पाहि नस्त्वं नसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
 तिस्रः कोटोऽहंकोटौ च तीर्थानां धायुरब्रवीत्
 दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते मन्ति जाङ्गवि ॥
 नन्दिनीन्वैव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
 हन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा सिता ॥
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 चमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 सप्तवाराभिजप्तेन करसपुटयोजितम् ।
 मूर्ध्नि दद्यात् जलं भूयस्त्रिस्तु पञ्च सप्त वा ।
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वत् श्रामन्त्राच्च विचक्षण ॥
 अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
 सृत्तिके हरि मे पाणं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥
 उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतवाहुना ॥
 आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ।
 नमस्ते सर्वभूतानां प्रभवारिणि सुव्रते ॥” * ॥
 नमो नारायणाय इत्यष्टाचररूपमूलमन्त्रेण
 चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्वदिक्षु
 चतुर्हस्तं जलं प्रतिदिक्षु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य
 तीर्थं प्रकल्पयेत् । वितते नद्यादिले स्नानस्थानं
 परिच्छिन्त्यात् । तत्र विष्णोः पाद इत्यादिना

शान्तिप्रदायिनीत्यन्तेन मन्त्रेण गङ्गाभावाद्दयेत्
सप्तवाराभिजतेनेति सप्तवाराभिजतेन नमो
नारायणायेति मन्त्रेणाभिमन्त्रेति शेषः । एक-
वचननिर्देशात् तस्य मूलमन्त्रतोक्त्या च अत्रापि
विनियोगोऽवगम्यते । ततश्च सप्तवारपठितनारा-
यणमन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करयुगेन शिवारादि-
मूर्द्धि क्षिपेत् । ततश्चाश्वक्रान्त इति मन्त्राभ्या
तद्वदिति जप्ताभ्याम् ।

“मृत्तिका सप्त न आद्या वल्मीके मूषिकोल्करे
अन्तर्जले श्मशाने च हृत्तमूले सुरालये ।
परस्नानावशिष्टे च त्रेयस्कामे सदा नरैः ॥”
इति दक्षप्रतिषेधेतरा मृदमामन्त्र तथा मृदा
शिरः प्रमृत्वास्तभ्यानुद्धतेर्वा जले शिरः प्रमृत्वाङ्ग-
क्षालनमवगाहनरूपप्रधान वारुणज्ञान समा-
चरेदिति पूर्वोक्तान्त्वय । मृदुपलणमन्त्रे प्रभ
वारिणि इति प्रभवमुत्पत्तिमर्तुं प्रापयितु
शोभमस्यास्तत्त्वस्वीधनमिदम् । अवगाहनन्तु
चक्षुःकर्णनासिकामङ्गलीभिराच्छाद्य कुर्यात् ।
“अङ्गुलीभिः पिधायैव त्र्योत्रदृष्टनासिकामुखम्
निमज्जेत प्रतिस्नोतास्त्र पठेदधर्मघणम् ॥”

इति समुद्रकरधृतात् ।
अत्रानुद्धृतं वारुण्यमेवावगाहनं प्रागुक्तवामन-
पुराणात् । एष विधिः पौराणिकत्वात् सर्व-
शास्त्रिमाधारण । वेदमन्त्ररहितत्वादनधीत
वेदानामपि सर्वथादरणीय ॥ ३॥ मत्स्यपुरा-
णम् ।

“नद्या प्रत्येकशः स्नाने भवेद्गोदानजं जलम् ।
गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमे ॥”
वशिष्ट ।

“गोऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राश्वसि द्विज ।
स तौर्यफलमाप्नोति तौर्यं तु द्विगुणं फलम् ॥”
अनेन तौर्यावाहनादिना । अतो गङ्गायामप्या-
वाहनं कुर्वन्ति शिष्टा । अत्र च । माघमसम्या-
दिनिमित्तकतौर्यविशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु-
मृदान्भनानन्तरं कार्यं । आगन्तुकानामन्ते
ऽभिनिवेश इति न्यायात् । एष गङ्गाया विशेष-
मन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्रा पाठ्या । तत्र
गङ्गाया विशेषमन्त्रौ विद्याकरधृता ।

“विष्णुपाठार्थं मभूतं गङ्गे त्रिपथगार्गसिनि ।
धर्मद्रवोति विख्यातं पापं मे हरं जाह्नवि ॥
अहया भक्तिमप्यत्रे श्रीमातर्हृदि जाह्नवि ।
अमृतेनास्वना देवि भागोर्धुपुनोहि माम् ॥”
गोविन्दहादश्या स्नाने गङ्गाया पञ्चपुराणीयो
मन्त्रः ।

“महापातकसञ्ज्ञानि यानि पापानि मन्ति मे ।
गोविन्दहादश्यां प्राप्य तानि मे हरं जाह्नवि ॥”
गङ्गासागरमङ्गमे मन्त्रः ।

“त्व देव सरिता नाथ त्वं देवि सरितावरे ।
उभयो सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै ॥”
लौहित्यस्नाने तु मन्त्रः ।

“ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनो कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसभृतं प्राप्स लौहित्यं मे हरं ॥” ३॥

करतीयास्नानमन्त्रः ॥

“करतीये सदानीरे सरित्त्रेहे सुविद्यते ।
पीष्णान् भावयसे नित्यं पापं हरं करोद्भवे ॥” ३॥
विष्णुः । स्नातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तीय-
मुद्धरेत् । न तैल वा ससृशेत् नाप्रोक्षितं पूर्व-
धृतं वासी विभ्रयात् । स्नात एव सोष्णीषो धीते
वाससी विभ्रयात् न स्नेच्छान्यजपतिते, सह
सभाषणं कुर्यात् इति । नाङ्गेभ्यस्तीयमुद्धरे-
दिति स्नानशाटीपाटिभ्यां पूरणीयम् ।

“स्नातो नाङ्गानि निर्मृष्यात् स्नानशाळा न
पाणिना ॥”
इति विष्णुवचनात् ।

अत्र वासोऽन्तरधारणात् प्राक्कृततैलस्पर्श-
निषेधः प्रतीयते ।

“शिरः स्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपसृशेत् ॥”
इति मनुवचनमेतत्परम् ॥ ३॥

याज्ञवल्करः ।

“ब्रह्मघ्नविशामिव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तूष्णोमेव हि शुद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥

अगम्यागमनात् स्नेयात् पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात्
रहस्याचरितात् पापात् सुचरते स्नानमाचरन् ॥

प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यनति क्रिया ।
स्नानध्यानजपैर्दानैरात्मानं शोधयेद्बुधः ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।

“नद्या प्रत्येकशः स्नाने भवेत् गोदानजं फलम्
गोप्रदानैस्तु दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमे ॥” ३॥
मनु ।

“न स्नानमाचरेत् भुक्त्वा नातुरो न मङ्गानिशिः ।
न वामाभिः सहजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥”
न स्नानमाचरेद्दुभुक्त्वा रागप्राप्तस्नाननिषेधः ।
नित्यस्याप्राप्तत्वात् । नैमित्तिकस्य च निषेधुम-
शक्यत्वात् । आतुरः स्नानसम्बन्धकरो गवान् ।

“मङ्गानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरहयम् ।
तस्या स्नानं न कर्तव्यं काश्यपे नैमित्तिकाहते ॥”
न वासोभिः सह इत्यनेन बहुवासोनिषेधात्
स्नाने हिवासस्त्वं प्रतीयते । अजस्रं पुनः पुनः ।
तेन वारुण्यादिसक्रान्त्यादि-निमित्तभेद-प्राप्त-
मेकदा नानास्नानं निषिध्यते । किन्तु तन्त्रेण
प्रसङ्गेन चैकं स्नानम् । तथा च निगमः ।

“नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।
काश्यपे नैमित्तिके हित्वा एकं श्लोकं वासरे ॥
विषुवद्विषये प्राप्ते पञ्चतौर्यो विधानतः ।
स्नात्वा सङ्घर्षेण कृष्यं दृष्ट्वा भद्राञ्च भो द्विजाः ।
नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तमार्कण्डेयऋषेः प्रद्युम्नसरोवर-
समुद्ररूपपादितोर्थादीं तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुनः
पुनरेकदिनेऽपि नानास्नानमिति ॥ ३॥

“परकीयनिपानेषु स्नायान्नैव कदाचन ।
निपानकर्तुं स्नात्वा हि दुष्कृताशेन लिप्यते ॥”
निपानं जलाधारमात्रम् । तथा च याज्ञवल्करः ।

“पञ्च पिण्डाननुहृत्य न स्नायात् परवारिणि ॥”
योगियाज्ञवल्करः ।

“अनुहृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये ।
इथा तस्य भवेत् स्नानं कर्तुं पापेन लिप्यते ॥
स्नानं दानं तपो ध्यानं पिण्डदेवाश्च न तथा ।
पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्येह कर्मणः ॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यद्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्रता ।
तासु स्नानं प्रकुर्वीत वज्रं यित्वा समुद्रगाः ॥
उपाकर्माणि चोत्सर्गं प्रेतस्नाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥”
निगमः । न दुष्येत्तीरवासिनाम् । व्याघ्रपादः ।

अभावे कूपवापीनामन्त्रे नापि समुद्धते ।
रजोदुष्टेऽपि पर्यसि ग्रामभोगो न दुश्चरति ॥”
अन्ये न कुशादिना ।

“अन्त्यैरपि कृते कूपे सेती वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पोत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥”
तथा ।

“प्रभृते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।
नाल्पोदके द्विजः स्नायात् नदीस्रोतस्य
इति बहुभिर्धृतम् ॥”
इति बहुभिर्धृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।
“नित्यं नैमित्तिकं काश्यपि त्रिविधं स्नानमिष्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥
श्मश्रुकर्मशुपातश्च मैथनं हृदनं तथा ।
असृष्टस्वर्गं कर्त्वा स्नायाद्दृष्ट्या जलक्रिया ॥”
यत्र तु रोगादिना स्नानं न कृतं तत्रापि
गात्रमार्जनादिनाशौचमुत्पाद्य पिण्डयज्ञसिद्धये
तर्पयेत् । तदाह शातातपः ।

“तर्पणन्तु श्रुचि कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पिण्डदश यथाक्रमम् ॥ ३॥
पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टती ।
अमावास्या नदीस्नानं दृष्ट्या जलदत्तम् ॥”
वराहपुराणम् ।

“दक्षिणावर्त्तं शङ्गे च पात्रेऽप्यौडम्बरे स्थितम् ।
उदके यः प्रतीच्छेत् शिरसा हृष्टमानसः ।
तस्य जन्मकृतं पापं नत्क्षणादेव नश्यति ॥
अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरत्नोदकेन च ।
स्रोतसा वै नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“तथा दर्भोदके स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
गोसूत्रेण च यत् स्नानं सर्वाघविनिस्तदनम् ॥
तथा पुष्योदकस्नानं भवेदारोग्यकारकम् ।
केवलैर्वा तिलैः स्नानं अथवा गौरसर्पपैः ।
स्नानं प्रियङ्गुणा मोक्तं तथा शीभायवर्द्धनम् ॥
आयुष्यश्च यशस्यश्च धर्मो मेधाविवर्द्धनम् ।
स्नानं पवित्रं माङ्गल्यं तथा काञ्चनवारिणा ॥”
शङ्खः ।

“स्नातस्य वञ्चितोयेन तथा च परवारिणा ।
कायशुद्धिं विजानीयात् न तु स्नानफलं लभेत् ॥
स्नानफलं वैधम् । आयुर्वेदीयन्तु भयत्वे यमः
“नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाङ्गमलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्योदकपरोदकैः ॥”

विष्णुपुराणम् ।

“ज्ञानार्द्रां धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।”
इत्याहिकतत्त्वम् ॥३॥

तान्त्रिकज्ञानविधिर्यथा । तत्र नद्यादौ वैदिक-
ज्ञानं कृत्वा तान्त्रिकज्ञानमाचरेत् । तथा च
गौतमीये ।

“अथ ज्ञानं तथा कुर्यात् यथाशास्त्र-
विधानवित् ।

मलप्रचालनं ज्ञानं स्रशास्त्रीकं समाचरेत् ।
मन्त्रज्ञानं ततः कुर्यात् कर्मणा सिद्धिहेतवे ॥”
तदयथा । अद्येत्यादि असुकदेवताप्रौतये मन्त्र-
ज्ञानमहं करिष्ये इति सङ्ख्यं कुर्यात् ।
तथा च कुलचूडामणौ ।

“ताम्रपात्रं सदूर्ध्वं सतिलं सजलं ततः ।
गृहीत्वा मुकदेवस्य प्रौतये ज्ञानमाचरेत् ॥”

ततः षडङ्गान्यासप्रणायामी कृत्वा गङ्गे च इत्यने-
नाहुशमुद्रया सूर्यसण्डलात्तीर्थमावाह्यं वमिति
धेनुमुद्रया मृतीकृत्यं कवचेनावगुण्ड्यास्त्रेण
सरस्य मूलेन एकादशधाभिमन्त्र्य सूर्याभि-
मुखं द्वादशधारा विनिक्षिप्य तस्मिन्निष्टदेव-
ताचरणारविन्दनिःसृतजले निमज्ज्य देवता

ध्यायन् मूलमन्त्रं यथाशक्ति जपन् उन्मज्ज्य उद-
केन त्रिवारजसेन कलसमुद्रया त्रिवारमात्मान-

मभिषिच्य वैदिकसम्प्रदायिकं कृत्वा सूयार्घ्यं
दत्त्वा तान्त्रिकाद्यमर्षणादिवारिधारान्तं कर्म

कुर्यात् । इति तन्त्रसारः ॥३॥ अन्यच्च ।

“जन्मान्तरसहस्रेण यत् पापं कुरुते नरः ।
सुचरते सर्वपापेभ्यः स्नात्वा चारारणवे सक्तम् ॥

याम्यहं यातनादुखं नित्यस्नायी न पश्यति
ज्ञानं मध्यं दिने कुर्यात् जौर्णेऽन्ने तु निरामयः ।

नद्यामस्तमिते ज्ञानं न कुर्वीत सदा बुधः ।
नद्या स्नात्वा नदीं चान्या न प्रशसेत पण्डितः ॥

अप्रशस्तं निशि ज्ञानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
ज्ञानं दानं तपः आहमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरो रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥
नदीदेवनिष्ठातेषु तडागेषु सरः सु च ।

ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गन्तप्रसवणेषु च ॥
निपातनादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रसवणादिकम् ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुचरते ।
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥”

इति वज्रपुराणे आहिकतपोनामाध्यायः ॥
किञ्च ।

नेत्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम्
क्रियाज्ञानं तथा षष्ठं षोडशज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान्नाहो जप्यादिहवनादिषु ।
प्रातः स्नानं तदर्थन्तु नित्यं स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

चाण्डालशवविष्टादेः प्रह्लादं स्नानं रजस्वलात् ।
स्नानार्हं यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि

तत् ॥
पुण्यस्नानादिकं स्नानं देवविधिचोदितम् ।
तच्च काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तात् प्रयोजयेत्

जमुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।

ज्ञानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम्
मलापकर्षणं नाम्ना ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथा ॥
सर्वेषु देवस्थातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

ज्ञानमेव क्रिया यस्मात् क्रियाज्ञानमतः स्मृतम्
इति गारुडे १०५ अध्यायः ॥३॥

कुशहस्तस्य वैष्णवविशेषस्य स्नानादिनिषेधो
मानसज्ञानप्रशसा च यथा,—

“सर्वं कर्मफलत्यागी हरिः सकल्पवर्जितः ।
नो हि ज्ञं कुशहस्तः स्यात् स्नानपूजाजपादिषु ॥

कदाचिद्भस्तो न त्यक्तकामस्तु वैष्णवः ।
स्नानादिषु च कृत्येषु गोविन्दस्यार्चनादिषु ॥

मृदासनं कुशकरो वैष्णवो न भवेद्दिजः ।
हरिः कुर्यात् प्रयत्ने न सर्वसेवाजपादिषु ॥

अस्नातो न जपेन्मन्त्रं गोविन्दस्य महात्मनः ।
कदाचिद्दृष्टिभूत्वाप्यस्नातोऽपि च मानवः ॥

मानसस्नातको लोको मुकुन्दस्यार्चनादिषु ।
पूतात्मा यदि मन्त्रस्य श्रद्धो भवति जापकः ॥

भवेत्तु मानसस्नातो यो बाह्याभ्यन्तरं श्रुतिः ।
जपाधिकारी स भवेत् कृष्णमन्त्रस्य मानवः ॥

ऐन्द्रस्नानादरं काम्यं काम्यादाने यमेव च ।
आग्नेयादाशुचं श्रेष्ठं वारुणञ्चाशुचादपि ॥

अवगाहं वारुणात्तु वैदिकञ्चावगाहनात् ।
वैदिकादपि नैमित्तं तस्माद्देवमार्जनं वरम् ॥

मार्जनान्मान्त्रिकं श्रेष्ठं भौमं स्यान्मान्त्रिका-
धिकम् ।

भौमस्नानादरं ब्राह्मणं ब्राह्मणतः पौण्यमेव च ॥
पौण्यतो नैर्मलं स्नानं वायव्यं ततोऽधिकम् ।

वायव्यान्मानसञ्चैव सर्वस्नानात् परं वरम् ॥
मर्त्याश्चेत् मानसस्नातः सर्वत्र विजयी भवेत् ।

गोविन्दसर्वसेवासु चाहंतामेति धारणा ॥
स जापको वैष्णवः स्यात् हरिर्भजनतत्त्ववित् ।

मानसस्नानवान् यो वा भक्तश्चात्र सदा सुखो ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥ ३ ॥

अन्यच्च ।
“मानसं वैदिकं चैव मान्त्रिकं मार्जनं तथा ।

अवगाहनञ्च नैमित्तमाशुचं पुण्यमेव च ॥
नैर्मलं वारुणं ब्राह्मणं मेव काम्यञ्च नारदः ।

वायव्यं भौममाग्नेयं षोडशज्ञानमौरितम् ॥
गोविन्दमन्त्रग्रहणं दीचया तु गुरोर्नृणाम् ।

यदाभिषिक्तं चित्तं स्यात्तत्स्नानं मानसं शुभम्
मर्त्यस्य नामग्रहणं यदा कार्णाध्वरे गुरोः ।

स्नानदेहिन्द्रियमनस्तात् स्नानं मानसं भवेत् ॥
नामसकीर्तनं विष्णोर्नरं कुर्यादकैतवात् ।

सदं वचनं हास्नानं शरीरसुखकारणम् ॥
कथां कृत्वा स्वस्तिं नश्येत् यदि वेदेषु वैदिकम् ।

दमंशान्तरुदकैः स्नानं यद्गान्ते अभिषेचनम् ॥
सहस्रशौर्षां तद्विष्णोरिति मन्त्रादिभिर्दिजः ।

चेत् पयोऽभ्युक्ष्य स्नानं मान्त्रिकं समुदाहृतम्
ॐ शत्रुं आपोहिष्ठेति ऋतञ्चेत्यादिभिर्यदि ।

पाठे कुर्यात् कुशज्ञानं मार्जनं हि ज ईरितम्
जलेषु मज्जता नृणां मज्जनन्तु यदा शिरः ।

तदा सर्ववपुश्च स्यादवगाहनमुचरते ।
गोविन्दहादशौभाघीवारुण्यर्द्धाद्यादिषु ।

ज्ञानं यत्तच्च नैमित्तं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
मैथुने वमने रेतःस्रवने मृतके तथा ।

विष्णुं त्रादिशवस्यर्षे शवानुगमनेऽपि च ॥
निद्रान्ते जातकेनृणामसृशस्यर्शनादिषु ।

रजस्वलाचतुर्थाहे यत् स्नानं स्यात्तदाशुचम् ॥
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु विष्णुपादोदकैस्तथा ।

यत् स्नानमभिषेकञ्च पुण्यं तत् परिकीर्तितम्
हिलया श्रद्धया नृणां भक्त्या यत्नेन नारदः ।

गङ्गाभ्योयष्टिवत्स्नानं महापापादिनाशनम् ॥
गङ्गास्नानं मनुष्याणां सर्वकल्मषनाशनम् ।

स्तम्भवञ्चापि काष्ठस्य भवेन्मूलवत् यदि ॥
स्नानं स्यात् सर्वतीर्थेषु नानायज्ञफलप्रदम् ।

शालग्रामशिलावारि योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।

विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयेद्यदि
यदि सर्वमनुष्याणां बाह्यान्तर्मलशोधनम् ।

तदेव नैर्मलज्ञानं शरीराणां भवेत् भ्रुवम् ॥
स्वेदाशुमज्जाविष्णुमूर्चचक्रुरा क्षतजा वसाः ।

दूषिका कर्णविट् श्लेष्मा नृणां बाह्यान्मला र्पुताः
मलेस्तु मलिनो देहो नवच्छिद्रैश्च क्षिद्रितः ।

स्रवत्यविरतं पूर्णो दिवारात्रौ मलानतः ॥
अङ्गिश्च गोमयैश्चापि मलानामपमार्जनम् ।

सर्वत्र चालनं कृत्वा सर्वोत्सप्रयतो मुनिः ॥
अष्टाङ्गयोगाभ्यासैश्च देहप्रचालनं ततः ।

नरोऽम्बुमज्जनं कुर्वन् स्नानं भवति नैर्मलम् ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११२ अध्यायः ॥ ३ ॥

किञ्च ।
“तुलामकरमेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥
अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखं भोजनम् ।

न जीवत्पिडकं कुर्यात् कृते च पिडहः भवेत्
करणे मार्ज्येद्वा स्नानवस्त्रेण वा यदि ।

शुनासृष्टं भवेत्तत्र पुनः स्नानेन शुध्यति ॥
अप्रचाल्य तु पादौ य स्नात्वा गच्छति मन्दिरम्

सवस्तरक्तं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं गणिकालये ।

शयनं पूर्वपादे च ब्रह्महत्यादिने टिने ॥”
इति कर्मलोचनं ॥

अन्यत् मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटले द्रष्टव्यम् ॥
स्नानदणं, क्लौ, (स्नानाय दणम्) कुशः । इति

शब्दमाला ॥
स्नानयात्रा, स्त्री, (स्नानस्य यात्रा उक्तवः) ।

ज्यैष्ठ्यपौर्णमास्यां त्रौविष्णोर्महास्नानरूपोक्तव
यथा, ब्रह्मपुराणम् ।

“मासि ज्येष्ठे तु सप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवते ।
पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वपापं हरिद्दिजा ॥

तस्मिन् काले तु ये मर्त्या पश्यन्ति पुर्योत्तमम्
बलमद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥”

स्कन्दपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः ।
“ज्येष्ठ्यामहञ्चावतीर्णस्तत्पुण्यं जन्मवासरम् ।

तस्यां मे ज्ञपनं कुर्व्यान्नाहानविधानतः ॥
 ज्यैष्ठ्या प्रातः स्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम्
 राम सुभद्रां संसाध्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 अन्यत् याचाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 स्नानीय, त्रि, (स्नात्यनेनेति । स्ना + करणे षनी-
 यत् । यद्वा, स्नानाय हितम् । स्नान + छ ।)
 स्नानयोग्यम् । स्नानसम्यादकद्रव्यम् । यथा,—
 “गङ्गादीनाञ्च तीर्थानां वारि कुम्भप्रपूरितम् ।
 स्नानीय ते प्रयच्छामि स्नानं कुरु त्रिलोचने ॥”
 इति दुर्गास्तवपद्धतिः ॥
 स्नायी, [नृ] त्रि, (स्नातीति । स्ना + णिनि ।)
 स्नानकर्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
 “प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं द्वी मासीं माघफाल्गुणौ ॥”
 स्नायु, स्त्री, (सा + बाहुलकात् उण् । “आतो-
 युक् चिण्कृतो ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।
 इत्युणादिह्रस्वौ उज्ज्वल । १ । १ । १) वायुवाहिनौ
 नाडौ । महुर इति ख्याता । इति भरत ॥
 तत्पर्याय । वस्त्रसा २ इत्यमर । २ । ६ । ६६ ॥
 स्नसा ३ नसा ४ । इति राजनिर्घण्टे ॥ स तु
 गभंस्त्रस्य समभिर्मासैर्भवति । इति सुश्रवबोधः ॥
 (यथा, याज्ञवल्कर । ३ । १०० ।
 “शिरा शतानि समैव नवस्नायुशतानि च ॥”
 “नवस्नायुशतानि तासां शाखासु षट्शतानि ।
 हे शने त्रिंशच्च कीष्टे । श्रौवा प्रत्यङ्गं समति ॥
 एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्या षट्निचितास्तास्त्रिंशत्
 तावत्य एव तल्लङ्घ्यङ्गुलफेषु । तावत्य एव
 जङ्घायाम् । दशजानुनि । चत्वारिंशदूरौ ।
 दश वङ्घणे । शतमध्यङ्गं मेघमेकास्त्रन् सर्काश्रु
 भवन्ति । एतेनेतरसर्कायि बाहू च व्याख्यातौ ।
 षष्टि ब्रह्माम् । अशौति षष्टे । पार्श्वयो
 षष्टि । उरसि त्रिंशत् ॥ षट्त्रिंशद्दशौवायाम्
 मृद्भिर्द्विं चतुस्त्रिंशत् । एव नव स्नायुशतानि
 व्याख्यातानि । भवन्ति चात्र ॥
 स्नायुशतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।
 प्रानवत्यो ह्येताश्च पृथ्वरश्च सुपिरास्तथा ॥
 प्रतानवत्य शाखासु सर्वसन्धियु चाप्यथ ।
 ह्येतास्तु कण्डरा सर्वा विज्ञेया कुशलेरिह ॥
 कामपक्ताशयान्तोयु वस्तौ च सुपिरा खलु ।
 पाश्वोरसि तथा षष्टे पृथ्वराश्च शिरस्यथ ॥
 नीरथा फलकास्तीर्णा बन्धनेर्वह्निभिर्युता ।
 भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुमसाहिता ।
 एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्त सन्धयः स्रता ॥
 स्नायुभिर्वह्निभिर्वह्निस्तेनभारसहा नरा ।
 नह्यस्योनि न वा पेश्यो न सिरा न च सन्धयः ॥
 व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायु शरीरिणाम् ॥
 य स्नायुः प्रविजानाति बाह्याद्याभ्यन्तरास्तथा
 गूढं स शक्यमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥”
 इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 स्नायुर्भ, [नृ] स्त्री, नेत्ररोगप्रभेदः । तस्य लक्षणं यथा
 “स्त्रिं प्रस्तारि मासाञ्च गुण्क स्नायुर्मपञ्चमम् ॥”
 इति साधवकरः ॥ अन्यत् नेत्ररोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्नावा, [नृ] पुं, (स्ना + “आमदिपदीति ।” उवा०
 ४ । ११२ । इति वणिप् ।) स्नायुः । इति
 केचित् ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ३८ । १०
 “मासिभ्यः स्नावा स्नावभ्यः स्नावा ॥”
 “स्नावभ्यः स्नावान् स्नावो नसा ।” इति
 तद्भाष्यम् ॥ * ॥ त्रि, रसिकः । इत्युणादिह्रस्वौ
 उज्ज्वलदत्तः ॥)
 स्त्रिंघ, स्त्री, (स्त्रिंघ + क्त) शिष्यकम् । इति
 राजनिर्घण्टे ॥
 स्त्रिंघः, पुं, (स्त्रिंघति ख्येति । स्त्रिंघ + भक्तभोक्त-
 लात् कर्त्तरि क्तः ।) वयस्यः । इत्यमरः । २ ।
 ८ । १२ ॥ रत्नैरण्डः । सरलहृच्च । इति राज-
 निर्घण्टे ॥
 स्त्रिंघः, त्रि, (स्त्रिंघ + क्तः ।) स्त्रिंघयुक्तः । अरुच्यः ।
 (यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ ।
 “अष्टौ दद्यात् सुतीक्ष्णायाम्बिरस्यापातदुःसहा
 देहेषु मर्काषिण्यामि स्त्रिंघेषु पिशितेषु च ॥”)
 तत्पर्यायः । चिकणम् २ मरुणम् ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ४६ ॥ आशुष्टम् ४ चिकणम् ५
 चक्रणम् ६ । इति वैश्ववर्गे शब्दरत्नावली ॥
 “स्त्रिंघन्तु वस्त्रानो वस्त्रं स्त्रे ह्युक्तजने भवेत् ॥”
 इति च विशेषनिघण्टवेर्गे शब्दरत्नावली ॥
 स्त्रिंघतण्डुलः, पुं, (स्त्रिंघस्तण्डुलः ।) षष्टिशक्तिः ।
 इति राजनिर्घण्टे ॥
 स्त्रिंघता, स्त्री, (स्त्रिंघस्य भावः । तन् ।) प्रियता ।
 यथा,—
 “द्वार्दं प्रियत्व प्रियता स्त्रिंघताया निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 स्त्रेहः । इति राजनिर्घण्टे ॥
 स्त्रिंघदारः, पुं, (स्त्रिंघ चिकण दारु काष्ठ यस्याः)
 सरलहृच्च । इति जटाधरः । देवदारुः । इति
 राजनिर्घण्टे ॥
 स्त्रिंघपत्रकः, पुं, (स्त्रिंघानि पत्रानि यस्य ।
 कप् ।) गजराटणम् । छतकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः ।
 इति राजनिर्घण्टे ॥
 स्त्रिंघपत्राः, स्त्री, पुं, (स्त्रिंघ पत्र यस्याः ।) बदरीः ।
 इति जटाधरः ॥ पाञ्चकम् । काश्मरीः । इति
 राजनिर्घण्टे ॥
 स्त्रिंघपिण्डीतकः, पुं, (स्त्रिंघः पिण्डीतकः ।)
 मदनहृच्चविशेषः । यथा,—
 “वाराहोऽन्यः कृष्णवर्णो महापिण्डीतको महान्
 स्त्रिंघपिण्डीतकश्चान्यः स्थूलहृच्चफलस्तथा ॥
 अन्यौ च मदनो अष्टौ कटुतिक्तसन्धितौ ।
 कर्हनी कफहृद्गोपकामाशयशोधनौ ॥”
 इति राजनिर्घण्टे ॥
 स्त्रिंघफला, स्त्री, (स्त्रिंघ फल यस्याः । नाकुली ।
 इति राजनिर्घण्टे ॥
 स्त्रिंघा, स्त्री, (स्त्रिंघ + टाप् ।) मेदाः । इति
 राजनिर्घण्टे ॥
 स्त्रिटः, क स्त्रेहः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-भक्त०-सेट् ।) क, स्त्रेह्यति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

स्त्रुः, पुं, (स्त्रु प्रसवणे + मितद्रादित्वात् डुः ।)
 सातुः । पञ्चतस्य समभूभागः । इत्यमरः । १२ ।
 ३ । ५ ॥
 स्त्रुः, स्त्री, (स्त्रु + डः ।) स्नायुः । यथा,—
 “त्रिष्टुप् साधात् स्त्रुतोऽत्रुष्टुप् जगत्यत्र प्रजा-
 पतेः ।
 तस्योष्णिगासीमभ्यो गायत्री च त्वचोविभो ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १ । २ । २८ ॥
 स्त्रुक्, [ह्र] स्त्री, (स्त्रु + क्तिप् ।) स्त्रुहीहृच्चः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥
 स्त्रुकुण्डः, पुं, क्षीरकचुकीहृच्चः । इति रत्नमासाः ॥
 स्त्रुतः, त्रि, (स्त्रु + क्तः ।) स्त्रितजलादिः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । २२ ॥ (सिक्तः । यथा, भाग-
 वते । १ । ११ । ३० ।
 “तां पुत्रमङ्गमारोख स्त्रेहस्तपयोधराः ।
 हर्षविह्वलितात्मनः सिंसिचुर्नेत्रजैर्लै ॥”)
 स्त्रुपा, स्त्री, (स्त्रीति मनो यस्यामिति । स्त्रु प्रस-
 वने + “स्त्रु प्रसिक्तजपिभ्यः कित् ।” उणा० ३ ।
 ६६ । इति स । स च कित् ।) पुत्रवधू ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ (यथा, रघु । ८ । १४ ॥
 “स किलाश्रमन्त्यमाश्रितो
 निवसन्नावसथे पुराहृष्टि ।
 समुपास्यत पुत्रभोग्यया
 स्त्रुपयेवाविक्रतेन्द्रियं श्रिया ॥”)
 स्त्रुश्रा सङ्घ तस्या विरोधकारणं स्त्रुश्रुशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥ स्त्रुहीहृच्चः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्त्रुहा, स्त्री, (स्त्रु ह + भागुरिभते टाप् । स्त्रु ही
 हृच्च इत्यमरटीकाया भरतः । २ । ४ । १०५ ॥
 स्त्रुहि, स्त्री, (स्त्रु ह + इन् ।) स्त्रुही । इत्यमर-
 टीका । २ । ४ । १०५ ॥
 स्त्रुही, स्त्री, (स्त्रु हि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
 हृच्चविशेषः । मनसासिज इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । सोड्डण्ड २ व्रजद्रु ३ स्त्रुकुण्ड ५
 समन्तदुग्धाः । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ सिड्डण्डः
 ७ श्रीड्डण्ड ८ वस्त्र ९ स्त्रुहा १० स्त्रुहि ११
 गुडो १२ गुड १३ । इति तट्टीका ॥ वस्त्री १४
 इति शब्दरत्नावली ॥ सुधा १५ वस्त्रकण्टक १६
 कण्ठसार १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या दुग्ध-
 गुणाः ।
 “बहुदोषे प्रयोक्तव्यमग्निस्तु सुधापयः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणी सेड्डण्डशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
 तत्र मनसा पुण्या । यथा,—
 “सुमे जनाहं ने कृष्णे पञ्चम्या भवनाहने ।
 पूजयेन्ननसादेवीं स्त्रुहीषिटपसस्थिताम् ॥
 पञ्चनाभे गते शय्या देवे सर्वैरनन्तरम् ।
 पञ्चम्यामसिते पञ्चे समुत्तिष्ठति पन्नगौ ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वे देवोपुराणम् ॥
 स्त्रेहः, पुं, (स्त्रिंघ + घञ् ।) प्रेमः । इत्यमरः । १ ।
 ७ । २७ ॥ (तल्लक्षणं यथा,—
 “दर्शने स्पर्शने वापि श्रवणे भाषणेऽपि वा ।
 यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स स्त्रेह इति क्रथते ॥”)

स्नेहा

स्नेहस्य दुःखमूलत्वम् । यथा —
“यत्र स्नेहो भयं तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम् ।
स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत् सुखम् ॥”

इति गार्कडे । ११३ । ५८ ॥

तैलादिरसभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघ. ।
२ । ८५ ।

“सुदुःखवहित तेजो भोक्तृमर्थान् प्रकल्पते ।
प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया ॥”

यथा च मनु. । ५ । २४ ।

“यत्किञ्चित् स्नेहसयुक्तं भोक्तृं भोज्यमर्चितम् ।
तत् पर्युषितमप्याद्य हविःशेषश्च यद्भवेत् ॥”
न्यायमते गुणविशेषः । जलीयपरमाणावयं
नित्यः । अन्यत्र त्वनित्यः । तैलादावस्य प्रकर्षो
वर्तते अतस्तेषां दाहो भवति यथा,—
“स्नेहो जलेऽप्यौ नित्योऽयमनित्योऽवयवित्यसौ ।
तैलान्तरे तत्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

स्नेहन, क्ली, (स्निह्यत्यनेनेति । स्निह + ल्युट् ।)
तैलमर्दनम् । तत्पर्यायः । स्नेह २ स्निग्धता ३
स्निग्धणम् ४ स्निग्ध ५ अभ्यङ्गः ६ अभ्यञ्जनम् ७ ।
इति राजनिघण्टे ॥ (स्नेहयतीति । स्निह +
णिच् + ल्युः । स्निग्धकारिणि, त्रि । यथा,
सुश्रुते । १ । ४५ ।

“ष्टं सौम्य शीतवोर्यं सुदुमधुरमल्पामिष्यन्दि
स्नेहनमिति ॥”

स्नेहप्रियः, पुं, (स्नेह प्रियो यस्य ।) प्रदीपः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तैलादिप्रिये, त्रि ॥

स्नेहवोज, पुं, (स्नेहयुक्तानि बोजानि यस्य ।)
पियालवृक्षः । इति राजनिघण्टे ॥ स्नेह-
कारणे, क्ली ॥

स्नेहभू, पुं, (स्नेहात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) स्नेहा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (स्नेहा भूरिति ।) स्निग्धभूमौ,
स्त्री ॥ (स्नेहान्विता भूर्यस्येति स्निग्धभूमि-
विशिष्टे, त्रि ॥)

स्नेहरङ्ग, पुं, (स्नेहेन रञ्जते इति । रञ्ज + षञ् ।)
तिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्नेहवती, स्त्री, (स्नेहोऽस्या अस्तीति । स्नेह +
मतुप् । मस्य व । डीप् ।) मेढा । इति राज-
निघण्टे ॥ (तैलादिरसविशिष्टे प्रोतिविशिष्टे
च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ७७ ।

“एवमुक्त्वा ततस्तेन पित्रा स्नेहवता तु तौ ।
गत्वा तस्य पुरं सख्यु रेमाते तेन धोमता ॥”
स्नेहवस्ति, स्त्री, (स्नेहस्य वस्ति ।) अनुषासन-
वस्ति । तैलपिचकिरी इति भाषा । यथा,—
“वस्तिर्हिधानुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

एतद्विवरणं अस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
स्नेहविह, क्ली, (स्नेहेन विहम् ।) देवदारुः ।
इति जटाधरः ॥

स्नेहा, [नृ] पुं, (स्निह्यतीति । स्निह + “श्वसुचन्
पूषन्निति ।” उणा० १ । १५८ । इति कनिन्-

स्यन्दः

प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । इत्युणादि-
कोषः ॥ बन्धुः । चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिहृत्तिः ॥

स्नेहाशः, पुं, (स्नेहमश्नातीति । अश भोजने +
अण् ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्नेहितः, पुं, (स्नेहोऽस्य जातः । स्नेह + इतच् ।)
बन्धुः । स्नेहयुक्ते, त्रि ॥

स्नेही, [नृ] पुं, (स्नेहोऽस्यास्तीति । इनि ।)
वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्रकरः । इति
केचित् ॥ स्नेहयुक्ते, त्रि ॥

स्नेहुः, पुं, (स्निह्यतीति । स्निह + “श्वसुचिहीति ।”
उणा० १ । ११ । इति उ. ।) रोगभेदः ।
इत्युणादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिहृत्तिः ॥

स्यद, इ ङ ईषत्कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, स्यन्दते ।
ङ, स्यन्दते चञ् । पस्यन्दे । काशे स्यन्द कुशे
स्यन्द स्यन्दत्व शत्रुमस्तके । इत्यादौ गणकृता
नित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु स्यन्दते
स्यन्द' पचादित्वाद् ततः स्यन्द इवाचरति
इति क्ली सिद्धिः । इति दुर्गादासः ॥

स्यन्दः, पुं, (स्यन्द + षञ् ।) स्फुरणम् । ईषत्-
कम्पनम् । यथा,—

“चक्षुःस्यन्द भुजस्यन्दं तथा दुःखप्रदशनम् ।

शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे ।

अश्वत्थरूपो भगवान् प्रीयता मे जनार्दन ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

अङ्गविस्फुरणे शुभाशुभफल यथा,—

मनुरुवाच ।

“ब्रूहि मे त्व निमित्तानि अशुभानि शुभानि च ।
सर्वधर्ममृता श्रेष्ठ । त्व हि धर्मविदुच्यसे ॥

मत्स्य उवाच ।

अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरण भवेत् ।

अप्रशस्त यथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥

मनुरुवाच ।

अङ्गानां स्यन्दनञ्चैव शुभाशुभविचेष्टितम् ।

तन्मे विस्तरतो ब्रूहि येन स्युस्तद्विदो भुवि ॥

मत्स्य उवाच ।

पृष्ठीनाभो भवेत् सूङ्घिं लज्जाटे रविन्दनम् ।

स्थान विह्वलिमायाति स्मूनभो प्रियमङ्गलम् ॥

स्युत्पल्लविस्राक्षितेऽप्ये दृगुपान्ते धनागमः ।

उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृष्टं राजन् । विचक्षणैः ॥

दृग्बन्धने सङ्घरे च जय शीघ्रमवाप्नुयात् ।

योषिष्ठाभोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रिया श्रुतिः ॥

नासिकायां प्रीतिसीख्य प्रियासिन्धरोष्ठयोः ।

कण्ठे तु भोगलाभः स्यात् भोगद्विरथासयोः ॥

सुहृत्स्नेहश्च बाहुभ्यां हृस्ते चैव धनागमः ।

पृष्ठे पराजयो योषे जयो वच स्थले भवेत् ॥

कुक्षिभ्यां प्रोतिरुद्धिष्टा स्त्रियां प्रजननं स्तने ।

स्थानभ्रमो नाभिदेशे अन्त्रे चैव धनागमः ॥

जानुसन्धौ परे सन्धिवर्षलवङ्गिर्भवेन्नृपः ।

दिशैकदेशनाशोऽथ जङ्गाभ्यां रविन्दनम् ॥

स्पर्शः

उत्तम स्थानमाप्नोति पद्मं प्रस्फुरणानृपः ।।
सलाभश्चाध्वगमन भवेत् पदतले नृपः ॥

लाञ्छन पिटकञ्चैव ज्ञेय प्रस्फुरण तथा ।
विपर्ययेन विहित सर्व स्त्रीणां विपर्ययम् ॥

दक्षिणेषु प्रशस्तेऽङ्गे प्रशस्त स्याद्विशेषतः ।

अप्रशस्त तथा वामे त्वप्रशस्त विशेषतः ॥

अतोऽन्यथासिद्धिरजल्पनात्तु

फलस्य शस्तस्य च निन्दितस्य ।

अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां

कार्यं सुवर्णेन च तर्पणं स्यात् ॥”

इति मात्स्ये यात्रानिमित्तदेहस्यन्दन नाम
२४१ । ३—१४ ॥

स्यन्दन, क्ली, (स्यन्द + ल्युट् ।) प्रस्फुरणम् । ईषत्-
कम्पनम् । (यथा, याज्ञवल्करः । १ । १११ ।

“गर्भाधानमृतौ पुंस सवन स्यन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सोमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥”

स्पर्शिता, [ऋ] त्रि, दुःखकारणम् । तच्च शत्रु-
दुर्जनरोगादि । इति केचित् ॥

स्पर्श, पुं, स्पर्शः । इति केचित् ॥

स्पर्ह, ङ सङ्घर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) सङ्घर्षः परिभवेच्छा ।

इति वोपदेवः ॥ ङ, स्पर्हते बलिन बली ।
पस्यर्हं । इति दुर्गादासः ॥

स्पर्हा, स्त्री, (स्पर्ह + भिदादित्वाद्ङ् । टाप् ।)
सङ्घर्षः । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १७ ।

“महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्हयेव सङ्घस्रः ।

अभिसार्थ्यमाणभानिश दृष्ट्याते महार्णवम् ॥”
क्रमसमुन्नति । साम्यम् । इति मेदिनी ॥

स्पर्श, क ङ ग्रहणे । श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, स्पर्शयते ।

इति दुर्गादासः ॥

स्पर्श, पुं, (स्पृश स्पर्शने, स्पर्श ग्रहणे वा + षञ् ।)
रुजा । दानम् । स्पर्शनम् । (यथा, उत्तर-
रामचरिते । १ अङ्के ।

“विनिश्चेतु शक्यो न सुखमिति वा दुःख-
मिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शं स्पर्शं मम हि परिस्मृतेन्द्रियगणो

विकारश्चैतन्य भ्रमयति च संमौलयति च ॥”

स्पर्शक । सम्पराय । प्रणिधि । इति मेदिनी ॥

उपतप्ता । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ वर्गाक्षरम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । २ । ८ । ६ ।

“स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाश्व-
स्युपाश्रयोत् द्विर्गदित वचो विभुः ।

स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशं

निष्किञ्चनाना नृपः । यद्द्वयं विदुः ॥”

वायु । इति केचित् ॥ कार्मिना बन्धभेदः । इति

शब्दरत्नावली ॥ कादिवर्गपञ्चकम् । यथा,—

“स्पर्शस्तस्याभवञ्जीव सरो देह उदाहृतः ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

स्पर्शः कादिवर्गपञ्चकम् । इति तटीकाया

श्रीधरस्वामी ॥ न्यायमते त्वगिन्द्रियग्राह्यगुण-

स्पर्शः

विशेष । त्वगुपकारक' । स च त्रिविध' ।
उष्णः । शीत । अनुष्णाशीत । पृथिव्या
स्पर्शः काठिन्यादि । पाकजः । जलपरमाणुस्पर्श
नित्य' । अन्यत्रानित्य । वैशेषिकमते पार्थिव
परमाणुमात्रस्य पाकजस्पर्श' । नैयायिकमते तु
द्वयणुकादिस्पर्शोऽपि पाकजः । यथा,—

“स्पर्शस्वगिन्द्रियग्राह्यस्वव स्यादुपकारक' ।
अनुष्णाशीतशीतोष्णमेदात् स त्रिविधो मत ॥
काठिन्यादि' चित्तावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ।
एतेषां पाकजत्वन्तु चित्तौ नान्यत्र कुत्रचित् ॥
तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये ।
नैयायिकानान्तु नये द्वयणुकादावधीयति ॥”

इति भाषापरिच्छेद ॥

स्पर्श निरूपयति । स्पर्श इति । उपकारक इति
स्पर्शनप्रत्यये स्पर्श कारणमित्यर्थ' । अनु-
ष्णाशीतेति । पृथिव्या वायो सगोऽनुष्णा-
शीत जनस्य शीत । तेजस उष्ण । काठि-
न्येति । कठिनसुकुमारस्पर्श' पृथिव्या एव
इत्यर्थ' । कठिनत्वादिकन्तु न मयोगनिष्ठो
जातिविशेष चतुर्थाह्यतापत्ते । पूर्ववत् जल
तेजो परमाणुस्पर्श' निदा इत्यर्थ' । तद्विना
स्पर्शः । एतेषां रूपरसगन्ध
स्पर्शानाम् । नान्येति । पृथिव्या हि रूपरस-
गन्धस्पर्शपराहन्ति पाकरसयोगादुपलभ्यते ।
न हि शतधापि धायमाने जलादौ रूपादिक
परावर्तते नीरे मौकरमौष्णश्च नयत्यतिरेका-
भ्यामुपाधेरेवेति निलीयते पवनपृथिव्यो शीत-
स्पर्शादिवत् पृथिवीवपि मध्ये परमाणवेव
रूपादीना पाक इति वैशेषिका वदन्ति ।
नैयायिकानामिति नैयायिकाना मते द्वयणु-
कादौ अवयवित्वपि पाको भवति । इति
सिद्धान्तमुक्तावलो ॥ * ॥

पुराणमते एकादशविधस्पर्शो यथा । उष्ण १
शीत २ सुख ३ दुःख ४ स्निग्ध ५ विगद' ६
खर ७ सृष्ट ८ श्लक्ष्ण ९ लघु १० गुरु ११ ।
इति महाभारते मौक्तधर्म ॥ कठिन । इति
तत्रैव आश्वमेधिकपर्व ॥ आचमनाङ्गस्पर्शन
आचमनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ उच्छिष्टस्य स्पर्श
निषेधो यथा,—

“न सृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोत्राह्वणा
नलान् ।

न चानल पदा वापि न देवपतिमा सृशेत् ॥”
इति कौशे उषविभागे । १६ । ३५ ॥

अथ उच्छिष्टस्य वाष्णालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् ।
आपस्तम्ब ।

“भुक्तोच्छिष्टस्वनाचान्तघाष्णालौ श्वपचेन वा ।
प्रमादात् स्पर्शन गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥
गायत्र्यष्टसहस्रान्तु दुपदा वा शत जपेत् ।
त्रिरात्रोपिपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥
भुक्तोच्छिष्टोऽन्यत्रै सृष्ट प्राजापत्य समाचरेत् ।
अर्धोच्छिष्टे स्मृत. पाद. पाद आमाशने
तथा ॥”

स्पर्शः

प्राजापत्यं ज्ञाने । अर्धोच्छिष्टो येन आद्यशाम'
आस्ये नि चित्त' न तु निगोर्न' । दत्त ।
“पानं मैथुनससर्गं तथा सूत्रपुरीपयो ।
स्पर्शन यदि गच्छेत्तु शर्वोदकान्यत्रै सङ्ग ॥
दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम् ।
दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥”
काश्यप' ।

“श्वशूकरान्यचाष्णालमद्यभाग्हरजस्वला ।
यद्युच्छिष्टः सृशेत् तत्र कृच्छ्र सान्तपनं चरेत् ॥”
पतञ्जानाभ्यासे । सान्तपने धेनुद्वयम् । ब्रह्म
पुराणे ।

“उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्र सृष्टस्तु तादृश ।
उपवासेन शूद्रिः स्यात् शुना ससृष्ट एव वा ॥
उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्र सृष्टस्तु तादृश ।
उभौ स्नान प्रकुरत. सद्य एव समाहितौ ॥”
अनुच्छिष्टप्राज्ञगम्य नक्तमिति प्रायश्चित्त
विवेक ॥ * ॥ अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् ।
काश्यप' ।

“रजस्वला तु ससृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणो यदि ।
एकरात्र निराहारा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥

रजस्वला तु ससृष्टा राज्ञ्या ब्राह्मणी तु या ।
त्रिरात्रेण विशुद्धि. स्यात् व्याघ्रस्य वचन यथा ॥

रजस्वला तु ससृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
पञ्चरात्रनिराहारा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥

रजस्वला तु ससृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
पञ्चरात्रेण विशुद्धेत्तु ब्राह्मणो कामचारत ॥

अकामतस्त्वदर्द्धं ब्राह्मणी सर्वजातियु ॥”
एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सर्वर्णरजस्वला-
स्पर्श एकरात्रोपवास' पञ्चगव्यपान कामत' ।
अकामतस्त्वदर्द्धं नक्तव्रतम् । असवर्णरजस्वला-
स्पर्शं त्रिरात्रपञ्चरात्रपञ्चरात्रोपवास' । अका-
मतस्त्वदर्द्धं पतञ्जलान्तरदर्शनात् कर्तव्यम् ।

“चाष्णालेन श्वपाकेन ससृष्टा चेद्रजस्वला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवास स्यात् पञ्चगव्येन शुष्यति ।
ता निशान्तु व्यतिक्रम्य स्नानान्तु कारयेत् ॥”

इति वचनान्तरदर्शनात् ॥

एतत् कामत' । अत्र दिनमेदोऽपि नास्ति ।
अज्ञाने वृहस्पति' ।

“पतितान्यश्वपाकेस्तु ससृष्टा स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥
प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्वयणुमाचरेत् ।
अहोरात्र द्वितीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥”
चतुर्थेऽङ्गि शूद्रिज्ञानात् पूर्वम् । व्याघ्र' ।

“रजस्वला यदा सृष्टा श्वजम्बुकखरै क्वचित् ।
निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुष्यति ॥”
अत्रापि वृहस्पत्युक्तदिनमेदव्यवस्था । वृह-
शताताप ।

“रजस्वले तु ये नार्यावन्धोऽन्य सृशतो यदि ।
सवर्षे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमत परम् ॥”
पञ्चगव्यपान व्रतरुत तेनोपवासः । ब्रह्मकूर्च-
माह जाबालः ।

स्पर्श

“अहोरात्रोपितो भूत्वा पीर्णामास्या विशेपतः ।
पञ्चगव्य पिबेत् प्रात ब्रह्मकूर्चविधि' स्मृत ॥”
तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् । उच्छिष्टशूद्रादि-
स्पर्शं वृहस्पति' ।

“शुना चोच्छिष्टया शूद्रा ससृष्टा ब्रह्ममाच-
रेत् ।

अहोरात्रं द्वितीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥”
परतद्यतुर्थदिने स्नानात् पूर्वमिति ज्ञेयम् ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ मत्स्यसूक्तोक्तासृष्ट-
स्पर्शनप्रायश्चित्त स्नानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (त्रि,
स्पर्शकः । आनन्दजनकः । यथा, भागवते ।
३ । २१ । ८ ।

“श्वेतोत्पलक्रीडनक मन स्पर्शस्मिन्निष्पन्नम् ॥”
स्पर्शक, त्रि, (सृशतीति । सृश + श्वल्) स्पर्शन-
कर्त्ता । सृशधातोः कर्त्तरि णकप्रत्ययेन
निष्पन्न ॥

स्पर्शन, स्त्री, (सृश + ल्युट्) टानम् । स्पर्श' ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । १२ ।
“तस्मिन्नस्तधिय पार्था सहैरन् विरह कथम् ।
दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनै ॥”
सम्बन्ध । इति मत्स्यनाथ. ॥ यथा, रघुवणे ।
२ । ५० ।

“तद्वन्न कल्याणपरम्पराणा
भोक्तारमूर्जस्वलात्कदेहम् ।
महोत्सवस्पर्शनमात्रभिन्न-
सृष्ट हि राज्य पदमैन्द्रमाहुः ॥”

स्पर्शन, पु, (सृशतीति । सृश + ल्युट्) वायु' ।
इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥

स्पर्शमणि, पु, (स्पर्शप्रधानो मणि' । स्पर्शन
स्पर्शात्पादकत्वात् तथात्वम् ।) स्पर्शमात्रेण
स्पर्शनकप्रस्तरविशेषः । परशपातर इति
भाषा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

स्पर्शमणिप्रभव, स्त्री, (स्पर्शमणि प्रभवो यस्य ।)
स्पर्शम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्पर्शनज्जा, स्त्री, (स्पर्शात् लज्जा सकोचनरूप-
त्रपा यस्या ।) लज्जालुहच । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्पर्शशुद्धा, स्त्री, (स्पर्शं शुद्धा ।) शतमूलौ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

स्पर्शस्यन्द, पु, (स्पर्शनं स्यन्दते मूत्रयतीति ।
स्यन्द + अच् ।) मेक' । इति केचित् ॥

स्पर्शा, स्त्री, (सृशति परपुरुषमिति । सृश +
अच् । टाप् ।) कुलटा । इति धरणि ॥

स्पर्शानन्दा, स्त्री, (स्पर्शनं आनन्दो यासाम् ।)
अपरस । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

स्पर्शा, [ऋ] त्रि, (सृशतीति । सृश + षच् ।)
उपतापकमात्रम् । रोगः । इत्येके । इत्यमर-
टीकाया भरत' । ३ । २ । १४ ॥

स्पर्श, ज अन्वयाधयो' । इति कविकल्पद्रुम ॥
(भा०-उभ० सक० सेट् ।) ज, सृशति सृशते ।
पस्वाश । अन्वयस्थाने स्पर्शनं पठन्ति केचित् ।
इति दुर्गादासः ॥

स्पृष्टास्पृ

स्पृष्टः, पुं. (स्पृष्टतीति । स्पृष्ट+पचाद्यच् ।)
 चरः । (यथा, महाभारते । १।१४७।२५।
 “वयन्तु यद्वि दाहस्य विभ्यत’ प्रद्रवेमहि ।
 स्पृष्टैर्नी घातयेत् सर्वान् राश्वलुष्व’ सुयोधनः ॥”)
 अभिसर’ । इत्यमरः । ३।३।२१३ ॥ चरो
 गूढपुरुष । अभिसरो युद्धम् । प्राणनिरपेक्षो
 यो द्रव्यार्थं व्याड हस्तिन वा योधयति सोऽभि-
 सर’ । इत्येके । इमौ द्वौ स्पृष्टौ । इति भरतः ॥
 स्पृष्ट, त्रि, स्पृष्टते स्मेति । स्पृष्ट+णिव्+क्तः ।
 “वा दान्तशान्तेति ।” ७।२।२७। इति
 माधु । १) व्यक्तम् । तत्पर्याय’ । स्फुटम् २
 प्रव्यक्तम् ३ उल्लङ्घम् ४ । इत्यमरः । ७।१।८९ ॥
 उद्विक्तम् ५ प्रकटम् ६ । इति जटाधर ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ४।१५।२२।
 “भोः सूत हे मागध सौम्य वन्दिन्
 लोकेऽधुना स्पृष्टगुणस्य मे स्यात् ।
 किमाश्रयो मे स्तव षष्ठ योच्यता
 मा मय्यभूवन् वितथा गिरो व ॥”)
 स्पृष्टोक्तत, त्रि, व्यक्तोक्ततम् । कृधातौ परे स्पृष्ट-
 शब्दादभततङ्गावे चिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 स्पृ, न प्रा. रक्षापालने । इति कविकल्पद्रुम ॥
 (स्वा० पर०-२-क्र०-सेट् ।) न, स्पृष्टोति । इति
 दुर्गादास ॥
 स्पृक्का, स्त्री, षट्का । स्पृष्टते सीगन्ध्यात् स्पृष्ट सस्पर्शे
 बाहुल्यात् क’ षुपोदरादित्वात् शस्य कः स्पृक्का
 दन्ध्यादिरिति केचित् । इत्यमरटीकाया भरत ।
 २।४।१३३ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७।५।
 “त्वक्कुष्ठरेणुनलिका
 स्पृकारसतगरवालकैस्तुल्ये ।
 केसरपत्रविमिश्रै-
 नरपतियोग्य शिरःस्नानम् ॥”)
 स्पृष्ट, श श्री स्पृष्टि । इति कविकल्पद्रुम ॥
 (तुदा० पर०-सक०-अनिट् ।) श, स्पृष्टति । श्री,
 अस्पर्शोत् अस्पृष्टत् । हस्तेन पस्पर्शं तदङ्ग-
 मिन्द्र’ । इति कुमार । इति दुर्गादास ॥
 स्पृष्टा, स्त्री (स्पृष्टतीति । स्पृष्ट+क । टाप् ।)
 भुजङ्गघातिनीहृत् । कङ्कालिका इति ख्याता ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्पृष्टी, स्त्री, कण्टकारी । इत्यमरः । २।४।८३ ॥
 स्पृष्टः, त्रि, (स्पृष्ट+क्तः ।) कृतस्पर्शः । यथा,
 प्रायश्चित्ततत्त्वघृतन्नपुत्राणवचनम् ।
 “उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्र स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना सस्पृष्ट एव वा ॥”
 स्पृष्टास्पृष्ट, स्त्री, (स्पृष्टेन आ सम्यक् स्पृष्टम् ।)
 परस्परस्पर्शनम् । यथा,—
 “अथ जातिगुणान् वक्ष्ये स्पृष्टास्पृष्ट महेस्वरि ।।
 अधमैः शिष्टसस्पर्शे प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥
 ब्राह्मणस्य शवाङ्गं च क्षत्रियाद्यै’ कदाचन ।
 स्पृष्टाचम्य हरिं स्मृत्वा उपवासेन क्षत्रियः ॥
 व्रतस्थशूद्रस्पर्शेऽपि हरिभस्मरणे शुचि ।
 सेवयोपस्पृष्टे यस्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
 ब्राह्मणो यस्तु शूद्रस्य सेवयोपस्पृष्टो क्वचित् ।

स्पृष्टः

स्नात्वाचम्य हरिं स्मृत्वा प्राणायामेन शुध्यति ॥
 शूद्रस्तु त्रिविधो ज्ञेयो व्रतस्थश्चोत्तमः स्मृत’ ।
 कायस्थ’ पावको मध्यो भिन्नाचारोऽधमो मतः ॥
 उत्तमैर्ब्राह्मणः स्पृष्ट उपस्पृश्य द्विज, शुचिः ।
 अधमः सूर्यगामनिं स्पृष्टः शुध्यति ब्राह्मण’ ॥”
 इति मत्स्यसूक्ते ३८ पटल’ ॥
 स्पृष्टास्पृष्टि, व्य, (स्पृष्टेन स्पृष्टेन यत् भवति । “इच्
 कर्मव्यतिहारे ।” ५।४।१२७। इति इच् ।
 “अन्येषामपि दृश्यते ।” ६।४।१३७। इति
 दोर्घः ।) परस्परस्पर्शनम् । क्लोयाङ्गुलि इति
 भाषा । यथा, रत्नाकरे बृहस्पतिः ।
 “तीर्थे विवाहे यात्राया सशामे देशविप्लवे ।
 नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥
 आपद्यापि च कष्टाया रुग्भये पीडिते तथा ।
 मातामित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्तनात्तथा ॥”
 स्पृष्टास्पृष्टि इत्यव्यय क्रियाव्यतीहारे । तद्येति
 न दुष्यतीत्यर्थः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ मत्स्य-
 सूक्ते ३८ पटलेऽप्यन्यत् द्रष्टव्यम् ॥
 स्पृष्टिः, स्त्री, (स्पृष्ट+क्तिन् ।) स्पर्शः । तत्प-
 र्यायः । षुक्ति २ । इत्यमरः । ३।२।८ ॥
 स्पर्शनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्पृष्ट, त् क ईप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईप्स आमुमिच्छा ।
 स्पृष्टयति । इति दुर्गादास’ ।
 स्पृष्टणीयं, त्रि, (स्पृष्ट+अनीयर् ।) वाञ्छनीयम् ।
 यथा, ऋतुसंहारे । १।१।
 “प्रचण्डसूर्यैः स्पृष्टणीयचन्द्रमाः
 सदापगाहचतवारिसञ्चयः ।
 दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्त्रयो
 निदाघकालः समुपागतः प्रिये ॥”
 स्पृष्टयालु, त्रि, (स्पृष्टयति तच्छीलः । स्पृष्ट+
 “स्पृष्टिर्द्विपतीति । ३।२।१५८। इति
 आलुच् ।) स्पृष्टाशौलः । लोभी । इति मुग्ध-
 बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, रघु । १४।४५।
 “प्रजावती दोहदशंसिनी ते
 तपोवनेषु स्पृष्टयालुरेव ॥”)
 स्पृष्टा, स्त्री, (स्पृष्ट+अङ् । टाप् ।) इच्छा ।
 इत्यमरः । १।७।२७ ॥ तस्या, निन्दाप्रशंसे
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३।७।३-७५,
 ८४-८५ ।
 “तपो धन ब्राह्मणाना तप’ कल्पतरुस्तथा ।
 तपस्या कामधेनुश्च सन्तत तपसि स्पृष्टा ॥
 ऐश्वर्यं क्षत्रियाणाञ्च बाण्ड्ये च तथा विशम् ।
 शूद्राणा विप्रसेवायां स्पृष्टा वेदेष्वनिन्दिता ॥
 क्षत्रियाणाञ्च तपसि स्पृष्टानौवप्रशंसिता ।
 ब्राह्मणानां विवादेशु स्पृष्टातीव विनिन्दिता ॥
 क्षत्रियाणां रणे धर्मो रणे सृष्टुर्न गृह्णत’ ।
 रणे स्पृष्टा ब्राह्मणाना लोके वेदे विडम्बना ॥
 तपोधनाना विप्राणा वाग्बलाना युगे युगे ।
 शान्तिस्वस्थयन कर्म विप्रधर्मो न सङ्करः ॥”
 स्पृष्टः, पुं, (स्पृष्टते इति । स्पृष्ट+यत् ।) मातु-
 लुङ्क । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाञ्छनीये, त्रि ॥

स्फटिकः

स्फटा, [ऋ] त्रि, (स्पृष्टतीति । स्पृष्ट+ट् ।)
 उपतापकमात्रम् । इत्यमरः । ३।२।१४ ॥
 रोगः । इत्येके । इति भरतः ॥ (स्पर्शकः ।
 यथा, महाभारते । १४।२०।२१।
 “प्राता भक्षयिता द्रष्टा स्फटा शोता च पञ्चम’ ।
 मन्ता बोधा च समैते भवन्ति परमर्त्विजः ॥”)
 स्फट इ । शीर्षो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 स्फट । पर०-अक०-सेट् ।) हावायस्वरिणा-
 वोष्ठवर्गद्वितीययुक्तौ । पञ्चमस्वरिणाविति भ्रमो
 ह्येयः । तथात्वे सजातीयतया स्फुटक् मिदीत्या-
 दीनां सन्निधावेवापठिष्यत् । एव सख्यापि न
 सगच्छते । स्फुटिर्विशरणे इत्यनेनैवेष्टिसिद्धे
 शेषधातोश्च वैयर्थ्यं स्यात् । अतएव रमा-
 नाथोऽपि स्फुटिर्विशरणे इत्यत्र उकारशून्य’
 स्फट इति केचित् पठन्ति । पचादित्वादिनि
 स्फटा फणा इति सुभूतिरित्यन्तमाह । इ,
 स्फुटयति । स्फटति गात्रे बाणः । पस्फट पस्फाट
 स्फटिकम् । इति दुर्गादासः ॥
 स्फट, पु, (स्फटतीति । स्फट+अच् ।) फणा ।
 इत्यमरः । १।८।८ ॥
 स्फटा, स्त्री, (स्फट+अच् । टाप् ।) फणा ।
 इत्यमरः । १।८।८ ॥
 स्फटिक, पु, (स्फट शीर्षो + बाहुलकात् इकान् ।)
 सूर्यकान्तमणि’ । इति हलायुधः ॥ खनाम-
 ख्यातमणिः । फटिक् इति भाषा । तत्पर्याय’ ।
 स्फाटिकम् २ स्फाटकम् ३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ भासुरः ४ स्फाटिकोपलः ५ शालि-
 पिष्टम् ६ धौतशिलम् ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मितोपल’ ८ विमलमणि, ९ निर्मलोपलः १०
 स्वच्छ’ ११ स्वच्छमणि’ १२ अमररत्नम् १३
 निस्तुपरत्नम् १४ शिवप्रियः १५ । अस्य गुणादि
 यथा,—
 “स्फटिक, ममवीर्यंश्च पित्तदाहार्त्तिदोषघ्नत् ।
 तस्याक्षमाला जपता दत्ते कोटिगुण फलम् ॥”
 तत्परोक्षा यथा,—
 “यद्गङ्गातोयविन्दुच्छिविविमलतम निस्तुष नेत्र-
 हृद्यं
 स्निग्धं शृङ्गान्तरालं मधुरमतिहिम पित्त-
 दाहासहारि ।
 पाषाणे यन्निष्टं स्फुटितमपि निजा स्वच्छता
 नैव जह्यात्
 तज्जात्य जातु लभ्य शुभमुपचिनुते शैवरदक्ष
 रत्नम् ॥”
 विन्दुस्थाने विद्युदिति च पाठः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “मुक्ताविद्धमवञ्जेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादिकम् ।
 मणिरत्न सर शोत कषायं स्वादुल्लेखनम् ।
 चक्षुष्य धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ।’
 इति राजवल्लभः ॥ ६ ॥
 तस्य उत्पत्तिपरीक्षे यथा,—
 “कावेरिविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु ।
 लाङ्गली व्यकिरन्मोदो दानवस्य प्रयत्नतः ॥

स्फटो

भाकाशशुद्ध तैलाख्यमुत्पन्न स्फटिक तत' ।
मृणालशङ्खधवल किञ्चिद्वर्णान्तरान्वितम् ॥
न तन्मुख्ये हि रत्नानामथवा पापनाशनम् ।
सकृत शिल्पिना मद्यो मूढ्य किञ्चिद्विभक्तम् ॥”
इति गारुडे पूर्वविभागे । ७८।१-३ ॥०॥

तथा ।

“हिमालये सिङ्गले च विन्ध्याटवितटे तथा ।
स्फटिक जायते चैव नानारूप समप्रभम् ॥
हिमाद्रौ चन्द्रसङ्गाय स्फटिक तत् द्विधा भवेत् ।
सूर्यकान्तश्च तत्रैक चन्द्रकान्त तथा परम् ॥
सूर्यांशुसर्गमात्रेण षड्भिः वमति यत् क्षणात् ।
सूर्यकान्त तदाख्यात स्फटिक रत्नवेदिभिः ॥
पूर्णन्दुकरसंस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात् ।
चन्द्रकान्त तदाख्यातं दुर्लभं तत् कसौ युगे ॥
अशोकपङ्कजच्छायं दाडिमीबीजसन्निभम् ।
विन्ध्याटवितटे देशे जायते मन्दकान्तिकम् ॥
सिङ्गले जायते कृष्णमाकरे गन्धनोलके ।
पद्मरागभवे स्थाने विविधं स्फटिक भवेत् ॥
अत्यन्तनिर्मलं स्रच्छ स्रवतीव जल शुचि ।
व्योतिर्ज्वलनमास्त्रिष्टं मुक्ताज्योतीरस द्विज ॥
तटेष लोहिताकार राजावर्त्तमुदाहृतम् ।
आनील तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम् ॥
ब्रह्मसूत्रमयं यत्तु प्रोक्तं ब्रह्ममयं द्विज ॥”
इति स्फटिकपरिचा । इति भोजराजकृतयुक्ति-
कल्पतरु' ॥

स्फटिका, स्त्री, स्फटिकारि । इति भावप्रकाश' ॥
स्फटिकाचल, पु, (स्फटिकवत् शुभ्रोऽचल ।
स्फटिकस्य अचलो वा ।) कैलासपर्वत । इति
हेमचन्द्र ॥

स्फटिकात्मा, [न्] पु, (स्फटिक एव आत्मा
स्वरूप यस्य ।) स्फटिक' । इति शब्दरत्नावली ॥
स्फटिकाद्रिभिद, पु, (स्फटिकाद्रि कलासपर्वत-
मपि भिनन्ति वर्णनेति । भिद+“ङुपध-
ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क ।) कर्पूर ।
इति कैचित् ॥

स्फटिकाभ्र, पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रो यो अभ्र' स
इव शुक्लत्वात् ।) कर्पूर । इति राजनिर्घण्ट' ॥
स्फटिकारि, स्त्री, (स्फटिकस्य अरि ।) श्वेत-
वर्णवर्णिगुद्रव्यविशेष । फट्कारि इति भाषा ॥
यथा,—

“नवसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक-
यन्त्रे ।
बहुशः पाल्यं सत्व तद्वि महाद्रावक नाम ॥”
इति रत्नावली ॥

तद्रूपान्तराणि । स्फटिकारी । स्फटिकारिका ।
फट्कारि । इति महाद्रावकप्रकरणे भैषज्य-
रत्नावली ॥

स्फटो, स्त्री, (स्फटतीति । स्फट+अच् । डीप् ।)
स्फटिकारि । तत्पर्याय । स्फटिकी २ श्वेता ३
शुभ्रा ४ रङ्गदा ५ रङ्गदा ६ दृढरङ्गा ७
रङ्गाङ्गा ८ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । लिण्ध-
त्वम् । कषायत्वम् । प्रहरमेहकृच्छ्रविमोष-

स्फारः

दोषनाशित्वम् । दृढरङ्गदात्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“स्फटिका तु कपायोष्णा वातपित्तकफत्रगान् ।
निहन्ति श्वित्रघोसर्पान् योनिषद्बोचकारिणी ॥”
इति भावप्रकाश ॥

स्फड, इ क नर्मणि । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
यथा । स्फुडि क नर्मणि इत्यत्र नर्मं इह परो-
हासः । आद्यस्वरौति कातन्वाद्या । इति
दुर्गादासः ॥

स्फर, श स्फूर्त्तौ । चले । इति कविकल्पद्रुम' ॥
(तुटा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फरतो
स्फरन्ती । पस्फार । स्फरणं स्फुरणमित्यमरः ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फरणं, स्त्री, (स्फर+भ्युट् ।) स्फुरणम् । इत्य-
मर' । ३ । २ । १० ॥

स्फल, श चाले । स्फूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥
(तुटा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फलतो
स्फलन्ती । पस्फाल । सुरहिपास्फालनकर्कशा-
ङ्गुलाविति रघु' । चालसलनम् । इति दुर्गा-
दास' ॥

स्फाटक, स्त्री, स्फटिकम् । इति काचित् शब्द-
रत्नावली ॥ जलविन्दो, पु । इति कैचित् ॥
स्फाटिकां, स्त्री, (स्फटिकमेव । स्वार्थे अण् ।)
स्फटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ५५ । १७ ।

“सहस्रस्तम्भा हेमवैदूर्यचित्रां
शतद्वारा तोरणस्फाटिकाख्याम् ।
सभामग्न्यां क्रौशमात्रायता मे
तद्विस्तारामाश कुर्वन्तु युक्ता ॥”

स्फटिकस्येदमिति । स्फटिक+अण् । स्फटिक-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १३ ।
“देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिक महत् ॥
आकाशगत्वा महत्त विमानमुपपत्यते ॥”

स्फाटिकोपल, पु, (स्फाटिक उपल) स्फाटि-
कम् । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

स्फाटीक, स्त्री, स्फटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
स्फात, त्रि, द्विद्युक्त । स्फायधातो क्तप्रत्ययेन
नियन्त्र । इति व्याकरणम् ॥

स्फाति, स्त्री, (स्फाय+क्तिन् ।) द्वि । इत्य-
मर । ३ । २ । ८ ॥

स्फाय, ई ङ ह्रस्वी । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) ई,
स्फोत स्फात' । ङ, स्फायते पस्फायि । स्फाय-
न्निर्मोकसन्वीति गणकृतानित्यत्वात् । इति
रमानाथः । वस्तुतस्तु स्फायते स्फाय पश्चादि-
त्वाद् न तत, स इवाचरतीति स्त्री शक्यन्तम् ।
इति दुर्गादास' ॥

स्फारु, स्त्री, (स्फायते इति । स्फाय+“स्फासि-
तश्चाति ।” उणा० २ । १२ । इति रक् ।) प्रचु-
रम् । इत्यमर' । ३ । १ । ६३ ॥

स्फार, पु, (स्फाय+रक् । यथा, स्फुर जलने+
घञ् । “स्फुरतिस्फुल्लयोर्घञि ।” ६ । १ । ४७ ।

स्फुट

इति एव आत्वम् । विकट' । कनकादेर्वद-
वुट । इति मेदिनी ॥ विपुले, त्रि । इति हेम-
चन्द्र ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।
“अमकटमकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविनोक्तै-
न्निभुवनजये मा पक्षेपो करोति सहायताम् ॥”)

स्फारणा, स्त्री, (स्फर+णिच्+भ्युट् ।) स्फुर-
णम् । इत्यमरटीकाया रमानाथ । २।३।१० ॥
स्फान', पु, (स्फल चनने+घञ् । “स्फुरति-
स्फुल्लयोर्घञि ।” ६ । १ । ४७ । इति एव
आत्वम् ।) स्फूर्त्तः ।

स्फिक्, [च्] स्त्री, (स्फाय ह्रस्वी+वाहुलकात्
डिच् ।) कटिप्रोथ' । इत्यमर' । २।६।७५ ॥
(यथा, मनु । ८ । २८१ ।

“सहासनमभिप्रेपुसुसुत्कृष्टम्यापकृष्टज ।
कव्या कृताङ्गो निर्वाण्य' स्फिच वास्यावकर्त्त-
येत् ॥”)

स्फिक्घातनक', पु, (स्फिचं घातयतीति । स्फिच्
+घ+णिच्+भ्यु । तत' स्वार्थे कम् ।)
कट्फल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्फिट, क इत्याम् । हिसे । अनादरे । इति कवि-
कल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क,
स्फोटयति । इतिरन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादास' ॥

स्फिर, त्रि, (स्फाय ह्रस्वी+“अजिरशिशिरशिशि-
लेति ।” उणा० १ । ५४ । इति विरचप्रत्ययेन
साधु ।) प्रचुरम् । इत्यमर' । ३।१।६३ ॥

स्फोत, त्रि, (स्फाय+क्त । “स्फाय. स्फो निष्ठा-
याम् ।” ६ । १ । २२ । इति धातो' स्फो ।)
वर्धित' । यथा,—

“स्फोतान् जनपदास्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ।
खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ६ । ११ ॥

“स्फोतान् सन्तान् देशान् । तत्र तस्या दिशि ।
पुरग्रामव्रजाकरान् तत्र पुराणि राजधान्य ।
ग्रामा भृगुप्रोक्ता ।

‘विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति ते ।
स तु ग्राम इति प्रोक्तं शूद्राणां वाम एव चेति' ॥
व्रजा गोकुलानि । आकरा रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानानि । तान् । खेटा' कर्षकग्रामा ।

खर्वटा गिरितटग्रामा । भृगुप्रोक्ता वा ।
'एकतो यत्र तु ग्रामो नगर चैकत' स्थितम् ।
मिथन्तु खर्वट नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति' ॥
वाच्यं पूगपुष्पवाक्यस्ता' । वनानि स्तत्र' सिंह-
हृत्वाणा समूहा । उपवनानि रोपितहृत्वाणा
समूहा तानि च ।” इति तट्टोकाया अधर-
त्नामौ ॥

स्फुट, इ क नर्मणि । इति कविकल्पद्रुम ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) नर्मोह परीहाम ।
इ क, स्फुटयति सहाय लोका । अयमन्यैर्न
मन्यते । इति दुर्गादास' ॥

स्फुट, इर विश(स)रपे । इति कविकल्पद्रुम' ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट्ने सक०-सेट् ।) इर,
अस्फुटन् अस्फोटीत् । विशरश्च मेदन्म् ।

स्फुटिः

स्फोटयति गात्रं वाण । विसरण इति दन्त्य-
मन्त्रपाठे विकसन इत्यर्थः । स्फोटति मल्लिका-
कनिका ॥

स्फुट, क भिटि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फोटयति कण्टक-
पदम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, ड विसरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, स्फोटन्ते नवकण्ड-
लानि कटत्रप्रायेषु हवेति इत्यायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, त् क विसरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) विसरणं
विकसनम् । स्फुटयति चम्पककलिका । अपु-
स्फुटत् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, शि विकामे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) विकाम इति कम ज
गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूप विपूर्वार्था-
न्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः । शि, स्फुटति
केतकीकोरकः । अस्फुटोत् पुष्फोट । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, क हिसे । आङ्पूर्वोऽयम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आङ् उप-
सर्गः । क, आस्फोटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, वि, (स्फुटति प्रकाशते इति । स्फुट् + कः ।)
व्यक्तः । यथा, रघुः । ३ । ६३ ।

“अवेहि मां प्रोतन्ते तुरङ्गमात्
किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥”

प्रफुल्लः । इति मेदिनी ॥ शुक्लः । इत्यजय ॥
मिन्नः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्फुट-
ग्रहा यथा,—

“स्यात् सक्तो मध्यफलेन मध्यो
मन्दस्फुटः स्यात् चलकेन्द्रमुक्तम् ।
विधाय श्रेष्ठेण चलेन चर्वं
खेटस्फुट स्यादसक्तत् फलाभ्याम् ॥”

कुजस्य विशेषमाह ।

“दनीकताभ्या प्रथम फलाभ्या
ततोऽग्निनाभ्यामसक्तत् कुजस्तु ।
स्फुटी रवान्दुःसुदुर्नैव वेद्यौ
शीघ्राग्यतुल्यस्य तयोर्भावात् ॥”

इति मिहान्तशिरोमणि ॥

स्फुटन, स्त्री, (स्फुट् + न्यट् । कुटादित्वात् न गुणः ।)
विदरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ विक-
सनम् । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्फुटवन्धनी, स्त्री, (स्फुट वन्धन यस्याः । डाप् ।)
पारावतपदी । नफटका इति भाषा । इति
रघुमाना ॥ स्फुटवल्कलौति केचित् ॥

स्फुटा, स्त्री, (स्फुटति विकशते इति । स्फुट् +
कः । टाप् ।) फटा । फषा । इत्यमरटीकाया
रामायणम् । ३ । २ । ५ ॥

स्फुटिः, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट् + इन् ।) पाद-
स्फोटरोगः । निभिद्रकजटीफलम् । इति
मेदिनी ॥

स्फुरणं

स्फुरति, वि, (स्फुट् + क्तः ।) विकसितः । इति
हेमचन्द्रः ॥ भिन्नः । (यथा, मृच्छकटिके
३ अङ्के ।

“अमदृश्यजनसप्रयोगभीरो-
हृदयमिव स्फुरति महागृहस्य ॥”

परिहसितः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ।
व्यक्तोक्तः । इति स्फुटशब्दार्थदर्शनात् ॥

स्फुटो, स्त्री, (स्फुटि + क्तदिकारादिति डाप् ।)
पादस्फोटरोगः । कर्कटीफलम् । फुटो इति
भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फुट, क, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फुटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्फुड, इ क नर्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) नर्म इह परीक्षाम् ।
इ क, स्फुण्डयति सखाय लोकः । पुस्फुण्डयिषति ।

आद्यस्वरौति कातन्वाद्या । पञ्चमस्वरयुक्तौ
नर्मौ । इति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, इ ऊ फुल्ले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) फुल्ल विकसनम् । इ,
स्फुण्डयते । ड, स्फुण्डते कुन्दकोरकः । पुस्फुण्डे ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, शि हत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) शि, स्फुडति । अस्फुडोत् ।
पुस्फुडि । हत्वा वरणे । इति दुर्गादासः ॥

स्फुत्कारः, पु, (करोतीति । क्त + अच् । स्फुदित्य-
व्यक्तशब्दस्य करः ।) अग्निः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्फुत्कार, पु, फुत्कारः । स्फुदिति क्रियते
इति स्फुत्शब्दपूर्वकधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन
नियन्त्र ॥

स्फुर, शि स्फुरतीति । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) स्फुरति
प्रकाशः । चलचलनम् । शि स्फुरति चामरम् ।

अस्फुरीत् । पुस्फोरः । इति दुर्गादासः ॥

स्फुर, पु, (स्फुरतीति । स्फुर + कः ।) फलकम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (स्फुर + भावे घञ् ।)
स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । ६ ।

स्फुरण, स्त्री, (स्फुर + न्यट् ।) किञ्चिच्चलनम् ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । स्फुरणम् ० । इत्य-
मरः । ३ । २ । ६ ॥ स्फुरणम् ३ स्फोरणम् ४

स्फुर ५ स्फुरण ६ स्फोरणम् ७ । इति तट्टोका ॥
स्फुरति । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अङ्ग
स्फुरणस्य शुभाशुभफल यथा,—

“ब्रूमोऽधुनाह स्फुरितस्य सम्यक्
प्रत्यकसव्यक्तफलप्रभावम् ।

सर्वत्र यत्रावगते स्युदहा-
दुत्पद्यते कर्मविपाकमवित् ॥

मूर्द्धि स्फुरत्यागृष्टिद्यव्यवसि-
स्थानप्रद्विदय ललाटट्टे ॥

भृङ्गागम्ये प्रियमङ्गलं स्यात्
नाभाक्षिमध्ये च महायनाभ ॥

स्फुरि

दृगन्तमध्यस्फुरणेषुर्धलाभोत्-
कण्ठी क्रमादिस्फुरिति दृगादी ।

जयो दृशाध स्फुरणे रणः स्यात्
प्रियञ्चुति स्यात् स्फुरिति च कर्णे ॥

योपित्ममूर्द्धि स्फुरिति च गण्डे
घ्राणे तु सौम्यमृदौ भवेताम् ।

भोज्येष्टमहावधरोर्ध्वयोश्च
स्कन्धे गले भोगविहङ्गिनाभौ ॥

स्यन्दो भुजस्येष्टमसागमाय
स्यन्द करस्य द्रविणासहेतुः ।

स्यन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय
स्यन्दो जयायोरसि मानवानाम् ॥

पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभ
कटिप्रकम्पे तु वलप्रसोदौ ।

नाभिप्रकम्पे निजदेशलाभ
धनर्द्धिवस्युश्च भ्रुवि प्रकम्पे ॥

दुःख धनान्त हृदयस्य कम्पे
स्त्रिकृपायुक्तम्पेऽपि च वाहनासिः ।

वराङ्गकम्पे वरयोपिदासि-
र्मन्की सकम्पे तनयस्य जन्म ॥

वस्तौ सकम्पे युवतिप्रवृत्तिः
दोषश्च कम्पे पुनरुत्पृष्टे ।

उर पुन स्यात् सुसहायलाभ
स्याब्जानुकम्पे त्वचिरेण सिद्धिः ॥

जह्वाप्रकम्पे निजदेशनाश
स्थानासिर्दृश्यरणस्य कम्पे ।

यात्रा सनाभासिर्दृश्यरणस्य कम्पे
पुसा सदा दक्षिणदेशभागः ॥

स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजात
स्यन्द फलानि प्रतिशतव्यवश्यम् ॥”

इति वमन्तराजशाकुने नरेन्द्रितेऽङ्गस्फुरण
प्रकरणं चतुर्थम् ॥

स्फुरणा, स्त्री, (स्फुर + णिच् + युच् । टाप् ।)
स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । १० ॥

स्फुरन्, [त्] वि (स्फुर + शब्दः ।) कम्पनयुक्तः ।
स्फुरन्निवाशब्दः । यथा,—

“गङ्गा तुङ्गनरङ्गमङ्गतजटाजुटाग्रजाग्रतुफणि
स्फुरन्तुस्फुत्कृतिभौतिसम्भूतचमत्कारस्फुरन्

मभ्रनः ।
शानन्दाचतुर्धापिका विदधती चित्तगिरोः

प्रभो
स्वा पायान्नवमङ्गले भगवतो लज्जावती

पार्वतीः ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ।

स्फुरित, स्त्री, (स्फुर + क्तः ।) स्फुरणम् । स्फुर-
विगिष्टे, वि । यथा । ब्रूमोऽधुनाह स्फुरिते च

सम्यक् इति । प्रियाञ्चुति स्यात् स्फुरिति च ।
कर्णे इति च । वमन्तराजशाकुनम् ॥

स्फुरि, या स्फुरतीति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० पर० सक०-सेट् ।) क्विप् राट् ।
स्फुरि स्फुर । या स्फुरति स्फुरणं तनः
स्फुरति कजा मद्यप । इति दुर्गादासः ॥

स्फूर्तिः

स्फु(स्फूर्)र्ज, टु ओ भा वञ्चनिर्घोषे ॥ (भा०-सर०-
अक०-सेट् ।) टु, स्फूर्जथु । ओ, स्फूर्णः । भा,
स्फूर्जित स्फूर्णो तेन । वञ्चनिर्घोषो वञ्चकर्तृक-
शब्दः । स्फूर्जति वञ्चम् । इति दुर्गादासः ॥
स्फूर्ज्ज, पु, (स्फूर्जतीति । स्फूर्ज्ज + गुल् ।)
स्फूर्जकवृत्तः । इत्यमरटीकाया रायमुकुटः ॥
स्फूर्जथु, पु, (स्फूर्ज्ज + अथुच् ।) वञ्चपतनजनित-
शब्दः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
स्फुल, शि स्फूर्ती । चले । चये । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-अक०-सेट् ।)
शि, स्फुलति अस्फुनीत् पुस्फाल । स्फूर्तिः
प्रकाशः । चल. खलनम् । चय सञ्चय ।
इति दुर्गादासः ॥
स्फुन, लौ, (स्फुनतीति । स्फुन स्फूर्ती चले +
क ।) वस्त्रवेश्म । इति शब्दरत्नावली ॥ तौवु
इति भाषा ॥
स्फुनन लौ, (स्फुल + ल्युट् ।) स्फुरणम् । इत्य-
मरटीकाया नीलकण्ठः ॥
स्फुलिङ्ग, त्रि, (स्फुल + इङ्गच् । यद्वा, स्फुत्-
कारेण लिङ्गतीति । लिङ्ग + अच् ।) अग्नि-
कण । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ फिनकी इति
फिनकुटी इति च भाषा ॥ हे अग्निचूणे । स्फुत्-
कारेण लिङ्गति गच्छति स्फुलिङ्ग । इति तट्टी-
काया भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४८ ।
५४ ।
“वनाहकाद्वरत सुभीमान्
वियुत् स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् ॥”)
स्फुलिङ्गिनी, स्त्री, (स्फुलिङ्गोऽस्या अस्तोति ।
अनि । डीप् ।) अग्निमसजिह्वान्तर्गतजिह्वा-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-
निषदि । १ । २ । ४ ।
“काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुघुम्भवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लोलायमाना इति मम जिह्वा ॥”)
स्फूर्जक, पु, (स्फूर्जति अग्नौ क्षिप्त सञ्चिति ।
स्फूर्ज्ज + गुल् ।) तित्नुकवृत्तः । इत्यमरः । २ ।
४ । ३८ ॥ स्फूर्जति वङ्गो क्षिप्त स्फूर्जक ।
ट्टा स्फूर्जावञ्चनिर्घोषे णक । स्फूर्ज्जोर्घ
भर्त्सन् इति परवाक्यात् स्फूर्ज्जक. स्फूर्जकश्च
स्फूर्जो वञ्च म इव दृढसारत्वात् स्फूर्जक
इत्यन्धे । इति भरतः ॥
स्फूर्जथु, पु, (स्फूर्जतीति । स्फूर्ज्ज वञ्चनिर्घोषे +
अथुच् ।) वञ्चपातजनितशब्दः । तत्पर्यायः ।
वञ्चनियेष. २ । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ स्फूर्जथु ३
विरस्फूर्जथु. ४ विरस्फूर्जथु ५ वञ्चनिर्घोष ६ ।
इति तट्टीका ॥
स्फूर्ति, स्त्री, (स्फूर् + क्तिन् ।) स्फुरणम् । इत्य-
मरटीकाया रमानाथः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,
पञ्चदश्याम् । ८ । ३२ ।
“मसङ्गत्वविकाराभ्या विश्वलक्षणहीनता ।
स्फूर्तिरूपत्वमित्य विश्ववद् भासन विदुः ॥”)

स्फोटनी

स्फूर्तिमान्, [त्] त्रि, (स्फूर्तिरस्यास्फोति ।
स्फूर्ति + मतुप् ।) पाशपतः । यथा,—
“पाशार्थिकः पाशपतश्चिद्रूप. स्फूर्तिमान्
मतः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्फूर्तिविशिष्टे, त्रि ॥
स्फेयान्, [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन स्फिरः ।
स्फिर + इयसुन् । “प्रियस्फिरस्फिरति ।” ६ ।
४ । १५७ । इति स्फादेशः ।) अतिशयः । इति
व्याकरणम् ॥
स्फेष्ट, त्रि, (अयमेपातिशयेन स्फिरः । स्फिर +
इष्टन् । “प्रियस्फिरति ।” ६ । ४ । १५७ । इति
स्फादेशः ।) अतिशयः । इत्यमरः । ३ । १ ।
११२ ॥
स्फोटः, पु, (स्फुटतीति । स्फुट + अच् ।)
स्फोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । १२ ।
“स्फोटाः शीघ्र प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च
वर्धते ॥” * ॥
स्फुट + भावे घञ् । विदारणम् । यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ५८ ।
“तयोर्भुजविनियोगेयादुभयोर्वनिमोस्तदा ।
शब्दः समभवत् घोरो वेगुस्फोटसमो युधि ॥”
स्फुटते व्यव्यते वर्णरिति स्फुटत्वर्थो यस्मादिति
वा । स्फुट विकसने + घञ् । शब्दव्यापार-
विशेषः । तथा चोक्तम् । “वर्णाना वाचकत्वा-
नुपपत्तौ यद्वादादर्थप्रतिपत्ति स स्फोट इति
वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्गोऽर्थप्रत्यायको नित्यः
शब्दः स्फोटः ॥” यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१६ । ५२ ।
“अक्षराणामकारस्व स्फोटस्त वर्णसञ्चय ॥”)
स्फोटकः, पु, (स्फुटतीति । स्फुट + गुल् ।) राग-
विशेषः । फाडा । इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पिडक २ गण्ड. ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्फाट
४ विस्फोटः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
विवरणं विस्फाटशब्दे द्रष्टव्यम् । भेदकपरो-
हासकयोस्त्रि ॥
स्फोटन, लौ, (स्फुट + ल्युट् ।) विदारणम् ।
इत्यमरटीकाया भरतः । ३ । २ । ५ ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ४२ ।
“शङ्खुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तौत्राश्च वेदना ।
शूलसक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्मात् शूलमिहोच्यते ॥”)
प्रकाशनम् । इति स्फुटधाल्थदशनात् ॥
(शब्दः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २३२ ।
“भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्देशवाहुस्फोटनतर्जना ॥”
स्फोटयतीति । स्फुट + णिच् + ल्यु । भेदके,
त्रि ॥ यथा, हरिवंशे । २४७ । १२ ।
“शतपर्व्वमहारीद्र स्फोटन सर्व्वतोसुखम् ।
प्रगृह्य रुचिर वञ्च दीप्त रीद्राह्मिनिम् ।
दैत्यानयोधयत् सर्व्वान् महेन्द्र पाकशासन ॥”)
स्फोटनी, स्त्री, भण्डशब्दवैधोपकरणम् । भोडरी
इति ख्याता । यथा,—

स्फुरकू

“भास्फोटनी स्फोटनी च तत्र लास्फोटनी
मता ॥”
इति भरतहिरूपकोपः ॥
किञ्च ।
“नास्फोटन्या वैधनी च स्फोटनी वृषदगिका ।”
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
स्फोटबीजकः, पु, (स्फोटकारक बीज यस्य ।
तत कन् ।) भस्मातक । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्फोटा, स्त्री, सर्पफणा । इति कौचित् ॥
स्फोटायन, पु, (स्फोट ण्व अयन परायण
यस्य ।) सुनिर्घण्टः । तत्पर्यायः । कर्षीवान्
२ । इति हेमचन्द्रः ॥
स्फोटिका, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट + गुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) हापुञ्जिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यन्मान्तरे फोटिका इति
पाठः ॥
स्फुर, लौ, शृङ्गाकारकाष्ठम् । यथा । स्फुराग्नि-
ट्टेज्याधिकरणश्च । स्फुरस्य शृङ्गाकारकाष्ठस्य
भस्माश्लेषनिमित्तकेव्यायामिष्टिलेन प्रकृतवद्-
विकृतिरित्यतिदेशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्माणा
प्राप्तौ पूर्व्वदिनप्रातःकालीन हवनीयदेवता-
वाहनमपि प्राप्त तच्च तदानीं न विधीयते
नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया
प्रकृते श्वोभाविभस्माश्लेषरूपनिमित्तसञ्चयेन
प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधिकारान् तदुत्तर-
दिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि
नावाहनानुष्ठान भावाहनस्य पूर्व्वदिनप्रातः-
कालनैयत्यादितौज्याया आवाहन विनैवानु-
ष्ठानमिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
स्फ, व्य, श्लोकपादपूरणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ।
(यथा, रामायणे । २ । ६४ । २२ ।
“यद्येतदशुभ कर्म न स्म मे कथये स्वयम् ।
फलेन मूर्धा स्म ते राजन् सद्यः शतसहस्रधा ॥”)
तदुद्योगे अतीतकाले कीर्तिभक्तिर्भवति । यथा,
“हन्ति स्म रावण राम ।”
इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
स्फय, पु, (स्फयनमिति । स्फ + अच् ।) अङ्कत ।
गर्व्वः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । ५ । १२ ॥
“ततो यथावद् विहिताध्वराय
तस्मै स्फयावेशविजिताय ।
वर्णाश्रमाणा गुरवे स वर्णी
विचक्षण प्रस्तुतमाचचक्षे ॥”)
स्फर, पु, (स्फरयति उत्काण्ठयतीति । स्फृ + षिच्
+ अच् । कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥
(यथा, कुमारः । ४ । ८ ।
“स्फरसि स्फर मेखलागुणै-
रुत गोत्रसल्लिलेषु वन्धनम् ।
च्युतकेशरदूषितक्षणा-
न्यवतसोत्पलताडनानि वा ॥” * ॥
स्फृ + अच् ।) स्फरणश्च ॥
स्फरकूपक, पु, (स्फरस्य कूप इव कन् ।) भगम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्मरप्रि

स्मरकूपिका, स्त्री, योनिः । स्मरकूपकशब्दादाप्-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

स्मरगुरुः, पु, (स्मरस्य गुरुः पिता । कृष्णावतारे
प्रद्युम्नजनकत्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
केचित् ॥

स्मरगृहं, स्त्री, (स्मरस्य गृहम् ।) योनिः । इति
जटाधरः ॥

स्मरचक्रः, पु, (स्मरस्य चक्रमिव आकृतिर्यस्य ।)
रतिवन्धुश्रेष्ठ । यथा, स्मरदौपिकायाम् ।

“धृत्वा वामकरेणोक्षं स्वपादस्योपरिस्थितम् ।
दृढञ्च रमते कामी स्मरचक्रप्रकीर्तितः ॥”

स्मरच्छत्रं, स्त्री, (स्मरस्य च्छत्रमिव ।) योनिः ।
इति केचित् ॥

स्मरण, स्त्री, (स्मृ + ल्युट्) स्मृतिः । तत्पर्यायः ।
आधानम् २ स्मृतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

चिन्ता ४ चर्चा ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारे । ६ । १६ ।

“सत्वमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।
अथ तृच्चैस्तर ताभ्यां स्मरणानुग्रहात् तव ॥”

अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ६६८ ॥

“सदृशानुभवाद्दस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ।”
यथा,—

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् ।
स्मरामि वदन तस्याश्चरु चञ्चललोचनम् ॥”

“मयि सकपटमित्यादौ च” स्मृतिः सादृश्यानु-
भवं विनोत्यापितत्वान्नायमलङ्कारः । राघवा-
नन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मर-
णालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषामेव
यथा,—

“शिरीषश्चै गिरिषु प्रपेदे
यदा यदा दुःखशतानि सीता ।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-
लक्षणाणि दधौ गलदश्रु रामः ॥”

स्मरणापत्यतर्पकः, पुं, (स्मरणेन अपत्यं तर्पय-
तीति । ढप् + लुक् ।) कच्छपः । इति
केचित् ॥

स्मरदशा, स्त्री, (स्मरस्य दशा ।) कामावस्था ।
तद्दशविधा यथा उक्त्वानौलमणि ।

“नयनप्रीतिं प्रथमं चिन्तासङ्गस्ततोऽथ
सङ्कल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ।
उन्मादो मूर्च्छा स्मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव
स्युरित्याचक्षते ॥”

स्मरध्वज, स्त्री, (स्मरस्य ध्वजमिव ।) योनिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

स्मरध्वज, प, (स्मरस्य ध्वज इव ।) वाद्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लिङ्गम् । इति केचित् ॥

स्मरध्वजा, स्त्री, (स्मरस्य ध्वजो गर्वो यथा)
व्योत्साराच्चि । इति केचित् ॥

स्मरप्रिया, स्त्री, (स्मरस्य प्रिया ।) रतिः । इति
जटाधरः ॥

स्मरमन्दिरं, स्त्री, (स्मरस्य मन्दिरम् ।) योनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्मरलेखनी, स्त्री, (स्मरस्य लेखनीव ।) शारिका-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

स्मरवल्गवः, पु, (स्मरस्य प्रद्युम्नस्य वल्गवः ।)
अनिरुहः । इति केचित् ॥

स्मरवोधिका, स्त्री, (स्मरस्य वोधिका ।) वेश्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्मरवृद्धिसञ्ज्ञः, पु, (स्मरस्य वृद्धिर्यस्मात् स स्मर-
वृद्धिः । स एव संज्ञा यस्य ।) कामवृद्धिच्युपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्मरसखः, पु, (स्मरस्य सखा । समासे टच् ।)
चन्द्रः । इति केचित् ॥ (स्मरस्य उद्दीपके,
त्रि । यथा, रघुः । ६ । ३६ ।

“पतिषु निर्व्विश्रुर्मधुमङ्गनाः
स्मरसख रसखण्डनवर्जितम् ॥”

स्मरस्तम्भः, पुं, (स्मरस्य स्तम्भ इव ।) उपस्थः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्मरस्मर्यः, पु, (स्मरः स्मर्यो यस्य ।) गर्हभः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्मरहरः, प, (स्मर हरति नाशयतीति । हृ +
हरतेरनुद्यमने षच् ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३५ ॥

स्मरागार, स्त्री, (स्मरस्य आगारम् ।) भगम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्मराद्गुशः, प, (स्मरस्य अद्गुश इव ।) नखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्मराम्भः, पु, (स्मरोद्दीपक आम्भः ।) राजाम्भः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्मरासव, पु, (स्मरस्य आसव इव ।) लाला ।
यथा,—

“स्मरासवो मुखसुरं पारि स्यात् पानभाज-
नम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मद्यभेदः । इति केचित् ॥

स्मार्तः, स्त्री, (स्मृतेरिदम् । स्मृति + अण् ।)
स्मृतिशास्त्रोक्तकर्म्म । यथा,—

“श्रीत कर्म्म स्वयं कुर्यादन्वोऽपि स्मार्तमाच-
रेत् ॥

अशक्तौ श्रीतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।
“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत् सता ॥”

इति आहृतत्वम् ॥

स्मार्तः, त्रि, (स्मृतेरिदमिति । अण् ।) स्मृति-
सम्बन्धीय । (यथा, मनु । १ । १०८ ।

“आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्
हिज ॥”

स्मृतिशास्त्रव्यवसायी । स्मृतिशब्दात् षण्प्रत्ययेन
नित्यन्तः ॥

स्मि, क ड अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) दन्त्यादि ।

क ड, आयायते । इति दुर्गादासः ॥

स्मिष्ट, क अनादरे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) श्रीष्टावर्गशेष-

युक्तः । क, स्मोटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्मितं, स्त्री, (स्मि ड ईषहसनम् + क्तः ।) ईष-
हास्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५३ । २२ ।

“विलम्बमानेव नता दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्व्वमिदं वाच्यं भीमसेनमथान्नवीत् ॥”

विकसिते, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
माघे । ६ । ५४ ।

“स्मितसरोरुहनेत्रसरोजला-
मतिसिताङ्गविहङ्गहसहिवम् ॥”

स्मील, निमेषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श्रीष्टावर्गशेषयुक्तः ।

स्मीलति चक्षुः पद्मभिराहत स्यादित्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, स्मृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) स्मरति । स्मृतिर्ज्ञानविशेषः ।
तथा च ।

“सम्बिद्गवती देधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥”
इति तार्किका ॥

तेन जौ अजप्रन्तकर्तुः कर्मत्वम् । गुरुः शिष्य
शास्त्र स्मरयति । इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, म श्रीत्वके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सक० इति केचित्-अनिट् ।) म,
स्मरयति । उत्क उक्त्वणित्त, तस्य भाव

श्रीक्यमुत्कण्ठा । आध्याने इति प्राञ्च । आ
समन्तात् ध्यानमाध्यान इति कश्चित् । उत्-
कण्ठिका इति काशिकाहृत्तिवोपदेवी । उत्-
कण्ठापूर्व्वकं स्मरणमिति वृद्धा । मुहुरनुस्मर-
यन्तमनुक्षप त्रिपुरदाहमिति किराते । इति
दुर्गादासः ॥

स्मृत, त्रि, (स्मृ + क्तः ।) स्मृतिविषयः । क्त-
स्मरण । यथा,—

“आवृद्धिके पिढकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ५”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

स्मृतिः, स्त्री, (स्मृ + क्तिन् ।) अनुभूतविषय
ज्ञानम् । इति चण्डौटीकाया नागोजोभट्ट ५

स्वाभ्याश्रितक्रियाजन्यसंस्कारजन्यज्ञानम् । इति
रसमञ्जरी ॥ अनुभव-संस्कार-जन्य-ज्ञानम् ।
यथा,—

“सम्बिद्गवती देधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥”
इति कविकल्पद्रुमटीकाया दुर्गादाम ॥

किञ्च ।
“विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा
मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥

अन्यत्र ।

“अनुभूत प्रियादिनामर्थानां चिन्तनं स्मृतिः ।
तत्र कम्पाद्देवश्रवास्त्रनिखसितादयः ॥”

इत्युज्ज्वलनोलमणिः ॥

तत्पर्याय । चिन्ता २ आधानम् ३ । इत्य-
मर । १ । ७ । २८ ॥ चिन्तिया ४ । इति
भरतधृतरभसः ॥ चिन्ता ५ । इति चौरस्वामी ।
आधा ६ । इति रामाश्रमः ॥ चिन्तित ७
धानम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अरणम् ९
चर्चा १० । इति जटाधरः ॥ सा तु गर्भस्थस्य
अष्टभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ * ॥
स्मृतिकारकौषध यथा,—

“शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मो ब्रह्मसुषुर्बला ।
अभया च गुडुची च घटरूपकवाकुची ॥
एतैरक्षसमैर्भागैर्वृत प्रस्थ विपाचयेत् ।
कण्टकार्या रस प्रस्थ हृत्वा च समन्वितम् ॥
एतद्ब्राह्मीधृत नाभ स्मृतिमेधाकर परम् ॥”

इति गारुडे १८८ अध्याय ॥ * ॥

मन्वादिमुनिप्रणीतशास्त्रविशेषः । अरन्ति वेद-
मनया स्मृतिः । महर्षिभिर्वेदार्थचिन्तनं
स्मृति । तद्योगात् ग्रन्थोऽपि स्मृतिरिति
मुकुटः । स्मृतिकर्तृणा नामानि धर्मशास्त्र-
शब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र मनो, स्मृते, प्राधा-
न्यम् । यथा,—

“वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनो
स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृति सा न शस्यते ॥”

इति कुम्भकभट्टधृतवृहत्स्मृतिवचनम् ॥

तत्पर्याय । धर्मसहिता २ । इत्यमर । १ ।
६ । ६ ॥ धर्मशास्त्रम् ३ । इति जटाधर ॥
रुहिता ४ स्मृतिजीविका ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ स च सात्त्विकराजसतामसमेदेन
त्रिविधः । यथा,—

“तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ।
सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा शुभदर्शने ॥
वाशिष्ठ चैव हारीत व्याम पाराशर तथा ।
भारद्वाज काश्यपश्च सात्त्विका मुक्तिदाः

शुभा ॥

आवन याज्ञवल्करश्च आत्रेय टाक्षमेव च ।
कात्यायन वेणुवच्च ऋजमा स्वर्गदा मता ॥
गीतम बाह्मम्यत्यश्च संवत्तश्च यम स्मृतम् ।
साख्य चौशनस देवि तामसा निरयप्रदा ॥
किमत्र बहुनोक्तेन पुराणेषु स्मृतिष्वपि ।
तामसा नरकायैव वर्जयेत्तान् विचक्षण ॥
अतो ह राजस कर्म तामसश्च वरानने ।
प्राणान्ते नैव कुर्याद्देवि विवेकी तत्त्वविचर ॥
विना तु सात्त्विक कर्म यत्रासाधारण्यं हरे ।
कटाचिद्राजस कार्ये मानसैस्त्तामस न तु ॥
स्मृतिस्मृतिपुराणोपुराणेष्वगमेषु च ।
रुहितान्त्वशास्त्रेषु गिरिजे यामन्नादिषु ।
पञ्चरात्रादिष्वपीह सारो यः सात्त्विको मत ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥

स्मृतिमान्, [त्] वि, (स्मृतिर्विद्यतेऽस्येति ।
स्मृति+मतुप् ।) स्मृतिविशिष्टः । चिन्तावान् ।
(यथा, मनुः । ७ । ३४ ।

“अनुरक्तः श्रुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् धीतभीर्वाग्भी दूतो राज्ञः प्रगखते ॥”
स्मृतिविरुद्धः, वि, (स्मृतिर्विद्वद्भवः ।) धर्मशास्त्र-
विपरीतः । यथा, कूर्मपुराणे हिमालय प्रति
देवीवाक्यम् ।

“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
धानि च ।

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसो ॥
करालभैरवश्चैव यामल नाम यत् कृतम् ।

एवमादीनि चान्यानि मोहनार्थानि तानि वै ॥
मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषा भवानर्षे ॥”
इति मत्स्यमासतत्त्वम् ॥

स्मृतिशास्त्र, ली, (स्मृतिरेव शास्त्रम् ।) धर्म-
सहिता । यथा, एकादशीतत्त्वधृतभविय-
पुराणवचनम् ॥

“स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापुराणसति ॥”
स्मृतिहेतु, पु, (स्मृतेहेतुः ।) अरणकारणम् ।
तत्पर्यायः । वासना २ सस्कारः ३ भाषना ४ ।
इति जटाधरः ॥

स्मृत्यपेत, वि, (स्मृतेरपेतः ।) स्मृतिविरुद्धः ।
इति केचित् ॥

स्मैर, वि, (स्मि ङ ईपदसमे + “नमिकम्पि-
स्मजसकमहिसदीपो रः ।” ३ । २ । १६० ।
इति रः ।) विकशितः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १०० ।

“कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधा-
स्यर्हिनी ॥

स्मैरेन्द्रीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा ॥”
ईपदमशनील । इति सच्चिदसारीणादिवृत्तिः ॥
(यथा, कुमारः । ५ । ७० ।

“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहर्षयया ।
शिलोक्य वृद्धोद्धमधिष्ठित त्वया
महाजनः स्मैरमुखो भवियति ॥”)

स्मैरविष्कार, पु, (स्मैर प्रफुल्ल विष्कार पचौ ।)
मयूर । इति केचित् ॥

स्यट, पु, (स्यन्द + षञ् । “स्यदो जवे ॥” ६ ।
४ । १८ । इति निपातनात् साधु ।) वेगः ।
इत्यमर । १ । १ । ६७ ॥

स्यन्द, ऊ ङ व ल् सुतो । इति काविकल्पदुमः ॥
(भ्वा० भा०-सक०-वेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।
ऊ, अस्यन्दिष्ट अस्यन्तः । ऊ, स्यन्दते । व,
स्यन्त्यति स्यन्दिष्यति । ल्, अस्यदत् । सुति
चरणम् । प्रस्यन्दन्मदगत्सुखसुषुपेत्यत्र गण-
कृतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु प्रस्य-
न्दते प्रस्यन्दः पचादित्वाद् न ततः प्रस्यन्द
इवाचरतीति कौ श्रन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
स्यन्द, पु, स्यन्दनम् । स्यन्दधानोर्षब् प्रत्ययेन
नियञ्च ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । २४ ।

“तदमन्दमजस्यन्दसुन्दरेय निपीयताम् ।
श्रीवशुक्लिपुटेः स्पष्टमङ्गराजतरङ्गिणी ॥”

रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । ४६ ।

“स्यन्दाग्निसादच्छर्द्दादीनामयान् जनयेद्भङ्गन्
स्वेदोद्गमः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
वते । ५ । १२ । ८ ।

“यत्रोदिते तस्य समानसूत्रनिपाते निम्नोऽपति
यत्र कचन स्यन्देनाभितपतीति ॥”)

स्यन्दन, ली, (स्यन्द + न्युट् ।) चरणम् । (स्यन्दते
इति । स्यन्द + “बहुलमन्यत्वापि ।” उणा० २ ।
७८ । इति युच् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥
गमनञ्च ॥

स्यन्दन, पु, (स्यन्दते चलतीति । स्यन्द + युच्)
चक्रयुक्तयुद्धप्रयोजनयानम् । रथ इति ख्यातम्
(यथा, रघुः । १ । ३६ ।

“स्त्रिगुणभोरनिर्घोषमेक स्यन्दनमास्त्रितौ ।
प्राह्वयेष्य पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥”)

तिनिशवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ वृत्ताई-
द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ वायुः । इति
केचित् ॥ शीघ्रे, वि ॥ (स्यन्दके, च वि ॥

यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । ६२ ।
“शरैः परिवृत चन्द्रमवतीर्णमिवास्त्ररात् ।
रूपोपमानमन्योपामसृतस्यन्दन दृशोः ॥”)

स्यन्दनद्रुम, पुं, (स्यन्दन एव द्रुमः ।) तिनिश-
वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्यन्दनारोह, पु, (स्यन्दनमारोहतीति । आ +
रुह + षण् ।) रथस्थितयोद्वा । रथी । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६० ॥

स्यन्दनि, पु, तिनिशवृत्तः । इति रत्नमाला ॥
स्यन्दनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + ल्यु ।
डीप् ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूच-
नाडौति केचित् ॥

स्यन्दिनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + णिनि ।
डीप् ।) लाला । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

स्यन्दी, [न्] त्रि, स्रवति यः स्रावकः । स्यन्द-
धातोर्णन्प्रत्ययेन नियञ्च । इत्यमरटीकाया
रामायणम् ॥ (यथा उत्तररामचरिते १ अङ्के ।

“जीवयान्नव ससाध्वसश्रम-
खेदबिन्दुरधिकपृष्ठमर्थताम् ।
बाहुरैन्दवमयुखचुम्बित-
स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥”)

स्यन्, त्रि, (स्यन्द + ङ ।) सुतः । इत्यमरः ।
३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मट्टि । ५ । ८३ ।

“अथायास्यन् कषायाघः सन्नखेदकणोत्खणः ।
सन्दर्शितान्तराकृतस्तामवादीदृशानन ॥”)

स्यन्बीण, त्रि, (स्यन्ना बीणा यत्र ।) सुतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्यम, उ ण श ध्वनने । इति काविकल्पदुमः ॥
(तुदा०-पर० सक०-सेट् ङावेट् ।) अन्तः-
स्थादियुक्तः । उ, स्यमित्वा स्यान्वा । ण,
स्यमत्तु सस्यमतु । श, स्यमती स्यमन्ती । इति
दुर्गादासः ॥

स्यम, ज क वितर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
उभ०-सक०-सैट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । अस्य
स्वार्थे जौ द्रष्टो न स्यात् प्रेरणे जौ तु स्यादे-
वेति प्राश्नः । स्वमते मनोषादित्वात् सिद्धिः ।
ज क, स्यामयति स्यामयते लोकः पुरुषं स्थाणु-
त्वेन । इति दुर्गादासः ॥

स्यम, व क ध्वानि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सैट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः ।
स्यमयति । इति दुर्गादासः ॥

स्यमन्तक, पु. ओक्कणस्य हस्तमणिः । यथा,—
“मणिं स्यमन्तको हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

अथ स्यमन्तकोपाख्यानम् ।

ओशुक उवाच ।

“पासीत् सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परम सखा ।
प्रोतस्तस्मै मणिं प्रादात् स च तृष्टः स्यमन्तकम् ॥
स तं विश्वम्भरि कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ।
प्रविष्टो हारजा राजस्तेजसा नोपलक्षितः ॥
त विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुपदृष्टयः ।
दोष्यतेऽचेर्भगवते शशसुः सूर्यशङ्किता ॥
नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।
दामोदरारविन्दान्न गोविन्द यदुनन्दन ॥
एष आयाति सविता त्वा दिदृक्षुर्जगत्पते ।
मुष्णन् गभस्त्रिचक्रेण नृणा चक्षुषि तिम्रगुः ॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विमुधुर्षभा ।
ज्ञात्वाद्य गूढ यदुषु द्रष्टु त्वा याल्यजः प्रभो ॥
ओशुक उवाच ।

निशम्य बालवचनं प्रहस्यास्वजलोचनः ।
प्राह नासां रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥
सत्राजित् स्वगृहं श्रौसत् कृतकौतुवामङ्गलम् ।
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥
दिने दिने स्वर्षभारानष्टौ म सृजति प्रभो ।
दुर्भिक्षमार्थरिष्टानि सर्पाधिब्याधयोऽशुभा ॥
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्च्यते मणिः ।
स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा ।
नेवार्यकामुकं प्रादात् याच्ञाभङ्गमतर्कयन् ॥
तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
प्रसेनो ह्यमाराहृष्टः सृगया व्यचरद् वने ॥
प्रसेन सह्य हत्वा मणिमाच्छिद्य केशरी ।
गिरि विशन् जाम्बवता निहतो मणिमिच्छता ॥
सोऽपि चक्रं कुमारस्य मणिं क्रौडनकं गले ।
अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित् पर्यतप्यत ।
प्राय कृष्णेन निहतो मणिशौवो वन गतः ।
भ्राता ममेति तत् श्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपन् जनाः ॥
भगवास्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि ।
मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥
हत प्रसेनमश्वश्च वोक्ष्य केशरिणा वने ।
तस्माद्रिपृष्ठे निहतश्चेण ददृशुर्जनाः ॥
ऋक्षराजविलं भीममन्त्रेण तमसाहृतम् ।
एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥
तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम् ।
हस्तं कृतमतिस्वामिभ्रवतस्येऽर्भकान्तिके ॥

तमपूर्वं नर दृष्ट्वा धात्रो चुक्रोश भीतवत् ।
तत् श्रुत्वाभ्यद्रवत् क्रुद्धो जाम्बवान् बलिना
वरः ॥

स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः ।
आसौ च दृष्टविश्राहमितरतरसृष्टिभिः ॥
चाणसच्चः स्त्रिचक्रमाहातौवविस्मितः ।
जाने त्वा सर्वभूतानां प्राणं श्रौजः सद्यो बलम् ।
विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधोश्वरम् ॥
इति विज्ञातविज्ञानसृचराजानमच्युतः ।
व्याजहार महाराज भगवान् देवकौसुतः ॥
मणिहेतोरिह प्राप्ता वयसृचपते विलम् ।
भित्थाभिशाप प्रसृजन्नात्मनो मणिनामुना ॥
इत्युक्तः स्वा दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा ।
अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार सः ॥
सत्राजित समाह्वय सभाया राजसन्निधौ ।
प्राप्तिश्चाख्याय भगवान् मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥
सोऽनुध्यायस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुल ।
कथं सृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथम् ॥
एव व्यवस्थितो बुद्ध्या सत्राजित् स्वसुता शुभान् ।
मणिश्च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार स ॥
भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप ।
तवास्तु देवभक्तस्य वयश्च फलभागिनः ॥”

इति भागवते १० स्कन्धे ५६ अध्यायः ॥

सौरभद्रौ चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शने तदुपाख्यानशय-
विधिर्यथा, ब्रह्मपुराणे सिद्धार्काधिकारे ।
“नारायणोऽभिषमस्तु निशाकरमगोचिपु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यायापतेच्च स ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्दोष्य मानवः ।
पठेद्वात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥”
अभिषमः परीवादविषयोभूतः । सोऽभिशापः ।
धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे ।
“सिंहः प्रसेनमवधौत् सिंहे जाम्बवता हतः ।
सुकुमारकं भारोटीस्त्व घ्नोष स्यमन्तकः ॥”
अनेन मन्त्रेणाभिमानित जलपेयम् । आचारात्
स्यमन्तकोपाख्यानश्च श्रौतव्यम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

स्यमोक, पु, (स्यमतीति । स्यमु शब्दे + “स्यमे-
रोट् च ।” उणा० ३।४६। इति कन् । ईट् च ।)
वल्गोकम् । हृत्विशेषः । इति मेदिनी ॥
कालः । मेघः । इति केचित् ॥

स्यमौका, स्त्री, नीलिका । इति मेदिनी ॥

स्यालः, पु श्यालकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
२ । ६ । ३२ ॥ (यथा कथासरित्सागरे । ४।८६ ।
“अतः स्यालः स ते विश्वित् त्वद्गुणैः सम-
वाप्यते ॥”)

स्युन्न, स्त्री, आह्लादः । इति केचित् ॥

स्यूतः, त्रि, (षिव्यु तन्तुसन्ताने + ऋः । च्छोरि-
त्युट् ।) सूत्रितः । तन्तुसन्ततम् । वीना इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । कृतम् २ उतम् ३ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५७ । ४२ ।
“वडिशोऽयं त्वया शस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
मन्त्रोऽभ्यस्येव सूतास्यः कथमद्य भविष्यति ॥”)

स्यूतः, पुं, (सिव + ऋः ।) सूत्ररचितभाण्डम् ।
धोक्डा इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । प्रसेवः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ । स्यूतः ३ स्योनः ४
धौतकटः ५ स्योतः ६ । इति भरतः ॥

स्यूति, स्त्री, (सिव + ऋः । ऊट् ।) सूत्रादिना
वस्त्रादिसीवनम् । सीयनो इति सेलाइ इति च
भाषा । तत्पर्यायः । सीवनम् २ सीवनम् ३ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ ऊतिः ४ व्यूतिः ५ ।
इति शब्दरत्नावलो ॥

स्यून् पु, (सोव्यते इव वेनेति । सिव + “सिवेष्टे-
र्युच ।” उणा० ३ । ८ । इति नः । टेर्यु च ।)
किरणः । सूर्यः । इति मेदिनी ॥ स्यूतः ।
धुक्डो इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ८ । ३६ ॥ शब्दरत्नावलो च ॥

स्यूल, स्त्री, (सिव + “अविसिविसिगुषिभ्यः
कित् ।” उणा० १ । १४३ । इति मन् । ज्वरत्व-
रेत्युट् ।) जलम् । रश्मिः । इति सच्चिसारो-
पादिहन्ति ॥

स्यूमः, पु, (सिव + मन् । ऊट् ।) किरणः ।
इत्युणादिकोषः ॥

स्यूताः, पु, स्यूतः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
८ । २६ ॥

स्योनः, पु, (सिव + बाहुलकात् केव्नोऽपि न
ऊडादेशो गुणश्च । इत्युणादिकृत्तौ उज्वलः ।
२ । ८ ।) धौतकटः । धुक्डो इति भाषा ॥
इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । २६ ॥ सूर्यः ।
किरणः । इति मेदिनी ॥ आनन्दे, स्त्री । इति
केचित् ॥

स सन, स्त्री, (सं + स + ल्युट् ।) ऊर्ध्वगतदोषस्याधो-
नयनम् । इति सुश्रुतटीका ॥ (यथा, सुश्रुते ।
६ । १० ।

“पित्तस्यन्दे पैत्तिके चाधिमन्त्रे

रक्तास्त्रावः स सनश्चापि कार्यम् ॥”

अधपतनम् । अशः । इति संसधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ * ॥ संसयतीति । स स + णिच् + ल्यु ।
अधपतनकारकं, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“स सन कटुकं पाके लघुवातकफापहम् ॥”
संसिनोफलः, पु, शिरोपहृत् । इति शब्दमाला ॥
स सो, [न्] पु, (स सते इति । सस + णिनि ।)
पीलुहृत् । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥ अध-
पतनशोले, त्रि ॥

सकः, इ उ गन्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सैट् ।)-इ, सङ्घर्ते । उ, सङ्घर्ते ।
इति दुर्गादासः ॥

सकः, [ञ्] स्त्री, (सृजति शोभामिति सृज्यते
स्रग्, [ञ्] इति वा । सृज + ऋत्विगादिना
कर्त्तरि कर्मणि वा ऋन् ।) मास्यम् । मूर्द्धि
न्यस्तपुष्पादाम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३५ ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्रग् करकमेव च ॥”)

अस्याः पर्यायादि मालाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्रवान्, [त्] वि, (स्रक् विद्यतेऽस्येति । स्रज् + मतुप् । मस्य वः ।) मात्स्यविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥
 स्रव्नी, [न्] वि, (स्रगस्यस्येति । स्रज् + "अम्-मायामेधामृजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मात्स्यविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १७ । २५ ।
 "आसुक्ताभरणः स्रवो हंसचिह्नदुकूलवान् । आसौदतिशयप्रेक्ष्य स राजश्रीवधुवरः ॥")
 स्रजिष्ठ, वि, (अयमेधामतिशयेन स्रव्नी । स्रजिन् + इष्ठ । "विन्मत्तोलुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) मात्स्यविशिष्टः ॥
 स्रजोयान्, [स] वि, (अयमनयोरतिशयेन स्रव्नी । स्रजिन् + ईयसुन् । "विन्मत्तोलुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) मात्स्यविशिष्टः ।
 स्रज्वा, स्त्री, प्रजापति । रज्जुः । तन्तुपटसघातः । इति सच्चिसृष्टाणादिर्वाचः ॥
 स्रज्, स्त्री, वानप्रस्थः । इति केचित् ॥ श्रुधधातोरूपत्ययेन निष्पन्नः । तालव्यशकारादि साधुपाठः ॥
 स्रज्भ, उ उ प्रमादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-भ्राज्-भ्रक्-सेट् । ज्ञावेट् । प्रमादोऽनवधानता । उ, यन्मिता द्रुञ्चा । उ, स्रभते धर्मो नीचः । इति दुर्गादासः ॥
 स्रज्भ, उ उ विष्वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-भ्राज्-भ्रक्-सेट् । ज्ञावेट् ।) विष्वासशङ्कारहितोभावः । उ, स्रभत् । उ, स्रभित्वा स्रभ्या । उ, स्रभते पुष्टो भातरि । तालव्यादि रययिल्लोके । इति दुर्गादासः ॥
 स्रज्भ, उ उ भ्रथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-भ्राज्-भ्रक्-सेट् । ज्ञावेट् ।) रैफयुक्तं दन्त्यादिः । उ, स्रभसत् । उ, स्रभित्वा स्रभ्या । उ, स्रभते । भ्रथ भ्रथ पतनम् । इति दुर्गादासः ॥
 स्रज्भ, उ उ प्रसादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-भ्राज्-भ्रक्-सेट् । ज्ञावेट् ।) उ, स्रभते । उ, स्रभित्वा स्रभ्या । प्रसादः प्रसन्नो भावः । इति दुर्गादासः ॥
 स्रव, पु, (स्रु + अय ।) स्रवणम् । तत्पर्यायः । स्राव २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ अयः ३ । इति तट्टीका ॥ प्रमाव ४ स्रव ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ निर्भरः । तत्पर्यायः । सरः २ सरिः ३ उच्चः ४ प्रस्रवणम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ ।
 "उपपन्नश्चिरस्थाय भवोऽय मम सुप्रियः ।
 चेहस्रवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्यति मे सुखम् ॥")
 स्रवण, स्त्री, (स्रु + अयट् ।) स्रवणम् । इति राजनिघण्टुः ॥ धर्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ चरणम् । इति सुषाल्वर्थदर्शनात् ॥
 स्रवणर्मा, स्त्री, (स्रवन् गर्भो यस्याः ।) दैववशात् पतितगर्भा गी । तत्पर्यायः । अवतोका २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥ पतितगर्भाभावाच्च ॥

स्रवद्रङ्गः, पु, (स्रवन् रङ्गो यत् ।) पण्यप्रत्ययः । वाजार इति पारस्यभाषा ॥ इति हागवली ॥
 स्रवन्ती, स्त्री, (स्रु + शठ । डीप् ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, मनुः । ११ । १३३ ।
 "उपसृष्टेत् स्रवन्त्या वा स्रजं वाच्यैवत जपेत् ॥")
 गुल्मस्थानम् । ओषधिमैदः । इति मैदिनी ॥
 चरणविशिष्टे, त्रि । यथा । स्रवन् । स्रवन्तो । स्रवत् ॥
 स्रवा, स्त्री, (स्रवतोति । स्रु + अच् । टाप् ।) मूर्त्वा । इत्यमरटोकाया रायसुकुटः । २ । ४ । ८३ ॥
 स्रष्टा, [त्र] पु, (स्रजतीति । स्रज + षट् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा, महानिर्व्वणतन्त्रे । ३ । ४० ।
 "कारण सर्वभूताना स एकः परमेश्वरः । लोकेषु स्रष्टिकरणात् स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते ॥")
 शिवः । इति हलायुधः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १७ । १४८ । ११८ ॥) स्रष्टिकर्त्तरि, त्रि । इति स्रजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७८ । ४५ ।
 "स्रष्टार वारिधाराणा सुवक्ष प्रकृति पराम् । देवदानवयक्षाणा मानवानाञ्च साधनम् ॥")
 स्रस्त, त्रि, (स्रन्स + क्तः ।) च्युतम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, भाष्ये । ५ । १७ ।
 "स्रस्तावगुण्यनपटा चणलक्ष्यमाण-दत्ताश्रियः समयकौतुकमीचते स्रः ॥)
 स्रस्तर, पु, आसनम् । यथा । अधस्रस्तरे ब्रह्ममनश्चन्त आसीरन् इति । अधस्रस्तरे उपवेशनादौ पीठादिनिषेधात् अधनिमित्तेन कटादिविधानात् अधस्रस्तरः कटादिः । इति शब्दित्तत्त्वम् ॥
 स्राक्, व्य, द्रुतम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥
 स्राव, पु, (स्रु + अय् ।) स्रवः । इत्यमरटोकाया भरतः । ३ । २ । ८ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । १७ । ७८ ।
 "ततो सुहृत्तात् तेऽपश्यन् रजो भौम समु-
 ल्यितम् ।
 विविधै शोणितस्रावैः प्रशान्त पुरुषर्षभ ॥"
 नेत्ररोगान्तर्गतसर्वाङ्गतारोगविशेषो यथा,—
 "गत्वा सन्धीनस्रुमार्गेण दोषा-
 कुर्व्यं स्रावान् रन्विहौनान् स्रलिङ्गान् ।
 ताव् वै स्रावान् नेचनाडौ मयैके
 तस्या लिङ्ग कौत्तयिथ्ये चतुर्धा ॥
 पाकं सन्धौ स्रवेदुयस्य पूयं
 पूयास्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः ।
 श्वेत सान्द्र पिच्छिल यः स्रवेद्य
 श्लेष्मास्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः ॥
 रक्तास्रावः शोणितोऽयः सरक्त
 कोष्ण नाल्य स्रवेद्यन्तिसान्द्रम् ।
 पौताभास नीलसुष्ण जलाम
 पित्तस्रावः स्रवेद्यसन्धिमथ्यात् ॥"
 इत्युत्तरतन्त्रे द्वितीयोऽध्याये सुसुतेनोक्तम् ॥)

स्रावकं, स्त्री, (स्रावयतीति । स्रु + णिच् + ण्वल् ।) मरोचम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चरके, वि ॥
 स्रावणो, स्त्री, ऋद्धिद्वयः । इति केचित् ॥
 स्रिन्म, उ हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रैफयुक्तादिः । ढतोयस्वरः । उ, स्रिन्मिता स्रिन्म्या । इति दुर्गादासः ॥
 स्रिभ, उ हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रैफयुक्तादिः । ढतोयस्वरः । उ, स्रिभित्वा स्रिभ्या । इति दुर्गादासः ॥
 स्रिव, य उ शोषे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रैफयुक्तः । मकारादिः । ढतोयस्वरः । य, स्रिव्यति उ, स्रिवित्वा । स्रित्वा । स्रिवेव । इति दुर्गादासः ॥
 स्रु, स्तुती । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-स्तुती भ्रक्-गतौ सक०-भ्रनिट् ।) स्रवति । इति दुर्गादासः ॥
 स्रुक् [च्] स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्या स्रुग्) इति । स्रु श्रुती + "चिक्च ।" उणा० २ । ६२ । इति चिक् । यज्ञपात्रविशेषः । यथा,—
 "ध्रुवोपभृष्टुर्नर्ता तु सुवो मेदाः स्रुचः क्षियः ॥" इत्यमरः । २ । ७ । २५ ॥
 ध्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृष्टक्राकारा । सुह्र्मर्षचन्द्राकृतिः ।
 "वैकङ्कतौ ध्रुवा प्रोक्ता भास्वत्यौ चोपभृष्टता । सुह्र्मर्षकाष्ठस्य खदिरस्य स्रुवो मतः ॥" इति भरतः ॥
 "स्रुवादिकन्तु यज्ञादौ पात्रनित्यभिधीयते । स्रुवः पुमानेकहस्तौ बाहुमात्रा स्रुगोरिता । तद्विशेषाः शरावाद्याः स्त्री सुह्र्मर्षस्य ध्रुवा ॥" इति शब्दरत्नावली ॥
 स्रुगृदारु, स्त्री, (स्रुचो दासः ।) व्याघ्रपाददृढः । इति जटाधरः ॥
 स्रुघ्ना, स्त्री, सर्जिकाचारः । यथा, हेमचन्द्रः । "समास्तु सर्जिकाचारकापोतस्रुखर्दिकाः । सर्जिस्तु सर्जिका स्रुघ्नी योगवाहो सु-सर्जिका ॥" स्रुत, त्रि, (स्रु + क्त ।) चरितजलादिः । तत्पर्यायः । स्रवन् २ रौणम् ३ च्युतम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२२ ।
 "अतिथिस्नाननुष्णाय भारते वाति वा श्रुतम् । रुधिरं च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिश्रते ॥") स्रुतम् । इति जटाधरः ॥
 स्रुता, स्त्री, (स्रु + क्त । टाप् ।) हिङ्गुलीपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्रुवः, पु, स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्रावदिति । स्रु + "स्रुव क ।" उणा० २ । ६१ । इति कः ।) यज्ञपात्रविशेषः । इति मैदिनी ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११७ ।
 "चरुणा स्रुकस्रुवाणाञ्च श्रुद्विष्येण वारिणा ॥" तद्विवरणं स्रुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सुवा, स्रो, (सु+कः। टाप्।) शङ्ककी।
मूर्त्वा। इति मेदिनी ॥ (सुक्। इति च
मेदिनी ॥ अस्याः पर्यायो यथा,—

“मूर्त्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा।
मधुविका मधुश्रेणो गोकर्णी पौलुपर्ण्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवाह्वः, पुं, (सु वायाः ह्वः।) विकङ्कत-
ह्वः। इत्यमरः। २।४।३७ ॥ (अथास्य पर्यायाः
यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
“विकङ्कतः सुवाह्वो अग्निलः स्वादुकण्टकः।
स एव यज्ञह्वश्च कण्टकौ व्याघ्रपादपि” ॥)

सु, स्रो, (सु सुतो+“क्लिप् वचिप्रच्छीति।”
उणा० २।५७। इति क्लिप् दीर्घश्च।) यज्ञ-
पात्रविशेषः। स्रवति घृतादिकमस्याः। इत्यमर-
टोकाया भरतः। २।७।२५ ॥ निर्भरः। यथा,
“सूः स्रवे निर्भरेऽपि च ॥” इति हेमचन्द्रः ॥

स्र, पचि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
नक्ष०-अनिट्।) रेफयुक्तः। सायति। पचि
पाके। इति दुर्गादासः ॥

स्रोत, स्रो, स्रोतः। इत्यमरटोकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते। ३।६८।१३।

“पतिशोकाङ्गुला द्रीना शष्कस्रोतां नदीमिव ॥”
पुलिङ्गान्तोऽयमिति उणादिटोकाया उज्ज्वल-
दत्तः। ४।२०१ ॥)

स्रोत, [स] स्रो, (स्रवतीति। सु गती+“सुरीभ्यां
तृच्।” उणा० ४।२०१। इति असन्।

तृच्।) स्रोतोऽस्रवणम्। इत्यमरः। १।
१०।११ ॥ वेगेन जलवहनं स्रोतः। स्रतः
स्रयमस्रुनः सरण गमन स्रोतः इत्यन्वयः। स्रत
इत्यात्महेतुकं न परहेतुकम्। तस् क्लेरिति
ढतीयायास्तस् स्रवति स्रोतः सुद्रुवत् वासुसिति
अस् निपातनात्तन् स्रोत सान्तम्। स्रोतः सद्यः
सकलसलिल सिद्धकं स्रवामूलम्। इति दन्त्या-
दाबुधभेदः। स्रोतमदन्तश्च। स्रोतः स्रोतमहा-
नदः स्रवः पैक्षवमस्त्रियाम्। इति ह्रस्वचन्द्रः।
इत्यमरटोकाया भरतः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तम्याम्। ४८।१।

“रुषस्वरसप्रसन्त्यालिभिरथे नत प्रियं प्रति मे।
स्रोतश्च इव निम्न प्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः”)
नदी। यथा, गीतायाम्। १०।३१।

“भ्रूषाणा मकरवांसि स्रोतसामसि जाङ्गवी ॥”
शरीरस्थनवच्छिद्राणि। (मन.प्राणाक्षपाणो-
यादिव हृशरीरस्थासख्यमार्गविशेषः। इति भाव-
प्रकाशादयः ॥) यथा,—

“स्रोतासि खानि छिद्राणि कालखण्डं यकृन्तम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“यावन्तः पुरुषे मूर्त्तिमन्तो भावविशेषास्त्वावन्त-
एवास्मिन् स्रोतसा प्रकारविशेषा सर्वभावा हि
पुरुषेषान्तरेण स्रोतास्यभिनिर्वन्तन्ते च य वा
न गच्छन्ति। स्रोतासि खलु परिणाममापद्य-
मानाना घातूनामभिवाहीनि भवन्ति अवनार्थ-
नापि चैके स्रोतसामेव समुदाय पुरुषमिच्छन्ति

सर्वगतत्वात् सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपप्रशमा-
नाना नत्वेतदेवं यस्य सहि स्रोतासि यच्च वहन्ति
यच्चावहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्वं तदन्य-
त्तेभ्यः। अतिबहुत्वात् खलु केचिदपरिसङ्घे-
यानि आचक्षन्ते स्रोतासि परिसङ्घेयानि पुन-
रन्येतेषा स्रोतसा यथास्थलं कतिचित् प्रकारान्
भूततश्च प्रकोपपरिज्ञानतथानुव्याख्यास्यामः
ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानवते विज्ञानाय
चाज्ञानाय तदयथा प्राणोदकाक्षरसरुधिर-
मासमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्र-सूत्रपुरीषस्वेदवहानि
वातपित्तश्लेष्मणा पुनः सर्वशरीरचराणां सर्व-
स्रोतासि अयनभूतानि। तद्दतीन्द्रियाणां
पुनः सत्त्वादीनां केवल चेतनावत् शरीरमयन-
भूतमधिष्ठावभूतश्च तदेतत् स्रोतसा प्रकृति-
भूतत्वात् न विकारैरुपसृज्यते शरीरम् ॥” इति
चरके विमानस्थाने पञ्चमाध्याये ॥)

स्रोतईशः, पु, (स्रोतसामीशः।) समुद्रः। इति
हेमचन्द्रः ॥

स्रोतस्यः, पुं, शिवः। स्रोत.शब्दात् यत्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति केचित् ॥ (स्रोतसि भवः।
स्रोतस्+“स्रोतसो विभाषाङ्ङी ॥” ४।४।
११३। इति ङाः। स्रोतोभवे, वि। इति
काशिका ॥)

स्रोतस्रती, स्रो, (स्रोतोऽस्रवणमिति। सत्तुप्।
मस्य वः। उगितश्चेति ङोप्।) नदी। इत्य-
मरः। १।१०।३० ॥

स्रोतस्त्रिनी, स्रो, (स्रोतोऽस्रवणमिति। स्रोतस्+
“अस्मायविधास्रजो विनिः।” ५।२।१२१।
इति विनिः।) नदी। इत्यमरटोकाया भरतः।
१।१०।३० ॥

स्रोतोच्चन, स्रो, (स्रोतोभवमच्चनम्) यमुना-
स्रोतोभवाच्चनम्। तत्पर्यायः। सौवीरम् २
कापोताच्चनम् ३ यासुनम् ४ इत्यमरः। २।१८।
१०० ॥ अच्चरते नयनमनेन चक्षुष्यत्वाच्चनं
अनट्। यमुनायाः स्रोतोभवत्वात् स्रोतसो-
ऽच्चन स्रोतोच्चनम्। सुवीरदेशे भव सौवीर
णः। स्रोतोच्चनाहिलक्षण सौवीरमिति ख्यातम्।
अदूरभवत्वाद्देऽपि एकत्वोपनिबन्धनमिति
सुभूतिः। कपोतस्यायं कपोतो वर्णं तदयुक्त-
मच्चनं कापोताच्चनम्। कापोतवर्णमच्चन
कापोताच्चनमिति स्वामी। यमुनाया भव
यासुन णः। इति तट्टोकाया भरतः ॥ * ॥

अपरश्च।
“स्रोतोच्चनं नदीजश्च कृष्ण श्वेतश्च लोहितम् ॥”
इति रत्नमाला ॥

तत्पर्यायान्तर यथा। वारिभयम् ५ स्रोतोभवम् ६
स्रोतनदीभवम् ७ सौवीरसारम् ८ कपोत-
सारम् ९ वल्लीकशीर्षम् १०। अस्य गुणाः।
शीतत्वम्। कटुत्वम्। कषायत्वम्। क्रमिनाशि-
त्वम्। रसायनत्वम्। रसे योग्यत्वम्। स्तनद्वि-
करत्वश्च। तस्य लक्षणं यथा,—

“वल्लीकशीरकारं भिन्न नीलाच्चनप्रभम्।

घृष्टे च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोच्चनञ्च तत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च।

“स्रोतोच्चनं मत श्रेष्ठ विशुद्धं सिन्धुसम्भवम्।
घृष्टे कण्डूमलहरं दाहक्रेदरुजापहम् ॥
अक्षो रूपावहश्चैव सहते मारुतातपी।
नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मादच्चनमाचरेत् ॥”
स्रोतोऽच्चनं कृष्ण सुरमा इति। शोधन विनापि
सिन्धुनामपर्वतस्तत्र भवम्। इति।

अथ सुरमा सौवीर।

“अच्चनं यामुनश्चापि कापोताच्चनमित्यपि।
तत्र स्रोतोच्चनं कृष्ण सौवीर श्वेतमीरितम् ॥
स्रोतोच्चनसम ज्ञेयं सौवीर तत्तु पाण्डुरम्।
स्रोतोच्चनं स्मृतं स्वादु चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥
कषाय लेखनं स्निग्धं श्राद्धिं कृद्दिविषापहम्।
सिद्धचयास्त्रहृच्छीतं सेवनीयं सदा बुधैः ॥
स्रोतोच्चनगुणाः सर्वं सौवीरेऽपि मता बुधैः।
किन्तु हयोरच्चनयोः श्रेष्ठं स्रोतोच्चनं स्मृतम् ॥”
इति च भावप्रकाशः ॥

स्रोतावहा, स्रो, (वहतीति। वह+अच्। टाप्।
स्रोतसो वहा।) नदी। इति जटाधरः ॥ (यथा,
रघुः। ६।५२।

“तृप तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः

सा व्यत्यगादन्धबधूर्भवित्री।

महोघरं मार्गवशादुपेत

स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥”)

सं, पुं, स्रो, (स्वन शब्दे+अन्येभ्योपीति ङ।)
धनम्। इत्यमरः। ३।३।२१० ॥ (यथा,
मनुः। ८।४१७।

“विस्रब्ध ब्राह्मणः शूद्रात् द्रव्योपादनमाचरेत्।
नहि तस्यास्ति किञ्चित् स्व भर्तृहार्यधनो हि
स ॥”

स्व, वि, आत्मीयम्। इत्यमरः। ३।२१० ॥

(यथा, कथासरित्सागरे। २६।१०५।

“मया त्वय प्रवेष्टव्या स्वा तनुश्च पुरी च सा ॥”)
स्व, पु, ज्ञातिः (यथा, मनुः। ५।१०४।

“न विप्र स्वेषु तिष्ठत्सु सृत् शूद्रेण नाययेत्।
अस्वर्ग्या ह्याहुति सा स्यात् शूद्रस्यश-
दूषिता ॥”)
आत्मा। इत्यमरः। ३।३।२१० ॥ (यथा,
रघुः। २।५५।

“सैय स्वदेहार्पणनिष्कृयेण

न्याय्या मया मोचयितुं भवत्त ॥”

विष्णुः। इति महाभारतम्। १३।१४८।

११७ ॥)

स्वकं वि, (स्वमेव। कन्।) स्वीयम्। आत्मीयम्।

यथा,—

“नाष्टं ऋक्षैव कुरुते तद्धनं ज्ञातमि स्वकम्।

अदत्तत्यक्तविक्रौत कृत्वा स्वं लभते धनी ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

स्वकम्पनः, पुं, (स्वेनैव कम्पते इति। कम्प+
ल्युः) वायुः। इति शब्दरत्नावली ॥

स्वच्छन्दः

स्वकर्म, [न्] क्ली, (स्वस्य कर्म ।) आत्मकृत-
कार्यम् । यथा,—

कुन्त्युवाच ।

“स्वकर्मफलनिर्दिष्टा या या योनिं ब्रजाम्यहम् ।
तस्या तस्या हृषीकेश त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥”
इति पाण्डवगीता ॥

स्वकर्मकृत, त्रि, निजकार्यकारि । इति स्वकर्म-
शब्द-पूर्वक-कृधातो' कर्तरि क्तिप्-प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्वकीय, त्रि, (स्वस्यायमिति । गङ्गादिषु स्वस्य
वेति छः कुगागमश्च ।) स्वीय । तत्पर्यायः ।
निज २ आत्मीयः ३ स्व. ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वकुलस्य, पु, (स्वकुलस्य ज्यो यस्मात् ।)
मत्स्य । इति हेमचन्द्रः ॥ निजवशनाशश्च ।
तत्कर्तारि तद्विशिष्टे च त्रि ॥

स्वग, इ रुर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वकारमध्यः । इ, स्वह्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

स्वगत, क्ली, (स्वगतम् ।) मनोगतम् । (तत्तु
नाय्योत्तानामन्यतमम् । तन्नक्षय यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ४२५ ।

“अथाव्य खलु यदसु तदिह स्वगत मतम् ॥”
यथा । अहम् । स्वगतम् । दम्भग्रहोऽय देश ।
भवत्स्मिन्नासने उपविशामि । इति प्रबोध-
चन्द्रोदयनाटके २ अङ्कः ॥ आत्मप्राप्ते तस्मा-
द्गते च त्रि ॥

स्वगुप्ता, स्त्री, (स्वेन गुप्ता ।) शूकशिव्नी । इति
शब्दरत्नावली ॥ लज्जालु । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वगृह, पु, (स्वकृत गृह यस्य ।) कलिकारपक्षी
इति जटाधरः ॥ निजालये, पु, क्ली ॥

स्वङ्ग, त्रि, (सु शोभनानि अङ्गानि यस्य ।)
सुन्दराङ्गविशिष्ट । तत्पर्यायः । सिद्धसङ्गन २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सु शोभनमङ्गमिति ।)
शोभनावयवे, क्ली ॥

स्वच्छ, क्ली, (सुष्ठु अच्छम् ।) विमलोपरस ।
मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छ, त्रि, (सुष्ठु अच्छः ।) रोगविमुक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ शुक्त । निर्मल । इति
केचित् ॥ (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । ८ । ८१ ।
“असन वसनं पात्रं शय्या यानं निकेतनम् ।
गृह्यकं वस्तुजातञ्च स्वच्छं स्वच्छं प्रशस्यते ॥”
कपटतादिदोषशून्यं । यथा, तत्रैव । ८ । ५२ ।
“स्वच्छो नमः शुचिर्हृषी युक्तः स्यात् सर्व-
कर्मसु ॥”)

स्वच्छ, पु, (सुष्ठु अच्छं निर्मलः ।) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छन्द, त्रि, (स्वस्य हृन्दोऽभिप्रायो यत्र ।)
स्वाधीनः । स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । १८४ ।

“स्वच्छन्दासौ न ते राजन् पाणिसर्गमिहा-
इति ॥”

त्वस्य अभिप्राये, पु । यथा, इति १२ । २८ ।

स्वतन्त्रः

“बुभुक्षा वा पिपासा वा ग्लानिर्वाप्यथवा जरा ।
देववह्जारयन्त्यास्ते स्वच्छन्दो न भविष्यति ॥”)

स्वच्छपद, क्ली (स्वच्छं पत्र यस्य ।) अभ्रकम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वच्छमणि, पु, (स्वच्छो मणिः ।) स्फटिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छवालुक, क्ली, (स्वच्छं वालुकम् ।) विमलो-
परसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छो, स्त्री, (सुष्ठु अच्छा ।) श्वेतदूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वज, क्ली, (स्वस्मात् जायते इति । जन + ड ।)
रक्तम् । इति मेदिनी ॥

स्वज, पु, (स्वस्मात् जायते इति । जन + ड ।)
पुत्रः । खेदः । इति मेदिनी ॥ त्रि, आत्मजातः ॥
(स्वाभाविकः । यथा, रामायणे । २ । १२ । १६ ।

“आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिको
च या ।
भृशमुत्सृजसे तात रचितं पृथिवीमपि ॥”)

स्वजन, पु, (स्वस्य जनः ।) ज्ञातिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३४ ॥ आत्मीयलोकश्च ॥ (यथा,
कुमारे । ४ । २६ ।

“स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो
विहतद्वारमिवोपजायते ॥”)

स्वजा, स्त्री, (स्वस्मात् जायते या । जन + ड ।)
टाप् । कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वठ, क गत्यसंस्कृतसंस्कृतेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, स्वाठयति ।
इति दुर्गादासः ॥

स्वत [स] व्य, (स्व + तसिल् ।) आत्मनः । आपन
हइते इति भाषा । यथा । स्त्रीतोऽब्जुसरण
स्वतः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ (यथा,
रघु । ३ । ५८ ।

“अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रहृष्टिभि-
स्तमाश्रय दुष्पुंसस्य तेजसः ।
शशाकं निर्वापयितुं न वासव
स्वतश्च्युतं वङ्गमिवाङ्गिरसुद ॥”
धनात् । यथा, मनुः । ८ । १६६ ।

“अहीता यदि नष्टं स्यात् कुटुम्बार्थं कृतोऽव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तु स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥”)
अस्य अव्ययत्वप्रमाणं यथा । तद्वितयासर्व-
विभक्तिः । यस्मात् सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स
तद्वितान्तोऽव्ययः स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् ।
तसिलादयः प्राक् पाशपः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।

स्वतन्त्र, त्रि, (स्वस्य तन्त्रं प्राधान्यं यत्र ।)
स्वाधीनः । तत्पर्यायः । अपाहत २ स्वैरी ३

स्वच्छन्दः ४ निरवग्रहः ५ । इत्यमरः । ३ ।
१ । १५ ॥ निर्यन्त्रिणः ६ यथाकामी ७ निर-
गलः ८ निरदुःखः ९ । इति जटाधरः ॥

स्वरुचिः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वतन्त्रास्वतन्त्र-
व्यक्तयो यथा, नारदः ।

स्वतन्त्रान्तु स्मृतं च्छेष्टं च्छेष्टं शुचवयःकृतम् ।

स्वदाराः

अस्वतन्त्राः प्रजाः । सर्वा स्वतन्त्राः पृथिवीपति
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रा दासाः
परिश्रमः ॥

परिश्रमः अनुजीविप्रभृतयः ।
“स्वतन्त्रस्तत्र तु गृहो यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।

गर्भस्यैः सदृशो ज्ञेयो अष्टमाहसरात् शिशुः ॥
वालः आषोडशाहर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्रः पितराहते ॥

जोवतोर्म स्वतन्त्रः स्यात् जरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बौजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे बोजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥
स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं कुर्यादप्रकृति

गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वतन्त्रस्य हेतुतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

स्वत्र, पु, अन्वः । इति केचित् ॥

स्वत्व, क्ली, (स्वस्य भावः । स्व + ल्व ।) शास्त्र-
सम्मतयथेष्टविनियोगार्हत्वम् । सप्तपदार्थाति-
रिक्तपदार्थः । निरूपकतासम्बन्धेन स्वामित्वम् ।

यथा । स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्र-
बोधितत्वमिति प्राञ्च ॥ अतिरिक्तपदार्थः इति
शिरोमणिः ॥ स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वम् ।

निरूपकतया तदेव वा । तच्च द्रव्यगतं गुण-
गतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुते । नीलं वा ह्यमुत्-
सृजेदित्यादौ लौहित्यादिगुणविशिष्टपारिभा-

षिकनौलहषोत्सर्गश्रुतेश्च । वस्तुतस्तु आत्म-
समवेत स्वामित्वमेवातिरिक्तपदार्थः । विक्रय-
दानादौना तन्नाशकत्वे क्रयप्रतिग्रहादौनाश्च

तद्भेदतुल्ये सम्बन्धनाशवसम्भवात् तदेव निरूप-
कतया स्वत्वव्यवहारहेतुः । अतएव निबन्धादौ
भावित्वमपि स्वत्वमिति । अन्वया प्रतिमा ४ प्रति

वर्षं वा देयत्वेन प्रतिश्रुतधान्यादिरूपस्य भावित्वे
तत्र तदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति चूडामणिसम्मतौ
लीलावतोरहस्यपत्न्या समौचोमः । तत्र स्वत्व

धारावारणाय सजातीयस्वत्व प्रतिस्वत्व विरोधि
सजातीयमिति करणात् पराङ्गितनृपतिराज्या-
न्तर्वर्त्तितत्तत्पुष्पीयक्रमागतस्यावरादौ जया

दिना जेतुर्गृपते' करग्रहणोपयोगिस्वत्वोत्पादे
तथा क्रोते अतिगृहोतराज्यान्तर्वर्त्तिनितादृश
स्यावरादौ च क्रोत्रादे क्रयाद्यधीनस्वत्वोत्-
पादेऽपि न व्यभिचार इति सन्नेपः । इति

दायभागटौकाया श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥
स्वदन, क्ली, (स्वद + ल्युट् ।) भक्षणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ लेहः । इति राजनिर्घण्टः ।

स्वदारा, पु (स्वस्य दाराः ।) स्वस्रो । यथा,
आङ्गिकतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ।

“मृतो नरकमध्येति ज्ञेयताया प चाशुपः ।
परदाररति पुत्रासुभयत्रापि तिदाः ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमन् दुधो ब्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सका ८०० यपि ॥”

स्वधा

स्वधर्मः, पुं, स्त्री, (स्वधर्मः) स्वजात्युक्ताचारः ।

यथा,—

“श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मो निधनं श्रेयं परधर्मो भयावहः ॥”

इति श्रीभगवद्गीताया ३ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“यो यस्य विहितो धर्मः स तज्जाति प्रकी-
र्तितः ।

तस्मात् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदि ॥
चत्वारो वर्गा राजेन्द्र चरंयुयापि वाश्रमाः ।
ऋते स्वधर्मं विपुलं न ते यान्ति परा गतिम् ॥
स्वधर्म्येण यथा नृणां नरमिहः प्रतुष्यति ।
न तुष्यति तथान्येन वेदवाक्येन कर्मणा ॥”

इति श्रीनारसिंहपुराणम् ॥ ३ ॥

स्वधर्मत्यागी हातव्र । यथा,—

मनाहन उवाच ।

“स्वधर्मं हन्ति यो विप्रः सन्धात्रयविवर्जितः ।
अतर्पणञ्च यत् स्नानं विष्णुनैवेद्यवच्चितः ॥
विशुभन्वविष्णुपूजाविष्णुभक्तिविहीनकः ।
एकादशविहीनश्च श्रीकृष्णजन्मवासरे ॥
शिवरात्रौ च यो भुङ्क्ते श्रीरामनवमीदिने ।
पितृकृत्यं देवकृत्यं स कृतघ्न इति स्मृतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिस्त्रण्डे । ५१। ४५—४०॥

स्वधा, व्य, (स्वधनेनेति । स्वद आस्वादाने +
धा । “स्वदेर्ध्व” इति दस्य ध । इत्युणादि-
वृत्तौ उज्ज्वलदन्तः) देवहविर्दानमन्त्र । यथा,
“स्वाहा देवहविर्दाने आपट् वीपट् वपट्
स्वधा ॥”

इत्यमरः । ३। ४। ८ ॥

“स्वाहा श्रीपट् वीपट् वपट् स्वधा एते पञ्च-
शब्दा देवहविर्दाने वङ्गिमुखहुती वर्तन्ते
देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा
इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्ते-
ऽपि देवा । हविर्दानं इत्यनेन एते मन्त्रा इति
सूचितम् ।

‘अमन्त्रत्वे स्वाहादेव हविर्भुजम् ।’ इति रघु ।
स्वाहाव्ययं मन्त्रभेदे स्त्रिया स्वाहाग्नियोपि-
तीति कोषान्तरम् । स्वाहा दन्त्यादि । श्रीपट्
ताञ्ज्यादिमूर्धन्यमध्यम् । वीपट् वपट् ह्य
मूर्धन्यमध्यम् । स्वधा दन्त्यादि । इन्द्राय
स्वाहा इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥ ३ ॥

पितृभद्रदानमन्त्रः । यथा,—

“दैत्येभ्योऽनं हरिः पूर्यो वपट् सद्गो हित
सुखम् ।

स्वाहाग्नये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः मते ॥”

इति सुध्वीधव्याकरणम् ॥

परिद्वैत्येभ्योऽनं समर्थं पूर्यो वपट् सद्गो हित
सद्गो सुखं अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे
स्वस्ति एतानि ऋष्टानि । नमः मते इति मते
नित्याय विष्णवे नम इत्यर्थः । सर्वत्र भवते-
गन्धमानत्वात्कर्मकाहास्यसमाप्तिः । वपट्-
स्वाहास्वधामसमात्यागायतया समदानत्वेनैवेद-

स्वधा

सिद्धौ पृथग्ग्रहणं मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्तार्थं
तेन शिखायै वपट् शिरसे स्वाहा पितृभ्य
स्वधीच्यताम् । हृदयाय नमः । इत्यादि सिद्धम्
इति तटीकाया दुर्गादासः ॥ पितृणामन्नम् ।

यथा,—

“भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाया

तद्वत् स्वाहा ह्यभोक्ता स्वयं देवि ।”

इति ऋग्वेदे देवीसूक्तम् ॥

स्वधा वै पितृणामन्नम् । इति अतिथः ॥

स्वधा, स्त्री, (स्वान् दधातोति । धा + क्तिप् ।)

दक्षकन्या । सा तु पितृणां पत्नी । तस्या हे
कन्ये । यमुना धारिणी च । एतयोस्तर्पस्वन्वो-
मन्ततिर्नास्ति । इति श्रीभागवतमत्तम् ॥ सा च
ब्रह्मणो मानसी कन्या । यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“शृणु नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम् ।

पितृणाञ्च दक्षिकं आदानां फलवर्धनम् ॥

सृष्टेरादौ पितृगणान् ससर्ज्ज जगता विधिः ।

चतुरश्रतुर्मूर्तिमतस्त्रीञ्च तेज स्वरूपिणः ॥

दृष्ट्वा रक्ष पितृगणान् सिद्धरूपान्नोहरान् ।

आहारं ससृजे तेषां आह तर्पणपूर्वकम् ॥

स्नानं तर्पणपर्यन्तं आदानं देवपूजनम् ।

प्राङ्गिकञ्च त्रिसन्धानं विप्राणाञ्च श्रुतौ

श्रुतम् ॥

नित्यं न कुर्यादयो विप्रस्त्रिसन्ध्यं आह तर्पणम् ।

वलिं वेदधनि सोऽपि विप्रज्ञो नो यथोरग ॥

हरिसेवाविहीनश्च श्रीहरिरेनैवेद्यभुक् ।

भस्मान्तं स्रतकं तस्य न कर्माहं स नारद ॥

ब्रह्मा आहादिकं सृष्ट्वा जगाम पितृहेतवे ।

न प्राप्नुवन्ति पितरो ददति ब्राह्मणादयः ॥

सर्वं प्रजग्मुः क्षुभिता विपश्चा ब्रह्मणः सभाम् ।

सर्वं निवेदनं चक्रुस्तमेव जगता विधिम् ॥

ब्रह्मा च मानसीं कन्यां ससृजे ता मनोहराम् ।

रूपयौवनसम्पन्ना शतचन्द्रसमप्रभाम् ॥

विद्यावतीं गुणवतीमतिरूपवतीं सतीम् ।

श्वेतचम्पकवर्णाभा रत्नभूषणभूषिताम् ॥

विशुद्धा प्रकृतेरशा सम्मिता वरदा शुभाम् ।

स्वधाभिधाना सुदतीं लक्ष्मीलक्षणस्युताम् ॥

शतपद्मदलन्यस्तपादपद्मञ्च विभ्रतीम् ।

पत्नी पितृणां पञ्चास्या पञ्चजा पञ्चलोचनाम् ॥

पितृभ्यस्ता ददौ ब्रह्मा तृष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम् ।

ब्राह्मणाद्योपदेशञ्च चकार गोपनीयकम् ॥

स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य पितृभ्यो देहि चेति च ।

क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा ॥

स्वाहा शस्ता देवदाने पितृदाने स्वधा परा ।

सर्वत्र दक्षिणा शस्ता हतयज्ञमर्दाचणम् ॥

पितरो देवता विप्रा सुनयो मनवस्तथा ।

पूजा चक्रुः स्वधा शान्ता तृष्टाप परमादरम् ॥

देवादयश्च सन्नुष्टा परिपूर्णमनोरथा ।

विप्रादयश्च पितरं स्वधादेवो वरेण च ॥

इत्येव कथितं सर्वं स्वधोपाख्यानमुत्तमम् ।

सर्वेषाञ्च तृष्टिकरं किंभूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१॥

स्वधा

नारद उवाच ।

स्वधापूजाविधानञ्च ध्यानं स्तोत्रं तथा मुने ।
श्रोतुमिच्छामि यत्नेन वद वेदविदावर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

तद्गानं स्तवनं ब्रह्मन् वेदोक्तं सर्व्वश्रम्यतम् ।

सर्व्वं जानासि च कथं ज्ञातुमिच्छसि हृदये ॥

शरत्क्षणाद्योदश्या मघाया आह वामरे ।

स्वधा मपूज्य यत्नेन तत आह समाचरेत् ॥

स्वधां नाभ्यर्च्य यो विप्र आह कुर्यात्दहमति ।

न भवेत् फलभाक् सत्य आहस्य तर्पणस्य च ॥

ब्रह्मणो मानसीं कन्यां शश्वत् सुखिरयौवनाम् ।

पूज्या पितृणां देवाना आदाना फलदा भजे ॥

इति ध्यात्वा शालग्रामेऽप्यथवा मङ्गले घटे ।

दद्यात् पाद्यादिकं तस्यै स्तूनेनेति श्रुतौ श्रुतम् ॥

ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं स्वधादेव्यै स्वाहेति च महा-
मनुम् ।

ससुचार्यं च मपूज्य स्तुत्वा ता प्रणमेद्द्विजः ॥२॥

स्तोत्रं शृणु मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मपुत्र विशारद ।

सर्व्ववाञ्छाप्रदं नृणां ब्रह्मणा यत् हातं पुरा ॥

ब्रह्मोवाच ।

“स्वधोच्चारणमात्रेण तीर्थस्नानयो भवेन्नरः ।

मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो वाजपेयफलं लभेत् ॥

स्वधा स्तवा स्वधेत्येव यदि वारत्रयं स्मरेत् ।

आप्तव्यं फलमाप्नोति वल्लेखं तर्पणस्य च ॥

आहकाले स्वधास्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।

लभेत् आहगतानाञ्च पुण्यमेव न शक्यं ॥

स्वधा स्तवा स्वधेत्येव त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।

प्रिया विनोता स लभेत् माध्वीं पुत्रं गुणान्वि-
तम् ॥

पितृणां प्राणतुल्या त्वं द्विजजीवनरूपिणी ।

आदाधिष्ठातृदेवी च आहादोनां फलप्रदा ॥

वह्निर्गच्छ मन्वानमः पितृणां तृष्टिहेतवे ।

सप्रोतये द्विजातीनां तृष्टिणा हृदिहेतवे ॥

नित्या त्वं नित्यरूपामि पुण्यरूपासि सुव्रते ।

आविर्भावतिरोभावो सृष्टौ च प्रलये तव ॥

ॐ स्वस्ति च नमः स्वाहा स्वधा त्वं दक्षिणा
तया ।

निरूपिताश्चतुर्व्वेदे पटः प्रगस्ताश्च कर्मणाम् ॥

पुरासीस्व स्वधा गोपी गौलीके राधिकामर्षी ।

दृतीरमि स्वमात्मानं कृण्वन्ते स्वधा स्मृता ॥

धस्ता त्वराधिकारापात् गौलीकादिभ्यमागता ।

कृष्णाश्रिता तथा दृष्टा पुरा दृष्टायने वने ॥

कृष्णानिङ्गनपुण्येन भृता मे मानसी सुता ।

अदृष्टा सुरती तेन चतुर्णां स्वामिना प्रिया ॥

स्वाहा च सुन्दरी गोपी पुरासोद्गाधिकामर्षी ।

स्व कृष्णमाह रतये तेन स्वाहा प्रकीर्त्तिता ।

कृष्णेन मारु सुचिर रमते राममण्डले ।

प्रमत्ता सुग्ती श्रिता दृष्टा सा राधया पुरा ॥

तस्याः शर्मणं प्रध्वन्ता गान्धीकारिभ्यमागता ।

कृष्णानिङ्गनपुण्येन वभूव उद्गादिभिर्गो ॥

परिवर्षणा परमा देवानां प्रथिता नृणाम् ।

यथासीद्धारणैश्च नरा मुच्यन्ते यतस्तत् ॥

स्नः

सा सुशीलाभिधागोपो पुरासोद्राधिकामखी ।
उवास दक्षिणे क्रोडे कृष्णस्य राधिकाप्रत ॥
प्रधस्ता सा च तत्प्रापात् गोलोकाद्विश्रमा-
गता ।

कृष्णालिङ्गनपुष्येन सा बभूव च दक्षिणा ॥
प्रेयसी सुरतौ दक्षा प्रशस्ता सख्यकर्मसु ।
उवास दक्षिणे भर्तुर्दक्षिणा तेन कौर्त्तिता ॥
बभूवुस्तिष्ठो गोप्यस खधा च दक्षिणा तथा ।
कर्मिणा कर्मपूर्णाथं पुरा चैवेखरेच्छया ॥
इत्येवमुक्त्वा स ब्रह्मा ब्रह्मलोके स्वसमदि ।
तस्यौ च सहसामात्य खधा साविम्बभूव ह ॥
तदा पिष्टभ्य प्रददौ तामेव कमनालयाम् ।
ता रुप्राप्य यतस्ते च पितरश्च सहसिता ॥
खधासुगोत्रमिदं पुष्य य शृणोति समाहित ।
स दाता सर्वतोर्थेषु वेदपाठफल लभेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्याय ॥

स्वधाप्रिय, पु, (स्वधाया प्रिय ।) कृष्णतिल ।
इति ध्वजरावली ॥ अग्निश्च ॥

स्वधाभुज, [ज्] पु, (स्वधा भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्षिप् ।) पिष्टगण । इति विकारुण्डशेष ॥
(यथा, रघु । ८ । ३० ।

“ऋषिदेवगणस्वधामुजा

श्रुतयागप्रसवै स पार्थिव ।

अश्रुतत्वमुपेयिवान् वभौ

परिभ्रैर्भुक्त इवोष्णादोधि ॥”

देवता । इति हेमचन्द्र ॥

स्वधिति, पु, स्त्री, (स्व धियति दधातीति । धि +
क्तिच् ।) कुठार । इत्यमर । २ । ८ । ६२ ॥

तानव्ययादिश्च ॥ (यथा, भागवते । १० । ५५ ।
५ ।

“एतन्महानस नीलावयन् स्वधितिनाडुतम् ॥”
दञ्ज । इति निघण्टु । २ । २० ॥)

स्वधितिऋतिक, पु, (स्वधितिर्हेतियस्य । कन् ।)
परशुपारियोद्धा । इति कैचित् ॥

स्नन, ण शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्त । स्नेनतु
स्ननतु । अत्र स्नन ण स्नन च इत्युभयपाठौ
लेखकप्रमादकृत । इति दुर्गादास ॥

स्नन, त् क ध्वाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्त । स्नन-
यति । इति दुर्गादास ॥

स्नन, मि तसने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । शब्दे इत्यनु-
वर्तते । तसने भूषणे कर्त्तरि शब्देऽर्थेऽयमि-
त्यर्थः । स्नेनतु सस्ननतुर्नूपुरौ । मि, स्ननयति
स्नानयति कङ्कणं बधू । अन्यत्र स्नानयति
चण्डा जन । इति दुर्गादास ॥

स्नन, पु (स्नननमिति । स्नन शब्दे + “स्ननह-
सोर्वा ।” ३ । ३ । ६२ । इति अ० ।) शब्द ।
इत्यमर । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १२३ । ४६ ।

“आकाशे दुन्दुभीनाश्च बभूव तुमुच स्नन ॥”)

स्नः

स्नमचक्रः, पुं, रतिवन्धविशेषः । तस्य कश्च
यथा,—

“धृत्वा बाहू तथा कण्ठं पादतोऽपि शिरः

स्थितः ।

गूढश्च कामयेत् कामो स्नमचक्रः प्रकीर्त्तितः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

स्निः, पु, (स्नन + इन् ।) शब्दः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

स्ननित, स्त्री, (स्नन + क्तः । गर्हितम् । मेघ-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिते, त्रि । इत्य-
मर । ३ । १ । ६४ ॥

स्ननिताह्वय, पु, (स्ननितम् आह्वयते इति । आ +
ह्वे + अच् ।) तणुनीय । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्ननोत्साह, पु, (स्ननेन उत्साहो यस्य ।)
गण्डक । इति रत्नावली ॥ पुरस्कान्तरं शनोत्-
साह इति च पाठः ॥

स्नप, स्त्री, (स्नप + ल्युट् ।) निद्रा । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“वासुदेवोऽपि कर्त्तव्यं चतुर्षु मयनिव्ययानवाङ्-
नाध्यक्षेण गतिशान्तानामभुक्तवता मेदःस्तेदकफ-
रसप्रक्षोषणानामजीर्णिनाश्च सुहृत्तं दिवा-
स्नपनप्रतिपिद्यत् ॥”)

स्नपिष्ठा, स्त्री, पिष्ठास्त्रयोः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्नपिष्ठागी, [ज्] पु, (स्नपिति इति कर्म
यस्य ।) अयन्कर्त्ता । तद्वैदिकपर्यायी ।
स्नपिति १ स्नपिति २ इति द्वौ स्नपितिकर्मणोः
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥

स्नप, पु, (स्नप + “स्नपो नन् ।” ३ । ३ । ६१ ।
इति नन् । यथा “कृषुर्लघुद्वयनीति ।” उणा०

३ । १० । इति नन् ।) निद्रा । इत्यमर । १ ।
७ । ३६ ॥ यथा,—

“तस्मान्न जाययाद्वाचो दिवास्नपस्य वर्जयेत् ।
ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुध स्नपमितश्चरेत् ॥”)

प्रसुप्तस्य विज्ञानम् । यथा,—

“पूर्वदेहानुभूतास्तु भूतात्मा स्नपत प्रभु ।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥

करणानान्तु वैकथ्ये तमसाभिप्रवर्धते ।
अस्वप्नप्रिय भूतात्मा प्रसुप्त इव चोचते ॥”

इति सञ्चते शारोरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
दर्शनम् । इति मेदिनी ॥ * सुस्नप्रा यथा,—

नन्द उवाच ।

“केन सप्रेन किं पुण्यं केन पुसा भवेत् सुखम् ।
कोऽपि कोऽपि च सुस्नपस्तत् सर्वं कथय
प्रभो ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“वेदेषु सामवेदश्च प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
तत्रैव काण्वशाखाया पुण्यकाण्डे मनोहरे ॥

सुव्यक्तो यश्च सुस्नपः शश्वत् पुण्यफलप्रदः ।
तत् सर्वं लिखितं तात । कथयामि निशामय ॥

स्वप्राध्याय प्रवक्ष्यामि बहुपुण्यफलप्रदम् ।
स्नप्राऽयं नरः शश्वत्तः शशाङ्कान्फलं लभेत् ॥

स्नः

स्नपस्तु प्रथमे यामे सवस्तरफलप्रदः ।
द्वितीये चाष्टभिर्भावेऽस्त्रिभिर्भावेऽस्तुतीयके ॥

चतुर्थे चाष्टभासेन स्नपः स्यात्तु फलप्रदः ।
दशाहे फलदः स्वप्नोऽप्यश्चोदयदर्शने ॥

प्रातः स्वप्नश्च फलदस्तत्फलं यदि बोधित ।
दिने मनसि यदृष्टं तत् सर्वं लभेद्गुणम् ॥

चिन्ताध्याधिसमायुक्तो नरः स्वप्नश्च पश्यति ।
तत् सर्वं निष्फलं तात प्रयात्येव न सशयः ॥

जडा मूढपुरीषेण पीडितश्च भयाकुल ।
दिग्भ्रमरो मुक्तकेशो न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥

दृष्ट्वा स्वप्नश्च निद्रासुर्यादि निद्रा प्रयाति च ।
विमूढो वक्ति चेद्रात्रौ न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥

एषा काश्चिन्मोत्रे च विद्वान्तं नभते ध्रुवम् ।
दुर्गते दुर्गतिं याति नौसे व्याधिं प्रयाति च ॥

शश्वो भयश्च लभते द्यूर्ध्वं च कलङ्को भवेत् ।
कारिणा धनदाज्ञि स्याद्रात्रौ चौरः य भवेत्

निद्रया नभते शोया पण्डिते चाच्छित फलम् ।
न प्रक्षणाश्च सन्तु पण्डितं वाञ्छयेत् प्रज ॥

गवाणु कन्दराणाञ्च हयानाञ्च प्रजिग्वर ।
प्राग्गदानश्च भैलाना हृद्याणाश्च तथैव च ॥

आरोहणश्च घनद भोजन रोदनं तथा ।
प्रतिगृह्य तथा वीणा शस्त्राद्या भूमिसालमेत् ॥

शस्त्राद्येषु यदा विद्वो ब्रह्मेण क्षमिणा तथा ।
विष्टया रुधिरैव ससृक्तोऽप्यर्थमालभेत् ॥

स्वप्नेऽप्यगत्यागमन भार्यालाभ कर्मेति च ।
द्यूर्ध्वं चिन्तयेत् शश्वत् नरकश्च विगल्बति ॥

नगर प्रविशेद्भक्त मनुद्ग वा सुधा पिवेत् ।
शुभयार्त्ताभवापोति विपुलशार्थमालभेत् ॥”

एष स्याने नक्तं समुद्र स्थाने ससृत् सुधा स्थाने
सुप्त इति च पाठः ।

“गजं नृपं सुवर्णं च वृषभं घेनुमेव च ।
दोषभञ्ज फलं पुण्यं कन्या छत्रं रथं ध्वजम् ॥

कुटुम्बं लभते दृष्ट्वा कीर्त्तिश्च विपुला त्रियम् ।
पूण्यदुःखं हिजं वक्ति पुण्यं ताम्बूलमन्दिरम् ॥

शक्ताधान्यं नटं वेश्यां दृष्ट्वा श्रियमवाप्नुयात् ।
गाधोरश्च घृतं दृष्ट्वा चार्थं पुण्यं धनं लभेत् ॥

पायसं पद्मपत्रं च दधि दुग्धं घृतं मधु ।
निष्टान्नं सखिकं मुक्तां ध्रुवं राजा भावति ॥

पक्षिणा मानुषाणाञ्च भुङ्क्ते मासं नरो यदि ।
बद्धर्थं शुभवार्त्ताश्च लभते चाच्छित फलम् ॥

छत्रं वा पादुकांवापि लब्ध्वा ध्यानश्च गच्छति ।
असिश्च निर्मलं तीक्ष्णं तत्तथैव भविष्यति ॥

मेलया सन्तरेदयो हि स प्रधानं भविष्यति ।
दृष्ट्वा च फलिनं वृक्षं घनमाप्नोति निश्चितम् ॥

यस्य श्वेतेन सर्पेण दृश्यते दक्षिणे भुजे ।
सोऽचिरात्सभते भार्या विनीता प्रियवादिनीम् ॥

सर्पेण भक्षितो यो हि पर्यलाभश्च तद्ववेत् ।
स्वप्ने सूर्ये विधुं दृष्ट्वा मुच्यते व्याधिबन्धनात् ॥

वडवा कुक्कुटी क्रौञ्चीं दृष्ट्वा भार्यां लभेद्-
ध्रुवम् ॥

स्वप्ने यो निगडैर्बद्धं प्रतिष्ठासुत्तमा लभेत् ॥
उत्तमा स्थाने पुत्रमिति वा पाठः ।

स्वप्नः

दध्यन्नं पायसं शुद्धं तडागि वा नदीतटे ।
विशौर्णे पद्मपत्रे च सोऽपि राजा भविष्यति ॥
तडागि वा स्थाने पद्मपत्रे इति वा पाठः ।
जलौकस हृदयकश्च मर्षश्च यदि पश्यति ।
धन पुष्पश्च विजयं प्रतिष्ठाञ्च लभेदिति ॥
शृङ्गिभिर्देहिभिः कोलैर्वानरैः पीडितो यदि ।
निश्चितश्च भवेत्तज्जा धनश्च विपुल लभेत् ॥
मत्स्य माम मौक्तिकश्च शङ्खचन्दनद्वैरकम् ।
यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते विपुलं धनमालभेत् ॥
सुराश्च रुधिर स्वयं भुञ्जा विद्या धन लभेत् ।
प्रतिमा शिवलिङ्गश्च लभेददृष्ट्वा जय धनम् ॥
फनित पुष्पित विश्वमान्द्र दृष्ट्वा लभेत् धनम् ।
दृष्ट्वा च ज्वलद्गिनश्च धन वुद्धिं श्रिय लभेत् ॥
आमलक धात्रीफलं उत्पन्नश्च धनागमम् ।
देवताश्च विद्या गावः पितरो लिङ्गिनस्तथा ।
उत्पन्न स्थाने तत्पत्रमिति वा पाठः ।
अप्सराति भियः स्वप्ने तत्तथैव भविष्यति ॥
अप्सराश्चरधरा नारीं शुक्लमाख्यानुलेपनाम् ।
समाश्लिष्यति यः स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतः सुखम् ॥
पोनाप्यरधरा नारीं पीतमाख्यानुलेपनाम् ।
उत्पन्नश्चति यः स्वप्ने कल्याण तस्य जायते ॥
सर्वान्पि शुक्लानि प्रशंसितानि
यस्यास्थि कार्पासविवर्जितानि ।
सर्वान्पि कृष्णानि विनिन्दितानि
गोहृदिदेवहिजवर्जितानि ॥
दिव्या स्त्री सस्मिता विप्रा रत्नभूषणभूषिता ।
यस्य मन्दिरमायाति स प्रिय लभते ध्रुवम् ॥
स्वप्ने च ब्राह्मणो देवो ब्राह्मणो देवकन्यका ।
कुमारो चाष्टवर्षीया रत्नभूषणभूषिता ।
गन्ध तुष्टा भवेत् स्वप्ने तस्य तुष्टा च पार्वती ॥
इत्यत्र स भवेत् कविपण्डितः इति च पाठः ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणो वापि सन्तुष्टः सस्मिता सती ।
फल ददाति यस्यै च तस्य पुत्री भविष्यति ॥
यः स्वप्ने ब्राह्मणो नन्दः करोति च शुभा-
श्रियम् ।
यद्दति भवेत्तस्य तस्यैश्वर्यं भवेदध्रुवम् ॥
परितुष्टो हिजयेष्ठयायाति यस्य मन्दिरम् ।
नारायणः शिवो ब्रह्मा प्रविशेत्तु तदान्नमम् ॥
मर्पतिस्तस्य भवति यश्च विपुल शुभम् ।
पदं पदं सुख तस्य सम्मान गौरव लभेत् ॥
शकसादपि स्वप्ने तु लभते सुरभी यदि ।
भूमिलाभो भवेत्तस्य भार्या चापि पतिव्रता ॥
कारेण क्त्वा हस्ती य मस्तके स्थापयेद्यदि ।
राज्यलाभो भवेत्तस्य निश्चितश्च श्रुतौ श्रुतम् ॥
स्वप्ने तु ब्राह्मणस्तुष्टः समाश्लिष्यति य ब्रज ।
तीर्थघ्रायी भवेत् सोऽपि निश्चितश्च श्रिया-
न्वितः ।
स्वप्ने ददाति पुष्पश्च यस्यै पुष्पवते हिज ।
जययुक्तो भवेत् सोऽपि यश्चलो च धनो सुखी ॥
स्वप्ने दृष्ट्वा च तीर्थानि सोऽपि नृपतयश्च च ।
जययुक्तश्च धनवा स्त्रीर्यन्त्रायो भवेत्सर ॥
स्वप्ने तु पूर्णकनक काञ्चित् कश्चि ददाति वा ।

स्वप्नः

पुत्रलाभो भवेत्तस्य सम्पत्ति वा समालभेत् ॥
हस्ते क्त्वा तु कुडव आटक वापि सुन्दरौ ।
यस्य मन्दिरमायाति स लक्ष्मीं लभते ध्रुवम् ॥
दिव्या स्त्री यद्दृष्ट्वा गत्वा पुरीषं विष्टजेद्विज ।
अर्थलाभो भवेत्तस्य दारिद्र्य प्रयाति च ॥
यस्य गेह समायाति भार्या सह ब्राह्मणः ।
पार्वत्या सह शम्भुर्वा लक्ष्मोर्नारायणोऽथवा ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणो वापि स्वप्ने यस्मै ददाति वा ।
धान्य पुष्पाञ्जलि वापि तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥
सर्वतोमुखीत्यत्र सर्वतः सुखेति च पाठः ।
सुक्ताहार पुष्पमाख्य चन्दनश्च शुभ व्रज ।
शुभ व्रज स्थाने लभेद्विज इति वा पाठः ।
स्वप्ने ददाति विप्रश्च तस्य श्रीः सर्वतः सुखी ॥
गोरोचना पताका वा हि द्वाभिन्दुदृष्टकम् ।
स्त्रिधात्रश्च लभेत् स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतः सुखी ॥
स्त्रिधात्रस्थाने सिद्धात्रमिति वा पाठः ।
ब्राह्मणो प्राङ्गणो वापि ददाति यस्य मन्दाकि ।
कृत्र दा शङ्खधान्य वा स च राजा भविष्यति ॥
स्वप्ने रथस्यः पुरुषः शुक्लमाख्यानुलेपनः ।
तत्रस्थो दधि शुद्धे च पादस्य वा नृपो भवेत् ॥
स्वप्ने ददाति विप्रश्च ब्राह्मणौ वा सुधा दधि ।
प्रयस्तपान्न तस्यै वा सोऽपि राजा भवेदध्रुवम् ॥
ददाति पुस्तक स्वप्ने यस्यै पुष्पवते हिज ।
न भवेद्विष्टविष्टातः कवीन्द्र पण्डितेश्वर ॥
य पाठयति स्वप्ने या मातेव च सुत यथा ।
सरस्वतीसुतः सोऽपि तत्परो नास्ति पण्डितः ॥
ब्राह्मणः पाठयेद्यश्च पितेव यद्गुणवन्तम् ।
ददाति पुस्तक प्रोत्वा स च तत्कृष्टयो भवेत् ॥
प्राप्नोति पुस्तक स्वप्ने पथि वा यत्र तत्र वा ।
स पण्डिता यश्चो च विद्यातश्च महीतले ॥
स्वप्ने यस्मै महासन्ध विप्रो विप्रा ददाति चेत् ।
स भवेत् पुरुष प्राज्ञो धनवान् गुणवान् सुधीः ॥
स्वप्ने ददाति मन्त्र वा प्रतिमा वा शिलाभयोम् ।
यस्मै ददाति विप्रश्च मन्त्रमिदं तद्भवेत् ॥
विप्रा विप्रसमूहश्च दृष्ट्वा नत्वाशिश लभेत् ।
राजेन्द्रः स भवेत्तपि किम्वा च कविपण्डितः ॥
शुक्लघान्ययुता भूमि यस्यै विप्रः समुत्सृजेत् ।
स्वप्ने च परितुष्टश्च स भवेत् पृथिवीपति ॥
स्वप्ने विप्रो रथे क्त्वा नानास्वर्गं प्रदर्शयेत् ।
चिरजीवी भवेत्तस्य धनं हृदिर्भवेत् ध्रुवम् ॥
विप्रा विप्रश्च सन्तुष्टो यस्यै कन्या ददाति च ।
स्वप्ने च स भवेन्नित्य धनाढ्यो भूपतिः स्वयम् ॥
स्वप्ने सरोवर दृष्ट्वा समुद्र वा नदीं नदम् ।
शुक्लाहि शुक्लशैलश्च दृष्ट्वा प्रियमवाप्नुयात् ॥
प्रिय स्थाने श्रियमिति च पाठः ।
यः पश्यति मृत स्वप्ने स भवेच्चिरजीवनः ।
अरोगोऽरोगिण दृष्ट्वा सुखिनश्च सुखी भवेत् ॥
दिव्या स्त्री य प्रवदति मम स्त्रामो भवान् भव ।
स्वप्ने दृष्ट्वा च जागर्ति स च राजा भवेदध्रुवम् ॥
स्वप्ने च बालिका दृष्ट्वा लब्धा स्कार्टिका-
मानिकाम् ।
इन्द्रचाप शुक्लघन स गतिष्ठा लभेत् ध्रुवम् ॥

स्वप्नः

स्वप्ने विप्रो वदति यं मम दासो भवेति च ।
हरिदासस्य तद्भक्तिं लब्धा स वैष्णवो भवेत् ॥
स्वप्ने विप्रो हरिः शम्भुर्ब्राह्मणो कमला शिवा ।
शुक्ला स्त्री वेदमाता वा जाङ्गवी वा सरस्वती ॥
गोपालिकावेशधरा बालिका राधिका मम ।
बालश्च बालगोपालः स्वप्नविद्धिः प्रकाशितः ॥
एष ते कथितो नन्द सुखप्रः पुष्पहेतुकः ।
श्रोतुमिच्छसि किं वा त्व किं भूयः कथयामि
ते ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सुखप्रदर्शन
७७ अध्यायः ॥ * ॥
अक्षरदृष्टसुखप्रा यथा,—
“अथाक्षरः स्वभवन गत्वा कसेन प्रेरितः ।
चकार श्रयन तल्पे भुञ्जा मिष्टान्नसुप्तमम् ॥
उत्कर्षरथ तास्त्रूल चखाद दासत जलम् ।
जग्मन्न निद्रा सुखत सुखाभोगमात्रतः ॥
ततो ददर्श स्वप्ने गुराण्यनुनिम्नतम् ।
निम्नवशेषः।अथै वायुद्विपरिवर्जितः ॥
अरोगो वदवेत्तस्य वस्त्रयुग्मसन्वितः ।
सुतस्यशार्गी सुस्त्रिग्विन्ताशोकविवर्जितः ॥
किशोरवयसः श्यामः द्विभुज सुरलौधरम् ।
पीतवस्त्रपरिधातः कनकालाधिभूषितम् ॥
चन्दनोष्पितश्लोकः सार्वतीमाख्यशोभितम् ।
भूमिः भूमिताईश्च सद्रत्नमणिभूषणैः ॥
मयूरशुक्लशुद्धश्च अग्रित पद्मलोचनम् ।
एकमूत द्विभुजिष्ठ ददर्श प्रथमे मुने ॥
ततो ददर्श इच्छिना पतिपुत्रवती सतोम् ।
पीतवस्त्रधरोधाना रत्नभूषणभूषिताम् ॥
ज्वलरादोपहस्ताश्च शुक्लमाख्यकरा वराम् ।
शरस्वन्दर्भस्याश्च अस्मिता वरदा शुभाम् ॥
ततो ददर्श विप्रश्च सुवन्तश्च शुभाश्रियम् ।
श्वेतपद्मगतः चम तुरगश्च सरोवरम् ॥
ददर्श चिद्विन चारु फलित पुष्पित शुभम् ।
आम्नित्स्वकारिकेनगुवाककदलौतकम् ॥
दशन्त श्वेतसर्पश्च स्वात्मान पर्वतस्थितम् ।
पुष्पस्यश्च गजस्यश्च तरिस्थ तुरगस्थितम् ॥
वौणा वाटितवन्तःश्च शुक्लवन्तश्च पायसम् ।
दधिचोरयुतान्श्च पद्मपत्रस्थमौषितम् ॥
कामिविद्विष्टान्श्च रुदन्त मोहित तथा ।
शुक्लघान्यपुष्पधरः क्षण चन्दनचर्चितम् ॥
समुद्रस्थ प्रासादस्थमग्नान्श्च सलोहितम् ।
छिन्नभिन्नचताञ्जश्च मेदःपूयसमन्वितम् ॥
ततो ददर्श रजत मणिशुभ्रश्च काञ्चनम् ।
सुक्तामाणिक्यरत्नश्च पूर्णकुम्भ धन जलम् ॥
सुरभिश्च सवत्साश्च हृष्यमन्द्र मयूरकम् ।
शुक्लश्च सारस शङ्ख छिन्न खड्गनमेव च ॥
तारसुल पुष्पमाख्यश्च ज्वलद्गिन सुगार्जनम् ।
पार्वतीप्रतिमा कृष्णप्रतिमा शिवलिङ्गकम् ॥
विप्रबालाश्च बालश्च सुपुष्पफलित कृष्णम् ।
देवस्वन्तोश्च राजेन्द्र मिष्ट व्याघ्र गुरु सुरम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्ने समुत्तरी चक्राराङ्गिकमोषितम् ।
उदव कथयामि सर्वं तव स्वप्ने ॥

स्वप्नः

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७०।१-१८ ॥
दुःस्वप्ना यथा.—

नन्द उवाच ।

“श्रुतं सर्वं महाभाग दुःस्वप्नं कथय प्रभो ।
उवाच तच्च भगवान् श्रूयतामिति तद्वच ॥”
श्रीभगवानुवाच ।

“स्वप्ने हसति यो हर्षादिवाहं यदि पश्यति ।
नर्तनं गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
दन्ता यस्य विपीडयन्ते विचरन्तश्च पश्यति ॥
धनहानिर्भवेन्नस्य पीडा चापि शरीरजा ॥
अभ्यङ्गितस्तु तैलेन यो गच्छेद्दक्षिणा दिशम् ।
खरोद्गमहिषारूढो मृत्युस्तस्य न सशय ॥
स्वप्ने चूर्णं जवापुष्पमशोक करवोरकम् ।
विपत्तिस्तस्य तेलञ्च कृष्णं यदि पश्यति ॥
नग्ना कृष्णा छिन्ननासा शूद्रस्य विधवा तथा ।
कपर्दिकां तालफलं दृष्ट्वा शोकमवाप्नुयात् ॥
स्वप्ने रुष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणी कोपस्युताम् ।
विपत्तिश्च भवेत्तस्य लक्ष्मीर्याति गृहाद्भ्रुवम् ॥
वनपुष्पं रक्तपुष्पं पलाशञ्च सुपुष्पितम् ।
कार्पासं शुक्लवस्त्रञ्च दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
गायन्तीञ्च हसन्तीञ्च कृष्णास्वरधरा स्त्रियम् ।
दृष्ट्वा कृष्णाञ्च विधवा नरो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
देवता यत्र नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ।
आस्तीटयन्ति धावन्ति तस्य देशो विनश्यति ॥
घान्तं मूर्ध्नं पुरोषं वा वैद्यं रौप्यं सुवर्णकम् ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमात्मिकम् ॥
कृष्णास्वरधरा नारीं कृष्णमात्यानुलेपनाम् ।
उपगृह्णति यः स्वप्ने तस्य मृत्युर्भवति ॥
मृतं वस्त्रञ्च सुण्डञ्च मृगस्य च नरस्य वा ।
यः प्राप्नोत्वस्त्रिमालाञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
अभ्यङ्गितस्तु हविषा घोरेण मधुनापि वा ।
तन्म्रेणापि गुडेनैव पीडा तस्य विनिश्चितम् ॥
रथ खरोद्गसयुक्तं एकाकी योऽधरोहयेत् ।
तत्रस्थोऽपि च जागर्ति मृत्युरेव न सशय ॥
रक्तास्वरधरा नारी रक्तमात्यानुलेपनाम् ।
उपगृह्णति यः स्वप्ने व्याधिस्तस्य विनिश्चितम् ॥
पतितं नखकेशञ्च निर्वाणाङ्गारमेव च ।
भस्मपूर्णं चिता दृष्ट्वा लभते मृत्युमेव च ॥
शमशानं शुष्काकाष्ठञ्च टण्डानि लौहमेव च ।
मसौञ्च किञ्चित् कृष्णा वा दृष्ट्वा दुःखं लभेत् ॥

पादुकां फलकं रक्तपुष्पमाद्य भयानकम् ।
मापं मसूरं मुद्गं वा दृष्ट्वा सद्यो व्रणं लभेत् ॥
कण्टकं सरलं काकं भङ्गुलं वानरं खरम् ।
पूयं गात्रमलं स्वप्ने केषलं व्याधिकारणम् ॥
भग्नभाण्डं क्षतं शूद्रं गलत्कुष्ठञ्च रोगिणम् ।
रक्तास्वरञ्च जटिलं शूकरं मङ्गिषं खरम् ॥
अन्धकारं महाघोरं मृतजिवं भयानकम् ।
दृष्ट्वा स्वप्ने योनिभिर्ह्य विपत्तिं लभते भ्रुवम् ॥
कृवेक्षरूपं न्नेच्छञ्च यमदूतं भयङ्करम् ।
पाशहस्तं पाशशस्त्रं दृष्ट्वा मृत्युं लभेत् ॥
हास्यो ब्राह्मणो वाक्सा वान्दकी वा मृतः सुतः ॥

स्वप्नः

विटायं कुरते कोपात् दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
कृष्णपुष्पञ्च तन्मास्यं शक्यशस्त्राधारिणम् ।
श्लेष्माञ्च विक्रताकारां दृष्ट्वा मृत्युं लभेत् भ्रुवम् ॥
वाद्याञ्च नर्तनं गीतं गायनं रक्तवामसम् ।
मृदङ्गवाद्यमानन्दं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भ्रुवम् ॥
वाद्यां स्थाने वाद्यमिति वा पाठः ।
आनन्दं स्थाने आनन्दमिति युक्तम् ।
मत्स्यादि धारयेद्यो हि तदभ्रातृर्भरणं भ्रुवम् ॥
छिन्नं वापि कवचं वा विकृतं वा मुक्तकेशिनम् ।
क्षिप्तं मृत्युञ्च कुर्वन्तं दृष्ट्वा मृत्युं लभेत् ॥
मृतो वापि मृता वापि कृष्णां श्लेष्मा भया-

नका ।

उपगृह्णति यं स्वप्ने तस्य मृत्युर्विनिश्चितः ॥
येषां दन्ताश्च भग्नाश्च केशाश्चापि पतन्ति च ।
धनहानिर्भक्तेषां पीडा वा तच्छरीरजा ॥
उपद्रवन्ति यः स्वप्ने मृङ्गिणीं दृष्ट्वाऽपि वा ।
बालकां भानवाशैव तस्य राजकुलाद्भयम् ॥
छिन्नं हस्तं पतन्तश्च शिलादृष्टिं तुषं चरम् ।
रक्ताङ्गारं भस्मदृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
गृहं पतन्तं शैलं वा धूमकेतुं भयानकम् ।
भग्नस्कन्धं तरोर्वापि दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
रथगृहशैलहस्तगोर्हस्ततुरगात् खरात् ।
पतन्ति भूमौ ये स्वप्ने विपत्तिस्तस्य सदुला ॥
उच्चैः पतन्ति गर्तेषु भस्माङ्गारचितासु च ।
चारकुण्डेषु चूर्णेषु मृत्युस्तेषां न सशय ॥
बलादुत्प्लवति दृष्ट्वा मृत्युञ्च यस्य मस्तकात् ।
पितुर्नाशो भवेत्तस्य गुतोर्वापि मृत्युस्य वा ॥
सुरभो यस्य गीहञ्च याति चरुता सवत्सिका ।
प्रयाति पापिनस्तस्य लक्ष्मोरपि वसुन्धरा ॥
पाशेन कृत्वा बद्धश्च यः गृहीत्वा प्रयान्ति च ।
यमदूताय ये श्लेष्मास्तस्य मृत्युर्न सशय ॥
गणका ब्राह्मणा वापि ब्राह्मणी वा गुरुस्तथा ।
परिरुष्टं शपति यः विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
बिरोधिनश्च काकाश्च कुङ्कुरा भङ्गुकास्तथा ।
पतन्त्यागत्य यद् गात्रे तस्य मृत्युर्न सशय ॥
महिषा भङ्गुका उद्गां शूकरा गृहमास्तथा ।
रुष्टा धावन्ति यः स्वप्ने सरागो निश्चितं भवेत् ॥”
तेषां श्रान्तिर्यथा, —

“रक्तचन्दनकाष्ठानि घृताक्तानि च यो जुहेत् ।
गायत्र्याथ सहस्रेण तेन श्रान्तिर्विधेयते ॥
सहस्रधा जपेद्यो हि भक्त्या तं महद्यदनम् ।
नित्यापोऽपि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुखप्रो-
भवेत् ॥
अच्युतं केशव विष्णुं हरिं सत्यं जनार्दनम् ।
हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभम् ॥
शुचिः पूर्वमुखः प्राञ्चा दशकलत्रं यो जपेत् ।
नित्यापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुखप्रोभवेत् ॥
विष्णुं नारायणं कृष्णं माधवं महद्यदनम् ।
हरिं नरहरिं रामं गोविन्दं दधिवामनम् ॥
शुचिः पूर्वमुखो भूत्वा भक्तिवद्वायुतो जपेत् ।
नित्यापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुखप्रो-
भवेत् ॥

स्वप्नः

भक्त्या चैतानि भद्राणि दश नामानि यो जपेत्
शतकृत्वो भक्तियुक्तो जप्ता रोगो च रोगतः ॥
सचधा हि जपेद्यो हि बन्धनाभ्युत्थते भ्रुवम् ॥
जप्ता च दशकलत्रं महाबन्ध्या प्रसूयते ॥
हविष्यास्यो यतः शुद्धो दरिद्रो धनवान् भवेत् ।
शतकलत्रं जप्ता च जोषणुक्तो भवेत्तरः ॥
ॐ शिवं दुर्गां गणपतिं कार्तिकेयं दिनेश्वरम् ।
धर्मं गङ्गाञ्च तुलसीं राधां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥
नामान्येतानि भद्राणि जले स्नात्वा च योजयेत् ।
वाञ्छितञ्च लभेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुखप्रो भवेत् ॥
ॐ श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं पूर्वं दुर्गतिनाशिन्यै महा-
मायायै स्वाहा ।

कल्पद्रुचो हि लोकानां मन्त्रः सप्तदशाक्षरः ।
शुचिश्च दशधा जप्ता दुःस्वप्नः सुखप्रो भवेत् ॥
शतकलत्रजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
सिद्धमन्त्रश्च लभते सर्वसिद्धिश्च वाञ्छितम् ॥
ॐ नमो मृत्युञ्जयायैति स्वाहान्तं लक्षधा जपेत्
दृष्ट्वा च मरणं स्वप्ने शतायुश्च भवेत्तरः ॥
पूर्वोत्तरमुखो भूत्वा स्वप्ने प्राप्ते प्रकाशयेत् ॥
काश्यपे दुर्गते नाचे देवब्राह्मणनिन्दके ।
मूर्खे चैवानभिज्ञे च न च स्वप्ने प्रकाशयेत् ॥
अश्रुत्यै गणके विप्रे पितृदेवार्चनेषु च ।
आचार्य्यं वैश्वे विभवे दिवास्वप्ने प्रकाशयेत् ॥
इति ते पुस्त्यमाख्यानं कथितं पापनाशनम् ।
धन्यं यशस्यमायुर्न किं भूयं श्रीतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे दुःस्वप्नदर्शनम्
८२ अध्यायः ॥ * ॥ कसदृष्टुः स्वप्ना यथा,—
नारायण उवाच ।

“अथ कसो विचिन्त्यैव दृष्ट्वा दुःस्वप्नमेव च ।
ससुहृन्मो महाभीतो निराहारो निरुत्सवः ॥
पात्रं मित्रं दुग्धगणं बान्धवञ्च पुरोहितम् ।
समानीय सभामध्ये तानुववाच सुदुःखितः ॥
कस उवाच ।

मया दृष्टो निशाशेषे यो दुःस्वप्नो भयपदः ।
तं निबोध दुधा सर्वं बान्धवाश्च पुरोहितः ॥
विधवा सा महाशूद्रो मामासिद्धितुमिच्छति ॥
मलिनं चेलखण्डञ्च विभ्रतो रुक्ममूर्धनान् ।
ददाति चूर्णतिलकं कपाले मम वक्षसि ॥
कृष्णवर्णानि पक्वानि छिन्नभ्रमानि सत्यक ।
पतन्ति कृत्वा शब्दाश्च शम्भालफलानि च ॥
कुचेलो विक्रताकारो श्लेष्को हि रुक्ममूर्धनः ।
ददाति मङ्गमूषायां छिन्नमन्त्रकपर्दकान् ॥
महाहंष्टं च दिव्या स्त्री पतिपुत्रवती सती ।
बभञ्च पूर्णकुम्भञ्च अभिशय्य पुनः पुनः ॥
अन्तनामोडमालाञ्च रक्तचन्दनचर्चिताम्
ददाति मङ्गं विप्रश्च महारुष्टोऽभिगच्छ च
चणमङ्गारहृष्टिश्च भस्मदृष्टिः क्षणं क्षणम् ॥

स्वप्नः

स्वप्ने रक्तदृष्टिर्भवेच्च नगरे मम ॥
 वानर वायस श्वानं भक्षुक शूकरं खरम् ।
 पश्यामि विव्रताकारं श्वष्ट कुर्वन्तमुख्यम् ॥
 पश्यामि शृङ्गकाष्ठाना रागिमन्त्रानकल्लम् ।
 भस्त्रादयवेसायां कर्पं छिन्ननखानि च ॥
 ग्रीतवस्त्रपरीधाना शृङ्गचन्दनचर्चिता ।
 बिभ्रतौ मालतीमाला रत्नभूषणभूषिता ॥
 क्रीडाकमलहस्ता सा भिन्दूविन्दुशोभिता ।
 कृत्वाभियापं मां रष्टा याति मन्मन्दिरात् मती ॥
 पाशहस्ताश्च पुरुषान् मुक्तकेशान् भयहरान् ।
 भतिरुक्ताश्च पश्यामि विगतो नगरं मम ॥
 नग्ना नारीशूक्तकेशीर्नृत्यन्तोश्च गृहे गृहे ।
 श्लीथ विक्रताकागाः पश्यामि सस्त्रिताः सदा ॥
 छिन्ननामा च विधवा महाशूद्रो दिगम्बरौ ।
 मा तैलाभ्यङ्गित माश्च करात्यतिभयहरी ॥
 निर्वाणाङ्गारसंयुक्ता भस्त्रपूर्णा भयहरा ।
 भतिप्रभातमसये चिता. पश्यामि सस्त्रिता ॥
 पश्यामि च विवाहश्च नृचगीतमहोत्सवम् ।
 रक्तवस्त्रपरीधानान् पुरुषान् मुक्तमूर्धनान् ॥
 रत्नं वमन्त पुरुष नृत्यन्तं नग्नमुख्यम् ।
 धावन्तश्च शयानश्च पश्यामि सस्त्रितं सदा ॥
 राहुपुस्तश्च गगने मण्डलं चन्द्रसूर्ययोः ।
 एककाले च पश्यामि सर्व्यासश्च वान्धवा. ॥
 उक्त्वापातं धूमकेतु भूकम्पराष्ट्रविप्लवम् ।
 भस्त्रायात महोत्पात पश्यामि च पुरोहित ॥
 बायुना घूर्णमानाश्च छिन्नस्त्रवान् महोरुहान् ।
 पतितान् पर्वतायैव पश्यामि प्राथिवीतले ॥
 पुरुष छिन्नगिरस नृत्यन्त नग्नसुतसुतम् ।
 मुण्डमालाधर घोर पश्यामि च गृहे गृहे ॥
 दग्ध सर्वाश्रमं भस्त्रपूर्णमङ्गारसङ्कुलम् ।
 हाहाकारश्च कुर्वन्त सर्वं पश्यामि सर्वतः ॥
 इत्येवमुक्त्वा राजा स विरराम सभातले ।
 श्रुत्वा स्वप्न वान्धवाय नतवक्त्रा निश्वसुः ॥
 अहार चेतनं सद्यः सत्यकश्च पुरोहित ।
 मत्वा विनाश कसस्य यजमानस्य नारद ॥
 शरीरं नारोषगंय पिता माता च शोकतः ।
 मेनिरे नाशकालश्च सद्यः स्वयमुपस्थितम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्री कण्वाजम्बखण्डे ६३ अध्यायः ॥
 परशुरामदृष्टदुःस्वप्ना ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे
 ३३ अध्याये कार्तवीर्यार्कनदृष्टदुःस्वप्नास्तत्रैव
 ३४ अध्याये घोरानुरदृष्टदुःस्वप्ना देवीपुराणे
 २२ अध्याये कालिकापुराणे पुष्याभिषेके ८०
 अध्याये मत्स्यपुराणे यावानिमित्तस्वप्नाध्याय-
 कवने २४२ अध्याये च ते द्रष्टव्याः ॥ (वैद्य-
 कोक्तस्वप्नप्रकृतं यथा,—
 "इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नान्ते प्रचक्षते ।
 स्वप्ने मद्य सह प्रेतैः पिवन् कष्यते शुना ।
 स मर्त्यां शृणुना शीघ्रं खररूपेण नीयते ॥
 रत्नमाश्रयपुर्वस्त्रो यो हसन् क्रियते क्षिया ।
 शोऽस्त्रपित्तं भक्षितमवराहोद्गर्भैः ॥
 यः प्रयाति दिश याम्यां भरवं तस्य यक्षणा ।
 यताक्षयकिनी वंशस्ताली वा इति जायते ॥

स्वप्नः

यस्य तस्याश्च गुण्येन यस्य वक्रिमनश्चिबम् ।
 सुहृतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते ॥
 मद्यं स नश्वेत् कुष्ठेन चण्डालैः सह यः पिवेत् ॥
 खेह बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेन नश्यति ॥
 उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।
 अपन्मारेण यो मर्त्यां नृत्यन् प्रेतैः नीयते ॥
 यान् खरोद्गुमाङ्गीरकपिशार्दलशूकरैः ।
 यस्य प्रेतैः शृगलैर्वा स स्वचोर्वर्तते मुखे ॥
 अपूपशृङ्गुलीर्जम्घ्वा विद्वहस्तद्विधं वमन् ।
 न जीवत्यक्षिरोगाय सूर्येन्दुप्रहणेक्षणम् ॥
 सूर्याचन्द्रमसो पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ।
 मूर्द्धि वंशलतादीना सम्भवो वयमा तथा ॥
 निलयो मुण्डताकाकण्टधायैः परिवारणम् ।
 तथा प्रेतपिशाचक्षीद्रविडान्मृगवायनै ॥
 सङ्घो वेव्रलतावशदण्डकण्टकमङ्गटे ।
 श्वभ्रशमशानशयन पतन पाशभस्त्रानोः ॥
 मज्जनं जलपङ्कादौ शीत्रेण स्रोतभाङ्गतिः ।
 नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्त्रवस्त्रधारणम् ॥
 वयोऽङ्गहृदिरम्यङ्गो विवाहः श्मशुकर्म च ।
 पक्वात्रस्त्रेहमद्याश्च प्रच्छेदनिर्विचने ॥
 हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिदंश्वपराजयौ ।
 उपानदयुगनाशश्च प्रपात पादचर्मणोः ॥
 हर्षो भृशं प्रकुपितैः पिष्टमिद्यावभर्तुं घनम् ।
 प्रदोपघहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषा ॥
 पतनं वा विनाशो वा भेदन पर्वतस्य च ।
 कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥
 चिन्तान्धकारमन्त्राधि जनन्याश्च प्रवेशनम् ।
 पातः प्रासादशैलादेर्मृत्युने घसनन्तथा ॥
 कापायिणामसौम्यानां नग्नानादण्डधारिणाम् ।
 रक्ताक्षाणां च कृष्णाणां दर्शनं जातु नेष्यते ॥
 कृष्णा पापा ज्ञानाधारा दोर्बकेशनक्षत्रनी ।
 विरागा च धावमना स्वप्रकालनिशा मता ॥
 मनोवहाना भूणत्वात् स्रोतमां पबलैर्मलैः ।
 दृश्यन्ते दाक्षणा. स्वप्ना रोगो यैर्याति पञ्चताम् ॥
 शरोग. संगय प्रार्थ्यं कथिदेव विमुच्यते ।
 दृष्ट. श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितं कल्पितस्तथा ॥
 भाविको दोषजयेति स्वप्न मन्विधो मतः ।
 तेवद्या निष्फला पञ्च यथा स्वप्रकृतिर्दिवा ॥
 विस्मृतो दौर्घ्रस्त्रोऽति पूर्वरात्रे निगात् फलम् ॥
 दृष्ट करोति तुच्छं गोमर्गं तदहर्महत् ॥
 निद्रया चानुपहत प्रतीपैर्वचनैस्तथा ॥
 याति यापोऽल्पफलता दानहोमजपादिभि ॥
 प्रकल्याणमपि स्वप्नं दृष्टा तदैव य. पुन ।
 पश्येत् सौम्य शुभ तस्य शुभमेव फल भवेत् ॥
 देवान् द्विजान् गोहपमान् जीवतः सुहृदो-
 नृपान् ।
 साधून् यशस्विनो वक्रिमिह स्वप्नान् जसाय-
 यान् ॥
 कस्यां कुमारकान् गौरान् शृङ्गवज्रान् सुते-
 जसः ।
 नरायणं दीप्ततनुं समन्ताद्दुर्धरोदितं ॥
 यः पश्येन्नभते यो वा हृत्वादर्गविवामिषम् ।

स्वभावः

शृङ्गाः सुमनसो वस्त्रमभ्यालेपनं फलम् ॥
 शैवपासादमफलवृक्षसिहरदिपान् ।
 शारोहेज्ञोऽश्वयानश्च तरैत्रदृष्टदोदधीन् ॥
 पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं सुतम् ।
 मन्वाधानिःसृतिर्देवैः पिष्टमिद्याभिनन्दनम् ।
 रोदनं पतितोत्थान द्विपताश्चावमर्दनम् ।
 यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च मोऽश्रुते ॥
 इति वाभटे शारोरस्थाने पष्टेऽध्याये ॥)
 स्वप्नकृत्, क्लौ. (स्वप्नं निद्रां करोतीतीति । क्ल + क्लिप् ।
 तुगागमय १) सुनिषक्षकम् । सुषुषी शाक इति
 भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वप्नकारकं, त्रि ॥
 स्वप्नक. [त्रि] त्रि, (स्वपिति तच्छोच' इति ।
 स्वप + "स्वपिदप 'जिड्' ३ । २ । १७२ ।
 इति नजिड् ।) (नद्राशौक' । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ३३ ॥) यथा, भट्टिः । ७ । २५ ।
 "अहं स्वप्नं पुराटेन तव वन्द्याऽभिः सह ॥"
 स्वप्नदोष, पु. (स्वप्नस्य दोष' ।) निद्रावस्थाया
 रित. स्वप्ननम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (अस्थो-
 पधं यथा,—
 "वटाहुरस्य निर्यासान् माचिकेण समन्विता न् ।
 साय प्रयोन्य मतिमान् स्वप्नदोष निवारयेत् ॥"
 इति वैद्यकम् ॥)
 स्वप्नविचारी, [त्रि] त्रि, स्वप्नविचारकर्ता । शुभा-
 शुभस्वप्नव्याख्याकर्ता । स्वप्न विचारयतीत्यर्थं
 णिन्पत्येन निष्पद्यः ॥
 स्वभाजन, क्लौ. (स्वस्य भाजनम् ।) आनन्दनम् ।
 इत्यमरटीकाया रायमुकुट । ३ । २ । ७ ॥
 स्वभाव, पु. (स्वस्य भावः ।) स्वकीयभाव ।
 तत्पर्यायः । समिद्धि २ प्रकृति. ३ स्वरूपम् ४
 निरर्ग ५ । इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ भाव. ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सर्ग. ७ । इति जटा-
 धर ॥ स्वत एव आविर्भाव । यथा,—
 "वह्निर्हृत्वनपेक्षी तु स्वभावाऽथ प्रकोर्तितः ।
 निरर्गश्च स्वरूपश्चेत्येपोऽपि भवति द्विधा ॥
 निरर्गं सुदृढाभ्यामलन्य. मस्कार उच्यते ।
 अजन्यस्तु स्वतः सिद्ध स्वरूप भाव इत्यते ॥"
 इत्युक्त्वलनौलमणि ॥
 "वधनेषु च बुद्धौ च स्वभावे च परिव्रत' ।
 आचारं व्यवहारे च ज्ञायते हृदय मृणाम् ॥७॥
 लोकाः कर्मवगौभृतास्तत् कर्म यत् कृतं पुरा ।
 स्वकर्मणा फल भुङ्क्ते जन्तुर्जन्मनि जन्मनि ॥
 कचिद्वन्ताति भवेत् स्वकृतेन च कर्मणा ।
 केचिद्वदन्ति देवेन स्वभावेनेति केचन ॥
 त्रिविधाश्च मता वदं वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
 स्वयंश्च कर्मजनकस्तत् कर्म देवकारणम् ।
 स्वभावो जायते नृणांमात्मन. पूर्वकर्मणा १०॥
 स एवात्मा सर्वमेव. सर्वेषांश्च फलप्रद' ।
 स च सृजति देवश्च स्वभाव कर्म एव च १०॥
 अहो श्रीकृष्णदासना क' स्वभाव' सुनिर्मलः ।
 इतमार्थमुच्छ्रितश्च स गगाप रिपु गुरुः ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । १० । २१—२८ ।
 २१ । ४१ ॥ अपि च ।

स्वयहा

“सुदिन दुर्दिनश्चैव सर्वं कर्मोद्भवे भव ।
तत् कर्म तपसा साध्यं कर्मणाश्च शुभाश्रमम् ॥
तपः स्वभावसाध्यश्च स्वभावोऽभ्यासतो भवेत् ।
ससर्गसाध्योऽभ्यासश्च ससर्गं पुण्यतो भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४३।५१-५२ ॥
अन्यत्र । चाणक्यवाक्यम् ।
“स्वभावो यादृशो यस्य न यहाति कदाचन ।
अज्ञार शतधीतेन मलिनत्व न मुञ्चति ॥”
“सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।
अतौत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्खि
वर्त्तते ॥”
इति हितोपदेशे मित्रलाभनामप्रथमकथा-
सग्रह ॥
स्वभू, पु, (स्वेनैव भवतीति । भू+क्विप् । विष्णु ।
इत्यमर । १।१।१८ ॥ ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । ३।१२।५ ।
“तान् वभाषे स्वभू पुत्रान् प्रजा सृजत
पुत्रका ॥”)
शिवश्च ॥
स्वमेक, पु, सवत्सर । यथा —
“स्वमेकमेकं वरदा दत्ता भवति चण्डिका ।
रुधिरैरण्यस्येह तर्पिता विधिवद्रूप ॥’
स्वमेकं सवत्सरम् । स्वमेकं सवत्सरं यज्यो
मास । इति श्रुति । उरण्यस्य मेवस्य । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥
स्वय, [म्] व्य, आत्मना । आपनि इति भाषा ।
इत्यमर । ३।४।१६ ॥ आत्मनेत्यर्थे स्वय
दत्तोयान्तम् । यथा । स्वयभू । दत्त भरत ॥
(यथा, रघु । १।७० ।
‘तथा होन विवातस्यां व्यं पश्यन्न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिदं स्नेहाद् वर्यमाश्रमपादपम् ॥’)
स्वयवरा, स्त्री, (स्वय+व+अच् । टाप् ।)
स्वयं वृणोति पतिं या । स्नेच्छया पत्यन्वेपिण्या ।
तत्पर्याय । पतिवरा २ वर्या ३ । इत्यमर ।
२।६।७ ॥ स्वयवरे वणनात् । यथा ।
शचीरक्षा १ मञ्जसज्जता २ मन्त्रपनञ्जता ३
राजपुत्रा सन्निधी राजसीन्दर्यादिवशचेष्टा-
वर्णनम् ४ । इति कविकल्पलताया १ स्तवक २
कुसुमम् ॥
स्वयहारिका, स्त्री, स्त्रीविशेष । सा च तन्ना-
मानवष्टष्टु सहस्र निर्माष्टया पत्न्या जाता ।
यथा,—
“दु सहस्राभवत् भार्या निर्माष्टिर्नाम नामत ।
जाता कलेस्तु पाप्माया ऋतौ चाण्डालदर्शनात् ॥
तयोरपत्यान्यभवन् जगद्गापोनि षोडश ।
अष्टौ कुमारान् कन्याश्च तथाष्टावतिभाषणा ॥
नियोजिका वै प्रथमा तथैवान्या विरोधिनी ।
स्वयहारकरो चव आमन्यो ऋतुहारिका ॥
अतिधौजहरे चान्ये तयो कन्ये सुदारुणे ।
अष्टमो हेमयो नाम कन्या चातिभयावहा ॥
एतासा कर्म वक्ष्यामि टोषप्रथमनश्च यत् ।
धान्यमुखं नाहृहाहोष्ठात् पय सर्पिस्तथापरा ॥

स्वयप्र

मन्त्रद्विचद्विमह्य्यादपहन्ति च कन्यका ।
सा स्वयहारिकेत्युक्ता सदान्तर्धानतत्परा ॥
महानसादर्हसिदमन्नागारस्थितम् तथा ।
परिवेशमानश्च सदा सार्धम् भुङ्क्ते च भुञ्जता ॥
उच्छिष्टानां मनुष्याणां हरत्यनश्च दुर्हरा ।
कर्मान्ताङ्गारशालाभ्यं सिद्धाहि हरति द्विज ॥
गोस्त्रीस्तनेभ्यश्च पयः शोरहारी सदैव सा ।
दध्ना दृष्टं तिलात्तैलं सुरागारात्तथा सुराम् ॥
रङ्गं कुसुमकाटिभ्यं कार्पासात् सूत्रमेव च ।
सा स्वयहारिका नाम हरत्यविरत द्विज ॥”
तच्छान्तिर्यथा,—
“कुर्व्यात् शिखण्डिकोद्वहा रक्षार्थं कृत्रिम-
स्तियम् ।
रक्षा चैव गृहे लेख्या वर्या चोच्छिष्टता
तथा ॥”
शिखण्डिकोद्वहाम् स्थानेऽशिखण्डिनोऽहन्मिति
च पाठः ।
“होमाग्निदेवताधूपभक्षणा च परिक्रिया ।
कार्या जौरादिभाण्डानामेव तद्वत्पणं स्मृतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दु सप्तशतीत्पत्तिनामा-
ध्याय ॥
स्वयज्जल, स्त्री, (स्वयमात्मना जलत ।) आत्मजनः ।
यथा,—
“ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्ट पूर्वैर्दृष्ट स्वयज्जल ।
यदृच्छया च यं कुर्व्यादात्विज्य प्रीति-
पूर्वकम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
स्वयगुप्ता, स्त्री, (स्वयमात्मना गुप्ता) शूकशिखिका ।
इति शब्दरत्नावली, (गुणादायोऽस्या शूकशि-
खिकागन्दे ज्ञातव्या ॥)
स्वयदत्त, पु (स्वयमात्मना दत्त) हादशविध-
पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेष । इति जटाधर ॥
तन्मन्त्रायम् यथा । दत्तात्मा तु स्वयदत्त ।
इति याज्ञवल्करवचनम् ॥ दत्तात्मा तु पुत्री
मातापितृविज्ञानस्ताभ्या मुक्तो वा तवाह पुत्री
भयानीति स्वयदत्त उपनत । इति मिता-
क्षरा ॥
स्वयमुपस्थित, त्रि (स्वयमात्मना उपस्थित ।)
स्वयमागत । यथा,—
“यदि त्यजसि मां नृद कामात् स्वयमुप-
स्थिताम् ।
युवयोश्च विपत्तियं भविष्यति न मशय ॥
कामातुरा यौवनास्या भार्या स्वयमुपस्थिताम् ।
न त्यजेद्वर्त्मभौरुश्च श्रुतं मन्थन्दिने पुरा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६२ । ४० ।
४५ । अध्याय ॥ (तथा च भागवते । १।१२।१०॥
“नन्दप्रियं दुर्विषदं नृणां स्वयमुपस्थितम् ।
नावेदयत् सकरुणो दुःखितान् द्रष्टुमक्षम ॥”)
स्वयप्रभं, पु, (स्वयं प्रभा यस्य ।) चतुर्विंशतिभा-
व्यहृदन्तर्गतचतुर्थाहृन् । इति हेमचन्द्रः ॥
(स्वयप्रकाशे, चि । यथा, भागवते । १।१६।२७।
“अथ चे सुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।

स्वरः

वैदुष्टं तद्विष्टं च विदुष्टं स्वयप्रभम् ॥”
रसायनाधिकारोक्तसोमसञ्जकौषधिविशेषः ।
स्वयप्रभो महासोमो यश्चापि गरुडाहृतः ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥
स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । ३।
४३ । २८ ॥
“दृताचो मेनका रक्षा पूर्वं चित्तिं स्वयप्रभा ॥”
स्वयभुः, पु, (स्वयभवतीति । स्वयं+भू+ङु ।)
ब्रह्मा । इति रूपकोषः ॥
स्वयभुवः, पु, (स्वयभवतीति । भू+क् ।) भादि-
यत् । ब्रह्मा । इति केचित् ॥ स्वयमुत्पन्न,
त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३३४ । ८ ।
“कृते युगे महागजं पुरा स्वायभुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरिं कृष्णं स्वयभुवः ॥”)
स्वयभुवा, स्त्री (स्वयभवतीति । भू+क् ।
टाप्) धूम्रपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वयभू, पु, (स्वयभवतीति । भू+क्विप् ।)
ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।१६ ॥ जिनचक्र-
वर्त्तिविशेषः । तत्पर्याय । रुद्रतनयः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कालः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कामदेवः । विष्णुः । शिवः । इति
केचित् ॥ सापपर्णी । निङ्गिनो । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (स्वयमुत्पन्ने, अपौरुषेये च
त्रि ॥ यथा मनु । १।३ ।
“त्वमेकोऽहस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयभुवः ।
अचिन्तस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥”)
स्वर, त् क आक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तं चुरा०-पर०-मक०-सेट् ।) वकारयुक्त
रेफोपधः । स्वरयत्नतिरुष्टोऽपि न कश्चन परि-
ग्रहम् । इति जलायुधः । पञ्चमस्वरयुक्तः । इति
चतुर्भुजः । स्वरयति । इति दुर्गादासः ॥
स्वर, व्य, रत्नम् । (यथा, रामायणे । २।७६।८ ।
“त्वयि प्रयानि रक्षसात रामे च वनमाश्रिते ।
विधवा पृथिवी राजस्त्वया होना न राजते ॥”)
परलोकः । इत्यमरः । १।१।५॥३।४।२५३ ॥
आकाशम् । शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(व्याहृतिविशेषः । यथा, मनु । २। ७६ ।
“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयाद्विरदुहर्भुवः स्वरितोति च ॥”)
स्वर, पु, (स्वर+अच्) उदात्तादिवयः । इत्य-
मरः । १।६।४ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितास्वय
स्वरशब्दवाच्या । स्वरान्ति शब्दायन्ते स्वराः ।
कु क शब्दोपतापयो अन् उच्चैरादीयते उच्चा-
र्यते उदात्तः । उदात्तपूर्वाहावः कर्माणि क्तः ।
तद्विपरीतोऽनुदात्तः । समाहृत स्वरितं स्वर
सञ्जातोऽनेति इतोऽस्य जाते इति इतः ।
यदाहुः । उच्चैरुच्चारणाद्बुदात्तः । नोच्चैरनुदात्तः ।
समाहार स्वरितः । इति । छान्दसत्वात्
नोक्तः । तदुक्तं उदात्तयानुदात्तश्च स्वरितश्च
प्रचितस्वरो व्यं स्वराः । चतुर्थं प्रचितो
नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः ॥ इति
भरतः ॥ (यथा, भाषे । २। ८५ ।

स्वर

“तदोशितार चेदीनां भवांस्तमवमंस्तु मा ।
निहन्यरोनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥”
तन्त्रोकण्ठाखितनिषादादिषमध्वनिः । सुर इति
भाषा । यथा,—
“निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यसौ सप्त तन्त्रौकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥”
इत्यमरः । १ । ७ । १ ॥
निषादादयः सप्त तन्त्रौकण्ठोत्थिताः कण्ठसमुत्थाश्च
स्वराः स्वरशब्दवाचाः । निषादादिकदम्बादि
यथाक्रममिति स्थितमिति । नारदोऽप्याह ।
“षड्ज रीति मयूरो हि गावो नर्हन्ति चर्षभम् ।
अजा विरीति गान्धार क्रीडो नदति मध्यमम् ।
पुष्यसाधारणे काले कोकिलो रीति पञ्चमम् ।
अश्वथ धैवत रीति निषाद रीति क्लृप्त्वर ॥”
इति ।
अन्त्रोऽप्याह ।
“स स्वरो यः श्रुतिस्थाने खनन् हृदयरञ्जकः ॥”
“षड्जर्षभगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः ॥
मयूरहृषभच्छागक्रीडोकोकिलवाजिनः ।
मातङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥”
इति ॥
एते च समदाः पञ्चम गायन्ती । तथा च
विशाखिनः ।
“अश्वस्तु धैवत सोऽपि मत्तः पञ्चमसन्नकम् ।
निषादन्तु गजो गज्जल्युत्सदोऽसौ सपञ्चम-
मिति ॥”
भरतोऽप्याह ।
“षड्जश्च पञ्चमश्चेति मयूरो नदति द्विधा ।
अश्वद्या धैवतादोश्च प्राङ्मुखताश्च पञ्चम-
मिति ॥”
निषोदन्ति स्वरा अस्मिन्निति निषादः सदरा-
धारे षड् गीक् इति षत्वम् । तथा च ।
“निषोदन्ति स्वरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना ।
अशेषसन्धिविषय स हि व्याप्यावतिष्ठते ॥
ऋपति ऋतु ऋषभ ऋपोश्च गती नाम्नोति
कम् ।
“वायु समुहृतो नामः कण्ठशोर्षसमुहृतः ।
नदत्युषभवदयस्मात्तेनैष ऋषभः स्मृतः ॥” इति ।
गन्धाना समूहो गान्ध षण् स्वरान्तस्य गान्ध
इत्यर्त्ति गान्धारः ऋर्त्ति गत्यां ङात् षष्ठिति
षण् ।
“वायु समुहृतो नामः कण्ठशोर्षसमाहृतः ।
नानागान्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥”
इति ।
गान्धारोऽभिजनोऽस्येति गान्धार इत्यन्धे ।
षड्भ्यो जायते षड्जः हनननादिति ड ।
“नासा कण्ठसुरस्तालु लिङ्गा दन्ताश्च भङ्गितः ।
षड्भ्यः सजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति
स्मृतः ॥” इति ।
मध्ये नाभिदेशे भवो मध्यमः । तत्रायचिर-
दक्षिणेत्यादिना मः ।

स्वरः

“तद्देवोत्थितो वायुस्वरः कण्ठसमाहृतः ।
नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन स स्मृतः ॥”
इति ।
धौमङ्गिर्गीयते इति धैवतः ढघेकादिति षण्ः
मनौषादित्वात् मस्य वः । धौयतेऽयमिति
विकारसंघेति षणो वा । स्वरां धयतीति वा ।
घेट पाने नाम्नोति धैवतः ।
“अभिसन्ध्यते यस्मात् स्वरास्तेनैष धैवतः ।
स तु तावत्तन्धानत्वात् ललाटे व्यवतिष्ठते ॥”
इति पञ्चाना स्वराणां पूरणः पञ्चमः । नो
सङ्ग्रादेर्भङ्गिति मट् ।
वायुः समुहृतो नामैरुगी हृत्कण्ठमूर्धसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्तया पञ्चम उच्यते ॥”
इति ।
स्वरान्ति शब्दायन्ते स्वराः खृ ङ शब्दोप-
तापयोः पचादित्वाद्न । इति भरतः ॥ * ॥
अपि च ।
“स स्वरो यः श्रुतिस्थाने खनन् हृदयरञ्जकः ॥
षड्जऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः ॥
मयूरहृषभच्छागीक्रीडोकोकिलवाजिनः ।
मातङ्गाश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥
ऋषभ चातको वक्त्रि धैवतश्चापि दर्शरः ॥”
इति केचित् ॥
“वायु समुहूर्चितो नामैर्नाद्याश्च हृदयस्य च ।
पार्श्वयोर्भस्त्रकस्यापि षष्ठा षड्जः प्रजायते ।
नाभिभूलादयदा वर्ण उल्यित कुरुते ध्वनिम् ।
हृषभस्येव निर्याति ह्येतया ऋषभ स्मृतः ॥
नामे समुहृतो वायुर्गन्ध श्रोत्रे च चालयन् ।
सशब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
मध्यमो मध्यमन्धानात् शरीरस्योपजायते ।
नाभिभूलाश्च गन्धौरः किञ्चित्त्वारः स्वभावतः ॥
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
एतेषा समवायेन जायते पञ्चम स्वरः ॥
गत्वा नाभेरधोभाग वस्ति प्राण्योर्हृग पुनः ।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशे स धैवतः ॥
षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वरा सर्वे मनोहराः ।
निषोदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥* ॥
चतस्र पञ्चमे षड्जे मध्यमे अतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ॥” * ॥
सपूर्णस्वराः । ष ऋ ग म प ध नि । षाडवाः
निषादोऽङ्गिताः । ष ऋ ग म प ध नि । ओडव-
स्वरा ऋ-प-वर्जिताः । ष ग म ध नि ।
सपूर्णरागाः सप्तभिः स्वरैर्यथा नाटवसन्तादयः ।
षाडवरागा षड्भिः स्वरैर्यथा मङ्गारादयः ।
अधुना स्वरप्रस्तारः ।
“क्रमेणैव स्वराः स्थाप्याः पूर्वपूर्वपरादध ।
मूलक्रम क्रमात् षुष्ठे पुरस्थपरिवर्त्तिनः ॥
स चेदुपरि तत्पूर्व इत्य प्रस्तारणक्रमः ॥” * ॥
अथ स्वरप्रस्तारे पिङ्गलवङ्गणोऽद्विष्टमेरुपताका-
सुचीसप्तसागरप्रभृतयः सन्ति अन्यविस्तार-
भयाज्ञोक्ताः ।

स्वरः

“कंसारेर्विशिकावाद्ये स्वराः सप्त चकाशिरः ।
इति शुभङ्गरक्तसङ्गीतदामोदरः ॥” * ॥ * ॥
अकारादिवर्णाः । इति मेदिनी ॥ तस्य नामा-
न्तर अच् २ । इति वोपदेवः ॥ मात्रा ३ ।
इति स्वरोदयः ॥ ते च ऋस्वदीर्घप्रुता भवन्ति
यथा,—
“एकमात्रो भवेत् ऋस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥”
इति मुग्धबोधटोकाया दुर्गादासः ॥
स्वरवर्णा यथा । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अ षः । एतेषा उत्पत्ति-
स्थानानि यथा । अत्रय ण-ह-क-ख-ग-घ-ङा
कण्ठ्याः । इत्रय च ऋ-ज-झ-ञ-शा ए-रि
यास्तालव्याः । ऋत्रयं ट-ठ-ड-ढ ण-र षा
मूर्धन्याः । ऌत्रय त-थ-द-ध-न-ल-सा वो
दन्त्या । उत्रय प-फ-ब-भ-म-वा ओ-औ
घोष्ठ्याः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ए-ह-
क-ख-ग-घ-ङा इत्येकपदोऽप्या एषा उत्पत्ति-
स्थान कण्ठमुक्त्वा पथात् ए ऐ इत्युभय तालव्य-
कार्यार्थतालव्यमध्येऽपि ए-ऐ-या इति भिन्नपटे
पठितवान् । ओ औ इत्युभयमोष्ठकार्यार्थ-
मोष्ठमध्येऽपि ओ औ ओष्ठ्या इति भिन्नपटे
पठितवान् । तालव्यकार्यश्च इवर्णस्य समत्वात्
गुण एकारः हृदिरेकारः । उकारस्य गुण
ओकारः हृदिरेकारः । ननु ए ऐ ओ औ
चतुर्णां स्वभावात् कण्ठजातानामपि ताल-
व्यौष्ठकार्यकारित्व कथमिति चेन्न यतः कुन्त्या
प्रसृतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्व
सगच्छते । इति तट्टीकाया दुर्गादासः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
‘माटकाया स्वराः प्रोक्ताः स्वराः षोडश-
सङ्ख्या ।
तेषा हावन्तिमौ त्वाज्यौ चत्वारश्च नपुंसकाः ॥
शेषा दश स्वरास्तेषु स्थादेकेको द्विके द्विके ।
ज्ञेया अतोऽस्वरायाश्च ऋसाः पञ्च स्वरोदये ॥
स्वरा हि माटकोच्चारा मात्राव्याप्त जगन्मयम् ।
तस्मात् स्वरोद्भव सर्वे त्रैलोक्य सचराचरम् ॥
अकारादिस्वरा पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्चदेवताः ।
निहत्तप्राद्या कला पञ्च इच्छाद्यशक्तिपञ्चकम् ॥
मयाद्याश्चक्रमेदाश्च धराद्य भृतपञ्चकम् ।
गन्धाद्या विषयास्ते च कामबाणा इतो रिता ।
पिण्ड पद तथा रूप रूपातोत निरञ्जनम् ।
स्वरमेदे स्थित ज्ञान ज्ञायते गुरतः सदा ॥
अकारादिस्वराः पञ्च तेषामष्टौ भिदास्त्वमू ।
मात्रावर्णो यद्दो जीवो राशिमै पिण्डयोगको ॥
प्रसुप्तो भापते येन येनागच्छति शब्दितः ।
तत्र नाम्नाद्यवर्णेषा मात्रा मात्रास्वर सहि ॥”
इति मात्रास्वरचक्रम् ॥ * ॥
“कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ङ ञ-
णोऽङ्गितान् ।
तिर्यक् षड्भक्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकोष्ठके ॥
नरनामादिमौ वर्णौ यस्मात् स्वरादधः स्थितः ।

स्वरः

स स्वरस्तस्य वर्षस्व वर्षस्वर इहोच्यते ॥
 स प्रोक्ता ङ-अ-या वर्षा नामादौ सन्ति ते न
 हि ।
 येनैवन्ति तदा ज्ञेया ग-ज ङास्ते यथाक्रमम् ॥
 यदि नास्ति भवेद्वर्षः संयुक्ताक्षरलक्षण ।
 प्राङ्गस्तस्यादिमो वर्ष इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥”
 इति वर्षस्वरचक्रम् ॥*॥
 अस्वरे मेषसिंहानि कन्यायुग्मककर्कटा ।
 उस्वरे च धनुर्मीनौ पस्वरे च तुलावृषौ ॥
 अस्वरे मृगशुक्रौ च राशिसम्प्रहस्वरा ।
 स्वराध स्थापयेत् खेट राशेर्यो यस्य नायक ॥
 मेषवृश्चिकयोर्भौमं शुक्रा वृषतुलाभूतौ ।
 बुध कन्यामिथुनयो कर्कटस्य च चन्द्रमा ॥
 स्वाभ्यङ्गनधनुषीर्जीविः शनिमङ्करकुम्भयो ।
 सिंहास्याधिपति सूर्य कथितो गणकात्मै ॥”
 इति ग्रहस्वरचक्रम् ॥*॥
 “षोडशाक्षरगोऽवर्गं स्यात् कादिवर्गास्तु पञ्चकाः ।
 चतुरर्णी य ती धर्मी सङ्गा वर्गेषु कोर्त्तिता ॥
 नास्ती वर्णाः स्वरा ग्राह्या वर्णाणा वर्षसंख्यया ।
 पिच्छिता पञ्चभिर्भक्ता श्रेष्ठ जोषस्वर विदु ॥”
 इति जोषस्वरचक्रम् ॥ * ॥
 “मेषहषावकारे च मिथुनाद्या षडशकाः ।
 मिथुनाग्राह्ययश्चैव इकारे सिङ्गकर्कटौ ।
 कन्या तुला उकारे च वृश्चिकस्य त्रयोऽशका ।
 एकारे वृश्चिकस्यान्या कार्मुकः षड्मृगा-
 दिमा ॥
 अशास्त्रयो मृगास्यान्याः कुम्भमीनौ तथा
 स्वरे ।
 एव राशिस्वर प्रोक्तो नवाश्रपक्रमोदय ॥”
 इति राशिस्वरचक्रम् ॥*॥
 “अकारे सप्त ऋचाणि रवत्यादिभ्यश्च च ।
 पञ्च पञ्च इकारादावेवमृचस्वरोदय ॥”
 इति नक्षत्रस्वरचक्रम् ॥*॥
 “मात्रा वर्षस्वरात् सङ्गा सङ्गा जीवस्वरा-
 त्तथा ।
 पिच्छीकृते स्वरै श्रेष्ठ पिण्डस्वर इहोच्यते ॥”
 इति पिण्डस्वरचक्रम् ॥*॥
 “मात्रादिवर्णभेदेन स्वराणुत्पाद्य नामत ।
 योगे शरद्वते तत्र श्रेष्ठो योगस्वरो मतः ॥”
 इति योगस्वरचक्रम् ॥
 “प्रोक्ता नैसर्गिकाद्याष्टौ मात्राद्या नामजा
 स्वरा ॥”*॥
 मात्रादिस्वरचक्रबलेन कर्तव्यकर्षाणि यथा,—
 “साधन मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रयोगश्च सर्वदा ।
 अधीमुखानि कर्माणि मात्रास्वरबले कुरु ॥*॥
 वर्षस्वरबले सर्व कर्तव्यश्च शुभाशुभम् ।
 सिद्धिदः सर्वकार्येषु युष्काले विशेषत ॥*॥
 मारुतं मोहन स्तम्भ विह्वेषोश्वाटने वधम् ।
 विवादं विग्रह घात कुर्व्याद्ग्रहस्वरोदये ॥*॥
 यानपातादिक सर्वं पश्चात्कारभूषणम् ।
 विद्यारथ विवाहश्च कुर्यात् जीवस्वरोदये ॥*॥
 प्रासादारामर्षमार्गि देवतास्थापनानि च ।

स्वरः

राजाभिषेचनं दीक्षा कर्तव्यं राशिके स्वरे ॥* ॥
 शान्तिक पौष्टिकश्चैव प्रवेशो बोजवापनम् ।
 स्त्रीविवाहस्तथा यात्रा कर्तव्या भस्वरोदये ॥*॥
 शत्रूणा देशभङ्गश्च कौटयुद्धश्च विष्टनम् ।
 सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्रा कर्तव्य पिण्डकोदये ॥*॥
 योगिन साधयेद् योग देहस्थं ज्ञानसम्भवम् ।
 भाणव शाश्वतश्चैव शाक्तोयश्च तृतीयकम् ॥ * ॥
 तिथिवारौ च नक्षत्र पृथक् पृथक् प्रभाषि-
 तम् ।
 यत् तदेकत्र सम्मिल्य कुर्याद्वर्णस्वरोदये ।
 यस्य नामादिको वर्षस्त्वयिवारर्चनं स्तम् ।
 तद्दिन वर्जयेत्तस्य हानिमृत्युकर यत ॥
 अनेन स्वरयोगेन शत्रूणा मारणादिवाम् ।
 मन्त्रयन्त्रक्रिया मोह साधयेत्तद्दिने बुध ॥”
 इत्यादि नरपतिजयचर्यास्वरोदयधृतब्रह्मयाम-
 लम् ॥*॥ नासाधायु । इति मेदिनी ॥ तत्र
 अजपाजप्रमाणं यथा,—
 “हंम हसेति यन्मन्त्र जीवो जपति सर्वदा ।
 शतै षड्भिय युक्तानि सप्तसाख्येकविंशत ॥
 अजपा नाम गायत्रो योगिना मोक्षसाधनम् ।
 अस्याः सहस्रमात्रेण सर्वपापै प्रमुच्यते ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि उत्तर-
 गीता ॥ * ॥ अपि च ।
 “इडा च पिण्डला चैव नासिकाहारगामिनी ।
 आसूनाङ्गुलहारान्तं सुषुम्ना मध्यगामिनो ॥
 वहत्यूर्ध्वमुखेनैव प्राणवायुश्च सर्वदा ।
 पानं करोत्यपानश्च अधोवक्ष्ये चैव हि ॥
 शक्तिरूप स्थितश्चन्द्रो वामनासाप्रवाहक ॥
 शिवरूपधर सूर्यो दक्षनासापुटे तथा ॥
 इकारे नि सरहायु सकारश्च प्रवेशने ।
 अजपानामगायत्री जीवो जपत्यर्हनिशम् ॥*॥
 सुक्तिसोधानेऽप्युक्तम् ।
 षट्शतानि दिवाराचौ सप्तसाख्येकविंशति ॥
 एतस्मिन् मन्त्रामन्त्र जीवो जपति सर्वदा ॥
 ब्राह्मो सुहृत्तं योगीन्द्रो जपमेव समर्पयेत् ।
 समर्पणक्रमश्चैव उच्यते गुरुतस्तत ॥
 मूलाधारे गणेशाय षट्शतश्च समर्पयेत् ।
 तत्रैव ब्रह्मणे नित्य षट्महस्र निवेदयेत् ॥
 स्वाधिष्ठाने च हरये षट्सहस्र निवेदयेत् ।
 षट्सहस्र मणिपुरे हराय च समर्पयेत् ॥
 जीवात्मने सहस्रश्च तत्रैव परिकल्पयेत् ।
 परमात्मने सहस्रान्तु अनाहते निवेदयेत् ॥
 सहस्रान्तु परमशिवे सहस्रानि समर्पयेत् ।
 एव समर्पयेद्यस्तु पापै पुण्यैर्न लिप्यते ॥”
 इति ओपूर्णानन्दविरचितत्रैतत्त्वचिन्तामणी
 तत्त्वसारपरिच्छेदे षट्चक्रकथनम् ॥*॥ अन्यत्
 स्वरोदयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * * * ॥
 अथ पञ्चस्वरज्ञानम् ।
 “पोतकीरुतविचारमिदानीं
 कूर्महे यमधिगम्य मनुष्यः ।
 भाविकर्मात्मकभाक्परीक्षा-
 स्तत्पद्मो भवति योगिसहस्र ॥

स्वरः

नामदक्षिणि चिह्नोति निनाद
 शुक्ति शुक्ति निनदोऽपि तथेव ।
 कुचि कुचि निनदोऽपि जलाद्यं
 व्याहृतः कूचि कूचि स्वरयुक्तै ॥
 कौर कौर इति यो मधुरोऽसौ
 कामतस्तु निनदा स्वर्गिताख्या ।
 स्यान्नयाय नियमेन च ची चि-
 र्मिस्वनो शुकुनाद इहार्थ ॥
 कष्टदक्षिरि चिरीति विराव-
 योक्चुचौकुरिति चान्यविरावौ ।
 एवमौदृश्यफला दश नादा
 प्रस्फुटा निगदिता भगवत्या ॥
 प्रत्येकमाख्यातफल नराणा
 यस्मिन् दशानां शुकुनस्वराणाम् ।
 जानात्यवश्य पुरुषो विशेष
 प्रयोजन भावि न वैत्यशेषम् ॥* ॥
 वामो निनाद फलद प्रवासे
 स्याद्विषणोऽनर्थफलाभिहेतु ।
 पृष्ठस्थिताना फलक्षयं पृष्ठे
 निषेधकारी पुनरग्रभागे ॥
 युष्मद्वेशेऽथ गृहप्रवेशे
 श्रेय प्रदद्यान्निनदोऽपसव्यः ।
 वाम पुन पाण्डवयुहवत्या
 भवत्यभीष्टप्रतिकूलवर्ती ॥ * ॥
 पार्थिवश्चिह्निलिखितस्वर उक्त
 शुक्ति शुक्तिरिति य स तथैव ।
 कूचि कूचि कुचि कुचोति च शब्दौ
 ह्राविमौ निगदितौ पुनराद्यौ ॥
 कौर कौररिति तैजसस्र-
 स्तेजसाश्च निनदा स्खलितास्या ।
 मारुतावपि चिह्निलिखितौचि-
 निस्वनौ निगदितौ सुनिमुख्यौ ॥
 अम्बरदक्षिरि चिरीति निनाद-
 योक्चु चोक्चुरिति तादृश एव ।
 पञ्च चैव निनदा दश नादा
 भूतपञ्चकनिवासभवेन ॥
 क्रमादमौ पार्थिवनादपूर्वा
 पञ्चापि शब्दा शुकुनैकदेव्या ।
 भवन्ति चैतन्वियत भवन्ति
 फलानि पूर्णान्यचिरेण पुसाम् ॥
 क्रमेण पृथोक्तलपावकाना
 भवन्ति शब्दा यदि क्वचिक्वाया ।
 मनोरथेभ्योऽभ्यधिकानि दूर्ध्वं
 तदा फलानि ध्रुवमुहङ्गन्ति ॥
 अनन्तर पार्थिवनादतश्चेद-
 वङ्गस्वरस्तत्फलमद्यत स्यात् ।
 वायव्यशब्दौ यदि नाभसौ वा
 भूत्वा फलं नश्यति तत् समस्तम् ॥
 शान्तौ निनादौ पृथिवीजलास्थौ
 दौष्टौ समोरास्वरनामधेयौ ।
 तैजप्रधानौ विजयावलम्बौ
 भवेत् सम येन फलेन तादृश

स्वरभे

शुभेषु कार्येष्वशुभाय शान्ती
दोषो भयादौ भयनाशनाय ।
विपर्यये द्वावपि न प्रशस्ता-
वस्तित्वनास्तित्वफलो यतस्तौ ॥”

इति वसन्तराजशाकुने स्वरप्रकरणम् ॥
स्वरपत्तन, क्लो, (स्वराणा पङ्कजादौना पत्तन-
मात्रयस्त्वानम् ।) सामवेद । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥

रभङ्ग, पु, (स्वरस्य भङ्गो यस्मात् ।) गल-
रोगविशेषः । अस्य विवरण स्वरभेदशब्दे
दृश्यम् ॥

सङ्गभङ्गो, [न] पु, (स्वरस्य भङ्गोऽस्यास्तोति ।
इति ।) पञ्चविशेषः । यथा,—

“स्वरभङ्गो नवो दृङ्क्षुविरुदशकुनभेदका ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरभेदः, पुं, (स्वरस्य भेदो यस्मात् ।) स्वरभङ्ग-
रोगः । यथा । अथ स्वरभेदाधिकारः । तत्र
स्वरभेदस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“अत्युच्चभाषणविपाध्ययनाभिघातैः
मन्दूपणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु नताः प्रतिष्ठा
हन्त्यु स्वर भवति चापि हि पङ्क्तिविधः सः ॥

अध्ययनमृच्चैर्वेदादिपाठः । अभिघात कण्ठादि-
टेग्रे लगुडादिभिः । एतैरत्युच्चभाषणादिभिः
शतुभिः सद्रूपणैरन्यैरपि । निवैर्दृष्टहेतुभिः ।
स्रोतःसु सुश्रुतोक्तेषु चतुर्षु । प्रतिष्ठाम् स्थितिम् ।
हन्त्यु स्वरमिति लक्षणम् । स्वरभेदः पङ्क्तिविधः ।
घातपित्तकफसन्निपातक्षयभेदोभवभेदः ॥*॥
तत्र वातिकस्वरभेदिनो लक्षणमाह ।

“वातेन कृष्णानयनाननमूत्रवर्षा
भिर्न शनैर्वदति गर्हभवत् स्वरस्य ॥*॥

पित्तेनाह ।

“पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्षा
ब्रूयाद्दलेन स च टाहममन्वितेन ॥”

गलटाहोऽत्र वचनसमय एव बोहस्य ॥*॥
कफेनाह ।

“ब्रूयात् कफेन मततं कफरुहकण्ठ ।
स्वल्प शनैर्वदति चापि दिवाविशेषात् ॥”
दिवा सूर्यरश्मिभिः कफन्यास्योभावात् ॥*॥
सन्निपातेनाह ।

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्प-
त्तहाप्यसाध्यस्यस्य स्वरभेदमाहुः ॥*॥

अथमाह ।

‘धूप्येत वाक्स्यरुहे चयमाप्रुयाच्च
स्वाटेषु चापि हतवाक् परिवर्जनीय ॥”
वाक् धूप्येत सधमेव निःसरति अथसाप्रुयात्
वागैव ॥*॥ भेदोभवमाह ।

“अन्तर्गल स्वरमलक्ष्यपदं चिरेण
भेदोऽन्वयाददति दिग्धगलसूपासं ॥”

अन्तर्गलं गलमध्ये एव स्वर वदति । दिग्धगलं
भेदसा श्लेष्मणावनिमगल । दृपात्तं भेदसोस-
मार्गावरोधात् ॥*॥ असाध्यमाह ।

स्वरभे

“क्षीणस्य हृदस्य कृशस्य चापि
चिरोत्थितो यश्च सङ्घोपनातः ।
भेदस्त्रिनः सर्वसमुद्भवस्य
स्वराभयो यो न स सिद्धिमेति ॥”

क्षीणस्य चयरोगिणः । कृशस्य अपुष्टस्य ॥*॥
अथ स्वरभेदस्य चिकित्सा ।

“वातादिजनितश्वासकामघ्ना ये प्रकीर्त्तिताः ।
योगास्तानत्र युञ्जीत यथादोषं चिकित्सकः ॥

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।
कफे सचारकटकचौद्रः कवल इत्यते ॥

गले तालुनि जिह्वाया दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरयाशु प्रसौदति ॥

प्राये कोष्ण जल पेय भुक्त्वा घृतगुडौदनम् ।
क्षीरानुपान पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल मरिच विश्वभेषजम् ।
पिवेच्चूत्रेण मतिमान् कफने स्वरसचये ॥

निदिग्धिका तुला ग्राह्या तदर्हं ग्रन्थिकस्य तु ।
तदर्हं चित्रकस्यापि दशमूलस्य तक्षमम् ॥

जलद्रोणहये काथं गृह्णीयादाटक ततः ।
पूते पिवेत्तदर्हन्तु पुराणस्य गुडस्य च ॥

सर्वमेकत्र कृत्वा तु लेहवत् साधु साधयेत् ।
अष्टोपलानि पिप्पलास्त्रिजातकपल तथा ॥

मरिचस्य पल चैक सर्वमेकत्र चूर्णितम् ।
मधुन कुडव टच्चा तदश्रोयादयथानलम् ॥

निदिग्धिकावलेहोऽय भिषग्भिर्मुनिभिर्मतः ।
स्वरभेदहरो मुख्य प्रतिश्याय हरस्तथा ॥

काशश्चामाग्निमान्यादीन् गुल्ममेहगलामयान् ।
आनाहं मूत्रकृच्छ्रानि हन्याद्ग्रन्थार्बुदानि ॥”

इति निदिग्धिकावलेहः ॥*॥

“सृग्नाभिः सुसृक्ष्णानलवह्कसमान्वितैः ।
त्वक्क्षीरी चेति लेहोऽयं सर्पिर्मधुममायुतः ॥

ब्राह्मी वचाभया वासा पिप्पली मधुमंयुता ।
अस्य प्रयोगात् सप्ताहात् किञ्चरैः सह ॥”

गायति ॥”

इति स्वरभेदाधिकारः ॥ इति भावप्रकाश ॥*॥
अन्यच्च ।

“विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीमैत्रवस्य च ।
पीत सकाक्षिकं हस्ति स्वरभेद महेश्वर ॥”

इति गारुडे । १८४ । २८ ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“सृष्टराजास्यतावल्ली वासकदशमूलकासमर्ह-
रसैः ।

सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्ध स्वरभेदकासजिन्म-
धुना ॥”

इति सृष्टराजास्यं घृतम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिमंघरे स्वरभेदाधिकारे ॥
तथात्र पथ्यापथ्यनियमो यथा,—

“स्वेदो वस्त्रध्मपानं विरेकं कवनप्रहः ।
नस्यं भाले निरावेधो यथा नोहितमानयः ॥

इसाटवीताम्रशुद्धकेकिमासरसा सुरा ।
गोकण्डकः काकमाथो जीवन्ती वासमूलकम् ॥”

स्वरा

द्राक्षा पथ्या मातुलुङ्गं चशुनं लवणाद्रकम् ।
ताम्बूलं मरिच सर्पिः पथ्यानि स्वरभेदिनाम् ॥”
अपथ्यानि यथा,—

“भ्रामं कपित्थ वकुलं शालक जम्बवानि च ।
तिन्दुकानि कषायाणि वर्मि स्वप्न प्रजल्पनम् ॥
अनुपानस्य यत्नेन स्वरभेदो विवर्जयेत् ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥

स्वरमण्डलिका, स्त्री, (स्वराणा मण्डलमस्यवेति ।
स्वरमण्डल+ठन् ।) वीणाविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ क्वचित् पुस्तके सुरखण्डलिका
इति पाठः ॥

स्वरलासिका, स्त्री, (स्वरैर्लसतीति । लस+खल् ।
टापि अत इत्वम् ।) वशौ इति शब्दरत्नावली ॥
स्वरस', पु, (स्वस्य रसः । स्व आत्मीयो रसो वा ।)

शिलापिष्टकल्क । यथा,—

“स्वो रस' स्वरसः प्रोक्त' कल्को दृशदि
पेषितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥*॥

कषायविशेषः । यथा,—

“सद्य क्षुष्मादाद्र्द्रव्याहस्रयन्त्रादिपीडनात् ।
यो रसस्वभिर्निर्याति स्वरस' स' प्रकीर्त्तित' ॥”
इति वैद्यकम् ॥

अन्यच्च ।

“पिष्ट. कल्को विनोयस्य स्वरस' पीडितो रस' ।
क्वाथ. कषायो निर्यूहो निर्यासो वेष्टवास्तथा ॥”
इति रत्नमाला ॥

(“यन्त्रपीडनाद्रव्याद्रस स्वरस उच्यते ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

“शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।

वारिष्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशीपितम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिमंघरे स्वरभेदाधिकारे ॥

स्वरा, स्त्री, ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्नी । गायत्रोसपत्नी ।
यथा,—

“चाक्षुषस्थान्तरे पूर्व' मनोर्देवः पितामह ।
सञ्चारिद्रिगिखरे रम्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ॥

स कृत्वा यज्ञसम्भारान् सर्व' देवगणैर्वृत' ।
युक्तो हरिहराभ्या हि तद्दिरे गिखर ययौ ॥

सृग्वादयो मुनिगणा मुहूर्त्ते ब्रह्मदेवते ।

तस्य दोक्षाविधानाय समाज चक्रुराहता ॥
अथ ज्येष्ठा स्तरा पत्नीमाह्वयाश्चक्रुरीश्वराः ।

सा शनैराययौ तावत् सृगुर्वि' णुमुवाच ह ॥*॥
शृगुरुवाच ।

विष्णो स्वरा त्वयाहता साप्यायाति नदि

त्वरम् ।

मुहूर्त्तान्तिक्रमे चैव कार्यो दोक्षाविधि. कथम् ॥
विष्णुरुवाच ।

नायाति चेत् स्वरा शोभं गायत्राश्च विधी-

यताम् ।

एयापि न भवेदस्य भार्या कि पुष्ट्यर्थाय ॥
नारद उवाच ।

पयमेव हि इदोऽपि विष्णुवाचकमन्यत ।

तच्छ्रुत्वा स शृगुर्व्याप्य गायत्रीं ब्रह्मण्यदा ॥

स्वरुः

निवेश्य दक्षिणे भागे दौघाविधिमथाकरोत् ॥
यावद्दक्षिणाविधे तस्य विधेयक्रुर्मुनौश्वरा ।
तावदभ्याययौ तत्र स्वरा यज्ञस्थले नृप ॥
ततस्ता दोक्षिता दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सपत्नीर्षापरा क्रोधात् स्वधा वचनमब्रवीत् ॥

स्वरोवाच ।

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाञ्च व्यतिक्रमः ।
त्रौण्ये तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥
मदासने कनिष्ठेय भवद्भिः सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्वं जडोभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
इयञ्च दक्षिणे भागे ह्युपविष्टा मदासने ।
तस्मात्क्रोके सदादृष्ट्या तनुरूपास्तु निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

अतस्तत् शपमाकर्ण्य गायत्रीं कम्पिताधरा ।
समुत्थायाशपद्देवैर्वार्थ्यमाणापि ता स्वराम् ॥

गायत्रुवाच ।

तत्र भर्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
हृथा शपसि यस्मान्ना भव त्वमपि निम्नगा ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये १५६
अध्याय ॥

स्वराश, पु, (स्वरस्य अश ।) सगौते स्वरस्यार्धं
पाद वा । इति केचित् ॥

स्वराट्, [ज] पु, (स्वेन राजते इति । राज+
“मत्सृष्टिषेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।)
वेदस्य ह्रन्दीविशेषः । यस्य प्रत्येकद्विपादे
अष्टाक्षर एकपादे दशाक्षर । इति केचित् ॥
(स्वतो भासमाने, त्रि । यथा, महाभारते ।
१० । ४३ । १११ ।

“सम्नाट् विराट् स्वराट् चैव सुरराजो
भवोद्भवः ॥”

ब्रह्मा । इति विष्णुपुराणटीकाया श्रीधरस्वामी ।
१ । १० । ५८ ॥

स्वरापगा, स्त्री, (स्व स्वर्गस्य आपगा ।) स्वर्गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वराणु, पु, वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरित, पु, (स्वर+जातार्थं इतत् ।) स्वर-
विशेषः । यथा,—

“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितोऽसौ त्रयः स्वरा ॥”
इति जटाधरः ॥

स्वर सजातोऽचेति इतोऽस्य जाते इति इत ।
यदाहुः । उच्येत्स्वराणादुदात्त नौचैरनुदात्त
समाहारः स्वरित इति । छान्दसत्वात् प्रचित-
स्वरो नोक्तः । तदुक्तम् ।

“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वरा ।
चतुर्थं प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः
स्मृतः ॥”

इति भरतः ॥

स्वरयुक्ते, त्रि ॥

स्वर, [म] पु, वक्ष्यम् । इत्यमरटीकाया नील-
कण्ठः ॥

स्वर, पु, (स्वर्यन्ते प्राणिनोऽनेनेति । सृ शब्दोप-
तापयो + “शृस्त्रिह्रिपोति ।” उणा० १ ।

स्वरोद

११ । इति उः । स च नित् ।) वक्ष्यम् । इत्य-
मरः । १ । १ । ५० ॥ यूपखण्डम् । (यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ७ ।

“श नः स्वरूपां मितयो भवन्तु ॥”)

यज्ञः । शर । इति मेदिनी ॥ सूर्यरश्मिः ।
हृदिकमेद । इति केचित् ॥

स्वरुचिः, त्रि, (स्वस्य रुचिर्यस्य ।) स्वतन्त्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वस्य रुचिः ।) स्नेच्छाया,
स्त्री । यथा,—

“स्वरुचा क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् ।
घोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

स्वरूप, स्त्री, (स्वस्य रूप यस्मात् ।) स्वभावः ।
इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ निजरूपश्च ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । १३ ।

“स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः ।
स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपति ॥”)

स्वरूप, त्रि, (स्वेनैव रूप यस्य ।) पण्डितः ।
मनोज्ञः । तयोः पर्यायः । प्राप्तारूप २ अभि-
रूपः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १२१ ॥

स्वरेण, स्त्री, सूर्यपत्नीविशेषः । सा तु सञ्जा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वरोदयः, पु, (स्वराणामुदयो यत्र । स्वरप्रापक-
ग्रन्थविशेषः । यथा,—
सूत उवाच ।

“हरः श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्य ज्ञानमब्रवीत् ।
कुजो वक्षी रविः पृथ्वी सौरिराप प्रकीर्तितः ॥

वायुसंस्थः स्थितो राहुर्दक्षरन्धावभासकः ।

गुरुः शक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थकः ॥

वामनाद्यान्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा ।

यदा चार इडायुक्तस्तदा कर्म समाचरेत् ॥

स्थानसेवा तथा ध्यानं वाणिज्यं राजदण्डनम् ।

अन्यानि शुभकर्माणि कारयेत् प्रयत्नतः ॥

दक्षनाडोप्रवाहे तु शनिर्भौमश्च सैहिकः ।

इत्येव तथाप्येव पापानामुदयो भवेत् ॥

शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु स्वरोदयात् ।

देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपा सुविस्ताराः ॥

नाभेरधस्ताद् य कन्देऽधुरास्तत्र निर्गताः ।

हासमतिसहस्राणि नाभिसन्धे व्यवस्थिताः ॥

चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वा प्राणहरा स्मृताः ।

तामा मध्ये त्रयं श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ॥

वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा ।

मध्यमा च भवेदग्निः फलता कालरूपिणी ॥

वामा ह्यमृतरूपा च जगदाप्यायने स्थिता ।

दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥

हयोर्वीहे तु मृत्युः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनोः ।

निगमे च भवेहामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥

काण्येत् क्रूरकर्माणि प्राणेषु पिङ्गलसंस्थिते ।

इडाचारं तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतस्तथा ॥

यात्राया सर्वकार्येषु विपापहरणे इडा ।

भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥

उच्चाटमारणाद्येषु कर्मस्वतेषु पिङ्गला ।

स्वरोट

मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥
शोभनेषु च कार्येषु यात्राया विषकर्माणि ।

शान्तिमुत्तर्यमिष्टैः च इडा योच्या नराधिपैः ॥
हाभ्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने ।

विषुव तन्तु जानीयात् सस्मरेत्तु विचक्षणः ॥
सौम्यादि शुभकार्येषु लाभालाभौ जयाजयौ ।

गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता ॥
युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाश्चैव तु सङ्गमे ।

प्रशस्ता दक्षिणा नाड्यो प्रवेशेऽनुद्वेगकर्मणि ॥
शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ ।

जीवो जीवाय यत्पृच्छेत् न सिध्यति च मध्यमा ॥
वामाचारोऽथवा दक्षे प्रत्यये यत्र नायकः ।

तनुस्य पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न सशयः ।
वैच्छन्द्यो वामदेवस्तु यदा वहति चाल्मनि ।

तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्फला ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सक्रमते शिवा ।

घोरे घोराणि कार्याणि सौम्ये वै मध्यमानि च ॥
प्रस्थिते भागतो ह्ये हाभ्या वै सर्ववाहिनः ।

तदा मृत्युः विजानीयाद्योगौ योगविशारदः ॥
यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसमुखः ।

तत्र तत्र समं दिश्याद्वातस्योदयं सदा ॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।

वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥
जीवो जीवति जीवेन यच्छून्यं तत् स्वरो भवेत् ॥

यत्किञ्चित् कार्यमुद्दिष्टं जयादिशुभलक्षणम् ।
तत् सर्वं पूर्णनाद्यान्तु जायते निर्विकल्पतः ॥

अन्यनाद्यादिपर्यन्तपक्षद्वयमुदाहृतम् ।
यावत् षष्ठीन्तु पृच्छाया पूर्णया प्रथमो जयेत् ॥

रिक्तायान्तु द्वितीयान्तु कथयेत्तदशङ्कितः ।
वामाचारसमा वायुर्जायते कर्मसिद्धिदः ॥

प्रवृत्ते दक्षिणे भागे विषमे विषमाक्षरम् ।
अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाक्षरम् ॥

तदासौ जयमाप्नोति योष सग्राममध्यतः ।
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम् ॥

जायते नात्र सन्देहो नाड्यो मध्ये तु लक्षयेत् ।
पिङ्गलान्तर्गते प्राणेषु शमनीयाहवक्ष्येत् ॥

यावन्नाड्योदयः चारस्ता दिशः यावदापयेत् ।
न दातु जायते सोऽपि नात्र कार्या विचा-

रणा ॥

अथ सग्राममध्ये तु यत्र नाड्यो सदा वहेत् ।
सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्दिशेत् ॥

जातचारे जय विद्याभृतके मृतमादिशेत् ।
जय पराजय चैव यो जानाति स पण्डितः ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिवम् ।
कृत्वा तत्पदमाप्नोति यात्रा सन्ततिशोभना ॥

शशिसूर्यप्रवाहे तु सति युद्धं समाचरेत् ।

तत्रस्य पृच्छते यस्तु स साधु जायते ध्रुवम् ॥

या दिशः वहते वायुस्तां दिशः यावदाजयेत् ।

जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यद्यग्रतः स्थितः ॥

मेपाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामसंस्थिता ।

चरस्विरहिभागं तास्तादृशे तादृशः क्रमात् ॥

निगमे निर्गमं याति सग्रहे सग्रहं विदुः ।

स्वरोद

पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा घण्टाकारेण लज्जयेत् ॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे ।
ऊर्ध्वंभिरध आपश्च तिर्यक्मस्य' प्रभञ्जनः ॥
मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया लाभः सर्वत्र सर्वदा ।
ऊर्ध्वं मृत्युरध शान्तिस्तिर्यक् चोच्चाटयेत्
सधोः ।
मध्ये स्तम्भं विजानीयान्मोक्षः सर्वत्र सर्वगः ॥
इति गारुडे पवनविजयादि. ६७ अध्याय. ॥*॥
अन्यच्च ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

'देवदेव महादेव तत्त्वज्ञ परमेश्वर ।
कथयस्व प्रभो ज्ञान कृपा कृत्वा ममोपरि ॥
कथं ब्रह्माण्डमुत्पन्नं कथं वा परिवर्तते ।
कथं विलीयते देव वद ब्रह्माण्डनिर्णयम् ॥
श्रीमहादेव उवाच ।
तत्त्वाद्ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तत्त्वेन परिवर्तते ।
तत्त्वेन लीयते देवि तत्त्वाद्ब्रह्माण्डनिर्णयः ॥
देव्युवाच ।
तत्त्वमेव परं मूलं निश्चितं तत्त्ववेदिभिः ।
तत्त्वस्वरूपं किं देव तत्त्वमेव प्रकाशय ॥
इश्वर उवाच ।

निरञ्जनो निराकार एकदेवो महेश्वर' ।
तस्मादाकाशमुत्पन्नं आकाशाहायुमश्व' ॥
वायोस्तेजस्तत्प्रापस्ततः पृथ्वीसमुद्भव ।
एतानि पञ्चतत्त्वानि विस्तोर्णानि च पञ्चधा ॥
तेभ्यो ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तैरेव परिवर्तते ।
विलीयते च तत्रैव तत्रैव रमते पुनः ॥ * ॥
पञ्चतत्त्वमये देहे पञ्चतत्त्वानि सुन्दरि ।
सूक्ष्मरूपेण वर्तन्ते ज्ञायते तत्त्वयोगिभिः ॥
अत एव प्रवक्ष्यामि शरीरस्थं स्वरोदयम् ।
हसचारस्वरूपेण भवेद् ज्ञानं त्रिकालगम् ॥
गुह्याद्गुह्यतरं सारमुपकारप्रकाशकम् ।
इदं स्वरोदयं ज्ञानं ज्ञानिना मस्तके मणि' ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं ज्ञानं सुबोधं सत्यप्रत्ययम् ।
आश्चर्यं नास्तिके लोके आधारस्वास्तिके जने ॥
शान्ते शूहे सदाचारे गुरुभक्तैकमानसे ।
दृढचित्ते कृतज्ञे च देयश्चैव स्वरोदयम् ॥
शठे च दुर्जने शूद्रे अशान्ते गुरुलोपके ।
हीनसत्त्वे दुराचारे स्वरोदयं न दायते ॥ * ॥
शुश्रू ल कथितं देवि देहस्य ज्ञानमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण सर्वं ज्ञत्वं प्रजायते ॥
स्वरे वेदाश्च शास्त्राणि स्वरे गान्धर्वसुत्तमम् ।
स्वरे सर्वं च त्रैलोक्यं स्वरे आत्मस्वरूपक ॥
स्वरोदयोऽथ देवज्ञो नाथहीनं यथा गृहम् ।
शास्त्रहीनो यथा वक्ता शिरोहीनश्च यद्गु' ॥
नाडोमेदं यथा प्राणं तत्त्वमेदं तथैव च ।
सुषुम्नामिन्द्रमेदश्च यो जानाति स मुक्तिग' ॥
साकारे वा निराकारे शुभवायुबले कृते ।
कथयन्ति शुभं केचित् स्वरोदयं वरानने ॥
ब्रह्माण्डखण्डपिण्डाद्यं स्वरोदयं हि निर्मितम् ।
सृष्टिसंहारकर्ता च स्वरोदयं साक्षात्तेश्वर ॥
स्वरोदयानात् परं मित्रं स्वरोदयानात् परं धनम् ।

स्वरोद

स्वरोदयानात् परं गुह्यं न वा दृष्टं न वा श्रुतम् ॥
शत्रुं हन्यात् स्वरोदयस्तथा मित्रसमागम' ।
लक्ष्मोप्राप्तिः स्वरोदयेः कीर्तिः स्वरोदयस्तथा ॥
कन्याप्राप्तिः स्वरोदयेः स्वरोदये राजदर्शनम् ।
स्वरोदयेऽवतासिद्धिं स्वरोदये चित्तिपो वश ॥
स्वरोदयेऽर्गम्यते देशे भोज्यं स्वरोदयस्तथा ।
लघु दीर्घं स्वरोदयेऽर्गम्यं निवारयेत् ॥
सर्वं शास्त्रपुराणादिस्मृतिवेदाङ्गपूर्वकम् ।
स्वरोदयानात् परं मित्रं नास्ति किञ्चिद्दुरानने ॥
नामरूपादिका' सर्वं मिथ्या सर्वं कविभ्रमाः ।
अज्ञानमोहिता मूढा यावत्तत्त्वं न विद्यते ॥
इदं स्वरोदयं शास्त्रं सर्वशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
आत्मघटप्रकाशार्थं प्रदोषकलिकोपमम् ॥
यस्यै कस्यै परस्यै वा न प्रोक्तं प्रश्नहेतवे ।
तस्मादेतत् स्वयं ज्ञेयमात्मनैवात्मनात्मनि ॥
न तित्थिनं च न चक्रं न वारग्रहदेवता' ।
न विष्टिनं व्यतीपातो विरुद्धाद्यास्तथैव च ॥
कुयोगा नैव देवेशि प्रभवन्ति कदाचन ।
प्राप्ते स्वरोदये सिद्धिं सर्वं मेव फलं शुभम् ॥ * ॥
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपा' सविस्तराः ।
ज्ञातव्याश्च बुधैर्नित्यं स्वदेहे ज्ञानहेतवे ॥
नाभिस्थानककन्दार्द्धमद्गुरादेव निर्मिता' ।
द्विसप्ततिसहस्राणि देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
नाडीस्था कुण्डली शक्तिर्भुजङ्गाकारशायिनी ।
ततो दशोर्ध्वं नाड्यो दशैवाध प्रतिष्ठिता ॥
देहे तिर्यग्गता नाड्यश्चतुर्विंशतिसंख्यया ।
प्रधाना दश नाड्यस्तु दश वायुप्रवाहका ॥
तिर्यग्गुह्यं मधस्तादा वायुर्देहे समन्वित ।
चक्रवत् स्थिता देहे सर्वा प्राणप्रमायिता ॥
तासां मध्ये दश श्रेष्ठा दशाना तिस्र उत्तमा' ।
इडा च पिण्डला चैव सुषुम्ना च तृतीयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पृषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनो दशमो तथा ॥
इडा वासे स्थिता भागे दक्षिणे पिण्डला तथा ।
सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ॥
दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पृषा कर्णे च दक्षिणे ।
यशस्विनी वामकर्णे आनने चाप्यलम्बुषा ॥
कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने च शङ्खिनो ।
एव द्वार समाश्रित्य तिष्ठन्ति दशनाडिका ॥
इडा पिण्डला सुषुम्ना च प्राणमार्गे समा-
श्रिता ।
एता हि दश नाड्यस्तु देहमध्ये व्यवस्थिता ।
नामानि नाडिकानान्तु वातानां प्रवदास्यहम् ।
प्राणोऽपानं समानसोदानो व्यानस्तथैव च ॥
नागं कूर्मं च कृकरो देवदत्तो धनञ्जय ।
हृदि प्राणो वह्निर्द्वयमपानो गुदमण्डले ॥
समानो नाभिदेशे तु उदानं कण्ठमध्यगं ।
व्यानो व्यापो शरीरेषु प्रधाना पञ्च वायव' ॥
प्राणायामाद्याः पञ्च विख्याता नामाद्याः पञ्च
वायव' ।
तेषामपि च पञ्चानां स्थानानि च वदान्यहम् ॥
उदारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मौलने स्मृतः ।

स्वरोद

कृकरो' क्षुत्कृतो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ।
न जहाति मृते कापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ।
एते नाड्यो सर्वासु भ्रमन्ते जीवरूपिणः ॥
प्रकटप्राणसञ्चारं लज्जयेत् देहमध्यत ।
इडापिण्डलासुषुम्नाभिर्नाडीभिस्तिष्ठन्भिर्बुधः ॥
इडा वामे च विज्ञेया पिण्डला दक्षिणे स्मृता ।
इडानाडीस्थिता वामा ततो व्यस्ता च
पिण्डला ॥
इडायां सस्थितश्चन्द्र' पिण्डलायाश्च भास्करः ।
सुषुम्ना शम्भुरूपेण शम्भुर्हसस्वरूपक' ॥
हकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशने ।
हकारः शिवरूपेण सकार शक्तिरुच्यते ॥
शक्तिरूपं स्थितश्चन्द्रो वामनाडोप्रवाहक' ।
दक्षिणाडोप्रवाहश्च शम्भुरूपो दिवाकर ॥
श्वसे सकारसंख्ये तु यद्दानं दौयते बुधैः ।
तद्दानं जीवलोकोऽस्मिन् कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
अनेन लज्जयेद् योगी चैकचित्तः समाहितः ।
सर्वमेव विजानीयान्मार्गं तच्चन्द्रसूर्ययो' ॥
ध्यायेत्तत्त्वस्थिरे जीवे अस्थिरे न कदाचन ।
इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महालाभो जयस्तथा ॥
चन्द्रसूर्यो यदाभ्यासीये कुर्वन्ति सदा नरा ।
अतोतानागतज्ञानं तेषां हस्तगतं सदा ॥
वामे चासृतरूपस्था जगदाप्यायिनी परा ।
दक्षिणा चरमे भागे जगदुत्पादयेत् सदा ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा सर्वत्र कर्मसु ।
सर्वत्र शुभकार्येषु वामा भवति पुष्टिदा ॥
निर्गमे च शुभा वामा प्रवेशे दक्षिणा शुभा ।
शुभकार्येषु शुभा वामा दक्षिणा क्रूरकर्मसु ॥
चन्द्र समस्तु विज्ञेयो रविस्तु विषमः सदा ।
चन्द्र स्त्री पुरुष सूर्यश्चन्द्रो गौरो रवि
सित' ॥
इडा पिण्डला सुषुम्ना च तिस्रो नाड्यः प्रकी-
र्त्तिता ।
इडायाश्च प्रवाहेण सौम्यकर्माणि कारयेत् ॥
पिण्डलायां प्रवाहेण रौद्रकर्माणि कारयेत् ।
सुषुम्नायां प्रवाहेण सिद्धिमुक्तिफलानि च ॥*॥
आदौ चन्द्र सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरैः ।
प्रतिपत्तो दिनान्याहुः त्रौणि त्रौणि क्रमोदये ॥
सार्धद्विघटिका ज्ञेया शुक्रे कृष्णे शशौ रवि ।
वह्न्येकादिनेनैव यथापट्टिघटीक्रमात् ॥
वह्नितावद्वटोमध्ये पञ्चतत्त्वानि निर्दिशेत् ।
प्रतिपत्तो दिनान्याहुर्विपरीते विपर्ययः ॥
शुक्लपक्षे वह्नितावदा कृष्णपक्षे च दक्षिणा ।
जानोयात् प्रतिपत्पूर्वं योगी तद्वत्मानस' ॥
उदयश्चन्द्रमार्गेण सूर्योऽप्यस्त गतो यदि ।
ददाति गुणसघातं विपरीते विपर्ययम् ॥
शशाङ्कं वारवेद्वात्रौ दिवा कार्यो दिवाकरः ।
इत्यभ्यासरतो योगो स योगी नात्र सशयः ॥
सूर्येण वध्यते सूर्यश्चन्द्रश्चन्द्रेण वध्यते ।
यो जानाति क्रियामेता त्रैलोक्यं वश्येत्
चणात् ॥*॥
गुरुशक्रबुधेन्दूनां वासरे वामनाडिका ।

स्वरोट

सिद्धिदा सर्वकार्येषु शक्यपक्षे विशेषतः ।
 अर्काङ्गारकसौरीणा वासरे टक्षनाडिका ।
 अर्त्तस्था चरकार्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 एकैकस्य घटीपत्रक्रमेणैषोदयन्ति च ।
 अमादेकैकनाद्यान्तु तत्त्वाना एषगुरुषु ॥
 अहोरात्रस्य मध्ये तु ज्ञेया हाटग भक्तमा ।
 हृषककटकन्यालिच्छगमोने निशाकरः ॥
 मेघे सिद्धे च धनुषि तुनाया मित्युने घटे ।
 उदयो दक्षिणे ज्ञेय शुभाशुभविनिर्णय ॥२॥
 तिष्ठेत् पूर्वोत्तरे चन्द्रः सूर्यो दक्षिणपश्चिमे ।
 यामाचारप्रवाहेषु न गच्छेत् पूर्वं उत्तरे ॥
 टक्षनाडीप्रवाहे तु न गच्छेत् याम्यपश्चिमे ।
 परिपन्थिभय यस्य गतोऽसौ न निवर्त्तते ॥
 तस्मात्तत्र न गन्तव्य वृषे भव्यदितेपुसुभि ।
 तदा तत्र तु सघातश्च्युतेव न मगय ॥
 सूर्योदये यदा सूर्यचन्द्रान्दोदये यदा ।
 सिध्यन्ति सर्वकार्याणि दिवारात्रिगतान्यपि ॥
 शक्यपक्षे हितंयायामर्के वृद्धि चन्द्रमा ।
 दृश्यते नाभद पुसा सोमे भोग्य प्रजायते ॥
 चन्द्रानि यदा सूर्य सूर्यचन्द्रोदये भवेत् ।
 उदये कलहो हानि शुभ सर्वं निवारयेत् ॥२॥
 विपरोतलक्षणम् ।
 यदा प्रत्यक्षकाले तु विपरोतोदयो भवेत् ।
 चन्द्रस्याने वृद्धत्वकी रविस्थाने च चन्द्रमा ॥
 प्रथमे मानसादेग धनहानि हितोयके ॥
 ततोये गमन प्रोक्तमिष्टनाश चतुर्थके ॥
 पञ्चमे राज्यविध्वंस पठे सर्वार्थनाशनम् ।
 सप्तमे व्याधिदु खानि अष्टमे मृत्युमादिशेत् ॥
 कालतवे दिनान्यष्टौ विपरोत यदा भवेत् ।
 तदा दुष्टफल प्रोक्त किञ्चिद्गूने तु शोभनम् ॥
 प्रातर्मध्याह्नयोद्यन्त सायंकाले टिवाकर ।
 तदा नित्य जय लाभ विपरोतन्तु दु षट्म् ॥
 दक्षिणे यदि वा वामे यत्र मङ्गलते शिव ।
 तत्पादमग्रत क्त्वा नि मरेत् निजमन्दिरे ॥
 चन्द्र समपद कार्या रविस्तु विषम सदा ।
 पूर्णपाट पुरस्कृत्य यात्रा भवति सिद्धिदा ॥
 चन्द्रचारि चतुष्पाद पञ्चपादाद्य भास्करे ।
 एवन्तु गमन श्रेष्ठ साधवेऽङ्गुवनत्रयम् ॥
 यत्राङ्गे चरते वायुस्तदङ्गस्य करस्थलम् ।
 सुसोत्थितो सुख स्यात् लभते वाञ्छित फलम् ॥
 परदक्षे तथा आद्ये गृहाभिर्गमनेऽपि च ।
 यदङ्गे वृद्धे नाडो गाश्व गतिकराङ्गिणा ॥
 न हानि कलहो नैत्र कण्टकैर्नापि भिद्यते ।
 निवर्त्तते सुखेनैव सर्वापद्धिर्विर्जितः ॥
 शुक्लसुवृषामात्या अन्वेऽपोष्पितदायिन ।
 पूर्णाङ्गे खलु कर्त्तव्या कार्यसिद्धिमभीष्टता ॥
 आसने शयने वापि पूर्णाङ्गविनिवेशिता ।
 वशीभवन्ति कामिन्यो न कर्म नियमान्तरम् ॥
 अरिचौराधमाद्याश्च अन्ये उत्पातविग्रहा ।
 कर्त्तव्याः खलु रिक्ताङ्गे जयलाभसुखार्थिभिः ॥
 दूरदेशे विघातार्थं गमन तुहिनद्युतौ ।
 अम्यर्षदेशे दौते तु तरणासिति कषम ॥

स्वरोट

यत्किञ्चित् पूर्णमुद्दिष्ट लाभदिममरागम् ।
 तत् सर्व पूर्णनाडोषु जायते निर्विकल्पकम् ॥
 गृह्यनाद्या रिपु जेतुं यत् पूर्वं प्रतिपादितम् ।
 जायते नान्यथा चेव यथा सर्वप्रभापितम् ॥
 रिपु जेतमित्यत्र विपर्यस्तमिति च पाठः ।
 व्यवहारे खलोच्चाटे हेपिविद्यादिवचका ।
 कुपितस्वामिचौराया पूर्णस्था म्यभयहारा ॥
 दूराध्वनि शुभचन्द्रो निर्विकल्पमिष्टमिष्टिद ।
 प्रवेशकार्यहेतुः स्यात् सूर्ये गोघ्न प्रगस्यते ॥
 अथतो यामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
 वाम च यामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा
 यता ॥
 चन्द्रचारि विप इन्ति सूर्यो बानावग नयेत् ।
 सुपुत्राया भवेन्नाश एक एव त्रिधा यतः ॥
 अयाग्ये योग्यता नाडी योग्यस्थानेऽप्ययोग्यता ।
 कार्यानिवन्धतो ज्ञेय कथं इदं समाचरेत् ॥
 शुभाशुभानि कार्याणि क्रियन्तेऽहनिग यदा ।
 तदा कार्यानिश्चयः कार्ये नाडोप्रचाननम् ॥२॥
 अथ इडा ।
 स्थिरः स्यात्पुनश्चारे दूराध्वगमने तथा ।
 आश्रमे प्रोक्तप्रामादे वस्तुना मश्रेपि च ॥
 वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा स्तम्भदेवयो ।
 यावादानि त्रिवापि च वस्त्रान्द्वारभूये ॥
 शान्तिक पीठिक भैव टिथ्योपधरमायने ।
 स्वस्वामिटर्गने मैत्रे वापिज्ये धनभयर् ॥
 गृहप्रवेशे कैयाया हृष्या वीजादियापने ।
 शुभकर्माणि मन्थो च निर्गमे च शुभः शशी ॥
 विद्यारम्भादिकार्येषु वाञ्छवानाश्च दर्शने ।
 जनमोषेषु धर्मेषु टोषाया मन्त्रसाधने ॥
 कालविज्ञानमूत्रेण चतुष्पादगृहागने
 कलाऽथाविचिकित्साया स्वामिसम्बोधने तथा ॥
 गजाग्नारोहणे धन्वो गजाग्रानाशु बन्धने ।
 परोपकरणे चैव निधोना स्थापने तथा ॥
 गीतवाद्येऽपि नृत्ये च गीतग्राहविचारणे ।
 पुरग्रामप्रवेशे च तिलके श्रवधारणे ॥
 पुत्रशोके विपाटे च ज्वरिते मूर्च्छितेऽपि वा ।
 स्वजनस्वामिसम्बन्धे धान्यादिटाकर्मप्रति ॥
 शोणा दन्तादिभूयाया कषेरगमने तथा ।
 गुरुपूजा विपाटोना चाननश्च वरानने ॥
 इडाया सिद्धि प्रोक्त योगाभ्यासादिकर्म च ।
 तत्रापि वर्ज्यैहायु स्त्रेज आकाशमेव च ॥
 सर्वकार्याणि मिध्यन्ति दिवारात्रिगतान्यपि ।
 सर्वेषु शुभकार्येषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥२॥
 अथ पिङ्गला ।
 कटिनकरविद्याना पठने पाठने तथा ।
 स्तोत्रपूजाश्यागमने महानीकाधिरोहणे ॥
 नष्टकार्ये सुरापाने वीरमन्त्राद्युपासने ।
 बहलध्वसदेशादिविषदानादिवैरिणि ॥
 शस्ताभ्यासे च गमने मृगयापशुविक्रये ।
 इष्टकाकाष्ठपाषाणरत्नधर्मसदारणे ॥
 गन्धभ्यामे यन्मन्त्रे दुर्गपर्वतरोहणे ।
 धुते शीर्षे गजाभ्रादिदृष्टिभ्रानवाहने ॥

स्वरोट

ध्यायामे मारुतोच्चाटे यदुक्त्वाटिकसाधने ।
 नटीजनीघतरणे भेषजे निपिनिश्चने ॥
 मारुण मोहन स्तम्भ विदेपोच्चाटन वगम् ।
 प्रेरणाकर्षण शोभे दाने च क्रयविक्रये ॥
 अङ्गुगुह्ये वैरियुद्धे भोगे वा राजदग्ने ।
 भोग्ये खाने व्यवहारे क्रुरे टोमे रवि शुभ ॥
 शुक्तमात्रेण मन्त्रात्सो स्त्रीणा यस्यादिक्रमिषि ।
 शयन सूर्यवाहने कर्त्तव्यन्तु मटा वधैः ॥
 कुर्याथ यानि कर्माणि चराथ विविधानि च ।
 तानि सिध्यन्ति सूर्येष नात्र कार्या विशा-
 रणा ॥२॥
 अथ सुपुत्रा ।
 अथ वामे एष टक्षे यदा वृद्धि मारुतः ।
 सुपुत्रा मा च विद्वेया सर्वकार्येहरा स्रता ॥
 तस्यां नाद्या न्यतो वृद्धिञ्चनन्त कालरूपि-
 णम् ॥
 विपुवन्त विज्ञानीयात् सर्वकार्यविनागनम् ॥
 यदानुक्रमसुद्धय यस्य नाडोद्दय वृद्धेत् ।
 तदा तस्य विज्ञानायादशुभ मसुपन्थितम् ॥
 एष वामे एष टक्षे लिपम भावमादिशेत् ।
 विपरोतफल ज्ञेय ज्ञातव्यश्च वरानने ॥
 उभयोरेव सञ्चारे विपुवन्त ममादिशेत् ।
 न कुर्यात् क्रूरमौम्यानि तस्त्वन् निष्फल भवेत् ॥
 जिविते मरण प्रथे लाभानाभौ जयाजयो ।
 विपुवे वैपरोत्य म्यात् सन्धरेऽङ्गटोऽम्बरम् ॥
 इन्दरम्भरण कार्ये योगाभ्यासादिकर्मसु ।
 अन्यत्र न कर्त्तव्य जयनाभसुखार्थिभिः ॥
 सूर्येण वहमानाया सुपुत्राया मुहुर्मह
 शप दद्यात् वर दद्यात् सर्वथा च तदन्यथा ॥
 नाडोमक्रमणे काले तत्त्वमक्रमणे तथा ।
 शुभ किञ्चिन्न कर्त्तव्य पुष्कदानादि कोटिषा ॥
 विषमस्योदये यावा मनसापि न चिन्तयेत् ।
 यावा हानिकरो तस्य मृत्युः क्षेपो न मगय ॥
 पुरो वामोर्द्धु तच्छन्दो दद्याध पृष्ठतो रवि ।
 पूर्णरिक्तविवेकीऽय ज्ञातव्यो देगिके सदा ॥
 ऊर्ध्वाभायतो दूतो ज्ञेयो वामपथि स्थित ।
 पृष्ठे टक्षे तथाधस्तात् सूर्यवाहगत शुभ ॥
 अनादिविषम सन्धि निराधार निराजुनम् ।
 परे सुखे विलीयते सा सन्ध्या सन्धिश्च्यते ॥
 न सन्ध्या सन्धिसित्याहु मन्ध्या सन्धिनिगद्यते ।
 विपुवत् सन्धिग प्राण सा सन्ध्या सन्धिश्च्यते ॥
 न वेद वेदमित्याहुर्वेदे वेदो न विद्यते ।
 परात्मा विद्यते येन न वेदो वेद उच्यते ॥
 इति नाडोमेद समाप्तः ॥२॥
 अथ तत्त्वनिर्णयः ।
 देव्युवाच ।
 "देवदेव गृहादेव सप्तारार्णवतारक ।
 स्थितं त्वदीयहृदये रहस्यं यद मे प्रभो ॥
 इक्ष्वर उवाच ।
 स्वरज्ञान रहस्यं तु न किञ्चिद्विष्टदेवता ।
 स्वरज्ञानरतो योगी स योगी परमो मतः ॥
 प्रथतस्त्रात् भवेत् स्यादस्त्रात्स्त्रे तस्त्र विलीयते ।

स्वरोद

पञ्चतन्त्रं परं तन्त्रं तत्त्वातीतं निरञ्जनम् ॥
 तत्त्वानां नाम विज्ञेयं सिद्धियोगेन योगिनाम् ॥
 भूतानां दुष्टविद्वानि जानन्ति हि स्वरोत्तमाः ॥
 पृथिव्यापस्तथा वैशो वायुराकाशमेव च ॥
 पञ्चभूतात्मकं सर्वं यो जानाति स पूजितः ॥
 सर्वलोकेषु जीवानां न देहे भिन्नतत्त्वकम् ॥
 भूर्लोकान् सत्यपर्यन्तं नाहीभेदः पृथक् पृथक् ॥
 धामे वा दक्षिणे वापि उदयाः पञ्च कौर्त्तिताः ॥
 अथवा तत्त्वविज्ञानं श्रेणु वक्ष्यामि सुन्दरि ॥
 प्रथमे तत्त्वसंख्यायां द्वितीये श्रावसन्धिषु ॥
 तृतीये स्वरचिह्नानि चतुर्थे स्थानमेव च ॥
 पञ्चमे तस्य वर्णश्च षष्ठे तु प्राणमेव च ॥
 सप्तमे स्वादुष्युक्तमष्टमे गतिजन्तवम् ॥
 एवमष्टविधं प्राणं विद्युवन्तं चराचरम् ॥
 स्वरान् परतरं देवि नान्यथा त्वन्मुखासने ॥
 निरौचित्यं यत्नेन यदा प्रवृत्तकाजतः ॥
 कालस्य वक्ष्णार्थाय कर्म कुर्वन्ति योगिनः ॥
 श्रुत्वाहृष्टकौ मध्याह्न्यौ नासापुटद्वये ॥
 वदनप्रान्तयोर्न्ते तर्कन्यौ तु दृग्गतयोः ॥
 अस्यान्तरं पार्थिवाहितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् ॥
 पीनश्वेताख्यश्यामैर्विन्दुभिर्निरुपाधि खम् ॥
 दर्पणेन समालोक्य श्रावं तत्र विनिश्चिपेत् ॥
 आकारैस्तु विजानीयात् तत्त्वमेव विचक्षणः ॥
 चतुरस्रं चाहं चन्द्रं त्रिकोणं वज्रं लम् ॥
 विन्दुभिस्तु नभो ज्ञेयमाकाशे तत्त्वकम् ॥
 मध्ये पृथ्वी लघुषष्ठापञ्चोर्द्धं वहति चानल ॥
 तिर्यग् वायुप्रचारश्च नभो वहति स क्रमे ॥
 माहेयं मधुरं स्वादु कषायं जलमेव च ॥
 तिस्रं तेजश्च वायुश्च आकाशं कटुकं तथा ॥
 अष्टाङ्गलं वहेद्वायुरनलश्चतुरङ्गलम् ॥
 द्वादशाङ्गलमाहेयं षोडशाङ्गलवारुणम् ॥
 आपः श्वेताः क्षितिः पीता रक्तवर्णा हुताशनः ॥
 भारुतो गौणजीवत आकाशं भूमिवर्णकम् ॥
 स्वल्पदेशे स्थितो वहिः नाभिमुखे प्रभञ्जनः ॥
 जानुदेशे महीतीय पादान्ते मूले नभः ॥
 ऊर्ध्वं त्वरुघः शान्तिस्तिर्यग्गुच्छाटनं तथा ॥
 मध्ये क्षमं विजानीयात् नभः सर्वत्र मध्यगम् ॥
 पृथिव्यां स्थिरकर्माणि चरकर्माणि वारुणे ॥
 तेजसा समकार्याणि मारुतोष्वाटनेऽनिले ॥
 योश्चि किञ्चिन्न कर्त्तव्यमभ्यसेत् योगसेवया ॥
 शून्यता सर्वकार्येषु नात्र कार्या विचारणा ॥
 पृथ्वीजलाभ्यां सिद्धिः स्यात् त्वरुर्द्धौ ज्यो-
 र्दने ॥
 नभसि निष्कलं सर्वं ज्ञातव्यं तत्त्ववेदिभिः ॥
 चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्त्वज्ञानोयतत्त्वतः ॥
 दानिः स्वादुपद्भिर्वाताभ्यां नभसो निष्कलं
 भवेत् ॥
 पीनः श्वेतेर्धवाही श्रेणुयाच गुरुध्वनिम् ॥
 कषोण्यं पार्थिवो वायु स्थिरकार्यप्रसाधकः ॥
 अथोवाही गुरुध्वानं शीघ्रगः शीतलं श्रितः ॥
 य षोडशाङ्गलो वायु रु प्रायः शुभकर्महतः ॥
 आपर्त्तगच्छात्पृथक् शोणामश्चतुरङ्गल ॥

स्वरोद

ऊर्ध्ववाही तु य क्रूरः कर्मकारी स तेजसः ॥
 उष्णशीतः क्षणवर्त्तस्तिर्यग्गामी षट्ङ्गलः ॥
 वायुः पवनसञ्चो यः चरकर्मसु सिद्धिदः ॥
 यः समीरः समरस सर्वतत्त्वगुणावहः ॥
 अम्बरं तं विजानीयान् योगिनां योगदायकम् ॥
 पीतश्चैव चतुष्कोणं मधुरं मध्यमाश्रयम् ॥
 भोगदं पार्थिवं तत्त्व प्रवाहे द्वादशाङ्गलम् ॥
 श्वेतमर्द्धेऽसङ्काशं स्वादु काषायमादकम् ॥
 लाभकृद्वाख्ये तत्त्व प्रवाहे षोडशाङ्गलम् ॥
 रक्तं त्रिकोणं तिस्रं स्यात् ऊर्ध्वमार्गप्रवाहकम् ॥
 शीतश्च तेजसं तत्त्व प्रवाहे चतुरङ्गलम् ॥
 नीलवर्त्तुलसङ्काशं स्वादु तिर्यग्गाश्रितम् ॥
 चपलं भारुतं तत्त्व प्रवाहेऽष्टाङ्गलं स्तनम् ॥
 वर्णाकारं स्वादुवाह अयत्त सर्वगामि च ॥
 मोक्षदं योमतत्त्वं हि सर्वकार्येषु निष्कलम् ॥
 पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजोमिश्रफलोदये ॥
 दानिन्द्युक्तरी पुष्यामशुभौ योममारुतौ ॥
 अर्धपूर्णा पश्चिमे पृथ्वी तेजश्च दक्षिणे तथा ॥
 वायुश्चरदिग्भागे मध्यकोणे गतं नभः ॥
 चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्त्वज्ञानोयतत्त्वतः ॥
 दानिः स्वादुपद्भिर्वाताभ्यां नभस्यालिङ्गनं लभेत् ॥
 चन्द्रे पृथ्वीजले स्यातां सूर्ये चान्दिर्यदा भवेत् ॥
 तदा सिद्धिर्न सन्देहः सौम्यासौम्येषु कर्मसु ॥
 लाभः पृथ्वीजलो वह्निर्निशायां लाभकृत्त्वलम् ॥
 वह्नौ त्वष्टुः क्षतिर्वायौ नभ स्थानं दहेत् क्वचित् ॥
 जीवितये जये कामे लब्धाश्च धनकार्ये ॥
 मन्त्रार्थे युद्धप्रश्ने च गमनागमने तथा ॥
 आवाति वारुणे तत्त्वे तत्रस्थोऽपि शुभं क्षितौ ॥
 प्रयाति वायुतोऽन्यत्र दानिर्म्हृत्तुर्नभेऽनले ॥
 पृथिव्यां मूलचिन्ता स्यात् जीवस्य जलवातयोः ॥
 तेजसा धातुचिन्ता स्थान शून्यमाकाशतो वदेत् ॥
 पृथिव्या बहुपदा स्युर्दिपदाक्षोयवायुतः ॥
 तेजसा च चतुष्पादा नभसा पादवर्त्तिताः ॥
 कुण्डो वह्नौ रविः पृथ्वी सौरिरापः प्रकौर्त्तिता ॥
 वायुस्थानस्थितो राहुर्दक्षरन्ध्रप्रवाहकः ॥
 जल चन्द्रो बुधः पृथ्वी गुरुर्वातः क्षितौऽनलः ॥
 वामनाथां स्थिताः सर्वे सर्वकार्येषु निश्चिताः ॥
 प्रवासिप्रश्नः
 “चन्द्रादिभ्यो परित्यज्य यदा राहुगतोऽनिलः ॥
 तदासौ क्षितौ ज्ञेयं स्थानान्तरमपेक्षते ॥
 आयाति वारुणे तत्त्वे तत्रैवास्ति शुभं क्षितौ ॥
 प्रवासी पवनेऽन्यत्र त्वरुर्देवानले वदेत् ॥
 पृथ्वीतो मूलविज्ञानं जीवज्ञानं जले यथा ॥
 अय्येया धातुविज्ञानं योश्चि शून्यं विनिर्दिशेत् ॥
 तुष्टिपुष्टिरतिक्रीडा जयो हासं घरातले ॥
 तेजो वायुश्च सुप्ताश्च च्यरकम्पप्रवासिनः ॥
 गताशुभं त्वराकाशे चन्द्रावस्था प्रकौर्त्तिता ॥
 द्वादशैता प्रयत्नेन ज्ञानथाः देशिकोत्तमे ॥
 पूर्वायां पश्चिमे यास्ये उत्तरायां यथारुमम् ॥
 पृथिव्यादेनि भूतानि बलिष्ठानि विनिर्दिशेत् ॥
 पृथिव्यापस्तथा वैशो वायुराकाशमेव च ॥
 पञ्चभूतात्मकं देहं ज्ञानस्य वरानने ॥

स्वरोद

अस्मि मांसं त्वचा नदी रोम चैव तु पञ्च-
 मम् ॥
 पृथ्वी पञ्चगुणोपेता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 शुक्रशोणितमज्जा च जालान्मज्जश्च पञ्चमम् ॥
 आपः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 क्षुधा लज्जा तथा निद्रा आन्तराजस्यमेव च ॥
 तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 धारण्य चालनं गन्धं सङ्कोचनप्रसारण्ये ॥
 वायोः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिता ॥
 रागद्वेषौ तथा लज्जा भय मोहश्च पञ्चमः ॥
 नभः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 पृथिवीपलपञ्चाशत् चत्वारिंशदपस्तथा ॥
 तेजस्त्रिंशद्द्विजानीयादायोर्विशतिर्दिनेभः ॥
 पार्थिवे चिरकालेन लाभश्चापि क्षयात् भवेत् ॥
 जायते पवनात् स्वल्पं सिद्धोऽप्यथो विनश्यति ॥
 वह्निवायुकृते प्रश्ने लाभालाभं वदेद्बुधः ॥
 परतो वारुणे लाभः स्थिरेण च पुरन्दरे ॥
 ज्ञातव्यं जीवने शून्यं सिद्धो योश्चि विनश्यति ॥
 पृथ्वी पञ्च अर्पां वेदाः गुणास्तेजो द्विवायुतः ॥
 नभः एकगुणश्चैव तत्त्वज्ञानमिदं भवेत् ॥
 फुत्कारकं प्रस्फुटिता विदीर्णा पतितता
 धरा ॥
 ददाति सर्वकार्येषु अवस्थासदृशं फलम् ॥
 भरणी क्षतिका पुष्या मघा पूर्णा च फलगुणी ॥
 पूर्वभाद्रपदं स्वाति तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
 विशाखोत्तरफलगुणौ हस्ता चित्रा पुनर्वसुः ॥
 अश्विनी मृगशीर्षा च वायुतत्त्वसुदाहृतम् ॥
 पूर्वाषाढा तथाश्लेषा मूलमार्गं च रोहिणी ॥
 उत्तरभाद्रपदा तोयतत्त्वं शतभिषां प्रिये ॥
 धनिष्ठा रोहिणी ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा ॥
 अभिषिञ्चोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वसुदाहृतम् ॥
 वह्ननाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् ॥
 तत् सर्वं सिद्धिमायाति शून्यं शून्यं न सशयः ॥
 तत्त्वे रामो जय प्राप्तं सुतत्त्वे च धनञ्जय ॥
 कौरवा निहता सर्वे युद्धे तत्त्वविपर्यये ॥
 जन्मान्तरीयसस्कारात् प्रसादादधवा गुरोः ॥
 केषाश्चिञ्जायते तत्त्वे वासना विमलात्मनाम् ॥
 अथ पञ्चतत्त्वध्यानः ॥
 “ज बीजं धरणीं ध्यायेत् चतुरस्रां सुपीतभाम् ॥
 सुगन्धं स्वर्णवर्णत्वमारोग्यं देहलाघवम् ॥
 व बीजं वारुणं ध्यायेद्दृष्ट्वा चन्द्रं शशिप्रभम् ॥
 क्षुत्पिपासासिद्धिषु च लभर्थेषु मञ्जनम् ॥
 र बीजं शिरिनं ध्यायेत् त्रिकोणमरुत्प्रभम् ॥
 यज्ञपानभोक्तृत्वमातपायिसिद्धिषु ॥
 य बीजं पवनं ध्यायेदक्षरं श्यामलप्रभम् ॥
 जाकाशगमनाद्यश्च पश्चिद्वहनं तथा ॥
 ह बीजं गगनं ध्यायेत् निराकारं बहुप्रभम् ॥
 ज्ञानं त्रिकालविषयमैश्वर्यमणिमादिकम् ॥
 स्वरज्ञानी नरो यत्र धनं नास्ति तत्र परम् ॥
 स्वरज्ञानेन गमयेत् अनायासफलं भवेत् ॥
 सर्वेषु धनमधनं सर्वोधिकारमयुतम् ॥
 तस्मै न सिध्यति तत्त्वज्ञाना यदा नराः ॥

स्वरोद

ज्ञानं तेन समस्तनीर्धसलिलैः स्वर्थापिशक्रावनि
यज्ञानाच्च कृतं हि काव्यमखिलं देवाच्च
सन्तर्पिता ।
न साराच्च समुद्रना, स्वपिनर, त्रैलोक्य-
पूज्योऽप्यसौ
यस्य प्रज्ञविचारणे जगमपि स्वैर्य मन,
प्राप्रयात ॥”
इति तत्त्वज्ञान सपूर्णम् ॥

अथ युद्धप्रकरणम् ।
देशुवाच ।
“देवदेव महादेव महाज्ञान स्वरोदयम् ।
त्रिकालविषयज्ञान कथं भवति शङ्कर, ॥
इश्वर उवाच ।

अर्धकाण्ड जयप्रश्न शुभाशुभमिति त्रिधा ।
एतन् त्रिकालविज्ञानं नान्यद्भवति सुन्दरि ।
तत्त्वं शुभाशुभं कार्यं तत्त्वं जयपराजयौ ।
नत्वं समघमाहाय्यं तत्त्वं त्रिपदसुच्यते ।
श्रीदेशुवाच ।
देवदेव महादेव सर्वसंसारतारक ।
किं नराणां परं मित्रं सर्वकार्यसाधकम् ॥
शिव उवाच ।

प्राण एव परं मित्रं प्राण एव परं सखा ।
प्राणतुल्यं परो वन्दुर्नास्ति नास्ति वरानने ॥
देशुवाच ।
कथं प्राणमिनो वायुर्देहे किं प्राणरूपकम् ।
नत्वं युद्धसचरेत प्राणो ज्ञायत योगिभिः कथम् ॥
शिव उवाच ।

कायानामगमश्चेत्तु मारुतं चितिपालकम् ।
भोजने वचनं चैव गतिरष्टादशाङ्गुला ॥
प्रवेशे दृश्यानि प्रोक्तानि निगमे द्वादशाङ्गुल ।
प्राणस्य तु गतिर्देवि स्वभावाद्द्विदशाङ्गुला ॥
गमनं च चतुर्दशान्नत्रयंश्चास्तु धावने ।
मेशुने पञ्चपष्टिश्च प्रायनं च शतान्गुला ॥
एकाङ्गुलप्रत न्यूनं प्राणं निष्कामना ममा ।
आनन्दस्तु द्वितीये स्थाने कविशक्तिस्तनी-
यके ॥

वाचाभिद्विचतुर्थे तु दृग्दृष्टिस्तु पञ्चमे ।
यत्त्वं त्वाकाशगमनं पञ्चवेगश्च सप्तमे ॥
अष्टमे सिद्धयद्याष्टौ नधमे त्रिधयो नय ।
दशमे दशमन्त्रिच जयनाशो दशकके ॥
द्वादशे द्वादशान्नत्रयंश्चास्तु धावने ।
आनन्दस्य प्राणपूजे कस्य भक्ष्यं भोजनम् ॥
एव प्राणविधिं प्रोक्तं सर्वकार्यफलप्रद ।
ज्ञायते गुरुवाको न विद्याशास्त्रकोटिभिः ॥३॥
प्राणचन्द्रो रवि माय यदि त्वेवात्र अभ्यन ।
मध्याह्नाभ्यङ्गात्रादा परसस्तु प्रपन्न ॥
दृग्दृष्टं जयी चन्द्रं समीपं च त्रिवाकर ।
एवमाद्यां गतं प्रादं मन्त्रमिदं प्रजायते ॥
याचारम्भे विवाहे च प्रवेशे नगरादिषु ।
शुभकार्येषु सर्वेषु चन्द्रचारं प्रशस्यते ॥
अथनित्तिदिशेषु स्वोद्यतश्चेन युक्तौ
यदि वदति कथंचित् देवयोगेन पुमान् ॥

स्वरोद

स जयति रिपुवैद्यं क्षममात्रस्वरैण
प्रभवति न च विघ्नः केशवस्यापि लोके ॥
जीवन्मृत्यु जीवरक्षां जीवाङ्गे परिधाय च ।
जीवो मज्जति यो युद्धे जीवो जयति मेदिनीम् ॥
भूमौ जले च कर्तव्यं गमनं शान्तिकर्मसु ।
वह्नी वायौ प्रदीपे तु खे पुनर्न भवन्मपि ॥
जीवेन शस्त्रं वधीयात् जीवेनैव विकारायेत् ।
जीवेन त्रिपेन् शस्त्रं युद्धे जयति सर्वथा ॥
आक्रान्त्य प्राणपवनं समारोहेत वाहनम् ।
ससुत्तरेत् पदं दत्त्वा सर्वकार्याणि साधयेत् ॥
अपूर्णशत्रुसामर्थीं पूर्णं वा स्वबलं यदा ।
कुरुते पूर्णतत्त्वस्यो जयत्येको वसुन्वराम् ॥
यन्नाशो वदते चाङ्गे तस्यामेवाधिदेवता ।
सम्भ्रुवापि दिशा तेषां सर्वकार्यफलप्रदा ॥
आर्द्रा तु क्रियते सुदा पथादयुद्धं समाचरेत् ।
सन्ना सुदा कृता येन तेषां सिद्धिर्न सशयः ॥
चन्द्रप्रवादेऽप्यथ स्वयंवादे
भटा' समायान्ति च युद्धकामा' ।
समीरणस्तत्त्वविदा प्रयातो
या न्यूनता सा प्रतिफलहृष्टा ॥

यदिश्च वदते वायुर्बुद्धं तद्विद्मि दामयेत् ।
जयत्येव न सन्देहः शक्रोऽपि यदि वायतः ॥
यत्र नापां वहेद्वायुस्तदन्तं प्राणमेव च ।
आक्रान्त्य गच्छेन् कर्मान्तं जयत्येव पुरन्दरम् ॥
प्रतिपद्यप्रदारेभ्यः पूर्वाङ्गं योऽभिरक्षति ।
न तस्य रिपुभिः शक्तिर्वल्लिखेत्तपि हन्यते ॥
आङ्गुलमर्चनापश्ये पाशाङ्गुलस्तथाश्वनि ।
युद्धकाले च कनक लक्ष्योद्वा जयो भवेन् ॥
निशाकरे रवौ चारे मध्ये यस्य समीरण ।
स्थितो रक्षेन् दिग्गन्तानि जयाकाङ्क्षो नर'
सदा ॥

अथप्रवेशकालेषु दूरो जल्पति वाञ्छितम् ।
तस्यार्था, सिद्धिमायान्ति निगमे नैव सुन्दरि ॥
लाभादीन्वापि काव्याणि पृथानि कीर्तितानि च ।
जीवे विश्रुति सिध्यन्ति हानिर्न सरखे भवेन् ॥
नरि दद्यात् स्वकीया च स्त्रियां वामा प्रशस्यते ।
कुम्भक युद्धकाले च तिष्ठो नाप्यथ या गति ॥
हकारस्य सकारस्य विना मन्दं स्वरः कथम् ।
सोऽहं ह्रस्वपदेनेष जीवो जयति सर्वथा ॥
गुन्याङ्गं पुरितं कृत्वा जीवाङ्गं गोपयेद् यदि ।
जीवाङ्गं घातमाप्नोति गुन्याङ्गं रक्षते सदा ॥
वामे वाप्यथवा दक्षे यदि पृच्छति पृच्छक ।
तत्र वामो न जायेत शून्ये घातं विनिर्दिशेत् ॥
भूतत्वं नोदरे घातं पादस्थानं भुजना भवेन् ।
उरस्थानं त्रिभुजं करस्थानं च वायुना ॥
शिखिं योमनस्त्रेण कृतं आवातनिर्भय ।
एतं पञ्चविधो घातं स्वरशास्त्रे प्रकाशित ॥
युद्धकाले यदा चन्द्रं स्थाप्यो जयति निश्चितम् ॥
यदा स्वयंप्रवाहस्तु वादां विजयते तथा ॥
जयमर्थे तु सन्देहो नाङ्गीमर्थे तु लक्षयेन् ।
सुगुन्यायां गतं प्राणं समरे शत्रुमङ्कटे ॥
यस्यां नाथा भवेत्तारस्ताहृष्टं युद्धमथयेत् ॥

स्वरोद

तेनाथौ जयमाप्नोति नात्र कार्या विचारया ।
यदि सग्रामकाले तु वामनाथां सदा वदत ।
स्थायिनो विजयं विन्द्यान् रिपुवश्यादयोऽपि च ।
यदि सग्रामकाले तु स्वयंस्तु यादृते वसेन ।
तदा जयो जयं विन्द्यात् स देवास्तुरमानवात ॥
रखे शरति शक्रस्य वामायां प्रविशन्नर ।
स्थानं द्विधावचाराभ्यां जयं स्वयं धावति ॥
योधदयलते प्रथे पूर्णस्य प्रथमो जय ।
रिक्ते चैव द्वितीयस्तु जयो भवति नान्यथा ॥
पूर्णनाडीगतः पृष्ठे ग्युवाङ्गश्च तद्वत् ।
गुन्यस्थाने कृतः शत्रुर्नियते नात्र सशय ॥
वामचारे समं नाम यस्य तस्य जयो भवेत् ।
पृच्छको दक्षिणे भागे विजयी विषमाचर ॥
यदा पृच्छति चन्द्रस्यसदा स्वानमादिशेत् ।
पृच्छेद्यदा च स्वयंस्तदा जानीह विषयम् ॥
पार्थिवे च समं युद्धं सिद्धिर्भवति वारुणे ।
वह्नी युद्धे जयस्तस्य त्र्युवायौ च नामसे ॥
नेमित्तिकप्रमादादा यदा न ज्ञायतेऽनिलः ।
प्रश्नकाले सदा कुम्भात् इन्द्रं यत्नेन बुद्धिमान् ॥
निश्चलां धारयां कृत्वा पुष्यं हस्तात् निपातयेत् ।
पूर्वाङ्गे पुष्यपतनं गुर्ये वा तत्फलं वदेत् ॥
तिलहनुपविशन् वापि प्राणमाकर्षयेन्निलम् ।
मनोभङ्गमकुम्भांश्च, सर्वकार्येषु पूजित ॥
न कालो द्विधिव घोरं न शस्त्रं न च पन्नगा ।
न शत्रुवाधिसौराद्या गुन्यस्थं नाशितुं क्षमा ॥
जीवेन स्थापयेदायु जीवेनारम्भयेत् पुन ।
जीवेन क्राडते नित्यं दूतं जयति सर्वथा ॥
कथंचिद्विजयो युद्धे स्वरज्ञानं विना नृप ।
स्वरज्ञानवलादप्ये निष्फलं कीटिधा भवेत् ॥
इह लोके परत्रैव स्वरज्ञानी वली सदा ॥
दशशतानुत्तं जस्य दशाधिपत्रं कथित ।
शतकतुसुरेन्द्राणां बलं कीटिशुण्यं भवेत् ॥
उभकार, सर्ववयानां नृणां भास्वरौ यथा
मर्त्यलोके तथा पूज्यं स्वरज्ञानो पुमानपि ॥
एकाक्षरप्रदानारं नाडीमेदनिवेदकम् ।
पृथियां नास्ति तद्वत् यद्वत्त्वा चाशुषो भवेन् ॥
देशुवाच ।

परस्परं मनुष्याणां युद्धे प्रोक्तो जयस्तथा ।
यमयुद्धे ससुत्तरे मनुष्याणां कथं जय ॥
इश्वर उवाच ।
ध्यायेद्देवं स्थिते जीवे क्षुद्रयातु जीवसङ्गमे ।
इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महालाभो जयो भवेत् ॥
निराकारान् ससुत्तरे साकारं सकलं जगत् ।
तत्र साकारं निराकारे ज्ञाने भवति तन्मथम् ॥
इति युद्धप्रकरणम् ॥

श्रीदेशुवाच ।
“नरहृष्टं यमयुद्धं हयं प्रोक्तं महेश्वर ।
इदानीं देवद्वीनां वशीकरणकं वद ॥
इश्वर उवाच ।
चन्द्रं स्वर्गं चान्द्रायणं स्थापयेन्जीवमखले ।
आजम्भयशगा वामा कथितोऽयं तपोधने ॥
जीवेन यद्वत् जीवो जायते जीवस्य दीयते ॥

स्वरोद

जीवस्थाने गतो जीवो वाजाजीवान्तवश्यत् ।
चन्द्रं पिबति सूर्येण सूर्यं पिबति चन्द्रतः ।
अन्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
एतच्छान्तिं यो योगी एतत् पठति नित्यम् ।
सर्वदुःखविनिर्मुक्तो जमते वाञ्छित फलम् ॥
सेफोऽङ्गे वहते नाडी तन्नाडीबोधन क्रूर ।
करे बह्नां स्वसृक्च जरणं जयते युवा ॥
उभयो, कुम्भकं कृत्वा सुखे श्वास निपीयते ।
निश्चला च यदा नाडी देवकन्यावश क्रूर ॥
रात्रौ च यामवेलायां प्रसुप्ते कामिनीजने ।
अक्षवीजं पिबेद् यस्तु बालाजीवहरो नरः ॥

इति देवीवश्यप्रकरणम् ॥३॥

अष्टाक्षरं जपित्वा तु तस्मिन् काले ऋतौ सति ।
तत्सूर्यं दौयते चन्द्रो मोहमायाति कामिनी ॥
श्रयने वा प्रसङ्गे वा चुम्बनालिङ्गनेऽपि वा ।
यः सूर्येण पिबेच्चन्द्रं च भवेत्सकरध्वजः ॥
शिवमालिङ्गते शक्रा प्रसङ्गे दक्षिणेऽपि वा ।
तन्मन्त्राहापयेद्यस्तु मोहयेत् कामिनीशतम् ॥
सप्तनवत्रयपञ्चवारान् सङ्गांस्तु सूर्यगे ।
चन्द्रे हितूर्यघटं कृत्वा वक्ष्या भवति कामिनी ॥
सूर्यं चन्द्रौ समाह्वय सर्पाकान्त्याधरोष्ठयो, ।
महापद्मे मुखं सृष्ट्वा वार वारमिदं चरेत् ।
आघ्राणमेति पद्मस्य यावन्निद्रावशं गता ।
पञ्चाङ्गाग्रति वेलाया चोद्यते गलुचक्षुषो ॥
अनेन विधिना कामी वश्येत् सर्वकामिनीम् ।
इदं न वाच्यमन्यस्मिन्नित्याज्ञा परमेश्वरि ॥

इति रतिस्त्रीवश्यप्रकरणम् ॥३॥

अथ गर्भप्रकरणम् ।

ऋतुकालभवा नारी पञ्चमेऽङ्गे यदा भवेत् ।
सूर्याचन्द्रमसोर्गो सेवनात् पुत्रसम्भवः ॥
शश्वल्ली गवा दुग्धं पृथ्वापो वहते यदा ।
भर्तुरग्रे वदेहास्यं अर्थं देहि त्रिभिर्नच ॥
ऋतुज्ञाता पिबेन्नारी ऋतुदानं च योजयेत् ।
रूपलावण्यसम्पन्नो नरसिंहः प्रसूयते ॥
सुपुत्रा सूर्यगन्धेन ऋतुदानं च योजयेत् ।
अङ्गहीनं पुमान् यस्तु जायते क्षुद्रविग्रहः ॥
विषमाङ्गे दिवा रात्रौ विषमाङ्गे दिनाधिप ।
चन्द्रनेत्रामितत्त्वेषु बन्धा पुत्रमवाप्नुयात् ॥
रतारम्भे रविः पुंसां सुरतान्ते सुधाकरः ।
अनेन क्रमयोगेन नादत्ते देवदण्डकः ॥
रतारम्भे रविः पुंसां क्लियाश्चैव सुधाकरः ।
उभयो, सङ्गमे प्राप्ते बन्धा पुत्रमवाप्नुयात् ॥
चन्द्रनाडी वहेत् प्रश्ने गर्भं कन्या तदा भवेत् ।
सूर्ये भवेत्तदा पुत्रो शून्ये गर्भो निहन्त्यते ॥
चन्द्रे स्त्री पुरुष, सूर्ये मध्यमार्गे नपुंसकः ।
गर्भप्रश्ने यदा दूत, तदा पुत्र, प्रजापते ॥
पृथ्वां पुत्री जले पुत्रं कन्यका तु प्रभङ्गने ।
तेजसा गर्भपात, स्यात् नभस्यपि नपुंसकम् ॥
शून्ये शून्यं युगे युग्मं गर्भपातस्तु सक्रमे ।
सूर्यभागे छते पुत्रश्चन्द्रचारे तु कन्यका ॥
विषुवे गर्भपात स्यात् भावी वायु नपुंसकः ।
तत्त्वे विसृज्य विजानाति कथितं तत्र सुन्दरि ॥

नारीद

गर्भाधानं मारुते स्याच्च दुःखी
'दिशाख्यातो वारुणे सौख्ययुक्तः ।
गर्भसावी स्वल्पजीवी च वद्वी
भोगी भयः पार्थिवेनार्थयुक्तः ॥
घनवान् सौख्यस्युक्तो भोगवान् गर्भसंस्थितः ।
स्यान्नित्यं वारुणे तत्त्वं योनिं गर्भं निहन्त्यते ॥
माहेयेषु सुतोत्पत्तिर्नारुणे दुहित्वा भवेत् ।
श्रेष्ठेषु गर्भदानि, स्यात् जातमात्रस्य वा नृतिः ॥
रविमध्यगतश्चन्द्रश्चन्द्रमध्यगतो रविः ।
ज्ञातयं गुरुतः शीघ्रं न विद्याशास्त्रकोटिभिः ॥
इति गर्भप्रकरणम् ॥३॥

अथ सवत्सरप्रकरणम् ।

चैत्रशुक्लप्रतिपदि प्रातस्तत्त्वविभेदतः ।
पश्चाद्द्विचक्षुषो योगी दक्षिणे चोत्तरायणे ॥
चन्द्रस्योदयवेलाया वहमानोऽथ तत्त्वतः ।
पृथिव्यापक्षथा वायुः सुभिच्च सर्वशस्यजम् ॥
तेजो योनिं भयं घौरं दुर्भिक्षं कालतत्त्वतः ।
एव तत्त्वफलं ज्ञेयं वर्षे मासे दिने तथा ॥
पृथिव्यादिकतत्त्वेन दिनमासान्दन फलम् ।
शोभनश्च तथा दुष्टं योममारुतवद्विभिः ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा च सञ्जकर्मसु ।
देशभङ्गमहारोगक्षेत्रकथादिदुःखदा ॥
मेघसक्रान्तिदिवसे खरभेद विचारयेत् ।
सम्पत्प्रफलं ब्रूयान् लोकानां तत्त्वचिन्तकः ॥
सुभिच्च राष्ट्रद्वि, स्यात् बहुशस्या वसुधरा ।
बहुद्विस्तथा सौख्यं पृथ्वीतत्त्वं वहेद्यदि ॥
अतिद्वि, सुभिच्च स्यादारोग्यं सौख्यमेव च ।
बहुशस्या तथा पृथ्वी जलतत्त्वं वहेद्यदि ॥
दुर्भिक्षं राष्ट्रभङ्गः स्याद्भोगोत्पत्तिस्तु दारुणा ।
अल्पादल्पतरा दृष्टिरहितत्वं वहेद्यदि ॥
उत्पातोपद्रवा भीतिरख्यद्वि स्युरीतथ, ।
मेघसक्रान्तिवेलाया वायुतत्त्वं वहेद्यदि ॥
उद्धारतापन्वरा भीतिरख्या दृष्टि, क्षितौ
भवेत् ।

मेघसक्रान्तिवेलाया योमतत्त्वं वहेद्यदि ॥
तत्रापि शून्यता ज्ञेया शस्यादीनां सुखस्य च ।
पूर्णे प्रवेशने श्वासे स्वस्तत्त्वेन सिद्धिदं ॥
सूर्ये चन्द्रेऽन्यथाभूते सग्रहं सर्वसिद्धिदं ।
विषमे वद्वितत्त्वस्य जायते केवल नभः ॥
तत् कुर्थादस्तु संग्राह्यं हिमासे च महार्घता ।
खरज्ञान शिवः पश्येत्समीपतित्वा भवेत् ॥
एकत्र शरीरं यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ।
नाडीत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ॥
नैव तेन भवेत्सुखं लक्षकोटिरसायनम् ।
रवौ सक्रमणे नाडी गलान्ते च प्रवर्षते ॥
संक्षिप्ते वद्वियोगेऽपि रौरव जगतीतले ।
इति सवत्सरफलम् ॥३॥

अथ रोगप्रकरणम् ।

महीतत्त्वे स्वरोगश्च जले च जलमातरः ।
रवौ चारे तेजस्तत्त्वे वायुतत्त्वे च प्राक्किनी ॥
शून्यतत्त्वेन रोगश्च पित्तदोषसमुद्भव ।
दानपुण्यं द्विजानीना पिण्डभ्राह्मं विशीयते ॥

स्वरोद

आदौ शून्यगतं पृच्छेत् भक्षान् पूर्णं विप्रद-
यति ।
चूर्चितोऽपि ध्रुव जीवेत् प्रदर्थं परिपृच्छति ॥
चन्द्रस्थाने स्थितो जीव, सधम्याने च पृच्छति ।
तदा प्राणविनिर्मुक्तो यदि वैद्यशर्तं वृत्त ॥
पिङ्गलाया स्थितो जीवो वामे दूतश्च पृच्छति ।
तदपि म्रियते रोगी यदि ज्ञाता महेश्वरः ॥
दक्षिणेन यदा वायुर्दं ख रौद्राक्षरं वदेत् ।
तदा जीवति जोषोऽभी चन्द्रे समफलं भवेत् ॥
जीवाकारश्च वा श्रुत्वा जीवाकारं विलोकयन् ॥
जीवस्यो जीवितं पृच्छेत्समाज्जीवन्ति ते
ध्रुवम् ॥
प्रश्ने वाघ स्थितो जीवस्तदा जीवो हि जीवति ।
ऊर्ध्वचारगो जीवो याति जीवो धमालयम् ॥ ।
विपरीताक्षरं प्रश्ने रिक्तायां पृच्छको यदि ।
विषयंयश्च विज्ञेय विषमस्योदये सति ॥
यस्मिन् भागे चरेत् जीवस्तस्यः परिपृच्छति ।
तदा जीवति जीवोऽभी यद् रोगे, प्रपीडितः ॥
वातोदये वातकरश्च भक्ष्य
पित्तोदये पित्तकरश्च भक्ष्यम् ।
श्लेष्मोदये श्लेष्मकरश्च भक्ष्य
पुंसि प्रष्टुं प्रभवन्ति रोगाः ॥
एकस्य भूतस्य विषयंयेण
रोगाभिर्भूतिर्भवतीह पुसाम् ।
तयोर्दयोर्बन्धुसुहृद्विपत्ति
पञ्चत्रये शक्यते नृति, स्यात् ॥
इति रोगज्ञानम् ॥३॥

अथ कालज्ञानम् ।

मासादौ वत्सरादौ च पक्षादौ च यथाक्रमम् ।
अथ कालं परीक्षेत् वायुचारवशात् सुधी ॥
पञ्चभूनात्मकं देहं शशौ स्नेहेन सिञ्चति ।
रक्षयेत् सूर्यवातेन तेन जीव स्थितो भवेत् ॥
मारुतं बन्धयित्वा तु सूर्यं बन्धयते यदि ।
अभ्यासाज्जीवते जीव सूर्यकालेऽपि वञ्चते ॥
गगनाद्वते चन्द्रं कायापद्मानि सिञ्चति ।
कर्मयोगं सदाभ्यासान् रमते शशिनं हवान् ॥
शशाङ्क वारवेनात्रौ दिवा वायुर्दं दिवाकरः ।
इत्यभ्यासरतो योगी स योगी नात्र सग्रयः ॥
दिवा न पूजयेत् लिङ्गं रात्रौ देशी न पूजयेत् ।
रक्षसि ज्ञानजनकं पञ्चसुत्रे समन्वितम् ॥
अहोरात्रं यदेकत्र वदने यस्य मारुतः ।
तदा तस्य भवेदायुः सपूर्णं वत्सरद्वयम् ॥
अहोरात्रद्वयं यस्य पिङ्गलाया सदागते ।
तस्य वर्षद्वयं ज्ञेयं जीवितं तत्त्ववेदिभिः ॥
त्रिरात्रं वदते यस्य वायुरेकपुटे स्थितः ।
वत्सरं यावदायुः स्यात् प्रवदन्ति मनोविद्य ॥
रात्रौ चन्द्रो दिवा सूर्यो वहेद्यस्य निरन्तरम् ।
विजानीयात्तस्य न्ययुः यस्मात्साभ्यन्तरे सुधी ॥
एकादशोऽष्टाहानि यदि भातुर्निरन्तरम् ।
वहेद्यस्य च वै न्ययुः शेषाहं च मासिकैः ॥
सम्पत्तं वदते सूर्यश्चन्द्रमा नैव दृश्यते ।
पक्षेण जायते न्ययुः कालज्ञानेन भाषितम् ।

स्वरोद

सम्पूर्णं वहते चन्द्र. सूर्यो नैव च दृश्यते ।
 मासेन दृश्यते नृत्यु. कालज्ञानेन भाषितम् ॥
 मन्त्रं पुरीषं वायुश्च समकालं प्रजायते ।
 नदासौ चलितो ज्ञेयो दशाष्टे स्त्रियते ध्रुवम् ॥
 एवं चन्द्रप्रवाहश्च सुखलाभजनस्तथा ।
 सूर्यचन्द्रप्रवाशे तु सद्यो नृत्युर्न सप्रयः ॥
 अरुन्धती भुवश्चैव विष्णोस्त्रीष्वि पदानि च ।
 आयाहूर्णा न पश्यन्ति चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
 अरुन्धती भवेत्त्रिंशद् भ्रुवो नासाग्रसुच्यते ।
 भ्रुवोर्मध्ये विष्णुपदं तारकं मातृमण्डलम् ॥
 नवभ्रुवः सप्तमी वा पश्चतारा त्रिनासिका ।
 जिह्वामेकदिन प्रोक्तं स्त्रियते मानवो ध्रुवम् ।
 कोथमण्ड्योऽङ्गुलीभ्यान्तु किञ्चित् पीष्य निरी-
 चयेत् ॥

यदा न दृश्यते विन्दुर्दृशादेन जनो नृतः ॥
 इति काण्डज्ञानम् ॥३॥

दहा गङ्गति विज्ञेया पिङ्गला यसुना नदी ।
 मध्ये सरस्वती विद्यातु प्रयागादि समन्ततः ॥
 व्यादौ साधनमाख्यातं सद्यःप्रत्ययकारकम् ।
 बह्वपज्ञासुनो योगी बन्धयेदुद्भयानकम् ॥
 पूरकं कुम्भकश्चैव रेचकश्च तृतीयकः ।
 ज्ञातयो योगिभिर्निन्द्य देहसहिदेतवे ॥
 पूरकं कुर्वते पुष्टीर्घातुस्वाभ्यं तथैव च ।
 कुम्भक, क्षुम्भनं कुर्यात् जीवरक्षाविषहर्षणम् ॥
 रेचको हरते पापं कुर्याद्दुयोगपदं ब्रजेत् ॥
 पश्चात् संयामवतिष्ठेत् पश्यन् बन्धे च कारयेत् ॥
 कुम्भयेत् सहजं वायुं यथाशक्त्वा प्रयत्नतः ।
 रेचयेच्चन्द्रमार्गेण सूर्येण पूरयेत् सुधीः ॥
 चन्द्रं पिबति सूर्यश्च सूर्यं पिबति चन्द्रमाः ।
 अन्वोन्मकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥

स्त्रीयाङ्गे वहते नाडी तन्नाडीरोधनं क्रुत् ।
 सुखबन्धनसुखं वै पवनं जायते युवा ॥
 सुखनासाक्षिकर्णानामङ्गुलीभिर्निरीधयेत् ॥
 तत्सोदयमिति ज्ञेयं समुखीकरणं प्रिये ॥
 तस्य रूपं गतिः खादो मण्डलं लक्ष्यन्तिदम् ॥
 यो वेत्ति वा नरो लोके स तु मूर्खोऽपि योग-
 वित् ॥

निराशौनिर्मेको योगी न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥
 वासनासुम्भनां कृत्वा कालं जयति लीलया ॥
 विन्धस्य वैशिका शक्तिर्नैत्रार्थां परिदृश्यते ।
 तन्मूर्खं तु मनो यस्य याममाघं भवेदिह ॥
 तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं चटिका त्रिप्रमायतः ।
 शिवेनोक्तं पुरा तन्न विद्वस्य गुणगङ्गरम् ॥
 ब्रह्मा पद्मासनस्यो गुदपवनलयं सनिचथोर्द्ध-
 सुचैः

प्रायं रन्ध्रेण कुम्भचयजितमनिलं प्राणशक्त्वा
 निरुध्य ॥

एकौभूतं सुगुणाविधरसुखगतं त्रक्षरन् च
 नीत्वा

नि विष्याकाशमार्गं शिवचरणरता यान्ति ते
 कीदृपि धन्याः ॥३॥

एतन्मार्गान्ति यो योगी एतत् पठति निरुध्यः ॥

स्वर्गः

सर्वदुःखैर्निर्मुक्तो जमते वाञ्छितं फलम् ॥
 खरज्ञानं शिरो यस्य लक्ष्मीः करतले भवेत् ॥
 एतत्तु शरीरे यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ॥
 प्रणवः सर्ववेदानां त्रिंशत्के भास्करो यथा ।
 मर्त्यलोके तथा पूज्यः खरज्ञानी पुमानपि ॥
 नाडीत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ।
 नैव तेन भवेत्सुखं लक्षकोटिरसायनम् ॥
 एकाक्षरप्रदातारं नाडीमेदिनिषेदकम् ।
 पृथिथीं नास्ति तद्व्यं यद्दत्त्वा चाटुषी भवेत् ॥
 खरस्तत्त्वं तथा युद्धं देववश्यं स्त्रियस्तथा ।
 गर्भान्दरोगकालाख्यं नवप्रकरणान्वितम् ॥
 एवं प्रवर्तितं लोके सिद्धिदं सिद्धयोगिभिः ।
 आचन्द्रार्कं गृही जीयात् पठनात् सिद्धि-
 दायकम् ॥

सुखासने समाधीनं निद्रामाहारमल्पकम् ।
 चिन्तयेत् परमात्मानं यद्देहसिद्धिर्विषयति ॥”
 इति शिवगौरीसवादे नवप्रकरणान्वितपवन-
 विनयं नाम स्वरोदयं समाप्तम् ॥

स्वर्गः, पुं, (खरिति गीयते इति । गे+कः ।
 यद्वा, सप्त अर्ण्यते इति । अर्ण अर्णने+घञ् ।
 श्रुत्वादिवात् क्तलम् ।) देवतानामालयः । तत्-
 पर्यायः । स्वः २ नाकः ३ त्रिदिवः ४ त्रिदशा-
 लयः ५ सुरलोकः ६ द्योः ७ द्यौ = त्रिपि-
 टपम् ८ । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ मन्दरः १०
 अवरौहः ११ गौः १२ रमतिः १३ फलो-
 दयः १४ । इति षटाधरः । देवलोकः १५
 स्वर्लोकः १६ ऊर्ध्वलोकः १७ सुखाधारः १८
 सौरिकः १९ शक्रसुवनम् २० दिवानम् २१ ।
 इति शम्भरमावली ॥ तस्य गुणदोषा
 यथा,—

सुनाहुरवाच ।

“स्वर्गस्य मे गुणान् ब्रूहि साम्प्रतं हिससत्तम ।
 एतत् सर्वं हिनश्रेष्ठ करिव्यामि न सप्रयः ॥

जैमिनिरवाच ।

मन्दनादीनि दिव्यानि रम्यानि विविधानि च ।
 तन्नीदानानि पुण्यानि सर्वकामशुभानि च ॥
 सर्वकामफलैर्बुधैः प्रीभितानि समन्ततः ।
 विमानानि सुदिधानि परिवाम्यसुरोग्गैः ॥
 सर्वेषु विविधाणि कामगानि रसानि च ।
 तद्व्यादिव्यवर्णानि सुक्ताजालान्तराणि च ॥
 चन्द्रमण्डलशुभाणि देमशय्यासनानि च ।
 सर्वकामसम्पदाश्च सुखदुःखविषयिता ॥
 नरा सुकृतिमन्त्रे तु विचरन्ति यथासुखम् ।
 न तत्र नास्ति का यान्ति न स्तेर्यां नाजितेन्द्रियाः ॥
 न वृशसा न पिशुनाः क्षत्रप्रा न च मानिनः ।
 धन्यास्तपस्विता मूढा दयावन्त चमापराः ॥
 यत्नानी दानश्रीकाश्च तत्र गच्छन्ति ते नराः ।
 न रोगो न जरा नृत्युर्न शोको न हिमादयः ॥
 न तत्र क्षुत्पिपासा च कस्य च्छान्तिर्न दृश्यते ।
 एते चान्ते च बहवो गुणाः सन्ति च भूपते ॥
 दोषास्तत्रैव ये सन्ति तान् शम्भुश्च च साम्प्रतम् ॥
 शुभस्य क्रमैश्च, इतुक्तं फलं तत्रैव सुच्यते ।

स्वर्गः

न चात्र क्रियते भूयः सोऽत्र दोगो महान् शुतः ।
 असन्तोषश्च भवति दृष्ट्वा दीप्तां परश्रियम् ।
 सप्राप्ते कर्मणामन्ते सहसा पतनं तथा ॥
 इह यत् क्रियते कर्म फलं तत्रैव भुञ्जते ।
 कर्मभूमिरियं राजन् फलभूमिस्तस्यै लुप्ता ॥

इति पाद्मे भूखण्डे ६० अध्यायः ॥

अन्यत वद्विपुराख्ये शिवेस्वरपाख्याननामाध्याये
 मास्ते १०३ । १०४ अध्याययोरपि ऋचम् ॥
 अपि च ।

सुनन्द उवाच ।

प्रदग्धं राजन् प्रवक्ष्यामि विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
 विराड् रूपस्य सस्यानमाख्यानं महद्भुतम् ॥
 यावती भू, ससुदृष्टा ससुदृष्टात्रिकानना ।
 प्रतिभाता महाराज किरत्तैश्चन्द्रसूर्ययोः ॥
 विषयं तावदुपरि विस्तारपरिमण्डलम् ।
 पञ्चविंशतिकोत्सस्तु योजनानान्तु तत्सुतम् ॥
 नवतीनां सहस्राणि योजनानि महीपते ।
 भूमेरुर्ध्वं लोकानां सिद्धचारुचरुचाम् ॥
 ये च विद्याधरा यत्तदस्योगन्धर्वकिन्नराः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेषां तत् स्थानमीरितम् ॥
 ततो राहुर्महाबाहो त्रयोदशसहस्रकम् ॥
 योजनानां प्रविष्टार मण्डलं तस्य कथ्यते ॥
 स्मरन् वैरं पुरा प्राप्तं यः पन्थं वि महायय ॥
 आसाय चावति क्रोधान्तु पुण्यवन्तौ महीपते ॥
 तदैव भगवच्चक्र सहस्राकोपमद्युति ।
 उपतिष्ठति तद्भौत्वा पुनरेव निवर्तते ॥
 उपरागं वदन्त्येवं पुण्यकालश्च कथ्यते ।
 लक्षयोजनतो भायुर्भूमेरेव अवस्थित ॥
 भानो, सकाशादुपरि लक्षे लस्य, चपाकरः ।
 नक्षत्रमण्डलं चन्द्राक्षयोजनसुष्ठुतम् ॥
 नक्षत्रमण्डलात् सौम्य उपरिष्ठाङ्गलक्षतः ।
 उघात् शुक्रो द्विलक्षे तु शुक्राङ्गुली द्विलक्षे ॥
 मङ्गलादुपरिष्ठाङ्गु गीष्वातिर्लक्षकहवे ।
 हिलक्षयोजनोत्तरेः सौरिर्द्वैवपुरोहितात् ॥
 शतायुतसुष्ठुत्वाय सौरिः सप्तविंशत्तलम् ॥
 सप्तविंशत्य, सहस्राणां शतादूर्ध्वं भुवस्थितिः ॥
 पादगन्धं हि यत्किञ्चिदस्त्वस्ति धरणीतले ।
 तदूर्ध्वं इति ख्यातं शाकडीपादिकाननम् ॥
 भूर्लोकश्च सुवर्लोकः सूर्यावशिष्टदौरितः ।
 व्यादिव्यादाभ्रवं राजन् स्वर्लोकः कथ्यते उधैः ॥
 महर्लोकं चितेरुर्ध्वं मेककोटिप्रमायतः ।
 कोटिद्वये वर्तमानो जनो भूर्लोकतो वृष ॥
 उपरिष्ठात् चितेरष्टौ कोटयः सप्तमीरिसम् ॥
 सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमायतः ॥
 भूर्लोकान्तरि सख्यातः कोटिरिष्ठादश प्रसो
 यन्नास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेश्वरममयप्रदः ॥
 वैकुण्ठादुपरि शैवो लोकः शोडशकोटयः ।
 त्रियंशद महाराज केलावास्तस्य पर्वतः ॥
 पार्श्वे च स्थितः शम्भुयन्त्राक्षे स्वर्गबैर्द्धतः ॥
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे मूढादिलोकवर्णनं ६ अधः ॥
 स्वर्गखण्डं कर्मविशेषैश्च स्वर्गविशेषगमन-
 यथा,—

स्वर्गः

सूत उवाच ।

“स्वर्गस्थान महापुण्यं प्रोच्यमान निजीध मे ।
भारते कृतपुण्याना देवानामपि चालयम् ॥
मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वाम् मेरुर्हिरण्यः ।
योजनाना सहस्राणि चतुरश्रीतिः समुच्छ्रितः ॥
प्रविष्टः षोडशाधस्ताहरणां धरणीधरः ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्वतश्च समन्ततः ॥
तस्य शृङ्गत्रयं मूर्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानादमनताकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्ये पश्चिमं पूर्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
प्रयुतोच्छ्रितमात्राणि हे शृङ्गे तस्य मध्यतः ॥
मध्ये स्थितं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्यकरकामयम् ।
इन्द्रनोलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम् ॥
योजनाना सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।
उच्छ्रितं मध्यगं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ॥
प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्ध्नि च्छत्राकृति स्थितम् ।
पूर्वपश्चिमशृङ्गाणां सकल मध्यमस्य च ॥
त्रिपिष्टपो नाकपृष्ठो अप्सरः शान्तिनिर्वृती ।
शानन्दोऽथ प्रमोदय स्वर्गः शृङ्गे च मध्यमे ॥
श्वेतस्य पौष्टिकश्चैव उ०शोभनमश्वधी ।
आह्लादः स्वर्गराजश्च स्वर्गः शृङ्गे तु पश्चिमे ॥
निर्मलो निरहङ्कारः सौभाग्यशान्तिनिर्मलः ।
सौख्यस्य निर्वृतिश्चैव पुण्याहस्य तथा द्विज ॥
स्वर्गाश्चैते द्विजश्रेष्ठ पूर्वंशृङ्गे समर्थिताः ।
एकविंशति ये स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनि ॥
अहिंसादानकर्तारो यज्ञाना तपसा तथा ।
तेषु तेषु वसन्ति स्र जनाः क्रीधविषर्जिताः ॥
जलप्रवेशो चानन्द प्रमोद वङ्गिसाहसः ।
शृङ्गप्रपाते सौख्यस्तु रणे चैवास्य निर्मलः ॥
अनशने तु सन्वासे मृतो गच्छेच्चिद्विष्टपम् ।
क्रतुयाजी नाकपृष्ठमग्निहोत्री च निर्वृतिम् ॥
तडागकूपकर्ता च लभते पौष्टिकं द्विज ।
सौवर्णदायो सौभाग्य लभेत् स्वर्गं महातपाः ॥
शोतकाले महावङ्गिं प्रञ्चालयति यो नरः ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं चाप्सरस लभेत् ॥
हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमवाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शृङ्गे लभते शान्तिकं पदम् ॥
रौप्यदानेन शृङ्गे स्वर्गं गच्छति निर्मलम् ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
श्वेतानु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥
कार्पलागोप्रदानेन परार्धं चानुभूयते ।
गोष्ठपथ्यं प्रदानेन स्वर्गं मन्थयमश्रुते ॥
माघमासे सरित्सायौ तिलधेनुप्रदस्तथा ।
कृत्रोपानहदाता च स्वर्गं यात्युपशोभनम् ॥
देवायतनकर्ता वै श्रुत्युपणपरस्तथा ।
तीर्थयात्रापरशैव स्वर्गराज्ये महीयते ॥
एकाग्रमोजी यो मर्त्यां नक्तमोजी च नित्यशः ।
उपवासी त्रिरात्राद्यै शान्तिस्वर्गं शुभ लभेत् ॥
सरित्सायौ जितक्रोधो ब्रह्मचारो दृढव्रतः ।
भिर्गलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ॥
विद्यादानेन मेधादो निरहङ्कारमाप्नुयात् ।

स्वर्गः

येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
तत्तत् स्वर्गं भवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स प्राप्य न निवर्तत दिव शान्तमनामयम् ॥
शृङ्गान्तु पश्चिमं यत्र ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ।
पूर्वंशृङ्गे स्वयं विश्वभूषे चैव शिवः स्थितः ॥३॥
अतः परन्तु विप्रेन्द्र स्वर्गाध्वानमिमं शृणु ॥
विमलं विपुलं शृङ्गमुपर्युपरिसंस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥
तृतीये सिद्धगन्धर्वस्तुर्व्यं विद्याधरा द्विज ।
पञ्चमे नागराजश्च षष्ठे तु विनतासुतः ॥
सप्तमे दिव्यपितरो घर्मराजस्तथाष्टमे ।
नवमे तु तथा दक्ष आदित्या दशमे पथि ॥३॥
भूर्लोकच्छतसाहस्रमूर्धुं चरति भास्करः ।
योजनाना सहस्रे हे विष्कम्भेन समन्वितः ॥
त्रिगुण परिणाहेन सूर्ये विम्बप्रमाणतः ॥
सोमपुत्र्या विभावर्थां मध्याङ्गे दार्यमा यदा ।
महेन्द्रस्यामरावत्या ततस्तिष्ठति भास्करः ॥
मध्याङ्गे त्वमरावत्या यदा भवति भास्करः ।
तदा सयमने यास्ये तदोद्यन्तु प्रदृश्यते ॥
मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन् भाल्येव सविता सदा ।
ध्रुवाधाररथे तिष्ठन् वालिखिल्यादिभिः स्तुतः ॥
सूर्यमण्डलमानान्तु द्विगुणं सोममण्डलम् ।
पूर्णं शतसहस्रे तु तस्मान्नक्षत्रमण्डलम् ॥
द्विलक्षे तु बुधस्यापि स्थानं नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युभयानां स्थितः ॥
अङ्गारकोऽपि शुकस्य तावन्माने व्यवस्थितः ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥
शौरिवृंहस्येत्योर्ध्वं द्विलक्षे तु व्यवस्थितः ।
तस्मात् शनैश्चरादूर्ध्वं लक्षे सप्तर्षिमण्डलम् ॥
सप्तर्षिमण्डलादूर्ध्वं मेकलक्षे ध्रुवः स्थितः ।
मेघोभूतः समस्तस्य ज्योतिषक्रस्य सत्तमः ॥
भास्वास्तपति विप्रेन्द्र ऊर्ध्वं किरणरश्मिभिः ।
कालसख्या त्रिलोकस्य स करोति युगे युगे ॥
जनस्तपस्तथा सत्यमेतास्त्रोकान् द्विजाद्यथा ।
ब्रह्मणो मुनिशार्दूलं विष्णुशक्तिविदौषितः ॥
ऊर्ध्वं गतेर्द्विजश्रेष्ठ रश्मिभिस्तपते रविः ।
अधोगतैस्तु भूर्लोकं शोतेते दोषदौघितिः ॥
तमः पापहरः सूर्यः कर्ता त्रिभुवनस्य च ।
छत्रवत् परिदृश्येत मण्डलान्मण्डलं चरन् ॥
द्विगुणं च विस्तोर्णं भूतलात्तत् प्रतिष्ठितम् ।
आदित्यमण्डलाधस्तात् भुवो लोकः प्रतिष्ठितः ॥
तदधस्तात्तु विप्रेन्द्र भूर्लोकः सप्रतिष्ठितः ।
एवमंतस्त्रिभुवनं विष्णुकाये व्यवस्थितम् ॥
त्रैलोक्यस्येश्वरत्वश्च विष्णुदत्त शतक्रोताः ।
लोकपालैश्च सहितो लोकान् रक्षति घर्मतः ।
वसन् स्वर्गं महाभाग देवेन्द्रः स तु कीर्तितः ॥
अतोऽधस्ताद्द्विजश्रेष्ठ पातानन्तु स्वयंप्रभम् ।
न तत्र तपते सूर्यो न राविर्न निशाकरः ॥
दिव्यं रूपं समास्थाय तपन्ते सततं जनाः ।
पातानस्या द्विजश्रेष्ठ दौष्यामाना स्वतजसा ।
स्वर्लोकान्तु महर्लोकं कोटिमाने व्यवस्थितः ।

स्वर्गलो

ततो योजनमानेन द्विगुणो मण्डलेन तु ॥
जनलोकस्थितो विप्र पञ्चमो मुनिसेवितः ।
तस्योपरि तपोलोकश्चतुर्भिः कोटिभिः स्मृतः ॥
सत्यलोकोऽष्टकोटिभिः सर्वेषामुपरिस्थितः ।
सर्वे ह्यवाकृतिर्भेया भुवना भुवनोपरि ॥
ब्रह्मलोकाद्विष्णुलोको द्विगुणेन व्यवस्थितः ।
वाराहे तस्य माहात्म्यं कथितं लोकचिन्तकैः ॥
ततः परं द्विजश्रेष्ठ ततो ह्यष्टकपालकम् ।
ब्रह्माण्डात् परतः साक्षात् निर्लेषः पुरुषः ॥
स्थितः ॥
यमुपास्य त्रिमुचेत तपोज्ञानसमन्विताः ।
इति ते सस्थितिः प्रोक्ता भूगोलस्य मयानघ ॥
यस्तु सम्यगिमा वेत्ति स याति परमा गतिम् ॥
इति नृसिंहपुराणे ३० अध्यायः ॥
पारिभाषिकस्वर्गो यथा,—
“मनोऽनुकूला प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्घताः ।
वासः प्रासादपठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणः ॥”
इति गारुडे । १०८ । ४४ ॥
न्यायमते स्वर्गलक्षणं यथा । दुःस्वार्थभिन्न-
त्वादिविशिष्टसुखत्व स्वर्गत्व तदेव स्वर्गपदशब्द-
तावच्छेदकमिति सिद्धान्तः । आदिपदेन अन-
न्तरदुःखप्रसन्नभिन्नत्वाभिलाषोपनौतत्वयोः परि-
ग्रहः । अतएव ।
“यत्र दुःखेन सभिन्नं न च प्रसन्नमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनौत यत् तत् सुखं स्वपदासदम् ॥”
इति स्वरादिपदशक्तिग्राहकार्यवादोऽपि सग-
च्छते । इति गदाधरभट्टाचार्यकृतवादायः ॥३॥
किञ्च ।
“मनःप्रौतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ।
नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तमाः ॥”
इति ब्रह्मपुराणे १८ अध्यायः ॥
स्वर्गगामी, [नृ] त्रि, (स्वर्गं गच्छतीति । गम +
णिनि ।) स्वर्गगमनकर्ता । यथा,—
“सर्ववृत्तौ विहिंसा ये ये च सर्वसहा नराः ।
सर्वस्य प्रियभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥”
इति कर्मलोचनः ॥
स्वर्गज्ञा, स्त्री, (स्वर्गस्य गङ्गा ।) मन्दाकिनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
स्वर्गजित्, त्रि, (स्वर्गं जयतीति । जि + क्तिप् तुगा-
गमश्च ।) स्वर्गजेता । (यथा, महाभारते ।
१२ । ७५ । ३४ ।
“यस्मिन् भयार्हितं सम्यक् चेमं विन्दत्यपि-
चणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतत् व्रवीमि ते ॥”
स्वर्गपतिः, पु, (स्वर्गस्य पतिः ।) इन्द्रः । इति
हेमचन्द्रः ॥
स्वर्गवधूः, स्त्री, (स्वर्गस्य स्वर्गस्थितलोकस्य वधूः ।)
अप्सरसः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्वर्गलोकेश, पु, (स्वर्गलोकस्य ईशः । शरीर-
जन्मकर्मणश्चैते स्वर्गप्राप्तभावात्तथात्वमयः ।)
शरीरम् । इति जटाधरः ॥ (स्वर्गलोकस्य
ईशः ।) इन्द्रः ॥

स्वर्जिका

स्वर्गसरिहरा स्त्री, (स्वर्गस्य सरिहरा ।) गङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टे ॥

स्वर्गापगा, स्त्री, (स्वर्गस्य आपगा ।) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रे ॥

स्वर्गिगिरि, पु, (स्वर्गस्य पक्षे स्व गिरि
स्वर्गि, पर्वतः ।) सुमेरु । इति हेम-
चन्द्रे ॥

स्वर्गिबधू, स्त्री, (स्वर्गिणा देवानाबधू ।) अम्ब-
रस । इति हेमचन्द्रे ॥

स्वर्गो, [न] पु, (स्वर्गोऽस्यस्य भोग्यत्वेनेति । स्वर्ग+
इनि ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषे ॥ (यथा,
कुमारि । २ । ४५ ।

“भुवनालोकनप्रीति स्वर्गिभिर्नातुभूयते ।
खिलोभूते विमानाना तदापातभयात् पथि ॥”)

स्वर्गगामिनि, त्रि । तल्लक्षण यथा—
“दया भूतेषु सवादी परलोक प्रतिक्रिया ।
सत्य परहिता चात्किर्वेदप्रामाण्यदर्शभम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवल माहुरसङ्गम् ।
सत्क्रियाभ्यसन मैत्री स्वर्गिणा लक्षण विदु ॥”
इति गारुडे २२८ अध्याय ॥

स्वर्गोका, [न] पु, (स्वर्ग ओक्ती वासस्थानं वेदाम्
देवता । इति हलायुधे ॥ (दद्या लुकारि ।
१ । ५८ ।

“अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्विषाय
स्वर्गोक्तसामर्द्धितमर्घ्ययित्वा ।
आराधनायास्य मधोममेता
समादिदेश प्रयता तनूजाम् ॥”)

स्वर्ग्य, त्रि, (स्वर्गस्य निमित्त मयोग उत्पत्तो
वा । स्वर्ग+ “गोह्यचोऽभ्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ।
५ । १ । ३८ । इति यत् । यद्वा स्वर्ग प्रयोजय-
मस्य । “स्वर्गादिभ्यो यद्वत्त्वय ॥” ५ । १ । १११ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यत् ।) स्वर्गीय । स्वर्ग-
शब्दात् ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भाम-
वते । ४ । १२ । ४४ ।

“धन्य यशस्यमायुष्य पुण्य स्यस्ययम महत् ।
स्वर्ग्य भौव्य सौमनस्य प्रशस्यमघमर्षणम् ॥”)

स्वर्जिक, पु, स्वर्जिकाचार । इति राजनिर्घण्टे ॥
यवचार । यथा,—

“पाक्य चारो यजचारो यावशूको यवाग्रज ।
स्वर्जिकोऽपि स्मृत चार कापोत सुखवर्चक ॥
कथित स्वर्जिकामेदो विशेषज्ञै सुवर्चिका ।
यवचारो लघु स्निग्ध सुसूक्ष्मो वक्रिदीपन ।
निहन्ति शूल वातामलेषश्चासगलामयान् ॥
स्वर्जिकाव्यगुण्या तस्मात् विशेषात्गुरुमशूलहृत्वा
सुवर्चिका स्वर्जिकावत् बोहव्या गुणतो जने ॥”
इति भावप्रकाशे ॥

स्वर्जिकाचार, पु, स्वर्जिकाचार । साचिचार इति
भाषा । अस्य गुणा ।

यवचार जयेदर्शं श्लाघान् वातकफामयान् ।
गुरुमहृद्ग्रहचोपाण्डुश्लोहानाहगलामयान् ।
तस्मादध्यान्तरगुणं स्वर्जिकाचार उच्यते ॥”
इति राजवल्लभे ॥

स्वर्जिकाचार, पु, (स्वर्जो एव चार ।) स्वर्जिका-
चार । तत्पर्यायः । स्वर्जिक २ चार ३
स्वर्जो ४ सुखोर्जिकः ५ सुवर्चिक ६ सुवर्चि ७
सुखवर्चो ८ । अस्य गुणा । पटुत्वम् । कटु-
ष्णत्वम् । तोषणत्वम् । वातकफार्त्तनाशित्वम् ।
गुल्माधानकमित्रगजठरदांपनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टे ॥

स्वर्जो, [न] पु, (सुखेन अर्जयतीति । सु+
अर्ज+णिनि । स्वर्जिचार । इति राज-
निर्घण्टे ॥

स्वर्ण, स्त्री, (सुष्ठु अर्णो वर्षो यस्य ।) सुवर्णम् ।
धुस्तुर । इत्यमर । २ । ८ । ८४ ॥ गौरसुवर्ण-
शकम् । नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टे ॥ ३॥
स्वर्णस्योत्पत्तिर्यथा,—

“एकदा सर्वदेवाश्च समूहं स्वर्गसदृदि ।
तत्र कृत्वा च नृत्यञ्च गायन्त्यम्बरसा गणा ॥
विशोक्य रक्षा सुशोषी सकामो वक्रिरेव च ।
यपात वोर्यं चच्छाद लज्जया वाससा तथा ॥
उत्तस्त्री स्वर्णमुल्लस वस्त्र चिन्ना ज्वलत्प्रभ ।
अपेन वर्हयामास स सुमेरुवर्भूव ह ॥
हिरण्यरेतस वक्रि प्रवदन्ति मनीषिण ॥”
इतिऽङ्गवेवर्से ओक्ताञ्जलस्य चच्छे १३ । १३३-३७ ॥
तस्य गुणा ।

“सुवर्णं तिष्ठमधुर कषाय गुरु लेखनम् ।
पृथ्व रसायन वल्य चक्षुष्य कान्तिद शशि ॥
आयुर्मेधावय स्त्रीर्यवाग् विशिष्टचित्तप्रदम् ।
अयोश्चादगदार्त्ताना शमन परमुच्यते ॥”
इति राजवल्लभे ॥ ३॥

सुवर्णस्य शोधनमारविधिर्यथा । मारशाय
शोधनं सुवर्णमाह ।
“दाहे रक्त सित केदे निकषे कुडुमप्रभम् ।
तारशुक्लाग्निभ स्निग्ध क्रोमस गुरु हेम सत् ॥”
इत् उत्तमम् ।
“तच्छेत् कठिन रुचं विवर्णं समल दलम् ।
दाहे च्छेदेऽसित श्वेत कषे स्फुटसु त्वजित् ॥”
अथ शोधनविधि ।
“पत्तलीकृतपत्राणि हेन्नी वक्रि प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्तमानि तैले तत्रो च काष्ठीके ॥
नोष्णै च कुलत्याना कषायै तु त्रिधा त्रिधा ।
एव हेन्ने परेषाञ्च धातूना शोधन भवेत् ॥” ३॥
अथाशुद्धस्य सुवर्णस्य दोषमाह ।
“बल सवीर्यं हरते नराणा
रोगज्ञज पोषयतीह काये ।
असौख्यकार्यं च सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् ॥”
अथ स्वर्णमारणवि ।
“स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमन्नेन सह मर्दयेत् ।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥”
स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रस्य । गन्धं गन्धकचूर्णम् ।
“गोलकश्च ततो रुद्धा सरावट्टसपुटे ॥
त्रिशह्नोपलैर्दद्यात् पुटान्येव चतुर्दश ।
निरुत्य जायते भस्म गन्धो देय पुन पुन ॥”

स्वर्णकार, पु, (स्वर्णं स्वर्णलहार करोतीति ।
कृ+अण् ।) जातिविशेष । सेकरा इति
भाषा । तत्पर्याय । नाडीन्धम २ कलाद ३
रक्तकार ४ । इत्यमर । २ । १० । ८ ॥ कषाद
५ । इति रट्टीकासारसुन्दरो ॥ हेमच. ६ ।
इति जटाधर ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

रुद्धा सवस्तुकुटितचिकणमृत्तिकाया । वनी-
पलः गोइटा इति लोके । निरुत्य यत् पुनर्न
जोवति ॥ ३॥ अथान्यप्रकारः ।
“काञ्चने गन्ति नाग पाण्डशाशिन निश्चिपेत् ।
चूर्णयित्वा तथाञ्चने घृष्टा कृत्वा तु गोलकम् ॥
गोलकेन सम गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् ।
सरावसपुटे धृत्वा पुटे त्रिशह्नोपले ॥
एव सप्तपुटेहेमं निरुत्य भस्म जायते ।
अत्रापि पूर्ववदगन्धं प्रदातव्यं पुनः पुनः ॥
काञ्चनारिरसैर्वृष्टा समसूतकगन्धयोः ।
कज्जलीहेमपत्राणि लेपयेत् समया तथा ॥
काञ्चनारित्वच कल्केर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
धृत्वा तत् सपुटे गोलं श्रेण्मूषासपुटे च तत् ॥
निधाय सन्निरोधञ्च कृत्वा समोष्य गोलकम् ।
वक्रि खरतर कुर्थादेव दद्यात् पुटत्रयम् ॥
निरुत्य जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् ।
काञ्चनारिप्रकारेण लाङ्गलो इति काञ्चनम् ॥
आङ्गली करिहारौ ।
आङ्गलामुखौ तथा हन्तात्तथा इति मनःशिला ।
शिलासिन्दूरयोश्चूर्णसमयोरकदुग्धवै ॥
अतथा भावना दद्याच्छोषयेच्च पुन पुन ।
ततस्तु गलिते हेन्नि कल्कोऽयं दीयते समः ॥
पुनर्भेदेदतितरा यथा कल्को विलीयते ।
एव बेलाचय दद्यात् कल्कं हेममृत्तिर्भवेत् ॥
एव भारितस्य सुवर्णस्य गुणाः ।
सुवर्णं शीतलं हृद्यं बल्यं गुरु रसायनम् ।
आदु तिकञ्च तुवर पाके च खादु पिच्छिलम् ।
पवित्रं हृद्यं नेत्रं मेघाच्छृतिमतिप्रदम् ॥
अथमायुष्करं कान्तिवाग्निशुश्रिखरत्वकम् ।
तिषहयद्ययोश्चाद्विदोषज्वरशोषत्रिभम् ॥”
इत्य हृषाय कामुकाय हितम् ॥ ३॥
असम्भारित स्वर्णं बल वीर्यञ्च नाशयेत् ।
करोति रोमाञ्चुत्सु तद्वन्धाद् यन्नतस्त ॥”
इति भावप्रकाशे ॥

अन्यत् सुवर्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
स्वर्णकण, पु, (स्वर्णवत् पीत कणो यस्य ।)
कणगुग्गुलु । इति राजनिर्घण्टे ॥ (स्वर्णस्य
कणः ।) सुवर्णकणा च ॥
स्वर्णकषिका, स्त्री, (स्वर्णस्य कषिका) कनक
कणा यथा,—
“कुर्वन्त्या सरसि ज्ञान पार्ष्वत्यास्तु शरीरजा ।
नि घृता स्वर्णकषिकास्ता वहन्ति जलेरिमा ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्याय ॥
स्वर्णकाय, पु, (स्वर्णं इव पीत कायो यस्य ।)
गरुड । इति हेमचन्द्रे ॥ सुवर्णमयशरीरे,
त्रि ॥
स्वर्णकार, पु, (स्वर्णं स्वर्णलहार करोतीति ।
कृ+अण् ।) जातिविशेष । सेकरा इति
भाषा । तत्पर्याय । नाडीन्धम २ कलाद ३
रक्तकार ४ । इत्यमर । २ । १० । ८ ॥ कषाद
५ । इति रट्टीकासारसुन्दरो ॥ हेमच. ६ ।
इति जटाधर ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

रुद्धा सवस्तुकुटितचिकणमृत्तिकाया । वनी-
पलः गोइटा इति लोके । निरुत्य यत् पुनर्न
जोवति ॥ ३॥ अथान्यप्रकारः ।
“काञ्चने गन्ति नाग पाण्डशाशिन निश्चिपेत् ।
चूर्णयित्वा तथाञ्चने घृष्टा कृत्वा तु गोलकम् ॥
गोलकेन सम गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् ।
सरावसपुटे धृत्वा पुटे त्रिशह्नोपले ॥
एव सप्तपुटेहेमं निरुत्य भस्म जायते ।
अत्रापि पूर्ववदगन्धं प्रदातव्यं पुनः पुनः ॥
काञ्चनारिरसैर्वृष्टा समसूतकगन्धयोः ।
कज्जलीहेमपत्राणि लेपयेत् समया तथा ॥
काञ्चनारित्वच कल्केर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
धृत्वा तत् सपुटे गोलं श्रेण्मूषासपुटे च तत् ॥
निधाय सन्निरोधञ्च कृत्वा समोष्य गोलकम् ।
वक्रि खरतर कुर्थादेव दद्यात् पुटत्रयम् ॥
निरुत्य जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् ।
काञ्चनारिप्रकारेण लाङ्गलो इति काञ्चनम् ॥
आङ्गली करिहारौ ।
आङ्गलामुखौ तथा हन्तात्तथा इति मनःशिला ।
शिलासिन्दूरयोश्चूर्णसमयोरकदुग्धवै ॥
अतथा भावना दद्याच्छोषयेच्च पुन पुन ।
ततस्तु गलिते हेन्नि कल्कोऽयं दीयते समः ॥
पुनर्भेदेदतितरा यथा कल्को विलीयते ।
एव बेलाचय दद्यात् कल्कं हेममृत्तिर्भवेत् ॥
एव भारितस्य सुवर्णस्य गुणाः ।
सुवर्णं शीतलं हृद्यं बल्यं गुरु रसायनम् ।
आदु तिकञ्च तुवर पाके च खादु पिच्छिलम् ।
पवित्रं हृद्यं नेत्रं मेघाच्छृतिमतिप्रदम् ॥
अथमायुष्करं कान्तिवाग्निशुश्रिखरत्वकम् ।
तिषहयद्ययोश्चाद्विदोषज्वरशोषत्रिभम् ॥”
इत्य हृषाय कामुकाय हितम् ॥ ३॥
असम्भारित स्वर्णं बल वीर्यञ्च नाशयेत् ।
करोति रोमाञ्चुत्सु तद्वन्धाद् यन्नतस्त ॥”
इति भावप्रकाशे ॥

स्वर्ण

स्वर्णका

स्वर्णयो

“विश्वकर्मा च शूद्राया वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूव पुत्राश्च नवेते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्मकारः शङ्करा कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कसकारः षडेते शिल्पिना वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापाद्यान्या वर्षसङ्कराः ॥
स्वर्णकारः स्वर्णचौर्यात् ब्राह्मणाना द्विजोत्तम ।
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० । १६—२२ ॥ ३ ॥
तस्य कर्मविपाको यथा,—
“तैलचौरस्तेलकीटो मूर्ध्नि कोटस्त्रिजन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैक दुष्टमानसः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८५ । १२८ ॥
स्वर्णकत, पु, (स्वर्णं सुवर्णालङ्कारं करोतीति ।
क+कृप् । तुक् च ।) स्वर्णकारः । इति शब्द-
माला ॥
स्वर्णकेतकी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा केतकी) हरिद्रा-
वर्णकेतकोपुष्पम् । तत्पर्यायः । हेमकेतकी २
कानकप्रसवा ३ हैमी ४ छिन्नरुहा ५ विष्ठा-
रुहा ६ स्वर्णपुष्पी ७ कामखण्डदन्ता ८ अस्या
गुणाः ।
“केतकीकुसुम वस्त्रं केशदीर्गम्यनाशनम् ।
हेमामं मदनोन्मादबाहुल्यं सौख्यकारि च ॥
तस्यास्तनोति शिशिरः कटुः पित्तकफापहः ।
रसायनकरो वस्त्रं देहदाहर्षकरः परः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वर्णचोरो, स्त्री, (स्वर्णवर्णा चोरो) ओषधि-
विशेषः । तत्पर्यायः पटुपर्णी २ हैमवती ३
हिमावती ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥
चत्वारि स्वर्णचौर्याम् । इयं पौतचोरा नाग-
जिह्विकाकारा ।
“हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसम्भवा ।
सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं बाण्णजोषध-
मिति ॥”
पटुनि निष्क्रिद्राणि पर्णानि अस्या पटुपर्णी
जातेरत इति इप् । हिमवति जाता हैमवती
ष्णा । स्वर्णमिव पौतत्वात् चोरमस्या स्वर्ण-
चोरो नदादि । हिमयुक्तोत्पत्तिस्थानयोगात्
हिमावती मोक्षभाषादतुरिति वतु नाम्नस्यै
इति दीर्घः । इति भरतः ॥ ६ ॥ अपि च ।
“स्वर्णचोरो स्वर्णदुग्धा स्वर्णाह्वारुक्लिणो तथा ।
सुवर्णा हेमदुग्धौ च हेमचोरी च काञ्चनी ॥
स्वर्णचोरी हिमा तिक्ता क्कामिपित्तकफापहा ।
मूलकच्छाश्रमरीशो फदाह्वरहरा परा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वर्णगैरिक, स्त्री, (स्वर्णवत् पीता गैरिकम् ।)
सुवर्णगैरिकम् । वर्णकं माटी इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं गैरिक-
भेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
स्वर्णश्रीवा, स्त्री, (स्वर्णवर्णा श्रीवा यस्याः ।)
नाटकशैलपूर्वभागान्निःसृतनदीविशेषः । यथा,—
“या निःसृणापूर्वभागात् तस्मान्निःसृता नदी ।

स्वर्णपा

स्वर्णश्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
स्वर्णचूडः, पु, (स्वर्णवर्णा चूडा यस्य ।) पञ्चि-
विशेषः । यथा,—
“चापः कौकीदिविः स्वर्णचूडोऽथ पोतमुण्डकः ॥”
इति जटाधरः ॥
स्वर्णजं, स्त्री, (स्वर्णात् जायते इति । जन + ङः)
रङ्गम् । यथा,—
“वङ्गत्रयः स्वर्णजनागजीवने
मृदङ्गरङ्गे गुरुपत्रपिचटे ।
स्याञ्चक्रसञ्ज्ञं तमरञ्च नागजं
कस्तूरीमालीनकसिंहले अपि ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
स्वर्णजीवन्ती, स्त्री, (स्वर्णवर्णा जीवन्ती) हृत्-
विशेषः । तोनाजीवद् इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । हेमाञ्जा २ हेमजीवन्ती ३ वृष-
त्रयि ४ हिमाञ्जया ५ स्वर्णपर्णी ६ सुजी-
वन्ती ७ स्वर्णजीवा ८ सुपर्णिका ९ हेमपुष्पा
१० स्वर्णलता ११ हेमवल्ली १२ हेमलता १३ ।
अस्या गुणाः । वृक्षत्वम् मधुरत्वम् । चक्षुष-
त्वम् । शिशिरत्वम् । वातपित्तास्रदाहनाशि-
त्वम् । बलवर्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वर्णदौ, स्त्री, (स्वर्णस्य नदी) मन्दाकिनी ।
इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ हृदिकाली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सितगङ्गा । सा तु कामा-
ख्याया पूर्वभागे दिक्करवासिन्याः प्रान्ते
स्थिता । यथा,—
“नद्याः स्वर्णत्रिया पूर्वं नदी कामाख्या तथा ।
कामाख्याया पूर्वभागे नदी सोमामनाद्या ।
सोमामनायाः पूर्वस्या नदी नाम्ना वृषोदका ॥
ततः पूर्वं कामरूपपौठान्ते जगता प्रसू ।
जगन्माया महामाया देवो दिक्करवासिनो ॥
एता या कथिता नद्यः सकला दक्षिणस्रवाः ।
तासु स्रात्वा च पौत्वा च स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥
प्रान्ते दिक्करवासिन्याः सदा वहति स्वर्णदौ ।
सितगङ्गाह्वया लोके साचात् गङ्गाफलप्रदा ॥
सा भूमिपौठस्रवा तु देवो दिक्करवासिनो ।
अन्तर्जले ग्नावयन्ती याति प्रत्यचता सुरैः ॥
सितगङ्गाजले स्रात्वा शृङ्गा शम्भु हरि
विधिम् ।
इहा ललितकान्तास्या पुनर्योनौ न जायते ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
स्वर्णदीधितिः, पु, (स्वर्णवत् दीधिति किरण
यस्य ।) अग्नि इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्वर्णदुग्धं, पु, (स्वर्णवर्णां दुग्धं) अरग्वधः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
स्वर्णपद्म, पु, (स्वर्णवत् पीतौ पद्मौ यस्य ।)
गरुड इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्वर्णपद्मा, स्त्री, (स्वर्णस्य पद्मं यस्यामिति ।)
स्वर्गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वर्णपाटक, पु (स्वर्णं पाठयतीति । पठ + णिच्
शुक्ल ।) टङ्गः । इति शब्दमाला ॥ (कश्चित्

स्वर्णम

स्वर्णपाचकः पठ्यते ॥ तत्पर्याया यथा । टङ्गः
स्वर्णपाचकः । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णपारेवतं, स्त्री, (स्वर्णवर्णं पारेवतम् ।) महा-
पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वर्णपुष्प, पु, (स्वर्णवर्णं पुष्पमस्य ।) आरग्वधः ।
चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः । चम्पकपुष्पै-
र्विष्णुपूजाफलं यथा,—
“माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्चयेत् कमलापतिम् ।
स गच्छेत् परमं धाम विसुक्ताः सर्वपातकैः ॥
यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दीयन्ते चक्रपाणये ।
तावद्युगसहस्राणि स्वीयते विष्णुमन्दिरे ॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम् ।
एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
सुवर्णपुष्पं विप्रेन्द्र सर्वदा केशवप्रियम् ।
माघे मासि विशेषेण पवित्रं केशवार्चने ॥
सुवर्णकुसुमैर्दिव्यैर्न नाराधितो हरिः ।
रत्नैर्हनि सुवर्णाद्यैः स भवेन्नम्रजन्मनि ॥”
इति पाञ्चे क्रियायोगसारे ९ अध्यायः ॥
वावसहच । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वर्णपुष्पा, स्त्री, (स्वर्णवत् पुष्पं यस्याः) कलि-
कारिः । स्वर्णली । सातला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (स्वर्णलोशब्देऽस्यागुणाः ज्ञातव्याः ॥)
स्वर्णपुष्पो, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं पुष्पं यस्याः ।
डोम् ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वर्णकेतको । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वर्णफला, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं फलं यस्याः ।)
पीतरम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वर्णवर्णिक, [ज] पु, (स्वर्णस्य वर्णिकं) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । सोनार वेणे इति भाषा ।
तस्य कर्मविपाको यथा,—
“तैलचौरस्तेलकीटो मूर्ध्नि कोटस्त्रिजन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैक दुष्टमानसः ॥
तमः कुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवर्णिकं भवेत् ।
जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत् ।
विश्वैकलिपिकर्ता च भजदातुर्जनं हरत् ।
कायस्थेनोदरस्थेन सातुर्मासं न खादितम् ।
तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥
स्वर्णकारः स्वर्णवर्णिकं कायस्थश्च व्रजेश्वर ।
नरेषु मध्ये ते धूर्ताः कृपाहीना महोत्तरे ॥
हृदयं सुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।
शतेषु सज्जनं कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ । १२८—१३२ ॥
स्वर्णविन्दु, पु, (स्वर्णस्य विन्दुर्यत्र ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुवर्णकणिका च ॥
स्वर्णभृङ्गार, पु, (स्वर्णवर्णां भृङ्गारः ।) स्वर्ण-
भृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुवर्णकल-
रुष ॥
स्वर्णमहा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा,—
“ततोमाया शरीरात्तु सस्रवन्ति जले सह ।
ततः स्वर्णमहा नाम स्वर्णं श्री सर्वतोऽधिका ॥
एतासु चैत्रमासे तु स्रात्वा नद्यो नरपंभ ।
कृष्णपद्मे चतुर्दशानि त्रिकान् यश्च मानव ॥

स्वर्णव

द्विरं शिवगृहे खित्वा शेषे ब्रह्मगृहं व्रजेत् ।
भूमाववधृतः पश्चात् सार्वभौमन्टपो भवेत् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णमाक्षिक, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतमाक्षिकम् ।)
स्वनामख्यात उपधातुः । तस्य नामानि गुणाय ।
“स्वर्णमाक्षिकमाख्यात तापिञ्च मधुमाक्षिकम् ।
तौष्ण्यमाक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥
किञ्चित्सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकभीरि-
तम् ।

उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्सुवर्णगुणान्वितम् ॥
तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम् ।
किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्दीनगुणास्ततः ॥
न केवलं स्वर्णगुणा वर्तन्ते स्वर्णमाक्षिके ।
द्रव्यान्तरस्य ससर्गात् सन्त्यन्त्येऽपि गुणास्ततः ॥*
सुवर्णमाक्षिकस्वादु तिक्तं हृथं रसायनम् ।
चक्षुष्यं वस्तिरक्कणपटाण्डुमेहविषोदरम् ।
अर्शः शोथ विष कण्डु त्रिदोषस्यपि नाश-
येत् ॥”*॥

अशुद्धस्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह ।

“मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रा
विष्टम्भिता नेत्रगदान् सकुष्ठान् ।
मालां तथैव व्रणपूर्विकाश्च
कुर्थादशुद्धं खलु माक्षिकञ्च ॥”* ॥

तदोषशान्त्यर्थं शोधनमाह ।

“माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च ।
मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बोरस्य द्रवे पचेत् ॥
चानवेष्ठीहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलोहितम् ।
भवेत्ततस्तु अशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥”*॥
तन्मारणं यथा,—

“कुलथस्य कषायेण छष्टा तैलेन वा पुटेत् ।
तैलेनैवान्मूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य शोधनं यथा,—

“स्वर्णमाक्षिकचूर्णं न्तु षष्ठे बह्ना विपाचयेत् ।
कालमाविप्रशान्तिश्च क्षाये दौलाविधानतः ।
तदध पतितं शस्तमेव शुध्यति माक्षिकम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारमग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)

स्वर्णयूथी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा यूथी ।) पीतवर्ण-
यूथिका । तत्पर्यायः । हरिणी २ पोतिका ३
हंसमुष्पिका ४ । इति जटाधरः ॥ हैमा ५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्णलता, स्त्री, (स्वर्णवर्णा लता ।) ज्योतिष्मती ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या-
विशरणं ज्ञातव्यम् ॥)

स्वर्णवर्णा, स्त्री, (स्वर्णवत् वर्णा यस्याः ।) हरिद्रा ।
इति राजनिघण्टुः ॥ सुवर्णसदृशवर्णं युक्तं, त्रि ॥
(यथा, भस्मराष्टके । १ ।

“गन्धाव्यासौ भुवनविदिता कीलकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये प्रपात ।
अनोभूत कुसुमरजसा कण्टकैश्चिह्नपत्रं,
स्थातुं गन्तुं ह्यस्यपि सखे नैव शक्नोति हिरेकः ॥”

स्वर्भानुः

स्वर्णवल्कलः, पु, (स्वर्णवत् वल्कल यस्याः)
श्लोणाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णवल्ली, स्त्री, (स्वर्णवर्णा वल्ली ।) लताविशेषः ।
तत्पर्यायः । रक्तफला २ काकायु ३ काक-
वल्ली ४ । अस्या गुणा । शिरःपीडात्रिदोष-
नाशित्वम् । दुग्धदाहत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
(तथास्याः पर्याया गुणाश्च ।

स्वर्णवल्लीरक्तफला काकायु काकवल्ली ।
स्वर्णवल्ली शिरःपीडा त्रिदोषान् हन्ति
दुग्धदा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्वर्णसेफालिका, स्त्री, स्वर्णवर्णा सेफालिका ।)
‘आरम्बध’ इति शब्दमाला ॥ पीतसेफालिका
च ॥

स्वर्णाङ्गः, पु, (स्वर्णवत् पीतमङ्ग यस्य ।) आरम्-
बधः । इति राजनिघण्टुः ॥ (तथास्य पर्यायाः ।
“आरम्बधो राजहृत्तः सम्पाक्यतुरङ्गुलः ।
आरवेतो व्याधिघातं कृतमालं सुवर्णकं ॥
कर्णिकारो दीर्घफलं स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणं ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्वर्णारिः, पु, (स्वर्णस्य अरिः ।) गन्धकम् । इति
केचित् ॥

स्वर्णलो, स्त्री, क्षुण्विशेषः । तत्पर्यायः । हेम
पुष्पी २ स्वर्णपुष्पा ३ अश्वजा ४ । अस्या
गुणा । कटुत्वम् शीतत्वम् । कपायत्वम् ।
व्रणापहत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥

स्वर्त्तः, क गत्यातद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर० गतौ सक०-आतद्धे अक०-सेट् ।) तद्धो
दुःखेन जीवन्मृ । क, स्वर्त्तयति जने गच्छति
दुःखेन जीवति वित्यर्थः । अस्मिन्स्वर्त्तत् । इति
दुर्गादासः ॥

स्वदं, ऊ, प्रीतिलिङ्गो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा०-आत्म०-सद०-सेट् । प्रीति प्रीति-
करणम् । लिट्-सीपादानम् । ऊ, स्वदंति
विविधास्वादं स्वादते च रसायनमिति हला-
युध । इति दुर्गादासः ॥

स्वर्नदी, स्त्री, (स्वर्णस्य नदी ।) स्वर्गङ्गा ।
इत्यमरः ॥ स्व स्वर्णस्य नदी स्वर्णदौषूर्ण इति
योगविभागात् शत्वम् । पूर्वपदे सञ्जाया शत्व-
मिति परेषाम् प्रकरणे गिरिनद्यादौनामुप-
सख्यानमिति वा शत्वम् । इति मधुमाधवः ॥
स्वर्णदो दन्त्यनकारवतीत्येके । इति भरतः ॥

स्वर्भानव, पु, (स्वर्भानोरथं प्रियत्वात् । स्वर्भानु +
अण् ।) गोमेदकमणिः । इति राजनिघण्टुः ॥
स्वर्भानुः, पु, (स्वराकाशे भातोति । स्वर् + भा +
‘दाभाभ्यानु ।’ ऊणा० ३ । ३२ । इति दु ।)
राहु । इत्यमरः । १ । ३ २६ ॥ (यथा, माघे ।
२ । ४८ ।

“तुष्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।
हिमाशुभाशु असेते तन्मृदिच स्फुटं फलम् ॥”
सत्यभामागर्भजात श्रीकृष्णपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । ११ ।

स्वलीनः

“भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमास्तथा
चन्द्रभानुर्बृहन्नानुरतिभानुस्तथाष्टमः ।

श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ॥”
स्वर्भानुसूदनः, पु, (स्वर्भानो सूदन यत्र ।)
सूर्यः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ३०१ । १८ ।

“तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उषाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव ॥”
स्वर्यातः, त्रि, (स्वः स्वर्गं यातः ।) मृत । यथा,
यान्नवल्काः ।

“पद्मो दुहितरथैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नह्यचारिणः ॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णव्य विधिः ॥”

इति दायभागः ॥

स्वर्लोकः, पु, (स्वरेव लोकः । स्वर्गः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते १ । १ । ४२ ।

“भूर्लोकः कल्पितः पद्मो सुवर्लोकोऽस्य
नामितः ।

स्वर्लोकः कल्पितो मूर्द्धा इति वा लोक-
कल्पना ॥”

स्वर्धूः, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य धूः ।) अपसरसः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१७ । १६ ।

“अथाजगाम भूर्लोकं तामादादाय पुरुरवा ।
स्वर्धूदर्शनार्थं मर्षयन् मर्त्तवचस्पाम् ॥”
स्वर्गीयस्त्रीमात्रञ्च ॥

स्वर्वापी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वापी) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्वेश्या, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वेश्या ।) उर्व-
श्याद्यप्सरसः । इत्यमरः । १ । १ । ५५ ॥

स्वर्वेद्यी, पु, (स्वः स्वर्गस्य वैद्यी ।) अश्विनी-
कुमारी । तत्पर्यायः । अश्विनीसुती २ नासली
३ अश्विनी ४ दस्यौ ५ आश्विनैद्यी ६ । इत्य-
मरः । १ । १ । ५४ ॥ हित्वविशिष्टत्वादेकवचना-
भावः । इति स्वामी । सर्व एते नित्यद्विवच-
नान्ता एकत्वविवक्षाया एकवचनान्ता अपि ।
यथा,—

“नासत्यस्यैव दसस्य स्मृती ही नामतोऽश्विनी ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इति भरतः ॥

स्वलीन, पु, (स्वस्मिन् लीनः ।) दानवविशेषः ।
यथा,—

“तामायान्तीन्तु रोषाय स्वलीनो नाम दानवः ।
पार्वत रूपमास्थाय वर्षाणान्तु शतैर्हिजाः ॥
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥

स तृष्ट प्रददौ नाम वाहनं तं भगीरथम् ॥
तमारुह्यागमत्तत्र यत्र रुहा भगीरथी ॥
तेन नागेन त देव्य सविदार्यं न सङ्गतम् ।
शतघाता समाधाय मूर्ध्न्यैरावणो गजः ॥
महीतल समापदे स यावन्नागसाह्वयम् ।
तस्माद्ग्राघटनाहिम्ना अभून्नागपुरं वरम् ॥”

इति वक्रिपुराणे गङ्गावतरणतन्नामाध्यायः ॥

स्वस्ति

स्वस्व', त्रि, (सुष्ठु अल्पः ।) अल्पः । यथा,—
“नेहातिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वस्वमयस्व धर्मस्व त्रायते महतो भयात् ॥”
इति भगवद्गीतायाम् । २ । ४० ॥

स्वस्वकेशरी, [न्] पुं, (स्वस्वः केशरोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) कौविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“कौविदारश्चमरिकः कुहालो सुगपत्रकः ।
कुहली ताम्रपुष्पश्च अन्तकः स्वस्वकेशरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वस्वकेशी, [न्] पुं, (स्वस्वः केशोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) भूतकेशः । यथा,—
“गौलोमी स्वस्वकेशी च भूतकेशश्च केशष्टक् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्यल्पकेशविशिष्टे, त्रि ॥

स्वस्वपत्रक', पु, (स्वस्वानि पत्राणि यस्य । कप् ।
गौरशाकः । स तु मधुकर्भेदः । यथा,—
“गौरशाको मधुबोऽस्मि गिरिच स्वस्वपत्रकः ॥”
इति रत्नमाळा ॥

स्वस्वपत्रा, स्त्री, (स्वस्व फल यस्याः ।) अपुषा-
भेदः । तत्पर्यायः । कच्छुत्ती २ आङ्गनाभिनी २
ग्रीहशत्रु ४ विषह्वी ५ कच्छुत्ती ६ अपरा
जिता ७ । अस्या गुणाः हृद्युषागुणतुल्याः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वस्वामिनी, स्त्री, (स्वस्विन् पिबान्ये वसतीति ।
वस + णिनि । डोप् ।) ऊढा अन्दा वा पितृ-
वृद्धस्यिता । तत्पर्यायः । चिरिण्टी २ । इत्य-
मरः ॥ “हे ऊढायामन्दाया वा पितृवृद्धस्यिता-
याम् । पितृकुलसेहात् चिर एतति गच्छति
चिरिण्टी । इट मती अन् मनौषादिः ।
'स्वस्वामिन्या चिरिण्टी स्यात् द्वितोयवयमि
स्त्रिवान् ॥'
इति रुद्र ॥

विरण्टील्लेके । खेबु ज्ञातिषु वसति स्वस्वामिनौ
ग्रहादित्वास्मिन् । सुखेन वसति स्वस्वामिनौति
द्राविडा ।” इत्यमरटोकाया भरत ॥

स्वस्वौज', पुं, (स्व एव वोजं यस्य ।) आत्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥ निजकारणे स्वोयवीर्यं च क्त्वा ॥
स्वसा, [ऋ] स्त्री, (सुष्ठु अस्यति चिप्यते इति ।
सु + अस् + “सुजसिर्द्धम् ॥” उणा० २ । ६७ ।
इति ऋन् यणादेशश्च । भगिनी । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ ॥ (यथा, मधु । २ । ५० ।

“मातर वा स्वमार वा मातुला भगिनीं निजाम् ।
भिचेत भिच्चा प्रथम या चैन नाषमानयेत् ॥”
स्वस्क, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, अस्कते । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्वस्ति, व्य, (सु + अस् + “सावसेः ।” उणा० ४ ।
१८० । इति ति' । बहुलवचनात् न भूमावः ।)
आशोः । चैमम् । (यथा, महाभारते । ३ ।
१६६ । १३ ।

“स्वस्ति प्राशुञ्चि कौन्तेय क्वाप्यकं पुनराशमम् ॥”

स्वस्तिमु

पुण्यादि । इत्यमरः । ३ । ३ । २४० ॥ आशी-
राशौर्वादः । चैमं निरुपद्रवः । पुष्यं पाप-
प्रक्षालनम् । एषु । आदिना मङ्गलादी च
स्वस्ति । स्वस्ति मङ्गलाशौर्वादपापनिर्णेजनादि-
श्विति भागुरिः । इति भरतः ॥ दानस्वीकार-
मन्त्रः । यथा, “शोमित्युक्ता प्रतिगृह्य स्वस्ती-
त्युक्ता सावित्रीं पठित्वा कामस्तुति पठेत् ॥”
इति श्रुतितत्त्वम् ॥ तदयोगे चतुर्थी स्यात् ।
यथा,—

“साहाज्ये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सते ॥”
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
(स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते ।
४ । २४ । ३३ ।

“जित त आत्मविदुष्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ।
भवता राधसा राह सर्वस्मा आत्मने नमः ॥”
तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । १८ ।
“अग्निर्वाभपातु अन्ना स्वस्त्वा इदिषा शक्त्वा-
मेन ॥”)

स्वस्तिक, पु, स्त्री, (स्वस्ति चैमं धायति कथय-
तीति । कै + कः ।) अग्न्याना वृहद्विशेषः ।
इत्यमरः । २ । २ । १० ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“स्वस्तिकं प्राशुञ्चं यत् स्यादग्निद्वानुगत भवेत् ।
तत्पार्श्वानुमती चान्ती तत्पर्यन्तगतोऽपरः ॥”
इति भरतधृतशाब्दः ॥

अन्यज्ञास्तुशब्दे दृष्टव्यम् ॥ शितावरशाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
“श्रितिवार, श्रितिवर' स्वस्तिश्च सुनिपस्यः ।
आवारक सूचिपत्रः पर्णक, कुकुट शिखा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
योगाङ्गासनविशेषः । तस्य लक्षणं आशमशब्दे
दृष्टव्यम् ॥

स्वस्तिक', पु (स्वस्ति चैमं धायतीति । कै + कः)
मङ्गलद्रव्यम् । तत्तु तण्डुलचूर्णनिर्क्षितचिकोष्ठा-
काराधिवासद्रव्यम् । चतुष्पत्र । मृहभेद ।
इति मेदिनी ॥ पिष्टकविकार' । रततालिखः ।
इति विश्व' ॥ जिनाना चतुर्विंशतिचिह्नान्त-
र्गतचिह्नविशेषः । यथा,—

“हृत्तो गन्धोऽयः इवम, क्रीडोऽञ्ज स्वस्तिक
शशी ।
मकर' श्रौवत्स खड्गी महिषा सूकरस्तथा ॥
श्लेनो वज्र मृगच्छागौ नद्यावर्त्तो घटोऽपि च ।
कूर्मो गौलोत्सव शङ्खः फणी द्विहोऽर्हता
ध्वजा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

रसोनक । इति त्रिकाण्डशेषः । (सर्पफणा-
स्थितनौलरेखाविशेषः । यथा, रामायणे ।
१ । १८५ ।

“शिरोभि मृथुभिर्नामा व्यक्तस्वस्तिकलचर्पैः ।
वमन्तः पावकं घोरं ददशुर्दशनैः शिला ॥”)
स्वस्तिमुख', पु, (स्वस्ति मुखे प्रथमे वदने वा
यस्य ।) लेखः । ब्राह्मणः । वन्दिनि, त्रि । इति
मेदिनी ॥

स्वस्तीयः

स्वस्तिवाचनं, स्त्री, (स्वस्ति मङ्गलस्य वाचनम् ।)
माङ्गल्यकार्म्यारम्भकालीनवक्ष्यमाणमन्त्रोच्चारण-
पूर्वकतण्डुलविकिरणम् । तन्मन्त्रो यथा । अमुक
कर्मणि पुण्याहं भवन्ती ब्रुवन्तु । इत्युक्ते
पुण्याहमिति ब्राह्मणैस्त्रिक्रते अमुककर्मणि
ऋषिं भवन्तो ब्रुवन्तु । ततः ऋह्यतामिति
ब्राह्मणास्त्रिब्रूयुः । एव स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ।
इत्युक्ते स्वस्ति इति ब्राह्मणास्त्रिब्रूयुः । ततः ३
स्वस्ति न इन्द्रो वृहदश्रवा' स्वस्ति नः पूषा
विश्ववेदा । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति
नो वृहस्पतिर्हधातु ॥ इति पठित्वा तण्डुलान्
विकिरेत् ॥ * ॥ प्रमाणं यथा, व्यास' ।

“अपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान स्वस्ति वाचयेत्'
धर्मं कर्मणि माङ्गल्ये मध्यामाहुतदर्शने' ।
धर्मं कर्मणि इति धर्ममीनिर्देशात् अमुक-
कर्मणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति ब्रूयात् । यमः ।
“पुण्याहवाक्येन देवे ब्राह्मणस्य विधोयते ।
एतदेव निरोद्धारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययो' ॥
सोद्धार ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोद्धार महीपती ।
उपाशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥”
इत्युद्धारतत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

मन्द उवाच ।

“अन्यतोऽस्ति चैमं धायति गोवर्जि ।
कुरु द्विजातिसम्भार स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्याय ॥
स्वस्व, त्रि, (स्वस्विन् तिष्ठतीति । स्व + स्था + कः ।
सुख । यथा,—

“दुर्गं स्मृता हरसि भीतिमग्रेषजन्तोः
स्वस्वै स्मृता मतिमतीव शशा ददासि ।”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

“स्वस्वस्यापि ममधातुना साम्यानुग्रहार्थमेव
कुञ्जरा रसगुणानाहारविकाराश्च पर्यायिणे-
च्छन्त्युपयोक्तुम् । माभ्यासमाख्यातानेकप्रकार-
भूयिष्ठायोपयुक्तामास्तद्विपरीतकरणलक्षणसमा-
ख्यातचेष्टया सममिच्छन्ति कर्तुम् । देश-
काशात्मगुणविपरीताना हि कर्मणां आहार-
विकाराणाञ्च क्रमेणोपयोग' सम्यक् । सर्वाभि-
योगोऽनुदीर्घाना सन्धारणमसन्धारणमुदीर्घा-
नाञ्च गतिमता साहसानाञ्च वर्जनम् । स्वस्व-
वृत्तमेतद्वातुना साम्यानुग्रहार्थमुपदिश्यते ।
इति चरके शरीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ * ॥

“उत्थायोत्थाय सतत स्वस्थानोग्यमिच्छता ।
धौमता यदनुष्ठेय तत् सर्वं सप्रचक्षते ॥
तत्रादौ दन्तपवन दादयाङ्गुलमायतम् ।
क्षान्तिष्ठिकापरीणाहसृज्वग्रथितमव्रणम् ॥”
इत्यादिकं स्मृत्युते चिकित्सितस्थाने २४ अः ॥
“समदोष' समान्निद्य समधातुमलक्रिय' ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्व इत्यभिधोयते ॥”
इति च तत्रोत्तरतन्त्रे ६४ अध्यायः ॥)

स्वस्तीय', पु, (स्वस्तिरप्य पुमान्नीति । स्वस् +
“स्वस्त्वः ।” ४ । १ । १४३ । इति कः ।

स्वाती

भागिनियः । इत्यमर । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, मनु । ३ । १४८ ।

“मातामह मातुलश्च स्वस्योयं श्वशुर गुहम् ।
दौहित्रं विट्पति बन्धुसृत्विव्याज्यौ च
भोजयेत् ॥”

स्वस्रीया, स्त्री, (स्वसुरपत्य स्त्री । स्वसृ + छ ।
टाप् ।) भागिनियौ । (यथा, मनु । ११।१७२।
“पैतृष्वस्त्रेया भगिनी स्वस्रीया मातुरेव च ।
भ्रातृश्च भ्रातृस्नयया गत्वा चान्द्रायण चरेत् ॥”)
स्वात्पाद, पु, (अक्षपाद न्यायशास्त्रप्रवर्तयिता ।
तस्येदमित्यन् । आक्षपाद न्यायशास्त्र सुष्ठु आक्ष
पाद अधीते इति अन् ।) नयायिक । इति
जटाधरः ॥

स्वाचर, पु, (स्वस्य अक्षराणि यत्र ।) स्त्रीया
चर । सद्यो इति दक्षसूक्त इति च पारस्य-
भाषा ॥

स्वागत, स्त्री, (हस्तेनागतमिति ।) लुश्लप्रश्न ।
इति हाराक्षो ॥ (यथा, कुमार । २ । १८ ।
'स्वागत स्वानधिकारान् प्रभावेरवलम्ब्या व ।
युगपद्युगबाहूभ्यः प्राप्तेभ्यः गन्धर्विक्रमा ॥”)
सुखेनागत स्नेनागतश्च ॥ (एतु आगते, त्रि ।
यथा, मनु । ४ । २२८ ।

अह्वयेष्टश्च पूर्तश्च नित्यं हृत्कारित्वात् ।
यहाजते ह्यक्षय ते भनत् स्वागतेयमे ॥”)
स्वाह्विक, पु, गार्हपत्यिक । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वाच्छन्द, स्त्री, (स्वच्छन्द + थञ् ।) स्वच्छन्दस्य
भाव । स्वच्छन्दता । स्वच्छन्दश्चात् षष्ठीप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनु । ३ । ३१ ।

“जातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्याये चैव शक्ति ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुदो धर्म उच्यते ॥”)
स्वातन्त्रा स्त्री, (स्वतन्त्रस्य भाव । स्वतन्त्र + थञ् ।)
स्वतन्त्रस्य भाव । यथा,—

‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति धीवने ।
पुत्रश्च स्वामिने रक्षेत् न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥”
इत्युद्वाहसत्त्वम् ॥

“सीदायिके सदा स्त्रोणा स्वातन्त्र्य परि-
कौर्त्तितम् ॥”
इति दायतत्त्वश्च ॥

स्वाति, स्त्री, सूर्यपत्नीविशेष । यथा,—
“मन्ना तु यमकालिनीरेवन्तमनुदस्रसु ।
तमरेणुमंहावीर्या स्वाति सूर्या सुवचला ।
सरेणुद्युमयी त्वाष्ट्री प्रियं चैते विवसत ॥”
इति त्रिकाण्डशेष ॥

स्वद्व । इति धरणि ॥
स्वाति, पु स्त्री, (स्वेनैव अततोति । अत +
स्वाती, इम् । वा डीप् ।) अग्निन्यादिमत्त-
विगतित्तन्वन्तर्गतपञ्चदशमध्वम् । इत्यमर ।
३ । ५ । ३८ ॥ हस्ता स्वाती श्वणा अक्लोवे ।
इति नित्यादितत्त्वम् ॥ स च कुक्षुमसदृगाक्ष-
तरेकतारम् । अग्न्याधिदेवता पवन । यथा,
“कुक्षुमाक्षतरेकतारके
सागुभे सुदति मौलिमागते ।

स्वादुः

शायकान्बरचराक्ष्णाः कला-
श्चलाश्च जगदुर्भृगोदयात् ॥”
द ३ । १५ । इति कालिदासकृतरात्रिसम्भ-
निरूपकग्रन्थः ॥ तस्य रूपं विदुमप्रवालसदृ-
शम् । इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः ॥ तत्र जात-
फलम् ।

“कन्दर्परूपप्रभया समेत'
कान्ताजनप्रीतिरतिप्रसन्नः ।
स्वाति' प्रसूती यदि नित्यं स्वात्
महामति' प्राप्तविभूतियोग' ॥”
इति कोट्टीप्रदीप ॥

स्वाद, उ प्रौतिलिङो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-भाल०-मक०-सेट् ।) दन्त्यादि । प्रीति-
प्रौतिकरणम् । लिट्प्रसोपादानम् । ड ।

“अपा हि दृष्टाय न जारिधारा
स्वादु सुगन्धि' खदते तुषारा ।”
इति श्रीहर्ष ॥

“खदते विविधास्वाद स्वादते च रसायनम् ॥”
इति हलायुध' । इति दुर्गादास ॥

स्वाद, पु, (स्वाद + घञ् ।) रसग्रहणम् । (यथा,
कथासहिष्वागरे । ६५ । १४१ ।
“अर्थार्थ' स तदा भुङ्क्ते सत्तु'क्षवणवर्जितान् ।
अन्यस्यान्नस्य बुबुधे नैव स्वाद स जातुचित् ॥”
प्रौतिकरणम् । इति स्वादघातोरन्प्रत्ययेन
निष्पन्न ॥

स्वादन, स्त्री, (स्वाद + थञ् ।) प्रीतिकरणम् ।
रसग्रहणम् । स्वादघातोरन्प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥

स्वादित, त्रि, प्रीत । आस्वादित । इति स्वाद-
घातो ङाप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

स्वादु, पु, (स्वाद आस्वादन + क्त्वापाजोति ।)
उणा० १ । १ । इति उण् ।) मधुररस ।
यथा,—

“मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुण्य' स्वादुर्भूषूलक ।”
इति हेमचन्द्र ॥

गुड । यथा,—
“गण्डोल स्यात् गुडः स्वादु' ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ।

जीवकौषधि । यथा,—
“श्रुत्वाहो मधुर' स्वादु' प्राणकथिर-
जीवक ।”
इति जटाधर ॥

सुगन्धिद्रव्यमेद । तत्पर्याय' । अनुससार २
सुधूम्य ३ गन्धधूमज ४ । अस्य गुणा । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सधूमामोदत्वम् ।
वातनाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्वादुः, स्त्री, (स्वदु + उण् ।) द्राक्षा । इति
राज्ञीशब्दटीकाया भरतः । २ । ४ । १०७ ॥

स्वादु, वि, (स्वदु + उण् ।) इष्ट । मनोज्ञ ।
मधुर । मिष्ट । इत्यमरमेदिनी । ३ । ३ । ८४ ॥
(तदुक्तम् । यथा,—
'स्वाह्वत्र सद्यत पयोदधिसुत ये मुञ्चते मानवा

स्वादुफ

स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद् पङ्कुरीत्
सागरम् ॥”)

स्वादुकण्टकः, पु, (स्वादूनि कण्टकानि यस्य ।)
विकङ्कतहृत्तः । गोचुरक' । इत्यमरः । २ ।
४ । ३७ । २ । ४ । ८८ ॥ विकण्टकहृत्तः । इति
राजनिर्घण्ट' ॥ (विकङ्कतार्थे पर्यायो यथा,
“विकङ्कतो सुवाह्वो अग्निलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यज्ञहृत्तश्च कण्टकौ व्याघ्रपादपि ॥”
गोचुरकार्ये पर्यायो यथा,—

“गाक्षर, चुरकोऽपि स्यात् विकण्ट' स्वादु-
कण्टकः ।

गोकण्टको गोचुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्कषा श्वदष्टा च तथा स्यादिसुगन्धिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वादुकन्दा, स्त्री, (स्वदु कन्दो यस्याः ।)
विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
पर्याय ।

“विदारो स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी शिता
सृता ।
इच्छुगन्धा चीरवल्ली चोरशक्ता पर्याखिनी ।
वराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्वादुका, स्त्री, (स्वादुना रसेन कायतीति । कै +
क ।) नागदन्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुखण्ड, पु, (स्वादु खण्डो यस्य ।) गुड' ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरभागश्च ॥

स्वादुगन्धा, स्त्री, (स्वादुर्गन्धो यस्या । भूमि-
कुष्माण्ड' । इति जटाधरः ॥ रक्तशीभास्त्रन ।
इति रत्नमाला ॥

स्वादुधन्वा, [न] पु, (स्वादु धनुर्वस्य ।) काम-
देवः । इति कैचित् ॥

स्वादुपर्णी, स्त्री, (स्वादूनि पर्णानि यस्या । डीप् ।)
दुग्धिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथास्याः
पर्याय ।
दुग्धिका स्वादुपर्णी म्यात् चीरा विचीरिणी
तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्वादुपाका, स्त्री, स्वादुः पाको यस्या ।) काक-
माचो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकमाचो-
शब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)

स्वादुपिण्डा, स्त्री, (स्वादु' पिण्डो यस्या ।)
पिण्डखर्जुरी । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्वादुपुष्प, पु, (स्वादूनि पुष्पाणि यस्य ।) कटमी ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“कटमो स्वादुपुष्पश्च मधुरेणु' कटभर' ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्वादुफल, स्त्री, (स्वादूनि फलानि यस्य ।) वदरी
फलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वादुफला, स्त्री, (स्वदु फल यस्या ।) कोलि ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (द्राक्षा । तत्पर्यायो
यथा,—
“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरम्यापि च ।

स्वाधिष्ठा

मृद्रीका हारहरा च गोस्तनो चापि
कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्वादुमन्ना, [न] पु, (स्वादु मज्ज यस्य ।) पर्वत-
जपोलुः । इति जटाधरः ॥

स्वादुमासी, स्त्री, (स्वादु मास अन्तःशस्य यस्याः ।
डोप् ।) काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्याः काकोलोशब्देऽभिहितः ॥)
स्वादुमूल, स्त्री, (स्वादु मूल यस्य ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुरसा, स्त्री, (स्वादुः रसो यस्याः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ आन्नातकफलम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः । द्राक्षा ।
इति केचित् ॥

स्वादुलता, स्त्री, (स्वादुः लता ।) विदारौ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुशुभ्र, स्त्री, (स्वादु शुभ्रश्चेति ।) सैन्धवलवणं
सामुद्रलवणं वा । इति केचित् ॥

स्वाहन्, पु, (स्वादुरन्तरसो यत्र ।) दाडिम-
हृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वाहो, स्त्री, (स्वादु + “वोतो गुणवचनात् ।”
४ । १ । ४५ । इति डोप् ।) द्राक्षा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १०० ॥

स्वाधिष्ठान, स्त्री, (स्व लिङ्गं तत्र अधिष्ठानं यस्य ।
स्वस्य लिङ्गस्य अधिष्ठानं यस्मात् इति वा ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदु-
रित्युक्तेस्तथात्वम् ।) पट्टचक्रान्तर्गतद्वितीय-
चक्रम् । तन्तुं लिङ्गमूलखवादिलान्तवर्णयुक्त-
होरकसमप्रभषडदलपञ्चम् । अत्र शिवाग्नी
वर्त्तते । यथा,—

“पड्डले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि ।
व-भ-मैर्य-र-लैर्युक्ते वर्णेः पड्डभिश्च सुव्रत ॥”
अपि च ।

“स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविन्दुं राक्षिणीं तथा ।
वादिलान्तं प्रविन्ध्यस्य नामौ तु मणिपूरके ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अन्यत्र ।

“सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्ममन्यत्
सौषुम्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गच्छदैः परिहृतं तडिताभवर्ष-
र्वाद्यैः सविन्दुलसितैश्च पुरन्दरार्णैः ॥
तस्यान्तरे प्रविलसद्दिपदप्रकाश-
मशोमण्डलमयो वरुणस्य तस्य ।
अर्द्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं
वहारवौजममलं सकराधिरूढम् ॥
तस्याद्देशलसितो हरिरेव पाया-
मोलप्रकाशरुचिरश्चियमादधान ।
पोताम्बरः प्रथमयौवनगर्बधारी
शोवत्सकीस्तुभधरो धृतवेदवाहुः ॥
तत्रैव भाति सततं खलु राक्षिणी सा
नीलाम्बुजा रुचिसरोदरकान्तिशोभा ।

स्वाधीन

नानाधुधोद्यतकरैर्ललिताङ्गलक्ष्मी-
र्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो
सुनीन्द्र-

स्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते
तत्क्षणेन ।

योगीशः सोऽपि मोहाहुततिमिरचये भानु-
तुल्यप्रकाशो

गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्विरचयति सुधाकाव्यसन्दोह-
लक्ष्मीम् ॥”

इति पूर्णानन्दगिरिकृतषट्चक्रक्रमः ॥

स्वाधीन, त्रि, (स्वस्य अधीनः ।) स्वतन्त्रः ।
अपराधीनः । यथा,—

“स्वाधीनहृत्ते साफल्यं न पराधीनहृत्तित्ता ।
ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते
मृताः ॥”

इति गारुडे । ११५ । ३७ ॥

स्वाधीनपतिका, स्त्री, नायिकाविशेषः । तस्या
लक्षणं यथा । स्वाधीनः पतिर्यस्याः सा

स्वाधीनपतिका । सदाज्ञाकरप्रियतमा । अस्या-
श्चेष्टा वनविहारादिमदनोत्सवदर्शनं मदाह-

ङ्कारमनोरथावाप्तिप्रभृतयः । सा पञ्चविधा ।
सुग्धा मध्या प्रौढा परकीया सामान्या चेति ।

सुग्धा स्वाधीनपतिक्रा यथा,—
“मध्ये नो क्लमिमा स्तनं न गरिमा टेहे न व

कान्तिमा

श्रीणी न प्रथिमा गती न जडिमा नेत्रे न वा
वक्त्रिमा ।

लास्ये न द्रुडिमा न वाचि पटिमा हास्ये न
वा स्फूर्तिमा

प्राणेशस्य तथापि मञ्जति मनो मध्येव किं
कारणम् ॥ १ ॥

मध्या स्वाधीनतपतिका यथा,—

यदपि रतिमहोत्सवे नकारो

यदपि करेण च नौविधारणानि ।

प्रियसखि पतिरेष पाञ्चदेशं

तदपि न मुञ्चति चेत् किमाचरामि ॥२॥

प्रौढा स्वाधीनपतिका यथा,—

वक्त्रस्याधरपल्लवस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य
वा

धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशा कान्तस्तनोति
स्तुतिम् ।

स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेत पथं दृक्पथं
काप्यन्या दयितस्य मे सखि कथं तस्यास्तु
मेदग्रहः ॥३॥

परकीया स्वाधीनपतिका यथा,—

स्त्रीयाः सन्ति मृद्वे सरोरुहदृशो यासां विलास-
क्षण

काष्ठीकुण्डलहेमकङ्कणभक्त्यारो न विश्या-
म्यति ।

को हेतुः सखि कान्ते पुरपथे सौख्ये सखी-
सन्निधी

स्वान्तं

भ्राम्यन्तीमपि पल्लवस्य परितो दृष्टिर्न मां
मुञ्चति ॥४॥

सामान्या स्वाधीनपतिका यथा,—

सन्त्येव प्रतिमन्दिरं मृगदृशो यासां सुधा-
सागर-

स्रोतःस्यूतसरोजसुन्दरचमत्कारा दृशो-
र्विभ्रमाः ।

चित्रं किन्तु विचित्रमन्मथकलावेदध्वरहेतोः पुन-
र्विक्तं चित्तहरं प्रयच्छति युवा मध्येव किं

कारणम् ॥”५॥

इति रसमञ्जरी ॥

स्वाधीनभर्तृका, स्त्री, (स्वस्या निजायाः अधीनो
भर्ता यस्याः । कप् ।) स्वाधीनपतिका । सा च

नायिकाभेदः ॥ यथा,—

“खण्डितोत्कण्डिता लब्धा तथा प्रेषितभर्तृका ।
कलहान्तरिता वासकसज्जा स्वाधीनभर्तृका ॥”

इति जटाधरः ॥

(तल्लक्ष्यं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ११३ ।

“कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीन-

भर्तृका ॥”)

स्वाध्यायः, पु, (बहु आवृत्य अध्यायः वेदाध्ययन
मिति ।) आवृत्य वेदाध्ययनम् । तत्पर्यायः ।

जपः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ जापः ३ ।
इति जटाधरः ॥

“स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणि ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

हे आवृत्य वेदाध्ययने । सु सुकृताय आवृत्य
अध्यायोऽधीति स्वाध्यायः इडो घञ् । जपन

जपः अल् घञि जापश्च । इति भरतः ॥

स्वाध्यायवान्, [न्] पुं, (स्वाध्यायोऽस्यस्येति ।
मतुप् । मस्य व ।) स्वाध्यायविशिष्टः । वेद-

पाठकः । (यथा, महाभारते । १ । ४० । १० ।
“स तूर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः

स्वाध्यायवान् वीतभयः कृतात्मा ।

चचार सर्व्वा पृथिवी महात्मा

न चापि दारान् मनसाप्यकाङ्क्षत ॥”)

स्वाध्यायी, [न्] पुं, स्वाध्यायोऽस्यास्तोति ।
इति ।) पत्तनत्रयिक् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चि, वेदपाठकश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
२४ । १५ ।

“ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥”)

स्नानं, पु, (स्नानमिति । स्नानं शब्दे + “स्न-
इमीर्वा ॥” ३ । ३ । ६२ । इति घञ् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (यथा, भाषे । ४ । ५७ ।

“या विभर्ति कलवक्त्रकीं गुण-
स्नानमानमतिकालिमानया ।

नात्र कान्तमुपगौतया तथा

स्नानमानमति कालिमानया ॥”)

स्नानं, स्त्री, (स्नान्यते अस्ति । स्नान + क्त । “सुग्ध
स्नान्यतेति ।” ७ । २ । १८ । इति अनिट्

स्वामी

कलं निपातितश्च । मनः । इत्यमरः । १।४।३१ ॥
(यथा, भट्टि' । ६ । २२ ।

“तस्यालिपत श्रीकामिः स्वान्तं काष्ठमिव
ज्वलन् ।

अलिमेवानिलः शीतो वने तं न त्वजिह्वदत् ॥”
गङ्गारम् । इति मेदिनी ॥ (स्वस्व अन्ते, पुं, क्लौ ।
यथा, भागवते । २ । ६ । ३४ ।

“यो ह्यात्ममायाविभवश्च पर्यगाद्
यथा नमः स्वान्तमयापरं कृतः ॥”

शब्दिते, वि ॥

स्वाप, पु, (स्वप + घञ् ।) निद्रा । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३६ ॥ (यथा, भागवते । ३।२।२८।
“सद्योऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः प्रथक् ॥”)
शयनम् । स्वर्गज्ञता । अज्ञानम् । इति विश्व-
मेदिनी ॥ (विपर्योऽथ यथा,—

‘सर्वं चतुषु दिवास्वापः प्रतिशिद्धोऽन्धत्र शीघ्रात् ॥’
इति श्रुत्युते शरीरस्थाने चतुर्षुऽध्याये ॥)
स्वापतेय, क्लौ, (स्वपती धनस्वामिनि साधु ।
स्वपति + “पथ्यातिथिवसतिस्वपयेर्ठच् ।” ४ ।
४ । १०४ । इति ठच् । स्वागतादित्वाच्चेजा-
गमः ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८० ॥
(यथा, माघे । १४ । ८ ।

“स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः
पर्यपायमवोवृषश्च यत् ।
तोर्थगामिं कर्षं विधावत-
स्तस्त्वस लुह्वानि चानले ॥”

स्वापद', पु, (स्वापद' । प्रोदरादित्वात् साङ् ।)
स्वापद' । इति हलायुधः ॥

स्वाभाविक', वि, (स्वभावे भवः । स्वभाव + ठच् ।
स्वभावसिद्ध । स्वभावत उत्पन्न । यथा,—

“शैल्य नाम गुणस्तुवैव सहज स्वभाविकौ
स्वच्छता
किं द्रूम' श्रुचिता भवन्ति श्रुचय स्वर्गेन
यस्यापरे ।

किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपद त्व ज्ञुविना
जीवन
त्वच्छेत्रीचपयेन गच्छसि पयः कश्चा निषेध
क्षम ॥”

इति वल्लभासेन प्रति लक्ष्मणसेनपेरितश्लोक ॥
(व्याधिप्रकारमेद । यथा,—

‘तद्दु सस्योगा व्याघय इत्युच्यन्ते । चतुर्विधा
आगन्तव शरीरा मानसा स्वाभाविका
शेति । स्वाभाविका सुवृत्तिपिपासाजराश्लु-
निद्राप्रभृतयः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्यामे प्रथमे-
ऽध्याये ॥)

स्वामिजह्नी, [न्] पु, परशुरामः । इति शब्द-
साक्षा ॥

स्वामी, [न्] वि, (स्वमस्वास्तीति । स्व + “स्वामि-
श्लेषः । ५ । २ । १२६ । इति स्वामिन्प्रत्ययेन
निपातितः ।) अधिपति । तत्पर्यायः । ईश्वर-
२ प्रतिः ३ रेयिता ४ अधिभू ५ नायकः ६

स्वाम्यम्

नेता ७ प्रभु' ८ परिवृष्ट ९ अधिप' १० ।
इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ अधिमति ११ ईश'
१२ आर्यः । १३ । इति जटाधरः ॥ पालक' १४।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्वामी, [न्] पु, (स्वमस्वास्तीति । स्व + स्वामिन् ।)
कार्तिकेय' । इति मेदिनी ॥ राजा । यथा,—
“स्वाम्यमाल्य' सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्गवसानि च ।
रान्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणा अणयोऽपि च ॥”
इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥

विभुः । हर । हरिः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुरु' । भर्ता । इति धरणि' ॥ वास्त्ययनमनि ।
इति त्रिकाण्डशेष' ॥ गरुड' । इति केचित् ॥
अतोतकल्पीयाहंभेट' । इति हेमचन्द्रः ॥ परम-
हंस' । यथा, श्रीधरस्वामिप्रभृतयः ॥ * ॥
स्वाम्यर्थमरणफलं यथा, वङ्गपुराणे सन्नाम-
प्रशमानामाध्याये ।

“शृङ्गिभिर्दंष्ट्रिभिर्ध्वानि तथा श्लेष्मैश्च तस्करै ।
स्वाम्यर्थे ये हता राजन् तेषांस्वर्गो न सद्यः ॥
हते गोस्वामिविप्रार्थ' नरमेधफलं हि तत् ॥”

स्वामिप्रश्रवा यथा,—
“स्त्रीगर्व' पतिसीमाग्याहर्षते च दिने दिने ।
सुखी चेद्दिवो यस्मात्त भजेद्भर्त' सदा ॥
पतिर्षन्तु कुललोचामधिदेव सदा पति' ।
पर सम्यक्स्वरूपश्च सुखरूपश्च भूर्त्तिमान् ॥
धर्मद सुखद शम्भुत् प्रोतिरः शान्तिद' सदा ।

सम्मानदो मानदश्च मान्यश्च मानस्वच्छन' ॥
सारास्कारतम' स्वामी बन्धुना वन्धुदर्शन ।
न च भर्तुं समो बन्धुर्वन्धोर्वन्धुषु दृश्यते ॥
भरणादेव भर्तारं पालनात् पतिरुच्यते ।

शरीरेशाश्च स स्वामी कामदात् कान्त उच्यते ।
बन्धुश्च सुखबन्धाश्च प्रोतिदानात् प्रियः पर' ।
ऐश्वर्यदानादौशश्च प्राणेशात् प्राणनाथकः ॥
रतिदानाश्च रमण प्रियो नास्ति प्रियात् पर ।
पुत्रस्तु स्वामिनः शुक्रात् जायते तेन स प्रिय ॥

शतपुत्रात् पर स्वामी कुलजाना प्रियः सदा ।
असत्कुलपत्न्या या कान्त विद्वातुमच्चमा ॥
ज्ञानश्च सर्वतार्थेषु सर्वयज्ञेषु दौक्षणम् ।
प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च सर्वाणि च तपामि च ॥

सर्वार्थेषु व्रतानीति महादानानि यानि च ।
उपोषणानि पुण्यानि यान्यन्यानि च विश्रुतः ॥
गुरुसेवा विप्रसेवा देवसेवादिकश्च यत् ।
स्वामिनः पादसेवाया कथा नार्हन्ति पीड-
शोम् ॥

गुरुविप्रेष्टदेवेषु सर्वम्यथ पतिर्गुरु ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ४२ । २०—२० ॥
स्वाम्युपकारक', पु, (स्वामिन उपकारकः ।)
अध्वः । इति केचित् ॥ प्रमुहितकारके, वि ॥

स्वाम्युव, पु, (स्वयम्भुवोऽपत्यमिति । स्वयम्भू +
पण् । मन्नापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् न गुण')
प्रथममनु । स च शृष्टिदृष्टये ब्रह्मणो दक्षि-
शाङ्गाज्जातः । वामाङ्गात् शतरूपा स्त्री तस्य

स्वारीचि

महिषी आसीत् । अस्मिन्मन्वन्तरे यज्ञोऽवतार'
स एव इन्द्र' । यमादयो देवाः मरीच्यादिसप्त
र्षयः । स्वाम्युवो मनु' । प्रियव्रतोत्तानपादौ
मनुपुत्रौ । आकृति' देवकृति' प्रसूतिः कन्या' ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“यामा नाम पुरा देवाः आसन् स्वाम्युवे-
ऽन्तरे ।

सप्तैव ऋषयः पूर्वं ये मरीच्यादयः स्मृता' ॥
अग्निध्रस्यग्निबाहुश्च रिभः सवन एव च ।
ज्योतीशान् द्युतिमान् इत्यो मेधा मेधातिशि-
र्वसु ॥

स्वाम्युवस्याश्च मनोर्हृते वशवर्षणा' ।
प्रतिस्वर्गममौ कृत्वा जन्मुक्ते परम पदम् ॥
एतत् स्वाम्युव प्रोक्तं स्वारीचिपमतः परम् ॥”
इति माण्डू । ८ । ३—६ ॥ * ॥

अपरश्च ।

“ततो ब्रह्मात्मभूतं पूर्वं स्वाम्युव' प्रभु ।
आत्मन' सदृशं चक्रे प्रजापाल्ये मनु' तदा ॥
शतरूपाश्च ता नारीं तपोनिर्धूतकल्पाम् ।
स्वाम्युवो मनुर्देव' पत्नोत्वे जग्दहे प्रभु' ॥

तस्याश्च पुरुषात् पुत्रौ शतरूपा व्यजावत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्यातावात्मकर्मभि ॥
कन्ये हे च तथाकृतिः प्रसूतिश्च ततः पिता ।
ददौ प्रसूतिं दद्याय तथाकृतिं कचेः पुरा ॥
प्रजापतिः स जग्दहे तयोर्व्यंजः बृहद्विष्णुः ।

पुत्रो जज्ञे मन्नामानः दम्पत्योर्मिथुन ततः ॥
यज्ञस्य दक्षिणायास्तु पुत्रो हादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वाम्युवेऽन्तरे ।
तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दक्षिणाया कुभास्वरा ॥
प्रसूत्याश्च तथा दक्षिणतस्तौ विशतिस्तथा ।
ससर्ज कन्यास्तांशान्तु सम्यक् नामानि मे

शृणु ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहशासननामाध्यायः ॥
(तत्सम्बन्धिनि, वि । यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।
'शामा नाम तथा देवा आसन् सावम्भुवे-
ऽन्तरे ॥

ब्रह्मसम्बन्धिनि च वि । यथा, कुमार' । ३ । १ ।
“तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिश्रीकस ।
पुरासाह पुरोधाय धाम स्वाम्युव ययुः ॥”
स्वाम्युवमनुपिता [ङ] पु, (स्वयम्भुवमनो'
पिता ।) ब्रह्मा । इति पुराणम् ॥

स्वाम्युवो, स्त्री, (स्वयम्भुव इयमिति । अण् ।
ङीप् ।) ब्राह्मो । इति राजनिर्घण्ट ॥
स्वराट्, [ज] पु, (स्व स्वर्गे राजते इति । राज्
+ क्तप् ।) इन्द्र' । इत्यमरः । २ । १ । ४६ ॥

स्वारीचिप, पु, (स्वरोचिषोऽपत्यमिति । अण् ।)
हितोया मनु । अस्मिन् मन्वन्तरे विमुरश्च
तारः । रोचन इन्द्र' । तुप्रियादयो देवा ।
उर्वंस्तस्यादयः सप्तर्षयः । अग्निस्ततः स्वरो'
चिषो मनु । श्रमत्सुपेत्प्ररोचिषत्प्रसुखा मनु
पुत्राः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।
“स्वारीचिपस्य तनयास्तारो देववर्षसः ।

स्वाहा

नभोनभस्यप्रकृतिभानव' कोर्त्तिवर्द्धनाः ॥
दत्तोलिखावनश्रुम्बः प्रालः कश्यप एव च ।
श्रीर्वीं हृदस्यतिथैव सप्त सप्तर्षयः स्मृताः ॥
देवाश्च तृषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
हस्तीन्द्रः सुकतो मूर्त्तिरापञ्चोतिरयः स्वयः ॥
वशिष्ठस्य सुताः सप्त ये प्रजापतयस्तदा ।
द्वितीयमेतत् कथितं मन्वन्तरमत परम् ॥”

इति मात्स्ये । ८ । ७—१० ॥

स्वार्थः, पुं, (स्वस्य अर्थः ।) स्वीयाभिधेयः ।
स्वकीयधनम् । स्वीयवस्तु । आत्मप्रयोजनम् ।
(यथा, भाषे । २ । ६५ ।

“यजता पाण्डवः स्वर्गमवल्विन्द्रस्तपस्विनः ।
वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥”
स्निहति । इति अर्थशब्दार्थदर्शनात् ॥ लिङ्गार्थ-
विशेष । यथा,—

“स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सख्या कर्मादिरेव च ।
अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रय' केषाञ्चिदग्रिमाः ॥
स्वार्थो विशेषणम् । द्रव्य विशेष्यम् । लिङ्ग
पुस्त्वादि । सख्या एकत्वादि' । कर्मादिर्दादिः ।”
इति मुग्धबोधटोकाया दुर्गादासः ॥

स्वास्थ्यं, स्त्री, (स्वस्थस्य भाव । स्वस्थ + थञ् ।)
आरोग्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“गतवेगी भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वप्युपकारिषु ॥”
इति माधवकारकतृग्विनिश्चयसग्रहे वात-
व्याध्यधिकारे ॥) सन्तोष' । इति हेमचन्द्र' ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २४८ ।

“किं वक्ष्यन्त्यपकक्षापाः कृतधियः स्वप्नेऽपि
सा दुर्लभा
चेत' स्वास्त्रमुपैहि क. खलु युवा धन्योऽधर
धास्यति ॥”)

स्वाहा, व्य, (सुष्टु आह्वयन्ते देवा अग्नेनेति ।
सु + आ + ह् + डा ।) देवहविर्दानमन्त्र ।
तत्पर्यायः । औषट् २ वीषट् ३ वषट् ४
खघा ५ । इत्यमर । ३ । ४ । ८ ॥ अस्य
टीका स्वधाशब्दे द्रष्टव्या ॥ (यथा, देवो-
माहात्म्ये । १ । ५४ ।

“त्व स्वाहा त्व स्वधा त्वं हि वषट्कार' स्वरा-
त्सिका ॥”)

स्वाहा, स्त्री, अग्निभार्या । सा दक्षकन्या । इति
श्रीभागवतम् ॥ तत्पर्याय । अग्नायी २ हुत-
भुक्प्रिया ३ । इत्यमरः । २ । ३ । २१ ॥ द्विठ ४
अनलप्रिया ५ । इति बीजवर्णाभिधानम् ॥
वज्रिवधू । ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ सता-
न्तरे तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

नारद उवाच ।

“स्वाहा देवहविर्दाने प्रशस्ता सर्वकर्मासु ।
पिण्डदाने स्वधा शस्ता दक्षिणा सर्वतो वरा ॥
एतासा चरित जन्म फल प्राधान्यमेव च ।
श्रीतुमिच्छामि त्वद्वक्त्राद्देव वेदविदा वर ॥
सौतिरुवाच ।

भारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ।
कथा कथितुमारंभे पुराणोक्तां पुरातनौम् ॥

स्वाहा

श्रीनारायण उवाच ।

‘सृष्टेः प्रथमतो देवाश्चाहारार्थं ययु' पुरा ।
ब्रह्मलोके ब्रह्मसभामगम्या सुमनोहराम् ॥
गत्वा निवेदनञ्चक्रुराहारहेतुक मुने ।
ब्रह्मा श्रुत्वा प्रतिज्ञाय सिधेवे श्रीहरिं परम् ॥
यज्ञरूपो हि भगवान् कलय च बभूव सः ।
यज्ञे यद्यद्विर्दानं दत्तं तेभ्यश्च कर्मणा ॥
हविर्ददति विप्राश्च भक्त्या च क्षत्रियादयः ।
सुरा नैव प्राप्नुवन्ति तद्दानं मुनिपुङ्गव । ॥
देवा विषणास्ते सर्वे तत्सभाञ्च ययु' पुनः ।
गत्वा निवेदनं चक्रुराहाराभावहेतुकम् ॥
ब्रह्मा श्रुत्वा तु ध्यानेन श्रोत्राण्यशरणं ययौ ।
पूजाञ्चकार प्रकृतेर्ध्यानेनैव तदाज्ञया ॥
प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
बभूव दाहिका शक्तिरग्ने स्वाहा स्वामिनौ ॥
श्रीसमध्याङ्गमार्त्तं प्रभाञ्छादनकारिणी ॥
अतौवसुन्दरौ रामा रमणीया मनोहरा ।
इंपद्मास्यप्रसन्नास्या भक्तानुग्रहकातरा ॥
उवाचेति विधेये पश्योने' वर ह्यणु ।
विधिस्तद्वचनं श्रुत्वा सप्रभात् समुवाच ताम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरि । ।
दग्धु न शक्नुस्त्वत्कतो हुताश्व त्वया विना ॥
तन्नामोच्चार्यं मन्त्रान्ते यो दास्यति हविर्नरः ।
सुरेभ्यस्तत् प्राप्नुवन्ति सुराः स्नानन्दपूर्वकम् ॥
अग्ने' सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरौ ।
देवाना पूजिता शश्वत् नरादौना भवान्भिके ॥
ब्रह्मणश्च वचः श्रुत्वा सा विषणा बभूव ह ।
तमुवाच ततो देवी स्वाभिप्रायं स्वयम्भुवम् ॥

स्वाहोवाच ।

अहं कृष्ण भजिष्यामि तपसा सुचिरेण च ॥
ब्रह्मस्तदन्त्यत् यत्किञ्चित् स्वप्रवदश्रम एव च ॥
विधाता जगता त्वञ्च शशुर्मृत्युञ्जयः प्रभो ।
विभर्त्ति शेषो विश्वश्च धर्मः साक्षी च
धर्मिणाम् ॥

सर्वार्थपूज्यो देवाना गणेषु च गणेश्वरः ।
प्रकृति सर्वसु' सर्वपूजिता यत्प्रसादतः ॥
ऋषयो मुनयश्चैव पूजिता यं निषेव्य च ।
तत्पादपद्मं पद्मेकभावेन चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्मास्या पाद्ममित्युक्ता पद्मनाभानुसारत' ।
जगाम तपसे पाद्मे पद्मादीशस्य पद्मजा ॥
तपस्तेपे लक्षवर्षमेकपादेन पद्मजा ।
तदा ददर्श आकृष्ण निर्गुण प्रकृते परम् ॥
अतीवकमनोयश्च रूपं दृष्ट्वा च रूपिणी ।
मूर्च्छां सप्राप कामेन कामेशस्य च कामुकौ ॥
विज्ञाय तदभिप्रायं सर्वेशस्तामुवाच स ।
समुत्थाप्य च स्वक्रोडे क्षीणाङ्गीं तपसा चिरम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

धाराहे च त्वमग्नेन मम पत्नौ भविष्यसि ।
नाम्ना नाग्निजिती कन्या कान्ते नग्निजितस्य च ॥
अधुनाग्नेर्दाहिका त्वं भव पत्नी च भाविनि । ।
मन्त्ररूपा च पूता च मन्त्रसादाहविष्यसि ॥

स्वाहा

वज्रिस्त्वां भक्तिभावेन सपूज्य च गृहेश्वरोम् ।
रमिष्यते त्वया साङ्गं रामया रमणीयया ॥
इत्युक्त्वान्तर्दधे देवो देवोमा'श्चास्य नारद । ।
तत्राजगाम सचस्ती वज्रिर्ब्रह्मनिदेशतः ॥
सामवेदोक्तध्यानेन ध्यात्वा ता जगदम्बिकाम् ।
सपूज्य परितुष्टाव पाणिं जग्राह मन्त्रतः ॥
तदा दिव्यवर्षगतं स रंभे रामया सह ।
अतीवनिज्जने रम्ये संभोगसुखदे सदा ॥
बभूव गर्भस्तस्याय हुताशस्य च तेजसा ।
तद्धार च सा देवी दिव्यं द्वादशवत्सरम् ॥
तत सुधाव' पचाश्च रमणीयाश्चनोहरान् ।
दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयान् क्रमेण च ॥
ऋषयो मुनयश्चैव ब्राह्मणाः क्षत्रियादय' ।
स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चार्य हविर्ददति नित्यम् ॥
राज्ञायुक्तञ्च मन्त्रञ्च यो गृह्णाति प्रशस्तकम् ।
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य ब्रह्मन् ग्रहणमात्रतः ॥
विषहोना यथा सर्पो वेदहोना यथा द्विजः ।
पतिसेवाविहोना स्त्री विद्याहोना यथा नरः ॥
फलशाखाविहोना यथा वृक्षो हि निन्दितः ।
स्वाहाहानस्तथा मन्त्रो न द्रुत फलदायक ॥
परितुष्टा द्विजा सर्वे देवा सागापुराहुतिम् ।
स्वाहान्तेनैव मन्त्रेण सफलं सर्वकर्म च ॥
इत्येव कथितं सर्वं स्वाहोपाख्यानमुत्तमम् ।
सुखद मोक्षद सारं किं भूयः श्रीतुमिच्छसि ॥
नारद उवाच ।

स्वाहापूजाविधानश्च ध्यानं श्लोत्रं मुनीश्वर ।
सपूज्य वज्रिस्तुष्टाव येन ता वद मे प्रभो । ॥
श्रीनारायण उवाच ।

ध्यानञ्च सामवेदोक्तं श्लोत्रं पूजाविधानकम् ।
वदामि श्रूयता ब्रह्मन् सावधानं निशानय ॥
सर्वयज्ञारम्भकाले शालगामे घटेऽपवा ।
स्वाहा सपूज्य यत्नेन यज्ञं कुर्यात् फलाप्तये ॥
स्वाहा मन्त्राङ्गभूताश्च मन्त्रसिद्धिस्वरूपिणीम् ।
सिद्धाश्च सिद्धिदा नृणां कर्माणां फलदा भजे ॥
इति ध्यात्वा च मूलेन दत्त्वा पाद्यादिकं नरः ।
सर्वसिद्धिं लभेत् स्तुत्वा मूलं श्लोत्रं मुने शृणु ॥
ॐ ह्रीं श्रीं वज्रिजायार्थं देव्यै स्वाहेत्यनेन च ।
यः पूजयेच्च ता देवीं सर्वेष्टं लभते भुवम् ॥
वज्रिर्वाच ।

स्वाहाद्याः प्रकृतेरशा मन्त्रान्ताङ्गस्वरूपिणी ।
मन्त्राणां फलदात्री च धात्री च जगता सती ॥
सिद्धिरूपा च सिद्धा च सिद्धिदा सर्वदा नृणाम् ।
हुताशदाहिका शक्तिस्तत्प्राणाधिकरूपिणी ॥
ससारसाररूपा च घोरससारतारिणी ।
देवजीवनरूपा च देवपीपणकारिणी ॥
षोडशैतानि नामानि यं पठेद्भक्तिमयुत ।
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य सर्वकर्म सुशीलनम् ।
अमुक्तो लभते पुत्रमभार्यो लभते प्रियाम् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसुखे स्वाहोपाख्यान
नाम । ४० । —५६ ॥ १७. बौद्धशक्तिविशेषः ।
तत्पर्याय' । तारा २ महाश्री ३ श्रीद्वारा ४
श्री. ५ मनोरमा ६ तारिणी ७ जया ८

स्त्रीकारः

अनन्दा ८ शिवा १० लोकेश्वरामवा ११ खट्वर-
वास्तिनी १२ भद्रा १३ वेद्या १४ नीलसर-
स्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसु-
धारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोच-
नास्या २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्नाहापतिः, पु, (स्नाहाया' पतिः ।) अग्निः ।
इति धरणिः ॥

स्नाहाप्रियः, पु, (स्नाहाया. प्रियः ।) अग्निः ।
इति हलायुधः ॥

स्नाहाभुक्, [ज्] पु, (स्नाहया भुङ्क्ते इति ।
भुज् + क्तिप् ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वित्, व्य, प्रश्नः । (यथा, महाभारते । ५।३५।८ ।
“किं ब्राह्मणा वै श्रेयासो दितिजाः सिद्धि-
रोचनः ॥”)

वितर्कः । इत्यमरः । ३।३।२४१ ॥ (यथा,
मेघदूते । १४ ।

“अद्रेः शृङ्गं हरति पवनं किं स्वित्स्वित्स्वोभि-
र्दृष्टोच्छ्रायश्चकितचकित सुग्धसिद्धाङ्ग-
नाभिः ॥”

पादपूरणम् । इति मेदिनी ॥ प्रश्ने पृच्छायाम् ।
यथा स्वित्देकाकी विचरसि । वितर्को नाना-
पक्षावमर्षः । स्वित् प्रश्ने च वितर्कं च तथैव
पादपूरणे । इति मेदिनी । इति भरतः ॥

स्वित्, त्रि, स्वित् । यथा । विभाषायामादि-
कर्मणोः । भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया
इड् वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदित
तेन । जि स्वित्तेति भादिरत्र गृह्यन्ते जिङ्गि
साहचर्यात् । स्वित्तेस्तु स्वित् इत्येव ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्वित्, चि, (स्वित् + क्त ।) घर्मयुक्तः । यथा ।
स्वित्तो घर्मपितो जनः । इति हलायुधः ॥
(यथा च कुमारः । ७ । ७७ ।

“रोमोद्गम प्रादुरभूदमाया
स्वित्नाङ्गुलि पुङ्गवकतुरासीत् ॥”

पङ्कम् । यथा,—

“अस्य क्षेत्रगत प्राहुः सतुष घान्यमुच्यते ।
आम वितुषमित्युक्तं स्वित्तमन्त्रमुदाहृतम् ॥”
इति आहृतत्वष्टतवशिष्टवचनम् ॥

स्त्रीकारः, पु, (अस्वस्य स्वस्य कार करणम् ।
स्व + क्त + घञ् । अभूततद्भावे चूँ) अङ्गो-
कारः । यथा,—

“सस्विदागू प्रतिज्ञा च सन्धावाचश्च सङ्गरः ।
अङ्गाकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥
सश्रवोद्धारनियमोररीकाराश्रवा अपि ॥”

इति जटाधरः ॥

प्रतिज्ञानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्व स्व
कुर्वन् व्यापारः । यथा । न च स्त्रीकारात् स्वत्व
स्त्रीकतुरेव दाढत्वापत्तेः । किञ्च । मनसा पात्र-
मुद्दिश्य इत्यादि शास्त्रं स्त्रीकारात् प्रागेव दान
पदं दृष्टम् । ननु ग्रहणं स्त्रीकारोऽभूततद्भावे
चिप्रत्ययात् अस्व स्व कुर्वन् व्यापारः भवति
कथं ततः प्रागेव स्वत्वम् । उच्यते उत्पन्नमपि

स्त्रीया

स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण मनेदमिति ज्ञानेन
व्यवहाराहं क्रियत इति स्त्रीकारमन्दायः ।
इति दायभागः ॥

स्त्रीयः, चि, (स्वस्त्रायमिति । स्व + छः ।) स्वकीयः ।
आत्मीयः । यथा, स्कान्दे शिववाक्यम् ।

“शुद्धः कर्मभिः यो नित्यं स्त्रीयानि कुरुते
प्रिये ।

तस्माद्दमर्षो गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥”
इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥

स्त्रीया, स्त्री, (स्वस्त्रेयमिति । स्व + छः । टाप् ।)
नायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । स्वामिन्ये-

वानुरक्ता पतिव्रता इति यावत् । अस्याश्चेष्टा
स्वामिशुश्रूषा शीलरक्षा सरलता क्षमा च ।
सा च विविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।

एताः सर्वा नायिका भवस्याभेदेन प्रत्येके
नवविधा । प्रोषितभर्तृका खण्डिता कलहा-
न्तरिता विप्रलम्बा उल्कण्डिता वासकसञ्जा

स्वाधीनपतिका अभिसारिका प्रवक्ष्यत्यपतिका
च । एताः प्रत्येके उत्तममध्यमाधमभेदेन
अष्टाविंशत्युत्तरशतनायिका भवन्ति । एतासां

दिव्यादिव्यगणनाभेदेन चतुरशीत्युत्तरशतत्रय-
प्रकारा भवन्ति । तत्र प्रमाणं यथा । नायिका
विविधा । स्त्रीया परकीया सामान्यवनिता

चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्त्रीया न च
परिणीताया परगामिन्यामतिव्याप्तिस्तत्र पति-
व्रताया एव लक्ष्यत्वात् । तस्या परगामितया

परकीयत्वमेव समायाति । अस्याश्चेष्टा । भर्तृ-
शुश्रूषा । शीलसरक्षणम् । आर्जवम् । क्षमा
च । यथा,—

“गतागतकुतूहल नयनयोरपाङ्गावधि
स्मित कुलनतभ्रुवामधर एव विश्राम्यति ।
वच प्रियतमश्रुतेरतिथिरिव कोपक्रम
कदाचिदपि चेत्तदा मनसि केवलं मञ्जति ॥”

अपि च ।
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
व्याहृत
चेत कान्तसमीहित्वावधि पदन्यासावधि
प्रेक्षितम् ।

हास्यश्चाधरपङ्कवावधि महामानोऽपि मौना-
वधि
सर्वे स्त्रावधि नावधि कुलमुवा प्रेम्ण पर
केवलम् ॥”

अपि च ।
“पदन्यासो गेहाङ्गिहिरङ्गिफणारोहसम
स्वर्गहाटन्यात् यद्भवनमपरद्वीपतुलितम् ।
वचो लोकालम्भ कृपणधनतुल्यं सुगृह्य
पुमानन्यः कान्ताङ्घ्रिभुरिव चतुर्थीसमुदितः ॥”

स्त्रीयापि विविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।
तत्राङ्कुरितयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो ब्रह्माभयपरा-
धीनरतिर्नवोढा । सैव क्रमशो ज्ञातप्रश्रया
विश्रब्धनवोढा । अस्याश्चेष्टा । क्रिया मनोहरा

स्त्रीया

कोपे माह्वं नवविभूषणे समीहा च ॥ * ॥
सुग्धा यथा,—

“भाङ्गस किल कामदेवधरणीपालेन काले
शुभे
वस्तु वास्तुविधि विधासति तनौ तावत्स्व-
मेचोद्दयः ।
दृष्ट्या खड्गनचातुरी सुखदया सौधाकरी
माधुरी

वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमाम
स्वते ॥”

अज्ञातयौवना यथा,—
“नीरात्तीरमुपागता श्रवणयोः सीन्नि स्फुर-
त्रेवयोः

श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातु कर
न्यसति ।
सैवालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
प्रोन्धति

आन्तास्मीत सुहुः सखीमविदितश्रीभीमरा
पृच्छति ॥”

ज्ञातयौवना यथा,—
“स्वयम्भुः शम्भुरभोजलोचने । तत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्वस्य चन्द्रचूडो भविषति ॥ * ॥
नवोढा यथा,—

“हस्ते घृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानोमहे नवबधूरथ तस्य वक्ष्या ।
यः पारद स्थिरयितुं क्षमते करिष ॥”

यथा च ।
“बलान्नोता पार्श्वं सुखमनुसुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढा वोढार रमयांत च सन्तापयति च ॥ * ॥
विश्रब्धनवोढा यथा,—

“दरमुकुक्षितनेत्रपाणिनीवो-
नियमितबाहुकृतोर्युग्मबन्धम् ।
मरकलितकुचस्त्रान् नवोढा
स्त्रापति समापमुपेत्य कस्य युन ॥ * ॥
समानलज्जामदना मध्या । एषव चातिप्रश्रया
दतिविश्रब्धनवोढा । अस्याश्चेष्टा सागसि प्रियसि
धैर्ये वक्रोक्तिरधैर्ये परुषवाक् । यथा,—

“स्त्रापि प्रियाननविलोकनहानिरिव
स्त्रापच्युतो प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।
इत्य सरोरुहसुखो परिचिन्तयन्तो
स्त्राप विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥ * ॥
पतिमात्रावपयकलिकलापकाविदा प्रगल्भा ।
वेद्याया कुलटयाश्च पतिमात्रावपयलामा-
वात् न तत्रातिव्याप्तिः । अस्याश्चेष्टा रति-
प्रीतिरानन्दादात्मसमोहः । प्रथमं यथा,—
“ससृष्ट्य स्तनमाकलय्य वदनं सञ्चितं कण्ठ-
स्व
निष्पीयाधरविम्बमम्बरमपाङ्गश्च व्युदस्त्रा-
काम् ।

स्त्रीया

देवस्त्रास्त्रजिनोपते' समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये
धामाच्चो वसनाञ्जलैः अथयोनोर्नीलोत्पलं
निष्कृते ॥" * ॥

यथा च ।

"नखाद्वितसुर'स्यलेऽधरतले रदस्य चत
श्रुता वकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली ।
रतान्तसमये मया सकलमेतदान्कोकित
अति क्व च पति क्व च क्व च तवाल शिखा-
विधिः ॥"

अपि च ।

"कान्ते तस्यमुपागते विगलिता नोवी स्वयं
बन्धनात्
वासश्च अथमेखलागुणपट्टत किञ्चित् नितम्बे
स्थितम् ।

एतावत् सखि वेद्मि केवनमहो तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽपि काञ्चि रतश्च कोदृशमिति स्वल्पापि मे
न स्मृतिः ॥" * ॥

मध्याप्रगल्भे मानावस्थाया प्रत्येक त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यङ्ग्यकोप-
प्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा अधीरा ।
व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा । इयांस्तु
विशेषः । मध्यमायाः धीराया' कोपव्यञ्जिका
गी । अधीराया. परुषवाक् । धीराधीराया
वचनरुदिति प्रकाशिके । प्रौढाधीरायास्तु
रतावीदास्यम् । अधीरायास्तर्ज्जनाडनादिः ।
धीराधीराया रतावीदास्य तच्छनादि च कोप-
प्रकाशकम् । यत्तु धीरादिभेदः स्त्रीयाया एव
न परकीयाया इति प्राचीनलिखन तदाज्ञा
मात्र धीरात्वमधोरात्व तदुभयश्च माननियत-
मेव परकीयाया मानश्च नेति वक्तुमशक्यत्वात्
परकीयाया मानश्चेतेषामप्यावश्यकत्वादिति
भावः ॥ * ॥ मध्या धोरा यथा,—

"लोलालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्कारा बभूवु अमवारिधारा' ।
टेहे समीहे भवतो विधातुं
धीर समोर नलिनीदलेन ॥" * ॥

मध्या अधीरा यथा,—

"जातस्ते निशि जागरो मम पुनर्नेत्रास्त्रजे
शोषिमा
निष्पीत भवता मधु प्रवितत व्याघूर्णित मे
मन' ।

आव्यदृष्टरुघने निकुञ्जभवने लब्ध त्वया शोफल
पञ्चेषुः पुनरेष मा बहुतरै' क्रूरै शरै
कृन्तति ॥" * ॥

मध्या धीराधीरा यथा,—

"कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्य निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य
निश्चस्य दास्यलुलिता निहिता दृग्गता' ॥" * ॥
प्रौढा धोरा यथा,—

"नो तस्य भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा
गिरो

दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य सगोपनं
कि स्यादेव न चेत् पुनः सहचरो कुर्वीत
साचि स्मितम् ॥" * ॥

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

"प्रतिफलमवलोक्य स्त्रीयमिदो कलाया
हरशिरसि परस्यावासमाशङ्कमाना ।
गिरिशमचलकन्या तल्ल'यामास कम्प-
प्रचलवलयवेत्तकान्तिभाजा करेण ॥" * ॥

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

"तस्योपान्तमपेर्याष प्रियतमे साचौकृतश्रोवया
काकुव्याकुलवाचि साचिहमितस्फूर्त्त'कपोस-
त्रिया ।

हस्तन्यस्तकरे पुनर्भृगदृशा लाजारमाञ्जलित-
प्रौढोष्ठमयूखसामलक्षणे विस्फारिता
दृष्टय ॥" * ॥

एते धीरादिषुभेदा द्विविधा । धीरा ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च इत्यपि क्वचित्
पाठः एते धीरादिचयो भेदात् द्विविधा
भवन्ति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे
सति भर्तृरधिकक्षेहा ज्येष्ठा । परिणोतत्वे
सति भर्तृन्यूनक्षेहा कनिष्ठा । अधिकक्षेहासु
न्यूनक्षेहासु सामान्यवनितादिषु नातिव्याप्तिः ।
परिणोतत्वपदेन व्यावर्तनात् । नापि परकौ-
यायामतिव्याप्तिः । भर्तृपदेन तद्व्यावृत्तेः । धीरा
ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—

"एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोविज्ञाय निद्रा
तयो-
रेका पल्लवितावगुण्ठनपटासुत्कन्धरो दृष्टवान्
अन्यस्याः सविधं समेत्य निश्चत व्यालोलहस्ता-
ङ्गुलि-
व्यापारैर्वसनाञ्जलञ्चपलयन् स्वापच्युति क्रम
वान् ॥" * ॥

अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा,—

"अन्त'कोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने
कानने
पुष्पस्यावचयाय मस्त्रघटनामेका ममायोजयन् ।
अर्होऽलितलोचनाञ्जलचमत्काराभिरामा-
नना

स्मेरार्द्राधरपल्लवा नवबधुमन्या समालिङ्गति ॥"
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—

"द्वैर्याधैर्यपरिदृश्यद्विहयोरैषोदृशो' प्रीतये
रत्नहन्मनस्तकान्तिरुचिरं मुष्टिद्वये न्यस्तवान् ।
एकस्या. कलयन् करे प्रथमतो रत्न परस्या'

प्रियो
हस्ताहस्तिमियात् स्पृशन् कुचतटीमानन्दमा-
विन्दति ॥"

इति रसमञ्जरौ ॥
स्वूर्च्छ, भा विस्मृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः ऋस्वी वकार-

स्वेदः

युक्तः । क्षिपि राक्षोर्लोपे सूः सुरौ सुरः ।
भा स्वूर्च्छित स्वूर्णं तेन । स्वूर्च्छति कथां
मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

सू, ऊ शब्दोपतापयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-शब्दे अक०-उपतापे सक०-वेट् ।)
दन्त्यादिर्वकारोपधः । ऊ, अस्वारौत् पिक ।
अस्वारौत् खल राजा । इति दुर्गादासः ॥

सू, गि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) दन्त्यादिर्वकारोपधः ।
तद्गृहितोऽपीति केचित् । गि, स्वृणाति स्वूर्णं
स्वूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

स्वेक, ऋ, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, अस्ति-
स्वेकत् । उ, स्वेकते । इति दुर्गादासः ॥

स्वेच्छा, स्त्री, (स्वस्य इच्छा ।) स्वकौयेच्छा ।
तत्पर्यायः । यदृच्छा २ स्वेरिता ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५।४८।
"स च मत्स्योऽब्धिमध्येन तत्काल स्वेच्छया
चरन् ।

उत्स्थलद्वीपनिकटं जगाम विधियोगतः ॥"
स्वेच्छामृत्युः, पु, (स्वेच्छया मृत्युर्यस्य ।) भीष्मः ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वेच्छया मरणश्च । तद्-
युक्ते, त्रि ॥

स्वेदः, पु, (खिद् + घञ् ।) घर्मः इत्यमरः ॥
१ । ७ । ३३ ॥ स्वेदनम् । इति मेदिनी ॥ भावरा
इति भाषा ॥ * ॥ उष्मा । तापः । अथातः
स्वेदाश्रय व्याख्यास्याम । इति ह स्माह
भगवानात्रेयः ।

"अथ स्वेदान् प्रवक्ष्यामि यैर्यथावत् प्रयोजितैः
स्वेदसाध्याः प्रशास्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥
स्नेहपूर्वप्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।

पुरोषसूचरेतासि न सज्जन्ति कदाचन ॥
शुष्काश्चपि च काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादने ।
नमयन्ति यथान्याय कि पुनर्जीवतो नरान् ॥'
योगर्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महावले ॥
दुर्बले दुर्बले स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥* ॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इत्यति ।

स्निग्धरूचस्तथास्निग्धोऽरूचश्चाप्युपकल्पितः ॥
आमाशयपते वाते कफे पक्वाश्रयाश्रिते ।
रूचपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥

वृषणी हृदय दृष्टौ स्वेदयेन्मृदु वा न वा ।
मध्यम वक्षणी श्लेष्मण्णावयवमिष्टतः ॥
सुशुहैल्लेक्तके पिच्छा गोधुमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेदः सम्बुध्य चक्षुषी ॥

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलभोजनैरपि ।
जलाद्रैर्जलजेर्हृत्तैः खिन्वतो हृदय स्पृशेत् ॥
शीतशूलव्युपरमे स्नाभगौरमनिग्रहे ।
सजाते माईवे स्वेदे स्वेदनादिरतिर्गता ॥

पिपासा गात्रसदनं सूच्छापित्तप्रकोपश्चम् ।
दाहः स्वेदोऽङ्गदीर्घस्थमतिस्त्रिष्य लक्षम् ॥

खेदः

उक्तस्तस्याग्रितीये यो ग्रैभिकः सर्वगो विधिः।
सोऽतिस्त्रिभस्व कर्त्तव्यो मधुरस्त्रिभश्रीतलः ॥”

अग्रितीये अशनाध्याये ॥ * ॥

“कषायमन्निहानां गभिष्णा रक्तपित्तिनाम् ।

पित्तिना सातिसाराणा रूक्षाणा मधुमेहि-
नाम् ॥

विदग्धभृष्टप्रधानां विषमद्यविकारिणाम् ।

तान्ताना नष्टसन्नाना स्थूलाना पित्तमेहि-
नाम् ॥”

तान्ताना क्लान्तानाम् ।

“दृषतां क्षुत्परीताना क्रुधानां शोषतामपि ।

कामव्युदरिणाश्चैव क्षतानामाव्यरोगिणाम् ॥

दुर्बलातिविश्रुष्काणामुपक्षीणैजसान्तथा ।

भिषक् तैभिरिकाणाश्च न खेदमधतारयेत् ॥”

प्रतिश्याये च कासे च हिक्याश्वासेष्वलाघवे ।

कर्णमस्या शिर शूले स्तरभेदे गलग्रहे ॥

अद्विंतेकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।

कोष्ठानाहविबन्धेषु सूत्राघाते विजृम्भके ॥

पार्श्वपृष्ठकटोक्कुचिसग्रहे गृध्रसौषु च ।

मूत्रकण्ठे महत्त्वे च मुखयोरङ्गमर्दके ॥

पादोरुजानुजङ्घातिसग्रहे अथथावपि ।

खल्वीश्वाने च शीते च वेपथी वातकण्ठके ॥

सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुसिषु ।

सर्व्वेषु विकारेषु खेदनं हितमुच्यते ॥ * ॥

तिलमाषकुलत्यानष्टतैलामिषौदनैः ।

पायसैः कशेरुमासैः पिच्छखेदानं प्रयोजयेत् ॥

गोखराश्ववराहोद्गृध्रकङ्कि सतृपैर्यवैः ।

सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूठकैः ॥

शैभिकान् खेदयेत् पूर्व्वैर्वातिकान् समुपाचरेत्-
द्रव्याख्येतानि शस्यन्ते यथास्व प्रस्तरेष्वपि ॥

भूयद्देषु च जेन्ताकेषुष्णगर्भगृहेषु च ।

विधुमाङ्गारतप्तैस्त्वभ्यङ्गः स्त्रियति ना सुखम् ॥

ग्राम्यानुषौदक भास पयोवस्तुशिरस्तथा ।

वराहमध्यपित्तासृक्केहवन्तिशतण्डुलाः ॥

इत्येतानि समुत्क्राथ्य नाडोर्खेदं पयोजयेत् ।

देशकालविभागज्ञो युक्तग्रपेक्षो भिषक्तमः ॥”

वीरणासृतकैरुण्डिशिशुमूलकसर्षपैः ।

वासावशकरत्तार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥

शोभाञ्जनकशौवीरमालतोसुरसार्जके ।

प्रवैरुत्क्राथ्य सजिलं नाडोर्खेदं प्रयोजयेत् ॥

भृतीकपञ्चमूलाभ्या सुरया दधिमस्तुना ।

मूत्रैरञ्जैश्च सकेहेर्नाडोर्खेदं प्रयोजयेत् ॥ * ॥

एत एव च निर्यद्वा प्रयोज्या जलकोष्ठके ।

खेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठाश्च कारयेत् ॥

गोधूमशकलैर्युग्धैर्यवानामन्नसंयुतैः ।

सकेहकिण्वत्तवर्णैरुपनाहं प्रशस्यते ॥ * ॥

गन्धे सुराया कट्टेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।

उभया कुष्ठः ।भ्यां युक्त्या चोपनाहयेत् ॥ * ॥

चर्मभिन्धी- । । सन्तोमभिरभूतिभिः ।

उष्णवीर्यैरन् । तु कौपेयाविकशाटकैः ॥

रात्री वत् दि । पुष्टेत् सुष्टेदात्री दिवाहृतम् ।

विदाहपि स्यात् प्रकर्षन्तु शीतले ॥

खेदः

सहरः १ प्रस्तारो २ नाडी परिपेकोऽवगाह-
नम् ५ ।

जेन्ताकोऽश्मघनः ७ कर्षुः ८ कुटी ९ भूः १०
कुम्भिरैव च ११ ॥

कूपो १२ होलाक १३ इत्येते खेदर्यान्त त्रयो-
दश ।

ते यथावत् प्रवच्यन्ते सर्व्व एवानुपूर्व्वशः ॥”
इति ॥ * ॥

तत्र वस्त्रान्तरितैरयस्त्रान्तरितैर्वा पिच्छैर्योक्त्रै-
रुपखेदनं सहरखेदे इति विद्यात् ॥ १ ॥ अक-
शमौधान्यपुलाकाना वेशवारपायसकशरोत्-
कारिकादीना वा प्रस्तारे कौपेयाविकोत्तरप्रच्छेदे

पञ्चाङ्गुलीरुमुकार्कपञ्चप्रच्छेदे वा स्वभ्यक्तसर्व्व-
गात्रस्य शयानस्योपरि खेदनं प्रस्तारखेदे इति

विद्यात् ॥ २ ॥ खेदनद्रव्याणा पुनर्मूलफसपञ्च-
महादीना सृगशकुनिपिशितशिरपदादीना-

मुष्णस्त्रभावानां वा यथार्हमस्त्रान्तरणखेदोप-
सहिताना सूत्रक्षीरादीना वा कुम्भरावास्त्रानु-

द्वमन्यामुत्क्रथिताना नाद्या शरैषोकावशदल-
करत्तार्कपत्रान्यतमस्ततया गलाग्रहस्तसस्थानया

व्यामदोर्घया व्यामार्हदोर्घया वा व्यामचत-
र्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व्वतो

वातहरपत्रसहस्रच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामतया
वातहरमिहस्रैहाभ्यक्तगात्रस्य वास्यमुपहरेत् ।

वायो ह्यनुर्गमाविविहृतचण्डवेगस्त्रचमविदहन्
सुखं खेदयतीति नाडीखेदः ॥ ३ ॥ वातिकोत्तर-

वातिकाना पुनर्भ्रूलाटोनामृत्कार्ये सुखोष्णौ
कुम्भोष्णपूनिकाः प्रनाडोर्वा पूरयित्वा यथार्ह-

मिहस्रैहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचये
दिति परिषेक ॥ ४ ॥ वातहरोत्क्राथक्षीर-

घृततैलपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु
यथोक्त एवावगाहं ॥ ५ ॥ अथ जेन्ताकं चिकीर्षं

भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्व्वस्या दिशुत्तरस्या वा
गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कण्ठशक्तिके सुवर्ष-

वर्षशक्तिके वा परीवापुष्करिण्यादीना जला-
शयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा

चपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वा
अरजो सुप्रकम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुख

वा अभिमुखतीर्थे कूटागारं कारयेत् । उत्सेध-
विस्तारत परमरजो घोडश समन्तात् सुहत

सृत्कर्मसम्यक्मनेकवातायनम् । अथ कूटा-
गारस्यान्त समन्ततो भित्तिभरद्विविस्तारोत्-

सेवां पिच्छिकां कारयेत् आकपाटात् । मध्ये
चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमान् पुरुषप्रमाण

सृत्कर्म कन्दुसंखानं बहुसृत्कर्मिन्द्रमङ्गारको-
ष्ठकस्तश्च सपिधानं कारयेत् । तच्च छादिरा-

शामाश्रकर्पादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदो-
पयेत् । स यदा जानीयात् साधु दन्धानि

काष्ठानि मतघृमानि भवतसश्च केवलमग्निना
तदग्निश्च खेदयोर्ध्वेन चोषया युक्तमिति तत्रैव

पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवे-
द्ययेत् । प्रवेशयन्मनुशिखात् क्षीस्य प्रविश-

खेदः

कष्याणायारोग्याय चेति । प्रविश्य चैनां
पिच्छिकामधिकं पाश्र्वापरपाश्र्वाभ्यां यथासुखं

शयीथाः । न च त्वया खेदमूर्च्छापरितेनापि
सता पिच्छिकैषा विमोक्तव्याभ्राप्राणीच्छासात् ।

अश्वमानो हत पिच्छिकावकाशात् हार-
मनधिगच्छन् खेदमूर्च्छापरौततया सद्यःप्राणान्

जह्याः । तस्मात् पिच्छिकामिना न कथञ्चन
सुक्षेयाः । त्व यदा जानीयाः विगतामिथन्द-

मात्मानं सम्यक् प्रसृतखेदपिच्छं सर्व्वस्रोतो-
विमुक्तं लघुभूतमपगतविवहस्तश्वसुसुतिवेदना-

गौरवमिति ततस्ता पिच्छिकामनुसरन् हार
प्रपद्येथा । निष्कृम्य च न सहसा चक्षुषोः

परिपालनार्थं शीतोदकसुपस्येथाः । अपगत-
सन्नापक्तमस्तु सुहृत्तात् सुखोष्णेन वारिषा

यथान्याय परिपिक्तोऽश्रीया । इति जेन्ताकः
खेदः ॥ ६ ॥

“शयानस्य प्रमाणेन घनामश्मस्यो शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतप्रेर्दोषभिः सप्रदोपितैः ॥

व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिषा ।
ता शिलामय कुर्व्वीति कौशेयाविकसस्तारात् ॥

तस्या स्वभ्यक्तसर्वाङ्गं शयानं स्त्रियते सुखम् ।
रीरवाजिनकौशेयप्रावारारौ सुसहृत ॥

इत्युक्तोऽश्मघनखेदं कर्षुखेदः प्रवच्यते ॥ * ॥
खानयेत् शयनस्याध कर्षुस्थानविमार्गावत् ।

दोर्घं रघुमेरुङ्गारैस्त्रु कर्षु पूरयेत्ततः ॥
तस्यामुपरि शय्यायां स्त्रपन्स्त्रियति ना सुखम् ॥”

अनत्युत्सेधविस्तारा हत्ताकारामलीघनाम् ।
घनमिति कुटी कला कुष्ठाद्यैः सप्रलेपयेत् ॥

कुटीमध्ये भिषक् शय्यां खास्तीर्णाशोपकल्पयेत् ।
प्रावारजिनकौशेयकुयकम्बलगोलकैः ॥

हसन्तिकाभिरङ्गारैः पूर्णाभिस्तान् सर्व्वशः ।
परिवाथ्यान्तरारोहेऽभ्यक्तं स्त्रियति ना

सुखम् ॥ ८ ॥
य एवाश्मघनखेदविधिर्भूमौ स एव तु ॥ १० ॥

प्रशस्ताया निवाताया समायासुपदिश्यते ।
कुम्भी वातहरक्राथपूर्णा भूमौ निश्चातयेत् ॥

अर्धभाग त्रिभाग वा शयनं तत्र चोपरि ।
खापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छेदम् ॥

अथ कुम्भरा सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुहान् ।
पाषाणान् वीक्ष्य वा तेन तत्सुखं स्त्रियति ना

सुखम् ॥ ११ ॥
सुसहृत्तं स्वभ्यक्तं खेदैरनिलनाशने ।

कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि घेधत ॥
देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तः सुमार्जितम् ।

इत्युक्तं गोखरोष्ट्राणां करोषेदन्धपूरिते ॥
स्त्रवच्छन्नः सुसस्तोर्ध्वेऽभ्यक्तं स्त्रियति ना

सुखम् ॥ १२ ॥
घौतीकान्तु करीषाया शयीत्तान् प्रदोपयेत् ॥

घौतीकां गुच्छिकाम् ।
अमनान्तप्रमाणेन शय्यासुपरि तत्र च ।
सुदन्धायां विधुभायां यथोक्तः सुपकल्पयेत् ॥
स्त्रवच्छन्नः सुखं यत्राभ्यक्तः स्त्रियति ना सुखम् ॥

खेदः

होलाः खेद इत्येष सुखप्रोक्तो महर्षिणा ॥१३॥
इति त्रयोदशविधं खेदोऽग्निगुणमंत्रयः ॥३॥
व्यायाम उष्णमदन गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातणः ।
खेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥
द्रव्युक्तो द्विविधः खेदः सयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ।
एकाङ्गमर्वाङ्गतः स्निग्धो रूचस्तथैव च ॥
इत्येतत् द्विविधं ह्यस्य खेदसुहिष्य कौत्तितम् ।
स्निग्धखेदेऽपक्रम्य स्निग्धः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्निग्धमात्रस्तु व्यायामं व्रजयेन्नरः ॥”
इति ॥ * ॥

तत्र श्लोका ।

“खेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥
स्निग्धातिस्निग्धरूपाणि तथातिस्निग्धमेधनम् ।
अस्नेयाः खेदयोग्याश्च खेदद्रव्याणि कल्पना ॥
त्रयोदशविधं खेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संप्रज्ञेयं च षट् खेदाः खेदाध्याये निदर्शिताः ॥
खेदाधिकारे तद्वाच्यमृक्तमेतन्नर्षिणा ।
शिश्वेस्तु प्रतिपत्तव्यसुपदेष्टा पुनर्व्वसुः ॥”

इति चरकोयखेदाध्यायं समाप्तः ॥ * ॥

अथ खेदविधिः ।

“खेदश्चतुर्विधं प्रोक्तस्तापोऽखेदमजितः ।
उपनाहो द्रवखेदः सर्वे वातार्त्तहारिणः ॥”
तापखेदः उष्णखेदश्च ताभ्या सञ्चितः । उप-
नाहः उपनाहखेदः ।
“खेदो तापोष्णजो प्रायः श्लेष्मणौ समदोरितौ ।
उपनाहस्तु वरतन्नः पित्तरीगे द्रवो हित ॥”
द्रवो द्रवखेदः ।
“महाबले महाव्याधौ शीते खेदो महान् स्मृतः ।
दुर्बले दुर्बलखेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥
बलाये रूचणः खेदो रूचः स्निग्धः कफा-
निले ॥”

रूचणः रूचयतीति रूचणं नन्दादित्वात्
अनप्रत्ययः ।

“कफमेदोऽवृते चाते कोष्णगेह रवे करात् ।
त्रियुक्तं भार्गवमनं गुरुप्रावरणं भ्रुवम् ॥
चिन्ताव्यायामभारांश्च सेवितामयमुक्तये ।
येषा नस्य प्रदातव्यं वस्त्रिषापि हि देहिनाम् ।
शोधनोयाश्च ये केचित् पूर्व्वखेद्याश्च ते मता ।
खेद्याः ऊर्ध्वं त्रयोऽपोह भगन्दर्थं मस्तथा ।
अमर्था चातुरो जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्मणः ॥”
शस्त्रकर्मण ऊर्ध्वं पश्चाच्चेति सुश्रुते ।
“पश्चात् खेद्या हृते शल्ये मूढगर्भगदे तथा ।
काले प्रजातेऽकाले वा पश्चात् खेद्या

नितस्विनी ।

सर्वान् खेदान्निवाते च जीर्णैश्च वा विचा-
रयेत् ॥

खेदाहातुस्त्रिता दोषा खेहक्लिन्नस्य देहिना ।
द्रवत्व प्राप्य कोष्ठान्तर्गत्वा यान्ति विरेकिताम् ॥
खेदाभ्यन्तरोरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।
खेदमानस्य च सुहृद्द्वयं शीतलैः सृजेत् ॥

खेदः

शीतैराद्रवत्वादिभिः ॥
“अजीर्णो दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ।
अतोमारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।
मेदस्वी गर्भिणी चैव न हि खेद्या विजानता ॥
खेदादिषा यान्ति देहा विनाशं
नो साध्यत्वं यान्ति चैषा विकाराः ॥
एतानपि मृदुखेदैः खेदमाध्यानुपाचरेत् ।
मृदुखेद प्रयुञ्जीत तथा ह्यम्बुदृष्टिषु ॥
अतिखेदात् सन्धिपीडा दाहदृष्ट्या क्लमो भ्रमः ।
पित्ताशुक्लपिडकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥”
तत्र तापखेदमाह ।

“तेषु तापाभिधः खेदो वासुकावस्त्रपाणिभिः ।
प्रतप्तैरस्त्रमिक्षैश्च कायेऽलक्तकवेष्टिते ॥” * ॥

उष्णखेदमाह ।

“अथवा वातनिर्णयद्रव्यकाथरसादिभिः ।
उष्णैर्घटं पूरयित्वा पाशैश्चिद्र विधाय च ॥
विमृद्यास्य त्रिखण्डश्च धातजा काष्ठनामुत ।
षडङ्गुलास्या गोपुच्छा नार्डी युञ्ज्यात् द्वि-
स्तिकाम् ॥

सुखोपविष्ट स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणादृतम् ।
हस्तिशुण्डिकया नाद्या खेदयेद्वातरोमिणम् ॥”
तिग्मशुण्डिकया नाद्या खेदयेद्वातरोमिणम् ॥
तिग्मशुण्डिकया नाद्या खेदयेद्वातरोमिणम् ॥
मिति मूले षडङ्गुलविशालमुखाम् । गोपुच्छमिव
क्रमकृशा तेनाग्रे गोपुच्छाप्रपरिमाणेन कृशा
नाडी अतः सरन्ध्राम् । द्विहस्तिका हस्तद्वय-
परिमाणाम् । हस्तिशुण्डिकयेति हस्तिशुण्डिकवत्
क्रमकृशत्वात् नाद्या इय सञ्जा ।

“पुरुषायाममात्रान्तु भूमि समार्ज्यं खादिर ।
काष्ठैर्दग्धा तथाभ्युच्य चौरधान्यान्स्ववारिभिः ॥
वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयान खेदयेन्नरम् ।
एव मापादिभिः स्निग्धैः शयान खेदमाचरेत् ॥”
उपनाहखेदः ।

“तथोपनाहखेदश्च कुर्याद्वातहरौषधैः ।
प्रदिष्टं देह वातार्त्तं चौरमासरसादिभिः ॥
अस्त्रपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहमंयुतैः ।
ततो व्यायानपमामैर्जीवनीयगणेन च ॥
दधिसौवोरकक्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा ।
कुलत्थमापगोधूमैरतमोतिलसर्षपैः ॥
शतपुष्पादेवदारुशेफालीखूलजौरकैः ।
परण्डमूलबीजैश्च रास्त्रामूलकशिशुभिः ॥
मिसिकृष्णाकुठैश्च लवणैरस्त्रसयुतैः ।
प्रसारण्यश्वगन्धाभ्या बलाभिर्दृशमूलकैः ॥
गुडूच्या वानरोधोजैर्यथालाभ ममाहृतैः ।
क्षणैः स्निग्धैश्च वस्त्रेण बद्धैः संखेदयेन्नरम् ॥
महाशाल्वनसञ्जोऽयं योगः सर्वानिलात्ति-
हृत् ॥”

अस्यायमर्थः । उपनाहखेदश्च कुर्यात् । केन
प्रकारेण इत्याकाङ्क्षाया तत्रकारमाह वातहरौ
षधैः । कथंभूते । अस्त्रपिष्टैः अस्त्रैर्नाकाक्षिक-
तकादिना पिष्टैः सलवणैः स्नेहयुक्तै चौरमास-
रसान्वितैः । सुखोष्णैः । वातार्त्तदेहे प्रदिष्टं
प्रलिय खेदयेदित्यर्थः । अथवास्त्रेण सपिष्टैः

खेदजः

कोष्णैः सूक्ष्मपटस्थितैः । भेषजैः खेदयेत् ।
किंवा स्निग्धैः कोष्णैः पटस्थितैः ॥ * ॥ द्रवखेद-
माह ।

“द्रवखेदस्तु वातघ्नद्रव्यकाथेन पूरिते ।
कटाहे कोष्ठके वापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ॥
सीवर्षं राजत वापि ताम्रं लौहञ्च दारुजम् ।
कोष्ठक तत्र कुर्वीतोच्छ्राये षड्विंशदङ्गुलम् ।
आयामे तावदेव स्याच्चतुष्कोणस्तु चिकणम् ॥”
पचान्तरसाह ।

“नाभेः षडङ्गुलं यावत्स्रग्नः काथस्य धारया ।
कोष्णया स्कन्धयोः सिक्नस्तिष्ठेत् स्निग्धतनु-
नरः ॥”

अयमर्थः । प्रथमतो वातघ्नद्रव्यकाथेन कटाहं
पूरिते कोष्ठके कटाहे वा सूपविष्टस्तिष्ठेत्
अथवा नाभेः षडङ्गुलं यावत् काथे मग्न
उपविष्टः । षडङ्गुलं तावत्स्रग्नः धारया स्कन्धयोः
मिथ्यमानस्तिष्ठेत् । तथा च कोष्ठक परिपूर्णं
भवतोत्यर्थः । काथपक्षे प्रथमतः स्नेहाभ्यक्त-
तनुरुपविश्येत् ।

“सुहृत्तैश्च समारभ्य यावत् स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
तावत्तदवगाहेत यावत् प्रागेभ्यनिश्चयम् ॥
एव तंलेन दुग्धेन सर्पिषा खेदयेन्नरम् ।
एकान्तरो ह्यन्तरो वा युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥
एतावता काथो दुग्धश्च नित्यमेव युज्यते ॥”
स्नेहस्तु दिनमेकं हे वा दिने गमयित्वा युक्तः ।
अग्निमान्यशङ्कयेति भावः ।

“सिरामुखैर्लोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयन् ।
शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥
जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथा मूलेऽङ्गुरादयः ।
तथैव धातुर्द्विर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥
नातः परतरं कश्चिदुपायो वातनाशनः ।
शीतशूलव्युपरमे स्त्रग्भगीरवनिग्रहे ।
दोसोऽग्नौ माह्वे जाते स्रं दनाहिरतिर्मता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खेदचूपकः, पु, (खेधं चूपति पिबतीति । चूप +
खुल् ।) शीतलवायुः । इति केचित् ॥

खेदजः, त्रि, (खेदात् जायते इति । जन + ड ।)
खेदाज्जातजन्तु । क्रमिदशादि । इत्यमरः ।
३ । १ । ५१ । तद्गणा यथा,—

“सखेदजविकाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च ।
मानुषखेदमलजा मच्चिकाद्या भवन्ति च ॥
नवमघप्रसिक्ताया पिपोलिकगणादयः ।
सखेदजापि विज्ञेया वृक्षगोपशुनन्तवः ॥
समिद्धो मापमुद्गेभ्य फलेभ्यश्चैव जन्तवः ।
जायन्ते क्रिमयो विप्राः काष्ठेभ्यो घुणकादयः ॥
तथा शुक्रविकारैभ्यः पूतिका प्रभवन्ति च ।
सखेदजाश्च जायन्ते हासिका शुष्कगोमयात् ॥
गोभ्यो हि महिषेभ्यश्च मानुषेभ्यश्च जन्तवः ।
मत्स्यः दिध्यश्च विविधा अन्तःकुक्षी विशेषतः ॥
अथान्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयुक्तास्तथैव च ।
गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव अष्टापर्दाकनीनकाः ॥
मच्चिकाणा विकाराश्च उत्सृष्टोदककर्दमैः ।

शरावति विकाराश्च करैषेभ्यो भवन्ति हि ॥
एवमादिरसख्यातो गणः सखेदनी मया ।
समासान्निहितो ह्येष प्राक्कर्मवशज स्मृतः ॥”
इति वङ्गपुराणे काश्यपोयवशनामाध्याय ॥
खेदन, स्त्री, (खिद् + ल्युट्) खेदः । इति
मेदिनी ॥ खेदनयन्त्र यथा,—
“निबद्धमौषध सूत भूर्जं तन्निगुणास्वरे ।
रसपीठनिका काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि ॥
सन्धानपूर्णं कुम्भान्तं स्त्रावनस्वनमस्थितम् ।
अधस्ताज्ज्वालयेद्बद्धिं तत्तदुक्ताक्रमेण हि ।
दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं खेदनाख्यं तदेव हि ॥”
सन्धान काञ्चिकादि ।
“साम्बुखालीमुखे बद्धे वस्त्रे खेद्यं निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र तदयन्त्रं खेदनं स्मृतम् ॥”
इति भावप्रकाश ॥
(खेदयतीति । खिद् + णिच् + ल्युट् । खेदके,
त्रि । यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।
“खेदनी दुर्गन्धं पोतशिशिलाङ्गुस्तास्त्रनख-
नयनतालुजिह्वोष्ठपाणिपादतन्त्रं इत्यादि ॥”
खेदनिका, स्त्री, (खेदनमस्यस्या इति । ठन् ।)
कन्दु । इति हेमचन्द्रः ॥ भञ्जनपात्रम् । भञ्जन-
शाला च ॥
खेदनो, स्त्री, (खिद्यतेऽनयेति । खिद् + ल्युट् ।
डौप् ।) लौहमयपात्रम् । ताश्चोया इति
लोहता इति च ख्यातम् । इति भरतः ॥
तत्पर्याय । कन्दु २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३०
खेदनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
खेदमलोज्जितदेह, पु, (खेदमलेन उज्जित
देहो यस्य ।) सर्वकल्पीयजिनोत्तम । इति
हेमचन्द्रः ॥ खेदमलत्तकायश्च । तदयुक्ते, त्रि ॥
खेदविपुट्, [ष] स्त्री, घञ्बिन्दु । खेदस्य विपुट्
बिन्दु । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्ना ॥
खैर, त्रि, (खेन स्वातन्त्र्येण ईर्ष्यं इति । ईर गतौ
+ अच् । “खादीरैरिणी ।” ६ । १ । ८८ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) खच्छन्दः ।
(यथा, रघु । २ । ५ ।
“अव्याहते खैरगतौ स तस्या’
सस्त्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥”
मन्द । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ६६ । ४८ ।
“अथात्तर शुभेर्गन्धैर्माख्यैश्च विविधैस्तथा ।
आकीर्त्यनायं सङ्घटो नगर खैरमागमत् ॥”
वृथालाप । यथा, तत्रैव । १ । ४२ । २ ।
“नैवान्यथेदं भविता पितरेषु ब्रवौमि ते ।
नाहं सृष्ट्वा ब्रवीम्येव सैरेष्वपि कुत शपन् ॥”
खैरता, स्त्री, (खैरस्य भावः । खैर + तल् ।)
खैरिता । इत्यमरटोकायां रायमु ८८ । ३ । २ । २ ।
खैरिणी, स्त्री, (खैरैव इरदिनु आहमस्या ।
ईर + णिनि । लाप् । खादीरैरिणारिति
वृद्धिः ।) व्यभिचारिणी इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
सा तु पतु पुरुषगामिनी (यथा, महाभारते ।
१ । १२३ । ७३—७४ ।

“पाण्डुस्तु पुनरेवैना पुत्रलोभात् मङ्गायशाः ।
वक्त्रमैच्छदमर्षिणीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥
नातश्चतुर्थं प्रभवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं खैरिणी स्याद्वन्धुकी पञ्चमे भवेत् ॥”
खैरिता, स्त्री, (खैरिणी भावः । तल् । टाप् ।)
खच्छन्दता । तत्पर्याय । यदृच्छा २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २ ॥
खैरिन्ध्री, स्त्री, परवेश्मस्था स्वश्या शिल्पकारिणी
नारी । इति शब्दरत्नावली ॥ परगृहस्था
स्वतन्त्रा प्रसाधनानुलेपनादिशिल्पकारिणीति
विशेषणत्रययुक्ता या सा खैरिन्ध्री । खैर
स्वाच्छन्द्यं धरतीति खैरिन्ध्री निपातनात् ।
खैरिन्ध्री परवेश्मस्था शिल्पज्ञात् स्वश्या
स्त्रियाम् । इति दन्त्यादौ रभसः । इत्यमर-
टोकाया भरतः ॥ अस्या रूपान्तरं खैरिन्ध्री
खैरिन्धि इति च टोकान्तरम् ॥
खैरौ, [न्] त्रि, खेनैव इरितु शौलमस्य । ईर
गतौ + णिनि । स्वतन्त्र । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४२ । २१ ।
“मिहिवादिषु ससिद्धास्तथा वननिवासिनः ।
खैरिणी दारसयुक्तास्तेषां धर्मं वाच स्मृतम् ॥”
स्वोपाज्जित, त्रि, (खेनोपाज्जित ।) स्वयम-
र्जित । स्वयमुपात्त । यथा, पिता चतु पुत्रान्
विभजित् तस्य खेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे पत्तामहे
तु पितापुत्रयोरुभयं स्वामित्वम् । इति दिगु-
सूत्रम् । आप च । मनुविष्णु ।
पठकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्त यदाप्र यात् ।
न तत् पुत्रं भजित् साधमकाम स्वयमर्जितम् ॥”
तत् स्वयमर्जितमिति क्त्वा न विभजेदित्यन्वयः ।
एतत्तु स्थावरविषयम् । मन्वादावनुहृतेऽपि पितु-
रेव स्वाच्छन्द्यम् ।
“स्थावरं द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
तसम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥
पितु प्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राख्याभरणानि च ।
स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पठके ॥”
इति मिताचाराष्टतवचनमपि पितामहधन-
परम् । पित्रा च स्वोपाज्जितं स्थावरं दत्तं
भुज्येत एवेति । अन्यथा मूलभूतस्यन्तर-
कल्पनापत् । इति दायतत्त्वम् ॥ ३ ॥ स्वोपा-
ज्जितं द्विविधम् । पित्रादाधनाद्युपघातेन खेनो-
पाज्जितम् । तदनुपघातेन उपाज्जितम् । तद्वन-
विभागविधियथा । व्यासः ।
“अनाश्रित्यं पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्भनम् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यालव्यश्च यद्भवेत् ॥”
कात्यायनः ।
“द्वयशहरोऽर्हहरो वा पुत्रावत्तार्जनात् पिता ॥”
पुत्रवित्तार्जनात् । क्वचिद्विदितो भावो द्रव्यवत्
प्रकाशत इति न्ययानुपुत्रार्जितावत्तात् । पतु-
र्हशच पितृधनानुपघातावयव आदधनीप-
घातविषयश्च । अर्जकस्य तु द्वाशित्वम् । आद-
धनीपघाते तु तेषामर्थेकाशित्वं वक्ष्यमाणवच-
नात् । पितुरहहरत्वन्तु पितृद्रव्योपघातादुपुत्र

वत्त्वाद्वा इति दायभागः ॥ अनुपघाते पिता
द्वयशहरः । अर्जकत्वात् स्वयमपि द्वयशहरः ।
इतरेषामनशित्वम् । आदधव्योपघाते तु तेषा-
मर्थेकाशः । इति द्वाशार्थाशयोर्भेदकथनम् ॥ ३ ॥
साधारणधनार्जितेऽपि विशेषमाह व्यासः ।
“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चित् वहनायुधम् ।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ।
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥”
अत्र भ्रातर इत्युपलक्षणं पितृद्रव्योपघाते
बोद्धव्याः । तस्यार्जकस्य । साधारणोपघाते
यस्य यावतोऽशस्थाल्यस्य महतो वा उपघात-
स्तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्या । इति
दायभागः ॥ इति च दायतत्त्वम् ॥
खौरस, पु, शिलापिठकस्य । यथा,—
“खौरसः खरसः प्रोक्तः कल्को दृषदि पेषितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह, हकारः । स तु व्यञ्जनत्रयस्ति शवर्णः । अष्टम
वर्गीयचतुर्थवर्णश्च । तस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा च जिघातायाम् । १७७ ।
“कण्ठ्या वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुषु ।
अस्य स्वरूपं यथा,—
“हकारः शृणु चार्वाङ्गि । चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीद्वयसयुक्तं रक्तवियुक्तोपमम् ।
रजसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पावर्तितम् ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ ३ ॥
(वङ्गीयवर्णमासायाम्) अस्य लेखनप्रकारो
यथा,—
“कङ्क्रीदाकुञ्चिता मध्ये कुण्डलील गता लघः ।
ऊर्ध्वं गता पुनः सैव तासु ब्रह्मादयः क्रमात् ।
मात्रा च पार्वती ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥
करीषभूषिताङ्गीश्च सादृहासा दिग्भ्राराम् ।
अस्थिमाख्यामष्टभुजा वरदासम्बुजेषाम् ॥
नागेन्द्रहारभूषाव्या जटासुकुटमखिताम् ।
सर्वसिद्धिप्रदां नित्या धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
एव ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ३ ॥
अस्य नामानि यथा,—
“ह शिवो गगन हसो नागलोकोऽम्बिका-
पतिः ।
नकुलीशो जगन्नाथ प्राणेश कपिलासलः ॥
परमात्मात्मजो जीवो यवाक शान्तिदोऽङ्गनः
शृगा भयाऽरुणा स्थाणु क्रान्तकूर्पावरावणः ॥
सङ्क्रान्तविहर शम्भु प्रायशक्तिर्ललाटजः ।
स्वकोपवारणः शूनो चैतन्य पादपूरणः ।
महालक्ष्मो, पर शम्भुः शास्त्री सोममण्डलः ॥”
इति वर्णमिधानम् ॥ ३ ॥

हंसः

अपि च ।

“शुक्रश्चाथ हकारोऽथः प्राणः सान्तः शिवो
वियत् ।

अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनो ।
अनन्तो नकुली जीव परमात्मा नलाटज ॥”
इति बौजवर्णाभधानम् ।

अपि च ।

“हकारो नकुलोऽपि हंसः प्राणोऽङ्गुः
प्रिये ।

महेशो नकुलो चैव वरावो गगनं रविः ।
निह्न शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि ॥”
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥
ह, व्य (हन हिसागत्योः + अन्येभ्योऽपीति ङ) ।
पादपूरणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ॥ (यथा,
रामायणे । १ । १ । ५८ ।

“पम्पातीरे हनुमता सद्गतो धानरेण ह ॥”)
सम्बोधनम् । विनिग्रहः । नियोगः । ज्ञेयः ।
कुत्सा । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
ह, [म] व्य, रूपोक्तिः । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
हः, पु, शिवः । जलम् । शून्यम् । धारणम् ।
मङ्गलम् । गगनम् । नकुलीशः । रक्तम् । स्वर्गः ।
इति मेदिनी ॥ पापहरणम् । चन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ सकीपवारणः । शुष्कः ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥

हंसः, पु, (हन्ति सुन्दरं गच्छतीति । हन
हिसागत्योः + “हृत्पूर्वटिह्नौति ।” उणा० ३ ।
६२ । इति सः ।) पक्षिविशेषः । हंस इति
भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतगरुत् २ चक्राङ्गः ३
मानमौजाः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥ कल-
कण्ठः ५ मितच्छदः ६ । इति जटाधरः ॥
सितपक्ष ७ सरःकाकः ८ पुरुदशकः ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धवलपक्षः १० मान-
सानयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
मासगुणाः । वातहरत्वम् । वृथत्वम् । स्वर्ण-
त्वम् । मासबलप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥
अपि च ।

“सिन्धुं हिमं गुरुं हृथं मासं जलपक्षिणान्तु
वातघ्नम् ।

तेष्वपि च हसमासं वृथतमं तिमिरहरञ्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“हससारसकाचाक्षवकक्रीडसरारिका ।
नन्देसुखो सकादम्बा बलाकायः भ्रवा स्मृता ।
भ्रवन्ते सलिले यस्मात् एते तस्मात् भ्रवाः
स्मृताः ॥”

काचाक्षः कपर्दिकाक्षो बृहहकः । क्रीडः
शरदिहङ्गः स्यात् । टेक इति लोके । शरारिका
सिन्धु इति लोके ।

“शूना कठोरा हुन्ना च यस्याश्चूर्णवस्थिता ।
गुटिकाक्षसुसुप्तो ज्ञेया नन्देसुखीति सा ॥”
कादम्बः करावा इति लोके । बला वगुली इति
लोके ।

हंसः

“भ्रवाः पित्तहराः सिन्धुः मधुरा गुरवी हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(यथा च ।

“गुरुष्णसिन्धुमधुराः श्वरवर्णवलप्रदाः ।
बृहन्नाः शुक्रलाक्षीक्ता हृषा मारुतनाशनाः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
अस्या डिम्बगुणाः हंसबीजशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
तस्य शङ्कनं यथा,—

“काष्ठासु सर्वास्त्रपि दर्शनेन
हसस्य शब्देन तु सर्वसिद्धिः ।
नामानि हसस्य शृणीति यस्तु
प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य ॥
चौरैः सम दर्शनमाद्यशब्दे
निधिर्हितीयेऽथ भय दत्तौये ।
युद्धं चतुर्थे नृपतिप्रसाद
स्यात् पञ्चमे हंसवरे नराणाम् ॥”
इति वसन्तराजशाङ्कने ८ वर्गः ॥

निर्लीभनृपः । विष्णु । (यथा महाभारते । १२।
४३ । ७ ।

“शुचिश्चाह हपोऽङ्गी घृतार्द्धिर्हम उच्यसे ॥”)
सूर्यः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
“त्व हंसः सविता भानुः शुमाली वृषाकपि ॥”)
परमात्मा । मत्सरः । योगिभेदः । मन्त्रभेदः ।
शरीरस्ववायुविशेषः । तुरङ्गमप्रभेदः । इति
मेदिनी ॥ (गोविशेषः । यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ६१ । १७ ।

“मितवर्णं पिङ्गाक्ष-

स्तात्रविपाणिज्जणो महावक्त्रः ।

हंसो नाम शुभफलो

युयस्य विवर्धनं प्रोक्त ॥”)

गुरुः । पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
शिवः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ अग्रतः स्थितः ।
श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ विशुद्धः । इत्यजय ॥*
अथ हसमन्त्रविवरणम् । अस्याजपागायत्री-
मन्त्रस्य शिरसि हसमन्त्रेण नमः । मुखे अव्यक्त-
गायत्रोच्छन्दसे नमः । हृदि परमहमदेवतायै
नमः । लिङ्गे हं बोजाय नमः । आधारे सः
शक्तये नमः । परमात्मप्रोतये उच्छामनिष्ठा-
साभ्या षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन पूर्व-
भूतेभ्यो निवेदयामि । मूलाधारमण्डपे स्वर्णवर्णं
चतुर्दशपद्मे वादिसान्तचतुर्वर्णांश्विते गायत्रो-
संहिताय गणनाथाय षट्शतसंख्यजपमहर्निश
समर्पयामि नमः । स्वाधिष्ठानमण्डपे अनेक-
विद्यन्निभे वादिलान्तषड्वर्णांश्विते षडदशपद्मे
सावित्रीसंहिताय ब्रह्मणे अजपामन्त्रषट्सहस्र
निवेदयामि नमः । मणिपूरमण्डपे नीलोत्पल-
मेषनिभे डादिफान्तदशवर्णांश्विते दशदशपद्मे
लक्ष्मोसंहिताय विष्णवे षट्सहस्रजप समर्पयामि
नमः । अनाहतमण्डपे तरुणरविनिभे द्वादश-
वर्णयुते द्वादशदशपद्मे गौरीसंहिताय शिवाय
अजपाषट्सहस्रजप समर्पयामि नमः । विशुद्ध-

हंसः

मण्डपे षोडशदशवर्णकामध्ये जीवात्मने
अकारादि-अकारान्ते अजपासहस्रसंख्यजप
निवेदयामि नमः । आज्ञामण्डपे श्रीचन्द्रप्रभे
द्विदशपद्मे ह-क्ष वर्णांश्विते मायासहितगुरुमूर्तये
एकसहस्रजप निवेदयामि नमः । ब्रह्मरन्ध्रमण्डपे
नानावर्णांश्विते सहस्रपद्मस्थिताय परमात्मने
अकारादिद्विकारान्तसंहिताय एकसहस्रजप
निवेदयामि नमः । सहस्रशब्दोऽसंख्यपर इति
बोध्यम् । उक्तञ्च पद्मं कोटिससन्वितमिति ।
इति जपं समर्प्य अष्टोत्तरशतसंख्यमजपाजप
कुर्व्यात् । अकारादिद्विकारान्ता वर्णा हंस इति
शिवशक्तिविन्दुना ब्रह्म अ इति विसर्गरूप-
विन्दुभ्या हरिहरयोरभेदः । सोऽहमित्याभेद-
भावनया ब्रह्मरूपता स्व स्व परिभाव्य उक्तः ।
षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन परदेवता रूपः
योपरमेश्वरः प्रीयतामित्येकवारः सहस्रं
ध्यायेत् ॥ * ॥ हंसस्य ध्यानं यथा,—

“आराधयामि मणिसन्निभमात्मलिङ्गं

मायापुरौहृदयपद्मजसन्निविष्टम् ।

अह्वानदोषिमलचित्तजलावगाहं

नित्यं समाधिकुसुमैरपुनर्भवाय ॥” * ॥

प्रमङ्गाळपरहस्यं लिख्यते । पञ्चाशद्वर्ण-
संपूटत्वेनानुलोम्यप्रातिलोभ्येन ब्रह्मरूप मेरु
क्षकार परिकल्प्य तया सह जपं कुर्व्यादिति
टोपलेशैर्न वाध्यते । एतेन विश्वमेव हसमाह-
कयोरेकाकारेण कालात्मना लोके चिदात्म
उच्यते । अजपाधिवान विना श्रीविद्यादिसकल-
विद्याया अनधिकारो भवेत् । तदुक्तम् ।
“हसन्नानविसुग्धेन हतमप्युक्तं भवेत् ॥” इति ।
“अजपाधारणं देवि । कथयामि तवानघे । ।
यस्य विज्ञानमात्रेण परं ब्रह्मैव देशिकः ॥
हसः पद परेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।
मोहरन्ध्रं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरोः ह्यपया देवि । ज्ञायते जप्यते यदा ।
उच्छ्वासनिश्वासासतया तदा बन्धनयो भवेत् ॥
उच्छ्वासे चैव निश्वासे हस इत्यक्षरद्वयम् ।
तस्मात् प्राणस्तु हसात्मा आत्माकारेण सस्थितः ।
नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयान्तेऽवस्थितिः ॥”
इति राघवभट्टतट्टाचार्यान्वृत्तिसंहिताया ७
पटलः ॥ * ॥ अहोरात्रमध्येऽजपाजपसंख्या
यथा,—

“षष्टिश्चासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका
मता ।

षष्टिनाद्या अहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ॥

एकविंशतिसहस्रं षट्शताधिकमौश्वरि ।

जपते प्रत्यहं प्राणो सान्द्रानन्दमयी पराम् ।

उत्पत्तिश्च जपारम्भो मृत्युस्तस्य निवेदनम् ॥”

इति तत्रैव ७ पटलः ॥ * ॥

अजपानामकारणमपि तत्रैव ।

“विना जपेन देवेशि । जपो भवति मन्त्रिणः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिहन्तनी ॥

एव जपं मेहेयानि प्रत्यहं विनिवेदयेत् ।

हंसः

शण्डिश्वरविष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि ।
जीवात्मने क्रमेणैव तथैव परमात्मने ।
षट्शतानि सहस्राणि सहस्रस्य तदेव हि ।
पुनः सहस्रं गुरवे क्रमेण च निवेदयेत् ॥३॥
एवं यथास्थानावस्थितेभ्यो गणेशादिभ्यस्त-
स्त्रपसमर्पणमुक्त्वा तत्तत्स्थानानां तत्तदवस्थित-
भावाकार्यानाञ्च रूपमाह तत्रैव ।

“आधारे स्वर्णवर्णोऽस्मिन् वादिसान्त्वानि
स्मरन्तु ॥

द्रुतसौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ॥
स्त्राधिष्ठाने विद्वामभे वादिसान्त्वानि च स्मरन्तु ॥
विद्युत्पुञ्जप्रभाभानि सुनीले मणिपूरके ॥
डफान्तानि महानीलप्रभाणि च विचिन्तयेत् ॥
पिङ्गवर्णे महावह्निकलिकाभानि चिन्तयेत् ॥
कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ।
विशुद्धौ धूमवर्णे च रक्तवर्णान् स्वगान् यजेत् ॥
आज्ञाया विद्युदाभाया शुभ्री हृद्यी विचि-
न्तयेत् ॥

कर्पूरद्युतिसराजस्रहस्रदलनौरजि ।
नादात्मक ब्रह्मरन्ध्रं जानीहि परमेश्वरि ।
एतेषु समचक्रेषु स्थितेभ्य परमेश्वरि ॥
जप निवेदयित्वा त भङ्गोरात्रभव प्रिये ।
महज परमेशानि न्यास कुर्याद्द्विचक्षण ॥
ऋषिर्हंसोऽव्यक्तारूपगायत्री च्छन्द उच्यते ।
देवता परमादिस्तु हंसोऽहं बौजमुच्यते ॥
स' शक्तिः कौलक सोऽहं प्राणवस्तु त्वमेव हि ।
नेत्रस्थल भवेत् श्वेत वर्णश्च परमेश्वरि ॥
तदा तव्यह इत्येव मनोरस्य प्रकोर्त्तित' ।
भोजार्थं विनियोग स्यादेव ज्ञानीहि पार्वति ॥
तत' षडङ्गविन्यास कुर्याद्द्वैहस्य सिद्धये ।
सूर्य्यं सोम महेशानि निरञ्जनमतः परम् ॥
निराभास चतुर्थन्त स्वाहान्ते क्रमतो न्यसेत् ।
कवचान्त प्रविन्यस्य ततोऽनन्तपद स्मरन्तु ॥
इति च तत्रैव ७ पटल. ॥३॥

अजपाया द्वैविध्यसुक्तं यथा,—
“हसेति प्रकृतिर्धिया ऽकार' प्रकृतेर्गुण ।
हकारेण वदिर्याति मकारेण विवेत् पुनः ॥
हसेति परम मन्त्र जीवो जपति मन्त्रदा ।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राख्यं कविशति ॥
अजपा नाम गायत्री योगिना भोजदायिनो ।
अजपा द्विविधा देवि । व्यक्ता गुप्ता क्रमेण च ।
व्यक्ता च द्विविधा प्रोक्ता शब्दज्योति स्वरू-
पिणौ ।

ज्योतीरूपा च सा देवी हृदिस्थाने प्रतिष्ठिता ।
ठकाररूपा गुप्ता च शिवशक्ति प्रकोर्त्तिता ।
चन्द्रबीज ठकारस्तु वीक्षित स्वर उच्यते ॥
अक्षयार्थमयो गुप्ता वज्रजाया प्रकोर्त्तिता ।
यस्या' सहस्रमात्रेण पुरश्चरन्मुच्यते ॥”

इति निरञ्जनतन्त्रे ४ पटल ॥
(जरासन्धदहनः सेनापतिविशेषः । यथा, महा-
शारदे । १ । २२ । ३१-३२ ।
“स तु सेनापति राजा उच्चार भरतर्षभ ।

हंसना

कौशिकं चित्रसेनश्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
ययोस्ते नामनो राकन् । हसेति हिमकृति च ।
पूर्वं संकथिते पुभिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥३॥
मेरोरुत्तरस्थपर्वतविशेषः । यथा, विश्वपुराणे ।
२ । २ । २८ ।

“शङ्ककूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः ।
कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचला ॥”

हंसकः, पु, (हंस इव कायति मधुरध्वनित्वात् ।
कैशब्दे + कः ।) पादकटक' । यथा,—

“पादाङ्गद तुलाकोटिर्मञ्जोरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।
हंसकः पादकटक' किङ्किणी सुदृघण्टिका ॥”
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥

“षट् नूपुरे । केचित्तु पादाङ्गदादिसतुष्क चरण-
भूषणे नूपुर इति ख्याते । हंसकादिद्वय रवशून्ये
हसाकृतिचरणभूषणे इत्याह' । हंस इव
कायति मधुरध्वनित्वात् हंसकः । कै शब्दे ङः ।
हसाकृतित्वात् हंस इव हंसक इति वा ।
इवार्थविकारसप्त इत्यादिना क ।”इति भरतः ॥
(हंस इवेति । इवे प्रतिकृताविति कन् । स्वार्थे
कन् वा) राजहमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, भावे । ७ । २३ ।

“सरित इव सविभ्रमप्रयात-
प्रणदितहंसकभूषणा विरेलुः ॥”

तालप्रभेद' । यथा,—

“लघुगुरुलघुयंत्रं स तालो हंसक' स्मृत' ॥”
इति सङ्गीतदासोदर' ॥

हंसकौलक', पु, (हंस इव कौलतीति । कौल
बन्धने + क्कुल् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—

“नारोपादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुयुगोपरि ।
कटिमान्दोलयेद् यद्वात् बन्धोऽयं हंस-
कौलकः ॥”

इति स्मरदीपिका ॥

हंसकूटः, पु, ककुत् । इति केचित् ॥ (पर्वत-
विशेष । यथा, महाभारते । १ । ११८ । ४८ ।

“इन्द्रव्यम स्र प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
अतश्चक्रे महाराज तायस समतप्यत ॥”

हंसगङ्गा, स्त्री, (हंस इव गङ्गदो यस्या ।)
मधुरभाषिणी । तत्पठ्याय । मधुरनिस्सना २ ।
इति त्रिकाण्डशेष' ॥

हंसगामिनी, स्त्री, (हंस इव गच्छतीति । गम +
शनिः । ङीप् । हंसगमनमिव गमन यस्या
सा इति वा ।) नारोविशेष' । (हसेन गच्छ-
तीति ।) ब्रह्माणी । इति हंसारूढाशब्द-
दर्शनात् ॥

हंसदाहन, स्त्री, (हंस श्रेष्ठ सुरभित्वात् दाहन
यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
दयोऽस्या अगुरुशब्दे ज्ञातव्याः ।)

हंसनादिनी, स्त्री, (हंस इव नदतीति । नद् +
शनिः । ङीप् । नारोविशेष । तस्या लक्ष्य
यथा, शब्दमालायाम् ।

“गजिन्द्रगमना तन्वौ कोकिलानां कृतान्विता ।
नितम्बगुर्विषौ या सा कथ्यते हंसनादिनी ॥”

हंसवा

हंसपदी, स्त्री (हंसस्येव पादा मूलान्वया' ।
ङीप् । पादस्य पङ्गाव' ।) गोधापदो । इति
राजनिर्घण्ट' ॥ हंसपदोविशेषः । तत्पठ्याय' ।
मधुसूत्रा २ हंसपादो ३ द्विपदो ४ । इति रत्न-
माला ॥ (अस्या' पठ्यायो यथा,—

“हंसपादो हंसपदो कोटमाता त्रिपादिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हंसपादः, स्त्री, (हंसस्य पाद इव वर्णो यस्य ।)
हिङ्गुलम् । इति हलायुध' ॥ (पु, यथा,—

हिङ्गुलन्दरुद् क्क्वमिङ्गुलधूर्णपारदम् ।
दरदक्षिविधः प्रोक्तयर्भारः शुकतुष्ककः ॥

हंसपादस्तृतीयः स्यात् गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
त्रय्यारः शुकवर्णं स्यात् सपोत शुकतुष्कक' ।
जवाकुसुमसङ्घाथो हंसपादो महोत्तमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसचरणे च पु ॥

हंसपादिका, स्त्री, (हंसपादो एव स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्ट' ॥

हंसपादौ, स्त्री, (हंसस्य पादा इव मूलान्वयाः ।
ङीप् ।) हंसपदोविशेष' । इति रत्नमाला ॥

(अस्या' पठ्यायो गुणाश्च यथा,—

“हंसपादो हंसपदो कोटमाता त्रिपादिका ।
हंसपादो गुरुः शीता हस्ति रक्तविषयान् ॥
विसर्पहाहातिसारलूताभूताग्निरोऽहशी ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसबीज, स्त्री, (हंसस्य बीजम् ।) हंसडिम्बः ।
तस्य गुणा यथा, राजनिर्घण्टे ।

“हंसबीज पर वस्य ह हञ् ज्ञातनाशनम् ।
पाके लघुतर प्रोक्तं सर्वाभयविनाशनम् ॥”

हंसमाला, स्त्री, (हंसस्य माला ।) कादम्ब' ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ हंससूह' । यथा,—

“ता हंसमाला शरदौव गङ्गा ।
महौषधीर्नक्तमिवात्मभासः ।
स्त्रिरोपदेशासुपदेशकाले
प्रपेदिरे प्राज्ञानजन्माविद्या ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । ३० ॥

हंसमाषा, स्त्री, हंस श्रेष्ठो माषो यस्या ।)
माषपर्णी । इति राजनिर्घण्ट' ॥

हंसरथ' पु, (हंसो रथो वाहन यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति त्रिकाण्डशेष' ॥

हंसलोमश, स्त्री, (हंस इव लोमशम् ।) कास
सम् । इति राजनिर्घण्ट' ॥

हंसलोहक, स्त्री, (हंस श्रेष्ठ लोहमिव । कन् ।)
पित्तलम् । इति हेमचन्द्र' ॥ (विवरणमस्य
पित्तलशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हंसवती, स्त्री, (हंस इव हंसपदाकार इव
मूलमन्त्रस्या इति । हंस + मतुप् । ङीप् ।
मस्य व' ।) हंसपदोलता । इति जटाघट' ॥

हंसयुक्ते, त्रि ॥

हंसवाहनः, पु, (हंसो वाहन यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति कथिदमर' । १ । १ । १७ ॥ (यथा,
श्रीमद्भागवते । ७ । ३ । १६ ।

हंसोद

“तपन्त तपसा लोकान् यथाब्धापिहितं
रविम् ।

विलसन्न विस्मितं प्राह हसस्त हसवाहन ॥”

हंसोदः, पु. (हसस्य अङ्घ्रिरिव रक्तवर्णत्वात् ।)

हिङ्गुलम् । इति केचित् ॥ हंसपादश्च ॥

हसाधिरूढा, स्त्री, (हसमधिरूढा ।) सरस्वती ।

यथा,—

“वाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्द-
प्रभा

चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तकां निलकरैः सविभ्रती-
मादगात् ।

वीणाभक्तगुणं सुधाव्यक्तलसं विद्याञ्च तुङ्गस्तनो
दिव्यैरामरभैर्विभूषिततनु हमाधिरूढा

भजे ॥”

इति तन्त्रसार. ॥

हसामिख्य, स्त्री, (हंसस्यैव अभिख्या शोभा यस्य
शुक्लवर्णत्वात् ।) रूप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हंसारूढः पु. (हसमारूढः ।) ब्रह्मा । यथा ।

रक्तवर्णं चतुर्भुजं हिमुजं अक्षसूत्रकमण्डलुकरं
हमारूढं ब्रह्माणम् । इति वैदिकसन्ध्याप्राणा-

यामे ब्रह्मध्यानम् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
५ । ५७ ।

“दण्डो यमो महिषगो

हंसारूढश्च पाशसृष्टरुणः ॥”

हंसारूढा, स्त्री, (हसमारूढा ।) ब्रह्माणी । यथा,

“चतुर्मुखीं जगद्गतीं हमारूढा वरप्रदाम् ।

सृष्टिरूपा महाभागा ब्रह्माणीं ता नमा-
स्यहम् ॥”

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गोत्सवपदानि ।

हसिका, स्त्री, (हसो एव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)

हसो । इति शब्दरत्नावलो ॥

हंसो, स्त्री, (हसस्य पत्नी । हस+ङीप् ।) हस-
भार्या । तत्पर्यायः । चक्राङ्को २ वरटा ३

चक्राङ्को ४ वरटो ५ सरकाङ्को ६ हंसिका ७

वारला ८ हसयोषित् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

वरला १० मगलो ११ मञ्जुगमना १२ सृष्टु-
गामिनो १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वाविश-

त्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । यथा,—

“मौ गौ नासत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति
भवति हसो ।

साहं कान्तेनैकान्तोऽसौ विकचकमलमधुसुरभि
पिबन्ती

कामक्रीडाकृतस्कीतप्रमदसरमसभरमलघु
रवन्ती ।

कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागो
कसाराते पश्य स्वेच्छ रसमसगतिरिह विल-

सति हंसो ॥”

इति छन्दोमञ्जर्या २ स्तवकः ॥

हंसोदकः, स्त्री, (हंस श्रेष्ठमुदकम् ।) पानोय-
विशेषः । यथा,—

“नादेयं नवसृष्टेषु निहितं सन्तप्तमर्कशभि-

हृद्यौ

योमिन्याञ्च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दो-
लितम् ।

एलाद्यैः परिवासितं श्रमहर पित्तोष्णदाहे
विषे

सूक्ष्मरक्तमदात्ययेषु च हित शसन्ति हसो-
दकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

हृद्यो, व्य, सम्बोधनम् । (यथा, महाभारते ।
१२ । २६७ । ९ ।

“ता गासृषिः स्युमरश्शिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हृद्यो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥”

दर्पं । दध् । प्रश्नः । इति शब्दरत्नावली ॥

हृद्यः, पु. (हृद् इत्यव्यक्तशब्देन कायतीति । के
+कः ।) गजसमाधानम् । इति जटाधरः ॥

हृद्यारः, पु. (हृद् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः
करणम् ।) आधानम् । इति केचित् ॥

हृद्या, व्य, नाद्योक्तौ चेटोसम्बोधनम् । इत्यमर-
टीकाया भरतः ॥

हृद्यि, पु, द्युत् । इति जटाधरः ॥

हृद्यिणा, स्त्री, भार्गी । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्याः पर्यायो गुणाश्च । यथा,—

“ब्राह्मण्यङ्गारवक्त्रो च श्वरशाका च हृद्यिवा ।
अनुष्ठा वापिपितास्त्रिहृत्वाकासञ्जरप्रशुत् ॥

ब्रह्मोत्तमैसपक्तमिहृद्गदापहा ।
अज्जको गु रै स्तद्वत् निषेवाहाङ्गनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हृद्ये, व्य, नाद्योक्तौ चेटोसम्बोधनम् । यथा,—
“हृद्ये हृद्ये हृद्ये हृद्ये नौच चेटो सखी प्रति ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । १५ ॥

“हृद्ये नौचसम्बोधनम् । हृद्ये चेटोसम्बोधनम् ।
हृद्ये सखी सम्बोधनम् । त्रयमेव व्ययम् । यथा ।

हृद्ये कुम्भिल । अरे हृद्ये काञ्चनमाले । हृद्ये
सउन्तले इति । त्रयमप्यादन्तमव्ययमस्ति ।

हृद्ये हृद्ये हृद्ये शब्दास्त्रयः सम्बोधनवाचकाः ।
इति प्राकृतवृत्तावव्ययपरिच्छेदे वसन्तराजः ॥

“हृद्येनि चेटिकाङ्गानं सख्याङ्गानं हृद्येति च ।
हृद्येति कृतसिताङ्गानमार्थी भारिष उच्यते ॥”

इति भागुरिच ॥

अनव्ययश्च हृद्यशब्दः सखीपर्यायोऽस्ति । बाला
वास् सखी हृद्येति त्रिकाण्डशेषे वोपालितः ॥

“हृद्योऽहं मरिष्यामि हे हृद्ये भाषितस्य चेति
तद्धितमिन्द्रः । त्रयमिदमव्युत्पन्नम् ।” इति

भरतः ॥

हृद्य, त्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
अक०-सेट् ।) त्रिषि दौषी ।। हृद्यति । इति

दुर्गादासः ॥

हृद्यर्षि, स्त्री, शैवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हृद्यः, पु, क्रयविक्रयस्थानम् । हाट इति भाषा ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ९८ ॥

हृद्यचौरकः, पुं, (हृद्यस्य चौरः । ततः कन् ।)

चौरविशेषः । हाटचौर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । मत्तीकरः २ साचलः ३ चिन्तामः ४ ।

हठी

इति शब्दरत्नावली ॥ वन्द्यैकारः ५ प्रसङ्ग-
चौरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हृद्यविलासिनी, स्त्री, (हृद्ये विलसतीति । वि+
लस+णिनि । ङीप् ।) गन्धद्रव्यविशेषः । तत्-

पर्यायः । धमनी २ अञ्जनकेशो ३ हनुः ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ अस्याः पर्यायो

यथा,—

“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधन्तच्चक्रकारकम् ।
नखं स्वल्पनखी प्रोक्ता हनुर्हृद्यविलासिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हृद्यिणा । इति भावप्रकाशः ॥ पुस्तकान्तरे
हृद्यविलासिनीति च पाठः ॥ (वाराहना ।

यथा, अ० । सप्तशत्याम् । ४३३ ।
“नृगमदानदानमटवी कुङ्कुममपि कृष्णक-

वाटिका वहति ।
हृद्यिणाः हनि भवती परमका पौरसर्व-

स्वम् ॥”

हृद्य, दीनयन्त्रे । बलात्कृती । भूती । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक-भूती अक०-

सेट् ।) कौले वन्धः कौलवन्धः । हृद्यति कृष्ण
कौले बध्नाति इत्यर्थः । कातन्नादौ बलात्कार-

भावे । हृद्यति परचक्रं बली । इति दुर्गादासः ॥

हृद्यः, पु (हृद्य+पुसौति घः ।) बलात्कारः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥ प्रश्नी । इति मेदिनी ॥

(हृद्ययोगः । यथा, हृद्ययोगप्रदीपिकायाम् ।
१ । १० ।

“अशेषतापतप्ताना समाश्रयमठो हृद्यः ।
अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हृद्यः ॥)

हृद्यर्षी, स्त्री, (हृद्यति भवति । इति । हृद्य+
र्षि । तादृशं पर्यायस्याः । ङीप् ।) शैवालः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हृद्ययोग, पु, (हृद्येन योगः ।) योगविशेषः ।
यथा,—

“हृद्यानीं हृद्ययोगस्तु कथ्यते हृद्यसिद्धिदः ।
कृत्वासन पवनाशं शरोरं रोगहारकम् ॥

पूरकं कुम्भकश्चैव रैचक वायुना भजेत् ।
इत्य क्रमोत्क्रमं ज्ञात्वा पवनं स्रग्धयेत् सदा ॥

घौल्यादिकर्मिषट्कञ्च संस्कार्यैहृद्यसाधकः ।
एतन्नाद्यान्तु देवेशि । वायुपूर्णं प्रतिष्ठितम् ॥

ततो मनो निश्चलं स्यात्तत आनन्द एव हि ।
हृद्ययोगान्न कालः स्यान्नानः शून्ये भवेद्दुःखं ॥

हृद्यानीं हृद्ययोगस्य द्वितीयं मेटवत् शृणु ।
आकाशे नासिकायां तु सूर्यकोटिसमं स्मरेत् ॥

श्वेत रक्त तथा पीत कृष्णमित्यादिरूपत ।
एव ध्यात्वा चिरायुः स्वादहाजनभवाङ्गीत ॥

शिवतुल्यो महात्मासौ हृद्ययोगप्रसादतः ।
हृद्ययोगोतिमीयो भूत्वा ह्यन्तरेण शिव भवेत् ।

अतोऽयं हृद्ययोगः स्यात् सिद्धिदः सिद्धसेवितः ॥”

इति योगस्वरोदयः ॥

हृद्यलुः, स्त्री, (हृद्ये भवने अलति पर्यायोक्तीति ।
अल+लु ।) कुम्भिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृद्यी, स्त्री, वारिपर्यायः । इति धरणिः ।

हटः

‘हटि’, पु, काष्ठयन्त्रविशेषः । हाड इति भाषा ।
 यथा,—
 “निगडो लोहबन्धेऽस्त्रो हटिः काष्ठस्य यन्त्रणे ॥
 इति क्षत्रियवर्गं शब्दमाला ॥
 हडिक, पुं, नीचजातिविशेषः । हाडि इति
 भाषा । तत्पर्यायः ।
 “हडिकस्तु मलाकर्षो हडिकश्चावपुञ्जिका ॥
 इति शब्दमाला ॥
 हड, स्त्री, अस्थि । हाड इति भाषा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 ‘हडक’, पु, नीचजातिविशेषः । इति शब्दमाला ॥
 हाडि इति भाषा ॥
 हडज, स्त्री, मज्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हडि, पु, हडिपजातिः । हाडि इति
 हडिक’ } भाषा । स तु चाण्डालीगर्भं लेटस्य
 शौरसेन जातः । यथा,—
 “सद्यश्चाण्डालकन्याया लेटवीर्येण शौनकः ।।
 बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हडिकशौण्डिकौ तथा ॥”
 हडिकशौण्डिकावित्यत्र दुष्टौ हडिडमौ
 तथैव्यपि ।
 पाठः । इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्याय ॥
 हडिप, पु, मलेग्रहि । इति मुग्धवोधव्याक-
 रणम् ॥ हाड इति भाषा ॥
 हण्डा, व्य, नाट्योक्तौ नीचसम्बोधनम् । इत्यमर
 टीकाया भरतः । स्त्री, सृत्पात्रभेदः । हांडा
 इति भाषा । इति बह्यभाषणशब्ददर्शनात् ॥
 हण्डिका, स्त्री, (हण्डा + स्वार्थे कन् । टाप् अत
 इत्वम् ।) सृत्पात्रविशेषः । हांडो इति
 भाषा । इति बह्यभाषणशब्ददर्शनात् ॥
 हण्डिकासुग, पु, (हण्डिकाया सुत इव ।) सुद-
 हण्डिका । तत्पर्यायः । कण्ठन २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ [किञ्चित् ॥
 हण्डो, स्त्री, हण्डिका । हांडो इति भाषा । इति
 हण्डे, व्य, नाट्योक्तौ नीचसम्बोधनम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । १५ ॥
 हत, त्रि, (हन + क्तः ।) आशारहितः । तत्प-
 र्यायः । मनोहत २ प्रतिहत ३ प्रतिबद्ध ४ ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥ नट तत्पर्यायः ।
 प्रमापितः २ निवर्हितः ३ निकारितः ४ निश-
 रितः ५ प्रवासितः ६ परासितः ७ निपुदितः ८
 निहिसितः ९ निवर्णितः १० मञ्जपितः ११
 निग्रन्थितः १२ अपामितः १३ निस्तर्हितः १४
 निहतः १५ क्षणितः १६ परिवर्जितः १७
 निवर्णितः १८ विश्रितः १९ मारितः २०
 प्रतिघातितः २१ उदासितः २२ प्रमथितः २३
 क्रथितः २४ उज्जासितः २५ आलम्बितः २६
 पिञ्जितः २७ विश्रितः २८ घातितः २९ उन्म-
 ष्यितः ३० वधितः ३१ । इत्यमरदर्शनात् ॥
 पूग्नाह । तत्पर्यायः । पिण्डितम् २ गुणित-
 तम् । इति षिक्काण्डशेषः ॥ इनने, स्त्री ॥*
 पारिभाषिकहता यथा,—
 “प्रवेशो हतो त्रिभे हत आहमभूसुरम् ।

हत्या

अन्नद्वयं हत चेवमनाचार हतं कुलम् ॥
 सदभय हतो धर्मः क्राधेनैव हत तपः ।
 अट्टञ्च हत ज्ञान प्रमादेन हत युतम् ॥
 गुर्वभक्त्या हता नारो ब्रह्मचारी तथा हतः ।
 अदीप्तेऽग्ने हतो होमो हता त्वजिरमजिका ॥
 उपजोव्या हता कन्या स्वार्थे पाकक्रिया हता ।
 शूद्रभिचोर्हतो योगः क्षणस्य हन धनम् ॥
 अनभ्यासहता विद्या हतो राजा विरोधकत् ।
 जीवनार्थं हत तीर्थं जीवनार्थं हत व्रतम् ॥
 असत्या च हता बाणी तथा पैशुन्यवादिनो ।
 सन्दिग्धोपहतो मन्त्री व्यस्तचित्तो हतो जपः ॥
 हतमश्रुत्रिये दान हतो लोकस्य नास्तिकः ।
 अश्रद्धया हत सर्वं यत् कृत परलौकिकम् ॥
 इह लोको हतो नृणा दरिद्राणा परन्तप ।
 मनुष्याणा तथा जन्म माघसान्नानिना हतम् ॥”
 इति पाद्मीतरखण्डे ४ अध्यायः ॥
 हतक, पु, (हत इव । कन् ।) नौचलोकः ।
 इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
 ३६५ ।
 “देव अजातशत्रो अद्यापि दुर्योधनहतकः ॥”)
 हतमूर्ख, पु, (मूर्ख हत इव ।) अतिमूर्खः ।
 यथा,—
 “क्रूरः खलो हतमूर्खः पापशीलो भवेन्नरः ।
 बुधस्यागमने नित्यं जायते स नराधमः ॥”
 इति जातशत्रुकोष्ठौप्रदीपे ॥
 हताश, त्रि, (हता आशा यस्य ।) निर्दयः ।
 आशारहितः । पिशुनः । इति मेदिनो ॥
 बन्धुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 इति, स्त्री, (हन + क्तिन् ।) अपकर्षः । यथा ।
 मुख्यार्थं हतिर्होषः । हतिरपकर्षः । इति काव्य-
 प्रकाश ७ उल्लानः ॥ हत्या च ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ३६० । ६ ।
 “आशया ह्यभिपन्नानामश्रुत्वाश्रुपमार्जनम् ।
 राजा वा राजपुत्रो वा स्त्रूणहृत्यैव युज्यते ॥”
 ताडनम् । यथा, गीतगोविन्दे । १ । १२ ।
 “वह्नि वपुषि विपटे वमन जलदाभ
 हलहतिर्भौतिमिलितयसुनाभम् ॥”
 विनाशः । यथा, भागवते । ११ । ३ । १८ ।
 “कर्माख्यारभमाणाना दु खल्ये सुखाय च ।
 पश्येत् पावाविपर्यास मिथुनीचारिणा नृणाम् ॥”
 हल, पु, (हन्ति शरीरमिति । हन + “ऊहनिभ्या
 क्तृ ।” उणा० ३ । ३८ । इति क्तृ ।
 “अनुदात्तोपदेशेति ।” ६ । ४ । ३७ । इति
 अनुनासिकलोपः ।) व्याधिः । शस्त्रम् । इति
 उणादिकोषः ॥ (हननशीले, त्रि । यथा, ऋग्-
 वेदे । १ । २५ । २ ।
 “मा नो बधाय हनवे जिहीडानस्य रीरधः ॥”)
 हत्या, स्त्री, (हन + भावे क्यप् ।) हननम् । वधः ।
 यथा,—
 “ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्वङ्गनागमः ।
 महान्ति पातकान्याह ससर्गस्यापि तै सः ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकादि ॥

हटा

हय, पुं, (हन्ति सुखमिति । हन + “हनि-
 कुपीति ।” उणा० २ । २ । इति क्यन् ।)
 विपक्षः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । उवा-
 दिकोषयः ॥
 हट, उ स्त्री ग्वर्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 आत्म० अक० अनिट् ।) स्वर्थं विद्योत्सर्गः ।
 उ, हटते जनः । श्री, हत्ता । इति दुर्गादासः ॥
 हदन, स्त्री, (हट + ह्युट् ।) विद्यात्यागः । हागा
 इति भाषा । यथा । विट्स्त्रिहृदनम् । इति
 गूढातुटोकाया दुर्गादासः ॥ हटधात्वर्थोऽप्येवम् ॥
 हटा, स्त्री, मेघादिलम्बाना त्रिशदश । तैर-
 शैर्हाटशलग्नेषु पञ्चाना पञ्चाना ग्रहाणां सङ्घा-
 विशेषेण भागविशेषो भवति । नराणां शर्ष-
 प्रवेशादौ शुभाशुभगणनायामस्य प्रयोजनम् ।
 तद्भागविशेषो यथा ।
 मेघलग्ने प्रथमं बृहस्पतेः ६ भागाः । ततः
 शुक्रस्य ६ अशाः । ततो बुधस्य ८ भागाः ।
 ततो मङ्गलस्य ५ भागाः । ततः शनैरपि ५
 अशाः । समुदायेन त्रिशदश भवन्ति ॥
 हृत्पलग्ने प्रथमं शुक्रस्य ८ भागाः । ततो
 बुधस्य ६ अशाः । गुरो ८ भागाः । शनैः ५
 अशाः । मङ्गलस्य ३ अशाः ॥
 मिथुनलग्ने प्रथमं ६ भागाः बुधस्य । ततः
 शुक्रस्य ६ भागाः । बृहस्पतेः ५ अशाः । मङ्ग-
 लस्य ७ अशाः । शनैः ६ अशाः ॥
 कर्कटलग्ने प्रथमं मङ्गलस्य ७ अशाः । ततः
 शुक्रस्य ६ भागाः । बुधस्यापि ६ भागाः ।
 बृहस्पतेः ७ अशाः । शनैः ४ अशाः ॥
 मिथुनलग्ने प्रथमं ६ भागाः बृहस्पतेः ।
 शुक्रस्य ५ अशाः । शनैः ७ भागाः । बुधस्य ६
 भागाः । मङ्गलस्यापि ६ भागाः ॥
 कन्यालग्ने प्रथमं बुधस्य ७ अशाः । शुक्रस्य
 १० अशाः । गुरो ४ अशाः । मङ्गलस्य ७
 भागाः । २ भागौ शनैरस्य ॥
 तुलालग्नौ आदौ ६ अशाः शनैः । ८ भागाः
 बुधस्य । गुरो ७ भागाः । शुक्रस्यापि ७
 अशाः । २ भागौ मङ्गलस्य ॥
 वृश्चिकलग्ने आदौ मङ्गलस्य ७ भागाः ।
 शुक्रस्य ४ अशाः । ८ भागाः बुधस्य । बृह-
 स्पते ५ अशाः । ६ भागाः शनैः ॥
 धनुर्लग्ने प्रथमं बृहस्पतेः १२ अशाः । ततः
 शुक्रस्य ५ अशाः । बुधस्य ४ अशाः । मङ्ग-
 लस्य ५ भागाः । शनैः ४ अशाः ॥
 मकरलग्ने आदौ बुधस्य ७ अशाः । गुरो
 रपि ७ भागाः । ८ अशाः शुक्रस्य । शनैः ४
 अशाः । मङ्गलस्यापि ४ अशाः ॥
 कुम्भलग्ने प्रथमं बुधस्य ७ भागाः । शुक्रस्य ६
 भागाः । बृहस्पते ७ अशाः । मङ्गलस्य ६
 भागाः । शनैरपि ५ भागाः ॥
 मीनलग्ने आदौ १० अशाः शुक्रस्य ।
 ४ भागाः बृहस्पतेः । बुधस्य ३ अशाः । मङ्ग-
 लस्य ६ भागाः । ततः शनैः २ भागौ ॥

हनुः

एषां प्रसाथानि यथा,—

“मेषेऽङ्गतर्काष्टशरैषुभागा
जोवास्फुजिज्ज्वारशनेश्वराणाम् १ ।
वृषेऽष्टतर्काष्टशरानलायाः
शुक्रजोवाकिंजुजेश्वराः ॥ २ ॥
युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागाः
सौम्यास्फुजिज्जोवकुजाकिंजुः ॥ ३ ॥
कर्केऽद्वितर्काङ्गनगाश्विभागा
कुजास्फुजिज्जोवशनेश्वराणाम् ॥ ४ ॥
सिंहेऽङ्गभूताद्विरसाङ्गभागा
देवेज्यशुक्रार्किंजुधरहृदाः ॥ ५ ॥
श्विया नगाश्विनगाक्षिभागा
सौम्योशनोजोवकुजाकिंजुः ॥ ६ ॥
तुले रसाष्टाद्विनगाक्षिभागाः
कान्तजोवास्फुजिदरनाथाः ॥ ७ ॥
कीटे नगाश्वारशनेश्वराङ्गभागा
भोमास्फुजिज्जोवशनेश्वराणाम् ॥ ८ ॥
चापे रवोश्वस्फुधिपञ्चवेदा
जोवास्फुजिज्ज्वारशनेश्वराणाम् ॥ ९ ॥
शुगे नगाश्वयुगश्रुतीना
सौम्येज्यशुक्रार्किंजुजेश्वराः ॥ १० ॥
कुम्भे नगाङ्गाद्विशरैषुभागा
शुक्रजोवारशनेश्वराणाम् ॥ ११ ॥
मौनेऽर्कवेदानलनन्दपक्षाः
सितेज्यसौम्यरशनेश्वराणाम् ॥ १२ ॥

इति नोलकण्ठीयताजकम् ॥

हनु, ल श्री गती । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल हन्ति ।
श्री, हन्ता । गणज्ञतमनित्यमिति न्यायात् शप
स्थितौ हनतौत्यपि वररुचि । तेन सर्वा
एवाहनत् पृथक् इत्यादि साधुः । इति दुर्गा-
दास ॥

हन् व्य, कषोक्ति । अनुनय । इति मेदिनी ॥
हनु, पु, हननकर्ता । यथा । हन्तवन्तश्च । घन-
मभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् ।
घनाघन । पाठश्लेषुक् च दोषाभ्यामस्य
पाठुः । पठे हनु पठ । इति सिद्धान्त-
कौमुदी क्विपि हन् । तस्य प्रथमैकवचने हा ॥
हनन, क्तो, (हन+ ह्युट् ।) मारणम् । यथा,—
“स्यात् प्राणवियागफलकव्यापारो हननं
सतम् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथा, भागवते । ६ । ११ । २० ।

“नेद यशो रघुपते सुरयाञ्जयात्त-
जोलातनोरविकसायविसुहृषाङ्गः ।
रघोवधो जलधिबन्धनमस्त्रपूगैः
कि तस्य शत्रुहनने कपय सहाया ॥”

पूरणम् । इत्यङ्गशास्त्रम् ॥

हनौल, पु, कौतकी । इति रत्नमाला ॥ हलोनो-
ऽपि पाठः ॥

हनु, पु, क्तो, (हन्ति कठिनद्रव्यादिकमिति ।
हन+ “शृस्वृश्चिहोति ।” उणा० १ । ११ ।

हनुमा

इति उः । स च नित् ।) कपोलहयपरमुख-
भाग । चोयालि इति भाषा । इत्यमरः ॥
ताभ्या कपोलाभ्या परो मुखभागो हनुरुच्यते ।
यत्र जम्बाख्या दन्ता जायन्ते इति सुभूतिः ।
हन्ति कठारमपि द्रव्यं हनु नाचोतिः उः ।
तत्परति पाठे हनो, स्त्रोत्वम् । हनु, कपोला-
वयवे द्वयोरिति कश्चित् । तन्वादेर्वा इत्यपि
हनश्च ॥ पुष्यपौति स्त्रामौ । पुयोगे कर्णहनु
नपुसके श्मश्रु जानु च गुदश्चेति वररुचि ।
इति भरतः ॥

हनुः, स्त्रो, (हन्ति पुरुषमिति । हन+ उः ।
हृद्विनासिनो । इत्यमरः) रोगः । अस्त्रम् ।
स्युः । इति जटाधरः ॥

हनुमान्, [त्] पु, (हनुरस्त्वस्येति । हनु+
मतुप् ।) वानरविशेष । स तु अञ्जनागर्भे
पवनौरसाञ्जातः । रावणवधार्थं श्रीरामदूतश्च ।
तत्पर्यायः । मनुमान् २ आञ्जनेयः ३ योग-
चरः ४ अनिली ५ हिडिस्वारमणः ६ राम-
दूतः ७ अर्जुनध्वजः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरुतात्मजः ९ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथ
हनुमत्कल्पः ।

देव्युवाच ।

“शैवानि गाणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि
च ।

श्रुतानि तानि देवेश ! त्वद्गान्निःश्रुतानि च ॥
किञ्चिदन्यत्तु देवाना साधन यदि कथ्यताम् ।

शङ्कर उवाच ।

शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ॥
हनूमत्साधनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥
एतद्गुह्यतमं लोके शोभसिद्धिकरं परम् ।
जयो यस्य प्रसादेन लोकदयजितो भवेत् ॥ * ॥
तत्साधनविधिं वक्ष्ये नृणां सिद्धिकरं द्रुतम् ॥
विद्यत् मन्त्रकं हनुमते च तदनन्तरम् ।
रुद्रात्मशाय कवचं फडिति द्वादशाक्षरं ॥
एतन्मन्त्रं समाख्यात गोपनीयं प्रयत्नतः ।
तव श्रेष्ठेन भक्त्या च टासोऽस्मि तव सुन्दरि ॥
एतन्मन्त्रं अर्जुनाय प्रदत्तं हरिणा पुरा ।
जयेन साधनं कृत्वा जितं सर्वं चराचरम् ॥
नदीकूले विष्णुगृहे निज्जने पर्वते वने ।
एकाग्रचित्तमाधाय साधयेत् साधनं महत् ॥”
ध्यानमाह ।

“महाशैल समुत्पाद्य धावन्त रावण प्रति ।
तिष्ठ तिष्ठ रणे दुष्ट धोरराव समुत्सृजन् ॥
लाक्षारक्षारुण रौद्र कालान्तकयमोपमम् ।
ज्वलदग्निमम नेत्र सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
अद्भुतार्थैर्महावीरैर्विष्टितं रुद्ररूपिणम् ।
एवरूपं हनुमन्तं ध्यात्वा यः प्रणयेन्ननुम् ॥
लज्जयात् प्रसन्नः स्यात्सत्यं ते कथितं मया ।
ध्यानैकमावतः पुसा सिद्धिरैव न संशयः ॥
प्रातः स्नात्वा नदीतीरे उपविश्य कुशासने ।
प्राणायामं षडङ्गं मूलेन सकलं चरेत् ॥

हनुमा

पुष्याञ्जल्यष्टकं दत्त्वा ध्यात्वा रामं ससीतकम् ।
ताम्रपात्रे ततः पद्ममष्टपत्रं सकेशरम् ॥
रक्तचन्दनघृटेन लिखितस्य शलाकया ।
कर्णिकाया लिखेन्मन्त्रं तत्रावाह्यं कपिं प्रभुम् ॥
कर्णिकाया हनुमन्तं ध्यात्वा पाद्यादिकं ततः ।
सुग्रीवं लक्षणं चैव अङ्गदं नलनीलकम् ॥
जाम्बवन्तश्च कुमुदं केशरिणं दले दले ।
पूर्वादिक्रमतो देवि ! पूजयेद्भक्तचन्दनैः ॥
पवनञ्चाञ्जनाञ्चैव पूजयेद्दक्षवामतः ।
दलायेषु कपिभ्योऽपि पुष्याञ्जल्यष्टकं ततः ॥
ध्यात्वा तु मन्त्रराजं व लज्जं यावत्तु साधकः ।
लक्षान्तदिवसं प्राप्य कुर्त्याच्च पूजनं महत् ॥
एकाग्रचित्तमनसा तस्मिन् पवननन्दने ।
दिवारात्रौ जपं कुर्यात् यावत् सन्दर्शनं
भवेत् ॥

सुष्टं साधकं मत्वा निशीथे पवनात्मजः ।
सुप्रसन्नस्ततो भूत्वा प्रयाति साधकाग्रतः ॥
यथेष्टितं वरं दत्त्वा साधकाय कपिप्रभुः ।
वरं लब्ध्वा साधकेन्द्रो विहरेदात्मनः सुखैः ॥
एतच्च साधनं पुण्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
तव स्नेहात् समाख्यातं भक्तासि मयि पार्वति ॥
इति गारुडे हनुमत्साधनमिति तन्त्रसारः ॥ * ॥
“हनूमतोऽतिगुह्यन्तु लिख्यते वीरसाधनम् ।
ब्राह्मणे मुहूर्ते उच्यते कृतनित्यक्रियो द्विजः ॥
गत्वा नदीं ततः स्नात्वा तौर्धमावाह्यं चाष्टधा ।
मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा सिद्धेदादित्यसख्यया ॥”
ततो वाससो परिधाय गङ्गातीरे पर्वते वा
उपविश्य हा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादिना
कराङ्गन्यासी कुर्यात् । ततः प्राणायामः ।
अकारादिवर्णानुच्चार्य वामनासापुटेन वायुं
पूरयेत् पञ्चवर्णानुच्चार्य वायुं स्तम्भयेत् ।
यकारादिवर्णानुच्चार्य दक्षिणनासापुटेन रेच-
येत् । एव चारत्रयं कृत्वा मन्त्रवर्णैरङ्गन्यास
कृत्वा ध्यायेत् ॥ * ॥

“ध्यायेद्रणे हनुमन्तं कपिकोटिसमन्वितम् ।
धावन्त रावणं जेतुं दृष्ट्वा सत्वरमुत्थितम् ॥
लक्ष्मणश्च महावीरं पतितं रणभूतले ।
गुरुश्च क्रोधमुत्पाद्य गृह्णीत्वा गुरुपर्वतम् ॥
हाहाकारैः सदपैश्च कम्पयन्तं जगत्त्रयम् ।
शान्नाङ्गाण्डं समाव्याप्य कृत्वा भोमं कलेवरम् ॥”
इति ध्यात्वा षट्सहस्रं जपेत् ॥

अस्य मन्त्रः ।

“स्वबोजं पूर्वमुच्चार्य पवनञ्च ततो वदेत् ।
नन्दनञ्च ततो देयं उऽवसानेऽनन्तप्रिया ॥
दशार्णोऽयं मनुः प्रोक्तो नराणां सुरपादपः ॥”
हां पवननन्दनाय स्वाहा । इति मन्त्रः । गुह्यम-
दिवसे दिवारात्रं व्याप्य जपेत् । ततो महाभय
दत्त्वा त्रिभागशेषां निशासु नियतमागच्छति ।
साधको यदि माया तरति तदेषितं वरं
प्राप्नोति ।

“विद्या वापि धनं वापि राज्यं वा शत्रुनिग्र-
हम् ॥

हन्तका

तत्क्षणादेव चाप्नोति सत्यं मत्वं सुनिश्चितम् ॥
इति च तन्त्रसारः ॥
हनु, स्त्री, (हनु + पच् ऊञ् ।) हनु । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, —
“शाखासु हन्तोः कव्याश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ॥
इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
हनुमान्, [त्] पु, (हनूरक्ष्यस्येति । हनु +
मतुप् ।) हनुमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १४७ । २७ ।
“अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।
जातः कमलपत्राच्च हनुमान्नाम वागरः ॥”)
हनुष, पु (इन्ति मानुपानिति । हनु + “ऋह
निभ्यामूपन् ।” उणा० ४।७३ इति ऊपन् ।)
रावसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हन्त, व्य, हर्ष । अनुकम्पा । (यथा, गीता-
याम् । १० । १६ ।
“हन्त ते जययिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुष्वेष्ट नाख्यन्तो विस्तरस्य मे ।”)
वाक्यारम्भ । विपाद । इत्यमरः । ३ । ३ । २४३ ॥
(यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।
“रात्रिगमिष्यति भविष्यति सुप्रभात
भास्वानुदेव्यति हसिष्यति पञ्जालम् ।
इत्य विचिन्तयति कोपगते हिरिफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”)
अर्त्ति, वाद । सभ्रम । इति शब्दरता-
वली ॥ खेद इति मेदिनी ॥ (यथा, रामा-
यणे ।
“काचमूल्याने विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥”
अन्तकल्पनम् । इत्यजयपालः ॥
हन्तकार, पु, (हन्त इत्यस्य कारः करणम् ।)
अतिथिदेयतण्डुलम् । इति कैचित् ॥ हन्त-
शब्दः । यथा । यत् ।
“निवोतो हन्तशारेण मनुष्यास्तर्पयेदथ ।
कुशस्य मध्यदेशेन नृतीर्थेन उदङ्मुखः ॥”
इति लघुविष्णुः ॥
हन्तप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्येक-
तर्पणे । यथा । सनकस्तुप्यता तस्यैतदुदकं हन्त
इत्यादौ । न तु पञ्चपुराणीयमिलिततर्पणे ।
इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ अतिथये दानार्थ-
षोडशग्रासाः । यथा —
“पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्योदर्येहिजम् ।
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वष्टहन्ततः ॥
हन्तकारमथाथ वा भिक्षा वा शक्तिं हिज ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्या त परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रश्च स्याच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारश्च तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे । १८ । ११३-११५ ॥
अपि च ।
“भिक्षाश्च याचता दद्यात् परित्राड्भ्रञ्जचारि-
णाम् ।
मासप्रमाणं भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् ॥
अथ चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं हिजोत्तमः ।

हम्बा

भोजनं हन्तकारं वा अथ भिक्षामयापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदात्मसोपाख्याने । २८ ।
३४-३६ ॥
हन्ता, [ऋ] त्रि, (हन्तोति । हनु + ऋच् ।
हननकर्ता । यथा, भट्टे ५ सर्गे ।
“भवन्तं कार्तवोर्षीं यो हीनसन्निभचोकरत् ।
जिगाथ तस्य हन्तारं स रामः सार्व-
लौकिकः ॥”
हन्तु, पु, ऋत्सु । वृषः । हनुधातोः तुप्रत्ययेन
नियन्त्र । इति कैचित् ॥ (विनाश । यथा,
भागवते । ११ । ५ । ५० ।
“भृगुरासुरराजस्य हन्तव्ये गुप्तये मताम् ।
अवतोर्णरा निर्हृत्यै यशो लोके वितन्वते ॥”)
हन्तोति, स्त्री, (हन्त इत्यस्य उक्तिः ।) अनु-
कम्पोक्तिः । इति कैचित् ॥
हन्त, वि, ऋट् + क्त । कृतपुरीषोत्तरं । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६६ ॥
हन्तमान, त्रि, (हनु + कर्माणि शानच् ।) वर्त्त-
मानज्ञानोपपत्तुः । हनुधातोः कर्माणि शान-
प्रत्ययेन नियन्त्र । यथा, —
“हन्तमानं महासेन्यं विनोप्यमर्षमदहन् ।
अभ्यधावनेशुगोऽथ मृत्ययासुरसेनया ॥”
इति मार्कण्डेये देवोत्तमाहात्म्यम् ॥
हनुपा, स्त्री यण्गिगद्व्यविभेगः । तनु मरीच-
हन्तर्षोर्जप्यर्णवत् । हनुप् इति ख्यातम् ।
इति वैद्या ॥ षोडशैव इति हिन्दोभाषा ।
तत् द्विविधम् । तन्मध्ये प्रथमं फल मत्स्यमदृश
विस्त्रगन्धम् । द्वितीयमश्वत्थफलसदृशं मदार-
गन्धम् । तयोर्नामानि गुणाय ।
“हनुपा वपुपा विस्त्रा पराश्वत्थफला स्मृता ।
मत्स्यगन्धा श्लोचन्तो विपत्नी ध्वाङ्गनाशिनी ॥
हनुपा दीपनी तिक्ता सृष्ट्या तुवरा गुरुः ।
पित्तोदरप्रमेहाग्नौ ग्रहणीगुलाशूलघ्नत् ॥
पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो हयोरपि ॥”
इति भावमिश्रकृतभावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।
“हनुपा हनुपा विस्त्रा विस्त्रगन्धा विगन्धिका ।
अन्धवासी स्वल्पफला कक्षुष्णी ध्वाङ्गनाशिनी ॥
श्लोचशत्रुर्विपत्नी च कफघ्नी चापरजिता ।
पूर्वा तु पञ्चनास्त्री स्यादपरा सप्तधाभिधा ॥
हनुपा कटुतिक्तोष्णा गुरुश्लेष्मलासजित् ।
प्रदरोदरविष्टम्भशूलगुल्मारशसा हरा ॥”
इति श्रीनरहरिपण्डितविरचितराजनिर्घण्टे
शताह्वादिवर्गशतुर्थे ॥
हनुपा, स्त्री, हनुपा । इति राजनिर्घण्टे ॥
हम्बा, स्त्री, गोधनि । तत्पर्यायः । हम्बा २
रेभ्यश्च ३ । इति जटाधरः ॥ हम्बा ४ रम्बा ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१६६ । २१ ।
“श्रीधरक्षेत्रेणा सा गौर्हम्बारवधनसूना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥”)

हय'

हम्बा, स्त्री, गोधनि । इति हेमचन्द्रः । त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
हम्ब, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) महयान्तः । हम्बति । इति
दुर्गादासः ॥
हय, क्लमे । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-क्लमे अक०-गतौ सक० सेट् ।) हयति ।
क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥
हय, पु, (हयति गच्छतीति । हय + अच् ।
हिनीतीति । हि + अच् वा ।) घोटक ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ अथ हयायुर्वेदः ।
धन्वन्तरिकुवाच ।
“हयायुर्वेदमार्यान्ते ह्यै सर्वार्थरक्षणम् ।
काकुटो कृष्यदिह्यश्च कृष्यारथं ह्यतालुकः ॥
वारानी हानदन्तश्च शूरो चाधिजन्तकः ।
एकाण्डस्यैव जातः कक्षुष्णी द्विसुगौ स्तनो ॥
मार्जारपादो व्याघ्राय कुठविद्रुधिसन्निभः ।
यमशो वामनश्चैव सार्जारकपिनोचनः ॥
एतद्दोषो ह्येषाञ्च उभयोऽप्यनुत्पन्नः ।
एते दोषाश्च जगिन् ह्यहस्यादिपुत्रमा ॥
मध्वोऽर्द्धस्तत्रैतौ मध्वो सुष्टिर्ह्यदिहीनकः ।
कनोयाचार्यमानः स्यादर्द्धमस्तु दीर्घतः ॥
परमुष्टिह्येन पद्मोऽप्युत्तमाशान्तु दीर्घतः ।
असङ्गता ये च वाक्का ऋसकर्णास्तथैव च ॥
स्वनेत्रप्रभादेयु न दीनाश्चिरजीविनः ।
रेवन्तपूजनादोसाद्रक्षा स्यात् हिजभोजनात् ॥
लोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुमर्षपा घृतम् ।
तिनश्चैव वचा हिङ्गु वक्षीयाद्याग्निना गले ॥
आगन्तुकं दीपजन्तु व्रणं द्विविधभोरितम् ।
धिरपाकं खरं वातात् पित्तजं विप्रपाकिकम् ॥
कण्डुदाहात्मकं पिच्छात् सोमार्द्रं मन्दवेदनम् ।
घनं कफात् सनिपातात् सक्वरूपं हिटोघनम् ॥
आगन्तुकान्तु शस्त्राद्यैर्दुष्टव्रणविशोघनम् ।
दन्तीमूलं हरिद्रे हे चिचवा विश्वभोजनम् ॥
रसोऽनैव वापि तक्रकाञ्चिकपेषितम् ।
तिलशङ्खकपिण्डोवा दधियुक्ता ससेभवा ॥
निम्बपत्रयुतं पिण्डं तिलैः शोधनरोषणम् ।
करवीरकदल्यर्कं ह्रीकुटजचित्रकैः ॥
भक्ष्णातस्य पचेत्तैलं नाडीव्रणहरं परम् ।
पद्मवल्कलकल्केन घृतेन च प्रलेपयेत् ॥
हे हरिद्रे विडङ्गानि तथा लवणपञ्चकम् ।
पटोलं निम्बपत्रञ्च वचा चिचकमेव च ॥
पिप्पली शृङ्गवेरञ्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
एतत्पानं कृमिश्लेष्मदानिलविनाशनम् ॥
निम्बपत्रं पटोलञ्च त्रिफला खदिरं तथा ।
क्ष्वाथयित्वा ततो वाहं शृतरक्तं विचक्षणम् ।
व्रणमेव प्रदातव्यं पानं कुष्ठोपशान्तये ॥
त्रसणेषु च कुष्ठेषु तैलं सर्वपत्रं हितम् ।
पञ्चवल्कलतैलं वा दशमूलञ्च शोषणम् ॥
लशुनादीन् वदे कल्पान् मुक्तिपागान्तलेपतः
मातुलुङ्गरसोपेतं मासलारसकेन वा ॥”
मासलास्थाने मासानामिति च पाठः ।

“रस दशाद्रघोनस्य अर्धैर्वा तैलसयुतैः ।
पलहय प्रथमेऽङ्गि एकैकपलहयित’ ॥
यावदि शान्तिपूर्णा स्यात्तन्नात्रेत्युत्तमात्मने ।
मध्यमे चतुर्दश स्युरधमेऽष्टपलानि च ॥
शरन्निदाघयोर्नैव देयो नैव तु दापयेत् ।
तैलेन वातिके पित्ते शर्कराज्यपयोऽन्वितैः ॥
कटुतैले कफे व्योषे कफे मुहान् कुलत्थकान् ।
शालिषष्टिकदुग्धाग्री हयोऽखिलजुगुषित’ ॥
पक्कजम्बूनिभो हेमवर्णं श्रेष्ठं गुग्गुलुः ।
अर्धप्रहरणे सूर्ये गुग्गुलु पाययिष्यम् ॥
भोजने पायसं दुग्ध नाडोस्त्रिस्तनोति स’ ।
विकाले भोजयेदश्व शाल्यन्न वातुले ददेत् ॥
मासानाञ्च रसे’ पित्ते मधुमुहुरसान्यकै’ ।
कफे मुहान् कुलत्थान् वा कटुतिक्तान् शृतान्
हये ॥
व्याधिते व्याधिते श्वासे त्रिदोषादौ तु गुग्
गुलुम् ॥

घामैर्दूर्वा सर्वरोगे प्रथमेऽङ्गि पल ददेत् ॥
विवर्धयेत् ततो वर्षमेकादिपलपञ्चकम् ।
उत्तमे स्याच्च चत्वारि त्रीणि मध्यजघन्ययोः ॥
पानेन भोजनेनैव अग्नीतिपलक वरे ।
मध्ये षष्टिश्चाधमेऽथ चत्वारिश्च भोगिषु ॥
ब्रणे कुष्ठेषु खल्लेषु त्रिफलाकाथसंयुतम् ।
मन्दान्नी शोथरोगे च गवा मूत्रेण योजयेत् ॥
वातपित्तोत्थये व्याधौ गोक्षीरघृतसयुतम् ।
देय कषाणा पुष्टार्थं माषैर्यक्तञ्च भोजनम् ॥
सुपिष्टायाः प्रदातव्यं गुडूच्चा’ पलपञ्चकम् ।
प्रभाते घृतमयुक्तं शरदृग्नीषेषु वाजिनाम् ॥
रोगघ्नं पुष्टिदद्यापि बलतेजोविवर्धनम् ।
तदेवाश्वाय दद्याद्द्वै क्षीरयुक्तमथापि वा ॥
गुडूचोक्लक्योगेन शतावर्थ्यश्वगन्धयो’ ।
चत्वारि त्रीणि मध्यस्य जघनस्य पलानि हि ॥
अकस्माद्यत्र वाहानामेकरूपं यदा भवेत् ।
स्त्रियते च तदा क्षिप्रं उपसर्गं तमादिशेत् ॥
होमाद्ये रजया विप्रभोजनैर्बलिकर्मणा ।
शान्त्यो रसर्गशान्तिः स्याद्दरीतक्यादिकल्पतः ॥
हरोतको मगामूत्रा तैलेन लवणान्विता ।
आदौ पञ्च ततः पञ्चदश्या पूर्णा शतावधि ।
उत्तमांशे शत प्रोक्तमशातिः षष्टिरुत्तरे ॥३॥
गजायुर्वेदमाख्यास्ये उक्ता’ कल्पा गजे हिता’ ।
गले चतुर्गुणा सावा ताभिर्गजगर्हणम् ॥
गजोपसर्गव्याधौना शमनं शान्तिकर्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तहये माला विषण्णीयादुपोषित’ ।
मन्त्रेण मन्त्रिता वेद्यो वधासिंहार्थकामले ॥
सूर्याद्या शिवदुर्गाशोर्विष्णुता रक्षसा गण’ ।
बलि दद्याच्च भूतैभ्यः स्नापयेच्च चतुर्घटै’ ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भस्मनोद्गुनवेहजम् ।
भूती रक्षा शुभा मेध्या वारुण्यो रक्षसा सदा ॥
त्रिकला पञ्चकोले च दशमूल विडम्बकम् ।
शतावरी गुडूची च निम्बवासककिशिकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कक्क कषायकः ।

आयुर्वेदो गजाश्वानामुक्तः संक्षेपसारत’ ॥”
इति गारुडे हयायुर्वेदः २०७ अध्यायः ॥
युक्तिकल्पतरुहयपरीक्षा घोटकशब्दे द्रष्ट-
व्या ॥ * ॥ हये वर्णनीयानि यथा । वेगः १
श्रीत्रयम् २ तेजः ३ सप्तक्षणस्थितिः ४ खुरोत्-
खातरज ५ रूपम् ६ जातिः ७ गतिविचि-
वता ८ । इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ
हयशकुन’ ।

“हेषारव मुञ्चति वामतो य’
सुसुचितिर्दक्षिणपादघातेः ।
कण्डूयते दक्षिणमङ्गभाग
तुङ्गं तुरङ्गं म पद दटाति ॥”
इति वसन्तराजे हयशकुन. १३ वर्ग’ ॥
हयकातरा, स्त्री, (हयः कातरा यस्या’ ।)
अश्वकातराहचः । घोडकाथरा इति हिन्दी
भाषा ॥

हयकातरिका, स्त्री, (हयकातरा एव । स्वार्थे
कन् । टाप् अत इत्वम् ।) अश्वकातराहच ।
घोडकाथरा इति हिन्दी भाषा । यथा,—
“कातरा हयपर्यायैः कातरान्तैः प्रकीर्तिताः ।
अश्वकातरिका तिलका वातघ्नो दोषनो परा ॥”
इति राजनिर्घण्ट ॥

हयगन्ध, स्त्री, (हयस्येव गन्धो यस्य ।) काच-
लवणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवरणस्य
काचलवणशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
हयगन्धा, स्त्री, (हयस्येव गन्धो यस्या’ ।) अश्व-
गन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया ।
वराहकर्णो वरदा बलदा कुष्ठगन्धनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अजमोदा । इति राजनिर्घण्ट ॥

हयग्रीव, पुं (हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य ।)
मधुकटभङ्गतवेदोद्धारार्थं विष्णारवतारविशेषः ।
तस्य रूपं यथा,—
“सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्र वेदानामालय प्रभुः ॥
तस्य मूर्धा समभवत् सौ. सनच्चतारका ।
केशांश्यास्याभवद्दीर्घा रवेरशुसमप्रभा ॥
कर्णावाकाशपाताले ललाट भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती शोण्यौ भ्रुवावास्ता महोदधी ॥
चक्षुषो सोमसूर्यौ ते नासा मन्थ्या पुन स्मृता ।
प्रणवस्त्वथ सस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मिता ॥
दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोको ब्रह्मकीकथ श्रोष्ठावास्ता महात्मन ॥
ग्रीवा चास्याभवद्वाजन् कालरात्रिर्गुणोत्तरा ।
एतद्वयशिरः कृत्वा नानामूर्त्तिभिराहृतम् ॥”
इति महाभारतम् ॥ * ॥

(हयग्रीवदैत्यवधार्थमेव भगवान् हयग्रीवमूर्त्ति-
रभवत् । इति देवीभागवतमतम् ॥ अस्य
विवरणन्तु तत्रैव १ स्कन्धे ५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)
विष्णुवध्यदैत्यविशेष’ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च

कल्पान्ते ब्रह्मणि प्रसुप्ते वेदं हृतवान् । तद्देवी-
धारणार्थं विष्णुना मत्स्यावतारेण स हतः ।
इति केचित् ॥ * ॥ अपि च ।
“दृङ्गगङ्गाजलस्यान्तन्तोरे ब्रह्मसुतस्य च ।
विश्वनाथाह्वयो देवः शिवलिङ्गसमन्वितः ।
विश्वदेवो महादेवो योनिमण्डलरूपिणौ ॥
हयग्रीवेण युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः ।
हयग्रीव यत्र हत्वा मणिकूटं तथागमत् ॥’

इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय ॥
हयग्रीवहा, [न्] पुं, (हयग्रीव इत्यन्तोति । इन् +
क्विप् ।) विष्णु’ । इति हेमचन्द्र ॥
हयग्रीवा, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
“नारसिंही हयग्रीवा हिरण्याक्षविनाशिनी ।”
इति तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
हयह्वष’, पु, (हय उच्चैःश्वसं कपतीति । कष +
खच् ।) मातलि । स तु इन्द्रसारथिः । इति
त्रिकाण्डशेष ॥

हयन, स्त्री, (हयति गच्छत्यनेनेति । हय + ल्युट् ।)
कर्णोरथः । इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तरं हय-
नम् । इति तट्टीकाया भरतः ॥

हयपुच्छी, स्त्री, (हयस्य पुच्छमिव आकृतिर्यस्या ।)
क्षीप् ।) माषपर्णी । इत्यमरः । २ । ४। १३८ ॥

हयप्रियः, पु, (हयस्य प्रियः ।) यवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यवशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
हयप्रिया, स्त्री, (हयस्य प्रिया ।) अश्वगन्धा ।
खर्जूरौ । इति राजनिर्घण्ट ॥

हयमार’, पु, (हय मारयतीति । मृ + णिच् +
अण् ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयमारक, पु, (हय मारयतीति । मृ + णिच् +
ण्वल् ।) करवीरहृत्तः । इत्यमरः । २। ४। ७६ ॥

हयमारण, पु, (हय मारयतीति । मृ + णिच् +
ल्यु ।) अश्वत्यहचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हयवाहन, पु, (हयो वाहनमस्य ।) रेवन्त ।
स तु सूर्यपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुबेर’ ।
इति केचित् ॥

हयवाहनशङ्कर’, पु, रक्तकासनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

हयशाला, स्त्री, (हयस्य शाला ।) अश्वालयः ।
यथा, मात्स्ये । २१० । १९—२३ ।

“गवा स्थानं तथैवात्र तुरगाणान्त्येव च ।
उत्तराभिमुखा श्रेणो तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखा वायु परिशिष्टास्तु गर्हिता’ ।
तुरगास्तु तथा धार्याः प्रदीपैः सर्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटा वानराश्चैव मर्कटाश्च नराधिप । ।
धारयेदश्वशालाया धवस्ता धेनुमेव च ।
अजाश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ॥
गोगजाश्वदिशालासु तत्पुरोषस्य निर्गमम् ।
अस्तं गते न कुर्वीत देवदेवे दिवाकरे ॥”

हयशोर्ष’, पु, (हयस्य शोर्षं शीर्षं यस्य ।)
विष्णु । यथा,—

“ततो जगाम हृष्टोऽश्वौ द्रष्टुं वाजिसुख
प्रभुम् ।

हरगौ

तत्र देवहृदं स्नात्वा तर्पयित्वा पितॄन् सुरान् ।
रूपूज्य ह्यगोर्षं जगाम गजसाह्वयम् ॥”

इति वामनपुराणे ७१ अध्यायः ॥

हया, स्त्री, (हयस्तहन्वोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टे ॥

हयाध्यक्षः, पु, (हयस्य अध्यक्ष ।) अश्वध्यक्ष ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“हयश्चिचाविधानज्ञस्तच्चिकित्सितपारग ।
अश्वध्यक्षो महीभर्तुं स्वामनश्च प्रशस्यते ॥”

इति मातृस्ये । २१५ । ३७ ॥

हयानन्दः, पु, (हयस्य आनन्दो यस्मात् ।)
मूढ । इति राजनिर्घण्टे ॥ (गुणादयोऽस्य
मुह्यशब्दे ज्ञातव्या ॥)

हयायुर्वेदः, पु, (हयस्य आयुर्वेदः । घोटक-
चिकित्साशास्त्रविशेष । तच्छास्त्रं हयशब्दे
दृश्यम् ॥

हयारिः, पु, (हयस्य अरिः ।) करवीरः । इति
रत्नमाला ॥

हयाशना स्त्री (हयानामशनं यस्याः) शल्लकी-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयो, स्त्री, (हयस्य स्त्री । हय+डोप् ।)
घोटकी । इति जटाधरः ॥

ह्येष्ट, पु (हयनामिष्टः ।) यवः । इति राज-
निर्घण्टे ॥

ह्योत्तमः, पु (ह्येषु उत्तमः । कुलोनाश्र-
यत्प्रायः । वाताश्रः २ जात्यः ३ अजानेयः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरः, पु, (हरति पापानोति । हृ+अच् ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ (यथा
२ पु । ४ । ३२ ।)

“स सेना महती कर्षन् पृथ्व्यां शरगामिनोम् ।
भौ हरजटाश्रया गङ्गामिव भगीरथः ॥”

अग्निः । गर्हभः । इति कैचित् ॥ हरणम् ।
वृद्धशास्त्रम् ॥ वि हरणकर्ता । (यथा,
भागवते । ३ । १८ । ११ ।)

‘एते वयं न्यासहरा रसौकसा
गनङ्गियो गदया द्रावितास्तः ॥’

हरकः, पु (हर एव । स्वार्थे कन् ।) शिवः ।
शौरः । इति कैचित् ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥

हरगौरी स्त्री, (हरेश्च सह गौरी ।) अर्द्ध-
नारीश्वरमूर्तिः । यथा—

देव्याव ।

“यथा तवाह सततं ध्यायेवानुगता हरः ।
भवत् साहचर्येण तथा मा कर्तुमर्हसि ॥

यत्सर्वात्रेण सस्यर्थं नित्यालिङ्गनविभ्रमम् ।
‘वह्मिच्छामि भवतस्तत्त्वं चेत् कर्तुमर्हसि ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नान्ये तन्महामपि यत्त्वमिच्छसि भाविनि । ।
तत्रोपायमहं वन्द्ये यदि शक्नोषि तत् कुरु ॥

अहं मम शरीरस्य शृङ्गाणं त्वं मनोहरः ।
अहं भवतु मे नारी तथैवाहं पुमानिति ॥

यदि त्वं न हि शक्नोषि हर्तुं तत्त्वं महीद्वयम् ।

हरगौ

तदाहं ते हरिष्यामि शरीरार्हं वरानने । ॥
तवेवाह तथा नारी अर्हं भवतु पूरुषः ।

विद्यते तत्र शक्तिर्मे त्वमनुमानमर्हसि ॥
श्रीदेव्याव ।

“तवेवाह हरिष्यामि शरीरार्हं हृषध्वजः । ।
किन्त्वहं त्वेकमिच्छामि यश्चेत्त्वं हर इच्छसि ॥

तथाहमर्हं भवतो हृत्वा तिष्ठामि तावता ।
त्यजाम्यहं यदा तैर्हं सम्पूर्णं स्वानुदा हयम् ॥

इत्यहंभागहरणं भवेद्यदि यथोचितम् ।
तदेवाह तदा शशो शरीरार्हं हराम्यहम् ॥”

ईश्वर उवाच ।

एवमस्तु भवेन्नित्यं यथा त्वं कर्त्तमिच्छसि ।
शरीरार्हस्य हरणं भूयात्तव यथोचितम् ॥

श्रीश्रीर्त्वं उवाच ।

अथ गौरी तदा पूर्वमनुभूतं तपःस्थितौ ।
योगनिद्रास्वरूपं तदात्मानोऽचिन्तयद्दिया ॥

हरं प्रणम्य प्रथमं ब्रह्माण्डं ततः परम् ।
ततस्त्रिजगतामोशं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥

चिन्तयित्वा तथा तेषामेकतां सा जगन्मयी ।
आत्मानं यागनिद्रां चिन्तयित्वा मनस्विनी ॥

दक्षिणे स्वशरीरस्य भागार्हं शशमृद्धतः ।
शरीरस्य तथा वाममतिप्रेम्णा निजं हरि ॥

हरोऽपि स्वशरीरार्हं गौरीकाये तदा स्वयम् ।
प्रेम्णानिवेशयत्तस्याचिकीर्षुं प्रियमद्भुतम् ॥

अथ स्थित्वा तदा भर्गं कात्या सह चिर-
तदा ।

परित्यज्य शरीरार्हं पृथगेव बभौ रुचा ॥
कालो भूत्वा स्वर्णगौरी शरीरार्हन्तुं शहरम् ।

प्राप्य मोदात्तदात्मानं सन्तुष्टां च जगन्मयी ॥
एव यदा शरीरार्हमादाय परमेश्वरौ ।

हरस्य तिष्ठति तदा राजतेऽतोवशोभना ॥
अर्हं धम्मिलसयुक्तं जटाजूटार्हयोजितम् ।

एकस्मिन् श्रवणे भोगे भागं जाम्बूनदाचितम् ।
कुण्डलं श्रवणेऽस्यास्मिन् शीर्षे तस्या व्यराजत ॥

अर्हं शृङ्गाच्च चास्वार्हं हृषभाच्च व्यराजत ।
अर्हं स्थूलनसं चार्हं तिलपुष्पनसं परम् ॥

दोषशम्यु तथैवाहमर्हं श्मश्रुविवञ्जितम् ।
आरक्तचारुदशनं रक्तौषमेकतस्तथा ॥

अपरं शुकुविपुलदोर्घाकृतिं रदं परम् ।
अर्हं नोलगलञ्चाहमपरं हारसयुतम् ॥

अर्हं कङ्कणकेयूरयुक्तबाहुं तथापरम् ।
नागकेयूरसयुक्तस्थूलबाहुं निरुष्मिकम् ॥

अर्हं विषायतभुजं करिहस्तभुजं परम् ।
एकत्र सोष्मिकां शाखां करस्यान्ध्रं ता-
विना ॥

एकस्तनन्तु हृदयं रोमावस्थैर्हसयुतम् ।
रश्मास्तभ्रगमानीरु सुपाणिं शृदुपादकम् ॥

एकं तथापरं स्थूलसहस्रं पदाम्बुजम् ।
एकञ्चारुं शृदुं स्थूलजघनं सुमनोहरम् ॥

तथापरं दृढकटिं सहस्रोर्ध्वपदाम्बुजम् ।
एकं वैद्यात्रचर्मोपयुक्तं भूतिविलेपनम् ॥

अपरं शृदुकोपेयवसनं चन्दनीचितम् ।

हरगौ

एवमर्हं तथा जातं योपिञ्चनसयुतम् ॥
अपरं बलवदभूरिं सुदृढं पुरुषाकृतिं

एवमर्हं स्मरिपाकञ्चारं गिरिका सती ॥
हिताय सर्वजगता कामाख्या कालिकीपसा

तस्यां शरीरं राजेन्द्रं हस्तन्वहसयुतम् ।
येनोपमेयं तस्मात्ति मार्गितं भुवनत्रये ॥

सन्तानः पारिजातो वा एकान्तविषदस्तु ।
अमोघया तथा वन्द्यौ तौ चापि ययतुर्नहि ॥

वहुधा च पृथक्त्वेन तौ रमाते नरेश्वरः ।
अर्धनारीश्वरो भूत्वा स तु रमे कदाचन ॥

इति यद्यपि भूतेशः स्वयं शक्नोति कालिकाम
गौरीं कर्त्तुं तदा सर्वभूतकारणकारण ॥

तथापि तां गिरिसतां सयोश्च विविधैः पुरा
तपस्ययोजयद्देव क्रियोपायैरनेकैः ॥

तपोनिर्घृतसर्वार्थी पथाहौरोमथाकरोत् ।
अर्हं प्रदेदी तस्यं शरीरस्य महेश्वरः ॥

नैवास्य तत्त्वं जानन्ति शक्राद्या सकला
सुराः ।

शरीरार्हप्रदानस्य तपसो योजनस्य च ॥
एतस्य तत्त्वं जानन्ति महात्मानो महाबलाः ।

नन्दो भृङ्गो महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अङ्गभृता महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः ॥

ये भानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम् ॥

एव सदा त्वया योग्या सानुगा नृपसत्तमः ॥
वनिता सत्क्रियोपायैस्ततां भद्रमवाप्स्यसि ॥

य इदं शृणुयान्नित्यमद्भुतं पुण्यदायकम् ।
शिवयोः प्रीतिकरणं शरीरार्हं ग्रहं तथा ॥

गौरीत्वापादनञ्चैव कालिकाया शभावहम् ।
न तस्य विघ्ना जायन्ते स च पुण्यतमो मतः ।

दोर्घायुः स सुखो भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
सततं परिशृण्वान् शिवयोश्चरितं महत् ॥

शिवलाकमवाप्नोति सुचिरं शिवसम् ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

हरचूडामणिः, पु, (हरस्य चूडामणिः शिवा
भूषणमिव) चन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः । शिव-
शरीरज्ञः ॥

हरणः, स्त्री, (ह्रियते इति । हृ+लुट् ।) यौत-
कार्ददेयद्रव्यम् । (यथा, रघुः । ७ । २ ।)

“सत्त्वानुरुपाहरणाकृतधो
प्रास्यापयत् राघवमन्वगाश्च ॥”

तत्पर्यायः । दायः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥
यौतक आदिना उपनयनमिच्छामसादादि च

यत् दयं तत् दायहरणपदवाच्यं कन्यादानकाले
जासात्रादभ्यो व्रतमिच्छादौ ब्रह्मणादिभ्यश्च यत्

द्रव्यं दायत तत्र दायार्दहयमित्यर्थः । युतक-
यानिसम्बन्धं तत्र भवमिति षो यौतकं युतया

बंधुशरयोर्दिमिति वा कश्चि यौतकं यौतक-
सुकारमध्यमपि । यौतकं यौतकञ्च तत् इति

वाचस्पतिः । दायते दायः, कश्चि चञ् सु-
दायते सुदाय इति पाठः इत्यन्ते । ह्रियते

हरणं कश्चि अणट् । इति भरतः ॥ १ ॥

हरिः

कुरुचेनेण कि तस्य कि काश्या पुष्करेण च ।
जिह्वाग्रे वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
विश्रुतानि बह्वन्वेष तीर्थानि बहुधा न च ।
कोट्यशेनापि तुल्यानि नामकीर्त्तनतो हरिः ॥
दृष्टापूतानि कर्माणि सुबह्वनि कृतान्यपि ।
भवहेतूनि तान्येव हरिर्नाम तु सुक्लदम् ॥
परिहासेऽपि हासाद्यैर्विष्णोर्गृह्णन्ति नाम ये ।
कृतार्थास्तोऽपि मनुजास्तेभ्योऽपौह नमो नमः ॥
स्त्री शूद्रः पुरुषो वापि ये चान्ये पापयोनयः ।
कीर्त्तयन्ति हरिं भक्त्या तेभ्योऽपौह नमो नमः ॥
न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।
नोच्छिष्टादौ निषेधश्च नामलुब्धस्य श्रौहरिः ॥
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।
नाशौच कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥
न कालशौचनियमा न देशशौचनिर्णयः ।
हरिः सकीर्त्तनादेव नाम्नो नारद मुच्यते ॥
ज्ञाने कालोऽस्ति दाने च कालोऽस्ति जप-
यज्ञयोः ।
कृष्णसङ्कीर्त्तने कालो नास्त्वत्र पृथिवीतले ॥
किं साख्ययोगैः किं यज्ञैस्तपोभिः किं करिष्यति ।
चेक्षुक्तिमिच्छेद्भक्तिश्च कुर्यान्नोविन्दकीर्त्तनम् ॥
परदाररत पापो परहिसापकारकः ।
सुक्तिमायाति सशुद्धो हरिर्नामानुकीर्त्तनात् ॥
कृष्णनामधनः कृष्णनामग्राही सदा नरः ।
तत्त्वतः कृष्णमाप्नोति कृष्णनामजनप्रियः ॥
हित्वा गोविन्दनामानि सर्वकर्म करोति यः ।
बन्धाय तस्य तत् कर्म न मोक्षाय तु नारद ॥
सर्वकर्म परित्यज्य हरिनाम स्मरेत् सदा ।
यस्तस्य कर्मसिद्धिः स्यात् कृष्णनामप्रसङ्गतः ॥
कामाख्यह्ना मनोभोगान् विषयाश्च चरन्ति ये ।
तेषां दद्यात् परा भक्तिं हरिनामपरायण ॥
हरिनामरतो भूत्वा सर्वकर्म परित्यजेत् ।
स सर्वपापान् मुक्तो यः पक्षं हित्वोदक यथा ।
कृष्णनामैव यच्चित्तं देवर्षे तस्य कर्म च ।
स लोकान् सकलान् जित्वा रत्नत कृष्ण-
माप्नुयान् ॥
हरिनाम सदा गीत्वा विचरन्ति महीतले ।
न प्राप्नुवन्ति तद्भाग्य देवा इन्द्रादयोऽपरि ॥
अक्षया हिलया ये तु हरिनाम सुमङ्गलम् ।
गायन्त्येकान्तिनश्चित्तेऽच्युतस्तिष्ठति सन्ततम् ॥
एकान्तिन कृष्णनामाश्रया ये च हरिः प्रिया ।
यदि स्युर्न्यजा वेदपारगा न तथा मुने ॥
कृष्णनामानि गायन्ति तस्य सेवादिकर्म च ।
सदा कुर्वन्ति ये विप्र । तेभ्यो नित्य नमो नमः ॥
स्तोयो गुर्वङ्गनागामो ब्रह्मज्ञो मध्यप खल ।
तत्पापेभ्यः स मुक्तोऽहं श्रौहरिर्नाम यत्तपः ॥
पूर्वजन्मपरित्यज्यो ह्यासक्त कृष्णनामसु ।
यथात्मा भौतिकारहेहात् स मुक्तः सर्वपातकात् ।
हरिनाम व्रत यस्य हरिनाम च यत्तपः ।
स्वय भवार्णवात् त्राता गोविन्दो मुनिपुङ्गव ॥
यद्यथाविरत कृष्णनामगानरतो जन ।
कुर्यात् सदैव सर्वत्र तच्चिन्ता कृपयाच्युत ॥

हरिः

मात्सर्यलोभमोहैश्च कामक्रोधमदैर्युतः ।
सर्वपाहारो तन्मक्त कृष्णनामैव यत्तपः ॥
सर्वदोषयुतो विप्र व्यासश्चाशेषपातकैः ।
मुक्तः स वृजिनादस्मात् कृष्णनामैव यत्तपः ॥
स्वधर्मवर्जितः पापो जीवद्गोहो च हिंसकः ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यः कृष्णनामैव यत्तपः ॥
विप्रचक्रियविट्शूद्राः सह्यरान्यजजारजा ।
कानोना गोलकाश्चैव पितृजाताश्च क्षत्रजाः ॥
ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यद्येते पापिनो विप्र । महापातकिनोऽपि वा ॥
उपपातकिनश्चातिपापिनो ह्यनुपापिनः ।
अष्टाचाराश्च पापण्डाः स्वधर्मविवर्जिताः ।
जीवहत्यारता ब्राह्म्या निन्दकाश्चाजितेन्द्रिया ।
पथाज्ज्ञानसमुत्पन्ना गुरोः कृष्णप्रसादतः ॥
ततस्तु यावज्जीवन्ति हरिनामपरायणाः ।
शुद्धास्तेऽखिलपापेभ्यः पूर्वजैभ्यो हि नारद ॥
नामादेश रटन्तस्तु श्रीहरिः स्मृतिपूर्वकम् ।
सहस्रय यम जित्वा पर गोविन्दमाप्नुयु ॥
गृहान्मकूपपतिताः सर्वदोषैस्तु समुताः ।
ससारवासनालिप्ताः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥
सुक्तास्ते सर्वतस्तस्मादुच्चरन्तो ऋद्धिज ।
मृत्योर्माहङ्गये नाम भान्ति गोविन्दमच्ययम् ॥
हरिनामानि तिष्ठन्ति भन्ति वक्ताणि प्राणिनाम् ।
भवन्ति कर्मसम्बन्धा लोका नरकगामिनः ॥
विद्वन्व्य कृष्णनामानि कर्ममार्गता नरा ।
पुनर्जन्ता पुनर्वर्त्यं भ्रमन्तः स्युस्ततस्ततः ॥
कृष्णनामानि गायन्ति कुर्वन्ति तस्य सेवनम् ।
ते यान्ति वासुदेवस्य स्थान परममव्ययम् ॥
वर्णाश्रमस्थिता विप्र । हरिनामपरायणाः ।
तेषां वक्तुं न शक्नोमि महिमानमह यदि ॥
हित्वा गोविन्दनामानि कर्माशेषं करोति यः ।
पथमप्राप्य कृष्णस्य भ्रमते कर्मवर्त्मनि ॥
मायामोहितचित्तेन पापिष्ठास्ते नराधमाः ।
त्यक्त्वा कृष्णस्य नामानि भ्रमन्ते सर्वयोनिसु ॥
यदृच्छयाशया नाम शिष्यथा यः स्मरेहरिः ।
सर्वाधमुक्तो देवर्षे । सतत कृष्णनामतः ॥
येन तेन प्रकारेण मुकुन्दनामजल्पकः ।
धोराङ्गवार्णवात् पूतो मुक्तः स कृष्णनामतः ।
नामाङ्गिक जन दृष्ट्वा यस्य अक्षा भवेहरिः ॥
स यानि वैशाव धाम परम कृष्णनामतः ॥
दृष्ट्वा प्रमाणं कुर्वन्ति हरिर्नामाश्रय जनम् ।
सकलादहमो मुक्ता मानया साधुवज्जना ॥
कृष्णनाम सदा नोत्वा विचरेत् कृष्णसन्निधौ ।
तथ वदामि ते विप्र । क्रीतस्तस्य जनार्दन ॥
नोत्वा करोति नामानि श्रौहरे करतालिकाम् ।
विक्रतोऽहमृत तस्य वदामि तव नारद ॥
एकान्ता नाम नोत्वा तु सन्निधौ नर्त्तयेहरे ।
सत्य तस्य हरिः क्रीतो देवतानाश्च का कथा ॥
ये भावगहदा भूत्वा रुद्व्यच्युतसन्निधौ ।
तेषां कृष्ण परिक्रितो ब्रह्मादीनाश्च का कथा ॥
ये पतन्त्यवनौ गीत्वा हरिर्नामानि गहदा ।
भावेन तेषां गोविन्दः क्रीतो नारद । नान्यथा ॥

हरिः

जन्मना ये न गृह्णन्ति कृष्णदीक्षां सती गुरोः
तेषां न दर्शनं कार्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कदाचित् यो न गृह्णाति कृष्णनाम भवास्तम् ।
मृतः श्वखरकोलानां स तु योनिषु जायते ॥
देवर्षे ! हरिनामानि भवनिस्तारहेतुनि ।
न गृह्णीयात्तु यो मोहान्मृते स्यात्तदधोगतिः ॥
गुणकर्माणि नामानि न गृह्णाति च यो हरिः ।
दर्शनस्पर्शने चैव ध्रुव तस्य विवर्जयेत् ॥
मनुष्यजन्म संप्राप्य न नामग्रहणं हरिः ।
कुर्यात् कदापि स्वप्ने वा दृष्टश्व स नराधम ॥
ध्यान सत्ययुगे विष्णोः चैताया यज्ञसाधनम् ।
अर्चनं हापरयुगे हरिनाम कलौ मुने ॥
ध्यान तपः सत्ययुगे त्रेताया यज्ञकर्म च ।
हापरे पूजनं दानं हरिर्नाम कलौ युगे ॥
कलौ भवार्णवोत्तौर्णो मानवो मुनिपुङ्गव ।
वर्त्तते यस्य जिह्वाग्रे हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सर्वलोको जितस्तेन कृष्णः प्रायः सनातनः ।
सकदुच्चरित येन हरिर्नाम चिदात्मकम् ॥
फल नास्य क्षमो वक्तुं सहस्रवदनो विधिः ।
जित तेन जिनं तेन जित तेनेति निश्चितम् ।
वर्त्तते यस्य जिह्वाग्रे हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सत्य कलियुगे विप्र । श्रौहरिर्नाम मङ्गलम् ।
परं स्वस्ययन नृणां नास्त्वैव गतिरन्यथा ॥
इति पाश्चोत्तरखण्डे श्रौकृष्णनाममाहाकरे ८८
अध्यायः ॥३॥ कलौ दशसहस्रवर्षपर्यन्तं पृथिव्या
तस्यावस्थितिर्यथा,—
“शालग्रामो हरिर्भक्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्देशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरिः पदम् ॥
वैष्णवाश्च पुराणानि शङ्खानि आहतपर्यणम् ।
वेदोक्तानि च कर्माणि ययुस्तेः सार्धमेव च ॥
हरिपूजा हरिर्नाम तत्कीर्त्तितुगुणकीर्त्तनम् ।
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्तेः सार्धमेव च ॥
सत्त्वश्च धर्मः सत्यश्च वेदानां ग्रामदेवता ।
व्रत तपश्चानशनं ययुस्तेः सार्धमेव च ॥
वामाचाररताः सर्वे मिथ्या कापट्यमेव च ।
तुलसीवर्जिता पूजा भविष्यन्ति ततः परम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ७ । १२—१६ ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—

गर्ग उवाच ।

“अये नन्द प्रवक्ष्यामि वचनं ते सुखावहम् ।
प्रस्थापितोऽहं वसुना येन तत् श्रुयतामिति ॥
वसुना स्तिकागारे शिशुः प्रत्यर्पणीकृत ।
पुत्रोऽयं वसुदेवस्य ज्येष्ठस्य तस्य च ध्रुवम् ॥
कन्या ते च येन नीता मथुरा कसभोरुणा ।
अस्यान्मप्राशनायाह नामानुकरणाय च ॥
गूढेण प्रेषितस्तेन तस्य यागं कुरु व्रज ॥
पूणब्रह्मखरूपोऽयं शिशुस्ते मायया सङ्गीत् ।
आगत्य भारहरणं कर्त्ता धात्रा च सेवित ॥
गोलोकनाथो भगवान् श्रीकृष्णो राधिकापति ।
नारायणो यो वेकुण्डे कमलाकान्त एव च ॥
श्वेतद्वीपनिवासी यः पाता विशुद्ध सोऽप्यज ।
कपिलोऽन्ये तदश्व नरनारायणादृषी ॥

हरिः

गोप्यदं हिसुर ज्ञेय तदा ह्यङ्गुलमानतः ।
त्रिकोणाधस्तु निर्दिष्टमथवा कलसो यथा ॥
श्रीनारद उवाच ।

न श्रुत न च दृष्टश्च विज्ञमेतन्मोदितम् ।
रूप वै सदृश ब्रह्मन् वद त्व साम्प्रत मम ॥
श्रीब्रह्मोवाच ।

पताका च ध्वजा प्रोक्ता प्रान्ते त्रैलोक्यकाशयः ।
पद्मं वै बाह्यपत्रश्च ज्ञातव्य श्रुतिनोदितम् ॥
वक्ष्य खण्ड इति प्रोक्तं दृष्ट वै गोत्रभित्करे ।
सहस्रार समाख्यात क्वचिद्देविदो विदुः ॥
अङ्गुशो नागशिखाश्च निर्मित यन्नि पुत्रक ।
तादृश तद्भवेच्चिह्न विज्ञेय वैष्णवैरैः ॥
यवोऽप्यङ्गुलमूलेषु कथितो मुनिभिर्भुवम् ।
आतपत्र नृपञ्चत्राकारं वत्स सुगोभनम् ॥
चक्र सुदर्शनकार यच्चिह्न तन्मनोहरम् ।
वासुदेवकरे यद्वत् मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
विवाहादौ च माह्वये पुष्पं जाते तथैव च ।
स्त्रीभिश्चैव सदा कार्यं स्वस्तिकश्च तदुच्यते ॥
रेखाश्चतस्रः सख्यातास्त्रिगुहूर्णं यदीक्षिता ।
पक्षवेन च सयुक्तमष्टकोणं तदुच्यते ॥

दण्डाकारोर्हरेखा स्यात् न वक्रा दृश्यते यदा ।
मध्यमाङ्गुलमानेन कथिता मुनिभिः किल ॥
दशभिश्चिह्नितैः पाद वन्द्य पूज्यश्च सर्वदा ।
चिह्नान्येतानि भो विप्र दक्षिणे चरणे विभोः ।
स श्रीकृष्ण इति ज्ञेयो बुद्धिमद्भिर्नरोत्तमैः ॥
यद्रूपाणि च चिह्नानि वामपादे च तत् शृणु ॥
इन्द्रचाप घनुर्बिद्यात् ह्यङ्गुलश्च चतुर्गुणम् ।
मौर्वीसंयुक्तवक्रं चेतदाङ्गुलं नयो ध्रुवम् ॥
त्रिकोणन्तु त्रिरेखाश्च शकटाकारक यदा ।
तदा वै तद्विकोणाश्च चिह्नन्तु मुनिमोदितम् ॥
कलसो वक्तुं लाकारो श्रोत्रया सञ्चितो यदा ।
दृश्यते तादृश पुत्र चिह्नित सकलाधिकम् ॥
द्वितीयाया यथा चन्द्रो दृश्यते चाखरे क्वचित् ।
तदहं चन्द्र विज्ञेय श्रुतौ च प्रतिपादितम् ॥
श्रम्बर बिन्दुरित्येव द्विरेखासुसमन्वितम् ।
वक्तुं लक्ष सदा दृष्ट श्रीकृष्णे परमात्मनि ।
मख्याकारो भवेद्यत्र तच्चिह्नं मत्स्यसङ्गकम् ।
जम्बूफलसमाकारं जम्बूचिह्नं विदुर्बुधाः ॥
एतच्चिह्नं समाख्यातमूनविशतिभङ्गकम् ।
पादयोर्बभूवोराहु कृष्णस्य मुनयोऽनघाः ॥७॥
एव हृन्दावनेश्वर्याः पादयोर्भुनि सत्तमं ।
जनविशतिविह्नानि कथयामौह तत् शृणु ॥
दक्षिणे नव चिह्नानि राधाया दश वामतः ।
भेदोऽय कथितो विप्र कृष्णस्यार्हाङ्गरुपिणो ॥
एतानि पदचिह्नानि दृष्टानि च श्रुतानि च ।
त्वदये कथितान्येव पुन कि कथयाम्यहम् ॥
नारद उवाच ।

चिह्नान्येतानि भो ब्रह्मन् किं कर्त्तव्यानि वैष्णवैः ।
कथयस्व हि सर्वत्र युगयो पादयोर्मम ॥
ब्रह्मोवाच ।

सौवर्णं राजत वापि पाषाणं काष्ठजाटिकम् ।
युगल युगल पादं कृत्वा चिह्नं च चिह्नितम् ॥

हरिः

स्रगात्रे विख्यातानि पदचिह्नानि वैष्णवः ।
नामैरुद्धं सुनिः क्त्वा वत्स वृन्दावनेश्वरी ॥
प्रथवा चिह्नितं पादं कृत्वा भागवतोत्तम ॥
पूजाभारभते तावत् यावज्जीवति नारद ॥१॥
पूजितो देवदेवेशः फलं भवति देहिनाम् ।
तथा तच्चिह्नितं पादं अर्चनं कुरुते यदि ॥
राजसूयाश्वमेधादिफलं भवति सर्वथा ।
तदनन्तगुण प्रोक्तं यद्येक पूजयेत् सुधीः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णपदचिह्नमाहात्म्य
नाम ११२ अध्यायः ॥॥ तन्नाममाहात्म्यं यथा,
श्रीसदाशिव उवाच

“शृणु नारद ! भद्र ते कथयिष्यामि चानघ ।
पावत्यै यदहं पृष्ठं प्रावोचन्तु यथातथम् ॥
वेदस्थाध्ययनं यज्ञं तपो योगः शमो दमः ।
कृष्णनामसहस्रांशैर्देवैः । नहि तुल्यकम् ॥
ज्ञान देवाश्च न ध्यान धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसम न च ॥
गोविन्दनाममदृशं न त्यागो न व्रत मुनेः ।
न मङ्गल्यो नापि शौचं न पुण्यं न फलं तथा ॥
वानप्रस्थ ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं कर्मन्यासकम् ।
धर्म एव सदाचारो न हरेर्नामतुल्यक ॥
न हरेर्नामसदृशं कर्म किञ्चित् तपस्तथा ।
सर्वतीर्थाटनश्चैव चतुर्हा मुक्तिरेव च ॥
कृष्णनाम परा मुक्तिः कृष्णनाम परा गतिः ।
कृष्णनाम पर पुण्यं कृष्णनाम पर फलम् ॥
कृष्णनाम परो धर्मः कृष्णनाम पर तपः ।
कृष्णनाम परा शान्तिः कृष्णनाम परा स्तुतिः ॥
कृष्णनाम परा भक्तिः कृष्णनाम परा स्मृतिः ।
कृष्णनाम पर यज्ञः कृष्णनाम परा मतिः ॥
कृष्णनाम पर ज्ञानं कृष्णनाम परा स्थितिः ।
कृष्णनाम पर दानं कृष्णनाम जगन्निग्रहम् ॥
कृष्णनाम पर आह पितृणा तर्पणं सदा ।
कृष्णनाम परा प्रीतिः कृष्णनाम परः प्रभुः ॥
कृष्णनाम जगत् सत्यं जन्तूनां कारणं परम् ।
जीवनं शरणं कृष्णनामैव विपुलं धनम् ॥
कृष्णनाम जगद्गुरुर्जगद्बीजं गुणं परम् ।
विश्वं धारं कृष्णं न जगता पावनं परम् ॥
कृष्णनाम जगज्जन्म यत् किञ्चित् मचराचरम् ।
धार्यते पश्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥
यत् किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणम् ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् साक्षाद्गृह्णाति ॥
केशवः ॥

श्रीहरेर्नाम ग्रहणं प्रशस्तं च युगे युगे ।
कुत्रापि न भवेत् सिद्धिर्हित्वा तन्नाम कर्म च ॥
विशेषतः कलियुगे कृष्णनामैव केशवम् ।
त्यक्त्वा नःस्थेव देवैः । लोकस्य गतिरन्यथा ॥
हरिनामपरः शान्तः क्षमाशीलो जितेन्द्रियः ।
नीत्वा कुलसहस्राणि कृष्णं प्राप्नोति स्वानि च ॥
श्रीकृष्णहरिगोविन्ददासनामादिको जनः ।
यः कश्चिदुयाति कलुषं सर्वं तन्नामकीर्तनात् ॥
इत्याशुतं पामसहस्रमुपं
गुर्वङ्गनाकोटिनिषेवश्च ॥

हरिः

स्त्रियान्येकानि हरेः प्रियेक
गोविन्दनाम्ना निहृतानि सद्यः ॥

अनृच्छयापि दहति सृष्टो हुतवहो यथा ।
हरिनाम दहेत् पापं तथानृच्छनिर्गतम् ॥
सकृदुच्चारितं येन हरेः कृष्णेति निश्चयम् ।
यमाधिकारं नो याति काङ्क्षेन विना मुनेः ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानाद्दुष्पुभावेन वा पुनः ।
कृष्णनामैव यच्चिन्ता म याति परम पदम् ॥
ब्रह्महा मद्यपः स्तेयो ह्यज्ञानाद्गुरुतत्त्वम् ।
भवाण्येव तरेदन्ते कृष्णनामपरायण ॥
पितृहा नृपहा गोघ्नः स्त्रोहन्ता पात्रिणोऽपरे ।
गोविन्दनामोच्चारणं पश्चात्ते शुद्धिमाप्नुयुः ॥
यद्भूत पापमज्ञानादहत्मानश्च नारद ।
यद्भविष्यति तत् सर्वं कृष्णनाम दहेद्भुवम् ॥
जीवानान्तु सदा द्रोहो चात्महा निन्द्यकर्मकृत् ।
स पूतो जायते धन्यो नामकीर्तनतो हरेः ॥
चेत्तोर्यतपोदानव्रतार्चनं फलं तथा ।
शक्तिश्च सर्व्यज्ञाना मुक्तेरध्यात्मवस्तुन ॥
ज्ञानश्च देवमहता सर्व्वसिद्धिप्रदं फलम् ।
नैमित्तिकानां नित्यानां तथा च काव्यकर्म-

णाम् ॥
वर्णाश्रमाना योगानां स्थापितेषु नामसु ।
श्राकथ्यं सर्व्वघहरं पुरा कृष्णेन नारद ॥
त्रैलोक्ये यानि पुण्यानि धर्मकर्मफलानि च ।
तुल्यता तानि नो यान्ति हरिनामानुकीर्तने ॥
नाम्नोऽस्य यावतो शक्तिः पापनिर्हरणं हरैः ।
तावत् कर्त्तुं न शक्नोति पातक पातको जनः ।
श्वपवो इजिन कर्त्तुं नहि शक्नोति यत्रतः ॥
तावद्दत्तं मुने यावत् कृष्णनामानुकीर्तनम् ।
मानस कर्मजं वाग्जं लोके तन्नास्ति कलधम् ।
सर्व्वशुभं शिवदं यदहरेर्नामकीर्तनम् ।
चान्द्रायणादिभिः कृच्छ्रैः शुद्धिर्न स्यात्तथा-

नृणाम् ॥
कीर्तनेन हरेर्नाम्नः सकृदेव भवेद्यथा ।
सकृदाख्यातं येन कृष्णनाम सुमङ्गलम् ।
तज्जिह्वा वण्णवो नान्य वक्षो वक्ष्यकारणम् ॥
ऋग्वेदो हि यजुर्वेदं सामवेदोऽप्यथर्व्वणम् ।
अधीतास्तेन येनाहं हरिः कृत्यं चरहयम् ॥
पापिणोऽपि हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति यथा यथा ।
सर्व्वघं भक्षसात् कृत्वा कृष्णभक्तिस्तथा तथा ॥
सकृन्नायणेत्यङ्गा पुमान् कल्पयतवयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति नारद ॥

पुराणशास्त्रागमवेदपाठ-
तीर्थावगाहादिफलं यथेष्टम् ।
गोविन्दनाम्नोऽपि कलाश्रताश्र-
स्तुल्यं भवेन्नैव मुने कदाचित् ॥
मा ऋचो मा यजुर्विप्रं न सामं पठं किञ्चन ।
कृष्णगोविन्दनामादि गेयं गायत्रं नित्यम् ॥
गोकोटिदाने ग्रहणे खगल-
प्रयागगङ्गाशुनि कल्पवासः ।
यत्याशुतं मेरुसुवर्णदानं
गोविन्दनाम्नो न समं शतांशैः ॥

हरिः

काव्यालापाद्य ये केचित् गीतकान्यखिलानि च ।
सर्वमूर्तिधरस्यैते वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥

यान्यमूर्त्तानि मूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥

इति विष्णुपुराणे १ अंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥

हरिः सान्निध्यस्थानानि यथा,—

भरद्वाज उवाच ।

“केषु केषु विभो नित्य स्थानेषु पुरुषोत्तम । ।
सान्निध्य भवतो ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

वामन उवाच ।

अथता कथमिथ्यामि येषु येषु गुरो ह्यहम् ।

निवसामि सुपुण्ड्रेषु स्थानेषु बहुरूपवान् ॥

ममावतारैर्हृद्बन्धा नभःस्थल

पातालमन्थोनिचय दिवश्च ।

दिशः समस्ता गिरयोऽम्बुदाश्च

व्याप्ता भरद्वाज ममानुरूपैः ॥

ये दिव्या ये च भौमा जलगगनचरा स्यावरा

येऽत्र विश्वे

सेन्द्राः सार्काः सचन्द्रा यमवसवरुणाः साम्नयः

सर्वपालाः ।

ब्रह्माद्याः स्यावरान्ता द्विजखगसहिता मूर्त्ति-

मन्तो ह्यमूर्त्ता-

स्तो सर्वे मयसूता बहुविधविधगुणाः पूरणार्थ

पृथिव्याः ॥

एते हि सुख्या सुरसिद्धदानवैः

पूज्यास्तथा सन्निहिता महीतले ।

येर्दृष्टमात्रैः सहसैव नाश

प्रयाति पापं द्विजवर्थ्य कीर्त्तितैः ॥”

इति वामने ८५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

आद्य मत्स्यं महद्रूप मस्थित मानसे ऋदे ।

गर्वं पापक्षयकर कौर्त्तनस्पर्शनाटिभि ॥

कौर्ममन्वत् सन्निधान कौशिक्या पापनाशनम् ।

हयग्रीवश्च कृष्णाङ्गं गोविन्दं हास्तिने पुरे ॥

त्रिविक्रमश्च कालिन्या लिङ्गभेदे भव विभुम् ।

केदारै माधव ग्रीच कुलाञ्चने कृष्णमूर्द्धनम् ॥

नारायण वदर्याश्च वाराहे गरुडासनम् ।

जयेश रुद्रकर्णे च विपाशाया द्विजप्रियम् ॥

कृतग्रीचे नृसिहश्च गोकर्णे विश्वकर्म्मिणम् ।

प्राचौने कामपालश्च पुण्डरीक महाभसि ॥

विशाखये च ह्यजित हस हसपदे तथा ।

पयोष्पाश्च तमः खण्ड वितस्ताया स्वरुविलम् ॥

मणिमत्पव्व ते ब्रह्मन् । ब्रह्माणश्च प्रजापतिम् ।

मधुनद्या चक्रधर शूलबाहु द्विमाचले ॥

विद्धि विष्णु मुनिश्चेष्ट स्थितमौषधसद्धानि ।

भृगुतुङ्गे सुवर्णाख्य नैषधे प्रीतवाससम् ॥

गथाया गोपति देव गदापाणिनमोश्वरम् ।

त्रैलोक्यनाथ वरद गोप्रभावे कुशेशयम् ॥

अहंनारोश्वर पुण्ड्रे महेंद्रे दक्षिणे गिरौ ।

गोपालमुत्तरे नित्यं महेंद्रे सोमपिण्डिनम् ॥

हरिः

वैकुण्ठमपि सञ्चाद्री पारिपात्रे पराजितम् ।

कशेरुदेशे देवेश विश्वरूपं तपोधन । ॥

मलयद्री च सौगन्धि बिन्ध्यपादे सदाशिवम् ।

भवन्तिविषये विष्णुं निषेधेष्वमरेश्वरम् ॥

पाञ्चालिकश्च ब्रह्मर्षे पञ्चालेषु व्यवस्थितम् ।

महोदये हयग्रीव प्रयागे योगशायिनम् ॥

खयभुव मधुवने अयोगन्धिश्च पुष्करे ।

तथैव विप्रप्रवर वाराणस्याश्च केशवम् ॥

अविमुक्तकमदैव लोलखादैव गीयते ।

पञ्चायां पद्मकिरण समुद्रे वडवासुखम् ॥

कुमारवने वाह्नीशं कार्तिकेयश्च बर्हिणम् ।

यज्ञेश शम्भुमनघ स्थाणुश्च कुरुजाङ्गले ॥

वनमालिनमाहुर्भा किष्किन्धावासिनो जनाः ।

वीरं कुवलयाकूटं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

श्रोवत्साहसुदारान्गं नर्मदाया श्रियः पतिम् ।

माहिष्मत्यां त्रिनयन तत्रैव च हुताशनम् ॥

अर्जुणेषु त्रिसौपर्णं च्छाधरं शूकराचले ।

त्रिणाचिकेतं ब्रह्मर्षे प्रभासेषु कपर्दिनम् ॥

तथैवात्रापि विख्यातं तृतीयं शशिशेखरम् ।

उदये शशिनं सूर्यं ध्रुवश्च त्रितयं स्थितम् ॥

मन्दरे यज्ञपुरणं स्कन्दं शरवणे स्थितम् ।

महालये स्मृतं रुद्रं चत्वरेषु कुरुष्वथ ॥

पद्मनाभं मुनिश्चेष्ट सर्वसीख्यप्रदायकम् ।

सप्तगोदावरे ब्रह्मन् विख्यातं हाटकेश्वरम् ॥

तत्रैव च महावासं प्रयागेऽपि वटेश्वरम् ।

भल्लोवने महायोग मद्देशु पुरुषोत्तमम् ॥

भृक्षावतरणे श्रीमत्श्रीनिवासं द्विजोत्तमम् ।

सुर्पारके चतुर्बाहुं मगधाया सुधापतिम् ॥

गिरिव्रजे पशुपति श्रीकण्ठ यमुनातटे ।

वनस्थति समाख्यात दण्डकारण्यवासिना ॥

कालञ्जरे नीलकण्ठं शर्यां शम्भुमुत्तमम् ।

हसयुक्तं महाकौश्या सर्वपापप्रणाशनम् ॥

गोकर्णे दक्षिणे सर्वं वासुदेव प्रजासुखे ।

विन्ध्यशृङ्गे महासौरि कथायां मधुसूदनम् ॥

त्रिकूटशिखरे ब्रह्म सक्त्रमाणिनमोश्वरम् ।

लौहदण्डे ह्युपकेश कीशलाया मनोहरम् ॥

महाबाहुं सुराष्ट्रे च नवराष्ट्रे यशोधरम् ।

भूधर देविकानद्या महोदाया कुशप्रियम् ॥

गोमत्या छादितगद शङ्कोदारे च शङ्खिनम् ।

सुनेत्र सैन्धवारण्ये शूर शूरपुरे स्थितम् ॥

भद्राक्षश्च हिरण्यत्या वोरभद्र त्रिपिष्टपे ।

शङ्खकर्णश्च भीमाया भीम शालवने विदुः ॥

विश्वाभित्तश्च गदित कैलासे वृषभध्वजम् ।

महेश महिलाशैले कामरूपे शशिप्रभम् ॥

वडभ्यामपि गोमित्त पटङ्गे पद्मजप्रियम् ।

उपेन्द्र सिंहलक्ष्मणे शक्राख्ये कुन्दमालिनम् ॥

रसातले च विख्यातं सहस्रशिरस मुने । ।

कालाग्निरुद्र तत्रैव तथान्य कीर्त्तिवाससम् ॥

सुतले कूर्म्ममचल वितले पद्मजासनम् ।

महातले गुरो ख्यात देवेश छागलेश्वरम् ॥

तले सहस्रचरण सहस्रभुजमोश्वरम् ।

सहस्राक्ष परिख्यात सुपलाकृष्टदानवम् ॥

हरिः

पाताले योगिनामौश स्थितश्च हरिशङ्करम् ।

धरातले कोकनदं मेदिन्याश्चक्रपाणिनम् ॥

भुवलीके च गरुडं खलीके विष्णुमव्ययम् ।

मर्त्तलोके तथागस्थ कपिलश्च जले स्थितम् ॥

तपोलोके स्थित ब्रह्मन् । वाङ्मयं सत्यसयुतम् ।

ब्रह्माण ब्रह्मलोके तु सप्तमे वै प्रतिष्ठितम् ॥

सनातन तथा शैवे पर ब्रह्म च वेष्णवे ।

अप्रतर्क्यं निरालम्बे निराकाशे तपोमयम् ॥

जम्बहीपे चतुर्बाहु कुशर्हीपे कुशेशयम् ।

मूचक्षीपे मुनिश्चेष्ट ख्यात गरुडवाहनम् ॥

पद्मनाभ तथा क्रीचे शास्त्रले वृषभध्वजम् ।

सहस्राशुः स्थितः शाके धनराट् पुष्करे स्थितः ॥

तथा पृथिव्या ब्रह्मर्षे । शालग्रामे स्थितोऽस्म-
हम् ।

सजलस्थलपर्यन्तं चरेषु स्यावरेषु च ॥

एतानि पुण्यानि ममालयानि

ब्रह्मन् पुराणानि सनातनानि ।

धर्मप्रधानानि महौजसानि

सकौर्त्तनीयान्यघनाशनानि ॥

सङ्कीर्त्तनात् स्मरणादर्शनाच्च

संस्पर्शनादेव च देवताद्या ।

धर्मार्थकामान्यपवर्गमेव

लभन्ति दैव्या मनुजाः ससाध्याः ।

एतानि तुभ्यं विनिवेदितानि

ममालयानोह स्वनिष्ठितानि ॥”

इति वामनपुराणे स्वस्थानोक्तिर्नाम ८६ अः ॥

हरिहरयोरभेदो यथा,—

“या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स

त्रिलोचनः ।

एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते ॥

एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक् तया ।

तं नास्तिकं विजानीयात् सर्वधर्मबहिष्कृतम् ।

इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्ययः ॥ * ॥

ब्रह्मविष्णुमहेश्वरणामेकत्वं सत्त्वादिरूपश्च

यथा,—

महेश्वर उवाच ।

“नारायणं परो देव सत्त्वरूपो जनार्दन ।

त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरं ॥

रजस्तमोभ्या युक्तोऽभूद्रजःसत्त्वाधिकं विभु ।

ससर्ज नाभिकमलात् ब्रह्माणं कमलासनम् ॥

रजसा तमसा युक्तं सोऽपि मा त्वसृजत् प्रभु ।

यत् सत्त्वं स हरिर्देवो यो हरिस्तत् परं पदम् ॥

ये सत्त्वरजसो सोऽपि ब्रह्मा कमलसम्भव ।

यो ब्रह्मा सैव देवस्तु यो देवः स चतुर्भुजः ॥

यद्रजस्तमसोपेत सोऽयं नास्त्यत्र सशयः ।

सत्त्वं रजस्तमसैव ततोय चैतदुच्यते ॥

सत्त्वेन मुच्यते जन्तुः सत्त्वं नारायणात्मकम् ।

न तस्मात् परतो देवो भविता न भविष्यति ॥

यो विष्णु स खय ब्रह्मा यो ब्रह्मा सोऽह-

मेव च ।

वेदत्रयेऽपि यज्ञेऽस्मिन् पण्डितेष्वेव निश्चयः ॥

यो भेदं कुरुतेऽस्माकं वयाणां द्विजसत्तम ।

हरिः

एकीभूय च सर्वेषां तजसां राशिस्मृतिमान् ।
 त वसुं दर्शयित्वा च शिशुरूपो बभूव ह ॥
 साम्प्रत स्तिकागारादाजगाम तवालथम् ।
 अधोनिःसम्भवसायमाविर्भूतो महोतले ॥
 वायुपूर्णं मादृग्भर्त्तु कृत्वा च मायया हरिः ।
 आविर्भूय वसु स्मृतिं दर्शयित्वा जगाम ह ॥
 युगे युगे वर्णभेदो नामभेदोऽभ्य वज्रवः ।
 शुक्लो रक्तस्तथा पोत इदानो कृष्णता गतः ॥
 शुक्लवर्णः सत्ययुगे सुतीव्रतेजसा हतः ।
 त्रेताया रक्तवर्णोऽय पोतोऽय हापरे विभुः ॥
 कृष्णवर्णः कलौ शोभांस्तेजसा राशिरिव च ।
 परिपूर्णतम ब्रह्म तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥* ॥
 तस्य कृष्णनाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “ब्रह्मणो वाचकः कोऽयमृकारोऽनन्तवाचकः ।
 गिष्य वाचकः पञ्च णकारो धर्म एव च ॥
 अकारो विश्वोऽर्चन श्वेतद्वोपनिवासिनः ।
 नारायणोऽस्य विरगः वाचकः स्मृतः ॥
 सर्वेषां तेजसा राशिः सर्वस्मृतिस्वरूपकः ।
 सर्वोधारः सर्वबीजस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
 कृष्णिर्निर्वाणवचनो णकारो मोक्ष एव च ।
 अकारो दाढवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
 कृष्णिर्निश्चेष्टवचनो णकारो भक्तिवाचकः ।
 अकारो दाढवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
 कर्मनिर्भूलवचनः कृष्णिर्दोषस्ववाचकः ।
 अकारः प्राप्तिवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । १३।४५—६२ ॥
 नस्य नामान्तराणां व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
 कृष्ण केशव कसारे हरि वैकुण्ठ वामन ॥
 इत्येकादश नामानि पठेहा पाठयेद्यदि ।
 जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवमुच्यते ॥
 राशब्दो विश्ववचनो मयापोश्वरवाचकः ।
 विश्वानामौश्वरो यो हि तेन राम प्रकीर्तितः ॥
 रमते रमया साधं तेन राम विदुर्बुधाः ।
 रमाया रमणस्थान राम रामविदो विदुः ॥
 रा चेति लक्ष्मोवचनो मयापोश्वरवाचकः ।
 लक्ष्मीपति गति राम प्रवदन्ति मनोषिणः ॥
 नाम्ना सहस्र दिव्यानां स्मरणे यत् फल भवेत् ॥
 तत्फल लभते नून रामोश्चरणमात्रतः ॥
 सारूप्यमुक्तिवचनो नारति च विदुर्बुधाः ।
 यो देवोऽप्ययन तस्य स च नारायण स्मृतः ॥
 नारायण कृतपापायाप्ययन गमन स्मृतम् ।
 यतो हि गमन तेषां सोऽय नारायण स्मृतः ॥
 सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
 गङ्गादिसर्वतोर्धेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥
 नारयण मोक्षाय पुण्यमयन ज्ञानमोक्षितम् ।
 तयोर्ज्ञान भवेद्यस्मात् सोऽय नारायणः प्रभुः ॥
 नास्त्यन्तो यस्य वेदेषु पुराणेषु चतुर्षु च ।
 शास्त्रेष्वन्येषु योगेषु तेनानन्त विदुर्बुधाः ॥* ॥
 मुकुमथ्यमान्तश्च निर्वाणमोक्षवाचकम् ।
 नहदानि च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
 मुकु भक्तिरसमेवचन वेदसम्मतम् ।

हरिः

यस्तद्दाति भक्त्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥* ॥
 सूदन मधुदैत्यस्य यस्मात् स मधुसूतः ।
 इति सन्ता वदन्तोश्च वेदैर्भिन्नार्थमौषितम् ॥
 मधु क्लीवश्च माध्वोके कृतकर्मशुभाशुभे ।
 भक्तानां कर्मणाञ्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥
 परिणामाशुभ कर्म भ्रान्तानां मधुर मधु ।
 करोति सूदन यो हि स एव मधुसूदनः ॥* ॥
 कृष्णिरुत्कृष्टवचनो च ब्रह्म सङ्गतिवाचकः ।
 अथापि दाढवचन कृष्ण तेन विदुर्बुधाः ॥
 कृष्णिय परमानन्दे शश्व तदास्यकर्मणि ।
 तयोर्हीता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
 कोटिजन्मार्जिते पापे कृष्णः क्लेशे च दत्तते ।
 भक्तानां शश्व निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
 नाम्ना सहस्र दिव्यानां विराहत्तया तु यत्
 फलम् ।
 एकाहत्तया तु कृष्णस्य तत् फल लभते नरः ॥
 कृष्णानाम् पर नाम न भूत न भविष्यति ।
 सर्वेभ्यश्च पर नाम कृष्णेति वैदिका विदुः ॥
 कृष्ण कृष्णेति हे गोपि यस्त स्मरति नित्यशः ।
 जल भित्त्वा यथा पद्म नरकादुहरत्ययम् ॥
 कृष्णेति मङ्गल नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
 भस्मीभवन्ति सद्यस्तु महापातककोटयः ॥
 अश्वमेधसहस्रेभ्यः फल कृष्णजपस्य च ।
 वर तेभ्यः पुनर्जन्म नातो भक्तः पुनर्भवः ॥
 सर्वेषामपि यज्ञानां लक्षाणि च व्रतानि च ।
 तौर्ध्यानानि सर्वाणि तपास्यनशनानि च ॥
 वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्य भुवः शतम् ।
 कृष्णनामजपस्यास्य कला नाहन्ति षोडशीम् ॥
 तेषां भोगाद्भवेत् स्वर्गफलश्च सुचिरं नृपाम् ।
 स्वर्गादवश्यं पुंसश्च जपकर्तुर्हरिः प्रदम् ॥* ॥
 के जले सर्वदेहेऽपि शयन यस्य चात्मनः ।
 वदन्ति वैदिकाः सर्वे त देव केशव परम् ॥
 कंसस्य पातके विघ्ने रोगे शोके च दानवे ।
 तेषामरिर्निहर्ता य स कसारिः प्रकीर्तितः ॥
 रुद्ररूपेण सहस्रार्त्तं विश्वानामपि नित्यशः ।
 भक्तानां पालको यो हि हरिस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 कुण्ड जङ्घ विज्ञोच विशिष्टश्च करोति या ।
 विकुण्डा प्रकृति वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
 गुणाश्रयेण भगवान् तस्या जातः स्वसृष्टये ।
 परिपूर्णतम तेन वैकुण्ठश्च विदुर्बुधाः ॥* ॥
 वामो विपत्तौ नश्वेदे साक्षाद्देवेषु वर्तते ।
 सुराणां विपदा ह्येता वामनस्तेन कीर्तितः ॥
 एव नाम्नाश्च सर्वेषां व्युत्पत्तिश्च श्रुतौ श्रुता ।
 यथागमश्च कथितः सर्वं जानाति माधवः ॥* ॥
 यशोदावाच ।
 वासुदेवश्च गोविन्दो मुरारिर्माधवस्तथा ।
 नाम्ना चतुर्णां व्युत्पत्ति वद चान्यश्च तिष्ठतु ॥
 राधिकोवाच ।
 वसुः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
 स च देवः पर ब्रह्म वासुदेव इति स्मृतः ॥१॥
 गाञ्च विश्वसमूहश्च विन्दते योऽवनोलया ।
 ज्ञानसिन्धुसमूहश्च गोविन्दस्तेन कीर्तितः ॥२॥

हरिः

मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
 दैत्यभेदेऽप्यरिस्तेषां मुरारिस्तेन कीर्तितः ॥३॥
 मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
 नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
 महालक्ष्मोस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
 राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च माधवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । १।१।
 १८—५२, ५५—६० ॥ तस्य भूषणारूपरूप
 यथा,—

श्रीमैत्रेय उवाच ।

“भूषणारूपरूपेण यथैतदखिलं जगत् ।
 विभर्ति भगवान् विष्णुस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥
 श्रोपराश्वर उवाच ।

नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 कथयामि यथाख्यात वशिष्ठेन ममाभवत् ॥
 आत्मानमस्य जगती निर्लेपमगुणामलम् ।
 विभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
 श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
 प्रधान बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥
 भूतादिभिन्द्रियादींश्च द्विधाहृद्धारमीश्वरः ।
 विभर्ति शङ्करूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥
 वलस्वरूपमत्यन्तजवनेनान्तरितानिसम् ।
 चक्रस्वरूपश्च मनो धत्ते विष्णुः करस्थितम् ॥
 पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाश्रुतः ।
 सा भूतहेतुसघातो भूतमाला च वै द्विज ॥
 यान्दीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
 शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दन ॥
 विभर्ति यज्ञासिरत्नमन्वृत्तोऽत्यन्तनिर्गलम् ।
 विद्यामयन्तु तज्ज्ञानमविद्याचर्मसंस्थितम् ॥
 इत्यं पुमान् प्रधानश्च बुद्धाहृद्धारमेव च ।
 भूतानि च हृषोकेभ्यः मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 विद्याविद्ये च मैत्रेय सर्वमेतत् समाश्रितम् ॥
 अक्षभूषणसंस्थानस्वरूप रूपवर्जितम् ।
 विभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिना हरिः ॥
 सविकार प्रधान यत् पुमाश्चैवाखिल जगत् ।
 विभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेव परमेश्वरः ॥
 या विद्या या तथाविद्या यत् यज्ञासद्व्य-

यम् ।

तत् सर्वं सर्वभूतेशे मैत्रेय मधुसूदने ॥
 कलाकाष्ठानिमेषादिदिनत्वयनहायने ।
 कालस्वरूपो भगवानपरो हरिरव्ययः ॥
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तमः ॥
 महर्जनस्तप सत्य सप्त लोका इमे विभुः ॥
 लोकाल्मसृतिं सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः ।
 आधारः सर्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थितः ॥
 देवमानुषपश्यादिस्रष्टुर्देवैर्हृभिर्विशुः ।
 स्थितः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्तिरमूर्तिमान् ।
 ऋचो यज्ञपि सामानि तथैवायुर्वर्णानि च ।
 इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तोऽप्युतयोक्तयः ॥
 वेदाङ्गानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च ।
 शास्त्राण्यशेषाण्यस्थानान्यनुवादाश्च ये
 क्वचित् ॥

हरिः

स नरो वधिरो ज्ये' सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
 नान्नि संकोर्त्तते विष्णोर्ग्यस्य पुंसो न जायते ।
 शरौर पुलकोद्गासि तद्भवेत् कृष्णपोपसम् ॥
 यस्मिन् स्मृते द्विजश्रेष्ठ । सुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
 विष्णो निर्वाष्टमनसा कि पुनर्वृजिनचयः ॥
 स्वपुरुषमभिवोक्ष्य पाशहस्त
 वदति यमः किं तस्य कर्ममूले ।
 परिहर मधुसूदनप्रपञ्चान्
 प्रसुरहमन्यनृणा न वैष्णवानाम् ॥
 अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्भवसितो हि सः ॥
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
 विप्रेन्द्र ! प्रतिजानोहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
 धर्मार्थकामैः किन्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
 समस्तजगतां मूले यस्य भक्ति स्थिरा हरौ ॥
 देवी श्लेषा गुणमयो हरिर्माया दुरत्यया ।
 तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ॥
 क्रियदाराधने पुसा शिष्यते हरिर्मेधसः ।
 भक्त्यैवाराध्यते विष्णुर्नान्यं तत्रोपकारकम् ॥
 न दानैर्विधिभेदेनैर्न पुत्रैर्नानुलेपनैः ।
 तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्दनः ॥
 ससारविषलक्ष्यस्य हे फले ह्यस्ततोपमे ।
 कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्भक्तैर्वा समागमः ॥
 पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु सत्सु
 तोषेषु लभ्येषु सदैव सत्सु ।
 भक्त्यै कलभ्ये पुरुषे पुराणे
 मुक्तये कथं नु क्रियते प्रयत्नः ॥
 आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ।
 वैष्णवोऽस्मात् मङ्गले जातः स नः सन्तारयिष्यति ।
 भ्रान्तिनिः सुखर समधिच्छिपन्ति
 ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ।
 सुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापः
 कः सशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
 शरणं त प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः ।
 तेषुपि मृत्युमतिरस्य यान्ति तद्दृष्ट्वा पदम् ॥
 भवोद्भवक्षेत्रशताहतस्तथा
 परिभ्रमन्निन्द्रियबन्धकैः पथैः ।
 नियम्यतां माधव ! मे मनोहय-
 स्वदङ्घ्रिशङ्खौ दृढभक्तिबन्धने ॥
 विष्णुरेव पर ब्रह्म श्रमेद इह पश्यते ।
 वेदसिद्धान्तमार्गेषु त न जानन्ति मोहिताः ॥
 वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
 क्षितिपसुमतिरस्यमात्मनोऽन्तः
 कथयति चारुतयैवमालपते ॥”
 इति गारुडे भगवद्भक्तिः २११ अध्यायः ॥*॥
 तस्य नमस्कारादिकं तत्रैव २३२ । २३३ । २३४
 अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ तस्य द्वादशमासकृत्य
 यथा—
 “मासकृत्य प्रवक्ष्यामि विष्णोः प्रीतिकरं परम् ।
 श्रेष्ठे तु ज्ञापनं कुर्यात् श्रोविष्णोः ज्ञानवासरे ॥
 दैनन्दिनन्तु दुरितं पञ्चमासाहवर्षणम् ।

हरिः

ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
 स्वर्णस्तेयसुराशनगुरुतत्यायुतानि च ।
 कोटिकोटिसहस्राणि ह्युपपापानि यानि च ॥
 सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
 अभिषिञ्चेत् तन्मूर्द्धिं तदेतत् कलसोदकम् ॥
 पुरुषसूक्तेन मन्त्रेण पावमानो ऋचा तथा ।
 नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
 रत्नोदकेन गर्भेन तथा पुष्पोदकेन च ।
 पञ्चोपचारैराराध्य यथाविभवविस्तरैः ॥
 च चण्डायै नम इति चण्डावाद्यं निवेदयेत् ॥
 पादे तस्य महाध्वानं ध्वस्तपातकपञ्चके ।
 पाङ्क्तिं मा पापिन घोर सतारार्णवपातितम् ॥
 य एव कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः श्रोत्रियः शूचिः ।
 सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १ ॥
 आषाढशुक्लं कादस्यां कुर्यात् स्वापमहोत्सवम् ।
 आषाढे च रथं कुर्यात् श्रावणे श्रवणा-
 विधिम् ॥ २ ॥ ३ ॥
 भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् । ४ ।
 प्रसुप्तश्च पारियत्तमाश्विने मासि क्षारयेत् ॥
 उत्थानश्च हरिः कुर्यादन्यथा विष्णुद्रोहकृत् ।
 शुभे चैवाश्विने मासि महामाया प्रपूजयेत् ॥ ५ ॥
 कार्तिके मासि यत् कृत्यं शृणु देवि वरानने ॥
 सप्तवर्त्याः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
 पञ्चान्ते च प्रकर्त्तव्या दौषमालावलिः शुभा ॥ ६ ॥
 मार्गशीर्षे सिते पक्षेऽष्टम्यां च सितवस्त्रकैः ।
 पूजयेज्जगदीशश्च तूलवस्त्रं विशेषतः ॥ ७ ॥
 पौर्णे पुण्याभिषेकश्च वर्जयेच्चन्दनं यथा ॥ ८ ॥
 सक्रान्त्या माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ।
 निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 जीवनं सर्वभूतानां जनकस्व जगद्गुरो ! ।
 त्वन्मायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥
 कर्पूराकृतिद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरस्थितान् ॥
 अभ्यर्त्तुं भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्विद्या ।
 ए तस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तिः ।
 विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
 पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु ज्ञापयित्वा च केशवम् ।
 पूजयेद्भगवद्भक्त्या चतुर्पञ्चवसन्तितैः ॥ ९ ॥
 फल्गुचूर्णैश्च विविधैर्वासितैः घटवासितैः ।
 काननं रमणीयं च प्रदीपदीपदीपितम् ॥
 द्वाचेचुरभ्राजस्वीरनागरङ्गकपूगकम् ।
 नारिकेलश्च धानो च वंशतालहरौतकौ ॥
 अन्यैश्च वृक्षपण्डैश्च सर्वैर्जुसुमाधितम् ।
 पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 वितानैः कुसुमोद्यानैर्वापरिपूर्णघटैस्तथा ।
 चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं ह्रस्वचामरैः ॥
 विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवां विधीयते ।
 फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसङ्गके ॥
 अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसन्धितौ ।
 पूजयेद्द्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्विधैः ॥
 सितरत्नैर्गौरपौतैः कर्पूरादिविभिन्नितैः ।
 हरिद्राक्षारयोगाश्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः ॥

हरिः

अन्यैर्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥
 एकादश्या समारभ्य पञ्चम्यन्त समापयेत् ॥
 पञ्चाहानि ब्रह्मणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ।
 दक्षिणाभिसुखं कृष्णं दोलयानं सक्रान्तः ॥
 दृष्ट्वावराधनिचयैर्मुक्तास्तु नात्र संशयः ॥ १० ॥
 निःक्षिप्य जलभात्रे तु मासे माधवसङ्गिते ।
 सौवर्णपात्रे ताम्ब्रे वा रौप्ये वा सृणमयेऽपि वा ॥
 तोयस्य योऽर्चयेद्देव शालग्रामसमुद्भवम् ।
 प्रत्यहं मा महाभागे तस्य पुष्पं न गच्छते ॥
 दमनारोपणं कृत्वा श्रोविष्णौ च समर्पयेत् ।
 वैशाख्यां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यं तदर्पणम् ॥ ११ ॥
 वैशाखे च तृतीयाया जलमध्ये विशेषतः ।
 अथवा मण्डपे कुर्यात् मण्डले वा हृद्भुजे ॥
 सुगन्धचन्दनेनाङ्गं सुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।
 यथा प्रयत्नतः कार्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥
 चन्दनागुरुकस्तूरीकुण्डं कुङ्कुमरोचना ।
 जटाभासौ वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ।
 एतैर्गन्धयुक्तैश्चापि अङ्गानि च विलेपयेत् ॥
 घृष्टं तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
 अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमच्युते ॥
 अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवा ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
 सुगन्धिसन्धितैस्तोयैः ज्ञापयित्वा जगद्-
 गुरुम् ।
 अथवा पुष्पमध्यं च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥
 हृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
 विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तदशेषतः ॥
 नारिकेलं फलं नीरं कौषधोद्भूतं दापयेत् ।
 कण्टाफलञ्च पनसं कौपमुद्भूतं दौयते ॥
 यथा पचेत्तथा दद्याद्यथाशक्तिनियोगतः ।
 दध्ना विभिन्नितञ्चान्नं घृतेनाप्लुतं दापयेत् ॥
 पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश घृतेन च ।
 तिलैश्च तिलसंमिश्रं फलं शुकुञ्च दापयेत् ॥
 यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशयः कल्पयेत् ।
 दध्ना नैवेद्यवस्त्रतादोन्नाददोतं कथञ्चन ॥
 त्वत्कृत्यं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्त्यो विशेषतः ।
 इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
 गीतव्यं च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्वति ! ॥ १२ ॥
 श्लोकान्तरुपगुणवर्णनशास्त्रवर्गं
 बोधाधिकार इह चेदलमन्यपारैः ।
 तत्प्रमेमभावबलभक्तिविलासनाम-
 हासेषु चेदयदि रतिः किमु कामिनोभिः ॥
 तद्धेतसा विभजता ब्रजबालकेन्द्र
 हृन्दावनं क्षितितलं यमुनाजलञ्च ।
 तत्तोकनाथपदपङ्कजधूलिभिधे-
 क्षिप्तं वसुं किं त्वथागुरुचन्दनाद्यैः ॥”
 इति पादो पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
 हरिः, वि, (हरति नेत्रदुःखमिति । हृ + इन् ।)
 पिङ्गलवर्णः । हरिर्हर्षः । इति मेदिनी ५ (यथ
 रघुः । २। ४३ ।
 “शतैस्तमच्छामनिरेषहृत्तिभि-
 र्हरिं विदित्वा हरिभयं वाजिभिः ।

स पापकारी दुष्टात्मा दुर्गति समवाप्नुयात् ॥
इति तत्रैव रुद्रगीतानामाध्यायः ॥३॥
तद्गुणा यथा, —
“ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ये चान्ये देवदानवाः ।
मनुष्याः पक्षिपुत्राद्याः सर्वे तद्ब्रह्मसभवा ॥
तत्र योऽसौ परो देवो व्यापदो मुनिमत्तम ।
निर्लक्षो ह्यचलः सूक्ष्मः कारणैः परिवर्जितः ॥
अनीपस्यस्वनिर्देशो ह्यचरादचर परम् ।
नियुपपञ्ची निरात्मन्वो विषयातोतगोचरः ॥
सर्वज्ञः सर्वकर्ता च प्रत्यज्ञ सर्वदाचरम् ।
अनामा नामकोटीना गीयते तदनेकधा ॥
अगम्यमथवा गम्यमदृश्य दृश्यमेव च ।
अस्वर स्वरसंयुक्तमघोष घोषरूपकम् ॥
सकल निष्कल चैव निर्मल मलसयुतम् ।
हरिमेतद्गुणैर्युक्त मया ते परिकीर्तितम् ॥”
मरौचिरुवाच ।
अद्य चाख्य चैव यद्ब्रह्मे ते प्रकीर्तितम् ।
कथ तस्य विनाशोऽस्ति सर्वज्ञः केन हेतुना ॥
अगम्य कौर्त्तितं वदन्ते गम्य चैव कथं भवेत् ।
अवर्णश्च समाख्यात वर्णयुक्तं हि कारणम् ॥
अस्वर स्वरसंयुक्तं कथं तद्व्यति हरिः ।
अप्रमाणं त्वया प्रोक्तं प्रमाणं च कथं भवेत् ॥
अनादेस्तु कथं चादिर्लभ्यते किं विभावसो ।
कथयस्वविशेषेण येन सत्यं व्यति सुखम् ॥३॥
वद्विरुवाच ।
स्थावर जङ्गमश्चैव अणुज खेदज तथा ।
विनश्यन्तोऽहं भूतानि विनाशो तेन कथ्यते ॥
अगम्यमप्रवक्ष्यानां कामध्यामस्तुचेतसाम् ।
स्वकर्मविनिवृत्तानां गम्य तच्छुभकर्मणा ॥
ज्ञानवच्चविहीनानामदृश्यं सर्वं जन्तुषु ।
ज्ञानचक्षुः समायुक्ताः स्थितं पश्यन्ति नित्यशः ॥
अन्धकारे यथा दीपो दर्शयेत् गृहमेधिनाम् ।
विद्याचक्षुस्तथा विप्रो दर्शयेत् परम पदम् ॥
ये नरा वेद सिद्धान्तैर्बोधिता गुरुणा च ये ।
अनेकरूपसंयुक्तं पश्यन्ति परमेश्वरम् ॥
ये स्वकर्मतपोहीनविपयासक्तचेतसः ।
वर्णरूपं न जानन्ति वेदसिद्धान्तवर्जिताः ।
भ्रान्तिं पश्यन्ति सर्वत्र सविकल्पाश्च मानवाः ॥
जीवाश्च वंनिर्मुक्तं शून्यमज्ञन्तु कथ्यते ॥
यदा वर्णसमायुक्तस्तदा वर्णस्तु जायते ॥
स्वर तु गृह्णते यावत्ताशङ्कापस्तु कौर्त्तरते ।
बिन्दुहीनस्तु निर्घोषो भिराकार स एव तु ॥
यदा सृजति भूतानि प्रकृतिस्थो हरि स्वयम् ।
तावत् कर्ता स वै ज्ञेयः कर्ता प्रकृतिवर्जितः ॥
नासारन्वेषं निर्याति अङ्गलानि दशदशम् ॥
निर्मलं स विमुञ्ज्य समलो देहवर्जितः ॥
अप्रमाणं भवेत्तावत् यावत् शास्त्रं न विन्दति ।
शास्त्रज्ञानमघोते य प्रमाणं तस्य लभ्यते ॥
तेन सर्वमिदं विश्वं व्यापितं सचराचरम् ।
सूक्ष्मं सर्वं गतस्तुप्तो लक्षणोपायवर्जितः ॥”
इत्याद्ये वद्विपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥३॥
पूजितविष्णुदर्शनदिफलं वद्विपुराणे शुद्धिप्रत-

नामाध्याये क्रियायोगनामाध्याये च द्रष्टव्यम् ।
तस्य यमाष्टकस्तोत्रं वृत्सिंहपुराणे ८ अध्याये
तत्पूजायां द्रव्यविशेषदानफलश्च तत्रैव ३२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ शिवस्य हरिराराधन-
प्रमाणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“अहं गतोऽङ्घ्रिः कैलासमिन्द्राद्यैर्देवैः सह ।
तत्र दृष्टो महारुद्रो ध्यायमानः पर पदम् ॥
पृष्टो नमस्कृतो देवः किं त्वं ध्यायसि शङ्कर ।
त्वत्तो नान्यं परं देवं जानामि ब्रूहि मा ततः ।
सारात् सारतरं तस्य श्रोतुकामः सुरैः सह ॥
रुद्र उवाच ।

अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।
सर्वगं सर्वदं सर्वं सर्वं प्राणिहृदि स्थितम् ॥
भस्मोद्भूतितदेहस्तु जटामण्डनमण्डितम् ।
विष्णोरागाधनार्थं मे व्रतचर्यां पितामहम् ॥
तमेव गत्वा पृच्छामः सारं यच्चिन्तयाम्यहम् ।
विष्णुं जिष्णुं पद्मनाभं हरिं देहविवर्जितम् ॥
शुचिं शुचिपदं हंसं तत्परं परमेश्वरम् ।
युक्तां सर्वात्मनात्मानं तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति
च ।

गुणभूतानि भूतेशु च त्रै मणिगणा इव ॥
सहस्राक्षं सहस्राङ्घ्रिं सहस्रोकराननम् ।
अणीयसामणोयाम् स्वविरश्च स्ववीयसाम् ॥
गरीयसा गरिष्ठश्च श्रेष्ठश्च श्रेयसामपि ।
यं वाक्पेन्वुवाकेषु निपत्सुपनिपत्सु च ॥
गृणन्ति सत्यकर्मिणः सत्य सत्येषु सामसु ।
पुराणे पुरुषं प्रोक्तो ब्रह्म प्रोक्तो हिजादिषु ॥
अथे सहस्रं प्रोक्तस्तमुपास्यमुपास्यहे ।
यस्मिन् लोकाः स्मरन्तीमे जले शकुनयो यथा ॥
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत् सदसतः परम् ।
अर्चयन्ति च यं देवा यच्चराचसकिचरा ॥
यस्याग्निरास्य द्यौर्मूर्धा खं नाभिररौ
निति ।

चन्द्रादित्यौ च नयने तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य त्रिलोकी जठरे यस्य काष्ठा सुबाहवः ।
यस्योच्छ्वासश्च पवनस्त देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य कुशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारसा देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
परं कालात् परो यज्ञात् परं सदसदश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
मनसश्चन्द्रमा यस्य चक्षुषश्च दिवाकरः ।
सुखादस्मिन् सज्जेते तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्मना यस्य क्षितिर्जाताः श्रोत्राभ्याश्च तथा
दिशः ।

सूर्धभागादिव यस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
सर्गश्च प्रतिर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च ।
वशात्तुचरितं यस्मात् तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यं तं ध्यायाम्यहं यस्माद्ब्रह्मनामं सार-
मौचितम् ॥”

इति गारुडे । २ । ८—२० ॥

तद्भक्तिर्यथा,—

सूत उवाच ।

“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्येतथा नान्येन केनचित् ॥
महत् श्रेयसो मूलं प्रसवः पुण्यसन्तते ।
जीवितस्य फलं सादु ददाति स्मरणं हरिः ।
भज इत्येव वै धातुः सेवायाः परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा वृधेः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्मादिकीर्तने ।
सुखन्त्यश्रुणिं संहर्षात् ये च हृष्टतनूः सह ॥
जगद्वातुर्महेशस्य दिव्याङ्गाधरणाख्याः ।
इह नित्यक्रियाः कुर्युः क्षिप्वा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रणामपूर्वकं चान्या यो वदेत् वैष्णवो हि स ।
तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाश्चानुमोदनम् ॥
तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्मरणेनान्नाङ्गविक्रिया ।
येन सर्वात्मना विष्णो भक्त्या भावो निवेशितः ॥
विप्रेष्वीश्वरदृष्टिश्च महाभागवतो हि स ।
विष्णोश्च कारणं नित्यं तदन्नं दन्धवर्जितम् ॥
स्वयमभ्यर्चनश्चैव यो विष्णुं योपजीवति ।
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् न्नेच्छेऽपि वर्तते ॥
स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स जातः स च
पण्डितः ।

तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥
स्मृतं सभापितो वापि पूजितो वा हिजोत्तमः ।
पुनाति भगवद्भक्तसण्डालोऽपि यद्दृच्छया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्त्रोति च यो वदेत् ।
अभयं सर्वं भूतेशु दद्यादेतद्द्वन्द्वं हरिः ॥
मन्त्रयाजिसङ्घेभ्यः सर्वं वेदान्तपारगाः ।
सर्वं वेदान्तवित्कोट्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥
ऐकान्तिकाश्च पुरुषा गच्छन्ति परम पदम् ।
ऐकान्तिना समो विष्णुर्दद्यादेया परायणः ।
तस्मादेकान्तिना प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ।
प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः ।
आपत्स्वपि मदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणो ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनो ।
विष्णुं संस्मरत सा मे हृदयान्नोपसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्वं शास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्वेश्वरं भक्त्या विद्यात् पुरुषाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृतं चापसंबन्धुत् ।
यो भक्तिं वहते विष्णो तं सर्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुमुख्यानां सर्वेषां पारगा अपि ।
न ता यान्ति गतिं भक्त्या या यान्ति मुनिसत्तमः ॥
यः कश्चित् वैष्णवो लोके रुष्टः क्षात्रोऽप्यना
श्रमो ।

पुनाति सकलान् लोकान् सहस्राश्रितोदितः ॥
ये नृशसा दुरात्माना पापाचाररतास्तथा ।
तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणा ॥
दृष्टा जनार्दने भक्त्या देवाव्यभिचारिणो ।
तदा कियत् स्वर्गसुखं चैव नित्यं हेतुकी ॥
भ्रास्यता तत्र ससारं नराणां कर्मदुग्मे ।
इत्यावलम्बनो ह्येको भक्तिदृष्टो जनार्दन ॥
न श्रूयति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य च किञ्च

हरिता

हरित्, पु. (हरति नयनमनामोति । ह्र + "ह्रस्व-
रुहियुषिभ्य इतिः ।" उणा० १।८८। इति
इति ।) नीलपौत मन्त्रितवर्णः । सवुजरड् इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । पालाशः २ हरितः ३ ।
इत्यमरः । १।५।१४ ॥ श्यामः ४ । इति
शब्दरत्नावले ॥ अश्वविशेषः । इति मेदिनी ॥
सूर्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेष ॥ यथा, कुमारः ।
२।४३ ।

"उत्पाद्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरिता खुरैः ।
आम्नोडपर्वतास्तेन कल्पिता खेषु वैश्वसु ॥"
सुद. । इति हेमचन्द्रः ॥ सिंहः । सूर्यः ।
विष्णु । इति केचित् ॥ हरिद्वर्णविशिष्टे, त्रि ॥
हरित्, स्त्री, (ह्र + इतः ।) दिक् । इत्यमरः । १।३।१ ॥
(यथा, रघुः । ३।३० ।

"ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
र्दिशो हरिद्वर्णहरिताभिवेश्वरः ॥"

हरिद्रा । इति राजनिघण्टुः ॥

हरित्, पु, स्त्री, (ह्र + इति. ।) लणम् । इति
मेदिनी ॥

हरित, स्त्री, (ह्र + इतन् ।) स्त्रीषेयकम् । इति
राजनिघण्टुः ॥

हरितः, पु, (हरति नयनमनामोति । ह्र + "ह्रस्वा-
भ्यामितन् ।" उणा० ३।८३। इति इतन् ।)
हरिद्वर्णः । इत्यमरः । १।५।१४ ॥ सिंह ।
इति केचित् ॥ मत्स्यानकलणम् । इति राज-
निघण्टुः ॥ हारील इति लोके । तदर्थं पर्यायो
यथा,—

"हारीतो रक्तपित्तः स्याद्वरितोऽपि स कथ्यते ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

हरिद्वर्णयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ५।३८ ।

"परिसरविषयेषु लीढमुक्ता

हरितद्वयोहृदशङ्कया सुगोभिः ॥")

हरितकं, स्त्री, (हरितो वर्णोऽस्यस्येति । अच् ।
तत कन् ।) शाठम् । इत्यमरः । २।८।३४ ॥
(यथा, भाषे । ५।८ ।

"अस्याव भूमपतिभिः ऋणवीतनिद्रे-
रश्नन् पुगे हरितक सुदमादधान ॥")

हरितपत्रिका, स्त्री, (हरितानि पत्राणि यस्याः ।
ततः स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) पाची ।
इति राजनिघण्टुः ॥

हरितशाकः, पु, (हरितः हरिद्वर्णं शाकः ।)
शिशुः । इति राजनिघण्टुः ॥ (शिशुशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हरिता, स्त्री, (हरितो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) दूर्वा । इति मेदिनी ॥ जयन्ती ।
हरिद्रा । कपिलद्राक्षा । पाची । नीलदूर्वा ।
इति राजनिघण्टुः ॥

हरिताल, स्त्री, (हरित तद्वर्णं आलातीति ।
आ + ला + कः ।) पौतवर्णं धातुविशेषः । स तु
हरिर्वीर्यम् । यथा,—

"हरिताल हरिर्वीर्यं लक्ष्मीवीर्यं मनःशिला ।

हरिता

पारदं शिववीर्यं स्यात् गन्धक पार्वतीरजः ॥"
इति वैद्यकम् ॥

तत्पर्यायः । पिच्छरम् २ पौतकम् ३ तालम् ४
आलम् ५ हरितालकम् ६ । इत्यमरः । २।८।१०३ ॥
गोदन्तम् ७ पौतलम् ८ नटमण्डनम् ९ हरि-
बीजम् १० सिद्धधातुः ११ । इति जटाधरः ॥
वर्णकम् १२ नटभूषणम् १३ । इति रत्नमाला ॥
पौतम् १४ गोरोचम् १५ चित्राङ्गम् १५ पिच्छ-
रकम् १७ वैदलम् १८ तालकम् १९ कनक-
रसः २० काञ्चनकम् २१ विडालकम् २२ चित्र-
गन्धम् २३ पिङ्गम् २४ पिङ्गसारम् २५ गौरौ-
ललितम् २६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण
त्वम् । स्निग्धत्वम् । त्वग्दोषभूतभौतिविषयवात-
रुजागाश्लिष्वच्च । इति राजनिघण्टुः ॥ १० ॥
अपि च ।

"हरिताल द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् ।
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो ह्योनगुणं परम् ॥
स्वर्णवर्णं गुरुं क्षिप्रं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् ।
पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाख्यं तद्रसायनम् ॥
निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु ।
स्त्रीपुष्पहारकं सख्यगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥
हरिताल कटुं क्षिप्रं कषायोष्णं हरिद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठस्य रोगास्तकफपित्तकचत्रणान् ॥
हरति च हरितालं चारुता देहजाता
सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपौडाः ।
वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्या
दिदमसितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्यक् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ तालस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

"अशुद्धं तालमायुर्हृत् कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटोत्सकोचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥"
अथ तालकस्य शोधनविधिः ।

"तातकं कण्ठं कृत्वा तच्चूर्णं काञ्चिके क्षिपेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डले द्रवे ॥
तिलतैले पचेद्याम यामश्च निफनारसे ।
दोलायन्त्रे चतुर्याम पक्वं शुष्यति तालकम् ॥" * ॥
अथ तालकस्य मारणविधिः ।

"सटलं तालकं शुद्धं पीनर्नवरसेन तु ।
खण्डे विमर्दयेदेकं दिनं पश्चाद्दिशोधयेत् ॥
सशोध्यं गोलकं तस्य कुर्यात्तत्र विगोधयेत् ।
ततः पुनर्नवाचारैः खाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ॥
तत्र तन्नोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ।
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ॥
स्थालीं चूर्वा समारोप्य क्रमाद्दङ्गिं विवर्धयेत् ।
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवङ्गिं प्रदीपयेत् ॥
एव तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरत्तिका ।
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
एव शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः ।
"हरितालं कटुं क्षिप्रं कषायोष्णं हरिद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठस्य रोगास्तकफपित्तकचत्रणान् ॥"
अन्यच्च ।

"तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युञ्जगपहम् ।

हरिता

शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यदृष्टिं तथायुषः ॥"
इति च भावप्रकाशः ॥

हरितालः, पु, पौतवर्णपत्रविशेषः । हरियाल
इति भाषा । तस्य मासगुणाः ।

"हरितालोऽख्यविट्कः स्यात् कषायो मधुरो
लघुः ।
रक्तपित्तप्रथमनसृषाप्तो वातकोपनः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

हरितालक, स्त्री, (हरितालमेव । स्वार्थे कन् ।)
हरितालम् । इत्यमरः । २।८।१०३ ॥

हरितालिका, स्त्री, दूर्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सौरभाद्रशुक्लचतुर्थी हरितालिका । सौरभाद्र-
शुक्लचतुर्थीमुदितचन्द्रस्य नष्टचन्द्र इति सज्ञा ।
इति पञ्चिकाया प्रसिद्धा । तत्र चन्द्रदर्शननिषेधो
यथा । भोजदेवः ।

"शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तन्तत् ॥"

चतुर्थ्या दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य
पञ्चम्या दर्शने तु न दोषः । अतः ।

"पञ्चाननगते भानौ पत्रयोर्भयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो नेचितव्यः कदाचन ॥"

चतुर्थ्या नेचितव्य इति मुनिभिरुदित उक्त
इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधानक्रिया-
न्वयाभ्यर्हितत्वादीनेचितव्य इत्यनेनान्वयो न
तूदित इत्यनेन । तथा च अशुक्ल प्रधानगामि
इति सूत्रे अशुक्लस्य शब्दस्य प्रधानेन सङ्गसम्बन्ध
इति भट्टनारायणव्याख्यानं इति । उदितस्त्वर्द्धी-
दितव्यावृत्तिपरः स्वरूपाख्यानपरो वा ।

"ब्राह्मणो तु शुना दष्टा जसुकोष्ट्रेण वा गवा ।

उदित सोमनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥"

इति पराशरोक्तोदित इतिवत् ॥ * ॥

नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थता इति चेन्न यावन्तो-
ऽर्थास्तावन्ति पदानोति । तथा चोक्तम् ।

"यावतामेव धातूनां लिङ्गं रुद्विगतं भवेत् ।

अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥"

शिङ्गं समर्थम् । रुद्विगतं प्रसिद्धम् । न
त्वप्रसिद्धम् । इन द्विसागत्वोरित्यादी गमना-
दिकम् । अभिधेयो वाच्यः । तावद्भिर्धातुभि-
गुणविग्रहो गुणैर्गणनाभिर्विग्रहो ग्रहणं यत्रार्थं
स तथा । एतेन धातुसमसख्यार्थत्व पदस्य ।
ब्रह्मपुराणे सिद्धार्काधिकारः ।

"नारायणोऽभिग्रहस्तु निशाकरमरीचिषु ।

स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेष्व सः ॥

अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादादोच्च मानव ।

पठेद्वाच्येयिकावाक्यं प्राङ्मुखो नाप्युदङ्मुखः ॥

अभिग्रहः परीवादविषयीभूतः । सोऽभिशापः ।

धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे ।

"सिद्धं प्रसेनमवधोत् सिद्धो ज्ञास्ववता हतः ।

सुकुमारकं मा रोदोस्तव ह्येप स्यमन्तकः ॥"

अनेन मन्त्रेण अभिमन्त्रितं जलं पेयं आधारात्
स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

हरिच

अवोचदेन गगनसुगा रघु
स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥”
पीतवर्णः । इत्यनेकार्थक्रीपः ॥
हरिक, पु, (हरिरेव । हरि + स्वार्थे मज्ञाया
वा कन् ।) पीतहरितवर्णाश्रः । तत्पर्यायः ।
हालक २ । इति हेमचन्द्र ॥ चौरः । अज-
क्रीडकः । इति केचित् ॥
हरिकलीय, पु, (हरिकेलिमर्हतीति । हरिकेलि-
+ क्त ।) वङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । तद्दे-
शस्ये, त्रि ॥
हरिकेश, पु, (हरि पिङ्गल केशो यस्य ।)
शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ४४ ।
“दोर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ५० ।
‘महोरग वराहाय हरिकेश विभो । जय ॥’
शिवभक्त्यक्षविशेषः । स तु शिवप्रसादात् दण्ड-
पाणित्वं क्षेत्रपालत्वादिकञ्च प्राप्तवान् । यथा,
‘एवमुक्त्वा ततो देव सह देव्या जगत्पति ।
जगाम यत्रा यत्रास्ते कृगो धमनिसन्ततः ।
त दृष्ट्वा प्रणत भक्त्या हरिकेश हृषध्वज ।
दिश्य चचुरदात्तस्त्रै यैनापश्यत् स शङ्करम् ॥
सूत उवाच ।
अथ यच्चखादा तत्र शनैरभ्योत्य चक्षुषो ।
अपश्यत् स शिव देव ह्यत्र खेत्सुपाश्रितम् ॥
देव उवाच ।
जराजराभिर्भुक्ता सर्वशोकविवर्जितः ।
मपि शक्ति गणायच्चो वरद सर्वपूजितः ॥
अजेयत्रापि लोकाणां योगैः श्रेयसपन्वितः ।
अश्रद्धयापि लोकेश्यः क्षेत्रपालो भविष्यति ॥
महादलो जरातस्त्री जगती राम च प्रियः ।
जगत्स्य दण्डपाणित्वं महायोगो तथैव च ॥
उद्वृत्तस्य सभ्रुवश्चैव गणो ते परिचारकौ ।
तवाप्त्या कारिष्येते लोकस्वोद्वृत्तमभ्रुमौ ॥”
इति मातृस्ये । १० । ८८—९०, ९६—९८ ॥
हरिकान्ता स्त्री, (हरिणा क्रान्ता ।) विष्णु-
क्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरिर्गृह, लो, (हरिर्गृहम् ।) हरिरालयः ।
पुरोविशेषः । तत्पर्यायः । एतच्चक्रम् २ शम्भु-
पुरी ३ । इति त्रिशाङ्गशेषः ॥
हरिचन्दन, पु, स्त्री, (हरिरेन्द्रस्य प्रिय चन्दनम्)
देवतर्पणविशेषः यथा,—
“पञ्चेति देवतारो मन्दार पारिजातकः ।
मत्तान् कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
इति रागवर्गं अमरः । १ । १ । ५३ ॥
देवभूमावेव सभवात् देवतर्पणः । चन्दयति
आह्लादयति चन्दनं चदि आह्लादे दीप्ती
नन्द्यादित्वादनः । हरिरेन्द्रस्य चन्दनं हरि-
चन्दनम् । इति तद्वैकाया भरतः ॥०॥ चन्दन-
विशेषः । तत्पर्यायः । तैलपर्यंकम् २ गोशो-
र्षम् ३ । इति मनुष्यवर्गं अमरः । २ । ६ । १३१ ॥
त्रीणि हरिचन्दने । चन्दनविशेषाणां पृथक्

हरिणाः

पृथक् नामानोत्पन्ने । तथा च तिलस्यैव पर्य-
मस्य तिलपर्यो ह्यभेदः ततो जातः तैलपर्य-
कम् । धवल सुशोतल चटन तैलपर्यंकम् ।
गोः शोर्ष गोशीर्षं तदाकारं मलयकेदेशे जात
गोशीर्षम् । कालताम्रव्यामिश्रवर्णमुत्पलगन्ध
अतिसुरभि शोतलतया सदैव सर्पिर्विष्टं गो-
शीर्षम् । कपिलवर्णत्वात् हरि च तच्चन्दन-
ञ्चेति हरिचन्दनम् । हरिरेन्द्रस्य चन्दनं वा ।
हरिर्मण्डूकस्तदाकारं पर्वतभागे जातत्वाद्वा
हरिचन्दनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायान्तर
सुराङ्गम् २ हरिगन्धम् ३ इन्द्रचन्दनम् ४ दिव्यम्
५ दिविजम् ६ महागन्धम् ७ नन्दनजम् ८
लोहितजम् ९ । हरिचन्दनं कोकणे प्रसि-
द्धम् । अस्य गुणाः ।
“हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्वहं मनुजे ।
पित्ताटोपविलोपि वमथुभ्रमशोपमान्द्यमेदो-
हृत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥०॥
(पीतचन्दनम् । कलम्ब इति लोके ।
“कालोयकन्तु कालीय पीताम हरिचन्दनम् ।
हरिप्रिय कालसार तथा कालानुसार्यकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पारिभाषिकहरिचन्दनं यथा,—
“वृष्टश्च तुलसोकाष्ट कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्य हरिचन्दनं च्यते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
हरिचन्दन, लो, (हरिचन्दनं तद्वर्णोऽस्त्वस्येति ।
अच् ।) ज्योत्स्ना । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥
पद्मकेशरम् । इति हलायुधः ॥ कान्ताङ्गम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
हरिण, पु (हरति मनः क्रियते गोतादिना वा ।
हृ + “शास्त्राद्भवविभ्य इन्च् ।” उणा० २ ।
४६ । इति इन्च् ।) स्वनामाख्यातपशुः । तत्प-
र्यायः । ऋग २ कुरङ्गः ३ वातायु ४ अजिन
योनिः ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ सारङ्ग ६
चलन ७ घृषत् ८ भौरुहृदय ९ मयु १० ।
इति जटाधरः ॥ चारुलोचनः ११ जिनयोनि
१२ कुरङ्गमः १३ ऋष्य १४ ऋष्य १५ रिष्य
१६ रिष्य १७ एण १८ एणक १९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कृष्णतार २० सुलोचन २१
घृषत २२ । अस्य मासगुणाः ।
“एणस्य मासं लघु शोतहृथ
त्रिदोषहृत् षड्रसदृश्च रथम् ।
कुरङ्गमासं मधुरं यद्वत्
कफापहं पित्तहरं मरुत्पदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥०॥
अपि च ।
“हरिण शोतलो बह्विष्णुर्दोपनो लघुः ।
रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥
एण कषायो मधुरः पित्ताहृत्कफनाशनः ।
संग्राहो रोचनो हृद्यो बलकृष्णरनाशनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥०॥

हरिणी

अन्यच्च ।
“कुरङ्गो वृहणो बन्धः शोतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राहो किञ्चित्कफकरो मतः
इति भावप्रकाशः ॥०॥
हरिणस्य पञ्चभेदो यथा,—
“हरिणस्यापि विज्ञेयं पञ्चभेदोऽत्र भैरवः ।
ऋष्यः शङ्गो रुक्थैव घृषतश्च ऋगस्तथा ।
एते बलिप्रदानेषु चर्मदाने च कौर्त्तितः ॥”
इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥०॥
शुक्लवर्णः । विष्णुः । शिवः । (यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १९८ ।
“आषाढस्य सुषाढस्य ध्रुवोऽथ हरिणो हरः ॥”
सूर्यः । हसः । इति केचित् ॥ (ऐरावत-
वशीकृतनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
५७ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः
क्षयः ।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः सहतापनः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥”
पाण्डुवर्णः । तद्व्युत्पत्तिः, त्रि ॥ इत्यमरः । १ । ५ । १३३ ॥
(यथा, महाभारते, १ । १ । १३५ ।
“स भोगान् विविधान् भुञ्जन् रत्नानि विवि-
धानि च ।
कथितो घृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः क्षयः ॥”
हरिणनर्त्तलः, पु, (हरिण इव नृत्यतीति । नृत् +
लृत् ।) दिनरः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणहृदयः, त्रि, (हरिणस्यैव भौत हृदय
यस्य ।) भौरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणाक्षी, स्त्री, हृदयविलासिनौनामगन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हरिणस्य अक्षिणीव
अक्षिणी यस्याः । समासे ण । ङीप् । ऋग-
लोचना रमणो ॥)
हरिणाङ्गः, पु (हरिणः अङ्गविष्णु यस्य ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणी, स्त्री, (हरिण + ङीप् ।) ऋगी । (यथा
रघु । २ । ११ ।
“धनुर्भृतीऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्ता करणं विशङ्कं ।
विलोकयन्त्वो वपुरापुराणा-
प्रकामविस्तारफलं हरिणम् ॥”
स्वर्णप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ४ । ५० ॥ (हरित +
ङीष् । तस्य नः ।) हरिता । नारीभेदः । हत्त-
भेदः । इति मेदिनी ॥ (तन्नक्षत्रं यथा,—
“नसमरला गः षड्वेदेर्हयैर्हरिणो मता ॥”
विस्तारस्तु हृन्दं शब्दे द्रष्टव्यः ॥) मञ्जिष्ठा ।
स्वर्णयुगो । इति राजनिर्घण्टः ॥ तरुणी ।
वरुणी । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुराङ्गनाभेदः ।
यथा, रघु । ८ । ७८ ।
“चरतः किल दुश्चरतप-
स्तुणवन्दो परिश्रितपुरा ।
प्रजिघास्य समाधिभेदिनीं
हरिरुक्तीं हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥”

हरिना

नोच्छ्रितादौ निवेत्रोऽस्ति हरिर्नामनि लुञ्चक ॥
ज्ञानं देवार्चनं ध्यानं धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसम न च ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“हरिर्नाम हरिर्नाम हरिर्नामैव केवलम् ।
कलीं नास्त्वैव नास्त्वैव नास्त्वैव गतिरन्यथा ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ११ विलासे वृह-
न्नारदीयपुराणवचनम् ॥ * ॥ वैष्णवानां जप्य-
हरिनामानि यथा,—

“हरं कृष्णं हरं कृष्णं कृष्णं हरं हरं ।
हरं रामं हरं रामं रामं रामं हरं हरं ॥”

अथ प्रमाणादि यथा,—

त्रिपुरोवाच ।

“वासुदेव महाबाहो ! गुरुं परम वच ।
त्वं हि देव सुरश्रेष्ठः किमर्थं तप्यते तपः ॥
कुलाचारं विना पुत्र ! नाहं भिक्षिं प्रजायते ।
शक्तिज्ञानस्य ते सिद्धिं कथं भवति रे सुत ॥
ममांशुपत्न्या लक्ष्मीं त्यक्त्वा किं तप्यते तपः ।
वृथा यम वृथा पूजा जपश्च विफलं सुत ॥
सयोगं कुरु यत्नेन शक्त्या सङ्गं तपोधन ॥
सुखं विना सुतश्रेष्ठ ! विश्वाशिक्षिर्न जायते ॥
साधके चोभमापन्ने देवता चोभमाप्नुयात् ।
तस्माद्भोग्युतो भूत्वा जपवार्थं समारभेत् ॥
भोगं विना सुतश्रेष्ठ ! नहि क्षीयं प्रजायते ।
शृणु पुत्र सुतश्रेष्ठ दोक्षायां शाश्वत्पूर्विकीम् ॥
दशवर्षं तु संप्राप्ते द्वादशाभ्यन्तरे सुत ॥
शृणुयाद्हरिनामानि षोडशानि पृथक् पृथक् ।
हरिनामं विना पुत्र ! कर्णशुद्धिर्न जायते ॥
श्रीवासुदेय उवाच ।

शृणु मातर्माहमाये विप्रजोजन्तूरूपिणि ।
हरिनामं महाभाये त्रिमासं मतं वद ॥ * ॥

त्रिपुरोवाच ।

हरं कृष्णं हरं कृष्णं कृष्णं कृष्णं हरं हरं ।
हरं रामं हरं रामं रामं रामं हरं हरं ॥
द्वात्रिंशदक्षराख्येव कलानामसृष्टं सदा ।
शृणु च्छन्दः सुतश्रेष्ठ ! हरिनामस्तु चं व हि ॥
छन्दो हि परमं गुह्यं महत् पदमनव्ययम् ।
सर्वशक्तिमयं तन्त्रं हरिनामं तपोधन ॥ * ॥
अस्य श्रीहरिनामसंज्ञस्य वासुदेव ऋषिर्गर्भधजो
च्छन्दः श्रीत्रिपुरा देवता समं महाविद्या-
सिद्धारथं विनियोगः ॥ * ॥

“एतन्मन्त्रं सुतश्रेष्ठ ! प्रयत्नं शृणुयाच्चरं ।
शुक्ला द्विजसुखात् पुत्र दक्षकण्ठे तपोवन ॥
आदौ छन्दस्ततो मन्त्रं शुक्लां शब्दो भवेत्वर ।
द्वादशाभ्यन्तरे शुक्लां कर्णहरिमवाप्नुयात् ॥
कर्णशुद्धिं विना पुत्रं महाविद्यासुपालभेत् ।
नारी वा पुत्रो वापि तत्क्षणान्तराक्षी भवेत् ।
ततस्तु षोडशे वर्षे संप्राप्ते सुरवन्दित ॥
महाविद्या ततः गृह्णा नित्या ब्रह्मस्वरूपिणीम् ।
शुक्ला कुलमुखादिप्रात् साक्षात् ब्रह्मस्यो भवेत् ।
कुर्यादेवद्वयं यः शिष्योःस्तु तपोधन ॥

हरिन्म

तस्य सिद्धिर्भवेद्विद्या षष्टैश्वर्यमवाप्नुयात् ॥
रहस्यं हि विना पुत्र ! यम एव हि केवलम् ।
अतएव सुतश्रेष्ठ ! रहस्यरहितस्तव ।
रहस्यरहिता विद्या न जपेत्तु कदाचन ॥ * ॥

हकारस्तु सुतश्रेष्ठ ! शिवः साक्षात् सशयः ।
रेफस्तु चिपुरादेवी मम मूर्त्तिमयो सदा ॥
एकारश्च भगं विद्यात् साक्षाद्दयोनिं तपो-
धन ॥

एकारः शूचरूपो च रेफो विश्वहरिणः ।
हरं तु त्रिपुरा साक्षात्समं मूर्त्तिर्न सशयः ॥
ककारः कामदा कामरूपिणा स्फुरदव्ययम् ।
ऋकारश्च सुतश्रेष्ठ ! व्येष्टा शक्तिरितोरिता ॥
ककारश्च ऋकारश्च कामिनी वैष्णवी कला ॥
पकारश्चन्द्रमा देवः कलाषोडशश्रुतः ॥

णकारश्च सुतवरः । साक्षात्सिद्धिरूपिणो ।
द्वयोरैक्यं तपःश्रेष्ठ ! महाभाया जगन्मयो ॥
कृष्णं कृष्णं सुतश्रेष्ठ ! महाभाया जगन्मयो ।
हरं हरं ततो देवि ! शिवशक्तिस्वरूपिणी ॥
हरं रामेति च पदं शिवशक्तिमयं सुत ॥

हरं हरं इति पदं शक्तिहयसमन्वितम् ॥
आद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा यो जपेद्गुहा द्विजः ।
स भवेत् सुतवरः । श्रेष्ठो महाविद्यासु सुन्दरः ॥
हरिनामं सुतश्रेष्ठ ! ज्येष्ठं तु वैष्णवं मतम् ॥
एव षोडशं नामानि द्वात्रिंशदक्षराणि च ।
आद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा चतुर्लक्षं श्रुतुत्तम ॥

हरिनामं विना पुत्र ! दीक्षा च विफला मदा ।
कुलदेवसुखाद्दृष्ट्वा हरिनामं पराजयम् ॥
ब्राह्मण्यक्षत्रवैश्याश्च शूद्रं शुक्लां गराचरम् ।
दीक्षां कुर्यात् सुतश्रेष्ठ ! महाविद्यासु सुन्दर ॥
दीक्षा वापि हरिर्नामं यद्वि शूद्रसुखात् प्रिये ॥
अज्ञानाद्यदि शृणोयात् तस्य पापफलं शृणु ॥

शूद्रं शूद्रसुखात् शुक्लां विद्यां वा मन्त्रमुत्तमम् ।
काण्डिकायां समादाय रौरवं प्रति गच्छति ।
अपि दादृशोऽत्रोर्वा द्वयोरपि सप फलम् ॥
ब्रह्महत्यामवाप्नोति अक्षरं अक्षरं प्रति ।
शृणु पुत्र ! वासुदेवगण्डाहचनं मम ॥”

इति श्रीवासुदेवभास्वतो राधातन्त्रे त्रिपुरा-
वासुदेवसवादे द्वितीयोऽष्टमः ॥

हरिनामा [न्] पु. (हरिर्नामं नाम यस्य)
गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिनेत्र, क्ली. (हरिर्नेत्रात्) ज्वेतपञ्चम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीहरिर्नेत्रचणम् । यथा,—
“गिर्विधनार्थाय हरिर्नेत्रेन प्रतालयाम् ।
विश्वेश्वरी जगद्गर्वी स्थितिमहारकारिणीम् ॥”
इति आर्कण्डेयपुराणे देवोमाहात्म्यम् ॥

हरिद्वर्णचक्षुः ॥
हरिनेत्र, पु. (हरिर्नेत्रेणैव नेत्रमस्य) पेचकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिन्मणि, पु. (हरिद्वर्णो मणिः) मरकतमणिः ।
इत्यमरः । २।८।८२ ॥ (यथा, माघे । ३।४८ ।
“हरिन्मणिश्चासदृशाभिरामे-
गृहाणि नोभैरिव यच्च रेजु ॥”)

हरिले

हरिन्मुद्गः, पुं. (हरिद्वर्णो मुद्गः ।) शारदमुद्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिपर्ण, क्ली. (हरि हरिद्वर्णं पर्णं यस्य ।) मूल-
कम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हरिप्रिय, क्ली. (हरिः प्रियम् ।) कृष्णचन्दनम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्तु कालोयकम् कालिया-
काष्ठमिति ख्यातम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
“कालोयकन्तु कालोय पौताभ हरिचन्दनम् ।
हरिप्रिय कालसारं तथा कालानुसार्यकम् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिप्रिय, पु. (हरिः प्रियः ।) कदम्बवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका मरौ । २।४।४२ ॥ पौतश्च-
राजः । विष्णुकन्दः । करवोरः । शङ्खः ।
वन्धुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । वातुलः ।
कञ्चुकः । इति केचित् ॥

हरिप्रिया, क्ली. (हरिः प्रिया ।) लक्ष्मीः । इत्य-
मरः । १।१।२८ ॥ तुलसी । द्वादशीतिथिः ।
पृथिवी । इति केचित् ॥

हरिवालुक, क्ली. (हरिप्रिया बालुका यत्र)
एलवालुकम् । इत्यमरः । २।४।१२१ ॥

हरिभक्तः, पु. (हरिर्भक्तः ।) हरिसेवकः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“नर्त्तनविषु यो विष्णुं भावयेत् समताधिया ।
हरौ करोति भक्तिश्च हरिभक्तः स च स्मृतः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥

हरिभद्र, क्ली. (हरिर्भद्रः दृष्टिर्यस्मात् ।) हरि-
वालुकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिभाविणो, क्ली. हरि भावयितुं शीलं यस्य
सा । (हरि + भू + णिनि । डीप् ।) हरि-
भावनाशीला । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
हरिशुक्, [ज] पु. (हरिः भेकं शुद्धं इति । भुज् -
क्विप् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावलो ॥

हरिमन्त्रः, पु. गणिकारिका । इति शब्दरत्ना-
वल्लो ॥ चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

‘चणको हरिमन्त्रः स्यात् सकलप्रिय इत्यपि ।’
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
देशविशेषः । इति हरिमन्त्रजगद्वटोकाया
भरतः ॥

हरिमन्त्रकः, पु. (हरिमन्त्र एव । स्वार्थे कन् ।)
चणकः । इत्यमरः । २।८।१८ ॥

हरिमन्त्रज, पु. चणकः । इत्यमरः । २।८।१८ ।
हरिमन्त्रे देशे प्राचुर्येण जातवान् हरिमन्त्रजः ।
हनजनादिति ड । इति भरतः ॥ (क्ली. वि. पि
दृश्यते । यथा, सञ्च्यते सञ्चस्याने ४६ अध्याये ।
“सादुपाकरणं शाकं दुर्जरं हरिमन्त्रजम् ॥”
कृष्णमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

हरिय, पु. (हरिः पौतवर्णं याति प्राप्नोतीति ।
या + क् ।) पौतवर्णचोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिले, घ्य, नाथ्योक्तौ चेटोसन्धोधनम् । इति
केचित् ॥

हरिद्रा

हरिताली, स्त्री, (हरिताल + डीप् ।) दूर्वा ।
आकाशरेखा । इति मेदिनी ॥ अङ्गलता ।
इति विश्वः ॥ सौरभाद्रीयनक्षत्रविशेषयुक्त-
चतुर्थी । यथा,—

“भाद्रे मासि सिते पक्षे वसुदैवतसंयुता ।
हरिताली चतुर्थी स्यात् सर्वाथीप्रोतिदा”
सदा ॥

भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थाध्याभियोगतः ।
ददाति किल्बिष घोर दृष्टयन्त्रो न सशयः ॥
करचित्रानलचैषु हरौ सूर्ये चतुर्थिका ।
हरिताली समाख्याता रुद्राणीप्रोतिदा सदा ॥”
इति राजमार्तण्ड ॥

हरिताम, [न] स्त्री, (हरित अश्वम् ।) तुल्यम् ।
पेरोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरित्यर्ष, स्त्री, (हरित् पर्यमस्य ।) मूलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्वर्णपत्रयुक्ते, त्रि ॥

हरिदम्, पु, (हरित् अश्वो यस्य ।) सूर्यः ।
(यथा, रघु । ३ । २२ ।

“युपोष हृदि हरिदम्बदीधिते-
रनुपवेशादिव, बालचन्द्रमा ॥”)

अर्कहृत्तः । इत्यमर । १ । ३ । २८ ॥

हरिदेवः, पु, (हरिर्देवोऽभिष्टानो देवता यस्य ।)
अवणानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिर्देवो
यस्य इति बहुव्रीहौ, त्रि । हरिश्चासौ देव-
श्चेति कर्मधारये हरिमात्रबोधकः ॥

हरिदम्, पु, (हरिद्वर्णो गर्भो यस्य ।) हरिद्वर्ण-
कुम्भः । हरिदम् इति च पाठ । तत्पर्यायः ।
खरपदः २ बृहच्छद ३ अत्र पृथुच्छदोऽपि
पाठः । शीरो ४ रुचदम् ५ दीर्घपत्र ६
पवित्रक ७ । अस्य गुणाः ।

“दर्भो द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सिता-
धिकः ।

यदि श्वेतकुशाभावे त्वपर योजयेद्भिषक् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दर्भद्वयं चिदोषन्न मधुर तुषर हिमम् ।
मूलकञ्ज्वरामरीदण्णावस्त्रिकप्रदरास्तजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तन्मूलगुणाः ।

“कुशमूल हिमं रुच्य मधुर पित्तनाशनम् ।
रक्तव्वरदण्णासकामलादोषमोक्षकत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिद्रव, पुं, (हरिवर्णं पिङ्गलवर्णं द्रव इव ।)
नागकेशरचूर्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिद्रा, स्त्री, (हरितं पीतवर्णं रातीति । हरित्
+ रा + क । टाप् ।) आपधिविशेषः । हनुद
इति भाषा । तत्पर्यायः । निशाङ्गा २ काञ्चनी
३ पीता ४ वरवर्णिनी ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥

कावेरी ६ उमा ७ वर्षवती ८ गीरी ९ पीञ्जा
१० । इति जटाधरः ॥ पीतवालुका ११ हेम-
नागा १२ भङ्गवासा १३ चर्षिणी १४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ पीतिका १५ रजनी १६

हरिद्रा

निशा १७ मेहघ्नो १८ बहुला १९ वर्णिनी २०
राशिनामिका २१ । इति रत्नमाळा ॥ हरित्
२२ रञ्जनी २३ स्वर्णवर्णा २४ सुवर्णा २५
शिवा २६ दीर्घरागा २७ हनुदी २८ वराङ्गी
२९ जनेष्टा ३० वरा ३१ वर्णदात्री ३२ पवित्रा
३३ हरिता ३४ विषघ्नी ३५ पिङ्गा ३६ मङ्गला
३७ मङ्गला ३८ लक्ष्मीः ३९ भद्रा ४० गिफा
४१ शोभा ४२ शोभना ४३ सुभगाख्या ४४
श्यामा ४५ जयन्तिका ४६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातास-
कुष्ठमेहकण्डूत्रयनाशित्वम् । देहवर्णविधायि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ अन्यम् ।

“हरिद्रा कफपित्तास्रशोथकण्डूत्रयापहा ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

“हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वर-
वर्णिनी ।

कमिन्ना हलदी योपिषिया हरिविलासिनी ॥
हरिद्रा कटुका तिक्ता रूचीणा कफपित्तनुत् ।
वर्णां त्वग्दीपमेहास्रशोथपाण्डूत्रयापहा ॥”*॥

अथ वनहरिद्रा ।

“अरुणहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ।”*॥
अथ कर्पूरहरिद्रा ।

“दार्वीं मेदास्रगन्धा च सुरभिः सुरा च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका ॥

आस्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला
मता ।
पित्तहृत्प्रधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

हरिद्रागणेशः, पुं, (हरिद्रावर्णो गणेशः ।)
गणेशविशेषः । तन्मन्त्रो यथा,—

अथ हरिद्रागणेशः ।

“पद्मान्तको धरासख्यो बिन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”

अथ वशिष्ठ ऋषिर्गायत्री ऋन्दी हरिद्रागण-
पतिर्देवता गकारो बौर्ण लकारः शक्तिर्बीजे-
नैव षडङ्गकम् । ध्यानन्तु ।

“हरिद्राम चतुर्धा हृद् हरिद्रावसन विभुम् ।
पाशाङ्कुशधर देव मोदक दन्तमेव च ॥”

एव ध्यात्वा मानसैः सपूज्य शङ्खापनादि-
पीठमन्त्रानां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा गण-
पतिं पूजयेत् । आवरणपूजाविनियोगादिकं
एकाक्षरगणपतिवत् । अस्य पुरश्चरणं चतु-
र्लक्षजपः । त्रिमधुरयुक्तहरिद्राचूर्णमिश्रितै-
स्तण्डुलैरयुतघोमः । इत्यादि तन्मन्त्रः ॥

हरिद्राङ्ग, पु, (हरिद्राया इव अङ्ग यस्य ।)
हरितालपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिद्राभः, पु, (हरिद्राया आभा इव आभा
यस्य ।) पीतशालः । कर्पूरकं । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पीतवर्णः । तदयुक्ते, त्रि ॥ इत्य-
मरः । १ । ५ । १४ ॥ (यथा, तन्मन्त्रः ।

“हरिद्राभ चतुर्धा हृद् हरिद्रावसन विभुम् ॥”)

हरिद्रा

हरिद्रारामः, त्रि, (हरिद्राया राम इव रागी
यस्य । अचिरस्थायित्वादेवास्य तथात्वम् ।)
अचिरसीहृदः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः ।
अणमात्रानुरागो २ । हरिद्राराम इव रागी-
ऽप्येति हरिद्रारामः । हरिद्रारामश्चाचिर-
स्थायित्वात् तथेति यावत् । यथा,—

“अणमात्रानुरागो च हरिद्राराम उच्यते ॥”
इति इलाह्वयः ॥

हरिद्रुः, पुं, (हरिवर्णः दृढवृत्तः ।) दृढः । इति
हेमचन्द्रः ॥ दाहहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥
तथा चोक्तम् ।

“दार्वीं दाहहरिद्रा च पर्जन्या पर्जनीति च ।
कटुद्वेरो पीता च भवेत् सैव च पञ्चधा ॥

सैव कालीयकं मोक्षस्तथा कालीयकीऽपि च ।
पीतद्रुच हरिद्रुच पीतदाह कपोतकम् ।
दार्वीं निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णस्य रोगनुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ।*॥

हृत्तविशेषः । हलदीया इति हिन्दो भाषा ।
तत्पर्यायः । पीतदाहः ५ पीतकाष्ठः ३ पीतकः ४
कदम्बकः ५ सुपुष्प ६ सुराङ्ग ७ पीतकद्रुमः ८
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मङ्ग-
लत्वम् । पित्तवातानात्वग्दीपनाशित्वम् ।
अङ्गकान्तिकरत्वम् । बल्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हरिद्वार, स्त्री, (हरिस्तत्प्राप्तेर्द्वारमिव ।) स्वनाम-
ख्यातनगरम् । तत्तु तौर्धविशेषः । यथा,—

“शृणु देवि महाभाये पठेच्छर्फीं शृणोत्यपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वरापते ॥

प्रयागे मुञ्चनाश्चैव हरिद्वारे हरिर्गुह्ये ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥”
इति रुद्रयामले हरिगौरिसंवादे रुद्रचण्डौ ।*॥

तत्र गङ्गावतरणात् गङ्गाहारमिति ख्यातम् ।
तत्र घानादिफल यथा —

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गहारिणं तत्तुल्यं गङ्गाहारं न सशय ॥

तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
सभते पुण्डरीकान्तु कुलशैव ससुहृदः ॥
तत्रैकरात्रिवासेन गोसहस्रफलं लभेत् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥

सदासदा सुराः सर्वे गङ्गाहार मनोरमम् ।
समागत्य प्रकुर्वन्ति ज्ञानदानादिकं मुने ॥

देवयोगाश्रुने तत्र ये त्यजन्ति क्लेशवरम् ।
मनुष्यपक्षिकोटायास्ते लभन्ते परं पदम् ॥”
इति तत्रैव क्रियायोगसारे ३ अध्यायः ।*॥

पुस्तकान्तरे गङ्गाहारस्थाने हरिद्वारमिति
पाठः ॥

हरिनाम, [न] स्त्री, (हरिर्नाम ।) जीह्व-
राख्यानम् । तन्नाहकारं यथा,—

“न कावनिनयमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।

हरिनाम, [न] स्त्री, (हरिर्नाम ।) जीह्व-
राख्यानम् । तन्नाहकारं यथा,—

“न कावनिनयमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।

हरिनाम, [न] स्त्री, (हरिर्नाम ।) जीह्व-
राख्यानम् । तन्नाहकारं यथा,—

“न कावनिनयमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।

हरिवा

निःस्त्रोऽपि जागरे विष्णोर्दाता भूरिफलं लभेत् ॥
 वारिज वारिणा पूर्णं शिरसि स्नापयेद्वरिम् ।
 विभक्तिं शिरसा सोऽय गङ्गास्नानकृत फलम् ॥
 कृत्वा पूजा हरेर्यस्तु जागरे पुरतः शुचिः ।
 पठेन्नामसहस्रान्तु गोता नागविमोक्षणम् ॥
 माङ्गल्यस्त्रपत्रं पुण्यं स्तवराजमनुष्मतिम् ।
 वैदिकानि व जप्यानि भक्त्या रात्रौ मुहुर्मुहुः ॥
 भवेत् प्रत्यक्षं पुण्यं कपिलागोशतोद्भवम् ।
 जागरे यज्ञरूपस्य पुरतः पठतो हरेः ॥
 यः पुन कुरुते गीत सत्कृत्यं वाद्यसयुतम् ।
 न तत् क्रतुशतैः पुण्यं व्रतदानशतैरपि ॥
 यः पुनः कुरुते गीतं विलज्जो नृत्यते यदि ।
 लभते निमिषार्धेन चतुराश्रमजं फलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य कुर्यात् पुस्तकवाचनम् ।
 श्लोकसख्यां वसेत् स्वर्गं युगानि हरिसन्निधौ ॥
 कुर्याद्वन्दनमाला यो रक्षास्तम्भैः सुशोभनैः ।
 चतुर्दशोद्भवैः पत्रैर्जागरे चक्रपाणिनः ॥
 युगानि पत्रसंख्याना स्वर्गं तस्योत्सवो भवेत् ।
 पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरोद्वृतः ॥
 नृत्यमानस्य मर्त्यस्य ये केचिन्निरय गताः ।
 विमुक्ता धर्मराजिन मुक्तिं यान्ति हरेः पदम् ॥
 गीतध्वनिसुसन्तुष्टो जागरे तु रमापतिः ।
 वासवस्याधिकं सौख्यं दद्यान्मन्वन्तर शतम् ॥
 नृत्येन मर्त्यं सौख्यं तु स्वर्गं नृत्येन जागरे ।
 रसातले तथा सौख्यं मुक्तिर्नृत्यादवाप्यते ॥
 प्रेक्षणीयप्रदानेन यत् पुण्यं कथितं बुधैः ।
 न तत् कोटिमस्रैः पुण्यं योगैः साख्यैरवाप्यते ॥
 दीपमान्ना हरेरयं यः करोति प्रजागरे ।
 विमानकोटितयुक्तं कल्पान्तं वसते दिवि ॥३॥
 चरित रामचन्द्रस्य यः शृणोति हरेर्दिने ।
 रात्रौ वाल्मीकिना प्रोक्तं तस्मिन् न हि वैष्णवः ॥
 यः पुनः पठते रात्रौ महाभारतसम्भवाम् ।
 कथा जागरणे विष्णोः कुलकोटि नयेद्विवम् ॥
 शौचानपादेशरितं भुवस्य च महात्मनः ।
 कृष्णस्य बालचरितं जागरे पठते हि यः ॥
 शुभकोटिसहस्रस्य चयः पापस्य जायते ।
 तस्मान्जागरणं कार्यं पञ्चयोः शुककृष्णयोः ॥
 श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते विष्णुसन्निधौ ।
 जागरे तत्पदं याति कुलहन्दसमन्वितः ॥
 अष्टादश पुराणानि पुराणपुरुषस्य च ।
 दयितानि सदा विष्णोर्विशेषेण तु जागरे ॥
 यो गीता पठते रात्रौ विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
 वेदोक्तानां पुराणानां जागरे पुण्यमाप्नुयात् ॥
 धेनुदानं तु यः कुर्याज्जागरे चक्रपाणिनः ।
 लभते नात्र सन्देहः सप्तद्वीपावनीफलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्याच्छुभमण्डपम् ।
 मण्डले भुवलोक्तस्य यावत्तिष्ठति पद्मभूः ॥ * ॥
 सर्वेषामेव पुण्यानां महत् पुण्यं महीतले ।
 द्वादशां जागरे विप्रः प्रसिद्धं भुवनत्रये ॥
 जागरं ये चिकीर्षन्ति कर्मणा मनसा गिरा ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥
 जागरे नृत्यमानस्तु दृष्ट्वा वै द्वादशीदिने ।

हरिश

रात्रौ मार्जयते शीरिः पापं तस्य युगा-
 जिन्तम् ॥”
 इति श्रीहरिमङ्गलविलासे १३ विलासः ॥
 हरिवाहनः, पुं, (हरेर्वाहनः ।) गरुडः । इति
 हारावली ॥ (हरिश्चैत्रवा वाहनं यस्येति ।
 इन्द्रः । यथा, महाभारते । १ । २६ । १ ।
 एव स्तुतस्तदा कद्रु भगवान् हरिवाहनः ।
 नौचजौमृतसङ्घातैः सर्वमम्बरमाहृणोत् ॥”
 तथाच तत्रैव । ३ । ४६ । ५२ ।
 “तत आनाथ्यं तनयं विविक्तो हरिवाहनः ।
 सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभा-
 षत ॥”)
 हरिवीजं, स्त्री, (हरेर्वीजं वीर्यम् ।) हरितालम् ।
 इति जटाधरः ॥
 हरिहृषं, स्त्री, हरिवर्षम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 हरिशयनं, स्त्री, (हरेः शयनम् ।) श्रीहरिर्निद्रा ।
 यथा । उपनयने दीपिकायाम् ।
 “जीवाकैन्दूदशुद्धौ हरिशयनवर्हिर्भास्करे चोत्त-
 रस्ये
 स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरमे
 नादितौ च ।”
 इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥३॥
 तद्विधिर्यथा । वामनपुराणे ।
 “द्वादशां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
 शेषादिभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
 अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादशा प्रयतः शुचिः ।
 लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥”
 अनुज्ञां लब्ध्वा लब्ध्वा । एकादशीसमये दिवा
 शयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीचणे
 निद्रेति ॥ * ॥ व्यक्तं वाराहे ।
 “आषाढशुक्लद्वादशां पीर्णमास्यामथापि वा ।
 चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसक्रे ॥
 अभावे तु तुलाकौंठे मन्त्रेण नियमं व्रती ।
 कार्तिके शुक्लद्वादशां विधिवत् समापयेत् ॥
 चतुर्धापि हि तस्मिन् चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
 कार्तिक्या शुक्लपक्षे तु द्वादशा तस्मात्पयेत् ॥”
 मात्स्ये ।
 “चतुरो वर्षिकान् मासान् देवस्योत्थापना-
 वधि ।
 मधुखरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जिनात् ॥
 तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
 लभते सन्तानं दीर्घं स्थालीपाकमभक्षयन् ।
 सदा मुनिः सदा योगी मधुमासस्य वर्जनात् ॥
 निराधिर्नीरुगोजस्त्री विष्णुमन्त्रश्च जायते ।
 एकान्तरोपवासिनं विष्णुलीकमवाप्नुयात् ॥
 धारणाश्रमलोकाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
 ताम्बूलवर्जनाङ्गी रक्तकण्ठश्च जायते ॥
 घृतत्यागात् सुलावस्य सर्वं श्लिष्यं वयुर्भवेत् ।
 फलत्यागात् सतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
 नमो नारायणायेति जप्त्वा नमनं फलम् ।
 पादाभिवन्दनादिष्णोर्लभेद्गोदानं फलम् ॥

हरिश

एवमादिव्रतेः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥ *
 सनत्कुमारः ।
 “इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
 निर्विघ्ना सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव । ॥
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णं त्वहं स्त्रिये ।
 तस्मै भवतु सपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनाईनम् ॥”
 समाप्ती च ।
 “इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
 न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनाईनम् ॥”
 अथैव यतिमधिकृत्य काठकण्ठम् ।
 “एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासाश्च चतुरो वसेत् ॥”
 एतदशक्तविषयम् । ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
 नैकस्थानवासीति शङ्कोक्तेः ॥ * ॥ मात्स्ये ।
 “श्रेते विष्णुः सदापाठे भाद्रे च परिवर्तते ।
 कार्तिके परिवर्धते शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥”
 भविष्यनारदीययोः ।
 “मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
 वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
 पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
 प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”
 मैत्रमनुराधा वैष्णव्यं श्रवणा । पौष्णं रेवती ॥
 भविष्ये ।
 “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त-
 नम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 अन्यत्र स्वापादिविहितरात्रादीतरकाले दश-
 मीप्रदीपदोषः ।
 “किं तस्मैत्राद्यपादेन दशम्यश्रेण यो दिवा ।
 पौष्णशेषेण किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥”
 दशम्यश्रेण दशम्यां शंशो यत्र पादे तेन यः
 पादो दिवा प्राप्तस्तेन वा किम् । अत्र
 दशमीप्रतिपदीर्वाङ्गनात् तदितरेकादश्यादि-
 पञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलाभे
 द्वादशीं विनापि शयनादिति प्रतिपद्यते ॥ * ॥
 वचनान्तरम् ।
 “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुतः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥”
 दिनान्तेत्रिधाविभक्तदिनद्वितीयभागे दिवो-
 त्थानमित्यनुरोधत् । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।
 द्वादश्याशुक्लयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
 अप्राप्ते द्वादशीं चैत्येन शयने हरेः ।
 पादयोगेन कर्तव्ये नाहीरात्रं विचिन्तयेत् ॥”
 वराहपुराणम् ।
 “द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
 आ-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥”
 आ-भा-कानां आषाढभाद्रकार्तिकानाम् ॥ * ॥
 यतश्च द्वादश्या निशादी नक्षत्रमाश्रयोगात् ।
 द्वादश्याशुक्लाभावे तिथ्यन्तरे निशाद्यनादरेण
 पादविशेषयोगात् । तदभावे द्वादश्या सन्ध्याया-
 मेव शयनादिकम् । बोधरन्तु द्वादश्या रात्र

हरिवा

हरिलोचन', पु, (हरिविव लोचनमस्य ।) कुलीरः ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ पेचकः । इति केचित् ॥
हरिद्वर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि ॥
हरिवर्ष, क्ली, (हरिप्रियं वर्षम् ।) जम्बुद्वीपस्य
नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेष ॥
स तु निषधहेमकूटपर्वतयोर्मध्ये वर्तते । यथा ।
एव दक्षिणेनेलाहृत निषधो हेमकूटो हिमा-
लय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुत-
योजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारताना यथा-
रुस्यम् । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्याय ॥
किञ्च । हरिवर्षे चापि भगवान् नरहरिरूपे
णास्ते । तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्रामिधास्ये
तद्व्यतिरूप महापुरुषगुणभाजनो महाभाग-
वतो दैत्यदानवकुलतोर्थाकरणशीलाचरित'
प्राह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्ष-
पुरुषैरुपास्ते । इति च तत्रैव १८ अध्यायः ॥
हरिवर्षः, पु, (हरिवर्षः ।) श्रीकृष्णस्य सन्तान ।
यथा,—
“हरिवर्ष प्रवक्ष्यामि कृष्णमाहात्म्यलक्षणम् ।
वसुदेवान्तु देवक्या वासुदेवो बलोऽभवत् ॥
कृष्णोऽस्यत्वभामाया अष्टौ पत्न्यो हरैः पुरा ।
षोडशस्त्रीसहस्राणि अन्योन्यासन् महात्मन ॥
तासां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
कृष्णस्याश्चैव प्रद्युम्नो न्यवधोत् सम्बरश्च यः ॥
तस्य पुत्रोऽनिरुद्धोऽभूत् उषावाणसुतापति ।
अनिरुद्धादभूद्वज्र स च राजा गते हरौ ।
सान्दोपनि गुरुं चक्रे सपुत्र यादवाधिप ॥”
इति गारुडे १४८ । १, ६—८, ११ ॥
विस्तारस्तु महाभारतयुद्धविषयपर्यन्ति द्रष्टव्यः ॥
हरिवर्षभा, स्त्री, (हरिवर्षभा ।) जया । तुलसी ।
इति राजनिर्घण्टे ॥ लक्ष्मीय ॥
हरिवान्, [त्] पु, (हरिवर्षोऽस्यस्येति ।
मतुप् । “कन्दसोर ।” ८२।१५ । इति मस्य व ।
इन्द्र । इति हलायुध ॥ हरिविशिष्टे, त्रि ॥
। यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । ३६ ।
“जुपाणो वरिर्हरिवान् इन्द्र
प्राचीन सीदत्प्रदिशा पृथिव्या ॥”)
हरिवासर, क्ली, (हरिवासरम् ।) श्रीहरिर्हिनम् ।
तन्तु एकादशीद्वादशीतिथिरूपम् । यथा,—
“एकादशीद्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिन ॥
“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोप' स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥”
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
अन्नमाशित्य सर्वाणि तिष्ठन्ति हरिवासरे ॥
अथ स केवल भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥”
इत्येकादशोत्तम् ॥ * ॥
द्वादश्या प्रथमपाद' । यथा । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“द्वादश्या प्रथम पादो हरिवासरसञ्जक ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारण विष्णुतत्पर ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् * ॥

हरिवा

अथ हरिवासरे जागरणादिविधिः । स्कान्दे
श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“शृणु नारद । वक्ष्यामि जागरणस्य तु लक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्दन ॥
गीत वाद्य च नृत्य च पुराणपठन तथा ।
धूप दीप च नैवेद्य पुष्यगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च अक्षा च दानमिन्द्रियनिग्रह ।
सत्यान्वित विनिद्रश्च सुदा युक्त क्रियान्वितम् ॥
साधय्यं चैव सोत्माह पापालस्यादिवर्जितम् ।
प्रदक्षिणाभिसयुक्त नमस्कारपुर सरम् ॥
नोराजनसमायुक्तमनिर्विषेन चेतसा ।
यामे यामे महाभाग । कुर्यादारान्त्रिकं हरि ।
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्यात्जागरणं हरिः ॥” * ॥
किञ्च ।
“य एव कुरुते भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जित ।
जागर वासरे विश्वोर्लीयते परमात्मनि ॥
धनवान् वित्तशाठ्येन यः करोति प्रजागरम् ।
तेनात्मा हारितो नूनं कितवेन दुरात्मना ॥”
तत्रैव श्रीमदुमामहेश्वरसंवादे ।
“सशास्त्रं जागर यश्च नृत्यगान्धर्वसयुतम् ।
सवाद्य तालसयुक्तं सदोप साधुभिर्युतम् ॥
उपचारेण सयुक्तं यथोक्तैर्भक्तिभावितैः ।
मनसस्तुष्टिजननं समुद्र लोकरञ्जनम् ॥
गुणैर्द्वादशभिर्युक्तं जागर माधवप्रियम् ।
कर्तव्यं तत् प्रयत्नेन पक्षयोः शक्तकृष्णयोः ॥” * ॥
किञ्च ।
“परापवादयुक्तं तु मनः प्रशमवर्जितम् ।
शास्त्रहीनमगान्धर्वं तथा दौषविवर्जितम् ॥
शत्रयोपचाररहितसुदासीनं सनिद्रकम् ।
कलियुक्तं विशेषेण जागर नवधाधमम् ॥” * ॥
किञ्च । तत्रैव ।
“अभावे वाचकस्याथ गीतं नृत्यञ्च कारयेत् ।
वाचके सति देवेशि । पुराणं प्रथमं पठेत् ॥” * ॥
अथ जागरणनित्यत्वम् ।
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“अतोतानागतान् वापि पातयिष्यन्ति पूर्वजान् ।
अकुर्वीणां प्रपत्यन्ति पुत्रधर्मवसुधयम् ।
जायते नरके वास पित्रभिः सह कालशः ॥
न पुरश्चरणात् पापं व्रतैर्दानैः समाधिभिः ।
विलयं याति विप्रेन्द्र । विना द्वादशीजागरणम् ॥”
तत्रैवोमामहेश्वरसंवादे ।
“सप्राप्तं जागरे विष्णोर्गैः न कुर्वन्ति जागरम् ।
अश्रयते सुकृतं तेषां वैष्णवानाञ्च निन्दया ॥
मतिर्न जायते यस्य द्वादश्या जागर प्रति ।
न हि तस्याधिकारोऽस्ति पूजने केशवस्य हि ॥”
अतएवोक्तं ब्रह्मणा । तत्रैव ।
“हृदये वर्तते यस्य सदा योगेश्वरो हरिः ।
मतिरुत्पद्यते तस्य द्वादशीजागरोपरि ॥” * ॥
सामान्येन पुरालेखि गीतनृत्यादिनित्यता ।
अधुना निव्यते क्षेत्रं जागरे च विशेषतः ॥”
अथ जागरे गोतादिनित्यत्वम् । स्कान्दे उमा-
महेश्वरसंवादे ।

हरिवा

“मूकवत्तिष्ठते यो वै गान पाठश्च नाचरेत् ।
सप्त जन्मानि मूकत्वं जायते जागरे हरिः ॥
यो न नृत्यति मूढात्मा पुरतो जागरे हरिः ।
पङ्कजं जायते तस्य सप्त जन्मादि पार्वति ! ॥”
पाप्मे पक्षवर्धनोपमङ्गे ।
“स्तुवन्ति न प्रशंसन्ति ये जना जागर हरिः ।
मोक्षवो भवते तेषां गृहे जन्मानि सप्त च ॥
स्तुवन्ति ये प्रशंसन्ति जागरं चक्रपाणिन ।
नित्योत्सवो भवेत्तेषां जन्मानि दश पञ्च च ॥”
अथ जागरणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे तथा श्रीब्रह्मादसंहिता
याश्च ।
“न गयापिण्डदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मखैः ।
पूर्वजा मुक्तिमायान्ति विना द्वादशीजागरणम् ॥
सर्वावस्थोऽपि यः कुर्याद्द्वादश्यां जागर हरिः ।
यामेनैकेन दहते पापं जन्मसहस्रजम् ॥” * ॥
यः कुर्याद्द्वीपदानन्तु रात्रौ जागरे हरिः ॥
निमित्ते निमित्ते त्रिप्र । लभते गोशतं फलम् ॥
यः कुर्यात्जागरे पूजां द्वादश्यां कुसुमेहरिः ।
पुष्ये पुष्येऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानव ॥
यो दहृच्चागुरुं विष्णोः पूजां कृत्वा तु जागरे ।
निमित्ते निमित्ते त्रिप्र । लभते तिलपात्रशतं फलम् ॥
निमित्ते दहृच्चागुरुं सद्यः गुग्गुलु हरिः ।
लभते जागरे विप्र । पुष्यं माससमुद्भवम् ॥
यो दद्यात्जागरे विष्णोर्हविष्यान्नसमुद्भवम् ॥
नैवेद्यं लभते पुष्यं शालिशैलसमुद्भवम् ॥
पक्वान्नि च यो दद्यात्फलानि विविधानि च ।
जागरे पद्मनाभस्य लभते गोऽयुतं फलम् ॥
सकपूरश्च ताम्बूलं यो ददाति हि जागरे ।
पद्मनाभप्रसादेन श्वेतद्वीपे वसेत्त्रिरम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्यात्पुष्यमण्डपम् ।
स पुष्यकविमानैस्तु क्रीडते ब्रह्मसप्तनि ॥
जागरे पद्मनाभस्य सकपूरं तथागुरुम् ।
दहते दहते पापं जन्मलक्षसमुद्भवम् ॥
ज्ञानं ददाति कृष्णस्य दक्षिणैरष्टादिभिः ।
रात्रौ जागरे विप्रा । मुक्तिभागी भवेत्सि स ॥
दिव्याम्बराणि यो दद्यात्जागरे नमुपस्थिते ।
मन्वन्तराणि वरुते तन्तुमव्यासमानि वै ॥
द्वादशाभरणं विष्णोर्हमजं रत्नसम्भवं ।
सप्तशल्यानि वसते सोऽहं मयियो हि स ॥
श्रीचन्दनं सकपूरं सागुरुं तु सकेशरम् ।
युक्तं सृगमदेनापि यच्छते हरिजागरे ॥
एकैकं मुनिशार्दूलं । अग्नमेधाधिकं फलम् ।
कलौ भवेत्तु मन्देन्द्रो वासुदेवप्रसादतः ॥
एतेन दोषकं विष्णोर्गव्येन च विशेषतः ।
ज्वालयेज्जागरे रात्रौ निमित्ते गोऽयुतं फलम् ॥
जागरे वासुदेवस्य कपूरैश्च च दोषकम् ।
यो ज्वालयति कोटोना कपिलानां लभेत्
फलम् ।
भारान्त्रिकं हरैर्यस्तु सकपूरं तु जागरे ।
कुरुते मोक्षमाप्नोति कुन्तायुतसमन्वितं ॥
विना हि योऽपि कपूरं कुर्यादारान्त्रिकं हरिः ॥

हरीत

“हरीतकी पञ्चरसा च रचनी
कोष्ठामयज्ञो लवणेन वर्जिता ।
रसायनी नेत्ररुजापहारिणी
त्वगामयज्ञो क्लिब योगवाहिनो ॥”

अन्यच्च ।

“वैजास्थितिकं मधुरा तदन्त-
स्त्वग्भागतः सा कटुरण्वोर्या ।
मासाशतशालकषाययुक्ता
हरीतकी पञ्चरसा स्मृतियम् ॥

पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥”
तस्या भेदा यथा,—

“हरीतक्यस्तोत्पन्ना सप्तभेदैरुदीरिता ।
तस्या नामानि वर्णाश्च वक्ष्याम्यथ यथाकृमात् ॥
विजया रोहिणी चैव पूतना चासृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलावुहता विजया सुहता रोहिणी मता ।
स्खलत्वक् पूतना ज्ञेया स्खलमांसासृता स्मृता ॥
पञ्चासा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ।
द्राक्षा तु चेतकी विद्यादित्यासा रूपलक्षणम् ॥
बिम्ब्याद्री विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी

पूतना

सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता
प्रतिस्थानके ।

चम्पायामसृताभया च जनिता देशे
सुराष्ट्राह्वये

जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सा सप्तभेदा
बुधैः ॥ * ॥

सर्वप्रयोगे विजयाथ रोहिणी
क्षतेषु लेपेषु च पूतनीदिता ।
विरचने स्यादसृता गुणाधिका
जीवन्तिका स्याद्विह जीर्णरोगजित् ॥
स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका
नेत्रामयज्ञीमभया वदन्ति ताम् ।
इत्य यथारोगमिय प्रयोजिता

ज्ञेया गुणाद्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्तत्प्रभावान्न संशयः ॥
सप्तानामपि जातीना प्रधान विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥
क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती
भिषग्वरैः ।

यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाख्या
स्यात् ॥

हरते प्रसभ व्याधीन् भूयस्त्वकति यहयुः ।
हरीतकी तु सा प्रोक्ता तकतिर्दीप्तवाचिका ॥
हरीतकी तु दृष्ट्याया हनुस्तम्भे गलग्रहे ।
शोभे नवज्वरे क्षीणे गुर्विष्णा नैव शस्यते ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

“दक्षं प्रजापति स्वस्थं अश्विनो वाक्त्रमूचतु ।
कृतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥
रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः ॥

धृ२१

हरीत

नामानि कति चोक्तानि कश्च तासाश्च लक्षणम् ॥
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्यैश्च संयुक्ता काश्च रोगान् व्यपीहति ॥
पृच्छास्येतदयथा पृष्टं भगवन् ! वक्तुमर्हसि ।
अश्विनोर्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥
पपात बिन्दुर्बोदिन्या शक्रस्य पिबतोऽसृतम् ।
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनासृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसौ शिवा ।
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चासृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ॥*॥
अलावुहता विजया हता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मासलासृता ॥
पञ्चरेखामया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णनी ।
विरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ॥*॥
विजया सर्वरोगेषु रोहिणी त्रणरोहिणी ।
प्रलेपे पूतना योग्यः शोधनार्थेऽसृता हिता ॥
अचिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोग-

हृत् ॥

चूर्णार्थं चेतकी शस्ता यथा युक्तं प्रयोजयेत् ॥*॥
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ।
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा चैकाङ्गुलायता ॥

काचिदास्त्रादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ।
काचित् स्पर्शेन दृष्टान्या चतुर्धा भेदयेच्छिवा ।

चेतकीपादपच्छायासुपसर्पन्ति ये नरा ।
भियन्ते तत्क्षणादेव पशुपच्चिसृगादयः ॥

चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विद्येत वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥

नृपादिचक्रुमाराना कृशाना मेघलक्षिणाम् ।
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरचनी ॥

सप्तानामपि जातीना प्रधाना विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते ॥

हरीतकी पञ्चरसालवणा तुवरा परम् ।
रुचोष्णा दीपनी मेघा स्वादुपाका रसायनी ।

चक्षुष्या लघुरायुष्या बृहणीचानुलोमिनी ।
श्वासकासपमेहार्थं कुष्ठशोथोदरक्रिमोन् ॥

वैस्वर्थाग्रहक्षीरोगविबन्धविषमज्वरान् ॥
गुल्माधानत्रणच्छर्दिहिकाकण्डूहृदामयान् ॥

त्रणस्थाने दृषा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।
कामला शूलमानाहं श्रीहानश्च यक्तयथा ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रश्च मूत्राघातश्च नाशयेत् ॥
स्वादुतिक्तकषायत्वात् पित्तहृत् कफहृत् सा ।

कटुतिक्तकषायत्वाद्दन्तत्वाद्वातहृत् शिवा ।
पित्तहृत् कटुकाश्चत्वात् वातहृत् कथं शिवा ।

प्रभावाद्दोषहन्तत्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाशयते ॥
हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्वं क्रियतेऽधुना ।

कर्मस्थत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रयमेदतः ।
यतस्ततो नेति चिन्तं घातौसकुचयोर्यथा ॥

पथ्याया मज्जनि स्वादुः स्यायावन्नो व्यव-
स्वितः ।

हन्ते तिक्तस्वचि कटुरस्त्रिस्त्रसुवरो रसः ॥*॥

हरीषा

नवा स्त्रिधा घना हता गुर्वी क्षिप्ता च
याश्चामि ।

निमज्जेत् सा सुप्रशस्ता कथितातिगुणप्रदा ॥
नवादिगुणयुक्तत्व तथैकत्र द्विकर्षता ।

हरीतक्याः फले यत्र ह्य तच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥
चर्विता वर्हयत्यग्नि पेषिता मलशोधिनी ।

स्त्रिन्ना सप्ताह्निणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोष-
नुत् ॥

उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणा
निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।

विसर्पिनी मूत्रशकृन्मलाना

हरीतकी स्यात् सह भोजनेन ॥

अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।
हरीतको हरत्याशु भुक्तस्योपरिथोजिता ॥

लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा ।
धृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्विता ॥

सिन्धुत्यशर्कराशुष्ठीकषामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणेषु ॥

अध्वातिस्त्रिन्ना बलवर्जितश्च

रूचः कश्चो लह्वनकर्षितश्च ।

पित्ताधिको गर्भवती च नारी

विमुक्तारक्तस्वभयां न खादेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“जीवन्ती रोहिणी चैव विजया चाभयासृता ।
पूतना कालिका चेति सप्तजातिर्हरीतकी ॥

सुवर्णवर्णा जीवन्ती रोहिणी कपिलद्युतिः ।
अलावुहता विजया पञ्चाशा चाभया स्मृता ॥”

पञ्चाशा पञ्चशिरा ।
“स्खलमासासृता ज्ञेया पूतनास्थिमती मता ।

द्राक्षा च कालिकेत्येव सप्तजातिर्हरीतकी ॥
स्नेहपानेषु सर्वेषु जीवन्ती तु प्रशस्यते ।

रोहिणी क्षतरोगेषु विजया सर्वकर्मसु ॥
पूतना लेपने ज्ञेया असृता तु विरचने ।

अभया नेत्ररोगेषु गन्धयुक्ती तु कालिका ॥
हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।

हरते सर्वरोगांश्च तेन नाम्ना हरीतकी ॥*॥
पीयूषपिबतस्त्रिपिष्टपतये विन्द्वो निर्गता-

स्तेभ्योऽभूदभया दिवाकरकरश्रेणीव दोषापहा ।
कालिन्दीव बलप्रमोदजननी गौरीव शूलिप्रिया

वक्रिद्योतकरी हुताहुतिरिव क्षीणीव नाना-
रसा ॥

पथ्या पञ्चरसायुष्या चक्षुष्यालवणा सरा ।
मेघोष्णा दीपनी कुष्ठदीपशोधनप्रदा ॥”*॥

पञ्चरसस्य विवरणम् । त्वक् कटुः । मास अन्न-
कषायम् । अस्थि तिक्तम् । तन्मध्ये माधुर्यम् ॥*॥

तन्मज्जगणाः ।
“पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥”

इति राजवज्जभः ॥
हरीषा, स्त्री, मासव्यञ्जनविशेषः । आस इति

हिन्दो भाषा । यथा,—
‘पाकपात्रे तु बृहति मांसखण्डानि निःक्षिपेत् ।

हरिश्च

रेवत्यन्तपादयोर्मी दिनद्वयोभागो इति विशेषः ॥
शयने मन्त्रमाह वराहपुराणम् ।

“नमो नारायणायैत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
पश्यन्तु मेघान्यपि मेघश्याम
ह्युपागत सिन्धुमानं महौमिमाम् ।
निद्रा भगवान् शृङ्गातु लोकनाथ
वर्षास्त्रिम पश्यतु मेघहृन्दम् ॥
ज्ञात्वा च पश्यैव च देवनाथ
मासायत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ ॥”

ततश्च ।
“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेद्विदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥३॥ पार्श्वपरिवर्त्तने तु ।
“वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेय हादश्री तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुख स्वपिहि माधव ॥”
इति पठेत् ॥

“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेद्विदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥

नैयतकालिककल्पतरौ प्रह्लादपुराणम् । कार्तिक-
शुक्लपक्षमधिलक्ष्य ।

“उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्या प्रजागरः ।
द्वादश्या वासुदेवस्य पूजितस्य प्रयत्नतः ॥” ॥

उत्थानमन्त्रस्तु ।

महेन्द्ररुद्रेभिनूयसानो
भवानृपिर्भन्दितवन्दनीय ।
प्राप्ता तवेय किञ्च कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । ॥
मेघा गता निर्झरन्पूर्वचन्द्र
शारदपुष्पाणि च लोकांनाथ । ।
अह ददानीति च गुणैतो-
जागृष्व जागृष्व च लोकांनाथ । ॥”

तत ।

“उत्तिष्ठेत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रा जगत्पते ।
त्वया चोत्थीयमानेन उद्दिशत भुवनत्रयम् ॥”
इति पठित्वा पूजयेत् ॥

इति तिर्य्यादिस्यम् ॥

हरिश्चर, पु, (हरिः शरीरं यच्च ।) शिवः । इति
केचित् ॥ त्रिपुराशनायै हरिरेव यतस्तस्य
शरोऽभूत्तस्मिन् । यथा, पुष्पदन्त ।

“रथ क्षौणी यत्ना शतदृष्टिरगेन्द्रो धनुश्चो
रथाङ्गे चन्द्राकौ रथचरणपाणि शर इति ।
निघञ्चोस्ते कोऽथ त्रिपुरद्वणमाडम्बरविधि-
विधेयै क्रीडन्तो न खलु परतन्त्रा प्रभुधिय ॥”

हरिश्चन्द्र, पु, दृष्टविशेष । तु त्रेतायुगे सूर्य-
वर्षीय अष्टाविशराज । तत्पर्यायः । त्रिश-
शुक्ल २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च । त्रिशङ्को-
हरिश्चन्द्रस्तस्माद्रोहिताश्वस्तस्य हरितः । इति
विष्णुपुराणे । ४ । ३ । १५ ॥

हरिश्चन्द्रपुर, स्त्री, (हरिश्चन्द्रस्य पुरम् ।) हरि-
चन्द्रराजनगरम् । तत्पर्यायः शोभपुरम् २ ।
इति विक्राण्डशेषः ॥

हरिह

हरिहः, पु, हर्षः । इति केचित् ॥
हरिहरेण, पु, जिनचक्रवर्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।

हरिसुतः २ । यथा,—
“हरिहरेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।
ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्तः सर्वं चेक्षाकुवशजाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हरिसङ्कीर्त्तनं, स्त्री, (हरिः सङ्कोर्त्तनम् ।) श्रीहरि-
नामोच्चारणम् । यथा,—

“दानं व्रतं तपो यज्ञः श्राद्धं वा पिष्टतर्पणम् ।
सकल निष्कल राजन् ! हरिसङ्कीर्त्तनं विना ॥”
इति कर्माचोचनम् ॥

अपि च ।

“नरके पथ्यमानानां नराणां पापकर्म्मणाम् ।
सुक्तिं सजायते तस्मात् नामसकीर्त्तनाक्षरैः ॥”
इति हरिभक्तिविलासद्वय इतिहासीत्तमवच-
नम् ॥

हरिसुतः, पु, (हरिः सुत इव ।) हरियेणराजा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ हरिः पुत्रश्च ॥

हरिहय, पु, (हरिरेव हयो यस्य ।) इन्द्र ।
इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ६० । ५० ।

“द्वितीयस्तु ततोऽस्तेषां श्रीमान् हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥”)
सूर्यः । कार्तिकेयः । गणेशः । इति केचित् ॥

हरिहर, पु, (हरिणा सह हरः ।) सयुक्त
हरिहरमूर्त्तिः । यथा,—
पुनस्त्य उवाच ।

“विमुक्तपापा देवेश वासुदेवमथाद्भुवनम् ।
क्षासी वद जगन्नाथ । शश्वस्तिष्ठति केशव ।
य चोराद्यभिषेण स्नापयामो विधानतः ॥
अथोवाच सुरान् विष्णुरेप तिष्ठति शरद्वर ।
महेहे किञ्च पश्यस्व योगप्रायं प्रतिष्ठितम् ॥

तस्मैचुर्नैव पश्चामस्वतो वै त्रिपुरान्तकम् ।
सत्यं वद सुरेशान । महेगान् क्व तिष्ठति ॥
ततोऽव्ययात्मा स हरिः स्वदृष्टपद्मजशायिनम् ।
दग्गयामास देवानां सुरारिर्लिङ्गेश्वरम् ॥

ततः सुराः क्रमेणैव चोरादिस्मिरन्तरम् ।
स्नापयामश्चक्रिरे लिङ्गं शाश्वतं भ्रुवमव्ययम् ॥
गोरोचनया त्वालिप्य चन्दनेन सुगन्धिना ।
विस्वपन्नाम्बुजैर्हैव पूजयामासुरक्षमा ॥

पूजयित्वा गुरुं महत्त्वा निवेद्य परस्त्रीधौ ।
जघ्नाष्टशतनामानि प्रणामं चक्रिरे ततः ॥
इत्येव चिन्तयन्तश्च देवा देवो हराभ्युत्थी ।
कथं योगत्वमापन्नौ सराश्वतममाम्बनः ॥

सुराणां चिन्तितं ज्ञात्वा विश्वमूर्त्तिरभूद्भिः ।
सर्वलक्षणसयुक्तः सर्वायुधधरोऽव्ययः ॥

सार्धं त्रिनेत्रं ब्रह्मलाङ्घिकुण्डलं
जटामहामारशिरोजम्बुद्वयम् ।
हरिं हरश्चैव नगेन्द्रमूर्धनं
पीताम्बुजाश्वत्थकटिप्रदेशकम् ॥

वक्रासिंहस्तं धनुःशार्ङ्गपाणिं
पिताकशूलाज्जगन्धितम् ॥

हरित

कान्दर्पणद्वयकपालघण्टा-
सशङ्खचक्राजधर महर्षेः ॥

दृष्ट्वैव देवा हरिशङ्कर त
नमोऽस्तु ते सर्वगताव्ययेति ॥”

इति वामनपुराणे ५८ अध्यायः ॥ * ॥
शिवविष्णोरभेदेनार्चकस्य रूपत्वे वम् । यथा,—
“निरामया नाम गणाः समायाता जगद्-
गुरो ।

सार्धंदिनेत्राः पद्माक्षाः श्रोवत्भाङ्गितवक्षसः ॥
समायाता खगारूढा वृषभध्वजिनोऽव्यया ।
महापाशपता नाम शूलचक्रधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना सार्धमभेदेनार्चितो हि ये ॥”
इति तत्रैव २४ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“अथवा विष्णुरूपेण पूजयेत्तत्र सदा ।

शङ्कर वामभागस्य सर्वकाममवाप्नुयात् ॥”

इति देवोपुराणे १२ अध्यायः ॥

हरिहरचेतः, स्त्री, (हरिहरस्य चेतःम् ।) तीर्थ-
विशेषः । स तु पाटलिपुत्रनगरस्थभागीरथ्यु-
त्तरपारे वर्त्तते । तस्य नामान्तरं ददरिचैत्र-
तद्देशोया वदन्ति । तत्र गङ्गागण्डकासङ्गमे
कार्तिकेयैर्षामास्या स्नानार्थं जनसमूहमेलन-
भवति । तस्य नामकारणं यथा,—

“ततः स पञ्च रात्राणि स्थित्वा वै विधिपूर्वकम् ।
गोधनान्धयतः कृत्वा हरिचेतः जगाम ह ।
हरिणाधिष्ठितं क्षेत्रं हरिचेतः ततः स्मृतम् ॥
सदा नन्दो शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवास्तुहिनादेव तत्क्षेत्रं हरिहरात्मकम् ।
देवानामटनाञ्चैव देवाट इति सञ्चितम् ॥”

इति वाराह भगवच्छास्त्रे सोमेश्वरादिलिङ्ग-
महिमाविस्तृतत्रिविंशत्यादिमहिमानामा-
ध्यायः ॥

हरिहरात्मकः, पु, (हरिहरौ आत्मानौ यस्य ।
कप् ।) गरुड । शिवहृषः । इति शब्दरत्नावली ।
हरिहरचेतः, स्त्री ॥ (हरिहरात्मरूपे, त्रि ।
यथा, हरिवंशे । १८१ । ३० ।

“अनादिमध्यनिधनमेतदक्षरमव्ययम् ।
तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूपं हरिहरात्मकम् ॥”
हरितकी, स्त्री, (हरि पोतवर्णं फलमिता प्राप्ता
इति हरीता । ततः सत्राया कन् गौरादि-
च्चात् ङीप् ।) खनामख्यातहृत् । हरडा इति
हिन्दौ भाषा । तत्पर्यायः । अभया २ अध्याय १
पथ्या ४ वयःस्था ५ पूतना ६ अश्रुता ७ हृद्य
वती ८ चेतकी ९ श्रेयसी १० शिवा ११ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ सुधा १२ कायस्था १३
कन्या १४ रसायनफला १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ विजया १६ । इति जटाधरः । जया
१७ चेतनको १८ रोहिणी १९ प्रपथ्या २०
जीवप्रिया २१ जीवनिवा २२ भिषग्वरा २३
पुस्तकान्तरे भिषकप्रिया इति पाठः । जीवश्री
२४ प्राणदा २५ जीव्या २६ देवी २७ दिव्या
२८ । अस्या गुणा ।

भूमिपराक्रमे ।
“वामे कृष्णं बलोवर्द्धं दक्षिणे लोहितं न्यसेत् ।
उत्तराभिसुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥
हले तु योजिते यत्र चित्रे आसं करोति गौः ।
तत्र स्याद्दिगुण श्यस्यमवश्यं गर्गभाषितम् ॥” *
कृत्यचिन्तामणौ बलभद्रः ।

“सुखदा प्रतिपञ्चैव द्वितीया कार्यसाधिनी ।
आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कौटक्तु सदा ॥
पञ्चमो श्रीप्रदा नून षष्ठो च कलहप्रिया ॥
सप्तमो स्थानदा भोग्या षष्ठं हन्ति तथाष्टमी ॥
नवमो शस्यनाशाय दशमौ भूतिदा सदा ।
एकादशो तथा कुर्यान्ननं धान्य मनोरथम् ॥
द्वादशो प्राणसन्देहा सर्वसिद्धा त्रयोदशौ ।
चतुर्दशौ पति हन्ति पञ्चदशैव निष्फला ॥
अमावस्याष्टमोपष्टोरिक्ताश्च परिवर्जयेत् ।
सौरिभोमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः ॥
प्राज्ञेशविष्णुतिथ्येयु पिष्टकरोत्तरेषु च ।
अश्विनोवातपीथेषु मूलादितीन्दुभे तथा ॥
वारे भानुजशुक्रे च जोवे शोतकरे तथा ।
लग्ने स्त्रोगोमोनयुग्मे कृष्यारम्भे शुभ विदुः ॥
ऐशान्या पुष्यनैवेद्यैः क्षेत्रपालश्च पूजयेत् ।
शालङ्कारो हलधरः स्रग्भिक्ष पूजित हलम् ।
दध्याव्यमधुभिः श्रेष्ठ फलाग्रश्च प्रलेपितम् ।
कर्षं प्रावर्तयेत् प्राज्ञो नूतनेन हलेन च ॥५॥
हस्ताश्वितिष्यचन्देषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवारुणे ।
वायव्येन्द्रानिभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च ॥
वारे जोवजशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा ।
युग्मे युवतिगोमौने शस्त स्याद्द्वीजवापनम् ॥”
राजमार्तण्डे ।

“प्राज्ञेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्तण्डतिथ्या-
श्विनौ-
पीणानुष्णमरीचयः शतभिषा स्नातौ विशाखा
तथा ।
जीवाकेन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
शस्याना वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ
रोपणे ॥”

देवल ।

“गुरुसोमसूर्यशुक्राः क्षेम्याः सम्पत्करा
शुभाः ।

बुधार्कभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदा ॥
हन्ति मेघः पशून् सर्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः ।
कर्कटेन भवेत् सौख्यं तुलाया न प्ररोहति ॥
केशरो शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रव धनुः ।
मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिहिशेत् ।
गोस्त्रीसन्धमौनेषु शस्य सम्पद्यते महत् ॥५॥
प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा ।
स्नात्वा गन्धैश्च पुष्यैश्च पूजयित्वा विधानतः ॥
शुक्लोश्च ग्रहसयुक्ता पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥
कृष्णो वृषीऽनियोज्यथै नवनीतैर्घृतेन वा ।
सुखपार्श्वं तयोर्लिप्यात् फालाग्र कनकैः स्तुयेत् ।
उत्तराभिसुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् ।

ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म समाचरेत् ॥ *
वर्जयेत् भग्नशुद्धं चुरभङ्गं वर्जयेत् ।
विकलं छिन्नलाङ्गुलं कपिलं वृषभ तथा ॥
हलप्रवाहणं कार्यं नौरुग्भिः कृषिकर्मकैः ।
हलादिभिर्दृष्टैः क्षेममदृष्टैर्न शुभं भवेत् ॥
वृषभा यदि सुह्यन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥”
कृषिरिति शेषः ।

“तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निर्विघ्नं कारयेत् सदा ॥
एका जयकरी रेखा तृतीया चार्धदायिका ।
पञ्चमो या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ॥
अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥
सपूज्यमग्निं द्विज देव कुर्यात्तलप्रवर्तनम् ।
हैमनिष्टृफालाग्रं क्षिप्ररेखा न कारयेत् ॥
स्मर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथू रामः सचन्द्रमाः ।
पराशरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ * ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु कूर्मं उत्पद्यते यदि ।
गृहिणीं स्त्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च भयं भवेत् ॥
लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।
ईशभङ्गो यदा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च ॥
सुतनाथो युगभङ्गे समीने स्त्रियते सुतः ।”
समीने योक्तवन्धनकाष्ठद्वये ।

“योक्तच्छेदे तु व्यासङ्गः शस्यहानिश्च ज्ञयते ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु गौरिकः प्रपतेदयदि ।
प्रपतेदयुक्तामात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते ।
ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिहिशेत् ॥
प्रवहेत् युक्तामात्रस्तु ततो गौः प्रवते यदि ।
वस्त्रालौटेन नर्हन्ति ततः शस्यं चतुर्गुणम् ॥ * ॥
हैमवारिविलिप्तस्य बीजस्योन्नयतः शुचिः ।
इन्द्रचित्ते विधायाथ स्वयं सुष्टित्रय वपेत् ॥
कृत्वा चान्योन्यप्रोक्त्वाह कर्षको ह्यष्टमानसः ।
प्राङ्मुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
त्व वै वसुन्धरे साते बहुपुष्यफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषि मेघा शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन च धनेन च
स्वाहा ॥” * ॥

कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् ।

“चैत्रे च कृष्णपञ्चम्या काश्मोरा च रजस्वला ।
नित्यं भवति तस्मात्ता कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥
अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिनत्रयम् ।
पुष्यालङ्कारधूपैश्च गौरसं वर्जयन्ति च ॥”
काश्मोरा पृथ्वी ।

“अष्टम्याश्च ततः स्याप्य ताभिरेव गृहे गृहे ।
सुजाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपद्मोभिरेव च ।
अनन्तरं द्विजेः स्नाप्या सर्वविधियुक्तैर्जलैः ।
गन्धैर्बीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ॥
स्नापयित्वा च ता देवी गन्धैर्मास्यैश्च पूजयेत् ।
तन्निवेदितशिशुश्च प्राशितव्यं गृहे गृहे ॥
अतः परमृतुस्नाता गर्भं गृह्णाति मेदिनो ॥” * ॥
तथा ।

“ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभो तथा ।
इन्द्रः प्रचेता पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवज्रयः ॥

बलदेवो हलं भूमिर्षभो रामलक्ष्मणौ ।
रक्षोघ्नौ जानकौ सीता युग गगनमेव च ॥
सीता लाङ्गलपङ्क्तिः । युग युगकाष्ठम् ।
“एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।
गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥
अर्घ्यैः पुष्यैश्च धूपैश्च मास्यै रत्नैः पृथक् पृथक् ।
हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः ॥”
तथा ।

“उद्या वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह ॥”
बोजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन । यथा, शारीतः ॥
कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होम-
तर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात् । इति । होमतर्पणे
लाजहोमसनकादितर्पणे । राजमार्तण्डे ।
“नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् ।
नित्यं च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम् ॥” * ॥

कृषिपराशरः ।

“वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवी ।
अतः परिस्मिन्नधमं न जातु आवणे शुभम् ॥”
ज्योतिषे ।

“पूर्वभाद्रपदा मूल रोहिण्युत्तरफलगुनी ।
विशाखा शतभिषा वाथ धान्याना रोपणे

वराः ॥

सदोद्या रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्वियुच्यते ।
स्वयं जाते पुनस्ते द्वे पालयन्नेव दुष्यति ॥
आरामे गृह्णमथ्ये वा मोहात् स्रष्टवमावपन् ।
पराभव रिपोर्याति ससाधनधनक्षयम् ॥
निशा नीली पलाशश्च चिक्षा श्वेतापराजिता ।
कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥”
निशा हरिद्रा । कोविदारको रक्तकाञ्चनः ॥ * ॥
“हैमाश्रसा वृक्षबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ॥
वसुधेति सुशोलेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति ॥ * ॥
लिखित्वा लक्षकेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत् ।
न व्याधिकौटहिस्राणा भयं तत्र भवेत् क्वचित् ॥”
सिद्धिः प्रबलतरतर्गुतरलितमृदुतरसमीरण-
वनोद्देशे श्रीमद्रामभद्रपादा कुशलिनः समुद्र-
तटे नानाशतसहस्रवानराणां मध्ये खरनखर-
पञ्चोदलाङ्गुलं पवनसुत वायुवेग परचक्रप्रमथन
श्रीमद्वन्मन्त्रमोज्ञापयन्ति अमुकस्याखण्डक्षेत्रे
वाताभोम्भो गान्धोसतौ पाण्डुरमुखी घृली-
शृङ्गारतया कषरपङ्कता फडिङ्गा एला वानरा
गरुडा इमङ्कुका महिषादिरीगं खण्डयत क्षण-
मपि विलम्बं मां चरत यदि विलम्बं कारयत
तदा युष्मान् शतशृङ्खल कारयामीति । ॐ ब्रौ
ब्रौ श्रीरामाय नमः । इति शस्येषु बन्ध-
येत् ॥ * ॥ धान्यच्छेदनम् । दीपिकायाम् ।

“याम्याजपादहृदि नानलतोयशक-
चिन्नोत्तरोडुषु कुजार्कलवारवर्जम् ।
शस्तेन्दुयोगकरणेषु तिथौ विरिक्ते
धान्यच्छिदिः स्थिरनरस्त्रगोदयेषु ॥”
बलभद्रः ।

“रेवतीहस्तमूलेषु अवणे नागयम्ययीः ।

पानोय प्रचुर मर्षिं प्रभूत हिङ्गु जीरकम् ॥
हरिद्रामाद्रकं शण्डी लवण मरिचानि च ।
नण्डला चापि गोधूमान् जम्बीराणा रसान्
बहून् ॥
यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि ।
नथा पचेत निपुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥
पपा हरीपा बलकहातपित्तापहा गुरुः ।
शौतोष्णा शुकदा स्निग्धा सरा सन्धान-
कारिणी ॥”
इति भावप्रकाश ॥
रेणु, स्त्री, (ह्रियते इति । ह्र + “कृद्भ्या-
मेणु ।” उणा० २।१। इति एणु ।) रेणु-
ज्ञानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२० ॥
कुलयोपित् । इति मेदिनी ॥
हरणु, पु, (ह्रियते इति । ह्र + एणु, ।) सतील ।
इति मेदिनी ॥ (गुणादयोऽस्य सतीलशब्दे
ज्ञानञ्चा ॥)
हरणुक, पु, (हरणुरिव । कन् ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
कलायो वर्तुल प्रोक्त सतीलय हरणुक ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हर्ता [ह्र] पु, (हरति ध्वान्तमिति । ह्र + षच् ।)
सूर्य । यथा,—
लोकसाक्षी त्रिलोकेश कर्ता हर्ता तमिस्रहा ।
तपनस्थापनश्चैव शचि समाश्रवाहन ॥”
इति शास्त्रप्रमाणे सूर्यस्त्वः ॥
हरणकर्त्तृ, त्रि ॥ (यथा, भागवते ॥४।२४।५।
‘अन्तर्धानो नभस्त्वया हविर्धानमविन्दत ।
य इन्द्रमश्रुहर्तार विद्वानपि न जप्तिवान् ॥”)
हर्मा, [नृ] स्त्री, (हरति ग्लानिमिति । ह्र +
मनिन् ।) जृम्भणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्मित, त्रि, (हर्म जातमस्येति । इतच् ।)
क्षिप्तम् । दग्धम् । इति मेदिनी ॥ जृम्भितम् ।
इति हर्मशब्दार्थदर्शनात् ॥
हर्मुट, पु, सूर्य । कच्छप । इति केचित् ॥
हर्मा, स्त्री, (हरति जनमनासोति । ह्र + अत्रा-
दित्वात् यत् सुट् च । धनिनां वासः । इत्य-
मरः । २।२।६ ॥ धनिना व्यवहारिकादीना
वास काष्ठेष्टकादिना कृत धवलगृह हर्मादि-
मन्नक स्यात् । हरति मनो हर्म्य नाम्नीति
ह्रजो म्य इति भरतः । अन्यच्च । हरति मनो
हर्म्य अत्रानित्वात् यत् सुट् च हर्म्यम् ।
‘शदिशब्देन स्वस्त्रिकाद्यालिकादेयहणम् ।
धनिना राजव्यतिरिक्ताना वासो गृहम् । एक
काष्ठेष्टकादिस्तस्य धनिगृहस्य । इत्यमर-
टोकाया रायमुकुट ॥ (यथा,—
‘हर्म्यश्चाक्तेदिभूमिर्नभास च शयन शीकरोष्ण-
प्रहीणे ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ वर्षोपचारे ॥)
हर्ष, क्लमे । गतो । इति कथिकल्पद्रुमः ॥ भा०-
पर०-क्लमे अक०-गतौ सक०-सेट् ।) रेणापध ।
हर्षति । क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हर्षकः, पु, (हरि पिङ्गलश्चि यस्व । षच् ।)
सिंहः । इत्यमरः । २।५।१ ॥ कुबेरः । इति
जटाधरः ॥ (पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३।३०७।५ ।
‘तथैवायहकवच कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्ष्यच्च हृपभस्कन्धं यथास्य पितरः तथा ॥”)
हर्ष्यतः, पु, (हर्ष्यति गच्छतीति । हर्ष्य + “भूष-
ट्शियजोति ।” उणा० ६।११०। इति
अतच् ।) धोटकः । इति मिहान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ अश्वमेधीयाश्वः । इत्युच्चादि-
कोप ॥
हर्ष्यश्वः, पुं, (हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वो
यस्य । इन्द्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भाग-
वते । ८।११।२१ ।
‘‘हरीन् टगशतान्याजौ हर्ष्यश्वस्य बलः शरैः ।
ताशङ्गिरर्ष्यामास युगपत्तुष्टुहृत्तवान् ॥”
हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वः इति कर्मधारयेण
इन्द्राश्वः । यथा, महाभारते । ३।२८६।१३ ।
‘‘अय हर्ष्यश्वयुग् जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थः समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र । रथोदारिण जप्तिवान् ॥”)
हर्ष, पु, (ह्रप तुष्टौ + षच् ।) इष्टयवर्षण-
सुखम् । इति महाभारते मोक्षधर्म ॥
आह्लादः । तत्पर्यायः । सुत् २ प्रीति ३ प्रमद ४
प्रमोद ५ आमोद ६ सम्मदः ७ आनन्दयः ८
आनन्दः ९ शर्म १० शातम् ११ सुखम् १२ ।
इत्यमरः । १।४।२४ ॥ मुदा १३ मुदिता १४
आनन्दिः १५ नन्दिः १६ सातम् १७ सौख्यम् १८ ।
केचित्तु मुदादिसप्तक प्रीती आनन्दश्चादिपञ्चकं
सुखे । प्रीतिश्च सुखजो विकारः इत्याहुः ।
इति तट्टीकाया भरतः ॥ तथा च ।
‘‘सुत् प्रीतिः प्रमदामीदसम्भोदमोदसम्भदाः ।
प्रमोदो हर्ष इत्येव हर्षपर्याय इति ॥
आनन्दो नन्दयुर्नन्दः सुखमानन्दयुर्मुदा ।
सौख्य शर्मोपजोपः स्यादानन्द जोपमित्यपि ॥
मुदादिजोषपर्यन्तमेकपर्याय इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ ० ॥
हर्षस्य पुत्रः कन्दर्पः । यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
‘‘कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते ।
स शङ्करेण सदम्भो ह्यनङ्गत्वमुपागतः ॥”
इति वामने ५ अध्यायः ॥
(रोमाश्वः । यथा । ‘‘हृथ्येते हर्षयुक्तो भवतः
हर्षश्च रोमाश्वप्रायः ॥” इति हविर्निश्चयस्य
धातव्याधिव्याख्याने विजयरचितः ॥)
हर्षकः, पु, (हर्षयतीति । ह्रप् + षच् + ष्वल् ।)
पर्वतविशेषः । इति शब्दमाला ॥ हर्षकारके,
त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्षण, स्त्री, (ह्रप + ष्यट्) हर्षः । इति धरणि ॥
(यथा, महाभारते । ७।१४४।११५ ।
‘‘तच्छिरः सिन्धुराजस्य शरैर्बभ्रमवाहयत् ।
दुहृदामप्रहर्षाय सुहृदा हर्षवाय च ॥”)

हर्षणः, पुं, (हर्षयतीति । ह्रप् + षच् + ष्वल् ।)
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्दशयोगः ।
तत्र जातफलम् ।
‘‘सुषारुगात्रं स्फुटपद्मनेत्रं
शाम्भप्रयत्ने विनयोपपन्नः ।
प्रस्तिकाले यदि हर्षणः स्या-
दमर्षणो नैव जनः कटाचित् ॥”
इति कीष्टीप्रदीपः ॥ १० ॥
चक्षुरोगविशेषः । आहविशेषः । आहदेवः ॥
हर्षकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७।३१।७६ ।
‘‘एव सुकमिन् युद्धमासीत् क्रव्यादहर्षणम् ।
महद्विस्त्रोभोताना यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥”)
हर्षमाण, त्रि, (हर्ष + ताच्छीले शानच् ।)
हर्षयुक्तः । तत्पर्यायः । विकुर्वाणः २ प्रमनाः ३
हृष्टमानसः ४ इत्यमरः । ३।१।७ ॥ प्रीत-
मानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्षयित्, पु, (हर्षयतीति । ह्रप तुष्टौ + षच् +
‘‘स्तानिहृपिपुषीति ।” उणा० ३।२६ । इति
येरिहृच् ।) पुत्रः । स्वर्ण, स्त्री । इति मेदिनी ॥
हर्षणशीले, त्रि ॥
हर्षस्वन, पु, (हर्षस्वचकः स्वनः ।) आनन्द-
ध्वनि तत्पर्यायः । किलकिला २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
हर्षिणी, स्त्री, हर्षयतीति । । ह्रप् + षच् +
णिनि । डीप् । विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥
हर्षितः, त्रि, आह्लादितः । हर्षोऽस्य जात इत्य-
नेन इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
हर्षुलः, पु, (ह्रप तुष्टौ + ‘‘हृषेरुलच् ।’) उणा०
१।६८ । इति उलच् ।) मृगः । कामुकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ हर्षण
शीले, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२२ ।
२६ ।
‘‘प्राभृत प्रत्युतेहृष्टे सिद्धमद्योति हर्षुलः ॥”)
हल, भ, विलेखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) भ, हल, हल । हलति
भूमि क्षपकः । इति दुर्गादासः ॥
हल, स्त्री, (हलति भूमिमिति । हल + षच् ।)
लाङ्गलम् । इत्यमरः । २।६।१३ ॥ तत्पर्यायः ।
‘‘हलन्तु लाङ्गल गोदारणश्च सीरकुन्तली ॥”
इति जटाधरः ॥
तत्र गोयोजने दीषादीषी । हारीतः ।
‘‘अष्टौगव धर्महल षड्गव जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गव नृशसाना द्विगव ब्रह्मघ्रातिनाम् ॥”
इति तृतीययामार्चकृत्ये आङ्गिकतत्त्वम् ॥ १० ॥
हलप्रवाहदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
‘‘पूर्वाग्निनाम्यफाणपिप्राश्रिवान्यमेषु
रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
हस्तालिगोसमुदये विकृजार्कवारे
शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः ॥ १० ॥
हलप्रवाहवद्वीजवपनस्य विधि, स्मृतः ।
चिन्नायाश्च श्रमे केन्द्रे स्थिरर्षमनुजोदये ॥”

“लाङ्गली हनिनी च स्यात्” इति गारुडे २०८ अध्याये ॥) हलसमूहश्च ॥
 हलिप्रिय, पु, (हलिनी बलदेवस्य प्रियः ।)
 कदम्बहृत् । इत्यमरः । २।४।४२ ॥ (पर्यायो यथा,—
 “कदम्बः प्रियको नीपो वृत्तपृष्यो हलिप्रियः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हलिप्रिया, स्त्री, (हलिनी बलदेवस्य प्रिया ।)
 मदिरा । इति राजनिर्घण्टः । अमरश्च । २।
 १० । ३६ ॥ (विवरणस्य मदिराशब्दे ज्ञात-
 व्यम् ॥)
 हली, स्त्री, (हल्यते इति । हल + इन् । डीप् ।)
 कलिकारीहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हली, [न्] पु, (हलमस्यास्तीति । हल + इनि ।)
 बलदेव । इत्यमरः । १।१।२४ ॥ (यथा,
 उपदेशशतके । ६६ ।
 “क्रुद्धो हली कुरुणा पुरमुत्थाप्य त्रिपन्नयाम् ।
 अनुनोतस्तदमृशत् क्रोधाविष्टोऽनुनेतव्य ॥”)
 कृषिकर्मकर्ता । तत्पर्यायः । कुटुम्बी २
 कर्षकः ३ जेनी ४ कृषिकः ५ कार्षिकः ६
 कृषोवलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
 हलीन, पुं, (हलाय हितः । हल + क्तः ।)
 शाकहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हलीमक, पु, रोगविशेषः । यथा पाण्डुरोगस्यैव
 भेदः हलीमकश्चाह ।
 “यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्दरितश्यावपीतक ।
 बन्तोत्माह्नः क्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं सृदुक्त्वरः ॥
 स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दय श्वासदृष्ट्या रुचिभ्रमाः ।
 हलीमक तदा तस्य विशादनित्पित्तत ॥”
 पाण्डो पाण्डुरोगिणः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,
 “मारितस्यायसधूर्णं सुस्ताचूर्णेन सयुतम् ।
 खटिरस्य कषायेण पिबेदन्तु हलीमकम् ॥
 सिता तिक्ता बला यष्टो त्रिफला रजनीयुगैः ।
 लेह निह्यात् समध्वाज्य हलीमकनिहृतये ॥
 अमृतलनारमकक्लासामाधित तुरगविद्विष सर्पिः
 जीरचतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हलीमकार्त्तभ्य ॥”
 इति अमृताष्टतम् ॥ * ॥
 “मधुरैरन्नपानेस्वा वातपित्तहरैर्हरेत् ।
 कामलापाण्डुरोगोक्तक्रियाश्चात्रोपयोजयेत् ॥”
 अथ सामान्यत पाण्डुरोगकामलाहलीमक-
 चिकित्सा ।
 “फलत्रिकासृतावासातिक्ताभूनिस्वनिस्वज ।
 काथ चौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोग सकामलम् ॥१
 व्रूपण त्रिफला मुस्तं विडङ्ग चव्यचित्रके ।
 दार्वीं त्वङ्गाक्षिको धातुर्गन्धिको देवदारु च ॥
 एषा द्विपलिकान् भागवान् कृत्वा चूर्णं पृथक्
 पृथक् ।
 मण्डुर द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमसन्नसन्निभम् ॥
 मूत्रे चाष्टगुणे पक्वा तस्मिन् प्रक्षिपेत्ततः ।
 शौडस्वरसमान् कृत्वा वटकास्तान् यथान्नि च ।
 उपयुञ्जीत तन्नेण जीर्णं साल्पत्रञ्च भोजनम् ।
 मण्डुरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

कुष्ठानि जठर शोथसूरुस्तश्च कफामयान् ।
 अर्शासि कामला मेघ झीहान शमयन्ति च ॥”
 इति चूषणादिमण्डुरवटकः ॥२॥
 “किराततिक्तं सुरदार दार्वीं
 सुस्ता गुडुची कटुका पटोलम् ।
 दुरालभा पर्पटक सनिम्ब
 कटुत्रिक वङ्गफालत्रिकश्च ॥
 फल विडङ्गस्य समाशकानि
 सर्वैः सम चूर्णमधायसञ्च ।
 सर्पिर्मधुभ्या वटिका विधेया
 तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्या ॥
 निहन्ति पाण्डुश्च हलीमकश्च
 शोथ प्रमेह ग्रहणारुजश्च ।
 श्वाभक्ष कासश्च सरसपित्त-
 मर्शास्थोरुग्रहमामवातम् ॥
 व्रणाश्च गुल्मान् कफविद्रधिश्च
 श्वित्रश्च कुष्ठश्च ततः प्रयोगात् ॥”
 इति अष्टादशाङ्गलोहम् ॥ ३ ॥
 “यवगोधूमशाल्यै रसैर्जाङ्गलजैर्हितैः ।
 सुहादकौमसुराद्यैरु भोजनमिष्यते ॥’
 एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु ॥ ४ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 हलीशा, स्त्री, (हलस्य ईशा । शकन्धादित्वात्
 साधु ।) लाङ्गलदण्डः । इति मुग्धबोधव्याक-
 रणम् ॥
 हल्य, त्रि, (हलेन कष्टम् । हल + यत् ।) कर्षित-
 चैत्रम् । इत्यमरः । २।६।८ ॥ अस्य पर्याय
 कष्टशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (हलस्येदमिति ।) हल
 सम्बन्धश्च ॥ (पु, हलस्य कर्षः । हल + “मत-
 जनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।” ४।४।६७ ॥
 इति यत् ॥)
 हल्य, स्त्री, (हलस्येदमिति । यत् ।) वेरूप्यम् ।
 इति कैचित् ॥
 हल्य, स्त्री, (हलस्य सम्भूहः । हल + “पाशा-
 दिभ्यो यः ।” ४।२।४६ । इति यः ।)
 हलसमूहः । इत्यमरः । ३।३।४१ ॥
 हलक, स्त्री, रक्तकङ्कारम् । हला इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । रक्तसन्धकम् २ । इत्यमरः । १।
 १० । ३६ ॥ रक्तसौगन्धिकम् ३ रेचना ४ ।
 इति जटाधरः ॥ अल्पगन्धम् ५ सोमाख्यम् ६
 रक्तकौरवम् ७ । इति रत्नमाला ॥
 हल्लन, त्रि, प्रचलायितम् । इति जटाधरः ॥
 हल्लोष, स्त्री, स्त्रोणा सह नत्तनम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (पु, उपरूपकविशेषः । तल्ल-
 चण यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५५ ।
 “हल्लोष एव एकाहः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।
 वागुदात्तैकपुरुषः केशिकोवृत्तसङ्कुल ।
 मुखान्तिभौ तथा सन्धौ बहुताललयस्थिति ॥)
 हल्लोषक, स्त्री, (हल्लोषमेव । स्वार्थे कन् ।)
 स्त्रीणा मण्डलिकानृत्यम् । इति जटाधरः ॥
 “मण्डलीन तु यन्मृत्यु स्त्रीणा हल्लोषकान्तु तत् ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥

एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनम् । तन्तु-
 रासक्रीडा । यथा,—
 “गोपोना मण्डलोनृत्यवन्धे हल्लोषकं विदुः ॥”
 इति कौषात् ॥
 तल्लचणन्तु ।
 “पृथु सुहृत्त मसृणं वितस्ति-
 मातोन्नत कौ विनिखन्च शङ्कुम् ।
 आक्रम्य पद्मामितरैतरन्तु
 हस्तेभ्रमोऽय खलु रासगोष्ठी ॥”
 इति हरिविण्शटोकाया नीलकण्ठः ॥
 हल्लोमक दन्त्यसकारमध्यमपि ॥
 हव, पु (ह्र लि होमे + अप् ।) होमः । आज्ञा ।
 (ह्र + “भावेऽनुपसंगस्य ।” ३।३।७५ । इति
 अप् सम्प्रसारणश्च ।) आह्वानम् । अध्वरः ।
 इत्यमरः । ३।२।८ ॥
 हव, पु, कास्यपात्रे दधिमिश्रितान्नभक्षणम् ।
 इति कैचित् ॥
 हवन, स्त्री, (ह्र + ल्युट् ।) होमः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १।१६८ ।
 ३४ ।
 “याजस्तु हवनस्यान्ते देवोमाज्ञापयत्तदा ।
 प्रैहि मा रान्नि पृषति । मिथुण त्वासुपस्थितम् ॥)
 हवनायु, [स्] पु, (हवनमेव आयुर्गस्य ।)
 अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हवनी, स्त्री, (ह्रयतेऽवेति । ह्र + ल्युट् । डीप् ।)
 होमशुण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हवनीय, त्रि, होमोयद्रव्यम् । हव्यम् । हुधातो-
 रनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 हविः, [स्] स्त्री (ह्रयतेऽनेनेति । ह्र + “अर्हि-
 शुचिह्रुष्टपोति ।” उणा० २ । १०६ । इति
 इषि ।) हवनीयद्रव्यम् । तत्पर्यायः । सान्ना-
 थ्यम् २ । घृतम् । इत्यमरः । २।३।२७ ॥
 (यथा, महाभारते । १।८५ । ११ ।
 “न जातु काम कामानामुपभोगेन शान्त्यति ।
 हविषा कृष्णवर्णैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥”)
 जलम् । इति कैचित् ॥ (विष्णुः । इति महा-
 भारतम् । १३ । १४६ । ५२ ॥ शिवः । इति च
 तत्रैव । १३ । १७ । १०२ ॥)
 हवित्रो, स्त्री, होमशुण्डम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 हविरशन, पु, (हविरशन यस्य ।) अग्निः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ घृतभोजने, स्त्री ॥
 हविर्गन्धा, स्त्री, (हविषो गन्धो यस्याम् ।) शमी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ शमोशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञायव्याः ॥
 हविर्गन्ध, स्त्री, (हविषो गन्धम् ।) होमशुण्डम् ।
 तत्पर्यायः । होमोयम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 हविर्मन्थ, पु, (हविषो हवनीयाय मन्थते इति ।
 मन्थ + घञ् ।) गणिकारीहृत् । इति रत्न-
 माला ॥
 हविय, स्त्री, (हविषे हितम् । हविस् + “उग-
 वादिभ्यो यत् ।” ५।१।२ । इति यत् ।)
 घृतम् । यथा,—

पितृदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मृगोदये ।”

अथ धान्यच्छेदप्रकारः ।

“सपत्नी भाषसुह्री च यवधान्ये सकाण्डके ।
खिन्द्यात्तिलञ्च निष्पन्नमेतत् पाराशर मतम् ॥”
पराशरः ।

“न सुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद्वटपीपयोः ।
ईशाने लवन कुर्यात् सार्द्धमुष्टिद्वय शुचि ॥
पौष्णे पुष्ये शुभाहे वा पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वाहकमोजनम् ॥”
बीधायनः ।

“रथाम्बुगजधान्याना गवां चैव रज. शुभम् ।
अथाग्रस्तं समूहिन्त्याः खानाविष्वरवाय-

साम् ॥”

समूहिनी समाह्वनी ॥ * ॥ कृत्यचिन्तामणौ
मेधिरौपणम् ।

वटश्च सप्तपर्णश्च गम्भारी शाल्मली तथा ।

श्रीडुम्बरी तथा धात्री या चान्या चौर-
धारिणी ।

स्त्रीनाम्नी कर्षकैर्नित्य मेधिः कार्या फलप्रदा ॥”
बीजसञ्चयदिनादि तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ।

पौर्णमास्यन्तचैत्रीयकृष्णपक्षस्या पृथ्वी रजस्वला
ता दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारे उच्चपदेशे
सधवाः स्त्रियं प्रपूजयेयुरष्टम्या ता स्नापयित्वा
ता. पूजयेयु । तत. शुभदिने बीजवपनदिने
वा सर्वौषधिगन्धबीजरत्नफलश्वेतसर्षपैः पृथ्वी
स्नापयित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषश्च
पश्चाद्भोज्यम् ॥*॥ अथ हलप्रवाहदिने बीज-
वपनदिने च कृतस्रानादिराचान्ती गर्तं क्षेत्रे
कृत्वा जलेनापूर्यं तत्र प्रजापति सूर्यादिनव-
ग्रहान् पृथ्वीञ्च पूजयेत् ।

“हिरण्यगर्भं वसुधे शेषस्थोपरिशायिनि ।
वसाम्यह तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे ॥”
इति मन्त्रेण चोरेणार्घ्यं दद्यात् । ऐशान्या
पुष्यनैवेद्ये प्रणवादिनमोऽन्तेन ब्रह्मणे विष्णवे ।
नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परामात्मने स्वाहा ॥
इत्यनेन त्रिं पूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सुरभ्यै
इन्द्राय । तदर्घ्यं मन्त्रस्तु ।

“शक्र सुरपति श्रेष्ठो वच्चहस्तो महाबलः ।
शतयन्त्राधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः ॥”
प्रचेतसे पर्वन्त्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वज्रये
बलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय गमाय लक्ष्म-
णाय जानक्यै सीतायै युगाय गगनाय इति
द्वाविंशति पूजयेत् क्षेत्रपालमग्नि द्विजश्च पूज-
येत् । अग्नि प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणा
दद्यात् । आम्नपल्लवोदनदधीनि गर्तं नि क्षिप्य
मृत्तिकाभि पूरयेत् । कृष्णौ वृषौ नवनीतै-
र्घृतैर्न वा सुखपार्श्वयोर्निक्षिप्येत् । हलप्रवाह-
कान् गन्धादिना भूषयित्वा हल मास्यादिभि
पूजयित्वा दक्षिणतमधुभिः फालाग्र प्रक्षिप्य
हेन्ना फालाग्र घर्षयित्वा कर्षयेत् । वस्त्रिन्द्र-
ष्टपुरासेन्दुपराशरबलभद्रान् स्मरेत् । एका

तिस्तः पञ्च वा रेखा हलेन कार्याः । भस्ममृद्-
खुरलाङ्गुलाः कपिलाश्च वृषा न योक्तव्याः ।
हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्त्तव्याः । हलानि
नवानि दृढानि कर्त्तव्यानि । वृषभगुहादिक न
शुभद वृषभाणा नर्हनेन चतुर्गुणं शस्य मूत्र-
पुरीषोत्सर्गं तथा ॥ * ॥ बीजवपने त्विदमधि-
कम् । सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टितयं इन्द्र-
ध्यायन् स्वयं प्रजापत्येन तीर्थेन वपेत् । उभय-
त्रैव प्राङ्मुखः जलपूर्वं कलस गृहीत्वा ।

“त्व वै वसुधरे सीते बहुपुष्यफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृपि मेधां शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देव प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्वग्या धान्येन च धनेन च
साहेति प्रार्थयेदिति ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“अमावस्या पितृत्राहे भस्मवाचोदिने तथा ।
लाङ्गुलेन चत क्षेत्रं पृथिवी कम्पते सदा ॥”
इति कर्षलोचनम् ॥ * ॥

स्मृतिसागरसारे गोभिलः ।

“हलैर्वा शकटैर्वपि वाहयेत् यो वृष स्वयम् ।
प्राजापत्यद्वय कुर्यात् द्विगुणं योपिता गवाम् ॥
वृषभन्तु समुत्सृष्टं कपिला वापि कामत ॥
योजयित्वा हले कुर्यात् व्रत चान्द्रायणद्वयम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हलही, स्त्री, हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टे ॥

हलधर', पु, (धरतीति । धृ + धृच् । हलस्य
धरः ।) बलदेव' । यथा,—

“नीलाम्बरो हलधरो हलहृत्कालभृत् बलः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च महाभारते । १ । २२० । ७ ।

“ततो हलधर. स्त्रीवो रैवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत । ॥”)

हालिक । यथा, ज्योतिस्तत्त्वम् ।

“सालहारी हलधरः स्रग्भिय पूजित हलम् ॥”
हलभूतिः, स्त्री, (हलसाध्या भूति' ।) कृषिकर्म ।

यथा,—

“अथ सेवा श्रवतिः स्यात् स्त्रिया कृषिश्च
कर्षणम् ।

कर्षोऽमृतश्च प्रकृत हलभूतिर्महाधनम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

हलभृत्, पु, (हल विभर्त्तीति । मृ + कृिप् । हलस्य
भृदिति वा । बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, मेघदूते । ६१ ।

“असन्त्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥”)

हलभृतिः, पु, (हलेन मृतिर्भरणमस्य ।) मुनि-
विशेषः । तत्पर्यायः । उपवर्ष २ कृतकोटिः ३
अयाचित' ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हलस्य
हलेन वा मृति ।) कृषिकर्म च ॥

हलराक्ष', स्त्री, आहुत्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हला, व्य, नास्त्रीस्त्री सखीं प्रत्याह्वानम् । इत्य-

मरः । १ । ७ । १५ ॥

हला, स्त्री, सखी, । इति जटाधरः ॥ मध्यम् ।
पृथिवी । जलम् । इत्यनेकार्थकोष ॥

हलायुध', पु, (हलमायुध यस्य ।) बलदेव ।
इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २२१ । २१ ।

“ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूप हलायुधात् ।
तूष्णीभूतास्ततः सर्व्वे साधु साध्विति चाहुवन् ॥”)

हलाह, पु, चित्रिताग्र' । इति हेमचन्द्र. ॥

हलाहल, पु, (हलमिव भा समन्तात् सर्वाङ्गेषु
हलति कर्षतीति । भा + हल + घच् ।) विष
भेदः । यथा,—

“समी कश्चकनिर्मोकी श्लेडस्तु गरल विषम् ।
पुसि क्तावे च काकोलकानकूटहलाहलाः ॥”

इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥

हलमिव भा समन्तात् हलति विलिखति
हलाहल । हनज विलेखे अन् स्वार्थे खे

हालाहलय । निपातनात् ललोपे हाहलय ।
“हालाहल हालहल हाहलश्च हलाहलम् ॥”

इति रुद्र. ॥

एते काकोलादयस्त्रयः पुसि क्तावे चेत्यन्वय ।
केचिन्तु श्लेडभेदा इति पुस्वे वक्ष्यमाणत्वात्

पुसि क्तावे चेत्यस्य विषमित्यनेन सम्बन्ध ।
इत्याहु । तत्रातिद्वयम् ।

“काकोलमुपतेज स्यात् कृष्णच्छवि महा-
विषम् ।”

इति वैद्यकम् ।

“तत् कालकूट विषमुपतेज
कण्ठे धृत पर्वतराजकन्ये ॥”

इति व्यास ॥

हालाहल विषमिव प्रगुण तदेव इति वामन ॥

“मधु तिष्ठति वाचि योपिता हृदये हलाहल
महद्विषम् ।

अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं सुष्टिभिरैव
तास्यते ॥”

इति कुलचरितेऽश्वघोष । इति भरत. ॥
(मूलजविषभेदः ।

“सदोच भर्कटं मुद्गिविष हलाहलन्तथा ।
एवमादीनि धान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥)

हलाहल, पु, (हलाहलोऽस्यास्तीति ।) घच् ।)
ब्रह्मसर्प. । अक्षना । इति मेदिनी ॥ बुद्धविशेष' ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हलि', पु, (हलति कर्षति भूमिमिति । हल +
“सर्व्वधातुभ्य इन् ॥” उणा० ४ । ११७ । इति

इन् बृहद्वलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्-
पर्यायः । जित्या २ । इति हेमचन्द्र. ॥

हलिनी, स्त्री, (हलमिव भाकारोऽस्त्वस्या इति ।
इति । डीप् ।) नाङ्गलिनीवृक्ष. । विषलाङ्गुला
इति भाषा इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
“कलिहारी तु हलिनीं लाङ्गुलीं शक्रपुष्पमपि ।
विषस्थान्निशिखानन्ता वक्षिणन्ता चं गर्भतुत ॥”

हस्ताम

हस्तसिद्धिः, स्त्री, (हस्तस्य सिद्धिः ।) मृतिः ।
त्रैतनम् । यथा,—

“प्रीतिकारमिमं कृत्वा शोतादेस्ता' प्रजाः पुनः ।
वार्त्तोपाय ततश्चक्रुर्हस्तसिद्धिश्च कर्मजाम् ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्याय ॥

हस्तसिद्धिं हस्ताभ्या साध्या सिद्धिं मृतिं तामे-
वाह कर्मजा तत्कर्मनिमित्ताम् । इति तट्टीका ॥
करणे साधनञ्च ॥

हस्तसूत्र, स्त्री, (हस्तस्य सूत्रम् ।) वलयम् । यथा,
“कटको वलय पारिहार्यावापौ तु कङ्कणम् ।
हस्तसूत्र प्रतिसर. कर्मिका त्वङ्गुलीयकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(विवाहादिकालीनमङ्गलार्थनिबद्धकरसूत्रम् ।
यथा, कुमारे । ७ । २५ ।

“ब्रह्म चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः

स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।

धात्राङ्गुलीभिः प्रतिसार्थमाण-

सूर्णामय कौतुकहस्तसूत्रम् ॥”

हस्ता, पु, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-
र्गतत्रयोदशनक्षत्रम् । तन्तु हस्ताकृतिपञ्च-
तारात्मकम् । अस्याधिदेवता दिनकृत् । जन्म-
कालीनोऽयं जघन्यगुणदायकः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥*॥ तद्दर्शनेन लग्ननिरूपणं यथा,—

“मस्तकोपरि कराकृती करे

तिष्ठतीन्द्रसुखि । बाणतारके ।

लिप्तिकाः शरकुपचसन्नका.

नायकासनविलग्नतो गताः ॥”द ३।३५ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणग्रन्थः ॥*॥
तत्र जातफलम् ।

“दाता यशस्वी सुतरा मनवी

भृदेवदेवार्चनकृन्नयज्ञ ।

प्रसूतिकाले किल यस्य हस्ता

हस्तस्थिता तस्य समस्तसम्पत् ॥”

इति कौष्ठोप्रदोष ॥

हस्ताङ्गुलिः, पु, (हस्तस्य अङ्गुलिः ।) करशाखा ।
यथा—

“हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभा ।”

इति गारुडे ६६ अध्याय ॥

अस्य विवरणं बाहुशब्दे दृष्टव्यम् ॥

हस्तामलक स्त्री, (हस्तस्थित आमलकम् ।)

करस्थितामलकौफलम् । (यथा, रामायणे ।

“त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत् सदा ॥”)

वेदान्तग्रन्थविशेष । तल्लिख्यते । श्रीमच्छङ्करा-
चार्यस्य दिग्विजयसमये पथिमध्ये कश्चित्

बालक प्रति प्रश्नः ।

“कस्त्वं शिशो । कस्य कुतोऽसि गन्ता

किं नाम ते त्वं कुत आगतोऽसि ।

एतद्दद त्वं मम सुप्रसिद्ध

मन्त्रीतये प्रीतिविवर्धनोऽसि ॥”

बालकस्योत्तरम् ।

“नाहं मनुष्यो न च देवयज्ञो

न ब्राह्मणचक्षियवैश्याशूद्रा ।

हस्ताम

न ब्रह्मोचारी न गृही वनस्थो
मिचुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥”
एतस्य श्लोकस्य शङ्कराचार्येण भाष्यं न कृतम् ॥

“निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ

निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः ।

रविलोकचेष्टानिमित्तं यथा यः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥१॥

यमग्न्युष्णवन्नित्यबोधस्वरूपं

मनश्चक्षुरादीन्बोधोधात्मकानि ।

प्रवर्तन्त आश्रित्य निष्कम्पमेकं

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २ ॥

सुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो

सुखत्वात् पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ।

चिदाभासको धौषु जीवोऽपि तद्वत्

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ३ ॥

यथा दर्पणाभाव आभासहानौ

मुखं विद्यते कल्पनाहीनप्रेकम् ।

तथा धौवियोगे निराभासको य'

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ४ ॥

मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तः स्वयं यो

मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ।

मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ५ ॥

य एको विभाति स्वतः शुद्धचेताः

प्रकाशस्वरूपोऽपि नानिव धौषु ।

शरावोदकस्थो यथा भानुरेक'

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ६ ॥

यथानेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न

क्रमेण प्रकाशो करोति प्रकाशम् ।

अनेका धियो यस्तथैकप्रबोध

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ७ ॥

विवस्वत्प्रभातं यथा रूपमच्च

प्रगृह्णाति नाभातमेव विवस्वान् ।

यथा भात आभासयत्यचमेक

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ८ ॥

यथा सूर्य एकोऽपस्वनेकशलासु

स्थिरास्वप्यनन्वन्विभाव्यस्वरूपः ।

चलासु प्रभिन्नासु धौष्वेक एव

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ९ ॥

घनच्छन्ददृष्टिर्घनच्छन्दमकं

यथा निष्प्रभं मन्यते चातिमूढ ।

तथा बहवज्जाति यो मूढदृष्टे

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १० ॥

समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेक

समस्तानि वस्तूनि यत्र सृशन्ति ।

वियदत् सदा शुद्धमच्छस्वरूप

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ११ ॥

उपाधौ यथा भेदता सम्प्रणोना

तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेषु ।

यथा चन्द्रकार्णां जले चञ्चलत्व

तथा चञ्चलत्व तवापीह विष्णो ॥”१२॥

इति हस्तामलक समाप्तम् ॥

हस्तिको

हस्तिक, स्त्री, (हस्तिनां समूहः । कन् ।) हस्ति-
समूहः । तत्पर्याय । गजता २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हस्तिकचः, पु, (हस्ती कचे यस्य ।) सिंहः ।
व्याघ्रः । इति केचित् ॥

हस्तिकन्दः, पु, (हस्तिनः पद इव कन्दो यस्य ।)

वृहत्कन्दविशेषः । तत्पर्यायः । हस्तिपत्र २

स्थूलकन्दः ३ अतिकन्दकः ४ वृहत्पत्रः ५ अति-

पत्रः ६ हस्तिकर्णः ७ सुकर्णकः ८ त्वग्दोषारि

९ कुष्ठहन्ता १० गिरिवासी ११ नागाश्रयः १२

गजकन्दः १३ नागकन्दः १४ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयत्वग्दोषश्रम-

कुष्ठविपवैसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥

हस्तिकरञ्ज, पु, (हस्तीव महान् करञ्जः ।)

महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो

ऽस्य महाकरञ्जशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिकर्ण, पु, (हस्तिनः कर्णमिव पर्णमस्य ।)

एरण्डः । पलाशभेदः । गणदेवताभेदः । इति

मेदिनी ॥ हस्तिकन्दः । रत्नैरण्ड । इति राज-

निर्घण्टे ॥ हस्तिकर्णपलाशस्य गुणाः ।

“हस्तिकर्णं परं हृष्यो मेधायुर्वलवर्धनः ।”

इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

श्रीहरिरुवाच ।

“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्द्वर ।।

सर्व्वरोगविनिर्मुक्तः चूर्णं प्लवशतं शिव ॥

सत्तौरं भक्षितं कुर्व्यात् सप्ताहेन हृषध्वज ।।

नर श्रुतिधर शूर शृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥

पद्मगौरप्रतौकाश युक्तं दशशतायुषा ।

योऽशाब्दाकृतिं रुद्र ! सततं दुग्धभोजितम् ॥

मधुसर्पिं समायुक्तं जग्धमायुष्करं भवेत् ।

तज्जग्धं मधुना सार्द्धं दशवर्षसहस्रिणम् ॥

कुर्व्यान्नर श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्लभम् ।

दध्ना नित्यं भक्षितन्तु वज्रदेहकरं शिव ! ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्धसहस्रिणम् ।

तच्च काञ्चिकसयुक्तं नरं कुर्व्याच्च भक्षितम् ॥

शतवर्षं टिव्यदेहं वलीपलितवर्जितम् ।

जग्धं त्रिफलया युक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै ॥

अन्धं पश्येत्तु चूर्णस्य साध्यस्यैव तु भवणात् ।

महिषघोरसयुक्तं तन्नेपं कृष्णकेशकृत् ॥

खल्लोटस्य च वै केशा भवन्ति हृषध्वज ।।

तैलयुक्तेन चूर्णेन वनीपलितवर्जितम् ॥

तद्गृहर्तनमात्रेण सर्व्वरोगैः प्रमुच्यते ।

सच्छागचारचूर्णेन दृष्टिः परमासतोऽद्भुतात् ॥”

इति गारुडे १० अध्याय ॥

हस्तिकर्णकः, पु, (हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य ।

कप् ।) किशुकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकर्णदल, पु, (हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य ।

पलाशभेदः । इत्यमरमाला ॥

हस्तिकोलि, पु, (हस्तीव कोलिः ।) बदरीभेदः ।

तत्पर्यायः । गोपघोषटा २ घोगटा ३ बदरी-

च्छदा ४ । इति रत्नमाला ॥

हस

“हृतं हविष्यमाज्यश्च हविराचारसर्पिषी ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्यान्नम् । यथा,—

“त्रयोदश्या कृतस्नानो ब्रह्मचारो समाहितः ।
निरामिष हविष्य वा सकङ्क्षुञ्जीत नान्यथा ॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥३॥

अन्यच्च ।

“हेमन्ते प्रथमे मासि नन्द ब्रजकुमारिका ।
चेरुर्हविष्य भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥”
इति श्रीमद्भागवतम् ॥

हविष्यान्न, क्ली, (हविष्यमन्नम् ।) व्रतादौ भक्षणीयद्रव्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।

“हेमन्तिक क्षितास्त्रिभ्र धान्य मुक्तास्त्रिला यवा ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूक हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकश्च मूलक केसुकैतरत् ।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुवृत्तसारश्च पनसाञ्जहरीतको ।
तिन्तिडी जीरकश्चैव नागरङ्गकपिप्ली ॥
कदली लवलो धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।
अतैलपक्वा सुनयो हविष्यान्न प्रचक्षते ॥”

अत्रास्त्रिभ्रमित्युपादानादन्यत्र स्त्रिभ्रधान्यतण्डु-
लेन दोषः । हेमन्तिकमित्यभिधाय अगस्त्य-
सहितायाम् ।

“नारिकेलफलश्चैव कदली लवलीन्तथा ।
आन्नमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकौम् ।
व्रतान्तरप्रशस्तश्च हविष्य मन्वते बुधाः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हव्य, क्ली, (हव्यते इति । हृ + यत् ।) दैवानाम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनु । ३।८७।
“नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
मञ्जीभूतेषु विप्रेषु मोहाहृत्तानि दाढभि ॥”)
हवनीयद्रव्यश्च ॥

हव्यपाक, पु, (हव्याय पाको यस्य ।) चरु ।
इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

हव्यवाह, पु, हव्य वहतोति । वह + अण् ।)
अग्नि । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २२४ । ५८ ।

“एतच्छ्रुत्वा हतवहाङ्गवान् सर्वलोकभृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”

हव्यवाहन, पु, (हव्य वाहयतीति । वह + णिच् +
ल्यु ।) अग्नि । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २२४ । १३ ।

‘न ह्येतत् कारणं ब्रह्मन्वह्य सस्यतिर्भाति मे ।
यद्दाह सुसक्रुद्धं श्वाण्डव हव्यवाहन ॥”

हव्याश, पु, (हव्यप्रश्नातीति । हव्य + अश् +
अण् ।) हुताशनः । इति शब्दरत्नावली ॥

हव्याशनः, पु, (हव्य अशन यस्य ।) अग्नि ।
इति हेमचन्द्रः ॥

हस, ए हासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-उपहासि सक०-सिट् ।) ए, अह-
सात् । हासोऽपूर्वप्रतोत्वा कपोलस्य विकसितौ-
करणम् । तत्रैवाकर्षक । हसति शनैः शुष्क-

हस्तः

रुदितस्त्री । इति गोवर्धनः । यदा तु कस्य
चिहोषादिकमुद्दिश्य तत् स्यात्तदा सकर्मकः ।
हसन्तमन्तर्वलमर्वता रवेरिति श्रीहर्षः ॥

हसन्ति साधवश्चौरम् । इति दुर्गादासः ॥
हस, पु, (हसनमिति । हस + “स्वनहसोर्वा”
३ । ३ । ६२ । इति अप् ।) हास्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, वाजसनेयसहि-
तायाम् । ३० । ६ ।

“हमाय कारिमानन्दाय स्तोपष्टमिति ॥”)
हसन्, [त्] चि, हास्य कुर्वन् । हसधातो शब्द-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६।२७।

“हसन् विहासाय लहाति हर्षात्
वाप्यागम कृष्णविनोदनार्थम् ॥”)

हसन, क्ली, (हस + ल्युट् ।) हास्यम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४६।२५ ।

“हसने देशभ्रश रुदिते च व्याधिवाह्यम् ॥)
हसनी, स्त्री, (हसतीति । हस + क्तव्यल्युट् इति
ल्युट् । टिहृदेति डीप् ।) अङ्गारधानी । इति
मेदिनी ॥

हसनौमणिः, पु, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हसन्तिका, स्त्री अङ्गारधानी । इति हेमचन्द्रः ॥
हसन्ती, स्त्री, (हसतीति । हस + शब्द । डीप् ।)
अङ्गारधानिका । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥

मञ्जिकाविशेषः । शाकिनीमेदः । इति मेदिनी ॥
(हास्य कुर्वती । यथा कथासरित्सागरे । ११ ।
३१ ।

“अस्तीहोञ्जयिनी नाम नगरी भूषण भुवः ।
हसन्तीव सुधाधीतेः प्रासादैरमरावतीम् ॥”)

हसिक, त्रि, (हसो हासोऽप्यस्तीति । ठन् ।)
हास्यकर्ता । इति केचित् ॥ हसशब्दात् षिण्क-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हसित, क्ली, (हस + क्तः ।) हास्यम् । (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ६८ । ७४ ।

“हसितं शुभदमकम्प
स निमीलितलोचनश्च पापस्य ।
हृष्टस्य हसितमसकृत्
सोऽन्नादस्यासकृत् प्रान्ते ॥”)

कामदेवधनुः । इति केचित् ॥ (हास्यकरणम् ।
यथा, कथासरित्सागरे । ५८ । १५८ ।

“अथ कर्मगातं त्रिवा दृष्टास्य हसितं मया ॥”
परिहास । यथा, किराते । १३ । ४७ ।

“कीर्त्तितानि हसितेऽपि तानि य
ब्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥”)

हसित, त्रि, (हस + क्तः ।) विकसितः । इति
शब्दमाला ॥ कृतहासश्च ॥

हस्त, क्ली, (हस + तन् ।) चर्मप्रसेविका । इति
केचित् ॥

हस्त, पु, (हसति विक्रमतीति । हस + “हसि
भृश्रण्वामोति ॥” उणा० । ३ । ८६ । इति
तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म-
न्द्रियः । हात इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाणिः २ सप्त ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्त, पु, (हसति विक्रमतीति । हस + “हसि
भृश्रण्वामोति ॥” उणा० । ३ । ८६ । इति
तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म-
न्द्रियः । हात इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाणिः २ सप्त ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्त, पु, (हसति विक्रमतीति । हस + “हसि
भृश्रण्वामोति ॥” उणा० । ३ । ८६ । इति
तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म-
न्द्रियः । हात इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाणिः २ सप्त ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्त, पु, (हसति विक्रमतीति । हस + “हसि
भृश्रण्वामोति ॥” उणा० । ३ । ८६ । इति
तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म-
न्द्रियः । हात इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाणिः २ सप्त ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्त, पु, (हसति विक्रमतीति । हस + “हसि
भृश्रण्वामोति ॥” उणा० । ३ । ८६ । इति
तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म-
न्द्रियः । हात इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाणिः २ सप्त ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्त, पु, (हसति विक्रमतीति । हस + “हसि
भृश्रण्वामोति ॥” उणा० । ३ । ८६ । इति
तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म-
न्द्रियः । हात इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाणिः २ सप्त ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्त, पु, (हसति विक्रमतीति । हस + “हसि
भृश्रण्वामोति ॥” उणा० । ३ । ८६ । इति
तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म-
न्द्रियः । हात इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाणिः २ सप्त ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्ता

पञ्चशाखः ५ । इत्यमरः ॥ करः ६ भुजः ७ ।
इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ भुजादलः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

“हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
अधिभूतश्च कर्माणि शक्यस्तत्राधिदैवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

हस्तास्य शुभाशुभलक्षणं वाङ्मये द्रष्टव्यम् ॥३॥
विस्तृतकरप्रकोष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
स च चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणम् । इति भरतः ॥

यथा,—
“यवाना तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अद्विधं योजितैर्दंस्तश्चतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वचष्टकालिकापुराणम् ॥
अपि च ।

“यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्ये-
हंस्तोऽङ्गुलैः पङ्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः ।
क्रोशः सहस्रहितयेन तेषाम् ॥”

इति लीलावती ॥३॥

हस्तामात्रदत्तक्षेत्रादिद्रव्यभक्षणनिषेधो यथा,
“हस्तादन्नाद्ये वे क्षेहा लवण व्यञ्जानानि च ।
दातार नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बि-
पम् ॥

तस्मादन्तरितं क्त्वा पर्षेनाथ दण्डेन वा ।
प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥”
इति आश्वतथस्वधृतवशिष्ठवचनम् ॥३॥

एकहस्तदत्तद्रव्यभोजननिषेधो यथा,—
“एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ॥”
इति तद्वृत्तादिपुराणवचनम् ॥३॥

हस्तिशुण्डः । यथा, रामायणे । २।२३।४।
“अग्रहस्तं विधुन्वसु हस्ती हस्तामिवात्मनः ॥”
हस्तान्मन्त्रम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३।१।११।
“प्रयाति श्रेयता सत्यं हस्ते आह्वयदो नरः ॥”)
केशात् परे तत्पञ्चमहवाचकः । इति मेदिनी ॥

हस्तज्योतिः, पु, करज्योतिःशब्दः । हाताज्युडि
इति हिन्दी भाषा । अस्य शुणः । रसवहादि-
व्यञ्जकत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तधारण, क्ली, (हस्तस्य धारणम् ।) मार-
णोद्यतस्य निवारणम् । इति हस्तधारणशब्द-
टोकाया रामायणम् । ३ । २ । ५ ॥ (परि-
चाणम् । यथा, महाभारते । १ । २१४ । १० ।
“ब्राह्मणश्चे हते चौरैर्धर्मार्थं च विलापिते ।
रोरुयन्नापे च मयि क्रियता हस्तधारणम् ॥”)

हस्तपुच्छ, क्ली, (हस्तस्य पुच्छम् ।) हस्तावयव-
विशेषः । हातेरपोष्ठा इति भाषा । तत्प-
र्यायः । कल्मषम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हस्ताविम्ब, क्ली, (हस्तस्य विम्बं यवः ।) स्यासकः ।
स तु चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥ करप्रतिविम्बश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्तावारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परिचाणम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनश्च ॥

हस्ती

“सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ।
तेनेद निमित्तं पूर्वं पुरैव हस्तिनापुरम् ॥
हस्तिनश्चैव दायादास्त्रयः परमधार्मिका ।
अजमीदो हिमोदश्च पुरुमीदस्तथैव च ॥”

इति हरिवंशे पितृकल्पे २० अध्यायः ॥ * ॥
अजमीदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तीऽस्त्य-
स्येति । हस्त + इनिः ।) वृहत्पशुविशेषः ।
हाती इति भाषा । तत्पर्यायः । दन्ती २
दन्तावलः ३ हिरदः ४ अनेकपः ५ हिपः ६
मतङ्गजः ७ गजः ८ नागः ९ कुञ्जरः १०
वारणः ११ करो १२ इभः १३ स्तम्बेरमः १४
पद्मी १५ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ मतङ्गः १६
मातङ्गः १७ पीलुः १८ वराङ्गः १९ पुष्करौ २०
जलकाङ्गः २१ महाशृङ्गः २२ स्तरम २३
शूर्पकर्णः २४ सिन्धुरः २५ सामजः २६ कटी २७
अन्तःखेदः २८ दीर्घमास्तः २९ विलोम-
जिह्वः ३० कटी ३१ पिण्डपादः ३२ महा-
मदः ३३ पेटकी ३४ कटकी ३५ कुम्भी ३६
निर्भरः ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥ सिन्दूर-
तिलकः ३८ पञ्चनखः ३९ शृङ्गारी ४०
करिणः ४१ कर्णिकी ४२ शिङ्गी ४३ साम
योनिः ४४ । इति लटाधरः ॥ राजीवः ४५
जलकाङ्गः ४६ लतालकः ४७ पेचिलः ४८ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिरदनः ४९ करमी ५०
विषापी ५१ रदनी ५२ महावलः ५३ भद्रः ५४
दुमारिः ५५ षट्टिहायनः ५६ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ स च चतुर्जातिर्यथा,—
“भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तहारा भ्रमणगुणाः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्थैर्यबलाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
कामुकोन्मत्तगजारो ह्यणुदोषो यथा ।

“नारोहेत् कामुकोन्मत्त गज राजा कदाचन ।
आरुह्य कामुकं तन्तु परत्रेह विषोदति ॥”
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥
अथ गजायुर्वेदः ।

“गजायुर्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कल्या गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजगर्हणम् ॥
गंजोपसर्गव्याधीना शमन शान्तिकर्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिला ददेत् ॥
दन्तिदन्तद्वये माला निवध्नीयादुपोषितः ।
मन्त्रण मन्त्रिता वैद्यो वचा धिद्यार्थकामले ॥
सूर्याद्याः शिवदुर्गा श्रीविष्णुना रक्षसाङ्गणः ।
बलि दद्याच्च भूतेभ्यः स्नापयेच्च चतुर्वेदेः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भस्मनो हूनयेद्गजम् ।
भूती रक्षा शुभा मध्या वारुणी रक्षसां सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोले च दशमूलं विडङ्गकम् ।
शतावरी गुडुचौ च निम्बवासककिशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कल्कः कषायकः ।
आयुर्वेदो गजाश्चानामुक्तः सचेपसारतः ॥”
इति गारुडे । २०७ । ३६—४२ ॥ * ॥ गजे
वर्षनीयानि यथा,—

हस्ती

“गजे सहस्रयोधित्वमुच्चलं कर्णचापलम् ।
परिव्यूहविभोदित्व कुम्भमुक्तामलादयः ॥”
इति कविशाल्यलताया १ स्तवके २ कुसुमम् ॥ * ॥
तच्छकुनानि यथा ।

“ऊर्ध्वं करं यः कुरुतेऽथवा यो
धत्ते कर दक्षिणदन्तभागे ।
यो वा भवेत् ह हितपूरिताशः
करौ भवेदध्वगपूरिताशः ॥”

इति वसन्तराजशाकुने चतुष्पदशाकुनम् ॥ * ॥
स च प्रजापतिदेवताकः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अभयं सर्वदैवत्य भूमिर्वै विष्णुदेवता ।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ।
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ॥”

इत्यादि ॥ * ॥
तस्य प्रतिग्रहे आरुह्य ग्राह्यम् । यथा ।
“करे गृह्य तथा कन्या दासदास्यौ द्विजोत्तमाः ॥
करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णं चाश्वस्य
कीर्त्तितः ॥”

इत्यादि ॥ * ॥
प्रतिग्रहाशक्तेन तदग्राह्यम् । यथा, ब्रह्मपुरा-
णम् ।

“ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्गृह्यर्थं साधुतस्तथा ।
अव्यश्वमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्जयेत् ॥”
इत्यादि ॥ * ॥

तद्दानफलम् । यथा नन्दिपुराणम् ।
“योऽश्वं रथ गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।
स शक्रस्य वसेत्सो के शक्रतुल्यो युगान् दश ।
प्राप्यान्ते चैव मानुष्यं राजा भवति बुद्धिमान् ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥ * ॥

अपि च ।
“गामश्वश्च मर्ही हेम मणोनथ गजांस्तिलान् ।
५ यच्छन्ति पापेषु निरताः सर्वदा मुने ! ।
न तेषा रौरवः पन्था दक्षिणां दानमित्युत ॥”
इति वज्रपुराणे यमशर्मिलोपाख्याननामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अथ गजपरीक्षा । तत्र कालः ।

“ऐन्द्रमित्रवरुणानिलपुष्या-
चन्द्रतोयरविवारिजतारे ।
सूर्यशक्रगुरुसोमजवारे
श्रेयसे भवति कुञ्जरयानम् ॥
जने चरे शुभसमाश्रितवोचिते वा
चन्द्रस्य दृष्टिभिर्भयानविधौ विरुद्धा ।
सौम्ये दिने करनिशाटवसुश्रवण-
तोयेशमैत्रमदितिश्च शुभग्रहाः ॥
स्यात् कुञ्जरक्रयणदर्शनदानकालः
शेषेषु दुःखकलमार्कसुतेऽङ्घ्रि चैव ॥
गजानामष्टधा भेदाः सचेपेण प्रकाशयते ।
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽङ्घ्रनः ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
एषा वशप्रसूतत्वाद्गजानामष्टजातयः ॥
ये कुञ्जराः पाण्डुरसर्वदेहाः
सुदीर्घदन्ताः सितपुष्पदन्ताः ।

हस्ती

अलीमशा अल्पभुजो बलाढ्या
महाप्रमाणा लघुपुष्टलिङ्गाः ॥
क्रुद्धाः समीके मृदवोऽन्यकास्ते
लघुसुपाना बहुलीयदानाः ।
विस्तीर्णदानास्तनुलोमपुच्छा
ऐरावतस्याभिजनप्रसूताः ॥
तेष्वेव सर्वेषु विशुद्धवर्णा
अतीवहृताः प्रभवन्ति मुक्ताः ।
नाल्येन पुष्येन महौपतीनां
सृजन्ति भूमण्डलमध्यमेते ।
दन्ता विभग्ना अपि युद्धरङ्गे
पुनः प्ररोहन्ति पुरैव तेषाम् ॥ १ ॥
ये कुञ्जराः कोमलसर्वदेहाः
पुच्छा न दण्डाः खरगण्डेशाः ।
स्वचमदाः सन्ततरोषभाजोऽ-
मरप्रियाः सर्वभुजो बलाढ्याः ॥
सुतीक्ष्णदन्ता रसना गजाना
ते पुण्डरीकप्रवरप्रसूताः ।
ते पद्मगन्ध विस्जन्ति रेतो
दानश्च नैषा वमथुः प्रभूता ॥
न तीयपानेऽभ्यधिका सृष्टा च
अमेऽपि नैते बलमुत्सृजन्ति ।
अमी तु येषा निवसन्ति राज्ञा
ते वै समस्तचित्तिशासनाहर्हाः ॥ २ ॥
ये कुञ्जराः कर्कशखर्वदेहाः
कदापि माद्यन्ति गलन्मदाश्च ।
आहारयोगाद्बलवीर्यभाजो
नात्यम्बुकामा बहुलोमगण्डाः ।
विरूपदन्तास्तनुपुच्छकर्णा
ज्ञेया बुधैर्वामनवशजाताः ॥ ३ ॥
ये दीर्घदेहास्तनुदीर्घशृङ्गाः
कुदन्तभाजो मलपूर्णदेहाः ।
स्वविष्टगण्डाः कलहप्रियाश्च
ते कुञ्जराः स्युः कुमुदस्य वंशाः ।
अन्यद्विपान् दर्शनमात्रतस्तु
निघ्नन्ति ते दुर्गमनाश्च पुंसाम् ॥ ४ ॥
ये क्षिप्रदेहाः सलिलाभिलाषा
महाप्रमाणास्तनुशृङ्गदन्ताः ।
स्वविष्टदन्ताः अमदुःसहाश्च
ते कुञ्जराश्चाज्ञानवशजाताः ॥ ५ ॥
रेतश्च दानश्च सृजन्ति शश्व-
दानूपदेशे प्रभवन्ति ये तु ।
ते पुष्पदन्ताभिजनप्रसूता
महाजवास्ते तनुपुच्छभागाः ॥ ६ ॥
सुदीर्घदन्ता बहुलोमभाजो
महाप्रमाणाश्च सुकर्कशाङ्गाः ।
भ्रास्यन्ति नाध्वभ्रमणाभियोगा-
न्नाहारपानादिषु चातिशक्तिः ॥
मरुप्रदेशे विचरन्ति ते वै
सुक्ताफलानामिह जन्म मध्ये ।
महाशरीरातिसुकर्कशाङ्गा
नारिष्टदन्ता मृदुशक्तदन्ताः ॥

हस्तिन

हस्तिगिरि', पु, (हस्तिप्रधानो गिरिर्यत्र ।) काश्चि-
टेश । इति केचित् ॥

हस्तिघोषा, स्त्री, (हस्तीष बृहती घोषा ।)
बृहद्घोषा । वडी तोरइ इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्याय । ऐभी २ महत्पुण्या ३ सपीतिका ४
महाकोशातकी ५ । अस्या गुणा । स्निग्धत्वम् ।
मारकत्वम् । पित्तानिलनाशित्वञ्च । इति मदन-
विनोद ॥ (पर्यायान्तर यथा,—

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घौमकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृत ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हस्तिघोषातकी, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा
तकी ।) हस्तिघोषा । इति रत्नमाला ॥
(गुणादिकमस्या हस्तिघोषाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिघ्नः, पु, (हस्तिन हन्तु शक्त । हस्तिन् +
घ्न + “शक्ती हस्तिघ्नपाटयो ।” ३ । २ । ५४ ।
इति टक् ।) मनुष्यः । इति केचित् ॥ करि-
नाशके, त्रि ॥

हस्तिचारिणी स्त्री, (हस्तीव चरतीति । चर +
णिनि । डीप् ।) महाकरञ्ज । इति राज-
निर्घण्ट ॥

हस्तिदन्तः, स्त्री, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य
स्येति । अच् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तः, पु, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य ।
अच् ।) मूलकम् । इति शब्दरत्नावलो ॥ (हस्तिनो
दन्त इव ।) द्रव्यरत्नायाम्भित्तिस्थकीमक ।
(हस्तिनो दन्त) गजदशनञ्च । (यथा,—

“हस्तिदन्तमसी क्त्वा मृष्यश्चैव रसाञ्जनम् ।
लोमान्यनेन जायन्ते नृणा पाणितलेऽपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिमप्रहे चन्द्रोर्गाधिकारे ॥)

हस्तिदन्तकः, स्त्री, (हस्तिदन्तमेष । कन् ।)
मूलकम् । इति शब्दमाला ॥ (मूलकशब्देऽस्य
गुणाद्यो ज्ञातव्या ॥)

हस्तिदन्तफला, स्त्री, (हस्तिदन्त इव फलमस्या ।)
एवम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिद्वयसः, त्रि, गणपरिमाणम् । हस्तिशब्दात्
द्वयमक्षरत्वव्येन निष्पन्न । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

हस्तिनखः, पु, (हस्तिनो नख इव ।) पुर्हारि
यत् कूट तन् । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ द्वारो
परि दुर्गार्थे यत् कूट मृत्तिकाशिलास्त्रिभन्

हरिः नखो दम्दमा इति ख्यात । दुर्गद्वारा-
वरणार्थं क्रमनिश्चोन्नतस्थानोद्धृतमृत्कूटो
हस्तिनख इत्यन्योऽपि । दुर्गपुरद्वारसमोपे

युद्धाय यद्विहरतटमन्त सोपानयुक्तं मृत्कूटं
यत्र स्थित्वा विपक्षेषु काण्डादिकं क्षिप्यते तत्र
हस्तिनखो बुरुज इति ख्यात इत्यपरे । हस्तिनो

नख इव हस्तिनख । इति तट्टीकाया भरतः ।
(यथा, माघे । ३ । ६८ ।

“शनैरनीयन्त रयात् पतन्तो
रथा क्षिति हस्तिनखादखेदैः ।
सयत्नघतायतराशमभुम्भ-
स्रीवाभस उरुमुनेस्वरुहैः ॥”)

हस्तिप

हस्तिनपुर, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेम
चन्द्रः ॥

हस्तिनापुर, स्त्री, चन्द्रवशोयहस्तिनामकराज-
निर्मितनगरम् । परिश्रित्गड इति दिक्षौ इति
च ख्यातम् । तत्पर्यायः । नागाङ्ग २ हस्तिन-
पुरम् ३ हास्तिनम् ४ गजाङ्गम् ५ गजाङ्गम् ६
गजसाङ्गम् ७ । इति शब्दरत्नावलो ॥

हस्तिनोपुरम्, इति हेमचन्द्रः । शतानीका-
दप्यश्वमेधदत्तो भविता । तस्मादप्यधि नौमङ्गल्यं ।
अधिसोमकृष्णात् त्रिचक्षुः । यो गङ्गापङ्कते
हस्तिनापुरे कौशाङ्ग्यां निवस्यति । इति
विष्णुपुराणे ४ अश्वे २१ । ३ ॥

हस्तिनो, स्त्री, (हस्तिनः स्त्री । डीप्) गज-
पत्नी । हातिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
करेणू २ करेणु ३ रेणुका ४ करेणुका ५
वेनुका ६ वासिता ७ वासा ८ करिणी ९
विशा १० । इति शब्दरत्नावलो ॥ कटश्चरा ११

पुष्करिणी १२ कचा १३ वसा १४ गणिका १५
गजयोपित् १६ । इति जटाधरः ॥ इमौ १७
पद्मिनी १८ मातङ्गी १९ । अस्या दुग्धगुणा ।
सधुरत्वम् । हृष्यत्वम् । गुरुत्वम् । कषायत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । स्वेद्यकरत्वम् । शीतत्वम् । चक्षु-
ष्यत्वम् । बलवर्धनत्वञ्च ॥ तद्दुग्धगुणा ।
कषायत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । पक्तिशूल-
शमनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । दोषिदत्वम् । वलास-
गदनाशित्वम् । वीर्यवर्धनत्वम् । उत्तमदल-
प्रदत्वञ्च ॥ तन्नवनौतगुणा । कषायत्वम् ।

शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्भि-
जन्तुपित्तकफक्रिमिनाशित्वञ्च ॥ तद्दुग्धगुणा ।
कफपित्तविषक्रिमिनाशित्वम् । कषायत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निकरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ १० ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्री-

विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“खूलावरा खूलनितम्बभागा
खूनोङ्गनो खूलकुचा सुगोला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बवर्ष्वा खलु हस्तिनी स्यात् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

हृद्विलासिनो । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हस्तिनीपुर, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हस्तिप, पु, (हस्तिन पाति रचतीति । पा +
क ।) हस्त्यारोहः । इति शब्दमाला ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३८ ॥ १८ ॥

“वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी स्वच्छन्दं प्राणं नयति साधितम् ॥”
हस्तिपकः, पु, (हस्तिप एव । कन् ।) गजारोहः ।
माहुत इति भाषा । तत्पर्यायः । आधोरण २
हस्त्यारोहः ३ निषादी ४ । इत्यमरः । २ । ८ ।
५८ ॥ आर्यो पालकी परी योद्वाराविति
केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ५ । ४८ ।

“जनेर्मुकुक्षितास्रमनाद्रदाने
संरञ्जहस्तिपकनिष्ठरुचोदनाभिः ।

गभोरवेदिनि पुरं कवल करीन्द्रे
मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य माध्वः ॥”
हस्तिपच, पु, (हस्तिनः कर्ण इव पत्रमस्य ।)
हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हस्तिपर्णिका, स्त्री, (हस्तिन कर्ण इव पत्रमस्या
कन् । टाप् अत इत्वम् ।) राजकोशातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णी, स्त्री, (हस्तिन पर्णमिव पर्णमस्या ।
ङीष् ।) मोरटालता । इति रत्नमाला ॥
ककटो । इति राजनिर्घण्टः ॥
हस्तिमदः, पु, (हस्तिनो मदः ।) करिगण्डचरित
मदजलम् । तत्पर्यायः । गजमद २ गज-
दानम् ३ मदः ४ कुम्भिमद ५ दन्तिमदः ६
दानम् ७ । हपमदः ८ । अस्या गुणा । स्निग्ध-
त्वम् । तिक्तत्वम् । केयत्वम् । अपस्मारविष-
कुष्ठकण्डूतिन्नपदद्रुविसर्पनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिमङ्गः, पु, (हस्तिषु मङ्गः ।) गणेशः । शङ्ख-
नागः । ऐरावतः । इति मेदिनी ॥
हस्तिरोहणकः, पु, (हस्तोव राहते इति । रुह +
स्युः । तत कन् ।) महाकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
हस्तिशोभकः, पु, (हस्तोव महान् शोभः । तत
वान् ।) शोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हस्तिवाहः, पु, (हस्तिन वाहयतीति । वह +
णिच् + अण् ।) अङ्गुगः । इति शब्दरत्नावलो ॥
गजवाहकश्च ॥
हस्तिविपाशी, स्त्री, कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्या कदलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
हस्तिशाला, स्त्री, (हस्तिन शाला ।) गज-
नटपत्रम् । फोन्खाना इति पारस्य भाषा । तत्
पर्यायः । चतुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
हस्तिशुण्डा, स्त्री, (हस्तिन शुण्ड इव पाकारो
हस्तिशुण्डो, ऽस्त्वस्येति । ङच् । विभाषया
डोप् ।) क्षुपदिशेषः । हातिशुण्डा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । हस्तिनी २ भुङ्गुडो ३ जले-
च्छया ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागशुण्डो ५
शुण्डो ६ धूमरपत्रिका ७ । (पर्यायान्तरं यथा,
“हस्तिशुण्डो चातिविषा दूरपणं हेममाचिकम् ॥
इति वैद्यकरते प्रसारसप्तहं च्वराधिकारे ॥)
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सन्निपात-
ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ करि-
करे, पु ॥
हस्तिश्यामाकः, पु, (हस्तोव खूलः श्यामाकः ।)
शस्यविशेषः । हातियश्यामा इति भाषा ।
अस्य गुणाः । घातुशोषणत्वम् । पित्तश्रेण-
नाशित्वम् । वायुवर्धनत्वम् । रुचत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥
हस्तो, [न्] पु, सुहोत्रराजपुत्रः । यथा । बृहत्
सप्तम्य सुहोत्र पुत्र सुहोत्राहस्ती य इ
हस्तिनापुरं तिम्रोपयामास । इति विश्व
पुराणे ४ अंगे १८ अध्यायः ॥ अपि च ।

हाटक

हस्ते, व्य, पाणी । यथा । हस्ते करोति । इति मुग्धबोधशास्त्रम् ॥
 हस्तीकरणं, क्ली, पाणिप्रहणम् । विवाहः । इति केचित् ॥
 हस्त्य, त्रि, (हस्त + "तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयती" ५।१।६८ । इति यत् ।) हस्तेन दत्त । हस्तेन कृतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 हस्त्यध्वजः, पु, (हस्तिषु अध्वज्च.) गजाध्वजः । तल्लक्षणं यथा—
 "हस्तिश्चिन्नाविधानज्ञो वन्यजातिविहारदः । लेशचमस्तथा राज्ञो गजाध्वजः प्रशस्यते ॥"
 इति मातृये १८८ अध्यायः ॥
 हस्त्यायुर्वेदः, पु, (हस्तिन आयुर्वेद.) गजायुर्वेद । हस्तिचिकित्साशास्त्रम् । तथमाणं हस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 हस्त्यारोहः, पु, (हस्तिनमारोहतीति । आ + रुह + कः ।) हस्तिपकः । इत्यमरः । २।८।५६ ॥ तल्लक्षणं यथा,—
 "एतेरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः । गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मणि शस्यते ॥"
 एतेर्हस्त्यध्वजगुणैः । इति मातृये १८८ अः ॥
 हसः, त्रि, (हसति निरर्थकमिति । हस + "स्फारितश्चीति" उणा० २।१३ । इति रक् ।) मूर्खः । इत्युणादिकोषः ॥
 हहल, क्ली, हालाहलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हहाः, पु, हाहानामगन्धर्व्वः । इति शब्दमाला ॥
 हा, ओ लि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्वा० पर० सक०-अनिट् ।) ओ हाक त्यागे इति मसिद्धीयम् । यत्र हाक इति ग्रहणं तत्रा ख्येव । तेन दामा गै हाक इत्यादि सूत्रेणास्य होयते इत्यादि । अन्यस्य हायते इत्यादि । ओ होनः । लि जहाति । अकर्मकथायम् । यथा । स्वार्थाहोनः । एव जहाति अप्रति स्वार्थो यस्यामिति जहत्स्वार्था इति । इति दुर्गादासः ॥
 हा, ओ ङ निगनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्वा० आत्म० सक०-अनिट् ।) ओ, हान । ङ लि, जिहीते । इति दुर्गादासः ॥
 हा, व्य, विषादः । शोकः । अन्तिः । इत्यमरः । ३।४।२५५ (यथा, महाभारते । ३।६३।३ ॥
 "हा नाथ । हा महाराज । हा स्वामिन् ।
 किं जहासि माम् ।
 हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥"
 कुम्भा इति मेदिनी ॥
 हाहर, पु, स्वनामध्वयतत्त्वजन्तु' । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्पर्याय' अवहारकशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 हाटक, क्ली, (हटति शोभते इति । हट दीप्तौ + खुल् ।) स्वर्णम् (यथा, माघे । १३।६३ ।
 "नवहाटकेष्टकचित् ददर्श स ।
 चित्तिपस्य वस्यमथ तत्र ससदि ॥"
 अस्य पर्यायो यथा,—
 "स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् ।

हापुत्री

तपनीयश्च गाङ्गेयं कलधौतश्च काञ्चनम् ॥
 चामोकरं शातकुम्भं तथा कार्त्तस्वरश्च तत् ।
 जाम्बुनद जातरूपं महाराजत इत्यपि ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 हाटकपरिमितः । "जातरूपेभ्य परिमाणे ।"
 ४।३।१५३ । इति अण् ॥) हुन्दुरः । इत्यमरः । २।८।६४ ॥ स्वर्णनिर्मिते, त्रि ॥
 हाटकमय, त्रि, स्वर्णमयम् । हाटकशब्दात् मयट्-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 हाटकेश्वरः, पु (हाटकस्य ईश्वरः ।) गोदावरी-तीरस्थशिवः । यथा,—
 "एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ताः सर्व एवर्षिपार्थिवाः ।
 द्रष्टव्यैलोक्यभर्तारं चरम्बकं हाटकेश्वरम् ॥
 ततः कपिवरं प्राप्तो घृताच्या सह सुन्दरि । ।
 स्यात्वा गोदावरीतीर्थे दिष्टचूर्हाटकेश्वरम् ॥"
 इति वामने ६२ अध्यायः ॥
 (वितलस्थितो महादेवः । यथा, भागवते । ५।२४।१७ । "ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृत' प्रजापतिसर्गोपबृ'हणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूयास्ते । यत' प्रहृता सरित्प्रवरा हाटको नाम भवयोर्वीर्येण । यत्तच्चिद्वभानुर्मातरिश्चना समिध्यामान ओजसा पिबति । तन्निष्ठृत हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषोभिर्धारयन्ति ॥")
 हातव्य, त्रि, (हा + तव्य ।) त्यक्तव्यम् । यथा । "हातव्योऽयमसार एव विरस'ससार इत्यादिकम् । सर्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि पुण्यात्मनः ।"
 इति शान्तिशतकम् ॥
 हात्र, क्ली, (हा + ट्रन् ।) वितनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिहृत्तिः ॥ प्रमथनम् । मरणम् । राक्षसः । इति मंजिप्तसारोणादिहृत्तिः ॥
 हान, क्ली, (हा + ङा) त्यागः । इति जटाधरः ॥
 हानि, स्त्री, (हा + "वह्निश्चिन्त्युद्गन्तेति" उणा० ४।५ । इति नि । यद्वा, हा + क्तिन् ।
 "ग्लाञ्जाज्याहाभ्यो निः" ३।३।६४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नि. ।) च्छतिः । तत्पर्याय । अपहारः २ अपचयः ३ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, महाभारते । ५।६६।४ ।
 "अचासृत सुरैः पीत्वा निहित निहतारिभिः ।
 अतः सोमस्य हानिश्च हृदिष्यैव प्रदृश्यते ॥"
 हानुक, त्रि, घातुक । इति केचित् ॥
 हान्द्र, क्ली, (हन + "भ्रम्जिगमिनमिह्नोति" उणा० ४ । १५६ । इति ट्रन् हृद्विष्य ।) मरणम् । इत्युणादिकोषः ॥
 हापुत्तिका, स्त्री, पञ्चविशेषः । तत्पर्याय । सर्पपी २ खड्गनिका ३ तुलिका ४ स्फोटिका ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हापुत्तो, स्त्री, हापुत्तिका । यथा,—
 "गोभण्डोर' पङ्ककोरो हापुत्तो राजभट्टिका ॥"
 इति हारावली ॥

हारह

हाफिका, स्त्री, जृम्भा । हाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । उपपुष्पिका २ । इति हारावली ॥
 हायनः, पु, क्ली, (जहाति त्यजति जिहीते प्राप्नोति वा भवानिति । हा त्यागे हा गती वा + "हश्च ब्रौहिकालयोः" ३।१।१४८ । इति ख्युट् ।) वत्सरः । इत्यमरः । १।४।२०४ (यथा, भागवते । १।६।८ ।
 "अहश्च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवास्तदपेक्षया ।
 दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालक' पञ्चहायनः ॥"
 हायनः, पु, (जहात्युदकमिति । हा + "हश्च ब्रौहिकालयोः" ३।१।१४८ । इति ख्युट् ।) ब्रौहमेदः । अग्निशिखा । इति मेदिनी ॥
 हार, त्रि, (हरेदि । हरि + अण् । पक्षे हर-तीति । हर तदेष । हर + स्वार्थे अण् ।) हरिसम्बन्धोयम् । हरणकर्तुं । यथा,—
 "यच्छृण्वतोऽपैत्य'तिर्विद्वेष्या
 सत्वश्च शुध्यत्यचिरेण पुमः ।
 भक्तिर्हरी तत्पुरुषे च सख्य
 तदेव हार वद मन्वसे चत् ॥"
 इति श्रीभागवते । १०।७२ ॥
 "तदेव हार हरेश्वरित मनोहर वा ॥"
 इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥
 हारः, पु, ह्रियते मनो येन । ह + घञ् । सुक्ता-माला । तत्पर्याय । सुक्तावली २ । इत्यमरः २।६।१०५ ॥ हारा - यष्टिः ४ यष्टी ५ लता ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ५।८ ।
 "विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
 विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
 बबन्ध बालारुण्यवभ्रु वल्कल
 पयोधरोत्सेधविशोर्णसहति ॥"
 ह्रियन्ते प्राणा यचेति ।) युद्धम् । इति मेदिनी ॥
 (ह + भावे घञ् । हरणम् । यथा, भागवते । १०।६३।१७ ।
 "हस्युन्मर्गान् हिसया वर्त्तमानान्
 जन्मैतत्ते भारहाराय भूमे ॥"
 हारकः, पु, (हरतीति । ह + कुल् ।) कितवः । चौरः । गद्यमेद ॥ विज्ञानविशेषः । इति मेदिनी ॥ शाखोटहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाजकाङ्कः । इति लोलावतो ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, मनु । ११।५१ ।
 "वस्त्रापहारकः श्वेत्त्र पङ्कतामश्चहारकः ॥"
 हारहारा, स्त्री, कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हारहरः, पु, मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 हारहरा, स्त्री, द्राक्षा । इति हलायुधः ॥ (पर्यायो यथा,—
 "द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
 सृष्टीका हारहरा च गोस्तनी चापि
 कौर्त्तिता ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाशनाः घोणपुरीषमूत्र-
विस्तीर्णकर्णास्तनुरोमगण्डाः ।
ते सार्वभौमाभिः न प्रसूता
विश्वसुक्ताः प्रभवन्ति चैषु ॥ ७ ॥
ये दोर्घगण्डाः सुविभक्तदेहा
महाजवाः क्रोधपरीतकाय ।
विश्वकर्णास्तनुपुच्छन्ताः ।
सदाशनश्चैव वशाप्रियाश्च ॥
प्रहृष्टगण्डास्तनुलोमयुक्ताः ।
ते सुप्रतीकप्रवरप्रसूताः ।

महाप्रमाणामितमीतिकानि

भवन्ति चैतन्नजगाद काप्य. ॥८॥१॥

एकजातिसमुत्पन्नो गजः शुद्ध इति श्रुत ।
लक्षणश्च यथा प्रोक्त शुद्धश्चैतत् दृश्यते ॥
शुद्धिजातिसम्भूतस्तल्लक्षणसमन्वित ।
जारजो नाम विख्यातो यथास्व बलवोर्ध्ववान् ॥
हिजातिद्वयजातो यः स शूर इति कथ्यते ।
हिजातिजारजोत्पन्न उद्धान्त इति कथ्यते ॥
एव सयोगभेदेन गजजातिरनेकधा ।
तां यो जानाति तत्त्वेन स राज्ञ पात्रमर्हति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तेषा भेदश्चतुर्विध ।
विशाढाङ्गाः पवित्राश्च ब्राह्मणाः स्वल्पभो-

जिनः ॥

शूरा विशाला वज्राशाः क्रुद्धा चक्षिय-
जातय ॥ * ॥

अथ गुणा ।

“यथा रक्त यथा खड्गो यथा स्त्री सप्तयो यथा ।
परीक्ष्यन्ते गुणैरेव गजानामपि निर्णय ॥
रस्यो भीमो ध्वजोऽधीरो वीर शूरोऽष्ट-

मङ्गल ।

सुनन्द सर्वतोभद्रः स्थिरो गम्भोरवेद्यपि ।
वरारोह इति प्रोक्ता गजा द्वादश सत्तमा ।”
तदयथाह भोज ।

“विभक्तावयव पुष्ट सुदन्तः सुमहानपि ।
तेजस्वी रम्य इत्युक्तो गज सम्पत्तिवर्धक ॥ १ ॥
अहुशादिप्रहारैण यस्य भीतिर्न जायते ।
स भीमोऽय गज शूरो राज्ञ सर्वायसाधन ॥ २ ॥
शुद्धायात् पुच्छपथ्येन्न रेखा यस्यैव दृश्यते ।
ध्वजः शुद्धो गजो नाम सार्वभौमप्राणदा-

यक ॥ ३ ॥

समो कुम्भी खराकारो आवर्त्तो तत्र चोच्छ्रयी ।
अधीरोऽय गजो नाम्ना राज्ञा विप्र विना-

शनः ॥ ४ ॥

आवर्त्तः पृथ्वी यस्य स्वनाभिमभिवन्दति ।
पुष्टाङ्गो धलवान् वीरो राज्ञामभिमतप्रदः ॥ ५ ॥
महाप्रमाण पुष्टाङ्ग सुदन्तसारुगण्डकः ।
भक्षणे भक्षणे शूरो लक्ष्मीविवर्धन ॥ ६ ॥
सितो दन्तौ सित पुच्छ सितारंखा सितारंखाः ।

रक्तकुम्भाक्षिबीर्याङ्गैर्विश्रेयः सोऽष्टमङ्गलः ॥
अथ गजन्द्रो यस्यास्ते तस्य स्यात् सकला मही ।
नारिष्टानौतयस्तत्र यत्रास्तस्य गजेश्वरः ॥

आयोजनशतं यावदनर्धं कुरुते चयम् ।
नाल्यपुच्छं रयं प्राप्या मनुजैस्ते, कलौ युगे ॥८॥
शुभो दन्तौ शुभः, शुक्लः शुभो कुम्भी शुभस्तनुः ।
गण्डयोर्गण्डयोर्मध्ये भावर्त्तः शुभलक्षणः ॥

शश्वत्सुतिपरिभूतगण्डदेशा-
सोऽङ्गाङ्ग्रेण विनिवारयितुं न शक्याः ।
ज्ञातिद्विपो नवपयोदरवा गभीराः
पृथोभुजा सकलसौर्यकरा भवन्ति ॥*॥

अथ दोषाः ।

“दोनः, चीणोऽय विषमो विरूपो विकलः

खरः ।

विमदो भ्रापक काको धूम्रो जटिल इत्यपि ॥
अजिनी मण्डली श्वत्री हतापत्तो महाभय ।
राष्ट्रहा सुपत्नी भाली निःसत्त्व इति विशति ।
महादोषाः समाख्याता गजाना भोजभृशुजा ॥”
तदयथा,—

“अतिचीणतरः चीणतनुदन्तोऽतिनिष्पृभः ।
दोनारयः कुरुते दीन भूभुभ नात्र सशय ॥ १ ॥
खर्व्वशुष्ठी महापुच्छो निश्वासी वेगवर्जित ।
चीणोऽय कुरुते चीण स्वामिन घनसम्पदा ॥ २ ॥
कुम्भे दन्तेऽन्तिकर्णे च वैषम्य पार्श्वयोस्तथा ।
यस्याय विषमो नागो नागवत् कुरुते चयम् ॥ ३ ॥
आस्कन्धात्तु शिरः, चीण पयाद्भागस्य पुष्टता ।

विरूप इति नागोऽय कुरुते भूधनक्षयम् ॥ ४ ॥
नानाभोगैरपि हतैर्यस्य नो जायते मदः ।
युद्धाय नोपक्रमते विकल त विवर्जयेत् ॥ ५ ॥
खरता सहजा यस्य शरोरेऽस्तीति लक्ष्यते ।
तनुदन्तकरो हस्ती खरः कुलविनाशनः ॥ ६ ॥
न जायते मदो यस्य स्तकाले जायतेऽथवा ।
विरूपो विवशी वापि विमदः दूरतस्थजेत् ॥ ७ ॥

लघुप्रमाणः, चीणाङ्गस्तनुशुष्कशिरोदरः ।
अश्रान्त श्वसिति व्यथः पतैर्हे नैनयोर्मलम् ॥
त्रिके पुच्छाश्रतो वापि भावर्त्तो मण्डलोऽथवा ।
बहिः प्रकुरुते लिङ्ग सर्वथा गतश्चेदवत् ॥

भूभुजा नहि वीक्ष्योऽय भ्रापकाख्यो गजाधम
यदौश्वेच्छाश्रतो भूति शरोरारोग्यमेव वा ॥ ८ ॥
शुद्धेशो यस्य भक्तो स्कन्धदेशोऽतिगुच्छकः ।
कावोऽय कुरुते सृत्व स्वामिनो नात्र सशय ॥ ९ ॥
विषमो शङ्खो दन्तौ यस्य शुण्डविरोधिनी ।
मिद्येते वा विदोर्ध्वता श्वय शून्यान्तरावुभौ ।

कुरुते व्याधित नाथ धूम्रनामा गजाधम ॥ १० ॥
मूर्धजा कर्कशा रूक्षा जटारूपानुबन्धिनः ।
यस्याय जटिलो नाग कुरुते घनसचयम् ॥ ११ ॥
स्कन्धे वा गात्रदेशे वा लग्न चर्मोऽवलक्ष्यते ।
अजिनो नाम नागोऽय कुरुते भूधनक्षयम् ।

नैन स्पृशेन्न वोक्षेते यदोच्छेदात्मन त्रियम् ॥ १२ ॥
मण्डलानि प्रहृश्यन्ते एक हे वा बहूनि वा ।
विरूपाण्यु हतानीव मण्डली कुलनाशनः ॥ १३ ॥
तानि श्वेतानि यस्य स्युः श्वित्री स घननाशनः ॥ १४ ॥
हृदये उदरे चैव त्रिके पुच्छस्य मूलतः ।
शुद्धे मेद्रे पदे चैव भावर्त्तन हतत्रियम् ।

योगिनः कुरुते भूप प्रवासिनसुपद्भुतम् ॥ १५ ॥

गच्छतो यस्य गुल्फाभ्यां भवेत् संघर्षं
मुहुः ।

अपि सर्वगुणैर्युक्तस्याप्यय म महाभयः ॥
राष्ट्र धन कुल मन्थ मैत्र दारान् तथा प्रजाः ॥
क्षपयत्वशुभो नागो दृष्टमात्रो न शयः ॥
तत्रापिन्नयते लाकस्तत्र वक्ष्यभय भवेत् ।
व्याधिवर्जिभय वात्र यत्रास्ते स महाभयः ॥ १६ ॥
शृग सन्ताड्यमानस्तु पादैर्कं यो न गच्छति ।
पृष्ठोदर समाहृत्त्व रेखा रक्तसमा यदि ॥

न्यस्ताग्रिमपदस्थाने पथात् पातः पदे यदि ।
अपि सर्वगुणैर्युक्तो राष्ट्रहाय गजाधमः ॥
राष्ट्रादपाक्रियतेऽय भूमिजा श्रियमिच्छता ।
राष्ट्रान्ते रचितो मोहात् कुरुते राष्ट्रसत्त-

यम् ॥ १७ ॥

पादाद्यात्यन्तविषमा दन्तौ चान्योन्यवैषम्यौ ।
पक्षरो दृश्यते भग्न एको वाष्टौ द्वयोऽथवा ॥
दन्तौ वा चलन्तौ यस्य किमु वा न प्ररोहते ॥
कुम्भी वा विषदौ यस्य सुपनोस गजाधमः ।
राष्ट्रदुर्गवलात्मात्यक्षयकृत परित्यजेत् ॥ १८ ॥
चर्मखण्ड इवाभाति भाले यस्यातिकर्कशः ।
भाली स कुरुते नागो भक्तुः कुलधनक्षयम् ॥ १९ ॥
पुष्टो विशाल सद्दन्त सत्कारोऽपि शुभोऽपि
सन् ।

न रणे साहसो यस्य स नि सत्त्वो मजाधमः ॥
सर्वपा गजदोषाणामुक्त एव महानयम् ।
येनैकेन गुणा सर्वं दृष्टयान्तो सुनिश्चितम् ॥ २० ॥

पालकाप्यस्तु ।
“चीणदन्ताङ्गशुष्कत्व विषमत्व रदादिपु ।
शिरः चीणमधः पुष्टिरन्ते दोषा गजे मताः ॥”
गान्यस्तु ।

“ये कुञ्जरास्तनुरदास्तनुगण्डशुष्काः
क्षोणा सुदीनवपुषो गुणद्वेषमुष्का ।
वश्यादिभिः खलु गुणैरहिता चिताय
ते भूभुजासभिमता नहि वोक्षणीयाः ॥
यो न स्ववेत्तद्वल तनुमूर्धुभागो
निर्व्विथितासुपगतो बहुभोजनेऽपि ।
नेच्छत्यसावुपगतानपरान्निहन्तु
भूमोभुजा न हि गजोऽयमवेक्षणीयः ॥

दोषैर्दुष्टान् गजान् राजा न वोक्षेत् कदाचन ।
न्यसेहा परराष्ट्रेषु नगरात् क्रियते बहिः ॥
दद्यात् द्विजेभ्यः शुक्रेभ्यो गणकायाथवा नृप ।
दृष्ट्वा यदि गजान् दुष्टान् दद्याच्छुद्धिशत द्विजे ।
पुर नीराजयेद्वापि आत्मान वाथवा सुतम् ।
देवसूक्तेन जुहुयादयुत वातितत्पर ॥

तिलान् वा जुहुयादग्नी तथतीकारहेतवे ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन जातिरक्ता चतुर्विधा ॥
चतुर्विधाना भूपाना वाहने ते शुभप्रदाः ।
ये दोषा दोषवत्त्वानां त एव स्युः स्वजाति ॥
ये व्याधयो नराणां स्युस्ते गजानामपि श्रुताः ।
चिकित्सापि तथा तेषां मात्रा चैव गरीयसी ॥
इति गजपरीक्षा ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

हालाहली, स्त्री, मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हालिकः, त्रि, हलेन खनति यः । (हलस्यायमिति
वा हल + "हलसीरात् ठक् ।" ४।३।१२४ ।
इति ठक्) हलस्य वोढा । हलसम्बन्धे ।
तत्पर्यायः । सैरिक २ । इत्यमरः । २।८।६४ ॥
(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २ ।

"त्वहालाहलभृत्करोषि मनसो मूर्च्छा ममा-
लिङ्गितो
हानां नैव विभर्ति नैव च हल सुग्धे । कथं
हालिकः ।

सत्य हालिकतैव ते समुचिता शक्तस्य गोवाहने
वक्रोक्त्येति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरो हरः
पातु वः ॥")

हालिनो, स्त्री, खूबपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
हालो, स्त्री, कनिष्ठा श्यालिका । इति हेमचन्द्रः ॥
हालु, पु, (हल्यतेऽनेनेति । हल + उण् । इत्यु-
णादिष्टौ उज्वलः । १।१।) दन्तः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

हावः, पु, (ह्वे + घञ् ।) आह्वानम् । इति जटा-
धरः ॥ स्त्रोणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः । यथा,
"स्त्रीणां विलासविष्णोक्विभ्रमा ललितं तथा ।
हैला लीलेत्यमो हावाः क्रियाः शृङ्गार-

भावजाः ॥"

इत्यमरः । १।७।३१ ॥

स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजा क्रियाः
हावशब्देनोच्यन्ते । क्रियाः चेष्टाः । शृङ्गार-
भावो रतिः तत्र जाताः शृङ्गारभावजाः ।
ह्यन्ते रागिणोऽत्र हावः हुलि होमोऽदने
भाधारे घञ् । ह्यन्ते रागिनः कामान्नावने-
नेति करणे वा घञ् । यदुक्तम् ।

"युवानोऽनेन ह्यन्ते नारीभिर्मदनानले ।
अतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मताः ॥"
इति ।

हा कष्टं वयति शोषयतीति वै शोषे इत्यस्मात्
हे वा । यदाह भरतः ।

"अलङ्काराद्य नाव्यञ्जेया भावरसाश्रयाः ।
यीवनेवधिकः स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजाः ॥"
तथा ।

"लीला विलासो विच्छित्तिर्विश्रमः किल-
किञ्चित्तम् ।

मोहायित कुट्टमित विष्णोको ललित तथा ।
विज्ञतश्चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥"
इत्यमरभरतौ ॥*

तल्लक्षण यथा,—
"श्रीवारेचकसगुक्तो भ्रूनेत्रादिविकाशकत् ।
भावादीपत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ॥"
इत्युज्वलनौलमणिः ॥

हासः, पु, (हस + घञ् ।) हास्यम् । इत्यमरः ।
१।७।१८ ॥ (यथा, रघुः । १२।३६ ।

"सरम्भ मैथिलीहासः क्षणसीम्या निनाय-
ताम् ।

निवातस्मिता वेला चन्द्रोदय इवोदधेः ॥")

विकाशः । यथा, भट्टिः । २।३ ।

"विम्बागतैस्तौरवनेः सद्यश्चिं
निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।

कूलानि सामर्षतयेव तेनुः

सरोजलक्ष्मीं खलपद्महासेः ॥")

हासाः, [स] पु, (जहाति शीतकिरणमिति ।
हा + "वह्निहाधाजभ्यञ्छन्दसि ।" उणा० ४ ।
२२० । इति असुन् । तस्य सुट् च ।) चन्द्रः ।
वैदिकशब्दोऽयम् ॥

हासिका, स्त्री, हास्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हास्तिक, स्त्री, (हस्तिनां समूहः । हस्तिन् +
'अचित्तहस्तिघेनोष्ठक् ।' ४।२।४७ । इति
ठक् ।) हस्तिसमूहः । इत्यमरः । २।८।३६ ॥
(यथा, महाभारते । ८।४८ । १० ।

"दत्त्वा च दान विविधं नानारत्नसमन्वितम् ।
सगोहास्तिकदासीक साजावि गतवान् वनम् ॥"
हस्तिना चरतीति । "चरति" ४।४।८ ।
इति ठक् ।) हस्त्यारोहे, त्रि ॥

हास्तिन स्त्री, (हस्तिना नृपेण निर्वृत्तमिति ।
हस्तिन् + अण् ।) हस्तिनापुरम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । (हस्ती प्रमाणमस्य । हस्तिन् +
'पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।' ५।२।३८ । इति
अण् ।) गजपरिमाणे हस्तहस्तिसम्बन्धिनि च
त्रि ॥

हास्तिनपुर, स्त्री, (हास्तिनं पुरम् ।) हस्तिना-
पुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
८।३५।६ ।

"स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्र समेत्य च ।
उक्तावान् वचनं तथ्य हितश्चैव विशेषतः ॥")

हास्य, स्त्री, (हस + ख्यत् ।) रसविशेषः । स च
कौतुकोद्भवम् । तत्पर्यायः । हासः २ हसः ३ ।
इत्यमरः । १।१।१८ ॥ हसनम् ४ घर्षरः ५
हासिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥* अथ हासः ।

"विज्ञाताकारवाग्नेशचेष्टादेः कुतुकाद् भवेत् ।
हास्या हासः स्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥
विज्ञाताकारवाक्चेष्टं यदाहोक्त्वा हसेज् जनः ।
तदत्रालम्बन प्राहुः तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

अनुभावोऽस्मिन्सङ्घोचवदनस्मेरतादिकः ।
निद्राकस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥
ज्येष्ठाना स्मितहसिते मध्याना विहसिता-
वहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः ॥
ईषद्विकासि कथन स्मित स्यात् स्वन्दिताधरम् ।
किञ्चिन्न्यहज तत्र हसितं कथितं बुधे ॥
मधुरस्वर विहसितं सासशिरः कम्पमवहसितम् ।
अपहसितं सास्त्राचविच्छिन्नाङ्गं भवत्यतिह-
सितम् ॥"

यथा मम ।

"गुरोर्गिरं पञ्च दिनान्यधीत्य
वेदाप्तशास्त्राणि दिनद्वयञ्च ।
अमौ समाप्राय च तर्कपादान्
समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥"

अस्य नाटकमेलकप्रवृत्तिषु परिपोषो द्रष्टव्यः ।
अत्र च ।

"यस्य हासः स चेत् कापि साध्यान्वैव निबध्यते ।
तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥
अभेदेन विभावादि साधारण्यात् प्रतीयते ।
सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥"
एवमन्येष्वपि रसेषु द्रष्टव्यम् । इति साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेद ॥ * ॥ तस्य शुभाशुभलक्षण
यथा,—

"अकम्पं हसितं श्रेष्ठ मीलिताक्षमघापहम् ।
असक्तहसितं दुष्येत् तत् सोन्मादस्य नैकधा ॥"
इति गारुडे । ६५ । ३५ अध्यायः ॥
(हासयोग्ये, द्वि । यथा रघुः । २ । ४३ ।

सरुहचेष्टस्य सृगेन्द्रः । काम
हास्यं वचस्तदुदयं विवक्षुः ॥")

हाहल, स्त्री, हलाहलविषम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

हाहाः, [स] पु, देवगन्धर्वविशेषः । इत्यमर-
टीकाया भरतः ॥

हाहाः, पु, देवगन्धर्वविशेषः । यथा,—
"हाहा ह्यह्वैवमाद्या गन्धर्वान्स्त्रिदिवीकसाम् ॥"
इत्यमरः । १।१।५५ ॥

देवताना हाहाह्वैवमाद्या गन्धर्वान्स्त्रिदिवीकसाम्-
प्रभृतयो गन्धर्वशब्दाच्चाः । उपास्योपासक-
लक्षणसम्बन्धः । अव्युत्पन्नोऽय हाहाशब्दः ।
हाहति शब्द जहतीति चासृष्टिति हाको
विच् इत्येव व्युत्पन्ने तु शसाद्यचि धीरालोपो-

ऽच्यघावित्याहोपः सात् । असि प्रत्यये हाहः-
शब्दश्च सान्तोऽपि । गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तो
गन्धर्वो गायनेऽपि च । इति साहसाङ्गः । गन्धर्वं
पीतिहाहसोरिति वाचस्पतिः । हाहाशब्दोऽपि
दृश्यते । ह्यो हाहा ह्यह्व च ही ह्यणश्चैव
तुम्बुरिति व्याडिप्रभृतयः । इति भरतः ॥ * ॥
विस्मयशब्दे शोकशब्दे च व्य । यथा,—

"ततो हाहा ह्यत सर्वं दैव्यसैन्य ननाश तत् ॥
प्रहर्षञ्च पर जग्मुः सकला देवतागणाः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ३।४० ॥

हाहाकारः, पु, (हाहा इत्यव्ययशब्दस्य कारः
करणम् ।) युष्मकलरवः । इति केचित् ॥ (यथा,
महाभारते । १।१८।१६ ।

"हाहाकारः समभवत्तत्र सङ्घस्य ।
अन्योन्यं ह्निन्दता शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥"
शोकध्वनिः । यथा,—

"उद्दहो विकटो वायुः करालो वात्ययान्वितः ।
देशद्वलतानाञ्च हाहाकाराय कल्पते ॥"
इति ज्योतिषे वायुफलम् ॥

हाहाल, स्त्री, विषम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हि, न वर्द्धने । गतौ इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) गतिरिह अन्तर्भूत-
ज्यार्थत्वात् गतिप्रेरणम् । न, प्रहिणु स्वस्तु-
मिति भट्टिः । वर्द्धने विरलप्रयोगः । इति दुर्गा-
दासः ॥

हारावली, स्त्री, पुरुषोत्तमकृतकोषविशेषः । यथा,
“सुक्तामयातिमधुरा मसृणावदात-
श्वायाधिरागतरलामलसद्गुणयोः ।
साध्वी सता भजतु कण्ठमसौ प्रियेव
हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन ॥”

इति तद्वृत्तश्लोकः ॥

(हारस्य आवली ।) हारश्रेणी च ॥ (यथा,
गौतमोपनिन्दे । ११ । १३ ।

“हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिडाम-
मञ्जोरकङ्कणमण्युतिदौपित्तम् ॥”

हारि, स्त्री, (हरतीति । हृ + बाहुलकात् इज् ।
इत्युणादिह्रत्तो उज्ज्वलदत्त । ४।१२।४।) पथिक-
सन्तान । व्यूतादिभङ्गः । इति मेदिनी ॥ रुचिरे,
त्रि ॥

हारिकण्ठः, पु, (हारी मनोहरः कण्ठः कण्ठ-
रवो यस्य ।) कौकिल । (हारी हारयुक्तः
कण्ठो यस्य ।) हारान्वितगले, त्रि । इति
मेदिनी ॥

हारिणिक, पु, (हरिण हन्तीति । हरिण +
“पश्चिमव्यष्टगान् हन्ति ॥” ४।४।३५ । इति
ठक् ।) व्याधः । हरिणघातकः । इति केचित् ॥
हारित, पु, पश्चिमविशेषः । तत्पर्यायः । हरि-
तालुकः २ । इति जटाधरः ॥ हारीतः ३ ।
इति मेदिनी ॥ अस्य मासगुणा हारीतकशब्दे
द्रष्टव्याः । हरिद्वर्णश्च । (हरितस्य हरिचन्द्र-
पीक्षस्यापत्य प्रमानिति । हरित + अण् । हरित-
पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १३ । २८ ।

“हरितो रोहितस्याथ चक्षुर्हारित उच्यते ॥”

हारितक, स्त्री, (हरितकमेव । स्वार्थे अण् ।)
शाकम् । इति शब्दरत्नावलो ॥

हारिद्र, पु, कदम्बवृक्षः । (हरिद्रया रक्तम् ।
हरिद्रा + “हरिद्रामहारजनाभ्यामज्ज्वलव्य ॥”
४।२।२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण् ।)
हरिद्रारक्षिते, त्रि । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा-
वर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ५ । ५८ ।

“दूर्वाकाण्डश्यामे हरिद्रे वापि निर्दिष्टेभ्यश्चर-
कम् ॥”

विषभेदः । यथा,—

“हरिद्रातुल्यमूलो यो हरिद्रः स उदाहृतः ।”
इति भावप्रकाशः ॥

हारी, स्त्री, सुक्ता । यथा,—

“सुक्ता सुक्ताफल शुक्लवीजं हारी च भौक्ति-
कम् ॥”
इति शब्दरत्नावलो ॥

हारी, [न्] त्रि, (हारोऽस्त्वस्येति । इनिः ।)
हारविशिष्टः । यथा,—

“केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटौ
हारी हरिणयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ।”

इति नारायणध्यानम् ।

(हरतीति । हृ + णिनि ।) हरणकर्त्ता ॥
अथा, महाभारते । १ । २ । ५५ ।

“ह्रियते वध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमूढमग्नी दुष्टाग्निर्बुद्धभ्रान्तेरिव सारथिः ॥”
मनोहरः । यथा, शाकुन्तले प्रस्तावनायाम् ।
“तवास्मि गोतरागेण हारिणा प्रसभ हृतः ।
एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरहसा ॥”

हारीतः, पु, पश्चिभेदः । (अस्य लक्षण गुणाय ।

“हारीतोऽरक्तपित्तः स्याद्वरितोऽपि स कथ्यते ।”
हारीतो हारीत इति लोके ।

“हारीतो रूच उष्णय रक्तपित्तकफापह ।
खेदस्वरकरः प्रोक्तः ईषदातकरय स ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
आयुर्वेद कर्त्तरि च । यथा,—

“अग्निवेशय मेलय जतुकर्णः पराशरः ।
हारीत चारपाणिय जम्बूदस्तगुर्नेवच ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

सुनिभेदः । स च धर्मशास्त्रकर्त्ता । (यथा,
याज्ञवल्करः । १ । ४ ।

“मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्कोऽग्नोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्बर्त्ताः कात्यायनबहस्पतो ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातानपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

अथ च पौराणिक आसीत् । यथा, भागवते ।
१२ । ७ । ५ ।

“अथ्यासुषि कश्यपश्च सार्वर्णिकतन्त्रणः ।
वैशम्पायनहारीतो पद वै पौराणिका इमे ॥”

कैतवः । इति मेदिनी ॥
हारीतकः, पु, (हारीत एव । स्वार्थे कन् ।)

हागैतपक्षी । हारिल इति हरिताल इति च
भाषा । तस्य मासगुणाः स्नादुत्वम् । कफ-
पित्तास्रदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हार्द, स्त्री, (हृदयस्य भावः कर्म वा । हृदय +
“हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥” ५ । १ । १३० ।

इत्यण् । “हृदयस्य हृत्क्षेत्रदणलासेपु ॥” ६ ।
३ । ५० । इति हृदादेशः ।) प्रेम । खेदः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ७१ । ५२ ।

“गावो ऋकास्तारयन्ति चरन्त्यो
गावधान सजनयन्ति लोके ।

यस्तस्मान् न गवा हार्दमिति
स वै गन्ता निरय पापचेताः ॥”

अभिप्रायः । यथा, भागवते । १ । ७ । ५५ ।
“अर्जुनः सहस्रात्राय हरेर्हार्दमयासिना ।
सखि जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सह मूर्धनम् ॥”

हार्द, [न्] त्रि, (हार्दमस्यास्तीति । इनिः ।)
खेद्युक्तः । यथा,—

“अथ च निकृतः पुत्रैर्हार्दमैर्भृत्यैस्तथोत्तमैः ।
स्वजनेन च सन्त्यक्तसुषु हार्दं तथाप्यति ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

शार्ङ्गः, पु, (ह्रियते इति । हृ + “कृहलोऽर्थः ॥”
३ । १ । १२४ । इति षन् ।) विभीतकङ्कणः ।

इत्तंभे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः ।
५ । ७० ।

“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदृदया वारणराजहार्दया ।

विनीक्य वृद्धोच्चमधिष्ठित त्वया
महाजनः खेरमुखो भविष्यति ॥”

हरणीयाङ्गः । तत्पर्यायः । भाष्य २ । इति
लीलावती ॥

हालः, पु, (हलेन क्रीडतीति । अण् । यद्वा,
हनतीति । हल + “ज्वलितिकसन्तोभ्यो ण् ॥”

३ । १ । १४० । इति णः ।) बलरामः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ शालिवाहनराजः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ हलः । इति मेदिनी ॥

हान्तकः, पुं, पीतहरितवर्णशः । यथा,—
“हरित पीतहरितच्छायः स एव हान्तकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

हालहलः, स्त्री, विषभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
हालहालः, स्त्री, विषभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हाला, स्त्री, (हल्यते कथ्यते इव चित्तमनयेति ।
हल + घञ् । टाप् ।) मद्यम् । इत्यमरः ।

२ । १० । ३८ ॥ (पर्यायो यथा,—
“मद्यन्तु सौधुमैरेयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवत्तमा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
तालादिनिर्यासमद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, भाषे १० । २१ ।

“योऽपिदित्यभिललाप न हालां
दुस्वयजः खलु सुखादपि मानः ॥”

हालाहः, पु, चित्रवर्णघोटकः । इति केचित् ॥
हालाहलः, स्त्री, पु (हालामपि हलतीति ।

हल + अच् ।) विषभेदः । तत्पर्यायः । हाल-
हलम् २ हाहलम् ३ हलाहलम् ४ हाल-
हलम् ५ हाहालम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य स्वरूपं यथा—
“गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।
तेजसा यस्य दहन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥

असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्ध्याया हिमा
लये ॥

दक्षिणाव्यतिटे देशे कोङ्कणोऽपि च जायते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
मद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च वामटे

उत्तरस्थाने ३५ अध्याये ।
“कालकूटेऽद्भुत्साध्यशृङ्गीहालहलादि-
कम् ॥”

हालाहलः, पु, (हालाहलमस्यस्येति । अच् ।)
कौटविशेषः । तत्पर्यायः । अञ्जलिकार कुटिल-
कौटकः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

हालाहलधरः, पु, (धरतीति । धृ + अच् । हाहा-
हलस्य धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

हालाहला, स्त्री, (हालाहलमस्यस्या इति ।
अच् । टाप् ।) सुद्रसूषिका । यथा—

“हालाहलास्वच्छलिका गिरिका बालः
सूषिका ।”

इति जटाधरः ॥

इति वा हिक्का के शब्दे जननादिति डः ।
इति भरतः ॥ * ॥ अथ हिक्कारोगनिदानम् ।
धन्वन्तरिखाच ।
“हिक्कारोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत । तच्छृणु ।
श्वासैकहेतुप्रायूपसख्याप्रकृतिसंश्रया ॥
हिक्का भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।
गभीरा च मरुत्तत्र त्वरया भुक्तिसेवितैः ॥
रुच्यतीक्ष्णखराशान्तरन्नपानैरपीडितः ।
करोति हिक्कामरुजा मन्दशब्दा क्षुधातुगाम् ॥
समं मत्स्यान्नपानेन या प्रायाति च सान्नजा ।
आयासात् पवनः क्रुद्धः क्षुद्रा हिक्का प्रवर्तयेत् ॥
जन्तुमूलप्रविष्टतामल्पवेगयुताञ्च सा ।
वृद्धिमायासतो याति भुक्तामात्रे च माईवम् ॥
चिरेण यमलेर्वैराहारेऽप्यनुवर्तते ।
परिणाममुखे वृद्धि परिणामे च गच्छति ॥
कम्पयन्ती शिरो शीवाभाभातस्यातिदृष्यतः ।
प्रलापच्छद्दं रतीसारनेत्रविप्रुतजृम्भिता ॥
यमलावेगिनी हिक्का परिणामवती च सा ।
ध्वस्तभ्रूशङ्खगुमस्य श्रुतिविप्रुतचक्षुषः ॥
स्तम्भयन्ती तनु वाचं श्रुतिं संज्ञाञ्च सुष्ठुती ।
तुदसी मार्गमन्यस्य कुर्वन्ती मर्मघट्टनम् ॥
पृष्ठतो नमनं सार्धं महाहिक्का प्रवर्तते ।
महामूला महाशब्दा महावेगः महाबला ॥
पकाशयाधो नामैर्वा पूर्ववत् सा प्रवर्तते ।
तद्रूपा सा महत् कुर्याज्जृम्भमङ्गप्रसारणम् ॥
गभीरेण जिनादेन गभीरा तु सुसाधयेत् ।
आये हे तर्कवेदक्ये उर्वलिङ्गाञ्च वेगिनीम् ॥
सर्वस्य सञ्चितामस्य स्वविरस्य व्यायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदकशस्य च ॥
सर्वेऽपि रोगा नाशाय मत्स्ये शीघ्रकारिणः ।
हिक्काश्वासौ तथा तौ हि मृत्युकाले कृता-
लयौ ॥”

इति गारुडे १५५ अध्यायः ॥ * ॥

नदीपथ यथा,—

“कुलस्य श्वासहिक्कातुत् कफगुल्मानिलापहः ॥
चिदोषज्ञ मधु पोक्त वातलक्ष प्रकीर्तितम् ।
हिक्काश्वासकमिच्छदिमेहदृष्ट्याविषापहम् ॥”

इति च गारुडे १७३ । ६, ५० अध्याय ॥

“तथा हिक्का हरत् पीता शीवर्चलयुता
सुरा ॥”

इत्यपि गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

अथ हिक्काधिकारः ।

तत्र हिक्काया विप्रकृष्टनिदानमाह ।

“विदाहिगुरुविष्टिभिरुद्भवातिशन्दिभोजनैः ।

शीतपानाशनस्थानरजोधूमैस्तृपानिलैः ॥

आयामकर्मभाराध्ववेगाघातापनर्पणैः ।

हिक्काश्वासञ्च कासञ्च नृणा समुपजायते ॥”

अपतपणसनशादि ॥ * ॥

सम्प्राप्तिमाह ।

“वायु कफेनानुगतः पञ्चहिक्का करोति हि ।

अन्नजा यगता क्षुद्रा गभीरा नहती तथा ॥”

सामान्यलक्षणमाह ।

“सुहृत्सुहृत्वायुदेति सखनो
यकृत्प्रिहान्वाणि सुखादिवाक्षिपन् ।
स दोषवानाशु हिनस्यसून् यत-
स्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥”

वायुरत्र सोदानः प्राणो बोद्धव्यः । उदेति ऊर्ध्वं
याति । सखनो हिगिति शब्दवान् । ऊर्ध्व-
गमनं विशिनष्टि यकृदित्यादि । प्रिहन्शब्दो-
ऽप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पात् । सुखादिति ख्वलोपे
पञ्चमी । तेन यकृत्प्रिहान्वाणि सुखमानौय
आक्षिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः । स वायुः ।
दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्दान् । वायुः कफे-
नानुगतः इति सप्राप्तेः । हिनस्तीति हिक्का
पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । हिगिति कायति
शब्द करोतीति वा ॥ * ॥ पूर्व्वं रूपमाह ।

“कण्ठोरसोर्गुत्त्वञ्च वदनस्य कषायता ।
हिक्काना पूर्व्वं रूपाणि कुचेराटोप एव च ॥”
वदनस्य कषायता वातात् । न तु कफात् माधुर्यं
व्याधिप्रभावात् ॥ * ॥ अन्नजाया लक्षणमाह ।
“पानान्नैरतिशयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।
हिक्कायत्यूर्ध्वं गो भूत्वा तां विद्यादन्नजा भिषक् ॥”
अनिलः प्राणो वायुः ॥*॥ यमलालिङ्गमाह ।
“चिरेण यमलेर्वैर्या हिक्का सप्रवर्तते ।
कम्पयन्ती शिरोश्रीव यमलां ता विनिर्दिश्येत् ॥”
क्षुद्रामाह ।

“विकृष्टकालैर्या वैगैर्मन्दैः सममिवर्तते !

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जन्तुमूलात् प्रधा-
वति ॥”

विकृष्टकालैः चिरेण । जन्तु कचोरसोः सन्धिः ॥
गभीरासाह ।

“नामिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गभीरनादिनी ।

अनेकोपद्रववती गभीरा नाम सा श्रुता ॥”

अनेकोपद्रववती दृष्ट्याज्वरादियुक्ता ॥ * ॥
महतोमाह ।

“मर्मास्थ्यापीडयन्तीव सतत या प्रवर्तते ।

महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगतप्रकम्पनी ॥”

मर्माणि वस्तिहृदयशिरःप्रवृत्तानि ॥ * ॥ असा-
ध्यत्वमाह ।

“आयस्यते हिक्कते यस्य देहो

दृष्टिर्बोर्ध्वं भ्रास्यते नित्यमेव ।

क्षीणोऽन्नद्विट् क्षीति यथातिमात्र

तौ द्वौ चान्यौ वर्ज्येहिक्कमानौ ॥”

आयस्यते विस्तार्यते इव । तौ हाविति आय

स्यत इत्यादिना मित्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः ।

क्षीण इत्यादिनातिमात्रमित्यन्तेनापरः । तौ

द्वौ । अन्यौ च गभीरयाऽपि महत्या च हिक्क

मानौ वर्ज्येत् । अपरश्च ।

“अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकशस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यायिनः ॥

आयासाञ्च समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवि-

तम् ।

यतिक्का च प्रलापार्तिदोहदृष्ट्यासर्ज्यता ॥”

साध्यत्वमाह ।

“अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतो-
ऽन्यथा ॥” *॥*॥

अथ हिक्कायाश्चिकित्सा ।

“यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्ण वातानुलोमनम् ।
भेषज पानमन्त्रं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥
हिक्काश्वासान्तरे पूर्व्वं तैलाक्तै स्लेट उच्यते ।
ऊर्ध्वार्धं शोधनं शक्ते दुर्बलैः शमन मतम् ॥
प्राणायामोऽतर्ज्जनविस्सापनश्रीतवारिपरिपेकैः ।
चित्तैः कथाप्रयोगैः शमयेद्दिक्का मनोऽभि-
घातेऽथ ॥

हिक्कार्तस्य पयश्चाग हितं नागरसावितम् ।

मधु शीवर्चलोपेत मातुलुङ्गरस पिबेत् ॥

मधुक मधुसयुक्त पिप्पली शर्करान्विता ।

नागर गुडसंयुक्तं हिक्काह्न लावणत्रयम् ॥

कण्ठामलकशुण्डीना चूर्णं मधु सितायुतम् ।

सुहृत्सुहृ प्रयोक्तव्य हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥

चूर्णं कणागैरिकयोः सक्षौद्र चावलेहयेत् ॥

प्रवालशङ्खतिफलाचूर्णं मधुघृतयुतम् ।

पिप्पली गैरिकश्चेति लेहो हिक्कानिवारण ॥

नैपास्या गोविपाणाद्वा कुष्टात् सर्ज्जरसस्य वा ।

धूपं कुशस्य वा सान्धं पिवेद्विक्रोपशान्तये ॥

नैपालो मनःशिला ।

“निर्धृमाङ्गारनिःक्षिप्तहिङ्गुमाषं बलोद्भय ।

हिक्कापञ्चापि हन्त्याशु धूमः पीतो न सययः ।

हरणुना कण्ठानाञ्च काथो हिङ्गुसमन्वितः ।

हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥

चन्द्रशूरस्य वीजानि क्षिपेदष्टगुणै जले ।

यदा मृदूनि गृह्णीयात्ततो वाससि गालयेत् ॥

हिक्कातिवेगविकलस्तज्जल पलमात्रया ।

पिबेत् पुनः पुनश्चापि हिक्कावश्यं प्रशाम्यति ॥”

चन्द्रशूररसः ॥*॥ इति हिक्काधिकारः । इति

भावप्रकाशः ॥

हिङ्गारः, पु, (हिं इत्यव्यक्तशब्द करोतीति । क्त-
अप् ।) व्याघ्रः । इति केचित् । (हि इत्यस्य
कार । करणम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
२२ । ७।

“हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गुताय स्वाहेति ॥”)

हिङ्गु, कौ, मूलविशेषनिर्यासः । स तु पारस्य-

खोरासानमूलतानादिदेशे भवति । हि इति

भाषा । तत्पर्याय । सहस्रवेधि २ जतुकम् ३

वाङ्कोकम् ४ रामठम् ५ । इत्यमरः । २८ । ४० ॥

वाङ्किकम् ६ रामठम् ७ । इति भरतः ॥ जन्तु-

घ्नम् ८ । इति रत्नमाला ॥ पिप्पलाकम् ९ वाङ्को

१० सहस्रवेधी ११ गृह्णीणो १२ मधुरा १३

सूपधूपनम् १४ जतु १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

केशरम् १६ । इति जटाधरः ॥ उग्रगन्धम् १७

भूतारि १८ जन्तुनाशनम् १९ क्षुपाङ्गम् २०

रक्षोणम् २१ उग्वीर्यम् २२ अगूढगन्धम् २३

जम्बू २४ गेदाकम् २५ दीपम् २६ । अथ

शुष्ण । दृश्यत्वम् । कटलम् । उपाकम् ।

हि, व्य, हेतुः । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
“अशस्य चक्षपरिग्रहसमा
यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”)

अवधारणम् । इत्यमर । ३।४।२५६, ३।४।५ ॥
पादपूरणम् । विशेषः । प्रश्नः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ६४ । ३० ।

“नाभिवादयसे माय न च मामभिभाषसे ।
किञ्च श्रेपे तु भूमौ त्व वत्स । किं कुपितो
हसि ॥”)

हेत्वपदेशः । सम्भ्रमः । प्रसूया । इति मेदिनी ॥
शोकः इति शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, पु, (हिंसति तच्छैलः । हिंस + ण्वुल्)
हिंस्रपशुः । अथर्वविद्वान्नाम्नः । शत्रु । इति
शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, त्रि, (हिंस + ण्वुल्) हिंसकर्त्ता ।
तर्क्यायः । घातुकः २ हिंस्रः ३ शरारुः ४
हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स चाष्टविधः ।
यथा,—

“भोक्तानुमन्ता संस्कर्त्ता क्रयिक्रयिहिंसका ।
उपहर्त्ता घातयिता हिंसकासाष्टधाधमाः ॥”
इति काशोखण्डम् ॥ * ॥

साधोभार्यादिहिंसने दोषो यथा,—
“भार्या प्रियसखीं यस्तु साध्वीं हिंसति निर्घृणः ।
न तेऽष्टत प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोनिजा ॥”
इति वाराहो ब्राह्मणदोषासूचनामाध्यायः ॥ * ॥
शरणागतदिहिंसकस्य अथर्ववैश्वानरस्य यथा,—
“शरणागतवालस्त्रीहिंसकान् सवसेत्र तु ।
चोणंश्रुताऽपि सदा कृतघ्नसंज्ञितानिमान् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयाज्ञवल्क्यवचनम् ॥

हिंसा, स्त्री, (हिंसनमिति । हिंस + अ । टाप्)
घातः । इति मेदिनी ॥ चौथ्यादिकर्म । यथा ।
हिंसा चौथ्यादिकर्म च । इत्यमरः । ३।३।२१८ ॥
चोरस्य कर्म चौथ्या आदिना बन्धनताडनहन्ति-
काशसाधादि च चकाराहोऽपि हिंसा । इति
तट्टीकाया भरतः ॥ * ॥ हिंसिते प्रतिहिंसाया
दोषाभावो यथा,—

“कृते प्रतिघात कुर्यात् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोष समाचरेत् ॥”
इति गारुडे । ११५ । ४७ ॥

विष्णुभक्तानां ब्राह्मणादीनाञ्च हिंसकानुरधि-
रान्नाशो यथा,—

“दुष्टा यदा मे भक्तानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
क्रावूनां देवतानाञ्च हिंसा कुर्वन्ति निधितम् ।
तदाचिरन्ते नश्यन्ति यथा वष्टी दण्डानि च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ६।६ - ६२ ॥
पशुहिंसानिषेधो बलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ अथ
वैधर्हिंसविचारः । मा हिंसात् सर्वा भूतानि
इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधि-
मनुसङ्गः । वायुः एतमालभेत । इत्यादिविधि-
विषयाप्राप्त्या वैधातिरिक्तविषयत्वम् ।

सर्वाः सर्वाणि ह्यसि वेत्यनेन तत् पद सिद्धम् ।
यदपि नानादर्शनटीकाकर्त्रिर्वाचयति मित्रै-
स्तत्त्वकौमुद्यां अभिहितम् । न च मा हिंसात्
सर्वा भूतानि इति सामान्यशास्त्र विशेषशास्त्रे-
णाग्नीसोमीयपशुमालभेत इत्यनेन बाध्यते इति
वाच्यविरोधाभावात् विरोधे हि बलौवसा दुब्बल
वाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
तथा हि मा हिंसादिति निषेधेन हिंसाया
अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरकत्वर्थमपि ।
न चानर्थहेतुत्वकनूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषभावव्यति-
कृतोऽप्युपकारित्वत्वेन । तदपि साख्य-
नये । भौमासकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयक
कार्यं इति निषेधविध्यर्थस्य वाच्यं विना अग्नी-
सोमीयपशुमालभनविषयकं कार्यं इति भाव-
विध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थे पशु-
हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वस्योपपद्यते
विरोधात् वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽख्येव
कुतो विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति
अन्यथा अज्ञाना प्रधानोपकारकत्वमपि नास्ती-
क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धोऽ-
साधनत्वम् । अनर्थसाधनत्व बलवदनिष्टसाधन-
त्वम् । न चानयोरेकत्र समावेश इति । अत-
एवोक्तं तस्मात् यज्ञे वधोऽवध इति । नन्वेव
श्वेनेनाभिचरन् यजेत इत्यत्र श्वेनस्य शत्रुवध-
रूपेऽसाधनत्वमवगत अभिचारो मूलकमी चेति
मनुना उपपातकगणनमध्ये पाठात् अनिष्ट-
साधनत्वमवगत तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
चेन्नैवम् । आततायिनमयान्ता हन्यादेवाविचा-
रयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाध-
नत्वम् । अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बल-
वदनिष्टसाधनत्वम् । इत्यविरोध इति । गुरु-
चरणा अभ्येवम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
ब्राह्मणस्य हिंसानिषेधो यथा,—
“हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधर्हिंसा तु राजसी ।
ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्विका
मता ॥”

इति आश्वविक्कटीकायां गोविन्दानन्दधृत-
नृहन्मनुवचनम् ॥

हिंसाकर्म, [न्] स्त्री, (हिंसाप्रधान कर्म)
अथर्ववेदीकामन्त्रयन्त्रादिनिष्पादितमारण्योच्चा-
टनादि । तत्पर्यायः । अभिचारः २ । इत्य-
मर । ३ । २ । १६ ॥

हिंसारु, पु, (हिंस्रस्तीति । हिंस + आरु ।)
व्याघ्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंसालु, त्रि, वधशीलः । घातुकः । हिंसघातो-
रालुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हिंसालुक, पु, (हिंसालु + लुक्) सत्राया वा
कन् ।) हिंसाशोकात्कृत् २ । यथा,—

“हिंसालुकः खादुकः खा योगितोऽलर्क
इत्यते ।”
इति हारावक्तो ॥

हिननशीले, त्रि ॥
हिंसितः, त्रि, (हिंस + क्तः ।) हिंसाप्राप्तः ।
यथा,—

“यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः श्रुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्वति अहं तेनापि हिंसितः ॥
यस्तु कन्या पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टौ पिढगणास्तेन हिंसिता नात्र सशयः ॥”
इति वाराहो ब्राह्मणदोषासूचनामाध्यायः ॥

हिंसोर, पु, (हिंस्रस्तीति । हिंस्र + “हिंस्रै-
रनोरचौ ।” उणा० ५ । १८ । इति ईरन् ।)
व्याघ्रः । खले, त्रि । इति उणादिवृत्तिः ॥

हिंस्रः, त्रि, (हिंस्रस्तीति । हिंस्र + “नमि-
कम्प्योति ।” ३ । २ । १६७ । इति रः ।)

हिंसाशीलः । तत्पर्यायः । शरारुः २ घातुकः
३ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ हिंसकः ४
हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शार्ङ्गः ३ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ हिंसाणां हिंसने दोषा-
भावो यथा,—

“कृपा कार्या सतां शब्ददहिंस्रेषु च जन्तुषु ।
हिंसाया न हि दोषश्च हिंसाणाञ्च ब्रजेभ्यः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ।
हिंस्रः, पु, (हिंस्रस्तीति । हिंस्र + रः ।) घारः ।
भौमसेजः । हरः । इत्युणादिकापः ॥

हिंसकः, पु, (हिंस्र एव । कन् ।) हिंस्रपशुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

हिंस्रपशुः, पु, (हिंस्र) पशुः । हिंस्रकज्जुः ।
तत्पर्यायः । व्याडः २ हिंस्रकः ३ हिंस्रकः ४
शिविः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वापदः ६ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंसा, स्त्री, (हिंस्रस्तीति । हिंस्र + रः । टाप् ।)
पलावलो । काकादनौ । मासौ । जटामासौ ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ गवेडुका । गवे-
धुका । नाडो । शिरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिंक, ज कूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ० अक०-सेट् ।) कोपधः । ज, हिंकति
हिंकते । ब्रूजांश्व्यक्तशब्दः । हिंकायामेवाय-
मिति भट्टमङ्गः । हिंकति लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

हिंक, क ड हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
भाल०-सक०-धट् ।) कोपधः । क ड, हिंक-
यति । इति दुर्गादासः ॥

हिंका, स्त्री, (हिंक कूजे + गुरीश्वेत् । टाप् ।
यथा, हिंकातेऽनयात् । हिंक + करणे घञ् ।)
रोगोपसर्गविशेषः । हिंकाचौ इति भाषा ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ८ ॥ हिंकाटो इति ख्याती
व्याधिविशेषः । हिंकाति कूनत्यनया हिंका ।
हिंक ज कूजे सेमक्तात् सरोरिति अ । हिंक-
यति हिंस्रस्तीति वा । हिंक क ड हिंसे पचा-
हित्वाद् । हिंगिति क्त्वा कायति शब्दायति

हिङ्गडोरः

हिङ्ग, इ ङ गतो अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-श्रावण-सक०-सेट् ।) इ, हिङ्गडते ।
 ङ, हिङ्गडते । इति दुर्गादासः ॥
 हिङ्गिम्ब, पु, राक्षसविशेषः । स भीमसेनेन हतः ।
 इति महाभारतम् ॥ (एतद्विवरणन्तु तत्रैव
 आदिपर्वणि १५३ अध्यायादारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
 हिङ्गिम्ब इति च पाठः ॥
 हिङ्गिम्बजित्, पु, (हिङ्गिम्ब जितवानिति । जि +
 क्तिप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिङ्गिम्बनिसूदन, पु, (हिङ्गिम्ब निसूदयतीति ।
 नि + सूद + णिच् + ल्युट् ।) भीमसेनः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 हिङ्गिम्बभित्, [ङ्] पु, (हिङ्गिम्ब भिनत्तीति ।
 भिद् + क्तिप् ।) भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 हिङ्गिम्बा, स्त्री, हिङ्गिम्बराक्षसभगिनी । यथा,—
 “हृष्टो मानुषमानस्य महाकायो महाबलः ।
 आघ्राय मानुष गन्ध भगिनीमिदमन्नवोत् ॥
 उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्ष्योऽय मम सुप्रिय ।
 स्नेहसवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥
 एवमुक्त्वा हिङ्गिम्बा तु हिङ्गिम्बेन तदा वने ।
 भ्रातृवचनमाज्ञाय त्वरभाषेव राक्षसी ॥”
 इति महाभारते आदिपर्वणि १५३ अध्यायः ॥
 तद्वर्गे भीमसेनौरसेन घटोत्कचो जातः । यथा,
 “प्रजन्ते राक्षसी पुत्र भीमसेनात्मजावल्गम् ।
 विरूपाक्ष महाबलं शङ्खकर्णं विभीषणम् ॥
 प्रणस्य विकचं पादावगृह्णात् स पितुस्तदा ।
 भ्रातृश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥
 घटो हास्योत्कच इति माता त प्रत्यभाषत ।
 अन्नवीक्षेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥”
 इति महाभारते आदिपर्वणि १५६ अः ॥
 हिङ्गिम्बापति, पु, (हिङ्गिम्बायाः पतिः ।) हनु-
 मान् । इति शब्दरत्नावली ॥
 हिङ्गिम्बारमण, पु, (हिङ्गिम्बाया रमणः ।) हनु-
 मान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिङ्गडन, क्लो, (हिङ्गड + ल्युट् ।) भ्रमणम् । रतम् ।
 इति मेदिनी ॥ लेखनम् इति विश्वः ॥
 हिङ्गिङ्कः, पु, लग्नाचार्यः । इति हारावली ॥
 हिङ्गिङ्करः, पु, हिङ्गडोर । इति शब्दरत्नावली ॥
 हिङ्गिणी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिङ्गिणीप्रियतमः, पु, (हिङ्गिणीः दुर्गायाः प्रिय-
 तमः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हिङ्गिणीरः, पु, (हिङ्गिणी इतस्ततो गच्छतीति ।
 हिङ्ग + ईरन् । इत्युणादिहत्ती उज्ज्वलदत्तः ।
 ४।३०।) समुद्रफेनः । इत्यमरः । २।८।
 १०५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १०। ६८३ ।
 “एतद्भिभाति चरमाचलचुडचुम्बि
 हिङ्गिणीरपिण्डरुचिशोतमरीचिविम्बम् ।
 उज्ज्वलितस्य रजनीं मदनानस्य
 घम दधत्कटलाच्छनकैतवेन ॥”)
 धार्ताङ्कः । पुरुषः । इति मेदिनी ॥ रुचकम् ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (क्लो, दाङ्गिमम् । इत्युज्ज्वल-
 धृतहारावली । ४।३० ॥)

हितोप

हितं, त्रि, (हि गतिभेदेषु धा धारणे पुष्टौ वा +
 क्त ।) पथ्यम् । गतम् । धृतम् । इति मेदिनी ॥
 इष्टसाधनम् । इति मुग्धबोधटोकाया दुर्गा-
 दासः ॥ मङ्गलम् । यथा,—
 “गच्छतस्तिष्ठतो वापि जायतः स्वपतो न यत् ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय तत् पशोरिव चेष्टितम् ॥
 अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
 श्रुतिसमयैर्वह्निभिर्विवर्जितस्य ।
 उदरभरणमात्रतुष्टबुद्धे
 पुरुषपशोः पशोश्च को विशेषः ॥”
 इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥
 सितम् । यथा,—
 “हितसमर्पणपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ता
 अधिहितहितमध्यास्तोऽपि तत्कालमित्रैः ।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 हितकाः, पुं, (हितमर्हतीति । हि + संज्ञाया
 कन् ।) शिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हितकारी, [न्] त्रि, (हितं करोतीति । क्त +
 णिनिः ।) मङ्गलकारकः । शुभकारकः ।
 यथा,—
 “लक्षणेन च धर्मात्मन् । भ्रात्रा तद्वितकारिणा ।
 मातृभिर्भ्रातृसहित पश्यामोऽद्य वय नृप ॥”
 इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १ सर्गः ॥
 हितप्रणीः, पु, (हितं प्रणयतीति । प्र + नी +
 क्तिप् ।) चारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हितवादी, [न्] त्रि, हितकथनशीलः । सत्परा-
 मर्शी । हितशब्दपूर्वकवदधातोर्णिन्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 हितवाली, स्त्री, (हिताना आवली यत्र ।)
 औषधविशेषः । इत्यावली इति हिन्दी भाषा ।
 तत्पर्यायः । हृद्गात्रो २ कुष्ठघ्नः ३ अङ्गार-
 कुष्ठकः ४ अङ्गारान्न्य ५ ग्रान्य ६ ग्रान्यलः
 ७ । अस्या गुणाः । सारकत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 ग्लोहगुल्मोदरकृमिकुष्ठगदाल्युग्रखर्जुकण्डूतिना
 शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हितैषो, [न्] त्रि, (हितमिच्छतीति । इष +
 णिनिः ।) हितेच्छाकारो । यथा, बृहद्वाज-
 मार्तण्डे ।
 “यात्राविवाहन्नतदन्वेष-
 प्रासादचूडाकरण हितैषो ।
 नष्टे भृगौ नोपदिशेन्नराणा
 देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम् ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 हितोक्तिः, स्त्री, (हितस्य उक्तिः ।) पथ्यवच-
 नम् । इति धनञ्जयः ॥
 हितोपदेशः, पुं, (हितानामुपदेशः ।) सत्परा-
 मर्शदानम् । यथा, महाभारते । १।२।१०१ ।
 “हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ।
 विदुरेण क्लतो यत्र हितार्थं स्नेच्छभाषया ॥”
 हितानामुपदेशो यत्र ।) विष्णुधर्मसूक्तमिद-
 लामसुहृद्देविग्रहसन्धिनामकथाचतुष्टयात्मक-
 नीतिशास्त्रम् । यथा,—

हिन्दोलः

“सिद्धिः साध्ये मतामन्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः ।
 जाङ्गवोफेनरेखेव यन्मुहूर्त्तं शशिनः कला ॥
 श्रुतो हितोपदेशोऽय पाटव सरक्तोक्तिपु ।
 वाचा सर्वत्र वैचित्र्य नोतिषिद्या ददाति च ॥”
 इति हितोपदेशप्रथमश्लोकहयम् ॥
 हिन्दोल, पु, वृक्षविशेषः । हिं तान् इति भाषा ।
 तस्य फल उद्वेगम् । इत्यमरः । २।४।१६८ ॥
 तत्पर्यायः । पूगरोट २ । तत्फलम् किरिटि ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * तस्य पर्यायान्तर
 गुणाश्च ।
 “हिन्दोलः स्थूलतालश्च बन्धुपत्रो बृहद्दलः ।
 स्थिरपत्रो हिधालेख्य शिरापत्रोऽस्थिराङ्घ्रिकः ॥
 गर्भस्त्रावो नीलतालो भौषणो बहुकण्ठकः ।
 अन्तसारो बृहत्ताल स्यात्तुर्दशधाभिधः ॥
 हिन्दोलो मधुराक्षश्च कफकृत् पित्तदाहनुत् ।
 अमल्लयापहारो च शिगिरो वातदोषकृत् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (व्यवहारोऽस्य यथा,—
 “गुडूचोबालहिन्दोलवानरीनीलभिण्डिकाः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे
 भाणिक्यरसे ॥) स तु टणराजविशेषः । यथा,
 क्रियांकीमुद्या वशिष्ठः ।
 “गुवाकतालहिन्दोलास्तथा ताडी च केतकी ।
 खर्जूरनारिकेलौ च समेते टणराजकाः ॥
 टणराजशिरापत्रैर्यः कुर्याद्वन्तधावनम् ।
 तावद्भवति चण्डालो यावद्वा नैव पश्यति ॥”
 इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥
 हिन्दुः, पु, (हीन दूषयतीति । दुष + डुः ।
 घृषादरादित्वात् साधु ।) जातिविशेषः । हिंदु
 इति भाषा । यथा,—
 “पश्चिमाश्रयमन्दास्तु प्रोक्तः पारस्यभाषया ।
 अष्टोत्तरशतःशोतियेपा संसाधनात् कली ॥
 पञ्च खाना सप्त मौरा नव शाहा महाबलाः ।
 हिन्दुधर्मप्रलोभारो जायन्ते चक्रवर्तिनः ॥
 होनश्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये । ॥
 पूर्वोक्तान्ये नवशत षडशीतिः प्रकोर्त्तिताः ।
 फिरङ्गभाषया मन्दास्तेषा संसाधनात् कली ॥
 अधिपा मण्डलानाश्च सयामेवपराजिताः ।
 इरेजा नव षट् पञ्च लण्डजाश्चापि भाविनः ॥”
 इति मेरुतन्त्रे ३३ प्रकाशः ॥
 हिन्दोल, पु, (हिन्दोल + घञ् ।) श्रावणशक्त-
 पञ्चविहितभगवद्वात्राविशेषः । भुलनयात्रा
 इति यस्य प्रसिद्धिः । षड्रागान्तर्मतराग-
 विशेषः । हिंङोल इति हिन्दी भाषा । यथा,
 “भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
 श्रीरागो मेघरागश्च षड्दते पुरुषाह्वयाः ॥”
 अस्य स्त्रियः ।
 “वेलावती रामकली देशाख्या पटमञ्जरी ।
 ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
 अथ हिन्दोलध्यानम् ।
 “नितम्बनीमन्दतरङ्गितासु
 दीलासु खिलासुखमादधानः ।

हिङ्गुलः

कामिवातकफविबन्धाधानशूलगुल्मनाशित्वम् ।
चक्षुष्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ॥
“हिङ्गुणा पाचन रुच्य तोषण वातघ्नासङ्घत् ।
रसे पाके च कटुक स्निग्धश्च वक्रदीपनम् ।
शूलगुल्मोदरानाहृत्कामिघ्न पित्तवर्धनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥*॥

अन्यच्च ।

“हिङ्गु तीक्ष्णं कटरस शूलालीर्षविबन्धनुत् ।
लघूष्णं पाचन स्निग्ध दौपन कफवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वशपत्नी । इति भावप्रकाश ॥ (काकादनौ ।
तदर्थं पर्यायो यथा,—

“हिङ्गु काकादनौ मता ।”

इति गारुडे २०८ अध्याये ॥

काचिद्रामठार्थं, पु । तत्पर्यायो यथा,—

“रामठ हिङ्गुरुच्यने ।”

इति च तत्रैव २०८ अध्याये ॥

हिङ्गुनाडिका, स्त्री, (हिङ्गुन नाडिरिव नाडि-
यस्या । कप् ।) नाडोहिङ्गु । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हिङ्गुनिर्यासः, पु, (हिङ्गुन इव निर्यासोऽस्य ।)

निम्बवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥

(पर्यायो यथा,—

“निम्ब स्यात् पिचुमर्दश्च पिचुमदश्च तित्तक ।
अरिष्ट पारिभद्रश्च हिङ्गुनिर्यास इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व खण्डे प्रथमे भागे ॥

हिङ्गुरसः । इति मेदिनी ॥

हिङ्गुपत्र, पु, (हिङ्गुन इव पत्रमस्य ।) हृद्गुदी-
वृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्ये
हृद्गुदीशब्दे ज्ञातव्यम्)

हिङ्गुपत्नी, स्त्री, हिङ्गुनः पत्नी । हिङ्गुपत्रमिष
पत्रमस्या । इत्यमरटीकाया भरत ॥ तत्-
पर्यायः । कारवो २ पृथुला ३ पृथु ४
वाप्योका ५ कवरो ६ पृथो ७ त्वक्पत्नी ८
कर्वरो ९ । इति जटाधरः ॥ पृथ्वीका १०
वाप्यिका ११ वाप्यका १२ वाप्या १३ पत्नी १४ ।
इति शब्दरत्नावलो ॥ दौघिका १५ तज्वी १६
दारुपत्नी १७ विष्ठी १८ वाप्यो १९ । अस्या
गुणा । कटुत्वम् । तोषणत्वम् । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातमहामिहरत्वम् । रुच्यत्वम्
पथ्यत्वम् । दौपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“हिङ्गुपत्नी भवेद्दुष्यः तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटु ।
हृद्गुद्विबन्धनाशः श्लेष्मगुल्मानिलापह्ना ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुपर्णी, स्त्री, (हिङ्गुन इव पर्णमस्याः । डीप् ।)
वशपत्नी । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलः, पु, क्लो, (हिङ्गु तदर्थं ज्ञातीति । ला +
क ।) रागद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । हिङ्गुसु २।
इत्यमरभरती । ३ । ५ । २० ॥ हिङ्गुलम् ३
रत्नम् ४ मर्कटशर्पम् ५ दरद ६ रसः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ उषपादम् ८ शुरुविन्दः ९ ।

३३६

हिङ्गुला

इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गुलिः १० रत्नपारदः ११ ।
इति जटाधरः ॥ वेम्बरम् १२ सुरङ्गम् १३
सुपरम् १४ रत्ननम् १५ दरदम् १६ खेच्छम् १७
चित्राङ्गम् १८ चूर्णपारदम् १९ चर्मारकम् २०
मणिरागम् २१ रसोद्भवम् २२ रत्नकम् २३
रसगर्भम् २४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफनिदोषहन्दीप-
ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

अथ हिङ्गुलस्य नामानि सप्तशानि गुणाश्च ।
“हिङ्गुल दरद खेच्छं विनास चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शकतुष्ककः ।
हमपादस्तृतीयः स्वादुगुणवानुत्तरोत्तरः ॥
चर्मारः शकवर्णः स्यात् सपोतः शकतुष्ककः ।
जवाकुसुमसङ्गाथो उषपादो महीक्षतमः ॥

तिक्त कषाय कटु हिङ्गुल स्वा-
श्रेत्रामयन्न कफपित्तहारि ।
हृत्सासकुष्ठज्वरकामलाश्च
श्लोहामवाती च गर निहन्ति ॥

ऊर्ध्वपातनयुक्त्या तु उभययन्त्रपाचितम् ।
हिङ्गुलं तस्य सत तु शकमेव न शोषयेत् ॥”
इति * ॥

तत्र हिङ्गुलस्य शोधनविधिः ।
“मेषीक्षीरेण दरदमस्त्रवर्गेषु भाषितम् ।
सप्तधारान् प्रयत्नेन शक्तिमायाति निश्चितम् ॥”
एव शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः ।

“तिक्त कषाय कटु हिङ्गुलं स्वा-
श्रेत्रामयन्न कफपित्तहारि ।
हृत्सासकुष्ठज्वरकामलाश्च
श्लोहामवाती च पर निहन्ति ॥” इति * ॥

(पर्यायः शोधनप्रकारान्तरश्च यथा,—
“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शकतुष्ककः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरत्नकः ॥
अस्त्रवर्णद्रवैः पिष्ट्वा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्ट शकौभूतो विशुध्यति ॥”
तथाच प्रकारान्तरम् ।

“आद्रकैर्लकुचद्रवैः सप्तधा भावितो यदि ।
हिङ्गुलः शकता याति निर्दोषो जायते खलु ॥
विष्वग्राभं हिङ्गुल दिव्यं रसगन्धकसम्भवम् ॥
मेहकुष्ठहर रुच्य बल्य मेधाग्निवर्धनम् ॥”
इति हिङ्गुलशक्तिः * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ।) अथ हिङ्गुलाद्रसाकर्षणाविधिः ।
“निम्बरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा यामभात्रकम् ।
छद्वा दरदमूर्धं तु पातयेत् सतयुक्तिवत् ॥
तत्रोर्ध्वपिठरीलम्न गृह्णीयाद्रससुत्तमम् ।
शकमेव हि तत् सत सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”
इति च भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुला, स्त्री, देशविशेषः । यथा,—
“ब्रह्मरन्ध्रे हिङ्गुलाया भैरवो भीमलोचनः ।
कोट्टी सा ज्ञानमाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥”
इति तन्त्रचूडासप्तौ पीठमाला * ॥

हिङ्गीरः

अन्यच्च ।

“कन्या चोत्सृष्टसजाता साष्टग्विल्लिङ्गि-
जुता ।

ततस्तामाह बालार्कप्रभां भैरवमूर्तिमान् ॥
शङ्करो वरदो लोकश्रेयार्थाय वचो महत् ।
त्वा पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ॥
यच्चविद्याधराश्चैव मानवाश्च शम्भुरि । ।
त्वा स्तोष्यन्ति सदा देवि बलिपुण्यात्करैः करैः ॥
चर्चिकेति शुभ नाम यस्माद्दुधिरचर्चिता ॥

इत्येवमुक्त्वा वरदेन चर्चिका

भूतानुयाता हरिचर्मवासिनी ।

महीं समन्ताद्विचचार सुन्दरी

स्यल गता हिङ्गुलमाद्यसुत्तमम् ॥”

इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः ॥

हिङ्गुलिः, पु, (हिङ्गु इव वर्णं लातीति । ला +
कि ।) हिङ्गुलः । इति जटाधरः ॥

हिङ्गुलिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव वर्णोऽस्या अस्तीति ।
हिङ्गुल + ठन् ।) कण्टकारी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या विषयो
ज्ञातव्यः ॥)

हिङ्गुलौ, स्त्री, वार्त्ताकी । इत्यमरः । २।४।१।१४
वृहती । इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुलुः, पु, क्लो, हिङ्गुलः । इत्यमरः । ३।५।२० ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शकतुष्ककः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरत्नकः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)

हिङ्गुशिराटिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव शिरा अट-
तीति । अट् + खुल् । टापि भूत इत्वम् ।)
वशपत्नी । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुल क्लो, मधुमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
आलु इति ख्यातम् ॥

हिङ्गुलः, पु, हिङ्गुलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिङ्गुलः, पु, (हिङ्गु इति नाम लातीति ।
ला + क ।) वृक्षविशेषः । हिङ्गुल इति वङ्ग-
भाषा । इजर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
निचुलः २ इङ्गुलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पिचुलः ४ नदीकान्तः ५ अम्बुजः ६ । इति
जटाधरः ॥ धनद ७ कान्तः ८ ललजः ९
दीर्घपत्रकः १० नदीलः ११ रत्नः १२
कार्मुकः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । पवित्रत्वम् । भूतवातामयानाप्रह-
चारादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“इङ्गुलो हिङ्गुलस्यापि निचुलस्याम्बुजस्तथा ।
जलवेतसवद्देशो हिङ्गुलोऽय विपापह ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गीरः, पु, हस्तिपादबन्धः । यथा,—

“विन्दूजाल पुनः पद्म शृङ्गो निगडोऽन्दकः ।
हिङ्गीरश्च पादपाशो वासिस्तु गजबन्धुः ॥”
इति हिंसचन्द्रः ॥

हिमारा

हिममहति, स्त्री, (हिमाना सहति ।) हिम-
समूहः । वरफ इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः ।
हिमानो २ । इत्यमर । १ । ३ । १८ ॥ मह-
हिमम् ३ । इति जटाधरः ॥
हिमहामकः, पु, (हिममपि हसति शीलतत्वात् ।
हम + गृह्ण् । हिन्ताल्लहच । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हिमा, स्त्री, (हिम + अर्थ आद्यच् । टाप् ।)
सूक्ष्मला । रेणुका । भद्रमुस्ता । नागरमुस्ता ।
पृष्ठा । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमाशुः, पु, (हिमा अशुवो यस्य ।) चन्द्र ।
इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, रघु । ५ । १६ ।
“पर्यायपोतस्य सुरैर्हिमाशो
कलाचयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥”)
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमाश्वभिष्य, स्त्री, (हिमाशोरिव अभिष्या
शोभा यस्य ।) रौप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हिमागमः, पु, (हिमस्य आगमो यत्र ।)
हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ८३ । ७ ।
“कौमुदे मासि रेवत्या शरदन्ते हिमागमे ।
स्योतशस्यसुखे काले कल्प सत्यवता वरः ॥”)
हिमाद्रिः, पु, (हिमप्रधानोऽद्रिः ।) हिमालय-
पर्वतः । इति भूरिपयोगः ॥ (यथा, रघु ।
४ । ७६ ।
“परस्मरेण विज्ञातस्त्रोपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवत सारो राज्ञः सारो हिमा-
द्रिणा ॥”)
हिमाद्रिजा, स्त्री, (हिमाद्री जायते इति । जन +
ङ ।) चौरिणो । इति राजनिर्घण्टः ॥
पार्वती च ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चांगिका-
याम् । १ ।
“मैव वक्ष्यसि किं वनं ननु जलं मूर्ध्ना मयै-
वोह्यते
वक्रोह्येति हिमाद्रिजामवचसं कुर्वन् हरः
पातु वः ॥”)
हिमाद्रितनया, स्त्री, (हिमाद्रेस्तनया ।) दुर्गा ।
इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
हिमाद्रितनयापति, स्त्री, (हिमाद्रितनयाया
दुर्गायाः पतिः) शिवः । इति कविकल्पलता ॥
हिमानो, स्त्री, (महहिममिति । “हिमारण्ययो-
र्महत्त्वे ।” ४ । १ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
डीप् आनुक् च ।) हिमसहतिः । इत्यमरः ।
१ । ३ । १८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १८० ।
“हिमान्या वीहवाधाय पतन्त्या प्रतिवत्सरम् ।
शान्ते दार्व्याभिमारोदो पण्माषान् पार्थिवो
ऽवसत् ॥”)
यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमाज, स्त्री, (हिमे हेमन्ते जात अक्षम् ।)
उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमारतिः, पु, (हिमस्य अरातिः ।) अग्निः ।
सूर्यः । इति मेदिनी ॥ चितकहच । अर्क-

हिमोत्त

वृक्षः । इत्यमरे वङ्गिसप्तकाकाङ्गशब्दयोर्दर्श-
नात् ॥
हिमालयः, पु, (हिमस्य आलय इव शकत्वात् ।)
शकलखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिमा-
नामालयः ।) खनामख्यातपर्वतः । तत्पर्यायः ।
नगपतिः २ मेनाधवः ३ उमागुरुः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हिमाद्रिः ५ नगाधिपः ६ ।
इति जटाधरः ॥ उदगद्रिः ७ अद्रिगट् ८
मेनकाप्राणेशः ९ हिमवान् १० हिमप्रस्थः ११
भवानीगुरुः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कुमारः । १ । १ ।
“अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तीर्थानधी वगाह्य
स्थित पृथिव्या इव मानदण्डः ॥”)
स तु नद्याया उत्तरे वर्तते । भारतवर्षस्य
सीमापर्वतोऽयम् । अस्य दीर्घे दशसहस्रयोज-
नानि । प्रस्थे द्विसहस्रयोजनानि । यथा,—
“एव दक्षिणेनेलाहृत निषधो हेमकूटो हिमा-
लयः इति प्रागायता यथा नौलादयः । अयुत-
योजनोत्सेधा हरिवर्षाकपुरुषभारताना यथा-
सख्यम् ॥” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अ० ॥
हिमालयसुता, स्त्री, (हिमालयस्य सुता ।)
उमा । इति कविकल्पलता ॥
हिमालया, स्त्री, (हिमस्य शीतस्य आलयो
यत्र ।) भूम्यामलौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमावती, स्त्री खर्णचौरो । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३८ ॥ (पर्यायो यथा,—
“कटुपर्णी हेमवती हेमचौरी हिमावती ।
हेमाहा पोतदुग्धा च तन्मूलञ्चोकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिमाह्व, पु, (हिममपि आह्वयते स्पृष्टे वणे-
नेति । ह्वे + कः ।) कर्पूरः । इति कौचिच् ॥
(वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ४० ।
“हिमाह्व दक्षिण वर्षे तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”)
हिमाह्वय, पु, (हिममाह्वयते स्पृष्टे वणेनेति ।
आ + ह्वे + अच् । हिमस्य आह्वया आह्वया
यस्येति वा ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ३६ ।
“यानि किं पुरुषाख्यानि वर्ज्यित्वा हिमहा
यम् ।
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखपाया ह्ययत्नतः ॥”)
हिमाश्रया, स्त्री, (हिमस्य शीतलस्य आश्रयो
यस्याः ।) खर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमिका, स्त्री, ढणपरि पतितहिमम् । इति
कौचिच् ॥
हिमेनु, त्रि, (हिम न सहते इति । हिम +
“तत्र सहते इति हिमासेनुः ।” ५ । २ । १२२ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या इनुः ।) हिमकेशितः ।
हिमार्त्तः । इति वधिच् ॥
हिमोत्तरा, स्त्री, (हिम उत्तरो यस्याः ।)
कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिरण्य

हिमोत्पन्ना, स्त्री, (हिमे हिमप्रधाने उत्पन्ना ।)
यावनाली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमोद्भवा, स्त्री, (हिमे हेमन्ते उद्भवो यस्याः ।)
शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिम्यः, त्रि, हिमभवः । हिमशब्दात् यत्पर्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदौ । ५ । २ । १२० ॥
हिरण्युः, पु, राहुः । इति कौचिच् ॥
हिरण्य, स्त्री, रेतः । खर्णम् । वराटकः । इति
मेदिनी ॥
हिरण्यमय, स्त्री, (हिरण्यस्य विकारः । हिरण्य +
मयट् । “दाण्डिनायनहास्तिनायनेति ।” ६ । ४ ।
१७४ । इति निपातितः ।) भारतवर्षादिनव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तद्विवरणं यथा । उत्तरोत्तरेणैलाहृत नौल
श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्यमय-
कुरुणा वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता
उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथक्
एकैकम् पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्तदुत्तरोत्तरो दशा-
शाधिकार्शेन दैर्घ्यं एव ऋसन्ति । इति श्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
हिरण्यमयः, पु, (हिरण्य + मयट् ।) वज्रा ।
सुवर्णमये, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भट्टिः ।
२ । ४७ ।
“हिरण्यमयो शाललतेव जङ्गमा
च्युता ढिवः स्थासुविराचिरप्रभा ॥”)
हिरण्य, स्त्री, (ह्यर्थेति दीर्घ्यते इति । ह्यर्थे गति-
कान्त्योः + “ह्यर्थेतिः कान्त्यन् हिर ङ ।” उणा०
५ । ४४ । इति कान्त्यन् । हिरादेर्गन्ध धातोः ।)
सुवर्णम् । (यथा, मनुः । २ । २४६ ।
“चेन्न हिरण्यं गामय्यं छत्रोपायनहमासनम् ।
धान्यं शाकस्य वासासि गुरवे प्रीतिर्भावहेतुः ॥”)
तद्वैदिकपर्यायाः । हेम १ चन्द्रम् २ रुक्मम् ३
अयः ४ हिरण्यम् ५ पेशः ६ छग्नम् ७
लोहम् ८ कनकम् ९ काञ्चनम् १० भर्मा ११
अमृतम् १२ मरुत् १३ दन्वम् १४ जातरूपम्
१५ । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि । इति
वेदनिर्घण्टौ १ अध्यायः ॥ धुस्तूरम् । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८४ ॥ रेतः । द्रव्यम् । वराटः ।
अक्षयम् । मानमेदः । अक्षयम् । इति मेदिनी ॥
रजतम् । धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पु,
गुग्गुलुविशेषः । तद्विकारो यथा,—
“महिषाक्षो महानोमः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यं पद्ममो ज्ञेयो गुग्गुलीः पद्मं जातयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिरण्यकगिपु, पु, दैत्यविशेषः । स तु कश्यपस्य
दित्या पद्मरा जातः । तस्य महोदरः हिर-
ण्यश्च । तस्य भार्या कयावुः । तस्य पुत्राः
महादः १ अनुष्ठादः २ ङ्गादः ३ प्रष्ठादः ४ ।
कन्या मिहिका । इति श्रीभागवतम् ॥ अपि च ।
“त्वया यो निहन्तौ देव ! दानयोः मधुकैटभौ ।
अवतोर्षी पुनर्दत्तौ भृत्वा कश्यपनन्दनौ ।
हिरण्यं कगिपुत्रेण हिरण्यक्षो महासुरः ॥

हिमं

खर्वः कपोलद्युतिकामयुक्तो
हिन्दोलराग कथितो मुनीन्द्रे ॥”

तत्पुष्पा यथा, सङ्गीतदपणे ।

“आभोर शुभ्रधवली चन्द्रकासविमोहका ।
चन्द्रकान्तं स्नेहवेद हिन्दोलात्मजकीर्त्तित ॥”
तस्य गानसमयो यथा,—

“हिन्दोलं पञ्चमः सिन्धुर्ललितश्च वसन्तक ।
मखारो भट्टीयारो च आश्रयामि प्रगोयते ॥”

इति बृहत्सङ्गीतरत्नाकर ॥ * ॥

हनूमन्मते षडरागाणां मध्ये द्वितीयरागः ।
ब्रह्मणं शरोरात्रिर्गतः । केचिन्मते नाभितः ।
अस्य जातिः श्रौडवः । अर्थात् ष ग म प नि
इति पञ्चस्वरमिलितः । अस्य गृह षड्जस्वरः ।
वसन्तर्तौ दिवाप्रथमभागे गानसमयः । राग-
मालायामस्य रूपम् । अल्पवय सुन्दर पीत-
वर्ण उक्तमाह स्वर्णमयहिन्दोलारूढ सुस-
ञ्जितसुन्दरोस्तोभि गीत गायन्तोभि हिन्दो-
लाद्योलयन्तोभिश्च सह परमानन्देन हास्य-
कौतुककारो । अस्य पञ्च रागिण्यः । यथा ।
रामकरो १ देशाखो २ ललिता ३ विलावल्लो ४
पटलस्वरो ५ । अस्य पुत्रा अष्टौ यथा । चन्द्र-
विम्ब १ मङ्गलः २ शुभ ३ आनन्द ४
विनीदः ५ प्रधन ६ गौर ७ विभासः ८ ॥ * ॥
भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । रामकलो १
मालावतो २ आशावरो ३ देवारी ४ गुण-
कलो ५ । तन्मते पुत्रा यथा । वसन्त १
मालव २ मारु ३ कुण्डल ४ शङ्खारवन्द ५
लङ्कादाहनः ६ नागधुन ७ धवल ८ । एषां
भार्या यथा । लीलावतो १ केरयो २ चयतो ३
पूरवी ४ पारावतो ५ तिरवण्यो ६ देवगिरो ७
सुरसती ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

हिन्दोलकः, पु, (हिन्दोल एव । कन् ।) यान-
तिशेषः । तत्पर्यायः । प्रेक्षा २ दाला ३ । इति
जटाधर ॥ दोलिका ४ हिन्दोला ५ । इति
हारावली ॥

हिन्दोला, स्त्री, (हिन्दोल + घञ् + टाप् ।)
दोलिका । हिंदला इति भाषा । इति हारा-
वली ॥

हिम, त्रि, (हन्ति उष्णमिति । हन + “हने-
र्हि च ।” उणा० १ । १४६ । इति मक् हि च ।)
शीतगुणविशिष्टः । शीतलवस्तु । तत्पर्यायः ।
शुषीमः २ शिशिर ३ जडः ४ तुषार ५
शीतल ६ शीत ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥
(यथा, सुगुते । ४ । २८ । “अपराह हिमाभि-
रङ्गि परिषिक्तगात्रः शालीना षष्ठीकानाञ्च
पथसा शर्करामधुरेषु देनमश्रीयात् ॥”)

हिम, स्त्री, (हन + मक् । हन्तेर्हि च ।) अक्राश-
वाप्यः । तत्पर्यायः । अवश्याय २ नौहारः ३
तुषारः ४ तुहिनम् ५ प्रासेयम् ६ महिमा ७ ।
इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ इन्द्रान्निधूमः ८
खुवाप्य ९ रजनोजलम् १० । इति हारावली ॥
यथा, रघुः । ८ । ४५ ।

हिमजः

“अथवा सृदुवस्तु हिमितु
सृदुनेवारभते प्रजान्तक ।

हिमसेकविपत्तिरत्र मे
नलिनो पूर्वनिदर्शनं मता ॥”)

अस्य गुणः । कफवायुवहः कृत्वम् । इति राज-
वल्लभ ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पञ्चकाष्ठम् ।
रङ्गम् । मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नवनोतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीतम् । इति
हिमचन्द्र ॥ (कर्पूरः । पर्यायो यथा,—
“पुंसि क्लोवे च कर्पूरं सिताम्नो हिमवालुकः ।
घनसारखण्डसङ्गं हिमनामापि स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिम, पु, (हन + मक् हन्तेर्हि च ।) चन्दनवृक्षः ।
इति हिमचन्द्रः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमन्तुं ।
स तु अग्रहायणपौषमासात्मकः । यथा,—
“हिमशिशिरवसन्तप्रौषवर्षाशरत्सु
स्तनतपनवनाभोऽम्बुगोचोरपानैः ।
सुखमनुभव राजस्तद्विधो यान्तु नाश
दिवसकमललज्जाशर्वरीरूपद्वयाः ॥”

इति ऋतुसंहार ॥

हिमालयपर्वतः । इति हिमजादिशब्ददर्श-
नात् ॥

हिमक, पु, (हिमेन कायतीति । कै + क ।)
विकटतटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकर, पु, (हिम शीतल कर किरणो यस्य ।)
चन्द्रः । यथा,—

“दृशा द्राघोयस्या दरदरितनोलोत्पलरुचा
दवौयास दोग रूपय कृपया मामपि शिवे ।।
अनेनाय धन्यो भवति न च ते हानिरियता
वने वा हर्षं वा समकरनिपातो हिमकरः ॥”
इत्यानन्दलहरी ॥

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकूट, पु, (हिमस्य कूटो यत्र ।) शिशिरत्तुं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिमस्य कूट इति ।
हिमालयशृङ्गे, पु, स्त्री ॥ यथा, भागवते । ५ ।
१० । १८ । “तथैवालकानन्दा दक्षिणेन ब्रह्म-
सदनाद् बहूनि परिकूटान्यतिक्रम्य हिमकूट-
हिमकूटान्यतिरभसतररहा लुण्ठतीति ॥”)

हिमगिरि, पु, (हिमप्रधानो गिरिः ।) हिमा-
लयपर्वतः । यथा,—

“धनुः पौष्य मौर्वी मधुकरमथो पञ्च विशिखा
वसन्त सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाप्येक सर्व्व हिमगिरिसुते । कामपि कृपा
मपाङ्गात्ते लब्धा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥”
इत्यानन्दलहरी ॥

(यथा च ।

“आग्नेया विन्ध्यशेलाद्याः सौम्यो हिमगिरि-
मतः ॥”

इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

हिमज, पु, (हिमाल् हिमालयात् जायते इति ।
जन + डः ।) मैनाकगिरिः । इति मेदिनी ॥

हिमशै

हिमजा, स्त्री, (हिमात् हिमालयात् जायते
इति । जन + डः । टाप् ।) पार्वती । शटौ ।
इति मेदिनी ॥ शौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमज्भटिः, पु, (हिमानां कुज्भटिः । पुषो-
दरादित्वात् साधुः ।) कुज्भटिः । इति हारा-
वली ॥ काचित् पुस्तके हिमभण्डिरिति पाठः ॥
हिमतैल, स्त्री, (हिमजात तैलमिति ।) कर्पूर-
तैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमदुग्धा, स्त्री, (हिमवत् शुभ्र दुग्धमस्याः ।)
शौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमदुर्दिन, स्त्री, (हिमेन दुर्दिनम् ।) हिम-
समूहपातेन दुःखदायकदिनम् । तत्पर्यायः ।

पत्रहिमम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः
हिमद्युति, पु, (हिमा द्युतिर्यस्य ।) चन्द्रः ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, माघे । ८ । १२ ।

“अविभाष्यतारकमदृष्टहिम-

द्युतिविम्बमस्तमितभानुनभ ॥”)

हिमद्रुम, पु, (हिमो द्रुमः ।) महानिम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमधातु, पु, (हिमो धातुरिव यत्र ।) हिमा-
लयपर्वतः । इति कैचित् ॥

हिमप्रस्थ, पु, (हिमप्रधानः प्रस्थो यत्र ।) हिमा-
लयः । इति हिमचन्द्रः ॥

हिमवत्सुत, पु, (हिमवत सुतः ।) मैनाक-
पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिमवत्सुता, स्त्री, (हिमवत सुता ।) गङ्गा ।
इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १० । ८८ ।

“ततः पपात गगनाद् गङ्गा सा हिमवत्सुता ॥”
उमा च ।

हिमवान्, [त्] पु, (हिममस्यास्तीति । हिम +
मत्तुप् । मस्य वः ।) हिमालयपर्वतः । इत्य-
मरः । २ । ३ । ३ ॥ तत्त्वान्था गङ्गा । यथा,—

“गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्व्वलोकैकपावनी ।
स्वयौगाग्निबलाद्देवी लोभे पुत्री महेश्वरोम् ॥”
इति देवोपुराणे १२ अध्यायः ॥

हिमविशिष्टे, त्रि ॥

हिमवालुकः, पु, (हिमस्य वालुका इव ।)
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य-
यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“पुंसि क्लोवे च कर्पूरं सिताम्नो हिमवालुकः ।
घनसारखण्डसङ्गं हिमनामापि स स्मृतः ॥”)

हिमवालुका, स्त्री, (हिमस्य वालुकेव ।) कर्पूरः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥ (यथा,—

“प्रनोरनीन हिमवालुका च

मित्रं नृणां स्यात् सति मूत्रक्षच्छे ॥”

इति वैद्यकपथ्यविधौ मूत्रक्षच्छेऽधिकारे ।)
हिमशकरा, स्त्री, (हिमस्य शर्करवः ।) याव-
नालो । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमशैलजा, स्त्री, (हिमशैलात् जायते इति ।
जन + डः ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

(हिमालयोक्ते, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।
“एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेत् हिमशैलजम् ॥”)

हिरण्य

पादुकोपानहं ह्यत्र चामरासनभोजनम् ।
ग्राम वा विषय वापि यदन्यद्व्ययित भवेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽङ्गि विनिवेदयेत् ।
हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते ॥
पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तर वसेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
कलिकलुषविमुक्तः सेवितः सिद्धसंघै-
रमरचमरमाहावीच्यमानोऽसुरोभिः ।
पितृशतमय बन्धून् पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-
नपि नरकनिमग्नास्तारयेदेक एव ॥
इति पठति य इत्यं य शृणोतीह सस्यक्
मधुसुररिपुलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः ।
मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं
विबुधपतिजनानां नायकः स्यादसोऽघम् ॥”
इति मातृस्ये २७५ अध्यायः ॥७॥
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सूक्ष्म-
शरीरसमष्टुपहितचैतन्यम् । तत्पर्यायः ।
प्राणात्मा २ सूत्रात्मा ३ । इति वेदान्तसारः ॥
हिरण्यदः, पुं, (हिरण्यं ददातीति । दा+कः।)
समुद्रः । इति केचित् । हिरण्यदातरि, नि ॥
(यथा, मनुः । ४ । २३० ।
“भूमिदो भूमिमाप्नोति दोर्धमायुर्हिरण्यदः ।
ऋहदोऽग्राणि वैश्वानि रूप्यदो रूपमुत्त-
मम् ॥)
हिरण्यदा, स्त्री, हिरण्यं ददातीति । दा+
क । टाप् ।) पृथिवी । इति केचित् ॥
हिरण्यनाभः, पुं, (हिरण्यं नाभौ यस्य ।)
मैनाकपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुनिविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । १५ । १५ ।
“हिरण्यनाभः जौश्वल्यं श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
एते परे च सिद्धेश्वरान्ति ज्ञानहेतवः ॥”)
हिरण्यवाहुः, पुं, (हिरण्यवत् वाहुर्यस्य ।)
श्रीणन्दः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ शिवः ।
इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १४।८।१६।
“हिरण्यवाह्वे राजदुष्टाय पतये दिशाम् ॥”)
हिरण्यरेता, [म] पुं, (हिरण्यं रेतो यस्य ।)
अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । ५५ । १० ।
“विभाकसुश्रितभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता हुतभुन् कल्पवर्णा ॥”)
चिचकहृत् । इत्यमरः । १।१।५८ ॥ सूर्यः ।
इति मेदिनी ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥७॥
अग्नेस्तन्नामकारणं यथा,—
“यत् पीतं वीतिहोत्रेण वीर्यं त्यक्तं पिना
किनः ।
तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् । मन्तेजा हुताशनः ॥
ततो जगाम देवानां सकाशममित्युतिः ।
दैवतैः प्रहितस्पर्णं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥
स गच्छन् कुटिला देवी ददर्श पथि पावकः ।
ता दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व मेजो यन्मम दुर्हरम् ॥
महेश्वरेण सत्यत्वं निर्दहेद्भुवनान्यपि ।
तद्धारणाच्च कुटिले । पुत्रो धन्यो भविष्यति ॥
इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमसुत्तमम् ।

हिरण्य

प्रक्षिप्तमात्रं जग्राह तेज ऐशं महापगा ।
ततस्त्वधारयद्देवो शार्वं तेजः स्वपुपुषत् ।
हुताशनोऽपि च भयादयत्र तत्र परिभ्रमन् ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि ह्यध्यास्ते हव्यमुक् ततः ।
मासमस्थौनि रक्तानि मेदोमज्जत्वचस्तथा ॥
रोमाणि चाक्षिकेशाद्याः सर्वं जाता हिर-
ण्ययाः ।
हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावक-
स्तदा ॥”
इति वामने ५४ अध्यायः ॥
हिरण्यवः, पुं, (हिरण्यानि सन्त्यचेति । हिरण्य
+ “वप्रकारणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।”
५ । २ । १०८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वः ।)
देवधनम् । देवस्यम् । इति केचित् ॥
हिरण्यवर्णा, स्त्री, (हिरण्यवत् वर्णा यस्याः ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः ॥
हिरण्यवाहः, पुं, (हिरण्यं वहतीति । वह+
अण् ।) श्रीणन्दः । इति शब्दरत्नावली भर-
तश्च ॥
हिरण्यवाहः, पुं, (हिरण्यवत् पीते अक्षिण्यौ
यस्य । अच् समासे ।) आद्यदैत्यविशेषः । स
च दितिगर्भं कश्यपाज्जातः वराहकृपिविष्णुना
हृतः । यथा,—
“दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशुद्धिनी ।
पूर्णं वर्षंशते साध्वी पुत्री प्रशुभवे यमौ ॥
प्रजापतिर्नाम तयोस्कार्पात्
यः प्राक् स्वदेहात् यमयोरजायत ।
तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा
य त हिरण्यवाहमदृतं साग्रतः ॥”
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १० । २, १८ ॥
“हृतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिद्धरूपिणा ।
हिरण्यवाहो धरोदारे बिभ्रता श्रीकर वपुः ॥”
इति तत्रैव ७ स्कन्धे १ अध्याये ४० श्लोकः ॥
अपि च ।
“तजस्त्री नाम वै शक्तो हिरण्यवाहो रिपु-
सूतः ।
हृतो वराहकृपेण हिरण्यवाहोऽथ विष्णुना ॥”
इति गारुडे । ८७ । ३० ॥
(पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
३० । ६४ ।
“उत्पलाहो सहस्राक्षं हिरण्यं महीत्-
पला ॥”)
हिरण्यश्वः, पुं, (हिरण्यस्य अश्वो यत्र ।)
तुलापुरुषादि-षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
“अथातः सप्रवक्ष्यामि हिरण्यश्वविधिं परम् ।
यस्य प्रदानाद्भुवने आनन्दफलमश्नुते ॥
पुण्या तिथि ममासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विक्ष्ण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
स्वल्पेणैकाग्निवत् कुर्याद्देसवाजिमखं बुधः ॥

हिरण्य

स्यापयेद्देदिमध्वे तु कृष्णाजिनतिलोपरि ।
कीशेयवस्त्रसंवीत कारयेद्देसवाजिनम् ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्रपलाद्बुधः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः ॥
पूर्णकुम्भाष्टकोपेत माख्येक्षुफलसंयुतम् ।
शय्या सोपस्करां तद्वद्देसमार्तण्डसंयुताम् ॥
ततः सर्वैर्ब्रह्मिणां स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्नन्दं श्रुत्वा कुसुमाञ्जलिः ॥
नमस्ते सर्वदेवेश ! वेदाहरणलम्पटः ।
वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि ससारसागरात् ॥
त्वमेव तप्तधा भूत्वा क्वायारूपेण भास्करम् ।
यद्वाद्भ्रमयसे लोकानत पाहि सनातनम् ॥
एवमुच्चार्य गुरवे तमश्च विनिवेदयेत् ।
दत्त्वा पापक्षयाङ्गानोर्लोकमभ्येति श्वाश्वतम् ॥
गोभिर्विभवतः सर्वानृत्विजथापि पूजयेत् ।
सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
सर्वशय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि ।
पुण्यश्रवणं तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥
इमं हिरण्यश्वविधिं करोति यः
पुण्यं समासाद्य दिनं नरेन्द्रः ।
विसुक्तपापः स पुर सुरारैः
प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥
इति पठति य इत्यं हेमवाजिप्रदान
सकलकलुषमुक्तं सोऽश्वयुक्तेन भूयः ।
कनकमयविमानेनाकंलोकं प्रयाति
त्रिदशपतिबधूभिः पूज्यते योऽथ पश्येत् ॥
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः क्षरेहा
हेमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।
सोऽपि प्रयाति हतकल्मषश्च देहः
स्थानं पुरन्दरमहेश्वरलोकानुष्टम् ॥”
इति माख्ये हिरण्यश्वप्रदानिको नाम २८०
अध्यायः ॥
हिरण्यश्वरथः, पुं, (हिरण्यश्वं सुवर्णघोटकयुक्तः
रथो यत्र ।) षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा, मातृस्ये ।
“आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानं ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानञ्च गोमहस्रञ्च पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्यश्वस्तथैव च ॥
पञ्चलाङ्गलकश्चैव धरादानं तथैव च ।
हिरण्यश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्तथा ॥
द्वादश विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
महाभूतघटस्तद्वत् षोडशं परिकीर्तितः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ ६ ॥
तद्विधिर्यथा,—
मत्स्य उवाच ।
“अथातः सप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
हिरण्यश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यान्दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विक्ष्ण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
स्वल्पेणैकाग्निवत् कुर्याद्देसवाजिमखं बुधः ॥

हिरण्य

सुदुर्जयो हतो तो तु पुनर्जातो महाबली ।
पुलस्त्यस्य कुले देव । राक्षसेन्द्रावरौ च तौ ॥
तयोस्तु पादविन्यासमसहन्तो जनार्दन । ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता दशास्यकुम्भकर्णयोः ॥”
इति ब्रह्मपुराणे वेश्यपणवरप्रदाननामाध्यायः ॥
तदुत्पत्त्यादि यथा,—

“दित्याः पुत्रद्वय जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
हिरण्याक्षश्च दुर्धर्षो हिरण्यकशिपुस्तथा ॥
कश्यपस्याश्रमोऽप्यासीत् पुण्ये वै पुष्करे पुरा ।
ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरुपगोभित ॥
आसनान्युपकुलमानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ।
ऋषोणाऋषिजा ते वै उपविष्टा यथाक्रमात् ॥
होतृस्त्रासन यन्तु हविस्तत्राय जुह्वत ।
अन्तर्वन्तौ दितिश्चैव पत्नी च समुपागता ॥
दशवर्षसहस्राणि गभस्तस्याभवन्तत ।
स तु गर्भो विनि सृज्य मानुर्वे उदरानदा ॥
निषसादासने गर्भं कश्यपस्यापि सन्निधौ ।
त दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वन्त तद्वितम् ।
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणानेन स स्मृत ।
हिरण्याचोऽनुजस्तस्य सिद्धिका च तथागुजा ।
राज्ञो सा जननो देवी विगचित्ते परिग्रह ।
हिरण्यकशिपुर्देव्यश्चकार परम तपः ।
ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यथ शिरा ॥
त ब्रह्मा हृन्दयामास देव्यं तुष्टो वरेण तु ।
सर्वामरत्व वने स गच्छात्स्त्रैर्न दिवा निशि ॥
अहं सर्वं विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थित ।
अणिमादिगुणेश्चैर्मेष मे दीयता वर ॥
तेनेवमुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेष्टितम् ।
दत्त्वा चास्य सभा दिव्या तत्रैवान्तरधोयत ॥
हिरण्यकशिपुर्देव्यं श्लोकैर्गीत पुरातन ॥
राजा हिरण्यकशिपुर्देव्यो या या निषेवते ।
तस्या तस्या भस्यैर्मुर्देवता ऋषिभि सह ॥
एव प्रभावो देव्योऽभूत् हिरण्यकशिपु पुरा ॥
स्वयमग्निश्च सृष्ट्यश्च वायुरिन्द्रो जल स्वयम् ।
भूत्वा चकार राज्य स मन्वन्तरचतुर्दश ॥
तस्यासीत् नरसिंहसु सृष्ट्युर्विष्णु पुरा किल ।
नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नार्द्रशष्का नखा

स्मृता ॥

हिरण्याक्षस्यता' पञ्च विज्ञान्ता. सुमहाबलाः ।
हिरण्यकशिपुो पुत्राश्चत्वार सुमहाबलाः ॥
प्रजाद पूर्वं जस्तेषामनुज्ञादस्तथैव च ।
सङ्गादस्यैव ऋदाश्च ऋदापुत्रान् शृणुष्व तान् ॥”
इति ब्रह्मपुराणे कश्यपोयप्रजासर्गनामाध्याय ॥
हिरण्यकशिपुहा, [नृ] पु, (हिरण्यकशिपु हत-
वानिति । हन् + क्शिप् ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्र ॥

हिरण्यकामधेनु, स्त्री, (हिरण्यनिर्मिता काम-
धेनुर्नृप ।) षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः सप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधि परम् ।
सर्वकामप्रदं नृपां महापातकनाशनम् ॥

हिरण्य

लोकेशावाहनं तद्वहोमकार्याधिवासनम् ।
तुनापुरुषवत् कार्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पेवैकाग्निवत् कुर्याद्गुरुकः समाहिताः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सश्च कारयेत् ॥
उत्तमा पलसाहस्रा तदर्हेन तु मध्यमा ।
कनोयसो तदर्हेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ।
शक्तिस्त्रिपलादृष्टं अशक्तोऽप्युह कारयेत् ॥
वेद्या कृष्णाजिन न्यस्य गुडमस्यममन्वितम् ।
न्यसेदुपरि ता धेनु महारत्नेरलङ्कताम् ॥
सुभाष्टकसमोपेतां नानापलसमन्विताम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
पञ्चदशष्टकं तद्वत् नामाफलविभूषितम् ।
भाजनस्त्रासन तद्वत्तान्दोहणक तथा ॥

कौपेयवस्त्रद्वयमप्रयुक्ता

दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरा कुण्डलिनी सघण्टा
मण्डिका चन्द्रकरीव्यपादाम् ॥
सरेय सर्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलेर्निकै ।
अनाजिकुस्तुम्बुर्गर्कराभि-
र्वितानकञ्जोपरि पञ्चवर्णम् ॥
ज्ञान ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य स पुष्पहस्तः ।
आवाहयेत् ता गुडधेनुमन्त्रै-
र्दिजाय दद्यादथ दर्भपाणि ॥
त्व सर्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरविषयगोदधिपर्वतानाम् ।
त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परा नमामि ॥
लोकै यथेष्टितफलार्थविधायिनी त्वा-
मासाय को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यं ।
ससारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वा कामधेनुमिति वेदविदो वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकनकगुणान्विताय
विप्राय य' कनकधेनुमिमा प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेहजष्ट
कन्यागणैः परिहृत' पदमिन्दुमौलिः ॥”

इति मात्से हिरण्यकामधेनुप्रदानिको नाम
२५३ अध्यायः ॥

हिरण्यकौष', पु, (हिरण्यस्य कौष इव ।) कृता-
कृतस्वर्णरूप्यम् । इति हेमचन्द्र ॥

हिरण्यगर्भ', (हिरण्य हेममयाण्ड गर्भं उत्-
पत्तिस्थानमस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।१६ ॥
हिरण्य' गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य हिरण्यस्य गर्भो
भूण इति वा हिरण्यगर्भं । एतस्याण्डं हिरण्य-
वर्णमभवत् । तथा च स्मृतिः ।

“हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ।

तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयन्धुरिति विद्युतः ॥”

इति ।

उपचारात् हिरण्यवर्णमण्डं हिरण्यम् । इति
भरत ॥ अथश्च ।

“हिरण्यगर्भोऽभूच्चया तेन दुर्धर्मता क्षी ॥”

हिरण्य

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ते ४५ अध्यायः ॥
षोडशमहादानान्तर्गतद्वितीयमहादानम् । यथा,
मत्स्य उवाच ।

“अथातः सप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भास्य महापातकनाशनम् ॥
पुण्या तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विष्णुण्डपमन्थारभूपथाच्छादेनादिकम् ॥
कुर्यादुपापितस्तद्वहोमेशावाहनं बुध ।
पुण्याष्टवाचन कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ।
ब्राह्मणैरानयेत् कुण्ड तपनोयमय शुभम् ॥
हासतत्यङ्गुलीच्छाय हेमपङ्कजगर्भवत् ।
त्रिभागद्वेणं विश्वारमाव्यचारामिपूरितम् ॥
दशास्ताणि सरजानि दात्र सूचो तथैव च ।
हेमनाल सपिटक बहिरादित्यभयुतम् ॥
तथेवावरण नामैरुपवोतश्च काञ्चनम् ।
पार्श्वत' स्थापयेत्तद्वहोमण्डण्ड कमण्डलुम् ॥
पद्माकार पिधान स्यात् समन्ताटङ्गुमाधिकम् ।
सुक्तात्रलौसमोपेत पद्मरागतलान्वितम् ॥
तिलद्रोणोपरिगत वेदमध्ये ततोऽर्द्धघेष् ।
ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघाघरवैष् च ॥
सर्वोपधुटक स्नान स्नापितो वेदपुङ्गवै ।
शुक्लमाख्यास्वरधर सर्वभरणभूषितः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्र गृहीतकुसुमाञ्जलि ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवधाय च ।
सप्तलोकसुराध्यक्ष जगदात्रे नमो नमः ॥
भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भं व्यवस्थिता ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
नमस्ते भुवनाधार । नमस्ते भुतनाश्रय । ।
नमो हिरण्यगर्भाय गर्भो यस्य पितामह ॥
यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित ।
तस्मात्सामुहराशेषद्दुःखससारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याश्च उदङ्मुख' ।
सुष्टिभ्या परिसृष्ट्य धर्मराजक्षतमुन्वी ।
जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेत् श्वासपञ्चकम् ॥
गर्भाधानं पुमवन सौमन्तोन्नयन तथा ।
कुर्यात्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवः ॥
गीतमङ्गलघोषेण गुरुकृत्यापयेत्ततः ।
जातकर्मादिका' कुर्यात् क्रिया षोडश

चापरा

सूत्रादिकश्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिम जपेत् ॥
नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
मात्राह जनितः पूर्वं मर्त्यधर्मा सुरोत्तम ।
त्वहर्भसम्भवादेश दिव्यदेहो भवाम्यहम् ॥
चतुर्भि' कलसैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।
ज्ञान कुर्याः प्रसन्नाङ्गाः सर्वाभरणभूषिताः ॥
देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितश्च कनकारुते ।
अथ जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्षामहे वयम् ॥
दिव्येनानेन वपुषा चिर जीव ह्यसौ भव ।
ततो हिरण्यगर्भस्तु तेषी दद्याद्विषयः ॥
ते पूण्याः सर्वभावेन बहुभ्यो वा तदाश्रया ।
तत्रोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

हिराङ्गः

इति ब्रह्मा पुरा प्राह वेदीघार्थविनिश्चयम् ।
तच्चावमन्य भवता परोहासोऽप्यभाष्यत ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

हीनाङ्गी, स्त्री, (हीनं चुद्रत्वात् अधम अङ्ग
यस्थाः । डीष् ।) चुद्रपिपौलिका । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हीनाल, पु, हिनतालवचः । इत्यमरटीका ॥

हीर, क्लो, (हरति माह्वमिति । ह्र + अच् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः । यहा, ही विस्मय
रातीति । रा + कः ।) वज्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, रसेन्द्रसारसग्रहे ।

“हीर सुवर्णं सुसूतञ्च तार-

मेवा सम तोच्छरजश्चतुर्णाम् ॥”)

हीर, पु, (हरति सर्वं प्रलये इति । ह्र +
अच् । पृषोदरादित्वात् ईदम् ।) शिवः ।
वज्रम् । इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ हारः । इति जटाधरः ॥ सिंहः ।
इति केचित् ॥ श्रीहर्षपिता । यथा,—

“श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालहारहीरः सुतं
शीहोरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचय मामङ्गदेवी च
यम् ।

हेतौयीकतया मितोऽयमगमत् तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधोचरिते सर्गो निसर्गो-
ज्ज्वलः ॥”

इति नैषधे २ सर्गः ॥

हीरक, पु, (हीर एव । स्वार्थं कन् ।) रत्न-
विशेष । अयं श्वेतवर्णः बहुमूल्यः शुक्र-
देवताकाय । तत्पर्यायः । वज्रः २ हीरः ३
दधाच्यसि ४ वज्रकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
रुचोमुखम् ६ वरारजम् ७ रत्नमुखम् ८
वज्रपर्णायनाम ९ । विराटदेशजहीरकपर्यायः ॥
विराटज १० राजपट्ट ११ राजावर्तः १२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणाः । सारकत्वम् ।
शोतलम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । वान्ति-
कारित्वम् । घृष्टिर्हकारित्वम् । धारणे पापा-
लक्ष्मीनाशित्वम् । इति राजयज्ञभः ॥ अन्यत्
वज्रव्यं द्रष्टव्यम् ॥ (यथास्य पर्यायादि ।

“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्रो चन्द्रो मणिवरश्च सः ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः ।

स्मृतः ॥

पोतो वैश्वोऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हीरा, स्त्री, लक्ष्मी । तैत्तिरीयस्य इति मेदिनी ॥
पिपौलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरो ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा,—
“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मरो काश्मरो हीरा कश्मर्थः । पोत-
रोहिणी ।

कृष्णवन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हीराङ्गः, पु, (हीरस्यैव कठिन अङ्ग यस्य ।)
इन्द्रस्य वज्रम् । इति शब्दमाला ॥

हुडुः

हीलं, क्लो, (ही विस्मय लातीति । ला + कः ।)
रेतः । इति केचित् ॥

हीलुक, क्लो, गौडीमद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हीही, व्य, विस्मयः । हास्यम् । इति मेदिनी ॥

हु, लि होमे । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(जु०-पर०-सक०-अनिट् ।) होमो देवता-

सम्प्रदानकवङ्गाधिकरणकवस्तुत्यागः । लि,

सुहोति घृतमग्नौ कृष्याय होता । प्रक्षेपे-

ऽप्ययम् ।

“चिराय सन्तर्प्यं समिद्धिरग्निं

यो मन्त्रपूता तनुमप्यहीषीत् ॥”

इति रघुः ।

“जटाधरः सन् जुहुधीह पायकम् ॥”

इति किराते प्रौणनार्योऽपि । इति दुर्गादासः ॥

हुकृतं क्लो, (हु इत्यव्यञ्जशब्दस्य कृतं करणम् ।)

हुहारः । इति धरणिः ॥ (यथा, भागवते ।

४ । १४ । ३४ ।

निजघ्नुर्हुतैर्वेषं हतमच्युतमिन्द्या ॥”)

वन्यवराहशब्दः । इति केचित् ॥ हुं इति मन्वो-

च्चरिते, त्रि ॥ (हुं इत्यनेन तिरस्कृतः । यथा,

महाभारते । १२ । ११८ । १ ।

“स खा प्रद्यतिमापन्नः पर दैत्यसुपागतः ।

ऋषिणा हु कृत पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥”

हुहृतमस्यादतीति । अच् । हुहारविशिष्टः ।

यथा वृहत्संहिताया । ४८ । ११ ।

“अचिरप्रसूतहुहृतवल्गितयस्त्रोत्सवे गोष्ठे ॥”)

हुड, इ ड सहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, हुङ्ङरते । ड, हुङ्ङते

धन लोकः । राशौकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-

दासः ॥

हुड, ऋ ड गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहोडत् । ड,

होडते । इति दुर्गादासः ॥

हुड, शि मन्ने । सहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-

पर०-मन्ने अक०-सहे सक०-सेट् ।) शि,

हुडति अहुङ्ङौ लुहोड । मन्निह मज्जनम् ।

इति दुर्गादासः ॥

हुडः, पु, (हुडतीति । हुड + क ।) मेघ । इति

हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टस्य ॥ चौरादिनिवार-

णार्थभूमिनिहितलौघमयतोक्ष्यग्रहविशेषः ॥

तस्य नामान्तरं गुड । पौजिकाटा इति

भाषा । लगुड । इति महाभारतम् ॥ सैन्या-

श्रयस्थानम् । वुरुज् इति भाषा । रथोपरि

विष्णुव्रत्यागशुङ्गम् । यथा,—

“पुरो समन्ताद्दिहिता सपताका सतोरणा ।

सचक्रा सहडा चैव सयन्त्रधनका तथा ॥”

इति महाभारते वनपर्वणि सौभवे १५

अध्यायः ॥ पताका ध्वजाञ्चल । तोरणानि

बहिर्हीराणि । चक्राणि योधगणाः । हुडा-

स्तादाश्रयस्थानानि । भाषाया वृज्जमज्ञानि ।

अन्धे तु विष्णुव्रतोत्सर्जनशुङ्गाणि हुडा

इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।

हुताशः

“कल्पान्ते हुडशुङ्गाणि रथस्योपरि सूरिभिः ।
विष्णुव्रत्यशुङ्गाणि कारादिस्पर्श उच्यते ॥”

इति ॥

यन्त्राणि आग्नेयौषधवस्त्रेण दृपत्पिण्डोत्क्षेपणानि ।

महान्ति कामानसज्ज्ञान चुद्राणि सौसगुलि

कोत्क्षेपणानि वन्दुक्क ६ आनि । खनकाः सुरङ्ग-

द्वारा गुप्तमार्गकर्त्तार । इति तट्टीक्षाया नौख-

कण्ठः ॥

हुडुक्क, पु, (हुडुक् इति शब्देन कायति शब्दा-

यते इति । कौ + कः ।) वाद्यमेदः । दात्यूह-

पक्षी । मदसक्तः । इति मेदिनी ॥ दण्डकः ।

हुडुका इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

तत्र हुडुक् इति च पाठः ॥

हुडत्, क्लो, वृषशब्दः । इति काशीखण्डमिति

केचित् ॥

हुडुस्वः, पु, अष्टचिपिटः । हुडम् इति भाषा ।

इति शब्दमाला ॥

हुङ्ङ, पु, व्याघ्रः । धान्यशुकरः । लुङ् । राक्षसः ।

इति केचित् ॥

हुत, त्रि, (हु + क्तः ।) अग्नौ प्रक्षिप्तं घृतादि ।

तत्पर्यायः । वपट्कृतम् २ । उद्वसत् ॥ (यथा,

गीतायाम् । ८ । १६ ।

“अहमग्निश्च हुतम् ॥”

तर्पितम् । यथा, रघु । २ । ७१ ।

“प्रदक्षिणोद्यत् हुत हुताश-

मनन्तर भर्तुरन्वतीश्च ॥”)

होमे, क्लो ॥

हुतभुक्, [ज्] पु, (हुत शुद्धे इति । भुज् +

क्षिप् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ८ ।

“नाह तथाश्चि यजमानहृदिर्नितानि

श्रोतदृष्टतप्तुतसदन् हुतभुदमुत्तेन ॥”)

चित्तकवचः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा,

सुश्रुते । ६ । ५३ ।

“पाठाविडम्बोपविडङ्गसिन्धु-

त्रिकण्ठराक्षाहुतभुङ्गवलासि ॥”

महादेव । इति महाभारतम् । १३ । १७ ।

८१ ॥ विष्णुः । इति च तद्वैव । १३ । १४ । १०८ ॥

हुतभुक्प्रिया, क्लो, (हुतभुजो वङ्गे प्रिया ।)

अग्निभार्या । स्वाहा इत्यमरः । २ । ७ । २१ ॥

हुतवह, पु, (वहतीति । वह + अच् । हुतस्य

वह ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

महाभारते । १ । २२४ । ५८ ।

“एतच्छ्रुत्वा हुतवहात् भगवान् सर्वलोककृत् ।

हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)

हुताश, पु, (हुत अग्नाति इति । अश + अण् ।)

अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-

वते । १ । १२ । २१ ।

“धन्विनामग्रणीरेजः तुव्यश्चार्यनयोर्धयोः ।

हुताशः इव दुर्हपः समुद्र इव दुस्तरः ॥”)

भयम् । इति व्यवहारसिद्धम् ॥ (मनिविशेषः ।

स चायुर्वेदसंहिताकारः । अग्निवेशशुनि ।

तदयथा,—

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चन कारयेद्रथम् ।
 मसाश्वं चतुरश्रं वा चतुश्चक्रं सकूर्वरम् ।
 पेन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण सयुतम् ।
 लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥
 चतुर, पूर्णकलसान् धान्यान्यष्टादशैव तु ।
 कौपेयवस्त्रसयुक्तसुपरिष्ठाहितानकम् ॥
 माख्येक्षुफलसयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।
 यो यज्ञकः पुनः कुर्यात् स तन्नाम्नाधिवासनम् ॥
 कृत्वा चामरकौपेयवस्त्रोपानहपादुकाः ।
 गोभिर्विभयतः सार्धं दद्याच्च शयनादिकम् ॥
 अभावात् त्रिपल्लादूर्ध्वं शक्तिं कारयेच्छुभम् ॥
 अश्वाष्टकेन सयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः ।
 दाभ्यामथ युतं दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 नमो नमः पापविनाशनाय
 विश्वात्मने वेदतुरङ्गमाय ।
 धाम्नामधीशाय भवाभवाय
 पापौघदावानल देहि शान्तिम् ॥
 वस्त्रकादित्यमरुद्गणानां
 त्वमेव धाता परम विधानम् ।
 यतस्ततो मे हृदयं प्रयातु
 धर्म्यकनाम त्वमधीघनाशात् ॥
 इति तुरगरथप्रदानमेतत्
 भवभयसूदनमत्र यः करोति ।
 स कर्तुषपटलैर्विमुक्तदेहं
 परममुपैति पदं पिनाकपाणिं ॥
 देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
 माक्रस्य मण्डलमखण्डलचण्डभानो ।
 सिद्धाङ्गनानयनपटुपदपीयमान-
 वक्त्राब्जुजोऽब्जुजभवेन चिरं सहास्ते ॥
 इति पठति शृणोति वा य इत्यं
 कनकरथतुरगप्रदानमस्मिन् ।
 न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचित्
 नरकारिणोर्भवनं प्रयाति भूप ॥”
 इति मातंगे हिरण्याक्षरथप्रदानिको नाम २५५
 अध्याय ॥
 हिक्क, व्य, विनाशं । मध्यार्थं । सामीप्यार्थं ।
 इत्यन्तरभरती ॥ अधमार्थः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 हिल, श हायकृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) एकोऽर्थं । श, हिलति
 लक्ष्णा तरुणं । इति दुर्गादासः ॥
 हिलमोचि, स्तो, हिलमोचिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 हिलमोचिका, स्त्री, शाकविशेषः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १५७ ॥ हिचा इति हिलश्चा इति च
 वङ्गभाषा । हरहृच् इति हिन्दीभाषा । तत्-
 पठ्याय । हिलमोचि, २ हिलमोची ३
 रीचो ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्वो ५
 विपन्नो ६ मत्स्याची ७ चक्राङ्गी ८ । इति
 रत्नमात्रा ॥ ब्राह्मी ९ अङ्गधरा १० आचारी ११ ।
 तस्या गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
 शोथं कुष्ठं कफं पित्तं हरति हिलमोचिका ॥”

अपि च ।
 “हिलमोची सरा तिक्ता कुष्ठघ्नी कफवातजित् ॥”
 श्लेषपित्तजित् इति वा पाठः । इति राज-
 वल्लभः ॥
 हिलमोची, स्त्री, (हिलमोचि + कृदिकारादिति
 ङीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 (तथास्या गुणाः ।
 “हिलमोची सरा तिक्ता कुष्ठघ्नी कफपित्तजित् ॥”
 इति वैद्यकराजवल्लभे चतुर्थपरिच्छेदे ॥)
 हिल, पु, शरारिपची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हिलोल, त् क दोलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तं स्व-
 द्दतीयद्वयमध्यस्तदेकोपधश्चायम् । अजिहि-
 क्षोलहायुलंताम् । इति दुर्गादासः ॥
 हिलोल, पु, (हिलोलयति दोलयतीति । हिलोलत्
 क दोलने + अच् ।) तरङ्गः । डेड इति भाषा ।
 यथा,—
 “श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनशतं श्लाघ्यः प्रचण्डा-
 तपः
 क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयः श्लाघ्योऽति-
 दाहानलः ।
 यत्नान्ताकुचकुम्भवाहुलतिकाहिलोललीला-
 सुख
 लब्धं कुम्भवर ! त्वया न हि सुखं दुःखैर्विना
 लभ्यते ॥”
 इति कालिदासकृतशृङ्गारतिलकः ॥ ० ॥
 रतिवन्धविशेषः । स च पौडशवन्धान्तर्गताष्टम-
 बन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—
 ‘हृदि क्लृप्तास्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत्करौ ।
 यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धो हिलोलसञ्जकः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 हिल्लला, स्त्री, शृगशिरोनक्षत्रशिरोदेशस्थाः पञ्च
 खलातारकाः । यथा,—
 “शृगशीर्षशिरोदेशे तारका या यसन्ति हि ।
 हिल्लला इत्यकास्ता स्युरिल्लला इति
 कुत्रचित् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हिव, इ प्रीती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, हिस्वगे । प्रीतिरिह
 प्रीतिकारणम् । हिस्वति लोकं पितरम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 हिवुक, स्त्री, एकस्मात्तुल्यतुल्यलङ्गनम् । तत्पठ्यायः ।
 “पातालं हिवुकश्चैव सुहृदभश्चतुर्थकम् ॥”
 अपि च ।
 “सपापात् भार्गवात् पापो हिवुके मातृनाश-
 क्तम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 हिस, इ ध कि हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रुधा०-चुरा०-पञ्चे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 इ, हिस्वते । ध, हिन्दि । कि, हिसयति
 हिसति । इत्यर्थेनैव पाञ्चिकपुरादित्से सिद्धे
 किकारणं अत्रादित्थार्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

हिहि, व्य, आच्चादजनकानुकरणशब्दः । इति
 केचित् ॥ दीर्घान्तद्वयमिति साधुपाठः ॥
 हो, व्य, विस्मयः । इत्यमरः । ३।४। ८ ॥ दुःखम् ।
 हेतुः । विपादः । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशि-
 कायाम् । ३१ ।
 “ही नाह भवतोऽतिवक्रवचसा दातु
 प्रवीणोत्तर
 का ते सुन्दरि ! हीनता ननु नता सर्व्या
 त्रिलोक्षेव ते ॥”)
 हीनः, त्रि, (श्री हा क लि त्यागे + क्तः । “श्रीदि-
 तश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति नत्त्वम् । “धुमा-
 स्थागापाजहातोति ।” ६ । ४ । ६६ । इति
 इत्यम् ।) जनः । (यथा, रघुः । १ । ७०
 “तया हीन विधातर्मां कथं पश्यन्न द्रुयसे ।
 सिक्तं स्वयसि व ज्ञेहाद् वन्ध्यभान्नमपादपम् ॥”)
 गङ्गा । इत्यमरः । ३ । ३ । १२७ ॥ अधमः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, मनीः । ३ । १०७ ।
 “आसनावसथौ श्रय्यामनुन्यामुपासनम् ।
 उन्तमेपत्तमं कुर्यात् हीने हीन समे समम् ॥”)
 प्रतिवादिविशेषः । स च पञ्चविधः । यथा,
 नारदः ।
 “अन्यवादी क्लियाहेपी गोपस्थायी निरुत्तरः ।
 आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 हीनजातिः, त्रि, (हीना जातिर्व्यस्य ।) नौच
 वर्णः । इति केचित् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५ ।
 “हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो हिजातय ।
 सुशान्त्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि घृष्टताम् ॥”)
 हीनवर्णः, त्रि, (हीनो वर्णो यस्य ।) नौच-
 जाति यथा,—
 “हीनवर्णांपशुक्ता या त्वाज्या वध्यापि वा
 भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 हीनवादी, [नृ] त्रि, (हीनं वदतीति । वद +
 णिनि ।) वाक्वर्जित । वीवा इति भाषा ।
 तत्पठ्याय । अधर २ । इति हंसचन्द्रः ॥ विव
 द्वार्थवादो । यथा, नारदः ।
 ‘पूर्ववादे परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
 वादसक्रामणाज्ज्ञेयो हीनवादो स वै नरः ॥”
 इति ।
 हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थवैशेष्ये ।
 इति च मिताक्षरा ॥
 हीनसख्यः, स्त्री, (हीनेन सह सख्यम् ।) नीच
 सह मित्रता । इति केचित् ॥
 हीनाङ्गः, त्रि, (हीनमङ्ग यस्य ।) स्वभावतो
 न्यूनत्वविशेषः । तत्पठ्याय । योग्य ३
 विकलाङ्गकः ३ व्यङ्गः ४ अपाङ्गः ५ अपो
 गण्डः ६ । इति जटाधरः । तेन सह परी
 हासनिषेधो यथा,—
 “जातिहीनं वित्तहीनं रूपहीनमदक्षिणम् ।
 हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गं तेन दीवेशं नाधिषेत् ॥”

हृदयं

“चित्तन्तु चेतो हृदय खान्त हृन्मानसं मनः।”
इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीये भागे।
“स्थानान्यामान्निपक्षानां मूत्रस्य रुधिरस्य च।
हृदुद्भूतः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”)

हृत्कम्पः, पुं, (हृदयस्य कम्पः । हृदादेशः ।)
हृदयकम्पनम् । । यथा,—

“हृत्कम्पो जायते तावत् यावत् तस्य कृपा
न चेत् ॥”

इति समयोच्चारणतन्त्रोक्तं भद्रकालीकवचम् ॥
हृत, त्रि, (हृ + क्तः ।) अपहृतवस्तु । यथा,—

“पुरा शुभनिशुभाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः।
त्रैलोक्य यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात् ॥”

इति देवोमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
हृद्, क्ली, (हृ + वाङ्मूलात् दुक् ।) हृदयम् ।

मनः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
हृदय, क्ली, (हृयते विप्रयैरिति । हृ + “हृञीः
सुगुदुकी च । उणा० ४ । १०० । इति कयन्
दुक् च ।) बुक्कम् । वचः । मनः । यथा,—

“उरस्यपि च बुक्काया हृदय मानसेऽपि च ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बुक्काग्रमासं हृदय हृदिति । चत्वारि हृदये ।
केचित्तु बुक्कात् पृथगेव हृदयान्तर्गते मास-
विशेषे पञ्चाकारे हृदयादिहृयमाहुः । धातो-
रनेकार्थत्वात् । इत्यमरटीकाया भरतः । २ । ६ । ६४ ॥

अत्र अनाहतनामकहादशदलपद्ममस्ति । यथा,
“आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले
सलाटे
हे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले हादशाहं
चतुष्के ।
वासान्ते वादिलान्ते ड-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे
स्वराणां
हृदौ कोटण्डमध्ये सकलदलगतं वर्णरूपं
नमामि ॥”
इति षट्चक्रमेदः ॥

किञ्च ।
“तस्योर्ध्वं हृदि पङ्कजं सुललित वन्धूककान्त्यु-
ज्ज्वलं
कायेर्हादशवर्णकैरुपकृतं सिन्दूररागाघ्रितं ॥
नामानाहतसंज्ञक सुरतरु वाञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोर्मण्डलमच धूमसदृश पट्कोणशोभान्वि-
तम् ॥”
इति षट्चक्रक्रमः ॥ ४ ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“समोन्नतश्च हृदयमकल्प्य मासल पृथु ।
ट् णामघमानाञ्च खरलोमशिरालकम् ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

(तथास्य विवृतिः ।
“अर्थे दृग् महामूला समासक्ता महाफला ।
महश्चाथश्च हृदय पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥
पङ्कजमङ्गविज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।
आक्ता च सगुणश्चेतः चिन्त्यश्च हृदि सञ्चितम् ॥

हृदयो

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषा हृदयमिष्यते ।
गोपानसौनामागारकर्णिके वार्धचिन्तकैः ।
तस्यापघातान्मूर्च्छाय भेदान्तरणमिच्छति ॥
यच्च तत् स्पर्शविज्ञानन्वारितन्त्र सञ्चितम् ।
तत्परस्यौजसः स्थानन्त्र चैतन्यसग्रहः ॥
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्ताधिकित्सकैः ।
तेन मूलेन महता महामूला मता दश ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिशोऽध्याये ॥

“हृदयमिति कृतवैद्यैर्बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“शोणितकफप्रसादज हृदय तदाश्रया हि
धमन्यः प्राणवहाः । तस्याधो वामतः प्रोहा
फुस्फुसश्च दक्षिणतो यक्तत् क्लोम च ॥
तद्दृश्य विशेषेण चेतानास्थानमतस्त्वस्मिन्समासा-
हते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति । भवति चात्र ।
पुण्डरीकेण सदृश हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जायतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥”
इति च सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

हृदयग्रन्थिः, पुं, (हृदयस्य ग्रन्थिरिव अविद्या-
सम्बन्धेन दुर्भीच्यत्वात् ।) हृदन्धः । यथा,—
“भियते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
चीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनोश्चरे ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ३ । २१ ॥

हृदयङ्गमं, क्ली, (हृदय गच्छतीति । गम + खच् ।
सुम् च ।) युक्तियुक्तवाक्यम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । सङ्गतम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥
(मनोहरे, त्रि । यथा, कुमारि । २ । १६ ।
“इति तेभ्य स्तुतोः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः ।
प्रसादाभिमुखा विधा प्रत्युवाच दिवीकस ॥”
“हृदयङ्गमाः मनोहरा ।” इति तद्दोकायां
मङ्गिनाथः ॥)

हृदयवान्, [न्] त्रि, (हृदयमस्यास्तीति मतुप् ।
मस्य व ।) हृदयालुः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरो ॥

हृदयस्थान, क्ली, (हृदयस्य स्थानम् ।) वचः-
स्थलम् । तत्पर्यायः । क्लोडम् २ उरः ३ वचः ४
वक्षम् ५ भुजान्तरम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
हृदयात्मा, [न्] पु, हृदयमेव आत्मा प्रधान-
देहभागो यस्य ।) कङ्कपची । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

हृदयालु, त्रि, (प्रशस्तहृदयमस्यास्तीति । हृदय +
५ । २ । १२२ । इत्यत्र “हृदयाच्चालुरन्वतर-
स्याम् ।” इति काशिकोक्तेः आलुः ।) प्रशस्त-
मनाः । तत्पर्यायः । सुहृदयः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ३ ॥ सहृदयः ३ । इति भरतः ॥ हृदयो ४
हृदयिकः ५ हृदयवान् ६ । इति टीकान्तरम् ॥
चिद्रूपं ७ । इति जटाधरः ॥

हृदयिक, त्रि, (प्रशस्त हृदयमस्यास्तीति ।
हृदय + ठन् ।) हृदयालु । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥

हृदयो, [न्] त्रि, (प्रशस्त हृदयमस्यास्तीति ।
इतिः ।) हृदयालुः । इति जटाधरः ॥

हृद्या

हृदयेश, पुं, (हृदयस्य ईशः ।) भर्ता । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्यायः ।

“प्रेयस्याद्या पुंसि पत्नी भर्ता सेक्ता पतिर्वरः ।
विवोढा रमणो भोक्ता रूच्यो वरयिता धवः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हृदयेशा, स्त्री, (हृदयस्य ईशा ।) भार्या । यथा,
“प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा
प्रिया ।
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्टा प्रणयिनी च सा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हृदावर्त्त, पु (हृदयस्थितः आवर्त्तः ।) अश्व-
हृदयावर्त्तः । तत्पर्यायः । श्रीवचकः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

हृदिस्वक्, [श्] त्रि, (हृदि हृदये स्थित्यतीति ।
स्थ + क्तिन् । “हृदयुभ्या ङेः ॥” ६ । ३ ।
८ । इत्यस्य वात्तिकात् अलुक्समासः ।)
हृद्यः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ६ ।
१४ । ४३ ।
“यो दुस्वजान् दारसुतान् सुहृद्राज्य हृदि-
स्थः ।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥”)
हृदयस्पर्शकर्त्ता च ॥

हृद्वोलः, पुं, पर्वतविशेषः । इति केचित् ॥
हृद्वोलीयः, त्रिः, (हृद्वोलोऽभिजनोऽस्येति । क्तः ।)
हृद्वोलपर्वतोद्भवः । इति केचित्

हृद्वग्रन्थ, पु, (हृत् हृदयं ग्रथ्नातीति । ग्रन्थ +
अच् ।) हृद्वग्रणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हृद्य, क्ली, (हृदयस्य प्रियं मनोज्ञत्वात् । हृदय
+ “हृदयस्य हृद्वेखयदण् लासेषु ।” ६ । ३ । ५० ।
इति यत् हृदादेशश्च ।) गुडत्वक् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हृद्यः, पु, (हृदय + यत् । हृदादेशः ।) वशकह-
वेदमन्त्रः । इति मेदिनी ॥

हृद्यः, त्रि, (हृदयस्य प्रियमिति । हृदय + “हृद-
यस्य हृद्वेखयदण् लासेषु ।” ६ । ३ । ५० ।
इति यत् हृदादेशश्च ।) मनोहरः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५३ ॥ अस्य पर्यायः मनोज्ञशब्दे द्रष्टव्यः ॥
हृज्ज । हृद्वित । हृद्विय । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनौ । ३ । २२७ ।
“भक्ष्यं भोज्यञ्च विविध मूलानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मासानि पानानि सुरभीणि च ॥”)
हृद्यगन्ध, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य ।) सुद्रजीरकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सौवर्चलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हृद्यगन्धः, पु, (हृद्यो मनोहरो गन्धोऽस्य । विल्ल-
हृच्च । इति जटाधरः ।
हृद्यगन्धा, स्त्री, (हृद्यो गन्धोऽस्याः ।) जाती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हृद्यगन्धि, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य । ३ समा-
सान्तः ।) सुद्रजीरकम् । इति रत्नमाला ॥
हृद्या, स्त्री, (हृद् + यत् । टाप् ।) वृद्धिनामोपधिः ।
इति मेदिनी ॥

इ

“भग्न समासादिविधं हुताश ।

काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ॥”

इति वैद्यकरुग्निविद्ययसग्रहे भग्नाधिकारे ॥
हुताश इति अग्निवेशसन्धोधन चरके हुताश-
शब्देनाग्निवेशोऽभिधीयते पदैकदेशे पदप्रवृत्ते ।
इति तट्टीकाया श्रीकण्ठदत्तः ॥)

हुताशनं, पु, (हुत आहुतद्रव्य अशनमस्य ।)

अग्निः । यथा, गोभिलपुत्रकृतगृह्यासग्रहे ।

“लक्ष्मणेन तु वक्रिः स्यात् कौटिल्येन हुताशन ।
पूर्णाहुत्यां गृहो नाम शान्तिके वरद सदा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“शारीर्य भास्करादिच्छेदनमिच्छेदुताशनात् ।

ज्ञानन्दु शङ्करादिच्छेदुक्तिमिच्छेद्वनाईनात् ॥”

इति गुणविष्णुधृतमत्स्यपुराणम् ।

शिवः । इति केचित् ॥ (वटिकौषधविशेषः ।)

तद्यथा,—

“एकदिकद्वादशभागयुक्त

योज्य विष टङ्गणलुषणञ्च ।

हुताशनो नाम हुताशनस्य

करोति वृद्धि कफजिन्नराणान् ॥”

इति हुताशनो रसः ॥ ३३ ॥

इति वैद्यकरुग्निसारसग्रहेऽजीर्णाधिकारे ॥)

इति, री, हवनम् । हुधातो, क्तिप्रत्ययेन

निष्पन्ना ॥

हुम्, व्य, (ह्यते इति । हु + वाहुलकात् म' ।)

हुति । अपाकति । अर्थप्रश्न । अभ्यनुज्ञा ।

इति अग्निः ॥ तर्के वितर्के ह् हु शब्दो दैर्घ्यसंदि-

ष्ट्वादिरेपीति केचित् । इत्यमरटीकाया

भरतः ॥

हुञ्, धा कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) हुञ्, स्त्री । द्विः

राज्ञोर्लोपे ह् हुरो हुः । आ हुञ्चित ह्ये

तेन । हुञ्चिति खलः कृटिलः स्यादित्यर्थः ।

हुञ्चिति चोर अपसरतौ अर्थः । इति धातु-

प्रदेशः । इति दुर्गादासः ॥

हुन, ङ, इतिसम्बन्धयो । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) हु, डोल हुन' ।

इति दुर्गादासः ॥

हुन, नो, स्त्री, (हुञ् + क । आभीक्ष्येण द्विव

गौरादित्वात् डीष् ।) स्त्रीणा महानजनक-

गुणगन्ध । उलु उलु इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मुञ्जघण्टा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हुङ्, पु, (आह्वयतीति । हु + निपातनात्

हुङ्, हुङ् ।) गन्धर्वविशेषः । यथा,—

“इङ्ङुङ्ङुस द्विविधो हुङ्ङुङ्ङुस कुचचित् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा महाभारते । १३ । ८३ । ८ ।

‘पर्युपासन्त कौरव्यः । ८ । हिङ् वैपितामहम् ।

नागद पर्युपासन्त दिशः । ८ । हुङ् हुङ् । ”)

व्य, (हु + ङ । निपातः म) आह्वानम् ।

पवन्तः । इति भाषा ।

ह

ह् व्य, मन्त्रविशेषः । तदुद्धारपर्यायो यथा,—

“हकारो वामकर्णाद्यो नादविन्दुविभूषितः ।

शूर्चं क्रोध उग्रदर्पो दीर्घहृद्धार उच्यते ।

शब्दश्च दीर्घकवच ताराप्रणव इत्यपि ॥”

किञ्च ।

“शिखावपट च कवचं क्रोधो वर्णं हमित्यपि ।

क्रोधाद्यो ह् तनुचञ्च शस्त्रादौ रिपुसञ्जकः ॥”

अपि च ।

“व्योमस्य तानजङ्गास्य नादविन्दुविभूषितम् ।

शूर्चं कालो महाकालः क्रोधवीज निरञ्जनम् ॥”

इति नानातन्त्रम् ॥

हृद्धारः, पु, (ह्रम् + ह + भावे घञ् ।) ह्रसिति

भयानकध्वनि । यथा,—

“इत्युक्तं योऽप्यवाचतामसुरो घृस्त्रलोचनः ।

हृद्धारिणो व त भय सा वकाराभिवका ततः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

ह्रड, ष्ट उ गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म० सक०-सेट् ।) ह्रड, अलुङ्ङत् । ह्र,

ह्रडते । इति दुर्गादासः ॥

ह्रत, त्रि, (ह्र + त्त ।) आहृतम् । आह्वानी-

कृतम् । ह्र ज धातो' क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

इति, स्त्री, (ह्र + क्तिन् + सम्प्रसारणम् ।)

आह्वानम् । इत्यमरः १ । ६ । ८ ।

ह्रन, पु, (ह्र + नक् सम्प्रसारणम् ।) स्नेच्छ-

जातिविशेषः । यथा,—

“स्वपाकय तुरुष्कस्तु ह्रनो यवन इत्यपि ।

लोकवाहस्तु यो वाजिगवाश्वाचारवर्जितः ।

स्नेच्छ किरातशवरपुलिन्दाखास्तु तस्मिन् ॥”

इति जटाधरः ॥

मादगाजदेशीयस्वर्णसुद्राविशेषश्च ॥

ह्रम्, व्य, ह्यते इति । बाहुलकात् म' । प्रश्नः ।

वितर्कः । इत्यमरः ३ । ४ । १८ । सम्प्रति' ।

क्रोधः । भयम् । निन्दा । अघञ्जा । इत्यमर-

टीकाया नारायणचक्रवर्ती ॥ वितर्कं ह्र

चैत्रोऽपि पण्डितः । प्रश्ने ह्र को लङ्गाधिपतिः ।

अनुमतौ च ह्र क्तत ह्रम् । भये च ह्र न

गन्तव्यम् । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ अन्धत्

हुंशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

ह्रव, पु, (ह्र इति रवोऽस्य ।] शृगालः । इति

ह्रिमचन्द्रः ॥

ह्रञ्चन, स्त्री, (ह्रञ्च + भावे ल्युट् ।) कौटिल्यम् ।

इति केचित् ॥

ह्रङ्, पु, (आह्वयतीति । ह्र स्पर्शायाम् ।

ह्रङ्, क्तिप् । सम्प्रसारणम् । आभीक्ष्येण द्विव

निपातनात् ह्रञ् । पञ्चे तु न । गन्धर्वविशेषः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । ३ ।

“योऽसौ श्राहः स वै सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् ।

सुप्तो देवलशापेन ह्रङ्गुर्गन्धर्वसत्तमः ॥”)

ह्र, अ ह्रत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

उभ०-द्विक०-अनिट् ।) ह्रतिदेशाद्देशान्तर-

प्रापणा । अ, हरति हरते गा वन गोपः ।

इति दुर्गादासः ॥

हृत्

हृ, लि र प्रसङ्गकृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(लु०-पर०-सक०-अनिट् ।) प्रसङ्गकृतिवलात्-

कारः । लि, जहर्त्ति धन इत्यु । र वैदिकः ।

इति दुर्गादासः ॥

हृच्छयः, पु, (ह्रदि श्रेते इति । शी + “अधि-

करणे श्रेते । ” ३ । २ । १५ । इति अच् ।)

कामदेव । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । ४६ । ४२ ।

“तत् प्रसीद न मामार्त्ता विसर्जयितुमर्हसि ।

हृच्छयेन च सन्तप्ता भक्ताश्च भज मानदः ॥”)

हृदयशायिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।

८५ । १७ ।

“जगत्पतिरनिर्हृष्य सर्वगः सर्वभावनः ।

हृच्छयः सर्वभूताना ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥”

पु, काम । यथा, भागवते । १ । ६ । ७ ।

“सकृद्यहर्षित रूपमेतत् कामाय तेऽनघ ! ।

मत्काम शनके साधुः सर्वान् सुचति

हृच्छयान् ॥”

“हृच्छयान् कामान् ॥” इति तट्टीकाया श्रीधरः ॥)

हृच्छूल, स्त्री, (हृदयजात शून्यमिति मध्यलोपी

समासः ।) हृदयजातशूलरोगः । तदौषध

यथा, गान्धे १८८ अध्याये ।

“कथितोदकपाणन्तु शम्बूका चारक तथा ।

मृगशृङ्ग ह्यग्निदग्ध गव्याज्येन समन्वितम् ।

पीत हृत्पृष्ठशूलाना भवेन्नाशकर शिवः ॥”

अपि च ।

“विज्ञानिमन्त्रशोनाकण्टलापारिभद्रकम् ।

प्रसारण्यग्न्यग्न्यः च वृहती कण्टकारिका ॥

वलाचातिवला रास्त्रा श्वदृष्टा च पुनर्नवा ।

एरुशारिवा पर्षी गुहूचो कपिकच्छुरा ॥

एषा दश पलिकान् भागान् क्षाययेत् सलिल-

मले ।

तेन पादावग्रेदेण तेज पात्रे विपाचयेत् ॥

आज वा यदि वा गव्यं चीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

शतावरीरसकं च तत्तुल्यं प्रदापयेत् ॥

द्रव्याणि यानि पेयाणि तानि वञ्चासि तत्

शृणु ॥

शतपुष्पा देवदारु शान्पथी वचागुरु ।

रुष्ट सानो र्दन्धवञ्च पलमेक पुनर्नवा ।

पाने नम्ये तथाभ्यङ्गे तेलमेतत् प्रदापयेत् ॥

हृच्छूल पार्श्वशूलञ्च गण्डमासाञ्च नाशयेत् ।

अपञ्चार वातरक्तमाशुष्माश्च पुनान् भवेत् ॥”

इति च गान्धे १८८ अध्याये ॥

हृष्णिया, स्त्री, (हृष्णीयते इति । हृष्णीङ् +

कण्डादित्वात् यक् । तत अः । निपातनात्

ह्रञ् ।) हृष्णीया । इत्यमरटीकाया राय-

सुकुटः । ३ । २ । ३२ ॥

हृष्णीया, स्त्री, (हृष्णीङ् + कण्डादित्वात् यक् ।

अ ।) निन्दा । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ ॥

हृत्, [ट्] स्त्री, (हरति ह्रियते वेति । ह्र + “ह्रञ्”

युक् दुद् चिति । ” उपा० ४ । १०० । इति बाहुल

कात् केवलादपि टुक् ।) हृदयम् । तत्पर्यायः ।

मीशो हृषीकेशः क्षेत्ररूपकत्वात् परमात्म-
त्वाद्वा । इन्द्रियाणि यद्वंशे वर्तन्ते सं पर-
मात्मा । इति शङ्कराचार्यः । पौराणिका-
स्वाहु । हृष्टा जगत् प्रोतकराः केशा रश्मयो-
ऽस्य हृषीकेशः । पृषोदरादिः । अयं हि
सूर्यरूपयन्द्ररूपय । तथा च मोक्षधर्मः ।
“सूर्याचन्द्रमसोः शश्वत् शंशुभिः केशसंज्ञितैः ।
धोषयेत् खापयञ्चैव जगदुद्भिद्यते पृथक् ।
धोषनात् खापनाञ्चैव जगतो हर्षण भवेत् ॥
अग्नीसोमकृतैरेव कर्मभिः पाण्डुनन्दन । ।
हृषीकेशऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥”
इति भरतः ॥

अपि च ।

“हृषोकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः ।
हृषीकेश इति ख्यातो नाम्ना तत्रैव संस्थितः ॥”
इति वाराहे रुरुचेतहृषीकेशमहिमानामा-
ध्यायः ॥ ३ ॥

“वृथा धर्मं चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिमे ॥
ये चान्यथापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ।
सर्वे ते ह भविष्यन्ति ब्राह्मणव्यासु जातिषु ॥
विनिन्दन्ति हृषीकेश ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ।
वेदवाङ्मा व्रताचारा दुराचारा वृथाश्रमाः ॥
मोहयन्ति जनान् सर्वान् दर्शयित्वा फलानि च ।
तमसाविष्टमनसो वैडालव्रतिकाधमा ॥
कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामोश्वरः परः ॥
न देवता भवो नृणा देवतानाञ्च देवतम् ।
करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नोल्लोहित ॥
श्रीतस्मात्प्रतिष्ठार्थं भक्ताना हितकाश्यया ।
उपदेक्ष्यन्ति तज्ज्ञानं शिष्याणा ब्रह्मसंहितम् ॥”
इति कौर्मि २७ अध्यायः ॥

हृष्टः, त्रि, (हृष्ट् + क्त । वा इट् ।) प्रोतः । जात-
हर्षः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ अस्य
पर्यायः प्रोतशब्दे दृष्टयः । रोमाञ्चितः ।
प्रहसितः । विस्मितः । इति विश्वमेदिनी ॥
प्रतिहतः । इति हेमचन्द्रः ॥

हृष्टमानस, त्रि, (हृष्ट मानसं यस्य । हृष्ट-
चित्तः । तत्पर्यायः । हर्षमाणः २ । विष्णु-
वर्णः ३ प्रमना. ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥
प्रोतमानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हृष्टरोमा, [न्] त्रि, (हृष्टानि रोमाण्यस्य ।)
रोमाञ्चितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रुग्विनिश्चये ज्वराधिकारे ॥

“यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।
वक्त्रेण चैवाच्छसिति त ज्वरो हन्ति मानवम् ॥”
हृष्टि, स्त्री, (हृष्ट् + क्तिन् ।) आनन्दः । मानः ।
इति धरणिः ॥

हे, व्य, (हिनोतीति । हि + बाहुलकात् डे-)
सम्बोधनम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् ७४।११।
“जाया वा स्याज्जनित्रो वा सम्भवः स्त्रोक्तो
नृणाम् ।

हे क्षतप्लास्ययोर्निन्दां कुर्वता वः कुत
सुखम् ॥”)

आह्वानम् । असूयादि । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य
पर्यायः । प्याट् २ पाट् ३ अङ्ग ४ हे ५ भोः ६ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ हंसे ७ हुहो ८
अरे ९ अये १० अयि ११ । इति भरतः ॥

हेक्का, स्त्री, (हेक् इति अच्यक्तं शब्द कायतीति ।
कै + कः । टाप् ।) हेक्का । इति हेमचन्द्रः ॥
हेठ, वाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् । हेठति । वाघो विहतिः । इति
दुर्गादासः ॥

हेठ, ऋ ङ वाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजिहेठत् । ङ,
हेठते मत्सरः साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, श खचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-उत्पत्तौ अक०-पवित्रीकरणे सक०-सेट् ।)
खचो भूतिपूत्योरुत्पत्तिः । श, हेठती हेठन्ती ।
इति दुर्गादासः ॥

हेठ, पुं, (हेठ + घञ् ।) वाधा । विहेठः । इति
मेदिनी ॥

हेड, ङ ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा० आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, हेडते
जिहेडे । ऋ, अजिहेडत् । इति दुर्गादासः ॥

हेड, म वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) म, हेडयति अहिडि अहीडि
हिडि हिडि हीडं हीडम् । एकारस्य ऋस्व-
विधाने कण्ठत्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात्
एचो युत्स्वमित्युक्तेरिकार एव स्यात् । इत्का-
रस्य दीर्घविधौ ईकार एव एकारस्य आशिक-
कण्ठत्वेन विरुद्धत्वात् । केचित्तु दीर्घत्वे गुणं
विधाय अहिडि अहीडौत्यादि मन्यन्ते । इति
दुर्गादासः ॥

हेडजः, पु, (हेडादनारदाराल्वायत इति । जन +
ङ ।) क्रोधः । इति केचित् ॥

हेडावुकः, पु, अश्वविक्रयकारो । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

हेतिः, स्त्री, (हेत्यतेऽनयेति ॥ हन + “कतियुति-
जृतिसातिहेतिकीर्तयश्च ॥” ३ । ३ । ६७ ।
इति क्तिन् । निपातितश्च ।) अस्त्रम् । (यथा,
रघुः । १० । १२ ।

“दैत्यस्त्रीगण्डलेखाना मदरागविलोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावहिरुदौरितजयस्वनम् ॥”

हिनोति इति । हि + क्तिन् । निपातितश्च ।)
सूर्यकिरणः । अग्निशिखा । इत्यमरः । ३ ।
३ । ७० ॥ शिखा । तत्रैव । १ । १ । ६० ॥

तेजोमात्रम् । इति भरतः ॥ साधनम् । यथा,—
“सधुङ्गनियम्य यतयो यमकर्त्तहेति
जङ्घुः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥”

इति श्रीभागवते । २ । ७ । ४७ ॥

कर्त्तो भेदः तन्निरासोऽकर्त्तः तत्र हेतिं साधन
जङ्घुः । इति श्रीधरस्वामो ॥ पुं- अशुरविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।

“पुत्रोमा वृषपर्वा च प्रहेतिहेतिरुत्कलः ।
दैत्येया दानवा यथा रक्षासि च सहस्रशः ॥”)

हेतुः, पुं, (हिनोति व्याप्नोति कार्यमिति । हि-
“कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।” उणा० १ ।
७६ । इति तुः ।) कारणम् । इत्यमरः । १।४।२६।
यथा, मनुः । ८ । ३ ।

“प्रत्यह देशदृष्टेश शास्त्रदृष्टेश हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥”)
न्यायमते व्यापकज्ञापकः । व्याप्य इति यावत् ।

तमेव लिङ्गमामनन्ति । तस्य लक्षणं यथा ।
हेतुत्वञ्च अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्श-

प्रयोजकशाब्दानकारणसाध्याविषयकशाब्द-
धौजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । हेतुत्वप्रति-

पादकविभक्तिमत्स्यायावयवत्व वा । उदाहरण-

प्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायाव-
यवत्वं वा । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्य-

न्तानुमितिपरशब्दत्व वा । प्रतिज्ञावाक्यधौजन्य-

कारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिम-

हाक्यत्व वा । पञ्चम्यन्तलाघणिकपदवदनुमिति-

परवाक्यत्व वा । इति गङ्गेशोपाध्यायकतावयव-

चिन्तामणिः ॥ (तथास्य लक्षणम् ॥ “अथ हेतुः ।

हेतुर्नामोपलब्धिकारणम् । तत्रत्यक्षमनुमान-

मैतिह्यमौपम्यमभिहेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ॥”
इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

तथास्य पर्यायः । “इह खलु हेतुर्निमित्तमाय-
तन कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थान निदान-

मित्यनर्थान्तरम् ॥” इति च चरके निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये ॥ तत्रैव सधातुविशेषः । तत्पर्यायो
यथा,—

“यसदं रङ्गसदृश रीति हेतुश्च तन्मतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेतुकः, पु, कारणम् । हेतुरेव स्वार्थे कः । तत्-
सम्बन्धिनि, त्रि । अत्र बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः ।
यथा प्रकृतसाध्यहेतुकानुसितिपरत्वमावश्य-

कम् । इति सामान्यनिरक्तिगादाधरी ॥
हेतुता, स्त्री, (हेतोर्भावः । हेतु + तल् ।) कार-
णता । हेतुत्वम् । यथा,—

“सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वाहकैककार्यत्वे षोडा सङ्गतिरिथ्यते ॥”
इत्यनुमितिजागदीशी ॥

हेतुमान्, [न्] त्रि, (हेतुरस्यास्तौति । हेतु +
मतुप् ।) कारणवान् । यथा । हेतुहेतुमतो-

लिङ् । इति पाणिनिसूत्रम् ॥
हेतो, व्य, हेतुना । हेतोर्हारा । इति केचित् ॥

हेत्वाभास, पु, (हेतुरिव आभासते । आ + भास
+ अच् । हेतोराभासो वेति । आ + भास +
घञ् ।) हेतुदोषः । स तु पञ्चविधः । व्यभि-

चारः १ विरुद्धः २ असिद्धः ३ सन्नतिपन्नः ४
वाधः ५ । यथा,—

“अनैकान्तो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपन्नितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥

आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणो-
ऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥

हृद्रोगः

हृद्रोगः, पु, कुम्भराशिः । इति शुद्धिदोषिका ॥
(हृदयस्य रोग इव ।) कामः । यथा,—

“ हृद्रोगमाश्रयपद्मिनोत्पत्तिरेण धीरः ।”
इति श्रीभागवतम् ॥

हृदयस्य रोगः ।) हृदयपीडा । तत्र हृद्रोग-
स्य विप्रकृष्ट निदानमाह ।

“अत्युष्णगुर्वस्त्रकपायतिक्त-
श्रमाभिघाताध्ययनप्रसङ्गे ।
सच्चिन्तनैर्व्यगविधारणैश्च
हृदामयः पञ्चवध' प्रदिष्ट' ॥

प्रसङ्गः सतत शैवा । सच्चिन्तनमतिचिन्ता राज-
भयार्दिकमिति यावत् । पञ्चविध वातिक'
पैत्तिक श्लैष्मिकः सान्निपातिक क्रिमिज-
येति ॥ * ॥ तस्य सप्राप्तिपूर्वक लक्षणमाह ।

“दूषयित्वा रस दोषा विगुणा हृदयङ्गताः ।
हृदि वाधा प्रकुर्वन्ति हृद्रोग त प्रचक्षते ॥”
विगुणा, दुष्टाः । वाधा दोषभेदे नानाविधा
व्यथाम् । भङ्गवत् पौडाभिति गयदासः ॥ * ॥
वातिक हृद्रोगमाह ।

‘आयस्यते भारतजे हृदय तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दोष्यते च स्फोच्यते पाच्यतेऽपि च ॥”
भारतजे हृद्रोगे इति शेषः । आयस्यते व्यथया
विस्तार्यते इव । तुद्यते सूचोभिरिव । निर्म-
थ्यते मथ्यानेनेव । दोष्यते करपत्रेण हिधा
क्रियत इव । स्फोच्यते आरयेव । पाच्यते कुठा-
रेण बहुधा क्रियत इव ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

“तण्णोमदाहचोषा स्यु पैत्तिके हृदये क्लमः ।
धूमयानश्च सूच्छाच क्लेदः शोषो मुखस्य च ।’
उष्मा शीतगात्रस्यैव शीतवाताभिकापहेतु
किञ्चिदेन्तरोष्णम् । दाह पार्श्वस्थेन वज्रिनेव
दु खहेतुर्गोत्रसन्तापः । चोप चूषणेनेव पौडा ।
हृदये क्लमः, हृदयाकुलल ग्लानिरित्यर्थः । धूमा-
यन कण्ठाधूमनिर्गम इव । क्लेदः किञ्चिद्गुण्य
सटित इव ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।

“गौरव कफसस्त्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्हवम् ।
माधुर्यमपि चास्यस्य वलासा वत्तते हृदि ॥”
वलासा वर्तते हृदि कुपितकफव्याप्ते । गौरव
हृदयस्य । स्तम्भो जडता । मार्दव जलप्लुत-
मिव । माधुर्यं मुखे ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह ।

“विद्यात् त्रिदोषमप्येव सर्वलिङ्ग हृदामयम् ॥”
क्लमिजमाह । क्लमयो जायन्ते अस्मान्निति
क्लमिज इति निरुक्तिः ॥ * ॥ तस्य निदान-
पूर्विका सप्राप्तिमाह ।

‘त्रिदोषहेतुहृद्रोगे टो दुरात्मा निषेवते ।
तिलवीरगुडादोश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥
मर्मकदेशसक्लेद रसश्चाप्युपगच्छति ।
सक्लेदात् क्लमयश्चास्य भवन्त्युपहृतात्मन ॥”
मर्मकदेशे हृदयैकदेशे सक्लेद सटितत्व रस
उपगच्छति सक्लेदात् । रसस्य सटितत्वात् ।
उपहृतात्मन तिलाद्यहिताहारेण ॥ * ॥ तस्य
लक्षणमाह ।

‘उत्क्लेदः ढोवन तीदः शूल हृत्तासकस्तमः ।

हृद्रोगः

अरुचिः श्यावनेत्रत्व शोषश्च क्लमिजे भवेत् ॥”
उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितम् । शोषो यस्या ॥
हृद्रोगस्योपद्रवनाह ।

“क्लामसादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।
क्लमिजे तु क्लमोणा ये श्लैष्मिकाणा हि ते
मताः ॥”

क्लाम' पिपासास्थानस्य मादः शोषः । शोषो
मुखस्य । तेषां हृद्रोगाणाम् । क्लमिजे तु हृद्रोगे
श्लैष्मिकाणा क्लमोणा ये उपद्रवा हृत्तासात्
प्रस्रवणान्ता विपाकादयस्ते मताः ॥ * ॥ अथ
हृद्रोगस्य चिकित्सा ।

“घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा
पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णैर्व्वररक्तपित्त
हत्वा भवेयुश्चिरजीनिनस्ते ॥ १ ॥

हरीतकी वचा राक्षा पिप्पलो नागरोह्वम् ।
पटो पुष्करमूलोत्थ चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥२॥
पुटदग्धहरिणशुद्धपिष्ट गव्येन सर्पिषा पिबतः ।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्ति सुकष्टमपि ॥३॥
तैलाज्यगुडविपक्वचूर्णं गोधूमपार्थीत्यम् ।
पिबति पयोसुकं स भवति गतसकलहृदामयः
पुरुषः ॥

पार्थं कौह इति लोके ॥ ४ ॥
गोधूमककुभचूर्णं पक्कमजाचीरगव्यसर्पिर्भ्याम् ।
मधुशर्करासमेत शमयति हृद्रोगमुख्यं
पुसाम् ॥ ५ ॥

यार्थेन कल्केन रसेन सिद्ध
शस्त घृत सर्वहृदामयेषु ॥
अर्जुनघृतम् ॥ ६ ॥
घृत वला नागवलाज्जुनाना
काथेन कल्केन च षष्टिकायाः ।
सिद्ध निहन्त्याहृदयामयं हि
सवातरक्ताचतरक्तपित्तम् ॥”

वलादिघृतम् ॥ ७ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः ।
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
धन्वन्तरिववाच ।

“हृद्रोगादिनिदान ते वक्ष्येऽहं सुश्रुताधुना ।
क्लमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृता' पञ्च तु हृद्गदा ॥
वातेन शून्यतेऽत्यर्थं तुद्यता रुदतोति च ।
भियते शून्यते स्तब्ध हृदय शून्यताद्रवः ॥
अकस्माद्हीनता शोको भय शब्दोऽसहिष्णुता ।
वेपथुर्वेपथ मोह श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥
पित्ताढण्या श्रमो दाहः खेदोऽन्ध कफज
क्लमः ।

ऊर्दनश्चास्त्रपित्तस्य धूमकम्पितता ज्वरः ॥
श्लेष्मणा हृदयस्तब्ध भावित चाश्रमर्भवत् ।
कासास्थिसादनित्थेव निद्रालस्यारुचिज्वर ॥
सर्वलिङ्ग त्रिभिर्दोषैः क्रिमिभिः श्यामनेत्रता ।
तम प्रवेशी हृत्तासः शोफः कण्डुः कफक्षुतिः ॥
हृदय प्रततश्चाप क्लमचेनेव दार्थ्यते ।
चिकित्सेदामय घोर तच्छौभ्र शीघ्रकारणम् ॥”
इति गारुडे । १५८ । १—७ ॥ * ॥

हृषीकेश

“शुद्धी सौवर्चलं हिङ्गु पोत्वा हृदयरोगनुत् ॥”
इति च गारुडे । १८८ । ४३ ॥

हृद्रोगवैरी, [न] पु. (हृद्रोगस्य वैरो ।) अर्जुन-
वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

‘हृदण्टक', पुं, (हृदो वण्टकः ।) जठरम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

हृत्तास, पु. (हृदयस्य तासोऽत्र । “हृदयस्य
हृत्तेखयदण्त्वासेपु । ६ । ३ । ५ । इति
हृदादेश' ।) हिक्का । यथा,—

“हिक्का हिक्का च हृत्तासः प्रतिस्थायस्तु पीनस ॥”
इति हेमचन्द्र ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ सूत्र्यादे ।
“धमनौस्थे सर्पेण रक्तमीरयन्निलः सशब्दे
निगच्छत्यङ्गमर्हः पिपासा हृत्तासश्च ॥”) अस्य
निदानादि हिक्काशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हृत्तेख, पु, (हृदय लिखतोति अण् । “हृदयस्य
हृत्तेखेति ।” ६ । ३ । ५० । इति हृदादेशः ।)
ज्ञानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तर्कः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

हृत्तेखा, स्त्री, (हृत्तेख + अजादित्वात् टाप् ।)
श्रोतुसुक्त्वम् । इति हलायुधः ॥

हृत्प, उ हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् । कावेट् ।) हृष्टिश्चित्तोक्ताहः ।
उ, हर्षित्वा हृष्टा । क्तः इमो वेदत्वान्नेम डी-
श्लोत्वादिना इमे निषेधे निष्ठाया हृष्ट-
अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्य उ इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

हृत्प, उ वि अलीके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् । कावेट् ॥ उ, हर्षित्वा
हृष्टा । वि, हृष्टोऽस्ति । अत्रौक मित्याकरणम् ।
हर्षति कथा नोच मित्या करोति इत्यर्थः ।
इति दुर्गादास ॥

हृत्प, य वि इर् हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर० अक०-सेट् ।) य हृषति लोक'
सुखात् । वि, हृष्टोऽस्ति । इर् अहृषत् अह
र्षित् । अस्मात् पुषादित्वा त्रित्य उ, इत्यन्ये ।
इति दुर्गादास ॥

हृत्पित, त्रि, (हृष् + क्त । वा इट् ।) विखृतम् ।
प्रौतम । प्रहतम् । हृष्टरोम । इति मेदिनी ॥
प्रणतम् । वर्णितम् । इति धरणिः ॥

हृषो, पु, अग्निप्तोमौ । इति महाभारते मोक्ष
धर्मः ॥

हृषीक, क्ली, (हृषत्यनेनेति । हृष् + “अनिङ्घ्रिष्या
किञ्च ।” उणा० । ४ । १७ । इति ईकन् ।
स कित् ।) इन्द्रियम् । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥
(यथा भागवते । २ । ६ । ३२ ।

“न भारती मेऽङ्गस्योपलक्ष्यते
न वै काचिन्मे मनसो सृषा गति' ।
न मे हृषिकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदोक्कण्डप्रवता धृतो हरिः ॥”)
हृषीकेश, पु, (हृषीकाणा ईश ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ हृषीकाशामिन्द्रियाणा-

हेमव

हेमवर्षा, पु (हेमवर्षः पञ्चतः ।) सुमेरुगिरिः ।
इति हलायुधः ॥
हेमपुष्प क्ली, (हेमवर्णं पुष्पम् ।) अशोकपुष्पम् ।
जवपुष्पम् । इति मेदिनी ॥
हेमपुष्प, पु, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य ।) चम्पकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य पर्यायी यथा,—
“वाम्पेयसम्पकं प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥”
अशोक । अस्य पर्यायी यथा,—
अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुनस्तास्रपल्लव ।
कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हेमपुष्पक, पु, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य । कप् ।)
चम्पकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ लोभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
हेमपुष्पिका, स्त्री, हेमवर्णं पुष्पं यस्याः । कन्
+ टाप् । अत इत्त्वम् ।) स्वर्णयूथिका । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
“यूथिका गणिकाश्बुष्टा सा पीता हेमपुष्पिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हेमपुष्पी, स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पमस्याः । गौरा-
दित्वात् ङीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति शब्दमाला ॥
स्वर्णजीवन्ती । इन्द्रवारुणो । स्वर्णुली । मुषली ।
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हेमफला, स्त्री, हेमवर्णानि फलान्यस्याः ।)
स्वर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हेममाला, स्त्री, यमप्रदो । इति कैचित् । हेम-
निर्मिता माला ।) स्वर्णसूक् ॥
हेममाली, [न्] पु, (हेमेव किरणाना माला-
स्यस्य । इतिः ।) सूर्यः । यथा भविष्ये ।
“या शक्ता कुरुशार्ङ्ग ! वैशाखे मासि वै
तिथिः ।
तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणेरभिवन्दिता ॥
श्रीऽस्या ददाति करकान् वारिवाजसमन्वि-
तान् ।
स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेम-
मालिनः ॥”
हेममालिनः सूर्यस्य । इति तिथ्यादितत्वम् ॥
(स्वर्णमालाविशिष्टे, त्रि ॥)
हेमयूथिका, स्त्री, (हेमवर्णा यूथिका ।) स्वर्ण-
यूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
हेमरागिणी, स्त्री, (हेम्न इव रागोऽस्या
अस्तीति । इतिः । ङीप् ।) हरिद्रा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
हेमल, पु, (हेम तदंशं लाति ष्टङ्गातीति । ला +
क ।) स्वर्णकारः । ककलास । प्रस्तरभेदः ।
स तु कषपापाष । इति मेदिनी ॥
हेमलता, स्त्री, (हेमवर्णा लता ।) स्वर्णजीवन्ती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णजीवन्तीशब्देऽस्या
विषयो ज्ञातव्यः ॥)
हेमवल, क्ली, (हेम्ना वलते शोभते इति ।
वल् + अच् ।) मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हेमवलमिति साधुपाठः ॥

हेमह

हेमशङ्खः, पु (हेमवर्णः शङ्खोऽस्य ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हेमशिखा, स्त्री, (हेमवर्णा शिखास्याः ।) स्वर्ण
क्षोरी । इति शब्दरत्नावली ॥
हेमसार, क्ली, (हेम सारयति निर्मूलो करो-
तीति । स + णिच् + अण् ।) तुल्यम् । यथा—
“तुल्यके तु शिखिग्रवं हेमसारं मयूरकम् ॥”
इति रसचन्द्रिका ॥
हेमसूत्रकं, क्ली, (हेम्नः सूत्रमत्र । कप् ।)
हारविशेषः । इति धरणिः ॥
हेमहस्तिरथ, पु, (हेमनिर्मितहस्तिविशिष्टो
रथो यत्र । स तु दानार्थं कल्पितः ।) महा-
दानविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
“अथात सप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
यस्य प्रदानात् भवनं वैष्णवं याति मानवः ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदान-
वत् ।
विषाचनकं कुर्यात् लोके शवाहनं बुधः ॥
ऋत्विङ्गण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
अत्राप्युपोषितस्तद्वत् ब्राह्मणैः मङ्ग भोजनम् ॥
कुर्यात् पुष्परथाकारं काञ्चन मणिमण्डि-
तम् ।
वनभौभिर्विचित्राभिश्चतस्रकसमन्वितम् ॥
लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्मार्कशिवसयुतम् ।
मध्ये नारायणोपेतं कक्ष्मरा चैव समन्वितम् ॥
कृष्णाग्निनतिलद्रोणं कृत्वा सस्थापयेदथम् ।
तथाष्टादश धान्यानि भाजनामनचन्दनैः ॥
दीपकोपानहच्छद्रर्पणं पादकान्वितम् ।
ध्वजे तु गरुडं कुर्यात् कूवराये विनायकम् ॥
नानाफलप्रमायुक्तमुपरिष्ठाहितानकम् ।
कीर्षेयपञ्चवस्तुश्च अस्नानकुसुमान्वितम् ॥
चतुर्भिः कलसैः मार्गं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मुक्तादामभिभूषितम् ॥
स्वरूपतः करिभ्यान्तु युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।
कुर्यात् पञ्चपनादूर्ध्वमभावादपि शक्तितः ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
त्रिः प्रदक्षिणमाहृत्य षट्त्रैतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
नमो नमः शङ्करपञ्चजार्क-
लोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।
त्व मन्यसे वेद पुराण यज्ञ
तेजोमयस्यन्दन पाहि तस्मात् ॥
यत्तत् पद परमगुह्यतम सुरारि-
रानन्दहेतु गुणरूपविमुक्तमन्तः ।
योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ
पश्यन्ति तस्वमसि नाथ रथेऽचिरुदः ॥
यस्यात्त्वमेव भवसागरसङ्गताना-
मानन्दभाण्डभृतमध्वरपानपाठम् ।
तस्मादधौघशमनेन कुरुप्रसाद
पामीकरेभरथमाधवसंप्रदानात् ॥
इत्य प्रणम्य कनकोभरथप्रदान
यः कारयेत् सकलपापविमुक्तदेहः ।

हेयः

विद्याधरामरमुनोद्गणाभिजुष्ट
प्राप्तोत्थसौ पदमतोन्द्रियमिन्दुमौलिः ॥
कृतदुरितवितानादुक्कसदङ्गिजाल-
व्यतिकरकृतदाहोद्वेगभाजोऽपि बन्धून् ।
नयति च पितृपुत्रान् वान्धवानप्यशेषान्
कृतगजरथदानं शाश्वतं सद्य विष्णोः ॥”
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने हेम-
हस्तिरथप्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ॥
हेमा, [न्] पु, बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हेमा, स्त्री, (हेम हेमवर्णमत्स्यस्या इति अच् ।
टाप् ।) अम्बरसः । सुन्दरो स्त्री । इति
कैचित् ॥
हेमाङ्गः, पु, (हेमेव पीतवर्णमङ्गं यस्य ।) गरुडः ।
सिंहः । सुमेरुः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ चम्पक-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ हेमवर्णशरोरे, क्ली ।
तदयुक्ते, त्रि ॥
हेमाद्रिः, पु, (हेममयोऽद्रिः ।) सुमेरुपर्वतः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ क्षत्रियराजविशेषः ॥
स च चिन्तामणिकामधेनुकल्पद्रुमनामक-
स्मृतिसग्रहकारकः । यथा,—
“तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरण-
प्रभुः ।
निजोदारतया यश्च सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥
अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
कल्पद्रुमानर्थिजननाय दत्तान् ।
विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्व-
गीर्वाणमथोऽपि करप्रदोऽभूत् ॥
अथासुना धर्मकथादरिद्र
चैलोक्यमालोक्य कलेर्बलेन ।
तस्योपकारे दधतानुचिन्ता
चिन्तामणिं प्रादुरकारि चारुः ॥
पञ्चखण्डात्मके शास्त्रे त्रतखण्डादनन्तरम् ।
दानखण्डमिदं तत्र हितोयमथ कथ्यते ॥”
इति तत्कृतचतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डौ-
श्लोकाः ॥
हेमाद्रिजगण, पु, (हेमाद्रौ जौर्थ्यतोति । जू +
ङ् ।) स्वर्णक्षौरो । इति रत्नमाला ॥ (अस्य
पर्यायविवरणादिकं स्वर्णक्षौरोशब्दे ज्ञात-
व्यम् ॥)
हेमाङ्गः, पु, (हेम हेमवर्णमाङ्गयते स्ववर्णेन
स्पर्धते इति । आ + ङ् + क ।) वनचम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (हेम्न आह्वा आह्वा
यस्य ।) धुस्तूरः । कनकाह्वयशब्ददर्शनात् ॥
हेमाङ्गा, स्त्री, (हेम्न आह्वा आह्वा आख्या
यस्याः ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
हेम्ना, पु, बुधग्रहः । यथा,—
“हेलिः सूर्यश्चन्द्रमाः शीतरश्मि-
हेम्ना विजुप्तो बोधनवेन्द्रपुत्रः ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
हेयः, त्रि, (हा + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६०
इति यत् । “इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति

हेमका

यः सपत्ने विपक्षे च स तु साधारणो मतः ।
यस्तु भयस्माद्ग्राह्यतः स त्वसाधारणो मतः ॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥
आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेत्प्रमाणमयो गिरिः ।
ऋदो द्रव्य धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सप्रतिपक्षता ॥
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वमौ बाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादियत्र साध्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ ० ॥

तस्य सामान्यलक्षणानि यथा । अनुमिति-
कारणोभूताभावप्रतियोगि यथार्थज्ञानविषय-
यत्वम् । यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रति-
बन्धकत्वम् । ज्ञायमान सत् यदनुमितिप्रति-
बन्धक तच्च वा हेत्वाभासत्वम् ॥ ० ॥ तस्य
विशेषलक्षणानि यथा । उभयकोट्युपस्थापक-
तावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । विरुद्धान्यपक्ष-
वृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्या-
वृत्तित्वा अनेकान्तिकः । विपक्षवृत्तित्वं साधा-
रणत्वम् । सर्वसंपक्षव्याप्तौ हेतुरसाधारण ।
व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स
हेत्वभिमतोऽनुपसंहार्यः ॥ ० ॥ साध्यव्यापका
भावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् ॥ ० ॥ साध्यविरो-
ध्युपस्थापनसमर्थसमानबलीपस्थित्या प्रतिरुद्ध
कार्यलिङ्गत्व तत्त्व सप्रतिपक्षितत्वम् ॥ ० ॥ व्याप्ति-
पक्षधर्मैतानिश्चयविरोधिरूपवत्त्वं असिद्धिः ।
पक्षनिष्ठ-प्रमाविषयत्व-प्रकाराभाव-प्रतियोगि-
साध्यकत्वं बाध । इति चिन्तामणि ॥

हेम, [न] क्ली, (हिनोति वर्धते स्फुटति वेति ।
हि + मनिन् ।) स्वर्णम् । यथा, रघौ । १। १०।
“हेमः सलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि-
वा ॥”

धूसूरम् । इत्यमरः । १। ८। ८४, ३। ५। २३॥
केशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिम । इति
हेमन्तशब्दटीकाया भरतधृतमाधवो ॥

हेम, क्ली, (हि + मन् ।) सुवर्णम् । इति केचित् ॥
हेमः, पु, (हि + मन् ।) माषकपरिमाणम् । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ कृष्णवर्णाश्च । बुध । इति
केचित् ॥ (यथातिवशजरूपद्रव्यपुत्रः । यथा,
विष्णुपुराणे । ४। १८। १ । “तितिचीरुपद्रव्य-
पुत्रोऽभूत् ततो हेमः हेमात् सुतपाः ॥”)

हेमकन्दलः, पु, (हेमवर्णं कन्दलं नवाङ्गुरोऽस्य ।
यद्वा, हेमवर्णं कन्दलं लातीति । ला + कः ।)
प्रवालः । इति हेमचन्द्रः ॥

हेमकान्तिः, स्त्री, (हेमवत् कान्तिरस्याः) दारु-
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णद्युतिमति,
त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७। २० ।

“हेमकान्तिरथवा शुक्लवर्णः

सस्यकेन सपिपाता सट्टो वा ।

हेमच

स्निग्धमूर्तिरलघुयुजिताय

अत्ययिन शुभकच्छशिपुत्रः ॥”

हेमकारः, पुं, (हेम हेममयं भूषणं करोतीति ।
कृ + षण् ।) हेमकर्ता । स्वर्णकारः । यथा,
“सर्वसङ्करपापिष्ठ हेमकार नराधिपः ।
पन्थाये वर्त्तमानश्च क्कदयेत्स्वरसा चुरैः ॥”

इति मत्स्यपुराणे । २२७। १८५ ॥

हेमविष्णुष्क, क्ली, (हेमवर्णं किष्णुष्कमस्य ।)
नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशर-
शब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हेमकूटः, पु, (हेममयं कूटो यस्य ।) पर्वत-
विशेषः । इत्यमरः । २। ३। ३॥ म तु किपुरुष-
वर्षस्य सीमापर्वतः । नवतिमहस्ययोजनदोर्धं ।
द्विसहस्रयोजनप्रस्य । द्विमहस्रयोजनविस्तारः ।
हिमालयादुत्तरे स्थितः । इति शोभागवतमतम् ।
(यथा, महाभारते । ३। ११०। २ ।
“पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानहुतान् भावान् ददर्श सुवह-
वृषः ॥”)

हेमकेतकी, स्त्री, (हेमवर्णां केतकी ।) स्वर्ण-
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमकेलिः, पु, (हेमवर्णं केलि कम्पनादिः
यस्य ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

हेमकेशः, पु, (हेमवर्णं केशोऽस्य । जटाया पीत-
त्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति केचित् ॥

हेमचौरी, स्त्री, (हेमवर्णं पीतवर्णं चौरं निर्यासी
यस्याः । डीप् ।) स्वर्णचौरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पर्यायोऽस्या यथा,—
“हेमचौरी स्मृता प्रीता गौरी च काल-
दुग्धिका ॥”

इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥

“कटुपर्णे हेमवती हेमचौरी हिमावतो ।
हेमाहा पीतदुग्धा च तन्मूलशोकमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हेमगन्धिनी, स्त्री, (हेमः नागकेशरस्येव गन्धो-
ऽस्ति अस्याः । इतिः ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् ।
इति रत्नमाला ॥

हेमगौरः, पु, (हेमवत् गौरः ।) किङ्किरातहृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
स्वर्णवह्नौरवर्णयुक्ते, त्रि ॥

हेमगौराङ्ग, त्रि, (हेमानीव गौराणि अङ्गा-
न्यस्य ।) स्वर्णतुल्यगौरवर्णाङ्गविशिष्टः । यथा,
“विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।
निर्हृद्यहेमगौराङ्गः कृत कृष्णो जनार्दनः ॥
त दृष्ट्वा हेमगौराङ्गं कृत कृष्णं जनार्दनम् ।
ततः सर्वं वयं भोतास्त्वामेव शरणं गताः ॥”

इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

हेमचन्द्रः, पु, अभिधानचिन्तामणिनामकोष-
कर्ता । यथा,—
“सानीकार्यतामसात्सामकः कोपवरः शुभः ।

हेमन्त

हेमचन्द्रप्रणीताभिधानचिन्तामणिर्भूषिणि ॥”

इति तस्य अर्धकारश्लोकः ॥

स्वर्णमयशशो च । मोणार चांद इति भाषा ॥
हेमस्त्वान्, पुं, (हेमवर्णां ज्वालास्य ।) अग्निः ।
इति शब्दमाला ॥

हेमतारः, कौ, (हेम तारयति उक्तं नयति ।
तृ + णिच् + प्रच् ।) तुल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(तुल्यशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

हेमदुग्धः, पु, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीऽस्य ।)
उडुम्बरहृत् । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धकः, पु, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीऽस्य ।
कप् ।) उडुम्बरहृत् । इत्यमरः । १। ४। १२॥
(पर्यायो यथा,—

“उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पीतवर्णचौरयुक्ते, त्रि ॥

हेमदुग्धा, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीऽस्याः ।)
स्वर्णचौरी । इति जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्या
स्वर्णचौरीशब्दे बोद्धव्या ॥)

हेमदुग्धो, [न] पु, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीऽस्या-
स्तीति । इति ।) यज्ञोडुम्बरहृत् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हेमदुग्धो, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीऽस्याः ।
डीप् ।) स्वर्णचौरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमन्तः, पु, क्ली (इन्ति लोकान् शैत्येनेति । इन् +
“इन्ते मूट्ङि च ।” उणा० ३। १२८ । इति
भाच् इन्तेहिं चेति हिरादेशः सुडागमो
गुण्यः ।) ऋतुविशेषः । स तु अष्यहायणपौष-
मासात्मकः । यथा । षडमौ ऋतवः पुषि
मार्गादोना युगैः क्रमादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।
ते के इत्याह हेमन्त इत्यादि मार्गपौषाभ्या
ऋतुर्हेमन्तः । इन्ति सन्तापमिति । हिमो-
ऽन्तोऽस्येति वा मनोपादित्वात् हेमन्तः । अर्ध-
र्षादिरयमिति केचित् । तेन अस्त्रियमित्य-
स्यानेनापि सम्बन्धः । हेमन्तशब्दोऽप्यस्तीति
माधवी । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । हेमन्तः २।
इति शब्दरत्नावली ॥ उष्णसह ३ शरदन्तः ४

हिमागम ५ । तत्कालोद्भवजलगुणाः ।
“हेमन्तिक जलं स्निग्धं हृष्यं बल्यं हितं गुरुः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ० ॥

तत्र लोकप्रतपनार्थमग्निप्रदानफलं यथा,—
“हेमन्ते शिशिरे चैव पुष्याग्निं य प्रयच्छति ।
सर्वलोकप्रतापार्थं स पुष्या गतिमाप्नुयात् ॥”

इति वज्रपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥
तत्र भगवत्समीपे अग्निप्रज्वालनविधिः । सेवा-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥ ० ॥ तत्र वर्णनोयानि ।

“हेमन्ते दिनलघुता शीतव्यस्तम्बमरुक्क-
हिमानि ।”

इति कविकल्पलता ॥

हेमन्तनाथः, पु, (हेमन्ते नाथ्यते याच्यते इति ।
नाथ + कर्मणि घञ् ।) कपित्थः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (कपित्थशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)

तत्पर्यायः । इति पा २ । इत्यमरः । २।७।४७ ॥
 ह्येपा ३ । इति तट्टोका ॥
 हैपो, [न्] पुं. । हैपा इति शब्दोऽस्त्वय्य । इनिः ।
 अत्र । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 है, व्य. (है च है च ।) मन्वोधनम् । इतिः ।
 इति मेदिनी ॥
 है, व्य. (हिनोतीति । हि गतो वाहुनकात् डे ।)
 मन्वोधनम् । आज्ञानम् । इति मेदिनी ॥
 हेतुकः, पुं, (हेतुना चरतीति । हेतु + ठक् ।
 सदयुक्तिव्यवहारी । यथा, मनु ।
 "त्रैविध्यं हेतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः ।
 त्रयथाश्मिन्ः पूर्वं परिपत् स्याद्देवावरा ॥"
 त्रैविध्यं त्रिवेदपारम् । हेतुकः सदयुक्तिव्यव-
 हारी । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ हेतुद्वारा सत्-
 कर्मसु सन्देहकर्ता । यथा,—
 "पापण्डिनो विकर्मन्वान् वैडालव्रतिकान्
 शठान् ।
 हेतुकान् वकहृत्तीथ वार्यात्रेणापि नाच्येत् ॥"
 इति विष्णुपुराणे । ३।१८।८८ ॥
 पापण्डादीना लक्षणम् ।
 "भ्रष्टः स्वधर्म्यात् पापण्डो विकर्मन्स्वो निपिह-
 क्तु ।
 यस्य धर्मध्वजो नित्यं हरध्वज इवीच्छ्रितः ।
 प्रच्छन्नानि च पापानि वैडाल नाम तदुन्नतम् ॥"
 तद्वान् वैडालव्रतिकः ।
 "प्रिय वक्ति पुरोऽन्धं विप्रिय कुरुते भृशम् ।
 व्यक्तापराधचेष्टया शठोऽय कथितो बुधे ॥
 सन्देहकृत् हेतुभिर्यं सत्कार्यासु स हेतुकः ।
 भ्रष्टांगदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
 शठो मित्याविनोतय वकहृत्तिसदाहृतः ॥"
 इति तट्टोका ॥
 (फलाभिसन्धानयुक्ते, त्रि ॥)
 हैमं, क्लो, (हैमि भवम् । अण् ।) प्रातर्हिमोद-
 भवजलम् । इति राजनिघण्टुः ॥ हैमभवे,
 त्रि ॥ (यथा, रघो । १६।७ ।
 "लब्धान्तरा सावरणोऽपि गेहे
 योगप्रभावो न च लक्ष्यते ।
 विभर्षि चाकारमनिर्हताना
 शृणालिनो हैमभिवोपरागम् ॥"
 हैमजाते च त्रि ॥ इत्यमरः । २।८।३२ ॥
 (यथा, रघो । ६।१५ ।
 "आकुञ्चितापाङ्गुलिना ततोऽन्यः
 क्रान्तुत् समापर्जितनेत्रशोभः ।
 तिर्यग् विमंसपिनमप्रमैण
 पादेन हैम विलिखेत् पोटम् ॥"
 हैम, पु, भूमिभ्य । इति राजनिघण्टुः ॥ (हैमो
 रिहायः । हैम + अण् ।) हैमो विकारः ।
 इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (शिव । यथा,
 महाभारते । १३।१०।८३ ।
 "हैमो हैमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ॥"
 पर्वतविशेषः । यथा, महाभारते । १३।
 १८।५६ ।

"कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ।
 तानतान् मन्वाग्रेलान् कौरात स्थानमुत्तमम् ॥"
 हैमन्, क्लो, पुं, (हैमन्त एव इति । "सर्वानानु च
 तलोपश्च ।" ४।३।२२ । इति स्वार्थं अण्
 तलोपश्च ।) हैमन्त ऋतुः । यथा । हैमन्त-
 हैमनावस्तो । इति शब्दरत्नावली ॥ (हेतु
 इदमित्यण् । न टिलोप ।) स्वर्णजाते हैम-
 जाते च त्रि ॥ (हैमन्तभवे च त्रि । यथा,
 किरातार्जुनीये । १७।१२ ।
 "उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुनाः
 शिलीमुधानव्यधयास्वभूवु ।
 अश्रुत्यितस्याद्रिपतेर्नितस्व-
 मर्कस्य पादर इव हैमनस्य ॥")
 हैमन्, पुं, (हैमन्त एव अण् । तलोपश्च ।)
 मार्गशीर्षमासः । इति राजनिघण्टुः ॥ (हैमन्ते
 जातः अण् तलोपश्च ।) हैमकालोद्भवपटिक-
 धान्यम् । अस्य युग्मा ।
 "हैमनास्तु हैमा हया मधुरा बहुवर्षसः ।"
 इति राजवल्गवः ॥
 हैमन्त, क्लो, पुं, (हैमन्त + "सन्निवेलाद्युत्तुनचत्वे-
 भ्योऽण् ।" ४।३।१६ । इति अण् ।) हैमन्त ऋतुः ।
 हैमन्तसम्बन्धिनि, त्रि । इति हैमन्तशब्दात्
 स्वार्थं णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 हैमन्तिक, क्लो, (हैमन्ते भवः । ठक् ।) शालि-
 धान्यम् । आमन धान इति भाषा । यथा,—
 "हैमन्तिकं सितास्त्रिध धान्यं सुहास्त्रिला
 यवाः ॥"
 इति हविष्यान्नप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 हैमन्तकालजाते, त्रि ॥ (यथा आश्वलायनीय-
 श्रौतसूत्रे । ४।१२।१ ।
 "बृहस्पतिः पाङ्गुस्त्रिधः शाकरो हैमन्तकः ॥"
 हैमसुद्रिकः, त्रि, स्वर्णसुद्रिकाविशिष्टः । हैमो
 सुद्रिका यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥
 इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 हैमलः, पु, क्लो, (हैमल + अण् ।) हैमन्त ऋतुः ।
 हैमलशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
 काचित् शब्दरत्नावली ॥ हैमन् इति साधु-
 पाठः ॥
 हैमवतः, क्लो, (हैमवतोऽदूरभवो देवः हैमवत
 इदं वा । अण् ।) भारतवपम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 हैमवतः, पुं, विपमेदः । इति हैमचन्द्रः ॥ (हैमा-
 लयसम्बन्धिनि, तज्जाते च त्रि ॥ देवविशेषः ।
 यथा, महाभारते । २।५०।२० ।
 "निपदान् पारसीकाय कृष्णान् हैमवता-
 स्तत्रा ॥"
 हैमवतवर्ष, क्लो, भारतवर्षम् । यथा,—
 "एतद्वैमवतं वर्षं भारतो यत्र सन्तति ।
 हैमकूट पर यत्र नद्या किपुइयोत्तमः ॥"
 इति शारङ्गे रत्नगीता ॥
 हैमवती, स्त्री, (हैमवतोऽपत्यं स्त्री । अण् । डीप् ।)
 पावती । (यथा, देवीभागवते । १०।८।४० ।

"उमाभिधानां पुस्तो देवीं हैमवतीं शिवाम् ॥")
 हरीतकी । इत्यमरः । १।१।३८ ; २।४।५८ ॥
 स्वर्णक्षीरी । (अस्या पर्यायो यथा,—
 "कटुपर्णी हैमवती हैमक्षीरी हिमावती ।
 हेमाद्वा पीतदुग्धा च तन्मलक्षीकमुच्यते ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 खेतवचा । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,
 "पद्मप्रयोया वचा ज्ञेया खेता हैमवतीति च ।"
 इति गारुडे २०८ अध्याये ॥
 हैमवत प्रभवति प्रकाशते प्रथमं दृश्यते
 इति । "प्रभवति ।" ४।३।८३ । इत्यण् ।)
 गङ्गा । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३।१०८।१६ ।
 "एवमुक्त्वा प्रत्युवाच राजा हैमवती तदा ।
 पितामहा मे वरदे । कपिलेन महानदि । ।
 अन्वेपमाणास्तुरग नीता वैवस्वतक्षयम् ॥"
 हैमवति भवा इति । अण् ।) रेणुका ।
 कपिलद्राक्षा । अतसी । इति राजनिघण्टुः ॥
 हैमा, } स्त्री, (हैम तहर्णोऽस्त्यस्याः इति अण् ।
 हैमी, } वा डीप् ।) पीतयधिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (गूथिकाशब्दे अस्या विषयो
 ज्ञातव्यः ॥
 हैयङ्गवोन, क्लो, (ह्यो गोदोहस्य विकारः इति ।
 "हैयङ्गवोन मज्ञायाम् ।" ५।२।२३ । इति
 खज् ह्रियङ्गादेशश्च ।) सद्योगोदोहोद्भव घृतम् ।
 इत्यमरः । २।८।५२ ॥ नवनीतम् । इति
 रत्नमाला राजनिघण्टुः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 भविष्यपर्वणि । ५८।१० ।
 "हैयङ्गवोन क्षीराणि दधि वा किमजीजनन् ।
 गोधनं सर्वमेवेदं नीरोगं प्रतिपद्यते ॥"
 तत्पर्यायः । सजम् २ मन्थनम् ३ कस-
 न्मुटम् ४ । इति शारवाली ॥
 हैरिकः, पु (हिनोतीति । रक् । हेरं पासुरो माया ।
 तज्जातानि । ठक् ।) चौरः । इति धरणिः ॥
 हैहयः, पु, (ह्यया अपत्यम् । "स्त्रीभ्यो टक् ।"
 ४।१।१२० । इति टक् । प्रयोदरादित्वात् साधुः ।
 यद्वा हैह्येन नामैकदेवप्रचयेन नामग्रहणात्
 हैपाशब्देन हैपाशब्दं कुर्वन् ह्यति गच्छ-
 तीति हैहयोऽश्वः तस्याय "शिवादिभ्योऽण् ।"
 ४।१।११० । इत्यण् । यद्वा, है भक्त है भक्त
 इति घट्टन् ह्यति गच्छतीति हैहयो विष्णुः ।
 तस्याय हैहयः । कार्तवीर्यः । इति हैम-
 चन्द्रः ॥ देगविशेषः । यथा,—
 "पश्चिमैः शिवास्त्रिधैहयामप्रकाशय ॥"
 इति ज्योतिषसूत्रे कृष्णचक्रम् ॥
 हैहयः, पु, (हैहया तद्देशवासिनः तेषां राज्ञां
 अण् ।) नैऋत्यराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, महाभारते । १।१।७४ ।
 "विभ्रतोऽन्तमप्लेऽप्यकुण्ठित
 ह्यैः । मम सतो रामासौ ।
 हैनृन्वत्सहरणात् सैहयः
 त्वत् शर्तिसप्रदर्शुमुच्यते ॥"
 हैरः, पु, (हैरः तद्देशवासिनः तेषां राज्ञां
 अण् ।) नैऋत्यराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, महाभारते । १।१।७४ ।

हेरम्बः

आत इत् । गुण ।) त्वाज्च । यथा,—
 “ऊषरा वालुकाक्षिजा” इत्यादुपक्रम्य ।
 “वास्तुषष्ठे महादोषा हेयास्तस्माच्चिचक्षुः ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 हेर, चि, (चि + रन्) सुकुटभेदः । हरिद्रा ।
 आसुरो माया । इति क्वचित् ॥
 हेरम्ब, पु, (हे रणे शिवसमोपे वा रन्वते इति ।
 रवि शब्दे + पचाद्यच् ।) गणेशः । इत्यमरः । १।
 १।४१ ॥ महिषः । श्रीर्यगर्वितः । इति मेदिनी ।
 बुधविशेषः । तत्पठ्याय । हेरुक २ चक्रमस्वर
 ३ देव ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भो ६ शशि-
 शिखरः ७ वज्रटीकाः ८ । इति त्रिकाण्ड-
 शेष ॥ * ॥ अथ हेरम्बमन्त्रः । स च ककार-
 युक्तो गकारः सविन्दुः प्रणवादिनमोऽन्तश्चतु-
 रक्षरः । निबन्धे ।
 “पश्चान्तको ब्दिन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिद्वयान्तोऽय हेरम्बमसुरोरितः ।
 चतुर्वर्णस्त्रिको नृणा चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः क्त्यादिपीठं सातान्त
 विधाय गणेशोक्तपीठशक्ती पोठमनुष्य विन्यस्य
 ऋथादिन्यासं कुर्यात् । अस्य गणक ऋषि-
 गायत्री ऋन्तो हेरम्बो देवता गकारो बीज
 चिन्दुः शक्तिश्चतुर्वर्गसिद्धयै विनियोगः । शिरसि
 गणकऋषये नमः । इत्यादि । ततः कराङ्ग-
 न्यासो । गा गो गू गे गौं ग इत्येतैः षडङ्गानि
 कुर्यात् । तथा च ।
 “षड्दीर्घभाजा बीजिन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “मुक्ताकाञ्चननीलकुन्दसुस्रण्ण्ण्ण्येस्त्रिनेता-
 न्वितै
 नांगास्यैहरिवाहनं शशिधरं हेरम्बमर्क-
 प्रभम् ।
 हस्त दानमभीतिमोदकरदानं टङ्ग शिरोऽञ्जा-
 म्बिका
 माला मुहरमङ्गल त्रिशिखक दीर्घदधान
 भजे ॥”
 एव ध्यात्वा मानसं सपूज्य शङ्खापन कुर्यात् ।
 ततो गणेशोक्तपीठपूजान्तं क्त्वा ॐ हुं हुं
 महासिन्हाय गा हेरम्बासनाय नम इत्यासन
 पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
 “प्रणव कवचद्वन्द्व महासिन्हाय गां तत ।
 हेरम्बेति पद पश्चात् आसनाय हृदन्तत ॥
 अयमासनमन्त्र स्यात् प्रदद्यादसुनासनम् ॥”
 इति ॥
 पीठन्यासोऽप्येव मन्त्रः । ततः ॐ ग मन्त्रेण
 मूर्त्तिं सकल्पयेत् । तथा च निबन्धे ।
 “तारादिविभूषणेन मूर्त्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ॥”
 पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं
 विधाय आवरणपूजामारभेत् । यथा अग्न्यादि-
 कोणे मध्ये दिक्षु च गा हृदयाय नम इत्या
 ट्तिना पूजयेत् । तद्वहिरिन्द्रादोन् वज्रादोश्च
 सपूज्य धपादिविभूषणान्तं कर्म समापयेत् ।

हेरुकः

अस्य पुरश्चरणं विन्यस्य ० । तथा च ।
 “त्रिलक्षं जपेन्मन्त्रं दशमं सुहृयात्ततः ॥”
 होमद्रव्यं यथा,—
 “लक्षत्रयं जपेन्मन्त्रं मिस्रुदण्डं दशमं ॥”
 अपूपैराभ्युक्तेष्वां जुहुयात्सन्त्रसिद्धये ॥ * ॥
 मन्त्रान्तरम् । ग चिप्रसादनः यद्भृत् । तथा च
 निबन्धे ।
 “सम्बन्तंको नेत्रयुतः पार्श्वीं वज्रासने स्थितः ।
 प्रसादनाय हृन्मन्त्रं स्वबोजायो दशाक्षरं ॥”
 अस्य पूजा प्रातः क्त्यादिपीठन्यासान्तं कर्म
 विधाय ऋथादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि गणक-
 ऋषये नमः । मुखे विराट्छन्दसे नमः । हृदि
 चिप्रसादनाय देवतायै नमः । तथा च निबन्धे ।
 “गणको मुनिराख्यातो विराट् छन्द उदो-
 रितम् ।
 चिप्रसादनो विघ्नो देवतास्य प्रकीर्त्तिता ।
 दीर्घयुक्तेन बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥”
 एकाक्षरवत् कराङ्गन्यासो क्त्वा ध्यायेत् ।
 “पाशाङ्गुशी कल्पलता विषाण
 दधत्स्वशृङ्गाहितबीजपूर ।
 रक्तस्त्रिनेत्रस्तरुणेन्द्रमील-
 च्छारोञ्जवली हस्तिमुखोऽवताडः ॥”
 इति ध्यात्वा मानसं सपूज्य शङ्खापन क्त्वा
 पीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्पा-
 ञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत् ।
 अग्न्यादिषु गा हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत् ।
 तथा च निबन्धे ।
 “शङ्खानि पूर्वमभ्यर्च्य विज्ञानश्रीं यजेत्ततः ।
 पत्राये पूजयेदेता ब्राह्मणाद्यास्तदनन्तरम् ॥”
 पत्रेषु ।
 “विघ्न विनायकं शूरं चोर वरदसन्नकम् ।
 इभवक्त चैकरद लम्बोदर प्रपूजयेत् ॥”
 पत्राशेषु ब्राह्मणाद्यास्तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रा-
 दीन् पूजयेत् । ततो धूपादिविभूषणान्तं कर्म
 समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ।
 तथा च ।
 “लक्ष जपेन्मन्त्रं जुहुयाद्युत तिलैः ।
 मधुरत्रितयैष्वापि द्रव्यैरष्टाभिरीरितैः ॥”
 इति ऋष्यान्विततन्त्रसारः ॥
 हेरम्बजननी, स्त्री, हेरम्बस्य जननी ।) दुर्गा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हेरम्बहृद्, पु, देशविशेषः । स च दक्षिणप्रदेशे
 वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
 हेरुक, पु, (हि + इक । कट् च ।) धरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 हेरुक, पु, (हि + उक । कट् च ।) बुधभेदः ।
 महाकालगणः । इति मेदिनी ॥ शिवलिङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “शिवलिङ्गं तत्रास्ति शिलायां हेरुकाङ्गयम् ।
 नदीदक्षिणपूर्वस्था नायकं तन्तु पूजयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१
 अध्याये ॥ गणेशः । इति तत्रैव ॥

हेला

हेलघो, स्त्री, (हेलं चिनोतीति । चि + ड ।
 डीष् । पूषादरात् साधुः ।) हिलमोचिका ।
 हेलम्बा इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (हिलमोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥
 हेलनं, स्त्री, (हेल + ल्यट् । ललयोरैक्यम् ।)
 अवहेला । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
 वते । ६ । २ । १४ ।
 “साहेत्यं पारिहास्य वा स्त्रीभ्यं हेलनमेव च ।
 वंङ्कुण्डनामग्रहणमशेषाघघर विदुः ॥”)
 हेला, स्त्री, (हिल् + घञ् । टाप् ।) स्त्रीणां
 शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः । इत्यमरः । १।०।३२ ॥
 सुरते प्रौढेष्वा हेला । यदाह ।
 “प्रौढेष्वा याति रूढाना नारीणा सुरतोक्ते ।
 शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैर्हेला सा परिकीर्त्तिता ॥”
 इति ।
 अन्ये तु ।
 “स एव हेला सुव्यक्तः शृङ्गाररससूचकः ।”
 इत्याहुः । अस्यार्थः । हाव एव स्फुटशृङ्गा-
 रानुभावो हेलेति । अन्ये त्वाहुः विलासादयो
 दश स्वाभाविका भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः
 शोभादयः सप्त प्रयत्नजाः । इति विशतिरत्न-
 हारा । तेषु ।
 “दिहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः ।
 भावात् समुत्थितो हावो हावाहेला समु-
 त्यता ॥”
 इति ॥
 हिल श हावकृती घञ् स्त्रीत्वं लोकाश्रयात् ।
 हेलरपि ।
 “हेलिः पुंसि रवी हेलिर्हेलायामपि योषितिः ।
 इति हळ्डः । इति भरतः ॥
 अपि च ।
 “हाव एव भवेहेला व्यक्तः शृङ्गारसूचकः ।”
 इत्युक्त्वलनीलमणिः । * ॥
 अवज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेय
 पुराणे । १४ । २५ ।
 “स्वल्पं पुष्यं शुभं गन्धं हेलया सम्यच्छ्रुति ।
 स्वयं वाप्यथवा शब्दं रसं रूपमथापि वा ॥”)
 श्योतस्त्रा इति क्वचित् ॥
 हेलावुक, पु, अश्वक्रियौ । इति शारदावली ॥
 हेलि, पु, (हिलति । हिल + “सर्वधातुभ्य इन्”)
 उणा० ४ । ११७ । इति इन् । सूर्यः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ आलिङ्गनम् । इति क्वचित् ॥
 हेलि, स्त्री, (हिल श हावकृती + इन् ।) हेला ।
 इति हळ्डः । इत्यमरटोकाया भरतः ॥
 हेप, ऋ ङ अज्ञाना स्त्रिने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्वा० आत्म० अक०-सेट् ।) ङ, हेपते घोटक ।
 जिहेपे । ऋ, अजिहेपत् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 हेपा, स्त्री, (हेप + भावे षः ।) अज्ञानां निबन्धनः ।
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २२ । २० ।
 “क्षताः केचिज्जाशब्दो वै त्रस्तः साशुविबोधनः ।
 नीतः ोऽश्वस्य तेनैव दानवेन दुरात्मना ॥”)

समुद्रतः कुण्डोपरि विः परिभ्राम्य जानुसृष्ट-
महीतनः शिवब्रोजकुटा आत्मनोऽभिमुख
देव्या योनीं पन चिपेत् । ततो ऋं वक्रिमूर्त्तये
नमः इत्यभ्यर्च्य र वक्रिचैतन्याय नमः इति
चैतन्य तत्र सयोज्य ॐ चित् पिङ्गल हन हन
दह दह पच पच सर्वे ज्ञापय ज्ञापय स्वाहा
इति ज्वालयेत् । ततः ।

“अग्निं प्रव्वलित वन्दे जातवेद हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णममल समिद्धं विश्वतोमुखम् ॥”

इत्युपतिष्ठेत् ॥

ततो अग्ने त्वममुकनामासोति नाम कृत्वा ॐ
वेम्नानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्व-
कर्माणि साधय स्वाहा । अनेनार्घ्यादिभिः
सपूज्य ॐ अनेर्हिरण्यादिसप्तजिह्वाभ्यो नमः ।
ॐ सहस्राक्षिषे हृदयाय नमः इत्यादि अग्नि-
षडङ्गेभ्यो नमः । ॐ अग्नये जातवेदसे इत्या-
द्यष्टमूर्त्तिभ्यो नमः । तद्वाह्ये ॐ ब्राह्मणाद्यष्ट-
शक्तिभ्यो नमः । तद्वाह्ये ॐ पद्माद्यष्टनिधिभ्यो
नमः । तद्वाह्ये ॐ इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः ।
तद्वाह्ये ॐ वज्राद्यस्त्रेभ्यो नमः । ततः प्रादेश-
मात्रं कुशपत्रद्वय घृतमध्ये निक्षिप्य सव्यासव्य-
मध्याभागेषु इडा पिङ्गलां सुषुम्नां ध्यात्वा होमं
कुर्यात् । सुषुम्ने दक्षिणभागादान्यं गृहीत्वा
ॐ अग्नये स्वाहा इति अग्नेर्दक्षिणनेत्रे जुहु-
यात् । तथा वामभागादान्यं गृहीत्वा ॐ
सोमाय स्वाहा इति वामनेत्रे जुहुयात् । ततो
मध्यभागादाज्यं गृहीत्वा ॐ अग्निसोमाभ्या
स्वाहा इत्यनेर्ललाटनेत्रे जुहुयात् । पुनर्दक्षि-
णतः नम इति घृतं गृहीत्वा ॐ अग्नये
स्त्रिष्टिक्रते स्वाहा इत्यग्निमुखे । ततो महा
ध्याहृतिहोम । ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा
ॐ स्वः स्वाहा ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह
लोहिताक्ष सर्वकर्माणि साधय स्वाहा इत्यनेन
त्रिवारं जुहुयात् । ततः अन्नो मूलेन पीठ-
पूर्वकं देवता सपूज्य तन्मुखे घृतेन मूलमन्त्रेण
पञ्चविंशतिवारं जुहुयात् । षड्दिवतयोरान-
क्षना सह ऐक्यं विभाष्य मूलमन्त्रेण एकादशा-
हुतीर्जुहुयात् । ततो मूलमन्त्रस्य अह्रदेव-
ताभ्यः स्वाहा शक्तयेत् प्रत्येकमेकैकाहुति
जुहुयात् । ततः सङ्ख्य विधाय तत्तत्कल्पोक्त-
द्वयेण होमं कुर्यात् । ततो मूलमन्त्रेण पूर्णाहुतिं
दत्त्वा संहारमुद्रया स्वेष्टदेवता हृदये समानीय
धमस्वेति विष्टव्यं दक्षिणां दत्त्वा अष्टिद्राव-
धारणं कुर्यात् । इति तन्वसारः ॥ वृद्धहोम-
मयोगस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

होमक, पुं, (होम + संज्ञायां कन् ।) होता ।

यथा, मात्स्ये ८३ । १२८—१२९ श्लोकी ।

“पूर्वहारे च सस्याप्य बहुच वेदपारगम् ।

मन्त्रिन्द तथा यास्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥

अथर्ववेदिर्न तद्दुत्तरं स्वापयेषुषा ॥

अष्टौ तु होमकाः आर्या वेदवेदाङ्गवेदिनाः ॥”

होमकृष्णः, क्ली, (होमार्थं कृष्णम् ।) होमार्थ-

कृष्णम् । तत्पर्यायः । हवनोऽरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अथ विवरणं कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

होमधान्य, क्ली, (होमोपयुक्तं धान्यम् ।) तिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

होमधूम, पुं, (होमजातं धूमः ।) होमीयाग्नि-
धूमः । तत्पर्यायः । निगणः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

होमभस्म, [न] क्ली, होमजातं भस्म । तत्-
पर्यायः । वैष्टुतम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

होमाग्निः, पुं, (होमस्य अग्निः ।) यज्ञवक्त्रिः ।
तत्पर्यायः । महाज्वालः २ महावीरः ३
प्रवर्गः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

होमि, पु, (ह्यते अस्मिन्निति । हु + इन् ।
सुट् च ।) अग्निः । (ह्यते अनेनेति । इन्
सुट् च ।) घृतम् । इति मेदिनी ॥ जलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

होमी, [न] पु, (होमः अस्यातीति । इन् ।)
होमकर्ता । यथा, तिथ्याटितत्त्वे ।

“तिलोद्वर्त्ती तिलचायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिहोमी नावसीदति ॥”

(जुहोतीति । हु + “उल्मुकदर्विहोमिनः ।”
उणा० ३ । ८४ । इति मिनिः । निपातितश्च ।

यजमानः । इत्युणादिहतौ उच्चलदत्तः ॥)
होम्य, क्ली, (होमाय हितम् । यत् ।) घृतम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ होमीयद्रव्यमात्रे, त्रि ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि २५१ अध्याये ।

“होता पीता हन्ता नेता मन्ता होम्यहोता-
परात्परस्त्वम् ॥”)

होरा, स्त्री, (होलति हुल्यते वेति । हुल हिसा-
सम्बरणयो + अच् । घञ् वा । रलयोरैक्यम्
टाप् ।) लग्नम् । राश्यर्हम् । रेखा । शास्त्र
भेदः । इति मेदिनी ॥ द्वितीयाथस्य विशेषो
यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“विषमर्चेषु प्रथमहोराः स्युश्चण्डरोचिषः ।
द्वितीयाः शशिनो युञ्जु व्यत्ययाङ्गणयेत् सदा ॥”

साहृदण्डइयात्मककालः । स तु इरेजानां आच-
यार इति ख्यातः । यथा, वज्रपुराणे गणभेदाध्याये ।

“चतुर्विंशतिविलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते ।
पश्चिमादर्हारावादिहोराणां विद्यते क्रमः ॥”

होलक, पुं, (हु + विच् । लक्यते आस्त्राद्यते इति ।
लक् + अप् ।) दृष्ट्याग्निष्टष्टार्हपक्षग्रामीधान्यम् ।

होरा इति हिन्दी भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
“अर्हपक्षे, ग्रामीधान्यैस्तृणष्टष्टैश्च होलकः ।

होलकोऽस्यानिलो मेद कफदीषश्चमापह ॥
भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥”

होलाक, पु, स्वेदविशेषः । यथा, चरकसूत्रस्थाने ।
“धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रद्वीपयेत् ।

शयनान्तःप्रमाणेन शय्यासुपरि तत्र च ।
दृग्ध्याया विधुमाया यथोक्तानुपकल्पयेत् ॥

स्वदण्डिः सुखं तत्राभ्यक्तं स्थितिं ना सुखम् ।
होलाकलेद इत्येषु सुखप्रोक्तो महर्षिणा ॥”

धीतीका शुष्कगोमयकृतोऽग्निविशेषः ॥
होलाका, स्त्री, (हु + विच् । तं ज्ञाति । सा +

संज्ञायां कन् टाप् ।) वसन्तीत्सवः । होली
इति भाषा । इति दायभागटीका ॥ तदधि-
करणन्यायो यथा । अथ होलाकाधिकरणम् ।
प्रतीच्याना होलाकाचारदर्शनेन तदर्था होलाका
आचरणोया इति सामान्यविधिः कल्प्यते ।
न तु प्राच्यानामनाचरणात् प्रतीच्यारिति तत्र
पदं देयं सामान्यविधिर्नैव प्रतीच्याचारोपपत्तेः ।
प्राच्यानामनाचारस्य इच्छाविरहेणैव उपपत्तेः ।
इच्छाविरहस्य तद्देशीयपूर्वपूर्वनाचारदर्शनात् ।
प्रतीच्यानामुक्तादानाद्याचारविरहवत् । न
ह्यनाचारार्थं वेदः कल्प्यते । तथा च यत्र
सामान्यश्रुत्या उपपत्तिस्तत्र विशेषविधिर्न
कल्प्यते गुरुरनुगन्तव्यः सदेतिवत् । न हि
कर्मकाले तदसम्भवात् तदन्यकाले इति विशेष-
णीयम् । इति अधिकरणकौमुदी ॥३॥ अन्वयः ।
यथा होलाकाधिकरणे प्राच्यकर्तृकहोलाकानु-
ष्ठानोपपत्तये होलाका कर्त्तव्यत्वेव श्रुतिः
कल्पिता । तावतैव तदुपपत्ते न तु प्राच्यादि
पदवती कल्पनागौरवात् तद्दत्तापि अर्जुकी
अश्रद्धय गृह्योद्यादिति श्रुति कल्पनीया न तु
पित्वादिपदवती तदयुक्तं तत्र प्राच्यकर्तृकानु-
ष्ठानस्यावश्यकल्पनीयसामान्यश्रुत्वैवोपपत्तेः । न
चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यपदवती कल्पना-
मिति वाच्यम् । तेषामननुष्ठानस्यानाचाररूपस्य
श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः । इति दाय-
भागः ॥

हो, व्य, (ह्यते अनेनेति । ह्ये + डी ।) सम्बो
धनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥

होड, ऋ ङ गती, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशसरो ।

ऋ, अजुहोडत् । ड, होडते । इति दुर्गादास ॥
होडक, त्रि, (होतुरागतम् । “ऋतडञ् ।” ४ ॥

३ । ७८ । इति ठञ्) होडसम्बन्धीयः । इति
होडशब्दात् कणप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

होम्य, क्ली, (होमाय अर्ह । यत् ।) घृतम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ होमीयद्रव्ये, त्रि ॥

होम्यधान्य, क्ली, (होम्यश्च तत् धान्यश्च ।)
तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इति केचित् ॥

हु, उ लु चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) उ लु, ऋते । इति
दुर्गादास ॥

ह्यल, म चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) म, प्रह्वलयति । भित्तेऽप्यस्य जी

ज्वलल्लल्लल इत्यादिना केवलस्य द्रुखविकख-
नात् सोपसर्गस्यैव नित्यं द्रुख । ह्यलयति
ह्यलयति । चालखलनम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्य, [स] व्य, (गतमह । ह्यो निपातितः ।) गत-
दिनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ४६ ।

“त्वयि राजनि निश्चौरैरध्वभिर्विशतः सुखम् ।
ह्योऽभवत्तवणोक्ते मे दिनान्तेऽस्म्यत स्थिति ॥”

ह्यस्तनं, त्रि, (ह्यो भवम् । ह्यस् + “ऐषमोह्य-

र्षा, व्य, (ह्यते अनेनेति । ह्ये + डो । निपा-
तनात् साधुः ।) सम्बोधनम् । आह्वानम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, किराताङ्गुनीये ।
१५ । २० ।

“ननु हो मयनाराघो घोरानाथ महीतु न ।
तयदा तवदा भीमा माभोदावत दायत ॥”
विष्णयः । इत्यमर ॥

होड, ऋ ङ गती । अनादरे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्रा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अञ्-
होडत् । ङ, होडते । इति दुर्गादास ॥

होड, पु, (होडते गच्छतीति । होड गती +
अच् ।) नौकाविशेषः । हुडो इति भाषा । तत्प-
थ्यायः । तरान्मु. २ वहनम् ३ वहिचम् ४ वाव्यट्
५ । इति त्रिकाण्डशेष (होडते इति । होड्
अनादरे + कर्मणि घञ् ।) दक्षिणराटोय-
मौलिककायस्थाना द्विसप्ततिपक्षत्यन्तर्गतपक्षति-
विशेषः । इति कुलाचार्यग्रन्थः ॥ गौड-
देशीयश्रोत्रियब्राह्मणविशेषाणामुपाधिश्च । अस्य
प्रमाणं अन्नदामङ्गलग्रन्थे ध्रुवानन्दमिश्रग्रन्थे च
द्रष्टव्यम् ॥

होडा, [ऋ] पु, चोरः । इति केचित् ॥

होता, [ऋ] पु, (जुहोतीति । हु + “नमृनेष्टु
त्वष्टहोत्रिति ।” उणा० २ । ८६ । इति ढन्
निपातितश्च । यद्वा, हु + ढच् ।) ऋग्वेद-
वेत्ता । इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥ होमकर्ता ।
यथा । विशिष्टदेश्यवच्छिन्नप्रज्ञेपोपहितहवि-
स्यागस्य होमत्वात् प्रज्ञेपस्य तदभिधाननिमित्त-
मित्यर्थः । तेन हृधात्वर्थव्यवच्छेदकप्रज्ञेपानु-
कूलव्यापारवति ऋत्विजि होता इत्यादिव्यप-
देशः । इति दायभागटीकाया श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारः ॥

होतृकारः, पु, होतृर्कारः । होतृर्माता । इति
सुग्धशोधव्याकरणम् ॥

होत्र, क्ली, (ह्यते इति । हु + “हुयामान्युभसि-
भ्यस्तन् ।” उणा० ४ । १६७ । इति ङन् ।)
हविः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ होमः । इति
हेमचन्द्रः ॥

होत्रा, स्त्री, (हु + चन् + टाप् ।) स्तुतिः ।
इति केचित् ॥ (आह्वयमाना देवता । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १८ । ८ ।

“आह्वयतीति हविष्कृतिं प्राञ्च कृणोत्यध्वरम् ।
होत्रा देवेषु गच्छति ————— ॥”

“होत्रा ह्ययमाना देवता ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

होत्री, [न्] पु, होता । होत्रं विद्यतेऽस्य इति
होत्रपद्यात् इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

होत्री, स्त्री, (हु + ढच् + ङौप् ।) यजमानरूपा
शिवस्य स्तुतिः । यथा,—

“या सृष्टिः सपुराद्या वहति विधिद्वयं या
हविर्गं च होत्री
ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविप्रयुग्णा या स्थिता
व्याम्य विप्रम् ।

यामाहुः सर्व्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः
प्राणवन्त
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभि-
रोधः ॥”

इत्यभिज्ञानगङ्गन्तलाप्रथमश्लोकः ॥
होत्रीयं, क्ली, होत्राय हितम् होतुरिदं वेति । ङ. ।)
हविर्गं हम् । इति हेमचन्द्रः ॥ होत्रसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ । ४ । ३ । ७ ।
“एकविंशति होत्रीय उपदधाति ॥”)

होमः, पु, (हवनमिति । हु + “अभिस्तुसुड-
स्ति ।” उणा० १ । १३८ । इति मन् ।)
पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । इत्यमरः । २ ।
७ । १४ ॥ स तु देवयज्ञः । यथा,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पिढयज्ञस्य तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
इति मनु. ॥

तद्वचनं यथा,—

“विशिष्टदेशवच्छिन्नप्रज्ञेपोपहितत्यागः ॥”
इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥

अथ नित्यहोमः । तदुक्तं सोमभुजगावल्याम् ।
“नाजप्तं सिद्धते मन्त्रो नाहुतश्च फलप्रदः ।
नानिष्टो यच्छते कामान् तस्मान्नित्यमर्षयेत् ॥
पूजया लभते पूजा जपात् सिद्धिर्न सशयः ।
विभूतिं चाग्निकार्येण सर्व्वसिद्धिञ्च विन्दति ॥”
नीलतन्त्रेऽपि ।

“नित्यहोमं प्रवक्ष्यामि सर्व्वार्थं येन विन्दति ॥
सपथ्या सम्यगापाद्मं वलिपूर्व्वं चरेद्द्विधम् ॥
ततो होमं तर्पणञ्च चरेत् साधकसत्तमः ।
वन्निवेशादिकं चैव ब्राह्मणं समुपाचरेत् ॥
अर्घोदकेन सप्रोक्ष्य तिस्रो रेखाः समालिखेत् ।
विधिवदग्निमानोयं क्रव्यादेश्यो नमस्तथा ॥
मूलमन्त्रं समुच्चार्य कुरुष्वे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
भूमौ वा सस्तरैर्द्विभ्रं व्याहृतित्रितयेन च ।
स्नाहान्तेन त्रिधा हुत्वा षडङ्गहवनं चरेत् ॥”
तथा ।

“ततो देवो समावाह्यं मूलैः षोडशाहुतिम् ।
हुत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विष्टुर्जीदिन्दुमण्डले ॥”
श्यामादौ विशेषः ।

“भैरवाश्च हुनेदष्टौ आच्यन्वितैस्तिलैः शुभैः ।
पूर्वादिदिकक्रमेणैव ततो होमं समाचरेत् ॥” *
अथ सज्ञेपहोमप्रयोगः ।

“कुरुष्वे वा स्थण्डिले वापि वीक्षणदिभिः सङ्कृते ।
प्रागग्रा उदगग्रान् तिस्रो रेखाः समालिखेत् ॥”
तथा च ।

“वीक्षणं मूलमन्त्रेण शरेण ताडनं मतम् ।
तेनैव प्रोक्षणं प्रोक्तं वर्मणाभ्युक्षणं मतम् ॥”
ततो मूलमुच्चार्य कुरुष्वे वा नमः इति सपूज्य
प्रागग्रा उदगग्रान् तिस्रो रेखाः कर्त्तव्याः ।
प्रागग्रेषु सुकुन्देशपुरन्दरान् प्रादक्षिण्येन
सपूज्य उदगग्रास ब्रह्मवैवस्वतेन्दुम् पूजयेत् ।
सुन्दरीपक्षे तु सर्व्वत्र षट्कारौ प्रयोगः
षट्कारौ च एं ह्रीं श्रीं ऐं क्लीं सौं ब्रह्मणे

नमः एवं क्रमेण पूजयेत् । तथा ब्रह्मसंहि-
ताया होमकुरुष्वे ।

‘ऐशान्या वेदिका हस्तविस्तारोद्धतिशालि-
नीम् ।

कृत्वाऽस्मिन् स्थापयेत् कुम्भं यक्षोक्तक्रमयोगतः ॥
तत्र सपूजयेद्देवं यथाविधुपचारकैः ।
ततो होमं प्रकुर्व्वीत देवतामभिधानतः ॥”

ततः कुरुष्वे मध्ये षट्कोणवृत्तत्रिकोणं तद्वि-
रुद्धदण्डं तद्विष्टुत्तरं चतुर्द्वारमित
निष्ठित्वा तदुपरि मूलैः पृष्ठाङ्गुलीन् दद्यात् ।
सुन्दरीपक्षे तु जानया । ततः सर्वाणि प्रणवे-

षाभ्युच्चं वज्रैर्योगपीठमर्षयेत् । तद् यथा ।
कर्णिकोपथ्याधारशक्यादौ न सपूज्य अन्नादि-
कोणचतुष्केषु ॐ धर्माय नमः ॐ ज्ञानाय
वैराग्याय ऐश्वर्याय पूर्वादिदिक्षु अधर्माय
अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय मध्ये ॐ

अनन्ताय नमः । एव पश्चात् अ अर्कमण्डलाय
द्वादशकलात्मने नमः । उ सोममण्डलाय
षोडशकलात्मने नमः । म वज्रिमण्डलाय दश-
कलात्मने नमः । ततः केशरैषु पूर्वादिमध्ये च
ॐ पीताय नमः । एव श्वेतायै नमः अरुणायै
नमः । कृष्णायै धूम्रायै तीत्रायै स्फुलिङ्गिण्यै
रुद्रायै ज्वालिन्यै ततो रं वज्रासनाय नमः ।
ततः ।

“वागीश्वरोऽस्तुस्नातां नीलेन्दोवरलोचनाम् ।
वागीश्वरेण सयुक्ता क्रीडाः भावसमन्विताम् ॥”
इति ध्यात्वा ॐ ह्रीं वागीश्वराय नमः ॐ
वागीश्वर्यै नमः । इति मन्त्रेण पञ्चोपचारैः
सपूज्य सूर्यकान्तादिमन्त्रतः श्रोत्रियशेज्ज वा
वज्रिमानयेत् । सुन्दरीपक्षे तु कामेश्वरं कामि-
श्वरीं पूजयेत् । गौतमीये ।

“पाषाणभवनवज्रिञ्च यदि वारणिसम्भवम् ।
श्रोत्रियाणां गेहजञ्च वनस्य वाथवा हरत् ॥
यदृच्छालाभसंशुक्तो अयोग्यो यागकर्म्मणि ।
निरग्निब्राह्मणास्तस्यो ह्यर्हलाभकरो भवेत् ॥
चक्रवन्धोश्चतुर्थ्यां फलं दद्याद्दुताशनं ।
वैश्यात् शूद्राश्च विफलं जायते होमकर्म्मणि ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वज्रिमुक्तं समाचरेत् ॥”
तन्वान्तरे ।

“द्विजातिभवनाहापि वज्रिमानोऽव साधकः ।
वैषडन्तेन मूलैः मन्त्रितं तं विलोकयेत् ॥
अग्निमावाहयेदस्तु मन्त्रेण तदनन्तरम् ।
हं फडन्तेन मूलैः क्रव्यादाश्च परित्यजेत् ॥”
ततः ॐ वज्रैर्योगपीठाय नमः चतुर्दिक्षु ॐ
वामायै नमः एव ज्येष्ठायै रौद्रेयै अश्विनायै ।
ततो मूलमुच्चार्य अमुकदेवताङ्गुण्डाय नमः ।
इति कुरुष्वे सपूज्य तदधो वागीश्वरीं तत्तद्देवता
रूपा ऋतुमतीं ध्यात्वा यथोक्तवज्रिमानोयं
वीक्षणादिभिः सङ्कृत्य रमितं तस्मात् वज्रि
मुष्टुत्वं मूलमुच्चार्य हं फट् क्रव्यादेभ्यः स्नाहा
इत्येतेन क्रव्यादाश्च परित्यज्य वज्रिमन्त्रेण सरस्व
इ इत्यवगुण्डाय धेनुमुद्रया अस्तोक्त्य बाहुभ्यां

ह्रीका, स्त्री, (ह्री + "ह्रियो रश् लो वा । उणा० १।४८। इति कन् । टाप् ।) कास । इत्युणादिकोषः ॥ लज्जा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिहृत्ति ॥

ह्रीकु, त्रि, (ह्री + "ह्रियः कुक् रश् लो वा ।" उणा० १।८५। इति कुक् ।) लज्जित । मन्त्रज्ज । इत्युणादिकोषः ॥

ह्रीकु, पुं, (ह्री + कुक् ।) जतुक । वपु । इत्युणादिकोष ॥

ह्रीच्छ, लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर० सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिचतुर्थस्वरैः । ह्रीच्छति त्रधु । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीजित, त्रि, (ह्रिया जित् ।) लज्जागोल । इति जटाधरः ॥

ह्रीण, त्रि, (ह्री + ण् । तस्य वा न ।) ह्रीत । लज्जित । इत्यमरः ॥ ३।१।८१ ॥ (यथा, महाभारते । ३।२३।८।

"हा नाथ । हा अथ इति वृवाणा
ह्रीताय मन्त्रान् अनुवाच राजान् ॥"

यथा च नैपथे । ३।००।

"इनीरिता पतरथेन तेन

ह्रीणा च हृष्टा च चभाण भेमी ॥)

ह्रीवैर, स्त्री, (ह्रिये लज्जाये वैरमद्रमस्य । लुट्त्वात् ।) वानकम् । इत्यमरः ॥ २।४।१०० ॥ वाना इति भाषा । अस्य गुणा राजवल्गमे । "ह्रीवैर कर्हिहृत्तामलक्षणात् । मारणाशनम् । अन्वन् ह्रवैरशब्दे दृष्टव्यम् ॥

ह्रीवेल, स्त्री, (ह्रीवैर + प्रथोदरादित्वात् रस्य ह्रीवेलक, ल । पचे ह्रीवेल + स्वार्थे कन् ।)

ह्रीवैरम् । इत्यमरटोकाया भरत ॥

ह्रीड, त्रि, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

ह्रीड, त्रि, (भा०-आत्म० सक०-सेट् ।) ऋ, अज-ह्रीडत् । अजुह्रीडत् । ङ, ह्रीडते । ह्रीडते । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीण, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सफ०-सेट् ।) ऋ, अजिह्रैपत् । ङ, ह्रीपते जिह्रैपे । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीप, ऋ ङ सर्पणे । अश्वस्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म०-अश्वशब्दे अक० सर्पणे सक०-सेट् ।) रेफयुक्ताय । ऋ, अजिह्रैपत् । ङ, ह्रीपते जिह्रैपे । ङ, ह्रीपृ च स्वनेऽश्वानाम् । ङ, ह्रीपते घोटकः जिह्रैपे । ऋ, अजिह्रैपत् । च तारात् ह्रीपृ ङ च । मधुरमधुप ह्रीपन्त्येते ।

इति गणकृतानित्यत्वात् । वस्तुतस्तु पचादित्वा-
दनि ह्रीषा इवाचरन्तीति ह्री साध्यम् । इति
दुर्गादासः ॥

ह्रीषा, स्त्री, (ह्रिष + भावे अ ।) अश्वानां कण्ठा-
दिनिर्गतशब्दः । इत्यमरः ॥ २।८।४७ ॥

ह्रीड, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुह्रीडत् । ह्रीडते ।
इति दुर्गादासः ॥

ह्रीग म ए सवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, ह्रीगयति अह्रगौत् ।
इति दुर्गादासः ॥

ह्रीण क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर० सक०-सेट् ।) क, ह्रीणयति । रेफयुक्तादि-
रित्येकं । ह्रीणयति । अन्त स्थवतीययुक्तः कण्ठ-
वगाद्यादिरिति दुर्गासिंहादयः । ह्रीणयति अचि-
कपत् । भाषण कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीम रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
यक-मट् ।) ह्रीसति । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीट इ ड मोदने । स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भा० आत्म० अक०-मोदने सक०-सेट् । निष्ठा-
याम्निट् । मोदन ह्रीटीकरणं ह्रीटीभावश्च ।

इ ह्रीन । ङ, ह्रीदते चन्दनो गात्रम् । बलात्
प्रह्लादते मन । इति किराते । इति दुर्गादासः
ह्रीट पु (ह्रीट + घञ् ।) आह्रीट । इति
ह्रीमचन्द्र ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५।५३।

ततस्तद्गात्रमसर्गो पवनो ह्रीददायकः ।
पापकर्मकतो राजन् । यातना न प्रवाधते ॥"
ह्रीरख्यकशिपो पुत्रमेत । यथा, विष्णुपुराणे ।
१।१५।१४२।

"अनुह्रीदद्य ह्रीदद्य प्रह्रीदद्यैव बुद्धिमान् ।
सह्रीदद्य महावीर्या दैत्ववशविवर्धनाः ॥"

ह्रीदिनो, स्त्री, (ह्रीदिनी रत्नयोरैत्यात् रस्य लः ।)
विद्युत् । वज्रम् । इत्यमरः ॥ २।४।१२४ ॥
(ह्रीदयते इति । ह्रीदि + णिनि । ङीप् ।)

शक्तिविशेष । यथा,—
"ह्रीदिन्या सन्विदाश्लिष्ट सच्चिदानन्द ईश्वर ।
स्वाविद्यासहती जीव सक्लेशनिकराकर ॥"

इति श्रीभागवते ७।१।७ टीकाया श्रीधरस्वामी ॥

ह्रीका, स्त्री, (ह्री लज्जायाम् + "ह्रियोरश् लो
वा ।" उणा० ३।४८। इति कन् । पचे रस्य लः ।)
लज्जा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिहृत्ति ॥

ह्रीकु, स्त्री, (ह्री + "ह्रिय कुक् रश् लो वा ।" इति
कुक् पचे रस्य लः ।) ह्रीकु । इत्युणादिकोष ॥

ह्रीकु, प, (ह्री + कुक् । रस्य लः ।) जतु वपु ।
इत्युणादिकोष ॥

ह्रीषा स्त्री, (ह्रीषा । रस्य लः ।) ह्रीषा । इत्य-
मरटोकाया नीलकण्ठ ॥

ह्रील, म चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
सक० सेट् ।) म, प्रह्रलयति । मित्वेऽप्यस्य जी
ज्वलहल इत्यादिना केष्वनस्य ऋस्वविकल्पनात्
सोपसर्गस्य नित्य ऋस्वः । प्रलयति ह्रानयति ।
चालयलनम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्री, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) ह्रीरति लता वयु । इति
दुर्गादासः ॥

ह्री, त्र णे स्पष्टे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-उभ०-शब्दे अक०-स्ते सक्०-अनिट् ।)
स्पष्टे पराभिभवेच्छा । इति धोपदेव । अ,
ह्रीयति ह्रीयते मन्त्रो मन्त्रमभिभवेत् । निच्छति ।
ह्रीति जन लोका । आह्रियतीत्यर्थः । ह्रीयते ।
गोविन्दभट्टस्तु स्पष्टाविषये व्यकरात्प्राप्त्या
त्याह । इति दुर्गादासः ॥

लृ, शेषलकार । गौडदेशे अस्याकारोच्चारण-
भेदी नास्ति । किन्त्वस्याध एकाविन्दुमात्रविह
क्रियते । वेदे अस्य उच्चारणस्थाने जिह्वामूलम् ।
देवनागरवर्णमालाया अस्याकार, एव प्रकार
लृ । अस्य प्रयोग । अग्निमीले । हे इन्द्र
वोलु चित् । इत्यादि ऋग्वेदे ॥ * । तन्त्रे वर्ण
मालाजपे अस्य प्रयोजनम् । यथा,—
"अतुलोमयिलोमेन लृप्तया वर्णमालया ।
आदितान्त लाटि आन्तक्रमेण परमेश्वरि
चकार मेरुपञ्च लृप्तयश्च कदाचन ॥"

इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥

मातृकान्यासेऽपि अस्य प्रयोजनम् । तत्रमात्र
मातृकाशब्दे दृष्टव्यम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,
"लृ पृथ्वी विमला मेघी अनन्तोऽव्यवहामिता ।
व्यापिनो शिवटा केतुर्जगत्सारतर हृठ ।

स्त्रीर्मृडानी च वेदार्थसारो नारायण स्वयन् ।
जठरो नकुलि पीता शिवेशोऽनङ्गमानिनो ॥
इति श्रीनन्दनभट्टाचार्यविरचितवर्णाभिधानम् ॥
अपि च ।

"लृकारो विमलो जीव शिवमूर्तिव्यंरानने ।"
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥

कोष श्रीवरदाप्रसादवसुना श्रीशब्दकल्पद्रुमो यद्य श्रीहरिपूर्वकेण चरणेनाकल्पितो यन्नत ।

सोऽय कोविदवारिदैर्बहुशुभैः ससेचितः सन्तत सन्तोष नयतु चित्तो बुधगणान् पेयूषगर्भैः फलैः ॥

रसेन्दुनागोडुपतिप्रमाणे शाके शुभेऽस्मिन् भगवत्प्रसादात् ।

समसि बहुलप्रयासैः स शब्दकल्पद्रुम एष कोष ॥

समाप्तोऽय शब्दकल्पद्रुमः ।

ऋस्वः

असोऽन्यतरस्याम् । ४।२।१०५ । इति पञ्चे व्युत्पत्नी ।) ह्योभवम् । गतदिवसोयम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५।१८६।४ । "ह्यस्तनेन च कोपेन शक्ति वै प्राहिणोन्मयि ॥") ह्यस्य चि, (ह्यो भव इति । ह्यस् + "ऐषमोह्य- शसोऽन्यतरस्याम् ।" ४।२।१०५ । इति ल्यप् । ह्यस्तनम् । इति शब्दमाला ॥
 ऋग, म ए सवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) रैफमध्यः । म, ऋगयति । ण, अङ्गोत् । इति दुर्गादासः ॥
 ऋणिया, स्तो, (ऋणिया । पृषोदरादित्वात् साधु ।) ऋणिया । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
 ऋट्, पु, (ऋदते इति ऋद अव्यक्तशब्दे + अच् । पृषोदरादित्वात् ऋस्वः) अमाधजलाशय । इत्यमर । १।१० । २५ ॥ तज्जलगुणा । ऋटयारि वज्जिनन मधुर कफवातहारि पथ्यञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ किरण० । ऋटमरटीकाया रामायम् ॥
 ऋटग्रह, पु, (ऋदस्य ग्रह ।) कुम्भोर । । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ऋदिनी, स्तो, (ऋदोऽस्यामस्तीति । इनि । डीप् ।) नदी । इत्यमर । १।१६ । २५ । (यथा, नागवते । २।७।२८ ।
 "तच्छुद्धयेति विपवोर्ध्विलोलजिह्व- सुञ्चाटवियदुग्ग विहरन् ऋदिन्याम् ॥")
 ऋप क भाषणे । (सुा० पर०-सक० सेट् ।) रैफयुक्तादिरित्येके । क, ऋापयति । भाषण ऋपनम् । इति कविकल्पद्रुमटीकाया ह्यपधातु- कथने दुर्गादास ॥
 ऋम, रवे । इति कविकल्पद्रुम । (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) रैफयुक्त । ऋसति । इति दुर्गादास ॥
 ऋगिमा, [न] पु, (ऋस्वस्य भाव । "पृथ्वादिभ्य इमनिञ् वा ।" ५।१।१२१ । इति इमनिञ् । "म्युलदूरयुवङ्गसन्निपेति ।" ६।४।१५६ । इति ऋमादेशे ।) ऋसता । ऋस्वदशात् इमन्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥
 ऋसिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन ऋस्व । इष्टन् । "स्थूल दूरयुवङ्गमेति ।" ६।४।१५६ । इति ऋसा- देशे ।) अतिशयङ्गस्व । इत्यमर । ३।१ । १२२ ॥ ऋसगच्छात् इष्टप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
 ऋसोयान्, [म्] त्रि, ऋस्व + ईयसुन् । ऋसा- ट्गश्च ।) अतिशयङ्गस्व ॥
 ऋस्व, स्त्री, ("सर्वनिष्ठ्वरिवेति ।" उणा० १।१५३ इत्यत्र "ऋमशब्दे बाहुलकात् ततोऽपि वन् ।" इत्यञ्ज्वरुत्तोक्तेर्वन् ।) परिमाणविशेष । यथा, "अनु दौर्घ मङ्गदङ्गस्वमिति तडेद ईरति ।" इति भाषापरिच्छेदः ॥
 गौरसुवर्णशाकम् । पुष्पकासीसम् इति राज निर्वण्ट ॥
 ऋस्व, पु, स्तो, (ऋस + वन् ।) प्रकृतपुरुषप्रमा णात्पुन्यनमनुष्य । वाडने इति भाषा । तत्- पथ्याय । खर्व, २ वामन, ३ वामनो ४ ।

ऋस्वम्

इत्यमरभरतौ । २।६।४६ ॥ नोचक ५ नोचः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अकर्त्तन ७ । इति जटाधरः ॥ एकमात्रवर्णे, पु । यथा,—
 "एकमात्रो भवेद्ब्रह्मो हिमात्रो दोर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु भूतो त्रयो व्यञ्जन चादमात्रकम् ॥" इति सुगन्धीधटोकाया दुर्गादासः ॥
 सुगन्धीधमते अस्य स्त-सन्ना । यथा । भावत् खर्वम् । अ-आ-अ इति वर्णत्रय क्रमेश ख- र्वम् सन्न- स्यात् । वञ्चुद्वाद इ-ई इ इत्या- दिपु च । तन्मते अस्य घुसन्नापि । यथा । खर्वो घुरु । खर्वुसन्नो घोर्भवन्न स्यात् । इति वीपदेव ॥ मेपहृपकुम्भमौनरायय । यथा । अस्वास्तिमिगोऽविघटा । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अस्व, त्रि, (अस् + वन्) सुद्वस्तुमात्रम् । तत्पथ्याय । वामन २ न्यङ् ३ नोच ४ खर्व ५ । इत्यमर । ३।१।७० । नोचै ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अनुच ७ । इति जटा- धरः ॥ तद्देदिकपथ्याय । ऋहन् १ ऋस्व २ निष्ट्व ३ मापुक ४ प्रतिष्ठा ५ लघु ६ वस्वक ७ दम्भम् ८ अमेक ९ सुलक १० अल्प ११ । इत्येकादश ऋस्वनामानि । इति वेदनिर्घण्टी ३ अध्यायः ॥
 ऋस्वकुश पु, (ऋस्वसासौ कुशयेति । नित्यकर्म- धारय ।) श्वेतकुश । इति राजनिर्घण्ट ॥
 ऋस्वगर्भ, पु, (ऋस्वो गर्भोऽस्य ।) कुश । इति रत्नमाला ॥
 ऋस्वगवेषुका, स्त्री, (ऋस्वा गवेषुका । नित्यकर्म- धारय ।) गाङ्गेहको । इत्यमर । ३।४।११७० । अस्या' पथ्यायगुणा नागवलायन्दे द्रष्टव्या ॥
 ऋस्वजम्बु, पु, (ऋस्वो जम्बु ।) सुदृजम्बु । इति रत्नमाला ॥
 ऋस्वतण्डुल, पु, (ऋस्वः तण्डुलः ।) राजानम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
 ऋस्वदर्भ, पु, (ऋस्वो दर्भ ।) श्वेतकुश । इति राजनिर्घण्टे ऋस्वकुशशब्ददर्शनात् ॥
 ऋस्वदा, स्त्री, (ऋस्वैरपि दीयते क्वियते इति । दो + क ।) शलको । इति राजनिर्घण्ट ॥
 ऋस्वपत्रक, पु, (ऋस्वानि पत्राणि यस्य । कप् ।) गिरिजमधुऋहञ्च । इति जटाधरः ॥
 ऋस्वपत्रिका, स्त्री, (ऋस्वानि पत्राण्यस्या । कप् । टाप् अत इत्वम् ।) अश्वत्थी । इति राजनिर्घण्ट ॥
 ऋस्वपञ्च, पु, (ऋस्वसासौ पञ्चयेति ।) सुदृज- षञ्च । तत्पथ्याय । सुयौत २ शीतवीथ्यक ३ पुण्ड्र ४ महावरोहः ५ ऋस्वपत्रं ६ पौपरि ७ भिदुर ८ मङ्गलच्छाय ९ । अस्य गुणा । "पञ्च कटु कषायश्च शिशिरो रक्तदोषजित् । मूर्च्छाभ्रमप्रलापघ्नो ऋस्वपञ्चो विशेषतः ॥" इति राजनिर्घण्ट ॥
 ऋस्वफला, स्त्री, (ऋस्व फल यस्याः ।) भूमिजम्बु । इति राजनिर्घण्ट ॥
 इस्वभूल, पु, (ऋस्व मूल यस्य ।) रङ्गेचु । इति । राजनिर्घण्टः ॥

ऋ

ऋस्वशाखाशिक, पु, (शाखा च शिक्ता शाखाशिके । ऋस्वे शाखाशिके यस्य ।) क्षुप । इत्यमरः ॥
 ऋस्वा, स्त्री, मुहूर्णर्षी । नागवला । भूमिजम्बु । इति राजनिर्घण्ट ॥ वामनी च ॥
 ऋस्वाग्नि, पु, (ऋस्वोऽग्निरस्वात् ।) अर्कहृच्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इस्वाङ्ग, पु, (इस्वमङ्गमस्य ।) जोवकौषधम् । इत्यमर । २।४।१४२ ॥ वामनश्च ॥
 ऋाद, उ स्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म० अक०-सेट् ।) रैफयुक्तो द्वितीयस्वरो । उ, ऋादते । इति दुर्गादासः ॥
 ऋाद, पु, (ऋाद + घञ् ।) शब्द । इति हेम- चन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ७।८०।२६ । "इादेन गजघण्टाना शङ्काना निनदेन च ॥")
 इरिण्यकशिपुपुञ्ज । यथा,—
 "इरिण्यकशिपो पुञ्जाश्चत्वारः सुमहावला । प्रह्लाद पूर्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ॥ सहादथैव ह्लादश्च ह्लादपुञ्जान् शृण्वन् तान् । ह्लादस्य पुञ्जो हावास्ता इिण्डिभो मूक एव च ॥" इति वज्रपुराणे कश्यपीयप्रजासर्ग ॥
 ह्लादिनी, स्त्री, (ह्लादते शब्दायते इति । ह्लाद + गिनि । डीप् ।) विद्युत् । (यथा, महाभारते । ८।११।२६ ।
 "ह्लादिन्य इव मेघेभ्य शल्यस्य न्यपतन् शरा ॥")
 वज्रम् । इत्यमर । १।१।६ । १।१।५१ ॥ नदी । इति भरत राजनिर्घण्टश्च ॥ शलकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 ह्लाटो, [नी] त्रि, (ऋदोऽस्यास्तीति । ह्लाद + इनि ।) शब्दविशिष्ट । (यथा, महाभारते । १५।१।५१ । "रथा पञ्चगताश्चान्ये ह्लादिनश्च सुवर्म्मिण ॥")
 ह्लास, पु, (ह्लास रवे + घञ् ।) शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चय । यथा, तिथ्यादितत्त्वे । "ह्लासहृहो च सतत दिनराचार्यथाक्रमम् । सन्ध्या सुहृत्तमाख्याता ह्लासे हृहो समा स्मृताः" ऋणिया, स्त्री, लज्जा । इत्यमरटीकाया भरत ॥ अस्य रूपान्तरम् । ह्यणिया ह्यणीया च ॥
 ह्यित, त्रि, (ह्यीत । पृषोदरादित्वात् साधु ।) सञ्चित । विभक्त । नीत । इति कैचित् ॥
 अग्ने, स्त्री ॥
 ह्यिति, स्त्री, (ह्यति । पृषोदरादित्वात् साधु ।) ह्यति । हरणम् । इति कैचित् ॥
 ह्यिवेर, स्त्री, (ह्यिये लज्जायै वेरमङ्गमस्य । पृषो- दरादित्वात् ऋस्व ।) ह्यिवेरम् । इति भरत- हिरूपकोप शब्दरत्नावली च ॥
 ह्यो, लि लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (हा०-पर०-अक०-अनिट् ।) लि, जिह्वंति नोच- सङ्गत्या य । इति दुर्गादास ॥
 ह्यो, स्त्री, (ह्यो लज्जायां + सम्पदादित्वात् क्तिप्) लज्जा । इत्यमरः । १।७।२३ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२८ । २२ ।
 "नाह तात । करिष्यामि पृथिव्या परिपालनम् । मापेति ह्योर्मे मनसो राज्येऽन्यं त्व नियोजय ॥")

